(no English text on this page)

(no Hindi text on this page)

(no Urdu text on this page)

"A single jurist (faqih) is more severe against Satan than a thousand worshippers ('abid)."

Fatawa-e-Alamgiri (Modern Urdu)

Volume 10

Translator: Maulana Syed Amir Ali (May Allah have mercy on him) Author of Tafsir Mawahib-ur-Rahman, Ain al-Hidaya, etc.

Simplification and Headings: Maulana Abu Ubaidullah Khatib of Jamia Masjid Rahmatul-lil-Alameen, Defence Road, Lahore

Contents: * Kitab al-Muhadir (Book of Legal Documents/Records) * Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat (Book of Proceedings and Registers) * Kitab al-Shurut (Book of Legal Conditions/Contracts) * Kitab al-Hiyal (Book of Legal Stratagems) * Kitab al-Khuntha (Book regarding Hermaphrodites) * Masail Shitta (Miscellaneous Legal Issues) * Kitab al-Fara'id (Book of Inheritance Laws)

Maktaba Rahmaniya Iqra Center - Ghazni Street - Urdu Bazar - Lahore

एक फकीह (धर्मशास्त्री) शैतान पर एक हजार इबादत करने वालों (आबिदों) से अधिक भारी है।

फतावा-ए-आलमगीरी (आधुनिक उर्दू)

दसवां खंड (जिल्द दहम)

अनुवादक: मौलाना सैयद अमीर अली (अल्लाह उन पर रहम करे) तफसीर 'मवाहिब-उर-रहमान' और 'ऐन-उल-हिदाया' आदि के लेखक।

सरलीकरण और शीर्षक: मौलाना अबू उबैदुल्लाह खतीब, जामा मस्जिद रहमत-उल-लिल-आलामीन, डिफेंस रोड, लाहौर

शामिल विषय: * किताब अल-मुहादिर (कानूनी दस्तावेजों की पुस्तक) * किताब अल-मुहादिर वल-सिजिल्लत (रिकॉर्ड और रजिस्टरों की पुस्तक) * किताब अल-शुरुत (शर्तों और अनुबंधों की पुस्तक) * किताब अल-हियल (कानूनी युक्तियों की पुस्तक) * किताब अल-खुन्सा (उभयलिंगी संबंधी नियमों की पुस्तक) * मसाइल-ए-शित्ता (विविध मुद्दे) * किताब अल-फराइज़ (उत्तराधिकार कानून की पुस्तक)

मकतबाह रहमानिया इकरा सेंटर - गज़नी स्ट्रीट - उर्दू बाज़ार - लाहौर

فَقِيهٌ وَاحِدٌ أَشَدُّ عَلَى الشَّيْطَانِ مِنْ أَلْفِ عَابِدٍ

فتاویٰ عالمگیری (جدید اردو)

جلد دہم

مترجم: مولانا سید امیر علی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ مصنف تفسیر مواہب الرحمن وعین الہدایہ وغیرہ

تسہیل و عنوانات: مولانا ابو عبید اللہ خطیب جامع مسجد رحمۃ للعالمین، ڈیفنس روڈ لاہور

مشمولات: * کتاب المحاضر والسجلات * کتاب الشروط * کتاب الحیل * کتاب الخنثیٰ * مسائل شتیٰ * کتاب الفرائض

مکتبہ رحمانیہ اقراء سینٹر - غزنی اسٹریٹ - اردو بازار - لاہور

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

All rights are reserved by the publisher.

Book Name — Fatawa-e-Alamgiri (Modern Urdu) Translator — Maulana Syed Amir Ali (RA) Simplification and Headings — Maulana Abu Obaidullah Correction — Tariq Ismail Sahib, MA Islamic Studies Printer — Ali Ijaz Printers Publisher — Maktaba Rahmania

Request By the grace of Allah Almighty, every possible care has been taken in calligraphy, printing, proofreading, and binding within human capacity and resources. If any error is noticed due to human fallibility, or if the pages are not correct, please kindly inform us. Insha'Allah (God willing), it will be rectified. We will be extremely grateful for your feedback. (Management)

बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम

सर्वाधिकार प्रकाशक के पास सुरक्षित हैं।

पुस्तक का नाम — फतावा-ए-आलमगीरी (आधुनिक उर्दू) अनुवादक — मौलाना सैयद अमीर अली सरलीकरण और शीर्षक — मौलाना अबू उबैदुल्लाह संशोधन — तारिक इस्माइल साहिब, एम.ए. इस्लामियात मुद्रक — अली एजाज प्रिंटर्स प्रकाशक — मकतबा रहमानिया

अनुरोध अल्लाह तआला की कृपा से मानवीय शक्ति और क्षमता के अनुसार लिखाई, छपाई, संशोधन और जिल्दसाजी में पूरी सावधानी बरती गई है। मानवीय स्वभाव के कारण यदि कोई त्रुटि दिखाई दे या पृष्ठ सही न हों, तो कृपया सूचित करें। इंशा अल्लाह इसका निवारण किया जाएगा। हम पहचान कराने के लिए अत्यंत आभारी रहेंगे। (प्रबंधन)

بسم اللہ الرحمن الرحیم

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں۔

نام کتاب — فتاویٰ عالمگیری جدید اردو مترجم — مولانا سید امیر علیؒ تسہیل و عنوانات — مولانا ابو عبید اللہ تصحیح — طارق اسمعیل صاحب، ایم اے اسلامیات مطبع — علی اعجاز پرنٹرز ناشر — مکتبہ رحمانیہ

استدعا اللہ تعالیٰ کے فضل و کرم سے انسانی طاقت اور بساط کے مطابق کتابت، طباعت، تصحیح اور جلد سازی میں پوری پوری احتیاط کی گئی ہے۔ بشری تقاضے سے اگر کوئی غلطی نظر آئے یا صفحات درست نہ ہوں تو ازراہ کرم مطلع فرما دیں۔ ان شاء اللہ ازالہ کیا جائے گا۔ نشاندہی کے لئے ہم بے حد شکر گزار ہوں گے۔ (ادارہ)

(no English text on this page)

(no Hindi text on this page)

(no Urdu text on this page)

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 Index

Topic (Subject)	Page	Topic (Subject)	Page
Affidavit in rebuttal of this claim	46	Decree (Official record) of this claim	35
Decree of this rebuttal		Claiming manumission (freedom) from a possessor on behalf of another	
Affidavit of claim for ownership of movable property		Decree of this claim	
Decree of this claim in its standard form		Affidavit for the proof of slave ownership	
Affidavit in rebuttal of a claim	47	Decree of this claim	
Decree of this rebuttal		Affidavit in rebuttal of this claim	36
Affidavit of claim for ownership of immovable property	48	Decree of this rebuttal	
Affidavit proving a judicial decree		Decree for this affidavit	
Decree for this claim		Decree for this affidavit is similar to the one mentioned above	
Decree for this claim is in the same manner	51	Affidavit for proof of 'Tadbir' and 'Istilad' (manumission statuses)	37
Affidavit for personal identification/ proof		Affidavit for the claim of 'Tadbir'	38
Affidavit for making 'Diyat' (blood money) mandatory	52	Decree for this affidavit	
Affidavit for proof of 'Hadd al-Qadhf' (punishment for false accusation)		Decree establishing a right against an absent person	
Summary of proof of death and inheritance with 'Munasakha'		Affidavit for proof of 'Hadd al-Qadhf'	39
Sample/Model affidavit	53	Affidavit: Zaid claimed theft against Amr	
Affidavit for the claim of a mansion (large house)		Affidavit: Hired a baker as a servant to sell bread	
Decree of this claim			40

Topic (Subject)	Page	Topic (Subject)	Page
		Affidavit for claim of 'Shirkat-al-Inan' partnership	
Affidavit for the proof of executorship (of a will)	55	Affidavit in rebuttal of this claim	41
Another affidavit in this same example	57	Affidavit for proof of a 'Waqfiya' (endowment deed)	
Affidavit for the proof of destitution and insolvency		Decree for this claim and affidavit	42
Decree for this affidavit		Decree for this affidavit	
Affidavit for the proof of the Ramadan crescent moon		Affidavit for the proof of defined/ bounded property	43
Affidavit stating the female defendant is a 'Parda-nasheen'		Decree for this claim	
Written judicial order against an absent person	58	Affidavit in rebuttal of this claim	44
Judicial letter regarding the copy of a judicial letter	60	Decree of this rebuttal	
Decree for the proof of defined property	61	Affidavit for proof of a claim	45
Affidavit of claim for 'Mudaraba' (profit-sharing partnership)	63	Decree for this claim	
Claiming Mudaraba on a deceased person in presence of heirs			

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 विषय-सूची

विषय (मज़मून)	पृष्ठ
इस दावे के खंडन का हलफ़नामा	46
इस खंडन की डिक्री	
चल संपत्ति के स्वामित्व के दावे का हलफ़नामा	
अपनी रीति से इस दावे की डिक्री	
दावे के खंडन का हलफ़नामा	47
इस खंडन की डिक्री	
अचल संपत्ति के स्वामित्व के दावे का हलफ़नामा	48
डिक्री की पुष्टि का हलफ़नामा	
इस दावे की डिक्री	
इस दावे की डिक्री इसी प्रकार है	51
स्वयं की पुष्टि का हलफ़नामा	
दियत (खून का मुआवज़ा) अनिवार्य करने का हलफ़नामा	52
हद्द-ए-क़ज़्फ़ (झूठे आरोप की सज़ा) के प्रमाण का हलफ़नामा	
मृत्यु और विरासत के प्रमाण का संक्षिप्त विवरण (मुनासख़ा सहित)	
आदर्श/नमूना हलफ़नामा	53

विषय (मज़मून)	पृष्ठ
इस दावे की डिक्री (सरकारी रिकॉर्ड)	35
कब्ज़ाधारक पर दूसरे की ओर से आज़ादी का दावा करना	
इस दावे की डिक्री	
दासता के प्रमाण का हलफ़नामा	
इस दावे की डिक्री	
इस दावे के खंडन का हलफ़नामा	36
इस खंडन की डिक्री	
इस हलफ़नामे की डिक्री	
इस हलफ़नामे की डिक्री ऊपर बताए गए के समान है	
'तदबीर' और 'इस्तीलाद' (दासों की मुक्ति) के प्रमाण का हलफ़नामा	37
'तदबीर' के दावे का हलफ़नामा	38
इस हलफ़नामे की डिक्री	
अनुपस्थित व्यक्ति के विरुद्ध अधिकार की पुष्टि की डिक्री	
हद्द-ए-क़ज़्फ़ के प्रमाण का हलफ़नामा	39

विषय (मज़मून)	पृष्ठ
हवेली (मकान) के दावे का हलफ़नामा	
इस दावे की डिक्री	
वसीयत के निष्पादन (वसायत) के प्रमाण का हलफ़नामा	55
इसी उदाहरण में एक अन्य हलफ़नामा	57
दरिद्रता और दिवालिएपन के प्रमाण का हलफ़नामा	
इस हलफ़नामे की डिक्री	
रमज़ान के चाँद के प्रमाण का हलफ़नामा	
हलफ़नामा: महिला प्रतिवादी पर्दानशीन (पर्दे में रहने वाली) है	
अनुपस्थित व्यक्ति पर न्यायिक आदेश का दस्तावेज़	58
न्यायिक पत्र की प्रति के संबंध में न्यायिक पत्र	60
सीमित संपत्ति के प्रमाण की डिक्री	61
मुज़ारबत (लाभ साझा करने की साझेदारी) के दावे का हलफ़नामा	63
मृतक पर वारिसों की मौजूदगी में मुज़ारबत का दावा करना	
हलफ़नामा: ज़ैद ने अम्र पर चोरी का दावा किया	
हलफ़नामा: एक रसोइया नौकर रखा ताकि रोटियाँ बेचे	
'शिरकत-ए-इनान' (साझेदारी) के दावे का हलफ़नामा	40
इस दावे के खंडन का हलफ़नामा	41
वक़्फ़ विलेख के प्रमाण का हलफ़नामा	
इस दावे और हलफ़नामे की डिक्री	42
इस हलफ़नामे की डिक्री	
सीमित/परिभाषित संपत्ति के प्रमाण का हलफ़नामा	43
इस दावे की डिक्री	
इस दावे के खंडन का हलफ़नामा	44
इस खंडन की डिक्री	
दावे के प्रमाण का हलफ़नामा	45
इस दावे की डिक्री	

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۱۰ فہرست

مضمون	صفحہ
محضر در دفع این دعویٰ	۴۶
سجل این دفعیہ	
محضر دعویٰ ملکیت مال منقول	
سجل این دعویٰ برسم خود	
محضر در دفع دعویٰ	۴۷
سجل این دفعیہ	
محضر دعویٰ ملکیت عقار	۴۸
محضر اثبات سجل	
سجل این دعویٰ	
سجل اس دعویٰ کا اسی طور سے ہے	۵۱
محضر در اثبات خود	
محضر در ایجاب دیت	۵۲
محضر در اثبات حد قذف	

مضمون	صفحہ
سجل این دعویٰ	۳۵
محضر قابض پر دوسرے کی طرف سے آزادی کا دعویٰ کرنا	
سجل این دعویٰ	
محضر در اثبات رقبت	
سجل این دعویٰ	
محضر در دفع این دعویٰ	۳۶
سجل این دفعیہ	
سجل اس محضر کا	
سجل اس محضر کا مثل مذکورہ بالا کے ہے	
محضر اثبات تدبیر و استیلاد	۳۷
محضر دعویٰ تدبیر	۳۸
سجل این محضر	
سجل اثبات حق بر غائب	
محضر در اثبات حد القذف	۳۹

مضمون	صفحہ
مختصر در اثبات وفات و وراثت مع مناسخہ	
محضر مثالیہ	۵۳
محضر دعویٰ حویلی	
سجل این دعویٰ	
محضر در اثبات وصایت	۵۵
محضر دیگر اندریں مثال	۵۷
محضر در اثبات اعدام و افلاس	
سجل این محضر	
محضر در اثبات ہلال رمضان	
محضر اس بات کا کہ مدعا علیہا پردہ نشین ہے	
محضر غائب پر تحریر حکمی	۵۸
کتاب حکمی در نقل کتاب حکمی	۶۰
سجل در اثبات ملک محدود	۶۱
محضر دعویٰ مضاربت	۶۳

مضمون	صفحہ
محضر زید نے عمرو پر چوری کا دعویٰ کیا	
محضر ایک نانوائی نوکر رکھا کہ روٹیاں بیچا کرے	
محضر دعویٰ شرکتہ العنان	۴۰
محضر در دفع این دعویٰ	۴۱
محضر در اثبات وقفیہ	
سجل این دعویٰ و محضر	۴۲
سجل این محضر	
محضر در اثبات ملک محدود	۴۳
سجل این دعویٰ	
محضر دفع این دعویٰ	۴۴
سجل این دفعیہ	
محضر اثبات دعویٰ	۴۵
سجل این دعویٰ	

مضمون	صفحہ	مضمون	صفحہ
محضر میت پر موجودگی ورثاء			
مضاربت کا دعویٰ کرنا			

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 Index

Page	Topic	Page	Topic
79	Letter regarding marriage	62	Judicial decree regarding proof of 'Inan' partnership
	Judge's letter to regional officials	63	Legal document for the proof of a judicial decree
	Judge's letter to the village official	65	Another judicial decree
	Document granting permission to take a loan against an absent person	66	The judicial decree of the judge who wrote the verdict
	Document for borrowing for a woman's maintenance	67	Another version/draft for this writing
80	Written statement to the assessor/ moderator		Another version/draft
	Reply from the assessor/moderator	68	Simple claim of pre-emption (Shufa)
	Legal documents and court records	69	Court record of this document
	Legal document for real estate claim for a minor		Document regarding a claim of sharecropping
81	Document where a wife's heir makes an inheritance claim against the husband	70	Court record of this claim
	Document for claim of expedited return of a deposit	71	Document for proof of lease/hire (Ijara)
	A record was presented where it was not written like this at the end during the order		Court record of this claim
82	Court record of this claim		Court record of this claim
83	A court record was received by a judge	72	Court record of this document
	A document with this subject matter was received		The court record of this document is like this
84	Document claiming a will of one-third of the property	73	Document for proof of revocation of a gift

Page	Topic
	Document for claim of suretyship (Kafalat)
85	Document for claim of dower (Mahr) under guarantee order
86	Document for claim of guarantee for something
	Document for land ownership
87	Document for claim of an undivided share of land
	Document for claim of purchasing a defined item from the possessor's father
88	Document in a case of claiming ownership of a female slave
	Document regarding a claim of patronage rights for manumitted slaves
89	Document regarding a defense plea
	Document regarding a claim of inheritance
91	Document presented before Sheikh Najm-ud-Din Nasafi
92	Document for inheritance claim along with manumission

Page	Topic
	Court record of this document
	Document for proof of preventing revocation of a gift
	Document for proof of mortgage/ pledge (Rehn)
74	Document for proof of contract for manufacture (Istisna)
75	Judicial decree regarding a claim on real estate
	Judicial decree regarding an escaped slave
76	Customs of judges and rulers and the chapter on the appointment of endowments
77	Judge's letter to certain regional officials
	Reply to the letter from the addressee
	Appointment of guardianship/ executorship
	Letter to some regional officials
78	Letter regarding the appointment of officials in villages

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द १० फ़ेहरिस्त (विषय-सूची)

पृष्ठ	विषय
७९	विवाह के संबंध में पत्र
	क्षेत्रीय अधिकारियों के नाम काज़ी का पत्र
	ग्राम अधिकारी के नाम काज़ी का पत्र
	अनुपस्थित व्यक्ति पर ऋण लेने की अनुमति का दस्तावेज़
	महिला के भरण-पोषण के लिए ऋण लेने का दस्तावेज़
८०	मूल्यांकनकर्ता के नाम गुप्त विवरण
	मूल्यांकनकर्ता की ओर से उत्तर
	कानूनी दस्तावेज़ और अदालती रिकॉर्ड
	नाबालिग के लिए अचल संपत्ति के दावे का दस्तावेज़
८१	दस्तावेज़ जहाँ पत्नी का उत्तराधिकारी पति पर विरासत का दावा करता है
	अमानत की शीघ्र वापसी के दावे का दस्तावेज़
	ऐसा रिकॉर्ड पेश हुआ जिसमें अंत में आदेश के समय ऐसा नहीं लिखा था
८२	इस दावे का रिकॉर्ड
८३	एक काज़ी के पास एक रिकॉर्ड आया
	इस विषय का दस्तावेज़ प्राप्त हुआ
८४	दस्तावेज़ जिसमें संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से की वसीयत का दावा है
६२	इनान साझेदारी की पुष्टि में न्यायिक डिक्री
६३	न्यायिक डिक्री की पुष्टि हेतु कानूनी दस्तावेज़
६५	एक अन्य न्यायिक डिक्री
६६	उस काज़ी की न्यायिक डिक्री जिसने निर्णय लिखा है
६७	इस लेखन का दूसरा प्रारूप
	दूसरा प्रारूप
६८	शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) का दावा
६९	इस दस्तावेज़ का रिकॉर्ड
	बटाईदारी के दावे का दस्तावेज़
७०	इस दावे का रिकॉर्ड
७१	किरायेदारी (इजारा) की पुष्टि का दस्तावेज़
	इस दावे का रिकॉर्ड
	इस दावे का रिकॉर्ड
७२	इस दस्तावेज़ का रिकॉर्ड
	इस दस्तावेज़ का रिकॉर्ड इसी प्रकार है
७३	उपहार वापसी की पुष्टि का दस्तावेज़

पृष्ठ	विषय
	ज़मानत (काफ़ालत) के दावे का दस्तावेज़
८५	ज़मानत के आदेश के साथ मेहर के दावे का दस्तावेज़
८६	किसी वस्तु की ज़मानत के दावे का दस्तावेज़
	भूमि स्वामित्व का दस्तावेज़
८७	भूमि के अविभाजित हिस्से के दावे का दस्तावेज़
	क़ाबिज़ के पिता से सीमित वस्तु खरीदने के दावे का दस्तावेज़
८८	दासी पर स्वामित्व के दावे के मामले में दस्तावेज़
	दास मुक्ति के अधिकार के दावे के बारे में दस्तावेज़
८९	बचाव (दफ़िया) के दावे का दस्तावेज़
	विरासत के दावे के बारे में दस्तावेज़
९१	शेख नजमुद्दीन नसफ़ी के सामने पेश किया गया दस्तावेज़
९२	दास मुक्ति के साथ विरासत के दावे का दस्तावेज़

पृष्ठ	विषय
	इस दस्तावेज़ का रिकॉर्ड
	उपहार वापसी रोकने की पुष्टि का दस्तावेज़
	गिरवी (रहन) की पुष्टि का दस्तावेज़
७४	निर्माण अनुबंध (इस्तिस्ना) की पुष्टि का दस्तावेज़
७५	अचल संपत्ति के दावे में न्यायिक डिक्री
	भागे हुए गुलाम के संबंध में न्यायिक डिक्री
७६	काज़ियों और शासकों की रस्में और वक्फ़ की नियुक्ति का अध्याय
७७	कुछ क्षेत्रीय अधिकारियों के नाम काज़ी का पत्र
	पत्र प्राप्तकर्ता की ओर से उत्तर
	वसीयत निष्पादन की नियुक्ति
	कुछ क्षेत्रीय अधिकारियों के नाम पत्र
७८	गाँवों में अधिकारियों की नियुक्ति के संबंध में पत्र

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۱۰ فہرست

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۷۹	خط در تزویج	۶۲	خط حکمی در اثبات شرکت عنان
	خط قاضی بجانب حکام نواح	۶۳	محضر در اثبات خط حکمی
	خط قاضی بجانب حاکم دیہ	۶۵	خط دیگر حکمی
	غائب پر قرضہ لینے کی اجازت دینے کی تحریر	۶۶	خط حکمی اُس قاضی کا جس نے فیصلہ لکھا ہے
	عورت کے نفقہ قرض کرنے کی تحریر	۶۷	نسخہ دیگر برائے ایں تحریر
۸۰	تحریر مستورہ بجانب تعدیل کنندہ		نسخہ دیگر
	جواب از جانب تعدیل کنندہ	۶۸	محض دعویٰ شفعہ
	محاضر و سجلات	۶۹	سجل ایں محضر
	محضر دعویٰ عقار برائے صغیر		محضر در دعویٰ مزارعت
۸۱	محضر دریکہ جو رو کا وارث شوہر پر میراث کا دعویٰ کرتا	۷۰	سجل ایں دعویٰ
	محضر دعویٰ تعجیل ودیعت	۷۱	محضر در اثبات اجارہ
	سجل ایسا پیش ہوا جس میں آخر میں حکم کے وقت یوں نہیں لکھا		سجل ایں دعویٰ
۸۲	سجل ایں دعویٰ		سجل ایں دعویٰ

صفحہ	مضمون
۸۳	سجل ایک قاضی کے پاس ایک سجل آیا محضر بدیں مضمون وارد ہوا
۸۴	محضر جس میں تہائی مال کی وصیت کا دعویٰ ہے
	محضر دعویٰ کفالت
۸۵	محضر دعویٰ مہر بحکم ضمان
۸۶	محضر دعویٰ کفالت چیزے
	محضر ملکیت زمین
۸۷	محضر دعویٰ حصہ شائع از اراضی
	محضر چیز محدود کا والد قابض سے خریدنے کا دعویٰ
۸۸	محضر باندی پر ملک کے دعویٰ کرنے کے مقدمہ میں
	محضر درباره دعویٰ ولاء عتاق
۸۹	محضر در دعویٰ دفعیہ
	محضر درباره دعویٰ میراث
۹۱	محضر شیخ نجم الدین نسفی کے سامنے پیش کیا گیا

صفحہ	مضمون
۷۲	سجل ایں محضر
	سجل اس محضر کا اسی طرح ہے
۷۳	محضر در اثبات رجوع از ہبہ
	سجل ایں محضر
	محضر در اثبات منع رجوع از ہبہ
	محضر در اثبات رہن
۷۴	محضر در اثبات استصناع
۷۵	خط حکمی در دعویٰ عقار
	خط حکمی درباره غلام گریختہ
۷۶	رسوم قضاۃ و حکام و باب تقلید اوقاف
۷۷	خط قاضی بجانب بعض حکام نواحی
	جواب خط از مکتوب الیہ
	تقلید وصایت
	خط بجانب بعض حکام نواح

مضمون	صفحہ	مضمون	صفحہ
خط در بابت تقرری حکام در دیہات	۷۸	محضر دعویٰ میراث مع عتق	۹۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 Table of Contents

Subject	Page	Subject	Page
Legal deed for the claim of inheritance	92	Judicial decree proving the Waqf status	111
Legal deed in a claim case		Deed: Claimant sent items to the defendant for sale; he claims their price	112
Deed in a claim case for the sale of a residence	93	Deed of claim for the ownership of a donkey	113
Deed presented containing a claim for pre-emption (Shufa)	94	Deed: Someone claimed for the remaining dower of his daughter	114
Deed presented in this case	95	Deed for the claim of hiring a mill	
Deed regarding the sale of a single shared portion within its own boundaries	96	Deed for a claim of a limited lease with a known wage	
Deed for the claim of renting a stable	97	Deed in a claim for lease	
Deed for the claim of property of a rescinded lease	98	Deed regarding the entitlement to a slave girl	
Deed in a claim case for lease		Deed regarding proof of entitlement and return of price	
Deed of claim for the remainder of rescinded lease property	99	Deed: The buyer claims for the price of the specific purchased property	115
Deed for the claim of property of a rescinded lease		Deed of claim for genuine dinars	
Lease Agreement		Other legal deeds	
Deed describing the identification of owned properties		Deed regarding the disagreement of witnesses	
Decree presented containing the order of the deputy Qazi of Samarkand	100	Deed presented for a claim of a she-camel	117
Deed in which a claim for hiring out a slave is mentioned		Deed presented in the presence of Sheikh-ul-Islam Ali Saadi	

Subject	Page	Subject	Page
Letter of reconciliation and exoneration	101	Deed in which there is a claim for broken copper	118
Deed of claim for partnership capital in the presence of the deceased's heirs		Deed: Two persons claimed for the dower of a jointly-owned slave girl	120
Deed in which there is a claim for the emancipation of a female slave		Deed in which a claim for an infant is mentioned	
Deed in which there is a claim for wheat	102	Deed: Claimant was accidentally punched, causing a tooth to break from the root	121
Deed on judicial matters	103	Deed in which there is a claim for guarantee	
Deed of claim for price	104	Deed in which there is a claim as a defense	122
Deed in which an agent claimed for the deposit of his principal	105	Decree from Khwarizm presented in a case for proof of freedom	
Deed where a woman claimed for a house in a man's possession	106	Decree stating "It has been proven in my view"	123
Deed for the claim of the price of oil	107	Decree presented for a claim of original freedom	124
Deed in a claim for a will of one-third of the property			

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० विषय-सूची

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
उत्तराधिकार के दावे का कानूनी दस्तावेज़	९२	वक्फ (बंदोबस्ती) होने के प्रमाण में न्यायिक डिक्री	१११
दावे के मुकदमे में कानूनी दस्तावेज़		दस्तावेज़: वादी ने प्रतिवादी को सामान बेचने के लिए भेजा था, वह उनकी कीमत का दावा करता है	११२
निवास की बिक्री के दावे के मुकदमे में दस्तावेज़	९३	गधे के स्वामित्व के दावे का दस्तावेज़	११३
दस्तावेज़ पेश हुआ जिसमें शुफा (अग्रक्रयाधिकार) का दावा है	९४	दस्तावेज़: किसी ने अपनी बेटी के शेष मेहर का दावा किया	११४
इस मुकदमे में पेश किया गया दस्तावेज़	९५	चक्की किराए पर लेने के दावे का दस्तावेज़	
अपनी सीमाओं के भीतर एकल साझा हिस्से की बिक्री के मामले में दस्तावेज़	९६	निश्चित शुल्क के साथ सीमित पट्टे के दावे का दस्तावेज़	
अस्तबल के पट्टे के दावे का दस्तावेज़	९७	पट्टे के दावे में दस्तावेज़	
रद्द किए गए पट्टे की संपत्ति के दावे का दस्तावेज़	९८	दासी पर अधिकार के दावे में दस्तावेज़	
पट्टे के दावे के मुकदमे में दस्तावेज़		अधिकार के प्रमाण और कीमत की वापसी के संबंध में दस्तावेज़	
रद्द पट्टे की शेष संपत्ति के दावे का दस्तावेज़	९९	दस्तावेज़: क्रेता खरीदी गई विशिष्ट संपत्ति की कीमत का दावा करता है	११५
रद्द पट्टे की संपत्ति के दावे का दस्तावेज़		शुद्ध दीनारों के दावे का दस्तावेज़	
पट्टा नामा (किराया अनुबंध)		अन्य दस्तावेज़	
संपत्तियों की पहचान के विवरण में दस्तावेज़		गवाहों के मतभेद के विषय में दस्तावेज़	

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
डिक्री पेश हुई जिसमें समरकंद के काजी के प्रतिनिधि का आदेश है	१००	ऊंटनी के दावे का दस्तावेज़ पेश हुआ	११७
दस्तावेज़ जिसमें गुलाम को पट्टे पर देने का दावा उल्लेखित है		शेख-उल-इस्लाम अली सादी की उपस्थिति में पेश किया गया दस्तावेज़	
सुलह और दोषमुक्ति का पत्र	१०१	दस्तावेज़ जिसमें टूटे हुए तांबे का दावा है	११८
मृतक के उत्तराधिकारियों की उपस्थिति में साझा व्यापारिक पूंजी का दावा		दस्तावेज़: दो व्यक्तियों ने संयुक्त दासी के मेहर का दावा किया	१२०
दस्तावेज़ जिसमें दासी की मुक्ति का दावा है		दस्तावेज़ जिसमें एक बच्चे का दावा उल्लेखित है	
दस्तावेज़ जिसमें गेहूं का दावा है	१०२	दस्तावेज़: वादी को गलती से घूंसा मारा जिससे दांत जड़ से टूट गया	१२१
अदालती मामलों पर दस्तावेज़	१०३	दस्तावेज़ जिसमें गारंटी का दावा है	
कीमत के दावे का दस्तावेज़	१०४	दस्तावेज़ जिसमें बचाव के तौर पर दावा है	१२२
दस्तावेज़: वकील ने अपने मुवक्किल की अमानत का दावा किया है	१०५	ख्वारिज्म से स्वतंत्रता के प्रमाण के मामले में पेश डिक्री	
महिला ने पुरुष के कब्जे वाली हवेली का दावा किया	१०६	डिक्री जिसमें लिखा था कि मेरे निकट मामला सिद्ध हुआ	१२३
तेल की कीमत के दावे का दस्तावेज़	१०७	मूल स्वतंत्रता के दावे की डिक्री पेश हुई	१२४
संपत्ति के एक तिहाई हिस्से की वसीयत के दावे में			

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۱۰ فہرست

مضمون	صفحہ
محضر دعوٰی میراث	۹۲
محضر در مقدمہ دعوٰی	
محضر در مقدمہ دعوٰی بیع سکنیٰ	۹۳
محضر پیش ہوا جس میں شفعہ کا دعوٰی ہے	۹۴
محضر اس مقدمہ میں پیش ہوا	۹۵
محضر در معاملہ فروخت سہم واحد شائع بحدود خود	۹۶
محضر در دعوٰی اجارہ طویلہ	۹۷
محضر در دعوٰی مال اجارہ فسخہ	۹۸
محضر در مقدمہ دعوٰی اجارہ	
محضر دعوٰی بقیہ مال اجارہ فسخہ	۹۹
محضر دعوٰی اجارہ مال فسخہ	
سجل در اثبات وقفیت	۱۱۱
محضر مدعی نے مدعاعلیہ کو چیزیں فروخت کرنے کو بھیجی تھیں ان کے ثمن کا دعوٰی کرتا ہے	۱۱۲
محضر دعوٰی ملکیت خر	۱۱۳
محضر کسی نے اپنے دختر کے بقیہ مہر کا دعوٰی کیا	۱۱۴
محضر دعوٰی استیجار طاحونہ	
محضر دعوٰی اجارہ محدودہ باجرت معلومہ	
محضر در دعوٰی اجارہ	
محضر در استحقاق کنیز	
محضر در اثبات استحقاق و رجوع ثمن	
محضر مال عین خرید کردہ کے ثمن کا مشتری دعوٰی کرتا ہے	۱۱۵
محضر دعوٰی کھرے دیناروں کا	

مضمون	صفحہ
اجارہ نامہ	
محضر در بیان شناخت مملوکات	
سجل پیش کیا گیا جس میں قاضی سمر قند کے نائب کا حکم ہے	۱۰۰
محضر جس میں غلام اجارہ پر دینے کا دعوٰی مذکور ہے	
خط صلح و ابراء	۱۰۱
محضر میت کے ورثاء کی موجودگی میں مال مضاربت کا دعوٰی	
محضر جس میں اعتاق متملکہ کا دعوٰی ہے	
محضر جس میں گیہوں کا دعوٰی ہے	۱۰۲
محضر عدالتیات پر	۱۰۳
محضر دعوٰی ثمن	۱۰۴
محضر جس میں وکیل نے اپنے موکل کی ودیعت کا دعوٰی کیا ہے	۱۰۵

مضمون	صفحہ
محضر دیگر	
محضر در باب اختلاف گواہان	
محضر اونٹنی کے دعوٰی کا پیش ہوا	۱۱۷
محضر شیخ الاسلام علی سعدی کے حضور میں پیش ہوا	
محضر جس میں شکستہ تانبے کا دعوٰی ہے	۱۱۸
محضر جس میں دو شخصوں نے مشترکہ باندی کے مہر کا دعوٰی کیا	۱۲۰
محضر جس میں ایک طفل کا دعوٰی مذکور ہے	
محضر مدعی کو خطاء سے گھونسا مارا جس کی وجہ سے دانت جڑ سے ٹوٹ گیا	۱۲۱
محضر جس میں ضمان کا دعوٰی ہے	
محضر جس میں دفعیہ کے طور پر دعوٰی ہے	۱۲۲
سجل خوارزم سے مقدمہ اثبات حریت میں پیش ہوا	

مضمون	صفحہ	مضمون	صفحہ
محضر ایک عورت نے ایک مرد کی مقبوضہ حویلی کا دعوٰی کیا	۱۰۶	سجل جس میں لکھا تھا کہ میرے نزدیک ثابت ہوا	۱۲۳
محضر دعوٰی ثمن روغن سم	۱۰۷	سجل حریت اصل کے دعوٰی کا پیش ہوا	۱۲۴
محضر تہائی مال کی وصیت کے دعوٰی میں			

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 Contents

Page	Content
125	**Kitab al-Shurut (Book of Contracts)**
	Chapter 1: On Legacies (Ali-Washiyat)
129	Chapter 2: On Marriage (Nikah)
132	Chapter 3: On Divorce (Talaq)
140	Chapter 4: On Manumission (Itaq)
145	Chapter 5: On Manumission Plans (Tadbir)
146	Chapter 6: Writing on Freedom via Childbirth (Istilad)
147	Chapter 7: Writing on Contracts of Manumission
153	Chapter 8: On Enquiries/Questions
155	Chapter 9: On Sale Deeds (Bay-nama)
192	Chapter 10: Writing on Forward-Sales (Bay-Salam)
193	Chapter 11: Writing on Pre-emption (Shufa)
197	Chapter 12: Writing on Leases and Sharecropping
213	Chapter 13: On Partnerships and Legal Agencies
215	Chapter 14: On Legal Agencies (Wakalat)
222	Chapter 15: On Guarantees (Kafalat)
276	Chapter 26: On Waqf (Religious Endowments)
291	Chapter 27: Brief account of the customs of rulers
295	Chapter 28: On Ba-qatiat (Severances)
299	**Kitab al-Hiyal (Book of Legal Stratagems)**
	Chapter 1: Permissibility and impermissibility of stratagems
300	Chapter 2: Issues concerning Ablution and Prayer
303	Chapter 3: Issues concerning Zakat (Almsgiving)
304	Chapter 4: Issues concerning Fasting
	Chapter 5: Issues concerning Hajj (Pilgrimage)
308	Chapter 6: Issues concerning Marriage (Nikah)
310	Chapter 7: On Divorce (Talaq)
	Chapter 8: On Divorce initiated by the wife (Khula)
315	Chapter 9: On Oaths (Qasam)
317	Chapter 10: On Manumission, Tadbir, and Kitabat
319	Chapter 11: On Endowments (Waqf)
320	

Page	Content
227	Chapter 16: On Debt Transfers (Hawala)
228	Chapter 17: On Reconciliation/ Settlements
238	Chapter 18: On Partition/Division (Qismat)
241	Chapter 19: On Gifts and Charities (Sadaqat)
245	Chapter 20: On Wills (Wasiyat)
253	Chapter 21: Writing on Loans and Lost-and-Found items
255	Chapter 22: On Deposits (Wada'i)
256	Chapter 23: On Acknowledgments (Iqrar)
271	Chapter 24: On the Writing of Contracts (Barto'n)
323	Chapter 25: On Pledging/Mortgage (Rahn)
325	Chapter 12: On Partnerships (Shirkat)
326	Chapter 13: On Buying and Selling (Bay)
331	Chapter 14: On Gifts (Hiba)
336	Chapter 15: On Transactions (Mu'amalah)
337	Chapter 16: On Incidents/Events (Waqi'at)
341	Chapter 17: On Leases (Ijarat)
342	Chapter 18: On Defending Against Claims
345	Chapter 19: On Legal Agencies (Wakalat)
346	Chapter 20: On Debt Transfers (Hawala)
	Chapter 21: On Guarantees (Kafalat)
	Chapter 22: On Debt Transfers (Hawala)
	Chapter 23: On Reconciliation (Sulh)

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 विषय-सूची

पृष्ठ	विषय
125	**किताब-उल-शुरूत (शर्तों की पुस्तक)**
	प्रथम अध्याय: 'अली वशियात' के वर्णन में
129	दूसरा अध्याय: निकाह (विवाह) में
132	तीसरा अध्याय: तलाक में
140	चौथा अध्याय: इताक़ (गुलामों की मुक्ति) में
145	पाँचवाँ अध्याय: तदबीर (मुक्ति की योजना) के वर्णन में
146	छठा अध्याय: इस्तिलाद (पुत्र प्राप्ति द्वारा मुक्ति) के लेखन के वर्णन में
147	सातवाँ अध्याय: किताबत (मुक्ति के अनुबंध) के लेखन के वर्णन में
153	आठवाँ अध्याय: सवालों के वर्णन में
155	नवाँ अध्याय: बैय-नामों (बिक्री विलेखों) के वर्णन में
192	दसवाँ अध्याय: बैय-सल्लम (अग्रिम भुगतान बिक्री) के लेखन के वर्णन में
193	ग्यारहवाँ अध्याय: शुफ़ा (अग्रक्रय अधिकार) के लेखन के वर्णन में
276	छब्बीसवाँ अध्याय: वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) के वर्णन में
291	सत्ताईसवाँ अध्याय: संक्षिप्त रूप में शासकों की प्रथाओं पर
295	अट्ठाईसवाँ अध्याय: 'बक़ातियात' के वर्णन में
299	**किताब-उल-हियल (कानूनी युक्तियों की पुस्तक)**
	प्रथम अध्याय: युक्तियों की अनुमति और अननुमति के वर्णन में
300	दूसरा अध्याय: वुज़ू और नमाज़ के मसलों में
303	तीसरा अध्याय: ज़कात के मसलों में
304	चौथा अध्याय: रोज़े के मसलों में
	पाँचवाँ अध्याय: हज के मसलों में
308	छठा अध्याय: निकाह के मसलों में
310	सातवाँ अध्याय: तलाक में
	आठवाँ अध्याय: खुला (विवाह विच्छेद) के वर्णन में

पृष्ठ	विषय
197	बारहवाँ अध्याय: इजारत और मुज़ारात के लेखन के वर्णन में
213	तेरहवाँ अध्याय: साझेदारी और वकालत के वर्णन में
215	चौदहवाँ अध्याय: वकालत के वर्णन में
222	पंद्रहवाँ अध्याय: कफ़ालत (गारंटी) के वर्णन में
227	सोलहवाँ अध्याय: हवाला (ऋण हस्तांतरण) के वर्णन में
228	सत्रहवाँ अध्याय: मेल-मिलाप (समझौते) के वर्णन में
238	अठारहवाँ अध्याय: बँटवारे के वर्णन में
241	उन्नीसवाँ अध्याय: हिबा और सदक़ात (दान) के वर्णन में
245	बीसवाँ अध्याय: वसीयत के वर्णन में
253	इक्कीसवाँ अध्याय: उधार और गिरी हुई चीज़ों के लेखन में
255	बाईसवाँ अध्याय: अमानतों (वदाई) के वर्णन में
256	तेईसवाँ अध्याय: इकरात (स्वीकारोक्ति) के वर्णन में
271	चौबीसवाँ अध्याय: बर्तों (अनुबंधों) के लेखन में
315	पच्चीसवाँ अध्याय: रहन (गिरवी) के वर्णन में
317	नवाँ अध्याय: कसमों के वर्णन में
319	दसवाँ अध्याय: इताक़, तदबीर और किताबत में
320	ग्यारहवाँ अध्याय: वक़्फ़ के वर्णन में
323	बारहवाँ अध्याय: साझेदारी के वर्णन में
325	तेरहवाँ अध्याय: खरीद और बिक्री के वर्णन में
326	चौदहवाँ अध्याय: हिबा (उपहार) के वर्णन में
331	पंद्रहवाँ अध्याय: लेन-देन (मामले) के वर्णन में
336	सोलहवाँ अध्याय: घटनाओं (वाक़यात) के वर्णन में
337	सत्रहवाँ अध्याय: इजारत (किरायेदारी) के वर्णन में
341	अठारहवाँ अध्याय: दावों के समाधान में
342	उन्नीसवाँ अध्याय: वकालत के वर्णन में
345	बीसवाँ अध्याय: हवाला के वर्णन में
346	इक्कीसवाँ अध्याय: कफ़ालत के वर्णन में
	बाईसवाँ अध्याय: हवाला के वर्णन में
	तेईसवाँ अध्याय: सुलह के वर्णन में

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۱۰ فہرست

صفحہ	مضمون
۱۲۵	**کتاب الشروط**
	فصل پہلی: علی وشیات کے بیان میں
۱۲۹	فصل دوسری: نکاح میں
۱۳۲	فصل تیسری: طلاق میں
۱۴۰	فصل چوتھی: عتاق میں
۱۴۵	فصل پانچویں: تدبیر کے بیان میں
۱۴۶	فصل چھٹی: تحریر استیلاد کے بیان میں
۱۴۷	فصل ساتویں: تحریر کتابت کے بیان میں
۱۵۳	فصل آٹھویں: سوالات کے بیان میں
۱۵۵	فصل نویں: بیع ناموں کے بیان میں
۱۹۲	فصل دسویں: تحریر بیع سلم کے بیان میں
۱۹۳	فصل گیارہویں: تحریر شفعہ کے بیان میں
۱۹۷	فصل بارہویں: تحریر اجارات و مزارعات کے بیان میں

صفحہ	مضمون
۲۷۶	فصل چھبیسویں: اوقاف کے بیان میں
۲۹۱	فصل ستائیسویں: در رسوم حکام بر سبیل اختصار
۲۹۵	فصل اٹھائیسویں: بقاطعات کے بیان میں
۲۹۹	**کتاب الحیل**
	پہلی فصل: حیل کے جواز و عدم جواز کے بیان میں
۳۰۰	دوسری فصل: مسائل وضو و نماز میں
۳۰۳	تیسری فصل: مسائل زکوٰۃ میں
۳۰۴	چوتھی فصل: مسائل روزہ
	پانچویں فصل: مسائل حج میں
۳۰۸	چھٹی فصل: مسائل نکاح میں
۳۱۰	ساتویں فصل: طلاق میں
	آٹھویں فصل: خلع کے بیان میں
۳۱۵	نویں فصل: قسموں کے بیان میں

صفحہ	مضمون
۲۱۳	فصل تیرہویں: شرکتوں و وکالتوں کے بیان میں
۲۱۵	فصل چودہویں: وکالتوں کے بیان میں
۲۲۲	فصل پندرہویں: کفالات کے بیان میں
۲۲۷	فصل سولہویں: حوالہ کے بیان میں
۲۲۸	فصل سترہویں: مصالحات کے بیان میں
۲۳۸	فصل اٹھارہویں: قسمت کے بیان میں
۲۴۱	فصل انیسویں: ہبات و صدقات کے بیان میں
۲۴۵	فصل بیسویں: وصیت کے بیان میں
۲۵۳	فصل بائیسویں: ودائع کے بیان میں
۲۵۵	فصل تئیسویں: اقارير کے بیان میں
۲۵۶	فصل چوبیسویں: برتوں کی تحریر میں
۲۷۱	فصل پچیسویں: رہن کے بیان میں
۲۷۳	
۳۱۷	دسویں فصل: عتق و تدبیر و کتابت میں
۳۱۹	گیارہویں فصل: وقف کے بیان میں
۳۲۰	بارہویں فصل: شرکت کے بیان میں
۳۲۳	تیرہویں فصل: خرید و فروخت کے بیان میں
۳۲۵	چودہویں فصل: ہبہ کے بیان میں
۳۲۶	پندرہویں فصل: معاملہ کے بیان میں
۳۳۱	سولہویں فصل: واقعات کے بیان میں
۳۳۶	سترہویں فصل: اجارات کے بیان میں
۳۳۷	اٹھارہویں فصل: دعوے کے دفعیہ میں
۳۴۱	انیسویں فصل: وکالت کے بیان میں
۳۴۲	بیسویں فصل: حوالہ کے بیان میں
۳۴۵	اکیسویں فصل: کفالت کے بیان میں
۳۴۶	بائیسویں فصل: حوالہ کے بیان میں
	تئیسویں فصل: صلح کے بیان میں

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 Table of Contents

Page	Subject
383	**Chapter 6:**
	Inheritance of Non-believers etc.
	Section: Inheritance of an Apostate
385	Section: Inheritance of a Fetus
386	Section: Regarding the Missing, Prisoners, the Drowned, & Burned
387	Section: Inheritance of a Hermaphrodite
390	**Chapter 7:**
	Regarding Distant Kindred (Dhawil Arham)
397	**Chapter 8:**
	Calculation of Inheritance Shares
400	**Chapter 9:**
	Mathematical Relationships in Calculation
402	**Chapter 10:**
	Regarding Proportional Reduction ('Awl)
405	**Chapter 11:**
	Regarding Return of Surplus (Radd)

Page	Subject
351	Section 24: Regarding Pledges (Rahan)
353	Section 25: Regarding Sharecropping (Muzara'at)
354	Section 26: Regarding Executor and Wills
	Section 27: Regarding Actions of the Sick
355	Section 28: Regarding Miscellaneous Matters
358	Section 29: Regarding the Use of Metaphors
359	***** Book of Hermaphrodites (Kitab al-Khuntha) *****
360	Section 1: Definition of a Hermaphrodite
361	Section 2: Rulings Concerning Hermaphrodites
366	***** Miscellaneous Issues (Masail Shata) *****
373	***** Book of Inheritance Laws (Kitab al-Fara'iz) *****
	Chapter 1: Definition and Estate Matters
374	Chapter 2: Regarding Designated Heirs (Dhawil Furud)
378	Chapter 3: Regarding Residuary Heirs ('Asabat)
	Chapter 4: Regarding Exclusion from Inheritance

Page Subject

406 **Chapter 12:**
Regarding Successive Inheritances (Munasakha)

410 **Chapter 13:**
Regarding Distribution of Estates

412 **Chapter 14:**
Regarding Ambiguous Inheritance Cases

418 **Chapter 15:**
Regarding Specific Named Problems (Masail Malqaba)

422 Glossary of Fatawa Hindiyya (with additions)

Page Subject

380 Regarding Exclusion (Hajb)

382 Chapter 5: Regarding Impediments to Inheritance

फ़तावा आलमगिरी ..... जिल्द 10 सूची (फ़ेहरिस्त)

पृष्ठ	विषय
३८३	**बाब: (६)**
	काफ़िरों आदि की विरासत के बयान में
	फ़स्ल ⋆ मुर्तद (धर्मत्यागी) की विरासत में
३८५	फ़स्ल ⋆ गर्भस्थ शिशु की विरासत में
३८६	फ़स्ल ⋆ लापता, कैदी, डूबने और जलने वालों के बयान में
३८७	फ़स्ल ⋆ खुन्सा (उभयलिंगी) की विरासत में
३९०	**बाब: (७)**
	ज़वी अल-अरहाम (दूर के रिश्तेदारों) के बयान में
३९७	**बाब: (८)**
	हिसाब-ए-फ़राइज़ (उत्तराधिकार गणना) के बयान में
४००	**बाब: (९)**
	संख्याओं के गणितीय संबंधों के बयान में
४०२	**बाब: (१०)**

पृष्ठ	विषय
३५१	चौबीसवीं फ़स्ल ⋆ गिरवी (रह्न) के बयान में
३५३	पच्चीसवीं फ़स्ल ⋆ बटाई (मज़ारअत) के बयान में
३५४	छब्बीसवीं फ़स्ल ⋆ वसीयत और वसीयतकर्ता के बयान में
	सत्ताईसवीं फ़स्ल ⋆ बीमार के कार्यों के बयान में
३५५	अट्ठाइसवीं फ़स्ल ⋆ विविध विषयों के बयान में
३५८	उनतीसवीं फ़स्ल ⋆ रूपकों के उपयोग के बयान में
३५९	⋆⋆⋆ **किताब-उल-खुन्सा (उभयलिंगी की पुस्तक)** ⋆⋆⋆
३६०	पहली फ़स्ल ⋆ खुन्सा की व्याख्या में
३६१	दूसरी फ़स्ल ⋆ खुन्सा के आदेशों के बयान में
३६६	⋆⋆⋆ **विविध मसले (मसाइल-ए-शत्ता)** ⋆⋆⋆
३७३	⋆⋆⋆ **किताब-उल-फ़राइज़ (उत्तराधिकार की पुस्तक)** ⋆⋆⋆
	बाब: (१) फ़राइज़ की परिभाषा और संपत्ति के विवरण में

पृष्ठ	विषय
	'औल (हिस्सों की कमी) के बयान में
४०५	**बाब: (११)**
	रद (बची हुई संपत्ति की वापसी) के बयान में
४०६	**बाब: (१२)**
	मुनासखा (उत्तराधिकार के क्रम) के बयान में
४१०	**बाब: (१३)**
	विरासत के वितरण के बयान में
४१२	**बाब: (१४)**
	संदिग्ध उत्तराधिकार मामलों के बयान में
४१८	**बाब: (१५)**
	मलक़बा मसलों (विशिष्ट समस्याओं) के बयान में
४२२	फरहंग-ए-फतावा हिन्दिया (परिशिष्ट के साथ)

पृष्ठ	विषय
३७४	बाब: (२) निश्चित उत्तराधिकारियों (ज़वी अल-फ़ुरूद) के बयान में
३७८	बाब: (३) शेष उत्तराधिकारियों (असाबात) के बयान में
	बाब: (४) हज्ब (उत्तराधिकार से वंचित करना) के बयान में
३८०	हज्ब के बयान में
३८२	बाब: (५) उत्तराधिकार की बाधाओं (मवानिअ) के बयान में

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۱۰ فہرست

صفحہ	مضمون
۳۸۳	**باب: (٦)** میراثِ اہلِ کفر وغیرہ کے بیان میں
	فصل * میراثِ مرتد میں
۳۸۵	فصل * میراثِ حمل میں
۳۸۶	فصل * مفقود واسیر وغرقی و حرقی کے بیان میں
۳۸۷	فصل * میراثِ خنثیٰ میں
۳۹۰	**باب: (۷)** ذوی الارحام کے بیان میں
۳۹۷	**باب: (۸)** حسابِ فرائض کے بیان میں
۴۰۰	**باب: (۹)**

صفحہ	مضمون
۳۵۱	چوبیسویں فصل * رہن کے بیان میں
۳۵۳	پچیسویں فصل * مزارعت کے بیان میں
۳۵۴	چھبیسویں فصل * وصی و وصیت کے بیان میں
	ستائیسویں فصل * افعالِ مریض کے بیان میں
۳۵۵	اٹھائیسویں فصل * متفرقات کے بیان میں
۳۵۸	انتیسویں فصل * استعمالِ معاریض کے بیان میں
۳۵۹	***** کتاب الخنثیٰ *****
۳۶۰	پہلی فصل * خنثیٰ کی تفسیر میں
۳۶۱	دوسری فصل * احکامِ خنثیٰ کے بیان میں
۳۶۶	***** مسائل شتیٰ *****
۳۷۳	***** کتاب الفرائض *****

صفحہ	مضمون
	توافق و تماثل و تداخل و تباین کے بیان میں
۴۰۲	**باب: (۱۰)** عول کے بیان میں
۴۰۵	**باب: (۱۱)** رد کے بیان میں
۴۰۶	**باب: (۱۲)** مناسخہ کے بیان میں
۴۱۰	**باب: (۱۳)** تقسیمِ ترکات کے بیان میں
۴۱۲	**باب: (۱٤)** فرائضِ متشابہ کے بیان میں
۴۱۸	**باب: (۱۵)** مسائلِ ملقبہ کے بیان میں
۴۲۲	فرہنگِ فتاویٰ ہندیہ (مع اضافہ جات)

صفحہ	مضمون
	باب: (۱) فرائض کی تعریف و متعلقاتِ ترکہ کے بیان میں
۳۷۴	باب: (۲) ذوی الفروض کے بیان میں
۳۷۸	باب: (۳) عصبات کے بیان میں
۳۸۰	باب: (٤) حجب کے بیان میں
۳۸۲	باب: (۵) موانع کے بیان میں

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10: The Book of Records and Registers

The Book of Records and Registers (Kitab al-Muhadir wa al-Sijillat)

Linguistic Explanation ☆ I say that 'Muhadir' is the plural of 'Mahdar' (record of presence/proceedings), and 'Sijillat' is the plural of 'Sijill' (decree/legal register). The fundamental principle in these records and registers is to be exhaustive in declaration and not to suffice with brevity; this is mentioned in *Al-Khulasa*. Imam Shams al-Islam Umar al-Nasafi (may Allah have mercy on him) stated that in a legal claim and record, explicit reference (*ishara*) and the use of the word 'testimony' (*shahada*) are essential. Similarly, in registers, reference is necessary. Scholars have stated that if a record/claim is written as: "Such-and-such person appeared in court and brought so-and-so with him, then the person who appeared sued him," a fatwa for the validity of this record will not be issued. It should be written as: "Then the person who appeared sued the person whom he brought with him." Similarly, throughout the record, when mentioning the plaintiff (*mudda'i*) and defendant (*mudda'a alaih*), it is necessary to use demonstrative pronouns. For example, write: "So this plaintiff and this defendant," because some scholars would not certify validity without this. Likewise, in registers, scholars have stated that if a judge (*qadi*) wrote: "I have ruled for this Zayd against this Amr," it is necessary to write: "I have ruled for this Zayd, the plaintiff, against this Amr, the defendant." This is according to *Al-Muhit*.

If it is written in a register that witnesses testified in accordance with the claim, then a fatwa for the validity of such a register shall not be issued ☆ Similarly, scholars have stated that if in a record, while writing the testimony of witnesses, it is written that the witnesses pointed towards both litigants (plaintiff and defendant), a fatwa for validity will not be given. Furthermore, scholars have stated that if in a lease agreement (*chakk-e-ijara*) it is written: "So-and-so son of so-and-so, after the valid sale of other trees and grapevines present on the land was completed between them, leased his land," and if it says: "After a valid sale of grapevines and other trees present on the land was completed between these two contracting parties," such a document's validity will not be certified. Instead, it should be written: "He leased his land to this lessee (*mustajir*) after this lessor (*mojir*) sold the grapevines and other trees to this lessee." Additionally, if a record states: "The plaintiff appeared with his witnesses and requested me to hear the witnesses, then the witnesses testified according to the claim," the validity of this record will not be certified. Instead, the

actual words of the testimony must be stated, because the judge might think the claim and testimony match while in reality, they may not.

One of the conditions is that it must be stated that each witness testified after the claim was made, after the denial (by the defendant), and after being requested by the plaintiff to testify, so as to avoid any procedural dispute ☆ Scholars (may Allah have mercy on them) stated that if it is written in the register simply that the witnesses testified in accordance with the claim, a fatwa for the validity of such a register will not be issued. Similarly, in a judge's letter to another judge, if the writing judge states that the witnesses testified in accordance with the claim... [text continues]

- 1. Meaning both the buyer and seller, or the lessor and lessee.
- ☆ For the linguistic explanation of *Ijara* (Lease), see page 322 of this volume.

किताब अल-मुहादिर व अस-सिजिल्लात

भाषाई व्याख्या ☆ मैं कहता हूँ कि 'मुहादिर' 'महज़र' का बहुवचन है और 'सिजिल्लात' 'सिजिल' का बहुवचन है। मुहादिर और सिजिल्लात में मूल सिद्धांत यह है कि विवरण देने में विस्तार से काम लिया जाए और संक्षिप्तता पर संतोष न किया जाए; यह 'ख़ुलासा' में वर्णित है। इमाम शम्स अल-इस्लाम उमर अल-नस्फी (रह.) ने कहा है कि दावे और महज़र (मुकदमे की कार्यवाही) में स्पष्ट संदर्भ (इशारा) और 'गवाही' शब्द का उल्लेख अनिवार्य है। इसी प्रकार सिजिल्लात (अदालती फैसलों) में भी संदर्भ आवश्यक है। यहाँ तक कि विद्वानों ने कहा है कि यदि महज़र और दावे में यह लिखा जाए कि "अमुक व्यक्ति न्यायालय में उपस्थित हुआ और अमुक को अपने साथ लाया, फिर उस व्यक्ति ने जो उपस्थित हुआ है, उस पर दावा किया," तो इस महज़र की वैधता का फतवा नहीं दिया जाएगा। इसके बजाय यूँ लिखना चाहिए कि "फिर उस व्यक्ति ने जो उपस्थित हुआ है, उस व्यक्ति पर दावा किया जिसे वह अपने साथ लाया है।" इसी तरह महज़र के दौरान वादी (मुद्दई) और प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) के उल्लेख के समय भी संकेत शब्द का उल्लेख करना आवश्यक है। उदाहरण के लिए लिखे कि "अतः इस वादी ने और इस प्रतिवादी ने," क्योंकि कुछ विद्वान इसके बिना वैधता का फतवा नहीं देते थे। इसी तरह सिजिल्लात में भी विद्वानों ने कहा है कि यदि न्यायाधीश (काज़ी) ने लिखा कि "मैंने इस ज़ैद के लिए इस अम्र पर आदेश दिया," तो इसके साथ यह लिखना आवश्यक है कि "मैंने इस ज़ैद वादी के लिए इस अम्र प्रतिवादी पर आदेश दिया।" यह 'मुहीत' में वर्णित है।

यदि सिजिल में लिखा जाए कि गवाहों ने दावे के अनुसार गवाही दी, तो ऐसी सिजिल की वैधता का फतवा नहीं दिया जाएगा ☆ इसी प्रकार विद्वानों ने कहा है कि यदि महज़र में गवाहों की गवाही लिखते समय यह लिखा जाए कि "गवाहों ने दोनों वादी-प्रतिवादी (यानी मुद्दई और मुद्दआ अलैह) की ओर संकेत किया," तो वैधता का फतवा नहीं दिया जाएगा। इसके अतिरिक्त विद्वानों ने कहा है कि यदि पट्टे (इज़ारा) के दस्तावेज़ में लिखा हो कि "अमुक के पुत्र अमुक को अपनी भूमि, उन दोनों के बीच भूमि पर स्थित अन्य वृक्षों और अंगूर के बागों की वैध बिक्री के बाद, पट्टे पर दी गई," और यदि लिखा हो कि "दोनों अनुबंधकर्ताओं के बीच भूमि पर स्थित अंगूर और अन्य वृक्षों की वैध बिक्री के बाद," तो ऐसे दस्तावेज़ की वैधता प्रमाणित नहीं की जाएगी। इसके बजाय यूँ लिखा जाना चाहिए कि "अपनी भूमि इस पट्टेदार (मुस्ताजिर) को, पट्टादाता (मोजिर) द्वारा अंगूर और अन्य वृक्षों को इस पट्टेदार के हाथ बेचने के बाद, पट्टे पर दी।" विद्वानों ने यह भी कहा है कि यदि महज़र में लिखा हो

कि "वादी अपने गवाहों के साथ उपस्थित हुआ और मुझसे गवाहों की सुनवाई का अनुरोध किया, अतः गवाहों ने दावे के अनुकूल गवाही दी," तो इस महज़र की वैधता का फतवा नहीं दिया जाएगा। इसके बजाय गवाही के वास्तविक शब्दों का उल्लेख किया जाना चाहिए, क्योंकि संभव है कि काज़ी के विचार में दावे और गवाही में समानता हो, जबकि वास्तविकता में ऐसा न हो।

शर्तों में से एक शर्त यह भी है कि यह स्पष्ट रूप से बताया जाए कि प्रत्येक गवाह ने दावा किए जाने के बाद, प्रतिवादी के इनकार के बाद, और वादी द्वारा गवाही की मांग किए जाने के बाद गवाही दी, ताकि किसी भी विवाद से बचा जा सके☆ विद्वानों (रह.) ने कहा है कि यदि सिजिल में केवल यही लिखा जाए कि गवाहों ने दावे के अनुकूल गवाही दी, तो ऐसी सिजिल की वैधता का फतवा नहीं दिया जाएगा। इसी प्रकार एक काज़ी के दूसरे काज़ी को लिखे पत्र में यदि लिखने वाले काज़ी ने लिखा कि गवाहों ने दावे के अनुसार गवाही दी... [शेष पाठ]

- 1. अर्थात दोनों विक्रेता और क्रेता या पट्टादाता और पट्टेदार।
- ☆ इज़ारा की भाषाई व्याख्या के लिए देखें पृष्ठ ३२२, इसी जिल्द में।

کتاب المحاضر والسجلات

لغوی تشریح ☆ اقول محاضر جمع محضر و سجلات جمع سجل۔ محاضر و سجلات میں اصل یہ ہے کہ تصریح بیان کرنے میں مبالغہ کرے اور اجمال پر اکتفا نہ کرے یہ خلاصہ میں ہے۔ امام شمس الاسلام عمر النسفیؒ نے فرمایا کہ دعوٰی و محاضر میں اشارہ و لفظ شہادت ضروری ہے اسی طرح سجلات میں بھی اشارہ ضروری ہے حتیٰ کہ مشائخؒ نے فرمایا کہ اگر محضر و دعویٰ میں یوں لکھا کہ فلاں شخص کچہری میں حاضر ہوا اور فلاں کو اپنے ساتھ لایا پھر اس شخص نے جو حاضر ہوا ہے اس پر دعویٰ کیا تو اس محضر کی صحت کا فتویٰ نہ دیا جائے گا اور یوں لکھنا چاہئے کہ پھر اس شخص نے جو حاضر ہوا ہے اس شخص پر جس کو اپنے ساتھ حاضر لایا ہے۔ اسی طرح اثنائے محضر میں مدعی و مدعا علیہ کے ذکر کے وقت بھی اسم اشارہ ذکر کرنا ضروری ہے چنانچہ لکھے کہ پس اس مدعی نے اور اس مدعا علیہ نے اس واسطے کہ بعض مشائخ بدون اس کے صحت کا فتویٰ نہیں دیتے تھے اسی طرح سجلات میں بھی مشائخؒ نے فرمایا کہ اگر قاضی نے لکھا کہ میں نے اس زید کے واسطے اس عمر پر حکم دیا تو اس کے ساتھ ضروری ہے کہ یوں لکھے کہ میں نے اس زید مدعی کے واسطے اس عمر مدعا علیہ پر حکم دیا یہ ہے محیط میں ہے۔

اگر سجل میں لکھا کہ گواہوں نے موافق دعویٰ کے گواہی دی تو ایسی سجل کی صحت کا فتویٰ نہ دیا جائے گا ☆ اسی طرح مشائخؒ نے فرمایا کہ اگر محضر میں گواہوں کی گواہی لکھنے کے وقت یوں لکھا کہ گواہوں نے ہر دو متداعیین (یعنی مدعی و مدعا علیہ) کی طرف اشارہ کیا تو صحت کا

فتویٰ نہ دیا جائے گا اور نیز مشائخؒ نے فرمایا کہ اگر چک اجارہ میں لکھا کہ فلاں بن فلاں کو اپنی زمین بعد از انکہ دونوں میں درختان دیگر و درختان انگور کی جو اس زمین میں واقع ہیں بیع صحیح واقع ہو گئی اجارہ* پر دیا گیا لکھا کہ بعد از انکہ ان دونوں متعاقدین میں درختان انگور و درختان دیگر کی جو اس زمین میں واقع ہیں بیع صحیح واقع ہوگئی تو ایسی چک کی صحت کا فتویٰ نہ دیا جائیگا بلکہ یوں لکھنا چاہئے کہ اپنی زمین میں اس مستاجر کو بعد از انکہ اس اجارہ دہندہ نے درختان انگور و درختان دیگر اس مستاجر کے ہاتھ فروخت کئے اجارہ پر دی اور نیز فرمایا کہ اگر محضر میں لکھا کہ مدعی مع اپنے گواہوں کے حاضر ہوا اور مجھ سے گواہوں کی سماعت کی درخواست کی پس گواہوں نے موافق دعوٰی کے گواہی دی تو اس محضر کی صحت کا فتویٰ نہ دیا جائیگا بلکہ الفاظ گواہی بیان کرنے چاہئیں اس واسطے کہ شاید قاضی کے گمان میں دعوٰی و گواہی میں موافقت ہو حالانکہ درحقیقت دونوں میں موافقت نہ ہو۔

شروط میں سے ایک شرط یہ بھی ہے کہ ضرور یوں بیان کرے کہ ہر ایک گواہ نے بعد دعویٰ و بعد جواب بانکار کے مدعی کی طرف سے گواہی طلب کرنے کے بعد گواہی دی تا کہ اختلاف سے نکل جائے ☆ مشائخ رحمہم اللہ نے فرمایا کہ اگر سجل میں یہی لکھا کہ گواہوں نے موافق دعویٰ کے گواہی دی تو ایسی سجل کی صحت کا فتویٰ نہ دیا جائے گا۔ اسی طرح خط قاضی بجانب قاضی دیگر میں اگر لکھنے والے قاضی نے لکھا کہ گواہوں نے موافق دعوٰی کے گواہی

- ا یعنی ہر دو بائع و مشتری یا موجر و مستاجر ۱۲
- ☆ اجارہ کی لغوی تفسیر کیلئے دیکھیں ص: ۳۲۲ جلد ہذا

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 10 Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat (Book of Documents and Registers)

If testimony has been given, the validity of this letter (document) shall not be decreed. Some scholars (mashayikh) have distinguished between a judge's (Qazi's) letter or register (sijill) and a mere claim (da'wa). They have decreed the validity of the Qazi's letter and register, while in the case of a mere claim, writing such a statement renders it invalid (fasid). Furthermore, scholars have stated that if a register concisely says, "Just as legal events and Sharia occurrences are proven, so this case has been proven before me," a fatwa for the validity of such a register shall not be issued unless every detail is described exactly as it occurred. This is found in 'al-Dhakhira'. Scholars have also said that in a claim, it should be recorded that the witnesses gave such testimony after the claimant's (mudda'i) suit was filed, and also that it was given after the defendant's (mudda'a 'alayh) denial. This is to ensure no one suspects that the witnesses testified before the claim or upon the defendant's admission. This is because testimony is not heard upon a defendant's admission (iqrar), except in a few specified cases. It is stated in 'al-Dhakhira' that in my view, none of these is a condition. However, in the 'shurut' (conditions), it is mentioned as necessary to state that each witness testified after the claim and after the denial response, upon the claimant's request for testimony, to avoid disagreement. According to Imam Tahawi, if witnesses testified after the claimant's suit and the defendant's denial without the claimant's request, the testimony shall not be heard. In 'al-Dhakhira', it is said that in my view, none of this is a condition; this is in 'Fusul al-Imadiyya'. Imam Fakhr al-Islam Ali al-Bazdawi used to say that a claimant in their suit should say, "This claim is my right" (In mudda'a bi-haqq-e-man ast), and be content with "That is mine and my right" (An man ast wa haqq-e-man), so that it's impossible to append "give me my right" at the end. Similarly, he said a defendant should be content with "This claim is my property and my right" (In mudda'a mulk-e-man ast wa haqq-e-man), or rather say, "It is my property and it is my right" (Mulk-e-man ast wa haqq-e-man ast) so that no negative particle can be added to the end. Similarly, a witness should be content with saying, "This is his claim and his right" (Ki in mudda'a-e-ost wa haqq-e-way). Some scholars find it sufficient for a claimant to say, "It is my property and my right" (Mulk-e-man ast wa haqq-e-man), for a defendant to say, "It is my property and my right" (Mulk-e-man ast wa haqq-e-man), and for a witness to say, "This property belongs to this claimant and is their right" (Mulk-e-in mudda'i ast wa haqq-e-way). If the claimant says, "The property and right are mine" (Mulk wa haqq-e-man ast), it is

unanimously sufficient. Likewise, if the defendant and witness say the same, it is unanimously sufficient; this is in 'al-Muhit'. If witnesses say, "We testify that this specific property is his," or say in Persian, "This belongs to that claimant" (In an mudda'i rast), it will not be sufficient unless ownership (mulk) is explicitly stated. This is because just as an item is attributed to a person due to ownership, it can also be attributed due to it being on loan ('ariya), etc. Thus, to remove this ambiguity, explicit mention of ownership is necessary. In 'Fatawa Rashid al-Din', Chapter Five, it says if witnesses say, "We testify that this slave is so-and-so's" (In ghulam an fulan ast), it is equivalent to saying, "The property of so-and-so," because this is the translation of the Arabic phrase 'hadha lahu' (this is his), and this word is used for ownership.

If the Qazi inquires from them what they mean, he has that authority. If witnesses state in their testimony that "This claim is the property of this claimant" and do not say "It is wrongfully (bi-na-haqq) in the hands of this defendant," scholars have differed on this. The correct view is that if the claimant requested a decree of ownership in their name, such testimony will be accepted. But if the claimant's request is for the item to be delivered to them, no decree shall be issued on such testimony unless the witnesses state that "It is wrongfully in the defendant's hands." Is it also a condition for witnesses to state, "It is incumbent upon this defendant to withhold their hand (yield possession)" (Wajib ast bar-in mudda'a 'alayh ki dast kotah kunad)? Scholars have differed on this, and it is correct.

1. The translator says that this statement is more appropriate for a Qazi's decree than for a witness's statement, because the witness's responsibility is to explain the reason for the matter, not to issue a decree regarding a thing, as that is the function of the Qazi.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 10 किताब अल-महाज़िर व अस-सिजिल्लात (दस्तावेजों और रजिस्टरों की पुस्तक)

यदि गवाही दी गई है, तो इस पत्र (ख़त) की वैधता का आदेश नहीं दिया जाएगा। कुछ विद्वानों (मशाइख) ने काजी के पत्र और सिजिल (अदालती रिकॉर्ड) तथा केवल दावे (दुआ) के बीच अंतर किया है। अत; उन्होंने काजी के पत्र और सिजिल की वैधता का आदेश दिया है, जबकि केवल दावे में ऐसा लिखने से उसके दूषित (फ़ासिद) होने का आदेश दिया है। इसके अलावा, विद्वानों ने कहा है कि यदि सिजिल में संक्षेप में यह लिखा गया हो कि 'जिस प्रकार कानूनी घटनाएं और शरीयत के मामले साबित होते हैं, उसी प्रकार मेरे पास यह मामला साबित हुआ', तो ऐसी सिजिल की वैधता का फ़तवा नहीं दिया जाएगा जब तक कि हर बात वैसी ही न बताई जाए जैसी वह घटित हुई थी। यह 'ज़खीरा' में उल्लेखित है। विद्वानों ने यह भी कहा कि दावे में यह लिखना चाहिए कि गवाहों ने यह गवाही वादी (मुद्दई) के दावे के बाद दी, और यह भी कि प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) के इनकार के बाद दी गई, ताकि किसी को यह संदेह न हो कि गवाहों ने दावे से पहले गवाही दी या प्रतिवादी की स्वीकृति पर गवाही दी। ऐसा इसलिए है क्योंकि प्रतिवादी की स्वीकृति (इकरार) पर गवाही नहीं सुनी जाती, सिवाय कुछ विशेष मामलों के। 'ज़खीरा' में यह भी कहा गया है कि विद्वानों के अनुसार इनमें से कोई भी शर्त अनिवार्य नहीं है, लेकिन शर्तों में यह ज़िक्र किया गया है कि यह बयान करना ज़रूरी है कि हर गवाह ने दावे के बाद और इनकार के बाद, वादी द्वारा गवाही मांगने पर गवाही दी, ताकि मतभेदों से बचा जा सके। इमाम तहावी के अनुसार, यदि गवाहों ने वादी के दावे और प्रतिवादी के इनकार के बाद, वादी के अनुरोध के बिना गवाही दी, तो उसे सुना नहीं जाएगा। 'ज़खीरा' में कहा गया है कि विद्वानों के अनुसार इनमें से कोई भी शर्त नहीं है। यह 'फ़ुसूल-ए-इमादिया' में है। इमाम फ़ख़्रुल इस्लाम अली बज़दवी कहते थे कि वादी को अपने दावे में यह कहना चाहिए कि 'यह दावा मेरा अधिकार है' (ईस मुद्दआ बा-हक-ए-मन अस्त) और इस पर संतुष्ट होना चाहिए कि 'वह मेरा है और मेरा अधिकार है' (आं मन अस्त व हक-ए-मन), ताकि अंत में यह न जोड़ा जा सके कि 'मेरा अधिकार उसे दे दो' (हक-ए-मन देह)। इसी तरह उन्होंने कहा कि प्रतिवादी को इस पर संतुष्ट होना चाहिए कि 'यह दावा मेरी संपत्ति और मेरा अधिकार है' (ईस मुद्दआ मुल्क-ए-मन अस्त व हक-ए-मन), बल्कि यह कहना चाहिए कि 'मेरी संपत्ति है और मेरा अधिकार है' (मुल्क-ए-मन अस्त व हक-ए-मन अस्त) ताकि अंत में कोई निषेधात्मक शब्द न लगाया जा सके। इसी तरह गवाह को कहना चाहिए कि 'यह उसका दावा और उसका अधिकार है' (कि ईं मुद्दआ-ए-ओस्त व हक-ए-वे)। कुछ विद्वान वादी के इस कथन

को पर्याप्त मानते हैं कि 'मेरी संपत्ति है और मेरा अधिकार है' (मुल्क-ए-मन अस्त व हक-ए-मन), प्रतिवादी के इस कथन को कि 'मेरी संपत्ति है और मेरा अधिकार है' (मुल्क-ए-मन अस्त व हक-ए-मन), और गवाह के इस कथन को कि 'यह संपत्ति इस वादी की है और उसका अधिकार है' (मुल्क-ए-ईं मुद्दई अस्त व हक-ए-वे)। यदि वादी ने कहा कि 'संपत्ति और अधिकार मेरा है' (मुल्क व हक-ए-मन अस्त), तो यह सर्वसम्मति से पर्याप्त है। इसी प्रकार यदि प्रतिवादी और गवाह ने भी ऐसा ही कहा, तो यह सर्वसम्मति से पर्याप्त है; यह 'मुहीत' में वर्णित है। यदि गवाहों ने कहा कि 'हम गवाही देते हैं कि यह संपत्ति मूल रूप से उसकी है' या फ़ारसी में कहा 'यह उस वादी का है' (ईस आं मुद्दई रास्त), तो यह तब तक पर्याप्त नहीं होगा जब तक कि स्वामित्व (मुल्क) स्पष्ट न किया जाए। क्योंकि जिस प्रकार स्वामित्व के कारण कोई चीज़ किसी व्यक्ति से संबंधित होती है, उसी प्रकार वह उधार (आरियत) आदि के कारण भी संबंधित हो सकती है। अतः इस संदेह को दूर करने के लिए स्वामित्व का स्पष्टीकरण आवश्यक है। 'फ़तावा रशीद-उद-दीन', अध्याय पांच में लिखा है कि यदि गवाहों ने कहा 'हम गवाही देते हैं कि यह गुलाम फलां व्यक्ति का है' (ईं गुलाम आं फ़ुलां अस्त), तो यह इस कथन के समान है कि 'यह फलां की संपत्ति है', क्योंकि यह अरबी वाक्यांश 'हाज़ा लहू' का अनुवाद है और शब्द 'मुल्क' के लिए प्रयोग किया जाता है।

यदि काजी ने उनसे यह पूछा कि तुम्हारा क्या मतलब है, तो उसे यह अधिकार है। यदि गवाहों ने अपनी गवाही में कहा कि 'यह दावा इस वादी की संपत्ति है' और यह नहीं कहा कि 'यह प्रतिवादी के पास अवैध रूप से (ब-ना-हक) है', तो इसमें विद्वानों के बीच मतभेद है। सही विचार यह है कि यदि वादी ने अनुरोध किया कि मेरे नाम पर मेरे स्वामित्व का आदेश दिया जाए, तो ऐसी गवाही स्वीकार की जाएगी। लेकिन यदि वादी का अनुरोध यह है कि वस्तु मुझे वापस दिलाई जाए, तो ऐसी गवाही पर आदेश नहीं दिया जाएगा जब तक कि गवाह यह न कहें कि 'प्रतिवादी का इस पर अधिकार अवैध है'। क्या यह भी शर्त है कि गवाह यह कहें कि 'प्रतिवादी पर यह अनिवार्य है कि वह अपना हाथ हटा ले' (वाजिब अस्त बर-ईं मुद्दआ अलैह कि दस्त कोताह कुनद)? इस पर विद्वानों में मतभेद है और यही सही है।

1. अनुवादक का कहना है कि यह कथन काजी के आदेश के लिए अधिक उपयुक्त है न कि गवाह के बयान के लिए, क्योंकि गवाह का कर्तव्य मामले का कारण बताना है, न कि किसी चीज़ के बारे में आदेश देना, क्योंकि आदेश देना काजी का कार्य है।

ادا کی ہے تو اس خط کی صحت کا حکم نہ دیا جائے گا اور بعض مشائخ نے خط قاضی و سجل میں اور محض دعوٰی میں فرق کیا ہے پس خط قاضی و سجل کی صحت کا حکم دیا اور محض دعوٰی میں ایسا لکھنے سے اس کے فاسد ہونے کا حکم دیا ہے اور نیز مشائخ نے فرمایا کہ اگر سجل میں بطور ایجاز لکھا کہ جس طرح حوادث حکمیہ ونوازل شرعیہ ثابت ہوا کرتے ہیں اسی طرح میرے نزدیک یہ مقدمہ ثابت ہوا تو ایسی سجل کی صحت کا فتویٰ نہ دیا جائے گا جب تک کہ ہر بات جس طرح واقع ہوئی ہے بیان نہ کرے یہ ذخیرہ میں ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ محض دعوٰی میں لکھے کہ گواہوں نے ایسی گواہی بعد دعوٰی اس مدعی کے ادا کی اور نیز لکھے کہ اس مدعا علیہ کی طرف انکاری جواب دینے کے بعد ادا کی تاکہ کسی کو یہ گمان نہ ہو کہ گواہوں نے قبل دعوٰی کے یا مدعا علیہ اقراری پر گواہی دی ہے اس واسطے کہ جو مدعا علیہ اقراری ہو اُس پر گواہی کی سماعت نہیں ہوتی ہے سوائے چند مقامات معدودہ کے اور ذخیرہ میں فرمایا کہ میرے نزدیک ان میں سے کوئی شرط نہیں ہے اور شروط میں ذکر فرمایا کہ ضرور ہے کہ یوں بیان کرے کہ ہر ایک گواہ نے بعد دعوٰی و بعد جواب بانکار کے مدعی کی طرف سے گواہی طلب کرنے کے بعد گواہی دی تاکہ اختلاف سے نکل جائے اس واسطے کہ امام طحاوی کے نزدیک اگر گواہوں نے بعد دعوٰی مدعی و جواب مدعا علیہ بانکار کے بدون درخواست مدعی کے گواہی دی تو سماعت نہ ہوگی اور ذخیرہ میں فرمایا کہ میرے نزدیک اس میں سے کچھ شرط نہیں ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے اور امام فخر الاسلام علی بزدوی فرماتے تھے کہ مدعی کو اپنے دعوٰی میں یوں کہنا چاہئے کہ (ایس مدعا بحق من ست) اور اس پر اکتفاء کرے کہ (آن من ست و حق من) تاکہ یہ ممکن نہ ہو کہ اس کے آخر میں لاحق کیا جائے کہ (حق من دے) اسی طرح فرماتے تھے کہ مدعا

علیہ کو اس پر اکتفاء چاہئے کہ (ایس مدعا ملک من ست و حق من) بلکہ یوں کہنا چاہئے کہ (ملک من ست و حق من ست) تا کہ اُس کے آخر میں کلمہ نفی نہ لگایا جاسکے اسی طرح گواہ اُس پر اکتفاء کرے (کہ ایں مدعائے اوست و حق وے) یعنی حق وی است کہنا چاہئے اور بعض مشائخ مدعی کے اس قول پر اکتفاء کرتے ہیں کہ (ملک من است و حق من) اور مدعا علیہ کے اس قول پر کہ (ملک من ست و حق من) و گواہ کے اس قول پر کہ (ملک ایں مدعی ست و حق وے) اور اگر مدعی نے کہا کہ (ملک و حق من ست) تو یہ بالاتفاق کافی ہے۔ اسی طرح مدعا علیہ و گواہ نے بھی اگر اسی طرح کہا تو بالاتفاق کافی ہے یہ محیط میں ہے اور اگر گواہوں نے کہا کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ یہ مال عین اس کا ہے یا فارسی میں کہا کہ (ایس آن مدعی راست) تو اس پر اکتفاء کیا جائے گا جب تک ملک کی تصریح نہ کریں اس واسطے کہ جس طرح ملک کی وجہ سے چیز آدمی کی طرف منسوب ہوتی ہے اسی طرح بوجہ عاریت وغیرہ کے منسوب ہوتی ہے پس اس احتمال دور کرنے کے واسطے ملک کی تصریح ضروری ہے اور فتاویٰ رشید الدین باب پنجم میں ہے کہ اگر گواہوں نے کہا کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ (ایں غلام آن فلاں ست) تو یہ بمنزلہ اس قول کے ہے کہ ملک فلاں ست اس واسطے کہ یہ ترجمہ اس عبارت کا ہے کہ ھذا لہ اور یہ لفظ ملک کے واسطے لایا جاتا ہے۔

اگر قاضی نے ان سے استفسار کر لیا کہ تمہاری کیا مراد ہے تو اُس کو یہ اختیار ہے اور اگر گواہوں نے اپنی گواہی میں بیان کیا کہ ایں مدعا ملک ایں مدنی ست اور یہ نہ کہا کہ درست ایں مدعا علیہ بنا حق است تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ اگر مدعی نے یہ درخواست کی کہ میرے نام میری ملک ہونے کا حکم دیا جائے تو ایسی گواہی قبول ہوگی اور اگر مدعی کی درخواست یہ ہے کہ مجھے دلا دی جائے تو ایسی گواہی پر اس کا حکم نہ دیا جائے گا جب تک کہ گواہ بیان کریں کہ درست ایں مدعا علیہ بنا حق ست اور آیا یہ بھی شرط ہے کہ گواہ

یوں بیان کریں کہ (واجب ست برین مدعا علیہ کہ دست کوتاہ کند) تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور صحیح ہے۔

۱۔ مترجم کہتا ہے کہ یہ قول حکم قاضی کے ساتھ لائق تر ہے نہ شاہد کے قول کے ساتھ کیونکہ شاہد کے ذمہ یہی ہے کہ اُس امر کی وجہ بیان کرے نہ یہ کہ کسی شے کے ساتھ حکم کرے کیونکہ یہ شان تو قاضی کی ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (5) 11 Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat

This is because it is not a condition for the witness to mention it, but it is more cautious; this is in Fusul-i-Imadiya.

Mahzar (Legal Record/Statement) ☆

Regarding the proof of an absolute debt, it should be written after naming: That in the judicial assembly (Majlis-e-Qaza) in Bukhara, before such-and-such Qazi (state his name, lineage, and titles, who is the administrator of justice and rulings in Bukhara and who executes judgments and orders on behalf of such-and-such Emir or Sultan), on such-and-such date, month, and year, [the party] appeared. Then, if both the claimant (muda'i) and the defendant (muda'a alaihi) are well-known by their names and lineage, he should state their names and lineage. Then let it be written that so-and-so, son of so-and-so, appeared and brought with him so-and-so, son of so-and-so. And if both are not well-known by their names and lineage, let it be written that a person appeared and stated that so-and-so, son of so-and-so, is my name, and he brought with him a person and stated that so-and-so, son of so-and-so, is his name. Then this appearing person made a claim against the person he brought with him, that this person owes him such-and-such amount of red, high-quality (1) Nishapuri Dinars, halved and weighed according to the weight of Makkah Mithqals, as a valid and obligatory debt. Similarly, the person whom he brought with him, being in a legal state of capacity to confess, willingly and voluntarily confessed for himself to all those Dinars whose description and characteristics are mentioned in this record, in favor of the person who appeared, as a valid debt and obligatory dues, which the appearing person verbally confirmed. Therefore, it is obligatory for the person brought along to pay this property to the person who appeared.

Then he requested and asked for a reply. Then it will be seen: if the defendant confessed to the claim, the matter is complete and there is no need for the claimant to establish witnesses. But if he denied the claimant's claim, then there would be a need for the claimant to establish witnesses. Then let it be written that the claimant brought several persons and stated that "these are my witnesses" and requested me to hear their testimony, which I accepted. They are so-and-so, so-and-so, and so-and-so. Their names, lineage, appearance, residence, and place of prayer should all be written. The Qazi should write the words of testimony (Shahadat) in Persian on a piece of paper so that the Master of the Assembly can read it aloud to the witnesses before the Qazi. The words of testimony should be written as follows: "I bear witness

that this defendant (and point towards him), in a state of his confession, has admitted in all respects, willingly and voluntarily, and has said thus: 'I owe this claimant (and point towards him) twenty red Bukhari gold coins, pure, halved, weighed by the weight of Makkah Mithqals, as recorded in this Mahzar (and point towards the Mahzar).' Therefore, the matter is necessary and the right is obligatory due to a correct cause and a correct confession, and this claimant (and point towards him) had a truthful claim and [maintained] this confession."

Then the Master of the Assembly should read it to the witnesses before the Qazi. Then the Qazi shall say to the witnesses: "These words of testimony that have been read to you, you have heard them, and you are witnesses from the beginning to the end of such testimony." If they say, "We have heard and we are witnesses in the same manner," then the Qazi shall say to each witness: "(I bear witness that Khwaja Imam Sahib read from the beginning to the end between this claimant and the defendant)." And the Qazi will gesture that each of them be ordered to state the words of testimony from beginning to end, just as they were read out to them. When they have stated it, after writing the names, lineage, residence, and place of prayer of the witnesses in the record, write that these witnesses, after the claimant's claim and the defendant's denial occurred, and upon the request for testimony from the claimant, gave direct, correct, and unanimous testimony in words and meaning, from a copy which was read out to them all, and each gave it by gesturing in the place of gesture.

1. Excellent and pure, which in common parlance is called 'khara' (pure).

यह है कि यह शर्त नहीं है कि गवाह इसका उल्लेख करे, लेकिन ऐसा करना अधिक सावधानीपूर्ण है; यह फुसूल-ए-इमादिया में है।

महज़र (कानूनी दस्तावेज़) ☆

पूर्ण ऋण के प्रमाण के विषय में, नामकरण के बाद लिखे कि: बुखारा की न्याय-सभा (मजलिस-ए-क़ज़ा) में अमुक काजी के सामने (उनका नाम, वंश और उपाधि का उल्लेख करें, जो बुखारा में न्याय और आदेशों के प्रभारी हैं और बुखारा के लोगों में अमुक अमीर या सुल्तान की ओर से न्याय लागू करने वाले हैं), अमुक तिथि, अमुक माह और अमुक वर्ष में उपस्थित हुआ। फिर यदि वादी (मुद्दई) और प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) दोनों अपने नाम और वंश से प्रसिद्ध हों, तो उनके नाम और वंश का वर्णन करे। फिर लिखे कि अमुक पुत्र अमुक उपस्थित हुआ और अपने साथ अमुक पुत्र अमुक को लाया। और यदि दोनों अपने नाम और वंश से प्रसिद्ध न हों, तो लिखे कि एक व्यक्ति उपस्थित हुआ और उसने कहा कि मेरा नाम अमुक पुत्र अमुक है, और वह अपने साथ एक व्यक्ति को लाया और बताया कि इसका नाम अमुक पुत्र अमुक है। फिर उस उपस्थित होने वाले व्यक्ति ने उस व्यक्ति पर, जिसे वह साथ लाया था, दावा किया कि उस पर इतने दीनार निशापुरी लाल, उत्तम (१), आधे वजन के मक्का के मिसाल के वजन के अनुसार, एक सही ऋण और वाजिब हक के कारण देय हैं। इसी प्रकार, जिस व्यक्ति को वह साथ लाया था, उसने अपने कानूनी होश-ओ-हवास में स्वेच्छा से उन सभी दीनारों को अपने ऊपर स्वीकार किया, जिनका उल्लेख और विवरण इस महज़र में है, उस व्यक्ति के पक्ष में जो उपस्थित हुआ, यह स्वीकार करते हुए कि यह एक सही ऋण और देय कर्ज है। जिसकी पुष्टि उपस्थित होने वाले ने मौखिक रूप से की। अत; जिस व्यक्ति को वह साथ लाया गया है, उस पर उस उपस्थित व्यक्ति को यह धन चुकाना अनिवार्य है।

फिर उसने उत्तर की माँग और प्रार्थना की। फिर देखा जाएगा कि यदि प्रतिवादी ने दावे को स्वीकार कर लिया, तो कार्य पूरा हो गया और वादी को गवाह पेश करने की आवश्यकता नहीं रही। और यदि उसने वादी के दावे से इनकार किया, तो वादी को गवाह पेश करने की आवश्यकता होगी। फिर लिखे कि वादी कई व्यक्तियों को लेकर आया और बताया कि ये मेरे गवाह हैं और मुझसे प्रार्थना की कि उनकी गवाही सुनी जाए, जिसे मैंने स्वीकार किया। वे अमुक, अमुक और अमुक हैं। उनके नाम, वंश, हुलिया, निवास और नमाज़ की जगह का उल्लेख करे। काज़ी को चाहिए कि शहादत (गवाही)

के शब्द फारसी में कागज़ के एक टुकड़े पर लिखे ताकि सभा का स्वामी काज़ी के सामने गवाहों को पढ़कर सुना सके। गवाही के शब्द इस प्रकार लिखे: "मैं गवाही देता हूँ कि यह प्रतिवादी (और उसकी ओर इशारा करे) अपनी स्वीकारोक्ति की स्थिति में सभी प्रकार से स्वेच्छा से स्वीकार करता है और उसने ऐसा कहा है कि मुझ पर इस वादी के(और उसकी ओर इशारा करे) बीस दीनार बुखारा के लाल सोने के, शुद्ध और आधे वजन के, मक्का के मिसाल के वजन के अनुसार देय हैं, जैसा कि इस महज़र में उल्लेख किया गया है (और महज़र की ओर इशारा करे)। अतः, यह एक सही कारण और सही स्वीकारोक्ति के कारण एक आवश्यक मामला और अनिवार्य अधिकार है। और इस वादी (और उसकी ओर इशारा करे) ने सच कहा और इस स्वीकारोक्ति पर कायम रहा।"

फिर सभा का स्वामी इसे काज़ी के सामने गवाहों को पढ़कर सुनाए। फिर काज़ी गवाहों से कहे: "गवाही के ये शब्द जो तुम्हें पढ़कर सुनाए गए हैं, तुमने सुने और तुम ऐसी गवाही के आरम्भ से अंत तक साक्षी हो।" यदि उन्होंने कहा: "हमने सुना और हम इसी प्रकार साक्षी हैं," तो काज़ी प्रत्येक गवाह से कहे: "(मैं गवाही देता हूँ कि ख्वाजा इमाम साहब ने शुरू से अंत तक इस वादी और प्रतिवादी के बीच इसे पढ़ा)।" और काज़ी इशारा करेगा कि उनमें से प्रत्येक को आदेश दिया जाए कि गवाही के शब्द शुरू से अंत तक वैसे ही बयान करें जैसे उन्हें पढ़कर सुनाए गए थे। जब वे इसे बयान कर दें, तो महज़र में गवाहों के नाम, वंश, निवास और नमाज़ की जगह लिखने के बाद लिखे कि इन गवाहों ने वादी के दावे और प्रतिवादी के इनकार के बाद, वादी की ओर से गवाही की प्रार्थना पर, शब्दों और अर्थ में एक समान सही और सीधी गवाही दी है, जैसा कि उस प्रति से पढ़कर उन सबको सुनाया गया था, और प्रत्येक ने संकेत के स्थान पर संकेत करते हुए अपनी गवाही पूरी की।

1. उत्तम और शुद्ध जिसे बोलचाल में 'खरा' कहते हैं।

یہ ہے کہ یہ شرط نہیں ہے گواہ اس کو ذکر کرے تو زیادہ احتیاط ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے۔

محضر☆

در اثباتِ قرضہ مطلق بعد تسمیہ کے لکھے کہ مجلس قضاء کورہ بخارا میں فلاں قاضی کے سامنے اس کا نام ونسب و لقب بیان کر دے جو بخارا میں متولی قضاء و احکام اور اہل بخارا میں نافذ القضاء والامضاء از جانب فلاں امیر یا سلطان ہے فلاں تاریخ فلاں مہینہ فلاں سنہ میں حاضر ہوا پھر اگر مدعی و مدعا علیہ دونوں اپنے نام ونسب سے معروف ہوں تو ان کا نام ونسب بیان کرے پس لکھے کہ فلاں بن فلاں حاضر ہوا اور اپنے ساتھ فلاں بن فلاں کو لایا اور اگر دونوں اپنے نام ونسب سے معروف نہ ہوں تو لکھے کہ ایک شخص حاضر ہوا اور اُس نے بیان کیا کہ فلاں بن فلاں میرا نام ہے اور اپنے ساتھ ایک شخص کو لایا اور بیان کیا کہ فلاں بن فلاں اس کا نام ہے پھر اس حاضر ہونے والے نے اس شخص پر جس کو ساتھ حاضر لایا ہے دعویٰ کیا کہ اس حاضر ہونے والے کے اس پر جس کو ساتھ لایا ہے اس قدر دینا ر نیشاپوری سرخ جید ۱ مناصفہ موزونہ بوزن مثاقیل مکہ کے بسبب صحیح قرضہ لازم وحق واجب ہیں اور اسی طرح اس شخص نے جس کو اپنے ساتھ حاضر لایا ہے اپنے جوازِ اقرار کی حالت میں بطوع ورغبت خود ان تمام دیناروں کا جن کا ذکر و وصف اس محضر میں مذکور ہوا ہے اس شخص کے واسطے جو حاضر ہوا ہے اپنے اوپر بسبب صحیح قرضہ لازم و دین واجب ہونے کا اقرار کیا ہے کہ جس کی اس حاضر ہونے والے نے خطا باً تصدیق کی ہے پس اس شخص پر جس کو اپنے ساتھ حاضر لایا ہے اس شخص کو جو حاضر ہوا ہے اس مال کا ادا کرنا واجب ہے پھر اس نے جواب کا مطالبہ و درخواست کی پھر

اس کے بعد دیکھا جائے گا کہ اگر مدعا علیہ نے دعویٰ کا اقرار کیا تو کام پورا ہو گیا اور مدعی کو گواہ قائم کرنے کی ضرورت نہیں رہی اور اگر اُس نے دعویٰ مدعی سے انکار کیا تو مدعی کو گواہ قائم کرنے کی ضرورت ہو گی پھر لکھے کہ مدعی چند نفر حاضر لایا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں اور مجھ سے درخواست کی کہ اُن کی گواہی کی سماعت کروں پس میں نے منظور کیا اور وہ فلاں وفلاں وفلاں ہیں کہ اُن کا نام ونسب وحلیہ و مسکن و مصلا سب لکھے اور قاضی کو چاہئے کہ لفظ شہادت فارسی میں ایک ٹکڑے کاغذ پر لکھے تا کہ صاحب مجلس قاضی اس کو قاضی کے سامنے گواہوں کو پڑھ سنادے اور الفاظ شہادت اس طرح لکھے کہ گواہی میدہم کہ این مدعی علیہ (اور اُس کی طرف اشارہ کرے) بحال روائے اقرار خویش ہمہ وجوہ مقراند بطوع ورغبت و چنین گفت کہ بر من ست این مدعی را (اور اس کی طرف اشارہ کرے) بست دینار زرِ سرخ بخاری سرہ مناصفہ موزونہ بوزن مثاقیل مکہ چنانچہ اندریں محضر یاد کردہ شد (اور محضر کی طرف اشارہ کرے) پس امر لازم وحق واجب ست بسبہے درست و اقراری درست و این مدعی (اور اس کی طرف اشارہ کرے) راست گوئے داشت و برادریں اقرار و یا روی پس اس کو صاحب مجلس گواہوں کو قاضی کے سامنے پڑھ سنائے پھر قاضی گواہوں سے کہے یہ الفاظ شہادت جو تم کو پڑھ سنائے ہیں تم نے سنے اور تم ایسی گواہی کے اول سے آخر تک گواہ ہوتے ہو پس اگر انہوں نے کہا کہ ہم نے سنا اور ہم اسی طرح گواہ ہیں تو قاضی ہر ایک گواہ سے کہے کہ (کہ ہمتین گواہی میدہم کہ خواجہ امام صاحب بخواند از اول تا آخر ایں مدعی رابین مدعا علیہ) اور قاضی اشارہ کرے گا کہ ان میں نے ہر ایک کو حکم دیا جائے کہ الفاظ شہادت اول سے آخر تک جس طرح اس کو پڑھ کر سنائے گئے ہیں بیان کرے پھر جب وہ لوگ اُس کو بیان کر دیں تو محضر میں گواہوں کے نام و نسب و مسکن و مصلے لکھے کے بعد لکھے کہ ان گواہوں نے بعد از انکہ دعوٰی مدعی و انکار مدعا علیہ واقع ہوا بعد درخواست گواہی از جانب مدعی کے شہادت

مستقیمہ صحیحہ متفقہ اللفظ والمعنیٰ ایک نسخہ سے جوان سب کو سنایا گیا ہے اور ہر ایک نے اشارہ کی جگہ اشارہ کیا ہے ادا کی۔

۱ عمدہ و خالص جس کو عرف میں کھرا بولتے ہیں ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 12 | Book of Court Records and Registers Sijill (Legal Register/Record) ☆ This claim should be written after the 'Basmala' (In the name of Allah). Let the Qadi (judge) state his name, lineage, and titles—the one appointed by the Just Sovereign of the Age (Khakan-e-Adil), may Allah perpetuate his kingdom and grant him victory, as the trustee of justice and decrees in Bukhara and its surroundings, for the people of Bukhara and its environs where his jurisdiction applies. May Allah perpetuate his success. He states: "In my court in the district of Bukhara, on such a day, date, and year, a person appeared and stated his name as [Name]. He brought with him another person and stated his name as [Name]. (If the Qadi recognizes both the plaintiff and the defendant, he should write: 'So-and-so appeared and brought so-and-so with him.') Then, the person who appeared brought a claim against the one he brought with him, stating: 'I have a claim against this person for [Amount] of pure red Nishapuri gold dinars, measured by the weight of Makkah, being a valid and obligatory debt.' Similarly, the person brought before the court, being in a state of legal capacity to make an admission, voluntarily confessed to the total amount, kind, and quantity mentioned in the claim record as a valid debt and an obligatory right towards the plaintiff. This admission was confirmed by the appearing party, who then demanded payment of the entire sum and sought a response to the claim. The defendant replied in Persian: 'I owe nothing whatsoever to this plaintiff.' Thereupon, the plaintiff brought several persons, stating they were his witnesses, and requested me to hear their testimony. I granted the request, and he sought testimony from the witnesses. They are: So-and-so, son of so-and-so, whose physical description is [Description], who resides at [Location], and whose place of prayer is the mosque in that lane. The second is so-and-so, son of so-and-so, with such description, residence, and place of prayer. The third is so-and-so, son of so-and-so, with such description, residence, and place of prayer. These witnesses, following the plaintiff's request and in view of his claim and the defendant's denial, provided correct and consistent testimony, identical in wording and meaning, from a text read to them in Persian. The content of the text read to them was: 'I bear witness...' to the end. That is, all words of testimony should be written in Persian as mentioned in the description of the court record. After finishing writing the testimony, he should write: 'These witnesses gave this testimony as required, following the prescribed manner of testimony, and each made the necessary indications.' I heard their testimony and recorded it in the decree pouch (khareeta) within the bound register of records. Subsequently, if the witnesses are well-known for their integrity (adala) before the Qadi, he should write: 'I accepted their testimony

because they are known to me as just and competent witnesses.' If they are not well-known for integrity, but their justice was established through the verification (tazkiya) of assessors (mu'addilin), he should write: 'To investigate the state of these witnesses, I referred to the persons appointed in this region for character assessment.' If all witnesses were verified, he should write: 'The assessors described them all as just and competent witnesses; therefore, I accepted their testimony as knowledge of their integrity made its acceptance obligatory.' If the assessors vouched for some and not others, he should write: 'The assessors declared two of them as just, namely the first and second,' and similarly for more. Thus, I accepted the testimony of those two witnesses due to the requirement of knowledge. This applies if the defendant (the one testified against) challenged the witnesses. If he did not challenge them, then after writing 'I heard their testimony and recorded it in the decree pouch,' he should write: 'The defendant did not challenge these witnesses nor requested me to investigate them through assessors. Therefore, I did not turn towards investigating them via assessors and relied on their apparent Islamic integrity (zahir al-adala), in accordance with the opinions of the leaders of the faith and Muslim scholars on the word of such an Imam...'"

[1] **Khareeta:** (Spelled with 'khaa' and 'raa', followed by 'yaa' and 'taa') A pouch or folder, commonly called 'theili' in local parlance.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द १० | १२ | किताब अल-महाज़िर वल-सिजिल्लात सिजिल्ल (पंजीकरण) ☆ इस दावे को तस्मिया (बिस्मिल्लाह) के बाद लिखे कि फलाँ काज़ी उसका नाम, वंश और पदवी बयान कर दे, जो ख़ाक़ान-ए-आदिल (न्यायप्रिय सम्राट) की ओर से बुखारा और उसके आसपास के क्षेत्रों में न्याय और फैसलों का प्रभारी है और बुखारा और आसपास के उन लोगों के लिए जहाँ उसके फैसले लागू होते हैं - अल्लाह उनकी तौफीक को हमेशा रखे - कहता है कि बुखारा की मेरी अदालत में फलाँ दिन, फलाँ तारीख, फलाँ साल में एक व्यक्ति उपस्थित हुआ और उसने बयान किया कि फलाँ उसका नाम है और वह अपने साथ एक व्यक्ति को लाया और बयान किया कि उसका नाम फलाँ है। और यदि काज़ी वादी और प्रतिवादी दोनों को पहचानता हो, तो लिखे कि फलाँ उपस्थित हुआ और अपने साथ फलाँ को लाया। फिर जो उपस्थित हुआ है, उसने उस पर जिसे वह साथ लाया है, दावा किया कि इस व्यक्ति पर जिसे वह लाया है, मेरी शुद्ध निशपुरी लाल सोने की मुद्रा (दीनार) मक्का के वज़न के अनुसार बकाया है, जो कि एक वैध ऋण और आवश्यक देयता है। और इसी प्रकार उस व्यक्ति ने जिसे वह साथ लाया था, अपनी होश-ओ-हवास की स्थिति में स्वेच्छा से उस पूरी संपत्ति का, जिसकी राशि, प्रकार और संख्या दावे के दस्तावेज़ में वर्णित है, इस वादी के लिए अपने ऊपर एक वैध ऋण और अनिवार्य अधिकार होने का स्वीकार किया, जिसकी पुष्टि उपस्थित व्यक्ति ने की। और उससे उस सारी संपत्ति के भुगतान की माँग की गई और दावे का जवाब माँगा गया। तो उसने फारसी में उत्तर दिया कि "मेरा इस वादी के साथ कोई लेना-देना नहीं है" (मरा बा ईं मुद्दई हेच चीज़े अदना नेस्त)। फिर यह वादी अपने साथ कुछ व्यक्तियों को लाया और कहा कि ये मेरे गवाह हैं और मुझसे उनकी गवाही सुनने का अनुरोध किया। मैंने इसे स्वीकार किया और उसने गवाहों से गवाही माँगी। वह (गवाह) फलाँ का पुत्र फलाँ है जिसका हुलिया यह है और फलाँ स्थान पर रहता है और उसके नमाज़ का स्थान उस गली की मस्जिद है। और दूसरा फलाँ का पुत्र फलाँ है जिसका हुलिया, निवास और नमाज़ का स्थान यह है। और तीसरा फलाँ का पुत्र फलाँ है जिसका हुलिया, निवास और नमाज़ का स्थान यह है। फिर इन गवाहों ने वादी के अनुरोध और दावे और प्रतिवादी के इनकार के बाद, शब्दों और अर्थों में एक समान सही गवाही दी, जैसा कि उन्हें फारसी में लिखे गए एक नुस्खे से पढ़कर सुनाया गया। और उस नुस्खे की विषय-वस्तु जो उन्हें सुनाई गई, वह यह है: "गवाही मी-दहम..." (मैं गवाही देता हूँ...) अंत तक। अर्थात, गवाही के सभी शब्द फारसी में लिखे जाएँ जैसा कि हमने कोर्ट रिकॉर्ड (महज़र) के विवरण में उल्लेख किया है। फिर जब गवाही के शब्द लिखने से निपट जाएँ तो लिखे कि इन गवाहों ने यह गवाही उचित तरीके से और गवाही की स्थापित पद्धति के अनुसार दी और प्रत्येक ने संकेत के स्थान पर संकेत किया। मैंने उनकी यह गवाही

सुनी और उसे निर्णय के फोल्डर (ख़रीता) और जिल्द वाले रिकॉर्ड में दर्ज कर लिया। इसके बाद, यदि गवाह काज़ी की नज़रों में अपनी न्यायप्रियता के लिए जाने जाते हों, तो लिखे कि मैंने उनकी गवाही स्वीकार की क्योंकि वे न्यायप्रिय और गवाही के योग्य प्रसिद्ध हैं। और यदि वे न्यायप्रियता के लिए प्रसिद्ध न हों, बल्कि चरित्र-निर्धारकों (मुअद्दलीन) द्वारा उनकी न्यायप्रियता सिद्ध हुई हो, तो लिखे कि मैंने इन गवाहों की स्थिति जानने के लिए उस क्षेत्र में नियुक्त लोगों की ओर रुख किया जो चरित्र की पुष्टि करते हैं। फिर यदि सभी गवाहों की पुष्टि हो गई हो, तो लिखे कि चरित्र-निर्धारकों ने सभी को न्यायप्रिय और स्वीकार्य गवाह बताया, इसलिए मैंने उनकी गवाही स्वीकार की क्योंकि साक्ष्य ने उसे अनिवार्य बना दिया। और यदि निर्धारकों ने कुछ को न्यायप्रिय कहा हो और कुछ को नहीं, तो लिखे कि निर्धारकों ने उनमें से दो को न्यायप्रिय कहा (प्रथम और द्वितीय), और इसी प्रकार अधिक के मामले में भी यही समझना चाहिए। अतः मैंने उन दो गवाहों की गवाही स्वीकार की। यह सब तब है जब प्रतिवादी ने गवाहों पर आपत्ति (तान) की हो। और यदि उसने आपत्ति नहीं की, तो इस लेख के बाद कि "मैंने उनकी गवाही सुनी और उसे कानूनी फोल्डर में दर्ज किया", यह लिखे कि प्रतिवादी ने इन गवाहों पर कोई आपत्ति नहीं की और मुझसे यह अनुरोध नहीं किया कि मैं निर्धारकों से उनकी जाँच कराऊं। अतः मैंने निर्धारकों से उनकी स्थिति जानने पर ध्यान नहीं दिया और उनकी प्रत्यक्ष इस्लामी न्यायप्रियता (ज़ाहिर-ए-अदालत-ए-इस्लाम) पर भरोसा किया, जो धर्म गुरुओं और मुस्लिम विद्वानों के अनुसार ऐसे इमाम के कथन पर आधारित है...

१ـــ ख़रीता: 'ख़ा' और 'रा' के साथ, 'या' और 'ता' के बाद; एक थैली या पाउच जिसे आम भाषा में 'थैली' कहते हैं।

کے لکھے کہ فلاں قاضی اس کا نام ونسب و لقب بیان کر دے جو خاقان عادل عالم خلد اللہ تعالیٰ ملکہ و اعزہ نصرہ کی طرف سے بخارا میں اور اس کی نواحی میں متولی قضاء و احکام و اہل بخارا و نواحی کہ درمیان نافذ القضاء ہے ادام اللہ تعالیٰ توفیقہ کہتا ہے کہ میری مجلس قضاء کورۂ بخارا میں فلاں روز فلاں تاریخ فلاں سنہ میں ایک شخص حاضر ہوا اور بیان کیا کہ فلاں اُس کا نام ہے اور اپنے ساتھ ایک شخص کو لایا اور بیان کیا کہ اس کا فلاں نام ہے اور اگر قاضی دونوں مدعی و مدعا علیہ کو پہچانتا ہو تو لکھے کہ فلاں حاضر ہوا اور اپنے ساتھ فلاں کو حاضر لایا پھر یہ جو حاضر ہوا ہے اُس پر جس کو ساتھ حاضر لایا ہے دعویٰ کیا کہ اس حاضر ہونے والے کے اس شخص پر جس کو یہ حاضر لایا ہے میں دینار سُرخ نیشاپوری جید مناصفہ بوزن مثاقیل مکہ بسبب صحیح قرضہ لازم و دین واجب ہے اور ایسا ہی اس شخص نے جس کو اپنے ساتھ حاضر لایا ہے اپنے جوازِ اقرار کی حالت میں بطوع خود اس سب مال کا جس کے مبلغ و جنس و عدد محضر دعویٰ میں مذکور ہے اس مدعی کے واسطے اپنے اوپر قرضہ لازم و حق واجب بسبب صحیح ہونے کا اقرار کیا ہے کہ جس کی تصدیق اس حاضر ہونے والے نے کی اور اُس سے اس سب مال کے ادا کر دینے کا مطالبہ کیا اور جوابِ دعویٰ مانگا پس اُس نے فارسی میں جواب دیا کہ مرا بایں مدعی پیچ چیزہ ادنیٰ نیست پس یہ مدعی اپنے ساتھ چند نفر کو لایا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں اور مجھ سے ان کی گواہی کی سماعت کی درخواست کی پس میں نے منظور کیا اور اُس نے گواہوں سے گواہی طلب کی اور وہ فلاں بن فلاں جس کا یہ حلیہ ہے اور فلاں جگہ رہتا ہے اور اُس کا مصلے اس کوچہ کی مسجد ہے اور دوسرا فلاں بن فلاں ہے اور اُس کا یہ حلیہ اور یہ مسکن اور یہ مصلے ہے اور سوم فلاں بن فلاں کہ جس کا حلیہ یہ ہے اور مسکن یہ ہے اور مصلیٰ یہ ہے

پس ان گواہوں نے بعد درخواست مدعی کے اور دعویٰ اس مدعی اور انکار اس مدعا علیہ کے شہادت مستقیمہ صحیحہ متفقۃ اللفظ والمعنیٰ ایک نسخہ سے جو ان کے فارسی میں پڑھ سنایا گیا ہے اور مضمون اُس نسخہ کا جو ان کو پڑھ کر سنایا گیا ہے یہ ہے کہ گواہی میدہم الی آخرہ یعنی تمام الفاظِ شہادت فارسی میں جس طرح ہم نے بیانِ محضر میں ذکر کیا ہے لکھے پھر جب الفاظِ شہادت لکھنے سے فارغ ہو تو لکھے کہ پس ان گواہوں نے یہ گواہی جیسا چاہیے ہے اور جو گواہی کا طریقہ ہے بیان کی اور ہر ایک نے اشارہ کی جگہ اشارہ کیا پس میں نے اُن کی یہ گواہی سنی اور اُس کو خریطہ ۱ـہ حکم میں محضر مجلد میں ثبت کر لیا پھر اس کے بعد اگر گواہ لوگ قاضی کے نزدیک عدالت میں معروف ہوں تو لکھے کہ میں نے اُن کی گواہی قبول کی کیونکہ میرے نزدیک وہ عدالت میں معروف ہیں اور جائز الشہادت ہیں اور اگر معروف بعدالت نہ ہوں بلکہ معدل لوگوں کے تزکیہ سے اُن کی عدالت ثابت ہوئی ہو تو لکھے کہ میں نے ان گواہوں کے حال دریافت کرنے کے واسطے جو لوگ اس ناحیہ میں مقرر ہیں کہ عدالت بیان کریں اُن کی طرف رجوع کیا پھر اگر سب گواہوں کی تعدیل ہو گئی ہو تو لکھے کہ معدلین نے سب کو عادل و جائز الشہادت بیان کیا پس میں نے ان گواہوں کی گواہی قبول کی کیونکہ علم نے اُن کی گواہی قبول کرنا واجب کر دیا ہے اور اگر معدلین نے بعض کو عادل کہا ہو اور بعض کو نہیں تو لکھے کہ معدلین نے دو گواہوں کو ان میں سے عادل کہا اور وہ اوّل و دوم ہے اور علیٰ ہذا القیاس زیادہ میں یہی سمجھنا چاہئے پس میں نے ان دونوں گواہوں کی گواہی بسبب ایجابِ علم کے قبول کی اور یہ سب اُس وقت ہے کہ مشہود علیہ یعنی مدعا علیہ نے گواہوں پر طعن کیا اور اگر اُس نے طعن نہ کیا ہو تو اس تحریر کے بعد کہ میں نے اُن کی گواہی سنی اور اس کو محضر مجاز میں خریطہ حکم میں ثبت کر لیا ہے لکھے کہ اس مدعا علیہ نے ان گواہوں میں طعن نہیں کیا اور مجھ سے یہ درخواست نہیں کی کہ معدلین سے ان کا حال دریافت کروں پس میں نے معدلین سے ان کا حال دریافت کرنے کی طرف توجہ نہ

کی اور اُن کی ظاہرِ عدالتِ اسلام پر اکتفا کیا اور ائمہ دین و علماء مسلمین سے ایسے امام کے قول پر

۱؎ خریطہ بخاء معجمہ و راء مہملہ و بعد تحتانی طاء مہملہ صرّہ جس کو چارے عرف میں تھیلی بولتے ہیں

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 Page 13 Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat (The Book of Minutes and Registers)

It was acted upon in a manner that ostensibly justifies the court in passing a judgment. Therefore, I accepted their testimony because the acceptance of such testimony, as described, has been made mandatory by Sharia. Thus, in my view, based on the testimony of these witnesses regarding what they testified, the matter has been proven against the person testified against (the defendant). Consequently, I informed the defendant of this and notified him that, in my opinion, this matter has been established, and I gave him the opportunity to present a defense (daf'iya) to this claim if he had any. He brought no defense nor any point of exoneration, and his inability to do so became evident to me. Then, in the presence of the defendant, the plaintiff requested me that, regarding what has been proven before me, a judgment be issued against the defendant, a registry (sijill) be written, and witnesses be called upon it, so that he may have proof (hujjat) in this matter.

I granted his request. I then sought guidance (Istikhara) from Allah Almighty, sought protection from deviation and error, and prayed for safeguarding against falling into mistake and flaw. Seeking firmness from Him to obtain a true judgment, I issued this decree against the defendant in favor of the plaintiff: that the defendant's admission of the debt—consisting of the amount, number, type, and quality of the property mentioned in this registry as a binding and mandatory right—and the plaintiff's confirmation of that admission, as mentioned in this registry, has been proven.

Furthermore, if the witnesses are known for their integrity in court, then after writing the phrase "as mentioned in this registry," write: "the testimony of these witnesses who are well-known for their integrity in court." If their integrity has been established through the vetting of appraisers (tazkiya mu'addilin), then write: "the testimony of those witnesses whose integrity has been established after vetting." If the integrity of some is evident and others is not, write: "the testimony of these two witnesses whose integrity has been established through vetting," among those witnesses whose names are mentioned in the record (mahdar). Both just witnesses, pointing toward the plaintiff and the defendant, gave testimony in my judicial assembly (majlis-e-qada) located in Bukhara, which is held publicly for proclamation among the people.

Therefore, I issued such a decree that is final and enforceable, encompassing all conditions of validity and execution. I made it mandatory for the defendant to pay that property—the amount, type, number, and quality of which are mentioned herein

—to the judgment creditor, i.e., the plaintiff. I left the defendant and every person possessing a right, proof, or defense to their own right, proof, or defense, so that they may present their claim, proof, or defense whenever they wish. I ordered the writing of this registry (sijill) so that it may serve as proof for the plaintiff in this case. I made the scholars, and the men of justice, trust, and integrity present in my assembly witnesses to this. This all occurred on [such-and-such] day of [such-and-such] month in the year [such-and-such].

This form we have recorded in the registry is the basis for all registries. Nothing in it shall be changed except for the claim, as claims are numerous and some are not similar to others. Nothing else is in the book of registries except that the exact claim mentioned in the record (mahdar) is reproduced, followed by the exact words of the testimony in the registry. After the words of testimony, all conditions in all registries are the same as we have described in this registry. The Qazi should then adorn the top of the registry with his well-known signature or seal (tawqi'). At the end of the registry, before writing the date, he should write on the left side: "[So-and-so] son of [so-and-so] wrote this registry by my order on my behalf, and the events mentioned herein were decreed by me and on my behalf. The decree mentioned is my decree and my judgment, which I have enforced based on the proof that became evident to me. I have written the endorsement (tawqi') at the head of the registry, and these four or five lines are in my own handwriting." Sometimes this registry is written as an inspection record stating that this is the document to which the witnesses, whose names are mentioned at the end, have all testified as having occurred in the judicial assembly.

The person for whom the Qazi gave the decree. 12

फ़तावा आलमगीरी..... खंड 10 13 किताब अल-मुहाज़िर वल-सिजिल्लात (दस्तावेजों और अभिलेखों की पुस्तक)

अमल किया गया जो स्पष्ट रूप से न्यायलय के आदेश देने को जायज़ ठहराता है। अतः मैंने उनकी गवाही स्वीकार की क्योंकि ऐसी गवाही को स्वीकार करना, जैसा कि वर्णन किया गया है, शरीयत ने अनिवार्य किया है। अतः मेरे निकट उन गवाहों की गवाही से, जो उन्होंने दी है, जिस पर गवाही दी गई उस पर (दावा) साबित हो गया। फिर मैंने प्रतिवादी (मशहूद अलैह) को इससे अवगत कराया और सूचित किया कि मेरे निकट यह बात साबित हो गई है और उसे अवसर दिया कि यदि उसके पास इस दावे का कोई बचाव (दफ़िया) हो तो लाए। उसने कोई बचाव पेश नहीं किया और न ही अपनी मुक्ति की कोई बात लाया, और मेरे निकट उसकी लाचारी स्पष्ट हो गई। फिर वादी (मुद्दई) ने प्रतिवादी के सम्मुख मुझसे अनुरोध किया कि जो बात मेरे निकट साबित हुई है, उसके लिए प्रतिवादी पर आदेश दिया जाए और उसका पंजीकरण (सिजिल) किया जाए तथा उस पर गवाह बनाए जाएँ ताकि इस मामले में उसके पास प्रमाण (हुज्जत) रहे। मैंने उसके अनुरोध को स्वीकार कर लिया। फिर मैंने अल्लाह तआला से इस्तख़ारा किया, भटकाव और चूक से सुरक्षा माँगी और गलती व त्रुटि से बचने की दुआ की। सच्चा आदेश प्राप्त करने के लिए उससे सुदृढ़ता माँगी और इस प्रतिवादी पर वादी के पक्ष में यह आदेश दिया कि प्रतिवादी पर उस माल का, जिसकी राशि, संख्या, प्रकार और गुण इस पंजीकरण में वर्णित हैं, ऋण के रूप में अनिवार्य और देय अधिकार के रूप में वादी के पक्ष में स्वीकार करना और वादी द्वारा उसके इस कथन की पुष्टि करना, जैसा कि इस पंजीकरण में उल्लेखित है, साबित हो गया।

फिर यदि गवाह न्यायलय में प्रतिष्ठित हों, तो यह इबारत लिखने के बाद कि "जैसा कि इस पंजीकरण में वर्णित है", लिखें कि "इन गवाहों की गवाही जो अदालत में प्रतिष्ठित हैं"। और यदि उनकी शुचिता विश्वसनीय जाँचकर्ताओं (मुअद्दिलीन) द्वारा प्रमाणित हो, तो लिखें कि "इन गवाहों की गवाही जिनकी शुचिता जाँच के बाद प्रमाणित हुई है"। और यदि कुछ की शुचिता स्पष्ट हो और कुछ की न हो, तो लिखें "उन दो गवाहों की गवाही जिनकी शुचिता जाँच द्वारा प्रमाणित हुई है", उन गवाहों में से जिनका नाम दस्तावेज़ (मुहज़र) में दिया गया है। दोनों न्यायप्रिय गवाहों ने वादी और प्रतिवादी की ओर संकेत करते हुए मेरी न्याय सभा (मजलिस-ए-क़ज़ा) में, जो बुखारा में स्थित है और जहाँ सार्वजनिक रूप से उद्घोषणा की जाती है, गवाही दी।

अतः मैंने ऐसा आदेश दिया जो अंतिम और प्रभावी है, जिसमें वैधता और प्रवर्तन की सभी शर्तें शामिल हैं। मैंने प्रतिवादी पर उस माल का भुगतान करना अनिवार्य कर दिया जिसकी राशि, प्रकार, संख्या और गुण इसमें वर्णित हैं, कि वह उसे वादी को अदा करे। मैंने प्रतिवादी और हर अधिकार रखने वाले को उसके अधिकार, प्रमाण और बचाव के लिए स्वतंत्र छोड़ दिया कि वह जब चाहे अपना दावा, प्रमाण या बचाव प्रस्तुत करे। मैंने इस पंजीकरण (सिजिल) को लिखने का आदेश दिया ताकि वादी के लिए इस मामले में प्रमाण रहे। मैंने अपनी सभा के विद्वानों, न्यायप्रिय और विश्वसनीय व्यक्तियों को इस पर गवाह बनाया। यह सब अमुक दिन, अमुक मास, अमुक वर्ष में हुआ।

यह प्रारूप जो हमने पंजीकरण में दर्ज किया है, सभी पंजीकरणों का मूल आधार है। इसमें दावे के अतिरिक्त कुछ नहीं बदला जाएगा, क्योंकि दावे अनेक होते हैं और एक-दूसरे के समान नहीं होते। पंजीकरण की पुस्तक में और कुछ नहीं होता सिवाय इसके कि दस्तावेज़ में वर्णित दावे को वैसा ही लिखा जाए और उसके बाद गवाही के शब्दों को वैसे ही पंजीकरण में दर्ज किया जाए। गवाही के शब्दों के बाद सभी पंजीकरणों में सभी शर्तें वैसी ही हैं जैसी हमने इस पंजीकरण में स्पष्ट की हैं। फिर काज़ी को चाहिए कि वह पंजीकरण के शीर्षक को अपनी प्रसिद्ध मुहर या हस्ताक्षर से सुशोभित करे। पंजीकरण के अंत में तारीख लिखने से पहले बाईं ओर यह लिखे कि "अमुक पुत्र अमुक ने यह पंजीकरण मेरे आदेश से मेरी ओर से लिखा और जो विवरण इसमें वर्णित है उसका आदेश मेरे द्वारा जारी हुआ है। जो आदेश इसमें उल्लेखित है वह मेरा आदेश और मेरा निर्णय है जिसे मैंने उस प्रमाण के आधार पर लागू किया है जो मेरे निकट स्पष्ट हुआ है। मैंने शीर्षक पर हस्ताक्षर किए हैं और ये चार-पांच पंक्तियाँ मेरे अपने हाथ की लिखावट हैं।" कभी-कभी यह पंजीकरण निरीक्षण के तौर पर लिखा जाता है कि यह वह लेख है जिस पर उन गवाहों ने, जिनका नाम अंत में वर्णित है, साक्ष्य दिया कि न्याय सभा में यह घटित हुआ।

वह व्यक्ति जिसके पक्ष में काज़ी ने डिक्री दी। 12

عمل کیا کہ جو بظاہر عدالت پر حکم دینے کو جائز فرماتا ہے پس میں نے اُن کی گواہی قبول کی کیونکہ ایسی گواہی کا قبول کرنا جس طرح بیان کیا گیا ہے شرع نے واجب کیا ہے پس میرے نزدیک ان گواہوں کی گواہی سے جس کی انہوں نے گواہی دی ہے جس پر گواہی دی اُس پر ثابت ہو گیا پس میں نے مشہود علیہ کو اس سے آگاہ کیا اور خبر دی کہ میرے نزدیک یہ بات ثابت ہوگئی ہے اور اُس کو قابو دیا کہ اس دعویٰ کا دفعیہ لائے اگر اس کے پاس ہو پس وہ کچھ دفعیہ نہ لایا اور خلاصی کی کوئی بات نہ لایا اور میرے نزدیک اس سے اس کا عجز ہونا ظاہر ہو گیا پھر مجھ سے اس مدعی نے اس مشہود علیہ کے روبرو جو بات اس سے میرے نزدیک ثابت ہوئی ہے اپنے واسطے اس مشہود علیہ پر حکم دینے کی اور سجل لکھنے کی اور اس پر گواہ کر دینے کی درخواست کی تاکہ اس معاملہ میں اُس کے واسطے حجت ہو پس میں نے اُس کی درخواست منظور کی پس میں نے اللہ تعالیٰ سے استخارہ طلب کیا اور زلیغ و ذلل سے عصمت طلب کی اور خطا و خلل میں پڑ جانے سے بچانے کی دعا کی اور سچا حکم حاصل ہونے کے واسطے اُس سے مضبوطی طلب کر کے اس مدعاعلیہ پر اس مدعی کے واسطے یہ حکم دیا کہ اس مدعاعلیہ کا اپنے اوپر اس مال کا جس کے مبلغ و عدد و جنس و صفت اس سجل میں مذکور ہے بطور دین لازم و حق واجب کے بسبب صحیح اس مدعی کے واسطے اقرار کرنا اور تصدیق اس مدعی کی اُس کے اس اقرار کی بطور خطاب جس طرح اس سجل میں مذکور ہے ثابت ہو گیا پھر اگر گواہ لوگ معروف بعدالت ہوں تو بعد لکھنے اس عبارت کے کہ جس طرح اس سجل میں مذکور ہے لکھیے کہ گواہی ان گواہوں کے جو معروف بعدالت ہیں اور اگر ان کی عدالت تزکیہ معدلین ثابت ہوئی ہو تو لکھے کہ گواہی ان گواہوں کے جن کی عدالت بعد تزکیہ معدلین ثابت ہوئی ہے اور اگر بعض کی عدالت

ظاہر ہوئی اور بعض کی نہ ظاہر ہوئی تو لکھے گواہی ان دو گواہوں کے جن کی عدالت بتزکیہ معدلین ثابت ہوئی ہے منجملہ ان گواہوں کے جن کا نام محضر میں بیان کیا گیا ہے اور ہر دو گواہ عادل نے روبرو اس مدعی و اس مدعاعلیہ کے ہر ایک کی طرف اشارہ کر کے میری مجلس قضا واقع کورہ بخارا کہ لوگوں کے درمیان برسبیل تشہیر و اعلان کے ہے گواہی دی پس میں نے ایسا حکم دیا کہ قطعی کر دیا اور نافذ کر دیا جو تمام شرائط صحت و نفاذ کا جامع ہے اور میں نے اس محکوم علیہ پر اس مال کا ادا کرنا جس کے مبلغ و جنس و عدد و صفت اس میں مذکور لازم کر دیا کہ اس محکوم لہ یعنی مدعی کو ادا کرے اور میں نے اس محکوم علیہ کو اور ہر ذی حق و حجت و دفع کو اپنے حق و حجت و دفعہ پر چھوڑ دیا کہ ہمیشہ جب اُسکا جی چاہے اپنے حق کا دعویٰ یا حجت پیش کرے یا دفعہ پیش کرے اور میں نے اس سجل کی کتابت کا حکم دیا کہ اس محکوم لہ کے واسطے اس مقدمہ میں حجت رہے اور میں نے اپنے مجلس کے حاضرینِ اہلِ علم و عدالت و امانت و صیانت کو اس پر گواہ کر دیا اور یہ سب فلاں روز فلاں ماہ فلاں سنہ میں واقع ہوا فقط پس یہ صورت جو ہم نے سجل میں تحریر کر دی ہے تمام سجلات میں اصل ہے اور اس میں کوئی چیز بدلی نہ جائے گی سوائے دعویٰ کے کہ دعویٰ بہت ہوتے ہیں بعض کے مشابہ نہیں ہے اور کتاب سجل میں اور کچھ نہیں ہوتا ہے سوائے اس کے کہ بعد بعینہ وہی دعویٰ جو محضر میں مذکور ہے اور اُس کے بعد الفاظ شہادت بعینہ سجل میں مادہ کرے اور الفاظ شہادت کے بعد سب سجلات میں تمام شرائط ویسے ہی ہیں جیسے ہم نے اس سجل میں بیان کر دیے ہیں۔ پھر قاضی کو چاہئے کہ صد سجل کو اپنے توقیع معروف سے مزین کرے اور آخر سجل میں قبل تاریخ لکھنے کے سجل کے بائیں طرف یہ لکھے کہ فلاں بن فلاں نے یہ سجل میرے حکم سے میری طرف سے لکھا اور جو ماجرا اس میں مذکور ہے اس کا حکم میرے پاس اور میری طرف سے جاری ہوا ہے اور جو حکم میں مذکور ہے وہ میرا حکم و میری قضا ہے کہ میں نے اس کو بسبب حجت کے جو میرے

نزدیک ظاہر ہوئی ہے نافذ کیا اور توقیع میں نے صدر سجل پر لکھی ہے اور یہ چار پانچ سطریں جیسے خط میں آئی ہوں میرے ہاتھ کی تحریر ہے اور کبھی یہ سجل بطریق معائنہ لکھا جاتا ہے کہ یہ وہ تحریر ہے جس پر ان گواہوں نے جن کا نام اس تحریر کے آخر میں مذکور ہے سب شاہد ہوئے کہ مجلس قضا واقع وہ شخص جس کے واسطے قاضی نے ڈگری دی ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 | 14 | Kitab al-Mahazir wa al-Sijillat (The Book of Judicial Records and Registers)

In the district of Bukhara, before so-and-so son of so-and-so, the Qazi (judge) who is currently the officer in charge of judicial affairs and ordinances for this district on behalf of so-and-so Amir (governor), a person appeared and stated his name as so-and-so. He brought another person with him and stated his name as so-and-so. Then, the words of the claim were recorded exactly as we described in the first instance, and likewise, the words of the testimony were recorded as described in the first instance. Once this is completed, record that the Qazi heard their testimony and registered it in the bound judicial record. Then, for the verification (ta'deel) of these witnesses, a referral was made to those appointed for verifying witnesses in the vicinity. Write the entire text in detail as previously described until the end.

Then write: In the view of the Qazi, from the testimony of these witnesses, the matter they testified about was established. He presented the claim and the words of testimony before the leading scholars (Imams) upon whom the issuance of fatwas in this region depends. They issued a fatwa confirming its correctness and the issuance of a judicial verdict in accordance with it. The Qazi informed the defendant (mashhud-alaih) that the matter testified against him by the witnesses had been proven, so that he might present any defense (daf'iya) if he had one. However, he brought no defense nor anything that could exonerate him, and his inability to do so became evident to the Qazi.

Subsequently, the plaintiff (mashhud-lah) requested the Qazi to issue a ruling according to what had been proven in the case, to draft a formal court record (sijill), and to have witnesses attest to it, so that it might serve as proof for him. Then, the Qazi sought guidance from Allah (istikhara) and prayed for protection from deviation, decline, error, and defect. At the plaintiff's request, he ruled against the defendant that he must acknowledge the debt and obligation for the amount, type, number, and description of the property mentioned in this record, for a valid reason, in favor of the plaintiff. The plaintiff’s verbal confirmation of this acknowledgment, as recorded in this document, took place before these witnesses and in the presence of both litigants in this Qazi’s court, which is well-known in the district of Bukhara. The Qazi issued a final judgment and enforced the decree. He ordered the judgment-debtor (mahkum-alaih) to pay this sum to the judgment-creditor (mahkum-lah). He left the judgment-debtor and any holder of a defense the right to present their proof

whenever they wish. The Qazi ordered the recording of this sijill and the attestation of witnesses to it. Occurred on date so-and-so, year so-and-so.

This form of record is also original, but the one commonly used among people is the first one mentioned. Sometimes this record is written in a summarized manner: Qazi so-and-so son of so-and-so, in charge of judicial affairs in the city of Bukhara, says that just as Sharia events and legal occurrences are proven before me—following a valid claim by a present adversary against another present adversary—justice made it mandatory to turn attention to that side. Through just witnesses who stood before me, or the testimony of so-and-so and so-and-so whose justice and validity of testimony are well-known to me, it was proven that so-and-so acknowledged a certain amount of debt and obligation for a valid reason to so-and-so. Thus, it was proven that issuing such a judgment became mandatory. Therefore, at the request of the plaintiff, I ruled against the defendant for the full amount he acknowledged, in the presence of both parties, making it final and enforceable. After meeting the legal requirements for a valid judgment in my judicial assembly in Bukhara, which is known to the public, I made it binding on the judgment-debtor to pay the said amount and left him the right to present any defense whenever he chooses. At the request of the plaintiff, I ordered the drafting of this record to serve as proof and made those present in the assembly witnesses to it. Occurred on date so-and-so.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 | 14 | किताबुल महाज़िर वस-सिजिल्लात

बुखारा के क्षेत्र में, फ़लां बिन फ़लां काजी के सामने, जो उस समय फ़लां अमीर की ओर से उस क्षेत्र के लिए न्याय और आदेशों के प्रभारी (मुतवल्ली कज़ा) थे, एक व्यक्ति उपस्थित हुआ और बताया कि फ़लां उसका नाम है और अपने साथ एक व्यक्ति को लाया और बताया कि फ़लां उसका नाम है। फिर दावे के शब्द वैसे ही लिखे जैसे हमने पहली सूरत में बयान किए हैं, और गवाही के शब्द भी वैसे ही लिखे जैसे हमने पहली सूरत में बयान किए हैं। फिर जब इससे फ़ुरसत हो, तो लिखे कि काजी ने उनकी गवाही सुनी और उसे जिल्द वाले रिकॉर्ड में फ़ैसले के दस्तावेज़ में दर्ज कर लिया। फिर उन गवाहों की पुष्टि के लिए, जो लोग इस काम के लिए हैं कि आस-पास के क्षेत्रों में गवाहों की सत्यता की जांच करें, उनकी ओर रुख किया। अंत तक वही विवरण विस्तार से लिखे जैसा हमने बयान किया है।

फिर लिखे कि काजी के पास उन गवाहों की गवाही से वह मामला साबित हो गया जिसके बारे में उन्होंने गवाही दी थी, और उसने दावे और गवाही के शब्दों को उन इमामों के सामने पेश किया जिन पर उस क्षेत्र में फ़तवा देने का दारोमदार है। उन्होंने उसकी शुद्धता का और उसके अनुसार न्यायिक आदेश जारी करने का फ़तवा दिया। काजी ने प्रतिवादी (मशहूद अलैह) को सूचित किया कि काजी के पास वह मामला साबित हो गया है जिस पर गवाहों ने गवाही दी है, ताकि वह कोई बचाव (दफ़िया) पेश करे यदि उसके पास हो। लेकिन उसने कोई बचाव पेश नहीं किया और न ही कोई ऐसी बात लाया जिससे उसे छुटकारा मिल सके, और काजी के पास उसका लाचार होना स्पष्ट हो गया।

फिर वादी (मशहूद लह) ने काजी से उस मामले के अनुसार आदेश देने, फ़ैसले का दस्तावेज़ (सिजिल्ल) तैयार करने और उस पर गवाही कराने का अनुरोध किया ताकि यह उसके लिए प्रमाण (हुज्जत) बन सके। फिर उस काजी ने अल्लाह ताला से इस्तखारा किया और विचलन, गिरावट, गलती और त्रुटि से बचने की दुआ की, और वादी के अनुरोध पर प्रतिवादी के खिलाफ यह आदेश दिया कि प्रतिवादी को उस धन के लिए, जिसकी राशि, प्रकार, संख्या और गुण इस दस्तावेज़ में वर्णित हैं, वादी के प्रति वैध कारण से ऋण और अधिकार के रूप में स्वीकार करना होगा। और वादी का उसके इस स्वीकार को पुष्ट करना, जैसा कि इस दस्तावेज़ में वर्णित है, इन गवाहों के सामने दोनों पक्षों की उपस्थिति में इस काजी की मजलिस में हुआ जो बुखारा में प्रसिद्ध है। काजी ने अंतिम आदेश दिया और फ़ैसले को लागू कर दिया। और दोषी पक्ष (महकूम अलैह) को आदेश दिया कि वह विजेता पक्ष (महकूम लह) को वह धन अदा करे। और दोषी पक्ष और हर प्रमाण व बचाव रखने वाले को उसके

प्रमाण व बचाव के अधिकार पर छोड़ दिया कि वह जब चाहे पेश करे। और काजी ने इस दस्तावेज़ को लिखने और उस पर गवाही देने का आदेश दिया। घटना की तारीख फ़लां, वर्ष फ़लां।

यह दस्तावेज़ भी मूल है, लेकिन लोगों में वही प्रचलित है जिसका पहले उल्लेख किया गया है। कभी-कभी यह दस्तावेज़ संक्षिप्त रूप में लिखा जाता है कि फ़लां बिन फ़लां काजी, जो बुखारा शहर के न्याय के प्रभारी हैं, कहते हैं कि: मेरे पास जिस तरह शरिया की घटनाएं और कानूनी मामले साबित होते हैं, एक पक्ष द्वारा दूसरे पक्ष के खिलाफ सही दावे के बाद, न्याय ने उस तरफ ध्यान देना अनिवार्य कर दिया। न्यायपूर्ण गवाहों के माध्यम से जो मेरे सामने उपस्थित हुए, या फ़लां और फ़लां की गवाही से जिनकी गवाही की वैधता और न्यायप्रियता मेरे पास प्रसिद्ध है, यह साबित हुआ कि फ़लां ने स्वीकार किया है कि फ़लां के प्रति उसका इतना ऋण और अधिकार वैध कारणों से है। इसी तरह यह साबित हुआ कि ऐसा आदेश देना अनिवार्य हो गया। अतः मैंने वादी के अनुरोध पर प्रतिवादी के खिलाफ उस पूरे धन का आदेश दिया जिसे प्रतिवादी ने स्वीकार किया है, दोनों की उपस्थिति में इसे अंतिम कर दिया और फ़ैसले को लागू कर दिया। आदेश की वैधता की शर्तों को पूरा करने के बाद अपनी न्यायिक सभा में जो बुखारा में प्रसिद्ध है, मैंने दोषी पक्ष पर उस धन की अदायगी अनिवार्य कर दी और उसे उसके बचाव के अधिकार पर स्वतंत्र छोड़ दिया कि वह जब चाहे पेश करे। और मैंने वादी के अनुरोध पर यह दस्तावेज़ लिखने का आदेश दिया ताकि उसके लिए प्रमाण रहे और सभा में उपस्थित लोगों को इस पर गवाह बनाया। घटना की तारीख फ़लां।

کورہ بخارا میں سامنے فلاں بن فلاں قاضی کے جو اس وقت فلاں امیر کی جانب سے متولی قضاء و احکام اس کورہ کے واسطے ہے ایک شخص حاضر ہوا اور بیان کیا کہ فلاں اُس کا نام ہے اور اپنے ساتھ ایک شخص کو لایا اور بیان کیا کہ فلاں اس کا نام ہے پھر الفاظِ دعوٰی اسی طرح لکھے جیسے ہم نے صورتِ اولٰی میں بیان کیا ہے اور نیز الفاظِ شہادت بھی اسی طرح لکھے جیسے ہم نے صورتِ اولٰی میں بیان کیا ہے پھر جب اس سے فارغ ہو تو لکھے کہ پس قاضی نے اُن کی گواہی سنی اور اس کو محضر مجلد میں خریطۂ حکم میں ثبت کر لیا پھر ان گواہوں کی تعدیل کے واسطے جو لوگ اس واسطے ہیں کہ نواح میں گواہوں کی تعدیل کریں ان کی طرف رجوع کیا آخر تک وہی عبارت تفصیل سے لکھے جس طرح ہم نے بیان کر دی ہے پھر لکھے کہ پس قاضی کے نزدیک ان گواہوں کی گواہی سے جس امر کی گواہی جس پر انہوں نے دی تھی وہ ثابت ہو گیا اور اُس نے دعویٰ اور الفاظ شہادت ان اماموں کے سامنے پیش کیا جن پر اس ناحیہ میں فتویٰ کا مدار ہے پس اُنہوں نے اُس کی صحت کا اور اس کے موافق حکمِ قضا جاری کرنے کا فتویٰ دیا اور قاضی نے مشہود علیہ کو آگاہ کر دیا کہ قاضی کے نزدیک جس امر کی گواہوں نے جس پر گواہی دی ہے وہ ثابت ہو گیا تا کہ وہ کوئی دفعیہ پیش کرے اگر اُس کے پاس ہو مگر وہ کوئی دفعیہ نہ لایا اور نہ کوئی ایسی بات لایا جس سے اُس کا چھٹکارا ہو اور قاضی کے نزدیک اُس کا عاجز ہونا اس بات سے ظاہر ہو گیا پھر مشہود لہ (یعنی مدعی) نے قاضی سے موافق اُس کے جیسا اُس کے نزدیک اس مقدمہ میں ثابت ہوا ہے حکم کی اور اس مقدمہ میں سجل تحریر کرنے کی اور اُس پر گواہی کرا دینے کی درخواست کی تا کہ اُس کے واسطے حجت ہو پس اس قاضی نے اللہ تعالٰی کی جناب میں استخارہ کیا اور اس سے زیغ و ذلل و وقوع خطا و خلل سے عصمت کی دعا کر کے اس

مشہود لہ کی درخواست پر اُس کے واسطے اس مشہود علیہ پر یہ حکم دیا کہ اس مشہود علیہ پر اس مال کا جس کے مبلغ و جنس و عدد و صفت اس سجل میں مذکور ہے اپنے اوپر بسبب صحیح اس مشہود لہ کے واسطے دین لازم و حق واجب ہونے کا اقرار کرنا اور مشہود لہ کا اُس کے اس اقرار کی خطاباً تصدیق کرنا جس طرح کہ اس سجل میں مذکور ہے گواہی ان گواہوں کے رو برو ان دونوں متخاصمین کے اُن کے حاضر ہونے کی حالت میں اس قاضی کی مجلس میں جو کورۂ بخارا میں لوگوں میں معروف ہے اس قاضی نے قطعی حکم دیا اور قضاء کو نافذ کر دیا اور اس محکوم علیہ کو حکم دیا کہ اس محکوم لہ کو یہ مال جس کے عدد و مبلغ و جنس و صفت اس سجل میں مذکور ہے ادا کر دے اور محکوم علیہ و ہر صاحبِ حجت و دفعیہ کو اپنی حجت و دفعیہ پر چھوڑ دیا کہ اس کو اختیار ہے کہ ہمیشہ جب چاہے پیش کرے اور اس قاضی نے اس سجل کے لکھنے کا اور اس پر گواہی کرنے کا حکم دیا واقعہ تاریخ فلاں سنہ فلاں اور یہ سجل بھی اصل ہے لیکن لوگوں میں مستعمل وہی سجل ہے جو اوّل مذکور ہوا ہے اور کبھی یہ سجل بطریقِ ایجاز لکھا جاتا ہے کہ قاضی فلاں بن فلاں متولی قضاء و احکام بلدۂ بخارا الی آخرہ کہتا ہے کہ میرے نزدیک جس طرح حوادثِ شرعیہ و نوازِلِ حکمیہ ثابت ہوتے ہیں بعد دعوٰی صحیحہ از جانبِ خصمِ حاضر بر خصمِ حاضر کے کہ حکم نے اُس طرف توجہ کرنا واجب کر دیا ہے بذریعہ گواہانِ عادل کے جو میرے سامنے قائم ہوئے یا شہادت فلاں و فلاں کے جن کی عدالت و جوازِ شہادت میرے نزدیک معروف ہے یہ ثابت ہوا کہ فلاں نے اقرار کیا ہے کہ فلاں کے اس پر اس قدر دینار و قرضہ لازم و حق واجب بسبب صحیح ہیں اور اسی طرح ثابت ہوا کہ جس نے ایسا حکم دینا واجب کر دیا پس میں نے اس مشہود لہ کی درخواست سے اس مشہود علیہ پر حکم تمام اس مال کا جس کا اس مشہود علیہ نے اس مشہود لہ کے واسطے اقرار کیا ہے دونوں کے رو برو اس طرح دیا کہ اس کو قطعی کر دیا اور قضاء کو نافذ کر دیا بعد اجتماعِ شرائطِ صحتِ حکم جواز کے اپنی مجلسِ قضاء واقع

کورہ بخارا میں جو لوگوں میں معروف ہے اور میں نے اس محکوم علیہ پر اس مالِ مذکور کا ادا کرنا محکوم لہ کو لازم کر دیا اور محکوم علیہ و ہر ذی حق و حجت و دفعیہ کو اپنے حق و حجت و دفعیہ پر مختار چھوڑ دیا ہمیشہ جب چاہے پیش کرے اور میں نے اس محکوم لہ کی درخواست سے اس سجل کے لکھنے کا حکم دیا تاکہ محکوم کے واسطے حجت رہے اور اس پر اپنے حاضرینِ مجلس کو گواہ کر دیا واقعہ تاریخ فلاں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (15) Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat (Book of Records and Documents)

Mahdar (Record of Legal Proceedings)☆

Regarding the establishment of a defense against a claim: After writing 'Bismillah al-Rahman al-Rahim', it should be recorded that in the court of Qazi [Name], the officer in charge of judicial affairs and ordinances of the city of Bukhara (may Allah grant him success), located in the district[1] of Balighara, on a certain day, a person appeared and stated his name was Zaid. He brought another person with him, stating his name was Amr. Zaid then filed a counter-claim as a defense (dafi'ah) against the claim Amr had filed against him. Amr had previously claimed that Zaid owed him twenty gold dinars, specifying their type, quality, and count. Zaid, while in a sound state of mind for making a legal confession, had validly confessed that the said dinars were a binding debt and a rightful due to Amr. Amr had then verified this confession and demanded payment. Upon Zaid’s denial, Amr had produced witnesses. Now, in defense against that claim, Zaid claims that Amr is lying because he (Amr) has already received all the aforementioned dinars in a valid possession. Furthermore, Amr, while in a sound mental state, had voluntarily confessed to receiving possession, which Zaid verified. Therefore, it is obligatory for Amr to withdraw his claim against Zaid. Zaid then demanded an answer to this defense. This procedure applies if the Qazi has not yet passed a judgment on the initial claim. If the Qazi has already ruled on the first claim, then after mentioning the demand for the return of the dinars and Zaid’s denial of the claim, Amr produced his witnesses, and a judgment was issued by me (the Qazi) in favor of Amr against Zaid. Then it should be recorded that Zaid filed a defense claim against Amr, as described above. Zaid then demanded a response from Amr. When the Qazi asked Amr for a response, he said in Persian: "**Man mubtil niyam andarin dawa**" (I am not a falsifier in this claim). Subsequently, the defendant of the claim, Zaid, produced several witnesses, stating they were his witnesses and requesting their testimony be heard. I (the Qazi) granted this request. The names, lineages, physical descriptions, residences, and prayer habits of the witnesses were recorded. Then it was noted that after Zaid's defense claim and Amr’s denial, the witnesses, one after another, provided valid testimony, identical in words and meaning, from a written draft read out to them. The content of the testimony is: "**Gawahi mideham ki muqir amad een falan**" (I bear witness that this certain person came as a declarant), pointing towards Amr. While in the state of his confession and out of free will, he said: "**Qabz kardam azeen falan**" (I have

received [the sum] from this certain person), pointing towards the defendant/Zaid. "**Een bist dinar-e-zar ki mazkoor shuda ast dareen mahdar**" (These twenty gold dinars mentioned in this record), pointing towards this record. "**Qabz-e-durust bar sanidan-e-een falan**" (Valid receipt upon delivery by this person), pointing towards Zaid. "**Een zar ha ra iqrare durust wa een muddai-e-daf**" (A valid confession regarding this money and this claimant of defense), pointing towards Zaid, stating he is truthful. "**Rast-goye dasht mara een mudda-alaihi ra**" (He held me as a witness to the truth of this defendant), pointing towards Amr, regarding the confession made in person. If the witnesses testified to seeing the actual possession/transfer, then 'witnessed possession' should be recorded instead of 'confession of possession', as described in the instructions for confessions. It should be noted that Amr received the described dinars from Zaid through a valid transfer. If Zaid claims as a defense that Amr has cleared him of all claims and disputes, and he is thus exonerated, it should be recorded that Zaid claimed Amr, prior to his lawsuit, had granted Zaid a valid discharge from all claims and disputes regarding property or other matters.

---

1. What is commonly referred to in our usage as a 'Mahalla' (neighborhood/ district).

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द १० (१५) किताबुल महादिर वल सिजिल्लात

महज़र (विधिक दस्तावेज़/कार्यवाही का रिकॉर्ड)☆

दावे के बचाव (दफ़ा) को सिद्ध करने के लिए: 'बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम' लिखने के बाद लिखे— बख़ारा शहर के क़ज़ा (न्यायिक कार्य) और आदेशों के प्रभारी काज़ी फ़लाँ (अमुक), अल्लाह उन्हें नेक तौफ़ीक़ दे, की न्याय-सभा (मजलिस-ए-क़ज़ा) में, जो कूरा-ए-बलीग़ारा (परगना/इलाका) में स्थित है, अमुक दिन एक व्यक्ति उपस्थित हुआ और उसने बताया कि उसका नाम ज़ैद है। वह अपने साथ दूसरे व्यक्ति को लाया और बताया कि उसका नाम अम्र है। फिर इस ज़ैद ने इस अम्र पर, अम्र के उस दावे के जवाब (दफ़िया) में दावा किया जो अम्र ने ज़ैद के विरुद्ध किया था। क्योंकि अम्र ने पहले ज़ैद पर दावा किया था कि ज़ैद पर उसके बीस दीनार उधार हैं और उसने उनका प्रकार, गुण और संख्या बताई थी। ज़ैद ने भी अपनी स्वस्थ मानसिक स्थिति में उन दीनारों के उधार होने का सही और कानूनी रूप से स्वीकारोक्ति (इक़रार) की थी, जिसे अम्र ने प्रमाणित किया था। तब अम्र ने उन दीनारों के भुगतान की मांग की थी और ज़ैद द्वारा इनकार किए जाने पर अम्र ने उस पर गवाह पेश किए थे। अब ज़ैद, अम्र के उसी दावे के बचाव में यह दावा करता है कि अम्र अपने इस दावे में झूठा है, क्योंकि ज़ैद द्वारा भुगतान किए जाने पर अम्र ने वे सभी दीनार सही रूप से प्राप्त कर लिए हैं। अम्र ने स्वयं अपनी स्वस्थ स्थिति में स्वेच्छा से उन दीनारों पर अधिकार प्राप्त करने की सही स्वीकारोक्ति की थी, जिसकी पुष्टि ज़ैद ने की थी। अतः अम्र पर अनिवार्य है कि वह ज़ैद के प्रति अपना यह दावा छोड़ दे। फिर ज़ैद ने उस जवाब की मांग की। यह स्थिति तब है जब काज़ी ने पहले दावे पर कोई आदेश न दिया हो। यदि काज़ी ने पहले दावे पर आदेश दे दिया हो, तो इन दीनारों को वापस मांगने की बात लिखने के बाद और ज़ैद की ओर से दावे के इनकार के बाद, अम्र ने अपने गवाह पेश किए और काज़ी की ओर से अम्र के पक्ष में ज़ैद के विरुद्ध आदेश जारी हुआ। फिर लिखे कि ज़ैद ने अम्र पर बचाव (दफ़िया) का दावा किया जैसा ऊपर बताया गया है। फिर ज़ैद ने अम्र से दावे का जवाब माँगा। काज़ी ने अम्र से जवाब माँगा तो उसने फ़ारसी में कहा: "**मन मुब्तिल नियम अंदरूं दावा**" (मैं इस दावे में असत्यवादी/बातिल नहीं हूँ)। तब बचाव करने वाले ज़ैद ने कुछ गवाह पेश किए और कहा कि ये मेरे गवाह हैं और उनकी गवाही सुनने का अनुरोध किया। काज़ी ने उसे स्वीकार किया। गवाहों के नाम, वंश, हुलिया, पता आदि लिखे गए। फिर लिखा गया कि गवाहों ने ज़ैद के बचाव के दावे पर और अम्र के इनकार के बाद, ज़ैद के गवाहों के रूप में एक-एक करके समान शब्दों और अर्थों वाली गवाही दी जैसा कि उन्हें पढ़कर सुनाया गया था। गवाही का सारांश यह है: "**गवाही मी-दहम**

कि मुक़िर आमद ईं फ़लाँ" (मैं गवाही देता हूँ कि यह अमुक व्यक्ति स्वीकारकर्ता के रूप में आया) और अम्र की ओर इशारा किया। अपनी स्वीकारोक्ति की स्थिति में स्वेच्छा से उसने कहा कि: "**क़ब्ज़ करदम अज़ ईं फ़लाँ**" (मैंने इस अमुक व्यक्ति से प्राप्त कर लिया) और ज़ैद की ओर इशारा किया। "**ईं बिस्त दीनार ज़र कि मज़कूर शुदा अस्त दरीं महज़र**" (ये बीस सोने के दीनार जिनका उल्लेख इस महज़र में है) और इस महज़र की ओर इशारा किया। "**क़ब्ज़-ए-दुरुस्त बर सानीदन-ए-ईं फ़लाँ**" (अमुक द्वारा पहुँचाए जाने पर सही प्राप्ति) और ज़ैद की ओर इशारा किया। "**ईं ज़रहा रा इक़रारे दुरुस्त व ईं मुद्दई-ए-दफ़**" और ज़ैद की ओर इशारा किया कि उसने सही कहा है। "**रास्त-गोए दाश्त मरा ईं मुद्दआ-अलैहि रा**" और अम्र की ओर इशारा किया कि उसने यह स्वीकारोक्ति सबके सामने की है। यदि गवाहों ने स्वयं भुगतान लेते हुए देखा हो, तो स्वीकारोक्ति के स्थान पर 'देखने' की गवाही दर्ज करें जैसा कि पहले बताया गया है। और लिखे कि अम्र ने वर्णित दीनार ज़ैद से पूरी तरह प्राप्त कर लिए हैं। यदि ज़ैद इस तरह बचाव का दावा करे कि अम्र ने उसे सभी दावों और विवादों से मुक्त (बरी) कर दिया है, तो लिखे कि ज़ैद ने दावा किया कि अम्र ने अपने दावे से पहले ज़ैद को माल और अन्य चीज़ों के संबंध में सभी दायित्वों से मुक्त कर दिया था।

---

1. जिसे हमारी भाषा में 'मुहल्ला' बोलते हैं।

محضر☆

در اثبات دفع برائے ایں دعویٰ بسم اللہ الرحمن الرحیم لکھنے کے بعد لکھے قاضی فلاں متولی کار قضاء واحکام بلدہ بخارا ادام اللہ توفیقہ کی مجلس قضاء واقع کورہ بلیغارا میں فلاں روز ایک شخص حاضر ہوا اور بیان کیا کہ اس کا نام زید ہے اور اپنے ساتھ دوسرے کو لایا اور بیان کیا کہ اس کا نام عمرو ہے پھر اس زید نے اس عمرو پر اس عمرو کا جو دعویٰ اس زید کی جانب ہے اس کے دفعیہ میں دعویٰ کیا کیونکہ اس عمرو نے اس زید پر پہلے دعویٰ کیا تھا کہ اس عمرو کے اس زید پر بیس دینار قرضہ ہیں اور اُن کی نوع وصفقت عدد بیان کر دے اور ایسا ہی اس زید نے اپنی حالت جواز اقرار میں ان دیناروں مذکورہ کا اس عمرو کے واسطے قرضہ لازم وحق واجب بسبب صحیح ہونے کا ایسا اقرار صحیح کیا تھا کہ اس عمرو نے اُس کے اس اقرار کی خطا با تصدیق کی تھی اور عمرو نے ان دینار مذکورہ کے ادا کرنے کا اس سے مطالبہ کیا تھا اور اس کے اس دعوئی کے انکار کے بعد اُس نے اس زید پر گواہ قائم کئے تھے پس اب یہ زید اس کے اس دعوئی کے دفعیہ میں جس کا ذکر کیا گیا ہے اس عمرو پر یہ دعویٰ کرتا ہے کہ یہ عمرو اپنے اس دعویٰ میں جھوٹا ہے کیونکہ اس زید نے اُس کو یہ دینار ادا کرنے سے اس عمرو نے یہ سب دینار مذکورہ بقبضہ صحیحہ وصول پائے ہیں اور ایسا ہی اس عمرو نے اپنی حالت جواز اقرار میں بطوع خود قبضہ کر پانے کا ایسا اقرار صحیح کیا کہ اس زید نے خطا باس کی تصدیق کی پس اس عمرو پر واجب ہے کہ اس زید کی طرف اپنا یہ دعویٰ ترک کر دے پھر زید نے اُس جواب کا مطالبہ کیا۔ یہ صورت اُس وقت ہے کہ جب دعویٰ اول کا حکم اس قاضی نے نہ دیا ہو اور اگر اس قاضی نے دعویٰ اول کا حکم دیا ہو تو اس قول کے بعد کہ اس سے ان دیناروں کے واپس دینے کا مطالبہ کیا

اور زید کی طرف سے اُس کے دعویٰ کا انکار ہونے کے بعد اس عمرو نے اپنے گواہ قائم کئے اور میری طرف سے اس عمرو کے واسطے اس زید پر یہ حکم جاری ہوا۔ پھر لکھے کہ اس زید نے اس عمرو پر دفعیہ کا دعویٰ کیا آخر تک جیسا ہم نے بیان کیا ہے پھر لکھے کہ اس زید نے اس عمرو سے اپنے دعویٰ کا جواب طلب کیا پھر اس کے بعد لکھے کہ پھر قاضی نے اس عمرو سے جواب مانگا پس اُس نے فارسی میں کہا کہ **من مبطل نیم اندریں دعویٰ** پس مدعی دفع یعنی زید چند نفر حاضر لایا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں اور مجھ سے درخواست کی کہ اُن کی گواہی سنوں پس میں نے اُس کو منظور کیا اور وہ لوگ فلاں وفلاں ہیں یعنی گواہوں کے نام ونسب وحلیہ ومساکن ومصلی لکھے پھر لکھے کہ ان گواہوں نے بعد دعویٰ دفعیہ اس زید کے اور اس عمرو کی طرف سے جواب بانکار کے اس زید کی گواہی طلب کرنے کے بعد سب نے ایک نے بعد دوسرے کے گواہی صحیحہ متفقۃ الالفاظ والمعانی ایک نسخہ سے جو اُن کو پڑھ سنایا گیا تھا ادا کی اور اس نسخہ کا مضمون یہ ہے **گواہی میدہم کہ مقر آمد این فلاں** ۔ اور اس عمرو کی طرف اشارہ کیا ہے۔ بحال روائے اقرار خویش بطوع ورغبت و چنین گفت کہ **قبض کردم از میں فلاں** اور مدعی دفعیہ یعنی زید کی طرف اشارہ کیا ہے۔ **این بست و دینار زر کہ مذکور شدہ است دریں محضر** اور اس محضر کی طرف اشارہ کیا ہے۔ **قبض درست برسانیدن ایں فلاں**۔ اور مدعی دفعیہ یعنی زید کی طرف اشارہ کیا ہے۔ **ایں زر ہا را اقرارے درست وائیں مدعی دفع** اور زید کی طرف اشارہ کیا ہے۔ **راست گوئے داشت مرا ایں مد عاعلیہ را** اور عمرو کی طرف اشارہ کیا ہے۔ **اندریں اقرار کہ آوردہ رو برو** اور اگر گواہوں نے قبضہ معائنہ کرنے پر گواہی دی تو بجائے اقرار قبضہ کے معائنہ قبضہ تحریر کرے جس طرح ہم نے اقرار کی تحریر میں بیان کیا ہے اور لکھے اور پھر عمرو نے دینار ہائے موصوفہ اس زید مدعی سے بقبضہ صحیحہ بدریں طور کہ زید نے اُس کو سب ادا کئے ہیں وصول پائے اور اگر زید نے اس طرح دفعیہ کا دعویٰ کیا کہ عمرو نے اُس کو تمام دعویٰ

وخصومات سے بری کر دیا ہے وہ بری ہو گیا تو لکھے کہ مدعی دفع اس زید نے دعویٰ کیا کہ اس عمرو نے قبل اپنے دعویٰ کے اس زید کو اپنے تمام دعویٰ وخصومات سے جو اس کے بجانب ان زید کے ہوں مال وغیرہ کے براءت صحیح تہی۔

ا جس کو ہمارے عرف میں محلہ بولتے ہیں ۱۲

Book of Legal Records and Registers | 41 | Fatawa Alamgiri ..... Volume 5

...has done so and has admitted that this Amr has no claim or dispute against this Zayd regarding any small or large amount of property for any reason or cause. This Zayd accepted this acquittal (ibra') from this Amr and confirmed it verbally. Furthermore, since this Amr has admitted to exonerating Zayd from all claims, he is invalidated and without right in making any further claim against him. Thus, it is mandatory for the aforementioned Amr to refrain from such claims and cease interference with Zayd. Zayd demanded an answer from Amr, who replied, "I am not invalid in my claim." The claimant then brought several persons and stated that they were his witnesses. From here to the end, write the same text that we described in the section on the defense (daf'iya) of receiving payment, but where the word "possession" (qabda) was used in the context of possession, write "acquittal" (ibra') in the case of this acquittal.

Sijill (Court Record) ⋆ This Claim. After the Basmalah (Tasmia), write that Judge So-and-so says that the aforementioned Zayd appeared and brought Amr with him, and let him repeat the entire claim mentioned in the report (mahdar) from beginning to end. Then, when the claimant completes the writing of the testimony of the witnesses for the defense (daf'iya)—that is, Zayd's witnesses—let him write: "I heard their testimony and recorded it in the bound register of judgments (mahdar mujallad kharita-e-hukm)." Continue writing the text until it reaches the phrase: "In my view, that which the witnesses testified against a person has been proven. Therefore, I presented this to the defendant, namely this Amr, and informed him that this has been proven in my view, and I gave him the opportunity to bring forward a defense (daf'iya) if he has one. However, he failed to bring any defense or means of escape, nor did he present any proof that would invalidate this defense. It has been proven to me that he is unable to present a defense. And this claimant Zayd requested of me, in the presence of this defendant Amr, that I issue a ruling on what has been proven to me and document it in a Sijill (record) and have it witnessed." Continue until it says: "Therefore, for this Zayd, upon his request, against this Amr (the defendant) and in the presence of Amr, I issued a ruling confirming this defense based on the testimony of the witnesses whose names are mentioned herein, in my court of law (majlis-e-qada) in Bukhara. A ruling that is final and a judgment that I have enforced, meeting all conditions of validity and enforcement. In the presence of these two litigants and while they were both present, I issued the ruling while pointing towards them. I ordered this Amr to cease his demand for payment of the aforementioned

property from the successful party (mahkum-lahu), Zayd. I left Amr and every holder of a right, proof, or defense to their own right, proof, or defense to be presented whenever they wish. For Zayd's proof, I ordered the writing of this Sijill and made those present in the court witnesses to my ruling. Occurred on date such-and-such, year such-and-such." And if the defense against a debt claim is such that Zayd claimed that the Ruler coerced (ikrah) him into admitting to such an amount of property, then write: "This Zayd, whom he brought with him—meaning against this Amr in the defense of his claim—claimed that 'I was legally forced through coercion (ikrah) by the Sultan to make this admission, and that this admission of mine was not valid, and that Amr is invalid in his claim for his dinars.' Therefore, it is mandatory for him to refrain from this claim." And if the defense against a debt claim is by claiming a settlement (sulh) involving property, write in the claim of defense that this Zayd claimed that Amr is invalidated in his claim because Amr had settled with Zayd for a certain amount of property regarding his debt and had taken possession of the entire settlement amount. There can be many defense claims; therefore, write whichever defense claim arises according to this example. If the debt claim is due to a specific cause, then record that cause in the claim report. If the cause of the debt is misappropriation (ghasb), write: "Such an amount of dinars is a necessary debt and a mandatory right because this person, whom he brought with him, misappropriated the specified amount of dinars belonging to the person who appeared in the report and spent them, and an equivalent amount of those dinars became a debt upon him." If the cause of the debt is a sale (bay'), write: "The necessary debt and mandatory right is the price of such goods that the person who appeared sold to the person he brought and delivered to him." If the cause of the debt is a lease (ijara), write: "The necessary debt and mandatory right is the rent for a thing which he gave on lease to the defendant and delivered to him, and the defendant, during the lease period..."

1. i.e., One who makes an unjust claim.
2. i.e., Keeping someone occupied in a task, meaning making someone work by force and compulsion.

...कर दिया है और इकरार किया है कि इस अम्र का इस ज़ैद की तरफ कोई दावा व कोई ख़ुसूमत कम या ज़्यादा माल में किसी वजह और किसी सबब से नहीं है और इस ज़ैद ने इस अम्र से यह इबरा (ऋणमुक्ति) क़बूल किया और खिताबन इसकी तस्दीक की है और यह कि यह अम्र बाद इसके कि उसने ज़ैद को तमाम दावों से बरी करने का इकरार किया है, उसकी जानिब दावा करने में मुब्तिल (झूठा) और बे-हक है। पस इस अम्र मज़कूर पर वाजिब है कि ऐसे दावे से बाज़ रहे और ज़ैद से तअर्रुज़ (दखलंदाज़ी) छोड़ दे और उस अम्र से उसने जवाब का मुतालिबा किया पस उसने जवाब दिया कि मैं अपने इस दावे में मुब्तिल नहीं हूँ। पस मुद्दई ने चंद अफ़राद साथ लाकर बयान किया कि ये मेरे गवाह हैं। फिर यहाँ से आख़िर तक वही इबारत लिखे जो हमने वसूली के दफ़िया (बचाव) में बयान की है, लेकिन कब्ज़े के तरीके में जहाँ लफ्ज़ कब्ज़ा लिखा था वहाँ इस इबरा की सूरत में 'इबरा' तहरीर करे।

सिजिल (रिकॉर्ड) ⋆ यह दावा। बिस्मिल्लाह के बाद लिखे कि क़ाज़ी फ़लां कहता है कि ज़ैद मज़कूर हाज़िर हुआ और अपने साथ अम्र को हाज़िर लाया और तमाम दावा जो महज़र (रिकॉर्ड) में मज़कूर हुआ है, अव्वल से आख़िर तक दुहराए। फिर जब मुद्दई दफ़िया यानी ज़ैद के गवाहों की गवाही की तहरीर से फ़ारिग हो तो लिखे कि मैंने उनकी यह गवाही सुनी और उसको महज़र मुजल्लिद ख़रीता-ए-हुक्म में दर्ज कर लिया और बराबर इबारत लिखता जाए यहाँ तक कि इस इबारत पर आए कि मेरे नज़दीक जिस बात की गवाही जिस शख्स पर गवाहों ने दी है वह साबित हो गई। पस मैंने मुद्दआ-अलैह यानी इस अम्र पर यह पेश किया और उसको आगाह किया कि मेरे नज़दीक यह साबित हो गया है और उसको मौक़ा दिया कि अगर उसके पास इसका दफ़िया (बचाव) हो तो लाए। पस वह कोई दफ़िया व छुटकारा न ला सका और न ही ऐसी कोई दलील पेश की जिससे यह दफ़िया साक़ित (रद्द) हो और मेरे नज़दीक साबित हुआ कि वह दफ़िया पेश करने से आजिज़ है। और मुझसे इस मुद्दई ज़ैद ने इस मुद्दआ-अलैह अम्र के सामने दरख्वास्त की कि जो मेरे नज़दीक साबित हुआ है उसका हुक्म दूँ और सिजिल लिखकर गवाही करा दूँ। यहाँ तक कि यह लिखे कि पस मैंने इस ज़ैद के वास्ते उसकी दरख्वास्त पर इस अम्र मुद्दआ-अलैह पर इस अम्र के रूबरू इस दफ़िया के सुबूत का उन गवाहों की गवाही से जिनका नाम इसमें मज़कूर है, अपनी मज्लिस-ए-कज़ा (अदालत) वाके बुखारा में हुक्म दिया। ऐसा हुक्म जो कतई है और ऐसी कज़ा (फ़ैसला) कि मैंने उसको नाफ़िज़ कर दिया है जो सेहत और निफ़ाज़ की शर्तो को पूरा करता है। सामने इन दोनों झगड़ने वालों के दोनों

की हाज़िरी के वक़्त दोनों की तरफ इशारा करके हुक्म दिया है और इस अम्र को हुक्म किया कि इस महकूम-लहु ज़ैद से इस माल मज़कूर के अदा करने के मुतालिबे का तअर्रुज़ तर्क करे और इस अम्र को और हर साहिब-ए-हक़ व हुज्जत व दफ़िया को अपने हक़ व हुज्जत व दफ़िया पर छोड़ा कि हमेशा जब चाहे पेश करे और इस ज़ैद की हुज्जत होने के वास्ते मैंने इस सिजिल की लिखावट का हुक्म दिया और अपने हुक्म पर हाज़िरीन-ए-मज्लिस-ए-कज़ा को गवाह कर दिया। वाकया तारीख़ फ़लां सन् फ़लां। और अगर कर्ज़ के दावे का दफ़िया इस तरह से हो कि ज़ैद ने दावा किया कि सुल्तान ने मुझ पर इस क़दर माल के इकरार पर इकरा (दबाव) किया था, तो लिखे कि इस ज़ैद ने जिसे अपने साथ लाया है यानी इस अम्र पर उसके दावे के दफ़िया में यह दावा किया कि मैं इस इकरार में सुल्तान की तरफ से बा-इकरा-ए-सहीह मजबूर किया गया था और यह कि मेरा यह इकरार सही नहीं हुआ और यह कि अम्र अपने दीनारों के दावे में मुब्तिल है, पस उस पर वाजिब है कि इस दावे से बाज़ रहे। और अगर कर्ज़ के दावे का दफ़िया माल के सुलह के दावे के साथ हो तो दावे के दफ़ा में लिखे कि इस ज़ैद ने यह दावा किया कि यह अम्र अपने दावे में बातिल है क्योंकि इस अम्र ने इस ज़ैद के साथ इस क़दर माल पर अपने कर्ज़ से सुलह कर ली थी और तमाम बदले सुलह पर कब्ज़ा कर लिया था। और दफ़िया के दावे बहुत हो सकते हैं, पस दफ़िया के दावों में से जो दावा पेश आए उसको इसी मिसाल पर लिखे। और अगर कर्ज़ का दावा किसी सबब से हो तो उसी सबब को महज़र-ए-दावा में तहरीर करे। और अगर कर्ज़ का सबब गसब (जबरन कब्ज़ा) हो तो लिखे कि इस क़दर दीनार कर्ज़ लाज़िम और हक़ वाजिब हैं इस सबब से कि इस शख्स ने जिसको साथ हाज़िर लाया है, उस शख्स के दीनारों में से जो हाज़िर हुआ है, इस क़दर रक़म मज़कूर मौसूफ़ महज़र में गसब करके खर्च कर डाली है और उन दीनारों के बराबर उसके ज़िम्मे कर्ज़ हो गए हैं। और अगर कर्ज़ का सबब बय (बिक्री) हो तो लिखे कि दीन लाज़िम और हक़ वाजिब ऐसी चीज़ की कीमत है जो हाज़िर होने वाले ने उस शख्स के हाथ जिसे वह साथ लाया है, बेचकर उसके सुपुर्द कर दी है। और अगर कर्ज़ का सबब इजारा (किराया/पट्टा) हो तो लिखे कि कर्ज़ लाज़िम और हक़ वाजिब एक चीज़ की उजरत (किराया) है जिसको उसने मुद्दआ-अलैह को उजरत पर देकर सुपुर्द कर दी थी और मुद्दआ-अलैह ने इजारा की मुद्दत...

१ यानी गलत दावा करने वाला | २ किसी को काम में लगाए रखना यानी किसी से ज़ोर-ज़बरदस्ती काम कराना।

کر دیا ہے اور اقرار کیا ہے کہ اس عمرو کا اس زید کی طرف کوئی دعویٰ و کوئی خصومت قلیل یا کثیر مال میں کسی وجہ اور کسی سبب سے نہیں ہے اور اس زید نے اس عمرو سے یہ ابراء قبول کیا اور خطاباً اس کی تصدیق کی ہے اور یہ کہ یہ عمرو بعد ازاں کہ اُس نے زید کو جمیع دعویٰ سے بری کرنے کا اقرار کیا ہے اُس کی جانب دعویٰ کرنے میں مبطل و بے حق نہیں ہے پس اس عمرو مذکور پر واجب ہے کہ ایسے دعویٰ سے باز رہے اور زید سے تعرض چھوڑ دے اور اس عمرو سے اُس نے جواب کا مطالبہ کیا پس اُس نے جواب دیا کہ میں اپنے اس دعویٰ میں مبطل نہیں ہوں پس مدعی نے چند نفر ساتھ لاکر بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں پھر یہاں سے آخر تک وہی عبارت لکھے جو ہم نے بطریق وصول پانے کے دفعیہ میں بیان کی ہے لیکن بطریق قبضہ میں جہاں لفظ قبضہ لکھا تھا وہاں اس ابراء کی صورت میں ابراء تحریر کرے۔

سجل * این دعویٰ۔ بعد تسمیہ کے لکھے کہ قاضی فلاں کہتا ہے کہ زید مذکور حاضر ہوا اور اپنے ساتھ عمرو کو حاضر لایا اور تمام دعویٰ جو محضر میں مذکور ہوا ہے اول سے آخر تک اعادہ کرے پھر جب مدعی دفعیہ یعنی زید کے گواہوں کی گواہی کی تحریر سے فارغ ہو تو لکھے کہ میں نے اُن کی یہ گواہی سنی اور اُس کو محضر مجلد خریطہ حکم میں ثبت کر لیا اور برابر عبارت لکھتا جائے یہاں تک کہ اس عبارت پر آئے کہ میرے نزدیک جس بات کی گواہی جس شخص پر گواہوں نے دی ہے وہ ثابت ہو گئی پس میں نے مدعا علیہ یعنی اس عمرو پر یہ پیش کیا اور اُس کو آگاہ کیا کہ میرے نزدیک یہ ثابت ہو گیا ہے اور اُس کو قابو دیا کہ اگر اُس کے پاس اس کا دفعیہ ہو تو لائے پس وہ کوئی دفعیہ و مخلص نہ لایا نہ ایسی کوئی حجت پیش کی جس سے یہ دفعیہ ساقط ہو اور میرے نزدیک ثابت ہوا کہ وہ دفعیہ پیش کرنے سے عاجز ہے اور مجھ سے اس مدعی زید نے

اس مدعا علیہ عمرو کے سامنے درخواست کی کہ جو میرے نزدیک ثابت ہوا ہے اُس کا حکم دوں اور سجل لکھ کر گواہی کرادوں یہاں تک کہ یہ لکھے کہ پس میں نے اس زید کے واسطے اُس کی درخواست پر اس عمرو مدعا علیہ پر اس عمرو کے روبرو اس دفعیہ کے ثبوت کا بگواہی ان گواہوں کے جن کا نام اس میں مذکور ہے اپنی مجلس قضاء واقع بخارا میں حکم دیا ایسا حکم کہ قطعی ہے اور ایسی قضاء کہ میں نے اس کو نافذ کر دیا ہے جو شرائط صحت و نفاذ کو سمیع ہے سامنے ان دونوں متخاصمین کے دونوں کی حاضری کے وقت دونوں کی طرف اشارہ کر کے حکم دیا ہے اور اس عمرو کو حکم کیا کہ اس محکوم لہ زید سے اس مال مذکور کے ادا کرنے کے مطالبہ کا تعرض ترک کرے اور اس عمرو کو اور ہر صاحب حق و حجت و دفعیہ کو اپنے حق و حجت و دفعیہ پر چھوڑا کہ ہمیشہ جب چاہے پیش کرے اور اس زید کی حجت ہونے کے واسطے میں نے اس سجل کی کتابت کا حکم دیا اور اپنے حکم پر حاضرین مجلس قضا کو گواہ کر دیا واقعہ تاریخ فلاں سنہ فلاں اور اگر دعویٰ قرضہ کا دفعیہ اس طور سے ہو کہ زید نے دعویٰ کیا کہ سلطان نے مجھ پر اس قدر مال کے اقرار پر اکراہ کیا تھا تو لکھے کہ اس زید نے جس کو اپنے ساتھ لایا ہے یعنی اس عمرو پر اُس کے دعویٰ کے دفعیہ میں یہ دعویٰ کیا کہ میں اس اقرار میں سلطان کی طرف سے باکراہ صحیح مجبور کیا گیا تھا اور یہ کہ میرا یہ اقرار صحیح نہیں ہوا اور یہ کہ عمرو اپنے دیناروں کے دعوئی میں مبطل ہے پس اُس پر واجب ہے کہ اس دعویٰ سے باز رہے اور اگر دعوئی قرضہ کا دفعیہ بدعویٰ صلح بمال ہو تو دعویٰ دفع میں لکھے کہ اس زید نے یہ دعویٰ کیا کہ یہ عمرو اپنے دعویٰ میں مبطل ہے اُس واسطے کہ اس عمرو نے اس زید کے ساتھ اس قدر مال پر اپنے قرضہ سے صلح کر لی تھی اور تمام بدل صلح پر قبضہ کر لیا تھا اور دفعیہ کے دعویٰ بہت ہو سکتے ہیں پس دعویٰ اے دفعیہ میں سے جو دعوئی پیش آئے اس کو اسی مثال پر لکھے اور اگر دعویٰ قرضہ کسی سبب سے ہو تو اسی سبب کو محضر دعویٰ میں تحریر کرے

اور اگر سبب قرضہ غصب ہو تو لکھے کہ اس قدر دینار قرضہ لازم وحق واجب ہیں بدیں سبب کہ اس شخص نے جس کو ساتھ حاضر لایا ہے اس شخص کے دیناروں میں سے جو حاضر ہوا ہے اس قدر مبلغ مذکور موصوف در محضر غصب کر کے صرف کر ڈالے ہیں اور مثل ان دیناروں کے اُس کے ذمہ قرضہ ہو گئے ہیں اور اگر سبب قرضہ بیع ہو تو لکھے کہ دین لازم وحق واجب ثمن ایسی متاع کا ہے جو حاضر ہونے والے نے اس شخص کے ہاتھ جس کو حاضر لایا ہے فروخت کر کے اُس کے سپرد کر دی ہے اور اگر سبب قرضہ اجارہ ہو تو لکھے کہ قرضہ لازم وحق واجب اجرت ایک چیز کی ہے جس کو اُس نے مدعا علیہ کو اُجرت پر دے کر سپرد کر دی تھی اور مدعا علیہ نے مدت اجارہ

۱ یعنی دعویٰ ناحق کنندہ ۱۲ | ۲ کے را نیز در کارے داشتن یعنی کسی سے بزور و زبردستی کام کرانا ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | Kitab al-Mahazir wa al-Sijillat (Book of Court Records and Documents) 17

...up to that [point] benefit has been derived from it, and if the cause of the debt is guarantee (kafalah) or transfer (hawalah), then in the case of guarantee, write that the debt is necessary and the right is incumbent due to the guarantee, as the defendant had guaranteed it on behalf of so-and-so, and this person who has appeared gave permission for his guarantee for himself in the meeting of guarantee, and this person whom he has brought along similarly confessed to the obligation of this wealth upon himself for the one who appeared due to the aforementioned reason. And in the case of a transfer (hawalah), let him write that the debt is necessary and the right is incumbent due to the transfer, as so-and-so had transferred it to him and he accepted this transfer on his behalf in the same meeting face-to-face, and this person whom he brought along similarly confessed to the obligation of this wealth upon himself for the one who appeared due to the aforementioned reason. And if the claim of debt is through a document, let him write that this Zaid, who has appeared, made a claim against this person whom he brought along, named Amr, regarding all the matters contained in his document which he presents, and the text of the document is: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful". Then write the document of confession from beginning to end, then write that this Zaid claimed against this Amr regarding all that his document contains, which is mentioned in that wealth, and the confession of this Amr regarding the necessity and incumbent right of this debt upon himself for Zaid, and Zaid's claim to verify Amr's confession on that date. Therefore, it is obligatory for Amr to pay this wealth to Zaid, and Zaid demanded a response from him. And if the guarantee and transfer are in writing, let him write that he claimed against him all that is contained in the writing of guarantee or the writing of transfer which he presents, and this is its text; then transcribe the writing of guarantee and transfer exactly as it is, then write that the acceptance, confession, and verification which is in the deed of guarantee and the deed of transfer from beginning to end, including all those matters mentioned in the transfer or guarantee recorded in this record (mahzar), was claimed. This is in the 'Muhit'.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द १० | किताब अल-मुहाज़िर वल-सजिलात (दस्तावेजों और अभिलेखों की पुस्तक) १७

...तक उससे लाभ प्राप्त किया है और यदि ऋण का कारण कफ़ाला (गारंटी) या हवाला (ऋण हस्तांतरण) हो, तो कफ़ाला की स्थिति में लिखे कि ऋण अनिवार्य और अधिकार वाजिब कफ़ाला के कारण है क्योंकि प्रतिवादी ने अमुक की ओर से उसकी गारंटी दी थी और इस व्यक्ति ने जो उपस्थित हुआ है, उसने अपनी ओर से गारंटी की सभा में उसकी गारंटी की अनुमति दे दी थी, और इस व्यक्ति ने जिसे वह साथ लाया है, उसी तरह इस उपस्थित होने वाले के लिए अपने ऊपर उस धन के उक्त कारण से अनिवार्य होने का इकरार (स्वीकृति) किया है। और हवाला की स्थिति में लिखे कि ऋण अनिवार्य और अधिकार वाजिब हवाला के कारण है क्योंकि अमुक ने उस पर ऋण हस्तांतरित किया था और उसने उसकी ओर से यह हवाला उसी सभा में आमने-सामने स्वीकार किया है, और इस व्यक्ति ने जिसे वह साथ लाया है, उसी प्रकार इस उपस्थित होने वाले के लिए स्वयं पर उक्त कारण से उस धन के अनिवार्य होने का इकरार किया है। और यदि ऋण का दावा दस्तावेज़ के माध्यम से हो तो लिखे कि इस उपस्थित होने वाले ज़ैद ने इस व्यक्ति पर जिसे वह साथ लाया है, जिसका नाम अम्र है, उन सभी बातों का दावा किया जो उसकी दस्तावेज़ में समाहित हैं जिसे वह पेश करता है, और दस्तावेज़ का पाठ यह है: "बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम"। फिर इकरारनामे की दस्तावेज़ को शुरू से अंत तक लिखे, फिर लिखे कि इस ज़ैद ने इस अम्र पर दावा किया कि वह सब जो उसकी दस्तावेज़ में समाहित है, जिसमें उक्त धन का उल्लेख है, और इस धन का इस अम्र का अपने ऊपर इस ज़ैद के लिए ऋण अनिवार्य और अधिकार वाजिब होने का इकरार, और ज़ैद का उक्त तारीख में अम्र के इकरार की पुष्टि करने का दावा किया। अतः इस अम्र पर अनिवार्य है कि वह ज़ैद को यह धन अदा कर दे और ज़ैद ने उससे उसके उत्तर की मांग की। और यदि कफ़ाला और हवाला लिखित हो तो लिखे कि उस पर वह सब जिसका उल्लेख ज़मानत के दस्तावेज़ या हवाला के दस्तावेज़ में है, जिसे वह पेश करता है, दावा किया और यह उसका पाठ है। फिर कफ़ाला और हवाला के लेख को ज्यों का त्यों उद्धृत करे, फिर लिखे कि स्वीकारोक्ति, इकरार और पुष्टि जो कफ़ाला-नामा और हवाला-नामा में शुरू से अंत तक है, उन सभी बातों को शामिल करती है जो इस मुहाज़र (रिकॉर्ड) में हवाला या कफ़ाला के लेख में वर्णित हैं, यह दावा किया गया। यह 'मुहीत' में है।

تک اُس سے انتفاع حاصل کیا ہے اور اگر سببِ قرضہ کفالہ یا حوالہ ہو تو کفالت کی صورت میں لکھے کہ قرضہ لازم وحق واجب بسببِ کفالت کے ہے کہ مدعا علیہ نے فلاں کی طرف سے اس کی کفالت کی تھی اور اس شخص نے جو حاضر ہوا ہے اُس کی کفالت کی اپنے واسطے مجلس کفالت میں اجازت دے دی تھی اور اس شخص نے جس کو ساتھ حاضر لایا ہے اسی طرح اپنے اوپر اس مال کی اس حاضر ہونے والے کے واسطے بسبب مذکور واجب ہونے کا اقرار کیا ہے اور حوالہ کی صورت میں تحریر کرے کہ قرضہ لازم وحق واجب بسبب حوالہ کے ہے کہ فلاں نے اس پر حوالہ کر دیا تھا اور اُس نے اُس کی طرف سے یہ حوالہ اُسی مجلس میں بالمشافہ روبرو قبول کیا ہے اور اس شخص نے جس کو اپنے ساتھ لایا ہے اسی طرح اس حاضر ہونے والے کے واسطے اپنی ذات پر اس مال کا بسببِ مذکور واجب ہونے کا اقرار کیا ہے اور اگر دعویٰ قرضہ بذریعہ دستاویز کے ہو تو لکھے کہ اس حاضر ہونے والے زید نے اس شخص پر جس کو ساتھ لایا ہے مسمیٰ عمرو پر تمام سب باتوں کا جن کو اس کی دستاویز متضمن ہے جس کو پیش کرتا ہے دعویٰ کیا اور دستاویز کی عبارت یہ ہے۔ بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ پھر دستاویز اقراری کو اول سے آخر تک تحریر کرے پھر لکھے کہ اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ تمام سب جس کو اُس کی دستاویز متضمن ہے کہ اُس مال کا جواس میں مذکور ہے اور اس مال کا اس عمرو کا اپنے اوپر اس زید کے لئے قرضہ لازم و حق واجب ہونے کا اقرار اور اس زید کا اس تاریخ میں اس عمرو کے اقرار کی تصدیق کرنے کا دعویٰ کیا پس اس عمرو پر واجب ہے کہ اس زید کو یہ مال ادا کر دے اور اس زید نے اس سے اس کے جواب کا مطالبہ کیا اور اگر کفالت و حوالہ تحریری ہو تو لکھے کہ اُس پر تمام اُس کا جس کو تحریر ضمان یا تحریر حوالہ متضمن ہے جس کو پیش کرتا

ہے دعویٰ کیا اور یہ اُس کی عبارت ہے پس تحریر کفالت و حوالہ کو بعینہ نقل کر دے پھر لکھے کہ قبول و اقرار و تصدیق جو کفالت نامہ و حوالہ نامہ میں اول سے آخر تک ہے تمام ان باتوں کا جن کو تحریر حوالہ یا کفالہ جو اس محضر میں منقول ہے شامل ہے دعویٰ کیا یہ محیط میں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (18) Kitab al-Muhadhir wa al-Sijillat

Regarding Zaid's claim against Amr, it was proven that the aforementioned deceased, during his lifetime, in a state of good health and legal competence, confessed to a debt owed to Zaid in the amount of the specified property. Zaid confirmed this confession on a specific date. It was also established through the witnesses named herein that the debt remained unpaid prior to the debtor's death and that Amr possesses sufficient inheritance (estate) to cover the debt plus any surplus. Consequently, a final judgment was rendered. The testimony of these witnesses was officially recognized and implemented in the judicial assembly in Bukhara, a well-known venue, fulfilling all legal conditions of validity and enforcement in the presence of both litigants. Amr was ordered to settle the said debt to Zaid from the deceased's estate currently in his possession. Ends.

Mahzar (Attestation/Record of Proceedings) ☆

For proving the rebuttal (defense) against this claim: Amr appeared and brought Zaid with him. Then Amr filed a counter-claim against Zaid in response to the claim Zaid had made against Amr. This arose because Zaid had claimed against Amr that he had a full claim against Amr's deceased father (restate the claim here in full). Then he shall write: Amr, in rebuttal to Zaid's claim, asserted that Zaid's claim against him is void. This is because Zaid had properly received the aforementioned dinars from Amr's deceased father, whose name and lineage are mentioned in this record, during the father's lifetime. Furthermore, Zaid, while in sound health and mind, voluntarily acknowledged receiving those dinars from the deceased father and having full possession of them. He also admitted that he holds no further claims of any kind against the deceased. This was a valid and legally binding admission, which the deceased had confirmed. Therefore, Zaid's current claim against Amr, in light of these facts, is baseless and unjust. Upon writing this, the Mahzar shall be concluded. Sometimes a rebuttal claim is made on the grounds that Zaid had exonerated the deceased from all claims, or for other reasons previously described; in such cases, it should be recorded in the manner already explained.

Sijill (Judicial Decree/Register) ☆

This rebuttal decree, after writing "Bismillah-ir-Rahman-ir-Rahim," should be written in the same manner as previously described. Then, copy the rebuttal claim from the Mahzar exactly as written before, until the point of the judgment. After performing Istikhara (1), he shall write: "I have ruled in favor of Amr regarding the proof of this

rebuttal against Zaid, based on the testimony of the named witnesses, in the presence of both litigants." Then, conclude the Sijill as previously instructed. This is according to 'Al-Muheet'.

Mahzar (Attestation/Record of Proceedings) ☆

Claim of marriage with a woman who has no husband and is not under anyone's control: Zaid claimed marriage to Hindah and asserted (2) that he has consummated the marriage with her, while Hindah denies the marriage. When there is a need to prove the marriage and draft a Mahzar, write: Zaid appeared and brought a woman who stated her name is Hindah bint Amr. Then Zaid claimed against Hindah that she is Zaid's wife, his legally married, lawful spouse with whom marriage has been consummated through a valid contract, and that she entered into marriage with Zaid while being of sound mind (aqilah)...

1. i.e., Plaintiff and Defendant. 2. Za'm: Supposition or belief. (1) Seeking guidance from Allah Almighty. 12

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 (18) किताबुल मुहाज़िर वल सिजिल्लात

इस ज़ैद के लिए इस अम्र पर, उक्त मृतक के जीवनकाल, स्वास्थ्य और लेन-देन की वैधता की स्थिति में, अपने ऊपर इस ज़ैद के लिए उक्त माल के ऋण होने की स्वीकारोक्ति और ज़ैद द्वारा उस स्वीकारोक्ति की तस्दीक (पुष्टि) एक निश्चित तिथि पर की गई। और ऋणदाता की मृत्यु से पहले उस माल में से कुछ भी अदा न करने तथा अम्र के पास इतनी संपत्ति (तरका) होने की बात, जिससे उक्त माल और अधिकता के साथ चुकाया जा सके, उन गवाहों के माध्यम से साबित हुई जिनके नाम इसमें दर्ज हैं। इसका अंतिम आदेश दिया गया और इन सभी गवाहियों के सिद्ध होने का निर्णय बुखारा स्थित अपनी अदालत की सभा में, जो जनसाधारण में प्रसिद्ध है, स्वास्थ्य और कार्यान्वयन की शर्तों को पूरा करते हुए दोनों पक्षों की उपस्थिति में सुनाया गया। और अम्र को आदेश दिया गया कि मृतक की जो संपत्ति उसके कब्जे में है, उसमें से उक्त ऋण ज़ैद को अदा कर दे। फ़क़त (समाप्त)।

महज़र (दस्तावेज़/रिकॉर्ड) ☆

इस दावे के विरोध (प्रतिवाद) को सिद्ध करने हेतु: अम्र उपस्थित हुआ और अपने साथ ज़ैद को लाया। फिर अम्र ने ज़ैद पर उसके दावे के जवाब में, जो उसने अम्र पर किया था, दावा किया। यह इसलिए क्योंकि ज़ैद ने अम्र पर यह दावा किया था कि ज़ैद का अम्र के दिवंगत पिता पर बकाया है (यहाँ पूरा दावा दोहराया जाए)। फिर लिखे कि अम्र ने ज़ैद के दावे के जवाब में दावा किया कि ज़ैद जो दावा अम्र पर कर रहा है, वह निराधार है, क्योंकि ज़ैद ने उसके दिवंगत पिता से, जिनका नाम और वंश इस महज़र में वर्णित है, उनके जीवनकाल में ही उक्त दीनारें पूरी तरह प्राप्त कर ली थीं। इसी प्रकार ज़ैद ने अपने पूर्ण स्वास्थ्य और मानसिक स्थिरता की स्थिति में, स्वेच्छा से उन दीनारों को अपने दिवंगत पिता (फलां) से प्राप्त करने और उस पर अपना अधिकार स्वीकार किया है, और यह भी स्वीकार किया है कि उक्त मृतक पर उसका अब किसी भी कारण से कोई दावा शेष नहीं है। यह स्वीकारोक्ति वैध और मान्य है जिसकी मृतक ने पुष्टि की थी। और यह कि ज़ैद अब जो दावा अम्र की ओर कर रहा है, वह पूर्व वर्णित स्थिति के अनुसार असत्य और अनुचित है। यह लिखकर महज़र को पूरा करे। कभी-कभी प्रतिवाद का दावा इस प्रकार भी होता है कि ज़ैद ने मृतक को अपने सभी दावों से मुक्त कर दिया था, या अन्य कारणों से भी, जिनका विवरण पहले दिया जा चुका है; इन स्थितियों में भी उसी प्रकार लिखे जैसा पहले बताया गया है।

सिजिल (न्यायिक आदेश) ☆

प्रतिवाद का यह आदेश 'बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम' लिखने के बाद उसी शैली में लिखे जैसे पहले बताया गया है। फिर महज़र से प्रतिवाद का पूरा दावा वैसे ही नकल करे जैसे पहले लिखा गया था, जब तक कि वह आदेश लिखने तक न पहुँच जाए। फिर इस्तिखारा (1) के बाद लिखे कि मैंने अम्र के लिए ज़ैद के विरुद्ध इस प्रतिवाद के सिद्ध होने का फैसला, उन गवाहों की गवाही पर जिनके नाम दर्ज हैं, दोनों पक्षों की उपस्थिति में दे दिया है। फिर जैसा पहले वर्णित है, सिजिल को पूरा करे। यह 'मुहीत' (एक कानूनी ग्रंथ) में दर्ज है।

महज़र (दस्तावेज़/रिकॉर्ड) ☆

ऐसी स्त्री के साथ निकाह का दावा जिसका कोई पति नहीं है और न ही वह किसी के अधीन है: ज़ैद ने हिंदा के साथ निकाह का दावा किया और ज़ैद का यह दावा (2) है कि उसने हिंदा के साथ संभोग किया है, जबकि हिंदा निकाह से इनकार करती है। निकाह को सिद्ध करने और महज़र लिखने की आवश्यकता पड़ने पर लिखे कि ज़ैद उपस्थित हुआ और अपने साथ एक स्त्री को लाया जिसने बयान दिया कि मेरा नाम हिंदा बिन्त अम्र है। फिर ज़ैद ने उस हिंदा पर दावा किया कि यह हिंदा ज़ैद की पत्नी है और निकाह-ए-सही के साथ उसकी विवाहिता, वैध और उपभुक्त है, और उसने ज़ैद के साथ निकाह तब किया जब वह समझदार (आक़िला) थी...

1. अर्थात वादी और प्रतिवादी। 2. ज़म: अनुमान या सोचना। (1) अल्लाह तआला से मार्गदर्शन माँगा। 12

اس زید کے واسطے اس عمرو پر متوفی مذکور کے حالت زندگی و صحت و نفاذ تصرفات میں اپنے اوپر اس زید کے واسطے اس مال مذکور کے قرضہ ہونے کا اقرار و اس زید کی اس کے اقرار کی خطا با فلاں تاریخ مذکور میں تصدیق اور مال مذکور میں سے کچھ اس زید کو ادا کرنے سے پہلے قرض دار مذکور کی وفات اور عمرو کے پاس اس قدر ترکہ جس سے مثل مال مذکور ادا ہو سکتا ہے مع زیادتی کے چھوڑنا سب ثابت ہونے کا بذریعہ ان گواہان کے جن کا نام اس میں درج ہے حکم مبرم دیا اور ان سب باتوں کی گواہی گواہان ثابت ہونے کی قضا اپنی مجلس قضا واقع کورہ بخارا میں جو لوگوں میں معروف ہے مجمع بشرائط صحت و نفاذ بحضور ہر دو متخاصمین سلّم دونوں کے روبرو نافذ کر دی اور اس عمرو کو حکم کیا کہ اپنے پر متوفی کے ترکہ میں سے جو اس کے قبضہ میں ہے قرضہ مذکور اس زید کو ادا کر دے فقط

محضر ☆

در اثبات دفعیہ برائے ایں دعوئی۔ عمرو حاضر ہوا اور اپنے ساتھ زید کو حاضر لایا پس اس عمرو نے اس زید پر اُس کے دعویٰ کے دفعیہ میں جو اس عمرو مذکور پر ہے دعویٰ کیا اور یہ اس واسطے کہ اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا تھا کہ اس زید کا اس عمرو کے پدر متوفی پر آخر تک پورا دعویٰ اعادہ کرے پھر لکھے کہ اس عمرو نے اس زید کے دعویٰ کے دفعیہ میں دعویٰ کیا کہ زید اس دعویٰ میں جو وہ اس عمرو پر کرتا ہے مبطل ہے اس واسطے کہ اس زید نے اس کے پدر متوفی سے جس کا نام و نسب محضر میں مذکور ہے اس کی زندگی میں یہ دینار ہائے مذکور بطور صحیح وصول کر لئے ہیں اور ایسا ہی اس زید نے اپنی حالت صحت و ثبات عقل میں

بطوع خود ان دیناروں کا اس کے متوفی پدر فلاں سے وصول پانے کا بقبضہ صحیح اقرار کیا ہے اور یہ اقرار کیا ہے کہ اُس متوفی مذکور پر اُس کا کچھ دعویٰ کسی سبب اور کسی وجہ سے نہیں ہے با قرار صحیح جائز اقرار کیا جس کی متوفی مذکور نے خطا با تصدیق کی ہے اور یہ کہ یہ زید اپنے دعویٰ مذکورہ میں جو عمرو کی جانب کرتا ہے بعد ازاں کہ حالت یہ ہے جو بیان کی گئی ہے مبطل ہے حق نہیں ہے۔ یہ لکھ کر محضر کو تمام کر دے اور کبھی دعویٰ دفعیہ بدین طور ہوتا ہے کہ اس زید نے متوفی مذکور کو اپنے تمام دعوؤں سے بری کر دیا ہے اور دوسرے وجوہ سے بھی ہوتا ہے جن کا بیان اس سے پہلے گزر چکا ہے پھر ان صورتوں میں اسی طرح لکھے جس طرح ہم نے پہلے بیان کر دیا ہے۔

سجل ☆

ایں دفعیہ بعد بسم اللہ الرحمن الرحیم لکھنے کے اُسی طور سے لکھے جس طرح ہم نے پہلے بیان کیا ہے پھر دعویٰ دفعیہ محضر دعویٰ سے جس طرح ہم نے پہلے لکھا ہے بعینہ نقل کر دے یہاں تک کہ تحریر حکم تک پہنچے تو بعد استخارہ (۱) کے لکھے کہ میں نے اس عمرو کے واسطے اس دفعیہ مذکورہ کے ثابت ہونے کا اس زید پر گواہی ان گواہوں کے جن کا نام مذکور ہے دونوں متخاصمین کی موجودگی میں دونوں کے روبرو حکم دے دیا پھر جس طرح ہم نے پہلے بیان کیا ہے سجل کو تمام کر دے یہ محیط میں ہے۔

محضر ☆

دعویٰ نکاح ایسی عورت کے ساتھ جس کا کوئی شوہر نہیں ہے اور نہ وہ کسی کے قبضہ میں ہے۔ زید نے ہندہ کے نکاح کا دعویٰ کیا اور یہ زید یہ زعم (۲) کرتا ہے کہ اس ہندہ کے ساتھ دخول کیا ہے اور ہندہ نکاح سے منکر ہے اور ضرورت اثبات نکاح کی اور تحریر محضر کی پیش آئی تو

لکھے کہ زید حاضر ہوا اور اپنے ساتھ ایک عورت کو لایا جس نے بیان کیا کہ میرا نام ہندہ بنت عمرو ہے پس اس زید نے اس ہندہ پر دعویٰ کیا کہ یہ ہندہ اس زید کی بیوی ہے اور اُس کی منکوحہ و حلال ومدخولہ بنکاح صحیح ہے کہ اس نے زید کے ساتھ اپنا نکاح در حالیکہ عاقلہ

۱ یعنی مدعی ومد عا علیہ ۲ زعم گمان و خیال کرنا (۱) اللہ تعالیٰ سے استخارہ طلب کیا ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (19) Kitab al-Mahazir wal-Sajillat (The Book of Court Proceedings and Registers)

The woman was an adult and fully competent to enter into legal transactions (nafidh al-tasarrufat) in all respects. She was not in the waiting period ('iddat) from anyone else or from this Zaid. In the presence of free, adult, Muslim male witnesses, she agreed to a specified dower (mahr). Zaid, while also being legally competent in all respects, accepted her in marriage for the same dower in that marriage assembly before the same witnesses who were present. These witnesses heard the mutual consent of both parties. As of today, by the command of the said marriage, this woman (Hinda) is his lawful wife, but she wrongfully refuses to obey the marital rules. Therefore, it is obligatory for her to obey Zaid in matters of marriage. A request was made to demand an answer to this claim from her. Then the said Hinda was questioned. If the husband has not yet consummated the marriage (dukhul), it should be recorded in the 'Mahzar' (proceeding record) that Zaid claimed this woman to be his lawful wife and spouse, without mentioning intercourse. If the marriage contract was executed between Zaid and Hinda's guardian (wali), such as her father, while she was an adult, the Mahzar should state: Her father, Umar bin Bakr Quraishi, gave her in marriage to Zaid with her consent and command, while she was legally competent, sane, an adult, and not in the 'iddat of another, before just witnesses for a specified dower. Then complete the Mahzar. If the marriage was conducted through legal representatives (wakils), write that Khalid bin Muhammad, her attorney, performed the marriage, following the same format as for the father. If the marriage took place during Hinda's minority (childhood) between her father and Zaid, and Zaid initiates a dispute after she reaches adulthood, it should be recorded that her father, Umar bin Bakr Quraishi, married her off during her minority through paternal authority for an equivalent dower (mahr al-mithl). If the marriage occurred between both sets of parents while both parties were minors and they dispute after reaching maturity, write: Zaid claimed she is his lawful wife, married to him by her father Umar bin Bakr Quraishi during her minority through paternal authority, and Zaid's father [Name] accepted this marriage for his son during his minority before just witnesses in the marriage assembly.

Sajil ☆ (Court Decree)

Draft the preamble of this 'Sajil' according to standard practice and reiterate the entire claim from the 'Mahzar' copy. Record the names of the witnesses and the full text of their testimony until the section for writing the verdict is reached. Then, in the

place of the verdict, write: At Zaid's request, I have adjudged on behalf of Zaid against this woman that she is Zaid's married wife and his lawful spouse. All this has been proven to me through the testimony of the said witnesses by virtue of the aforementioned valid marriage. I have issued a final and binding Sharia decree in the presence of both disputing parties in my judicial assembly in Bukhara, and have mandated Hinda's obedience to Zaid regarding marital laws. Then complete the Sajil. This is recorded in 'Al-Zakhira'.

Mahzar ☆ (Proceeding Record)

Regarding the rebuttal of a marriage claim: Hinda appeared in court and brought Zaid with her. Then Hinda, in defense against the claim Zaid had made against her, claimed that Zaid had previously made a claim against her. Reiterate the original claim exactly from beginning to end, and then write that...

फतावी आलमगीरी ..... जिल्द १० (१९) किताब अल-महाज़िर वल-सजिल्लात

वह बालिगा हर प्रकार से कानूनी रूप से सक्षम (नाफ़िज़-अल-तसर्रुफ़ात) थी और किसी अन्य या इस ज़ैद की ओर से इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) में नहीं थी। स्वतंत्र, बालिग और मुस्लिम पुरुष गवाहों की उपस्थिति में एक निश्चित मेहर (स्त्रीधन) तय किया गया। ज़ैद ने, जो स्वयं हर प्रकार से कानूनी रूप से सक्षम था, उसी विवाह सभा में उन्हीं गवाहों के सामने, जो वहां उपस्थित थे, उसी मेहर पर अपने लिए उस महिला (हिंदा) के साथ सही निकाह स्वीकार किया। उन गवाहों ने दोनों पक्षों की बातचीत सुनी। आज के दिन उक्त निकाह के आदेशानुसार वह हिंदा उसकी पत्नी और हलाला है, लेकिन वह अन्यायपूर्ण तरीके से निकाह के आदेशों का पालन करने से इनकार कर रही है। अतः उस पर वाजिब है कि वह निकाह के नियमों में ज़ैद की आज्ञा का पालन करे। इसलिए प्रार्थना की गई कि उससे दावे का उत्तर मांगा जाए। फिर उक्त हिंदा से पूछताछ की गई। यदि पति ने उसके साथ संभोग (दखूल) न किया हो, तो 'महज़र' (कार्यवाही का रिकॉर्ड) में लिखे कि इस ज़ैद ने दावा किया कि यह महिला उसकी पत्नी, मनकूहा और हलाला है, और संभोग का उल्लेख न करे। यदि निकाह ज़ैद और हिंदा के संरक्षक (वली), जैसे उसके पिता, के बीच तब हुआ हो जब हिंदा बालिगा थी, तो महज़र में लिखे कि उसके पिता उमर बिन बक्र कुरैशी ने, जबकि हिंदा हर तरह से सक्षम, बुद्धिमान और बालिगा थी तथा किसी और के निकाह या इद्दत से मुक्त थी, हिंदा की अनुमति से न्यायप्रिय गवाहों के सामने ज़ैद के साथ सही निकाह कर दिया। फिर महज़र समाप्त करे। यदि निकाह वकीलों के माध्यम से हुआ हो, तो लिखे कि हिंदा का निकाह ज़ैद के साथ हिंदा के वकील खालिद बिन मुहम्मद ने किया, और आगे वही लिखे जो पिता की स्थिति में बताया गया है। यदि निकाह हिंदा के बचपन (सुग्र-सिन्नी) में उसके पिता और ज़ैद के बीच हुआ हो और बालिग होने के बाद ज़ैद मुकदमा करे, तो लिखे कि उसके पिता उमर बिन बक्र कुरैशी ने उसके बचपन में पितृसत्तात्मक अधिकार (विलायत-ए-पदरी) के तहत मेहर-ए-मिस्ल पर निकाह कर दिया था। यदि निकाह दोनों के माता-पिता के बीच तब हुआ हो जब दोनों नाबालिग थे और बालिग होने के बाद विवाद हो, तो लिखे कि ज़ैद ने दावा किया कि वह उसकी पत्नी है, उसके पिता उमर बिन बक्र कुरैशी ने उसके बचपन में ज़ैद के साथ उसका विवाह किया था, और ज़ैद के पिता [नाम] ने अपने पुत्र के लिए उस विवाह को गवाहों के सामने स्वीकार किया था।

सजिल ☆ (अदालती आदेश)

इस दावे के सजिल के ऊपरी भाग को प्रथा के अनुसार लिखें और महज़र की प्रति से पूरे दावे को दोहराएँ। गवाहों के नाम और उनकी गवाही के शब्द तब तक लिखते जाएँ जब तक आदेश लिखने के

स्थान पर न पहुँच जाएँ। फिर आदेश के स्थान पर लिखें कि मैंने ज़ैद की प्रार्थना पर हिंदा के विरुद्ध ज़ैद के पक्ष में फैसला सुनाया है कि वह ज़ैद की विवाहित पत्नी है। उक्त सही निकाह के कारण गवाहों की गवाही से यह मेरे निकट सिद्ध हो गया है। मैंने बुखारा की अपनी न्यायिक सभा में दोनों पक्षों के सामने अंतिम और वैध शरीयत फैसला सुनाया है और हिंदा पर निकाह के नियमों में ज़ैद की आज्ञाकारिता अनिवार्य कर दी है। फिर सजिल को पूरा करें। यह 'अल-ज़खीरा' में संकलित है।

महज़र ☆ (कार्यवाही का रिकॉर्ड)

निकाह के दावे के खंडन के मामले में: हिंदा उपस्थित हुई और अपने साथ ज़ैद को लाई। फिर हिंदा ने ज़ैद के उस दावे के बचाव में, जो ज़ैद ने हिंदा के विरुद्ध किया था, दावा किया कि ज़ैद ने इस महिला पर पहले दावा किया था। फिर मूल दावे को शुरू से अंत तक दोहराएँ फिर लिखें कि...

بالغہ سب صورتوں سے نافذ التصرفات تھی اور ہر غیر کی طرف سے اور اس زید کی طرف سے عدت میں نہ تھی بہ موجودگی و حضور گواہان مردان آزاد بالغ و مسلمان کے اس قدر مہر پر کر لیا اور اس زید نے درحالیکہ سب صورتوں سے نافذ التصرفات تھا اس ہندہ کے ساتھ اس مجلس تزویج میں انہی گواہوں کے سامنے جو اس مجلس تزویج میں حاضر تھے اسی قدر مہر مذکور پر اپنے واسطے جو روتیج صحیح نکاح قبول کیا اور البتہ ان گواہوں نے جو اس مجلس تزویج میں حاضر تھے ان دونوں متعاقدین کا کلام سنا اور یہ ہندہ آج کے روز بحکم نکاح مذکور کے اُس کی بیوی و حلالہ ہے اور ناحق احکام نکاح میں اس کی اطاعت سے انکار کرتی ہے پس اس ہندہ پر واجب ہے کہ احکام نکاح میں اس زید کی تابعداری و اطاعت کرے پس درخواست کی کہ اس سے جواب دعویٰ کا مطالبہ ہو پس ہندہ مذکورہ سے دریافت کیا گیا اور اگر شوہر نے اس کے ساتھ دخول نہ کیا ہو تو محضر میں لکھے کہ اس زید نے اس عورت ہندہ پر دعویٰ کیا کہ یہ ہندہ اُس کی بیوی و منکوحہ و حلالہ ہے اور دخول سے کچھ تعرض نہ کرے اور اگر یہ عقد نکاح کا ماجرا اس زید اور ہندہ کے ولی مثلاً اُس کے والد کے درمیان درحالیکہ ہندہ بالغہ تھی واقع ہوا ہو تو محضر میں لکھے کہ اس ہندہ کو اس کے والد عمر بن بکر قریشی نے درحالیکہ ہندہ سب صورتوں سے نافذ التصرفات عاقلہ بالغہ تھی و نکاح غیر و عدت غیر سے خالی تھی ہندہ کے حکم و رضامندی سے سامنے گواہان عادل کے اس قدر مہر پر جو روتیج صحیح اس زید کے ساتھ نکاح کر دیا پھر محضر کو تمام کر دے اور اگر یہ عقد زید و ہندہ کے وکیل کے درمیان جاری ہوا ہو تو لکھے کہ اس ہندہ کا نکاح اس زید کے ساتھ ہندہ کے وکیل خالد بن محمد نے اور آگے سب وہی لکھے جو ہم نے باپ کی صورت میں بیان کیا ہے اور اگر یہ عقد ہندہ کی صغر سنی کی حالت میں والد ہندہ اور

اس زید کے درمیان جاری ہوا ہو اور زید بعد ہندہ کے بالغ ہو جانے کے اُس سے خصومت کرتا ہو تو لکھے کہ اس ہندہ کو اُس کے باپ عمر و بن بکر قریشی نے اُس کی صغر سنی میں بولایت پدری زید کو نفوذ کچہ کر اس قدر مہر پر جو اس کا مہر مثل ہے نکاح کر دیا اور اگر عقد نکاح زید و ہندہ دونوں کے والدین کے درمیان دونوں کی صغر سنی میں جاری ہوا ہو اور دونوں نے اپنے بالغ ہونے کے بعد مخاصمہ کیا ہو تو لکھے کہ اس زید نے دعویٰ کیا کہ یہ ہندہ اُس کی بیوی و حلالہ و منکوحہ ہے اُس کو اس کے باپ عمر و بن بکر قریشی نے اُس کی صغر سنی میں بولایت پدری اس زید کے ساتھ سب طرح سے اپنے تصرفات نافذ ہونے کی حالت میں سامنے گواہان عادل کے جو روتیج صحیح بیاہ دیا اور اس زید کے باپ فلاں بن فلاں نے اس تزویج موصوف کو اپنے پسر اس زید کے واسطے اس کی صغر سنی میں مجلس تزویج میں بولایت پدری سب طرح اپنے نفوذ و تصرفات کی حالت میں ان گواہان عادل کے سامنے جو مجلس تزویج ہذا میں حاضر ہوئے تھے بطور صحیح قبول کیا اور محضر کو تمام کرے۔

سجل ☆

اس دعویٰ سجل کی پیشانی موافق رسم کے تحریر کر کے نسخہ محضر سے تمام دعویٰ کا اعادہ کرے اور اسمائے گواہان و لفظ شہادت تمام لکھتا جائے یہاں تک کہ حکم لکھنے کے مقام تک پہنچے پھر حکم کی جگہ لکھے کہ میں نے اس زید کی درخواست سے اس زید کے واسطے اس عورت ہندہ پر اُس کا منکوحہ زید و اس کے حلالہ ہونا سب جو میرے نزدیک ان گواہان مذکور کی گواہی سے بسبب نکاح صحیح مذکورہ میں کے ثابت ہوا ہے ہر دو متخاصمین کے سامنے حکم کیا اور اس سب کا حکم قطعی و قضا کے شرعی صحیح بشرائط صحت و نفاذ اپنی مجلس قضا واقع کورہ بخارا میں نافذ کر دیا اور اس ہندہ پر احکام نکاح میں اس زید کی اطاعت لازم کردی پھر سجل کو تمام کر دے یہ ذخیرہ میں ہے۔

محضر ☆

در دفع دعویٰ نکاح۔ ہندہ حاضر ہوئی اور اپنے ساتھ زید کو حاضر لائی پھر اس ہندہ نے اس زید کے دعویٰ کے دفعیہ میں جو اس کا اس ہندہ کی جانب تھا دعویٰ کیا کہ اس زید نے اس ہندہ پر دعویٰ کیا تھا پھر دعویٰ کو بعینہٖ اول سے آخر تک اعادہ کرے پھر لکھے کہ اس

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 | 20 | Kitab al-Muhadir wa al-Sijillat

Zaid's claim of marriage against Hinda is void because this Hinda, while in full legal capacity to act, obtained a *Khula* (divorce initiated by the wife) from Zaid by way of a single divorce in exchange for her dower (*mahr*), maintenance during the waiting period (*iddah*), and every right that is due to wives from their husbands before or after *Khula*. This was done on the condition that both parties are absolved of all claims and disputes against each other. Furthermore, Zaid, also in full legal capacity, granted her *Khula* by a single divorce under the said conditions in that same meeting, a valid *Khula* free from any evil, mischief, or nullifying factors. Therefore, Zaid's claim of marriage directed toward Hinda after the occurrence of the aforementioned *Khula* is false and lacks any legal basis. It is incumbent upon him to desist from this claim. Subsequently, Hinda demanded a response and an answer to the suit from him, as mentioned in *Al-Zahiriyya*.

☆ **Sijill (Judicial Decree)** ☆ The clerk shall continue writing the defense as per the previous format until reaching the judgment, then write: "It has been proven before me by the testimony of these named witnesses that this Hinda has obtained her *Khula* from this Zaid via a single divorce in exchange for her dower, *iddah* maintenance, and every right due to wives from their husbands before or after *Khula*. Zaid, in exchange for the aforementioned compensation, granted her a single divorce in that meeting. This dispute occurred while both litigants were in a state of valid legal capacity. Consequently, I have ruled in favor of Hinda against Zaid, decreeing that per Sharia law, this Hinda has become forbidden (*haram*) to Zaid due to the aforementioned *Khula*. This was enforced in the presence of both litigants with all conditions of validity and execution met, and the matter is concluded." This is also found in *Al-Dhakhira*.

☆ **Mahzar (Public Attestation/Record)** ☆ A claim of marriage against a woman who is with another man, and the woman admits to being married to that man: It shall be written that Zaid appeared and brought with him a woman who stated her name was Hinda, and a man who stated his name was Amr. Zaid then claimed against Hinda in the presence of Amr that Hinda is Zaid's lawful, consummated wife through a valid marriage, but she has left his obedience, and Amr is preventing her from obeying Zaid and fulfilling her marital obligations. Therefore, it is mandatory for Amr to cease such prevention. Zaid demanded a response from both. Hinda replied, "I am not Zaid's wife, and obedience to him is not obligatory for me; rather, I am the wife of Amr." Amr replied, "This Hinda is my lawful wedded wife, and I am entitled to

prevent her from obeying Zaid." Then the plaintiff, Zaid, produced several witnesses and requested the Qadi to hear their testimony. Each witness testified in accordance with the plaintiff's claim. The Qadi shall then rule that this Hinda is the wife of the plaintiff Zaid. However, if Amr also produced witnesses that she is his wedded wife, the Qadi shall issue a decree in Amr's name and nullify the plaintiff's witnesses. In a marriage case where both the possessor and the non-possessor produce witnesses without specifying a date, the witnesses of the possessor shall prevail. If the Qadi has already ruled based on the non-possessor's witnesses and then the possessor produces witnesses, whether the Qadi should rule in favor of the possessor's witnesses or not is a matter of scholarly disagreement, as noted in *Al-Zahiriyya*. The method of recording this defense is that Amr appears, and then it is seen whether Zaid admits or denies. If he admits, witnesses are not needed and the task is complete. If he denies, the witnesses should be recorded as previously mentioned.

ज़ैद का यह निकाह का दावा हिंद के पक्ष में ख़त्म हो गया है, क्योंकि इस हिंद ने अपने कार्यों को लागू करने की स्थिति में, इस निकाह के बारे में ज़ैद से एक तलाक़ (एकहरी तलाक़) के माध्यम से, अपने महर, इद्दत के गुज़ारे और हर उस अधिकार के बदले में, जो महिलाओं को अपने पतियों से 'ख़ुला' से पहले या बाद में प्राप्त होता है, और दोनों के बीच एक-दूसरे के प्रति सभी दावों और विवादों से मुक्त होने की शर्त पर 'ख़ुला' ले लिया था। और यह कि ज़ैद ने अपने पूर्ण अधिकार की स्थिति में उसी 'ख़ुला' की सभा में, बिना किसी बुराई, भ्रष्टाचार या निरर्थक अर्थों के सही 'ख़ुला' के साथ उसे एक तलाक़ दे दिया था। अतः ज़ैद का इस निकाह का दावा जो वह हिंद के विरुद्ध कर रहा है, इस 'ख़ुला' के होने के बाद निराधार और अधिकारहीन है। उस पर अनिवार्य है कि वह इस दावे से पीछे हटे। फिर हिंद ने उससे जवाब माँगा और दावे का उत्तर चाहा, जैसा कि 'ज़हीरिया' में उल्लेखित है।

☆ **सिजिल (सरकारी दस्तावेज़)** ☆ अमीन बचाव पक्ष का विवरण पूर्व की भांति लिखता जाए जब तक कि आदेश पर न पहुँच जाए, फिर लिखे कि: "मेरे निकट इन नामित गवाहों की गवाही से यह सिद्ध हो गया है कि इस हिंद ने अपने महर और इद्दत के गुज़ारे तथा उन सभी अधिकारों के बदले, जो पत्नियों को पतियों से 'ख़ुला' से पहले या बाद में मिलने चाहिए, इस ज़ैद से एक तलाक़ के माध्यम से 'ख़ुला' करा लिया है। ज़ैद ने इस प्रतिफल (बदल) के बदले उस सभा में उसे एक तलाक़ दे दिया है। यह असहमति और विवाद दोनों पक्षों के बीच उनके कानूनी कार्यों की वैधता के दौरान हुआ है। अतः मैंने इस हिंद के पक्ष में ज़ैद के विरुद्ध यह आदेश दिया और शरई न्याय किया कि यह हिंद इस 'ख़ुला' के कारण ज़ैद पर हराम (वर्जित) हो गई है। यह आदेश दोनों विवादित पक्षों के सामने पूर्ण शर्तों और वैधता के साथ लागू कर दिया गया है और मामला समाप्त हुआ।" यह 'ज़ख़ीरा' में भी है।

☆ **महज़र (साक्ष्य पत्र/घोषणा)** ☆ निकाह का दावा उस महिला पर जो किसी दूसरे पुरुष के साथ है और महिला उस पुरुष के साथ निकाह स्वीकार करती है: लिखा जाए कि ज़ैद उपस्थित हुआ और अपने साथ एक महिला को लाया जिसने अपना नाम हिंद बताया, और एक पुरुष को लाया जिसने अपना नाम अम्र बताया। फिर ज़ैद ने अम्र की उपस्थिति में हिंद पर दावा किया कि यह हिंद ज़ैद की जायज़, हलाल और विवाहित पत्नी है, लेकिन वह ज़ैद की आज्ञाकारिता से बाहर हो गई है और अम्र उसे ज़ैद की बात मानने और वैवाहिक कर्तव्यों का पालन करने से रोकता है। अतः अम्र पर अनिवार्य है कि वह उसे रोकने से बाज़ आए। ज़ैद ने दोनों से उत्तर माँगा। हिंद ने जवाब दिया, "मैं ज़ैद की पत्नी नहीं हूँ और उसकी आज्ञा पालन मुझ पर अनिवार्य नहीं है, बल्कि मैं अम्र की पत्नी हूँ।" अम्र ने उत्तर

दिया, "यह हिंद मेरी कानूनी और विवाहित पत्नी है, और मुझे अधिकार है कि उसे ज़ैद की आज्ञाकारिता से रोकूँ।" फिर वादी (ज़ैद) ने कुछ गवाह पेश किए और काज़ी से उनकी गवाही सुनने का अनुरोध किया। प्रत्येक गवाह ने वादी के दावे के अनुसार गवाही दी। तब काज़ी यह आदेश देगा कि यह महिला वादी ज़ैद की पत्नी है। लेकिन यदि अम्र ने भी गवाह पेश कर दिए कि वह उसकी विवाहित पत्नी है, तो काज़ी अम्र के पक्ष में डिक्री देगा और वादी के गवाहों को निरस्त कर देगा। जब कब्ज़ा रखने वाला और बिना कब्ज़े वाला दोनों निकाह के मामले में बिना किसी तारीख के गवाह पेश करें, तो कब्ज़ा रखने वाले के गवाहों को प्राथमिकता दी जाएगी। यदि काज़ी ने पहले गैर-कब्ज़ाधारी के पक्ष में आदेश दे दिया हो और फिर कब्ज़ाधारी गवाह पेश करे, तो क्या कब्ज़ाधारी के अनुसार आदेश बदला जाएगा या नहीं, इसमें विद्वानों में मतभेद है, जैसा कि 'ज़हीरिया' में है। इसके बचाव की प्रक्रिया यह है कि अम्र उपस्थित हो, फिर देखा जाए कि ज़ैद स्वीकार करता है या इनकार। यदि स्वीकार कर ले तो गवाहों की आवश्यकता नहीं, कार्य पूरा हुआ। यदि इनकार करे, तो गवाहों का विवरण पूर्व की भांति लिखा जाए।

زید کا یہ دعویٰ نکاح بجانب ہندہ ساقط ہے اس وجہ سے کہ اس ہندہ نے ہر طرح اپنے تصرفات نافذ ہونے کی حالت میں اس نکاح مذکور میں اس زید سے بہ طلاق واحد اپنے مہر و نفقہ عدت و ہر حق پر جو عورتوں کا اپنے شوہروں پر خلع سے پہلے یا بعد واجب ہوتا ہے اور ہر ایک کے واسطے دونوں میں سے دوسرے کے سب دعویٰ و خصومات سے بریت ہونے پر خلع کرا لیا تھا اور یہ کہ اس زید نے سب طرح اپنے نفوذ تصرفات کی حالت میں اس دہندہ کو بطلاق واحد بشرائط مذکورہ اسی مجلس اختلاع میں بخلع صحیح خالی از شر و فساد و معانی مبطلہ خلع کر دیا اور یہ کہ زید اپنے اس نکاح کے دعویٰ میں جو ہندہ کی طرف کرتا ہے بعد از آنکہ اس زید و اس ہندہ میں مخالعہ مذکورہ واقع ہو چکی ہے مبطل ہے حق نہیں ہے پس اس پر واجب ہے کہ اس دعویٰ سے باز رہے پھر ہندہ مذکورہ نے اس سے جواب کا مطالبہ کیا اور جواب دعویٰ مانگا کذا فی الظہیریہ۔

☆ **سجل** ☆ امین دفعیہ بدستور سابق لکھتا جائے یہاں تک کہ حکم پر پہنچے پس لکھے کہ میرے نزدیک بیگواہی ایں گواہان مسمین کے ثابت ہوا کہ اس ہندہ نے اپنے مہر و نفقہ عدت پر اور ہر حق پر جو عورتوں کا اپنے شوہروں کی طرف خلع سے پہلے یا اس کے بعد واجب ہوتا ہے اس زید سے بطلاق واحدہ اپنا خلع کرا لیا ہے اور اس زید نے بعوض بدل مذکور کے اس مجلس خلع میں اس کو بطلاق واحد خلع دے دیا ہے اور یہ مخالفت دونوں متخاصمین میں سب طرح دونوں کے جواز تصرفات کی حالت میں جاری ہوئی ہے پس میں نے اس سب کا اس ہندہ کے واسطے اس زید پر حکم دیا اور قضائے شرعی بدیں طور کہ یہ ہندہ اس زید پر بسبب مخالعت مذکورہ کے بطلاق واحدہ حرام ہوگئی ہے ہر دو متخاصمین کے روبرو باستجماع شرائط صحت و نفاذ کے نافذ کر دی اور کل تمام کر دیے نیز ذخیرہ میں ہے۔

☆ **محضر** ☆ دعویٰ نکاح ایسی عورت پر جو دوسرے مرد کے پاس ہے اور یہ عورت اس مرد کے واسطے نکاح کا اقرار کرتی ہے لکھے کہ زید حاضر ہوا اور اپنے ساتھ ایک عورت کو لایا جس نے بیان کیا کہ میرا نام ہندہ ہے اور ایک مرد کو لایا جس نے کہا کہ میرا نام عمرو ہے پھر اس زید نے اس ہندہ پر اس عمرو کے سامنے دعویٰ کیا کہ یہ ہندہ اس زید کی بیوی و حلالہ و مدخولہ بنکاح صحیح ہے اور یہ ہندہ اس زید کی طاعت سے باہر ہوگئی ہے اور یہ عمرو اس ہندہ کو اس زید کی طاعت سے منع کرتا ہے اور احکام نکاح میں تابعداری کرنے سے روکتا ہے پس اس عمرو پر واجب ہے کہ روکنے سے باز رہے اور دونوں میں سے ہر ایک سے زید نے مطالبہ کیا اور جواب دعویٰ مانگا پس ہندہ نے جواب دیا کہ میں اس زید کی بیوی نہیں ہوں اور مجھ پر اس کی اطاعت واجب نہیں ہے بلکہ میں اس عمرو کی بیوی ہوں اور عمرو نے جواب دیا کہ یہ ہندہ میری جورو و حلالہ و منکوحہ ہے اور میں اس بات کا مستحق ہوں کہ اس زید کی اطاعت سے اس کو منع کروں پھر یہ مدعی زید چند نفر حاضر لایا اور کہا کہ یہ میرے گواہ ہیں اور قاضی سے اُن کی گواہی کی سماعت کرنے کی درخواست کی پھر ہر ایک گواہ نے موافق دعویٰ مدعی کے شہادت متعلقہ اللفظ والمعنیٰ ادا کی تو قاضی یہ حکم دے گا کہ یہ ہندہ اس زید مدعی کی بیوی ہے اور اگر عمرو نے بھی گواہ قائم کئے کہ یہ عورت اُس کی منکوحہ و حلالہ ہے تو قاضی اس عمرو کے نام ڈگری کرے گا اور ان گواہوں سے گواہان مدعی کو ساقط کر دے گا اور جب قابض و غیر قابض دونوں مقدمہ نکاح میں مطلقاً بدون بیان تاریخ کے گواہ قائم کریں تو قابض کے گواہوں پر حکم ہوگا بخلاف مقدمہ ملک مطلق کے اور اگر قاضی نے گواہان غیر قابض کی گواہی پر حکم دے دیا ہو پھر قابض نے گواہ قائم کئے پس آیا قابض کے گواہوں کے موافق حکم دے گا یا نہیں سو اس میں مشائخ کا اختلاف ہے کذا فی الظہیریہ اور اس دفعیہ کی تحریر کا یہ طریقہ ہے کہ عمرو حاضر ہوا اور اپنے بعد اس کے دیکھا جائے کہ یا تو زید مقر ہو گیا یا منکر ہو گا پس اگر مقر ہوا

تو گواہوں کی ضرورت نہیں کام پورا ہو گیا پس یوں ہی لکھے اور اگر منکر ہوا تو گواہوں کو مثل مذکورہ سابق لکھے ۱۲ منہ۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 Kitab al-Mahadir wa as-Sijillat (The Book of Protocols and Registers)

Hindah, regarding whose marriage there is a dispute, was brought forth along with Zaid. Then Amr, in refutation of Zaid's claim and witnesses, asserted that Zaid had previously claimed in Amr's presence that this woman was his lawful and consummated wife, that she had become disobedient, and that Amr was preventing her from obeying Zaid (the claimant). He stated that Zaid had demanded his rights over the woman and asked Amr to stop interfering. He further stated that both the woman and the man (Amr) denied Zaid's claim. He mentioned that the woman confessed to being married to Amr, and Amr confirmed her statement. Zaid, the claimant, produced witnesses for his alleged marriage. Then it should be recorded that Amr, in refuting Zaid's claim regarding the woman, claimed in his presence that the woman present with Zaid is Amr's lawful and consummated wife by a valid marriage existing between them. Amr produced his witnesses and stated, "I am entitled to her marriage as I am the one in possession (of the relationship) and I have witnesses." Therefore, it is obligatory for Zaid to abandon his claim of marriage to Hindah so she can fulfill her duties to her husband, Amr. The defendant's response was then sought. This defense can be refuted in several ways. One way is for Zaid to claim against Amr (the one in possession) that Amr gave her an irrevocable (bain) or revocable (raj'i) divorce and her waiting period (Iddat) expired, after which Zaid married her. In such a case, the claim should be recorded as follows: Zaid appeared bringing Amr bin Shuaib and Hindah bint Salim. Zaid then countered Amr's defense. First, record Zaid's initial claim, then Amr's defense, and finally Zaid's counter-defense. Write that Zaid claimed Amr divorced his wife Hindah bint Salim on a specific date, the Iddat expired, and then on a specific date after the Iddat, the woman's guardian (wali), with her consent and in the presence of just witnesses, gave her in marriage to Zaid for a specified dower (mahr). Zaid accepted the marriage in the same session. Therefore, today this woman is Zaid's lawful wife. Amr's claim against Zaid is void. Complete the protocol (Mahdar) accordingly. Another ground for refutation is Zaid claiming that Amr appointed a proxy (wakil) to divorce Hindah, the proxy did so as per instructions, the Iddat passed, and then Zaid married her. Another ground is Zaid claiming that Amr admitted the woman is forbidden to him due to affinity (musaharat) or fosterage (rada'at). This is mentioned in 'Al-Dhakirah'.

Mahdar (Formal Record) ★ Establishing the dower (mahr) as a debt upon the husband's estate. Hindah appeared bringing a man named Zaid. Hindah claimed against Zaid that she was the wife, legally married and consummated, of so-and-so (son of Zaid's father). She claimed that a certain amount of dinars as her remaining mahr was a binding debt and established right due to the valid marriage. Furthermore, Zaid's father, while in good health and legally competent, had validly admitted to this debt of mahr owed to Hindah, and she had confirmed this admission in his presence. Subsequently, the said individual died before paying the full amount or any part of it to her. Therefore, this mahr...

---

1. Obedience, to be submissive.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० किताब अल-महादिर व अस-सिजिल्लात (दस्तावेजों और अभिलेखों की पुस्तक)

हिंदह को, जिसके निकाह को लेकर विवाद है, लाया गया और अपने साथ जैद को भी लाया गया। फिर इस अम्र ने जैद के दावे और गवाहों के खंडन (रद्द करने) के लिए यह दावा किया कि इस जैद ने पहले इस हिंदह पर अम्र के सामने यह दावा किया था कि यह औरत उसकी पत्नी, हलाल और मदख़ूला (जिससे विवाह संपन्न हो चुका हो) है, और यह औरत उसकी आज्ञाकारिता से बाहर हो गई है और यह आदमी (अम्र) उसे इस दावेदार की बात मानने से रोकता है। वह यह बयान करे कि जैद ने इस औरत से अपने अधिकार की माँग की और अम्र से उसकी आज्ञाकारिता में बाधा न डालने को कहा। वह यह भी बयान करे कि इस औरत और इस आदमी ने दावेदार के दावे का इनकार किया और यह बयान करे कि उक्त महिला ने इस अम्र के लिए अपने निकाह का इकरार (स्वीकारोक्ति) किया और अम्र ने उसके कथन की पुष्टि की। जैद (दावेदार) ने उक्त विवाह के दावे पर गवाह पेश किए। फिर लिखा जाए कि अम्र ने जैद के उस दावे के खंडन में, जो महिला की ओर से है, उसके सामने यह दावा किया कि यह महिला, जो जैद के साथ मौजूद है, अम्र की हलाल और मदख़ूला पत्नी है, जैसा कि उनके बीच निकाह हुआ था, और उसने अपने दावे के गवाह पेश किए और कहा कि मैं इसके निकाह का हक़दार हूँ क्योंकि मैं काबिज़ (कब्ज़े वाला) भी हूँ और मेरे पास गवाह भी हैं। इसलिए जैद पर वाजिब है कि वह इस हिंदह के प्रति अपने निकाह के दावे को छोड़ दे ताकि वह अपने पति अम्र की आज्ञा का पालन कर सके। फिर प्रतिवादी (मुदआ अलैह) से जवाब मांगा गया। इस खंडन का प्रति-खंडन कई तरह से हो सकता है। एक यह कि जैद, अम्र (जो काबिज़ है) पर दावा करे कि अम्र ने उसे तलाक़-ए-बाइन या रजई दी थी और उसकी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) बीत गई, फिर जैद ने इद्दत बीतने के बाद उस औरत से निकाह कर लिया। यदि इस प्रकार का प्रति-खंडन हो, तो दावे को लिखने का तरीका यह है: जैद उपस्थित हुआ और अपने साथ अम्र बिन शुऐब और हिंदह बिन्त सालिम को लाया। जैद ने अम्र के खंडन के जवाब में दावा किया। पहले जैद का दावा लिखा जाए, फिर अम्र की ओर से उसका खंडन, फिर जैद का प्रति-खंडन। लिखा जाए कि जैद ने अम्र पर दावा किया कि उसने अपनी पत्नी हिंदह बिन्त सालिम को अमुक तिथि पर तलाक़ दी, फिर उसकी इद्दत बीत गई, फिर इद्दत बीतने के बाद अमुक तिथि पर उक्त महिला के अमुक वली (अभिभावक) ने महिला की सहमति से और गवाहों की मौजूदगी में तयशुदा मेहर पर जैद से उसका निकाह कर दिया। जैद ने निकाह की उसी मजलिस में इसे सही तौर पर स्वीकार किया। आज यह महिला इसी

कारण से इस दावेदार (जैद) की पत्नी और हलाल है। अम्र का जैद के विरुद्ध किया गया दावा निराधार है। इस प्रकार दस्तावेज़ (महज़र) को पूरा करें। खंडन का दूसरा कारण यह हो सकता है कि जैद दावा करे कि अम्र ने किसी को वकील नियुक्त किया था कि वह हिंदह को तलाक़ दे दे, फिर वकील ने अम्र के आदेशानुसार तलाक़ दी और इद्दत बीतने के बाद जैद ने उससे निकाह किया। एक अन्य कारण यह भी हो सकता है कि जैद दावा करे कि अम्र ने स्वीकार किया है कि यह महिला 'मुसाहरत' (रिश्तेदारी) या 'रज़ात' (दुग्ध-संबंध) के कारण उस पर हराम (वर्जित) है। यह 'ज़ख़ीरा' में दर्ज है।

महज़र (दस्तावेज़) ★ पति की संपत्ति (तरके) पर मेहर के कर्ज को सिद्ध करना। हिंदह उपस्थित हुई और अपने साथ जैद नामक व्यक्ति को लाई। हिंदह ने जैद पर दावा किया कि वह हिंदह अमुक (जो जैद का पिता था) की पत्नी, मनकूहा और मदख़ूला थी। उस महिला का अपने शेष मेहर के रूप में, जिस पर निकाह हुआ था, उतने दीनार का कर्ज अनिवार्य और वाजिब हक़ था जो निकाह के कारण कायम था। इसी प्रकार जैद के पिता ने अपने पूर्ण स्वास्थ्य और कानूनी रूप से सक्षम होने की स्थिति में, हिंदह के लिए उस मेहर के कर्ज होने का सही इकरार किया था और महिला ने उसके सामने इसकी पुष्टि की थी। फिर उक्त व्यक्ति, महिला को पूरा मेहर या उसका कोई हिस्सा अदा करने से पहले ही मर गया। अतः यह मेहर...

---

१ आज्ञाकारिता, फ़रमांबरदारी करना।

ساتھ ہندہ کو جس کے نکاح میں جھگڑا ہوا ہے لایا اور اپنے ساتھ زید کو لایا پھر اس عمرو نے اس زید پر اُس کے دعویٰ و گواہوں کے دفعیہ میں یہ دعویٰ کیا کہ اس زید نے اولاً اس ہندہ پر اس عمرو کے رو برو دعویٰ کیا تھا کہ یہ عورت اُس کی بیوی و حلالہ و مدخولہ بنکاح صحیح ہے اور یہ عورت اُس کی اطاعت سے خارج ہو گئی اور یہ مرد اُس کو اس مدعی کی اطاعت سے منع کرتا ہے اور بیان کر دے کہ اس زید نے اس عورت سے اپنے اختیار کا اور عمرو سے منع اطاعت سے باز رہنے کا مطالبہ کیا اور بیان کر دے کہ اس عورت نے اور اس مرد نے اس مدعی کے اس عورت کی جانب دعویٰ سے انکار کیا اور بیان کر دے کہ اس عورت مذکورہ نے اس عمرو کے واسطے اپنے نکاح کا اقرار کیا اور اس عمرو نے اس کے قول کی تصدیق کی اور بیان کر دے کہ زید مدعی نے اس عورت پر اپنے نکاح مذکور کے دعویٰ کے گواہ قائم کئے پھر لکھے کہ اس عمرو نے اس زید پر اُس کے دعویٰ کے دفعیہ میں جو عورت مذکورہ کی جانب سے ہے اُس کے رو برو یہ دعویٰ کیا کہ یہ عورت جو اس زید کے ساتھ حاضر ہے اس عمرو کی حلالہ و مدخولہ بنکاح صحیح جو دونوں میں جاری ہوا ہے اور اپنے دعویٰ کے گواہ قائم کئے اور کہا کہ میں اس کے نکاح کا مستحق ہوں بحکم آنکہ میں قابض بھی ہوں اور میرے پاس گواہ بھی ہیں پس اس زید پر واجب ہے کہ اس عورت ہندہ کی طرف اپنا دعویٰ نکاح و مطالبہ ترک کرے تاکہ عورت مذکورہ اپنے شوہر اس عمرو کی اطاعت پر قادر ہو پھر مدعا علیہ سے مطالبہ کیا اور جواب مانگا اور اس دفعیہ کا دفعیہ چند طرح سے ہو سکتا ہے۔ ایک یہ کہ زید غیر قابض عمرو قابض پر دعویٰ کرے کہ اس عمرو نے اس کو بطلاق بائن یا رجعی طلاق دی اور اُس کی عدت گذر گئی پھر اس زید نے اس عورت سے عمرو کی عدت گذر جانے کے بعد نکاح کر لیا ہے پس اگر اس طرح دفعیہ کا دفعیہ

کا ہو تو ایسے دعویٰ کے تحریر کی یہ صورت ہے کہ زید حاضر ہوا اور اپنے ساتھ عمرو بن شعیب اور ہندہ بن سالم کو لایا پس اس زید نے اس عمرو پر اس عمرو کے دفع دعویٰ کے دفعیہ میں دعویٰ کیا پس پہلے دعویٰ زید تحریر کرے پھر عمرو کی جانب سے اُس کے دعویٰ کا دفعیہ تحریر کرے پھر زید کا دفعیہ تحریر کرے پس لکھے کہ اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ اُس نے اپنی بیوی اُس ہندہ بنت سالم کو فلاں تاریخ طلاق دی پھر اُس کی عدت گذر گئی پھر اس مدعی کو بعد انقضائے عدت کے فلاں تاریخ عورت مذکورہ کے فلاں ولی کی تزویج برضا مندی عورت مذکورہ سے بحاضری گواہان عادل اس مہر معلوم پر نکاح میں دیا اور اس مدعی کے اس کی تزویج بنفسہ اسی مجلس تزویج میں بقول صحیح قبول کیا اور اب آج کے روز یہ عورت اس مدعی کی بیوی و حلالہ اس سبب سے ہے اور یہ عمرو اپنے اس دعویٰ میں جو اس زید کی جانب کرتا ہے بعد از انکہ حالت یہ ہے جو بیان کی گئی مبطل ہے محق نہیں ہے اور محضر کو تمام کر دے اور وجہ دیگر اس دعویٰ کے دفعیہ کی یہ ہے کہ زید دعویٰ کرے کہ اس عمرو نے فلاں کو وکیل کیا کہ میری اس عورت ہندہ کو طلاق بائن یا رجعی دے دے پھر وکیل عمرو نے اس عورت کو موافق اس عمرو کے حکم کے طلاق دی اور اس کی عدت گذر گئی پھر اس زید نے اُس سے نکاح کیا۔ وجہ دیگر آنکہ یہ زید دعویٰ کرے کہ اس عمرو نے اقرار کیا ہے کہ یہ عورت اُس پر سبب مصاہرت یا رضاعت کے حرام ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

محضر ★ مہر کا ترکہ شوہر پر قرضہ ثابت کرنا۔ ہندہ حاضر ہوئی اور اپنے ساتھ ایک مرد زید نامی کو حاضر لائی پھر اس ہندہ نے اس زید پر دعویٰ کیا کہ یہ ہندہ بیوی فلاں بن فلاں ولد اس زید کی تھی اور اس کی منکوحہ و حلالہ و مدخولہ بنکاح صحیح تھی اور اس عورت کے اس پر اپنے باقی مہر کے جس پر اُس نے نکاح کیا تھا اس قدر دینار قرضہ لازم و حق واجب و مہر ثابت بنکاح صحیح جو دونوں میں قائم تھا واجب تھے اور ایسا ہی اس زید کے والد فلاں بن فلاں نے اپنی

صحت و سب طرح نفاذِ تصرفات کی حالت میں ان دیناروں کا اپنے اوپر اس عورت ہندہ کے واسطے بسبب نکاح مذکور کے قرضہ ہونے کا اقرار صحیح کیا اور اُس کے اقرار کی تصدیق اس عورت نے بالمواجہہ و بالمشافہہ خطاباً کی پھر یہ فلاں بن فلاں مذکور قبل اس کے کہ اس عورت کو اس قدر مہر سب یا اس میں سے کچھ ادا کرے مر گیا پس یہ مہر

---

۱ اطاعت فرمانبرداری کرنا مطبع ہونا ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) Book of Records and Registers (22)

The aforementioned debt for this woman was established against his (the deceased's) estate. Among the heirs, he left this wife, who is present, and this biological son whom the aforementioned woman brought with her. Besides these two, he has no other heirs. In his estate, he left an amount of the aforementioned dinars in the possession of Zaid, which is sufficient to pay the mentioned debt and even exceeds it. This is mentioned in the 'Zahiriyya'.

Register (Sijill) ☆ The judicial record of this claim and the defense statement against this claim should be written in the same manner as we have described regarding claiming an absolute debt from a deceased person's estate.

Formal Statement (Mahdar) ☆ Regarding the proof of Customary Dower (Mahr-ul-Mithl): If a person married off his adult daughter with her consent to a man through a valid marriage and no dower was specified, such that the customary dower became obligatory. The necessity to prove the customary dower arose because the aforementioned man, after having valid retirement (Khalwat-e-Sahiha) or consummation with her, divorced her and denied the customary dower. If the aforementioned daughter appointed her father as her legal agent (wakil) to file a claim on her behalf, the record should state that Zaid appeared and brought Amr. Zaid, acting as the agent for his daughter Hindah, filed a claim against Amr stating that his client, Hindah, is Amr's validly wedded wife. Her father, Zaid, married her to Amr with her consent in the presence of witnesses. At the time of the marriage contract, no dower was specified, and her customary dower is a certain amount of dinars because her elder or younger sister (full or paternal) has the same amount of dower, and Zaid's client, Hindah, is equal to that sister in beauty, virginity, and age. We have mentioned these factors because variations in these attributes lead to variations in the dower. It should also be stated that the mentioned sister of Hindah resides in the same city as the client, as differences in location also affect the dower amount. Therefore, it is obligatory for Amr to pay the equivalent of those dirhams or dinars to the client. Thereafter, a demand was made from him, and a response to the claim was sought. Amr was then questioned, and the process was documented until the end. If Hindah has no sister, then a woman from her father's clan should be sought who is similar to her in beauty, age, and virginity. The condition is that this woman must also be from the same city. If no such woman is found in the father's tribe, the customary dower of an unrelated woman in the same city shall be considered, rather than the dower of women from her mother's side. This is as

mentioned by Shaykh al-Islam Khwaharzadah in the beginning of the 'Chapter on Dowers' (Bab al-Muhur).

1- i.e., a situation or governance where there is no Sharia-based obstacle such as the month of Ramadan, etc. 12

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) किताब अल-महाज़िर व अल-सिजिल्लात (22)

उक्त महिला के लिए उसके(मृतक के) उत्तराधिकार (तरके) में ऋण सिद्ध हो गया, और उत्तराधिकारियों में उसने यह एक पत्नी छोड़ी है जो उपस्थित है, और एक यह सगा बेटा छोड़ा है जिसे उक्त महिला अपने साथ लाई है। इन दोनों के अलावा उसका कोई उत्तराधिकारी नहीं है। मृतक ने उत्तराधिकार में उक्त दीनारों की श्रेणी से ज़ैद के कब्ज़े में इतना छोड़ा है जो उक्त ऋण को चुकाने के लिए पर्याप्त है और उससे अधिक भी है। यह 'ज़हीरिया' में वर्णित है।

सिजिल (न्यायिक अभिलेख) ☆ इस दावे और इसके बचाव के बयान का सिजिल (अभिलेख) उसी प्रकार लिखा जाए जैसा हमने मृतक के उत्तराधिकार में पूर्ण ऋण के दावे के संबंध में वर्णन किया है।

महज़र (सार्वजनिक बयान) ☆ महर-उल-मिसल (प्रचलित मेहर) के प्रमाण के संबंध में: यदि किसी व्यक्ति ने अपनी वयस्क पुत्री का विवाह उसकी सहमति से किसी व्यक्ति के साथ वैध निकाह के रूप में किया और निकाह के समय मेहर का कोई उल्लेख नहीं किया, यहाँ तक कि महर-उल-मिसल अनिवार्य हो गया। और महर-उल-मिसल को प्रमाणित करने की आवश्यकता तब पड़ी जब उक्त पति ने उसके साथ 'खलवत-ए-सहीहा' (एकांतवास) या समागम करने के बाद उसे तलाक दे दिया और महर-उल-मिसल देने से इनकार कर दिया। यदि उक्त पुत्री ने अपने पिता को वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त किया है, और उसने अपनी पुत्री की ओर से दावा किया है, तो महज़र में लिखें कि ज़ैद उपस्थित हुआ और अम्र को लाया। ज़ैद ने अपनी पुत्री हिंदा के वकील होने के नाते अम्र के विरुद्ध दावा किया कि उसकी मुवक्किल पुत्री हिंदा, इस अम्र की वैध विवाहिता पत्नी है, जिसका विवाह उसके पिता ज़ैद ने उसकी सहमति से गवाहों के सामने अम्र के साथ किया था। निकाह के समय मेहर का उल्लेख नहीं हुआ था, और उसका महर-उल-मिसल इतने दीनार है क्योंकि उसकी बड़ी या छोटी बहन (सगी या सौतेली) का मेहर इतना ही है, और ज़ैद की मुवक्किल हिंदा अपनी उस बहन के समान ही रूप, सौंदर्य, कौमार्य और आयु में बराबर है। हमने इन बातों का उल्लेख इसलिए किया है क्योंकि इन विशेषताओं में अंतर होने से मेहर बदल जाता है। यह भी वर्णन किया जाए कि हिंदा की जिस बहन का उल्लेख किया गया है, वह उसी शहर में रहती है जहाँ मुवक्किल हिंदा रहती है, क्योंकि शहरों के अंतर से भी मेहर बदल जाता है। अतः अम्र पर अनिवार्य है कि वह मुवक्किल के लिए उन दिरहमों या दीनारों के समान भुगतान करे। फिर उससे इसकी मांग की गई और दावे का उत्तर मांगा गया, फिर अम्र से पूछताछ की गई और अंत तक लिखा गया। यदि हिंदा की कोई बहन न

हो, तो उसके पिता के कुटुंब (बिरादरी) में ऐसी महिला ढूंढी जाए जो रूप, सौंदर्य, आयु और कौमार्य में उसके समान हो। शर्त यह है कि वह महिला भी उसी शहर की हो। यदि पिता की कौम में ऐसी कोई महिला न मिले, तो उसी शहर के गैर-रिश्तेदारों में से किसी महिला के महर-उल-मिसल को आधार माना जाएगा, न कि उसकी माँ के पक्ष की महिलाओं के मेहर को। ऐसा ही शेख अल-इस्लाम ख़वाहरज़ादा ने 'बाब अल-मूहूर' के आरंभ में उल्लेख किया है।

1- अर्थात वह स्थिति या शासन जिसमें रमज़ान आदि जैसी कोई शरीयत संबंधी बाधा न हो। 12

مذکور اس عورت کے واسطے اُس کے ترکہ میں قرضہ ہو گیا اور وارثوں میں اُس نے ایک یہ بیوی چھوڑی ہے جو حاضر ہو گئی ہوئی ہے اور ایک یہ بیٹا صلبی جس کو عورت مذکورہ اپنے ساتھ حاضر لائی ہے چھوڑا ہے ان دونوں کے سوائے اُس کا کوئی وارث نہیں ہے اور اُس نے ترکہ میں دینار ہائے مذکورہ کی جنس سے اس زید کے قبضہ میں اس قدر چھوڑا ہے جو قرضہ مذکورہ کے ادا کرنے کے واسطے کافی ہے اور اس سے زائد ہے یہ ظہیر یہ میں ہے۔

سجل ☆ اس دعوٰی و محضر دفعیہ اس دعوٰی کا سجل دفع اس طور پر لکھا جائے جس طرح ہم نے ترکہ میت میں قرضہ مطلق کا دعویٰ کرنے میں بیان کیا ہے۔

محضر ☆ در اثبات مہر المثل۔ اگر کسی شخص نے اپنی دختر بالغہ کو اس کی رضامندی سے کسی شخص کے ساتھ بنکاح صحیح بیاہ دیا اور اس کا مہر کچھ بیان نہ کیا حتیٰ کہ مہر المثل واجب ہوا اور مہر المثل کے اثبات کی ضرورت ہوئی بایں طور کہ مرد مذکور نے اس کے ساتھ خلوت صحیحہ کر کے یا دخول کر کے اس کو طلاق دی اور مہر المثل سے انکار کیا پس اگر دختر مذکورہ نے اپنے باپ کو وکیل کیا ہے حتیٰ کہ اس نے اپنی دختر کے واسطے دعویٰ کیا تو محضر میں لکھے کہ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا اور اس زید نے اپنی دختر ہندہ کے واسطے بوجہ وکالت کے جو زید کے واسطے اپنی دختر مذکورہ کی طرف سے ثابت ہے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ اس کی دختر ہندہ موکلہ اس زید کی اس عمرو کی بنکاح صحیح بیوی ہے کہ اس کو اس کے باپ اس زید نے اس کی رضامندی سے گواہوں کے سامنے اس عمرو کے ساتھ بیاہ دیا اور عقد کے وقت اس کا کچھ مہر بیان نہیں کیا اور اس کا مہر المثل اس قدر دینار ہیں اس واسطے کہ

اُس کی بڑی بہن یا چھوٹی بہن مسماۃ فلانۃ جو اُس کی مادر پدری طرف سے یا پدری طرف سے بہن ہے اُس کا مہر اسی قدر ہے اور زید کی موکلہ مسماۃ ہندہ اپنی اس بہن کے ساتھ حسن و جمال و بکارت و سن میں برابر ہے۔ اور ہم نے یہ چیزیں اس واسطے ذکر کر دیں کہ اُن چیزوں کے مختلف ہونے سے مہر مختلف ہو جاتا ہے اور یہ بھی بیان کرے کہ موکلہ ہندہ کی بہن جس کا ذکر کیا گیا ہے اسی شہر میں مقیم ہے جس میں موکلہ مذکورہ ہے اس واسطے کہ شہروں کے اختلاف سے مہر مختلف ہو جاتا ہے پس اس عمرو پر واجب ہے کہ اُس کی دختر موکلہ کے واسطے ان درموں یا دیناروں کے مثل ادا کرے پھر اُس سے اس کا مطالبہ کیا اور دعویٰ کا جواب طلب کیا پس اس عمرو سے دریافت کیا گیا پھر آخر تک تحریر کرے اور اگر ہندہ مذکورہ کی کوئی بہن نہ ہو تو اُس کے باپ کی برادری میں سے ایسی عورت تلاش کی جائے جو حسن و جمال وسن و بکارت میں اُس کے مثل ہو اور یہ شرط ہے کہ یہ عورت بھی اسی شہر سے ہو کیونکہ اس کی وجہ ہم نے ذکر کر دی ہے اور اگر اس کے باپ کی قوم میں کوئی عورت ان اوصاف کی نہ پائی جائے تو اسی شہر کے اجنبی لوگوں میں سے کسی عورت کے مہر المثل پر اس کے مہر المثل کا اعتبار کیا جائے گا اور اس کی ماں کی قوم میں سے کسی عورت کے مہر مثل پر اس کا اعتبار نہ کیا جائے گا ایسا ہی شیخ الاسلام خواہر زادہ نے اول باب المہور میں ذکر کیا ہے اور نیز شیخ نے مسئلہ اختلاف الزوجین میں بیان کیا ہے کہ موافق امام اعظم کے اس کے مہر مثل کی تقدیر اجنبیوں میں سے کسی عورت کے مہر پر جو اُس کے مشابہ ہو نہ کی جائے گی پس اس روایت کے موافق جو حکم اول باب المہور میں ذکر کیا ہے وہ صاحبین کے قول کے موافق ہو گا اور اگر اس عورت نے کسی اجنبی کو وکیل کیا ہو تو لکھے کہ عیسٰی حاضر ہوا اور اپنے ساتھ عمرو کو حاضر لایا پھر اس عیسٰی نے اپنی موکلہ ہندہ بنت زید مخزومی کے واسطے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ اس کی

موکلہ یہ عورت ہندہ اس عمر کی بنکاح صحیح بیوی تھی جس کو اُس کے باپ زید بن خالد مخزومی

1- یعنی وہ حکومت کہ جس میں کوئی مانع شرعی مثل رمضان وغیرہ کے نہ ہو۔ 12

(Fatawa Alamgiri ..... Volume 5) 23 (Kitab al-Muhadir wa al-Sijillat)

...married her to the said Amr with the consent of the mentioned Hindah in the presence of witnesses, and no dower (Mahr) was specified or stated. The entire text should be written until the end; this is in al-Muhit.

Mahdar☆ Regarding the proof of Mahr al-Mithl (Customary Dower): Hindah appeared and brought Amr with her. This Hindah filed a claim against Amr stating that her guardian (Wali), named Zaid, married her to Amr with her consent and upon the testimony of just witnesses through a valid marriage contract (Nikah Sahih), and no dower was specified. Therefore, the Sharia has made Mahr al-Mithl mandatory for this Hindah. Her Mahr al-Mithl is such an amount because her full sister, Musammat Salima, had the same amount of dower. This Hindah is equal to her in wealth, beauty, age, and virginity, and in terms of high or low cost, their time is the same. Thus, the dower for both is the same. Therefore, it is mandatory for Amr to pay Hindah an amount equal to all those dinars (provided Hindah has become prohibited (1) to him), and not just the amount of Mahr al-Mu'ajjal (prompt dower). And Allah knows best.

Mahdar☆ Regarding the proof of Mut’ah (Gift after divorce) - (2) Hindah appeared and brought Amr with her. Then Hindah filed a claim against Amr that Amr married this Hindah and did not specify any dower, and then divorced her before consummation (Dukhul). Therefore, Mut’ah became mandatory for Amr to give to Hindah. It consists of three pieces of clothing, namely: a shirt (Dur’a), a headscarf (Khimar), and a wrap (Mulhaqah). Thus, it is incumbent upon Amr to discharge this obligation.

Mahdar☆ Regarding the proof of Khalwah (Solitude/Privacy) - Hindah appeared and presented Amr, claiming that Amr married this Hindah, who was given in marriage with the consent of her agent (Wakil) or guardian (Wali) for a certain amount of dower in the presence of the just witnesses who were present. Then Amr had valid solitude (Khalwah Sahihah) with Hindah, where no third person was present with them and there was no legal or natural impediment. Thereafter, he gave Hindah an irrevocable divorce (Talaq-e-Ba'in), and the husband, i.e., Amr, also made a valid confession of this. Therefore, it is mandatory for Amr to pay the equivalent of those dinars to Hindah and be discharged from his liability. Then she demanded a response to her claim. This is in al-Zahiriyyah.

Mahdar☆ Regarding the proof of Hurmat-e-Ghalizah (Severe Prohibition) - It should be known that claims regarding the prohibition of divorce are of several types. One is

the claim of prohibition with three explicit divorces. The format for writing the record (Mahdar) for this claim is as follows: Hindah appeared and presented Amr with her. Then Hindah filed a claim against Amr that this Hindah was Amr's wedded, lawful, and consummated wife through a valid marriage. A certain amount of dinars or dirhams were due as a debt and a rightful obligation upon Amr to Hindah because of this marriage. Amr made this Hindah prohibited to himself with three divorces (Hurmat-e-Ghalizah), such that she cannot be lawful for him until she marries another husband. Today, this Hindah is prohibited to Amr due to the aforementioned reason. Amr, despite knowing that severe prohibition has been established between them, continues to keep her with him in a prohibited manner and does not withdraw his hand from her. Therefore, it is mandatory for Amr to separate from this Hindah and stop blocking her way, and as for the dower that is owed to her by Amr, he...

(1) For example, if he gave a divorce or something similar. (2) Its meaning is explained as 'approximate' or 'details'.

(फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5) 23 (किताब अल-मुहाज़िर व अल-सिजिल्लात)

...ने उस अम्र के साथ रजामंदी हिन्दा मजकूर के गवाहों के सामने ब्याह दिया था और कुछ महर मुकर्रर व बयान नहीं किया था आखिर तक तमाम इबारत तहरीर करे ये मुहीत में है।

महज़र☆ महर अल-मिस्ल (समान महर) को साबित करने के बारे में: हिन्दा हाज़िर हुई और अपने साथ अम्र को लाई और इस हिन्दा ने अम्र पर दावा किया कि उसे उसके वली (संरक्षक) जैद नामक व्यक्ति ने अम्र के साथ हिन्दा की सहमति से न्यायप्रिय गवाहों की गवाही में सही निकाह के साथ ब्याह दिया था और कोई महर तय नहीं किया गया था। तब शरीयत ने इस हिन्दा के लिए महर-ए-मिस्ल लाज़िम किया और उसका महर-ए-मिस्ल इतना है क्योंकि उसकी सगी बहन मुसम्मात सलीमा का महर इतना ही था। और यह हिन्दा धन, सौंदर्य, आयु और कौमार्य में उसके समान है, और महर की अधिकता या कमी के मामले में दोनों का ज़माना एक ही है। इसलिए दोनों का महर एक समान है। अतः अम्र पर वाजिब है कि उन तमाम दीनारों के बराबर (बशर्ते कि हिन्दा ने उसे अपने ऊपर हराम (1) कर लिया हो) न कि केवल महर-ए-मुअज्जल (तत्काल देय महर) की मात्रा में, हिन्दा को अदा करे। फ़क़त वल्लाहु आलम।

महज़र☆ मुतअ (तलाक के बाद का उपहार) साबित करने के बारे में - (2) हिन्दा हाज़िर हुई और अपने साथ अम्र को लाई, फिर हिन्दा ने अम्र पर दावा किया कि अम्र ने उससे निकाह किया और कोई महर तय नहीं किया, फिर सहवास (दुखोल) से पहले ही उसे तलाक दे दी। अतः हिन्दा के लिए अम्र पर 'मुतअ' वाजिब हो गया और वह तीन कपड़े हैं यानी दुरअ (कुर्ता), खमार (दुपट्टा) और मुल्हका (ओढ़नी)। इसलिए अम्र पर वाजिब है कि इस जिम्मेदारी से मुक्त हो।

महज़र☆ खलवत (एकांतवास) साबित करने के बारे में - हिन्दा हाज़िर हुई और अम्र को हाज़िर करके उस पर दावा किया कि अम्र ने इस हिन्दा के साथ, जो उसके अमुक वकील या वली की रज़ामंदी से न्यायप्रिय गवाहों की मौजूदगी में इतने महर पर ब्याही गई थी, निकाह किया। फिर अम्र ने हिन्दा के साथ खलवत-ए-सहीहा (वैध एकांतवास) किया, जिसमें उन दोनों के अलावा कोई तीसरा व्यक्ति नहीं था और कोई धार्मिक या प्राकृतिक बाधा नहीं थी। इसके बाद उसने हिन्दा को तलाक-ए-बाइन (अटल तलाक) दे दी और पति यानी अम्र ने भी इसका सही इकरार (स्वीकारोक्ति) किया। अतः अम्र पर वाजिब है कि उन दीनारों के बराबर हिन्दा को भुगतान करे और अपनी ज़िम्मेदारी से मुक्त हो। फिर अपने दावे के जवाब की मांग की। यह जहीरिया में है।

महज़र☆ हुरमत-ए-ग़लीज़ा (सख्त निषेध) साबित करने के बारे में - यह जान लेना चाहिए कि हुरमत-ए-तलाक के दावे कई प्रकार के होते हैं। एक यह है कि तीन स्पष्ट तलाकों के साथ हुरमत का दावा हो। इस दावे के महज़र के लेखन का तरीका यह है: हिन्दा हाज़िर हुई और उसने अपने साथ अम्र को पेश किया। फिर हिन्दा ने अम्र पर दावा किया कि यह हिन्दा अम्र की विवाहिता, हलाला और सहवास की हुई पत्नी थी (निकाह-ए-सहीह के साथ)। और इस हिन्दा के अम्र पर इतने दीनार या इतने दरहम इस निकाह की वजह से कर्ज़ और हक़ वाजिब थे। और अम्र ने इस हिन्दा को अपने ऊपर तीन तलाक देकर 'हुरमत-ए-ग़लीज़ा' के साथ हराम कर दिया, जिससे वह उसके लिए तब तक हलाल नहीं हो सकती जब तक कि वह किसी अन्य पति से निकाह न कर ले। आज के दिन यह हिन्दा इसी कारण से अम्र पर हराम है। और अम्र, इस बात को जानते हुए कि उन दोनों के बीच हुरमत-ए-ग़लीज़ा साबित हो चुकी है, फिर भी उसे अपने साथ हराम तरीके से रखता है और उससे अलग नहीं होता। अतः अम्र पर वाजिब है कि इस हिन्दा को अलग कर दे और उसका रास्ता रोकना छोड़ दे, और जो महर उसका अम्र पर बकाया है, उसे...

(1) उदाहरण के लिए तलाक दे दी हो या इसी तरह का कुछ। (2) इसके अर्थ 'करीब' (निकटता/विवरण) के रूप में बयान किए जाते हैं।

نے اُس عمرو کے ساتھ برضا مندی ہندو مذکورہ کے گواہوں کے سامنے بیاہ دیا تھا اور کچھ مہر مقرر و بیان نہیں کیا تھا آخر تک تمام عبارت تحریر کرے یہ محیط میں ہے۔

محضر☆ در اثبات مہر المثل ہندو حاضر ہوئی اور اپنے ساتھ عمرو کو حاضر لائی اور اس ہندو نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ اُس کو اُس کے ولی مسمی زید نے اس عمرو کے ساتھ برضا مندی ہندو کے بشہادت گواہانِ عادل کے بنکاح صحیح بیاہ دیا تھا اور کچھ مہر بیان نہیں کیا تھا پس شرع نے اس ہندو کے واسطے مہر مثل واجب کیا اور اُس کا مہر مثل اس قدر ہے اس لئے اُس کی بہن ایک مادر پدر کی مسماۃ سلیمہ کا مہر اسی قدر تھا اور یہ ہندو مال و جمال وسن و بکارت میں اُس کے مساوی ہے اور گرانی و ارزانی کی راہ سے اُس کا اور اس کا زمانہ ایک ہے پس دونوں کا مہر ایک ہے پس اس عمرو کو مثل ان سب دیناروں کے بشرطیکہ ہندو کو اپنے اوپر حرام (۱) کر لیا ہو نہ بقدر معجل کے اس میں سے ہندو مذکورہ کو ادا کرنا واجب ہے فقط واللہ اعلم۔

محضر☆ در اثبات متعہ ۔ (۲) ہندو حاضر ہوئی اور اپنے ساتھ عمرو کو حاضر لائی پھر ہندو نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ اس عمرو نے اس ہندو سے نکاح کیا اور کچھ مہر بیان نہ کیا تھا پھر قبل دخول کے اُس کو طلاق دے دی پس ہندو کے لئے اس عمرو پر متعہ واجب ہوا اور وہ تین کپڑے یعنی درع و خمار و ملحقہ ہے پس اس عمرو پر واجب ہے کہ اس کے عہدہ سے خارج ہو۔

محضر☆ در اثبات خلوت۔ ہندو حاضر ہوئی اور عمرو کو حاضر کر کے اُس پر دعویٰ کیا کہ اس عمرو نے اس ہندو کے ساتھ جو وسیع اس کے فلاں وکیل یا ولی کے اس کے ساتھ برضا مندی ہندو مذکور کے اس قدر مہر پر سامنے گواہان عادل کے جو حاضر ہوئے تھے نکاح کیا پھر اس عمرو

نے اس ہندو کے ساتھ خلوت صحیحہ کی کہ ان دونوں کے ساتھ کوئی تیسرا نہ تھا اور کوئی مانع شرعی یا طبعی نہ تھا پھر اس کے بعد اُس نے ہندو مذکورہ کو طلاق بائن دے دی اور ایسا ہی شوہر یعنی اس عمرو نے بھی اس کا اقرار صحیح کیا پس اس عمرو پر واجب ہے کہ مثل ان دیناروں کے اس ہندو کو ادا کرے اور اس کی ذمہ داری سے خارج ہو پھر اپنے دعویٰ کے جواب کا مطالبہ کیا یہ ظہیریہ میں ہے۔

محضر☆ در اثبات حرمت غلیظہ۔ جاننا چاہئے کہ دعوٰی حرمتِ طلاق چند اقسام ہیں ایک یہ کہ دعویٰ حرمت صریح تین طلاق کے ساتھ اور اس دعویٰ کے محضر کی تحریر کی یہ صورت ہے کہ ہندو حاضر ہوئی اور اُس نے اپنے ساتھ عمرو کو حاضر کیا پھر اس ہندو نے اس عمرو پر یہ دعویٰ کیا کہ یہ ہندو اس عمرو کی منکوحہ و حلالہ ومدخولہ بنکاح صحیح تھی اور اس ہندو کے اس عمرو پر اس قدر دینار یا اس قدر درہم بسبب اس نکاح کے قرضہ لازم وحق واجب تھے اور اس عمرو نے اس ہندو کو اپنے اوپر تین طلاق سے بحرمت غلیظہ حرام کیا کہ اس کے بعد اس پر حلال نہیں ہو سکتی ہے یہاں تک کہ غیر شوہر سے نکاح کرے اور آج کے روز یہ ہندو اس عمرو پر بوجہ اسی سبب مذکور کے حرام ہے اور یہ عمرو باوجود علم اس بات کے دونوں کے درمیان حرمت غلیظہ ثابت ہوگئی ہے اسی طرح حرام اپنے ساتھ رکھتا ہے اور اپنا ہاتھ اس سے کوتاہ نہیں کرتا ہے پس اس عمرو پر واجب ہے کہ اس ہندو کو جدا کر کے اُس کی راہ روکنا چھوڑ دے اور جو مہر اس کا اس عمرو پر ہے اس کو

(۱) مثلاً طلاق دے دی ہو یا مانند اس کے ۱۲ (۲) اس کے معنیٰ تقریب بیان ہوتے ہیں

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 24 | Kitab al-Muhadhir wa al-Sijillat

...pay it and provide the equivalent of maintenance (nafaqah) until her 'Iddah period expires. Then the aforementioned Hindah demanded an answer from him.

Sijill (Legal Register/Record) ☆ After drafting this claim as per the previous protocol, at the time of the ruling, it should be written: "I have ruled for this plaintiff Hindah regarding the proof of 'Hurmat-e-Ghaliza' (irrevocable prohibition) against this individual Amr due to the stated reason. After it was established that Amr's marriage was through Halala, I issued the ruling in the presence of both disputing parties and their witnesses. It was made mandatory for Amr (the judgment-debtor) to release Hindah and cease his hand from her. Amr was also ordered to pay her the specified dower (Mahr) and continue her maintenance until the expiration of her 'Iddah." Complete the record.

The second scenario for a claim of prohibition is when Amr confesses: "I have given her three divorces." The format for writing his 'Mahzar' (formal statement) is as follows: Hindah appears and brings Amr before the court; Hindah then claims against Amr that she was his legally wedded and consummated wife. Amr, in a state of sound health and legal capacity, then admits: "I gave three divorces to this Hindah, making her prohibited (haram) for me." Yet, he continues to keep her in this prohibited state and does not release her. Therefore, it is obligatory upon him to separate from her and pay her dower. The 'Sijill' for this claim follows the first format but must specifically mention the confession.

The third scenario is when the claim of prohibition due to triple divorce arises from a broken oath. For instance, while the marriage was intact, he swore: "If I perform such an act, my wife Hindah is divorced three times." He then performed the specific act and thus violated his oath. Consequently, the conditional triple divorce took effect upon Hindah, and she became prohibited to him under 'Hurmat-e-Ghaliza'. Despite knowing this, Amr keeps her and does not separate. It is therefore mandatory for Amr to separate. Similarly, if the claim of prohibition is due to one or two divorces, or any other cause [as mentioned in the footnote], it should be detailed in the Mahzar.

Mahzar (Public Testimony/Affidavit) ☆ This applies when, even without a claim from the woman, witnesses testify according to Sharia regarding the establishment of 'Hurmat-e-Ghaliza' between Hindah and Amr due to triple divorce, stating that Hindah is now prohibited to him. A group of people testified before the Qazi (judge) against a man named Amr, stating that he gave three divorces to his present wife,

Hindah. The witnesses delivered their testimony according to the prescribed manner. The Mahzar should record that a group appeared in the judicial assembly and declared: "We testify for the sake of Allah." Their names, lineages (ansab), physical descriptions, residences, and prayer places should be noted. They brought Amr and Hindah with them, and each witness testified that Amr, pointing towards Hindah, gave her three divorces. Despite this, Amr does not release her and keeps her in a prohibited state. When both Amr and Hindah were questioned, they both denied the divorce. In such a case, the ruling is that the Qazi shall accept the testimony of the witnesses and order their separation.

1. For example, Amr's minor wife drank the milk of his senior wife [creating a fosterage prohibition].
2. 'Ansab' is the plural of 'Nasab', meaning 'so-and-so son of so-and-so son of so-and-so'.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 | 24 | किताब अल-मुहाज़िर वस-सिजिल्लात

(वह मेहर) अदा कर दे और इद्दत के दौरान गुज़ारे के समान (नफ़क़ा) उसकी इद्दत पूरी होने तक उसे देता रहे, फिर उक्त हिंदा ने उससे जवाब की मांग की।

सिजिल (पंजी/दस्तावेज़) ☆ इस दावे को पहले की तरह लिखने के बाद, निर्णय के समय लिखे कि मैंने इस वादी हिंदा के लिए इस 'हुरमत-ए-ग़लीज़ा' (गंभीर निषेध) के प्रमाण का निर्णय इस अम्र पर उक्त कारण से दिया। इसके बाद कि अम्र का निकाह हलाला से हुआ था, दोनों पक्षों के गवाहों की उपस्थिति में दोनों के सामने निर्णय दिया गया। और इस दंडादेश प्राप्त अम्र पर अनिवार्य कर दिया गया कि वह इस हिंदा को छोड़ दे और उस पर अपना अधिकार त्याग दे। साथ ही अम्र को निर्देश दिया गया कि वह उसे मेहर की राशि अदा करे और इद्दत समाप्त होने तक उसका भरण-पोषण जारी रखे, और सिजिल को पूर्ण करे। दूसरा कारण यह कि हुरमत (निषेध) का दावा इस आधार पर हो कि अम्र ने स्वीकार किया कि "मैंने उसे तीन तलाक दे दिए हैं"। उसके'महज़र' (बयान) लिखने का तरीका यह है कि हिंदा उपस्थित हुई और अम्र को लाई, फिर हिंदा ने अम्र पर दावा किया कि वह उसकी वैध विवाहित पत्नी थी। फिर अम्र ने अपने स्वस्थ और होशोहवास की स्थिति में स्वीकार किया कि उसने हिंदा को तीन तलाक देकर खुद पर हराम कर लिया है, फिर भी वह उसे इसी तरह हराम अवस्था में साथ रखता है और छोड़ता नहीं है। अतः उस पर अनिवार्य है कि वह उसे अलग कर दे और उसका मेहर अदा करे। इस दावे का सिजिल पहले दावे की तरह ही होगा, लेकिन इसमें अम्र के स्वीकारोक्ति (इक़रार) का उल्लेख होगा।

तीसरा कारण यह कि तीन तलाक के कारण हराम होने का दावा शपथ (क़सम) टूटने की वजह से हो। जैसे, जब हिंदा और अम्र के बीच निकाह कायम था, उसने कसम खाई थी कि "यदि वह अमुक कार्य करे, तो उसकी पत्नी हिंदा पर तीन तलाक होंगे"। फिर उसने वही कार्य किया जिस पर कसम खाई थी, और अपनी कसम तोड़ दी (हानिस हुआ)। इस प्रकार शर्त के अनुसार तीनों तलाक हिंदा पर प्रभावी हो गए और वह 'हुरमत-ए-ग़लीज़ा' के साथ उस पर हराम हो गई। अम्र इस जानकारी के बावजूद उसे अपने साथ रखता है और अलग नहीं करता। अतः अम्र पर अनिवार्य है कि वह उसे अलग कर दे। इसी प्रकार यदि एक या दो तलाक या किसी अन्य कारण से हुरमत का दावा हो, तो उसे महज़र में स्पष्ट रूप से दर्ज किया जाए।

महज़र (सार्वजनिक गवाही/बयान) ☆ जब स्त्री के दावे के बिना ही गवाहों ने शरीयत के अनुसार तीन तलाक की वजह से हिंदा और अम्र के बीच हुरमत-ए-ग़लीज़ा साबित होने की गवाही दी, और यह कि हिंदा आज से तीन तलाक के कारण उस पर हराम है। लोगों के एक समूह ने काज़ी के सामने उपस्थित होकर अम्र नामक व्यक्ति पर गवाही दी कि उसने अपनी वर्तमान पत्नी हिंदा को तीन तलाक दिए हैं। गवाहों ने निर्धारित तरीके से अपनी गवाही दी। महज़र में लिखा जाए कि न्यायालय में एक समूह उपस्थित हुआ जिन्होंने अल्लाह की गवाही दी (कि वे सच कह रहे हैं)। उनके नाम, वंशावली, हुलिया, पता आदि दर्ज किया जाए। वे अपने साथ अम्र और हिंदा को लाए और प्रत्येक गवाह ने साक्ष्य दिया कि अम्र ने अपनी पत्नी की ओर इशारा करते हुए उसे तीन तलाक दिए। इसके बाद भी अम्र उसे नहीं छोड़ता। जब दोनों (अम्र और हिंदा) से पूछा गया तो दोनों ने तलाक से इनकार किया। ऐसी स्थिति में नियम यह है कि काज़ी गवाहों की गवाही स्वीकार कर दोनों को अलग करने का आदेश देगा।

1. उदाहरण के लिए, अम्र की छोटी पत्नी ने उसकी बड़ी पत्नी का दूध पी लिया।
2. अंसाब (نسب), नसब का बहुवचन है, यानी अमुक पुत्र अमुक पुत्र अमुक।

ادا کر دے اور مثل نفقہ عدت کے اس کی عدت منقضی ہونے تک اس کو دیا کرے پھر ہندہ مذکورہ نے اس سے جواب کا مطالبہ کیا۔

سجل ☆ این دعویٰ۔ بدستور سابق تحریر کرنے کے بعد حکم کے وقت لکھے کہ میں نے اس ہندہ مدعیہ کے واسطے اس حرمت غلیظہ کے ثبوت کا اس عمرو پر بسبب مذکور کے بعد ازانکہ عمرو کی حلالہ بعقد نکاح تھی گواہی ان گواہان کے ہر دو متخاصمین کی حاضری میں دونوں کے روبرو حکم دیا اور اس عمرو محکوم علیہ پر اس ہندہ کا چھوڑ دینا اس سے اپنا ہاتھ کوتاہ کرنا لازم کر دیا اور اس عمرو کو اس کے مال مہر مذکور کے اس کو ادا کر دینے کا اور اس کی عدت منقضی ہونے تک اس کا نفقہ مثل اس پر جاری رکھنے کا حکم دیا اور سجل کو تمام کر دے۔ وجہ دوم آنکہ حرمت کا دعویٰ اس وجہ سے کرے کہ عمرو نے اقرار کیا کہ میں نے اس کو تین طلاق دے دی ہیں اور اس کے محضر کے تحریر کی یہ صورت ہے کہ ہندہ حاضر ہوئی اور عمرو کو حاضر لائی پھر اس ہندہ نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ یہ ہندہ اس عمرو کی بیوی منکوحہ ومدخولہ بنکاح صحیح تھی پھر اس عمرو نے اپنی حالت صحت ونفاذ تصرفات میں اقرار کیا کہ میں نے اس ہندہ کو تین طلاق دے کر اپنے اوپر حرام کر دیا پھر اس ہندہ کو اسی طرح حرام ساتھ رکھتا ہے اور نہیں چھوڑتا ہے پس اس پر واجب ہے کہ اس کو جدا کر دے اور اس کا مہر مذکور اس کو ادا کر دے اور سجل اس دعویٰ کا بطریق سجل دعویٰ اول کے ہے لیکن اس صورت میں حکم میں اقرار کا بیان کرے پس یوں لکھے کہ میں نے اس ہندہ کے واسطے اس عمرو پر ثبوت اقرار عمرو مذکور بایں حرمت غلیظہ مذکورہ بشہادت گواہان مسمین کا حکم دیا اور سجل کو تمام کرے۔ وجہ سوم آنکہ تین طلاق سے حرام ہو جانے کا بسبب حلف کے دعویٰ کرے کہ جس حالت میں ہندہ و

عمرو کے درمیان نکاح قائم تھا یہ قسم کھائی تھی کہ اگر وہ یہ فعل کرے تو اس کی بیوی ہندہ پر تین طلاق ہیں پھر اس نے یہ فعل معین جس پر قسم کھائی تھی کیا اور اپنی قسم میں حانث ہوا اور ہر سہ طلاق مشروطہ اس کی بیوی ہندہ پر واقع ہوئیں اور یہ عورت ہندہ اس پر حرام بحرمت غلیظہ ہوگئی اور یہ عمرو باوجود علم اس حرمت غلیظہ کے اس کو حرام اپنے ساتھ رکھتا ہے اور جدا نہیں کرتا ہے پس اس عمرو پر واجب ہے کہ اس کو جدا کر دے اور اس سے اس کا مطالبہ کیا پھر محضر کو تمام کر دے۔ اسی طرح اگر ایک طلاق یا دو طلاق کی وجہ سے حرمت کا دعویٰ کرے تو اس کو محضر میں بیان کر دے اور اسی طرح اگر کسی دوسرے سبب سے حرمت کا دعویٰ کرے تو وہ سبب محضر میں بیان کرے۔

محضر ☆ جب کہ بدون دعویٰ عورت کے گواہوں نے بحق شرع تین طلاق کی وجہ سے ہندہ و عمرو میں حرمت غلیظہ ثابت ہونے کی گواہی دی اور یہ کہ ہندہ مذکور آج کے روز تین طلاق سے اس پر حرام ہے۔ ایک قوم نے قاضی کے سامنے ایک مرد حاضر سمیٰ عمرو پر یہ گواہی دی کہ اس نے اپنی بیوی حاضرہ اس ہندہ کو تین طلاق دی ہیں اور یہ عورت آج اس مرد پر تین طلاق کی حرمت غلیظہ سے حرام ہے پس گواہوں نے گواہی کو اپنے طریقہ پر ادا کیا اور گواہی کے موافق بیان پر اس کو بیان کیا تو محضر میں تحریر کرے کہ مجلس قضاء میں ایک قوم حاضر ہوئی جنہوں نے بیان کیا کہ ہم حجا للہ تعالیٰ گواہ ہیں اور وہ فلاں و فلاں وفلاں علیٰ ہذا القیاس اُن کے نام و انساب و حلیہ و مساکن و مصلیٰ بیان کر دے اور اپنے ساتھ ایک مرد سمیٰ عمرو کو اور ایک عورت مسماۃ ہندہ کو لائے اور ان گواہان میں سے ہر ایک نے گواہی دی کہ اس عمرو نے اپنی بیوی اس ہندہ کو طلاق دی اور اس عورت ہندہ کی طرف اشارہ کیا تین طلاقیں۔ پھر یہ شخص عمرو اس عورت کو نہیں چھوڑتا ہے اور اسی طرح حرام اپنے ساتھ رکھتا ہے پھر دونوں سے دریافت

کیا گیا یعنی اس عمرو اور اس ہندہ سے پس دونوں نے طلاق سے انکار کیا تو اس صورت میں حکم یہ ہے کہ قاضی ان لوگوں کی گواہی قبول کر کے دونوں میں جدائی کا حکم کرے گا۔

۱۔ مثلاً عمرو کی زوجہ صغیرہ نے اس کی زوجہ کبیرہ کا دودھ پی لیا ۱۲ منہ ۲۔ انساب جمع نسب یعنی فلاں ابن فلاں ابن فلاں ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (Page 25) Book of Legal Records and Documents

Sijill (Judicial Record) ☆ Statement of Claim. After writing the header of the Sijill according to customary practice, record the presence of the witnesses in the assembly and their testimony exactly as they delivered it. Also, record the aforementioned man's denial of the divorce of the aforementioned woman. Then write: "I heard the testimony of these witnesses and recorded it in the bound register of judicial orders. I enquired about the character of the witnesses from those upon whom the practice of attestation and purification (ta'dil and tazkiyah) depends in this locality. They attributed justice and admissibility of testimony to them and stated their testimony to be acceptable. Thus, I accepted their testimony, and in my view, the matter they testified upon has been established. I had informed the defendant (mashhud alayh) that if he had any defense or rebuttal, he should present it, but he brought no defense, and his inability to do so became apparent to me. Then, after seeking guidance (istikhara) from Allah Almighty, write the text to the end. Then write: I ordered that this Hindah bint Khalid is prohibited (haram) to her husband, this 'Amr bin Bakr, by three divorces. This order was given in the presence of both parties, face to face." Continue the rest of the text as before. "I ordered each of them to separate from the other until Hindah completes her waiting period (iddah) from this husband and marries another husband, and consummates the marriage with him. Then, if the second husband also divorces her and her waiting period from him also passes, then if 'Amr wishes, he may marry Hindah with her consent."

Mahdar (Public Attestation/Document) ☆ A claim to establish 'Hurmat-e-Mughallazah' (extreme prohibition) against an absent man. For example, a woman named Hindah has a husband named 'Amr who has consummated the marriage with her. Then 'Amr made Hindah prohibited to himself by giving three divorces in front of witnesses. Before the Qazi (judge) could issue a ruling on this prohibition, 'Amr disappeared. Now the woman wishes to establish this prohibition before the Qazi so that he may issue a ruling based on her witnesses. There are two scenarios for this: one is that Hindah files a claim against a present man, for example, Bakr, stating, "My husband, the aforementioned 'Amr, owed me a debt of one thousand dirhams or dinars (the half of which is such) as part of my remaining dower (mahr). You had stood as a guarantor on behalf of my husband 'Amr for this wealth in such a way that you said: 'If your husband 'Amr makes you prohibited to himself by giving three divorces, then these one thousand dirhams shall be due from me.' I accepted this conditional guarantee of yours in that very assembly. Subsequently, my husband

'Amr has made me prohibited to him by giving three divorces. Therefore, the aforementioned dirhams have become a mandatory debt upon you by virtue of the said guarantee, while you are aware of the aforementioned prohibition. Thus, it is incumbent upon you to pay these dirhams to me and discharge your responsibility." If the defendant admits to the guarantee but denies the occurrence of the prohibition, this constitutes the form of the claim. The form of the Mahdar is that Hindah appears and brings Bakr with her, and Hindah makes the claim against Bakr. Then, transcribe the procedure of the claim from beginning to end as we have described.

Sijill (Judicial Record) ☆ Statement of Claim. Following the usual custom, repeat the wording of the claim as we have described until reaching the witnesses of the plaintiff. Then write: "Thereupon, this plaintiff Hindah brought several individuals with her and stated that these are witnesses in support of my claim and requested me to hear their testimony. I granted the request, then following the plaintiff's claim and on behalf of the defendant regarding such prohibition..."

सिजिल (न्यायिक रिकॉर्ड) ☆ दावे का विवरण। सिजिल के ऊपरी भाग को प्रचलित प्रथा के अनुसार लिखकर, उन गवाहों की मंडली का अपनी सभा में उपस्थित होना और उनकी गवाही जिस प्रकार उन्होंने दी है, उसे दर्ज करे। साथ ही उक्त पुरुष द्वारा उक्त स्त्री को तलाक़ देने से इनकार करने का उल्लेख करे। फिर लिखे कि मैंने इन गवाहों की गवाही सुनी और उसे जिल्दबंद रिकॉर्ड (محضر مجلد) में न्यायालय के आदेशों के रजिस्टर में दर्ज कर दिया। गवाहों की विश्वसनीयता के बारे में उन लोगों से पूछताछ की गई जिन पर उस क्षेत्र में गवाहों की जांच (तदील व तज़किया) का दारोमदार है। उन्होंने इन गवाहों को न्यायप्रिय और गवाही के योग्य बताया और उनके बयान को स्वीकार्य कहा। अतः मैंने उनकी गवाही स्वीकार कर ली और मेरे विचार में, जिस विषय पर उन्होंने गवाही दी थी, वह सिद्ध हो गया। मैंने प्रतिवादी (मशहूद अलैह) को सूचित किया था कि यदि उसके पास इसका कोई बचाव या प्रतिवाद हो तो प्रस्तुत करे, परन्तु वह कोई बचाव प्रस्तुत नहीं कर सका और मेरे समक्ष उसका असमर्थ होना स्पष्ट हो गया। फिर मैंने अल्लाह तआला से इस्तखारा (परामर्श) करके अंत तक इबारत लिखी, फिर लिखा कि मैंने आदेश दिया कि यह हिंदा बिन्त खालिद अपने पति इस अम्र बिन बक्र पर तीन तलाक़ के कारण हराम (वर्जित) है। यह आदेश मैंने दोनों की उपस्थिति में दोनों के सामने दिया। आगे की इबारत पूर्ववत लिखे। मैंने दोनों में से प्रत्येक को एक-दूसरे से अलग होने का आदेश दिया, जब तक कि हिंदा की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) इस पति से पूरी न हो जाए और वह दूसरे पति से निकाह न कर ले और उसके साथ सहवास न कर ले, फिर वह दूसरा पति भी उसे तलाक़ दे दे और उसकी इद्दत भी पूरी हो जाए, उसके बाद यदि यह अम्र चाहे तो हिंदा की सहमति से उसके साथ पुनः निकाह कर सकता है।

महज़र (सार्वजनिक दस्तावेज़) ☆ अनुपस्थित पुरुष पर 'हुरमते मुग़ल्लाज़ा' (अत्यधिक निषेध) सिद्ध करने का दावा। उदाहरण के लिए, एक स्त्री हिंदा का एक पति अम्र है जिसने उसके साथ सहवास किया है। फिर हिंदा को अपने ऊपर तीन तलाक़ देकर हराम कर लिया और गवाहों के सामने ये तलाक़ दिए। काज़ी द्वारा इस निषेध (حرمت) का आदेश देने से पहले ही अम्र लापता हो गया। अब वह स्त्री चाहती है कि यह निषेध काज़ी के सामने सिद्ध हो जाए ताकि काज़ी गवाहों के आधार पर आदेश दे सके। इसकी दो स्थितियाँ हैं: पहली यह कि हिंदा एक उपस्थित व्यक्ति, जैसे बक्र पर दावा करे कि मेरे पति अम्र पर मेरे मेहर के बकाया एक हज़ार दिरहम या दीनार (जिसका आधा इतना होता है) ऋण थे। तुमने मेरे पति अम्र की ओर से मेरे लिए इस धन की इस शर्त पर ज़मानत (गारंटी)

ली थी कि "यदि तुम्हारा पति अम्र तुम्हें तीन तलाक़ देकर अपने ऊपर हराम कर ले, तो ये एक हज़ार दिरहम मुझ पर (बक्र पर) देय होंगे"। मैंने उसी समय तुम्हारी इस शर्तबद्ध ज़मानत को स्वीकार कर लिया था। अब मेरे पति अम्र ने मुझे तीन तलाक़ देकर हराम कर लिया है, अतः ये दिरहम उक्त ज़मानत के अनुसार मुझ पर तुम्हारा ऋण हो गए हैं, जबकि तुम्हें इस निषेध के बारे में पूर्ण ज्ञान है। इसलिए तुम्हारे लिए अनिवार्य है कि तुम ये दिरहम मुझे चुकाकर इस ज़िम्मेदारी से मुक्त हो। यदि प्रतिवादी ज़मानत लेने को तो स्वीकार करे लेकिन तलाक़/निषेध के घटित होने से इनकार करे, तो यह दावे का स्वरूप होगा। महज़र का स्वरूप यह है कि हिंदा स्वयं उपस्थित हो और बक्र को साथ लाए, और जिस प्रकार हमने दावे की पद्धति बताई है, उसे आदि से अंत तक लिखे।

सिजिल (न्यायिक रिकॉर्ड) ☆ दावे का विवरण। प्रचलित प्रथा के अनुसार, फिर जिस प्रकार हमने दावे की इबारत बताई है उसे दोहराए, यहाँ तक कि वादी के गवाहों तक पहुँचे। फिर लिखे कि यह वादी हिंदा कुछ लोगों को अपने साथ लाई और कहा कि ये मेरे दावे के पक्ष में गवाह हैं और मुझसे उनकी गवाही सुनने का अनुरोध किया। मैंने उनके अनुरोध को स्वीकार किया, फिर वादी के दावे के बाद और प्रतिवादी की ओर से इस प्रकार के निषेध...

سجل ☆ ابن دعویٰ۔ سجل کی پیشانی اپنی رسم کے موافق لکھ کر اس قوم گواہان کا اپنی مجلس میں حاضر ہونا اور ان کی گواہی جس طرح انہوں نے ادا کی ہے لکھے اور مرد مذکور عورت مذکورہ کا طلاق سے انکار کرنا لکھے پھر لکھے کہ پس میں نے ان گواہوں کی گواہی سنی اور اس کو محضر مجلد میں دیوان حکم میں ثبت کر دیا اور گواہوں کا احوال بزعم خود ان لوگوں سے جن پر مدار رسم تعدیل وتزکیہ اس نواح میں ہے دریافت کیا پس انہوں نے ان کو بجانب عدالت و جواز شہادت منسوب کیا اور قابل قبول بیان کیا پس میں نے ان کی گواہی قبول کی اور میرے نزدیک ان کی گواہی سے جس چیز کی گواہی جس پر انہوں نے دی تھی ثابت ہو گیا اور میں نے مشہود علیہ کو آگاہ کر دیا تھا کہ اگر اس کے پاس اس کا کوئی دفعیہ ہو تو پیش کرے مگر وہ کوئی دفعیہ نہ لایا اور میرے نزدیک اس سے اس کا عاجز ہونا ظاہر ہوا پس میں نے اللہ تعالیٰ سے استخارہ کر کے آخر تک اس کی عبارت لکھے پھر لکھے کہ میں نے حکم دیا کہ یہ ہندہ بنت خالد اپنے شوہر اس عمرو بن بکر پر تین طلاق سے حرام ہے اور یہ حکم میں نے دونوں کی حاضری میں دونوں کے روبرو دیا آخر تک یہاں کی عبارت بدستور سابق لکھے اور میں نے دونوں میں سے ہر ایک کو حکم دیا کہ وہ دوسرے سے جدا ہو جائے یہاں تک کہ اس ہندہ کی عدت اس شوہر سے گذر کر یہ ہندہ دوسرے شوہر سے نکاح کرے اور وہ اس کے ساتھ دخول کر لے پھر دوسرا بھی اس کو طلاق دے دے اور اس کی عدت اس سے بھی گذر جائے پھر اگر یہ عمرو چاہے تو برضامندی اس ہندہ کے اس کے ساتھ نکاح کرے۔

محضر ☆ مرد غائب پر حرمت غلیظہ ثابت کرنے کا دعویٰ۔ ایک عورت مثلاً ہندہ کا ایک شوہر مثلاً عمرو ہے جس نے اس کے ساتھ دخول کیا ہے پھر ہندہ کو اپنے اوپر تین طلاق دے کر حرام

کر لیا اور گواہوں کے سامنے یہ طلاق دی ہیں پھر قبل اس کے کہ قاضی اس کے حرمت کا حکم دے عمرو مذکور غائب ہو گیا پھر اس عورت نے چاہا کہ یہ حرمت قاضی کے سامنے ثابت کرائے تاکہ قاضی اس کے گواہوں پر اس کا حکم دے دے تو اس کی دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ ہندہ مذکورہ ایک مرد حاضر مثلاً بکر پر دعویٰ کرے کہ میرے شوہر فلاں یعنی عمرو پر میرے ہزار درم یا دینار جس کے نصف اس قدر ہوتے ہیں میرے باقی مہر کے قرض تھے اور تو نے میرے شوہر اس عمرو کی طرف سے میرے واسطے اس مال کی اس طرح ضمانت کر لی تھی کہ اگر تیرا شوہر عمرو تجھ کو اپنے اوپر تین طلاق دے کر حرام کر لے تو یہ ہزار درم مجھ پر ہوں گے اور میں نے اسی مجلس ضمانت میں تیری اس ضمانت معلق بشرط کی اجازت دے دی تھی پھر مجھے میرے شوہر عمرو مذکور نے اپنے اوپر تین طلاق دے کر حرام کر لیا ہے پس یہ دراہم مذکورہ میرے واسطے تجھ پر بحکم ضمانت مذکورہ قرضہ لازم ہوئے حالانکہ تجھ کو سب مذکور سے اس حرمت مذکورہ کا علم ہے پس تجھ پر واجب ہے کہ یہ دراہم مجھ کو ادا کر کے اس کی ذمہ داری سے باہر ہو پھر مدعاعلیہ اس طرح ضمانت کرنے کا اقرار کرے لیکن اس حرمت کے واقع ہونے سے انکار کر جائے تو یہ دعویٰ کی صورت ہے اور محضر کی یہ صورت ہے کہ ہندہ حاضر ہوئی اور بکر کو اپنے ساتھ حاضر لائی اور اس ہندہ نے اس بکر پر دعویٰ کیا پھر جس طرح ہم نے دعویٰ کا طریقہ بیان کیا ہے اول سے آخر تک تحریر کرے۔

سجل ☆ ابن دعویٰ۔ بدستور جس طرح رسم ہے پھر جس طرح ہم نے دعویٰ کی عبارت بیان کی ہے اعادہ کرے یہاں تک کہ مدعیہ کے گواہوں تک پہنچے پس لکھے کہ پھر یہ ہندہ مدعیہ چند نفر اپنے ساتھ حاضر لائی اور بیان کیا کہ یہ میرے دعویٰ کے موافق گواہ ہیں اور مجھ سے ان کی گواہی سننے کی درخواست کی پس میں نے درخواست کو منظور کیا پھر دعویٰ مدعیہ کے بعد اور مدعاعلیہ کی طرف سے ایسی حرمت

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 26 | Book of Documents and Records

In the event of a denial of the occurrence [of divorce], at the request of the said plaintiff, witnesses one after another testified from a copy read out to them. The content of that copy is as follows: ("I testify that this woman present...") and an indication was made toward the female plaintiff ("...was the wife of so-and-so, son of so-and-so, and this so-and-so person has made her prohibited to himself by divorce, and today this present woman is prohibited to so-and-so due to divorce.") Each witness pointed to all necessary spots mentioned. I heard their testimony, and while writing as per protocol until reaching the verdict, I wrote: I have decreed that this present woman, Hinda, is prohibited to her husband, so-and-so, for the aforementioned reason. And I ordered this present man, Bakr, regarding this present woman, Hinda, that it is obligatory for this man Bakr to pay the specified wealth—the amount, type, and number of which are mentioned—due to the aforementioned guarantee, as the condition for it has been met. The condition being that the husband of this Hinda made her prohibited to himself as described herein. This judgment was enforced by the judges (Qadamain) in the presence of both litigants. Then complete the *Sijill* (Registry Record). The second scenario: A claim is made against a present man regarding the guarantee of maintenance during the *Iddat* period as follows: "You guaranteed my *Iddat* maintenance if my husband were to give me three divorces and make me prohibited to him, and I accepted your guarantee in that same session. Subsequently, my husband gave me three divorces on such-and-such date and made me prohibited to him, and today I am in my *Iddat* period. Therefore, my *Iddat* maintenance has become obligatory upon you for my sake until my *Iddat* concludes, because you provided the aforementioned guarantee. Thus, it is obligatory for you to pay me the *Iddat* maintenance due from you because of said guarantee and be discharged from the obligation." If the defendant admits to guaranteeing the *Iddat* maintenance upon the said condition of prohibition but denies the occurrence of the prohibition itself, the woman shall bring witnesses to testify that her husband, so-and-so, made her prohibited to him by three divorces and that she is currently in her husband's *Iddat*. This constitutes the case. The format for the *Mahdar* (Formal Statement) of this claim is: Hinda appeared and brought Bakr with her. Hinda claimed against this present Bakr that he had guaranteed her *Iddat* maintenance if her husband gave three divorces and made her prohibited. Then write the claim from beginning to end, and proceed until Hinda produces several individuals and states, "These are my witnesses," writing until the end.

Sijill (Judicial Record) ☆ This claim, the preamble, and the claim details should be written as before until reaching the passage: "Then I heard those witnesses and accepted their testimony because the law (knowledge) has made it mandatory to accept such testimony. And I decreed that this woman is prohibited to her husband, so-and-so, and is currently in her *Iddat* period. I issued a judicial decree for this woman against Bakr that maintenance during *Iddat* is obligatory upon him until the period concludes." The testimony was taken in the presence of both litigants, and the *Mahdar* is then completed.

Mahdar (Formal Record) ☆ Separation of spouses for reasons other than maintenance. A minor girl is under a minor boy, and this minor is unable to provide maintenance for that minor girl because he is poor and owns nothing. Thus, the father of this minor girl presented her case as her representative before the Judge (*Qadi*) so that...

1. *Mawadi'* is the plural of *Mawda'*, referring to places and locations. (Note 12)

तलाक के वाकये से इनकार की स्थिति में, उक्त वादी की प्रार्थना पर, गवाहों ने एक-एक करके उस मसौदे (नुस्खा) से गवाही दी जो उन्हें पढ़कर सुनाया गया था। उस मसौदे का मजमून (विषय) यह है कि: (गवाही देता हूँ कि यह उपस्थित महिला...) और वादी महिला की ओर इशारा किया गया (कि वह फलां बिन फलां की पत्नी थी और इस व्यक्ति ने उसे तलाक देकर अपने ऊपर हराम कर लिया है और आज यह उपस्थित महिला तलाक की वजह से उस व्यक्ति पर हराम है)। और प्रत्येक गवाह ने इशारे के साथ सभी अनिवार्य स्थानों (मवाज़े) पर इशारा किया। फिर मैंने उनकी गवाही सुनी, यहाँ तक कि नियमानुसार लिखते हुए आदेश (हुक्म) के चरण तक पहुँचा, तो लिखा कि: मैंने फैसला किया कि यह उपस्थित महिला 'हिंदा' अपने पति 'फलां' पर उक्त कारण से हराम है। और मैंने इस उपस्थित महिला हिंदा के लिए इस उपस्थित व्यक्ति 'बक्र' पर हुक्म दिया कि इस व्यक्ति बक्र पर अनिवार्य है कि वह उक्त माल (धनराशि), जिसकी राशि, प्रकार और संख्या उल्लेखित है, उक्त ज़मानत (गारंटी) के कारण अदा करे, क्योंकि उसकी शर्त पूरी हो चुकी है। वह शर्त यह है कि फलां व्यक्ति (हिंदा के पति) ने उसे अपने ऊपर हराम कर लिया है जैसा कि इसमें वर्णित है। और जजों (कज़ामैन) ने यह आदेश दोनों विरोधियों के सामने लागू किया है। फिर 'सिजिल्ल' (अदालती रिकॉर्ड) को पूरा करे। दूसरा कारण यह है कि एक उपस्थित पुरुष पर इद्दत के भरण-पोषण (नफ़क़ा-ए-इद्दत) की ज़मानत का इस प्रकार दावा करे कि: "तुमने मेरी इद्दत के भरण-पोषण की ज़मानत ली थी कि यदि मेरा पति मुझे तीन तलाक देकर अपने ऊपर हराम कर ले, और मैंने तुम्हारी उस ज़मानत को उसी समय स्वीकार कर लिया था। फिर मेरे पति ने मुझे फलां तारीख को तीन तलाक देकर अपने ऊपर हराम कर लिया और मैं आज उसकी इद्दत में हूँ। इसलिए मेरी इद्दत पूरी होने तक मेरा भरण-पोषण तुम पर वाजिब हो गया है, क्योंकि तुमने उक्त ज़मानत दी थी। अतः तुम पर अनिवार्य है कि जो इद्दत का भरण-पोषण उक्त ज़मानत के कारण तुम पर बकाया है, वह मुझे अदा करके अपनी ज़मानत की ज़िम्मेदारी से मुक्त हो जाओ।" फिर यदि प्रतिवादी इद्दत के भरण-पोषण की ज़मानत को उक्त शर्त पर स्वीकार कर ले लेकिन तलाक के वाकये से इनकार करे, तो उक्त महिला कुछ गवाह पेश करे जो इस बात की गवाही दें कि उसके पति फलां व्यक्ति ने उसे तीन तलाक देकर हराम किया है और यह महिला अभी अपने पति की इद्दत में है। यह दावे की सूरत हुई। और इस दावे के'महज़र' (बयान) का प्रारूप यह है कि: हिंदा उपस्थित हुई और अपने साथ बक्र को लाई, और हिंदा ने इस उपस्थित बक्र पर दावा किया कि इस बक्र ने मेरे लिए इद्दत के भरण-पोषण की गारंटी ली थी यदि

पति तीन तलाक देकर हराम कर ले। फिर शुरू से अंत तक उसका दावा लिखें और आगे यहाँ तक कि हिंदा ने कुछ व्यक्तियों को गवाह के रूप में पेश किया और कहा कि ये मेरे गवाह हैं, इसे अंत तक लिखें।

सिजिल्ल (अदालती रिकॉर्ड) ☆ यह दावा, मुख्य भाग और दावे के अन्य विवरण नियमानुसार लिखे जाएं जब तक कि इस इबारत तक न पहुँचें कि: फिर मैंने उन गवाहों को सुना और उनकी गवाही स्वीकार की, क्योंकि कानून (इल्म) ने ऐसी गवाही को स्वीकार करना अनिवार्य कर दिया है। और मैंने आदेश दिया कि यह महिला अपने पति फलां पर हराम है और आज के दिन उसकी इद्दत में है। और मैंने कानूनी फैसला (हुक्म-ए-क़ज़ा) दिया कि इस महिला के लिए इस बक्र पर इद्दत की अवधि पूरी होने तक भरण-पोषण देना वाजिब है। यह गवाही दोनों पक्षों की उपस्थिति में ली गई और फिर महज़र को पूरा करे।

महज़र (बयान) ☆ पति-पत्नी के बीच अलगाव, भरण-पोषण के अलावा किसी अन्य कारण से। एक नाबालिग लड़के(सगीर) के निकाह में एक नाबालिग लड़की (सगीरा) है, और यह नाबालिग उस नाबालिग को भरण-पोषण देने में असमर्थ है क्योंकि वह गरीब (फ़क़ीर) है और किसी संपत्ति का मालिक नहीं है। इसलिए इस नाबालिग लड़की के पिता ने उसकी ओर से प्रतिनिधि के रूप में काज़ी के सामने मामला पेश किया ताकि...

१ــه 'मवाज़े' (مواضع) 'मोज़ा' का बहुवचन है, जिसका प्रयोग जगह और स्थान के लिए होता है।

واقع ہونے کے انکار کی مدعیہ مذکورہ کی درخواست سے ایک نے بعد دوسرے کے ایک نسخہ سے جو اُن کو پڑھ کر سنایا گیا گواہی دی اور مضمون اس نسخہ کا یہ ہے کہ (گواہی میدہم کہ ایں زن حاضر آمدہ) اور مدعیہ عورت کی طرف اشارہ کیا (زن فلان بن فلان بود و این فلان دبیر ابر خویشتن حرام کردہ است بہ طلاق و امروز ایں زن حاضر آمدہ حرام است بر فلان بہ طلاق) اور ہر ایک نے تمام مواضع ۱ـہ اشارہ میں اشارہ کر دیا پس میں نے اُن کی گواہی سنی یہاں تک کہ بدستور لکھتے ہوئے حکم تک پہنچے تو لکھے کہ میں نے حکم کیا کہ یہ عورت ہندہ حاضرہ اپنے شوہر فلاں پر بسبب مذکورہ حرام ہے اور میں نے حکم دیا اس عورت ہندہ حاضرہ کے واسطے اس مرد حاضر بکر پر کہ واجب ہے اس مرد بکر پر کہ اس کو یہ مال مذکور جس کے مبلغ و جنس و عدد مذکور ہے اور وہ اس قدر ہے ادا کر دے بسبب ضمانت مذکورہ کے در وقتیکہ اُس کی شرط پائی گئی ہے اور وہ یہ ہے کہ فلاں شخص اس ہندہ حاضرہ کے شوہر نے اُس کو اپنے اوپر حرام کر لیا ہے جس طرح کہ اس میں مذکور ہے اور یہ حکم قضامین نے ہر دو متخاصمین کے روبرو نافذ کیا ہے۔ پھر سجل کو تمام کر دے وجہ دوم آنکہ ایک مرد حاضر پر نفقہ عدت کی ضمانت کرنے کا اس طرح دعویٰ کرے کہ تو نے میرے نفقہ عدت کی اگر مجھے میرا شوہر تین طلاق دے کر اپنے اوپر حرام کر لے ضمانت کر لی تھی اور میں نے تیری اس ضمانت کی اسی مجلسِ ضمانت میں اجازت دے دی تھی پھر میرے شوہر نے مجھے فلاں تاریخ تین طلاق دے کر اپنے اوپر حرام کر لیا ہے اور میں آج کے روز اُس کی عدت میں ہوں اور تجھ پر میرے واسطے میری عدت کا نفقہ واجب ہوا یہاں تک کہ میری عدت گذر جائے کیونکہ تو نے ضمانت مذکورہ کر لی تھی پس تجھ پر واجب ہے کہ میرا نفقہ عدت جو تجھ پر بسبب ضمان مذکور کے لازم آیا ہے وہ

مجھ کو ادا کر کے عہدۂ ضمانت سے خارج ہو۔ پھر مدعاعلیہ نفقہ عدت کی ضمانت کرنے کا بشرط تحریم مذکور اقرار کرلے مگر تحریم مذکور واقع ہونے سے انکار کرے پس عورت مذکورہ چند گواہ لائے جو اس مضمون کی گواہی دیں کہ اس کے شوہر فلاں شخص نے اس کو اپنے اوپر تین طلاق دے کر حرام کیا ہے اور یہ عورت اس وقت اپنے شوہر فلاں کی عدت میں ہے پس یہ دعویٰ کی صورت ہوئی اور اس دعویٰ کے محضر کی یہ صورت ہے کہ ہندہ حاضرہ ہوئی اور اپنے ساتھ بکر کو حاضر لائی اور ہندہ حاضرہ نے اس بکر حاضر پر یہ دعویٰ کیا کہ اس بکر نے میرے لئے نفقہ عدت کی اگر شوہر مجھے تین طلاق دے کر اپنے اوپر حرام کر لے میرے شوہر کی طرف سے ضمانت کر لی تھی پھر اول سے آخر تک اُس کا دعویٰ لکھے اور آگے یہاں تک کہ پھر اس ہندہ نے چند آدمیوں کو حاضر کیا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں آخر تک لکھے۔

سجل ☆ ایں دعویٰ ۔ صدر و دعویٰ وغیرہ برابر بدستور سابق لکھتا جائے یہاں تک کہ اس عبارت تک پہنچے کہ پس میں نے اُن گواہوں کی سماعت کی اور اُن کی گواہی کو قبول کیا کیونکہ علم نے اس کے مثل گواہی کو قبول کرنا واجب کر دیا ہے اور میں نے حکم دیا کہ یہ عورت اپنے شوہر فلاں پر حرام ہے اور بیاج کے روز اس کی عدت میں ہے اور حکم قضاء دیا میں نے اس عورت کے واسطے اس بکر پر اس کی نفقہ عدت اس پر واجب ہونے کا یہاں تک کہ عدت گزر جائے گواہی ان گواہوں کے بحضورِ ہر دو متخاصمین کے دونوں کے روبرو اور محضر کو تمام کردے۔

محضر☆ تفریق میاں شوہر وجہ بسبب بغیر از نفقہ۔ ایک صغیرہ کے تحت میں ایک صغیرہ ہے اور یہ صغیرہ اس صغیرہ کو نفقہ دینے سے عاجز ہے کیونکہ وہ فقیر ہے کسی چیز کا مالک نہیں ہے پس اس صغیرہ کے باپ نے اس کا مقدمہ اس کی نیابت میں قاضی کے پاس پیش کیا تا کہ

۱؎ مواضع جمع موضع جگہ اور مقام پر اس کا اطلاق ہوتا ہے ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (27) Book of Court Records and Registers

In this case, the Hanafi Judge shall appoint as his deputy a Shafi'i Judge who considers separation (tafriq) permissible due to the inability to provide maintenance (nafaqah). The Hanafi Judge will write a letter regarding this incident. The format is as follows: after the invocation and greetings, write that the father of a minor girl, [Name], acting on her behalf, presented a case before me stating that this minor girl is the wife of a certain minor boy, [Name]. Her father, under paternal guardianship, had married her to him for a specific dower in the presence of witnesses, and the boy's father had accepted this marriage on behalf of his son. The minor girl thus became the legally wedded wife of the minor boy. However, the boy is destitute, owning no worldly goods, and is neither an earner nor a professional. Based on the testimony of witnesses whose credibility has been verified, it has become evident to me that the boy is incapable of providing maintenance to the girl. The girl's father requested me to write a letter to you. Therefore, accepting his plea, I have written to you, requesting you to attend to this dispute and, according to your judgment and legal reasoning (ijtihad), seeking guidance from Allah, exercise your judicial authority. This is the template of the letter from a Hanafi Judge to a Shafi'i Judge.

When this letter reaches the recipient judge, the girl's father shall litigate against the boy's father before him, in accordance with the Hanafi Judge's letter, and produce witnesses to prove that the minor child mentioned in the letter is destitute, possesses no property, and is unable to maintain his minor wife. He shall request the judge to decree separation between them. The Shafi'i Judge will then grant the separation and record the judicial decree (sajill) as follows: "[Name], the Shafi'i, states that I received a letter from the appointed judge of [Place] on behalf of Ruler [Name], describing the case brought before him. [Name], the Umayyad, litigated on behalf of his minor daughter, while [Name], the Makhzumi, litigated on behalf of his minor son. This was because the girl's father claimed before the writing judge that his daughter is the legal wife of the minor boy, whom he had wedded in a valid marriage accepted by the boy's father. My daughter requires maintenance, and the husband is destitute and incapable, which was proven before the writing judge. The girl's father requested the judge to write and authorize the hearing of this dispute based on his ijtihad. Thus, I read the letter and, following the order, set a session for the hearing. Both fathers appeared before me. The petitioner father claimed that the girl is the wife of the boy and that the boy, being destitute, is unable to provide maintenance while the girl is in need. Thereafter, reliable witnesses testified that the minor boy is

unable to provide maintenance. The girl's father then requested separation. Upon deliberation, my legal reasoning concluded that such separation is permissible based on the opinions of early scholars who stated that separation is allowed between husband and wife due to inability to provide maintenance. Thus, after confirming the marriage and the inability..."

1. To give in marriage and perform the wedding.

हनफ़ी काज़ी इस मामले में शाफ़ई काज़ी को अपना प्रतिनिधि नियुक्त करे, जो भरण-पोषण (नफ़क़ह) देने में असमर्थता के कारण अलगाव (तफ़रीक़) को जायज़ समझता है। फिर हनफ़ी काज़ी इस घटना के बारे में उसे पत्र लिखेगा। उसका स्वरूप यह है: बिस्मिल्लाह और अभिवादन के बाद लिखे कि अमुख बालिका (फ़लाना) के पिता ने उसकी ओर से यह मुक़दमा मेरे समक्ष इस प्रकार प्रस्तुत किया कि यह बालिका, अमुख पुत्र अमुख बालक की पत्नी है, जिसके साथ उस बालिका के पिता ने पिता के संरक्षण में इतने महर पर गवाहों के सामने वैध विवाह किया था, और बालक के पिता ने अपने पुत्र की ओर से इस निकाह को स्वीकार किया था। यह बालिका उस बालक की निकाह में वैध पत्नी हो गई। अब यह बालक अत्यंत निर्धन है, संसार की किसी वस्तु का स्वामी नहीं है, न वह कमाऊ है और न ही पेशेवर है। मेरे समक्ष उन गवाहों की गवाही से, जिनकी सत्यता की पुष्टि हो चुकी है, यह स्पष्ट हो गया है कि यह बालक इस बालिका को भरण-पोषण देने में असमर्थ है। बालिका के पिता ने मुझसे प्रार्थना की कि मैं आपको पत्र लिखूँ। अतः मैंने उसकी विनती स्वीकार कर आपको पत्र लिखा कि इस विवाद पर ध्यान देकर अपनी राय और इज्तिहाद (न्यायिक विवेक) के अनुसार अल्लाह से मार्गदर्शन माँगते हुए निर्णय लें। यह उस पत्र का स्वरूप है जो हनफ़ी काज़ी, शाफ़ई काज़ी को लिखेगा।

जब यह पत्र प्राप्तकर्ता के पास पहुँचेगा, तो बालिका का पिता पत्र प्राप्तकर्ता काज़ी के समक्ष, हनफ़ी काज़ी के पत्र के अनुसार बालक के पिता के साथ विवाद करेगा और गवाह प्रस्तुत करेगा कि पत्र में वर्णित बालक निर्धन है, उसके पास कोई संपत्ति नहीं है और वह अपनी पत्नी को भरण-पोषण देने में असमर्थ है। वह काज़ी से दोनों के बीच अलगाव कराने की प्रार्थना करेगा। फिर शाफ़ई काज़ी दोनों के बीच अलगाव करा देगा और अदालती दस्तावेज़ (सिजिल) इस प्रकार लिखेगा: अमुख पुत्र अमुख शाफ़ई कहता है कि मुझे अमुख शासक की ओर से अमुख नगर के न्यायिक कार्यों के प्रभारी काज़ी का पत्र मिला, जिसमें घटना का वर्णन था। अमुख उमवी अपनी बालिका की ओर से विवाद कर रहा था और अमुख मख़ज़ूमी अपने पुत्र की ओर से। यह इसलिए था क्योंकि बालिका के पिता ने उस लेखक काज़ी के समक्ष दावा किया था कि मेरी पुत्री इस बालक की वैध पत्नी है, जिसका विवाह मैंने सही रीति से किया था और बालक के पिता ने इसे स्वीकार किया था। मेरी पुत्री भरण-पोषण की ज़रूरतमंद है और उसका पति निर्धन व असमर्थ है, जो बात लेखक काज़ी के निकट सिद्ध हो चुकी थी। बालिका के पिता ने काज़ी से पत्र लिखने और सुनवाई की अनुमति माँगी थी। अतः मैंने पत्र पढ़ा

और आदेशानुसार सुनवाई के लिए एक सत्र नियत किया। मेरे समक्ष बालिका के पिता और बालक के पिता उपस्थित हुए। उपस्थित पिता ने दावा किया कि यह बालिका अमुख बालक की पत्नी है और वह बालक निर्धन होने के कारण भरण-पोषण देने में असमर्थ है, जबकि बालिका इसकी पात्र है। फिर न्यायप्रिय गवाहों ने गवाही दी कि बालक भरण-पोषण देने में असमर्थ है। तब बालिका के पिता ने अलगाव की प्रार्थना की। मैंने इस पर विचार किया और मेरा विवेक इस निर्णय पर पहुँचा कि पूर्व विद्वानों के कथनानुसार भरण-पोषण में असमर्थता के कारण पति-पत्नी में अलगाव जायज़ है। अतः निकाह सिद्ध होने और असमर्थता प्रमाणित होने के बाद...

1. ब्याह देना व निकाह कर देना।

قاضی حنفی اس مقدمہ میں قاضی شافعی مذہب کو جو نفقہ دہی سے عاجز ہونے سے تفریق جائز سمجھتا ہے اپنا خلیفہ کر دے پس قاضی حنفی اس کو اس حادثہ میں خط تحریر کرے گا اُس کی صورت یہ ہے کہ بعد تسمیہ و تحیہ کے لکھے کہ صغیرہ مسماۃ فلانہ کی نیابت میں اُس کے باپ اس فلاں نے اُس کا مقدمہ میرے پاس اس طرح پیش کیا کہ یہ صغیرہ مذکورہ فلاں بن فلاں صغیر کی بیوی ہے جس کو اُس کے ساتھ اس صغیرہ کے باپ فلاں بن فلاں نے بولایت پدری اس قدر مہر پر گواہوں کے سامنے بزوج صیح بیاہ دیا تھا اور صغیر مذکور کے باپ نے اپنے پسر اس صغیر کی طرف سے یہ تزویج بقبول صحیح قبول کی اور یہ صغیرہ اس صغیر کی نکاح صحیح بیوی ہو گئی اور یہ صغیر معدوم ہے کہ دنیا کی کسی چیز کا مالک نہیں ہے اور وہ کمائی والا نہیں ہے اور نہ پیشہ ور ہے اور میرے نزدیک اُس کے گواہوں سے جن کی تعدیل ہو گئی ہے جنہوں نے میرے پاس اس سب کی گواہی دی ہے یہ ظاہر ہو گیا کہ یہ صغیر اس صغیرہ کو نفقہ دینے سے عاجز ہے اور مجھ سے اس صغیرہ کے باپ نے درخواست کی کہ تم کو ادام اللہ تعالیٰ فضلہ خط لکھوں پس میں نے اُس کے التماس کو قبول کر کے تم کو خط لکھا کہ مہربانی اس خصومت واقع میں توجہ کر کے موافق اپنی رائے و اجتہاد کے اللہ تعالیٰ سے استعانت و اصابتہ الحق کی توفیق طلب کر کے مجتہد ہو پس یہ صورت اس خط کی ہے جو قاضی حنفی بجانب قاضی شافعی تحریر کرے گا۔ پھر جب یہ خط مکتوب الیہ کو پہنچے تو پدر صغیرہ قاضی مکتوب الیہ کے سامنے پدر صغیر سے موافق تحریر قاضی حنفی کے خصومت کرے گا اور اس بات کے گواہ قائم کرے گا کہ اس کا طفل صغیر جس کا نام خط میں مذکور ہے معدوم ہے اُس کا کچھ مال ہی نہیں ہے اور وہ اپنی بیوی اس صغیرہ کو نفقہ دینے سے عاجز ہے اور قاضی سے درخواست کرے گا کہ ان دونوں میں تفریق و

جدائی کرا دے پس قاضی شافعی ان دونوں میں جدائی کرا دے گا اور سجل اس صورت سے لکھے گا کہ فلاں بن فلاں شافعی کہتا ہے کہ مجھے فلاں بن فلاں متولی کار قضا و احکام کورہ بتار ادام اللہ تعالیٰ توفیقہ از جانب خاقان فلاں کا خط پہنچا جس میں وہ واقعہ لکھا تھا کہ جو اُس کے پاس پیش ہوا کہ فلاں بن فلاں اموی اپنی دختر صغیرہ فلانہ بنت فلان کے واسطے خصومت کرتا تھا اور فلاں مخزومی اپنے پسر صغیر فلاں کی جانب سے خصومت کرتا تھا اور یہ اس وجہ سے تھا کہ اس فلاں پدر صغیرہ مذکورہ نے اس قاضی کاتب کے پاس دعویٰ کیا کہ میری دختر صغیرہ مذکورہ اس صغیر کے فلاں بن فلاں اس شخص کی بیوی ہے و حلالہ ہے بنکاح صحیح جس کو میں نے اس کے ساتھ بزوج صالح بیاہ دیا ہے اور اس صغیر کے والد اس فلاں بن فلاں نے اس صغیر کے واسطے یہ نکاح اس مجلس تزویج میں بقبول صحیح قبول کی ہے اور میری یہ دختر صغیرہ محتاج نفقہ ہے اور اُس کا شوہر یہ صغیر معدوم ہے نفقہ دینے سے عاجز ہے جس کا عاجز ہونا اس قاضی کاتب کے نزدیک ثابت ہو گیا اور پدر صغیرہ مذکورہ فلاں بن فلاں نے اس قاضی سے درخواست کی کہ مجھے خط لکھے اور اس خصومت کی سماعت کی اور موافق اجتہاد و رائے اپنی کے اس میں فیصلہ کرنے کی اجازت دی پس میں نے اُس کا خط پڑھا اور سمجھ کر اُس کے حکم کی پابندی سے اس خصومت کی سماعت کی اور اُس کے واسطے ایک جلسہ مقرر کیا اور میرے سامنے اس صغیرہ کا والد مسمیٰ فلاں اور اُس کے ساتھ صغیر کا والد مسمیٰ فلاں حاضر ہوئے پھر اس فلاں حاضر نے اس فلاں حاضر کردہ پر اپنے اس صغیرہ کے واسطے یہ دعویٰ کیا کہ مسماۃ فلانہ جو اس حاضر شوندہ کی دختر ہے اس صغیر کی جو اس حاضر کردہ کا بیٹا ہے بیوی ہے اور یہ صغیر مسمیٰ اس شخص کا بیٹا جس کو حاضر لایا ہے معدوم ہے اس صغیرہ مسماۃ کو نفقہ دینے سے عاجز ہے اور یہ صغیرہ مسماۃ مذکورہ نفقہ کی محتاج ہے پھر گواہ عادل اس بات کے قائم کئے کہ یہ صغیر مسمیٰ جو اس شخص کے ساتھ لایا ہے بیٹا ہے اس صغیرہ کو نفقہ دینے سے

عاجز ہے۔ پھر اس صغیرہ کے والد نے مجھ سے درخواست کی کہ میں اس صغیرہ مذکورہ اور اس صغیر مذکور میں جدائی کرا دوں پس میں نے اس میں تامل کیا تو میرا اجتہاد اس امر پر واقع ہوا کہ ایسی تفریق ان دونوں میں جائز ہے باخذ قول ایسے عالم کے علماء سلف میں سے جو فرماتا ہے کہ بیوی و مرد میں بسبب عاجز از نفقہ ہونے کے تفریق جائز ہے پس میں نے بعد از انکہ دونوں کے درمیان نکاح ہونا معلوم ہو گیا اور بعد از انکہ اس

۱ بیاہ دینا و نکاح کر دینا ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 28 | Book of Legal Records and Registers

It became known that the minor was unable to provide maintenance (nafaqah). Consequently, the separation between the two was validated, and it was ordered that the writing of this legal record (sijill) be used as evidence in this case. If a request was made to the principal Qazi (judge) for the endorsement (imda[1]) of this sijill, the principal Qazi shall order that it be written on the back of the sijill that Qazi so-and-so states that the entire account contained in this sijill, from beginning to end, was written by me on the aforementioned date to so-and-so, son of so-and-so, son of so-and-so. This letter delegated the hearing of the said dispute and the hearing of witnesses to act in accordance with the opinion and independent legal reasoning (ijtihad) of the recipient. All of this was on my behalf, and I appointed the recipient so-and-so as my deputy to act according to his opinion and ijtihad. Thus, I have enforced the order of that deputy, granted him permission, and ordered the record of this endorsement to be written on the date of so-and-so. If both the husband and wife are adults and the husband is unable to provide maintenance, the procedure is the same as described in the case where both are minors. However, in this case, when a dispute occurs between the husband and wife before a Qazi of the Shafi'i school, and the wife claims that her husband is unable to provide maintenance, then if the husband admits it, the Qazi, upon the wife's request and the husband's admission, shall grant a separation between the two. If the husband does not admit it, the woman shall present witnesses of his inability, and the Qazi shall grant the separation based on the husband's admission (1) [proved through witnesses]. This is mentioned in "Al-Zakhirah."

Mahzar (Public Petition/Attestation)

Entry regarding a conditional divorce (talaq-e-muzaf). A man took an oath that "every woman I marry is divorced." If such a man needs to annul this oath, he should marry a woman through her guardian (wali) if she has one, or through a Qazi if she does not have one, so that the marriage becomes valid by consensus (ijma'). Then, he should present this case before a Hanafi Qazi and request him to write a letter to a Qazi of the Shafi'i school. The Hanafi Qazi will write to him, after the invocation and prayers, addressed to the Honorable Imam Qazi (may God prolong his life), stating: "This case came to me where Mst. Hind bint Zaid bin Amr claimed that Khalid had married her, whereas before marrying her, he had sworn an oath of divorce for every woman he would marry. Then, after this oath, he married me; therefore, a divorce occurred against me, and for this reason, I have become forbidden (haram) to him,

yet he holds me back and does not let go. She then requested me to write a letter on her behalf regarding this case. I accepted her plea and wrote this letter to you so that you may kindly decide this dispute that has occurred between them according to your opinion and ijtihad, by the grace of Almighty God." Then, when this letter reaches the recipient, the aforementioned woman should make the same claim against her husband before the recipient Qazi as she did before the writer Qazi. Then her husband should admit the oath and the marriage but say that "this woman is lawful (halal) for me and no divorce has occurred because the said oath was not validly contracted." Therefore, the recipient Qazi shall issue a ruling on the invalidity of this oath and the continuation of the marriage between the two, according to the opinion of those among the past scholars who state that such an oath is void.

Sijill (Judicial Record)

Entry regarding a conditional divorce. If he desires a record (sijill) of it, he should write: "Qazi so-and-so, son of so-and-so, of the Shafi'i school, says that a letter came to me from Qazi so-and-so, in charge of justice and rulings in the city of Bukhara and its surroundings on behalf of Sultan so-and-so. The letter contained the details of a dispute between Ms. so-and-so bint so-and-so and Mr. Khalid bin Shuayb regarding the occurrence of divorce due to a conditional oath related to marriage. He requested me to hear and decide this dispute..."

---

1. Signature, seal, etc., which are credible marks. (1) Meaning his admission was proven through witnesses.

नाबालिग का खर्च देने में असमर्थ होना ज्ञात हो गया, दोनों के बीच अलगाव (तफ़रीक़) सही कर दिया और इस दस्तावेज़ (सिजिल) के लेखन को इस मुक़दमे में प्रमाण के रूप में स्वीकार करने का आदेश दिया। और यदि उसने मुख्य क़ाज़ी से इस सिजिल पर हस्ताक्षर (इम्ज़ा) करने का अनुरोध किया, तो मुख्य क़ाज़ी आदेश देगा कि इस सिजिल की पीठ पर लिखा जाए कि फलां क़ाज़ी कहता है कि संपूर्ण घटनाक्रम, जो इस सिजिल में शामिल है, शुरू से अंत तक उपरोक्त तिथि पर, मैंने फलां बिन फलां को संबंधित विवाद की सुनवाई और गवाहों को सुनने और प्राप्तकर्ता (मक्तूब इलैह) की राय और इज्तिहाद के अनुसार काम करने के लिए पत्र लिखा था। यह सब मेरी ओर से था और मैंने फलां प्राप्तकर्ता को अपना प्रतिनिधि नियुक्त किया था ताकि वह अपनी राय और इज्तिहाद के अनुसार कार्य करे। अतः मैंने उस प्रतिनिधि के आदेश को लागू कर दिया और उसकी अनुमति दे दी और आदेश दिया कि इस प्रमाणीकरण का लेख फलां तिथि को लिखा जाए। और यदि पति और पत्नी दोनों वयस्क हों और पति खर्च (नफ़क़ा) देने में असमर्थ हो, तो उसकी प्रक्रिया वही है जो हमने दोनों के नाबालिग होने की स्थिति में बताई है। लेकिन इस स्थिति में जब शाफ़ई मज़हब के क़ाज़ी के सामने पति-पत्नी के बीच विवाद हुआ और पत्नी ने यह दावा किया कि मेरा पति खर्च देने में असमर्थ है, तो यदि पति ने इसे स्वीकार कर लिया, तो पति की स्वीकृति पर पत्नी के अनुरोध पर क़ाज़ी दोनों के बीच अलगाव करा देगा। और यदि पति ने स्वीकार नहीं किया, तो महिला उसके असमर्थ होने के गवाह पेश करेगी और क़ाज़ी दोनों के बीच पति की स्वीकृति (१) के आधार पर अलगाव करा देगा, यह 'ज़खीरा' में है।

महज़र (सार्वजनिक घोषणा-पत्र)

शर्त के साथ तलाक़ का विवरण। एक व्यक्ति ने शपथ ली कि 'जिस भी महिला से मैं निकाह करूँगा, उसे तलाक़ है'। यदि ऐसे व्यक्ति को इस शपथ के रद्द (फ़स्ख़) होने की आवश्यकता हो, तो उसे चाहिए कि वह किसी महिला से उसके वली (संरक्षक) के माध्यम से निकाह करे, यदि उसका वली हो, या क़ाज़ी के माध्यम से निकाह करे यदि उसका वली न हो, यहाँ तक कि यह निकाह सर्वसम्मति (इज्मा) से सही हो जाए। फिर यह मुक़दमा हनफ़ी क़ाज़ी के पास पेश करे और उससे अनुरोध करे कि वह शाफ़ई मज़हब के क़ाज़ी को पत्र लिख दे। तो हनफ़ी क़ाज़ी उसे पत्र लिखेगा कि 'तस्मिया' और 'सलात' (ईश्वर के नाम और प्रार्थना) के बाद शेख़ इमाम क़ाज़ी के नाम, ईश्वर उनकी आयु लंबी करे, मेरे पास यह मुक़दमा आया कि मुसम्मात हिंदा बिन्त ज़ैद बिन अम्र ने दावा किया कि खालिद ने

मुझसे निकाह किया था, जबकि उसने मेरे साथ निकाह करने से पहले शपथ ली थी कि वह जिस भी महिला से निकाह करेगा, उसे तलाक़ है। फिर इस शपथ के बाद उसने मुझसे निकाह किया, अतः मुझ पर तलाक़ प्रभावी हो गया और मैं इसी कारण से उस पर वर्जित (हराम) हो गई, जबकि वह इसी तरह मुझे रोके रखता है और अपना हाथ पीछे नहीं खींचता। फिर उसने मुझसे अनुरोध किया कि मैं इस मुक़दमे में उसके लिए पत्र लिखूँ, अतः मैंने उसका अनुरोध स्वीकार कर लिया और तुम्हें यह पत्र लिखा है कि कृपया इस विवाद का, जो दोनों के बीच हुआ है, अपनी राय और इज्तिहाद के अनुसार ईश्वर की सहायता से निर्णय कर दें। फिर जब यह पत्र प्राप्तकर्ता के पास पहुँचे, तो उपरोक्त महिला अपने उपरोक्त पति पर प्राप्तकर्ता क़ाज़ी के सामने उसी तरह दावा करे जैसे उसने लेखक क़ाज़ी के सामने किया था। फिर उसका पति इस शपथ और इस निकाह को स्वीकार करे, लेकिन यह कहे कि यह महिला मेरे लिए वैध (हलाल) है और तलाक़ प्रभावी नहीं हुआ क्योंकि उपरोक्त शपथ मान्य नहीं हुई। अतः प्राप्तकर्ता क़ाज़ी इस शपथ के अमान्य होने और दोनों के बीच निकाह कायम होने का आदेश उन पूर्ववर्ती विद्वानों के कथन के अनुसार दे दे, जो ऐसी शपथ को अमान्य बताते हैं।

सिजिल (न्यायिक अभिलेख)

शर्त के साथ तलाक़ का विवरण। और यदि उसने इसकी सिजिल चाही, तो वह लिखेगा कि फलां बिन फलां, शाफ़ई मज़हब का क़ाज़ी, कहता है कि मेरे पास फलां क़ाज़ी, जो बुखारा शहर और उसके आसपास के क्षेत्रों के न्याय और आदेशों के प्रभारी हैं, सुल्तान फलां की ओर से एक पत्र प्राप्त हुआ, जिसमें मुसम्मात फलाना बिन्त फलां और मियाँ खालिद बिन शुऐब के बीच निकाह के बाद होने वाले तलाक़ के विवाद का विवरण था, जो निकाह के प्रति जुड़ी शपथ के कारण उत्पन्न हुआ था। और उसने मुझे इस विवाद को सुनने और निर्णय करने का...

---

1. हस्ताक्षर और मुहर आदि विश्वसनीय संकेत। (१) यानी गवाहों से उसकी स्वीकृति सिद्ध हुई।

صغیر کا نفقہ دینے سے عاجز ہونا معلوم ہو گیا دونوں میں تفریق صحیح کردی اور اس سجل کی تحریر کا اس مقدمہ میں حجت ہونے کے واسطے حکم دیا اور اگر اس نے قاضی اصل سے اس سجل کے امضا ۱ـہ کی درخواست کی تو قاضی اصل حکم کرے گا کہ اس سجل کی پشت پر لکھا جائے کہ قاضی فلاں کہتا ہے کہ تمام ماجرے جس کو یہ سجل متضمن ہے اول سے آخر تک بتاریخ مذکورہ میں نے فلاں بن فلاں بن فلاں کو خط متضمن بتفویض سماعت خصومت مذکورہ وسماعت گواہان وعمل بموافقت رائے واجتہاد مکتوب الیہ تحریر کیا ہے سب میری طرف سے تھا اور میں نے مکتوب الیہ فلاں کو اپنا نائب مقرر کیا کہ موافق اپنی رائے واجتہاد کے عمل کرے پس میں نے اس نائب کا حکم نافذ کردیا اور اس کی اجازت دے دی اور حکم دیا کہ اس امضاء کی تحریر لکھی جائے واقع تاریخ فلاں اور اگر شوہر و بیوی دونوں بالغ ہوں اور شوہر نفقہ دینے سے عاجز ہو تو اس کا طریقہ وہی ہے جو دونوں کے صغیر ہونے کی صورت میں ہم نے بیان کیا ہے لیکن اس صورت میں جب قاضی شافعی مذہب کے سامنے شوہر و بیوی میں خصومت واقع ہوئی اور بیوی نے اس پر دعویٰ کیا کہ میرا شوہر نفقہ دینے سے عاجز ہے پس اگر شوہر نے اس کا اقرار کر لیا تو شوہر کے اقرار سے بیوی کی درخواست پر قاضی دونوں میں تفریق کرا دے گا اور اگر شوہر نے اقرار نہ کیا تو عورت اس کے عاجز ہونے کے گواہ پیش کرے گی اور قاضی دونوں میں باقرار شوہر (۱) تفریق کرادے گا یہ ذخیرہ میں ہے۔

محضر

درج قسم مضاف۔ ایک مرد نے قسم کھائی کہ جس عورت سے نکاح کروں ہر ایک کو طلاق ہے پس اگر ایسے مرد کو اس قسم کے فسخ کی ضرورت ہوئی تو چاہئے کہ کسی عورت سے بتزویج اس کے ولی کے اگر اس کا ولی ہو یا بتزویج قاضی کے اگر اس کا ولی نہ ہو نکاح کرے حتیٰ کہ یہ نکاح بالا جماع صحیح ہو جائے پھر یہ مقدمہ قاضی حنفی کے پاس پیش کرے اور اس سے درخواست کرے کہ قاضی شافعی مذہب کو خط لکھ دے تو قاضی حنفی اُس کو خط لکھے گا کہ بعد تسمیہ وصلوٰۃ کے بسوئے شیخ امام قاضی بالقابۃ اطال اللہ تعالیٰ بقانہ میرے پاس یہ مقدمہ آیا کہ مسماۃ ہندہ بنت زید بن عمرو نے دعویٰ کیا کہ خالد نے مجھ سے نکاح کیا تھا حالانکہ اس نے میرے ساتھ نکاح کرنے سے پہلے ہر عورت کے جس کے ساتھ نکاح کرے اُس کے طلاق کی قسم کھائی تھی پھر اس قسم کے بعد اُس نے مجھ سے نکاح کیا پس مجھ پر طلاق واقع ہوگئی اور میں اسی سبب سے اس پر حرام ہوگئی حالانکہ وہ اسی طرح مجھے روک رکھتا ہے اور اپنا ہاتھ کوتاہ نہیں کرتا ہے پھر مجھ سے درخواست کی کہ میں اس مقدمہ میں اُس کے واسطے خط تحریر کروں پس میں نے اُس کا التماس قبول کر کے تم کو یہ خط لکھا ہے کہ مہربانی سے اس خصومت کو جو دونوں میں واقع ہوئی ہے موافق اپنی رائے واجتہاد کے بتوفیق اللہ تعالیٰ فیصلہ کر دو۔ پھر جب یہ خط مکتوب الیہ کو پہنچے تو یہ عورت مذکورہ اپنے شوہر مذکور پر قاضی مکتوب الیہ کے سامنے اسی طرح دعویٰ کرے جیسا اس نے قاضی کاتب کے سامنے دعویٰ کیا تھا پس اُس کا شوہر اس قسم و اس نکاح کا اقرار کرے لیکن یہ کہے کہ یہ عورت مجھ پر حلال ہے طلاق واقع نہیں ہوئی کیونکہ قسم مذکور منعقد نہیں ہوئی پس قاضی مکتوب الیہ اس قسم کے باطل ہونے کا اور دونوں میں نکاح قائم ہونے کا حکم بقول اس عالم کے علماء سلف میں سے جو ایسی قسم کے باطل ہونے کو فرماتا ہے دے دے گا۔

سجل ۞

درج قسم مضاف۔ اور اگر اُس کی سجل چاہا تو لکھے کہ قاضی فلاں بن فلاں شافعی مذہب کہتا ہے کہ میرے پاس قاضی فلاں متولی کارقضاء و احکام کورۂ بخارا ونواحی بخارا من جانب سلطان فلاں کا خط متضمن بعقد مہتندائرہ خصومت میاں فلانہ بنت فلاں و میاں خالد بن شعیب در معاملہ وقوع طلاق بسبب قسم مضاف بسوی نکاح وارد ہوا اور اُس نے مجھ کو اس خصومت کے سننے و فیصلہ کرنے

ا دستخط و مہر وغیرہ علامت قابل اعتبار ۱۲ (۱) یعنی گواہوں سے اس کا اقرار ثابت ہوا ۲۱

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (29) Kitab al-Mahazir wal-Sijillat (Book of Records and Documents)

[The judge states:] An order was issued to give a ruling based on my own opinion and independent reasoning (ijtihad) regarding the hearing of witnesses. So, following this order, I established a session for it. In this session, Hindah bint Zaid appeared and brought her husband, Khalid bin Shu'ayb, with her. Then Hindah filed a claim against Khalid, stating that Khalid demands her obedience in matters of marriage, assuming she is his wife. However, before marrying her, he had sworn an oath of divorce for every woman he might marry. Subsequently, he married me, and thus divorce occurred upon me, making me forbidden (haram) to him. Then the said Khalid admitted to the marriage but denied the occurrence of divorce. The said husband then requested me to rule on this matter according to my opinion and ijtihad. So, I performed ijtihad and pondered over it, and my conclusion was that an oath contingent upon marriage (qasm muzaf) is invalid. In this, I acted upon the opinion of an Imam among the early scholars (Salaf) who does not consider such conditional oaths valid. Consequently, I ruled the oath invalid and declared the woman lawful (halal) for the man through this marriage. I ordered the woman to obey her husband in marital matters. This judgment was given in the presence of both litigants and in their face, as a final and binding (mubram) decree and a Sharia judgment which I enforced. I executed this judgment and decree in that judicial session openly and publicly, without any secrecy or concealment. This took place after Judge [So-and-so] son of [So-and-so] gave me absolute authority in this dispute to rule according to my opinion and ijtihad. Judge Imam Majd al-Din Muhammad bin Ali al-Halwai said: "I have associated with great judges, but I never saw any of them grant a request to write a letter to a Shafi'i judge regarding an ijtihadi matter, except in the case of this conditional oath. This is because the evidence from the scholars of Hadith is very prominent and their proofs are clear on this issue. Moreover, young people dare to take such oaths and later find themselves in need of marriage and are distressed. Therefore, if a judge does not accept their request, there is a fear that they may fall into fitna (trials/sin)." This is written in al-Zahiriyyah.

Mahzar☆ (Formal Statement)

Proving impotence ('unnah) for the purpose of separation (tafriq): If a woman complains to the judge against her husband, saying "He has not reached me" (consummated the marriage), while he claims "I have reached her." If the said woman was a virgin (bakirah) at the time of marriage, the judge shall have her

examined by women. One just (adilah) woman is sufficient, but it is more cautious to have two. If they testify that she is a virgin, the judge shall grant the man a one-year grace period. If they say she is a non-virgin (thayyibah), the husband shall be asked to swear an oath that he has reached her. This is according to 'istihsan' (juridical preference), whereas 'qiyas' (analogical reasoning) would favor accepting the woman's word with an oath. If, according to istihsan, the husband takes the oath, it is established that he has had intercourse with the woman, and thus no one-year period shall be granted. If he refuses, his failure to reach her is confirmed, and he shall be given a one-year period. If a written document is required for this extension, he should write: "This document is to the effect that Judge Imam [So-and-so] son of [So-and-so], administrator of judiciary and judgments... granted a period to [So-and-so] son of [So-and-so] when [So-and-so] daughter of [So-and-so] presented a case to him, stating 'He married me through a valid marriage and I...'"

1. 'I'lan-e-Izhar' means to manifest; 'kitman' means to hide.
2. 'Unnah': A man who cannot have intercourse with a woman is called 'unneen', and the condition is 'unnah'.
3. I say: They said the meaning of 'year' is a solar year, and there is disagreement in this by those whose opinion is not taken into account.

गवाहों की सुनवाई के अनुसार अपनी राय और इज्तिहाद के आदेश देने का आदेश दिया, इसलिए मैंने उनके आदेश का पालन करते हुए उनके लिए एक सभा निर्धारित की। फिर उस सभा में हिंदा बिंत जैद उपस्थित हुई और अपने साथ अपने पति खालिद बिन शुऐब को लाई। फिर उस हिंदा ने खालिद पर दावा किया कि यह खालिद मुझसे निकाह के नियमों में आज्ञाकारिता की मांग करता है, इस गुमान में कि मैं उसकी पत्नी हूँ, जबकि उसने मुझसे निकाह करने से पहले शपथ ली थी कि जिस भी महिला से वह निकाह करेगा, उसे तलाक हो जाएगा। फिर उसके बाद उसने मुझसे निकाह किया, जिससे मुझ पर तलाक लागू हो गया और मैं उस कारण से उस पर हराम हो गई हूँ। फिर उक्त खालिद ने निकाह को स्वीकार किया लेकिन तलाक होने से इनकार किया। फिर उक्त पति ने मुझसे अनुरोध किया कि मैं अपनी राय और इज्तिहाद के अनुसार इस मामले में फैसला दूँ। अतः मैंने इज्तिहाद किया और विचार किया, और मेरी राय में यह आया कि जो शपथ निकाह से जुड़ी हो, वह शून्य है। मैंने इसमें पूर्व के विद्वानों (सलफ) में से एक ऐसे इमाम के कथन के अनुसार कार्य किया जो निकाह से जुड़ी ऐसी शपथ को सही नहीं मानते हैं। इसलिए मैंने इस शपथ के शून्य होने का और इस निकाह से उस महिला के उस पुरुष पर हलाल (वैध) होने का फैसला दिया, और उस महिला को अपने पति की आज्ञा मानने का आदेश दिया। और यह फैसला दोनों पक्षों की उपस्थिति में उनके सामने इस प्रकार दिया गया कि यह अंतिम फैसला (हुक्म-ए-मुब्रम) है और शरई न्याय है जिसे मैंने लागू कर दिया। और यह फैसला और न्याय मैंने उस सभा में लोगों के बीच स्पष्ट रूप से और सार्वजनिक रूप से बिना किसी गोपनीयता के लागू किया। और यह मामला तब हुआ जब काज़ी फलां बिन फलां ने मुझे इस विवाद में पूर्ण अधिकार दिया था कि मैं अपनी राय और इज्तिहाद के अनुसार फैसला करूँ। काज़ी इमाम मजदुद्दीन मुहम्मद बिन अली हलवाई ने फरमाया कि मैं बहुत बड़े काज़ियों की संगति में रहा, लेकिन मैंने किसी को नहीं देखा जिसने किसी इज्तिहादी मामले में किसी शाफ़ई काज़ी को पत्र लिखने का अनुरोध स्वीकार किया हो, सिवाय इस प्रकार की शपथ के मामले में, क्योंकि इस मसले में हदीस के विद्वानों के तर्क बहुत स्पष्ट हैं और उनके प्रमाण साफ़ हैं। और युवा लोग ऐसी शपथ लेने की हिम्मत कर लेते हैं, फिर उन्हें विवाह की आवश्यकता पड़ती है और वे मजबूर होते हैं। इसलिए यदि काज़ी उनके अनुरोध को स्वीकार न करे, तो अक्सर उनके फितने (बुराई) में पड़ जाने का डर होता है। यह ज़हीरैया में लिखा है।

महज़र☆

अलगाव (तफ़रीक़) के लिए उल्लाह (नपुंसकता) का प्रमाण: और यदि महिला ने काज़ी के पास अपने पति के खिलाफ शिकायत की और कहा कि वह मुझ तक नहीं पहुँच पाया है, जबकि पति दावा करता है कि वह उस तक पहुँच चुका है। यदि महिला निकाह के समय कुंवारी (बाकिरा) थी, तो काज़ी उसे महिलाओं को दिखाएगा, और एक न्यायप्रिय महिला पर्याप्त है, हालांकि सावधानी इसमें है कि दो महिलाएं हों। यदि उन्होंने कहा कि वह कुंवारी है, तो काज़ी पुरुष को एक साल की मोहलत देगा। और यदि उन्होंने कहा कि वह विवाहित (सय्यबा/थिबा) है, तो पति से शपथ ली जाएगी कि वह उस तक पहुँच चुका है। यह 'इस्तिहसान' (कानूनी प्राथमिकता) है, जबकि 'क़यास' (तर्क) यह है कि महिला की बात शपथ के साथ स्वीकार की जाए। फिर यदि इस्तिहसान के अनुसार शपथ लेने पर पति ने शपथ ले ली, तो यह सिद्ध हो गया कि पति ने उस स्त्री के साथ संभोग किया है, इसलिए एक साल की अवधि नहीं दी जाएगी। और यदि उसने इनकार कर दिया, तो उसका अक्षम होना सिद्ध हो गया, अतः उसे एक साल की मोहलत दी जाएगी। और यदि इस अवधि देने के लिए दस्तावेज़ की आवश्यकता हो, तो लिखे कि यह दस्तावेज़ इस विषय पर है कि काज़ी इमाम फलां बिन फलां, न्याय और आदेशों के कार्यभारी... ने फलां बिन फलां को मोहलत दी जब फलां की बेटी फलां ने उसके पास मुकदमा पेश किया कि उसने मेरे साथ वैध निकाह किया है और मैंने उसे...

1. ऐलान-ए-इज़हार यानी ज़ाहिर करना, किल्मान यानी छुपाना।
2. उल्लाह: जो पुरुष स्त्री के साथ संभोग न कर सके उसे 'उन्नीन' कहते हैं और यह बीमारी 'उल्लाह' है।
3. मैं कहता हूँ: उन्होंने कहा कि वर्ष से तात्पर्य सौर वर्ष है, और इसमें कुछ असहमतियाँ हैं जिनका महत्व नहीं है।

گواہوں کی سماعت کا موافق اپنی رائے واجتہاد کے حکم دینے کا حکم کیا پس میں نے اس کے حکم کی پابندی کر کے اس کے واسطے ایک مجلس مقرر کی پس اس مجلس میں ہندہ بنت زید حاضر ہوئی اور اپنے ساتھ اپنے شوہر خالد بن شعیب کو حاضر لائی پھر اس ہندہ نے اس خالد پر دعویٰ کیا کہ یہ خالد مجھ سے احکام نکاح میں اطاعت طلب کرتا ہے بدییں زعم کہ میں اس کی بیوی ہوں حالانکہ اس نے مجھ سے نکاح کرنے سے پہلے ہر عورت کی جس سے نکاح کرے گا اس کے طلاق کی قسم کھائی تھی پھر اس کے بعد مجھ سے نکاح کیا پس مجھ پر طلاق پڑ گئی اور میں اس سبب سے اس پر حرام ہوگئی ہوں۔ پھر خالد نے نکاح کا اقرار کیا اور اس سبب سے وقوع طلاق سے انکار کیا پھر شوہر مذکور نے مجھ سے درخواست کی کہ میں اپنی رائے و اجتہاد کے موافق اس معاملہ میں حکم دوں پس میں نے اجتہاد کیا اور تامل کیا اور میری رائے میں یہ آیا کہ جو قسم مضاف بجانب نکاح ہو وہ باطل ہے کہ میں نے اس میں موافق قول ایسے امام کے علمائے سلف میں سے عمل کیا کہ جو قسم مضاف بجانب نکاح کو صحیح نہیں فرماتا ہے پس میں نے اس قسم کے باطل ہونے کا اور اس نکاح سے اس عورت کے اس مرد پر حلال ہونے کا حکم دیا اور اس عورت کو اپنے اس شوہر کی اطاعت کرنے کا حکم دے دیا کہ احکام نکاح میں اس شوہر کی اطاعت کرے اور یہ حکم ان دونوں متخاصمین کی حاضری کے وقت دونوں کے روبرو اس طرح دیا کہ حکم مبرم ہے اور قضاء شرعی کہ اس کو میں نے نافذ کر دیا اور یہ حکم و قضا اپنے اس مجلس حکم میں لوگوں کے درمیان برسبیل شہرت و اعلان بدون خفیہ و کتمان کے نافذ کیا ہے۔ اور یہ امر بعد اس کے ہوا کہ قاضی فلاں بن فلاں نے مجھے اس خصومت میں مطلقاً اختیار دیا کہ اپنی رائے واجتہاد کے موافق حکم کروں واقع تاریخ فلاں ماہ فلاں سنہ فلاں قاضی امام مجد الدین محمد

بن علی حلوائی نے فرمایا کہ میں بہت بڑے قاضیوں کی صحبت میں رہا مگر میں نے کسی کو نہ دیکھا کہ اس نے کسی حادثہ مجتہد فیہ میں کسی قاضی شافعی کو خط لکھنے کی درخواست منظور فرمائی ہو سوائے اس قسم مضاف کے کہ اس مسئلہ میں اصحاب حدیث کے دلائل بہت لائح اور ان کے براہین واضح ہیں اور نوجوان لوگ ایسی قسم کھانے پر جرات کر جاتے ہیں پھر بیاہ کرنے کی ضرورت پڑتی ہے اور مضطر ہوتے ہیں پس اگر قاضی ان کی اس درخواست کو منظور نہ کرے تو بسا اوقات ان کے فتنہ میں پڑ جانے کا خوف ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔

محضر☆

تفریق کے واسطے عنۃ کا اثبات اور اگر عورت نے قاضی کے پاس اپنے شوہر سے خصومت کی اور کہا کہ یہ میری طرف برسد نہیں ہوا اور دعویٰ کرتا ہے کہ میں اس کی جانب پہنچ گیا ہوں پس اگر عورت مذکورہ وقت نکاح کے باکرہ ہو تو قاضی اس کو عورتوں کو دکھلائے گا اور ایک عورت عادلہ کافی ہے اور احوط یہ ہے کہ دو عورتیں ہوں پس اگر انہوں نے کہا کہ یہ باکرہ ہے تو قاضی اس کے مرد کو ایک سال کی مہلت دے گا اور اگر انہوں نے کہا کہ یہ ثیبہ ہے تو شوہر مذکور سے قسم لی جائے گی کہ وہ اس تک پہنچ گیا ہے اور یہ استحسان ہے اور قیاس یہ ہے کہ قسم سے عورت کا قول قبول ہو پھر اگر استحسان کے موافق قسم لینے سے شوہر نے قسم کھالی تو ثابت ہو گیا کہ مرد مذکور نے اس عورت سے دخول کیا ہے پس سال کی میعاد نہ دی جائے گی اور اگر اس نے انکار کیا تو نارسیدہ ہونے کا مقرر ہو گیا پس اس کو ایک سال کی میعاد دی جائے گی اور اگر اس مدت دینے کے واسطے تحریر چاہتی تو لکھے کہ یہ تحریر بدیں مضمون ہے کہ قاضی امام فلاں بن فلاں متولی کار قضاء و احکام کورۃ بنار انافذ الاذن والقضاء والافضل والامضار درمیان اہل بنار اندریں ایام نے فلاں بن فلاں کو مہلت دی جب کہ فلانۃ بنت فلاں نے اس کے پاس مقدمہ پیش کیا کہ اس نے میرے ساتھ بتزویج صحیح نکاح کیا اور میں نے اس کو

۱۔ اعلان اظہار یعنی ظاہر کرنا کتمان چھپانا ۱۲ ۲۔ عنۃ جو مرد عورت سے جماع نہ کر سکے اس کو عنین کہتے ہیں اور مرض عنۃ ہے ۱۲ ۳۔ اقول قالوا المراد بالسنۃ الشمسیۃ وفیہ خلاف من لا یعتد بہ ۱۲ امنہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (30) Book of Judicial Records and Registers

...found to be impotent (innin), such that he does not reach me [is unable to perform]. This matter has been proven before the said Qazi in the prescribed manner. Therefore, in accordance with the Sharia regarding the rights of an impotent person, I have granted a one-year grace period from the time of the dispute, in the hope that he might become capable of sexual intercourse (jima) within this period. Following the majority of the jurists (mushayikh), this one-year period from the date of this document, which is the day of the dispute, is correctly granted. An order for this document was issued for the said man on such and such a date of such and such a year. Then, when the one-year period expired, the husband claimed that he had sexual intercourse with the said woman during the period of respite, while the woman denied it. If the woman was a virgin (bakira) at the time of marriage, then according to the above, the Qazi shall have her examined by women. If they state she is a virgin, it will be proven that the said man did not have intercourse with her. Then the Qazi shall give the woman the choice to either stay with this man or seek separation (tafreeq). If the women say she is a non-virgin (sayyiba), the husband's statement under oath shall be accepted. Thus, an oath shall be taken from the husband that he has had intercourse with that woman, as previously mentioned. If he takes the oath, the woman shall not have the choice (of separation). If he refuses to take the oath, the woman shall have the choice.

Mahdar (Legal Proceeding) ہے In defense of this claim. The man who presented himself against the woman who was brought forth, as a defense, claimed: This woman, in her claim that this man is impotent and her demand for separation after the grace period, is invalid. This is because after the grace period ended, she chose to continue living with this man despite the Qazi's grant of respite, and she explicitly expressed her consent to his being impotent; or let it be said that she admitted "I have had intercourse with him within the period of respite," and the said woman has confessed to this fact.

Mahdar (Legal Proceeding) ہے Claim of Lineage (Nasab): A woman has a boy and claims against a man that this boy is his son, born from his 'bed' (i.e., marriage bond) while the marriage between them was established, and she demands maintenance (food and clothing) for him from that man. Or a man has a boy and claims against a woman that this boy is her son born from her womb while she was in his 'bed' and the marriage between them was established, and the woman denies it. Or a woman has a boy and claims "this is my son from my husband," and the husband denies it.

All these claims are valid. It should be known that a claim of paternity or maternity is valid whether or not it involves a claim for property/wealth. The form of this is: a man claimed against another man, "I am the father of this man," or claimed, "I am the son of this man," and the man denies it. The claim is valid, such that if the claimant produces witnesses for his claim, the Qazi shall hear his claim and pass a judgment against the defendant based on the witnesses. Similarly, a claim of maternity without a claim for property is valid, such that if a woman claimed against a man, "I am his mother," and produced witnesses, the Qazi shall accept her witnesses and pass a judgment based on them that this woman is the mother of this defendant.

---

1. Innin (Impotent): A man who is disabled, i.e., incapable of intercourse with a woman except by [the use of] hand.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 (30) किताब अल-महादिर व अल-सिजिल्लात

...नपुंसक (अन्नीन) पाया है कि मुझ तक नहीं पहुँचता है और यह मामला उक्त काजी के सामने उसी तरीके से साबित हो गया है जिस तरीके से साबित हुआ करता है। अतः मैंने शरीयत के अनुसार, जो उसने नपुंसक के अधिकार में अनिवार्य किया है, विवाद के समय से एक वर्ष की मोहलत दे दी है, इस आशा में कि शायद वह इस अवधि में संभोग (जिमा) करने में सक्षम हो जाए। अधिकांश विद्वानों (मशायख) के मत के अनुसार, इस दस्तावेज की तारीख से, जो विवाद का दिन है, एक वर्ष की मोहलत सही तरीके से दे दी गई और उक्त पुरुष के प्रमाण के लिए इस दस्तावेज का आदेश दिया गया, जो फलां तारीख, फलां वर्ष को हुआ। फिर जब मोहलत की तारीख से वर्ष पूरा हो गया और पति ने दावा किया कि मोहलत की अवधि के दौरान उसने उक्त स्त्री से संभोग कर लिया है, और स्त्री ने इससे इनकार किया; तो यदि निकाह के समय उक्त स्त्री कुंवारी (बाकिरा) थी, तो उपर्युक्त के अनुसार काजी उसे महिलाओं को दिखाएगा। यदि उन्होंने कहा कि यह कुंवारी है, तो यह साबित होगा कि उक्त पुरुष ने उसके साथ संभोग नहीं किया है। तब काजी उस स्त्री को विकल्प (इख्तियार) देगा कि चाहे तो इस पुरुष के साथ रहे या अलगाव (तफरीक) कर ले। और यदि महिलाओं ने कहा कि यह कुंवारी नहीं (सय्यिबा) है, तो शपथ के साथ पति का कथन स्वीकार किया जाएगा। अतः पति से शपथ ली जाएगी कि उसने उस स्त्री के साथ संभोग किया है, जैसा कि पहले बताया गया है। यदि उसने शपथ ले ली, तो उक्त स्त्री को विकल्प नहीं मिलेगा, और यदि उसने शपथ से इनकार किया, तो उक्त स्त्री को विकल्प प्राप्त होगा।

महज़र (विधिक कार्यवाही) ے इस दावे के बचाव में। वह पुरुष जो हाजिर हुआ, उस स्त्री पर जिसे लाया गया है, बचाव के तौर पर दावा किया कि: यह स्त्री अपने इस दावे में कि यह पुरुष नपुंसक है और मोहलत की अवधि बीतने के बाद अलगाव की मांग करती है, अमान्य है। क्योंकि मोहलत की अवधि समाप्त होने के बाद, उसने काजी द्वारा मोहलत दिए जाने के बावजूद इस पुरुष के साथ रहना चुना है, और नपुंसक होने पर अपनी जुबान से सही रजामंदी दी है; या यों कहे कि "मैंने मोहलत की अवधि के भीतर इसके साथ संभोग किया है" और उक्त स्त्री ने इस बात को स्वीकार किया है।

महज़र (विधिक कार्यवाही) ے वंश (नसब) का दावा: एक स्त्री के पास एक लड़का है, वह एक पुरुष पर दावा करती है कि यह लड़का उसका बेटा इसी पुरुष से है, उसके बिछावन (निकाह) से है जबकि दोनों के बीच निकाह कायम था और उसने उसे जन्म दिया था, और वह इस पुरुष से उसके भोजन और वस्त्र की मांग करती है। या एक पुरुष के पास एक लड़का है, वह एक स्त्री पर दावा

करता है कि यह लड़का उसका बेटा इसी स्त्री के गर्भ से है, जबकि वह उसके बिछावन पर थी और दोनों के बीच निकाह कायम था, और स्त्री इससे इनकार करती है। या एक स्त्री के पास एक लड़का है, वह दावा करती है कि "यह मेरा बेटा मेरे इस पति से है" और पति इससे इनकार करता है। तो ये सभी दावे सही (वैध) हैं। और यह जानना चाहिए कि पितृत्व या मातृत्व का दावा सही है, चाहे इस दावे के साथ धन का मामला हो या न हो। इसकी सूरत यह है कि एक पुरुष ने दूसरे पुरुष पर दावा किया कि "मैं इस पुरुष का पिता हूँ" या दावा करे कि "मैं इस पुरुष का बेटा हूँ" और वह पुरुष इससे इनकार करे, तो दावा सही है, यहाँ तक कि यदि वादी ने अपने दावे पर गवाह पेश कर दिए, तो काजी उसके दावे की सुनवाई करेगा और उसके गवाहों के आधार पर प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) के खिलाफ फैसला सुनाएगा। इसी तरह, मातृत्व का दावा भी बिना धन के दावे के सही है, यहाँ तक कि यदि किसी स्त्री ने एक पुरुष पर दावा किया कि "मैं इसकी माँ हूँ" और गवाह पेश किए, तो काजी उसके गवाह स्वीकार करेगा और उसके गवाहों के आधार पर आदेश देगा कि यह स्त्री इस प्रतिवादी की माँ है।

---

1. अन्नीन (नपुंसक): वह पुरुष जो असमर्थ हो गया हो, यानी हाथ के अलावा स्त्री के साथ संभोग करने में सक्षम न हो।

عنین پایا ہے کہ مجھ تک نہیں پہنچتا ہے اور یہ امر قاضی موصوف کے نزدیک ثابت ہو گیا جس طریق سے ثابت ہوا کرتا ہے پس میں نے موافق شرع کے جو اُس نے عنین کے حق میں واجب کیا ہے کہ وقت خصومت سے ایک سال تک مہلت دے دی جائے بدیں امید کہ شاید وہ اس مدت میں جماع کرنے پر قادر ہو جائے اس کو دونوں کے حساب سے موافق اختیار اکثر مشائخ کے ایک سال کی مہلت اس تحریر کی تاریخ سے جو روزِ خصومت ہے بالحال صحیح دے دی اور مرد مذکور کی حجت کے واسطے اس تحریر کا حکم کیا واقع تاریخ فلاں سنہ فلاں پھر جب مہلت کی تاریخ سے سال تمام ہو گیا اور شوہر نے دعویٰ کیا کہ مدتِ تا جیل میں اُس نے عورت مذکورہ سے جماع کر لیا ہے اور عورت نے اس سے انکار کیا پس اگر نکاح کے وقت عورت مذکورہ باکرہ ہو تو موافق مذکورہ بالا کے قاضی اُس کو عورتوں کو دکھلائے گا پس اگر انہوں نے کہا کہ یہ باکرہ ہے تو ثابت ہوگا کہ مرد مذکور نے اُس سے جماع نہیں کیا ہے پس قاضی اُس عورت کو اختیار دے گا کہ تیرا جی چاہے اس مرد کے ساتھ رہ یا جدائی کرالے اور اگر عورتوں نے کہا کہ یہ ثیبہ ہے تو قسم سے شوہر کا قول قبول ہوگا پس شوہر سے قسم لی جائے گی کہ اُس نے اُس عورت کے ساتھ جماع کیا ہے جیسا کہ گزرا پس اگر وہ قسم کھا گیا تو عورت مذکورہ کو خیار نہ ہوگا اور اگر قسم سے انکار کیا تو عورت مذکورہ کو خیار ہوگا۔

محضر ــہ در دفع ایں دعویٰ۔ اس مرد نے جو حاضر ہوا اُس عورت پر جس کو حاضر لایا ہے بطور دفعیہ عورت مذکورہ دعویٰ کیا کہ یہ عورت اپنے اس دعویٰ میں کہ یہ مرد عنین ہے اور تفریق کا مطالبہ کیا ہے بعد گزرنے مدت مہلت کے پس مدت مہلت گزرنے کے بعد یہ عورت تفریق کے مطالبہ میں مبطل ہے کیونکہ اس نے قاضی کی مہلت دینے کے بعد اس مرد کے ساتھ رہنا اختیار

کیا ہے اور عنین ہونے پر اپنی زبان سے برضامندی صحیح راضی ہوئی ہے یا یوں کہے کہ میں نے مدتِ مہلت کے اندر اس سے جماع کر لیا ہے اور اس بات کا اس عورت مذکورہ نے اقرار کیا ہے۔

محضر ــہ دعویٰ نسب ایک عورت کے پاس ایک لڑکا ہے وہ ایک مرد پر دعویٰ کرتی ہے کہ یہ لڑکا اُس کا بیٹا اس مرد سے ہے اس کی فراش سے درحالیکہ دونوں میں نکاح قائم تھا اس کو جنتی تھی اور اس مرد سے اُس کا کھانا و کپڑا طلب کرتی ہے یا ایک مرد کے پاس ایک لڑکا ہے وہ ایک عورت پر دعویٰ کرتا ہے کہ یہ لڑکا اُس کا بیٹا اس عورت کے پیٹ سے ہے کہ عورت اُس کے فراش سے در حالیکہ دونوں میں نکاح قائم تھا جنتی تھی اور عورت اس سے انکار کرتی ہے۔ یا ایک عورت کے پاس ایک لڑکا ہے وہ دعویٰ کرتی ہے کہ یہ میرا بیٹا اس میرے شوہر سے ہے اور شوہر اس پر منکر ہے پس یہ سب دعویٰ صحیح ہیں اور جاننا چاہئے کہ پدری یا مادری کا دعویٰ صحیح ہے خواہ اس دعویٰ کے ساتھ مال ہو یا نہ ہو اور اس کی یہ صورت ہے کہ ایک مرد نے دوسرے مرد پر دعویٰ کیا کہ میں اس مرد کا باپ ہوں یا دعویٰ کرے کہ میں اس مرد کا بیٹا ہوں اور یہ مرد اس سے منکر ہو پس دعویٰ صحیح ہے حتیٰ کہ اگر مدعی نے اپنے دعویٰ پر گواہ قائم کئے تو قاضی اُس کے دعویٰ کی سماعت کرے گا اور اُس کے گواہوں پر مد علیہ پر حکم کر دے گا اور اسی طرح مادری کا دعویٰ بھی بدون دعویٰ مال کے صحیح ہے حتیٰ کہ اگر کسی عورت نے ایک مرد پر دعویٰ کیا کہ میں اس کی ماں ہوں اور گواہ قائم کئے تو قاضی اُس کے گواہ قبول کرے گا اور اس کے گواہوں پر حکم دے دے گا کہ یہ عورت اس مد علیہ کی ماں ہے۔

---

۱ عنین مرد از کار رفتہ یعنی بجز دست کے جماع عورت پر قادر نہ ہو ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 31 | Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat (Book of Legal Documents and Records)

Case of Legal Record ✩ In a case where a woman has a boy and claims against her husband that "this son is from this husband." The claimant appeared and brought Amr. Then Hinda claimed against Amr that this boy in Hinda's lap—pointing to him—is the son of this Amr, born of his bed while the marriage between them was established and Hinda had given birth to him. After this, if she wishes, she may also claim that the provision of food and clothing for this child is obligatory upon Amr, or if she wishes, she may choose not to make this claim.

Case of Legal Record ✩ In a case where a man has a minor child and claims that "this child is my son from this woman's womb." Amr appeared and brought Hinda with him. Then Amr claimed against Hinda that "this child with me"—pointing to him—"is my son from this woman, born of my bed while we were married." After this, if he wishes, he may state that it is obligatory for this woman to nurse him, or he may choose not to mention it.

Case of Legal Record ✩ A claim by a mature man against another man that "I am his son." Zaid appeared and brought Amr. Then Zaid claimed against Amr that Zaid is the son of Amr; Zaid's mother, so-and-so daughter of so-and-so, bore him from Amr's bed while the marriage between them was established.

Case of Legal Record ✩ One man claimed against another that "the claimant is his father." This Amr, the one appearing, claimed against this Zaid whom he brought that Amr is Zaid's father and Zaid is Amr's son, born of Amr's bed from his wife so-and-so daughter of so-and-so while the marriage was established—write till the end. A claim of being a brother, uncle, full nephew, or full grandson is not valid except in a situation where the claim of lineage is accompanied by a claim for property; for example, if the claimant is alone and claims brotherhood or unclehood against someone to seek maintenance for himself. Another scenario is a claim of a will from the deceased in favor of the defendant's brothers.

Wasiyat (Bequeathal/Will) ✩ The scenario is that Zaid appeared and brought Amr. Then Zaid claimed against Amr that "a certain deceased person had appointed Amr as his executor (Wasi) to settle his affairs after death and left such-and-such amount from his estate with him, and the said deceased had bequeathed such-and-such amount of property for all the brothers of Hamid bin Khalid." Hamid bin Khalid are three brothers: Shuaib, Hamid, and Zaid (the claimant). Therefore, it is obligatory

upon Amr to give Zaid his share from this bequeathed property, which amounted to so much. Then, demand an answer from the defendant. The defendant acknowledges the deceased's will and being the executor but denies Zaid being the brother of Shuaib and Hamid. Another scenario is a woman claiming that her husband made her divorce conditional upon her speaking to Hamid's brother, whereas the said husband spoke to Zaid. This is mentioned in "Al-Dhakhira".

(1) Then the husband denies that Zaid is his brother, so he (the claimant) proves it. 12

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ५ | ३१ | किताबुल महाज़िर वस-सिजिल्लात

सूरत-ए-महज़र ☆ जब एक औरत के पास लड़का हो और वह अपने शौहर पर दावा करे कि यह मेरा बेटा इस शौहर से है। हाज़िर होने वाली (हिंदा) आई और अम्र को हाज़िर लाई, फिर इस हिंदा ने इस अम्र पर दावा किया कि यह लड़का जो हिंदा की गोद में है और उसकी ओर इशारा किया, बेटा इस अम्र का है जो उसके बिस्तर (निकाही ताल्लुक) पर पैदा हुआ जबकि दोनों में निकाह कायम था, हिंदा ने इसे जना था। फिर इसके बाद अगर चाहे तो यह भी दावा करे कि और इस अम्र पर इस बच्चे का खाना और कपड़ा वाजिब है और अगर चाहे तो यह दावा न करे।

सूरत-ए-महज़र ☆ जब मर्द के पास छोटा बच्चा हो और वह दावा करे कि यह बच्चा मेरा बेटा इस औरत के पेट से है। अम्र हाज़िर हुआ और अपने साथ हिंदा को हाज़िर लाया, फिर अम्र ने इस हिंदा पर दावा किया कि यह बच्चा जो मेरे पास है और उसकी ओर इशारा किया, यह मुझसे इस औरत का बेटा है जबकि हम दोनों में निकाह था, मेरे बिस्तर पर पैदा हुआ। फिर इसके बाद चाहे यह बयान करे कि इस औरत पर वाजिब है कि इसको दूध पिलाए और चाहे तो ज़िक्र न करे।

सूरत-ए-महज़र ☆ बालिग़ मर्द का एक मर्द पर दावा करना कि मैं उसका बेटा हूँ। ज़ैद हाज़िर हुआ और अम्र को हाज़िर लाया फिर इस ज़ैद ने इस अम्र पर दावा किया कि यह ज़ैद इस अम्र का बेटा है, इस ज़ैद की माँ फलां बिन्त-ए-फलां ने इसे अम्र के निकाह में रहते हुए जना था।

सूरत-ए-महज़र ☆ एक मर्द ने दूसरे पर दावा किया कि यह मुद्दई (दावा करने वाला) उसका बाप है। इस अम्र हाज़िर होने वाले ने इस ज़ैद पर जिसे वह हाज़िर लाया है दावा किया कि यह अम्र इस ज़ैद का बाप है और यह ज़ैद इस अम्र का बेटा है, अम्र के बिस्तर से उसकी बीवी फलां बिन्त-ए-फलां के पेट से पैदा हुआ जबकि दोनों में निकाह कायम था, अंत तक लिखे। और भाई या चाचा या सगा भतीजा या सगा पोता होने का दावा सही नहीं है सिवाय उस सूरत के कि इस नसब (वंश) के दावे के साथ माल का दावा हो, जैसे मुद्दई अकेला हो और वह किसी व्यक्ति पर भाई या चाचा होने का दावा करे और अपने लिए खर्च का मुद्दई हो, और इसकी एक दूसरी सूरत है कि प्रतिवादी (मुद्दालैह) के भाइयों के लिए मृतक की ओर से वसीयत का दावा करे।

वसीयत ☆ सूरत यह है कि ज़ैद हाज़िर हुआ और अम्र को हाज़िर लाया फिर इस ज़ैद ने इस अम्र पर दावा किया कि फलां मृतक ने इस अम्र को वसी (उत्तराधिकारी) नियुक्त किया था कि उसकी मृत्यु के बाद उसके कामों को ठीक करे और अपने छोड़े हुए माल में से इतना इस व्यक्ति के पास छोड़ा, और

मृतक ने हामिद बिन खालिद सभी भाइयों के लिए इतने माल की वसीयत की थी, और हामिद बिन खालिद तीन भाई हैं: शुएब, हामिद और ज़ैद यही मुद्दई। अतः इस अम्र पर वाजिब है कि इस वसीयत के माल में से ज़ैद का हिस्सा उसे दे दे, और वह इतना माल हुआ। फिर प्रतिवादी से जवाब माँगे, फिर प्रतिवादी मृतक की वसीयत का और अपने वसी होने का इकरार करे और ज़ैद के शुएब और हामिद के भाई होने से इंकार करे। और इसकी एक दूसरी सूरत है कि औरत दावा करे कि शौहर ने मुझ पर तलाक होना इस पर निर्भर किया था कि अगर हामिद के भाई से बात करूँजबकि शौहर ने ज़ैद से बात की है। यह 'ज़खीरा' में है।

(1) फिर शौहर इस बात से इंकार करे कि ज़ैद उसका भाई है, फिर वह साबित करता है। १२

صورتِ محضر ✩ جب کہ ایک عورت کے پاس لڑکا ہو اور وہ اپنے شوہر پر دعویٰ کرتی ہو کہ یہ میرا بیٹا اس شوہر سے ہے دہندہ حاضر ہوئی اور عمرو کو حاضر لائی پھر اس ہندہ نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ یہ لڑکا جو ہندہ کی گود میں ہے اور اُس کی طرف اشارہ کیا بیٹا اس عمرو کا ہے کہ اس کے فراش پر درحالیکہ دونوں میں نکاح قائم تھا ہندہ جنتی تھی پھر اس کے بعد اگر چاہے تو یہ بھی دعویٰ کرے کہ اور اس عمرو پر اس طفل کا کھانا و کپڑا واجب ہے اور اگر چاہے یہ دعویٰ نہ کرے۔

صورتِ محضر ✩ جب کہ مرد کے پاس صغیر بچہ ہو وہ دعویٰ کرے کہ یہ بچہ میرا بیٹا اس عورت کے پیٹ سے ہے۔ عمرو حاضر ہوا اور اپنے ساتھ ہندہ کو حاضر لایا پھر عمرو نے اس ہندہ پر دعویٰ کیا کہ یہ طفل جو میرے پاس ہے اور اُس کی طرف اشارہ کیا یہ مجھ سے اس عورت کا بیٹا درحالیکہ ہم دونوں میں نکاح تھا میرے فراش سے جنتی ہے پھر اس کے بعد چاہے یہ بیان کرے کہ اس عورت پر واجب ہے کہ اس کو دودھ پلایا دے اور چاہے ذکر نہ کرے۔

صورتِ محضر ✩ مرد بالغ کا ایک مرد پر دعویٰ کرنا کہ میں اس کا بیٹا ہوں۔ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا پھر اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ یہ زید اس عمرو کا بیٹا ہے اس زید کی ماں فلانہ بنت فلاں اس کو اس عمرو کے فراش سے درحالیکہ دونوں میں نکاح قائم تھا جنتی ہے۔

صورتِ محضر ✩ ایک مرد نے دوسرے پر دعویٰ کیا کہ یہ مدعی اُس کا باپ ہے۔ اس عمرو حاضر شوندہ نے اس زید پر جس کو حاضر لایا ہے دعویٰ کیا کہ یہ عمرو اس زید کا باپ ہے اور یہ زید

اس عمرو کا بیٹا ہے عمرو کے فراش سے اُس کی بیوی فلانہ بنت فلاں کے پیٹ سے درحالیکہ دونوں میں نکاح قائم تھا پیدا ہوا ہے آخر تک تحریر کرے اور بھائی یا چچا یا سگا بھتیجا یا سگا پوتا ہونے کا دعویٰ صحیح نہیں ہے الا اُس صورت میں کہ اس دعوئی نسب کے ساتھ مال کا دعویٰ ہو مثلاً مدعی تنہا ہو اور وہ کسی شخص پر بھائی یا چچا ہونے کا دعویٰ کرے اور اپنے واسطے نفقہ کا مدعی ہو اور اس کی ایک دوسری صورت ہے کہ برادران مدعاعلیہ کے واسطے متوفی کی طرف سے وصیت کا دعویٰ کرے۔

وصیت ☆ صورت یہ ہے کہ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا پھر اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ فلاں میت نے اس عمرو کو وصی کر دیا تھا کہ بعد اُس کی وفات کے اُس کے کام کی درستی کرے اور اپنے ترکہ میں سے اس قدر اس شخص کے پاس چھوڑا اور میت مذکور نے حامد بن خالد سب بھائیوں کے واسطے اس قدر مال کی وصیت کر دی تھی اور حامد بن خالد تین بھائی ہیں شعیب و حامد و زید یہی مدعی پس اس عمرو پر واجب ہے اس مال وصیت میں سے زید کا حصہ اس کو دے دے اور وہ اس قدر مال ہوا پھر مدعاعلیہ سے جواب کا مطالبہ کرے پس مدعاعلیہ مذکور وصیت میت کا اور اپنے وصی ہونے کا اقرار کرے اور زید کے شعیب و حامد کے بھائی ہونے سے انکار کرے اور اس کی ایک دوسری صورت ہے کہ عورت دعویٰ کرے کہ شوہر نے مجھ پر طلاق واقع ہونا اس پر معلق کیا تھا اگر حامد کے بھائی سے خود کلام کرے حالانکہ شوہر مذکور نے زید سے کلام (1) کیا ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

(1) پس شوہر اس بات سے انکار کرے کہ زید اس کا بھائی ہے پس وہ ثابت کرتا ہے ۱۲

Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat (34) Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10

Legal Document (Mahzar) ☆ Claim of patronage (wala) through manumission. Zaid died, and then Amr came and claimed that the deceased was a slave manumitted by his father, Khalid, during his (Khalid's) lifetime and good health. He claimed the inheritance of the deceased, stating that he is the son of the manumittor and has no other heir. Some of our scholars (Mashaikh) have issued a fatwa declaring this claim invalid (fasid), while others have declared it valid. The correct view is that the claim is invalid because the claimant did not state in his claim that his father was the owner on the day of manumission. Manumission by a non-owner is void. Similarly, if a person claims ownership of a slave, and the slave provides witnesses that a certain person manumitted him, the judgment will be in favor of the claimant's ownership. However, if the slave's witnesses testify that the person manumitted him while being his owner, the slave's witnesses will be accepted. This issue is mentioned in "Da'wa al-Asl".

Legal Document (Mahzar) ☆ Case of a defensive claim (daf'iyah). The scenario is that Zaid claimed ownership of a slave currently in Amr's possession, stating he bought the slave from Khalid bin Bakr on a specific date and year. Amr denied this. Zaid then produced witnesses for his claim, making a judgment in his favor necessary. Amr then filed a defensive claim against Zaid's suit, asserting that Khalid bin Bakr (from whom Zaid claims to have acquired ownership) had voluntarily admitted one year before Zaid's alleged purchase that the slave belonged to his brother, Shuayb bin Bakr. Shuayb bin Bakr confirmed this admission. Amr further claimed he purchased the slave from the aforementioned Shuayb bin Bakr, thereby rendering Zaid's claim against him void. All the jurists (muftis) unanimously replied that this defense is valid. Subsequently, a question was asked whether Zaid has the right to demand from the defendant (Amr) details of when and where that admission occurred. The muftis again unanimously agreed that the judge (Qadi) should not trouble Amr with providing such details, as he has already stated the necessary fact that the admission took place before the date of purchase. This is recorded in "Fusul al-Ustrushani".

Legal Document (Mahzar) ☆ **Regarding the establishment of residuary inheritance ('asobat) The translator said** ☆ In Sharia, an 'asaba' (residuary heir) is an heir for whom no specific share is fixed; they take the remainder after those with prescribed shares (dhawu al-furud) have received theirs. If they are the sole heir, they take everything. Now, let us hear the account from the book. In the court of Bukhara,

a man appeared before a certain judge and stated his name as Ahmad bin Amr bin Abdullah bin Amr. He brought another person with him who stated his name was Abu Bakr bin Muhammad bin Amr bin Abdullah bin Amr. He filed a claim against Abu Bakr, stating that Sa'd bin Ahmad bin Abdullah bin Amr has passed away, leaving behind the following heirs: a wife, Sa'da bint Fulan bin Fulan; a daughter named Sa'ada bint Sa'd; and his paternal cousin (the claimant himself), because he is the son of Amr and the deceased Sa'd was the son of Ahmad. Ahmad was the father of the deceased and Amr is the father of the claimant. Both are full brothers, being the children of the same father, Abdullah bin Amr. The deceased left behind in his estate this Abu Bakr bin...

किताब अल-मुहाज़िर वल-सिजिल्लात (34) फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10

महज़र ☆ दावा विला-ए-इताका (मुक्ति का दावा)। ज़ैद मर गया, फिर अम्र आया और उसने दावा किया कि यह मृतक मेरे पिता ख़ालिद का आज़ाद किया हुआ है, जिसे मेरे पिता ने अपने स्वास्थ्य और जीवनकाल के दौरान आज़ाद किया था। मुझे इस मृतक की विरासत चाहिए क्योंकि मैं उसे आज़ाद करने वाले का बेटा हूँ और मेरे सिवा उसका कोई दूसरा वारिस नहीं है। हमारे कुछ विद्वानों (मशाईख) ने इस दावे के अमान्य (फ़ासिद) होने का फ़तवा दिया है और कुछ ने इसके सही होने का फ़तवा दिया है। सही बात यह है कि यह दावा अमान्य है क्योंकि वादी (मुद्दई) ने अपने दावे में यह नहीं बताया कि उसका पिता आज़ादी के दिन उस गुलाम का मालिक था। किसी गैर-मालिक द्वारा आज़ाद करना शून्य (बातिल) होता है। इसी कारण, यदि कोई व्यक्ति किसी गुलाम पर अपनी मिल्कियत का दावा करे और गुलाम गवाह पेश कर दे कि फलां व्यक्ति ने उसे आज़ाद कर दिया है, तो वादी के पक्ष में मिल्कियत का फैसला दिया जाएगा। लेकिन यदि गुलाम के गवाहों ने यह कहा कि फलां व्यक्ति ने उसे उस समय आज़ाद किया जब वह उसका मालिक था, तो गुलाम के गवाह स्वीकार किए जाएंगे। यह मसला 'दावा-अल-अस्ल' में वर्णित है।

महज़र ☆ दावा दफ़िया (बचाव का दावा)। इसकी सूरत यह है कि ज़ैद ने अम्र के कब्ज़े वाले गुलाम के संबंध में दावा किया कि मैंने इसे ख़ालिद बिन बक्र से फलां तारीख और फलां साल में खरीदा है। कब्ज़ा रखने वाले (काबिज़) ने इससे इनकार किया। फिर ज़ैद ने अपने दावे पर गवाह पेश किए, जिससे उसके पक्ष में फैसला होना अनिवार्य हो गया। तब अम्र ने ज़ैद के दावे के बचाव (दफ़िया) में यह दावा किया कि तुम जिससे मिल्कियत हासिल होने का दावा कर रहे हो, यानी ख़ालिद बिन बक्र, उसने तुम्हारी खरीद की तारीख से या तुम्हारी खरीद से एक साल पहले अपनी इच्छा से यह स्वीकार (इकरार) किया था कि यह गुलाम मेरे भाई शुएब बिन बक्र की मिल्कियत और हक है, और शुएब इब्न बक्र ने उसके इकरार की पुष्टि की थी। मैंने यह गुलाम उसी शुएब बिन बक्र से खरीदा है, इसलिए तुम्हारा दावा मुझ पर अमान्य है। सभी मुफ्ती ने सर्वसम्मति से उत्तर दिया कि यह बचाव सही है। इसके बाद पूछा गया कि क्या ज़ैद को यह अधिकार है कि वह अम्र से उस इकरार के स्थान और महीने का विवरण मांगे? मुफ़्तियों ने सर्वसम्मति से उत्तर दिया कि काजी अम्र को ऐसा विवरण देने के लिए मजबूर नहीं करेगा, क्योंकि उसने आवश्यक जानकारी दे दी है कि इकरार खरीद की तारीख से पहले हुआ था। यह विवरण 'फुसूल उस्तुरुशनी' में वर्णित है।

महज़र ☆ असबियत (Residuary Heirs) साबित करने के संबंध में अनुवादक ने कहा ☆ शरीयत में 'अस्बा' वह वारिस है जिसका कोई निश्चित हिस्सा नहीं होता। जिनका हिस्सा निर्धारित है, उन्हें देने के बाद जो बचता है, वह सब उसे मिल जाता है। यदि वह अकेला वारिस हो, तो सब कुछ ले लेता है। अब पुस्तक का विवरण सुनें। बुखारा की अदालत में एक व्यक्ति आया और बताया कि उसका नाम अहमद बिन अम्र बिन अब्दुल्ला बिन अम्र है। वह अपने साथ एक और व्यक्ति लाया जिसने बताया कि उसका नाम अबू बक्र बिन मुहम्मद बिन अम्र बिन अब्दुल्ला बिन अम्र है। उसने अबू बक्र पर दावा किया कि साद बिन अहमद बिन अब्दुल्ला बिन अम्र की मृत्यु हो गई है और उसके वारिस ये हैं: एक उसकी पत्नी सादा बिन्त फलां बिन फलां, एक बेटी मुसम्मात सादा बिन्त साद, और एक उसके चाचा का बेटा (यानी वादी), क्योंकि वादी अम्र का बेटा है और मृतक साद अहमद का बेटा है। अहमद मृतक का पिता है और अम्र वादी का पिता है। ये दोनों एक ही पिता अब्दुल्ला बिन अम्र की संतान और सगे भाई हैं। मृतक ने अपनी संपत्ति में इस अबू बक्र बिन...

محضر ☆ دعویٰ ولاء عتاقہ۔ زید مر گیا پھر عمرو آیا اور دعویٰ کیا کہ یہ میت میرے والد خالد کا آزاد کیا ہوا ہے کہ اس کو میرے والد نے اپنی صحت و حیات میں آزاد کیا ہے اور اس میت کی میراث مجھے چاہیے ہے اس واسطے کہ میں اس کے آزاد کرنے والے کا بیٹا ہوں میرے سوائے اس کا کوئی اور وارث نہیں ہے پس ہمارے بعض مشائخ نے اس دعویٰ کے فاسد ہونے کا فتویٰ دیا ہے اور بعض نے اس کی صحت کا فتویٰ دیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ یہ دعویٰ فاسد ہے اس واسطے کہ مدعی نے اپنے دعویٰ میں یہ بیان نہیں کیا کہ اس کا باپ آزاد کرنے کے روز اس کا مالک تھا اور غیر ملک کا آزاد کرنا باطل ہوتا ہے اسی واسطے اگر کسی شخص نے ایک غلام پر اپنے مملوک ہونے کا دعویٰ کیا اور غلام نے گواہ قائم کیے کہ فلاں شخص نے اس کو آزاد کر دیا ہے تو مدعی ملک کے واسطے حکم دیا جائے گا اور اگر غلام کے گواہوں نے کہا کہ فلاں نے اس کو آزاد کیا در حالیکہ اس کا مالک تھا تو غلام کے گواہ مقبول ہوں گے اور یہ مسئلہ دعویٰ الاصل میں مذکور ہے۔

محضر ☆ دعویٰ دفعیہ اس کی صورت یہ ہے کہ زید نے عمرو کے مقبوضہ غلام کی نسبت دعویٰ کیا کہ میں نے اس کو خالد بن بکر سے تاریخ فلاں سنہ فلاں میں خریدا ہے اور قابض نے اس سے انکار کیا پھر زید نے اپنے دعویٰ پر گواہ قائم کیے پس اس کے موافق حکم ہونا لازم آیا پس عمرو نے زید کے دعویٰ کے دفعیہ میں یہ دعویٰ کیا کہ تو جس کی طرف سے ملک حاصل ہونے کا دعویٰ کرتا ہے یعنی خالد بن بکر اُس نے تیرے خرید کی تاریخ سے یا تیرے خرید سے ایک سال پہلے بطوع خود یہ اقرار کیا ہے کہ یہ غلام میرے بھائی شعیب بن بکر کی ملک و حق ہے اور شعیب ابن بکر نے اُس کے اقرار کی تصدیق کی ہے اور میں نے یہ غلام اسی مقرر لہ شعیب بن

بکر سے خریدا ہے پس اس سبب سے تیرا دعویٰ مجھ پر باطل ہے۔ پس سب مفتیوں نے بالاتفاق جواب لکھا کہ یہ دفعیہ صحیح ہے پھر اس کے بعد استفتاء کیا گیا کہ آیا زید کو یہ اختیار ہے کہ مدعی دفعیہ یعنی عمرو سے اس اقرار کا بیان وقت طلب کرے کہ کہاں ہوا تھا اور کس مہینہ میں ہوا تھا پس قاضی اُس کو اس کے بیان کی تکلیف دے گا تو بھی جواب سب مفتیوں کے متفق ہوئے کہ قاضی اس کو ایسی تکلیف نہ دے گا اس واسطے کہ اُس نے ایک بار جس قدر ضرورت تھی بیان کر دیا کہ تیری خرید کی تاریخ سے پہلے اقرار کیا ہے یہ فصول اشتروشنی میں ہے۔

محضر ☆ در اثبات عصبہت قال المترجم ☆ فقط عصبہ شرع میں وہ وارث ہے جس کا کوئی حصہ مقرر نہیں ہے بعد ان لوگوں کے جن کا حصہ مفروض ہے جو باقی رہتا ہے وہ سب لے لیتا ہے اور اگر تنہا ہوتا ہے تو سب لے لیتا ہے اب بیان کتاب سننا چاہئے قال مجلس قضاہ کورہ بخارا میں فلاں قاضی کے سامنے ایک شخص آیا اور بیان کیا کہ اس کا نام احمد بن عمرو بن عبد اللہ بن عمرو ہے اور اپنے ساتھ ایک شخص کو لایا جس نے بیان کیا کہ اُس کا نام ابوبکر بن محمد بن عمرو بن عبد اللہ بن عمرو ہے اس نے ابوبکر بن محمد بن عمرو پر دعویٰ کیا کہ سعد بن احمد بن عبد اللہ بن عمرو نے وفات پائی اور جو وارث چھوڑے ہیں وہ یہ ہیں ایک اُس کی بیوی سادہ بنت فلاں بن فلاں ہے اور ایک دختر مسماۃ سعادہ بنت سعد ہے اور ایک اُس کے چچا کا بیٹا یہی مدعی ہے کیونکہ یہ عمرو کا بیٹا ہے اور سعد متوفی احمد کا بیٹا ہے اور احمد اس متوفی کا باپ اور عمرو اس مدعی کا باپ دونوں ایک باپ کی اولاد سگے بھائی ہیں کہ دونوں کا باپ عبد اللہ بن عمرو ہے اور متوفی مذکور نے ترکہ میں اس ابوبکر بن

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 33 | Book of Documents and Records

Muhammad bin Amr left twelve Nishapuri dinars at his death, and by the divine obligations set by Allah Almighty, this property became the inheritance of his heirs. Accordingly, one-eighth share is for the wife, one-half for the daughter, and the remainder is for this paternal cousin. Abu Bakr bin Muhammad bin Amr is aware of this; therefore, it is mandatory for him to give the claimant his portion, which amounts to nine shares out of twenty-four. When the demand was made and a response to the claim was sought, the defendant replied in Persian: "I have no knowledge regarding the inheritance rights of this claimant." Subsequently, the claimant produced several individuals, stating they were his witnesses, and requested me to hear their testimony. I accepted his request, attended to them (identifying them as so-and-so), and they provided their testimony.

Decree (Sijill) ☆ This is the claim. Thus says the Qazi: Record it continuously as previously described until the statement of the witnesses' testimony is reached. Then write that after the claimant's assertion and the defendant's denial, these witnesses testified before me with consistency in both words and meaning, based on a text read out to them. The content of that text is: "I bear witness that the son of Sa'd bin Ahmad Amr bin Abdullah has passed away, and the surviving heirs are his wife Sarah bint [So-and-so], his daughter Sa'ada, and this claimant, Ahmad bin Amr bin Abdullah bin Amr, his paternal cousin." Pointing towards the claimant, it was stated that he was the son of Amr, while the deceased Sa'd was the son of Ahmad. Amr (the claimant's father) and Ahmad (the deceased's father) were paternal brothers, both sons of Abdullah bin Amr. We know of no heirs other than these three. The witnesses delivered their testimony as required. The decree should be written until the final judgment, stating that Ahmad bin Amr requested a formal ruling and a written decree as proof of his right. I granted his request, sought divine guidance (Istikhara), and delivered the judgment in the court of Bukhara in the presence of both parties. I ruled that based on the testimony of these just witnesses, it is proven that Sa'd bin Ahmad died leaving his wife, daughter, and this paternal cousin as heirs. This decree is made final and enforceable.

In another case where the claimant is the son of the deceased's paternal cousin: Mahmud bin Zahir appeared, bringing another person, and claimed that Amr bin Muhammad had died, leaving this claimant as the sole heir (the son of a paternal cousin). The fathers/grandfathers were brothers sharing the same father, Abdullah bin Amr. The person brought to court holds the deceased's estate of Nishapuri

dinars, which now belong to the claimant by inheritance. When the defendant was asked for a response, he replied in Persian: "Regarding the inheritance..." [Text ends].

मोहम्मद बिन अम्र के पास बारह दीनार निशापुरी छोड़े हैं और उनकी मृत्यु से यह संपत्ति उन वारिसों के लिए अल्लाह तआला के फ़राएज़ (अनिवार्य नियमों) के अनुसार विरासत बन गई। चुनाँचे पत्नी के लिए आठवाँ हिस्सा, पुत्री के लिए आधा हिस्सा और शेष इस चचेरे भाई के लिए हुआ। अबू बकर बिन मोहम्मद बिन अम्र को इसका ज्ञान है, अतः उन पर यह अनिवार्य है कि वे इस वादी (दावेदार) को उसका हिस्सा, जो चौबीस अंशों (सहाम) में से नौ अंश होता है, दे दें। फिर उनसे इसका तकाज़ा किया गया और उनके दावे का उत्तर माँगा गया, तो प्रतिवादी ने फ़ारसी में उत्तर दिया (कि मुझे इस वादी की विरासत के अधिकार का कोई ज्ञान नहीं है)। फिर इस वादी ने कुछ व्यक्तियों को प्रस्तुत किया और कहा कि ये मेरे गवाह हैं और मुझसे प्रार्थना की कि मैं उनकी गवाही सुनूँ। अतः मैंने उनकी प्रार्थना स्वीकार कर उनकी ओर ध्यान दिया और वे फ़लाँ और फ़लाँ हैं, फिर उन लोगों ने गवाही दी।

सिजिल्ल (दस्तावेज़/अभिलेख) ☆ यह दावा है। फ़लाँ काज़ी (न्यायाधीश) कहता है—इसे इसी प्रकार लिखते जाएँ जैसा पहले वर्णित किया गया है, जब तक कि गवाहों की गवाही का बयान न आ जाए। फिर लिखे कि वादी के दावे और प्रतिवादी के इनकार के बाद, इन गवाहों ने मेरे पास गवाही दी जो शब्दों और अर्थों में एक जैसी थी। उस दस्तावेज़ का सारांश यह है: "मैं गवाही देता हूँ कि इब्न साद बिन अहमद अम्र बिन अब्दुल्ला की मृत्यु हुई और उनके वारिसों में उनकी पत्नी सारा बिन्त फ़लाँ, पुत्री सआदा, और यह वादी अहमद बिन अम्र बिन अब्दुल्ला बिन अम्र, जो उनके चचेरे भाई हैं, शेष रहे।" वादी की ओर संकेत करते हुए कहा गया कि अम्र का पुत्र था, और मृतक साद अहमद का पुत्र था। अम्र (वादी का पिता) और अहमद (मृतक का पिता) सगे भाई थे जिनका पिता अब्दुल्ला बिन अम्र था। इन तीनों के अतिरिक्त हम किसी अन्य वारिस को नहीं जानते। गवाहों ने अपनी गवाही वैसे ही दी जैसे दी जानी चाहिए। सिजिल्ल को आदेश तक इसी प्रकार लिखा जाए जब तक कि यह न लिखा जाए कि वादी अहमद बिन अम्र ने साक्ष्य के आधार पर निर्णय और सिजिल्ल की प्रति की माँग की। मैंने प्रार्थना स्वीकार की, अल्लाह से इस्तखारा (भलाई की दुआ) की और निर्णय दिया। बुखारा के न्यायालय में दोनों पक्षों की उपस्थिति में मैंने आदेश दिया कि न्यायपूर्ण गवाहों के आधार पर यह सिद्ध होता है कि साद बिन अहमद की मृत्यु हुई और उनके वारिसों में उनकी पत्नी, पुत्री और यह चचेरा भाई (वादी) शामिल हैं। यह निर्णय अंतिम (मुबरम) और प्रभावी कर दिया गया।

यदि वादी मृतक के चचेरे भाई का पुत्र हो, तो स्थिति यह है कि महमूद बिन ज़ाहिर उपस्थित हुआ और उसने हसन बिन अली के विरुद्ध दावा किया कि अम्र बिन मोहम्मद की मृत्यु हो गई है और उसका एकमात्र वारिस यह वादी है जो उसके चचेरे भाई का पुत्र है। मृतक के पिता और वादी के दादा सगे भाई थे। प्रतिवादी के पास मृतक की संपत्ति के दीनार हैं जो वादी की विरासत हैं। प्रतिवादी से जब जवाब माँगा गया तो उसने फ़ारसी में कहा (कि मुझे विरासत का...)

محمد بن عمرو کے پاس بارہ دینار نیشاپوری چھوڑے ہیں اور اس کی موت سے یہ مال اُن وارثوں کے واسطے بفرائض اللہ تعالیٰ میراث ہو گیا چنانچہ بیوی کے واسطے آٹھواں حصہ اور دختر کے واسطے نصف اور باقی اس چچا زاد بھائی کے واسطے ہوا اور اس ابو بکر بن محمد بن عمرو کو اس کا علم ہے پس اس پر واجب ہے کہ اس مدعی کو اُس کا حصہ اس میں سے جو چوبیس سہام میں سے نو سہام ہوتے ہیں دے دے پھر اُس سے اس کا مطالبہ کیا اور اپنے دعوئی کا جواب مانگا پس مدعا علیہ نے فارسی میں جواب دیا (کہ مرا از میراث خوارگی ایں مدعی علم نیست) پھر اس مدعی نے چند نفر حاضر کئے اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں اور مجھ سے درخواست کی کہ اُن کی گواہی کی سماعت کروں پس میں نے اس کی درخواست منظور کر کے اُن کی طرف توجہ کی اور وہ فلاں و فلاں ہیں پس ان لوگوں نے گواہی دی۔

سجل ☆ این دعویٰ۔ فلاں قاضی کہتا ہے۔ برابر لکھتا جائے۔ جس طرح پہلے بیان کیا گیا ہے یہاں تک کہ گواہوں کی گواہی کا بیان آئے پس لکھے کہ پھر اس مدعی کے دعوئی و انکار اس مدعا علیہ و درخواست اس مدعی کے بعد ان گواہوں نے میرے پاس گواہی دی کہ جو متفق الالفاظ والمعانی ایک نسخہ سے تھی جو اُن کو پڑھ کر سنایا گیا تھا اور مضمون اس نسخہ کا یہ ہے کہ گواہی مید ہم کہ ابن سعد بن احمد عمرو بن عبد اللہ بمرد و ازوے میراث خوار ماند زن وے سارہ بنت فلاں بن فلاں و دختر سعادہ و ابن عم ایں مدعی احمد بن عمرو بن عبد اللہ بن عمرو پسر عم وے از روئے پدر بدانگہ ایں احمد ۔ اور اس مدعی کی طرف اشارہ کیا۔ پسر عمرو بود و آن سعد متوفی پسر احمد بود و عمرو پدر این مدعی یا احمد پدر این متوفی برادران پدری بودند پدر ایشان عبد اللہ بن عمرو۔ بجز ایشان ہر سہ میراث خوار دیگر نمیدانیم پس گواہوں نے یہ گواہی جس طرح ادا کرنی

چاہئے ہے ادا کی اور سجل کو برابر تا حکم لکھتا جائے جس طرح معلوم ہے یہاں تک کہ اس قول تک پہنچے کہ پھر مجھ سے اس مدعی احمد بن عمرو بن عبد اللہ نے اس کے موافق جو میرے نزدیک ثابت ہوا ہے حکم اور اس کی تحریر سجل مع گواہی کر دینے کے اپنی حجت ہونے کے واسطے مانگا پس میں نے اس کی درخواست منظور کی اور اللہ تعالیٰ سے استخارہ کیا یعنی توفیق خیر مانگی یہاں تک کہ اس لکھنے تک پہنچے کہ میں نے اس مدعی احمد بن عمرو بن عبد اللہ بن عمرو کے واسطے اس مدعا علیہ ابو بکر بن محمد بن عمرو پر در حالیکہ دونوں متخاصمین میری مجلس قضا واقع کورۂ بخارا میں حاضر تھے رو برو حکم دیا کہ میرے نزدیک بگواہی ان گواہانِ عادل کے یہ ثابت ہوا کہ سعد بن احمد بن عبد اللہ بن عمرو نے وفات پائی اور ثابت ہوا کہ اُس نے وارثوں میں سے باپ کی طرف سے چچا زاد بھائی یہ مدعی اور اپنی بیوی سارہ بنت فلاں اور اپنی دختر مسماۃ سعادہ چھوڑی ہے ایسا حکم دیا کہ وہ مبرم کر دیا اور ایسی قضاء کو وہ نافذ کردی پھر آخر تک بدستور معلوم سجل کو ختم کرے اور اگر مدعی میت کے چچا زاد بھائی کا بیٹے ہو تو صورت محضریہ ہے کہ محمود بن ظاہر بن احمد بن عبد اللہ بن عمرو بن علی حاضر ہوا اور اپنے ساتھ ایک شخص کو حاضر لایا اُس نے بیان کیا کہ اُس کا نام حسن بن علی بن عبد اللہ بن عمرو ہے پھر اس حاضر ہونے والے اس شخص پر جس کو حاضر لایا ہے یہ دعویٰ کیا کہ عمرو بن محمد بن عبد اللہ بن عمرو نے وفات پائی اور وارثوں میں ایک چچا زاد بھائی کا بیٹا یہی مدعی چھوڑا جو پسر ظاہر بن احمد ہے اور عمر و متوفی ابن محمد ہے اور محمد والد متوفی ہذا اور احمد اس مدعی اک دادا دونوں ایک باپ کے بیٹے دونوں بھائی ہیں کہ دونوں کا باپ عبد اللہ بن عمرو ہے اور اس متوفی کا سوائے اس کے جو حاضر ہوا ہے کوئی وارث نہیں ہے اور یہ شخص جس کو حاضر کیا ہے اس کے پاس اس متوفی کے ترکہ میں اس قدر دینار نیشاپوری ہیں اور یہ دینار ہائے مذکورہ اس کی موت سے اس حاضر ہونے والے کے واسطے میراث ہو گئے اور یہ شخص جس کو حاضر

لایا ہے اس کو یہ حال معلوم ہے پس اس شخص پر جس کو حاضر لایا ہے واجب ہے کہ یہ سب دینار اس مدعی کو ادا کر دے پھر اس مدعا علیہ سے اس کا مطالبہ کیا اور اپنے دعوئی کا جواب مانگا پس اُس نے فارسی میں جواب دیا (کہ مرا از میراث۔۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (34) Book of Records and Registers

(The inheritance status of this claimant is unknown to me) i.e., I have no knowledge regarding the inheritance rights of this claimant. Then the claimant brought several persons and stated that they are his witnesses. Write the rest as usual until the end.

Sijill (Judicial Record) ☆ The procedure for this claim is according to what is mentioned above. If the claimant is the great-grandson of his paternal first cousin, the form of the record is as follows: Muhammad bin Mahmood bin Zahir bin Ahmad bin Abdullah bin Amr bin Ali appeared and brought a person who stated his name is Hassan bin Ali bin Abdullah. The claimant filed a case against this person, asserting that Amr bin Abdullah bin Amr bin Ali passed away, leaving only his paternal first cousin's great-grandson as his heir, who is this very person appearing. This is because the claimant is the son of Mahmood bin Zahir, and Zahir (the claimant's grandfather) was the son of Ahmad. The deceased Amr and Ahmad (the claimant's great-grandfather) were brothers, sons of the same father, Abdullah bin Amr bin Ali. The deceased has no heir other than this claimant. The deceased left a certain amount of Nishapuri gold dinars with the person brought to court, which became the claimant's inheritance upon death, a fact known to that person. Therefore, it is obligatory upon him... write until the end as previously established.

Sijill (Judicial Record) ☆ This claim also follows the method of the aforementioned Sijill. If the defendant, in defense against the claimant's suit, argues that the claimant previously admitted to being among the *Dhu al-Arham* (distant kindred/cognates), this will serve as a rebuttal to the claimant's assertion of *Asubah* (agnatic inheritance), as a legal contradiction would otherwise arise.

Mahzar (Minutes of Proceedings) ☆ Claim of Original Freedom (*Hurriyat al-Asl*): This means the claimant is originally free. An "originally free person" is one whose slavery (*Riqiyat*) was never established at any time. In the judicial council of Bukhara, before Judge [So-and-so], a man appeared and stated his name is Zaid bin Amr al-Makhzumi (describe his physical appearance fully). He brought with him a man named Bakr bin Khalid. Zaid claimed against Bakr that he is of free origin, conceived while his parents were free, as he is the son of Amr al-Makhzumi (a free man) and his mother, Hind bint Shuaib, was also originally free. Zaid was born to parents who were both free and never subject to slavery. He claimed Bakr bin Khalid is wrongfully attempting to enslave him despite knowing his status. When asked for a response, Bakr replied in Persian: "This person who has come is my property, he is my slave, I have no

knowledge of his freedom." Then Zaid presented witnesses... I accepted the request to hear them, and they provided valid testimony. The content of that testimony is as follows... write until the end as usual.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 (34) किताबुल महाज़िर वल सिजिल्लात

ख़्वारगी-ए-इन् मुद्दई इल्म नेस्त) यानी मुझे इस मुद्दई की मीरास ख़्वारगी (उत्तराधिकार स्थिति) का इल्म नहीं है फिर मुद्दई चंद नफ़र लाया और बयान किया कि मेरे गवाह हैं आख़िर तक बदस्तूर मालूम लिखे।

सिजिल ☆ इस दा'वे का तरीक़ा मज़कूर-ए-बाला के अनुसार है और अगर मुद्दई उसके चचाज़ाद भाई के पोते का बेटा (पिसर का पिसर) हो तो उसके महज़र (वृत्तांत) की सूरत यह है कि मोहम्मद बिन महमूद बिन ज़ाहिर बिन अहमद बिन अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अली हाज़िर हुआ और अपने साथ एक व्यक्ति को लाया जिसने बयान किया कि उसका नाम हसन बिन अली बिन अब्दुल्लाह है। अतः इस उपस्थित होने वाले ने उस व्यक्ति पर जिसे वह साथ लाया है दा'वा किया कि अम्र बिन अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अली का देहांत हो गया और वारिसों में केवल अपने पितृपक्ष के चचाज़ाद भाई के पोते को छोड़ा है, जो यही उपस्थित व्यक्ति है। क्योंकि यह उपस्थित व्यक्ति महमूद बिन ज़ाहिर का पुत्र है, और ज़ाहिर इस मुद्दई का दादा, अहमद का पुत्र है। और अम्र (मृतक) तथा अहमद (मुद्दई के दादा के पिता) दोनों एक ही पिता के पुत्र और भाई हैं, क्योंकि दोनों के पिता अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अली हैं। और मृतक का इस उपस्थित व्यक्ति के सिवा कोई वारिस नहीं है। मृतक ने नक़द धन में इतने निशापुरी दीनार उस व्यक्ति के पास छोड़े हैं जिसे वह साथ लाया है, और यह धन उसकी मृत्यु के बाद इस उपस्थित व्यक्ति के लिए विरासत हो गया है और जिस व्यक्ति को लाया गया है उसे इसका ज्ञान है। अतः उस पर वाजिब है... आख़िर तक पूर्वानुसार लिखें।

सिजिल ☆ इस दा'वे का तरीक़ा भी उपरोक्त सिजिल के अनुसार है। यदि प्रतिवादी (मुद्दअ लैह) ने इस स्थिति में मुद्दई के दा'वे के बचाव (दफ़ईया) में यह दा'वा किया कि इस मुद्दई ने पहले स्वीकार किया है कि वह 'ज़वी-अल-अर्हाम' (मातृपक्षीय संबंधी) में से है, तो यह मुद्दई के'असूबत' (पितृपक्षीय उत्तराधिकार) के दा'वे का खंडन होगा, क्योंकि इसमें विरोधाभास उत्पन्न होता है।

महज़र ☆ दा'वा-ए-हुर्रियत-उल-अस्ल (मूल स्वतंत्रता का दावा): अर्थात् मुद्दई मूलतः स्वतंत्र (हुर्र) है। मूल स्वतंत्र उसे कहते हैं जिसकी कभी दासता (रक़्क़ियत) सिद्ध न हुई हो। बुख़ारा नगर की न्यायिक सभा (मज्लिस-ए-क़ज़ा) में क़ाज़ी फ़लाँ के सामने एक व्यक्ति उपस्थित हुआ और बताया कि उसका नाम ज़ैद बिन अम्र मख़ज़ूमी है (उसका पूरा हुलिया दर्ज करें)। वह अपने साथ एक व्यक्ति बकर बिन ख़ालिद को लाया। ज़ैद ने बकर पर दा'वा किया कि वह (ज़ैद) मूलतः स्वतंत्र है और उसकी उत्पत्ति

स्वतंत्रता की अवस्था में हुई है, क्योंकि वह अम्र मख़ज़ूमी का पुत्र है जो स्वतंत्र था, और उसकी माँ हिंदा बिन्त शुऐब भी मूलतः स्वतंत्र थी। ज़ैद अपने उन माता-पिता के वैवाहिक संबंध से उत्पन्न हुआ है जो दोनों स्वतंत्र हैं, और उन पर कभी दासता लागू नहीं हुई। बकर बिन ख़ालिद जानते हुए भी उसे अन्यायपूर्ण तरीके से दास बनाना चाहता है। जब बकर से जवाब मांगा गया तो उसने फ़ारसी में उत्तर दिया: "यह जो आया है मेरी संपत्ति है, मेरा दास है, मुझे इसकी स्वतंत्रता का ज्ञान नहीं है।" फिर ज़ैद ने गवाहों को पेश किया... मैंने उनकी गवाही सुनी और उन्होंने प्रमाणित साक्ष्य दिए। इसका सारांश यह है... आख़िर तक पूर्वानुसार लिखें।

خوارگی این مدعی علم نیست) یعنی مجھے اس مدعی کی میراث خوارگی کا علم نہیں ہے پھر مدعی چند نفر لایا اور بیان کیا کہ میرے گواہ ہیں آخر تک بدستور معلوم لکھے۔

سجل ☆ اس دعویٰ کا بطریق مذکور بالا کے ہے اور اگر مدعی اُس کے چچا زاد بھائی کے پسر کا پسر ہو تو اُس کے محضر کی صورت یہ ہے کہ محمد بن محمود بن ظاہر بن احمد بن عبداللہ بن عمرو بن علی حاضر ہوا اور اپنے ساتھ ایک شخص کو لایا جس نے بیان کیا کہ اُس کا نام حسن بن علی بن عبداللہ ہے پس اس حاضر ہونے والے نے اس شخص پر جس کو حاضر لایا ہے دعویٰ کیا کہ عمرو بن عبداللہ بن عمرو بن علی نے وفات پائی اور وارثوں میں فقط اپنے پدری چچا زاد بھائی کے پسر کا پسر چھوڑا ہے وہ یہی ہے جو ظاہر ہوا ہے اس واسطے کہ یہ حاضر ہونے والا پسر محمود بن ظاہر ہے اور ظاہر اس مدعی کا دادا پسر احمد ہے اور عمر ومتوفی اور احمد اس مدعی کے دادا کا باپ دونوں ایک باپ کے بیٹے بھائی ہیں کہ دونوں کا باپ عبداللہ بن عمرو بن علی ہے اور متوفی مذکور کا کوئی وارث سوائے اس حاضر ہونے والے کے نہیں ہے اور اس متوفی مذکور نے مال نقدی میں اس قدر دینار نیشاپوری اس شخص کے پاس جس کو حاضر لایا ہے چھوڑے ہیں اور یہ دنیا اُس کی موت سے اس حاضر ہونے والے کے واسطے میراث ہو گئے اور اس شخص کو جس کو حاضر لایا ہے اس کا علم ہے پس اس پر واجب آخر تک بدستور سابق لکھے۔

سجل ☆ اس دعویٰ کا بھی بطریق سجل مذکورہ بالا ہے اور اگر مد علیہ نے اس صورت میں دعویٰ مدعی کے دفعیہ میں یہ دعویٰ کیا کہ اس مدعی نے پہلے اقرار کیا ہے کہ وہ ذوی الارحام

میں سے ہے تو یہ دعویٰ مدعی کے دعویٰ عصوبت کا دفعیہ ہوگا اس واسطے کہ تناقض لازم آتا ہے۔

محضر ☆ دعویٰ حریۃ الاصل ۔ یعنی مدعی اصلی حر ہے اور اصلی حر اُس کو کہتے ہیں جس میں کسی وقت رقیت ثابت نہیں ہوئی مجلس قضاء شرفہ اللہ تعالیٰ واقع کورہ بخارا میں قاضی فلاں کے سامنے ایک مرد حاضر ہوا اور بیان کیا کہ اس کا نام زید بن عمرو مخزومی ہے اور یہ شخص نو جوان ہے اُس کا تمام حلیہ ذکر کر دے اور اپنے ساتھ ایک مرد کو لایا جس نے بیان کیا کہ میرا نام بکر بن خالد ہے پس اس زید بن عمرہ نے اس بکر بن خالد پر دعویٰ کیا کہ یہ زید بن عمرہ حر الاصل ہے اور اس کا نطفہ حالت حریت میں اقرار پایا ہے کیونکہ یہ زید جو حاضر ہوا ہے عمرو مخزومی کا بیٹے ہے اور عمرو مخزومی حر الاصل تھا اور اُس کی ماں ہندہ بنت شعیب ہے وہ بھی اصلی حرہ تھی اور یہ زید اپنے والدین کے فراش سے جو دونوں حر ہیں متولد ہوا ہے اس پر یا اس کے ہر دو والدین پر کبھی بھی رقیت اس دم تک طاری نہیں ہوئی ہے اور یہ بکر بن خالد اس زید مذکور سے ناحق استرقاق واستبعاد چاہتا ہے باوجودیکہ یہ اس امر مذکور سے آگاہ ہے پس اس بکر بن خالد پر واجب ہے کہ اس خواہش سے اپنا ہاتھ کوتاہ کرے پھر اس سے اُس کا مطالبہ کیا اور جواب دعویٰ طلب کیا پس اُس نے فارسی میں جواب دیا کہ ایں حاضر آمدہ ملک من است در قیق من است مرا از آزادی وی علم نیست پھر اس زید بن عمرو نے چند نفر کو حاضر کیا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں اور مجھ سے ان کے گواہی کی سماعت کی درخواست کی اور وہ فلاں و فلاں و فلاں ہیں پس میں نے اُس کی درخواست کو منظور کر کے گواہون سے گواہی چاہی پس انہوں نے شہادت صحیحہ صفقہ اللفظ والمعنی ایک نسخہ سے جو اُن کو پڑھ کر سنایا گیا ادا کی اور اس نسخہ کا مضمون یہ ہے پس آخر تک بدستور لکھے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 35 | Kitab al-Muhadir wa al-Sijillat (Book of Legal Documents and Registers)

Sijill (Judicial Decree) In such a claim: After writing the header of this Sijill according to custom, transcribe the entire statement of the claim and the contents of the Mahzar (testimony document), including the names of witnesses and the words of testimony. After that, write the preamble of 'Istikhara' (seeking divine guidance), stating that I have decreed in favor of this Zaid bin Amr against Bakr bin Khalid that this Zaid bin Amr, along with his parents, is freeborn by origin. No status of slavery has ever applied to him or his parents. I further order Bakr bin Khalid to withdraw his hand from him and desist from demanding the conditions of slavery from him.

Mahzar (Document of Testimony) Claiming manumission against a possessor due to his act of freeing the slave: This Zaid, who is present, has claimed against Amr, who has been brought forth, that this Zaid was once the owned and enslaved property (Mamluk and Marquq) of this Amr. Subsequently, Amr, in a state of sound health and mind with full legal capacity, voluntarily, solely for the sake of Allah the Almighty and seeking His pleasure, granted a valid and effective manumission without any compensation. Consequently, Zaid is free as of today, and Amr is aware of this fact. Therefore, Amr's demand for service from this Zaid or his claim of slavery against him is void and baseless. It is mandatory for him to restrain himself from Zaid and cease interference. Then, a response was sought from him.

Sijill (Judicial Decree) After drafting such a claim in the aforementioned manner, when it reaches the point of the decree, after the Istikhara, write: Based on the testimony of the named witnesses, I have decreed for this Zaid against Amr that Zaid is free and master of himself. Due to the stated reasons, he is not the slave or subordinate of anyone. The reason is that Amr himself freed him. Amr's claim of slavery against him is null and void. Conclude the Sijill.

Mahzar (Document of Testimony) Claiming freedom due to manumission granted by someone other than the possessor: This appearing Zaid has claimed against Amr, who was brought forth, that this Zaid was the owned and enslaved property of Khalid bin Bakr, under his possession and control. Khalid bin Bakr, fearing divine punishment and seeking Paradise and rewards in the afterlife and the pleasure of Allah solely for His sake, freed this Zaid from his own pure wealth and property. Due to said manumission, Zaid became free and is free from this day. This Amr, despite knowing this fact, continues to extract slave-like service from Zaid through

oppression and transgression. It is, therefore, mandatory for him to restrain his hand. Continue writing in this manner until the end.

Sijill (Judicial Decree) Continue writing such a claim in the same manner as before until reaching the decree. Then, after the Istikhara, write: I have decreed for this Zaid against Amr that Zaid is free and master of himself. By virtue of the stated reason, he is not the slave of anyone. The reason is that Khalid bin Bakr freed him from his pure wealth and property. Amr's claim of slavery against him is null and void, and he must withdraw his hand from him. Write everything until the end.

---

1. The editor stated: Thereafter, no defense from Bakr shall be accepted in the sense that the plaintiff be made a slave. 2. 'Marquq' and 'Mamluk' have the same meaning, i.e., 'slave'.

सिजिल्ल (न्यायिक आदेश) ऐसे दावे में: इस सिजिल्ल के ऊपरी भाग पर अपनी परंपरा के अनुसार दावे की इबारत और 'महज़र' (गवाही का दस्तावेज़) की पूरी प्रतिलिपि लिखे, गवाहों के नाम और साक्ष्य के शब्द लिखे। इसके बाद इस्तख़ारा (ईश्वरीय मार्गदर्शन की प्रार्थना) के शब्द लिखे कि मैंने इस ज़ैद बिन अम्र के पक्ष में बक्र बिन खालिद पर यह आदेश दिया है कि यह ज़ैद बिन अम्र अपने माता-पिता सहित जन्मजात स्वतंत्र है, उस पर और उसके माता-पिता पर कभी गुलामी की स्थिति नहीं रही। और बक्र बिन खालिद को आदेश दिया कि वह उससे अपना हाथ खींचे और उससे गुलामी की शर्तों का दावा करने से बाज़ रहे।

महज़र (प्रमाणपत्र/गवाही का दस्तावेज़) कब्ज़ा रखने वाले पर उसके द्वारा दास-मुक्ति (इताक़) करने के कारण स्वतंत्रता का दावा करना: इस उपस्थित ज़ैद ने उस अम्र पर, जिसे उपस्थित किया गया है, यह दावा किया कि यह ज़ैद इस अम्र का दास और गुलाम (ममलूक व मरक़ूक) था। फिर इस अम्र ने अपनी पूर्ण मानसिक स्वस्थता और वैध कार्यों की क्षमता की स्थिति में, स्वेच्छा से, केवल अल्लाह की प्रसन्नता और उसकी रज़ा के लिए, बिना किसी बदले के, वैध और प्रभावी दास-मुक्ति प्रदान कर दी और आज से यह ज़ैद स्वतंत्र है, और अम्र को इसकी जानकारी है। अतः अम्र का इस ज़ैद से सेवा की मांग करना या उस पर गुलामी का दावा करना असत्य है, वह हकदार नहीं है। उस पर अनिवार्य है कि वह ज़ैद से हाथ खींचे और हस्तक्षेप बंद करे। फिर उससे उत्तर मांगा गया।

सिजिल्ल (न्यायिक आदेश) ऐसे दावे को पूर्व विधि के अनुसार लिखने के बाद, जब आदेश लिखने की बारी आए, तो इस्तख़ारा के बाद लिखे कि मैंने नामित गवाहों की गवाही के आधार पर ज़ैद के पक्ष में अम्र पर यह आदेश दिया कि यह ज़ैद स्वतंत्र है और स्वयं का स्वामी है। उपरोक्त कारणों से वह किसी का गुलाम या अधीनस्थ नहीं है, और इसका कारण यह है कि इस अम्र ने उसे स्वयं स्वतंत्र किया है। अम्र का उस पर गुलामी का दावा करना अमान्य है। और सिजिल्ल को समाप्त करे।

महज़र (प्रमाणपत्र/गवाही का दस्तावेज़) कब्ज़ा रखने वाले के अतिरिक्त किसी अन्य व्यक्ति द्वारा दास-मुक्ति के कारण स्वतंत्रता का दावा करना: इस उपस्थित होने वाले ज़ैद ने उस अम्र पर, जिसे उपस्थित किया गया है, यह दावा किया कि यह ज़ैद खालिद बिन बक्र का दास और गुलाम था और उसके अधिकार व नियंत्रण में था। खालिद बिन बक्र ने ईश्वरीय दंड के भय से और स्वर्ग की प्राप्ति तथा परलोक के पुण्य व अल्लाह की प्रसन्नता की इच्छा से, केवल अल्लाह के लिए, अपनी शुद्ध संपत्ति

से इस ज़ैद को स्वतंत्र कर दिया। इस दास-मुक्ति के कारण यह ज़ैद स्वतंत्र हो गया और आज से वह स्वतंत्र है। यह अम्र इस बात को जानने के बावजूद ज़ैद से ज़बरदस्ती और अन्यायपूर्ण तरीके से गुलामों जैसी सेवा लेता है। अतः उस पर अनिवार्य है कि वह अपना हाथ खींचे। अंत तक इसी प्रकार लिखे।

सिजिल्ल (न्यायिक आदेश) ऐसे दावे को पिछले तरीके के समान लगातार लिखता जाए यहाँ तक कि आदेश तक पहुँचे। फिर इस्तख़ारा के बाद लिखे कि मैंने इस ज़ैद के पक्ष में अम्र पर यह आदेश दिया कि यह ज़ैद स्वतंत्र है और स्वयं का स्वामी है। उपरोक्त कारण से वह किसी का गुलाम नहीं है, और कारण यह है कि खालिद बिन बक्र ने उसे अपनी शुद्ध संपत्ति से स्वतंत्र कर दिया है। अम्र का उस पर गुलामी का दावा करना अमान्य है और वह अपना हाथ उससे खींचे। अंत तक सब लिखे।

---

१ संपादक ने कहा है कि इसके बाद बक्र का कोई बचाव स्वीकार नहीं किया जाएगा इस अर्थ में कि वादी को गुलाम बनाया जाए। २ 'मरक़ूक' और 'ममलूक' का एक ही अर्थ है, यानी 'गुलाम'।

سجل ایس دعویٰ۔ اس سجل کی پیشانی موافق اپنی رسم کے لکھ کر عبارت دعویٰ نسخہ محضر تمامہ نقل کرے اور اسامی گواہان و الفاظ شہادت لکھے اور بعد تحریر عبارت استخارہ لکھے کہ میں نے اس زید بن عمرو کے واسطے اس بکر بن خالد پر حکم دیا کہ یہ زید بن عمرو خود مع والدین کے حر الاصل ہے اس پر اس کے والدین پر رقیقت طاری نہیں ہوئی اور اس بکر بن خالد کو حکم دیا کہ اُس سے اپنا ہاتھ کوتاہ کرے اور اُس سے احکام رقیقت کا مطالبہ کرنے سے باز رہے۔

محضر قابض پر اُس کے اعتاق کرنے کی وجہ سے عتق کا دعویٰ کرنا۔ اس زید نے جو حاضر ہوا ہے اس عمرو پر جس کو حاضر لایا ہے دعویٰ کیا کہ یہ زید اس عمرو کا مملوک و مرقوق تھا پھر اس عمرو نے اس زید کو اپنی صحت و ثبات عقل بمہ وجوہ جواز تصرفات کی حالت میں بطوعِ خود خالصۃً لوجہ اللہ تعالیٰ وطلب مرضاتہ عتق جائز نافذ بغیر بدل آزاد کر دیا اور یہ زید آج کے روز اس سبب سے آزاد ہے اور اس عمرو کو اس کا علم ہے۔ پس یہ عمرو اس زید سے خدمت لینے کا مطالبہ کرنے اور اُس پر رقیقت کا دعویٰ کرنے میں مبطل ہے محق نہیں ہے پس اس پر واجب ہے کہ اس زید سے ہاتھ کوتاہ کرے اور تعرض چھوڑ دے پھر اس سے جواب کا مطالبہ کیا۔

سجل ایس دعویٰ بطریق سابق تحریر کرنے کے بعد جب حکم لکھنے تک پہنچے تو بعد استخارہ کے لکھے کہ میں نے بگواہی گواہان مسمیان اس زید کے واسطے اس عمرو پر یہ حکم دیا کہ یہ زید آزاد اپنے نفس کا مالک ہے بسبب مذکور کسی کا مملوک تابعدار نہیں ہے اور سبب مذکور یہ ہے کہ اس عمرو نے اس کو خود آزاد کر دیا اور یہ کہ اس عمرو کا اُس پر رقیقت کا دعویٰ کرنا باطل ہے اور سجل کو ختم کردے۔

محضر قابض پر اُس کے سوائے دوسرے کی طرف سے اعتاق کی وجہ سے آزادی کا دعویٰ کرنا اس زید حاضر شوندہ نے اس عمرو پر جس کو حاضر لایا ہے یہ دعویٰ کیا کہ یہ زید مملوک و مرقوق خالد بن بکر کا اُس کے قبضہ و تصرف میں تھا اور خالد بن بکر نے بخوفِ عذاب الہی وطلب جنت و ثواب آخرت ورضائے الہی خالصۃً لوجہ اللہ تعالیٰ اپنے خالص مال و ملک سے اس زید کو آزاد کر دیا اور اس اعتاق مذکور کی وجہ سے یہ زید آزاد ہو گیا اور اسی سبب سے آج کے روزہ آزاد ہے اور یہ عمرو با وجود علم اس بات کے اس زید سے خدمت غلامانہ از راہ ظلم و تعدی لیتا ہے پس اس پر واجب ہے کہ اپنا ہاتھ کوتاہ کرے آخر تک بدستور لکھے۔

سجل ایس دعویٰ بطریق گذشتہ برابر لکھتا جائے یہاں تک کہ حکم تک پہنچے پس بعد استخارہ کے لکھے کہ میں نے اس زید کے واسطے اس عمرو پر یہ حکم دیا کہ یہ زید آزاد اپنے نفس کا مالک ہے بسبب مذکور کے کسی کا غلام نہیں ہے اور سبب مذکور یہ ہے کہ خالد بن بکر نے اس کو اپنے خالص مال و ملک سے آزاد کر دیا ہے اور یہ کہ عمرو کا اُس پر رقیقت کا دعویٰ کرنا باطل ہے اور وہ اپنا ہاتھ اس سے کوتاہ کرے آخر تک سب لکھے۔

---

۱ وقال المحرر ہم پھر بعد اس کے بکر کا کوئی دفعیہ قبول نہ ہو گا اس معنی میں کہ مدعی رقیق بنایا جائے ۱۲ ۲ مرقوق و مملوک کے ایک ہی معنی ہیں یعنی غلام ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (36) Book of Formal Records and Judicial Decrees

Mahzar (Formal Statement of Case)☆ Regarding the proof of servitude (slavery). Zaid appeared and brought with him a man who stated that his name is Kallu Hindustani, and this man is a youth. His complete physical description should be recorded. Then write that Zaid filed a claim against this Kallu, stating that Kallu is the property and slave of Zaid (meaning me), because Zaid is his rightful owner by valid cause, and that this Kallu has defected from his obedience and submission under the laws of servitude. Subsequently, a demand was made from him and a response to the claim was sought, concluding the Mahzar.

Sijil (Judicial Decree)☆ This Claim. Writing everything as per the established custom and after performing Istikhara (seeking divine guidance), record that I have ruled in favor of Zaid against this Kallu Hindustani based on the testimony of the named witnesses. The ruling is that this Kallu Hindustani is the property and slave of Zaid, and that this Kallu is in error for refusing obedience and submission to Zaid under the laws of servitude. I have ordered the said Kallu to obey and submit to Zaid under the laws of servitude. Then conclude the Sijil. It should be noted that before issuing a ruling of servitude and writing its Sijil, it is essential that the defendant be unable to prove his freedom; a ruling or Sijil should not be issued before this condition is met. This is mentioned in the 'Zakheer'.

Mahzar (Formal Statement of Case)☆ Regarding the rebuttal of this claim. There can be many ways to dismiss this claim; one is for the defendant to claim being free-born (Hurriyat al-Asl). The format for this record is as follows: Kallu appeared and brought Zaid with him. In response to the claim Zaid had filed against him—wherein Zaid claimed that Kallu was his property and slave, had exited his obedience, and demanded his service—this Kallu claimed that he is free-born and was conceived in a state of freedom. He stated that his father is Natthu, son of Khairu, and his mother is Jameela, daughter of Imami, son of Maula Bakhsh, both of whom are his original free-born parents. Kallu was born from the legitimate union of these two free parents. Servitude was never imposed upon him or his parents, and Zaid is aware of this. Despite these facts as stated, Zaid seeks servile obedience from Kallu and is untruthful in his claim of servitude. Therefore, it is obligatory for Zaid to desist. A formal demand and application were made, Zaid was questioned, and the Mahzar was concluded.

Sijil (Judicial Decree)☆ This Rebuttal. Write from the beginning as per established custom until reaching the ruling, then write: I have ruled in favor of Kallu against Zaid, based on what was proven to me through Kallu's claim in rebuttal to Zaid's claim of servitude. I decreed that this Kallu is free-born and Zaid's claim of servitude over him is null and void. This proof was established through the testimony of the named witnesses after their integrity was verified by the character assessors of this region. I issued this decree in the presence of both parties (the judgment creditor and judgment debtor) before my court of justice in Bukhara and enforced the judicial order for the validity of it all. I have terminated Zaid's control over Kallu, for whom freedom was decreed. (Meaning Zaid's claim was unjust).

महज़र (औपचारिक वक्तव्य)☆ दास्ता (गुलामी) सिद्ध करने के विषय में। ज़ैद उपस्थित हुआ और अपने साथ एक व्यक्ति को लाया जिसने बताया कि उसका नाम कल्लू हिंदुस्तानी है और यह व्यक्ति युवा है। उसका पूरा हुलिया दर्ज किया जाए, फिर लिखा जाए कि इस ज़ैद ने इस कल्लू पर दावा किया कि कल्लू इस ज़ैद का (अर्थात मेरा) गुलाम और दास है, क्योंकि ज़ैद वैध रूप से उसका स्वामी है, और यह कल्लू गुलामी के नियमों के अनुसार उसकी आज्ञाकारिता से बाहर हो गया है। फिर उससे इसकी मांग की गई और दावे का उत्तर मांगा गया, और महज़र समाप्त कर दिया गया।

सिजिल (न्यायिक डिक्री)☆ यह दावा। पूर्व नियमानुसार सब लिखकर और इस्तखारा (दैवीय मार्गदर्शन) के बाद लिखे कि मैंने इन नामित गवाहों की गवाही के प्रमाण के आधार पर इस ज़ैद के पक्ष में इस कल्लू हिंदुस्तानी पर यह आदेश दिया कि यह कल्लू हिंदुस्तानी इस ज़ैद का गुलाम और दास है, और यह कि यह कल्लू गुलामी के आदेशों में ज़ैद की आज्ञाकारिता से इनकार करने में गलत है। और मैंने उक्त कल्लू को आदेश दिया कि वह गुलामी के नियमों के तहत इस ज़ैद की आज्ञा का पालन करे। फिर सिजिल समाप्त कर दे। और स्पष्ट रहे कि गुलामी का आदेश देने और उसका सिजिल लिखने के लिए यह आवश्यक है कि प्रतिवादी स्वयं को स्वतंत्र सिद्ध करने में असमर्थ हो जाए, और उससे पहले न तो गुलामी का आदेश दिया जाए और न ही सिजिल लिखा जाए। यह 'ज़खीरा' में उल्लिखित है।

महज़र (औपचारिक वक्तव्य)☆ इस दावे के खंडन के विषय में। इस दावे के खंडन के कई तरीके हो सकते हैं, एक यह कि प्रतिवादी स्वयं के जन्मजात स्वतंत्र (हुर्यत-अल-अस्ल) होने का दावा करे। इसके लेखन का स्वरूप यह है कि कल्लू उपस्थित हुआ और ज़ैद को साथ लाया और ज़ैद के उस दावे के जवाब में, जो ज़ैद ने उस पर किया था, दावा किया कि ज़ैद ने उस पर यह दावा किया था कि यह कल्लू उसका गुलाम और दास है और उसकी आज्ञाकारिता से बाहर हो गया है और उसकी सेवा की मांग की थी। अतः इस कल्लू ने ज़ैद के दावे के जवाब में यह दावा किया कि कल्लू जन्मजात स्वतंत्र है और उसका जन्म स्वतंत्रता की अवस्था में हुआ है, क्योंकि उसके पिता नत्थू पुत्र खैरु हैं और उसकी माँ जमीला पुत्री इमामी पुत्र मौला बख्श हैं, और ये दोनों माता-पिता उसके मूल रूप से स्वतंत्र हैं। और यह कल्लू इन दोनों स्वतंत्र माता-पिता के वैध विवाह से उत्पन्न हुआ है। उस पर या उसके माता-पिता पर कभी गुलामी लागू नहीं हुई, और ज़ैद को इसका ज्ञान है। अतः इसके बावजूद, जैसा

कि बयान किया गया है, वह कल्लू से गुलामों जैसी आज्ञाकारिता चाहता है और उस पर गुलामी का दावा करने में वह असत्य पर है। इसलिए उस पर अनिवार्य है कि वह इससे बाज़ आए। फिर इसकी मांग की गई और आवेदन किया गया, फिर ज़ैद से पूछताछ की गई और महज़र समाप्त किया गया।

सिजिल (न्यायिक डिक्री)☆ यह खंडन। प्रारंभ से पूर्व नियमानुसार लिखें, यहाँ तक कि जब आदेश की बारी आए तो लिखें कि मैंने इस कल्लू के लिए इस ज़ैद के विरुद्ध वह सब आदेश दिया जो कल्लू के दावे से ज़ैद के गुलामी के दावे के खंडन में मेरे निकट सिद्ध हुआ है। आदेश दिया कि यह कल्लू जन्मजात स्वतंत्र है और इस ज़ैद का उस पर गुलामी का दावा निराधार है। यह प्रमाण नामित गवाहों की गवाही के बाद हुआ, जब इस क्षेत्र के न्यायधीशों द्वारा उनकी विश्वसनीयता की पुष्टि हो गई। और मैंने यह आदेश उन दोनों पक्षों (जिसके पक्ष में और जिसके विरुद्ध आदेश हुआ) की उपस्थिति में बुखारा स्थित अपनी अदालत में दिया और इस सब की वैधता का न्यायिक आदेश लागू किया। और इस ज़ैद का अधिकार उस कल्लू से, जिसके लिए स्वतंत्रता का आदेश दिया गया है, समाप्त कर दिया। (अर्थात वह अन्याय पर है)।

محضر☆ در اثبات رقت۔ زید حاضر ہوا اور اپنے ساتھ ایک مرد کو لایا جس نے بیان کیا کہ اُس کا نام کلو ہندوستانی ہے اور یہ مرد نوجوان ہے اُس کا سب حلیہ بیان کر دے پھر لکھے کہ اس زید نے اس کلو پر دعویٰ کیا کہ کلو اس زید کا (یعنی میرا) مملوک و مرقوق ہے یہ سبب اس کے کہ زید بسبب صحیح اس کا مالک ہے اور یہ کلو احکام رقیت میں اُس کی تابعداری و فرمانبرداری سے باہر ہو گیا ہے پھر اس سے اس کا مطالبہ کیا اور جواب دعویٰ طلب کیا اور محضر تمام کر دے۔

سجل☆ ایں دعویٰ۔ بدستور سابق سب لکھ کر بعد استخارہ کے لکھے کہ میں نے ان گواہان مسمیان کی گواہی کے ثبوت سے اس زید کے واسطے اس کلو ہندوستانی پر یہ حکم دیا کہ یہ کلو ہندوستانی اس زید کا مملوک و مرقوق ہے اور یہ کہ یہ کلو احکام رقیت میں زید کی تابعداری و فرمانبرداری سے انکار کرنے میں مبطل ہے اور میں نے اس کلو مذکور کو حکم دیا کہ احکام رقیت میں اس زید کی تابعداری و فرمانبرداری کرے پھر سجل کو تمام کر دے اور واضح رہے کہ رقیت کا حکم دینے اور اس کا سجل لکھ دینے میں ضرور چاہئے کہ مدعا علیہ اپنے واسطے حریت ثابت کرنے سے عاجز ہو جائے اور قبل اس کے رقیت کا حکم نہ دے اور نہ سجل تحریر کرے یہ ذخیرہ میں ہے۔

محضر☆ در دفع ایں دعویٰ۔ اس دعویٰ کے دفعیہ کے بہت طریقہ ہو سکتے ہیں ایک یہ کہ مدعا علیہ اپنے واسطے حریۃ الاصل کا دعویٰ کرے اور اُس کے تحریر کی صورت یہ ہے کہ کلو حاضر ہوا اور زید کو ساتھ حاضر لایا اور زید کے دعویٰ کے دفعیہ میں جو زید نے اُس پر کیا ہے دعویٰ کیا اور زید نے اُس پر یہ دعویٰ کیا تھا کہ یہ کلو اُس کا مملوک و مرقوق ہے اُس کی اطاعت سے خارج ہو گیا ہے اور فرمانبرداری کا مطالبہ کیا تھا پس اس کلو نے اُس کے دعویٰ کے دفعیہ

میں جو زید نے اُس پر کیا ہے یہ دعویٰ کیا کہ کلو حر الاصل ہے اور اُس کا نطفہ حالتِ حریت میں قرار پایا ہے کیونکہ اُس کا باپ نتھو ولد خیرو ہے اور اُس کی ماں جمیلہ دختر اما می ولد مولا بخش ہے اور یہ دونوں مادروپدر اُس کے اصلی آزاد ہیں اور یہ کلو ان دونوں والدینِ آزاد کے فراش سے متولد ہوا ہے اُس پر یا اُس کے والدین ان دونوں پر کبھی رقیت طاری نہیں ہوئی اور اس زید کو اس کا علم ہے پس وہ با وجود ایسا حال ہونے کے جو بیان کیا گیا ہے کلو سے تابعداریِ غلامانہ چاہتا ہے اور اُس پر رقیت کا دعویٰ کرنے میں مبطل ہے حق نہیں پس اُس پر واجب ہے کہ اُس سے باز رہے پھر اس کا مطالبہ کیا اور درخواست کی پس زید سے دریافت کیا گیا پھر محضر کو تمام کر دے۔

سجل☆ ایں دفعیہ۔ اوّل سے بدستور سابق لکھے یہاں تک کہ جب حکم تک پہنچے تو لکھے کہ میں نے اس کلو کے واسطے اس زید پر وہ سب جو میرے نزدیک اس زید کے اس کلو پر دعویٰ رقیت کے دفعیہ میں کلو کے دعویٰ سے ثابت ہوا حکم دیا کہ یہ کلو حر الاصل ہے اور اس زید کا اُس پر رقیت کا دعویٰ باطل ہے اور یہ ثبوت بگواہی ان گواہان مسمیان کے بعد ازانکہ اُن کی عدالت تبیعدیل معدلین ایں نواح ظاہر ہوگئی ہے ہوا اور میں نے یہ حکم ان دونوں محکوم بہ اور محکوم علیہ کے حضور میں دونوں کے روبرو اپنی مجلسِ قضا و حکم واقع بخارا میں دیا اور اس سب کی صحت کا حکمِ قضا نافذ کیا اور اس زید کا ہاتھ اس کلو سے جس کے واسطے حریت کا حکم دیا ہے کوتاہ کر دیا اور کلو مذکور سے اُس کی یعنی ناحق پر ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) - 37 - Book of Minutes and Registers

The obligation of obedience was removed, and the judgment debtor, Zaid, was granted the right to recover his purchase price from his seller (provided that Zaid had purchased it from a seller and paid the price in cash to the seller on the day of the contract). Then, complete the register entry. The scholars have stated that whenever there is a need to establish freedom, it is mandatory to do so by way of rebuttal, such that the possessor claims the individual is a slave and owned by him and produces witnesses, after which the individual proves his freedom by way of rebuttal. The second reason is that the defendant claims to have manumitted the individual on behalf of the claimant of that slavery.

Scenario ☆

It is recorded that Kallu appeared and brought Zaid with him. In rebuttal of the claim Zaid made against him, Kallu claimed that he is free, because Kallu was previously Zaid's slave and owned by him, and Zaid, while in a state of full legal capacity for his actions, manumitted him with a valid, lawful, and binding manumission. Kallu became free by virtue of this manumission, and therefore Zaid's demand for his obedience and submission under the laws of slavery is null and void. Complete the minutes.

Decree ☆

The register entry for these minutes is similar to that of the first minutes, but in the ruling, write: "I have decreed this proof that this Kallu is free and the owner of himself due to the aforementioned reason, which is that this Zaid manumitted him. By virtue of this manumission, Kallu has joined the ranks of all free individuals, and Kallu was indeed Zaid's slave on the day of the aforementioned manumission." Complete the register entry. The third reason is that the person against whom the claimant has asserted slavery claims to have been manumitted by someone other than the claimant. The written form of this is: Kallu appeared and brought Zaid. Then Kallu, in rebuttal of Zaid's claim against him, claimed that he was previously the servant and slave of Amr bin Bakr al-Makhzumi, and that Amr, in order to avoid the severe punishment and harsh retribution of Allah Almighty and to attain His pleasure and reward, manumitted this Kallu purely for the sake of Allah Almighty from his own pure property and possession, for free and without compensation, while in a state of health, sound mind, and having full legal capacity for all actions. And today, this Kallu is free due to the aforementioned manumission, etc.

Decree ☆

This minutes is identical to the one mentioned above, but the Qazi (judge) shall write the ruling section as follows: "I have decreed Kallu's freedom for the reason mentioned herein, which is that Khalid bin Bakr al-Makhzumi manumitted him," and he decreed that Kallu was the slave of Khalid bin Bakr al-Makhzumi on the day of manumission. This is recorded in Al-Muhit.

Minutes ☆

Proof of *Mudabbir* (a slave promised freedom after the owner's death) and *Istitlada* (a female slave who has borne her owner's child). If there is a need to establish *tadbir* or *istilad* and it is not possible to prove it against the master because no current right is established against the master, the method of proof is for the master to sell the slave to a buyer. Then the *mudabbir* or *umm al-walad* makes a claim as follows: "This Kallu who is present claimed against Zaid that Kallu was the servant and slave of Amr bin Khalid, who then, without any desire for worldly gain and for the purpose of seeking God's pleasure, purely for the sake of Allah Almighty, from his own pure..."

---

1. *Tadbir*: To make a male or female slave *mudabbir*, i.e., fixing their freedom to a specific time [upon the master's death].
2. Bringing a female slave, whose ownership is proven in fact or in law, into one's disposal in this manner... (For further details, see page: 333).

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) - 37 - किताब अल-महाजिर व अल-सिजिल्लात

आज्ञाकारिता को हटा दिया गया और उस दण्डित जैद को यह अधिकार दे दिया गया कि वह अपने विक्रेता से अपना मूल्य वापस ले ले (बशर्ते कि जैद ने इसे किसी विक्रेता से खरीदा हो और अनुबंध के दिन उस विक्रेता को उसका मूल्य नकद में भुगतान किया हो)। फिर सिजिल (पंजीकरण) को पूरा करे। विद्वानों ने कहा है कि जहाँ भी स्वतंत्रता सिद्ध करने की आवश्यकता हो, वहाँ यह अनिवार्य है कि उसे खंडन के तरीके से सिद्ध किया जाए, इस तरह कि कब्जाधारी उसके दास और गुलाम होने का दावा करे और गवाह पेश करे, फिर दास खंडन के माध्यम से अपनी स्वतंत्रता सिद्ध करे। दूसरा कारण यह है कि प्रतिवादी उस दासत्व के दावेदार की ओर से स्वतंत्र करने का दावा करे।

सूरत (मामला) ☆

लिखित यह है कि कल्लू उपस्थित हुआ और अपने साथ जैद को लाया। कल्लू ने जैद द्वारा उस पर किए गए दावे के खंडन में यह दावा किया कि यह कल्लू स्वतंत्र है क्योंकि कल्लू जैद का दास और गुलाम था और जैद ने अपने कार्यों की पूर्ण वैध क्षमता की स्थिति में एक सही, वैध और प्रभावी मुक्ति (एताक) के माध्यम से उसे स्वतंत्र कर दिया और यह कल्लू इस मुक्ति के कारण स्वतंत्र हो गया और जैद का दासत्व के नियमों के तहत उसकी आज्ञाकारिता और अधीनता की मांग करना निराधार है। और महज़र (कार्यवाही का विवरण) को पूरा करे।

सिजिल (डिक्री) ☆

इस महज़र का सिजिल (पंजीकरण) भी पहले महज़र के सिजिल की तरह है लेकिन आदेश में इस प्रकार लिखे कि "मैने इस सबूत का आदेश दिया कि यह कल्लू उक्त कारण से स्वतंत्र होकर स्वयं का स्वामी है और उक्त कारण यह है कि इस जैद ने उसे स्वतंत्र किया है और यह कल्लू इस मुक्ति के कारण सभी स्वतंत्र लोगों में शामिल हो गया और यह कि कल्लू उक्त मुक्ति के दिन जैद का दास था।" और सिजिल को पूरा करे। तीसरा कारण यह है कि जिस पर वादी ने दासत्व का दावा किया है, वह वादी के अलावा किसी और की ओर से स्वयं के स्वतंत्र किए जाने का दावा करे। इसका लिखित रूप यह है कि कल्लू उपस्थित हुआ और जैद को लाया। फिर कल्लू ने जैद द्वारा उस पर किए गए दावे के खंडन में यह दावा किया कि यह कल्लू पहले अम्र बिन बक्र मखजूमी का गुलाम और दास था और उसने अल्लाह तआला के कठोर दंड और तीव्र यातना से बचने और उसकी प्रसन्नता और पुण्य प्राप्त करने के उद्देश्य से, इस कल्लू को विशुद्ध रूप से अल्लाह तआला के लिए अपनी शुद्ध संपत्ति

और मिल्कियत से बिना किसी बदले के, अपनी स्वास्थ्य और बुद्धि की स्थिरता तथा कार्यों की पूर्ण वैध क्षमता की स्थिति में स्वतंत्र कर दिया। और आज यह कल्लू उक्त मुक्ति के कारण स्वतंत्र है, आदि।

सिजिल ☆

यह महज़र उपरोक्त की तरह ही है लेकिन काज़ी इसमें आदेश के स्थान पर इस तरह लिखेगा कि "मैने इस कल्लू की स्वतंत्रता का आदेश उस कारण से दिया जो इसमें उल्लेखित है और वह यह है कि खालिद बिन बक्र मखजूमी ने उसे स्वतंत्र किया है" और यह आदेश दिया कि कल्लू उस खालिद बिन बक्र मखजूमी का मुक्ति के दिन दास था। यह 'अल-मुहीत' में लिखा है।

महज़र ☆

मुदब्बिर और इस्तिलाद का प्रमाण। यदि तदबीर या इस्तिलाद को सिद्ध करने की आवश्यकता हो और स्वामी पर उसका प्रमाण देना संभव न हो क्योंकि वर्तमान में स्वामी पर उसका कोई अधिकार सिद्ध नहीं होता है, तो इसे सिद्ध करने का तरीका यह है कि स्वामी उसे किसी खरीदार के हाथ बेच दे। फिर मुदब्बिर या उम्म-अल-वलद इस तरह दावा करे कि "इस कल्लू उपस्थित होने वाले ने इस जैद पर यह दावा किया कि यह कल्लू उपस्थित होने वाला अम्र बिन खालिद का गुलाम और दास था, फिर उसने दुनियावी लोभ के बिना और अल्लाह की प्रसन्नता प्राप्त करने के उद्देश्य से विशुद्ध रूप से अल्लाह तआला के लिए अपनी शुद्ध..."

---

1. तदबीर: गुलाम या दासी को मुदब्बिर करना, अर्थात उनकी स्वतंत्रता को किसी समय [स्वामी की मृत्यु] के साथ निश्चित करना।
2. दासी को, जिसकी मिल्कियत (स्वामित्व) वास्तव में या कानूनी रूप से सिद्ध हो, इस तरह अपने अधिकार में लाना... (अधिक विवरण के लिए देखें पृष्ठ: 333)।

فرمانبرداری اٹھانا دور کیا اور اس محکوم علیہ زید کو اختیار دے دیا کہ اپنے بائع سے اپنا ثمن واپس لے (بشرطیکہ زید نے اس کو کسی بائع سے خرید کر بروز عقد اُس کے بائع کو اُس کا ثمن نقد ادا کر دیا ہو) پھر سجل کو تمام کر دے اور مشائخ نے فرمایا کہ جہاں حریت ثابت کرنے کی ضرورت پیش آئے تو واجب ہے کہ اس کا اثبات بطریق دفعیہ ہو بایں طور کہ قابض اُس پر مملوک و مرقوق ہونے کا دعویٰ کرے اور گواہ قائم کرے پھر مملوک بطریق دفع اپنی حریت ثابت کرے۔ وجہ دوم یہ کہ مدعا علیہ اسی رقیت کے مدعی کی طرف آزاد کرنے کا دعویٰ کرے۔

صورت ☆

تحریر یہ ہے کہ کلو حاضر ہوا اور اپنے ساتھ زید کو حاضر لایا اس کلو نے اس زید کے دعوٰی کے دفعیہ میں جو زید نے اس پر کیا ہے یہ دعویٰ کیا کہ یہ کلو آزاد ہے اس واسطے کہ یہ کلو اس زید کا مملوک و مرقوق تھا اور اس زید نے سب طرح اپنے جوازِ تصرفات کی حالت میں باعتاق صحیح جائز نافذ اُس کو آزاد کر دیا اور یہ کلو بجہ اس اعتاق کے آزاد ہو گیا اور یہ زید احکام رقیت میں اُس کی اطاعت و انقیاد کا مطالبہ کرنے میں باطل ہے اور محضر کو تمام کر دے۔

سجل ☆

اس محضر کا سجل بھی بطریق سجل محضر اول کے ہے لیکن حکم میں یوں لکھے کہ میں نے اس ثبوت کا حکم دیا کہ یہ کلو سبب مذکور سے آزاد اپنے نفس کا مالک ہے اور سبب مذکور یہ ہے کہ اس زید نے اس کو آزاد کیا ہے اور یہ کلو بوجہ اس اعتاق کے تمام آزادوں کے ساتھ ملحق ہو گیا اور یہ کہ یہ کلو بروز اعتاق مذکور اس زید کا مملوک تھا اور سجل کو تمام کر دے وجہ سوم آنکہ

جس پر مدعی نے رقیت کا دعویٰ کیا ہے وہ غیر مدعی کی طرف سے اپنے آزاد کرنے کا دعویٰ کرے اس کی صورت تحریر یہ ہے کہ کلو حاضر ہوا اور زید کو حاضر لایا پھر اس کلو نے اس زید پر اس دعویٰ کے دفعیہ میں جو زید نے کلو پر کیا ہے یہ دعویٰ کیا کہ یہ کلو پہلے عمر بن بکر مخزومی کا غلام و مملوک تھا اور اُس نے اللہ تعالیٰ کے عذاب سخت و عقاب شدید سے بچنے اور اُس کی رضامندی و ثواب حاصل کرنے کی غرض سے اس کلو کو خالصۃً بوجہ اللہ تعالیٰ اپنے خالص مال و ملک سے مفت بدون بدل کے اپنی صحت و ثبات عقل و ہمہ وجوہ جوازِ تصرفات کی حالت میں آزاد کیا اور آج یہ کلو اس اعتاق مذکور کے سبب آزاد ہے الیٰ آخرہ۔

سجل ☆

اس محضر کا مثلِ مذکورہ بالا کے ہے لیکن قاضی اس میں حکم کا مقام یوں لکھے گا کہ میں نے اس کلو کی حریت کا حکم اس سبب سے جو اس میں مذکور ہے دیا اور وہ یہ ہے کہ خالد بن بکر مخزومی نے اس کو آزاد کیا ہے اور یہ حکم دیا کہ کلو اُس خالد بن بکر مخزومی کا بروز اعتاق مملوک تھا یہ محیط میں لکھا ہے۔

محضر ☆

اثبات مدبر و استیلا۔ اگر تدبیر و استیلاد کے ثابت کرنے کی ضرورت ہو اور مولیٰ پر اُس کا ثبوت کرنا ممکن نہ ہو سکے اس واسطے کہ فی الحال اُس کا کوئی حق مولیٰ پر ثابت نہیں ہوتا ہے پس اُس کے اثبات کا طریقہ یہ ہے کہ مولیٰ اُس کو کسی مشتری کے ہاتھ فروخت کر دے پھر اس پر مدبر یا ام ولد اس طرح دعویٰ کرے کہ اس کلو حاضر ہونے والے نے اس زید پر دعویٰ کیا کہ یہ کلو حاضر شوندہ عمرو بن خالد کا غلام مملوک تھا پھر اُس نے اس کو بدون طمع حطام دنیاوی کے بفرض تحصیلِ رضاے الٰہی خالصۃً لوجہ اللہ تعالیٰ اپنے خالص

☆ ۱۲ تدبیر غلام یا باندی کو مدبر کرنا یعنی اُن کی آزادی کو کسی وقت کے ساتھ موقت کرنا باندی کو جس کی ملکیت حقیقتہً یا حکماً ثابت ہو اس طرح اپنے تصرف میں لانا..... (تفصیل مزید دیکھئے ص: ۳۳۳)

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) 38 Kitab al-Mahazir wal-Sijjilat

...lawfully designated as a *Mudabbar* (a slave promised freedom upon the master's death) such that he is free after the master's passing, and today this [person] Kallu is his *Mudabbar*. If the claimant is an *Umm al-Walad* (a female slave who has borne her master a child), it should be written that such-and-such *Umm al-Walad* claimed to be the *Umm al-Walad* of Khalid bin Amr, having borne a child within his ownership and bed, and today she is his *Umm al-Walad*. This person, Zaid, wrongfully seeks to keep her in slavery; therefore, it is obligatory upon him to desist. A response was then demanded from him; this is found in *Al-Zahiriyyah*.

Mahzar (Record/Statement) ☆ Claim of *Tadbir*: A person made his slave a *Mudabbar* through absolute *Tadbir* and subsequently passed away, leaving heirs. The heirs denied knowledge of the *Tadbir* status, necessitating the *Mudabbar* to provide witnesses for proof. If a formal record is required, write that Kallu, who is present, filed a claim against Zaid (whom he brought along) stating that Kallu was the owned slave of Zaid's father, Amr bin Khalid. During his lifetime and in a state of full legal capacity, Amr voluntarily and willingly designated Kallu as an absolute *Mudabbar*. Amr bin Khalid has since died, thereby granting Kallu his freedom. Zaid is aware of this; thus, it is mandatory for Zaid to relinquish any future claim over the present Kallu. Et cetera.

Sijill (Judicial Decree) ☆ Regarding this record: Continue writing as per the standard format from the beginning, and at the time of the ruling, write: "Based on the testimony of these named just witnesses, I have ruled in favor of Kallu against Zaid regarding everything proven before me. I decree that Kallu was designated an absolute, unconditional, and valid *Mudabbar* by Zaid’s father, Amr bin Khalid, while Kallu was his owned slave, using his personal estate. Furthermore, Kallu became free upon the death of Amr bin Khalid, and Amr left behind an inheritance of such value that Kallu’s value is covered within one-third of it. Today, Kallu is free, and Zaid has no rightful claim over him based on slavery, except for the right of *Wala* (patronage). This ruling was delivered in the presence of both litigants as a final judgment and has been legally enforced." This is found in *Al-Zakhiroh*.

Sijill (Judicial Decree) ☆ Establishing a Right Against an Absent Party: Judge [Name] states that in his court in the district of Bukhara, a person named Zaid appeared bringing Amr with him. Zaid then filed a claim against Amr, stating that a certain amount of Dinars is owed to him as a valid debt and right (specifying the type and

quality of the Dinars). Thus, it is obligatory for him to settle this obligation. When a response was sought, he denied owing anything. The claimant then brought forward witnesses, identifying them as so-and-so. The claimant and both witnesses stated that these two witnesses were freedmen of Khalid bin Bakr. The claimant requested a hearing of their testimony. Following the claim, the denial by the defendant, and the formal request for testimony by the claimant, the witnesses one after another provided consistent and identical testimony matching the claimant's assertion from a document read to them. Once both had provided the required testimony, the defendant...

1. Istish'had: To seek testimony regarding a claim.

माल व मिल्क से सही तदबीर के साथ मुदब्बर किया कि उसकी मृत्यु के बाद वह आज़ाद है और आज के दिन यह कल्लू उसका मुदब्बर है। और यदि उम्म-ए-वल्द (दासी जिससे संतान हो) वादी हो, तो लिखे कि फ़लां उम्म-ए-वल्द ने दावा किया कि वह खालिद बिन अम्र की उम्म-ए-वल्द है, उसकी मिल्कियत में उसके बिस्तर से बच्चा पैदा हुआ है और आज के दिन वह उसकी उम्म-ए-वल्द है। और यह व्यक्ति ज़ैद उससे नाहक दासता चाहता है, अतः उस पर वाजिब है कि वह उससे अपना हाथ रोक ले, फिर उससे उत्तर की माँग की गई, यह ज़हीरिया में है।

महज़र (रिकॉर्ड) ☆ तदबीर का दावा: एक व्यक्ति ने अपने गुलाम को मुतलक़ (बिना शर्त) तदबीर के साथ मुदब्बर बनाया और उसके बाद मर गया और वारिस छोड़े। वारिसों ने मुदब्बर करने की बात से इनकार किया और मुदब्बर को गवाहों से इसे साबित करने की आवश्यकता हुई। जब महज़र लिखने की ज़रूरत पड़ी तो लिखे कि इस कल्लू ने, जो हाज़िर हुआ है, इस ज़ैद पर जिसे वह साथ लाया है, दावा किया कि यह कल्लू इस ज़ैद के पिता अम्र बिन खालिद का गुलाम था। उसने अपने जीवनकाल में और सभी प्रकार के कानूनी अधिकारों की स्थिति में स्वेच्छा से इसे मुतलक़ मुदब्बर बना दिया। अम्र बिन खालिद मर गया, अतः यह कल्लू मुदब्बर आज़ाद हो गया। ज़ैद इस बात से वाकिफ़ है, इसलिए ज़ैद पर वाजिब है कि वह इस कल्लू पर अपना अधिकार छोड़ दे। अंत तक।

सिज्जल (अदालती आदेश) ☆ इस महज़र को शुरुआत से वैसा ही लिखे और निर्णय सुनाते समय लिखे कि मैंने इन निष्पक्ष गवाहों की गवाही से इस कल्लू के हक में ज़ैद के खिलाफ वह सब कुछ साबित माना है और आदेश दिया है कि कल्लू को ज़ैद के पिता अम्र बिन खालिद ने, जबकि कल्लू उसका दास था, अपनी निजी संपत्ति से सही और बिना शर्त मुदब्बर बनाया था। और यह कि कल्लू अम्र बिन खालिद की मृत्यु के कारण आज़ाद हो गया है। और यह कि अम्र बिन खालिद ने इतनी संपत्ति छोड़ी है कि उसके एक-तिहाई से इस कल्लू की कीमत पूरी होती है। कल्लू आज आज़ाद है और ज़ैद का उस पर दासता के कारण कोई अधिकार नहीं है, सिवाय 'वला' (संरक्षण) के अधिकार के। यह आदेश मैंने दोनों पक्षों की उपस्थिति में दिया है और कानूनी आदेश लागू कर दिया है, यह 'ज़खीरा' में है।

सिज्जल (अदालती आदेश) ☆ अनुपस्थित के विरुद्ध अधिकार सिद्ध करना: काज़ी फ़लां कहता है कि मेरे सामने बुखारा की अदालत में ज़ैद नाम का व्यक्ति हाज़िर हुआ और अपने साथ अम्र को

लाया। ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि उस पर इतने दीनार का ऋण और जायज़ हक वाजिब है (दीनारों के प्रकार का वर्णन करें)। अतः उस पर वाजिब है कि वह इस ऋण से मुक्त हो। उससे जवाब माँगा गया तो उसने इनकार किया कि उस पर कुछ भी बकाया नहीं है। फिर वादी गवाहों को लाया और बताया कि ये मेरे गवाह फ़लां और फ़लां हैं। वादी और दोनों गवाहों ने बताया कि ये दोनों गवाह खालिद बिन बक्र के आज़ाद किए हुए हैं। वादी ने गवाही सुनने का अनुरोध किया। गवाहों ने दावे और इनकार के बाद, एक के बाद एक, सही और एक ही अर्थ वाली गवाही दी, जैसा कि उन्हें पढ़कर सुनाया गया था। जब दोनों ने वैसी गवाही दी जैसी ज़रूरी थी, तो प्रतिवादी...

1. इस्तशहाद: किसी दावे पर गवाही की माँग करना।

مال و ملک سے بتدبیر صحیح مدبر کیا کہ بعد وفات اس کے آزاد ہے اور آج کے روز یہ کلو اس کا مدبر ہے اور اگر ام ولد مدعیہ ہو تو لکھے کہ فلاں ام ولد نے دعویٰ کیا کہ وہ خالد بن عمرو کی ام ولد ہے اس کی ملک میں اس کے فراش سے بچہ جنی ہے اور آج کے روز وہ اس کی ام ولد ہے۔ اور یہ شخص زید اس سے ناحق استرقاق و استعباد چاہتا ہے پس اس پر واجب ہے کہ اس سے اپنا ہاتھ کوتاہ کرے پھر اس سے جواب کا مطالبہ کیا یہ ظہیر یہ میں ہے۔

محضر ☆ دعویٰ تدبیر۔ ایک شخص نے اپنے غلام کو بتدبیر مطلق مدبر کیا اور بعد مدبر کرنے کے مر گیا اور وارث چھوڑے اور وارثوں نے مدبر کرنے کے حال سے واقف ہونے سے انکار کیا اور مدبر کو گواہوں سے اس کے اثبات کی ضرورت ہوئی اور تحریر محضر کی حاجت پیش آئی تو لکھے کہ اس کلو نے جو حاضر ہوا ہے اس زید پر جس کو ساتھ حاضر لایا ہے دعویٰ کیا کہ یہ کلو اس زید کے والد عمرو بن خالد کا غلام مملوک تھا اس نے اپنی زندگی و سب طرح جواز تصرفات کی حالت میں بطوع و رغبت خود بتدبیر مطلق مدبر کر دیا اور عمرو بن خالد اس زید کا والد مر گیا پس یہ کلو مدبر آزاد ہو گیا اور یہ زید اس حالت سے واقف ہے پس اس زید پر واجب ہے کہ اس کلو حاضر آئندہ سے اپنا ہاتھ کوتاہ کرے۔ الی آخرہ۔

سجل ☆ اس محضر۔ ابتدا سے بدستور لکھتا جائے اور بیان حکم کے وقت لکھے کہ میں نے ان گواہان مسمیان عادلان کی گواہی سے اس کلو کے واسطے اس زید پر تمام اس بات کا جو میرے نزدیک ثابت ہوئی ہے حکم دیا کہ اس کلو کو اس زید کے والد عمرو بن خالد نے درحالیکہ یہ کلو اس کا مملوک و مرقوق تھا اپنے خالص مال و ملک سے بتدبیر مطلق صحیح بلا قید مدبر کیا ہے

اور یہ کہ یہ کلو بسبب موت عمرو بن خالد کے آزاد ہو گیا اور یہ کہ اس زید کے والد عمرو بن خالد نے ترکہ کا مال اس زید کے پاس اس قدر چھوڑا ہے کہ جس کی تہائی سے یہ کلو برآمد ہوتا ہے اور یہ کہ کلو آج کے روز آزاد ہے زید کو اس پر بسبب رقیت کے کوئی استحقاق نہیں ہے سوائے سبیل ولاء کے اور یہ حکم میں نے ہر دو متخاصمین کی حاضری میں دونوں کے اوپر بطور مبرم دیا اور حکم قضاء نافذ کر دیا یہ ذخیرہ میں ہے۔

سجل ☆ اثبات حق بر غائب۔ قاضی فلاں کہتا ہے کہ میرے سامنے میری مجلس قضا واقع کورۂ بخارا میں ایک شخص زید حاضر ہوا اور اپنے ساتھ عمرو کو لایا پھر اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ میرے اس شخص پر اس قدر دینار دین لازم و حق واجب بسبب صحیح ہیں (اور دینار ہائے مذکورہ کی نوع و صفت بیان کردے) پس اس پر واجب ہے کہ اس عہدہ سے خارج ہو پس اس سے جواب کا مطالبہ کیا پس اس سے دریافت کیا گیا تو اس نے انکار کیا کہ مجھ پر اس کا کچھ نہیں ہے پھر مدعی مذکورہ مدبر حاضر لایا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں اور وہ فلاں و فلاں ہیں اور مدعی و ہر دو گواہ نے بیان کیا کہ یہ دونوں گواہ خالد بن بکر کے آزاد کردہ ہیں جس نے ان دونوں کو اپنے مملوک ہونے کی حالت میں آزاد کیا ہے اور مدعی نے مجھ سے ان کی گواہی کی سماعت کی درخواست کی پھر ان لوگوں نے بعد دعویٰ مدع و انکار مدعا علیہ و استشہاد مدعی کے ایک نے بعد دوسرے کے گواہی صحیح متفقہ اللفظ و المعنی موافق دعویٰ مدعی کے ایک نسخہ سے جو دونوں کو پڑھ کر سنایا گیا ہے ادا کی اور یہ مضمون اس نسخہ کا تھا پس مضمون نسخہ ہذا بیان کر دے پھر جب دونوں نے گواہی کو جیسا چاہئے ادا کیا تو مدعا علیہ...

۱۔ استشہاد: کسی دعویٰ پر گواہی طلب کرنا ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 --- (39) --- Book of Affidavits and Records

...stated in rebuttal of this testimony that these two witnesses are slaves of Khalid bin Bakr, regarding whom the plaintiff and both witnesses claim that he has manumitted them, whereas this is all false; he did not manumit them. Then I presented this rebuttal to the plaintiff, who stated that both are free; their master, while they were his slaves, manumitted them through a valid act of manumission (it'aq), and I have witnesses to this. I then directed him to produce witnesses to substantiate his claim. He brought several individuals and stated that these are witnesses in support of my claim and requested me to hear their testimony. I heard their testimony, and through it, the freedom (hurriyat) of both witnesses was established before me, proving that both are free by the manumission of Khalid bin Bakr and are eligible to testify (ahl-al-shahadat). Subsequently, the plaintiff sought a judicial ruling from me regarding the freedom of these two witnesses and their eligibility to testify, and based on their testimony, a ruling for the disputed property in his favor. I granted his request and ruled that these two witnesses, through the manumission of Khalid bin Bakr while they were his slaves, are validly free and are eligible to testify. I then ruled for the disputed property against the defendant in favor of the plaintiff based on the testimony of these two witnesses—a final ruling (mubram) and a decree that has been executed—and ordered the record (sijil) to be completed. Once the Qazi (judge) has issued such a ruling, the manumission of both shall also be established against the master, such that even if he appears and denies it, his denial shall not be considered. The slaves will not be required to re-establish witnesses against the master following his denial, because the party against whom testimony was given (the defendant) had claimed the freedom of the aforementioned witnesses against the party for whom testimony was given (the plaintiff), and this claim is valid on his part, as he cannot establish his right against the other without it. The other party denied it, and his denial is also valid, because he cannot rebut this testimony without denying their freedom. The underlying principle is that when a person claims a right against a present party (hazir) which cannot be proven without first proving its cause against an absent party (gha'ib), the present party becomes a litigant (khasm) on behalf of the absent party. Therefore, based on this principle, establishing witnesses against the present party is akin to establishing witnesses against the absent master. This is mentioned in "Al-Muhit".

Record/Affidavit ☆ Regarding the proof of the Punishment for Slander (Hadd al-Qadhf): Zaid appeared and brought Amr, claiming that Amr slandered Zaid in a

manner necessitating a prescribed punishment (Hadd). Therefore, Amr is liable to the eighty lashes of the punishment for slander, etc. If the offense was verbal abuse (shatm) necessitating discretionary punishment (ta'zir), it should be written that Amr verbally abused Zaid, specifying the nature of the abuse that warrants ta'zir. It should say "such and such," then state that according to Shariah, for his admonishment so that he may not repeat it in the future, ta'zir became mandatory upon him. Thereafter, a demand was made of him and a response sought.

Record/Affidavit ☆ Zaid filed a claim against Amr, stating: "You stole from my dirhams a certain amount which was kept at such-and-such a place in that house." Amr is one of the residents of that house. The defendant said to the plaintiff: "If you swear an oath that I stole from your dirhams the amount you claim, I will give you that amount." Consequently, the plaintiff swore an oath on his claim, and the defendant gave him half of it and wrote a document for the remainder. Subsequently, the defendant wished to reclaim the amount he had given; what is the ruling on this? Sheikh Najm al-Din al-Nasafi (may Allah have mercy on him) wrote in reply that if the defendant paid half the amount and undertook the commitment (marginal note on next page) to pay the remaining half by way of settlement (sulh) from the plaintiff, and confessed that "I stole the dirhams," then the remaining dinar is due upon him...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 --- (39) --- किताबुल मुहाज़िर वस्सज्जेलात (अभिलेखों और दस्तावेज़ों की किताब)

...ने इस गवाही के बचाव (दफ़िया) में बयान किया कि ये दोनों गवाह ख़ालिद बिन बक्र के गुलाम (ममलुक) हैं, जिनके बारे में वादी और दोनों गवाह दावा (ज़म) करते हैं कि उसने उन्हें आज़ाद कर दिया है, हालाँकि यह सब झूठ है। उसने इन दोनों को आज़ाद नहीं किया है। फिर मैंने यह बचाव इस वादी पर पेश किया, तो उसने कहा कि ये दोनों आज़ाद हैं; इन दोनों के मालिक ने, जबकि ये दोनों उसके गुलाम थे, सही तरीक़े से आज़ाद (एताक़) कर दिया है, और मेरे पास इसके गवाह हैं। फिर मैंने उसे आदेश दिया कि वह अपने दावे की सच्चाई के लिए गवाह पेश करे। वह कुछ लोगों को लाया और बयान किया कि ये मेरे इस दावे के अनुकूल गवाह हैं और मुझसे उनकी गवाही सुनने का अनुरोध किया। मैंने उनकी गवाही सुनी और मेरे नज़दीक उनकी गवाही से दोनों गवाहों की आज़ादी (हुर्रियत) साबित हो गई कि ख़ालिद बिन बक्र के आज़ाद करने से ये दोनों आज़ाद और गवाही के योग्य (अहल-ए-शहादत) हैं। फिर उक्त वादी ने मुझसे इन दोनों गवाहों की आज़ादी का और दोनों के गवाही के योग्य होने का और इन दोनों गवाहों की गवाही से अपने लिए वादी की संपत्ति का न्यायिक निर्णय माँगा। मैंने उसके अनुरोध को स्वीकार किया और आदेश दिया कि ये दोनों गवाह, ख़ालिद बिन बक्र द्वारा आज़ाद किए जाने के कारण, जबकि वे उसके गुलाम थे, पूर्णतः आज़ाद हैं और दोनों गवाही के योग्य हैं, और इस वादी के लिए इस प्रतिवादी (मद-अलैह) पर इन दोनों गवाहों की गवाही के आधार पर संपत्ति का निर्णय दे दिया। ऐसा आदेश जो अंतिम है और ऐसा निर्णय जो लागू कर दिया गया है, और दस्तावेज़ (सज्जेल) को पूरा कर दे। जब काज़ी ने इस तरह आदेश दिया, तो मालिक के हक़ में भी इन दोनों की आज़ादी साबित हो जाएगी, यहाँ तक कि अगर वह उपस्थित होकर इससे इनकार करे, तो उसके इनकार पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। और गुलाम को उसके इनकार पर दोबारा मालिक के मुक़ाबले गवाह पेश करने की आवश्यकता नहीं होगी। इसलिए कि प्रतिवादी ने वादी पर उक्त गवाहों की आज़ादी का दावा किया है और उसकी ओर से यह दावा सही है, क्योंकि वह प्रतिवादी पर अपना हक़ इसके बिना साबित नहीं कर सकता। और प्रतिवादी ने इससे इनकार किया और उसका इनकार भी सही है, क्योंकि वह इस गवाही को आज़ादी के इनकार के बिना नहीं टाल सकता। और मूल सिद्धांत यह है कि जो व्यक्ति किसी उपस्थित व्यक्ति पर ऐसे अधिकार का दावा करे जिसका प्रमाण किसी अनुपस्थित व्यक्ति पर साबित किए बिना संभव न हो, तो ऐसी स्थिति में जो उपस्थित है, वह अनुपस्थित की ओर से प्रतिवादी (ख़स्म) बन जाता है। अतः इस

सिद्धांत के आधार पर प्रतिवादी पर गवाह पेश करना अनुपस्थित मालिक पर गवाह पेश करने के समान है। यह 'मुहीत' (किताब) में है।

अभिलेख (महज़र) ☆ हद्द-ए-क़ज़्फ़ (अपवाद की सजा) साबित करने के बारे में। ज़ैद हाज़िर हुआ और अम्र को हाज़िर लाया और दावा किया कि इस ज़ैद पर इस अम्र ने क़ज़्फ़ (व्यभिचार का झूठा आरोप) किया है, ऐसा क़ज़्फ़ जो सजा (हद्द) का कारण है। अतः इस अम्र को क़ज़्फ़ की अस्सी कोड़ों की सजा वाजिब है, अंत तक। और अगर उसने अपशब्द (शतम) कहे हों जो ताज़ीर (विवेकाधीन दंड) का कारण हों, तो लिखे कि इस अम्र ने इस ज़ैद को अपशब्द कहे और ऐसे अपशब्दों को जो ताज़ीर का कारण हैं, स्पष्ट करे। फिर कहे कि "ऐसा-ऐसा", फिर लिखे कि शरीयत में उसे चेतावनी देने के लिए ताकि भविष्य में वह ऐसा न करे, उस पर ताज़ीर वाजिब हुई। फिर उससे माँग की और जवाब माँगा।

अभिलेख (महज़र) ☆ ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि "तूने मेरे पैसों (दरहमों) में से इतने दरहम, जो उस घर में फ़लाँ जगह रखे थे, चुराए हैं।" और अम्र उस घर के निवासियों में से है। उस प्रतिवादी ने इस वादी से कहा था कि "अगर तू क़सम खाए कि मैंने तेरे दरहमों में से इतने दरहम, जिनका तू दावा करता है, चुराए हैं, तो मैं तुझे इतने दरहम दे दूँगा।" अतः वादी ने अपने दावे पर क़सम खाई और प्रतिवादी ने उसे उसका आधा दे दिया और शेष के लिए एक दस्तावेज़ लिख दिया। फिर प्रतिवादी ने अपने दिए हुए दरहम वापस लेने चाहे, तो इसका क्या हुक्म है? शेख नजमुद्दीन नसफ़ी (रह.) ने जवाब में लिखा कि अगर प्रतिवादी ने आधी मात्रा दे दी और शेष आधा देने का दावा सुलह (समझौते) के तौर पर वादी से अपने ऊपर वचनबद्धता (अगले पृष्ठ पर हाशिये में) के रूप में ले लिया और यह स्वीकार कर लिया कि मैंने दरहम चुराए हैं, तो उस पर शेष दीनार...

نے اس گواہی کے دفعیہ میں بیان کیا کہ یہ دونوں گواہ مملوک خالد بن بکر کے ہیں جس کی نسبت مدعی اور ہر دو گواہ زعم کرتے ہیں کہ اس نے ان کو آزاد کر دیا ہے حالانکہ یہ سب جھوٹے ہیں اُس نے ان دونوں کو آزاد نہیں کیا ہے پس میں نے یہ دفعیہ اس مدعی پر پیش کیا پس اُس نے کہا کہ یہ دونوں آزاد ہیں ان دونوں کے مولیٰ نے درحالیکہ یہ دونوں اُس کے مملوک تھے باعتاق صحیح آزاد کر دیا ہے اور میرے پاس اس کے گواہ ہیں پس میں نے اُس کو تکلیف دی کہ اپنے صحت دعویٰ کے واسطے گواہ قائم کرے پس وہ چند نفر کو لایا اور بیان کیا کہ یہ میرے اس دعویٰ کے موافق گواہ ہیں اور مجھ سے اُن کی گواہی کی سماعت کی درخواست کی پس میں نے ان کی گواہی کی سماعت کی اور میرے نزدیک اُن کی گواہی سے ہر دو شاہدین کی حریت ثابت ہو گئی کہ باعتاق خالد بن بکر یہ دونوں آزاد اور اہل شہادت ہیں پس مدعی ہذا نے مجھ سے ان دونوں گواہوں کی حریت کا اور دونوں کے اہل شہادت ہونے کا اور بگواہی ان دونوں گواہوں کے اپنے واسطے مال مدعی بہ کا حکم قضا طلب کیا پس میں نے اُس کی درخواست کو منظور کیا اور حکم کیا کہ یہ دونوں گواہ باعتاق خالد بن بکر کے درحالیکہ دونوں اُس کے مملوک تھے باعتاق صحیح آزاد ہیں اور یہ کہ دونوں اہل شہادت ہیں اور اس مدعی کے واسطے اس مدعلیہ پر بگواہی ان دونوں گواہوں کے مال مدعی بہ کا حکم دے دیا ایسا حکم کہ مبرم ہے اور ایسی قضا کہ نافذ کر دی ہے اور سجل کو تمام کر دے پس جب قاضی نے اس طرح حکم دیا تو مولیٰ کے حق میں بھی ان دونوں کا اعتاق ثابت ہو جائے گا حتیٰ کہ اگر اُس نے حاضر ہو کر اس سے انکار کیا تو اُس کے انکار پر التفات نہ کیا جائے گا اور غلام کو اُس کے انکار پر دوبارہ بمقابلہ مولیٰ کے گواہوں کے قائم کرنے کی حاجت نہ ہوگی اس واسطے کہ مشہود علیہ یعنی مدعلیہ نے مشہود علیہ یعنی مدعیہ پر آزادی

گواہان مذکور کا دعویٰ کیا ہے اور اُس کی طرف سے یہ دعویٰ صحیح ہے کیونکہ وہ مشہود علیہ پر اپنا حق بدون اس کے ثابت نہیں کر سکتا ہے اور مشہود علیہ نے اس سے انکار کیا اور اُس کا انکار بھی صحیح ہے اس واسطے کہ وہ اس گواہی کو بدون انکار حریت کے دفع نہیں کر سکتا ہے اور اصل یہ ہے کہ جو شخص کسی حاضر پر ایسے حق کا دعویٰ کرے جس کا اثبات بدون اس کے ممکن نہ ہو کہ وہ اُس کا سبب کسی غائب پر ثابت کرے تو ایسی صورت میں جو حاضر ہے وہ غائب کی طرف سے خصم ہو جاتا ہے پس بنا بر اس اصل کے مشہود علیہ پر گواہ قائم کرنا مثل مولائے غائب پر گواہ قائم کرنے کے ہے یہ محیط میں ہے۔

محضر ☆ در اثبات حد القذف ۔ زید حاضر ہوا اور عمر کو حاضر لایا اور دعویٰ کیا کہ اس زید کو اس عمرو نے قذف کیا ایسا قذف جو موجب حد ہے پس اس عمر کو اسی کوڑے حد قذف کے واجب ہیں الیٰ آخرہ اور اگر شتم کیا ہو جو موجب تعزیر ہو تو لکھے کہ اس عمرو نے اس زید کو شتم کیا اور ایسے شتم کو جو موجب تعزیر ہے معین کرے پس کہا کہ ایسے ایسے پھر لکھے کہ پس شرع میں اس کی تنبیہ کے واسطے کہ آئندہ ایسا نہ کرے اس پر تعزیر واجب ہوئی پس اس سے مطالبہ کیا و جواب مانگا۔

محضر ☆ زید نے عمرو پر دعویٰ کیا کہ تو نے میرے درموں میں سے اس قدر درم جو اس دار میں فلاں مقام پر رکھے تھے چرائے ہیں اور عمرو اس وار کے رہنے والوں میں سے ہے اور اس مدعا علیہ نے اس مدعی سے کہا تھا کہ اگر تو قسم کھائے کہ میں نے تیرے درموں سے اس قدر درم جس کا تو دعویٰ کرتا ہے چرائے ہیں تو میں تجھے اس قدر درم دے دوں گا پس مدعی نے اپنے دعویٰ پر قسم کھائی اور مدعا علیہ نے اس کو اس کے نصف دے کر اور باقی کے واسطے ایک دستاویز لکھ دی پھر مدعا علیہ نے اپنے اس قدر درم جو دیئے ہیں واپس لینے چاہے تو اس کا کیا حکم ہے شیخ نجم الدین نسفیؒ نے جواب میں تحریر فرمایا کہ اگر مدعا علیہ نے نصف مقدار دے

دی اور باقی نصف دینے کا بطور صلح کے دعویٰ مدعی سے اپنے اوپر التزام (حاشیہ اگلے صفحہ پر) کر لیا اور یہ اقرار کیا کہ میں نے درم چرائے ہیں تو اس پر باقی کا دینار

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10, Book of Records and Documents 40

...will be binding, and he will not have the right to take back the half amount he has given. If, based on the plaintiff's oath and to prove his word, he has given half the amount and written a document for the remainder, then nothing will be binding upon him, and he will have the choice to take back what he has given. Some have said that he has the choice to take it back in both cases because a plaintiff does not become entitled to anything from the defendant merely by his own oath. Accordingly, Imam Muhammad (RA) clearly stated in the 'Book of Conciliation' (Kitab al-Sulh) that if the plaintiff settles with the defendant on the condition that if the plaintiff takes an oath regarding his claim, the defendant will be the guarantor for the property he claims, then the settlement is void.

Manifesto/Record☆ A baker seated a person at his shop for the purpose of selling his bread to people and collecting the proceeds from them; such a person is called a shopkeeper (delegate). Then he made a claim against him, and the nature of the claim is that the baker claimed a known amount of property and said, "You have stolen this much of my property from the proceeds of the bread." He further claimed that the shopkeeper said, "I took five dirhams every day from people by giving them less bread, but I took nothing from the proceeds of your bread." The shopkeeper denies all of this. At the end of the record, it is written that it is obligatory for the person who has been brought along to produce these dirhams in court so that the plaintiff can establish witnesses for them. Some scholars have said that this claim from the baker against the shopkeeper cannot be entertained, meaning it is inadmissible. The essence of the matter is that he wants to prove the shopkeeper's admission of taking these dirhams in the manner described in the claim. However, even if this is proven, it does not benefit the baker. Instead, the right of litigation belongs to the people whose money it was. For when he took money from those people and did not give them the corresponding amount of bread, it became obligatory for him to return those dirhams to them, and the right to reclaim them belongs to those people, not the baker, as he is not an opposing party on their behalf. Furthermore, if the baker claimed against him, "You admitted that I took five dirhams every day from your property and gave less bread to the customers," even then this claim is not correct. This is because when he gave less bread to the customers while taking the full price, the dirhams resulting from the deficit do not belong to the baker but are the property of the customers. Therefore, the baker

would not have the right to reclaim them. This is mentioned in 'Zakhirah Fusul al-Ustrushni'.

Manifesto/Record☆ Claim of 'Shirkat al-Inan' (a type of partnership). The situation is that Zaid appeared and brought Amr, and Zaid claimed against Amr that he had entered into a 'Shirkat al-Inan' partnership with Amr in such-and-such trade on the condition that the capital of each is such-and-such, and on the condition that both would manage the partnership property and each would act according to his own judgment, and on the condition that whatever profit is earned shall be divided half and half between them, and whatever loss occurs shall be borne by each according to his capital. Each brought his capital to the partnership assembly and they mixed the two together until the two properties became one. Both placed this property with Amr, who managed it and earned a certain amount of profit. Therefore, it is obligatory for Amr to release the share of the profit and the capital belonging to this plaintiff, which amounts to this much, meaning to give everything to the plaintiff. If there is a partnership deed (Shirkat Nama) for this partnership, it should also be written in the same manner in the deed. Then, in the case of a partnership deed, it means he has made it obligatory upon himself to take responsibility for them.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 किताबुल महाज़िर वस सिजिल्लात 40

...लाज़िम होगा और उसे यह इख़्तियार न होगा कि आधा हिस्सा जो दिया है उसे वापस कर ले और अगर उसने मुद्दई (वादी) की कसम और अपने कौल (बयान) की सच्चाई की बुनियाद पर आधा हिस्सा देकर बाकी के लिए दस्तावेज़ लिख दी है तो उस पर कुछ लाज़िम न होगा और उसे इख़्तियार होगा कि दिया हुआ वापस ले ले। और कुछ (विद्वानों) ने फ़रमाया कि उसे दोनों सूरतों में वापस लेने का इख़्तियार है क्योंकि मुद्दई अपनी कसम से मुद्दअलैह (प्रतिवादी) पर किसी चीज़ का हकदार नहीं होता। चुनाँचे इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'किताबुल सुलह' में साफ़ फ़रमाया कि अगर मुद्दई ने मुद्दअलैह के साथ इस शर्त पर सुलह की कि अगर मुद्दई अपने दावे पर कसम खा ले तो मुद्दअलैह उस माल का ज़ामिन होगा जिसका वह दावा करता है, तो सुलह बातिल (अमान्य) है।

महज़र☆ एक नानवाई (रोटी बनाने वाला) ने एक व्यक्ति को अपनी दुकान पर इस मक़सद से बिठाया कि वह मेरी रोटियाँ लोगों को बेचे और उनसे दाम वसूल करे, और ऐसे व्यक्ति को साहिबे दुकान (दुकानदार) कहते हैं। फिर उस पर दावा किया और दावे की सूरत यह है कि नानवाई ने ज्ञात माल की मात्रा का दावा किया और कहा कि तूने रोटी के दामों में से मेरा इतना माल चुराया है और उस पर दावा किया कि तूने कहा है कि मैं हर रोज़ लोगों से पाँच दिरहम इस तरह लिए कि उनकी रोटियों में से उन्हें कम दिया मगर तेरी रोटियों के दाम में से कुछ नहीं लिया है। और साहिबे दुकान इन सब बातों से इनकार करता है। और आख़िर में महज़र में लिखा है कि जिस व्यक्ति को वह साथ लाया है, उस पर वाजिब है कि वह ये दिरहम अदालत में पेश करे ताकि मुद्दई उनके लिए गवाह पेश कर सके। तो कुछ मशायख़ (विद्वानों) ने फ़रमाया कि नानवाई की तरफ़ से यह दावा साहिबे दुकान के खिलाफ़ काबिले-तवज्जोह नहीं है यानी इसे सुना नहीं जा सकता। इसका सारांश यह है कि वह चाहता है कि साहिबे दुकान का इन दिरहमों को उसी तरह लेने का इक़रार (स्वीकृति) साबित करे जैसा उसने दावे में बयान किया है। लेकिन अगर यह साबित भी हो जाए तो भी नानवाई को कोई फ़ायदा नहीं है, बल्कि मुकदमे का हक़ उन लोगों को हासिल है जिनके ये पैसे थे। क्योंकि जब उसने उन लोगों से पैसे लिए और उतनी रोटियाँ उन्हें नहीं दीं, तो उस पर वाजिब हुआ कि ये दिरहम उन्हीं को वापस करे, और वापस लेने का अधिकार उन्हीं लोगों को है, न कि नानवाई को, क्योंकि वह उनकी तरफ़ से कोई प्रतिद्वंद्वी (पक्षकार) नहीं है। और अगर नानवाई ने उस पर यह दावा किया कि तूने इक़रार किया है कि मैंने हर रोज़ पाँच दिरहम तेरे माल से लिए हैं और ग्राहकों को रोटियाँ कम दी हैं, तो भी यह दावा सही नहीं है। इसलिए कि जब उसने ग्राहकों को रोटियाँ कम दीं जबकि कीमत

पूरी ली, तो जो दिरहम नुकसान के बदले में हुए वे नानवाई की मिल्कियत (स्वामित्व) नहीं हैं बल्कि ग्राहकों की मिल्कियत हैं। अतः नानवाई को उन्हें वापस लेने का अधिकार नहीं होगा। यह 'ज़खीरा फ़ुसूल उस्तुरुश्नी' में है।

महज़र☆ दावा शिरकत-ए-इनान (साझेदारी)। इसकी सूरत यह है कि ज़ैद हाज़िर हुआ और अम्र को लाया, और ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि उसने अम्र के साथ फ़लां व्यापार में 'शिरकत-ए-इनान' इस शर्त पर की थी कि हर एक की मूल राशि (पूँजी) इतनी होगी, इस शर्त पर कि दोनों व्यापार में साझा तौर पर काम करेंगे और हर एक अपनी राय से काम करेगा, इस शर्त पर कि जो भी मुनाफ़ा होगा वह दोनों में आधा-आधा होगा और जो भी नुकसान होगा वह हर एक पर उसकी पूँजी के अनुपात में होगा। हर एक अपनी पूँजी को साझेदारी की सभा में लाया और दोनों को मिला दिया यहाँ तक कि दोनों का माल एक हो गया। और दोनों ने यह माल अम्र के पास रखा और उसने उसमें व्यापार किया और इतना मुनाफ़ा हासिल किया। तो अम्र पर वाजिब है कि इस मुद्दई की पूँजी और मुनाफ़े का हिस्सा, जो इतना है, उसे अदा करे यानी मुद्दई को सब दे दे। और अगर इस साझेदारी का कोई 'शिरकतनामा' (साझेदारी अनुबंध) हो तो शिरकतनामा में भी इसी तरह लिखना चाहिए। फिर शिरकतनामा होने की सूरत में यानी उसने अपने ज़िम्मे उन्हें लेना लाज़िम कर लिया।

لازم ہوگا اور اُس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ نصف مقدار جو دی ہے اُس کو واپس کر لے اور اگر اُس نے بنا بر قسم مدعی و وفائے قول خود کے نصف مقدار دے کر باقی کے واسطے ایک دستاویز تحریر کر دی ہے تو اُس پر کچھ لازم نہ ہوگا اور اُس کو اختیار ہوگا کہ دیا ہوا واپس کر لے اور بعض نے فرمایا کہ اُس کو اختیار ہے کہ دونوں صورتوں میں واپس کر لے اس واسطے کہ مدعی اپنی قسم سے مدعاعلیہ پر کسی چیز کا مستحق نہیں ہوتا ہے چنانچہ امام محمدؒ نے کتاب الصلح میں صریح فرمایا کہ اگر مدعی نے مدعاعلیہ کے ساتھ اس شرط پر صلح کی کہ اگر مدعی اپنے دعویٰ پر قسم کھا جائے تو مدعاعلیہ مدعی کے واسطے اس مال کا جس کا دعویٰ کرتا ہے ضامن ہو گا تو صلح باطل ہے۔

محضر☆ ایک نانوائی نے ایک شخص کو اپنی دوکان پر اس غرض سے بٹھلایا کہ میری روٹیاں میرے واسطے لوگوں کے ہاتھ فروخت کرے اور اُس سے دام وصول کر لے اور ایسے شخص کو صاحب دکان کہتے ہیں پھر اس پر دعویٰ کیا اور صورت دعویٰ یہ ہے کہ نانوائی نے مقدار معلوم مال کا دعویٰ کیا اور کہا کہ تو نے روٹی کے داموں میں سے میرا مال اس قدر چورایا ہے اور اس پر دعویٰ کیا کہ تو نے کہا ہے کہ میں نے لوگوں سے ہر روز پانچ درم اس طرح لئے کہ ان کی روٹیوں میں سے اُن کو کم دیں مگر تیری روٹیوں کے دام میں سے کچھ نہیں لیا ہے اور صاحب دکان اس سب سے انکار کرتا ہے اور آخر محضر میں تحریر کیا ہے کہ اس شخص پر جس کو ساتھ حاضر لایا ہے واجب ہے کہ یہ دراہم مجلس قضاء میں حاضر لائے تاکہ مدعی اُن کے واسطے گواہ قائم کر سکے تو بعض مشائخ نے فرمایا کہ نانوائی کی طرف سے یہ دعویٰ صاحب دکان پر متوجہ نہیں ہو سکتا ہے یعنی نامسموع ہے۔ غایۃ مانی الباب یہ ہے کہ وہ یہ چاہتا ہے کہ

صاحب دکان کا یہ دراہم اس طرح لینے کا اقرار جس طرح اُس نے دعویٰ میں بیان کیا ہے ثابت کرے لیکن اگر یہ ثابت بھی ہو تو نانوائی کو کچھ فائدہ نہیں ہے بلکہ حق خصومت اس میں ان لوگوں کو حاصل ہے جن کے دام تھے کیونکہ جب اُس نے ان لوگوں سے دام لئے اور اُس قدر روٹیاں ان کو نہ دیں تو اُس پر واجب ہوا کہ یہ درم انہیں کو واپس کرے اور واپس لینے کا استحقاق انہیں لوگوں کو ہوا نہ اُس نانوائی کے واسطے کہ یہ ان کی طرف سے خصم نہیں ہے اور اور اگر نانوائی نے اُس پر یہ دعویٰ کیا کہ تو نے اقرار کیا ہے کہ میں نے ہر روز پانچ درم تیرے مال سے لئے ہیں اور مشتری کو روٹیاں کم دی ہیں تو بھی یہ دعویٰ صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ جب اُس نے مشتری کو روٹیاں کم دیں حالانکہ ثمن پورا لیا تو جو دراہم بمقابلہ نقصان کے ہوئے ہیں وہ نانوائی کی ملک نہیں ہے بلکہ مشتری کی ملک ہیں پس نانوائی کو اُن کے واپس لینے کا استحقاق نہ ہو گا یہ ذخیرہ فصول استروشنی میں ہے۔

محضر☆ دعویٰ شرکتہ العنان۔ اس کی صورت یہ ہے کہ زید حاضر ہوا اور عمر کو حاضر لایا اور اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ اس زید نے اس عمرو کے ساتھ فلاں تجارت میں شرکت عنان بدیں شرط کی تھی کہ ہر ایک کا راس المال اس قدر ہے بدیں شرط کہ دونوں مال شرکت میں تصرف کریں اور ہر ایک اپنی اپنی رائے سے تصرف کرے بدیں شرط کہ جو کچھ نفع حاصل ہو وہ دونوں میں نصفا نصف ہو اور جو کچھ نقصان و خسارہ پڑے وہ ہر ایک پر اُس کے راس المال کے حساب سے پڑے اور ہر ایک اپنا راس المال مجلس شرکت میں لایا اور ان دونوں کو خلط کر دیا حتیٰ کہ دونوں مال ایک ہو گئے اور دونوں نے یہ مال شرکت اس عمرو کے پاس رکھا اور اُس میں تصرف کیا اور اس قدر نفع حاصل کیا پس اس عمرو پر واجب ہے کہ اس مدعی کے راس المال سے حصہ نفع سے جو اس قدر ہے چھٹکارا کرے یعنی مدعی کو سب دے دے اور اگر اس

شرکت کا شرکت نامہ ہو تو شرکت نامہ میں بھی اسی طور سے لکھنا چاہئے پھر شرکت نامہ ہونے کی صورت میں یعنی اپنے ذمہ اُن کا ہونا لازم کر لیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 41 | Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat

Write that this Zaid [made a claim] against this Amr regarding all those matters which the partnership deed (Shirkat Nama) comprises, from the statement of partnership, the principal capital (Ra's al-Maal), the stipulated profit, and the mixing of each one's principal capital with the property of the other, based on what is evident from the beginning to the end of the partnership deed and from the date of its writing. Both parties kept all the property in the possession of this Amr, and this Amr has earned a certain amount of profit. Therefore, it is incumbent upon him to return Zaid's principal capital and his share of the profit to Zaid. His principal capital[1] is such an amount and the profit is such an amount. Then, conclude the memorial (Mahdar).

☆ **Mahdar (Legal Memorial)** Regarding the defense against this claim: This Amr, who is present, against this Zaid, whom he has brought forward, in defense of the claim Zaid made against Amr—that they had entered into a partnership with a certain amount of capital and Zaid claimed the return of his capital and share of profits. Now, the aforementioned Amr, in defense of that claim, asserts that Zaid is invalid in his claim because Zaid has already settled the accounts with him through set-off (Muqasa) and has settled the principal and profit share, having received it all upon Amr surrendering it to him. Then, conclude the memorial.

☆ **Mahdar (Legal Memorial)** Regarding the proof of an endowment (Waqfiya): Zaid appeared and brought Amr forward. Then, this Zaid, by virtue of the permission granted to him by such-and-such Judge in the case of establishing the aforementioned Waqf in this memorial, made a claim against this Amr regarding the entire content of the endowment deed (Waqf Nama) which he presents. Then, transcribe the Waqf Nama from beginning to end. The content of the Waqf Nama is as follows: Then write that, according to the entire content of the Waqf Nama, Bakr bin Khalid al-Makhzumi endowed this specifically bounded land, as mentioned in the Waqf Nama cited in this memorial, out of his pure property and ownership, according to the stated conditions and known descriptions in the aforementioned Waqf Nama, from the beginning to the end of the date of writing the Waqf Nama. Before making the endowment, all this bounded land mentioned in the Waqf Nama was the property and in the possession of the endower, until he made it an endowment and handed it over to the trustee (Mutawalli) whose name and lineage are recorded in the Waqf Nama transcribed in this memorial from beginning to end. Today, this bounded land mentioned in this memorial is a Waqf and charitable endowment (Sadaqa) for the aforementioned reasons, and it is wrongfully in the possession of this Amr.

Therefore, it is incumbent upon this Amr to hand over this land to Zaid so that he may observe the conditions of the Waqf. A response was demanded from him. This applies if the claimant has presented a Waqf Nama. If the claimant does not possess the Waqf Nama, he should write: This Zaid who is present has claimed against this Amr, whom he has brought with him, that the entire land consisting of ten fields adjacent to each other, located in such-and-such district (Pargana) and such-and-such village in the vicinity of the city of Bukhara, in such-and-such direction of that village, known as 'Bigah-wali,' and whose four boundaries include a public road as one boundary (and in that village there is only one path by the name of public road), and a second, third, and fourth path, with the entrance on that side—this land, with all its boundaries, rights, and easements, is a perpetual endowment and a well-known 'Habs' (charitable trust). Bakr bin Khalid al-Makhzumi, during his health and lifetime and for after his death, endowed it as a Waqf and Sadaqa from his pure property and wealth, on the condition that it be leased in the most beneficial manner possible. From the proceeds obtained through the grace of Almighty Allah, first, the repair and maintenance of trenches (khandaq) etc., should be funded. Then, whatever remains should be spent on the maintenance and repair of the mosque known by such-and-such name in such-and-such neighborhood within the city of Bukhara, the four boundaries of which are as follows. Then, whatever remains should be distributed among Muslim indigents. On the day of making the endowment, this bounded land was the property and in the possession of the endower, and the endower also [endowed] all this land...

---

1. Which is commonly referred to in our usage as 'Asl Maal' (Principal Amount). 12

लिखे कि इस ज़ैद ने इस अम्र पर उन तमाम बातों का जिसका शिर्कत नामा (साझेदारी दस्तावेज़) मुतज़म्मन (समाविष्ट) है, जैसे कि शिर्कत का बयान, रासुल-माल (मूल धन), मश्रूत नफ़ा (शर्तशुदा लाभ) और एक के रासुल-माल का दूसरे के माल के साथ मिलाना, इस आधार पर कि यह शिर्कत नामा के शुरू से अंत तक और उसकी तहरीर की तारीख से ज़ाहिर है। दोनों ने सारा माल इस अम्र के क़ब्ज़े में रखा और इस अम्र ने इस कदर नफ़ा हासिल किया है, अतः उस पर वाजिब है कि इस ज़ैद का रासुल-माल और उसका नफ़ा का हिस्सा इस ज़ैद को दे दे। उसका रासुल-माल १$ इतना और नफ़ा इतना है। इसके बाद महज़र को समाप्त करे।

☆ **महज़र (स्मरण-पत्र/दस्तावेज़)** दावे के बचाव में: इस उपस्थित होने वाले अम्र ने इस ज़ैद पर, जिसे वह हाज़िर लाया है, उस दावे के बचाव में जो ज़ैद ने उस पर किया था कि इतने रासुल-माल से आपस में शिर्कत की थी और अपने रासुल-माल और मुनाफ़े के हिस्से की वापसी का दावा किया था। अतः उक्त अम्र उस दावे के बचाव में दावा करता है कि वह (ज़ैद) इस दावे में झूठा है क्योंकि उक्त ज़ैद ने उससे मुक़ासा (दावों का समायोजन/चुकाना) कर लिया था और रासुल-माल व मुनाफ़े का हिस्सा बनवा लिया है और अम्र द्वारा उसे सौंपे जाने पर प्राप्त कर लिया है। महज़र को समाप्त करे।

☆ **महज़र (स्मरण-पत्र/दस्तावेज़)** वक्फ़ की पुष्टि में: ज़ैद हाज़िर हुआ और अम्र को हाज़िर लाया। फिर इस ज़ैद ने उस इजाज़त के हुक्म से जो उसे फलां क़ाज़ी की तरफ़ से उक्त वक्फ़ की पुष्टि के मुक़दमे के लिए इस महज़र में प्राप्त हुई है, इस अम्र पर उस तमाम मज़मून (विषय) का दावा किया जो वक्फ़ नामा (दान पत्र) में शामिल है जिसे वह पेश करता है। फिर वक्फ़ नामा को शुरू से अंत तक तहरीर करे। वक्फ़ नामा का मज़मून यह है: फिर लिखे कि इस तमाम मज़मून के अनुसार जो वक्फ़ नामा में है, बक्र बिन खालिद मख़ज़ूमी ने इस सीमित भूमि में, जिसका वर्णन इस महज़र में वक्फ़ नामा के हवाले से है, अपने शुद्ध धन और मिल्कियत से उन शर्तों और ज्ञात विवरणों के साथ जो वक्फ़ नामा में वर्णित हैं, शुरू से अंत तक वक्फ़ किया। वक्फ़ करने से पहले यह तमाम सीमित भूमि वक्फ़ करने वाले की मिल्कियत और क़ब्ज़े में थी, यहाँ तक कि उसने वक्फ़ करके इसे उस मुतवल्ली (प्रबंधक) को सौंप दिया जिसका नाम व नसब उस वक्फ़ नामा में दर्ज है जो शुरू से अंत तक इस महज़र में नक़ल किया गया है। आज यह भूमि इस महज़र में वर्णित कारणों से वक्फ़ और सदक़ा है और इस अम्र के क़ब्ज़े में अवैध रूप से है। अतः अम्र पर वाजिब है कि यह भूमि ज़ैद को सौंप दे ताकि वह वक्फ़ की शर्तों का पालन कर सके। उससे जवाब तलब किया गया। यह उस स्थिति में है

जब मुद्दई (वादी) ने वक़्फ़ नामा पेश किया हो। और अगर मुद्दई के पास वक़्फ़ नामा न हो तो लिखे कि इस हाज़िर होने वाले ज़ैद ने इस अम्र पर, जिसे वह साथ लाया है, यह दावा किया कि तमाम भूमि जो दस खेत हैं और एक दूसरे से मिले हुए हैं, बुखारा शहर के फलां परगना और फलां गाँव के दमन में इस गाँव की फलां दिशा में स्थित है जिसे 'बीघा वाली' कहा जाता है। इसकी चार सीमाओं (हुदूद अरबआ) में से एक सीमा आम सड़क (शारए आम) है और उस गाँव में आम सड़क के नाम से केवल एक ही रास्ता है, तथा दूसरा, तीसरा और चौथा रास्ता है और इसी तरफ प्रवेश द्वार है। यह भूमि अपनी सभी सीमाओं, अधिकारों और सुविधाओं के साथ स्थायी वक़्फ़ और प्रसिद्ध हब्स है जिसे बक्र बिन खालिद मख़ज़ूमी ने अपने जीवनकाल में और मृत्यु के बाद के लिए अपने शुद्ध माल से इस शर्त पर वक़्फ़ और सदक़ा किया है कि पट्टे पर देने का जो तरीका सबसे अच्छा हो उसी तरह दिया जाए। अल्लाह तआला के फ़ज़ल से जो पैदावार हो, पहले उसमें से खंदक (खाई) आदि की मरम्मत और सुधार में खर्च किया जाए, फिर जो शेष रहे उसे बुखारा शहर के अंदर फलां मोहल्ले में फलां नाम से प्रसिद्ध मस्जिद, जिसकी चार सीमाएँ ये हैं, उसके सुधार और मरम्मत में खर्च किया जाए। फिर जो शेष रहे वह मुसलमान फ़कीरों में बाँटा जाए। वक़्फ़ करने के दिन यह सीमित भूमि वक़्फ़ करने वाले की मिल्कियत और क़ब्ज़े में थी और वक़्फ़ करने वाले ने यह तमाम भूमि भी...

१$ जिसे हमारी बोलचाल में 'असल माल' (मूल धन) कहते हैं। १२

لکھے کہ اس زید نے اس عمرو پر تمام ان باتوں کا جس کو شرکت نامہ متضمن ہے از بیان شرکت و راس المال و نفع مشروط و خلط ہر یکے راس المال خود بمالِ دیگر بنابر اینکہ شرکت نامہ سے اول سے آخر تک اُس کی تحریر کی تاریخ سے ظاہر ہے اور دونوں نے تمام مال اس عمرو کے قبضہ میں رکھا اور اس عمرو نے اس قدر نفع حاصل کیا ہے پس اس پر واجب ہے کہ اس زید کا راس المال و اُس کا حصہ نفع اس زید کو دے دے اور اس کا راس المال ۱ـہ اس قدر اور نفع اس قدر ہے اور محضر کو تمام کر دے۔

☆ **محضر** در دفع ایں دعویٰ۔ اس عمرو حاضر ہونے والے نے اس زید پر جس کو حاضر لایا ہے اس کے دعوی کے دفعیہ جو اس زید نے اس عمرو پر کیا تھا کہ اس قدر راس المال سے باہم شرکت کی تھی اور اپنے راس المال و حصہ منافع کے واپس کرنے کا دعوی کیا تھا پس عمرو مذکور اس کے دعوی کے دفعیہ میں دعوی کرتا ہے کہ وہ اس دعوی میں مبطل ہے کیونکہ زید مذکور نے اس سے مقاسہ کر لیا تھا اور راس المال و حصہ منافع بنوا لیا ہے اور عمرو سے یہ سب عمرو کے اُس کو سپرد کرنے سے وصول کر لیا ہے۔ اور محضر کو تمام کر دے۔

☆ **محضر** در اثبات وقفیہ۔ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا پھر اس زید نے بحکم اس اجازت کے جو اس کو قاضی فلاں کی طرف سے مقدمہ اثبات وقفیت مذکورہ ایں محضر حاصل ہوئی ہے اس عمرو پر تمام اُس مضمون کا جس کو وقف نامہ جو پیش کرتا ہے متضمن ہے دعویٰ کیا پھر وقف نامہ کو اول سے آخر تک تحریر کر دے اور یہ مضمون وقف نامہ ہے پھر لکھے کہ پس اس تمام مضمون کا جس کو وقف نامہ متضمن ہے کہ بکر بن خالد مخزومی نے اس زمین

محدودہ مذکورہ میں وقف نامہ منقولہ اندریں محضر کو اپنے خالص مال و ملک سے بشرائط مذکورہ و مصاف معلومہ مذکورہ وقف نامہ منقولہ اندریں محضر از اول تا آخر تاریخ تحریر وقف نامہ مذکورہ وقف کیا اور قبل وقف کرنے کے یہ تمام زمین محدودہ مذکورہ وقف نامہ اس وقف کرنے والے کی ملک تھی اور اس کے قبضہ میں تھی یہاں تک کہ اُس نے وقف کر کے اس متولی کو جس کا نام و نسب اس وقف نامہ میں جو اول سے آخر تک اس محضر میں منقول ہے مذکور ہے سپرد کر دی اور آج یہ زمین مذکورہ محدودہ اندریں محضر بوجہ مذکور وقف و صدقہ ہے اور اس عمرو کے قبضہ میں ناحق ہے پس اس عمرو پر واجب ہے کہ یہ زمین اس زید کے سپرد کر دے تاکہ اُس میں شرائط وقف کی مراعات کرے اور اُس سے جواب طلب کیا اور یہ اُس وقت ہے کہ مدعی نے وقف نامہ پیش کیا ہو اور اگر مدعی کے پاس وقف نامہ نہ ہو تو لکھے کہ اس زید حاضر ہونے والے نے اس عمرو پر جس کو ساتھ حاضر لایا ہے یہ دعویٰ کیا کہ تمام زمین جو دس کھیت باہم ایک دوسرے سے متصل شہر بخارا کے پرگنہ فلاں دیہ فلاں کے ڈمن اس دیہ کے فلاں جانب واقع ہے جو بیگھہ والی کہلاتی ہے اور اُس کے حدود اربعہ میں سے ایک حد شارع عام ہے اور اس گاؤں میں شارع عام کے نام سے فقط ایک ہی راستہ ہے اور دوم و سوم و چہارم راستہ ہے اور اسی طرف مدخل ہے یہ زمین مع اپنے سب حدود و حقوق و مرافق کے وقف دائمی و حبس معروف ہے جس کو بکر بن خالد مخزومی نے اپنی صحت حیات و بعد وفات کے اپنے خالص ملک و مال سے بدین شرط وقف و صدقہ کیا ہے کہ اجارہ دہی میں جو طریقہ افضل ہو اس طرح دی جائے اور اللہ تعالیٰ کے فضل سے جو حاصلات ہو پہلے اُس میں سے اس کے کھائیں خندق وغیرہ کی مرمت و اصلاح میں خرچ کیا جائے پھر جس قدر باقی رہے اس سے اندرون شہر بخارا میں جو مسجد فلاں محلہ میں اس نام سے معروف ہے جس کے حدود اربعہ یہ ہیں اُس کی درستی و اصلاح میں خرچ کیا جائے پھر جو باقی رہے وہ مسلمان فقیروں کو تقسیم کیا جائے اور وقف کرنے کے روز

یہ زمین محدودہ اس وقف کرنے والے کی ملک اور اُس کے قبضہ میں تھی اور وقف کرنے والے نے یہ تمام زمین بھی

۱؎ جس کو ہمارے عرف میں اصل مال بولتے ہیں ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 224 | Book of Records and Registers

...Handed over to his son so-and-so or a stranger so-and-so, after appointing that son or stranger as the trustee (Mutawalli) and administrator (Qayyim) of this endowment (Waqf). This trustee accepted this management and guardianship rightfully on his behalf. He took over the entire piece of land mentioned from the endower (Waqif) through valid possession. Today, all this land, the endowment of which has been stated, is an endowment in the mentioned manner, and it is wrongfully in the possession of this [person named] 'Amr. Therefore, it is obligatory upon this 'Amr to hand over this entire land, whose boundaries have been described in this record (Mahzar), to this present claimant (Mudda'i), so that this person may observe the conditions set by the endower. A claim was made against the defendant (Mudda'i alaih) and a response to the lawsuit was sought. When a response was sought from the said 'Amr, he replied: "I am not aware of this bounded land being an endowment nor of handing it over to this present claimant." Then the claimant brought several witnesses and stated: "These are my witnesses." Then continue writing as before until the end.

Sijil (Official Record) ☆ This claim and record. So-and-so Qazi says: Then the claimant's entire claim and the testimony of the claimant's witnesses, along with the description of the places of reference, should be copied in full until reaching the point of writing the judgment. Then write: I have heard from these witnesses (whose integrity is verified and whose names are mentioned) all the matters which have been proven to me by their testimony: that this bounded land mentioned, from the side of Bakr bin Khalid Makhzumi, under the stated conditions for the mentioned purposes, is a valid endowment from his pure property and ownership. After appointing so-and-so as the trustee, he handed it over to him. And the fact is that this land is wrongfully with this defendant 'Amr. At the request of the mentioned claimant, in his court of justice located in Bukhara, in the presence of people, a judgment was given against this defendant for this claimant. Then finish writing the Sijil as usual. And if the endower, after handing over to the trustee, revoked his endowment, the form of the record is this: Write as we explained at the beginning, then write that this person present is authorized by so-and-so Qazi to prove the said endowment. He brought a claim against this person brought forward (i.e., the endower) that he (the endower) endowed all the land located in so-and-so place, whose four boundaries are these, from his pure property and ownership during his life under the mentioned conditions, and the endower handed over all this bounded

land mentioned to so-and-so trustee. Then the endower changed his mind and decided to revoke it. So, according to the saying of the Imam who does not consider the endowment as binding (irrevocable), he revoked his endowment, took it out of the trustee's possession, and included it in his remaining properties. Therefore, it is obligatory upon this person brought forward to withdraw his hand from it and hand it over to the said trustee so that he may observe the mentioned endowment conditions. Then he was demanded and a response to the lawsuit was sought. When asked for a response, he replied in Persian (that this bounded land is my property and is in my possession and is not to be handed over to anyone).

Sijil (Official Record) ☆ This record. Continue writing as before until reaching the point of writing the judgment. Write: I ruled against this endower, so-and-so son of so-and-so, in his presence, at the request of this claimant, that the endowment is valid and binding. I declared the revocation of the said endowment as void and removed his possession from it, based on the saying of such a scholar from among the predecessors who declares this endowment binding. I also handed over the mentioned land to its trustee after it was proven before me that this endowment and giving of charity, as mentioned, has taken place. Thus, complete the Sijil. This is found in 'Al-Muhit' (a legal text).

1. Meaning, these conditions should be considered and their observance should be kept in view.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 224 | किताबुल महाज़िर वस-सिजिल्लात

अपने बेटे फलां या फलां अजनबी के सुपुर्द की, उसके बाद कि उस बेटे या अजनबी को इस वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्ती) का मुतवल्ली (ट्रस्टी) और व्यवस्थापक नियुक्त किया। उस मुतवल्ली ने उसकी ओर से इस प्रबंधन और अधिकार को सही तरीके से स्वीकार कर लिया। उसने वक़्फ़ करने वाले से वह पूरी ज़मीन, जिसका उल्लेख किया गया है, सही कब्ज़े में ले ली। आज के दिन यह पूरी ज़मीन, जिसका वक़्फ़ होना बताया गया है, वर्णित तरीके से वक़्फ़ है और इस 'अम्र' के कब्ज़े में गलत तरीके से है। इसलिए अम्र पर अनिवार्य है कि वह यह पूरी ज़मीन, जिसकी सीमाएँ इस दस्तावेज़ (महज़र) में वर्णित हैं, इस उपस्थित वादी (मुद्दई) को सौंप दे, ताकि यह व्यक्ति उसमें वक़्फ़ करने वाले की निर्धारित शर्तों का पालन कर सके। प्रतिवादी (मुद्दई अलैह) से इसकी माँग की गई और दावे का जवाब माँगा गया। जब उक्त अम्र से जवाब माँगा गया, तो उसने कहा कि उसे इस सीमित भूमि के वक़्फ़ होने और इस उपस्थित वादी को सौंपने की जानकारी नहीं है। फिर वादी कुछ गवाहों को लाया और बताया कि ये मेरे गवाह हैं। फिर अंत तक पहले की तरह ही लिखा जाए।

सिजिल (आधिकारिक दस्तावेज़) ☆ यह दावा और दस्तावेज़। फलां क़ाज़ी कहता है कि वादी के पूरे दावे और उसके गवाहों की गवाही को संबंधित स्थानों के उल्लेख के साथ पूरी तरह नकल करे, जब तक कि फैसला लिखने की बारी न आए। फिर लिखे कि मैंने उन गवाहों की गवाही से, जिनकी सत्यनिष्ठा की पुष्टि हो चुकी है और जिनके नाम उल्लिखित हैं, उन सभी बातों को सुना जो उनकी गवाही से मेरे सामने सिद्ध हुई हैं: कि यह वर्णित सीमित भूमि 'बक्र बिन खालिद मख़ज़ूमी' की ओर से बताई गई शर्तों और वर्णित उद्देश्यों के लिए उसकी शुद्ध संपत्ति और स्वामित्व से एक वैध वक़्फ़ है। उसने फलां को मुतवल्ली नियुक्त करने के बाद उसे यह सौंप भी दी है। और बात यह है कि यह ज़मीन इस प्रतिवादी अम्र के पास अवैध रूप से है। उक्त वादी के अनुरोध पर, बुखारा में स्थित अपनी अदालत में लोगों के सामने, इस वादी के लिए इस प्रतिवादी के विरुद्ध आदेश दिया। फिर अंत तक लिखकर सिजिल को पूरा करे। और यदि वक़्फ़ करने वाले ने मुतवल्ली को सौंपने के बाद अपने वक़्फ़ को वापस ले लिया हो, तो दस्तावेज़ का रूप यह होगा: शुरुआत में जैसा हमने बताया है वैसा लिखकर फिर लिखे कि इस उपस्थित होने वाले व्यक्ति को, जिसे फलां क़ाज़ी की ओर से उक्त वक़्फ़ की पुष्टि का अधिकार प्राप्त है, उस व्यक्ति पर जिसे वह लाया है (अर्थात वक़्फ़ करने वाले पर) यह दावा किया कि उसने फलां स्थान पर स्थित पूरी ज़मीन, जिसकी चारों सीमाएँ ये हैं, अपने जीवन में अपनी शुद्ध संपत्ति से वर्णित शर्तों पर वक़्फ़ की थी, और वक़्फ़ करने वाले ने यह पूरी ज़मीन फलां

मुतवल्ली को सौंप दी थी। फिर वक़्फ़ करने वाले की राय में इसे वापस लेना आया। अतः उसने उस इमाम के कथन के अनुसार, जो वक़्फ़ को अनिवार्य (अटल) नहीं मानता, अपने वक़्फ़ को वापस ले लिया और मुतवल्ली के कब्ज़े से निकालकर अपनी शेष संपत्तियों में शामिल कर लिया। अतः जिस व्यक्ति को लाया गया है उस पर अनिवार्य है कि वह अपना हाथ उससे हटा ले और उक्त मुतवल्ली को सौंप दे ताकि वह वक़्फ़ की शर्तों का पालन करे। फिर उससे माँग की गई और दावे का जवाब माँगा गया। उससे जवाब माँगा गया तो उसने फ़ारसी में जवाब दिया (कि यह सीमित भूमि मेरी संपत्ति है और मेरे कब्ज़े में है और किसी को सौंपने के योग्य नहीं है)।

सिजिल (आधिकारिक दस्तावेज़) ☆ यह दस्तावेज़। पहले की तरह लिखता जाए जब तक कि फैसला लिखने की बारी न आए। लिखे कि मैंने इस वक़्फ़ करने वाले फलां बिन फलां पर, उसकी उपस्थिति में, इस वादी के अनुरोध पर वक़्फ़ के वैध और अनिवार्य होने का फैसला किया, और उक्त वक़्फ़ की वापसी को रद्द कर दिया और उसके कब्ज़े को उससे दूर कर दिया। यह पूर्ववर्ती विद्वानों में से उस विद्वान के कथन के आधार पर है जो इस वक़्फ़ को अनिवार्य (लाज़िम) करार देता है। मैंने वह ज़मीन उसके मुतवल्ली को सौंप दी, जब मेरे निकट यह वक़्फ़ करना और सदक़ा (दान) करना सिद्ध हो गया। और सिजिल को पूरा करे। यह 'अल-मुहीत' (क़ानूनी ग्रंथ) में है।

1. यानी उन शर्तों का ध्यान रखा जाए और उनके पालन को सामने रखा जाए।

اپنے پسر فلاں یا فلاں اجنبی کے سپرد کی بعد ازنیکہ اس پسر یا اس اجنبی کو اس وقف کا متولی و قیم قرار دیا اور اس متولی نے اس کی طرف سے یہ قوامت و ولایت بقبول صحیح قبول کر لی اور تمام زمین قطعی جس کا ذکر کیا گیا ہے وقف کنندہ سے لے کر بقبضہ صحیح اپنے قبضہ میں کر لی اور آج کے روز یہ سب زمین جس کا وقف ہونا بیان کیا گیا ہے بروجہ مذکور وقف ہے اور اس عمرو کے قبضہ میں ناحق ہے پس اس عمرو پر واجب ہے کہ یہ تمام زمین گلی جس کے حدود اس محضر میں بیان کر دیئے گئے ہیں اس حاضر مدعی کو دے دے تاکہ یہ شخص اُس میں وقف کرنے والے کی مقررہ شرطیں مرعی رکھے اور مدعی علیہ سے اس کا مطالبہ کیا اور جواب دعویٰ طلب کیا پس عمرو مذکور سے جواب طلب کیا گیا تو اُس نے جواب دیا کہ مجھے اس محدودہ کے وقف ہونے کا اور اس مدعی حاضر آمدہ کو سپرد کرنے کا علم نہیں ہے پھر مدعی چند نفر حاضر لایا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں پھر آخر تک بدستور سابق تحریر کرے۔

سجل ☆ این دعویٰ و محضر۔ فلاں قاضی کہتا ہے پس تمام دعویٰ مدعی و شہادت گواہان مدعی مع اشارہ مقامات اشارہ بتمامہ نقل کرے یہاں تک کہ حکم تحریر کرنے تک پہنچے پھر لکھے کہ میں نے گواہی ان گواہان تعدیل شدگان کے جن کا نام مذکور ہے تمام سب باتوں سے جو اُن کی گواہی سے مجھے ثابت ہوئی ہیں کہ یہ زمین محدودہ مذکورہ از جانب بکر بن خالد مخزومی بر شرائط مبینہ دو جوہ مصارف مذکورہ اُس کے خالص مال و ملک سے وقف صحیح ہے اور اُس نے فلاں کو متولی کرنے کے بعد نیز اس کے سپرد کر دی ہے اور وہ یہ ہے اور یہ کہ یہ زمین اس مدعی علیہ عمرو کے پاس ناحق ہے بد درخواست مدعی مذکور اپنی مجلس قضا واقع کورہ بخارا میں لوگوں کے سامنے اس مدعی کے واسطے اس مدعی علیہ پر حکم دیا پس آخر تک بدستور لکھ کر

سجل کو تمام کرے اور اگر وقف کرنے والے نے متولی کو سپرد کرنے کے بعد اپنے وقف سے رجوع کر لیا ہو تو صورتِ محضر یہ ہے کہ ابتداء میں جس طرح ہم نے بیان کیا ہے لکھ کر پھر لکھے کہ اس حاضر ہونے والے نے جواز جانب فلاں قاضی اثبات وقفیت مذکورہ کا اجازت یافتہ ہے اس شخص پر جس کو حاضر لایا ہے یعنی وقف کرنے والے پر یہ دعویٰ کیا کہ اُس نے تمام زمین واقع موضع فلاں جس کے حدود اربعہ یہ ہیں اپنے خالص مال و ملک سے اپنی زندگی میں بر شرائط مذکور وقف کی اور اس وقف کرنے والے نے یہ تمام زمین محدودہ مذکورہ قضیہ فلاں متولی کے سپرد کر دی پھر اس وقت کرنے والے کی رائے میں اس سے رجوع کر لینا آیا پس اس نے موافق قول اس امام کے جو وقف کو لازم نہیں سمجھتا ہے اپنے وقف سے رجوع کر لیا اور متولی کے قبضہ سے نکال کر اپنی باقی املاک میں داخل کر لیا پس اس شخص پر جس کو حاضر لایا ہے واجب ہے کہ اپنا ہاتھ اُس سے کوتاہ کرے اور فلاں مذکور متولی کو سپرد کر دے تاکہ اُس میں شرطیں وقف مذکورہ مرعی رکھے پھر اُس سے مطالبہ کیا اور جواب دعویٰ مانگا پس اُس سے جواب مانگا گیا اور اُس نے فارسی میں جواب دیا (کہ ایں محدودہ ملک من ست و در دست من و یکے سپردنی نے)۔

سجل ☆ این محضر۔ بدستور سابق لکھتا جائے یہاں تک کہ حکم لکھنے تک پہنچے لکھے کہ میں نے اس وقف کرنے والے فلاں بن فلاں پر اُس کے روبرو بد درخواست اس مدعی کے وقف صحیح ہونے اور لازم ہونے کا حکم کیا اور وقف مذکورہ کا رجوع کر لینا باطل کر دیا اور اُس کا قبضہ اُس سے دور کر دیا بنا بر قول ایسے عالم کے علمائے سلف میں سے جو اس وقف کو لازم فرماتا ہے اور میں نے نیز زمین مذکورہ اُس کے متولی کو بعد ازانکہ میرے نزدیک یہ وقف کرنا اور صدقہ کرنا جو مذکور ہوا ہے ثابت ہو گیا ہے سپرد کر دی اور سجل کو تمام کرے یہ محیط میں ہے۔

۱۔ یعنی ان شرطوں کا لحاظ ان کی رعایت پیش نظر رہے ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) | 44 | Book of Legal Proceedings and Judicial Records

Mahzar (Legal Proceedings Document) ☆ Regarding the confirmation of ownership of a bounded property. Zaid appeared and brought Amr before the court, filing a claim against him stating that all lands measuring [specified number of] bighas in [specified village], [specified district], whose four boundaries have been described along with all their boundaries, rights, and appurtenances (marafik); or if the claim is for a house, it should be written that the entire house comprising several rooms located in [specified street], [specified neighborhood], [specified town (kora)], whose four boundaries are all described along with its rights, is the property of Zaid, and Amr is in wrongful possession of it. Therefore, it is obligatory upon Amr to relinquish his hold on this land or house and hand it over to Zaid. A demand was made, and a response was sought. He replied, "This land or this house for which the plaintiff (mudda'i) is making a claim is my property and my right; I shall not hand it over to this plaintiff." Then the plaintiff brought forward several individuals, stating, "These are my witnesses who support my claim," and requested that I hear their testimony. I accepted this request. Their lineage and physical descriptions should be recorded until the end, as previously described. Then, following the plaintiff's claim and the defendant's (mudda-alayh) denial, those witnesses gave their testimony, identical in wording and meaning, from a copy that was read out to them, and the content of that copy is as follows: "I testify that this land or this shared dwelling and its boundaries, as mentioned in this Mahzar..." (indicating the Mahzar) "...along with all its rights, is the property of this present person [Zaid] and is his right." (indicating the plaintiff). "And it is being held wrongfully by this present person [Amr], and it is obligatory upon him to hand it over to this plaintiff." And thus, complete the Mahzar.

Sijill (Judicial Decree/Record) ☆ Write this claim: Such-and-such Qazi says that in my judicial assembly (majlis-e-qaza) located in the city of Bukhara, Zaid appeared and brought Amr with him. Then repeat the claim from beginning to end, i.e., write that this Zaid claimed that all lands located in [specified place] whose four boundaries are these, or the house located in [specified place] whose four boundaries are these, along with all boundaries and rights, is the property of this Zaid and is wrongfully in the possession of Amr, and Amr is aware of this. Therefore, it is obligatory for Amr to relinquish his hold on this specified land or house mentioned in the Mahzar of the claim and hand it over to Zaid. A response was sought from the defendant regarding what he says about the plaintiff's claim. He replied in Persian: "This land for which

this plaintiff is making a claim, or this house, is my property and I shall not hand it over to this plaintiff." Then the plaintiff brought forward several individuals and stated that these are my witnesses and requested me to hear their testimony. Write their names and lineage as previously described. Continue writing in this manner until reaching the section of the ruling. Then write the ruling as follows: "I have ruled in favor of this plaintiff, Zaid, against this defendant, Amr, that this specified land mentioned in this Sijill, or this specified house mentioned in this Sijill, along with all its boundaries, rights, and appurtenances that are proven as its rights, is the ownership and right of this plaintiff, and its possession by the defendant Amr is wrongful." This ruling was given based on the testimony of these named witnesses, and the judicial decree was enforced stating that the property in question belongs to the aforementioned plaintiff. This ruling and decree were issued after I investigated the character of these witnesses through those who are relied upon for character validation (ta'dil and tazkiyah) in this region, and they validated them. Furthermore, after I presented the plaintiff's claim and the words of testimony to those scholars (ulama) upon whom the issuance of fatwas depends in this region, and they issued a fatwa confirming the validity of this claim and the admissibility of the said testimony. It was issued by me, and this ruling and decree were issued from my assembly located in the city of Bukhara. This is a final ruling and its enforcement is decreed, while all conditions of validity and execution are met, in the presence of both contending parties.

---

1. Identical in wording and meaning: Testimony in which there is no difference in the words used and their meanings.

महज़र (विधिक कार्यवाही दस्तावेज़) ☆ सीमित संपत्ति के स्वामित्व की पुष्टि में। ज़ैद उपस्थित हुआ और अम्र को उपस्थित करके उस पर दावा किया कि अमुक गाँव अमुक परगना की सभी भूमियां, जिनकी संख्या इतने बीघे है और जिनके चारों सीमाएं स्पष्ट कर दी जाएं, अपने सभी अधिकारों और लाभों (मराफ़िक़) सहित; और यदि दावा घर का हो तो लिखे कि अमुक मोहल्ला, अमुक गली, अमुक नगर (कूरह) में स्थित घर, जिसके चारों सीमाएं स्पष्ट कर दी जाएं, अपने सभी अधिकारों सहित ज़ैद की संपत्ति है और अम्र का इस पर अवैध कब्ज़ा है। इसलिए अम्र पर अनिवार्य है कि वह इस भूमि या घर से अपना अधिकार छोड़ दे और इसे ज़ैद को सौंप दे। उससे इसका दावा किया गया और उत्तर माँगा गया। उसने उत्तर दिया कि "यह भूमि या यह घर जिसका दावा वादी (मुद्दई) कर रहा है, मेरी संपत्ति है और मेरा अधिकार है, मैं इसे वादी को नहीं सौंपूँगा।" फिर वादी ने कई गवाह उपस्थित किए कि ये मेरे दावे के अनुकूल गवाह हैं और मुझसे उनकी गवाही सुनने का अनुरोध किया। मैंने इसे स्वीकार किया। उनके नाम, वंश और हुलिया अंत तक लिखे जिस प्रकार हमने पहले वर्णन किया है। फिर उन गवाहों ने वादी के दावे और प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) के इनकार के बाद अपनी गवाही दी जो शब्दों और अर्थों में एक समान (मुत्तफ़िक़ अल-अल्फ़ाज़ वल-मआनी) थी, जो एक प्रति से उन्हें पढ़कर सुनाई गई थी और उसका मजमून यह था: "मैं गवाही देता हूँ कि यह भूमि या यह घर जिसके सीमाओं का इस महज़र में उल्लेख है..." (महज़र की ओर संकेत किया गया) "...इसके समस्त अधिकारों सहित, इस उपस्थित व्यक्ति (ज़ैद) की संपत्ति है और इसी का अधिकार है।" (वादी की ओर संकेत किया गया)। "और इस उपस्थित व्यक्ति (अम्र) के हाथ में यह अवैध रूप से है और उस पर अनिवार्य है कि वह इसे वादी को सौंप दे।" और इस प्रकार महज़र को पूरा करे।

सिजिल (न्यायिक आदेश/डिक्री) ☆ यह दावा लिखे कि अमुक क़ाज़ी कहता है कि बुखारा नगर में मेरी अदालत (मजलिस-ए-क़ज़ा) में ज़ैद उपस्थित हुआ और अपने साथ अम्र को लाया। फिर दावे को शुरू से अंत तक दोहराए, अर्थात लिखे कि इस ज़ैद ने दावा किया कि अमुक स्थान पर स्थित सभी भूमियां जिनकी सीमाएं ये हैं, या अमुक स्थान पर स्थित घर जिसकी सीमाएं ये हैं, अपने समस्त सीमाओं और अधिकारों सहित इस ज़ैद की संपत्ति है और अम्र के कब्ज़े में अवैध है और अम्र को इसका ज्ञान है। इसलिए अम्र पर अनिवार्य है कि वह इस सीमित भूमि या घर से, जिसका महज़र में उल्लेख है, अपना कब्ज़ा हटा ले और इसे ज़ैद को सौंप दे। उत्तर माँगा गया तो प्रतिवादी से पूछा गया कि वह वादी के दावे के बारे में क्या कहता है। उसने फ़ारसी में उत्तर दिया कि "यह भूमि जिसका

दावा यह वादी कर रहा है या यह घर मेरी संपत्ति है और मैं इसे वादी को नहीं सौंपूँगा।" फिर वादी ने कई गवाह उपस्थित किए और कहा कि ये मेरे गवाह हैं और मुझसे उनकी गवाही सुनने की प्रार्थना की। उनके नाम और वंश उसी तरह लिखे जैसे पहले बताया गया है। इसी तरह लिखता जाए जब तक कि निर्णय (हुक्म) के स्थान तक न पहुँच जाए। फिर निर्णय इस प्रकार लिखे: "मैंने इस वादी ज़ैद के पक्ष में प्रतिवादी अम्र के विरुद्ध यह आदेश दिया कि यह सीमित भूमि या घर जिसका इस सिजिल में उल्लेख है, अपने सभी सीमाओं, अधिकारों और लाभों के साथ, जो उसके अधिकारों से सिद्ध हैं, इस वादी का स्वामित्व और अधिकार है, और प्रतिवादी अम्र के पास इसका कब्ज़ा अवैध है।" यह आदेश उन नामित गवाहों की गवाही पर दिया गया और न्यायिक आदेश लागू किया गया कि विवादित संपत्ति इस वादी की है। यह आदेश और निर्णय उन गवाहों की गवाही के बाद दिया गया जिनकी विश्वसनीयता की जाँच इस क्षेत्र के विशेषज्ञों द्वारा की गई थी और उन्होंने उन्हें विश्वसनीय पाया था। इसके बाद वादी के दावे और गवाही के शब्दों को उन विद्वानों (उलेमा) के समक्ष प्रस्तुत किया गया जिन पर इस क्षेत्र में फ़तवे का दारोमदार है, और उन्होंने इस दावे की सत्यता और गवाही की वैधता का फ़तवा दिया। यह निर्णय मेरी ओर से बुखारा नगर में स्थित मेरी अदालत में जारी किया गया और यह एक अटल आदेश है। यह निर्णय स्वास्थ्य और प्रवर्तन की सभी शर्तों को पूरा करते हुए दोनों पक्षों की उपस्थिति में सुनाया गया।

---

1. शब्दों और अर्थों में एक समान: वह गवाही जिसके शब्द और अर्थ में कोई अंतर न हो।

محضر ☆ در اثبات ملک محدود۔ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لا کر اس پر دعویٰ کیا کہ جمیع اراضی تعداد میں بیگھہ موسومہ بیگھہ والی از دیہ فلاں پرگنہ فلاں جس کے حدود اربعہ بیان کردے مع اپنے حدود و سب حقوق و مرافق کے اور اگر دعویٰ وار ہو تو لکھے کہ تمام دار مشتملہ بیوت خود واقع کوچہ فلاں از محلہ فلاں از کورہ فلاں پھر اُس کے حدود اربعہ سب بیان کر دے مع اپنے حدود و حقوق کے ملک اس زید کی ہے اور اس عمرو کے قبضہ میں ناحق ہے پس اس عمرو پر واجب ہے کہ اپنا ہاتھ اس اراضی یا دار سے کوتاہ کر کے اس زید کے سپرد کر دے اور اس سے اس کا مطالبہ کیا اور جواب طلب کیا پس اس نے جواب دیا کہ این زمین یا این خانہ کہ مدعی دعویٰ میکند ملک من ست و حق من ست بائیں مدعی سپردنی نیست پھر مدعی چند نفر حاضر لایا کہ یہ میرے گواہ میرے دعویٰ کے موافق ہیں اور مجھ سے اُن کی گواہی سننے کی درخواست کی پس میں نے منظور کیا اور وہ فلاں و فلاں ہیں اُن کے نسب وحلیہ آخر تک جس طرح ہم نے بیان کیا ہے تحریر کرے پھر ان گواہوں نے دعویٰ اس مدعی و انکار اس مدعا علیہ کے بعد گواہی صحیح متفقہ الالفاظ والمعانی ایک نسخہ سے جو ان کو پڑھ کر سنایا گیا ادا کیا اور مضمون اُس نسخہ کا یہ ہے۔ گواہی میدہم کہ این زمین یا بایں شراکت جانگاہ و حدودے دریں محضر یاد کردہ شدہ است اور محضر کی طرف اشارہ کیا محدودے باوے جملہ حقوق ہائے وے ملک این حاضر آمدہ وحق دے ست اور اس مدعی کی طرف اشارہ کیا۔ وبدست این حاضر آوردہ بنا حق ست و واجب است بروئے تسلیم کروں بایں مدعی اور محضر کو تمام کر دے۔

سجل ☆ این دعویٰ لکھے کہ فلاں قاضی کہتا ہے کہ میری مجلس قضا واقع کورہ بخارا میں زید حاضر ہوا اور اپنے ساتھ عمرو کو حاضر لایا پھر دعویٰ اوّل سے آخر تک اعادہ کرے یعنی لکھے

کہ اس زید نے دعویٰ کیا کہ سب اراضی واقع موضع فلاں جس کے حدود اربعہ یہ ہیں یا دار واقع موقع فلاں جس کے حدود اربعہ یہ ہیں مع جمیع حدود و حقوق کے ملک اس زید کی ہے اور اس عمرو کے قبضہ میں ناحق ہے اور اس عمرو کو اس کا علم ہے پس اس عمرو پر واجب ہے کہ اپنا ہاتھ اس اراضی محدودہ یا دار محدودہ محضر دعویٰ سے کوتاہ کر کے اس زید کے سپرد کر دے اور جواب طلب کیا پس مدعا علیہ سے دریافت کیا گیا کہ اس مدعی کے دعویٰ کی نسبت تو کیا کہتا ہے اُس نے فارسی میں جواب دیا کہ این زمین کہ دعویٰ میکند ایں مدعی یا ایں خانہ ملک من ست و بایں مدعی سپردنی نیست پھر مدعی چند نفر حاضر لایا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں اور مجھ سے ان کی گواہی سننے کی درخواست کی اور وہ فلان و فلاں ہیں اُن کے نام و نسب جس طرح ہم نے سابق میں بیان کیا ہے اسی طرح برابر لکھتا جائے یہاں تک کہ موضع حکم تک پہنچے پھر حکم اس طرح لکھے کہ میں نے اس زید مدعی کے واسطے اس عمرو مدعا علیہ پر یہ حکم دیا کہ یہ اراضی محدودہ مذکورہ اندریں سجل یا یہ دار محدودہ مذکور اندریں سجل مع اپنے سب حدود و حقوق و مرافق کہ جو اس کے حقوق سے اس کو ثابت ہیں ملک وحق اس مدعی کا ہے اور اس مدعا علیہ عمرو کے پاس اس کے قبضہ میں ناحق ہے یہ حکم بگواہی ان گواہان مسمیان کے دیا اور حکم قضا نافذ کیا کہ یہ مدعی بہ ملک اس مدعی مذکور کی ہے بگواہی ان گواہان مذکور کے اور یہ حکم و قضا بعد از آنکہ میں نے ان گواہان کا حال اُن لوگوں سے جن پر مدار تعدیل و تزکیہ کا اس نواح میں ہے دریافت کیا اور انہوں نے ان کی تعدیل کی اور بعد از انکہ میں نے دعویٰ مدعی و الفاظ شہادت ان علماء کے پاس پیش کئے جن پر اس نواح میں فتویٰ کا مدار ہے اور انہوں نے صحت دعویٰ ہذا و جواز شہادت مذکورہ کا فتویٰ دیا ہے میری طرف سے صادر ہوا اور یہ حکم و قضا میری طرف سے میری مجلس واقع کورہ بخارا میں صادر ہوا اور یہ حکم مبرم دنیا اور یہ

قضا نافذ کر دینا در حالیکہ مجتمع جمیع شرائط صحت و نفاذ ہے دونوں متخاصمین کی حاضری میں دونوں کے

---

۱ متفقہ الالفاظ والمعانی وہ کہ جس کے لفظ اور معانی میں فرق نہ ہو ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 | Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat | Page 44

This has taken place in my presence, and I have ordered the judgment-debtor (Mahkum Alaihi) [1] to withdraw his hand from this bounded land or bounded house. Consequently, he relinquished his possession and handed it over to the judgment-creditor (Mahkum Lahu) [2], the plaintiff, in compliance with the Sharia decree. The record (Sijill) shall be concluded as we have previously described.

Mahdar (Public Record/Statement) ☆

Regarding the defense (Daf'iya) of this claim: If the aforementioned defendant claims to have purchased the property from this plaintiff, let it be written that 'Amr appeared and brought 'Zaid' forward. Then Amr, in defense against Zaid's claim against him, asserted his own claim. (Cite Zaid's claim in full). Then write that Amr claimed in his defense that Zaid is an invalidator (mubtil) in his aforementioned claim against Amr. This is because Zaid, while in a state of full legal capacity, had sold this bounded house, including its boundaries, rights, and all appurtenances (marafiq) established as his rights, to Amr prior to this current claim. At that time, the house was Zaid's property and right, and in his possession, and he sold it through a valid sale for a specific number of dinars. Amr, also in a state of full legal capacity, purchased the said house with its boundaries and rights for the specified price, and both parties legally completed the mutual transfer of possession.

Furthermore, if Amr claims that Zaid made an admission (iqrar) to this effect, add after the mention of mutual possession: Likewise, Zaid, in a state of legal competence and full validity of actions, voluntarily admitted to the aforementioned sale and purchase between himself and Amr regarding this bounded land or house, including its boundaries, rights, and appurtenances for the specified price. He acknowledged the validity and execution of the transaction and the mutual transfer of possession, which Amr formally confirmed. Therefore, Zaid's current claim against Amr is nullified (mubtil) and is not rightful, as the established facts prove otherwise.

Consequently, it is mandatory for Zaid to abandon his claim against Amr and cease interfering with the subject of the claim. Then, demand a response and complete the Mahdar. If Amr claims, as a defense, that Zaid had asked to rent the property or requested to buy it prior to the current claim, write: Amr claimed against Zaid that Zaid’s claim of ownership against Amr is waived because Zaid had requested to rent the house from Amr, or requested to buy it for a certain price, which Amr refused. Zaid’s request to rent or buy the house from Amr constitutes an admission (iqrar) on

his part that the house is the property of Amr. Once such an admission has been made, his current claim is invalid and devoid of truth. Complete the Mahdar accordingly.

Sijill (Judicial Decree/Register) ☆

Regarding this defense: Write the main body of the register and the defense claim in full accordance with our previous explanation until the point where the decree is recorded. Then write: I have heard these witnesses...

---

[1] The person against whom a right/judgment is imposed. [2] The person in whose favor a right is established.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० | किताब अल-महादिर व अल-सिजिल्लत | पृष्ठ ४४

यह मेरे सामने हुआ है और मैंने इस 'महकूम अलैहि' (जिसके विरुद्ध निर्णय हुआ) को आदेश दिया कि वह इस सीमित भूमि या सीमित घर से अपना हस्तक्षेप हटा ले। अतः उसने अपना कब्ज़ा छोड़ कर उसे 'महकूम लहु' (जिसके पक्ष में निर्णय हुआ) यानी वादी के सुपुर्द कर दिया। यह उसने शरीयत के आदेश के अनुपालन में किया है। सिजिल्ल (अभिलेख) को उसी प्रकार समाप्त करे जैसा हमने पहले वर्णित किया है।

महज़र (सार्वजनिक विवरण) ☆

इस दावे के बचाव (दफ़िया) में: यदि उक्त प्रतिवादी ने इस वादी से संपत्ति खरीदने का दावा किया हो, तो लिखे कि 'अम्र' उपस्थित हुआ और 'ज़ैद' को लाया गया। फिर अम्र ने ज़ैद द्वारा उस पर किए गए दावे के बचाव में अपना दावा पेश किया। ज़ैद का दावा जो भी था, उसे अंत तक लिखें। फिर लिखें कि अम्र ने बचाव में यह दावा किया कि ज़ैद का अपने उक्त दावे में, जो उसने अम्र पर किया है, मिथ्यावादी (मुब्तिल) है। इसका कारण यह है कि ज़ैद ने अपनी पूर्ण विधिक क्षमता की स्थिति में, इस सीमित घर को उसकी सीमाओं, अधिकारों और सभी संबंधित सुविधाओं (मराफ़िक) के साथ, जो उसके अधिकार सिद्ध थे, अपने इस दावे से पूर्व, अम्र के हाथों बेच दिया था। उस समय यह घर ज़ैद के स्वामित्व और अधिकार में था, जिसे उसने निश्चित दीनार के बदले वैध रूप से बेचा था। अम्र ने भी अपनी पूर्ण विधिक क्षमता में उस घर को उसकी सीमाओं और अधिकारों के साथ निश्चित मूल्य पर खरीदा था और दोनों ने परस्पर वैध कब्ज़ा प्राप्त कर लिया था।

यदि अम्र ने इसके अतिरिक्त ज़ैद के ऐसे स्वीकारोक्ति (इक़रार) का दावा किया हो, तो परस्पर कब्ज़ा लिखने के बाद यह जोड़े कि: ज़ैद ने अपनी पूर्ण इच्छा और विधिक क्षमता से इस क्रय-विक्रय को स्वीकार किया, जो उसके और अम्र के बीच इस सीमित भूमि या घर के विषय में हुआ था। उसने सीमाओं, अधिकारों और सुविधाओं के साथ निश्चित मूल्य पर हुए इस लेन-देन की वैधता और परस्पर अधिकार हस्तांतरण को स्वीकार किया। अम्र ने इस बात की पुष्टि की। ज़ैद का वर्तमान दावा, जो वह अम्र के विरुद्ध कर रहा है, उपर्युक्त तथ्यों के सिद्ध होने के बाद निरस्त (बातिल) है और सत्य नहीं है।

अतः ज़ैद के लिए अनिवार्य है कि वह अम्र के विरुद्ध अपने दावे को त्याग दे और विवादित संपत्ति में हस्तक्षेप करना बंद कर दे। फिर उत्तर की मांग करें और महज़र पूर्ण करें। यदि अम्र ने बचाव में यह दावा किया कि ज़ैद ने उक्त दावे से पूर्व संपत्ति किराए पर मांगी थी या उसे खरीदने की इच्छा प्रकट

की थी, तो लिखें कि: अम्र ने ज़ैद पर यह दावा किया कि ज़ैद का स्वामित्व का दावा अम्र के विरुद्ध समाप्त हो गया है, क्योंकि ज़ैद ने स्वयं अम्र से वह घर किराए पर मांगा था या निश्चित मूल्य पर खरीदने का प्रस्ताव दिया था, जिसे अम्र ने अस्वीकार कर दिया था। ज़ैद द्वारा घर किराए पर मांगना या खरीदने की इच्छा करना इस बात का स्वीकार (इक़रार) है कि वह घर अम्र के स्वामित्व में है। एक बार ऐसी स्वीकारोक्ति हो जाने के बाद, ज़ैद का वर्तमान दावा अवैध और आधारहीन है। इसके साथ महज़र समाप्त करें।

सिजिल्ल (न्यायिक आज्ञप्ति) ☆

इस बचाव (दफ़िया) के विषय में: सिजिल्ल का मुख्य भाग और बचाव का दावा पूरी तरह हमारे पूर्व विवरण के अनुसार लिखें जब तक कि आदेश लिखने का स्थान न आ जाए। फिर लिखें कि मैंने इन गवाहों...

---

१ वह व्यक्ति जिस पर अधिकार/दायित्व लागू किया गया। २ वह व्यक्ति जिसके पक्ष में अधिकार सिद्ध हुआ।

روبرو میں نے کیا ہے اور میں نے اس محکوم علیہ۱ کو حکم دیا کہ اپنا ہاتھ اس اراضی محدودہ یا اس دار محدودہ سے کوتاہ کرے پس اُس نے اپنا قبضہ چھوڑ کر اس محکوم لہ۲ مدعی کے سپرد کر دیا اور یہ اُس نے بعرض امتثال حکم شرع کیا ہے اور سجل کو اس طرح ختم کرے جیسا ہم نے پہلے بیان کیا ہے۔

محضر☆

دردفع ایں دعویٰ۔ اگر مدعاعلیہ مذکور نے اس مدعی سے خرید کرنے کا دعویٰ کیا تو لکھے کہ عمرو حاضر ہوا اور زید کو حاضر لایا پھر اس عمرو نے اس زید کے دعویٰ کے دفعیہ میں جو اُس نے عمرہ پر کیا تھا دعویٰ کیا اور دعویٰ زید یہ تھا پھر آخر تک زید کا دعویٰ نقل کرے پھر لکھے کہ اس عمرو نے اُس کے دفعیہ میں یہ دعویٰ کیا کہ زید اپنے دعویٰ مذکورہ میں جو اُس نے اس عمرو پر کیا ہے مبطل ہے اس واسطے کہ اس زید نے سب طرح اپنے جواز تصرفات کی حالت میں یہ دار محدودہ مع اُس کے حدود و حقوق اور تمام اُس کے مرافق کے جو اُس کے واسطے اُس کے حقوق سے ثابت ہیں قبل اپنے اس دعویٰ مذکورہ کے اس عمرو کے ہاتھ در حالیکہ یہ دار محدودہ مذکورہ کو اس زید کی ملک وحق تھا اور اُس کے قبضہ میں تھا بعوض اس قدر دینار کے یہ بیع صحیح فروخت کیا اور اس عمرو نے اس دار مذکورہ کو اُس سے بحدود و حقوق و بمرافق جو اُس کو اُس کے حقوق سے ثابت ہیں بعوض اس قدر شمن مذکور کے اپنی سب طرح جواز تصرفات کی حالت میں بجو بیع خرید کیا اور دونوں میں سے ہر ایک نے باہمی قبضہ صحیح کر لیا اور اگر عمرو نے باوجود اس کے زید کے ایسے اقرار کا دعویٰ کیا ہو تو تحریر میں بعد لکھنے

باہمی قبضہ صحیح کے اس قدر زیادہ کرے کہ اور اسی طرح اس زید نے اپنے جواز قرار و سب طرح نفاذ تصرفات کی حالت میں بطوع خود اس بیع و شراء مذکور کا اپنے اور اس عمرو کے درمیان اس زمین محدودہ مذکورہ میں با ایں دار محدودہ مذکورہ میں مع اُس کے حدود و حقوق و تمام مرافق کے جو اُس کے واسطے اُس کے حقوق سے ثابت ہیں بعوض اس قدر شمن مذکور کے سب طرح دونوں کے نفاذ و تصرفات کی حالت میں واقع ہونے کا اور دونوں میں باہمی قبضہ دافع ہونے کا اقرار صحیح اقرار کیا جس کی اس عمرو نے خطا با تصدیق کی اور یہ زید اپنے اس دعویٰ مذکورہ میں جو وہ اس عمرو کی طرف کرتا ہے بعد ازانکہ ثابت ہوا کہ حال یہ ہے جو بیان کیا گیا مبطل ہے حق نہیں ہے یا لکھے کہ بعد ازانکہ اس سے ایسا اقرار صادر ہوا ہے مبطل ہے حق نہیں ہے پس اس زید پر واجب ہے کہ اپنے اس دعویٰ کو جو اس عمرو کی طرف کرتا ہے ترک کرے اور مدعی بہ میں اُس کے ساتھ تعرض کرنا چھوڑ دے پھر جواب کا مطالبہ کیا اور محضر تمام کر دے اور اگر اس عمرو نے اس دعویٰ دفعیہ کے واسطے اجرت پر مانگنا وغیرہ کسی بات کا دعویٰ کیا مثلاً یہ دعویٰ کیا کہ اس زید نے اس عمرو سے یہ دار محدودہ مذکورہ قبل اپنے دعویٰ مذکورہ کے اجارہ پر مانگا تھا یا درخواست کی تھی کہ اُس کے ہاتھ فروخت کر دے تو اس محضر میں اُس کی جگہ پر لکھے کہ اس عمرو نے اس زید پر یہ دعویٰ کیا کہ اس زید کا اس دار محدودہ مذکورہ کی ملکیت کا دعویٰ کرنا بجانب عمرو ساقط ہے اس واسطے کہ اس زید نے یہ دار محدودہ مذکورہ مع اپنے حدود و حقوق الی آخرہ کو اس عمرو سے کرایہ پر مانگا تھا یا لکھے کہ یہ درخواست کی تھی کہ اس کو میرے ہاتھ اس قدر شمن کے عوض فروخت کر دے اور اس عمرو نے اُس کو کرایہ پر دینے یا اُس کے ہاتھ فروخت کرنے سے انکار کیا پس اس زید کا یہ دار محدودہ اس عمرو سے کرایہ پر مانگنا یا اُس کے خرید کی درخواست کرنا اُس کی طرف سے اس بات کا اقرار ہے کہ یہ دار محدودہ مذکورہ اس عمرو کی ملک ہے اور جب اُس سے ایسا اقرار

صادر ہو گیا ہے تو اس کے بعد اپنے دعویٰ مذکورہ میں وہ مبطل ہے حق نہیں ہے اور محضر کو تمام کر دے۔

سجل☆

ایں دفعیہ۔ صدر سجل و دعویٰ دفع بتمامہ موافق ہمارے بیان مذکورہ سابقہ کے تا مقام تحریر حکم لکھے پھر لکھے کہ میں نے ان گواہان

---

۱ وہ شخص جس پر حق عائد کیا گیا ۱۲ ۲ وہ شخص جس کے واسطے حق ثابت ہوا ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Vol 10 (35) Book of Legal Records and Registers

Based on the testimony of the named witnesses, in the presence of both litigants at the court session held in the district of Bukhara, among the people, a judgment was issued for the plaintiff Amr against the defendant Zaid regarding the evidence of the aforementioned defense. The record (mahdar) should be completed to the end. If Amr wishes to rebut Zaid's claim by stating that he purchased this delimited house from Bakr, he should write: Amr claimed in defense against Zaid's claim that Zaid's claim of ownership over this house is dismissed, because Amr, prior to Zaid's claim, validly purchased the said delimited house from Bakr bin Khalid, who was its owner, for a certain price. The record (mahdar) should be completed to the end, and the decree (sijill) for this defense follows the previous manner.

☆ **Mahdar (Official Deposition Record)** ☆

Proof of inheritance claim from father to son. Zaid appeared and brought Amr forth; then Zaid claimed against Amr that the house located at a certain site, the four boundaries of which are specified, along with its limits, rights, and facilities established for it, was the property and right of his father Khalid bin Bakr, and remained continuously under his control and possession until he passed away, leaving only one legitimate son as heir, who is this plaintiff, and no other heir was left. Therefore, this house, whose location and boundaries have been described, became the inheritance of his father Khalid bin Bakr. For the stated reason, as of today, this house described by its boundaries and location is the property of this plaintiff and is wrongfully in the possession of Amr, who is aware of this. Thus, it is obligatory for Amr to withdraw his hand from the said house and hand it over to the plaintiff. A response was sought from Amr, and he replied in Persian: "This delimited house is my property and my right, and I am not to hand it over to this plaintiff." Then the plaintiff brought several people and stated that they were witnesses in accordance with his claim and requested their testimony to be heard. Following the plaintiff's claim and the defendant's denial, these witnesses gave testimony, correct in word and meaning, from a text read to them, the content of which is: "I testify that this house, located at the boundaries mentioned in this record of the claim" — pointing to the record of the claim— "with all its components and facilities, is among the rights and was the property of Khalid bin Bakr, the father of this person" — pointing to the plaintiff. "And it was his right and in his possession and control until the time he passed away, leaving only one son, this plaintiff" —pointing to this plaintiff. "And no other heir of the deceased remains. This house became inheritance

from the deceased to his son, this plaintiff" —pointing to this plaintiff. "And today this house delimited in this record" —pointing to the record of the claim— "with all its components and facilities is the property of this plaintiff and his right, and is wrongfully in the hands of this defendant" —pointing to this defendant. Complete the record (mahdar). And Allah knows best.

☆ **Sijill (Judicial Decree)** ☆

This claim. Judge [So-and-so] says, writing according to his custom, repeating the claim exactly from beginning to end. Then include all the names of the witnesses, the words of testimony, and a statement saying: "I accepted the testimony of these witnesses because of their well-known integrity, or through verification by verifiers, or due to the defendant's failure to impugn them, thus manifesting their justice within Islam." Write everything typically written in judicial registers up to the point of the ruling. Then write: "In my court session held in the district of Bukhara, in the presence of both litigants, I issued a final and enforceable judgment, fulfilling all conditions of enforcement, based on the testimony of the named witnesses, for this plaintiff against this defendant, regarding all that was proven through these witnesses: that the said delimited house was the property of Khalid bin Bakr, the father of this plaintiff, and his..."

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 (35) किताबुल महादिर वस्सिजिल्लात

नामित गवाहों की गवाही के आधार पर, दोनों पक्षकारों की उपस्थिति में, बुखारा शहर में आयोजित न्यायिक सभा में, वादी अम्र के पक्ष में और प्रतिवादी ज़ैद के विरुद्ध इस प्रतिवाद (डिफेंस) के प्रमाण का आदेश दिया गया। इस विधिक रिकॉर्ड (महज़र) को अंत तक पूरा किया जाना चाहिए। यदि अम्र ने ज़ैद के दावे को इस आधार पर खारिज करना चाहा कि उसने यह मकान बक्र से खरीदा है, तो वह लिखे: अम्र ने ज़ैद के दावे के विरुद्ध यह दलील दी कि इस मकान के स्वामित्व पर ज़ैद का दावा निरस्त है क्योंकि अम्र ने ज़ैद के दावे से पहले, इस मकान को इसके स्वामी बक्र बिन खालिद से उचित मूल्य पर वैध रूप से खरीदा था। महज़र को अंत तक पूरा करें और इस प्रतिवाद का न्यायिक रजिस्टर (सजिल) पूर्व रीति के अनुसार होगा।

☆ महज़र (विधिक दस्तावेज़/अभिलेख) ☆

पिता से पुत्र को विरासत के दावे की पुष्टि। ज़ैद उपस्थित हुआ और अम्र को लाया गया; फिर ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि अमुक स्थान पर स्थित मकान, जिसकी चारों सीमाएँ ये हैं, अपने अधिकारों और सुविधाओं सहित उसके पिता खालिद बिन बक्र की संपत्ति थी और निरंतर उनके नियंत्रण में रही जब तक कि उनका देहांत नहीं हो गया। उन्होंने वारिसों में केवल एक पुत्र छोड़ा जो यही वादी है और कोई अन्य वारिस नहीं है। अतः यह मकान जिसका स्थान और सीमाएँ बताई गई हैं, उसके पिता खालिद बिन बक्र की विरासत हुई। इसी कारण से आज यह मकान इस वादी की संपत्ति है और अम्र के कब्जे में अवैध रूप से है, और अम्र को इसकी जानकारी है। अतः अम्र के लिए आवश्यक है कि वह इस मकान से अपना अधिकार हटाकर इसे वादी को सौंप दे। अम्र से इसका उत्तर मांगा गया, तो उसने फारसी में उत्तर दिया: "यह मकान मेरी संपत्ति और मेरा अधिकार है, और मैं इसे इस वादी को नहीं सौंपूंगा।" फिर वादी ने कई लोगों को पेश किया और कहा कि वे उसके दावे के गवाह हैं और उनकी गवाही सुनने का अनुरोध किया। वादी के दावे और प्रतिवादी के इनकार के बाद, इन गवाहों ने एक लिखित प्रति से गवाही दी जो उन्हें पढ़कर सुनाई गई। गवाही का सार यह है: "मैं गवाही देता हूँ कि यह मकान जो इन सीमाओं के भीतर स्थित है जिसका उल्लेख इस दावे के महज़र में है" — दावे के महज़र की ओर इशारा करते हुए — "अपनी समस्त सुविधाओं सहित खालिद बिन बक्र की संपत्ति थी जो इस व्यक्ति के पिता थे" — वादी की ओर इशारा करते हुए। "और यह उनका अधिकार और उनके अधिकार-क्षेत्र में था जब तक उनकी मृत्यु नहीं हो गई, और वारिस के रूप में केवल एक पुत्र, यह वादी रहा" — वादी की ओर इशारा करते हुए। "मृतक का कोई अन्य वारिस नहीं है। यह मकान

मृतक से विरासत के रूप में इस वादी को मिला" — वादी की ओर इशारा करते हुए। "और आज यह घर जैसा कि इस महज़र में वर्णित है" — महज़र की ओर इशारा करते हुए — "अपनी सभी सुविधाओं के साथ इस वादी की संपत्ति और अधिकार है और प्रतिवादी के हाथों में अवैध रूप से है" — प्रतिवादी की ओर इशारा करते हुए। महज़र को पूर्ण करें। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

☆ **सजिल (न्यायिक डिक्री/रजिस्टर)** ☆

यह दावा। न्यायाधीश [अमुक] अपनी परंपरा के अनुसार लिखते हुए, प्रारंभ से अंत तक दावे को हुबहू दोहराए। फिर गवाहों के नाम, गवाही के शब्द और यह विवरण लिखे कि मैंने इन गवाहों की गवाही को उनकी प्रसिद्ध न्यायप्रियता, या सत्यापनकर्ताओं द्वारा उनके सत्यापन, या प्रतिवादी द्वारा उन पर आपत्ति न करने के कारण स्वीकार किया है। डिक्री के स्थान तक सब कुछ लिखें जो सामान्यतः न्यायिक रजिस्टरों में लिखा जाता है। फिर लिखें कि मैंने बुखारा शहर में अपनी न्यायिक सभा में दोनों पक्षकारों की उपस्थिति में, सभी कानूनी शर्तों के साथ एक अंतिम और प्रभावी निर्णय दिया। इन नामित गवाहों की गवाही के आधार पर, इस वादी के लिए प्रतिवादी के विरुद्ध यह सिद्ध हुआ कि उक्त मकान इस वादी के पिता खालिद बिन बक्र की संपत्ति था और...

مسمیان کی گواہی پر ہر دو متخاصمین کی حاضری میں دونوں کے روبرو اپنی مجلس قضا واقع کورہ بخارا میں آدمیوں کے درمیان اس عمرو مدعی کے واسطے اس زید مدعا علیہ پر اس دفعہ مذکورہ کے ثبوت کا حکم دیا اور محضر کو آخر تک تمام کر دے اور اگر اس عمرو نے اس زید کے دعویٰ کا دفعیہ بسبب بکر سے یہ دار محدودہ خرید کرنے کے چاہا تو لکھے کہ اس عمرو نے اس زید کے دعویٰ کے دفعیہ میں یہ دعویٰ کیا کہ اس زید کا دعویٰ اس دار کی ملکیت کا بجانب اس عمرو کے ساقط ہے کیونکہ عمرو نے قبل دعویٰ اس زید کے یہ دار مذکورہ محدودہ بکر بن خالد سے جو اس کا مالک تھا بعوض اس قدر ثمن کے بخرید صحیح خرید کیا ہے اور محضر کو آخر تک تمام کر دے اور سجل اس دفعیہ کا بطریق سابق ہے۔

☆ **محضر** ☆

اثبات دعویٰ میراث ولد از پدر۔ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا پھر اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ دار جو فلاں موقع پر واقع ہے جس کے حدود اربعہ یہ ہیں مع اپنے حدود و حقوق و اپنے مرافق کے جو اُس کے واسطے اُس کے حقوق ثابت ہیں وہ اُس کے والد خالد بن بکر کی ملک اور حق تھا اور برابر اُس کے تحت و تصرف میں رہا یہاں تک کہ اُس نے وفات پائی اور وارثوں میں فقط اُس نے ایک صلبی بیٹا چھوڑا اور وہ یہی مدعی ہے اور اس کے سوائے کوئی وارث نہیں چھوڑا پس یہ دار مذکور جس کا موقع و حدود بیان کر دیے گئے ہیں اُس کے واسطے اُس کے باپ خالد بن بکر کی میراث ہوا اور اس سبب مذکور سے آج کے روز یہ دار جس کے حدود و موقع بیان کیا گیا ہے اس مدعی کی ملک ہے اور اس عمرو کے قبضہ میں ناحق ہے اور

اس عمرو کو اس کا علم ہے پس اس پر واجب ہے کہ اس دار مذکورہ سے اپنا ہاتھ کوتاہ کر کے اس مدعی کے سپرد کرے اور اس عمرو سے اس کا جواب طلب کیا پس عمرو سے جواب مانگا گیا پس اس نے فارسی میں جواب دیا کہ ایں دار محدودہ ملک من ست وحق من ست و مرا با ایں مدعی سپردنی نیست پھر مدعی چند نفر حاضر لایا اور بیان کیا کہ میرے دعویٰ کے موافق میرے گواہ ہیں اور مجھ سے اُن کی گواہی سننے کی درخواست کی پس اس مدعی کے دعویٰ و انکار مدعا علیہ ہذا کے بعد ان گواہوں نے گواہی صحیح صحیح اللفظ و المعنیٰ ایک نسخہ سے جو ان کو پڑھ کر سنایا گیا ادا کی اور مضمون اس نسخہ کا یہ ہے کہ گواہی میدہم کہ ایں خانہ کہ جائے گا دو حدود سے یاد کردہ شدہ است در محضر ایں دعویٰ اور محضر دعویٰ کی طرف اشارہ کیا بجملہ ہائے و تھہائے و مرافق وے کے از حق ہائے دے ست ملک خالد بن بکر پدر ایں بود اور اس مدعی کی طرف اشارہ کیا۔ وحق وی بود و در قبض و تصرف دے تا ایں زمان کہ وفات یافت و از وے و برا یک پسر ماند ہمیں مدعی اور اس مدعی کی طرف اشارہ کیا۔ و بجز از وی وارثے دیگر نماندہ ایں متوفی۔ و ایں خانہ میراث شد از ایں متوفی مر پسر وی را ایں مدعی اور اس مدعی کی طرف اشارہ کیا و امروز ایں خانہ محدود دریں محضر۔ اور محضر دعویٰ کی طرف اشارہ کیا بجملہ ہائے وتھہائے ملک ایں مدعی ست وحق دے ست و در دست ایں مدعا علیہ بنا حق ست اور اس مدعا علیہ کی طرف اشارہ کیا اور محضر کو تمام کر دے واللہ تعالیٰ اعلم۔

☆ **سجل** ☆

ایں دعویٰ۔ قاضی فلان کہتا ہے اپنے رسم کے موافق لکھ کر اوّل سے آخر تک بعینہ دعویٰ کا اعادہ کرے پھر سب اسمائے گواہان و الفاظ شہادت و اس بات کا بیان کہ میں نے ان گواہوں کے معروف بعدالت ہونے کی وجہ سے یا تعدیل کرنے والوں کی تعدیل سے عدالت ظاہر ہونے کی وجہ سے یا مدعا علیہ کی عدم طعن سے ظاہر اسلام عدالت کی وجہ سے ان گواہوں کی گواہی قبول کی اور

سب جو سجلات میں لکھا جاتا ہے مقام حکم تک لکھے پھر لکھے کہ میں نے اپنی مجلس قضا واقع کورہ بخارا میں لوگوں کے درمیان در حالت حاضری ہر دو متخاصمین کے دونوں کے روبرو حکم مبرم و قضائے نافذ بجمع جمیع شرائط نفاذ ان گواہان مسمیان کی گواہی پر اس مدعی کے واسطے اس مدعا علیہ پر تمام اُس بات کا جوان گواہوں سے ثابت ہوئی کہ یہ دار محدودہ مذکورہ ملک خالد بن بکر والد اس مدعی کا تھا اور اُس

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (Page 46) Book of Records and Registers

...it remained continuously under his control and possession until his death, and after his death, it became an inheritance for this plaintiff from his father. An order was given in this *Sijill* (judicial record), and the *Sijill* was completed as per regulation.

Mahzar (Official Record) ☆ In refutation of this claim: Amr appeared and brought Zaid. Then, Amr filed a claim against Zaid to refute his original claim. Previously, Zaid had claimed against Amr that the house located at such-and-such a place, with specified boundaries, belonged to him as an inheritance from his father. He should repeat his claim exactly. Then, Amr claimed against Zaid in refutation of the aforementioned claim that Zaid's claim is void, because his father, Khalid bin Amr, during his lifetime and health, had sold this specifically bounded house to Amr for a certain price through a valid sale deed as per this record. Amr had purchased this house from him for the mentioned price through a valid purchase, and a valid possession was established between them. Today, this house is the property of Amr for this reason and is his right. Zaid's claim against me, after the situation has been explained as above, is false and without merit. Therefore, it is obligatory for him to desist from such a claim. Then, his response was sought and he was questioned... to the end.

Sijill (Judicial Decree) ☆ Regarding this refutation: After writing the usual details, at the time of the ruling, write: "In my judicial assembly (*Majlis-e-Qadha*) located in the district of Bukhara, in the presence of both litigants, I have ruled in favor of the plaintiff Amr against the defendant Zaid, based on the evidence of the named witnesses regarding the aforementioned refutation. I ordered Zaid to desist from his claim and not to interfere with Amr in this matter." Then, complete the *Sijill*. This is recorded in the 'Zakheera'.

Mahzar (Official Record) ☆ Claim of absolute ownership over movable property: Zaid appeared and brought Amr with him. Amr had with him a horse of medium build. A horse of such color is called *Ablaq*[1] (piebald). It has split nostrils and a brand on its left flank. The shape of the brand is such, and its hair leans towards the right. Its tail is a full cubit long, and its right ear is clipped. Such a horse is called *Sontal*. It was brought into the assembly of this claim so it could be identified. Then, Zaid claimed against Amr that this horse (*Barzun*)—pointing to the horse present—is the property and right of Zaid, and it is in Amr's possession wrongfully, and Amr is aware of this. Therefore, it is obligatory for him to remove his hand from this horse which

has been pointed out and hand it over to the plaintiff. A response to the claim was sought. When Amr was questioned, he replied, "This horse is my property and my right; I will not hand it over to this plaintiff." Then, the plaintiff brought several persons and stated, "These are my witnesses," and their testimony was sought. They are so-and-so, so-and-so, and so-and-so... to the end.

Sijill (Judicial Decree) ☆ For this claim, after writing the main body of the *Sijill* in the customary manner, when it reaches the point of the witnesses' testimony, write that testimony was sought from these witnesses...

---

[1] *Ablaq* refers to a two-colored animal, whether red and white or black and white, commonly known in our dialect as 'Chitkabara' (spotted/piebald).

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 (पृष्ठ 46) किताब अल-महादिर वल-सिजिल्लात

...उसकी मृत्यु तक लगातार उसके नियंत्रण और उपयोग में रहा और उसकी मृत्यु के बाद इस वादी के लिए उसके पिता से विरासत हुआ। इस सिजिल (अभिलेख) में आदेश दे दिया गया और सिजिल को नियमानुसार पूर्ण कर दिया गया।

महज़र (रिकॉर्ड) ☆ इस दावे के निराकरण में: अम्र हाज़िर हुआ और ज़ैद को लेकर आया। फिर इस अम्र ने इस ज़ैद पर उसके दावे के निराकरण के लिए दावा किया। इस ज़ैद ने पहले इस अम्र पर यह दावा किया था कि वह घर जो अमुक स्थान पर स्थित है और जिसकी ये सीमाएँ हैं, वह उसके पिता की विरासत के रूप में उसके लिए है। वह अपने दावे को ज्यों का त्यों दोहराए। फिर इस अम्र ने इस ज़ैद से उक्त दावे के निराकरण में दावा किया कि उसका यह दावा समाप्त (निष्प्रभावी) है, क्योंकि उसके पिता खालिद बिन अम्र ने अपने स्वास्थ्य और जीवन काल में यह सीमित घर इस महज़रनामे के अनुसार अम्र के हाथ इतनी कीमत के बदले वैध बिक्री के माध्यम से बेचा था, और इस अम्र ने उक्त कीमत के बदले उससे यह सीमित घर वैध खरीद के माध्यम से खरीदा था, और दोनों के बीच वैध कब्ज़ा हो गया था। और आज के दिन यह सीमित घर इस कारण से इस अम्र का स्वामित्व है और उसी का अधिकार है, और यह ज़ैद अपने दावे में जो मुझ पर करता है, स्थिति स्पष्ट होने के बाद जो बयान की गई है, वह असत्य है और उचित नहीं है। अतः उस पर अनिवार्य है कि वह ऐसे दावे से बाज़ आए। फिर उससे उसका उत्तर माँगा गया और उससे पूछताछ की गई... अंत तक।

सिजिल (न्यायिक आदेश) ☆ इस निराकरण के लिए: नियमानुसार विवरण लिखने के बाद निर्णय के समय लिखें कि "मैंने बुखारा में स्थित अपनी न्याय सभा (मजलिस-ए-कज़ा) में दोनों पक्षकारों की उपस्थिति में दोनों के सामने, इस वादी अम्र के पक्ष में इस प्रतिवादी ज़ैद पर उक्त निराकरण के प्रमाण के रूप में उन नामित गवाहों की गवाही पर आदेश दिया, और ज़ैद को आदेश दिया कि वह अपने इस दावे से बाज़ आए और अम्र के संबंध में कोई हस्तक्षेप न करे।" फिर सिजिल को पूर्ण कर दिया गया। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

महज़र (रिकॉर्ड) ☆ पूर्ण स्वामित्व के साथ चल संपत्ति के स्वामित्व का दावा: ज़ैद हाज़िर हुआ और अम्र को साथ लाया। और इस अम्र के साथ एक घोड़ा है जो मध्यम कद का है। ऐसे रंग के घोड़े को 'अबलक'[1] (चितकबरा) कहते हैं। इसके नथुने फटे हुए हैं और उसके बाएं पुट्ठे पर एक निशान है। निशान का आकार ऐसा है और उसके बाल दाईं ओर झुके हुए हैं। उसकी पूंछ पूरी एक हाथ लंबी है

और लंबाई में उसका दाहिना कान कटा हुआ है। ऐसे घोड़े को 'सोंटाल' कहते हैं। उसे इस दावे की सभा में पेश किया गया ताकि उसकी ओर संकेत किया जा सके। फिर इस ज़ैद ने इस अम्र पर दावा किया कि यह 'बरज़ून' (घोड़ा) और सामने मौजूद घोड़े की ओर संकेत किया कि यह ज़ैद का स्वामित्व और अधिकार है और इस अम्र के कब्ज़े में अनुचित रूप से है, और अम्र को इसका ज्ञान है। अतः उस पर अनिवार्य है कि वह इस घोड़े से जिस पर संकेत किया गया है, अपना हाथ हटा ले और इसे वादी को सौंप दे। फिर दावे का उत्तर माँगा गया। अम्र से पूछताछ की गई, तो उसने उत्तर दिया कि "यह घोड़ा मेरा स्वामित्व है और मेरा अधिकार है, मैं इसे वादी को सौंपने वाला नहीं हूँ।" फिर वादी ने कुछ व्यक्तियों को पेश किया और बयान दिया कि "ये मेरे गवाह हैं" और उनसे गवाही माँगी गई और वे अमुक, अमुक और अमुक हैं... अंत तक।

सिजिल (न्यायिक आदेश) ☆ इस दावे के लिए अपनी प्रथा के अनुसार सिजिल का मुख्य भाग लिखने के बाद जब गवाहों की गवाही की बात आए, तो लिखें कि इन गवाहों से गवाही माँगी गई...

---

[1] 'अबलक' उसे कहते हैं जो दो रंगों का हो, चाहे वह लाल और सफेद हो या काला और सफेद, जिसे हमारी आम भाषा में 'चितकबरा' कहा जाता है।

کی وفات تک برابر اُس کے تحت و تصرف میں رہا اور بعد اس کی وفات کے اس مدعی کے واسطے اس کے باپ سے میراث ہوا اس سجل میں حکم دے دیا اور سجل کو بدستور تمام کر دے۔

محضر☆ در دفع ایں دعویٰ۔ عمرو حاضر ہوا اور زید کو حاضر لایا پھر اس عمرو نے اس زید پر اُس کے دعویٰ کے دفعیہ میں دعویٰ کیا اور اس زید نے پہلے اس عمرو پر یہ دعویٰ کیا تھا کہ دار جو فلاں موقع پر واقع ہے جس کے یہ حدود ہیں وہ اُس کے باپ کی میراث اُس کے واسطے ہے اُس کا دعویٰ بعینہ سب اعادہ کرے پس اس عمرو نے اس زید سے اس دعویٰ مذکورہ کے دفعیہ میں دعویٰ کیا کہ اس کا یہ دعویٰ ساقط ہے اس واسطے کہ اس کے والد خالد بن عمرو نے اپنی صحت و حیات میں یہ دار محدودہ مذکورہ محضر نامہ ہذا اس عمرو کے ہاتھ اس قدر ثمن کے عوض بہ بیع صحیح فروخت کیا تھا اور اس عمرو نے اس ثمن مذکور کے عوض اُس سے یہ دار محدودہ مذکورہ بشراء صحیح خرید کیا تھا اور باہم دونوں میں قبضہ صحیحہ ہو گیا تھا اور آج کے روز یہ دار محدودہ مذکورہ اس سبب سے اس عمرو کی ملک ہے اور اسی کا حق ہے اور یہ زید اپنے دعویٰ میں جو مجھ پر کرتا ہے بعد از آنکہ حال یہ ہے جو بیان کیا گیا ہے باطل ہے محق نہیں ہے پس اس پر واجب ہے کہ ایسے دعویٰ سے باز رہے پھر اُس سے اُس کا جواب طلب کیا پس اس سے دریافت کیا گیا الی آخرہ۔

سجل☆ ایں دفعیہ۔ بدستور معلوم لکھنے کے بعد تجویز حکم کے وقت لکھے کہ میں نے اپنی مجلسِ قضاء واقع کورہ بخارا میں ہر دو متخاصمین کی حاضری کی حالت میں دونوں کے روبرو اس عمرو مدعی کے واسطے اس زید مدعا علیہ پر اس دفعیہ مذکورہ کے ثبوت کا بگواہی ان

گواہان مسمیان کے حکم دیا اور زید کو حکم دیا کہ اپنے اس دعویٰ سے باز رہے اور عمرو سے اُس کی بابت کوئی تعرض نہ کرے پھر سجل کو تمام کر دے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

محضر☆ دعویٰ ملکیت مال منقول بملک مطلق۔ زید حاضر ہوا اور عمرو کو ساتھ لایا اور اس عمرو کے ساتھ ایک گھوڑا اور میانی حبہ کا ہے اور ایسے رنگ کے گھوڑے کو ابلق ۱؎ کہتے ہیں نتھنے مشقوق اور اُس کے بائیں پٹھے پر داغ ہے صورت اس کی ایسی ہے داغ کی شکل اور اس کی بال بجانب راست مائل ہے اُس کی دم پوری ہاتھ مازن کچل ہیں اور لنبائی میں اُس کا دایاں کان کٹا ہوا ہے ایسے گھوڑے کو سونٹال کہتے ہیں پس وہ اس دعویٰ کی مجلس میں حاضر لایا گیا تاکہ اس کی طرف اشارہ کیا جائے پس اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ یہ برزون اور اسپ حاضر کی طرف اشارہ کیا اور اس زید کی ملک وحق ہے اور اس عمرو کے قبضہ میں ناحق ہے اور اس عمرو کو اس کا علم ہے پس اُس پر واجب ہے کہ اس برزون سے جس کی طرف اشارہ کیا ہے اپنا ہاتھ کوتاہ کر کے اس مدعی کو سپرد کرے اور اپنا جواب دعویٰ طلب کیا پس عمرو سے استفسار کیا گیا پس اُس نے جواب دیا کہ ایں اسپ ملک من است و حق من ست مرا باین مدعی سپردنی نیست۔ پھر مدعی چند نفر حاضر لایا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں اور اُن سے گواہی طلب کی اور وہ فلاں و فلاں و فلاں ہیں الیٰ آخرہ۔

سجل☆ ایں دعویٰ برسم خود صدر سجل تحریر کرنے کے بعد جب گواہوں کی گواہی تک پہنچے تو لکھے کہ ان گواہوں سے گواہی طلب کی گئی

۱؎ دورخی وا بلق بولتے ہیں خواہ سرخ و سفید ہو خواہ سفید و سیاہ جس کو ہمارے عرف میں چت کلا بولتے ہیں ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 [47] Book of Records and Registers

Then, after the claimant's claim and the defendant's denial, at the request of the claimant, each witness testified as follows: "I bear witness that this horse"—and pointed to the horse present—"is the property of this person who has come"—and pointed to the claimant—"and it is his right, and it is in the hands of this person who brought it"—and pointed to the defendant—"unjustly." So I heard their testimony, and then, according to the prescribed manner, one should write down the decree. Then write: "I, in my court of justice located in the city of Bukhara, in the presence of these two litigants and the disputed horse, based on the testimony of these well-known and just witnesses, have decreed for this claimant against this defendant that this disputed horse, which has been pointed out, is the property of this claimant and is his right, and it is unjustly in the possession of this defendant." And the decree (Sijill) should be completed.

Record (Mahdar) ☆

Regarding the defense against a claim over the aforementioned packhorse (barzown), there can be many ways to refute such a claim, but we shall record three of them as examples. Once a scribe becomes familiar with them, he can write other grounds following these examples. First: To refute the claim by way of a request to purchase. Its form is as follows: Amr appeared and brought Zaid, who had a horse in his hand with a specific description. Since Zaid had claimed ownership of the aforementioned horse against Amr in the court (transcribe the claim in full), then write: "So Amr claimed against Zaid, in defense of his aforementioned claim, that Zaid's claim of ownership over the horse mentioned above against Amr is void because Zaid had requested to purchase this aforementioned horse—and pointed to the horse present—from Amr, while Amr had full legal authority, and Amr refused to sell it. Therefore, Zaid's request to Amr to buy this horse under claim constitutes an admission by Zaid that he has no ownership in this horse. After making such an admission, Zaid's claim of ownership over this horse is nullified. Thus, it is obligatory upon Zaid to desist from the claim he makes against Amr." Then he (the judge) demanded an answer. Second reason: In the manner that Zaid had asked to rent it from Amr. Then write: "Zaid is void in his claim of ownership of this horse against Amr because Zaid had sought to hire the aforementioned horse from Amr, and seeking to hire is an admission on his part that he has no ownership in this horse. Therefore, it is obligatory upon him... up to the end, as mentioned in the purchase request." Third reason: Defense by way of progeny (birth). Write its form as: "Amr, in

defense of Zaid's claim, asserted that Zaid's claim is void because this horse—and he pointed to it—was born to his (Amr's) mare. This mare, on the day of giving birth, was the property of Amr, and it was in his possession, and this horse has never left Amr's possession from the day of its birth until today. When such is the case, Zaid's claim of ownership over this horse is null and void; it is not his right. Thus, it is obligatory for him to refrain from making such a claim against Amr." And an answer was demanded.

Decree (Sijill) ☆

This defense should be written at the beginning of the decree until the final judgment in the manner mentioned above. Then, on the basis of each first reason, the judgment should be written thus: "At the request of this claimant, in the presence of both litigants and the aforementioned horse, and before the testimony of these named witnesses, I have passed this judgment for this claimant against this defendant..."

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द १० [۴۷] किताब अल-महादिर वा अल-सिजिल्लात (रिकॉर्ड और रजिस्टरों की किताब)

फिर दावेदार के दावे और प्रतिवादी के इनकार के बाद, दावेदार के अनुरोध पर, प्रत्येक गवाह ने इस तरह गवाही दी: "मैं गवाही देता हूँ कि यह घोड़ा"—और मौजूद घोड़े की ओर इशारा किया—"इस आने वाले की मिल्कियत है"—और दावेदार की ओर इशारा किया—"और यह उसका अधिकार है, और यह इस लाने वाले के हाथ में है"—और प्रतिवादी की ओर इशारा किया—"अन्यायपूर्ण तरीके से है।" अतः मैंने उनकी गवाही सुनी, फिर दस्तूर के अनुसार फैसले की तहरीर लिखता जाए। फिर लिखे: "मैंने अपनी न्याय सभा (अदालत) में जो बुखारा शहर में स्थित है, इन दोनों विवादियों और उस विवादित घोड़े की उपस्थिति में, इन प्रसिद्ध और न्यायप्रिय गवाहों की गवाही पर इस दावेदार के लिए इस प्रतिवादी के खिलाफ यह फैसला सुनाया कि यह विवादित घोड़ा जिसकी ओर इशारा किया गया है, इस दावेदार की मिल्कियत है और उसी का हक है, और इस प्रतिवादी के कब्जे में अवैध है।" और डिक्री (सिजिल्ल) को पूरा करे।

महज़र (सार्वजनिक रिकॉर्ड) ☆

उल्लेखित 'बरज़ौन' (खच्चर/टट्टू) पर दावे के बचाव (दफ़िया) के कई कारण हो सकते हैं, लेकिन हम उदाहरण के तौर पर उनमें से तीन कारण लिखते हैं ताकि जब कातिब (लेखक) उनसे परिचित हो जाए, तो उसी उदाहरण पर अन्य कारण भी लिख सके। पहला यह कि खरीद के अनुरोध के माध्यम से इस दावे का बचाव करे, और उसका स्वरूप यह है कि अम्र आया और ज़ैद को लाया जिसके हाथ में एक घोड़ा था जिसका हुलिया यह है। फिर चूंकि इस ज़ैद ने इस अम्र पर उक्त घोड़े की मिल्कियत का दावा किया था जो दावा सभा में मौजूद है, और उसका पूरा दावा नक़ल कर दे, फिर लिखे: "अतः इस अम्र ने इस ज़ैद पर उसके उक्त दावे के बचाव में दावा किया कि इस ज़ैद का इस घोड़े की मिल्कियत का दावा अम्र के विरुद्ध रद्द (साकित) है, क्योंकि इस ज़ैद ने इस घोड़े को खरीदने के लिए —और मौजूद घोड़े की ओर इशारा किया—अम्र से अनुरोध किया था, जबकि अम्र के पास उसके निपटान के सभी अधिकार थे, और अम्र ने उसे बेचने से इनकार कर दिया था। अतः ज़ैद का अम्र से इस विवादित घोड़े को खरीदने का अनुरोध करना ज़ैद की ओर से इस बात का इकरार (स्वीकारोक्ति) है कि इस ज़ैद की इस विवादित घोड़े में कोई मिल्कियत नहीं है। और इस तरह के इकरार के बाद ज़ैद का इस घोड़े पर मिल्कियत का दावा बातिल (अमान्य) है। अतः ज़ैद पर अनिवार्य है कि वह अपने उस दावे से बाज़ रहे जो वह अम्र के खिलाफ करता है।" फिर उससे जवाब माँगा

गया। दूसरा कारण इस तरह से है कि ज़ैद ने अम्र से उसे किराए (इजारा) पर माँगा था। फिर लिखे: "यह ज़ैद अपने इस दावे में कि वह अम्र पर इस घोड़े की अपनी मिल्कियत होने का दावा करता है, बातिल है क्योंकि इस ज़ैद ने उक्त घोड़ा अपने सभी वैध अधिकारों की स्थिति में अम्र से किराए पर माँगा था, और किराए पर माँगना उसकी ओर से इस बात का इकरार है कि इस घोड़े में उसकी कोई मिल्कियत नहीं है। अतः उस पर वाजिब है... अंत तक जैसा हमने खरीद के अनुरोध में उल्लेख किया है।" तीसरा कारण बचाव बतौर 'नताज' (पैदाइश), और उसके रूप में लिखे: "अम्र ने ज़ैद के दावे के बचाव में जो वह अम्र पर उक्त घोड़े की अपनी मिल्कियत होने का करता है, यह दावा किया कि ज़ैद का यह दावा उसके विरुद्ध रद्द है क्योंकि यह मौजूद घोड़ा—और उसकी ओर इशारा किया—अम्र के यहाँ उसकी घोड़ी से पैदा हुआ है, और यह घोड़ी बच्चा देने के दिन अम्र की मिल्कियत थी और उसी का अधिकार उसी के कब्जे में था, और यह मौजूद घोड़ा अम्र की मिल्कियत से जन्म के दिन से आज तक बाहर नहीं निकला है। अतः जब स्थिति ऐसी है, तो यह ज़ैद इस घोड़े पर अपनी मिल्कियत का दावा करने में बातिल है; यह उसका हक नहीं है। अतः उस पर वाजिब है कि अम्र पर ऐसा दावा करने से बाज़ रहे।" और जवाब का अनुरोध किया।

सिजिल्ल (अदालती डिक्री) ☆

यह बचाव सिजिल्ल के शुरू में फैसले की तहरीर तक ऊपर बताए गए तरीके से लिखे। फिर प्रत्येक पहले कारण के आधार पर फैसला इस प्रकार लिखे: "इस दावेदार के अनुरोध पर, इन दोनों विवादियों की मौजूदगी में और उक्त घोड़े के सामने, इन नामित गवाहों की गवाही पर, मैंने इस दावेदार के लिए इस प्रतिवादी पर यह फैसला सुनाया..."

پس انہوں نے بعد دعویٰ مدعی وانکار مدعاعلیہ کے بدرخواست مدعی ہر ایک نے اس طرح گواہی دی گواہی میدہم کہ این اسپ۔ اور اسپ حاضر کی طرف اشارہ کیا۔ ملک ایں حاضر آمدہ است اور مدعی کی طرف اشارہ کیا وحق وی است و در دست ایں حاضر آوردہ اور مدعاعلیہ کی طرف اشارہ کیا بنا حق است پس میں نے اُن کی گواہی سنی پھر برابر بدستور معلوم با تحریر حکم لکھتا جائے پھر لکھے کہ میں نے اپنی مجلس قضا واقع کورہ بخارا میں در حالت حاضری ان ہر دو متخاصمین و اس اسپ متدعیہ کے ان گواہان معروف بعدالت کی گواہی پر اس مدعی کے واسطے اس مدعاعلیہ پر یہ حکم دیا کہ یہ اسپ متدعیہ جس کی طرف اشارہ کیا ہے ملک اس مدعی کی اور اسی کا حق ہے اور اس مدعا علیہ کے قبضہ میں ناحق ہے اور سجل کو تمام کر دے۔

محضر☆

در دفع دعویٰ بر ذون مذکور اس دعویٰ کے دفعیہ کے وجوہ بہت ہو سکتے ہیں مگر ہم اُس میں سے تین وجوہیں بطور مثال تحریر کرتے ہیں کہ جب اُن سے کاتب واقف ہو جائے گا تو اسی مثال پر دوسری وجوہیں بھی تحریر کر سکتا ہے۔ ایک یہ کہ خرید کی درخواست کرنے کے ذریعہ سے اس دعویٰ کا دفعیہ کرے اور اُس کی صورت یہ ہے کہ عمرو حاضر آیا اور زید کو حاضر لایا جس کے ہاتھ میں ایک گھوڑا تھا جس کا حلیہ یہ ہے پھر چونکہ اس زید نے اس عمرو پر اس اسپ مذکور کی ملک کا جو مجلس دعویٰ میں حاضر ہے دعویٰ کیا تھا اور اس کا دعویٰ بتمامہ نقل کر دے پھر لکھے پس اس عمرو نے اس زید پر اُس کے دعویٰ مذکور کے دفعیہ میں دعویٰ کیا کہ اس زید کا اس اسپ مذکور کی ملکیت کا دعویٰ بجانب اس عمرو کے جو مذکور ہوا ہے ساقط ہے اس

واسطے کہ اس زید نے اس اسپ مذکور کے خریدنے کے اور اسپ حاضر کی طرف اشارہ کیا۔ اس عمرو سے درخواست کی تھی درحالیکہ ہر طرح اس کے تصرفات نافذ ہو سکتے تھے اور اس عمرو نے اُس کے ہاتھ فروخت کرنے سے انکار کیا پس اس زید کا اس عمرو سے اس برذون مدعی بہ کے خریدنے کی درخواست کرنا اس زید کی طرف سے اس بات کا اقرار ہے کہ اس زید کی اس برذون متدعیہ میں کچھ ملکیت نہیں ہے اور بعد صدور ایسے اقرار کے اس زید سے یہ زید اپنے دعویٰ ملکیت اس برذون میں مبطل ہے پس اس زید پر واجب ہے کہ اپنے دعویٰ سے جو اس عمرو کی جانب کرتا ہے باز رہے پھر اس سے مطالبہ کیا اور جواب مانگا۔ وجہ دوم اس طور پر کہ زید نے عمرو سے اُس کو اجارہ پر مانگا تھا پس تحریر کرے کہ یہ زید اپنے دعویٰ میں جو اس اسپ کے اپنی ملک ہونے کا اس عمرو پر کرتا ہے مبطل ہے اس واسطے کہ اس زید نے یہ اسپ مذکور سب طرح اپنے نفاذ تصرفات کی حالت میں اس عمرو سے کرایہ پر طلب کیا تھا اور کرایہ پر طلب کرنا اُس کی طرف سے اس بات کا اقرار ہے کہ اس برذون میں اُس کی کچھ ملکیت نہیں ہے پس اس پر واجب ہے الی آخرہ جیسا ہم نے درخواست خرید میں ذکر کیا ہے۔ وجہ سوم دفعیہ بطور نتاج اور اُس کی صورت میں تحریر کرے کہ اس عمرو نے اس زید کے دعویٰ کے دفعیہ میں جو وہ عمرو پر اس برذون مذکورہ کے اپنی ملک ہونے کا کرتا ہے یہ دعویٰ کیا کہ زید کا یہ دعویٰ اُس کی جانب ساقط ہے کیونکہ یہ برذون حاضر اور اُس کی طرف اشارہ کیا اس عمرو کے یہاں اُس کے گھوڑی سے پیدا ہوا ہے اور یہ گھوڑی اس بچہ دینے کے روز اس عمرو کی ملک تھی اور اُسی کا حق اُسی کے قبضہ میں تھی اور یہ برذون حاضر مذکور اس عمرو کی ملک سے روزِ پیدائش سے آج تک نہیں نکلا پس جب حال یہ ہے تو یہ زید اس برذون پر اپنی ملک کا دعویٰ کرنے میں مبطل ہے حق نہیں ہے پس اس پر واجب ہے کہ اس عمرو پر اپنا ایسا دعویٰ کرنے سے باز رہے اور جواب کا مطالبہ کیا۔

سجل☆

ایں دفعیہ صدر سجل تا تحریر حکم برسمِ مذکورہ بالا تحریر کرے پھر بر نقدِ ہر وجہ اوّل حکم یوں تحریر کرے کہ بدرخواست مدعی ہذا بخضوری ان ہر دو متخاصمین واسپ مذکور کے روبرو ان دونوں کے گواہی ان گواہان مسمیان کے میں نے اس مدعی کے واسطے اس مدعاعلیہ پر یہ حکم

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 | 48 | Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat (The Book of Records and Registers)

(The judge) decreed that the defendant's counter-claim, asserting that the defendant had requested to purchase the aforementioned horse currently present from the plaintiff while in a state of sound health and full legal capacity prior to the plaintiff's claim of ownership, and that the plaintiff had refused to sell it to him, has been proven. Consequently, the claim of the defendant brought forth against the plaintiff is null and void. In a second scenario, it should be recorded that the plaintiff's counter-claim against the defendant has been proven, stating that before the defendant's current claim, the defendant had requested to rent the aforementioned horse from the plaintiff while in a state of sound health and legal capacity, as recorded in the first scenario. Write in the same manner. In a third scenario, write that I have decreed that the plaintiff's counter-claim against the defendant is proven: that the aforementioned horse was born from the plaintiff's mare, which was his property and in his possession, and from the day of its birth until today, it has never left his ownership. Furthermore, the defendant's claim of ownership of the aforementioned horse against the plaintiff, as described, is dismissed. I have enforced this final judgment and binding decree (Qada-e-Nafidh) with all the conditions of enforcement in my judicial assembly located in Bukhara, in the presence of people, and ordered the judgment debtor (Mahkum Alayh) not to interfere with the judgment creditor (Mahkum Lahu). Then, complete the record by writing the rest of the sijill (legal document).

Mahzar (Legal Record/Instrument) ☆

Claim of ownership of immovable property (Aqar) by virtue of purchase from the possessor: Write that Zaid appeared and brought Amr (to the court). Then, Zaid filed a claim against Amr stating that the property (Dar) located at such-and-such place, whose four boundaries (Hudood-e-Arba) are as follows and which is currently in Amr's possession, is the property of the plaintiff today. It is his right because the plaintiff, Zaid, purchased it from the defendant, Amr, for a certain amount of Dinars through a valid sale. Amr sold this property to the plaintiff through a legally sound transaction, and upon the plaintiff paying the full price to Amr, Amr took valid possession of the entire sum. This property was in Amr's ownership and possession on the day of sale. Therefore, for the aforementioned reason, this defined property has become the plaintiff's ownership. However, the defendant, Amr, unjustly refuses to hand over the said property to the plaintiff, Zaid. Therefore, it is obligatory upon

Amr to surrender the said defined property to Zaid. Then, a response was demanded from him. If there is a deed of sale (Bayanama) and the claim against the seller is based on the contents of the deed while the property is still with the seller and he refuses to hand it over, write that Zaid appeared and brought Amr. Zaid then claimed against Amr based on the entire content of the sale deed he presented, the copy of which is as follows: (Insert text of sale deed). Then transcribe the text of the sale deed from beginning to end without any addition or omission. After completing this, write that Zaid claimed against Amr regarding the entire content of the sale deed mentioned in this record: that Amr sold the said property to Zaid, Zaid purchased it and paid the full price, and Amr took possession of the price and became the guarantor for the liability (Darak) of the sold object (Mabi'), as is clear from the content of the sale deed dated as mentioned in this record. This property, whose boundaries are mentioned in the sale deed cited in this record, was Amr's property on the day of purchase. Then this defined property became Zaid's property based on the aforementioned sale deed, but Amr refuses to hand it over. Thus, it is obligatory for Amr to surrender the property to Zaid. A response was then sought from him. If both parties have already taken mutual possession, write that the present Zaid claimed against the present Amr based on the entire content of the sale deed cited in this record: that mutual buying and selling occurred, the buyer paid the price and the seller took possession of it, the seller handed over the property and the buyer took possession of it, and the seller became the guarantor for the security and liability of this sold item as...

---

1. A thing to which the term 'Aqar' applies, i.e., immovable property. | 2. A thing which is possible to move from one place to another (movable property).

(न्यायाधीश ने आदेश) दिया कि इस वादी (मुद्दई) का प्रतिवाद दावा (दफ़िया) कि इस प्रतिवादी (मुद्दई अलैह) ने इस वर्तमान में प्रस्तुत घोड़े की खरीद का आवेदन अपनी पूर्ण स्वस्थ अवस्था और कानूनी अधिकार (नफ़ाज़-ए-तसर्रुफ़ात) के दौरान इस वादी के स्वामित्व के दावे से पहले स्वयं वादी से किया था, और वादी ने उसे बेचने से इनकार कर दिया था, यह सिद्ध हो गया है। और यह कि इस उपस्थित प्रतिवादी का वादी के विरुद्ध उपरोक्त दावा निराधार (बातिल) है। दूसरी स्थिति में इस प्रकार लिखें कि वादी का प्रतिवाद दावा प्रतिवादी के विरुद्ध सिद्ध हो गया है कि प्रतिवादी ने अपने वर्तमान दावे से पूर्व अपनी स्वस्थ अवस्था और पूर्ण कानूनी अधिकार की स्थिति में वादी से उस घोड़े को किराए पर लेने का आवेदन किया था, जैसा कि हमने पहली स्थिति में लिखा है। इसी प्रकार लिखें। और तीसरी स्थिति में इस प्रकार लिखें कि मैंने यह आदेश दिया कि वादी का प्रतिवादी के विरुद्ध यह प्रतिवाद दावा सिद्ध हो गया है कि उपरोक्त घोड़ा वादी की उस घोड़ी से उत्पन्न हुआ है जो उसकी निजी संपत्ति और उसके अधिकार में थी, और जन्म के दिन से आज तक उसकी मिल्कियत से बाहर नहीं हुआ है। और यह कि प्रतिवादी का वादी के विरुद्ध उस घोड़े की मिल्कियत का दावा, जैसा कि उल्लेख किया गया है, वादी के संबंध में खारिज (साक़ित) होता है। और मैंने यह अटल निर्णय और प्रभावी न्याय (क़ज़ा-ए-नाफ़िज़) तमाम शर्तों के साथ अपनी न्यायिक सभा (मज्लिस-ए-क़ज़ा) में जो बुखारा में स्थित है, लोगों के सामने प्रभावी किया और पराजित पक्ष (महकूम अलैह) को आदेश दिया कि वह विजयी पक्ष (महकूम लह) को तंग न करे। फिर दस्तावेज़ (सिजिल) के अंत तक विवरण लिखकर पूर्ण करें।

महज़र (विवाद का विवरण / कानूनी संलेख) ☆

कब्ज़ाधारी से अचल संपत्ति (अक़ार) की खरीद के आधार पर स्वामित्व का दावा इस प्रकार लिखें कि ज़ैद उपस्थित हुआ और उम्र को (सभा में) लाया। फिर ज़ैद ने उम्र पर दावा किया कि अमुक स्थान पर स्थित मकान (दार), जिसकी सीमाएं(हुदूद-ए-अरबा) ये हैं और जो उम्र के कब्ज़े में है, आज के दिन वादी की मिल्कियत है। उसी का हक है, क्योंकि वादी ज़ैद ने उसे प्रतिवादी उम्र से इतने दीनार के बदले में सही और वैध खरीद (बख़रीद-ए-सहीह) के द्वारा खरीदा है। और उम्र ने यह मकान वादी के हाथ वैध बिक्री के माध्यम से बेचा है और वादी ने यह समस्त मूल्य उम्र को दे दिया, जिस पर उम्र ने सही कब्ज़ा प्राप्त कर लिया है। और यह मकान खरीद के दिन उम्र के स्वामित्व और अधिकार में था। अतः उपरोक्त कारण से यह सीमित मकान वादी की मिल्कियत हो गया है। और प्रतिवादी उम्र इस मकान को वादी ज़ैद के सुपुर्द करने से अन्यायपूर्ण तरीके से इनकार कर रहा है। अतः उम्र पर

अनिवार्य है कि वह यह सीमित मकान ज़ैद के सुपुर्द करे। फिर उससे उत्तर की माँग की गई। और यदि बिक्री के लिए विक्रय-पत्र (बयनामा) हो और विक्रेता पर विक्रय-पत्र की विषय-वस्तु के आधार पर दावा किया जाए, जबकि मकान विक्रेता के पास हो और वह देने से इनकार करे, तो लिखें कि ज़ैद उपस्थित हुआ और उसने उम्र को उपस्थित किया। फिर ज़ैद ने उम्र पर उस विक्रय-पत्र की पूरी विषय-वस्तु के आधार पर दावा किया जिसे वह प्रस्तुत करता है। विक्रय-पत्र की प्रति यह है: (यहाँ विक्रय-पत्र की इबारत लिखें)। फिर शुरू से अंत तक बिना किसी कमी-बेशी के विक्रय-पत्र की इबारत लिख दें। इसके बाद लिखें कि ज़ैद ने उम्र पर विक्रय-पत्र की पूरी विषय-वस्तु का दावा किया जो इस संलेख (महज़र) में वर्णित है कि उम्र ने ज़ैद के हाथ उक्त मकान बेचा और उसने खरीदा और पूरा मूल्य चुकाया और उम्र ने मूल्य प्राप्त किया और विक्रय वस्तु (मबी') की ज़िम्मेदारी (दरक) का जामिन (गारंटर) हुआ, जैसा कि इस संलेख में वर्णित तारीख वाले विक्रय-पत्र की विषय-वस्तु से स्पष्ट है। और यह मकान जिसकी सीमाएं इस संलेख में उद्धृत विक्रय-पत्र में दी गई हैं, खरीद के दिन उम्र की मिल्कियत था। फिर यह सीमित मकान उक्त विक्रय-पत्र के आधार पर ज़ैद की मिल्कियत हो गया, किंतु उम्र यह मकान ज़ैद को सुपुर्द करने से इनकार करता है। अतः उम्र पर अनिवार्य है कि वह यह मकान ज़ैद को सुपुर्द करे। फिर उससे उत्तर माँगा। और यदि दोनों ने आपसी कब्ज़ा भी कर लिया हो तो इस प्रकार लिखें कि इस उपस्थित ज़ैद ने उपस्थित उम्र पर इस संलेख में उद्धृत विक्रय-पत्र की पूरी विषय-वस्तु का दावा किया कि आपसी खरीद-फरोख्त हुई, क्रेता ने मूल्य दिया और विक्रेता ने कब्ज़ा लिया, विक्रेता ने मकान दिया और क्रेता ने कब्ज़ा लिया, और विक्रेता इस विक्रय वस्तु की सुरक्षा और ज़िम्मेदारी का जामिन हुआ जैसा कि...

---

1. ऐसी वस्तु जिसके लिए 'अक़ार' शब्द का प्रयोग होता है, जो अचल हो। १२ | २. वह वस्तु जिसे एक स्थान से दूसरे स्थान पर हटाना संभव हो। (चल संपत्ति) १२

دیا کہ اس مدعی کا دعویٰ دفعیہ کہ اس مد علیہ نے اس اسپ مذکورہ حاضر شدہ کے خرید کی درخواست اپنی حالت صحت و نفاذ تصرفات میں اس مدعی سے قبل اپنے دعویٰ ملکیت اسپ مذکور کے بجانب اس مدعی مذکور کے کی تھی اور اس مدعی نے اس کے ہاتھ فروخت کرنے سے انکار کیا تھا ثابت ہو گیا اور یہ کہ اس مد علیہ حاضر آوردہ کا دعویٰ مذکورہ بالا بجانب اس مدعی کے باطل ہے اور دوسری صورت ثانی کے یوں لکھے کہ اس مدعی کا دعویٰ دفعیہ بجانب اس مد علیہ کے اس مد علیہ نے قبل اپنے دعویٰ مذکورہ کے بجانب اس مدعی کے اس اسپ مذکورہ کے کرایہ لینے کی درخواست اپنی حالت صحت و نفاذ تصرفات میں اس مدعی سے کی تھی ثابت ہو گیا جیسا کہ ہم نے صورت اول میں تحریر کیا ہے اسی طرز سے تحریر کرے اور صورت ثالث کے یوں لکھے کہ میں نے یہ حکم دیا کہ اس مدعی کا دعویٰ دفعیہ اس مد علیہ پر کہ یہ اسپ مذکورہ بالا اس مدعی کی گھوڑی سے جو اُس کی مملوکہ تھی اور اُس کے قبض و تصرف میں تھی پیدا ہوا ہے اور روزِ پیدائش سے آج تک اُس کی ملک سے خارج نہیں ہوا ہے ثابت ہو گیا اور یہ کہ اس مد علیہ کا دعویٰ بجانب اس مدعی کے ملکیت اس اسپ مذکور کا جیسا مذکور ہوا ہے اس مدعی سے ساقط ہے اور میں نے یہ حکم مبرم و قضائے نافذ بجمع جمیع شرائط نفاذ اپنی مجلس قضا واقع کورہ بخارا میں لوگوں کے سامنے نافذ کیا اور محکوم علیہ کو حکم دیا کہ اس محکوم لہ سے تعرض نہ کرے پھر آخر سجل تک تو معلوم لکھ کر تمام کر دے۔

محضر ☆

دعویٰ ملکیت عقار بسبب خرید از صاحب قبضہ لکھے کہ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا پھر اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ دار واقع موقع فلاں جس کے حدود اربعہ یہ ہیں اور وہ اس عمرو کے قبضہ میں ہے آج کے روز اس مدعی کی ملک ہے۔ اُسی کا حق ہے بسبب اس کے کہ اس زید مدعی نے اس کو اس عمرو مد علیہ سے اس قدر دینار کے عوض بخرید صحیح خرید کیا ہے اور اس عمرو نے یہ دار اس مدعی کے ہاتھ بہ بیع صحیح فروخت کیا اور اس مدعی کے یہ تمام ثمن مذکور اس عمرو کو دینے سے اس عمرو نے اس تمام ثمن پر بقبضہ صحیحہ قبضہ کر لیا ہے اور یہ دار مذکورہ بروزِ خرید اس عمرو کی ملک اور قبضہ میں تھا پس اس سبب مذکور سے یہ دار محدود مذکورہ اس مدعی کی ملک ہو گیا ہے اور یہ عمرو مد علیہ اس دار مذکورہ کو اس زید مدعی کے سپرد کرنے سے براہِ ظلم و تعدی انکار کرتا ہے پس اس عمرو پر واجب ہے کہ یہ دار محدودہ مذکورہ اس زید کے سپرد کرے پھر اُس سے جواب کا مطالبہ کیا پس اُس سے جواب مانگا گیا اور اگر بیع کے واسطے بیعنامہ ہو اور بائع پر بمضمون بیعنامہ دعویٰ کیا حالانکہ دار مذکور بائع کے پاس ہے اور وہ دینے سے انکار کرتا ہے تو لکھے کہ زید حاضر ہوا اور اُس نے عمرو کو حاضر کیا پھر زید نے اُس عمرو پر تمام اُس مضمون کا جس کو تحریر بیعنامہ متضمن ہے جس کو وہ پیش کرتا ہے اور نسخہ بیعنامہ مذکور یہ ہے پھر اول سے آخر تک بدونِ زیادت و نقصان کے عبارت بیعنامہ مذکور تحریر کر دے پھر اس سے فارغ ہو کر لکھے کہ پس زید نے عمرو پر تمام مضمون بیعنامہ کا جو اس محضر میں مذکور ہوا کہ عمرو نے زید کے ہاتھ دار مذکورہ فروخت کیا اور اُس نے خرید کیا اور ثمن سب ادا کیا اور عمرو نے قبضہ کر لیا اور مبیع کے درک کا ضامن ہوا جیسا کہ مضمون بیعنامہ مورخہ تاریخ بیعنامہ مذکورہ محضر ہذا سے واضح ہے دعویٰ کیا اور یہ دار مذکورہ جس کے حدود اُس کے بیعنامہ منقولہ محضر ہذا میں مذکور ہیں بروز خرید اس عمرو کی ملک تھا پھر یہ دار مذکورہ محدودہ بنا بر تجویز بیعنامہ

متذکرہ محضر ہذا کے بسبب خرید مذکورہ کے اس زید کی ملک ہو گیا مگر یہ عمرو یہ دار اس زید کو سپرد کرنے سے انکار کرتا ہے پس اس عمرو پر واجب ہے کہ یہ دارِ مذکورہ اس زید کے سپرد کرے پھر اُس سے جواب مانگا اور اگر دونوں نے باہمی قبضہ بھی کر لیا ہو تو اس طرح لکھے کہ اس زید حاضر نے اس عمرو حاضر شدہ پر دعویٰ کیا تمام مضمون بیعنامہ منقولہ محضر ہذا کا کہ باہم خرید و فروخت ہوئی اور مشتری نے ثمن دیا اور بائع نے قبضہ کیا اور بائع نے دار دیا اور مشتری نے قبضہ کیا اور بائع اس مبیع کی ضمان و درک کا ضامن ہوا جیسا کہ

۱؎ ایسی چیز جس کا اطلاق ہوتا ہے جو غیر منقول ہو ۱۲ | ۲؎ وہ شے جس کا ایک جگہ سے دوسری جگہ سے ہٹانا ممکن ہو ۱۲

The wording of the sale deed (bai'nama) is clear that the aforementioned specified house, mentioned in this report, was the property of Amr on the day of purchase. Consequently, by reason of the said purchase, this house became the property of Zaid. Subsequently, after the sale, purchase, and mutual possession, Amr illegally interfered with the said specified house and removed it from Zaid's possession without right. Therefore, it is obligatory upon him to hand over the said house to this claimant; thereafter, a response was demanded from him.

Mahzar☆ (Legal Record/Affidavit) Proof of a judicial decree (sijill) which Zaid, for instance, has brought from another city in order to recover the price of a packhorse (bardun) from his seller in this city, which was taken away under a claim of rightful ownership. The case is that Zaid bought a horse from Amr for a known price and they took mutual possession, and this sale took place in Bukhara. Then the buyer took the horse to Samarkand, where someone, say Khalid, produced witnesses before the Qazi (Judge) of Samarkand, proved his rightful ownership of the horse, and took it. The Qazi of Samarkand issued a decree in the name of the rightful owner against the said buyer, declaring the horse to be his property, and wrote a sijill (certified court document) of this case for the buyer. Then the buyer brought this sijill to Bukhara and wished to recover his money from the seller of the horse. The seller denied the occurrence of the claim and the authenticity of the sijill. Thus, the buyer would need to prove this sijill with witnesses before the Qazi of Bukhara in the case against the seller. In such a situation, there would be a need to write a 'Mahzar'. Therefore, he should write that Zaid appeared and brought Amr, and made a claim against Amr encompassing the entire content of the sijill brought from the Qazi of Samarkand. Its wording is: copy the sijill from beginning to end and record the signature/seal of the Qazi of Samarkand at the top of the sijill. After the date of the sijill, write the letter of the Qazi of Samarkand stating, "The Qazi of Samarkand named So-and-so says that this is my sijill," and write whatever is written until the end. Then write that Zaid claimed against Amr that he had purchased this horse, mentioned in this report, from Amr for such-and-such dinars or dirhams, and Amr had sold it to him, and both had taken possession. Then Khalid bin Bakr took the same horse from the buyer's hands in the court of Samarkand by establishing just witnesses before the Qazi there and took it under rightful ownership. A decree for this horse was issued against Zaid in favor of Khalid bin Bakr. The Qazi took this horse from Zaid's hands and gave it to Khalid bin Bakr on the date the said sijill was written, as occurred in the entirety of

the report. This Qazi of Samarkand, So-and-so bin So-and-so, whose name is mentioned in the sijill of this report, was an official appointed by the ruler. Zaid is entitled to recover his money from Amr, and Amr is aware of the horse being taken in this manner of rightful claim. Therefore, it is obligatory upon him to return whatever price he took from Zaid. Then a response was demanded from him, to which Amr replied, "I have no knowledge of this sijill, and I owe nothing to anyone."

Sijill☆ (Judicial Decree) This claim. After writing the header of the sijill himself and repeating the claimant's case up to the defendant's response, he should write that the claimant brought several witnesses and stated, "These are my witnesses, and they are So-and-so and So-and-so," and requested me to hear their testimony. So I accepted. Then those witnesses, after the claimant's claim, the defendant's denial, and the request for testimony, gave testimony that was correct and consistent in wording and meaning, based on a copy read out to them. The subject of the copy is: "I bear witness that this sijill and that sijill to which this claimant pointed [are authentic]." It is the sijill of the Qazi of Samarkand, his name and lineage are in this sijill, and its content is the order and judgment of the Qazi of Samarkand. I have ordered that this rightful claimant be given this horse, whose description is mentioned in this sijill, based on the proofs of the claimant.

---

1. A horse whose origin is non-Arab.

बयानामा (विक्रय विलेख) की इबारत से स्पष्ट है कि यह वर्णित सीमित मकान, जिसका उल्लेख इस रिपोर्ट में है, खरीद के दिन इस अम्र की संपत्ति था। अतः उक्त खरीद के कारण यह मकान इस ज़ैद की संपत्ति हो गया। फिर इस अम्र ने इस खरीद-फरोख्त और आपसी कब्जे के बाद इस वर्णित सीमित मकान पर हस्तक्षेप करके इसे ज़ैद के कब्जे से अवैध रूप से निकाल लिया। अतः उस पर अनिवार्य है कि वह यह वर्णित मकान इस वादी को सौंप दे, फिर उससे उत्तर की मांग की गई।

महाज़िर☆ (कानूनी रिपोर्ट/विलेख) सज्जल (अदालती डिक्री) को सिद्ध करना जिसे ज़ैद उदाहरण के लिए किसी दूसरे शहर से लाया है ताकि उस शहर में अपने विक्रेता से उस टट्टू(बर्दून) की कीमत वापस ले सके जो किसी अन्य के अधिकार में चला गया है। मामला यह है कि ज़ैद ने अम्र से एक निश्चित मूल्य पर एक घोड़ा खरीदा और आपसी कब्जा कर लिया, और यह बिक्री बुखारा में हुई। फिर खरीदार उस घोड़े को समरकंद ले गया, जहाँ किसी व्यक्ति, मान लीजिए खालिद ने गवाह पेश करके समरकंद के काज़ी के सामने उस घोड़े पर अपना अधिकार सिद्ध कर दिया और उसे ले लिया। समरकंद के काज़ी ने हकदार के नाम पर उक्त खरीदार के विरुद्ध उस घोड़े के उसके स्वामित्व में होने का आदेश दिया और खरीदार के लिए इस मामले का सज्जल (प्रमाणपत्र) लिख दिया। फिर उक्त खरीदार उस सज्जल को लेकर बुखारा आया और चाहा कि विक्रेता से घोड़े की कीमत वापस ले ले। तब उक्त विक्रेता ने अधिकार के होने और सज्जल की सत्यता से इनकार कर दिया। तो खरीदार को आवश्यकता होगी कि वह बुखारा के काज़ी के सामने गवाहों के माध्यम से विक्रेता के मामले में इस सज्जल को सिद्ध करे। ऐसी स्थिति में 'महाज़िर' लिखने की आवश्यकता होगी। अतः वह लिखे कि ज़ैद उपस्थित हुआ और अम्र को लाया और अम्र पर वह सारा दावा किया जो समरकंद के काज़ी के सज्जल के विषय में शामिल है। और उसकी इबारत यह है: प्रारंभ से अंत तक उस सज्जल की नकल करे और सज्जल के शीर्ष पर समरकंद के काज़ी के हस्ताक्षर दर्ज करे। और सज्जल की तिथि के बाद समरकंद के काज़ी का पत्र कि "अमुक नाम का समरकंद का काज़ी कहता है कि यह मेरा सज्जल है", अंत तक जो कुछ लिखा हो वह लिख दे। फिर लिखे कि इस ज़ैद ने इस अम्र पर दावा किया कि ज़ैद ने अम्र से यह घोड़ा, जिसका उल्लेख इस रिपोर्ट में है, इतने दीनार या दिरहम में खरीदा था और अम्र ने उसे बेचा था और दोनों ने कब्जा भी कर लिया था। फिर खालिद बिन बक्र ने इसी वर्णित घोड़े को इस खरीदार के हाथ से समरकंद की कचहरी में वहां के काज़ी के सामने न्यायप्रिय गवाह पेश करके अपने अधिकार में ले लिया। और खालिद बिन बक्र के पक्ष में ज़ैद

के विरुद्ध इस घोड़े का आदेश जारी हो गया। और उस काज़ी ने यह घोड़ा ज़ैद के हाथ से निकाल कर खालिद बिन बक्र को सज्जल की लिखित तिथि के अनुसार दे दिया। और यह समरकंद का काज़ी अमुक बिन अमुक जिसका नाम इस रिपोर्ट में उल्लिखित सज्जल में है, शासक की ओर से नियुक्त अधिकारी था। और ज़ैद को अम्र से अपनी कीमत वापस लेने का अधिकार है, और अम्र को ज्ञात है कि घोड़ा इस प्रकार अधिकार में लिया गया है। अतः उस पर अनिवार्य है कि उसने ज़ैद से जितनी कीमत ली है वह वापस कर दे। फिर उससे उत्तर की मांग की गई तो अम्र ने उत्तर दिया कि "मुझे इस सज्जल का कोई ज्ञान नहीं है और मुझे किसी को कुछ नहीं देना है।"

सज्जल☆ (अदालती डिक्री) यह दावा। सज्जल का मुख्य भाग स्वयं लिखकर और वादी के दावे से लेकर प्रतिवादी के उत्तर तक दोहराकर फिर लिखे कि वादी कई गवाह लाया और बयान किया कि ये मेरे गवाह हैं और वे अमुक-अमुक व्यक्ति थे और मुझसे उनकी गवाही सुनने का अनुरोध किया। तो मैंने उसे स्वीकार किया। फिर उन गवाहों ने वादी के दावे, प्रतिवादी के इनकार और गवाही की मांग के बाद, एक प्रति से जो उन्हें पढ़कर सुनाई गई थी, सही और एक समान अर्थ वाली गवाही दी। और उस प्रति का विषय यह है कि: "मैं गवाही देता हूँ कि यह सज्जल और उस सज्जल की ओर जिसे यह वादी लाया है, संकेत किया।" यह समरकंद के काज़ी का सज्जल है, उसका नाम और वंश इस सज्जल में है और इसका विषय समरकंद के काज़ी का आदेश और फैसला है। मैंने आदेश दिया है कि इस हकदार को इस घोड़े के साथ, जिसका वर्णन इस सज्जल में है, अधिकार दिया जाए।

---

१ वह घोड़ा जिसकी नस्ल गैर-अरबी हो।

عبارت بیعنامہ سے واضح ہے اور یہ کہ یہ دار محدودہ مذکورہ بیعنامہ منقولہ محضر ہذا بروز خرید اس عمرو کی ملک تھا پس سبب خرید مذکور کے یہ دار مذکور اس زید کی ملک ہو گیا پھر اس عمرو نے بعد اس خرید و فروخت و باہمی قبضہ کے اس دار محدودہ مذکورہ پر دست درازی کر کے اس کو زید کے قبضہ سے بغیر حق کے نکال لیا پس اس پر واجب ہے کہ یہ دار مذکور اس مدعی کے سپرد کرے پھر اس سے جواب کا مطالبہ کیا۔

محضر☆ اثبات سجل جس کو زید مثلاً دوسرے شہر سے لایا ہے تاکہ اس شہر میں اپنے بائع سے ثمن بردون واپس لے جو استحقاق میں لے لیا گیا ہے۔ صورت یہ ہے کہ زید نے عمرو سے ثمن معلوم ایک گھوڑا خریدا اور باہمی قبضہ کر لیا اور یہ بیع بخارا میں واقع ہوئی پھر مشتری اس بردون کو سمر قند لے گیا وہاں کسی شخص مثلاً خالد نے گواہ پیش کر کے قاضی سمر قند کے سامنے اس گھوڑے پر اپنا استحقاق ثابت کر کے لے لیا اور قاضی سمر قند نے مستحق کے نام اس مشتری مذکور پر بردون مذکور اس کی ملک ہونے کا حکم دیا اور مشتری مذکور کے واسطے اس مقدمہ کا سجل تحریر کر دیا پس مشتری مذکور اس سجل کو لے کر بخارا میں آیا اور چاہا کہ بائع بردون سے اپنا ثمن واپس لے پھر بائع مذکور نے وقوع استحقاق وثبوت سجل سے انکار کیا تو مشتری مذکور کو ضرورت ہوگی کہ قاضی بخارا کے سامنے گواہوں سے بائع کے مقدمہ میں اس سجل کو ثابت کرے پس ایسی حالت میں محضر لکھنے کی ضرورت ہوگی پس لکھے کہ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا اور عمرو پر دعویٰ کیا تمام اس مضمون کا جس کو سجل جواز جانب قاضی سمر قند لایا ہے متضمن ہے اور اس کی عبارت یہ ہے پس اول سے آخر تک اُس سجل کو نقل کرے اور صدر سجل پر توقیع قاضی سمر قند تحریر کرے اور بعد تاریخ سجل کے خط

قاضی سمر قند کہ قاضی سمر قند مسمیٰ فلان کہتا ہے کہ یہ میرا سجل ہے آخر تک جو کچھ لکھا ہو لکھ دے پھر لکھے کہ اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ اس زید نے اس عمرو سے یہ بردون جس کا ذکر سجل منقولہ محضر ہذا میں ہے اس قدر دینار یا درہم کو خریدا تھا اور اس عمرو نے اُس کے ہاتھ فروخت کیا تھا اور دونوں نے باہمی قبضہ بھی کر لیا تھا پھر خالد بن بکر نے اسی بردون مذکور کو اس مشتری کے ہاتھ سے مجلس حکم کو ربا سمر قند میں وہاں کے قاضی کیسا کنے عادل گواہ قائم کر کے استحقاق میں لے لیا اور اس خالد بن بکر کے واسطے اس زید پر اس بردون کا حکم جاری ہو گیا اور اس قاضی نے یہ بردون اس زید کے ہاتھ سے نکال کر اس خالد بن بکر کو بتاریخ تحریر سجل مذکور جیسا کہ سجل مورخہ تاریخ خود تمام منقولہ محضر ہذا سے واقع ہے دے دیا اور یہ قاضی سمر قند فلاں بن فلاں جس کا نام اس سجل منقولہ محضر ہذا میں مذکور ہے بروز حکم از جانب خاقان فلاں قاضی سمر قند نافذ اعضاء میاں اہل سمر قند تھا اور اس زید کو اس عمرو سے اپنا ثمن واپس لینے کا استحقاق ہے اور اس عمرو کو مجھ سے باستحقاق اس طرح لئے جانے کا علم ہے پس اس پر واجب ہے کہ جس قدر ثمن اس نے زید سے لیا ہے واپس کر دے پھر اُس سے جواب کا مطالبہ کیا پس عمرو نے جواب دیا کہ مرا از بن سجل علم نیست و مرا بکسے چیزی دادنی نیست۔

سجل☆ این دعوئی۔ صدر سجل جرسیم خود لکھ کر اور دعوئی مدعی تا جواب مدعا علیہ اعادہ کر کے پھر لکھے کہ مدعی چند نفر گواہ لایا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں اور وہ فلاں و فلاں تھے اور مجھ سے اُن کی گواہی کی سماعت کی درخواست کی پس میں نے قبول کیا پس ان گواہوں نے بعد دعوئی مدعی و انکار مدعا علیہ و طلب گواہی کے ایک نسخہ سے جو اُن کو پڑھ کر سنایا گیا گواہی صحیح متفق اللفظ والمعنیٰ ادا کی اور مضمون نسخہ یہ ہے کہ گواہی مید ہم کہ این سجل اور اس سجل کی طرف جس کو یہ مدعی لایا ہے اشارہ کیا۔ سجل قاضی سمر قند است اینکہ نام و

نب وی درین سجل ست و مضمون وی حکم و قضائے قاضی سمر قند ست حکم کردم را این مستحق را باین اسپ کہ صفت وی درین سجل مذکورست براہین مستحق۔

---

۱ وہ گھوڑا جس کی اصل غیر عربی گھوڑے کی ہو ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | Page 50 | Book of Records and Registers

...upon him and on the day this Judge (Qazi) issued the verdict with the content inscribed in this judicial record (Sijill) and made us witnesses to it. He was the Judge of the city of Samarkand, exercising judicial authority among its people. The witnesses then rendered their testimony as required and executed it according to the proper judicial procedure. I heard their testimony and recorded it in the bound register of the court's decrees. To ascertain the character of these witnesses, I referred to those responsible for the verification and purgation of witnesses (Ta'dil and Tazkiyah) in that region. They attributed two of those witnesses, so-and-so and so-and-so, to justice and admissibility of testimony. In my view, through these two witnesses whose integrity has been established, the matter upon which they testified has been proven.

Therefore, I informed the person against whom the testimony was given (the defendant) of this situation—that the matter is proven in my sight—and I gave him the opportunity to present any rebuttal (Daf'iyah) if he had one. However, he failed to provide any rebuttal. Thus, the written decree remained as previously known. I then ordered the authentication of this record, a copy of which is transcribed herein, stating that it is the record of Judge so-and-so and contains the substance of his decree. On the day that decree was issued and witnessed, he was the presiding Judge of the district of Samarkand. I cited the aforementioned decree and ruled on its validity. This ruling of mine took place in the presence of both litigants. I granted the entitled party—the buyer—the right to recover his purchase price from 'Amr, after I annulled the contract of sale that had occurred between them. This judicial record, brought by the plaintiff, was present during the transcription of this deed and was referred to. I made the members of my assembly witnesses to this record. All of this took place in my court located in the district of Bukhara on such-and-such day, date, month, and year.

Furthermore, if the buyer 'Zaid' sold that pack horse (Bardun) to 'Salim,' and Salim then took it to Samarkand accompanied by the seller Zaid. Then Khalid bin Bakr established truthful witnesses in the court of the Judge of Samarkand against Salim regarding the rightful ownership (Istihaq) of that horse. The Judge of Samarkand then issued a decree for the horse in favor of Khalid bin Bakr against Salim. The said Judge ordered Salim to recover his purchase price from his seller Zaid and wrote a record for Zaid stating that Salim had recovered the price of the aforementioned horse from him. Zaid then took this record to Bukhara and, bringing his seller 'Amr'

before the court of the Judge of Bukhara, sought to recover his purchase price from him. Amr denied the aforementioned claim of ownership and the record. Should there be a need to prove the said record, the deed (Mahzar) shall be written as follows: "Zaid appeared and brought Amr. Then Zaid claimed against Amr that Amr had sold a horse, whose description is such, to Zaid in exchange for such an amount of dirhams or dinars; and Zaid had purchased the horse from Amr for the stated price, and mutual possession had taken place. Later, Zaid sold this horse to Salim bin Ghanim. Then Khalid bin Bakr appeared in the court of Samarkand before the Judge there and brought Salim bin Ghanim with him. Khalid then made a claim against Salim in the presence of the horse, pointing towards it, stating: 'This horse is my property and right, and it is wrongfully in Salim's possession.' The defendant denied the claim, stating in Persian: 'This disputed horse is my property.' Then the plaintiff, Khalid bin Bakr, in the presence of the defendant and the horse, produced truthful witnesses in the court of the Judge of Samarkand (whose name and title are mentioned in this deed) in accordance with his claim. The Judge heard the witnesses and accepted the testimony under the required conditions. He ruled in favor of Khalid bin Bakr against Salim for the ownership of the disputed horse in the presence of both litigants[1] and the horse itself, and ordered the horse to be taken from Salim and given to Khalid bin Bakr. This Judge was the authorized judicial official of Samarkand and its environs on behalf of the sovereign. Then Salim recovered from his seller Zaid the price he had paid, in the court..."

1- Mutakhasimeen: The plaintiff and the defendant.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० | ५० | किताब अल-मुहाज़िर वल-सिजिल्लात

उस पर और उस दिन जिस दिन इस काज़ी ने इस मज़मून के साथ हुक्म दिया जो इस सिजिल्ल (अदालती दस्तावेज़) में दर्ज है, और हमें इस सिजिल्ल पर गवाह बनाया। वह समरकंद शहर का काज़ी था और वहाँ के लोगों के बीच उसका फैसला लागू था। फिर गवाहों ने गवाही वैसी ही दी जैसा हक़ था और गवाही के तरीके से उसे जारी किया। फिर मैंने उनकी गवाही सुनी और उसे हुक्मनामे के जिल्दशुदा रजिस्टर में अपने पास दर्ज कर लिया। उन लोगों के हाल की जाँच के लिए मैंने उन लोगों की तरफ रुजू किया जिन पर गवाहों की सत्यता और पाकीज़गी की जाँच (तअदील व तज़किया) का मदार है। फिर उन्होंने उन गवाहों में से दो गवाहों, फ़लाँ और फ़लाँ को न्यायप्रिय और गवाही के योग्य बताया। मेरे नज़दीक उन दोनों गवाहों से, जिनकी सत्यता प्रमाणित हो चुकी है, वह बात साबित हो गई जिसकी उन्होंने गवाही दी।

अतः मैंने उस व्यक्ति को जिसके विरुद्ध गवाही दी गई थी (मशहूद अलैहि), सूचित किया कि मेरे नज़दीक यह मामला साबित हो गया है, और मैंने उसे अवसर दिया कि यदि उसके पास कोई बचाव (दफ़इया) हो तो पेश करे, मगर वह कोई बचाव पेश न कर सका। यहाँ तक कि हुक्म की तहरीर पूर्ववत मालूम हुई। फिर मैंने इस सिजिल्ल के प्रमाण का हुक्म दिया, जिसकी प्रति इस दस्तावेज़ में दर्ज है, कि वह फलाँ काज़ी की दस्तावेज़ है और उसके हुक्म का यही मज़मून है। जिस दिन वह हुक्म दिया गया और उस पर गवाही ली गई, वह समरकंद जिले का काज़ी था जिसका फैसला लागू होता था। मैंने उसके उक्त हुक्म का उल्लेख किया और उसके सही होने का हुक्म दिया। मेरा यह हुक्म दोनों पक्षों (मुतखासिमीन) की मौजूदगी में उनके सामने हुआ। मैंने इस मुस्तहिक़ अलैहि (क्रेता) को अधिकार दे दिया कि वह उस 'अम्र' से अपनी कीमत (थमन) वापस ले ले, क्योंकि मैंने दोनों के बीच हुए बिक्री के समझौते (अक़्द-ए-बैअ) को रद्द (फ़स्ख़) कर दिया है। यह सिजिल्ल, जिसे यह मुद्दई (वादी) साथ लाया है, दस्तावेज़ की नक़ल लिखते समय मौजूद थी और उसकी ओर संकेत किया गया था। मैंने इस सिजिल्ल पर अपनी सभा के उपस्थित सदस्यों को गवाह बनाया। यह सब मेरी अदालत में, जो बुखारा जिले में स्थित है, फ़लाँ दिन, तारीख़, महीने और साल में हुआ।

और यदि क्रेता 'ज़ैद' ने वह टट्टू(बरज़ून) 'सालिम' के हाथ बेच दिया हो, फिर सालिम उसे समरकंद ले गया हो और उसके साथ उसका विक्रेता ज़ैद भी गया हो। फिर खालिद बिन बक्र ने समरकंद के काज़ी की अदालत में सालिम पर उस टट्टू के मालिकाना हक के गवाह पेश किए, और काज़ी ने

खालिद के नाम टट्टू की डिक्री कर दी। काज़ी ने सालिम को अपने विक्रेता ज़ैद से कीमत वापस लेने का हुक्म दिया और एक दस्तावेज़ (सिजिल्ल) लिख दी कि सालिम ने ज़ैद से उक्त टट्टू की कीमत वापस ले ली है। फिर ज़ैद उसे लेकर बुखारा आया और बुखारा के काज़ी की अदालत में अपने विक्रेता 'अम्र' को पेश कर उससे अपनी कीमत वापस लेनी चाही। अम्र ने उक्त मालिकाना हक और दस्तावेज़ से इनकार कर दिया और दस्तावेज़ को साबित करने की ज़रूरत पड़ी, तो उसका दस्तावेज़ (महज़र) इस तरह लिखा जाए: 'ज़ैद हाज़िर हुआ और अम्र को पेश किया। फिर ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि अम्र ने ज़ैद के हाथ एक घोड़ा, जिसका हुलिया यह है, इतने दिरहम या दीनार के बदले बेचा था और ज़ैद ने अम्र से वह घोड़ा उक्त कीमत पर खरीदा था और दोनों का आपस में कब्ज़ा हो गया था। फिर ज़ैद ने यह टट्टू सालिम बिन ग़ानिम को बेच दिया। फिर खालिद बिन बक्र समरकंद की अदालत में काज़ी के सामने हाज़िर हुआ और अपने साथ सालिम बिन ग़ानिम को पेश किया। फिर खालिद ने सालिम पर, उस टट्टू की मौजूदगी में उसकी ओर इशारा करते हुए यह दावा किया कि यह टट्टू मेरी मिल्कियत और हक है और सालिम के पास इसका कब्ज़ा अवैध है। प्रतिवादी ने दावे से इनकार किया और फारसी में कहा कि यह विवादित टट्टू मेरी मिल्कियत है। फिर वादी खालिद बिन बक्र ने प्रतिवादी और टट्टू की मौजूदगी में समरकंद के काज़ी की अदालत में (जिसका नाम इस महज़र में दर्ज है) अपने दावे के अनुसार गवाह पेश किए। काज़ी ने गवाहों को सुना और उनकी गवाही शर्तों के अनुसार स्वीकार की। खालिद बिन बक्र के लिए सालिम पर, दोनों पक्षों और टट्टू की मौजूदगी में, विवादित टट्टू के मालिकाना हक का हुक्म दिया और टट्टू सालिम से लेकर खालिद को दिलवा दिया। वह काज़ी समरकंद और उसके आसपास के क्षेत्रों के लिए शासक की ओर से नियुक्त न्याय का अधिकारी था। फिर सालिम ने अपने विक्रेता ज़ैद से अपनी कीमत, जो उसने अदा की थी, अदालत में...

१- मुतखासिमीन: वादी और प्रतिवादी (मुद्दई और मुद्दआ-अलैहि)।

علیہ وآں روز کہ ایں قاضی حکم کرد بایں مضمون کہ اندریں سجل ست و مارا بر ایں سجل گواہ گردانید وے قاضی بود بشہر سمرقند نافذ القضاء میاں اہل دے پس گواہ لوگوں نے گواہی کو جیسا کہ چاہئے ہے ادا کیا اور گواہی کے طریقہ سے اس کو رواں کیا پس میں نے اُن کی گواہی سنی اور اُس کو محضر مجلد دیوان حکم میں اپنے پاس ثبت کر لیا اور ان لوگوں کا حال دریافت کرنے کے واسطے میں نے اُن لوگوں کی طرف رجوع کیا جن پر مدار تعدیل و تزکیہ گواہان اس نواح میں ہے پس انہوں نے ان گواہوں میں سے دو گواہوں فلاں و فلاں کو عدالت و جواز شہادت کی طرف منسوب کیا اور میرے نزدیک ان دونوں گواہوں سے جن کی تعدیل ثابت ہوئی ہے وہ امر جس کی انہوں نے جس پر گواہی دی ہے ثابت ہو گیا ہے۔ پس میں نے مشہود علیہ کو اس حال سے آگاہ کیا کہ میرے نزدیک یہ امر ثابت ہو گیا ہے اور میں نے اُس کو قابو دیا کہ اگر اُس کے پاس کوئی دفعیہ ہو تو پیش کرے مگر وہ کوئی دفعیہ نہ لایا یہاں سے تا تحریر حکم بدستور معلوم لکھے پھر میں نے اس سجل کی ثبوت کا جس کا نسخہ اس سجل میں منقول ہے حکم دیا کہ وہ قاضی فلاں کا سجل ہے اور اُس کے حکم کا مضمون ہے اور وہ اس حکم دینے اور اُس پر گواہ کرنے کے روز کورۂ سمرقند کا قاضی نافذ القضاء تھا اور میں نے اُس کا یہ حکم مذکور کیا اور اُس کی صحت کا حکم دیا اور یہ میرا حکم ہر دو متخاصمین کی حاضری میں دونوں کے روبرو ہوا اور میں نے اس مستحق علیہ یعنی مشتری کے واسطے اختیار دے دیا کہ اُس عمرو سے اپنا ثمن واپس لے بعد ازاں کہ میں نے دونوں کے درمیان سے عقد بیع جو دونوں میں واقع ہوا تھا فسخ کر دیا اور یہ سجل جس کو یہ مدعی حاضر لایا ہے تحریر نسخہ محضر کے وقت حاضر تھا اور اُس کی طرف اشارہ کیا گیا ہے اور میں نے اس سجل پر اپنے اہل مجلس حاضرین کو گواہ کر دیا اور یہ سب میری مجلس

قضا واقع کورۂ بخارا میں بروز فلاں و تاریخ و ماہِ فلاں سنہ فلاں میں واقع ہوا اور اگر زید مشتری نے وہ برذون سالم کے ہاتھ فروخت کیا ہو پھر سالم اُس برذون کو سمرقند لے گیا اور اُس کے ساتھ اُس کا بائع زید بھی گیا پھر خالد بن بکر نے قاضی سمرقند کی مجلس میں سالم پر اُس برذون کے استحقاق کے گواہ عادل قائم کئے اور قاضی سمرقند نے خالد بن بکر کے نام اس برذون کی ڈگری سالم پر کر دی اور قاضی مذکور نے سالم کے واسطے اپنے بائع زید سے اپنا ثمن واپس لینے کا حکم کیا اور قاضی سمرقند نے زید کے واسطے ایک سجل لکھ دیا کہ سالم نے اس سے اپنا ثمن بابت برذون مذکور کے واپس لیا ہے پھر زید اُس کو لے کر بخارا میں آیا اور مجلس قاضی بخارا میں اپنے بائع عمرو کو حاضر لا کر اُس سے اپنا ثمن واپس لینا چاہا اور اُس نے استحقاق مذکور اور سجل مذکور سے انکار کیا اور سجل مذکور کے ثابت کرنے کی ضرورت ہوئی تو اُس کا محضر بدین طور لکھے کہ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا پھر اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ اس عمرو نے اس زید کے ہاتھ ایک گھوڑا جس کا حلیہ یہ ہے بعوض اُس قدر درم یا دینار کے فروخت کیا تھا اور اس زید نے اس عمرو سے یہ گھوڑا بعوض اس قدر ثمن مذکور کے خریدا تھا اور دونوں میں باہمی قبضہ ہو گیا پھر اس زید نے یہ برذون سالم بن غانم کے ہاتھ فروخت کیا پھر خالد بن بکر مجلسِ قضا کورۂ سمرقند میں وہاں کے قاضی کے سامنے حاضر ہوا اور اپنے ساتھ سالم بن غانم کو حاضر کیا پھر اس خالد بن بکر نے اس سالم پر بحضوریِ اِس برذون مذکور کے اُس کی طرف اشارہ کر کے یہ دعویٰ کیا کہ یہ برذون میری ملک وحق ہے اور اس سالم کے قبضہ میں ناحق ہے پس مدعا علیہ نے اُس کے دعویٰ سے انکار کیا اور فارسی میں کہا کہ یہ برذون متدعویہ میری ملک ہے پھر اس مدعی خالد بن بکر نے بحضوریِ مدعا علیہ مذکورہ بحضوریِ برذون مذکور قاضی سمرقند کی مجلس میں جس کا لقب و نام اس محضر میں مذکور ہے اپنے دعویٰ کے موافق گواہان عادل قائم کئے پھر قاضی مذکور نے اُس کے گواہوں کی سماعت کی

اور گواہی مذکور اُس کے شرائط کے ساتھ قبول کیا اور خالد بن بکر مذکور کے واسطے اس سالم پر دونوں متخاصمین۱ اور برذون مذکور کی حضوری میں برذون متدعویہ کی ملکیت کا حکم دیا اور یہ برذون مذکور اس سالم سے لے کر اس خالد بن بکر کو دے دیا اور یہ قاضی بروز حکم از جانب خاقان فلان سمرقند و اُس کے نواحی کا قاضی نافذ القضاء والامضاء تھا پھر اس سالم نے اپنے بائع اس حاضر یعنی زید سے اپنا ثمن جو اس قدر دیا تھا مجلس قضا...

۱- متخاصمین- مدعی ومدعاعلیہ ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) | 51 | Kitab al-Mahazir wa al-Sijjilat (The Book of Records and Deeds)

...the aforementioned [money] was taken back and fully received in Samarkand before the aforementioned Qazi. After the ruling was issued by this Qazi on behalf of Salim against this present Zaid due to the latter's refusal (nukul) to take an oath by Allah Almighty three times, and after he [the Qazi] had annulled the contract of sale that occurred between them and granted the option to return the aforementioned price, and due to these aforementioned matters, the content of the document (Sijjal) which he presents is witness. This Zaid has gained the right to take back his aforementioned price from his seller Amr, which he had paid to his seller at the time of mutual buying and selling. Therefore, a response was demanded from the aforementioned Amr. When asked, he replied, "I have no knowledge of this document, and nothing is due to this plaintiff." Then this plaintiff brought several witnesses and stated, "These are my witnesses," and requested that their testimony be heard.

Sijjal (Legal Document) ☆ This claim is in the same manner as previously written, with the exception that in this document, the order for Salim to take back the price from Zaid, which the Qazi of Samarkand gave in detail—a second copy of this document shall be written by the Qazi of Bukhara on the back of the document of the Qazi of Samarkand by way of brevity as follows: "Fulan bin Fulan, Qazi of Bukhara and its surrounding areas, etc., says that in the manner legal incidents and Shariah occurrences are proven, it has been proven that this person against whom the judgment is passed (mahkum 'alayh), whose name and lineage are mentioned in the text of this document, purchased this pack-horse (bardon), whose description is also mentioned in the text of this document, in exchange for the amount mentioned in the document from his seller Fulan bin Fulan, and the aforementioned Fulan bin Fulan had also sold it to him for the aforementioned price according to the document. Then this person against whom judgment was passed, mentioned in the document, took back his price mentioned in the document from his seller mentioned in the document, by my order due to their refusal to take the oath of Allah Almighty three times, after I had annulled the contract that occurred between the two regarding the pack-horse and gave the person returning it (marju' 'alayh) the absolute option to take back the aforementioned price from his seller Fulan bin Fulan, for which the aforementioned pack-horse was purchased. And I ordered this order of return to be written on the back of this document as proof for this person

and made those present in the gathering witnesses to it." The second document shall also be written in this manner, but with the detail that the second buyer's taking back from the first, then the first buyer's taking back from the seller shall be written. This is in "Al-Muhit".

Mahzar (Public Record/Petition) ☆ Regarding the proof of Zaid's presence: The person who appeared made a claim against Amr, whom he brought forth, that this Amr intentionally and unjustly killed the father of this Zaid, Khalid bin Bakr al-Makhzumi, with a sharp iron knife. He struck him and severely wounded him; consequently, he died at that very moment from that blow, and according to Shariah, Qisas (retributive justice) became mandatory upon him. And if he did not write that he died at that moment, but rather wrote that he remained bedridden due to this wound until he died, it is sufficient. Similarly, if he wrote that he died from that blow, it is also sufficient. Then he should write that this deceased left an heir from his loins, who is this plaintiff, and he has no other heir but him, and according to Shariah, he has the right to take Qisas from this killer. Therefore, it is mandatory upon this killer to surrender himself to him so that he may obtain Qisas from him. Then a demand was made of him and an answer sought. So he was asked, and he replied. Similarly, if he killed him with a spear or a sword, and similarly if he killed him with a needle or an arrow, the ruling is the same. The gist is that for Qisas to be mandatory, killing with an iron instrument is necessary, whether that iron has an edge that cuts like a lancet or not, such as an iron rod. This is based on the narration of "Al-Asl". And Al-Tahawi narrated from Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa) that if he killed with a scale weight (which in Hindi is called 'Tarro' and in ancient times warriors used it).

...समरकंद में उक्त काज़ी फुलां के सामने वापस ले लिया और पूरा वसूल कर लिया इसके बाद कि उस सालिम के लिए इस काज़ी की ओर से इस ज़ैद हाज़िर पर उस हाज़िर के निकूल (कसम से इनकार) के कारण तीन बार अल्लाह तआला की कसम खाने से यह हुक्म जारी हुआ और इसके बाद कि उसने दोनों के बीच हुई बिक्री की संविदा को रद्द करके उक्त कीमत वापस लेने का अधिकार दे दिया था और इन उक्त मामलों के कारण सज्जल की विषय-वस्तु जिसे वह प्रस्तुत करता है, गवाह है और इस ज़ैद को अपने विक्रेता अम्र से अपनी उक्त कीमत वापस लेने का अधिकार प्राप्त हुआ है जो उसने आपसी खरीद-फरोख्त के समय अपने विक्रेता को भुगतान की थी। अतः अम्र से उत्तर माँगा गया और उससे पूछा गया तो उसने उत्तर दिया कि "मुझे इस सज्जल का कोई ज्ञान नहीं है और इस वादी को देने के लिए कुछ नहीं है।" फिर यह वादी कुछ गवाहों को लाया और बताया कि ये मेरे गवाह हैं और मुझसे उनकी गवाही सुनने का अनुरोध किया।

सज्जल ☆ इस दावे का वर्णन उसी प्रकार है जैसे पहले लिखा गया है, लेकिन इतनी बात है कि इस सज्जल में सालिम का ज़ैद से कीमत वापस लेने का जो आदेश काज़ी समरकंद ने विस्तार से दिया है, इस सज्जल की दूसरी प्रति संक्षेप में काज़ी समरकंद की पीठ पर काज़ी बुखारा इस तरह लिखेगा कि: "फुलां बिन फुलां काज़ी बुखारा और आस-पास के क्षेत्र का आदि अंत तक कहता है कि जिस प्रकार न्यायिक घटनाएं और शरई मामले सिद्ध होते हैं, यह सिद्ध हुआ कि इस सजा पाने वाले व्यक्ति ने, जिसका नाम और वंश इस सज्जल के पाठ में उल्लेखित है, यह गधा (बरदोन) जिसकी हुलिया भी इस सज्जल के पाठ में उल्लेखित है, उस कीमत के बदले खरीदी थी जो सज्जल में उल्लेखित है, अपने विक्रेता फुलां बिन फुलां से और उक्त फुलां बिन फुलां ने भी उसके हाथ उक्त कीमत के बदले बेचा था। फिर इस सजा पाने वाले ने जो सज्जल में उल्लेखित है, अपने विक्रेता से जो सज्जल में उल्लेखित है, अपनी कीमत जो सज्जल में उल्लेखित है, मेरे आदेश से उनके निकूल के कारण तीन बार अल्लाह की कसम खाने से वापस ले ली, इसके बाद कि मैंने गधे के मामले में दोनों के बीच हुई संविदा को रद्द कर दिया था और इस व्यक्ति (जिससे वापस ली गई) को अपने विक्रेता फुलां बिन फुलां से वह कीमत वापस लेने का पूर्ण अधिकार दे दिया जिसके बदले उक्त गधा खरीदा गया था। और इस वापसी के आदेश को इस सज्जल की पीठ पर इस व्यक्ति के लिए प्रमाण के रूप में लिखने का आदेश दिया और उस पर सभा में उपस्थित लोगों को गवाह बनाया।" और दूसरा सज्जल भी इसी तरह लिखेगा

लेकिन इतनी बात है कि उसमें दूसरे क्रेता का पहले से वापस लेना फिर पहले क्रेता का उस विक्रेता से वापस लेना लिखा जाएगा, यह 'मुहीत' में है।

महज़र ☆ ज़ैद की उपस्थिति के प्रमाण में उपस्थित व्यक्ति ने अम्र पर जिसे वह साथ लाया है, दावा किया कि इस अम्र ने इस ज़ैद के पिता खालिद बिन बक्र मखज़ूमी को जानबूझकर अन्यायपूर्ण तरीके से लोहे के तेज़ चाकू से मार डाला, उसे मारकर गंभीर रूप से घायल कर दिया, अतः वह उसी समय उस प्रहार से मर गया और शरीअत में उस पर किसास (प्रतिशोध) अनिवार्य हो गया। और यदि उसने यह नहीं लिखा कि वह उसी समय मर गया, बल्कि यह लिखा कि वह इस घाव के कारण लगातार चारपाई पर पड़ा रहा यहाँ तक कि मर गया, तो यह पर्याप्त है। इसी प्रकार यदि लिखा कि वह उस प्रहार से मर गया तो भी पर्याप्त है। फिर लिखे कि इस मृतक ने अपनी संतान में से एक उत्तराधिकारी छोड़ा जो यही वादी है, इसके अलावा उसका कोई उत्तराधिकारी नहीं है और उसे शरीअत में इस हत्यारे से किसास लेने का अधिकार है। अतः इस हत्यारे पर अनिवार्य है कि वह उसे उसके हवाले कर दे ताकि वह उससे किसास ले सके। फिर उससे इसकी माँग की गई और जवाब माँगा गया, अतः उससे पूछा गया और उसने उत्तर दिया। इसी प्रकार यदि उसे नेज़े या तलवार से मारा और इसी प्रकार यदि सुई से या तीर से मार कर हत्या की तो भी यही हुक्म है। और निष्कर्ष यह है कि किसास की अनिवार्यता के लिए लोहे से हत्या करना आवश्यक है, चाहे उस लोहे में धार हो जो नश्तर की तरह चीरा लगाए या न हो, जैसे लोहे का डंडा। और यह 'अस्ल' की रिवायत के अनुसार है। और तहावी ने इमाम आज़म (रहमतुल्लाहि अलैहि) से रिवायत की कि यदि तराजू के बाट (जिसे हिंदी में 'टर्रो' बोलते हैं और प्राचीन समय में युद्ध करने वाले लोग इससे काम लेते थे) से मारा हो।

کو رہ ۔ سمرقند میں قاضی فلاں مذکور کے سامنے واپس لیا اور پورا وصول کر لیا بعد ازانکہ اس سالم کے واسطے اس قاضی کی طرف سے اس زید حاضر پر بسبب نکول اس حاضر کے تین مرتبہ اللہ تعالیٰ کی قسم کھانے سے یہ حکم جاری ہوا اور بعد ازانکہ اس نے دونوں کے درمیان عقد بیع کو جو واقع ہوا تھا فسخ کر کے اختیار واپسی ثمن مذکور دے دیا تھا اور اس سبب امور مذکورہ پر مضمون سجل جس کو پیش کرتا ہے شاہد ہے اور اس زید کو اپنے بائع عمرو سے اپنے ثمن مذکورہ کے واپس لینے کا جو اس نے وقت باہمی خرید و فروخت کے اپنے بائع کو ادا کیا تھا استحقاق حاصل ہوا ہے پس عمرو مذکور سے جواب کا مطالبہ کیا اور مانگا اُس سے دریافت کیا گیا تو اُس نے جواب دیا کہ میرا بایں سجل علم نیست و باین مدعی چیزے دادنی نیست پھر یہ مدعی حاضر چند نفر حاضر لایا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں اور مجھ سے اُن کی گواہی کی سماعت کی درخواست کی۔

سجل ☆ اس دعویٰ کا اُسی طور سے ہے جس طرح پہلے لکھا گیا ہے لیکن اتنی بات ہے کہ اس سجل میں سالم کا زید سے ثمن واپس لینے کا حکم جو قاضی سمرقند نے مفصل دیا ہے اس سجل کا دوسرا نسخہ بطریق ایجاز کے سجل قاضی سمرقند کے پشت پر قاضی بخارا اس طرح تحریر کرے کہ فلاں بن فلاں قاضی بخارا اور نواحی آن الی آخرہ کہتا ہے کہ جس طور سے حوادث حکمیہ و نوازل شرعیہ ثابت ہوا کرتے ہیں ثابت ہوا کہ اس محکوم علیہ نے جس کا نام و نسب اس سجل کی رو میں مذکور ہے یہ بردون جس کا حلیہ بھی اس سجل کی رو میں مذکور ہے۔ بعوض اس قدر ثمن کے جو روئے سجل میں مذکور ہے اپنے بائع فلاں بن فلاں سے خریدا تھا اور فلاں بن فلاں مذکور بروئے سجل نے بھی اس کے ہاتھ اس ثمن مذکور کے عوض فروخت کیا تھا پھر اس محکوم علیہ

نے جو روئے سجل میں مذکور ہے اپنے بائع سے جو روئے سجل میں مذکور ہے اپنا ثمن جو روئے سجل میں مذکور ہے میرے حکم سے یہ سبب ان کے نکول کے تین مرتبہ اللہ تعالیٰ کی قسم کھانے سے واپس لیا بعد ازانکہ میں نے بردون کے معاملہ میں جو عقد دونوں کے درمیان واقع ہوا تھا فسخ کر کے اس مرجوع علیہ کو اپنے بائع فلاں بن فلاں سے ثمن مذکور جس کے عوض بردون مذکور خریدا تھا واپس لینے کا اختیار مطلق دے دیا اور اس واپسی کا حکم اس سجل کی پشت پر اس مرجوع علیہ کے واسطے حجت ہونے کے لئے لکھنے کا حکم دیا اور اُس پر اپنے حاضرین مجلس کو گواہ کر دیا اور سجل دوم بھی اسی طور سے لکھے لیکن اتنی بات ہے کہ اُس میں دوسرے مشتری کا اول سے واپس لینا پھر مشتری اول کا اس بائع سے واپس لینا تحریر کرے گا یہ محیط میں ہے۔

محضر ☆ در اثبات تو در زید حاضر ہونے والے نے عمرو پر جس کو حاضر لایا ہے دعویٰ کیا کہ اس عمرو نے اس زید کے باپ خالد بن بکر مخزومی کو عمداً ناحق تیز لوہے کی چھری سے قتل کیا اُس کو مار کر سخت مجروح کیا پس اس ضرب سے وہ اُسی وقت مر گیا اور شرع میں اس پر قصاص واجب ہوا اور اگر اُس نے یہ نہ لکھا کہ اُس وقت مر گیا بلکہ یہ لکھا کہ اس زخم سے برابر چار پائی پر پڑا رہا یہاں تک کہ مر گیا تو یہ کافی ہے۔ اسی طرح اگر لکھا کہ وہ اس ضرب سے مر گیا تو بھی کافی ہے۔ پھر لکھے کہ اس مقتول نے اپنے صلب سے ایک وارث چھوڑا وہ یہی مدعی ہے اس کے سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے اور اُس کو شرع میں اس قاتل سے قصاص لے لینے کا اختیار ہے پس اس قاتل پر واجب ہے کہ وہ اس کو قابو دے دے تا کہ اس سے قصاص حاصل کرے پھر اُس سے اس کا مطالبہ کیا اور جواب مانگا پس اس سے پوچھا گیا اور اُس نے جواب دیا۔ اسی طرح اگر اُس کو نیزہ یا تلوار سے مارا اور اسی طرح اگر سوئی سے یا تیر سے مار کر قتل کیا تو بھی یہی حکم ہے اور حاصل یہ ہے کہ وجوب قصاص کے واسطے حدید

سے قتل کرنا ضروری ہے خواہ اس جدید میں دھار ہو کہ مثل نشتر کے شکاف کرے یا نہ ہو جیسے عمود آہن (لوہا کا بانٹ اور یہ بنا بر روایت اصل کے ہے اور طحاوی نے امام اعظمؒ سے روایت کی کہ اگر ترازو کے بانٹ جس کو ہندی میں ٹرّو بولتے ہیں اور زمانہ قدیم میں اہل حرب و ضرب اس سے کام لیتے تھے ۱۲)

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (Page 52) Book of Records and Documents (Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat)

If someone is killed with a pillar (amud) that does not have a sharp edge, then Qisas (legal retaliation) shall not be mandatory. However, according to the "Sahibayn" (Imams Abu Yusuf and Muhammad), if such a weapon typically results in death, Qisas will be applicable; but if it does not typically cause death, Qisas is not mandatory. Based on the original narration, the "Sahibayn" have categorized non-bladed iron objects alongside swords, and based on the narration of Tahawi, they categorized them with sticks or wooden objects. In the case of wood, the "Sahibayn" provide a detailed ruling: if it typically causes death, Qisas is mandatory, otherwise not. Similarly, if the deceased left behind a father, mother, daughter, or paternal brother, they also have the right to claim Qisas. In our view, inheritance applies to Qisas, and the right of execution (Istifa) belongs to every person who is an heir. Therefore, just as we have described in the case of a son, it should be written for every heir's claim. If the deceased left multiple heirs, the right to establish Qisas and the right to execute it belongs to each heir. If all are adults, record it accordingly. If some are adults and some are minors, there is a well-known difference of opinion regarding the adults' right to execute Qisas. If the judge follows the school of thought that the right of execution belongs to the adults, then the legal document (Mahdar) should be drafted in the name of the adults. The document should mention all heirs; first list the minors, then the adults, and state that this adult heir has the right of execution, then conclude the document.

Legal Record (Mahdar) ☆

Regarding the imposition of Diyat (Blood Money): Write that Zaid appeared and filed a claim against Amr, whom he brought forth, stating that Amr killed his father accidentally. Amr had fired an iron arrow at a target he perceived as prey, but the arrow struck Zaid's father, wounding him such that he died instantly, or it could be said he remained bedridden until he died—either description is sufficient. Then record that the Diyat for the deceased became due upon the killer and his "Aqila" (supporting tribal clan). The Diyat consists of ten thousand silver coins, or one thousand pure red gold dinars of Makkah's weight, or one hundred camels. Thus, it is mandatory for the person brought forth and his clan to pay this Diyat to Zaid. Amr was then asked for a response, and he replied.

Legal Record (Mahdar) ☆

Regarding the proof of the penalty for slander (Hadd al-Qazf): Zaid appeared and brought Amr forth, claiming that Amr committed Qazf against him—meaning he leveled a false accusation of adultery that warrants the prescribed penalty. Therefore, the penalty of eighty lashes for Qazf became due, etc. If Amr used abusive language (Shatm) that warrants discretionary punishment (Ta'zir), record that Amr insulted Zaid and specify the insult, e.g., saying "O such-and-such." Then record that according to Shariah, Ta'zir is mandatory to prevent recurrence, and Zaid made his demand.

Legal Record (Mahdar) ☆

Regarding proof of death and inheritance with Munasikha (Succession Chain): Munasikha occurs when a person dies leaving heirs, and before the inheritance is distributed, one of the heirs dies leaving their own heirs. Then, a third person among those heirs dies before distribution, leaving their own heirs, and so on. The procedure for drafting such a legal record is: Zaid appeared and brought Amr forth, and then Zaid claimed against Amr... (Note: This type of record appeared previously; its repetition here was necessary due to the continuous text of the book).

या खम्भे (अमूद) से कत्ल किया जिसमें धार नहीं है, तो किसास (प्रतिशोध) वाजिब न होगा। पस साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक अगर गालिबन (अकसर) उससे आदमी हलाक (मृत) हो जाता हो, तो किसास होगा और अगर गालिबन उससे मरता न हो, तो किसास वाजिब न होगा। पस साहिबैन ने रिवायत-ए-अस्ल की बिना पर जिस लोहे (हदीद) में धार न हो, उसको तलवार के साथ लाज़िम किया है और रिवायत-ए-तहावी की बिना पर उसको लाठी वगैरह लकड़ी के साथ लाज़िम किया है। लकड़ी की सूरत में साहिबैन के नज़दीक जवाब में तफ़्सील है कि अगर गालिबन उससे हलाक हो जाता हो, तो किसास वाजिब होगा वरना नहीं। इसी तरह अगर मकतूल (मृतक) ने बाप या माँ या बेटी या पिता की ओर से भाई छोड़ा, तो भी उसे किसास के दावे का अख्तियार है और हमारे नज़दीक किसास में विरसत (उत्तराधिकार) जारी होती है और हक-ए-इस्तीफा (पूरा हक प्राप्त करने) से किसास हर एक को जो वारिस हो, हासिल होता है। पस जिस तरह हमने पुत्र की सूरत में लिखा है, उसी तरह हर वारिस के दावे में तहरीर (लिखावट) करे। और अगर मकतूल ने कई वारिस छोड़े, तो किसास साबित करने का हक वारिसों में से हर एक को हासिल होगा और हक-ए-इस्तीफा-ए-किसास हर शख्स को जो वारिस हो, हासिल होगा। पस अगर सब बालिग हों तो लिखे, और अगर कुछ बालिग और कुछ नाबालिग हों, तो बालिगों को हक-ए-इस्तीफा-ए-किसास हासिल होने में मशहूर इख्तिलाफ (मतभेद) है। और अगर काजी के नज़दीक यह मज़हब हो कि हक-ए-इस्तीफा-ए-किसास बालिगों को हासिल है, तो महज़र बालिग के नाम लिखे, फिर महज़र में मकतूल के वारिस छोड़ने के ज़िक्र के वक्त तमाम वारिसों के नाम लिखे, पहले नाबालिगों के नाम लिखे फिर बालिगों के नाम लिखे, फिर लिखे कि इस बालिग वारिस को हक-ए-इस्तीफा-ए-किसास हासिल है और महज़र को पूरा कर दे।

महज़र ☆

दियत (रक्त धन) के ईजाब (निर्धारण) के बारे में लिखे कि इस ज़ैद ने हाज़िर होकर इस अम्र पर, जिसको वह हाज़िर लाया है, दावा किया कि इस अम्र ने उसके बाप को गलती (खता) से कत्ल किया है, क्योंकि इस अम्र ने लोहे के तीर को शिकार देखकर मारा, और वह तीर उसके बाप को लगा और उसे घायल कर दिया जिससे वह उसी वक्त मर गया, या यह कहा कि जिससे वह लगातार चारपाई पर पड़ा रहा यहाँ तक कि मर गया, तो यह काफी है। फिर लिखे कि इस मकतूल की दियत इस कातिल और उसकी 'आकिला' (मददगार बिरादरी) पर वाजिब हुई, और यह दियत दस हज़ार चाँदी

या दस हज़ार सुर्ख खालिस दीनार, जो मक्का के वज़न के अनुसार हों, या सौ ऊँट हैं। पस इस शख्स पर जिसको हाज़िर लाया है और उसी मददगार बिरादरी पर यह दियत इस ज़ैद को अदा करनी वाजिब है। फिर उसका जवाब मांगा गया, पस अम्र से पूछा गया और उसने जवाब दिया।

महज़र ☆

हद्द-ए-कज़्फ़ (झूठे आरोप की सज़ा) के सुबूत के बारे में। ज़ैद ने हाज़िर होकर अम्र को हाज़िर लाकर उस पर दावा किया कि इस अम्र ने इस ज़ैद पर कज़्फ़ किया, यानी ऐसी तोहमत (व्यभिचार का आरोप) लगाई है जिससे हद्द वाजिब होती है। पस हद्द-ए-कज़्फ़ के अस्सी कोड़े वाजिब हुए, इत्यादि। और अगर उसे अपशब्द (शतम) कहे हों जो ताज़ीर (विवेकाधीन सज़ा) का कारण हैं, तो लिखे कि इस अम्र ने इस ज़ैद को अपशब्द कहे, और उस गाली को जो ताज़ीर का कारण है, स्पष्ट रूप से बयान करे, यानी कहा कि 'ओ ऐसे-वैसे'। फिर लिखे कि शरीयत में इस पर ताज़ीर वाजिब है ताकि फिर ऐसा न करे, और उससे मुतालबा (मांग) किया।

महज़र ☆

वफ़ात और विरासत के साथ मुनासखा (उत्तराधिकार की श्रृंखला) के सुबूत के बारे में। मुनासखा यह है कि एक व्यक्ति मर जाए और वारिस छोड़े, फिर विरासत के बँटवारे से पहले कोई वारिस मर जाए और वह अपने वारिस छोड़े। फिर उन वारिसों में से भी कोई तीसरा मर जाए इससे पहले कि विरासत बँटे और अपने वारिस छोड़ जाए, और इसी तरह आगे भी। और महज़र तहरीर करने का तरीका यह है कि ज़ैद हाज़िर हुआ और अम्र को हाज़िर लाया, फिर इस ज़ैद ने इस अम्र पर... (नोट: यह महज़र एक बार पहले आ चुका है, यहाँ किताब की मुकम्मल इबारत की वजह से दोबारा लिखना ज़रूरी हुआ)।

یا عمود سے قتل کیا جس میں دھار نہیں ہے تو قصاص واجب نہ ہوگا پس صاحبین کے نزدیک اگر غالباً اُس سے آدمی ہلاک ہو جاتا ہو تو قصاص ہوگا اور اگر غالباً اُس سے مرتا نہ ہو تو قصاص واجب نہ ہوگا پس صاحبین نے بنا بر روایتِ اصل کے جس حدید میں دھار نہ ہو اس کو تلوار کے ساتھ لاحق کیا ہے اور بنا بر روایتِ طحاوی کے اُس کو لاٹھی وغیرہ لکڑی کے ساتھ لاحق کیا ہے اور لکڑی کی صورت میں صاحبین کے نزدیک جواب میں تفصیل ہے کہ اگر غالباً اُس سے ہلاک ہو جاتا ہو تو قصاص واجب ہوگا ورنہ نہیں۔ اسی طرح اگر مقتول نے باپ یا ماں یا دختر یا برادر از جانبِ پدر چھوڑا تو بھی اُس کو قصاص کے دعوٰی کا اختیار ہے اور ہمارے نزدیک قصاص میں ارث جاری ہوتا ہے اور حقِ استیفاء سے قصاص ہر ایک کو جو وارث ہو حاصل ہوتا ہے پس جس طرح ہم نے پسر کی صورت میں لکھا ہے اُسی طرح ہر وارث کے دعوٰی میں تحریر کرے اور اگر مقتول نے چند وارث چھوڑے تو اثباتِ قصاص کا حق وارثوں میں سے ہر ایک کو حاصل ہوگا اور حقِ استیفائے قصاص ہر شخص کو جو وارث ہو حاصل ہوگا پس اگر سب بالغ ہوں تو لکھے اور اگر بعض بالغ اور بعض نابالغ ہوں تو بالغوں کو حق استیفائے قصاص حاصل ہونے میں اختلافِ معروف ہے اور اگر قاضی کے نزدیک یہ مذہب ہو کہ حق استیفائے قصاص بالغوں کو حاصل ہے تو محضر بنامِ بالغ لکھے پھر محضر میں مقتول کے وارث چھوڑنے کے ذکر کے وقت تمام وارثوں کے نام لکھے اولاً نابالغوں کا نام لکھے پھر بالغوں کا نام لکھے پھر لکھے کہ اس وارثِ بالغ کو حق استیفائے قصاص حاصل ہے اور محضر کو تمام کر دے۔

محضر ☆

در ایجابِ دیت لکھے کہ اس زید نے حاضر ہو کر اس عمرو پر جس کو حاضر لایا ہے دعوٰی کیا کہ اس عمرو نے اُس کے باپ کو خطا سے قتل کیا ہے کیونکہ اس عمرو نے لوہے دار تیر کو جو لوہے کا تھا اس شکار کو دیکھ کر مارا اور وہ تیر اس کے باپ کے لگا اور اُس کو مجروح کر دیا جس سے وہ اُسی وقت مر گیا یا یہ کہا جس سے وہ برابر چار پائی پر پڑا رہا یہاں تک کہ مر گیا تو یہ کافی ہے پھر لکھے کہ اس مقتول کی دیت اس قاتل اور اس کی عاقلہ مددگار برادری پر واجب ہوئی اور یہ دیت دس ہزار چاندی یا دس ہزار دینار سُرخ خالص جید موزوں بوزنِ مثاقیلِ مکہ یا سو اونٹ ہیں پس اس شخص پر جس کو حاضر لایا ہے اور اُسی مددگار برادری پر یہ دیت اس زید کو ادا کرنی واجب ہے پھر اس کا جواب طلب کیا پس عمرو سے پوچھا گیا اُس نے جواب دیا۔

محضر ☆

در اثباتِ حدِ قذف ۔ زید نے حاضر ہو کر عمرو کو حاضر لا کر اُس پر دعوٰی کیا کہ اس عمرو نے اس زید کو قذف کیا یعنی ایسی تہمت لگائی ہے جس سے حد واجب ہوتی ہے پس اتنی حدِ قذف کے اسی کوڑے واجب ہوئے الٰی آخرہ اور اگر اُس کو شتم کیا ہو جو موجبِ تعزیر ہے تو لکھے کہ اس عمرو نے اس زید کو شتم کیا اور اس شتم کو جو موجبِ تعزیر ہے بطورِ معین بیان کرے یعنی کہا کہ اے ایسے پھر لکھے کہ شرع میں اس پر تعزیر واجب ہے تاکہ پھر ایسا نہ کرے اور اُس سے مطالبہ کیا۔

محضر ☆

در اثباتِ وفات و وراثت مع مناسخہ ۔ مناسخہ یہ ہے کہ ایک شخص مر جائے اور وارث چھوڑے پھر قبلِ تقسیمِ میراث کے کوئی وارث مر جائے اور وہ اپنے وارث چھوڑے۔ پھر ان وارثوں میں سے بھی کوئی تیسرا مر جائے قبل اس کے کہ میراث تقسیم ہو اور اپنے وارث چھوڑ جائے علیٰ ہٰذا

القیاس اور محضر تحریر کرنے کی یہ صورت ہے کہ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا پھر اس زید نے اس عمرو پر قول یہ محضر ایک مرتبہ گزر چکا ہے یہاں مستقل عبارتِ کتاب کی وجہ سے نقل کرنا لازم ہوا ۱۲ منہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) | Kitab al-Muhadir wa al-Sijillat | (53)

It is claimed that the entire mansion, the boundaries and description of which are stated, along with all its rights, was the property and right of Bakr bin Khalid Makhzumi, the father of this claimant. It remained under his control and possession until his death. He left as heirs a wife named Hind bint Shuaib, one biological son (who is this claimant), and two biological daughters named Halima and Salima. Aside from them, he had no other heirs. He left this mansion as an inheritance according to the divinely ordained shares (Fara'id): one-eighth for the wife, and the remainder among the children according to the rule of a male receiving a portion equal to that of two females. Thus, the base case started from (8) and the division resulted in (32) shares, of which 4 shares were for the wife, (14) for the son, and 7 each for the daughters.

Subsequently, the deceased's wife, Hind, passed away before she could take possession of her share from the mansion. She left as heirs one son and two daughters, who are this present claimant and his two sisters. No other heirs exist for her. Therefore, her (4) shares out of the (32) total shares became an inheritance for these heirs according to the Fara'id: (2) shares for the son and one share each for the daughters.

Then, one of the two daughters, Halima, passed away before she could receive her portions from both estates. Her total shares amounted to 8 out of the (32) shares (7 from the first estate and 1 from the second). She left as heirs one daughter named Wasima, one full brother (this claimant), and one full sister (the aforementioned Salima). Upon her death, her entire estate was distributed among these heirs according to the Fara'id: half for her daughter Wasima, and the remainder divided between her brother and sister as agnates (Asaba) in a 2:1 ratio. The base calculation was 2 and the division was made out of 6 shares: 3 shares for the daughter, 2 for the full brother, and 1 for the full sister.

However, since the deceased woman's total share from both estates was 8 shares, which cannot be divided by 6 without a remainder, a common factor of 2 was identified between (8 and 6). The factor (3) was then multiplied by the initial base of (32), resulting in (96) total shares. The deceased's 8 shares were also multiplied by 3, becoming (24), allowing for the proportional distribution among her heirs: (12) for her daughter, (8) for the claimant brother, and (4) for the sister Salima.

Consequently, for this present claimant, the total shares from all three inheritances amount to (56) out of (96) shares in the said mansion. The breakdown is: (42) shares from the first estate, (6) shares from the second, and (8) shares from the third, totaling (56). Currently, this entire mansion is in the possession of a person named 'Amr, who has been summoned. This 'Amr is wrongfully preventing 'Zaid' from accessing his 56 out of 96 shares, despite knowing the facts. Therefore, it is incumbent upon 'Amr to relinquish control over these shares and hand them over to Zaid. I made a demand to the defendant and sought a response, thus concluding the record.

(Footnote): The translator notes that in terms of proportion, the simplest method would be to look at the relation between 6 and 3 such that they become 96... but this would be creating a new method for which there is no precedent; hence, the original method was preserved.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (10) | किताब अल-मुहाज़िर व अल-सिजिल्लात | (53)

यह दावा किया गया कि संपूर्ण हवेली, जिसकी सीमाओं और विवरणों का उल्लेख किया गया है, अपने सभी अधिकारों के साथ, इस वादी के पिता बक्र बिन खालिद मखज़ूमी की मिल्कियत और अधिकार में थी। वह उनके नियंत्रण और उपयोग में रही जब तक कि उनकी मृत्यु नहीं हो गई। उनके वारिसों में एक पत्नी मुसम्मात हिंदा बिन्त शुएब, एक सगा बेटा (जो यही वादी है), और दो सगी बेटियाँ मुसम्मात हलीमा और सलीमा शामिल थीं। उनके अलावा उनका कोई और वारिस नहीं है। उन्होंने अपनी विरासत में यह हवेली अल्लाह के आदेशों (फ़राएज़) के अनुसार छोड़ी: पत्नी के लिए आठवाँ हिस्सा और बाकी बच्चों के बीच इस नियम से कि पुरुष का हिस्सा महिला से दोगुना होगा। इस प्रकार मूल समस्या (8) से शुरू हुई और विभाजन (32) शेयरों में हुआ, जिसमें पत्नी के लिए 4 शेयर, बेटे के लिए (14) शेयर और प्रत्येक बेटी के लिए 7-7 शेयर निर्धारित हुए।

बाद में मृतक की पत्नी हिंदा की मृत्यु हो गई, इससे पहले कि वह इस हवेली से अपना हिस्सा अपने कब्जे में ले पाती। उसने वारिसों में एक बेटा और दो बेटियाँ छोड़ीं, जो कि यही वादी और उसकी दोनों बहनें हैं। उसके अलावा उस महिला का कोई वारिस नहीं है। अतः इस हवेली के(32) शेयरों में से उसका (4) शेयरों का हिस्सा अल्लाह के फ़राएज़ के अनुसार उसके इन वारिसों की विरासत बन गया, जिसमें से बेटे के लिए (2) शेयर और प्रत्येक बेटी के लिए एक-एक शेयर हुआ।

फिर उन दोनों बेटियों में से एक बेटी, हलीमा, की मृत्यु हो गई, इससे पहले कि वह अपनी दोनों विरासतों से अपना हिस्सा प्राप्त कर पाती। उसके हिस्से में (32) शेयरों में से कुल 8 शेयर थे (7 पहली विरासत से और 1 दूसरी विरासत से)। उसने वारिसों में अपनी एक बेटी मुसम्मात वसीमा, एक सगा भाई (यही वादी) और एक सगी बहन (वही सलीमा) छोड़ी। उसकी मृत्यु के बाद उसकी पूरी विरासत अल्लाह के फ़राएज़ के अनुसार इन वारिसों में विभाजित हुई: आधा हिस्सा उसकी बेटी मुसम्मात वसीमा के लिए, और शेष उसके भाई और बहन के बीच 'असबा' (अग्नेट्स) होने के नाते पुरुष का हिस्सा दोगुना होने के नियम से विभाजित हुआ। मूल गणना 2 से थी और विभाजन 6 शेयरों में हुआ, जिसमें 3 शेयर बेटी के लिए, 2 शेयर सगे भाई के लिए और 1 शेयर सगी बहन के लिए तय हुआ।

चूँकि मृतका का दोनों विरासतों से कुल हिस्सा 8 शेयर था, जिसे 6 भागों में समान रूप से विभाजित नहीं किया जा सकता था, इसलिए (8 और 6) के बीच 2 के अनुपात (तवाफ़ुक़) को देखते हुए, तीसरी संख्या (3) को पहली संख्या (32) से गुणा किया गया, जिससे कुल 96 शेयर हो गए। मृतका के8

शेयरों को भी 3 से गुणा किया गया जिससे वे 24 हो गए, ताकि वारिसों के हिस्से स्पष्ट रूप से निकल सकें बेटी के लिए (12), वादी भाई के लिए (8), और बहन सलीमा के लिए (4) शेयर।

इस प्रकार, इस वर्तमान वादी के लिए तीनों विरासतों से कुल (56) शेयर 96 शेयरों में से प्राप्त हुए, जिसका विवरण इस प्रकार है: पहली विरासत से (42) शेयर, दूसरी विरासत से (6) शेयर और तीसरी विरासत से (8) शेयर। वर्तमान में यह पूरी हवेली 'अम्र' नामक व्यक्ति के कब्जे में है, जिसे पेश किया गया है। यह अम्र इस हवेली के कुल 96 शेयरों में से ज़ैद के56 शेयरों के अधिकार में बाधा डाल रहा है, जबकि उसे सच्चाई का ज्ञान है। अतः अम्र पर यह अनिवार्य है कि वह हवेली में हस्तक्षेप बंद करे और ज़ैद के हिस्से उसे सौंप दे। मैंने प्रतिवादी से मांग की और जवाब माँगा, फिर इस कार्यवाही को समाप्त किया।

(पाद टिप्पणी): अनुवादक का कहना है कि गणना के अनुसार सबसे सरल तरीका यह है कि 6 और 3 के बीच अनुपात देखा जाए ताकि वे 96 हो जाएँ.. लेकिन यह एक नया तरीका होगा जिसकी मिसाल नहीं मिलती, इसलिए मूल पद्धति को ही बनाए रखा गया है।

دعویٰ کیا کہ تمام حویلی جس کے حدود وصفت موقع بیان کر دے مع اپنے حدود و حقوق کے ملک و حق بکر بن خالد مخزومی والد اس مدعی کی تھی اور برابر اس کے تحت و تصرف میں رہی یہاں تک کہ اُس نے وفات پائی اور وارثوں میں ایک بیوی مسماۃ ہندہ بنت شعیب اور ایک بیٹا صلبی وہ یہی مدعی ہے اور دو دختر صلبیہ مسماۃ حلیمہ و سلیمہ چھوڑیں اور اُن کے سوائے اُس کا کوئی وارث نہیں ہے اور اپنے ترکہ میں یہ حویلی مذکورہ ان لوگوں کے واسطے بر فرائض اللہ تعالیٰ میراث چھوڑی کہ بیوی کے واسطے آٹھواں حصہ اور باقی اولاد کے درمیان مرد کے واسطے عورت سے دوچند حصہ کے حساب سے ہے پس اصل مسئلہ (۸) سے اور قسمت (۳۲) سے جس میں سے بیوی کے واسطے چار سہام اور پسر کے واسطے (۱۴) اور ہر دختر کے واسطے سات سات ہوئے پھر اس متوفی کی یہ بیوی مرگئی جس کا نام ہندہ ہے قبل اس کے کہ اپنا حصہ ترکہ اس حویلی مذکور محدود سے اپنے قبضہ میں لائے اور وارثوں میں ایک بیٹا اور دو بیٹیاں چھوڑیں اور وہ یہی مدعی حاضر اور اُس کی دونوں بہنیں ہیں جن کا نام مذکور ہوا ہے اُن کے سوائے اس عورت مذکورہ کا کوئی وارث نہیں ہے پس اس حویلی محدودہ مذکورہ میں سے (۳۲) سہام میں سے اس کا حصہ مذکورہ (۴) سہام اُس کے ان وارثوں مذکور کے واسطے بر فرائض اللہ تعالیٰ اُس کی میراث ہوئی جس میں سے (۲) سہام پسر کے اور ایک ایک سہام ہر ایک بیٹی کے واسطے ہوئے پھر ان دونوں دختروں مذکورہ میں سے ایک دختر مرگئی جس کا نام حلیمہ ہے قبل اس کے کہ ان دونوں ترکوں میں سے اپنا حصہ وصول کرے اور یہ آٹھ سہام منجملہ (۳۲) سہام اس حویلی محدودہ مذکورہ میں سے ہیں جس میں سے سات سہام ترکہ اول میں سے ایک سہیم ترکہ ثانی میں سے ہے اور اُس نے ایک اپنی دختر مسماۃ وسیمہ اور ایک بھائی از جانب مادر و پدر یہی مدعی

اور ایک بہن از جانب مادر و پدر وہ سلیمہ مذکورہ چھوڑی اور اُن کے سوائے اُس کا کوئی وارث نہیں ہے پس اُس کا تمام ترکہ اُس کی موت سے اُس کے ان وارثان مسمیان کے واسطے اُس کی میراث بر فرائض اللہ تعالیٰ ہوا جن میں سے نصف اُس کی دختر مسماۃ وسیمہ کے واسطے اور باقی اس کے بھائی وبہن کے درمیان بسبب عصبہ ہونے کے مرد کو عورت سے دوچند کے حساب سے ہوا پس اصل فریضہ دو سے اور اُس کی تقسیم چھ سے ہوئی جس میں سے تین سہام اُس کی دختر کے اور دو سہام اُس کے برادر حقیقی کے اور ایک سہیم اُس کی حقیقی بہن کا ہوا۔ لیکن اس مسماۃ متوفات کا حصہ ہر دو ترکہ میں سے آٹھ سہام میں جن کی تقسیم چھ پر بطور استقامت نہیں ہو سکتی ہے پس (۸،۶) کی نسبت توافق دو سے دیکھ کر نصف مفروض سوم یعنی (۳) کو فریضہ اول یعنی (۳۲) میں ضرب دیا تو (۹۶) ہوئے اور متوفات مذکورہ کے (۳۲) سہام میں سے جو آٹھ سہام تھے وہ بھی تین میں مضروب ہو کر (۲۴) ہو گئے پس اس سے اُس کے وارثوں کے حصص باستقامت نکل سکتے ہیں کہ اُس کی دختر کے واسطے (۱۲) ہوئے اور اُس کے بھائی اس مدعی حاضر کے واسطے (۸) ہوئے اور اُس کی بہن سلیمہ کے واسطے (۴) ہوئے پس اس مدعی حاضر کے واسطے تینوں ترکوں میں سے (۵۶) سہام منجملہ (۹۶) سہام اس حویلی محدودہ مذکور سے بدین تفصیل ہوئے کہ ترکہ اول سے (۴۲) سہام اور ترکہ دوم سے (۶) سہام اور ترکہ سوم سے (۸) سہام جملہ (۵۶) سہام ہوئے اور تمام یہ حویلی محدودہ مذکورہ آج کے روز اس شخص عمرو کے قبضہ میں ہے جس کو حاضر لایا ہے اور یہ عمرو اس حویلی محدودہ مذکورہ کے جملہ (۹۶) سہام سے اس زید کے ہر سر ترکہ کے (۵۶) سہام سے ناحق مانع ہوتا ہے حالانکہ اُس کو اس کا علم ہے پس اس عمرو پر واجب ہے کہ حویلی محدودہ مذکورہ میں سے اس کے حصص سے ہاتھ کوتاہ کر کے اس زید کے سپرد کرے اور میں نے مدعا علیہ سے مطالبہ کیا اور جواب طلب کیا پھر محضر کو تمام کر دے۔

لے مترجم کہتا ہے کہ نظر توافق میں ادنیٰ یہ ہے کہ درمیان چھ وتین کے نظر کی جائے حتیٰ کہ وہ (۹۶) ہو جائیں پس اس کا ربع یعنی ۲۴ متوفاۃ کے واسطے ہوں لیکن یہ ایک نیا طریقہ ایجاد کرنا ہے اور اس کی نظیر نہیں پائی گئی لہٰذا اپنے منشاء سے اطلاع دی اور ان کے طریقے کو تغیر نہیں دیا۔ ۱۲

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 10 (Kitab al-Muhazir wa al-Sijillat) 54

Mahzar (Report/Legal Document) ☆ Another example of this type of claim. Zaid died leaving a wife, three sons, and one daughter. This woman is the mother of these children. Before the inheritance was distributed, this woman also died, leaving the same children as heirs, and her portion became inheritance for these children. Then, before the distribution of inheritance, one of the sons died, leaving two full brothers and one sister as heirs, and his portion became inheritance for those two brothers and sister. A man appeared and stated that his name is Muhammad b. Ibrahim b. Ismail b. Ishaq, and he brought with him another man who stated his name is Nasir b. Ismail b. Ishaq. Then the claimant (Muhammad) filed a claim against the person brought (Nasir), stating that their father, named Ibrahim b. Ismail b. Ishaq, passed away, leaving heirs: his wife, Musammat Sa'adah bt. 'Amr b. 'Abdullah al-Amari, three sons (the claimant, the one brought, and another named Isa), and one daughter, Musammat Aisha. They have no heirs other than these. The deceased left cash (dirhams or dinars) in the possession of the brought person. This wealth was distributed as inheritance among the aforementioned heirs according to the divine ordinances of Allah: one-eighth for the wife, and the remainder among the children with a male receiving twice the share of a female. This is based on an original share denominator of 8. Before the distribution of the inheritance, the mother, Musammat Sa'adah, died. Her share from the cash estate of the first deceased was then inherited by her children in a 2:1 male-to-female ratio. Then, before the distribution of both estates, Isa died, leaving two full brothers and one sister. His combined share from both estates became inheritance for those two brothers and sister. The total shares (sahams) for all estates amounted to 280. From the first estate, the wife received 35 shares, each son 70 shares, and the daughter 35 shares. When the mother, Musammat Sa'adah, died, her 35 shares out of the total 280 were inherited by the children, giving each son 10 shares and the daughter 5 shares. Since Isa died before the distribution of the two estates, his combined share of 80 out of 280 was distributed among his two brothers and one sister, where each brother received 32 shares and the sister 16 shares. Consequently, for the claimant Muhammad b. Ibrahim, his total share from the three estates is 112 out of 280 (70 from the first, 10 from the second, and 32 from the third). The person he brought (Nasir) is also entitled to 112 shares out of 280 from the three estates. The claim and answer were demanded, and the brought person was questioned accordingly, to the end.

Mahzar (Report/Legal Document) ☆ Claim for a house inherited from one's father. A similar report has appeared before, but the difference here is that the previous assumption involved a single heir, whereas this one involves multiple heirs. The situation is that Zaid appeared and brought Amr. Zaid then filed a claim against Amr that the entire house located in such-and-all neighborhood, defined by these boundaries, including all its limits, rights, structures, land, lower and upper levels, and water rights established for it, was the property and right of Zaid's father, Amr b. Khalid...

महज़र☆ इसी प्रकार के दावे का एक अन्य उदाहरण। ज़ैद की मृत्यु हो गई और उसने एक पत्नी, तीन पुत्र और एक पुत्री छोड़ी। यह महिला उन बच्चों की माँ है। फिर विरासत के बंटवारे से पहले इस महिला की भी मृत्यु हो गई और उसने इन्हीं बच्चों को वारिस के रूप में छोड़ा, और उसका हिस्सा इन बच्चों के लिए विरासत बन गया। फिर विरासत के बंटवारे से पहले उन पुत्रों में से एक पुत्र की मृत्यु हो गई और उसने माता-पिता की ओर से दो भाई और एक बहन वारिस के रूप में छोड़े, और उसका हिस्सा उन दोनों भाइयों और बहन के लिए विरासत बन गया। एक व्यक्ति उपस्थित हुआ और उसने बयान दिया कि उसका नाम मुहम्मद बिन इब्राहिम बिन इस्माइल बिन इसहाक है और वह अपने साथ एक व्यक्ति को लाया जिसने बयान दिया कि उसका नाम नासिर बिन इस्माइल बिन इसहाक है। फिर इस उपस्थित होने वाले व्यक्ति ने लाए गए व्यक्ति पर दावा किया कि हमारे पिता, जिनका नाम इब्राहिम बिन इस्माइल बिन इसहाक था, का निधन हो गया और उन्होंने वारिसों में अपनी पत्नी मुसम्त साआदा बिन्त अम्र बिन अब्दुल्ला अल-अमरी, तीन पुत्र (एक वह जो उपस्थित हुआ है, एक वह जिसे वह लाया है, और एक अन्य ईसा नामक) और एक पुत्री मुसम्त आयशा छोड़ी। इन लोगों के अलावा उनका कोई वारिस नहीं है। विरासत में लाए गए व्यक्ति के कब्जे में इतनी नकद राशि (दिरहम या दीनार) छोड़ी गई है। अतः यह धन अल्लाह के आदेशानुसार उन वारिसों के लिए विरासत बन गया, जिसमें पत्नी का आठवाँ हिस्सा है और बाकी बच्चों के बीच पुरुषों का हिस्सा महिलाओं से दोगुना होगा। यह मूलतः ८ हिस्सों (सहम) के आधार पर है। फिर विरासत के बंटवारे से पहले बच्चों की माँ साआदा की मृत्यु हो गई, तो पहले मृतक की विरासत से प्राप्त उसका नकद हिस्सा उसके बच्चों को पुरुषों का महिलाओं से दोगुना के अनुपात में मिला। फिर दोनों विरासतों के बंटवारे से पहले ईसा की मृत्यु हो गई और उसने माता-पिता की ओर से दो भाई और एक बहन छोड़े। अतः दोनों विरासतों में से उसका हिस्सा उसके उन दोनों भाइयों और बहन के लिए विरासत बन गया। कुल हिस्से (सहम) २८० हुए। अतः पहली विरासत से पत्नी के ३५ हिस्से, प्रत्येक पुत्र के ७० हिस्से और पुत्री के ३५ हिस्से हुए। फिर जब माँ साआदा की मृत्यु हुई, तो २८० में से उसके ३५ हिस्से बच्चों के बीच विरासत के रूप में बंटे, जिससे प्रत्येक पुत्र को १० हिस्से और पुत्री को ५ हिस्से मिले। फिर चूंकि दोनों विरासतों के बंटवारे से पहले ईसा की मृत्यु हो गई, तो दोनों विरासतों में से उसका कुल हिस्सा, जो २८० में से ८० हिस्से थे, उसके दोनों भाइयों और बहन के बीच बंटा, जिसमें प्रत्येक भाई को ३२ हिस्से और बहन को १६ हिस्से मिले। इस प्रकार उपस्थित मुहम्मद बिन इब्राहिम के लिए पहली विरासत से ७० हिस्से,

दूसरी विरासत से १० हिस्से और तीसरी विरासत से ३२ हिस्से हुए। अतः तीनों विरासतों से उसे कुल ११२ हिस्से २८० में से प्राप्त हुए। वही व्यक्ति जिसे वह साथ लाया था (नासिर), उसे भी तीनों विरासतों से ११२ हिस्से २८० में से मिले। दावा पेश किया गया और जवाब माँगा गया। उपस्थित व्यक्ति से पूछताछ की गई, अंत तक।

महज़र☆ अपने पिता से विरासत में मिली हवेली का दावा। ऐसा महज़र पहले आ चुका है, लेकिन इसमें और पिछले वाले में अंतर यह है कि पहले का मामला एक वारिस का था, जबकि इसमें कई वारिस हैं। स्थिति यह है कि ज़ैद उपस्थित हुआ और अम्र को लाया। फिर ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि फलां मोहल्ले में स्थित वह मकान, जिसकी सीमाएं यहाँ दी गई हैं, अपनी सभी सीमाओं, अधिकारों, इमारतों, ज़मीन, ऊपर-नीचे के तल और नहर के अधिकारों के साथ, जो उसके लिए साबित हुए हैं, उसके पिता अम्र बिन खालिद की मिल्कियत और अधिकार था...

محضر☆ مثالیہ دیگر برائے این جنس دعویٰ۔ زید مر گیا اور ایک بیوی اور تین پسر و ایک دختر چھوڑی اور یہ عورت ان اولاد کی ماں ہے پھر قبل تقسیم میراث کے یہ عورت بھی مری اور یہی اولاد وارث چھوڑی اور اس کا حصہ ان اولاد کے واسطے میراث ہو گیا پھر قبل تقسیم میراث کے ان پسران میں ایک پسر مر گیا اور دو بھائی اور ایک بہن از جانب مادر و پدر وارث چھوڑے اور اس کا حصہ ان دونوں بھائیوں و بہن کے واسطے میراث ہو گیا ایک مرد حاضر ہوا اور اس نے بیان کیا کہ اس کا نام محمد بن ابراہیم بن اسماعیل بن اسحاق ہے اور اپنے ساتھ ایک مرد کو حاضر لایا اس نے بیان کیا کہ اس کا نام ناصر بن اسماعیل بن اسحاق ہے پس اس حاضر آمدہ نے اس حاضر آوردہ پر دعویٰ کیا کہ ہم دونوں کے باپ مسمی ابراہیم بن اسماعیل بن اسحاق نے وفات پائی اور وارثوں میں اپنی بیوی و مسماۃ سعادہ بنت عمرو بن عبداللہ العمری و تین پسر ایک یہ جو حاضر ہوا ہے اور ایک یہ جس کو حاضر لایا ہے اور ایک اور مسمی عیسیٰ تھا اور ایک دختر مسماۃ عائشہ چھوڑی ان لوگوں کے سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے اور ترکہ میں اس حاضر آوردہ کے قبضہ میں مال نقد درم یا دینار اس قدر چھوڑے ہیں پس یہ مال اس کے ان وارثان مذکور کے واسطے بفرائض اللہ تعالیٰ میراث ہو گیا کہ بیوی کے واسطے آٹھواں حصہ ہے اور باقی اس کی اولاد کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے ہے پس اصل مفروضہ (۸) سے ہے پھر قبل تقسیم میراث کے اس اولاد کی ماں مسماۃ سعادہ مذکورہ مرگئی پھر اس کا حصہ ترکہ میت اوّل میں سے مال نقد مذکور سے اولاد کے واسطے مرد کے لئے عورت سے دو چند کے حساب سے میراث ہوا پھر ہر دو ترکہ کے تقسیم سے پہلے مسمی عیسیٰ مر گیا اور وارثوں میں از جانب مادر و پدر دو بھائی و ایک بہن چھوڑے پس اس کا حصہ ان ہر دو ترکہ میں سے اس مال نقد میں

سے اس کے ان دونوں بھائی و بہن کے واسطے میراث ہو گیا اور سب ترکوں کے سہام (۲۸۰) ہوئے پس بیوی کے واسطے ترکہ اوّل میں سے (۳۵) سہام اور ہر پسر کے واسطے (۷۰) سہام اور اس کی دختر کے واسطے (۳۵) سہام ہوئے پھر جب کہ تقسیم میراث کی مسماۃ سعادہ ان اولاد کی ماں مرگئی تو منجملہ (۲۸۰) سہام کے اس کا حصہ (۳۵) سہام اس اولاد کے واسطے میراث ہوا کہ ہر پسر کے واسطے دس سہام اور دختر کے واسطے پانچ سہام ہوئے پھر چونکہ قبل تقسیم ہر دو ترکہ کے مسمی عیسیٰ مر گیا پس اس کا حصہ ہر دو ترکوں میں سے جو منجملہ (۲۸۰) سہام کے (۸۰) سہام ہیں اس کے ہر دو برادر و اخت کے درمیان میراث ہوا جس میں سے ہر بھائی کے واسطے (۳۲) سہام اور بہن کے واسطے (۱۶) سہام ہوئے پس اس حاضر شونده محمد بن ابراہیم کے واسطے ترکہ میت اوّل اس مال نقد سے منجملہ (۲۸۰) سہام کے (۷۰) سہام اور ترکہ میت دوم میں سے منجملہ (۳۵) سہام کے جو اس کو (۲۸۰) میں سے ملے ہیں (۱۰) سہام ہوئے اور میت سوم کے (۸۰) سہام از جملہ (۲۸۰) سہام سے (۳۲) سہام ہوئے پس اس مال نقد سے ہر سہ ترکات میں سے جس قدر سب اس حاضر آمدہ کو ملا ہے وہ (۱۱۲) سہام منجملہ (۲۸۰) کے ہیں اور اس شخص جس کو ساتھ حاضر لایا اس مدعی کو اس مال نقد مذکور سے اس قدر حصہ جو اس کو تینوں ترکوں میں سے ملا ہے جو (۱۱۲) سہام منجملہ (۲۸۰) سہام کے ہیں دیتا ہے اور اس کا مطالبہ و جواب طلب کیا پس حاضر آورده سے دریافت کیا گیا الی آخرہ۔

محضر☆ دعویٰ حویلی میراث از پدر خویش۔ ایسا محضر پہلے گذر چکا ہے لیکن اس میں اور اس میں فرق یہ ہے کہ پہلے کا مفروضہ یہ تھا کہ وارث ایک ہے اور اس کا مفروضہ یہ ہے کہ وارث کئی آدمی ہیں اس کی صورت یہ ہے کہ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا پھر اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ تمام دار واقع محلہ فلاں محدوده بحدود ہذا بجمیع حدود و حقوق و عمارت

و زمین و سفل و علو و نہر حق کہ اس کے واسطے ثابت ہوا اس میں داخل ہے اور پھر حق کہ اس کے واسطے ثابت ہوا اس سے خارج ہے اس زید کے والد مسمی عمرو بن خالد کی ملک وحق...

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 55 | Book of Records and Deeds

...and it was under his control and possession until he passed away, leaving among the heirs one son, this claimant, and besides him other heirs: such-and-such son and such-and-such daughter, such that there is no other heir besides them. Therefore, this bounded house[1] became his inheritance for these named heirs according to the divine laws of inheritance (fara'iz) of Allah Almighty. All were allotted their respective shares, among which this claimant, Zaid, was allotted such-and-such share. As of today, this entire house is in the possession of this person who has appeared, and this person prevents Zaid from his share, which consists of such-and-such shares out of the total shares, etc. Furthermore, if Zaid claimed the entire house for himself because, upon division among the heirs, the entire house fell to his share—meaning the deceased left other immovable and movable property, lands, and cash besides this house, and then a division of the estate occurred among the heirs by mutual consent, resulting in this house coming entirely into the share of this claimant son—then it should be written in the legal representation (Mahzar) that the deceased left this bounded house in the estate along with this immovable property, these goods, and this much cash. Thereafter, a valid division occurred among these heirs by mutual consent. Consequently, this bounded house fell to the share of this son who has appeared to make the claim. The said claimant took possession of this house, and each of the remaining heirs took possession of their respective shares. As of today, this entire house belongs to the claimant for the aforementioned reason, and the said house is in the wrongful possession of this person brought forward, who prevents the claimant from accessing it.

Sijal (Judicial Decree/Record) ۞ Regarding this claim... its record (Sijal) is the same as we described in the record of the previous Mahzar concerning the claim for a father's inherited house. At the end of this Sijal, it should be written that this claimant, whose name and lineage are mentioned in this record, requested me to implement the judicial decree[2] on what has been proven before me against the defendant. Therefore, I implemented the judicial decree that such-and-such person died and left such-and-such persons among the heirs, and that the said bounded house was the property of this claimant's father and remained under his control and possession until he died and left this house as an inheritance for his heirs whose names have been mentioned, etc. And that for the person who has appeared, there are such-and-such shares out of the total shares of this bounded house, and that this person brought forward is wrongfully preventing him from his share. I ordered the

defendant to hand over the claimant's share of the bounded house to him, and all this took place on my part in my judicial council, etc. If the claimant claims the entire house for the same reason mentioned above (i.e., the entire house fell to his share in the division of the estate), the judge should write at the end of the Sijal: "I have judicially decreed that such-and-such person died and left such-and-such heirs, and he left in the estate this bounded house, immovable property, goods, and cash in such amounts, and a mutual division occurred among the said heirs in the estate of the deceased, and this entire bounded house fell to the share of this claimant," etc.

Mahzar (Legal Representation/Memorandum) In proving the executorship (wasaya)... Zaid, who has appeared, claimed against Amr, whom he has brought forward, that Zaid's brother, Bakr bin Khalid, died leaving among his heirs his father Khalid, his mother so-and-so daughter of so-and-so, and among the sons such-and-such, and among the daughters so-and-so. He has no heirs other than these. While in a state of sound mind and body and legal competence, he appointed this Zaid over his entire estate and in which...

---

[1] i.e., defined and demarcated. [2] issued and implemented.

और वह उसके अधिकार और उपयोग में था यहाँ तक कि उसकी मृत्यु हो गई और उत्तराधिकारियों में एक पुत्र, यह वादी, और उसके अलावा अन्य उत्तराधिकारी फलाँ और फलाँ पुत्र और फलाँ और फलाँ पुत्री छोड़ी कि उनके सिवाय उसका कोई उत्तराधिकारी नहीं है। अतः यह निर्धारित सीमा वाला घर[1] उसके इन नामित उत्तराधिकारियों के लिए अल्लाह तआला के फ़राएज़ (अनिवार्य विरासत नियमों) के अनुसार उसकी विरासत बन गया और सभी के इतने अंश (हिस्से) हुए, जिनमें से इस ज़ैद वादी का इतना अंश हिस्सा हुआ। और आज के दिन यह पूरा घर उस व्यक्ति के कब्ज़े में है जो उपस्थित हुआ है, और यह व्यक्ति इस ज़ैद को उसके हिस्से से, जो इतने अंशों में से इतने अंश हैं, रोकता है, इत्यादि। और यदि इस ज़ैद ने पूरे वर्णित घर का अपने लिए दावा किया इस कारण कि उत्तराधिकारियों के बीच विभाजन होने पर यह पूरा घर उसके हिस्से में आया है, इस अर्थ में कि उक्त मृतक ने इस घर के अतिरिक्त अन्य अचल और चल संपत्ति, भूमि और नकदी छोड़ी थी, फिर उत्तराधिकारियों के बीच आपसी सहमति से उस विरासत का बँटवारा हुआ, जिससे यह वर्णित घर पूरी तरह से इस वादी पुत्र के हिस्से में आया, तो दस्तावेज़ (महज़र) में लिखे कि मृतक ने विरासत में यह निर्धारित सीमा वाला घर छोड़ा और उसके साथ यह अचल संपत्ति और ये वस्तुएं तथा इतनी नकदी छोड़ी, फिर इन उत्तराधिकारियों के बीच आपसी सहमति से सही बँटवारा हुआ। अतः यह वर्णित घर इस पुत्र के हिस्से में आया जो उपस्थित होकर दावा करता है, और उक्त वादी ने इस घर पर कब्ज़ा कर लिया और बाकी उत्तराधिकारियों में से प्रत्येक ने अपने-अपने हिस्से पर कब्ज़ा किया, और आज के दिन यह पूरा घर उक्त कारण से इस वादी का स्वामित्व है और यह घर इस उपस्थित व्यक्ति के कब्ज़े में अन्यायपूर्ण तरीके से है और वह इस वादी को इस सब से रोकता है।

सिजिल (न्यायिक आदेश/रिकॉर्ड) ۞ इस दावे का... इसका सिजिल भी उसी प्रकार है जैसा हमने पिता की विरासत के घर के दावे के पिछले महज़र के सिजिल में वर्णन किया है। फिर इस सिजिल के अंत में लिखे कि मुझसे इस वादी ने, जिसका नाम और वंश इस सिजिल में वर्णित है, अनुरोध किया कि जो कुछ मेरे निकट इस प्रतिवादी पर सिद्ध हुआ है, उसका न्यायिक निर्णय[2] लागू करूँ। अतः मैंने न्यायिक निर्णय लागू किया कि फलाँ की मृत्यु हुई और उसने उत्तराधिकारियों में फलाँ और फलाँ को छोड़ा और यह कि उक्त निर्धारित सीमा वाला घर इस वादी के पिता का स्वामित्व था और निरंतर उसके अधिकार और उपयोग में रहा यहाँ तक कि उसकी मृत्यु हुई और उसने इस घर को अपने उन उत्तराधिकारियों के लिए, जिनका नाम बताया गया है, विरासत में छोड़ा, इत्यादि। और यह कि जो

व्यक्ति उपस्थित हुआ है, उसके लिए इस घर के कुल अंशों में से इतने अंश हैं, और यह कि यह व्यक्ति जिसे लाया गया है, वह उसे उसके हिस्से से अन्यायपूर्ण तरीके से रोकता है। और मैंने इस प्रतिवादी को आदेश दिया कि वह इस वादी को उस घर में से उसका हिस्सा उसके सुपुर्द कर दे और यह सब मेरी ओर से मेरी न्यायिक सभा में घटित हुआ, इत्यादि। और यदि वादी पूरे घर का दावा उसी कारण से करता है जिसका ज़िक्र हमने ऊपर किया है (अर्थात विरासत के बँटवारे में पूरा घर उसके हिस्से में आया), तो काज़ी सिजिल के अंत में लिखे कि मैंने न्यायिक रूप से यह लागू किया कि फलाँ की मृत्यु हुई और अपने उत्तराधिकारियों में फलाँ और फलाँ को छोड़ा और उसने विरासत में यह घर और अचल संपत्ति, वस्तुएँ और नकदी इतनी-इतनी छोड़ी और उक्त उत्तराधिकारियों के बीच मृतक की संपत्ति का आपसी बँटवारा हुआ और यह पूरा घर इस वादी के हिस्से में आया, इत्यादि।

महज़र (दस्तावेज़/विलेख) ۞ वसीयत की सिद्धि में... ज़ैद जो उपस्थित हुआ है, उसने इस अम्र पर जिसे वह उपस्थित लाया है, यह दावा किया कि इस ज़ैद का भाई बक्र बिन खालिद मर गया और उसने उत्तराधिकारियों में अपने पिता खालिद और अपनी माँ फलानी बिन्ते फलाँ और पुत्रों में फलाँ और फलाँ, पुत्रियों में फलानी और फलानी को छोड़ा, उनके सिवाय उसका कोई उत्तराधिकारी नहीं है। और उसने इस ज़ैद को अपनी मानसिक और शारीरिक स्वस्थता की स्थिति में अपनी पूरी विरासत में और जिसमें...

---

[1] अर्थात निर्धारित और सीमाबद्ध किया गया। [2] कार्यान्वयन जारी किया।

وَاُس کے تحت وتصرف میں تھاپہاں تک کہ اُس نے وفات پائی اور وارثوں میں ایک پسر یہ مدعی اور اس کے سوائے دوسرے وارث فلاں و فلاں پسر و فلاں و فلاں دختر چھوڑی کہ ان کے سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے پس یہ دار محدودہ[1] اُس کے ان وارثانِ مسمیان کے واسطے بر فرائض اللہ تعالیٰ اس کی میراث ہو گیا اور سب کے اس قدر سہام ہوئے منجملہ ان کے اس زید مدعی کا اس قدر سہام حصہ ہوا اور آج کے روز یہ تمام دار اس شخص کے قبضہ میں ہے جو حاضر ہوا ہے اور یہ شخص اس زید کو اُس کے حصہ سے جو اس قدر سہام منجملہ اس قدر سہام کیے ہوئے مانع ہوتا ہے الی آخرہ اور اگر اس زید نے تمام دارِ مذکورہ کا اپنے واسطے دعویٰ کیا بسبب اس کے وارثوں کے درمیان تقسیم ہونے میں یہ دار تمام اُس کے حصہ میں آیا ہے بایں معنی کہ متوفی مذکور نے سوائے اس دار کے دیگر مال غیر منقول و منقول اراضی و نقود چھوڑے پھر باہمی رضامندی سے وارثوں کے درمیان اس ترکہ کی تقسیم واقع ہوئی اس سے یہ دار مذکور پورا اس پسر مدعی کے حصہ میں آیا تو محضر میں لکھے کہ متوفی نے ترکہ میں یہ دار محدودہ چھوڑا اور اس کے ساتھ یہ عقار اور یہ عروض و اس قدر نقد چھوڑا پھر ان وارثان میں باہم برضامندی تقسیم صحیح واقع ہوئی پس یہ دار مذکورہ محدودہ اس پسر کے حصہ میں جو حاضر ہو کر دعویٰ کرتا ہے آیا اور اس مدعی مذکور نے اس دار پر قبضہ کر لیا اور باقی وارثوں میں سے ہر ایک نے اپنے اپنے حصہ پر قبضہ کیا اور آج کے روز یہ سب دار بسبب مذکور اس مدعی کی ملک ہے اور یہ دار مذکور اس حاضر آوردہ کے قبضہ میں ناحق ہے اور وہ اس مدعی کو اس سب سے روکتا ہے۔

سجل ۞ اس دعویٰ۔۔ اس کا سجل بھی اسی طور سے ہے جیسا ہم نے گذشتہ محضر دعویٰ میراث دار از پدر خویش کی سجل میں بیان کیا ہے پھر اس سجل کے آخر میں لکھے کہ مجھ سے اس مدعی نے جس کا نام و نسب اس سجل میں مذکور ہے درخواست کی کہ جو کچھ میرے نزدیک اس مدعا علیہ پر ثابت ہوا ہے اس کا حکم قضا[2] نافذ کروں پس میں نے حکمِ قضایہ نافذ کیا کہ فلاں نے وفات پائی اور اُس نے وارثوں میں فلاں و فلاں کو چھوڑا اور یہ کہ دار محدودہ مذکورہ اس مدعی کے والد کی ملک تھا اور برابر اُس کے تحت و تصرف میں رہا یہاں تک کہ اُس نے وفات پائی اور اس دار محدودہ مذکورہ کو اپنے ان وارثان کے واسطے جن کا نام بیان کیا گیا ہے میراث چھوڑا الی آخرہ اور یہ کہ اس شخص کے واسطے جو حاضر آیا ہے اس دار محدودہ کے منجملہ اس قدر سہام کے اس قدر سہام ہیں اور یہ کہ یہ شخص جس کو حاضر لایا ہے اور اس دار محدودہ کے اس کے حصہ سے اس کو ناحق منع کرتا ہے اور میں نے اس مدعا علیہ کو حکم دیا کہ اس مدعی کو دار محدودہ میں سے اُس کا حصہ اُس کے سپرد کر دے اور یہ سب میری طرف سے میری مجلسِ قضا واقع کورہ الی آخرہ اور اگر مدعی تمام دارِ مذکورہ کا اپنے واسطے دعویٰ کرتا ہو اسی سبب سے جس کا ذکر ہم نے اوپر بیان کیا ہے (یعنی تقسیمِ ترکہ میں تمام دار اُس کے حصہ میں آیا) تو قاضی آخر سجل میں لکھے کہ میں نے یہ قضائتاً نافذ کی کہ فلاں نے وفات پائی اور اپنے وارثوں میں فلاں و فلاں کو چھوڑا اور اُس نے ترکہ میں یہ دار محدودہ اور عقار و عروض و نقود اس اس قدر چھوڑے اور باہمی تقسیم ان وارثان مذکور میں اس متوفی کے ترکہ میں جاری ہوئی اور تمام یہ دار محدودہ مذکورہ اس مدعی کے حصہ میں آیا الی آخرہ۔

محضر ۞ در اثبات وصایت۔۔ زید جو حاضر ہوا ہے اُس نے اس عمرو پر جس کو حاضر لایا ہے یہ دعویٰ کیا کہ اس زید کا بھائی بکر بن خالد مر گیا اور اُس نے وارثوں میں اپنے باپ خالد اور اپنی ماں فلانہ بنتِ فلاں اور لڑکوں میں فلاں و فلاں لڑکیوں میں فلانہ و فلانہ کو چھوڑا ان کے

سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے اور اُس نے اس زید کو اپنی صحتِ عقل و بدن و جواز امر کی حالت میں اپنے سب ترکہ میں اور جس...

---

[1] یعنی مقرر و مقید کردہ شدہ ۱۲ [2] نفاذ جاری رواں کر ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (1) — 56 — Kitab al-Muhazir wa al-Sijillat (Book of Legal Documents and Registers)

...whatever he leaves behind, whether it be small or large, he has appointed him as his executor (Wasi) and made him the administrator (Mutawalli) of his affairs. Zaid has accepted this executorship and the role of administrator. A certain amount of dirhams of 'Sab'a' weight in royal coinage is currently due to the deceased brother of Zaid from this Amr. Zaid has witnesses for his claim. Similarly, the author of 'Al-Aqziyah' mentioned that the claimant (Mudda'i) began with the statement that he has witnesses for his claim, and this is the final opinion of Imam Muhammad (RA), to the extent that the defendant (Mudda'alaihi) will not be exonerated until he pays the debt. This is because such a claim requires a response from the opponent, and the standing of this claimant as an opponent is only established when he proves the executorship (Wasiyat). For this reason, he started with the statement that he has witnesses for this claim. Then write that the said claimant brought a group of people who testified that So-and-so son of So-and-so, the brother of this claimant whom these witnesses knew through long-standing acquaintance with his name, lineage, and appearance, has died. He left behind as heirs his father So-and-so, his mother So-and-so, among the sons So-and-so and So-and-so, among the daughters So-and-so and So-and-so, and his wife, the lady So-and-so daughter of So-and-so. These people are not present, and the witnesses do not know of any heirs other than these. The said deceased, while in a state of sound mind and body and having the legal capacity to act, made us witnesses at the time of appointing this brother of his, who is present, as his executor, saying: "I have made him the executor for all that I leave after my death." This brother was present in the gathering where he made us witnesses, and he accepted the executorship. The judge (Qazi) recognized these witnesses for their character of justice and the validity of their testimony. The Qazi then inquired of the said defendant regarding the claim made on behalf of his brother for the aforementioned dirhams. The defendant confessed that a certain amount of dirhams of 'Sab'a' weight in royal coinage is currently due from me to the brother of this present claimant, So-and-so son of So-and-so, without a set deadline. Thereupon, the claimant of the executorship, who is present, requested the Qazi that everything proven before him by the testimony of these witnesses—that his brother So-and-so has died, leaving behind such heirs, and that he appointed this claimant as executor, and that the said defendant has confessed to the specified dirhams—be formalized in a judicial decree (Hukm-e-Qaza) for the proof and payment to this

executor. The said Qazi then issued his judicial decree that So-and-so son of So-and-so, the brother of this present claimant, has passed away and left heirs including So-and-so and So-and-so to the end, based on the unanimous testimony of these witnesses. Then the Qazi issued a judicial decree that the deceased So-and-so son of So-and-so appointed this brother of his, who has come forward, as the executor of his entire estate (Tarkah), and the person present has accepted this executorship. This occurred after the justice and integrity of this executor were established before the Qazi, and it became known that he was qualified for this task. The Qazi then ordered him to personally manage the entire estate of his brother So-and-so son of So-and-so, purely for the sake of Allah Almighty in place of the testator. The Qazi made it mandatory for the defendant to pay the dirhams he had confessed to owing and issued a decree for all of it, ordering him to hand over these dirhams to So-and-so. This So-and-so who is present is the executor and brother of the deceased. The Qazi issued the order for all of this in the presence of the said defendant as described in this document. All of this took place in his judicial assembly located in the region of Bukhara. Many among the scholars begin with the defendant's response first, as is the custom there, contrary to other types of claims and disputes.

1- 'Qala' (He said), meaning that after the claimant's demand, the defendant says: "I have no knowledge of his executorship." - From the author.

फ़तावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द (1) — 56 — किताब-उल-महाज़िर वल-सिजिल्लात (कानूनी दस्तावेजों की पुस्तक)

...जो कुछ वह अपने बाद छोड़ जाए, चाहे वह थोड़ा हो या बहुत, उसने उसे अपना वसीयत निष्पादक (वसी) नियुक्त किया है और अपने मामलों के प्रबंधक (मुतवल्ली) के रूप में कार्य करने का अधिकार दिया है। ज़ैद ने इस वसीयत और कार्यवाहक की स्थिति को स्वीकार कर लिया है। ज़ैद के मृतक भाई की ओर से, अम्र पर शाही मोहर वाले 'सबअ' (सात) वजन के दिरहम वर्तमान में देय हैं, और ज़ैद के पास अपने दावे के गवाह मौजूद हैं। जैसा कि 'साहब-उल-अकज़िया' ने उल्लेख किया है कि वादी (मुद्दई) ने अपने इस कथन से शुरुआत की कि उसके पास अपने दावे के गवाह हैं, और यह इमाम मुहम्मद (ح) का अंतिम मत है, यहाँ तक कि प्रतिवादी (मुद्दआ-अलैह) ऋण चुकाए बिना दोषमुक्त नहीं होगा। ऐसा इसलिए है क्योंकि ऐसे दावे का जवाब विपक्षी की ओर से होना चाहिए, और इस वादी का विपक्षी होना तभी सिद्ध होगा जब वह वसीयत को सिद्ध कर दे। इसीलिए उसने अपने कथन से शुरुआत की कि उसके पास इस दावे के गवाह हैं। फिर लिखें कि उक्त वादी गवाहों के एक समूह को लाया और उन्होंने गवाही दी कि फ़ुलां बिन फ़ुलां (अमुक का पुत्र अमुक), जो इस वादी का भाई है और जिसे ये गवाह पुराने परिचय, नाम, वंश और रूप से पहचानते थे, मर गया है। वारिसों में उसने अपने पिता फ़ुलां, अपनी माता फ़ुलाना, लड़कों में फ़ुलां व फ़ुलां, और लड़कियों में फ़ुलाना व फ़ुलाना, तथा अपनी पत्नी मुसम्मात फ़ुलाना बिन्त फ़ुलां को छोड़ा है। ये लोग उपस्थित नहीं हुए हैं और गवाहों के अनुसार इन लोगों के सिवा उसका कोई और वारिस नहीं है। उक्त मृतक ने अपने मानसिक और शारीरिक स्वास्थ्य तथा कार्यों के अधिकार की स्थिति में, अपने इस भाई को जो यहाँ उपस्थित है, वसीयत करते समय हम लोगों को साक्षी बनाया कि "मैंने इसे अपनी उस समस्त संपत्ति का वसी नियुक्त किया है जिसे मैं अपनी मृत्यु के बाद छोड़ूँगा।" यह भाई उस सभा में उपस्थित था जहाँ उसने हमें गवाह बनाया था, और उसने वसीयत को स्वीकार कर लिया था। न्यायाधीश (काज़ी) इन गवाहों को उनके न्याय और गवाही की योग्यता के आधार पर पहचानता था। तब काज़ी ने उक्त प्रतिवादी से उस दावे के बारे में पूछा जो वह अपने भाई के लिए उक्त दिरहमों के संबंध में कर रहा था। प्रतिवादी ने स्वीकार किया कि इस उपस्थित वादी के भाई फ़ुलां बिन फ़ुलां के इतने दिरहम (शाही चेहरा वाले सात वजन के नकदी) वर्तमान में मुझ पर बिना किसी समय सीमा के देय हैं। फिर वसीयत के वादी ने काज़ी से अनुरोध किया कि इन गवाहों की गवाही से जो कुछ भी सिद्ध हुआ है—कि उसका भाई फ़ुलां मर गया, इतने वारिस छोड़े और इस वादी को वसी नियुक्त किया—तथा यह

कि प्रतिवादी ने उक्त दिरहमों का जो इकरार किया है, उसके प्रमाण और भुगतान के लिए काज़ी अपना न्यायिक आदेश (हुक्म-ए-क़ज़ा) जारी करे। तब काज़ी ने अपना आदेश इस प्रकार जारी किया कि फ़ुलां बिन फ़ुलां, जो इस उपस्थित वादी का भाई है, उसकी मृत्यु हो गई है और उसने अंत तक अमुक और अमुक वारिस छोड़े हैं, क्योंकि ये गवाह इस गवाही पर सहमत हुए हैं। फिर काज़ी ने यह आदेश जारी किया कि मृतक फ़ुलां बिन फ़ुलां ने अपने इस भाई को अपनी समस्त विरासत (तरका) का वसी नियुक्त किया है और इस व्यक्ति ने उसे स्वीकार किया है। यह सब काज़ी द्वारा इस वसी की न्यायप्रियता और अमानतदारी सिद्ध होने के बाद हुआ, और यह ज्ञात हो गया कि वह इस कार्य के लिए कुशल है। काज़ी ने उसे आदेश दिया कि वह अपने भाई फ़ुलां बिन फ़ुलां की पूरी विरासत में वसीयत करने वाले के स्थान पर स्वयं प्रबंधन करे। काज़ी ने प्रतिवादी पर उन दिरहमों को अनिवार्य कर दिया जिनका उसने फ़ुलां बिन फ़ुलां के लिए स्वयं पर इकरार किया था, और उन सबका उस पर आदेश दे दिया और उसे निर्देश दिया कि ये दिरहम फ़ुलां को दे दे। यह फ़ुलां जो उपस्थित है, मृतक का वसी और उसका भाई है। काज़ी ने प्रतिवादी के सामने इस सब का आदेश उसी प्रकार दिया जैसे इस लिखित दस्तावेज में वर्णित है। यह सब काज़ी ने बुखारा क्षेत्र में अपनी न्यायिक सभा में किया। विद्वानों में से बहुत से लोग पहले प्रतिवादी के जवाब से शुरुआत करते हैं, जैसा कि वहां का रिवाज है, अन्य दावों और विवादों के विपरीत।

1- 'क़ाल' (कहा) अर्थात् वादी के दावे के बाद प्रतिवादी कहे कि मुझे इसकी वसीयत का ज्ञान नहीं है। (लेखक से)

کو وہ اپنے بعد چھوڑ جائے خواہ قلیل ہو یا کثیر ہو اپنا وصی مقرر کیا ہے اور اس کے اصلاح کار کا متولی کیا ہے اور اس زید نے اس کی اس وصایت کو اور متولی کار ہونے کو قبول کیا ہے اور اس زید کے بھائی متوفی کے اس عمرو پر اس قدر دراہم وزن سبعہ سکہ چہرہ شاہی فی الحال واجب الادا ہیں اور اس زید کے پاس اپنے دعویٰ کے گواہ ہیں۔ ایسا ہی صاحب الاقضیہ نے ذکر کیا کہ مدعی کے اس قول سے ابتدا کی کہ اس کے پاس اپنے دعویٰ کے گواہ ہیں اور یہ امام محمدؒ کا اخیر قول ہے حتی کہ مدعا علیہ قرضہ دے دینے سے بری نہ ہو گا اور اس واسطے کہ ایسے دعویٰ کا جواب چاہئے جو از جانب خصم ہو اور اس مدعی کا خصم ہونا جبھی ثابت ہو گا جب وہ وصایت کو ثابت کرے اسی واسطے اس کے قول سے ابتدا کی کہ اس کے پاس اس دعویٰ کے گواہ ہیں۔ پھر لکھے کہ مدعی مذکور ایک جماعت کو حاضر لایا اور انہوں نے گواہی دی کہ فلاں بن فلاں اس مدعی کا بھائی جس کو یہ گواہ لوگ بمعرفت قدیمی نام و نسب و صورت سے پہچانتے تھے مر گیا اور وارثوں میں اپنے باپ فلاں کو اور اپنی ماں فلانہ کو اور لڑکوں میں سے فلاں و فلاں اور لڑکیوں میں فلانہ و فلانہ کو اور اپنی بیوی مسماۃ فلانہ بنت فلاں کو چھوڑا ہے اور یہ لوگ حاضر نہیں ہوئے ہیں اور گواہ لوگ سوائے ان لوگوں کے اس کا کوئی وارث نہیں پہچانتے ہیں اور اس متوفی مذکور نے اپنی صحت عقل و بدن و جواز تصرف کی حالت میں اس اپنے بھائی کو جو حاضر ہوا ہے وصی کرنے کے وقت ہم لوگوں کو شاہد کیا کہ میں نے اس کو اپنے تمام اس کا جس کو بعد وفات کے چھوڑ جاؤں وصی کیا ہے اور یہ اس کا بھائی اس مجلس میں جس میں اس نے ہم لوگوں کو گواہ کیا تھا حاضر تھا پس اس نے اس کی وصایت قبول کر لی اور قاضی ان گواہوں کو بصفت عدالت و جواز شہادت پہچانتا تھا پس قاضی نے مدعا علیہ مذکور سے اس کا

دعویٰ جو وہ اپنے بھائی کے واسطے دراہم مذکورہ کی بابت کرتا ہے دریافت کیا پس اس مدعا علیہ نے اقرار کیا کہ اس مدعی حاضر کے بھائی فلاں بن فلاں کے اس قدر درہم وزن سبعہ نقد چہرہ شاہی مجھ پر فی الحال بلا میعادی واجب الادا ہیں پس مدعی وصایت نے جو حاضر ہوا ہے قاضی سے درخواست کی کہ سب جو کچھ اس کے نزدیک ان گواہوں کی گواہی سے ثابت ہوا کہ اس کا بھائی فلاں مر گیا اور اس قدر وارث چھوڑے اور اس نے اس مدعی کو وصی کیا اور یہ کہ مدعا علیہ مذکور پر جن درموں موصوف کا اس نے فلاں کے واسطے اقرار کیا ہے اس کے ثبوت کا اور اس کے ادا کرنے کا اس وصی کو سب کا حکم قضا نافذ کر دے پس قاضی موصوف نے اپنا حکم قضا اس طرح نافذ کیا کہ فلاں بن فلاں اس مدعی حاضر کے بھائی نے وفات پائی اور اس قدر وارث فلاں و فلاں آخر تک چھوڑے بنا بر آنکہ یہ گواہ لوگ اس کی گواہی پر متفق ہوئے ہیں پھر قاضی نے یہ حکم قضا نافذ کیا کہ فلاں بن فلاں متوفی نے اپنے اس بھائی کو جو آیا ہے اپنے تمام ترکہ کا وصی کیا اور بعد اس حاضر آمدہ نے اس وصایت کو قبول کیا ہے بنا بر آنکہ یہ گواہ لوگ اس کی گواہی پر متفق ہوئے ہیں اور یہ امر بعد از آنکہ قاضی کے نزدیک اس وصی کی عدالت و امانت ثابت ہو گئی اور یہ معلوم ہو گیا کہ وہ اس کام کے واسطے کو پارکھا گیا ہے اور اس نے اس کو حکم دے دیا کہ اپنے بھائی کے فلاں بن فلاں کے تمام ترکہ میں خالصاً اللہ تعالیٰ بجائے موصی کے خود تصرف کرے اور قاضی نے فلاں بن فلاں اس مدعا علیہ پر جن درموں مذکورہ موصوفہ کا فلاں بن فلاں کے واسطے اپنے اوپر اقرار کیا ہے وہ اس پر لازم کر دے اور اس سب کا اس پر حکم دے دیا اور اُس کو حکم کیا کہ یہ دراہم فلاں کو دے دے اور یہ فلاں جو حاضر ہوا ہے اُس متوفی مذکور کا وصی ہے اور اس کا بھائی ہے اور اُس نے مدعا علیہ مذکور کے روبرو اس سب کا جس طرح اس تحریر میں بیان کیا گیا ہے حکم دے دیا اور یہ سب اُس نے اپنی مجلس قضا واقع

کورۂ بخارا میں کیا ہے اور بہت لوگ علماء میں سے پہلے مدعا علیہ کے جواب سے ابتدا کرتے ہیں جیسا کہ اُس میں رسم ہے بخلاف باقی دعویٰ و خصومات کے۔

1- قال یعنی مطالبہ مدعی کے بعد مدعا علیہ کہے کہ مجھے اس کی وصایت کا علم نہیں ہے ۱۲ منہ

Mahdar (Legal Proceedings Report) ☆ Another example: This Zaid, who has appeared, made a claim against this Amr, whom he has brought forth, that a certain person appointed this Zaid as the executor (*Wasi*) of his will after his death to look after the affairs of his minor children (so-and-so) and to spend one-third of his estate on charitable works. This present Zaid accepted this will correctly, and this appointment was the deceased's final will. Subsequently, the testator passed away while firmly upholding this will, having not retracted it. Today, this present Zaid is the executor for the affairs of the deceased's minor children and for spending one-third of the entire estate in accordance with the will, as the claimant has asserted. A portion of the testator's property is in this executor's possession, and another portion is held by this Amr. Therefore, it is obligatory for Amr to hand over this property to the executor so that he may execute the aforementioned testator's will. Amr is aware of this. Subsequently, a demand was made of him and a response to the claim was sought. Amr was questioned, and he provided his answer.

Mahdar (Legal Proceedings Report) ☆ Regarding the proof of an orphan's claim of reaching majority: Zaid appeared and made a claim against Amr, whom he brought forth, stating that this Amr was the executor for Zaid's father after his death, responsible for the management and preservation of the inheritance for the heirs. Zaid's father left no heir other than this Zaid. Now, this Zaid has reached the age of majority (*Bulugh*) at which one becomes a full-grown man—either by physical signs or by age (such as the beginning of the 18th or 19th year). This person brought here (Amr) possesses this much property from Zaid's father's estate. Therefore, it is obligatory for him to hand over all this property to Zaid.

Mahdar (Legal Proceedings Report) ☆ Regarding the establishment of lack of means and insolvency (*Iflas*) based on the opinion of an Imam who permits it: Zaid appeared and filed a claim against Amr, stating that concerning Amr's claim that Zaid should pay him a certain amount of Dirhams to be cleared of the demand, Zaid asserts in defense that Amr's claim is void because Zaid is destitute. He possesses no property or assets that would take him out of the state of poverty and insolvency. Witnesses should testify: "We know of no property or assets belonging to him that would lift him from his state of poverty." This view was adopted by Imam Khassaf and Faqih Abu al-Qasim. People should state: "Today, this person is destitute; we know of no property in his possession except the clothes on his back and his bedding, and we have investigated his condition thoroughly, both secretly and openly."

Sijjil (Judicial Record/Decree) ☆ Write this *Mahdar* as per the standard format and write in the section for evidence: "It has been proven before me that this person is destitute, insolvent, and poor. He owns no property other than the clothes on his person. It has also been proven that the debt owed to people is waived from him. I have decreed everything that was established before me—that he is poor and owns nothing, etc."

Mahdar (Legal Proceedings Report) ☆ Regarding the proof of the Ramadan crescent moon and writing a *Mahdar* in one person's name against another for a known amount of property due by the month of Ramadan, then write:

महज़र (विवरण) ☆ अन्य उदाहरण इस प्रकार है: इस ज़ैद ने, जो उपस्थित हुआ है, इस अम्र पर, जिसे वह साथ लाया है, यह दावा किया कि अमुक व्यक्ति ने अपनी मृत्यु के पश्चात अपनी नाबालिग औलाद (अमुक और अमुक) के मामलों की देखभाल के लिए और अपनी मृत्यु के बाद अपनी संपत्ति का एक तिहाई हिस्सा लेकर पुण्य कार्यों में खर्च करने के लिए इस ज़ैद को अपना वसी (उत्तराधिकारी/प्रशासक) नियुक्त किया। उपस्थित ज़ैद ने उस वसीयत को सही रूप से स्वीकार किया और यह वसी नियुक्त करना उस व्यक्ति की अंतिम वसीयत थी। फिर वसीयतकर्ता की मृत्यु हो गई, जबकि वह इस वसीयत पर कायम था और उसने इसे बदला नहीं था। आज यह उपस्थित व्यक्ति उस मृतक की नाबालिग औलाद के मामलों का और उसकी संपत्ति के एक तिहाई हिस्से को उसकी वसीयत के अनुसार खर्च करने का वसी है, जैसा कि इस वादी ने दावा किया है। उस मृतक की संपत्ति का कुछ हिस्सा इस वसी के पास है और कुछ हिस्सा इस अम्र के पास है। अतः अम्र पर अनिवार्य है कि वह यह संपत्ति इस वसी को सौंप दे ताकि वह मृतक की वसीयत को लागू कर सके। अम्र को इस बात की जानकारी है। फिर उससे मांग की गई और दावे का जवाब माँगा गया। जब अम्र से पूछा गया, तो उसने जवाब दिया।

महज़र (विवरण) ☆ यतीम (अनाथ) के वयस्क होने के दावे के प्रमाण में: ज़ैद ने उपस्थित होकर अम्र पर, जिसे वह साथ लाया है, दावा किया कि यह अम्र, ज़ैद के पिता की मृत्यु के बाद उसके पिता की संपत्ति और मामलों की देखभाल के लिए उसके वारिसों का वसी था। ज़ैद के पिता ने उसके सिवाय कोई और वारिस नहीं छोड़ा। अब ज़ैद वयस्कता (बुलूग) की उस आयु तक पहुँच गया है जहाँ एक पुरुष पूर्ण वयस्क माना जाता है (स्वप्नदोष के माध्यम से या आयु के आधार पर जैसे कि 18वां या 19वां वर्ष शुरू होना)। इस उपस्थित व्यक्ति (अम्र) के पास ज़ैद के पिता की विरासत का इतना धन है। अतः उस पर वाजिब है कि यह सारा धन इस ज़ैद के सुपुर्द कर दे।

महज़र (विवरण) ☆ ऐसे इमाम के कथन के आधार पर कंगाली और निर्धनता (इफ़्लास) सिद्ध करने के संबंध में जो इसे जायज़ मानते हैं: ज़ैद ने उपस्थित होकर अम्र के विरुद्ध दावा किया कि अम्र ने ज़ैद पर जो दावा किया है कि वह उसे इतनी राशि दे दे और ऋण मुक्त हो जाए, तो ज़ैद उस दावे के बचाव में कहता है कि अम्र का यह दावा गलत है क्योंकि ज़ैद निर्धन है। उसके पास ऐसा कोई धन या संपत्ति नहीं है जिससे वह गरीबी की स्थिति से बाहर आ सके। गवाह बयान दें कि "हम इसके पास

ऐसी कोई संपत्ति नहीं जानते जिससे यह निर्धनता से बाहर निकल सके।" इसी मत को इमाम ख़साफ़ और फ़क़ीह अबुल क़ासिम ने अपनाया है। लोगों को यह कहना चाहिए कि "आज के दिन यह व्यक्ति निर्धन है, हम इसके तन के कपड़ों और रात के कपड़ों के अलावा इसके पास कोई संपत्ति नहीं जानते, और हमने इसकी स्थिति को गुप्त और प्रत्यक्ष हर तरह से परख लिया है।"

सिजिल (न्यायिक आदेश) ☆ इस महज़र को नियमानुसार लिखकर प्रमाण के स्थान पर लिखें कि: मेरे निकट यह सिद्ध हो गया है कि यह व्यक्ति निर्धन और कंगाल है। अपने तन के कपड़ों के अलावा वह किसी संपत्ति का स्वामी नहीं है। यह भी सिद्ध हो गया कि उस पर लोगों का जो ऋण है, उसका दावा उससे समाप्त (सक़ित) है। मैंने उस सब का आदेश दिया जो मेरे निकट सिद्ध हुआ कि वह निर्धन है और किसी वस्तु का मालिक नहीं है, इत्यादि।

महज़र (विवरण) ☆ रमज़ान के चाँद के प्रमाण में और एक व्यक्ति के नाम से दूसरे पर रमज़ान के महीने तक की निश्चित अवधि के लिए धन के संबंध में महज़र लिखना, तो वह इस प्रकार लिखे:

محضر ☆ دیگر اندرین مثال۔ اس زید نے جو حاضر ہوا ہے اس عمرو پر جس کو حاضر لایا ہے دعویٰ کیا کہ فلاں نے اس زید کو بعد اپنی وفات کے اپنی نابالغ اولاد فلاں وفلاں کی درستی کار کا اور اپنی وفات کے بعد اپنے مال سے تہائی لے کر کارہائے خیر و ثواب میں صرف کرنے کا بالیصا وصیحہ وصی کیا اور اس حاضر شدہ زید نے اُس سے یہ وصیت بقبول صحیح قبول کی اور یہ وصی مقرر کرنا اُس کی آخری وصیت تھی جس کی اس حاضر شدہ کی طرف وصیت کی ہے پھر وصیت کنندہ نے وفات پائی درحالیکہ اس وصیت پر ثابت تھا اس سے رجوع نہیں کیا تھا اور آج کے روز یہ حاضر شدہ اس متوفی کی اولاد صغار کی درستی کار کا اور اُس کے تمام مال سے تہائی لے کر موافق اُس کی وصیت کے جیسا اس مدعی نے دعویٰ کیا ہے صرف کرنے کا وصی ہے اور اس موصی کا مال اس قدر اس وصی کے قبضہ میں ہے اور اس قدر اُس کا مال اس عمرو پر ہے پس اس پر واجب ہے کہ یہ مال اس وصی کو دے دے تاکہ اُس میں سے موصی مذکور کی وصیتیں نافذ کرے اور اس عمرو کو اس کا علم ہے پھر اس سے مطالبہ کیا اور جواب دعویٰ طلب کیا پس عمرو مذکور سے دریافت کیا گیا بس اُس نے جواب دیا۔

محضر ☆ در اثبات دعویٰ بلوغ یتیم۔ زید نے حاضر ہو کر عمرو پر جس کو حاضر لایا ہے دعویٰ کیا کہ یہ عمرو اس زید کے باپ کا اُس کی وفات کے بعد اس کے درستی کار و حفظ ترکہ کا اُس کے وارثوں کے واسطے وصی تھا اور اُس کے باپ نے سوائے اس زید کے کوئی وارث نہیں چھوڑا ہے اور ایک یہ زید بلوغ تک جس پر پورا مرد ہوتا ہے باحتلام یا بقول سن یا بقول آن کہ اٹھار ہواں یا انیسواں سال شروع ہو گیا پہنچ گیا اور اس حاضر آوردہ کے قبضہ میں اُس کے باپ کے ترکہ میں سے اس قدر مال ہے پس اس پر واجب ہے کہ یہ سب مال اس زید کے سپرد کر دے۔

محضر ☆ در اثبات اعدام و افلاس بنا بر قول ایسے امام کے جو اس کو جائز فرماتا ہے۔ زید نے حاضر ہو کر عمرو پر دعویٰ کیا کہ اس عمرو نے اس زید پر جو دعویٰ کیا ہے کہ اس قدر دراہم وہ عمرو کو دے دے اور دے کر اس کے مطالبہ سے خارج ہو پس زید مذکور اس دعویٰ کے دفعیہ میں دعویٰ کرتا ہے کہ یہ عمرو اپنے اس دعویٰ میں مبطل ہے اس واسطے کہ یہ زید فقیر ہے اس کے پاس ایسا مال و اسباب کچھ نہیں ہے جس سے فقر و افلاس سے خارج ہو اور گواہ لوگ بیان کریں کہ ہم اس کے واسطے ایسا کوئی مال واسباب نہیں جانتے ہیں جس سے حالت فقر سے خارج ہو اور اُسی کو امام خصاف و فقیہ ابو القاسم نے اختیار کیا ہے اور چاہئے کہ لوگ یوں کہیں کہ آج کے روز یہ نادار ہے ہم اس کی ملک میں کوئی مال سوائے اس کے ان کپڑوں کے جو اس کے تن پر ہیں اور اُس کے رات کے کپڑوں کے نہیں جانتے ہیں اور ہم نے اس کی حالت کو خفیہ و ظاہر ہر طرح سے جانچ لیا ہے۔

سجل ☆ این محضر بدستور لکھ کر مقام ثبوت میں لکھے کہ میرے نزدیک ثابت ہوا کہ یہ شخص نادار مفلس فقیر ہے سوائے اپنے تن کے کپڑوں کے کسی مال کا مالک نہیں ہے اور ثابت ہوا کہ اُس پر جو لوگوں کا مال ہے اس کا مطالبہ اُس سے ساقط ہے اور میں نے حکم دیا تمام اُس امر کا جو میرے نزدیک ثابت ہوا کہ وہ فقیر ہے کسی چیز کا مالک الی آخرہ۔

محضر ☆ در اثبات ہلال رمضان و محضر کو ایک شخص کے نام سے دوسرے پر کسی قدر مال معلوم میعادی بمہ رمضان تحریر کرے پس لکھے

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (Page 58) Book of Legal Documents and Registers

Zaid appeared and claimed against Amr, whom he brought forth, that a certain amount is an obligatory debt and a due right. The term for this debt was the month of Ramadan of this year. Thus, with the commencement of Ramadan, this debt has become immediately payable because today is the first day of the month of Ramadan. If the defendant admits the principal amount but denies the arrival of the term and that today is the first of Ramadan, then the claimant shall establish witnesses that today is indeed the first of Ramadan. The witnesses have the choice: they may simply testify that this day is a day of Ramadan without further elaboration, or they may testify with detail, saying, "I testify that on the twenty-ninth of Sha'ban, at the time of the evening prayer yesterday, I saw the moon, and today is the first of Ramadan of this year." If witnesses give such testimony even without a formal claim being made, the testimony shall be heard and accepted; this is mentioned in 'al-Zakhira'.

Legal Document (Mahzar) ☆ To prove that the woman against whom a claim is made is a 'Parda-nasheen' (observing seclusion). This is for the purpose of dismissing the claimant's demand for her presence in the court of judgment. In the document, it shall be written that Zaid, whose power of attorney on behalf of Hinda bint Amr for filing claims, disputes, and establishing witnesses is proven, appeared and brought with him Bakr bin Khalid. Then the said attorney, in defense against the demand of Bakr bin Khalid for his client to appear in court to answer the claim, asserted that the aforementioned client is a secluded woman; she does not leave her mansion for her needs and does not mingle with men. Thus, Bakr bin Khalid's demand for her to appear in person is void, and he must desist from such a claim.

Legal Document (Mahzar) ☆ Claiming property through a written document against an absent party. The situation is as follows: A person named Zaid has a claim of property against Amr. Witnesses for this property are present in the city, but Amr is absent and at a travel distance from this city. The creditor requested the city judge (Qazi) to hear his claim and witnesses and then write a letter to the judge of the city where the debtor resides. The judge shall grant this request based on the opinion of those Imams who permit it, as people have a great need for this. The method of writing this document is: in the court located at such and such place, before such and such judge, Zaid appeared without bringing an opponent or their representative. Then the attendee claimed that against such and such absent person, whose name,

lineage, and physical description (Huliya) are as follows (details for identification should be written as much as possible), a certain amount is due as a valid debt. He should state the reason for the debt. Furthermore, that the said absent person, whose description is given herein, while in health and legally competent state, voluntarily admitted (Iqrar) the aforementioned dinars as an obligatory debt to Zaid, which Zaid confirmed. Today, the said absent person is residing in another city at a travel distance and denies Zaid's claim. Zaid's just witnesses in this city testify in accordance with his claim. Due to the distance, Zaid is unable to bring the absent party and the witnesses together. Zaid requested the judge to hear the claim and the witnesses and write to the judge of the city where the absent person is, titled: "To whichever Muslim judge or ruler this letter reaches, let him judge accordingly."

1. What is called 'Gajar' in our idiom and 'Dharra' in Hindi.
2. Voluntarily, meaning of one's own free will, without coercion.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 (पृष्ठ 58) किताब अल-मुहाज़िर वल-सजिल्लात

कि इस ज़ैद ने हाज़िर होकर उस अम्र पर जिसे वह हाज़िर लाया है, इतना पैसा फ़र्ज़-ए-लाज़िम और हक़-ए-वाजिब होने का दावा किया और इसकी मियाद (अवधि) इस साल का रमज़ान का महीना था। तो रमज़ान का महीना शुरू होने से यह ऋण वर्तमान में देय हो गया क्योंकि आज रमज़ान की पहली तारीख है। अब यदि प्रतिवादी मूल धन को स्वीकार कर ले लेकिन समय आने और आज रमज़ान की पहली तारीख होने से इंकार करे, तो वादी गवाह पेश करे कि आज रमज़ान की पहली तारीख है। गवाहों को अधिकार है कि वे चाहें तो बस इतना कहें कि आज रमज़ान का दिन है और कोई विस्तार न दें, या चाहें तो विस्तार से कहें कि मैं गवाही देता हूँ कि शाबान की उनतीस तारीख को कल शाम मग़रिब के वक़्त मैंने चाँद देखा और आज इस साल के रमज़ान की पहली तारीख है। और अगर गवाहों ने बिना किसी दावे के भी ऐसी गवाही दी, तो भी गवाही सुनी जाएगी और स्वीकार की जाएगी, यह 'ज़ख़ीरा' में है।

महज़र (दस्तावेज़) ☆ इस बात को सिद्ध करना कि जिस महिला पर दावा किया गया है वह पर्दानशीन (पर्दे में रहने वाली) है। इसका उद्देश्य वादी की उस मांग को रद्द करना है कि महिला अदालत में हाज़िर हो। महज़र में लिखे कि ज़ैद, जो हिंदा बिन्त अम्र की ओर से दावा करने और गवाह पेश करने का अधिकृत वकील (वकालत सिद्ध है) है, हाज़िर हुआ और अपने साथ बक्र बिन खालिद को लाया। फिर उक्त वकील ने उस बक्र बिन खालिद पर, जिसने उसकी मुवक्किला (क्लाइंट) से अपने दावे का जवाब देने के लिए अदालत में हाज़िर होने की मांग की थी, उसके बचाव में दावा किया कि उक्त मुवक्किला पर्दानशीन है, अपनी ज़रूरतों के लिए अपनी हवेली से बाहर नहीं निकलती और पुरुषों में उसका मेल-जोल नहीं है। अतः बक्र बिन खालिद की यह मांग कि वह अदालत में हाज़िर होकर जवाब दे, निरस्त है। इसलिए उसे ऐसे दावे से बाज़ आना चाहिए।

महज़र (दस्तावेज़) ☆ अनुपस्थित व्यक्ति पर लिखित धन का दावा करना। इसकी सूरत यह है कि ज़ैद नामक व्यक्ति का अम्र पर कुछ धन बकाया है और उस धन के गवाह शहर में मौजूद हैं, लेकिन अम्र अनुपस्थित है और शहर से सफ़र की दूरी पर है। लेनदार ने शहर के काज़ी (न्यायाधीश) से प्रार्थना की कि मेरा दावा और मेरे हक़ के गवाहों को सुनकर उस शहर के काज़ी के नाम पत्र लिख दें जहाँ कर्ज़दार मौजूद है। काज़ी उसकी प्रार्थना स्वीकार करेगा, उस इमाम के कथन के आधार पर जो इसे जायज़ ठहराते हैं क्योंकि लोगों को इसकी बहुत ज़रूरत पड़ती है। इस महज़र को लिखने की

विधि यह है कि: फ़लाँ स्थान की अदालत में, फ़लाँ काज़ी के सामने ज़ैद हाज़िर हुआ और अपने साथ किसी विरोधी को नहीं लाया और न ही विरोधी का कोई प्रतिनिधि हाज़िर हुआ। फिर उपस्थित व्यक्ति ने दावा किया कि फ़लाँ अनुपस्थित व्यक्ति पर, जिसका यह नाम, वंश और हुलिया है (पहचान की बातें विस्तार से लिखी जाएँ जहाँ तक संभव हो), इतना धन वैध ऋण के कारण अनिवार्य है। वह कारण भी बताए। और यह भी कि उक्त अनुपस्थित व्यक्ति ने, जिसका हुलिया यहाँ वर्णित है, अपनी सेहत और होश-ओ-हवास की स्थिति में अपनी स्वेच्छा से उन दीनारों का ज़ैद के लिए अपने ऊपर ऋण होने का सही स्वीकार (इकरार) किया था, जिसकी पुष्टि ज़ैद ने आमने-सामने की थी। आज यह अनुपस्थित व्यक्ति सफ़र की दूरी पर दूसरे शहर में रह रहा है और ज़ैद के इस दावे से मुकर रहा है। ज़ैद के निष्पक्ष गवाह इस शहर में उसके दावे के पक्ष में गवाही देते हैं। दूरी के कारण ज़ैद मजबूर है कि अनुपस्थित व्यक्ति और गवाहों को एक साथ जमा नहीं कर सकता। ज़ैद ने काज़ी से प्रार्थना की कि इस दावे पर और गवाहों की गवाही सुनकर उस शहर के काज़ी के नाम पत्र लिखें जहाँ वह व्यक्ति है, इस शीर्षक के साथ कि "जिस भी मुस्लिम काज़ी या शासक तक यह पत्र पहुँचे, वह इसके अनुसार फैसला कर दे।"

१ जिसे हमारे चलन में 'गजर' और हिंदी में 'ढर्रा' कहते हैं। २ स्वेच्छा से यानी अपनी खुशी से, बिना किसी दबाव के।

کہ اس زید نے حاضر ہو کر اس عمرو پر جس کو حاضر لایا ہے اس قدر دینا بہ فرضِ لازم و حقِ واجب بدین سبب ہونے کا دعویٰ کیا اور اس کی میعاد اس سال کا ماہِ رمضان تھا پس ماہِ رمضان داخل ہونے سے یہ دین فی الحال واجب الادا ہو گیا کیونکہ یہ دن غرہِ ماہِ رمضان ہے پس مدعی علیہ بدل کا اقرار کر لے اور میعاد آجانے سے اور یہ دن غرہِ ماہِ رمضان ہونے سے انکار کرے پس مدعی گواہ قائم کرے کہ یہ دن غرہِ ماہِ رمضان ہے اور گواہوں کو اختیار ہے کہ چاہیں یہ گواہی دیں کہ یہ روز ماہِ رمضان کا ہے اور کچھ تفسیر بیان نہ کریں اور چاہیں تفسیر کے ساتھ بیان کریں کہ میں گواہی دیتا ہوں کہ ماہِ شعبان کی انتیسویں تاریخ کل شام کے وقت نماز کے وقت میں نے چاند دیکھا اور آج کے روز غرہِ ماہِ رمضان اس سال کا ہے اور اگر گواہوں نے بدون کسی کے دعویٰ کے ایسی گواہی دی تو بھی گواہی کی سماعت ہو گی اور قبول کی جائے گی یہ ذخیرہ میں ہے۔

محضر ☆ اس امر کا اثبات کہ جس عورت پر دعویٰ ہے وہ پردہ نشین ہے۔ بدین غرض کہ مطالبہ مدعی کہ وہ مجلسِ حکم میں حاضر ہو دفع ہو جائے۔ محضر میں لکھے کہ زید جو ہندہ بنت عمرو کی طرف سے دعویٰ و خصومات و گواہ قائم کرنے کے اختیارات میں اس کی طرف سے ثابت الوکالتہ ہے حاضر ہوا اور اپنے ساتھ بکر بن خالد کو لایا پھر اس وکیل مذکور نے اس بکر بن خالد پر جس نے اس کی موکلہ پر اپنے دعویٰ کی جواب دہی کے واسطے مجلسِ حکم میں حاضر ہونے کا مطالبہ کیا ہے اس کے دفعیہ میں دعویٰ کیا کہ موکلہ مذکورہ پردہ نشین ہے اپنے حاجات کے واسطے اپنی حویلی سے باہر نہیں نکلتی ہے اور مردوں میں اختلاط نہیں ہوتی ہے اور یہ بکر بن

خالد اپنے دعویٰ میں کہ وہ مجلسِ حکم میں حاضر ہو کر جواب دہی کرے باطل ہے پس اس پر واجب ہے کہ ایسے دعویٰ سے باز رہے۔

محضر ☆ غائب پر تحریری مال کا دعویٰ کرنا۔ صورت اس کی یہ ہے کہ ایک شخص مسمیٰ زید کا عمرو پر مال ہے اور اس مال کے گواہ شہر میں موجود ہیں لیکن عمرو غائب ہے اور اس شہر سے مسافتِ سفر کی دوری پر ہے اور قرض خواہ نے قاضیِ شہر سے درخواست کی کہ میرا دعویٰ و میرے حق کے گواہ سن کر جس شہر میں قرض دار موجود ہے وہاں کے قاضی کے نام خط لکھ دے تو قاضی اس کی درخواست منظور کرے گا بنا بر قول ایسے امام کے جو اس کو جائز فرماتا ہے کیونکہ لوگوں کو ایسی ضرورت بہت ہوتی ہے۔ پس اس کے محضر تحریر کرنے کی یہ صورت ہے کہ مجلسِ قضا واقع کورہِ فلاں میں فلاں قاضی کے روبرو مسمیٰ زید حاضر ہوا اور اپنے ساتھ کسی خصم کو حاضر نہ لایا اور خصم کا نائب بھی حاضر نہ لایا پھر اس حاضر آمدہ نے دعویٰ کیا کہ اس کے فلاں شخص غائب پر جس کا یہ نام و نسب و اُس کا یہ حلیہ ہے پس شناخت کی باتیں بدرجہِ غائت جہاں تک ممکن ہوں تحریر کرے۔ اس قدر دینا بہ سبب صحیح قرضہ لازم و حق واجب ہیں اور سبب مذکور کو بیان کر دے اور ایسا ہی اس غائب مذکور نے جس کا حلیہ اس محضر میں بیان ہوا ہے اپنی صحت و وجہ وجوہ جواز اقرار و نفاذ تصرفات کی حالت میں بطوعِ خود ان دیناروں مذکورہ کا اس شخص زید کے واسطے اپنے اوپر قرضہ لازم و حق واجب بسبب صحیح ہونے کا باقرارِ صحیح اقرار کیا ہے جس کی تصدیق اس زید نے خطاباً کی ہے اور آج کے روز یہ شخص غائب مذکور اس شہر سے مسافتِ سفر غائب ہو کر فلاں شہر میں مقیم اور اس زید کے اس دعویٰ سے منکر ہے اور اس زید کے گواہانِ عادل اس شہر میں اُس کے دعویٰ کے موافق گواہی دیتے ہیں اور یہ زید بسبب دوری مسافت کے اس بات سے مجبور ہے کہ غائب مذکور اور ان گواہوں کو ایک ساتھ جمع کرے اور اس زید نے اس قاضی سے درخواست کی کہ

اس دعویٰ پر اس غائب مذکور پر اُس کے گواہوں کی جو موافق دعویٰ کے گواہی دیتے ہیں سماعت کر کے اس فلاں شہر کے قاضی کو جس میں غائب مذکور ہے بایں عنوان کہ اور جس شخص کو قاضیانِ مسلمین و حکامِ اسلام میں سے یہ خط پہنچے اس کے موافق فیصلہ کر دے پس قاضی مذکور ا

۱ جس کو ہمارے عرف میں گجر اور ہندی میں ڈھرا بولتے ہیں ۱۲ ۲ بطوعِ رضامندی یعنی خوشی خاطر ضد اکراہ ۱۲

(Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10) (59) (The Book of Proceedings and Registers)

...accepted his request, and the aforementioned plaintiff brought several individuals and stated that these are his witnesses, namely so-and-so, so-and-so, and so-and-so. Let their names, lineage, physical descriptions, and residences be recorded as we have described. Then, when the witnesses gave their testimony from beginning to end in accordance with the plaintiff's claim, and indicated at the designated points, and the aforementioned Qazi (Judge) knows them to be just, or having inquired about them, found them to be just, then he shall order the writing of a judicial decree (Khat-i-Hukmi) in this manner: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. This is my letter to the Qazi Imam Sheikh-ul-Islam (titles should be written, but names and lineage omitted, may Allah Almighty prolong his life) and to anyone among the judges of Islam and rulers of the Muslims into whose hands this comes (may Allah perpetuate their honor and well-being). All praise is due to Allah, the Lord of the worlds, and peace and blessings be upon His Messenger Muhammad and all his progeny." And this document of mine was issued from my court of justice (Majlis-i-Qada) located in such-and-such district. On the day I ordered its writing, I was serving as the Qazi of that district and its environs on behalf of the sovereign (Khaqan) so-and-so (may his victory be glorious). My judicial rulings and orders are effective and current among the people of this district and its surrounding areas. All praise is due to Allah for His uncountable favors and inexhaustible blessings.

Thereafter, on such-and-such day of such-and-such month in the year so-and-so, a man appeared in my court of justice located in such-and-such district and stated that his name is Zaid bin Bakr Makhzumi. He did not bring any opponent with him, nor an agent for the opponent. Then, this Zaid filed a claim against an absent person, whose name he stated to be Amr bin Khalid Makhzumi. The claim should then be quoted from beginning to end. Then he should write that he requested me to hear his claim against the aforementioned absent person, whose description has been provided, and to hear his witnesses in support of the claim, and to write a judicial decree (Khat-i-Hukmi) containing the aforementioned subject matter for you (may Allah perpetuate your honor) and for every person by name generally, addressed to any judge of Islam or ruler of the Muslims whom this letter reaches. Therefore, I granted his request. The plaintiff then brought several persons and stated that these are his witnesses, namely so-and-so, so-and-so, and so-and-so. These persons, after being summoned to testify and after the plaintiff's claim (and he should not write here that 'no response was received from the defendant's side due to his absence'), each gave

testimony based on a copy read out to them. The content of that copy is as follows... until the end.

After finishing the writing of the words of testimony, he should write that the witnesses gave this testimony exactly as it occurred in reality and as testimony ought to be given. I, having heard it, recorded it in the bound register of judicial proceedings (Mahdar-i-Mujallad bi-Diwan al-Hukm) in my possession. Subsequently, to verify the character of these witnesses, I referred to the persons appointed in this area for the verification and purification of witnesses (Ta'dil and Tazkiyah), namely so-and-so and so-and-so. Thereafter, if the verifiers and purifiers (Mu'addilin and Muzakkiyin) attributed justice and admissibility of testimony to all of them, he should write that the people of verification attributed justice and admissibility of testimony to all. If they attributed it only to some, he should write that they stated so-and-so and so-and-so to be just and admissible witnesses. Since knowledge made it obligatory to accept their testimony, I accepted it.

Following all these proceedings, the plaintiff requested me to write a judicial decree (Khat-i-Hukmi) to such-and-such Qazi and to every ruler and judge appointed for the Muslims whom this letter reaches, informing the recipient and all such people generally of what has been proven before me regarding this matter, and notifying each one so that when this letter, bearing my true seal according to custom, reaches the recipient or any judge or ruler of Islam, and it is established before them in the same manner that warrants a ruling, they should accept it and carry out what Allah Almighty inspires them to do by His grace in favor of the bearer of this letter. It should be known that one should avoid concluding the writing with the word of exception, i.e., "Insha'Allah" (if Allah wills), because according to the Great Imam (Abu Hanifa, may Allah have mercy on him), this exception applies to the entire letter, and thus the entire letter would become void. Then, the Qazi should read out this letter to the scribe whom he makes a witness to it, making him aware of its contents and making him a witness that this letter is from me to the Qazi of such-and-such district and...

(फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १०) (५९) (किताब अल-महादिर व अल-सिजिलात)

उसने उसकी प्रार्थना स्वीकार की और उक्त वादी कुछ व्यक्तियों को लाया और वर्णन किया कि ये उसके गवाह हैं और वे फलां-फलां और फलां हैं, उनके नाम, वंश, हुलिया और आवास उसी प्रकार लिख दें जैसे हमने वर्णन किया है। फिर जब गवाहों ने वादी के दावे के अनुसार शुरू से अंत तक गवाही दी और संकेत के स्थान पर संकेत किया और उक्त काजी उन्हें न्यायप्रिय (आदिल) जानता है या उनके बारे में जांच करके न्यायप्रिय पाया, तो शासनादेश (खत-ए-हुकमी) लिखने का आदेश इस प्रकार दे कि "बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम, यह मेरा पत्र काजी इमाम शैखुल इस्लाम (उनके उपाधियां लिखें, नाम और वंश न लिखें, अल्लाह उनकी आयु लंबी करे) की ओर है और हर उस व्यक्ति की ओर है जो इस्लाम के न्यायाधीशों और मुसलमानों के शासकों में से जिसके हाथ में यह पहुंचे (अल्लाह उनकी और उनके साथियों की गरिमा और कुशलता बनाए रखे) और समस्त स्तुति अल्लाह के लिए है जो संसार का पालनहार है और शांति और आशीर्वाद उसके रसूल मुहम्मद और उनके समस्त आल (वंशज) पर हों।" और यह मेरा लेखन मेरी न्याय सभा (मजलिस-ए-कजा) से जारी हुआ जो फलां क्षेत्र में स्थित है, और जिस दिन मैंने इसके लेखन का आदेश दिया, उस दिन मैं सुल्तान फलां (अल्लाह उसकी सहायता को सम्मानित करे) की ओर से उस क्षेत्र और उसके आसपास का काजी हूं। मेरे निर्णय और आदेश उस क्षेत्र और उसके आसपास के लोगों में प्रभावी और प्रचलित हैं। और समस्त स्तुति अल्लाह के लिए है उसकी उन नेमतों पर जिनकी गणना नहीं की जा सकती और उन एहसानों पर जिनका अंत नहीं है।

इसके बाद, फलां संवत के फलां माह के फलां दिन मेरी न्याय सभा में जो फलां क्षेत्र में स्थित है, एक पुरुष उपस्थित हुआ और वर्णन किया कि उसका नाम जैद बिन बक्र मखजुमी है और वह अपने साथ किसी विपक्षी को नहीं लाया और न ही विपक्षी का कोई प्रतिनिधि लाया। फिर उस जैद ने एक अनुपस्थित व्यक्ति पर दावा किया जिसका नाम उसने बताया कि उसे अम्र बिन खालिद मखजुमी कहते हैं। फिर दावे को शुरू से अंत तक उद्धृत करे। फिर लिखे कि उसने मुझसे प्रार्थना की कि मैं अनुपस्थित व्यक्ति पर उसका यह दावा, जिसका हुलिया बता दिया गया है, सुनूं और दावे के अनुसार उसके गवाहों को सुनूं और आपके लिए (अल्लाह आपकी गरिमा बनाए रखे) और सामान्य रूप से हर व्यक्ति के नाम, जो भी इस्लाम का न्यायाधीश या मुसलमानों का शासक हो जिसके पास यह पत्र पहुंचे, एक शासनादेश (खत-ए-हुकमी) लिख दूं जिसमें उक्त विषय का विवरण हो। अतः मैंने उसकी प्रार्थना स्वीकार की। फिर वादी कुछ व्यक्तियों को लाया और वर्णन किया कि ये मेरे गवाह हैं और वे

फलां-फलां और फलां हैं। फिर उन लोगों ने गवाही की मांग के बाद, इस वादी के दावे के बाद (और इस स्थान पर यह न लिखे कि 'प्रतिवादी के अनुपस्थित होने के कारण उसकी ओर से कोई उत्तर नहीं मिला')। प्रत्येक ने एक प्रति से, जो उन्हें पढ़कर सुनाई गई, गवाही दी और उस प्रति का विषय यह है... अंत तक।

फिर गवाही के शब्दों को लिखने से निवृत होकर लिखे कि गवाहों ने यह गवाही उसी तरह दी जैसे वास्तव में घटना हुई थी और जैसी गवाही देनी चाहिए थी। फिर मैंने उसे सुनकर कार्यालय के अभिलेखों (दीवान-ए-हुकम) में अपने पास दर्ज कर लिया। फिर मैंने उन गवाहों की सत्यता की जांच करने के लिए उन लोगों से संपर्क किया जो उस क्षेत्र में गवाहों की निष्पक्षता और पवित्रता की पुष्टि (तअदील व तजकिया) के लिए नियुक्त हैं और वे फलां-फलां हैं। इसके बाद यदि जांचकर्ताओं और पवित्रता की पुष्टि करने वालों (मुअद्दिलीन व मुजक्कीन) ने सभी को न्यायप्रिय और गवाही के योग्य बताया हो, तो लिखे कि जांचकर्ताओं ने सभी को न्यायप्रिय और गवाही के योग्य बताया। और यदि कुछ को न्यायप्रिय बताया हो, तो लिखे कि उन्होंने फलां और फलां को न्यायप्रिय और गवाही के योग्य बताया। फिर चूंकि ज्ञान ने उनकी गवाही स्वीकार करना अनिवार्य कर दिया है, इसलिए मैंने उनकी गवाही स्वीकार की।

फिर उस वादी ने इस पूरी प्रक्रिया के बाद मुझसे यह प्रार्थना की कि मैं फलां काजी और हर उस शासक और न्यायाधीश को, जो मुसलमानों के लिए नियुक्त है, जिसके पास यह पत्र पहुंचे, एक शासनादेश (खत-ए-हुकमी) लिखूं और जो कुछ मेरे पास इस मामले से सिद्ध हुआ है, उससे उस प्राप्तकर्ता और उन सभी लोगों को सामान्य रूप से सूचित करूं और प्रत्येक को इसकी सूचना दे दूं ताकि जब यह पत्र, जिस पर मेरी सच्ची मुहर लगी है जैसा कि प्रथा है, उस प्राप्तकर्ता या इस्लाम के किसी शासक और न्यायाधीश के पास पहुंचे और उसके निकट भी उसी तरह सिद्ध हो जाए जो आदेश का आधार है, तो वह इसे स्वीकार करके पत्र लाने वाले के हक में उस कार्य को पूरा कर दे जो अल्लाह अपनी कृपा से उसके मन में डाले। और यह जानना चाहिए कि लेखन के अंत में अपवाद स्वरूप शब्द यानी 'इन्शा अल्लाह ताआला' (यदि अल्लाह ने चाहा) लिखने से बचना चाहिए क्योंकि इमाम-ए-आजम (रह.) के अनुसार यह अपवाद पूरे पत्र से संबंधित हो जाता है, जिससे पूरा पत्र निष्प्रभावी हो सकता है। फिर काजी, पत्र के लेखक को, जिसे वह इस पर गवाह बनाता है, पढ़कर सुनाए और उसे इसके विषय से अवगत कराए और उसे गवाह बना ले कि यह पत्र मेरी ओर से फलां क्षेत्र के काजी के नाम है और...

نے اس کی درخواست منظور کی اور مدعی مذکور چند نفر لایا اور بیان کیا کہ یہ اُس کے گواہ ہیں اور وہ فلاں وفلاں وفلاں ہیں اُن کے نام ونسب وحلیہ ومساکن جس طرح ہم نے بیان کیا ہے تحریر کردے پھر جب گواہوں نے موافق دعویٰ مدعی کے اوّل سے آخر تک گواہی دی اور موضع اشارہ میں اشارہ کیا اور قاضی مذکور ان کو عادل جانتا ہے یا ان کا حال دریافت کر کے عادل معلوم کیا تو خط حکمی تحریر کرنے کا بدین طور حکم فرمائے کہ بسم اللہ الرحمن الرحیم یہ میرا خط بسوی قاضی امام شیخ الاسلام اس کے القاب لکھے نام ونسب نہ لکھے اطال اللہ تعالی بقاؤ و بسوئے ہر کسے کہ از قاضیان اسلام و حکام مسلمین بدست وی در آید ادام اللہ عزہ وعزہم وسلامتہ وسلامتہم والحمد اللہ رب العلمین والصلوٰۃ والسلام علی رسولہ محمد وآلہ اجمعین اور یہ میری تحریر میری مجلس قضا واقع کورہ فلاں میں سے صادر ہوئی ہے اور جس روز میں نے اس کی تحریر کا حکم دیا ہے اس روز میں از جانب خاقان فلاں عز نصرہ اس کورہ اُس کے نواح کا قاضی ہوں میری قضایا و احکام اس کورہ و اس نواح کے لوگوں میں نافذ و جاری ہیں والحمد للہ علی نعمائہ التی لا تحصی والآئہ التی لا التستقصر۔ اما بعد میری مجلس قضا واقع کورہ میں بروز فلاں ماہ فلاں سنہ فلاں میں ایک مرد حاضر ہوا اور بیان کیا کہ اس کا نام زید بن بکر مخزومی ہے اور اپنے ساتھ کسی خصم کو نہیں لایا اور نہ خصم کا نائب لایا پھر اس زید نے ایک شخص غائب پر دعویٰ کیا جس کا نام بیان کیا کہ اس کو عمرو بن خالد مخزومی کہتے ہیں پھر دعویٰ اوّل سے آخر تک نقل کرے پھر لکھے کہ اُس نے مجھ سے درخواست کی کہ میں اُس کا یہ دعویٰ اس غائب مذکور پر جس کا حلیہ بیان کر دیا گیا ہے سنوں اور اس دعویٰ کے موافق اُس کے گواہ سنوں اور آپ کو ادام اللہ عزہ اور ہر شخص کے نام بطور عام کہ قاضیان اسلام و حکام مسلمین سے جس کو یہ تحریر

پہنچے کوئی ہو اُس کو خط حکمی متضمن مضمون مذکور تحریر کر دوں پس میں نے اُس کی درخواست کو منظور کیا پس مدعی چند نفر حاضر لایا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں اور وہ فلاں وفلاں وفلاں ہیں پس اُن لوگوں نے بعد طلب شہادت کے اس مدعی کے اس دعویٰ کے بعد (اور اس مقام پر یہ نہ لکھے کہ اور بعد انکار اس مدعاعلیہ کے غائب ہونے کی وجہ سے اُس کی طرف سے کوئی جواب پایا نہیں گیا ہے ہر ایک نے ایک نسخہ سے جو ان کو پڑھ کر سنایا گیا ہے گواہی دی اور مضمون اس نسخہ کا یہ ہے الیٰ آخرہ۔ پھر الفاظ شہادت لکھنے سے فارغ ہو کر لکھے کہ گواہوں نے یہ گواہی جس طرح واقع میں تھی ادا کی اور جیسا چاہئے ہے گواہی دی پس میں نے اُس کو سن کر محضر مجلد بدیوان حکم میں اپنے پاس ثبت کر لی پھر میں نے ان گواہوں کا حال دریافت کرنے کے واسطے ان لوگوں کی طرف رجوع کیا جو اس نواح میں تعدیل و تزکیہ گواہان کے واسطے ہیں اور وہ فلاں وفلاں ہیں بعد ازاں اگر معدلین و مزکین نے سب کو بجانب عدالت و جواز شہادت منسوب کیا ہو تو لکھے کہ پس اہل تعدیل نے سب کو بجانب عدالت و جواز شہادت منسوب کیا اور اگر بعض کو بعد الت منسوب کیا ہو تو لکھے کہ انہوں نے فلاں وفلاں کو عادل و جائز الشہادۃ بیان کیا پس چونکہ علم نے اُن کی گواہی قبول کرنی واجب کر دی اس واسطے میں نے اُن کی گواہی قبول کی پھر مجھ سے اس مدعی نے بعد اس تمام معاملہ کے یہ درخواست کی کہ فلاں قاضی کو اور ہر حاکم و قاضی کو جو مسلمانوں کے واسطے مقرر ہے جس کو یہ خط پہنچے خط حکمی لکھوں اور جو کچھ میرے پاس اس ماجرے سے ثابت ہوا ہے اُس سے اس مکتوب الیہ کو اور ان سب لوگوں کو بطور عموم آگاہ کروں اور نیز ہر ایک کو اُس کی خبر کر دوں تاکہ جس وقت مکتوب الیہ معلوم یا کسی حاکم و قاضی اسلام کو یہ خط پہنچے جس پر سچی میری مہر ہے جس طرح رسم ہے اور اس کے نزدیک بھی اسی طرح سے جو موجب حکم ہے ثابت ہو جائے تو قبول کر کے اس خط کے لانے والے کے حق میں جو امر اس کے نزدیک اللہ

تعالیٰ اپنی توفیق سے الہام کرے اُس کی تقدیم کر دے اور جاننا چاہئے کہ آخر تحریر کو کلمہ استثناء یعنی انشاء اللہ تعالیٰ سے محفوظ رکھے اس واسطے کہ یہ استثناء امام اعظمؒ کے نزدیک تمام خط سے متعلق ہو جاتا ہے پس تمام خط باطل ہو جائے گا پھر قاضی کاتب اس خط کو جس کو اس پر گواہ کرتا ہے پڑھ سنائے اور اُس کو اس کے مضمون سے آگاہ کر دے اور اس کو گواہ کر دے کہ یہ خط میری طرف سے بنام قاضی کورہ فلاں کے ہے اور۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) (60) Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat

The protocol for such a letter should be that it is written on just paper, as long as necessary, with segments connected to one another. The letter should have two headings: one external and one internal. On the right side of the letter, it should state: "From Judge [Name] bin [Father's Name], Quraishi, Judge of the region [Name] and its environs, where his judicial decrees and enforcements are valid." On the left side, it should state: "From Judge [Name] bin [Father's Name], Makhzumi, Judge of the region [Name] and its environs, where his judicial decrees and enforcements are valid." On its joints, one must declare from both sides that the connection is correct. On the inner side, on the right, it should state "Al-Hukmu Lillahi Ta'ala" (Judgment belongs to Allah Almighty) from the outside, except for the name of the judge issuing the judicial letter (Khat-e-Hukmi). After the proof of testimony and acknowledgment of [Name] bin [Name] against [Name] bin [Name], the judgment is recorded, along with the names of the witnesses who were called to witness the letter. At the end, their lineages and residences should be mentioned. Then, the head of the letter should be adorned with the judge's signature (Tawqi) in his own handwriting. At the end of the letter, it should be written that [Name] bin [Name] Al-Fulani says that this letter was written by my order and on my behalf, and the events mentioned therein occurred in my presence. All of this is written on just paper. On every joint, it must be stated from the outside that the connection is correct from both sides, and similarly for the interior. On the right side of the joint, "Al-Hukmu Lillahi Ta'ala" is inscribed with two headings, one internal and the second external, accompanied by my signature and seal. The impression of the seal I have placed on this letter is as follows. I have called upon the witnesses whose names are written at the end of this letter to testify to its contents. Soon, when I conclude it, I will also make them witnesses to the seal on the joint. I have written my signature at the top of the letter. These seven or eight lines, or however many there may be, constitute my personal letter. After praising Allah Almighty and sending blessings upon His Prophet Muhammad and his family, the letter should be sealed according to custom. The judge should also have the witnesses who testified to the content witness the closed seal. The judge should take an exact copy of this letter to remain with the witnesses, so that when they testify, they may testify to its contents. In Persian, this is called a "Gushad Namah."

Kitab Hukmi wa Naql Kitab Hukmi (Book of Judicial Orders and the Copying of Judicial Orders) 2

This refers to writing a judicial letter regarding the copying of another judicial order. After writing the standard prayers and greetings as described: Zaid bin Amr presented a judicial letter to the Imam Judge (may Allah prolong his life) in my presence, and this is its transcript. One should copy it from beginning to end. After finishing the transcription, one should write that Zaid bin Amr presented this letter to me and claimed it belonged to [Name] bin [Name], the Judge of Bukhara and its environs, bearing his seal and signature. He made witnesses to its contents and his seal while he was the judge of Bukhara at that time. This aforementioned letter is addressed to you from him. Pointing towards me, he stated that the content is as follows: regarding the testimony brought by Zaid bin Amr against Khalid bin Bakr, it is recorded herein. He added that the defendant, Khalid bin Bakr, whose name and lineage are written in the letter, is absent from this city and resides in Samarkand. He requested me to write a judicial letter addressed to the Imam Judge [Name] (may Allah preserve him) for the purpose of copying this letter. Therefore, I requested witnesses for this letter, and he brought two witnesses, [Name] and [Name]. After the request for testimony, they testified that this letter belongs to [Name] bin [Name], the Judge of Bukhara, adorned with his seal and signature, and is addressed to you. Pointing towards me, both said that he made them witnesses to his seal and its contents, until the testimony for Zaid bin Amr's claim against Khalid bin Bakr was established. I heard their testimony, and their credibility was proven to me through the local character-verifiers. Then I accepted the letter, opened it, and addressed it accordingly...

1. This means the seal belongs to the same judge.
2. I say: This is correct according to the school of thought (Madhhab) that does not require the presence of the opponent for opening the letter.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) (60) किताबुल मुहाज़िर वस्सज्जिलात

इस प्रकार के पत्र का प्रोटोकॉल यह होना चाहिए कि यह न्यायपूर्ण कागज पर आवश्यकतानुसार हो, जिसके भाग आपस में जुड़े हों। पत्र के दो शीर्षक होने चाहिए, एक बाहर से और दूसरा अंदर से। फिर पत्र के दाईं ओर लिखें: "फलां बिन फलां कुरैशी की ओर से, जो फलां क्षेत्र और उसके आसपास का काजी है, जहाँ उसके न्यायिक आदेश और अनुपालन प्रभावी हैं।" और बाईं ओर लिखें: "फलां बिन फलां मखज़ूमी की ओर से, जो फलां क्षेत्र और उसके आसपास का काजी है, जहाँ उसके न्यायिक आदेश और अनुपालन प्रभावी हैं।" इसके जोड़ों पर बाहर से और दोनों तरफ से स्पष्ट कर दे कि जोड़ सही है। अंदर की ओर दाईं तरफ लिखे 'अल्-हुक्मु लिल्लाहि तआला' (न्याय अल्लाह का है) बाहर की ओर से, सिवाय उस काजी के नाम के जिसकी ओर से यह न्यायिक पत्र (खत-ए-हुक्मी) है। गवाही और इकरार के सबूत के बाद, फलां बिन फलां के पक्ष में फलां बिन फलां के खिलाफ फैसला लिखा जाए, और उन गवाहों के नाम लिखे जाएं जिन्हें पत्र पर गवाह बनाया गया है। अंत में उनके वंश और निवास का वर्णन करे। फिर पत्र के ऊपरी भाग को अपने हस्ताक्षर (तौकी) से सुशोभित करे और पत्र के अंत में लिखे कि फलां बिन फलां कहता है कि यह पत्र मेरे आदेश से मेरी ओर से लिखा गया है और इसमें जो घटना वर्णित है वह मेरे सामने घटित हुई है। यह सब न्यायपूर्ण कागज पर लिखा गया है। हर जोड़ पर बाहर से लिखा जाए कि जोड़ सही है, दोनों ओर से। अंदर से भी इसी तरह लिखा जाए। दाईं ओर 'अल्-हुक्मु लिल्लाहि तआला' दो शीर्षकों के साथ अंकित है, एक आंतरिक और दूसरा बाहरी। यहाँ मेरे हस्ताक्षर और मेरी मुहर है। इस पत्र पर मेरी जो मुहर है उसका चिन्ह यह है। मैंने इस पत्र की सामग्री पर उन गवाहों को गवाह बनाया है जिनके नाम पत्र के अंत में दिए गए हैं। जल्द ही जब मैं इसे बंद करूँगा, तो मुहर के जोड़ पर भी उन्हें गवाह बना दूँगा। मैंने पत्र के शीर्ष पर अपने हस्ताक्षर कर दिए हैं। यह सात या आठ पंक्तियाँ या जितनी भी हों, यह मेरे साथ का पत्र है। अल्लाह की स्तुति और उसके नबी मुहम्मद और उनकी आल पर दरूद के बाद, पत्र पर विधिवत मुहर लगाए। काजी उन्हीं गवाहों को, जिन्होंने पत्र की विषय-वस्तु पर गवाही दी है, इस बंद मुहर पर भी गवाह बनाए। काजी को चाहिए कि वह इस पत्र की एक सटीक दूसरी प्रति तैयार कर ले जो गवाहों के पास रहे, ताकि गवाही देते समय वे इसके मजमून (विषय) की गवाही दे सकें। इसे फारसी में 'गुशाद नामा' कहते हैं।

किताब हुक्मी व नक़ल किताब हुक्मी २

अर्थात् न्यायिक आदेश (खत-ए-हुक्मी) की नकल तैयार करने के बारे में न्यायिक पत्र लिखना। दुआ और संबोधन के बाद, जैसा कि हमने वर्णन किया है: ज़ैद बिन अम्र ने काजी इमाम (अल्लाह उनकी आयु लंबी करे) के सामने एक न्यायिक पत्र पेश किया जिसका नमूना यह है। फिर शुरू से अंत तक उसकी नकल करे। नकल पूरी करने के बाद लिखे कि ज़ैद बिन अम्र ने यह पत्र मेरे सामने पेश किया और दावा किया कि यह पत्र फलां बिन फलां का है जो बुखारा क्षेत्र और उसके आसपास का काजी है, और इस पर उसकी मुहर और हस्ताक्षर हैं। उसने इसकी विषय-वस्तु और अपनी मुहर पर गवाह बनाए हैं, जबकि वह उस समय बुखारा का काजी था। यह पत्र उसकी ओर से आपके नाम है। मेरी ओर संकेत करते हुए उसने कहा कि इस पत्र की विषय-वस्तु यह है कि पत्र लाने वाले ज़ैद बिन अम्र के लिए वह गवाही जो उसने खालिद बिन बक्र के विरुद्ध दिलाई है, इसमें दर्ज है। और कहा कि प्रतिवादी खालिद बिन बक्र, जिसका नाम और पता पत्र में लिखा है, इस शहर से अनुपस्थित है और समरकंद क्षेत्र में रह रहा है। उसने मुझसे प्रार्थना की कि मैं इस पत्र की नकल के लिए काजी इमाम फलां (अल्लाह उनकी सलामती रखे) के नाम एक न्यायिक पत्र लिखूँ। अतः मैंने इस पत्र पर गवाह मांगे, तो वह दो गवाह लाया, फलां और फलां। उन्होंने गवाही के बाद यह बयान दिया कि यह पत्र फलां बिन फलां, बुखारा के काजी का है, जो उनकी मुहर और हस्ताक्षर से सुसज्जित है और आपके नाम है। उन्होंने मेरी ओर इशारा करते हुए कहा कि उसने हमें इसकी मुहर और मजमून पर गवाह बनाया था, यहाँ तक कि ज़ैद बिन अम्र के लिए खालिद बिन बक्र के खिलाफ दावे की गवाही सिद्ध हो गई। तब मैंने उनकी गवाही सुनी और मेरे निकट उन लोगों की विश्वसनीयता स्थानीय स्तर पर प्रमाणित हो गई, तब मैंने पत्र स्वीकार किया और उसे खोला और शीर्षक के साथ संबोधित किया...

1. अर्थात् यह मुहर उसी काजी की है।
2. मैं (लेखक) कहता हूँ कि यह उस विचारधारा (मजहब) के अनुसार सही है जिसके अनुसार पत्र खोलने के लिए विरोधी पक्ष का उपस्थित होना अनिवार्य नहीं है।

رسم ایسے خط کی یہ ہو کہ بس انصاف کاغذ پر یا زیادہ یا کم پر بقدر ضرورت ہو جو بعض سے بعض متصل ہوں اور خط کے دو عنوان ہوں ایک خارج سے اور دوسرا داخل سے پس دائیں جانب خط کے لکھے کہ بجانب قاضی فلاں بن فلاں قریشی قاضی کورہ فلاں ونواح آن جو وہاں کے لوگوں کے درمیان نافذ القضاء والامضاء ہے اور بائیں جانب لکھے کہ از جانب فلاں بن فلاں مخزومی قاضی کورہ فلاں ونواح آن جو وہاں کے لوگوں کے درمیان نافذ القضاء والامضاء ہے اور اس کے اوصال پر خارج سے اور جانبین سے اعلام کر دے کہ وصل صحیح ہے اور اس کے داخل پر دائیں جانب سے لکھے کہ الحکم اللہ تعالیٰ خارج سے سوائے نام قاضی کے جس کی طرف سے خط حکمی ہے بعد شہادت کے ثبوت اقرار فلاں بن فلاں برائے فلاں بن فلاں فلانی بانیقدر درتہا رہا اور ان گواہوں کا نام جن کو خط پر گواہ کیا ہے آخر میں لکھے اور ان کے انساب و مصلّیٰ بیان کر دے پھر صدر خط کو اپنی توقیع سے اپنے خط سے مزین کرے اور آخر خط میں تحریر کرے کہ فلاں بن فلاں الفلانی کہتا ہے کہ یہ خط میرے حکم سے میری طرف سے لکھا گیا اور جو ماجرا اس میں مذکور ہے وہ میرے سامنے میرے پاس واقع ہوا ہے اور یہ سب سد انصاف کاغذ پر موصول و ملین تحریر ہے ہر وصل پر خارج سے لکھا جائے کہ وصل صحیح ہے ہر دو جانب سے اور داخل سے مکتوب ہے وصل پر دائیں جانب سے الحکم اللہ تعالیٰ معنون بدو عنوان ہے ایک داخل و دوم خارج اور میری اس توقیع سے موقع ہے اور میری مہر اس پر ہے اور اس خط پر جو میں نے اپنی مہر کی ہے اُس کا نقش یہ ہے اور اس کتاب کے مضمون پر میں نے ان گواہوں کو گواہ کیا ہے جن کا نام اس خط کے آخر میں تحریر ہے اور عنقریب ان کو جب کہ ختم کروں گا تو بند کے مہر بھی پر شاہد کر دوں گا اور میں نے توقیع کو صدر خط پر تحریر کر دیا ہے اور یہ

سات یا آٹھ سطریں یا جس قدر تحریر میں آئی ہوں میرے ساتھ کا خط ہے حامد اللہ تعالیٰ و مصلیا علی نبیہ محمد وآلہ وسلم پھر رسم کے موافق خط کی مہر کرے اور قاضی انہیں گواہوں کو جن کو مضمون خط پر گواہ کیا ہے اس مہر بند پر بھی گواہ کرے اور قاضی کو چاہئے کہ اس خط کی دوسری نقل بعینہ کر لے جو گواہوں کے پاس رہے اور ان کی گواہی کے وقت وہ لوگ اس کے مضمون کی گواہی ادا کریں اور اس کو فارسی میں (گشاد نامہ) کہتے ہیں۔

کتاب حکمی و نقل کتاب حکمی ۲

یعنی خط حکمی کے نقل کے بارہ میں خط حکمی تحریر کرنا۔ بعد تحریر خط محدود دعا کے جس طرح ہم نے بیان کیا ہے یعنی کہ زید بن عمرو نے قاضی امام اطال اللہ بقاہ کو خط حکمی میرے سامنے پیش کیا اور اس کا نسخہ یہ ہے پھر اول سے آخر تک اس کو نقل کرے پھر اس سے فارغ ہو کر تحریر کرے کہ زید بن عمرو نے یہ خط میرے سامنے پیش کیا اور دعویٰ کیا کہ یہ خط فلاں بن فلاں کا ہے جو کورہ بخارا اور اس کے نواح کا قاضی ہے اور اس کی مہر اس پر ہے اور اس کی توقیع ہے اور اس نے اس کے مضمون اور اپنی مہر پر گواہ کر دیئے ہیں درحالیکہ وہ اس وقت کورہ بخارا میں قاضی تھا اور یہ خط مذکور اس کی جانب سے تیرے نام ہے اور میری طرف اشارہ کیا اور بدین مضمون ہے کہ اس خط لانے والے یعنی زید بن عمرو کے واسطے گواہی جو اس نے خالد بن بکر پر دلائی ہے اس میں منقول ہے اور کہا کہ مشہود علیہ یعنی خالد بن بکر جس کا نام و نسب اس خط میں تحریر ہے وہ اس شہر سے بھی غائب ہے اور کورہ سمرقند میں مقیم ہے اور مجھ سے درخواست کی کہ اس خط کی نقل کا خط حکمی بنام قاضی امام فلاں ادام اللہ بقاہ تحریر کروں پس میں نے اس خط پر گواہ طلب کئے پس دو گواہ لایا فلاں و فلاں جنہوں نے بعد درخواست شہادت کے بعد اس دعویٰ کے یہ گواہی دی کہ یہ خط فلاں بن فلاں قاضی کورہ بخارا کا مزین بمہر موقیع توقیع اور تیرے نام ہے اور میری طرف اشارہ کیا اور دونوں نے کہا کہ ہم کو اس

نے اس کی مہر پر اور اس کے مضمون پر اندریں حتیٰ کہ زید بن عمرو کے واسطے خالد بن بکر پر اس مدعی بہ کی گواہی ثابت ہوئی ہے۔ پس میں نے ان کی گواہی سنی اور میرے نزدیک ان لوگوں کی عدالت اس نواح کے تعدیل کرنے والوں سے ثابت ہو گئی تب میں نے خط کو قبول کیا اور اس کو کھولا پس اس کو معنون بعنوان

ا یعنی یہ مہر اسی قاضی کی ہے ۱۲ ع اقول یہ بنا بر اس مذہب کے مستقیم ہے جس کے نزدیک خصم کا حاضر ہونا خط کھولنے کے واسطے شرط نہیں ہے ۱۲

(Fatawa Alamgiri ..... Volume 10) (Page 61) (Book of Records and Registers)

...found it to be inscribed with an entry and an exit heading, and its context marked by signatures at both the beginning and the end. I found it to be a clear and profound notification, both outwardly and inwardly, just as is customary in the letters of judges. Thus, it was validated in my view and proven that this letter belongs to such-and-all judge, who wrote it to me with this intent, while he was the judge of the district of Bukhara. Then, Zaid bin 'Amr requested me to transcribe a copy of it for you. I accepted his request and ordered the writing of this letter of mine. Then, complete the letter in the aforementioned manner. If the letter that needs to be copied is itself a copy of another letter, its arrangement will be exactly as we have described. Sijill (Court Record) ـــه ☆ Regarding the proof of ownership defined in a judicial document, the judge says: Zaid appeared before my court session in the district of Bukhara and brought 'Amr with him. Then Zaid filed a claim against 'Amr, stating that the entire property located at such-and-such place, whose boundaries are these, belongs to this Zaid and is his rightful ownership, and it is wrongfully in the possession of this 'Amr. Therefore, it is obligatory upon him to hand over the aforementioned property to Zaid. He demanded this and asked for a reply. When the defendant was questioned, he replied in Persian: "In khana ki in muddai dawa mikunad mulk-e-man ast wa haq-e-man ast wa andar dast-e-man ba-haq ast" (This house that this claimant is claiming is my property, my right, and it is rightfully in my possession). Consequently, I asked the claimant for proof of his claim. He then presented this judicial letter to me, the copy of which is as follows. (Transcribe it from beginning to end, then write): This letter was presented before me with the claim that it is a letter from the judge of the district of Samarkand addressed to you (pointing towards me). He described the letter as containing the content that the ownership of this property, along with its boundaries and rights, belongs to you. This letter is marked with his signature and adorned with his seal. He was the judge of Samarkand at the time of writing and had called witnesses to its content and his closing seal. I then summoned witnesses from him; he brought several individuals and stated, "These are my witnesses, such-and-such person." He requested me to hear their testimony. I accepted and turned to the witnesses. Then those witnesses of his testified (pointing to the letter present in my court session) that this letter belongs to the judge of the district of Samarkand, who wrote it addressed to you while he was the judge of Samarkand, stating that the ownership of this defined property is proven for this claimant who presented the letter (pointing towards the

aforementioned claimant). They testified that this letter is adorned with his final seal and marked by his signature, and that the said judge had made them witnesses to its content and his seal. After hearing their testimony, I turned to the investigators (verifiers of witnesses' credibility) of that locality to inquire about them. They described two of them, such-and-such persons, as just and admissible in testimony. Therefore, I accepted the letter and opened it in the presence of both adversaries. I found it titled with entrance and exit headings and marked with signatures at the beginning and end, clearly indicating its authenticity, just as is standard in judicial letters. I accepted it, and it was proven before me that this letter belongs to the judge of the district of Samarkand while he was the judge there. It serves as proof of ownership of this defined property for this claimant and identifies its possession by the defendant as wrongful. He had called these witnesses to testify to its content and his seal. Whatever content emerged from it was correct in my view, and whatever was recorded in it was proven. I then presented this matter to the defendant, informed him of the situation, and gave him the opportunity to present a defense if he had any. He brought no defense, nor did he present anything for his exoneration. In my view, his inability in this matter...

---

1. Meaning: The proof of testimony, the right of such-and-such person against such-and-such person, and the establishment of the claim as mentioned previously. 12

(फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 10) (61) (किताब अल-मुहादिर व अल-सिजिल्लात)

दाखिल व उनवान खारिज पाया और मौका ब-तौकीअ सुदूर व आखिर पाया और विसाल पर ज़ाहिर व बातिनन एलाम पाया जिस तरह काज़ियों के ख़ुतूत (पत्रों) में होता है। पस मेरे नज़दीक यह बात सही हुई और यह बात साबित हुई कि यह ख़त फलां काज़ी का है जिसने मेरे नाम इस मायने में लिखा है और हालांकि वह कूर-ए-बुख़ारा (बुखारा क्षेत्र) का काज़ी था। फिर मुझसे इस ज़ैद बिन अम्र ने यह दरख़्वास्त की कि मैं इसकी नक़ल बजा़निब (की ओर) आपके तहरीर करूंपस मैंने इसकी दरख़्वास्त को मंज़ूर किया और अपने इस ख़त की तहरीर का हुक्म दिया। फिर ख़त ब-तरीक़ गुज़श्ता (पिछले तरीक़े के अनुसार) तमाम करे और अगर वह ख़त जिसकी नक़ल की ज़रूरत पेश आई है किसी दूसरे ख़त की नक़ल हो तो उसकी तरतीब इसी तौर से होगी जिस तरह हमने बयान की है। सिजिल्ल ـــ ☆ मक़दूद मिलकियत (संपत्ति के स्वामित्व) के सबूत में काज़ी फलां की अदालती किताब (रिकॉर्ड) कहती है कि मेरी मजलिस-ए-क़ज़ा (न्यायालय) वाक़े कूर-ए-बुख़ारा में ज़ैद हाज़िर हुआ और अपने साथ अम्र को हाज़िर लाया। फिर इस ज़ैद ने इस अम्र पर दावा किया कि तमाम मकान (दार) वाक़े मौक़ा फलां जिसके हुदूद (सीमाएं) ये हैं, इस ज़ैद हाज़िर आने वाले की मिलकियत है और उसका हक़ है, और इस अम्र हाज़िर लाए गए के क़ब्ज़े में नाहक़ है। पस इस पर वाजिब है कि यह दार-ए-मज़कूर (उक्त मकान) इस ज़ैद के सुपुर्द कर दे और उससे मुतालबा किया और जवाब मांगा। पस इस मुद्दआ-अलैहि (प्रतिवादी) से दरयाफ़्त किया गया तो उसने फारसी में जवाब दिया कि "ईं ख़ाना कि ईं मुद्दई दावा मीकुनद मिलक-ए-मन अस्त व हक़-ए-मन अस्त व अंदर दस्त-ए-मन ब-हक़ अस्त" (अर्थात्: यह घर जिसका यह वादी दावा कर रहा है, मेरी मिलकियत है और मेरा हक़ है और मेरे हाथ में न्यायसंगत है)। पस मैंने इस मुद्दई (वादी) से उसके दावे की हुज्जत (सबूत) मांगी, तो उसने मेरे पास यह ख़त-ए-हुक्मी (न्यायिक पत्र) पेश किया जिसका नुस्ख़ा (प्रतिलिपि) यह है। पस अव्वल से आख़िर तक तहरीर करे, फिर लिखे कि यह ख़त मेरे सामने पेश किया और दावा किया कि यह ख़त कूर-ए-समरकंद के काज़ी का तेरे नाम है और मेरी तरफ इशारा किया। और ख़त की तरफ उसने इस मज़मून (विषय) के साथ तहरीर किया है कि इस मकान की मिलकियत इसकी सीमाओं और अधिकारों सहित तेरे लिए है। यह ख़त उसकी तौक़ीअ (हस्ताक्षर) से मुज़य्यन (अलंकृत/प्रमाणित) है और वह इस तहरीर के वक़्त समरकंद का काज़ी था और इसके मज़मून और अपनी मोहर (ख़ातमा) पर उसने गवाह कर दिए हैं। पस मैंने उससे गवाह तलब किए तो वह चंद नफ़र (कुछ व्यक्ति) हाज़िर लाया और बयान किया कि ये मेरे गवाह हैं और वे फलां और फलां हैं। और मुझसे

उनकी गवाही की समाअत (सुनवाई) की दरख़्वास्त की, पस मैंने मंज़ूर किया और गवाहों की तरफ मुतवज्जह हुआ। पस उसके उन गवाहों ने गवाही दी कि यह ख़त (उस ख़त की तरफ इशारा किया जो मेरी मजलिस-ए-क़ज़ा में हाज़िर था) कूर-ए-समरकंद के काज़ी का है जिसने तेरे नाम तहरीर किया है, जबकि वह समरकंद का काज़ी था, इस मज़मून के साथ कि इस महदूद (सीमित) मकान की मिलकियत इस मुद्दई के लिए साबित है जिसने ख़त पेश किया है (और मुद्दई-ए-मज़कूर की तरफ इशारा किया)। और यह ख़त उसकी मोहर-ए-ख़ातमा से मुज़य्यन और उसकी तौक़ीअ से मौक़ा है। और काज़ी-ए-मज़कूर ने हमें इसके मज़मून और अपनी मोहर पर गवाह बना लिया है। पस मैंने उनकी गवाही सुनकर इस नवाह (क्षेत्र) के तादील करने वालों (गवाहों की विश्वसनीयता जांचने वालों) की तरफ उनकी दरयाफ़्त के लिए रुजू किया। पस उन्होंने उनमें से दो आदमियों को जो फलां और फलां हैं, 'आदिल व जायज़-उश-शहादत' (न्यायप्रिय और मान्य गवाह) बयान किया। पस मैंने ख़त को क़बूल किया और दोनों फ़रीक़ों (خصم) की मौजूदगी में उसे खोला। पस मैंने उसे उनवान सहित पाया जैसा कि काज़ियों के ख़तों में दस्तूर होता है। पस मैंने उसे क़बूल किया और मेरे नज़दीक साबित हुआ कि यह ख़त फलां काज़ी कूर-ए-समरकंद का है जबकि वह समरकंद का काज़ी था, और इस महदूद मकान की मिलकियत का सबूत इस मुद्दई के लिए है और मुद्दआ-अलैहि के हाथ में नाहक़ होने के बारे में मेरे नाम है। और उसने इन गवाहों को इसके मज़मून और अपनी मोहर पर गवाह बना लिया और जो मज़मून उससे निकला वह मेरे नज़दीक सही हुआ और जो कुछ उसमें दर्ज है वह साबित हुआ। पस मैंने यह बात मुद्दआ-अलैहि पर पेश कर दी और उसे इस हाल से आगाह कर दिया और उसे मौक़ा दिया कि इसका दिफ़ाई (बचाव) पेश करे अगर उसके पास हो। पस वह कोई बचाव न लाया और न ही इससे छुटकारा पाने की कोई बात पेश की, और मेरे नज़दीक इस बात से उसका आजिज़ (असमर्थ) होना...

---

1. अर्थात्: गवाही का सबूत और फलां का हक़ फलां के जिम्मे और दावे को स्थापित करना जैसा कि पहले उल्लेख किया गया।

داخل و عنوان خارج پایا اور موقع بتوقیع صدور و آخر پایا اور وصال پر ظاہر و باطناً اعلام پایا جس طرح قاضیوں کے خطوط میں ہوتا ہے پس میرے نزدیک یہ بات صحیح ہوئی اور یہ بات ثابت ہوئی کہ یہ خط فلاں قاضی کا ہے جس نے میرے نام اس معنی میں لکھا ہے اور حالانکہ وہ کورۂ بخارا کا قاضی تھا۔ پھر مجھ سے اس زید بن عمرو نے یہ درخواست کی کہ میں اس کی نقل بجانب آپ کے تحریر کروں پس میں نے اس کی درخواست کو منظور کیا اور اپنے اس خط کی تحریر کا حکم دیا پھر خط بطریق گذشتہ تمام کرے اور اگر وہ خط جس کی نقل کی ضرورت پیش آئی ہے کسی دوسرے خط کی نقل ہو تو اس کی ترتیب اسی طور سے ہو گی جس طرح ہم نے بیان کی ہے۔

سجل ـہ ☆ در ثبوت ملک محدود بکتاب حکمی قاضی فلاں کہتا ہے کہ میری مجلس قضا واقع کورۂ بخارا میں زید حاضر ہوا اور اپنے ساتھ عمرو کو حاضر لایا پھر اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ تمام دار واقع موقع فلاں جس کے حدود یہ ہیں ملک اس زید حاضر آمدہ کی اور اس کا حق ہے اور اس عمرو حاضر آوردہ کے قبضہ میں ناحق ہے پس اس پر واجب ہے کہ یہ دار مذکور اس زید کے سپرد کر دے اور اس سے مطالبہ کیا اور جواب مانگا پس اس مدعا علیہ سے دریافت کیا گیا کہ اس نے فارسی میں جواب دیا کہ ابن خانہ کہ ایں مدعی دعویٰ میکند ملک من است و حق من است و اندر دست من بحق است پس میں نے اس مدعی سے اس کے دعویٰ کی حجت مانگی پس اس نے میرے پاس یہ خط حکمی پیش کیا جس کا نسخہ یہ ہے پس اول سے آخر تک تحریر کرے پھر لکھے کہ یہ خط میرے سامنے پیش کیا اور دعویٰ کیا کہ یہ خط قاضی کورۂ سمر قند کا تیرے نام ہے اور میری طرف اشارہ کیا اور خط کی طرف اس نے بدین مضمون تحریر کیا ہے کہ ملکیت اس دار کی بحدود آن و حقوق آن تیرے واسطے ہے یہ خط اس کے توقیع سے موقع اور اس کی

مہر سے مزین ہے اور وہ اس تحریر کے وقت قاضی سمرقند تھا اور اس کے مضمون اور اپنی مہر خاتمہ پر اس نے گواہ کر دیئے ہیں پس میں نے اس سے گواہ طلب کئے تو وہ چند نفر حاضر لایا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں اور وہ فلاں و فلاں ہیں اور مجھ سے اُن کی گواہی کی سماعت کی درخواست کی پس میں نے منظور کیا اور گواہوں کی طرف متوجہ ہوا پس اُس کے ان گواہوں نے گواہی دی کہ یہ خط (اس خط کی طرف جو میری مجلس قضا میں حاضر تھا اشارہ کیا) قاضی کورۂ سمرقند کا ہے جس نے تیرے نام تحریر کیا ہے در حالیکہ وہ قاضی سمرقند تھا بدین مضمون کہ ملکیت اس دار محدود کی اس مدعی کے واسطے جس نے خط پیش کیا ہے (اور مدعی مذکور کی طرف اشارہ کیا) ثابت ہے اور یہ خط اُس کی مہر خاتمہ سے مزین اور اُس کی توقیع سے موقع ہے اور قاضی مذکور نے ہم کو اس کے مضمون اور اپنی مہر خاتمہ پر گواہ کر لیا ہے پس میں نے اُن کی گواہی سن کر اس نواح کے تعدیل کرنے والوں کی طرف ان کی دریافت کے واسطے رجوع کیا پس اُنہوں نے ان میں سے دو آدمیوں کو جو فلاں و فلاں ہیں عادل و جائز الشہادۃ بیان کیا۔ پس میں نے خط کو قبول کیا اور ہر دو خصم کی حاضری میں اُس کو کھولا پس میں نے اس کو معنون بعنوان داخل و خارج و موقع بتوقیع صدور و آخر معلّم الا وصال بظاہر و باطن پایا اور اُسے ان گواہوں کے نام آخر خط میں رسم کے موافق جیسے قاضیوں کے خطوں میں ہوتا ہے تحریر کیا تھا پس میں نے اُس کو قبول کیا اور میرے نزدیک ثابت ہوا کہ یہ خط فلاں قاضی کورۂ سمرقند کا در حالیکہ وہ سمرقند کا قاضی تھا اور بارہ ثبوت ملک اس دار محدود کے واسطے اس مدعی کے اور اس مدعا علیہ کے ہاتھ میں ناحق ہونے کے میرے نام ہے اور اُس نے ان گواہوں کو اُس کے مضمون اور اپنی مہر پر گواہ کر لیا اور جو مضمون اُس سے نکلا وہ میرے نزدیک صحیح ہوا اور جو کچھ اُس میں درج ہے وہ ثابت ہوا پس میں نے یہ بات مدعا علیہ پر پیش کر دی اور اُس کو اس حال سے آگاہ کر دیا اور اُس کو قابو دیا کہ اس کا دفعیہ پیش کرے اگر اس

کے پاس ہو پس وہ کوئی دفعیہ نہ لایا اور نہ اس سے چھٹکارے کی کوئی بات پیش کی اور میرے نزدیک اس بات سے اس کا عاجز ہونا

۱؎ یعنی ثبوت گواہی اور حق فلاں برذمہ فلاں برکن دعویٰ کما ذکر سابقاً ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (62) Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat

...became evident. Subsequently, the claimant requested me to issue a ruling against the defendant regarding what had been proven before me in favor of the claimant. Thus, I accepted the request and ruled in favor of the claimant against the defendant regarding the ownership of the specified premises (house/land), until the end.

Legal Record (Mahdar) ☆ Presenting witnesses based on a judicial letter in a claim regarding Mudarabah (profit-sharing) and Bada'at (commission/honorary trade). Zaid appeared before the Judge (Qadi) [Name] son of [Name] in the judicial assembly of Bukhara, without bringing any opponent or representative. Zaid then filed a claim against an absent person named Amr, providing a physical description of him. Zaid claimed that he had provided Amr with 90 red Bukhari Dinars (standard Bukhari coins of Samarkand weight) through a valid Mudarabah contract, free from any defects. The agreement was that Amr would trade with this capital as he wished, whether stationary or traveling, on the condition that any profit granted by Allah would be divided into thirds: two-thirds for the investor (Rab al-Maal) (1) and one-third for the absent working partner (Mudarib) whose name and lineage were mentioned. Any loss incurred would be borne by the investor. The absent defendant had taken proper possession of the capital from Zaid as a Mudarib during the contract session and formally acknowledged this possession, which Zaid confirmed. Additionally, Zaid gave the absent person 20 red Bukhari Dinars as Bada'at (entrusted goods for trade) to purchase woolen clothes suitable for the people of Transoxiana (Mawara al-Nahr) and Tarmash. The absent person received these Dinars as Bada'at and formally acknowledged the same. Currently, this person has left the city and its outskirts and is residing in the town of Uzchand, denying both of the claimant's aforementioned claims, whereas the claimant has witnesses for both. (Write from here to the end as per the previous format, as cited in Al-Muhit and Al-Dhakhirah).

Legal Record (Mahdar) ☆ Filing a claim for Mudarabah funds against a deceased person by bringing their heirs. The case is that Zaid appeared, bringing Amr, Bakr, and Khalid, who are the sons of Ibrahim. Zaid claimed against them that he had given their late father, Ibrahim, 1,000 Dirhams for Mudarabah. Ibrahim utilized the funds and gained various profits, but died before the distribution of the total amount. He passed away leaving the capital and profit share owed to Zaid in an unspecified (Mujmal) (1) state, thus becoming a debt against his estate. (Write to the end as per established format). Some scholars (Mashaikh) stated that if the claim involves both capital and profit, specifying the amount of profit is mandatory; failure

to do so renders the claim defective. However, if the claim is only for the capital, omitting the profit amount is acceptable. This is mentioned in Fusuul al-Istrushani.

Judicial Letter (Khatt-e Hukmi) ☆ Regarding the proof of Shirkah al-Inan (a specific type of partnership) in the livestock trading business. Zaid appeared and claimed against an absent man named Qaraha Salar bin Adim bin Karim...

---

1. Rab al-Maal: The person who provides their capital to another for the purpose of trade.
2. Livestock trade: Refers to buying sheep, goats, etc., and transporting them from one place to another for sale. (1) i.e., did not specify details.

स्पष्ट हुआ, फिर मुद्दई (वादी) ने मुझसे प्रार्थना की कि जो कुछ मेरे निकट इस वादी के लिए सिद्ध हुआ है, उसका आदेश इस मुद्दआ-अलैह (प्रतिवादी) पर दूँ। अतः मैंने उसकी प्रार्थना स्वीकार करके इस वादी के लिए इस प्रतिवादी पर उस सीमित संपत्ति (मकान/भूमि) के स्वामित्व का निर्णय दिया, अंत तक।

महज़र (न्यायिक दस्तावेज़) ☆ मुज़ारबत (लाभ-साझा व्यापार) और बिज़ाअत (कमीशन पर व्यापार) के दावे में आदेश-पत्र पर गवाह प्रस्तुत करना। बुखारा की न्यायिक सभा में फलां बिन फलां काज़ी के सामने ज़ैद उपस्थित हुआ, बिना किसी प्रतिवादी या प्रतिवादी के प्रतिनिधि के। फिर इस ज़ैद ने एक अनुपस्थित व्यक्ति, जिसका नाम अम्र और उसका हुलिया (शारीरिक विवरण) ऐसा-ऐसा बताया, पर दावा किया कि इस ज़ैद ने उस अनुपस्थित अम्र को 90 लाल बुखारी दीनार (समरकंद के वजन के अनुसार) 'मुज़ारबत-ए-सहीहा' (वैध लाभ-साझा अनुबंध) के तौर पर दिए थे, जिसमें कोई दोष नहीं था। शर्त यह थी कि वह इस धन से जिस प्रकार का चाहे व्यापार घर पर या यात्रा के दौरान करे, इस शर्त के साथ कि ईश्वर इसमें जो भी लाभ देगा, वह दोनों के बीच तीन तिहाई के अनुपात में इस प्रकार विभाजित होगा: दो तिहाई 'रब-उल-माल' (पूंजी निवेशक - ज़ैद) (1) की और एक तिहाई उस अनुपस्थित मुज़ारिब (कार्यकारी साथी) की जिसका नाम और वंश उल्लेखित है। और जो भी हानि होगी, वह निवेशक के ज़िम्मे होगी। उस अनुपस्थित प्रतिवादी ने ज़ैद से यह पूंजी मुज़ारबत के अनुबंध के तहत सही ढंग से प्राप्त की और इस कब्ज़े को विधिवत स्वीकार किया, जिसकी ज़ैद ने पुष्टि की। साथ ही ज़ैद ने उस अनुपस्थित व्यक्ति को बिज़ाअत के तौर पर 20 लाल बुखारी दीनार दिए ताकि वह ज़ैद के लिए ऊनी कपड़े खरीदे जो मावरा-उन-नहर और तरमाश के लोगों के योग्य हों। उस अनुपस्थित व्यक्ति ने ज़ैद की ओर से वे दीनार बिज़ाअत के तौर पर प्राप्त किए और इस प्राप्ति को स्वीकार किया। आज वह व्यक्ति इस शहर और इसके आसपास से अनुपस्थित होकर 'औज़चंद' कस्बे में रह रहा है और वादी के इन दोनों दावों से इनकार कर रहा है, जबकि वादी के पास इसके गवाह हैं। (यहाँ से अंत तक पिछले प्रारूप के अनुसार लिखें, जैसा कि 'मुहीत' और 'ज़ख़ीरा' में है)।

महज़र ☆ मृत व्यक्ति के वारिसों को उपस्थित लाकर मुज़ारबत के धन का दावा करना। इसकी सूरत यह है कि ज़ैद उपस्थित हुआ और अपने साथ अम्र, बक्र और खालिद को लाया जो इब्राहिम के पुत्र हैं। ज़ैद ने उन सब पर दावा किया कि उसने उनके मूल पुरुष इब्राहिम को 1000 दिरहम मुज़ारबत के लिए दिए थे। इब्राहिम ने उस धन का उपयोग किया और विभिन्न लाभ कमाए, परंतु धन

के विभाजन से पूर्व वह मर गया। ज़ैद को मूल धन और लाभ का हिस्सा लौटाने से पहले वह उस समस्त धन को अस्पष्ट (मुजमल) (1) स्थिति में छोड़कर मर गया, और यह धन उसके उत्तराधिकार में ऋण बन गया। (अंत तक पूर्व-निर्धारित तरीके से लिखें)। कुछ विद्वानों ने कहा है कि यदि दावा मूल धन और लाभ दोनों का हो, तो लाभ की राशि बताना आवश्यक है, अन्यथा दावे में दोष होगा। और यदि दावा केवल मूल धन का हो, तो लाभ की राशि न बताने में कोई हर्ज नहीं है। यह 'फ़ुसूल-ए-अस्तरौशनी' में वर्णित है।

खत-ए-हुक्मी (आदेश-पत्र) ☆ पशु विक्रय (गल्ला फ़रोशी) के कार्य में 'शिरकत-ए-इनान' (साझेदारी) सिद्ध करने के विषय में। ज़ैद ने उपस्थित होकर एक अनुपस्थित व्यक्ति जिसका नाम 'कराहा सालार बिन अदीम बिन करीम' है, पर दावा किया...

---

1. रब-उल-माल: वह व्यक्ति जिसने अपना धन किसी दूसरे व्यक्ति को व्यापार के लिए दिया।
2. गल्ला: भेड़, बकरी आदि खरीदकर एक स्थान से दूसरे स्थान पर ले जाकर बेचना। (1) यानी विवरण नहीं दिया।

ظاہر ہوا پھر مجھ سے مدعی نے درخواست کی کہ جو کچھ اس سے میرے نزدیک اس مدعی کے واسطے ثابت ہوا ہے اُس کا حکم اس مدعاعلیہ پر دوں۔ پس میں نے اُس کی درخواست کو منظور کر کے اس مدعی کے واسطے اس مدعاعلیہ پر ملکیت اس دار محدودہ کا الی آخرہ۔

محضر☆ دعویٰ مضاربت و بضاعت میں کتاب حکمی پر گواہ پیش کرنا۔ مجلس قضا کورہ بخارا میں قاضی فلاں بن فلاں کے سامنے زید حاضر ہوا بدون کسی خصم یا نائب خصم کے کہ اُس کو حاضر نہیں لایا پھر اس زید نے ایک غائب پر جس کا نام عمرو و اُس کا حلیہ ایسا ایسا بیان کیا دعویٰ کیا کہ اس زید نے اس عمرو غائب کو نوے دینار سرخ مناصفہ بخاریہ جید رائج موزونہ بوزن سمرقند کو بطریق مضاربت صحیحہ کے جس میں کچھ فساد نہیں ہے دیئے تھے کہ وہ اس مال سے جس قسم کی تجارت اُس کا جی چاہے حضر یا سفر میں کرے بدین شرط کہ اللہ تعالیٰ جو کچھ اس میں نفع دے وہ ان دونوں میں تین تہائی بدین طریق تقسیم ہو کہ دو تہائی اس رب المال (۱) کی اور ایک تہائی اس مضارب غائب کی جس کا نام و نسب مذکور ہوا ہے اور جو کچھ اُس میں خسارہ پڑے وہ اس رب المال کے ذمہ ہے اور اس مدعا علیہ غائب نے اس زید سے یہ راس المال بوجہ مضاربت صحیحہ مذکورہ اس مجلس عقد میں اس زید کے اُس کو بوجہ مضارب دینے سے بوجہ صحیح قبضہ کیا اور اس قبضہ کا بدین شرائط مذکورہ اس زید کی طرف سے باقرار صحیح اقرار کیا جس کی اس زید نے جو حاضر ہوا ہے خطا با تصدیق کی اور نیز اس زید سے اس غائب کو بیس دینار طلاسُرخ بخاریہ مناصفہ موزونہ برزن سمرقند بوجہ بضاعتِ صحیحہ دیئے کہ اس کے عوض اس زید کو اونی کپڑے میں سے جو اُس کی رائے میں آئیں کہ جو اہل ماوراء النہر و ترماش کے لائق ہوں دے دیئے اور اسی غائب نے اس زید کی طرف سے یہ دینار ہائے مذکورہ

بوجہ بضاعت مذکورہ سبینہ بقبضہ صحیحہ قبضہ کئے اور بقبول صحیح قبول کی اور ان دیناروں کے قبضہ کا اس کی طرف سے بوجہ بضاعت بطور مذکور مبین باقرار صحیح اقرار کیا جس کی اس زید نے خطا با تصدیق کی اور آج کے روز یہ شخص غائب اس شہر و نواح سے غائب ہو کر قصبہ اوز چند میں مقیم اور اس مدعی کے ہر دو دعویٰ مذکورہ سے منکر ہے اور اس مدعی کے پاس ان دونوں کے گواہ ہیں یہاں سے آخر تک بدستور سابق تحریر کرے کذا فی المحیط و ہکذا فی الذخیرہ۔

محضر☆ دریکہ میت پر اُس کے وارثوں کو حاضر لا کر مال مضاربت کا دعویٰ کرنا۔ اس کی صورت یہ ہے کہ زید حاضر ہوا اور اپنے ساتھ عمرو و بکر و خالد کو حاضر لایا یہ سب ولد ابراہیم ہیں پس اس زید نے ان سب پر جن کو ساتھ لایا ہے دعویٰ کیا کہ اس زید نے اُن کے مورث ابراہیم کو ہزار درم بوجہ مضاربت دیئے تھے اور اُس نے ان میں تصرف کیا اور طرح طرح کا نفع حاصل کیا اور قبل تقسیم اس سب مال کے وہ مر گیا اور مُجمل اس کے کہ راس المال اس زید کو دے دیئے اور اُس کا حصہ نفع اس کو دے اس سب مال کو مُجمل (۱) کے ساتھ چھوڑ کر مر گیا اور یہ مال اُس کے ترکہ میں قرضہ ہو گیا الی آخرہ یعنی آخر تک بدستور معلوم لکھے پس بعض مشائخ نے فرمایا کہ اگر دعویٰ راس المال و نفع دونوں کا ہو تو مقدار نفع کا بیان کرنا ضروری ہے اور اگر بیان نہ کرے تو دعویٰ میں فساد و خلل ہوگا اور اگر دعویٰ فقط راس المال میں ہو تو مقدار نفع کا بیان ترک کرنے میں کچھ مضائقہ نہیں ہے یہ فصول استروشنی میں ہے۔

خط حکمی☆ در اثبات شرکتِ عنان در کار گلہ فروشی۔ زید نے حاضر ہو کر ایک مرد غائب پر جس کا نام قراحہ سالار بن ادیم بن کریم

۱: رب المال وہ شخص جس نے اپنا مال کسی شخص کو تجارت کے واسطے دیا ۱۲ ۲: قال یعنی بھیڑ بکری وغیرہ خرید کر ایک جگہ سے دوسری جگہ فروخت کرنے لے جانا ۱۲ (۱) یعنی بیان نہ کیا

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 63 | Book of Records and Documents

A partner known as "Kadash Bachha" was described and his physical appearance recorded. It was stated that the person present and the aforementioned absent person had entered into a partnership (*Shirkat-e-Anan*) for the trade of selling grain. This partnership was formed on the conditions of piety toward Allah, fulfillment of trust, and avoidance of betrayal. The condition was that the capital (*Raas al-Maal*) for each person in this partnership would be 100 red Bukhari Dinars of the weight current in Samarkand. Thus, the total capital of this trade became 200 red Bukhari Dinars, under the condition that all said capital remain in the possession of the absent partner. Both partners, whether stationary or traveling, would engage in the grain trade. They would purchase goods suitable for the grain trade as they saw fit. They would sell goods for cash or on credit as they deemed appropriate. Whatever remained would be exchanged in accordance with the common practices of grain traders. They would travel with the entire capital to Islamic lands or elsewhere as per their mutual or individual opinion. It was further stipulated that any profit bestowed by Allah in this trade would be shared equally (half-and-half), and any loss or deficit incurred would also be borne equally. Each brought their capital to the partnership meeting and mixed the funds together. After mixing, they handed the entire amount over to the absent partner, who formally acknowledged receipt. Zaid (the person present) confirmed this verbally. Furthermore, Zaid claimed that the absent person owes him a debt of 100 red Bukhari Dinars, which Zaid had lent him specifically so that the absent person could contribute it as his share of the capital. The absent person, while in sound health and legal capacity, had previously admitted to this partnership and the receipt of the loan. Currently, the said leader is absent from Bukhara and its surroundings, residing in Samarkand, and denies all aforementioned claims made by Zaid.

Mahzar (Attestation/Legal Record)

For the authentication of a judicial decree (*Khat-e-Hukmi*) in the court of Bukhara, a man appeared before the judge. He identified himself as Amr bin Abdullah bin Abi Bakr Tirmizi. He stated that he is the authorized legal representative (*Wakil*) for his two biological brothers, Abi Bakr and Ahmad, and his mother, Koharasti bint Amr bin Ahmad Tirmizi. He is empowered to represent them in all claims, disputes, and the presentation of witnesses, and to demand and take possession of their rights from others. He holds a judicial letter titled: "In the name of Allah, the Sovereign, the Manifest Truth," addressed to Muslim judges and rulers from Muwafiq bin Mansur

bin Ahmad, the Judge of Tirmiz. The letter pertains to the recorded confession of Abu Bakr bin Tahir bin Muhammad Makani. The judge's seal is affixed to the letter. The representative brought with him a person identified as Abu Bakr bin Tahir bin Muhammad Tirmizi, known as Awliya al-Makanin. The representative, acting both on his own behalf and as a proxy for his clients, filed a claim against Sheikh Abdullah bin...

1. It is said that 'Akdash' and 'Yakdash' refer to someone born of, for example, Roman and Arab parentage. 2. Meaning connected and joined.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 | 63 | किताब अल-महाज़िर वल-सिजिल्लात

हमीनारी (साझेदार) जो 'कदश बच्चा' के रूप में जाना जाता है, का वर्णन किया गया और उसका हुलिया बयान किया गया। यह बताया गया कि इस उपस्थित व्यक्ति और उक्त अनुपस्थित व्यक्ति ने अनाज बेचने के व्यापार में 'शिरकत-ए-अनान' (साझेदारी) की थी। यह साझेदारी अल्लाह के डर, अमानत की अदायगी और खयानत से बचने की शर्त पर की गई थी। शर्त यह थी कि इस साझेदारी में प्रत्येक का मूल धन (पूंजी) सौ लाल बुखारी दीनार होगा, जो समरकंद के वजन के अनुसार प्रचलित हैं। इस प्रकार, इस व्यापार की कुल पूंजी दो सौ लाल बुखारी दीनार हुई। शर्त यह थी कि सारी पूंजी उक्त अनुपस्थित व्यक्ति के कब्ज़े में रहेगी। दोनों पक्ष, स्थानीय स्तर पर या यात्रा के दौरान, अनाज का व्यापार करेंगे। अनाज के व्यापार के लिए उपयुक्त जो भी माल उनकी राय में सही होगा, वे उसे खरीदेंगे। वे अपनी राय के अनुसार नकद या उधार पर माल बेचेंगे। जो कुछ बच जाएगा, उसका विनिमय (तबादला) करेंगे जैसा कि अनाज व्यापारियों में प्रचलित है। वे इस पूंजी के साथ इस्लामी देशों या अन्य देशों में यात्रा करेंगे जैसा कि उनकी सहमति होगी। यह भी शर्त थी कि अल्लाह इस व्यापार में जो भी लाभ देगा, वह दोनों में आधा-आधा होगा, और जो भी नुकसान होगा, वह भी दोनों पर आधा-आधा होगा। दोनों ने अपनी पूंजी इस सभा में प्रस्तुत की और उसे आपस में मिला दिया (खलत)। मिलाने के बाद, उन्होंने सारा माल उक्त अनुपस्थित व्यक्ति को सौंप दिया। अनुपस्थित व्यक्ति ने माल प्राप्त करने की पुष्टि की, जिसकी पुष्टि ज़ैद (उपस्थित व्यक्ति) ने मौखिक रूप से की। ज़ैद ने यह भी कहा कि उक्त अनुपस्थित व्यक्ति पर उसके सौ लाल बुखारी दीनार का ऋण है, क्योंकि ज़ैद ने उसे यह राशि ऋण के रूप में दी थी ताकि वह इसे साझेदारी में अपनी पूंजी के रूप में लगा सके। अनुपस्थित व्यक्ति ने भी स्वस्थ अवस्था में इस साझेदारी और ऋण प्राप्ति को स्वीकार किया था। अब, उक्त व्यक्ति शहर बुखारा से अनुपस्थित है और समरकंद में रह रहा है, और ज़ैद के इन सभी दावों से इनकार कर रहा है।

महज़र (प्रमाण-पत्र/अभिलेख)

न्यायिक आदेश (खत-ए-हुकमी) की पुष्टि के लिए, बुखारा की अदालत में एक व्यक्ति उपस्थित हुआ। उसने अपना नाम अम्र बिन अब्दुल्ला बिन अबी बक्र तिर्मिज़ी बताया। उसने बयान किया कि वह अपने सगे भाइयों, अबी बक्र और अहमद, और अपनी माँ मुसम्मात कुहरस्ती बिन्त अम्र बिन अहमद तिर्मिज़ी की ओर से अधिकृत वकील (प्रतिनिधि) है। वह उनकी ओर से मुकदमे लड़ने, गवाह पेश

करने और उनके अधिकारों की मांग करने के लिए वकील नियुक्त है। उसके हाथ में एक न्यायिक आदेश है जिसके शीर्षक पर लिखा है: "बिस्मिल्लाह अल-मलिक अल-हक़ अल-मुबीन" (अल्लाह के नाम से जो स्पष्ट सत्य का राजा है)। यह पत्र मुस्लिम न्यायाधीशों और शासकों के नाम मुवफ्फ़िक़ बिन मंसूर बिन अहमद, काज़ी-ए-तिर्मिज़ की ओर से है। यह पत्र अबू बक्र बिन ताहिर के इकरार (स्वीकृति) के बारे में है। पत्र पर काज़ी की मुहर लगी है। उपस्थित व्यक्ति अपने साथ एक अन्य व्यक्ति को लाया जिसे अबू बक्र बिन ताहिर बिन मुहम्मद तिर्मिज़ी के रूप में पहचाना गया। उपस्थित व्यक्ति ने अपनी ओर से और अपने मुवक्किलों की ओर से दावा किया कि शेख अब्दुल्ला बिन...

1. कहा गया कि 'आकदश' और 'यकदश' वह है जो उदाहरण के लिए रोमी और अरबी माता-पिता से पैदा हुआ हो। २. अर्थात जुड़ा हुआ और मिला हुआ।

ہمیناری معروف با کدش بچہ بیان کیا اور اس کا حلیہ ایسا ایسا بیان کیا اور بیان کیا کہ اس حاضر اور اس غائب مذکور نے تجارت غلہ فروشی میں شرکت عنان بر تقویٰ اللہ تعالیٰ و ادائے امانت و اجتناب خیانت کے بدیں شرط کی تھی کہ اس شرکت میں دونوں میں سے ہر ایک کا راس المال سودینار سرخ بخار یہ رائج موزونہ بوزن سمرقند ہوں پس سب راس المال اس تجارت کا دوسو دینار سُرخ بخاری رائج موزونہ بوزن سمرقند ہوئے بدین شرط کہ تمام راس المال مذکور اس غائب مذکور کے قبضہ میں رہے اور دونوں اور ہر ایک دونوں میں سے اس سب سے حضر و سفر میں تجارت غلہ فروشاں کی تجارت کرے اور متاع غلہ فروشاں و ان کی تجارت معہودہ کے لائق جو مال ہو اُس کو دونوں اور ہر ایک دونوں میں سے جو اُس کی رائے میں آئے خریدے اور دونوں اور ہر ایک دونوں میں سے اس میں سے جو اُس کی رائے میں آئے نقد یا اُدھار جس طرح اُس کی رائے میں آئے فروخت کرے اور اس میں جو باقی ہو اس سے دونوں اور ہر ایک دونوں میں سے جو اسباب اس کی رائے میں یا دونوں کی رائے میں آئے مبادلہ کر لے وہ اسباب جو غلہ فروشوں کی تجارت میں مشہور و معروف ہے اور دونوں اور ہر ایک اس کل مال کے ساتھ بلادِ اسلام یا کفر میں جہاں دونوں کی رائے میں یا ہر ایک کی رائے میں آئے مل کر سفر کرے اور بدین شرط کہ جو کچھ اللہ تعالیٰ اس تجارت میں نفع بخشے وہ دونوں میں نصفا نصف ہوگا اور جو کچھ خسارہ ہو یا گھٹی پڑے وہ بھی دونوں پر نصفا نصف ہوگا اور دونوں میں سے ہر ایک اپنا راس المال مذکور اس مجلسِ شرکت میں حاضر لایا اور دونوں نے اس مال کو باہم خلط کر دیا اور بعد خلط کرنے کے دونوں نے ان سب کو بطور صحیح کے اس غائب کے قبضہ میں کر دیا اور اس غائب نے اس مالِ شریک مذکور کے وصول پانے کا باقرارِ صحیح اقرار کیا جس کی اس زیدِ حاضر نے خطا با

لشافہ اس مجلسِ شرکت میں تصدیق کی۔ اور نیز اس زید حاضر آمدہ نے بیان کیا کہ اس کے اس غائب مذکور پر سودینار سُرخ بخار یہ رائج موزونہ بوزن سمرقند کے قرضِ لازم وحق واجب سبب قرضِ صحیح کے ہیں کہ ان کو اس زید نے اس غائب کو اپنے مال سے بقرضِ صحیح قرض دیا ہے اور اس غائب مذکور نے اس سے لے کر بقبضہ صحیح قبضہ کر کے اس شرکت مذکورہ میں اپنا راس المال قرار دیا ہے اور ایسا ہی اس غائب مذکور نے اپنی حالت صحت اقرار و ہمہ وجوہ نفاذ تصرفات میں بطوعِ خود اس عقدِ شرکت مذکورہ کے واقع ہونے اور اس تمام راس المال شرکت مذکورہ کے وصول پانے اور اس زید کے سودینار مذکورہ بطریق مذکورہ کو قرض دینے کا اقرار صحیح کیا اور یہ قرافہ سالار مذکور آج کے روز اس شہر بخارا اور اُس کے نواح سے غائب ہے اور شہر سمرقند میں مقیم ہے اور اس زید کے دعوٰی مذکورہ سب سے منکر ہے الیٰ آخرہ۔

محضر ۞

در اثباتِ خطِ حکمی مجلسِ قضاء واقع کورہ بخارا میں قاضی فلاں کے سامنے ایک آدمی حاضر ہوا اور بیان کیا کہ اُس کا نام عمر و بن عبداللہ بن ابی بکر ترمذی ہے اور وہ آج کے روز سگی ماں و باپ کی طرف سے اپنے دونوں بھائیوں ابی بکر و احمد اور اپنی ماں مسماۃ کو ہرستی بنت عمر و بن احمد ترمذی بزازی کی طرف سے وکیل اور سب کی طرف سے سب دعوٰی و خصومات و اقامت گواہان اور سب طرح دوسرے کے دعوٰی کے گواہوں کی ان پر سماعت کرنے اور تمام لوگوں پر جو کچھ ان کے حقوق ہوں اُن کے طلب کرنے اور اُن کے واسطے اُن پر قبضہ کرنے کا سوائے تعدیل ایسے گواہ کے جو اُن پر گواہی دے اور سوائے اُن پر کسی چیز کا اقرار کرنے کے ثابت الوکالت ہے اور اُس کے ہاتھ میں ایک خطِ حکمی ہے جس کے عنوانِ ظاہر پر لکھا ہے بسم اللہ الملک الحق المبین بجانب ہر ایسے شخص کے جس کو قاضیانِ مسلمانان و حکامِ مسلمانان میں سے پہنچے از جانب موفق بن منصور بن احمد قاضی ترمذی کے در مقدمہ نقلِ اقرارِ ابی بکر بن

طاہر بن محمد مکانی بمضمون تحریرات جو بعض سے بعض میری آخر تحریر میں ملصق ہیں بنابر آنکہ جس طرح پر تحریر متضمن ہے اور اس خط پر میری مہر ہے اور میری مہر کا نقش یہ ہے۔ الموافق بن منصور بن احمد مکانی اور یہ حاضر آمدہ اپنے ساتھ ایک شخص کو لایا اُس نے بیان کیا کہ اُس کو ابو بکر بن طاہر بن محمد ترمذی معروف باولیاء المکانین کہتے ہیں اور اس حاضر آمدہ نے اس حاضر آوردہ پر اپنی طرف سے بطریقِ اصالت اور اپنے موکلوں کی طرف سے بطریقِ وکالت جو اُس کو ان موکلوں کی طرف سے حاصل ہے دعوٰی کیا کہ شیخ عبداللہ بن

۱ــہ قال آکدش ویکدش آنکہ مثلاً رومی و عربی سے پیدا ہو انوری گوید ست میکند نشی و بخوری چو چشم یکدشان ۱۲۔ ۲ــہ یعنی متصل و ملا ہوا ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 / Page 64 / Book of Legal Records and Registers

In the name of Abu Bakr Tirmizi, against this person who has been brought forth, there is a debt of two hundred and forty (240) Dinars of weighed Mecca gold, being a valid debt and a compulsory right. The person brought forth, while in a state of legal competence and of his own free will (1), confessed to all the aforementioned property in favor of the said Sheikh. This confession of his is mentioned in three documents: one for one hundred and fifty dinars, the second for seventy dinars, and the third for twenty dinars, stating that he admitted these as a valid debt and a compulsory obligation upon himself. Sheikh Abdullah bin Abi Bakr, during his lifetime, confirmed this in writing. The Qazi of the district of Tirmiz, Muwaffaq bin Mansur bin Ahmad, while he was the authorized Qazi of Tirmiz with the power to issue judgments and orders, gave a ruling in his court and prepared a judicial record (Sajal).

Subsequently, the said Sheikh Abdullah bin Abi Bakr passed away before collecting any of this wealth from the person brought forth. He left behind as heirs his wife, Gauhar Ti, and three biological sons, one of whom is present here and the other two are his principals (clients). Sheikh Abdullah has no heirs other than these. He left this debt against the person brought forth as part of his estate. Following his death, according to the divine laws of inheritance (Fara'iz) of Allah the Almighty, this wealth became inheritance among these heirs: an eighth share (1/8) for the wife, and the remainder divided equally among his three sons. The original calculation was from eight shares, expanded to twenty-four shares, of which three shares go to the said wife and seven shares each to the sons.

This debt was established against the defendant during the lifetime of Sheikh Abdullah through his confession. This confession was made in the court of Tirmiz before the aforementioned Qazi, who had issued a decree and recorded it. The plaintiff and his principals requested that a "Khat-e-Hukmi" (judicial letter) be written to any Muslim ruler or Qazi regarding what was proven for their ancestor and decreed in the record. The Qazi accepted this request and ordered the transcription of the content until the end. After all conditions for the validity of this letter were met, he pointed to the letter. The Qazi, on the day he ordered the writing of this letter, was the Qazi of Tirmiz and its surroundings, and even today he remains so. The person brought here is aware of all this. Therefore, it is obligatory upon him to

pay the mentioned wealth to the plaintiff so that the plaintiff may take possession for himself and on behalf of his principals according to the mentioned shares.

When the defendant was asked for a reply, he answered in Persian: "I know nothing of this debt or this document, and nothing is due from me to this plaintiff." Then the plaintiff brought several witnesses who testified: "I bear witness that this is a judicial letter" (pointing to the letter). It was issued by Qazi Muwaffaq bin Mansur bin Ahmad, whose name and lineage are inscribed on the title of this letter. They confirmed that on the day this letter was issued, he was the Qazi of Tirmiz and its environs, and it bears his seal: "Al-Muwaffaq bin Mansur bin Ahmad." The content of this letter is that this defendant confessed freely that he owes Abdullah bin Bakr 240 dinars of Mecca weight, as mentioned in this record. (2)

---

1. With satisfaction and pleasure of mind.
2. Meaning, it was ordered.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 / 64 / किताबुल महाज़िर व अस-सिजिल्लात (दस्तावेजों और अभिलेखों की पुस्तक)

अबू बक्र तिरमिज़ी के इस व्यक्ति पर, जिसे उपस्थित किया गया है, मक्का के वजन के अनुसार दो सौ चालीस (240) दीनार एक वैध ऋण और अनिवार्य अधिकार के रूप में देय हैं। इस उपस्थित व्यक्ति ने अपनी पूर्ण मानसिक स्थिति और स्वेच्छा से (1) इस समस्त धन का उल्लेखित शेख के प्रति स्वीकारोक्ति (इकरार) की है। उसकी यह स्वीकारोक्ति तीन दस्तावेजों में दर्ज है: एक में 150 दीनार, दूसरी में 70 दीनार और तीसरी में 20 दीनार, कि उसने वैध ऋण और अनिवार्य दायित्व के रूप में इसे स्वयं पर स्वीकार किया। शेख अब्दुल्ला बिन अबू बक्र ने अपने जीवनकाल में इस सब की पुष्टि की। कूए-तिरमिज़ के काजी मुवफ्फक बिन मंसूर बिन अहमद ने, जब वे तिरमिज़ के काजी के रूप में निर्णय और आदेश पारित करने के अधिकारी थे, अपनी अदालत में इसका आदेश दिया और अदालती रिकॉर्ड (सिजिल) तैयार किया।

इसके बाद, शेख अब्दुल्ला बिन अबू बक्र ने इस उपस्थित व्यक्ति से उक्त धन प्राप्त करने से पूर्व ही मृत्यु प्राप्त की। उन्होंने अपने वारिसों में अपनी पत्नी गौहर ती और अपने तीन सगे पुत्र छोड़े, जिनमें से एक यहाँ उपस्थित है और शेष दो उसके मुवक्किल (प्रतिनिधि) हैं। शेख अब्दुल्ला का इनके अतिरिक्त कोई और वारिस नहीं है। उन्होंने अपनी विरासत में यह ऋण इस उपस्थित व्यक्ति के जिम्मे छोड़ा है। उनकी मृत्यु के बाद, अल्लाह के फर्ज़ (अनिवार्य उत्तराधिकार नियमों) के अनुसार, यह धन उनके वारिसों में विरासत के रूप में विभाजित हुआ: पत्नी के लिए आठवां हिस्सा (1/8) और शेष तीनों पुत्रों के बीच समान रूप से। मूल हिस्सा 8 भागों में था, जिसे 24 भागों में विभाजित किया गया, जिसमें से पत्नी को 3 भाग और प्रत्येक पुत्र को 7-7 भाग प्राप्त होंगे।

यह धन प्रतिवादी पर शेख अब्दुल्ला के जीवनकाल में ही उसकी स्वीकारोक्ति से सिद्ध था। यह स्वीकारोक्ति उसने तिरमिज़ की अदालत में काजी के समक्ष की थी, जिन्होंने आदेश जारी कर रिकॉर्ड दर्ज किया था। वादी और उसके मुवक्किलों ने, उनके पूर्वज के अधिकार में जो कुछ भी सिद्ध हुआ था और जिस पर अदालती आदेश था, उसके संबंध में इस 'खत-ए-हुकमी' (न्यायिक पत्र) के माध्यम से किसी भी मुस्लिम शासक या काजी से इसे क्रियान्वित करने का अनुरोध किया। काजी ने इस अनुरोध को स्वीकार करते हुए अंत तक उक्त सामग्री लिखने का आदेश दिया। काजी ने उस दिन इस पत्र को लिखने का आदेश दिया जब वह तिरमिज़ और उसके आसपास का काजी था और आज भी वह उसी पद पर है। यहाँ लाया गया व्यक्ति इस सब से अवगत है। अतः उस पर अनिवार्य है कि वह वादी को

उक्त धन का भुगतान करे ताकि वादी स्वयं के लिए और अपने मुवक्किलों के लिए उन हिस्सों पर कब्जा प्राप्त कर सके।

जब प्रतिवादी से उत्तर मांगा गया, तो उसने फारसी में उत्तर दिया: "मुझे इस ऋण और इस पत्र के बारे में कुछ भी ज्ञात नहीं है और इस वादी को देने के लिए मेरे पास कुछ भी नहीं है।" इसके बाद वादी ने कई गवाह पेश किए जिन्होंने गवाही दी: "मैं गवाही देता हूँ कि यह न्यायिक पत्र है" (और पत्र की ओर इशारा किया)। यह काजी मुवफ्फक बिन मंसूर बिन अहमद द्वारा जारी किया गया है, जिनका नाम और वंश इस पत्र के शीर्षक पर अंकित है। उन्होंने पुष्टि की कि जिस दिन यह पत्र जारी किया गया, वे तिरमिज़ के काजी थे और इस पर उनकी मुहर "अल-मुवफ्फक बिन मंसूर बिन अहमद" अंकित है। पत्र की सामग्री यह है कि प्रतिवादी ने स्वेच्छा से स्वीकार किया है कि अब्दुल्ला बिन बक्र के प्रति उसका 240 दीनार का कर्ज है, जैसा कि इस रिकॉर्ड में दर्ज है। (2)

---

1. संतोष और प्रसन्नता के साथ।
2. यानी इसका आदेश दिया गया।

ابی بکر ترمذی کے اس شخص پر جس کو حاضر لایا ہے دوسو چالیس دینار مکہ موزونہ بوزن مکہ بسبب صحیح قرضہ لازم وحق واجب ہیں اور اس حاضر آوردہ نے اپنی صحت اقرار کی حالت میں بطوع ۱ خود اس سب مال مذکور کا شیخ مذکور کے واسطے اقرار کیا اور اس کا یہ اقرار تین دستاویزاوں میں مذکور ہے ایک میں ایک سو پچاس دینار اور دوسری میں ستر دینار اور تیسری میں بیس دینار کا کہ اس نے اپنے اوپر بسبب صحیح قرضہ لازم و حق واجب ہونے کا باقرار صحیح اقرار کیا جس کی شیخ عبد اللہ بن ابی بکر مذکور نے اپنی زندگی میں اس سب کی خطا با تصدیق کی اور اس سب کا قاضی کوہ ترمذ موفق بن منصور بن احمد نے درحالیکہ وہ ترمذ کا قاضی واہل ترمذی کے درمیان نافذ القضاء واحکام تھا اپنی مجلس قضا واحکام میں حکم دے دیا اور سجل لکھ دیا ہے پھر اس شیخ عبداللہ بن ابی بکر مذکور نے قبل اس کے کہ اس حاضر آوردہ سے اس مال میں سے کچھ وصول کرے وفات پائی اور وارثوں میں اپنی جورو یہ گوہر تی مذکورہ اور تین پسر اپنے صلب سے چھوڑے جن میں سے ایک یہ شخص ہے جو حاضر آیا ہے اور باقی دونوں اس کے دونوں موکل ہیں جن کا نام مذکور ہوا ہے اور شیخ عبداللہ کا ان کے سوائے کوئی وارث نہیں ہے اور اس نے اپنے ترکہ میں اپنے مال میں یہ مال مذکور اس حاضر آوردہ پر قرضہ چھوڑا ہے اور یہ مال مذکور اس کی موت سے بر فرائض اللہ تعالیٰ اس کے ان وارثوں کے درمیان میراث ہو گیا کہ جورو کے واسطے آٹھواں حصہ اور باقی اس کے تینوں بیٹوں کے درمیان برابر ہوا اور اصل مفروضہ آٹھ سہام سے اور اس کی تقسیم چوبیس سہام سے ہوئی جس میں سے جورو مذکورہ کے واسطے تین سہام اور ہر ایک کے واسطے سات سات سہام ہوں گے اور یہ مال مذکور اس مدعالیہ پر اس کے اس شیخ عبداللہ کے عین حیات میں اس کے واسطے اقرار کرنے سے ثابت

تھا اور یہ اقرار اس نے مجلس قضا واقع کوہ ترمذ میں وہاں کے اس قاضی مذکور کے سامنے کیا تھا اور اس نے اس شخص پر اس مال کا حکم دے کر سجل لکھ دیا تھا اور اس سے اس مدعی حاضر اور اس کے موکلوں نے جو کچھ اس کے نزدیک ان کے مورث کے واسطے ثابت ہوا ہے اور محکوم بہ ہو کر سجل ہے اس کے اس خط حکمی (اور اس خط کی طرف جو اس کے ہاتھ میں ہے اشارہ کیا) کے بجانب ہر شخص کے جو مسلمانوں کا حاکم وقاضی ہو تحریر کرنے کی درخواست کی پس اس نے اس درخواست کو منظور کر کے اس خط کے (اور خط مذکور کی طرف اشارہ کیا) مضمون مذکور تحریر کرنے کا بتاریخ مذکورہ آخر تک حکم دیا بعد اجتماع شرائط صحت خط ہذا کے اول سے آخر تک اور خط کی طرف اشارہ کیا اور قاضی مذکور جس روز اس نے اس خط کے لکھنے کا حکم دیا ہے (اور خط کی طرف اشارہ کیا) کورہ ترمذ و اس کے نواح کا قاضی تھا اور آج کے روز بھی وہ اسی طرح قاضی ہے اور یہ شخص جس کو ساتھ لایا ہے اس کو اس سب کا علم ہے پس اس پر واجب ہے کہ مال مذکورہ جو بسبب مذکور اس پر لازم ہے اس مدعی مذکور کو ادا کرے تا کہ اپنے واسطے اصالۃ اور اپنے موکلوں کے واسطے وکالۃ بر سہام مذکورہ قبضہ کر لے اور اپنے دعویٰ کا جواب طلب کیا پس اس مدعالیہ مذکور سے جواب طلب کیا گیا تو اس نے فارسی میں جواب دیا کہ (مرا ازیں وام و ازیں نامہ معلوم نیست و بر این مدعی چیزے دادنی نیست بایں سبب کہ دعویٰ میکند) پھر مدعی مذکور چند نصر حاضر لایا اور بیان کیا کہ یہ اس کے گواہ ہیں پھر ہر ایک نے ان الفاظ سے گواہی دی (گواہی میدہم کہ این نامہ حکمی) اور اشارہ اس خط کی طرف کیا۔ از ان قاضی تندرست الموافق بن منصور بن احمد کہ نام و نسب وے بر عنوان ظاہر این نامہ مکتوب ست و ایس موفق بن منصور کہ بر عنوان ظاہر ایں نامہ مذکورست اور اس خط کی طرف اشارہ کیا۔ آنروز کہ بشحن فرمود این نامہ اور خط کی طرف اشارہ کیا ۔ قاضی بود بشہر ترمذ و نواحی آن و ادان اور باز بر عمل قضا سے تندرست و نواہی آن و آن نامہ۔ اور خط

مذکور کی طرف اشارہ کیا۔ بمہر وے ست و نقش بر مہروے الموفق بن منصور بن احمد ست و مضمون این نامہ اور اس کی طرف اشارہ کیا۔ این ست کہ این مدعالیہ اقرار کردہ است اور اس مدعالیہ کی طرف اشارہ کیا بحال جواز اقرار خویش بطوع کہ بر من ست و در گردن من ست بر این عبداللہ بن بکر را کہ نام ونسب وے اندرین محضر واندرین نام مذکورست اور اس محضر و خط کی طرف اشارہ کیا دو لیت و چہل دینار کی پٹی سرہ بوزن مکہ حقی واجب و دامی ۲

---

۱ رضامندی و خوشی خاطر ۱۲ ۲ یعنی اس کا حکم دیا گیا ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | (65) | Book of Records and Registers

It is necessary based on a valid confession and the statement mentioned in this record (Mahdar) and letter, which has been attested to. The person mentioned, Abdullah bin Abi Bakr, whose name and lineage are recorded in this record and letter, pointed towards both. Before his death, the possession of funds—the amount, quality, type, and weight of which are specified in the record—was acknowledged. He left behind heirs: a wife named Gohar-ti and three biological sons, one of whom is this claimant. The other two clients are also mentioned in the record. Upon his death, the inheritance passed to the heirs whose names and lineages are recorded herein. It is mandatory for the defendant to comply as stated in this record. Subsequently, the Judge (Qazi) of Bukhara wrote at the end of the record that based on the testimony provided by these two witnesses, the decree for its proof has been issued by me.

Decree (Letter) ☆

Another judicial order: In the judicial assembly of Bukhara, Sheikh Imam Afif-ud-Din Abdul Ghani bin Ibrahim al-Qazwini appeared, along with Sheikh Hajjaj Mahmud bin Ahmed al-Saffar al-Qazwini, who is currently the legal proxy (Wakil) for Lady Qurrat-ul-Ain bint Ibrahim. He holds full authority for litigation and presenting witnesses. Sheikh Imam Abdul Ghani, appearing for himself, and Sheikh Mahmud, appearing for his client, filed a claim against the person present, stating that Amr bin Ibrahim al-Qazwini has passed away. He left as heirs his biological daughter Farkhunda, his full brother Sheikh Imam Abdul Ghani, and his full sister (the client of Sheikh Mahmud), and no other heirs exist. In his estate, he left ten tanned hides, each valued at four superior Nishapuri dinars of the weight of Meccan mithqals. According to the divine laws of inheritance, half goes to the daughter, and the remainder is shared by the full brother and sister. The original division of 2 was subdivided into 6 parts: 3 shares for the daughter, 1 for the sister, and 2 for the brother. Witnesses for these facts were presented before the representatives (Khalifa) of the judges of Qazvin and Rey.

---

1. i.e., its order is issued and must be implemented. (Note: 12 is a traditional Urdu scribal mark indicating the end of a note).

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | (65) | किताबुल मुहाज़िर वल सिजिल्लात

एक सही इकरार से यह बात लाज़िमी हो जाती है कि जो कुछ इस दस्तावेज़ (महज़र) और पत्र में दर्ज है, उसकी पुष्टि की गई है। दस्तावेज़ में नामित व्यक्ति अब्दुल्ला बिन अबी बक्र ने दस्तावेज़ और पत्र दोनों की ओर संकेत किया। उसकी मृत्यु से पहले, इस दस्तावेज़ में वर्णित राशि, गुण, प्रकार और वज़न के अनुसार धन की अदायगी की पुष्टि की गई। उसके उत्तराधिकारियों में एक पत्नी गोहर-ती, और तीन बेटे शामिल हैं, जिनमें से एक यह वादी (दावेदार) है। अन्य दो मुवक्किलों के नाम भी दस्तावेज़ में दर्ज हैं। उसकी मृत्यु के बाद, उसकी विरासत उन उत्तराधिकारियों को मिली जिनके नाम और वंशावली दस्तावेज़ में वर्णित हैं। प्रतिवादी के लिए इस महज़र के अनुसार पालन करना अनिवार्य है। अंत में, बुखारा के काज़ी (न्यायाधीश) ने लिखा कि गवाहों ने जो गवाही दी है, उसके आधार पर मेरे द्वारा आदेश जारी कर दिया गया है।

खत (आदेश पत्र) ☆

दूसरा हुक्म: बुखारा की न्यायिक सभा में शेख इमाम अफ़ीफ़ुद्दीन अब्दुल ग़नी बिन इब्राहिम क़ज़्विनी उपस्थित हुए। उनके साथ शेख हज्जाज महमूद बिन अहमद अफ़्फ़ार क़ज़्विनी भी थे, जो मुसम्मात क़ुर्रतुल ऐन बिन्ते इब्राहिम के वकील हैं। उन्हें मुक़दमा लड़ने और गवाह पेश करने का पूर्ण अधिकार है। शेख इमाम अब्दुल ग़नी ने स्वयं के लिए और शेख महमूद ने अपनी मुवक्किला की ओर से यह दावा किया कि अम्र बिन इब्राहिम क़ज़्विनी का देहांत हो गया है। उनके उत्तराधिकारियों में उनकी सगी बेटी फरखुंदा, उनके सगे भाई शेख अब्दुल ग़नी और उनकी सगी बहन (शेख महमूद की मुवक्किला) के अलावा कोई और वारिस नहीं है। मृतक ने अपनी संपत्ति में दस कमाई हुई खालें छोड़ी हैं, जिनमें से प्रत्येक की कीमत चार निशापुरी दीनार है। शरीयत के अनुसार, बेटी को आधा हिस्सा मिलेगा और शेष भाई-बहन के बीच विभाजित होगा। विरासत का मूल भाग (2) से (6) हिस्सों में बँटा, जिसमें से 3 हिस्से बेटी को, 1 हिस्सा बहन को और 2 हिस्से भाई को मिले। इन सब बातों के गवाह क़ज़्विन और रे के काज़ियों और उनके प्रतिनिधियों के सामने पेश किए गए।

---

1. यानी इसका हुक्म जारी और अमल करने योग्य होता है।

لازم ہے درست اقرار سے درست و این مقولہ کہ اندرین محضر و اندرین نامہ مذکورست و بر اس محضر و خط کی طرف اشارہ کیا تصدیق کردہ بود و مقرر اندریں اقرار و دیار دے پس این عبداللہ بن ابی بکر کہ نام و نسب وے اندرین محضر و نامہ مذکورست اور محضر و خط دونوں کی طرف اشارہ کیا۔ بمرد پیش از قبض کردن دے چیزے ازیں زر ہا کہ مبلغی و صفت و جنس و وزن دی اندرین محضر و نامہ مذکورست۔ اور دونوں کی طرف اشارہ کیا و از وے میراث خوار ماندہ است یکی زن این گوہرتی کہ نام و نسب دے اندرین محضر و نامہ کو رست و سہ پسر صلبی ماندہ یکے از ایشان این مدعی اور اُس کی طرف اشارہ کیا۔ و دو دیگر موکلان این مدعی کہ نام و نسب ہر دو دریں نامہ و محضر مذکورست دیا اجراء نہا دیگرے را پس ماندہ خوارش نمیدانیم و تمکین این زر ہا کہ اندرین محضر و نامہ مذکورست۔ اور دونوں کی طرف اشارہ کیا بمرگ دے میراث شدہ است بر این وارثان اور اکہ نام و نسب ایشان اندرین محضر و نامہ مذکورست دید بن مسے کہ اندر میں محضر و اندرین نامہ یاد کردہ شدہ است اور دونوں کی طرف اشارہ کیا۔ واجب است بدین مدعا علیہ تا این حال چنانکہ اندرین محضر نامہ مذکورست اور دونوں کی طرف اشارہ کیا۔ پھر قاضی بخاراً اس محضر کے آخر میں لکھے کہ جس بات کی گواہوں نے اور وہ یہ دونوں گواہ ہیں گواہی دی ہے اُس کے ثبوت کا حکم میری طرف سے جاری ہوا ہے۔

خط ☆

دیگر حکمی۔ مجلس قضا (کورہ بخارا میں شیخ امام عفیف الدین عبدالغنی بن ابراہیم بن ناصر الحجاج قزوینی حاضر آیا اور شیخ حجاج محمود بن احمد الصفار قزوینی جو امروز وکیل مسماۃ قراۃ العین

بنت ابراہیم بن ناصر قزوینیہ کا اُس کی طرف سے دعویٰ و خصومات و اقامت گواہان کا اور اگر اُس پر کوئی گواہ قائم کرے تو اُس کی ساعت کا سب صورتوں میں سوائے تعدیل ایسے شخص کے جو اُس پر گواہی دے اور سوائے اُس پر کسی چیز کا اقرار کرنے کے ثابت الوکالت ہے اور اُس کی طرف سے اُس کو اجازت ہے کہ جس کو چاہے اپنے نیچے اُسی طور سے جس طرح اُس نے اس کو وکیل کیا ہے دوسرے کو وکیل کر لے حاضر آیا اور دونوں اپنے سالار احمد بن حسن بن حجاج جلاب کو حاضر لائے پھر شیخ امام عبدالغنی حاضر آمدہ نے اپنے واسطے باصالت اور شیخ امام محمود حاضر آمدہ نے اپنی اس موکلہ کے واسطے بوکالت اس شخص حاضر آوردہ پر دعویٰ کیا کہ عمرو بن ابراہیم بن ناصر حجاج قزوینی نے وفات پائی اور وارثوں میں اپنی دختر صلبی مسماۃ فرخندہ اور اپنا ایک ماں باپ سے سگا بھائی یہی شیخ امام عبدالغنی اور اپنی ایک ماں و باپ کی سگی بہن یہی شیخ امام محمود کی موکلہ چھوڑی ان کے سوائے اُس کا کوئی وارث نہیں ہے اور اپنے ترکہ میں اس شخص حاضر آوردہ کے پاس دس کھالیں مدبوغ قدز جس میں سے ہر ایک کھال کی قیمت چار دینا نیشا پوری جید را ئجہ نرخ مناصفہ بوزن مثاقیل مکہ ہے چھوڑی ہیں اور یہ سب اُس کی موت سے اُس کے ان وارثان نامبردہ کے واسطے بفرائض اللہ تعالیٰ میراث ہوئیں کہ دختر کے واسطے نصف اور باقی سگے بھائی بہن کے واسطے ہوئی اور اصل مفروض (۲) سے اور اس کی تقسیم سے (۶) ہوئی جس میں سے (۳) سہام دختر کو اور ایک بہن کو اور (۲) بھائی کے واسطے اور ان دونوں نے جو حاضر ہوئے ہیں گواہ عادل مجلس قضاء کوزہ قزوین میں عمرو بن عبدالحمید بن عبدالعزیز خلیفہ اپنے والد شیخ امام ابو عبداللہ عبدالحمید بن عبدالعزیز قاضی کورہ قزوین و نواح آن جس کو اُس کورہ و نواح میں اپنے قضا نافذ کرنے اور اپنا نائب مقرر کرنے کی اجازت ہے اُس کے سامنے اور کورہ رے کی مجلس قضا میں محمد بن الحسین بن محمد بن احمد استر آبادی خلیفہ اپنے والد صدر امام ابی محمد الحسین بن محمد بن احمد استر آبادی قاضی کورہ

رے و نواح آن جو ناقد المسائل قضاء و الامضاء و صاحب اجازت در بارہ تقرری خلیفہ کے ہے ادام اللہ توفیقہ کے سامنے پیش کئے خلیفہ اور قاضی کو رورے کے سامنے تمام اُن باتوں کے گواہ پیش کئے جس کو قاضی کورہ قزوین کے خلیفہ نے با اجازت اپنے والد کے

ا یعنی اس کا حکم جاری اور واجب العمل ہوتا ہے ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat (Book of Proceedings and Registers)

Following the testimony of just witnesses, a judicial decree (Khat-e-Hukmi) was issued addressed to every Qadi and Muslim ruler whom it may reach. It stated that Amr bin Ibrahim bin Nasir Hajjaj Qazvini has passed away, leaving as heirs his biological daughter and a brother and sister from the same parents, whose names are recorded in the letter, and that he has no other heirs. Subsequently, the Deputy Qadi of the district of Rey also wrote a similar judicial letter addressed to every Qadi and Muslim ruler, following the verification of just witnesses. These are the two letters presented by the individuals appearing here, both of whom were authorized to have these judicial letters written. The presentation of witnesses before the Qadi of Qazvin and the submission of the judicial letter in the court of Rey by these attendees occurred after Mahmood bin Ahmed had proven his legal representation (wakalat) for his client before the Qadi of Qazvin. Despite the proof of representation, he further substantiated the entire matter before the Qadi of Rey as detailed in the judicial letters. At the time they ordered the writing of these letters, both deputies were acting on behalf of their respective superiors, who held the authority of judgeship and the power to appoint deputies. Their judicial authority remains as valid now as it was then. The person brought forward is aware of the contents of these two letters. Therefore, it is mandatory to hand over the share of Sheikh Abdul Ghani from the mentioned property so he may take possession; this constitutes two out of six shares (seham). Similarly, the share of Sheikh Mahmood’s client, which is one out of six shares, must be handed over. When both demanded their shares, the respondent replied that he had no knowledge of the deceased's death, the claimants' inheritance, or the judicial letters, and thus refused to pay based on these claims.

Subsequently, the two attendees brought several individuals and identified them as their witnesses. The witnesses' names were recorded as follows: the primary witness (Shahid-e-Asl) Sheikh Mahmood bin Ibrahim, known as Sharwani, and his secondary witness (Furu) Sheikh Ahmad bin Ismail... The second primary witness was Sheikh Abul Hasan Ahmad bin Al-Hussein Qazvini, a merchant, followed by two secondary witnesses who testified to the original testimony. The third primary witness was Sheikh Ahmad bin Muhammad Hajjaj, who had no secondary witness as he testified personally. The Qadi of Bukhara recorded that after a copy was read to the witnesses, he ruled in favor of the authenticity of the two judicial letters based on this secondary testimony. The words of 'testimony upon testimony' read to them were: "I testify that

before me Muhammad bin Ibrahim... and Abul Hasan Ahmad... testified as follows." They pointed to both letters, identifying one as from the Deputy Qadi of Qazvin and the other from the Deputy Qadi of Rey, noting the names, lineage, and titles mentioned therein, as well as pointing to the seals and the documents themselves.

न्यायप्रिय गवाहों के प्रमाण के बाद, उस न्यायिक पत्र (खत-ए-हुक्मी) में, जो प्रत्येक काज़ी और मुसलमानों के शासक के नाम लिखा गया था जिस तक वह पहुँचे, यह अंकित था कि अम्र बिन इब्राहिम बिन नासिर हज्जाज क़ज़्वीनी का देहांत हो गया है। उन्होंने वारिसों में अपनी एक सगी बेटी (दुख्तर-ए-सुल्बी) और माता-पिता की ओर से एक भाई और एक बहन छोड़ी है, जिनके नाम पत्र में दर्ज हैं, और उनके अलावा उनका कोई वारिस नहीं है। इसके पश्चात, ज़िला रे के काज़ी और रे के इलाकों के नायब काज़ी ने भी न्यायप्रिय गवाहों के प्रमाण के बाद, प्रत्येक काज़ी और मुसलमानों के शासक के नाम न्यायिक पत्र लिखा। ये दोनों पत्र वही हैं जो उपस्थित व्यक्तियों ने पेश किए हैं, और दोनों को ही पत्र लिखने का अधिकार प्राप्त हुआ था। इन दोनों उपस्थित व्यक्तियों की ओर से क़ज़्वीन ज़िले की अदालत (मजलिस-ए-क़ज़ा) में वहाँ के काज़ी के सामने गवाह पेश करना और रे ज़िले की अदालत में पत्र पेश करना उस समय हुआ जब पहले महमूद बिन अहमद ने अपनी मुवक्किला की ओर से अपनी वकालत क़ज़्वीन के काज़ी के सामने सिद्ध कर दी थी। रे के काज़ी के सामने पत्र पेश करते समय वकालत सिद्ध होने के बावजूद, उसने इस पूरे मामले को सिद्ध कर दिया जो उसने रे के काज़ी और अन्य शासकों को लिखे पत्र में अंकित किया था। उन दोनों नायबों में से प्रत्येक ने, जब पत्र लिखने का आदेश दिया, तो वे अपने संबंधित प्रधान काज़ी के नायब (प्रतिनिधि) थे, जबकि वह प्रधान स्वयं अपने ज़िले का काज़ी था और उसे न्याय प्रदान करने और नायब नियुक्त करने का अधिकार प्राप्त था। जब से उन्होंने यह पत्र लिखा है, तब से अब तक उनके न्याय देने और निर्णय लागू करने का अधिकार वैसा ही बना हुआ है। जिस व्यक्ति को वे साथ लाए हैं, उसे इन दोनों पत्रों की वास्तविकता का ज्ञान है। अतः उस पर अनिवार्य है कि वह उल्लेखित संपत्ति में से उपस्थित शेख अब्दुल गनी का हिस्सा उन्हें सौंप दे ताकि वे उस पर कब्ज़ा कर सकें; यह कुल छह हिस्सों (सहाम) में से दो हिस्से हैं। इसी प्रकार, शेख महमूद की मुवक्किला का हिस्सा भी सौंपा जाए ताकि वे कब्ज़ा कर सकें; जो छह हिस्सों में से एक हिस्सा है। जब दोनों ने मांग की, तो प्रतिवादी ने उत्तर दिया कि मुझे उक्त व्यक्ति की मृत्यु की जानकारी नहीं है, न ही इन दावेदारों के उत्तराधिकार या इन न्यायिक पत्रों का ज्ञान है, और वह इन कारणों से दावा की गई राशि देने से इनकार करता है।

इसके बाद, दोनों उपस्थित व्यक्ति कुछ गवाहों को लाए और बयान किया कि ये हमारे गवाह हैं। गवाहों के नाम इस प्रकार दर्ज किए गए: मुख्य साक्षी (शाहिद-ए-अस्ल) शेख महमूद बिन इब्राहिम... जो शरवानी के नाम से प्रसिद्ध हैं, और उनके सहायक साक्षी (फुरु) शेख अहमद बिन इस्माइल...।

दूसरे मुख्य साक्षी शेख अबुल हसन अहमद बिन अल-हुसैन क़ज़्वीनी व्यापारी थे, जिनके नीचे दो सहायक साक्षियों के नाम लिखे गए जिन्होंने पहले साक्षी की गवाही की पुष्टि की। तीसरे मुख्य साक्षी शेख अहमद बिन मुहम्मद हज्जाज थे, जिनका कोई सहायक साक्षी नहीं था क्योंकि वे स्वयं गवाही दे रहे थे। बुखारा के काज़ी ने लिखा कि गवाहों को प्रतिलिपि पढ़कर सुनाए जाने के बाद, मैंने इन साक्ष्यों के आधार पर दोनों न्यायिक पत्रों की प्रमाणिकता का निर्णय दिया। 'शहादत-दर-शहादत' (गवाही पर गवाही) के शब्द जो उन्हें सुनाए गए, वे इस प्रकार हैं: "मैं गवाही देता हूँ कि मेरे सामने मुहम्मद बिन इब्राहिम... और अबुल हसन अहमद... ने गवाही दी।" उन्होंने दोनों पत्रों की ओर इशारा करते हुए कहा कि एक पत्र क़ज़्वीन के नायब काज़ी का है जिसमें नाम, वंश और उपाधियाँ अंकित हैं, और दूसरा पत्र रे के नायब काज़ी का है। उन्होंने दोनों मुहरों और दोनों पत्रों की ओर संकेत किया।

بعد ثبوت گواہان عادل کے خط حکمی میں جو بنام ہر قاضی و حاکم مسلمانان کے جس کو پہنچے لکھا تھا کہ عمرو بن ابراہیم بن ناصر حجاج قزوینی نے وفات پائی اور وارثوں میں اپنی دختر صلبی و از جانب مادر و پدر ایک بھائی و ایک بہن جن کا نام درج خط ہے چھوڑا اور ان کے سوائے اُس کا کوئی وارث نہیں ہے پس قاضی کورا رے دنواح رے کے خلیفہ قاضی نے بھی اس کا حکمی خط بنام ہر قاضی و حاکم مسلمانان کے جس کو یہ خط پہنچے بعد ثبوت گواہان عادل کے لکھا اور یہ دونوں خط یہ ہیں جن کو یہ دونوں جو حاضر ہوئے ہیں پیش کرتے ہیں اور دونوں میں سے ہر ایک نے خط حکمی تحریر کرنے کا حکمہ پایا ہے اور ان دونوں حاضر آمدہ کی طرف سے مجلس قضا واقع کورہ قزوین میں وہاں کے قاضی کے سامنے گواہ پیش کرنا اور مجلس قضا واقع کورہ رے میں خط حکمی پیش کرنا بعد اس بات کے ہوا کہ جب پہلے پس محمود بن احمد نے اپنی وکالت از جانب موکلہ مذکورہ خود قاضی کورہ قزوین کے سامنے ثابت کر دی اور قاضی کورا رے کے سامنے خط حکمی کے وقت ثبوت وکالت کے باوجود تمام اس ماجرے کو جو اس نے خط حکمی میں بجانب قاضی کورا رے و بجانب ہر قاضی و حاکم مسلمانان کے جس کو پہنچے تحریر کیا ہے ثابت کر دیا اور ان دونوں نائبوں میں سے حکم وقضا میں اپنے اپنے کورہ میں جس وقت اُس نے خط کی تحریر کا حکم دیا ہے کہ بنام ہر قاضی و حاکم مسلمانان کے ہے جس کو پہنچے ہر ایک اُس وقت اپنے منسوب کی طرف سے نائب تھا درحالیکہ جس کا وہ نائب ہے وہ اپنے کورہ میں قاضی تھا اور اُس کو نفاذ قضا و نائب مقرر کرنے کا اختیار تھا اور یہ ہر ایک نائب اُس وقت سے کہ اُس نے اس تحریر خط کا حکم دیا ہے اس وقت تک حکم قضا و امضاء اپنے کورہ میں ویسا ہی ثابت ہے جیسا تھا اور یہ شخص جس کو حاضر لائے ہیں اس کو ان دونوں خطوں کا

حال معلوم ہے پس اُس پر واجب ہے کہ اس مال مذکور میں سے حصہ شیخ عبد الغنی اس حاضر آمدہ کا اس کے سپرد کرے تاکہ وہ اپنے واسطے اُس پر قبضہ کر لے اور یہ منجملہ چھ سہام کے دو سہام ہیں اور اُس میں سے شیخ محمود کی موکلہ مذکورہ کا حصہ اس کی موکلہ کے واسطے اُس کے سپرد کرے تاکہ اس کے واسطے قبضہ کر لے اور یہ منجملہ چھ سہام کے ایک سہم ہے اور دونوں نے اس سے اس کا مطالبہ کیا اور جواب مانگا پس اُس نے جواب دیا کہ مجھ کو اس نام بردہ کی وفات سے آگاہی نہیں ہے اور ان مدعیوں کی وراثت وان خطوں حکمی کا علم نہیں ہے اور ان مدعیوں کو جو مقدار جس سبب سے وہ دعویٰ کرنے میں یہ مقدار اس سبب سے دینا نہیں ہے۔ پھر دونوں حاضر آمدہ چند نفر حاضر لائے اور بیان کیا کہ یہ ہمارے گواہ ہیں اور وہ فلاں فلاں ہیں اور گواہوں کے نام اس طور سے لکھے کہ شاہد اصل شیخ محمود بن ابراہیم بن فلاں معروف بشروانی اور فرع اُس کی شیخ احمد بن اسماعیل بن ابی سعید معروف بغازی سالار شیخ صابر محمد بن محمود الصالح الجری ساکن علی رومی کوچہ ناجیہ مسجد فلاں پھر لکھے کہ اصل دوم شیخ ابوالحسن احمد بن الحسین قزوینی تاجر پھر اس کے نیچے اس کے دو فرع جو اول اصل کی گواہی پر گواہ ہیں اور شیخ محمد بن احمد محمد کسائی پھر کاتب اسمائے فرع ثانی کے نیچے ان کے نام ونسب لکھے اور اصل ثالث شیخ احمد بن محمد حجاج اسکاف معروف با حمد بن خوب اور اس اصل کے واسطے فرع نہ تھی اس واسطے کہ یہ خود گواہی دیتا ہے اور قاضی بخارا نے اس تحریر میں لکھا بعد ازانکہ ان گواہوں نے ایک نسخہ سے جو اُن کو پڑھ کر سنایا گیا ہے گواہی ادا کی میں نے ان دونوں اصلوں کی گواہی پر ان فروع کی گواہی دینے سے ان دونوں حکمی خطوں کے ثبوت کا حکم دیا اور الفاظ شہادت بر شہادت جو اُن کو پڑھ کر سنائے گئے ہیں یہ ہیں گواہی مید ہم کہ گواہی داد پیش من محمد بن ابراہیم بن فلاں شروانی وابو الحسن احمد بن الحسین قزوینی چنین گفتند ہر یکے از ایشان کہ گواہی مید ہم کہ این ہر دو نامہ اور ہر دو خطوں کی طرف اشارہ

کیا یکی از دو نامہ اور خاص ایک خط کی طرف اشارہ کیا۔ نامہ نائب قاضی شہر قزوین است این کہ نام ونسب وے و نام ونسب منسوب عندہ ولقب وے اندریں محضر مذکورست اور محضر کی طرف اشارہ کیا۔ و این نامہ دیگر اور دوسرے خط کی طرف اشارہ کیا۔ نامہ نائب قاضی رے ست کہ نام ونسب منسوب عندہ ولقب وے دریں محضر مذکورست اور اس محضر کی طرف اشارہ کیا۔ و این ہر دو مہر اور دونوں مہر کی طرف اشارہ کیا۔ و ہر دو نامہ اور ہر دو خط کی طرف اشارہ کیا۔ این یکے مہر

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4, Page 67, Book of Proceedings and Records

...the deputy of the Qazi of Qazvin, whose name and lineage are mentioned in this document... and he pointed towards the seal and the document... and this is another seal of the deputy Qazi of the city, whose name and lineage are mentioned in this document... and he pointed towards the seal and the document... and the content of these two letters—and he pointed towards both letters—is that it has been recorded in this document... and he pointed towards the document. And on the day when each of them ordered both of these letters to be written—and he pointed towards both letters—they were deputies in their city under the judicial authority of their principal (manub-anhu), whose name and lineage are mentioned in this document... and he pointed towards the document. And this principal of theirs was also a Qazi in his city, whose authorization for judicial acts and appointing deputies was valid and he was a Qazi. And today, each of them is similarly a deputy in his city under the judicial authority of the same principal from the day he ordered these letters to be written. And he pointed towards the document. Until today, he made me a witness to his own testimony regarding all this, and he commanded me to bear witness to his testimony regarding all this. And I now testify to his testimony regarding all this from beginning to end. And both original witnesses made me a witness to their own testimony regarding all this. And today they are absent from the city of Bukhara and its surroundings; they are absent in a hidden manner and are of just character. And Allah Almighty knows best the truth.

☆ **Letter** ☆ A judicial letter from the same Qazi who himself decided a claim and wrote a record (sajal). After writing the header and the prayer, he should write: On such-and-such day, a person came to me and stated that so-and-so is his name, lineage, and physical description 'l'—and he brought a person with him who stated his own name and lineage—so write his name, lineage, and description. Then write the claim of the person who came and his own judgment on this document and the copy of the record from beginning to end with the date of writing the said record. Then write that this claimant again came before me and claimed that the judgment-debtor (1) so-and-so, having disappeared from this city, resides in such-and-such city, and he denies the claimant's ownership of this disputed item and denies the judicial ruling. And this claimant requested me to write a letter in your name (may Allah Almighty prolong your honor) with this content and make witnesses over it. Then complete the letter.

☆ **Sample/Draft** ☆ Another [sample] for this writing. This is the form where he copies the record at the end of the writing. Then he should write: May Allah Almighty prolong the life of the Qazi, the Imam, so-and-so. This letter of mine is to the effect that I had prepared my record for so-and-so, that such-and-such right of a person was proven against him to this extent, and so that this much should be taken from his hand and given to the said beneficiary. And this judgment-debtor stated that he [purchased it] from such-and-such person who resides in these parts. And this person who came requested me to inform you (may Allah Almighty prolong your honor) and write a letter.

☆ **Sample/Draft** ☆ Another [sample], after writing the header and the prayer: Write that I have included my record in this letter of mine, which I have written for so-and-so, and in it, I have given a ruling for so-and-so son of so-and-so regarding this matter based on the testimony of just witnesses who testified in my court session as is clear from the record. I have given the ruling, and this selection is such that after my judicial ruling in it is established and past, a request was then made to me that I write a letter in your name (may Allah Almighty prolong your honor) regarding this matter and the passing of testimony upon it. So, I accepted the request. And Allah Almighty knows best the truth. This is written in *al-Zakhirah*.

I The person on whose behalf he was made a deputy. (Meaning physical features like facial features, moles, height, and stature, etc., by which one is distinguished from another). **(1)** The person brought [to court], meaning against the defendant.

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 4, पृष्ठ 67, किताब अल-महाज़िर वल-सिजिल्लात

...क़ज़्वीन के क़ाज़ी के नायब हैं जिनका नाम और वंश इस महज़र (दस्तावेज़) में उल्लिखित है... और उन्होंने मुहर और दस्तावेज़ की ओर इशारा किया... और यह शहर के नायब क़ाज़ी की एक और मुहर है जिनका नाम और वंश इस दस्तावेज़ में उल्लिखित है... और उन्होंने मुहर और दस्तावेज़ की ओर इशारा किया... और इन दोनों पत्रों की विषय-वस्तु—और उन्होंने दोनों पत्रों की ओर इशारा किया—यह है कि इस दस्तावेज़ में दर्ज की गई है... और उन्होंने दस्तावेज़ की ओर इशारा किया। और जिस दिन उनमें से प्रत्येक ने इन दोनों पत्रों को लिखने का आदेश दिया था—और उन्होंने दोनों पत्रों की ओर इशारा किया—वे अपने शहर में अपने उस प्रधान (मनूब-अन्हु) के न्यायिक अधिकार के तहत नायब थे जिनका नाम और वंश इस दस्तावेज़ में उल्लिखित है... और उन्होंने दस्तावेज़ की ओर इशारा किया। और उनके ये प्रधान भी अपने शहर में क़ाज़ी थे जिनका न्याय करने और नायब नियुक्त करने का अधिकार प्रभावी था और वे क़ाज़ी थे। और आज भी उनमें से प्रत्येक उसी प्रधान के न्यायिक अधिकार के तहत अपने शहर में नायब हैं जिस दिन से उन्होंने ये पत्र लिखने का आदेश दिया था। और दस्तावेज़ की ओर इशारा किया। आज तक उन्होंने मुझे इन सब बातों पर अपनी गवाही का गवाह बनाया, और मुझे आदेश दिया कि मैं इन सब पर उनकी गवाही की गवाही दूँ। और अब मैं शुरू से अंत तक उन सब पर उनकी गवाही की गवाही देता हूँ। और दोनों मूल गवाहों ने मुझे इन सब पर अपनी गवाही का गवाह बनाया। और आज वे बुखारा शहर और उसके आसपास के क्षेत्रों से अनुपस्थित हैं; वे गुप्त रूप से अनुपस्थित हैं और न्यायप्रिय चरित्र के हैं। और अल्लाह तआला सच्चाई को सबसे बेहतर जानता है।

☆ **पत्र** ☆ उसी क़ाज़ी की ओर से एक न्यायिक पत्र जिसने स्वयं किसी दावे का निर्णय करके सिजिल (अभिलेख) लिख दिया। पत्र के शीर्षक और प्रार्थना लिखने के बाद लिखे कि: अमुक दिन मेरे पास एक व्यक्ति उपस्थित हुआ और उसने बताया कि अमुक उसका नाम, वंश और हुलिया (शारीरिक विवरण) 'I' है—और वह अपने साथ एक व्यक्ति को लाया जिसने अपना नाम और वंश बताया—तो उसका नाम, वंश और हुलिया लिख दें। फिर उपस्थित होने वाले के दावे और अपने निर्णय को इस दस्तावेज़ पर लिखें और सिजिल की प्रति शुरू से अंत तक उक्त सिजिल लिखने की तारीख के साथ लिखें। फिर लिखे कि यह वादी फिर मेरे पास आया और दावा किया कि महकूम अलैह (1) अमुक व्यक्ति इस शहर से गायब होकर अमुक शहर में रह रहा है, और वह इस विवादित चीज़ के वादी के स्वामित्व और न्यायिक निर्णय से इनकार करता है। और इस वादी ने मुझसे अनुरोध किया कि मैं

आपके नाम (अल्लाह तआला आपके सम्मान को दीर्घायु करे) इस विषय का एक पत्र लिखूँ और उस पर गवाह बनाऊँ। फिर पत्र को पूरा करे।

☆ **नुस्खा (प्रारूप)** ☆ इस लेखन के लिए एक अन्य प्रारूप। यह वह स्थिति है जहाँ वह लेखन के अंत में सिजिल की नकल कर देता है। फिर लिखे कि: अल्लाह तआला क़ाज़ी इमाम अमुक की आयु लंबी करे। मेरा यह पत्र इस विषय में है कि मैंने अमुक व्यक्ति के लिए अपना सिजिल तैयार किया था, कि उस पर अमुक व्यक्ति का अधिकार इस सीमा तक सिद्ध हुआ था, और इसलिए कि उसके हाथ से इतना निकाल कर उक्त लाभार्थी को दे दिया जाए। और इस महकूम अलैह ने बयान किया कि उसने यह अमुक व्यक्ति से लिया था जो इन क्षेत्रों में रहता है। और उपस्थित होने वाले इस व्यक्ति ने मुझसे अनुरोध किया कि मैं आपको (अल्लाह तआला आपके सम्मान को दीर्घायु करे) सूचित करूँ और पत्र लिख दूँ।

☆ **नुस्खा (प्रारूप)** ☆ एक अन्य प्रारूप, शीर्षक और प्रार्थना लिखने के बाद: लिखे कि मैंने अपने इस पत्र में अपना वह सिजिल, जो मैंने अमुक के लिए लिखा है, शामिल किया है, और मैंने इसमें अमुक बिन अमुक के लिए इस मामले में न्यायप्रिय गवाहों की गवाही के आधार पर निर्णय दिया है, जिन्होंने मेरी न्यायिक सभा में गवाही दी थी जैसा कि सिजिल से स्पष्ट है। मैंने निर्णय दिया है, और यह चयन ऐसा है कि इसमें मेरा न्यायिक निर्णय स्थापित और व्यतीत होने के बाद, मुझसे यह अनुरोध किया गया कि मैं आपके नाम (अल्लाह तआला आपके सम्मान को दीर्घायु करे) इस विषय और उस पर गवाही बीतने के बारे में पत्र लिखूँ। अतः मैंने अनुरोध स्वीकार कर लिया। और अल्लाह तआला सच्चाई को सबसे बेहतर जानता है। यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

। वह व्यक्ति जिसकी ओर से नायब (उप-न्यायाधीश) बनाया गया। (अर्थात नैन-नक्श, तिल, कद-काठी आदि जिसके द्वारा एक को दूसरे से अलग पहचाना जा सके)। (1) लाया गया व्यक्ति, अर्थात प्रतिवादी पर।

نائب قاضی قزوین ست اینکہ نام ونسب وی اندریں محضر مذکورست اور مہر و محضر کی طرف اشارہ کیا و این یکے دیگر مہر نائب قاضی شہر سے ست اینکہ نام ونسب وی اندریں محضر مذکورست اور مہر و محضر کی طرف اشارہ کیا و مضمون این دو نامہ- اور دونوں خطوں کی طرف اشارہ کیا۔ این ست کہ اندریں محضر یاد کردہ شدہ است اور محضر کی طرف اشارہ کیا۔ و آنروز کہ ہر یکے از ایشان ہر دو ایں بنوشتن فرمودند ایں نامہ۔ اور دونوں خطوں کی طرف اشارہ کیا۔ نائب بودند اندریں شہر خویش اندر عمل قضا ازیں منوب عنہ خود کہ نام ونسب دے دریں محضر مذکورست اور محضر کی طرف اشارہ کیا۔ وایں منوب عنہ دے نیز قاضی بود اندریں شہر خویش کہ اذن قضاء و نائب کردن نافذ بود و قاضی بود و امروز ہر یکے از ایشان ہمچنیں نائب ست اندر شہر خویش اندر عمل قضاء ا ہمیں منوب عنہ خود ازاں روز کہ بنوشتن فرمودند ایں نامہ را۔ اور محضر کی طرف اشارہ کیا۔ تا امروز مرا گواہ گردانید بر گواہی خود بدین ہمہ و بفرمود مرا تا گواہی دہم بر گواہی دے برین ہمہ و من اکنون گواہی میدہم بر گواہی وی برین ہمہ از اول تا آخر و ہر دو گواہ اصل مرا بگواہی خود برین ہمہ گواہ گردانیدند و امروز از شہر بخارا و نواحی دے غائب اند بغیب مفر و عدل اند۔ واللہ تعالیٰ اعلم بالصواب۔

☆ خط ☆ حکمی اُسی قاضی کی طرف سے جس نے خود کسی دعوئی کا فیصلہ کر کے سجل لکھ دیا۔ بعد تحریر پیشانی خط و دعا کے لکھے کہ فلاں روز میرے پاس ایک شخص حاضر ہوا اور بیان کیا کہ فلاں اُس کا نام و نسب و حلیہ ا بیان کر دے اور اپنے ساتھ ایک شخص کو حاضر لایا اُس نے اپنا نام و نسب بیان کیا پس اُس کا نام و نسب و حلیہ تحریر کر دے پھر حاضر آمدہ کا دعوئی اور اپنا حکم اس محضر پر اور نسخہ سجل اول سے آخر تک مع تاریخ تحریر سجل مذکور لکھ کر

پھر لکھے کہ یہ مدعی پھر میرے پاس حاضر ہوا اور دعویٰ کیا کہ محکوم علیہ (۱) فلاں اس شہر سے غائب ہو کر فلاں شہر میں مقیم ہے اور وہ اس متدعویہ چیز کی ملکیت مدعی سے اور حکم قضاء سے منکر ہے اور اس مدعی نے مجھ سے درخواست کی کہ آپ کے نام ادام اللہ تعالیٰ عزکم اس مضمون کا خط لکھوں اور اُس پر گواہ کروں پھر خط کو تمام کر دے۔

☆ نسخہ ☆ دیگر برائے ایں تحریر۔ یہ صورت ہے کہ سجل کو آخر تحریر میں نقل کر دے پس لکھے کہ اطال اللہ تعالیٰ بقاء القاضی الامام فلاں کہ یہ خط میرا اندریں مضمون ہے کہ میں نے اپنا سجل فلاں کے واسطے مرتب کیا تھا کہ اُس پر فلاں شخص کا حق اس قدر ثابت ہوا ہے اور اس واسطے کہ اُس کے ہاتھ سے اس قدر نکال کر مستحق مذکور کو دے دیا جائے اور اس محکوم علیہ نے بیان کیا کہ اُس نے یہ فلاں شخص سے جو اس نواح میں مقیم ہے اور اس حاضر آمدہ نے مجھ سے یہ درخواست کی کہ آپ کو ادام اللہ تعالیٰ عزکم آگاہ کردوں اور خط لکھ دوں۔

☆ نسخہ ☆ دیگر بعد پیشانی لکھنے اور دعا لکھنے کے لکھے کہ میں نے اپنے اس خط میں اپنا سجل جو میں نے فلاں کے واسطے لکھا ہے اور میں نے اس میں فلاں بن فلاں کے واسطے اس امر کا حکم گواہی گواہان عادل جنہوں نے میری مجلس قضاء میں جیسا کہ سجل سے واضح ہے گواہی دی تھی حکم دیا ہے و چیدہ یہ کیا ہے بعد از انکہ میری قضاء کا حکم اُس میں مثبت و ماضی ہے پھر مجھ سے یہ درخواست کی گئی کہ آپ کے نام ادام اللہ عزکم اس مضمون اور اُس پر گواہی گذرنے کا خط لکھوں پس میں نے درخواست کو منظور کر لیا و اللہ تعالیٰ اعلم بالصواب یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

ا وہ شخص جس کی طرف سے نائب کیا گیا ۱۲ (یعنی خط و خال و قد وقامت وغیرہ جس کے ذریعہ سے دوسرے سے امتیاز حاصل ہو ۱۲) (۱) حاضر آوردہ یعنی مد عاعلیہ پر ۱۲ منہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (68) Book of Records and Documents

Mahzar (Record of Proceedings) ☆

Claim of Pre-emption (Shufa): Zaid appeared and brought Amr. Then Zaid filed a claim against Amr stating that Amr purchased a house located in such-and-such lane, such-and-such neighborhood of such-and-such city. One of the boundaries of this house is adjacent to the plaintiff's house, and the second, third, and fourth boundaries are as described. The purchaser bought it along with its boundaries, rights, and all internal and external easements for a certain amount of dirhams of standard weight, took possession of the house, and it is now in his possession. The plaintiff present here is the pre-emptor (Shafi) of this house by right of adjacency, as the plaintiff's owned house is adjacent to and situated in the neighborhood of the sold house. Its four boundaries are as follows, and the adjacent boundary is such-and-such. Upon learning that the defendant had purchased the said house, the plaintiff immediately, without any delay, demanded pre-emption through 'Talab-e-Muwasabat' (immediate demand). Then the plaintiff went to the defendant—since he was closer than the house itself—and demanded his right of pre-emption and established witnesses. The plaintiff remains firm on his demand and has brought the mentioned price with him. The defendant is aware that the plaintiff is the pre-emptor and that he demanded his right immediately upon learning of the sale and established witnesses before the purchaser. Therefore, it is mandatory for the purchaser to accept the price and hand over the house to the plaintiff.

A response to the claim was then sought from the defendant. In such a situation, the defendant will either admit to the purchase for the stated price or deny that the plaintiff is the pre-emptor of the described house. Alternatively, he may deny that the property through which the plaintiff claims pre-emption belongs to the plaintiff. In such a case, after the defendant's reply, it should be recorded that the plaintiff presented several witnesses, naming them, and requested the Qazi to hear their testimony. The Qazi granted the request. Following the claim and denial, each witness testified from a prepared text: "I testify that the house located at such-and-such place with such-and-such boundaries, as mentioned by the plaintiff and adjacent to the purchased house, was the property of the plaintiff before the defendant purchased his house, and it remains the plaintiff's property to this day."

Furthermore, if the defendant admits that the plaintiff made the legal demands for pre-emption (Talab-e-Muwasabat and Talab-e-Ishhad), then witnessing is

unnecessary. If he denies it, then it is recorded that both witnesses testified that the plaintiff demanded pre-emption immediately upon hearing the news, went to the purchaser, made them witnesses, and remains firm on his rightful claim today. If the defendant denies the purchase itself but admits to the plaintiff's demands and right of adjacency, then the plaintiff must prove the fact of the purchase.

Attached and connected 12

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 (68) किताब अल-महाज़िर व अल-सिजिल्लात

महज़र ☆

दावा-ए-शफ़अ (अग्रक्रयाधिकार का दावा): ज़ैद हाज़िर हुआ और अम्र को हाज़िर लाया, फिर इस ज़ैद ने इस अम्र पर दावा किया कि इस अम्र ने फ़लाँ शहर के फ़लाँ मोहल्ले की फ़लाँ गली में स्थित एक मकान ख़रीद किया है। इस मकान की सीमाओं में से एक सीमा इस मुद्दई (वादी) के मकान से लगी हुई है और दूसरी, तीसरी और चौथी सीमाएँ ऐसी और वैसी हैं। इस मुश्तरी (क्रेता) ने इसे इसकी सीमाओं, अधिकारों और सभी आंतरिक और बाहरी सुख-सुविधाओं के साथ सात के वज़न (मानक सिक्के) के बराबर इतने दिरहमों में ख़रीद किया, उस पर क़ब्ज़ा कर लिया और वह अब उसके अधिकार में है। यह मुद्दई जो यहाँ आया है, पड़ोस के अधिकार के कारण इस मकान का शफ़ी (अग्रक्रयाधिकारी) है, क्योंकि मुद्दई का अपना मकान इस बेचे गए मकान से सटा हुआ है और उसके पड़ोस में स्थित है। इसकी चारों सीमाएँ ये हैं और सटी हुई सीमा फ़लाँ है। जैसे ही इस आने वाले व्यक्ति (मुद्दई) को पता चला कि इस लाए गए व्यक्ति (मुद्दआ अलैह) ने उक्त मकान ख़रीदा है, उसने बिना किसी देरी के'तलब-ए-मुवासाबत' (तत्काल माँग) के माध्यम से अपना शफ़अ का अधिकार माँगा। फिर यह मुद्दई इस व्यक्ति के पास आया क्योंकि बेचे गए मकान की तुलना में यह व्यक्ति पास में था, और उससे अपना शफ़अ का अधिकार माँगा और इस पर गवाह बना लिए। मुद्दई अब तक अपनी इस माँग पर अटल है और अपने साथ तयशुदा क़ीमत भी लाया है। लाए गए व्यक्ति को पता है कि यह मुद्दई इस ख़रीदे गए मकान का शफ़ी है और उसने जानकारी मिलते ही बिना देरी के अपना शफ़अ माँगा था, और तुरंत ख़रीदार के पास जाकर गवाहों के सामने अपनी माँग रखी थी। अतः अब यह अनिवार्य है कि ख़रीदार यह क़ीमत मुद्दई से ले ले और ख़रीदा हुआ मकान मुद्दई के हवाले कर दे।

फिर मुद्दआ अलैह से दावे का जवाब माँगा गया। ऐसी स्थिति में या तो वह मकान ख़रीदने की बात स्वीकार करेगा, या वह इनकार करेगा कि मुद्दई उस मकान का शफ़ी नहीं है जिसकी सीमाएँ बताई गई हैं, या वह यह कहकर इनकार करेगा कि जिस मकान के आधार पर मुद्दई अपना अधिकार जता रहा है, वह मुद्दई की मिल्कियत नहीं है। ऐसी स्थिति में, जवाब के बाद लिखा जाए कि मुद्दई कुछ गवाहों को लाया और कहा कि ये मेरे गवाह फ़लाँ-फ़लाँ हैं, और काज़ी से उनकी गवाही सुनने का अनुरोध किया। काज़ी ने अनुरोध स्वीकार किया। दावे और इनकार के बाद, गवाहों ने एक लिखित

दस्तावेज़ के आधार पर गवाही दी: "मैं गवाही देता हूँ कि जो मकान फ़लाँ स्थान पर है और जिसकी सीमाएँ वैसी हैं जैसा मुद्दई ने बताया है, और जो इस ख़रीदे गए मकान के पड़ोस में है, वह इस मुद्दई की मिल्कियत था इससे पहले कि इस मुद्दआ अलैह ने इस मकान को ख़रीदा, और आज तक मुद्दई ही इसका स्वामी है।"

इसके बाद यदि मुद्दआ अलैह यह स्वीकार कर ले कि मुद्दई ने नियमानुसार शफ़अ की माँग की थी, तो गवाहों की ज़रूरत नहीं होगी। यदि वह इनकार करे, तो लिखा जाए कि दोनों गवाहों ने गवाही दी कि जैसे ही मुद्दई को पता चला, उसने बिना देरी के शफ़अ माँगा, ख़रीदार के पास गया और हमें गवाह बनाया, और वह आज भी अपनी माँग पर क़ायम है और ख़रीदार से अधिक इस मकान का हक़दार है। यदि मुद्दआ अलैह मकान ख़रीदने से ही इनकार कर दे लेकिन शफ़अ की माँग और पड़ोस के अधिकार को स्वीकार कर ले, तो मुद्दई को केवल ख़रीद की बात साबित करनी होगी।

मुत्तसिल व मिला हुआ १२

محضر ☆

دعوئی شفعہ۔ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا پھر اس زید نے اس عمرو پر دعوئی کیا کہ اس عمرو نے وارد اقع کوچہ فلاں محلہ فلاں از محلات شہر فلاں خرید کیا اور اس دار کے حدود میں سے ایک حد اس مدعی کے دار سے ملاصق ہے اور حد دوم و سوم و چہارم چنین و چنان ہیں اس مشتری نے اس کو اُس کے حدود و حقوق و جمیع مرافقہائے داخلہ و خارجہ کے ساتھ بعوض وزن سبعہ کے اس قدر درموں کے خرید کیا اور اس نے اس دار پر قبضہ کر لیا اور وہ اُس کے قبضہ میں ہو گیا اور یہ مدعی حاضر آمدہ اس دار کا شفیع بجوار ہے کہ اس مدعی کا دار مملوکہ اس دار مبیعہ سے ملاصق ہے کہ وہ اس دار مبیعہ کے جوار میں واقع ہے اور اُس کے حدود اربعہ یہ ہیں اور حد ملصق فلاں ہے اور اس حاضر آمدہ کو اس حاضر آوردہ کے یہ دار محدودہ مذکورہ خریدنے کا علم ہوا اور اُس نے آگاہ ہوتے ہی بدون درنگ و تاخیر کے بطلب مواثبہ اُس کا شفعہ طلب کیا پھر یہ شخص مدعی اس حاضر آوردہ کے پاس آیا کیونکہ بنسبت دار مبیعہ مذکورہ کے یہ حاضر آوردہ قریب تھا اور اس سے اپنا حق شفعہ اس دار مذکور میں طلب کیا اور اس پر گواہ کر لئے اور یہ مدعی اس وقت تک اپنی طلب شفعہ پر باقی ہے اور اپنے ساتھ ثمن مذکور حاضر لایا ہے اور اس حاضر آوردہ کو آگاہی ہے کہ یہ مدعی اس دار خرید کردہ شدہ کا شفیع ہے اور اس نے وقت آگاہی کے کہ یہ دار اس حاضر آوردہ نے خریدا ہے بدون درنگ و تاخیر کے فوراً اپنا شفعہ طلب کیا تھا اور اس کے بعد بدون تاخیر کے اس خرید کنندہ کے پاس آیا تھا اور اس کے سامنے اپنے شفعہ لینے پر گواہ کر دیئے تھے پس اس پر واجب ہے کہ یہ ثمن حاضر آوردہ اس شخص مدعی سے لے لے اور یہ دار خرید کردہ اس مدعی کے سپرد کر دے پھر اس سے دعوئی کے

جواب کا مطالبہ کیا پس اُس سے دریافت کیا گیا اور ایسی صورت میں یا تو یہ مدعا علیہ اس دار محدودہ مذکورہ کو بعوض ثمن مذکور کے خرید کرنے کا اقرار کرے گا یا انکار کرے گا کہ یہ مدعی اس دار سے جس کی اُس نے حدیں بیان کی ہیں اس دار خرید کردہ کا شفیع نہیں ہے یا اس طرح انکار کرے گا کہ جس دار کی اُس نے حدیں بیان کیں جس سے شفعہ کا استحقاق ثابت کرتا ہے وہ اس مدعی کی ملک نہیں ہے اور ایسی صورت میں بعد جواب مدعا علیہ کے تحریر کرے کہ یہ مدعی چند نفر حاضر لایا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں اور فلاں وفلاں وفلاں ہیں اور قاضی سے ان کی گواہی کی سماعت کی درخواست کی پس قاضی نے اس کی درخواست کو منظور کیا پس بعد دعوئی مدعی ہذا اور انکار مدعا علیہ ہذا بعد درخواست طلب شہادت کے ہر ایک گواہ نے ایک نسخہ سے جو اُن کو پڑھ کر سنایا گیا ہے گواہی دی کہ مضمون نسخہ ہذا یہ ہے کہ گواہی میدہم کہ خانہ کہ بفلاں موضع ست حد ہائے دے کذا و کذا چنانچہ این مدعی یاد کردہ است در جوار این خانہ کہ خرید شدہ است ملک این مدعی بود پیش از آنکہ این مدعا علیہ مراین خانہ را کہ موضع وحدود دے دریں محضر یاد کردہ شدہ است بخرید و در ملک وے ماند تا امروز و امروز این خانہ ملک این مدعی است پھر اس کے بعد دیکھا جائے کہ اگر مدعا علیہ اس بات کا مقر ہو کہ مدعی مذکور نے شفعہ کو بطلب مواثبہ وبطلب اشہاد طلب کیا ہے تو اس پر گواہ قائم کرنے کی ضرورت نہ ہوگی اور اگر اس سے منکر ہو تو لکھے کہ دونوں گواہان نیز گواہی دادند کہ این مدعی را چون خبر دادند بخریدن آن مدعا علیہ مراین خانہ را کہ این مدعی دعوئی شفعہ دے میکند ہمان ساعت طلب شفعہ دے کرد بے تاخیر و درنگ ونزدیک این مشتری آمد کہ این مشتری نزدیک تر بود بوے از انخانہ کہ خرید شدہ است بے تاخیر و گواہ گردانید ما را روبروی این خرید کنندہ بطلب خویش شفعہ این خانہ کہ حدود دے دریں محضر یاد کردہ شدہ است و امروز بر ہمان طلب ست و وی بر حق ترست بایں خانہ کہ خریدن وی اندرین محضر یاد کردہ شدہ است از خرید کنندہ۔ اور اگر مدعا

علیہ نے اس دار محدودہ کے خرید کرنے سے انکار کیا اور اس کے سوائے مدعی کا بطلب مواثبہ وبطلب اشہاد طلب شفعہ کرنے کا اقرار کیا اور یہ بھی اقرار کیا کہ اس مدعی کو حق جوار دار مذکور حاصل ہے تو مدعی کو اُس کے خرید کرنے کی ثابت کرنے کی ضرورت ہوگی۔

متصل و ملا ہوا ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 Book of Records and Registers (Kitab al-Mahazir wa al-Sijillat) 69

In the legal record (*Mahzar*), it should be written that the Judge (*Qazi*) inquired from the defendant regarding the matter claimed by the plaintiff: "Did you purchase the aforementioned bounded house described in this record and take possession of it?" The defendant denied both the purchase and the possession as claimed by the plaintiff. Subsequently, the plaintiff presented several witnesses and declared: "These are my witnesses, so-and-so," and so on. Following the claim and its denial, when the testimony was sought, the witnesses testified as follows: "I bear witness that the defendant, so-and-so bin so-and-so, purchased from so-and-so bin so-and-so the house whose location and boundaries are specified in this record. I took possession of this house on behalf of the defendant, and it is currently in his possession. Furthermore, this plaintiff is more entitled to this house by the right of pre-emption due to neighborhood (*Shuf'a-e-Jawar*), as his property is adjacent to the house that has been purchased, as stated in this record." If the defendant initially denied only the plaintiff's demands for pre-emption but admitted to everything else, the record should state that the plaintiff presented witnesses who testified: "I bear witness that as soon as the plaintiff was informed of the purchase of this house by the defendant, he immediately demanded pre-emption (*Talab-e-Muwathabat*) without any delay. He approached the buyer (the defendant), who was nearby, without any hesitation," and so forth. If pre-emption is claimed on the grounds of partnership in the property, the record should specify that the claimant asserts that the defendant purchased an undivided half-share (one of two *saham* [shares]) of the land, and the plaintiff, being the owner of the remaining half-share, is the pre-emptor by right of partnership (*Shuf'a-e-Shirkat*).

Sijill (Decree/Record) ☆

This is the record. Judge so-and-so states: Write the decree in the prescribed manner: "Upon the request of the plaintiff and through the testimony of witnesses in the presence of the defendant, so-and-so bin so-and-so, I have found it proven that the defendant purchased the aforementioned bounded house for the stated price and is currently in possession of it. The plaintiff is the rightful pre-emptor of this property due to adjacent neighborhood, as per this record. Upon receiving news of the sale, the plaintiff made the formal demand for pre-emption in the presence of witnesses. I have therefore issued a judicial decree in favor of the plaintiff, affirming his right of pre-emption for the stated price. I have ordered the plaintiff to pay the price in cash

to the defendant and ordered the defendant to hand over the property to the plaintiff. All these proceedings took place in my court in the presence of both parties," and so on.

Mahzar (Record/Affidavit) ☆

In a claim regarding sharecropping (*Muzara'at*), it is important to note that disputes between the cultivator and the landowner can arise either before or after cultivation. If the dispute occurs before cultivation, it is only legally cognizable if the seeds were to be provided by the cultivator. If the seeds were to be provided by the landowner, the dispute will not be entertained because, in such a case, the owner has the right to terminate the sharecropping contract. If the seeds are from the cultivator and he seeks to prove the agreement, the record should state that Zaid appeared and 'Amr... [text continues]

Footnotes: 1. *Saham* is the plural of *Sahm*, meaning share or portion. 2. Refers to the plaintiff and defendant.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द १० किताब अल-महाज़िर व अल-सिजिल्लात (प्रलेखों और अभिलेखों की पुस्तक) **६९**

तो प्रलेख (महज़र) में लिखें कि काज़ी ने अमुक प्रतिवादी (मुद्दा अलैह) से उस मामले के बारे में पूछा जिसका अमुक वादी (मुदई) उस पर दावा करता है कि क्या आपने इस प्रलेख में वर्णित सीमाबद्ध घर खरीदकर उस पर कब्ज़ा किया है? तब उक्त प्रतिवादी ने वादी के दावे के अनुसार खरीदने और कब्ज़ा करने से इनकार किया। फिर वादी कुछ व्यक्तियों को गवाह के रूप में लाया और कहा कि ये मेरे गवाह हैं और वे अमुक-अमुक हैं, इत्यादि। फिर वादी के दावे और प्रतिवादी के इनकार के बाद गवाही माँगे जाने पर उन गवाहों ने इस प्रकार गवाही दी कि: "मैं गवाही देता हूँ कि अमुक बिन अमुक प्रतिवादी, जिसे यहाँ लाया गया है, उसने अमुक बिन अमुक से उस घर को खरीदा जिसका स्थान और सीमाएँ इस प्रलेख में वर्णित हैं। मैंने प्रतिवादी की ओर से इस घर का कब्ज़ा लिया और आज यह उसके अधिकार में है, और यह वादी इस घर के लिए पड़ोसी होने के अधिकार (शुफ़ा-ए-जवार) के नियम से अधिक योग्य है, क्योंकि वादी की संपत्ति उस घर के पड़ोस में है जो खरीदा गया है जैसा कि इस प्रलेख में उल्लेखित है।" और यदि प्रतिवादी ने शुरू से ही वादी के दोनों प्रकार के शुफ़ा (अधिकार) के दावों से इनकार किया और इसके अलावा सब कुछ स्वीकार किया, तो प्रलेख में लिखें कि वादी कुछ व्यक्तियों को लाया और बयान किया कि ये मेरे गवाह हैं, फिर प्रत्येक ने गवाही दी कि: "मैं गवाही देता हूँ कि जब इस वादी को प्रतिवादी द्वारा इस घर को खरीदने की सूचना मिली, जो इस प्रलेख में वर्णित है, तो उसने तुरंत शुफ़ा का दावा किया (तलब-ए-मुवासबत) बिना किसी देरी के, और वह इस खरीदार (प्रतिवादी) के पास गया क्योंकि वह उसके पास था, बिना किसी देरी के, इत्यादि।" और यदि प्रतिवादी इस आधार पर शुफ़ा का दावा करता है कि वह बेची गई वस्तु (मबीअ) में साझेदार है, तो प्रलेख में लिखें कि इस उपस्थित व्यक्ति ने उस उपस्थित व्यक्ति पर दावा किया कि उसने अमुक भूमि में से उसका आधा हिस्सा, यानी दो हिस्सों (सहाम) में से एक अविभाजित हिस्सा खरीदा है, और यह वादी जो उपस्थित है, इस बेची गई भूमि का दावेदार (शफ़ीअ) है साझेदारी के अधिकार (शुफ़ा-ए-शिरकत) के कारण, क्योंकि उस सीमाबद्ध भूमि का शेष आधा हिस्सा यानी दो हिस्सों में से एक अविभाजित हिस्सा इस वादी का स्वामित्व और अधिकार है।

सिजिल्ल (अभिलेख/डिक्री) ☆

यह प्रलेख। काज़ी अमुक कहता है। नियम के अनुसार आदेश लिखें कि: "मैंने अमुक बिन अमुक प्रतिवादी के सामने वादी के अनुरोध पर उन गवाहों की गवाही से यह सिद्ध पाया कि इस प्रतिवादी ने

उक्त सीमाबद्ध घर को उक्त कीमत के बदले खरीदा और आज वह घर प्रतिवादी के कब्ज़े में है। और यह वादी इस बेची गई संपत्ति का उक्त प्रलेख के अनुसार निकटतम पड़ोसी होने के नाते दावेदार (शफ़ीअ) है। और इस वादी ने, जब उसे इस घर की खरीद की सूचना दी गई, गवाहों की उपस्थिति में शुफ़ा का दावा (तलब-ए-मुवासबत ब-तलब-ए-इशहाद) किया। मैंने आदेश दे दिया और वादी के नाम न्यायिक आदेश जारी किया कि उसे इस घर में शुफ़ा का अधिकार प्राप्त है जिसकी खरीद का उल्लेख हुआ है, उक्त कीमत के बदले। और मैंने वादी को आदेश दिया कि वह उक्त कीमत नकद प्रतिवादी को दे दे, और प्रतिवादी को आदेश दिया कि वह यह सीमाबद्ध घर वादी को सौंप दे। और यह सब मेरी ओर से मेरी अदालत में लोगों के बीच दोनों पक्षों के सामने घटित हुआ, इत्यादि।"

महज़र (प्रलेख) ☆

साझा खेती (मुज़ारअत) के दावे में यह जानना चाहिए कि किसान और ज़मीन के मालिक के बीच कभी खेती से पहले विवाद होता है और कभी खेती के बाद। यदि विवाद खेती से पहले हो, तो विवाद तभी विचारणीय हो सकता है जब बीज किसान की ओर से हों। अन्यथा, यदि बीज ज़मीन के मालिक की ओर से तय किए गए हों, तो विवाद पर विचार नहीं किया जाएगा, क्योंकि ऐसी स्थिति में मालिक को अधिकार है कि वह साझा खेती के अनुबंध (अक़्द-ए-मुज़ारअत) को जारी रखने से इनकार कर दे। फिर यदि बीज किसान की ओर से हों और उसने साझा खेती को सिद्ध करना चाहा, तो प्रलेख में लिखें कि ज़ैद उपस्थित हुआ और अम्र (वादी और प्रतिवादी) के बीच...

पाद टिप्पणी: १. सह़ाम, 'सहम' का बहुवचन है जिसका अर्थ 'हिस्सा' है। २. अर्थात वादी और प्रतिवादी।

پس محضر میں لکھے کہ قاضی نے فلاں مدعا علیہ سے اس امر کو جس کا فلاں مدعی اس پر دعویٰ کرتا ہے دریافت کیا کہ آیا تو نے دار محدودہ مذکورہ محضر ہذا خرید کر اس پر قبضہ کیا ہے پس مدعا علیہ مذکور نے خریدنے اور قبضہ کرنے سے موافق دعویٰ مدعی کے انکار کیا پھر مدعی چند نفر حاضر لایا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں اور وہ فلاں وفلاں ہیں الیٰ آخرہ پھر بعد دعویٰ اس مدعی اور انکار اس مدعا علیہ کے گواہی طلب کرنے پر ان گواہوں نے یوں گواہی دی کہ گواہی میدہم کہ فلاں بن فلاں مدعا علیہ یہ جس کو حاضر لایا ہے۔ بخرید از فلاں بن فلاں خانہ را کہ موضع و حدودے دریں محضر یاد کردہ است بکند من از بہاد این مدعا علیہ مرا ایں خانہ را قبضہ کرد و امروز در دست وی است و این مدعی سزاوار ترست بایں خانہ بحکم شفعہ جوار بخانہ کہ ملک این مدعی است در ہمسائیگی این خانہ کہ خرید شدہ است چنانچہ دریں محضر یاد کردہ شدہ است اور اگر مدعا علیہ نے ابتداء سے مدعی کی دونوں طرح کے طلب شفعہ سے انکار کیا اور اس کے سوائے سب کا اقرار کیا تو محضر میں لکھے کہ یہ مدعی چند نفر حاضر لایا اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں پس ہر ایک نے گواہی دی کہ گواہی میدہم کہ این مدعی را چون خبر دادند بخریدن این مدعا علیہ این خانہ را کہ دریں محضر یاد کردہ شدہ است شفعہ طلب کرد در این خانہ را طلب مواثبہ بے ہیچ درنگ و تاخیر و نزدیک این خرندہ این مدعا علیہ رفت کہ وے نزدیک تر بود بوے بے ہیچ درنگ و تاخیر اے آخرہ اور اگر مدعا علیہ اس وجہ سے شفعہ کا دعویٰ کرتا ہے کہ مبیع میں اس کی شرکت ہے تو محضر میں لکھے کہ اس حاضر آمدہ نے اس حاضر آوردہ پر دعویٰ کیا کہ اس حاضر آوردہ نے فلاں زمین سے اُس کا نصف یعنی منجملہ دو سہام ۱ کے ایک سہم مشاع غیر منقسم خرید کیا ہے اور یہ مدعی جو حاضر آیا ہے اس زمین مبیع کا شفیع ہے بشفعہ

شرکت اس واسطے کہ باقی نصف اس زمین محدودہ سے یعنی منجملہ دو سہام کے ایک سہم غیر منقسم اس مدعی کی ملک و حق ہے۔

سجل ☆

این محضر۔ قاضی فلاں کہتا ہے۔ بدستور تا تحریر حکم لکھے کہ میں نے فلاں بن فلاں اس مدعا علیہ کے رو برو بدرخواست مدعی ہذا تمام اس امر کا جو میرے نزدیک گواہی ان گواہوں کے ثابت ہوا کہ اس مدعا علیہ نے دار محدودہ مذکورہ بعوض ثمن مذکور کے خریدا اور آج کے روز یہ دار محدودہ مذکورہ اس مدعا علیہ کے قبضہ میں ہے اور یہ مدعی اس وار مبیعہ کا بجوار ملاصقہ بطریق مذکور محضر ہذا اس کا شفیع ہے اور اس مدعی نے جب اس کو اس دار محدودہ مذکورہ کے خرید کئے جانے کی خبر دی گئی ہے طلب مواثبہ بطلب اشہاد اُس کا شفعہ طلب کیا ہے حکم دے دیا اور میں نے حکم قضاء بنام اس مدعی کے بدین مضمون کہ اُس کو حق شفعہ جو ار اس دار محدودہ مذکورہ میں جس کی خرید مذکور ہوئی ہے ثمن مذکور حاصل ہے اور میں نے اس مدعی کو حکم دیا کہ یہ ثمن مذکور نقد اس مدعا علیہ کو دے دے اور اس مدعا علیہ کو حکم دیا کہ یہ دار محدودہ اس مدعی کو دے دے اور یہ سب میری طرف سے میری مجلس قضا میں لوگوں کے درمیان ہر دو متخاصمین کے رو برو واقع ہوا الیٰ آخرہ۔

محضر ☆

در دعویٰ مزارعت جاننا چاہئے کہ کاشتکار و مالک زمین کے درمیان کبھی قبل زراعت کے خصومت واقع ہوتی ہے اور کبھی بعد زراعت کے اور اگر قبل زراعت کے خصومت ہو تو خصومت جبھی متوجہ ہو سکتی ہے جب بیج از جانب کاشتکار ٹھہرے ہوں ورنہ اگر بیج از جانب مالک زمین قرار پائے ہوں تو خصومت متوجہ نہ ہوگی اس واسطے کہ ایسی صورت میں مالک

زمین کو اختیار ہے کہ عقد مزارعت باقی رکھنے سے انکار کر جائے پھر اگر بیج از جانب کاشتکار ہوں اور اُس نے مزارعت کو ثابت کرنا چاہا تو محضر میں لکھے کہ زید حاضر ہوا اور عمرو ۲

۱۔ سہام جمع سہم بمعنی حصہ ۱۲ ۲۔ یعنی مدعی و مدعا علیہ ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 | Book of Records and Registers | Page 70

The claimant was brought forward. Then, this Zaid filed a suit against this Amr, stating that Zaid had taken a certain piece of land located in a certain village within a certain district (specify the boundaries) from Amr for a period of three years or one year (as agreed between them), starting from such a date to such a date, under a sharecropping contract (*Muzara'at*). The condition was that Zaid would use his own seeds, oxen, and labor to cultivate whatever crops he wished for the Rabi and Kharif seasons, and would irrigate and tend to them. The agreement stipulated that whatever Allah Almighty causes to grow shall be shared equally (half and half) between the two. Amr had granted this land to him under a legally valid sharecropping contract with all necessary conditions. Now, Amr refuses to hand over the land to Zaid for cultivation. Therefore, it is mandatory for Amr to surrender the land according to the rights of the aforementioned sharecropping contract. A response was demanded from Amr, and upon inquiry, he provided his answer. If the cultivator possesses a written lease (*Pattah*), it should be recorded that Zaid appeared and filed a claim against Amr regarding the entire content of the deed he presented. The text should begin with "In the name of Allah..." and be copied in full as per the official records. It should then state that the defendant granted this land and the plaintiff took it up for sharecropping as evidenced by the deed dated such-and-such. Thus, Amr is obligated to hand over the land. If a dispute arises after cultivation while the crops are still in the field, the legal record (*Muhzar*) should state that the land was granted under a valid contract. It should mention, for instance, that wheat was sown and the crops are currently standing in the field, noting whether they have headed (eared) or are still immature. All this is shared fifty-fifty according to the agreement. Amr is unjustly preventing the cultivator from working or protecting the crops. Therefore, Amr is ordered to cease interference until the crops are ready for harvest and the cultivator collects his share. If the crops have already been harvested and the dispute is over the yield, the record should state that the cultivator prepared the crop with his resources and it has been harvested, and it remains a fifty-fifty joint property according to the contract, but Amr is unjustly blocking the plaintiff's share. A response was then sought and an inquiry was made.

Sijjal (Judicial Record Entry) ☆ Regarding this claim: If the dispute occurred before cultivation, let it be written that Judge So-and-So says... following the previous legal template. In the judgment section, write: "In my view, based on the testimony of witnesses whose credibility has been established, it has been proven that the person

present (plaintiff) took this bounded land from Amr under a valid sharecropping contract, and Amr granted it. Therefore, in the presence of both litigants, I have issued a final decree (*Hukm-e-Mubram*) regarding the validity of this contract and ordered the defendant to hand over the land to the plaintiff." If the dispute occurred after the harvest, the decree should state that based on validated testimonies, such-and-such occurred, and the defendant is ordered to deliver the plaintiff's share.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० | किताब अल-महादिर वल-सिज़्जिलात | पृष्ठ ७०

(वादी को) उपस्थित किया गया, फिर इस ज़ैद ने इस अम्र पर दावा किया कि इस ज़ैद ने इस अम्र से फलां ज़मीन, जो फलां गांव और फलां परगना में स्थित है (उसके सीमांकन का वर्णन करें), तीन साल या एक साल के लिए (जैसा भी दोनों के बीच तय हुआ हो), फलां तिथि से फलां तिथि तक इस शर्त पर साझा खेती (मज़ारअत) के लिए ली है कि वह अपने बीजों, बैलों और कामगारों के माध्यम से रबी और खरीफ की फ़सल में जो चाहे खेती करे, उसे सींचे और उसकी देखभाल करे। शर्त यह थी कि अल्लाह तआला जो कुछ भी उसमें पैदा करेगा, वह दोनों में आधा-आधा (नस्फ़ा-नस्फ़) होगा। अम्र ने यह भूमि सभी कानूनी शर्तों के साथ सही मज़ारअत के तहत उसे दे दी थी। अब यह अम्र इस ज़ैद को खेती करने के लिए भूमि देने से इनकार करता है। अतः उस पर अनिवार्य है कि मज़ारअत के अधिकार के तहत भूमि उसे सौंप दे। ज़ैद ने इस पर जवाब मांगा, तो अम्र से पूछताछ की गई और उसने उत्तर दिया। यदि किसान के पास कोई लिखित पट्टा (अनुबंध) हो, तो वह लिखे कि इस ज़ैद ने उपस्थित होकर इस अम्र पर उस पूरे विषय का दावा किया जो इस पट्टे में शामिल है। इबारत "बिस्मिल्लाह..." से शुरू होगी और पटवारी के रिकॉर्ड के अनुसार अंत तक लिखी जाएगी। फिर लिखें कि प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) ने यह ज़मीन उसे दी और उसने निर्धारित हिस्से पर खेती का पेशा अपनाया, जैसा कि फलां तिथि के पट्टे से स्पष्ट है। अतः अम्र पर अनिवार्य है कि ज़मीन सौंपे। यदि खेती के बाद विवाद हो और फसल अभी खेत में खड़ी हो, तो कानूनी रिकॉर्ड में पहले की तरह लिखें कि सही शर्तों के साथ उसे ज़मीन दी गई थी। फिर लिखें कि उसने उदाहरण के लिए गेहूं बोया, मेहनत की और आज फसल खेत में खड़ी है। यह भी बताएं कि फसल में बालियां आ गई हैं या अभी पेड़ खाली हैं। यह सब दोनों के बीच आधी-आधी हिस्सेदारी पर है। अम्र किसान को अनावश्यक रूप से काम करने और रक्षा करने से रोक रहा है। अतः अम्र पर अनिवार्य है कि वह हस्तक्षेप न करे जब तक कि फसल कटने के योग्य न हो जाए और किसान अपना हिस्सा प्राप्त न कर ले। यदि फसल कट चुकी हो और विवाद उपज को लेकर हो, तो रिकॉर्ड में यह न लिखें कि फसल खड़ी है, बल्कि यह लिखें कि किसान ने अपनी मेहनत से फसल तैयार की और अब वह कट चुकी है, और शर्त के अनुसार दोनों के बीच आधा-आधा साझा है, लेकिन अम्र किसान के हिस्से को देने में बाधक बन रहा है। फिर जवाब मांगा गया और पूछताछ की गई।

सज्जल (न्यायिक रिकॉर्ड) ☆ यह दावा: यदि विवाद खेती से पहले हुआ हो, तो लिखें कि फलां काज़ी (न्यायाधीश) कहता है... और पिछले आदेश के अनुसार इबारत लिखें। फिर आदेश के स्थान

पर लिखें कि 'मेरे निकट उन साक्षियों की गवाही से, जिनकी सत्यता सिद्ध हो चुकी है, यह बात प्रमाणित हो गई है कि वादी ने प्रतिवादी से यह निर्धारित भूमि सही मज़ारअत पर ली थी और प्रतिवादी ने उसे दी थी। अतः मैंने दोनों पक्षों की उपस्थिति में इस मज़ारअत के अनुबंध के लागू होने का अंतिम आदेश (हुक्म-ए-मुब्रम) दे दिया है और प्रतिवादी को आदेश दिया है कि वह भूमि वादी को सौंप दे।' यदि विवाद फसल कटने के बाद हुआ हो, तो आदेश में लिखें कि साक्षियों के आधार पर यह सिद्ध हुआ है कि ऐसा-ऐसा हुआ है, और प्रतिवादी को आदेश दिया गया है कि वादी का हिस्सा उसे दे।

کو حاضر لایا پھر اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ اس زید نے اس عمرو سے فلاں زمین واقع دیہہ فلاں از پرگنہ فلاں (اُس کے حدود بیان کر دے) تین سال کے واسطے ایک سال کے واسطے (جیسی دونوں میں شرط ہوئی ہو) از تاریخ فلاں تا تاریخ فلاں بدین شرط مزارعت پر لی ہے کہ اپنے بیجوں اور بیلوں و کارپردازوں سے ربیع و خریف کے غلہ میں سے جو چاہے زراعت کرے اور اُس کو سینچے اور اُس کی پرداخت کرے بدین شرط کہ جو کچھ اللہ تعالیٰ اُس میں پیدا کرے وہ دونوں میں نصفا نصف ہو اور اس عمرو نے یہ اراضی اس کو بمزارعت صحیحہ بجمع شرائطِ صحت دے دی پھر یہ عمرو یہ اراضی اس زید کو زراعت کرنے کے لئے دینے سے انکار کرتا ہے پس اُس پر واجب ہے کہ بحقِ مزارعت واقع مذکورہ اُس کے سپرد کر دے اور اس سے جواب کا مطالبہ کیا پس اس سے دریافت کیا گیا تو اُس نے جواب دیا اور اگر کاشتکار کے پاس اُس کی کوئی تحریر پٹہ ہو تو لکھے کہ اس زید نے حاضر ہو کر اس عمرو پر تمام اُس مضمون کا جس کو یہ تحریر پٹہ متضمن ہے جس کو وہ پیش کرتا ہے اور عبارت یہ ہے بسم اللہ الرحمن الرحیم پس پٹواری سے آخر تک نقل کردے پھر لکھے اینکہ اس مدعا علیہ نے یہ زمین اس کو دی اور اُس نے بحصہ مذکورہ پیشہ مزارعت پر لی جیسا کہ اوّل سے آخر تک پٹہ مرقومہ بتاریخ فلاں سے ظاہر ہے۔ دعویٰ کیا پس اس عمرو پر واجب ہے کہ اراضی بحقِ اس مزارعت مذکورہ اس کے سپرد کرے اور اس سے اُس کا مطالبہ کیا اور جواب مانگا اور اگر بعد زراعت کے نزاع واقع ہو پس اگر غلہ زمین مذکور میں موجود ہو تو محضر میں بطریق اوّل اس قول تک لکھے کہ بطریق مزارعت صحیحہ مجتمعہ شرائط صحت اُس کو دے دی۔ پھر لکھے کہ اُس نے گیہوں مثلاً اس میں بوئے اور اپنے بیجوں اور بیل و کارپردازوں سے کھیتی تیار کی اور امروز یہ کھیتی اس اراضی

میں لگی کھڑی ہے اور بیان کر دے کہ اُس میں بالیں آگئی ہیں یا ہنوز وہ خالی درخت ہیں جیسا حال ہو لکھے اور یہ سب ان دونوں کے درمیان بشرطِ مذکورہ مزارعت نصفا نصف ہے اور یہ عمرو اس کاشتکار کو ناحق اس میں کام کرنے اور حفاظت کرنے سے منع کرتا ہے پس اُس پر واجب ہے کہ اپنا ہاتھ اس سے کوتاہ کر کے کھیتی تیار لائق کاٹنے کے ہونے تک تعرض نہ کرے یہاں تک کہ بعد کاٹ لینے کے وہ اپنا حصہ اُس میں سے اپنے واسطے وصول کر لے پھر مطالبہ کیا اور جواب مانگا۔ اگر کھیتی تیار ہو کر کاٹ لی گئی ہو تو جھگڑا پیداوار میں ہو گا پس محضر میں جس طرح ہم نے بیان کیا ہے تحریر کرے لیکن اس صورت میں یہ نہ لکھے کہ یہ کھیتی امروز اس اراضی میں لگی کھڑی ہے بلکہ یہ لکھے کہ اس کاشتکار نے اپنے بیجوں و بیلوں و آدمیوں سے اُس میں زراعت کی اور پیداوار تیار ہو کر کاٹ لی گئی اور وہ دونوں کے درمیان موافق شرطِ مذکورہ مزارعت کے نصفا نصف مشترک ہے اور یہ عمرو اُس کے حصہ سے جو اس قدر ہے ناحق مانع ہوتا ہے پھر جواب دعویٰ مانگا اور اس سے دریافت کیا گیا۔

سجل ☆ این دعویٰ۔ اگر زراعت سے پہلے نزاع واقع ہوا ہو تو لکھے کہ قاضی فلاں کہتا ہے تا موضعِ تحریر حکم بدستور سابق تحریر کرے پھر حکم کی جگہ اس طرح لکھے کہ میرے نزدیک ان گواہوں کی گواہی سے جن کی تعدیل ثابت ہو گئی وہ سب بات جس کی اُنہوں نے گواہی دی ہے کہ اس حاضر آمدہ نے اس عمرو سے یہ اراضی محدودہ مذکورہ بمزارعتِ صحیحہ لی ہے اور اس عمرو نے اس کو یہ اراضی مذکورہ محدودہ بمزارعت صحیحہ بشرائط مذکورہ ہر حصہ مذکورہ دی ہے ثابت ہو گئی ہے پس میں نے ہر دو متخاصمین کے روبرو ان دونوں کے درمیان اس مزارعتِ مذکورہ کے بشرائط مذکورہ واقع ہونے کا بدرخواست مدعی ہذا حکم مبرم دے دیا اور اس مدعا علیہ کو حکم کیا کہ یہ اراضی مذکورہ اس مدعی کے سپرد کر دے پس سجل کو تمام کر دے۔ اور اگر کھیتی کاٹے جانے کے بعد دونوں میں نزاع واقع ہوا ہو تو موضع حکم میں تحریر کرے کہ

میں نے بدرخواست مدعی ہذا رو برو فلاں بن فلاں مدعا علیہ کے اُس پر تمام اُس صورت میں سے جو میرے نزدیک ان گواہوں کی گواہی سے جن کی تعدیل ثابت ہو گئی کہ چنین وچنان واقع ہوا ہے حکم مبرم دے دیا اور اس مدعا علیہ کو حکم کیا کہ اس مدعی کا حصہ اور یہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (71) Book of Legal Records and Registers

Half of the produce of the said land should be given to him as per the aforementioned sharecropping (Muzar'at) order and all its stated conditions; then complete the Sijill (official decree). If the landowner files a claim for sharecropping before cultivation begins, and the seeds are provided by the landowner, and there is a need to prove the sharecropping contract, it should be recorded in the Mahdar (legal record) that: "And this person whom he has brought along refuses to work in this land for which the sharecropping contract was made." If he claims the sharecropping contract after the harvest has been cut and the grain has been separated, then in such a case his claim shall be on the obtained produce. Therefore, record in the Mahdar: "And this person whom he has brought along refuses to give him his share of the produce."

☆ Mahdar (Official Record of Proceeding) ☆

In proof of a lease (Ijarah): Zaid leased his land to Amr for a known duration at a known rent, so that during this period he may cultivate wheat, barley, or whatever else he deems fit in that land, and the said land was handed over to the lessee (Mustajir). Later, before the expiry of the said period, Zaid took possession of the said land, and Amr needed to prove the lease agreement. Thus, if there is a written document for the lease that Amr had recorded and witnessed at the time of leasing for his evidence, record in the Mahdar that: Amr appeared and brought Zaid forward, then Amr filed a claim against Zaid regarding the entire content contained in the lease document, the wording of which is as follows... (after copying the document from beginning to end, write that) Amr claimed against Zaid all those matters contained in the lease document quoted in this Mahdar, stating that Zaid leased the said land—whose boundaries and location are mentioned in the lease document quoted in this Mahdar—to Amr for a known period and a known amount, and mutual delivery and acceptance (Taslim-o-Tasallum) regarding the said land took place. This is clear from the beginning to the end of the lease document from the date mentioned therein. Subsequently, Zaid, before the expiry of the lease term and without any annulment (Faskh) occurring between them, unlawfully took possession of this bounded land. Therefore, it is obligatory for him to withdraw his hand from this land and hand it over to the lessee so that he may derive benefit through cultivation until the end of the fixed period. Then the demand was made of him and a reply was sought; so when he was questioned, he replied.

☆ Sijill (Judicial Decree) ☆

This claim: Write from the beginning according to the previous method until the proof is recorded, then write: "In my view, it has been proven that Amr leased this bounded land from Zaid as per the lease deed quoted in this Mahdar for the known duration stated therein, and subsequently, Zaid's unlawful possession of this same bounded land before the expiry of the lease term and without any annulment between them has been established." Therefore, I ordered that all this has been proven, stating that this Amr (and so on). And the Qazi (Judge) shall not write "I ordered everything that I have written," but rather "I ordered everything that has been proven before me." If there is no written document for the lease contract, record in the Mahdar that: the person present (plaintiff) claimed against the person brought forth (defendant) that the defendant leased all the land owned by him situated in such-and-such village, such-and-such district—and state its four boundaries—to this Amr for one year, two years, or three years from such-and-such date to such-and-such date under a valid lease (Ijarah Sahiha) so that he may cultivate Kharif or Rabi crops therein, and Amr took this bounded land on lease from him under the said condition. Then continue writing until the end as before, and in the case of a long-term lease (Ijarah Tawila) as practiced in Bukhara, if delivery and acceptance occurred...

---

1. Giving land on sharecropping (Batai).
2. What is called a 'contract' or 'lease' (Theka) in our common parlance.
3. Refers to the person who takes the lease (the lessee/tenant).

उक्त भूमि की आधी पैदावार उक्त बटाई (मज़ारत) के आदेशानुसार और उसकी सभी शर्तों के साथ उसे दे दे, फिर सिजिल (अदालती रिकॉर्ड) को पूरा करे। और यदि खेती से पूर्व भूमि के मालिक ने बटाई का दावा किया और बीज मालिक की ओर से हैं, और उसे बटाई के अनुबंध (अक़्द-ए-मज़ारत) को सिद्ध करने की आवश्यकता हुई, तो महज़र (कार्यवाही का रिकॉर्ड) में लिखे कि: "और यह व्यक्ति जिसे वह साथ लाया है, उस भूमि में कार्य करने से इनकार करता है जिस पर बटाई का अनुबंध हुआ है।" और यदि फसल कटने के बाद वह बटाई का दावा करता है और अनाज निकल चुका है, तो ऐसी स्थिति में उसका दावा प्राप्त पैदावार में होगा। अतः महज़र में लिखे कि: "और यह व्यक्ति जिसे वह साथ लाया है, उसे पैदावार का उसका हिस्सा देने से इनकार करता है।"

☆ महज़र ☆

किरायेदारी (इजारा) के प्रमाण में: ज़ैद ने अपनी भूमि अम्र को एक निश्चित अवधि के लिए निश्चित किराये पर दी ताकि उस अवधि में वह उस भूमि में गेहूँ, जौ आदि जो उसकी राय में आए, उगा सके। और उक्त भूमि किरायेदार (मुस्तअजिर) को सौंप दी गई। फिर उक्त अवधि समाप्त होने से पहले, ज़ैद ने उस भूमि पर पुनः कब्ज़ा कर लिया और अम्र को किरायेदारी के अनुबंध को सिद्ध करने की आवश्यकता हुई। अतः यदि किराये के लिए कोई दस्तावेज़ हो जो अम्र ने किराये पर लेते समय अपने साक्ष्य के लिए लिखवाकर गवाह बना लिए हों, तो महज़र में लिखे कि: अम्र उपस्थित हुआ और ज़ैद को उपस्थित लाया, फिर उस अम्र ने ज़ैद पर उस पूरी विषय-वस्तु का दावा किया जो किराये के दस्तावेज़ में निहित है। जिसकी इबारत (लेख) यह है... (शुरू से अंत तक उस दस्तावेज़ की नक़ल करने के बाद लिखे कि) अम्र ने ज़ैद पर उन सभी बातों का दावा किया जो इस महज़र में उद्धृत किराये के दस्तावेज़ में निहित हैं, कि इस ज़ैद ने इस अम्र को उक्त भूमि, जिसकी सीमाएँ और स्थान इस महज़र में उद्धृत दस्तावेज़ में वर्णित हैं, एक निश्चित अवधि और निश्चित राशि के लिए किराये पर दी थी और उक्त भूमि के संबंध में आपसी लेन-देन (तस्लीम-ओ-तसल्लुम) संपन्न हो गया था। जैसा कि इस दस्तावेज़ के आदि से अंत तक उसकी तिथि से स्पष्ट है। फिर इस ज़ैद ने किराये की अवधि समाप्त होने से पहले, उनके बीच किसी अनुबंध-विच्छेद (फ़स्ख) के बिना, अन्यायपूर्ण तरीके से इस सीमित भूमि पर अपना कब्ज़ा कर लिया। अतः उस पर अनिवार्य है कि वह इस भूमि से अपना हाथ खींच ले और इसे किरायेदार को सौंप दे ताकि वह पूरी निर्धारित अवधि तक खेती के माध्यम से लाभ

प्राप्त कर सके। फिर उससे इसकी माँग की गई और उत्तर माँगा गया, अतः उससे जब पूछा गया तो उसने उत्तर दिया।

☆ सिजिल ☆

यह दावा: प्रारंभ से पूर्व पद्धति के अनुसार प्रमाण लिखने तक लिखे, फिर लिखे कि: "मेरे निकट इस अम्र का इस ज़ैद से यह सीमित भूमि किराये पर लेना, जो इस महज़र में उद्धृत किरायेनामे के अनुसार है, और फिर इस ज़ैद का इसी सीमित भूमि पर किराये की अवधि समाप्त होने से पहले और बिना किसी अनुबंध-विच्छेद के अन्यायपूर्ण कब्ज़ा कर लेना सिद्ध हो गया है।" अतः मैंने आदेश दिया कि यह सब सिद्ध हुआ कि इस अम्र ने... (इत्यादि)। और काज़ी (न्यायाधीश) इस तरह नहीं लिखेगा कि "मैंने आदेश दिया कि वह सब जो मैंने लिखा है", बल्कि "मैंने आदेश दिया वह सब जो मेरे निकट सिद्ध हुआ है"। और यदि किराये के अनुबंध के लिए कोई दस्तावेज़ न हो, तो महज़र में लिखे कि: उपस्थित व्यक्ति (वादी) ने उपस्थित लाए गए व्यक्ति (प्रतिवादी) पर दावा किया कि प्रतिवादी ने अपनी संपूर्ण भूमि, जो फ़लाँ गाँव, फ़लाँ परगना में स्थित है और उसकी चौहद्दी (सीमाएँ) बयान कर दे, इस अम्र को एक वर्ष या दो वर्ष या तीन वर्ष के लिए फ़लाँ तिथि से फ़लाँ तिथि तक वैध किराये (इजारा सहीहा) पर दी ताकि वह उसमें खरीफ़ या रबी की फसल उगा सके और अम्र ने यह सीमित भूमि उक्त शर्त पर वैध किराये पर ली। फिर अंत तक पूर्वानुसार लिखे और बुखारा की रीति के अनुसार दीर्घकालिक पट्टे (इजारा तवीला) की स्थिति में यदि लेन-देन संपन्न हो गया हो...

---

1. ज़मीन को बटाई पर देना।
2. जिसे हमारी भाषा में 'ठेका' (किराया) कहते हैं।
3. किराया लेने वाले व्यक्ति (किरायेदार) को कहते हैं।

نصف پیداوار اراضی مذکورہ ہے بحکم مزارعت مذکورہ ہر شرائط مذکورہ کے اُس کو دے دے پھر سجل کو تمام کرے اور اگر قبل زراعت کے مالک زمین نے مزارعت کا دعویٰ کیا اور بیج مالک زمین کی طرف سے ہیں اور اُس کو عقد مزارعت ثابت کرنے کی ضرورت ہوئی تو محضر میں لکھے کہ اور یہ شخص جس کو ساتھ لایا ہے کہ اس اراضی میں کام کرنے سے جس پر عقد مزارعت واقع ہوا ہے انکار کرتا ہے اور اگر بعد کھیتی کاٹنے جانے کے عقد مزارعت کا دعویٰ کرتا ہے اور غلہ خارج ہو چکا ہے تو ایسی صورت میں اس کا دعویٰ پیداوار حاصلہ میں ہوگا پس محضر میں لکھے کہ اور یہ شخص جس کو ساتھ لایا ہے اس کو اس کے حصہ پیداوار دینے سے انکار کرتا ہے۔

☆ محضر ☆

در اثبات اجارہ۔ زید نے اپنی اراضی عمرو کو کچھ مدت معلومہ کے واسطے باجرت معلومہ اجارہ پر دی تاکہ اس مدت میں اس اراضی میں گیہوں وجود وغیرہ جو اُس کی رائے میں آئے زراعت کرے اور اراضی مذکورہ مستاجر کو دے دی پھر مدت مذکورہ گزرنے سے پہلے زید مذکور نے اس اراضی مذکورہ پر اپنا قبضہ کر لیا اور عمرو کو عقد اجارہ ثابت کرنے کی ضرورت ہوئی پس اگر اجارہ کے واسطے کوئی تحریر ہو کہ عمرو نے اُس کو اجارہ لینے کے وقت اپنی حجت کے واسطے لکھوا کر گواہ کر لئے ہوں تو محضر میں لکھے کہ عمرو حاضر ہوا اور زید کو حاضر لایا پھر اُس عمرو نے اس زید پر تمام اُس مضمون کا جس کو تحریر اجارہ متضمن ہے دعویٰ کیا جس کی عبارت یہ ہے پس اوّل سے آخر تک اس تحریر کو نقل کر کے بعد فراغت کے لکھے کہ

اس عمرو نے اس زید پر تمام اُن امور کا جس کو تحریر اجارہ منقولہ محضر ہٰذا متضمن ہے کہ اس زید نے اس عمرو کو اراضی مذکورہ جس کے حدود و مقام اس تحریر اجارہ میں جو اس محضر میں منقول ہے مذکور ہیں مدت معلومہ بقدر اور معلومہ مذکورہ اجارہ نامہ منقولہ محضر ہٰذا اجارہ پر دی اور اراضی مذکورہ کی بابت باہم تسلیم و تسلیم ہو گیا چنانچہ اس سب کا اس اجارہ نامہ منقولہ محضر ہٰذا کے اوّل سے آخر تک سے اُس کی تاریخ مورخہ کے روز واقع ہونا واضح ہے پھر اس زید نے مدت اجارہ گزرنے سے پہلے بدون کسی فسخ کے جو ان کے درمیان جاری ہوا ہو ناحق اس اراضی محدودہ پر اپنا قبضہ کیا پس اُس پر واجب ہے کہ اپنا ہاتھ اس اراضی سے کوتاہ کر کے اس مستاجر کے سپرد کر دے تاکہ اس سے براہِ زراعت تمام مدت مقررہ تک نفع حاصل کرے پھر اس سے اُس کا مطالبہ کیا اور جواب طلب کیا پس اس سے دریافت کیا گیا تو اُس نے جواب دیا۔

☆ سجل ☆

این دعویٰ۔ شروع سے موافق طریق سابق کے تاحریر ثبوت لکھے پھر لکھے کہ میرے نزدیک اس عمرو کا اس زید سے یہ زمین محدودہ مذکورہ اجارہ نامہ منقولہ محضر ہٰذا بمدت معلومہ مذکورہ اجارہ نامہ منقولہ محضر ہٰذا اجارہ لینا اور پھر اس زید کا اسی اراضی محدودہ مذکورہ پر قبل مدت اجارہ گزرنے کے بدون کسی فسخ کے جو ان دونوں کے درمیان جاری ہوا ہو ناحق قبضہ کر لینا ثابت ہوا پس میں نے حکم دیا کہ یہ سب ثابت ہوا کہ اس عمرو نے الی آخرہ اور قاضی اس طرح نہ لکھے گا کہ میں نے حکم دیا کہ تمام اُس کا جو میں نے لکھا ہے بلکہ میں نے حکم دیا تمام اُس کا جو میرے نزدیک ثابت ہوا ہے اور اگر عقد اجارہ کے واسطے کوئی تحریر نہ ہو تو محضر میں لکھے کہ اس حاضر آمدہ نے اس حاضر آوردہ پر دعویٰ کیا کہ اس حاضر آوردہ نے تمام اراضی جو اس کی ملک فلاں گاؤں فلاں پرگنہ میں واقع ہے اور اُس کے حدود اربعہ بیان کر دے اس عمرو

کو ایک سال یا دو سال یا تین سال کے واسطے فلاں تاریخ سے فلاں تاریخ تک باجارہ صحیحہ اجارہ پر دی تاکہ اس میں جو کچھ اُس کی رائے میں آئے خریف یا ربیع کے غلہ سے زراعت کرے اور اس عمرو نے یہ اراضی محدودہ بشرط مذکور باجارہ صحیحہ اس سے اجارہ پر لی۔ پس آخر تک بدستور مذکور تحریر کرے اور اجارہ طویلہ مرسومہ بخارا کی صورت میں اگر تسلیم و تسلیم واقع ہو مگر

۱۔ زمین کو بٹائی پر دینا ۱۲ ۲۔ جس کو ہمارے عرف میں ٹھیکہ بولتے ہیں ۱۲ ۳۔ اجارہ لینے والے شخص کو بولتے ہیں ۱۲

Fatawa Alamgiri..... Volume (10) Page 72 Book of Legal Records and Registers

If the lessor takes possession of the leased property before the expiry of the term without mutual rescission and the lessee needs to prove the lease, he should write the legal record (Mahzar) in the same way we have described. And if in a long-term lease, the lease was rescinded in the presence (1) of the lessor due to the lessee's cancellation, and the lessee demanded the return of the remaining lease money from the lessor, and the lessor denied the occurrence of the lease, and the lessee needed to prove it, then: if the lessee has the written lease agreement, he should refer to that document in the Mahzar as we have explained. Then, after writing the lease agreement, he should write: "This claimant, Amr, has made a claim against this Zaid, who has been brought present, regarding the entire contents of what was written in the lease, since the lease of dinars and the taking of the lease under the conditions mentioned in this document, the advance payment of rent, the prompt delivery thereof, the handover of the leased object, its delivery, and the guarantee of title (Daman-e-Dark), as is evident from the beginning to the end of the lease agreement quoted in this Mahzar. And this lessee, during the term of the lease, while in his power and in the presence of the said lessor, legally rescinded the aforementioned contract of the lease agreement quoted in this Mahzar. From the rent mentioned in the lease agreement, the rent for the period that passed until the time of rescission remains settled; therefore, it is obligatory for this person present to return the remaining rent for the unexpired term of the rescinded lease to this person who has come present, and then complete the Mahzar as per custom."

Sigil (Sajjal) ☆

Write this Mahzar from the beginning until the writing of the proof according to the aforementioned customary form. Then write: "In my presence, the taking of the lease of all this land with the boundaries mentioned in the lease agreement quoted in this Mahzar, for the said period in exchange for the said money, under the conditions mentioned in this document, and the advance payment of rent (2), its promptness, and the handover of the leased object (3), and its delivery to this lessee who is present, and the rescission of the said lease by him during the lease term in the presence of the lessor, the cause has been proven. And it became obligatory for this lessor to return the remaining lease money to this lessee, and it is this much money." Then write: "And I have decreed all those matters which have been proven to me." This should be written instead of the phrase I mentioned, i.e., instead of mentioning proof. And if the said lease was rescinded due to the death of the lessor, the Mahzar

should be written against the heirs of the lessor in the same way it was written against the lessor while he was alive, adding: "And this lease was rescinded due to the death of so-and-so lessor, and from the rent mentioned in this Mahzar from the time of the lease until the time of the death of this lessor, this much was consumed and this much remains, and this remaining lease money was in the possession of the estate of this deceased lessor." Then complete the Mahzar in the previous manner.

Sigil (Sajjal)

This Mahzar is the same as we described earlier, but with this much addition: mention the death of this lessor and the termination of the lease due to his death, and the obligation of returning the remaining advanced rent to the lessee from the heirs of the lessor. And if the lessee died while the lessor is alive, but he (the lessor) denies the lease occurred, and the heirs of the lessee need to prove the lease and its termination, then the Mahzar should be written in the same way we explained, but adding: "This lease was rescinded due to the death of so-and-so lessee, and he left among his heirs this son of his who has come present, and from the mentioned rent, for the period that passed from the start of the lease until the death of so-and-so lessee, this much rent was consumed, and the remaining money of the rescinded lease remained as part of the inheritance of this deceased lessee for his heir, and..."

Footnotes: 1. This refers to the lessee (Mustajir). 2. Meaning the lessor receiving payment immediately. (1) Meaning in his knowledge. (2) Meaning the lessor's immediate receipt. (3) Possession by the lessee.

फतावा आलमगिरी..... जिल्द (10) पेज 72 किताब अल-मुहाज़िर वल-सजिल्लात

फिर मुद्दत गुज़रने से पहले बिना आपसी रद्दी (फ़स्ख़) के पट्टादाता (इजारा देहंदा) ने उस पर अपना कब्ज़ा कर लिया और पट्टेदार (मुस्ताजिर) को पट्टे की पुष्टि की ज़रूरत हुई, तो वह भी कानूनी दस्तावेज़ (महज़र) उसी तरह लिखे जैसा हमने बयान किया है। और अगर एक लंबी अवधि के पट्टे में, पट्टादाता की मौजूदगी (1) में पट्टेदार द्वारा रद्द किए जाने से पट्टा रद्द हो गया और पट्टेदार ने पट्टादाता से शेष पट्टा राशि वापस देने की माँग की और मालिक (मोजिर) ने पट्टा होने से इनकार कर दिया और पट्टेदार को इसकी पुष्टि की ज़रूरत हुई: तो यदि पट्टेदार के पास पट्टे का दस्तावेज़ हो, तो महज़र में उस दस्तावेज़ का हवाला दे जैसा हमने बताया है। फिर उस किरायानामा को लिखने के बाद लिखे: "इस वादी अम्र ने इस उपस्थित ज़ैद पर, पट्टे में शामिल उस पूरी सामग्री का दावा किया है जिसे यहाँ लिखा गया है, क्योंकि दीनार का पट्टा और पट्टा लेना इस दस्तावेज़ में वर्णित शर्तों के तहत, किराए का अग्रिम भुगतान, उसकी तुरंत अदायगी, अनुबंधित वस्तु को सौंपना और उसकी सुपुर्दगी, और स्वामित्व की गारंटी (ज़मान-ए-दरक) जैसा कि इस महज़र में उद्धृत पट्टानामा के शुरू से अंत तक ज़ाहिर है। और इस पट्टेदार ने, पट्टे की अवधि के दौरान, अपने अधिकार में रहते हुए उक्त पट्टादाता की उपस्थिति में इस महज़र में उद्धृत पट्टानामा के उक्त अनुबंध को सही तरीके से रद्द कर दिया। पट्टानामा में वर्णित किराए में से, रद्द होने के समय तक की अवधि का किराया तय रहा; इसलिए, इस उपस्थित व्यक्ति पर वाजिब है कि वह रद्द किए गए पट्टे की शेष अवधि के बदले में शेष किराया इस आने वाले व्यक्ति को वापस दे और महज़र को नियमानुसार पूरा करे।"

सजिल (मुहर/रिकॉर्ड) ☆

इस महज़र को शुरू से प्रमाण लिखने तक पूर्व वर्णित प्रथा के अनुसार लिखे। फिर लिखे: "मेरे निकट फलां व्यक्ति की यह संपूर्ण भूमि, जिसकी सीमाएं इस महज़र में उद्धृत पट्टानामा में वर्णित हैं, उक्त अवधि के लिए उक्त धन के बदले, इस दस्तावेज़ में वर्णित शर्तों पर पट्टा लेना और किराए का अग्रिम भुगतान (2), उसकी तत्परता, और अनुबंधित वस्तु को सौंपना (3) और उसकी सुपुर्दगी, और इस उपस्थित पट्टेदार द्वारा पट्टे की अवधि के दौरान मालिक की उपस्थिति में उक्त पट्टे को रद्द करने का कारण साबित हो गया है। और यह कि इस मालिक पर वाजिब हुआ कि वह शेष पट्टा राशि इस पट्टेदार को वापस दे और यह इतनी राशि है।" फिर लिखे: "और मैंने उन सभी बातों का फैसला दिया जो मेरे निकट साबित हुई हैं।" और यह उस इबारत के बजाय लिखे जिसका मैंने ज़िक्र किया है, यानी प्रमाण का ज़िक्र करने के बजाय। और अगर उक्त पट्टा मालिक की मौत के कारण रद्द हो गया हो, तो

महज़र को मालिक के वारिसों के खिलाफ उसी तरह लिखे जैसे वह जीवित रहते हुए मालिक के खिलाफ लिखता था, और उसमें इतना और बढ़ा दे: "और यह पट्टा फलां मालिक की मौत के कारण रद्द हो गया और पट्टे के समय से उस मालिक की मौत के समय तक इस महज़र में वर्णित किराए में से इतना खर्च हो गया और इतना बाकी रहा, और पट्टे की यह शेष राशि इस मृतक मालिक की संपत्ति (तरका) पर कब्ज़े में रही।" फिर महज़र को पूर्व तरीके से पूरा करे।

सजिल

इस महज़र का प्रारूप भी वैसा ही है जैसा हमने पहले बताया है, लेकिन इसमें इतना अंतर है: उस मालिक की मृत्यु और उसकी मृत्यु से पट्टे के खत्म हो जाने का ज़िक्र करे, और मालिक के वारिसों द्वारा पट्टेदार को शेष अग्रिम किराया वापस देना वाजिब होने का विवरण दे। और अगर पट्टेदार मर गया और मालिक जीवित है, लेकिन वह पट्टा होने से मुकर रहा है, और पट्टेदार के वारिसों को पट्टे की पुष्टि और उसके रद्द होने की ज़रूरत हुई, तो महज़र को उसी तरह लिखे जैसा हमने बयान किया है, लेकिन इतना और बढ़ा दे कि यह पट्टा फलां पट्टेदार की मौत के कारण रद्द हो गया और उसने वारिसों में अपना यह बेटा छोड़ा है जो यहाँ उपस्थित है, और वर्णित किराए में से पट्टे की शुरुआत से फलां पट्टेदार की मौत तक की अवधि का इतना किराया खत्म हो गया और रद्द किए गए पट्टे की शेष राशि इस मृतक पट्टेदार की विरासत के रूप में उसके इस वारिस के लिए रही और...

पादलेख: 1. पट्टा लेने वाले व्यक्ति (मुस्ताजिर) को बोलते हैं। 2. यानी पट्टादाता का तुरंत भुगतान प्राप्त करना। (1) यानी उसकी समझ/ज्ञान में। (2) मालिक द्वारा तुरंत प्राप्त करना। (3) पट्टेदार का कब्ज़ा।

پھر مدت گزرنے سے پہلے بدون فسخ باہمی کے اجارہ دہندہ نے اس پر اپنا قبضہ کیا اور مستاجر کو اثبات اجارہ کی ضرورت ہوئی تو بھی محضر اسی طور سے تحریر کرے جیسا ہم نے بیان کیا ہے اور اگر امام اجارہ میں اجارہ دہندہ کے حضور (۱) میں مستاجر کے فسخ کرنے سے اجارہ طویلہ فسخ ہوا اور مستاجر نے اجارہ دہندہ سے باقی مال اجارہ واپس دینے کا مطالبہ کیا اور موجر نے اجارہ واقع ہونے سے انکار کیا اور مستاجر کو اس کے اثبات کی ضرورت ہوئی پس اگر مستاجر کے پاس اجارہ کی تحریر ہو تو محضر میں اس تحریر کا حوالہ دے جس طرح ہم نے بیان کیا ہے تحریر کرے پھر اس کرایہ نامہ کو لکھ کر لکھے اس عمر و مدعی نے اس زید پر جس کو حاضر لایا ہے تمام اس مضمون کا جس کو تحریر کیا اجارہ متضمن ہے از بکہ اجارہ دینار و اجارہ لینا بشرائط مذکورہ تحریر ہذا و تعجیل اجرت و تعجیل آن و تسلیم معقود علیہ و تسلیم آن و ضمان درک چنانچہ نامہ منقولہ محضر ہذا سے اول سے آخر تک ظاہر ہے دعویٰ کیا اور اس مستاجر نے اس عقد مذکورہ اجارہ نامہ منقولہ محضر ہذا کو ایام اجارہ میں درحالت اپنے اختیار کے بحضوری اجارہ دہندہ مذکور کے بفسخ صحیح فسخ کیا اور اس اجرت مذکورہ اجارہ نامہ سے اتنی مدت تک کی اجرت جو زمانہ فسخ تک گزری ہے باقی رہی پس اس حاضر آوردہ پر واجب ہے کہ اس اجارہ فسخ شدہ کی میعاد باقی کے مقابلہ میں جس قدر اجرت باقی ہے وہ اس حاضر آمدہ کو واپس دے اور محضر کو بدستور تمام کردے۔

سجل ☆

این محضر شروع سے تا تحریر ثبوت موافق رسم مذکورہ سابقہ کے تحریر کرے پھر لکھے کہ میرے نزدیک فلاں شخص کی یہ تمام زمین محدودہ مذکورہ اجارہ نامہ منقولہ محضر ہذا واسطے مدت مذکور کے بعوض مال مذکور کے بشرائط مذکورہ محضر نامہ ہذا اجارہ لینا اور تعجیل اجرت (۲) تعجیل آن و تسلیم معقود علیہ تسلیم (۳) آن واس مستاجر کا جو حاضر ہوا ہے ایام اجارہ میں بحضوری موجر اس اجارہ مذکورہ کا فسخ کرنا سبب ثابت ہو گیا اور یہ کہ اس موجر پر واجب ہوا کہ باقی مال اجارہ اس مستاجر کو واپس دے اور یہ اس قدر مال ہے پھر لکھے اور حکم کیا میں نے تمام ان باتوں کا جو میرے نزدیک ثابت ہوئی ہیں اور یہ بجائے اس عبارت کے کہ جس کا میں نے ذکر کیا ہے یعنی بجائے ذکر کے ثبوت لکھے اور اگر اجارہ مذکورہ بسبب موت موجر کے فسخ ہو گیا ہو تو محضر کو وارثان موجر پر اسی طرح لکھے جس طرح موجر پر لکھتا تھا درصورتیکہ وہ زندہ تھا اور اس سے اس قدر زیادہ کرے اور یہ اجارہ بسبب موت فلاں موجر کے فسخ ہو گیا اور وقت اجارہ سے تا وقت موت اس موجر کی اجرت مذکورہ محضر ہذا میں سے اس قدر جاتی رہی اور اس قدر باقی رہی اور یہ بقیہ مال اجارہ ترکہ اس موجر متوفی پر قبضہ ہو گیا پھر محضر کو بطریق سابق تمام کردے۔

سجل

اس محضر کا اسی طرح ہے۔ جیسا ہم نے پہلے بیان کیا ہے لیکن اس میں اس قدر زیادہ ہے کہ اس موجر کی وفات اور اس کی موت سے اس اجارہ کا ٹوٹ جانا اور وارث موجر پر مستاجر کو باقی اجرت معجلہ بھجوا اس قدر ہے واپس دینا واجب ہونا زیادہ بیان کرے اور اگر مستاجر مر گیا اور موجر زندہ ہے لیکن وہ اجارہ واقع ہونے کا منکر ہے اور وارثان مستاجر کو اثبات اجارہ اور اس کے فسخ کی ضرورت ہوئی تو محضر کو اسی طور سے تحریر کرے جیسا ہم نے بیان کیا ہے لیکن اس قدر زیادہ کرے کہ یہ اجارہ بسبب موت فلاں مستاجر کے فسخ ہو گیا اور اس نے وارثوں

میں اپنا یہ بیٹا جو حاضر آیا ہے چھوڑا اور اس اجرت مذکور میں سے وقت اجارہ سے تا موت مستاجر فلاں جو مدت گزری اس قدر کی اتنی اجرت جاتی رہی اور باقی مال اجارہ مفصوحہ اس مستاجر متوفی کی میراث اس کے اس وارث کے واسطے رہا اور

۱ اجارہ لینے والے شخص کو بولتے ہیں ۱۲ ۲ یعنی جو تعجیل (۱) یعنی اس کی دانست میں ۱۲ (۲) یعنی اجارہ دہندہ کافی الحال وصول پانا ۱۲ (۳) قبضہ مستاجر ۱۲

The lessor is aware of this; therefore, it is obligatory upon him to return the remaining property of the rescinded lease to the aforementioned heir and complete the legal record.

Legal Record (Mahzar) ☆ Regarding the proof of revocation of a gift (Hiba). It should be recorded that Zaid appeared and brought Amr. Then Zaid filed a claim against Amr stating that Zaid had given a property to Amr as a valid gift, and Amr took valid possession of it during the gift assembly. This gifted property remains intact with Amr, having neither decreased nor increased in quantity, nor deteriorated in quality. Furthermore, Amr gave nothing in exchange for this gift. Subsequently, Zaid revoked the aforementioned gift and, due to this revocation, demanded that Amr return it to Zaid, asking for a response.

Decree (Sijill) ☆ This is the legal record. In the section for proof, write: "It has been proven to me by these witnesses that Zaid gave this property to Amr as a valid gift, and Amr took valid possession. Zaid subsequently revoked his gift based on the testimony of the witnesses. Therefore, I have ruled on the validity of his revocation, declared the gift cancelled, restored the ownership of the property to the original donor, and ordered the donee to return the property to the donor, completing the decree as per custom."

Legal Record (Mahzar) ☆ Regarding the proof of prohibiting the revocation of a gift. Amr asserted in defense of Zaid's claim: the fact is that Zaid initially claimed he gifted this property and later revoked it. Now Amr counterclaims in defense that an inseparable increase has occurred in the gifted property while in his possession, making revocation prohibited. Complete the record.

Legal Record (Mahzar) ☆ Regarding the proof of a pledge (Rahn). Zaid filed a claim against Amr stating that Zaid provided a certain quantity of clothes (describe them) to Amr as a valid pledge in exchange for a debt of a certain amount. Amr accepted these clothes as a valid pledge and took possession. Today, these clothes remain pledged with Amr, and Zaid has now brought the aforementioned sum. Therefore, it is obligatory for Amr to receive the money and return the pledged property to Zaid. Zaid demanded settlement of his claim and a response.

Legal Record (Mahzar) ☆ Regarding the proof of manufacturing (Istisna) [1]. The form of Istisna is when one person provides iron or copper to another for the

purpose of casting it into vessels or similar items. If the item is crafted according to the agreed conditions, the craftsman has no right to refuse delivery, nor does the customer have the right to refuse acceptance. However, if the item is not according to the conditions, the customer has the option to either demand iron equivalent to his own as compensation (in which case the manufactured item belongs to the craftsman and he receives no wages) or to take the vessel...

[1] Handed over. Providing raw material to a craftsman to have something made.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 | 730 | किताबुल महादिर वस सिजिल्लात

उस मुअज्जर (किराया देने वाले) को इसका इल्म है, इसलिए उस पर वाजिब है कि बाकी माल इजारा-ए-मन्सूखा (रद्द किए गए किराये का माल) उस वारिस-ए-मज़कूर को दे दे और महज़र को पूरा कर दे।

महज़र ☆ रुजूअ अज़ हिबा (उपहार की वापसी) के प्रमाण में। महज़र में लिखें कि ज़ैद हाज़िर आया और अम्र को हाज़िर लाया, फिर इस ज़ैद ने इस अम्र पर दावा किया कि ज़ैद ने अम्र को यह माल एक सही हिबा (वैध उपहार) के तौर पर दिया था और अम्र ने मजलिस-ए-हिबा में इस पर सही कब्ज़ा हासिल कर लिया था। यह उपहारित वस्तु अम्र के पास मौजूद है, इसमें न कोई कमी हुई है और न वृद्धि, न ही यह किसी तरह से खराब हुआ है। अम्र ने इसके बदले ज़ैद को कुछ नहीं दिया। फिर ज़ैद ने इस उपहार को वापस लेने का दावा किया और अम्र से इसे लौटाने की मांग की और जवाब माँगा।

सिजिल्ल ☆ यह महज़र है। प्रमाण के स्थान पर लिखें: "मुझे इन गवाहों से यह सिद्ध हुआ कि ज़ैद ने अम्र को यह माल सही हिबा के तौर पर दिया था और अम्र ने उस पर सही कब्ज़ा किया था। फिर ज़ैद ने गवाहों की गवाही के आधार पर उपहार वापस ले लिया। इसलिए मैंने उपहार की वापसी की वैधता का फैसला सुनाया, उपहार रद्द किया, संपत्ति को मूल दाता के स्वामित्व में वापस कर दिया, और उपहार पाने वाले को इसे लौटाने का आदेश दिया और सिजिल्ल को पूरा किया।"

महज़र ☆ उपहार की वापसी पर रोक के प्रमाण में। अम्र ने ज़ैद के दावे के बचाव में दावा किया: बात यह है कि ज़ैद ने पहले दावा किया था कि उसने उपहार दिया और फिर वापस ले लिया। अब अम्र बचाव में दावा करता है कि उपहारित वस्तु में अम्र के पास रहते हुए ऐसी बढ़ोतरी हुई है जिसे अलग नहीं किया जा सकता, इसलिए अब वापसी निषिद्ध है। महज़र पूरा करें।

महज़र ☆ रहन (गिरवी) के प्रमाण में। ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि ज़ैद ने अम्र को निश्चित कपड़े (विशेषता बताएँ) ऋण के बदले सही रहन के तौर पर दिए। अम्र ने ये कपड़े ऋण के एवज में लिए और उन पर कब्ज़ा किया। आज ये कपड़े अम्र के पास गिरवी हैं और ज़ैद ऋण की राशि लेकर आया है। अतः अम्र पर वाजिब है कि राशि लेकर गिरवी वस्तु लौटा दे। ज़ैद ने अपने दावे की मांग की और जवाब माँगा।

महज़र ☆ इस्तिस्ना (निर्माण) के प्रमाण में। इस्तिस्ना यह है कि एक व्यक्ति दूसरे को लोहा या तांबा दे ताकि वह बर्तन या वैसी कोई चीज़ बनाए। यदि चीज़ शर्त के अनुसार बनी है, तो कारीगर को देने से और बनवाने वाले को लेने से इनकार का अधिकार नहीं होगा। यदि शर्त के विपरीत हो, तो बनवाने वाले को अधिकार है कि वह अपने लोहे के समान हर्जाना ले (जिस स्थिति में बना हुआ सामान कारीगर का होगा और उसे मज़दूरी नहीं मिलेगी), या बर्तन...

1. सुपुर्द किया हुआ। कारीगर को कच्चा माल देकर चीज़ बनवाना।

اس موجر کو اس کا علم ہے پس اس پر واجب ہے کہ باقی مال اجارہ منسوخہ اس وارث مذکور کو دے دے اور محضر کو تمام کر دے۔

محضر ☆ در اثبات رجوع از ہبہ۔ محضر میں لکھے کہ زید حاضر آیا اور عمرو کو حاضر لایا پھر اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ اس زید نے اس عمرو کو یہ مال بہ ہبہ صحیحہ ہبہ کیا اور اس عمرو سے اس زید نے یہ مال مجلس ہبہ میں بقبضہ صحیحہ قبضہ کر لیا اور یہ مال موہوب اس عمرو کے پاس قائم ہے نہ اس کے قبضہ میں کم ہوا ہے اور نہ زیادہ ہوا ہے اور نہ کسی طرح حقیر ہوا ہے اور اس عمرو نے اس زید کو اس ہبہ کے مقابلہ میں کوئی چیز عوض نہیں دی ہے پھر اس زید نے اس ہبہ مذکورہ سے رجوع کیا اور اس عمرو سے بسبب رجوع کرنے کے مطالبہ کیا کہ اس زید کو سپرد کر دے اور جواب مانگا۔

سجل ☆ این محضر۔ مقام ثبوت میں لکھے کہ مجھے ان گواہوں سے یہ بات ثابت ہوئی کہ اس زید نے اس عمرو کو یہ مال بہ ہبہ صحیحہ ہبہ کیا اور عمرو نے اُس سے یہ مال مجلس ہبہ میں بقبضہ صحیحہ قبضہ کر لیا تھا اور اس زید نے پھر اپنے ہبہ مذکورہ سے رجوع کر لیا بنا برآ نکہ گواہوں نے گواہی دی ہے پس میں نے اس کے اس ہبہ سے رجوع کرنے کی صحت کا حکم دیا اور ہبہ فسخ کر دیا اور اس مال ہبہ کو قدیم ملک اس واہب میں عود کر دیا اور اس موہوب لہ کو حکم دیا کہ یہ مال موہوب اُس کے واہب کو دے دے اور سجل کو بدستور تمام کر دے۔

محضر ☆ در اثبات منع رجوع از ہبہ۔ اس عمرو نے اس زید کے دعویٰ کے دفعیہ میں دعویٰ کیا اور بات یہ ہے کہ اس زید نے اس عمرو پر پہلے دعویٰ کیا تھا کہ میں نے اُس کو یہ مال ہبہ کیا تھا

فی الآخر پھر میں نے اس ہبہ سے رجوع کر لیا پس یہ عمرو اُس کے دعویٰ کے دفعیہ میں دعویٰ کرتا ہے کہ یہ مال موہوب لہ اس عمرو کے پاس زیادتی متصلہ زائد ہو گیا ہے اور اس کا رجوع کرنا ممنوع ہو گیا اور محضر کو تمام کر دے۔

محضر ☆ در اثبات رہن۔ اس زید حاضر آمدہ نے اس عمرو حاضر آوردہ پر دعویٰ کیا کہ اس حاضر آمدہ نے اس عمرو کو اس قدر کپڑے اُن کی صفت بیان کر دے بعوض اس قدر دینا ر قرضہ واجب کے بر ہن صحیح رہن دیئے ہیں اور اس عمرو نے یہ کپڑے جن کا ذکر ہوا ہے اس زید سے بعوض اس قدر دینا روں مذکورہ کے بطور صحیح رہن لئے ہیں اور اس زید کے اُس کو سپرد کرنے سے اُن پر قبضہ صحیح کر لیا ہے اور آج کے روز یہ کپڑے مذکورہ اس عمرو کے پاس رہن ہیں اور یہ زید اب اس دینار ہائے مذکورہ کو حاضر لایا ہے پس اس عمرو پر واجب ہے کہ ان دینا روں کو وصول کر کے یہ مال مرہون اس زید کے سپرد کرے پس اپنے دعویٰ کا مطالبہ کیا اور جواب مانگا۔

محضر ☆ در اثبات اصطناع ۱؎ صورت اصطناع یہ ہے کہ ایک شخص دوسرے کو لوہا یا تانبا دے تاکہ اس کے واسطے برتن ڈھال دے یا اُس کے مثل کوئی اور چیز ڈھالنے کے واسطے دے پس اگر وہ چیز اُس کے شرط کے موافق ڈھالی تو صانع کو دینے سے انکار کا اختیار نہ ہو گا اور نہ مصطنع کو جس نے ڈھالنے کے واسطے دیا ہے قبول سے انکار کا اختیار ہو گا اور اگر شرط کے برخلاف ہوا تو مصطنع کو اختیار ہو گا چاہے اپنے لوہے کے مثل اُس سے لوہا تاوان لے اور وہ لوہا اس صانع کا ہو جائے گا اور اس کو مزدوری کچھ نہ ملے گی اور چاہے برتن

۱؎ سپرد کردہ شدہ ۱۲ ع کاریگر کو جنس دے کر اُس کی کوئی چیز بنوانا ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (Page 74) Book of Records and Documents

After taking the work from the craftsman, he should pay him the fair wage (*Ajr-ul-Misl*), which shall not exceed the specified amount (*Musamma*). If he crafted the item according to the conditions but refused to hand it over, it should be recorded in the proceeding (*Mahzar*) that "Zaid (present) has claimed against Amr (present) that Zaid gave him a certain amount of iron to make a vessel of a certain quality for a certain wage and paid the wage. The craftsman made the vessel according to the conditions but refuses to deliver it." It is then obligatory upon him to give the vessel to Zaid. When this demand was made and a response sought, he replied in Persian. If the craftsman violated the conditions and the customer (*Mustasni*) wished to take an equivalent amount of iron as compensation, it should be written that "Zaid claimed against Amr that he gave him a certain amount of copper to cast a vessel of a certain quality for a certain wage and paid the wage, but he cast it against the agreed conditions, and Zaid is not satisfied." Therefore, it is obligatory for Amr to return the copper and the wage equivalent to what was described to Zaid. The demand was made and the response was obtained, as stated in *Al-Muhit*.

☆ **Letter (Khatt)**

Judicial Letter regarding Real Estate (*Aqar*). If a claim arises concerning real estate and the plaintiff (*Mudda'i*) requests a judicial letter from the judge (*Qazi*), there are two scenarios: First: The said property is located in the plaintiff's city, but the defendant (*Mudda'a Alayh*) is in another city. In such a case, the judge will write a letter to the judge of that city. When this letter reaches the addressee judge (*Maktub Ilayh*), he has the option to either send the defendant or his representative with the plaintiff back to the original writing judge so that the original judge may issue a decree and hand over the property to the plaintiff. Or, he may issue the ruling himself since the evidence is present, record the judgment, and give the written decision to the plaintiff with witnesses. However, he shall not physically hand over the property because it is not under his jurisdiction (*Wilayat*). Being unable to hand it over does not prevent him from giving a ruling. Therefore, it is said that he will issue a decree in favor of the plaintiff but will not deliver the property to him. When the plaintiff takes this ruling to the original judge and provides witnesses for this possession, the original judge will not accept this testimony because it requires the execution of judgment (*Tanfiz-e-Qaza*), which is not permissible against an absent person. Similarly, the house will not be handed over to the plaintiff because the act of delivery is itself a judicial execution which is not valid against an absent party.

However, the addressee judge, after issuing the decree, should order the defendant to send a trustee (*Amin*) with the plaintiff to hand over the house. If the defendant refuses, the addressee judge shall write a letter to the original judge informing him that the letter was received and a proceeding took place between the parties. He ruled in favor of the plaintiff regarding the property and ordered the defendant to send an agent, which he refused. He should then write, "This matter now rests with you, and the plaintiff has requested me to write to you and inform you that I have issued a ruling against the defendant regarding the disputed house in favor of this plaintiff so that you may hand over the house to him. Perform this action for the sake of Allah; may Allah have mercy on us all." When this letter reaches the original judge, he shall remove the house from the defendant’s possession and hand it over to the plaintiff. The second scenario is when the disputed property is located in a place other than the plaintiff's city, which has two forms: one where the property is in the same city as the defendant; in this case as well, the judge will write to the judge of that city.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 (74) किताबुल मुहाज़िर वल सिजिल्लात

कारीगर से काम लेकर उसे उसके काम का उचित पारिश्रमिक (अज्र-उल-मिसल) दे दे, जो निर्धारित राशि (मिसमा) से अधिक नहीं होगा। यदि उसने शर्त के अनुसार चीज़ बनाई लेकिन देने से इनकार किया, तो रिकॉर्ड (महज़र) में लिखें कि इस उपस्थित ज़ैद ने उपस्थित अम्र पर दावा किया कि ज़ैद ने उसे इतनी मात्रा में लोहा, इस प्रकार का बर्तन बनाने के लिए इतनी मज़दूरी पर दिया था और मज़दूरी का भुगतान कर दिया था। कारीगर ने शर्त के अनुसार बर्तन बना लिया लेकिन देने से इनकार कर रहा है। अतः उस पर वाजिब है कि वह ज़ैद को यह बर्तन दे दे। उससे इसकी मांग की गई और जवाब मांगा गया, तो उसने फ़ारसी में जवाब दिया। और यदि कारीगर ने शर्त के विरुद्ध काम किया और ग्राहक ने चाहा कि वह अपने लोहे के बदले वैसा ही लोहा हर्ज़ाने के रूप में ले, तो लिखें कि ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि उसने उसे इतना तांबा, इस प्रकार का बर्तन बनाने के लिए दिया था और मज़दूरी दी थी, लेकिन उसने निर्धारित शर्त के विरुद्ध बर्तन बनाया जिससे ज़ैद संतुष्ट नहीं है। अतः अम्र पर वाजिब है कि वह ज़ैद को उसका तांबा और दी गई मज़दूरी के बराबर राशि लौटा दे, जिसका विवरण दिया जा चुका है। उससे मांग की गई और जवाब प्राप्त किया गया, जैसा कि 'अल-मुहीत' में वर्णित है।

☆ पत्र (खत)

अचल संपत्ति (अक़ार) के दावे में न्यायिक पत्र। यदि अचल संपत्ति के बारे में दावा हो और वादी (मुद्दई) न्यायाधीश (क़ाज़ी) से न्यायिक पत्र का अनुरोध करे, तो इसकी दो स्थितियाँ हैं: प्रथम: उक्त संपत्ति वादी के शहर में स्थित हो और प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) दूसरे शहर में हो। ऐसी स्थिति में क़ाज़ी उसे एक पत्र लिखेगा। जब यह पत्र प्राप्तकर्ता (मक्तूब इलैह) न्यायाधीश के पास पहुँचेगा, तो उसे अधिकार होगा कि वह प्रतिवादी या उसके वकील को वादी के साथ भेज दे ताकि पत्र लिखने वाला (मूल) क़ाज़ी उस पर डिक्री (फ़ैसला) करके संपत्ति वादी को दिलवा दे। या वह स्वयं निर्णय दे दे क्योंकि प्रमाण मौजूद हैं, और रिकॉर्ड दर्ज करके फ़ैसला लिखकर गवाहों के साथ वादी को दे दे। लेकिन वह संपत्ति वादी के सुपुर्द नहीं करेगा क्योंकि वह उसके अधिकार क्षेत्र (विलायत) में नहीं है। सुपुर्द न कर पाना निर्णय देने में बाधक नहीं है। इसीलिए कहा गया कि वह वादी के नाम डिक्री तो कर देगा लेकिन संपत्ति उसके हवाले नहीं करेगा। जब वादी मूल क़ाज़ी के पास जाकर इस कब्ज़े पर गवाह पेश करेगा, तो मूल क़ाज़ी उस गवाही को स्वीकार नहीं करेगा क्योंकि उसे 'तन्फ़ीज़-ए-क़ज़ा' (निर्णय लागू करने) की आवश्यकता है और अनुपस्थित व्यक्ति पर यह उचित नहीं होगा। इसी प्रकार

वह मकान भी वादी के सुपुर्द नहीं किया जाएगा क्योंकि सुपुर्दगी स्वयं एक न्यायिक कार्य है जो अनुपस्थित पर मान्य नहीं। परंतु प्राप्तकर्ता क़ाज़ी को चाहिए कि डिक्री करने के बाद प्रतिवादी को आदेश दे कि वह वादी के साथ अपना विश्वसनीय व्यक्ति (अमीन) भेजे जो वादी को मकान सौंप दे। यदि प्रतिवादी ने इनकार किया, तो प्राप्तकर्ता क़ाज़ी मूल क़ाज़ी को पत्र लिखकर सूचित करेगा कि उसे पत्र मिल गया है और दोनों पक्षों के बीच कार्यवाही हुई। उसने संपत्ति की डिक्री वादी के पक्ष में कर दी है और प्रतिवादी को अमीन भेजने का आदेश दिया था जिससे उसने इनकार कर दिया। फिर लिखेगा कि अब यह मामला आपके ऊपर है और वादी ने अनुरोध किया है कि मैं आपको सूचित करूँ। अतः आप इस संपत्ति को वादी के सुपुर्द करवा दें। अल्लाह के लिए यह कार्यवाही करें, अल्लाह हम सब पर दया करे। जब यह पत्र मूल क़ाज़ी को मिलेगा, तो वह प्रतिवादी के कब्ज़े से मकान निकलवाकर वादी को सौंप देगा। दूसरी स्थिति यह है कि विवादित संपत्ति वादी के शहर के अलावा कहीं और हो, इसमें भी दो रूप हैं: एक यह कि संपत्ति उसी शहर में हो जहाँ प्रतिवादी है, ऐसी स्थिति में भी क़ाज़ी वहाँ के क़ाज़ी को पत्र लिखेगा।

لے کر صانع کو اُس کے کام کا اجر المثل دے دے جو مقدار مسمیٰ ۱ سے زائد نہ ہوگا۔ پس اگر اُس نے شرط کے موافق ڈھالا مگر دینے سے انکار کیا تو محضر میں لکھے کہ اس زید حاضر آمدہ نے اس عمرو حاضر آوردہ پر دعویٰ کیا کہ اس زید نے اُس کو اس قدر لوہا اس صفت کا برتن اس قدر اجرت پر بنانے کو دیا تھا اور اُس کو اجرت دے دی تھی اور اس نے اس لوہے سے موافق شرط کے برتن ڈھالا مگر وہ اس کو یہ برتن دینے سے انکار کرتا ہے پس اُس پر واجب ہے کہ اس زید کو یہ برتن دے دے پس اس کا مطالبہ کیا اور جواب مانگا پس اُس سے دریافت کیا گیا تو اُس نے فارسی میں جواب دیا اور اگر صانع نے شرط میں خلاف کیا اور مستصنع نے چاہا کہ اُس سے اپنے لوہے کے مثل لوہا تاوان لے تو لکھے کہ اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ اس زید نے اُس کو اس قدر تانبا اس صفت کا ایسی صفت کا برتن اس اجرت پر ڈھالنے کے واسطے دیا تھا اور اُس کو اجرت دے دی تھی پس اس نے خلاف شرط مقررہ کے ڈھالا پس یہ زید اس سے راضی نہ ہوا پس اس عمرو پر واجب ہے کہ اس زید کو اُس کے تانبے اور اجرت کے مثل جن کی مقدار و صفت بیان کر دی گئی ہو واپس دے پس اُس سے مطالبہ کیا اور جواب دریافت کیا پس اُس سے دریافت کیا گیا کذا فی المحیط۔

☆ **خط**

حکمی در دعویٰ عقار۔ اگر دعویٰ عقار کی بابت واقع ہو اور مدعی نے قاضی سے خط حکمی کی درخواست کی تو اس میں دو صورتیں ہیں۔ اول آنکہ عقار مذکور شہر مدعی میں واقع ہو اور مدعا علیہ دوسرے شہر میں ہو اور ایسی صورت میں قاضی اُس کو خط لکھ دے گا اور جب یہ خط

مکتوب الیہ ۲ کو پہنچے گا تو اُس کو اختیار ہو گا چاہے مدعا علیہ یا اس کے وکیل کو مدعی کے ساتھ روانہ کرے تاکہ قاضی کاتب اُس پر ڈگری کر کے مدعی کو عقار مذکور سپرد کرا دے اور چاہے خود حکم دے دے کہ حجت موجود ہے اور سجل لکھ دے اور فیصلہ تحریر کر کے اُس پر گواہ کر کے مدعی کو دے دے لیکن عقار مذکور سپرد نہ کرے گا اس واسطے کہ وہ اس کی ولایت میں کرانے پر قادر نہ ہوگا مگر سپرد کرانے پر قادر نہ ہونا سپرد کرانے ہی سے مانع ہے حکم دینے سے مانع نہیں ہے اسی واسطے فرمایا کہ مدعی کے نام عقار کی ڈگری کر دے گا مگر اُس کے سپرد نہ کرے گا اور جب مدعی حکم قبضہ قاضی مکتوب الیہ کو قاضی کاتب کے پاس جا کر اُس کے اس قبضہ پر گواہ قائم کرے گا تو قاضی کاتب اس گواہی کو قبول نہ کرے گا اس واسطے کہ اُس کو تنفیذ قضاء کی ضرورت ہے اور تنفیذ قضاء کے ہے پس شخص غائب پر جائز نہ ہو گی اسی طرح دار مذکور بھی مدعی مذکور کے سپرد نہ کرے گا اس واسطے کہ دار سپرد کرنا قضاء ہے پس غائب پر جائز نہ ہو گا لیکن قاضی مکتوب الیہ کو چاہئے کہ جب اُس نے مدعی کے واسطے ڈگری کر کے اُس کے واسطے سجل لکھ دیا تو مدعا علیہ کو حکم دے کہ مدعی کے ساتھ اپنا امین بھیجے کہ وہ مدعی کو دار مذکور سپرد کر دے اور اگر مدعا علیہ نے اس سے انکار کیا تو قاضی مکتوب الیہ قاضی کاتب کو ایک خط لکھے گا اُس میں اُس کو آگاہ کرے گا کہ اُس کا خط مکتوب الیہ کو پہنچا اور مدعی کے حضور میں مدعا علیہ و مدعی کے درمیان بہیما جرا واقع ہوا اور میں نے مدعی مذکور کے نام اس عقار کا مدعا علیہ پر حکم دیا اور مدعا علیہ کو حکم کیا کہ مدعی کے ساتھ اپنا امین روانہ کرے تاکہ وہ مدعی کو دار مذکور سپرد کر دے اور اُس نے اس بات سے انکار کیا پھر لکھے کہ یہ امر تیرے اوپر ہے اور مدعی نے مجھ سے درخواست کی کہ میں تجھ کو خط لکھوں اور اُس میں آگاہ کروں کہ میں نے اس مدعی کے واسطے مدعا علیہ پر دار متد عویہ کا حکم دلایا ہے تا کہ تو یہ دار مذکور اس مدعی کے سپرد کر دے پس تو اس کی کارروائی

اللہ تعالیٰ کے واسطے کر دے اللہ تعالیٰ تجھ پر اور مجھ پر سب پر رحم کرے اور عقار مذکورہ محدودہ خط ہذا اس مدعی فلاں بن فلاں رسانده خط ہذا کو سپرد کر دے پس جب یہ خط قاضی کاتب کو پہنچے گا تو وہ مدعا علیہ کے قبضہ سے دار مذکور نکال کر مدعی کے سپرد کر دے گا دوم آنکہ عقار متد عویہ شہر مدعی کے سوائے دوسری جگہ ہو اور اُس میں دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ وہ عقار ایسے شہر میں ہو جہاں مدعا علیہ ہے اور ایسی صورت میں بھی قاضی وہاں کے قاضی کو خط لکھے گا اور جب مکتوب الیہ کو خط پہنچے گا اور اُس

---

۱ یعنی جو قیمت بیان کر دی ۱۲ ج وہ شخص جس کی جانب خط لکھا گیا ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat (The Book of Records and Registers) Page 75

...has issued an order for the claimant, then he shall order the defendant to hand over the aforementioned house to this claimant. If the defendant refuses to hand it over, the said Qazi shall himself perform the handover, because the said house is located within his jurisdiction. If the aforementioned immovable property is located in another place where the defendant is not present, the Qazi shall still write a letter to the Qazi of the place where the defendant is located. Then the recipient Qazi shall have the discretion whether to send the defendant or his representative along with the claimant to the Qazi where the house is situated and write a letter to him so that he may issue an order for the said house for the claimant in the presence of the defendant; or, if he wishes, he may issue an order for the claimant and record it in a register (Sijill), but he shall not hand over the said immovable property to him as we have stated, because the said property is not within his jurisdiction.

Letter ☆

A judicial ruling regarding a runaway slave according to the opinion of an Imam who permits it. If a person's slave from Bukhara fled to Samarkand and was captured there by a resident of Samarkand, and the owner (Mawla) was informed, but the owner's witnesses are not in Samarkand but are present in Bukhara. In this case, the owner shall request the Qazi of Bukhara to record in a letter the testimony given by his witnesses before him. The Qazi shall accept his request and write a letter addressed to the Qazi of Samarkand, as we described in the cases of debts. However, he shall write as follows: "So-and-so and so-and-so testified before me that a Sindhi slave named so-and-so, with such physical description and such stature, is the property of this so-and-so claimant and has fled to Samarkand, and today he is wrongfully in the possession of so-and-so in Samarkand." He shall then appoint two individuals heading toward Samarkand as witnesses to his letter and inform both of them of the letter's contents so that they may testify before the Qazi of Samarkand regarding the letter and its contents. When this letter reaches the Qazi of Samarkand, he shall have the slave produced along with the person holding him so that the two witnesses may testify regarding this letter and its contents, as such testimony is accepted by consensus. Once the Qazi has accepted their testimony and their integrity is established before him, he shall open the letter. If he finds the description of the slave contrary to the description given by the witnesses before the writing Qazi, and it becomes clear that this slave is different from the one mentioned

in the letter, he shall return the letter. However, if it matches, he shall accept the letter and hand over the said slave to the claimant without issuing a decree in his name, as the witnesses did not testify in the presence of the slave. He shall take a guarantor (kafeel) from the claimant for the slave's person and place a tin ring around the slave's neck so that no one may interfere with him on the way, suspecting he has stolen the slave. He shall then write a letter to the Qazi of Bukhara regarding the situation and appoint two witnesses to his enclosed letter and seal. When this letter reaches the Qazi of Bukhara and the witnesses testify that this is the letter and seal of the Qazi of Samarkand, he shall order the claimant to produce the witnesses who had previously testified before him. Then these people shall testify in the presence of the slave that he is indeed the property of this claimant. Once they have given such testimony, what shall the Qazi of Bukhara do? There are different reports from Imam Abu Yusuf regarding this. Some reports state that the Qazi of Bukhara shall not issue a decree in the name of the claimant because the adversary (opponent)[1] is absent. However, he shall write another letter to the Qazi of Samarkand, detailing the events that occurred before him, and after appointing two witnesses to the contents of the letter and the seal, he shall send the letter along with the slave with the claimant to Samarkand so that the Qazi of Samarkand may issue an order in the claimant's name in the presence of the defendant. When this letter reaches the Qazi of Samarkand and the witnesses testify to the contents of the letter and the seal, and the integrity of the witnesses is established, then for the claimant in the presence of the defendant...

[1] Meaning the defendant.

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० किताब अल-महाज़िर वल-सिजिल्लात पृष्ठ ७५

...ने मुदई (वादी) के वास्ते हुक्म दे दिया तो मुदआ-अलैहि (प्रतिवादी) को हुक्म देगा कि उक्त घर इस मुदई के सुपुर्द करे और अगर उसने सुपुर्द करने से इंकार किया तो उक्त क़ाज़ी खुद सुपुर्द कर देगा, क्योंकि वह घर उसके अधिकार क्षेत्र में स्थित है। और अगर उक्त अचल संपत्ति किसी दूसरी जगह स्थित हो जहाँ मुदआ-अलैहि नहीं है, तो भी क़ाज़ी उस क़ाज़ी को पत्र लिखेगा जहाँ मुदआ-अलैहि मौजूद है। फिर पत्र प्राप्तकर्ता क़ाज़ी को अधिकार होगा कि चाहे मुदआ-अलैहि या उसके वकील को मुदई के साथ उस क़ाज़ी के पास भेजे जहाँ वह घर स्थित है और उसे पत्र लिखे ताकि वह मुदई के वास्ते मुदआ-अलैहि के सामने उक्त घर का हुक्म दे दे, और चाहे तो मुदई के वास्ते हुक्म देकर उसे रिकॉर्ड (सजिल) लिख दे, लेकिन वह अचल संपत्ति उसे सुपुर्द नहीं करेगा जैसा कि हमने पहले बताया है, क्योंकि उक्त संपत्ति उसके अधिकार क्षेत्र में नहीं है।

पत्र ☆

एक भगोड़े गुलाम के बारे में कानूनी फैसला, एक ऐसे इमाम के कथन के अनुसार जो इसे वैध मानते हैं। यदि बुखारा के किसी व्यक्ति का गुलाम समरकंद भाग गया, वहाँ किसी समरकंद निवासी ने उसे पकड़ लिया और उसके मालिक (मौली) को सूचित किया गया, और मालिक के गवाह समरकंद में नहीं बल्कि बुखारा में मौजूद हैं। तो मालिक बुखारा के क़ाज़ी से अनुरोध करेगा कि जिस बात की गवाही उसके गवाह उसके सामने देते हैं, उसे पत्र में लिख दे। क़ाज़ी उसकी प्रार्थना स्वीकार करेगा और उसके लिए समरकंद के क़ाज़ी के नाम एक पत्र लिखेगा, जैसा कि हमने ऋणों के मामले में बताया है। लेकिन वह इस प्रकार लिखेगा कि "मेरे सामने अमुक-अमुक ने गवाही दी है कि सिंधी गुलाम जिसका नाम अमुक है, और उसका हुलिया ऐसा है, और कद-काठी ऐसी है, वह अमुक मुदई की संपत्ति है और वह समरकंद भाग गया है, और आज वह समरकंद में अमुक के कब्जे में गलत तरीके से है।" और वह अपने पत्र पर समरकंद जाने वाले दो व्यक्तियों को गवाह बनाएगा और उन दोनों को पत्र की विषय-वस्तु से अवगत करा देगा ताकि वे समरकंद के क़ाज़ी के सामने पत्र और उसकी विषय-वस्तु की गवाही दें। फिर जब यह पत्र समरकंद के क़ाज़ी को पहुँचे, तो वह गुलाम और उसके कब्जे वाले व्यक्ति को पेश करवाए ताकि दोनों गवाह इस पत्र और इसकी विषय-वस्तु की गवाही दें, क्योंकि ऐसी गवाही सर्वसम्मति से स्वीकार्य है। फिर जब क़ाज़ी उनकी गवाही स्वीकार कर ले और उनकी विश्वसनीयता उसके सामने सिद्ध हो जाए, तो वह पत्र खोलेगा। यदि उसे गुलाम का हुलिया पत्र में वर्णित हुलिए के विपरीत मिले जैसा कि गवाहों ने पत्र लेखक क़ाज़ी के सामने गवाही दी

थी, तो जब यह स्पष्ट हो जाए कि यह गुलाम उस पत्र में वर्णित गुलाम के अलावा कोई और है, तो वह पत्र वापस कर देगा। और यदि वह मेल खाता हो, तो पत्र को स्वीकार करेगा और उक्त गुलाम को उस मुदई के हवाले कर देगा, बिना उसके नाम की डिक्री (हुक्मनामा) जारी किए, क्योंकि गवाहों ने गुलाम की मौजूदगी में गवाही नहीं दी है। और वह मुदई से गुलाम की सुरक्षा के लिए एक ज़मानत (कफील) लेगा और गुलाम की गर्दन में रांगे की एक अंगूठी डाल देगा ताकि रास्ते में कोई उसे चोर न समझे। और वह बुखारा के क़ाज़ी को इस स्थिति का पत्र लिखेगा और अपने पत्र और मुहर पर दो गवाह बनाएगा। फिर जब यह पत्र बुखारा के क़ाज़ी के पास पहुँचेगा और गवाह गवाही देंगे कि यह समरकंद के क़ाज़ी का पत्र और उसकी मुहर है, तो वह मुदई को आदेश देगा कि उन गवाहों को पेश करे जिन्होंने पहले उसके सामने गवाही दी थी। फिर ये लोग गुलाम की मौजूदगी में गवाही देंगे कि यह गुलाम इस मुदई की संपत्ति है। जब वे ऐसी गवाही देंगे, तो बुखारा का क़ाज़ी क्या करेगा? इस बारे में इमाम अबू यूसुफ से विभिन्न विवरण हैं। कुछ विवरणों में यह है कि बुखारा का क़ाज़ी मुदई के नाम गुलाम की डिक्री नहीं करेगा क्योंकि विरोधी (पक्ष)[1] अनुपस्थित है। लेकिन वह समरकंद के क़ाज़ी के नाम दूसरा पत्र लिखेगा और जो कुछ माजरा उसके सामने पेश आया है उसे लिखकर, पत्र की विषय-वस्तु और मुहर पर दो गवाह बनाकर, पत्र गुलाम के साथ मुदई को समरकंद भेज देगा ताकि समरकंद का क़ाज़ी मुदआ-अलैहि की उपस्थिति में मुदई के नाम हुक्म दे दे। फिर जब यह पत्र समरकंद के क़ाज़ी को पहुँचेगा और गवाह पत्र की विषय-वस्तु और मुहर की गवाही देंगे और गवाहों की विश्वसनीयता स्पष्ट हो जाएगी, तो मुदई के लिए मुदआ-अलैहि की उपस्थिति में...

[1] यानी मुदआ-अलैहि (प्रतिवादी)

نے مدعی کے واسطے حکم دے دیا تو مدعا علیہ کو حکم دے گا کہ دار مذکور اس مدعی کے سپرد کرے اور اگر اُس نے سپرد کرنے سے انکار کیا تو قاضی مذکور خود سپرد کر دے گا اس واسطے کہ دار مذکور اُس کی ولایت میں واقع ہے اور اگر عقار مذکور کسی دوسری جگہ جہاں مدعا علیہ نہیں ہے واقع ہو تو بھی قاضی ایسے قاضی کو خط لکھے گا جہاں مدعا علیہ موجود ہے پھر مکتوب الیہ کو اختیار ہوگا چاہے مدعا علیہ یا اس کے وکیل کو مدعی کے ساتھ ایسے قاضی کے پاس روانہ کرے جہاں وہ دار واقع ہے اور اس کو خط لکھ دے تاکہ وہ مدعی کے واسطے مدعا علیہ کے روبرو دار مذکور کا حکم دے دے اور چاہے مدعی کے واسطے حکم دے کر اس کو سجل لکھ دے لیکن عقار مذکور اس کے سپرد نہ کرے گا جیسا کہ ہم نے بیان کر دیا ہے کیونکہ عقار مذکور اس کی ولایت میں نہیں ہے۔

خط ☆

حکمی درباره غلام گربحثہ بنابر قول ایسے امام کے جو اُس کو روا فرماتا ہے اگر ایک شخص بخاری کا غلام سمر قند کو بھاگ گیا وہاں کسی سمرقندی نے اُس کو گرفتار کیا اور اُس کے مولیٰ کو خبر دی گئی اور مولیٰ کے گواہ سمرقند میں نہیں ہیں بلکہ بخارا میں موجود ہیں پس مولیٰ نے قاضی بخارا سے درخواست کی کہ جس امر کی گواہی مولیٰ کے گواہ اس کے سامنے دیتے ہیں اُس کو خط میں لکھ دے تو قاضی اُس کی درخواست کو منظور کرے گا اور اُس کے واسطے ایک خط بنام قاضی سمر قند لکھ دے گا جیسا کہ ہم نے قرضوں کی صورت میں بیان کیا ہے مگر یوں لکھے گا کہ میرے سامنے فلاں وفلاں نے گواہی دی کہ غلام سندھی جس کا نام فلاں ہے اور اس کا حلیہ

ایسا ہے اور قد و قامت ایسا ہے ملک اس فلاں مدعی کی ہے اور وہ سمر قند کو بھاگ گیا ہے اور آج کے روز وہ سمر قند میں فلاں کے قبضہ میں ناحق ہے اور اپنے خط پر ایسے دو گواہوں کو گواہ کر دے جو بجانب سمر قند شخص ہوں اور ان دونوں کو مضمون خط سے آگاہ کر دے گا تاکہ قاضی سمر قند کے سامنے خط اور اس کے مضمون کی گواہی دیں پھر جب یہ خط قاضی سمر قند کو پہنچے تو غلام کو معہ اس کے قابض کے حاضر کرادے تاکہ دونوں گواہ اس خط کی اور اس کے مضمون کی گواہی دیں کہ ایسی گواہی بالا جماع قبول ہو پھر جب قاضی نے ان کی گواہی قبول کی اور ان کی عدالت اُس کے نزدیک ثابت ہوگئی تو خط کو کھولے گا پس اگر اُس نے غلام مذکور کے حلیہ کو اُس کے برخلاف پایا جیسا کہ گواہوں نے قاضی کاتب کے سامنے گواہی دی ہے تو جب کہ ظاہر ہوا کہ یہ غلام اس کے سوائے دوسرا ہے جو خط میں مذکور ہے تو خط کو واپس کر دے گا اور اگر اس کے موافق ہو تو خط کو قبول کرے گا اور غلام مذکور اس مدعی کو دے دے گا بدون اس کے کہ اُس کے نام ڈگری کرے اس واسطے کہ گواہوں نے غلام کی موجودگی میں گواہی نہیں دی ہے اور مدعی سے نفس غلام کے واسطے کوئی کفیل لے لے گا اور غلام کی گردن میں ایک رانگ کی انگوٹھی ڈال دے گا تاکہ راہ میں کوئی اس غلام سے تعرض نہ کرے کہ اس نے یہ غلام چرایا ہے اور قاضی بخارا کو اس حال کا خط لکھ دے اور اپنے ضمن خط پر اور مہر پر دو گواہ کر دے پھر جب خط مذکور قاضی کو پہنچے گا اور گواہوں نے گواہی دی کہ یہ خط قاضی سمر قند کا اور اس کی مہر ہے تو مدعی کو حکم کرے گا ان گواہوں کو حاضر کرے جنہوں نے پہلے اس کے روبرو گواہی دی تھی پس یہ لوگ غلام کی موجودگی میں گواہی دیں گے کہ یہ غلام اس مدعی کی ملک ہے اور جب انہوں نے ایسی گواہی دی تو پھر قاضی بخارا کیا کرے گا پس اس میں امام ابو یوسف سے مختلف روایات ہیں بعض روایت میں یہ ہے کہ قاضی بخارا اس مدعی کے نام اس غلام کی ڈگری نہ کرے گا اس واسطے کہ خصم ۱ غائب ہے لیکن دوسرا خط قاضی سمر

قند کے نام لکھے گا اور جو کچھ ماجرا اس کے نزدیک پیش آیا ہے تحریر کر کے مضمون خط اور مہر پر دو گواہ کر کے مدعی کو خط غلام سمیت سمر قند بھیج دے گا تاکہ قاضی سمر قند بحاضری مدعاعلیہ اس مدعی کے نام حکم دے پھر جب یہ خط قاضی سمر قند کو پہنچے گا اور گواہ لوگ مضمون خط و مہر کی گواہی دیں گے اور گواہوں کی عدالت ظاہر ہو جائے گی تو مدعی کے واسطے بحضور مدعا علیہ

۱ یعنی مدعا علیہ ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (74) Kitab al-Muhadir wa al-Sijillat

...will issue a decree for the ownership of the slave and will discharge the guarantor from the claimant's obligation. In another narration, it is mentioned that the Qadi of Bukhara will issue a decree for the ownership of the slave in the claimant's name and will write to the Qadi of Samarkand to discharge the claimant's guarantor. The scenario in which Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) deemed the Qadi's official letter permissible in the case of female slaves is similar to what we described regarding male slaves. The only difference is that if the claimant is not a trustworthy and reliable person, the Qadi will not hand over the female slave to him upon claim. Instead, he will order the claimant to bring a trustworthy and reliable man, whose intellect and religious integrity are dependable, and send the female slave with him. This is because caution is obligatory in matters pertaining to 'Bab al-Furooj' (matters concerning chastity).

Customs ☆ Judges, Rulers, and the Chapter of Following (2) Endowments: Write that the Qadi of Koh Bukhara and its surrounding areas, whose judgment is enforceable among the people there by the authority of Khakan (the Ruler) so-and-so, states: A group from the people of such-and-such neighborhood and such-and-such street in the city of Bukhara, namely so-and-so, have unanimously preferred that the management of the endowments belonging to such-and-such mosque be entrusted to so-and-so, son of so-and-so Al-Fulani. He should remain the Mutawalli (trustee) because these people have known him to be a righteous and trustworthy man who manages affairs economically and efficiently. Therefore, having approved their choice, I have appointed that preferred person as the Mutawalli, acting as its custodian, to protect and maintain it, save it from waste, and spend its revenues on its expenditures in accordance with the conditions set by the endower, being diligently prepared for these tasks. I have counseled him to fear Allah Almighty in this matter, to fulfill his trust, and to stay away from treachery, forbidden acts, and both secret and open embezzlement. I have granted him a portion from the revenues of the endowment or left it to him (i.e., gave him the option to take one part in ten to assist him in this work). He has accepted the conditions of protection and appointment from me. I ordered the writing of this 'Tawliyah-nama' (appointment letter) to serve as proof for him and made the scholars and just people present with me witnesses to it. Then, the aforementioned Qadi should write his well-known signature (Tawqi') at the head of this document and write at the end: So-and-so, son

of so-and-so, says that all this was issued by me, and I have written the signature on the top, and these final lines are in my own handwriting.

Question From the Qadi to some local officials regarding the authority of the Mutawalli of endowments: May Allah Almighty help so-and-so. It has been presented to me that the endowment properties for the mosque in your village are without a Mutawalli. There is no one to manage them, collect revenues, spend them on maintenance, and prevent them from being wasted. Therefore, I have written to you for this purpose: choose a Mutawalli who can perform the work well, is a person of chastity and trust, manages affairs efficiently, and is good in piety and integrity. After selecting him, write a reply on the back of this letter so that I, being informed of whom you have chosen to be the custodian, may appoint him as such, with the help of Allah Almighty.

Answer Letter from the recipient, the Shaykh, the Qadi, the Imam (may Allah Almighty prolong his days): Your letter reached me, I read it, and became acquainted with its contents...

Footnotes: (1) Meaning, in matters concerning chastity, one must avoid adultery. (2) Meaning, appointing someone as a trustee for endowment property.

...के गुलाम के मालिकाना हक का हुक्म देगा और कफ़ील (ज़मानतदार) को दावेदार से बरी कर देगा। और दूसरी रिवायत में है कि बुखारा का काज़ी दावेदार के नाम गुलाम की मलकियत का हुक्म दे देगा और समरकंद के काज़ी को लिख देगा कि वह दावेदार के कफ़ील को बरी कर दे। और जिस रिवायत के अनुसार इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने बांधियों के मामले में काज़ी के अदालती ख़त को जायज़ ठहराया है, उसकी सूरत भी वैसी ही है जैसा हमने गुलाम के बारे में बयान किया है। फ़र्क़ सिर्फ इतना है कि अगर दावेदार कोई भरोसेमंद और अमानतदार आदमी न हो, तो काज़ी उस बांदी को दावा किए जाने पर उसके हवाले नहीं करेगा, बल्कि दावेदार को हुक्म देगा कि वह किसी ऐसे भरोसेमंद और अमानतदार आदमी को लाए जिसकी अक्ल और दीन पर भरोसा हो, और बांदी को उसके साथ भेजे। क्योंकि 'बाबुल-फ़ुरूद' (शर्मगाहों के मामले) में एहतियात वाजिब है।

रसूम (प्रथाएं) ☆ काज़ियों और हाकिमों और औकाफ (वक्फ) के अध्याय में लिखे कि कोह बुखारा और उसके आसपास का काज़ी, जिसका फैसला वहां के लोगों पर खाकान (बादशाह) फलां की तरफ से लागू होता है, कहता है कि शहर बुखारा के फलां मुहल्ले और फलां गली की मस्जिद के लोगों में से एक जमात, जो फलां-फलां हैं, ने सर्वसम्मति से यह पसंद किया कि इस मस्जिद के लिए जो चीजें वक्फ हैं, उनकी देखरेख का काम फलां के बेटे फलां अल-फुलानी के ज़िम्मे हो। वे ही इसके मुतवल्ली (ट्रस्टी) रहें, क्योंकि इन लोगों ने उसे एक नेक और अमानतदार आदमी पाया है जो अपने कामों को किफायत और कुशलता से चलाता है। इसलिए मैंने उनकी इस पसंद को मंज़ूर करते हुए उस पसंदीदा व्यक्ति को मुतवल्ली नियुक्त कर दिया ताकि वह मस्जिद की हिफाजत करे, उसे बर्बाद होने से बचाए और वक्फ करने वाले की शर्तों के अनुसार आमदनी को उसके खर्चों में अच्छी तरह लगाए। मैंने उसे इस मामले में अल्लाह से डरने, अमानत की अदायगी करने और धोखे, गलत कामों, और छिपी या खुली खयानत से दूर रहने की वसीयत की। मैंने उसे वक्फ के माल की आमदनी में से कुछ हिस्सा देने का अधिकार दिया या उसे छोड़ दिया (यानी उसे अधिकार दिया कि वह दसवें हिस्से में से एक हिस्सा ले ले ताकि उसे इस काम में मदद मिले)। उसने मेरी तरफ से सुरक्षा और नियुक्ति की शर्तों को स्वीकार कर लिया। मैंने उसके लिए प्रमाण के तौर पर यह 'तौलिया नामा' (नियुक्ति पत्र) लिखने का हुक्म दिया और जो विद्वान और न्यायप्रिय लोग मेरे पास मौजूद थे, उन्हें गवाह बनाया। फिर काज़ी इस तहरीर के ऊपर अपना प्रसिद्ध हस्ताक्षर (तौकीअ) कर दे और अंत में लिखे कि फलां

का बेटा फलां कहता है कि यह सब मेरी तरफ से जारी हुआ है और मैंने माथे पर हस्ताक्षर किए हैं और ये अंतिम पंक्तियां मेरे अपने हाथ की लिखी हुई हैं।

सवाल काज़ी की तरफ से कुछ स्थानीय हाकिमों को औकाफ के मुतवल्ली नियुक्त करने के बारे में: अल्लाह ताला फलां का मददगार रहे। मेरे सामने यह बात पेश की गई कि तुम्हारे गांव की मस्जिद के लिए जो वक्फ की संपत्तियां हैं, उनका कोई मुतवल्ली नहीं है जो उनकी देखरेख करे, आमदनी इकट्ठा करे, खर्चों में लगाए और उसे बर्बाद होने से बचाए। इसलिए मैंने तुम्हें इस उद्देश्य से लिखा है कि तुम किसी ऐसे मुतवल्ली को पसंद करो जो अच्छी तरह काम कर सके, जो पाक-साफ और अमानतदार हो, अपने कामों को किफायत से चलाता हो और तकवा (परहेजगारी) व ईमानदारी में अच्छा हो। उसे पसंद करके मेरे इस पत्र के पीछे जवाब लिखो ताकि मैं उससे वाकिफ होकर उसे 'कय्यिम' (प्रबंधक) नियुक्त कर सकूं अल्लाह की मदद से।

जवाब पत्र पाने वाले शेख अल-काज़ी अल-इमाम (अल्लाह उनकी आयु लंबी करे) की तरफ से पत्र: आपका पत्र मिला, मैंने उसे पढ़ा और उसके मजमून (विषय) से वाकिफ हुआ...

फुटनोट्स: १. यानी शर्मगाह के मामले में ज़िना से बचना चाहिए। २. यानी वक्फ के माल का किसी को मुतवल्ली बनाना।

کے غلام کی ملکیت کا حکم دے گا اور کفیل مدعی کو بری کر دے گا اور دوسری روایت میں ہے کہ قاضی بخارا بنام مدعی ملکیت غلام کا حکم دے دے گا اور قاضی سمرقند کو لکھ دے گا کہ کفیل مدعی کو بری کرے اور جس روایت کے موافق امام ابو یوسفؒ نے باندیوں کی صورت میں خط حکمی قاضی جائز رکھا ہے اُس کی صورت بھی ایسی ہے جیسی ہم نے غلام کی صورت میں بیان کر دی ہے فرق اتنا ہے کہ اگر مدعی مرد ثقہ مامون نہ ہو تو قاضی اس باندی عند دعویٰ کو اُس کے حوالہ نہ کرے گا بلکہ مدعی کو حکم دے گا کہ ایک مرد ثقہ مامون جس کی عقل و دین پر اعتماد ہو حاضر لائے جس کے ساتھ اس باندی کو بھیجے اس واسطے کہ باب الفروج (۱) میں احتیاط واجب ہے۔

رسوم ☆ قضاۃ و حکام اور باب تقلید (۲) اوقاف لکھے کہ قاضی کوہ بخارا و نواح ان جو اس کورہ کے لوگوں میں نافذ القضاء از جانب خاقان فلاں ہے۔ کہتا ہے کہ شہر بخارا کے محلہ فلاں کو چہ فلاں کی مسجد فلاں کے لوگوں میں سے ایک جماعت نے جو اسی فلاں و فلاں و فلاں ہیں سب نے باتفاق یہ پسند کیا کہ اس مسجد کے واسطے جو چیزیں وقف ہیں اُس کی درستی کار فلاں بن فلاں الفلانی کے ذمہ ہو اور وہی متولی رہے کیونکہ ان لوگوں نے اُس کا مرد صالح امانت دار ہونا اور تصرفات میں اچھی حال سے بکفایت چلنا معلوم کیا ہے پس میں نے اُس کے اختیار کو پسند کرنے کو رواں کر کے اُن کے اس پسندیدہ آدمی کو متولی مقرر کر دیا کہ یہ اُس کا قیم ہے تا کہ اُس کی حفاظت و نگہداشت و ضائع ہونے سے بچانے اور اُس کے حاصلات کو برعایت شرائط وقف کنندہ اُس کے مصارف میں خرچ کرنے کے کاموں میں اچھی طرح مستعد رہے اور میں نے اُس کو اس معاملہ میں اللہ تعالیٰ سے ڈرنے اور ادائے امانت اور غدر و منکرات نا جائز سے وخیانت خفیہ

وعلانیہ سے دور رہنے کی وصیت کر دی اور میں نے اُس کے پاس مال وقف کے حاصلات سے دے دیا یا وہ چھوڑ دیا یعنی اختیار دیا کہ فی دہائی ایک لے لے تا کہ اُس کو اس کام میں مدد ملتی رہے اور میں نے اس کو اس کام کے واسطے مقرر کیا پس اُس نے میری طرف سے شرائط حفاظت تقرری قبول کئے اور میں نے اُس کے لئے حجت ہونے کے واسطے اس تولیہ نامہ لکھنے کا حکم دیا اور اہل علم و عدالت جو لوگ میرے پاس حاضر تھے اُن کو اُس پر گواہ کر دیا پھر قاضی مذکور اس تحریر کے صدر پر توقیع معروف لکھ دے اور آخر میں لکھے کہ فلاں بن فلاں کہتا ہے کہ یہ سب میری طرف سے میرے پاس جاری ہوا ہے اور میں نے توقیع پیشانی پر لکھی ہے اور یہ سطریں آخر میں میرے خط سے ہیں۔

سوال قاضی بجانب بعض حکام نواحی درباره اختیار متولی اوقاف۔ اللہ تعالیٰ فلاں کا مددگار رہے میرے پاس پیش کیا گیا کہ جو مالہائے وقف تمہارے گاؤں کی مسجد کے واسطے ہیں وہ متولی سے خالی ہیں اُن کا کوئی متولی نہیں ہے کہ اُن کی پرداخت کرے اور حاصلات جمع کر کے اُس کو مصارف میں خرچ کرے اور ضائع ہونے سے بچائے پس میں نے بدین غرض تجھ کو لکھا کہ کوئی متولی جو اچھی طرح کام دے سکتا ہے صاحب عفت وامانت اور کاموں میں اچھی چال سے بکفایت چلتا ہو اور تقویٰ و دیانت میں نیک ہو پسند کر کے میرے اس خط کی پشت پر شرح جواب لکھے تا کہ میں اُس پر واقف ہو کر جس کو قیم ہونے کے لئے پسند کیا ہے اُسکو قیم مقرر کر دوں بعون اللہ تعالیٰ۔

جواب خط از مکتوب الیہ شیخ القاضی الامام ادام اللہ تعالیٰ ایامہ آپ کا خط پہنچا اور میں نے اُس کو پڑھا اور اس کے مضمون سے واقف

کار پرداز و نگران کار ۱۲ ۳ نواحی جمع ناحیہ بمعنی اطراف و جوانب ۱۲ (۱) یعنی فرج کے مقدمہ میں زنا سے بچانا چاہئے ۱۲ (۲) یعنی مال وقف کا کسی کو متولی کرنا ۱۲

Fatawa Alamgiri..... Volume (10) | 77 | Kitab al-Mahadhir wa al-Sijillat (The Book of Judicial Minutes and Registers)

...was done. In compliance with your order to choose a caretaker (Qayyim) for the mosque of his village, I and the elders of my village have chosen so-and-so, son of so-and-so, to be the trustee (Mutawalli) and caretaker of the endowments of our village's mosque. We are well aware of his piety, honesty, and chastity. We have allocated for him [a certain amount] or more from the proceeds of this endowment to assist him in remaining dedicated to the service of the endowment. By the grace of Allah Almighty, I am healthy and grateful.

☆ Appointment (Taqleed) ☆

Regarding the executorship (Wasayat), Qazi so-and-so says: An appeal was brought before me stating that so-and-so has passed away, leaving behind a minor son, and no executor (Wasi) was appointed to manage the minor's affairs. It is necessary that someone look after his affairs. He has an uncle, so-and-so, who is a religious and pious man, known for his efficient dealings and good conduct. Upon investigating his character, a group of people including so-and-so, so-and-so, and so-and-so informed me that this person is renowned for his piety, righteousness, and trustworthiness, and is well-known for spending wisely and managing affairs efficiently. Consequently, I have appointed the said man as the caretaker (Qayyim) of the minor's assets, so that he may protect and maintain his belongings and all properties well, preventing them from being wasted. He should rent out whatever assets are rentable, collect the proceeds, and keep them safely. Regarding expenses, he should spend on the minor's necessary needs—food, drink, and clothing—without being stingy or extravagant. I have counseled him to fear Allah Almighty, both secretly and openly, to fulfill his trust, and to avoid betrayal and treachery. I have also allocated a portion or more from the proceeds of the minor's assets for his personal use to assist him in his duties. Furthermore, I have forbidden him from selling any of the minor's specified immovable property (Aqar) without consulting a person of sound judgment. I have ordered him to follow the protective conditions of this appointment and to have this document of executorship written so it may serve as proof for him. Reliable persons present were made witnesses to this, and this event occurred on such-and-such date.

☆ Letter ☆

To some local officials regarding the division of inheritance and the selection of an executor for a minor heir. This is my letter to the Honorable Jurist and Judge so-and-

so (may Allah prolong his life). An appeal was brought to me stating that so-and-so from such-and-such village died there, leaving among his heirs a minor son named so-and-so and an adult daughter named so-and-so. He left behind a vast and varied estate. This adult daughter has taken control of the entire estate and is squandering it. It is necessary to separate the minor's share and remove it from the control of the aforementioned adult daughter. Therefore, I am writing to you regarding this matter: document the entire estate, including bounded immovable properties[1], movable assets, and livestock. Inquire into the matter from those who know him there and record everything. Distribute the entire estate between the minor and the adult daughter according to their respective shares. Exercise justice and fairness in this distribution. Choose a person to act as executor—someone who is pious, chaste, reliable, efficient, and well-guided—and send his details to me in writing so that I may appoint him as the executor for the minor, implement the division, and hand over the minor's share to him. I hope that Allah Almighty will grant you success in accomplishing this task. God willing. As stated in "Al-Dhakheerah".

[1] Footnote: 1. That which is impossible to be in another place [immovable]. 12

...हुआ और आपके आदेश के अनुपालन में कि अपने गाँव की मस्जिद के लिए किसी संरक्षक (क़य्यिम) को चुनें, मैंने और मेरे गाँव के बुजुर्गों ने अपने गाँव की मस्जिद के वक़्फ़ (धर्मादा) के मुतवल्ली और संरक्षक होने के लिए फ़लाँ बिन फ़लाँ को चुना है। क्योंकि हम लोग उसकी परहेज़गारी, ईमानदारी और शुचिता से परिचित हैं, और हमने उसके लिए इस वक़्फ़ की आय में से एक निश्चित हिस्सा या उससे अधिक छोड़ दिया है ताकि उसे वक़्फ़ की सेवा में समर्पित रहने में मदद मिले। मैं अल्लाह के फ़ज़ल (कृपा) से स्वस्थ और शुक्रगुज़ार हूँ।

☆ नियुक्ति (तक़लीद) ☆

वसीयत (संरक्षण) के संबंध में क़ाज़ी फ़लाँ कहते हैं: मेरे पास एक अपील लाई गई कि फ़लाँ की मृत्यु हो गई है और उसने एक नाबालिग बेटा छोड़ा है, और उस नाबालिग के कार्यों की देखरेख के लिए किसी को वसीय (संरक्षक) नियुक्त नहीं किया गया है। जबकि उस नाबालिग के लिए किसी व्यक्ति का होना ज़रूरी है जो उसके कामों की देखरेख करे। उसका एक चाचा फ़लाँ व्यक्ति है, जो एक धार्मिक और परहेज़गार व्यक्ति है और अपने कार्यों में किफ़ायतशारी और अच्छे आचरण से चलता है। जब मैंने उसके बारे में छानबीन की, तो मुझे फ़लाँ, फ़लाँ और फ़लाँ के एक समूह ने बताया कि यह व्यक्ति दीनदारी, परहेज़गारी और अमानतदारी के लिए प्रसिद्ध है और समझदारी से खर्च करने और कुशलता से कार्यों को निपटाने में विख्यात है। अत; मैंने उक्त व्यक्ति को नाबालिग की संपत्ति का संरक्षक (क़य्यिम) नियुक्त किया ताकि वह उसकी वस्तुओं और समस्त संपत्तियों की अच्छी तरह रक्षा और देखभाल करे और उन्हें नष्ट होने से बचाए। जो संपत्तियाँ किराए पर देने योग्य हों, उन्हें किराए पर दे और उनकी आय प्राप्त कर सुरक्षित रखे। नाबालिग की ज़रूरतों—भोजन, पेय और वस्त्र—पर बिना किसी कंजूसी या फ़िज़ूलखर्ची के खर्च करे। मैंने उसे इस मामले में गुप्त और प्रकट रूप से अल्लाह से डरने, अमानत की अदायगी करने और विश्वासघात व धोखाधड़ी से बचने की नसीहत की। मैंने उसके लिए नाबालिग की संपत्ति की आय में से कुछ हिस्सा या अधिक निर्धारित कर दिया ताकि उसे अपने कार्यों में सहायता मिले। इसके अलावा, मैंने उसे किसी समझदार व्यक्ति से सलाह लिए बिना नाबालिग की किसी भी अचल संपत्ति (अक़ार) को बेचने से मना कर दिया। मैंने उसे इस नियुक्ति की सुरक्षा शर्तों का पालन करने और इस वसीयतनामा दस्तावेज़ को लिखवाने का आदेश दिया ताकि यह उसके लिए प्रमाण रहे। वहाँ उपस्थित विश्वसनीय लोगों को गवाह बनाया गया, और यह घटना फ़लाँ तारीख को घटित हुई।

☆ पत्र (ख़त) ☆

इलाके के कुछ अधिकारियों के नाम, विरासत के बँटवारे और नाबालिग वारिस के लिए संरक्षक की पसंद के विषय में। यह मेरा पत्र शेख फ़क़ीह हाकिम (न्यायाधीश) फ़लाँ के नाम है (अल्लाह उनकी आयु लंबी करे)। मेरे पास अपील की गई कि फ़लाँ गाँव का फ़लाँ व्यक्ति वहीं मर गया और वारिसों में एक नाबालिग बेटा छोड़ा है जिसका नाम फ़लाँ है, और एक बालिग बेटी फ़लाँ छोड़ी है। उसने तरह-तरह की बहुत सी संपत्ति छोड़ी है। यह बालिग बेटी पूरी संपत्ति पर काबिज़ होकर उसे नष्ट कर रही है। यह ज़रूरी है कि नाबालिग का हिस्सा अलग करके इस बालिग बेटी के हाथ से निकाल लिया जाए। इसलिए, मैं आपको इस मामले में लिखता हूँ: पूरी विरासत का विवरण लिखो, जिसमें अचल संपत्तियाँ[1], चल संपत्तियाँ और पशु शामिल हों। वहाँ जो लोग उसे जानते हों उनसे पूछताछ करके सब कुछ लिखो। पूरी विरासत को इस नाबालिग और उस बालिग के बीच उनके हिस्सों के अनुसार बाँट दो। इस बँटवारे में न्याय और निष्पक्षता से काम लें। संरक्षक नियुक्त करने के लिए किसी ऐसे व्यक्ति को चुनें जो परहेज़गार, चरित्रवान, विश्वसनीय और कुशल हो, और उसका विवरण लिखकर मेरे पास भेज दें ताकि मैं उसे नाबालिग के लिए संरक्षक नियुक्त कर दूँ, बँटवारे को लागू करूँ और नाबालिग का हिस्सा उसे सौंप दूँ। मुझे आशा है कि अल्लाह की ओर से आपको इस कार्य को पूरा करने में सफलता मिलेगी। इंशाअल्लाह। जैसा कि "अल-ज़खीरा" में वर्णित है।

१ पाद-टिप्पणी: जिसका दूसरी जगह होना असंभव हो। १२

ہوا اور آپ کے حکم کی تعمیل میں کہ کوئی قیم اپنے گاؤں کی مسجد کے واسطے پسند کریں میں نے اور میرے گاؤں کے مشائخ نے اپنے گاؤں کی مسجد کے اوقاف کے متولی و قیم ہونے کے واسطے فلاں بن فلاں کو پسند کیا کیونکہ ہم لوگ اُس کی پرہیز گاری و دیانت و عفت سے واقف ہیں اور ہم نے اُس کے واسطے اِس وقف کی حاصلات سے وہ یا زیادہ چھوڑ دیا تا کہ اُس کے واسطے کا روقف میں مصروف ہونے میں مدد ملتی رہے اور میں اللہ تعالیٰ کے فضل سے تندرست شکر گزار ہوں۔

☆ تقلید ☆

وصایت قاضی فلاں کہتا ہے کہ میرے پاس مرافعہ کیا گیا کہ فلاں مر گیا اور ایک پسر نا بالغ چھوڑا اور کسی کو اس صغیر کے کام کی درستی کے واسطے وصی نہیں کیا حالانکہ اس صغیر کے واسطے کوئی شخص ضرور ہے جو اُس کے کاموں کی درستی کرے اور اس کا ایک چچا فلاں شخص ہے اور وہ مرد دیندار پرہیز گار کاموں میں بکفایت و چلن چلتا ہے پس میں نے اُس کے حال کی جستجو کی تو مجھے فلاں وفلاں وفلاں ایک جماعت نے خبر دی کہ یہ شخص دینداری و پرہیز گاری و امانت داری میں مشہور ہے اور نیک چال سے خرچ کرنے و بکفایت انجام دینے میں معروف ہے پس میں نے اس مرد مذکور کو اسباب صغیر کا قیم مقرر کیا کہ اُس کے اسباب و تمام اموال کی اچھی طرح حفاظت کرے و پرداخت کرے اور ضائع ہونے سے بچائے اور جو اسباب اُس کا کرایہ پر چلانے کے لائق ہے اُس کو کرایہ پر چلائے اور اُس کی حاصلات وصول کرے اور حفاظت سے رکھے اور جو اُس کے مصارف کی صورتیں ہیں اور صغیر مذکور

کے ضروری حاجات کھانے و پینے و لباس میں بدون بخل یا اسراف کے خرچ کرے اور میں نے اُس کو اس معاملہ میں خفیہ و علانیہ اللہ تعالیٰ سے ڈرنے اور ادائے امانت و پرہیز از غدر و خیانت کی وصیت کی اور میں نے اُس کے واسطے صغیر مذکور کے مال و اسباب کی حاصلات سے وہ یا زیادہ چھوڑ دیا کہ خود لے لیا کرے تا کہ اُس کے واسطے کام میں مدد ملتی رہے اور میں نے اُس کو اس صغیر کے ہر ایک عقار محدودہ کی بیع سے بدون استطلاع صاحب رائے کے منع کر دیا اور میں نے اُس کو اس سب کے شرط وقایت تقلید کے اور اس تحریر وصایت نامہ لکھنے کا حکم دیا کہ اُس کے واسطے حجت رہے اور اپنے پاس کے حاضرین ثقات کو گواہ کر دیا اور یہ واقعہ فلاں تاریخ واقع ہوا۔

☆ خط ☆

بجانب بعض حکام نواح برائے قسمت ترکہ و پسندیدگی وصی برائے وارث صغیر یہ میرا خط بجانب شیخ فقیہ حاکم فلاں الی آخرہ اطال اللہ تعالیٰ بقاؤہ میرے پاس مرافعہ کیا گیا کہ فلاں گاؤں کا فلاں شخص وہیں مر گیا اور وارثوں میں ایک نابالغ چھوڑا ہے جس کا نام فلاں ہے اور ایک دختر بالغہ مسماۃ فلانۃ چھوڑی اور بہت مال طرح طرح کا چھوڑا ہے اور یہ دختر بالغہ اس تمام مال پر محیط ہو کر اُس کو تلف کرتی ہے اور ضروری ہے کہ اس صغیر کا حصہ الگ کر کے اس دختر بالغہ مذکور کے ہاتھ سے نکال لیا جائے پس میں تم کو اس معاملہ میں لکھتا ہوں کہ تمام تر کہ محدودات غیر منقولات لے کو اور منقولات وحیوانات کو تحریر کرو اور جو شخص وہاں اُس کو جانتا ہو اُس سے تفحص حال کر کے سب لکھو اور تمام تر کہ اس صغیر اور اس کبیرہ کے درمیان دونوں کے حصہ کے موافق ہر ایک کو تقسیم کر دو اور اس تقسیم میں عدل و انصاف کو کام فرماؤ اور ایک شخص وصی کرنے کے واسطے جو پرہیز گار صاحب عفت و صایت و دیانت و کفایت و ہدایت ہو پسند کر کے تحریر کر کے ساتھ میرے پاس بھیج دیا تاکہ میں اُس کے واسطے وصی

مقرر کر دوں اور تقسیم کو نافذ کر دوں اور حصہ صغیر اُس کے سپرد کر دوں اور مجھے امید ہے کہ تم کو اس کام کے انجام دینے میں اللہ تعالیٰ کی طرف سے توفیق حاصل ہوگی انشاء اللہ تعالیٰ کذا فی الذخیرہ۔

ا جس کا دوسری جگہ ہونا غیر ممکن ہو ۱۲

(Heading) Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (780) Kitab al-Muhadir wa al-Sijillat

Letter Regarding the appointment of officials in villages. Qazi So-and-so says that since it has become clear to me that So-and-so, son of So-and-so, is a righteous man and, despite his understanding of the facts of rulings and knowledge of what is permissible and forbidden, in all matters, this person possesses integrity, rectitude, piety, competence, and guidance, I have appointed him as a ruler (Hakim) in such-and-and-so vicinity. He shall be a mediator for reconciliation between any two people in enmity and dispute, with their mutual consent. This is after he reflects well on the case, and he should not support a noble person because of his nobility nor oppress a weak person because of his weakness. I have not authorized him to hear witnesses in any event or to issue a judicial decree (Qaza) for anyone in any case. When it becomes impossible for him to resolve disputes by mutual agreement, he should send the plaintiff and the defendant to the Council of Judgment. I have commanded him that for women who do not have husbands, are free from marriage and the waiting period ('iddat), and have no guardian (wali), he should marry them to their peers at their equivalent dower (mahr-al-mithl), but with great caution. I have commanded him to choose a manager (qayyim) for endowment (waqf) properties and orphans' wealth whose piety and reliability are agreed upon and who can manage them. I have commanded him to obey Allah Almighty in every situation, secretly and openly, to fear Him, carry out His commands, and refrain from His prohibitions. Thus, I have taken this pledge from him, and whoever reads this writing or hears it read should recognize this person's right and dignity, and should not interfere in what has been entrusted to him and keep themselves from blame. And Allah is the Granter of Success to what is right.

Letter Regarding solemnizing marriage. After prayers, write that Sheikh Faqih So-and-so (may Allah Almighty prolong his life) should know that the lady So-and-so, daughter of So-and-so, has been proposed to by a certain person, as he found her to be a free, adult, sane woman, free from marriage and the waiting period, and this proposer is her equal (kufu). Therefore, if she has no present guardian or an absent guardian whose return is not expected, he should perform the marriage with the said person in front of witnesses with her consent for a certain amount of dower. If the lady is a minor but of an age fit for marriage, and if she has no present guardian or an absent guardian whose return is not awaited, write the letter as we described and state: "If you find this lady to be fit to be sent to her husband's home, and she has no present or absent guardian whose arrival is awaited, and if marrying the said

lady to this man seems appropriate in your opinion, then marry her to that man for a known dower or equivalent dower (mahr-al-mithl). Take the customary amount of immediate dower (mu'ajjal) and hand her over to her husband, and have the husband write a security document for the remaining dower and have it witnessed."

Letter A letter from the Qazi to a ruler of a vicinity regarding a matter between a plaintiff and a defendant. So-and-so, son of So-and-so, son of So-and-so, has appealed to me, and his claim is against So-and-so, son of So-and-so, son of So-and-so, who does not treat him with justice, does not give him his right, does not appear with him in the Council of Judgment, and protects himself by colluding with royal officials. Therefore, I write to you in this case...

1. Meaning immediately. (1) He is clever in every task and completes it adequately.

(शीर्षक) फतावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द 10 (780) किताब अल-महाजिर व अल-सज्जिलात

पत्र गांवों में अधिकारियों की नियुक्ति के विषय में। काजी फलां कहता है कि जब मेरे सामने यह स्पष्ट हो गया कि फलां बिन फलां एक नेक आदमी है और तथ्यों को समझने, हलाल और हराम के ज्ञान के बावजूद, वह सभी कार्यों में पवित्रता, सच्चाई, धार्मिकता, सक्षमता और मार्गदर्शन वाला व्यक्ति है, तो मैंने उसे फलां क्षेत्र में शासक (हाकिम) नियुक्त किया है ताकि जिन दो व्यक्तियों के बीच दुश्मनी और विवाद हो, वह उनकी आपसी सहमति से सुलह के माध्यम से उनके बीच मध्यस्थ बनकर समाधान करे। इसके बाद कि वह मामले पर अच्छी तरह से विचार करे, और ऐसा न करे कि किसी कुलीन व्यक्ति की उसकी कुलीनता के कारण पक्ष ले या किसी कमजोर पर उसकी कमजोरी के कारण जुल्म करे। और मैंने उसे यह आदेश नहीं दिया है कि वह किसी घटना में गवाह सुने और किसी भी स्थिति में किसी के लिए फैसला (कज़ा) सुनाए। और जब विवादों का आपसी सहमति से फैसला करना उसके लिए असंभव हो, तो वादी और प्रतिवादी को न्यायालय की परिषद में भेज दे। और मैंने उसे आदेश दिया कि जिन महिलाओं के पति नहीं हैं और वे विवाह और इद्दत से मुक्त हैं और उनका कोई संरक्षक (वली) नहीं है, उनका निकाह उनके समकक्षों के साथ उनके महर-ए-मिस्ल (समान महर) पर करा दे, लेकिन बहुत सावधानी के साथ। और मैंने उसे आदेश दिया कि वह वक्फ की संपत्तियों और अनाथों के धन के लिए ऐसा प्रबंधक (कय्यिम) पसंद करे जिसकी परहेजगारी और विश्वसनीयता पर सहमति हो और वह उन्हें संभाल सके। और मैंने उसे आदेश किया कि वह हर स्थिति में, गुप्त और प्रकट रूप से अल्लाह तआला की आज्ञा का पालन करे, उससे डरे, उसके आदेशों का पालन करे और वर्जित चीजों से दूर रहे। अतः मैंने उससे यह वचन लिया है, और जो व्यक्ति इस लेखन को पढ़े या जिसे पढ़कर सुनाया जाए, उसे चाहिए कि वह इस व्यक्ति के अधिकार और सम्मान को पहचाने और जो कुछ उसे सौंपा गया है उसमें हस्तक्षेप न करे और खुद को फटकार से दूर रखे। वल्लाहु अल-मुवफ्फिक़ लिस-सवाब।

पत्र निकाह कराने के बारे में। दुआ के बाद लिखें कि शेख फकीह फलां (अल्लाह उन्हें दीर्घायु करे) को ज्ञात हो कि मुसम्मात फलां बिन्ते फलां को फलां व्यक्ति ने निकाह का प्रस्ताव दिया है, क्योंकि उसने उसे स्वतंत्र, बालिग, समझदार और निकाह व इद्दत से खाली पाया है और यह प्रस्ताव देने वाला उसका कुफू(समान पद वाला) है। अतः यदि उसका कोई संरक्षक उपस्थित न हो या गायब हो जिसके आने का इंतजार न हो, तो उक्त मुसम्मात की सहमति से गवाहों के सामने फलां व्यक्ति के साथ इतने महर पर निकाह कर दे। और यदि वह मुसम्मात नाबालिग हो लेकिन ऐसी हो कि पुरुषों के

योग्य (बड़ी) हो गई हो, तो यदि उसका कोई संरक्षक उपस्थित न हो या गायब हो जिसके आने का इंतजार न हो, तो पत्र इस प्रकार लिखे जैसा हमने वर्णन किया है और लिखे कि यदि तू इस मुसम्मात को ऐसा पाए कि वह पति के घर भेजने के योग्य हो गई है और उसका कोई संरक्षक उपस्थित या गायब जिसका इंतजार हो, न हो, और इस फलां मर्द के साथ उक्त मुसम्मात का निकाह करना तेरी राय में उचित लगे, तो उस मुसम्मात का उस मर्द के साथ ज्ञात महर या महर-ए-मिस्ल पर निकाह कर दे और जितना महर नकद (मुअज्जल) लेने का रिवाज है, उतना महर नकद लेकर उसे उसके पति के सुपुर्द कर दे और पति से शेष महर का सुरक्षा-पत्र (दस्तावेज) लिखवाकर उस पर गवाही करा दे।

पत्र काजी की ओर से क्षेत्र के किसी हाकिम के नाम, जो वादी और प्रतिवादी के बीच आदेश हुआ है। फलां बिन फलां बिन फलां ने मेरे पास अपील की है और उसका दावा फलां बिन फलां बिन फलां पर है, और वह उसके साथ न्यायपूर्ण व्यवहार नहीं कर रहा है और उसे उसका अधिकार नहीं दे रहा है और उसके साथ न्यायालय की परिषद में उपस्थित नहीं होता है और शाही अधिकारियों से मिलकर अपना बचाव करता है, अतः मैं इस मामले में तुझे लिखता हूँ...

1. यानी तुरंत। (1) हर काम में होशियार है, वह उसे पर्याप्त रूप से पूरा करता है।

خط در باب تقرری حکام در دیہات۔ قاضی فلاں کہتا ہے کہ ہر گاہ میرے نزدیک یہ بات ظاہر ہوئی کہ فلاں بن فلاں مرد صالح اور باوجو و ادراکِ حقائق احکام و علم حلال و حرام سب کاموں میں یہ شخص صاحب صیانت و سداد و دیانت و کفایت (۱) و ہدایت ہے تو میں نے اُس کو فلاں نواح میں حکم مقرر کیا کہ جن دو آدمیوں میں خصومت و نزاع ہو اُن کی باہمی رضامندی سے بطریق مصالحت اُن دونوں کے بیچ میں درمیانی تصفیہ کرنے والا ہو جائے بعد از آنکہ اس واقعہ میں اچھی طرح تامل کرے اور یہ نہ کرے کہ کسی شریف کی اُس کی شرافت کی وجہ سے حمایت کرے یا کسی ضعیف پر اُس کے ضعیف کی وجہ سے ظلم کرے اور میں نے اُس کو یہ حکم نہیں کیا کہ کسی حادثہ میں گواہ سنے اور کسی صورت میں کسی کے واسطے کسی پر حکم قضا جاری کرے اور جب خصومات کا تراضاً فیصلہ کرنا اُس سے نا ممکن ہو تو مدعی و مدعا علیہ کو مجلس حکم میں بھیج دے اور میں نے اُس کو حکم کیا کہ جن عورتوں کے شوہر نہیں ہیں اور وہ نکاح و عدت سے خالی ہیں اور ان کا ولی نہیں ہے اُن کو اُن کے ہمسروں کے ساتھ اُن کے مہر مثل پر بیاہ دے مگر خوب احتیاط کے ساتھ کرے اور میں نے اُس کو حکم کیا کہ مالہائے وقفی و مالہائے یتیمان کے واسطے قیم ایسا پسند کرے جس کی پرہیز گاری و ثقاہت پر اتفاق ہو اور وہ ان کو انجام دے سکتا ہو اور اختیار کرے اور میں نے اُس کو حکم کیا کہ ہر حال میں پوشیدہ و ظاہر اللہ تعالیٰ کی فرمانبرداری کرے اور اس سے ڈرے اور اُس کے احکام کو بجا لائے اور اس کے منہیات سے دور رہے پس میں نے اُس سے یہ عہد لیا ہے اور جو شخص اس تحریر کو پڑھے یا اس کو پڑھ کر سنائی جائے اُس کو چاہئے کہ اس شخص کا حق وحرمت پہچانے اور جو کچھ اُس کو تفویض کیا گیا ہے اس میں خوض نہ کرے اور اپنے آپ کو ملامت سے دور رکھے۔ واللہ الموفق للصواب۔

خط در ترویج۔ بعد دعا کے لکھے کہ شیخ فقیہ فلاں ابدہ اللہ تعالیٰ کو معلوم ہو کہ مسماۃ فلان بنت فلاں کو فلاں شخص نے خطبہ کیا کہ اُس کو حرہ بالغہ عاقلہ خالیہ از نکاح و عدت پایا اور یہ خطبہ کرنے والا اُس کا کفو ہے پس اگر اُس کا کوئی ولی حاضر یا ولی غائب جس کے آجانے کا انتظار ہو نہ ہو تو برضا مندی مسماۃ مذکورہ کے اس فلاں کے ساتھ گواہوں کے سامنے اس قدر مہر پر نکاح کر دے اور اگر وہ مسماۃ صغیرہ ہو مگر ایسی ہے کہ مردوں کے لائق ہوگئی پس اگر اُس کا کوئی ولی حاضر یا ولی غائب جس کے حاضر ہونے کا انتظار ہو نہ ہو تو خط اس طور سے تحریر کرے جیسا ہم نے بیان کیا ہے اور لکھے کہ اگر تو اس مسماۃ کو ایسی پائے کہ شوہر کے گھر بھیجنے کے لائق ہو گئی ہے اور اس کا کوئی ولی حاضر یا غائب جس کے حضور کا انتظار ہو نہ ہو اور اس فلاں مرد کے ساتھ اس مسماۃ مذکورہ کا نکاح کرنا تیری رائے میں مصلحت معلوم ہو تو اس مسماۃ کو اس مرد کے ساتھ بر مہر معلوم یا بر مہر مثل بیاہ دے اور جس قدر مہر کے معجل لے لینے کی رسم ہے اُس قدر مہر میں سے بطور تعجیل لے کر اُس کو اس کے شوہر کے سپرد کر دے اور شوہر سے بقیہ مہر کا وثاقت نامہ لکھوا کر اُس پر گواہی کرا دے۔

خط قاضی بجانب نواح کے کسی حکم کے جو مدعی و مدعا علیہ کے درمیان میں حکم ہوا ہے۔ فلاں بن فلاں بن فلاں نے میرے پاس مرافعہ کیا اور اُس کا دعویٰ فلاں بن فلاں بن فلاں پر ہے اور وہ اُس کے ساتھ انصاف کا برتاؤ نہیں کرتا ہے اور اس کو اس کا حق نہیں دیتا ہے اور اس کے ساتھ مجلس حکم میں حاضر نہیں ہوتا ہے اور اہلکارانِ سلطانی سے مل کر اپنا بچاؤ کرتا ہے پس میں اس مقدمہ میں تجھ کو لکھتا ہوں...

ا یعنی فی الفور ۱۲ (۱) ہر کام میں ہوشیار ہے وہ بکفایت انجام دیتا ہے ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 79 | Book of Judicial Records and Registers

...that he should bring both parties together, hear the claimant's (Mudda'i) case and the defendant's (Mudda 'alayh) response, and then issue an order with mutual consent to settle the dispute between them. If an amicable settlement is reached, then well and good; otherwise, he should refer both to my court of judgment so that I may issue a ruling and decide between them, if God Almighty wills.

Letter ☆

From the Judge (Qazi) to the local village authority (Hakim-e-Deh) to keep a piece of land under status quo. The situation is that Zaid has filed a claim against land held by Amr and has produced witnesses for the validity of the claim. The Judge is currently occupied with investigating the credibility of these witnesses. Consequently, the claimant has requested the Judge to write to the village authority to ensure that no changes, additions, or reductions are made to the disputed land within that village. The Judge shall write as follows: After writing the formal salutation according to custom, he shall state that "So-and-so, son of so-and-so, has claimed ownership of land against so-and-so, son of so-and-so. The property consists of a walled vineyard along with the specified building and such amount of land, located in such-and-such village, in such-and-such direction, the boundaries of which are as follows. The claim is that the said land is the property of the claimant and is held by the defendant without right. Witnesses have been presented, but their status is not yet known to me. Therefore, this claimant has requested me to write to you to keep this disputed land under the defendant's possession in a suspended state (status quo), so that he may not interfere with its produce by way of increase or decrease, but rather it should remain held in his possession until the status of the witnesses becomes clear. Thus, if the said defendant complies with this order, it is well; otherwise, inform me of the response, with the help of God Almighty."

Document Granting Permission to Take a Loan Against an Absent Person ☆

Let it be written that Judge Imam so-and-so states: "Mst. (Musammat) so-and-so, daughter of so-and-so Qureshi, has appealed to me stating that her husband, so-and-so, son of so-and-so, is absent from the district of Bukhara and its surroundings, leaving this woman destitute without food or clothing. This woman is in dire need of maintenance (nafaqa), while currently the marriage between them remains valid. She brought with her from among her neighbors so-and-so, so-and-so, and so-and-so (record their names and lineages). These people informed me that the entire

situation from beginning to end is exactly as she has claimed. Consequently, this woman requested me to determine her maintenance and clothing and grant her permission to take a loan against the said absent husband. I have accepted her request and granted her permission that from this date, she may take a monthly loan of such amount of dirhams for her food and maintenance, and a semi-annual loan of such amount of dirhams for her clothing, against the said absent person, until the said absent person returns. Whatever this woman has borrowed against him, he shall repay. The woman agreed to this determination, and I have issued this document for her so that it may serve as proof in this matter, and I have made the trustworthy persons of my court witnesses to it."

Document for a Woman to Borrow for Maintenance ☆

A woman seeks maintenance (nafaqa) from her husband and claims that he does not provide for her. She requested the Judge to authorize a loan for her maintenance. The Judge shall write: "Judge so-and-so says that Mst. so-and-so, daughter of so-and-so, has appealed to me stating that her husband does not provide her with maintenance, and she petitioned me to fix an allowance for her. Therefore, I have accepted her request and fixed against her husband such amount of dirhams monthly for her food and maintenance starting from this date, and such amount of dirhams every six months in lieu of her clothing..."

Note 1: i.e., in which there is a mutual dispute.

कि दोनों को जमा करके मुद्दई (दावा करने वाला) का दावा और मुद्दआ अलैह (जिस पर दावा किया गया हो) का जवाब सुनकर दोनों के दरमियान रज़ामंदी से हुक्म देकर दोनों का फैसला कर दे। पस अगर सुलह हो जाए तो बेहतर, वर्ना दोनों को मेरी मजलिसे-हुक्म (अदालत) में भेज दे ताकि हुक्म देकर दोनों का फैसला कर दूँ, इंशाअल्लाह तआला।

पत्र ☆

काज़ी की तरफ से गांव के शासक (हाकिम) के नाम ताकि एक ज़मीन को यथास्थिति (मुरक्कब) में रखे। इसकी सूरत यह है कि ज़ैद ने अम्र के कब्ज़े वाली ज़मीन पर दावा किया और दावे की सच्चाई के गवाह पेश किए। काज़ी अभी उन गवाहों की विश्वसनीयता (अदालत) की जांच करने में मशगूल है। पस मुद्दई ने काज़ी से दरख्वास्त की कि वह गांव के हाकिम को लिखे कि विवादित ज़मीन जो उस गांव में है, उसमें किसी तरह का फेरबदल, कमी या ज़्यादती न होने दे। तो काज़ी इस तरह लिखेगा: प्रथा के अनुसार संबोधन लिखने के बाद लिखेगा कि फलां बिन फलां ने फलां बिन फलां पर ज़मीन की मिलकियत का दावा किया है, जो कि एक चहारदीवारी वाला अंगूर का बाग और उस पर बनी इमारत और इतनी जरीब ज़मीन है, जो फलां गांव में फलां दिशा में स्थित है और जिसकी चारों सीमाएं(हुदूद-ए-अरबा) ये हैं। दावा यह है कि यह ज़मीन मुद्दई की मिलकियत है और मुद्दआ अलैह के कब्ज़े में बिना किसी हक़ के है। इस पर गवाह भी पेश किए गए हैं, लेकिन अभी तक गवाहों की पूरी स्थिति स्पष्ट नहीं हुई है। पस मुद्दई ने मुझसे दरख्वास्त की है कि मैं तुम्हें लिखूँ कि इस विवादित ज़मीन को मुद्दआ अलैह के कब्ज़े में यथास्थिति में रखो ताकि वह उसके अनाज आदि में किसी तरह की कमी या ज़्यादती न कर सके, बल्कि वह उसी के कब्ज़े में ठहरी रहे जब तक कि गवाहों का हाल ज़ाहिर न हो जाए। पस अगर मुद्दआ अलैह इस हुक्म को मान ले तो ठीक, वर्ना मुझे इसके जवाब से आगाह करो, अल्लाह की मदद से।

अनुपस्थित व्यक्ति पर ऋण लेने की अनुमति का दस्तावेज़ ☆

लिखे कि काज़ी इमाम फलां फरमाता है कि मुसम्मात फलां बिन्त फलां कुरैशी ने मेरे पास अर्जी (मराफा) दी कि उसका शौहर फलां बिन फलां बुखारा के इलाके और उसके आस-पास से गायब है और इस महिला को बिना रोटी-कपड़े के बेसहारा छोड़ गया है। यह महिला भरण-पोषण (नान-नफ़क़ा) के लिए बहुत परेशान है, जबकि वर्तमान में दोनों का निकाह कायम है। वह अपने साथ

पड़ोसियों में से फलां, फलां और फलां को लाई (उनके नाम और वंशावली लिख दें)। इन लोगों ने मुझे बताया कि शुरू से आखिर तक सारा हाल वैसा ही है जैसा उसने दावा किया है। पस उस महिला ने मुझसे दरख्वास्त की कि मैं उसका गुज़ारा और कपड़ा निर्धारित करके उसे अनुमति दे दूँ कि वह उस गायब शौहर के नाम पर कर्ज़ ले सके। पस मैंने उसकी दरख्वास्त मंजूर करके उसे अनुमति दी कि आज की तारीख से अपने भरण-पोषण के लिए मासिक इतने दिरहम और कपड़ों के लिए हर छह महीने में इतने दिरहम उस गायब शौहर के नाम पर कर्ज़ ले ले, जब तक कि वह गायब व्यक्ति वापस न आ जाए। जो कुछ भी इस महिला ने उस पर कर्ज़ लिया होगा, वह उसे अदा करेगा। महिला इस निर्धारण पर राज़ी हो गई और मैंने इस दस्तावेज़ का हुक्म उस महिला के हक में दिया ताकि इस मामले में सुबूत रहे और अपनी अदालत के विश्वसनीय लोगों को इस पर गवाह बना दिया।

महिला के भरण-पोषण हेतु ऋण लेने का दस्तावेज़ ☆

एक महिला अपने शौहर से भरण-पोषण (नफ़क़ा) की मांग करती है और दावा करती है कि वह उसे गुज़ारा नहीं देता है। उसने काज़ी से दरख्वास्त की कि उसके गुज़ारे के लिए कर्ज़ लेने की अनुमति दी जाए। तो काज़ी लिखेगा कि काज़ी फलां कहता है कि मेरे पास मुसम्मात फलां बिन्त फलां ने अर्जी दी कि उसका शौहर उसे भरण-पोषण नहीं देता है और उसने मुझसे प्रार्थना की कि मैं उसका गुज़ारा मुक़र्रर कर दूँ। पस मैंने उसकी दरख्वास्त मंजूर करके उसके शौहर के ज़िम्मे उसके खाने-पीने के लिए आज की तारीख से महीने के इतने दिरहम और कपड़ों के बदले हर छह महीने में इतने दिरहम मुक़र्रर कर...

کہ دونوں کو جمع کر کے دعویٰ مدعی و جواب مدعا علیہ سن کر دونوں کے درمیان برضامندی حکم ہو کر دونوں کا فیصلہ کر دے پس اگر اصلاح ہو جائے تو خیر ورنہ دونوں کو میری مجلس حکم میں بھیج دے تاکہ حکم دے کر دونوں میں فیصلہ کر دوں انشاء اللہ تعالیٰ۔

خط ☆

قاضی بجانب حاکم دیہہ برائے ایک زمین کو متوقف رکھے اس کی صورت یہ ہے کہ زید نے عمرو کی مقبوضہ زمین پر دعویٰ کیا اور صحت دعویٰ کے گواہ قائم کئے اور قاضی ہنوز ان گواہوں کی عدالت دریافت کرنے میں مشغول ہے پس مدعی نے قاضی سے درخواست کی کہ حاکم دیہہ کو تحریر فرمائے کہ زمین حشد عویہ جو اُس گاؤں میں ہے اُس میں کسی طرح کا تصرف زیادتی یا کمی کا نہ ہونے دے تو قاضی لکھے گا۔ بدین صورت کہ پیشانی موافق رسم کے لکھ کر اُس کے بعد لکھے گا کہ فلاں بن فلاں نے فلاں بن فلاں پر ملکیت اراضی کا جو ایک چہار دیواری کا باغ انگور مع عمارت مبینہ اور اس قدر جریب زمین ہے جو فلاں موضع کی زمین فلاں جانب جس کے حدود اربعہ یہ ہیں دعویٰ کیا کہ یہ زمین مذکور مدعی کی ملک ہے اور اس مدعا علیہ کے قبضہ میں بغیر حق ہے اور اس پر گواہ قائم کئے ہیں اور ہنوز مجھے گواہوں کا حال معلوم نہیں ہوا ہے پس اس مدعی نے مجھ سے درخواست کی کہ تجھ کو تحریر کروں کہ یہ اراضی متنازعہ کو مدعا علیہ کے قبضہ میں متوقف رکھے کہ اُس کے غلہ میں وہ کچھ کمی یا زیادتی کسی طرح کا تصرف نہ کرے بلکہ اس کے قبضہ میں موقوف رہے یہاں تک کہ گواہوں کا حال

ظاہر ہو پس اگر مدعا علیہ مذکور اس حکم پر مان جائے تو خیر ورنہ مجھے جواب سے آگاہ کر بعون اللہ تعالیٰ۔

غائب پر قرضہ لینے کی اجازت دینے کی تحریر ☆

لکھے کہ قاضی امام فلاں فرماتا ہے کہ مسماۃ فلانہ بنت فلاں قریشی نے میرے پاس مرافعہ کیا کہ اس کا شوہر فلاں بن فلاں کورۂ بخارا اور اُس کے نواح سے غائب ہے اور اس مسماۃ کو بدون روٹی کپڑے کے ضائع چھوڑ گیا ہے اور یہ مسماۃ اس نان نفقہ کے واسطے مضطر ہے حالانکہ فی الحال دونوں میں نکاح قائم ہے اور وہ اپنے ساتھ اپنے پڑوسیوں میں سے فلاں و فلاں و فلاں کو لائی ان کے نام و نسب تحریر کر دے پس ان لوگوں نے مجھے خبر دی کہ اوّل سے آخر تک سب حال ایسا ہی ہے جیسا اس نے دعویٰ کیا ہے پس اس مسماۃ نے مجھ سے درخواست کی کہ میں اس کا نفقہ و کپڑا معین کر کے اُس کو اجازت دے دوں کہ اس غائب مذکور پر قرضہ لے پس میں نے اس کی درخواست منظور کر کے اس مسماۃ کو اجازت دی کہ اس تاریخ سے اپنے نان نفقہ کے واسطے ماہواری اس قدر درم اس غائب پر قرضہ لے اور اپنے کپڑے کے واسطے ہر شش ماہی اس قدر درم اس غائب پر قرضہ لے یہاں تک کہ یہ غائب مذکور حاضر آئے اور جو کچھ اس مسماۃ نے اس پر قرضہ لیا ہے وہ ادا کر دے اور یہ مسماۃ اس تعیین پر راضی ہوگئی اور میں نے اس تحریر کا اس مسماۃ کے واسطے حکم دیا تاکہ اس معاملہ میں حجت رہے اور اپنی مجلس کے ثقہ لوگوں کو اس پر گواہ کر دیا۔

عورت کے نفقہ قرض کرنے کی تحریر ☆

ایک عورت اپنے شوہر سے نفقہ طلب کرتی ہے اور دعویٰ کرتی ہے کہ وہ اس کو نفقہ نہیں دیتا ہے اور اُس نے قاضی سے درخواست کی کہ اس کا نفقہ قرض کر دے تو لکھے کہ قاضی فلاں

کہتا ہے کہ میرے پاس مسماۃ فلانہ بنت فلاں نے مرافعہ کیا کہ اُس کا شوہر اُس کو نفقہ نہیں دیتا ہے اور مجھ سے اُس نے التماس کیا کہ اُس کا نفقہ مقرر کر دوں پس میں نے اُس کی درخواست منظور کر کے اس کے شوہر پر اس کے نان نفقہ کے واسطے اس تاریخ سے ماہواری اس قدر درم اور اس کے کپڑے کے بدلے ششماہی اس قدر درم مقرر کر

۱؎ یعنی جس میں باہمی جھگڑا ہو ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ... Volume (1) [80] Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat (Book of Records and Documents)

...given and made it obligatory upon the aforementioned husband to continue it regularly so that she (the wife) can maintain herself, and the aforementioned woman agreed to this estimation (1) and I ordered this writing. Or write that Qadi [So-and-so] fixed the monthly maintenance for the wife of [So-and-so son of So-and-so], [So-and-so daughter of So-and-so], at this amount of dirhams from this date, and her clothing, etc., to the end. And the aforementioned Qadi should write his signature on the top of this writing and at the end write that this writing was written from my side by my order, and the amount for food and clothing mentioned in it is from me, as stated in Al-Muhit.

Writing (Tahreer)☆ From the side of the verifier (Ta'deel Kunandah) regarding the inquiry into the witnesses' backgrounds. The Qadi, after the Basmalah (2), should write on a piece of paper: May Allah Almighty help the jurist (Faqih) in the matter of inquiring into the circumstances of several witnesses who testified before me for [So-and-so son of So-and-so] against [So-and-so son of So-and-so] in his claim, and record the claim, then write that I am writing the names of these witnesses in detail at the end of this confidential letter so that you may inquire into their circumstances and inform me of what appears to you regarding their character and conduct in justice, so that I may be aware of it and action will be taken accordingly, God willing. Then write the names of the witnesses [So-and-so son of So-and-so], and their description (hilyah) that they are such-and-such, and their place of business in such-and-such market, and their place of prayer in such-and-such mosque.

Response from the Verifier☆ The verifier (Ta'deel Kunandah) should categorize them into three levels: The highest level is 'Jā’iz al-Shahādah bi al-‘Adl' (qualified to testify with justice). Shams al-A'immah al-Sarakhsi (may Allah have mercy on him) said that one should not suffice with saying 'faqad 'adal' (he is just), but rather say ''ādil maqbūl al-shahādah' (just, whose testimony is acceptable), because it is possible for a person to be just but his testimony not be acceptable. This is because justice means that a person refrains from those things which he knows to be harmful and forbidden in his religion, and it is possible for a person to be so, but his testimony not be accepted, such as if he was flogged for the punishment of qadhf (false accusation of adultery) then repented and became like that. The second is 'mastūr' (unknown/veiled) and 'mastūrah' who is a 'fāsiq' (sinner) and 'faqadah' (missing) whose testimony is not acceptable, not because he is a fāsiq but because there is something

like negligence, forgetfulness, etc., in him. Some judges appoint two trustworthy people instead of one just person; this is how Sheikh Hakim al-Samarqandi mentioned it. And 'mastūr' in the terminology of our scholars refers to someone whose condition is not known, neither their piety nor their sinfulness; this is in al-Zahiriyyah.

Records and Documents (Mahadir wa Sijillat)☆ Those which were rejected due to some defect. A record was presented in which a person, who claims to be the executor (wasī) of a minor on behalf of his father, made a claim of debt for that minor against another person. So this record was rejected on the grounds that it was not mentioned in the record why the debt was for the minor, while it is necessary to state this. Because if the debt is inherited and the deceased has an heir other than this minor, then this debt will be for the minor only when division takes place, and the division of debt is void. And the witnesses did not testify in their testimony to the death of the father and the appointment of this plaintiff as executor, although this is also necessary.

Record (Mahdar)☆ Claim of immovable property for a minor with judicial permission. Its form is that Zaid appeared and brought Amr, then this Zaid against this Amr...

---

(1) i.e., upon fixing this amount. (2) In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. ! i.e., was given the legal punishment (hadd) for falsely accusing a chaste woman of adultery.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ... जिल्द (1) [80] किताब अल-महादिर व अल-सिजिल्लात

...दिया और उल्लेखित पति पर अनिवार्य कर दिया कि वह इसे जारी रखे ताकि वह (पत्नी) अपना भरण-पोषण कर सके और उल्लेखित महिला इस निर्णय (1) पर सहमत हुई और मैंने इस लेख का आदेश दिया। या लिखे कि काज़ी फलां ने फलां बिन फलां पर उसकी पत्नी फलाना बिन्त फलां का मासिक गुजारा भत्ता इस तारीख से इतने दिरहम और उसके कपड़े आदि तक तय किया। और उल्लेखित काज़ी इस लेख के ऊपरी भाग पर अपने हस्ताक्षर लिखे और अंत में लिख दे कि यह लेख मेरी ओर से मेरे आदेश से लिखा गया है और इसमें उल्लेखित भोजन और वस्त्र की राशि मेरी ओर से है, जैसा कि अल-मुहीत में है।

लेखन (Tahreer)☆ गवाहों की स्थिति की जांच के लिए संशोधक (Ta'deel Kunandah) की ओर से। काज़ी कागज़ के एक टुकड़े पर बिस्मिल्लाह (2) के बाद लिखे कि अल्लाह तआला फकीह (कानूनविद्) की मदद करे, कुछ गवाहों की स्थिति की जांच के मामले में जिन्होंने मेरे पास फलां दिन फलां बिन फलां के लिए फलां बिन फलां पर उसके इस दावे की गवाही दी है, और दावे को लिख दे, फिर लिखे कि मैं इन गवाहों के नाम अपने इस गुप्त पत्र के अंत में विस्तार से लिखता हूँ ताकि आप उनकी स्थिति की जांच करके मुझे सूचित करें, जो कुछ भी आपके पास उनकी स्थिति और न्याय का मामला स्पष्ट हो, ताकि मैं उससे अवगत हो जाऊं और उसी के अनुसार कार्रवाई होगी, इंशा अल्लाह। फिर गवाहों के नाम फलां बिन फलां और उनका हुलिया कि ऐसा-ऐसा है, और उनके व्यापार का स्थान कि फलां बाज़ार है, और उनके नमाज़ पढ़ने का स्थान कि फलां मस्जिद है, सब लिख दे।

संशोधक की ओर से उत्तर☆ संशोधक (Ta'deel Kunandah) को चाहिए कि उनके तीन स्तर बनाए: उच्चतम स्तर 'जाइज़ुश-शहादत बिल-अदल' (न्याय के साथ गवाही के लिए योग्य)। शम्स अल-आइम्मा सरखसी (रह.) ने फरमाया कि केवल 'फकद अदुल' (वह न्यायपूर्ण है) कहने पर संतोष न करें, बल्कि 'आदिल मकबूलुश-शहादत' (न्यायपूर्ण जिसकी गवाही स्वीकार्य हो) कहें, क्योंकि यह संभव है कि आदमी न्यायपूर्ण हो लेकिन उसकी गवाही स्वीकार्य न हो। इस कारण से कि न्याय यह है कि आदमी उन बातों से बचे जिन्हें करना वह अपने धर्म में हानिकारक और हराम (वर्जित) जानता है, और यह संभव है कि एक व्यक्ति ऐसा हो लेकिन उसकी गवाही स्वीकार न हो, इस तरह से कि उसे कज़्फ़ (व्यभिचार का झूठा आरोप) की सजा दी गई हो, फिर उसने तौबा कर ली हो और वह वैसा हो गया हो। और दूसरा स्तर 'मस्तूर' (जिसकी स्थिति अज्ञात हो) और 'मस्तूरह' है जो फासिक (पापी) है और 'फकदा' (गुमशुदा) है जिसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है, इस वजह से नहीं कि वह फासिक है

बल्कि इस वजह से कि उसमें गफलत (लापरवाही) और निस्यान (भूलने की बीमारी) आदि जैसी कोई बात है। और कुछ काज़ी दो विश्वसनीय व्यक्तियों को एक न्यायपूर्ण व्यक्ति के स्थान पर नियुक्त करते हैं, जैसा कि शेख हाकिल समरकंदी ने उल्लेख किया है। और हमारे विद्वानों की शब्दावली में 'मस्तूर' उसे कहते हैं जिसकी स्थिति ज्ञात न हो, न धार्मिकता ज्ञात हो और न ही पाप (फिस्क) ज्ञात हो, यह ज़हीरिया में है।

रिकॉर्ड और दस्तावेज़ (Mahadir wa Sijillat)☆ जो किसी त्रुटि के कारण अस्वीकार कर दिए गए। एक रिकॉर्ड पेश किया गया जिसमें एक व्यक्ति ने, जो दावा करता है कि वह एक नाबालिग का उसके पिता की ओर से वसीयतदार (Executor) है, उस नाबालिग के लिए दूसरे व्यक्ति पर ऋण का दावा किया है। तो यह रिकॉर्ड इस कारण से अस्वीकार कर दिया गया कि रिकॉर्ड में यह उल्लेख नहीं किया गया कि नाबालिग के लिए ऋण किस कारण से है, जबकि इसका विवरण देना आवश्यक है। क्योंकि यदि ऋण पैतृक हो और मृतक का उस नाबालिग के अतिरिक्त कोई अन्य वारिस हो, तो यह ऋण नाबालिग के लिए तभी होगा जब विभाजन प्रभावी हो, और ऋण का विभाजन शून्य है। और गवाहों ने अपनी गवाही में पिता की मृत्यु और इस वादी को वसीयतदार बनाने की गवाही नहीं दी, जबकि यह भी आवश्यक है।

रिकॉर्ड (Mahdar)☆ न्यायिक अनुमति के साथ नाबालिग के लिए अचल संपत्ति का दावा। इसकी स्थिति यह है कि ज़ैद उपस्थित हुआ और अम्र को लाया, फिर इस ज़ैद ने इस अम्र पर...

---

(1) यानी इस मात्रा को निर्धारित करने पर। (2) बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम। ! यानी पाकदामन स्त्री पर ज़िना का आरोप लगाने की सजा दी गई।

دیئے اور شوہر مذکور پر لازم کر دیا کہ اُس کو برابر جاری رکھے تاکہ وہ اپنی تن پروری کر سکے اور یہ مسماۃ مذکورہ اس تقدیر(۱) پر راضی ہوئی اور میں نے اس تحریر کا حکم دیا۔ یا لکھے کہ قاضی فلاں نے فلاں بن فلاں پر اُس کی زوجہ مسماۃ فلانہ بنت فلاں کا نان نفقہ ماہواری اس قدر درم اس تاریخ سے اور اس کا کپڑا الی آخرہ۔ اور قاضی مذکور اس تحریر کی پیشانی پر اپنی توقیع لکھے اور آخر میں لکھ دے کہ یہ تحریر میری طرف سے میرے حکم سے لکھی گئی اور نقد پر نان و جامہ جو اس میں مذکور ہے میری طرف سے ہے کذا فی المحیط۔

تحریر☆ مستورۂ بجانب تعدیل کنندہ در یافت احوال گواہان۔ قاضی ایک ٹکڑے کاغذ پر بعد تسمہ (۲) کے لکھے کہ اللہ تعالیٰ فقیہ کی مدد کرے در معاملہ دریافت احوال چند فقر گواہوں کے جنہوں نے میرے پاس فلاں روز فلاں بن فلاں کے واسطے فلاں بن فلاں پر اُس کے اس دعویٰ کی گواہی دی ہے اور دعویٰ کو لکھ دے پھر لکھے کہ میں ان گواہوں کے نام اپنے خفیہ خط ہذا کے آخر میں مفصل تحریر کرتا ہوں تا کہ اُن کا احوال دریافت کر کے مجھ کو آگاہ کرو جو کچھ تمہارے نزدیک ان کا احوال اور معاملہ عدالت ظاہر ہوتا ہے کہ میں اُس پر واقف ہوں اور اُسی پر کاروائی ہوگی انشاء اللہ تعالیٰ پھر گواہوں کے نام فلاں بن فلاں اور اُس کا حلیہ کہ ایسا ایسا ہے اور اُس کا مقام تجارت کہ فلاں بازار ہے اور اُس کا مصلیٰ کہ فلاں مسجد ہے سب لکھ دے۔

جواب از جانب تعدیل کنندہ☆ تعدیل کنندہ کو چاہئے کہ اُن کے تین درجہ کرے اعلیٰ درجہ جائز الشہادۃ بالعدل شمس الائمہ سرخسیؒ نے فرمایا کہ فقد عدل کہنے پر اکتفاء کرے بلکہ عادل مقبول الشہادۃ کہے کیونکہ یہ جائز ہے کہ آدمی عادل ہو مگر مقبول الشہادۃ نہ ہو اس واسطے کہ عدالت یہ

ہے کہ آدمی اُن باتوں سے پرہیز رکھے جن کو کرنے سے وہ اپنے دین میں ضرر و حرام جانتا ہے اور یہ جائز ہے کہ ایک شخص ایسا ہو مگر اُس کی گواہی قبول نہ ہو بایں طور کہ اُس کو حد قذف ماردی گئی ہو پھر توبہ کر کے ایسا ہو گیا ہو اور وہ دوم مستور اور مستورہ فاسق ہے اور فقدہ ہے جس کی گواہی مقبول نہ ہو نہ اس وجہ سے کہ وہ فاسق ہے بلکہ اس وجہ سے کہ اُس میں مثل غفلت ونسیان وغیرہ کے مانند کوئی امر ہے اور قاضیوں میں سے بعض دوثقہ کو بجائے ایک عادل کے قرار دیتے ہیں ایسا ہی شیخ حاکم سمرقندی نے ذکر کیا ہے اور مستور ہمارے مشائخ کے عرف میں اس کو کہتے ہیں جس کا حال معلوم نہ ہو نہ تدین معلوم ہو اور نہ فاسق معلوم ہو یہ ظہیر یہ میں ہے۔

محاضر و سجلات☆ جو کسی خلل کی وجہ سے رد کر دیے گئے۔ ایک محضر پیش ہوا جس میں ایک شخص نے جو زعم کرتا ہے کہ وہ صغیر کا اُس کے باپ کی طرف سے وصی ہے اس صغیر کے واسطے قرضہ کا دوسرے شخص پر دعویٰ کیا ہے پس یہ محضر رد کر دیا گیا ہے بدیں وجہ کہ محضر میں یہ ذکر نہیں کیا کہ اس صغیر کے واسطے قرضہ کس وجہ سے ہے حالانکہ اس کا بیان کرنا ضروری ہے اس واسطے کہ اگر قرضہ مورثی ہو اور میت کا اس صغیر کے سوائے دوسرا وارث ہو تو یہ قرضہ صغیر کے واسطے جبھی ہوگا جب تقسیم جاری ہو اور قرضہ کی تقسیم باطل ہے اور گواہوں نے اپنی گواہی میں باپ کے مرنے اور اس مدعی کو وصی کرنے کی گواہی نہیں دی حالانکہ یہ بھی ضروری ہے۔

محضر☆ دعویٰ عقار برائے صغیر باجازت حکمی۔ اس کی صورت یہ ہے کہ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا پس اس زید نے اس عمرو پر

(۱) یعنی یہ مقدار مقرر کرنے پر ۱۲ (۲) بسم اللہ الرحمن الرحیم ۱۲ ! یعنی پاک دامن کو تہمت زنا لگانے کی حد ماری گئی ۱۲

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 10 (81) Book of Proceedings and Records

A claim was filed with judicial authorization stating that the property currently in the possession of this defendant, whose boundaries are such-and-such, belongs to a certain minor. The reason provided was that this house belonged to the father of the minor, a person named in the proceeding (Mahzar); he had purchased it for this minor, also named in the Mahzar, using the minor's funds under paternal guardianship at a known price equal to the property's value. Today, this demarcated property is the ownership of said minor for the reasons mentioned, and it is in the possession of 'Amr' without legal right. Therefore, it is obligatory for 'Amr' to surrender the property so that it may be possessed on behalf of the minor. However, this Mahzar was rejected because it did not state whether the judicial permission was obtained from this particular judge (Qazi) or another. Even if permission was granted by another judge, it must be proven before the current judge for him to hear the dispute. Furthermore, the Mahzar did not mention whether the plaintiff has the authority to take possession; it only stated he has permission to file a claim. There is a possibility that he was authorized to litigate but not to take possession. According to Imam Zafar (RA), without specific authorization to possess, he would have no right to do so, because one authorized to litigate is like a legal agent (Wakil) for the dispute, and according to Imam Zafar, such an agent does not have the authority to take possession, and this is the ruling (Fatwa). Thus, it must be explicitly stated that he has permission to take possession, or mention a fact proving he is the executor (Wasi), as being an executor automatically grants the right of possession. Additionally, the Mahzar failed to mention that the stated price was equal to the property value at the time of the contract, which is a requirement for the contract's validity. This is according to 'Al-Muhit'.

Proceeding (Mahzar) ☆ Regarding a case where the heir of a wife files an inheritance claim against the husband, and the heir claims that the woman had settled (made Sulh) all her inheritance portions and all claims and disputes and had taken possession of the settlement amount (Badal-e-Sulh). The Mahzar was rejected because it did not detail the estate (Tarka). It is possible the estate carries debts, in which case the settlement would not be valid unless the debt was specifically exempted in the agreement. If there is no debt, there is a possibility that the cash in the estate is of the same kind as the settlement amount and that the cash received by the woman is equal to or more than her legal share; in such a case, the settlement would be invalid due to the risk of usury (Riba). If the estate does not contain the

same kind as the settlement amount, it is permissible to have different cash, but in this case, possession must take place at the meeting where the settlement is agreed upon. Faqih Abu Ja'far (RA) used to say such a settlement is valid, stating that if there is no debt in the estate and the estate is not of the same kind as the settlement amount, or even if it is, the settlement is valid provided the woman's share is more than (not equal to or less than) the settlement amount, and if the estate contains no cash. Therefore, what has been mentioned [as reasons for rejection] are merely doubts (Wahm), and a settlement cannot be invalidated based on doubt. This is in 'Fussul al-Ustrushi' and 'Al-Muhit'.

Proceeding (Mahzar) ☆ Claim regarding a forgotten/denied deposit ☆. Ibrahim appeared and brought 'Amr' forward. Ibrahim then claimed against 'Amr' that he had given 'Amr's' father a silk bag inscribed with "I rely upon Allah; this is the capital of Ibrahim the Pilgrim" as a deposit (Wadi'at). It contained five Badakhshani rubies, each weighing seven Dirhams and valued at a certain amount. 'Amr's' father took them from me and held them in his possession...

---

1. The translator notes that it is not possible to invalidate a settlement based on mere doubt. If it is probable that the settlement is not correct, how can it be invalidated purely on doubt? 12 ☆ Wadi'at: Placing something in trust for safekeeping.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 (81) किताब अल-मुहाज़िर वल-सिजिलात

न्यायिक अनुमति के साथ यह दावा किया गया कि जो घर इस प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) के कब्ज़े में है, जिसकी सीमाएं ऐसी और वैसी हैं, वह अमुक नाबालिग (सगीर) की संपत्ति है। कारण यह कि यह घर उस नाबालिग के पिता, अमुक व्यक्ति का था जिसका नाम इस कार्यवाही (महज़र) में वर्णित है; उन्होंने स्वयं उस नाबालिग के लिए, जिसका नाम महज़र में वर्णित है, उस नाबालिग के धन से पितृ-अभिभावकत्व के तहत एक ज्ञात मूल्य पर खरीदा था जो उक्त घर की कीमत के बराबर था, और आज यह घर अपनी सीमाओं सहित उस नाबालिग की संपत्ति है उसी कारण से जो वर्णित किया गया है, और यह 'अम्र' के कब्ज़े में बिना किसी अधिकार के है। अतः'अम्र' पर अनिवार्य है कि वह इस घर को सौंप दे ताकि वह इस नाबालिग के लिए उसका कब्ज़ा प्राप्त कर सके। फिर इस महज़र को इस आधार पर खारिज (रद्द) कर दिया गया कि इसमें यह वर्णित नहीं है कि न्यायिक अनुमति उसे इस काज़ी की ओर से प्राप्त हुई है या किसी अन्य काज़ी की ओर से। यदि उसे न्यायिक अनुमति किसी अन्य काज़ी से प्राप्त हुई है, तो अनिवार्य है कि वह इस काज़ी के समक्ष उसे सिद्ध करे ताकि वह उसके विवाद की सुनवाई कर सके। और इस कारण से भी कि महज़र में यह वर्णित नहीं है कि इस वादी को कब्ज़ा प्राप्त करने की भी अनुमति है; इसमें केवल इतना उल्लेख है कि उसने न्यायिक अनुमति से दावा किया है, और इसमें संभावना है कि शायद उसे दावा करने और विवाद करने की अनुमति हो लेकिन कब्ज़ा लेने की अनुमति न हो। यदि उसे कब्ज़ा लेने की अनुमति नहीं होगी, तो इमाम ज़फ़र (रह.) के अनुसार उसे कब्ज़े का अधिकार नहीं होगा, क्योंकि जिसे दावा और विवाद की अनुमति हो, वह विवाद के वकील के समान होता है, और वकील को इमाम ज़फ़र (रह.) के अनुसार कब्ज़ा प्राप्त करने का अधिकार नहीं होता, और इसी पर फ़तवा है। अतः अनिवार्य है कि वह उल्लेख करे कि उसे कब्ज़ा लेने की अनुमति प्राप्त है, या ऐसी बात का उल्लेख करे जिससे उसका संरक्षक (वसी) होना सिद्ध हो जाए, क्योंकि संरक्षक होने से कब्ज़ा करने का अधिकार स्वतः सिद्ध हो जाता है। और इस कारण से भी कि उसने महज़र में यह उल्लेख नहीं किया कि उक्त मूल्य अनुबंध (निकाह/सौदा) के समय भी घर की कीमत के बराबर था, जबकि अनुबंध के वैध होने के लिए यह अनिवार्य है कि अनुबंध के समय उक्त मूल्य उसकी वास्तविक कीमत के बराबर हो। जैसा कि 'मुहीत' में वर्णित है।

महज़र ☆ एक मामले में जहाँ पत्नी का वारिस पति पर विरासत का दावा करता है और वारिस का यह दावा है कि इस महिला ने अपने विरासत के पूरे हिस्से से और सभी दावों व विवादों से समझौता

(सुलह) कर लिया है और समझौते के बदले की राशि (बदल-ए-सुलह) पर कब्ज़ा कर लिया है। तो महज़र इस कारण से खारिज कर दिया गया कि महज़र में विरासत की संपत्ति (तरका) का विवरण नहीं है, और संभव है कि विरासत में ऋण हो, और ऐसी स्थिति में समझौता वैध नहीं होगा, सिवाय उस स्थिति के जब समझौते में ऋण को अलग रखा गया हो। और यदि विरासत में ऋण न हो, तो संभावना है कि शायद विरासत में 'बदल-ए-सुलह' की श्रेणी जैसी नकदी इतनी हो कि महिला को जो नकदी मिली है, वह विरासत में उसके कानूनी हिस्से के बराबर या उससे अधिक हो, और ऐसी स्थिति में सूद (रिबा) की संभावना के कारण समझौता वैध नहीं होगा। और यदि विरासत 'बदल-ए-सुलह' की श्रेणी से न हो, तो यह वैध है कि उसमें समझौते के बदले के विपरीत नकदी हो, और ऐसी स्थिति में समझौते के स्थान (मजलिस-ए-बदल-ए-सुलह) पर ही कब्ज़ा करना अनिवार्य होगा। और फ़क़ीह अबू जाफ़र (रह.) फरमाते थे कि ऐसा समझौता वैध है और फरमाते थे कि विरासत में ऋण न हो और यह भी वैध है कि विरासत 'बदल-ए-सुलह' की श्रेणी से न हो, और यदि हो, तो यह वैध है कि महिला का विरासत का हिस्सा समझौते के बदले के बराबर या कम न हो बल्कि अधिक हो, और यह भी वैध है कि विरासत में कोई चीज़ नकदी न हो। अतः जो कुछ उल्लेख किया गया है वह सब केवल संदेह (वहम) है और संदेह से समझौता रद्द नहीं किया जा सकता। यह 'फ़ुसूल-ए-अस्तरूशी' और 'मुहीत' में है।

महज़र ☆ अमानत की अज्ञानता का दावा ☆। इब्राहिम उपस्थित हुआ और 'अम्र' को लाया, फिर इस इब्राहिम ने इस 'अम्र' पर दावा किया कि मैंने 'अम्र' के पिता अमुक व्यक्ति को एक रेशमी थैली, जिस पर लिखा था "तवक्कलतु अलल्लाहि बिज़ा'अतु इब्राहीम अल-हाजी" (मैंने अल्लाह पर भरोसा किया, यह इब्राहिम हाजी की पूंजी है), अमानत (वदीअत) के रूप में दी थी और उसमें पांच नग बदख्शानी लाल (माणिक) थे, जिनमें से प्रत्येक का वजन सात दरम था और प्रत्येक की कीमत इतनी थी, और इस 'अम्र' के पिता ने मुझसे लेकर उसे अपने अधिकार में...

---

1. अनुवादक कहता है कि संदेह के आधार पर समझौते को अवैध घोषित करना संभव नहीं है, और यहाँ संभावना है कि समझौता सही न हो, तो संदेह के साथ समझौते का अवैध होना कैसे हो सकता है? 12 ☆ वदीअत: सुरक्षा के लिए अमानत रखना।

با جازت حکمی یہ دعویٰ کیا کہ جو دار اس مدعاعلیہ کے قبضہ میں ہے جس کے حدود چنین و چنان ہیں ملک فلاں صغیر کی ہے۔ بدین سبب کہ یہ دار اس صغیر کے والد فلاں شخص کا تھا جس کا نام محضر میں مذکور ہے اُس نے اپنے سے اس صغیر کے واسطے جس کا نام محضر میں مذکور ہے اس صغیر کے مال سے ولایت پدری بہ ثمن معلوم جو مثل قیمت دار مذکور ہے خرید کیا تھا اور آج کے روز یہ دار محدودہ اس صغیر کی ملک ہے اُسی سبب سے جو ذکر کیا گیا ہے اور اس عمرو کے قبضہ میں بغیر حق ہے پس اس عمرو پر واجب ہے کہ اس حاضر آمدہ کو سپرد کر دے تاکہ اس صغیر مذکورہ محضر ہذا کے واسطے قبضہ کر لے پس یہ محضر رد کر دیا گیا بدین سبب کہ اس میں یہ مذکور نہیں ہے کہ اجازت حکمی اس قاضی کی طرف سے اُس کو حاصل ہوئی یا کسی دوسرے قاضی کی طرف سے حاصل ہوئی ہے وہ بر تقدیر یکہ اُس کو اجازت حکمی دوسرے قاضی کی طرف سے حاصل ہوئی ہے تو ضروری ہے کہ اجازت حکمی اس قاضی کے نزدیک ثابت کرے تاکہ اُس کی خصومت کی سماعت کرے اور بدین وجہ کہ محضر میں یہ مذکور نہیں ہے کہ اس مدعی کو اجازت قبضہ کرنے کی بھی حاصل ہے اس میں صرف اس قدر مذکور ہے کہ اُس نے با جازت حکمی دعویٰ کیا اور اس میں احتمال ہے کہ شاید اس کو دعویٰ و خصومت کی اجازت ہو قبضہ کی اجازت نہ ہو پس اگر اس کو قبضہ کی اجازت حاصل نہ ہو گی تو اُس کو حق قبضہ امام زفرؒ کے نزدیک حاصل نہ ہوگا اس واسطے کہ جس کو دعویٰ و خصومت کی اجازت ہو وہ بمنزلہ وکیل خصومت کے ہے اور وکیل خصومت کو امام زفرؒ کے نزدیک قبضہ کا اختیار نہیں ہوتا ہے اور اُسی پر فتویٰ ہے پس ضروری ہے کہ یہ ذکر کرے کہ اس کو قبضہ کی اجازت حاصل ہے یا ایسا امر ذکر کرے جس سے اُس کا وصی ہونا ثابت ہو کیونکہ وصی ہونے

سے اختیار قبضہ کرنے کا ثابت ہو جاتا ہے اور بدین وجہ کہ اُس نے محضر میں یہ ذکر نہیں کیا کہ ثمن مذکور وقت عقد کے بھی اس دار کی قیمت کے مثل تھا حالانکہ اس عقد کے صحیح ہونے کے واسطے یہ ضروری ہے کہ وقت عقد کے ثمن مذکور اُس کی قیمت کے مثل ہو کذا فی المحیط

محضر ☆ در نیکہ جورو کا وارث شوہر پر میراث کا دعویٰ کرنا اور وارث کا یہ دعویٰ کرنا کہ اس عورت نے اپنے تمام حصہ میراث سے اور تمام دعویٰ و خصومات سے صلح کرلی ہے اور بدل صلح پر قبضہ کر لیا ہے۔ پس محضر اس وجہ سے رد کر دیا گیا کہ محضر میں ترکہ کا بیان نہیں ہے اور جائز ہے کہ ترکہ میں قرضہ ہو اور اس تقدیر پر صلح جائز نہ ہوگی لا اس صورت میں کہ صلح میں قرضہ کا استثناء کر دیا ہو اور اگر ترکہ میں قرضہ نہ ہو تو احتمال ہے کہ شاید ترکہ میں جنس بدل صلح سے نقد مال اس قدر ہو کہ بدل صلح میں جو نقد اس عورت کو ملا ہے وہ میراث کے اُس کے فقہی حصہ کے برابر یا زیادہ ہو اور ایسی صورت میں بسبب ربوا ہونے کے صلح جائز نہ ہو گی۔ اور اگر ترکہ میں جنس بدل صلح سے نہ ہو تو جائز ہے کہ اُس میں خلاف بدل صلح کے نقد ہو اور ایسی صورت میں مجلس بدل صلح پر قبضہ شرط ہوگا۔ اور فقیہ ابو جعفرؒ فرماتے تھے کہ ایسی صلح جائز ہے اور فرماتے تھے کہ کہ ترکہ میں قرضہ نہ ہو اور جائز ہے کہ ترکہ میں جنس بدل صلح سے نہ ہو اور اگر ہو تو جائز ہے کہ اس عورت کا حصہ میراث مثل بدل صلح کے یا کم نہ ہو بلکہ زائد ہو اور جائز ہے کہ ترکہ میں کوئی چیز نقد سے نہ ہو پس جو کچھ ذکر کیا ہے یہ سب وہم ہے اور وہم سے ابطال صلح نہیں ہو سکتا یہ فصول استروشی و محیط میں ہے۔

محضر ☆ دعوئی تجہیل ودیعت ☆۔ ابراہیم حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا پھر اس ابراہیم نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ میں نے اس عمرو کے باپ فلاں کو ایک تھیلی بیر بمر جس پر لکھا تھا کہ تَوَکَّلْتُ عَلَی اللهِ بِضَاعَةُ إِبْرَاهِيمَ الْحَاجِيِّ ودیعت دی تھی اور اس میں پانچ عدد لعل بدخشانی تھے

جس میں ہر ایک کا وزن سات درم اور ہر ایک کی قیمت اس قدر تھی اور اس عمرو کے باپ فلاں نے مجھ سے لے کر بقبضہ

لے مترجم کہتا ہے کہ وہم کے ساتھ صلح کا باطل کرنا ممکن نہیں ہے اور یہاں محتمل ہے کہ صلح صحیح نہ ہو تو وہم کے ساتھ صلح کا باطل کرنا کیونکر ہو سکتا ہے ۱۲ ☆ ودیعت: حفاظت کے لیے امانت رکھنا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 [Page 82] Kitab al-Muhadir wa al-Sijillat (Book of Legal Documents and Records)

...properly taken into possession, and he passed away before returning it to me. "Tajhil" (dying without clarifying the status of held property) is intended here. Thus, the total specified value of that deposit (wadi'at) became a debt upon his estate, and witnesses testified to this effect. However, this legal record (mahzar) was rejected on the grounds that neither the claimant in his suit nor the witnesses in their testimony stated what the value of those items was on the day of *tajhil*; rather, they only mentioned the value on the day of delivery. In such a scenario, it is mandatory to state the value as it was on the day of *tajhil*, because in this case, the cause of liability (zaman) is the *tajhil* itself. Therefore, the value on the day of *tajhil* shall be taken into account. Allah Almighty knows best.

I say that Imam Muhammad mentioned in *Kitab al-Asl*: If a person gives specific property as a deposit (*wadi'at*) to another, and the depositary (*mustawda'*) denies it, and it is subsequently lost or destroyed while in the depositary's possession; then if the depositor (*mudi'*) establishes witnesses for both the act of depositing and the value on the day of denial, a decree shall be issued against the depositary for the value on the day of denial. If the witnesses state, "We do not know its value on the day of denial, but we know it was this much on the day it was deposited," then the judge shall issue a decree against the depositary for the value on the day he took possession under the terms of the deposit (*ida'*). This is because the cause of liability becoming mandatory upon the depositary in the event of denial is the denial itself, provided the value on the day of denial is known.

If the value on the day of denial is unknown but the value on the day of deposit is known, the cause of liability in his regard is the taking of possession under the deposit. This is because liability falls upon the depositary due to denial combined with prior possession. For instance, if he were to deny the deposit and say, "I have no deposit of yours," and the truth is as he says—meaning he never actually took possession—then liability would not be mandatory (despite the denial). Similarly, if he had taken possession and then denied it, liability still wouldn't be mandatory solely for that reason (as previously explained). However, between these two causes, denial is posterior in terms of existence; therefore, liability shall be assigned to it as far as possible. Thus, when witnesses testify to the value on the day of denial, it becomes possible to place liability upon it. Consequently, we have determined that

this denial is the cause of liability for the depositary and have made the value on the day of denial mandatory upon him.

When witnesses do not testify to the value on the day of denial but instead testify to the value on the day of deposit, it becomes difficult to attribute liability to the denial. Therefore, we attribute it to the prior possession and establish prior possession as the cause of liability for him. If the witnesses say, "We do not know its value at all, neither on the day of denial nor on the day of deposit," then a decree shall be issued against the said depositary for the value he himself declares it to have been on the day of denial. This is similar to the case of a usurper (*ghasib*): if usurped property is destroyed in his possession and its value on the day of usurpation is unknown, a judgment is passed for whatever value he himself confesses it was at the time of usurpation. By analogy to this, in the matter of *tajhil*, it should be said that if witnesses do not testify to the value of the goods on the day of *tajhil* but testify to the value on the day he received the goods, then a decree for the value of this "return and production" (*radd wa ibda'*) shall be issued. If witnesses do not testify to knowing its value at all, then a decree shall be issued for whatever amount he himself confesses the value to have been on the day of *ibda'* ^2, and this is what is correct.

Sijill (Legal Decree) ★

An instance occurred where it was not written at the end at the time of the order: "I have issued this order in my judicial assembly at such-and-such place," meaning...

---

^1 The translator says: The author remarked that it is also possible for the deceased to be alive, although he is actually not, unless it is said that this problem is specific to this particular case. And I say that "izā'" refers to this place; the phrase "al-ibda'" in this context refers to the aforementioned deposit (*idā'*), not trade capital (*ibdā'*), and for easier understanding according to the context, its price has already been mentioned. 12

सही अपने क़ब्ज़े में कर ली थी और वह क़ब्ल मुझे वापस करने के मर गया और तजहील के साथ बदून बयान करने के मुराद है पस उस वदीअत की सब क़ीमत मज़कूरा उसके तरके पर क़र्ज़ा हुई और गवाहों ने इसकी गवाही दी। पस यह महज़र बाईं वजह रद्द कर दिया गया कि मुद्दई ने अपने दावे में और नीज़ गवाहों ने अपनी गवाही में यह बयान न किया कि तजहील के रोज़ इन चीज़ों की क्या क़ीमत थी बल्कि फ़क़त देने के रोज़ की क़ीमत बयान की है हालाँकि ऐसी सूरत में वाजिब उस क़ीमत का बयान करना होता है जो तजहील के रोज़ हो इस वास्ते कि ऐसी सूरत में सबब-ए-ज़मान यही तजहील है पस रोज़-ए-तजहील की क़ीमत का लिहाज़ किया जाएगा वल्लाहु तआला आलम मैं कहता हूँ कि इमाम मुहम्मद ने किताब अल-अस्ल में ज़िक्र फ़रमाया कि एक शख़्स ने दूसरे को माल ऐन वदीअत दिया और मुस्तौदअ ने उससे इंकार किया और वह मुस्तौदअ के पास तलफ़ हो गया फिर मौदिअ ने वदीअत देने के और रोज़-ए-इंकार की क़ीमत के गवाह क़ायम किये तो मुस्तौदअ पर रोज़-ए-इंकार की क़ीमत की डिक्री की जाएगी और अगर गवाहों ने कहा कि हम रोज़-ए-इंकार की इसकी क़ीमत नहीं जानते हैं मगर वदीअत देने के रोज़ की क़ीमत जानते हैं कि वह इस क़दर थी तो क़ाज़ी मुस्तौदअ पर बहुक़्म ईदाअ क़ब्ज़ा करने के रोज़ की क़ीमत की डिक्री करेगा और यह इस वजह से है कि मुस्तौदअ पर ज़मान वाजिब होने का सबब दर-सूरत-ए-इंकार वदीअत के इंकार है बशर्तेकि रोज़-ए-इंकार की वदीअत की क़ीमत मालूम हो और अगर रोज़-ए-इंकार की क़ीमत मालूम न हो और रोज़-ए-ईदाअ की क़ीमत मालूम हो तो सबब-ए-ज़मान उसके हक़ में बहुक़्म ईदाअ क़ब्ज़ा करना है और यह इस वजह से है कि ज़मान मुस्तौदअ पर ब-सबब इंकार व क़ब्ज़ा साबिक़ के वाजिब होती है क्योंकि अगर मसलन वह वदीअत से इंकार कर जाए और कहे कि मेरे पास तेरी वदीअत कुछ नहीं है और बात यही हो जैसी वह कहता है बाईं तौर कि उसने क़ब्ज़ा न किया हो तो ज़मान वाजिब न होगी (बावजूद-इके इंकार पाया गया) और अगर उसने क़ब्ज़ा किया हो और इंकार किया तो भी ज़मान वाजिब न होगी इसी वजह से जो हमने बयान कर दी है लेकिन इन दोनों सबबों में से इंकार बहसब वजूद पीछे है पस ज़मान ता-इमकान उसी पर डाली जाएगी पस जब गवाहों ने रोज़-ए-इंकार की क़ीमत की गवाही दी तो ज़मान उस पर डालना मुमकिन हुआ पस हमने मुस्तौदअ के हक़ में सबब-ए-ज़मान यही इंकार क़रार दिया और उस पर रोज़-ए-इंकार की क़ीमत वाजिब कर दी और जब गवाहों ने रोज़-ए-इंकार की क़ीमत की गवाही न दी बल्कि रोज़-ए-ईदाअ की क़ीमत की गवाही दी तो इंकार पर ज़मान का अहाला करना मुतअज़्ज़िर हो गया पस हमने उसको क़ब्ज़ा साबिक़ पर

अहाला किया और सबब-ए-ज़मान उसके हक़ में क़ब्ज़ा साबिक़ क़रार दिया और अगर गवाहों ने कहा कि हम उसकी क़ीमत बिल्कुल नहीं जानते हैं न क़ीमत रोज़-ए-इंकार और न क़ीमत रोज़-ए-ईदाअ। तो मुस्तौदअ मज़कूर पर उसकी क़दर क़ीमत की डिक्री की जाएगी जिस क़दर वह रोज़-ए-इंकार के क़ीमत ख़ुद बयान करे जैसा कि ग़ासिब की सूरत में होता है कि अगर माल मग़सूब ग़ासिब के पास तलफ़ हो गया और उसकी रोज़-ए-ग़सब की क़ीमत मालूम न हुई तो उस पर उसी क़ीमत का हुक्म दिया जाएगा जिसका ख़ुद बरोज़-ए-ग़सब होने का इक़रार करे पस ब-क़यास इस मसअले के मसअला तजहील में यूँ कहना चाहिये कि अगर गवाहों ने रोज़-ए-तजहील के क़ीमत बज़ाअत की गवाही न दी बल्कि जिस रोज़ उसने बज़ाअत दी है उस रोज़ की क़ीमत की गवाही दी तो इस रद्द-ओ-इब्दाअ की क़ीमत की डिक्री की जाएगी और अगर गवाहों ने बिल्कुल उसकी क़ीमत जानने की गवाही न दी तो बरोज़-ए-इब्दाअ ^२ जिस क़दर क़ीमत होने का ख़ुद इक़रार करे इस क़दर की डिक्री की जाएगी और यही सही है।

सजिल ★

ऐसा पेश हुआ जिसमें आख़िर में हुक्म के वक़्त यूँ नहीं लिखा कि मैंने इस हुक्म को अपनी मज्लिस क़ज़ा कोरह फ़लाँ में सादिर किया है यानी...

---

^१ मुतर्रजिम कहता है कि मातिन ने कहा कि यह भी मुमकिन है कि मय्यित ज़िंदा हो हालाँकि वह ज़िंदा नहीं है मगर आनके कहा जाए कि यह मसअला इस सूरत के साथ मख़सूस है और मैं कहता हूँ कि ईज़ाअ इस मक़ाम की जानिब इशारा है क़ौल अल-इब्दाअ इस सूरत में ईदाअ मज़कूर है न बज़ाअत और ब-हस्ब सिबाक़ आसानी फ़हम के वास्ते इसकी क़ीमत गुज़र चुकी १२

صحیح اپنے قبضہ میں کر لی تھی اور وہ قبل مجھے واپس کرنے کے مر گیا اور تجھیل کے ساتھ بدون بیان کرنے کے مراد ہے پس اُس ودیعت کی سب قیمت مذکورہ اُس کے ترکہ پر قرضہ ہوئی اور گواہوں نے اس کی گواہی دی۔ پس یہ محضر بایں وجہ رد کر دیا گیا کہ مدعی نے اپنے دعویٰ میں اور نیز گواہوں نے اپنی گواہی میں یہ بیان نہ کیا کہ تجھیل کے روز ان چیزوں کی کیا قیمت تھی بلکہ فقط دینے کے روز کی قیمت بیان کی ہے حالانکہ ایسی صورت میں واجب اُس قیمت کا بیان کرنا ہوتا ہے جو تجھیل کے روز ہو اس واسطے کہ ایسی صورت میں سببِ ضمان یہی تجھیل ہے پس روزِ تجھیل کی قیمت کا لحاظ کیا جائے گا واللہ تعالیٰ اعلم میں کہتا ہوں کہ امام محمد نے کتاب الاصل میں ذکر فرمایا کہ ایک شخص نے دوسرے کو مال عین ودیعت دیا اور مستودع نے اُس سے انکار کیا اور وہ مستودع کے پاس تلف ہو گیا پھر مودع نے ودیعت دینے کے اور روزِ انکار کی قیمت کے گواہ قائم کئے تو مستودع پر روزِ انکار کی قیمت کی ڈگری کی جائے گی اور اگر گواہوں نے کہا کہ ہم روزِ انکار کی اس کی قیمت نہیں جانتے ہیں مگر ودیعت دینے کے روز کی قیمت جانتے ہیں کہ وہ اس قدر تھی تو قاضی مستودع پر بحکم ایداع قبضہ کرنے کے روز کی قیمت کی ڈگری کرے گا اور یہ اس وجہ سے ہے کہ مستودع پر ضمان واجب ہونے کا سبب درصورتِ انکار ودیعت کے انکار ہے بشرطیکہ روزِ انکار کی ودیعت کی قیمت معلوم ہو اور اگر روزِ انکار کی قیمت معلوم نہ ہو اور روزِ ایداع کی قیمت معلوم ہو تو سببِ ضمان اس کے حق میں بحکم ایداع قبضہ کرنا ہے اور یہ اس وجہ سے ہے کہ ضمان مستودع پر بسبب انکار و قبضہ سابق کے واجب ہوتی ہے کیونکہ اگر مثلاً وہ ودیعت سے انکار کر جائے اور کہے کہ میرے پاس تیری ودیعت کچھ نہیں ہے اور بات یہی ہو جیسی وہ کہتا ہے بایں طور کہ اُس نے قبضہ نہ کیا ہو تو

ضمان واجب نہ ہوگی (باوجودیکہ انکار پایا گیا) اور اگر اس نے قبضہ کیا ہو اور انکار کیا تو بھی ضمان واجب نہ ہوگی اسی وجہ سے جو ہم نے بیان کر دی ہے لیکن ان دونوں سببوں میں سے انکار بحسب وجود پیچھے ہے پس ضمان تا امکان اُسی پر ڈالی جائے گی پس جب گواہوں نے روزِ انکار کی قیمت کی گواہی دی تو ضمان اُس پر ڈالنا ممکن ہوا پس ہم نے مستودع کے حق میں سببِ ضمان یہی انکار قرار دیا اور اُس پر روزِ انکار کی قیمت واجب کر دی اور جب گواہوں نے روزِ انکار کی قیمت کی گواہی نہ دی بلکہ روزِ ایداع کی قیمت کی گواہی دی تو انکار پر ضمان کا احالہ کرنا متعذر ہو گیا پس ہم نے اُس کو قبضہ سابق پر احالہ کیا اور سببِ ضمان اُس کے حق میں قبضہ سابق قرار دیا اور اگر گواہوں نے کہا کہ ہم اُس کی قیمت بالکل نہیں جانتے ہیں نہ قیمت روزِ انکار اور نہ قیمت روزِ ایداع۔ تو مستودع مذکور پر اُس کی قدر قیمت کی ڈگری کی جائے گی جس قدر وہ روزِ انکار کے قیمت خود بیان کرے جیسا کہ غاصب کی صورت میں ہوتا ہے کہ اگر مال مغصوب غاصب کے پاس تلف ہو گیا اور اُس کی روزِ غصب کی قیمت معلوم نہ ہوئی تو اُس پر اُسی قیمت کا حکم دیا جائے گا جس کا خود بروزِ غصب ہونے کا اقرار کرے پس بقیاس اس مسئلہ کے مسئلہ تجھیل میں یوں کہنا چاہئے کہ اگر گواہوں نے روزِ تجھیل کے قیمت بضاعت کی گواہی نہ دی بلکہ جس روز اُس نے بضاعت دی ہے اُس روز کی قیمت کی گواہی دی تو اس رد و ابداع کی قیمت کی ڈگری کی جائے گی اور اگر گواہوں نے بالکل اُس کی قیمت جاننے کی گواہی نہ دی تو بروزِ ابداع ۲۸ جس قدر قیمت ہونے کا خود اقرار کرے اس قدر کی ڈگری کی جائے گی اور یہی صحیح ہے۔

سجل ★

ایسا پیش ہوا جس میں آخر میں حکم کے وقت یوں نہیں لکھا کہ میں نے اس حکم کو اپنی مجلس قضا کورہ فلاں میں صادر کیا ہے یعنی

۱۸ مترجم کہتا ہے کہ ماتن نے کہا کہ یہ بھی ممکن ہے کہ میت زندہ ہو حالانکہ وہ زندہ نہیں ہے مگر آنکہ کہا جائے کہ یہ مسئلہ اس صورت کے ساتھ مخصوص ہے اور میں کہتا ہوں کہ ایضاع اس مقام کی جانب اشارہ ہے قول الابداع اس صورت میں ایداع مذکور ہے نہ ابضاع اور بحسب سباق آسانی فہم کے واسطے اس کی قیمت گزر چکی ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 83 | Kitab al-Mahadir wa as-Sijillat (Book of Minutes and Registers)

If the mention of the city was omitted, the *sijill* (legal record) was rejected because, according to *Zahir al-Riwaya* (the manifest reports of the school), being located in a city is a condition for the execution of a judicial decree. Those refuting this objection argued: Is it not present in the initial part of the record where it is written, "He appeared before my judicial assembly (*majlis-e-qada*) located in such-and-such city"? In response to this, it was said that this is merely a narration of the initial claim, and it is possible for a claim to be made in the city while the judicial decree is issued outside of it. Therefore, it is necessary to mention the city at the time of issuing the decree to eliminate this possibility. However, in my view, this objection is invalid because, according to the *Nawadir* reports, being in a city is not a condition for the execution of a decree. Thus, if a judge executed a decree regarding a matter outside the city, his judgment occurred in a matter of *Ijtihad* (legal reasoning), and a judgment issued in such a case is universally valid and executed. Therefore, the record will be correct and agreed upon.

Sijill (Legal Record) ☆ A *sijill* came to a judge, at the end of which it was written: "Such-and-such judge says that this record was written from my side and by my order, and its content is my order, such and such." The scholars (*Mashaikh*) took issue with this and stated that saying "its content is my order" is an error. This is because the content of a *sijill* includes the *Basmala*, the written claim, the claimant, the denial of the defendant, and the testimony of witnesses, none of which constitute a judicial order. The judicial order is only a part of the content of the *sijill*. Therefore, it should be written as: "My order is contained within its content," or "The order mentioned herein is my order," or "The judgment (*qada*) mentioned herein is my judgment, which I have executed based on evidence that has become clear to me."

Mahdar (Record of Proceedings/Affidavit) ☆ A document was received stating a claim for 'Meccan Dinars' regarding partnership capital. The case is that Zaid appeared and brought Amr with him; then Zaid claimed against Amr that he had entered into a *shirkat-e-inan* (a type of partnership) with him on the condition that the capital of each would be a certain amount of *Adali* coins, and that either of them individually or both together would buy and sell goods and cloth. Both brought their respective capital, mixed it, and placed it in the possession of Amr. Then Amr bought cloth with the total capital and sold it for a certain amount of weighed Meccan Dinars. Thus, it is incumbent upon him to pay Zaid's share from those Meccan Dinars

since they are physically in his possession. When the demand was made and a response sought, this *mahdar* was rejected on the grounds that the claim was made for Meccan Dinars, which are considered *thaman* (price/currency). Meccan Dinars are *mal-e-manqool* (movable property), and a claim or testimony regarding movable property is inadmissible if the property is not physically present before the court. I (the author) say that the rejection is not correct in our view, and rejecting the *mahdar* for this reason is not permissible. This is because the requirement for movable property to be present is for the purpose of identification by pointing, and in things like dinars, pointing (1) is useless, because one dinar (2) resembles another to the extent that differentiation (3) is not possible. Furthermore, it became clear that such a contract, according to the famous opinion of Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, would not be a partnership, because the *Adali* coins of our time are equivalent to *fulus* (base metal coins), and according to the famous view of these two Imams, *fulus*...

(1) i.e., it is futile. (2) i.e., they resemble each other. (3) Therefore, it is not possible to ensure the exact same dinars just by pointing.

यदि शहर का उल्लेख करना छोड़ दिया गया, तो इस सिजिल (रिकॉर्ड) को इस आधार पर खारिज कर दिया गया कि न्याय के निष्पादन (नफ़ाज़-ए-क़ज़ा) के लिए 'ज़ाहिर अल-रिवाया' के अनुसार शहर का होना शर्त है। इस आपत्ति का खंडन करने वालों ने कहा कि क्या यह बात मौजूद नहीं है कि उसने प्रारंभिक सिजिल में लिखा है कि "वह मेरी 'मजलिस-ए-क़ज़ा' (अदालत) में हाज़िर हुआ जो फ़लां शहर में स्थित है"? इसके उत्तर में कहा गया कि यह तो पहले के दावे का विवरण है, और यह संभव है कि दावा शहर में हुआ हो लेकिन फैसला शहर के बाहर सुनाया गया हो। अतः फैसले के समय शहर का उल्लेख करना आवश्यक है ताकि यह संदेह दूर हो जाए। लेकिन मेरे निकट यह आपत्ति अनुचित है, क्योंकि 'रिवायत-ए-नवादिर' के अनुसार न्याय के निष्पादन के लिए शहर की शर्त नहीं है। यदि काज़ी ने शहर के बाहर किसी मामले का आदेश लागू किया, तो उसका फैसला एक 'मुजतहद फ़ीह' (विवेकपूर्ण व्याख्या वाले) मामले में हुआ, और 'मुजतहद फ़ीह' सूरत में जो फैसला दिया जाए वह सर्वसम्मति से लागू हो जाता है। अतः सिजिल सही होगा।

सिजिल (रजिस्टर/रिकॉर्ड) ☆ एक काज़ी के पास एक सिजिल आया जिसके अंत में लिखा था कि "फ़लां काज़ी कहता है कि यह सिजिल मेरी ओर से मेरे आदेश से लिखा गया है और इसकी विषय-वस्तु मेरा आदेश है कि ऐसा और वैसा।" विद्वानों (मशाइख) ने इस पर आपत्ति की और कहा कि यह कहना कि "इसकी विषय-वस्तु मेरा आदेश है" गलत है। क्योंकि सिजिल की विषय-वस्तु में 'बिस्मिल्लाह', दावे का विवरण, वादी, प्रतिवादी का इनकार और गवाहों की गवाही शामिल होती है, और इन सब में काज़ी का कोई आदेश नहीं होता। काज़ी का आदेश सिजिल की विषय-वस्तु का केवल एक हिस्सा होता है। अतः इसे इस तरह लिखा जाना चाहिए कि "इसकी विषय-वस्तु में मेरा आदेश शामिल है" या "इसमें जो आदेश वर्णित है वह मेरा आदेश है" या "इसमें जो फैसला (क़ज़ा) वर्णित है वह मेरा फैसला है जिसे मैंने स्पष्ट प्रमाणों के आधार पर लागू किया है।"

महज़र (शपथ-पत्र/कार्यवाही का रिकॉर्ड) ☆ इस विषय-वस्तु के साथ एक मामला आया कि साझेदारी की पूंजी (रास-उल-माल) के मक्की दीनारों का दावा किया गया है। इसकी सूरत यह है कि ज़ैद आया और अम्र को लाया, फिर ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि उसने अम्र के साथ 'शिरकत-ए-अनान' (एक प्रकार की साझेदारी) के तहत इस शर्त पर साझेदारी की थी कि दोनों की पूंजी इतने 'अदाली' (एक प्रकार का सिक्का) होगी और इस शर्त पर कि दोनों स्वतंत्र रूप से या मिलकर माल और कपड़ा खरीदें और बेचें। दोनों ने अपनी-अपनी पूंजी जमा की और उसे मिलाकर अम्र के पास

रखा। फिर अम्र ने पूरी पूंजी से कपड़े के थान खरीदे और उन्हें इतने मक्की दीनारों के बदले बेचा। अब उस पर वाजिब है कि उन मक्की दीनारों में से ज़ैद का हिस्सा अदा करे क्योंकि वे दीनार अभी उसके पास मौजूद हैं। जब उससे मांग की गई और जवाब मांगा गया, तो यह 'महज़र' इस कारण खारिज कर दिया गया कि दावा मक्की दीनारों पर किया गया है, जो कि 'समने कराही' (कीमती धातु के सिक्के) हैं। मक्की दीनार 'माल-ए-मनक़ूला' (चल संपत्ति) हैं, और चल संपत्ति पर दावा और गवाही तब तक स्वीकार्य नहीं होती जब तक वह सामने मौजूद न हो। मैं (लेखक) कहता हूँ कि हमारे निकट यह अस्वीकृति सही नहीं है, क्योंकि चल संपत्ति का सामने मौजूद होना इसलिए शर्त होता है ताकि उसकी ओर इशारा किया जा सके, और दीनार जैसी चीज़ों में इशारा (१) व्यर्थ है क्योंकि एक दीनार (२) दूसरे के समान होता है और उनमें अंतर (३) करना संभव नहीं है। फिर यह स्पष्ट हुआ कि ऐसा अनुबंध इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा) और इमाम अबू यूसुफ़ के निकट प्रसिद्ध मत के अनुसार 'शिरकत' (साझेदारी) नहीं होगी, क्योंकि 'अदाली' सिक्के जो हमारे समय में हैं वे 'फ़ुलूस' (तांबे के सिक्के) के समान हैं, और इन दोनों इमामों के अनुसार 'फ़ुलूस'...

(१) यानी व्यर्थ है (२) यानी वे एक दूसरे के समान होते हैं (३) अतः इशारा करने से ठीक वही दीनार मिलना संभव नहीं है।

کورہ کا ذکر کرنا چھوڑ دیا تو یہ سجل اس وجہ سے رد کر دیا گیا کہ نفاذِ قضا کے واسطے ظاہر الروایہ کے موافق شہر ہونا شرط ہے۔ اس طعن کے دفع کرنے والوں نے فرمایا کہ کیا یہ بات موجود نہیں ہے کہ اُس نے ابتدائی سجل میں لکھا ہے کہ میری مجلسِ قضاء واقع کورہ فلاں میں حاضر ہوا پس اس کے جواب میں کہا گیا کہ یہ پہلے دعویٰ کی حکایت ہے اور یہ جائز ہے کہ دعویٰ شہر میں واقع ہو اور حکم قضا شہر سے خارج صادر ہو پس ذکرِ حکم و قضا کے وقت شہر کا ذکر کرنا ضروری ہے تاکہ یہ احتمال جاتا رہے لیکن میرے نزدیک یہ طعن فاسد ہے اس واسطے کہ روایت نوادر کے موافق نفاذِ قضا کے واسطے شہر شرط نہیں ہے پس اگر قاضی نے شہر سے باہر کسی امر کا حکم نافذ کیا تو اُس کی قضاء ایک صورت مجتہد فیہ میں واقع ہوئی اور صورتِ مجتہد فیہ میں جو حکم قضاء واقع ہو وہ بالاتفاق نافذ ہو جاتا ہے پس سجل صحیح ہو گا اور اتقاتی ہو جائے گا۔

سجل ☆ ایک قاضی کے پاس ایک سجل آیا جس کے آخر میں لکھا تھا کہ فلاں قاضی کہتا ہے کہ یہ سجل میری طرف سے میرے حکم سے لکھا گیا ہے اور اس کا مضمون میرا حکم ہے کہ چنین و چنان پس مشائخ نے اُس پر مواخذہ کیا اور کہا کہ اُس کا یہ کہنا کہ اس کا مضمون میرا حکم ہے خطا ہے اس واسطے کہ مضمونِ سجل میں تحریر بسم اللہ الرحمن الرحیم ومکاتب دعویٰ ومدعی و انکار مدعا علیہ و شہادت گواہان ہے اور ان سب میں کوئی حکمِ قاضی نہیں ہے اور حکمِ قاضی صرف بعضِ مضمونِ سجل ہے پس یوں لکھنا چاہئے کہ اس کے مضمون میں میرا حکم ہے یا یوں لکھے کہ جو حکم اس میں مذکور ہے وہ میرا حکم ہے یوں لکھے کہ اس میں جو قضاء مذکور ہے

وہ میری قضا ہے جس کو میں نے ایسی حجت کی وجہ سے جو میرے نزدیک واضح ہوئی ہے نافذ کیا ہے۔

محضر ☆ بدین مضمون وارد ہوا کہ راس المال شرکت کے دینارہائے مکیہ کا دعویٰ کیا ہے۔ صورت اس کی یہ ہے کہ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا پھر اس زید نے اس عمرو پر دعویٰ کیا کہ اس زید نے اس عمرو کے ساتھ بشرکتِ عنان بدین شرط اشتراک کیا کہ دونوں میں سے ہر ایک کا راس المال اس قدر عدالی اس ضرب کے ہوں وبدین شرط کہ ہر ایک دونوں میں تنہا سے اور خیر دونوں مل کر متاع وقماش میں سے جو رائے آئے اُس کو خرید و فروخت کریں اور دونوں اپنا اپنا راس المال حاضر لائے اور دونوں نے اُس کو مخلوط کر کے اس عمرو کے قبضہ میں رکھا پھر اس عمرو نے کل راس المال عدالیات سے ایسے اس قدر تھان خریدے پھر اُن کو بعوض اس قدر دینار ہائے مکیہ موزونہ بوزن مکہ کے فروخت کیا پس اس پر واجب ہے کہ ان دینار ہائے مکیہ سے اس زید کا حصہ جو اس قدر ہوا ادا کرے اس لئے کہ یہ بعینہ اس کے پاس موجود ہیں اور اس سے اس کا مطالبہ کیا اور جواب مانگا۔ پس یہ محضر بدیں علت رد کر دیا گیا کہ دعویٰ مذکورہ دینار ہائے مکیہ میں واقع ہوا ہے اس واسطے کہ ثمن کراہیں میں دعویٰ واقع ہوا ہے اور ثمن کراہیں یعنی دینار ہائے مکیہ مالِ منقولہ ہے اور مالِ منقولہ پر دعویٰ و گواہی درحالیکہ وہ سامنے موجود نہ ہو غیر مسموع ہوتا ہے۔ اقول رد ہمارے نزدیک صحیح نہیں ہے اور اس علت کی وجہ سے محضر کا رد کرنا جائز نہیں ہے اس واسطے کہ مالِ منقول میں اُس کا حاضر و سامنے موجود ہونا اسی واسطے مشروط ہوتا ہے کہ اس کی طرف اشارہ کر دیا جائے اور دیناروں کے مانند چیز میں اشارہ (۱) ناممکن ہے اس واسطے کہ بعض دینار (۲) بعض دینار سے مشابہ ہوتے ہیں کہ جن میں فصل وتمیز ممکن (۳) نہیں ہو سکتی ہے۔ پھر واضح ہوا کہ ایسا عقد امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک موافق مشہور قول اُن دونوں اماموں کے شرکت نہ ہو گا اس

واسطے کہ عدالی جو ہمارے زمانہ میں ہیں وہ بمنزلہ فلوس کے ہیں اور ان دونوں اماموں کے مشہور قول کے موافق فلوس

(۱) یعنی بے فائدہ ہے (۲) یعنی تاہم ایک دوسرے مشابہ ہوتے ہیں (۳) پس اشارہ کرنے سے یہی دینار ملتے نہیں ممکن ہے

A partner's contract does not constitute capital. Subsequently, it should be examined whether the person providing the *Adaliyah* dirhams said to his partner on the day of giving them, "Buy and sell consecutively in exchange for them." If the partner bought rolls of cloth with some *Adaliyah* and sold them for Meccan dinars, then bought something else for Meccan dinars and sold it, continuing this sequence of buying and selling, then all the sales transactions will be valid. Whatever is bought each time will be joint property between both, and the price along with the profit will be joint each time. This is because these actions by the partner, although not valid against the provider under the rule of partnership (as the partnership was not legally correct), will be valid under the rule of agency (*wakalat*) since he gave the order. If the provider only told his partner, "Buy and sell in exchange for these *Adaliyah*," and did not say "consecutively," and he bought cloth and sold it, then the agency expires. The partner would then be obliged to give the provider his share of the capital along with the share of the profit from those Meccan dinars. If he bought something after that, it would belong to the buyer's heirs. And if he paid its price from the Meccan dinars, he would be considered a usurper (*ghasib*) of the said provider's share and would be liable for the value of that share.

Legal Record (*Mahzar*)☆ Claim regarding a will for one-third of the estate. Zaid (present) filed a claim against Amr (present) stating that Amr's father had willed one-third of all his property to Zaid. This was a valid will made during a state of health and sound mind. After the death of Amr's father, Zaid accepted this will according to a correct statement. Thus, by the rule of this will, one-third of Amr's father's entire estate became Zaid's. Amr possesses such and such property from his father's estate. Therefore, under the terms of the said will, Amr is obliged to give Zaid that amount so that Zaid may take possession of it. This record was rejected because it does not state that the deceased made the will while being fully capable of executing legal disposals (*nafaz-e-tasarrufat*). Instead, it only mentions that he willed it during his life and state of health and sound mind. However, being of sound mind does not necessarily mean the will is valid. According to 1 (the Great Imam), who holds that a free person can be legally restricted (*mahjur*), their will would not be permissible. It is mentioned in the 'Book of Restriction' (*Kitab al-Hajr*) that if an extravagant person (*safih*) who wastes his wealth makes wills, they would not be valid by analogy (*qiyas*), but would be valid by juridical preference (*istihsan*), provided they align with the wills of righteous people and are not seen as wasteful or frivolous spending. Furthermore,

the record does not mention that he made the will of his own free will (*bi-tau'ihi*), which is essential because a will made under duress is not valid according to us. Some of our scholars noted another reason for rejecting this record: the testator's status as a free man is not mentioned; it is merely an assumption derived from the fact that he willed a third of his property.

Legal Record (*Mahzar*)☆ Claim of bailmanship (*kafalah*). The case is that Zaid (present) claimed against Amr (present) that Amr had stood as personal bail for Khalid on the condition that if Amr did not deliver Khalid to Zaid on a specific day, then whatever amount Khalid owed to Zaid would be Amr's responsibility. This amount was one thousand dirhams, and Zaid had authorized this bailment. However, Amr did not deliver Khalid on the appointed day, and the money owed to me by him...

---

1. Referring to Imam Abu Hanifa (RA).
2. *Mahjur*: Someone prohibited from managing their own financial affairs.

साझेदार का अनुबंध पूंजी का हिस्सा नहीं होता है। इसके बाद देखा जाना चाहिए कि यदि अदालिया दरहम देने वाले ने अपने साझेदार से अदालिया देने के दिन यह कहा हो कि इनके बदले में लगातार खरीद और बिक्री कर, तो जब साझेदार ने कुछ अदालिया के थान (कपड़े के रोल) खरीदे और उन्हें मक्की दीनार के बदले बेच दिया, फिर मक्की दीनार के बदले कोई चीज़ खरीदी और फिर उसे बेच दिया, और इसी तरह लगातार खरीद और बिक्री की, तो बिक्री के सभी लेन-देन लागू होंगे। जो चीज़ हर बार खरीदी गई है, वह हर बार दोनों के बीच साझी होगी, और लाभ के साथ मूल्य भी हर बार उसी तरह साझा होगा। इसका कारण यह है कि साझेदार की ओर से ये कार्य, हालांकि साझेदारी के नियम के तहत देने वाले पर लागू नहीं होंगे क्योंकि साझेदारी सही नहीं हुई थी, लेकिन वकालत (एजेंसी) के नियम के तहत लागू होंगे क्योंकि उसने आदेश दिया था। और यदि देने वाले ने अपने साझेदार से केवल यह कहा कि इन अदालिया के बदले खरीद और बिक्री कर और यह नहीं कहा कि लगातार खरीद और बिक्री कर, फिर उसने उन अदालिया के बदले थान खरीदे और फिर उन्हें बेच दिया, तो वकालत समाप्त हो जाएगी। साझेदार पर अनिवार्य होगा कि वह उन मक्की दीनारों में से देने वाले को उसके पूंजी के हिस्से के अनुसार लाभ के हिस्से के साथ दे दे। यदि इसके बाद उसने कोई चीज़ खरीदी, तो वह खरीदने वाले के अपने वारिस के लिए होगी। और यदि उसने मक्की दीनारों में से उसका मूल्य चुकाया, तो वह मक्की दीनारों में से उक्त देने वाले के हिस्से का गबन करने वाला माना जाएगा और उसके हिस्से की मात्रा का उत्तरदायी होगा।

महज़र☆ जिसमें एक-तिहाई संपत्ति की वसीयत का दावा है। उपस्थित जैद ने उपस्थित अम्र पर दावा किया कि इस अम्र के पिता ने इस उपस्थित व्यक्ति के लिए अपनी पूरी संपत्ति से एक-तिहाई की वसीयत की थी। यह वसीयत अपनी स्वस्थ और स्थिर बुद्धि की स्थिति में एक वैध वसीयत की गई थी। इस जैद ने अम्र के पिता की मृत्यु के बाद उनकी उस उक्त वसीयत को सही कथन के अनुसार स्वीकार किया था। अतः उस वसीयत के नियम से, अम्र के पिता की संपूर्ण संपत्ति का एक-तिहाई भाग जैद के लिए हो गया। अम्र के पास अपने पिता की संपत्ति में से इतना और ऐसा माल है। अतः उक्त वसीयत के अनुसार अम्र पर अनिवार्य है कि वह जैद को उतना दे दे ताकि वह अपने लिए उस पर कब्जा कर ले। यह महज़र इस कारण से खारिज कर दिया गया कि इसमें यह नहीं लिखा है कि उसने अपने कार्यों के निष्पादन (नफ़ाज़-ए-तसर्रफ़ात) की पूर्ण स्थिति में वसीयत की है। बल्कि केवल यह उल्लेख है कि उसने अपने जीवन, स्वास्थ्य और स्थिर बुद्धि की स्थिति में वसीयत की है। जबकि

बुद्धिमान और स्वस्थ होना यह आवश्यक नहीं बनाता कि उसकी वसीयत भी वैध हो। क्योंकि ऐसे 1 (इमाम आज़म) के अनुसार, जो एक स्वतंत्र व्यक्ति को 'महजूर' (वित्तीय कार्यों से प्रतिबंधित) मानता है, उसकी वसीयत मान्य नहीं होगी। और 'किताब अल-हज्र' में उल्लेख है कि जो मूर्ख (सफ़ह) व्यक्ति अपनी संपत्ति को फिजूलखर्ची में बर्बाद करता हो, यदि उसने वसीयत की, तो कयास (तर्क) के अनुसार मान्य नहीं होगी, लेकिन इस्तेहसान (लोकहित) के अनुसार मान्य होगी। लेकिन केवल उतनी ही वसीयत मान्य होगी जो नेक लोगों की वसीयत के समान हो, और लोग ऐसी वसीयत को वसीयत करने वाले की ओर से फिजूलखर्ची न मानें और उसे आपस में व्यर्थ खर्च न समझें। इसके अतिरिक्त महज़र में यह उल्लेख नहीं है कि उसने अपनी स्वेच्छा से वसीयत की, जबकि इस शब्द का उल्लेख करना आवश्यक है क्योंकि जो व्यक्ति वसीयत करने के लिए मजबूर किया गया हो, उसकी वसीयत हमारे निकट वैध नहीं होगी। हमारे कुछ विद्वानों ने इस महज़र को खारिज करने का एक और कारण यह सोचा है कि वसीयत करने वाले का स्वतंत्र होना उल्लेखित नहीं है, और यह संदेहास्पद है क्योंकि उसके स्वतंत्र होने का अनुमान केवल इसी बात से लगाया गया कि उसने अपनी एक-तिहाई संपत्ति की वसीयत की।

महज़र☆ ज़मानत (कफ़ालत) का दावा। इसका स्वरूप यह है कि इस उपस्थित जैद ने इस उपस्थित अम्र पर दावा किया कि इस अम्र ने मेरे लिए खालिद के व्यक्तित्व की ज़मानत इस शर्त पर दी थी कि यदि मैं उसे फलां दिन तुम्हारे सुपुर्द न करूँ तो जैद का जो माल खालिद पर बकाया है, वह मुझ पर होगा। यह एक हज़ार दिरहम थे और मैंने इस ज़मानत की अनुमति दे दी थी। फिर उस अम्र ने मुझे वह खालिद निश्चित दिन पर सुपुर्द नहीं किया और जो मेरा माल उस पर...

---

1. अर्थात इमाम आज़म (रहमतुल्लाह अलैहि)
2. 'महजूर' यानी जो अनुमति के विरुद्ध कार्यों से रोक दिया गया हो।

عقدِ شریک کار اس المال نہیں ہوتے ہیں۔ پھر اس کے بعد دیکھا جائے کہ اگر دراہم عدالیہ دینے والے نے اپنے شریک سے عدالیات دینے کے روز یہ کہا ہو کہ اُن کے عوض پے در پے خرید وفروخت کر تو جب شریک نے بعض عدالیات کے تھان خریدے اور اُن کو دینار ہائے مکیہ کے عوض فروخت کیا پھر دینار ہائے مکیہ کے عوض کوئی چیز خریدی اور پھر اُس کو فروخت کیا اسی طرح پے در پے خرید وفروخت کی تو سب معاملات بیع نافذ ہوں گے اور جو چیز ہر بار خریدی ہے وہ دونوں میں ہر بار مشترک ہوگی اور ثمن مع نفع ہر بار اسی طرح مشترک ہوگا اس واسطے کہ یہ تصرفات از جانب شریک اگر چہ دینے والے پر بحکم شرکت نافذ نہ ہوں گے کیونکہ شرکت صحیح نہیں ہوئی ہے لیکن بحکم وکالت نافذ ہوں گے کہ اُس نے حکم دیا ہے اور اگر دینے والے نے اپنے شریک سے فقط یہ کہا کہ ان عدالیات کے عوض خرید کرد فروخت کر اور یہ نہ کہا کہ پے در پے خرید و فروخت کر پھر اُس نے ان عدالیات کے عوض تھان خریدے اور پھر اُن کو فروخت کر دیا تو وکالت تمام ہو جائے گی اور شریک پر واجب ہوگا کہ ان دینار ہائے مکیہ میں سے دینے والے کو بقدر اُس کے حصہ راس المال کے مع حصہ نفع کو دے دے اور اگر اس کے بعد اُس نے کوئی چیز خریدی تو اپنے وارث کے واسطے خریدنے والا ہوگا اور اگر اُس نے دینار ہائے مکیہ میں سے اس کا ثمن ادا کیا تو دینار ہائے مکیہ میں سے حصہ دہندہ مذکور کا غاصب ہوگا پس اُس کے حصہ کے قدر ضامن ہوگا۔

محضر☆ جس میں تہائی مال کی وصیت کا دعویٰ ہے۔ زید حاضر آمدہ نے عمرو حاضر آوردہ پر دعویٰ کیا کہ اس عمرو کے باپ نے اس حاضر آمدہ کے واسطے اپنے تمام مال سے تہائی کی وصیت کی تھی اور یہ وصیت اپنی صحت وثبات عقل کی حالت میں وصیت صحیحہ کی تھی اور

اس زید نے بعد موت اس عمرو کے باپ کی اُس کی اس وصیت مذکورہ کو بقول صحیح قبول کیا تھا پس بحکم اس وصیت کے اس عمرو کے باپ کے تمام ترکہ کی تہائی اس زید کے واسطے ہوگئی اور اس عمرو کے باپ کے ترکہ میں اس عمرو کے پاس چنین و چنان مال ہے پس بحکم وصیت مذکورہ اس عمرو پر واجب ہے کہ اس قدر اس زید کو دے دے تاکہ وہ اپنے واسطے اُس پر قبضہ کرلے۔ پس یہ محضر اس وجہ سے رد کر دیا گیا کہ اس میں یہ نہیں لکھا ہے کہ اُس نے ہمہ وجوہ اپنے نفاذِ تصرفات کی حالت میں وصیت کی ہے بلکہ فقط یہ مذکور ہے کہ اُس نے اپنی حیات وصحت وثبات عقل کی حالت میں وصیت کی ہے حالانکہ صحیح و ثابت العقل ہونے کے واسطے یہ ضروری نہیں ہے کہ اُس کی وصیت بھی صحیح ہو اس واسطے کہ بقول ایسے ــ ۱ امام کے جو آزاد کا محجورِ ــ ۲ مگر ناردوا فرماتا ہے اُس کی وصیت جائز نہ ہوگی اور کتاب الحجر میں مذکور ہے کہ جو مردِ سفیہ اپنے مال کو باسراف برباد کرتا ہو اگر اُس نے وصیتیں کیں تو قیاساً جائز نہ ہوگی اور استحساناً جائز ہوگی مگر اس قدر وصیتیں جائز ہوگی جو اہل صلاح کی وصیتوں کے موافق ہوں اور ایسی وصیت کو لوگ موصی کی طرف سے اسراف نہ شمار کریں اور اپنے درمیان اُس کو بیہودہ خرچ نہ جانیں اور نیز محضر میں یہ مذکور نہیں ہے کہ اُس نے بطوعِ خود وصیت کی حالانکہ یہ لفظ ذکر کرنا ضروری ہے اس واسطے کہ جو شخص وصیت کرنے پر مجبور کیا گیا ہو اس کی وصیت ہمارے نزدیک صحیح نہ ہوگی۔ اور ہمارے بعض مشایخ نے ایک اور وجہ اس محضر کے رد کرنے کے واسطے خیال کی ہے وہ یہ ہے کہ موصی کا آزاد ہونا مذکور نہیں ہے اور وہم ہے اس واسطے کہ آزاد ہونا اسی سے مستفاد ہوا کہ اس نے اپنے تہائی مال کی وصیت کی۔

محضر☆ دعویٰ کفالت۔ صورت اس کی یہ ہے کہ اس حاضر آمدہ زید نے اس حاضر آوردہ عمرو پر دعویٰ کیا کہ اس عمرو نے میرے واسطے نفس خالد کی کفالت بایں شرط کی تھی کہ اگر میں

اُس کو فلاں روز تجھے سپرد نہ کروں تو جو مال اس زید کا اُس خالد پر ہے وہ مجھ پر ہوگا اور یہ ہزار درم تھے اور میں نے اس کی کفالت کی اجازت دے دی پھر اس عمرو نے مجھے اس خالد کو بروزِ معین سپرد نہ کیا اور جو مال میرا اس

ـــ ۱ یعنی امام اعظمؒ ـــ ۲ محجور خلافِ ماذون یعنی تصرفات سے روکا ہوا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 | 85 | Book of Judicial Records and Registers

...became the guarantor (Kafil) for this property, and it amounts to one thousand Dirhams. A claim was made against him for it and a reply was sought. Thus, this record (Mahdar) was rejected on the grounds that it does not mention why these thousand Dirhams of the guaranteed property, for which he is claiming, became mandatory (wajib) upon the principal debtor (Makful anhu). Providing this explanation is necessary because the guarantee for certain types of property is not valid, such as payment for manumission (Badal-e-Kitabat) or blood money (Diyat), etc. Therefore, it became necessary to specify it so that it could be seen whether the guarantee was valid and whether the claim for guarantee is correct. Another reason is that he did not mention that the claimant had given permission for the guarantee in the session (Majlis) of the guarantee, whereas it is necessary to give permission during that session. Accordingly, if someone stood as a guarantor for an absent person, and no one gave permission on his behalf in the session of guarantee, nor did any stranger address it on his behalf, and then the said absent person received news and gave permission for this guarantee, then according to Imam-e-Azam (RH) and Imam Muhammad (RH), the guarantee will not be valid. This was also the initial opinion of Imam Abu Yusuf (RH). Some of our scholars have stated that a claim of permission is not a condition in a guarantee, and the claim for guarantee (1) itself implies a claim of permission, just as a claim of sale implies a claim of purchase. Then, according to the opinion of the one who made the claim of permission a condition, the occurrence of permission in the session of guarantee is a condition. If he said, "I gave permission for his guarantee in my session," and did not say, "I gave permission in the session of guarantee," then it is not sufficient. This is because the creditor (Makful lahu) might not have given permission for the guarantee until the guarantor had left the session, and then he gave permission; in that case, the permission would be considered to have occurred in the session of the creditor, which is not valid by consensus. If he claimed to have given a guarantee once without claiming permission, and then mentioned that he gave a guarantee a second time and claimed that he gave permission for the guarantee in the session of guarantee, then it would be correct.

☆ **JUDICIAL RECORD (MAHDAR)** Claim for Dower (Mahr) under the ruling of guarantee: The case is that Musammat Hindah filed a claim against Zaid stating that she was the wedded wife of Amr, who had married her through a valid marriage (2) in exchange for one thousand Dirhams as dower. This Zaid had validly guaranteed

the entire dower for this Hindah, and Hindah had given her permission in the session of guarantee. Later, this Hindah became prohibited (Haram) to her husband Amr due to severe inviolability (Hurmat-e-Ghalizah), and her dower became immediately payable by Zaid, who had guaranteed it on behalf of her husband Amr. Therefore, it is mandatory for him to pay her entire dower, which is one thousand Dirhams. Then a demand was made from him and a reply was sought. Consequently, this record was rejected because she did not state the cause of prohibition—why she became prohibited to her husband. Causes of prohibition are of two types: those agreed upon and those contested. Thus, there is a possibility that she assumed prohibition based on a cause that is disputed, and the opinion of the Mufti and Judge might be to the contrary. Furthermore, the cause of severe prohibition sometimes arises from the woman's side (3). In such a case, if this occurred before consummation, the dower would be waived from the responsibility of both the husband and the guarantor. Sometimes it arises from the husband's side, and in such a case, if it occurred before consummation, half of the dower would be waived from the responsibility of the husband and the guarantor. However, the claimant woman did not specify whether the cause of prohibition was from the husband's side or from...

Footnotes: * I say that there is observation in this because whoever sees that the property on the original debtor is lost, he will certainly arrest that guarantor whose guarantee he had not previously validated. (1) Meaning, it is clear from this that he gave permission for the guarantee. (2) Meaning, someone became a guarantor for the dower, and a claim was made against him. (3) For example, if she kissed her husband's son with lust.

वह उस माल का कफील (ज़मानतदार) हो गया और ये एक हज़ार दिरहम हैं, उससे इसकी माँग की गई और जवाब माँगा गया। अतः यह महज़र (लिखित बयान) इस कारण से रद्द कर दिया गया कि महज़र में इसका उल्लेख नहीं है कि यह हज़ार दिरहम का माल जिसकी ज़मानत का वह दावा करता है, किस कारण से मकफूल अन्हु (मूल देनदार) पर वाजिब हुए हैं, जबकि इसका वर्णन करना अनिवार्य है। ऐसा इसलिए क्योंकि कुछ माल की ज़मानत सही नहीं होती, जैसे बदल-ए-किताबत और दियत (रक्त मूल्य) आदि। अतः यह आवश्यक हुआ कि वह इसका वर्णन करे ताकि देखा जा सके कि ज़मानत सही हुई थी या नहीं और ज़मानत का दावा सही है या नहीं। दूसरा कारण यह है कि उसने यह उल्लेख नहीं किया कि वादी ने ज़मानत की सभा (मजलिस) में उसकी ज़मानत की अनुमति दे दी थी, जबकि यह आवश्यक है कि वह ज़मानत की सभा में अनुमति दे। तदनुसार, यदि किसी ने किसी अनुपस्थित व्यक्ति की ओर से ज़मानत ले ली और ज़मानत की सभा में उसकी ओर से किसी ने अनुमति नहीं दी और न ही किसी अजनबी ने उसकी ओर से बात की, फिर उक्त अनुपस्थित व्यक्ति को सूचना मिली और उसने इस ज़मानत की अनुमति दे दी, तो इमाम-ए-आज़म रह. और इमाम मुहम्मद रह. के अनुसार ज़मानत सही नहीं होगी। इमाम अबू यूसुफ़ रह. का पहला मत भी यही है। हमारे कुछ उलेमा ने कहा है कि ज़मानत में अनुमति का दावा करना कोई शर्त नहीं है, और ज़मानत का दावा (1) स्वयं अनुमति के दावे को शामिल करता है, जैसे कि बिक्री का दावा खरीद के दावे को शामिल करता है। फिर जिसने अनुमति के दावे को शर्त माना है, उसके कथन के अनुसार ज़मानत की सभा में अनुमति का होना अनिवार्य है। और यदि उसने कहा कि मैंने उसकी ज़मानत की अपनी सभा में अनुमति दे दी और यह नहीं कहा कि ज़मानत की सभा में अनुमति दे दी, तो यह पर्याप्त नहीं है। क्योंकि संभव है कि मकफूल लहू (लेनदार) ने ज़मानत की अनुमति न दी हो जब तक कि ज़मानतदार उस सभा से उठकर न चला गया हो, फिर उसने अनुमति दी हो, तो यह अनुमति मकफूल लहू की सभा की अनुमति मानी जाएगी, जबकि यह सर्वसम्मति से मान्य नहीं है। और यदि उसने एक बार ज़मानत करने का दावा किया और उसके साथ अनुमति का दावा नहीं किया, फिर उल्लेख किया कि उसने दोबारा ज़मानत की और दावा किया कि मैंने ज़मानत की सभा में उसकी ज़मानत की अनुमति दे दी, तो यह सही होगा।

☆ **महज़र** ज़मानत के आदेश के साथ मेहर का दावा: स्थिति यह है कि मुसम्मात हिंदा ने ज़ैद पर दावा किया कि यह महिला अम्र की पत्नी थी, जिसने इस महिला से एक हज़ार दिरहम मेहर के बदले

सही निकाह (2) किया था। और इस ज़ैद ने इस हिंदा के लिए उसके पूरे मेहर की सही ज़मानत ले ली थी और हिंदा ने ज़मानत की सभा में इसकी अनुमति दे दी थी। फिर यह हिंदा अपने पति अम्र पर हुरमत-ए-ग़लीज़ा (गंभीर निषेध) के कारण हराम हो गई, और उसका मेहर उसके पति अम्र की ओर से ज़ैद पर, जिसने मेहर की ज़मानत ली थी, तत्काल देय हो गया। अतः उस पर वाजिब है कि वह उसका पूरा मेहर अदा कर दे और यह एक हज़ार दिरहम हैं। फिर उससे इसकी माँग की गई और जवाब माँगा गया। अतः यह महज़र इस कारण से रद्द कर दिया गया कि उसने हुरमत (निषेध) का कारण नहीं बताया कि वह किस कारण से अपने पति पर हराम हुई है। हुरमत के कारण दो प्रकार के होते हैं: एक जिन पर आम सहमति है, दूसरे जो विवादास्पद हैं। अतः यह संभावना है कि उसने ऐसे कारण से हुरमत का अनुमान लगाया हो जिसमें मतभेद है और मुफ्ती व काज़ी के पास इसके विपरीत मत हो। और इस कारण भी कि हुरमत-ए-ग़लीज़ा का कारण कभी महिला (3) की ओर से कोई बात होती है और ऐसी स्थिति में यदि सहवास से पहले उसने ऐसा किया हो, तो पति और ज़मानतदार दोनों के ज़िम्मे से मेहर समाप्त हो जाएगा। और कभी यह पति की ओर से होता है और ऐसी स्थिति में यदि सहवास से पहले हो, तो पति और ज़मानतदार के ज़िम्मे से आधा मेहर समाप्त हो जाएगा। जबकि वादी महिला ने कुछ नहीं बताया कि हुरमत का कारण पति की ओर से है या...

फ़ुटनोट्स: 1. मैं कहता हूँ कि इसमें आपत्ति की गुंजाइश है क्योंकि जो कोई भी देखेगा कि मूल देनदार पर माल डूब गया है, वह निश्चित रूप से उस ज़मानतदार को पकड़ेगा जिसकी ज़मानत को उसने पहले मान्य नहीं ठहराया था। (1) अर्थात, इससे स्पष्ट है कि उसने ज़मानत की अनुमति दी। (2) अर्थात, कोई व्यक्ति मेहर का ज़मानतदार बना था, उस पर दावा किया गया। (3) उदाहरण के लिए, वासना के साथ पति के पुत्र को चूम लिया।

پر تھا اس مال کا کفیل ہو گیا اور یہ ہزار درہم ہیں اُس سے اس کا مطالبہ کیا اور جواب طلب کیا۔ پس یہ محضر بدیں وجہ رد کر دیا گیا کہ محضر میں اس کا ذکر نہیں ہے کہ یہ ہزار مال کفالت جن کا دعویٰ کرتا ہے کس وجہ سے مکفول عنہ پر واجب ہوئے ہیں حالانکہ اس کا بیان کرنا ضروری ہے اس واسطے کہ بعض مال کی کفالت صحیح نہیں ہوتی جیسے بدل کتابت و دیت وغیرہ پس ضروری ہوا کہ اس کو بیان کرے تاکہ دیکھا جائے کہ آیا کفالت صحیح ہوئی تھی یا نہیں اور دعویٰ کفالت آیا صحیح ہے یا نہیں اور وجہِ دیگر یہ ہے کہ اُس نے یہ ذکر نہیں کیا کہ مدعی نے مجلسِ کفالت میں اُس کی کفالت کی اجازت دے دی تھی حالانکہ یہ ضروری ہے کہ مجلسِ کفالت میں کفالت کی اجازت دے چنانچہ اگر کسی نے دوسرے کی طرف سے کسی غائب کے واسطے کفالت کر لی اور مجلسِ کفالت میں اس کی طرف سے کسی نے اجازت نہ دی اور نہ کسی اجنبی نے اُس کی طرف سے خطاب کیا پھر غائب مذکور کو خبر پہنچی اور اُس نے اس کفالت کی اجازت دے دی تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک کفالت صحیح نہ ہو گی اور امام ابویوسفؒ کا قول اوّل بھی یہی ہے اور ہمارے بعض مشائخ نے فرمایا کہ کفالت میں دعویٰ اجازت کچھ شرط نہیں ہے اور دعویٰ کفالت (۱) خود متضمنِ دعویٰ اجازت ہے چنانچہ دعویٰ بیع متضمنِ دعویٰ خرید ہے پھر جس نے دعویٰ اجازت شرط کیا ہے اُس کے قول پر دعویٰ اجازت کا مجلسِ کفالت میں واقع ہونا شرط ہے اور اگر اُس نے کہا کہ میں نے اُس کی کفالت کی اپنی مجلس میں اجازت دے دی اور یہ نہ کہا کہ مجلسِ کفالت میں اجازت دے دی تو یہ کافی نہیں ہے اس واسطے کہ شاید مکفول لہ نے کفالت کی اجازت نہ دی ہو یہاں تک کہ کفیل اس مجلس سے اُٹھا کر چلا گیا پھر اُس نے اجازت دے دی تو یہ اجازت مجلسِ مکفول لہ میں اجازت ہو گئی حالانکہ یہ بالاجماع معتبر نہیں ہے اور اگر اُس نے

ایک بار کفالت کرنے کا دعویٰ کیا اور اس کے ساتھ اجازت کا دعویٰ نہیں کیا پھر ذکر کیا کہ اُس نے دوبارہ کفالت کی اور دعویٰ کیا کہ میں نے مجلسِ کفالت میں اس کی کفالت کی اجازت دے دی تو یہ صحیح ہو گا۔

☆ **محضر** دعوٰی مہر بحکم ضمان صورت یہ ہے کہ مسماۃ ہندہ نے زید پر دعویٰ کیا کہ یہ عورت منکوحہ عمرو تھی کہ اُس نے اس عورت کو بعوض ہزار درہم مہر کے بنکاح صحیح نکاح میں (۲) کیا تھا اور اس زید نے اس ہندہ کے واسطے اُس کے تمام مہر کی ضمانت صحیح کر لی تھی اور اس ہندہ نے اس کی ضمانت کی مجلسِ ضمانت میں اجازت دے دی تھی پھر یہ ہندہ اپنے شوہر عمرو پر بحرمتِ غلیظہ حرام ہو گئی اور اس کا مہر اس کے شوہر عمرو پر واسطے زید پر جس نے مہر کی ضمانت کر لی تھی فی الحال دینا واجب ہو گیا پس اس پر واجب ہے کہ تمام مہر اُس کا اس کو ادا کر دے اور یہ ہزار درہم ہیں پھر اُس سے اس کا مطالبہ کیا اور جواب مانگا پس یہ محضر بدیں وجہ رد کر دیا گیا کہ اُس نے سببِ حرمت بیان نہ کیا کہ وہ کس وجہ سے اپنے شوہر پر حرام ہو گئی ہے اور حرمت کے سبب دو طرح کے ہیں ایک متفق علیہ دوم مختلف فیہ پس احتمال ہے کہ اُس نے ایسے سبب سے حرمت کا زعم کیا ہو جس میں اختلاف ہے اور مفتی و قاضی کے نزدیک اس کے برخلاف ہو اور بدیں وجہ کہ سببِ حرمت غلیظہ کبھی عورت (۳) کی طرف سے کوئی بات ہوتی ہے اور ایسی صورت میں اگر دخول سے پہلے اُس نے ایسا کیا ہو تو شوہر و کفیل دونوں کے ذمہ سے اور مہر ساقط ہو جائے گا اور کبھی شوہر کی جانب سے اس کا موجب ہوتا ہے اور ایسی صورت میں اگر دخول سے پہلے ہو تو شوہر و کفیل کے ذمہ سے نصف مہر ساقط ہو گا حالانکہ عورت مدعیہ نے کچھ بیان نہ کیا کہ آیا سببِ حرمت از جانبِ شوہر ہے یا از جانب ...

حواشی: اے میں کہتا ہوں کہ اس میں نظر ہے کیونکہ جو کوئی دیکھے گا کہ اصیل پر مال ڈوب گیا تو وہ ضرور اس کفیل کو گرفتار کرے گا جس کی کفالت کو اس نے پہلے جائز نہیں رکھا تھا ۱۲ (۱) یعنی اس سے ظاہر ہے کہ اس نے کفالت کی اجازت دی ۱۲ (۲) یعنی کوئی شخص مہر کا ضامن ہوا تھا اس پر دعویٰ کیا ۱۲ (۳) مثلاً شہوت سے شوہر کے فرزند کا بوسہ لے لیا ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) - 86 - Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat (Book of Legal Documents and Registers)

The woman is the claimant; [it must be determined] whether this is before or after the consummation of marriage. Therefore, without a clear statement, her claim for the entire dower (Mahr) against the guarantor (Kafil) is not valid.

Mahzar (Legal Record) ☆

A claim of guarantee for a portion of the dower property on the condition that if a separation occurs from the husband, the guarantor shall be liable for the property. The case is as follows: A woman named Hindah brought a claim against Zaid, stating: "You undertook the guarantee (Kafalah) of one high-quality red gold dinar from my dower, which is owed to me by my husband Amr, on the condition that if a separation occurs between us, you would be the guarantor for one high-quality red gold dinar. I granted permission for this during the guarantee session. Now, a separation has occurred between me and my husband because my husband had delegated the power of divorce to me on the condition that if he remains absent for one month, I have the authority to grant myself one irrevocable divorce (Talaq-e-Bain). He has been absent for one month from the date that authority was granted, and I have divorced myself according to that delegated power. Thus, you have become the guarantor for one dinar of my dower; therefore, you are obligated to pay this dinar to me." Subsequently, the aforementioned woman produced witnesses for her entire claim. The scholars (Mashayikh) issued a fatwa confirming the validity of this record and stated that her witnesses should be accepted and a judicial decree (Hukm-e-Qada) for one dinar should be enforced against the guarantor. The scholars further stated that this judicial decree would also constitute a decree of separation against the husband, because the woman made a claim against the guarantor that cannot be realized without establishing another matter against the husband—namely, that he delegated the power of divorce to her and she divorced herself upon the condition being met. Thus, the guarantor becomes an appointed adversary (Khasm) on behalf of the husband in this matter, which is established in the fundamental rules of Shariah. However, in my view, there is a complication here because the claim involves two or three elements: a claim of separation against an absentee and a claim for money against the person present. The claim against the absentee is not the cause for proving the claim against the person present; rather, it is a condition for it. In such a situation, the person present does not become a legal adversary on behalf of the absentee. This is the view of the general body of scholars. Therefore, the decree

for money should be issued against the person present, and the decree for separation should not be issued against the husband. 12

Mahzar (Legal Record) ☆

A claim for ownership of land against a person who possesses only a portion of it. The case is that Zaid claimed against Amr regarding land in Amr's possession, asserting it is Zaid's property and that Amr holds it wrongfully. The claimant (Mudda'i) produced witnesses for his claim after the defendant (Mudda'a alayh) denied it, and the judge (Qadi) issued a decree for the aforementioned land in favor of the claimant as per custom. Later, it appeared that this land claimed by the claimant is in the joint possession of the defendant and another person named Khalid. Some scholars stated that there are two possibilities: if this became apparent through the claimant's own admission, then the judicial decree is void, because by making such an admission after the decree, the claimant has effectively contradicted part of his witnesses' testimony. Contradicting one's witnesses after a decree necessitates... (incomplete sentence).

1 Al-Bahr (may Allah have mercy on him) stated: Through this clear explanation, the disagreement was resolved, as some scholars confusedly assumed the cause and condition to be identical. In the very case mentioned here, they had decreed that a separation also be ordered against the husband. That decree is erroneous and incorrect; the correct decree is the one mentioned here. Therefore, one should deliberate carefully in such matters and issue fatwas based on the soundest opinion. And Allah Almighty is the grantor of success. 12

औरत मुद्दइया (दावेदार) है, अब यह देखना है कि क्या यह दाखूल (संसर्ग) से पहले है या दाखूल के बाद है, लिहाज़ा बिना स्पष्ट विवरण के उसके पूरे महर का दावा कफ़ील (ज़मानतदार) पर सही नहीं है।

महज़र (विधिक दस्तावेज) ☆

महर के माल में से किसी चीज़ की कफ़ालत (ज़मानत) का दावा इस शर्त के साथ कि अगर शौहर से जुदाई हो जाए तो कफ़ील माल में से उसका ज़िम्मेदार है। सूरत यह है कि एक औरत मुसम्मात हिंदा ने ज़ैद पर दावा किया कि: "तूने मेरे शौहर अम्र की तरफ से मेरे लिए मेरे महर में से, जो मेरा मेरे शौहर अम्र पर वाजिब है, एक उच्च श्रेणी के लाल स्वर्ण दीनार की कफ़ालत इस शर्त पर की थी कि यदि तुम दोनों में जुदाई हो जाए तो मैं तुम्हारे लिए एक लाल स्वर्ण दीनार का ज़िम्मेदार रहूँगा, और मैंने तुम्हारी ज़मानत की सभा में इसकी अनुमति दे दी थी। अब मेरे और मेरे शौहर के बीच जुदाई हो गई है, क्योंकि मेरे शौहर ने तलाक़ का मामला (तफ़वीज़-ए-तलाक़) मेरे अधिकार में इस शर्त पर दे दिया था कि जब वह मेरे पास से एक महीना ग़ायब रहे तो मुझे अधिकार है कि मैं स्वयं को एक 'तलाक़-ए-बाइन' (अपरिवर्तनीय तलाक़) दे दूँ। वह उस अधिकार के दिए जाने की तारीख़ से एक महीना ग़ायब रहा, और मैंने उस अधिकार के तहत स्वयं को तलाक़ दे दी है। अतः तुम मेरे महर में से एक दीनार के कफ़ील (ज़मानतदार) हो गए हो, इसलिए तुम पर वाजिब है कि यह दीनार मुझे अदा करो।" इसके बाद उक्त महिला ने इस पूरे दावे पर अपने गवाह पेश किए, तो विद्वानों ने इस विधिक दस्तावेज की सत्यता का फ़तवा दिया और कहा कि उसके गवाह स्वीकार किए जाएं और कफ़ील पर एक दीनार का अदालती हुक्म लागू किया जाए। विद्वानों ने यह भी कहा कि यह अदालती हुक्म शौहर पर भी जुदाई का हुक्म माना जाएगा, क्योंकि महिला ने कफ़ील पर ऐसे मामले का दावा किया है जो शौहर पर दूसरा मामला साबित किए बिना मुमकिन नहीं है, और वह यह है कि शौहर ने तलाक़ का अधिकार महिला को दिया और महिला ने शर्त पूरी होने पर स्वयं को तलाक़ दे दी। अतः इस मामले में उक्त कफ़ील शौहर की तरफ़ से विपक्षी (ख़स्म) माना जाएगा और यह शरीअत के मूल नियमों में स्थापित है। लेकिन मेरे विचार में इसमें शंका है, क्योंकि दावे में दो या तीन बातें हैं: ग़ायब (पति) पर जुदाई का दावा है और हाज़िर (ज़मानतदार) पर धन का दावा है; ग़ायब पर जो दावा है वह हाज़िर पर किए गए दावे के सबूत का कारण नहीं है, बल्कि उसके लिए एक शर्त है। ऐसी स्थिति में जो व्यक्ति उपस्थित है वह अनुपस्थित की ओर से विपक्षी नहीं बन जाता। यही सामान्य विद्वानों का मत है, अतः

उपस्थित व्यक्ति पर धन का आदेश देना चाहिए और अनुपस्थित शौहर पर जुदाई का आदेश नहीं देना चाहिए। 12

महज़र (विधिक दस्तावेज) ☆

ऐसी ज़मीन की मिल्कियत का दावा जिस व्यक्ति पर है जिसके क़ब्ज़े में उसका केवल कुछ हिस्सा है। इसकी सूरत यह है कि ज़ैद ने अम्र पर एक ज़मीन का दावा किया जो उसके क़ब्ज़े में है कि यह ज़ैद की संपत्ति है और अम्र के क़ब्ज़े में अवैध रूप से है। दावेदार (मुद्दई) ने अपने दावे पर गवाह पेश किए जबकि प्रतिवादी (मुद्दआ अलैहि) ने दावे से इनकार किया, और न्यायाधीश (क़ाज़ी) ने रिवाज के अनुसार दावेदार के पक्ष में ज़मीन का आदेश दे दिया। बाद में पता चला कि वह ज़मीन जिसका दावा किया गया था, वह प्रतिवादी और एक अन्य व्यक्ति ख़ालिद के संयुक्त क़ब्ज़े में है। कुछ विद्वानों ने कहा कि इस समस्या की दो स्थितियाँ हैं: यदि यह बात दावेदार की स्वयं की स्वीकृति से प्रकट हुई, तो अदालती आदेश निरस्त हो गया क्योंकि दावेदार ने ऐसी स्वीकृति देकर अदालती आदेश के बाद अपने गवाहों की गवाही को झुठला दिया है, और आदेश के बाद गवाहों को झुठलाना अनिवार्य करता है... (अपूर्ण)।

1 'अल-बहर' (इमाम) रहमतुल्लाह अलैहि ने कहा कि इस स्पष्टीकरण से मतभेद समाप्त हो गया, क्योंकि कुछ विद्वानों ने भ्रमवश यह मान लिया था कि कारण और शर्त एक ही हैं। इस मसले में जो यहाँ उल्लेखित है, उन्होंने शौहर पर भी जुदाई का हुक्म दिया था। वह हुक्म ग़लत और त्रुटिपूर्ण है, और सही हुक्म वही है जो यहाँ वर्णित है। अतः ऐसे विषयों पर गहराई से विचार करना चाहिए और सही मत पर ही फ़तवा देना चाहिए। वल्लाहु तआला अल-मुवाफ़िक़ (अल्लाह ही सफलता देने वाला है)। 12

عورت مدعیہ ہے آیا دخول سے پہلے ہے یا بعد دخول ہے کے ہے پس بدون بیان کے اس کا تمام مہر کا دعویٰ کفیل پر ٹھیک نہیں ہے۔

محضر ☆

دعویٰ کفالت چیزی از مال مہر بدین شرط کہ اگر شوہر سے جدائی واقع ہو تو کفیل مال میں سے اس کا ضامن ہے صورت یہ ہے کہ ایک عورت مسماۃ ہندہ نے زید پر دعویٰ کیا کہ تو نے میرے شوہر عمرو کی طرف سے میرے واسطے میرے مہر سے جو میرا میرے شوہر عمرو پر ہے ایک دینار سرخ جید کی کفالت بدین شرط کر لی تھی کہ اگر تم دونوں میں جدائی واقع ہو تو میں ایک دینار سرخ جید کا تیرے واسطے ضامن ہوں اور میں نے تیری ضمانت کی مجلس ضمانت میں اجازت دے دی تھی اور اب میرے اور میرے شوہر کے درمیان جدائی واقع ہو گئی بدین سبب کہ میرے شوہر نے امر طلاق کا اختیار میرے قبضہ میں بدین شرط دے دیا تھا کہ جب وہ میرے پاس سے ایک مہینہ غائب ہو تو مجھے اختیار ہے کہ اپنے تئیں ایک طلاق بائن دے دوں اور وہ اختیار دینے کی تاریخ سے میرے پاس سے ایک مہینہ غائب ہوا ہے اور میں نے بحکم اس اختیار کے اپنے تئیں طلاق دے دی اور تو میرے واسطے میرے مہر میں سے ایک دینار کا کفیل ہو گیا ہے پس تجھ پر واجب ہے کہ یہ دینار مجھے ادا کر دے پھر اس عورت مذکورہ نے اس سب دعویٰ پر اپنے گواہ قائم کئے تو مشائخ نے اس محضر کی صحت کا فتویٰ دیا اور فرمایا کہ اس کے گواہ قبول کئے جائیں اور کفیل پر ایک دینار کا حکم قضاء نافذ کیا جائے اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم قضاء اس کے شوہر پر بھی حکم بفرقت ہو گا اس واسطے کہ عورت مذکورہ نے کفیل پر

ایسے امر کا دعویٰ کیا ہے جس کے توصل بدون اس کے ممکن نہیں ہو سکتا ہے کہ شوہر پر ایک دوسرا امر ثابت کیا جائے اور وہ یہ ہے کہ اُس نے امر طلاق اس عورت کے اختیار میں دیا اور اس عورت نے بحکم اس اختیار کے شرط پائی جانے کے وقت اپنے آپ کو طلاق دے دی پس اس بات میں کفیل مذکور اُس کے شوہر کی طرف سے خصم مقرر ہو جائے گا اور یہ اصل قواعد شرع میں ممہد ہے۔ لیکن میرے نزدیک اس میں اشکال ہے اس واسطے کہ دعویٰ میں دو یا تین ہیں کہ غائب پر فرقت کا دعویٰ ہے اور حاضر پر مال کا دعویٰ اور غائب پر جو دعویٰ ہے وہ اس دعویٰ کے ثبوت کا جو حاضر پر ہے سبب نہیں ہے بلکہ اُس کے واسطے شرط ہے اور ایسی صورت میں جو شخص حاضر ہے از جانب غائب خصم نہیں ہو جاتا ہے اور یہی عامہ مشائخ کا مذہب ہے پس چاہئے کہ حاضر پر مال کا حکم دے دے اور شوہر پر فرقت کا حکم نہ دے۔ ۱۲

محضر ☆

ملکیت زمین ایسے شخص پر جس کے قبضہ میں اس سے تھوڑی زمین ہے۔ اس کی صورت یہ ہے کہ زید نے عمرو پر ایک زمین کا جو اُس کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا کہ یہ زید کی ملک ہے اور اس عمرو کے قبضہ میں ناحق ہے اور مدعی نے اپنے دعویٰ پر گواہ قائم کیے بعد ازاں کہ مدعا علیہ نے اُس کے دعویٰ سے انکار کیا اور قاضی نے مدعی کے واسطے زمین مذکور کا حکم دے دیا جیسا کہ رسم ہے پھر ظاہر ہوا کہ یہ زمین جس کا مدعی نے دعویٰ کیا ہے اس مدعا علیہ کے اور ایک شخص خالد کے قبضہ میں ہے تو بعض نے فرمایا کہ مسئلہ کی دو صورتیں ہیں کہ اگر یہ بات مدعی کے اقرار سے ظاہر ہوئی تو ظاہر ہوا کہ حکم قضا باطل ہے اس واسطے کہ مدعی نے اس طرح اقرار کرنے سے بعد حکم قضاء کے اپنے گواہوں کی بعض شہادت میں تکذیب کی اور بعد قضاء کے مدعی کا اپنے گواہوں کی بعض شہادت میں تکذیب کرنا موجب لـ

۱ قال البحر رحمہ اللہ تعالیٰ کہ اس بیان شافی سے اختلاف رفع ہو گیا کیونکہ بعض مشائخ نے اختلاط کر کے زعم کیا کہ سبب و شرط ایک ہے اور اسی مسئلہ میں جو یہاں مذکور ہے وہاں حکم دیا کہ شوہر پر بھی فرقت کا حکم دے۔ یہ حکم غلط اور غیر صحیح ہے اور صواب صحیح یہ حکم ہے جو یہاں مذکور ہے پس ایسے مقامات میں تامل کرنا چاہئے اور صحیح قول پر فتویٰ دینا چاہئے واللہ تعالیٰ الموفق ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 Book of Records and Documents

The invalidity of a judgment (qada) occurs as is clear from 'Isharat al-Asl' and 'Jami'. If the plaintiff seeks to produce witnesses to testify that the land claimed to be in my possession was in the possession of myself and a certain individual at the time of the claim, their testimony shall not be accepted. This is because they negate the property being in the possession of the claimant after it has been proven by the plaintiff's witnesses. Therefore, such witnesses are not acceptable, and the invalidity of the judicial decree will not be established from this, as stated in 'Al-Muhit'.

Legal Statement (Mahzar) Claim of an undivided share (hissah shaya) of land: For example, a claim is made for a certain number of shares (sahm) out of the total shares of a plot of land, but the witnesses and the plaintiff do not mention that the entire land is in the possession of the defendant (muddai alaih). In this matter, the responses of the Muftis differ. Some answered that this claim is void (fasid) because if they do not state that the whole land is in the defendant's possession, while the claim is for an undivided share, it will not be established that this specific undivided portion is in his possession (such that a demand can be made against him). Others issued a fatwa for its validity, arguing that it is not a condition for establishing possession over an undivided portion of an entity that one must possess the entire entity. The first opinion implies that the forceful seizure (ghasb) of half an undivided portion of an asset is inconceivable, as mentioned by Rukn-ul-Islam Abu al-Fazl in his 'Isharat' and Sadr al-Shahid. The second opinion suggests that seizing half an undivided portion is conceivable. Do you not see that it is conceivable for two people to jointly seize a slave, and in such a case, each seizer would be considered as having seized half the undivided slave? And do you not see that if two people rented or bought a house and both occupied it with their joint belongings, each would be considered as having possession over half the undivided portion? Imam Muhammad (RA) has explicitly stated in several places in the 'Jami' that the seizure of half an undivided portion of an asset is conceivable; this is recorded in 'Fusuul al-Ustrushti'.

Legal Statement (Mahzar) Claim of purchasing bounded property from the father of the person in possession: This present Zaid has filed a claim against the present Amr, stating that the mansion bounded by such-and-such limits located at a certain place was the property and right of the defendant's father (the late so-and-so). During his lifetime, health, and state of legal capacity, he sold it to me for a certain price on a specific day, month, and year. Furthermore, he acknowledged the date of the sale of this bounded property to me during his life. He produced several witnesses who

testified to the father's acknowledgment of the said sale. The witnesses stated that as of today, this mansion belongs to the plaintiff for the stated reason and is in the unlawful possession of the defendant. Some Muftis presumed that there are flaws in this record for two reasons: First, the witnesses testified to the seller's acknowledgment of the sale mentioned in the plaintiff's claim, and the claim links the seller's acknowledgment to the date of the sale. It is possible that this acknowledgment occurred on that day, but there is a chance it occurred before the actual sale took place. Thus, the acknowledgment would be dated to the sale but preceded it, and in such a scenario, the witnesses' testimony and the acknowledgment of sale would precede the actual sale. An acknowledgment of a sale before it occurs is void, so the testimony regarding it would also be void. Second, the witnesses said in their testimony that today the house belongs to the plaintiff for the reason mentioned in the record, and the reason mentioned is the 'sale' (bai), not the 'acknowledgment of sale', because an acknowledgment itself does not possess the capacity to be the cause of ownership. Their testimony is not on the sale itself but on the acknowledgment. However, this presumption is flawed (fasid). The first reason is flawed for two reasons: first, that absolute speech...

फ़ैसले की बातिलता (अमान्यता) होती है जैसा कि 'इशारात अल-अस्ल' और 'जामे' से स्पष्ट है। और यदि वादी (मदइया) ने इस बात के गवाह पेश करने चाहे कि जिस ज़मीन पर मेरे कब्ज़े में होने का दावा किया गया है, वह दावे के समय मेरे और फलां के कब्ज़े में थी, तो उसके गवाह स्वीकार नहीं किए जाएंगे क्योंकि वे दावे वाली चीज़ के उसके कब्ज़े में होने का इनकार कर रहे हैं, जबकि यह बात वादी के गवाहों से साबित हो चुकी है। अतः ऐसे गवाह स्वीकार नहीं होंगे और इससे फ़ैसले के आदेश का बातिल होना साबित नहीं होगा—जैसा कि 'अल-मुहीत' में है।

महज़र (दस्तावेज़/बयान) ज़मीन के अविभाजित हिस्से (हिस्सा-ए-शाया) का दावा: उदाहरण के तौर पर, किसी ज़मीन के कुछ हिस्सों (सहाम) में से अपने हिस्सों का दावा किया और गवाहों व वादी ने यह ज़िक्र नहीं किया कि यह पूरी ज़मीन प्रतिवादी (मदआ अलैहि) के कब्ज़े में है, तो इसमें मुफ़्तियों के जवाब अलग-अलग हैं। कुछ ने जवाब दिया कि यह फ़ासिद (अमान्य) है क्योंकि जब उन लोगों ने प्रतिवादी के कब्ज़े में पूरी ज़मीन का होना बयान नहीं किया, तो ऐसी स्थिति में जबकि अविभाजित हिस्से का दावा है, यह भी साबित नहीं होगा कि यह विशिष्ट अविभाजित हिस्सा उसके कब्ज़े में है (ताकि प्रतिवादी पर दावा लागू हो सके)। और कुछ ने इसकी वैधता का फ़तवा दिया क्योंकि किसी चीज़ के अविभाजित हिस्से पर अपना कब्ज़ा जमाने के लिए यह शर्त नहीं है कि पूरी चीज़ पर अपना कब्ज़ा जमाया जाए। अतः पहले मत में यह संकेत है कि किसी वस्तु के आधे अविभाजित हिस्से का ज़बरन कब्ज़ा (ग़सब) करना अकल्पनीय है, और ऐसा ही रुकनुल इस्लाम अबुल फ़ज़्ल ने अपने 'इशारात' में और सद्र अल-शहीद ने ज़िक्र किया है। और दूसरे मत में यह संकेत है कि वस्तु के आधे अविभाजित हिस्से का ग़सब करना मुमकिन है। क्या तुम नहीं देखते कि दो व्यक्तियों द्वारा एक ग़ुलाम को ग़सब कर लेना मुमकिन है, और ऐसी स्थिति में हर ग़सब करने वाले को आधे ग़ुलाम का ग़सब करने वाला माना जाएगा? और क्या तुम नहीं देखते कि अगर दो व्यक्तियों ने एक मकान किराये पर लिया या उसे खरीदा और दोनों ने उसे अपने संयुक्त माल से घेर लिया, तो दोनों में से हर एक उसके आधे अविभाजित हिस्से पर अपना कब्ज़ा जमाने वाला होगा? और इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामे' में कई स्थानों पर स्पष्ट रूप से फ़रमाया है कि वस्तु के आधे अविभाजित हिस्से का ग़सब मुमकिन है—यह 'फ़ुसूल अल-उस्तरुश्ती' में है।

महज़र (दस्तावेज़/बयान) सीमित संपत्ति (चीज़-ए-मदूद) को कब्ज़ा रखने वाले के पिता से खरीदने का दावा: इस उपस्थित ज़ैद ने उपस्थित अम्र पर दावा किया कि अमुक सीमाओं वाली हवेली जो

अमुक स्थान पर स्थित है, इस उपस्थित व्यक्ति के पिता फलां की मिल्कियत और हक़ थी। और उन्होंने अपने जीवनकाल, स्वास्थ्य और लेन-देन की पूर्ण क्षमता की स्थिति में इसे मेरे हाथ अमुक राशि में अमुक दिन, अमुक महीने और अमुक वर्ष में बेच दिया था। और इसी तरह उन्होंने अपने जीवन में मेरे लिए इस संपत्ति की बिक्री की तारीख़ का इकरार (स्वीकारोक्ति) किया है। वह कई गवाह लाया जिन्होंने कब्ज़ा रखने वाले के पिता द्वारा उक्त बिक्री के इकरार की गवाही दी। गवाहों ने कहा कि आज के दिन यह हवेली उक्त कारण से इस वादी की मिल्कियत है और इस प्रतिवादी के कब्ज़े में अवैध रूप से है। कुछ मुफ़्तियों ने यह धारणा (ज़ोम) बनाई कि इस महज़र में दो कारणों से दोष है: एक यह कि गवाहों ने विक्रेता द्वारा उस बिक्री के इकरार की गवाही दी जिसका ज़िक्र वादी के दावे में है, और दावे में विक्रेता का इकरार बिक्री की तारीख़ के साथ जुड़ा है जो कि अमुक दिन है। तो शायद यह इकरार उस दिन हुआ हो, लेकिन संभावना है कि उस दिन बिक्री होने से पहले हुआ हो। अतः इकरार बिक्री की तारीख़ के अनुसार होगा लेकिन बिक्री से पहले होगा, और इस स्थिति में गवाहों की गवाही और बिक्री का इकरार, बिक्री होने से पहले के होंगे, और बिक्री से पहले बिक्री का इकरार बातिल है। इसलिए बिक्री से पहले इकरार की गवाही भी बातिल होगी। दूसरा कारण यह कि गवाहों ने अपनी गवाही में कहा कि आज के दिन यह हवेली उस कारण से वादी की मिल्कियत है जिसका ज़िक्र इस महज़र में है, और महज़र में उल्लेखित कारण 'बिक्री' (बैअ) है न कि 'बिक्री का इकरार', क्योंकि इकरार स्वयं मिल्कियत का कारण बनने की योग्यता नहीं रखता। और बिक्री पर उनकी गवाही नहीं है बल्कि बिक्री के इकरार पर है। लेकिन यह धारणा फ़ासिद (गलत) है। पहला कारण दो वजहों से गलत है: एक यह कि पूर्ण कथन...

بطلان قضاء ہوتا ہے جیسا کہ اشارات اصل و جامع سے واضح ہے اور اگر مدعیہ نے اس بات کے گواہ قائم کرنے چاہے کہ جس زمین کا میرے قبضہ میں ہونے کا دعویٰ کیا گیا ہے وہ دعویٰ کے وقت میرے اور فلاں کے قبضہ میں تھی تو اس کے گواہ قبول نہ ہوں گے کہ وہ دعویٰ کی چیز کی اُس کے قبضہ میں ہونے کی نفی کرتے ہیں بعد ازاں کہ یہ امر مدعی کے گواہوں سے ثابت ہو گیا ہے پس ایسے گواہ قبول نہ ہوں گے اور اس سے حکمِ قضاء کا باطل ہونا ثابت نہ ہو گا کذافی المحیط

محضر دعوٰی حصہ شائع از اراضی۔ مثلاً کسی زمین کے اس قدر سہام میں سے اپنے سہام کا دعویٰ کیا اور گواہوں و مدعی نے یہ ذکر نہ کیا کہ یہ تمام زمین مدعی علیہ کے قبضہ میں ہے تو اس میں مفتیوں کے جواب مختلف ہیں بعضوں نے جواب دیا کہ یہ فاسد ہے اس واسطے کہ جب ان لوگوں نے مدعی علیہ کے قبضہ میں پوری زمین کا ہونا بیان نہ کیا تو در صورتیکہ حصہ مشاع کا دعویٰ ہے تو یہ بھی ثابت نہ ہو گا کہ یہ بعض مشاع اس کے قبضہ میں ہے (تاکہ مدعی علیہ پر مطالبہ وارد ہو) اور بعض نے اس کی صحت کا فتویٰ دیا اس واسطے کہ ایک چیز میں سے بعض شائع پر اپنا قبضہ جمانے کے واسطے یہ شرط نہیں ہے کہ پوری چیز پر اپنا قبضہ جمائے پس قول اول میں اشارہ ہے کہ مال عین میں سے نصف شائع کا غصب کرنا متصور نہیں ہے اور ایسا ہی رکن الاسلام ابوالفضل نے اپنے اشارات میں اور صدر الشہید نے ذکر فرمایا ہے اور قول دوم میں یہ اشارہ ہے کہ مال عین میں سے نصف شائع کا غصب کرنا متصور ہے آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ دو آدمیوں کا ایک غلام کو غصب کر لینا متصور ہے اور ایسی حالت میں ہر ایک غاصب نصف غلام شائع کا غصب کرنے والا قرار دیا جائے گا اور آیا نہیں دیکھتا ہے کہ اگر دو آدمیوں نے ایک

مکان کرایہ پر لیا یا اُس کو خرید لیا اور دونوں نے اُس کو اپنی متاع مشترک سے گھیر لیا تو دونوں میں سے ہر ایک اُس کے نصف شائع پر اپنا قبضہ جمانے والا ہو گا اور امام محمدؒ نے جامع میں چند مقام پر صریح فرمایا ہے کہ مال عین کے نصف شائع کا غصب متصور ہے یہ فصول استروشتی میں ہے۔

محضر چیز محدود کا والدِ قابض سے خریدنے کا دعویٰ۔ اس زید حاضر آمدہ نے اس عمرو حاضر آوردہ پر دعویٰ کیا کہ حویلی محدودہ بحدود چنین و چنان واقع مقام فلاں اس حاضر آوردہ کے والد فلاں کی ملک و حق تھی اور اُس نے اپنی حیات و صحت و نفاذ تصرفات کی حالت میں میرے ہاتھ اس قدر داموں کو فلاں روز فلاں ماہ فلاں سنہ میں فروخت کی اور ایسا ہی اُس نے میرے واسطے اپنے حیات میں اس محدودہ کی تاریخ فروخت کرنے کا اقرار کیا ہے اور چند گواہ لایا جنہوں نے قابض کے والد فلاں کی اس بیع مذکور کے اقرار کی گواہی دی اور گواہوں نے کہا کہ آج کے روز یہ حویلی بسببِ مذکور محضر ہٰذا اس مدعی کی ملک ہے اور اس مدعی علیہ کے قبضہ میں بغیر حق ہے۔ پس بعض مفتیوں نے زعم کیا کہ اس محضر میں دو وجہ سے خلل ہے ایک یہ کہ گواہوں نے بائع کے اس بیع کے اقرار کی گواہی دی جو دعویٰ مدعی میں مذکور ہے اور دعویٰ مدعی میں اقرارِ بائع مضاف بتاریخِ بیع مذکور ہے اور وہ فلاں روز ہے پس شاید یہ اقرار اُس روز واقع ہوا ہو لیکن احتمال ہے کہ اُس روز بیع واقع ہونے سے پہلے واقع ہوا ہو پس اقرار بتاریخ بیع ہو گا لیکن بیع سے پہلے ہو گا اور اس تقدیر پر گواہوں کی گواہی اور اقرار بیع کا بیع واقع ہونے سے پہلے ہوں گے اور قبل بیع کے اقرار بیع باطل ہے تو قبل بیع کے اقرارِ بیع کی گواہی بھی باطل ہو گی اور اس وجہ سے کہ گواہوں نے اپنی گواہی میں کہا کہ آج کے روز یہ حویلی اُس سبب سے جو اس محضر میں مذکور ہے اس مدعی کی ملک ہے اور اس محضر میں جو سبب مذکور ہے وہ بیع ہے نہ اقرارِ بیع اس واسطے کہ اقرار سبب ملک ہونے کی صلاحیت نہیں رکھتا ہے اور بیع پر اُن کی

گواہی نہیں ہے بلکہ اُن کی گواہی اقرارِ بیع پر ہے لیکن یہ زعم فاسد ہے۔ پس وجہ اول دو وجہوں سے فاسد ہے ایک یہ کہ مطلق کلام

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (88) Kitab al-Mahazir wa al-Sijillat

A sane person and their actions shall be presumed to be valid according to the principles of 'Fiqh al-Asl' (original jurisprudence). In this context, it means that a claimant's assertion, accompanied by an acknowledgement of sale on a specified date, shall be interpreted as the acknowledgement occurring after the sale on that date. The same applies to testimony. Secondly, the general speech of a sane person is interpreted according to common custom; and according to their habit, people intend by such speech that they acknowledged the sale on that date after the sale had taken place. The answer to the second point is that yes, this is testimony of an acknowledgement of sale, and sale constitutes ownership, and this is correct.

Mahzar (Legal Record) ☆

In a case regarding a claim of ownership over a slave girl: Zaid appeared and brought a slave girl with him, claiming that she was his property, while the slave girl denied it. Zaid then produced several witnesses who testified with the following statement: (One day a man came and sold this slave girl who was brought here to this present person for a known price and handed her over to him). This record was rejected for two reasons. One reason is that the witnesses testified to the claimant's ownership via 'transfer' (intiqal), meaning it transferred from another's ownership to this claimant's ownership by way of sale. Therefore, it is necessary to first establish the ownership of that seller (ba'i) so that the transfer from the said owner to the claimant can be proven. However, in this case, such testimony does not establish the seller's ownership because the seller is unknown (majhul), and ownership cannot be established for an unknown person. And since the seller's ownership was not established by this testimony in this instance, how can the transfer of ownership to the claimant be established by this testimony? Even if the seller were a known individual, this testimony would still not be accepted, and no decree of ownership of the slave girl would be given for the claimant. The second reason given was that the witnesses only testified that a person sold her to this claimant and did not testify that the buyer also purchased her from him. It is possible that the said seller sold the said slave girl to this claimant but the claimant did not actually buy her, and ownership is not established by sale alone without purchase. However, this second reason is not correct because the mention of sale implies the mention of purchase, and likewise, the mention of purchase implies the mention of sale. Do you not see that if someone claims against another, "I sold this slave girl to you for such an amount" and demands the price, his claim of sale is valid even if he did not explicitly claim that the

defendant bought her. Similarly, if someone claims, "This man sold this slave girl to me," his claim is valid even if he did not explicitly say, "I bought her from him." Imam Muhammad (RA) has mentioned this in many places. Furthermore, another case of a claim over a slave girl was presented where Zaid appeared and brought a slave girl, claiming, "This is my slave girl, I bought her from so-and-so person, hence her obedience is obligatory upon me," and the slave girl denied it. Zaid then brought witnesses who testified that this claimant bought this slave girl from so-and-so. Regarding this, the answers of the Muftis varied. Some issued a fatwa that this claim is valid for decreeing ownership but not for enforcing the decree of obligatory obedience. This is because obedience ^1 becomes obligatory only when the seller has handed over the slave girl to the claimant, and handing over occurs after the payment of the price, but the claimant did not mention in his claim that he had paid the price. Others issued a fatwa that the claim is not valid at all, and this is correct. This is because the witnesses did not testify to the seller's ownership either explicitly or implicitly, and without that, a decree of ownership for the buyer shall not be given. This matter is discussed in 'Kitab al-Shahadah' (The Book of Testimony).

1 Obedience and following orders.

एक विवेकशील व्यक्ति और उसके व्यवहार को 'फिक्ह अल-अस्ल' (मूल न्यायशास्त्र) के अनुसार वैधता पर आधारित माना जाएगा। यहाँ इसका अर्थ यह है कि दावेदार का उक्त तिथि पर बिक्री के इकरार (स्वीकृति) के साथ दावा इस पर आधारित माना जाएगा कि इकरार उक्त तिथि पर बिक्री के बाद हुआ है। गवाही में भी यही स्थिति है। दूसरा यह कि एक विवेकशील व्यक्ति के सामान्य शब्दों को उसी तरह समझा जाता है जैसा कि लोगों में प्रचलन है, और लोग अपनी आदत के अनुसार बोलचाल में ऐसे शब्दों से यही मुराद लेते हैं कि उस तारीख में बिक्री के बाद बिक्री का इकरार किया गया। दूसरी वजह का जवाब यह है कि हाँ, यह बिक्री के इकरार की गवाही है और बिक्री ही स्वामित्व का कारण है, और यह सही है।

महाज़र (न्यायालय का वृत्तांत) ☆

एक दासी (बांदी) पर स्वामित्व के दावे के मुकदमे में: ज़ैद उपस्थित हुआ और अपने साथ एक दासी को लाया और दावा किया कि यह दासी उसका स्वामित्व है, जबकि दासी ने इससे इनकार किया। फिर ज़ैद कुछ गवाह लाया जिन्होंने इस इबारत (वाक्य) में गवाही दी: (एक दिन एक व्यक्ति आया और उसने इस उपस्थित दासी को इस उपस्थित व्यक्ति के हाथ एक ज्ञात मूल्य पर बेच दिया और उसे सौंप दिया)। तो इस महाज़र को दो कारणों से रद्द कर दिया गया। पहला कारण यह कि गवाहों ने दावेदार के लिए स्वामित्व की गवाही 'हस्तांतरण' (इंतकाल) के तरीके से दी है, अर्थात यह दूसरे के स्वामित्व से हस्तांतरित होकर बिक्री के कारण इस दावेदार के स्वामित्व में आई है। इसलिए यह आवश्यक है कि पहले उस विक्रेता (बाइ) का स्वामित्व सिद्ध किया जाए ताकि उक्त मालिक से दावेदार की ओर हस्तांतरण सिद्ध हो सके। जबकि इस स्थिति में ऐसी गवाही से विक्रेता का स्वामित्व सिद्ध नहीं होगा क्योंकि विक्रेता अज्ञात (मजहूल) है, और अज्ञात के लिए स्वामित्व की सिद्धि प्रमाणित नहीं होती। और जब इस स्थिति में इस गवाही से विक्रेता के लिए स्वामित्व सिद्ध नहीं हुआ, तो इस गवाही से दावेदार के लिए स्वामित्व का हस्तांतरण कैसे सिद्ध होगा? यहाँ तक कि यदि विक्रेता कोई ज्ञात व्यक्ति होता, तो यह गवाही स्वीकार्य होती और दावेदार के लिए दासी के स्वामित्व का आदेश नहीं दिया जाता। दूसरा कारण यह है कि गवाहों ने केवल यह गवाही दी है कि एक व्यक्ति ने इस दावेदार के हाथ बेची है और यह गवाही नहीं दी कि इस खरीदार ने भी इसे उससे खरीदा है। और यह हो सकता है कि उक्त विक्रेता ने उक्त दासी को इस दावेदार के हाथ बेचा हो लेकिन उक्त दावेदार ने

उसे न खरीदा हो, और केवल बिक्री से बिना खरीद के स्वामित्व सिद्ध नहीं होता। लेकिन दूसरा कारण सही नहीं है क्योंकि बिक्री का उल्लेख खरीद के उल्लेख को समाहित करता है, और इसी तरह खरीद का उल्लेख बिक्री के उल्लेख को समाहित करता है। क्या आपने नहीं देखा कि यदि कोई दूसरे पर दावा करे कि मैंने आपके हाथ यह दासी इतने मूल्य के बदले बेची और उससे मूल्य की मांग करे, तो उसका बिक्री का दावा सही होगा, भले ही उसने प्रतिवादी पर यह दावा न किया हो कि उसने खरीदी है। और इसी प्रकार यदि कोई दावा करे कि मेरे हाथ इस व्यक्ति ने यह दासी बेची है, तो उसका दावा सही होगा भले ही उसने यह दावा न किया हो कि मैंने इसे उससे खरीदा है। इस बात का उल्लेख इमाम मुहम्मद (रह.) ने कई स्थानों पर किया है। इसी प्रकार एक दासी पर दावा करने का एक और महाज़र पेश हुआ कि ज़ैद आया और एक दासी को लाया और दावा किया कि यह मेरी दासी है, मैंने इसे फलां व्यक्ति से खरीदा है, अतः इसकी आज्ञाकारिता (इताअत) मुझ पर वाजिब है, और दासी ने इससे इनकार किया। फिर उक्त ज़ैद कुछ गवाह लाया जिन्होंने यह गवाही दी कि इस दावेदार ने इस दासी को फलां व्यक्ति से खरीदा है। इसमें मुफ़्तियों के जवाब अलग-अलग थे। कुछ ने फतवा दिया कि स्वामित्व का आदेश देने के लिए यह दावा सही है लेकिन आज्ञाकारिता वाजिब होने का फैसला लागू करने के लिए सही नहीं है। क्योंकि आज्ञाकारिता ^1 तब वाजिब होगी जब विक्रेता ने उक्त दासी को दावेदार को सौंप दिया हो, और सौंपना मूल्य के भुगतान के बाद होगा, और दावेदार ने अपने दावे में यह उल्लेख नहीं किया है कि उसने मूल्य चुका दिया है। और कुछ ने फतवा दिया कि दावा बिल्कुल सही नहीं है, और यही सही है। क्योंकि गवाहों ने स्पष्ट रूप से या परोक्ष रूप से विक्रेता के स्वामित्व की कोई गवाही नहीं दी और इसके बिना खरीदार के स्वामित्व का आदेश नहीं दिया जाएगा। और यह मसला 'किताबुश शहादा' (गवाही की किताब) में है।

1 आज्ञा मानना और हुक्म मानना।

عاقل اور اُس کا تصرف برو جہِ صحت محمول کیا جائے گا بحکم فقہ الاصل اور یہ اس مقام پر بایں طور ہے کہ دعوئی مدعی باقرار بیع بتاریخ مذکور اُس کے دعویٰ اقرار بتاریخ مذکور پر بعد بیع کے واقع ہونے کے محمول کیا جائے اور گواہی میں بھی یہی صورت ہے اور دوم آنکہ مطلق کلام عاقل ایسی صورت پر محمول کیا جاتا ہے جیسی لوگوں میں عادت ہو اور لوگ اپنی عادت کے موافق ایسے بول چال میں ایسے کلام سے بھی مراد لیتے ہیں کہ بیع کے بعد اس تاریخ میں بیع کا اقرار کیا۔ و جواب وجہ دوم یہ ہے کہ ہاں یہ اقرار بیع کی گواہی ہے اور بیع سب ملک ہے اور یہ صحیح ہے۔

محضر ☆

باندی پر ملک کے دعویٰ کرنے کے مقدمہ میں۔ زید حاضر آیا اور اپنے ساتھ ایک باندی کو حاضر لایا اور دعویٰ کیا کہ یہ باندی اُس کی ملک ہے حالانکہ باندی اس سے منکر ہے پھر زید چند گواہ لایا جنہوں نے گواہی دی بایں عبارت (روزے مردے بیامد و این جاریہ حاضر آوردہ را بایں حاضر آمدہ وبفروخت بہ بہائے معلوم و بوے تسلیم کرد) پس یہ محضر دولتوں سے رد کر دیا گیا دونوں میں سے ایک یہ ہے کہ گواہوں نے مدعی کے واسطے ملک کی بطریق انتقال گواہی دی یعنی دوسرے کی ملک سے منتقل ہو کر اس مدعی کی ملک میں بوجہ بیع کے آئی ہے پس ضروری ہے کہ پہلے اُس بائع کی ملک ثابت کی جائے تاکہ انتقال مالک مذکور بجانب مدعی ثابت ہو حالانکہ اس صورت میں ایسی گواہی سے ملک بائع ثابت نہ ہوگی کیونکہ بائع مجہول ہے اور مجہول کے واسطے ملک کا اثبات متحقق نہیں ہوتا ہے اور جب کہ اس صورت میں اس گواہی سے بائع کے

واسطے ملک ثابت نہ ہوئی تو اس گواہی سے مدعی کے واسطے کیونکر انتقال ملک ثابت ہوگا حتیٰ کہ بائع اگر مردِ معلوم ہوتا تو یہ گواہی مقبول ہوتی اور مدعی کے واسطے باندی کی ملک کا حکم نہ دیا جاتا اور دوسری علت یہ ہے کہ گواہوں نے فقط یہ گواہی دی ہے کہ ایک شخص نے اس مدعی کے ہاتھ فروخت کی اور یہ گواہی نہیں دی کہ اس مشتری نے بھی اس کو اس سے خریدا ہے اور یہ ہو سکتا ہے کہ بائع مذکور نے باندی مذکور اس مدعی کے ہاتھ فروخت کی ہو مگر مدعی مذکور نے اس کو نہ خریدا ہو اور فقط بیع سے بدون خرید کے ملک ثابت نہیں ہوتی ہے لیکن علت دوم صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ ذکر بیع متضمن ذکر خرید ہے اور نیز ذکر خرید متضمن ذکر بیع ہوتا ہے۔ آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر کسی نے دوسرے پر دعویٰ کیا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ باندی اس قدر ثمن کے عوض فروخت کی اور اس سے ثمن کا مطالبہ کیا تو اس کا بیع کا دعویٰ صحیح ہوگا اگر چہ مدعاعلیہ پر اس نے یہ دعویٰ نہیں کیا کہ اس نے خریدی ہے اور اسی طرح اگر کسی نے دعویٰ کیا کہ میرے ہاتھ اس مرد نے یہ باندی فروخت کی ہے تو اُس کا دعویٰ صحیح ہوگا اگر چہ اُس نے یہ دعویٰ نہیں کیا کہ میں نے اس کو اس سے خرید کیا ہے اس امر کو امام محمدؒ نے بہت جگہ ذکر کیا ہے اور نیز ایک محضر باندی پر دعویٰ کرنے کا مقدمہ پیش ہوا کہ زید حاضر ہوا اور ایک باندی کو حاضر لایا اور دعویٰ کیا کہ یہ میری باندی ہے میں نے اس کو فلاں شخص سے خریدا ہے پس میری اطاعت اس پر واجب ہے اور باندی مذکورہ اس سے منکر ہے پھر زید مذکور چند گواہ لایا جنہوں نے یہ گواہی دی کہ اس مدعی نے اس باندی کو فلاں شخص سے خریدا ہے تو اس میں مفتیوں کے جواب مختلف ہوئے بعضوں نے فتویٰ دیا کہ ملکیت کا حکم دینے کے واسطے یہ دعویٰ صحیح ہے اور اطاعت واجب ہونے کی قضاء نافذ کرنے کے واسطے صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ اطاعت ۱۸ واجب ہوگی کہ جب بائع نے باندی مذکور اس مدعی کے سپرد کر دی ہے اور اس کا سپرد کرنا بعد ادائے ثمن کے ہوگا اور مدعی نے اپنے

دعویٰ میں یہ ذکر نہیں کیا ہے کہ اُس نے ثمن ادا کر دیا ہے اور بعضوں نے دعویٰ بالکل صحیح نہ ہونے کا فتویٰ دیا ہے اور یہی صحیح ہے۔ اس واسطے کہ گواہوں نے ملک بائع کی صریحاً یا دلالتاً کسی طرح گواہی نہیں دی اور بدون اس کے مشتری کی ملک کا حکم نہ دیا جائے گا اور یہ مسئلہ کتاب الشہادہ میں ہے۔

۱ فرمانبرداری و حکم ماننا ۱۲

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 10 89 Book of Legal Records (Mahzars) and Registers

Mahzar ۞ A case regarding the claim of 'Wala' (rights of patronage arising from manumission) was presented. Zaid died, then Amr came and claimed that the deceased was manumitted by his father, Bakr, stating that his father had freed him during his lifetime and he (Amr) is entitled to the inheritance as he is the son of the manumittor and has no other heir. Some jurists issued a fatwa declaring this claim invalid, while others declared it valid. The correct view is that the claim is invalid because the claimant did not specify in his claim that "my father freed him during his lifetime while he was the owner." Manumission by a non-owner is void. The evidence for our statement is what Imam Muhammad (RA) mentioned in 'Dawa al-Asl' in the chapter on 'Claims of Manumission': if a slave produces witnesses that Zaid freed him, and Zaid denies or admits it, while Amr produces witnesses that "this is my slave," the judge (Qadi) shall rule in favor of Amr. This is because the witnesses to the manumission testified to an invalid act, as they did not state that Zaid owned the slave at that time. Without such testimony, Zaid's ownership is not established, and manumission without ownership is void. The presence of such incomplete testimony is equivalent to its absence. Since ownership would be decreed for Amr in the absence of such testimony, it is similarly decreed in its presence. Likewise, if witnesses testify for the slave that "Zaid freed him while the slave was in his possession," the ruling of ownership will still go to Amr if he provides witnesses for his ownership. This is because ownership is required for valid manumission, not merely possession, and the witnesses did not testify to ownership. However, if the witnesses testify that "Zaid freed him while Zaid was the owner," and Amr's witnesses testify that "he is Amr's slave," the ruling will favor the manumission. Proving the ownership of the manumittor by the slave is akin to the manumittor proving his own ownership. If the manumittor himself were to provide witnesses that "this is my former slave whom I freed while under my ownership," the ruling would favor manumission because both sides are equal in proving ownership, but one side includes the additional element of proving manumission. This issue proves that when claiming manumission on behalf of another, mentioning that person's ownership is essential.

Mahzar ۞ A case regarding a defense claim (dafa') was presented. The situation is that Zaid sued Amr regarding a slave in Amr's possession, claiming, "I bought him from Khalid on the 13th of Muharram, 1300 AH." The defendant (Amr) denied the

claim. Zaid produced witnesses, and the judicial ruling was about to be issued against Amr based on Zaid's witnesses. Then the defendant (Amr) countered that the person from whom Zaid claims to have acquired ownership (Khalid) had voluntarily admitted, one year prior to Zaid's purchase date, that "this slave is the property and right of my brother Bakr," and the brother Bakr confirmed this, and Khalid had actually bought the slave from his brother Bakr; therefore, Zaid's claim is void. The muftis unanimously agreed that this defense is valid. Subsequently, a fatwa was sought on whether, if Zaid asked Amr for the specific time and place of that admission, the judge should compel Amr to provide those details. It was unanimously answered that the judge should not compel him, as he had already, for the sake of necessity...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 89 किताबुल मुहाज़िर वल सिजिल्लात

महज़र ۞ वला-ए-इताका (दास मुक्ति के बाद का उत्तराधिकार अधिकार) के दावे के बारे में मामला पेश हुआ कि ज़ैद की मृत्यु हो गई, फिर अम्र आया और दावा किया कि उक्त मृतक मेरे पिता बक्र का आज़ाद किया हुआ है क्योंकि मेरे पिता ने उसे अपने जीवनकाल में आज़ाद किया था और उसकी विरासत मुझे मिलनी चाहिए क्योंकि मैं उसे आज़ाद करने वाले का बेटा हूँ और मेरे अलावा उसका कोई वारिस नहीं है। कुछ विद्वानों (मशाइख़) ने इस दावे के दूषित (फासिद) होने का फतवा दिया है और कुछ ने इसकी शुद्धता का। सही बात यह है कि यह दावा दूषित है क्योंकि वादी ने अपने दावे में यह नहीं कहा कि "मेरे पिता ने उसे अपने जीवनकाल में आज़ाद किया जबकि मेरे पिता उसके मालिक थे", क्योंकि किसी और की संपत्ति को आज़ाद करना अमान्य (बातिल) है। हमारी इस बात की दलील कि यह दावा गलत है, वह है जो इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'दावा अल-अस्ल' में 'दावा अल-इतक' (आज़ादी के दावे) के अध्याय में उल्लेख किया है: यदि किसी दास ने गवाह पेश किए कि ज़ैद ने उसे आज़ाद कर दिया है, और ज़ैद इससे इनकार करता है या इसे स्वीकार करता है, और अम्र ने गवाह पेश किए कि "यह मेरा दास है", तो काज़ी अम्र के पक्ष में फैसला सुनाएगा। ऐसा इसलिए है क्योंकि आज़ादी के गवाहों ने एक अमान्य आज़ादी की गवाही दी है, क्योंकि उन्होंने अपनी गवाही में यह नहीं कहा कि ज़ैद उस समय उसका मालिक था। बिना गवाही के ज़ैद का स्वामित्व सिद्ध नहीं होगा, और बिना स्वामित्व के आज़ादी अमान्य है। हमारी इस बात का कि गवाहों ने अमान्य आज़ादी की गवाही दी है, यही अर्थ है। ऐसी गवाही का होना और न होना बराबर है। यदि मान लें कि ऐसी गवाही न होती, तब भी अम्र के पक्ष में स्वामित्व का फैसला होता, तो ऐसी गवाही की मौजूदगी में भी यही नियम होगा। इसी तरह यदि आज़ादी के गवाहों ने दास के पक्ष में इस तरह गवाही दी कि "ज़ैद ने उसे आज़ाद किया जबकि दास उसके कब्ज़े में था", तब भी अम्र के पक्ष में स्वामित्व का फैसला होगा जिसने अपने स्वामित्व के गवाह पेश किए हैं। क्योंकि आज़ादी के सही होने के लिए स्वामित्व अनिवार्य है, केवल कब्ज़ा पर्याप्त नहीं है, और गवाहों ने स्वामित्व की गवाही नहीं दी है। और यदि आज़ादी के गवाहों ने इस तरह गवाही दी कि "ज़ैद ने उसे आज़ाद किया जबकि ज़ैद उसका मालिक था", और अम्र के गवाहों ने गवाही दी कि "यह अम्र का दास है", तो आज़ादी के गवाहों की बात मानी जाएगी। क्योंकि दास का अपने आज़ाद करने वाले के स्वामित्व को सिद्ध करना वैसा ही है जैसे आज़ाद करने वाले का स्वयं का स्वामित्व सिद्ध करना। और यदि आज़ाद करने वाला स्वयं गवाह पेश करे कि "यह मेरा पुराना दास है, मैंने इसे अपने स्वामित्व की स्थिति में आज़ाद किया है", तो आज़ादी के गवाहों के

पक्ष में फैसला होगा क्योंकि दोनों पक्ष स्वामित्व सिद्ध करने में बराबर हैं लेकिन एक पक्ष में आज़ादी सिद्ध करने की अतिरिक्त बात है। यही नियम तब भी होगा जब दास स्वयं ऐसे गवाह पेश करे। अतः यह मसला इस बात का प्रमाण है कि किसी अन्य की ओर से आज़ादी का दावा करने में उस अन्य के स्वामित्व का उल्लेख करना आवश्यक है।

महज़र ۞ एक रक्षात्मक दावे (दफ़ा) के बारे में मामला पेश हुआ। स्थिति यह है कि ज़ैद ने अम्र के कब्ज़े वाले एक दास के संबंध में अम्र पर दावा किया कि "मैंने इसे खालिद से 13 मुहर्रम 1300 हिजरी को खरीदा है।" प्रतिवादी (अमृ) ने इस दावे से इनकार किया। फिर ज़ैद ने अपने दावे के गवाह पेश किए और काज़ी का फैसला ज़ैद के गवाहों के आधार पर अम्र के विरुद्ध उस दास के स्वामित्व के संबंध में होने वाला था। तब प्रतिवादी (अमृ) ने इस दावे के बचाव में दावा किया कि "यह व्यक्ति जिससे तुम स्वामित्व प्राप्त करने का दावा करते हो (खालिद), उसने तुम्हारी खरीद की तारीख से एक साल पहले स्वेच्छा से यह स्वीकार किया था कि यह दास मेरे भाई बक्र का स्वामित्व और अधिकार है, और उसके भाई बक्र ने उसके इस स्वीकार की पुष्टि की थी, और उसने यह दास अपने भाई बक्र से खरीदा है; इसलिए इस कारण तुम्हारा दावा मुझ पर अमान्य है।" मुफ्तीओं ने सर्वसम्मति से उत्तर दिया कि यह बचाव सही है। फिर उसके बाद फतवा माँगा गया कि यदि ज़ैद ने बचाव करने वाले अम्र से इस स्वीकार के समय के बारे में पूछा कि किस दिन और किस शहर में यह हुआ था, तो क्या काज़ी उसे यह बयान देने के लिए मजबूर करेगा? सर्वसम्मति से उत्तर दिया गया कि काज़ी उसे मजबूर नहीं करेगा, क्योंकि उसने एक बार आवश्यकतानुसार...

محضر ۞ در بارہ دعوٰی ولاء عتاقہ پیش ہوا کہ زید مر گیا پھر عمرو آیا اور دعوٰی کیا کہ میت مذکور میرے والد بکر کا آزاد کیا ہوا ہے کہ اس کو میرے والد نے اپنی زندگی میں آزاد کیا تھا اور اس کی میراث مجھے چاہیے ہے کیونکہ میں اس کے آزاد کنندہ کا بیٹا ہوں میرے سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے۔ پس بعض مشائخ نے اس کے فاسد ہونے کا فتوٰی دیا ہے اور بعض نے اس دعوٰی کی صحت کا فتوٰی دیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ یہ دعوٰی فاسد ہے اس واسطے کہ مدعی نے اپنے دعوٰی میں یہ نہیں کہا کہ میرے والد نے اس کو اپنی زندگی میں آزاد کیا درحالیکہ میرا والد اس کا مالک تھا اور غیر مالک کا آزاد کرنا باطل ہے اور جو ہم نے بیان کیا ہے اس کی صحت کی دلیل وہ ہے جو امام محمدؒ نے دعوٰی الاصل میں باب دعوٰی العتق میں ذکر فرمایا ہے کہ اگر کسی غلام نے گواہ قائم کئے کہ اُس کو زید نے آزاد کر دیا ہے اور زید اس سے منکر ہے یا اس کا مقر ہے اور عمرو نے گواہ قائم کئے کہ یہ میرا غلام ہے تو قاضی عمرو کے نام ڈگری کر دے گا اس واسطے کہ آزادی کے گواہوں نے عتقِ باطل کی گواہی دی ہے کیونکہ انہوں نے اپنی گواہی میں یہ نہیں بیان کیا کہ اس حالت میں زید اس کا مالک تھا اور بدون گواہی کے زید کی ملک ثابت نہ ہو گی اور عتق بلا ملک باطل ہے اور ہمارے اس قول کی کہ گواہوں نے عتق باطل کی گواہی دی ہے یہی معنی ہیں پس ایسی گواہی کا وجود وعدم یکساں ہے اور اگر بالفرض ایسی گواہی موجود نہ ہوتی تو عمرو کے واسطے ملک کی ڈگری کی جاتی پس ایسا ہی درصورتِ موجود ہونے ایسی گواہی کے بھی یہی حکم ہو گا۔ اسی طرح اگر عتق کے گواہوں نے غلام کے واسطے اس طرح گواہی دی کہ زید نے اس کو آزاد کیا درحالیکہ یہ غلام اُس کے قبضہ میں تھا تو بھی عمرو کے واسطے جس نے اپنی ملک ہونے کے گواہ قائم کئے ہیں ملک کا حکم دیا جائے گا اس واسطے

کہ اعتاق صحیح ہونے کے واسطے ملک معتبر ہے قبضہ کا اعتبار نہیں ہے اور گواہوں نے ملک کی گواہی نہیں دی ہے۔ اور اگر عتق کے گواہوں نے یوں گواہی دی کہ زید نے اس کو درحالیکہ زید اس کا مالک تھا آزاد کیا ہے اور عمرو کے گواہوں نے گواہی دی کہ یہ اس عمرو کا غلام ہے تو عتق کے گواہوں پر حکم ہو گا اس واسطے کہ غلام کا اپنے آزاد کنندہ کی ملک ثابت کرنا مثل آزاد کنندہ کے اپنی ملک ثابت کرنے کے ہے اور اگر آزاد کنندہ بالفرض گواہ قائم کرے کہ یہ میرا غلام سابق ہے میں نے اس کو اپنی ملک کی حالت میں آزاد کر دیا ہے تو عتق کے گواہوں پر حکم ہو گا اس واسطے کہ دونوں فریق گواہ ملک ثابت کرنے کے حق میں یکساں ہیں مگر ایک فریق میں اثبات عتق زائد ہے پس ایسا ہی اس صورت میں جب کہ غلام نے ایسے گواہ قائم کئے ہیں یہی حکم ہو گا پس یہ مسئلہ اس بات کی دلیل ہے کہ غیر کی طرف سے عتق کا دعوٰی کرنے میں اس غیر کی ملک کا ذکر کرنا ضروری ہے۔

محضر ۞ درباره دعوٰی دفعہ پیش ہوا۔ جس کی صورت یہ ہے کہ زید نے عمرو کے مقبوضہ غلام کی نسبت عمرو پر دعوٰی کیا کہ میں نے اس کو خالد سے ۱۳ تاریخ محرم ۱۳۰۰ ہجری کو خریدا ہے اور مدعا علیہ نے اس کے دعوٰی سے انکار کیا پس زید نے اپنے دعوٰی کے گواہ قائم کئے اور حکم قضاء بناء گواہان زید کے واسطے عمرو پر اس غلام کی ملک کی نسبت متوجہ ہوا پھر مدعا علیہ نے اس دعوٰی کے دفعیہ میں دعوٰی کیا کہ یہ شخص جس کی طرف سے تو ملک حاصل ہونے کا دعوٰی کرتا ہے اس نے تیری خرید کی تاریخ سے ایک سال پہلے بطوع خود یہ اقرار کیا ہے کہ یہ غلام میرے بھائی بکر کی ملک وحق ہے اور اس کے بھائی بکر نے اس کے اس اقرار کی تصدیق کی ہے اور اس نے یہ غلام اُس کے بھائی بکر سے خریدا ہے پس اس سبب سے تیرا دعوٰی مجھ پر باطل ہے۔ تو مفتیوں نے بالاتفاق جواب دیا کہ یہ دفعیہ صحیح ہے پھر اُس کے بعد فتویٰ طلب کیا گیا کہ اگر زید نے مدعی دفعیہ عمرو سے اس اقرار کا وقت طلب کیا کہ کس روز

کس شہر میں واقع ہوا ہے پس آیا قاضی اُس کو اس بیان کی تکلیف دے گا تو بھی بالاتفاق جواب دیا کہ قاضی اُس کو تکلیف نہ دے گا اس واسطے کہ اُس نے ایک بار بقدرحر ضرورت یہ...

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (Page 90) Book of Protocols and Deeds

It was stated that a confession was made either starting from your date of purchase or before your purchase.

Mahzar (Legal Protocol/Testimonial) ☆

A case of inheritance (meeras) is presented from a claim, the circumstances of which are as follows: Zaid, Amr, and Hinda appeared before the court of justice (Majlis-e-Qaza), and all are the children of Bakr. They all filed a claim against Khalid, who was brought present, regarding a demarcated house (Dar-e-Mahdood) 1, asserting it was the inheritance of their late mother, Salima. In the Mahzar, it was written that this demarcated house was the property and right of Musammat Salima, the mother of these two plaintiffs, and remained in her possession until her death, whereupon it remained as an inheritance for her sons. Consequently, this Mahzar was rejected for two reasons: first, it stated "mother of these two plaintiffs," whereas it should have stated "mother of all these plaintiffs"; and second, 2 the Mahzar stated "she died and it remained as an inheritance for her sons," but it did not specify what remained as the inheritance for the sons. It should have been written as "this demarcated house remained as an inheritance for her sons," so that the deceased's estate (mal-e-matruka) is mentioned explicitly or implicitly. Without such explicit or implicit mention in the claim, the notice of inheritance is incomplete. Sheikh Imam Najm al-Din Umar Nasafi narrated that he wrote a fatwa concerning a notice of inheritance and was very thorough in describing the conditions for its validity, but there was a minor issue: instead of the phrase "left it as an inheritance," he omitted the pronoun (zamir) and only wrote "left as an inheritance." Consequently, Sheikh al-Islam Ali bin Ata bin Hamza al-Saghadi (may Allah have mercy on him) did not certify its validity and told him to include the pronoun, making it "left it to him/them as an inheritance," only then would he grant the certificate of validity. Imam Zahid Najm al-Din Nasafi (may Allah have mercy on him) said that a Mahzar was presented before him in which Zaid claimed a piece of land against Amr, asserting that the land was the property and right of the plaintiff, and that the defendant's predecessor (muris) had wrongfully taken possession of it and held it until death. Now, it is also wrongfully held by the heir (the person brought present), so it is obligatory for him to relinquish it and hand it over to the plaintiff. In response to this claim, the defendant stated that his predecessor had purchased it from the plaintiff's predecessor through an absolute sale (bai’ qat'i), mutual possession was exchanged, and it remained rightfully in his predecessor's possession for life until death, after which it came to

him as a rightful inheritance. The plaintiff, in rebuttal to this defense, stated that the defendant's predecessor had admitted that the sale between them was a 'Bai al-Wafa' (a sale with a right of redemption), meaning that when the seller pays the price (thaman), the land must be returned; witnesses were produced for this. Is this form of rebuttal valid? Sheikh Najm al-Din stated that the Chief Justice (Qazi al-Quzat) Imad al-Din Ali bin Abdullah and Sheikh Imam Ala al-Din Umar bin Uthman (known as Hala Badr) replied that it is valid. However, I say it is not valid because the plaintiff initially claimed that the defendant's possession was entirely without right, but by admitting the 'Bai al-Wafa', he admitted that the possession was rightful. Some have said that the validity of the rebuttal is necessary based on the opinion of those Imams who consider 'Bai al-Wafa' as having the status of a mortgage (rahn). This is because the plaintiff, in this rebuttal, admitted to a part of what he had initially denied—specifically, that the possession of this demarcated land was wrongful. In this case, since the sale carries the ruling of a mortgage, the item sold remains the property of the plaintiff, but the defendant has the right (istihqaq) to withhold and keep it, even though the plaintiff had claimed absolute ownership and that the defendant's possession was entirely wrongful.

---

1. Meaning its boundaries have been defined, i.e., the boundaries of all four sides have been described.
2. The translator says that in the case of the mother of both, it will not be 'maqtul' (slain), and what we have described will only apply in the situation already explained.

बयान कर दिया कि तेरी तारीख़-ए-ख़रीद से या तेरी ख़रीद से पहले इक़रार किया है।

महज़र (दस्तावेज़/प्रोटोकॉल) ☆

विरासत के दावे का मामला पेश हो जिसकी सूरत यह है कि कज़ा (न्याय) की सभा में ज़ैद, उम्र और हिंदा हाज़िर हुए और ये सब बक्र की औलाद हैं। फिर उन सब ने ख़ालिद पर, जिसे वे हाज़िर लाए हैं, एक सीमित घर (दार-ए-महदूद) १. का अपनी मृत माँ सलीमा की विरासत होने का दावा किया। महज़र में यह लिखा गया कि यह सीमित घर मुसम्मात सलीमा का था, जो इन दोनों वादियों (दावा करने वालों) की माँ थी, और उसी का हक़ था और उसकी मृत्यु तक उसके क़ब्ज़े में रहा, यहाँ तक कि वह मर गई और उसके बेटों के लिए विरासत रह गया। तो यह महज़र दो कारणों से रद्द कर दिया गया: एक यह कि महज़र में लिखा है "इन दो वादियों की माँ", जबकि होना यह चाहिए था कि "इन सभी वादियों की माँ" लिखा जाए; और दूसरा २. यह कि महज़र में लिखा है "वह मर गई और उसके बेटों के लिए विरासत रह गया" और इसमें यह ज़िक्र नहीं है कि बेटों के लिए विरासत के रूप में क्या चीज़ रही। इसे इस तरह लिखना चाहिए था कि "यह सीमित घर उसके बेटों के लिए विरासत के रूप में रहा", ताकि छोड़ी गई संपत्ति (माल-ए-मतरूका) स्पष्ट रूप से या इशारे में ज़िक्र हो जाए। बिना स्पष्ट या सांकेतिक उल्लेख के जिसमें दावा किया गया हो, विरासत की सूचना पूर्ण नहीं होगी। शेख़ इमाम नज्म अल-दीन उमर नसफ़ी ने उल्लेख किया कि मैंने विरासत की सूचना में एक फ़तवा लिखा और उसकी प्रमाणिकता की शर्तों को विस्तार से बताया, लेकिन कमी यह थी कि इस जुमले की जगह कि "उसके लिए विरासत छोड़ी", सर्वनाम (ज़मीर) छोड़ दिया था और सिर्फ"विरासत छोड़ी" लिखा था। तो शेख़ अल-इस्लाम अली बिन अता बिन हमज़ा अल-सग़दी (रहमतुल्लाह अलैह) ने उसकी सत्यता का फ़तवा नहीं दिया और मुझसे कहा कि इसमें सर्वनाम लिखो और इसे इस तरह करो कि "उसके लिए विरासत छोड़ी", तब मैं प्रमाणिकता का फ़तवा दूँगा। इमाम ज़ाहिद नज्म अल-दीन नसफ़ी (रहमतुल्लाह अलैह) ने फ़रमाया कि मेरे सामने एक महज़र पेश हुआ जिसमें ज़ैद ने उम्र पर एक ज़मीन का दावा किया था कि यह ज़मीन इस वादी की संपत्ति और हक़ है, और इस प्रतिवादी (मुदआ अलैह) के पूर्वज (मौरिस) फलां ने इस पर बिना किसी अधिकार के क़ब्ज़ा कर लिया और मृत्यु तक अपने क़ब्ज़े में रखा। फिर उसके वारिस (हाज़िर लाए गए व्यक्ति) के क़ब्ज़े में भी यह नाजायज़ है, अतः उस पर वाजिब है कि अपना हाथ इससे हटा ले और इसे वादी को सौंप दे। प्रतिवादी ने अपने बचाव (दफ़िया) में कहा कि मेरे पूर्वज फलां ने इसे वादी के पूर्वज से निश्चित बिक्री

(बैअ-ए-क़तई) के तौर पर ख़रीद लिया था, और दोनों पक्षों द्वारा क़ब्ज़े का लेन-देन हो गया था, और मेरे पूर्वज के जीवन भर यह उनके पास हक़ के साथ रही, यहाँ तक कि उनकी मृत्यु हो गई और फिर विरासत के तौर पर मुझे मिली। फिर वादी ने इस बचाव के जवाब में कहा कि प्रतिवादी के पूर्वज ने इक़रार किया था कि हमारे बीच जो बिक्री हुई थी वह 'बैअ-ए-वफ़ा' (वापसी की शर्त पर बिक्री) थी, कि जब विक्रेता मुझे मूल्य (थमन) लौटा देगा तो मेरे लिए यह ज़मीन वापस करना अनिवार्य होगा, और इस पर गवाह भी पेश कर दिए। तो क्या इस तरह से बचाव का खंडन करना सही है? शेख़ नज्म अल-दीन ने फ़रमाया कि क़ाज़ी अल-क़ुज़ात इमाद अल-दीन अली बिन अब्दुल्लाह और शेख़ इमाम अला अल-दीन उम्र बिन उस्मान (हला बद्र के नाम से प्रसिद्ध) ने जवाब दिया कि यह सही है। और मैं जवाब देता हूँ कि यह सही नहीं है क्योंकि वादी ने पहले दावा किया था कि प्रतिवादी का क़ब्ज़ा बिना किसी अधिकार के है, फिर जब 'बैअ-ए-वफ़ा' को स्वीकार किया, तो यह मान लिया कि उसका क़ब्ज़ा अधिकार (हक़) के साथ है। और कुछ ने कहा कि बचाव का सही होना वाजिब है, उस इमाम के कथन के आधार पर जो 'बैअ-ए-वफ़ा' को गिरवी (रहन) के समान मानते हैं। क्योंकि वादी ने इस बचाव में प्रतिवादी के लिए जिस बात से पहले पूरी तरह इनकार किया था—यानी कि इस सीमित ज़मीन पर उसका क़ब्ज़ा नाजायज़ है—उसमें से कुछ को स्वीकार कर लिया। वह इस तरह कि जब इस बिक्री पर गिरवी के नियम लागू होते हैं, तो बेची गई चीज़ वादी की ही संपत्ति रहती है, लेकिन प्रतिवादी को उसे रोकने और अपने पास रखने का अधिकार (इस्तहक़ाक़) प्राप्त है, जबकि वादी ने इस सीमित भूमि पर अपनी पूर्ण मिल्कियत और प्रतिवादी के क़ब्ज़े के पूरी तरह नाजायज़ होने का दावा किया था।

---

१. यानी जिसकी सीमाएं बयान कर दी गई हों, यानी चारों दिशाओं की सीमाएं बताई गई हों। २. अनुवादक कहता है कि यह दोनों की माँ के मामले में मकतूल (मारे गए) नहीं होगा, और जो हमने बयान किया वह उसी स्थिति में बनेगा जो बयान हो चुकी है।

بیان کر دیا کہ تیری تاریخ خرید سے یا تیری خرید سے پہلے اقرار کیا ہے۔

محضر ☆

در باز دعویٰ سے میراث پیش ہو جس کی صورت یہ ہے کہ مجلسِ قضا میں زید و عمرو و ہندہ حاضر ہوئے اور یہ سب اولادِ بکر ہیں پھر ان سب نے خالد پر جس کو حاضر لائے ہیں ایک دارِ محدود ے۱ کا اپنی مادر سلیمہ میت کی میراث اپنے واسطے ہونے کا دعویٰ کیا اور محضر میں یہ لکھا کہ یہ دارِ محدود ملک مسماۃ سلیمہ والدہ ان ہر دو مدعیوں کا اور اسی کا حق تھا اور برابر تادمِ موت اس کے قبضہ میں رہا یہاں تک کہ وہ مر گئی اور اُس کے فرزندوں کے واسطے میراث رہ گیا۔ تو یہ محضر دو علتوں سے رد کر دیا گیا ایک یہ کہ محضر میں یوں لکھا ہے کہ ان دو مدعیوں کی والدہ حالانکہ چاہئے کہ ان سب مدعیوں کی والدہ لکھا جائے اور دوم ے۲ آنکہ محضر میں لکھا ہے کہ مر گئی اور اُس کے فرزندوں کے واسطے میراث رہ گیا اور اُس میں یہ مذکور نہیں ہے کہ کیا چیز فرزندوں کے واسطے میراث رہ گئی اور یوں لکھنا چاہئے کہ یہ دارِ محدود اس کے فرزندوں کے واسطے میراث رہ گیا یوں لکھنا چاہئے کہ یہ اس کے فرزندوں کے واسطے میراث رہ گیا تا کہ مال متروک بصریح یا کنایہ مذکور ہو جائے اور بدون صریح یا کنایہ ذکر کرنے کے جس میں دعویٰ واقع ہوا اُس کی خبرِ میراث تمام نہ ہو گی اور شیخ امام نجم الدین عمر نسفی نے حکایت کی کہ میں نے خبر میراث میں ایک فتویٰ لکھا اور اُس کے شرائط صحت بیان کرنے میں خوب مبالغہ کیا لیکن اتنی بات تھی کہ اس قول کی جگہ کہ اُس کو میراث چھوڑا ضمیر چھوڑ دی تھی صرف یہ لکھا تھا کہ اور میراث چھوڑا تو شیخ الاسلام علی بن عطاء بن حمزہ السغدی

رحمتہ اللہ علیہ نے اُس کی صحت کا فتویٰ نہ دیا اور مجھ سے کہا کہ اس میں ضمیر لکھ دے اور یوں کر دے کہ اُس کو میراث چھوڑا تب میں صحت کا فتویٰ دوں گا۔ امام زاہد نجم الدین نسفی رحمتہ اللہ علیہ نے فرمایا کہ میرے سامنے ایک محضر پیش ہوا جس میں زید نے عمرو پر ایک زمین کا دعویٰ کیا تھا کہ یہ زمین اس مدعی کی ملک وحق ہے اور اس مدعیٰ علیہ کے مورث فلاں نے اُس پر بغیر حق اپنا قبضہ کر لیا اور برابر اپنے قبضہ میں رکھا یہاں تک کہ مر گیا پھر اس کے وارث اس حاضر آوردہ کے قبضہ میں بھی ناحق ہے پس اس پر واجب ہے کہ اپنا ہاتھ اس سے کوتاہ کر کے اس مدعی کو سپرد کر دے اور مدعیٰ علیہ نے اس کے دعویٰ کے دفعیہ میں کہا کہ میرے مورث فلاں نے اس کو اس مدعی کے مورث سے بطور بیع قطعی خرید لیا تھا اور باہمی قبضہ طرفین سے ہو گیا تھا اور میرے مورث کے قبضہ میں تاحیات اُس کے بحق رہی یہاں تک کہ اُس نے وفات پائی پھر میرے واسطے بحق اُس کے میراث رہی پس مدعی نے اس دفعیہ کے دفع میں کہا کہ اس مدعیٰ علیہ کے مورث نے اقرار کیا کہ جو بیع ہمارے درمیان میں جاری ہوئی ہے وہ بیع وفاء ہے کہ جب بائع مجھ کو ثمن دے دے تو مجھ پر اس زمین کا واپس کرنا لازم ہو گا اور اس پر گواہ قائم کر دیئے پس آیا اس طور سے دفعیہ کا دفع کرنا صحیح ہے تو شیخ نجم الدین نے فرمایا کہ قاضی القضاۃ عماد الدین علی بن عبد اللہ اور شیخ امام علاء الدین عمرو بن عثمان معروف بحلا بدر نے جواب دیا کہ صحیح ہے اور میں جواب دیتا ہوں کہ صحیح نہیں ہے کیونکہ مدعی نے اولاً دعویٰ کیا کہ اس مدعیٰ علیہ کا قبضہ بغیر حق ہے پھر جب بیع وفاء کا اقرار کیا تو اقرار کیا کہ اُس کے قبضہ میں بحق ہے اور بعض نے فرمایا کہ بحویٰ دفعیہ کا صحیح ہونا واجب ہے بنا بر قول ایسے امام کے کہ بیع الوفاء رہن کے حکم میں ہے۔ اس واسطے کہ مدعی نے اس دفعیہ میں مدعیٰ علیہ کے واسطے جس بات کا ابتداً میں بالکل انکار کیا تھا یعنی یہ زمین محدودہ اس کے قبضہ میں ناحق ہے اس میں سے تھوڑے کا اقرار کیا اور یہ بدین طور کہ جب اس بیع کو حکمِ رہن

حاصل ہے تو مبیع مدعی کی ملک رہی لیکن مدعیٰ علیہ کو روکنے اور اپنے پاس رکھنے کا استحقاق حاصل ہے حالانکہ مدعی نے اس اراضی محدودہ کی اپنی ملک ہونے کا اور مدعیٰ علیہ کے قبضہ میں بغیر حق ہونے کا دعویٰ کیا۔

ے۱ یعنی حد بیان کردہ شدہ یعنی ہر چار جہت کی حدیں بیان کیا ہوا ۱۲ ے۲ مترجم کہتا ہے کہ یہ دونوں کی والدہ میں مقتول نہ ہو گا اور جو ہم نے بیان کیا وہ اسی صورت میں بنے جو بیان ہو چکی ۱۲

...is, then if after this he admitted to a 'Bai' bil-Wafa' (sale with a right of redemption) for the defendant, he claimed ownership for himself of the specified boundaries and admitted the right of possession for the defendant. This is the meaning of our saying: that he admitted to some part of the matter which he had initially denied in favor of the defendant. According to the general consensus of the jurists, if the redemption condition is not stipulated in the contract of sale, the sale is valid and the claimant's case will not be heard. But if redemption is stipulated in the sale contract, the sale is void (fasid). Thus, if he sued for the annulment of the contract, the plea of defense (daf'iyya) would be valid; otherwise not. As mentioned in 'Al-Muhit'.

Record (Mahdar) ☆ Presented before Sheikh Najm al-Din al-Nasafi, in which it is stated that Zayd proved his entitlement to a vineyard against Amr and demanded its produce. In this record, the defendant claimed, as a defense against the lawsuit, that the claimant had settled (sulh) with him for a known consideration (badal), though the amount of the consideration and the possession were not mentioned. It was asked if this defense would be valid. He replied that this defense is not valid. However, if possession of the consideration for the settlement is mentioned, it would be valid even if the amount is not specified, because omitting the amount in a situation where possession is no longer required is not harmful. It should be clear that this issue has two aspects: if the settlement occurred only regarding the vineyard and the consideration is known or not, but witnesses testified to the taking of possession of the settlement's consideration, then the settlement is valid and the plea of defense is correct. But if the settlement occurred regarding the vineyard and its grain produce which the defendant destroyed, in exchange for a consideration contrary to the property due because of the destruction, and both separated without possession, then the settlement concerning the right to grain produce will not be valid, whether the consideration is known or not. Thus, this claim regarding the right to grain will not be a defense. This is in 'Fusul al-Astarushani'.

Record (Mahdar) ☆ In which an heir claimed a defense against a lawsuit for ancestral land. Its form is that Zayd proved entitlement to a piece of land from the estate of the deceased Amr against his heir, Bakr. Bakr, in defense against the claim, said: "You are an invalidator in this claim because you once told me that you received an inheritance from your father, or you claimed that you acquired much wealth after your father's death. When I asked what wealth you acquired or what inheritance you received, you said: 'Such-and-such land.' Thus, this is an admission from your side of

my ownership, and your claim is void." It was asked: "Can one use this statement as proof, and can it be a defense against the claim?" To this, Sheikh Najm al-Din al-Nasafi replied: "Zayd's statement that he 'received inheritance' is proof and can be a defense, because this is an admission of ownership in favor of Bakr. But the statement 'you have acquired it' cannot serve as a defense because it is not an admission of ownership." This answer is clear. Also, a record was presented in which it is mentioned that Zayd sued Amr regarding a walled vineyard located at such-and-such place with certain boundaries, which was in the possession of the claimant's mother. His mother had admitted that it was the property of the claimant, and after this admission, the defendant bought the said vineyard from the claimant's mother. Therefore, it is obligatory for the defendant to hand over the vineyard to the claimant. A group of the scholars of Samarkand replied that this claim is correct. But Imam Najm al-Din al-Nasafi replied that it is invalid (fasid). The reasons for invalidity are clear but were not stated. Perhaps one of the reasons for invalidity is that the claimant did not claim ownership for himself. Even if he had claimed ownership for himself and claimed that his mother had made an admission for him regarding the vineyard, the claim would still not be heard because he attributed his ownership to such a thing...

...है, फिर जब इसके बाद मुदआ अलैह के लिए बैअ-बिल-वफ़ा (शर्तों के साथ बिक्री) का इक़रार किया, तो अपने लिए महदूद मज़कूर की मलकियत का दावा और मुदआ अलैह के लिए हक़-ए-क़ब्ज़ा रखने का इक़रार किया। हमारे इस कौल के यही मायने हैं कि जिस बात का मुदआ अलैह के हक़ में पहले इनकार किया गया था, उसमें से कुछ बात का इक़रार कर लिया। आम मशायख़ के कौल के मुताबिक, अगर बैअ के इक़रारनामे में वफ़ा की शर्त शामिल न हो, तो बैअ सही होगी और मुद्दई का दावा नहीं सुना जाएगा। लेकिन अगर बैअ के इक़रारनामे में वफ़ा की शर्त हो, तो बैअ फ़ासिद (अमान्य) होगी। ऐसे में अगर उसने अक़्द (अनुबंध) रद्द करने का दावा किया, तो दफ़िया (बचाव) का दावा सही होगा, वरना नहीं। जैसा कि 'अल-मुहीत' में है।

महज़र☆ शेख नजमुद्दीन नसफ़ी के सामने पेश किया गया, जिसमें उल्लेख है कि ज़ैद ने अम्र के खिलाफ एक अंगूर के बाग का हक़ साबित किया और उसकी पैदावार का मुतालबा किया और उसे बयान कर दिया। इस महज़र में मुदआ अलैह ने उसके दावे के बचाव में कहा कि मुद्दई ने उससे एक मालूम बदल (कीमत) पर सुलह कर ली है, हालांकि बदल की मिक़दार और क़ब्ज़े का उल्लेख नहीं है। पूछा गया कि क्या यह दफ़िया (बचाव) सही होगा? फ़रमाया कि यह दफ़िया सही नहीं है। लेकिन अगर सुलह के बदल पर क़ब्ज़े का उल्लेख हो, तो यह सही होगा, चाहे बदल की मिक़दार का उल्लेख न हो, क्योंकि ऐसी स्थिति में मिक़दार का उल्लेख छोड़ना हानिकारक नहीं है जहाँ अब क़ब्ज़ा करने की ज़रूरत नहीं रही। स्पष्ट हो कि यह मसला दो तरह का है: अगर सुलह सिर्फ अंगूर के बाग पर हुई और बदल मालूम है या नहीं, लेकिन गवाहों ने बदल-ए-सुलह पर क़ब्ज़ा करने की गवाही दी, तो सुलह सही होगी और दफ़िया का दावा भी सही होगा। और अगर सुलह अंगूर के बाग और उसके अनाज की पैदावार पर हुई जिसे मुदआ अलैह ने नष्ट कर दिया था, और वह ऐसे बदल के बदले में हुई जो उस माल के खिलाफ था जो नष्ट करने की वजह से वाजिब हुआ था, और बिना क़ब्ज़े के दोनों अलग हो गए, तो अनाज की पैदावार के हक़ में सुलह सही नहीं होगी, चाहे बदल-ए-सुलह मालूम हो या न हो। अत; अनाज के हक़ के मामले में यह दावा दफ़िया नहीं होगा। यह 'फ़ुसूल-ए-अस्तरौशनी' में है।

महज़र☆ जिसमें वारिस ने विरासत की ज़मीन के दावे के बचाव में दावा किया है। इसकी सूरत यह है कि ज़ैद ने अम्र मृतक की विरासत में से एक ज़मीन का उसके वारिस बक्र पर दावा करके हक़ साबित किया। बक्र ने उसके दावे के बचाव में कहा कि तुम इस दावे को रद्द करने वाले हो क्योंकि

तुमने मुझसे एक बार कहा था कि तुम्हें यह विरासत अपने पिता से मिली है, या तुमने दावा किया कि तुम्हें पिता की मृत्यु के बाद बहुत माल मिला है। जब मैंने पूछा कि कौन सा माल और कौन सी विरासत मिली है, तो तुमने कहा कि फलां ज़मीन। अत; यह तुम्हारी तरफ से मेरी मलकियत का इक़रार है और तुम्हारा दावा गलत है। क्या इस बात को दलील बनाया जा सकता है और क्या यह दावे का बचाव (दफ़िया) हो सकता है? इस पर शेख नजमुद्दीन नसफ़ी ने जवाब दिया कि ज़ैद का यह कहना कि 'विरासत पाई है' दलील है और दफ़िया हो सकता है, क्योंकि यह उसकी तरफ से बक्र के लिए मलकियत का इक़रार है। लेकिन यह कहना कि 'तुमने पा लिया है', इससे दफ़िया नहीं हो सकता क्योंकि यह मलकियत का इक़रार नहीं है। यह जवाब स्पष्ट है। इसके अलावा एक और महज़र पेश हुआ जिसमें ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि चारदीवारी वाला अंगूर का बाग जो फलां स्थान पर है और जिसकी सीमाएं ये हैं, वह इस मुद्दई की माँ के क़ब्ज़े में था और उसकी माँ ने इक़रार किया था कि वह इस मुद्दई की मलकियत है। इस इक़रार के बाद मुदआ अलैह ने वह बाग मुद्दई की माँ से खरीदा। अतः मुदआ अलैह पर वाजिब है कि वह बाग मुद्दई के हवाले करे। समरकंद के उलेमा के एक समूह ने जवाब दिया कि यह दावा सही है, लेकिन इमाम नजमुद्दीन नसफ़ी ने जवाब दिया कि यह फ़ासिद (गलत) है। इसके फ़ासिद होने के कारण स्पष्ट हैं लेकिन उन्होंने बयान नहीं किए। संभवतः कारणों में से एक यह है कि मुद्दई ने अपने लिए मलकियत का दावा नहीं किया। अगर वह अपने लिए मलकियत का दावा करता और यह कहता कि उसकी माँ ने उसके लिए बाग का इक़रार किया है, तब भी दावा नहीं सुना जाता क्योंकि उसने अपनी मलकियत को ऐसी चीज़ की तरफ...

ہے پھر جب اس کے بعد مدعا علیہ کے واسطے بیع بالوفاء کا اقرار کیا تو اپنے واسطے محدود مذکور کی ملکیت کا دعویٰ اور مدعا علیہ کے واسطے بحق قبضہ رکھنے کا اقرار کیا اور یہی ہمارے اس قول کے معنی ہیں کہ جس امر کا مدعا علیہ کے حق میں اولاً انکار کیا تھا اس میں سے بعض بات کا اقرار کیا اور بنابر قول عامہ مشائخ کے نزدیک اگر وفاء عقد بیع مشروط نہ ہو تو بیع صحیح ہوگی پس دعویٰ مدعی کی سماعت نہ ہوگی اور اگر وفاء عقد بیع میں مشروط ہو تو بیع فاسد ہوگی پس اگر اُس نے فسخ عقد کا دعویٰ کیا تو دعویٰ دفعیہ صحیح ہوگا ورنہ نہیں کذا فی المحیط

محضر☆ شیخ نجم الدین نسفیؒ کے سامنے پیش کیا گیا جس میں مذکور ہے کہ زید نے عمرو پر ایک باغ انگور کا استحقاق ثابت کیا اور اُس کے حاصلات کا مطالبہ کیا اور اس کو بیان کر دیا پس اس محضر میں مدعا علیہ نے اُس کے دعوئی کے دفعیہ میں دعویٰ کیا کہ مدعی نے اس سے بدل معلوم پر صلح کر لی ہے اور مقدار بدل کا ذکر نہیں ہے اور نہ قبضہ مذکور ہے پس آیا یہ دفعیہ صحیح ہوگا تو فرمایا کہ یہ دفعیہ نہیں صحیح ہے اور اگر بدل صلح پر قبضہ کرنا مذکور ہو تو صحیح ہو گا اگر چہ مقدار بدل مذکور نہ ہو اس واسطے کہ مقدار بدل کا بیان ایسی صورت میں ترک کرنا جس میں اب قبضہ کرنے کی ضرورت نہیں باقی ہے مضر نہیں ہے۔ واضح ہو کہ یہ مسئلہ دو طرح پر ہے کہ اگر فقط باغ انگور سے صلح واقع ہوئی اور بدل معلوم ہے یا نہیں معلوم ہے لیکن گواہوں نے بدل صلح پر قبضہ کر لینے کی گواہی دی تو صلح صحیح ہوگی اور دعویٰ دفعیہ صحیح ہوگا اور اگر صلح باغ انگور اور اُس کی حاصلات غلہ سے جس کو مدعا علیہ نے تلف کر دیا ہے بعوض ایسے بدل کے واقع ہوئی جو اس مال کے برخلاف ہے تلف کرنے کی وجہ سے واجب ہوا ہے اور بدون قبضہ کے دونوں جدا ہو گئے تو حق پیداوار غلہ میں صلح صحیح نہ

ہوگی خواہ بدل صلح معلوم ہو یا نہ ہو پس یہ دعویٰ حق غلہ میں دفعیہ نہ ہوگا یہ فصول استرو شنی میں ہے۔

محضر☆ جس میں وارث نے ترکہ کی زمین کے دعوئی کے دفعیہ میں دعویٰ کیا ہے اُس کی صورت یہ ہے کہ زید نے ترکہ میت عمرو میں سے ایک زمین کا اُس کے وارث بکر پر دعویٰ کر کے استحقاق ثابت کیا پس بکر نے اُس کے دعوئی کے دفعیہ میں کہا کہ تو اس دعوئی میں مبطل ہے اس واسطے کہ تو نے مجھ سے ایک بار کہا ہے کہ تو نے باپ سے میراث پائی ہے یا یوں دعویٰ کیا کہ تو نے مجھ سے ایک بار کہا ہے کہ تو نے باپ کے مرنے کے پیچھے بہت مال پالیا ہے میں نے کہا کہ میں نے کون سا مال پالیا ہے۔ کون سا مال میراث پایا ہے تو تو نے کہا کہ فلاں زمین پس یہ تیری طرف سے میری ملک ہونے کا اقرار ہے اور تیرا دعویٰ باطل ہے پس آیا اس کلام سے حجت پکڑ سکتا ہے اور یہ اُس دعویٰ کا دفعیہ ہوسکتا ہے تو اس میں شیخ نجم الدین نسفیؒ نے یہ جواب دیا ہے کہ زید کے اس کلام میں کہ میراث پایا ہے حجت ہے اور دفعیہ ہو سکتا ہے اس واسطے کہ یہ بات اُس کی طرف سے بکر کے واسطے ملکیت کا اقرار ہے اور اس کلام میں کہ تو نے پالیا ہے اس سے دفعیہ نہیں ہو سکتا ہے اس واسطے کہ یہ ملکیت کا اقرار نہیں ہے اور یہ جواب ظاہر ہے اور نیز ایک محضر پیش ہوا جس میں مذکور ہے کہ زید نے عمرو پر دعویٰ کیا کہ باغ انگور چہار دیواری والا جو فلاں مقام پر واقع ہے اور اُس کے حدود یہ ہیں وہ اس مدعی کی ماں کے قبضہ میں تھا اور اُس کی ماں نے اقرار کیا تھا کہ وہ اس مدعی کی ملک ہے اور بعد اس اقرار کے اس مدعا علیہ نے یہ باغ مذکور اس مدعی کی ماں سے خریدا پس اس مدعا علیہ پر واجب ہے کہ یہ باغ مذکور اس مدعی کے سپرد کرے۔ پس ائمہ سمرقند میں سے ایک جماعت نے جواب دیا کہ یہ دعویٰ صحیح ہے اور امام نجم الدین نسفیؒ نے جواب دیا کہ فاسد ہے اور فساد کی وجہیں ظاہر ہیں لیکن بیان نہیں فرمائیں اور شاید منجملہ وجوہ فساد کے ایک یہ بات ہے کہ مدعی

نے اپنے واسطے ملک کا دعویٰ نہیں کیا اور اگر اپنے واسطے ملک کا دعویٰ بھی کرتا اور دعویٰ کرتا کہ اُس کی ماں نے اُس کے واسطے اس باغ مذکور کا اقرار کیا ہے تو بھی دعویٰ کی سماعت نہ ہوتی اس واسطے کہ اُس نے اپنی ملک کو ایسی چیز کی طرف

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 | 92 | Kitab al-Mahadir wa al-Sijjillat

The claim is attributed to something that lacks the capacity to be a cause of ownership, which constitutes an admission. However, if one attributes ownership to something capable of being its cause—for instance, by saying, "This vineyard is my property; I purchased it from my mother before the defendant bought it"—then the claim shall be deemed valid.

Mahdar (Formal Judicial Record) A case concerning inheritance along with manumission (freeing a slave) was presented. It states that Zaid filed a claim against a person named 'Amr, asserting: "This slave belonged to my paternal cousin Bakr, who has deceased. At the time of his death, the slave was his property, and I am his sole heir. Consequently, this slave has devolved to me as an inheritance, yet he refuses to obey me." In defense, the defendant (the slave) claimed: "The aforementioned deceased (the legator) emancipated me during his terminal illness (Maradh al-Mawt), and my value falls within one-third of his estate. Today, I am a free man, and the claimant has no legal path against me." He produced witnesses for this. Subsequently, the claimant (Zaid) filed a second claim, stating: "I purchased this slave from my aforementioned cousin during his period of health." Sheikh Najmuddin al-Nasafi (RA) responded that the second claim is invalid because there is a fundamental contradiction (Tanaqud) between the two claims that cannot be reconciled. He first claimed inheritance (implying ownership by the deceased until death) and then claimed purchase during the lifetime of the deceased. This ruling is correct and the reasoning is evident. Imam Muhammad (RA) mentioned towards the end of 'Jami' al-Kabir' that if Zaid's father 'Amr died, and Zaid claimed a house in Bakr's possession, saying: "This house is mine; I bought it from my father while he was in good health," and produced witnesses whose credibility was not established (Ta'deel), or the defendant took an oath; and later he produced witnesses stating, "This house belonged to his father who died, leaving it to him as inheritance," and the witnesses declare they know of no other heir; the Judge shall decree the house in favor of the claimant. This is because there is no contradiction between claiming purchase during health and subsequently claiming inheritance. He can argue: "I did purchase it as previously claimed, but I was unable to prove the sale. Therefore, outwardly it remained in my father's ownership, and upon his death, it became my inheritance." However, if he first claims inheritance and subsequently claims purchase, the claim of purchase will not be heard. This is because a claim of purchase following a claim of inheritance is a clear contradiction.

1ـه It is noted that, in my view, this would still not be correct because he did not state that the aforementioned vineyard was his mother's property. Merely stating a "purchase" does not necessarily imply the seller was the rightful owner. 2ـه Refers to a person who died leaving behind a significant inheritance. 3ـه It would be clearer if the term 'Mawrith' (Legator/Deceased) were used instead of the word 'Father'.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० | ९२ | किताबुल मुहाज़िर वस्सज्जिलात

उस चीज़ की तरफ मंसूब किया जो मिल्कियत (स्वामित्व) का कारण बनने की योग्यता नहीं रखती, और वह इकरार है। यहाँ तक कि यदि वह अपनी मिल्कियत को ऐसी चीज़ की तरफ मंसूब करे जो मिल्कियत का कारण बनने की योग्यता रखती है, उदाहरण के लिए वह कहे कि "यह अंगूर का बाग मेरी मिल्कियत है, मैंने इसे प्रतिवादी (मुद-आलयहि) के खरीदने से पहले अपनी माँ से खरीदा था," तो उसका दावा सही माना जाएगा।

महज़र (न्यायिक विवरण) ۞ विरासत और दास-मुक्ति (इतक़) से संबंधित एक दावा पेश हुआ। इसमें उल्लेख है कि ज़ैद ने 'अम्र' नामक व्यक्ति पर दावा किया कि "यह दास मेरे चचेरे भाई बक्र का था, जो मर गया। अपनी मृत्यु के समय वह बक्र की मिल्कियत में था और मैं उसका एकमात्र वारिस हूँ। अतः यह दास विरासत के रूप में मुझे मिला है, लेकिन यह मेरी आज्ञा मानने से इनकार करता है।" प्रतिवादी (दास) ने इस दावे के बचाव में कहा कि "उपरोक्त मृतक (मौरिस) ने मुझे अपनी मृत्यु-रोग (मरज़ुल-मौत) के दौरान स्वतंत्र कर दिया था, और मैं उसकी संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से से मुक्त हो गया हूँ। आज मैं स्वतंत्र हूँ और उसका मुझ पर कोई अधिकार नहीं है।" उसने इस पर गवाह भी पेश किए। फिर वादी (ज़ैद) ने दोबारा दावा किया कि "मैंने इस दास को अपने चचेरे भाई से उसके स्वस्थ रहने के दौरान खरीदा था।" इस पर शेख़ नजमुद्दीन नफ़ी (रह.) ने उत्तर दिया कि "उसका दूसरा दावा सही नहीं है क्योंकि इन दोनों दावों में विरोधाभास (तनाकुद) है और इनमें सामंजस्य नहीं हो सकता। उसने पहले विरासत का दावा किया और फिर उसी व्यक्ति से उसकी ज़िंदगी में खरीदने का दावा किया।" यह उत्तर सही है और इसका कारण स्पष्ट है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामे कबीर' के अंत में उल्लेख किया है कि "ज़ैद का पिता अम्र मर गया। ज़ैद ने बक्र के कब्जे वाले घर पर दावा किया कि 'यह घर मेरा है, मैंने इसे अपने पिता से उनके स्वास्थ्य की स्थिति में खरीदा था।' उसने गवाह पेश किए लेकिन उनकी पुष्टि (तदील) नहीं हुई या प्रतिवादी से शपथ ली गई। फिर उसने नए गवाह पेश किए कि 'यह घर उसके पिता का था, जिनकी मृत्यु हो गई और यह उसे विरासत में मिला है।' गवाहों ने कहा कि वे ज़ैद के अलावा कोई अन्य वारिस नहीं जानते।" तो काज़ी वादी के पक्ष में घर की डिग्री कर देगा। क्योंकि पिता से जीवन काल में खरीदने के दावे और फिर विरासत के दावे में विरोधाभास नहीं है। वह कह सकता है कि "मैंने इसे खरीदा था जैसा कि मैंने पहले दावा किया था, लेकिन मैं उसे साबित करने में असमर्थ रहा, और जाहिरी तौर पर यह मेरे पिता की मिल्कियत में रहा, इसलिए उनकी मृत्यु के बाद यह मुझे विरासत में मिला।" लेकिन यदि वह पहले विरासत का दावा

करता है और फिर खरीदने का, तो खरीद के दावे की सुनवाई नहीं होगी, क्योंकि विरासत के दावे के बाद खरीद का दावा करना एक स्पष्ट विरोधाभास है।

१— कहा गया है कि मेरे निकट यह अब भी सही नहीं होगा क्योंकि उसने यह स्पष्ट नहीं किया कि वह बाग़ उसकी माँ की मिल्कियत था। केवल 'खरीदना' इस बात को प्रमाणित नहीं करता कि विक्रेता ही उसका वास्तविक स्वामी था। २— वह व्यक्ति जो बहुत विरासत छोड़कर मरा। ३— यदि 'पिता' शब्द के स्थान पर 'मौरिस' (मृतक स्वामी) शब्द का प्रयोग किया जाए तो अर्थ अधिक स्पष्ट हो जाएगा।

مضاف کیا جو سببِ ملک ہونے کی صلاحیت نہیں رکھتا ہے اور وہ اقرار ہے حتیٰ کہ اگر وہ اپنی ملک کو ایسی چیز کی طرف مضاف کرے جو سببِ ملک ہونے کی صلاحیت رکھتا ہے مثلاً یوں کہے کہ یہ باغِ انگور میری ملک ہے میں نے اس مدعلیہ کے خریدنے سے پہلے اس کو اپنی ماں سے خریدا ہے تو اُس کا دعویٰ صحیح ہوگا۔

محضر ۞ دعویٰ میراث مع عتق پیش ہوا جس میں یہ مذکور ہے کہ زید نے ایک شخص مسمی عمرو پر دعویٰ کیا کہ یہ غلام میرے چچازاد بھائی بکر کا غلام تھا اور وہ مر گیا اور جس وقت مرا ہے اُس وقت یہ اُس کی ملک تھا اور میں اُس کو وارث ہوں اور میرے سوائے اُس کا کوئی وارث نہیں ہے پس یہ غلام اُس کی طرف سے میرے واسطے میراث ہو گیا حالانکہ یہ غلام میری اطاعت سے انکار کرتا ہے پس مد علیہ نے اُس کے دعویٰ کے دفعیہ میں دعویٰ کیا کہ اُس کے مورث مذکور نے مجھ کو اپنے مرض الموت میں آزاد کر دیا تھا اور اس کے تہائی مال سے برآمد ہوتا ہوں اور آج کے روز میں آزاد ہوں اُس کے واسطے مجھ پر کوئی راہ نہیں ہے اور اس پر گواہ قائم کر دیئے پھر اس مدعی نے دوبارہ دعویٰ کیا کہ میں نے اس غلام کو اپنے چچازاد بھائی فلاں مذکور سے اُس کی صحت میں خرید کیا ہے تو شیخ نجم الدین نسفیؒ نے جواب دیا ہے کہ دوسرا دعویٰ اُس کا صحیح نہیں ہے اس واسطے ہر دو دعویٰ میں تناقض واقع ہوتا ہے اور توفیق نہیں ہو سکتی ہے کیونکہ اُس نے پہلے میراث پانے کا دعویٰ کیا پھر مورث مذکور کی زندگی میں اُس سے خریدنے کا دعویٰ کیا اور یہ جواب صحیح ہے اور علت مذکور ظاہر ہے اور امام محمدؒ نے آخر جامع کبیر میں ذکر فرمایا ہے کہ زید کا باپ عمرو مر گیا پس زید نے بکر کے مقبوضہ دار پر دعویٰ کیا کہ یہ دار میرا ہے میں نے اس کو اپنے باپ سے اس کی حیات وصحت کی حالت میں

خرید کیا ہے اور اس پر گواہ قائم کئے مگر اُن کی تعدیل نہ ہوئی یا اُس کے پاس گواہ تھے اور اُس نے مدعلیہ سے قسم لے لی پھر اُس نے گواہ قائم کئے کہ یہ دار اُس کے باپ کا ہے وہ مر گیا اور اُس کو اُس کے واسطے میراث چھوڑا گیا ہے اور گواہ لوگ کہتے ہیں کہ ہم اس کے سوائے اُس کا کوئی وارث نہیں جانتے ہیں تو قاضی بنام مدعی اس دار کی ڈگری کر دے گا اس واسطے کہ پہلے باپ سے حالت حیات وصحت میں خریدنے کے دعویٰ اور پھر دوبارہ اُس سے میراث پانے کے دعویٰ میں تناقض نہیں رہتا ہے اس واسطے کہ وہ کہہ سکتا ہے کہ میں نے اُس سے خریدا تھا جیسا کہ میں نے پہلے دعویٰ کیا تھا لیکن میں اپنی خرید ثابت کرنے سے عاجز ہوا اور بحسب ظاہر یہ دار میرے باپ کی ملک میں رہا پس بظاہر وہ میرے باپ کے مرنے کے بعد میرے واسطے میراث ہوا اور اگر ایسی صورت میں پہلے اُس نے باپ سے میراث پانے کا دعویٰ کیا پھر اس کے بعد اُس سے خریدنے کا دعویٰ تو کیا دعویٰ خرید کی سماعت نہ ہو گی اس واسطے کہ پہلے میراث پانے کے دعویٰ اور پھر خریدنے کے دعویٰ میں تناقض ہے اس واسطے کہ وہ یہ نہیں کہہ سکتا ہے کہ میں نے اپنے باپ سے میراث پایا جیسا کہ میں نے پہلے دعویٰ کیا پھر جب میں میراث ثابت کرنے سے عاجز ہوا تو میں نے اُس سے خرید اور اُس کی توضیح یہ ہے کہ باپ سے جو چیز خریدی ہے وہ بھی میراث ہو سکتی ہے بایں طور کہ مثلاً اُس کی زندگی میں دونوں کے درمیان بیع فسخ ہو جائے یا بعد موت کے فسخ ہو کہ وارث اُس میں کوئی عیب پا کر اُس کو واپس کر دے پس تناقض تحقق نہیں ہو سکتا ہے اور جو چیز باپ کی طرف سے میراث ملی ہو وہ اُس کی خرید شدہ نہیں ہو سکتی ہے پس تناقض تحقق ہوگا۔

۱؎ قال المھر ہم اور میرے نزدیک اب بھی صحیح نہ ہو گا اس واسطے کہ اُس نے یہ بیان نہیں کیا ہے کہ یہ باغ مذکور اُس کی ماں کی ملک تھا اور حالانکہ اس نے فروخت کیا ہے کیونکہ اگر غیر کی ملک فروخت کر دے تو صاحبِ استحقاق کو مشتری سے بعد اثباتِ استحقاق کے لے لینے کا

اختیار ہوتا ہے اگر چہ اس نے خرید کیا ہے پس محض خرید اس بات کو مستلزم نہیں ہے کہ وہ چیز بائع کی ملک ہو ورنہ اس صورت میں کیونکر لے سکتا تھا اور اس تقریر سے واضح ہوا کہ اوّل وجہ خلل یہ ہے ۱۲ ۲ـہ وہ شخص جو پونچھ میراث چھوڑ کر مرا ۱۲ ۳ـہ اگر لفظ باپ کو ترک کر کے مورث کا لفظ کہا جائے تو زیادہ واضح ہو جائے ۱۲ منہ

Mahzar (Legal Record) ☆ A case of inheritance claim: Zaid died, then a claimant named Amr appeared and claimed to be an agnate heir ('Asaba) as a paternal cousin. He presented witnesses for his lineage, mentioning names up to the grandfather. Then, the denier of this lineage and inheritance presented witnesses claiming the deceased's grandfather was a different person, not the one identified by the plaintiff. The question arose whether this constitutes a valid defense against the plaintiff and his witnesses. Sheikh Najmuddin Nasafi (RA) replied: If a court judgment has already been executed based on the first set of witnesses, it shall not be overturned. However, if the judgment has not yet been executed, it is not permissible to rule in favor of either party due to the contradiction. He noted this is analogous to the issue of divorce and manumission—where one party testifies a man divorced his wife in Kufa on the day of sacrifice, and the other testifies he freed a slave in Mecca on the same day. Some scholars stated that the plaintiff's witnesses should not be dismissed and the defendant's witnesses should not be accepted, because the defendant's witnesses would either be proving the grandfather's name (which is irrelevant as he is not the claimant therein) or negating the plaintiff's claim, and testimony based solely on negation is not accepted. This is similar to a case where one claims to have lent money on a specific day, and the defendant brings witnesses saying he was in another city that day; such witnesses are not accepted because their testimony is essentially based on negation.

Mahzar ☆ In a case involving a claim for a manor and a small enclosure (Saraicha), witnesses testified using the word 'Khana' (house). The record was rejected on the grounds that what the witnesses testified to was not included under the claim. The claim was for a 'Saraicha', but the testimony was for a 'Khana', whereas a 'Saraicha' and a 'Khana' are distinct entities. This reasoning holds if both the claim and testimony are in Arabic. If the claim and testimony are in Persian, both would be valid because in Persian, the term 'Khana' can be applied to a 'Saraicha', whereas in Arabic, it is not so.

Mahzar ☆ In a case regarding the sale of residential rights (Sukna), it was written that it was sold along with its boundaries and rights. When this record was presented to Sheikh al-Islam Saghdi (RA), he rejected it, stating that 'Sukna' is a right of use, and boundaries are specified for immovable property (1). Later, another record was presented in which the defendant's grandfather's name was not mentioned. The situation was that Zaid appeared and brought Amr with him, then Zaid filed a claim

against Amr. The Sheikh issued a fatwa declaring it valid, reasoning that since the defendant is present, pointing to him is sufficient, and there is no need to mention his father's or grandfather's name. Mentioning the grandfather's name is only necessary if the defendant is absent. This is the view of Imam Azam and Imam Muhammad. Similarly, in the description of boundaries, it is necessary to mention the grandfather's name of the property owner, and likewise for the identification of both litigants. Qazi Imam Rukn al-Islam Ali bin Husain...

---

(1) Boundaries are defined for immovable property.

महज़र (विधिक दस्तावेज़) ☆ विरासत के दावे का मामला यह है कि ज़ैद की मृत्यु हो गई, फिर एक हक़दार व्यक्ति अम्र आया और उसने चचेरा भाई होने के कारण 'असबा' (सगोत्र वारिस) होने का दावा किया। उसने वंश के गवाह पेश किए और दादा तक के नाम व वंश का उल्लेख किया। फिर इस विरासत के इंकार करने वाले ने गवाह पेश किए कि मृतक का दादा कोई और व्यक्ति है, न कि वह जिसे वादी ने साबित किया है। सवाल यह है कि क्या यह प्रतिवादी के गवाहों का बचाव माना जाएगा या नहीं? शेख़ नजमुद्दीन नसफ़ी (रह.) ने उत्तर दिया कि यदि पहले गवाहों के अनुसार अदालती फैसला लागू हो चुका है, तो यह रद्द नहीं होगा। और यदि फैसला अभी लागू नहीं हुआ है, तो दोनों गवाहों के विरोधाभास के कारण किसी भी पक्ष के पक्ष में फैसला देना जायज़ नहीं है। उन्होंने फरमाया कि यह तलाक और दास-मुक्ति के मसले जैसा है, जहाँ एक पक्ष गवाही दे कि अमुक व्यक्ति ने कुर्बानी के दिन कूफ़ा में तलाक दिया और दूसरा पक्ष कहे कि उसी दिन मक्का में दास आज़ाद किया। कुछ ने कहा कि वादी के गवाहों को रद्द नहीं किया जाना चाहिए और प्रतिवादी के गवाह स्वीकार नहीं होने चाहिए क्योंकि वे या तो दादा के नाम को साबित करने के लिए होंगे (जिसकी ज़रूरत नहीं क्योंकि वह इसमें वादी नहीं है) या वादी के दावे के खंडन (नफ़ी) के लिए होंगे, और केवल खंडन पर गवाही स्वीकार नहीं होती। यह उस उदाहरण की तरह है जहाँ कोई कहे कि उसने अमुक दिन कर्ज़ दिया और दूसरा गवाह दे कि वह उस दिन किसी दूसरे शहर में था। ऐसे गवाह स्वीकार नहीं होते क्योंकि वे वास्तव में 'नफ़ी' (नकार) पर आधारित हैं।

महज़र ☆ एक मामला हवेली और छोटे मकान (सराइचा) के दावे का पेश हुआ और गवाहों ने 'ख़ाना' (घर) शब्द से गवाही दी। इस दस्तावेज़ को इस आधार पर खारिज कर दिया गया कि गवाही दावे के विषय से मेल नहीं खाती। दावा 'सराइचा' का था और गवाही 'ख़ाना' की दी गई, जबकि सराइचा और ख़ाना अलग-अलग चीज़ें हैं। यह उत्तर तब सही है जब दावा और गवाही अरबी भाषा में हो। यदि फ़ारसी में हो, तो दोनों सही माने जाएंगे क्योंकि फ़ारसी में 'ख़ाना' शब्द का प्रयोग 'सराइचा' के लिए हो सकता है, लेकिन अरबी में ऐसा नहीं है।

महज़र ☆ रिहायशी अधिकार (सुक्ना) की बिक्री के मामले में लिखा गया कि इसे सीमाओं और अधिकारों के साथ बेचा गया। जब यह शेखुल इस्लाम सुग़दी (रह.) के सामने आया, तो उन्होंने इसे रद्द कर दिया क्योंकि सुक्ना एक अधिकार है और सीमाएँ अचल संपत्ति (1) के लिए होती हैं। फिर

दूसरा दस्तावेज़ पेश हुआ जिसमें प्रतिवादी के दादा का नाम नहीं था। मामला यह था कि ज़ैद ने उपस्थित अम्र पर दावा किया। शेख़ ने इसकी वैधता का फतवा दिया क्योंकि प्रतिवादी स्वयं उपस्थित है और उपस्थित व्यक्ति के लिए इशारा करना पर्याप्त है, उसके पिता या दादा का नाम लेना अनिवार्य नहीं है। यदि प्रतिवादी अनुपस्थित हो, तो दादा का नाम बताना ज़रूरी है। यह इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद का विचार है। इसी तरह सीमाओं के वर्णन में पड़ोसी के दादा का नाम और विवाद करने वाले दोनों पक्षों की पहचान में दादा का नाम बताना आवश्यक है। क़ाज़ी इमाम रुकनुल इस्लाम अली बिन हुसैन...

---

(1) सीमाएँ केवल अचल संपत्ति (immovable property) के लिए होती हैं।

محضر ☆ دعویٰ میراث اُس کی صورت یہ ہے کہ زید مر گیا پھر ایک شخص مستحق عمرو آیا اور چچازاد بھائی ہونے کی وجہ سے عصبہ ہونے کا دعویٰ کیا اور نسب پر گواہ قائم کئے کہ دادا تک نام ونسب ذکر کئے پھر اس نسب واس میراث کے منکر نے گواہ قائم کئے کہ میت کا دادافلاں شخص ہے اور یہ سوائے اُس شخص کے ہے جس کو مدعی نے دادا ثابت کیا ہے پس آیا یہ دعویٰ مدعی اور اُس کے گواہوں کا دفعیہ ہو گا یا نہیں تو شیخ نجم الدین نسفیؒ نے جواب دیا کہ اگر پہلے گواہوں کے موافق حکم قضا نافذ ہو چکا ہے تو دفعیہ نہ ہو گا اور اگر پہلے گواہوں کے موافق حکم قضا نافذ نہیں ہوا ہے تو بسبب تعارض کے کسی فریق گواہ کے موافق حکم دینا جائز نہیں ہے اور فرمایا کہ یہ نظیر مسئلہ طلاق جور و و عتاق غلام ہے کہ ایک فریق گواہوں نے گواہی دی کہ اُس نے کوفہ میں اس سال کی قربانی کے روز اپنی جورو کو طلاق دی ہے اور دوسرے فریق گواہوں نے غلام کے واسطے گواہی دی کہ ایسے شخص نے اسی سال کی قربانی کے روز مکہ میں اس غلام کو آزاد کیا ہے اور بعض نے فرمایا کہ یہ چاہئے کہ مدعی کے گواہوں کا دفعیہ نہ ہو اور مدعا علیہ کے گواہ قبول نہ ہوں کیونکہ اگر مدعا علیہ کے گواہ ہوں تو یا تو دادا کے نام کے اثبات پر قبول ہوں گے اور اس کی کوئی وجہ نہیں ہے اس واسطے کہ وہ اس میں مخصم نہیں ہے اور یا دعویٰ مدعی کی نفی پر قبول ہوں گے اور اس کی بھی کوئی راہ نہیں ہے اس واسطے کہ نفی پر گواہی قبول نہیں ہوتی ہے اور یہ نظیر اس صورت کی ہے کہ ایک شخص نے دوسرے پر دعویٰ کیا کہ اس مدعی نے اس مدعا علیہ کو فلاں روز ہزار درہم قرضہ دیئے ہیں اور مدعا علیہ نے گواہ دیئے ہیں کہ یہ شخص اس روز فلاں شہر میں تھا کسی دوسرے شہر کا نام لیا تو مدعا علیہ کے گواہ قبول نہ ہوں گے اس واسطے کہ یہ گواہ در حقیقت نفی پر قائم ہوئے ہیں۔

محضر ☆ در مقدمہ دعویٰ و دیرہ وسرائچہ پیش ہوا اور گواہوں نے بلفظ خانہ گواہی دی تو محضر مذکور بدین علت رد کر دیا گیا کہ جس چیز کی گواہوں نے گواہی دی ہے وہ تحت دعویٰ داخل نہیں ہے اس واسطے کہ دعویٰ سرائچہ کا ہے اور گواہوں نے خانہ کی گواہی دی ہے حالانکہ سرائچہ اور ہے اور خانہ اور ہے اور یہ جواب ایسی صورت میں صحیح ہو سکتا ہے کہ جب دعویٰ بزبان عربی اور گواہی بزبان عربی اور اگر دعویٰ فارسی میں اور گواہی فارسی میں ہو تو دعویٰ و گواہی دونوں صحیح ہوں گے اس واسطے کہ فارسی میں خانہ کا اطلاق سرائچہ پر ہو سکتا ہے ہاں عربی میں ایسا نہیں ہے۔

محضر ☆ در مقدمہ دعویٰ بیع سکنی جس میں لکھا تھا کہ اس کو مع اُس کے حدود وحقوق کے فروخت کیا اور یہ محضر شیخ الاسلام سغدیؒ کے سامنے پیش کیا گیا تو شیخؒ نے اس کو رد کر دیا کہ سکنی نقل ہے اور نقلی (۱) کے واسطے حدیں ہوتی ہے اور نیز شیخ رحمتہ اللہ علیہ کے سامنے لکھ کر دوسرا محضر پیش ہوا جس میں مدعا علیہ کے دادا کا نام مذکور نہ تھا جس کی صورت یہ تھی کہ زید حاضر ہوا اور اپنے ساتھ عمرو کو حاضر لایا پھر اس زید نے اُس عمرو پر دعویٰ کیا۔ تو شیخؒ نے اس کی صحت کا فتویٰ دیا اس واسطے کہ مدعا علیہ حاضر ہے اور حاضر میں اشارہ کافی ہے اُس کے اور اُس کے باپ کے نام کے ذکر کی ضرورت نہیں ہے پس دادا کے نام بیان کرنے کی بدرجہ اولیٰ ضرورت نہ ہوگی اور اگر مدعا علیہ غائب ہو تو دادا کا نام بیان کرنا ضروری ہے اور یہ امام اعظمؒ و امام محمدؒ کا قول ہے اسی طرح حدود کے بیان میں صاحب حد کے دادا کا نام بیان کرنا ضروری ہے اسی طرح ہر دو متخاصمین کی شناخت میں دادا کا نام بیان کرنا ضروری ہے اور قاضی امام رکن الاسلام علی بن حسین

---

(۱) غیر منقول کے حدود ہوتے ہیں ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri... Volume 10 (93) Kitab al-Mahadir wa as-Sijillat Sadi initially did not stipulate the condition that it is necessary to mention the grandfather's name, but towards the end of his life, he began to stipulate it, and this is correct, and the fatwa is based on this.

Mahzar (Official Record/Affidavit)☆ A record (Mahzar) was presented containing a claim for Shufa (Pre-emption), and in it, the demand for Shufa is mentioned via all three methods. However, this record was rejected on the grounds that it is not mentioned in the claim and testimony that the pre-emptor (Shafi') immediately called witnesses at the time of having the capability. Furthermore, he called witnesses regarding the demand for pre-emption of that specific boundary (Mahdood), whereas the mentioned boundary was closer to the pre-emptor compared to the seller (Bai') and buyer (Mushtari). It is necessary to state this because the condition is that witnesses should be called in the presence of whoever is closest to the pre-emptor, whether it be the boundary, the seller, or the buyer. It should be known that the time limit for 'Talab-e-Ishhad' (demand with witnesses) is as much as is contrary to one's capability (1), meaning he should immediately call witnesses in the presence of any one of the three: seller, buyer, or the boundary.

Demanding from the buyer is valid in any case, whether the buyer has taken possession of the sold property (mabi') or not. Demanding from the seller is valid only when the house (dar) is in his possession. If the house is not in his possession, Shaykh al-Islam mentioned in the commentary (Sharh) that as a matter of juristic preference (istihsan), demanding pre-emption from him is valid, but it is not valid according to analogical reasoning (qiyas). Shaykh Abu al-Hasan Quduri in his commentary, Natifi in his 'Ajnas', and Isam in his 'Mukhtasar' mentioned that it is not valid and did not mention istihsan or qiyas.

If the pre-emptor, for the purpose of calling witnesses, bypasses the closest of these three to go to the one further away: if all are in the same city, his right of pre-emption will not be voided. Shaykh al-Islam in his commentary and Isam in his Mukhtasar mentioned this because a single city, despite the distance between its parts, is treated like a single house. Khassaf mentioned in 'Adab al-Qadi' that if he passes the closer one to go to the farther one, his pre-emption becomes void. Sadr al-Shahid also mentioned this in his 'Waqi'at'.

If these are in different cities, and one of them is in the same city as the pre-emptor, and the pre-emptor leaves him to go to another city for the purpose of calling

witnesses, his pre-emption will be void. If the pre-emptor, the bounded house, the buyer, and the seller are each in separate cities, and he bypasses the closer one to go to the one further away, the scholars have differed. Some said his pre-emption becomes void, and Isam mentioned this in his Mukhtasar. Others said it will not be void, and Natifi mentioned this in 'Ajnas'. The reason for this is that sometimes it happens that the pre-emptor cannot reach the closer one for some reason, so going to the farther one will not invalidate his claim. Similarly, if there are two paths to reach the closer one and the pre-emptor took the longer path instead of the shorter one, according to the reasoning of what Isam mentioned, his pre-emption would be void, but according to what Natifi mentioned, it would not be void.

Then, regarding the city where the closest among them is present: once he reaches that city, for the demand to be valid, it is a condition that the demand be made in the presence of that entity, whether it is the house, the seller, or the buyer. The ruling is the same for all; this is the well-known and recognized view. Qazi Imam Abu Zayd Kabir used to say there is a difference between the seller/buyer and the house: for the validity of the demand, the presence of the seller or buyer is a condition, but for the house, if it is closer, then upon reaching that city, the presence of the house itself is not a condition; rather, in the city where the house is, he can call witnesses for pre-emption wherever he wishes without delay.

(1) Meaning, finding any of them present, one should immediately call witnesses despite having the ability to do so. However, all conditions for the validity of pre-emption are mentioned in the chapter on pre-emption; only a few are stated here. (1) At the time when he is capable of calling witnesses.

फतवा-ए-आलमगीरी... खंड 10 (93) किताबुल महादिर वल सिजिल्लात सादी शुरुआत में इसके लिए यह शर्त नहीं लगाते थे कि दादा का नाम ज़िक्र करना ज़रूरी है, फिर उम्र के आख़िरी हिस्से में इसकी शर्त लगाने लगे और यही सही है और इसी पर फ़तवा है।

महज़र (रिकॉर्ड/शपथ पत्र)☆ एक महज़र पेश हुआ जिसमें 'शफ़ा' (अग्रक्रयाधिकार) का दावा है और उसमें तीनों तरीकों से शफ़ा की माँग (तलब) का ज़िक्र है। लेकिन यह महज़र इस आधार पर खारिज कर दिया गया कि दावे और गवाही में यह ज़िक्र नहीं है कि शफ़ीअ (अधिकार रखने वाले) ने सामर्थ्य के समय तुरंत गवाह बना लिए हैं, और उसने उस विशेष सीमित सीमा (महदूद) के शफ़ा की माँग पर गवाह बना लिए हैं, जबकि वह महदूद क्षेत्र विक्रेता (बाइअ) और खरीदार (मुश्तरी) की तुलना में शफ़ीअ के अधिक निकट था। हालांकि इसका बयान ज़रूरी है क्योंकि शर्त यह है कि गवाह ऐसे व्यक्ति के पास बनाया जाए जो शफ़ीअ के सबसे करीब हो, चाहे वह महदूद (सीमावर्ती क्षेत्र) हो, विक्रेता हो या खरीदार हो। और यह जानना चाहिए कि 'तलब-ए-इशहाद' (गवाहों की उपस्थिति में माँग) की समय सीमा उतनी ही है जितनी सामर्थ्य के विपरीत हो (1), यानी विक्रेता, खरीदार या महदूद क्षेत्र, इन तीनों में से किसी एक की मौजूदगी में तुरंत गवाह बना ले।

खरीदार से माँग करना हर हाल में सही है, चाहे खरीदार ने बेची गई चीज़ (मबीअ) पर कब्ज़ा किया हो या नहीं। और विक्रेता से माँग करना तब सही है जब वह घर (दार) उसके कब्ज़े में हो। और यदि घर उसके कब्ज़े में न हो, तो शेख-उल-इस्लाम ने भी 'शरह' में ज़िक्र किया है कि 'इस्तेहसान' (न्यायोचित प्राथमिकता) के तौर पर उससे शफ़ा की माँग करना सही है, लेकिन 'क़यास' (तर्क) के अनुसार सही नहीं है। शेख अबुल हसन कुदूरी ने अपनी शरह में, और नातिफ़ी ने अपनी 'अजनास' में, और इसाम ने अपनी 'मुख़्तसर' में ज़िक्र किया है कि यह सही नहीं है और उन्होंने इस्तेहसान और क़यास का कोई उल्लेख नहीं किया।

यदि शफ़ीअ ने गवाह बनाने के उद्देश्य से इन तीनों में से जो अधिक निकट है, उसे छोड़कर दूर वाले के पास जाने का इरादा किया, तो यदि वे सब एक ही शहर में हों, तो उसका शफ़ा बातिल (अमान्य) नहीं होगा। शेख-उल-इस्लाम ने अपनी शरह में और इसाम ने अपनी मुख़्तसर में ऐसा ही ज़िक्र किया है, क्योंकि एक ही शहर, सीमाओं की दूरी के बावजूद, एक घर के समान माना जाता है। ख़साफ़ ने 'अदब अल-काज़ी' में ज़िक्र किया कि यदि वह पास वाले को छोड़कर दूर वाले के पास गया, तो उसका शफ़ा बातिल हो जाएगा। सदर-उश-शहीद ने भी अपने 'वाकिआत' में यही ज़िक्र किया है।

यदि ये सब अलग-अलग शहरों में हों, और उनमें से कोई एक उसी शहर में मौजूद हो जिसमें शफ़ीअ है, और शफ़ीअ उसे छोड़कर दूसरे शहर में गवाह बनाने के लिए गया, तो उसका शफ़ा बातिल हो जाएगा। यदि शफ़ीअ, सीमावर्ती घर, खरीदार और विक्रेता, ये सब अलग-अलग शहरों में हों, और वह निकटतम को छोड़कर उसके पास गया जो उसकी तुलना में दूर है, तो इसमें विद्वानों का मतभेद है। कुछ ने कहा कि उसका शफ़ा बातिल हो जाएगा और इसाम ने अपनी मुख़्तसर में ऐसा ही ज़िक्र किया है। कुछ ने कहा कि उसका शफ़ा बातिल नहीं होगा और नातिफ़ी ने 'अजनास' में ऐसा ही ज़िक्र किया है। इसका कारण यह है कि कभी-कभी ऐसा होता है कि शफ़ीअ किसी कारण से निकट वाले के पास नहीं जा सकता, इसलिए दूर वाले के पास जाना उसके शफ़ा को रद्द नहीं करेगा। इसी तरह यदि पास वाले के पास पहुँचने के दो रास्ते हों और शफ़ीअ ने छोटा रास्ता छोड़कर लंबा रास्ता चुना, तो इसाम के तर्क के अनुसार उसका शफ़ा बातिल हो जाएगा, और नातिफ़ी के तर्क के अनुसार बातिल नहीं होगा।

फिर जिस शहर में इनमें से जो सबसे निकट मौजूद है, जब वह उस शहर में पहुँचा, तो माँग के सही होने के लिए यह शर्त है कि उस चीज़ की मौजूदगी में माँग हो, चाहे वह घर हो, विक्रेता हो या खरीदार हो। सबका नियम समान है, यही प्रसिद्ध और मान्य है। काज़ी इमाम अबू ज़ैद कबीर फरमाते थे कि विक्रेता, खरीदार और घर में अंतर है; विक्रेता या खरीदार के मामले में उनकी उपस्थिति शर्त है, लेकिन घर यदि अधिक निकट हो, तो उस शहर में पहुँचकर घर की उपस्थिति शर्त नहीं है, बल्कि उस शहर में जहाँ घर है, बिना किसी देरी के जहाँ चाहे शफ़ा की माँग के लिए गवाह बना ले।

(1) यानी उनमें से किसी को उपस्थित पाकर, गवाह बनाने की क्षमता के बावजूद तुरंत गवाह बनाना चाहिए, लेकिन शफ़ा की वैधता की सभी शर्तें शफ़ा के अध्याय में वर्णित हैं, यहाँ कुछ का वर्णन किया गया है। (1) जिस समय वह गवाह बनाने पर सक्षम हो।

فتاویٰ عالمگیری..... جلد ۱۰ (93) کتاب المحاضر والسجلات سعدی ابتداء میں اس کی شرط نہیں فرماتے تھے کہ دادا کا نام ذکر کرنا ضروری ہے پھر آخر عمر میں اس کی شرط کرنے لگے اور یہی صحیح ہے اور اسی پر فتویٰ ہے۔

محضر☆ پیش ہوا جس میں شفعہ کا دعویٰ ہے اور اس میں بہر سہ طریق شفعہ کا طلب کرنا مذکور ہے بس یہ محضر اس علت سے رد کیا گیا کہ دعویٰ و گواہی میں یہ مذکور نہیں ہے کہ شفیع نے طلب کے گواہ وقت قدرت میں فی الفور کر لیے ہیں اور اس نے اس محدود کے شفعہ طلب کرنے پر گواہ کر لئے ہیں اور محدود مذکور بہ نسبت بائع و مشتری کے شفیع سے زیادہ نزدیک تھا حالانکہ اس کا بیان ضروری ہے اس واسطے کہ شرط یہ ہے کہ ایسے پر گواہ کر لے جو شفیع سے زیادہ نزدیک ہو خواہ محدود ہو یا بائع ہو یا مشتری ہو اور جاننا چاہئے کہ طلب اشہاد کی مدت کی تقدیر اسی قدر ہے کہ بخلاف قدرت (۱) بائع یا مشتری یا محدود ان تین میں سے ایک کی حاضری میں فوراً گواہ کر لے اور مشتری سے طلب کرنا ہر حال میں صحیح ہے خواہ مشتری نے مبیع پر قبضہ کیا ہو یا نہ کیا ہو اور بائع سے طلب کرنا جب صحیح ہے کہ جب دار اس کے قبضہ میں ہو اور اگر دار اس کے قبضہ میں نہ ہو تو شیخ الاسلام نے بھی شرح میں ذکر کیا کہ استحساناً اُس سے شفعہ طلب کرنا صحیح ہے قیاساً صحیح نہیں ہے اور شیخ ابوالحسن قدوری نے اپنی شرح میں اور ناطفی نے اپنی اجناس میں اور عصام نے اپنی مختصر میں ذکر کیا کہ یہ صحیح نہیں ہے اور استحسان و قیاس کا کچھ ذکر نہیں کیا اور اگر شفیع نے بغرض طلب اشہاد ان تین میں جو زیادہ قریب ہے اس کو چھوڑ کر دوری والے کے پاس جانے کا قصد کیا پس اگر یہ سب ایک ہی شہر میں ہوں تو اُس کا شفعہ باطل نہ ہو گا ایسا ہی شیخ الاسلام نے اپنی شرح میں اور عصام نے اپنی مختصر میں ذکر کیا ہے اس واسطے کہ شہر واحد با وجود تباین اطراف کے حکم میں مثل مکان

واحد کے ہے اور خصاف نے ادب القاضی میں ذکر فرمایا کہ اگر وہ نزدیک کو چھوڑ کر دور والے کے پاس گیا تو اُس کا شفعہ باطل ہو جائے گا اور ایسا ہی صدر الشہید نے اپنے واقعات میں ذکر کیا ہے اور اگر یہ سب متفرق ذوبا زیادہ شہروں میں ہوں پس اگر ان میں سے کوئی ایک اسی شہر میں موجود ہو جس میں شفیع ہے پھر شفیع اس کو چھوڑ کر دوسرے شہر میں طلب اشہاد کے واسطے گیا تو اُس کا شفعہ باطل ہو جائے گا اور اگر شفیع دار محدود و مشتری و بائع ان سب میں سے ہر ایک علیحدہ علیحدہ شہر میں ہو پس وہ نزدیک والے کو چھوڑ کر ایسے کے پاس گیا جو بہ نسبت اُس کے دور ہے تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعض نے فرمایا کہ اس کا شفعہ باطل ہو جائے گا اور ایسا ہی عصام نے اپنی مختصر میں ذکر کیا ہے اور بعض نے فرمایا کہ اُس کا شفعہ باطل نہ ہوگا اور ایسا ہی ناطفی نے اجناس میں ذکر کیا ہے اور اس کی وجہ یہ ہے کہ گاہے ایسا اتفاق ہوتا ہے کہ شفیع کسی سبب سے نزدیک والے کے پاس نہیں جاسکتا ہے پس دور والے کے پاس جانا اُس کے شفعہ کا مبطل نہ ہوگا اور علیٰ ہذا اگر نزدیک والے کے پاس پہنچنے کے دوراستے ہوں پس شفیع نے نزدیک کا راستہ چھوڑ کر دور کا راستہ اختیار کیا تو بقیاس اس کے جو عصام نے ذکر کیا ہے اُس کا شفعہ باطل ہو جائے گا اور بقیاس اُس کے جس کو ناطفی نے ذکر کیا ہے اُس کا شفعہ باطل نہ ہوگا۔ پھر جس شہر میں ان سب سے زیادہ قریب موجود ہے جب اس شہر میں پہنچا تو طلب صحیح ہونے کے واسطے یہ شرط ہے کہ اس چیز کے حضور میں طلب ہو خواہ یہ شے دار ہو یا بائع ہو یا مشتری ہو سب کا حکم یکساں ہے یہی مشہور و معروف ہے اور قاضی امام ابوزید کبیر فرماتے تھے کہ بائع و مشتری میں اور دار میں فرق ہے کہ صحت طلب کے واسطے بائع یا مشتری کا حضور شرط ہے اور دار اگر زیادہ قریب ہو تو اُس شہر میں پہنچ کر دار کا حضور شرط نہیں ہے بلکہ اُس شہر میں جس میں دار ہے بدون تاخیر کے جہاں چاہے شفعہ طلب کرنے کے گواہ کر لے تو طلب اشہاد ا یعنی ان میں سے کسی کو حاضر پاکر باوجود قدرت

اشہاد کے فوراً گواہ کرنا چاہئے ہے لیکن صحت کے جملہ شرائط شفعہ میں مذکور ہوئے ہیں لا کچھ یہاں بیان ہوئے ہیں ۱۲ (۱) جس وقت اشہاد پر قادر ہو ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) 95 Book of Records and Judicial Deeds (Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat)

...it will be valid. It was stated that Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) has alluded to this in the chapter of Pre-emption (Shufa) regarding the people of the Prophet. Similarly, if the aforementioned property is in the same city as the pre-emptor, then for the validity of the formal request for witnesses (Talab-e-Ishhad), according to the opinion of Imam Abu Zayd al-Kabir, it is not a condition for the property to be present. However, if both the buyer and seller are present in the city where pre-emption is claimed, then making the request in their presence is a mandatory condition by consensus, as stated in 'Al-Muhit'.

Mahdar (Judicial Record)

A case was presented regarding a claim by a buyer to recover the purchase price after the purchased item, a female donkey, was legally reclaimed by a third party (Istihqaq). The circumstances are as follows: In the judicial assembly of Bukhara, a person named Haydar Hamiri appeared, bringing with him Uthman Hamiri. The claimant asserted that the defendant sold him a female donkey for a specific price in a certain month and year, and possession was exchanged. Subsequently, the claimant sold the animal to Ahmad bin Khalid, who later sold it to Ali bin Muhammad Dehqan. Thereafter, a person named Zayd proved his legal right to the animal before Qadi Mu'in al-Din in the district of Nasaf and took it from Ali bin Muhammad. At that time, Qadi Mu'in al-Din was serving as a deputy judge for the region of Nasaf under Qadi Imam Ala' al-Din Umar bin Uthman (the chief judge of Samarqand and most of Transoxiana). This right was established through reliable witnesses. The Qadi ruled in favor of Zayd and transferred the animal to him. Consequently, through a series of judicial orders in Bukhara, Ali bin Muhammad recovered his payment from Ahmad bin Khalid, and Ahmad recovered his payment from the current claimant. Now, the claimant seeks to recover his original payment from the person he brought before the court (the defendant). The defendant denied the claim, prompting the claimant to produce witnesses. When a legal opinion (fatwa) was sought on the validity of this claim, scholars identified several flaws: First, the claimant did not specify if Qadi Ala' al-Din had the authority to appoint a deputy, which is a necessary legal condition. Second, the date of Qadi Mu'in al-Din's appointment was not mentioned, making it unclear if his superior held office at that time. Furthermore, the claimant failed to explicitly state that the jurisdiction of Samarqand extended to Nasaf; the general term "most cities of Transoxiana" is legally insufficient to include Nasaf. Finally, it was

not stated that the witnesses testified in the presence of the defendant, which is essential for a valid ruling. Additionally, he only stated that before Qadi Mu'in al-Din...

फतावी आलमगिरी ..... जिल्द (10) 95 किताब अल-महाज़िर वल-सिजिल्लात

...सही हो जाएगी और वे फरमाते थे कि इसी ओर इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'बाब-ए-शुफ़आ अह्ल-ए-नबी' में इशारा फरमाया है। और इसी तरह अगर उक्त घर उसी शहर में हो जहाँ शफी' (शुफ़आ का दावा करने वाला) मौजूद है, तो गवाहों को तलब करने (तलब-ए-इशहाद) की वैधता के लिए, इमाम अबू ज़ैद कबीर (रह.) के विचारानुसार, शुफ़आ की गवाही माँगने के वास्ते उस घर का सामने होना शर्त नहीं होगा। और अगर विक्रेता और खरीदार दोनों शुफ़आ वाले शहर में हों, तो उनकी उपस्थिति में गवाही तलब करना सर्वसम्मति से शर्त है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में वर्णित है।

महज़र (दस्तावेज़)

इस मामले में पेश हुआ कि खरीदी गई एक मादा गधे (खच्चर) पर कानूनी हक़ (इस्तहक़ाक) साबित होने और उसे ले लिए जाने के बाद, खरीदार ने अपनी कीमत वापस पाने का दावा किया। इसकी सूरत यह है कि बुखारा की अदालत (मजलिस-ए-क़ज़ा) में हैदर हमीरी नाम का व्यक्ति उपस्थित हुआ और अपने साथ उस्मान हमीरी नामक व्यक्ति को लाया। फिर इस आने वाले व्यक्ति ने लाए गए व्यक्ति पर दावा किया कि उसने मेरे हाथ एक मादा गधे के बच्चे को एक निश्चित कीमत पर बेचा था, और यह बिक्री अमुक महीने के अमुक वर्ष में हुई थी। मैंने उसे खरीद लिया और हम दोनों के बीच कब्ज़ा मुकम्मल हो गया। फिर मैंने यह मादा गधा अहमद बिन खालिद को एक तय कीमत पर बेचा और उसने इसे खरीद लिया। फिर अहमद बिन खालिद ने इसे अली बिन मुहम्मद देहकान को बेचा। इसके बाद ज़ैद नामक व्यक्ति ने 'कुरु-नस्फ' की अदालत में काज़ी मुइनुद्दीन बिन फलां के सामने अपना हक़ साबित करके उस मादा गधे को अली बिन मुहम्मद से ले लिया। उस समय काज़ी मुइनुद्दीन, काज़ी इमाम अलाउद्दीन उमर बिन उस्मान (जो समरकंद और मावरान्नहर के अधिकांश शहरों के न्यायाधीश थे) की ओर से नस्फ और उसके आसपास के न्यायाधीश थे। यह हक़ विश्वसनीय गवाहों के माध्यम से साबित हुआ जिन्होंने काज़ी मुइनुद्दीन के सामने गवाही दी थी। काज़ी ने ज़ैद के पक्ष में फैसला सुनाया और मादा गधा उसे सौंप दिया। फिर बुखारा में काज़ी इमाम सदीदुद्दीन ज़ाहिर (जो काज़ी इमाम सदरुद्दीन अहमद बिन मुहम्मद की ओर से नियुक्त थे) ने प्रतिवादी अली बिन मुहम्मद के पक्ष में अपने विक्रेता अहमद बिन फलां से भुगतान की गई राशि वापस लेने का आदेश दिया। अतः उसने राशि वापस ले ली। फिर अहमद बिन फलां के पक्ष में आदेश हुआ कि वह अपने विक्रेता (मुझसे) अपनी राशि वापस ले। अतः उसने मुझसे पूरी राशि वापस ले ली। अब मुझे यह हक़

मिला कि मैंने जो राशि इस लाए गए व्यक्ति (प्रतिवादी) को दी थी, वह उससे वापस लूँ। जब प्रतिवादी से जवाब माँगा गया, तो उसने इनकार कर दिया। वादी ने फिर कुछ गवाह पेश किए। इस दावे की वैधता पर फतवा माँगा गया, तो कुछ विद्वानों ने कहा कि इसमें कई कमियाँ हैं: पहला, वादी ने यह स्पष्ट नहीं किया कि काज़ी अलाउद्दीन को अपना नायब (खलीफा) नियुक्त करने का अधिकार था या नहीं, क्योंकि यह एक ज़रूरी शर्त है। दूसरा, काज़ी मुइनुद्दीन की नियुक्ति की तारीख़ दर्ज नहीं की गई, जिससे यह पता चल सके कि नियुक्ति के समय काज़ी अलाउद्दीन स्वयं उस पद पर थे या नहीं। इसके अतिरिक्त, उसने स्पष्ट रूप से यह उल्लेख नहीं किया कि समरकंद के काज़ी का अधिकार-क्षेत्र नस्फ पर भी था, क्योंकि केवल "मावरान्नहर के अधिकांश शहर" कहने से नस्फ उसमें स्वतः शामिल नहीं होता। साथ ही, उसने यह नहीं बताया कि गवाह प्रतिवादी की उपस्थिति में पेश हुए थे, जबकि नियम है कि प्रतिवादी की गैर-मौजूदगी में दिया गया फैसला मान्य नहीं होता। और उसने केवल यह बताया कि काज़ी मुइनुद्दीन के सामने...

صحیح ہو جائے گی اور فرماتے تھے کہ اسی طرف امام محمدؒ نے باب شفعہ اہل النبی میں اشارہ فرمایا ہے اور علی ہذا اگر دار مذکور اسی شہر میں ہو جہاں شفیع موجود ہے تو طلب اشہاد کی صحت کے واسطے بنابر اختیار امام ابو زید کبیرؒ کے دار مذکور کا بطلب اشہاد شفعہ طلب کرنے کے واسطے اس دار کا سامنے ہونا شرط نہ ہوگا اور اگر بائع و مشتری شہر شفعہ میں ہوں تو اُس کے حضور میں طلب اشہاد بالاتفاق شرط ہے کذا فی المحیط۔

محضر

اس مقدمہ میں پیش ہوا کہ مادہ خر خرید کردہ بر استحقاق ثابت کر کے لے لیے جانے کے بعد مشتری نے اپنا ثمن واپس لینے کا دعویٰ کیا۔ اُس کی صورت یہ ہے کہ مجلسِ قضا بخارا میں مسمیٰ حیدر حمیری حاضر ہوا اور اپنے ساتھ ایک شخص مسمیٰ عثمان حمیری کو حاضر لایا پھر اس حاضر آمدہ نے اس حاضر آوردہ پر دعویٰ کیا کہ اس حاضر آوردہ نے میرے ہاتھ ایک مادہ خر کے جثہ کی اس قدر ثمن کے عوض فروخت کی اور یہ فروخت ماہ فلاں سنہ فلاں میں واقع ہوئی اور میں نے اس مادہ خر کو اس سے خرید لیا اور ہم دونوں میں باہمی قبضہ واقع ہو گیا پھر میں نے یہ مادہ خر بدست احمد بن خالد بثمن معلوم فروخت کی اور اُس نے مجھ سے اس ثمن معلوم کے عوض خرید لی اور ہم دونوں میں باہمی قبضہ ہو گیا پھر احمد بن خالد نے یہ مادہ خر بدست علی بن محمد دہقان فروخت کی پھر مسمیٰ زید نے اس مادہ خر کو علی بن محمد کے ہاتھ سے مجلس قضائے کورہ نسف میں قاضی معین الدین بن فلاں کے سامنے اپنا استحقاق ثابت کر کے لے لیا اور قاضی معین الدین اس وقت میں از جانب قاضی امام علاء الدین عمر و بن عثمان متولی احکام

قضائے کورہ سمرقند و اکثر شہر ماوراء النہر کے کورہ نسف و اس کے نواح کا قاضی تھا اور یہ استحقاق بذریعہ گواہانِ عادل کے جو قاضی معین الدین کے حضور میں شاہد ہوئے تھے ثابت کیا اور قاضی معین الدین کی طرف سے زید کے واسطے علی بن محمد دہقان پر اس مادہ خر کا حکم جاری ہوا اور قاضی موصوف نے اس مادہ خر کو اُس کے ہاتھ سے نکال کر اس مستحق کو دے دیا پھر قاضی امام سدید الدین ظاہر کی طرف سے جو بخارا میں از جانب متولی احکام قضاء و شہر بخارا و نواح آن قاضی امام صدر الدین احمد بن محمد کے ثابت الحکم ہے اس مستحق علیہ دہقان علی بن محمد کے واسطے اپنے بائع احمد بن فلاں سے اپنا ثمن ادا کردہ شدہ واپس لینے کا حکم جاری ہوا پس اُس نے اپنے بائع سے اپنا ثمن تمام و کمال واپس لیا پھر اس قاضی سدید الدین کی طرف سے اس احمد بن فلاں کے واسطے حکم جاری ہوا کہ اپنے بائع سے اپنا ادا کردہ شدہ ثمن واپس لے لے پس اس نے مجھ سے اپنا تمام و کمال ثمن واپس لے لیا اور مجھے استحقاق حاصل ہوا کہ میں نے جو ثمن اس حاضر آوردہ کو ادا کیا ہے سب اس سے واپس لوں پھر اس مدعاعلیہ سے جس کو مدعی حاضر لایا ہے جواب مانگا گیا تو اُس نے انکار کیا اور کہا کہ مجھے اس مدعی کو کچھ دینا نہیں پھر یہ مدعی اپنے دعویٰ پر چند گواہ حاضر لایا۔ پس اس دعویٰ کی صحت کا فتویٰ طلب کیا گیا تو بعض نے جواب دیا کہ اس دعویٰ میں چند طرح سے خلل ہے اوّل آنکہ مدعی نے یہ نہیں بیان کیا کہ قاضی علاء الدین کے خلیفہ کرنے کی اجازت حاصل تھی حالانکہ یہ شرط ہے کیونکہ اگر اُس کو خلیفہ مقرر کرنے کی اجازت نہ ہو گی تو اُس کا خلیفہ کرنا صحیح نہ ہو گا اور معین الدین قاضی نہ ہوگا اور دوم آنکہ اُس نے قاضی معین الدین کے قاضی مقرر ہونے کی تاریخ نہیں لکھی تاکہ دیکھا جائے کہ قاضی علاء الدین اُس کو قاضی مقرر کرنے کے وقت خود قاضی تھا یا نہ تھا کہ معلوم ہو کہ قاضی معین الدین اس کے مقرر کرنے سے قاضی ہو گیا اور نیز اُس نے صریحاً یہ ذکر نہ کیا کہ قاضی سمر قند کو نسف پر ولایت حاصل تھی بلکہ یہ ذکر کیا کہ اکثر

شہرہائے ماوراء النہر حالانکہ ماوراء النہر میں بہت سے شہر ہیں پس اسی بات کو ذکر کرنے سے نسف داخل نہ ہو جائے گا اور نیز اُس نے یہ بیان کیا کہ قاضی معین الدین نے عادل گواہوں پر حکم دے دیا اور یہ بیان نہ کیا کہ یہ گواہ مدعاعلیہ کے رو برو قائم ہوئے تھے حالانکہ جب تک گواہی و حکم روبرو مدعاعلیہ کے نہ ہو تب تک حکم صحیح نہیں ہوتا ہے۔ اور نیز اُس نے صرف یہ بیان کیا کہ قاضی معین الدین کے روبرو

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (Page 96) Book of Judicial Records and Registers

Reliable witnesses were established for him, but it was not stated whether the witnesses testified that the purchaser acknowledged the claimant-holder's ownership —in which case he would not be entitled to recover the price (saman) from his seller —or whether the witnesses testified to the claimant-holder's ownership itself—in which case the right to recover the price exists. The ruling varies in these two scenarios. Furthermore, it was mentioned that an order for the recovery of the price from the seller was issued by Judge Imam Sadid al-Din Thabit al-Hukm of Bukhara for this claimant, but it was not stated that the sale was proven before Judge Sadid al-Din and that he had ordered its rescission (faskh). This omission creates confusion because an order to return the price is only valid once the sale is proven before the ruler/judge, who then orders the sale to be rescinded; following this, the purchaser can recover his price from the seller, regardless of whether the judge explicitly orders the return of the price or not.

Additionally, it was not mentioned whether Judge Imam Sadr al-Din had the authority to appoint a deputy (khalifa), although stating this is necessary as previously explained. Another point is that the claimant sues for his price but does not state that such dirhams (coins) are prevalent (ra'ij) in the city. If such dirhams are not found in the city, or are found but are not prevalent, he should claim the value and state that it is obligatory upon the defendant (mudda'alayh) to pay him the value of such dirhams as are due today. A claim for the 'saman' (price) in such circumstances is not valid. It is narrated that when Judge Imam al-Amshi was appointed as the judge of Samarkand, he did not follow the registers (sijill) of previous judges. When asked for the reason, he stated that the previous judge wrote in his register that he is the Chief Justice (Qadi al-Qudat) of Samarkand and Transoxiana (Mawar-un-Nahr) today, whereas he was not even the judge of Bukhara. Thus, this is a total falsehood, and how can a liar be a judge? Some scholars of our time answer that the judge of Samarkand is often the judge for most cities of Transoxiana, and in Sharia rules, the ruling for the 'majority' (akthar) is applied to the 'whole' (kull); therefore, calling him the judge of Transoxiana is permissible.

Legal Record (Mahzar) ☆ Regarding the sale of a single undivided share (sahm) with its boundaries, the case was presented before Sheikh Najm al-Din Nasafi. The Sheikh (may Allah have mercy on him) stated that our scholars of Samarkand used to say there is a legal flaw (fasad) in this because it necessitates partition (ifraz), as

partitioned property (mufraz) has boundaries, while that which is undivided (musha') does not have distinct boundaries. He further stated that in his view, this is not a cause for flaw. Sheikh Abu Ja'far al-Tahawi wrote in his 'Shuroot' that a purchaser bought half a house from someone with its boundaries. He mentioned that he heard from Sayyid Imam Muhammad bin Abi Shuja' al-Balkhi that he did not recall anything from his late father on this issue and there was no narration from our companions. When I mentioned what Imam Tahawi recorded, he found it commendable and accepted it. This is because mentioning boundaries does not signify partitioning. Do you not see that mentioning another's share does not signify partitioning? Similarly, mentioning its boundaries does not signify partitioning either.

Legal Record (Mahzar) ☆ In a claim regarding a long-term lease (ajara tawila), it was written that the first day of this lease is Wednesday, the 6th of Shawwal. Subsequently, it was written that both parties took mutual possession (taqabud) on the said date. Some scholars stated that mentioning possession on the said date is an error because the act of taking possession, which is a consequence of the contract (aqd), occurs in the same timeframe as the contract, whereas this should not be the case. Possession by virtue of a contract occurs after the contract is concluded.

Note 1: 'Sahm' is what is commonly called 'hissa' (share) in our usage. (1) Separate, distinct. (2) Meaning partitioned or separated.

उसके आदिल (न्यायप्रिय) गवाह कायम हुए और यह बयान नहीं किया कि क्या गवाहों ने इस बात की गवाही दी कि खरीदार (मुश्तरी) ने इस दावेदार (मुद्दई मुस्तहिक) के मालिक होने का इकरार किया है? क्योंकि ऐसी स्थिति में उसे अपने बेचने वाले (बयअ) से कीमत (थमन) वापस लेने का अधिकार नहीं होगा। या क्या गवाहों ने हक़दार की मिल्कियत होने की गवाही दी है? क्योंकि ऐसी स्थिति में कीमत वापस लेने का अधिकार होता है, जबकि दोनों स्थितियों में कानूनी फैसला अलग हो जाता है। फिर उसने बयान किया कि शहर बुखारा के काज़ी इमाम सदीद-उद-दीन साबित अल-हुक्म की ओर से इस हक़दार के लिए अपने विक्रेता से अपनी कीमत वापस लेने का आदेश जारी हुआ, और यह बयान नहीं किया कि यह बिक्री (बयअ) काज़ी सदीद-उद-दीन के निकट साबित थी और उन्होंने इसके निरस्तीकरण (फस्ख) का आदेश दिया। इससे भ्रम पैदा होता है क्योंकि कीमत वापस लेने का आदेश तभी सही होता है जब न्यायाधीश के निकट बिक्री साबित हो जाए, फिर वह बिक्री रद्द करने का आदेश दे, जिसके बाद खरीदार अपने विक्रेता से कीमत वापस ले सकता है, चाहे काज़ी उसे कीमत वापसी का अलग से आदेश दे या न दे।

इसके अलावा यह भी जिक्र नहीं किया कि काज़ी इमाम सद्र-उद-दीन को खलीफा नियुक्त करने की अनुमति प्राप्त थी, जबकि इसका उल्लेख करना आवश्यक है जैसा कि हमने पहले बताया है। एक और कारण यह है कि दावेदार अपनी कीमत का दावा करता है परंतु यह नहीं कहता कि ऐसे सिक्के (दिरहम) शहर में प्रचलित (रायज) हैं। यदि ऐसे सिक्के शहर में न मिलें या मिलें पर प्रचलित न हों, तो उसे कीमत का दावा करना चाहिए और कहना चाहिए कि प्रतिवादी (मुद्दाअलैह) पर वाजिब है कि वह उन सिक्कों का मूल्य मुझे दे जो आज देने वाजिब हैं। ऐसी स्थिति में केवल 'थमन' (कीमत) का दावा सही नहीं है। वर्णित है कि जब काज़ी इमाम अल-अमशी समरकंद के काज़ी नियुक्त हुए, तो वे पूर्व काज़ियों के अभिलेखों (सिजिल) पर अमल नहीं करते थे। पूछने पर उन्होंने कहा कि इसका कारण यह है कि पूर्व काज़ी ने अपने अभिलेख में लिखा है कि वह आज समरकंद और मावरा-उन-नहर का 'काज़ी-उल-कुज़ात' (मुख्य न्यायाधीश) है, जबकि वह बुखारा का काज़ी नहीं है। अतः यह सरासर झूठ है, और झूठा व्यक्ति काज़ी कैसे हो सकता है? हमारे समय के कुछ विद्वान इसका उत्तर देते हैं कि समरकंद का काज़ी अक्सर मावरा-उन-नहर के शहरों का भी काज़ी होता है, और शरिया नियमों में 'अक्सर' (बहुमत) के लिए 'कुल' (सम्पूर्ण) का हुक्म लागू होता है, इसलिए उसे मावरा-उन-नहर का काज़ी कहना जायज़ होगा।

महज़र (दस्तावेज़/रिपोर्ट) ☆ एक अविभाजित हिस्से (सहम-ए-वाहिद शआ') की उसकी सीमाओं के साथ बिक्री के मामले में शेख नज्म-उद-दीन नसफी के समक्ष पेश किया गया। शेख ने फरमाया कि समरकंद के हमारे विद्वान कहते थे कि इसमें दोष (फसाद) है क्योंकि इससे विभाजन (इफ़राज़) अनिवार्य होता है। विभाजित (मुफ़रज़) चीज़ की सीमाएँ होती हैं, जबकि जो अविभाजित (मुशाअ) हो उसकी अपनी अलग सीमाएँ नहीं होतीं। उन्होंने कहा कि मेरे निकट यह दोष का कारण नहीं है। शेख अबू जाफ़र तहावी ने अपनी शर्तों में एक स्थान पर लिखा है कि खरीदार ने उससे सीमाओं सहित आधा घर खरीदा। उन्होंने कहा कि मैंने सैयद इमाम मुहम्मद बिन अबी शुजा बल्खी से सुना कि वे इस मसले में अपने मरहूम पिता से कुछ याद नहीं रखते थे और हमारे साथियों से इसमें कोई रिवायत नहीं है। जब मैंने उन्हें इमाम तहावी का जिक्र सुनाया तो उन्होंने इसे सराहा और स्वीकार कर लिया। इसका कारण यह है कि सीमाओं का उल्लेख करने में ऐसी कोई बात नहीं है जो विभाजन का संकेत देती हो। क्या तुम नहीं देखते कि दूसरे के हिस्से का उल्लेख करना विभाजन का संकेत नहीं देता? इसी प्रकार सीमाओं का उल्लेख करना भी विभाजन का प्रमाण नहीं है।

महज़र (दस्तावेज़/रिपोर्ट) ☆ एक लंबी अवधि की लीज़ (इजारा तवीला) के दावे में लिखा था कि इस लीज़ का पहला दिन शव्वाल महीने की छठी तारीख, बुधवार है। इसके बाद लिखा गया कि दोनों ने उसी तारीख में परस्पर कब्जा (तकाबुद) कर लिया। कुछ विद्वानों ने कहा कि उसी तारीख में कब्जे का उल्लेख करना त्रुटि है क्योंकि अनुबंध (अक़्द) के तहत कब्जा और अनुबंध का समय एक ही नहीं हो सकता। अनुबंध के आदेशानुसार कब्जा अनुबंध के बाद ही होना चाहिए।

1. 'सहम' जिसे हमारे बोलचाल में हिस्सा कहते हैं। (१) अलग, जुदा (२) अर्थात अलग किया हुआ।

اس کے گواہ عادل قائم ہوئے اور یہ بیان نہ کیا کہ آیا گواہوں نے اس بات کی گواہی دی کہ مشتری نے اس مدعی مستحق کی ملک ہونے کا اقرار کیا ہے کہ ایسی صورت میں اُس کو اپنے بائع سے ثمن واپس لینے کا استحقاق نہ ہوگا یا گواہوں نے مستحق کی ملک ہونے کی گواہی دی ہے کہ ایسی صورت میں ثمن واپس لینے کا استحقاق ہوتا ہے حالانکہ دونوں صورتوں میں حکم مختلف ہوا جاتا ہے۔ پھر اس نے بیان کیا کہ قاضی امام سدید الدین ثابت الحکم شہر بخارا کی طرف سے اس مستحق علیہ کے واسطے اپنے بائع سے اپنا ثمن واپس لینے کا حکم جاری ہوا اور یہ نہ بیان کیا کہ یہ بیع قاضی سدید الدین کے نزدیک ثابت تھی اور قاضی سدید الدین نے اس کے فسخ کا حکم دیا اور اس سے خلل پیدا ہوتا ہے اس واسطے کہ ثمن واپس لینے کا حکم جبھی صحیح ہوتا ہے جب حاکم کے نزدیک بیع ثابت ہو جائے پھر بیع فسخ کرنے کا حکم دے دے پھر مشتری اپنے بائع سے اپنا ثمن واپس لے گا خواہ قاضی اُس سے ثمن واپس لینے کا حکم دے یا نہ دے اور نیز یہ بھی ذکر نہ کیا کہ قاضی امام صدر الدین کو خلیفہ مقرر کرنے کی اجازت حاصل تھی حالانکہ اس کا بیان کرنا ضروری ہے جیسا کہ ہم نے بیان کر دیا ہے اور نیز یہ وجہ ہے کہ مدعی اپنے ثمن کا دعویٰ کرتا ہے اور دعویٰ میں یہ نہیں کہتا ہے کہ ایسے دراہم شہر میں رائج ہیں اور اگر ایسے درم شہر میں نہ پائے جاتے ہوں یا پائے جاتے ہوں لیکن رائج نہ ہوں تو چاہئے کہ قیمت کا دعویٰ کرے اور کہے کہ مدعاعلیہ پر واجب ہے کہ ایسے درموں کی قیمت جو امروز اس کو دینے واجب ہیں مجھے دے دے اور ثمن کا دعویٰ ایسی حالت میں صحیح نہیں ہے اور منقول ہے کہ قاضی امام الامشی جب سمر قند کے قاضی مقرر ہوئے تو اگلے قاضیان سمر قند کی سجل پر عمل نہیں کرتے تھے پس ان سے دریافت کیا گیا کہ اس کی کیا وجہ ہے تو فرمایا کہ اس وجہ سے کہ اُس نے اپنی سجل میں

لکھا ہے کہ وہ آج کے روز سمرقند و ماوراء النہر میں قاضی القضاۃ ہے حالانکہ قاضی سمر قند بخارا کا قاضی نہیں ہے پس یہ محض دروغ ہے اور جھوٹا کیونکر قاضی ہو سکتا ہے اور ہمارے زمانہ کے بعض مشائخ اُس کا جواب یوں دیتے ہیں کہ قاضی سمرقند اکثر شہر ہائے ماوراء النہر کا قاضی ہے اور احکام شرع میں اکثر کے واسطے کل کا حکم ہے پس قاضی ماوراء النہر کہنا جائز ہوگا۔

محضر ☆ در معاملہ فروخت سہم واحد شائع بحدود خود بحضور شیخ نجم الدین نسفی پیش کیا گیا تو شیخ رحمتہ اللہ علیہ نے فرمایا کہ ہمارے مشائخ سمر قند فرماتے تھے کہ اس میں فساد ہے اس واسطے کہ اس سے افراز (۱) لازم ہوتا ہے کہ مفرز (۲) کے حدود ہوتے ہیں اور جو مشاع ہو یعنی منقسم علیحدہ نہ ہو اُس کے نہیں ہوتے ہیں اور فرمایا کہ میرے نزدیک یہ موجب فساد نہیں ہے اور شیخ ابو جعفر طحاویؒ نے اپنے شروط میں ایک مقام پر لکھا ہے کہ مشتری نے اُس سے نصف دار بحدودہ پس نصف خرید کیا اور فرمایا کہ میں نے سید امام محمد بن ابی شجاع بلخیؒ سے سنا کہ فرماتے تھے کہ میں اس مسئلہ میں اپنے والد مرحوم سے کچھ یاد نہیں رکھتا ہوں اور ہمارے اصحاب سے اس میں کوئی روایت نہیں ہے پس میں نے اُن سے جو امام طحاویؒ نے ذکر کیا ہے بیان کیا تو انہوں نے اس کو مستحسن جانا اور اس کو لے لیا اور یہ اس وجہ سے ہے کہ حدود کے ذکر کرنے میں ایسی کوئی بات نہیں ہے جو افراز پر دلالت کرتی ہو آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ سہم دیگرے کا ذکر کرنا افراز پر دلالت نہیں کرتا ہے پس اسی طرح اُس کے حدود کے ذکر میں بھی ایسا ہی ہے۔

محضر ☆ در دعویٰ اجارہ طویلہ جس میں لکھا تھا کہ اول روز اس اجارہ کا روز چارشنبہ چھٹی ماہ شوال ہے اور اُس کے بعد لکھا اور دونوں نے تاریخ مذکور میں باہمی قبضہ کر لیا تو بعض مشائخ نے فرمایا کہ تاریخ مذکور میں قبضہ کر لیا تو بیان کرنا خطا ہے اس واسطے کہ تقابض جو

حکم عقد ہے وہ عقد کے ساتھ زمانہ واحد میں واقع ہوا ہے حالانکہ ایسا نہیں ہوتا ہے اس واسطے کہ تقابض جو بحکم عقد ہو وہ بعد عقد کے ہوتا ہے پس یوں لکھنا۔

۱۔ سہم جس کو ہمارے عرف میں حصہ بولتے ہیں ۱۲ (۱) علیحدہ جدا ۱۲ (۲) یعنی علیحدہ جدا کیا ہوا ۱۲

It is required that both parties take possession on the very day the contract (*Aqd*) occurs. It should be written that "mutual possession was taken on the day the contract was executed" so that the act of mutual possession after the contract is proven. In my view, the correct way is to write that "after concluding the contract, both took mutual possession on the same day the contract occurred."

Legal Record (*Mahzar*)☆

Regarding a claim for a cancelled lease property (*Ijarah Mansukha*) (1): The situation was that the plaintiff, Zaid, filed a claim against the defendant, Amr, stating that Amr's father, named Bakr, had leased a specific house with defined boundaries to him for a certain sum of money under a long-term lease. Subsequently, Bakr died, and by his death, the lease was cancelled, and the remaining lease amount became a debt upon his estate (*Taraka*). This record (*Mahzar*) was rejected on the grounds that it was not mentioned whether the lessor (*Muwajir*) had taken possession of the lease amount (rent). Until the lessor receives the rent, it cannot be considered a debt upon the estate after his death. Furthermore, he did not mention the start and end dates of the lease, which is necessary to determine if any lease amount remains outstanding. Some scholars have stated that the act of taking possession of the lease property must be explicitly detailed, and one should not suffice with saying "both parties took valid mutual possession." This is because if the lessee (*Mustajir*) brought the rent but did not hand it over to the lessor, yet took possession of the leased item (F) with the lessor’s consent, and the lessor took possession of the rent without the lessee's surrender, the statement "mutual possession occurred" would be considered valid based on this interpretation, even if actual possession was not established for one of the two exchanges. Some of our scholars have criticized this lengthy view, stating it is insignificant because in Sharia legalities, the common understanding (*Mafhum*) of the people is what counts. The phrase "both took mutual possession" implies that the lessor took the rent and the lessee took the property. Some have stated that in a lease deed (*Patta*), one should not write "on the condition that the lessee sows whatever he wishes" (*Ali an yazra'al Mustajir ma badalahu*), because the word "Ali" implies a binding condition. Clearly, the lessee farming it himself is not an inherent requirement of the contract. This would imply a condition extraneous to the contract's requirements. Instead, one should write "so that he may sow whatever he wishes" (*liyazra'a ma badalahu*), which is not a cause for nullity (*Fasad*) as it describes the lessee's purpose rather than a binding condition. However, in my view, this

opinion is very weak because (2) a lease is fundamentally established for the lessee's need to obtain benefit; thus, his personal benefit is an inherent requirement of the contract. Even if it were conceded that it is not a requirement, adding a non-requirement condition only invalidates a contract if it results in benefit or harm to either party by consensus (*Ijma*), or harm to either party per the view of Imam Abu Yusuf (RA). When there is no benefit or harm, the contract is not void. For example, if grain is bought and the seller conditions that the buyer must eat it, the contract is not void. Here too, there is neither benefit nor harm in the condition. If the specific crop to be sown is not mentioned in the lease contract, *Jami' al-Saghir* mentions it is void, while elsewhere it is mentioned that through juristic preference (*Istihsan*), it is permissible, as mentioned in *Al-Dhakhirah*.

Legal Record (*Mahzar*)☆

In the matter of a lease claim where the lessor took possession of the leased item. This Zaid, who has come, against this Amr, who has been brought...

---

1. Meaning this statement was not declared as an authoritative or valid argument. (1) The lease that was cancelled. (2) I say, there is a clear point of reflection here if the matter is as stated. (f) Then the lessee himself took possession of it; thereafter, the leased item was handed over to the lessee and the lessee handed over the rent amount.

चाहिए कि दोनों ने क़ाबिज़ उसी रोज़ कर लिया जिस दिन अक़्द (अनुबंध) वाक़े हुआ, यूँ लिखे कि जिस दिन अक़्द कर दिया है उसी रोज़ आपसी क़ब्ज़ा कर लिया ताकि तक़ाबुज़ (पारस्परिक क़ब्ज़ा) अक़्द के बाद साबित हो। और मेरे नज़दीक सही यह है कि यूँ लिखे कि अक़्द तय होने के बाद दोनों ने आपसी क़ब्ज़ा उसी रोज़ कर लिया जिस दिन अक़्द वाक़े हुआ है।

महज़र (विलेख)☆

एक निरस्त पट्टा संपत्ति (इजारह मनसूख़ा) के दावे में (1) इसकी सूरत यह थी कि हाज़िर आए ज़ैद ने हाज़िर लाए गए अम्र पर दावा किया कि अम्र के पिता मुसम्मी बक्र ने मुझे एक मकान (हवेली) जिसकी सीमाएं ऐसी और वैसी थीं, इतने धन के बदले में लंबे समय के लिए किराए पर दी थी, फिर वह मर गया और उसकी मृत्यु से पट्टा निरस्त हो गया और शेष पट्टा राशि उसके अवशेष (तरका) पर मेरा ऋण बन गई। अतः यह महज़र इस कारण खारिज कर दिया गया कि महज़र में यह उल्लेख नहीं है कि मोजिर (मकान मालिक) ने पट्टा राशि यानी किराए पर क़ब्ज़ा कर लिया था, जबकि जब तक मोजिर किराया वसूल न कर ले, तब तक उसकी मृत्यु के बाद उसके अवशेष में यह ऋण नहीं माना जाएगा। और साथ ही उसने पट्टे की शुरुआत और समाप्ति की तारीख का ज़िक्र नहीं किया, जबकि उसका ज़िक्र ज़रूरी है ताकि यह देखा जा सके कि पट्टा राशि में से कुछ शेष रहा है या नहीं। कुछ विद्वानों ने कहा कि पट्टे पर क़ब्ज़ा करने की स्पष्ट व्याख्या करनी चाहिए और केवल इस बात पर संतोष नहीं करना चाहिए कि दोनों ने सही आपसी क़ब्ज़ा कर लिया। क्योंकि यदि मुस्ताजिर (किरायेदार) किराया लाया लेकिन मोजिर को नहीं दिया, और जो चीज़ पट्टे (फ़) पर ली है उस पर मोजिर की अनुमति से क़ब्ज़ा कर लिया, और मोजिर ने किराए पर मुस्ताजिर के सौंपे बिना क़ब्ज़ा कर लिया, तो यह कहना कि तक़ाबुज़ हो गया, सही माना जाएगा, इस आधार पर कि दोनों प्रतिफलों में से किसी एक पर भी वास्तविक क़ब्ज़ा नहीं पाया गया। हमारे कुछ विद्वानों ने इस मत की लंबी आलोचना की है और कहा है कि यह कोई बात नहीं है, क्योंकि शरीयत के नियमों में लोगों के व्यावहारिक अर्थ (मफ़हूम) का महत्व है, और 'दोनों ने आपसी क़ब्ज़ा कर लिया' कहने से यही समझ आता है कि मालिक ने किराए पर और किराएदार ने संपत्ति पर क़ब्ज़ा कर लिया। कुछ ने कहा कि पट्टे (पट्टा नामा) में ऐसा नहीं लिखना चाहिए कि 'इस शर्त पर कि मुस्ताजिर जो चाहे बोए' (अली अन यज़रउल मुस्ताजिर मा बदालहु), क्योंकि शब्द 'अली' एक शर्त है, और ज़ाहिर है कि किराएदार का

स्वयं खेती करना अनुबंध की अनिवार्य आवश्यकता नहीं है। अतः यह माना जाएगा कि अनुबंध में ऐसी शर्त है जो अनुबंध का हिस्सा नहीं है। हाँ, ऐसे लिखे 'ताकि वह जो चाहे बोए' (लियज़रआ मा बदालहु), यह निरस्तीकरण (फ़साद) का कारण नहीं है क्योंकि इसका उद्देश्य किराएदार की इच्छा व्यक्त करना है, शर्त लगाना नहीं। लेकिन मेरे नज़दीक यह मत अत्यंत कमज़ोर है क्योंकि (2) पट्टा वास्तव में किराएदार की लाभ प्राप्ति की आवश्यकता के लिए शुरू हुआ है, अतः उसका स्वयं लाभ उठाना अनुबंध की आवश्यकता से है। और यदि मान भी लिया जाए कि यह अनुबंध की आवश्यकता नहीं है, तो ऐसी शर्त लगाना अनुबंध को तभी अमान्य करता है जब उससे किसी एक पक्ष को लाभ या हानि हो। जैसा कि इमाम अबू यूसुफ (रह.) का मत है, जब लाभ या हानि न हो तो अनुबंध दूषित (फ़ासिद) नहीं होगा। उदाहरण के लिए, यदि अनाज खरीदा गया और बेचने वाले ने शर्त लगाई कि खरीदार इसे खाए, तो यह अमान्य नहीं है। इसी तरह यहाँ भी किसी को लाभ या हानि नहीं है। और यदि पट्टे के अनुबंध में यह नहीं बताया कि क्या बोया जाएगा, तो 'जामे सगीर' में इसे दूषित बताया गया है, और अन्य स्थान पर इसे 'इस्तेहसानन' (न्याय की भावना से) जायज़ बताया गया है, जैसा कि 'ज़खीरा' में उल्लेख है।

महज़र☆

पट्टे के दावे के मामले में जहाँ मोजिर ने पट्टे की वस्तु पर क़ब्ज़ा कर लिया। ज़ैद हाज़िर आए ने हाज़िर लाए गए अम्र पर...

---

1. यानी इस मत को प्रमाण योग्य नहीं माना गया है। (1) जो पट्टा निरस्त किया गया। (2) मैं कहता हूँ कि इसमें स्पष्ट चिंतन की आवश्यकता है यदि मामला वैसा ही है जैसा कहा गया। (फ़) फिर मुस्ताजिर ने स्वयं उस पर क़ब्ज़ा कर लिया, फिर जो चीज़ पट्टे पर ली गई थी वह मुस्ताजिर को सौंपी गई और मुस्ताजिर ने पट्टा राशि सौंप दी।

چاہئے کہ دونوں نے قابض اُسی روز کر لیا جس دن عقد واقع ہوا یوں لکھے کہ جس دن عقد کر دیا ہے اسی روز باہمی قبضہ کر لیا تا کہ تقابض بعد عقد کے ثابت ہو اور میرے نزدیک صحیح یہ ہے کہ یوں لکھے کہ عقد قرار دینے کے بعد دونوں نے باہمی قبضہ اسی روز کر لیا جس دن عقد واقع ہوا ہے۔

محضر☆

در دعویٰ مال اجارہ منسوخہ (1) اُس کی صورت یہ تھی کہ اس زید حاضر آمدہ نے اس عمرو حاضر آوردہ پر دعویٰ کیا کہ اس عمرو کے والد مسمیٰ بکر نے مجھے ایک حویلی محدودہ بحدود چنین و چنان بعوض اس قدر مال کے اجارہ طویلہ موسومہ بہ کرایہ دی تھی پھر وہ مر گیا اور اُس کی موت سے اجارہ فسخ ہو گیا اور بقیہ مال اجارہ اُس کے ترکہ پر میرا قرضہ ہو گیا۔ پس یہ محضر بدین علت رد کر دیا گیا کہ محضر میں یہ مذکور نہیں ہے کہ موجر نے مال اجارہ یعنی کرایہ پر قبضہ کر لیا تھا حالانکہ جب تک موجر مال کرایہ وصول نہ پائے تب تک اُس کی موت سے اُس کے ترکہ میں اس کا کچھ بھی قرضہ نہ ہو گا اور نیز اُس نے اجارہ کی اول تاریخ و آخر تاریخ ذکر نہیں کی حالانکہ اُس کا ذکر ضروری ہے تاکہ دیکھا جائے کہ مال اجارہ میں سے کچھ باقی رہا ہے یا نہیں اور بعض مشائخؒ نے فرمایا کہ مال اجارہ پر قبضہ کرنے کی تصریح کرنی چاہئے اور اس پر اکتفانہ کرنا چاہئے کہ دونوں نے قبضہ صحیحہ باہمی قبضہ کر لیا اس واسطے کہ اگر مستاجر مال اجارہ لایا مگر موجر کو دیا نہیں اور جو چیز اجارہ (ف) لی ہے اس پر قبضہ کر لیا بتسلیم موجر اور موجر نے مال اجارہ پر قبضہ کر لیا بدون تسلیم مستاجر کے تو یہ قول کہ

تقابض واقع ہو گیا ہے صحیح ہو گا بدین اعتبار باوجودیکہ ہر دو بدل میں سے ایک پر قبضہ نہیں پایا گیا اور ہمارے بعض مشائخ نے اس قول کی تریف لمبی ہے اور فرمایا کہ یہ کچھ بات نہیں ہے اس واسطے کہ نظیر شرع و قواعد شرع میں لوگوں کے مفہوم کا اعتبار ہے اور اس قول سے کہ دونوں نے باہمی قبضہ کر لیا یہی مفہوم ہوتا ہے کہ موجر نے اجرت پر اور مستاجر نے جو چیز اجارہ پر لی ہے اُس پر قبضہ کر لیا اور بعض نے فرمایا کہ پٹہ میں یوں نہ لکھنا چاہئے کہ علی ان یزرع المستاجر ما بدا لہ یعنی بدین شرط کہ مستاجر اُس میں جو اُس کی رائے میں آئے زراعت کرے اس واسطے کہ کلمہ علی کلمہ شرط ہے اور ظاہر ہے کہ مستاجر کا بنفس خود زراعت کرنا مقتضائے عقد میں سے نہیں ہے پس یہ لازم آئے گا کہ اس عقد میں ایسی بات مشروط ہے جو مقتضائے عقد نہیں ہے ہاں یوں لکھے کہ لیزرع ما بدا لہ تا کہ جو اُس کی رائے میں آئے زراعت کرے اور یہ موجب فساد نہیں ہے اس واسطے کہ اس کا مرجع بیان غرض مستاجر ہے شرط کی جانب نہیں ہے لیکن یہ قول میرے نزدیک نہایت ضعیف ہے اس واسطے (۲) کہ اجارہ دراصل مستاجر کے نفع حاصل کرنے کی ضرورت کے واسطے شروع ہوا ہے پس اُس کا بنفس خود انتفاع حاصل کرنا مقتضائے عقد سے ہوا اور اگر مانا کہ مستاجر کا بنفس خود نفع اُٹھانا مقتضائے عقد نہیں ہے لیکن غیر مقتضائے عقد کے عقد میں شرط لگانا موجب فساد عقد جبھی ہوتا ہے جب کہ دونوں عاقدین میں سے کسی کے واسطے اس میں نفع ہو بالا جماع یا دونوں میں سے کسی کے واسطے مضرت ہو بنا بر قول امام ابو یوسفؒ کے پس جب کہ دونوں میں سے کسی کے واسطے نفع یا ضرر نہ ہو تو عقد فاسد نہ ہو گا چنانچہ اگر اناج خریدا اور بائع نے مشتری پر شرط لگائی کہ اس کو کھائے تو فاسد نہیں ہے اور اس مقام پر بھی دونوں میں سے کسی کے واسطے اس شرط میں نفع ہے اور نہ ضرر ہے اور اگر عقد اجارہ میں جو چیز زراعت کرے گا وہ بیان نہ کیا تو

جامع صغیر میں ذکر کیا کہ اجارہ فاسد ہے اور دوسرے مقام پر ذکر کیا کہ استحساناً اجارہ جائز ہے کذا فی الذخیرہ۔

محضر☆

در مقدمہ دعویٰ اجارہ و دریکہ موجر نے جو چیز اجارہ پر لی ہے اُس پر قبضہ کر لیا۔ اس زید حاضر آمدہ نے اس عمرو حاضر آوردہ

۱ـہ یعنی اس قول کو مستند اور قابل حجت نہیں قرار دیا ہے ۱۲ (۱) جو اجارہ فسخ کیا گیا ۱۲ (۲) اقول فیہ نظر ظاہر اذ ان کان الامر کما قال ۱۲ (ف) پھر مستاجر نے خود اُس پر قبضہ کر لیا پھر جو چیز اجارہ پر لی گئی ہے وہ مستاجر کے سپرد کی گئی اور مستاجر نے مال اجارہ سپرد کیا ۱۲

Fatwa Alamgiri ..... Volume 10 | 98 | Book of Legal Proceedings and Records

A claim was filed stating that Amr had leased to me ten fields of land belonging to so-and-so, whose boundaries are defined, and handed them over to me. Subsequently, he unlawfully took possession of this land. Therefore, it is incumbent upon him to withdraw his hand from this land, cease interference, and return it to me. This legal statement (Mahzar) was rejected on the grounds that it failed to mention that he leased this land to me while being the owner of said land. Mentioning this is necessary because a lease granted by someone other than the owner is invalid, even if they later become the owner. Furthermore, it did not specify that he leased this land to me while it was in his possession; this statement is essential because the land might have been purchased but not yet possessed, and it is invalid to lease a purchased property before taking possession of it. This is either without dispute, as in the sale of immovable property before possession according to some scholars, or by consensus invalid, as stated by other scholars. Additionally, it was rejected because it did not mention that the land was suitable for cultivation. For the validity of a contract, it is necessary that the land be suitable for cultivation at the time of the contract. Relying on the phrase "taken on a valid lease" is insufficient, as the land might not be suitable for cultivation at the time of the contract but could become so after the lessee prepares it. Thus, it is considered that if the land can become cultivable through the lessee's labor and improvement, it is sufficient for the validity of the contract.

Legal Document (Mahzar)

Claim for the remaining balance of a cancelled lease. Zaid appeared and brought Amr. The appearing individual acts as an attorney (Wakil) for his adult sister, so-and-so, and as a guardian (Wasi) for his minor sister, so-and-so, with the court's permission, regarding the aforementioned claim. They are all children of so-and-so. The appearing person filed a claim against the defendant on his own behalf, as an attorney for his adult sister, and by legal authorization for his minor sister. He stated that the defendant had leased to their father the entire land within specified boundaries for a certain amount of dinars under a customary long-term lease (Ijarah Tawilah). Their father died before the lease was cancelled and before receiving any of the lease money, and with his death, the lease was terminated. The lease money, amounting to these dinars, became the inheritance of the said heirs, except for one dinar that was deducted due to the passage of some lease time and because their father had absolved the defendant of it during his lifetime. Therefore, it is incumbent

upon the defendant to pay all the said dinars except one, so that the plaintiff may receive his share personally, his adult sister's share through power of attorney, and his minor sister's share through legal authorization. This document was rejected because it stated that the lease money became the heirs' inheritance except for one dinar, which was lost because the father had absolved the lessor during his lifetime. However, a claim of remission (Ibra') is void in this context because remission is only valid after the debt becomes due or after the cause for the debt arises. During the lessee's lifetime, the lease money is not yet due to the lessor as long as the lease is ongoing and has not been cancelled. Moreover, the cause for the debt to become due was not established, as the cause is the termination of the lease, and the lease had not yet been terminated. Another reason for rejection is that the claim specifies the defendant must pay the lease money directly to the plaintiff so he can take his share.

I say: In my view, there are many flaws in this; he did not state the start and end dates of the lease, nor did he state that the lessor took possession during the entire lease term, perhaps they were not mentioned because they were deemed obvious. Allah knows best. 12 Minhu.

उसने दावा किया कि इस अम्र ने मुझे फलां ज़मीन के दस खेत, जिसकी सीमाएं ये हैं, पट्टे (इजारा) पर दी थीं और मुझे सौंप दी थीं। फिर उसने इस ज़मीन पर बिना किसी अधिकार के अपना कब्ज़ा कर लिया। अतः उस पर वाजिब है कि वह इस ज़मीन से अपना हाथ हटा ले और हस्तक्षेप करना छोड़ कर मुझे सौंप दे। यह दस्तावेज़ (महज़र) इस कारण रद्द कर दिया गया कि इसमें यह उल्लेख नहीं किया गया कि उसने मुझे यह ज़मीन पट्टे पर दी थी जबकि वह उस ज़मीन का मालिक था। इसका उल्लेख करना आवश्यक है क्योंकि मालिक के अतिरिक्त किसी अन्य का पट्टे पर देना सही नहीं है, भले ही वह बाद में उसका मालिक बन जाए। इसके अलावा, यह भी उल्लेख नहीं किया गया कि उसने यह ज़मीन मुझे पट्टे पर दी और उस समय यह उसके कब्ज़े में थी, जबकि इसका उल्लेख करना आवश्यक है क्योंकि हो सकता है कि ज़मीन खरीदी गई हो लेकिन अभी तक उस पर कब्ज़ा न किया गया हो। कब्ज़े से पहले खरीदी गई ज़मीन को पट्टे पर देना सही नहीं है, या तो इसमें मतभेद नहीं है जैसा कि कुछ विद्वानों के अनुसार कब्ज़े से पहले अचल संपत्ति बेचने के मामले में है, या सर्वसम्मति से सही नहीं है जैसा कि अन्य विद्वानों ने कहा है। और इस कारण भी कि उसने यह उल्लेख नहीं किया कि यह ज़मीन खेती के योग्य थी, जबकि अनुबंध की वैधता के लिए यह आवश्यक है कि अनुबंध के समय ज़मीन खेती के योग्य हो। इस बात पर केवल यह कहना पर्याप्त नहीं होगा कि 'सही तरीके से पट्टे पर ली गई', क्योंकि हो सकता है कि अनुबंध के समय ज़मीन खेती के योग्य न हो लेकिन ऐसी हो कि पट्टेदार द्वारा ठीक किए जाने पर खेती के योग्य हो जाए। अतः माना जाए कि जो ज़मीन ऐसी हो कि पट्टेदार की मेहनत और सुधार से खेती के योग्य हो जाए, वह अनुबंध की वैधता के लिए पर्याप्त है।

महज़र (दस्तावेज़)

रद्द किए गए पट्टे की बकाया राशि का दावा। ज़ैद उपस्थित हुआ और अम्र को लाया। यह उपस्थित व्यक्ति अपनी वयस्क बहन फलां की ओर से उक्त दावे के लिए वकील है और अपनी नाबालिग बहन फलां की ओर से न्यायाधीश की अनुमति से उक्त दावे के लिए वसी (अभिभावक) है। ये सभी फलां के पुत्र हैं। इस उपस्थित व्यक्ति ने अपनी ओर से स्वयं (अस़ालत), वयस्क बहन की ओर से वकालत और नाबालिग बहन की ओर से कानूनी अनुमति के साथ प्रतिवादी पर दावा किया कि प्रतिवादी ने हमारे पिता फलां को कुछ सीमाओं वाली समस्त भूमि को इतने दीनारों के बदले में प्रचलित लंबी अवधि के

पट्टे (इजारा-ए-तवीला) पर दिया था। हमारे पिता इस पट्टे के रद्द होने से पहले और उक्त पट्टे की राशि का कुछ हिस्सा प्राप्त करने से पहले मर गए। उनकी मृत्यु से पट्टा रद्द हो गया और यह पट्टे की राशि, जो इतने दीनार है, उनके उक्त उत्तराधिकारियों के लिए उनकी विरासत बन गई, सिवाय एक दीनार के जो कुछ समय बीतने के कारण समाप्त हो गया और कुछ इस कारण कि हमारे पिता ने अपने जीवनकाल में उसे इससे मुक्त (बरी) कर दिया था। अतः इस प्रतिवादी पर वाजिब है कि वह एक दीनार को छोड़कर उक्त सभी दीनार अदा करे ताकि वादी अपना हिस्सा स्वयं, और वयस्क बहन फलां का हिस्सा वकालत के माध्यम से, और नाबालिग बहन फलां का हिस्सा कानूनी अनुमति के साथ प्राप्त कर ले। यह दस्तावेज़ इस कारण रद्द कर दिया गया कि इसमें उल्लेख है कि पट्टे की राशि उसके उत्तराधिकारियों की विरासत बन गई सिवाय एक दीनार के, जो इसलिए कम हो गया क्योंकि पिता ने अपने जीवनकाल में पट्टा देने वाले (मूजिर) को मुक्त कर दिया था, जबकि उस स्थिति में मुक्ति (इबराह) का दावा अमान्य (फ़ासिद) है। क्योंकि मुक्ति केवल ऋण अनिवार्य होने के बाद या ऋण अनिवार्य होने के कारण के बाद ही मान्य होती है, और पट्टेदार के जीवित रहने के दौरान पट्टे की राशि पट्टा देने वाले पर तब तक वाजिब नहीं होती जब तक पट्टा कायम है और रद्द नहीं हुआ है। इसके अतिरिक्त, ऋण अनिवार्य होने का कारण भी नहीं पाया गया क्योंकि इसका कारण पट्टे का रद्द होना है और पट्टा अभी तक रद्द नहीं हुआ था। दूसरा कारण यह है कि दावे में उल्लेख है कि प्रतिवादी पर वाजिब है कि वह पट्टे की राशि वादी को दे दे ताकि वह अपना हिस्सा ले ले।

मैं कहता हूँ: मेरे अनुसार इसमें त्रुटियों के कई कारण हैं जैसे कि उसने पट्टे की आरंभिक और अंतिम तिथि नहीं बताई और यह स्पष्ट नहीं किया कि पट्टा देने वाले ने पूरे पट्टे के दौरान उस पर कब्ज़ा कर लिया था, और शायद स्पष्ट होने के कारण इनका उल्लेख नहीं किया गया। वल्लाहु आलम (अल्लाह बेहतर जानता है)। 12 मिन्हु।

پردعویٰ کیا کہ اس عمرو نے مجھے دس کھیت زمین از اراضی فلاں جس کے حدود یہ ہیں اجارہ پر دی تھی اور مجھے سپرد کر دی تھی پھر اس نے اس زمین پر بغیر حق اپنا قبضہ کر لیا پس اس پر واجب ہے کہ اس اراضی سے اپنا ہاتھ کوتاہ کرے اور تعرض چھوڑ کر مجھے سپرد کر دے پس یہ محضر بدین علت رد کر دیا گیا کہ اس میں یہ ذکر نہیں کیا کہ اس نے مجھے یہ اراضی اجارہ پر دی درحالیکہ یہ اس اراضی کا مالک تھا اور اس کا ذکر کرنا ضروری ہے اس واسطے کہ مالک کے سوائے دوسرے کا اجارہ پر دے دینا صحیح نہیں ہے اگرچہ اس کے بعد اس کا مالک ہو جائے اور نیز یہ ذکر نہ کیا کہ اُس نے یہ اراضی مجھے اجارہ پر دی اور اُس وقت یہ اُس کے قبضہ میں تھی حالانکہ اُس کا بیان کرنا ضروری ہے اس واسطے کہ ہو سکتا ہے کہ اراضی خرید کردہ ہو مگر ہنوز اُس پر قبضہ نہ کیا ہو اور قبضہ سے پہلے اراضی خرید کردہ شدہ کا اجارہ پر دینا صحیح نہیں ہے یا تو بلا اختلاف نہیں صحیح ہے جیسا کہ قبضہ سے پہلے عقار کے فروخت کرنے میں ہے بنابر قول بعض مشائخ کے یا بالاتفاق نہیں صحیح ہے جیسا کہ بعض مشائخ نے فرمایا ہے اور نیز اس وجہ سے کہ اس نے یہ ذکر نہ کیا کہ یہ اراضی لائقِ زراعت تھی حالانکہ صحتِ عقد کے واسطے ضروری ہے کہ وقتِ عقد کے اراضی لائقِ زراعت ہو اور اس قول پر کہ باستجار صحیح اجارہ پر لی اکتفانہ کیا جائے گا اس واسطے کہ ہو سکتا ہے کہ اراضی وقتِ عقد کے لائقِ زراعت نہ ہو لیکن ایسی ہو کہ مستاجر کے درست کر لینے سے قابلِ زراعت ہو جائے پس گمان کیا جائے کہ جو زمین ایسی ہو کہ مستاجر کی محنت و درستی سے قابلِ زراعت ہو جائے صحتِ عقد کے واسطے کافی ہے۔

محضر

دعویٰ بقیہ مال اجارہ منسوخہ۔ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا اور یہ شخص حاضر آمدہ اپنی بہن بالغہ مسماۃ فلانہ کی طرف سے دعویٰ مذکورہ محضر کے واسطے وکیل ہے اور اپنی بہن صغیرہ مسماۃ فلانہ کی طرف سے باجازتِ حاکم دعویٰ مذکورہ محضر کے واسطے وصی ہے اور یہ سب اولاد فلاں بن فلاں ہیں پس اس حاضر آمدہ نے اس حاضر آوردہ پر اپنی ذات کے واسطے بطریقِ اصالت اور بالغہ بہن کی طرف سے بطریقِ وکالت اور بہن صغیرہ کے واسطے باجازت حکمی اس حاضر آوردہ پر دعویٰ کیا کہ اس حاضر آوردہ نے ہمارے باپ فلاں کو تمام اراضی محدودہ بحدود چنین و چنان بعوض اس قدر دیناروں کے باجارہ طویلہ مرسومہ اجارہ دی تھی اور ہمارا باپ قبل اس کے کہ یہ اجارہ فسخ ہو اور قبل اس کے کہ مال اجارہ مذکورہ میں سے کچھ وصول کر کے مر گیا اور اُس کی موت سے اجارہ فسخ ہو گیا اور یہ مال اجارہ جو اس قدر دینار ہیں اس کے ان وارثوں مذکور کے واسطے اُس کی میراث ہو گیا سوائے ایک دینار کے کہ اس میں سے کسی قدر کچھ مدت اجارہ گذرنے سے گیا اور کسی قدر اس وجہ سے گیا کہ ہماری باپ نے اپنی زندگی میں اس سے اس کو بری کر دیا تھا پس اس مدعا علیہ پر واجب ہے کہ یہ دینار ہائے مذکورہ سوائے ایک دینار کے سب ادا کرے تاکہ مدعی اپنا حصہ بطریقِ اصالت اور مسماۃ فلانہ اپنی بہن بالغہ کا حصہ بطریقِ وکالت اور فلانہ اپنی بہن صغیرہ کا حصہ باجازت حکمی وصول کر لے پس یہ محضر بدین وجہ رد کر دیا گیا اس میں مذکور ہے کہ مال اجارہ اُس کے وارثوں کے واسطے میراث ہو گیا مساوائے ایک دینار کے کہ اُس میں سے کسی قد راس وجہ سے جاتا رہا کہ ہمارے باپ نے اُس موجر کو اپنی زندگی میں اُس سے بری کر دیا تھا حالانکہ اُس صورت سے دعویٰ ابراء فاسد ہے اس واسطے کہ ابراء فقط بعد وجوب کے یا بعد سببِ وجوب کے صحیح ہوتا ہے اور مستاجر کی زندگی میں مال اجارہ موجر پر واجب نہیں ہے درحالیکہ اجارہ قائم ہو اور ہنوز فسخ نہ ہوا ہو۔ اور نیز سببِ وجوب بھی پایا نہیں گیا اس واسطے کہ سبب وجوب یہ ہے کہ اجارہ

فسخ ہو جائے اور اجارہ ہنوز فسخ نہیں ہوا ہے اور دوسری علت اس میں یہ ہے کہ دعویٰ میں مذکور ہے کہ اس مدعا علیہ پر واجب ہے کہ مال اجارہ اس مدعی کو دے دے تاکہ وہ اپنا حصہ لے۔

ا اقول میرے نزدیک وجوہِ خلل اس میں بہت ہیں کہ اُس نے اجارہ کے اوّل و آخر تاریخ نہیں کہی اور یہ بیان نہ کیا موجر نے تمام اجارہ میں اس پر قبضہ کر لیا ہے اور شاید بوجہ ظہور کے ان کو بیان نہ کیا واللہ اعلم ۱۲ منہ

The individual should receive the share by way of original right and the share of his adult sister by way of agency (wakalat). However, according to Imam Zufar, a person appointed as an agent for litigation is not authorized to take possession, and the fatwa is based on this opinion. Therefore, based on the relied-upon legal opinion (mufta bihi), his demand for the sister's share would not be valid. Furthermore, it should be clarified that the first reason for rejecting the attestation (mahdar) is incorrect because even if the claim of exoneration (ibra) was not valid, it is something that would be binding upon them, and it would not hinder the claim for the remaining lease amount (ijarah), as this wealth has become a binding right against the lessor (mu'jir).

Mahdar (Attestation) ☆

A claim for the lease amount of usurped property by the heirs of the lessee (mustajir) due to the death of the lessor. In this attestation, the claim on behalf of the heirs of the lessee was correct and without flaw. It was then recorded that the defendant, in defense against the plaintiff's claim, stated: "Your father, during my father's lifetime, received this many maunds of wheat in exchange for the lease amount you are claiming." This attestation was rejected for this reason: providing wheat in exchange for lease dues can only occur when the lease amount becomes due. However, during the lessor's lifetime, the lease amount would not be due from the lessor because, during his lifetime, the lease remained intact, and lease dues only become mandatory once the lease is rescinded (faskh). Therefore, in such a situation, how could the receipt of wheat by the lessee in exchange for lease dues be conceivable? The second reason is that he did not state that he gave the wheat as compensation; rather, he mentioned that "your father received wheat in exchange." Merely receiving it in exchange does not make the wheat 'compensation' until it is proven that it was given as compensation by the owner of the wheat.

Ijarah Nama (Lease Agreement) ☆

A lease agreement was presented stating that so-and-so leased specific land with defined boundaries, suitable for cultivation, to so-and-so on the condition that the lessee cultivates a specific crop. Some scholars stated that this lease agreement is void (batil) because imposing a condition for a specific crop in a cultivation lease is not among the inherent requirements of the contract (muqtadiyat al-aqd). Thus, a condition was added to the contract that is not required by it, while it provides a

benefit to one of the contracting parties (the lessor). Such a condition, by consensus, causes the contract to be defective (fasad al-aqd). However, others stated that this alone would not make the arrangement defective because (1) in such a case, saying "on the condition that he cultivates this" and saying "so that he cultivates this" are equivalent. It is evident that saying "so that he cultivates" is not a condition but a description; hence, it would not cause defectiveness. How could it be defective when we have previously cited from the 'Jami' al-Saghir' that if the lessee does not state what he will cultivate, the contract becomes defective? Therefore, if omitting the description of what will be cultivated makes the contract defective, how could stating it make it defective?

Mahdar (Attestation) ☆

Regarding the identification of a slave. Sheikh al-Islam Ali al-Saghdi was asked about an attestation where it was written at the beginning that "Rozia bin Abdullah al-Hindi filed a claim against so-and-so." He replied that this is not correct because such an attribution does not provide sufficient knowledge and identification. It is mandatory to write that he is the slave of so-and-so or the freed slave (mawla) of so-and-so. Additionally, the attestation mentioned a debtor, meaning a lease that was rescinded for some reason. 12 2 1 Apparent view. Now the situation seems to be that the lessor died first, and before the lessee could pursue litigation, he also died. 12 (1) Because cultivating certain grains results in less depletion of the soil. 12

स्वयं के अधिकार से और अपनी वयस्क बहन का हिस्सा प्रतिनिधित्व (वकालत) के माध्यम से प्राप्त करे, जबकि जो व्यक्ति विवाद के लिए वकील हो, वह इमाम जुफर के निकट कब्ज़ा करने हेतु अधिकृत नहीं होता है और इसी पर फ़तवा है। अतः मुफ़्ती-बे (जिस पर फतवा आधारित है) के अनुसार, उसके मुवक्किला (बहन) के हिस्से का दावा सही नहीं होगा। और यह स्पष्ट हो कि महज़र (बयान) को रद्द करने का पहला कारण सही नहीं है क्योंकि ऋणमुक्ति (इब्रा) का दावा भले ही सही न हुआ हो, लेकिन यह ऐसी बात है जो उनके ज़िम्मे आवश्यक (लाज़िम) आएगी और इससे शेष किराए (इजारा) के दावे में कोई बाधा नहीं आएगी, क्योंकि यह माल तो पट्टादाता (मोजिर) के ज़िम्मे उनका अधिकार आवश्यक हो गया है।

महज़र ☆

मोजिर की मृत्यु के कारण मुस्ताजिर (किरायेदार) के वारिसों की ओर से हड़पी गई संपत्ति के किराए का दावा। इस महज़र में मुस्ताजिर के वारिसों की ओर से दावा ठीक था, इसमें कोई दोष नहीं था। फिर लिखा गया कि प्रतिवादी ने वादी के दावे के बचाव में कहा कि तुम्हारे पिता ने मेरे पिता के जीवन काल में इजारा के माल के बदले, जिसका तुम दावा करते हो, इतना मन गेहूं प्राप्त किया था। अतः यह महज़र इस कारण से रद्द कर दिया गया कि इजारा के माल के बदले गेहूं देना तभी हो सकता है जब इजारा का माल देय (वाजिब) हो जाए, जबकि मोजिर के जीवन काल में मोजिर पर इजारा का माल वाजिब नहीं होगा। इसका कारण यह है कि मोजिर के जीवन काल में इजारा का माल स्वतः बना रहता था और इजारा तभी वाजिब होता है जब इजारा निरस्त (फ़स्ख) हो जाए। अतः ऐसी स्थिति में इजारा के बदले मुस्ताजिर का गेहूं प्राप्त कर लेना कैसे संभव माना जा सकता है? और दूसरा कारण यह है कि उसने यह स्पष्ट नहीं किया कि उसने गेहूं बदले के रूप में दिए हैं, बल्कि यह उल्लेख किया कि तुम्हारे पिता ने बदले में गेहूं प्राप्त कर लिए हैं। और उसके बदले में प्राप्त करने मात्र से गेहूं 'बदला' नहीं बन जाएगा जब तक कि गेहूं के मालिक की ओर से बदले के रूप में देना सिद्ध न हो।

इजारा नामा (पट्टा अनुबंध) ☆

एक इजारा नामा प्रस्तुत किया गया जिसमें लिखा था कि फलां व्यक्ति ने फलां व्यक्ति को कृषि योग्य भूमि, जिसकी सीमाएं इस प्रकार हैं, इस शर्त पर किराए पर दी कि मुस्ताजिर इसमें इस विशेष चीज़ की खेती करेगा। तो कुछ ने कहा कि यह इजारा नामा शून्य (बातिल) है क्योंकि खेती के पट्टे में किसी

विशेष वस्तु की खेती की शर्त लगाना अनुबंध की अनिवार्यताओं (मुक़्तज़ियात-ए-अक़्द) में से नहीं है। अतः इस अनुबंध में ऐसी शर्त लगाई गई जो अनुबंध की मांग नहीं है, जबकि इसमें दोनों पक्षों में से एक (मोजिर) के लिए लाभ है, और ऐसी शर्त सर्वसम्मति से अनुबंध के दोषपूर्ण होने का कारण बनती है। लेकिन कुछ ने कहा कि इतनी बात से प्रस्ताव दोषपूर्ण नहीं होगा क्योंकि (१) ऐसी स्थिति में यह कहना कि 'इस शर्त पर कि इसमें वह ऐसा उगाएगा' और यह कहना 'ताकि वह इसमें ऐसा उगाए' दोनों समान हैं। और स्पष्ट है कि 'ताकि उगाए' कहना शर्त नहीं है बल्कि यह विवरण के लिए है, अतः यह दोष का कारण नहीं होगा। और यह दोषपूर्ण कैसे हो सकता है जबकि हमने इससे पहले 'जामी सगीर' से उद्धृत किया है कि यदि मुस्ताजिर यह स्पष्ट न करे कि वह क्या उगाएगा, तो अनुबंध दोषपूर्ण होगा। अतः जिस चीज़ की खेती करेगा उसके विवरण को छोड़ने से यदि अनुबंध दोषपूर्ण होता है, तो उसका उल्लेख करने से दोषपूर्ण कैसे होगा?

महज़र ☆

दास की पहचान के वर्णन में। शैखुल इस्लाम अली सग़दी से पूछा गया कि एक महज़र के आरंभ में लिखा है कि रोज़िया बिन अब्दुल्ला हिंदी ने फलां पर दावा किया, तो उत्तर दिया गया कि यह सही नहीं है क्योंकि इस प्रकार के संदर्भ से पूर्ण ज्ञान और पहचान नहीं होती है। यह अनिवार्य है कि ऐसे लिखा जाए कि वह फलां का दास है या फलां का मौला (स्वतंत्र किया गया दास) है। साथ ही महज़र में लिखा था कि कर्जदार, यानी वह इजारा जो किसी कारणवश निरस्त कर दिया गया हो। १२ २ १ स्पष्ट कथन अब स्थिति यह प्रतीत होती है कि पहले मोजिर की मृत्यु हुई, फिर मुस्ताजिर ने विवाद शुरू नहीं किया था कि वह भी मर गया। १२ (१) इसलिए कि कुछ अनाजों की खेती से भूमि की गुणवत्ता कम प्रभावित होती है। १२

بطریق اصالت اور اپنی بہن بالغہ کا حصہ بطور طریق وکالت وصول کرے حالانکہ جو شخص خصومت کے واسطے وکیل ہو وہ امام زفر کے نزدیک قبضہ کرنے کا مختار نہیں ہوتا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے پس بنا بر مفتی بہ کے اِس کا حصہ موکلہ کا مطالبہ صحیح نہ ہوگا اور واضح ہو کہ پہلی وجہ رد محضر کے واسطے صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ دعویٰ ابراء اگرچہ صحیح نہ ہوا لیکن یہ ایسی بات ہے کہ اُن کے ذمہ لازم آئے اور اس سے باقی مال اجارہ کے دعویٰ میں کچھ خلل نہ ہوگا کیونکہ یہ مال تو اُن کا حق بذمہ موجر لازم آیا ہے۔

محضر ☆

دعویٰ اجارہ مال مغصوبہ از وارثان مستاجر بسبب موت موجر، اِس محضر میں وارثان مستاجر کی طرف سے دعویٰ ٹھیک تھا اس میں کوئی خلل نہ تھا پھر لکھا کہ مدعاعلیہ نے دفع دعویٰ مدعی کے واسطے بیان کیا کہ تیرے باپ نے میرے باپ سے میرے باپ کی زندگی میں اِس قدر من گیہوں بعوض مال اجارہ کے جس کا تو دعویٰ کرتا ہے وصول کئے ہیں پس یہ محضر بدین علت رد کر دیا گیا کہ مال اجارہ کے عوض گیہوں دینا جبھی ہو سکتا ہے کہ جب مال اجارہ واجب ہو جائے حالانکہ موجر کی زندگی میں موجر پر مال اجارہ واجب نہ ہو گا اس واسطے کہ موجر کی زندگی میں مال اجارہ بہر حال خود قائم تھا اور مال اجارہ جب ہی واجب ہوتا ہے کہ جب اجارہ فسخ ہو جائے پس ایسی حالت میں مال اجارہ کے عوض مستاجر کا گیہوں وصول کر لینا کیونکر متصور ہو سکتا ہے اور دوسری علت یہ ہے کہ اُس نے یہ بیان نہ کیا کہ اُس نے گیہوں عوض میں دیئے ہیں بلکہ یہ ذکر کیا کہ تیرے باپ نے عوض میں گیہوں وصول کر لئے ہیں اور اُس کے عوض میں

وصول کرنے سے گیہوں عوض نہ ہو جائیں گے جب تک کہ گیہوں کے مالک کی طرف سے بطور عوض دینا ثابت نہ ہو۔

اجارہ نامہ ☆

اجارہ نامہ پیش کیا گیا جس میں لکھا تھا کہ فلاں نے فلاں کو اراضی محدودہ بحدود چنین و چنان جو لائق ہے زراعت اس شرط پر اجارہ دی کہ مستاجر اس میں اس چیز کی زراعت کرے تو بعض نے فرمایا کہ یہ اجارہ نامہ باطل ہے اس واسطے کہ کسی خاص چیز کی زراعت کی مزارعت میں شرط کرنا مقتضیات عقد میں سے نہیں ہے پس اسی عقد میں ایسی شرط لگائی جو مقتضائے عقد نہیں ہے حالانکہ اس میں ہر دو عاقدین میں سے ایک کے واسطے نفع ہے اور وہ موجر ہے اور ایسی شرط بالاتفاق موجب فساد عقد ہے اور بعض نے فرمایا کہ اتنی بات سے تجویز فاسد نہ ہوگی اس واسطے (۱) کہ ایسے مقام پر یہ کہنا کہ علیٰ ان یزرع فیھا کذا کہ اُس میں یہ چیز زراعت کرے اور یہ کہنا لیزرع فیھا کذا تاکہ اس میں اس چیز کی زراعت کرے دونوں یکساں ہیں اور ظاہر ہے کہ لیزرع فیھا کہنا شرط نہیں ہے بلکہ یہ بیان کے واسطے ہے پس موجب فساد نہ ہوگا اور موجب فساد کیونکر ہو سکتا ہے حالانکہ ہم نے اس سے پہلے جامع صغیر سے نقل کر دیا ہے کہ اگر مستاجر نے یہ بیان نہ کیا کہ وہ کس چیز کی زراعت کرے گا تو عقد فاسد ہوگا پس جس چیز کی زراعت کرے گا اُس کا بیان ترک کرنے سے جب عقد فاسد ہوتا ہے تو بیان کرنے سے کیونکر فاسد ہوگا۔

محضر ☆

در بیان شناخت مملوک۔ شیخ الاسلام علی سغدی سے دریافت کیا گیا کہ ایک محضر کے اول میں لکھا ہے کہ روزبہ بن عبداللہ ہندی نے فلاں پر دعویٰ کیا تو جواب دیا کہ یہ صحیح نہیں ہے اس

واسطے کہ اس طرح نسبت کرنے سے آگاہی و شناخت نہیں ہوتی ہے اور واجب ہے کہ یوں لکھا جائے کہ وہ فلاں کا غلام ہے یا فلاں کا مولیٰ ہے یعنی آزاد کیا ہوا غلام ہے اور نیز محضر میں لکھا تھا کہ قرض دار یعنی وہ اجارہ جو کسی وجہ سے فسخ کر دیا گیا ہو ۱۲ ۲ ۱ قول ظاہر اب صورت یہ معلوم ہوتی ہے کہ پہلے موجر مر گیا پھر ہنوز مستاجر نے خصومت نہ کی تھی کہ وہ بھی مر گیا ۱۲ (۱) اس واسطے کہ بعض اناج کی زراعت سے زمین کم ناقص ہوتی ہے ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) 100 Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat (Book of Proceedings and Registers)

If someone made a voluntary (1) confession on behalf of another, it was stated that it must be explicitly mentioned that Rozbeh bin Abdullah is free and was manumitted by his master, so that the confession and the property pertain to him. Or, if it is not stated that he is a restricted slave of his master, so that the confession applies to his master and the property belongs to the master. Or, if it is stated that he is an authorized (1) debtor, then the confession will be for him and the property will belong to his master. Since the ruling on confession varies with different statements, its explicit mention is necessary. It was also stated that the identity of a freed person is established by attributing them to their master. If the master was also a freed person, it must be said that he was freed by so-and-so. If the third-level master was also a freed person and was not attributed to the one who freed his master, it is not problematic, because a third-level master is like a grandfather (2) in genealogy; thus, being concise in this regard is permissible.

Sijill (Judicial Record) ☆

A case was presented containing the order of a deputy judge of Samarkand. It was rejected on several grounds: First, it was written therein that so-and-so passed the order and that he is the deputy judge of Samarkand for so-and-so, but it did not mention that the judge of Samarkand was given the authority to appoint a deputy (Khalifa). Second, it was written that the judge of Samarkand was a judge on behalf of Sultan Sanjar, whereas this was contrary to fact; rather, the judge of Samarkand was a judge on behalf of the Khaqan, and Khaqan Muhammad was a governor on behalf of Sultan Sanjar. However, this matter is not destructive (of the case) because when the judge of Samarkand was a judge on behalf of Khaqan Muhammad and Khaqan Muhammad is the deputy of Sultan Sanjar, then the judge of Samarkand will effectively be a judge on behalf of Sultan Sanjar. Do you not see that the sovereignty of Sultan Sanjar over the people of Samarkand was apparent from the beginning? Third, the witnesses in their testimony only stated that the property in question is the ownership of this claimant (Mudda'i) and is unlawfully in the possession of this defendant (Mudda' alayh), but did not state that it is incumbent upon this defendant to withdraw his hand from it and hand over the property of the claim to the claimant. The scholars (Mashaikh) have differed on this; some said its mention is necessary, and although we do not say so, its recording is necessary so that no one can object to it. Fourth, at its end, it was written that "I have made my order contingent upon its

enforcement by Judge so-and-so," and Judge so-and-so is the one who appointed him as judge. This excludes the order from being a final ruling, because anything contingent and absolute is not established until the condition is met. This is a strong argument, provided the order was found in this manner. If the order was found to be absolute but the scribe wrote it in this manner, then the flaw would not be in the ruling itself but in the written record. This is from Fusu-e-Ustrushni.

Mahdar (Formal Record/Statement) ☆

In which a claim for hiring out a slave is mentioned. The scenario is that Zaid claimed regarding a slave held by a person: "I had hired out this slave to this possessor for one dirham per day, and so many days have passed; therefore, it is incumbent upon him to return the slave to me along with the wages." This record was rejected on the grounds that he mentioned hiring out for one dirham per day but did not specify the end of the hiring period. Every day that comes constitutes a new hiring contract, and on the day the claim was filed, a new contract was formed, and the hirer (Mustajir) gained the right to benefit from him and to retain him. How then, from the claimant's side, can the hirer be ordered to hand over...

Footnotes: 1. i.e., voluntarily and with one's own pleasure and consent, without compulsion or coercion. (1) Is an authorized debtor. (2) i.e., just as there is a grandfather in genealogy.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (10) 100 किताब अल-महाज़िर व अल-सिजिल्लात

फ़लाँ ने उसके लिए इसका इकरार अपनी इच्छा (1) से किया तो फ़रमाया कि यह ज़रुरी बयान करना चाहिए कि रोज़ बेह बिन अब्दुल्ला आज़ाद है, उसको उसके मौला (स्वामी) ने आज़ाद किया है ताकि इकरार उसके लिए और माल उसके लिए हो, या यह बयान न करे कि वह अपने मौला का गुलाम महजूर (प्रतिबंधित) है ताकि इकरार उसके मौला के लिए वाक़े(घटित) हो और माल उसके मौला का हो, या यूँ बयान करे कि माज़ून (1) (अनुमति प्राप्त) क़र्ज़दार है, तो इकरार उसके लिए होगा और माल उसके मौला की मिलकियत होगा, और इकरार का हुक्म अक़वाल (कथनों) के इख़्तिलाफ़ (अंतर) के साथ बदलता रहता है, इसलिए इसका बयान करना ज़रुरी है। और फ़रमाया कि आज़ाद शुदा (मुक्त व्यक्ति) की पहचान उसके मौला की तरफ़ निस्बत करने से होती है। और अगर उसका मौला भी आज़ाद किया हुआ हो तो ज़रूर यूँ कहना चाहिए कि फ़लाँ का आज़ाद किया हुआ है, और अगर तीसरा मौला भी आज़ाद किया हुआ हो और उसको उसके मौला आज़ाद करने वाले की तरफ़ मंसूब (संबद्ध) न किया तो कोई बात नहीं, इसलिए कि तीसरा मौला ऐसा है जैसे (2) नसब (वंश) में दादा होता है, अतः इस पर इक्तिसार (संक्षेप) करना जायज़ है।

सिजिल ☆

पेश किया गया जिसमें क़ाज़ी समरकंद के नायब (प्रतिनिधि) का हुक्म है। अतः वह चंद वजूह (कारणों) से रद्द कर दिया गया: अव्वल यह कि उसमें लिखा था कि फ़लाँ ने हुक्म किया और वह क़ाज़ी समरकंद फ़लाँ का नायब है और उसमें यह ज़िक्र नहीं किया कि क़ाज़ी समरकंद को ख़लीफ़ा (उत्तराधिकारी/स्थानापन्न) करने का इख़्तियार (अधिकार) दिया गया है। दोयम यह कि उसमें लिखा था कि क़ाज़ी समरकंद सुल्तान संजर की तरफ़ से क़ाज़ी था, जबकि यह वाक़े(तथ्य) के ख़िलाफ़ था, बल्कि क़ाज़ी समरकंद ख़ाक़ान की तरफ़ से क़ाज़ी था और ख़ाक़ान मुहम्मद सुल्तान संजर की तरफ़ से वाली (गवर्नर) था, लेकिन यह बात फ़साद (बिगाड़) पैदा करने वाली नहीं है, क्योंकि क़ाज़ी समरकंद जब ख़ाक़ान मुहम्मद की तरफ़ से क़ाज़ी हुआ और ख़ाक़ान मुहम्मद सुल्तान संजर का नायब है, तो क़ाज़ी समरकंद सुल्तान संजर की तरफ़ से क़ाज़ी माना जाएगा। क्या तुम नहीं देखते कि सुल्तान संजर की विलायत (शासन) समरकंद के लोगों पर शुरुआत में साफ़ थी। सोयम यह कि गवाहों ने अपनी गवाही में सिर्फ़ इतना बयान किया कि जिस चीज़ के बारे में दावा किया गया है, वह इस मुद्दई (दावेदार) की मिलकियत है और इस मुद्दा-अलैह (प्रतिवादी) के कब्ज़े में नाहक (अवैध) है, और यह नहीं कहा कि इस मुद्दा-अलैह पर वाजिब (अनिवार्य) है कि वह उससे अपना हाथ खींच ले

और दावे वाली चीज़ इस मुद्दई के सुपुर्द कर दे। इस बारे में मशाइख़ (विद्वानों) ने इख़्तिलाफ़ (असहमति) किया है, कुछ ने फ़रमाया कि इसका ज़िक्र करना ज़रुरी है, और हम हालाँकि ऐसा नहीं कहते, लेकिन इसका लिख देना ज़रुरी है ताकि इसमें कोई तअ्न (आक्षेप) न कर सके। चहारुम यह कि उसके आख़िर में लिखा था कि मैंने अपने इस हुक्म को क़ाज़ी फ़लाँ के नाफ़िज़ (लागू) करने पर मौक़ूफ़ (स्थगित) रखा और क़ाज़ी फ़लाँ वह है जिसने उसे क़ाज़ी मुक़र्रर किया है, और यह इस हुक्म को 'हुक्म' होने से बाहर करता है, क्योंकि जो किसी चीज़ पर मौक़ूफ़ और मुतलक़ (निरपेक्ष) हो वह उसके पाए जाने से पहले साबित नहीं होता। और यह दलील मज़बूत है बशर्ते कि हुक्म इसी तरह से पाया गया हो, और अगर यह हुक्म मुतलक़ पाया गया हो लेकिन लिखने वाले ने इस तरह से लिखा तो यह हुक्म में ख़लल (बाधा) नहीं होगा बल्कि तहरीर (लेखन) में इससे ख़लल होगा। यह फ़ुसूल अस्तरूशनी में है।

महज़र ☆

जिसमें गुलाम किराए पर देने का दावा ज़िक्र है। इसकी सूरत यह है कि ज़ैद ने एक शख़्स के पास मौजूद गुलाम का दावा किया कि मैंने यह गुलाम इस क़ाबिज़ (अध्यासी) को एक दिरहम रोज़ाना पर किराए पर दिया था और इतने दिन बीत गए हैं, अतः उस पर वाजिब है कि यह गुलाम उतनी मज़दूरी (किराए) के साथ मेरे सुपुर्द करे। फिर यह महज़र इस वजह से रद्द कर दिया गया कि उसने यह ज़िक्र किया कि मैंने एक दिरहम रोज़ाना पर किराए पर दिया और किराए की अवधि की कोई सीमा बयान नहीं की। हर रोज़ जो आता है, उसमें नया किराया अनुबंध होता है और यह दिन जिसमें दावा किया गया है, उसमें किराया अनुबंध हुआ और मुस्ताजिर (किरायेदार) को उससे लाभ उठाने और रोकने का अधिकार हुआ, फिर कैसे मुद्दई की तरफ़ से मुस्ताजिर पर उसके सुपुर्द...

फ़ुटनोट: 1. यानी बिना किसी दबाव या ज़बरदस्ती के अपनी खुशी और सहमति के साथ। (1) अनुमति प्राप्त ऋणी है। (2) यानी जैसे वंश में दादा होता है।

فلاں نے اُس کے واسطے اس کا اقرار بطوع (1) خود کیا تو فرمایا کہ یہ ضروری بیان کرنا چاہئے کہ روز بہ بن عبد اللہ آزاد ہے اُس کو اُس کے مولیٰ نے آزاد کیا ہے تا کہ اقرار اُس کے واسطے اور مال اُس کے واسطے ہو یا یہ بیان نہ کرے کہ وہ اپنے مولیٰ کا غلام محجور ہے تاکہ اقرار اُس کے واسطے مولیٰ کے واسطے واقع ہو اور مال اُس کے مولیٰ کا ہو یا یوں بیان کرے کہ ماذون (1) مدیون ہے پس اقرار اُس کے واسطے ہوگا اور مال اُس کے مولیٰ کی ملک ہوگا اور حکم اقرار باختلاف اقوال مختلف ہوتا ہے اس واسطے اس کا بیان کرنا ضروری ہے اور فرمایا کہ آزاد شدہ کی شناخت اُس کے مولیٰ کی طرف نسبت کرنے سے ہوتی ہے اور اگر اُس کا مولیٰ بھی آزاد کیا ہوا ہو تو ضرور یوں کہنا چاہئے کہ فلاں کا آزاد کیا ہوا ہے اور اگر تیسرا مولیٰ بھی آزاد کیا ہوا ہو اور اُس کو اُس کے مولیٰ آزاد کرنے والے کی طرف منسوب نہ کیا تو مضائقہ نہیں ہے اس واسطے کہ تیسرا مولیٰ ایسا ہے جیسے (2) نسب میں دادا ہوتا ہے پس اس پر اقتصار کرنا جائز ہے۔

سجل ☆

پیش کیا گیا جس میں قاضی سمر قند کے نائب کا حکم ہے۔ پس وہ چند وجوہ سے رد کر دیا گیا اوّل انکہ اُس میں لکھا تھا کہ فلاں نے حکم کیا اور وہ قاضی سمر قند فلاں کا نائب ہے اور اُس میں یہ ذکر نہ کیا کہ قاضی سمر قند کو خلیفہ کرنے کا اختیار دیا گیا ہے دوم آنکہ اُس میں لکھا تھا کہ قاضی سمر قند از جانب سلطان سنجر قاضی تھا حالانکہ بخلاف واقع تھا بلکہ قاضی سمر قند از جانب خاقان قاضی تھا اور خاقان محمد از جانب سلطان سنجر والی تھا لیکن یہ امر مفسد نہیں ہے اس واسطے کہ قاضی سمر قند جب خاقان محمد کی طرف سے قاضی ہوا اور خاقان محمد سلطان سنجر کا نائب ہے تو قاضی سمر قند از جانب سلطان سنجر قاضی ہوگا آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ

ولایت سلطان سنجر کی اہل سمر قند پر ابتداء میں ظاہر تھی وسوم آنکہ گواہوں نے اپنی گواہی میں فقط اس قدر بیان کیا کہ جس چیز کی نسبت دعویٰ واقع ہوا ہے اس مدعی کی ملک ہے اور اس مدعا علیہ کے قبضہ میں ناحق ہے اور یہ نہ کہا کہ اس مدعا علیہ پر واجب ہے کہ اس سے اپنا ہاتھ کوتاہ کر کے اس دعویٰ کی چیز کو اس مدعی کے سپرد کرے تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعض نے فرمایا کہ اس کا ذکر کرنا ضروری ہے اور ہم اگرچہ ایسا نہیں کہتے ہیں لیکن اس کا لکھ دینا ضروری چاہئے تاکہ اس میں کوئی طعن نہ کر سکے چہارم آنکہ اُس کے آخر میں لکھا تھا کہ میں نے اپنے اس حکم کو قاضی فلاں کے نافذ کرنے پر موقوف رکھا اور قاضی فلاں وہ ہے جس نے اس کو قاضی مقرر کیا ہے اور یہ اس حکم کو حکم ہونے سے خارج کرتا ہے اس واسطے کہ جو کسی چیز پر موقوف و مطلق ہو وہ اُس کے پائے جانے سے پہلے ثابت نہیں ہوتا ہے اور یہ علیل قوی ہے بشرطیکہ حکم اسی طور سے پایا گیا ہو اور اگر یہ حکم مطلقاً پایا گیا ہو لیکن لکھنے والے نے اس طور سے لکھا تو یہ حکم میں خلل نہ ہوگا بلکہ تحریر میں اس سے خلل ہوگا یہ فصول استروشنی میں ہے۔

محضر ☆

جس میں غلام اجارہ پر دینے کا دعویٰ مذکور ہے۔ اس کی صورت یہ مذکور ہے کہ زید نے ایک شخص کے پاس جو غلام ہے اُس کا دعویٰ کیا کہ میں نے یہ غلام اس قابض کو ایک درم روزانہ پر اجارہ دیا تھا اور اتنے ایام گذر گئے ہیں پس اس پر واجب ہے کہ یہ غلام مع اس قدر اجرت کے مجھے سپرد کرے۔ پس یہ محضر بدین علت رد کر دیا گیا کہ اُس نے یہ ذکر کیا ہے کہ میں نے ایک درم روزانہ پر اجارہ پر دیا اور مدت اجارہ کی کوئی انتہا بیان نہ کی ہر روز جو آتا ہے اس میں نیا اجارہ منعقد ہوتا ہے اور یہ روز جس میں دعویٰ واقع ہوا ہے اس میں اجارہ منعقد ہوا اور

مستاجر کو اُس سے انتفاع حاصل کرنے اور روکنے کا اختیار ہوا پس کیونکر مدعی کی طرف سے مستاجر پر اُس کے سپرد

حاشیہ: 1. یعنی بلا اکراہ و جبر کے خود اپنی خوشی خاطر اور رضامندی کے ساتھ ۱۲ (1) اجازت یافتہ قرض دار ہے ۱۲ (۲) یعنی جس طرح نسب میں دادا ہوتا ہے ۱۲ منہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 101 Book of Records and Registers (Kitab al-Mahadhir wa al-Sijillat)

The demand for payment shall be valid, and if a specific period is mentioned for it and the day of the claim falls within the said period, the rule remains the same. This is because when the day of the claim is within the lease (Ijara) period, it is included in the lease contract, and the lessee (Mustajir) has the right to retain the slave and derive benefit from him. Since he claimed a specific amount as wages and it is written in the record of the claim that he gave the slave on hire, and after writing many words, stated that he handed him over, but did not explicitly state that *this* specific slave was handed over; therefore, delivery of the slave is not proven by such writing, as it is possible he handed over something else. As long as the delivery of the slave is not proven, wages do not become due; hence, the claim for wages will not be correct.

$\star$ Letter (Khat) Settlement (Sulah) and Discharge (Ibra). A letter was presented mentioning settlement and discharge. It stated that Person A sued Person B for non-existent property, whereupon Person A settled with him for one thousand Dirhams, and Person B took possession of the settlement amount. It concluded by stating that the plaintiff (Mudda'i) had fully discharged (Ibra-e-Aam) the defendant (Mudda'a alaihi) from all claims and disputes. Some jurists observed that the settlement is invalid because the quantity of the claimed property was not specified, whereas it is necessary to declare it to determine whether the settlement occurred as a waiver (isqat) or as an exchange (mu'awadha). Furthermore, it must be known if it is a 'Sarf' (currency exchange) settlement where possession in the session of settlement is a condition. Although it is mentioned that possession was taken in the session, it was not specified as the 'session of settlement.' Thus, despite this possibility, the settlement cannot be decreed as valid. However, since a general discharge (Ibra) occurred, no subsequent claim by the plaintiff against the said defendant shall be admissible (masmu'). This inadmissibility is not because the settlement was valid, but due to the general release.

$\star$ Record (Mahdar) Regarding a claim for Mudaraba (profit-sharing) capital against a deceased person in the presence of his heirs: Zaid appeared, bringing with him the children of the deceased. The claimants then asserted against those present that they had given one thousand Dirhams to their ancestor for Mudaraba purposes. He utilized those Dirhams and gained various profits. Before the distribution of the assets and before returning the capital and profit to the investor (Rabb-ul-Maal), he

died without clarifying the status of that wealth (tajheel), i.e., he did not provide an account, and thus it became a debt upon his estate (Tarka). Some jurists stated that if the claim involves both the capital and the profits, it is necessary to specify the amount of profit, and omitting it creates a defect in the claim. However, if the claim is for the capital only, there is no harm in omitting the details of the profit.

$\star$ Record (Mahdar) Involving a claim for the destruction of consumed property (itlaf-e-mustahlaka). Zaid appeared with Amr and filed a claim against Amr for one thousand Dinars, representing the value of property from their joint partnership assets (mal-e-bayn) ^1 which Amr had destroyed in Samarkand. This record was rejected for two reasons: First, he did not specify the nature of the destroyed property, whereas its description is necessary because there are certain types of property which, upon destruction...

---

^1 Meaning there was a commercial partnership between him and me.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 101 किताब अल-महाज़िर व अल-सिजिल्लात (दस्तावेजों और अभिलेखों की पुस्तक)

करने की माँग सही होगी और यदि इसके लिए कोई अवधि बताई गई हो और दावे का दिन उक्त अवधि के भीतर हो, तो भी यही नियम होगा। इसका कारण यह है कि जब दावे का दिन इजारा (किराये/पट्टे) की अवधि के भीतर हो, तो वह इजारा के अनुबंध में शामिल होगा और मुस्ताजिर (किरायेदार) को अधिकार होगा कि वह गुलाम को अपने पास रखे और उससे लाभ प्राप्त करे। और इस कारण कि उसने अमुक-अमुक मज़दूरी का दावा किया और दावे के रिकॉर्ड (महज़ार) में लिखा है कि उसने गुलाम इजारा पर दिया और बहुत सी बातें लिखने के बाद बयान किया कि उसे सौंप दिया, लेकिन यह स्पष्ट नहीं किया कि यही गुलाम उसे सौंप दिया गया था। अतः ऐसे लेखन से गुलाम का सौंपा जाना सिद्ध नहीं होता, क्योंकि यह संभव है कि उसने कोई और चीज़ सौंपी हो। और जब तक गुलाम का सौंपा जाना सिद्ध न हो जाए, तब तक मज़दूरी वाजिब (अनिवार्य) नहीं होगी, अतः मज़दूरी की माँग करने का दावा सही नहीं होगा।

$\star$ पत्र (ख़त) सुलह (समझौता) और इबरा (ऋणमुक्ति)। एक पत्र प्रस्तुत किया गया जिसमें सुलह और इबरा का ज़िक्र था। उसमें लिखा था कि फलां बिन फलां ने फलां बिन फलां पर गैर-मौजूद संपत्ति (माल-ए-मादूम) का दावा किया, जिस पर फलां ने उससे एक हज़ार दिरहम पर सुलह कर ली और फलां ने सुलह की राशि पर कब्ज़ा कर लिया। अंत में लिखा था कि मुद्दई (वादी) ने मुद्दआ-अलैहि (प्रतिवादी) को अपने सभी दावों और विवादों से पूर्ण रूप से मुक्त (इबरा-ए-आम) कर दिया। इस पर कुछ विद्वानों ने कहा कि यह सुलह सही नहीं है क्योंकि इसमें दावे वाली संपत्ति की मात्रा का उल्लेख नहीं है, जबकि इसे बताना ज़रूरी है ताकि पता चले कि सुलह अधिकार छोड़ने (इस्क़ात) के तौर पर हुई या मुआवज़े के तौर पर। और यह भी पता चले कि क्या यह सुलह 'सर्फ़ (मुद्रा विनिमय) की प्रकृति की है जिसमें सुलह की बैठक में ही राशि पर कब्ज़ा करना शर्त है या नहीं। यद्यपि यह उल्लेख है कि सुलह की बैठक में राशि पर कब्ज़ा हो गया, पर यह स्पष्ट नहीं किया गया कि यह 'सुलह की सभा' में हुआ। अतः इस संदेह के कारण सुलह के वैध होने का आदेश नहीं दिया जा सकता। हालाँकि, चूँकि इबरा (मुक्ति) सामान्य रूप से प्रभावी हुई है, इसलिए इसके बाद वादी का कोई भी दावा प्रतिवादी पर सुनवाई योग्य (मसमू) नहीं होगा। और यह सुनवाई न होना इस कारण नहीं है कि सुलह सही है, बल्कि इबरा (मुक्ति) के कारण है।

$\star$ महज़ार (रिकॉर्ड/विलेख) मृतक के वारिसों की उपस्थिति में मृतक पर मुदारबत (लाभ-साझा व्यापार) की संपत्ति का दावा इस प्रकार वर्णित है: ज़ैद उपस्थित हुआ और अपने साथ फलां और फलां को लाया जो फलां की संतान हैं। फिर उपस्थित लोगों ने उन सभी पर जिन्हें लाया गया था, दावा किया कि मैंने उनके पूर्वज को मुदारबत के तौर पर एक हज़ार दिरहम दिए थे। उसने उन दिरहमों का उपयोग करके विभिन्न प्रकार के लाभ प्राप्त किए। फिर संपत्ति के बँटवारे से पहले और पूँजीपति (रब्बुल-माल) को उसकी मूल पूँजी और लाभ का हिस्सा लौटाने से पहले, वह उस संपत्ति की स्थिति स्पष्ट किए बिना (तजहील) मर गया, यानी उसने विवरण नहीं दिया और यह उसके उत्तराधिकार (तरका) में ऋण बन गया। इस पर कुछ ने कहा कि यदि दावा मूल पूँजी और लाभ दोनों का है, तो लाभ की मात्रा बताना आवश्यक है और इसे छोड़ने से दोष पैदा होगा। लेकिन यदि दावा केवल मूल पूँजी का है, तो लाभ की मात्रा का विवरण न देने में कोई हर्ज नहीं है।

$\star$ महज़ार (रिकॉर्ड/विलेख) जिसमें नष्ट की गई संपत्ति (इतलाफ़-ए-मुस्तहलका) का दावा है। ज़ैद उपस्थित हुआ और अपने साथ अम्र को लाया। फिर ज़ैद ने अम्र पर एक हज़ार दीनार की कीमत का दावा किया, जो उसकी साझा संपत्ति (माल-ए-बैन) ^1 में से थी जिसे उसने समरकंद में नष्ट कर दिया था। तो इस महज़ार को दो कारणों से खारिज कर दिया गया: पहला यह कि उसने नष्ट की गई संपत्ति का विवरण नहीं दिया, जबकि इसे बताना आवश्यक है क्योंकि कुछ संपत्तियाँ ऐसी होती हैं जिन्हें नष्ट करने पर...

---

^1 अर्थात मेरे और उसके बीच व्यापार में साझेदारी थी।

کرنے کا مطالبہ صحیح ہوگا اور اگر اس کے واسطے کوئی مدت بیان کی ہو اور یہ دعویٰ کا روز منجملہ مدت مذکور سے ہو تو بھی یہی ہوگا اس واسطے کہ جب یہ روز دعویٰ منجملہ مدت اجارہ کے ہو تو عقد اجارہ میں داخل ہوگا اور مستاجر کو اختیار ہوگا کہ غلام کو اپنے پاس روک رکھے اور اُس سے انتفاع حاصل کرے اور بدیں وجہ کہ اُس نے کذا و کذا اجرت کا دعویٰ کیا اور محضر دعویٰ میں لکھا ہے کہ اُس نے غلام اجارہ پر دیا اور بعد بہت سے کلمات لکھنے کے بیان کیا اور اُس کے سپرد کر دیا اور یوں بیان نہ کیا کہ اور یہ غلام اُس کے سپرد کر دیا پس ایسی تحریر سے غلام کا سپرد کر دینا ثابت نہیں ہوتا ہے اس واسطے کہ جائز ہے کہ اُس نے کوئی اور چیز سپرد کی ہو اور جب تک غلام کا سپرد کر دینا ثابت نہ ہو تب تک اجرت واجب نہ ہوگی پس اجرت کا مطالبہ کرنے کا دعویٰ ٹھیک نہ ہوگا۔

$star\$ خط صلح وابراء۔ ایک خط پیش ہوا جس میں صلح وابراء کا ذکر تھا اور اُس میں لکھا تھا کہ فلاں بن فلاں نے فلاں بن فلاں پر مال معدوم کا دعویٰ کیا پس فلاں نے اُس سے ہزار درم پر صلح کر لی اور فلاں نے بدلِ صلح پر قبضہ کر لیا اور اُس کے آخر میں لکھا کہ مدعی نے مدعاعلیہ کو اپنے تمام دعویٰ و خصومات سے بابراء صحیح عام بری کر دیا تو بعض نے فرمایا کہ صلح صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ اس میں مقدارِ مالِ مدعویہ مذکور نہیں ہے حالانکہ اس کا بیان کرنا ضروری ہے تاکہ معلوم ہو کہ صلح باسقاط واقع ہوئی یا بمعاوضہ اور تاکہ معلوم ہو کہ صلح صرف ہے کہ جس میں مجلسِ صلح میں بدلِ صلح پر قبضہ شرط ہے یا نہیں شرط ہے اور یہ ذکر کیا ہے کہ بدلِ صلح پر مجلس میں قبضہ ہو گیا اور یہ بیان نہ کیا کہ مجلسِ صلح میں قبضہ ہو گیا پس باوجود اس احتمال کے صلح کے صحیح ہونے کا حکم نہیں دیا جا سکتا ہے اور چونکہ

ابراء سبیلِ عموم واقع ہوا ہے یعنی بطورِ عام اُس نے بری کر دیا ہے اس وجہ سے مدعی کا کوئی دعویٰ اس کے بعد مدعاعلیہ مذکور پر مسموع نہ ہوگا اور نامسموع ہونا اس وجہ سے نہیں ہے کہ صلح صحیح ہے۔

$star\$ محضر میں میت کے وارثوں کے حضور میں میت پر مالِ مضاربت کے دعویٰ مذکور ہے بدیں صورت کہ زید حاضر ہوا اور اپنے ساتھ فلاں و فلاں کو جو سب اولادِ فلاں ہیں حاضر لایا پھر ان حاضر آمدہ نے ان سب پر جن کو حاضر لایا ہے دعویٰ کیا کہ میں نے اُن کے مورث فلاں کو ہزار درم بطریقِ مضاربت دیے تھے اور اُس نے ان درموں میں تصرف کر کے طرح طرح کا نفع حاصل کیا پھر وہ قبل تقسیم مال کے اور قبل اس کے کہ رب المال کو اُس کا راس المال دے دے اور نفع تقسیم کر کے دے دے اس مال کو تجہیل چھوڑ کر مر گیا یعنی بیان نہ کیا اور یہ اُس کے ترکہ میں قرضہ ہو گیا الیٰ آخرہ پس بعض نے فرمایا کہ اگر دعویٰ راس المال و منافع دونوں کا ہے تو مقدارِ نفع بیان کرنا ضروری ہے اور اس کے چھوڑنے میں خلل پیدا ہوگا اور اگر فقط راس المال کا دعویٰ ہے تو مقدارِ نفع کا بیان چھوڑنے میں کچھ مضائقہ نہیں ہے۔

$star\$ محضر جس میں اتلافِ مستہلکہ کا دعویٰ ہے۔ زید حاضر ہوا اور اپنے ساتھ عمرو کو لایا پھر اس زید نے اس عمرو پر ہزار دینار قیمت اپنے مالہائے بین [1]^8 میں سے کسی مال میں تلف کردہ کا جس کو سمر قند میں تلف کیا ہے دعویٰ کیا۔ تو یہ محضر بوجہ دو رد کر دیا گیا اول آنکہ اُس نے مالِ تلف کردہ بیان نہیں کیا حالانکہ اس کا بیان کرنا ضروری ہے کیونکہ بعض مال میں ایسے ہوتے ہیں جن کے تلف کرنے پر ان

---

[1]^8 یعنی میرے اور اس کے درمیان میں باہم تجارت میں شرکت تھی ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume ① 102 Kitab al-Muhazir wa al-Sijillat

...the value becomes obligatory, and for some things, upon destruction, compensation in like kind (mithl) is obligatory. Perhaps the destroyed property is of a type where compensation in kind is mandatory; in such a case, how can a claim for value be correct? This is because among the principles of Imam al-A'zam (RA) is that ownership rights over the specific property (ayn) are not severed merely by its destruction. For this reason, the Imam permitted settling for an amount greater than the value of misappropriated (maghsub) property that has been destroyed. The owner's right shifts from the specific item to its value only when a Qazi's (judge's) order is issued or both parties agree to it. Prior to this, the owner's right pertains to the specific item; thus, stating this is necessary. Also, because he did not state whether the value of that destroyed property is the same in Samarkand or Bukhara where it was destroyed, as the price of the same item varies in different cities, and the valid price is that of the place where it was destroyed. Therefore, stating this is essential.

Muhzir (Legal Record) ☆

This case involves a claim for wheat. The situation is: Zaid appeared and brought Amr. Then, this claimant (plaintiff) made a claim against the defendant (Amr) that Amr's brother, Bakr, had taken one thousand 'man' of wheat from the plaintiff into his possession in such a way that their return was obligatory. The qualities of the wheat were also described. Similarly, the defendant's brother, Bakr, while in a legally competent state for making admissions, had confessed to taking possession of the described wheat. He said in Persian, ("Your one thousand 'man' of clean, medium-red, moist wheat, by the weight of the people of Bukhara, is with me"). This confession was valid and confirmed in writing by the plaintiff. Subsequently, Bakr died before returning any of the wheat, leaving it as a general debt without specific clarification. Therefore, the said wheat became a liability (mazmun) against Bakr's estate for the benefit of the plaintiff. Bakr left his brother (the defendant) as his heir, and in the estate, there is various property in the defendant's possession, including one thousand 'man' of wheat of the same description. Thus, it is mandatory for the defendant to pay the plaintiff from the estate's wheat of the described quality, equivalent to the claimed wheat. Witnesses testified to this admission by the defendant.

However, this 'Muhzir' was rejected for three reasons: 1. **First:** The plaintiff initially claimed that his property was taken into possession in such a way that return was mandatory. Taking possession absolutely, and especially when qualities are specified and return is mandatory, refers to 'Ghasb' (usurpation/misappropriation). Then he stated the defendant admitted, as written in Persian "Your one thousand 'man'..." etc. This admission by the defendant is not identical to the plaintiff's claim because the defendant said "is with me (ba-man ast)", which is an admission of a 'Wadi'at' (deposit/trust). The witnesses testified to the defendant's admission, which was an admission of a deposit. Thus, their testimony was for a deposit, which does not match the aforementioned claim. 2. **Second:** The plaintiff claimed based on weight and 'man' and sought a guarantee for the wheat. Upon paying damages (tawan), the person paying the damages becomes the owner of that item. Here, a comparison occurred between the weighed wheat and its compensation, but wheat is measured by volume (kayli), not weight (wazni). In such a case, a claim specifying weight would not be correct. 3. **Third:** He stated it is mandatory to pay the equivalent from the estate, whereas an heir is not necessarily obligated to pay a debt out of the specific physical assets of the estate (but rather becomes liable for its 'mithl' or equivalent). Since wheat is a measured item, it is possible for there to be a discrepancy in quantity/quality between one and another, leading to potential 'Riba' (usury/interest), as wheat is also a commodity subject to Riba rules.

फ़तावा आलमगिरी ..... भाग ① १०२ किताब अल-मुहाज़िर वल-सिजिल्लात

...की कीमत अनिवार्य होती है और कुछ ऐसे हैं कि नष्ट करने पर उसके समान (मिसल) हर्जाना (ज़मान) अनिवार्य होता है। शायद यह नष्ट की गई संपत्ति ऐसी हो जिसका हर्जाना समान वस्तु से अनिवार्य होता है, तो केवल कीमत का दावा किस प्रकार सही होगा? इस कारण से कि इमाम आज़म (र.ह.) के सिद्धांतों में से एक यह है कि केवल नष्ट करने से मालिक का अधिकार उस मूल संपत्ति (ऐन) से समाप्त नहीं होता है। इसी कारण इमाम ने छीनी गई (मग़सूब) संपत्ति जिसे नष्ट कर दिया गया हो, उसकी कीमत से अधिक पर समझौता करना जायज़ रखा है। मालिक का अधिकार मूल संपत्ति से हटकर कीमत से तभी संबंधित होता है जब काज़ी (न्यायाधीश) का आदेश जारी हो या दोनों पक्ष इस पर सहमत हों। इससे पहले मालिक का अधिकार मूल वस्तु से ही जुड़ा रहता है, इसलिए इसका उल्लेख करना आवश्यक है। साथ ही इसलिए भी कि उसने यह स्पष्ट नहीं किया कि नष्ट की गई उस मूल संपत्ति की मात्रा की कीमत समरकंद या बुखारा में भी वही है जहाँ उसे नष्ट किया गया था, क्योंकि अलग-अलग शहरों में एक ही चीज़ की कीमत अलग-अलग होती है और विश्वसनीय वही कीमत होती है जहाँ वस्तु को नष्ट किया गया हो। अतः इसका उल्लेख करना आवश्यक है।

महज़र ☆

जिसमें गेहूं का दावा है। स्थिति यह है कि ज़ैद उपस्थित हुआ और अम्र को उपस्थित लाया। फिर इस आने वाले (मुद्दई/वादी) ने लाए गए व्यक्ति (मुद्दा-अलेह/प्रतिवादी) पर दावा किया कि इस प्रतिवादी के भाई बक्र ने वादी से एक हज़ार मन गेहूं अपने अधिकार में इस तरह लिए थे कि उन्हें वापस करना अनिवार्य था। गेहूं के गुणों का वर्णन भी कर दिया गया। इसी प्रकार प्रतिवादी के भाई बक्र ने अपने स्वीकारोक्ति (इकरार) की स्थिति में उन वर्णित गेहूं पर अधिकार प्राप्त करने को स्वीकार किया था। उसने फारसी में कहा था ("कि तुम्हारा एक हज़ार मन साफ-सुथरा मध्यम लाल आर्द्र गेहूं, बुखारा के लोगों के वज़न के अनुसार, मेरे पास है")। और यह स्वीकारोक्ति सही थी जिसकी वादी ने लिखित रूप में पुष्टि की है। फिर बक्र ने गेहूं वापस करने से पहले ही मृत्यु प्राप्त की, जबकि उसने गेहूं को बिना स्पष्ट किए छोड़ दिया। अतः ये वर्णित गेहूं वादी के लिए बक्र की विरासत (तरका) में उत्तरदायी (मज़मून) हुए। बक्र ने वारिसों में अपना यह भाई (प्रतिवादी) छोड़ा है और विरासत में प्रतिवादी के अधिकार में कई प्रकार की संपत्ति छोड़ी है, जिसमें इसी गुण वाले एक हज़ार मन गेहूं भी हैं। अतः इस प्रतिवादी पर अनिवार्य है कि वह वादी को विरासत के गेहूं से, जो वर्णित गुणों वाले हैं, दावा किए गए गेहूं के समान भुगतान कर दे। गवाहों ने प्रतिवादी की ऐसी स्वीकारोक्ति की गवाही दी।

किंतु यह 'महज़र' (दस्तावेज़/रिकॉर्ड) तीन कारणों से अस्वीकार कर दिया गया: 1. **प्रथम:** वादी ने पहले दावा किया कि मेरी संपत्ति इस प्रकार ली गई जिसमें वापस करना अनिवार्य था। पूर्ण अधिकार और विशेष रूप से वह जिसमें गुण बताए गए हों और वापसी अनिवार्य हो, वह 'ग़स्ब' (छीनने) की श्रेणी में आता है। इसी प्रकार बिना शर्त ले लेना भी यही अर्थ रखता है। फिर उसने कहा कि प्रतिवादी ने स्वीकार किया, जैसे फारसी में कहा "तेरा एक हज़ार मन..." इत्यादि। लेकिन प्रतिवादी की यह स्वीकारोक्ति वादी के दावे के अनुरूप नहीं है, क्योंकि प्रतिवादी ने कहा "मेरे पास है (बा-मन अस्त)", जो एक 'वदीअत' (अमानत/धरोहर) होने की स्वीकारोक्ति है। गवाहों ने इसी की गवाही दी, अतः गवाही अमानत की हुई, जो मूल दावे के अनुरूप नहीं थी। 2. **द्वितीय:** वादी ने वज़न और माप (मन) के साथ दावा किया और गेहूं की गारंटी मांगी। हर्जाना भरने पर, जिसकी क्षतिपूर्ति की गई है, वह हर्जाना देने वाले की संपत्ति बन जाता है। यहाँ तौले गए गेहूं और उसके हर्जाने में तुलना हुई, जबकि गेहूं मापने वाली चीज़ (कैली) है, तौलने वाली (वज़नी) नहीं। ऐसी स्थिति में वज़न के साथ दावा सही नहीं होगा। 3. **तृतीय:** उसने कहा कि विरासत से इसके समान भुगतान करना अनिवार्य है, जबकि वारिस पर मूल विरासत में से ऋण चुकाना अनिवार्य रूप से लागू नहीं होता (वह केवल उसकी 'मिसल' यानी समान वस्तु का उत्तरदायी होता है)। चूंकि गेहूं मापने वाली वस्तु है, अतः संभव है कि एक मात्रा में दूसरे के मुकाबले कुछ कमी या अधिकता हो, जिससे 'रिबा' (सूद) की स्थिति बन सकती है, क्योंकि गेहूं भी 'रिबा' वाली वस्तुओं में शामिल है।

کی قیمت واجب ہوتی ہے اور بعض ایسے ہیں کہ تلف کرنے پر اس کے مثل ضمان واجب ہوتی ہے اور شاید یہ مال تلف کردہ ایسا ہو جس کی ضمان مثل واجب ہوتی ہے تو مطلقاً دعویٰ قیمت کس طرح ٹھیک ہوگا اور اس وجہ سے کہ امام اعظمؒ کے اصول میں سے یہ ہے کہ فقط تلف کرنے سے مالک کا حق اس مال عین سے منقطع نہیں ہوتا ہے اور اسی واسطے امامؒ نے جو مال مغصوب تلف کردیا ہے اُس سے اُس کی قیمت سے زیادہ پر صلح کرنا جائز رکھا ہے اور اُس کا حق مال عین سے منقطع ہوکر قیمت کے ساتھ جبھی متعلق ہوتا ہے کہ جب حکم قاضی جاری ہو یا باہم دونوں اس پر رضا مند ہوں اور قبل اس کے مالک کا حق متعلق بعین ہوتا ہے پس اس کا بیان کرنا ضروری ہے اور اس وجہ سے کہ اُس نے بیان نہ کیا کہ مقدار اس مال عین تلف کردہ کی قیمت سمرقند یا بخارا میں بھی ہے جہاں اُس کو تلف کیا ہے اور مختلف شہروں میں ایک ہی چیز کی قیمت مختلف ہو جاتی ہے اور معتبر اُسی مقام کی قیمت ہے جہاں اُس کو تلف کر دیا ہے۔ پس اس کا بیان کرنا ضروری ہے۔

محضر ☆

جس میں گیہوں کا دعویٰ ہے صورت یہ ہے کہ زید حاضر ہوا اور عمرو کو حاضر لایا پھر اس حاضر آمدہ نے اس حاضر آوردہ پر دعویٰ کیا کہ اس حاضر آوردہ کے بھائی بکر نے اس حاضر آمدہ سے ہزار من گیہوں لے کر اپنے قبضہ میں اس طرح کئے تھے کہ اُن کا واپس کرنا واجب تھا اور گیہوں کے اوصاف بیان کر دیئے اور ایسا ہی اس حاضر آوردہ کے بھائی بکر نے اپنے جواز اقرار کی حالت میں ان گندم موصوفہ پر قبضہ کرنے کا اقرار کیا ہے کہ اُس نے فارسی میں کہا ہے

(کہ تیرا ہزار من گندم آبی پاکیزہ میانۂ سرخہ تر ابو زن اہل بخارا بامن است) اور یہ اقرار صحیح کیا جس کی اس حاضر آمدہ نے خطاً با تصدیق کی ہے پھر اس بکر نے قبل اس کے کہ ان گیہوں میں سے کچھ ادا کرے وفات پائی در حالیکہ ان گیہوں کو وہ تجہیل چھوڑ کر بدون بیان کرنے کے مرا ہے پس یہ گیہوں مذکورہ اس حاضر آمدہ کے واسطے اُس کے ترکہ میں مضمون ہوئے اور وارثوں میں اپنا یہ بھائی چھوڑا ہے اور ترکہ میں اس بھائی کے قبضہ میں طرح طرح کا مال چھوڑا ہے جس میں ہزار من گیہوں بھی اسی وصف مذکور کے ہیں پس اس حاضر آوردہ پر واجب ہے کہ اس مدعی کو مثل گندم متد عویہ کے ترکہ کے گیہوں سے جو یہ اوصاف مذکورہ ہیں ادا کر دے اور گواہوں نے مدعاعلیہ کے ایسے اقرار کی گواہی دی پس یہ محضر تین وجہ سے رد کر دیا گیا اول آنکہ اُس نے پہلے دعویٰ کیا کہ میرا مال اس طرح اپنے قبضہ میں لیا ہے جس میں واپس کرنا واجب ہے اور قبضہ مطلق اور علی الخصوص جس میں یہ وصف بھی بیان ہو کہ اُس کا رد کرنا واجب ہے راجع بجانب غصب ہوتا ہے اسی طرح مطلق لے لینا بھی یہی حکم رکھتا ہے پھر اُس نے کہا کہ ایسا ہی مدعاعلیہ نے اقرار کیا کہ اُس نے فارسی میں کہا کہ ترا ہزار من گندم الی آخرہ جیسا کہ تحریر ہوا اور یہ اقرار مدعاعلیہ ایسا نہیں ہے جیسا مدعی نے دعویٰ کیا ہے کیونکہ مدعاعلیہ نے کہا کہ ترا با من است اور یہ مدعاعلیہ کی طرف سے ودیعت ہونے کا اقرار ہے اور گواہوں نے اقرار مدعاعلیہ کی گواہی دی ہے اور اقرار مدعاعلیہ ودیعت ہونے کا ہے پس اُن کی گواہی ودیعت ہونے کی ہوئی پس گواہی موافق دعویٰ مذکورہ کے نہ ہوئی۔ دوم آنکہ مدعی نے اُس پر وزن ومن دعویٰ کیا ہے اور گیہوں کی ضمانت طلب کی ہے اور تاوان ادا کرنے پر جس کا تاوان ادا کیا ہے وہ ضامن کی ملک ہو جاتا ہے پس ان وزن کئے ہوئے گیہوں میں اور اس کی ضمان میں مقابلہ ہوا اور گیہوں کیلی ہیں وزنی نہیں ہیں پس ایسی صورت میں وزن ومن کے ساتھ اُس کا دعویٰ صحیح نہ ہوگا سوم آنکہ اُس نے کہا کہ اس پر اس کے مثل ترکہ میں ادا کرنا واجب

ہے حالانکہ وارث پر عین ترکہ میں سے قرضہ ادا کرنا لا محالہ واجب نہیں ہوتا ہے بلکہ یعنی اس کی مثل کا ضامن مالک ہوگا اور وہ کیلی ہے پس محتمل ہے کہ ایک میں بنسبت دوسرے کے کمی و بیشی ہو پس بقدر اس کے ربوا ہوگا اس واسطے کہ گیہوں بھی از مال ربوا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 103 | Book of Legal Records and Registers

An heir has the option to pay off debts either from the deceased's estate (Tarika) or from their own personal wealth. The condition of the estate not being in the heir's possession is only so that a claim can be established against them, not because they are strictly bound to pay only from that specific property. It should be clear that the third objection is incorrect because the primary obligation lies on the estate, yet the heir is granted the choice to settle the debt from their own funds to save the estate. Since it is established that the primary obligation is upon the estate, a claim for payment from the aforementioned estate is correct according to the fundamental principle.

Statement (Mahzar) ☆

Regarding a claim of taking unauthorized possession of currency (Adaliyat) and then destroying it: The case is that Zaid appeared and made a claim against the present Amr, stating that Amr took unauthorized possession of certain Adali coins (specifying their number, quality, and type) from Zaid and destroyed them. Therefore, it is obligatory for Amr to return equivalent coins if available, or pay their value if equivalents are not found. The value of these coins was a certain amount on the day of seizure and is another amount today. Some scholars suspected a flaw in this claim because it was not explicitly mentioned that the coins were destroyed "without the owner's permission or order," leaving open the possibility that the destruction happened with consent. The response given was that even if the destruction itself doesn't mandate liability (Dhaman) due to uncertainty, the initial illegal seizure (Ghasab) is sufficient to mandate liability. However, a counter-argument was presented that liability based on prior seizure might be voided if the owner later consented to the possession for safekeeping. According to most scholars, this alleged flaw is not actually a defect because illegal possession and destruction are each, in themselves, sufficient grounds for liability. The owner's permission would exonerate the person from liability, but it is not mandatory for the claimant to mention its presence or absence. If the defendant makes a claim, it becomes a matter of defense. If the claimant only mentions illegal possession without destruction, they should first demand the return of the exact coins. If the exact coins cannot be returned, equivalent coins or their value must be paid. Some scholars state that the claimant should demand the production of the coins in person so witnesses can identify them, although this may not always be applicable to currency in the same way as other movable property.

(Except for the coins under claim; that is, perhaps the coins produced are not the ones claimed. 12)

वारिस को अधिकार होता है कि चाहे वह मृतक की संपत्ति (तरका) में से ऋण चुकाए या अपनी निजी संपत्ति से चुका दे। वारिस के पास संपत्ति न होने की शर्त केवल इसलिए है ताकि उस पर दावा किया जा सके न कि इसलिए कि वह अनिवार्य रूप से उसी संपत्ति से भुगतान करे। यह स्पष्ट रहे कि तीसरा विरोध सही नहीं है, क्योंकि ऋण की मूल देयता मृतक की संपत्ति पर होती है, लेकिन वारिस को यह विकल्प दिया जाता है कि वह अपनी संपत्ति से ऋण चुकाकर मृतक की संपत्ति को बचा ले। चूँकि यह साबित है कि मूल देयता संपत्ति पर होती है, इसलिए मूल सिद्धांत को देखते हुए संपत्ति से भुगतान का दावा करना सही है।

महज़र (दस्तावेज़/बयान) ☆

अवैध रूप से मुद्राओं (अदालियात) पर कब्ज़ा करके उन्हें नष्ट कर देने के दावे के मामले में: इसकी स्थिति यह है कि ज़ैद ने उपस्थित होकर हाज़िर लाए गए अम्र पर दावा किया कि इस व्यक्ति ने अवैध रूप से इन अदालिया मुद्राओं (जिनकी संख्या, गुणवत्ता और प्रकार स्पष्ट कर दिया गया है) को अपने कब्ज़े में लेकर नष्ट कर दिया है। अतः उस पर अनिवार्य है कि यदि उनके समान मुद्राएँ उपलब्ध हों तो वह वैसी ही मुद्राएँ वापस करे, अन्यथा उनकी कीमत चुकाए। कब्ज़े वाले दिन इन मुद्राओं की कीमत इतनी थी और आज इतनी है। कुछ विद्वानों ने माना कि इस दावे में एक कमी है क्योंकि इसमें यह नहीं कहा गया कि उसने 'बिना स्वामी की अनुमति' के उन्हें नष्ट किया। संभावना यह भी है कि उसने स्वामी की अनुमति से ऐसा किया हो। इस पर उत्तर दिया गया कि भले ही नष्ट करने पर ज़िम्मेदारी (ज़मान) सिद्ध न हो, पूर्व में किया गया अवैध कब्ज़ा (ग़सब) ही हर्ज़ाना तय करने के लिए पर्याप्त है। फिर इसका जवाब दिया गया कि पुराने अवैध कब्ज़े के आधार पर हर्ज़ाना अनिवार्य नहीं हो सकता क्योंकि संभावना है कि बाद में स्वामी कब्ज़े पर सहमत हो गया हो। जब स्वामी सहमत हो जाता है और कब्ज़ा सुरक्षा की दृष्टि से हो, तो ज़िम्मेदारी खत्म हो जाती है। अधिकांश विद्वानों के अनुसार, यह कोई वास्तविक कमी नहीं है क्योंकि अवैध कब्ज़ा स्वयं में हर्ज़ाना अनिवार्य करने के लिए पर्याप्त कारण है। इसी प्रकार, नष्ट करना भी अपने आप में एक पर्याप्त कारण है। स्वामी की अनुमति केवल उसे ज़िम्मेदारी से मुक्त करती है, लेकिन वादी (क्लेमेंट) के लिए इसका स्पष्ट उल्लेख करना अनिवार्य नहीं है। यदि प्रतिवादी (डिफेंडेंट) कोई दावा करता है, तो यह बचाव का मामला होगा। यदि वादी केवल अवैध कब्ज़े का उल्लेख करता है, तो उसे पहले उन्हीं विशिष्ट मुद्राओं की

वापसी की मांग करनी चाहिए। यदि मुद्राएँ नष्ट हो गई हैं, तो वैसी ही दूसरी मुद्राएँ या उनकी कीमत चुकानी होगी। कुछ विद्वानों का मत है कि मुद्राओं को सामने लाने की मांग की जानी चाहिए ताकि गवाह उनकी पहचान कर सकें, लेकिन अन्य वस्तुओं के विपरीत, मुद्राओं के मामले में यह हमेशा आवश्यक नहीं है।

(दावे वाली मुद्राओं के अतिरिक्त, यानी शायद जो मुद्राएँ लाई गईं वे दावे वाली मुद्राएँ न हों।)

وارث کو اختیار ہوتا ہے چاہے ترکہ میں سے ادا کرے اور چاہے اپنے مال سے ادا کر دے اور وارث کے قبضہ میں ترکہ نہ ہونے کی شرط اس واسطے ہے کہ اُس پر مطالبہ قائم ہو سکے اس واسطے نہیں ہے کہ اُس میں سے لا محالہ ادا کرے اور واضح ہو کہ تیسرا اعتراض صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ اصل وجوب ترکہ میں ہوتا ہے لیکن وارث کو یہ اختیار دیا جاتا ہے کہ اپنے مال سے قرضہ ادا کر کے ترکہ بچا لے اور ہرگاہ ثابت ہوا کہ اصل وجوب ترکہ میں ہوتا ہے تو نظر بر اصل مذکور ترکہ سے ادا کرنے کا دعویٰ ٹھیک ہوا۔

محضر ☆

عدالیات پر بغیر حق قبضہ کر کے تلف کر دینے کے دعویٰ میں۔ اس کی صورت یہ ہے کہ زید نے حاضر ہو کر عمرو حاضر آوردہ پر دعویٰ کیا کہ اس حاضر آوردہ نے اس حاضر آمدہ سے بغیر حق دراہم عدالیہ (اُن کے عدد و وصف و جنس بیان کر دی ہے) اپنے قبضہ میں لے کر اُن کو تلف کر دیا ہے پس اُس پر واجب ہے کہ مثل ان دراہم عدالیہ کے اگر ان کے مثل پائے جائیں یا ان کی قیمت اگر اُن کے مثل نہ پائے جائیں اس حاضر آمدہ کو ادا کرے اور قبضہ کے روز ان عدالیہ کی قیمت اس قدر تھی اور آج کے روز اس قدر ہے پس بعض مشائخ نے گمان کیا کہ اس دعویٰ میں ایک طرح کا خلل ہے بدیں وجہ کہ اس نے یہ ذکر کیا کہ اس نے ان درموں پر بغیر حق قبضہ کیا اور اُن کو تلف کر دیا اور یہ ذکر نہ کیا کہ اُس نے بغیر حق و بغیر حکم مالک تلف کر دیا ہے اور اس میں احتمال ہے کہ شاید تلف کرنا باجازت مالک تھا یا بدون اجازت مالک تھا اور اس اعتراض کا جواب اس طرح دیا گیا کہ اگر مانا کہ تلف کرنا موجب ضمان اس وجہ سے نہیں ہو سکتا ہے کہ

اُس میں احتمال ہے تو غصب سابق پر بھی استلاف ضمان واجب کرنے کے واسطے کافی ہے۔ پھر اس جواب کا جواب اس طرح دیا گیا کہ غصب سابق کی وجہ سے ضمان کا واجب کرنا ممکن نہیں ہو سکتا ہے اس واسطے کہ احتمال ہے کہ شاید مالک ان درموں کے قبضہ کرنے پر راضی ہو گیا اور مالک جب غاصب کے قبضہ کرنے پر راضی ہو جائے اور غاصب نے بغرض حفاظت قبضہ کیا ہو تو ضمان سے بری ہو جاتا ہے اس کو شیخ الاسلام خواہر زادہ نے آخر کتاب الصرف میں ذکر کیا ہے اور اکثر مشائخ کے نزدیک اصل خلل مذکور در حقیقت کچھ خلل نہیں ہے اس وجہ سے کہ غصب وقبضہ ناحق فی نفسہ وجوب ضمان کے واسطے صالح ہے اسی طرح تلف کر دینا بھی فی نفسہ وجوب ضمان کے واسطے سبب صالح ہے لیکن مالک کا قبضہ غاصب کی یا تلف کرنے کی اجازت دے دینا غاصب کو ضمان سے بری کرنا ہے مگر مدعی پر اُس کے نفی یا اثبات سے تعرض کرنا کچھ واجب نہیں ہے لیکن اگر اس میں سے مد عا علیہ نے کسی چیز کا دعویٰ کیا تو ایسی صورت میں یہ مدعی کے دفعیہ کا دعویٰ ہو جائے گا ہاں اگر مدعی کے ذمہ اس کے بیان کی شرط کی جائے تو اُس پر اس تفصیل کا بیان کرنا لازم ہو گا پھر واضح ہو کہ اگر مدعی نے اس دعویٰ میں تلف کر دینے کا ذکر نہ کیا بلکہ فقط ناحق قبضہ کر لینے کا ذکر کیا تو چاہئے کہ مدعا علیہ سے پہلے بعینہ ان درموں کے واپس دینے کا مطالبہ کرے اس واسطے کہ دراہم اگر بعینہ قائم ہوں اور اُن پر ناحق قبضہ کرنا ثابت ہو تو مدعا علیہ پر بعینہ ان درموں کا واپس دینا واجب ہو گا کیونکہ سابق میں معلوم ہو چکا ہے کہ درم و دینار غصب کی صورت میں متعین ہو جاتے ہیں پس مدعی بعینہ اُن درموں کے واپس دینے کا مطالبہ کرے پس جب وہ بعینہ ان درموں کے دینے سے عاجز ہو گا تو ان کے مثل واپس دے گا پھر اگر مثل دینے پر بھی قادر نہ ہوا تو ان کی قیمت دے گا اور بعض مشائخ نے فرمایا کہ مدعی کو چاہئے کہ پہلے ان درموں کے حاضر لانے کا مدعا علیہ سے مطالبہ کرے تاکہ اُن پر گواہ یا اشارہ قائم کرے پھر اس سے ان درموں کے اپنے سپرد کرنے

کا مطالبہ کرے جیسا کہ دیگر اموال منقولہ میں حکم ہے لیکن ہم کہتے ہیں کہ اس صورت میں مطلقاً یہ مطالبہ کہ حاضر لائے ٹھیک نہیں ہو سکتا ہے بخلاف باقی منقولات کے اس واسطے کہ منقولات میں حاضر لانے کا مطالبہ اسی غرض سے ہوتا ہے کہ جب گواہ گواہی دیں تو مدعی یہ کی طرف اشارہ کریں اور

سوائے ان درموں کے جن کا دعویٰ ہے یعنی شاید یہ دراہم جن کو حاضر لایا ہے وہ نہ ہوں جن کا دعویٰ ہے ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (102) Kitab al-Mahazir wal-Sijillat (Book of Legal Records and Documents)

In this place, it is not possible to point towards the dirhams with witnesses because dirhams are similar to one another; therefore, it is possible that the pointing happens towards other dirhams. This is unlike other movable properties whose identity can be visibly recognized. However, if there is a mark on these dirhams by which they can be distinguished from other dirhams of their kind, then in such a case, it is mandatory to bring them present.

Mahzar (Legal Record) ☆

Claim for Price: The case is that Zaid made a claim against Amr, stating: "I sold to him a piece of Adeni Atlas (satin fabric) of specified length and width, in exchange for a known price, which I have also stated. He purchased this piece of Atlas in the assembly of sale for that stated price, and I also sold two Iraqi and Ardangari caps for a specified amount and (after stating the price) handed them over to the buyer. He took possession of them but has not paid the price. Therefore, it is obligatory upon him to pay the said price." All conditions of purchase and sale, such as maturity and sanity, have been stated in the legal record. When the payment was demanded, the defendant (Amr) denied the purchase and refused to acknowledge the debt. The claimant (Zaid) established witnesses according to his claim, who provided testimony as required by the conditions. When a fatwa (legal opinion) was sought based on this record, some jurists presumed a defect in the claim because it was not mentioned whether the sold item was the legal property of the seller or not, as it is possible he sold another's property without permission, in which case he would not be entitled to the price. Another reason cited was that the record did not specify whether the measurement was based on the yard of the people of Bukhara or Khorasan, as there is a difference between them, thus leaving the sold item ambiguous. However, these presumptions do not cause a defect in the claim. The details are: Firstly, the objection regarding ownership is invalid because the claim states the seller handed the item to the buyer, which is equivalent to declaring ownership, an issue settled in 'Kitab al-Shahadat'. Secondly, the objection regarding the yard is also invalid because the claim mentions delivery and possession, after which the price becomes a fixed debt with no ambiguity. However, a real defect exists because the claim states "he sold a piece of Atlas and two caps... and the buyer purchased them," without specifying if all were sold and delivered as a single set. It remains possible that only the Atlas was bought and not the caps, or only one was delivered. Therefore, words like "all" or

"these" must be used to remove such ambiguity. Without them, the sold items and the delivered goods remain legally ambiguous, and the claim will be rejected because unless the delivered items are certain, the claim for their price cannot be valid.

1. Meaning the item that the seller sold to the buyer.

इस स्थान पर गवाहों के सामने दरहमों की ओर इशारा करना संभव नहीं है, क्योंकि दरहम एक-दूसरे के समान होते हैं, इसलिए संभव है कि इशारा दूसरे दरहमों की ओर हो जाए। यह अन्य चल संपत्तियों (मनक़ूलात) के विपरीत है जिनकी पहचान स्पष्ट होती है। लेकिन यदि इन दरहमों पर कोई ऐसा चिह्न हो जिससे वे अपनी जाति के अन्य दरहमों से पहचाने जा सकें, तो ऐसी स्थिति में उन्हें प्रस्तुत करना अनिवार्य होगा।

महज़र (दस्तावेज़) ☆

क़ीमत (थमन) का दावा: इसकी स्थिति यह है कि ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि मैंने उसके हाथ एटलस अदनी (एक प्रकार का रेशमी कपड़ा) का एक टुकड़ा (जिसकी लंबाई और चौड़ाई बता दी है) एक निश्चित क़ीमत के बदले बेचा, और क़ीमत भी बता दी है। अम्र ने बिक्री की सभा (मजलिस-ए-बै) में वही एटलस का टुकड़ा उसी निश्चित क़ीमत पर खरीद लिया। इसके अलावा दो इराक़ी और अर्दगर की टोपियाँ भी निश्चित क़ीमत पर बेचीं और (क़ीमत बताकर) खरीदार के हवाले कर दीं। उसने वे चीज़ें ले लीं लेकिन क़ीमत अदा नहीं की। अतः अब उस पर अनिवार्य है कि वह क़ीमत अदा करे। महज़र में खरीद-फरोख्त की सभी शर्तें जैसे बालिग होना और बुद्धिमान होना आदि बता दी गई हैं। फिर जब क़ीमत की माँग की गई तो प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह - अम्र) ने खरीदारी से इनकार कर दिया और अपने ऊपर क़ीमत की देनदारी को नहीं माना। वादी (मुद्दई - ज़ैद) ने अपने दावे के पक्ष में गवाह पेश किए जिन्होंने शर्तों के अनुसार गवाही दी। इसके बाद जब इस महज़र के आधार पर फतवा माँगा गया तो कुछ मुफ़्तियों ने तर्क दिया कि इस दावे में दोष है क्योंकि इसमें यह नहीं लिखा कि बेची गई चीज़ विक्रेता (बाइ) की संपत्ति थी या नहीं, क्योंकि यह भी हो सकता है कि उसने किसी और की चीज़ बिना अनुमति बेच दी हो, ऐसी स्थिति में वह क़ीमत माँगने का हकदार नहीं होगा। दूसरी वजह यह बताई कि महज़र में यह नहीं लिखा कि माप के लिए बुखारा के गज़ का उपयोग हुआ या खुरासान के, क्योंकि दोनों में अंतर होता है, इस तरह बेची गई चीज़ अस्पष्ट रह गई। लेकिन उन मुफ़्तियों का यह विचार दावे में दोष पैदा नहीं करता। इसका विवरण यह है: पहला, यह आपत्ति कि स्वामित्व का उल्लेख नहीं है, गलत है क्योंकि दावे में लिखा है कि विक्रेता ने चीज़ खरीदार के हवाले कर दी, और यह सुपुर्दगी इस बात का प्रमाण है कि वह उसकी संपत्ति थी, जैसा कि 'किताब-अल-शहादात' में दर्ज है। दूसरा, गज़ के अंतर वाली आपत्ति भी सही नहीं है क्योंकि दावे में दर्ज है कि चीज़ खरीदार को सौंप दी गई और सुपुर्दगी के बाद जो क़ीमत है वह एक निश्चित ऋण बन जाती है जिसमें कोई

अस्पष्टता नहीं रहती। हालाँकि, इस दावे में एक और त्रुटि यह है कि इसमें यह कहा गया कि "एटलस का टुकड़ा और दो टोपियाँ बेचीं और खरीदार ने उन्हें खरीदकर कब्जे में ले लिया"। यहाँ यह स्पष्ट नहीं है कि क्या सभी चीज़ों को एक साथ बेचा और खरीदा गया या अलग-अलग। यह संभावना रह जाती है कि शायद केवल एटलस का टुकड़ा खरीदा हो और टोपियाँ न खरीदी हों, या केवल एक चीज़ सौंपी गई हो। इसलिए आवश्यक है कि ऐसे शब्द (जैसे 'सब' या 'इन सब') उपयोग किए जाएँ जो इस संदेह को दूर कर दें। यदि ऐसा न हुआ तो बेची गई चीज़ और सौंपी गई चीज़ अस्पष्ट रहेगी, और दावा सही नहीं माना जाएगा बल्कि रद्द कर दिया जाएगा क्योंकि जब तक सौंपी गई चीज़ स्पष्ट न हो, उसकी क़ीमत का दावा भी स्पष्ट नहीं हो सकता।

1. अर्थात वह चीज़ जो बेचने वाले ने खरीदार को बेची।

اس مقام پر گواہوں سے اشارہ ممکن نہیں ہو سکتا ہے کیونکہ دراہم ایک دوسرے سے مشابہ ہوتے ہیں پس ہو سکتا ہے کہ اشارہ دوسرے درہموں کی طرف واقع ہو بخلاف باقی منقولات کے کہ بظاہر ان کی شناخت ہو سکتی ہے لیکن اگر ان درہموں پر ایسی کوئی علامت ہو جس سے اپنے جنس کے دوسرے درہموں سے ان کی تمیز ہو سکتی ہے تو ایسی صورت میں البتہ حاضر لانا شرط ہو گا۔

محضر ☆

دعویٰ ثمن۔ صورت اس کی یہ ہے کہ زید نے عمرو پر دعویٰ کیا کہ میں نے اس کے ہاتھ میں گز اطلس عدنی کا ٹکڑا اس کا طول و عرض بیان کر دیا ہے، بعوض ثمن معلوم کے فروخت کیا اور یہ ثمن بھی بیان کر دیا ہے اور اس نے مجھ سے یہ ٹکڑا اطلس کا مجلس بیع میں اسی ثمن معلوم کے عوض جو بیان کیا گیا ہے خرید لیا اور دو کلاہ عراقی و از اردنگر اس قدر ثمن کے عوض فروخت کئے اور (ثمن کو بیان کر دیا ہے) اس مشتری کے سپرد کر دیے ہیں اور اس نے مجھ سے لے کر قبضہ میں کر لئے ہیں مگر ثمن نہیں دیا ہے پس اس پر واجب ہے کہ ثمن مذکور ادا کرے اور محضر میں شرائط خرید و فروخت بلوغ و عقل وغیرہ سب بیان کر دیے ہیں پھر ثمن مذکور کا مطالبہ کیا اور مدعا علیہ نے اس سے خرید کرنے سے انکار کیا اور اپنے اوپر ثمن واجب ہونے سے انکار کیا اور مدعی نے اپنے دعویٰ کے موافق گواہ قائم کر دیئے جیسے شرائط چاہتے ہیں سب گواہی میں موجود تھے پھر محضر تحریر کر کے فتویٰ طلب کیا گیا تو بعض مفتیوں نے زعم کیا کہ اس دعویٰ میں خلل ہے ازیں جہت کہ اس نے محضر میں یہ نہیں ذکر کیا کہ آیا مبیع بائع کی

ملک تھی یا نہ تھی کیونکہ جائز ہے کہ اس نے غیر کی ملک بدون اس کی اجازت کے فروخت کر دی ہو پس ثمن کا مطالبہ کرنے کا استحقاق حاصل نہ ہوگا اور اس وجہ سے کہ اس نے محضر میں یہ ذکر نہیں کیا کہ یہ انداز ناپ کا اہل بخارا کے گزوں سے ہے یا اہل خراسان کے گزوں سے ہے اور ان دونوں میں تفاوت ہے پس مبیع مجہول رہے گی لیکن قائل کا زعم موجب خلل نہیں ہو سکتا ہے اور دونوں کی تفصیل یہ ہے کہ اول اس وجہ سے نہیں ہو سکتا ہے کہ اس نے دعویٰ میں ذکر کیا کہ بائع نے اس مبیع کو مشتری کے سپرد کر دیا اور یہ سپرد کر دینا بمنزلہ اس قول کے ہے کہ یہ میری ملک تھی اور یہ مسئلہ کتاب الشہادات میں ہے۔ اور دوم اس وجہ سے نہیں ہو سکتا ہے کہ اس نے دعویٰ میں ذکر کیا ہے کہ اس نے مشتری کے سپرد کر دی اور بعد سپرد کرنے اور قبضہ کرنے کے مدعی بہ در حقیقت وہ ثمن ہے کہ عقد سے واجب ہو کر اس کے ذمہ قرضہ ہو گیا اور ثمن میں کچھ جہالت نہیں ہے اور خلل اس دعویٰ میں دوسری وجہ سے ہے کہ دعویٰ میں یہ مذکور ہے کہ اس نے اس کے ہاتھ اطلس کا ٹکڑا اس صفت کا اور دو ٹوپیاں اس صفت کی فروخت کیں اور مشتری نے ان کو اس سے خرید کیا اور بائع نے اس کو مشتری کے سپرد کیا اور یہ نہیں کہا کہ بائع نے ان کو فروخت کیا اور مشتری نے ان کو خرید لیا اور بائع نے ان کو سپرد کیا یا بعد ازاں کہ بائع نے اس سب کو فروخت کیا مشتری نے ان سب کو اسی سے خرید لیا اور بائع نے اس سب کو مشتری کے سپرد کیا اور اس نے سب پر قبضہ کر لیا تاکہ یہ سب میں سے ہر ایک سے متعلق ہو اور نہ شاید یہ ہو کہ اس نے اطلس کا ٹکڑا اور ٹوپیاں فروخت کیں اور مشتری نے فقط اطلس کا ٹکڑا خریدا ہو ٹوپیاں نہ خریدیں یا اطلس کا ٹکڑا سپرد کیا ٹوپیاں سپرد نہیں کیں غایت مافی الباب یہ ہے کہ کلہ با ضمیر یعنی اس جائز ہے کہ ہر ایک کی طرف راجع ہو (پس تو نہ اس کو سپرد کیا یہ معنی ہوئے کہ اس ہر ایک کو سپرد کیا) لیکن یہ بھی جائز ہے کہ ایک ہی کی طرف راجع ہو پس یہ احتمال دور نہ ہو گا۔ پس ضروری ہے کہ ایسا کوئی لفظ ذکر کیا جائے جس

سے یہ احتمال مذکور زائل ہو اور وہ لفظ ان ہے یا سب ہے اور بدون اس کے یہ احتمال زائل نہ ہو گا تو مبیع اور جو چیز سپرد کی ہے سب مجہول رہی پس بعض کا دعویٰ درست نہ ہو گا پس سب دعویٰ رد ہو گا کیونکہ جو کچھ سپرد کیا ہے وہ معلوم نہیں ہے تاکہ اس کے قدر دعویٰ ثمن مستقیم ہو۔

۱۔ یعنی وہ شے جس کو بائع نے مشتری کے ہاتھ فروخت کیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (105) Kitab al-Mahazir wal-Sajillat (Book of Proceedings and Records)

Mahzar (Legal Record) In which a legal representative (Wakil) has claimed the trust property (Wadi'at) of his client. A person filed a claim against another, based on the power of attorney proven through his father, stating that his father had entrusted this person with a specific number of pieces of silk fabric (Dibaj) of a certain quality, color, length, and width as a trust. His father did not have the opportunity to retrieve it from him. The father then appointed this present representative to litigate this matter upon finding the person and authorized him to recover the property. This representation was established in the Court of Justice (Majlis-e-Qaza). Consequently, a claim was made against the defendant to produce this property in court so the representative could present witnesses. The defendant initially denied ever having possession. The plaintiff (Mudda-ee) produced witnesses who testified that the defendant had admitted to taking possession of the said property from the father but claimed to have returned it. A legal record was then drafted, and a ruling (Fatwa) was sought from the jurists. The jurists replied that there is a flaw (Khalal) in it, likely because the record does not state that the plaintiff refuted the defendant's claim of having returned the property. If the plaintiff were to confirm the return of the property, his right to litigate would cease. Therefore, it is necessary to explicitly deny the return so that the claim to produce the property in court remains valid. In my opinion, this is not a flaw because the demand to produce the property in court inherently constitutes a refutation of the claim that it was returned.

Mahzar (Legal Record) In which a woman filed a claim for a mansion (Haveli) in the possession of a man, which she had purchased from her father. A woman sued a man regarding a mansion in his possession, stating that this mansion (defining its location and boundaries) was the property and right of her father (so-and-so). He sold it to her for a specific price in a certain month while he was legally competent. She purchased it for the said price in a sale assembly while in good health and legal capacity. Today, for the stated reasons, this entire mansion is her property and right, and the current occupant has taken wrongful possession of it. It is, therefore, obligatory for him to relinquish possession and hand it over to her. The defendant replied: "This house is my property; it is not to be handed over to this plaintiff for the reasons she claims." Then, the plaintiff brought several witnesses. One witness testified: "I testify that so-and-so, son of so-and-so, the father of this plaintiff, admitted while in a sound state and said: 'I have sold that house, whose boundaries

are mentioned in this record, to this daughter of mine, and she has purchased it from me for the price and on the date mentioned in this record; the sale and purchase are valid, and today this house is the property of this lady, and this defendant has taken new possession of it wrongfully.'" Legal opinions were sought; some jurists presumed a flaw because the claim mentioned a specific sale date and the seller's admission also referred to that date. They thought the admission might have occurred before the sale. However, this is a faulty presumption, as all his legal actions were accepted and effective, and there was no impairment in them. 12

महज़र (न्यायिक विवरण) जिसमें एक वकील ने अपने मुवक्किल की अमानत (धरोहर) का दावा किया है। एक व्यक्ति ने दूसरे पर वकालत के अधिकार के तहत, जो उसे अपने पिता की ओर से प्राप्त है, यह दावा किया कि उसके पिता ने इस उपस्थित व्यक्ति को रेशमी कपड़े (दीबाज) के इतने थान, जिनकी विशेषता और रंग ऐसा है, और प्रत्येक थान की लंबाई और चौड़ाई इतनी है, अमानत के तौर पर दिए थे। उसके पिता को इसे वापस लेने का अवसर नहीं मिला। पिता ने अपने इस प्रतिनिधि (वकील) को नियुक्त किया कि जब वह इस व्यक्ति को पाए, तो उससे इस मामले में मुक़दमा (ख़ुसूमत) करे और माल वसूल करने का अधिकार भी दिया। यह वकालत न्यायालय (मजलिस-ए-क़ज़ा) में साबित हुई। तब प्रतिवादी पर दावा किया गया कि वह इस माल को न्यायालय में पेश करे ताकि वकील उस पर गवाह पेश कर सके। प्रतिवादी ने सिरे से कब्ज़ा होने से इनकार कर दिया। वादी (मुद्दई) ने गवाह पेश किए कि प्रतिवादी ने स्वीकार किया था कि उसने पिता से उक्त माल अपने कब्ज़े में लिया था लेकिन उसे वापस कर दिया है। फिर महज़र लिखा गया और मुफ़्तियों से फ़तवा माँगा गया। मुफ़्तियों ने जवाब दिया कि इसमें दोष (ख़लल) है, और शायद दोष का कारण यह है कि महज़र में यह उल्लेख नहीं किया गया कि वादी ने प्रतिवादी के इस कथन का कि "मैंने वापस कर दिया है" खंडन (तकज़ीब) नहीं किया है। यदि वादी इस बात की पुष्टि कर देता कि माल वापस कर दिया गया है, तो उसका मुक़दमा करने का अधिकार समाप्त हो जाता। अतः वापसी का खंडन करना आवश्यक है ताकि न्यायालय में माल पेश करने का दावा सही हो। मेरे विचार में यह दोष नहीं है, क्योंकि जब उसने माल को न्यायालय में पेश करने की माँग की, तो यह स्वतः ही वापसी के दावे का खंडन है।

महज़र (न्यायिक विवरण) जिसमें एक महिला ने एक पुरुष के कब्ज़े वाली हवेली का दावा किया, जिसे उसने अपने पिता से खरीदा था। एक महिला ने एक पुरुष पर उसके कब्ज़े वाली हवेली का दावा किया और कहा कि यह हवेली (सीमाओं के विवरण के साथ) मेरे अमुक पिता की संपत्ति और अधिकार में थी। उन्होंने मुझे इतनी कीमत के बदले अमुक महीने में, जब वे पूर्ण मानसिक स्वास्थ्य और कानूनी अधिकार में थे, बेच दी थी। मैंने इसे इतनी कीमत पर क्रय-विक्रय की सभा में पूर्ण स्वास्थ्य की स्थिति में खरीदा था। आज उक्त कारणों से यह पूरी हवेली मेरी संपत्ति है, और इस वर्तमान कब्ज़ाधारक ने इस पर अवैध रूप से कब्ज़ा कर लिया है। अतः इस पर अनिवार्य है कि वह अपना कब्ज़ा हटा ले और इसे मुझे सौंप दे। प्रतिवादी ने उत्तर दिया: "यह घर मेरी संपत्ति है और वादी

के दावों के आधार पर उसे नहीं सौंपा जा सकता।" फिर वादी महिला कुछ गवाहों को लाई। एक गवाह ने गवाही दी: "मैं गवाही देता हूँ कि अमुक के पुत्र अमुक (वादी के पिता) ने स्वीकार किया और कहा कि मैंने वह घर जिसकी सीमाएं इस महज़र में वर्णित हैं, अपनी इस अमुक पुत्री को बेच दिया है और उसने इसे मुझसे उतनी ही कीमत पर खरीदा है जैसा इस महज़र में उल्लेखित है और उसी तिथि पर जो यहाँ अंकित है; यह क्रय-विक्रय वैध है और आज यह घर इस महिला की संपत्ति है, और प्रतिवादी ने इस पर अवैध कब्ज़ा किया है।" मुफ़्तियों से राय मांगी गई, कुछ ने इसे त्रुटिपूर्ण माना क्योंकि दावे में बिक्री की एक निश्चित तिथि का उल्लेख था और विक्रेता का स्वीकार भी उसी तिथि का था। उनका मानना था कि शायद यह स्वीकृति बिक्री से पहले की हो। लेकिन यह विचार गलत है, क्योंकि उनके सभी कानूनी कार्य स्वीकार्य और प्रभावी थे और उनमें कोई दोष नहीं था। १२

محضر جس میں وکیل نے اپنے موکل کی ودیعت کا دعویٰ کیا ہے۔ ایک شخص نے دوسرے پر بحکم وکالت کے جو اس کو اُس کے باپ کی طرف سے ثابت ہے یہ دعویٰ کیا کہ اُس کے باپ نے اس حاضر اور وہ کوختہ دیباج اتنے عدد اور اُس کی صفت ایسی اور رنگ ایسا ہے اور ہر دیباج کا طول اس قدر عرض اس قدر بہ طریقِ امانت کے دیئے تھے اور اُس کے باپ کو اس پر قابو نہ ملا کہ اس سے لے لے اور اس کے والد نے اس حاضر آمدہ کو وکیل خصومت کیا کہ جب اس حاضر آوردہ کو پائے اُس سے اس معاملہ میں خصومت کرے اور اس سے اس مال کے وصول کرنے کا بھی وکیل کیا ہے اور یہ وکالت اُس کے حق میں مجلسِ قضا میں ثابت ہوئی ہے پس اس مدعاعلیہ پر دعویٰ کیا کہ یہ مال مجلسِ قضا میں حاضر لائے تاکہ وکیل اُس پر گواہ قائم کرے پس مدعاعلیہ نے سرے سے قبضہ کرنے سے انکار کیا اور مدعی نے گواہ قائم کئے کہ اس مدعاعلیہ نے اقرار کیا ہے کہ میں نے اُس کے والد سے اس مالِ مذکور کو اپنے قبضہ میں لیا تھا لیکن اس کے والد کو واپس کیا ہے پھر محضر لکھا گیا اور مفتیوں سے فتویٰ طلب کیا گیا پس مفتیوں نے جواب لکھا کہ اس میں خلل ہے اور شاید وجہِ خلل یہ ہے کہ اُس نے محضر میں یہ ذکر نہیں کیا کہ مدعی نے آمَنَ کے اس قول کی کہ باز رد کردم تکذیب نہیں کی ہے اور یہ اس وجہ سے کہ مدعی نے اگر اس کے اس قول کی کہ میں نے اس کے والد کو پھر واپس دیئے ہیں تصدیق کی تو پھر اُس کو حقِ خصومت باقی نہ رہے گا پس ضروری ہے کہ رد کرنے میں تکذیب کرنا بیان کرے تاکہ اُس کی طرف سے مجلسِ قضا میں حاضر لانے کا دعویٰ ٹھیک ہو اور میرے نزدیک یہ بات خلل نہیں ہے اس واسطے کہ جب اُس نے محضائے مذکور مجلسِ قضا میں حاضر لانے کا مطالبہ کیا تو یہ اُس کے قول واپس کرنے کی تکذیب ہے۔

محضر دریکہ ایک عورت نے ایک مرد کی مقبوضہ حویلی کا جس کو اس عورت نے اپنے والد سے خریدا ہے دعویٰ کیا۔ ایک عورت نے ایک مرد پر ایک حویلی کا جو اُس کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا اور کہا کہ یہ حویلی (اور اُس کی جگہ و حدود بیان کرتی ہے) میرے والد فلاں کی ملک وحق تھی اور اُس نے میرے ہاتھ بعوض اس قدر شمن کے فلاں مہینہ میں در حالیکہ وہ نافذ التصرف تھا فروخت کی ہے اور میں نے اس کو بعوض اس قدر شمن مذکور کے ایسی مجلسِ بیع میں بحالتِ اپنی صحتِ تصرفات کے خریدی ہے اور آج کے روز بدین سبب مذکور یہ تمام حویلی میری ملک وحق ہے اور اس قابض حاضر آوردہ نے اس پر اپنا قبضہ جدید ناحق کر لیا پس اس پر واجب ہے کہ اپنا ہاتھ اس سے کوتاہ کرلے اور مجھے سپرد کرے پس مدعاعلیہ نے جواب دیا کہ ایں منزل ملکِ من است بایں مدعیہ سپردنی نیست بایں سبب کہ دعویٰ میکند۔ پھر مدعیہ مذکورہ چند نفر حاضر لائی اور بیان کیا کہ یہ میرے گواہ ہیں پھر ایک گواہ نے بعد درخواستِ گواہی کے اس طرح گواہی دی کہ گواہی میدہم کہ این فلاں بن فلاں والد ایں مدعیہ اقرار کرد بہ حالِ ادائے اقرار و گفت من آنخانہ کہ حدودے دریں محضر مذکورست بایں دختر خویش فلانۂ فروختہ ام و وی ایں خانہ از من خریدہ است بھمین بہا کہ دریں محضر مذکورست بہمین تاریخ کہ دریں محضر مذکورست فروختگی و خریدنی درست و امروز ایں خانہ ملک ایں فلانۂ است بایں سبب کہ اندریں محضر یاد کردہ شدہ است و این مدعاعلیہ دست نو کردہ است دریں خانہ بنا حق اور مفتیوں سے استفتاء طلب کیا پس بعض نے زعم کیا کہ اس میں خلل ہے ازیں جہت کہ اُس نے دعویٰ میں ذکر کیا ہے کہ اُس نے اس مدعیہ کے ہاتھ بتاریخ فلاں فروخت کی اور ایسا ہی اقرار بائع کا اس تاریخ بیع کا مذکور ہے اور یہ موجبِ خلل ہے اس وجہ سے کہ اُس نے اقرار کی اضافت بسوئے بتاریخ بیع و روز فلاں کی ہے اور شاید یہ اقرار قبلِ بیع واقع ہونے کے ہو مگر یہ زعم فاسد ہے یعنی اُس کے جملہ تصرفات مقبول وجاری ہوتے تھے اور ان میں کسی قسم کا فاتر شہ نہیں ہوتا تھا ۱۲

Fatawa Alamgiri .... Volume (6) 106 Book of Proceedings and Registers

...is for the reason that if an acknowledgment is attributed to occurring before the sale, it is void; but if it is attributed to after the sale, it is valid. The principle regarding the actions of a sane person is that they should be validated rather than invalidated. Furthermore, the claimant surmised that there is a flaw in the words of the testimony, as the witnesses stated: "We testify that he acknowledged the sale and we witnessed his acknowledgment," and then said: "On this day, this house belongs to this female plaintiff for the reason mentioned in this document (muhzar)." The reason mentioned in the document is 'sale', and the acknowledgment of a sale does not have the capacity to be the 'reason' for ownership, even though they did not directly testify to the sale itself. Therefore, the testimony would be void. The response to this is twofold: First, this matter does not cause invalidity or flaw in their testimony because when the witnesses testified to the valid acknowledgment of the seller and the written acknowledgment of the female plaintiff, the sale and purchase were established through the witnesses' testimony, albeit based on an acknowledgment. And sale is a cause for ownership. Second, the witnesses testified to the seller's acknowledgment of the sale, and we do not have knowledge that they lacked testimony regarding the commencement of the sale; perhaps the witnesses were present at the start of the sale. But since they first testified to the seller's acknowledgment of the sale and then to the sale itself, and all this is a cause for ownership, there was no flaw in the testimony.

Muhzar

Claim for the price of sesame oil: A person claimed against another for a certain amount of superior Nishapuri Dinars as a due right and obligatory debt based on a valid Sharia reason, and explained the reason therein. The defendant acknowledged the stated dinars as a valid obligation upon him, stating that he bought from this plaintiff a specified amount of pure sesame oil with all its described qualities through a valid purchase and took valid possession of it. Therefore, it is obligatory for this defendant to pay these mentioned dinars to this plaintiff. In the document, the defendant's response was recorded as a denial. Subsequently, the testimony of witnesses was presented that the defendant acknowledged purchasing the specified amount of pure sesame oil with the mentioned qualities. Each witness testified in Persian as follows: "I testify that this defendant (pointing to him) came to an acknowledgment while in a state of health and by his own will and desire, and spoke

thus: 'I bought from this plaintiff (pointing to him) seven hundred maunds of pure, clean sesame oil in a valid purchase and took valid possession of it.'"

Then a fatwa was sought on the validity of this claim, and some jurists said it is invalid (fasid) for two reasons and that the testimony does not match the claim. One of the two reasons for invalidity is that the plaintiff claimed the defendant acknowledged this property, and a claim for the 'acknowledgment of property' is not valid according to the majority of scholars for two reasons: First, a claim of acknowledgment is not valid as a claim of right, because the plaintiff's right is the property itself, not the acknowledgment. Thus, when an acknowledgment was claimed, something was claimed that is not his right. Second, a basis for falsehood appeared in this claim because the act of acknowledgment itself is not the cause for a debt to become obligatory. Rather, the cause of an obligatory debt would be another matter such as a transaction like sale and purchase or a loan, etc. Therefore, if the plaintiff's right were established by its own cause, he would have claimed that and stated the cause. Since he turned away from that and leaned towards acknowledgment, it became clear that he is untruthful in this claim. The second reason for the invalidity of the claim is that since he stated the reason for the obligation of the property as purchasing oil, it was necessary to state that the amount of oil for which he claims a sale was present with him at the time of the sale so that the sale could be validly concluded. This is because if a contract of sale occurred when the whole or part was non-existent, the sale would not be concluded regarding the whole or the part. Thus, the price would not be obligatory upon the defendant, so the claim based on sale and purchase would not be correct. The ultimate point in this matter is that he did not state that the mentioned buyer took possession with a valid possession, but this matter is not sufficient for the validity of the sale and the obligation of the price for two reasons: one, that amount of sesame was not present at the time of sale, and nor...

फतावा आलमगीरी .... जिल्द (6) 106 किताब-उल-महाज़िर वस्-सिजिल्लात

है इस वजह से कि इकरार अगर बै (बिक्री) से पहले होने पर महमूल (आधारित) किया जाए तो बातिल (अमान्य) होगा और अगर बै के बाद होने पर महमूल किया जाए तो सही होता है और अक़्लमंद के तसर्रूफ (व्यवहार/कार्य) में असल यह है कि उसकी तसहीह (पुष्टि) की जाए न कि उसे बातिल किया जाए और साथ ही इस गुमान करने वाले ने गुमान किया कि शहादत (गवाही) के अल्फाज़ में भी खलल (त्रुटि) है कि गवाहों ने कहा कि हम गवाही देते हैं कि उसने बै का इक़रार किया और उसके इक़रार की गवाही दी, फिर कहा कि आज के दिन यह हवेली उस कारण से जो इस महज़र (दस्तावेज़) में वर्णित है, इस मुद्दईया (महिला वादी) की मिल्कियत है और महज़र में वर्णित कारण बै (बिक्री) है और इक़रार-ए-बै कारण होने की क्षमता नहीं रखता है, जबकि उन्होंने बै पर गवाही नहीं दी है, इसलिए गवाही बातिल होगी। और इसका उत्तर दो प्रकार से है: एक यह कि यह मामला उनकी गवाही में फ़साद (गड़बड़ी) और खलल का कारण नहीं है, क्योंकि जब गवाहों ने बेचने वाले के सही इक़रार की और मुद्दईया के इक़रार के लिखे जाने की गवाही दी, तो गवाहों की गवाही से खरीद-फरोख्त साबित हो गई, लेकिन इक़रार के आधार पर साबित हुई। और बै मिल्कियत का कारण है। और दूसरा यह कि गवाहों ने बेचने वाले के इक़रार-ए-बै की गवाही दी और हमें यह ज्ञान नहीं है कि शुरुआत में बै पर उनकी गवाही नहीं है, और शायद गवाह लोग शुरुआत में बै पर गवाह रहे हों, लेकिन जब उन्होंने पहले बेचने वाले के इक़रार की गवाही दी और फिर बै की गवाही दी, और यह सब मिल्कियत का कारण है, तो गवाही में कोई त्रुटि नहीं हुई।

महज़र ۞

दावा-ए-समन-ए-रोग़न-ए-कुंजद (तिल के तेल की कीमत का दावा): एक व्यक्ति ने दूसरे पर कुछ दीनार-ए-निशापुरी (निशापुरी मुद्रा) के हक़ वाजिब और ऋण लाज़िम होने का दावा सही शरीअत के कारण किया और उसमें कारण बयान कर दिया, और मुद्दआ अलैहि (प्रतिवादी) ने उन वर्णित दीनारों का अपने ऊपर सही कारण होने का इक़रार किया कि उसने इस मुद्दई (वादी) से इतनी मात्रा में साफ तिल का तेल और सभी गुण वर्णित करने के साथ सही खरीद से खरीदा और उसे सही कब्ज़े में ले लिया है। अतः इस मुद्दआ अलैहि पर वाजिब है कि वह ये वर्णित दीनार इस मुद्दई को अदा करे। और महज़र में मुद्दआ अलैहि का उत्तर इनकार के साथ बयान किया गया। फिर उसके बाद गवाहों की गवाही हुई कि मुद्दआ अलैहि ने इतनी मात्रा में साफ और वर्णित गुणों वाला तिल का तेल खरीदने का इक़रार किया है। गवाही इस तरह दी गई कि प्रत्येक गवाह ने फारसी में गवाही दी कि: "गवाही मी-

दहम कि ईं मुद्दआ अलैहि (और उसकी ओर संकेत किया) ब-इकरार आमद ब-हाल-ए-सेहत व रज़ा-ए-ख्वेश ब-तौअ व रग़बत व चुनीं गुफ्त, बखरीदम अज़ीं मुद्दई (और उसकी ओर संकेत किया) हफ्त सद मन रोग़न-ए-कुंजद पाकीज़ा साफ़ी खरीदन-ए-दुरुस्त व क़ब्ज़ कर्दूम क़ब्ज़-ए-दुरुस्त।" (मैं गवाही देता हूँ कि इस प्रतिवादी ने स्वास्थ्य और अपनी इच्छा और स्वेच्छा से इकरार किया और ऐसा कहा: 'मैंने इस वादी से सात सौ मन शुद्ध और साफ तिल का तेल सही खरीद के साथ खरीदा और उस पर सही कब्ज़ा प्राप्त किया।')

फिर इस दावे की सत्यता का फतवा माँगा गया, तो कुछ ने कहा कि यह दो कारणों से फासिद (त्रुटिपूर्ण) है और गवाही दावे के अनुसार नहीं है। इन दोनों त्रुटियों में से एक यह है कि वादी ने दावा किया है कि प्रतिवादी ने इस धन का इक़रार किया है, और 'इक़रार-ए-माल' का दावा अधिकांश विद्वानों के निकट दो कारणों से सही नहीं है: एक यह कि अधिकार के दावे के लिए इक़रार का दावा सही नहीं है, क्योंकि वादी का अधिकार 'माल' (धन/वस्तु) है न कि 'इक़रार'। अतः जब इक़रार का दावा किया गया, तो ऐसी चीज़ का दावा किया गया जो उसका अधिकार नहीं है। दूसरा यह कि इस दावे में झूठ का कारण प्रकट हुआ क्योंकि स्वयं इक़रार धन के अनिवार्य होने का कारण नहीं है। बल्कि धन के अनिवार्य होने का कारण कोई अन्य विषय जैसे कि खरीद-फरोख्त या ऋण आदि होगा। अतः यदि वादी का अधिकार अपने मूल कारण से सिद्ध होता, तो वह उसका दावा करता और कारण बयान करता। जब उसने उससे किनारा किया और इक़रार की ओर झुका, तो ज्ञात हुआ कि वह इस दावे में झूठा है। और दावे के फासिद होने का दूसरा कारण यह है कि जब उसने धन के अनिवार्य होने का कारण यानी तेल खरीदना बयान किया, तो यह बताना आवश्यक था कि जितनी मात्रा में वह तेल की बिक्री का दावा करता है, वह बिक्री के समय उसके पास मौजूद था ताकि बिक्री सही हो सके। क्योंकि यदि वस्तु के पूरी तरह या आंशिक रूप से अनुपस्थित होने की स्थिति में बिक्री का अनुबंध हुआ, तो वह पूर्ण या आंशिक रूप से मान्य नहीं होगा। अतः प्रतिवादी पर कीमत वाजिब नहीं होगी, तो खरीद-फरोख्त के कारण दावा सही नहीं होगा। इस विषय का निष्कर्ष यह है कि उसने यह स्पष्ट नहीं किया कि उक्त खरीदार ने सही कब्ज़े के साथ कब्ज़ा प्राप्त कर लिया है, लेकिन यह बात बिक्री के सही होने और कीमत वाजिब होने के लिए दो कारणों से पर्याप्त नहीं है: एक यह कि तिल की उतनी मात्रा बिक्री के समय मौजूद नहीं थी और न...

ہے اس وجہ سے کہ اقرار اگر بیع سے پہلے ہونے پر محمول کیا جائے تو باطل ہوگا اور اگر بیع کے بعد ہونے پر محمول کیا جائے تو صحیح ہوتا ہے اور عاقل کے تصرف میں اصل یہ ہے کہ اُس کی تصحیح کی جائے نہ یہ کہ اُس کو باطل کیا جائے اور نیز اس زعم کرنے والے نے زعم کیا کہ الفاظ شہادت میں بھی خلل ہے کہ گواہوں نے کہا کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ اُس نے بیع کا اقرار کیا اور اُس کے اقرار کی گواہی دی پھر کہا کہ آج کے روز یہ حویلی اس سبب سے جو محضر ہذا میں مذکور ہے اس مدعیہ کی ملک ہے اور محضر میں سبب مذکور بیع ہے اور اقرار بیع سبب ہونے کی صلاحیت نہیں رکھتا ہے حالانکہ انہوں نے بیع پر گواہی نہیں دی ہے پس گواہی باطل ہو گی اور اس کا جواب دو طرح سے ہے ایک یہ کہ یہ امر اُن کی گواہی میں موجبِ فساد و خلل نہیں ہے اس واسطے کہ جب گواہوں نے اقرار کا بائع صحیح کی اور اقرار مدعیہ تحریر کی گواہی دی تو گواہوں کی گواہی سے خرید و فروخت ثابت ہوگئی لیکن بربناء اقرار ثابت ہوئی۔ اور بیع سبب ملک ہے۔ اور دوم یہ کہ گواہوں نے بائع کے اقرار بیع کی گواہی دی اور ہم کو یہ علم نہیں ہے کہ ابتدائے بیع پر ان کی گواہی نہیں ہے اور شاید گواہ لوگ ابتدائے بیع پر گواہ ہوئے ہوں لیکن جب کہ انہوں نے اقرار بائع بیع کی اولاً گواہی دی پھر بیع کی گواہی دی اور یہ سب موجبِ ملک ہے تو گواہی میں کوئی خلل نہ ہوا۔

محضر ۞ دعویٰ ثمن روغن سمسم۔ ایک شخص نے دوسرے پر چندیں دینار نیشاپوری جید کا حق واجب و دین لازم بسبب صحیح شرعی ہونے کا دعویٰ کیا اور بسبب اس میں بیان کر دیا اور مدعا علیہ نے ان دیناروں مذکورہ کا اپنے اوپر سبب صحیح ہونے کا کہ اُس نے اس مدعی سے اس قدر روغن سمسم صاف اور سب اوصاف بیان کر دیئے بخرید صحیح خرید اور اس سے لے کر بقبضہ

صحیحہ قبضہ کر لیا ہے اقرار کیا پس اس مدعا علیہ پر واجب ہے کہ یہ دینار ہائے مذکورہ اس مدعی کو ادا کرے اور محضر میں جواب مدعا علیہ بانکار بیان کیا پھر اس کے بعد گواہوں کی گواہی کی کہ مدعا علیہ نے اس قدر روغن سمسم صاف باوصاف مذکورہ خرید کرنے کا اقرار کیا ہے بیان کی اس طرح کہ ہر گواہ نے فارسی میں یوں گواہی دی کہ گواہی میدہم کہ این مدعا علیہ اور اس کی طرف اشارہ کیا بقرار آمد بحال صحت و رضائے خویش بطوع و رغبت و چنین گفت، بخریدم ازیں مدعی اور اُس کی طرف اشارہ کیا ہفت صد من روغن کنجد پاکیزہ صافی خریدنی درست و قبض کردم قبضے درست پھر اس دعویٰ کی صحت کا فتویٰ طلب کیا گیا تو بعض نے کہا کہ یہ دو وجہ سے فاسد ہے اور گواہی مطابق دعویٰ کے نہیں ہے۔ پس ہر دو وجہ فساد میں سے ایک یہ ہے کہ مدعی نے دعویٰ کیا ہے کہ مدعا علیہ نے اس مال کا اقرار کیا ہے اور دعویٰ اقرار مال عامہ علماء کے نزدیک دو وجہ سے نہیں صحیح ہے ایک یہ کہ دعویٰ اقرار دعویٰ حق کے واسطے صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ حق مدعی مال ہے نہ اقرار پس جب اقرار کا دعویٰ کیا تو ایسی چیز کا دعویٰ کیا جو اُس کا حق نہیں ہے۔ دوم آنکہ اس دعویٰ میں وجہ کذب ظاہر ہوئی اس واسطے کہ نفس اقرار وجوب مال کا سبب نہیں ہے۔ بلکہ وجوب مال کا سبب کوئی دوسرا امر شکل مبایعت یعنی خرید و فروخت یا قرضہ کا دین وغیرہ ہوگا پس اگر مدعی کا حق اپنے سبب سے ثابت ہوتا تو وہ اس کا دعویٰ کرتا اور سبب بیان کرتا اور جب اُس نے اُس سے اعراض کیا اور اقرار کی طرف جھکا تو معلوم ہوا کہ وہ اس دعویٰ میں جھوٹا ہے اور وجہ دوم فسادِ دعویٰ کی یہ ہے کہ ہرگاہ اُس نے سبب وجوب مال یعنی تیل خریدنا بیان کیا تو ضروری بیان کرنا چاہئے کہ اس قدر تیل جس کی بیع کا دعویٰ کرتا ہے اُس کے پاس وقت بیع واقع ہونے کے موجود تھا تا کہ بیع صحیح واقع ہو اس واسطے کہ اگر برتقدیرِ تمام یا تھوڑا معدوم ہونے کے انعقاد بیع ہوا تو کل یا بعض کے حق میں بیع منعقد نہ ہو گی پس ثمن مدعا علیہ پر واجب نہ ہو گا تو بسبب خرید و فروخت کے

دعویٰ ٹھیک نہ ہوگا غایت مانی الباب یہ ہے کہ اُس نے بیان نہ کیا کہ مشتری مذکور نے بقبضہ صحیحہ قبضہ کر لیا ہے لیکن یہ امر صحت بیع و وجوب ثمن کے واسطے کافی نہیں ہے بدوجہ ایک یہ کہ اس قدر تل وقت بیع کے موجود نہ تھا اور نہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 ..... Book of Presence and Records

He has, in reality, taken possession, but the scribe has recorded it as such. Secondly, there is a possibility that [the item] was not present at the time of sale; then the seller prepared it and handed it over to the buyer, and the buyer took possession of it. The situation is that he did not state that he took possession of this sold item (mabi') within the gathering (majlis) of buying and selling. If he took possession after leaving the gathering, and assuming it was absent at the time of sale, then handing it over later would be of no benefit. This is because, in such a case, the contract of sale is void (batil). Handing over and taking possession based on a void sale is useless. Therefore, this will not even be considered a 'sale by mutual delivery' (bai' al-ta'ati). This is because such delivery is based on a void sale, and a sale by mutual delivery is recognized in instances where the delivery is not based on a corrupt contract (aqd al-fasid). An analogy for this is what we mentioned regarding 'ijara' (leasing): if one leases their house or land to another while the house is filled with the lessor's belongings or the land with the lessor's crops, and later the lessor vacates and hands it over, the mentioned lease will not become valid. In both cases, the lease and mutual delivery must be re-executed from the beginning, because the delivery occurred based on a corrupt lease. The same applies here.

Some jurists have disagreed with this claim based on reasoning (qiyas) and have provided an answer for each of the two reasons for corruption (fasad). The answer to the first is that we say a claim for acknowledgment of property is not valid in the same way as when the claim is based solely on the ruling of an acknowledgment. For example, if a claimant says, "You owe me this many dirhams because you acknowledged this amount for me," or says, "This property is mine because you acknowledged it for me." In this situation, the claim for property is not solely based on acknowledgment; rather, it is an absolute claim for property, but along with the claim for property, he also claimed the defendant's acknowledgment of it. This does not cause any defect in the claim. And his statement that a reason for falsehood appeared in this claim is also rejected (1). And his statement that he did not claim a cause (sabab), I say that not claiming a cause is not for the reason you mention, but because the claimant could not find witnesses to testify to the cause, while he found witnesses to testify to the defendant's acknowledgment of the property. In response to the second reason, it was said that it is necessary to state that the quantity of sesame was present at the time of the sale contract. I say this is necessary in a testimony where witnesses testify, for example, that 'this claimant sold this quantity

of sesame to this defendant'. In this case, the witnesses did not testify to the sale itself but to the acknowledgment of the sale, and acknowledgment of a valid purchase occurred. Whenever an acknowledgment of a person's valid transaction (tasarruf) is found, its ruling is established in their favor, even if corruption (fasad) is possible. This is contrary to testimony, where this is not the case. The difference between testimony and acknowledgment is mentioned in its proper place.

Now remains the explanation of what we said regarding the lack of correspondence between testimony and claim. It is as follows: the testimony only mentions that the defendant acknowledged possession, and not that he acknowledged taking possession of the sold item. For instance, the witnesses said that 'this defendant acknowledged that I bought from this claimant a certain amount of clean and pure sesame and took proper possession'. Whereas the claim for possession is with the aforementioned indication, as the claimant said that 'he took proper possession of it from the seller'. Therefore, the witnesses should have stated in the testimony of the defendant's acknowledgment that 'he took proper possession of it'.

Mahzar (Report/Record) ☆

In the claim for a bequest (wasiyyat) of one-third of the property, the case is that the legatee (musa lahu) sued an heir, claiming that the deceased, during his lifetime while being sane and of adult age, made a bequest of one-third of his property for him. In the judicial assembly, he brought a gold ring set with a turquoise and claimed against the heir that this ring is part of the estate left by the deceased and is in your possession. Therefore, it is obligatory for you to hand over 'one-third musha' (2) (an undivided third) of it to me as per the bequest. The heir denied the bequest, and the claimant...

(1) That is, we do not accept this; it is merely your opinion. (2) That which is shared among all, i.e., that which is not separated.

उसने वास्तव में कब्जा कर लिया है लेकिन लेखक ने ऐसा ही लिखा है और दूसरी बात यह है कि संभावना है कि बिक्री के समय वह मौजूद नहीं था, फिर विक्रेता ने उसे तैयार करके खरीदार को सौंप दिया और खरीदार ने उस पर कब्जा कर लिया। स्थिति यह है कि उसने यह स्पष्ट नहीं किया है कि उसने खरीद-बिक्री की मजलिस (बैठक) में उस बेची गई वस्तु (मबी'अ) पर कब्जा किया था। यदि वह बिक्री की मजलिस से उठ जाने के बाद हो, और इस आधार पर कि वह बिक्री के समय अस्तित्व में नहीं थी, तो बाद में उसे सौंपना किसी काम का नहीं होगा, क्योंकि ऐसी स्थिति में बिक्री का अनुबंध (अक़्द-ए-बै'अ) बातिल (अमान्य) हो गया है। बातिल बिक्री पर सौंपना और कब्जा करना बेकार है, इसलिए यह 'बै'अ-ए-त'आती' (लेन-देन द्वारा बिक्री) भी नहीं होगी। क्योंकि ऐसी सुपुर्दगी बातिल बिक्री पर आधारित है। बै'अ-ए-त'आती उस स्थिति में मान्य मानी जाती है जहाँ सुपुर्दगी किसी दूषित अनुबंध (अक़्द-ए-फ़ासिद) पर आधारित न हो। इसकी मिसाल वैसी ही है जैसे हमने 'इजारा' (किराया/पट्टा) के बारे में बताया है कि अगर किसी ने अपना घर या ज़मीन दूसरे को किराए पर दी, जबकि वह घर मालिक के सामान से या वह ज़मीन मालिक की फसल से भरी हुई है, फिर मालिक ने उसे खाली करके सौंपा, तो वह इजारा अमान्य होगा। उन दोनों मामलों में नए सिरे से इजारा और त'आती का अनुबंध करना होगा, क्योंकि सुपुर्दगी दूषित इजारा के आधार पर हुई है। यही बात यहाँ भी लागू होती है।

कुछ विद्वानों ने इस दावे में तर्क के आधार पर असहमति जताई है और प्रत्येक दोष के लिए एक उत्तर दिया है। पहले का उत्तर यह दिया कि हम कहते हैं कि धन की स्वीकृति का दावा उस तरह मान्य नहीं होता जैसे कि जब दावे का आधार केवल स्वीकृति का आदेश हो। उदाहरण के लिए, यदि दावेदार कहे, "मेरे तुझ पर इतने दिरहम हैं क्योंकि तूने मेरे लिए इतने दिरहम की स्वीकृति दी है," या कहा, "यह धन वास्तव में मेरी संपत्ति है क्योंकि तूने मेरे लिए इसकी स्वीकृति दी है।" इस स्थिति में धन का दावा केवल स्वीकृति के आधार पर नहीं है, बल्कि निरपेक्ष रूप से धन का दावा है, लेकिन उसने दावे के साथ प्रतिवादी द्वारा धन की स्वीकृति का भी दावा किया है। और यह दावे में कोई दोष उत्पन्न नहीं करता। और उसका यह कहना कि इस दावे में झूठ की एक वजह सामने आई है, यह भी अस्वीकार्य है (1)। और उसका यह कहना कि उसने कारण (सबब) का दावा नहीं किया, तो मेरा कहना है कि कारण का दावा न करना उस वजह से नहीं है जो तुम कहते हो, बल्कि इस वजह से है कि दावेदार को ऐसे गवाह नहीं मिले जो कारण पर गवाही दे सकें, लेकिन उसे ऐसे गवाह मिले जो

प्रतिवादी द्वारा धन की स्वीकृति पर गवाही दे सकें। दूसरे कारण के जवाब में कहा गया कि यह कहना आवश्यक है कि बिक्री के समय तिल की वह मात्रा मौजूद थी। मेरा कहना है कि इसकी आवश्यकता वैसी गवाही में है जहाँ गवाह इस तरह गवाही दें कि 'इस दावेदार ने इस प्रतिवादी के हाथ इतनी मात्रा में तिल बेचे थे'। इस मामले में गवाहों ने बिक्री की गवाही नहीं दी है, बल्कि बिक्री की स्वीकृति की गवाही दी है, और उसकी वैध खरीद की स्वीकृति हुई है। और जब किसी व्यक्ति की वैध निपटान (तसर्रुफ़) की स्वीकृति पाई जाती है, तो उसका नियम उसके हक में साबित होगा, भले ही इसमें भ्रष्टाचार (फ़साद) की संभावना हो। इसके विपरीत गवाही में ऐसा नहीं होता। गवाही और स्वीकृति में जो अंतर है, वह अपने स्थान पर उल्लेखित है।

अब रही बात इस पर कि हमने कहा है कि गवाही और दावे में समानता नहीं है, वह इस तरह है कि गवाही में केवल यह उल्लेख है कि प्रतिवादी ने कब्जे की स्वीकृति दी, और यह नहीं कि उसने बेची गई वस्तु पर कब्जा करने की स्वीकृति दी। जैसा कि गवाहों ने कहा कि 'इस प्रतिवादी ने स्वीकार किया कि मैंने इस दावेदार से इतनी मात्रा में साफ-सुथरे तिल खरीदे और विधिवत कब्जा प्राप्त किया'। जबकि कब्जे का दावा पूर्वोक्त संकेत के साथ है, जैसे कि दावेदार ने कहा कि 'विक्रेता से लेकर उस पर सही कब्जा किया'। इसलिए गवाहों को प्रतिवादी की स्वीकृति की गवाही में यह कहना चाहिए था कि 'उसने विधिवत कब्जा किया'।

महज़र ☆

तिहाई संपत्ति की वसीयत के दावे के मामले में, जिसकी स्थिति यह है कि वसीयत प्राप्तकर्ता (मूसला लहू) ने एक वारिस पर दावा किया कि मृतक ने अपने जीवन काल में, होश-ओ-हवास की स्थिति में, मेरे लिए अपनी संपत्ति के एक तिहाई हिस्से की वसीयत की थी। और वह अदालती मजलिस में सोने की एक अंगूठी लाया जिसमें फिरोज़ा लगा हुआ था और वारिस पर दावा किया कि यह अंगूठी मृतक की विरासत का हिस्सा है और यह तुम्हारे कब्जे में है। अतः तुम पर अनिवार्य है कि इसमें से 'तिहाई मुशा' (अविभाजित एक तिहाई) (2) वसीयत के अनुसार मुझे सौंप दो। वारिस ने वसीयत से इनकार किया और दावेदार ने अपना दावा...

(1) यानी हम इसे स्वीकार नहीं करते, यह केवल आपका विचार है। (2) जो सभी में फैला हुआ है, यानी जो अलग नहीं है।

اس نے در واقع قبضہ کیا ہے لیکن کاتب نے ایسا ہی تحریر کیا اور دوم آنکہ احتمال ہے کہ وقت بیع کے موجود نہ تھا پھر بائع نے اس کو تیار کر کے مشتری کے سپرد کیا اور مشتری نے اس پر قبضہ کر لیا اور حال یہ ہے کہ اس نے یہ بیان نہیں کیا ہے کہ مجلس خرید و فروخت میں اس نے اس مبیع پر قبضہ کیا ہے اور مجلس خرید سے اٹھ جانے کے بعد اور بر تقدیر یہ کہ وہ وقت بیع کے معدوم تھا پھر سپرد کرنا کچھ نافع نہ ہو گا اس واسطے کہ ایسی صورت میں عقد بیع باطل واقع ہوا ہے اور بیع باطل پر تسلیم و سپرد کرنا کچھ مفید نہیں ہے پس یہ بیع تعاطی بھی نہ ہو گی اس واسطے یہ سپردگی بر بناء بیع باطل ہی اور بیع تعاطی ایسے مقام پر اعتبار کر لی جاتی ہے جہاں سپردگی بر بنائے عقد فاسد نہ ہو اور یہ نظیر اس کی ہے جو ہم نے اجارہ میں بیان کیا ہے کہ اگر اپنا وار یا زمین دوسرے کو اجارہ پر دی حالانکہ وہ دار اسباب موجر سے یا وہ زمین موجر کی کھیتی سے گھری ہوئی ہے پھر موجر نے اس کو خالی کر کے سپرد کیا تو اجارہ مذکورہ مطلب ہو کر جائز نہ ہو جائے گا پس ان دونوں میں از سر نو اجارہ و تعاطی بھی منعقد ہو گا اس واسطے کہ سپردگی بر بناء اجارہ فاسد واقع ہوئی ہے ایسا ہی اس مقام پر بھی ہے۔ اور بعض مشائخ نے اس دعوئی میں وجہ قیاس سے انکار کیا اور ہر دو وجہ فساد میں سے ہر ایک کے واسطے جواب ذکر کیا پس اول کا جواب یہ فرمایا کہ ہم کہتے ہیں کہ دعوئی اقرار بمال جیسی نہیں صحیح ہوتا ہے کہ جب دعوئی مال فقط بحکم اقرار واقع ہو مثلاً مدعی نے کہا کہ میرے تجھ پر اس قدر درم ہیں کیونکہ تو نے میرے واسطے اس قدر درم کا اقرار کیا ہے یا کہا کہ یہ مال عین میری ملک ہے کیونکہ تو نے میرے واسطے اس کا اقرار کیا ہے اور اس مقام پر دعوئی مال بحکم اقرار نہیں ہوا بلکہ دعوئی مال مطلقاً ہے لیکن اس نے دعوئی مال کے ساتھ مدعا علیہ کے اقرار بمال کا بھی

دعوئی کیا اور یہ موجب خلل نہیں ہے اور قولہ اس دعوئی میں ایک وجہ دروغ کی ظاہر ہوئی ہے یہ بھی ممنوع (۱) ہے اور قولہ اس نے سبب کا دعوئی نہ کیا اقول سبب کا دعویٰ نہ کرنا اس وجہ سے نہیں ہے جو تم کہتے ہو بلکہ اس وجہ سے ہے کہ مدعی کو ایسے گواہ نہ ملے جو سبب پر گواہی دیں اور ایسے گواہ ملے جو مدعا علیہ کے اقرار مال کی گواہی دیں اور وجہ دوم کے جواب میں فرمایا کہ قولہ یہ ضروری ہے کہ بیان کرے کہ اس قدر تل وقت انعقاد بیع کے موجود تھا اقول اس کی ضرورت ایسی گواہی میں ہے کہ جہاں گواہ لوگ مثلاً یوں گواہی دیں کہ اس مدعی نے اس مدعا علیہ کے ہاتھ اس مقدار تل کو فروخت کیا اور اس صورت میں گواہ لوگوں نے بیع کی گواہی نہیں دی ہے بلکہ اقرار بیع کی گواہی دی ہے اور اس کا خرید صحیح کا اقرار واقع ہوا اور جب کسی آدمی کا اقرار بتصرف صحیح پایا گیا تو اس کا حکم اس کے حق میں ثابت ہو گا اگر چہ محتمل فساد ہو بخلاف گواہی کے کہ اس میں ایسا نہیں ہوتا ہے اور گواہی و اقرار میں جو فرق ہے وہ اپنے مقام پر مذکور ہے۔ اب باقی رہا بیان اس بات کا جو ہم نے کہا ہے کہ گواہی و دعویٰ میں مطابقت نہیں ہے سو اس طرح ہے کہ گواہی میں صرف یہ مذکور ہے کہ مدعا علیہ نے قبضہ کا اقرار کیا اور یہ نہیں ہے کہ مبیع پر قبضہ کرنے کا اقرار کیا چنانچہ گواہوں نے کہا کہ مقر آمد ایں مدعا علیہ کہ بخریدم ازیں مدعی بمتعمد من روٹس کنجد صافی پاکیزہ و قبض کردم قبضے درست۔ اور دعویٰ قبضہ باشارہ مذکور ہے چنانچہ مدعی نے کہا کہ بائع سے لے کر اس پر قبضہ صحیح کیا۔ پس گواہوں کو چاہئے تھا کہ اقرار مدعا علیہ کی گواہی میں یوں بیان کرتے کہ قبض کردش قبضے درست۔

محضر ☆

تہائی مال کی وصیت کے دعویٰ میں جس کی صورت یہ ہے کہ موسیٰ لہ نے کسی ایک وارث پر دعویٰ کیا کہ میت نے اپنی زندگی میں اپنے عاقل بالغ ہونے کی حالت میں میرے واسطے اپنے

تہائی مال کی وصیت کی ہے اور مجلس حکم میں ایک انگوٹھی سونے کی لایا جس کا نگینہ فیروزہ ہے اور وارث پر دعویٰ کیا کہ یہ انگوٹھی منجملہ مال ترکہ سے ہے جس کو میت نے چھوڑا ہے اور یہ تیرے قبضہ میں ہے پس تجھ پر واجب ہے کہ اس میں سے تہائی مشاع (۲) بحکم وصیت مجھے سپرد کر دے پس وارث نے وصیت سے انکار کیا اور مدعی نے اپنے دعویٰ

(۱) یعنی ہم اس کو تسلیم نہیں کرتے ہیں یہ صرف تمہارا خیال ہے (۲) جو سب میں شائع ہے یعنی جو علیحدہ نہیں ہے

... witnesses were established according to it, then a fatwa (legal opinion) was sought regarding the validity of the claim. The muftis issued a fatwa stating that the said claim was defective, but they disagreed on the cause of the defect. Some said the reason is that he did not mention in the record (Mahzar) that the testator made the will out of his own free will and pleasure; thus, there is a possibility that he made the will under duress or compulsion, and a will made under duress is void. Others said the reason is that he claimed a one-third joint share in a ring, and this is not conceivable. However, the first opinion is correct because accepting a joint part is like accepting the whole.

... के अनुसार गवाह पेश किए गए फिर दावे की सत्यता का फतवा माँगा गया, तो मुफ़्तियों ने इस दावे के दोषपूर्ण होने का फतवा दिया, लेकिन दोष के कारण में आपस में मतभेद किया। कुछ ने कहा कि कारण यह है कि उसने महज़र (रिकॉर्ड) में यह उल्लेख नहीं किया कि वसीयत करने वाले ने अपनी इच्छा और प्रसन्नता से वसीयत की थी। अतः यह संभावना है कि उसने दबाव में, यानी मजबूर किए जाने पर वसीयत की हो और मजबूरी में की गई वसीयत शून्य है। और कुछ ने कहा कि कारण यह है कि उसने अंगूठी में से एक तिहाई हिस्से का दावा किया है और यह अकल्पनीय है, लेकिन पहला मत सही है क्योंकि किसी हिस्से को स्वीकार करना पूरे को स्वीकार करने के बराबर है।

کے موافق گواہ قائم کئے پھر دعویٰ کی صحت کا فتویٰ طلب کیا گیا پس مفتیوں نے فساد دعویٰ ہذا کا فتویٰ دیا مگر وجہ فساد میں باہم اختلاف کیا بعض نے فرمایا کہ وجہ یہ ہے کہ اس نے محضر میں یہ ذکر نہیں کیا کہ موصی نے برضا و رغبت وصیت کی پس احتمال ہے کہ اس نے باکراہ یعنی مجبور کئے جانے پر وصیت کردی ہو اور وصیت باکراہ باطل ہے اور بعض نے کہا کہ یہ وجہ ہے کہ اس نے انگوٹھی میں سے تہائی مشاع کا مطالبہ کیا ہے اور یہ متصور نہیں ہے مگر صحیح اول ہے اس واسطے کہ تسلیم لمجز و شائع کی تسلیم کل سے ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (Page 109) Book of Court Records and Decrees

According to the *Zahir al-Riwayah* (the established legal reports), being in a city is a condition for the validity of a judicial judgment (*Qaza*), and most scholars (*Mashayikh*) have inclined toward this view. This is mentioned in *Adab al-Qadi* by al-Khassaf. However, in my view, this is not a deficiency because, according to the *Nawadir* reports, being in a city is not a condition. Thus, if a judge passes a judgment outside the city, it will be in a matter of legal disagreement (*Mukhtalaf-fih*) and will therefore be enforceable.

Secondly, he mentioned that the claimant made a claim against him in his presence, whereas it is necessary to be explicit using terms like "this present one who arrived" (*Hazir Amada*) and "this present one who was brought" (*Hazir Avarda*). Thus, it should be written: "This one who arrived made a claim against this one who was brought." This is because just writing it creates a possibility that the claim was made by someone other than this plaintiff or against someone other than this defendant. Furthermore, one should write "in the presence of this defendant" so that there is no possibility that the claim was made in the defendant's absence.

Then, in this court record (*Sajil*), it was written: "A claim was made for a lamb (*Hamal*), the description of which is such, age is so much, and its value is so much, in the presence of the judicial assembly." He then pointed toward it, stating that it is his property and his right. The scholars said that there is a deficiency in these words because the description of some things is unnecessary. For instance, there is no need to state the description, age, and value because the object is present in the court of judgment. And the phrase "and pointed toward it that it is his property and right" is also deficient. It should be stated thus: "He pointed toward this lamb which is present, stating that it is the property of the plaintiff and his right."

Next, it was written that it is "wrongfully in the possession of the defendant." It must be written specifically as "wrongfully in the possession of *this* defendant." Then it was written: "It is obligatory upon him to withhold his hand from it." It should be written: "It is obligatory upon this defendant to withhold his hand from the aforementioned lamb."

Furthermore, it was written that he should "return" (*I'ada*) it to his possession. There is a possibility here that it never came into the claimant's possession initially; for example, he might have become an heir but had not yet taken possession before the defendant usurped it. In the case of such an ambiguity, the word "return" (*I'ada*)

should not be used. Instead, the word "deliver" (*Tasleem*) should be used, stating that he should "deliver this lamb to this plaintiff."

After describing the claim, the response, and the defendant's denial, it was written: "Then the plaintiff brought a group [of witnesses]," but it should be written: "*This* plaintiff brought a group." Then, the testimony of the witnesses should be recorded as follows: "They testified that the aforementioned lamb is the property of the plaintiff and is wrongfully in the possession of the defendant." However, it is necessary to write: "They testified that this aforementioned lamb is the property of *this* plaintiff and is wrongfully in the possession of *this* defendant."

After this, it was written: "The witnesses pointed toward the litigants (*Mutakhasamin*)," whereas this term includes both parties. Therefore, the need to specify the act of pointing at the time of mentioning each party will not be fulfilled by this general term, as they might have pointed toward the plaintiff when it was necessary to point toward the defendant. When mentioning the lamb, the act of pointing toward the lamb should be recorded. If it is mentioned that "they pointed toward this well-known object," and even if the word "this" (demonstrative) is not mentioned, it might be acceptable.

The greatest precaution needed in court records (*Mahazir* and *Sajils*) is to specify the points of indication within the words of testimony to remove ambiguity and ensure the claim is valid. After the statement "This plaintiff requested a judgment from me," he stated: "Therefore, I informed the defendant of the judgment directed against him." However, he did not use the word "this" (*Haza*) with the defendant. Similarly, throughout the end of the record, the word "this" was not used with the defendant. There was negligence in mentioning the word "this" in these places, although its mention is only used for emphasis in claims and testimonies. In some claims and testimonies, its mention is essential.

Additionally, in this record, it was written: "I decreed, in the presence of both litigants, the proof of ownership for the plaintiff and the illegality of the defendant's possession," but it did not mention that this happened in the presence of the lamb. It is inevitably necessary to mention this, because when passing a judgment on movable property (*Mal-e-Manqul*), the judge needs to point to it, just as a witness does.

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 (109) किताब अल-महाज़िर वल-सिजिलत

क्योंकि 'ज़ाहिर अल-रिवाया' के अनुसार न्यायिक निर्णय (क़ज़ा) की वैधता के लिए शहर का होना शर्त है, और अधिकांश विद्वानों (मशायिख) ने इसी ओर झुकाव रखा है। यह 'अदब अल-काजी' लिल-खसाफ में वर्णित है। मेरे विचार में यह कोई दोष नहीं है, क्योंकि 'नवादेर' की रिवायत के अनुसार शहर शर्त नहीं है। अतः यदि काजी ने शहर के बाहर न्यायिक निर्णय दिया, तो उसका निर्णय एक विवादास्पद (मुख्तलफ़-फ़िह) मामले में होगा, अतः वह लागू हो जाएगा। दूसरा यह कि उसने उल्लेख किया कि उसने उसकी उपस्थिति में उस पर दावा किया, जबकि स्पष्ट विवरण आवश्यक है, जैसे 'इस उपस्थित व्यक्ति' (हाज़िर आमदा) और 'इस लाए गए व्यक्ति' (हाज़िर आवर्दा) शब्दों के साथ। इसलिए इस प्रकार लिखना चाहिए कि: "अतः इस उपस्थित व्यक्ति ने इस लाए गए व्यक्ति पर दावा किया।" क्योंकि केवल लिखने में यह संभावना रहती है कि शायद इस वादी (मुदई) के अलावा किसी और से, या इस वादी के अलावा किसी और पर दावा किया गया हो। साथ ही यह भी लिखें कि "इस प्रतिवादी (मुदअलैह) की उपस्थिति में" ताकि यह संभावना न रहे कि प्रतिवादी की अनुपस्थिति में उस पर दावा किया गया है।

फिर इस रिकॉर्ड (सिजिल) में लिखा कि एक मेमने (हमल) का दावा किया गया, जिसकी विशेषता यह है, आयु इतनी है और मूल्य इतना है, काजी की सभा की उपस्थिति में। और उसकी ओर इशारा किया कि यह उसकी मिल्कियत है और उसका हक है। तो विद्वानों ने कहा कि इन शब्दों में दोष है, क्योंकि कुछ के विवरण की आवश्यकता नहीं है। जैसे विशेषता, आयु और मूल्य बताने की कोई आवश्यकता नहीं है क्योंकि वह न्यायालय में मौजूद है। और यह कहना कि "उसकी ओर इशारा किया कि यह उसकी मिल्कियत और हक है" इसमें भी दोष है; इसे इस तरह व्यक्त करना चाहिए: "इस भेड़ के बच्चे (बच्चा-ए-गोसफंद) की ओर, जो उपस्थित है, इशारा किया कि यह वादी की मिल्कियत और उसका हक है।" फिर लिखा कि यह "प्रतिवादी के कब्जे में अन्यायपूर्ण है।" इसे निश्चित रूप से इस तरह लिखना चाहिए कि "इस प्रतिवादी के कब्जे में अन्यायपूर्ण है।" फिर लिखा कि "उस पर अनिवार्य है कि वह अपना हाथ इससे हटा ले।" इसे इस प्रकार लिखना चाहिए: "इस प्रतिवादी पर अनिवार्य है कि वह अपना हाथ उक्त भेड़ के बच्चे से हटा ले।"

फिर लिखा कि "उसका पुनरुद्धार (इआदा) उसके कब्जे में करे।" इसमें यह संभावना है कि शायद वादी के पास पहले वह वस्तु न आई हो, बल्कि उदाहरण के लिए वह उसका उत्तराधिकारी बना हो और प्रतिवादी ने उसे हड़प लिया हो। ऐसी संभावना की स्थिति में 'इआदा' (वापसी) शब्द नहीं लिखना

चाहिए, बल्कि उसके स्थान पर 'तस्लीम' (सौंपना) शब्द लिखना चाहिए कि "इस भेड़ के बच्चे को वादी को सौंप दे।" फिर दावे के जवाब और प्रतिवादी के इनकार के बाद लिखा कि "वादी एक समूह को उपस्थित लाया", लेकिन लिखना चाहिए "यह वादी एक समूह को लाया।" फिर गवाहों की गवाही इस प्रकार लिखें कि "उन्होंने गवाही दी कि उक्त मेमना वादी की मिल्कियत है और प्रतिवादी के कब्जे में अन्यायपूर्ण है।" परन्तु यह आवश्यक है कि इस प्रकार लिखें: "गवाही दी कि यह उक्त भेड़ का बच्चा इस वादी की मिल्कियत है और इस प्रतिवादी के कब्जे में अन्यायपूर्ण है।"

इसके बाद लिखा कि "गवाहों ने दोनों पक्षों (मुतखासमीन) की ओर इशारा किया", जबकि यह शब्द दोनों में से प्रत्येक को शामिल करता है। अतः प्रत्येक का उल्लेख करते समय इशारा करने का विवरण लिखने की आवश्यकता इस शब्द से पूरी नहीं होगी, क्योंकि संभव है कि उन्होंने प्रतिवादी की ओर इशारा करने के समय वादी की ओर इशारा कर दिया हो। भेड़ के बच्चे का उल्लेख करते समय उसकी ओर इशारा करने का उल्लेख किया जाना चाहिए। यदि यह उल्लेख कर दिया कि "उन्होंने इस प्रसिद्ध वस्तु की ओर इशारा किया" और यदि 'इस' (इशारा) शब्द का उल्लेख नहीं किया, तो भी ठीक हो सकता है।

रिकॉर्ड और दस्तावेजों में बड़ी सावधानी यह होनी चाहिए कि गवाही के शब्दों में इशारे के स्थानों का उल्लेख हो ताकि भ्रम दूर हो और दावा सही हो। अपने इस कथन के बाद कि "मुझसे इस वादी ने निर्णय का अनुरोध किया", इस प्रकार व्यक्त किया कि "अतः मैंने प्रतिवादी को उस निर्णय से अवगत कराया जो उस पर लागू हुआ है।" परन्तु प्रतिवादी के साथ 'हज़ा' (यह/इशारा) शब्द का उल्लेख नहीं किया। इसी तरह रिकॉर्ड के अंत तक प्रतिवादी के साथ कहीं भी 'इस' शब्द (इस प्रतिवादी) का प्रयोग नहीं किया गया, लेकिन इन स्थानों पर 'इस' शब्द के उल्लेख में ढिलाई की गई। जबकि 'इस' शब्द का उल्लेख करने से केवल दावे और गवाही में गंभीरता आती है। कुछ दावों और गवाहियों में इसका उल्लेख करना अनिवार्य है। साथ ही इस रिकॉर्ड में लिखा कि "मैंने दोनों पक्षों की उपस्थिति में वादी के लिए उक्त मिल्कियत के प्रमाण और प्रतिवादी के कब्जे के अवैध होने का आदेश दिया", लेकिन यह उल्लेख नहीं किया कि यह भेड़ के बच्चे की उपस्थिति में हुआ। जबकि इसका उल्लेख करना अपरिहार्य रूप से आवश्यक है, क्योंकि चल संपत्ति (माल-ए-मनकूल) का आदेश देते समय न्यायाधीश के लिए इशारा करना आवश्यक होता है, जैसा कि गवाह के लिए आवश्यक है।

واسطے کہ ظاہر الروایہ کے موافق صحتِ قضاء کے واسطے شہر شرط ہے اور اسی طرف اکثر مشائخ نے میل کیا ہے یہ ادب القاضی للخصاف میں مذکور ہے اور میرے نزدیک یہ خلل نہیں ہے اس واسطے کہ موافق روایت نوادر کے شہر شرط نہیں ہے پس اگر قاضی نے خارج شہر میں حکم قضاء دیا تو اس کی قضاء ایک صورتِ مختلف فیہ میں ہو گی پس نافذ ہو جائے گی اور دوم آنکہ اُس نے ذکر کیا کہ اُس نے اُس کی حضوری میں اُس پر دعویٰ کیا حالانکہ ضروری تصریح چاہئے بلفظ اس حاضر آمدہ واس حاضر آوردہ کے پس اس طرح لکھنا چاہئے کہ پس اس حاضر آمدہ نے اس حاضر آوردہ پر دعویٰ کیا ۔ کیونکہ اُس کی تحریر پر احتمال ہے کہ شاید اس مدعی کے سوائے دوسرے سے یا اس مدعی کے سوائے دوسرے پر صادر ہوا ہو اور نیز یوں لکھے کہ بحضوری اس مدعاعلیہ کے تاکہ یہ احتمال نہ رہے کہ اس مدعاعلیہ کی غیبت میں اُس پر دعویٰ کیا ہے پھر اس سجل میں لکھا کہ دعویٰ کیا ایک حمل کا جس کی صفت یہ ہے اور سن اس قدر ہے اور قیمت اُس کی اس قدر ہے بحضوری مجلس قضاء کے اور اُس کی طرف اشارہ کیا کہ یہ اُس کی ملک واس کا حق ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ ان الفاظ میں خلل ہے کہ بعض کے بیان کی ضرورت نہیں ہے چنانچہ صفت و سن و قیمت کے بیان کی کچھ حاجت نہیں ہے اس واسطے کہ وہ مجلس حکم میں موجود ہے اور قولہ اور اُس کی طرف اشارہ کیا کہ اُس کی ملک و اس کا حق ہے اس میں خلل ہے یوں بیان کرنا چاہئے کہ اس بچہ گوسفند کی طرف جو حاضر ہے اشارہ کیا کہ یہ مدعی کی ملک و اس کا حق ہے ۔ پھر لکھا کہ اور مدعاعلیہ کے قبضہ میں ناحق ہے۔ اُس کو ضرور اس طرح لکھنا چاہئے کہ اس مدعاعلیہ کے قبضہ میں ناحق ہے ۔ پھر لکھا کہ اس پر واجب ہے کہ اپنا ہاتھ اس سے کوتاہ کرے۔ اس کو یوں لکھنا چاہئے کہ اس مدعاعلیہ پر واجب ہے کہ اپنا ہاتھ اس بچہ

گوسفند مذکور سے کوتاہ کرے۔ پھر لکھا کہ اس کا اعادہ اُس کے قبضہ میں کرے اور اس میں احتمال ہے کہ شاہد اول میں مدعی مذکور کے قبضہ میں نہ آیا بلکہ مثلاً اُس کا وارث ہوا ہو اور ہنوز قبضہ نہ کیا ہو کہ مدعاعلیہ مذکور نے غصب کرلیا ہو پس ایسے احتمال کی صورت میں لفظ اعادہ لکھنا نہ چاہئے بلکہ بجائے اس کے لفظ تسلیم لکھے کہ اس بچہ گوسفند کو اس مدعی کے سپرد کرے۔ پھر بعد بیان درخواست جواب مدعی و انکار مدعاعلیہ کے لکھا کہ پس مدعی ایک جماعت کو حاضر لایا مگر یوں لکھنا چاہئے کہ یہ مدعی ایک جماعت کو حاضر لایا۔ پھر گواہوں کی گواہی یوں لکھے کہ اُنہوں نے گواہی دی کہ حمل مذکور یہ ملک مدعی ہے اور مدعاعلیہ کے قبضہ میں ناحق ہے۔ مگر ضروری ہے کہ یوں لکھے کہ گواہی دی کہ یہ بچہ گوسفند مذکور یہ ملک اس مدعی کی ہے اور اس مدعاعلیہ کے قبضہ میں ناحق ہے اور اس کے بعد لکھا کہ اور گواہوں نے متخاصمین کی طرف اشارہ کیا حالانکہ یہ لفظ دونوں میں سے ہر واحد کو شامل ہے پس ہر واحد کے ذکر کے وقت اشارہ کرنے کا بیان تحریر کرنے کی حاجت اس لفظ سے دفع نہ ہوگی کہ شاید اُنہوں نے مدعاعلیہ کی طرف اشارہ کرنے کی ضرورت کے وقت مدعی کی طرف اشارہ کیا ہو اور بچہ گوسفند کے ذکر کے وقت بچہ گوسفند کی طرف اشارہ کرنا تحریر کرنا چاہئے ہے لیکن اگر یہ ذکر کر دیا کہ انہوں نے اس مشہور بد کی طرف اشارہ کیا اور اگر لفظ اس ذکر نہ کیا تو بھی خیر ہو سکتا ہے اور بڑی احتیاج تو محضر و سجل میں یہ ہوتی ہے کہ الفاظ شہادت دعویٰ میں انہوں نے مقاماتِ اشارہ میں کیا تاکہ اشتباہ رفع ہو جائے اور دعویٰ صحیح ہو اور اپنے اس قول کے بعد کہ بعد کہ مجھ سے اس مدعی نے حکم کی درخواست کی یوں بیان کیا کہ پس میں نے مدعاعلیہ کو آگاہ کیا اُس حکم سے جو اُس پر متوجہ ہوا ہے۔ مگر مدعاعلیہ کے ساتھ لفظ ہذا یعنی اشارہ ذکر نہ کیا اسی طرح آخر سجل تک مدعاعلیہ کے ساتھ کہیں (اس) کا لفظ (اس مدعاعلیہ) نہیں کہا لیکن ان جگہوں میں (اس) کا لفظ ذکر کرنے میں تسامل کیا اور (اس) کا لفظ

ذکر کرنے میں فقط دعویٰ و گواہی میں مبالغہ کیا جاتا ہے بعض دعویٰ و گواہی میں ضرور ذکر کرنا چاہئے اور نیز اس سجل میں لکھا کہ میں نے ہر دو متخاصمین کے حضور میں مدعی کے واسطے ملکیت مذکور کے ثبوت کا اور مدعاعلیہ کے قبضہ میں بنا حق ہونے کا حکم کیا اور یہ ذکر نہ کیا کہ اس بچہ گوسفند کے سامنے موجود ہونے کی حالت میں حالانکہ اس کا ذکر کرنا لامحالہ ضروری ہے اس واسطے کہ مال منقول کا حکم دینے کے وقت قاضی کو اشارہ کی ضرورت ہوتی ہے جیسا کہ گواہ کو

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) (110) Book of Legal Documents and Registers

...it is needed at the time of testimony, but if the claim is initially for the price, then in this case there is no need to present that price, just as in the case of recourse for entitlement (Istihqaq) where the Judge (Qazi) orders recourse without presenting the entitled item. Thus, it is the same in a claim for price. The aforementioned Qazi wrote at the end of the said record (Sijill) that it was issued from so-and-so, but did not write, "I ordered based on the testimony of these witnesses or based on such evidence that became apparent to me," or similar words to that effect. However, it was necessary to write this so that it would be known that this claim and testimony occurred before him. This is because there is a possibility that the claim and testimony took place before his deputy, and the presiding judge himself assumed the ruling; in such a case, the judgment would not be valid. Therefore, it is necessary to state words that indicate this. Qazi Bukhar wrote at the end of this record that an order was issued in his favor based on the testimony of two just witnesses, but did not write "in the presence of the adversary." Thus, it might have been issued in the absence of the adversary, so it would not be correct. If he were to write that he ordered the proof of this record according to its conditions, it would still not be sufficient because the Qazi is not aware of the conditions. Hence, clarification is necessary as we have written in this case: if the Qazi said the witnesses testified in accordance with the claim, it is not enough because the Qazi does not know the compatibility of the claim and the testimony. The same applies in this case as well.

Mahdar (Formal Attestation) ☆

Regarding the proof of a will for one-third of the estate: The testatrix was a woman named Hinda, daughter of Ustad Muhammad Bukhari Samarqandi, known as Ustad Minara. She had made a will for one-third of her property as follows: from its one-third, wheat should be purchased and distributed to the poor for her missed prayers; from one-third, a goat should be purchased and sacrificed on the first day of the days of sacrifice (Eid al-Adha); and from one-third, round bread, halwa, clay pots, etc., should be purchased according to the custom of people who buy such things during the days of Ashura. She had appointed her sister as her executor (Wasi) and ordered her to execute these bequests. Subsequently, her sister filed a claim against the husband in his presence. In the writing of the Mahdar, she recorded the statement of making the will and wrote at the end that in the possession of the defendant husband is a saddle cover (Zin-posh) of such length and width, and its value is one and a half dinars. Therefore, it is obligatory for him to present it[1] in the court

assembly so that the execution[2] of the will may be possible, provided he is capable of presenting it. If he is unable to bring it and has destroyed it, he must pay half a dinar, which is one-third of its value, so that the will can be executed from it. This writing contains a defect because only the price is mentioned, and it is not mentioned whether this price pertains to the day it was in his possession or the day it was destroyed. There is no doubt that apparently, this saddle cover would be in the husband's possession as a trust (Amanat), since it is not mentioned that he took possession of it without right. In such a case, liability (Dhaman) would only be obligatory upon him if he destroyed it. Thus, the value on the day he destroyed it will be considered. Therefore, at present, her demand for half a dinar would not be correct until it is known that on the day of destruction, its value was also one and a half dinars. It would have been better if she had stated that it is obligatory to bring this saddle cover and hand it over to the executor so that the executor could sell it and take the one-third from it. If he denies that the possessed saddle cover belongs to the testatrix, then for the purpose that the claimant be able to establish witnesses against him, the demand to bring it is correct. If the said husband is established... for the execution of the will...

Footnotes: 1. His statement: i.e., he should present it (the saddle cover). 2. Implementation (Tanfidh): meaning to carry out according to the will.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (10) (110) किताब अल-मुहादिर व अस-सिजिल्लात

गवाही के समय इसकी आवश्यकता होती है, लेकिन यदि शुरू में ही कीमत का दावा हो, तो ऐसी स्थिति में उस कीमत को प्रस्तुत करने की आवश्यकता नहीं है, जैसा कि हक़-ए-इस्तेहक़ाक़ (Istihqaq) में वापसी की स्थिति में होता है कि काज़ी किसी चीज़ को बिना मज़कूर (उल्लेखित) किए वापसी का आदेश देता है। इसी तरह कीमत के दावे में भी है। और उक्त काज़ी ने उल्लेखित सिजिल (अदालती दस्तावेज़) के अंत में लिखा कि 'फलां से जारी हुआ' और यह नहीं लिखा कि 'मैंने इन गवाहों की गवाही पर या ऐसे प्रमाण से जो मेरे निकट स्पष्ट हुए' या इसी तरह के शब्द इस अर्थ में हों, आदेश दिया। हालाँकि, इसे लिखना आवश्यक था ताकि यह ज्ञात हो सके कि यह दावा और गवाही उसके समक्ष हुई है। क्योंकि यह संभावना है कि शायद दावा और गवाही उसके प्रतिनिधि के समक्ष हुई हो और मुतवल्ली (निर्णय लेने वाला) ने स्वयं आदेश दे दिया हो, और ऐसी स्थिति में फैसला वैध नहीं होगा। इसलिए ऐसा बयान देना आवश्यक है जो इस पर संकेत करे। और काज़ी बुख़ार (Bukhari) ने अंत में इस सिजिल में लिखा कि उसकी ओर से दो न्यायप्रिय गवाहों की गवाही पर आदेश जारी हुआ, और यह नहीं लिखा कि 'प्रतिद्वंदी की उपस्थिति में'। अतः शायद यह प्रतिद्वंदी की अनुपस्थिति में जारी हुआ हो, इसलिए यह सही नहीं होगा। और यदि वह लिखता कि मैंने इस सिजिल के प्रमाण का उसकी शर्तों के साथ आदेश दिया, तो भी यह पर्याप्त नहीं था, क्योंकि काज़ी शर्तों से अवगत नहीं होता है। अतः स्पष्टीकरण आवश्यक है जैसा कि हमने इस मामले में लिखा है कि यदि काज़ी ने कहा कि गवाहों ने दावे के अनुसार गवाही दी, तो यह पर्याप्त नहीं है क्योंकि काज़ी दावे और गवाही की अनुकूलता को नहीं जानता है। अतः इस स्थिति में भी ऐसा ही है।

महज़र (सार्वजनिक शपथ पत्र) ☆

एक-तिहाई संपत्ति की वसीयत सिद्ध करने के संबंध में: वसीयत करने वाली एक महिला थी जिसका नाम हिंदा बिन्त उस्ताद मुहम्मद बुखारी समरकंदी था, जो उस्ताद मिनारा के नाम से जानी जाती थी। उसने अपनी एक-तिहाई संपत्ति की वसीयत इस प्रकार की थी कि उसकी एक-तिहाई से गेहूँ खरीदकर उसकी छूटी हुई नमाज़ों के बदले गरीबों में बाँट दिए जाएँ और एक-तिहाई से एक बकरी खरीदकर कुर्बानी के दिनों के पहले दिन कुर्बानी की जाए, और एक-तिहाई से गोल रोटी, हलवा, और कुज़ा (मिट्टी के बर्तन) आदि चीज़ें लोगों की प्रथा के अनुसार, जो वे आशूरा के दिनों में खरीदते हैं, खरीदी जाएँ। उसने अपनी बहन को अपना वसीयतदार नियुक्त किया था और उसे इन वसीयतों को लागू करने का आदेश दिया था। अतः उसकी बहन ने उक्त पति की उपस्थिति में उसके पति पर

दावा किया और महज़र के लेखन में वसीयत का बयान दर्ज किया। अंत में लिखा कि उस प्रतिवादी पति के अधिकार में एक ज़ीन-पोश (घोड़े की जीन का कवर) है जिसकी लंबाई और चौड़ाई इतनी है और उसका मूल्य डेढ़ दीनार है। अतः उस पर अनिवार्य है कि उसे अदालत में प्रस्तुत करे[1] ताकि वसीयत को लागू[2] करने का अवसर मिल सके, बशर्ते कि वह उसे प्रस्तुत करने में सक्षम हो। और यदि वह उसे प्रस्तुत करने में असमर्थ हो और उसने उसे नष्ट कर दिया हो, तो उस पर अनिवार्य है कि वह आधा दीनार अदा करे, जो कि उसका एक-तिहाई मूल्य है, ताकि उससे वसीयत लागू की जा सके। इस लेखन से त्रुटि उत्पन्न हुई क्योंकि इसमें केवल कीमत का उल्लेख है और यह उल्लेख नहीं है कि यह कीमत उसके अधिकार में होने के दिन की है या उसे नष्ट करने के दिन की है। इसमें कोई संदेह नहीं है कि स्पष्ट रूप से यह ज़ीन-पोश पति के पास अमानत के तौर पर होगा, क्योंकि यह नहीं बताया गया है कि उसने इसे अन्यायपूर्ण तरीके से लिया है। ऐसी स्थिति में उसके ऊपर हर्जाना तभी अनिवार्य होगा जब उसने उसे नष्ट कर दिया हो। अतः जिस दिन उसने इसे नष्ट किया, उसी दिन की कीमत मान्य होगी। वर्तमान में उसका आधा दीनार का दावा सही नहीं होगा जब तक यह ज्ञात न हो जाए कि जिस दिन उसने इसे नष्ट किया, उस दिन भी इसका मूल्य डेढ़ दीनार था। उचित यह था कि वह इस प्रकार बयान देती कि इस ज़ीन-पोश को प्रस्तुत कर वसीयतदार के सुपुर्द करना अनिवार्य है ताकि वसीयतदार उसे बेचकर उसमें से एक-तिहाई हिस्सा ले ले। और यदि वह कब्ज़े वाले ज़ीन-पोश के मूसिया की संपत्ति होने से इनकार करता है, तो इस उद्देश्य से कि वादी उस पर गवाह पेश करने में सक्षम हो, इसे प्रस्तुत करने की मांग करना उचित है। यदि उक्त पति सहमत हो, तो वसीयत को लागू करने के लिए...

पाद-टिप्पणियाँ: 1. उसका कथन: यानी ज़ीन-पोश को प्रस्तुत करे। 2. तनफ़ीज़ (تنفيذ): लागू करने के अर्थ में, यानी वसीयत के अनुसार कार्यान्वित कर सके।

وقت گواہی کے ضرورت ہوتی ہے لیکن اگر اولاً قیمت کا دعویٰ ہو تو اس صورت میں اس قیمت کے حاضر کرنے کی ضرورت نہیں ہے جیسا کہ استحقاق میں رجوع کرنے کی حالت میں ہوتا ہے کہ قاضی بدون چیز مستحق حاضر کرنے کے رجوع کا حکم دیتا ہے پس ایسا ہی قیمت کے دعویٰ میں بھی ہے اور قاضی مذکور نے آخر سجل مذکور میں لکھا کہ فلاں سے صادر ہوا اور یہ نہیں لکھا کہ میں نے ان گواہوں کی گواہی پر یا ایسی دلیل سے جو میرے نزدیک ظاہر ہوئی یا اور اس کے مانند الفاظ اس معنی میں ہوں حکم دیا حالانکہ اس کا لکھنا ضروری تھا تا کہ معلوم ہو کہ یہ دعویٰ و گواہی اُس کے سامنے ہوئی ہے کیونکہ احتمال ہے کہ شاید دعویٰ و گواہی اُس کے نائب کے حضور میں ہوئی اور متولی حکم خود آپ ہو گیا اور ایسی صورت میں قضاء جائز نہ ہوگی پس ایسا کلام بیان کرنا ضروری ہے جو اس پر دلالت کرے اور قاضی بخار نے آخر اس سجل میں لکھا کہ اُس کی جانب بگواہی دو عادلوں کے حکم صادر ہوا اور یہ نہ لکھا کہ خصم کے حضور میں۔ پس شاید خصم کی غیبت میں صادر ہوا ہو پس صحیح نہ ہو گا اور اگر یوں لکھتا کہ میں نے اس سجل کے ثبوت کا اس کے شرائط کے ساتھ حکم کیا تو بھی کافی نہ تھا اس واسطے کہ قاضی شرائط پر واقف نہیں ہوتا ہے پس بیان کرنا ضروری ہے جیسا کہ ہم نے اس صورت میں لکھا ہے کہ اگر قاضی نے کہا کہ گواہوں نے موافق دعویٰ کے گواہی دی تو یہ کافی نہیں ہے اس واسطے کہ قاضی دعویٰ و گواہی کی موافقت کو نہیں جانتا ہے پس ایسا ہی اس صورت میں بھی ہے۔

محضر ☆

تہائی مال کی وصیت کرنے کے اثبات میں اور موصی ایک عورت مسماۃ ہندہ بنت اُستاد محمد بخاری سمرقندی معروف باستاد مناره تھی کہ اُس نے اپنی تہائی مال کی وصیت اس طرح پر کی تھی کہ اس کی تہائی سے گیہوں خرید کر اُس کی نماز ہائے فوت شدہ کے واسطے فقیروں کو بانٹ دیئے جائیں اور ایک تہائی سے ایک بکری خرید کر ایام قربانی کے اوّل روز قربانی کر دی جائے اور ایک تہائی سے نان گردہ حلوا و کوزہ وغیرہ چیزیں موافق لوگوں کی عادت کے جو ایام عاشوراء میں خریدتے ہیں خریدی جائیں اور اُس نے اپنی بہن کو اپنا وصی مقرر کیا تھا اور اُس کو حکم دیا تھا کہ ان وصیتوں کو نافذ کر دے پس اُس کی بہن نے اُس کے شوہر پر بمحضوری شوہر مذکور دعویٰ کیا اور محضر کی تحریر میں وصیت کرنے کا بیان لکھا اور آخر میں لکھا کہ اُس کے شوہر اس مدعاعلیہ کے قبضہ میں ایک زین پوش ہے جس کا طول اس قدر عرض اس قدر اور اُس کی قیمت ڈیڑھ دینار ہے پس اس پر واجب ہے کہ اُس کو مجلس حکم میں حاضر کرے[1] تاکہ اس میں سے تنفیذ[2] وصیت کا قابو ہاتھ آئے بشرطیکہ اُس کے حاضر کرنے پر قادر ہو اور اگر اُس کے حاضر لانے سے عاجز ہو اور اُس کو تلف کر ڈالا ہو تو اُس پر واجب ہے کہ نصف دینار ادا کرے اور یہ اُس کی تہائی قیمت ہے تا کہ اُس سے وصیت نافذ کی جائے اور اس تحریر سے خلل پیدا ہوا اس وجہ سے کہ مذکور فقط قیمت ہے اور یہ مذکور نہیں ہے کہ یہ قیمت اُس کے قبضہ کے روز کی یا تلف کرنے کے روز کی ہے اور اس میں شک نہیں ہے کہ بظاہر یہ زین پوش اس شوہر کے قبضہ میں بطور امانت ہو گا جب کہ یہ ذکر نہیں کیا گیا کہ اُس نے بغیر حق قبضہ کر لیا ہے پس ایسی حالت میں اُس کے ذمہ ضمان جبھی واجب ہو گی کہ جب اُس نے تلف کر دیا ہے پس جس دن تلف کر دیا ہے اُسی روز کی قیمت کا اعتبار ہوگا پس فی الحال اُس کا مطالبہ نصف دینار کا صحیح نہ ہو گا تا وقتیکہ یہ معلوم نہ ہو جائے کہ تلف کر ڈالنے کے روز بھی اُس کی قیمت ڈیڑھ دینار تھی اور چاہئے یہ تھا کہ یوں بیان کرتی کہ اس پراس زین پوش کا حاضر لا کر اس وصیہ

کے سپرد کرنا واجب ہے تا کہ یہ وصیہ اُس کو فروخت کر کے اس میں سے تہائی لے لے اور اگر وہ اس زین پوش مقبوضہ کا اس موصیہ کی ملک ہونے سے انکار کرتا ہے تو بدین غرض کہ مدعیہ اُس پر گواہ قائم کرنے پر قادر ہو پس حاضر لانے کا مطالبہ کرنے کی وجہ صحیح در صورتیکہ شوہر مذکور مقرر ہو تو تنفیذ وصیت کے۔

حاشیے: 1- قول اس کو یعنی زین پوش کو حاضر کرے 12 2- مستفیذ بمعنی جاری کرنا یعنی وصیت کے موافق جاری کر سکے 12 منہ

Book of Deeds and Registers | (111) | Fatawa Alamgiri ..... Volume 10

...can be done in the same manner as we have described: that he should sell it and execute a contract of will from it, and if he denies it, then witnesses should be established against him.

Record (Sijill) ★

Regarding the proof of Waqf (Endowment). It is written herein that person 'A' appointed person 'B' as his agent (Wakil) and deputy in this matter to claim rights due from others and collect them for him. This agency was contingent upon a condition that had been fulfilled prior to this appointment, namely the existence of this Waqf. In the agency document, he stated that if person 'X' has endowed this village/location to his siblings 'Y' and 'Z' under these specific conditions, handed it over to the appointed trustee (Mutawalli) on the day of endowment, and the status of the Waqf became well-known among the people as an ancient and established endowment, then 'B' is the agent for collecting the debts owed by the people. The current situation is that the status of this location as a Waqf under the aforementioned conditions has been established, it is recognized as a well-known endowment, and the conditions of agency for collecting debts have been met; thus, person 'A' (the principal) has such-and-such a debt claim against the person brought forth. The opponent replied: "Indeed, 'A' has appointed you as an agent on the grounds that the claim is admissible and the agency is known under the condition you mentioned; however, regarding the invalidity of several matters, although the claim is admissible, I have no knowledge of the Waqf status of this location, nor have I heard of its notoriety or widespread public report (Istifazah). Therefore, the claim is not admissible against me on this basis." Then the claimant brought several witnesses and stated they would testify to the status of the Waqf. The witnesses gave their testimony as required, following the proper procedure, stating that person 'X' had endowed the said location to 'Y' and 'Z' under those conditions. The Judge (Qazi) ruled in favor of the endowment, the validity of the agency conditions, and the liability of the defendant to pay the claimant. He ordered the debt to be paid and the record (Sijill) to be written. This was done, and the Judge signed (Tawqi) the header of the record and concluded it according to customary practice. Subsequently, a legal opinion (Fatwa) was sought regarding the validity of this record. Some scholars issued a Fatwa of validity, but researchers (Muhaqqiqin) replied that it is invalid (Fasid). They disagreed on the reason for invalidity; some argued it is invalid because the witnesses gave testimony about both the original Waqf and its conditions based

on public notoriety (Istifazah) (1). While testimony based on notoriety is permissible for the fact of the Waqf itself, it is not permissible regarding the specific conditions set by the endower (Waqif). Since the testimony on conditions was unacceptable, and the witnesses testified to both together, the testimony for the original Waqf also becomes unacceptable—either because the testimony is considered a single unit (invalidity of a part leads to invalidity of the whole), or because giving testimony on conditions based on notoriety was not lawful for them. By doing so, they committed an act that was not permissible, which renders them unreliable (Fisq), and unreliability is a bar to giving testimony. If the witnesses plead ignorance of the law, this excuse is not acceptable because it concerns legal rulings, and in an Islamic territory (Dar al-Islam), ignorance of legal rulings is not a valid excuse. As for how it was proven that the witnesses gave hearsay testimony, it became known because they testified to an ancient Waqf many years old. It is certain that these people were not alive during the lifetime of the endower and did not hear it directly from him. Similarly, in any case where testimony is given regarding an ancient Waqf of many years, where it is certain that the witnesses were not present during the endower's life and did not hear from him, it is inevitable that their testimony is based on hearsay. I say (Aqulu): In my view, this is not a significant issue because the witnesses have...

Footnotes: 1. Meaning it was stated according to the method of testimony. (Ayin): Meaning the customary practice that is mutually ongoing. (1): Spreading among the people (notoriety/hearsay).

वास्ते इसी तौर से हो सकती है जैसा हमने बयान किया कि इसको फरोख्त करके उससे अक़्द-ए-वसीयत (वसीयत का अनुबंध) करे और दर सूरते कि मुन्किर है तो उस पर गवाह क़ायम करे।

सिजिल (दस्तावेज़/रिकॉर्ड) ★

वक़्फ़ियत साबित करने के बारे में। जिसमें तहरीर है कि फलां ने फलां को वकील किया और अपनी जगह मुक़र्रर किया इस बाब में कि उसके हुक़ूक़ का जिन लोगों पर आते हैं मुतालबा करे और उसके वास्ते उनको वसूल करे और यह तौकील (वकालत) ऐसी शर्त पर मुअल्लक़ (निर्भर) थी जो इस तौकील से पहले मुताल्लिक़ हो गई और वह यही वक़्फ़ है और उसने तौकील में यूँ कहा कि अगर फलां ने यह मौज़ह (गाँव/क्षेत्र) अपने भाई और बहन फलां और फलां पर इन शरायत (शर्तों) के साथ वक़्फ़ किया है और वक़्फ़ के दिन जिसे मुतवल्ली मुक़र्रर किया था उसके सुपुर्द किया है और उसका वक़्फ़ होना लोगों में मशहूर हो गया है और यह वक़्फ़ पुराने मशहूर औक़ात (समय) से चला आ रहा है, तो उन क़र्ज़ों के वसूल करने का जो लोगों पर हैं वकील है। और हाल यह है कि इस मौज़ह का वक़्फ़ होना ज़िक्र की गई शर्तों के साथ साबित हो गया और यह वक़्फ़ मशहूर औक़ात में से हो गया और वकालत की शर्तें जो लोगों से फलां का क़र्ज़ा वसूल करने के लिए थीं मुताल्लिक़ हो गईं और फलां मुवक्किल का इस हाज़िर किए गए शख़्स पर ऐसा-ऐसा क़र्ज़ा है। फिर विरोधी पक्ष (ख़सम) ने जवाब दिया कि बेशक फलां ने तुम्हें वकील बनाया है इस आधार पर कि दावा सुना जाना चाहिए और वकालत उन शर्तों के साथ मालूम है जो तुमने ज़िक्र कीं, और कई बातों के अमान्य होने का मामला कि दावा सुना जाना चाहिए, लेकिन मुझे इस मौज़ह की वक़्फ़ियत की जानकारी नहीं है और न ही इसकी प्रसिद्धि और इस्तिफ़ाज़त (लोकप्रियता/चर्चा) की ख़बर है, इसलिए मुझे इस आधार पर दावा सुनने की ज़रूरत नहीं है। फिर मुद्दई (दावा करने वाला) कुछ गवाह लाया और बयान किया कि ये उसके गवाह हैं जो इसके वक़्फ़ होने पर गवाही देते हैं। फिर गवाहों ने अपनी गवाही वैसी ही दी जैसी दी जानी चाहिए और गवाही के तरीक़े पर गवाही को जारी किया और बयान किया कि फलां ने इस मौज़ह को फलां और फलां पर इन शर्तों के साथ वक़्फ़ किया है। क़ाज़ी ने इस वक़्फ़ियत, वकालत की शर्त की तहक़ीक़, और मुद्दई पर इस माल के लाज़िम होने के सबूत का हुक्म दे दिया और उसे हुक्म दिया कि यह माल मुद्दई को अदा कर दे और इस सिजिल की तहरीर का हुक्म दिया। फिर यह लिखा गया और क़ाज़ी ने सिजिल के ऊपरी हिस्से पर अपनी मुहर (तौक़ी) लगाई और अंत में प्रचलित

रीति के अनुसार तहरीर किया। फिर इस सिजिल की वैधता का फ़तवा माँगा गया। कुछ उलेमा (मशाइख़) ने इसकी वैधता का फ़तवा दिया, जबकि शोधकर्ताओं (मुहक़्क़िक़ीन) ने जवाब दिया कि यह फ़ासिद (अमान्य) है। फिर अमान्यता के कारण पर मतभेद हुआ; कुछ ने कहा कि यह इस वजह से फ़ासिद है कि गवाहों ने असल वक़्फ़ और उसकी शर्तों पर प्रसिद्धि और इस्तिफ़ाज़त (1) के आधार पर गवाही दी, जबकि असल वक़्फ़ पर प्रसिद्धि के आधार पर गवाही देना जायज़ है, लेकिन वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) की शर्तों पर प्रसिद्धि के आधार पर गवाही देना जायज़ नहीं है। और जब शर्तों पर गवाही स्वीकार्य नहीं हुई, जबकि गवाहों ने दोनों की गवाही दी थी, तो इस सूरत में असल वक़्फ़ की गवाही भी स्वीकार्य नहीं होगी, चाहे इस वजह से कि गवाही एक ही है (जब हिस्सा अमान्य तो सब अमान्य), या इस वजह से कि जब गवाहों के लिए शर्तों पर प्रसिद्धि के आधार पर गवाही देना हलाल नहीं था, फिर भी उन्होंने गवाही दी, तो उन्होंने ऐसा काम किया जो उनके लिए जायज़ नहीं था, और यह उनके फ़िस्क़ (अविश्वसनीयता) का कारण है और फ़िस्क़ गवाही में बाधा है। और अगर गवाह अनभिज्ञता का बहाना करें कि वे जानते नहीं थे, तो यह बहाना स्वीकार नहीं होगा क्योंकि यह अहकाम (नियमों) में से है और दारुल-इस्लाम में नियमों की अनभिज्ञता का बहाना स्वीकार्य नहीं होता। रही यह बात कि गवाहों की इस मामले में सुनी-सुनाई गवाही देना कैसे साबित हुआ, तो इस वजह से मालूम हुआ कि उन्होंने पुराने वक़्फ़ की गवाही दी जिस पर कई साल गुज़र चुके हैं और उसे पुराना वक़्फ़ माना जाता है, जिससे निश्चित रूप से पता चलता है कि ये लोग वक़्फ़ करने वाले के जीवनकाल में मौजूद नहीं थे और उन्होंने उससे सीधे नहीं सुना। इसी तरह हर जगह जहाँ किसी पुराने वक़्फ़ पर गवाही दी जाए जिस पर बहुत साल बीत चुके हों, जिससे यक़ीनन साबित होता है कि गवाह वक़्फ़ करने वाले की ज़िंदगी में मौजूद नहीं थे और उन्होंने उससे नहीं सुना, तो यह ज़रूर मालूम होगा कि उन लोगों ने सुनी-सुनाई गवाही दी है। मैं कहता हूँ (अक़ूलु) कि मेरे नज़दीक यह कोई बड़ी बात नहीं है, क्योंकि गवाहों ने...

पाद-टिप्पणियाँ (Footnotes): 1. यानी गवाही के तरीक़े पर इसे बयान किया। अ: यानी वह रस्म जिसकी आदत आपस में जारी है। (1) लोगों में फैल जाना।

واسطے اسی طور سے ہو سکتی ہے جیسا ہم نے بیان کیا کہ اس کو فروخت کر کے اُس سے عقد وصیت کرے اور در صورتیکہ منکر ہے تو اُس پر گواہ قائم کرے۔

سجل ★

در اثبات وقفیت۔ جس میں تحریر ہے کہ فلاں نے فلاں کو وکیل کیا اور بجائے اپنے مقرر کیا دریں باب کہ اُس کے حقوق کا جن لوگوں پر آتے ہیں مطالبہ کرے اور اُس کے واسطے ان کو وصول کرے اور یہ توکیل ایسی شرط پر معلق تھی جو قبل اس توکیل کے متعلق ہوگئی اور وہ یہی وقف ہے اور اُس نے توکیل میں یوں کہا کہ اگر فلاں نے یہ موضع اپنے برادر و خواہر فلاں و فلان پر بدین شرائط وقف کیا ہے اور بروز وقف جس کو متولی مقرر کیا تھا اس کے سپرد کیا ہے اور اس کا وقف ہونا لوگوں میں مشہور ہو گیا ہے اور یہ وقف اوقات قدیمہ مشہورہ سے ہو گیا ہے تو اُن قرضوں کے وصول کرنے کا جو لوگوں پر ہیں وکیل ہے اور حال یہ ہے کہ اس موضع کا وقف ہونا بدین شرائط مذکورہ ثابت ہو گیا اور یہ وقف اوقات مشہورہ میں سے ہو گیا اور شرائط وکالت جو لوگوں سے قرضہ فلاں وصول کرنے کے واسطے تھی متعلق ہو گئی اور فلاں موکل کا اس حاضر آوردہ پر ایسا ایسا قرضہ ہے۔ پس خصم نے جواب دیا کہ بے شک فلاں ترا وکیل کردہ است بران وجہ کہ دعوٰی شنیدنی و کالتے معلوم بآن شرط کہ یاد کردی و امر با بطلان چندیں کہ دعوٰی شنیدنی دادنی ہست لیکن مرا از وقفیت ایں موضع معلوم نیست و از شہرت و استفاضت او خبر نے ومرا تو باہیں وجہ کہ دعوٰی شنیدنی دادنی نیست۔ پھر مدعی چند نفر حاضر لایا اور بیان کیا کہ یہ اُس کے گواہ ہیں کہ اُس کے وقف ہونے پر گواہی دیتے ہیں پس گواہوں نے اس کی گواہی جیسی

چاہیے ہے ادا کی اور گواہی کے طریق پر گواہی کو رواں کیا اور بیان کیا کہ فلاں نے اس موضع مذکورہ فلاں وفلانہ پر بدین شرائط وقف کیا ہے اور قاضی نے اس وقفیت کے اور تحقیق شرط وکالت کے اور مدعی پر یہ مال لازم ہونے کے ثبوت کا حکم دے دیا اور اُس کو حکم دیا کہ یہ مال مدعی مذکور کو ادا کر دے اور اس سجل کی تحریر کا حکم دیا پس یہ لکھا گیا اور قاضی نے صدر سجل پر اپنی توقیع لکھی اور اخیر میں برسم مستعار تحریر کیا۔ پھر اس سجل کی صحت کا فتویٰ طلب کیا گیا۔ پس بعض مشائخ نے اس کی صحت کا فتویٰ دیا اور محققین نے جواب دیا کہ یہ فاسد ہے پھر وجہ فساد میں باہم اختلاف کیا بعض نے کہا کہ اس وجہ سے فاسد ہے کہ گواہوں نے اصل وقف اور اُس کے شرائط پر شہرت و استفاضت (1) گواہی دی حالانکہ اصل وقف بشہرت گواہی دینا جائز ہے اور شرائط واقف پر بشہرت گواہی دینا نہیں جائز ہے اور جب شرائط پر گواہی مقبول نہ ہوئی حالانکہ گواہوں نے دونوں کی گواہی دی ہے تو اس صورت میں اصل وقف کی گواہی بھی مقبول نہ ہوگی خواہ بدین وجہ کہ گواہی ایک ہے پس جب بعض گواہی باطل ہوئی تو کل باطل ہوگئی یا بدین وجہ کہ جب گواہوں کو شرائط پر بشہرت گواہی دینا حلال نہ تھی۔ پھر بھی انہوں نے اس کی گواہی دی تو ایسا فعل کیا جو اُن کو حلال نہ تھا اور یہ اُن کے فسق کا موجب ہے اور فسق مانع شہادت ہے اور اگر گواہ لوگ نادانستگی کا عذر کریں کہ کہ جانتے نہ تھے تو یہ عذر مقبول نہ ہوگا اس واسطے کہ یہ امر احکام میں سے ہے اور دارالاسلام میں احکام کی نادانستگی کا عذر نہیں مقبول ہوتا ہے رہی یہ بات کہ گواہوں کا اس معاملہ میں سنی سنائی گواہی دینا کیونکر ثابت ہوا سو اس وجہ سے معلوم ہوا کہ انہوں نے وقف قدیمی کی گواہی دی ہے جس پر بہت برسیں گزر گئی ہیں اور یہ وقت قدیمی شمار کیا جاتا ہے جس سے قطعاً معلوم ہے کہ یہ لوگ اس وقف کرنے والے کی زندگی میں موجود نہ تھے اور انہوں نے اُس سے نہیں سنا ہے۔ اسی طرح ہر جگہ جہاں کسی وقف قدیم پر جس پر بہت برسیں گزر گئی ہیں جس سے یقیناً ثابت ہوتا ہے کہ یہ لوگ وقف

کرنے والے کی زندگی میں نہ تھے اور انہوں نے اس سے نہیں سنا ہے گواہی دیں تو یہ بات ضرور معلوم ہوگی کہ ان لوگوں نے سنی سنائی گواہی دی ہے اقول میرے نزدیک یہ بات کوئی چیز نہیں ہے اس واسطے کہ گواہوں نے

حاشیے: ۱ یعنی گواہی کے طریق پر اس کو بیان کیا ۱۲ ع یعنی وہ رسم جس کی عادت باہم جاری ہے ۱۲ (۱) لوگوں میں پھیل جانا ۱۲

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 112 Book of Records and Registers (Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat)

Although testimony was given regarding an ancient endowment (waqf) that has existed for many years, this does not prove that the witnesses provided hearsay evidence. This is because it is permissible that the witnesses personally saw a judge (Qadi) decreeing this subject as a waqf under the aforementioned conditions. There is another way to determine if witnesses have given hearsay testimony: if the witnesses say, "We gave this testimony because this matter became famous among us," then it shall be accepted. Conversely, if they say, "We gave this testimony because we heard this from people," then according to the manifest answer, it shall not be accepted. For instance, if they said, "We testified to this property belonging to so-and-so because we saw him exercising ownership over it in his possession." This is mentioned in 'Mukhtasar Isam'. Another report states that such testimony is acceptable even if they mention hearing it from people; this report is mentioned in 'Kitab al-Aqdiyah'. Some researchers explained the flaw in the legal record (sijill) by stating that the name and lineage of the trustee (mutawalli) were not specified, mentioning instead an unknown man, and handing over to an unknown person cannot be established, while handing over is a condition for a valid waqf. However, this reason is not reliable. Reliability rests on the first reason. In my view, the claim made by the representative (wakil) regarding the endowment of this subject as described is not correct, even if the claim is devoid of other mentioned reasons. The reason is that in this claim, the representative seeks to establish the condition of his right in such a way that he proves an act against an absent person, thereby nullifying that person's right over their owned property, whereas no person has the capacity to establish the condition of their right by proving an act against an absent person that results in the nullification of their right. Do you not see that if Zaid conditioned the manumission of his slave upon Amr divorcing his wife, and then the slave produced witnesses that Amr had divorced his wife, the Qadi would not hear the slave's claim nor accept his witnesses? This issue of divorce is similarly mentioned in 'Jami' al-Asghar'. Some later scholars have issued fatwas on the hearing of such claims and the acceptance of testimony, but the former view is correct.

Mahzar (Official Record of Proceeding)

In which it is mentioned that the plaintiff sent items to the defendant for sale and is now claiming their price (thaman). The case is described as follows: Zaid bin Amr al-Makhzumi (plaintiff) appeared and brought Bakr (defendant) with him. Then the

plaintiff claimed against the defendant that the plaintiff had sent to the defendant, via his trustee Khalid, a certain number of bolts of Bukhari velvet cloth of specified length and width, for the purpose of selling them to a buyer for a price estimated by an expert. The trustee Khalid delivered these bolts to the defendant, who took possession of them all on behalf of the trustee and sold them to a buyer at the price estimated by the expert and collected the payment, which amounts to this sum. Therefore, it is obligatory for the defendant to hand over this sum to the plaintiff. If the exact sum is still with him, it should be given; if he has spent it, he is obligated to pay the equivalent of the aforementioned dinars to the plaintiff. A response to this claim was then sought; the defendant responded with a denial (1). Consequently, the plaintiff produced witnesses. A fatwa was sought regarding the validity of this claim; some stated that this claim is not correct and contains two flaws: one is that the plaintiff claimed from the defendant the price of the bolts mentioned in the claim, and the claim states that the defendant sold these bolts for a certain price (2) and collected it, but failed to mention that he...

1. i.e., denied. 2. The price agreed upon between the buyer and the seller.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ५ ११२ किताब अल-महाज़िर वल-सिजिल्लात (दस्तावेजों और रजिस्टरों की पुस्तक)

यद्यपि ऐसे पुराने वक्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) की गवाही दी गई जिसे बीते कई वर्ष हो गए हैं, परंतु इससे यह सिद्ध नहीं होता कि उन्होंने सुनी-सुनाई गवाही दी है। क्योंकि यह संभव है कि गवाहों ने स्वयं किसी काज़ी (न्यायाधीश) को देखा हो कि उसने उक्त शर्तों के साथ इस स्थान को वक्फ़ होने का आदेश दिया था। एक और तरीका है जिससे यह सिद्ध हो सकता है कि गवाहों ने सुनी-सुनाई गवाही दी है, वह यह है कि गवाह कहें कि हमने यह गवाही इसलिए दी क्योंकि यह बात हमारे बीच प्रसिद्ध हो गई है; और यह स्वीकार्य होगी। इसके विपरीत यदि उन्होंने कहा कि हमने इसलिए गवाही दी क्योंकि हमने लोगों से यह बात सुनी है, तो ज़ाहिर जवाब के अनुसार यह स्वीकार नहीं की जाएगी। उदाहरण के लिए, यदि उन्होंने कहा कि हमने इस संपत्ति के अमुक व्यक्ति की मिल्कियत होने की गवाही दी क्योंकि हमने उसे उस पर मालिकाना अधिकार जताते हुए देखा था। यह 'मुख़्तसर इसाम' में वर्णित है। एक अन्य वृत्तांत के अनुसार ऐसी गवाही स्वीकार्य होगी चाहे वे लोगों से सुनने की बात कहें; इसका उल्लेख 'किताब अल-अक़्ज़िया' में है। कुछ शोधकर्ताओं ने कानूनी दस्तावेज़ (सिजिल) की त्रुटि का कारण यह बताया है कि मुतवल्ली (प्रबंधक) का नाम और वंश नहीं बताया गया, बल्कि एक अज्ञात व्यक्ति का उल्लेख किया गया है, और किसी अज्ञात को सौंपना सिद्ध नहीं हो सकता, जबकि सौंपना वक्फ़ के वैध होने की शर्त है। परंतु यह कारण विश्वसनीय नहीं है। विश्वसनीयता पहले कारण पर ही है। मेरे विचार में, वकील की ओर से इस विषय के वक्फ़ होने का दावा जिस प्रकार किया गया है वह सही नहीं है, भले ही दावा अन्य कारणों से रिक्त हो। इसका कारण यह है कि इस दावे में वकील अपने अधिकार की शर्त को इस तरह सिद्ध करना चाहता है कि वह किसी अनुपस्थित व्यक्ति पर ऐसा कार्य सिद्ध करता है जिससे उस व्यक्ति की स्वामित्व वाली वस्तु से उसका अधिकार समाप्त हो जाए, जबकि किसी व्यक्ति को यह अधिकार नहीं है कि वह अपने अधिकार की शर्त इस तरह सिद्ध करे कि किसी अनुपस्थित पर ऐसा कार्य सिद्ध हो जिससे उसके अधिकार का लोप हो। क्या तुमने नहीं देखा कि यदि ज़ैद ने अपने गुलाम की आज़ादी को इस बात पर निर्भर किया कि अम्र अपनी पत्नी को तलाक दे दे, फिर गुलाम ने गवाह पेश किए कि अम्र ने अपनी पत्नी को तलाक दे दिया है, तो काज़ी गुलाम के दावे की सुनवाई नहीं करेगा और उसके गवाहों को स्वीकार नहीं करेगा। तलाक का यह मसला 'जामे असग़र' में इसी तरह वर्णित है। कुछ बाद के विद्वानों ने ऐसे दावे की सुनवाई और गवाही की स्वीकृति पर फतवा दिया है, परंतु पहला मत ही सही है।

महज़र (न्यायिक रिकॉर्ड)

इसमें वर्णित है कि वादी ने प्रतिवादी को वस्तुएँ बेचने के लिए भेजी थीं और उनकी कीमत (थमन) का दावा करता है। स्थिति यह है कि ज़ैद बिन अम्र मख़ज़ूमी (वादी) उपस्थित हुआ और अपने साथ बक्र (प्रतिवादी) को लाया। फिर इस वादी ने प्रतिवादी पर दावा किया कि वादी ने प्रतिवादी के पास अपने विश्वसनीय व्यक्ति ख़ालिद के हाथ बुखारी मखमल के इतने थान भेजे थे, जिनमें से प्रत्येक की लंबाई और चौड़ाई इतनी थी, इस उद्देश्य से कि वह इसे खरीदार को उस कीमत पर बेचे जो एक जानकार व्यक्ति तय करे। विश्वसनीय ख़ालिद ने ये थान प्रतिवादी को पहुँचा दिए और प्रतिवादी ने विश्वसनीय की ओर से इन सबका कब्ज़ा ले लिया और उन्हें जानकार व्यक्ति के आकलन पर खरीदार को बेच दिया और कीमत वसूल कर ली, जो इतनी राशि है। अतः प्रतिवादी पर अनिवार्य है कि वह यह राशि वादी को सौंप दे। यदि वह राशि मूल रूप में उसके पास मौजूद है तो वही, और यदि उसने उसे खर्च कर दिया है, तो उस पर अनिवार्य है कि उक्त दीनारों के समान राशि वादी को अदा करे। फिर इस दावे का उत्तर माँगा गया, तो प्रतिवादी ने उत्तर देने से इनकार कर दिया, जिसके बाद वादी ने गवाह पेश किए। इस दावे की वैधता पर फतवा माँगा गया, तो कुछ ने कहा कि यह दावा सही नहीं है और इसमें दो तरह की खामियाँ हैं: एक यह कि वादी ने प्रतिवादी पर उन थानों की कीमत देने का दावा किया है जिनका उल्लेख इस दावे में है, और दावे में वर्णित है कि प्रतिवादी ने इन थानों को इतनी कीमत पर बेचा और कीमत वसूल की, परंतु यह उल्लेख नहीं किया कि उसने...

1. अर्थात इनकार किया। २. वह कीमत जो विक्रेता और खरीदार के बीच तय हो।

اگرچہ ایسے وقف قدیمی کی گواہی دی جس پر بہت برس گزر گئی ہیں لیکن اس سے یہ بات ثابت نہیں ہوتی ہے کہ انہوں نے سنی سنائی گواہی دی ہے اس واسطے کہ جائز ہے کہ گواہوں نے بچشم خود کسی قاضی کو دیکھا ہو کہ اُس نے اس موضوع کا بشرائط مذکور وقف ہونے کا حکم دیا اور ایک طریقہ اور ہے جس سے یہ بات ثابت ہو کہ گواہوں نے سنی سنائی گواہی دی ہے وہ یہ ہے کہ گواہ لوگ یوں کہیں کہ ہم نے یہ گواہی دی اس وجہ سے کہ ہم میں یہ بات مشہور ہو گئی ہے اور یہ مقبول ہوگی بخلاف اس کے اگر انہوں نے کہا کہ ہم نے اس وجہ سے گواہی دی کہ ہم نے لوگوں سے یہ بات سنی ہے تو ظاہر جواب کے موافق قبول نہ ہو گی چنانچہ اگر انہوں نے کہا کہ ہم نے اس مال میں کی اس فلاں کے ملک ہونے کی گواہی دی کیونکہ ہم نے اس کو اس فلاں کے قبضہ میں اس طرح دیکھا کہ وہ اس میں مالکانہ تصرف کرتا تھا یہ شہادات مختصر عصام میں ہے اور ایک روایت میں ہے کہ ایسی گواہی مقبول ہو گی اگر چہ وہ لوگوں سے سننے کو بیان کردیں اس روایت کو کتاب الاقضیہ میں ذکر کیا ہے اور بعض محققین نے فساد سجل کی یہ وجہ بیان کی کہ متولی کا نام و نسب بیان نہیں کیا گیا ہے بلکہ ایک مرد مجہول ذکر کیا ہے اور مجہول کو سپرد کرنا متحقق نہیں ہو سکتا ہے اور سپرد کرنا وقف صحیح ہونے کی شرط ہے لیکن بہ علت قابلِ اعتماد نہیں ہے۔ اور اعتماد اسی پہلی علت پر ہے اور میرے نزدیک وکیل کی طرف سے اس موضوع کے وقف ہونے کا دعویٰ جس طرح بیان کیا ہے صحیح نہیں ہے اگر چہ دعویٰ وجہ دیگر سے جو ذکر کی ہے خالی ہے اور اس کی وجہ یہ ہے کہ اس دعوئی میں وکیل اپنے حق کی شرط اس طور سے ثابت کرنا چاہتا ہے کہ ایک شخص غائب پر ایسا فعل ثابت کرتا ہے جس سے اس کی مملوک چیز سے اس کا حق باطل ہو جاتا ہے حالانکہ کوئی آدمی اس کی صلاحیت نہیں رکھتا ہے

کہ اپنے حق کی شرط اس طرح ثابت کرے کہ کسی غائب پر ایسا فعل ثابت کرے جس سے اُس کے حق کا ابطال ہو۔ آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر زید نے اپنے غلام کی آزادی کو اس بات پر معلق کیا کہ عمر و اپنی جورو کو طلاق دے پھر غلام نے گواہ قائم کئے کہ عمرو نے اپنی جورو کو طلاق دی ہے تو قاضی اس غلام کے دعوئی کی سماعت نہ کرے گا اور اُس کے گواہ قبول نہ کرے گا یہ مسئلہ طلاق جامع اصغر میں اسی طرح مذکور ہے اور بعض متاخرین نے ایسے دعوئی کی سماعت اور قبول گواہی پر فتویٰ دیا ہے مگر اول صحیح ہے۔

محضر☆

جس میں مذکور ہے کہ مدعی نے مدعا علیہ کو چیزیں فروخت کرنے کے واسطے بھیجی تھیں اور اُن کے ثمن کا دعویٰ کرتا ہے اور صورت یہ مذکور ہے کہ زید بن عمر و مخزومی حاضر ہوا اور اپنے ساتھ بکر کو حاضر لایا پھر اس حاضر آمدہ نے اس حاضر آوردہ پر دعویٰ کیا کہ اس حاضر آمدہ نے اس حاضر آوردہ کے پاس اپنے امین خالد کے ہاتھ اتنے تھان زند پنجی بخاری ممسوح جس کے ہر واحد کا طول اس قدر و عرض اسی قدر تقاریر میں غرض بھیجے تھے کہ اس کے خریدار کے ہاتھ اس کو بعوض اس قدر درموں کے جو اس کے دانا کا اندازہ کریں فروخت کرے اور خالد امین نے یہ تھان اس حاضر آوردہ کو پہنچا دیئے اور اس حاضر آوردہ نے ان سب پر امین کی طرف سے لے کر قبضہ کر لیا اور ان کو دانا کے انداز پر خریدنے والے مشتری کے ہاتھ فروخت کیا اور ثمن وصول کر لیا اور یہ ثمن اس قدر ہے پس اس حاضر آوردہ پر واجب ہے کہ یہ ثمن اس مدعی کے سپرد کرے۔ اگر بعینہ اُس کے پاس موجود ہو اور اگر اُس نے تلف کر دیا ہو تو اس پر واجب ہے کہ ان دیناروں مذکورہ کے مثل اس مدعی کو ادا کرے پھر اس دعویٰ کا جواب مانگا پس اس مدعا علیہ مذکور سے جواب طلب کیا گیا تو اس نے بانکار ۱ الجواب دیا پس مدعی گواہ حاضر لایا۔ اس دعوئی کی صحت کا فتویٰ طلب کیا گیا تو بعض نے فرمایا کہ یہ دعوئی ٹھیک نہیں ہے

اور اس میں دو طرح سے خلل ہے ایک یہ کہ مدعی نے مدعا علیہ پر اُن تھانوں کے ثمن دینے کا دعویٰ کیا ہے جن کا ذکر اس دعوئی میں ہے اور دعوئی میں مذکور ہے کہ اس مدعا علیہ نے یہ تھان مذکورہ اس قدر داموں ۲ کو فروخت کئے اور ثمن وصول کیا اور یہ ذکر نہ کیا کہ اُس نے

۱۔ یعنی انکار کیا۔ ۲ وہ قیمت جو بائع و مشتری کے درمیان قرار پائے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 113 Book of Legal Records and Documents

These bolts of cloth (thans) were sold and handed over to the buyer. Thus, a possibility remained that perhaps these bolts were destroyed in the possession of the seller before being delivered to the buyer. In such a scenario, the price (thaman) would not belong to the owner of the cloth; rather, the sale would become void (batil), and the buyer would receive a refund of the price. The said price shall only belong to the owner of the cloth when the said seller has sold these bolts and delivered them to the buyer. Therefore, as long as it is not mentioned that the said seller delivered these bolts to the buyer, the demand from the seller for the delivery of the price will not be valid. The second reason is that in the lawsuit, it was stated that it is obligatory upon this person brought forward to deliver this price to the claimant. However, in such a lawsuit, this kind of demand cannot be correct for two reasons. First, it was mentioned that it is "obligatory" (wajib). Even assuming the sale was valid and the said seller had delivered the cloth to the buyer, this price would remain with the defendant as a trust (amanat) because he was an agent for the sale. It is not obligatory for a trustee (amin) to "hand over" (tasleem) the trust to the owner; rather, he is only required to "vacate" (takhliya) and remove any obstruction to possession. Therefore, demanding "tasleem" (formal delivery) is incorrect. Secondly, if the said price exists with the said trustee, it would be specified (mutayyan). For specified movable property, it is correct to demand its presence in the court so that the plaintiff may establish the claim and produce witnesses in its presence; however, the demand and claim that it be "delivered" (to the plaintiff) is not correct. Some of our scholars have stated that among the two reasons for the invalidity, the second reason mentioned is not correct. The saying is that even if the sale was valid and the seller delivered the cloth to the buyer, this price would be a trust with the defendant, and formal delivery of the trust is not obligatory for a trustee. Regarding the trustee's statements, although actual "tasleem" of the trust is not mandatory, metaphorical "tasleem" is mandatory—meaning he should vacate and remove obstructions. Thus, a claim of "tasleem" will be interpreted as "takhliya" so that, as far as possible, the claim remains valid. Regarding the statement that if the said price exists with the trustee it would be specified, bringing it forward to point it out would be mandatory, while delivering it would not be mandatory. Firstly, bringing it forward at this point is not beneficial because the purpose of bringing it is to point it out, and it is impossible for witnesses to point towards coins (dirhams)

which are not distinct entities. Some explanation of this has been provided previously.

Formal Record (Mahzar) ★

Claim of Ownership of a Donkey: The situation is that Zaid made a claim against Amr regarding the ownership of a donkey brought before the court. He claimed, "This donkey, currently in the hands of this defendant, was purchased by me from Bakr, and it is wrongfully in the defendant's possession. Therefore, it is obligatory upon him to hand it over to me." A legal opinion (fatwa) was sought regarding the validity of this claim. The response was that it is invalid for two reasons. First, he mentioned the purchase from Bakr but did not state whether the price was cash or credit. We have stated in this book that if a buyer finds the purchased item in someone else's possession and has not yet paid the price, he shall not have the authority to take it from the possessor. We have supported this with the aforementioned legal issue from 'Munshi'. Secondly, in claiming ownership based on purchase, it must be stated that "such-and-such seller sold it to me while being its owner," or he should mention that "he delivered it," or say "this is my property, I bought it from so-and-so." None of these conditions were met here. The conclusion is that mentioning ownership from either side is sufficient for the validity of a claim based on purchase.

1. *Tasleem* means to hand over. 2. *Takhliya* means to vacate/clear.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 113 किताब अल-मुहाज़िर वल-सजिल्लात

ये थान बेच कर मुश्तरी (क्रेता) के सुपुर्द किए हैं, इसलिए संभावना है कि शायद ये थान मुश्तरी को सुपुर्द करने से पहले उस बाइ' (विक्रेता) के पास नष्ट हो गए हों। इस स्थिति में थान के मालिक के लिए यह समन (कीमत) नहीं होगा, बल्कि बिक्री शून्य (बातिल) हो जाएगी और मुश्तरी को उसकी कीमत वापस मिलेगी। उक्त समन थान के मालिक के लिए तभी होगा जब उक्त विक्रेता ने ये थान बेचकर मुश्तरी के सुपुर्द कर दिए हों। अतः जब तक वह यह उल्लेख न करे कि उक्त विक्रेता ने ये थान उसके मुश्तरी को सुपुर्द कर दिए थे, तब तक विक्रेता से थान की कीमत सुपुर्द करने की मांग सही नहीं होगी। दूसरी वजह यह है कि उसने दावे में कहा कि इस हाज़िर किए गए व्यक्ति पर वाजिब है कि इस मुद्दई (वादी) को यह समन सुपुर्द करे, जबकि ऐसे दावे की स्थिति में इस तरह की मांग दो कारणों से ठीक नहीं हो सकती। एक यह कि उसने उल्लेख किया कि वाजिब है। जबकि यदि बिक्री सही हुई और उक्त विक्रेता ने उन थान को मुश्तरी के सुपुर्द कर दिया होता, तब भी यह समन इस मुद्दआअलैह (प्रतिवादी) के पास अमानत (धरोहर) के रूप में रहता, क्योंकि वह बिक्री का वकील था, और अमीन (न्यासधारी) पर अमानत के मालिक को अमानत 'तस्लीम' (सुपुर्द) करना अनिवार्य नहीं होता, बल्कि उस पर केवल 'तखलिया' (बाधा दूर करना) और रोक हटा देना अनिवार्य होता है। अतः तस्लीम की मांग करना ठीक नहीं है। दूसरा यह कि उक्त समन यदि उक्त अमीन के पास मौजूद हो तो वह निश्चित (मुतअय्यन) होगा, और जो चल संपत्ति निश्चित हो, उसके लिए इस तरह मांग करना कि उसे अदालत में लाया जाए ताकि मुद्दई उसकी उपस्थिति में दावा और गवाह पेश कर सके, ठीक होता है, और यह मांग कि उसे सुपुर्द करे, ठीक नहीं होती। हमारे कुछ विद्वानों ने कहा कि दोष के दोनों कारणों में से जो दूसरा कारण बताया गया है वह सही नहीं है। कथन यह है कि यदि बिक्री सही हुई और विक्रेता ने उन थानों को मुश्तरी के सुपुर्द कर दिया, तो भी यह समन इस मुद्दआअलैह के पास अमानत होगा, और अमीन पर अमानत की तस्लीम वाजिब नहीं है। अमीन के कथनों पर हालांकि अमानत की वास्तविक तस्लीम अनिवार्य नहीं है, लेकिन प्रतीकात्मक रूप से तस्लीम अनिवार्य है, अर्थात तखलिया कर दे और बाधा हटा दे। अतः तस्लीम के दावे को इसी तखलिया पर आधारित माना जाएगा ताकि यथासंभव दावा सही रहे। और कथन कि उक्त समन यदि उक्त अमीन के पास हो तो वह निश्चित होगा, अतः इशारा करने के लिए उसे उपस्थित करना अनिवार्य होगा और तस्लीम करना अनिवार्य नहीं होगा। पहले इस स्थान पर उपस्थित करना कुछ लाभदायक नहीं है, क्योंकि उपस्थित करना इशारा करने के लिए होता है, और गवाहों के लिए यह असंभव है कि वे

सिक्कों (दिरहम) की ओर इशारा करें जो विशिष्ट (मुतमय्यिज़) नहीं होते। इसका कुछ विवरण पहले दिया जा चुका है।

महज़र ★

गधे (खर) के स्वामित्व का दावा: इसकी स्थिति यह है कि ज़ैद ने अम्र पर एक ऐसे गधे के स्वामित्व का दावा किया जो अदालत में उपस्थित किया गया है। उसने दावा किया कि "यह गधा जो इस प्रतिवादी के पास है, मैंने इसे बक्र से खरीदा है और यह प्रतिवादी के पास अवैध कब्जे में है, अतः उस पर वाजिब है कि यह मुझे सुपुर्द करे।" इस दावे की वैधता पर फतवा माँगा गया, तो जवाब दिया गया कि यह दो कारणों से दोषपूर्ण है। पहला यह कि उसने बक्र से खरीदने का उल्लेख किया लेकिन कीमत नकद थी या उधार, यह नहीं बताया। हमने इस पुस्तक में स्पष्ट किया है कि यदि मुश्तरी खरीदी हुई वस्तु को किसी और के कब्जे में पाता है और उसने कीमत अदा नहीं की है, तो उसे काबिज़ (कब्जाधारी) के हाथ से उसे निकलवाने का अधिकार नहीं होगा, और हमने 'मुन्शी' के बताए मसले से इसकी पुष्टि की है। दूसरा यह कि खरीद के आधार पर स्वामित्व का दावा करने में यह कहना आवश्यक है कि "फलां विक्रेता ने मेरे हाथ बेचा और वह इसका मालिक था" या यह उल्लेख करे कि "उसने सुपुर्द कर दिया" या यह कहे कि "यह मेरी संपत्ति है, मैंने इसे फलां से खरीदा है।" यहाँ इनमें से कोई भी बात नहीं पाई गई। निष्कर्ष यह है कि दोनों पक्षों में से किसी भी पक्ष से स्वामित्व का उल्लेख करना, खरीद के कारण दावा करने की वैधता के लिए पर्याप्त है।

1. तस्लीम का अर्थ है सुपुर्द करना। 2. तखलिया का अर्थ है खाली करना।

یہ تھان بیچ کر مشتری کے سپرد کئے ہیں پس احتمال رہا کہ شاید یہ تھان مشتری کو سپرد کرنے سے پہلے اس بائع کے پاس تلف ہو گئے ہوں اور اس تقدیر پر تھانوں کے مالک کے واسطے یہ ثمن نہ ہو گا بلکہ بیع باطل ہو جائے گی اور مشتری کو اُس کا ثمن واپس ملے گا اور ثمن مذکور مالک تھان کے واسطے جبھی ہو گا جب بائع مذکور نے یہ تھان فروخت کر کے مشتری کے سپرد کر دیئے ہوں پس جب تک یہ ذکر نہ کرے کہ بائع مذکور نے یہ تھان اُس کے مشتری کو سپرد کر دیئے تھے تب تک بائع سے تھانوں کے ثمن سپرد کرنے کا مطالبہ صحیح نہ ہو گا اور وجہ دوم یہ ہے کہ اُس نے دعویٰ میں کہا کہ اس حاضر آوردہ پر واجب ہے کہ اس مدعی کو یہ ثمن سپرد کرے حالانکہ ایسے دعویٰ کی صورت میں اس طرح کا مطالبہ دو وجہ سے ٹھیک نہیں ہو سکتا ہے ایک یہ کہ اُس نے ذکر کیا کہ واجب ہے۔ حالانکہ بر تقدیر یکہ بیع صحیح ہوئی اور بائع مذکور نے ان تھانوں کو مشتری کے سپرد کر دیا ہوتا ہم یہ ثمن اس مدعاعلیہ کے پاس بطور امانت رہا کیونکہ وہ بیع کا وکیل تھا اور امین پر مالک امانت کو امانت تسلیم کرنا واجب نہیں ہوتا ہے بلکہ اُس پر فقط تخلیہ اور روک دور کر دینا واجب ہوتا ہے پس تسلیم کا مطالبہ کرنا ٹھیک نہیں ہے اور دوم آنکہ ثمن مذکور اگر امین مذکور کے پاس قائم ہو تو متعین ہو گا اور جو مال منقول متعین ہو اُس کے واسطے اس طرح مطالبہ کرنا کہ مجلس حکم میں حاضر لائے تاکہ مدعی اُس کی موجودگی میں دعویٰ اور گواہ قائم کر سکے ٹھیک ہوتا ہے اور یہ مطالبہ و دعویٰ کہ اُس کو سپرد کرے ٹھیک نہیں ہوتا ہے۔ ہمارے بعض مشائخ نے فرمایا کہ فساد کی دونوں وجہوں میں سے دوسری وجہ جو بیان کی ہے صحیح نہیں ہے اور قولہ برتقدیر کہ بیع صحیح ہوئی اور بائع نے ان تھانوں کو مشتری کے سپرد کر دیا تاہم یہ ثمن اس مدعاعلیہ کے پاس امانت ہو گا اور امین پر امانت تسلیم

کرنا واجب نہیں ہے اقوالِ امین پر اگر چہ امانت کا حقیقۃً تسلیم کرنا واجب نہیں ہے مگر مجازاً تسلیم کرنا واجب ہے یعنی تخلیہ ہمکردے اور روک دور کر دے پس تسلیم کا دعویٰ کرنا اسی تخلیہ پر محمول کیا جائے گا تاکہ الامکان دعویٰ صحیح رہے اور قولہ ثمن مذکور اگر امین مذکور کے پاس قائم ہو تو متعین ہو گا پس اشارہ کرنے کے واسطے حاضر لانا واجب ہو گا اور تسلیم کرنا واجب نہ ہو گا اول اس مقام پر حاضر کرنا کچھ مفید نہیں ہے اس واسطے کہ حاضر لانا اشارہ کرنے کے واسطے ہوتا ہے اور گواہوں سے یہ بات ناممکن ہے کہ دراہم کی طرف جو اعیان ہیں یعنی متمیز نہیں ہوتے ہیں اشارہ کریں اور کچھ بیان اس کا پہلے گزر چکا ہے۔

محضر ★

دعویٰ ملکیت خر۔ جس کی صورت یہ ہے کہ زید نے عمرو پر ایسے گدھے کی ملکیت کا جو مجلس حکم میں حاضر کیا گیا ہے دعویٰ کیا کہ یہ گدھا جو اس مدعاعلیہ کے ہاتھ میں ہے میں نے اس کو بکر سے خریدا ہے اور اس مدعاعلیہ کے قبضہ میں ناحق ہے پس اس پر واجب ہے کہ مجھے سپرد کرے اس دعویٰ کی صحت کا فتویٰ طلب کیا گیا پس جواب دیا گیا کہ یہ دو وجہ سے فاسد ہے ایک یہ کہ اُس نے بکر سے خریدنے کا ذکر کیا اور ثمن نقد و بنا بیان نہ کیا اور ہم نے اس کتاب میں بیان کر دیا ہے کہ مشتری نے اگر خریدی چیز کو دوسرے کے قبضہ میں پایا اور وہ ثمن ادا نہیں کر چکا ہے تو اُس کو قابض کے ہاتھ سے نکلو لینے کا اختیار نہ ہو گا اور ہم نے اُس کی تائید مسئلہ مذکورہ منشی سے کر دی ہے اور دوم آنکہ بسبب خرید کے ملک کا دعویٰ کرنے میں یہ ضرور کہنا چاہئے کہ فلاں بائع نے میرے ہاتھ فروخت کیا اور حالانکہ وہ اس کا مالک تھا یا یہ ذکر کرے کہ اُس نے سپرد کر دیا یا یہ کہے کہ یہ میری ملک ہے میں نے اس کو فلاں سے خریدا ہے اور یہاں ان میں سے کوئی بات نہیں پائی گئی اور حاصل یہ ہے کہ ہر دو جانب میں سے

کسی جانب سے ملک کا ذکر کرنا خرید کی وجہ سے دعویٰ کرنے کی صحت کے واسطے کافی ہے۔

۱ تسلیم بمعنی سپرد کرنا ۱۲ ۲ تخلیہ خالی کرنا ۱۲

Mahzar (Legal Record)

This document details a claim filed by a person for his daughter's remaining dower (Mehr) against her husband, asserting that a divorce had occurred due to the husband taking and subsequently breaking an oath. The case states that the son-in-law of Zaid bin Amr owed a certain amount of Dinars as debt. He had repaid a portion, and a balance remained. The creditor held an acknowledgement letter written by the son-in-law regarding this debt. One day, the son-in-law managed to obtain the letter and tore it up. Later, the creditor apprehended him and demanded the remaining amount, which he denied. The creditor then had him swear an oath: "If I owe you anything, then my wife is triple-divorced." He took the oath that he owed nothing. Subsequently, the creditor threatened and imprisoned him, leading him to acknowledge the debt he owed and write a document to that effect. The defendant also admitted to taking the oath, giving the letter, and acknowledging the debt. When the wife and her father were informed, they brought the matter before the Qazi (Judge). The father-in-law, acting as a representative for his daughter, sued for the remaining dower on the grounds that a divorce had occurred due to the aforementioned oath. The man then denied taking the oath or later acknowledging the debt. The claimant brought witnesses who testified that the husband admitted to taking an oath of divorce stating he did not owe a certain amount to a specific person, which was the same debt being claimed, and then wrote an acknowledgement for that amount. The validity of the claim and its alignment with the testimony were scrutinized. It was ruled that the testimony did not match the claim. This is because the claim states that after the oath, he acknowledged the original debt owed and wrote a document for it. However, the witnesses testified only that he admitted to writing a document for a sum after the oath, without clarifying if it was the same original debt. It is possible he wrote a settlement agreement (sulahnama), which would not count as a direct admission of debt, or he might have acknowledged a different amount than the one he swore about. Thus, his oath is not proven false. Furthermore, the acknowledgment was made under duress (ikrah), and an admission under duress does not create a financial obligation. Therefore, the oath will not be considered a lie, and this defect in the case is evident.

Mahzar In a claim regarding the lease of a flour mill (tahuna), the boundaries mentioned were: first, the entrance of the canal water, and second, the place where the water falls from the valley into the canal. This legal record was rejected on the grounds that these are boundaries of the canal, not the mill, whereas the claim is

specifically for the mill. If the claim were for both the mill and the canal, these boundaries could be applicable. And Allah knows best.

1. The translator notes that it is necessary to clarify whether this duress (ikrah) was legally significant, as it hasn't been mentioned why the threat was made, and whether the person who was forced is liable for breaking his oath of divorce in such a situation. (1) A place where water is taken out from a canal.

महजर (कानूनी अभिलेख)

जिसमें यह दावा किया गया है कि एक व्यक्ति ने अपनी पुत्री के शेष मेहर का दावा उसके पति पर तलाक हो जाने के कारण किया, जो पति द्वारा शपथ लेने और उसे तोड़ने के कारण प्रभावी हो गया था। दावे का विवरण यह है कि ज़ैद बिन अम्र के मेरे दामाद पर कुछ दीनार ऋण थे, जिनमें से उसने कुछ चुका दिए और बाकी उस पर बकाया थे। ऋणदाता के पास मेरे दामाद द्वारा हस्ताक्षरित एक ऋण स्वीकारोक्ति पत्र था। एक दिन दामाद ने उस पत्र को पाकर फाड़ दिया। तब ऋणदाता ने उसे पकड़ा और बकाया राशि की मांग की, जिससे उसने इनकार कर दिया। ऋणदाता ने उससे शपथ ली कि "यदि मुझ पर तेरा कुछ बकाया हो तो मेरी पत्नी को तीन तलाक।" उसने शपथ ली कि उस पर कुछ बकाया नहीं है। बाद में ऋणदाता ने उसे डराया और कैद कर लिया, जिसके बाद उसने बकाया राशि स्वीकार कर ली और इस आशय का एक नया दस्तावेज़ लिखकर दे दिया। प्रतिवादी ने भी शपथ लेने, पत्र देने और ऋण स्वीकार करने की बात स्वीकार की। इस मामले की सूचना उसकी पत्नी और ससुर को दी गई, जिन्होंने काज़ी (न्यायाधीश) की अदालत में मामला पेश किया। ससुर ने अपनी बेटी की ओर से वकालत के माध्यम से शेष मेहर का दावा किया, यह कहते हुए कि शपथ के कारण तलाक हो चुका है। उक्त पुरुष ने शपथ लेने और बाद में इकरार करने से इनकार कर दिया। तब वादी ने गवाह पेश किए, जिन्होंने गवाही दी कि पति ने स्वीकार किया कि उसने तलाक की शपथ ली थी कि मुझ पर अमुक व्यक्ति का इतना ऋण नहीं है, और यह वही ऋण है जिसका वह दावा कर रहा था, फिर उसने बकाया राशि की स्वीकारोक्ति का दस्तावेज़ लिख दिया। दावे की सत्यता और गवाही के मेल की समीक्षा की गई। उत्तर दिया गया कि यह गवाही दावे के अनुरूप नहीं है, क्योंकि दावे में यह है कि शपथ के बाद उसने उस मूल ऋण को स्वीकार किया जो उस पर बकाया था और उसका दस्तावेज़ लिखा। जबकि गवाहों ने यह गवाही दी कि उसने शपथ के बाद राशि का दस्तावेज़ लिखने की बात स्वीकार की, लेकिन यह स्पष्ट नहीं किया कि वह दस्तावेज़ उसी मूल ऋण का था। संभावना है कि उसने कोई समझौता पत्र (सुलहनामा) लिख दिया हो जो ऋण की स्वीकारोक्ति न माना जाए, या उसने किसी अन्य राशि के लिए पत्र लिख दिया हो न कि उस राशि के लिए जिस पर उसने शपथ खाई थी। अतः उसकी शपथ झूठी सिद्ध नहीं होती। इसके अलावा, वह स्वीकारोक्ति दबाव (इकराह) में की गई थी, और दबाव में किया गया इकरार वित्तीय दायित्व उत्पन्न नहीं करता। इसलिए शपथ झूठी नहीं मानी जाएगी और दावे में यह दोष स्पष्ट है।

محضر (महजर) आटा चक्की (ताहूना) के किराये के दावे में सीमाओं के विवरण में लिखा गया कि पहली सीमा नहर के पानी का प्रवेश द्वार है और दूसरी सीमा वह स्थान है जहाँ घाटी से नहर में पानी गिरता है। इस कानूनी दस्तावेज़ को इस कारण खारिज कर दिया गया कि ये सीमाएं नहर की बताई गई हैं, चक्की की नहीं, जबकि दावा केवल चक्की का है। यदि दावा चक्की और नहर दोनों का होता, तो यह सीमाएं स्वीकार्य हो सकती थीं। अल्लाह बेहतर जानता है।

1. अनुवादक कहता है कि यह स्पष्ट करना आवश्यक है कि क्या यह दबाव (इकराह) कानूनी रूप से मान्य था या नहीं, और यह नहीं बताया गया कि धमकी किस कारण से दी गई और क्या वह व्यक्ति जिसे मजबूर किया गया, अपनी तलाक की शपथ भंग करने का दोषी माना जाएगा। (१) जहाँ नहर से बाहर पानी लिया जाता है।

محضر جس میں یہ دعویٰ مذکور ہے کہ ایک شخص نے اپنی دختر کے باقی مہر کا اس کے شوہر پر بسبب طلاق واقع ہو جانے کے کہ شوہر کی طرف سے قسم کھانے اور حانث ہو جانے سے اُس پر طلاق پڑگئی ہے دعویٰ کیا اور صورتِ دعویٰ یہ ہے کہ زید بن عمرو کے میرے داماد پر اس قدر دینار بدین سبب قرضہ تھے اور اُس نے اس میں سے اس قدر ادا کر دیئے اور اس قدر اُس پر باقی رہے اور قرض خواہ کے پاس میرے داماد کا اس مضمون کا خط اقراری تھا پس میرے داماد مقرر کے ایک روز اس خط اقراری پر قابو پا کر اُس کو چاک کر ڈالا پھر قرض خواہ نے اس کو ایک روز گرفتار کیا اور باقی مال کا اُس نے مطالبہ کیا اور اس نے انکار کیا پس قرض خواہ نے اس سے قسم لی کہ اگر اس میں سے کچھ مال تجھ پر ہو تو تیری عورت پر تین طلاق ہیں پس اس نے اپنی عورت پر تین طلاق کی قسم کھائی کہ اس پر کچھ نہیں ہے پھر اس نے اس کو دھمکایا اور قید کیا تو اس نے باقی مال کا جو اس پر واجب تھا اقرار کیا اور اُس کو اس مضمون کی دستاویز لکھ دی اور ایسا ہی مدعیہ علیہ نے قسم کھانے اور خط دینے اور باقی مال کا جو اُس پر قرض خواہ کا تھا اقرار کرنے کا اقرار کیا پس اس معاملہ کی اس کی جورو اس کے خسر کو خبر دی گئی پس انہوں نے اس کا مرافہ قاضی کے پاس کیا پس اس کے خسر نے بذریعہ وکالت از جانب دختر خود کے اُس کے باقی مہر کا بسبب وقوع طلاق بوجہ قسم مذکور کے اس پر دعویٰ کیا پس مرد مذکور نے قسم سے اور اُس کے بعد اقرار کرنے سے انکار کیا پھر مدعی گواہ لایا جنہوں نے ان الفاظ سے گواہی دی کہ اس شوہر نے اقرار کیا کہ میں نے میں طلاق کی اس بات پر قسم کھائی ہے کہ فلاں کے واسطے مجھ پر اس قدر قرضہ نہیں ہے اور یہ وہ ہے جس کا وہ مجھ پر دعویٰ کرتا تھا کہ میرا باقی قرضہ ہے پھر میں نے اس کو اس قدر مال کی اقراری دستاویز لکھ دی اس دعویٰ

کی صحت اور گواہی مطابق دعویٰ کے ہونے کا استیتا کیا گیا پس جواب دیا گیا کہ یہ گواہی موافق دعویٰ کے نہیں ہے اس واسطے کہ دعویٰ میں یہ ہے کہ اُس نے قرض خواہ کے واسطے بعد قسم کھانے کے باقی مال کا جو قرض خواہ کا اُس پر تھا اور اُس کو اس مضمون کی دستاویز لکھ دینے کا اقرار کیا اور گواہی میں گواہوں نے اس طرح گواہی دی ہے کہ اُس نے بعد قسم کھانے کے اُس کو اس قدر مال کی دستاویز لکھ دینے کا اقرار کیا اور یہ گواہی نہیں دی کہ اُس نے دستاویز اُسی مال کی لکھ دی ہے جو قرض خواہ کا اُس پر تھا پس احتمال ہے کہ شاید اُس نے صلح نامہ لکھ دیا ہو اور یہ بالکل اقرار نہ ہوگا اور شاید اُس نے اقراری خط مال کا لکھا ہو مگر کسی دوسرے مال کا اقرار کر کے لکھ دیا اُس مال کا نہ ہو جس پر قسم کھائی ہے پس اس سے اس کی قسم جھوٹی نہ ہوگی پس یہ گواہی ہدیں وجہ موافقی دعویٰ کے نہیں ہے اور ایک وجہ اس میں یہ ہے کہ مرد مذکور اس اقرار میں مکرو تھا یعنی مجبور کیا گیا تھا اور مجبور کے اقرار سے مال واجب نہیں ہوتا ہے پس قسم جھوٹ نہ ہو گی پس اس مقام پر یہ خلل ظاہر ہے۔

محضر دعویٰ استیجار طاحونہ اور اس میں حدود کے ذکر میں لکھا کہ حد اول معترف (۱) آب نہر وحد دوم وہ مقام جہاں وادی سے نہر میں پانی گرتا ہے اور یہ محضر بدین علت رد کر دیا گیا کہ یہ نہر کی حد بیان ہوئی طاحونہ کی نہ ہوئی حالانکہ دعویٰ فقط طاحونہ کا ہے اور اگر دعویٰ طاحونہ ونہ دونوں کا ہو تو جو بیان کیا ہے یہ نہر کی حد ہو سکتی ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔

۱۔ مترجم کہتا ہے کہ بیان کرنا ضروری ہے کہ آیا یہ اکراہ اس کے لائق ہے یا نہیں اور اس کے بعد بیان نہیں کیا گیا کہ یہ تہدید کس وجہ سے ہوئی اور آیا اس شخص کو جو جس کے ساتھ مجبور کیا گیا یہ لائق ہے کہ اپنے حلف بالطلاق میں حانث ہو اس صورت میں کہ جو اکراہ بالطلاق کے معنی میں ہوا۔ (۱) جہاں نہر سے باہر پانی لیا جاتا ہے ۱۲

(Header): Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 10 | 115 | Kitab al-Mahadir wa al-Sijillat (The Book of Judicial Records and Registers)

☆ **Mahdar (Judicial Record)** A claim for a limited lease (ijarah) with a known wage. This record was rejected because the wage was mentioned in absolute terms, so perhaps...

☆ **Mahdar** Concerning a claim for a lease that is deferred to a known specific future time. A document for this lease was written before the arrival of that specific time, stating that both parties had exchanged valid possession (qabd sahihah). The response was that the statement "both parties have taken valid possession" cannot be correct, because the contract (aqd) does not come into effect before the arrival of that specified time, and possession before that cannot be valid.

☆ **Mahdar** Concerning the entitlement (istihqaq) of a slave-girl named Dilbar. When the buyer (mushtari) sought to prove this entitlement before the judge (qadi) to recover the price (thaman) from the seller (ba'i), he stated the slave-girl's name as 'Banafsha'. The seller replied, "I did not sell you any slave-girl by the name of Banafsha; I only sold you a slave-girl named Dilbar." It was said that the judge shall not pay attention to the buyer's claim, and he cannot recover the price from the seller because the seller denies selling a slave-girl with the name claimed by the buyer. Some have said that the judge will hear the claim provided the buyer says, "I wish to recover the price of the slave-girl I bought from you," as it is permissible for a slave-girl to have two names, Banafsha and Dilbar. If the buyer says, "I will take back the price of the slave-girl I bought from you, which has been taken from me through proven entitlement," then his claim will be heard. Once he produces witnesses, they shall be accepted, and a decree for the price shall be issued in his name.

☆ **Mahdar** Concerning the establishment of entitlement (istihqaq) and the return of the price (ruju' al-thaman). This record mentions that the judge issued an order against a certain person in favor of another regarding the established entitlement of a donkey (himar) that he had bought, based on the testimony of witnesses. This record was rejected for the reason that it did not specify whether the witnesses testified to the confession (iqrar) of the person against whom entitlement was proven —that he confessed in favor of the rightful owner—or whether witnesses testified to the claimant's (mudda'i) original claim that the object belongs to him. The legal ruling differs in these cases. Furthermore, the record did not state whether the entitlement

was based on absolute ownership (milk mutlaq) or established through some specific cause.

☆ **Mahdar** A claim against the buyer for the price of a specific purchased item. At the end of the claim in this record, it is mentioned that it is obligatory for the defendant (mudda 'alayh) to hand over the said price to the claimant (mudda'i). This record was rejected for the reason that in the record of the claim, he did not mention that he had delivered the sold item (mabi') to the buyer. Mentioning this is necessary for the claim for payment to be valid, because if the item is destroyed before delivery, the sale becomes void and the price is no longer due from the buyer. Secondly, it is stated at the end of the claim that it is mandatory for the defendant to [pay] the said price to the claimant...

(Footnotes): 1. Meaning, someone proved a right of ownership over the item against the buyer, and the buyer sought to recover the price from his seller by proving that such entitlement had occurred before taking it back. (1) Then the buyer cannot recover the price for the slave-girl.

(शीर्षक): फतावा आलमगिरी ..... खंड १० | ११५ | किताब-उल-महज़र वल-सिजिलात (अभिलेख और दस्तावेजों की किताब)

☆ **महज़र (अभिलेख)** एक ज्ञात मजदूरी के साथ सीमित पट्टे (इजारा) का दावा। यह अभिलेख इस कारण खारिज कर दिया गया क्योंकि इसमें मजदूरी का उल्लेख पूर्णतः कर दिया गया है, तो शायद...

☆ **महज़र** एक ऐसे पट्टे (इजारा) के दावे के बारे में जो भविष्य के एक निश्चित समय से संबंधित है, और इस पट्टे के लिए उस निश्चित समय के आने से पहले एक दस्तावेज लिखा गया था। उसमें लिखा था कि दोनों पक्षों ने वैध कब्ज़ा (कब्ज़ा सहीहा) कर लिया है। इसका जवाब दिया गया कि यह कहना कि दोनों ने वैध कब्ज़ा कर लिया है, सही नहीं हो सकता, क्योंकि उस निश्चित समय के आने से पहले अनुबंध (अक़्द) अस्तित्व में नहीं आएगा, और उससे पहले कब्ज़ा वैध नहीं होगा।

☆ **महज़र** दिलबर नामक दासी (कनीज़) के स्वामित्व (इस्तेहक़ाक़) के अधिकार के बारे में। जब खरीदार (मुश्तरी) ने न्यायाधीश (क़ाज़ी) के सामने इस अधिकार को साबित करना चाहा ताकि वह विक्रेता (बायअ) से अपनी कीमत (समन) वापस ले सके, तो उसने दासी का नाम 'बनफ्शा' बताया। विक्रेता ने कहा कि मैंने तुम्हें ऐसी कोई दासी नहीं बेची जिसका नाम बनफ्शा हो, मैंने तो केवल 'दिलबर' नामक दासी बेची थी। यह कहा गया कि क़ाज़ी खरीदार के दावे पर ध्यान नहीं देगा और वह विक्रेता से अपनी कीमत वापस नहीं ले सकता, क्योंकि विक्रेता उस नाम की दासी बेचने से इनकार कर रहा है जिसका खरीदार दावा कर रहा है। कुछ का कहना है कि क़ाज़ी उसके दावे की सुनवाई करेगा, बशर्ते उसने यह कहा हो कि "मैं तुमसे उस दासी की कीमत वापस लूँगा जो मैंने तुमसे खरीदी है", क्योंकि यह संभव है कि उस दासी के दो नाम हों—बनफ्शा और दिलबर। और यदि खरीदार ने कहा कि "मैं तुमसे उस दासी की कीमत वापस लूँगा जो मैंने तुमसे खरीदी थी और वह मुझसे स्वामित्व साबित करके छीन ली गई है", तो उसके दावे की सुनवाई होगी। जब वह गवाह पेश करेगा, तो उसके गवाह स्वीकार किए जाएँगे और उसके पक्ष में कीमत की वापसी का आदेश (डिक्री) दे दिया जाएगा।

☆ **महज़र** स्वामित्व (इस्तेहक़ाक़) सिद्ध करने और कीमत की वापसी (रुजू-ए-समन) के बारे में। इस अभिलेख में उल्लेख है कि क़ाज़ी ने फलां व्यक्ति से फलां व्यक्ति पर एक गधे (हिमार) के स्वामित्व के सिद्ध होने का आदेश गवाहों की गवाही के आधार पर जारी किया। इस अभिलेख को इस कारण खारिज कर दिया गया कि इसमें यह उल्लेख नहीं किया गया कि जिस व्यक्ति पर स्वामित्व सिद्ध हुआ

है, उसके स्वीकारोक्ति (इकरार) के गवाह पेश हुए कि उसने असली मालिक के हक में इकरार कर दिया है, या असली मालिक के दावे पर गवाह पेश हुए कि यह चीज़ इस वादी (मुद्दई) की है। जबकि दोनों स्थितियों में कानूनी आदेश अलग हो जाता है। इसके अलावा, अभिलेख में यह स्पष्ट नहीं किया गया कि स्वामित्व पूर्ण स्वामित्व (मिल्क-ए-मुतलक़) के आधार पर था या किसी विशेष कारण से सिद्ध हुआ।

☆ **महज़र** खरीदी गई वस्तु की कीमत के लिए खरीदार पर दावा। इस अभिलेख के अंत में उल्लेख है कि प्रतिवादी (मुद्दा अलैह) पर यह अनिवार्य है कि वह उक्त कीमत वादी (मुद्दई) को सौंप दे। इस अभिलेख को इस कारण खारिज कर दिया गया क्योंकि दावे के अभिलेख में उसने यह उल्लेख नहीं किया कि उसने बेची गई वस्तु (मबीअ) खरीदार के सुपुर्द कर दी थी। जबकि इसका उल्लेख करना आवश्यक है ताकि कीमत की मांग का दावा सही हो सके, क्योंकि यदि सुपुर्दगी से पहले वस्तु नष्ट हो गई, तो बिक्री रद्द हो जाएगी और कीमत खरीदार पर अनिवार्य नहीं रहेगी। दूसरा यह कि दावे के अंत में कहा गया है कि प्रतिवादी पर अनिवार्य है कि वह उक्त कीमत वादी को...

(पाद-टिप्पणियाँ): १ यानी किसी ने खरीदार पर खरीदी गई वस्तु का अपना हक साबित कर दिया और खरीदार ने अपनी दी हुई कीमत विक्रेता से वापस लेनी चाही इस तरह कि पहले वह हक (इस्तेहक़ाक़) साबित करे फिर वापस लेगा। (१) तो खरीदार दासी के बदले कीमत वापस नहीं ले सकता।

☆**محضر** دعویٰ اجارہ محدودہ با اجرت معلومہ۔ پس یہ محضر اس وجہ سے رد کر دیا گیا کہ اُس میں اُجرت مطلقاً ذکر کی گئی ہے پس شاید

☆**محضر** در دعویٰ اجارہ جو مضاف بزمانہ معلوم معین ہے اور اس اجارہ کے واسطے ایک دستاویز اس وقت معین کے آنے سے پہلے لکھی گئی اور اُس میں لکھا کہ دونوں نے قبضہ صحیحہ با ہم قبضہ کر لیا تو جواب دیا گیا کہ یہ کہنا کہ دونوں نے باہمی قبضہ صحیحہ کر لیا صحیح نہیں ہو سکتا ہے اس واسطے کہ اس زمانہ معین کے آنے سے پہلے عقد کا وقوع نہ ہوگا اور اس سے پہلے قبضہ صحیح نہ ہوگا۔

☆**محضر** در استحقاق کنیز مسماۃ دلبر۔ پس جب مشتری نے چاہا کہ اس استحقاق واقع ہونے کو قاضی کے نزدیک ثابت کرے تاکہ بائع سے اپنا ثمن واپس لے تو باندی کا نام بنفشہ بیان کیا پس بائع نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ ایسی کوئی باندی نہیں بیچی جس کا نام بنفشہ ہو فقط میں نے تیرے ہاتھ باندی مسماۃ دلبر فروخت کی ہے تو کہا گیا ہے کہ قاضی دعویٰ مشتری کی طرف التفات نہ کرے گا اور وہ بائع سے اپنا ثمن واپس نہیں لے سکتا ہے اس واسطے کہ بائع ایسے نام کی باندی جس کا مشتری دعویٰ کرتا ہے مشتری کے ہاتھ فروخت کرنے سے انکار کرتا ہے اور بعض نے کہا کہ قاضی اُس کے دعویٰ کی سماعت کرے گا بشرطیکہ اُس نے یوں کہا ہو کہ میں تجھ سے اس باندی کا ثمن جو میں نے تجھ سے خریدی ہے واپس لوں گا اس واسطے کہ جائز ہے کہ اس باندی کے دو نام ہوں بنفشہ اور دلبر اور اگر مشتری نے کہا کہ میں تجھ سے اُس باندی کا ثمن جو میں نے تجھ سے خریدی ہے اور وہ مجھ سے استحقاق ثابت کر کے لے لی گئی ہے واپس لوں گا تو اُس

کے دعویٰ کی سماعت ہوگی اور جب اُس نے گواہ قائم کئے تو اُس کے گواہ قبول ہوں گے اور اُس کے نام ثمن کی ڈگری کر دی جائے گی۔

☆**محضر** در اثبات استحقاق و رجوع ثمن۔ اس محضر میں مذکور ہے کہ قاضی فلاں سے فلاں پر حکم ایک حمار کے استحقاق ثابت ہونے کا جو اُس نے خریدا تھا بسبب گواہی گواہوں کے صادر ہوا۔ یہ محضر بدین علت رد کر دیا گیا کہ اُس نے یہ ذکر نہیں کیا کہ جس شخص پر استحقاق ثابت کیا گیا ہے اُس کے اقرار کے گواہ کہ اُس نے صاحب استحقاق کے واسطے اقرار کر دیا ہے قائم ہوئے(۱) یا صاحب استحقاق کے فتنہ دعویٰ پر گواہ ہوئے کہ یہ چیز اس مدعی کی ہے۔ حالانکہ حکم مختلف ہو جاتا ہے اور محضر میں اُس نے یہ بیان نہ کیا کہ استحقاق بذریعہ ملک مطلق ہوا یا کسی سبب سے ملک کا استحقاق ثابت کیا ہے۔

☆**محضر** مال عین خرید کردہ کے ثمن کا مشتری پر دعویٰ ہے اور اس محضر میں آخر دعویٰ میں مذکور ہے کہ اس مد علیہ پر واجب ہے کہ ثمن مذکور اس مدعی کو سپر د کرے۔ یہ محضر بدین علت رد کر دیا گیا کہ محضر دعویٰ میں اُس نے یہ ذکر نہ کیا کہ اُس نے مبیع کو مشتری کے سپر د کر دیا تھا حالانکہ اُس کا ذکر کرنا ضروری ہے تاکہ تسلیم ثمن کے مطالبہ کا دعویٰ ٹھیک ہو کیونکہ اگر سپر د کرنے سے پہلے مبیع تلف ہو گئی تو بیع ٹوٹ جائے گی اور ثمن بذمہ مشتری واجب نہ رہے گا اور دوم آنکہ آخر دعویٰ میں مذکور ہے کہ اس مد علیہ پر واجب ہے کہ ثمن مذکور اس مدعی

(Footnotes): ۱ یعنی مشتری پر کسی نے خرید شدہ کا استحقاق ثابت کیا اور مشتری نے اپنا ثمن اپنے بائع سے واپس لینا چاہا بائیں طور کہ استحقاق واقع ہونا ثابت کرے پھر واپس لے گا ۱۲ منہ (۱) تو مشتری باندی سے ثمن واپس نہیں لے سکتا ہے ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 Kitab al-Mahadir wal-Sijillat (The Book of Records and Registers)

...to hand over. However, assuming the validity of the sale, the price (thaman) would be held as a trust (amanat) by the defendant. In matters of trusts, it is mandatory to remove any hindrances for the rightful owner to take possession, meaning to vacate the property, but actual physical delivery is not mandatory. I say that, in my opinion, this entire reasoning is flawed. Firstly, because when specific property is sold in exchange for silver coins (dirhams), then according to Shariah law, the payment of the price is demanded from the buyer first. Secondly, the price becomes an obligation upon the buyer, and how can something that is an obligation be considered a trust? Furthermore, how can this statement be correct when even if the buyer's entire wealth is destroyed, this price would still not be waived from his responsibility?

Record (Mahzar) ☆ A case was presented involving a claim for Nishapuri gold dinars at the prevailing rate. The claim stated that the price for a known quantity of oil was agreed upon, which the defendant purchased from the plaintiff and took possession of. Witnesses testified to all of this, and the taking of possession was mentioned in both the testimony and the claim. However, this record was rejected on the grounds that neither the plaintiff in his claim nor the witnesses in their testimony stated the exact weight (in ratls) of the oil that was in the seller's possession at the time of sale. Had it not been in his possession at that time, the sale would be invalid, and the price would not be mandatory upon the buyer. In reality, there is no defect in this matter because this claim is a claim for an actual debt, as possession of the oil has been proven. Do you not see that if the quantity of oil is not mentioned, the claim would still be valid, even if its possession is not mentioned? Therefore, the claim is valid because it is, in fact, a claim for debt.

Record (Mahzar) ☆ A case was presented in which Zaid claimed against Amr that "you bought a certain amount of wheat from me for fifty dinars." The plaintiff produced two witnesses: one testified that the sale occurred for twenty-five dinars, while the other testified it was for fifty dinars. It was ruled that this testimony is invalid due to the disagreement between the witnesses. Some scholars have stated that if the claim itself is legally sound, the testimony for twenty-five dinars should be accepted because both witnesses agreed on the sum of twenty-five dinars in both word and meaning. However, the first and more correct opinion is that each witness testified to a different contract than the one testified to by the other. This is because

a contract for twenty-five dinars is distinct from a contract for fifty dinars. Do you not see that if such a discrepancy occurs between two contracting parties, oaths would be administered to both?

Record (Mahzar) ☆ A case was presented where it was mentioned that Zaid claimed several maunds and qafiz (measures) of wheat against Amr. In his claim, he stated, "The defendant wrongfully took this much wheat from my tenant's land." If the wheat exists in its original state, it is mandatory for him to return it to me; if it has been consumed or destroyed, it is mandatory for him to return an equivalent amount. This record was rejected on the grounds that the plaintiff did not specify in his claim whether the wheat was taken from his own field (mazra'a) or from his cultivator's field. It is necessary to mention this to make the demand for return valid, as it is possible the crop was on someone else's land, in which case the crop would belong to that third party and not the plaintiff. And when this is stated...

1. 'Joze' refers to what is commonly called a field (khet) in our local terminology.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० किताब अल-महाज़िर वल-सिजिल्लात (अभिलेखों और पंजिकाओं की पुस्तक)

...के सुपुर्द करे, हालाँकि बिक्री (बैय) की शुद्धता के आधार पर क़ीमत (थमन) प्रतिवादी के पास अमानत होगी। और अमानतों में यह अनिवार्य है कि हक़दार के लिए अमानत लेने से रुकावटें दूर कर दे, अर्थात् उसे ख़ाली कर दे, और उसे सुपुर्द करना अनिवार्य नहीं है। मैं कहता हूँ कि मेरे अनुसार यह पूरी व्याख्या ग़लत है। प्रथम इस कारण से कि जब संपत्ति को सिक्कों के बदले बेचा जाता है, तो शरीयत के नियम के अनुसार पहले खरीदार से क़ीमत चुकाने की माँग की जाएगी। और दूसरा इस कारण से कि क़ीमत खरीदार के ज़िम्मे अनिवार्य होती है, और जो चीज़ किसी के ज़िम्मे अनिवार्य हो वह अमानत कैसे हो सकती है? और यह कथन सही कैसे हो सकता है, जबकि यदि खरीदार की पूरी संपत्ति नष्ट हो जाए, तब भी यह क़ीमत उसके ज़िम्मे से समाप्त नहीं होगी।

दस्तावेज़ (महज़र) ☆ एक मामला प्रस्तुत हुआ जिसमें निशापुरी दीनारों की शुद्ध दर का दावा इस प्रकार था कि तेल की क़ीमत एक ज्ञात मात्रा है जिसे प्रतिवादी ने वादी से खरीदा और खरीदे हुए तेल पर कब्ज़ा कर लिया। गवाहों ने भी इन सबकी गवाही दी और कब्ज़ा करने का उल्लेख गवाही और दावे दोनों में है। फिर भी इस महज़र को इस कारण खारिज कर दिया गया कि वादी ने अपने दावे में और गवाहों ने अपनी गवाही में यह बयान नहीं किया कि बिक्री के समय कितना 'रतील' (तौल) विक्रेता के स्वामित्व में था। यदि वह उस समय उसके स्वामित्व में न होता, तो बिक्री वैध नहीं होती और खरीदार पर क़ीमत अनिवार्य नहीं होती। वास्तव में इस मामले में कोई दोष नहीं है क्योंकि यह दावा वास्तव में ऋण का दावा है, क्योंकि तेल पर कब्ज़ा करना सिद्ध हो चुका है। क्या तुम नहीं देखते कि यदि तेल की मात्रा का उल्लेख न भी किया जाए तो भी दावा सही होगा, भले ही उसके कब्ज़े का उल्लेख न हो? अतः इसी कारण दावा सही होता है कि वास्तव में यह ऋण का दावा है।

दस्तावेज़ (महज़र) ☆ एक मामला प्रस्तुत हुआ जिसमें ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि "तुमने मुझसे इतनी मात्रा में गेहूँ पचास दीनार के बदले खरीदे हैं।" वादी दो गवाह लाया, जिनमें से एक ने पच्चीस दीनार के बदले बिक्री होने की और दूसरे ने पचास दीनार के बदले बिक्री होने की गवाही दी। कहा गया कि यह गवाही सही नहीं है क्योंकि दोनों गवाहों के बीच मतभेद है। कुछ विद्वानों ने कहा कि यदि दावा स्वयं में सही हो, तो पच्चीस दीनार पर गवाही स्वीकार की जाएगी क्योंकि दोनों ने पच्चीस दीनार की राशि पर शब्दों और अर्थों में सहमति जताई है। लेकिन प्रथम मत अधिक सही है कि प्रत्येक गवाह

ने ऐसे अनुबंध (अक़्द) की गवाही दी है जो दूसरे द्वारा गवाही दिए गए अनुबंध से भिन्न है। क्योंकि जो अनुबंध पच्चीस दीनार के लिए है, वह उस अनुबंध से अलग है जो पचास दीनार के लिए हुआ था। क्या तुम नहीं देखते कि यदि ऐसा मतभेद दोनों पक्षों (खरीदार और विक्रेता) के बीच हो, तो दोनों को शपथ दिलाई जाएगी।

दस्तावेज़ (महज़र) ☆ एक मामला प्रस्तुत हुआ जिसमें उल्लेख है कि ज़ैद ने अम्र पर कुछ मन और क़फ़ीज़ (माप) गेहूँ का दावा किया और अपने दावे में कहा कि "यह प्रतिवादी मेरे किराएदार की ज़मीन से इतने गेहूँ अवैध रूप से उठा ले गया है।" यदि वे गेहूँ ज्यों के त्यों मौजूद हैं, तो उस पर अनिवार्य है कि वे मुझे वापस दे, और यदि वे नष्ट हो गए हैं, तो उनके समान वापस देना अनिवार्य है। इस महज़र को इस कारण खारिज कर दिया गया कि उसने दावे में यह बयान नहीं किया कि इतने गेहूँ मेरे खेत (मज़रा) से ले गया है या मेरे काश्तकार (किसान) के खेत से ले गया है। हालाँकि इसका उल्लेख करना आवश्यक है ताकि वापसी की माँग वैध हो, क्योंकि कभी-कभी फसल किसी दूसरे की ज़मीन में हो सकती है, तो फसल उस दूसरे व्यक्ति की होगी न कि इस वादी की। और जब यह बयान कर दिया ...

1. 'जौज़ा ज़न' जिसे हमारी आम भाषा में खेत कहते हैं।

کے سپرد کرے حالانکہ ثمن برتقدیر صحت بیع کے مدعا علیہ کے پاس امانت ہوگا اور امانات میں یہ واجب ہے کہ مستحق کے واسطے امانت لینے سے روک ٹوک دور کر دے یعنی تخلیہ کر دے اور تسلیم و سپرد کرنا واجب نہیں ہے اقول میرے نزدیک یہ سب تقریر فاسد ہے پس اوّل اس وجہ سے کہ جب مال عین بعوض درموں کے فروخت کیا جائے تو حکم شرع کے موافق پہلے مشتری سے ثمن سپرد کرنے کا مطالبہ کیا جائے گا اور دوم اس وجہ سے کہ ثمن بذمہ مشتری واجب ہوتا ہے اور جو چیز اُس کے ذمہ واجب ہو وہ امانت کیونکر ہوگی اور یہ قول درست کیونکر ہو سکتا ہے حالانکہ اگر مشتری کا تمام مال تلف ہو جائے تب بھی یہ ثمن اُس کے ذمہ سے ساقط نہ ہوگا۔

محضر ☆ پیش ہوا جس میں کھرے نرخ دینار ہائے نیشاپوری کا دعویٰ بایں طور تھا کہ ثمن روغن مقدار معلوم ہے جس کو مدعاعلیہ نے مدعی سے خریدا اور روغن خریدہ شدہ پر قبضہ کر لیا ہے اور گواہوں نے بھی اس سب کی گواہی دی اور قبضہ کرنا گواہی و دعویٰ سب میں مذکور ہے پس یہ محضر بدین علت رد کر دیا گیا کہ مدعی نے اپنے دعویٰ میں اور گواہوں نے اپنی گواہی میں یہ بیان نہیں کیا کہ اس قدر رتیل آیا وقت بیع کے بائع کی ملک میں تھا اور برتقدیر یہ کہ اُس کی ملک میں اُس وقت نہ تھا بیع جائز نہ ہوگی اور مشتری پر ثمن واجب نہ ہو گا اور یہ امر درحقیقت کچھ خلل نہیں ہے اس واسطے کہ یہ دعویٰ اور واقع دعویٰ قرضہ ہے اس واسطے کہ تیل پر قبضہ کرنا ثابت ہو گیا ہے آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر مقدار تیل ذکر نہ کی جائے تو دعویٰ صحیح ہوگا اگرچہ اُس کا قبضہ ذکر نہ کیا ہو پس اسی وجہ سے دعویٰ صحیح ہوتا ہے کہ درحقیقت یہ قرضہ کا دعویٰ ہے۔

محضر ☆ پیش ہوا جس کی صورت یہ ہے کہ زید نے عمرو پر دعویٰ کیا کہ تو نے مجھ سے اس قدر گیہوں بعوض پچاس دینار کے خریدے ہیں اور مدعی دو گواہ لایا جن میں سے ایک نے پچیس دینار کے عوض بیع واقع ہونے کی اور دوسرے نے پچاس دینار کے عوض بیع واقع ہونے کی گواہی دی۔ پس کہا گیا کہ یہ گواہی صحیح نہیں ہے کیونکہ دونوں گواہوں نے باہم اختلاف کیا ہے اور بعض نے فرمایا کہ اگر دعویٰ بشرائط خود صحیح ہو تو پچیس دینار پر گواہی مقبول ہو گی کیونکہ دونوں نے پچیس دینار ثمن پر لفظا و معنیٰ اتفاق کیا ہے لیکن اول قول اصح ہے کہ ہر ایک گواہ نے ایسے عقد کی گواہی دی جو اُس عقد کا غیر ہے جس کی دوسرے نے گواہی دی ہے اس واسطے کہ پچیس دینار کے عوض جو عقد ہے وہ اُس عقد کا غیر ہے جو بعوض پچاس دینار کے ہوا یا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر ایسا اختلاف ہر دو متبایعین کے درمیان واقع ہو تو دونوں سے باہم قسم لی جائے گی۔

محضر ☆ پیش ہوا جس میں مذکور ہے کہ زید نے عمرو پر چند من قفیز گیہوں کا دعویٰ کیا اور اپنے دعویٰ میں کہا کہ یہ مدعی میرے مستاجر کی زمین سے اتنے گیہوں ناحق اٹھا لے گیا ہے پس اگر یہ گیہوں بعینہ قائم ہوں تو اُس پر واجب ہے کہ مجھے ان کو واپس دے اور اگر تلف ہو گئے ہوں تو اُس پر ان کے مثل واپس دینا واجب ہے اور یہ محضر بدین علت رد کر دیا گیا کہ اُس نے دعویٰ میں یہ بیان نہیں کیا کہ اتنے گیہوں میرے مزرعہ ۱۸ سے لے گیا ہے یا میرے کاشتمار کے مزرعہ سے لے گیا ہے حالانکہ اس کا ذکر کرنا ضروری ہے تاکہ واپس دینے کا مطالبہ صحیح ہو اس واسطے کہ کبھی کھیتی کسی دوسرے کی زمین میں ہو پس کھیتی اس غیر کی ہو گی نہ اس مدعی کی اور جب یہ بیان کر دیا ...

۱۔ جوزہ زن جس کو ہمارے عرف میں کھیت بولتے ہیں۔

...that this belongs to the crops of his cultivator, then is it necessary to mention the name and lineage of the cultivator or not? On this, the scholars (Mashaykh) have disagreed.

Record (Mahdar) ☆ It is mentioned in Fatawa Nasafi that a record was presented in which a claim of four thousand dinars was written, but the testimony mentioned four dinars. Sheikh Ali Saghdi stated that the contradiction between the claim and the testimony is evident. It was said to him that the word 'thousand' was forgotten to be written, to which he replied that if it was forgotten, then the document is void. Some have said that testimony for four dinars should be accepted, and we have previously described a similar situation of this kind.

Record ☆ A case was presented involving a claim for several specific assets (mal-e-ain) whose genus, type, and quality differ from one another, and their total price is mentioned collectively, but the price of each individual item is not separately stated. Sheikh-ul-Islam said that there is a difference of opinion among scholars regarding this. Some were content with a summary (total) price, while others stipulated that for the validity of the claim, a detailed description must be provided. In summary of this issue, there are two scenarios: if these assets are present in their original form, it will be necessary to bring the denial into presence at the time of the claim. In such a case, there will be no need to state their price, and the issue of their genus has already been discussed. However, if they have been destroyed, it will be necessary to state the price of each specific asset because, often in such a case, the defendant admits to the destruction of some and denies others. Therefore, in such a situation, the judge (Qadi) must know for sure what amount he should order. Despite this, if he did not state it, it does not cause any defect in the claim because he has claimed a debt and has stated the amount of the debt.

Record ☆ A claim for a she-camel was presented, but the word 'camel' (jamal - male camel) is mentioned in the record. This is a cause for invalidity because it entails ignorance of the specific quality (gender). For this same reason, if one claimed a she-camel and a male camel, but the record stated 'two she-camels' or 'two male camels', the record would be rejected for the reason we have stated. This reasoning is correct if the claim is in the form of a debt, but if it is a claim for that specific she-camel itself, then pointing (identification) will be required. It will then be necessary to bring it before the court, and at the time of identification, there is no need to describe any

specific quality. Thus, in the case of a claim for a specific asset, this reasoning will not be appropriate.

Record ☆ A situation was presented where a person claimed against another that they had cut a certain number of bundles of wood from his vineyard, the value of which is such-and-such, and had forcibly taken such an amount of grapes. The record was rejected because it did not state the type of grapes and the type of wood. Some said that this answer is correct regarding the grapes because grapes vary in kind, but not correct regarding the wood because wood is among valuable items and he has stated its quantity and price, so that should suffice. However, others said that the first opinion is more correct because the price varies according to the difference in type and quality. For example, the price of walnut and mulberry wood is higher compared to willow wood. Similarly, the price of dry wood is higher than that of wet wood. Therefore, it is necessary to state the type of wood along with its quantity and price so that it can be determined whether the claimant is truthful in making such a claim.

फ़तावा आलमगीरी . . . . . भाग 10 . . . . . 11 . . . . . किताब अल-महादिर व अस-सिजिल्लात

...कि यह उसके काश्तकार (किसान) की बोई हुई फसल है, तो क्या काश्तकार का नाम और वंश बयान करना ज़रूरी है या नहीं? तो इसमें मशायख़ (विद्वानों) ने मतभेद किया है।

महज़र (दस्तावेज़) ☆ फ़तावा नसफ़ी में उल्लेख है कि एक महज़र पेश किया गया जिसमें चार हज़ार दीनार का दावा लिखा था और गवाही में चार दीनार उल्लेखित थे, तो शेख़ अली सग़दी ने फ़रमाया कि दावे और गवाही में विरोधाभास स्पष्ट है। तो उनसे कहा गया कि 'हज़ार' का शब्द लिखना भूल गया है, तो फ़रमाया कि अगर भूल गया है तो तहरीर (लिखावट) अमान्य हो गई, और कुछ ने कहा कि चार दीनार पर गवाही स्वीकार होनी चाहिए और हमने इस प्रकार की स्थिति पहले बयान कर दी है।

महज़र ☆ एक मामला पेश हुआ जिसमें कुछ संपत्तियों (माल-ए-ऐन) का दावा उल्लेखित है जिनकी श्रेणी, प्रकार और गुण एक-दूसरे से भिन्न हैं, और उन सबकी कुल कीमत एक साथ बताई गई है, और प्रत्येक संपत्ति की अलग-अलग कीमत उल्लेखित नहीं है। तो शेख़-उल-इस्लाम ने फ़रमाया कि इसमें मशायख़ के बीच मतभेद है। कुछ ने संक्षिप्त (कुल) कीमत पर संतोष किया और कुछ ने शर्त लगाई कि दावे की वैधता के लिए विवरण बयान करना चाहिए। इस मसले के निष्कर्ष में दो स्थितियाँ हैं: यदि ये संपत्तियाँ साक्षात मौजूद हों, तो दावे के समय (प्रतिवादी का) उपस्थित होना और इनकार करना आवश्यक होगा, ऐसी स्थिति में उनकी कीमत बयान करने की कोई आवश्यकता नहीं होगी और इसकी श्रेणी का मसला पहले गुज़र चुका है। और यदि उन्हें नष्ट कर दिया गया हो, तो प्रत्येक संपत्ति की अलग-अलग कीमत बयान करनी ज़रूरी होगी क्योंकि अक्सर ऐसी स्थिति में प्रतिवादी कुछ के नष्ट होने को स्वीकार करता है और कुछ से इनकार करता है, तो ऐसी स्थिति में काज़ी को अपना निर्णय देने के लिए यह अवश्य पता होना चाहिए कि वह कितनी मात्रा का आदेश देगा। और इसके बावजूद यदि उसने इसका विवरण नहीं दिया तो इससे दावे में कोई बाधा नहीं आती क्योंकि उसने ऋण का दावा किया है और ऋण की मात्रा बयान कर दी है।

महज़र ☆ ऊँटनी के दावे का मामला पेश हुआ और महज़र में 'ऊँट' (जमल - नर ऊँट) शब्द उल्लेखित है, और यह बिगाड़ का कारण है क्योंकि इससे गुण की अज्ञानता (अनिश्चितता) आवश्यक होती है। इसी कारण से यदि उसने एक ऊँटनी और एक ऊँट का दावा किया और महज़र में 'दो

ऊँटनियां' या 'दो ऊँट' लिखा तो महज़र इस कारण से रद्द कर दिया जाएगा जो हमने बयान किया है। और यह कारण तब सही है जब दावा ऋण के रूप में हो, और यदि साक्षात उसी ऊँटनी का दावा हो तो उसमें संकेत की आवश्यकता होगी, फिर अदालत में उसे उपस्थित करना आवश्यक होगा और संकेत के समय किसी गुण के वर्णन की आवश्यकता नहीं है। अतः साक्षात संपत्ति (माल-ए-ऐन) के दावे की स्थिति में यह कारण सही नहीं होगा।

महज़र ☆ एक स्थिति पेश हुई कि फलां व्यक्ति ने फलां पर दावा किया कि उसने मेरे अंगूर के बाग से इतने गट्ठर लकड़ी के, जिनकी कीमत इतनी है, काट लिए हैं और इतनी मात्रा में अंगूर ज़बरदस्ती ले लिए हैं। तो महज़र इस कारण से रद्द कर दिया गया कि इसमें अंगूर के प्रकार और लकड़ी के प्रकार का वर्णन नहीं है। अतः कुछ ने फ़रमाया कि यह उत्तर अंगूर के मामले में सही है क्योंकि अंगूर विविध होते हैं, और लकड़ी के मामले में सही नहीं है क्योंकि लकड़ी कीमती चीज़ों में से है और उसने उसकी मात्रा और कीमत बता दी है, इसी पर संतोष किया जाएगा। और कुछ ने फ़रमाया कि पहला विचार अधिक सही है क्योंकि कीमत प्रकार और गुण के अंतर से बदलती है, जैसे अखरोट और शहतूत की लकड़ी की कीमत बेद (बेंत) की लकड़ी की तुलना में अधिक होती है। इसी प्रकार सूखी लकड़ी की कीमत गीली लकड़ी की तुलना में अधिक होती है। अतः आवश्यक है कि लकड़ी के प्रकार के साथ-साथ उसकी मात्रा और कीमत भी बताई जाए ताकि पता चल सके कि क्या वादी इतना दावा करने में सच्चा है।

کہ یہ اس کے کاشتکار کی مزروعہ ہے تو آیا کاشتکار کا نام ونسب بیان کرنا ضروری ہے یا نہیں ہے تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے۔

محضر☆ فتاویٰ نسفی میں مذکور ہے کہ ایک محضر پیش کیا گیا کہ جس میں چار ہزار دینار کا دعویٰ لکھا ہے اور گواہی میں چار دینار مذکور تھے تو شیخ علی سغدی نے فرمایا کہ دعویٰ و گواہی میں مخالفت ظاہر ہے تو اُن سے کہا گیا کہ ہزار کا لفظ لکھنا بھول گیا ہے تو فرمایا کہ اگر بھول گیا ہے تو تحریر فاسد ہوئی اور بعض نے کہا ہے کہ چار دینار پر گواہی مقبول ہونی چاہئے اور ہم نے اس جنس کی صورت پہلے بیان کر دی ہے۔

محضر☆ پیش ہوا جس میں چند مال عین کا جن کی جنس و نوع وصفت با ہم مختلف ہے دعویٰ مذکور ہے اور ان سب کی قیمت اکٹھا مذکور ہے اور ہر ایک مال کی قیمت علیحدہ علیحدہ مذکور نہیں ہے تو شیخ الاسلام نے فرمایا کہ اس میں مشائخ نے اختلاف کیا بعضوں نے مجمل قیمت پر اکتفا کیا اور بعضوں نے شرط لگائی ہے کہ صحت دعویٰ کے واسطے تفصیل بیان کرنا چاہئے اور اس مسئلہ کے حاصل میں دو صورتیں ہیں کہ اگر یہ اموال عیاں بعینہ قائم ہوں تو دعویٰ کے وقت انکار حاضر لانا ضروری ہو گا پس ایسی حالت میں اُن کی قیمت بیان کرنے کی کچھ حاجت نہ ہوگی اور اس کی جنس کا مسئلہ گزر چکا ہے اور اگر ان کو تلف کر دیا ہو تو ہر مال عین کی قیمت بیان کرنی ضروری ہو گی اس واسطے کہ بسا اوقات ایسی صورت میں مدعا علیہ بعض کے تلف کرنے کا اقرار کرتا ہے اور بعض سے انکار کرتا ہے تو ایسی حالت میں قاضی کو اپنا حکم دینے

کے واسطے ضرور معلوم ہونا چاہئے کہ وہ کس مقدار کا حکم دے گا اور باوجود اس کے اگر اُس نے اُس کا بیان نہ کیا تو اس سے دعویٰ میں کچھ خلل نہیں آتا ہے اس واسطے کہ اُس نے قرضہ کا دعویٰ کیا ہے اور قرضہ کی مقدار بیان کر دی ہے۔

محضر☆ اونٹنی کے دعویٰ کا پیش ہوا اور محضر میں لفظ جمل مذکور ہے اور یہ موجب فساد ہے کیونکہ وصف کی جہالت لازم آتی ہے اور اسی وجہ سے اگر اُس نے ایک اونٹنی اور ایک اونٹ کا دعویٰ کیا اور محضر میں دو اونٹیاں یا دو اونٹ لکھے تو محضر اس وجہ سے رد کر دیا جائے گا جو ہم نے بیان کی ہے اور یہ علت درصورتیکہ دعویٰ قرضہ ہو ٹھیک ہے اور اگر بعینہ اُس اونٹنی کا دعویٰ ہو تو اس میں اشارہ کی حاجت ہو گی پس مجلس حکم میں حاضر لانا ضروری ہو گا اور اشارہ کے وقت کسی وصف کے بیان کی حاجت نہیں ہے پس مال عین کے دعویٰ کی صورت میں یہ علت ٹھیک نہ ہو گی۔

محضر☆ پیش ہوا جس کی یہ صورت ہے کہ فلاں نے فلاں پر دعویٰ کیا کہ اُس نے میرے باغ انگور میں سے اتنے گٹھے لکڑی کے جس کی قیمت اس قدر ہے کاٹ لئے ہیں اور اس قدر تو کر سے انگور غصب کر لئے ہیں پس محضر اس وجہ سے رد کر دیا گیا کہ اس میں نوع انگور و ہیزم کا بیان نہیں ہے۔ پس بعض نے فرمایا کہ یہ جواب انگور کے حق میں ٹھیک ہے اس واسطے کہ انگور شکلی ہے اور ہیزم کے حق میں ٹھیک نہیں ہے اس واسطے کہ ہیزم قیمتی چیزوں میں سے ہے پس اس نے اس کی مقدار قیمت بیان کر دی ہے اس پر اکتفا کیا جائے گا اور بعض نے فرمایا کہ اوّل اصح ہے اس واسطے کہ قیمت بتبفاوت نوع وصف مختلف ہوتی ہے چنانچہ اخروٹ و شہتوت کی لکڑی کی قیمت بنسبت بید کی قیمت کے زیادہ ہوتی ہے۔ اسی طرح سوکھی لکڑی کی قیمت بنسبت گیلی لکڑی کے زیادہ ہوتی ہے پس ضروری ہے کہ نوع ہیزم مع مقدار قیمت بیان کرے تاکہ معلوم ہو کہ آیا مدعی اس قدر کا دعویٰ کرنے میں سچا ہے۔

(Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10) 118 Kitab al-Mahzar wa al-Sijillat (Book of Legal Documents and Registers)

Mahzar (Legal Record) A case was presented in which a woman filed a claim against her husband. The situation is that the woman claimed her husband took such-and-such items from her property without right, in a manner that makes it obligatory for him to return them to her. The husband voluntarily made a valid admission (Iqrar) of taking that much property from the woman. However, in the mention of the admission, it is not stated that he admitted to taking it "without right" or taking possession in a manner that made its return obligatory. Sheikh Imam Sa'di stated that the matter rests on this admission; however, in this admission, possession "without right" is not mentioned, nor is this admission explicitly linked back to the aforementioned property. He did not say he admitted to taking possession of *that specific* property so that the admission could refer back to the initial claim. Instead, this is a new absolute (Mutlaq) admission, and it does not necessarily entail a liability (Daman). Therefore, the claim would not be valid. However, some have said that the claim should be valid, and this view is more plausible because taking absolute possession is a cause for both the liability of return and the liability for the essence of the property. Thus, the obligation to return based on his absolute admission is like an explicit mention. Do you not see that it is written in "Al-Asl" and "Al-Jami' al-Saghir" that if one person says to another, "You misappropriated this cloth from me," and the defendant says, "I took it from you as a trust (Wadi'at)," the statement of the one in whose favor the admission was made (Muqarr-lahu) is accepted, and the admitter becomes liable (Zamin), despite explicitly stating possession was as a trust. Therefore, in the mentioned case, he would be liable *a fortiori*.

Mahzar A case was presented before Sheikh-ul-Islam Ali Sa'di. The situation is that a person claimed specific items of property from another. Among them was a shirt, whose type, category, quality, and price were described, and trousers, whose category, type, quality, and price were described. Sheikh-ul-Islam (may Allah have mercy on him) stated that this (claim) is not valid because the claimant did not mention in the document whether it is for a male or female, or whether it is small or large. In this matter, there are two scenarios: if these items exist in their original state, it is necessary to bring them forward for identification according to the rules of Mahzar, and in such a case, describing these details is unnecessary. However, if the items have been destroyed, it is mandatory to describe these details along with the price.

Mahzar A case was presented involving a claim for broken copper. The misappropriation (Ghasb) occurred in the city of Merv, while the claim was filed in Bukhara. It should be known that misappropriated property (Mal-e-Maghsub) is of two types: some property is such that its equivalent (Mithl) exists, i.e., it is 'Mithli' (fungible); and some is not 'Mithli'. Furthermore, each type has two categories: one that requires transportation and expenses, and a second that does not require transportation. Therefore, if the misappropriated property is not 'Mithli', such as livestock or a servant, etc., and the victim meets the misappropriator in another city where the misappropriated property is still with him, then if the price of the misappropriated property in that city is equal to or greater than its price in the city where it was misappropriated...

---

(1) The translator says: In my view, this is not correct, and how can it be? Because absolute possession here does not mean it is without any cause; rather, it means being absolute from the mentioned cause. It is possible he took possession based on the price of a sale or something similar. The response is that the claim will be valid, and whatever was mentioned is a defense from the defendant's side, and it is mandatory for the plaintiff to mention it. It was rejected such that when the plaintiff made the claim, its return became obligatory. Therefore, such a matter is necessary through which the obligation of the claim becomes inherently apparent, and that was not proven. A similar discussion has occurred in the previous text. 12

(फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10) 118 किताब-उल-महज़र व-अस-सिजिल्लात

महज़र (दस्तावेज़/कार्यवाही का रिकॉर्ड) एक मामला पेश हुआ जिसमें एक महिला ने अपने पति पर दावा किया है। मामला यह है कि महिला ने दावा किया कि पति ने उसके धन से अमुक वस्तुएँ बिना किसी अधिकार के इस प्रकार ले ली हैं कि उसे लौटाना उस पर अनिवार्य है। पति ने अपनी मर्जी से महिला से उतनी राशि लेने का सही इकरार (स्वीकारोक्ति) किया है, परंतु इकरार के उल्लेख में यह नहीं कहा गया कि उसने बिना अधिकार के लिया था या इस प्रकार कब्ज़ा किया था जिससे उसे लौटाना अनिवार्य हो। शेख इमाम सादी ने फ़रमाया कि मामले का दारोमदार इस इकरार पर है, जबकि इस इकरार में 'बिना अधिकार' कब्ज़ा करने का उल्लेख नहीं है, और न ही इस इकरार का संबंध उक्त धन से जोड़ा गया है। उसने यह नहीं कहा कि उसने उसी धन पर कब्ज़ा करने का इकरार किया था ताकि यह इकरार पहले दावे से संबंधित हो सके, बल्कि यह एक नया 'मुतलक' (निरपेक्ष) इकरार है और इससे अनिवार्य रूप से ज़मानत (लौटाने की ज़िम्मेदारी) होना ज़रूरी नहीं है। इसलिए दावा सही नहीं माना जाएगा। लेकिन कुछ विद्वानों ने कहा कि दावा सही होना चाहिए और यही राय अधिक उचित है, क्योंकि किसी वस्तु पर 'मुतलक' कब्ज़ा करना वस्तु की वापसी और उसकी असलियत, दोनों की ज़िम्मेदारी का कारण बनता है। अतः उसके निरपेक्ष इकरार से वापसी का अनिवार्य होना वैसा ही है जैसा कि स्पष्ट रूप से उल्लेख किया गया हो। क्या तुम नहीं देखते कि 'अल-असल' और 'जामे' सगीर' में लिखा है कि यदि एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि "तुमने मुझसे यह कपड़ा छीन लिया है" और प्रतिवादी ने कहा कि "मैंने तुमसे अमानत (धरोहर) के रूप में लिया है", तो 'मुकुर लहू' (जिसके पक्ष में स्वीकारोक्ति की गई) की बात मानी जाएगी और स्वीकार करने वाला ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा, भले ही उसने अमानत के रूप में कब्ज़ा करने की स्पष्ट घोषणा की हो। अतः इस मामले में वह और भी अधिक ज़िम्मेदार होगा।

महज़र शेख-उल-इस्लाम अली सादी की सेवा में एक मामला पेश हुआ जिसमें एक व्यक्ति ने दूसरे पर कुछ वस्तुओं का दावा किया। उनमें से एक कमीज है जिसके प्रकार, श्रेणी, गुण और कीमत का वर्णन किया गया है, और एक पाजामा है जिसके प्रकार, श्रेणी, गुण और कीमत का वर्णन किया गया है। शेख-उल-इस्लाम (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने फ़रमाया कि यह (दावा) सही नहीं है क्योंकि उसने दस्तावेज़ में यह उल्लेख नहीं किया कि वह पुरुषों का है या महिलाओं का, छोटा है या बड़ा। इस मसले में दो स्थितियाँ हैं: यदि वे वस्तुएँ वैसी ही मौजूद हों, तो महज़र के नियम के अनुसार उन्हें पेश करना उनकी ओर संकेत करने के लिए आवश्यक है, और ऐसी स्थिति में इन विवरणों की

आवश्यकता नहीं होती। लेकिन यदि वे वस्तुएँ नष्ट हो गई हों, तो कीमत के साथ-साथ इन विवरणों का बयान करना अनिवार्य होगा।

महज़र एक मामला पेश हुआ जिसमें टूटे हुए तांबे का दावा है। वस्तु छीनने (ग़सब) की घटना 'मर्व' शहर में हुई जबकि दावा 'बुखारा' में पेश किया गया। यह जानना चाहिए कि छीना हुआ माल (माल-ए-मग़सूब) दो प्रकार का होता है: कुछ माल ऐसा होता है जिसका विकल्प (मिसल) उपलब्ध हो, यानी 'मिस्ली' (Fungible); और कुछ ऐसा होता है जिसका विकल्प नहीं होता। और प्रत्येक की दो श्रेणियाँ हैं: पहली वह जिसके लिए परिवहन और खर्च की आवश्यकता होती है, दूसरी वह जिसके लिए परिवहन की आवश्यकता नहीं होती। यदि छीना गया माल 'मिस्ली' न हो, जैसे जानवर या सेवक आदि, और पीड़ित व्यक्ति दूसरे शहर में छीनने वाले से मिला और छीना गया माल उस व्यक्ति के पास मौजूद है, तो यदि छीने गए माल की कीमत उस शहर में उसी के बराबर हो जो उस शहर में थी जहाँ छीना गया था, या अधिक हो तो...

---

(1) अनुवादक कहता है: मेरे विचार में यह सही नहीं है और यह कैसे संभव हो सकता है? क्योंकि यहाँ 'मुतलक' (निरपेक्ष) कब्ज़ा अभिप्राय नहीं है कि वह बिना किसी कारण के है, बल्कि इसका अर्थ उस कारण से निरपेक्ष होना है। संभव है कि उसने बिक्री की कीमत पर या उसके समान किसी चीज़ पर कब्ज़ा किया हो। उत्तर यह है कि दावा सही होगा और जो कुछ भी उल्लेख किया गया वह प्रतिवादी की ओर से बचाव है, और वादी के लिए उसका उल्लेख करना अनिवार्य है। इसे इस तरह खारिज किया गया कि जब वादी ने कहा, तो उसे वापस करना अनिवार्य है। अतः ऐसी बात आवश्यक है जिससे दावे की अनिवार्यता स्वतः स्पष्ट हो जाए, और वह सिद्ध नहीं हुई, और इसके समान चर्चा पिछले अध्याय में हो चुकी है। 12

محضر پیش ہوا جس میں ایک عورت کا اپنے شوہر پر دعویٰ مذکور ہے اور صورت مذکور یہ ہے کہ عورت نے دعویٰ کیا کہ اس نے میرے مال سے کذا و کذا بغیر حق اس طور سے لیا ہے کہ جس میں اس پر یہ واجب ہے کہ مجھے واپس دے اور اس نے بطوع خود اس قدر مال اس عورت سے لے لینے کا اقرار صحیح کیا ہے اور اقرار کے ذکر میں یہ نہیں مذکور ہے کہ اس نے بغیر حق لے لینے کا اور اس طور سے قبضہ کر لینے کا جس میں اس پر واپس کرنا واجب ہوا اقرار کیا ہے۔ شیخ امام سعدی نے فرمایا کہ مدار امر اس اقرار پر ہے حالانکہ اس اقرار میں بغیر حق قبضہ کرنا مذکور نہیں ہے اور نہ اس اقرار کی اضافت بسوئے مال مذکور ہے کہ اس نے یوں کہا کہ اس نے اسی مال کے قبضہ کرنے کا اقرار کیا تھا کہ یہ اقرار راجع بجانب اوّل ہو بلکہ یہ اقرار از سر نو اقرارِ مطلق ہے اور اس سے خواہ مخواہ ضمان واجب ہونا ضروری نہیں ہے پس دعویٰ صحیح نہ ہوگا اور بعض نے کہا کہ دعویٰ صحیح ہونا چاہئے اور یہی قول اشبہ ہے اس واسطے کہ مطلق قبضہ کر لینا ضمان الرد والعین دونوں کا سبب ہوتا ہے۔ پس اس کے مطلق اقرار سے رد کرنے کا واجب ہونا مثل صریح ذکر کرنے کے ہو گیا آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اصل وجامع صغیر میں لکھا ہے کہ اگر ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ تو نے مجھ سے یہ کپڑا غصب کر لیا ہے اور مدعاعلیہ نے کہا کہ میں نے تجھ سے ودیعت کے طور پر لیا ہے تو مقر لہ کا قول قبول ہو گا اور مقر ضامن ہو گا با وجودیکہ مقر نے اس صورت میں بطورِ ودیعت قبضہ کرنے کی تصریح کر دی ہے تاہم ضامن ہوا پس صورت مذکور میں بدرجہ اولیٰ ضامن ہو گا۔

محضر شیخ الاسلام علی سعدی کے حضور میں پیش ہوا جس کی صورت یہ ہے کہ ایک شخص نے دوسرے پر اعیانِ مال کا دعویٰ کیا ازان جملہ ایک قمیص ہے کہ اُس کی جنس و نوع و صفت و

قیمت بیان کر دی ہے اور پائجامہ ہے کہ اس کی نوع و جنس و صفت و قیمت بیان کر دی ہے تو شیخ الاسلام رحمتہ اللہ علیہ نے فرمایا کہ یہ صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ اُس نے محضر میں یہ ذکر نہ کیا کہ مردانہ ہے یا زنانہ ہے چھوٹی ہے یا بڑی ہے اور اس مسئلہ میں دو صورتیں ہیں کہ اگر یہ چیزیں بعینہ قائم ہوں تو محضر حکم میں ان کا حاضر لانا ان کی طرف اشارہ کرنے کے واسطے ضروری ہے اور ایسی حالت میں ان باتوں کے بیان کرنے کی ضرورت نہیں ہے اور اگر تلف کردہ شدہ ہوں تو قیمت کے ساتھ ان باتوں کا بیان کرنا ضروری ہو گا۔

محضر پیش ہوا جس میں شکستہ تانبے کا دعویٰ ہے اور غصب کرنا شہر مرو میں واقع ہوا اور دعویٰ بخارا میں واقع ہوا اور جاننا چاہئے کہ مال غصب دو طرح کا ہوتا ہے بعض مال غصب ایسا ہوتا ہے کہ اس کا مثل موجود ہے یعنی مثلی ہے اور بعض ایسا ہوتا ہے کہ وہ مثلی نہیں ہے اور ہر قسم کی بھی دو قسمیں ہیں۔ ایک قسم وہ کہ اس کے واسطے بار برداری و خرچہ چاہئے دوم وہ کہ اس کی بار برداری و مؤنث نہیں ہے۔ پس اگر مال مغصوب مثلی نہ ہو جیسے چوپایہ و خادم و غیرہ اور مغصوب منہ کسی دوسرے شہر میں غاصب سے ملا اور مال مغصوب اس غاصب کے پاس موجود ہے پس اگر مال مغصوب کی قیمت اس شہر میں اسی کے برابر ہو جو اس شہر میں تھی جہاں غصب کیا ہے زیادہ ہو تو

لے مترجم کہتا ہے کہ میرے نزدیک یہ صحیح نہیں اور یہ کیونکر ہو سکتا ہے اس لئے کہ اس سے یہاں مطلق قبضہ مقصود نہیں ہے کہ وہ بغیر کسی سبب کے ہے بلکہ مراد اس سے سبب مذکور سے مطلق ہوتا ہے پس محتمل ہے کہ اس نے بیع کی ثمن پر یا اسی کے مثل پر قبضہ کیا ہوا اور اس کا جواب یہ کہ دعویٰ صحیح ہو گا اور جو کچھ ذکر کیا گیا وہ مدعا علیہ کی طرف سے دفع ہے اور مدعی پر اس کا ذکر کرنا واجب ہے اور رد کیا گیا اس طرح کہ مدعی نے جب کہا تو

اس پر رد کرنا واجب ہے پس ایسا امر ضروری ہے کہ اس سے دعویٰ کا وجوب خواہ مخواہ ظاہر ہو اور وہ ثابت نہیں ہوا اور اسی کے مثل کلام سابق میں گزر چکا ہے ۱۲

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (10) - 119 - Kitab al-Muhadir wa al-Sijillat

The person whose property was wrongfully seized (al-maghsub minhu) shall take back his original property, and he shall not have the right to demand its price from the usurper (al-ghasib), because he has received his actual right without incurring any loss. If the market rate in the current city is lower than the rate at the place of seizure (ghasab), the owner has the option: he may either take the seized property (and he will receive nothing more) or demand the price at the place of seizure, or wait until the usurper takes the property back to the place of seizure and receive the actual property there. This is because if he takes the actual property where the price is lower, he receives his property but suffers a loss caused by the usurper's action of moving the property from one place to another, as prices vary by location. Therefore, he has the choice to accept the property and the resulting loss or demand the price as it was on the day of the dispute at the place of seizure.

Conversely, if he meets the usurper in the same city where the seizure occurred, but the market rate has dropped, he does not have this choice. This is because the usurper's action did not cause the decrease in value; rather, it was due to a change in people's demand. If the seized property is destroyed while in the usurper's possession and the owner meets him in another city, then if the price at the place of seizure was higher than in the current city, the owner may demand the price at the place of seizure as of the day of the dispute. If the price in the current city is higher than at the place of seizure, the usurper shall pay the price at the place of seizure, because the owner's right of recovery is tied to the city where the seizure occurred.

If the seized property consists of fungible goods (mithli) that involve transportation costs, such as wheat, barley, sugar, or copper, and the property is still intact with the usurper in another city: if the rate in that city is equal to or higher than at the place of seizure, the owner takes his actual property. If the rate is lower, the owner has the choice to take the actual property or the price at the place of seizure on the day of the dispute. If the property is destroyed, and the market rates in both cities are identical, the usurper is absolved by providing an equivalent (mithl). If the rate at the place of seizure is higher, the owner may choose between an equivalent or the price at the place of seizure. If the rate in the city of the dispute is higher, the usurper has the option to provide an equivalent or the price at the place of seizure, since the owner's primary right was at the place of seizure. Providing only the equivalent would unfairly burden the usurper with a higher cost than what the owner was

entitled to at the original location. Thus, the usurper is given the choice, unless the owner agrees to wait.

मग़्सूब मिन्हु (जिसका माल छीना गया हो) अपना असल माल वापस ले लेगा और उसे यह अधिकार नहीं होगा कि वह ग़ासिब (छीनने वाले) से उसकी कीमत की माँग करे, क्योंकि उसे अपना असल अधिकार बिना किसी नुक़सान के मिल गया है। और अगर ग़सब (छीनने) के स्थान से उस शहर का भाव कम हो गया हो, तो मग़्सूब मिन्हु को अधिकार होगा कि चाहे तो मग़्सूब माल ले ले (और उसे इससे ज़्यादा कुछ नहीं मिलेगा) और चाहे तो ग़सब के स्थान की कीमत ले ले या तब तक इंतज़ार करे जब तक ग़ासिब उसे लेकर ग़सब के स्थान पर वापस न चला जाए। वहाँ वह ग़ासिब से असल माल ले सकता है। यह इसलिए है क्योंकि यदि उसने अपना असल माल ले लिया तो उसे अपना माल मिल गया, लेकिन ग़ासिब की वजह से जो नुक़सान हुआ (क्योंकि जगहों के अंतर से चीजों की कीमत बदल जाती है), वह ग़ासिब के उसे एक स्थान से दूसरे स्थान पर ले जाने के कारण हुआ है। इसलिए उसे अधिकार है कि चाहे तो माल लेकर इस नुक़सान को स्वीकार कर ले या ग़सब के दिन की कीमत ले ले।

इसके विपरीत, यदि वह ग़ासिब से उसी शहर में मिला जहाँ ग़सब हुआ था, लेकिन उस समय भाव गिर गया हो, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा, क्योंकि इस नुक़सान में ग़ासिब के काम का कोई हाथ नहीं है, बल्कि यह लोगों की पसंद (माँग) कम होने के कारण है। यदि ग़ासिब के पास मग़्सूब माल नष्ट हो गया हो और मग़्सूब मिन्हु उसे दूसरे शहर में मिले, तो यदि ग़सब के स्थान पर कीमत उस शहर के मुकाबले ज़्यादा हो, तो मग़्सूब मिन्हु को अधिकार है कि वह ग़सब के स्थान की वह कीमत माँगे जो विवाद के दिन थी। और अगर उस शहर में कीमत ग़सब के स्थान से ज़्यादा हो, तो ग़ासिब उसे ग़सब के स्थान की कीमत देगा, क्योंकि मालिक को उसे वापस पाने का अधिकार उसी शहर में है जहाँ ग़सब हुआ था।

यदि माल 'मिस्ली' (एक जैसी चीज़ें जैसे गेहूँ, जौ, चीनी, ताँबा आदि) हो और उसे ले जाने का खर्च हो, तो यदि वह ग़ासिब के पास मौजूद हो और मग़्सूब मिन्हु उसे दूसरे शहर में मिले, तो यदि उस शहर का भाव वही या ज़्यादा हो जो ग़सब के स्थान का था, तो मग़्सूब मिन्हु अपना असल माल ले लेगा। अगर वहाँ भाव कम हो, तो उसे अधिकार है कि वह असल माल ले ले या विवाद के दिन की ग़सब के स्थान की कीमत ले ले। यदि माल नष्ट हो गया हो और दोनों जगहों का भाव समान हो, तो ग़ासिब उसके जैसा (मिस्ल) माल देकर मुक्त हो जाएगा। यदि ग़सब के स्थान पर भाव ज़्यादा हो, तो मग़्सूब मिन्हु को अधिकार है कि वह वैसा ही माल माँगे या ग़सब के स्थान की कीमत। यदि दूसरे शहर में

भाव ज़्यादा हो, तो ग़ासिब को अधिकार है कि वह चाहे वैसा ही माल दे या ग़सब के स्थान की कीमत, क्योंकि मालिक का अधिकार ग़सब के स्थान पर ही था।

مغصوب منہ اپنا عین مال لے لے گا اور اس کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ غاصب سے قیمت کا مطالبہ کرے اس واسطے کہ اس کو اپنا عین حق بغیر کسی ضرر لاحق ہونے کے مل گیا اور اگر جائے غصب سے اس شہر کا نرخ گھٹا ہوا ہو تو مغصوب منہ کو اختیار ہو گا چاہے مال مغصوب لے لے اور زیادہ اس کو کچھ نہ ملے گا اور چاہے اس سے مقام غصب میں قیمت لے لے اور چاہے انتظار کرے یہاں تک کہ غاصب اس کو لے کر مقام غصب میں واپس جائے پس وہاں غاصب سے یہ مال عین لے لے اور یہ اس واسطے ہے کہ اگر اس نے اپنا مال عین لے لیا تو اس کو اس کا عین مال پہنچ گیا لیکن ضرر کے ساتھ جو اس کو غاصب کی طرف سے لاحق ہوا کیونکہ چیزوں کی قیمت جگہوں کے اختلاف سے مختلف ہو جاتی ہے اور یہ تفاوت اس کے مال میں غاصب کی طرف سے ایک فعل صادر ہونے سے لاحق ہوا ہے اور وہ فعل یہ ہے کہ غاصب اس کے مال کو اسم مقام پر منتقل کر لایا ہے پس اس کو اختیار ہے چاہے مال عین لے کر اس ضرر کا التزام کر لے اور چاہے التزام نہ کرے اور مقام غصب کے روز خصومت کی قیمت لے لے یا انتظار کرے۔ بخلاف اس کے اگر غاصب سے اسی شہر میں ملا جہاں غصب واقع ہوا ہے حالانکہ اس وقت نرخ گھٹ گیا ہے تو اس کو اختیار حاصل نہ ہو گا اس واسطے کہ نقصان ہو جانے میں غاصب کے فعل کا دخل نہیں ہے بلکہ اس کا مرجع (۱) لوگوں کی رغبت کی طرف ہے پس غاصب ضامن ہو گا اور درصورتیکہ غاصب اس کو دوسری جگہ لے گیا تو یہ نقصان فعل غاصب کی جانب مضاف ہوا یعنی اس نے نقل کر کے نقصان کیا پس اس پر ضمان واجب کرنا ممکن ہوا اور اگر غاصب کے ہاتھ میں مال مغصوب تلف ہو گیا پھر مغصوب منہ اس سے دوسرے شہر میں ملا پس اگر مقام غصب میں اس کی قیمت بہ نسبت اس شہر کے زائد ہو تو مغصوب منہ کو اختیار ہے چاہے مقام غصب میں اس

کی قیمت جو بروز خصومت ہو اس کا مطالبہ کرے اور اگر اس شہر میں جس میں خصومت کرتا ہے اس کی قیمت بنسبت مقام غصب کے زائد ہو تو غاصب اس کو اس کی قیمت مقام غصب میں دے گا اس واسطے کہ مالک کو واپس لینے کا استحقاق اسی شہر میں ہے جہاں غصب واقع ہوا ہے اور اگر مال غصب مثلی چیزوں میں سے ہو اور اس کے واسطے بار برداری و خرچہ ہو جیسے ایک کر گیہوں یا جو یا شکر تانبا وغیرہ پس اگر یہ مال غصب اپنے غاصب کے پاس قائم ہو اور مغصوب منہ اس سے دوسرے شہر میں ملا تو ہو اپس اگر اس شہر میں نرخ میں دی ہو جو مقام غصب میں ہے یا زائد ہو تو مغصوب منہ اپنا عین مال لے لے گا اور اس سے زائد اس کو کچھ نہ ملے گا اور اگر اس شہر میں نرخ کم ہو تو مغصوب منہ کو اختیار ہے چاہے عین مال مغصوب لے لے اور چاہے بروز خصومت جو اس مال کی قیمت ہو مقام غصب میں لے لے اور چاہے انتظار کرے اور اگر یہ مال غصب غاصب کے پاس تلف ہو گیا ہو پس اگر مقام غصب کا نرخ مثل شہر خصومت کے نرخ کے ہو تو غاصب اس کے مثل دے کر بری ہو جائے گا اور مغصوب منہ بھی اس سے مثل مال غصب واپس دینے کا مطالبہ کرے گا۔ کیونکہ اس صورت میں دونوں کے حق میں کوئی ضرر نہیں ہے اور اگر مقام غصب میں اس کا نرخ زائد ہو تو مغصوب منہ کو اختیار ہو گا چاہے اس سے مثل واپس دینے کا مطالبہ کرے یا بروز خصومت مقام غصب میں قیمت کا مطالبہ کرے اور چاہے انتظار کرے اور اگر شہر خصومت میں اس کی قیمت زائد ہو تو غاصب کو اختیار ہے چاہے اس کو اس کا مثل دے دے اور چاہے اس کو مقام غصب میں قیمت دے دے کیونکہ مالک کو مقام غصب ہی میں اس کے واپس لینے کا استحقاق ہے پس اگر ہم غاصب کے ذمہ فقط مثل واپس دینا لازم کریں تو اس سے غاصب کے حق میں ضرر پہنچے گا کہ اس کو کچھ قیمت زائد دینی پڑے گی جس کا مغصوب منہ مستحق نہ تھا اس واسطے ہم نے اس کو مختار کیا کہ چاہے فی الحال اس کا مثل دے دے یا مقام غصب میں قیمت دے دے لیکن اگر مغصوب منہ انتظار کرنے پر

راضی ہو جائے تو اس کو ایسا اختیار ہے اور اس کو یہ اختیار ہے کہ مقام غصب کی قیمت فی الحال نہ لے۔ جب ان صورتوں کا حکم معلوم ہو گیا تو جواب محضر اس سے نکلا کہ اگر تانبے کی قیمت بخارا

(۱) یعنی خاص وہی شے جو غاصب نے غصب کی ہے نہ اس کے عوض دوسری شے ۱۲ لوگوں نے رغبت کم کردی اس واسطے کہ چیز سستی ہوگئی ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (120) Book of Petitions and Registers

...is the same as what is in Merv, then the right of the victim of usurpation (Maghsub Minhu) will pertain to such copper. Thus, if he claims an equivalent (Mithl), it will be valid; otherwise not. If its price in Merv is higher compared to Bukhara, the victim of usurpation has the choice either to demand the equivalent immediately or, if he wishes, to demand the price in Merv on the day of dispute. Whichever of these options he chooses and specifies in his claim, his claim will be valid. If the price in Bukhara is higher compared to Merv, then out of these two options, whichever the usurper chooses shall be demanded from him, and the judge (Qadi) will say to him: "Pay its price in Merv if you wish, or give its equivalent immediately."

☆ **Case Record (Mahdar)** A case was presented where Zaid appeared and brought with him 'Amr bin Bakr. The name of 'Amr's grandfather was not mentioned in the record. A ruling was given in favor of its validity because the defendant (Mudda'a Alayh) is present, and pointing towards a present person is sufficient; there is no need to mention the name. Therefore, there is no primary need to mention the grandfather's name. However, in the case of an absent party, according to Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad, mentioning the grandfather's name is necessary, and this is the correct view.

☆ **Case Record (Mahdar)** A case was presented where the heirs of a woman claimed against the husband for her remaining dower (Mahr). The husband had admitted to this dower for the woman and had made the confession willingly (bi-taw'in). He died before paying it, leaving enough in his estate (Tarkah) with the heirs to easily pay off the said debt with a surplus remaining. Sheikh Najm al-Din al-Nasafi replied that this claim is flawed (fasid) because he did not detail the specific items of the estate in the heirs' possession, whereas it is necessary to describe them in a way that identifies them—for instance, mentioning boundaries in cases of property. However, this is a situation where scholars have differed. Some have made it a condition to detail every item of the estate. Hakim Ahmad Samarqandi wrote in his conditions that in the record of establishing a debt, a summary description is sufficient, though a detailed one is more cautious (ahwat). Faqih Abu al-Layth did not make detailing the estate items a condition and deemed it sufficient to state that enough was left to pay the debt. Khassaf mentioned something similar in the chapter 'Oath on Knowledge' in *Adab al-Qadi*, as did Faqih Abu al-Layth. The preferred ruling is that detailing the assets of the estate is not a condition for proving the debt or for issuing a decree. However, the Qadi will only order the heir to pay the debt when the receipt of the

inheritance by the heirs is proven. If they deny receiving the estate, it will not be possible for the claimant to prove it unless he describes the assets in the heirs' possession in such a way that they are identifiable. A similar ruling from Shams al-Islam al-Awjandi is recorded.

☆ **Case Record (Mahdar)** A case was presented involving an admission of debt (iqrar bi-mal). Imam Nasafi rejected it on the grounds that it did not mention that the confession was made willingly. He stated that mentioning this is necessary, while others said it is not necessary but rather belongs to the category of...

1. Meaning: with a happy heart and personal desire, without any coercion or pressure.

...में वही हो जो मर्व में है तो मग़सूब मिन्हु (जिसका माल छीना गया) का हक़ ऐसे तांबे से मुताल्लिक़ होगा पस अगर उसने मिस्ल (उस जैसा) का दावा किया तो सही होगा वरना नहीं और अगर उसकी क़ीमत मर्व में ब-निस्बत बुख़ारा के ज़ाइद हो तो मग़सूब मिन्हु को इख़्तियार होगा चाहे मिस्ल का फ़िल-हाल मुतालबा करे और अगर चाहे तो मर्व में क़ीमत बरूज़े ख़ुसूमत (विवाद के दिन की क़ीमत) का मुतालबा करे। पस जो बात इसमें से उसने इख़्तियार की और मुअय्यन (निश्चित) करके उसका दावा किया तो उसका दावा सही होगा। और अगर उसकी क़ीमत बुख़ारा में ब-निस्बत मर्व के ज़ाइद हो तो दोनों बातों में से ग़ासिब (छीनने वाले) ने जिसे इख़्तियार किया उसका मुतालबा ग़ासिब से किया जाएगा और क़ाज़ी उससे कहेगा कि तेरी मर्ज़ी हो तो इसकी क़ीमत मर्व में अदा कर और चाहे तो उसका मिस्ल फ़िल-हाल दे दे।

☆ **महज़र (क़ानूनी दस्तावेज़/मुक़दमा)** पेश हुआ जिसकी सूरत यह है कि ज़ैद हाज़िर हुआ और अपने साथ अम्र बिन बक्र को हाज़िर लाया और महज़र में अम्र के दादा का नाम मज़कूर (उल्लिखित) नहीं है, तो इसकी सेहत (वैधता) का फ़तवा दिया गया है क्योंकि मुद्दआ अलैह (प्रतिवादी) हाज़िर है और हाज़िर की तरफ़ इशारा काफ़ी है, नाम ज़िक्र करने की भी हाजत नहीं है। पस दादा का नाम ज़िक्र करने की बदरजा-ए-औला (विशेष रूप से) ज़रूरत नहीं होगी, और ग़ायब की सूरत में इमाम-ए-आज़म रह. और इमाम मुहम्मद रह. के नज़दीक दादा का नाम ज़िक्र करना ज़रूरी है और यही सही है।

☆ **महज़र** पेश हुआ जिसकी सूरत यह है कि एक औरत के वारिसों ने शौहर पर अपने बाक़ी मेहर का दावा किया जो उसके शौहर पर वाजिब था और उसके शौहर ने इस औरत के लिए इस मेहर का इक़रार किया था और ब-तौअ (स्वेच्छा से) ख़ुद इक़रार किया था और इसे अदा करने से पहले ही वह मर गया, और उसने तरके(विरासत) में इन वारिसों के हाथ में इतना माल छोड़ा है जिससे मज़कूर (उक्त) क़र्ज़ बख़ूबी अदा होकर कुछ बच रहता है। पस शैख़ नजमुद्दीन नसफ़ी ने जवाब दिया है कि यह फ़ासिद (अवैध) है क्योंकि उसने तरके की उन चीज़ों (अयान-ए-तरका) का विवरण नहीं दिया जो वारिसों के क़ब्ज़े में हैं, हालांकि इसका बयान इस तरह करना ज़रूरी है जिससे पहचान हो सके जैसे सीमाओं के मामले में सीमाओं का उल्लेख करना। लेकिन यह ऐसी सूरत है जिसमें विद्वानों में मतभेद है; कुछ ने तरके की हर चीज़ का सविस्तार वर्णन करने की शर्त लगाई है, जबकि हाकिम अहमद समरक़ंदी ने अपनी शर्त में लिखा है कि क़र्ज़ साबित करने के रिकॉर्ड में यदि संक्षेप में लिखा जाए तो

काफ़ी है और विस्तार से बताना अधिक सुरक्षित (अहवत) है। फ़क़ीह अबू लैथ रह. ने तरके की चीज़ों का विवरण शर्त नहीं माना है और इसी पर इक्तिफ़ा (पर्याप्तता) की है कि यह बता दिया जाए कि इतना छोड़ा है जिससे क़र्ज़ अदा हो जाए। ख़स्साफ़ रह. ने भी 'अदबुल क़ाज़ी' में इसी के समान उल्लेख किया है। फ़तवे के लिए यही बात चुनी गई है कि क़र्ज़ साबित करने और उसका आदेश देने के लिए तरके की वस्तुओं का सविस्तार वर्णन शर्त नहीं है, लेकिन क़ाज़ी वारिस को क़र्ज़ अदायगी का आदेश तभी देगा जब वारिसों के पास तरके की प्राप्ति सिद्ध हो जाए। और यदि उन्होंने तरका मिलने से इनकार किया, तो मुद्दई (वादी) के लिए उसे साबित करना तब तक मुमकिन नहीं होगा जब तक वह वारिसों के क़ब्ज़े में मौजूद वस्तुओं का विवरण इस तरह न दे जिससे उनकी पहचान हो सके। शम्सुल इस्लाम अउज़न्दी का फ़तवा भी इसी तरह मन्क़ूल (उल्लिखित) है।

☆ **महज़र** पेश हुआ जिसकी सूरत यह है कि इसमें माल के इक़रार का उल्लेख है, पस इसे इमाम नसफ़ी ने इस वजह से रद्द कर दिया कि इसमें यह ज़िक्र नहीं है कि उसने स्वेच्छा से इक़रार किया है, और फ़रमाया कि इसका ज़िक्र करना ज़रूरी है, जबकि कुछ ने कहा कि यह ज़रूरी नहीं है बल्कि यह तो ... की तरह है।

1. अर्थात अपनी ख़ुशी और मर्ज़ी से, बिना किसी दबाव या ज़बर्दस्ती के।

...میں وہی ہو جو مرو میں ہے تو مغصوب منہ کا حق ایسے تانبے سے متعلق ہوگا پس اگر اس نے مثل کا دعویٰ کیا تو صحیح ہوگا ورنہ نہیں اور اگر اسکی قیمت مرو میں بہ نسبت بخارا کے زائد ہو تو مغصوب منہ کو اختیار ہوگا چاہے مثل کا فی الحال مطالبہ کرے اور اگر چاہے تو مرو میں قیمت بروز خصومت کا مطالبہ کرے پس جو بات اس میں سے اس نے اختیار کی اور معین کر کے اس کا دعویٰ کیا تو اس کا دعویٰ صحیح ہوگا اور اگر اس کی قیمت بخارا میں بنسبت مرو کے زائد ہو تو دونوں باتوں میں سے غاصب نے جس کو اختیار کی اس کا مطالبہ غاصب سے کیا جائے گا اور قاضی اس سے کہے گا تیرا جی چاہے اس کی قیمت مرو میں ادا کر اور چاہے اس کا مثل فی الحال دے دے۔

☆ **محضر** پیش ہوا جس کی صورت یہ ہے کہ زید حاضر ہوا اور اپنے ساتھ عمرو بن بکر حاضر لایا اور محضر میں عمرو کے دادا کا نام مذکور نہیں ہے تو صحت کا فتویٰ دیا گیا ہے اس واسطے کہ مدعا علیہ حاضر ہے اور حاضر کی طرف اشارہ کافی ہے نام ذکر کرنے کی بھی حاجت نہیں ہے پس دادا کا نام ذکر کرنے کی بدرجہ اولیٰ احتیاج نہ ہوگی اور غائب کی صورت میں امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک دادا کا نام ذکر کرنا ضروری ہے اور یہی صحیح ہے۔

☆ **محضر** پیش ہوا جس کی صورت یہ ہے کہ ایک عورت کے وارثان شوہر پر اپنے باقی مہر کا جو اس کے شوہر پر باقی ہے اور اس کے شوہر نے اس عورت کے واسطے اس مہر کا اقرار کیا ہے اور بطوع ۱ـہ خود اقرار کیا ہے اور قبل اس کے ادا کرنے کے مر گیا اور ترکہ میں ان وارثوں کے ہاتھ میں اس قدر چھوڑا ہے کہ جس سے قرضہ مذکور بخوبی ادا ہو کر کچھ بچ رہتا

ہے۔ پس شیخ نجم الدین نسفی نے جواب دیا ہے کہ یہ فاسد ہے اس واسطے کہ اس نے اعیان ترکہ کی جو وارثوں کے قبضہ میں ہیں تفصیل نہیں کی ہے حالانکہ اس کا بیان اس طرح کرنا ضروری ہے جس سے شناخت ہو جائے مثلاً محدودات میں حدود ذکر کر دیئے وعلی ہذا القیاس لیکن یہ صورت ایسی ہے کہ جس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور بعض نے اعیان ترکہ میں ہر ایک چیز تفصیل وار بیان کرنے کی شرط لگائی ہے اور حاکم احمد سمرقندی نے اپنے شرط میں لکھا ہے کہ سجل اثبات قرضہ میں اگر باجمال تحریر کیا تو کافی ہے اور اگر تفصیل سے بیان کر دیا تو احوط ہے اور فقیہ ابواللیثؒ نے بیان اعیان ترکہ شرط نہیں کیا ہے اور اس پر اکتفا کیا ہے کہ یہ بیان کر دے کہ اس قدر چھوڑا ہے جس سے قرضہ ادا ہو جائے گا اور خصافؒ نے ادب القاضی کے باب قسم بر علم میں بھی مثل اس کے ذکر کیا ہے جیسا فقیہ ابو اللیث نے بیان کیا ہے اور فتویٰ کے واسطے مختار یہی ہے کہ اثبات قرضہ اور اس کا حکم ہونے کے واسطے اعیان ترکہ کا بیان کرنا شرط نہیں ہے لیکن وارث کو قاضی ادائے قرضہ کا حکم اسی وقت دے گا جب وارثوں کو ترکہ وصول ہونا ثابت ہو جائے اور اگر انہوں نے وصول ترکہ سے انکار کیا تو مدعی کو اس کا اثبات کرنا ممکن نہ ہوا الّا جب کہ وارثوں کے قبضہ میں اعیان ترکہ ہونا اس طرح بیان کر دے جس سے شناخت ہو جائے اور ایسا ہی شمس الاسلام اوزجندی کا فتویٰ منقول ہے۔

☆ **محضر** پیش ہوا جس کی صورت یہ ہے کہ اس میں اقرار بمال مذکور ہے پس اس کو امام نسفی نے بدین علت رد کر دیا کہ اس میں یہ ذکر نہیں ہے کہ اس نے بطوع خود اقرار کیا ہے اور فرمایا کہ اس کا ذکر کرنا ضروری ہے اور بعض نے فرمایا کہ یہ ضروری نہیں ہے بلکہ از قبیل

۱۔ یعنی بخوشی خاطر و رغبت نفس بغیر کسی زبردستی و دباؤ کے ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (121) Book of Attestations and Registers

It is a matter of caution and not mandatory because the occurrence of duress (ikrah) among people is not apparent; rather, it occurs rarely. And what occurs rarely is not given consideration in Sharia rulings.

Legal Attestation (Mahdar) In which two individuals claimed the dower (mahr) of a shared slave girl. The case is that a certain Turkish woman (referred to as Musammat) is shared between the two, and the said woman has a claim of dower debt against a man. The man also confessed to it, and witnesses came to testify to the defendant's (mudaa-alaihi) confession of this dower for the said Turkish woman. This attestation was rejected on the grounds that it does not mention who performed the marriage. There is a possibility that the slave girl became theirs through gift (hiba), inheritance (irth), charity (sadaqah), or will (wasiyya) from someone else, and that same person might have arranged her marriage. If the marriage was conducted on behalf of the seller, donor, or giver of charity, the dower would belong to them and not to these two claimants (mudai). Thus, the claim of both would not be valid. If she became theirs through inheritance and their ancestor had arranged her marriage, the dower would first be due to the ancestor; therefore, a statement of inheritance rights is necessary. It was also rejected because the claimants stated the woman has a certain dower debt against the defendant, whereas dower is due to the owner of the slave girl, not to the slave girl herself. Furthermore, witnesses testified that the defendant acknowledged the dower for the woman, but they did not testify that she is the property of these two claimants. Until it is proven that she is their property, the right of the two claimants to demand the dower be handed over to them will not be established.

Legal Attestation (Mahdar) In which a person's claim against another is mentioned: that the latter accidentally punched the claimant in the face, and due to the severity of the blow, one of his front teeth was broken from the root. Consequently, five hundred dirhams became due for the claimant, and a response was demanded. This attestation was rejected because since the blow was accidental, the blood money (diyat) is the responsibility of the 'aqila (family/community helpers) and not solely on the striker. Although there is a difference of opinion as to whether the striker is included among the community members in paying the blood money or not. The difference in this matter is of two types: first, whether it is initially due from the striker and then the community helpers bear it, or if it is due from the community helpers from the start, and whether the striker pays a share along with them or not.

Therefore, demanding the full blood money from the striker alone would not be correct.

Legal Attestation (Mahdar) A case was presented involving a claim of guarantee (zaman), which was rejected on the grounds that the claimant stated in his claim that the individual guaranteed the said property but did not specify "for me" (on my behalf), whereas mentioning this is necessary for the claimant's demand to be valid based on that guarantee. In my view, this is not a defect.

---

1. Meaning, they do not refrain from Sharia rulings by paying heed to this.

सावधानी है और अनिवार्य नहीं है क्योंकि लोगों में दबाव (इक़राह) का होना स्पष्ट नहीं है, बल्कि दुर्लभ तरीके से कहीं घटित होता है और जो चीज़ दुर्लभ रूप से घटित होती है, उस पर शरीयत के आदेशों में ध्यान नहीं दिया जाता है।

महज़र (दस्तावेज़) जिसमें दो व्यक्तियों ने एक संयुक्त दासी (बांदी) के महर का दावा किया है। इसकी सूरत यह है कि मुसम्मात फलां तुर्किया दोनों में संयुक्त है और उस मुसम्मात का उस पुरुष पर उसके महर के ऋण की इतनी राशि है। उस पुरुष ने भी इकरार किया है और गवाहों ने आकर उस मुसम्मात तुर्किया के लिए उस प्रतिवादी (मुदा-अलैह) के इस महर के इकरार की गवाही दी। फिर इस महज़र को इस कारण खारिज कर दिया गया कि इसमें निकाह करने वाले का उल्लेख नहीं है। अतः संभावना है कि शायद किसी अन्य की ओर से दान (हिबा), उत्तराधिकार (इर्र्स), दान (सदाक़ा) या वसीयत आदि के कारण यह दासी उन दोनों की हो गई हो और संभावना है कि उसी अन्य व्यक्ति ने उसका निकाह कर दिया हो। अतः यदि विक्रेता, दाता या दान देने वाले की ओर से विवाह (तज़्वीज) हुआ होगा, तो महर उसी का होगा न कि इन दोनों वादियों (मुदई) का। इसलिए दोनों का दावा सही नहीं होगा। और यदि उत्तराधिकार के कारण उनकी हो गई है और उनके पूर्वज (मूरिस) ने उसका निकाह कर दिया है, तो उक्त महर पहले पूर्वज के लिए अनिवार्य होगा, अतः उत्तराधिकार के अधिकार का विवरण आवश्यक है। और इस कारण भी खारिज कर दिया गया कि वादियों ने कहा कि इस मुसम्मात का उस प्रतिवादी पर इतना महर ऋण है, जबकि महर दासी के मालिक के लिए अनिवार्य होता है न कि दासी के लिए। और इस अतिरिक्त कारण से कि गवाहों ने यह गवाही दी है कि प्रतिवादी ने इस मुसम्मात के लिए अपने ऊपर महर की गवाही दी है, और यह गवाही नहीं दी कि यह मुसम्मात इन दोनों वादियों की मलकीयत है। अतः जब तक यह बात प्रमाणित न हो जाए कि यह दासी इन दोनों वादियों की मलकीयत है, तब तक दोनों वादियों के लिए उक्त महर उन्हें सौंपे जाने का दावा करने का अधिकार सिद्ध नहीं होगा।

महज़र जिसमें एक व्यक्ति का दूसरे पर यह दावा उल्लेखित है कि उस व्यक्ति ने इस वादी को गलती से घूँसा मारा जो उसके चेहरे पर लगा और प्रहार की तीव्रता से उसके सामने के दो दाँतों में से एक दाँत जड़ से टूट गया। अतः इस वादी के लिए उस पर पाँच सौ दिरहम अनिवार्य हुए और उससे जवाब की माँग की गई। तो इस महज़र को इस कारण खारिज कर दिया गया कि जब प्रहार गलती से

था, तो उसका रक्त-मुआवजा (दियत) रिश्तेदारों/समुदाय (आक़िला) पर होगा न कि केवल मारने वाले पर। हालाँकि इसमें मतभेद है कि क्या मारने वाला भी समुदाय के मददगारों में रक्त-मुआवजा देने में शामिल है या नहीं। और इस मामले में मतभेद दो तरह का है: एक यह कि क्या प्रारंभ में मारने वाले पर अनिवार्य होता है और फिर समुदाय के मददगार उसे वहन कर लेते हैं, या प्रारंभ से ही समुदाय के मददगारों पर अनिवार्य होता है, जबकि मारने वाला समुदाय के मददगारों के साथ हिस्सा अदा करता है या नहीं। अतः इस मारने वाले से पूरे रक्त-मुआवजे (दियत) की माँग करना ठीक नहीं होगा।

महज़र प्रस्तुत हुआ जिसमें गारंटी (ज़मान) का दावा है और इस कारण खारिज कर दिया गया कि वादी ने अपने दावे में कहा है कि इस व्यक्ति ने उक्त धन की गारंटी ले ली और यह नहीं कहा कि "मेरे लिए", जबकि इसका उल्लेख करना आवश्यक है ताकि वादी का उस गारंटी के आधार पर दावा करना सही हो। और मेरे निकट यह कोई दोष नहीं है।

---

1. अर्थात इस पर ध्यान देकर शरीयत के आदेशों से नहीं रुकते।

احتیاط ہے اور لازم نہیں ہے اس واسطے کہ لوگوں میں اکراہ کا وقوع ظاہر نہیں ہے بلکہ بطریق ندرت کہیں واقع ہوتا ہے اور جو چیز بطریق ندرت واقع ہوتی ہے اس پر احکام شرعیہ میں التفات نہیں کیا جاتا ہے۔

محضر جس میں دو شخصوں نے مشترکہ باندی کے مہر کا دعویٰ کیا ہے اور اس کی صورت یہ ہے کہ مسماۃ فلانۃ ترکیہ دونوں میں مشترک ہے اور اس مسماۃ مذکورہ کا اس مرد پر اس کے دین مہر کا اس قدر مال ہے اور ایسا ہی اس مرد نے اقرار کیا ہے اور گواہوں نے آکر اس مسماۃ ترکیہ کے واسطے اس مدعاعلیہ کی اس مہر مذکور کے اقرار کرنے کی گواہی دی پس یہ محضر بدین علت رد کر دیا گیا کہ اس میں نکاح کرنے والے کا ذکر نہیں ہے پس احتمال ہے کہ شاید غیر کی طرف سے ہبہ یا ارث یا صدقہ یا وصیت وغیرہ کی وجہ سے یہ باندی ان دونوں کی ہوگئی ہو اور احتمال ہے کہ اسی غیر نے اس کا نکاح کر دیا ہے پس اگر بائع یا واہب یا صدقہ دہندہ کی طرف سے تزویج ہوگی تو مہر اس کا ہو گا نہ ان دونوں مدعیوں کا پس دونوں کا دعویٰ صحیح نہ ہوگا اور اگر بوجہ ارث کے ان کی ہوگئی ہے اور ان کے مورث نے اس کا نکاح کر دیا ہے تو مہر مذکور اولاً مورث کے واسطے واجب ہوگا پس بیان حق میراث ضروری ہے اور بدین علت رد کر دیا گیا کہ مدعیوں نے کہا کہ اس مسماۃ کا اس مدعاعلیہ پر اس قدر دین مہر ہے حالانکہ مہر واسطے مالک باندی کے واجب ہوتا ہے نہ واسطے باندی کے اور بزیدین علت کہ گواہوں نے یہ گواہی دی ہے کہ مدعاعلیہ نے اس مسماۃ کے واسطے اپنے اوپر مہر کی گواہی دی ہے اور یہ گواہی نہیں دی ہے کہ یہ مسماۃ ان دونوں مدعیوں کی مملوکہ ہے پس جب تک یہ بات ثابت نہ ہو کہ

یہ باندی ان دونوں مدعیوں کی مملوکہ ہے تب تک دونوں مدعیوں کے واسطے مہر مذکور ان کے سپرد کئے جانے کا حق مطالبہ ثابت نہ ہوگا۔

محضر جس میں ایک شخص کا دوسرے پر یہ دعویٰ مذکور ہے کہ اس شخص نے اس مدعی کو خطا سے گھونسا مارا جو اس کے چہرہ پر پڑا اور شدت ضرب سے اس کے اگلے دو دانتوں میں سے واحدہ ایک دانت جڑ سے ٹوٹ گیا پس اس مدعی کے واسطے اس پر پانچ سو درم واجب ہوئے اور اس سے جواب کا مطالبہ کیا تو یہ محضر بدین علت رد کر دیا گیا کہ جب ضرب خطا تھی تو اس کی دیت عاقلہ پر ہوگی نہ فقط مارنے والے پر اگرچہ اس میں اختلاف ہے کہ آیا مارنے والا منجملہ مددگار برادری کے دیت ادا کرنے میں شامل ہے یا نہیں ہے اور اختلاف اس صورت میں دو طرح پر ہے ایک یہ کہ آیا ابتدا میں مارنے والے پر واجب ہوتی ہے پھر مددگار برادری اس کو برداشت کر لیتی ہے یا ابتدا سے مددگار برادری پر واجب ہوتی ہے درم آنکہ مارنے والا آیا منجملہ مددگار برادری ادا کرنے میں حصہ رسد ادا کرتا ہے یا نہیں پس تمام دیت کا اس مارنے والے سے مطالبہ کرنا ٹھیک نہ ہوگا۔

محضر پیش ہوا جس میں ضمان کا دعویٰ ہے اور بایں علت رد کر دیا گیا کہ مدعی نے اپنے دعویٰ میں بیان کیا ہے کہ اس شخص نے مال مذکور کی ضمانت کر لی اور یہ نہ کہا کہ میرے واسطے حالانکہ اس کا ذکر کرنا ضروری ہے تاکہ مدعی کا اس سے مطالبہ کرنا بحکم اس ضمانت کے صحیح ہو اور میرے نزدیک یہ کوئی خلل نہیں ہے۔

۱۔ یعنی اس پر التفات کر کے احکام شرعیہ سے باز نہیں آتے منہ۔

Mahzar (Legal Document) ☆ A case was presented involving a defense (dafiya). The facts are that a man died leaving behind a son and various types of assets. A woman filed a claim against the son, asserting that the deceased had married her with a specified dower (mahr) and had died before paying any part of it. She further claimed the son held an inheritance sufficient to cover the dower. The son denied the claim, stating his father owed no dower. The woman produced witnesses for her claim. The son then countered her claim by asserting that after his father's death, she had released (acquitted) him from the dower debt, and he produced witnesses for this release. The woman then rebutted the son's defense by claiming his assertion of release was invalid because he had sought a settlement (sulh) with her for a certain amount after his father's death. Some jurists have stated that the son's defense is valid even if he initially denied the dower, as it is possible to reconcile these positions; he could argue, "My father owed no dower, but when she made the claim, I sought mediation so she would release him, which she did." If the woman claims he settled the lawsuit, this does not necessarily invalidate the defense, as seeking a settlement does not constitute an admission (iqrar) of the claim. Similarly, the son's attempt to settle the dower claim would not be an admission of the dower itself. However, if she claims he requested a settlement specifically for the dower amount, jurists differ: according to Imam Abu Yusuf, the defense would not be valid, whereas according to Imam Muhammad, it would be valid because seeking a settlement for a specific item constitutes an admission of that item. If the woman's witnesses prove the son admitted to the dower and the son's witnesses prove she released the father from it, and the dates of these events are unknown, they are treated as simultaneous. In such a case, by requesting a settlement, the son is effectively rejecting the woman's release of the debt. According to Imam Abu Yusuf, this rejection is valid, nullifying the release. According to Imam Muhammad, the rejection is not effective, and if it is not effective, the defense of release remains valid.

Sijill (Judicial Record) ☆ A case regarding the establishment of freedom was brought from Khwarizm in which the specific word "shahadat" (testimony) was not mentioned; instead, it stated that witnesses testified in accordance with the claim. Some of our scholars considered this a defect. However, we have previously noted that while omitting the word "shahadat" in a primary legal document (mahzar) is a defect, it is not considered a defect in a judicial record (sijill). Furthermore, the record stated, "I passed this judgment against such-and-such for such-and-such," without

specifying that it was done in the presence of both parties. Some scholars deemed this a defect, but it is not, as judicial orders are to be upheld as far as possible...

महज़र ☆ (दस्तावेज़) एक मामला पेश हुआ जिसमें बचाव (दफ़िया) के तौर पर दावा है। स्थिति यह है कि एक व्यक्ति की मृत्यु हो गई, जिसने एक बेटा और विभिन्न प्रकार की संपत्ति छोड़ी। फिर एक महिला ने मृतक के बेटे पर दावा किया कि उसके पिता ने उससे एक निश्चित मेहर (स्त्रीधन) पर निकाह किया था और इससे पहले कि वह मेहर अदा कर पाता, उसकी मृत्यु हो गई। बेटे के पास पर्याप्त विरासत है जिससे मेहर अदा की जा सकती है। बेटे ने यह कहते हुए इनकार किया कि उस औरत का उसके पिता पर कोई मेहर बकाया नहीं है। औरत ने अपने दावे के समर्थन में गवाह पेश किए। फिर बेटे ने औरत के दावे के बचाव में कहा कि "तुमने मेरे पिता की मृत्यु के बाद उन्हें इस दावे से मुक्त (बरी) कर दिया है" और इस पर गवाह पेश किए। तब औरत ने बेटे के उस बचाव का प्रत्युत्तर यह दिया कि "तुम दोषमुक्त करने के दावे में झूठे(मुब्तिल) हो क्योंकि तुमने अपने पिता की मृत्यु के बाद मुझसे एक निश्चित राशि पर समझौता (सुलह) किया था।" कुछ विशेषज्ञों ने कहा है कि इसमें संदेह नहीं कि बेटे की ओर से किया गया बचाव सही है, भले ही उसने मेहर से इनकार किया हो। क्योंकि यह संभव है कि बेटा यह जवाब दे कि "हालाँकि मेरे पिता पर कोई मेहर नहीं था, लेकिन जब उसने दावा किया तो मैंने सिफारिश भेजी ताकि वह उन्हें मुक्त कर दे, और उसने मुक्त कर दिया।" और यदि औरत ने प्रत्युत्तर में कहा कि "उसने मेरे दावे पर सुलह कर ली," तो यह अपने आप में बचाव का खंडन नहीं होगा क्योंकि किसी चीज़ के दावे पर सुलह करना उस चीज़ को स्वीकार (इक़रार) करना नहीं होता। इसी तरह, बेटे का मेहर के दावे पर सुलह करना मेहर को स्वीकार करना नहीं माना जाएगा। लेकिन अगर औरत ने दावा किया कि "उसने मेहर के लिए मुझसे सुलह का अनुरोध किया," तो इस मुद्दे पर मतभेद है: इमाम अबू यूसुफ के अनुसार यह बचाव सही नहीं होगा, जबकि इमाम मुहम्मद के अनुसार यह सही होगा क्योंकि किसी चीज़ पर सुलह करना उस चीज़ की स्वीकारोक्ति है। यदि औरत के गवाहों से यह साबित हो जाए कि बेटे ने मेहर स्वीकार किया था, और बेटे के गवाहों से यह साबित हो जाए कि औरत ने मेहर माफ कर दिया था, और तारीखें अज्ञात हों, तो माना जाएगा कि दोनों घटनाएँ(माफ़ी और सुलह का अनुरोध) एक साथ हुईं। ऐसी स्थिति में, सुलह का अनुरोध करके बेटा औरत द्वारा दी गई माफ़ी को रद्द करने वाला माना जाएगा। इमाम अबू यूसुफ के अनुसार इसे रद्द करना मान्य है, जबकि इमाम मुहम्मद के अनुसार यह रद्द नहीं होगा, और जब रद्द नहीं होगा तो बचाव (माफ़ी वाला) सही माना जाएगा।

सिजिल ☆ **(न्यायिक रिकॉर्ड)** ख्वारज़्म से स्वतंत्रता सिद्ध करने (इश्बात-ए-हुर्रियत) का एक मामला आया जिसमें 'शहादत' (गवाही) शब्द का ज़िक्र नहीं था, बल्कि लिखा था कि गवाहों ने दावे के अनुसार गवाही दी। हमारे कुछ विद्वानों ने इसे त्रुटि (खलल) माना। हालाँकि, हमने पहले ही बताया है कि मुख्य दावे के दस्तावेज़ में 'शहादत' शब्द छोड़ना त्रुटि है, लेकिन 'सिजिल' (रिकॉर्ड) में यह त्रुटि नहीं है। साथ ही, उसमें लिखा था कि "मैंने फलां के लिए फलां पर यह फैसला दिया" और यह नहीं बताया कि फैसला दोनों की मौजूदगी में हुआ। कुछ विद्वानों ने इसे भी त्रुटि माना, जबकि यह त्रुटि नहीं है क्योंकि जहाँ तक संभव हो, न्याय के आदेश...

محضر ☆ پیش ہوا جس میں دفعیہ کے طور پر دعویٰ ہے صورت یہ ہے کہ ایک شخص مرگیا اور ایک بیٹا چھوڑا اور طرح طرح کا مال چھوڑا پھر ایک عورت نے میت کے پسر پر دعویٰ کیا کہ اس کے باپ اس میت نے اس عورت سے اس قدر مہر پر نکاح کیا تھا اور قبل اس کے کہ اس عورت کو اس میں سے کچھ ادا کرے مر گیا اور اس پسر کے ہاتھ میں چنین و چند ین ترکہ چھوڑا اور یہ مال اس قدر ہے کہ یہ مہر ادا کرنے کے بعد بچ رہے گا پس پسر نے انکار کیا کہ اس عورت کا میرے باپ پر کچھ مہر نہیں چاہے ہے پس عورت مذکورہ نے اپنے دعویٰ پر گواہ قائم کئے پھر پسر نے اس کے دعویٰ کے دفعیہ میں کہا کہ تو نے میرے باپ کو اس کے مرنے کے بعد اس دعویٰ سے بری کر دیا ہے اور اس دعویٰ پر گواہ قائم کئے پھر عورت مذکورہ نے پسر مذکور کے دعوٰی دفعیہ کا دفعیہ اس طور سے کیا کہ تو بری کرنے کے دعوٰی میں مبطل ہے کیونکہ تو نے اپنے باپ کے مرنے کے بعد مجھ سے اس قدر عوض پر صلح کی تھی پس بعض نے فرمایا ہے کہ اس میں شک نہیں کہ عورت مذکورہ کے دعویٰ کا دفعیہ پسر مذکور کی طرف سے صحیح ہے باوجودیکہ پسر نے اپنے باپ پر اس کا کچھ مہر ہونے سے انکار کیا ہے اس واسطے کہ توفیق ممکن ہے کیونکہ پسر یہ جواب دے سکتا ہے کہ اس عورت کا میرے باپ پر کچھ مہر نہ تھا لیکن ہرگاہ اُس نے دعویٰ کیا تو میں نے اس کے پاس سفارش کرائی تا کہ یہ اس کو بری کر دے پس اس نے بری کر دیا اور عورت نے جو اس کے دفعیہ کا دفعیہ کیا ہے تو دیکھا جائے گا کہ اگر عورت مذکورہ نے دعویٰ کیا ہے کہ اس نے میرے دعویٰ سے صلح کرلی تو یہ دفعیہ بجائے خود دفعیہ نہ ہو گا اس واسطے کہ کسی چیز کے دعویٰ سے صلح کرنا مدعی کے واسطے اس چیز کا اقرار نہیں ہوتا ہے اور نیز اگر اس سے اس طور سے صلح کرے کہ دعویٰ نہ کرے تو بھی اقرار نہیں

ہوتا ہے پس ایسا ہی اس مقام پر بھی ہو گا کہ پسر کا اس کے دعوٰی مہر سے صلح کرنا اس کے واسطے مہر کا اقرار نہ ہوگا اور اگر عورت مذکورہ نے یوں دعویٰ کیا کہ اس نے میرے مہر سے مجھ سے صلح کی درخواست کی تو اس مسئلہ کا حکم باختلاف ہونا چاہئے کہ امام ابو یوسف رحمتہ اللہ کے نزدیک دفعیہ صحیح نہ ہو اور امام محمدؒ کے نزدیک صحیح ہو اس وجہ سے کہ کسی چیز سے صلح کرنا اس چیز کا مدعی کے واسطے اقرار ہے پس عورت کے گواہوں سے یہ بات ثابت ہو گی کہ پسر نے اپنے باپ پر اس عورت کے مہر کا اقرار کیا ہے اور پسر کے گواہوں سے یہ بات ثابت ہوئی کہ عورت نے میت کو مہر سے بری کیا ہے اور ان دونوں کی تاریخ معلوم نہیں ہوئی پس ایسا قرار دیا جائے گا کہ گویا دونوں ایک ساتھ واقع ہوئے یعنی بری کرنا اور صلح طلب کرنا ایک ساتھ واقع ہوئے ہیں پس پسر اس عورت کے بری کرنے کا رد کرنے والا ہوگا جب کہ اُس نے مہر سے صلح کرنے کی درخواست کی اور قرض خواہ نے اگر میت کو قرضہ سے بری کیا اور وارث نے اس بری کرنے کو رد کیا تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک رد کرنا صحیح ہے اور اس کا بری کرنا رد ہو جائے گا اور موافق قول امام محمدؒ کے اس کے رد کرنے سے رد نہ ہو گا اور جب رد نہ ہو گا تو دفعیہ صحیح ہوگا۔

سجل ☆ خوارزم سے در مقدمہ اثبات حریت پیش ہوا جس میں الفاظ شہادت ذکر نہیں کئے گئے بلکہ یہ لکھا ہے کہ گواہوں نے موافق دعوٰی کے گواہی دی ہے۔ پس ہمارے بعض مشائخ نے گمان کیا کہ یہ خلل ہے۔ حالانکہ ہم نے اول محاضر میں ذکر کر دیا ہے کہ معزز دعوٰی میں لفظ شہادت کا ترک کرنا خلل ہوتا ہے سجل میں خلل نہیں ہے اور نیز اس میں لکھا تھا کہ میں نے فلاں کے واسطے فلاں پر یہ حکم دیا اور یہ ذکر نہ کیا کہ دونوں کی موجودگی میں تو بعض مشائخ نے گمان کیا کہ یہ خلل ہے حالانکہ یہ خلل نہیں ہے کیونکہ حتی الامکان اُس کے حکم قضاء

To maintain correctness, this ruling shall be interpreted as having been made in the presence of both parties. Furthermore, there is an error in this writing where the lawyer's name was written in place of the client's and vice versa. Some scholars stated this is a defect, while others said it is not, because both the lawyer and the client are parties to the dispute, and since the intent was indicated, the names are not strictly necessary.

Record/Decree ☆ A record was presented at the end of which was written, "It has been proven to me," but it did not state, "I have ordered." For this reason, the record was rejected, although this is an oversight, as a judge saying "It is proven to me" is equivalent to saying "I have ordered."

Record/Decree ☆ In a claim regarding an endowment (Waqf), the situation is that Zaid appeared and brought Amr with him. This attendee (Zaid) is authorized by a certain judge to prove the endowment of a specific land (with defined boundaries) for a certain woman and her descendants, and after their extinction, for a specific congregational mosque. The attendee (Zaid) claimed against the person brought (Amr) that he has illegally occupied this land, which is endowed for the said woman and her children. Therefore, it is obligatory for him to withdraw and hand over the land to me so that I may take possession of it by judicial permission.

Some scholars stated that this record is invalid because the claimant did not specify in his claim the purpose of the suit—whether the produce of the land is to be spent on the woman and her descendants or on the maintenance of the mosque. It is necessary to state this because if any of the descendants remain, the income will not be spent on the mosque. Conversely, if they are all extinct, the claimant cannot be the opposing party (representative) because the judge did not appoint him to claim for the mosque, but only for those individuals.

However, others said the record is valid and there is no cause for defect, because the endowment is a single entity even though its expenditures differ, some taking precedence over others. Therefore, permission from the judge to prove the endowment for some expenditures constitutes permission to prove it for all. There is no need to specify a particular expenditure in the claim; asserting the existence of the original endowment is sufficient. Once the original endowment is proven, if any

descendants remain, the income will be spent on them; otherwise, it will be used for the welfare of the mosque.

सत्यता बनाए रखने के लिए इस आदेश को इस स्थिति पर आधारित माना जाएगा कि उसने दोनों की उपस्थिति में ऐसा किया हो। साथ ही, इस लेखन में यह त्रुटि है कि मुवक्किल के स्थान पर वकील का नाम और वकील के स्थान पर मुवक्किल का नाम लिखा गया है, यानी दोनों के नाम आपस में बदल दिए गए हैं। कुछ विद्वानों ने कहा कि यह एक दोष है, जबकि कुछ ने कहा कि यह दोष नहीं है क्योंकि वकील और मुवक्किल दोनों ही विवाद के पक्षकार हैं और संकेत मिल चुका है, इसलिए नाम की कोई आवश्यकता नहीं है।

सिजिल्ल (अभिलेख/डिक्री) ☆ एक मामला प्रस्तुत हुआ जिसके अंत में लिखा था कि "मेरे निकट यह सिद्ध हुआ" और यह नहीं लिखा था कि "मैंने आदेश दिया"। इस कारण से इस सिजिल्ल को खारिज कर दिया गया, जबकि यह एक भूल है क्योंकि काजी का यह कहना कि "मेरे निकट यह सिद्ध हुआ", उसके इस कथन के समान है कि "मैंने आदेश दिया"।

सिजिल्ल (अभिलेख/डिक्री) ☆ वक्फ (न्यास) होने के दावे में यह स्थिति है कि जैद उपस्थित हुआ और अम्र को अपने साथ लाया। यह उपस्थित व्यक्ति (जैद) फलां काजी की ओर से इस बात की अनुमति प्राप्त है कि वह इस भूमि (जिसकी सीमाएं ये हैं) के वक्फ होने को सिद्ध करे, जिसे फलां व्यक्ति ने अपनी पुत्री और उसकी संतानों के लिए और उनके समाप्त होने के बाद फलां जामा मस्जिद के लिए वक्फ किया है। उपस्थित व्यक्ति (जैद) ने उस लाए गए व्यक्ति (अम्र) पर दावा किया कि उसने इस सीमित भूमि पर, जो फलां स्त्री और उसकी संतानों के लिए वक्फ है, अवैध कब्जा कर लिया है। अतः उस पर अनिवार्य है कि वह अपना हाथ हटा ले और यह भूमि मुझे सौंप दे ताकि मैं न्यायिक अनुमति से उस पर कब्जा कर सकूँ।

कुछ ने कहा कि यह सिजिल्ल दूषित है क्योंकि वादी ने अपने दावे में यह उल्लेख नहीं किया कि वह इस भूमि के दावे का उद्देश्य क्या रखता है - क्या वह इसकी उपज फलां और उसकी संतान पर खर्च करना चाहता है या जामा मस्जिद की मरम्मत में। इसका उल्लेख करना आवश्यक है क्योंकि यदि फलां या उसकी संतान में से कोई जीवित है, तो उपज मस्जिद के सुधार में खर्च नहीं की जाएगी। और यदि वे सब समाप्त हो गए हैं, तो वादी इसका पक्षकार नहीं हो सकता क्योंकि काजी ने उसे उन लोगों के लिए वक्फ का दावा करने हेतु नियुक्त किया था, मस्जिद के लिए नहीं।

किंतु कुछ ने कहा कि सिजिल्ल सही है और त्रुटि का कोई कारण नहीं है, क्योंकि वक्फ एक ही है यद्यपि इसके खर्च के मद भिन्न हैं, जिनमें से कुछ दूसरों पर प्राथमिकता रखते हैं। अतः किसी एक मद के लिए वक्फ सिद्ध करने की अनुमति, सभी मदों के लिए वक्फ सिद्ध करने की अनुमति मानी जाएगी। दावे में किसी विशिष्ट मद को निर्धारित करने की आवश्यकता नहीं है, बल्कि मूल वक्फ का दावा ही पर्याप्त है। जब मूल वक्फ सिद्ध हो गया, तो यदि संतान जीवित है तो उपज उन पर खर्च होगी, अन्यथा मस्जिद के कल्याण में खर्च की जाएगी।

کو صحت پر رکھنے کے واسطے یہ حکم اس حالت پر محمول کیا جائے گا کہ اس نے دونوں کی موجودگی میں ایسا کیا ہو اور نیز اس تحریر میں یہ غلطی ہے کہ مؤکل کی جگہ وکیل کا نام اور وکیل کی جگہ مؤکل کا نام یعنی دونوں میں ایک دوسرے کا نام بدل کر لکھا ہے پس بعض مشائخؒ نے کہا کہ یہ خلل ہے اور بعض نے فرمایا کہ یہ خلل نہیں ہے اس واسطے کہ وکیل و موکل دونوں صاحب خصومت ہیں اور اشارہ پایا گیا ہے پس نام کی کوئی حاجت نہیں ہے۔

سجل ☆ پیش ہوا جس کے آخر میں لکھا تھا کہ میرے نزدیک ثابت ہوا اور یہ نہیں لکھا کہ میں نے حکم کیا پس اس علت سے یہ سجل رد کر دیا گیا حالانکہ یہ سہو ہے کیونکہ قاضی کا یہ کہنا کہ میرے نزدیک یہ ثابت ہوا بمنزلہ اس قول کے ہے کہ میں نے حکم دیا۔

سجل ☆ وقف ہونے کے دعوٰی میں پیش ہو اس کی صورت یہ ہے کہ زید حاضر ہوا اور عمرو کو اپنے ساتھ لایا اور یہ حاضر آمدہ از جانب قاضی فلاں اجازت یافتہ ہے کہ فلان اور اس کی اولاد و اس کی اولاد کی اولاد پر اس زمین کی جس کے حدود یہ ہیں وقف ہونا ثابت کرے کہ اُس کو فلاں نے اپنی دختر فلان پر پھر اس کی اولاد پر پھر اس کی اولاد کی اولاد پر اور بعد ان کے نابود ہو جانے کے فلاں مسجد جامع پر وقف کیا ہے پس حاضر آمدہ نے اس حاضر آوردہ پر دعوٰی کیا کہ اس حاضر آوردہ نے اس زمین محدودہ پر جو فلان عورت و اس کی اولاد پر وقف ہے ناحق اپنا قبضہ کر لیا ہے پس اس پر واجب ہے کہ اس سے اپنا ہاتھ کوتاہ کر کے یہ زمین مجھے سپرد کرے تا کہ میں باجازت حکمی اُس پر قبضہ کروں۔ پس بعض نے فرمایا کہ یہ سجل فاسد ہے اس واسطے کہ مدعی نے اپنے دعوٰی میں یہ ذکر نہیں کیا کہ یہ اس زمین فروخت کا دعوٰی بدین غرض کرتا

ہے کہ اس کا غلہ فلان و اس کی اولاد پر صرف کرے یا اس کا غلہ جامع مسجد مذکور کی درستی میں صرف کرے حالانکہ اس کا بیان کرنا ضروری ہے اس واسطے کہ بر تقدیر یہ کہ فلان یا اس کی اولاد میں سے کوئی باقی ہو تو اس کا غلہ اصلاح جامع مسجد میں صرف نہ کیا جائے گا اور بر تقدیر ان سب کے نابود ہو جانے کے مدعی اس کا خصم نہیں ہو سکتا ہے اس واسطے کہ قاضی نے اُس کو اسی واسطے مقرر نہیں کیا ہے تاکہ ان لوگوں کے واسطے اس زمین کے وقف ہونے کا دعوٰی کرے جامع مسجد کے واسطے دعوٰی کرنے کے لیے مقرر نہیں کیا ہے اور بعض نے فرمایا کہ سجل صحیح ہے اور یہ خلل کی وجہ کچھ نہیں ہے اس واسطے کہ وقف واحد ہے البتہ اس کے مصارف مختلف ہیں جن میں سے بعض سے بعض مقدم ہیں پس بعض مصارف کے واسطے اس مدعی کے لیے قاضی کی طرف سے اس زمین کے وقف ثابت کرنے کی اجازت سب مصارف کے واسطے اس کے کے وقف ثابت کرنے کی اجازت ہوگی پس سب کے واسطے وقف کرنے کے لئے اجازت یافتہ ہو جائے گا پس دعوٰی میں اس کو کسی مصرف کے معین کرنے کی حاجت نہیں ہے بلکہ اس کی طرف اصل وقف ہونے کا دعوٰی کافی ہے پس جب دراصل اس کا وقف ہونا ثابت ہو گیا پس اگر اس فلان کی اولاد میں سے کوئی باقی ہوگا تو غلہ اس کے مصارف میں صرف کر دیا جائے گا ورنہ مصالح جامع مسجد میں صرف کیا جائے گا۔

Header: Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) 123 Book of Legal Proceedings and Records

Main Heading: Sijill ☆ (Judicial Record/Decree)

A claim for original freedom (Hurriyat-e-Asli) was presented, and it is stated in the claim that the claimant is fundamentally free (Hur-al-Asl), their conception was deemed free, and they were born in a state of freedom (Frash-e-Azadi). The claimant's mother is a freedwoman. Subsequently, witnesses testified that the person is fundamentally free and was born in a state of freedom (meaning the mother was free and the father was free). They did not testify explicitly that the conception was deemed free, or the witnesses only testified to the claimant's original status of being free and said nothing more. Consequently, many of our learned scholars (Mashayakh) have issued a legal opinion (fatwa) confirming its validity. This is because Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) mentioned in the 'Kitab al-Wala' that if witnesses testify that a person is fundamentally free, that shall suffice. However, some scholars suspected this record (Sijill) to be flawed, reasoning that if the child's conception occurred after the mother was freed, the child would be free, but if it occurred before, the child would not be free. Therefore, when this was not specified in the claim and testimony, how can the child's freedom be decreed, and how can the validity of the record be established? Allah knows best what is correct, and to Him is the ultimate return, as cited in Al-Muhit.

- **Hurrah:** Derived from this term; 'Hurrah' refers to a free woman, whether originally free or manumitted, as opposed to a bondwoman or slave girl. (Marginal Note)
- **Sijill:** A sealed and signed judgment of a Qazi (judge), equivalent to a modern-day legal decree.

शीर्षक: फ़तवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) 123 किताब-उल-महाज़िर व अल-सिजिल्लात

मुख्य शीर्षक: सिजिल ☆ (न्यायिक निर्णय)

मूल स्वतंत्रता (हुरियत-ए-असली) का दावा पेश किया गया और दावे में उल्लेख है कि वादी मूलतः स्वतंत्र (हुर-अल-असल) है और उसकी उत्पत्ति स्वतंत्र मानी गई है और वह स्वतंत्रता की शय्या (बिस्तर) पर पैदा हुआ है और वादी की यह माँ स्वतंत्र कर दी गई है। अतः गवाहों ने गवाही दी कि यह मूलतः स्वतंत्र है और स्वतंत्रता की शय्या पर पैदा हुआ है (अर्थात माँ स्वतंत्र थी और पिता भी स्वतंत्र था) और यह गवाही नहीं दी कि उसका वीर्य स्वतंत्र करार पाया है या गवाहों ने केवल उसके मूलतः स्वतंत्र होने की गवाही दी और इससे अधिक कुछ नहीं कहा। अतः हमारे कई विद्वानों (मशायख) ने इसकी शुद्धता का फतवा दिया है, क्योंकि इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'किताब अल-विला' में उल्लेख किया है कि यदि गवाहों ने गवाही दी कि यह व्यक्ति मूलतः स्वतंत्र है तो इस पर पर्याप्त माना जाएगा। और कुछ विद्वानों ने इस सिजिल (निर्णय) के दूषित होने का अनुमान लगाया है, क्योंकि यदि बच्चे का वीर्य माँ के स्वतंत्र होने के बाद स्थापित हुआ तो बच्चा स्वतंत्र होगा और यदि उससे पहले स्थापित हुआ तो स्वतंत्र नहीं होगा। अतः जब दावे और गवाही में यह स्पष्ट नहीं किया गया, तो बच्चे की स्वतंत्रता का आदेश कैसे दिया जाएगा और सिजिल की शुद्धता का निर्णय कैसे होगा? अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है और उसी की ओर लौटना है, जैसा कि अल-मुहीत में वर्णित है।

- **हुर्रा:** इसी शब्द से है, हुर्रा यानी स्वतंत्र स्त्री, चाहे वह मूल रूप से स्वतंत्र हो या मुक्त की गई हो, और दासी या लौंडी इसके विपरीत है। (हाशिया)
- **सिजिल:** काजी का मुहरबंद और हस्ताक्षरित निर्णय, जिसे वर्तमान समय में 'डिक्री' (Degree/Decree) कहा जाता है।

سجل ☆

حریت اصلی کے دعویٰ کا پیش ہوا اور دعویٰ میں مذکور ہے کہ مدعی حر الاصل ہے اور اس کا نطفہ آزاد قرار پایا ہے اور فراش آزادی پر متولد ہوا ہے اور مدعی کی یہ ماں آزاد شدہ ہے پس گواہوں نے گواہی دی کہ یہ حر الاصل ہے فراش آزادی (یعنی۔ آزاد تھی اور باپ آزاد تھا) پر پیدا ہوا ہے اور یہ گواہی نہیں دی کہ اس کا نطفہ آزاد قرار پایا ہے یا گواہوں نے فقط اس کے اصلی حر ہونے کی گواہی دی اس سے زیادہ کچھ نہ کہا پس ہمارے بہت مشایخ نے اس کی صحت کا فتویٰ دیا ہے اس واسطے کہ امام محمد رحمہ اللہ علیہ نے کتاب الولاء میں ذکر فرمایا ہے کہ اگر گواہوں نے گواہی دی کہ یہ شخص حر الاصل ہے تو اس پر اکتفا کیا جائے گا اور بعض مشایخ نے اس سجل کے فاسد ہونے کا گمان کیا ہے اس واسطے کہ اگر بچہ کا نطفہ ماں کے آزاد ہونے کے بعد قرار پایا تو بچہ آزاد ہوگا اور اگر اس سے پہلے قرار پایا ہے تو آزاد نہ ہوگا پس جب دعویٰ و گواہی میں یہ بیان نہ کیا تو بچہ کی آزادی کا حکم کیونکر دیا جائے گا اور کیونکر صحت سجل کا حکم کیا جائے واللہ اعلم بالصواب والیہ المرجع والمآب بکذانی المحیط

- حرہ اسی سے ہے حرۃ عورت آزاد و خواہ اصلی یا آزاد ہوئی ہو اور باندی ومملوکہ ولونڈی اس کے مقابلے میں ہے۔ (حاشیہ)
- سجل فیصلہ قاضی مہر می و تخطی جس کی نظیر ڈگری ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 125 | Kitab al-Shurut

Kitab al-Shurut (The Book of Deeds/Legal Conditions) This book contains several sections.

Section One Regarding the description of physical appearance and distinguishing features (Hulya and Shiyat)

The term 'Hulya' is applied to humans, i.e., "the appearance/description of such and such person." The term 'Shiyat' is used for other animals; for example, the phrase 'Shiyat-e-Faras' (features of a horse) is used in the book 'Al-Muhit'. As long as a human remains in the mother's womb, he is called 'Janin' (fetus). Once born, he is called 'Walid' (newborn). During the period he is breastfed, he is called 'Radia'. After seven nights have passed, he is called 'Siddiq'. When he is weaned from milk, he is called 'Qati' (1). When he begins to crawl and grow, he is called 'Darraj'. When he becomes five spans (balisht) tall, he is called 'Khumasi'. When his milk teeth fall out, he is called 'Masghur'. When the milk teeth are replaced by permanent ones, he is called 'Mutaghar' (2). When he exceeds ten years of age, he is called 'Mutara'a' and 'Mashi'. As he nears puberty, he is termed 'Baligh' and 'Murahiq'. Upon experiencing nocturnal emission and attaining full physical strength, he is called 'Jazur'. In all these stages, his general name is 'Ghulam' (meaning boy, not slave). When his mustache begins to appear and fine hair starts to grow, he is called 'Dabiba'. Upon reaching full youth, he is called 'Fata' and 'Sharikh'. When his beard is fully grown and he reaches the peak of youth, he is called 'Mujtami'. Between thirty and forty years of age, he is in the stage of 'Shabab' (youth). Until the age of sixty, he is called 'Kahl' (mature/middle-aged). Subsequently, he becomes 'Ashmat' (grizzled hair). When the hair turns completely white, he is 'Mutakhlis'. A very frail old man is called 'Bajjal'. For the stage between 'Kahl' and 'Mujtami', the appearance is described as "graying has commenced," meaning the peak of youth has passed. For slaves (mamluks), their appearance should be described by referring to their ethnicities (Turk, Sindhi, Hindi, etc.) using the same terminology as above. Regarding the head: if the head is large, call it 'Arras' or 'Rudasi'. If the temples are sunken and the forehead protrudes (as characteristic of Khwarazmian heads), it is called 'Safah'. If there is no hair on both sides of the upper forehead, he is 'Anza'. If there is no hair on the front part of the head above the forehead, he is 'Asla'. If hair covers the entire face, he is called 'Zagham'. If most of the head hair is lost, he is 'Am'at'. 'Al-Jabha' refers to someone with a broad forehead. If the forehead is wrinkled, it is said 'Jabhatuhu Ghuzun'. 'Ghuzun' is the plural of 'Ghuzn', meaning skin folds (known as 'Jhurri' in Hindi and

'Azang' in Persian). If there is a gap between the eyebrows, they are called 'Hajibahu Isna'. If there is a wide gap between the eyebrows, it is 'Ablaj', and if they are very close/dense, it is 'Azaj'. 'Muqawwas al-Hajibain' refers to someone whose eyebrows are arched like a bow. 'A'in' refers to someone with large, prominent eyes.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० | १२५ | किताबुश-शुरूत

किताबुश-शुरूत (अनुबंधों की पुस्तक) इसमें कई अध्याय हैं।

पहला अध्याय हुलिया और शियात (शारीरिक बनावट और लक्षणों) के वर्णन में

'हुलिया' शब्द का प्रयोग मनुष्यों के लिए होता है, यानी "अमुक व्यक्ति का हुलिया"। 'शियात' शब्द अन्य जानवरों के लिए उपयोग किया जाता है, जैसे कि 'मुहीत' में घोड़े के लक्षणों के लिए 'शीयत-ए-फ़रस' कहा गया है। मनुष्य जब तक माँ के गर्भ में रहता है, 'जनीन' (भ्रूण) कहलाता है। जन्म लेने के बाद उसे 'वलीद' (नवजात) कहा जाता है। जब तक वह दूध पीता है, तब तक 'रज़ीअ' कहलाता है। फिर जब सात रातें पूरी हो जाएँ तो उसे 'सिद्दीक़' कहा जाता है। जब उसका दूध छुड़ा दिया जाए, तो वह 'क़तीअ' (१) कहलाता है। जब वह घुटनों के बल चलने लगे और बढ़ने लगे, तो 'दराज' कहलाता है। जब वह पाँच बालिश्त (हाथ की माप) लंबा हो जाए, तो 'खुमासी' कहलाता है। जब उसके दूध के दाँत गिर जाएँ तो 'मसगूर' कहलाता है। जब दूध के दाँत गिरकर स्थायी दाँत निकल आएँ तो 'मुतग़र' (२) कहलाता है। जब वह दस वर्ष की आयु पार कर जाए, तो 'मुतरअरअ' और 'माशी' कहलाता है। यौवन के निकट पहुँचने पर 'बालिग' और 'मुराहिक़' कहलाता है। जब उसे स्वप्नदोष होने लगे और उसकी शारीरिक शक्ति एकत्रित हो जाए, तो वह 'जज़ूर' कहलाता है। इन सभी अवस्थाओं में उसका सामान्य नाम 'ग़ुलाम' (लड़का, न कि दास) होता है। जब उसकी मूँछें आने लगें और हलके बाल उगने शुरू हों, तो 'दबीबा' कहलाता है। पूर्ण युवा होने पर 'फ़ता' और 'शारिख' कहलाता है। जब दाढ़ी पूरी आ जाए और यौवन की चरम सीमा पर पहुँच जाए, तो उसे 'मुजतमे' कहते हैं। तीस से चालीस वर्ष की आयु के बीच उसे 'शबाब' (युवा) कहा जाता है। साठ वर्ष की आयु तक उसे 'कहल' (प्रौढ़) कहा जाता है। उसके बाद वह 'अशमत' (खिचड़ी बालों वाला) होता है। जब बाल पूरी तरह सफ़ेद हो जाएँ तो 'मुतख़लिस' कहलाता है। बहुत अधिक वृद्ध होने पर 'बज्जाल' कहलाता है। 'कहल' और 'मुजतमे' के बीच की अवस्था में हुलिया इस प्रकार बताया जाएगा कि "उस पर सफ़ेदी आने लगी है," यानी बुढ़ापा शुरू हो गया है। दासों (ममलूक) का हुलिया उनकी नस्लों जैसे तुर्की, सिंधी, हिंदी आदि के अनुसार उसी प्रकार बताया जाए जैसा ऊपर वर्णित है। सिर का हुलिया: यदि सिर बड़ा हो तो उसे 'अर्रस' या 'रुदासी' कहें। यदि कनपटियाँ धँसी हुई हों और माथा बाहर निकला हो (जैसे ख्वारज़िमियों का सिर होता है), तो उसे 'सफ़ह' कहते हैं। यदि माथे के दोनों ओर ऊपर के हिस्से में बाल न हों, तो वह 'अनज़ा' है। यदि माथे के ठीक ऊपर सिर के अगले हिस्से में बाल न हों, तो उसे 'असलअ' कहते हैं। यदि पूरे चेहरे को बालों ने घेर रखा हो, तो उसे 'ज़ग़म' कहते हैं। यदि सिर के अधिकांश बाल उड़ गए

हों, तो वह 'अमअत' है। 'अल-जब्हा' चौड़े माथे वाले को कहते हैं। यदि माथे पर झुर्रियाँ हों तो उसे 'जब्हतहु ग़ुज़ून' कहते हैं। 'ग़ुज़ून', 'ग़ज़न' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है त्वचा की सिलवटें (जिसे हिंदी में 'झुर्री' और फ़ारसी में 'अज़ंग' कहते हैं)। यदि दोनों भौहों के बीच की जगह में अंतर हो तो उसे 'हाजिबाहु इस्ना' कहते हैं। यदि दोनों भौहों के बीच अधिक दूरी हो तो 'अब्लज' और यदि वे बहुत पास हों तो 'अज़ज' कहते हैं। 'मुक़व्वस अल-हाजिदैन' उसे कहते हैं जिसकी भौहें कमान जैसी हों। 'अऐन' उसे कहते हैं जिसकी आँखें बड़ी-बड़ी हों।

کتاب الشروط اس میں چند فصلیں ہیں

فصل اول حلی و شیات کے بیان میں

حلی کا اطلاق آدمیوں میں ہوتا ہے یعنی فلاں آدمی کا حلیہ وشیت باقی حیوانات میں بولا جاتا ہے مثلاً شیتہ فرس الیہ محیط میں ہے۔ اور انسان جب تک رحم مادر میں ہوتا ہے جنین کہلاتا ہے اور جب پیدا ہو گیا تو ولید کہلاتا ہے پھر جب تک دودھ پیتا ہے تب تک رفیع ہے پھر جب سات راتیں پوری گذر جائیں تو صدیق بفتحین منجمہ کہلاتا ہے پھر جب اس کا دودھ بڑھایا جائے تو قطیع (۱) ہے۔ پھر جب رینگنے لگے اور نمو ہو تو دراج کہلاتا ہے پھر جب پانچ بالشت کا لمبا ہو جائے تو خماسی کہلاتا ہے۔ پھر جب اس کے دودھ کے دانت گریں تو مثغور کہلاتا ہے پھر جب دودھ کے دانت گر کر انتاج کے دانت نکلیں تو متغیر (۲) کہلاتا ہے پھر جب دس برس سے تجاوز کرے تو مترعرع و ماشی کہلاتا ہے اور جب قریب بلوغ پہنچے تو بالغ و مراہق کہلاتا ہے پھر جب اس کو احتلام ہوا اور اس کی قوت مجتمع ہوئی تو وہ جزور ہے اور ان سب حالتوں میں اس کا نام غلام ہے (غلام بمعنی لڑکا نہ بمعنی مملوک کہلاتا ہے) پھر جب اس کے مونچھیں بھر آئیں اور سبزہ آغاز ہوا تو دبیبہ ہے اور جب صاحب فتا ہو گیا تو فتی و شارخ کہلاتا ہے پھر جب اس کے داڑھی بھر آئی اور انتہائے شباب کو پہنچ گیا تو وہ مجتمع کہلاتا ہے پھر جب تک تیس و چالیس برس کے درمیان رہتا ہے تب تک شباب ہے پھر ساٹھ برس ہونے تک کہل کہلاتا ہے پھر اشمط ہوتا ہے پھر جب بالکل بال سپید ہو گئے تو متخلس ہے پھر بجال بفتح الباء و الجیم یعنی بوڑھا پھوس اور جب کہل و مجتمع کے درمیان ہے اس وقت اس کا حلیہ یوں بیان کیا جائے گا کہ یوخذ المشیب ہے یعنی شباب شروع ہو گیا ہے اور مملوکوں کو ان کی اجناس ترکی و سندی و ہندی وغیرہ کی طرف

منسوب کر کے پھر اسی طور سے جس طرح ہم نے بیان کیا ہے اس کا حلیہ بیان کیا جائے سر کا حلیہ اگر سر بڑا ہو تو کہے اراس ہے یا رداسی ہے اور اگر اس کی کنپٹیاں بیٹھی ہوئی ہوں اور جبین نکلی ہوئی ہوں جیسے خوارزمیوں کا سر ہوتا ہے تو صفح ہے اور اگر ہر دو جانب جبہہ کے اوپر کی طرف بال نہ ہوں تو وہ انزع ہے اور اگر پیشانی سے اوپر اگلے سر پر بال نہ ہوں تو اصلع کہلاتا ہے اور اگر تمام چہرہ بالوں نے گھیر لیا تو زغم کہلاتا ہے اور اگر اکثر سر کے بال جاتے رہے ہوں تو امعط ہے اور جب الجبہہ چوڑے جبہہ والے کو کہتے ہیں اور بولا جاتا ہے کہ جبہتہ غضون یعنی اس کی جبہہ پر غضون ہیں اور غضون جمع غضن کی ہے بفتح ضاد و سکون ضاد دونوں طرح مستعمل ہے اور اس کے معنی ہیں کھال کی شکن (جس کو ہندی میں جھری کہتے ہیں اور فارسی میں ازنگ کہتے ہیں) اور بولتے ہیں کہ میں حاجبہ اثناء یعنی اس کے دونوں ابرو بین الثناء ہیں جب کہ دونوں میں تفاوت ہو اور اگر دونوں ابرو میں کشادگی ہو تو ابلج بولتے ہیں اور اگر تنگی ہو تو ازج بولتے ہیں اور مقوس الحاجبین اس کو کہتے ہیں جس کے ابرو کمان کے مشابہ ہوں اور اعین اس کو کہتے ہیں جس کی آنکھیں بڑی بڑی۔

! یعنی جس طرح آدمی میں حلیہ کا لفظ بولا جاتا ہے اسی طرح اگر گھوڑے وغیرہ کا بیان کیا جائے تو اس کا حلیہ نہیں بولتے ہیں بلکہ شیتہ بولتے ہیں ۱۲ (۱) اور فطیر بھی کہتے ہیں ۱۲ (۲) بتائے شانو فوقانیہ و شائے مشابہ بہ والفت میں ہیں ۱۲ چند نسخوں میں اصل تعد اور الخ نہیں ہے

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 126 | Kitab-al-Shurut

...and **Jahiz-al-Aynayn** describes one whose eyes bulge outward. **Ghair-al-Aynayn** describes one whose eyes are sunken inward, and **Nati-al-Wajnatayn** is one with protruding cheekbones. **Asbal-al-Khaddayn** refers to one with flat cheeks. **Majdar** is one who has smallpox scars. **Akhal-al-Aynayn** is one whose eyes appear as if kohl has been applied; **Amrad** is its opposite. **Ahwar** is one whose eye whites are very white and blacks are very black. **Ashhal** is one who has redness in the black of the eyes, and **Ashkal** is one who has redness in the white of the eyes. **Ahwal** is well-known, meaning cross-eyed (squint). **Qabl (1)** is one whose gaze falls upon their nostrils. **Armash** is one whose eyelids have become red and the hair of the eyelashes has fallen out. **Ahdab (2)** is one who has many eyelashes. **Azraq-al-Aynayn** refers to eyes tending toward green (hazel or blue). **Ashtar** is one with an everted (turned-out) eyelid. **Kawkab-al-Aynayn** is one who has a white spot in both eyes. **Amass** is one whose eyes constantly discharge rheum. **Armas** is one in whose eyes such rheum stays dried. **Afta** is one whose nasal bridge is crooked or bent. **Ashamm** is one whose nose, despite its length, has a high bridge. **Azlaf** is a small-nosed person. **Aftas** is one whose nose is flat from the root deep into the face. **Afadd** is one whose nose-tip is flat. **Ajda** is one whose nose edge is cut. **Afwah** is one with a wide mouth and visible teeth. **Ahdal** is one whose lower lip is hanging. **A'las** is one whose lips are wheat-colored. **Aflaj** is one whose lower lip is split, and **A'lam** is its opposite. **Afjam** is one whose mouth is tilted toward one side. **Muqamma-al-Asnan** is one whose teeth grow inwards. **Arwaq** is one with long teeth. **Akass** is its opposite. **Adru** is one whose palate touches both top and bottom when speaking. **Aflaj Maslah** is one with gaps between the teeth, or one whose teeth have fallen out. **Ahtam** is one whose front teeth have fallen out. **Aqsam** is one whose teeth have broken into pieces. **Afa'l** is one who has teeth growing over teeth. **Mushtat-al-Wajh** is one who has a sword scar on the face. **Akhayl** is one who has a mole on the face. **Ashyam** is one who has a mole on the body. **Aramash** is one who has freckles on the face. **Ashab-al-Lihyah** is one who has redness in the beard hair. **Amlaj Kusa** is one whose beard does not grow. **Kath-al-Lihyah** is one with a thick beard. **Adhani** is a person with large ears. **Asma** is a person with small ears. **Anane** is a person with a large nose. **Ashfa'a wa Shafahi** are those with very thick lips. **Ashdaq** is one with a very wide mouth opening. **Asram** is one whose ear edge is cut. **Ajeed** is a long but well-proportioned neck, meaning long with beauty; **Aqass** is its opposite. **As'ar** is one whose neck is tilted to one side.

Madid-al-Qamah is tall stature. **Qasir-al-Qamah** is short stature. **Marbu-al-Khalq** is medium stature.

Another Category (Characteristics of Horses): Among the 'Shiyat' (distinctive marks) of horses, the word 'Khayl' includes several types, and **Fars** refers to pure Arabian horses. **Bardhun** refers to non-Arabian (foreign) horses. **Hajeen** is one whose father is Arabian and mother is from another country. **Muqrif** is one whose mother is Arabian and father is from another country. **Fars Aqmar** is one whose color is moon-like (shining white/light grey). **Adham** (spelled with dotted ghayn and meem) is one who has whiteness on the chest. **Fars Ward** is one whose color is rose-like. **Ward Ahmas** is one in which yellowness has spread along with slight greenness. **Muflis** is one whose skin has coin-like patterns (resembling scales). **Amattar** is one whose skin has black and white stripes like dinar coins. **Awlees** is one whose color is between black and red, like the color of 'Dibs' (syrup or molasses). **Warq** is one whose color is like ash (grey). **Arqam** is one whose upper covering is white. **Armat** is one whose lower covering is white. **Afrah Khafi** is one whose facial whiteness has not reached the size of a Dirham coin; when it reaches a full Dirham, it is called **Aqrah**. **Agharr Mubarqu** is one whose entire face is white, as if wearing a veil (burqa); when the whiteness is even more extensive, it is called **Agharr Sail**. **Bardhun Dhalul (a)** is one used for hire or rent, while **Jamuh and Shamus (b)** are its opposites (unruly/hard-mouthed). **Bardhun Mudamma** is one whose color is blood-like. **Maghruban** (with damma on meem, fatha on ra, and muhmala) is one whose eyelashes are white. **Lateem** is one whose face is half-white. **Adhkham** is one whose head is white. **Amlah** is one whose crown of the head is white. **Atqaff** is one whose nape (back of the neck) is white. **Aadhan** is one who has whiteness in the ear. **Assi** is one with a narrow and small forehead. **Mu'arraf** is one with a thick mane. And **Aw'ara** has a white chest and neck, while **Armal** has a white back. **Abyat** has a white belly. **Ansaf**...

(a) i.e., straight and obedient. (b) Stubborn and hard-mouthed horse. (1) i.e., it seems as if he is looking at his own nose. (2) The mane is extensive.

...हों और **जाहिज़ुल ऐनैन** उसे कहते हैं जिसकी आँखें बाहर को उभरी हों। और **ग़ाएरुल ऐनैन** वह है जिसकी आँखें अन्दर को धंसी हुई हों और **नाती-उल-वजनतैन** जिसके रुख़सार (गाल) उभरे हुए हों। **अस्बलुल खदैन** चपटा रुख़सार हो। **मुजद्दर** वह है जिसके चेचक का दाग़ हो। **अखलुल ऐनैन** जिसकी आँख ऐसी मालूम हो जैसे उसमें सुरमा दिया हुआ है और **अमरद** इसकी ज़िद (विपरीत) है। **अहवर** जिसकी आँख की सफ़ेदी खूब सफ़ेद और स्याही खूब काली हो। **अशहल** जिसकी आँख की स्याही में सुर्खी हो और **अशकल** जिसकी आँख की सफ़ेदी में सुर्खी हो। **अहवल** मशहूर है यानी भेंगा। **क़ब्ल (१)** जिसकी नज़र उसके नाक के नथुनों पर पड़ती हो। **अर्मश** जिसकी पलकें सुर्ख हो गई हों और बाल पलकों के गिर गये हों। **अहब (२)** जिसकी पलकों में बहुत बाल हों। **अज़्रकुल ऐनैन** आँख सब्ज़ी मायल यानी कञ्जा। **अश्तर** जिसकी पलक उलट गई। **कोकबुल ऐनैन** जिसकी दोनों आँखों में सफ़ेद नुक्ता हो। **अमस्सा** जिसकी आँखों के कोये से कीचड़ बहा करता हो। **अर्मस** जिसकी आँख में ऐसा कीचड़ जमा रहता हो। **अफ़्ता** जिसकी पुश्त-ए-बीनी (नाक का बाँसा) ख़मीदा (झुका हुआ) हो। **अशम्म** जिसकी नाक बावजूद लम्बाई के उसका बाँसा ऊँचा हो। **अज़्लफ़** छोटी नाक वाला। **अफ़्तस** जिसकी नाक जड़ से आदमी (गहराई) तक बैठी हो। **अफ़ज़** जिसका अरिया बैठा हो। **अजदा** जिसकी नाक का किनारा कटा हुआ हो। **अफ़वह** जिसका मुँह चौड़ा दाँत ज़ाहिर हों। **अहदल** जिसके नीचे का होंठ लटका हुआ हो। **अल'अस** जिसके लबों का रंग गन्दुम गूँ (गेहुआँ) हो। **अफ़्लज** नीचे का होंठ शक (फटा) हो और **अ'लम** इसकी ज़िद है। **अफ़ज़म** जिसका मुँह उसके किसी किनारे की तरफ़ झुका हुआ हो। **मक़मअ-उल-अस्नान** जिसके दाँत अन्दर की तरफ़ बढ़े हुए हों। **अर्वक़** जिसके दाँत लम्बे हों। **अक्स** इसकी ज़िद है। **अज़रौ** बोलने के वक़्त जिसका तालू ऊपर नीचे से लगता हो। **अफ़्लज मुसल्लाह** जिसके दाँतों में झिरी (गैप) हो और जिसके दाँत जाते रहे हों। **अह्तम** जिसके अगले दाँत गिर जाते रहे हों। **अक़्सम** जिसके दाँत टूट कर टुकड़े रह गये हों। **अफ़'अल** जिसके दाँत पर दाँत जमा हो। **मुशत्ततुल वजह** जिसके चेहरे पर तलवार के ज़ख़्म का निशान हो। **अखैल** जिसके चेहरे पर ख़ाल (तिल) हो। **अशयम** जिसके तन पर ख़ाल हो। **आरमश** जिसके चेहरे पर तिल हो। **असहबुल लिहया** जिसकी दाढ़ी के बालों में सुर्खी हो। **अमलज कूसा** जिसकी दाढ़ी न निकलती हो। **कस्सुल लिहया** घनी दाढ़ी हो। **आज़ानी** बड़े कानों वाला। **अस्मअ** छोटे कानों वाला। **अनाने** बड़ी नाक वाला। **अश्फ़ा व शफ़ाही** जिसके होंठ बड़े मोटे-मोटे हों। **अशदक़** जिसके मुँह का फैलाव ज़्यादा हो। **असरम** कान का किनारा कटा हुआ हो। **अजीद** दराज़

गर्दन मगर मुस्तवी हो यानी ख़ूबसूरती के साथ दराज़ी हो, **अक़स्स** इसकी ज़िद है। **अस्'अर** जिसकी गर्दन किसी तरफ़ झुकी हुई हो। **मदीदुल क़ामह** दराज़ क़द (लम्बा)। **क़सीरुल क़ामह** पस्त क़द (नाटा)। **मर्बुल ख़ल्क़** मियाना क़द (औसत लम्बाई)।

नौ-ए-दीगर (एक और प्रकार): ख़ैल की शियात (विशेषताओं) में ख़ैल का लफ़्ज़ चन्द अनवा (प्रकारों) को शामिल है और **फ़र्स** ख़ालिस अरबी घोड़े को कहते हैं। **बरज़ून** अजमी घोड़े को कहते हैं। **हजीन** जिसका बाप अरबी और माँ दूसरे मुल्क की हो। **मुक़्रिफ़** माँ अरबी हो और बाप किसी और मुल्क का हो। **फ़र्स अक़्मर** जिसका रंग बरंग-ए-क़मर (चाँद जैसा सफ़ेद) हो। **अदहम** ग़ैन मोअज़्जमा व ऐन मोह्मला के साथ, जिसके सीने पर सफ़ेदी हो। **फ़र्स वर्द** जिसका रंग बरंग-ए-गुल-ए-गुलाब हो। **वर्द अहमस** इसमें ज़रदी छा गई हो मय ख़फ़ीफ़ सब्ज़ी के। **मुफ़्लिस** जिसकी खाल में पटाइल फ़ुलूस (सिक्कों जैसी धारियाँ) के हों। **मुअत्तर** जिसकी खाल पर स्याह व सफ़ेद पट्टे मिसल-ए-दीनार के हों। **औलीस** जिसका रंग स्याही व सुर्ख़ी के दरमियान है कि मिसल-ए-दिब्स (शीरे) के उसका रंग हो। **वर्क़** जिसका रंग बरंग-ए-ख़ाकिस्तर (राख जैसा) हो। **अर्क़म** जिसका झल्ला (ऊपरी हिस्सा) बालाई सफ़ेद है। **अर्मत** जिसका ह़ल्ला ज़ेरीं (निचला हिस्सा) सफ़ेद हो। **अफ़रह ख़फ़ी** जिसके चेहरे की सफ़ेदी एक दिरहम तक न पहुँची हो और जब पूरे दिरहम तक पहुँच गई हो तो **अक़रह** कहलाता है। **अग़्र मुबरक़अ** जिसका पूरा चेहरा सफ़ेद हो गोया बुरक़ा पड़ा हुआ है और जब सफ़ेदी ज़्यादा बढ़ी हुई हो तो **अग़्र साइल** कहते हैं। **बरज़ून ज़लूल (अ)** वह है जो किराये पर चलाया जाता है और **जमूह व शमूस (ब)** इसके बरख़िलाफ़ है। **बरज़ून मुदम्मा** जिसका रंग बरंग-ए-ख़ून हो। **मुग़्रुबन** मीम के पेश और रा के ज़बर और मोह्मला के साथ, जिसकी पलकें सफ़ेद हों। **लतीम** जिसके चेहरे में से आधा सफ़ेद हो। **अज़ख़म** जिसका सर सफ़ेद हो। **अमलअ** जिसका नच (ऊपरी हिस्सा) सर सफ़ेद हो। **अतक़फ़्फ़** जिसकी गुद्दी सफ़ेद हो। **आज़न** जिसके कान में सफ़ेदी हो। **अस्सी** जिसकी पेशानी बारीक व छोटी हो। **मुअर्रफ़** कसीरुल उर्फ़(घनी अयाल वाला)। और **अ'वरा** सीना व गर्दन सफ़ेद रखता हो और **अर्मल** पीठ सफ़ेद हो। **अबीत** पेट सफ़ेद हो। **अनसफ़**...

(अ) यानी सीधा मुतीअ (आज्ञाकारी) होना। (ब) ज़ाद बद-लगाम (मुँहज़ोर)। (१) यानी ऐसा मालूम होता है कि गोया अपनी नाक देखता है। (२) अयाल ज़्यादा हो।

ہوں اور جاحظ العینین اس کو کہتے ہیں جس کی آنکھیں باہر کو ابھری ہوں ۔ ورغائر العینین وہ ہے جس کی آنکھیں اندر کو گھسی ہوئی ہوں اور ناتی الوجنتین جس کے رخسارے ابھرے ہوئے ہوں۔ اسبل الخدین چپکا رخسارہ ہو مجدر وہ ہے جس کے چیچک کا داغ ہو۔ اکحل العینین جس کی آنکھ ایسی معلوم ہو جیسے اس میں سرمہ دیا ہوا ہے اور امر داس کی ضد ہے احور جس کی آنکھ کی سپیدی خوب سفید اور سیاہی خوب سیاہ ہو اشہل جس کی آنکھ کی سیاہی میں سرخی ہو اور اشکل جس کی آنکھ کی سپیدی میں سرخی ہو۔ احول مشہور ہے یعنی بھینڈا۔ قبل (۱) جس کی نظر اس کے ناک کے نتھنوں پر پڑتی (۲) ہو۔ ارمش جس کی پلکیں سرخ ہوگئی ہوں اور بال پلکوں کے گر گئے ہوں۔ اہدب جس کی پلکوں میں بہت بال ہوں ازرق العینین آنکھ سبزی مائل یعنی کرنجا۔ اشتر جس کی ملک الٹ گئی۔ کوکب العینین جس کی دونوں آنکھوں میں سپید نقطہ ہو۔ امص جس کی آنکھوں کے کویہ سے کیچڑ بہا کرتا ہو۔ ارمص جس کی آنکھ میں ایسا کیچڑ جمارہتا ہو۔ افتاء جس کی پشت بینی خمیدہ پشت ہو اشم جس کی ناک باوجود لمبائی کے اس کا بانسہ اونچا ہو۔ ازلف چھوٹی ناک والا۔ افطس جس کی ناک جڑ سے آدمی دور تک بیٹھی ہو افض جس کا اریہ بیٹھا ہو۔ اجدع جس کی ناک کا کنارہ کٹا ہوا ہو۔ افوہ جس کا منہ چوڑا دانت ظاہر ہوں۔ اہدل جس کے نیچے کا ہونٹ لٹکا ہوا ہو۔ العس جس کے لبوں کا رنگ گندم گوں ہو۔ افلج نیچے کا ہونٹ شق ہو اور اعلم اس کی ضد ہے افجم جس کا منہ اس کے کسی کنارہ کی طرف جھکا ہوا ہو۔ مقمع الاسنان جس کے دانت اندر کی طرف بڑھے ہوئے ہوں۔ اروق جس کے دانت لمبے ہوں۔ اکس اس کی ضد ہے۔ اضرو بولنے کے وقت جس کا تالو اوپر نیچے سے لگتا ہو افلج مصلح جس کے دانتوں میں جھری ہو اور جس کے دانت جاتے رہے ہوں۔ اہتم جس کے اگلے دانت گر جاتے رہے ہوں۔ اقصم جس کے دانت ٹوٹ کر

ٹکڑے رہ گئے ہوں۔ افعل جس کے دانت پر دانت جما ہو۔ مشطت الوجہ جس کے چہرہ پر تلوار کے زخم کا نشان ہو اخیل جس کے چہرہ پر خال ہو۔ اشیم جس کے تن پر خال ہو۔ آرمش جس کے چہرہ پر تل ہو۔ اصہب اللحیۃ جس کے داڑھی کے بالوں میں سرخی ہو املج کوسہ جس کے داڑھی نہ نکلتی ہو۔ کث اللحیۃ گھنی داڑھی ہو ۔ آذانی بڑے کانوں والا۔ اصمع چھوٹے کانوں والا ۔ انا نے بڑی ناک والا اشفعہ و شفاہی جس کے ہونٹ بڑے موٹے موٹے ہوں۔ اشدق جس کے منہ کا پھٹاؤ زیادہ ہو۔ اصرم کان کا کنارہ کٹا ہوا ہو۔ اجید دراز گردن مگر مستوی ہو یعنی خوبصورتی کے ساتھ درازی ہو اقص اس کی ضد ہے۔ اصعر جس کی گردن کسی طرف جھکی ہوئی ہو۔ مدید القامۃ دراز قد۔ قصیر القامۃ پست قد۔ مربوع الخلق میانہ قد۔ نوع دیگر خیل کی شیات میں خیل کا لفظ چند انواع کو شامل ہے اور فرس خالص عربی گھوڑے کو کہتے ہیں۔ بر ذون عجمی گھوڑے کو کہتے ہیں ہجین جس کا باپ عربی اور ماں دوسرے ملک کی ہو۔ مقرف ماں عربی ہو اور باپ کسی اور ملک کا ہو۔ فرس اقمر جس کا رنگ برنگ قمر ہو۔ اوہم بغین منجمہ و بعین مہملہ جس کے سینہ پر سپیدی ہو۔ فرس ورد جس کا رنگ برنگ گل گلاب ہو ورد اھمس جس میں زردی چھا گئی ہو مع خفیف سبزی کے مفلس جس کی کھال میں پٹائل فلوس کے ہو متر جس کی کھال پر سیاہ و سپید پٹے مثل دینار کے ہوں۔ اولیس جس کا رنگ سیاہی و سرخی کے درمیان ہے کہ مثل دبس کے اس کا رنگ ہو اور ق جس کا رنگ برنگ خاکستر ہو۔ ارقم جس کا جھلہ بالائی سپید ہے۔ ارمط جس کا حلہ زیریں سپید ہو۔ افرح خفی جس کے چہرے کی سپیدی ایک درم تک نہ پہنچی ہو اور جب پورے درم تک پہنچ گئی ہو تو اقرح کہلاتا ہے۔ اغر مبرقع جس کا پورا چہرہ سپید ہو گویا برقع پڑا ہوا ہے اور جب سپیدی زیادہ بڑھی ہوئی ہو تو اغر سائل کہتے ہیں۔ برذون ذلول (۱) وہ ہے جو کرایہ پر چلایا جاتا ہے اور جموح وسموس (۲) اس کے بر خلاف ہے۔ برذون مدمی جس کا رنگ برنگ خون ہو۔ مغربن بضم میم و فتح را و مہملہ جس کی پلکیں سپید ہوں۔ لطیم جس کے چہرہ میں سے آدھا سپید

ہو از خم جس کا سر سپید ہو۔ املع جس کا نچ سر سپید ہو اتقف جس کی گدی سپید ہو۔ آذن جس کے کان میں سپیدی ہو۔ اسی جس کی پیشانی باریک و چھوٹی ہو۔ معرف کثیر العرف ۔ اور ع سینہ و گردن سپید رکھتا ہو اور ارمل پیٹھ سپید ہو۔ ابیط پیٹ سپید ہو انصف

ا یعنی سیدھا مطیع ہونا ۲ زاد بد لگام (۱) یعنی ایسا معلوم ہوتا ہے کہ گویا اپنی ناک دیکھتا ہے ۱۲ (۲) ایال زیادہ ہو

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (127) Kitab al-Shuroot

If the rump is white, it is called *Mujammil*, and if all four legs are white, it is called *Muhajjal*. If both forelegs are white, it is called *A'sam*. *Arjal* refers to a horse where one of the two hind legs is white. If one of the forelegs is white, it is called *A'sam al-Yamini* (right white-foreleg) or *A'sam al-Yasari* (left white-foreleg). A non-Arab horse (*Bardhon*) is not called *A'war* (one-eyed); rather, terms like *Qabid al-Ayn* are used. The distinction between *Kumait* (bay) and *Ashqar* (chestnut) depends on the mane and tail; if the mane and tail are red, it is *Ashqar*, and if they are black, it is *Kumait*. When both forelegs or both hind legs are white, they are called *Muhajjal al-Yadain* or *Muhajjal al-Rijlain*, respectively. If three legs are white, it is called *Muhajjal al-Thulth*. If the whiteness is on one side (one foreleg and one hind leg), it is termed *Mumsik al-Ayamin* (1) or *Mumsik al-Ayasar*. *Muhajjal* refers to whiteness that extends from the fetlock to half or one-third of the shank. If the whiteness is less and only encircles the hind legs, the horse is called *Makhdum*. If the whiteness is only on one leg, it is called *Mu'allal*. A foal is called *Muhr* or *Falw* until it reaches one year. At six or seven months, it is called *Huroof*, and at one year, *Hauli*. At two years, it is *Jaz'a*; at three, *Thani*; and at four, *Ruba'i*. Afterwards, it is called *Qarih* and then *Muzakki*. At twenty years, it is called *Haram* (decrepit). Some say the lifespan is 30 years, others 35, and it has 40 teeth (20 upper, 20 lower). A jet-black horse is *Adham*; a greyish-black one is *Akhab*; and a bright white one is *Ashhab Qirtasi*. Mixed white hairs are called *Sinabi*. White markings on diagonally opposite legs are called *Shikal*. Regarding the ages of camels, cows, and goats: a one-year-old camel is *Ibn Makhad*, followed by *Ibn Labun*, *Hiqqah*, *Jaz'ah*, *Thani*, *Ruba'*, *Sudais*, *Bazil*, and *Mukhlif*. A one-year-old cow is a *Tabi'*, followed by *Jaz'*, *Ruba'*, etc. A goat under six months is a *Hamal*; from seven months to a year, it is *Jaz'a*, then *Thani*, etc. These terms are for identification and may vary by region or era. Other terms used in legal conditions include *Tahoon* and *Tahana* for mills. *Tahoon* generally refers to a watermill, while some define *Tahana* as an animal-driven mill. Specific parts like the *Qutb* (axle) and *Nadiq* are also defined for clarity in contracts.

(1) The word *Mumsik* is used instead of *Muhajjal*. (2) Meaning *Mukhlif*, then *Mukhlif Ruba'* and *Khamas*, etc.

यदि पुट्ठा (पीछा) सफेद हो तो 'मुजम्मिल' कहलाता है और यदि चारों हाथ-पांव सफेद हों तो 'मुहज्जल' कहते हैं। यदि दोनों हाथ सफेद हों तो 'अअसम' कहते हैं। 'अर्जल' तब कहते हैं जब दोनों पैरों में से एक सफेद हो। यदि दोनों हाथों में से एक हाथ सफेद हो तो उसे 'अअसम अल-यमीनी' या 'अअसम अल-यसरी' कहते हैं। तुर्की घोड़े (बरदोन) को 'अअवर' (काना) नहीं कहते, बल्कि उसे 'क़ाबिज़ अल-ऐन अल-यमीनी व अल-यसरी' कहा जाता है। गर्दन के बालों (अयाल) और दुम के आधार पर 'कमैत' (कत्थई) और 'अशक़र' (लाल-सुनहरा) के बीच अंतर होता है; यदि बाल और दुम लाल हों तो 'अशक़र' है, और यदि काले हों तो 'कमैत' है। 'मुहज्जल अल-यद अल-यमीनी व अल-यसरी' पूर्णतः दोनों हाथों की सफेदी को कहते हैं। फिर जब दोनों हाथ या दोनों पैर सफेद हों, तो उन्हें क्रमशः 'मुहज्जल अल-यदैन' या 'मुहज्जल अल-रिजलैन' कहा जाता है। यदि तीन टांगें सफेद हों, तो 'मुहज्जल अल-सलास' कहा जाएगा। यदि सफेदी एक ही तरफ के हाथ और पैर में हो, तो उसे 'मुमसिक अल-अयामिन' (1) या 'मुमसिक अल-अयासर' कहते हैं। 'मुहज्जल' उस सफेदी को कहते हैं जो टखने से ऊपर आधी या एक-तिहाई पिंडली तक पहुँच जाए। यदि सफेदी इससे कम हो और केवल पैरों के चारों ओर घेरे के रूप में हो, तो उसे 'मख़दूम' कहते हैं। यदि सफेदी केवल एक हाथ या एक पैर में हो, तो उसे 'मुअल्लल' कहा जाएगा। घोड़े के बच्चे को 'महर' या 'फ़लव' कहते हैं जब तक कि वह एक वर्ष का न हो जाए। छह-सात महीने के बच्चे को 'हुरूफ' और एक साल पूरे होने पर 'हौली' कहते हैं। दो साल पूरे होने पर 'जज़'अ', तीन साल पर 'सनी' और चार साल पर 'रुबाअ' कहते हैं। इसके बाद 'क़ारेह' और फिर 'मुज़क्की' कहा जाता है। बीस वर्ष का घोड़ा 'हरम' (अत्यंत वृद्ध) कहलाता है। कुछ के अनुसार घोड़े की आयु 30 वर्ष और कुछ के अनुसार 35 वर्ष होती है, और उसके40 दांत होते हैं (20 ऊपर, 20 नीचे)। यदि रंग गहरा काला हो तो 'अधम' और धूसर-काले के बीच हो तो 'अकहब' कहते हैं। चमकदार सफेद को 'अशहब क़िर्तासी' कहते हैं। यदि बालों में सफेद बाल मिले हों तो 'सिनाबी' कहते हैं। यदि एक तरफ का एक हाथ और दूसरी तरफ का पैर सफेद हो तो उसे 'शिक़ाल' कहते हैं। ऊंटों, गायों और बकरियों की आयु के नाम इस प्रकार हैं: ऊंट में एक साल का 'इब्न मखाज़', फिर 'इब्न लबून', 'हिक्का', 'जज़आ', 'सनी', 'रुबाअ', 'सुदैस', 'बाज़िल' और 'मुख़्लिफ' होते हैं। गाय में एक साल का 'तबीअ' होता है, फिर 'जज़अ', 'रुबाअ' आदि। बकरी में छह महीने का 'हमल', सात महीने से एक साल तक 'जज़अ' और फिर 'सनी' आदि कहलाते हैं। ये नाम पहचान के लिए हैं और समय के साथ बदल सकते हैं। कानूनी दस्तावेजों में इस्तेमाल होने वाले अन्य

शब्द: 'ताहून' और 'तहाना' उस चक्की को कहते हैं जो पानी की शक्ति से चलती है, जबकि कुछ 'तहाना' उसे कहते हैं जिसे पशु चलाते हैं। चक्की के विभिन्न हिस्सों जैसे 'क़ुतब' (धुरी), 'नादिक़' आदि का वर्णन भी संविदाओं के लिए आवश्यक है।

(1) मुहज्जल के स्थान पर 'मुमसिक' शब्द का प्रयोग किया जाता है। (2) यानी मुख़्लिफ, फिर मुख़्लिफ रुबाअ और ख़मास आदि।

پٹھا سپید ہو محمل چاروں ہاتھ پاؤں سپید ہوں۔ اعصم دونوں ہاتھ سپید ہوں۔ ارجل دونوں پاؤں میں سے ایک سپید ہو اور اگر دونوں ہاتھوں میں سے ایک ہاتھ چلید ہو تو اعصم الیمنیٰ یا اعصم الیسریٰ اسے کہتے ہیں اور برذون کو اعور نہیں کہتے ہیں بلکہ یوں کہتے ہیں کہ قابض العین الیمنیٰ والیسریٰ الور ایال اور ورم کی راہ سے کمیت واشقر میں فرق ہوتا ہے پس اگر سرخ ایال دم ہو تو اشقر ہے اور اگر سیاہ ہو تو میت ہے محجل الید الیمنیٰ والیسریٰ مطلق الید الیمنیٰ والیسریٰ پھر جب دونوں ہاتھ یا پاؤں سپید ہوں تو کہتے ہیں کہ محجل الیدین یا محجل الرجلین ہے اور اگر تین ٹانگیں سپید ہوں تو کہیں گے محجل الثلث ومطلق الیمنیٰ او الیسریٰ اور اگر سپیدی ایک ہی طرف ہاتھ پاؤں میں ہو تو کہتے ہیں کہ ممسک الایامن (۱) مطلق الایاسر یا ممسک الایاسر مطلق الایامن اور محجل اور منجیل اُس سپیدی کو کہتے ہیں کہ سب پہنچے سے تجاوز کر کے آدھے وظیف یا تہائی تک پہنچی ہو اور اگر فنک وظیف سے سپیدی کم رہے اور فقط اس کے دونوں پاؤں میں گول گھوم گئی ہو ہاتھوں میں نہ ہو تو برذون مخدوم کہلاتا ہے اور اگر بیاض مذکور ایک ہاتھ یا ایک پاؤں میں ہو تو کہا جائے گا کہ فلاں پاؤں سے یا فلاں ہاتھ سے معلل ہے۔ گھوڑے کے بچہ کو مہر وفلو بولتے ہیں یہاں تک کہ اس پر ایک سال گذر جائے اور اس کی جمع القاء ہے اور جب چھ مہینے یا سات مہینے گذر جائیں تو حروف کہتے ہیں ایسا ہی اصمعی نے لکھا ہے اور جب سال گذر جائے تو حولی کہتے ہیں اور جب دو برس پورے ہو جائیں تو جذع ہے اور جب تین برس گذر جائیں تو ثنی ہے اور جب چار برس پورے ہوں تو رباع ہے پھر قارع ہے اور بعد قروح کے اس کا کوئی سن نہیں ہے بلکہ اس کو مزکی کہتے ہیں اس کی جمع مزاکی آتی ہے اور میں برس میں ہرم کہلاتا ہے اور بعض نے کہا ہے کہ اس کی عمر تیں برس ہوتی ہے اور بعض نے کہا کہ پینتیس برس ہوتی

ہے اور دانت اس کے چالیس ہوتے ہیں بیس اوپر اور بیس نیچے اور اگر نہایت سیاہ ہو تو ادھم و جوجی بولتے ہیں اور سبزی وسیاہی کے درمیان ہو تو اکہب کہتے ہیں اور سپیدی چمکدار ہو تو اشہب قرطاسی بولتے ہیں اور اگر اس کے بالوں میں سپید بال مختلط ہوں تو صنابی کمیت یا صنابی اشقر بولتے ہیں منسوب بصناب یعنی خردل اور اگر ایک طرف کے ایک ہاتھ اور دوسرے طرف کے پاؤں میں سپیدی ہو تو شکال بولتے ہیں اور جس کی دم دونوں جانب میں سے کسی طرف مائل ہو تو اغزل بولتے ہیں اور جس کی دم و سر سیاہ یا سرخ ہو اُس کو بلق مطرف بولتے ہیں۔ اونٹ گائے و بکری کے اسنان واضح ہو کہ اونٹ میں ابن مخاض وہ ہے جس پر ایک سال گذر گیا ہے پھر ابن لبون۔ پھر حقہ۔ پھر جذعہ۔ پھر ثنی۔ پھر رباع۔ پھر سدیس۔ پھر بازل۔ پھر مخلف۔ پھر مختلف عام پھر مختلف عامین علیٰ ہذا القیاس۔ اگر چہ بہت برس اس پر زیادہ ہو جائیں اور گائے میں جس پر ایک سال گذرا ہو وہ تبیع ہے۔ پھر جذع۔ پھر رباع۔ پھر سدیس۔ پھر صانع۔ پھر صانع ایک سال پھر صانع دو سال علیٰ ہذا القیاس جہاں تک زائد ہوں اور بکری میں چھ مہینے سے کم یا پورے چھ مہینے کا بچہ حمل ہے اور جس پر سات مہینے گذرے ہوں تا ایک سال کامل جذع کہلاتا ہے۔ پھر ثنی۔ پھر رباعی۔ پھر سدیس۔ پھر صانع اور بعد صانع کے کسی سن کا نام نہیں ہے اور واضح ہو کہ اونٹ و گائے کے واسطے اور شیات ہیں جن کو آپس میں اونٹ و گائے والے اس زمانہ میں بولتے ہیں تو اور ہر زمانہ میں اس کا تغیر و تبدل ہو سکتا ہے اور یہ الفاظ شناخت کے ہوتے ہیں۔ پس ان کی دانست کے واسطے انہیں لوگوں کی طرف رجوع کیا جائے گا۔ نوع دیگر وہ الفاظ جو شروط میں استعمال کئے جاتے ہیں طاحون و طحانہ وہ چکی جو پانی کے زور سے چلتی ہے اور بعض نے فرمایا کہ طحانہ اس کو کہتے ہیں جس کو چو پایا چلاتے ہیں اور طاحونہ پن چکی کو کہتے ہیں اور بولتے ہیں کہ فروخت کیا طاحونہ واقع وبیعہ فلاں برنہر فلاں بحمدود آن و ہر دو حجر آن وقف آن و توا بیت آن و قطب آن و تادق آن و بنوا غیر معہ انچہ آن پس تخف اس کا دلو ہے اور

قطب سے مراد وہ لوہے کا کیلا ہے جس پر چکی گھومتی ہے۔ نادق معروف ہے۔ نواغیر جمع جاخور وہ لکڑی وغیرہ ہے جس پر پانی گرنے سے چکی گھومتی ہے حمام کا لفظ عرب لوگ اپنی زبان میں

(۱) بجائے محجل کے ممسک کا لفظ بولتے ہیں ۱۲ (۲) یعنی مخلف ثم پھر مخلف رباع و خماس وغیرہ ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 128 | Kitab al-Shurut (The Book of Contracts)

...is being used; similarly, it is mentioned in *Ain al-Tahlil*. It follows the grammatical pattern of *Fu'ali* and is derived from *Hamim*. The phrase *Istahamma al-rajul* is used when a person enters a bathhouse (*Hammam*). Its literal meaning is to bathe with warm water. *Siyak Darah* refers to the first section of the bathhouse, known as the *Musallah* (changing room). Some scholars have stated that the well-known term is *Sak Darah* without the letter 'ya'. *Sahboor Basirah* refers to a water chute or drainpipe. *Khanjanat* is the plural of *Khanjan*, meaning a canal or water channel. *Quds* means a bucket or pail. *Awari* is the plural of *Ari*, meaning the pool of a bathhouse. *Atun* refers to a furnace or oven where fire is lit. *Mallaha* denotes a salt pan or a place where salt is produced. Regarding ships, the book mentions that *Safina* (a ship) includes its planks, frames, masts, sails (*Shira'*), rudders (*Sakkan*), oars, and ropes. *Shira'* refers to the sails. *Talal al-Safina* is a canopy or awning that covers the cabin like a roof. *Mijzaf* is an oar with a blade at its end. *Tiraz* is a place where fine fabrics are woven. *Wahdah* is the pit in which a weaver sits with their legs hanging down. *Tasht* (a basin or tray) is a non-Arabic loanword. *Riqaq* refers to thin flatbread or chapatis. *Rughfan* denotes round loaves of bread. *Masabbah* (referred to as *Par* in Persian and *Mizah* in Hindi) is a pen where goats are kept for rest at night. *Ma'aliq* refers to hooks or racks used for hanging meat. *Ghadir* denotes a large bowl. *Mihras* is a mortar, and its pestle is called *Qanah*. The term *Bisharah* is used for an oil vessel made of copper or brass with a long neck and a spout. *Kanun* and *Tais* refer to ovens or braziers. *Hammaz* is the vessel used for churning milk. *Markan* is a large basin. *Salaya* is the grinding stone used for perfumes, and its pestle is called *Mudawk*. *Khaizuranat* and *Khatatif* are long poles with hooked iron tips used for pulling ice. Blacksmith's tools include: *Kir* (bellows), *Kaur* (furnace), *Minfakh* (blowpipe), *Allat* (anvil), *Mi'raf* (hammer), and *Naftis* (sledgehammer). *Kalayib* refers to iron tongs or hooks used for handling embers. *Nushadir* (Sal Ammoniac) is a well-known substance. *Karm* refers to a vineyard enclosed by a wall. *Saf* refers to a wall made of sun-dried bricks or mud. *Ramas* is a wall with a supporting embankment at the base. *Zarjun* refers to a grapevine or its fruit. *Arish al-Karm* is the trellis used for supporting grapevines. *Muqasab* is a place where reeds grow. In land transactions, if a property is enclosed by walls, it is described as *Muhawwata bil-Hawait* (surrounded by walls).

(1) Based on this, it would not be non-Arabic, but the truth is that it is indeed Arabic.

बोलने लगे हैं, ऐसा ही 'ऐन अल-तहलील' में ज़िक्र है और यह 'फ़ुआली' के वज़न पर 'हमीम' से निकला है। 'इस्तहम्मा अल-रजुल' उस समय बोलते हैं जब आदमी हम्माम (स्नानागार) में प्रवेश करता है। इसके वास्तविक अर्थ हैं गर्म पानी से नहाना। 'सियाक दारह' हम्माम के पहले दर्जे को कहते हैं जिसे 'मुसल्लाह' (कपड़े उतारने की जगह) कहा जाता है। आचार्यों ने कहा है कि प्रसिद्ध 'साक दारह' बिना 'या' के है। 'सहबूर बासिराह' जिसे मीज़ाब यानी परनाला भी कहते हैं। 'ख़नजानात', 'ख़नजान' की जमा है, इसका अर्थ नहर या पानी की नली है। 'क़ुदस' का अर्थ डोल या बाल्टी है। 'आवारी', 'आरी' की जमा है जिसका अर्थ हम्माम का हौज़ है। 'अतून' वह भट्टी है जिसमें आग जलाई जाती है। 'मल्लाहा' वह स्थान है जहाँ नमक पैदा होता है। जहाजों के बारे में किताब में ज़िक्र है कि 'सफ़ीना' (नाव) अपने तख्तों, ढांचों, मस्तूलों, पाल (शराअ), पतवार (सक्कान), चप्पू और रस्सियों के साथ होती है। 'शराअ' यानी बादबान (पाल)। 'तलल अल-सफ़ीना' वह सायबान है जो छत की तरह कोठरी पर होता है। 'मिजज़फ़' वह चप्पू है जिसके सिरे पर तख्ता होता है। 'तिराज़' वह स्थान है जहाँ उत्तम कपड़े बुने जाते हैं। 'वहदह' वह गड्ढा है जिसमें जुलाहा अपने पैर लटका कर बैठता है। 'तश्त' (तसला/थाली) एक विदेशी शब्द है। 'रक़ाक़' चपाती या पतली रोटी को कहते हैं। 'रग़फ़ान' रोटी के गोल टुकड़ों को कहते हैं। 'मसबा' को फ़ारसी में 'पर' और हिंदी में 'मिज़ाह' कहते हैं जिसमें बकरियों को आराम के लिए बिठाया जाता है। 'मुआलीक़' वह चीज़ है जिस पर मांस लटकाया जाता है। 'ग़ाज़िर' बड़े प्याले को कहते हैं। 'मिहरास' ओखली और उसके मूसल को 'क़ानह' कहते हैं। तेल के बर्तन के लिए 'बशारा' शब्द इस्तेमाल होता है जो ताँबे या पीतल का होता है जिसकी गर्दन लंबी होती है। 'कानून' और 'तईस' तंदूर या अंगीठी को कहते हैं। 'हममाज़' वह बर्तन है जिसमें दूध मथा जाता है। 'मरकन' लगन या बड़े बर्तन को कहते हैं। 'सलाया' वह पत्थर है जिस पर खुशबू पीसी जाती है और उसके मूसल को 'मदवक' कहते हैं। 'ख़ैज़ुरानात' और 'ख़ताऱीफ़' वे लंबी लकड़ियाँ हैं जिनके सिरे पर मुड़ा हुआ लोहा लगा होता है जिससे बर्फ खींची जाती है। लुहार के औज़ार: 'कीर' (धौंकनी), 'कौर' (भट्टी), 'मन्फ़ाख़' (फूँकनी), 'अल्लात' (निहाई), 'मिअराफ़' (हथौड़ी) और 'नफ़तीस' (बड़ा हथौड़ा)। 'कल्लायिब' लोहे का आँकड़ा है जिससे अंगारे खींचे जाते हैं। 'नौशादर' एक प्रसिद्ध पदार्थ है। 'करम' वह बाग है जिसके चारों ओर दीवार हो। 'साफ़' कच्ची ईंट या मिट्टी की दीवार को कहते हैं। 'रमस' वह दीवार है जिसके नीचे सहारा (पुश्ता) हो। 'ज़रजून' अंगूर की बेल या उसके दानों को कहते हैं। 'अरीश अल-करम' वह ढांचा है जिस पर अंगूर की बेल चढ़ाई जाती है। 'मुक़सब' वह स्थान

है जहाँ नरकट (सरकंडा) उगता है। ज़मीन की खरीद में यदि चारों ओर दीवारें हों तो उसे 'मुहव्वता बिल-हवाइत' (दीवारों से घिरा हुआ) लिखते हैं।

(1) इस आधार पर यह गैर-अरबी नहीं होगा, लेकिन सच्चाई यह है कि यह अरबी है।

بولنے لگے ہیں ایسا ہی عین التحلیل میں مذکور ہے اور یہ بروزن فعالی مشتق از حمیم ہے واستحم الرجل اس وقت بولتے ہیں جب آدمی حمام میں داخل ہو اور حقیقی معنی یہ ہیں کہ گرم پانی سے نہائے تو یوں کہیں گے سیاک دارہ پہلا درجہ حمام کا جس کو مسلح کہتے ہیں اور ائمہ میں نے فرمایا کہ مشہور ساک دارہ بدون یائے تحتانی ہے صہبور باصرہ جس کو میزاب یعنی پرنالہ بھی کہتے ہیں۔ خنجانات جمع خنجان کی نہر سب پیکان ہمعنی طاش ہے۔ قدس بمعنی سطل عیدة المراوات دعائے آن۔ آواری جمع آری بمعنی حوض حمام۔ اتون بتقدید تائے مثناۃ فوقانی جس میں آگ روشن کی جاتی ہے قرطالہ کوارہ ضیق ضدیہ ماعرب ہے۔ ملاحۃ بتشدید لام جہاں نمک پیدا ہوتا ہے۔ کشتی کے ساتھ کتاب میں مذکور ہے کہ سفینہ مع اپنے الواح و عوارض و دخل و شراع و طلل و سکان و مرادی و مجادف و قلوس کے۔ عوارض وہ لکڑیاں جو الواح کے اوپر چوزان میں اس پر جڑی ہوئی ہوتی ہیں۔ وقل لمبی لکڑی جو اس کے ساتھ معلق ہوتی ہے جس کو فارسی میں تبرشی کہتے ہیں شراع بادبان طلل السفینہ بطائے مہملہ ایسا سائبان جو اس پر مثل چھت کوٹھری کے چھاتے ہیں اس کی جمع طلال آتی ہے۔ کان و نبال کشتی مروی بضم میم و تشدید یائے تحتانی جس لکڑی سے اس کو کھیتے ہیں۔ مجذوف وہ ہے جس کے سرے پر لوح ہوتی ہے فلس بفتح قاف و سکون لازم مونا رسا۔ انبرو مساۃ لنگر بیت الطرار جولاہوں کا گاڑہ۔ کتاب اللغین میں لکھا ہے کہ طراز وہ جگہ جہاں عمدہ کپڑے بنے جاتے ہیں۔ وہدہ وہ گڈھا جس میں جولا ہا اپنا پاؤں لٹکا کر بیٹھتا ہے۔ الطشت عجمی لفظ مونث ہے اس واسطے کہ عربی میں طاؤ تاء ایک کلمہ میں جمع نہیں ہوتی ہے اور بعض طس بولتے ہیں اور اس کی جمع طلاس و تصغیر طسیہ اور کہا گیا ہے کہ اطساس وطسوس (۱) بھی اس کی جمع آتی ہے۔ رقاق بالضم جمع رقاقہ چپاتی روٹی رغیف نان

گردہ جمع آن رغفان۔ صبف بکسر میم منشفہ وفارسی میں پر بولتے ہیں محور وسورده فارسی و دھر اہندی مزاح جس میں بکریاں آرام دینے کو بٹھائی جاتی ہیں اور رات میں سولائی جاتی ہیں معالیق جمع معلاق جس کا نئے میں گوشت لٹکایا جاتا ہے۔ وضم اللهم گوشت دان۔ غضائر جمع غضار۔ بڑا پیالہ تغیر باہیلہ۔ سطامہ معلقہ۔ مہراس بادن اور اس کے دستہ کو قانہ بولتے ہیں۔ قولہ اشتری کذا الواقیہ رباعیہ و کذا اوقیہ نصفہ وبشارہ کبیرة وبشارہ صغیرة اوقیہ وزن جمل درم بشارہ بالضم بھٹے الدہن یعنی ایک چیز تانبے یا پیتل کی ہوتی ہے جس کی گردن دراز ہوتی ہے اور اس میں نونی اور سونڈ بنی ہوتی ہے۔ کانوں ڈرولیس کانوں انگیٹھی و طیس تنور۔ بعض نے کہا کہ جس گڈھے میں روٹی لگائی جاتی ہیں اور اس میں گوشت بھونا جاتا ہے۔ ہوید لین خاثر یعنی سقر اطلقت یعنی خیرات یعنی دہی کو کہتے ہیں دراصل ہدا یہ تھا اس میں قصر کر دیا گیا ہے حماض مکھہ جس میں دودھ متھا جاتا ہے۔ مرکن لگن مدأب وصلوة جس کا واحد صلایہ آتا ہے وہ پتھر جس میں خوشبو پیسی جاتی ہے اور اس کے دستہ کو مدوک کہتے ہیں اور جس نے یہ گمان کیا ہے کہ صلایہ و مدوک ایک ہی چیز ہے اس سے سہو واقع ہوا ہے اودات فقاعی میں بولتے ہیں خیز رانات اربعہ۔ خطاطیب اربعہ پس خیز رانات جمع خیزران فارسی معرب ہے۔ خطاطیف جمع خطاف لمبی لکڑی ہوتی ہے جس کے سرے پر مڑا ہوا لوہا لگا ہوتا ہے جس سے برف کھینچتے ہیں لوہار کے آلات ہیں۔ کیر۔ دھونکنی۔ کور۔ بھٹی۔ منبج و منفاخ پھکنی۔ علات سندان یعنی نیائی۔ معراف ہتھوڑی ونفطیس بڑا ہتھوڑا۔ کلایب جمع کلوب لوہے کا آنکڑا جس کے سرے پر پیالہ بنا ہوتا ہے یا لکڑی کا جس کے سرے پر لوہا کا خول چڑھا کر اس کا سرا موڑ دیتے ہیں اس سے انگار کھینچتے ہیں۔ نشاد شہ معروف ہے اس کو گا ہے نشبہ بھی بولتے ہیں قولہ الکرم بجائطہ منی بسافین او ثلث سافات۔ اقول کرم باغ جس کے گرد دیوار ہو۔ ساف جس کی جمع سافات ہے بیچی اینٹ یا مٹی کی دیوار کو کہتے ہیں۔ رمص جس دیوار میں نیچے پشتہ ہو اور وہ میں اس کی ضد ہے اور عرق

دونوں کو شامل ہے۔ شاخورہ فھدان اطعیمہ خمدان کوزہ زراد بین جمع زرجون درخت انگور اور بعض اس کے دانوں کو کہتے ہیں۔ ادبا جمع وبط زمین مستوی اس کو دہطہ بھی کہتے ہیں۔ عریش الکرم جو انگور چڑھنے کے لیے واسطے بجائے جاتے ہیں اس کی جمع عرائش ہے۔ مقصب جہاں نرکل اگتے ہیں اس کی بیع مقامصب ہے اور قصباء بھی بدین معنی ہے۔ اراضی کی خرید میں اگر اس کے گرد دیواریں ہوں تو لکھتے ہیں محوطہ بالحوائط یعنی دیواروں سے گھری ہوئی اور اگر محوطہ نجس ہو تو اس کو

(۱) بنا بریں عجمی نہ ہوگا لیکن حق یہ ہے کہ عربی ہے ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (129) Kitab al-Shurut (The Book of Conditions)

Regarding the explanation and the statement "ma kamsahu," it refers to a quantity of soil equal to one cubit's depth from the earth's surface, which was filled and leveled. For the soil that was found and used for filling, the word 'Kips' is used. The word "Tarmat" is the plural of 'Tarma'. The statement "adhina lahu an yunawilahu min anzalihi wa min rutabihi" means: 'anzal' is the plural of 'nuzl' referring to bunches of grapes, and 'rutab' is the plural of 'rutb' referring to fresh dates. It is mentioned in 'Waqf Anfasi' that the waqif (endower) himself experiences a decrease or change in his senses and faculties. Here, 'inkikas' is a verbal noun from the root 'ifti'al', meaning to turn back or revert. In "dhahabat quwaha wa inqadat arabuha," 'inqadat' is derived from 'qass' meaning breaking. The phrase "fi karraris safina" refers to when a ship is brought close to the shore and stopped. The word "mai" with a hamza signifies wealth. The statement "dafa'al karma ilaihi liyaquma bi-mashil nahr" means digging a canal and cleaning its channels. "Khazd habbul rahain" refers to pruning grapevines, i.e., trimming disordered branches. "Dana sabahu" means to bury or hide them metaphorically. The word 'dahra' refers to a garden bed or a piece of land, as mentioned in 'al-Zahiriyya'.

Section Two

Regarding marriage (Nikah), if a father marries off his adult (baligha) daughter, the document should be written as follows: "This writing is to the effect that person X married lady Y, with the consent and permission of her guardian (Wali), person Z, who is her father, and after commissioning the father, in exchange for a specified dower (Mahr), in a valid and effective marriage before a group of just witnesses. The husband is an equal (Kufu) in status and is capable of paying the Mahr and maintenance (Nafaqah). There is no cause between them that would lead to the dissolution or invalidity of the marriage. The Mahr mentioned is the 'Mahr al-Mithl' (customary dower). The woman is his wife by virtue of this marriage, and the Mahr is an obligatory debt upon the man. All this occurred on such-and-such date."

Another form: "The witnesses, whose names are mentioned at the end, testified that person X married his adult daughter named Y, with her consent, to person Z before just witnesses. They also testified that the husband accepted the marriage in the same assembly for the specified Mahr. By this marriage, the said woman became the wife of the said man, occurring on such-and-such date."

If the husband's father accepts the contract for his minor son, it should be written: "Person X, son of Y, who is the father of the aforementioned husband, accepted this contract for his daughter in this assembly by her command for the specified Mahr." Other forms include writing the husband's acknowledgment of the marriage and the wife's confirmation, or vice versa, or the guardian's acknowledgment and the couple's confirmation. This is mentioned in 'al-Dhakhira', and caution is advised here because scholars differ on the validity of marriage without a guardian. In the case of marrying an adult virgin (bikr baligha), write that the father acted as the guardian, informed her of the husband's name and the Mahr, and she remained silent or wept, despite being of sound mind and body and being an adult. The father's mention of this to her and her silence...

1. The translator says: The translation of these sentences has been provided in detail at their respective places, except for the technical terms recorded here.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 (129) किताबुश-शुरूत (शर्तों की किताब)

बयान करने और उनके इस कथन "मा कमसा" के बारे में, जिसका अर्थ है मिट्टी की वह मात्रा जो ज़मीन की सतह से एक हाथ गहरी हो, यानी उसे भरा गया और बराबर किया गया। उस मिट्टी के लिए जिसे पाया गया और भरा गया, 'किप्स' (Kips) शब्द का उपयोग किया जाता है। "तारमात" शब्द 'तारमा' का बहुवचन है। उनके इस कथन "आज़ना लहू अन युना विलाहू मीन अनज़ालिही व मीन रुताबीही" का अर्थ है: यहाँ 'अनज़ाल' का अर्थ अंगूर के गुच्छे हैं और 'रुताब' ताज़ा खजूरों के लिए है। 'वक्फ़ अन्फ़सी' में लिखा है कि वाकिफ़ (दान करने वाला) स्वयं अपनी इन्द्रियों और क्षमताओं में कमी या परिवर्तन महसूस करता है। यहाँ 'इन्कास' बाब-ए-इफ़्तेआल से लिया गया है जिसका अर्थ है उलटे पाँव वापस लौटना। "ज़हबत क़ुवा-हा व इन्क़ज़त अराबुहा" में 'इन्क़ज़त' शब्द 'क़स्स' से निकला है जिसका अर्थ टूटना है। और "फ़ि कर्रारिस सफ़ीना" का अर्थ है जब जहाज़ को किनारे के पास लाकर रोका जाता है। "मई" शब्द हमज़ा के साथ अमीरी के लिए है। "दफ़ा-अल-करमा इलैहि लियक़ूमा बि-मसहिल नह्र" का अर्थ है नहर खोदना और उसकी नालियों को साफ़ करना। "ख़ज़द हब्बुल राहैन" का अर्थ है अंगूर की लताओं की छंटाई करना, यानी उनकी बेतरतीब शाखाओं को संवारना। "दाना सबाह" का अर्थ है उन्हें दफ़न करना या छिपा देना। 'दहरा' शब्द का अर्थ क्यारी या ज़मीन का टुकड़ा है, जैसा कि अल-ज़हीरिया में उल्लेखित है।

फ़स्ल दोम (दूसरा खंड)

निकाह के मामले में, यदि पिता ने अपनी बालिग बेटी का निकाह किया, तो दस्तावेज़ इस प्रकार लिखे: "यह लेख इस आशय का है कि फ़लां व्यक्ति ने फ़लां महिला के साथ, जो उसके वली (संरक्षक) फ़लां व्यक्ति (जो उसका पिता है) की सहमति और अनुमति से, और पिता को आदेश देने के उपरांत, निश्चित मेहर के बदले, न्यायपूर्ण गवाहों की उपस्थिति में निकाह किया। यह विवाह वैध और प्रभावी है। पति कुफ़ू (बराबरी का) है और मेहर व भरण-पोषण (नफ़क़ा) देने में सक्षम है। उनके बीच ऐसा कोई कारण नहीं है जो निकाह को शून्य या दूषित करे। जो मेहर लिखा गया है वह 'मेहर-ए-मिस्ल' है। यह महिला इस निकाह के कारण उसकी पत्नी है और यह मेहर पति पर देय ऋण है। यह सब फ़लां तारीख को हुआ।"

एक अन्य रूप यह है: "गवाहों ने गवाही दी कि फ़लां व्यक्ति ने अपनी बालिग बेटी, जिसका नाम फ़लां है, की सहमति से गवाहों के सामने फ़लां व्यक्ति से निकाह कर दिया। गवाहों ने यह भी पुष्टि की

कि पति ने उसी सभा में निश्चित मेहर पर निकाह स्वीकार किया। इस विवाह से फ़लां महिला फ़लां पुरुष की पत्नी बन गई।"

यदि पति का पिता अपने नाबालिग बेटे के लिए निकाह स्वीकार करता है, तो लिखे: "फ़लां के पुत्र फ़लां ने, जो पति का पिता है, अपनी बेटी के लिए निश्चित मेहर पर अपनी बेटी के आदेश से इस सभा में निकाह स्वीकार किया।" अन्य स्थितियों में पति द्वारा निकाह का इक़रार (स्वीकृति) और पत्नी द्वारा उसकी पुष्टि, या इसके विपरीत लिखा जा सकता है। अल-ज़खीरा के अनुसार इसमें अधिक सावधानी बरतनी चाहिए क्योंकि बिना वली के निकाह की वैधता पर विद्वानों में मतभेद है। बालिग कुंवारी लड़की (बिक्र बालिग़ा) के निकाह के मामले में इस प्रकार लिखें कि पिता वली बना, पति का नाम और मेहर बताया, जिस पर वह चुप रही या रोने लगी, जबकि वह मानसिक और शारीरिक रूप से स्वस्थ और बालिग थी। पिता का उसे बताना और उसका चुप रहना...

1. अनुवादक ने कहा: इन वाक्यों का विस्तृत अनुवाद उनके उचित स्थान पर कर दिया गया है, केवल पारिभाषिक शब्दों के अलावा जो यहाँ दर्ज हैं।

بیان کرنے اور قولہ "ما کمس" میں التراب مقدار زرع من وجہ الارض یعنی روئے زمین بقدر ایک ہاتھ کے مٹی سے بھر او دے گئی اور برابر کی گئی اور اس مٹی کو جس سے پائی گئی اور بھر او دے گئی ہے کپس بکسر کاف بولتے ہیں ۔ قولہ "طارمات" جمع طارمہ کی ہے و قولہ "اذن لہ ان ینا ولہ من انز الہ و من رطابہ" پس انز ال جمع نزل خوشہ ہائے انگور و رطاب جمع رطب اور وہ وقت تازہ ہے اور وقف انفسی میں مرقوم ہے تم ای الواقف نفسہ فی انتقاص و حواسہ فی کل ال و انحکاس پس انحکاس مصدر از باب افتعال ہے از معکوس بمعنی الٹے پاؤں پھر جانا وقولہ "ذہبت قواہا و انقضت عر اباہا" پس انقضت ماخوذ از قس بمعنی کسر مراد یہ ہے کہ انکسرت یعنی ٹوٹ گئی اور قولہ "فی کرار السفینہ ویرتی اذار فی الناس ویسرا اذا ساروا" اور صحیح یہ ہے کہ یرقاء اذار رقاء الناس اور یرقاء چنانچہ بولتے ہیں کہ رقاء السفینہ ویر قاء ہا رقار قار تاہ جب کہ کشتی کو کنارہ سے قریب کر کے ٹھہرا دیتے ہیں اور مئی بہمزہ تو انگری کج ہم کاف و سکون باہ و حاہ مہملہ حین و مصل تزف۔ قولہ "دفع الکرم الیہ لیقوم بمسح النہر" یعنی شہر کو کھود کر اس کی جدولین صاف کرے و "خضد حب الراحین" یعنی درختان انگور کا چھانٹنا یعنی جو ان کی شاخیں بے ترتیب بڑھ گئی ہیں ان کو پیراستہ کرے و قولہ "دانا سباہ" یعنی ان کو دفن کرے اور چھپا دے بطریق استعارہ۔ اور دہرہ بسکون باہ موحدہ مشار بہ یعنی موضع کراب از قطعات اراضی یعنی کیاری کذا فی الظہیر یہ۔

فصل دوم

در نکاح اگر باپ نے اپنی دختر بالغہ کا نکاح کیا تو اس طرح لکھے: یہ تحریر اس مضمون کی ہے فلاں نے فلاں عورت کے ساتھ جو زوج اس کے ولی فلاں شخص کے جو اس کا باپ ہے برضا

مندی عورت مذکورہ اور اجازت اور اپنے باپ کو حکم دینے کے بعوض اس قدر مہر کے بطریق نکاح صحیح جائز نافذ کے سامنے ایک جماعت عادلوں کے اپنے نکاح میں لیا اور یہ شوہر اس کا حسب وغیرہ میں اس کا کفو ہے اور اس کے مہر و نفقہ کے ادا کرنے پر قادر ہے اور ان دونوں میں کوئی ایسا سبب نہیں ہے جو نکاح کے ٹوٹنے یا اس کے فاسد ہونے کی جانب مفضی ہو اور جو مہر کسی اس تحریر میں لکھا گیا ہے وہ اس عورت کا مہر المثل ہے اور یہ عورت اس نکاح موصوف کی وجہ سے اس کی جورو ہے اور یہ مہر اس عورت کے واسطے اس مرد پر حق واجب اور دین لازم ہے اور یہ سب اس تاریخ میں واقع ہوا۔ صورت دیگر یہ وہ تحریر ہے کہ جس پر گواہوں نے جن کا نام اس تحریر کی آخر میں بیان کیا گیا ہے سبھوں نے یہ گواہی دی کہ فلاں شخص نے اپنی بالغہ دختر کا جس کا نام فلاں ہے، اس دختر کی رضا مندی کے ساتھ گواہان عادل کے روبرو فلاں شخص کے ساتھ نکاح صحیح کر دیا بعوض اس قدر مہر کے اور یہ گواہی دی کہ فلاں مرد نے عورت مذکورہ سے اس قدر مہر مذکور پر اپنی مجلس میں نکاح صحیح کر لیا اور اس تزویج مذکور کی وجہ سے فلان عورت فلاں مرد کی جورو ہو گئی اور یہ سب فلاں تاریخ میں واقع ہوا پس اگر شوہر کے باپ نے اپنے بیٹے کے واسطے یہ عقد قبول کیا حالانکہ یہ بیٹا نا بالغ ہے تو یوں تحریر کرے کہ فلاں ابن فلاں نے جو اس شوہر مسمی فلاں کا باپ ہے اس نے اپنی بیٹی کے واسطے بعوض اس قدر مہر مذکور کے یہ عقد اس مجلس میں اپنی بیٹی کے حکم سے قبول صحیح کیا خلوت دیگر اس طرح کہ شوہر کا اقرار نکاح تحریر کرے اور جو رو کی طرف سے اس کے قول کی تصدیق اور جو رو کی طرف سے اقرار نکاح اور شوہر کی طرف سے اقرار کی تصدیق تحریر کرے یا ولی کی طرف سے اقرار نکاح اور شوہر وزوجہ کی طرف سے اس کے اقرار کی تصدیق تحریر کرے کذا فی الذخیرہ اور اس میں احتیاط زیادہ ہے اس واسطے کہ بدون ولی کے نکاح جائز ہونے میں علما کا اختلاف ہے صورت دیگر در تزویج بکر بالغہ۔ اس طرح

لکھے کہ اس شوہر کے ساتھ اس کے نکاح کر دینے کا ولی اس کا باپ ہوا بعد از انکہ باکرہ مذکورہ سے شوہر کا نام بیان کر دیا اور مہر مذکور سے اس کو آگاہ کر دیا پس وہ چپ ہو گئی یا لکھے کہ پس وہ رونے لگی حالانکہ وہ باکرہ عاقلہ بالغہ عقل و بدن سے صحیح و تندرست تھی اور باپ کا اس سے یہ ذکر کرنا اور اس کا چپ ہونا۔

۱۔ قال المترجم ان جملوں کا ترجمہ اپنے موقع پر ہم نے مفصل بیان کر دیا ہے سوائے الفاظ اصطلاحی کے کہ وہ یہاں مرقوم ہیں ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (130) Book of Conditions

It took place before [so-and-so] and [so-and-so], and these two individuals are acquainted with the name and lineage of the virgin girl. [So-and-so], daughter of [so-and-so], by virtue of the aforementioned contract, is the wife of [so-and-so]. Writing the husband's name and informing the mentioned virgin about the dower (mahr) is essential because, without it, there is a well-known disagreement as to whether the silence of the mentioned virgin constitutes consent on her part. If the daughter is a minor, it should be recorded that [so-and-so] took [so-and-so] woman into his marriage through the paternal guardianship of her father. If the husband is also a minor, it should be written as follows: This document states that [so-and-so] gave his minor daughter named [so-and-so] in marriage to [so-and-so], son of [so-and-so], a minor, with a specified dower in a valid, effective, and binding marriage contract before just witnesses. Regarding the dower of this marriage, the father of the minor groom, [so-and-so], accepted it on his behalf in the marriage assembly through paternal guardianship. This minor is a suitable match (kafu) for the other minor, and the mentioned dower is her customary dower (mahr-al-mithl).

Furthermore, if the father guaranteed the dower on behalf of his minor son, it should be recorded that the father of the minor groom, [so-and-so], accepted a valid guarantee for the entire dower on behalf of his minor son for the minor bride. The father of the minor bride gave his permission and accepted it orally in the assembly. If the father paid part of the prompt dower from his own property, it should be written that the father of the minor groom, [so-and-so], paid out of kindness a certain number of dinars from his personal property to the father of the minor bride. The father of the bride took valid possession of those dinars on behalf of the minor, and the husband was absolved of that portion of the dower. The remaining amount remained due to the minor bride.

If the father paid a part as prompt dower and guaranteed the rest, it should be written that the father of the minor groom paid a certain number of dinars from his personal property as an act of kindness for the minor's wife and provided a valid guarantee for the remainder. In Sharia, whoever's consent is required agreed, and whoever's permission is required granted it.

If the bride's father gifted (hiba) part of the dower or requested an acknowledgement of receipt, the acknowledgement is void if it occurred within the marriage assembly, as those present know it is in fact untrue. If the acknowledgement of receipt occurs

in a different assembly, then if the bride is a minor, the acknowledgement is valid; if she is an adult virgin, it is also valid. If she is an adult non-virgin (thayyiba), her permission and consent are mandatory. Regarding the gift (hiba), if the woman is a minor, the gift is certainly not valid. If she is an adult and it was done without her consent, the gift is not valid. Therefore, it should be written that the woman's father, with her permission, gifted a certain amount of dirhams from the dower to the husband in the marriage assembly, and the husband accepted this gift from the father for himself. The remaining dinars stay due to the woman, which she can demand at the time of claim. This rule applies when it is proven to the judge by witnesses that the woman allowed her father to make the gift. If it is known only by the father's word, it should be written that the father stated his daughter allowed a gift of such amount from the dower to the husband. If the woman denies giving permission for the gift, he is liable. This occurred on [such-and-such date].

For greater caution, it is better for the woman to be present in the marriage assembly, have the marriage performed with her permission, and for her to personally gift some of the dower to her husband. Allah knows best.

Another case: If a father marries off his minor daughter and the husband is an adult, it should be recorded that [so-and-so] man married [so-and-so] daughter of [so-and-so] through the marriage performed by her father, who exercised his paternal guardianship...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 (130) किताब-उश-शुरूत

यह अमुक और अमुक के सामने हुआ और ये दोनों व्यक्ति कुंवारी लड़की के नाम और वंश से वाकिफ हैं और अमुक की बेटी अमुक इस विवाह अनुबंध के कारण अमुक व्यक्ति की पत्नी है। पति का नाम लिखना और उक्त कुंवारी को मेहर (दहेज/विवाह उपहार) के बारे में अवगत कराना आवश्यक है, क्योंकि इसके बिना इस बात में प्रसिद्ध मतभेद है कि क्या उक्त कुंवारी की चुप्पी उसकी ओर से सहमति है या नहीं। यदि पुत्री नाबालिग हो, तो इस प्रकार लिखें कि अमुक व्यक्ति ने अमुक महिला के साथ, उसके पिता की पितृ-अभिभावकता के माध्यम से विवाह करके उसे अपने विवाह में लिया। और यदि पति भी नाबालिग हो, तो इस प्रकार लिखें कि यह अनुबंध इस विषय पर है कि अमुक व्यक्ति ने अपनी नाबालिग पुत्री (नाम) को पितृ-अभिभावकता के माध्यम से अमुक के पुत्र अमुक (नाबालिग) के साथ न्यायप्रिय गवाहों के सामने एक वैध, प्रभावी और आवश्यक विवाह अनुबंध में बांध दिया। और इस विवाह के मेहर पर, इस नाबालिग पुरुष की ओर से उसके पिता अमुक ने विवाह की सभा में इसे स्वीकार किया, और यह नाबालिग उस नाबालिग का उचित जोड़ (कुफ़ु) है और उक्त मेहर उसका उचित मेहर (मेहर-ए-मिस्ल) है।

फिर यदि पिता ने अपने नाबालिग पुत्र की ओर से मेहर की गारंटी ली हो, तो इस प्रकार लिखें कि इस नाबालिग पति के पिता अमुक ने अपने नाबालिग पुत्र की ओर से इस संपूर्ण मेहर के लिए उस नाबालिग महिला की वैध गारंटी स्वीकार कर ली, और उस नाबालिग के पिता ने इसकी अनुमति दी और उस सभा में मौखिक रूप से इसे स्वीकार किया। और यदि पिता ने अपने स्वयं के धन से कुछ मेहर (मेहर-ए-मुअज्जल) का भुगतान किया हो, तो इस प्रकार लिखें कि इस नाबालिग पति के पिता अमुक ने उक्त मेहर में से इतने दीनार अपने व्यक्तिगत धन से कृपापूर्वक उस नाबालिग महिला के पिता अमुक को दिए, और उन्होंने पितृ-अभिभावकता के माध्यम से उन दीनारों पर कब्जा प्राप्त किया, जिससे पति उक्त मेहर की उस राशि से मुक्त हो गया। शेष राशि नाबालिग महिला के लिए बकाया रही।

और यदि पिता ने मेहर का कुछ भाग तुरंत भुगतान करके शेष की गारंटी ली हो, तो इस प्रकार लिखें कि इस नाबालिग के अमुक पिता ने उक्त मेहर में से इतने दीनार अपने व्यक्तिगत धन से कृपापूर्वक इस नाबालिग की पत्नी के लिए दिए, और जो कुछ शेष रहा उसके लिए वैध गारंटी ली। शरीयत में

जिसकी सहमति आवश्यक है वह सहमत हुआ और जिसकी अनुमति आवश्यक है उसने अनुमति दी।

और यदि महिला के पिता ने मेहर का कुछ भाग उपहार (हिबा) में दिया या उसकी प्राप्ति स्वीकार करने का अनुरोध किया, तो प्राप्ति की स्वीकृति शून्य है यदि यह विवाह की सभा के दौरान हुआ, क्योंकि सभा के लोग जानते हैं कि यह वास्तव में असत्य है। यदि प्राप्ति की स्वीकृति किसी अन्य सभा में हो, और यदि महिला नाबालिग हो, तो प्राप्ति की स्वीकृति मान्य है; यदि वह वयस्क कुंवारी हो, तो भी मान्य है। यदि वह वयस्क विधवा या तलाकशुदा (सय्यिबा) हो, तो उसकी अनुमति और सहमति आवश्यक है। जहाँ तक उपहार (हिबा) का प्रश्न है, यदि महिला नाबालिग है, तो उपहार निश्चित रूप से मान्य नहीं है। यदि वह वयस्क है और उसकी अनुमति के बिना उपहार दिया गया है, तो यह मान्य नहीं है। अतः इस प्रकार लिखें कि महिला के पिता ने अपनी पुत्री की अनुमति से विवाह सभा में मेहर में से इतने दिरहम पति को उपहार में दिए, और पति ने पिता की ओर से यह उपहार स्वयं के लिए स्वीकार किया, और शेष दीनार महिला के लिए बकाया रहे जिन्हें वह मांग के समय मांग सकती है। यह नियम तब लागू होता है जब काजी के समक्ष गवाहों द्वारा यह सिद्ध हो जाए कि महिला ने अपने पिता को उपहार की अनुमति दी थी। यदि यह केवल पिता के कहने से ज्ञात हो, तो इस प्रकार लिखें कि पिता ने कहा कि मेरी पुत्री ने पति के लिए मेहर में से इतने भाग के उपहार की अनुमति दी है। यदि उपहार के लिए महिला की अनुमति से इनकार सिद्ध हो जाए, तो वह उत्तरदायी होगा। यह अमुक तिथि को घटित हुआ।

सावधानी के लिए बेहतर है कि महिला निकाह की सभा में उपस्थित हो, उसकी अनुमति से निकाह हो और वह स्वयं अपने पति को मेहर का कुछ भाग उपहार में दे। वल्लाह-ओ-आलम (अल्लाह बेहतर जानता है)।

एक अन्य स्थिति: यदि पिता अपनी नाबालिग पुत्री का निकाह करे और पति वयस्क हो, तो इस प्रकार लिखें कि अमुक पुरुष ने अमुक की बेटी अमुक से, उसके पिता के निकाह कर देने से, जिसने अपनी पितृ-अभिभावकता से निकाह किया, निकाह कर लिया है। अब पिता की अभिभावकता इस कारण से...

فلاں وفلاں کے سامنے ہوا اور یہ دونوں آدمی باکرہ کے نام ونسب سے واقف ہیں اور فلانة بنت فلاں اس عقد مذکور کی وجہ سے فلاں شخص کی جورو ہے اور شوہر کا نام لکھنا اور باکرہ مذکورہ کو مہر سے آگاہ کرنا بیان کرنا امر ضروری ہے اس واسطے کہ بدون اس کے اس بات میں اختلاف معروف ہے کہ باکرہ مذکورہ کا سکوت کرنا آیا اس کی طرف سے رضامندی ہے یا نہیں ہے کہ اگر دختر صغیر ہو تو یوں تحریر کرے کہ فلاں شخص نے فلانة عورت کے ساتھ اس کے باپ کے بولایت پدری نکاح کر دینے سے اپنے نکاح میں لیا اور شوہر بھی نابالغ ہو تو اس طرح تحریر کرے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں شخص نے اپنی دختر صغیرہ مسماة فلانة کو بولایت پدری فلاں ابن فلاں نابالغ کے ساتھ اس قدر مہر بہ تزویج صحیح جائز نافذ لازم سامنے گواہان عادل کے بیاہ دیا اور اس نکاح کے اس مہر پر اس مرد نابالغ کے واسطے اس کے باپ فلاں شخص نے بولایت پدری اس عقد کی مجلس میں قبول صحیح کیا اور یہ نابالغ اس نابالغ کا کفو ہے اور مہر مذکور اس کا مہر مثل ہے۔ پھر اگر باپ نے اپنے نابالغ پسر کی طرف سے مہر کی ضمانت کر لی ہو تو یوں تحریر کرے کہ اس شوہر نابالغ کے والد فلاں شخص نے اپنے پسر نابالغ کی طرف سے اس تمام مہر کے واسطے اس عورت نابالغہ کی ضمانت صحیحہ قبول کر لی اور اس نابالغہ کے والد نے اس کی اجازت دی اور اس مجلس میں مشافہتہ قبول کیا اور اگر باپ نے اپنے مال میں سے کچھ مہر معجل ادا کیا ہو تو یوں تحریر کرے کہ اس شوہر صغیر کے والد فلاں شخص نے منجملہ مہر مذکور کے اس قدر دینار اپنے ذاتی مال سے براہِ احسان اس نابالغہ عورت کے والد فلاں شخص کو ادا کئے اور اس نے بولایت پدری نابالغہ مذکورہ کے واسطے ان دیناروں پر قبضہ صحیح کیا اور اس شوہر کے واسطے منجملہ اس مہر مذکور کے اس مقدار سے بریت ہو

گئی اور اس قدر ادا کرنے کے بعد اُس پر نابالغہ کے واسطے اتنا باقی رہا اور اگر باپ نے مہر میں سے کچھ بطور معجل ادا کر کے باقی کی ضمانت کر لی ہو تو اس طرح لکھے کہ اس نابالغ کے فلاں والد نے منجملہ اس مہر کے اس قدر دینار اپنے ذاتی مال سے بطور احسان ادا کرنے اس نابالغ کی زوجہ کے واسطے مہر میں سے جو کچھ اس نابالغ پر باقی رہا اور وہ اس قدر دینار میں ضمانت صحیحہ کر لی اور شرع میں جس کی ولایت رضامندی ہے وہ راضی ہوا اور جس کی ولایت اجازت ہے اُس نے اجازت دی فقط اور اگر عورت کے باپ نے کسی قدر مہر کی ہبہ کی یا اس کے بھر پانے کے اقرار کی درخواست کی تو وصول پانے کا اقرار باطل ہے جب کہ یہ اقرار مجلس عقد میں واقع ہوا اس واسطے کہ اہل مجلس جانتے ہیں کہ یہ در حقیقت جھوٹ ہے اور اگر دوسری مجلس میں وصول پانے کا اقرار ہو پس اگر عورت نابالغہ ہو تو اقرار وصول صحیح ہے اور اگر باکرہ بالغہ ہو تو بھی صحیح ہے اور اگر بالغہ ثیبہ ہو تو اس کی اجازت اور رضامندی ضروری ہے اور رہا ہبہ پس اگر عورت نابالغہ ہو تو یقیناً ہبہ نہیں صحیح ہے اور اگر بالغہ ہو پس اگر اس کی اجازت اور رضامندی سے نہ ہو تو ہبہ صحیح ہے پس یوں تحریر کرے کہ اس عورت کے والد فلاں شخص نے اپنی دختر کی اجازت سے مجلس عقد میں منجملہ اس مہر کے اس شوہر کو اس قدر درم ہبہ کئے اور اس شوہر نے اس باپ کی طرف سے یہ ہبہ اپنے واسطے بطور صحیح قبول کیا اور عورت مذکورہ کے اس پر اس قدر دینار باقی رہے کہ مطالبہ کے وقت اُن کا مطالبہ کر سکتی ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جب قاضی کو اس عورت کا اپنے باپ کو ہبہ کی اجازت دینا گواہوں کی گواہی سے ثابت ہو اور اگر فقط باپ کے کہنے سے معلوم ہو تو یوں لکھے کہ عورت کے باپ نے بیان کیا کہ میری اس دختر نے اس مہر میں سے اس شوہر کے واسطے اس قدر ہبہ کرنے کی اجازت دی ہے اور وہ اس عورت کی اجازت سے ہبہ کرتا ہے اور اگر عورت کی طرف سے اجازت ہبہ سے انکار ثابت ہو تو اس کے واسطے درک کا ضامن ہوتا ہے اور یہ

فلاں تاریخ میں واقع ہوا۔ تو اس معاملہ میں زیادہ احتیاط کے واسطے یہ بات ہے کہ عورت مجلسِ نکاح میں حاضر ہو اور اس کا اس کی اجازت سے نکاح کرے اور وہ خود اپنے شوہر کو کچھ مہر ہبہ کرے واللہ اعلم صورتِ دیگر باپ اپنی دختر صغیر کا نکاح کرے اور شوہر بالغ ہو اس طرح تحریر کرے کہ فلاں مرد نے فلانۃ بنتِ فلاں سے اس کے باپ فلاں شخص کے نکاح کر دینے سے کہ جس نے اپنی ولایت پدری سے اس کا نکاح کیا ہے نکاح کر لیا اب باپ کی ولایت اس وجہ سے

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) [131] Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

...stating that the woman is a minor and cannot manage her own affairs; her legal guardian by paternal right is her father. Therefore, her father [gave her in marriage] to so-and-so person for a certain amount of dower (mahr), under the condition that a specific part of said dower is prompt (mu’ajjal) and a specific part is deferred (mu’ajjal) for a term of one year. This is on the condition that the said husband fears Allah regarding the said woman and treats her and lives with her in an honorable and kind manner, as commanded by Allah and the Sunnah of His Prophet (peace and blessings be upon him). After the woman reaches maturity, the remaining dower shall be obligatory upon the husband. Furthermore, let it be noted that the aforementioned prompt and deferred dower should be equal to the dower of women of her social standing (mahr al-mithl), and for the amount of dower, the dower of similar women shall be considered. The said person has accepted this marriage as described, with the prompt and deferred dower, in the presence of the one who addressed him with this proposal.

If the person performing the marriage for a minor girl is her father’s father, i.e., her biological grandfather, it should be recorded as follows: "This document contains the text that [so-and-so daughter of so-and-so] was given in marriage by her grandfather [so-and-so] after the death of her father [so-and-so] by right of grandfatherly guardianship..." and so on. If the one performing the marriage is a brother, whether from both parents or only from the father’s side, it should be recorded as: "So-and-so person gave his sister [so-and-so daughter of so-and-so] in marriage by right of brotherly guardianship from the paternal and maternal side (or only paternal), provided that there is no closer relative to this minor than this brother." This should be recorded after a valid legal proceeding in which a just ruler or judge has ruled on the validity of the brother’s guardianship. The judge's order is included because there is a difference of opinion among scholars regarding the validity of a marriage performed for a minor by guardians other than the father or grandfather.

If the person performing the marriage is her paternal uncle, it should be recorded as follows: "So-and-so person gave the daughter [so-and-so] of his brother [so-and-so] in marriage by right of uncle's guardianship from both parents' side or only the father's side..." etc. The same legal ruling applied to the brother’s case should also be applied here. If the woman has no guardian and she marries herself with the permission of a Qadi (judge), write: "This document states that so-and-so man entered into a valid marriage with so-and-so woman for a certain dower, in the

presence of just witnesses and with the permission of Qadi so-and-so, as she had no guardian present or absent." If she marries without the Qadi’s prior permission, add at the end that the Muslim authorities ruled on its validity.

In the case of a slave's marriage, write: "So-and-so slave (or property) of so-and-so married so-and-so daughter of so-and-so, who is an adult woman, with the permission of his owner who authorized this contract, in front of just witnesses for such-and-such dower..." This was done with the consent of her father whom she had authorized. If the woman is a minor, the judge’s permission must be recorded, as the difference of opinion between Imam Azam (may Allah have mercy on him) and his two disciples (the Sahibayn) regarding a father marrying off his minor daughter to a slave is well-known.

For the marriage of a female slave, write: "So-and-so person entered into a marriage with the female slave [so-and-so] of so-and-so, with the permission of her owner [so-and-so] for such-and-such dower..." etc. In rural areas, it is customary for the husband or his father to sell immovable property or land to the women for a known price and declare that price as a substitute (badal) for the dower. The scribe should write, after the naming, that if the purchase was from the husband: "So-and-so daughter of so-and-so purchased from her husband [so-and-so] the entire land of an enclosed vineyard with its buildings, or five fields of cultivable land located in such-and-such village, or the entire two-story or single-story mansion with its specific area..."

यह है कि वह स्त्री नाबालिग है, वह स्वयं अपने मामलों का प्रबंधन नहीं कर सकती, उसका संरक्षक उसके पिता के अधिकार के अनुसार उसका पिता ही होगा। अतः उसके पिता ने उस अमुक व्यक्ति से अमुक महर की शर्त पर, कि इस महर में से इतना नकद (मअरजिल) है और इतना एक वर्ष की अवधि (मुअज्जिल) के लिए है, और इस शर्त पर निकाह किया कि अमुक पति उस स्त्री के मामले में अल्लाह से डरेगा और उसके साथ अच्छे और प्रसिद्ध तरीके से जीवन यापन करेगा, जैसा कि अल्लाह और उसके पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सुन्नत है। और उस स्त्री के बालिग होने के बाद शेष महर पति पर देय होगा। इसके पश्चात, यदि उक्त महर नकद और विलंबित रूप में उतना है जितना कि उस स्त्री के जैसी अन्य स्त्रियों का महर होता है, और उसके महर की राशि के लिए उसके समकक्ष स्त्रियों के महर की राशि देखी जाएगी। और अमुक व्यक्ति ने इस निकाह को, जैसा कि इसमें उल्लेखित है कि महर नकद और विलंबित है, उस व्यक्ति के सामने स्वीकार किया जिसने उससे यह प्रस्ताव रखा था।

यदि नाबालिग लड़की का निकाह करने वाला उसका दादा (सगा दादा) हो, तो इस प्रकार लिखा जाए कि यह दस्तावेज़ इस विषय पर है कि अमुक की पुत्री अमुक को, उसके पिता के देहांत के बाद उसके दादा अमुक ने दादा के अधिकार से निकाह कराया, इत्यादि। और यदि निकाह करने वाला भाई हो, चाहे वह सगा भाई हो या केवल पिता की ओर से, तो इस प्रकार लिखा जाए कि अमुक व्यक्ति ने अपनी बहन अमुक की पुत्री अमुक का निकाह भाई के अधिकार से (माता और पिता दोनों की ओर से) करा दिया, बशर्ते कि उस नाबालिग लड़की का उस भाई से अधिक निकट का कोई अन्य संबंधी न हो और किसी कानूनी विवाद के बाद किसी न्यायप्रिय न्यायाधीश ने भाई के इस संरक्षकत्व को वैध घोषित कर दिया हो। न्यायाधीश का आदेश यहाँ इसलिए आवश्यक है क्योंकि पिता और दादा के अतिरिक्त किसी अन्य संरक्षक द्वारा नाबालिग का निकाह कराने की वैधता के विषय में विद्वानों के बीच मतभेद है।

यदि निकाह कराने वाला उसका चाचा हो, तो इस प्रकार लिखें कि अमुक व्यक्ति ने अपने भाई अमुक की पुत्री अमुक का निकाह चाचा के अधिकार से (माता-पिता दोनों की ओर से या केवल पिता की ओर से) कराया, इत्यादि। और इसके अंत में भी वही आदेश जोड़ा जाए जो भाई की स्थिति में दिया गया था। और यदि स्त्री का कोई संरक्षक न हो और उसने काज़ी (न्यायाधीश) की अनुमति से स्वयं निकाह किया हो, तो लिखें कि अमुक पुरुष ने अमुक स्त्री से, अमुक महर पर, न्यायप्रिय गवाहों की

उपस्थिति में और काज़ी की अनुमति से स्वयं निकाह किया और उसका कोई संरक्षक (उपस्थित या अनुपस्थित) नहीं था। और यदि वह स्त्री बिना काज़ी की अनुमति के स्वयं निकाह करे, तो अंत में यह वाक्य जोड़ें कि मुस्लिम अधिकारियों ने इसकी वैधता का आदेश दिया है।

गुलाम (दास) के निकाह के लिए लिखें कि अमुक गुलाम ने, अपने मालिक अमुक की अनुमति से, अमुक की पुत्री अमुक से निकाह किया, जिसमें मालिक ने इस विवाह की अनुमति दी थी। गवाहों के सामने महर तय किया गया और यह विवाह उस स्त्री के पिता की सहमति से हुआ जिसे उसने अधिकार दिया था। यदि स्त्री नाबालिग हो, तो अंत में न्यायाधीश की अनुमति का उल्लेख करें, क्योंकि पिता द्वारा अपनी नाबालिग पुत्री का निकाह किसी गुलाम से कराने के विषय में इमाम आज़म (रह.) और उनके शिष्यों के बीच मतभेद प्रसिद्ध है।

दासी के निकाह के मामले में लिखें कि अमुक व्यक्ति ने अमुक की दासी से, उसके मालिक की अनुमति से अमुक महर पर निकाह किया, इत्यादि। गाँवों में यह प्रथा प्रचलित है कि पति या उसका पिता अचल संपत्ति या भूमि एक निश्चित मूल्य पर स्त्रियों को बेच देते हैं और उस मूल्य को महर का विकल्प (बदल) मान लेते हैं। ऐसे मामलों में लेखक को चाहिए कि वह लिखे कि अमुक की पुत्री अमुक ने अपने पति से पूरी ज़मीन खरीदी, जो कि एक चारदीवारी वाला अंगूर का बाग है, जिसमें उसकी इमारतें भी शामिल हैं, या खेती योग्य पाँच खेत जो अमुक गाँव में स्थित हैं, या दो मंजिला या एक मंजिला हवेली जिसमें इतना क्षेत्र है।

ہے کہ وہ عورت نابالغہ ہے خود اپنے کام کی متولی نہیں ہو سکتی اس کا متولی بولایت پدری اس کا باپ ہی ہوگا پس اس کے باپ اس شخص نے اس فلاں شخص سے اس قدر مہر پر بدین شرط کہ مہر مذکور میں سے اس قدر نقد معجل ہے اور اس قدر میعادی بموعدہ ایک سال ہے اور بدین شرط کہ عورت مذکورہ کے معاملہ میں اللہ تعالیٰ سے ڈرتا ہے اور اس کی صحبت اور معاشرت میں بطور معروف طریقہ نیک اختیار کرے جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا حکم اور اس کے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کا سنت طریقہ ہے اور شوہر مذکور پر اس عورت کے بالغ ہونے کے بعد جس قدر اس پر باقی ہے واجب ہوگا۔ بعد ازاں کہ مہر مذکورہ بالا بوصف معجل ومؤجل کے اس قدر ہو کہ جیسا اس کے مثل عورتوں کا مہر ہے اور اس کی مقدار مہر کے واسطے اس کے مثل عورتوں کے مہر کی مقدار دیکھی جائے گی اور فلاں شخص نے اس نکاح کو جس طرح اس میں مذکور ہے کہ مہر معجل اور مؤجل ہے فلاں شخص کے مواجہہ میں جس نے اس سے ایسا خطاب کیا ہے سب قبول کیا اگر نابالغہ کا نکاح کرنے والا اس کے باپ کا باپ یعنی سگا دادا ہو تو اس طرح تحریر کرے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلانہ بنت فلاں کو اس کے باپ فلاں شخص کے مرنے کے بعد اس کے دادا فلاں شخص نے بولایت جدی الیٰ آخرہ اور اگر نکاح کرنے والا بھائی ہو خواہ اس کا ماں اور باپ کی طرف سے یا فقط باپ کی طرف سے تو یوں تحریر کرے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں شخص نے اپنی بہن فلانہ بنت فلاں ابن فلاں کو بولایت برادرانہ از جانب مادر و پدر نکاح کر دیا بشرطیکہ اس صغیرہ کا اس بھائی سے زیادہ کوئی قریب نہ ہو اور بعد خصومت معتبرہ کے جو اس معاملہ میں ہوئی ہے۔ کسی حاکم عادل جائز الحکم نے اس بھائی کی ولایت کی صحت کا حکم دے دیا ہو اور حاکم کا حکم اس معاملہ میں اس وجہ سے لاحق کیا گیا کہ سوائے باپ اور

دادا کے نابالغہ کا نکاح کر دینا دوسرے ولی کی طرف سے جائز ہونے میں علماء کا اختلاف ہے اور اگر نکاح کر دینے والا اس کا چچا ہو تو یوں تحریر کرے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں شخص نے اپنے بھائی فلاں شخص کی دختر مسماۃ فلانہ کو بولایت عمومت از جانب مادر و پدر یا فقط از جانب پدری الیٰ آخرہ اور اس کے آخر میں بھی جو حکم بھائی کی صورت میں لاحق کیا گیا ہے لاحق کیا جائے اور اگر عورت کا کوئی ولی نہ ہو اور اس نے قاضی کی اجازت سے خود نکاح کیا تو لکھے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں مرد نے فلانہ عورت سے اس قدر مہر پر روبرو گواہانِ عادل کے باجازت قاضی فلاں کے اس کے خود نکاح کرنے سے نکاح صحیح کیا اور اس کا کوئی ولی حاضر یا غائب نہ تھا اور اگر وہ عورت بلا اجازت قاضی خود نکاح کرے تو آخر میں یہ عبارت زیادہ کردے کہ حکام مسلمین سے اس کی صحت کا حاکم نے حکم دیا اور لکھے کہ میں نے اس شوہر سے منجملہ اس مہر مذکور کے اس قدر درہم وصول پائے اور اس قدر اس پر باقی ہے اور غلام کے نکاح میں تحریر کرے کہ یہ بدین مضمون ہے کہ فلاں غلام فلاں نے یا مملوک فلاں نے فلانہ بنت فلاں ابن فلاں سے جوڑہ بالغہ ہے اپنے مالک فلاں شخص کی اجازت سے جس نے اس کو اس عقدِ مذکور کی اجازت دی ہے عادل گواہوں کے سامنے اس قدر مہر پر یہ تزویج اس کے پدر فلاں ابن فلاں کے جس کو اُس عورت نے اپنی رضا مندی سے اجازت دی تھی بقصہ صحیح نافذ لازم و تزویج صحیح نکاح کر لیا فقط اور اگر یہ عورت صغیرہ ہو تو آخر میں حاکم کی اجازت تحریر کرے اس واسطے کہ باپ کو اپنی دختر نابالغہ کا غلام کے ساتھ نکاح کر دینے میں امام اعظمؒ اور صاحبینؒ کے درمیان اختلاف معروف ہے۔ اور باندی کے نکاح کرنے میں تحریر کرے کہ فلاں شخص نے فلانہ مملوکہ فلاں ابن فلاں کو یا کنیز فلاں ابن فلاں کو بتزویج اس کے مالک فلاں ابن فلاں کے اس کے ساتھ اس قدر مہر پر نکاح کر لیا الیٰ آخرہ۔ دیہاتوں میں یہ عادت جاری ہے کہ شوہر یا اس کا باپ مالِ غیر منقول اور زمین عورتوں

کے ہاتھ ثمن معلوم کے عوض فروخت کرتے ہیں اور اس ثمن کو مہر کا بدل قرار دیتے ہیں تو کاتب کو چاہئے کہ تسمیہ کے بعد اگر شوہر سے خرید واقع ہوئی ہو تو لکھے کہ یہ فلانہ بنت فلاں نے اپنے شوہر فلاں ابن فلاں سے تمام زمین جو ایک باغ انگور احاطہ دار ہے معہ اس کی عمارت کے یا پانچ کھیت زمین قابلِ زراعت جو فلاں گاؤں میں واقع ہے یا تمام حویلی دو چھتوں دار ایک چھت والی جس میں اس قدر

In the case of houses, one should specify the four boundaries of the purchased property and detail the consideration (price/thaman). All standard clauses found in bills of sale should be included. When reaching the section regarding the receipt of consideration, it should be stated that the seller and the buyer have mutually adjusted (set-off/muqasa) the entire mentioned price against the full dower (mehr) owed by the husband (the seller) to the buyer wife. If the dower is equivalent to the price, the buyer wife is hereby absolved of payment, and the husband (seller) is released from his dower debt due to this set-off. It should then be recorded that the buyer wife has duly taken possession of the entire purchased property upon delivery by the seller, and the seller has stood as a valid guarantor against any title defects (zaman al-dark). This took place on such-and-such date. If the sale is in exchange for a portion of the dower, i.e., the prompt portion payable before consummation (known in Persian as 'dast paiman'), it should be written that both parties adjusted the entire price against the dower portion for which prompt payment was a condition. Then describe the wife's taking possession of the property. Following this, state that a certain amount of debt and obligatory right of dower, established by the marriage currently subsisting between them, remains due from the husband (seller) to the buyer wife. This occurred on such-and-such date. If the purchase is from the husband’s father, the document should state: "This writing is to the effect that such-and-such woman purchased this item from the father of her husband, named so-and-so," etc. At the time of describing the set-off, write that both seller and buyer adjusted the entire price against the full dower of the said woman, which was stipulated in the marriage contract and was obligatory upon her husband so-and-so, amounting to such-and-such dirhams or dinars. This is despite the fact that the husband's father had validly accepted a guarantee for the woman's dower, which was due from his son (the woman’s husband), out of kinship (sila-e-rahm) and as an undertaking of maintenance. Consequently, the buyer wife was absolved of the price, and the husband and his father were also absolved of the entire dower due to this set-off. This occurred at such-and-such place, as mentioned in 'Al-Muhit'.

Chapter Three ☆ Regarding Divorce (Talaq)

If a man accepts a 'Khula' (divorce initiated by the wife) from his wife in exchange for the dower he owes her and in exchange for maintenance during the waiting period (idda), and if the marriage has been consummated (madkhula), and the man wishes to write a document for this Khula, it should be written as follows: "This writing is for

so-and-so, son of so-and-so (the husband) from so-and-so, daughter of so-and-so." Imam Abu Hanifa (RA) and his associates used to write in this manner. Al-Khassaf, Al-Tahawi, Bishr, Hilal, and Abu Zaid al-Shuruhli added to this phrase, writing: "This writing is for so-and-so, son of so-and-so (the husband), which so-and-so daughter of so-and-so has written for him." Then write: "I found your company undesirable and sought separation from you." Imam Abu Hanifa (RA) and his associates wrote as such. Khassaf, Hilal, Shani, and the general experts of legal conditions (Ahl al-Shurut) wrote: "You entered into a valid and permissible marriage with me under the guardianship (wilaya) of my closest agnate relative (asaba), in the presence of free, Muslim, just, and adult witnesses, and in exchange for a specified dower. I did not receive the dower upon which you married me, nor did I recover any part of it. You consummated the marriage and cohabited with me, and without any harm or ill-treatment from your side toward me, I found your company undesirable and sought separation from you." Then write: "I requested of you that you grant me Khula in exchange for my entire dower debt due from you, which amounts to such-and-such dirhams." Imam Abu Hanifa (RA) and his associates wrote thus, and general legal experts wrote: "I have, after..."

मकानों में खरीदी और बेची गई वस्तु (मबीअह) की चारों दिशाओं (हुदूद अरबा) का वर्णन करे और मूल्य (थमन) का विस्तृत विवरण दे। विक्रय विलेखों (बै-नामों) में जो कुछ भी लिखा जाता है, वह सब लिखे। यहाँ तक कि जब मूल्य प्राप्त करने के विवरण तक पहुँचे, तो लिखे कि फिर विक्रेता (बा-ए') और क्रेता (मुश्तरी) दोनों ने इस संपूर्ण मूल्य को उस पूर्ण मेहर के बदले समायोजित (मुक़ासा) कर लिया जो खरीदार महिला का अपने पति (विक्रेता) पर देय था, और उसका मेहर इस मूल्य के बराबर है। इस समायोजन के कारण खरीदार महिला इस मूल्य के भुगतान के दायित्व से मुक्त हो गई और उसका पति (विक्रेता) भी अपने मेहर के ऋण से मुक्त हो गया। फिर लिखे कि खरीदार महिला ने उस संपूर्ण संपत्ति को, जिसकी खरीद का विवरण दिया गया है, विक्रेता द्वारा सौंपे जाने पर विधिवत अपने कब्जे में ले लिया और विक्रेता इसके लिए विलेख की वैधता (ज़मान-ए-दर्क) का उचित जामिन बना। यह घटना अमुक तिथि को हुई है। और यदि यह विक्रय मेहर के एक हिस्से के बदले हो, यानी निकाह में विवाह की संभोग पूर्व अदायगी के बदले जिसे 'दस्त पैमान' कहा जाता है, तो इस प्रकार लिखे कि दोनों ने मेहर के उस हिस्से के साथ पूरे मूल्य का समायोजन कर लिया जिसकी शीघ्र अदायगी की शर्त थी। फिर बेची गई वस्तु पर महिला के कब्जे का वर्णन करे। फिर लिखे कि खरीदार महिला का अपने पति (विक्रेता) के ज़िम्मे अपने मेहर में से इतना ऋण और अधिकार शेष रहा जो वर्तमान में दोनों के बीच निकाह के कारण कायम है। और यह अमुक तिथि की घटना है। यदि यह खरीद पति के पिता से हुई हो, तो लिखे कि यह दस्तावेज़ इस आशय का है कि अमुक महिला ने अपने पति के पिता, जिनका नाम अमुक है, से यह चीज़ खरीदी, इत्यादि। और समायोजन के समय लिखे कि फिर विक्रेता और क्रेता दोनों ने कुल मूल्य का समायोजन उक्त महिला के उस पूर्ण मेहर के साथ कर लिया जो निकाह के अनुबंध में तय हुआ था और उसके पति अमुक पर अनिवार्य था, और वे इतने दिरहम या दीनार हैं। यद्यपि पति के पिता ने उक्त महिला के उस मेहर की, जो उसके पुत्र (महिला के पति) पर अनिवार्य था, अपनी ओर से उसकी अनुमति से 'सिला-ए-रहम' (रक्त संबंधों के निर्वाह) और खर्च वहन करने के रूप में वैध गारंटी स्वीकार कर ली थी। इस समायोजन के कारण क्रेता महिला मूल्य चुकाने से मुक्त हो गई और पति तथा पति के पिता भी मेहर की अदायगी से मुक्त हो गए। यह अमुक स्थान पर हुआ, जैसा कि 'अल-मुहीत' में वर्णित है।

तीसरा अध्याय ☆ तलाक के संबंध में

यदि किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नी से मेहर के बदले, जो महिला का उस पर देय है, और इद्दत के खर्चे (नफ़क़ा-ए-इद्दत) के बदले 'खुला' (महिला द्वारा चाहा गया तलाक) स्वीकार कर लिया, तो यदि महिला के साथ संभोग (मदख़ूला) हो चुका हो और पुरुष इस खुला का विलेख लिखना चाहे, तो इस प्रकार लिखे: यह लेख अमुक पुत्र अमुक के लिए है, अर्थात् पति के लिए अमुक पुत्री अमुक की ओर से। इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और उनके साथी इसी प्रकार लिखते थे। खसाफ़, तहावी, बिश्र, हलाल और अबू ज़ैद शुरूहली इस इबारत में कुछ जोड़ते थे और इस प्रकार लिखते थे कि यह लेख अमुक पुत्र अमुक (पति) के लिए है जिसे अमुक पुत्री अमुक ने उसके लिए लिखा है। फिर लिखे कि मैंने तुम्हारे साथ रहने को नापसंद किया और तुमसे अलग होना चाहा। इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और उनके साथी ऐसा ही लिखते थे। खसाफ़, हलाल, शनी और अन्य कानूनी विशेषज्ञ (अहल-ए-शुरूत) इस प्रकार लिखते थे कि तुमने मेरे साथ सही और जायज़ निकाह किया, जो मेरे निकटतम वली (संरक्षक) की विलायत में हुआ, और स्वतंत्र मुस्लिम न्यायप्रिय गवाहों के सामने और निर्धारित मेहर (मुअज्जल) के बदले किया। मैंने तुमसे वह मेहर प्राप्त नहीं किया जिस पर तुमने मुझसे निकाह किया था और उसमें से कुछ भी वसूल नहीं किया। तुमने मेरे साथ संभोग किया और मेरे साथ रहे, और तुम्हारी ओर से मेरे प्रति किसी प्रकार की हानि या बुराई के बिना, मैंने तुम्हारे साथ रहने को नापसंद जानकर तुमसे अलगाव चाहा। फिर लिखे कि मैंने तुमसे यह प्रार्थना की कि तुम मुझे मेरे पूरे मेहर के बदले, जो तुम पर ऋण है और इतने दिरहम है, 'खुला' प्रदान कर दो। इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और उनके साथी ऐसा ही लिखते थे, और अन्य विशेषज्ञ इस प्रकार लिखते थे कि मैंने बाद...

بیوت میں خریدی اور مبیعہ کے حدود اربعہ بیان کرے اور ثمن کو مفصل بیان کرے اور جو کچھ بیع ناموں میں لکھا جاتا ہے وہ سب لکھے یہاں تک کہ جب ثمن وصول کرنے کے بیان تک پہنچے تو لکھے کہ پھر ان دونوں بائع ومشتری نے یہ تمام ثمن مذکور بعوض پورے مہر کے جو اس عورت مشتریہ کا اپنے شوہر اس بائع پر آتا ہے اور اس کا مہر اس ثمن کے برابر ہے یا باہم مقاصہ کرلیا اور یہ عورت مشتریہ اس ثمن سے یہ براءت مقاصہ بری ہوگئی اور اس کا شوہر یہ بائع بھی بسبب اس مقاصہ کے اس کے پورے مہر سے بری ہو گیا پھر لکھے کہ اس عورت مشتریہ نے وہ تمام مبیع کہ جس کی خرید بیان کی گئی ہے بائع کے سپرد کرنے سے بطور صحیح اپنے قبضہ میں کرلی اور بائع اس کے واسطے ضمان درک کا بطور صحیح ضامن ہوا اور یہ فلاں تاریخ کو واقع ہوا ہے اور اگر یہ بیع تھوڑے مہر کے عوض ہو یعنی نکاح میں قبل زفاف کے جس کی تعجیل شرط کی گئی ہے جس کو فارسی میں دست پیمان کہتے ہیں تو یوں لکھے کہ دونوں نے تمام ثمن کو منجملہ مہر کے جس قدر کی تعجیل شرط کی گئی تھی اس سے مقاصہ کرلیا پھر مبیع پر عورت مذکورہ کا قبضہ کرنا بیان کرے پھر لکھے کہ اس عورت مشتریہ کا اپنے شوہر اس بائع کے ذمہ اپنے مہر میں سے اس قدر دین لازم وحق واجب ومہر ثابت بسبب نکاح کے جو دونوں میں فی الحال قائم ہے باقی رہا اور یہ فلاں تاریخ کا واقعہ ہے اگر یہ خرید شوہر کے والد سے واقع ہو تو لکھے کہ یہ تحریر بدیں مضمون ہے کہ فلان عورت نے اپنے شوہر کے والد مسمی فلاں سے یہ چیز خریدی الی آخرہ اور مقاصہ کے بیان کے وقت لکھے کہ پھر ان دونوں بائع اور مشتری نے تمام ثمن کا بعوض تمام مہر عورت مذکورہ کے جو عقد نکاح میں بیان ہو کر اس کے شوہر فلاں پر واجب ہوا تھا اور وہ اس قدر درم یا دینار ہیں باہم مقاصہ صحیح کرلیا حالانکہ اس شوہر کے والد

نے عورت مسطور کے واسطے اس کے تمام مہر کی جو اس کے پسر یعنی عورت مذکورہ کے شوہر فلاں پر واجب ہوا تھا اپنی طرف سے اس کی اجازت سے بطور صلہ رحم اور تحمل مؤنت کے ضمانت صحیح قبول کرلی تھی اور عورت مشتریہ اس ثمن سے بری ہوگئی اور والد شوہر اور شوہر بھی اس مقاصہ کی وجہ سے اس کے تمام مہر سے بری ہوگئے فقط واقع فلاں کذا فی المحیط

فصل سوم ☆ در طلاق

اگر ایک مرد نے اپنی عورت سے بعوض مہر کے جو عورت کا اس پر آتا ہے اور بعوض نفقہ عدت کے خلع کر دینا قبول کیا پس اگر عورت اس کی مدخولہ ہو اور مرد نے اس خلع کی تحریر لکھنی چاہی تو اس طرح لکھے کہ یہ تحریر فلاں ابن فلاں کے واسطے ہے یعنی شوہر کے واسطے از جانب فلان بنت فلان اور امام ابوحنیفہؒ اور ان کے اصحاب سب اسی طرح لکھتے تھے اور خصاف اور طحاوی اور بشر اور ہلال اور ابوزید شروہلی اس عبارت پر کچھ بڑھاتے تھے اور اس طرح لکھتے تھے کہ یہ تحریر فلاں ابن فلاں یعنی شوہر کے واسطے ہے جس کو فلان بنت فلاں نے اس کے واسطے تحریر کیا ہے پھر لکھے کہ میں نے تیری صحبت کو مکروہ جانا اور تیری جدائی چاہی ایسا ہی امام ابوحنیفہؒ اور ان کے اصحاب لکھتے تھے اور خصاف اور ہلال اور شنی اور عامہ اہل شروط اس طرح لکھتے تھے کہ تو نے میرے ساتھ نکاح صحیح جائز بولایت اسی ولی کے جو میرا سب سے قریب اور عصبہ ہے اور سامنے گواہان آزاد مسلمان عادل بالغ کے اور بعوض مہر مسمیٰ مقبل کے کیا اور میں نے تجھے اپنا وہ مہر جس پر تو نے مجھ سے نکاح کیا تھا وصول نہیں کیا اور اس میں سے کچھ بھی وصول نہیں کیا اور تو نے میرے ساتھ دخول کیا اور میرے ساتھ مجامعت کی اور میں نے بدون اس بات کے کہ تیری طرف سے میرے حق میں کوئی ضرر رسانی یا بدی ہو تیری صحبت کو مکروہ جان کر تجھ سے جدائی چاہی پھر لکھے کہ میں نے تجھ سے یہ درخواست کی کہ مجھے بعوض میرے پورے دین مہر کے جو تجھ

پر آتا ہے اور اس اس قدر درم ہیں خلع کر دے ایسا ہی امام ابوحنیفہؒ اور ان کے اصحاب لکھتے تھے اور عامہ اہل شروط یوں لکھتے تھے کہ میں نے بعد

Fatawa-e-Alamgiri (Volume 10), Kitab al-Shurut (The Book of Legal Instruments)

Out of fear that we would not remain within the limits prescribed by Allah, [the wife] requested of me: "Grant me one *talaq-e-bain* (irrevocable divorce) in exchange for the entirety of my dower debt (*dain-e-mahr*) which is owed by you to me, being such and such an amount of dirhams." Most authors of legal instruments (*Ahl al-Shurut*) preceded this phrasing with the expression "Out of fear that we would not remain within the limits prescribed by Allah" for the sake of seeking blessing from the Book of Allah, as Allah the Almighty has said: *(Fa-in khiftum alla yuqima hudud Allah)* meaning "And if you fear that they two may not be able to keep within the limits of Allah." These [jurists] chose to use the word "talaq" (divorce) instead of "khula" (divorce by mutual consent/redemption), writing: "Grant me one irrevocable divorce" rather than "Perform khula for me." This is because there is a consensus (*ijma'*) regarding the ruling on divorce in exchange for property—that it constitutes an irrevocable divorce by consensus—whereas there was a disagreement among the Companions and the Pious Predecessors (*Salaf*) regarding the specific ruling on *khula*. There is no doubt that writing a consensus-based term is preferable to a contested one. They specified "in exchange for the entirety of my dower debt... which is such and such an amount" so that the amount forfeited due to the *khula* would be known and clear, thereby avoiding any dispute. Since ambiguity regarding the forfeited amount can hinder the validity of the naming (assignment), it should be explicitly stated so that the *khula* is valid by consensus. Then she should write: "And in exchange for the maintenance (*nafaqah*) of my entire waiting period (*'iddah*) as long as I remain in my waiting period." This is because, according to our school, a woman irrevocably divorced is entitled to maintenance, whether she is pregnant or not. Jurists have sufficed with mentioning the dower and maintenance of the *'iddah* and did not include any additional property, although writing an additional amount would also be valid in such a case. This is because the underlying premise is that the disobedience originates from the wife's side, and when it originates from the wife, it is religiously and legally permissible for the husband to take more than what he had given, as per the report in the *Jami'*. However, according to the report in the *Kitab al-Talaq*, it is not religiously permissible to take more, even if the disobedience is from the wife. Therefore, they limited it to the dower and maintenance only to ensure that taking compensation (*fidyah*) is permissible for the husband according to all reports. Then the husband should write: "I have accepted them," and this is included so that the offer (*ijab*) from the husband's side is established, as divorce occurs only when

the offer originates from the husband. Then she should write: "You have performed *khula* for me in exchange for my entire dower... and in exchange for my entire maintenance for the *'iddah* as long as I remain in it." This repetition is for the purpose of emphasis (*ta'kid*). Then she should write: "I agreed to this and accepted it," so that the acceptance of the *khula* is established and it is completed according to all reports. Then she should write: "Thus, I have obtained the *khula* from you, and now I have no right against you, nor any claim or demand for dower, maintenance, or anything else." This statement should be written for emphasis and in following the traditions of the predecessors. Furthermore, when the *khula* occurs in exchange for a dower debt owed by the husband, should an indemnity clause (*damanat-e-dark*—guarantee against future claims) be written? Our scholars did not use to write it, but Abu Zaid al-Shurutti used to write it as follows: "I am the guarantor for any defect (*dark*) that may reach you from any side." Imam Tahawi (may Allah have mercy on him) stated that this is not correct, because the only cause for such an indemnity would be if someone other than the wife had some right or disposal over the mahr, whereas no one besides the husband can validly dispose of the dower debt. This is because it would involve making someone an owner of a debt who does not owe that debt; hence, there is no meaning in mentioning indemnity in such a situation. However, mentioning an indemnity clause is correct when the compensation for the *khula* is a specific material object (*'ayn*), for in that case, a defect or third-party claim (*dark*) might arise from the wife's side. Neither Imam Muhammad nor any of the experts in legal instruments said that the wife should write: "You have performed *khula* for me at a *Sunnah* time." However, some later scholars adopted this practice because *khula* at a *Sunnah* time is permissible (*mubah*), while at other times it is disliked (*makruh*). Therefore, it should be written so that it is known whether the *khula* occurred in a permissible or disliked manner. This detail is found in *Al-Muhit*.

फतवा-ए-आलमगीरी (खंड 10), किताब-उल-शुरूत (अनुबंधों की पुस्तक)

इस डर से कि हम अल्लाह के द्वारा निर्धारित सीमाओं पर कायम नहीं रह सकेंगे, (पत्नी ने) मुझसे अनुरोध किया कि "तुम मुझे एक 'तलाक-ए-बाइन' (अपरिवर्तनीय तलाक) मेरे उस पूरे मेहर के बदले दे दो जो मुझ पर तुम्हारा कर्ज है और जिसकी राशि इतनी है।" अधिकांश विशेषज्ञों (अहल-ए-शुरूत) ने यह इबारत इस डर के बाद लिखी है कि "हम अल्लाह की सीमाओं पर कायम नहीं रह सकेंगे" ताकि अल्लाह की किताब से बरकत प्राप्त हो, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: (फइन ख़िफ़्तुम अल्ला युकीमा हुदूदल्लाह) अर्थात "यदि तुम्हें डर हो कि वे दोनों अल्लाह की सीमाओं को कायम नहीं रख सकेंगे।" इन लोगों ने 'खुल' शब्द के स्थान पर 'तलाक' शब्द को प्राथमिकता दी है और लिखा कि "तुम मुझे एक तलाक-ए-बाइन दे दो" और यह नहीं लिखा कि "मेरा खुल कर दो"। इसका कारण यह है कि धन के बदले तलाक के आदेश पर 'इज्मा' (सहमति) है कि वह सर्वसम्मति से 'तलाक-ए-बाइन' है, जबकि 'खुल' के आदेश में सहाबा और पूर्वजों के बीच मतभेद रहा है। इसमें कोई संदेह नहीं कि विवादास्पद शब्द की तुलना में सर्वसम्मत शब्द लिखना बेहतर है। उन्होंने "मेरे पूरे मेहर के बदले जो मेरा तुम पर कर्ज है और जिसकी राशि इतनी है" इसलिए लिखा ताकि खुल के कारण जो राशि समाप्त हुई है, वह स्पष्ट हो जाए, ताकि कोई मतभेद न रहे। क्योंकि समाप्त होने वाली चीज का अज्ञात होना मेहर की वैधता में बाधा बन सकता है, इसलिए इसे स्पष्ट कर देना चाहिए ताकि सर्वसम्मति से खुल सही हो जाए। फिर लिखे "और मेरी इद्दत की अवधि के दौरान मेरे पूरे भरण-पोषण (नफ़क़ा) के बदले"। ऐसा इसलिए क्योंकि हमारे अनुसार तलाक-ए-बाइन वाली महिला भरण-पोषण की हकदार है, चाहे वह गर्भवती हो या न हो। फकीहों ने मेहर और इद्दत के भरण-पोषण तक ही सीमित रखा और कोई अतिरिक्त धन नहीं लिखा, हालांकि अतिरिक्त धन लिखना भी ऐसी स्थिति में वैध हो सकता है। इसका कारण यह है कि यहाँ अवज्ञा स्त्री की ओर से है, और जब अवज्ञा स्त्री की ओर से हो, तो पति के लिए उससे अधिक लेना (जितना उसने दिया था) धार्मिक और कानूनी रूप से हलाल है, जैसा कि 'रिवायत-ए-जामे' में है। लेकिन 'रिवायत-ए-किताब-उल-तलाक' के अनुसार अधिक लेना हलाल नहीं है, चाहे अवज्ञा स्त्री की ओर से ही क्यों न हो। इसलिए इन लोगों ने केवल मेहर और भरण-पोषण तक ही सीमित रखा ताकि यह सुनिश्चित हो जाए कि सभी रिवायतों के अनुसार पति के लिए मुआवजा (फ़िदया) लेना हलाल है। फिर लिखे कि "मैंने इसे स्वीकार किया" ताकि पति की ओर से 'इजाब' (प्रस्ताव) सिद्ध हो जाए, क्योंकि तलाक तभी होता है जब प्रस्ताव पति की ओर से हो। फिर लिखे कि "तुमने मुझे मेरे पूरे मेहर के बदले जो इतनी राशि है और इद्दत के पूरे

भरण-पोषण के बदले, जब तक मैं इद्दत में रहूँ, खुल दे दिया।" यह वाक्य जोर देने (ताकीद) के लिए दोहराया गया है। फिर लिखे कि "मैं इस पर सहमत हुई और मैंने इसे स्वीकार कर लिया" ताकि खुल की स्वीकृति सिद्ध हो जाए और सभी रिवायतों के अनुसार खुल पूरा हो जाए। फिर लिखे "अतः मैंने तुमसे खुल प्राप्त कर लिया, अब मेरा तुम पर कोई अधिकार नहीं रहा और न ही मेहर, भरण-पोषण या किसी अन्य चीज का कोई दावा शेष है।" यह इबारत ताकीद और पूर्वजों के अनुसरण में लिखनी चाहिए। फिर जब खुल मेहर के बदले हुआ जो पति के जिम्मे था, तो क्या 'ज़मानत-ए-दरक' (संपत्ति की क्षतिपूर्ति की गारंटी) लिखी जाएगी? हमारे साथी (फकीह) इसे नहीं लिखते थे, लेकिन अबू ज़ैद शुरूत़ी इसे इस प्रकार लिखते थे: "मैं उस 'दरक' की जामिन (गारंटर) हूँ जो तुम्हें किसी भी तरफ से पहुँचे।" इमाम तहावी रह. ने फरमाया कि यह सही नहीं है, क्योंकि दरक का कारण केवल यही हो सकता है कि पत्नी के अलावा किसी और का मेहर में कोई अधिकार हो, जबकि पति के अलावा किसी अन्य का मेहर में अधिकार सही नहीं है। क्योंकि इसमें कर्ज का स्वामी ऐसे व्यक्ति को बनाना आवश्यक होता है जिस पर वह कर्ज नहीं है, इसलिए ऐसी स्थिति में 'ज़मानत-ए-दरक' का कोई अर्थ नहीं है। हाँ, 'ज़मानत-ए-दरक' का उल्लेख तब सही हो सकता है जब खुल का मुआवजा कोई भौतिक वस्तु (ऐन) हो, क्योंकि उसमें स्त्री की ओर से किसी कारण से दोष या दावा (दरक) उत्पन्न हो सकता है। इमाम मोहम्मद रह. और विशेषज्ञों में से किसी ने यह नहीं कहा कि स्त्री यह लिखे कि "तुमने मुझे सुन्नत के समय में खुल दिया है", लेकिन कुछ बाद के विद्वानों ने इसे अपनाया है क्योंकि सुन्नत समय में खुल मुबाह (अनुमेय) है और अन्य समय में मकरूह (नापसंद)। इसलिए इसे लिख देना चाहिए ताकि पता चले कि यह खुल अनुमेय तरीके से हुआ है या नापसंद तरीके से। यह विवरण 'मुहीत' (पुस्तक) में दर्ज है।

اس خوف کے کہ ہم اللہ تعالیٰ کے حدود پر قائم نہ رہیں گے مجھ سے درخواست کی کہ تو مجھے ایک طلاق بائن بعوض میرے تمام دین مہر کے جو میرا تجھ پر آتا ہے اور وہ اس اس قدر درہم ہیں دے دے اور عامہ اہل شروط نے یہ عبارت کے بعد اس خوف کے کہ ہم اللہ تعالیٰ کے حدود پر قائم نہ رہیں گے تبرکاً بکتاب اللہ تعالیٰ پڑھائی ہے چنانچہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا (فان خفتم ان لا یقیما حدود اللہ) یعنی پس اگر خوف کرو تم لوگ اس بات کا کہ شوہر زوجہ دونوں اللہ تعالیٰ کے حدود پر اچھی طرح قائم نہ رہیں گے اور ان لوگوں نے لفظ خلع کو چھوڑ کر لفظ طلاق کو اختیار کیا ہے چنانچہ لکھا کہ تو مجھے ایک طلاق بائن دے دے اور یہ نہ لکھا کہ مجھے خلع کر دے اس وجہ سے کہ مال کے عوض طلاق کے حکم پر اجماع ہے کہ وہ بالا جماع طلاق بائن ہے اور حکم خلع میں صحابہ اور سلف رضوان اللہ علیہم اجمعین کے درمیان اختلاف ہے اور اس میں شک نہیں ہے کہ مختلف فیہ کو چھوڑ کر متفق علیہ کا لکھنا اولٰی ہے اور ان لوگوں نے اس طرح کہ بعوض میرے پورے دین مہر کے جو میرا تجھ پر آتا ہے اور وہ اس قدر درہم ہیں اس واسطے لکھا تاکہ خلع کی وجہ سے جو مقدار ساقط ہوئی ہے معلوم ہو جائے تاکہ اختلاف سے نکل جائے اس واسطے کہ ساقط کا مجہول ہونا صحت تسمیہ کا مانع ہے پس اس کو بیان کر دے کہ بالا جماع خلع صحیح ہو جائے پھر لکھے اور بعوض میرے پورے نفقہ کے جب تک میں اپنی عدت میں رہوں۔ اس واسطے کہ بائنہ ہمارے نزدیک مستحق نفقہ ہوتی ہے خواہ حاملہ ہو یا حائلہ ہو اور فقہاء مہر و نفقہ عدت لکھنے پر اقتصار کیا اور کچھ مال زائد نہ لکھا اگرچہ مال زائد لکھنا بھی ایسی صورت میں صحیح ہوسکتا ہے اس واسطے کہ اس صورت میں موضوع یہ ہے کہ نافرمانی عورت کی جانب سے ہے اور جب نافرمانی عورت کی جانب سے ہو تو شوہر کو جس قدر اس نے دیا ہے روایت جامع کے

موافق اس سے زیادہ لینا دیانۃً وقضاءً حلال ہے لیکن روایت کتاب الطلاق کے موافق زیادہ لینا دیانۃً حلال نہیں ہے اگر چہ نافرمانی عورت کی جانب سے ہو پس ان لوگوں نے فقط مہر اور نفقہ پر اقتصار کیا تاکہ معلوم ہو جائے کہ باتفاق الروایات شوہر کو فدیہ لینا حلال ہے۔ پھر لکھے کہ میں نے ان کو قبول کیا اور یہ اس واسطے لکھے کہ تاکہ شوہر کی طرف سے ایجاب ثابت ہو جائے کیونکہ طلاق جبھی واقع ہوتی ہے کہ جب ایجاب شوہر کی طرف سے ہو پھر لکھے کہ تو نے مجھ کو بعوض میرے پورے دین مہر کے جو میرا تجھ پر آتا ہے اور وہ اس قدر ہے کہ بعوض میرے پورے نفقہ عدت کے جب تک میں عدت میں رہوں خلع کر دیا۔ اس عبارت کا اعادہ واسطے تاکید کے ہے۔ پھر لکھے کہ میں اس پر راضی ہوئی اور میں نے اس کو قبول کیا۔ تاکہ اس کا خلع قبول کرنا ثابت ہو جائے پس سب روایتوں کے موافق خلع تمام ہو جائے پھر لکھے پس میں نے تجھ سے خلع پالیا پھر اب میرا حق تیری طرف نہیں ہے اور نہ کچھ دعویٰ ہے اور نہ مہر ونفقہ وغیرہ کا مطالبہ ہے۔ اس عبارت کو بغرض تاکید اور اتباع سلف کے تحریر کرے۔ پھر جب کہ خلع اس دین مہر کے عوض واقع ہو جو شوہر کے ذمہ ہے تو آیا ضمانت درک کی تحریر کرے گی یا نہیں سو ہمارے اصحاب رحمتہ اللہ تعالیٰ اس کو نہیں لکھا کرتے تھے اور ابوزید شرووطی اس طرح لکھا کرتے تھے۔ بریں کہ میں اس درک کی ضامن ہوں جو تجھ کو کسی طرف سے پہنچے۔ طحاویؒ نے فرمایا کہ یہ صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ اس کا سبب وہی ہوسکتا ہے جو عورت کی طرف سے سوائے شوہر کے دوسرے کے ساتھ مالِ مہر میں کوئی تصرف ہو اور سوائے شوہر کے دوسرے کے ساتھ اس کا تصرف مالِ مہر میں صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ اس میں دین کا مالک کرنا ایسے شخص کو لازم آتا ہے جس پر وہ دین نہیں ہے پس ایسی صورت میں ضمانتِ درک کے ذکر کرنے کے کچھ معنی نہیں ہیں ہاں ضمانتِ درک کا ذکر کرنا اس وقت صحیح ہوسکتا ہے کہ جب بدلِ خلع مالِ عین ہو پس اس میں عورت کی جانب سے کسی سبب سے درک متحقق ہوسکتا ہے اور

امام محمدؒ اور اہل شروط میں سے کسی نے یہ نہیں کہا کہ عورت یوں لکھے کہ تو نے مجھے وقتِ سنت میں خلع کر دیا ہے لیکن بعض متاخرین نے اس کو اختیار کیا ہے اس واسطے کہ وقتِ سنت میں خلع مباح ہے اور غیر وقتِ سنت میں مکروہ پس اس کو لکھ دے تاکہ معلوم ہو کہ یہ خلع بصفت اباحت واقع ہوا ہے یا صفتِ کراہت یہ محیط میں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (133) Kitab al-Shurut (The Book of Stipulations)

Description of a form of the aforementioned 'Khula' that is permissible and effective

In another scenario, to ensure the woman's rights are legally robust, it should be written: "So-and-so, son of so-and-so, Qureshi, while in a state of legal capacity (jawaz-e-iqrar) and of his own free will, testified: 'I have granted Khula to my wife, the lady so-and-so, daughter of so-and-so, by a single divorce (talaq-e-wahid) in exchange for her dower (mahr), which amounts to such-and-such dirhams; and in exchange for her maintenance during the waiting period (iddat); and in exchange for every right of the said woman that she possesses against me; and in exchange for such amount of wealth (provided both have stipulated some wealth); and on the condition that each party is released from all claims and disputes of the other.' This Khula was executed in a manner that is valid, permissible, and effective, free from any exceptions or nullifying factors. Furthermore, the said woman has accepted this Khula under the aforementioned conditions in a valid manner on such-and-such date."

To strengthen the husband's legal standing, it should be written on behalf of the woman: "So-and-so, daughter of so-and-so, testified of her own free will that she has obtained Khula from her husband, so-and-so, in exchange for her mahr by a single irrevocable divorce (talaq-e-wahid ba'in). She should specify regarding the remaining mahr: 'In exchange for such mahr by a single irrevocable divorce, for the entire maintenance of the iddat period, and for every right she has against the said man, she has obtained Khula and validly exonerated him from all claims and disputes.' Consequently, the said woman has no claim against the man, nor does the man have any claim against the woman. No marital bond remains between them, and no ties of marriage exist except for the requirements of the iddat period. The husband has confirmed the truth of her statement. End."

If the Khula involves consideration exceeding the mahr, it should be recorded thus: "The said man granted Khula to the said woman for her entire mahr and such additional dirhams or dinars." If there is additional property as consideration, its attributes should be clearly described, including its dimensions. If it is a valuable item, its price should be stated, noting that the woman accepted it in the Khula assembly and the husband took possession of the specified asset handed over by the woman, and she released him from all claims. End."

If land is included in the Khula, some scholars suggest it is more cautious to increase the dirhams or dinars first. After the Khula is finalized, the man should purchase the land for an amount equivalent to the stipulated dirhams or dinars. Both parties should then offset (muqasa) the price against the excess amount. This ensures that if the property is later claimed by a third party with a rightful interest and the husband seeks compensation from the woman, no legal dispute arises. Thus, it should be written: "So-and-so, in a state of legal capacity and free will, testified: 'I have granted Khula to my wife so-and-so for her entire mahr (or remaining mahr), her iddat maintenance, and on the condition that she pays me such-and-such Nishapuri dinars (e.g., fifty dinars) from her personal wealth.' The woman accepted this in the assembly, etc. Then, the man who granted Khula purchased from the woman all the land (specifying if it is a garden, ten jaribs of land, or a house with rooms, along with its location and boundaries) for fifty Nishapuri dinars through a valid purchase. The woman sold the property to the man via a valid sale. Both parties then validly offset the aforementioned price against the obligation the woman owed the man for the Khula. Consequently, mutual discharge from liability was established. The husband took possession of the property with the adult woman's permission, and no further claims remain for either party. End."

If the Khula occurs before consummation, it should be recorded that before consummation and privacy (khalwat), the woman obtained a single divorce in exchange for the mahr due upon divorce before consummation, which is half of the specified mahr (amounting to so-and-so). And on the basis that both are free from all marital obligations...

 उल्लिखित 'खुला' (तलाक) के एक ऐसे स्वरूप का वर्णन जो वैध और प्रभावी हो

एक अन्य स्थिति में, स्त्री के अधिकारों को पुख्ता करने के लिए लिखा जाए कि फलां पुत्र फलां कुरैशी ने अपनी कानूनी क्षमता (जवाज़-ए-इकरार) की स्थिति में अपनी स्वतंत्र इच्छा (बतौ-ए-खुद) से यह स्वीकार किया कि: "मैंने अपनी पत्नी मुसमात फलाना पुत्री फलां को एक तलाक (तलाक-ए-वाहिद) के बदले में दे दिया, जो उसके महर के बदले में है, और वह इतनी राशि के दिरहम है; और उसकी इद्दत के खर्च (नफ़क़ा) के बदले में; और उक्त स्त्री के हर उस अधिकार के बदले में जो उसका पति पर बनता है; और इतनी राशि के माल के बदले में (यदि दोनों ने कुछ माल तय किया हो); और इस शर्त पर कि दोनों में से प्रत्येक दूसरे के सभी दावों और विवादों से मुक्त है।" यह खुला इस प्रकार किया गया है जो सही, वैध और प्रभावी है, और किसी भी अपवाद या इसे रद्द करने वाली स्थितियों से मुक्त है। और यह कि उक्त स्त्री ने भी उक्त शर्तों पर अपने खुला को सही तरीके से स्वीकार कर लिया है। और यह घटना फलां तारीख की है।

पति की ओर से स्थिति मजबूत करने के लिए लिखा जाए कि फलाना पुत्री फलां ने स्वेच्छा से स्वीकार किया कि उसने अपने पति फलां व्यक्ति से इतने महर के बदले में 'तलाक-ए-वाहिद बाइना' (एक अपरिवर्तनीय तलाक) के माध्यम से खुला प्राप्त कर लिया है। वह शेष महर के बारे में लिखे कि इतने महर के बदले में और पूरी इद्दत के खर्च पर (जब तक वह इद्दत में है), और हर उस अधिकार पर जो स्त्री का उक्त पुरुष पर बनता है, अपना खुला करवा लिया और उसे अपने सभी दावों और विवादों से पूरी तरह मुक्त कर दिया। अतः उक्त स्त्री का उस पुरुष पर कोई दावा नहीं रहा, और न ही उक्त पुरुष का उस स्त्री पर कोई दावा रहा। और उन दोनों के बीच निकाह शेष नहीं रहा, और निकाह के संबंधों में से इद्दत के अलावा कोई संबंध नहीं रहा। और उसके पति ने उसके कथन की सत्यता की पुष्टि की। बस।

यदि खुला में महर से अधिक माल पर सहमति हुई हो, तो इस प्रकार लिखा जाए कि उक्त पुरुष ने उक्त स्त्री को उसके पूरे महर और इतने अतिरिक्त दिरहम या दीनारों के बदले में खुला दे दिया। यदि खुला में कोई अतिरिक्त माल है, तो उसके गुणों का अच्छी तरह वर्णन करे, उसकी लंबाई-चौड़ाई बताए, और यदि वह कीमती चीजों में से है, तो उसकी कीमत बताए कि उक्त स्त्री ने खुला की सभा

में पति की ओर से इसे स्वीकार कर लिया और पति ने वह माल उक्त स्त्री के हवाले करने से अपना कब्ज़ा प्राप्त कर लिया, और उक्त स्त्री ने पति को अपने सभी दावों से मुक्त कर दिया। बस।

यदि खुला में कोई भूमि शामिल की गई हो, तो कुछ विद्वानों का कहना है कि अधिक सावधानी इसमें है कि दिरहम या दीनार बढ़ा दिए जाएं फिर खुला पूरा होने के बाद पुरुष उस भूमि को उन तयशुदा दिरहम या दीनारों के बराबर मूल्य में खरीदे। फिर दोनों उस अतिरिक्त राशि के बदले मूल्य (समन) का समायोजन (मुकासा) कर लें, ताकि यदि बेची गई चीज़ किसी अधिकार के कारण वापस ले ली जाए और पति स्त्री से उसका मुआवजा लेना चाहे, तो कोई विवाद न हो। अतः इस प्रकार लिखा जाए कि फलां व्यक्ति ने अपनी कानूनी क्षमता की स्थिति में स्वेच्छा से स्वीकार किया कि मैंने अपनी पत्नी मुसमात फलां को उसके पूरे महर (या शेष महर) पर, और इद्दत के खर्च पर, और इस शर्त पर कि उक्त स्त्री उसे अपने निजी माल से इतने निशापुरी दीनार (जैसे पचास दीनार) दे, खुला किया। और स्त्री ने सभा में इसे स्वीकार किया, इत्यादि। फिर उस खुला करने वाले ने उस खुला चाहने वाली स्त्री से वह पूरी भूमि, जो एक बाग है या दस जरीब जमीन है या पूरा घर है (उसके स्थान और सीमाओं का वर्णन कर दे), पचास निशापुरी दीनार के बदले में सही तरीके से खरीदी। और उक्त स्त्री ने उक्त पुरुष को वह संपत्ति सही विक्रय के माध्यम से बेच दी। फिर उन दोनों (विक्रेता और खरीदार) ने ऊपर उल्लिखित मूल्य का उस माल के बदले समायोजन कर लिया जो खुला के बदले पुरुष का उस पर देय था। इस समायोजन के कारण दोनों एक-दूसरे के प्रति दायित्वों से मुक्त हो गए। और पति ने वयस्क स्त्री की अनुमति से उस संपत्ति पर कब्ज़ा कर लिया, और दोनों में से किसी का दूसरे पर कोई विवाद या दावा शेष नहीं रहा। बस।

यदि संभोग से पहले खुला हुआ हो, तो इस प्रकार लिखा जाए कि संभोग और एकांत (खलवत) से पहले स्त्री ने उससे एक तलाक प्राप्त किया उस महर के बदले जो संभोग से पहले तलाक की स्थिति में उक्त स्त्री का उक्त पुरुष पर देय होता है, और वह निर्धारित महर का आधा हिस्सा है, यानी इतनी राशि है। और इस बात पर कि दोनों में से प्रत्येक के दूसरे पर निकाह आदि के सभी मामले समाप्त हो गए...

 صورتِ دیگر عورت کے حق میں مضبوطی کے واسطے لکھے کہ فلاں ابن فلاں قریشی نے اپنے جوازِ اقرار کی حالت میں بطوعِ خود یہ اقرار کیا کہ میں نے اپنی زوجہ مسماۃ فلانہ بنت فلاں کا بطلاقِ واحد بعوض اس کے مہر کے اور وہ اس قدر درہم ہیں اور بعوض اس کے نفقہ عدت کے اور بعوض عورت مذکورہ کے ہر حق کے جو عورت کا اس پر آتا ہے اور بعوض اس قدر مال کے بشرطیکہ دونوں نے کچھ مال مشروط کیا ہو اور بدیں شرط کہ دونوں میں سے ہر ایک دوسرے کے سب دعوٰی اور خصومات سے بری ہے خلع کر دیا ایسا خلع کہ صحیح اور جائز اور نافذ ہے اور استثناء اور تمام معنی مبطلہ سے خالی ہے اور یہ کہ عورت مذکورہ نے بھی ان شرائط مذکورہ پر اپنا خلع باختلاعِ صحیح منظور کیا اور یہ فلاں تاریخ کا واقعہ ہے اور عورت کی طرف سے شوہر کی مضبوطی کے واسطے لکھے کہ فلانہ بنت فلاں نے بطوعِ خود یہ اقرار کیا کہ اس نے اپنے شوہر فلاں شخص سے اپنے اس قدر مہر پر بطلاقِ واحد بائنہ یا اس کا باقی مہر تحریر کرے کہ اس قدر مہر پر بطلاقِ واحدہ بائنہ کے اور پورے نفقہ عدت پر جب تک وہ عورت عدت میں ہے اور ہر حق پر جو عورت مذکور کا اس پر آتا ہے اپنا خلع کرا لیا اور اپنے تمام دعوٰی اور خصومات سے باہرا و صحیح اس کو بری کر دیا پس عورت مذکورہ کا اس مرد پر کچھ دعوٰی نہ رہا اور نہ مرد مذکور کا اس عورت پر کچھ دعوٰی رہا اور ان دونوں میں نکاح باقی نہ رہا اور علائقِ نکاح میں سے بھی سوائے عدت کے کوئی علاقہ نہ رہا اور اس کے شوہر نے اس کے کلام کی خطا با تصدیق کی فقط اگر خلع میں مہر سے زائد کے مال پر باہم شرط کی ہو تو اس طرح تحریر کرے کہ مرد مذکور نے عورت مذکور کو اس کے تمام مہر پر اور اس قدر درہم یاد میناروں پر نخلع زائد خلع کر دیا اور اگر خلع میں کوئی مال عوض زائد ہو تو لکھے اور پھر اس چیز کے

اوصاف بیان کرے اور اچھی طرح بیان کرے اور اس کا طول و عرض بیان کرے اور اگر قیمتی چیزوں میں سے ہو تو اس کی قیمت بیان کرے کہ عورت مذکورہ نے مجلس خلع میں شوہر کی طرف سے اس کو قبول کیا اور شوہر نے مال عین کسی عورت مذکورہ کے سپرد کرنے سے اپنا قبضہ کر لیا اور عورت مذکورہ نے شوہر کو اپنے تمام دعوٰی سے بری کر دیا فقط اگر خلع میں کوئی زمین بڑھائی ہو تو بعض مشائخ نے فرمایا کہ احوط یہ ہے کہ درم یا دینار زیادہ کرے پھر خلع تمام ہونے کے بعد مرد اس زمین کو ان درم یا دیناروں مشروطہ کے برابر کے عوض خریدے پھر دونوں اس زیادتی کے عوض ثمن کا مقاصہ کر لیں تا کہ اگر مبیع استحقاق میں لے لی جائے اور شوہر اس عورت سے اس کا عوض لینا چاہے تو جھگڑا نہ واقع ہو پس اس طرح تحریر کرے کہ فلاں شخص نے اپنے جوازِ اقرار کی حالت میں بطوعِ خود اقرار کیا کہ میں نے اپنی عورت مسماۃ فلاں کا اس کے تمام مہر یا باقی مہر پر لکھے اور اس کے نفقہ عدت پر اور اس شرط پر کہ عورت مذکورہ اس کو اپنے خالص مال سے اس قدر دینار نیشاپوری مثلاً پچاس دینار دے خلع کیا اور عورت مذکورہ نے مجلس خلع میں اس کو قبول کیا الی آخرہ۔ پھر اس خلع کرنے والے نے اس خلع چاہنے والی عورت سے تمام زمین جو چار دیواری کا باغ ہے یا دس جریب زمین یا تمام دار ہے جس میں اس قدر بیوت ہیں پس اس کی جگہ اور اس کے حدود اربعہ بیان کر دے بعوض پچاس دینار نیشاپوری کے۔ بخرید صحیح خرید کیا اور اس عورت مذکورہ نے اس مرد مذکور کے ہاتھ اس مبیع کو بہ بیع صحیح فروخت کیا پھر ان دونوں بائع مشتری نے اس ثمن مذکورہ بالا کا بعوض اس مال کے جو خلع کے عوض مرد مذکور کا اس پر واجب ہوا ہے مقاصہ صحیح کر لیا اور بسبب مقاصہ کے دونوں میں باہم براءت ثابت ہوگئی اور اس مرد خلع کر دینے والے مشتری نے اس مبیع پر جس کی خرید بیان کی ہے کہ زن بالغہ کی اجازت سے قبضہ کر لیا اور دونوں میں سے کسی کا کچھ خصومت و حق و دعوٰی دوسرے پر باقی نہ رہا فقط اگر عورت کے ساتھ دخول کرنے سے

پہلے خلع واقع ہوا تو اس طرح تحریر کرے کہ عورت کے ساتھ دخول کرنے اور خلوت کرنے کے پہلے عورت نے اس سے بطلاقِ واحدہ اس مہر پر جو عورت مذکورہ کا مرد مذکور پر طلاقِ قبل دخول کے بعد واجب اور وہ نصف مہر مسمیٰ یعنی اس قدر ہے اور اس امر پر کہ ہر ایک دونوں میں سے دوسرے کے تمام معاملات نکاح و غیرہ

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 10 / 135 / Book of Conditions (Kitab al-Shurut)

...is free from disputes and claims. She has taken Khula (divorce initiated by the wife), and the aforementioned man has also granted Khula to her face-to-face upon the aforementioned conditions. In such a case, the maintenance during the waiting period (*nafaqah al-'iddah*) should not be mentioned, because there is no *'iddah* in a Khula that occurs before consummation (*dukhul*). From the husband's side, write that he has granted Khula to his wife, such-and-such daughter of such-and-such. In the statement of acceptance, write from the wife's side that she accepted the Khula based on all these conditions. If the dower (*mahr*) was not specified in the marriage contract and Khula occurs before consummation and privacy (*khalwah*), write it in a way that whatever property was established for the woman against the man, without naming the *mahr*, because in such a case, *mut'ah* (a compensatory gift) is mandatory. Or write that she took Khula from the man for every right that is mandatory for women against their husbands in a marriage where the *mahr* was not specified, before consummation and privacy. This is written in *Al-Zakheerah*.

If a father arranges Khula for his minor daughter (*sagheerah*) from her husband after consummation, write it as follows: "This document contains the statement that such-and-such person acknowledged that his minor daughter (mentioning her age, etc.) was in the valid marriage of such-and-such person, and this woman was lawful to that person through a valid marriage, which was affirmed by her father by virtue of paternal guardianship in the presence of witnesses. And that the aforementioned man had consummated the marriage with her, and she lived in his company for some time. Then the husband disliked her company for himself, and the woman's father also disliked the husband's company for her. The father had received a certain amount of her dower, and the husband, at the request of the father, granted Khula in exchange for one divorce upon the remainder of the dower and the maintenance of the *'iddah* for three months from this date. Such a Khula is valid and permissible, containing no irregularity, nor is it conditional on risk, nor is it deferred to a future time. The father has arranged the Khula on the condition that he is the guarantor (*zaamin*) (1) for all of this from his own property, such that he will ensure her release or pay compensation from his own wealth. Thus, due to the aforementioned Khula, the woman has become irrevocably separated (*ba'in*) from the man, and the man has no further claim over her, no right of return (*ruju'*), and no demand for any reason. In the Khula assembly, each of them accepted this face-to-face and verbally."

He will write the husband's exoneration because, in this situation, the husband is not absolved from the remaining dower; rather, the Khula was in exchange for the father's property. It is as if the husband divorced the woman in exchange for the father's property without mentioning the dower and maintenance. Mentioning the remaining dower and maintenance in the Khula is for the purpose of knowing the amount for which the father is liable under his guarantee; it is not meant to discharge the husband's liability. This rule applies to all guardians (*wali*) of a minor besides the father. The difference between the father and other guardians is that an acknowledgment of receiving some dower from the father's side is valid, whereas such an acknowledgment from other guardians is not valid; this is in *Al-Zaheerah*. If such a Khula occurs before consummation, write that it was for the remaining dower and do not mention maintenance. The rule for such Khula is that separation occurs and prohibition is established, but when the minor reaches maturity, she will have the option to reclaim her remaining dower from the husband, and the husband will then reclaim it from her father because he was the guarantor of indemnity (*zaman al-darak*). Some experts in legal drafting prefer that in a minor's Khula, the father should acknowledge receiving the dower and maintenance after a certain amount for maintenance has been fixed. Then write the husband's acknowledgment that he gave the woman one irrevocable divorce (*talaq-e-ba'in*). The form for this is to write that such-and-such son of such-and-such, i.e., the father...

(1) Meaning, if the woman later makes a claim, her father will be the guarantor for the husband. 12

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 10 / 135 / किताबुश-शुरूत (शर्तों की किताब)

...के विवादों और दावों से मुक्त है, उसने खुला (Khula) ले लिया और उक्त पुरुष ने भी उन्हीं शर्तों पर आमने-सामने (बल्मुवाजा) खुला कर दिया। बस, ऐसी स्थिति में 'नफ़का-ए-इद्दत' (इद्दत का खर्च) का उल्लेख न करे, क्योंकि जो खुला संभोग (दखूल) से पहले हो, उसमें इद्दत नहीं होती। पति की ओर से लिखे कि उसने अपनी पत्नी फलां की बेटी फलां का खुला कर दिया। स्वीकृति के बयान में लिखे कि पत्नी की ओर से उसने इन सभी शर्तों पर खुला स्वीकार किया। यदि निकाह में मेहर का उल्लेख न हुआ हो और संभोग तथा एकांत (खलवत) से पहले खुला हो, तो इस प्रकार लिखे कि जो माल उक्त स्त्री का उक्त पुरुष पर सिद्ध हुआ, और मेहर का नाम न लिखे, क्योंकि ऐसी स्थिति में 'मुतअह' (उपहार) वाजिब है। या इस प्रकार लिखे कि पुरुष के साथ संभोग और एकांत से पहले, जो भी हक एक पत्नी का निकाह में मेहर तय न होने पर वाजिब होता है, उसने पति से खुला ले लिया। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

यदि पिता ने अपनी नाबालिग (सगीरा) पुत्री फलां का उसके पति से संभोग के बाद खुला कराया, तो इस प्रकार लिखे: "यह दस्तावेज़ इस विषय में है कि फलां व्यक्ति ने यह स्वीकार किया कि उसकी नाबालिग पुत्री फलां (उसकी आयु आदि का विवरण दे) फलां व्यक्ति के वैध निकाह में थी और वह स्त्री उस व्यक्ति के लिए हलाल थी, जिसे उक्त स्त्री के पिता ने पिता होने के नाते गवाहों के सामने स्वीकार किया था। और यह कि उक्त पुरुष ने उसके साथ संभोग किया और वह स्त्री भी कुछ समय तक उस पुरुष की संगति में रही। फिर पति ने उसका साथ अपने लिए नापसंद जाना और स्त्री के पिता ने भी पति का साथ नापसंद समझा। पिता ने उसके मेहर में से कुछ हिस्सा प्राप्त कर लिया था। अब पति ने पिता की मांग पर, एक तलाक के बदले, मेहर के शेष भाग और तीन महीने के इद्दत के खर्च (नफ़का) पर जो तय हुआ था, उसे खुला कर दिया। ऐसा खुला जो सही और वैध है, जिसमें किसी प्रकार की कोई खराबी नहीं है, न ही यह किसी खतरे पर निर्भर है और न ही भविष्य के समय पर आधारित है। पिता ने इस शर्त पर खुला कराया है कि वह अपने धन से इस सब का जामिन (गारंटी देने वाला) है (1), यहाँ तक कि उसे मुक्त कराएगा या अपने धन से उसे हर्जाना देगा। अत; उक्त खुला के कारण वह स्त्री उस पुरुष से अलग (बाइन) हो गई, और अब पुरुष का उस स्त्री पर कोई अधिकार नहीं रहा, न ही उसे वापस बुलाने (रुजू) का हक है, और न ही किसी कारण से कोई दावा है। खुला की सभा में दोनों में से प्रत्येक ने दूसरे से आमने-सामने इसे स्वीकार किया।"

पति की मुक्ति का उल्लेख इसलिए नहीं करेगा क्योंकि पति शेष मेहर से मुक्त नहीं होगा, बल्कि खुला पिता के धन के बदले हुआ है। मानो पति ने स्त्री को मेहर और खर्च के उल्लेख के बिना पिता के धन के बदले तलाक दिया। खुला में शेष मेहर और इद्दत के खर्च का उल्लेख इस उद्देश्य से है ताकि पिता की गारंटी के कारण पिता पर जो राशि वाजिब है, उसकी मात्रा ज्ञात हो जाए; इसका उद्देश्य यह नहीं है कि पति की ज़िम्मेदारी से इतनी राशि कम हो जाए। नाबालिग के पिता के अलावा अन्य अभिभावकों (वली) के लिए भी यही नियम है। पिता और अन्य अभिभावकों में अंतर यह है कि पिता द्वारा मेहर का कुछ भाग प्राप्त करने का स्वीकार करना सही माना जाता है, जबकि अन्य अभिभावकों का ऐसा स्वीकार करना सही नहीं है; यह 'ज़हीरा' में है। यदि ऐसा खुला संभोग से पहले हुआ हो, तो लिखे कि स्त्री के शेष मेहर पर हुआ, और इद्दत के खर्च का उल्लेख न करे। ऐसे खुला का नियम यह है कि दोनों के बीच अलगाव हो जाता है और संबंध हराम हो जाते हैं। लेकिन जब वह नाबालिग वयस्क (बालिग) हो जाए, तो उसे अधिकार होगा कि पति से अपना शेष मेहर वापस ले ले, फिर पति वह राशि पिता से वसूल करेगा क्योंकि वह 'ज़मान-ए-दरक' (गारंटी) का उत्तरदायी था। कुछ कानून विशेषज्ञ नाबालिग के खुला में यह तरीका अपनाते हैं कि पिता मेहर और इद्दत के खर्च की प्राप्ति स्वीकार करे, इसके बाद कि इद्दत के खर्च की कोई राशि तय हो जाए। फिर पति का बयान लिखे कि उसने स्त्री को एक 'तलाक-ए-बाइन' दिया है। इसकी सूरत यह है कि लिखे कि फलां का बेटा फलां यानी पिता...

(1) अर्थात यदि स्त्री ने बाद में दावा किया तो पति के लिए उसका पिता ज़िम्मेदार होगा। 12

کے خصومات و دعویٰ سے بری ہے خلع لے لیا اور مرد مذکور نے بھی انہیں شرائط مذکور پر بالمواجہہ خلع کر دیا فقط اور ایسی صورت میں نفقہ عدت کا ذکر نہ لکھے اس واسطے کہ جو خلع قبل دخول کے واقع ہو اس میں عدت نہیں ہے اور شوہر کی جانب سے لکھے کہ اس نے اپنی زوجہ فلاننہ بنت فلاں کا خلع کر دیا اور بیان قبول میں لکھے عورت کی طرف سے کہ اُس نے ان سب شرائط پر خلع قبول کیا اور اگر نکاح میں مہر بیان نہ کیا گیا ہو اور قبل دخول اور خلوت کے خلع واقع ہوا تو اس طرح لکھے کہ جو مال عورت مذکورہ کا اس مرد مذکور پر ثابت ہوا اور مہر کا نام نہ لکھے اس واسطے کہ ایسی صورت میں متعہ واجب ہے یا اس طرح تحریر کرے کہ مرد کے اس کے ساتھ دخول کرنے اور خلوت کرنے سے پہلے ہر حق پر جو عورتوں کا اپنے شوہر پر ایسے نکاح میں جس میں مہر بیان نہیں کیا گیا ہے واجب ہوتا ہے مرد مذکور سے خلع لے لیا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر والد نے اپنی دختر صغیرہ مسماۃ فلاننہ کا اس کے شوہر سے بعد دخول کرنے کے خلع کرایا تو اس طرح تحریر کرے کہ یہ تحریر بدیں مضمون ہے کہ فلاں شخص نے یہ اقرار کیا کہ اس کی دختر صغیرہ مسماۃ فلاننہ (اور اس کا سن وغیرہ بیان کر دے) فلاں شخص کے نکاح میں تھی اور یہ عورت اُس شخص پر بنکاح صحیح حلال تھی جس کو عورت مذکورہ کی طرف سے اُس کے والد نے بولایت پدری گواہوں کے سامنے قرار دیا تھا اور یہ کہ مرد مذکور نے اس کے ساتھ دخول کیا اور صحبت کی اور یہ عورت بھی ایک زمانہ تک اس مرد کی صحبت میں رہی پھر اس شوہر نے اس کی صحبت کو اپنے واسطے مکروہ جانا اور عورت مذکورہ کے والد نے اس کے واسطے مرد کی صحبت مکروہ جانی اور اُس کے والد نے اُس کے مہر میں سے اس قدر وصول کر لیا تھا اور اس شوہر نے بطلب اس کے والد اس شخص کے بطلاقِ واحد اس کے

باقی مہر پر جو اس قدر ہے اور اس مہینہ کی تاریخ سے تین مہینہ تک نفقہ عدت پر جو اس قدر ہوا خلع کر دیا ایسا خلع جو صحیح اور جائز ہے اس میں کسی طرح کا فساد نہیں ہے اور نہ تعلیق بالخطر ہے اور نہ زمانہ آئندہ کی طرف اضافت ہے اور والد نے بدیں شرط خلع کرایا ہے کہ وہ اپنے مال سے اس سب کا ضامن (۱) ہے حتیٰ کہ اس کی تخلیص کرائے گا یا اپنے مال سے اس قدر اس کو تاوان دے گا پس یہ مسماۃ بوجہ خلع مذکور کے اس مرد مذکور سے بائن ہوگئی اور مرد مذکور کو اس عورت کی جانب کوئی راہ نہیں ہے اور نہ استحقاق رجعت ہے اور نہ کوئی کسی وجہ سے مطالبہ ہے مجلس خلع میں دونوں میں سے ہر ایک نے دوسرے سے یہ خلع بالمواجہہ وبالشافہہ قبول کیا۔ شوہر کی بریت تحریر کرے گا اس واسطے کہ شوہر ایسی صورت میں بقیہ مہر سے بری نہ ہوگا بلکہ خلع باپ کے مال کے عوض واقع ہوا ہے پس گویا شوہر نے اس عورت مذکورہ کو بدون ذکر مہر و نفقہ کے باپ کے مال عوض طلاق دیا اور خلع میں بقیہ مہر اور نفقہ عدت کا ذکر کرنا اس غرض سے ہے کہ باپ کی ضمانت سے باپ پر جس قدر مال واجب ہے اس کی مقدار معلوم ہو جائے اور یہ غرض نہیں ہے کہ شوہر کے ذمہ سے اس کی وجہ سے اس قدر ساقط ہو جائے اور علیٰ ہذا تمام لوگ سوائے باپ کے جو صغیرہ کے ولی ہوں سب کا یہی حکم ہے اور نیز ولی کے سوائے اور لوگوں کا بھی یہی حکم ہے اور باپ اور دوسرے لوگوں میں جو ولی ہوں فرق اس بات میں ہو جاتا ہے کہ مہر میں سے کچھ وصول پانے کا اقرار باپ کی طرف سے صحیح ہے باقی لوگوں کی طرف سے جو ولی ہیں ایسا اقرار صحیح نہیں ہے یہ ظہیرہ میں ہے اور اگر ایسا خلع عورت مذکورہ کے ساتھ دخول کرنے سے پہلے واقع ہو تو لکھے کہ اس عورت کے باقی مہر پر اور یہ نہ لکھے کہ اس کے نفقہ عدت پر اور ایسے خلع کا حکم یہ ہے کہ دونوں میں جدائی واقع ہو جاتی ہے اور حرمت ثابت ہو جاتی ہے لیکن صغیرہ جس وقت بالغ ہو تو اس کو یہ اختیار ہو گا کہ شوہر سے اپنا باقی مہر واپس لے پھر شوہر اُس کو صغیرہ مذکورہ کے باپ سے

واپس لے گا کیونکہ وہ ضمان درک کا ضامن ہوا ہے اور بعض اہل شروط خلع صغیرہ میں یہ اختیار کرتے ہیں کہ باپ اس کے مہر اور نفقہ عدت کے وصول پانے کا اقرار کرے بعد ازانکہ نفقہ عدت کی کوئی مقدار معلوم مقرر ہو جائے پھر شوہر کا اقرار تحریر کرے کہ اس نے عورت کو بطلاقِ واحدہ بائنہ طلاق دی ہے اور اس کی صورت یہ ہے کہ یوں لکھے کہ فلاں ابن فلاں یعنی والد

(۱) یعنی اگر عورت نے بعد کو دعویٰ کیا تو شوہر کے واسطے اُس کا باپ ضامن ہوگا ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 136 | Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

The father of a minor girl, in a state of legally valid acknowledgement, voluntarily declared that his minor daughter, named [Name] daughter of [Father's Name], was the wedded wife of [Name] son of [Father's Name]. Subsequently, her husband, [Name], found the marital association unsuitable due to her young age and granted her one 'Talaq al-Bain' (irrevocable divorce). By this divorce, she became irrevocably separated from him. At that time, her husband owed a certain amount in Dirhams as her Mahr (dower) and a certain amount as maintenance (Nafaqa) for her Iddah (waiting period). The father declared: "I, as her legal guardian (Wilayat al-Padri), have duly received all these dues from her husband on behalf of my minor daughter." Consequently, the minor girl retains no further claim or cause for litigation against her former husband on any grounds. This was formally acknowledged by the father, and the husband corroborated this statement. Once this is documented, and if the girl later reaches puberty, she shall have no right to sue her former husband regarding her dower or maintenance during Iddah, as the father has already acknowledged receipt of these dues. He has the legal authority to receive them, as mentioned in 'Al-Muhit'.

Similarly, if a master (Mawla) arranges a 'Khula' (divorce at the instance of the wife) for his female slave in exchange for her dower and maintenance during Iddah, the same ruling applies. However, the distinction is that in the case of a slave, it will not be stipulated that the master is a guarantor for all of it from his own wealth, because a master has the authority to exonerate the husband from the entire dower, unlike a father who cannot do so. If the master intends for these dues to remain as a debt upon the slave girl, the document should be written in the same manner as described for a father arranging a Khula for his minor daughter, as stated in 'Zahiriyah'.

If there is a minor child between the husband and wife, and the man agrees to a Khula with the woman on the condition that she keeps the child and provides for its custody and upbringing (Hadanah) for a period of one or two years, bearing the expenses from her own wealth, some scholars of conditions deem it permissible. However, Faqih Abu al-Qasim Saffar stated that it is not permissible because the exact amount required for the child's food and drink is unknown (Majhuul). In such a case, the legal remedy (Hila) is to estimate an amount in Dirhams or Dinars sufficient for the minor's needs and stipulate that amount as being owed by the woman in the Khula agreement. Then, the husband should instruct the woman to spend this

amount on the child's necessary requirements during the custody period, or designate this amount as her wages for upbringing. The man should then appoint the woman as his agent (Wakil) such that if the child dies or if she remarries an outsider during the custody period, she is exonerated from whatever remains of the agreed sum.

If a formal document is to be written, it should be phrased as follows: "So-and-so (the husband) acknowledged that he has granted a Khula to his wife [Name] by a single irrevocable divorce in exchange for her remaining dower, maintenance during Iddah, and all her established rights, as well as one hundred red pure Nishapuri Dinars which the said woman will pay from her own wealth. This Khula is valid and free from exceptions or corrupt conditions." Since there is a weaned child born to this woman from the said man, the man requested the woman to keep the child and provide for its upbringing for a full year, from [Date] to [Date]. The hundred Dinars owed by her due to the Khula agreement shall be spent on the child's necessary needs during this period. The woman accepted this accordingly. Alternatively, it can be written that since there is a small child between them, the man has hired the woman under a valid contract (Ijarah) for one year, from [Date] to [Date], for the child's upbringing in exchange for the hundred Dinars she owed him. If the child is still breastfeeding, the document should specify that the woman will breastfeed, nurture, and raise the child for a full year in exchange for the said amount.

नाबालिग लड़की के पिता ने अपने कानूनी स्वीकारोक्ति की स्थिति में स्वेच्छा से यह स्वीकार किया कि उसकी नाबालिग पुत्री, जिसका नाम 'फलाना' है और जो 'फलां' की पुत्री है, 'फलां' के पुत्र 'फलां' की पत्नी थी। फिर उसके पति (फलां) ने उसके कम उम्र होने के कारण उसके साथ सहवास को उचित नहीं समझा और उसे एक 'तलाक-ए-बाइन' (अपरिवर्तनीय तलाक) दे दिया। इस तलाक से वह उससे अलग हो गई। उस समय उसके पति पर उसका इतना महर (स्त्रीधन) और इतना इद्दत का खर्च (नफ़क़ा) देना अनिवार्य था। अतः मैंने अपनी नाबालिग पुत्री के लिए पितृत्व संरक्षण (विलायत-ए-पदरी) के तहत उसके पति से यह सारा धन सही रूप में प्राप्त कर लिया है। अब उस नाबालिग का अपने पूर्व पति पर किसी भी प्रकार का दावा या विवाद शेष नहीं रहा। यह सब पिता ने सही स्वीकारोक्ति के साथ स्वीकार किया और नाबालिग के पति ने भी इस स्वीकारोक्ति की पुष्टि की। जब यह दस्तावेज़ लिख लिया गया और बाद में वह लड़की वयस्क हो गई, तो उसे अपने महर और इद्दत के खर्च के संबंध में अपने पूर्व पति के विरुद्ध कोई कानूनी दावा करने का अधिकार नहीं होगा, क्योंकि पिता ने उन सबका भुगतान प्राप्त करने का स्वीकार कर लिया है। पिता को इसे वसूल करने का अधिकार है, जैसा कि 'मुहीत' में उल्लेखित है।

इसी प्रकार, यदि किसी स्वामी (मौला) ने अपनी दासी का उसके महर और इद्दत के खर्च के बदले 'खुला' (विवाह विच्छेद) करा लिया, तो भी यही स्थिति होगी। अंतर केवल इतना है कि दासी के मामले में यह नहीं कहा जाएगा कि स्वामी इस सबका अपने धन से उत्तरदायी (ज़ामिन) है, क्योंकि स्वामी को यह अधिकार है कि वह पति को पूरे महर से मुक्त कर दे, जबकि पिता ऐसा नहीं कर सकता। यदि स्वामी चाहे कि यह सब दासी पर ऋण के रूप में रहे, तो उसका दस्तावेज़ वैसे ही लिखा जाएगा जैसे पिता द्वारा अपनी नाबालिग पुत्री के खुला के मामले में लिखा जाता है, जैसा कि 'ज़हीरिया' में वर्णित है।

यदि पति-पत्नी के बीच कोई छोटा बच्चा हो और पुरुष ने उस स्त्री के साथ इस शर्त पर 'खुला' किया कि स्त्री उस बच्चे को अपने पास रखेगी और एक या दो वर्ष तक उसका पालन-पोषण (हज़ानत) करेगी और इस अवधि के दौरान उसका खर्च अपने धन से उठाएगी, तो कुछ विधिवेत्ताओं के अनुसार यह वैध है। परंतु फ़क़ीह अबुल कासिम सफ़्फ़ार फ़रमाते थे कि यह वैध नहीं है क्योंकि बच्चे के खाने-पीने के खर्च की मात्रा अनिश्चित (मजहूल) है। ऐसी स्थिति में समाधान (हीला) यह है कि बच्चे की ज़रूरतों के लिए आवश्यक राशि का दिरहम या दीनार में अनुमान लगा लिया जाए और खुला के

समय स्त्री के ज़िम्मे उतनी राशि की शर्त रखी जाए। फिर पति स्त्री को निर्देश दे कि वह पालन-पोषण की अवधि के दौरान यह राशि बच्चे की आवश्यकताओं पर खर्च करे, या फिर इसे पालन-पोषण की मज़दूरी (उजरत) के रूप में निर्धारित कर दे। फिर पुरुष स्त्री को इस प्रकार अपना प्रतिनिधि (वकील) नियुक्त कर दे कि यदि बच्चे की मृत्यु हो जाए या पालन-पोषण की अवधि के भीतर स्त्री किसी अन्य व्यक्ति से निकाह कर ले, तो जो शेष राशि उसके पास बच जाए, वह उससे मुक्त हो जाए।

यदि इसका दस्तावेज़ लिखना हो, तो इस प्रकार लिखें: "फलां (पति) ने स्वीकार किया कि उसने अपनी पत्नी 'फलाना' को एक तलाक-ए-बाइन देकर, उसके शेष महर, इद्दत के खर्च और उसके प्रत्येक अधिकार के बदले, तथा सौ लाल निशापुरी दीनारों के बदले जो उक्त स्त्री अपने धन से उसे देगी, खुला कर दिया है। यह खुला वैध है और किसी भी अवैध शर्त या अपवाद से मुक्त है।" चूंकि इस स्त्री की कोख से उसका एक छोटा बच्चा है, इसलिए पुरुष ने स्त्री से अनुरोध किया कि वह इस बच्चे को अपने पास रखे और अमुक तिथि से अमुक तिथि तक, जो पूरा एक साल है, उसका पालन-पोषण करे। खुला के अनुबंध के कारण जो सौ दीनार उस पर अनिवार्य हुए हैं, उन्हें वह इस अवधि के दौरान बच्चे की ज़रूरतों पर खर्च करे। उक्त स्त्री ने इसे सही रूप में स्वीकार किया। अथवा इस प्रकार लिखें कि इस स्त्री का उस पुरुष से एक छोटा बच्चा है, अतः पुरुष ने इस नाबालिग बच्चे के पालन-पोषण के लिए स्त्री को एक वर्ष के लिए, अमुक तिथि से अमुक तिथि तक, उन सौ दीनारों के बदले जो स्त्री पर पति के लिए अनिवार्य थे, वैध अनुबंध (इजारा) के तहत नियुक्त किया है। और यदि बच्चा दूध पीता हो, तो दस्तावेज़ में इस प्रकार लिखें कि इस स्त्री द्वारा दूध पीते बच्चे को दूध पिलाना और एक वर्ष तक उसका पालन-पोषण करना इसके बदले में होगा।

پدر صغیرہ نے اپنے جواز اقرار کی حالت میں بطوع خود یہ اقرار کیا کہ اس کی دختر صغیرہ مسماۃ فلانۃ بنت فلاں منکوحہ جو رو فلاں ابن فلاں کی تھی پھر اس کے شوہر اس فلاں نے بسبب اس کی صغریٰ کے اس کی صحبت کو اچھا نہ جانا اور اس کو ایک طلاق بائن دے دی اور وہ اس طلاق دینے سے اس سے بائن ہوگئی اور اس کے شوہر پر اس کے اس مہر سے اس قدر درہم اس کے لئے واجب تھے اور نفقہ عدت کے اس قدر واجب تھے پس میں نے یہ سب اپنی دختر نابالغہ کے واسطے بولایت پدری اس کے اس شوہر کے یہ سب مال مجھے ادا کرنے سے بقبضہ صحیح وصول کیا اور اس صغیرہ کا اپنے شوہر اس شخص پر کوئی دعویٰ اور خصومت کی وجہ اور کسی سبب سے باقی نہ رہا یہ سب اس نے باقرار صحیح اقرار کیا اور صغیرہ کے شوہر اس شخص نے اس کے اس اقرار کی خطاباً تصدیق کی پھر جب اس طرح پر لکھا گیا اور بعد اس کے وہ صغیرہ بالغ ہوئی تو اس کو اپنے مہر اور نفقہ عدت میں اپنے شوہر کے ساتھ کچھ حق خصومت نہ ہوگا اس واسطے کہ باپ نے اس سب کے وصول پانے کا اقرار کیا ہے۔ اس کو اس سب کے وصول کرنے کا اختیار ہے کذا فی المحیط اور علی ہذا اگر مولیٰ نے اپنی باندی کا اس کے مہر اور نفقہ عدت پر خلع کرالیا تو بھی یہی صورت ہے مگر فرق اس قدر ہے کہ باندی کی صورت میں یہ نہ کہا جائے گا کہ بدین شرط کہ مولیٰ اس سب کا اپنے مال سے ضامن ہے کیونکہ مولیٰ کو اختیار ہے کہ شوہر کو تمام مہر سے بری کر دے بخلاف باپ کے کہ وہ ایسا نہیں کر سکتا ہے اور اگر مولیٰ نے چاہا کہ یہ سب باندی کے سوائے اس پر قرضہ رہے تو اس کی تحریر اسی طرح لکھی جائے جیسے والد کا اپنی دختر صغیرہ کے خلع کرانے میں بیان ہوئی ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر شوہر اور زوجہ میں کوئی صغیر بچہ ہو پس مرد نے اس عورت کے ساتھ اس شرط پر خلع کیا

کہ عورت اس بچہ کو اپنے پاس رکھے اور برس یا دو برس اس کی حضانت کرے اور مدت حضانت میں اس کا خرچہ اپنے مال سے اٹھائے تو بعض اصحاب شروط کے نزدیک یہ جائز ہے اور فقیہ ابوالقاسم صفار فرماتے تھے کہ یہ نہیں جائز ہے اس واسطے کہ نفقہ کی مقدار جو کھانے پینے کی چیز صغیر کے واسطے ضروری ہے وہ مجہول ہے پس ایسی صورت میں حیلہ یہ ہے کہ جس قدر اس صغیر کے واسطے کافی ہو درم اور دینار سے اس کا تخمینہ لگا دے اور خلع میں اس قدر مال عورت کے ذمہ شرط کرے پھر شوہر اس عورت کو حکم دے کہ مدت حضانت میں یہ مال صغیر کی حاجات ضروریہ میں خرچ کرے یا یہ مقدار مدت حضانت تربیت کی اجرت عورت کے واسطے مقرر کر دے پھر مرد اس عورت کو وکیل کر دے بدیں طور کہ صغیر کے مر جانے کے وقت یا دوسرے شوہر اجنبی سے مدت حضانت کے اندر نکاح کرنے سے جو مال اس اقبال کردہ شدہ سے اس کے ذمہ باقی رہ جائے اُس سے وہ بری ہے۔ پھر اگر اس کی تحریر لکھنی چاہے تو یوں لکھے کہ فلاں یعنی شوہر نے اقرار کیا کہ اس نے اپنی زوجہ مسماۃ فلانۃ کو بطلاق واحدہ بائنہ کے اس کے باقی مہر اور نفقہ عدت پر اور اس کے ہر حق پر جو بجانب مقرر ہو اور سود دینار سرخ کھرے نیشاپوری پر کہ جن کو عورت مذکورہ اپنے مال سے اس کو دے گی خلع کر دیا ایسا خلع کہ صحیح ہے اور استثناء اور شروط فاسدہ سے خالی ہے اور اس خلع کرنے والے کا اس عورت خلع کرنے والی کے بطن سے ایک دودھ چھوٹا بچہ ہے پس اس مرد نے اس عورت سے یہ درخواست کی کہ اس بچہ کو اپنے ساتھ رکھے اور فلاں تاریخ سے فلاں تاریخ تک جو کامل ایک سال ہے اس کی تربیت کرے اور سود دینار جو عقد خلع کی وجہ سے اس پر واجب ہوئے ہیں ان کو مدت تربیت کے اندر بچہ مذکور کی حاجات ضروری میں خرچ کرے پس عورت مذکورہ نے یہ سب بقول صحیح قبول کیا یا اس طرح لکھے کہ اس خلع کرنے والی عورت کا اس خلع کر دینے والے مرد سے ایک چھوٹا بچہ ہے پس اس مرد نے اس عورت کو اس بچہ صغیر کی تربیت اور

پرورش کے واسطے ایک سال کامل تک جو فلاں تاریخ سے فلاں تاریخ تک ہے بعوض ان سود دینار کے جو اس عورت پر اس کے شوہر مذکور کے واسطے واجب ہوئے ہیں باجارہ صحیحہ اجارہ لیا اور عورت مذکورہ نے اپنے تئیں اس قدر مال مذکور پر مرد مذکور کو باجارہ صحیحہ اجارہ پر دیا اور اگر بچہ دودھ پیتا ہوا ہو تو اس طرح تحریر کرے کہ اس خلع کرنے والی عورت سے اس دودھ پیتے بچے کا دودھ پلانا اور اس کی تربیت اور پرورش کرنا ایک سال کامل تک

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | Page 137 | Kitab al-Shurut (The Book of Conditions)

...He sought it in exchange for those hundred dinars which were due from the aforementioned man to the aforementioned woman. Or let it be written thus: that the aforementioned woman was appointed on hire (*ijarah*) for one year to nurse and raise this child, and use the same phrasing as we have previously explained. Then write that the man granting the *khula* (divorce initiated by the wife) appointed the aforementioned woman as his agent (*wakil*) or representative in this matter, stating that if the child dies before the expiration of the rearing period, she is absolved of whatever balance remains due. This valid and binding agency (*wakalat*) should be made with the condition that whenever the man removes the woman from this agency, she remains an agent as before. We have specified this agency so that the woman's rights are not compromised; otherwise, if the child dies before the rearing period ends, the husband would reclaim a portion of the hundred dinars proportional to the remaining time. Thus, we have drafted it in this manner so that if the child dies before the period ends, the husband cannot reclaim anything as he has already granted absolution. It is narrated from Imam Muhammad (RA) in *Nawadir Ibn Sama'ah* that if the condition is set that if the child dies before the rearing period ends, the woman is absolved of the portion for the remaining period, it is permissible. Therefore, if after mentioning the hire (*ijarah*), it is written that the woman set the condition that if the child dies before the rearing period, she is absolved of the portion of the hundred dinars corresponding to the remaining time, and it is not explicitly written that the man made her an agent for her own absolution, it is still correct; this is recorded in *al-Dhakirah*.

☆ **Conditionalizing Khula upon the Condition of Nursing (Breastfeeding)** ☆

If the child is in the womb and the husband wishes to include a condition for nursing in the *khula*, then according to the earlier jurists like Khassaf and Abu Zaid, the ruling is preserved that this is permissible. Thus, in the mention of the consideration for *khula* (*badal-e-khula*), let him add: "And on the condition that the aforementioned woman nurses the child currently in her womb by this husband for two years from birth, should it be born alive, whether it be one or two, male or female; provided that if the aforementioned child dies after this but before the completion of the nursing period, the aforementioned woman is absolved." This narration is not preserved from our scholars of Balkh. Imam Abu al-Qasim al-Saffar used to say that in my view, the most correct ruling pertains to the foetus, as expenditure upon it falls under the

ruling of maintenance (*nafaqah*), although this is not considered entirely correct and is based on analogy (*qiyas*) with other expenditures, as mentioned in *al-Zahirah*. The legal stratagem (*hila*) in this matter is to fix a known amount of wealth upon the woman in the *khula* contract, and then hire the woman for service, but specify its commencement after the birth. Thus, the aforementioned woman will nurse the child in her womb after delivery. When drafting the power of attorney (*wakalat-nama*) for *khula*, first write the word "Tawkil" (Appointment of Agency) at the top of the paper, then write: "This document is to the effect that person A has appointed person B as an agent and representative in this matter to grant *khula* to his wife, Mrs. So-and-so, by one irrevocable divorce (*talaq-e-wahidah bainah*) upon the conditions mentioned later in the same document in the *khula* draft." He appointed him with a valid agency, and the aforementioned agent accepted this appointment on his behalf verbally in the same assembly on such-and-such date. Then, write the *khula* draft as follows: "This document is to the effect that [Agent's name], son of [Father's name], as the agent mentioned in the power of attorney on this paper, by virtue of the agency for *khula* mentioned therein, has granted *khula* on behalf of his principal [Husband's name] to his wife Mrs. So-and-so, daughter of [Father's name], after the aforementioned principal has consummated the marriage with the said woman, by one irrevocable divorce in exchange for the wealth consisting of the remaining dower (*mahr*) and maintenance during the waiting period (*nafaqah-e-iddat*) for as long as she remains in her *iddat*, and every right due to women from their husbands before or after separation. And the aforementioned Mrs. So-and-so accepted this *khula* in exchange for this consideration by a valid and face-to-face verbal acceptance, after the aforementioned woman..."

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | पृष्ठ 137 | किताब अल-शुरुत

...उन सौ दीनारों के बदले में माँगा जो उक्त पुरुष के उक्त स्त्री पर देय थे। या इस प्रकार लिखे कि उक्त स्त्री को एक वर्ष तक इस बच्चे को दूध पिलाने और पालन-पोषण करने के लिए 'अजारा' (किराये/अनुबंध) पर नियुक्त किया और वही इबारत लिखे जो हमने वर्णन कर दी है। फिर लिखे कि इस 'ख़ुला' (तलाक का एक प्रकार) देने वाले पुरुष ने उक्त स्त्री को वकील या इस मामले में अपना प्रतिनिधि बनाया कि यदि पालन-पोषण की अवधि समाप्त होने से पहले उक्त बच्चा मर जाए, तो उसमें से जो कुछ उस पर बाकी रहे, उससे वह मुक्त है। और यह वैध और अनिवार्य वकालत इस शर्त के साथ कर दे कि जब भी उक्त पुरुष उक्त स्त्री को इस वकालत से पदमुक्त करे, तो वह पहले की तरह वकील बनी रहेगी। और इस प्रकार की वकालत हमने इसलिए लिखी ताकि स्त्री के अधिकारों में कोई हानि न हो, क्योंकि यदि ऐसा नहीं लिखा जाता, तो पालन-पोषण की अवधि बीतने से पहले बच्चे की मृत्यु की स्थिति में पति शेष अवधि के हिसाब से सौ दीनारों में से अपना हिस्सा वापस माँगता। अतः हमने इस प्रकार लिखा है ताकि यदि अवधि समाप्त होने से पहले बच्चा मर जाए, तो पति उससे कुछ वापस न ले सके क्योंकि उसने स्वयं उसे मुक्त कर दिया है। 'नवादिर इब्न समाआ' में इमाम मोहम्मद रह. से रिवायत है कि यदि यह शर्त की गई कि यदि पालन-पोषण की अवधि बीतने से पहले बच्चा मर जाए, तो स्त्री शेष अवधि के हिस्से से मुक्त है, तो यह जायज़ है। अतः यदि 'अजारा' लेने के ज़िक्र के बाद यूँ लिखा गया कि इस स्त्री ने यह शर्त लगाई कि यदि यह बच्चा पालन-पोषण की अवधि से पहले मर जाए, तो उन सौ दीनारों में से शेष अवधि का जो हिस्सा बनता है उससे वह मुक्त है, और यह नहीं लिखा कि पुरुष ने उसे स्वयं को मुक्त करने का वकील बनाया, तब भी यह सही है; यह 'ज़ख़ीरा' में दर्ज है।

☆ खुला प्राप्त करने की स्थिति में स्तनपान की शर्त के साथ प्रतिबद्ध करना ☆

यदि बच्चा गर्भ में हो और पति चाहे कि 'ख़ुला' में उसके स्तनपान की शर्त लगाए, तो प्राचीन विद्वानों जैसे खसाफ और अबू ज़ैद आदि का यह हुक्म सुरक्षित है कि यह जायज़ है। अतः'बदल-ए-ख़ुला' (खुला के बदले का प्रतिफल) के उल्लेख में इतना बढ़ा दे कि: 'और इस शर्त पर कि उक्त स्त्री इस बच्चे को, जो इस पति का उसके गर्भ में है, यदि वह जीवित पैदा होता है, तो जन्म के समय से दो वर्ष तक दूध पिलाएगी, चाहे वह एक हो या दो, नर हो या मादा। इस शर्त के साथ कि यदि उक्त बच्चा इसके बाद स्तनपान की अवधि पूरी होने से पहले मर जाए, तो उक्त स्त्री मुक्त है।' और यह रिवायत हमारे बल्ख के विद्वानों से सुरक्षित नहीं है। इमाम अबुल कासिम सफ़्फ़ार फ़रमाते थे कि मेरे निकट

सबसे सही यह है कि हुक्म गर्भ (भ्रूण) के बारे में है, क्योंकि उस पर किया गया खर्च 'नफ़क़ा' (भरण-पोषण) के हुक्म में है, हालाँकि यह सही नहीं है और यह उसके अन्य खर्चों के कयास (अनुमान) पर आधारित है, जैसा कि 'ज़हीरा' में है। इस मामले में युक्ति यह है कि 'निकाह-ए-ख़ुला' में स्त्री पर धन की कोई निश्चित राशि तय कर दी जाए, फिर स्त्री को 'अजारा' (कार्य) पर लिया जाए लेकिन इसकी शुरुआत जन्म के बाद से की जाए। अतः उक्त स्त्री अपने गर्भ में पल रहे बच्चे को प्रसव के बाद दूध पिलाएगी। और जब 'ख़ुला' का वकालतनामा लिखा जाए, तो कागज़ के सबसे ऊपर 'तौकील' (वकालत सौंपना) शब्द लिखे, फिर लिखे कि यह लेखन इस विषय में है कि फलां व्यक्ति ने फलां व्यक्ति को वकील नियुक्त करके अपना प्रतिनिधि बनाया कि वह उसकी पत्नी (जो फलां है) को 'तलाक-ए-वाहिद बाइन' (एक अटल तलाक) के साथ उन शर्तों पर जो इस वकालतनामा के पीछे इसी कागज़ में 'तहरीर-ए-ख़ुला' में वर्णित हैं, 'ख़ुला' कर दे। और उसने उसे वैध वकालत के साथ वकील बनाया और उक्त व्यक्ति ने उस वकालत को उसकी ओर से उसी सभा में मौखिक रूप से स्वीकार किया और घटना की तिथि फलां है। फिर 'ख़ुला' को इस प्रकार लिखे कि यह लेखन इस विषय में है कि फलां बिन फलां (यानी वकील जिसका ज़िक्र इस कागज़ के ऊपर वकालतनामा में है) ने 'वकालत-ए-ख़ुला' के आधार पर जो वकालतनामा में वर्णित है, अपने मुवक्किल फलां (जो यह व्यक्ति है) की ओर से उसकी पत्नी फलां बिन्ते फलां को, इस बात के बाद कि उक्त मुवक्किल ने उक्त स्त्री के साथ सहवास कर लिया है, 'तलाक-ए-वाहिद बाइन' के साथ उस धन पर जो उक्त स्त्री का उक्त पुरुष पर शेष मेहर और 'नफ़क़ा-ए-इद्दत' (इद्दत का भरण-पोषण) के रूप में देय है जब तक वह इद्दत में रहे, और प्रत्येक उस अधिकार पर जो स्त्रियों का उनके पतियों पर जुदाई से पहले या बाद में देय होता है, 'ख़ुला' कर दिया। और उक्त स्त्री फलां ने इस 'ख़ुला' को इस प्रतिफल के बदले में सही और मौखिक स्वीकारोक्ति के साथ स्वीकार किया, इसके बाद कि उक्त स्त्री...

...بعوض ان سودیناروں کے جو مرد مذکور کے عورت مذکورہ پر واجب ہوئے ہیں طلب کیا۔ یا اس طرح لکھے کہ اس عورت مذکورہ کو ایک سال تک اس بچہ کے دودھ پلانے اور تربیت کرنے پر اجارہ پر مقرر کیا اور وہی عبارت لکھے جو ہم نے بیان کر دی ہے پھر لکھے کہ اس خلع کر دینے والے مرد نے عورت مذکورہ کو وکیل یا اور اس بات میں اپنے قائم مقام کیا کہ اگر مدت تربیت گذرنے سے پہلے بچہ مذکور مر جائے تو اس میں سے جو کچھ اس پر باقی رہے اس سے وہ بری ہے اور یہ وکالت صحیحہ لازمہ اس شرط کے ساتھ کر دے کہ ہرگاہ مرد مذکور عورت مذکورہ کو اس وکالت سے معزول کرے تو اس سب کی بدستور وکیل رہے گی اور اس طرح توکیل ہم نے اس واسطے لکھی کہ اس میں عورت کے حق میں خرابی نہ پڑے گی کیونکہ اگر ایسا نہ لکھا جائے تو مدت تربیت گذر جانے سے پہلے بچہ مذکور مر جانے کی صورت میں اس کا شوہر بحساب باقی مدت کے سودیناروں میں سے جو حصہ ہو گا واپس لے گا پس ہم نے اس طور پر تحریر کر دیا تاکہ اگر مدت گذرنے سے پہلے بچہ مذکور مر جائے تو شوہر اس سے کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے کیونکہ اُس نے اپنی بریت کر لی ہے اور نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ اگر یہ شرط کی کہ مدت تربیت گذرنے سے پہلے اگر بچہ مذکور مر جائے تو عورت مذکور باقی مدت کے حصہ سے بری ہے تو یہ جائز ہے پس اگر بعد اجارہ لینے کے ذکر کے یوں لکھا کہ اس عورت نے یہ شرط لگائی کہ اگر یہ بچہ مدت تربیت گذرنے سے پہلے مر جائے تو ان سو دینار میں سے جو حصہ باقی مدت کے پر تہ میں پڑتا ہے اس سے بری ہے اور یہ نہ لکھا کہ مرد نے اس کو اپنے بری کرنے کا وکیل کیا تو بھی درست ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

☆ خلع حاصل کرنے کی صورت میں رضاعت کی شرط سے مقید کرنا ☆

اگر بچہ پیٹ میں ہو اور شوہر نے چاہا کہ خلع میں اس کی رضاعت کی شرط لگائے تو مشائخ متقدمین سے مثل خصاف اور ابوزید وغیرہ کا یہ حکم محفوظ ہے کہ یہ جائز ہے پس بدلِ خلع کے ذکر میں اتنا بڑھائے کہ اور بدیں شرط کہ عورت مذکورہ اس بچہ کو جو اس کے اس شوہر کا اس کے پیٹ میں ہے اگر اس کو زندہ جنی تو وقت ولایت سے دو برس تک اس کو دودھ پلا دے خواہ وہ ایک ہو یا دو ہوں خواہ نر ہو یا مؤنث ہو بشرطیکہ اگر بچہ مذکور اس کے بعد مدت رضاعت پوری ہونے سے پہلے مر جائے تو عورت مذکورہ بری ہے اور یہ روایت ہمارے علمائے بلخ سے محفوظ نہیں ہے اور امام ابوالقاسم صفار فرماتے تھے کہ میرے نزدیک اصح یہ ہے کہ حکم جنین میں ہے اس واسطے کہ تصرف اس پر حکم نفقہ میں ہے حالانکہ یہ صحیح نہیں ہے اور یہ اس کے باقی تصرفات پر قیاس ہے کذا فی الظہیرہ یہ اور حیلہ اس بات میں یہ ہے کہ مال کی کوئی مقدار معلوم عقدِ خلع میں عورت پر مقرر کر دے پھر عورت مذکورہ کو اجارہ پر لے لیکن اس کی اضافت ولادت کے بعد کرے پس عورت مذکورہ اس بچہ کو جو اس کے پیٹ میں ہے بعد وضع حمل کے دودھ پلائے گی اور خلع کا وکالت نامہ تحریر کرے تو کاغذ کی پیشانی پر پہلے لفظ توکیل لکھے پھر لکھے کہ یہ تحریر بدیں مضمون ہے کہ فلاں شخص نے فلاں شخص کو وکیل کر کے اس باب میں اپنے قائم مقام کیا کہ وہ اس کی جورو مسماۃ فلاں کو بطلاق واحدہ بائنہ ان شرائط پر جو اس وکالت نامہ سے کچھ پیچھے اسی کاغذ میں تحریر خلع میں مذکور ہیں خلع کر دے اور بتو کیل صحیحہ وکیل کیا اور فلاں مذکور نے اس توکیل کو اس کی طرف سے اُسی مجلس میں خطاباً قبول کیا و واقعہ تاریخ فلاں پھر خلع کو اس طرح تحریر کرے کہ یہ تحریر بدیں مضمون ہے کہ فلاں ابن فلاں یعنی وکیل نے جس کا ذکر اسی کاغذ کے اوپر وکالت نامہ میں ہے بوکالت خلع کے جو وکالت نامہ میں مذکور ہے اپنے موکل فلاں سے جو یہ شخص ہے اس کی جورو مسماۃ فلانہ بنت فلاں کو بعد اس کے کہ موکل مذکور نے عورت مذکورہ کے ساتھ دخول کر لیا ہے بطلاق

واحدہ بائنہ کے اس مال پر جو عورت مذکورہ کا مرد مذکور پر باقی مہر اور نفقہ عدت سے جب تک وہ اس کی عدت میں رہے واجب ہے اور ہر حق پر جو عورتوں کا اپنے شوہروں پر قبل جدائی یا بعد جدائی کے واجب ہوتا ہے خلع کر دیا اور اس مسماۃ فلانہ مذکورہ نے اس خلع کو بعوض اس بدل کے بقول صحیح بالمشافہ بعد ازانکہ عورت مذکورہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 138 | Kitab al-Shurut (Book of Contracts)

The aforementioned agent (wakil) has verified and accepted the husband's appointment of a proxy for this Khula (divorce initiated by the wife). Period. If the agent represents the woman, then at the beginning of the document, the 'Wakalat' (power of attorney) should first be stated, noting that: "So-and-so, daughter of so-and-so, has appointed so-and-so person as her agent to represent her in obtaining a Khula from her husband, so-and-so." Then, after the details of the Khula, it should be written: "This document declares that so-and-so person (the agent mentioned in the power of attorney) has acted for his client, so-and-so, daughter of so-and-so, regarding her husband, so-and-so..." etc. If the husband wishes to make the woman's agent a guarantor for any future claims (dark) regarding her *Mahr* (dower) and *Iddah* maintenance—which may arise if the woman later denies appointing the agent and witnesses are deceased or missing, and she then sues her husband for *Mahr* and maintenance—the wording should be: "The agent for the woman has provided a guarantee to the husband that if any claim arises concerning the woman's *Mahr* (specifying the amount in dirhams) or her maintenance, the agent is liable. He shall either clear the husband of this liability or pay the full *Mahr* and maintenance from his own assets." And Allah knows best.

Formulation regarding Khula by an unauthorized person (Khula-e-Fuzuli): It should be documented that the witnesses named at the end of this writing testified that: "So-and-so (an unauthorized person or *fuzuli*) requested Zaid to grant a Khula to his wife, Hind, in exchange for one thousand dirhams from the *fuzuli's* own property, on the condition that the *fuzuli* accepts this Khula himself without prior authorization or appointment as an agent by Hind. This is on the condition that the *fuzuli* guarantees payment of this sum from his personal wealth to Zaid." Zaid accepted the request and granted Khula to Hind in exchange for that sum. The *fuzuli* accepted the Khula from Zaid in person. Consequently, Hind became irrevocably divorced (*Ba'in*) from her husband, and the marriage ended. Zaid received the mentioned sum from the *fuzuli*, who is now absolved of that debt. However, through such a Khula, Zaid is not absolved of Hind's *Mahr*, and Hind retains the right to demand her *Mahr* from Zaid whenever she wishes. If Zaid wants the *fuzuli* to be a guarantor for any claims Hind might bring regarding the *Mahr* (so Zaid can reclaim it from the *fuzuli* if Hind takes it from him), it should be documented accordingly. The *fuzuli* then becomes a guarantor against any future claim by Hind, asserting that Hind has effectively received her *Mahr* once; should she claim it again, it would be an unjust recovery.

This is valid because, since the *fuzuli* admitted Hind's receipt of *Mahr*, any further claim by her would be wrongful in his view, making him liable for the compensation. Such a guarantee is legally sound.

Formulation for divorce before consummation (Dukhul): If it is a single divorce, it should be stated that: "The witnesses named at the end of this document testify that Zaid has given his wife, Hind, daughter of so-and-so, one irrevocable divorce (*Talaq-e-Ba'in*) before consummation or valid seclusion (*khalwat*). This divorce involves no right of return (*ruju*), no right to residence, no conditions, no future attachments, and no financial exchange." Thus, Hind becomes irrevocably separated from Zaid. If there is more than one divorce, for two divorces write that he gave two, and for three divorces write that he gave three full divorces. In the case of three divorces, also write that Hind has become forbidden (*Haram*) for Zaid with a severe prohibition (*Hurmat-e-Ghaliza*), and she cannot be lawful for Zaid until she marries another husband...

! **Note:** The translator notes that "giving testimony" here does not mean they testified in court, but rather that at the time of writing, they were witnesses to the matter, whether they stated their testimony to the scribe or signed as witnesses, provided it was done legally.

उस वकील ने पति की ओर से उस खुला (तलाक) के लिए वकील होने की पुष्टि कर ली और स्वीकार किया। बस। यदि वकील महिला की ओर से हो, तो कागज के शीर्ष पर पहले 'वक़ालत' लिखें कि यह लेख इस विषय में है कि फलां पुत्री फलां ने फलां व्यक्ति को अपना वकील नियुक्त किया ताकि वह उसके पति फलां व्यक्ति से उसे खुला (तलाक) दिलवा दे। फिर खुला की प्रक्रिया लिखने के बाद लिखें कि यह लेख इस विषय में है कि फलां व्यक्ति, यानी वकील जिसका उल्लेख वकालतनामे में है, ने अपनी मुवक्किल फलां पुत्री फलां को उसके पति फलां व्यक्ति से (अंत तक)। और यदि पति चाहे कि महिला के वकील को उसके मेहर (दहेज राशि) और इद्दत के गुजारे के हर्जाने (दरक) का जामिन (गारंटर) बना ले, और हर्जाना इस तरह हो सकता है कि महिला वकील नियुक्त करने से इनकार कर दे और गवाह मर जाएं या गायब हो जाएं फिर वह अपने पति से मेहर और इद्दत के गुजारे का दावा करे, तो इस तरह लिखवा लें कि इस फलां व्यक्ति (महिला के वकील) ने पति के लिए इस तरह की गारंटी ली है कि यदि महिला के मेहर में, जो इतने दिरहम है, और उसके इद्दत के गुजारे में, जो इतना है, कोई हर्जाना उत्पन्न हो, तो उक्त वकील जामिन है, यहाँ तक कि वह पति को इससे मुक्त करा देगा या महिला के कुल मेहर और इद्दत के गुजारे को अपनी संपत्ति से चुकाएगा। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अनधिकृत खुला (खुला-ए-फ़ज़ूली) के उल्लेख की स्थिति: इस प्रकार लिखें कि यह लेख इस विषय में है कि जिन गवाहों के नाम इस लेख के अंत में हैं, उन्होंने यह गवाही दी कि फलां व्यक्ति, यानी फ़ज़ूली (अनधिकृत व्यक्ति), ने ज़ैद से यह अनुरोध किया कि वह अपनी पत्नी हिंदा को इस फ़ज़ूली की संपत्ति से एक हजार दिरहम के बदले खुला दे दे, इस शर्त पर कि यह फ़ज़ूली इस खुला को बिना किसी के आदेश के और बिना हिंदा द्वारा वकील नियुक्त किए स्वयं स्वीकार करता है। इस शर्त पर कि यह फ़ज़ूली जामिन है कि वह इतनी राशि अपनी व्यक्तिगत संपत्ति से ज़ैद को दे देगा। अतः ज़ैद ने उसके अनुरोध को स्वीकार कर लिया और अपनी पत्नी हिंदा को उस राशि के बदले खुला दे दिया और फ़ज़ूली ने ज़ैद के सामने इसे स्वीकार किया। इस खुला के कारण हिंदा अपने पति से अलग (बाईना) हो गई और दोनों के बीच निकाह शेष नहीं रहा। ज़ैद ने वह राशि फ़ज़ूली से प्राप्त कर ली और फ़ज़ूली उस देय राशि से मुक्त हो गया। लेकिन ऐसे खुला के कारण ज़ैद हिंदा के मेहर की जिम्मेदारी से मुक्त नहीं होगा, और हिंदा को अधिकार होगा कि वह जब चाहे ज़ैद से अपना मेहर मांग सके। यदि ज़ैद चाहे कि हिंदा के मेहर के संबंध में किसी भी हर्जाने के लिए फ़ज़ूली को जामिन

बनाए, ताकि जब हिंदा उससे मेहर ले, तब ज़ैद उसे फ़ज़ूली से वापस ले सके तो इस प्रकार लिखवा लें। और हिंदा के मेहर के हर्जाने के संबंध में फ़ज़ूली जामिन हुआ कि हिंदा ने अपना मेहर एक बार प्राप्त कर लिया है, यदि वह दोबारा प्राप्त करेगी, तो वह गलत होगा। और यह सही है क्योंकि जब फ़ज़ूली ने स्वीकार किया कि हिंदा ने मेहर पा लिया है, तो उसके अनुसार यदि वह दोबारा मांगती है, तो वह अवैध वसूली होगी, जिसका हर्जाना हिंदा पर होगा। अतः यह गारंटी देय समय से जुड़ी है और ऐसी गारंटी वैध है।

संभोग (दखुल) से पहले तलाक की स्थिति: यदि तलाक एक हो, तो लिखें कि गवाहों ने गवाही दी कि ज़ैद ने अपनी पत्नी हिंदा को संभोग और एकांत (खलवत) से पहले एक 'तलाक-ए-बाईना' (अपरिवर्तनीय तलाक) दे दी है, जिसमें न वापसी (रुजू) संभव है, न निवास का अधिकार और न ही किसी शर्त या भविष्य के समय से जुड़ाव है। अतः हिंदा ज़ैद से अलग हो गई। यदि तलाक एक से अधिक हों, तो लिखें कि उसने हिंदा को दो तलाक दिए हैं, और तीन तलाक की स्थिति में लिखें कि उसने उसे पूरे तीन तलाक दिए हैं। तीन तलाक के मामले में यह भी लिखें कि हिंदा, ज़ैद पर 'हुरमत-ए-गलीज़ा' (गंभीर निषेध) के साथ हराम हो गई है और ज़ैद के लिए तब तक हलाल नहीं हो सकती जब तक कि वह किसी अन्य व्यक्ति से निकाह न कर ले...

! **चेतावनी:** अनुवादक कहता है कि यहाँ गवाही देने का अर्थ यह नहीं है कि उन्होंने अदालत में गवाही दी, बल्कि लेख के समय वे इस बात के गवाह हैं, चाहे उन्होंने लेखक को अपनी गवाही बता दी हो या इस लेख पर गवाह बन गए हों, बशर्ते कि यह वैध तरीके से हुआ हो।

نے وکیل مذکور کے اس کے شوہر اس شخص کی طرف سے اس خلع کے واسطے وکیل ہونے کی تصدیق کرلی ہے قبول کیا۔ فقط اگر وکیل از جانب عورت ہو تو کاغذ کی پیشانی پر اولاً تو کیل لکھے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلانہ بنت فلاں نے فلاں شخص کو وکیل کر کے اس بارہ میں اپنا قائم مقام کیا کہ اس کو اس کے شوہر فلاں شخص سے خلع کرادے۔ پھر بعد اختلاع لکھنے کے لکھے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں شخص نے یعنی وکیل نے جس کا ذکر وکالت نامہ میں مذکور ہے اپنی موکلہ فلانہ بنت فلاں کو اس کے شوہر فلاں شخص سے الی آخرہ اور اگر شوہر نے چاہا کہ عورت کے وکیل کو اس کے مہر اور نفقہ عدت کے درک کا ضامن کرلے اور درک اس طرح سے ہو سکتا ہے کہ عورت مذکورہ وکیل کرنے سے منکر ہو جائے اور گواہ لوگ مرجائیں یا غائب ہو جائیں پھر وہ اپنے شوہر سے مہر اور نفقہ عدت کا دعویٰ کرے تو اس طرح تحریر کرالے کہ اس فلاں شخص وکیل عورت نے فلاں شخص یعنی شوہر کے واسطے اس طرح ضمانت کرلی کہ اگر فلانہ عورت کے مہر میں جو اس قدر درہم ہیں اور اس کے نفقہ عدت میں جو اس قدر ہے کوئی درک پیدا ہو تو وکیل مذکور ضامن ہے حتی کہ شوہر مذکور کو اس سے چھڑا دے گا یا اس کو عورت مذکورہ کا تمام مہر جو اس قدر ہے اور تمام نفقہ عدت جو اس قدر ہے اپنے مال سے دے گا واللہ اعلم۔

صورت در ذکر خلع فضولی اس طرح تحریر کرے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ جن گواہوں کا نام آخر میں اس تحریر کے مذکور ہے یہ گواہی دی کہ فلاں شخص یعنی فضولی نے زید سے یہ درخواست کی کہ اپنی عورت ہندہ کو اس فضولی کے مال سے ہزار درہم پر خلع کر دے بدین شرط کہ یہ فضولی اس خلع کو بعوض اس مال کے بغیر حکم دہندہ بغیر اس کے ہندہ وکیل اس کو کرے

خود قبول کرتا ہے بدین شرط کہ یہ فضولی ضامن ہے کہ اس قدر مال اپنے ذاتی مال سے زید کو دے دے گا پس زید نے اس کی درخواست منظور کی اور اپنی عورت ہندہ کو بعوض اس مال کے خلع کر دیا اور اس فضولی نے یہ خلع بعوض اس مال کے زید کی طرف سے بالمواجہہ منظور کیا اور ہندہ اپنے شوہر سے اس خلع کی وجہ سے بائنہ ہو گئی اور دونوں میں نکاح باقی نہ رہا اور زید نے یہ مال مذکور اس فضولی کے دینے سے وصول کر لیا اور یہ فضولی اس مال سے جو اس خلع کی وجہ سے اس کی طرف واجب ہوا تھا زید کے قبضہ کرنے اور بھر پانے سے بری ہو گیا لیکن ایسے خلع کی وجہ سے ہندہ کی مہر سے زید بری نہ ہوگا اور ہندہ کو اختیار رہے گا کہ جب چاہے زید سے اپنے مہر کا مطالبہ کرے پس اگر زید کو یہ منظور ہو کہ ہندہ کے مہر کی بابت جو درک اس پر پیش آئے اس کا فضولی کو ضامن کرے تاکہ جب ہندہ اپنا مہر اس سے لے تب زید اس کو فضولی سے واپس لے تو اس طرح تحریر کرادے اور زید کو جو درک ہندہ کی مہر کے بابت پیش آئے اس کا یہ فضولی ضامن ہوا کہ ہندہ نے اپنا مہر ایک بار وصول پایا ہے پھر جب دوبارہ وصول کرے گی تو ناحق وصول کرنے والی ہوگی اور یہ بات ٹھیک ہے کیونکہ فضولی نے جب یہ اقرار کیا کہ ہندہ نے اپنا مہر وصول پایا ہے تو اس کے زعم پر یہ بات ضروری ہے کہ اگر ہندہ دوبارہ وصول کرے تو ناحق وصول کرنے والی ہوگی اور مالِ مقبولہ ناحق مقبول ہوگا کہ جس کا تاوان ہندہ پر واجب ہوگا پس یہ کفالت زمانِ وجوب کی طرف مضاف ہے اور ایسی کفالت صحیح ہے مثل ایسی کفالت کے جو تیر افلاں شخص پر ثابت ہو اس کا میں کفیل ہوں۔

صورت در طلاق عورت پیش از دخول خلوت۔ اگر طلاق واحد ہو تو لکھے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ ان گواہوں نے جن کا نام اس تحریر کے آخر میں مذکور ہے یہ گواہی دی کہ زید نے اپنی عورت مسماۃ ہندہ بنت فلاں کو قبل اس کے ساتھ دخول و خلوت کرنے کے بطلاق واحدہ بائنہ طلاق دی جس میں نہ رجعت ہے اور نہ مشکونت اور نہ تعلیق بشرط اور نہ اضافت بسوئے

زمانہ آئندہ اور نہ اشتراط عوض ہے پس زید سے اس طلاق کی وجہ سے ہندہ بائنہ ہو گئی اور اگر طلاق ایک سے زائد ہو تو دو طلاق میں لکھے کہ اس نے ہندہ کو دو طلاق دی ہیں اور تین طلاق میں لکھے کہ اُس کو پوری تین طلاقیں دے دی ہیں پس وہ بائنہ ہوگئی اور تین طلاق کی صورت میں یہ بھی لکھے کہ ہندہ مذکورہ زید پر بحرمت غلیظہ حرام ہو گئی کہ زید کے واسطے حلال نہیں ہو سکتی ہے یہاں تک کہ زید کے سوا دوسرے شوہر سے نکاح

! تنبیہ: مترجم کہتا ہے کہ مراد اس مقام پر گواہی دینے سے یہ نہیں ہے کہ انہوں نے گواہی ادا کی بلکہ تحریر کے وقت وہ لوگ اس بات پر گواہ ہیں خواہ انہوں نے کاتب سے اپنی گواہی بیان کر دی ہو یا اس تحریر پر گواہ ہو گئے ہوں بشرطیکہ بطور جائز ہوئے ہوں ۱۲ منہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (149) Kitab al-Shurut (Book of Stipulations)

...and he consummates the marriage with her and then separates from her and her iddah (waiting period) is completed. In the case of an explicit divorce (Talaq-e-Sarih) after consummation, it should be written: That Zaid said to his wife Hindah after having consummated the marriage with her, "I have given you one irrevocable divorce (Talaq-e-Ba'in)." Thereafter, no reconciliation (ruju') will be possible from Zaid, and the aforementioned Hindah is in the iddah that became obligatory upon her due to this divorce. Zaid acknowledged making witnesses for all this, event date: [date]. In the case of divorce before consummation but after valid privacy (Khalwat-e-Sahiha), it should be written: The writing is to the effect that the witnesses whose names are written at the end of this document testified that Zaid, after having valid privacy with his wife Hindah, free from all legal (sharia) and natural obstacles, gave her one valid irrevocable divorce. Consequently, Hindah became prohibited (haram) for him due to this divorce, and the entire specified dower (Mahr-e-Musamma), which is so many dirhams, and her maintenance during iddah (Nafaqah-e-Iddah), which is such an amount, became obligatory upon Zaid, period. If Zaid’s school of thought is such that he does not consider valid privacy (Khalwat-e-Sahiha) equivalent to consummation for the purpose of the dower and iddah maintenance becoming obligatory, and he refused to pay upon the woman's demand, then Hindah should present her case before such a Qazi (judge) who holds this view, so that he may order Zaid to pay the full dower and iddah maintenance. Then, after that, write in the divorce deed: Then that Hindah, who was divorced after valid privacy, demanded her full dower and iddah maintenance from her husband Zaid, but Zaid refused to give it because his school of thought is that valid privacy is not equivalent to consummation for these two rulings. So Hindah took him to [name of] Qazi, or write generally that Hindah took him to such a just Qazi whose judgment is valid and enforceable among Muslims, and made a demand from him and claimed valid privacy followed by divorce. Then Zaid admitted the said privacy but denied the obligation of the full specified dower and iddah maintenance. So, on behalf of Hindah, the Qazi ordered Zaid to pay the full specified dower and iddah maintenance because this was his school of thought and his legal reasoning (ijtihad) was that privacy with a married woman is like consummation regarding the obligation of the full dower and iddah maintenance. Hence, he gave the order for the mentioned woman against the mentioned man in the presence of both, issued and enforced it, and made witnesses to this effect before him, event date: [date]. If a person wishes to delegate the power

of divorce to his wife (Tafwid-e-Talaq), there are several types. One is absolute delegation (Tafwid-e-Mutlaq), not contingent on a condition. This has two kinds: first, temporary (Muwaqqat), and second, absolute (Mutlaq). The writing for the temporary one is as follows: This writing is to the effect that the witnesses named at the end of this document witnessed that such-and-such person delegated the power of divorce of his wife, named Hindah, to her for a period of one month or one year, starting from [day/date] and ending on [day/date], on the condition that during this month or year, whenever she wishes, she may give herself one irrevocable divorce or three divorces, and he handed over this choice to her. And the said woman accepted this choice from him in her session (majlis) before she got busy with another task or stood up from the session, event date: [date]. In the case of the absolute form, it should be written: Witnesses testified that Zaid handed over the matter of divorce to his wife Hindah with the condition that whenever she wishes, she may give herself one or three divorces, and at any time forever, and the mentioned woman accepted this choice from him to the end... Second is contingent delegation (Tafwid-e-Mu'allaq), which has several types: one is that delegation is without... and its writing is such that Zaid delegated the matter of divorce to his wife, named Hindah, contingent on the condition that when Zaid disappears from her presence from such-and-such village or place where both reside, by a distance of travel, and after his disappearance, one month or whatever period both stipulate passes, and Zaid does not return to her within this period, then after that Hindah has the choice, whenever she wishes, to give herself one irrevocable divorce, and he handed over the power of this matter to her, and Hindah on his behalf...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 (149) किताब-उश-शुरूत (शर्तों की पुस्तक)

...करे और वह उसके साथ संभोग करे और फिर उसे अलग करे और उसकी इद्दत पूरी हो जाए। संभोग के बाद स्पष्ट तलाक (तलाक-ए-सरीह) की स्थिति में यह लिखें कि ज़ैद ने अपनी पत्नी हिंदा से उसके साथ संभोग करने के बाद कहा कि 'तुझे एक तलाक-ए-बाइन दी'। और इसके बाद ज़ैद से रुजू (वापसी) नहीं होगी और उपरोक्त हिंदा उस इद्दत में है जो इस तलाक के कारण उस पर अनिवार्य हुई है। और ज़ैद ने इस सब को गवाह बनाने का स्वीकार किया, घटना की तिथि फलां। संभोग से पूर्व और खलवत-ए-सहीहा (एकांत मिलन) के बाद तलाक की स्थिति में यह लिखें कि लेख इस आशय का है कि जिन गवाहों के नाम इस लेख के अंत में लिखे हैं, उन्होंने यह गवाही दी कि ज़ैद ने अपनी पत्नी हिंदा के साथ खलवत-ए-सहीहा खाली (तमाम शरीई और प्राकृतिक बाधाओं से मुक्त) करने के बाद एक तलाक-ए-वाहिदा बाइनह जाइज़ा दे दी है। अतः इस तलाक के कारण हिंदा उस पर हराम हो गई है और हिंदा का ज़ैद पर संपूर्ण मेहर-ए-मुसम्मा, जो कि इतने दिरहम है, और उसकी इद्दत का खर्च (नफ़क़ा-ए-इद्दत), जो कि इतना है, अनिवार्य हो गया, बस। अतः यदि ज़ैद का यह मत हो कि मेहर और इद्दत के खर्च के अनिवार्य होने के लिए वह खलवत-ए-सहीहा को संभोग के समान नहीं मानता है, और उसने स्त्री की मांग के बाद उसे देने से इनकार कर दिया, तो हिंदा को चाहिए कि अपना मामला ऐसे काज़ी के पास प्रस्तुत करे जो ऐसा मानता हो, ताकि वह ज़ैद पर पूर्ण मेहर और इद्दत के खर्च का आदेश दे दे। फिर उसके बाद तलाकनामा में लिखें: फिर उस हिंदा ने जिसे खलवत-ए-सहीहा के बाद तलाक दी गई है, अपने पति ज़ैद से अपने पूरे मेहर और इद्दत के खर्च की मांग की, लेकिन ज़ैद ने उसे देने से इनकार किया क्योंकि उसका यह मत है कि खलवत-ए-सहीहा इन दोनों आदेशों के लिए संभोग के समान नहीं है। अतः हिंदा उसे फलां काज़ी के पास ले गई या बिना नाम निर्दिष्ट किए इस तरह लिखे कि हिंदा उसे ऐसे न्यायप्रिय काज़ी के पास ले गई जिसका आदेश मुसलमानों के बीच वैध और प्रभावी है, और उससे इसकी मांग की और खलवत-ए-सहीहा का और उसके बाद तलाक का दावा किया। तब ज़ैद ने उक्त खलवत को स्वीकार किया लेकिन पूर्ण मेहर-ए-मुसम्मा और इद्दत के खर्च के अनिवार्य होने से इनकार किया। अतः हिंदा के लिए ज़ैद पर काज़ी ने पूर्ण मेहर-ए-मुसम्मा और इद्दत के खर्च का आदेश दे दिया क्योंकि उसका यही मत था और उसका इज्तिहाद (कानूनी विवेक) यह था कि विवाहित स्त्री के साथ एकांत वास करना, पूरे मेहर और इद्दत के खर्च के अनिवार्य होने के हक में संभोग के समान है। अतः उसने दोनों के सामने उपरोक्त मामले पर उक्त स्त्री के लिए इसका आदेश दिया और उसे जारी व प्रभावी कर दिया और अपने

सामने इस बात पर गवाह बना लिए, घटना की तिथि फलां। यदि किसी व्यक्ति ने चाहा कि अपनी पत्नी का तलाक का अधिकार उसके अधिकार में दे दे (तफ़वीज़-ए-तलाक), तो इसमें कई प्रकार हैं: एक यह कि तफ़वीज़-ए-मुतलक़ (पूर्ण सुपुर्दगी) हो, किसी शर्त पर निर्भर न हो। और इसकी दो किस्में हैं: एक सामयिक (मुअक्क़त) और दूसरी बिना समय सीमा के(मुतलक़)। सामयिक का लेख इस प्रकार है: यह लेख इस आशय का है कि जिन गवाहों का नाम इस लेख के अंत में उल्लिखित है, वे इस बात पर गवाह बने कि फलां व्यक्ति ने अपनी पत्नी सुम्मा-त-हिंदा का तलाक का अधिकार एक महीने या एक साल तक के लिए, जिसका आरंभ फलां दिन से और अंत फलां दिन को है, उसके अधिकार में दे दिया, इस शर्त के साथ कि इस महीने या इस साल में जिस समय वह चाहे, अपने आप को एक तलाक-ए-बाइन या तीन तलाक दे ले, और उसका अधिकार उसे सौंप दिया। और उक्त स्त्री ने उसकी ओर से यह अधिकार अपनी सभा (मजलिस) में इससे पहले कि वह किसी अन्य कार्य में व्यस्त हो या सभा से उठ खड़ी हो, सही रूप से स्वीकार किया, घटना की तिथि फलां। और इसकी मुतलक़ (बिना समय सीमा के) स्थिति में लिखें कि गवाह हुए कि ज़ैद ने अपनी पत्नी हिंदा का तलाक का कार्य उसके अधिकार में इस शर्त के साथ दे दिया कि जब भी चाहे एक या तीन तलाक और जिस समय चाहे हमेशा तक अपने आप को दे ले, और उक्त स्त्री ने यह अधिकार उसकी ओर से अंत तक...। दूसरा तफ़वीज़ मुअल्लाक़ ब-शर्त (किसी शर्त पर निर्भर सुपुर्दगी) है और इसमें कई प्रकार हैं: एक यह कि तफ़वीज़ बिना... हो और उसका लेख इस प्रकार है कि ज़ैद ने अपनी पत्नी सुम्मा-त-हिंदा का तलाक का मामला उसके अधिकार में इस शर्त के साथ जोड़कर दिया कि जब ज़ैद उसके पास से फलां गांव या फलां स्थान से जहां दोनों रहते हैं, यात्रा की दूरी पर गायब हो जाए और उसके गायब होने पर एक महीना या जितनी अवधि दोनों तय करें बीत जाए और ज़ैद इस अवधि में लौटकर उसके पास न आए, तो उसके बाद हिंदा को अधिकार है कि वह हमेशा जिस समय चाहे अपने आप को एक तलाक-ए-बाइन दे दे, और इस मामले का अधिकार उसे सौंप दिया और हिंदा ने उसकी ओर से...

کرے اور وہ اس کے ساتھ دخول کرے اور پھر اُس کو جدا کرے اور اُس کی عدت پوری ہو جائے صورت در طلاق صریح بعد دخول لکھے کہ زید نے ہندہ اپنی جورو سے بعد اس کے ساتھ دخول کرنے کے کہا کہ تجھ کو ایک طلاق بائن دی اور پھر اس کے بعد زید سے رجعت نہ ہوگی اور ہندہ مذکورہ اس عدت میں ہے جو اس طلاق کی وجہ سے اس پر واجب ہوئی اور زید نے گواہ کرنے کا اس سب کا اقرار کیا واقعہ تاریخ فلاں صورت در طلاق قبل دخول و بعد خلوت صحیحہ یہ لکھے کہ تحریر بدین مضمون ہے کہ جن گواہوں کا نام اس تحریر کے آخر میں لکھا ہے یہ گواہی دی کہ زید نے اپنی جورو ہندہ کو بعد ازانکہ اس کے ساتھ خلوت صحیحہ خالیہ از تمام موانع شرعیہ وطبعیہ کر لی ہے ایک طلاق واحدہ بائنہ جائز ہ دے دی پس اس طلاق کی وجہ سے ہندہ اس پر حرام ہوگئی اور ہندہ کا زید پر تمام مہر سمی جو اس قدر درہم ہے اور اس کا نفقہ عدت جو اس قدر ہے واجب ہوا فقط پس اگر زید کا یہ مذہب ہو کہ مہر واجب ہونے اور نفقہ عدت واجب ہونے کے واسطے خلوت صحیحہ کو قائم مقام دخول کے نہ سمجھتا ہو پس اس نے عورت کے مطالبہ کے بعد اس کے ادا کرنے سے انکار کیا تو ہندہ کو چاہئے کہ اپنا مقدمہ ایسے قاضی کے یہاں پیش کرے جو ایسا سمجھتا ہو تا کہ وہ زید پر پورے مہر و نفقہ عدت کا حکم دے دے پھر اس کے بعد طلاق نامہ میں تحریر کرے پھر اس ہندہ نے جس کو بعد خلوت صحیحہ کے طلاق دی گئی ہے اپنے شوہر زید سے اپنے پورے مہر اور نفقہ عدت کا مطالبہ کیا لیکن زید نے اس کے دینے سے انکار کیا کیونکہ اس کا یہ مذہب ہے کہ خلوت صحیحہ ان دونوں حکموں کے واسطے دخول کے قائم مقام نہیں ہے۔ پس ہندہ اس کو فلاں قاضی کے پاس لے گئی یا بلاتعین اس طرح لکھے کہ ہندہ اس کو ایسے قاضی عادل کے پاس لے گئی کہ جس کا حکم مسلمانوں کے درمیان جائز اور نافذ ہے اور اس سے اس کا

مطالبہ کیا اور خلوت صحیحہ کا اور اس کے بعد طلاق کا دعویٰ کیا پس زید نے خلوت مذکورہ کا اقرار کیا لیکن مہر مسمیٰ کامل اور نفقہ عدت کے واجب ہونے سے انکار کیا پس ہندہ کے واسطے زید پر قاضی نے پورے مہر مسمیٰ اور نفقہ عدت کا حکم دے دیا کیونکہ اس کا یہی مذہب تھا اور اس کا اجتہاد یہ تھا کہ عورت منکوحہ کے ساتھ خلوت کرنا پورا مہر اور نفقہ عدت واجب ہونے کے حق میں مثل دخول کے ہے پس اس نے دونوں کے روبرو مروجذ مذکور پر عورت مذکورہ کے لئے اس کا حکم دیا اور اس کو جاری و نافذ کر دیا اور اپنے سامنے اس بات پر گواہ کر دیے واقعہ تاریخ فلاں۔ اگر کسی شخص نے چاہا کہ اپنی جورو کا کارِ طلاق اُس کے اختیار میں دے دے تو اس میں چند انواع ہیں ایک یہ کہ تفویضِ مطلق ہو معلق بشرط نہ ہو اور اس کی دو قسمیں ہیں ایک موقت دوم مطلق پس موقت کی تحریر اس طرح ہے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ جن گواہوں کا نام اس تحریر کے آخر میں مذکور ہے وہ اس بات پر شاہد ہوئے کہ فلاں شخص نے اپنی جورو مسماۃ ہندہ کا کارِ طلاق ایک مہینہ یا ایک سال تک جس کا شروع فلاں روز سے اور آخر فلاں روز ہے اس کے اختیار میں دے دیا بدین شرط کہ اس مہینہ یا اس سال میں جس وقت وہ چاہے اپنے آپ کو ایک طلاق بائن یا تین طلاق دے اور اُس کا اختیار اس کے سپرد کر دیا اور عورت مذکورہ نے اس کی طرف سے یہ اختیار اپنی مجلس میں قبل اس کے کہ عورت مذکورہ دوسرے کام میں مشغول ہو یا مجلس سے اُٹھ کھڑی ہو مقبول صحیح قبول کیا واقعہ تاریخ فلاں اور اس کی صورتِ مطلق میں لکھے کہ گواہ ہوئے کہ زید نے اپنی جورو ہندہ کا کارِ طلاق اسکے قبضہ میں بدین شرط دے دیا کہ جب جب چاہے ایک یا تین طلاق اور جس وقت چاہے ہمیشہ تک اپنے آپ کو دے لے اور عورت مذکورہ نے یہ اختیار اس کی طرف سے الیٰ آخرہ۔ دوم تفویض معلق بشرط اور اس میں چند اقسام میں ایک یہ کہ تفویض بغیر ہو اور اس کی تحریر یوں ہے کہ زید نے اپنی عورت مسماۃ ہندہ کا امرِ طلاق اس کے قبضہ میں اس شرط کے ساتھ معلق کر کے دیا کہ جب زید

اس کے پاس سے فلاں موضع یا فلاں جگہ سے جس میں دونوں رہتے ہیں بمسافت سفر غائب ہو جائے اور اُس کے غائب ہونے پر ایک مہینہ یا جس قدر مدت دونوں شرط کریں گزر جائے اور زید اس مدت میں لوٹ کر اس کے پاس نہ آئے تو اس کے بعد ہندہ کو اختیار ہے ہمیشہ جس وقت چاہے اپنے آپ کو طلاق واحدہ بائنہ دے دے اور اس امر کا اختیار اُس کے سپرد کر دیا اور ہندہ نے اس کی طرف

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 | Kitab al-Shurut (The Book of Legal Conditions)

...Some jurists have accepted this authority as valid within the session of delegation (*Majlis-e-Tafweez*). The second type is the delegation of the right to divorce (*Tafweez-e-Talaq*) upon the failure to pay the prompt dower (*Mehr Mu'ajjal*) within a specific period. The wording of such a document is as follows: "Zaid has granted Hind the authority of a single irrevocable divorce (*Talaq-e-Ba'in*) conditional upon the following: if one month passes—starting from a certain day and ending on another—and Zaid fails to pay her the full dower he agreed to pay promptly, which amounts to a specific sum, then she has the authority to grant herself a single irrevocable divorce whenever she wishes." He has entrusted this matter to her, and Hind, in the session, accepted this authority on his behalf. The third type of delegation is conditional upon gambling, or the drinking of wine, or if the husband beats the wife such that marks appear on her body; the wording for this is the same as previously described. Another type is when a husband grants his current wife the authority to divorce any woman he may marry after her. It is witnessed that Zaid has granted the authority regarding the divorce of any woman he marries through any means—whether through a marriage representative (*Wakil*), an unauthorized person (*Fuzuli*) whose marriage act Zaid later ratifies by word or deed, or if he marries himself—to his current wife, named Hind, up to three divorces, on the condition that whenever Hind wishes, she may divorce any woman who enters his marriage. He has entrusted this authority to her, or he may write that Hind may grant as many of the three divorces as she wishes. Hind, in the session, formally accepted this from him. If the delegation is conditional, then when the condition is met and the wife wishes to divorce herself, she shall have the right. If she exercises this right, it is preferable for the sake of legal strength to record on the back of the delegation document: "Witnessed that the husband (name) fulfilled the condition upon which the divorce was contingent, as mentioned in the delegation deed, and his wife thereby attained the right to divorce herself, which she did in the presence of these witnesses." Dated such-and-such. Allah knows best; this is mentioned in *Al-Muheet*.

Chapter Four Regarding Manumission (Itaq)

If a person frees his slave and wishes to provide him with a written document of this content, he should write: "So-and-so, son of so-and-so Quraishi, in a state of legal capacity, voluntarily declared that he has freed his owned slave named Kallu." Alternatively, he may write: "This document serves to record that the witnesses

named at the end of this deed testify that so-and-so, son of so-and-so, declared in their presence—while in sound health of body and mind and free from any illness that would invalidate a declaration—that he has freed his slave and companion, Kallu Hindustani, who is a young man." The age and physical description of the slave should be detailed. It should be stated that he has granted a valid, binding, and complete manumission from his own pure wealth and ownership, with no possibility of revocation, ambiguity, or future contingency. This was done for the sake of Allah, seeking His reward and pleasure, out of fear of His severe punishment, and desiring the promise of the Messenger of Allah ﷺ who said: "Whoever frees a slave (a neck), Allah Almighty will save every limb of the one who frees from the fire of Hell in exchange for every limb of the one freed." Consequently, this Kallu Hindustani is now free by the act of his master. He can neither be sold, nor gifted, nor inherited, nor can he be enslaved again for any reason. No one has any claim over him except for the right of *Wala* (legal patronage), such that his *Wala* belongs to his...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० | किताब अल-शुरुत (शर्तों की किताब)

...से यह अधिकार मजलिस-ए-तफ़वीज़ में कुछ (उलेमा) ने सही स्वीकार किया था। दूसरी किस्म यह है कि किसी अवधि तक 'मेहर-ए-मुअज्जल' (त्वरित मेहर) अदा न करने पर तलाक का अधिकार सौंपना हो, और उसका दस्तावेज़ इस तरह है कि जैद ने हिन्दा को एक 'तलाक-ए-बायन' का अधिकार इस शर्त पर दिया कि यदि एक महीना, जिसका आरंभ फलां दिन से और अंत फलां दिन को है, बीत जाए और जैद उसे वह पूरा मेहर अदा न करे जिसे उसने 'मुअज्जल' के रूप में देना स्वीकार किया है और वह इतनी राशि है, तो उसे (पत्नी को) अधिकार है कि वह जब चाहे स्वयं को एक 'तलाक-ए-बायन' दे दे। और इस मामले का अधिकार उसे सौंप दिया और हिन्दा ने मजलिस-ए-तफ़वीज़ में उसकी ओर से यह अधिकार स्वीकार कर लिया। तीसरी किस्म जुए की शर्त पर या शराब पीने की शर्त पर, या पत्नी को इतना मारने की शर्त पर है जिसका निशान उसके शरीर पर दिखाई दे; और इसकी लिखावट का वही तरीका है जैसा हमने पहले वर्णन किया है। तीसरी बात यह है कि पुरुष जिस भी स्त्री को वर्तमान पत्नी के बाद अपने निकाह में लाए, उसका तलाक देने का अधिकार वर्तमान पत्नी को सौंप दे। गवाह हुए कि जैद ने ऐसी हर औरत के तलाक के मामले का अधिकार, जिसे वह किसी भी माध्यम से निकाह में लाए - चाहे वकील निकाह कराए या कोई 'फुज़ूली' (अनधिकृत व्यक्ति) जिसके निकाह की अनुमति जैद अपने वचन या कर्म से दे, या स्वयं निकाह करे - अपनी वर्तमान पत्नी मुसम्मात हिन्दा को तीन तलाक तक का अधिकार दे दिया, इस शर्त पर कि हिन्दा उस औरत को जो उसके निकाह में शामिल हुई, हमेशा जब चाहे तलाक दे दे। और इसका अधिकार उसे सौंप दिया या इस तरह लिखे कि हिन्दा उनमें से जितनी चाहे तलाक दे दे। और हिन्दा ने इस मजलिस में उसकी ओर से इसे सही रूप में स्वीकार किया। और यदि यह सौंपना किसी शर्त पर हो, तो जब वह शर्त पूरी हो जाए और औरत स्वयं को तलाक देना चाहे, तो उसे अधिकार होगा। और यदि उसने तलाक ले ली, तो बेहतर है कि मजबूती के लिए तफ़वीज़-नामे के पीछे लिखा जाए: "गवाह हुए कि फलां (पति) ने उस शर्त को जिस पर तलाक निर्भर थी, जैसा कि तफ़वीज़-नामे में उल्लेख है, पूरा किया और उसकी पत्नी को इस अधिकार के कारण स्वयं को तलाक देने का अधिकार प्राप्त हुआ।" और उन गवाहों के सामने जिनकी गवाही कागज़ पर दर्ज है, उसने स्वयं को तलाक दी। वाकया तारीख फलां। वल्लाहू आलम (अल्लाह बेहतर जानता है), यह 'मुहीत' में है।

चौथा अध्याय दास-मुक्ति (एताक) के विषय में

यदि किसी व्यक्ति ने अपने गुलाम को आज़ाद किया और चाहा कि उसे इस विषय का दस्तावेज़ दे दे, तो लिखे कि: "फलां बिन फलां कुरैशी ने अपने स्वीकारोक्ति की वैध स्थिति में स्वेच्छा से स्वीकार किया कि उसने अपने स्वामित्व वाले 'कल्लू' नामक व्यक्ति को आज़ाद कर दिया।" या इस प्रकार लिखे: "यह दस्तावेज़ इस विषय में है कि जिन गवाहों के नाम अंत में लिखे हैं, वे गवाह हुए कि फलां बिन फलां ने उनके सामने स्वीकार किया, और अपनी स्वस्थ शारीरिक व मानसिक स्थिति में, जबकि उसे ऐसी कोई बीमारी नहीं थी जो स्वीकारोक्ति में बाधा बने, उसने स्वीकार किया और उन्हें गवाह बनाया कि उसने अपने गुलाम और साथी कल्लू हिंदुस्तानी को, जो एक युवा व्यक्ति है, आज़ाद किया।" और उक्त गुलाम की आयु और हुलिया (शारीरिक विवरण) लिख दे। और लिखे कि उसने अपनी शुद्ध संपत्ति और स्वामित्व से पूर्ण रूप से 'एताक-ए-सही' (वैध मुक्ति) के तहत आज़ाद किया, जिसमें न तो वापसी की गुंजाइश है और न ही कोई अस्पष्टता। यह अल्लाह के लिए, ईश्वरीय पुरस्कार (सवाब) की प्राप्ति, अल्लाह की रज़ा के लिए, और अल्लाह के कठोर दंड के भय से और रसूलुल्लाह ﷺ के उस वादे की इच्छा से किया गया है जिसमें आपने फरमाया: "जो व्यक्ति किसी गर्दन (गुलाम) को आज़ाद करता है, अल्लाह तआला उसके हर अंग के बदले आज़ाद करने वाले के हर अंग को नर्क की आग से बचाता है।" अतः, यह कल्लू हिंदुस्तानी अपने मालिक द्वारा आज़ाद किए जाने से आज़ाद हो गया है। अब उसे न बेचा जा सकता है, न दान (हिबा) किया जा सकता है, न वह विरासत बन सकता है, और न ही किसी भी कारण से फिर से गुलाम बनाया जा सकता है। अब उस पर किसी का कोई अधिकार नहीं है सिवाय 'वला' (संरक्षण के अधिकार) के, कि उसकी वला उसके..

سے یہ اختیار مجلس تفویض میں بعض نے صحیح قبول کیا تھا۔ قسم دوم آنکہ کسی میعاد تک مہر معجل ادا نہ کرنے پر تفویضِ طلاق ہو اور اس کی تحریر یوں ہے کہ زید نے ہندہ کو طلاق واحدہ بائنہ کا اختیار معلق بدین شرط دے دیا کہ اگر ایک مہینہ جس کا اوّل فلاں روز سے اور آخر فلاں روز ہے گزر جائے اور زید اس کو تمام وہ مہر جس کا اس نے بطور معجل دینا قبول کیا ہے اور وہ اس قدر ہے ادا نہ کرے تو اس کو اختیار ہے کہ ہمیشہ جب چاہے اپنے آپ کو طلاق واحدہ بائنہ دے دے اور اس امر کا اختیار اس کے سپرد کر دیا اور ہندہ نے مجلس تفویض میں اس کی طرف سے یہ اختیار قبول کیا قسم سوم تفویضِ طلاق بشرطِ قمار یا بشرطِ آنکہ مے شراب پیئے یا عورت کو ایسا مارے جس کا اثر اس کے بدن پر ظاہر ہو اور اس کے تحریر کی وہی صورت ہے کہ جیسی ہم نے بیان کردی ہے سوم آنکہ ہر عورت کا طلاق جس کو مرد اس عورت موجودہ کے بعد اپنے نکاح میں لائے عورت موجودہ کے اختیار میں دے دے۔ گواہ ہوئے کہ زید نے ہر ایسی عورت کے امر طلاق کا اختیار جس کو کسی طریق سے وہ اپنے نکاح میں لائے خواہ وکیل نکاح کر دے یا فضولی جس کے نکاح کی زید اپنے قول یا فعل سے اجازت دے یا خود نکاح کرے اپنی عورت مسماۃ ہندہ کو جو فی الحال موجود ہے تین طلاق تک دے دیا اس شرط پر کہ ہندہ اس عورت کو جو اس کے نکاح میں داخل ہوئی ہمیشہ جب چاہے طلاق دے دے اور اس کا اختیار اس کے سپرد کیا یا یوں لکھے کہ ہندہ اس کو تین طلاق میں سے جتنی چاہے دے دے اور ہندہ نے اس مجلس تفویض میں اس کی طرف سے اس کو ببعض صحیح قبول کیا اور جو تفویض بشرط ہو تو جب شرط پائی جائے اور عورت اپنے تئیں طلاق دینا چاہے تو اس کو اختیار ہوگا اور اگر اس نے طلاق لے لی تو اولیٰ یہ ہے کہ مضبوطی کے واسطے تفویض نامہ کی پشت پر لکھا جائے گواہ

ہوئے کہ فلاں یعنی شوہر نے اس شرط کو جس پر طلاق معلق تھی جیسا کہ تفویض نامہ میں مذکور ہے پورا کیا اور اس کی زوجہ کو اس تفویض کی وجہ سے اپنے تئیں طلاق دینے کا اختیار حاصل ہوا اور ان گواہوں کے سامنے جن کی گواہی درج کاغذ ہے اپنے تئیں طلاق دی واقعہ تاریخ فلاں واللہ اعلم یہ محیط میں ہے۔

فصلِ چہارم در عتاق

اگر کسی شخص نے اپنے غلام کو آزاد کیا اور چاہا کہ اس کو اس مضمون کی تحریر دے دے تو لکھے کہ فلاں ابن فلاں قریشی نے اپنے جوازِ اقرار کی حالت میں بطوعِ خود اقرار کیا کہ اس نے اپنے مملوک مسمیٰ کلو کو آزاد کر دیا یا اس طرح تحریر کرے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ جن گواہوں کا نام اس تحریر کے آخر میں مذکور ہے گواہ ہوئے کہ فلانی ابن فلاں نے اس کے سامنے اقرار کیا اور اپنے اقرار پر جو اپنی صحت اور جسم اور ثبات عقل اور جوازِ اقرار کی حالت میں جب کہ اس کو کوئی مرض وغیرہ جو صحتِ اقرار کا مانع ہے نہ تھا اقرار کیا ہے ان کو گواہ کیا کہ اس نے اپنے غلام اور مملوک اور رفیق مسمیٰ کلو ہندوستانی کو جو نوجوان آدمی ہے آزاد کیا اور غلام مذکور کا سن اور حلیہ بیان کر دے اور لکھے کہ اپنے خالص مال اور ملک سے عتاقِ صحیح نافذ لازم پورا پورا آزاد کیا جس میں نہ رجعت ہے اور نہ مشونت اور نہ تعلیق بشرطِ کذانی الذخیرہ اور نہ تعلیق بخطر اور نہ اضافت بزمانہ مستقبل ہے عتق آزاد کیا کذافی الظہیریہ اور نہ بوجہ اشتراط عوض ہے اس طرح پر اس غلام کو اللہ کے واسطے بغرض ثواب الہی اور تحصیل رضائے الٰہی اور بخوف عذاب سخت الٰہی اور برغبت وعدہ رسول اللہ ﷺ کہ فرمایا جو شخص کہ گردن آزاد کرے اللہ تعالیٰ اس کے ہر عضو کے بدلے آزاد کرنے والے کا ہر عضو آتشِ دوزخ سے چھڑاتا ہے آزاد کیا۔ پس یہ کلو ہندوستانی اپنے مولیٰ کے آزاد کرنے سے آزاد ہو گیا ہے کہ نہ فروخت کیا جاسکتا ہے اور نہ ہبہ کیا جاسکتا ہے اور نہ میراث ہو سکتا ہے اور نہ کسی وجہ سے

مملوک ہو سکتا ہے اور نہ اس کی کسی پر اور نہ کسی کی اس پر کوئی راہ ہے سوائے ولاء کے کہ اس کی ولاء اس کے...

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) (141) Kitab al-Shurut (The Book of Legal Conditions)

The [right of patronage] belongs to this master (Maula) as long as he is alive, and after him, it shall pass to his male agnates (asabaat-e-muzakkar). Now, after emancipation (ataq), he named him... and this manumitted person confirmed in person to his manumitter that at the time of emancipation, he was his property. This occurred on [date]. Some legal experts write after the statement "(out of fear of the severe punishment of Allah)" so that Allah may release every limb of the manumitter from the Fire in exchange for every limb of the freed person. He granted valid and lawful manumission, removed him from his ownership and possession, and recorded it in writing. Thus, he became free in his affairs; no one has any claim over him, nor does he have any claim over anyone except for the right of 'Wala' (patronage). He has believed in Allah the Almighty and His Messenger (peace be upon him). It is not permissible for the master to demand slave labor or servitude from him or to return him to slavery. The manumitted person confessed at the time of manumission to being his property on [date]. Imam Abu Hanifa and his companions used to write that this document is from so-and-so, i.e., from the master, for his slave so-and-so from India: "You were my property until I freed you. Thus, I free you for the sake of Allah, seeking His reward. At this time, I am physically healthy and sound of mind, without any illness or ailment. My transactions are legally valid. I grant you valid and effective manumission. I impose no conditions upon you, nor do I seek any financial compensation from you. Thus, due to this manumission, you have become free; you possess the rights of free men and the obligations upon them are upon you. I have no claim over you, nor does anyone else. The 'Wala' of you and those you free belongs to me." Occurred in the month of [so-and-so] year [so-and-so]. The phrase "for the sake of Allah" was written because some say if he wasn't freed for Allah but for show, the manumission would not be valid. "Physically healthy and sound of mind" was written because a sick person's manumission is only valid from a third of his wealth, while a healthy person's is valid from the whole. "Without illness, etc." means he is not legally restricted (mahjur) due to insanity, folly, or ruinous behavior. Insanity and folly prevent valid manumission by consensus, and some scholars say restriction due to profligacy also prevents it. The phrase "the right is effective (naafidh)" is written so the master cannot claim anything that would void the right, or claim a conditional manumission. "I impose no conditions... nor seek compensation" is written to end all claims and disputes. "You became free... rights of free men..." is

written for emphasis. "The 'Wala' of you and your freed ones belongs to me" is written following the predecessors so that the legal ruling is established. That the 'Wala' of his freed ones belongs to the master is the school of our companions (Hanafis), but Imam Tahawi (may Allah have mercy on him) did not used to write this. If the manumission is for compensation, after writing the valid manumission, it should state that he was freed for a certain amount of Dinars and the slave accepted this obligation for that amount. If the master has already taken possession of the money, it should be stated that the manumitter received it and the freed person is cleared of debt. If he hasn't received it, it should be written as a debt owed by the freed person, and he isn't cleared until it is paid. The master has no claim other than 'Wala' and the mentioned payment. Date: ... as in 'al-Dhakhira'. If one frees a bondwoman and a male slave who are married to each other along with their children, it should be written: "Zaid freed his slave so-and-so (describing his name and features) and his bondwoman so-and-so (describing her name and features), and these two are husband and wife, and with them their..."

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... खंड (10) (141) किताब अल-शुरुत (कानूनी शर्तों की पुस्तक)

[मुक्ति का अधिकार] इस स्वामी (मौला) का है जब तक वह जीवित है, और उसके बाद उसके पुरुष उत्तराधिकारियों (असबात-ए-मुज़क्कर) का होगा। अब मुक्ति (अताक़) के बाद उसने उसका यह नाम रखा और उस मुक्त व्यक्ति ने अपने उस मुक्त करने वाले के सामने इस बात की पुष्टि की कि मुक्ति के समय वह उसकी संपत्ति (मम्लूक) था। यह घटना [तारीख] की है। कुछ कानूनी विशेषज्ञ "(अल्लाह के कठोर दंड के डर से)" कथन के बाद यह लिखते हैं ताकि अल्लाह मुक्त करने वाले के हर अंग के बदले मुक्त व्यक्ति के हर अंग को आग से बचाए। उसने वैध और जायज़ मुक्ति प्रदान की, उसे अपने स्वामित्व से बाहर कर दिया और उसे लिखित रूप में दर्ज कर दिया। इस प्रकार वह अपने मामलों में स्वतंत्र हो गया, किसी का उस पर कोई अधिकार नहीं है, और न ही उसका किसी पर कोई अधिकार है सिवाय 'वला' (संरक्षण/उत्तराधिकार) के अधिकार के। उसने अल्लाह सर्वशक्तिमान और उसके रसूल (शांति उन पर हो) पर विश्वास किया है। उसके लिए दासता या गुलामी की मांग करना या उसे फिर से गुलाम बनाना जायज़ नहीं है। मुक्त व्यक्ति ने मुक्ति के समय उसकी संपत्ति होने का स्वीकार किया। घटना [तारीख]... इमाम अबू हनीफ़ा और उनके साथी इस प्रकार लिखते थे कि यह दस्तावेज़ फलां की ओर से है, यानी स्वामी की ओर से, उसके गुलाम फलां हिंदी के लिए: "तुम मेरी संपत्ति थे जब तक कि मैंने तुम्हें मुक्त नहीं किया। अतः मैं तुम्हें अल्लाह के लिए, उसके पुरस्कार की इच्छा से मुक्त करता हूँ। इस समय मैं शारीरिक रूप से स्वस्थ और मानसिक रूप से ठीक हूँ, और मुझमें कोई बीमारी आदि नहीं है। मेरे लेनदेन कानूनी रूप से मान्य हैं। मैं तुम्हें वैध और प्रभावी मुक्ति प्रदान करता हूँ। मैं तुम पर कोई शर्त नहीं लगाता, और न ही तुमसे बदले में कोई धन मांगता हूँ। अतः इस मुक्ति के कारण तुम स्वतंत्र हो गए हो; स्वतंत्र पुरुषों के अधिकार तुम्हें प्राप्त हैं और जो उन पर अनिवार्य है वह तुम पर अनिवार्य है। मेरे लिए या किसी और के लिए तुम पर कोई रास्ता (दावा) नहीं है। मेरी 'वला' तुम पर और तुम्हारे द्वारा मुक्त किए गए लोगों पर है।" घटना माह [फलां] वर्ष [फलां]... "अल्लाह के लिए" शब्द इसलिए लिखा गया क्योंकि कुछ लोग कहते हैं कि यदि अल्लाह के लिए नहीं बल्कि दिखावे के लिए मुक्त किया गया, तो मुक्ति मान्य नहीं होगी। "शारीरिक रूप से स्वस्थ और मानसिक रूप से ठीक" इसलिए लिखा गया क्योंकि बीमार व्यक्ति की मुक्ति उसकी संपत्ति के केवल एक तिहाई हिस्से से मान्य होती है, जबकि स्वस्थ व्यक्ति की पूरी संपत्ति से। "बीमारी आदि के बिना" का अर्थ है कि वह पागलपन, मूर्खता या बर्बादी के कारण कानूनी रूप से प्रतिबंधित (महजूर) नहीं है। पागलपन और मूर्खता सर्वसम्मति से मुक्ति की वैधता को रोकते हैं, और कुछ विद्वानों के अनुसार

भ्रष्टाचार के कारण प्रतिबंध भी इसे रोकता है। वाक्यांश "अधिकार प्रभावी (नाफ़िज़) है" इसलिए लिखा गया ताकि स्वामी ऐसी किसी बात का दावा न करे जिससे अधिकार रुक जाए, या शर्त के साथ मुक्ति का दावा न करे। "मैं कोई शर्त नहीं लगाता... न ही धन मांगता हूँ" इसलिए लिखा गया ताकि सभी दावे और विवाद समाप्त हो जाएं। "तुम स्वतंत्र हो गए... स्वतंत्रों के अधिकार..." यह जोर देने के लिए लिखा गया है। "तुम्हारी और तुम्हारे मुक्त किए गए लोगों की 'वला' मेरी है" यह पूर्वजों के अनुसरण में लिखा गया है ताकि कानूनी आदेश स्थापित हो। उसके मुक्त किए गए लोगों की 'वला' स्वामी की है, यह हमारे साथियों (हनफ़ी) का मत है, लेकिन इमाम तहावी इसे नहीं लिखते थे। यदि मुक्ति धन के बदले में हो, तो वैध मुक्ति लिखने के बाद लिखें कि उसे इतने दीनार पर मुक्त किया गया और गुलाम ने इस धन के बदले इस अधिकार को स्वीकार किया। यदि स्वामी ने धन प्राप्त कर लिया है, तो लिखें कि मुक्त करने वाले ने इसे प्राप्त किया और मुक्त व्यक्ति ऋण से मुक्त हो गया। यदि उसने धन प्राप्त नहीं किया है, तो इसे मुक्त व्यक्ति पर ऋण के रूप में लिखा जाए, और वह तब तक मुक्त नहीं होगा जब तक कि वह भुगतान न कर दे। स्वामी के पास 'वला' और उक्त धन की मांग के अलावा मुक्त व्यक्ति पर कोई अन्य दावा नहीं है। तारीख फलां... जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में है। यदि कोई अपनी दासी और अपने गुलाम को, जो आपस में विवाहित हैं, उनकी संतानों के साथ एक साथ मुक्त करता है, तो लिखे कि ज़ैद ने अपने गुलाम फलां को (नाम और विशेषताओं का वर्णन करते हुए) और अपनी दासी फलानी को (नाम और विशेषताओं का वर्णन करते हुए) मुक्त किया, और ये दोनों पति-पत्नी हैं, और उनके साथ उनके..

آزاد کرنے والے اس مولیٰ کی ہے جب تک یہ زندہ ہے اور اس کے بعد اس کے عصباتِ مذکر کی ہوگی اب بعد عتاق کے اس کا یہ نام رکھا اور اس آزاد شدہ نے اپنے اس آزاد کرنے والے کی اس بات میں بالمشافہ تصدیق کی کہ اعتقاق کے وقت وہ اس کا مملوک تھا واقعہ تاریخ فلاں اور بعض اہل شروط بعد اس قول کے کہ (بخوف سخت عذاب الٰہی کے) یوں لکھتے ہیں اور تاکہ اللہ تعالیٰ اس کے ہر عضو کے بدلے آزاد کرنے والے کا ہر عضو آگ سے چھڑائے اعتقاق صحیح وجائز آزاد کیا اور اپنے ملک ورق سے خارج کر دیا اور محرر کر دیا پس وہ اپنے اختیارات میں آزاد ہو گیا کسی پر اس کا کچھ حق نہیں ہے اور نہ اس پر کسی کا کچھ حق ہے سوائے حق ولاء کے اور مخلص اللہ تعالیٰ ورسولِ خدا صلی اللہ علیہ وسلم پر ایمان لایا ہے اس کو روا نہیں ہے کہ اس سے کار غلامی واسترقاق طلب کرے اور اس کو دوبارہ رقیق و غلام بنادے اور آزاد شدہ نے وقت عتاق کے اس کا مملوک ہونے کا اقرار کیا واقعہ تاریخ فلاں اور امام ابو حنیفہؒ اور ان کے اصحاب یوں لکھتے تھے کہ یہ تحریر از جانب فلاں یعنی از جانب مولیٰ واسطے اس کے مملوک فلاں ہندی کے ہے کہ تو میرا مملوک تھا یہاں تک کہ میں تجھ کو آزاد کروں پس میں تجھے اللہ تعالیٰ کے واسطے اس کے ثواب کی خواہش سے آزاد کرتا ہوں اور میں اس وقت بدن سے تندرست اور عقل سے صحیح ہوں اور مجھ میں کوئی مرض وغیرہ علت نہیں ہے میرے تصرفات جائز ہیں تجھے عتق جائز نافذ البتہ آزاد کرتا ہوں تیرے ذمہ کوئی شرط نہیں کرتا ہوں اور نہ تجھ سے کچھ مال عوض میں طلب کرتا ہوں پس تو اس آزاد کرنے کی وجہ سے آزاد ہو گیا جو آزادوں کو اختیار ہے وہ تجھے حاصل ہوا اور جو ان پر واجب ہے وہ تجھ پر واجب ہوا میرے واسطے یا کسی کے واسطے تجھ پر کوئی راہ نہیں ہے اور میرے واسطے تیری اور تیرے آزاد کردہ کی ولاء ہے واقعہ ماہ فلاں

سنہ فلاں (اور اللہ تعالیٰ کے واسطے) اس وجہ سے لکھا کہ بعض لوگ کہتے ہیں اگر اللہ کے واسطے آزاد نہ کیا بلکہ دکھلانے کو آزاد کیا تو آزاد نہ ہو گا اور میں اس وقت بدن سے تندرست اور عقل سے صحیح ہوں اور مجھ میں کوئی مرض وغیرہ علت نہیں ہے یہ اس واسطے لکھا کہ مریض کا آزاد کرنا اس کے تہائی مال سے معتبر ہوتا ہے اور صحیح کا آزاد کرنا پورے مال سے معتبر ہے اور قولہ وغیرہ سے یہ مراد ہے کہ جنون اور حماقت اور بسبب خانہ بربادی کے محجور نہیں اس واسطے کہ حماقت اور جنون بالا جماع صحت عتاق سے مانع ہیں اور بسبب فساد کے محجور ہونا بعض علماء کے نزدیک مانع ہے اور قولہ حق نافذ البتہ۔ اس واسطے لکھا تاکہ مولیٰ اس پر ایسے امر کا دعویٰ نہ کرے جو حق کے متوقف ہونے کا موجب ہے۔ یا تعلیق بشرط کا دعویٰ نہ کرے۔ قولہ تیرے ذمہ کوئی شرط نہیں کرتا ہوں اور تجھ سے کچھ مال عوض نہیں طلب کرتا ہوں اس واسطے لکھا کہ سب دعویٰ اور جھگڑے منقطع ہو جائیں قولہ پس تو اس آزاد کرنے کی وجہ سے آزاد ہو گیا جو آزادوں کو اختیار ہے وہ تجھے حاصل ہوا اور جو ان پر واجب ہے وہ تجھ پر واجب ہوا یہ بطریق تاکید کے لکھا ہے قولہ میرے واسطے تیری اور تیرے آزاد کردہ کی ولاء ہے یہ باتباع سلف تحریر کیا ہے اور تاکہ حکم ایک ثابت ہو اور یہ جو لکھا کہ تیرے آزاد کردہ کی ولاء ہے یہ ہمارے اصحاب کا مذہب ہے اور امام طحاویؒ رحمتہ اللہ یہ نہیں لکھتے تھے اور اگر حق بعوض مال ہو تو بعد لکھنے عتاق جائز و نافذ کے لکھے کہ اس قدر دینار پر آزاد کیا اور اس غلام نے یہ حق بعوض اس مال کے قبول کیا پھر اس کے بعد اگر مولیٰ نے اس مال پر قبضہ کیا ہو تو لکھے کہ آزاد کرنے والے نے یہ مال بدیں طور کہ آزاد شدہ نے اس کو ادا کیا ہے وصول پایا اور آزاد شدہ اس سبب سے بوجہ آزاد کنندہ کے قبضہ کرنے اور بھر پانے کے بری ہو گیا اور اگر اس نے مال پر قبضہ نہ کیا ہو تو لکھے کہ یہ سب مال اس آزاد شدہ پر اس مولیٰ کا قرضہ ہے کہ بدون اس سب مال کے مولیٰ کو ادا کرنے کے اس آزاد شدہ کی بریت نہیں ہے اور

اس مولیٰ کے واسطے سوائے ولاء اور مطالبہ مال مذکور کے اس آزاد شدہ پر کوئی راہ نہیں ہے واقعہ تاریخ فلاں کذا فی الذخیرہ۔ اگر اپنی باندی اور اپنے غلام کو جن دونوں میں نکاح ہے اور ان دونوں کی اولاد کو اکٹھا آزاد کیا تو لکھے کہ زید نے اپنے غلام فلاں کو اس کا نام اور حلیہ بیان کر دے اور اپنی باندی فلانہ کو اور اس کا نام اور حلیہ بیان کر دے آزاد کیا اور یہ دونوں جوروا اور شوہر ہیں اور ان دونوں کے ساتھ ان

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (10) | Kitab al-Shurut (The Book of Conditions) | 142

"...freed the children of so-and-so, and at the time of manumission, he was their owner. Therefore, all of this should be written for the purpose of seeking the pleasure of God and hoping for the reward of the hereafter, etc., as previously explained. If a slave is jointly owned by two or more people and they all free him, let it be written: 'This document is from Zaid ibn 'Amr al-Qurashi and Bakr ibn Khalid al-Qurashi on behalf of their slave named Kallu, stating that you were our slave and we have indeed set you free.' Then, each of them should specify their share in the slave so that the extent of the *wala'* (the right of patronage/inheritance) accruing to each is known. The rest of the document is the same as we described for the slave of a single person. If the owners of a slave appoint an agent (*wakil*) for his manumission, let it be written: 'The witnesses whose names appear at the end of this document all testified that Khalid, the agent of Zaid, 'Amr, and Bakr, has freed their slave named Kallu, who is jointly and equally owned by them. The agent freed him for no consideration or for such a sum, with full legal validity, from their exclusive property and ownership. Thus, by the act of their agent, this slave has become free; he cannot be sold, gifted, or inherited, nor can he return to slavery for any reason. There is no claim over him for those principals or any other person, except for the *wala'*. His *wala'* during the lifetime of those principals shall belong to them, and after their death, to their agnates (*'asabat*). If the manumission was in exchange for property and the agent received the payment from the slave for them, let it be written: 'The slave accepted this manumission in exchange for this property.' Then let it be written: 'The agent received this property from him on behalf of those individuals.' If the agent has not yet received it, let him write as we described for the slave of a single person.

If one of two joint owners of a slave frees his share, according to Imam al-A'zam [Abu Hanifa] (may Allah have mercy on him), the co-owner who did not free his share has three options, provided the manumitter is wealthy. If he is poor, he has two options. According to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad (may Allah have mercy on both), if the manumitter is wealthy, the one who did not free his share has the option to take compensation (*daman*) for his share. If he is poor, he has the option to make the slave perform *sa'ayat* (working to earn the cost of the remaining portion of freedom). In both cases, the slave becomes free on behalf of the manumitter, and the entire *wala'* belongs to him.

If the person who did not free his share wishes to have a document written to this effect and desires it to be according to the school of Imam al-A'zam (may Allah have mercy on him), let it be written: 'The witnesses have testified that Zaid has freed his entire share of such-and-such slave, whose name and features are as follows, and who is jointly owned between Zaid and 'Amr. Zaid has freed his share legally without the permission of his partner, 'Amr. Zaid was wealthy at the time of manumission, and according to the ruling of Imam al-A'zam, 'Amr was granted three options. Thus, 'Amr chose to receive the price of his share as compensation from his partner, Zaid, the manumitter. Those with expertise in valuation estimated the value of 'Amr's share to be ten dinars, and these evaluators are just individuals. Then 'Amr presented this case before such-and-such Qazi (judge) and made a claim against Zaid for this amount. The Qazi ruled in his favor for this amount because it was the result of his judicial reasoning (*ijtihad*). Thus, it became obligatory for Zaid to pay these ten dinars to the claimant. Therefore, Zaid, the manumitter, owes this amount as a debt to his partner, the claimant. If the manumitter has paid this amount, let it be written: 'The manumitter paid this amount to his partner as mandated by the Qazi.' Thus, the entire slave has become free on behalf of the manumitter, and the full *wala'* belongs to that manumitter. If the partner chose to have the slave perform *sa'ayat*, let it be written: 'The said partner, 'Amr, chose to make the slave perform *sa'ayat* for half the value of his share, which is such-and-such amount. He presented the case to the Qazi, and the Qazi mandated *sa'ayat* upon the slave. Therefore, it is obligatory for the slave to perform *sa'ayat* for him.'"

"...की संतान फ़लाँ और फ़लाँ को आज़ाद किया और वह आज़ाद करने के समय उन सब का मालिक था, फिर उन सब को अल्लाह की रज़ामंदी पाने के उद्देश्य से और परलोक में प्रतिफल की लालसा में आदि-आदि, जैसा कि पहले वर्णित है, सब लिखें। और यदि एक दास दो या अधिक व्यक्तियों में संयुक्त हो और उन सब ने उसे आज़ाद किया हो, तो लिखें कि यह दस्तावेज़ ज़ैद इब्न अम्र क़ुरैशी और बक्र इब्न ख़ालिद क़ुरैशी की ओर से उनके दास कल्लू के लिए इस विषय पर है कि 'तू हमारा दास था और हमने तुझे निश्चित रूप से आज़ाद कर दिया है'। फिर प्रत्येक अपना हिस्सा उस दास में वर्णित कर दे ताकि पता चल सके कि प्रत्येक के लिए कितनी 'वळा' (उत्तराधिकार अधिकार) प्राप्त होती है। शेष दस्तावेज़ वैसा ही होगा जैसा हमने एक ही व्यक्ति के दास के मामले में वर्णित किया है। और यदि दास के स्वामी किसी व्यक्ति को उसे आज़ाद करने के लिए वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त करें, तो लिखें कि साक्षियों ने, जिनके नाम इस दस्तावेज़ के अंत में उल्लेखित हैं, गवाही दी कि ज़ैद, अम्र और बक्र के वकील ख़ालिद ने उनके दास कल्लू को, जो उन सब में समान रूप से संयुक्त है, आज़ाद कर दिया। और इस वकील ने उसे निःशुल्क या इतनी राशि पर पूर्ण अधिकार के साथ उनकी शुद्ध संपत्ति और स्वामित्व से आज़ाद कर दिया। अतः उनके इस वकील के आज़ाद करने से यह दास स्वतंत्र हो गया है, न उसे बेचा जा सकता है, न दान किया जा सकता है, न उत्तराधिकार में दिया जा सकता है, और न ही किसी अन्य कारण से वह फिर से दास बन सकता है। उन नियुक्तिकर्ताओं या किसी अन्य व्यक्ति का उस पर कोई अधिकार नहीं है, सिवाय 'वळा' के। उसकी 'वळा' उन नियुक्तिकर्ताओं के जीवन काल में उनके लिए होगी और उनके उपरांत उनके रक्त-संबंधियों (असाबात) के लिए होगी। और यदि मुक्ति किसी राशि के बदले में हो और वकील ने दास से उनके लिए वह राशि प्राप्त कर ली हो, तो इस प्रकार लिखें कि दास ने इस राशि के बदले में मुक्ति स्वीकार की। फिर लिखें कि वकील ने उन लोगों के लिए दास से यह राशि प्राप्त कर ली। और यदि वकील ने राशि प्राप्त न की हो, तो जिस प्रकार हमने एक व्यक्ति के दास के संबंध में बताया है, वैसे ही लिखें।

यदि संयुक्त दास के स्वामियों में से एक ने अपना हिस्सा आज़ाद कर दिया हो, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार जिसने आज़ाद नहीं किया है उसे तीन विकल्प प्राप्त हैं, बशर्ते आज़ाद करने वाला संपन्न हो। और यदि वह निर्धन हो तो दो विकल्प प्राप्त हैं। और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार यदि आज़ाद करने वाला संपन्न हो, तो जिसने आज़ाद नहीं किया है उसे

अधिकार है कि वह अपने हिस्से का मुआवज़ा ले ले। और यदि वह निर्धन हो, तो उसे उस दास से 'सआयत' (कार्य करके राशि चुकाना) कराने का अधिकार है। दोनों स्थितियों में दास आज़ाद करने वाले की ओर से स्वतंत्र माना जाएगा और पूर्ण 'वळा' उसी को प्राप्त होगी। फिर यदि उस व्यक्ति ने जिसने आज़ाद नहीं किया है, इस विषय की दस्तावेज़ लिखवानी चाही और इमाम-ए-आज़म (रह.) के पंथ के अनुसार लिखवानी चाही, तो लिखें कि साक्षी गवाह हुए कि ज़ैद ने फ़लाँ दास में से जिसका यह नाम और हुलिया है और वह ज़ैद और अम्र के बीच संयुक्त है, अपना पूर्ण हिस्सा आज़ाद कर दिया। और ज़ैद ने अपना हिस्सा अपने साथी अम्र की अनुमति के बिना विधिपूर्वक आज़ाद किया है। ज़ैद आज़ाद करते समय संपन्न था और इमाम-ए-आज़म के वचन के अनुसार अम्र को तीन विकल्प प्राप्त हुए। अतः अम्र ने अपने साथी ज़ैद (आज़ाद करने वाले) से अपने हिस्से की क़ीमत का मुआवज़ा लेना चुना। और जिन लोगों को मूल्य आंकने का ज्ञान है उनके अनुमान से अम्र के हिस्से का मूल्य दस दीनार था, और वे अनुमान लगाने वाले न्यायप्रिय लोग हैं। फिर अम्र ने फ़लाँ क़ाज़ी (न्यायाधीश) के समक्ष यह मामला प्रस्तुत किया और ज़ैद पर उस राशि का दावा किया। क़ाज़ी ने उसके पक्ष में उस राशि का आदेश दे दिया क्योंकि उसके विवेक में यही उचित था। अतः ज़ैद पर उन दस दीनारों का भुगतान उस वादी (अम्र) को करना अनिवार्य हो गया। फिर आज़ाद करने वाले ज़ैद पर उतनी राशि का ऋण उसके साथी वादी के प्रति अनिवार्य है। और यदि आज़ाद करने वाले ने वह राशि चुका दी हो, तो लिखें कि आज़ाद करने वाले ने क़ाज़ी के आदेशानुसार वह राशि अपने साथी को चुका दी। और पूरा दास आज़ाद करने वाले की ओर से स्वतंत्र हो गया और उसकी पूर्ण 'वळा' उस आज़ाद करने वाले की हुई। यदि साथी ने दास से 'सआयत' कराना चुना, तो लिखें कि उक्त साथी अम्र ने अपने हिस्से के आधे मूल्य के लिए जो इतना है, सआयत कराना चुना। और क़ाज़ी के समक्ष मामला प्रस्तुत किया और क़ाज़ी ने दास पर सआयत अनिवार्य कर दी। अतः दास के लिए आवश्यक है कि वह उसके लिए सआयत (मेहनत करके भुगतान) करे।

کی اولاد فلاں اور فلاں کو آزاد کیا اور وہ آزاد کرنے کے وقت ان سب کا مالک تھا پس ان سب کو بغرض حصول رضامندی الہی و طمع ثواب آخرت الی آخرہ ۔ جیسا کہ سابق میں بیان کیا گیا ہے سب لکھے اور اگر ایک غلام دو یا زیادہ آدمیوں میں مشترک ہو اور سبھوں نے اس کو آزاد کیا تو لکھے کہ یہ تحریر زید ابن عمرو قریشی اور بکر ابن خالد قریشی کی طرف سے ان دونوں کے مملوک مسمی کلو کے واسطے بدین مضمون ہے کہ تو ہمارا مملوک تھا اور ہم نے تجھ کو البتہ آزاد کر دیا پھر دونوں میں سے ہر ایک کا حصہ جس قدر اس غلام میں بیان کر دے تاکہ جس قدر ہر ایک کے واسطے اس کی ولاء پہنچتی ہے معلوم ہو جائے باقی تحریر اسی طرح ہے جیسے ہم نے ایک ہی شخص کے غلام کے حق میں بیان کی ہے اور اگر مالکان غلام کسی شخص کو اس کے آزاد کرنے کے واسطے وکیل کریں تو لکھے کہ گواہ لوگ جن کا نام اس تحریر کے آخر میں مذکور ہے سب اس بات کے گواہ ہوئے کہ زید و عمرو و بکر کے وکیل خالد نے ان کے غلام مسمی کلو کو جو ان سب میں برابر مشترک ہے آزاد کیا اور اس وکیل نے اس کو مفت بلا عوض یا اس قدر مال پر بحق صحیح ان کے خالص مال و ملک سے آزاد کر دیا پس اُن کے اس وکیل کے آزاد کرنے سے یہ غلام آزاد ہو گیا کہ فروخت نہیں ہو سکتا ہے اور نہ ہبہ اور نہ میراث اور نہ کسی وجہ سے مملوک ہو سکتا ہے اور ان موکلوں یا کسی آدمی کے واسطے اس پر کوئی راہ نہیں ہے۔ سوائے ولاء کے اس کی ولاء ان موکلوں کی زندگی میں ان کے واسطے اور ان کے مرنے کے بعد ان کے عصبات کے واسطے ہو گی اور اگر بحقِ بعوض مال ہو اور وکیل نے اس غلام سے ان کے واسطے مال کو وصول کیا تو اس طرح لکھے کہ غلام نے یہ عتق بعوض اس مال کے منظور کیا پھر لکھے کہ وکیل نے اُن لوگوں کے واسطے یہ مال اس سے وصول کر لیا اور اگر

وکیل نے وصول نہ کیا ہو تو جس طرح ہم نے ایک شخص کے غلام کے حق میں بیان کیا ہے اسی طرح تحریر کرے۔

اگر غلام مشترک میں سے دو شخصوں میں سے ایک نے اپنا حصہ آزاد کیا ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک جس نے آزاد نہیں کیا ہے اس کو تین طرح کا اختیار ہے بشرطیکہ آزاد کرنے والا خوش حال ہو اور اگر تنگدست ہو تو دو طرح کا اختیار ہے اور امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ کے نزدیک اگر آزاد کرنے والا خوش حال ہو تو جس نے آزاد نہیں کیا ہے اس کو اختیار ہے کہ اپنے حصہ کی ضمان لے اور اگر تنگدست ہو تو اس کو غلام مذکور سے سعایت کرانے کا اختیار ہے اور دونوں صورتوں میں غلام مذکور آزاد کرنے والے کی طرف سے آزاد ہو جائے گا اور پوری ولاء اسی کو ملے گی پس اگر اس شخص نے جس نے آزاد نہیں کیا ہے اس مضمون کی تحریر لکھوانی چاہی اور موافق مذہب امام اعظمؒ کے تحریر چاہی تو لکھے کہ گواہ لوگ اس بات کے گواہ ہوئے کہ زید نے فلاں مملوک میں سے کہ جس کا یہ نام اور یہ حلیہ ہے اور وہ زید اور عمرو کے درمیان مشترک ہے اپنا پورا حصہ آزاد کر دیا اور زید مذکور نے اپنا حصہ بدون اجازت اپنے شریک عمرو کے باعتاق صحیح آزاد کیا ہے اور زید وقتِ آزاد کرنے کے خوشحال تھا اور عمرو کو امام اعظمؒ کے قول کے موافق تین طرح کا اختیار حاصل ہوا ہے پس عمرو نے اپنے شریکِ زید آزاد کنندہ سے اپنے حصہ کی قیمت تاوان لینا اختیار کیا اور جن لوگوں کو قیمت اندازہ کرنے میں بصارت ہے ان کے اندازے سے عمرو کے حصہ کی قیمت دس دینار تھی اور یہ اندازہ کرنے والے لوگ عادل ہیں پس عمرو نے فلاں قاضی کے پاس یہ مقدمہ پیش کیا اور زید پر اس مقدار کا دعویٰ کیا پس قاضی نے اس کے واسطے اس مقدار کا حکم دے دیا کیونکہ اس کے اجتہاد میں یہی آیا اور زید پر ان دس دینار کا ادا کرنا اس مدعی کو لازم ہوا پس زید آزاد کنندہ پر اس قدر مال اپنے شریک اس مدعی کے واسطے قرضہ لازم ہے اور اگر آزاد کرنے والے نے یہ مقدار ادا کر دی ہو

تو لکھے کہ آزاد کنندہ نے اس قدر مال بوجہ قاضی کے لازم کرنے کے اپنے شریک کو ادا کر دیا اور پورا غلام اس آزاد کرنے والے کی طرف سے آزاد ہو گیا اور اس کی پوری ولاء اس آزاد کنندہ کی ہوئی فقط اگر شریک نے غلام سے سعایت کرانا اختیار کیا تو لکھے کہ شریکِ مذکور عمرو نے اپنے حصہ کی نصف قیمت کے واسطے جو اس قدر ہے سعایت کرانا اختیار کیا اور قاضی کے پاس یہ مقدمہ پیش کیا اور قاضی نے غلام پر سعایت لازم کر دی پس غلام پر واجب ہے کہ اس کے واسطے سعایت کرے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (Page 133) Kitab al-Shurut (The Book of Legal Documents)

When the slave completes the *Sa'ayat* (earned payment for freedom), he shall be manumitted on behalf of both owners, and the *Wala'* (patronage/legal bond) shall be shared between them. If one partner chooses to manumit his share, write that the partner chose to manumit his share and thus freed him; consequently, he became free on behalf of both, and the *Wala'* became shared between them. If the manumitting partner is destitute (bankrupt), the other partner, according to the opinion of Imam-e-Azam (Abu Hanifa), has two options. If the partner chooses to have the slave perform *Sa'ayat*, write that the manumitter was destitute and his condition was known to all, such that the second partner, 'Amro', according to Imam-e-Azam, became entitled to two options. Thus, he chose for the slave to perform *Sa'ayat* for half the value of his share, and this value is such-and-such amount. Then, such-and-such Qazi issued a decree for his choice and made this *Sa'ayat* obligatory upon the slave. After the *Sa'ayat* is completed, the said slave shall be free on behalf of both, and the *Wala'* shall be shared.

If he chooses to manumit his share, write it as mentioned in the case of a wealthy partner. If he chooses *Sa'ayat* and sets an installment plan for the slave, write that the Qazi enforced his choice and fixed the price of his share, which is such-and-such, upon the slave, setting three installments over three months so that he pays this amount every month. If the slave reaches a settlement (*Sulh*) for an amount less than the value of the share, write that he settled for such-and-such amount over such-and-such period. If installments were set and one month passed with one installment paid, and the slave wants a written record, write that one month has passed, one installment of such-and-such amount has been paid, and the remainder shall be due according to the installments at the specified times, after which it shall be demanded.

After all installments are paid, write that such-and-such person has manumitted his slave, shared between him and such-and-such person, whose name is this. If the manumitter is destitute and the partner chose *Sa'ayat* for half the value of his share, setting three monthly installments, and after three months the full amount was received, being the final installment, then nothing remains due from the slave, and the entire slave is free on behalf of both. Thus, both are his patrons (*Mawla*), and the *Wala'* is shared equally between them.

If writing according to the school of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, write that 'Zaid' manumitted his entire share of the slave shared with 'Amro', such that the entire slave became free on behalf of Zaid, based on the opinion of the Imams who hold this view (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad). If the manumitter was wealthy and well-known as such, Amro demanded the value of his share from him and presented the case before such-and-such Qazi, who enforced it, making the value of Amro's share obligatory upon the manumitter and decreeing full manumission on behalf of Zaid. If the manumitter was destitute, write that he was known for his destitution, hence Amro gained the right to *Sa'ayat* from the slave. He appealed to the Qazi, who ordered the slave to perform *Sa'ayat* for Amro's share. This price is a debt upon the slave to Amro, the entire slave is declared free on behalf of Zaid, and the full *Wala'* is established for Zaid. This is recorded in 'Al-Muhit'. If a slave is shared between two people and both wish to manumit him but fear that if one frees him first, the other might seek compensation, the precaution is for both to appoint an agent (*Wakil*) for the manumission, and the greatest precaution is for each partner to... [text continues]

और जब वह सआयत (मुक्ति-भुगतान) पूरी कर देगा, तो वह दोनों की ओर से स्वतंत्र (आज़ाद) हो जाएगा और उसकी 'वला' (संरक्षण का अधिकार) दोनों में साझा होगी। यदि साझीदार ने अपना हिस्सा आज़ाद करने का विकल्प चुना, तो लिखें कि फिर साझीदार ने अपना हिस्सा आज़ाद करने का विकल्प चुनकर उसे आज़ाद कर दिया, अतः वह दोनों की ओर से आज़ाद हो गया और उसकी 'वला' दोनों में साझा रही। यदि आज़ाद करने वाला साझीदार निर्धन (तंगदस्त) हो, तो इमाम-ए-आज़म के कथन के अनुसार दूसरे साझीदार को दो प्रकार के विकल्प प्राप्त होते हैं। यदि साझीदार ने दास से सआयत कराने का विकल्प चुना, तो लिखें कि यह आज़ाद करने वाला निर्धन था और उसकी यह स्थिति सभी को ज्ञात थी, यहाँ तक कि दूसरे साझीदार 'अम्रो' के लिए इमाम-ए-आज़म के मत के अनुसार दो विकल्प संभव हुए। अतः उसने अपने हिस्से की आधी कीमत के लिए दास से सआयत कराने का निर्णय लिया और यह कीमत इतनी है। फिर फलां काजी ने उसके विकल्प का आदेश जारी कर दिया और दास पर यह सआयत अनिवार्य कर दी। सआयत पूरी होने के बाद, उक्त दास दोनों की ओर से आज़ाद हो जाएगा और उसकी 'वला' दोनों के बीच साझा होगी।

यदि उसने अपना हिस्सा आज़ाद करना चुना, तो वैसा ही लिखें जैसा साझीदार के समृद्ध (खुशहाल) होने की स्थिति में बताया गया है। फिर यदि उसने दास से सआयत कराना चुना और दास के लिए किश्तें निर्धारित कीं, तो लिखें कि काजी ने उसके विकल्प को लागू कर दिया और दास पर उसके हिस्से की कीमत, जो इतनी है, अनिवार्य कर दी और तीन महीनों में तीन किश्तें तय कर दीं ताकि वह हर महीने इतनी राशि का भुगतान करे। यदि उक्त दास ने अपने हिस्से की कीमत से कम पर समझौता (सुलह) कर लिया, तो लिखें कि उसने अपने हिस्से की कीमत के बदले इतनी राशि पर इतने समय के वादे के साथ समझौता किया। यदि किश्तें तय थीं और एक महीना बीत गया और उसने एक किश्त चुका दी और उसका दस्तावेज़ चाहता है, तो लिखें कि एक महीना बीता और उसने एक किश्त चुकाई जो इतनी राशि है, और शेष राशि किश्तों के अनुसार नियत समय पर देय होगी, तब उससे मांग की जाएगी।

सभी किश्तों के भुगतान के बाद लिखें कि फलां व्यक्ति ने अपना दास, जो उसके और फलां के बीच साझा था और जिसका नाम यह है, आज़ाद कर दिया है। यदि आज़ाद करने वाला निर्धन हो और साझीदार ने दास से अपने हिस्से की आधी कीमत की सआयत का विकल्प लिया हो और तीन महीने

की किश्तें तय की हों, फिर तीन महीने बाद पूरी राशि प्राप्त हो गई हो और यह अंतिम किश्त थी, तो अब उस दास पर कुछ भी बकाया नहीं रहा और वह पूर्णतः दोनों की ओर से आज़ाद हो गया। अतः वे दोनों उसके संरक्षक (मौली) हैं और 'वला' दोनों के बीच आधी-आधी है।

यदि इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद के पंथ के अनुसार लिखना हो, तो लिखें कि 'ज़ैद' ने उस दास में से, जो उसके और 'अम्रो' के बीच साझा था, अपना पूरा हिस्सा आज़ाद कर दिया, यहाँ तक कि पूरा दास ज़ैद की ओर से आज़ाद हो गया, उन इमामों के मत के आधार पर जिनकी यह राय है (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद)। और यदि आज़ाद करने वाला समृद्ध था, तो अम्रो ने उससे अपने हिस्से की कीमत मांगी और काजी के सामने मामला पेश किया, काजी ने इसे लागू करते हुए आज़ाद करने वाले पर अम्रो के हिस्से की कीमत अनिवार्य कर दी और ज़ैद की ओर से पूर्ण मुक्ति का आदेश दिया। यदि आज़ाद करने वाला निर्धन था, तो लिखें कि वह निर्धनता के लिए प्रसिद्ध था, अतः अम्रो को दास से सआयत का अधिकार मिला। उसने काजी से अपील की और काजी ने दास को अम्रो के हिस्से की सआयत करने का आदेश दिया। यह कीमत दास पर अम्रो का ऋण है और पूरा दास ज़ैद की ओर से आज़ाद माना गया और पूरी 'वला' ज़ैद के लिए तय हुई। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि एक दास दो व्यक्तियों के बीच साझा हो और दोनों उसे आज़ाद करना चाहें और दोनों को डर हो कि यदि एक पहले आज़ाद करे तो दूसरा हर्जाना मांग सकता है, तो सावधानी यह है कि दोनों किसी व्यक्ति को इसके लिए वकील नियुक्त करें, और सबसे बड़ी सावधानी यह है कि प्रत्येक साझीदार अपने हिस्से की...

اور جب وہ سعایت پوری کر دے گا تو دونوں کی طرف سے آزاد ہو جائے گا اور اس کی ولاء دونوں میں مشترک ہو گی اور اگر شریک نے اپنا حصہ آزاد کرنا اختیار کیا تو لکھے کہ پھر شریک نے اپنا حصہ آزاد کرنا اختیار کر کے اس کو آزاد کر دیا پس وہ دونوں کی طرف سے آزاد ہو گیا اور اس کی ولاء دونوں میں مشترک ہوئی اور اگر شریک آزاد کنندہ تنگدست ہوتی کہ دوسرے شریک کو موافق قول امام اعظم کے دو طرح کا اختیار حاصل ہوا پس شریک نے غلام سے سعایت کرانا اختیار کیا تو لکھے کہ یہ آزاد کنندہ تنگدست تھا کہ اس کا حال سب لوگوں کو معلوم تھا حتی کہ دوسرے شریک عمرو کے واسطے موافق قول امام اعظم کے دو طرح کا اختیار حاصل ہوا پس اس نے اپنے حصہ کی نصف قیمت کے واسطے غلام سے سعایت کرانی اختیار کی اور یہ قیمت اس قدر ہے پس قاضی فلاں نے اس کے اختیار کا حکم جاری کر دیا اور غلام کے ذمہ یہ سعایت لازم کردی اور بعد سعایت کے غلام مذکور دونوں کی طرف سے آزاد ہو جائے گا اور اس کی ولاء دونوں میں مشترک ہو گی اور اگر اس نے اپنا حصہ آزاد کرنا اختیار کیا تو اُسی طرح لکھے جیسا شریک کے خوشحال ہونے کی صورت میں مذکور ہوا ہے پھر جس صورت میں اس نے غلام سے سعایت کرانا اختیار کیا اور غلام کے ذمہ قسط بندی مقرر کی تو لکھے کہ پس قاضی نے اس کا اختیار نافذ کر دیا اور غلام کے ذمہ اس کے حصہ کی قیمت جو اس قدر ہے لازم کی اور اس کی تین قسطیں تین مہینہ میں مقرر کر دیں تا کہ ہر مہینہ گذرنے پر اس قدر ادا کرے فقط پھر اگر غلام مذکور نے اس کے حصہ کی قیمت سے اس سے کم مقدار پر صلح کرلی تو لکھے کہ اس نے اپنے حصہ کی قیمت سے اس قدر مال پر بوعدہ اس قدر مدت کے صلح کرلی۔ پس اگر قسط بندی مقرر کی اور ایک مہینہ گذر گیا اور اس نے ایک قسط ادا کر دی اور چاہا کہ اس کی تحریر

کرادے تو لکھے کہ ایک مہینہ گذرا اور اس نے ایک قسط ادا کی اور وہ اس قدر مال ہے اور باقی اس قدر مال موافق قسطوں کے اس پر واجب میعاد آئے گی تو اس سے مطالبہ کرے گا۔ پھر سب قسطوں کے ادا ہونے کے بعد لکھے کہ فلاں شخص نے اپنا غلام جو اس کے اور فلاں کے درمیان میں مشترک تھا جس کا یہ نام ہے آزاد کر دیا ہے اور اگر آزاد کنندہ تنگدست ہو پس شریک نے اس غلام میں سے اپنے حصہ کی نصف قیمت کے واسطے سعایت کرانی اختیار کی اور اس پر اس قیمت کی تین مہینہ میں تین قسطیں مقرر کر دیں ہر مہینہ میں اس قدر پھر ایک مہینہ گذرا پس اس نے اس قدر وصول کیا حتی کہ بعد تیسرے مہینہ کے سب اس قدر وصول کیا اور یہ آخری قسط تھی پس اس غلام پر اور اس کی جانب اور اس کی پاس اور اس کی ساتھ قلیل و کثیر کچھ باقی نہ رہا اور پورا غلام دونوں کی طرف سے آزاد ہو گیا پس وہ دونوں کا مولیٰ ہے اور اس کے ولاء دونوں کے درمیان میں نصفا نصف ہے فقط اور اگر موافق مذہب امام ابو یوسف اور امام محمد کے تحریر چاہے تو لکھے کہ زید نے مسمیٰ کلوممملوک میں سے جو اس کے اور اس کے شریک عمرو کے درمیان مشترک تھا اپنا پورا حصہ آزاد کر دیا حتیٰ کہ پورا غلام زید کی طرف سے آزاد ہو گیا بنا بر قول ایسے امام کے جس کی یہ رائے ہے اور وہ امام ابو یوسف اور امام محمد ہیں اور آزاد کرنے والا خوشحال تھا جو لوگوں میں خوشحال مشہور تھا عمرو نے اس سے اپنے حصہ کی قیمت کا مطالبہ کیا اور فلاں قاضی کے سامنے مقدمہ پیش کیا اس نے اُس کو نافذ کر کے آزاد کنندہ کے ذمہ عمرو کے حصہ کی قیمت لازم کی اور زید کی طرف سے پورا غلام آزاد ہونے کا حکم دیا فقط اور اگر آزاد کنندہ تنگدست ہو تو لکھے کہ آزاد کنندہ تنگدست لوگوں میں معروف تھا حتیٰ کہ عمرو کو غلام سے اپنے حصہ کی قیمت کی سعایت کا حق حاصل ہوا پس اس نے غلام کو ماخوذ کر کے فلاں قاضی کے پاس مرافعہ کیا اس نے اس کو نافذ کر کے غلام کو حصہ عمرو کی سعایت کرنے کا حکم دیا پس یہ قیمت غلام پر عمرو کا قرض ہے اور پورا غلام زید کی طرف سے

آزاد قرار دیا اور اس کی ولاء کامل زید کے واسطے قرار دی فقط یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر ایک غلام دو آدمیوں میں مشترک ہو اور دونوں نے اُس کو آزاد کرنا چاہا اور دونوں کو خوف ہوا کہ اگر میں پہلے آزاد کرتا ہوں تو شاید دوسرا شریک مجھ سے اپنے حصہ کا تاوان لے تو احتیاط یہ ہے کہ دونوں اس کے آزاد کرنے کے واسطے ایک شخص کو وکیل کریں اور سب سے زیادہ احتیاط یہ ہے کہ ہر ایک شریک اپنے حصہ کی

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | Kitab al-Shuroot (Book of Contracts) | 124

If one makes manumission contingent upon the manumission by another partner, even if a proxy frees a portion on behalf of both, it shall not be effective. When the proxy manumits him, he should write: This document signifies that Zaid has affirmed being the proxy on behalf of Amr and Bakr for the manumission of their slave named Kallu. He has manumitted the slave named Kallu, who is equally shared between them, either for free or for a specified amount from the pure ownership and wealth of both, through a valid entitlement. Thus, this slave has become free through the manumission by Zaid, the proxy of both. Then, complete the statement as we have written in the original description of manumission. Similarly, if both appoint him as a proxy to make the said slave a 'Mudabbir' (contracted for freedom upon the master's death), the wording shall be the same. This is mentioned in 'Al-Tahdhib'.

Manumitting a Slave for One's Service for a Fixed Duration ☆

If someone manumits their slave on the condition of serving them for one year, let it be written: The witnesses have testified that Zaid manumitted his slave named Kallu, whose description is as follows, through a valid, legal, and effective manumission on the condition that he serves for one full year of twelve months, the first day of which is such-and-such and the last day is such-and-such. He shall serve continuously as per the master's discretion and in whatever form of service arises, wherever he wishes, at whatever time, and in any manner permissible under Sharia. Service shall be taken during day or night according to capacity and customary times. Thus, Kallu accepted this freedom in exchange for this service and became a guarantor for performing the service in the manner mentioned. Consequently, Kallu has become free purely for the sake of Allah; therefore, Zaid has no claim over him except for 'Wala' (the right of patronage) and the demand for the stipulated service.

The document for the 'Compensation for Manumission' (Badal al-Itq) should be written thus: The witnesses, whose names appear at the end of this document, have testified that Kallu the Hindustani voluntarily affirmed that he was the valid, mandatory, and necessary property (slave) of Zaid. He served for a period, then desired his freedom. He requested Zaid to manumit him in exchange for a certain compensation. Zaid accepted his request and manumitted him validly in exchange for that amount of wealth, without the right of revocation, conditions, observation of ties, or future contingencies. The slave accepted this upon being addressed by the master, before parting or engaging in other tasks. Thus, he became free for this

reason and became the master of his own self. This compensation remained as a debt upon him for which there is no fixed term; the master may claim it whenever he wishes, and the said Kallu shall have no right to refuse. He shall not be exonerated until the full amount is paid, and the beneficiary (Muqir-lahu) has confirmed this. This is mentioned in 'Al-Muhit'.

The document for manumitting a slave by virtue of being an executor (Wasi) is as follows: The witnesses have testified that Zaid, the son of the deceased, voluntarily affirmed that his father, so-and-so, bequeathed to him during his lifetime that he should manumit his slave named so-and-so (describing his name and features) after his death, purely for the sake of Allah Almighty, without imposing any conditions or setting any monetary compensation upon the slave. Zaid accepted this bequest on behalf of his father, and his father did not revoke this bequest or any part of it until his death. After his father's death, Zaid executed this bequest and manumitted the said person. This is the very slave for whom his father had made the bequest. Consequently, the said slave has become free purely for the sake of Allah Almighty. He possesses the same entitlements as free people and is subject to the same obligations as free people. Therefore, Zaid has no right to enslave him or demand service (Si'ayah). Zaid has received twice the value of this manumitted slave from his father's estate. Now Zaid has no claim over this slave except through the path of 'Wala', which in Sharia for the free...

(यदि कोई) आज़ाद करने को दूसरे साझीदार के आज़ाद करने पर निर्भर करे, यहाँ तक कि यदि वकील दोनों में से केवल एक हिस्सा आज़ाद करे, तो वह प्रभावी नहीं होगा। और जब वकील उसे आज़ाद कर दे, तो लिखे कि यह दस्तावेज़ इस विषय पर है कि ज़ैद ने स्वीकार किया कि मैं अम्र और बक्र की ओर से उनके'कल्लू' नामक गुलाम को आज़ाद करने के लिए वकील हूँ। और उसने दोनों के कल्लू नामक गुलाम को, जो दोनों में बराबर साझा है, बिना किसी मूल्य के या इतने धन पर, सही अधिकार के साथ, दोनों की शुद्ध मिल्कियत और संपत्ति से आज़ाद किया। अतः यह गुलाम दोनों के वकील ज़ैद द्वारा आज़ाद किए जाने से आज़ाद हो गया। फिर अंत तक वही इबारत लिखे जो हमने मौलिक रूप से आज़ाद करने के वर्णन में लिखी है। इसी प्रकार यदि दोनों उसे उक्त गुलाम को 'मुदब्बिर' (स्वामी की मृत्यु के बाद स्वतंत्र होने वाला) बनाने का वकील नियुक्त करें, तो भी यही लेख होगा। यह 'तहज़ीब' में है।

गुलाम को निश्चित अवधि तक अपनी सेवा के लिए आज़ाद करना ☆

यदि अपने गुलाम को एक वर्ष तक अपनी सेवा करने की शर्त पर आज़ाद किया है, तो लिखे कि गवाह इस बात के साक्षी हुए कि ज़ैद ने अपने गुलाम कल्लू को, जिसका हुलिया यह है, सही, वैध और प्रभावी तरीके से इस शर्त पर आज़ाद किया कि वह एक पूर्ण वर्ष (बारह महीने), जिसका पहला दिन अमुक है और अंतिम दिन अमुक है, निरंतर सेवा करता रहे। सेवा वही होगी जो उसके स्वामी (मौला) की राय में हो और जिस प्रकार की सेवा सामने आए, जहाँ चाहे, जिस समय चाहे और जिस प्रकार चाहे, जो शरीयत में हलाल (वैध) हो। दिन-रात में शक्ति के अनुसार और सामान्य समय में सेवा ले। अतः कल्लू ने इस स्वतंत्रता को इस सेवा के बदले स्वीकार किया और उक्त तरीके से सेवा करने का उत्तरदायी बना। फिर कल्लू शुद्ध रूप से अल्लाह के लिए आज़ाद हो गया, तो ज़ैद का उसकी ओर 'वला' (संरक्षण का अधिकार) और उक्त शर्त के अनुसार सेवा की माँग के सिवाय और कोई अधिकार नहीं रहा।

और 'बदल-ए-इतक' (स्वतंत्रता के बदले भुगतान) का प्रतिज्ञा-पत्र इस प्रकार लिखे कि गवाह, जिनका नाम इस लेख के अंत में वर्णित है, इस बात के साक्षी हुए कि कल्लू हिंदुस्तानी ने स्वेच्छा से यह स्वीकार किया कि वह ज़ैद का सही, अनिवार्य और आवश्यक दास था। उसने एक समय तक सेवा की, फिर उसे अपनी स्वतंत्रता की इच्छा हुई। अतः उसने ज़ैद से प्रार्थना की कि मुझे इतने बदले पर

आज़ाद कर दें। ज़ैद ने उसकी प्रार्थना स्वीकार कर उसे इतने धन के बदले में सही रूप से आज़ाद कर दिया, जिसमें न तो वापसी (रुजू) का अधिकार है, न शर्त और न ही भविष्य से जुड़ाव। अतः उस गुलाम ने मालिक द्वारा संबोधित किए जाने के साथ ही, अलग होने और दूसरे कार्य में व्यस्त होने से पहले इसे स्वीकार कर लिया। अतः वह इस कारण आज़ाद हो गया और अपने स्वयं का स्वामी बन गया। और यह बदला उस पर ऋण के रूप में रहा, जिसके लिए कोई समय सीमा नहीं है; मालिक जब चाहे उससे ले ले, कल्लू को इससे इनकार करने का कोई अधिकार नहीं होगा। इस पूरे धन के भुगतान के बिना उसे किसी प्रकार मुक्ति नहीं मिलेगी, और 'मुकिर-लहु' (जिसके पक्ष में स्वीकार किया गया) ने इसकी पुष्टि की है। यह 'मुहीत' में है।

वसीयतदार (वसी) होने के अधिकार से गुलाम को आज़ाद करने का लेख इस प्रकार है: गवाह इस बात के साक्षी हुए कि मृतक के पुत्र ज़ैद ने स्वेच्छा से स्वीकार किया कि उसके पिता अमुक व्यक्ति ने अपने जीवनकाल में उसे इस प्रकार वसीयत की थी कि उसके गुलाम अमुक (नाम और हुलिया) को उसकी मृत्यु के बाद केवल अल्लाह की प्रसन्नता के लिए आज़ाद कर दे, उसमें कोई शर्त न लगाए और न ही गुलाम पर कोई मूल्य निर्धारित करे। ज़ैद ने अपने पिता की ओर से यह वसीयत स्वीकार की थी और उसके पिता ने अपनी मृत्यु तक इस पूरी वसीयत या इसके किसी भाग से रुजू (वापसी) नहीं किया था। ज़ैद ने अपने पिता की मृत्यु के बाद इस वसीयत को प्रभावी किया और उक्त व्यक्ति को आज़ाद कर दिया। यह वही गुलाम है जिसके लिए उसके पिता ने वसीयत की थी। अतः उक्त गुलाम केवल अल्लाह की प्रसन्नता के लिए आज़ाद हो गया। उसे वे सभी अधिकार प्राप्त हैं जो स्वतंत्र लोगों को होते हैं और उस पर वे सभी दायित्व हैं जो स्वतंत्र लोगों पर होते हैं। अतः ज़ैद को उसे दास बनाने या सेवा लेने (सआयत) का कोई अधिकार नहीं है। ज़ैद को अपने पिता की संपत्ति से इस आज़ाद किए गए गुलाम की कीमत से दोगुना मूल्य प्राप्त हो चुका है। अब ज़ैद का उस गुलाम पर 'वला' के सिवाय और कोई अधिकार नहीं है, जो शरीयत में स्वतंत्र...

آزاد کو دوسرے شریک کے آزاد کرنے پر معلق کرے حتیٰ کہ اگر وکیل دونوں میں ایک حصہ آزاد کرے تو نافذ نہ ہوگا اور جب وکیل نے اس کو آزاد کر دیا تو لکھے کہ یہ تحریر بدیں مضمون ہے کہ زید نے اقرار کیا کہ میں عمرو اور بکر کی طرف سے ان دونوں کے غلام مسمی کلو کے آزاد کرنے کے واسطے وکیل ہوں اور اس نے دونوں کے غلام مسمی کلو کو جو دونوں میں برابر مشترک ہے مفت یا اس قدر مال پر باستحقاق صحیح دونوں کے خالص ملک و مال سے آزاد کیا پس یہ غلام دونوں کے وکیل زید کے آزاد کرنے سے آزاد ہو گیا پھر آخر تک وہی عبارت لکھے جو ہم نے اصالتاً آزاد کرنے کے بیان میں لکھی اسی طرح اگر دونوں اُس کو غلام مذکور کے مدبر کرنے کا وکیل کریں تو بھی یہی تحریر ہے یہ تہذیب میں ہے۔

غلام کو مدت معینہ تک اپنی خدمت کے واسطے آزاد کرنا ☆

اگر اپنے غلام کو ایک سال تک اپنی خدمت کرنے کی شرط پر آزاد کیا ہے تو لکھے کہ گواہ لوگ اس بات کے شاہد ہوئے کہ زید نے اپنے غلام مسمی کلو کو جس کا یہ حلیہ ہے باعتاق صحیح جائز نافذ اس شرط پر آزاد کیا کہ ایک سال کامل بارہ مہینہ جس کا اول فلاں روز ہے اور آخر فلاں روز ہے برابر اس کی خدمت کرتا رہے کہ جو خدمت اس کی مولیٰ کی رائے میں آئے اور جس قسم کی خدمت پیش آئے جہاں چاہے جس وقت چاہے اور جس طرح چاہے جو شرع میں حلال ہے رات دن میں بقدر طاقت وقت معتاد میں خدمت لے پس مسمی کلو نے اس آزادی کو بعوض اس خدمت کے قبول کیا اور اس کی خدمت کرنے کا بروجہ مذکور ضامن ہوا پس کلو خالصۃً لوجہ اللہ آزاد ہو گیا تو زید کو اس کی طرف سوائے ولاء اور طلب خدمت مشروطہ مذکورہ کے اور کوئی راہ نہیں ہے

فقط اور بدل عتق کا وثاقت نامہ یوں لکھے کہ گواہ لوگ جن کا نام اس تحریر کے آخر میں مذکور ہے اس بات کے شاہد ہوئے کہ کلو ہندوستانی نے بطوع خود یہ اقرار کیا کہ وہ بملک صحیح واجب لازم زید کا مملوک تھا اور مدت تک اس کی خدمت کی پھر اس کو اپنی آزادی کی خواہش ہوئی پس اس نے زید سے درخواست کی کہ مجھے اس قدر عوض پر آزاد کر دے اس نے اس کی درخواست کو منظور کر کے اس کو اس قدر مال کے عوض میں صحیح آزاد کر دیا جس میں نہ رجعت ہے اور نہ مشروطیت اور نہ تعلق نظر اور نہ اضافت بزمانہ مستقبل پس اُس غلام نے اس کی طرف سے یہ امر اس کے مخاطب کرنے کے ساتھ جدا ہونے اور اس کے سوائے دوسرے کام میں مشغول ہونے سے پہلے قبول کیا پس اس سبب سے آزاد ہو گیا اور اپنے نفس کا مالک ہو گیا اور یہ بدلہ اس کے اوپر قرضہ رہا کہ جس کے واسطے کچھ میعاد نہیں ہے جب چاہے اس سے لے لے کلو مذکور کو اس سے کوئی انکار نہ ہو گا۔ اس سب مال کے ادا کرنے کے بغیر کسی طرح اس کی براءت بھی نہ ہو گی اور مقر لہ نے اس کی تصدیق کی ہے فقط یہ محیط میں ہے۔ وصی ہونے کے اختیار سے غلام کو آزاد کرنے کی تحریر یوں ہے گواہ لوگ اس بات کے شاہد ہوئے کہ زید پسر میت نے بطوع خود اقرار کیا کہ اس کے باپ فلاں شخص نے اپنی حیات میں اس کو یوں وصیت کی تھی کہ اس کے غلام اور مملوک مسمی فلاں کو اس غلام کا نام اور حلیہ بیان کر دے اس کی وفات کے بعد خالصۃً لوجہ اللہ تعالیٰ آزاد کر دے اس میں کوئی شرط نہ لگائے اور یہ غلام مذکور پر کچھ مال کا عوض قرار دے اور اس زید نے اپنے باپ فلاں کی طرف سے یہ وصیت قبول کی تھی اور اس کے باپ فلاں کے مرتے وقت تک اس پوری وصیت یا اس میں سے کسی قدر سے رجوع نہیں کیا اور اس زید نے اپنے باپ کی موت کے بعد یہ وصیت نافذ کی اور فلاں مذکور کو آزاد کر دیا اور یہ وہی غلام ہے جس کے آزاد کرنے کی اس کو اس کے باپ نے وصیت کی تھی پس غلام مذکور اس وجہ سے خالصۃً لوجہ اللہ تعالیٰ آزاد ہو گیا اس کو وہی استحقاق حاصل ہے جو

آزادوں کو ہوتا ہے اور اس پر وہی بات لازم ہے جو آزادوں پر ہوتی ہے پس زید کو اُس پر غلام بنانے یا خدمت یعنی یا سعایت کرانے کا کوئی استحقاق نہیں ہے پس اس کے ہاتھ میں اپنے باپ کے ترکہ سے دو چند قیمت اس غلام کی جس کو آزاد کیا ہے حاصل ہو گئی اب زید کو اس غلام پر کوئی راہ نہیں ہے سوائے سبیل ولاء کے جو شرع میں آزاد

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 | 145 | Kitab al-Shurut (Book of Legal Conditions)

...is obtained by the performer during his lifetime and by his successors after his death. Then, conclude the writing. If he emancipates his slave girl and then marries her after her freedom, he should write: "Zaid, in a state of valid legal capacity, voluntarily declared that he has emancipated his slave girl, named so-and-so (Turkiya or Hindiya), with a valid act of manumission." He should write the same text to the end as is written in a deed of manumission (*'itq-nama*). After mentioning the manumission, he should write: "Thereafter, following the said manumission, Zaid entered into a valid marriage with this emancipated woman in the presence of reliable witnesses for a dower (*mahr*) of such-and-such dinars. The said woman, now free, also gave herself in marriage to him in the same session for the stated dower." Then, terminate the text. Allah knows best; this is recorded in *al-Dhakhira*.

Fifth Section ☆

On the Description of *Tadbir* (Post-Mortem Manumission)

Imam Muhammad (RA) stated in *Kitab al-Asl* that it should be written as follows: "This document is from Zaid ibn 'Amr regarding his slave Mansi Kallu, an Indian, to the effect that: 'I have emancipated you after my death solely for the sake of Allah the Almighty and seeking divine reward, and I am currently in good health' (meaning physical health)." Do you not see that Imam Muhammad subsequently stated: "I have no illness or defect"? This phrase is not strictly necessary because the act of *Tadbir* (declaring a slave free upon death) by a healthy person and a sick person is identical in that both take effect from one-third of the estate. Imam Tahawi (RA) used to write: "I have made you a *mudabbar* (promised freedom) in my life and free after my death." He explained: "I combined both terms because the view of some scholars is that a slave does not become *mudabbar* unless both terms are used together; therefore, to avoid that disagreement, I combined them." Then he should write: "Your *wala* (legal patronage) shall belong to me, and after me, the *wala* of those you emancipate shall belong to my heirs." Imam Tahawi also wrote: "I shall have the *wala* of whatever freedom you attain due to this *Tadbir*," because some scholars hold that if the master dies while being so indebted that the debt covers his entire estate, the *mudabbar* slave is not freed but remains a slave so that he may be sold to settle the debt. In such a case, the master does not acquire his *wala*. Therefore, if we write unconditionally that "I shall have your *wala*," it would be incorrect according to that

legal school, whereas it is mandatory to keep legal documents free of errors as much as possible.

Some legal scriveners (*ahl al-shurut*) write that the content of the deed is: "Zaid has made his slave, servant, and property (named so-and-so, describing his appearance) a *mudabbar*," and then writes, "and emancipated him after his death. This is an absolute, unconditional, valid, and enforceable *Tadbir*." Such a slave cannot be sold, gifted, inherited, or used as dower, nor can he be transferred from one ownership to another. In this *Tadbir*, there is neither revocation nor duality. Thus, this slave remains his master's *mudabbar* as long as the master is alive; the master may benefit from him as one benefits from slaves, except for sale and similar acts. The said slave shall be free after the master's death, and none of his heirs shall have any claim over him, except for the required labor (*sa'ayat*) for any portion that exceeds one-third of the estate, and except for the right of *wala*, which after the master's death belongs to his residuary heirs (*'asabat*). The *mudabbar* confirmed his status as a slave at the time of the *Tadbir*. This act proceeded from the master while in a state of health, sound mind, and valid legal capacity, to be reinforced by a judicial decree. Then he should write: "Subsequently, this master intended to sell this *mudabbar* to so-and-so, whereupon the *mudabbar* filed a complaint before a just judge..."

करने वाले को अपने जीवन में और उसके उत्तराधिकारियों को उसकी मृत्यु के बाद प्राप्त होती है, फिर दस्तावेज़ समाप्त करे। और यदि अपनी दासी को स्वतंत्र करके स्वतंत्रता के बाद उससे विवाह किया, तो लिखे कि ज़ैद ने अपनी स्वीकारोक्ति की वैध अवस्था में स्वेच्छा से स्वीकार किया कि उसने अपनी दासी (नाम...) तुर्की या हिदींया को वैध मुक्ति (इतक़) के साथ स्वतंत्र किया। अंत तक वही इबारत लिखे जो मुक्ति-पत्र (इतक़-नामा) में लिखी जाती है। फिर मुक्ति के उल्लेख के बाद लिखे कि फिर इस ज़ैद ने उपर्युक्त मुक्ति के बाद अपनी इस स्वतंत्र की हुई दासी के साथ विश्वसनीय गवाहों की उपस्थिति में इतने दीनार मेहर पर यह वैध विवाह कर लिया, और उस उपर्युक्त दासी ने भी जो स्वतंत्र हो चुकी है, उसी सभा में उसी मेहर पर स्वयं को उसके निकाह में दे दिया। फिर दस्तावेज़ समाप्त करे। अल्लाह सबसे अधिक जानने वाला है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

पाँचवाँ अध्याय ☆

तदबीर के बयान में

इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'किताब अल-अस्ल' में फ़रमाया कि इस प्रकार लिखे: यह लेख ज़ैद इब्न अम्र की ओर से उसके दास मंसी कल्लू हिंदुस्तानी के लिए इस विषय पर है कि मैंने तुझे मेरी मृत्यु के बाद केवल अल्लाह की प्रसन्नता के लिए और ईश्वरीय पुण्य की प्राप्ति के लिए स्वतंत्र कर दिया, और मैं इस समय स्वस्थ हूँ (और इससे तात्पर्य शारीरिक स्वास्थ्य है)। क्या वह नहीं देखता कि इमाम मुहम्मद (रह.) ने इसके बाद फ़रमाया कि मुझमें रोग आदि का कोई दोष नहीं है। इस लेख की कोई आवश्यकता नहीं है क्योंकि स्वस्थ और रोगी दोनों का 'मुदब्बर' (वह दास जिसे मृत्यु के बाद मुक्ति का वचन दिया गया हो) करना इस मामले में समान है कि दोनों की तदबीर का विचार संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से से होता है। इमाम तहावी (रह.) इस तरह लिखते थे: "मैंने तुझे अपने जीवन में मुदब्बर और अपनी मृत्यु के बाद स्वतंत्र कर दिया।" उन्होंने फ़रमाया कि मैंने दोनों शब्दों को इसलिए जोड़ा क्योंकि कुछ विद्वानों का मत है कि जब तक दोनों शब्दों को न जोड़ा जाए तब तक वह मुदब्बर नहीं होता, इसलिए मैंने उस मत से बचने के लिए दोनों शब्दों को जोड़ दिया। फिर लिखे कि "मेरे लिए तेरी 'वला' (संरक्षण/उत्तराधिकार) और तेरे बाद तेरे द्वारा स्वतंत्र किए गए लोगों की वला होगी।" इमाम तहावी लिखते थे कि "मेरे लिए वह वला होगी जो इस तदबीर के कारण स्वतंत्र होने से प्राप्त हो," क्योंकि कुछ विद्वानों का मत है कि यदि स्वामी मर जाए और उस पर इतना ऋण हो जो उसकी पूरी

संपत्ति को घेर ले, तो उसका मुदब्बर स्वतंत्र नहीं होगा बल्कि वह दास ही रहेगा ताकि उसे ऋण चुकाने के लिए बेचा जा सके। ऐसी स्थिति में उसके स्वामी के लिए उसकी वला नहीं होगी। अतः यदि हम बिना किसी शर्त के यह लिख दें कि "मेरे लिए तेरी वला होगी," तो उस मत के अनुसार यह गलत होगा, जबकि जहाँ तक संभव हो दस्तावेज़ को त्रुटियों से सुरक्षित रखना अनिवार्य है।

कुछ कानूनविद (अहल-ए-शुरूत) इस तरह लिखते हैं कि यह दस्तावेज़ इस विषय पर है कि ज़ैद ने अपने दास (नाम और हुलिया बयान करे) को मुदब्बर कर दिया, फिर लिखे कि "अपनी मृत्यु के बाद उसे स्वतंत्र कर दिया और यह तदबीर पूर्ण, बिना शर्त, वैध और प्रभावी है, जिससे वह मुदब्बर हो गया है।" इसे न बेचा जा सकता है, न उपहार में दिया जा सकता है, न यह विरासत बन सकता है, न मेहर बनाया जा सकता है, और न ही एक अधिकार से दूसरे में स्थानांतरित किया जा सकता है। इस तदबीर में न तो वापसी (रुजू) है और न ही दोहराव। अतः यह दास अपने स्वामी का मुदब्बर है जब तक उसका स्वामी जीवित है, वह उससे लाभ उठा सकता है जैसा कि दासों से लिया जाता है, सिवाय बिक्री और उसके जैसी चीज़ों के। और यह उपर्युक्त दास उसकी मृत्यु के बाद स्वतंत्र है, और उसके उत्तराधिकारियों में से किसी का उस पर कोई अधिकार नहीं होगा, सिवाय उस हिस्से के लिए श्रम (सआयत) के जो संपत्ति के एक-तिहाई से बाहर हो, और सिवाय वला के मार्ग के, जो स्वामी की मृत्यु के बाद उसके निकट संबंधियों (असबात) के लिए है। इस मुदब्बर ने तदबीर के समय अपने दास होने की पुष्टि की, और यह कार्य मुदब्बर की ओर से स्वास्थ्य, मानसिक स्थिरता और स्वीकारोक्ति की वैधता की स्थिति में हुआ है, जिसे न्यायाधीश के आदेश के साथ लागू किया जाए। फिर लिखे कि फिर इस स्वामी ने अमुक व्यक्ति के हाथ इस मुदब्बर को बेचने का इरादा किया, तो इस मुदब्बर ने न्यायप्रिय न्यायाधीश के सामने इसकी शिकायत की...

کرنے والے کو اپنی زندگی اور اس کے پس ماندگان کو اس کی وفات کے بعد حاصل ہوتی ہے پھر تحریر کو ختم کر دے اور اگر اپنی باندی کو آزاد کر کے بعد آزادی کے اس سے نکاح کیا تو لکھے کہ زید نے اپنے جواز اقرار کی حالت میں بطوع خود اقرار کیا کہ اس نے اپنی باندی مسماۃ فلانہ ترکیہ یا ہندیہ کو باعتاق صحیح آزاد کیا آخر تک وہی عبارت لکھے جو عتاق نامہ میں لکھی جاتی ہے پھر تحریر عتیق کے بعد لکھے کہ پھر اس زید نے بعد اس عتق مذکور کے اپنی اس آزاد کی ہوئی باندی کے ساتھ گواہان عادل کے حضور میں اس قدر دینار مہر پر یہ تزویج صحیح نکاح کر لیا اور اس باندی مذکورہ نے بھی جو آزاد ہو گئی ہے اسی مجلس میں اسی مہر مذکور پر جو ترویج صحیح اپنے آپ کو اس کے نکاح میں دیا پھر تحریر کو ختم کر دے۔ واللہ تعالیٰ اعلم یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

فصل پنجم ☆

تدبیر کے بیان میں

امام محمدؒ نے کتاب الاصل میں فرمایا کہ اس طرح لکھے کہ یہ تحریر زید ابن عمرو کی جانب سے واسطے اپنے مملوک منسی کلو ہندوستانی کے بدین مضمون ہے کہ میں نے تجھ کو اپنی موت کے بعد خالصہ لوجہ اللہ تعالیٰ اور بطلب ثواب الہیٰ آزاد کر دیا اور میں اس وقت صحیح ہوں (اور اس سے مراد صحتِ بدن ہے) آیا نہیں دیکھتا ہے کہ امام محمدؒ نے اس کے بعد فرمایا کہ مرض وغیرہ کی کوئی علت مجھ میں نہیں ہے۔ اس تحریر کی کوئی حاجت نہیں ہے اس واسطے کہ صحیح اور مریض دونوں کا مدبر کرنا اس بات میں یکساں ہے کہ دونوں میں سے ہر ایک کی تدبیر کا اعتبار

تہائی مال سے ہوتا ہے اور امام طحاوی اس طرح لکھتے تھے کہ میں نے تجھ کو اپنی زندگی میں مدبر اور اپنی موت کے بعد آزاد کر دیا اور فرمایا کہ میں نے دونوں لفظوں کو اس واسطے جمع کیا کہ بعض علماء کا مذہب یہ ہے کہ جب تک دونوں لفظوں کو جمع نہ کرے تب تک وہ مدبر نہیں ہوتا ہے پس میں نے اس مذہب سے احتراز کرنے کے واسطے دونوں لفظوں کو جمع کر دیا۔ پھر لکھے کہ میرے واسطے تیری ولاء اور تیرے بعد تیرے آزاد کئے ہوؤں کی ولاء ہو گی اور امام طحاوی لکھتے تھے اور میرے واسطے جو کچھ تجھ سے بسبب تدبیر مذکور ہذا کے آزاد ہو جائے اس کی ولاء ہو گی اس واسطے کہ بعض علماء کا یہ مذہب ہے کہ اگر مولیٰ مر جائے اور اس پر اس قدر قرضہ ہو کہ اس کے تمام ترکہ کو محیط ہو تو اس کا مدبر آزاد نہ ہو گا بلکہ رقیق ہو گا کہ اس قرضہ کے عوض جو اس کے مولیٰ پر ہے فروخت کیا جائے گا اور ایسی حالت میں اس کے مولیٰ کے واسطے اس کی ولاء نہ ہو گی پس اگر ہم علی الاطلاق اس طرح لکھیں کہ میرے واسطے تیری ولاء ہو گی تو اس مذہب کے موافق یہ غلط ہو گا حالانکہ جہاں تک ممکن ہو تحریر کو غلطی سے محفوظ رکھنا واجب ہے اور بعض اہل شروط اس طرح لکھتے ہیں کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ زید نے اپنے غلام ورقیق و مملوک ہندی یا ترکی یا رومی کسی فلاں کو اور اس کا حلیہ بیان کر دے مدبر کر دیا پھر لکھے اور اپنی موت کے بعد اس کو آزاد کر دیا اور یہ تدبیر مطلق غیر مقید صحیح و نافذ مدبر کیا ہے کہ یہ فروخت کیا جائے اور نہ ہبہ کیا جائے اور نہ میراث ہو سکے اور نہ مہر ہو سکے اور نہ ایک ملک سے دوسری ملک میں خلل ہو سکے اور اس تدبیر میں نہ رجعت ہے نہ مثنویت پس یہ غلام اپنے مولیٰ کا مدبر ہے جب تک اس کا مولیٰ زندہ ہے کہ اس سے وہ انتفاع حاصل کر سکتا ہے جیسا غلاموں سے نفع لیا جاتا ہے سوائے بیچ اور اس کے مانند امور کے اور یہ غلام مذکور اس کی وفات کے بعد آزاد ہے کہ اس کے وارثوں میں سے کسی کو اس پر کوئی راہ نہ ہو گی سوائے اس قدر حصہ کی سعایت کے کہ جو تہائی سے

برآمد نہ ہو اور سوائے سبیل ولاء کے کہ اس کی ولاء اس کے مولیٰ کی وفات کے بعد اس کے عصبات کے واسطے ہے اور اس مدبر نے وقت تدبیر کے اس کے مملوک ہونے کی تصدیق کی اور یہ امر اس مدبر کی صحت اور ثبات عقل اور جواز اقرار کی حالت میں مدبر سے صادر ہوا ہے کہ جس کے ساتھ حکم حاکم لاحق کرے پس لکھے کہ پھر اس مولیٰ نے فلاں شخص کے ہاتھ اس مدبر کے فروخت کرنے کا قصد کیا پس اس مدبر نے قاضی عادل نافذ القضاء کے سامنے اس کی نالش

Fatawa Alamgiri ..... Volume (1) 146 Kitab al-Shurut (Book of Stipulations)

...Consequently, the Qazi (judge) issued a ruling for this *mudabbir* (a slave promised freedom upon the master's death) against his master, stating that by virtue of this ruling of *tadbir*, the aforementioned master no longer has the authority to sell him. This occurred after the Qazi's judgment and *ijtihad* (legal reasoning) were established, whereby he chose the opinion of a scholar of this school of thought and acted upon the Hadith narrated in this chapter. The Qazi summoned witnesses from those present in his assembly to attest to his ruling on such-and-such date. If a slave is shared between two partners and one of them makes his share *mudabbir*, let him write that this document is to the effect that Zaid made his entire share—which, for example, is half—in a whole Indian slave named Kallu, shared half-and-half between Zaid and Amr, *mudabbir*. He made his half-share *mudabbir mutlaq* (absolute) during his lifetime and declared his share free after his death. Then, complete this document as we have described. According to Imam Azam (Abu Hanifa), if Zaid is wealthy, Amr will have three choices: either take compensation from Zaid for his share, or have the slave work (*sa'ayat*) to pay off his share, or make his own share *mudabbir* as well. If Zaid is poor, Amr will have two choices. According to the *Sahibain* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), if Zaid is wealthy, compensation can be taken from him; if he is poor, the slave can be made to work for his share. If he wishes to write according to the opinion of Imam Azam and the Sahibain, then in the case where Amr also chose to make him *mudabbir*, let him write as we have already explained. And if he chose to take compensation, let him write that Amr demanded the price of his share from the mentioned *mudabbir* on the day of *tadbir*, and according to the evaluators, it was such-and-such Dinars. He took him before a just and authorized Qazi, and the Qazi mandated this price upon the *mudabbir*. Then Amr received this full price from the *mudabbir*, and upon Amr's possession and receipt, the *mudabbir* became free from this price. Thus, this entire Kallu became *mudabbir* on behalf of Zaid, not on behalf of Amr or any other person. After this, Amr has no claim against Zaid, nor any claim against the slave. When Zaid's death occurs, this entire *mudabbir* is free purely for the sake of Allah. Neither Zaid nor any of his heirs have any way over this *mudabbir*, except for the path of *wala* (patronage) and the path of *sa'ayat* to the extent of the price that does not exceed one-third (of the estate). If a slave is shared between two people and they both appoint a person as an agent (*wakil*) to make him *mudabbir*, let him write similarly to what we described for manumission (*i'taq*). However, the difference is that in manumission, if the agent says, "I have freed him

on behalf of both," or "He is free on behalf of both," or "The share of each is free on behalf of his master," it is sufficient, and the share of each in the slave will be freed immediately. But in the case of *tadbir*, it is necessary to state: "I have made the share of each of the two in this slave *mudabbir* and freed the share of each after his death, so that it will become free after each one's death." If the agent said, "I have made him *mudabbir* on behalf of both," or "After the death of both, he is free on behalf of both," then he will only be free when both die. The share of the one who dies first will not be free upon his death. This is written in *Az-Zakhirah*.

Section Eight ☆ Regarding the Record of *Istilaad* If one wishes to write a document for an *Umm al-Walad* (a slave woman who has borne her master a child), let him write: "This document, to which the witnesses whose names are mentioned at the end are witnesses..."

---

1. His statement '*Ijtihad* etc.' means the mentioned Qazi was a *Mujtahid*, or he exercised effort within traditional opinions, and this is *ijtihad* in a single issue. Understand this.

...फिर काजी ने उस 'मुदब्बिर' (वह गुलाम जिसे मालिक की मृत्यु पर आज़ादी का वादा मिला हो) के लिए उसके मालिक पर यह हुक्म दे दिया कि इस 'तदबीर' (आज़ादी के वादे) के हुक्म के बाद उक्त मालिक को उसकी बिक्री का अधिकार नहीं है। इसके बाद कि यह हुक्म काजी की राय और इजतिहाद (कानूनी शोध) में घटित हुआ कि उसने अपने ऐसे आलिम (विद्वान) का मत अपनाया जिसका यह मज़हब (पंथ) है और उस हदीस पर अमल किया जो इस अध्याय में आई है। काजी ने अपने हुक्म पर अपनी मजलिस के उपस्थित लोगों को गवाह बना दिया, फलां तारीख का वाकया। और अगर एक गुलाम दो साझेदारों में साझा हो, फिर दोनों में से एक ने अपना हिस्सा मुदब्बिर कर दिया, तो लिखे कि यह दस्तावेज़ इस विषय में है कि ज़ैद ने अपना पूरा हिस्सा—जो उदाहरण के लिए आधा है—कल्लू नामक एक पूरे भारतीय गुलाम में से, जो ज़ैद और अम्र के बीच आधा-आधा साझा है, मुदब्बिर कर दिया। और उसमें से अपना हिस्सा जो आधा है, उसे अपने जीवनकाल में 'मुदब्बिर-ए-मुतलक' (पूर्ण) कर दिया और अपनी मृत्यु के बाद अपना हिस्सा आज़ाद कर दिया। फिर इस तहरीर को जिस तरह हमने बयान किया है, पूरा कर दे। इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा) के नज़दीक, अगर ज़ैद खुशहाल (धनी) हो तो अम्र को तीन प्रकार का अधिकार होगा (अर्थात चाहे ज़ैद से अपने हिस्से का मुआवज़ा ले ले, या गुलाम से अपने हिस्से के लिए 'सआत' (श्रम) करा ले, या अपना हिस्सा भी मुदब्बिर कर दे)। और अगर ज़ैद तंगदस्त (गरीब) हो तो दो प्रकार का अधिकार होगा। और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक, अगर ज़ैद खुशहाल हो तो उससे मुआवज़ा ले सकता है और अगर तंगदस्त हो तो गुलाम से सआत करा सकता है। फिर अगर उसने इमाम-ए-आज़म और साहिबैन के कथन के अनुसार लिखना चाहा, तो इस सूरत में जहाँ अम्र ने भी मुदब्बिर करना चुना हो, तो वैसे ही लिखे जैसा हम बयान कर चुके हैं। और अगर उसने मुआवज़ा लेना चुना हो, तो लिखे कि अम्र ने उक्त मुदब्बिर से तदबीर के दिन अपने हिस्से की कीमत माँगी और वह मूल्यांकन करने वालों के अनुमान से इतने दीनार है। और उसे एक न्यायप्रिय और अधिकार प्राप्त काजी के पास ले गया, फिर काजी ने मुदब्बिर के ज़िम्मे यह कीमत अनिवार्य कर दी। फिर अम्र ने मुदब्बिर से यह पूरी कीमत वसूल कर ली और अम्र के कब्ज़ा करने और भर पाने से मुदब्बिर इस कीमत से मुक्त हो गया। तो यह पूरा कल्लू ज़ैद की तरफ से मुदब्बिर हो गया, न कि अम्र की तरफ से और न ही दुनिया के बाकी तमाम आदमियों की तरफ से। इसके बाद अम्र का ज़ैद पर कोई दावा नहीं है और न ही गुलाम पर कोई दावा है। और जब ज़ैद की मृत्यु हो, तो यह पूरा मुदब्बिर अल्लाह के

वास्ते पूर्णतः आज़ाद है। ज़ैद और उसके वारिसों में से किसी को भी इस पर कोई अधिकार नहीं है, सिवाय 'वाला' (संरक्षण) के और सआत के उस कीमत की मात्रा में जो संपत्ति के एक-तिहाई से अधिक न हो। अगर गुलाम दो व्यक्तियों में साझा हो और दोनों ने उसे मुदब्बिर बनाने के लिए एक प्रतिनिधि (वकील) नियुक्त किया हो, तो उसी तरह लिखे जैसा हमने आज़ाद करने (एताक) के लिए वकील बनाने की सूरत में बयान किया है। लेकिन अंतर यह है कि आज़ादी की सूरत में अगर वकील ने कहा कि "मैंने इसे दोनों की तरफ से आज़ाद किया" या कहा कि "यह दोनों की तरफ से आज़ाद है" या कहा कि "दोनों में से हर एक का हिस्सा मालिक की तरफ से आज़ाद है", तो यह पर्याप्त है और गुलाम में से दोनों का हिस्सा तुरंत आज़ाद हो जाएगा। और तदबीर की सूरत में यह आवश्यक है कि इस प्रकार बयान करे कि "मैंने इस गुलाम में से दोनों का हिस्सा मुदब्बिर किया और हर एक का हिस्सा उसकी मौत के बाद आज़ाद किया ताकि वह उसकी मौत के बाद आज़ाद हो जाए"। और अगर वकील ने कहा कि "मैंने दोनों की तरफ से इसे मुदब्बिर किया" या कहा कि "दोनों की मौत के बाद यह दोनों की तरफ से आज़ाद है", तो तभी आज़ाद होगा जब दोनों मर जाएँगे। जो व्यक्ति पहले मरेगा, उसकी मौत से उसका हिस्सा आज़ाद नहीं होगा। यह 'अज़-ज़खीरा' में लिखा है।

आठवां परिच्छेद ☆ 'इस्तीलाद' के दस्तावेज़ के वर्णन में अगर 'उम्मुल वलद' (वह दासी जिसके मालिक से संतान हो) के लिए तहरीर लिखनी हो, तो इस प्रकार लिखे कि यह तहरीर जिस पर वे गवाह लोग जिनके नाम अंत में वर्णित हैं, साक्षी हुए...

---

1. कथन 'इजतिहाद इत्यादि' का अर्थ है कि उक्त काजी मुजतहिद था या उसने पारंपरिक कथनों में इजतिहाद (कोशिश) की और यह एक विषय में इजतिहाद है। इसे समझें।

کی پس قاضی نے اس مدبر کے واسطے اس کے مولیٰ پر یہ حکم دے دیا کہ بحکم اس تدبیر کے مولائے مذکور کو اس کی بیع کا اختیار نہیں ہے بعد ازاں کہ یہ حکم قاضی کی رائے اور اجتہاد میں واقع ہوا کہ اُس نے اپنے ایسے عالم کا قول اختیار کیا جس کا یہ مذہب ہے اور اُس حدیث پر عمل کیا جو اس باب میں وارد ہے اور قاضی نے اپنے حکم پر اپنی مجلس کے حاضرین کو گواہ کر دیا واقعہ تاریخ فلاں اور اگر ایک غلام دو شریکوں میں مشترک ہو پھر دونوں میں سے ایک نے اپنا حصہ مدبر کر دیا تو لکھے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ زید نے اپنا سب حصہ جو مثلاً نصف ہے پورے غلام ہندی مسمیٰ کلو میں سے جو زید اور عمرو کے درمیان نصفا نصف مشترک ہے مدبر کیا اور اس میں سے اپنا حصہ جو نصف ہے اپنی حیات میں مدبر مطلق کر دیا اور بعد اپنی وفات کے اپنا حصہ آزاد کر دیا پھر اس تحریر کو جس طرح ہم نے بیان کیا ہے تمام کر دے اور امام اعظمؒ کے نزدیک اگر زید خوشحال ہو تو عمرو کو تین طرح کا اختیار ہوگا (یعنی چاہے زید سے اپنے حصہ کا تاوان لے یا غلام سے اپنے حصہ کے واسطے سعایت کر دے یا اپنا حصہ بھی مدبر کر دے) اور اگر زید تنگدست ہو تو دو طرح کا اختیار ہوگا اور صاحبینؒ کے نزدیک اگر زید خوشحال ہو تو اس سے تاوان لے سکتا ہے اور اگر تنگدست ہو تو غلام سے سعایت کرا سکتا ہے پھر اگر اس نے موافق قول امام اعظمؒ اور صاحبین کے لکھنا چاہا تو در صورتیکہ عمرو نے بھی مدبر کرنا اختیار کیا تو اسی طرح لکھے جیسا ہم بیان کر چکے ہیں اور اگر اُس نے تاوان لینا اختیار کیا تو لکھے کہ عمرو نے مدبر مذکور سے روز تدبیر کے اپنے حصہ کی قیمت طلب کی اور وہ اندازہ کرنے والوں کی اندازے سے اس قدر دینار ہیں اور اس کو قاضی عادل اور جائز الحکم کے پاس لے گیا پس قاضی نے مدبر کے ذمہ یہ قیمت لازم کر دی پھر عمرو نے مدبر

سے یہ قیمت پوری وصول کر لی اور عمرو کے قبضہ کرنے اور بھر پانے سے مدبر اس قیمت سے بری ہو گیا پس یہ پورا کلو اُس زید کی طرف سے مدبر ہو گیا نہ عمرو کی طرف سے اور نہ باقی تمام جہان کے آدمیوں کی طرف سے اور اس کے بعد اس عمرو کو اس زید پر کوئی دعویٰ نہیں ہے اور نہ غلام پر کوئی دعویٰ ہے اور جب اس زید کو حادثہ موت پیش آئے تو یہ پورا مدبر خالصۃً لوجہ اللہ آزاد ہے اور زید کو اور اس کے وارثوں میں سے کسی کو اس سے مدبر پر کوئی راہ نہیں ہے سوائے سبیل ولاء کے اور سوائے سبیل سعایت کے بقدراس قیمت کے جو تہائی سے برآمد نہ ہو۔ اگر غلام دو شخصوں میں مشترک ہو اور دونوں نے اس کے مدبر کرنے کے واسطے ایک شخص کو وکیل کیا تو اسی طرح لکھے جیسا ہم نے آزاد کرنے کے واسطے دونوں کے ایک شخص کو وکیل کرنے کی صورت میں بیان کیا ہے لیکن فرق یہ ہے کہ صورت اعتاق میں اگر وکیل نے کہا کہ میں نے اس کو دونوں کی طرف سے آزاد کیا یا کہا کہ یہ دونوں کی طرف سے آزاد ہے یا کہا کہ دونوں میں سے ہر ایک کا حصہ اپنے مالک کی طرف سے آزاد ہے تو یہ کافی ہے اور غلام میں سے دونوں میں سے ہر ایک کا حصہ فی الحال آزاد ہو جائے گا اور تدبیر کی صورت میں یہ ضروری ہے کہ یوں بیان کرے کہ میں نے اس مملوک میں سے دونوں میں سے ہر ایک کا حصہ مدبر کیا اور ہر ایک کا حصہ اس کی موت کے بعد آزاد کیا حتی کہ ہر ایک کی موت کے بعد آزاد ہو جائے گا اور اگر وکیل نے کہا کہ میں نے دونوں کی طرف سے اس کو مدبر کیا یا کہا کہ دونوں کی موت کے بعد یہ دونوں کی طرف سے آزاد ہے تو جبھی آزاد ہوگا کہ جب دونوں مر جائیں اور جو شخص پہلے مرے اس کی موت سے اس کا حصہ آزاد نہ ہوگا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

فصل ہشتم ☆ تحریر استیلاد کے بیان میں اگر ام ولد کے واسطے تحریر لکھنی چاہے تو یوں لکھے کہ یہ تحریر جس پر گواہ لوگ جن کا نام اس تحریر کی آخر میں مذکور ہے شاہد ہوئے

۱ قولہ اجتہاد الخ یعنی قاضی مذکور مجتہد تھا یا اس نے تقلیدی اقوال میں اجتہاد یعنی کوشش کی اور یہ ایک مسئلہ میں اجتہاد ہے فافہم ۱۲ منہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) 184 Kitab al-Shurut

This section outlines that Zaid acknowledged that his slave girl (Turkish, Roman, or Indian)—whose name, features, and age he specified—is his 'Umm al-Walad' (mother of his child). This is because she gave birth to his son named Amr or his daughter named Hindah through his ownership and cohabitation. Thus, during his lifetime, she is his Umm al-Walad; he may benefit from her services like a slave, but he cannot sell her nor transfer her ownership to another for any reason. After Zaid's death, she is free, and none of his heirs have any claim over her, except for the right of 'Wala' (clientage), which belongs to Zaid and, after his death, to his heirs. This acknowledgment should be accompanied by a judicial decree and the confirmation of the said Umm al-Walad. In this case, an exception for 'Sa'ayah' (laboring for freedom) is not necessary because Sa'ayah is not mandatory for this Umm al-Walad, even if she cannot be freed from one-third of the estate. However, if the master makes this acknowledgment during his terminal illness (Marad al-Mawt) and no child is known to exist, then she will be freed from one-third of the estate. In such a scenario, it should be written: 'except by way of Sa'ayah if she is not freed from the one-third estate.' If the said slave girl miscarried a fetus whose physical features or partial features were apparent, write: 'Zaid acknowledged before these witnesses and voluntarily made them witnesses that his slave girl, so-and-so, is his Umm al-Walad, who became pregnant from his seed and miscarried a fetus whose full or partial form was apparent, thus she became his Umm al-Walad.' Then complete the document as previously mentioned. This is recorded in 'al-Dhakhirah'.

Chapter Seven (7)

Concerning the Wording for the Contract of Manumission (Kitabah)

It should be noted that experts in legal documentation (Ahl al-Shurut) disagreed on the initial wording for a contract of Kitabah. Imam Abu Hanifa (RA) and his companions used to write: 'This is the document of the one upon whom so-and-so contracted his slave, named so-and-so, into Kitabah.' Imam Tahawi (RA), Khasaf (RA), and many prominent scholars wrote: 'This document is from so-and-so, son of so-and-so, for his slave so-and-so, son of so-and-so.' Sheikh Yusuf ibn Khalid would write: 'This is the document in which Zaid al-Makhzumi contracted his Indian slave, Kalubah, into Kitabah.' Abu Zaid al-Shuruti used to write: 'This document, to which the witnesses named at the end are signatories, testifies that Zaid ibn Amr acknowledged voluntarily in their presence that I have contracted my slave Kallu into

Kitabah, and we recognize him with our own eyes through proper identification and know his name and lineage; and the said Zaid testified while in sound mind and body and in a state where his acknowledgment is valid, to the end.' Thus, scholars disagreed on the beginning of the Kitabah contract. However, general documentation experts agreed on wording for sale documents (Buyu'), stating: 'This is the document for that which was purchased, to the end,' unlike the document experts of Basra who do not follow this style. Regarding documents for Khul' (divorce), there is agreement to write: 'This document is from so-and-so, to the end.' For acknowledgments (Iqrarat), there is agreement to write: 'This is the document to which the named witnesses at the end have testified, to the end.' Furthermore, Imam Abu Hanifa (RA) and his companions stated that the contract of Kitabah is essentially a purchase and sale, such that it is valid for a father or a guardian (wasi) to contract the slave of a minor into Kitabah, just as it is valid for them to sell the slave. The sale of a contract of Kitabah is also valid, similar to any valid sale. Since in a purchase and sale document, it is written, 'This is the document for that thing, to the end,' it follows that here too, the style of writing is more significant than the external form. Therefore, focus should be on the intended meaning as much as possible.

---

1. Here, the style and method of writing hold more weight than the formal appearance; therefore, one should focus as much as possible on the intent and meaning.
2. The phrase 'such that' acts as proof that the rule for Kitabah is analogous to purchase and sale; therefore, the document for contracting Kitabah should be written in the style of a deed of sale (Bay' Namah).

इसमें यह विषय है कि ज़ैद ने इक़रार किया कि उसकी दासी (तुर्की, रूमी या हिन्दी), जिसका नाम, हुलिया और उम्र बयान कर दे, उसकी 'उम्म-ए-वल्द' है, क्योंकि उसने उसकी मिल्कियत और बिस्तर से उसके बेटे मुसम्मा उम्र या उसकी बेटी मुसम्मा हिंदा को जन्म दिया है। तो वह उसकी ज़िंदगी में उसकी उम्म-ए-वल्द है जिससे वह एक गुलाम की तरह लाभ उठा सकता है, लेकिन उसे बेच नहीं सकता और न ही किसी वजह से किसी दूसरे की मिल्कियत में दे सकता है। ज़ैद की मौत के बाद वह आज़ाद है, उसके वारिसों का उस पर कोई अधिकार नहीं है, सिवाय 'विला' (संरक्षण) के रास्ते के कि उसकी विला ज़ैद के लिए है और उसकी मौत के बाद उसके वारिसों के लिए होगी। इसके साथ ही हाकिम (न्यायाधीश) का आदेश और उक्त उम्म-ए-वल्द की पुष्टि शामिल की जाए। इस स्थान पर 'सआयत' (स्व-मुक्ति हेतु अर्जन) की शर्त के अपवाद की ज़रूरत नहीं है, क्योंकि इस उम्म-ए-वल्द पर सआयत वाजिब नहीं होगी, चाहे वह उसके तिहाई माल (one-third estate) से बाहर न निकलती हो। लेकिन अगर मालिक का यह इक़रार उसकी मृत्युशैया (मरज़ अल-मौत) पर हुआ हो और कोई बच्चा मौजूद न हो, तो ऐसी सूरत में वह तिहाई माल से आज़ाद होगी। ऐसी सूरत में इस तरह लिखना होगा कि 'सिवाय सआयत के रास्ते के अगर वह तिहाई माल से बाहर न निकले'। और अगर उक्त दासी का गर्भपात हो गया हो जिसकी बनावट या कुछ अंग ज़ाहिर हो चुके हों, तो लिखे: 'ज़ैद ने इन गवाहों के सामने इक़रार किया और अपने इक़रार पर इन लोगों को स्वेच्छा से गवाह बनाया कि उसकी दासी मुसम्मा फ़लाना उसकी उम्म-ए-वल्द है, जो उसके वीर्य से गर्भवती हुई थी जिसका पूरा शरीर या कुछ अंग ज़ाहिर थे, अतः वह उसकी उम्म-ए-वल्द हुई।' फिर अंत तक वैसे ही लिखे जैसा पहले ज़िक्र किया गया है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

सातवाँ परिच्छेद (7)

मुकातबात (मुक्ति अनुबंध) की लिखावट के वर्णन में

यह जान लेना चाहिए कि दस्तावेज़ विशेषज्ञों (अहल-ए-शुरूत) के बीच 'किताबत' लिखने की शुरुआत को लेकर मतभेद है। इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और उनके साथी इस तरह लिखते थे कि 'यह दस्तावेज़ उसकी है जिस पर फ़्लां ने अपने गुलाम मुसम्मा फ़्लां बिन फ़्लां को मुकातब (मुक्ति का अनुबंध) किया है।' और इमाम तहावी (रह.) व ख़स्साफ़ (रह.) और बहुत से बड़े उलेमा इस तरह लिखते थे कि 'यह दस्तावेज़ फ़्लां बिन फ़्लां की ओर से उसके गुलाम फ़्लां बिन फ़्लां के लिए है।' और

शैख़ यूसुफ़ इब्न खालिद इस तरह लिखते थे कि 'यह दस्तावेज़ वह है जिस पर ज़ैद मख़ज़ूमी ने अपने गुलाम कलूबा हन्दी को मुकातब किया है।' और अबू ज़ैद शुरूती लिखते थे कि 'यह दस्तावेज़ जिस पर गवाह लोग, जिनके नाम दस्तावेज़ के अंत में लिखे हैं, इस विषय के साक्षी हुए हैं कि ज़ैद इब्न अम्र ने उनके सामने अपनी खुशी से इक़रार किया कि मैंने अपने गुलाम कलू को मुकातब किया है और हम लोग उसे अपनी आँखों से सही पहचान के साथ पहचानते हैं और उसका नाम और वंश जानते हैं, और ज़ैद ने अपनी मानसिक और शारीरिक स्वास्थ्य तथा इक़रार की वैधता की स्थिति में गवाही दी है, अंत तक।' अतः विद्वानों ने किताबत की लिखावट की शुरुआत में इस तरह मतभेद किया है। लेकिन सामान्य दस्तावेज़ लेखकों ने 'ख़रीद' के दस्तावेज़ों में इस बात पर सहमति जताई है कि इस तरह लिखा जाए कि 'यह उस चीज़ की दस्तावेज़ है जिसे ख़रीदा गया, अंत तक।' इसके विपरीत बसरा के दस्तावेज़ लेखक इस तरह नहीं लिखते। और 'ख़ुलअ' (तलाक) के दस्तावेज़ों में इस तरह लिखने पर सहमति है कि 'यह दस्तावेज़ फ़्लां की ओर से है, अंत तक।' और 'इक़रारनामे' के दस्तावेज़ों में इस तरह लिखने पर सहमति है कि 'यह दस्तावेज़ वह है जिस पर अंत में नामित गवाह साक्षी हुए हैं, अंत तक।' फिर इसके बाद इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और उनके साथियों ने फ़रमाया कि 'किताबत' का अनुबंध ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त (क्रय-विक्रय) के अर्थ में है, यहाँ तक कि पिता और वसीयतदार की ओर से नाबालिग के गुलाम का 'मुकातब' करना सही है, जैसे उन दोनों का उसे बेचना सही है। और किताबत का विक्रय भी सही है, जैसे अन्य बिक्री सही होती है। फिर चूंकि ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त में इस तरह लिखा जाता है कि 'यह उस चीज़ की दस्तावेज़ है, अंत तक', अतः यहाँ भी वैसा ही है। यहाँ लिखने की शैली का बाह्य प्रारूप से अधिक महत्व है, इसलिए यथासंभव उद्देश्य पर ध्यान देना चाहिए।

ـــ1 यहाँ लिखने की शैली का प्रारूप से अधिक महत्व है, अतः जहाँ तक संभव हो अर्थ और उद्देश्य पर नज़र रखनी चाहिए।

ـــ2 'यहाँ तक कि' का प्रयोग एक प्रमाण के रूप में है कि 'किताबत' का हुक्म ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त की तरह है, अतः मुकातब करने का दस्तावेज़ 'बय-नामा' (विक्रय पत्र) की शैली में लिखा जाना चाहिए।

ہیں بدیں مضمون ہے کہ زید نے اقرار کیا کہ اس کی باندی ترکیہ یا رومیۃ یا ہندیۃ جس کا نام اور حلیہ اور سن بیان کر دے اس کی ام ولد ہے کہ اس کی ملک اور فراش سے اس کے پسر مسمی عمرو کو یا اس کی دختر مسماۃ ہندہ کو جنی ہے پس یہ اس کی حیات میں اس کی ام ولد ہے کہ اس سے مثل مملوک کے نفع اُٹھا سکتا ہے لیکن اس کو فروخت نہیں کر سکتا ہے اور نہ کسی وجہ سے اس کو غیر کی ملک میں دے سکتا ہے اور وہ بعد وفات زید کے آزاد ہے اس کے وارثوں میں کسی کو اس کی طرف کوئی راہ نہیں ہے سوائے سبیل ولاء کے کہ اس کی ولاء واسطے زید کے ہے اور اس کی موت کے بعد اس کے وارثوں کے واسطے ہو گی اور اس کے ساتھ حکم حاکم اور ام ولد مذکورہ کی تصدیق لاحق کرے اور اس مقام پر سبیل سعایت کے استثناء کی ضرورت نہیں ہے اس واسطے کہ اس ام ولد پر سعایت واجب نہ ہو گی اگرچہ اس کے تہائی مال سے برآمد نہ ہو لیکن اگر مولیٰ سے یہ اقرار اس کے مرض الموت میں ہوا ہو اور کوئی بچہ موجود معلوم نہ ہو تو ایسی صورت میں تہائی مال سے آزاد ہو گی پس ایسی صورت میں اس طرح لکھنا ہو گا کہ سوائے سبیل سعایت کے اگر تہائی مال سے برآمد نہ ہوا اور اگر باندی مذکور ایسا پیٹ ڈال گئی ہو کہ جس کی خلقت یا بعض خلقت ظاہر ہو گئی ہو تو لکھے زید نے ان گواہوں کے سامنے اقرار کیا اور اپنے اقرار پر ان لوگوں کو بخوشی گواہ کیا کہ اس کی باندی مسماۃ فلانۃ اس کی ام ولد ہے جو اس کے نطفہ سے ایسا پیٹ ڈال گئی ہے جس کی پوری خلق یا بعض خلق ظاہر تھی پس اس کی ام ولد ہوئی پھر آخر تک بدستور مذکور لکھے جیسا ہم نے ذکر کر دیا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

فصل ہفتم (۷)

تحریر کتابت کے بیان میں

جاننا چاہئے کہ اہل شروط نے ابتدائے تحریر کتابت میں اختلاف کیا ہے پس امام ابوحنیفہؒ اور ان کے اصحاب اس طرح لکھتے تھے کہ یہ تحریر اس کی ہے جس پر فلاں نے اپنے مملوک مسمی فلاں منسوب بفلان کو مکاتب کیا ہے اور امام طحاویؒ و خصافؒ اور بہت سے مشائخ کبار اس طرح لکھتے تھے کہ یہ تحریر فلاں ابن فلاں منسوب بفلان کی جانب سے اُس کے مملوک فلاں منسوب بفلان کے واسطے ہے اور شیخ یوسف ابن خالد یوں لکھتے تھے کہ یہ تحریر وہ ہے جس پر زید مخزومی نے اپنے مملوک کلوبہ ہندی کو مکاتب کیا ہے اور ابو زید شروطی لکھتے تھے کہ یہ تحریر جس پر گواہ لوگ جن کا نام اس تحریر کی آخر میں مذکور ہے بدین مضمون گواہ ہوئے ہیں کہ زید ابن عمرو نے ان کے سامنے بخوشی اقرار کیا کہ میں نے اپنے غلام کلو کو مکاتب کیا ہے اور ہم لوگ اس کو اپنی آنکھوں سے بمعرفت صحیحہ پہچانتے ہیں اور اس کا نام ونسب جانتے ہیں اور زید مذکور نے اپنی صحت عقل و بدن و جواز اقرار کی حالت میں گواہ کیا الیٰ آخرہ پس علماء نے ابتدائے تحریر کتابت میں اس طرح سے اختلاف کیا ہے اور عامہ اہل شروط نے خرید کی تحریرات میں اتفاق کیا ہے کہ اس طرح لکھا جائے کہ یہ اس چیز کی تحریر ہے جس کو خرید کیا الیٰ آخرہ بخلاف بصرہ کے اہل شروط کے کہ وہ اس طرح نہیں لکھتے ہیں اور تحریرات خلع میں اس طرح لکھنے پر اتفاق کیا ہے کہ یہ تحریر از جانب فلاں ہے الیٰ آخرہ اور اقرارات کی تحریر میں اس طرح لکھنے پر اتفاق کیا ہے کہ یہ تحریر وہ ہے جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر بذا شاہد ہوئے ہیں الیٰ آخرہ پھر اس کے بعد امام ابوحنیفہؒ اور ان کے اصحاب نے فرمایا کہ عقد کتابت بمعنی خرید و فروخت ہے حتیٰ کہ باپ اور وصی کی طرف سے صغیر کے غلام کا مکاتب کرنا صحیح ہے جیسا کہ دونوں کا اُس کو فروخت کرنا صحیح ہے اور بیع کتابت بھی صحیح ہے جیسا کہ بیع و بیع صحیح ہے پھر چونکہ خرید و فروخت میں اس طرح لکھا جاتا ہے کہ یہ اُس چیز کی

تحریر ہے الیٰ آخرہ پس ایسا ہی یہاں اسلوب تحریر کو بہیت سے زیادہ دخل ہے لہٰذا حتی الوسع مطلب پر نظر ہے ۱۲ منہ۔

ـہ۱ یہاں اسلوب تحریر کو بہیت سے زیادہ دخل ہے لہٰذا حتی الوسع مطلب پر نظر ہے ۱۲ منہ

ـہ۲ قولہ حتی کہ یہ بمنزلہ دلیل ہے کہ خرید فروخت کی طرف کتابت کا حکم ہے پس مانند تحریر بیع نامہ کے مکاتب کرنے کی تحریر لکھی جائے ۱۲

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 10 (138) Kitab al-Shurut (The Book of Conditions)

In 'Kitabat' (a contract of manumission), where the meaning of 'Bai' (sale) is intended, it should be written: "This is the document upon which 'Mukatab' was made," and so on. Yusuf bin Khalid also states that 'Kitabat' carries the meaning of buying and selling. However, according to them, in a purchase document, it is written: "This is the document which was purchased," etc. Therefore, in 'Kitabat' as well, it should be written: "This is the document upon which 'Mukatab' was made."

Tahawi and Khassaf state that 'Kitabat' is a contract that requires the exercise of a prior command. Thus, it should be written: "So-and-so made his slave so-and-so a 'Mukatab'." This would be similar to 'Khula' (a form of divorce), as 'Khula' also requires a prior command. Hence, it is written: "So-and-so granted 'Khula' to his wife so-and-so." Since in 'Khula' it is written that "this document is on behalf of so-and-so," similarly in 'Kitabat', it should be written that "this document is on behalf of so-and-so." This is contrary to a 'purchase' where a prior command is not required, as in a purchase document, the seller's ownership and possession—upon which the validity of the purchase depends—are not mentioned.

Abu Zaid Sharwani used to say that 'Kitabat' is not identical to 'Bai' in every sense to be categorized with it, because 'Bai' is an exchange of wealth for wealth, whereas 'Kitabat' is an exchange of wealth for something that is not wealth (liberty). In 'Kitabat', a debt obligation is established upon the slave, which is not the case in 'Bai'. Furthermore, it is not similar to 'Khula' in every sense either, because 'Khula' is not subject to rescission (annulment) after it occurs, while 'Kitabat' is.

Since categorizing it with both 'Khula' and 'purchase' proved difficult, we categorized it with 'Iqraraat' (acknowledgments). In acknowledgments, it is written: "This is the document to which the named witnesses at the end have testified," and there is no disagreement in this. Therefore, 'Kitabat' shall be written similarly. The format drafted by our associates is: "This is the document upon which so-and-so son of so-and-so Makhzumi made his slave named Kallu Hindi a 'Mukatab', such that he made him a 'Mukatab' for one thousand dirhams of 'Wazn al-Sab'a' [1], to be paid in installments over five years at two hundred dirhams per year."

It was not written that these dirhams should be paid immediately or in a single installment after a year or a month. This omission is to avoid the ruling of Imam Shafi'i, for according to Imam Shafi'i, 'Kitabat' with immediate payment is invalid. Similarly, 'Kitabat' with a single installment is also invalid according to him. Thus, we

mentioned multiple installments to avoid Imam Shafi'i's ruling. It was written: "to be paid at two hundred dirhams per year for five years" so that the amount and share of each installment would be known. Then it is stated: "The time for the first installment is the crescent of such-and-such month of such-and-such year," to make the timing of the first installment clear.

Then it is stated that it should be written: "The aforementioned slave is under an oath and covenant before Allah that he will certainly strive well until he pays the full 'Kitabat' amount for which he was made a 'Mukatab'." This statement is intended to motivate the slave in his earnings so that he pays the amount. Such phrasing is not used in a deed of sale ('Bai Nama') because a buyer is compelled to pay the price, hence no further motivation is needed. However, a 'Mukatab' slave cannot be compelled, hence the need for motivation.

Imam Azam (Abu Hanifa) and his associates did not write in the 'Kitabat Nama' the condition: "On the condition that as long as he is a 'Mukatab', he shall not marry without the master's permission." However, Imam Tahawi and Khassaf did write it. They also wrote: "As long as he is a 'Mukatab', he may travel by land or sea wherever he wishes." They included the condition "not to marry without permission" to avoid the opinion of Sheikh Ibn Abi Layla, as he believed that a 'Mukatab' has the authority to marry without the master's permission...

---

(1) The explanation of 'Wazn al-Sab'a' etc. has already appeared in the Book of Zakat and Kharaj. (2) A marginal note states that there is a flaw in this phrasing and the source citation in 'Muheet' is not found, as it does not avoid Imam Shafi'i's opinion. The translator notes this is strange because the 'Makhraj' (legal exit/justification) is apparent.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड १० (१३८) किताबुश शूरूत

किताबत (दास मुक्ति अनुबंध) में भी जो अर्थ 'बै' (विक्रय) का है, उसे इस प्रकार लिखा जाना चाहिए कि यह वह दस्तावेज़ है जिस पर 'मुकातब' किया गया, इत्यादि। और यूसुफ बिन खालिद भी यही कहते हैं कि किताबत का अर्थ खरीद-बिक्री है, लेकिन उनके अनुसार खरीद के दस्तावेज़ में इस प्रकार लिखा जाता है कि यह वह दस्तावेज़ है जिसे खरीदा गया, इत्यादि। अतः किताबत में भी इसी प्रकार लिखा जाना चाहिए कि यह वह दस्तावेज़ है जिस पर मुकातब किया गया।

तहावी और खसाफ का कहना है कि किताबत एक ऐसा अनुबंध है जिसमें पहले के आदेश के अधिकार की आवश्यकता होती है। अतः इसे इस प्रकार लिखा जाना चाहिए कि अमुक व्यक्ति ने अपने दास अमुक को मुकातब किया। यह 'खुलअ' (तलाक का एक प्रकार) के समान होगा, क्योंकि खुलअ में भी पहले के आदेश के अधिकार की आवश्यकता होती है। अतः वे लिखते हैं कि अमुक ने अपनी पत्नी अमुक से खुलअ कर लिया। चूँकि खुलअ में लिखा जाता है कि यह दस्तावेज़ अमुक की ओर से है, इसलिए किताबत में भी लिखना चाहिए कि यह दस्तावेज़ अमुक की ओर से है। यह 'खरीद' के विपरीत है, क्योंकि खरीद में पहले के आदेश के अधिकार की आवश्यकता नहीं होती। क्योंकि खरीद के दस्तावेज़ में विक्रेता का स्वामित्व और उसका कब्ज़ा, जिस पर खरीद की वैधता टिकी है, उल्लेखित नहीं किया जाता।

अबू ज़ैद शरवानी कहा करते थे कि किताबत हर तरह से 'बै' (विक्रय) के अर्थ में नहीं है कि इसे विक्रय के साथ जोड़ा जाए, क्योंकि विक्रय माल के बदले माल का विनिमय है, जबकि किताबत ऐसी चीज़ के बदले माल का विनिमय है जो माल नहीं है (स्वतंत्रता)। किताबत में ऋण का मुआवज़ा उसके ज़िम्मे सिद्ध होता है, जबकि विक्रय में ऐसा नहीं होता। इसके अलावा, यह हर तरह से खुलअ के समान भी नहीं है कि इसके साथ जोड़ा जाए, क्योंकि खुलअ के घटित होने के बाद उसे रद्द (रद्द करने की संभावना) नहीं किया जा सकता, जबकि किताबत के होने के बाद इसे रद्द किया जा सकता है।

अतः खुलअ और खरीद दोनों के साथ इसे जोड़ना कठिन हो गया, इसलिए हमने इसे 'इकरार' (स्वीकृति) के साथ जोड़ा। इकरार में इस प्रकार लिखा जाता है कि यह वह दस्तावेज़ है जिस पर दस्तावेज़ के अंत में नामित गवाह साक्षी हुए हैं, और इसमें कोई विवाद नहीं है। अतः किताबत में भी ऐसा ही लिखा जाएगा। हमारे विद्वानों ने जिस प्रारूप को लिखा है, वह यह है कि: "यह वह दस्तावेज़ है जिस पर अमुक बिन अमुक मख़ज़ूमी ने अपने 'कल्लू हिंदी' नामक दास को मुकातब किया, इस

प्रकार कि उसे एक हज़ार दिरहम (वज़न-ए-सबआ [१] के अनुसार) पर मुकातब किया, ताकि वह इन दिरहमों को किस्तों में पाँच वर्षों में हर साल २०० दिरहम के हिसाब से चुकाए।"

इसमें यह नहीं लिखा गया कि इन दिरहमों को तुरंत चुकाए या एक ही किस्त में एक साल या एक महीने बाद चुकाए। यह न लिखना इमाम शाफई के मत से बचने के लिए है, क्योंकि इमाम शाफई के अनुसार तुरंत भुगतान वाली किताबत वैध नहीं है। इसी तरह जिस किताबत में केवल एक किस्त हो, वह भी इमाम शाफई के अनुसार अवैध है। अतः हमने कई किस्तों का उल्लेख किया ताकि इमाम शाफई के मत से बचा जा सके। और यह लिखा कि "पाँच वर्षों में हर साल २०० दिरहम चुका दे।" यह इसलिए लिखा गया ताकि किस्तों की मात्रा और प्रत्येक किस्त का हिस्सा ज्ञात हो जाए। फिर कहा गया कि लिखा जाए: "पहली किस्त का समय अमुक वर्ष के अमुक महीने का चाँद है।" यह इसलिए लिखा गया ताकि पहली किस्त का समय ज्ञात हो सके।

फिर कहा गया कि लिखा जाए: "उक्त दास पर अल्लाह की शपथ और वाचा है कि वह अवश्य अच्छा प्रयास करेगा यहाँ तक कि किताबत की पूरी राशि चुका दे जिसके लिए उसे मुकातब किया गया है।" यह दस्तावेज़ दास को उसकी कमाई के लिए प्रोत्साहित करने हेतु है ताकि वह किताबत की राशि चुका सके। यह वाक्य विक्रय विलेख (बै नामा) में नहीं लिखा जाता क्योंकि क्रेता को भुगतान के लिए बाध्य किया जाता है, अतः उसे प्रोत्साहित करने की आवश्यकता नहीं होती। जबकि मुकातब दास को बाध्य नहीं किया जा सकता, इसलिए उसे प्रोत्साहित करने की आवश्यकता होती है।

इमाम आज़म और उनके साथी किताबत नामा में यह नहीं लिखते थे कि "इस शर्त के साथ कि मुकातब जब तक मुकातब है, अपने मालिक की अनुमति के बिना निकाह (विवाह) न करे।" जबकि इमाम तहावी और खसाफ इसे लिखते थे। वे यह भी लिखते थे कि "जब तक मुकातब है, जल और थल में जहाँ चाहे यात्रा करे।" उन्होंने "बिना मालिक की अनुमति के विवाह न करे" की शर्त इसलिए लिखी ताकि शेख इब्न अबी लैला के मत से बचा जा सके, क्योंकि वे कहते थे कि मुकातब को मालिक की अनुमति के बिना विवाह करने का अधिकार है...

---

(१) वज़न-ए-सबआ आदि का वर्णन किताबुज़-ज़कात और खराज में आ चुका है। (२) हाशिये में लिखा है कि इस वाक्य में त्रुटि है और मूल उद्धरण 'मुहीत' में उपलब्ध नहीं है, क्योंकि इमाम शाफई के मत से बचाव नहीं होता। अनुवादक कहता है कि यह अजीब है क्योंकि 'मख्रज़' स्पष्ट है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۱۰ (۱۳۸) کتاب الشروط سی کتابت میں بھی جو معنی بیع ہے یوں لکھا جائے کہ یہ اس کی تحریر ہے جس پر مکاتب کیا الیٰ آخرہ اور یوسف بن خالد بھی ایسا کہتے ہیں کہ کتابت بمعنی خرید و فروخت ہے لیکن ان کے نزدیک تحریر خرید میں یوں لکھا جاتا ہے کہ یہ تحریرہ ہے جس کو خرید کیا الیٰ آخرہ پس کتابت میں بھی یوں ہی لکھا جائے کہ یہ تحریرہ ہے جس پر مکاتب کیا اور طحاوی و خصاف فرماتے ہیں کہ کتابت ایسا عقد ہے جس میں امر متقدم کے اختیار کی حاجت ہے پس یوں لکھا جائے کہ فلاں نے اپنے مملوک فلاں کو مکاتب کیا پس مثل خلع کے ہو گا کہ خلع میں بھی امر متقدم کے اختیار کی حاجت ہے پس یوں لکھتے ہیں کہ فلاں نے اپنی جورو فلاں کا خلع کر دیا پس چونکہ خلع میں لکھتے ہیں کہ یہ تحریر از جانب فلاں ہے پس اسی طرح کتابت میں بھی لکھنا چاہئے کہ یہ تحریر از جانب فلاں ہے بخلاف خرید کے کہ خرید میں امر متقدم کے اختیار کی ضرورت نہیں ہے کیونکہ خرید کی تحریر میں ملک بائع اور اس کا قبضہ جس پر مدار صحت خرید ہے ذکر نہیں کیا جاتا ہے اور ابوزید شروانی فرماتے تھے کہ کتابت ہر طرح سے بیع کے معنی میں نہیں ہے تا کہ بیع سے لاحق کی جائے اس واسطے کہ بیع مبادلہ مال بمال ہے اور کتابت مبادلہ مال ہے بعوض ایسی چیز کے جو مال نہیں ہے اور کتابت میں معاوضہ قرضہ اس کے ذمہ ثابت ہوتا ہے اور بیع میں ایسا نہیں ہوتا ہے اور نیز ہر طرح سے مثل خلع کے بھی نہیں ہے تا کہ اُس کے ساتھ لاحق کیا جائے اس واسطے کہ خلع بعد واقع ہونے کے محتمل فسخ نہیں ہے اور کتابت بعد واقع ہونے کے بھی محتمل فسخ ہے پس خلع و خرید دونوں کے ساتھ اس کا لاحق کرنا متعذر ہوا پس ہم نے اس کو اقرارات کے ساتھ لاحق کیا اور اقرارات میں یوں لکھا جاتا ہے کہ یہ وہ تحریر ہے جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا شاہد ہوئے ہیں اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے پس ایسا ہی کتابت میں بھی لکھا جائے گا صورت جو ہمارے اصحاب نے تحریر

فرمائی ہے کہ یہ تحریر اس کی ہے جس پر فلاں ابن فلاں مخزومی نے اپنے مملوک مسمی کلو ہندی کو مکاتب کیا بدیں طور کہ اس کو وزن سبعہ (۱) کے ہزار درم پر مکاتب کیا کہ ان درموں کو قسطوں سے پانچ برس میں ہر سال دو سو درم کے حساب سے ادا کرے اور یہ نہیں لکھا کہ بدین شرط کہ ان درموں کو فی الحال ادا کرے یا ایک ہی قسط میں ایک سال یا ایک مہینہ کے بعد ادا کرے اور یہ نہ لکھنا اس وجہ سے ہے کہ امام شافعیؒ کے قول سے احتراز ہو جائے کیونکہ امام شافعیؒ کے نزدیک فی الحال ادا کرنے کی کتابت جائز نہیں ہے اسی طرح جس کتابت میں قسط ہو لیکن ایک ہی قسط ہو وہ بھی امام شافعیؒ کے نزدیک نا جائز ہے پس ہم نے چند قسطوں ذکر کے لکھا تا کہ امام شافعیؒ کے قول سے احتراز ہو اور یہ لکھا کہ پانچ برس میں ہر سال دو سو درم کر کے ادا کر دے یہ اس واسطے لکھا تا کہ مقدار اقساط اور حصہ ہر قسط معلوم ہو جائے پھر فرمایا کہ لکھے اور پہلی قسط کا وقت فلاں سال کے فلاں مہینہ کا چاند ہے اور یہ اس واسطے لکھا کہ پہلی قسط کا وقت معلوم ہو جائے پھر فرمایا کہ لکھے اور فلاں مملوک مذکور پر اللہ کا عہد و میثاق ہے کہ وہ ضرور اچھی کوشش کرے حتیٰ کہ پورا مال کتابت جس پر اس کو مکاتب کیا ہے ادا کر دے اور یہ تحریر غلام مذکور کی کمائی پر برانگیختہ کرنے کے واسطے ہے تاکہ وہ مال کتابت ادا ہی کرے اور یہ عبارت بیعنامہ میں نہیں لکھی جاتی اس واسطے کہ مشتری ادائے ثمن پر مجبور کیا جاتا ہے پس اس کو برانگیختہ کرنے کی حاجت نہیں ہے اور مکاتب مجبور نہیں کیا جاتا پس اس کو برانگیختہ کرنے کی حاجت ہے پھر امام اعظمؒ اور اُن کے اصحاب کتابت نامہ میں یہ نہیں لکھتے تھے کہ بدین شرط کہ مکاتب جب تک مکاتب ہے بدون اجازت مولیٰ کے نکاح نہ کرے اور امام طحاوی اور خصاف اس کو لکھتے تھے اور یہ بھی لکھتے تھے کہ جب تک مکاتب ہے خشکی اور تری میں جہاں چاہے سفر کرے اور ان دونوں نے یہ بات کہ جب تک مکاتب ہے بدون اجازت مولیٰ کے نکاح نہ کرے اس واسطے لکھی کہ شیخ ابن ابی لیلیٰ کے قول سے احتراز ہو

کیونکہ وہ فرماتے تھے کہ مکاتب کو بدون اجازت مولیٰ کے نکاح کر لینے کا اختیار ہے الا اس صورت

---

(۱) قولہ وزن سبعہ الخ اس کا بیان کتاب الزکوٰۃ و خراج میں گزر چکا ہے ۱۲۔ ۲ محشی نے لکھا کہ اس عبارت میں خلل ہے اور منقول عنہ محیط موجود نہیں کیونکہ قول شافعی سے احتراز نہیں ہوتا مترجم کہتا ہے کہ یہ عجیب ہے کیونکہ مخرز ظاہر ہے ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 149 | Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

The authorization for travel in the contract of manumission (*Kitabat*) was documented to avoid the view of some scholars of Medina who state that if the permission for travel is not stipulated, the contracted slave (*Mukatab*) has no right to travel. Furthermore, it states that if the said *Mukatab* fails to pay the installments or delays beyond the deadline, he shall return to the state of slavery (*Raqiyat*). We have recorded this even though it is established even without the condition, to avoid the view of Hazrat Jabir bin Abdullah (RA), who used to say that if a condition is made that the slave returns to slavery upon failure, then he shall be returned regardless of his consent, but if no such condition was made, he cannot be returned to slavery without his consent. Sheikh Shumni and Abu Zaid Shuruti wrote that failure to pay one or two installments leads to returning to slavery.

The school of Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad holds that when an installment is due and the master demands it and presents the case before a judge (*Qazi*), if the slave has assets present in the same kind/currency (1) as the master's right, he should pay. If the assets are missing but expected, the *Qazi* may grant a grace period of two or three days at his discretion. If he pays, it is well; otherwise, he returns to slavery. Imam Abu Yusuf stated that he shall not be returned to slavery until two consecutive installments have lapsed. Thus, the contract should be drafted so that if he fails to pay one or two installments, he returns to slavery, ensuring the return is consensus-based.

It should also be stated that whatever the master has received from him is lawful (*halal*) for him, to prevent the misconception that if the contract is annulled and the slave returns to the master's ownership, the master must return the payments received. Imam Tahawi did not deem it necessary to record this, as what the master received is already lawful, being the earnings of his slave. If the slave pays the entire amount for which he was contracted, he is completely free for the sake of Allah. This was the practice of Imam Abu Hanifa and his companions. Imam Tahawi noted that Hazrat Ali (KW) held that the slave becomes free in proportion to the amount paid. Hazrat Abdullah bin Mas'ud (RA) held that if one-third or one-fourth is paid, he becomes free and remains a debtor to the master for the remainder. However, Hazrat Zaid bin Thabit, Abdullah bin Umar, and Aisha (RA) stated that as long as any balance remains, he is not free in the slightest. This is the command reported from the Messenger of Allah (PBUH) and is the opinion of the majority of scholars. If we document it such that freedom only occurs upon full payment, then according to

Hazrat Ali and Ibn Mas'ud, this condition would contradict the essence of the contract. Therefore, the case might be brought before a judge who follows their view, considering the manumission contract voidable by invalid conditions.

(1) Footnote: The word 'genus/kind' means that the wealth or currency for which the contract was made must be present in the same kind.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 | 149 | किताब-अल-शुरुत (शर्तों की किताब)

मुआहिदा-ए-किताबत (दास को स्वतंत्र करने का अनुबंध) में यात्रा का अधिकार इसलिए लिखा गया ताकि मदीना के उन विद्वानों के मत से बचा जा सके जो कहते हैं कि यदि यात्रा की अनुमति की शर्त न हो, तो दास (मुकातब) को यात्रा का अधिकार नहीं है। इसके अलावा, यदि मुकातब किस्तों के भुगतान में असमर्थ हो जाए या देरी कर दे, तो वह फिर से दासता (गुलामी) की स्थिति में लौट जाएगा। यह शर्त इसलिए लिखी गई ताकि हज़रत जाबिर बिन अब्दुल्लाह रज़ियल्लाहु अन्हु के उस विचार से बचा जा सके कि दास की सहमति के बिना उसे फिर से दास नहीं बनाया जा सकता, जब तक कि यह पहले से तय न हो। शेख शुमनी और अबू ज़ैद शूरुही का कहना है कि एक या दो किस्तों के भुगतान में विफल रहने पर वह फिर से दास बन जाएगा। इमाम अबू हनीफा और इमाम मुहम्मद का मत यह है कि यदि भुगतान में देरी हो और मामला काज़ी (न्यायाधीश) के पास जाए, तो काज़ी दास को दो या तीन दिन की मोहलत दे सकता है। यदि उस दौरान भुगतान नहीं होता, तब उसे फिर से दास घोषित किया जाएगा। इमाम अबू यूसुफ के अनुसार दो लगातार किस्तों के भुगतान में विफलता आवश्यक है।

यह लिखना भी आवश्यक है कि स्वामी ने अब तक जो राशि प्राप्त की है, वह उसके लिए वैध (हलाल) है, ताकि यह भ्रम न रहे कि अनुबंध टूटने पर स्वामी को वह राशि वापस करनी होगी। इमाम तहावी के अनुसार इसे लिखना आवश्यक नहीं है क्योंकि वह दास की कमाई है, जो स्वामी का ही अधिकार है। यदि दास पूरी राशि का भुगतान कर देता है, तो वह पूरी तरह स्वतंत्र है। हज़रत अली करम अल्लाह वज्हू के अनुसार जितनी राशि दी जाती है, दास उतना ही स्वतंत्र होता जाता है। हज़रत अब्दुल्लाह बिन मसूद के अनुसार एक तिहाई या एक चौथाई भुगतान पर वह स्वतंत्र हो जाता है और शेष राशि ऋण मानी जाती है। लेकिन हज़रत ज़ैद बिन साबित, अब्दुल्लाह बिन उमर और हज़रत आयशा रज़ियल्लाहु अन्हुम का कहना है कि जब तक पूरी राशि का भुगतान न हो, दास स्वतंत्र नहीं होगा। यही अल्लाह के रसूल ﷺ का आदेश है और अधिकांश विद्वानों का भी यही मत है। इसलिए ऐसी शर्तें लिखी जानी चाहिए जो सभी विचारधाराओं के अनुसार मान्य हों ताकि कानूनी जटिलताओं से बचा जा सके।

(1) फुटनोट: 'जिंस' का अर्थ है कि जिस मुद्रा या वस्तु पर अनुबंध हुआ है, वही उपस्थित हो।

معاہدہ کتابت میں سفر کا اختیار اس لیے تحریر کیا گیا تاکہ مدینہ کے ان علماء کے قول سے بچا جا سکے جو کہتے ہیں کہ اگر سفر کی اجازت کی شرط نہ ہو تو غلام (مکاتب) کو سفر کا حق نہیں۔ مزید یہ کہ اگر مکاتب قسطوں کی ادائیگی میں ناکام ہو جائے یا دیر کر دے تو وہ دوبارہ غلامی میں چلا جائے گا۔ یہ شرط اس لیے لکھی گئی تاکہ حضرت جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ کے اس موقف سے احتراز کیا جا سکے کہ غلام کی رضا مندی کے بغیر اسے دوبارہ غلام نہیں بنایا جا سکتا، بشرطیکہ یہ پہلے سے طے نہ ہو۔ شیخ شمنی اور ابو زید شروحی کا کہنا ہے کہ ایک یا دو قسطوں کی عدم ادائیگی پر وہ دوبارہ غلام بن جائے گا۔ امام ابو حنیفہ اور امام محمد کا مسلک یہ ہے کہ اگر ادائیگی میں تاخیر ہو اور معاملہ قاضی (جج) کے پاس جائے، تو قاضی غلام کو دو تین دن کی مہلت دے سکتا ہے۔ اگر اس دوران ادائیگی نہ ہو، تب اسے دوبارہ غلام قرار دیا جائے گا۔ امام ابو یوسف کے نزدیک دو مسلسل قسطوں کی ادائیگی میں ناکامی ضروری ہے۔

یہ بھی لکھنا ضروری ہے کہ آقا نے اب تک جو رقم وصول کی ہے وہ اس کے لیے حلال ہے، تاکہ یہ وہم نہ رہے کہ معاہدہ ٹوٹنے پر آقا کو وہ رقم واپس کرنی ہوگی۔ امام طحاوی کے نزدیک یہ لکھنا ضروری نہیں کیونکہ وہ غلام کی کمائی ہے جو کہ آقا کا ہی حق ہے۔ اگر غلام پوری رقم ادا کر دے تو وہ اللہ کی رضا کے لیے مکمل آزاد ہے۔ حضرت علی کرم اللہ وجہہ کے نزدیک جتنی رقم ادا ہوتی جائے، اسی قدر غلام آزاد ہوتا جاتا ہے۔ حضرت عبداللہ بن مسعود کے نزدیک تہائی یا چوتھائی ادائیگی پر وہ آزاد ہو جاتا ہے اور بقیہ رقم قرض سمجھی جاتی ہے۔ لیکن حضرت زید بن ثابت، عبداللہ بن عمر اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہم فرماتے ہیں کہ جب تک پوری رقم ادا نہ ہو، غلام آزاد نہیں ہوگا۔ یہی رسول اللہ ﷺ کا حکم ہے اور جمہور علماء کا بھی یہی مذہب ہے۔ اس

لیے ایسی شرائط لکھی جانی چاہئیں جو تمام مکاتب فکر کے نزدیک قابل قبول ہوں تاکہ قانونی پیچیدگیوں سے بچا جا سکے۔

(۱) حاشیہ: جنس کا مطلب ہے کہ جس مال (کرنسی/چیز) پر معاہدہ ہوا ہو وہی موجود ہو۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (1) | (150) | Kitab al-Shurut (Book of Conditions/ Legal Documents)

...will invalidate it, therefore mentioning it will be detrimental, while not mentioning it is not detrimental, although omitting it is preferable. Then write that for so-and-so, i.e., the manumitter (liberator), his 'Wala' (patronage/legal clientage) and the 'Right of Wala' shall belong to him. This writing is in accordance with the predecessors, whereas Imam Tahawi used to write only that 'Wala' belongs to him, and did not write 'the Right of Wala', because the right of patronage can never belong to the one who liberated him in certain cases. For instance, if this manumitted person married a female slave and had children with her, and then those children were liberated by their mother's master, then the patronage (Wala) of those children would not belong to the father's liberator but to the mother's liberator. Then conclude the document. Many later scholars of legal documents write in this manner, as Sheikh Abu Zaid Shuruthi writes. In the book 'Hala', they write that this is the content witnessed by the witnesses whose names are mentioned at the end of this document. They all testified that so-and-so, son of so-and-so, admitted that he has made his slave so-and-so (provide name and description) a 'Mukatab' (a slave under a manumission contract) under a valid, permissible, and enforceable immediate contract for such-and-such dirhams, in which there is no irregularity or fixed term. It is obligatory upon the slave to pay what the master has stipulated without delay, on the condition that if he exceeds the limit such that he does not pay this amount within three days, or pays some and not the rest, then the master shall have the choice to return him to slavery (Raqiq). Whatever the master has collected from him shall be lawful (halal) for him. If he pays the entire aforementioned amount in this manner to the mentioned master or to such a person who is authorized as a representative to receive his rights during his life or after his death, then he is free. Thereafter, the master or his heirs shall have no claim over this slave except for 'Wala', which shall belong to his master during his lifetime and to his heirs after his death. The 'Mukatab' accepted this contract face-to-face and confirmed that on the day of the contract, he was his slave. A judge (Qazi) among the Muslim judges has issued a decree regarding the validity of this contract. Then conclude the writing, as stated in 'Al-Dhakhirah' and 'Al-Muhit'. If the consideration for the contract (Badal al-Kitabat) is measurable, weighable, limited, defined by distance, or an animal, the same ruling applies. However, in the case of an animal, its age (teeth) and qualities must be described. If the qualities are vague but it is of the same genus mentioned in the contract, it is permissible

according to us, though some have disagreed. If a ruler's (Hakim) decree is attached to this contract, it is unanimously permissible, as mentioned in 'Zahiriyyah'.

In what sense is "Valid Guarantee" (Damanat-e-Sahihah) used?

In the case of a time-bound manumission contract, they write that under a valid, permissible, and enforceable contract through a certain number of installments over a period of months, starting from the beginning of such-and-such month and ending at the close of such-and-such month, each installment being such-and-such amount. He contracted that he would pay one installment upon the passing of each month. The 'Mukatab' is under a covenant and oath before Allah to strive to pay each installment on time to his master, not to be negligent, and not to go into hiding. On the condition that if this 'Mukatab' becomes unable to pay this wealth in these installments or delays payment for three days after any installment is due, then his master shall have the choice to return him to slavery or write that he shall return to the state of slavery. There is greater certainty in the latter, because in the first case, the master would require a judge's order or the slave's consent, whereas in the second phrasing, there is no such need; rather, solely by being unable to pay, he returns to slavery. Whatever the master has taken from him as consideration shall be lawful for the master. And if he pays all installments without delay to the master or his representative...

- Footnote: The text clearly indicates that omitting it is better, and the book suggests that "detrimental" means "contrary to what is better," thus writing it is permissible. (12)

उसे बातिल (अमान्य) कर देगा, इसलिए इसका उल्लेख करना हानिकारक होगा और उल्लेख न करना हानिकारक नहीं है, यद्यपि इसे छोड़ देना बेहतर है। फिर लिखे कि अमुक यानी आज़ाद करने वाले के लिए उसकी 'वला' (संरक्षण का अधिकार) और उसके'हक़-ए-वला' का अधिकार होगा। यह लेख पूर्वजों के अनुसरण में है, और इमाम तहावी केवल इतना लिखते थे कि उसकी 'वला' है और यह नहीं लिखते थे कि उसके'हक़ की वला' है, क्योंकि उसके हक़ की वला कभी उसके आज़ाद करने वाले के लिए नहीं हो सकती। उदाहरण के तौर पर, यदि इस मुक्त व्यक्ति ने किसी दासी से विवाह किया और उससे उसकी संतान हुई, फिर उस संतान को उस दासी के स्वामी ने आज़ाद कर दिया, तो उस संतान की 'वला' पिता को आज़ाद करने वाले के लिए नहीं होगी, बल्कि माता को आज़ाद करने वाले के लिए होगी। फिर लेख समाप्त करे। कई बाद के विद्वान (मुताखिरीन) इसी तरह लिखते हैं जैसे शेख अबू जैद शरूती लिखते हैं। 'किताब-ए-हाला' में वे लिखते हैं कि यह वह विषय है जिस पर गवाह लोग, जिनका नाम इस लेख के अंत में उल्लेखित है, साक्षी हुए हैं। और सभी इस बात के साक्षी हुए कि अमुक पुत्र अमुक ने स्वीकार किया कि उसने अपने दास अमुक (उसका नाम और विवरण दें) को इतने दिरहम के बदले सही, मान्य और प्रभावी अनुबंध (मुकाताबत) के तहत 'मुकातब' (मुक्ति अनुबंध वाला दास) बना दिया है, जिसमें कोई दोष या समय सीमा नहीं है। उस पर अनिवार्य है कि स्वामी ने उस पर जो भी शर्त लगाई है, उसे बिना देरी के चुका दे, इस शर्त के साथ कि यदि उसने इसमें देरी की कि तीन दिन तक यह धन उसे अदा न किया, या कुछ अदा किया और कुछ नहीं, तो उसके बाद स्वामी को अधिकार होगा कि उसे पुनः दास (रक़ीक़) बना दे। स्वामी ने जो कुछ उससे वसूल किया, वह उसके लिए वैध (हलाल) होगा। और यदि उसने सारा धन इसी तरह उक्त स्वामी को या ऐसे व्यक्ति को अदा कर दिया जो उसके जीवन में या मृत्यु के बाद उसके अधिकार प्राप्त करने के लिए अधिकृत प्रतिनिधि है, तो वह आज़ाद है। फिर स्वामी या उसके वारिसों का उस गुलाम पर 'वला' के सिवा कोई अधिकार नहीं होगा। उसकी वला उसके स्वामी के लिए उसके जीवन तक होगी और स्वामी की मृत्यु के बाद उसके वारिसों के लिए होगी। उस मुकातब ने आमने-सामने यह अनुबंध स्वीकार किया और इस बात की पुष्टि की कि अनुबंध के दिन वह उसका दास था। इस अनुबंध की वैधता पर मुस्लिम काज़ियों में से किसी काज़ी ने आदेश दे दिया। फिर लेख समाप्त करे, जैसा कि 'ज़खीरा' और 'मुहीत' में है। और यदि अनुबंध का मूल्य मापने योग्य, तोलने योग्य, सीमित, नापने योग्य या पशु हो, तो भी यही आदेश है। लेकिन पशु के मामले में उसके दांतों (उम्र) और गुणों

का विवरण दें। यदि गुण अस्पष्ट हों लेकिन उसी प्रजाति के हों जिसका अनुबंध में उल्लेख है, तो हमारे अनुसार मान्य है। कुछ लोगों ने इसका विरोध किया है। यदि इस अनुबंध के साथ शासक (हाकिम) का आदेश जोड़ दिया जाए, तो सर्वसम्मति से मान्य है। यह 'ज़हीरिया' में है।

'सही ज़मानत' किन अर्थों में प्रयुक्त होती है?

मीयादी (समयबद्ध) अनुबंध की स्थिति में लिखते हैं कि सही, मान्य और प्रभावी अनुबंध के तहत, कई किस्तों के माध्यम से अमुक महीने की पहली तारीख से शुरू होकर अमुक महीने के अंत तक, और प्रत्येक किस्त इतनी है। उसने मुकाताबत की कि वह प्रत्येक महीने के अंत में एक किस्त चुकाएगा। उस मुकातब पर अल्लाह का वचन और संधि है कि वह प्रत्येक किस्त समय पर अपने स्वामी को देने की पूरी कोशिश करे, इसमें लापरवाही न करे और गायब न हो जाए। इस शर्त के साथ कि यदि यह मुकातब इन किस्तों को चुकाने में असमर्थ हुआ या किसी किस्त के आने पर तीन दिन तक देरी की, तो उसके स्वामी को अधिकार होगा कि उसे पुनः दास बना दे या लिखे कि वह दासता में वापस आ जाएगा। इसमें अधिक दृढ़ता है, क्योंकि पहली स्थिति में स्वामी को काज़ी के आदेश या गुलाम की सहमति की आवश्यकता होगी, जबकि दूसरे लेख में इसकी कोई आवश्यकता नहीं है, बल्कि केवल असमर्थ होने पर वह स्वतः दासता में वापस आ जाएगा। स्वामी ने जो कुछ उससे लिया है, वह स्वामी के लिए वैध होगा। और यदि उसने बिना देरी के सभी किस्तों का भुगतान स्वामी को या उसके प्रतिनिधि को कर दिया...

- फुटनोट: मूल इबारत स्पष्ट है कि इसका त्याग करना बेहतर है, और किताब में इशारा है कि 'हानिकारक' से अभिप्राय 'बेहतर के विरुद्ध' है, अतः इसे लिखना जायज़ है।

اس کو باطل کر دے گا پس اس کا ذکر کرنا مضر ہوگا اور ذکر نہ کرنا مضر نہیں ہے اگر چہ اس کا ترک کرنا اولی ہے پھر لکھے کہ فلاں یعنی آزاد کنندہ کے واسطے اس کی ولا اور اس کے حق کی ولاء ہوگی اور یہ تحریر باتباع سلف ہے اور امام طحاوی صرف اس قدر لکھتے تھے کہ اس کی ولاء ہے اور یہ نہیں لکھتے تھے کہ اس کے حق کی ولاء ہے اس واسطے کہ اس کے حق کی ولاء کبھی اس کے آزاد کرنے والے کے واسطے نہیں ہو سکتی ہے چنانچہ اگر اس معتق نے کسی باندی سے نکاح کیا اور اس سے اس کے اولاد ہوئی پھر اولاد مذکور کو باندی کے مولی نے آزاد کر دیا تو اس اولاد کی ولاء باپ کے آزاد کرنے والے کے واسطے نہ ہوگی بلکہ ماں کے آزاد کرنے والے کے واسطے ہوگی پھر تحریر کو ختم کرے اور بہت متاخرین اہل شروط اسی طور سے لکھتے ہیں جیسے شیخ ابوزید شروطی تحریر کرتے ہیں چنانچہ کتاب حالہ میں لکھتے ہیں کہ یہ وہ مضمون ہے جس پر گواہ لوگ جن کا نام اس تحریر کے آخر میں مذکور ہے شاہد ہوئے ہیں اور سب اس بات کے شاہد ہوئے کہ فلاں بن فلاں نے اقرار کیا کہ اس نے اپنے مملوک فلاں ہندی کو مثلاً اس کا نام وحلیہ بیان کر دے اس قدر درموں پر بکتابت صحیحہ جائزہ نافذہ حالہ مکاتب کر دیا جس میں فساد نہیں ہے اور نہ میعاد ہے اس پر واجب ہے کہ جو کچھ مولی نے اس پر شرط کیا ہے بدون تاخیر کے ادا کر دے بدین شرط کہ اگر اس نے اس میں زیادتی کی کہ تین روز تک یہ مال اس کو ادا نہ کر دیا یا بعض ادا کیا اور بعض ادا نہ کیا تو اس کے بعد مولی کو اختیار ہوگا کہ اس کو پھر رقیق کر دے اور جو کچھ مولی نے اس سے وصول کیا وہ اس کو حلال ہوگا اور اگر اس نے تمام مال مذکور اس طریق پر مولیٰ مذکور کو یا ایسے شخص کو جو اس کی زندگی میں یا اس کی وفات کے بعد اس کے حقوق وصول کرنے کا قائم مقام مجاز ہے ادا کر دیا تو وہ آزاد ہے

پھر مولی یا اس کے وارثوں کو اس غلام کی جانب کوئی راہ نہ ہوگی سوائے ولاء کے کہ اس کی ولاء اس کے مولی کے واسطے اس کی زندگی تک ہوگی اور بعد وفات مولی کے اس کے وارثوں کے واسطے ہوگی اور اس مکاتب نے اس سے بالمواجہہ یہ کتابت قبول کی اور اس مکاتب نے اس بات میں اس کی تصدیق کی کہ یہ مکاتب بروز کتابت اس کا مملوک تھا اور اس کتابت کی صحت پر مسلمانوں کے قاضیوں میں سے کسی قاضی نے حکم دے دیا پھر تحریر کو ختم کرے کذا فی الذخیرہ والمحیط اور اگر بدل کتابت کیلی یا وزنی یا محدود یا مذروع یا حیوان ہو تو ایسا ہی حکم ہے لیکن حیوان کی صورت میں اس کے اسنان و صفات بیان کر دے اور اگر اوصاف مبہم ہوں لیکن اسی جنس سے ہو جو کتابت میں بیان ہوئی تو ہمارے نزدیک جائز ہے اور اس میں سے بعض لوگوں نے خلاف کیا ہے اور اگر اس کتابت کے ساتھ حکم حاکم لاحق کیا جائے تو بالاتفاق جائز ہے یہ ظہیریہ میں ہے۔

ضمانت صحیحہ کن معنی میں مستعمل ہے؟

در صورت کتابت میعادی کے لکھتے ہیں کہ بکتابت صحیحہ جائزہ نافذہ منجملہ بدہ نجوم تادہ ماہ لے ذریعے کہ ابتدا اس کی غرہ ماہ فلاں و انتہا سلخ ماہ فلاں اور ہر قسط اس قدر ہے مکاتب کیا کہ اس میں سے ہر مہینے کے گزرنے پر ایک قسط ادا کرے اور اس مکاتب پر اللہ تعالیٰ کا عہد و میثاق ہے کہ ہر قسط اپنے وقت پر اپنے اس مولیٰ کو ادا کرنے کی کوشش کرے اس میں کوتاہی نہ کرے اور اس سے روپوش نہ ہو جائے بدین شرط کہ اگر یہ مکاتب اس مال کو ان قسطوں پر ادا کرنے سے عاجز ہوا یا کسی قسط کے آجانے پر تین روز تک دینے سے تاخیر کی تو اس کے اس مولی کو اختیار ہوگا کہ اس کو رقیق کر دے یا لکھے کہ وہ ریت میں واپس ہو جائے گا اور اس میں زیادہ وثوق ہے اس واسطے کہ صورت اول میں مولیٰ کا حکم قاضی یا رضا مندی غلام کی ضرورت ہوگی اور دوسری تحریر میں اس کی کچھ حاجت نہیں ہے بلکہ فقط عاجز ہونے سے وہ

رقیقت میں واپس ہو جائے گا اور جو کچھ مولی نے اس سے بدل کتابت لیا ہو وہ اس کو حلال ہوگا اور اگر اس نے سب قسطیں بدون تاخیر کے مولی کو یا ایسے شخص کو جو مولی کی زندگی و بعد وفات کے اس کے حقوق پر قبضہ کرنے میں اس کے قائم مقام

ا عبارت ظاہر یہ ہے کہ پس اس کا ترک کرنا اولی ہے اور کتاب میں اشارہ ہے کہ مضر سے مراد خلاف اولی ہے پس لکھنا جائز ہے ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 151 | Kitab al-Shuroot (The Book of Conditions)

...if they pay [the ransom amount], they are free; their master (*mawla*) shall have no further legal claim over them, nor shall his heirs or any other person have any claim after him, except for the right of *wala* (patronage/succession), which belongs to the master during his life and to his heirs after him. The document should conclude thus. And if he enters into a *mukatabah* contract (manumission contract) with his male slave and female slave who are husband and wife, he should write: "Witnesses testified that so-and-so made his slave so-and-so (mentioning name and description) and his female slave so-and-so (mentioning name and description), who is the wife of said slave, *mukatab* under a single contract for such an amount of dirhams. The installments for both were fixed for the same time, spanning such-and-such period. Each installment is of such an amount." Furthermore, each of them, by the order of the other, has provided a valid legal guarantee (*dhamanat sahiha*) for the entire sum owed to the master. Both have pledged by Allah to strive to pay this *mukatabah* sum to their master. This event took place on such-and-such date and month.

Some legal experts write after mentioning the installment amount: "On the condition that neither of them shall be free until the entire sum is paid, and on the condition that the master has the option to demand the full amount from whichever of the two he chooses." These experts omit the mention of *kafalat* (suretyship/guarantee) so that no critic may argue that a *mukatab's* guarantee is invalid; this method is considered preferable. Similarly, if he makes two of his slaves *mukatab*, he should write that he made both *mukatab* under a single contract for a certain sum, setting the installments at the same time, following the aforementioned format. He should add: "On the condition that the master has the power to hold whichever of them he wishes responsible for the entire sum, and that neither will be free until the full amount is paid. If either fails to pay, the master has the right to return both to the status of slavery (*riqq*)." This is mentioned in *Al-Zakhirah*.

If he makes his male slave, female slave (who are husband and wife), and their minor children *mukatab*, he should write: "So-and-so made his slave so-and-so, his female slave so-and-so who is the wedded wife of the slave, and their children so-and-so, who are minors raised by their parents, all *mukatab* under a single contract for such an amount of dirhams and such installments." If the slave fails to pay or delays an installment for five or several days, the master has the option to return the slave, his wife, and their children to slavery. Whatever the master has already received as

ransom belongs to him. If the full amount is paid as scheduled, all shall be free, and the master will have no right except for *wala*.

If he makes a *mudabbar* slave (one promised freedom upon the master's death) *mukatab*, he should specify so; and if he makes an *umm al-walad* (a female slave who has borne her master a child) *mukatab*, he should specify that too. This is in *Al-Muhit*. If a slave is shared between two owners and one owner makes him *mukatab* with the partner's permission, he should write: "This is a contract of *mukatabah* where Zaid, with the permission of his partner Amr, made the slave named so-and-so, who was one-third shared between him and Amr, *mukatab* on the condition that if the slave pays the ransom to both masters, he is free." The partner Amr may permit Zaid to collect his share of the ransom as well.

यदि वे (मुक्ति शुल्क) अदा कर दें तो वे स्वतंत्र हैं, उनके स्वामी (मौला) का उन पर कोई अधिकार नहीं रहेगा, और न ही उसके बाद उसके वारिसों या किसी अन्य व्यक्ति का उन पर कोई अधिकार होगा, सिवाय 'वला' (संरक्षण/उत्तराधिकार अधिकार) के, जो स्वामी के जीवन में उसके लिए और उसके बाद उसके वारिसों के लिए होगा। दस्तावेज़ को इस प्रकार समाप्त किया जाए। और यदि स्वामी ने अपने एक दास और दासी को, जो आपस में पति-पत्नी हैं, 'मुकातब' (मुक्ति अनुबंध वाला) बनाया, तो लिखे: "गवाह गवाही देते हैं कि अमुक (स्वामी) ने अपने अमुक दास को (नाम और विवरण सहित) और अपनी अमुक दासी को (नाम और विवरण सहित), जो उस दास की पत्नी है, एक ही मुक्ति अनुबंध के तहत इतनी राशि के बदले मुकातब बनाया। दोनों की किश्तें एक ही समय पर तय की गईं, जो अमुक समय सीमा तक रहेंगी। प्रत्येक किश्त की राशि इतनी है।" और दोनों में से प्रत्येक ने दूसरे के आदेश से, उस पूरी राशि के भुगतान की कानूनी और वैध गारंटी दी है जो स्वामी की उन पर बकाया है। अमुक और अमुक ने अल्लाह के नाम पर शपथ ली है कि वे इस मुक्ति शुल्क को अदा करने की पूरी कोशिश करेंगे। यह अनुबंध अमुक तिथि और महीने में हुआ।

कुछ कानूनविद यह भी लिखते हैं कि: "इस शर्त के साथ कि दोनों में से कोई भी पूरी राशि चुकाए बिना स्वतंत्र नहीं होगा, और स्वामी को अधिकार होगा कि वह जिससे चाहे पूरी राशि की माँग करे।" वे 'कफ़ालत' (गारंटी) का उल्लेख इसलिए छोड़ देते हैं ताकि कोई यह आपत्ति न करे कि मुकातब की गारंटी वैध नहीं है, और यह तरीका बेहतर है। इसी तरह यदि दो दासों को एक साथ मुकातब किया जाए, तो लिखा जाए कि उन दोनों को एक ही अनुबंध में इतनी राशि पर मुकातब किया गया है, और सभी शर्तें उपर्युक्त तरीके के अनुसार होंगी। यदि कोई किश्त अदा करने में असमर्थ रहा, तो स्वामी को अधिकार होगा कि दोनों को पुनः दास (रक़ीक़) बना ले। यह 'ज़खीरा' में वर्णित है।

यदि स्वामी ने अपने दास, उसकी पत्नी (दासी) और उनकी छोटी संतान को एक साथ मुकातब बनाया, तो दस्तावेज़ में उन सबका उल्लेख करे और लिखे कि उन सबको एक ही अनुबंध के तहत इतनी राशि और इतनी किश्तों पर मुकातब बनाया गया है। यदि दास राशि चुकाने में विफल रहा या भुगतान में देरी की, तो स्वामी को अधिकार होगा कि वह दास, उसकी पत्नी और संतान सबको पुनः दास बना ले। स्वामी ने पहले जो राशि प्राप्त की होगी, वह उसकी ही रहेगी। यदि पूरी राशि चुका दी गई, तो सब स्वतंत्र हो जाएंगे और स्वामी का अधिकार केवल 'वला' तक सीमित रहेगा।

यदि 'मुदब्बर' दास (जिसे स्वामी की मृत्यु पर स्वतंत्रता का वचन हो) को मुकातब बनाया जाए, तो उसका उल्लेख करे, और 'उम्म-उल-वलद' (वह दासी जिससे स्वामी की संतान हो) को मुकातब बनाया जाए, तो उसका भी उल्लेख करे। यह 'मुहीत' में है। यदि कोई दास दो स्वामियों के बीच साझा हो और एक स्वामी अपने साथी की अनुमति से उसे मुकातब बनाए, तो लिखे कि ज़ैद ने अपने और अम्र के बीच साझा दास को अम्र की अनुमति से इस शर्त पर मुकातब बनाया कि राशि चुकाने पर वह स्वतंत्र हो जाएगा।

اگر وہ (مالِ کتابت) ادا کر دیں تو وہ آزاد ہیں، ان کے مولیٰ کا ان پر کوئی اختیار نہیں رہے گا، اور نہ ہی اس کے بعد اس کے وارثوں یا کسی اور شخص کا ان پر کوئی حق ہو گا، سوائے 'ولاء' (حمایت/سرپرستی) کے حق کے جو مولیٰ کی زندگی میں مولیٰ کے لیے اور اس کے بعد اس کے وارثوں کے لیے ہو گا۔ تحریر اس طرح ختم کی جائے۔ اور اگر مولیٰ نے اپنے ایک غلام اور باندی کو، جو آپس میں میاں بیوی ہیں، مشترکہ مکاتب بنایا تو لکھے: "گواہ گواہی دیتے ہیں کہ فلاں (مولیٰ) نے اپنے فلاں غلام کو (نام اور حلیہ سمیت) اور اپنی فلاں باندی کو (نام اور حلیہ سمیت) جو اس غلام کی زوجہ ہے، ایک ہی معاہدۂ کتابت کے تحت اتنے درہموں کے عوض مکاتب بنایا۔ دونوں کی قسطیں ایک ہی وقت پر مقرر کی گئیں، جو فلاں مدت تک جاری رہیں گی۔ ہر قسط کی رقم اتنی ہے۔" اور دونوں میں سے ہر ایک نے دوسرے کے حکم سے، اس پورے مال کی ادائیگی کی شرعی طور پر جائز ضمانت دی جو مولیٰ کا ان پر واجب الادا ہے۔ فلاں اور فلاں نے اللہ کے نام پر عہد کیا ہے کہ وہ اس بدلِ کتابت کی ادائیگی کے لیے پوری کوشش کریں گے۔ یہ معاہدہ فلاں تاریخ اور مہینے میں ہوا۔

کچھ قانون دان یہ بھی لکھتے ہیں کہ: "اس شرط کے ساتھ کہ دونوں میں سے کوئی بھی مکمل مال ادا کیے بغیر آزاد نہیں ہو گا، اور مولیٰ کو اختیار ہو گا کہ وہ جس سے چاہے پوری رقم کا مطالبہ کرے۔" وہ 'کفالت' (ضمانت) کا ذکر اس لیے نہیں کرتے تاکہ کوئی یہ اعتراض نہ کرے کہ مکاتب کی کفالت صحیح نہیں ہے، اور یہ طریقہ بہتر ہے۔ اسی طرح اگر دو غلاموں کو ایک ساتھ مکاتب کیا جائے تو لکھا جائے کہ ان دونوں کو ایک ہی معاہدے میں اتنی رقم پر مکاتب کیا گیا ہے، اور

تمام شرائط اوپر بیان کردہ طریقے کے مطابق ہوں گی۔ اگر کوئی قسط ادا نہ کر سکا تو مولیٰ کو اختیار ہو گا کہ دونوں کو دوبارہ غلام (رقیق) بنا لے۔ یہ 'ذخیرہ' میں مذکور ہے۔

اگر مولیٰ نے اپنے غلام، اس کی بیوی (باندی) اور ان کی نابالغ اولاد کو ایک ساتھ مکاتب بنایا تو تحریر میں ان سب کا تذکرہ کرے اور لکھے کہ ان سب کو ایک ہی معاہدے کے تحت اتنی رقم اور اتنی قسطوں پر مکاتب بنایا گیا ہے۔ اگر غلام رقم ادا کرنے سے قاصر رہا یا ادائیگی میں تاخیر کی تو مولیٰ کو اختیار ہو گا کہ غلام، اس کی بیوی اور اولاد سب کو دوبارہ غلام بنا لے۔ مولیٰ نے پہلے جو رقم وصول کی ہو گی وہ اس کی ملکیت رہے گی۔ اگر پوری رقم ادا کر دی گئی تو سب آزاد ہو جائیں گے اور مولیٰ کا حق صرف 'ولاء' تک محدود رہے گا۔

اگر 'مدبر' غلام (وہ غلام جسے مولیٰ کی وفات پر آزادی کا وعدہ ہو) کو مکاتب بنایا جائے تو اس کا ذکر کرے، اور 'ام ولد' (وہ باندی جس سے مالک کی اولاد ہو) کو مکاتب بنایا جائے تو اس کا بھی ذکر کرے۔ یہ 'محیط' میں ہے۔ اگر کوئی غلام دو مالکوں کے درمیان مشترک ہو اور ایک مالک اپنے شریک کی اجازت سے اسے مکاتب بنائے، تو لکھے کہ زید نے اپنے اور عمرو کے درمیان مشترک غلام کو عمرو کی اجازت سے اس شرط پر مکاتب بنایا کہ رقم ادا کرنے پر وہ آزاد ہو جائے گا۔ شریک (عمرو) دوسرے مالک (زید) کو اپنا حصہ وصول کرنے کی اجازت دے سکتا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (152) Kitab al-Shurut (The Book of Legal Conditions)

...In all these matters, his partner and the slave both verbally confirmed this, and he finished the document. If one partner, with the permission of the other, makes their share of a jointly owned slave 'mukata' (contracted for freedom), we say that according to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, one partner making their share of a jointly owned slave 'mukata' with the other's permission is equivalent to making the entire slave 'mukata'. This is because, according to the 'Sahibayn' (the two Imams), the contract of freedom (kitabat) is indivisible. Therefore, mentioning half in the contract will be considered as mentioning the whole. Thus, he should write that Zaid, with the permission of his partner Amr, has contracted the entire Indian slave belonging to so-and-so until the end, as per the aforementioned text. If he contracted the slave without his partner's permission, then this case and the case where he contracted the whole slave with permission are identical. In this case, he becomes the owner of his partner's share (see footnote 1). Thus, in case 1 as well, it is the same. According to Imam Azam (Abu Hanifa), the contract of freedom is divisible. Therefore, the contract will only apply to the share of the person making the contract. Then, it will be seen that if he contracted without his partner's permission, the partner will have the right to annul it. If he contracted with the partner's permission, the partner will not have the right to annul it. If one wishes to write based on the opinion of Imam Azam, they should write: "This is a contract of freedom in which so-and-so son of so-and-so has contracted his full share, which is half of this slave and is shared between him and so-and-so, for such-and-such dirhams." If the person initiating the contract receives any payment from said slave, the other partner has the right to take their portion from it, provided the contract was made without the other partner's permission. If it was with permission, the same rule applies, provided the other partner did not grant permission to receive their share. If the other partner had granted permission to receive their share, they would have no right to take anything from it. Then he should write this contract of freedom in which so-and-so has contracted his full share until the end, following the aforementioned text. Then write that his partner, so-and-so, has granted permission to this initiator of the contract to also contract his share and to receive the payment for his share. Then finish the writing. If the entire slave belongs to a single person and they contract half of him, then according to Abu Yusuf and Imam Muhammad, the contract is indivisible. Thus, when half is contracted, the whole becomes contracted. Then he

should write: "This is a contract of freedom that from Zaid, his slave so-and-so the Indian..." and so on to the end. And according to Imam Azam, the contract of freedom is divisible. Thus, he should write: "This is a contract of freedom that so-and-so has made a valid contract of freedom for half of his slave so-and-so, which is one part out of two parts of the whole slave, for such-and-such dirhams." He should continue with this text until he writes that when this contracted slave has paid this sum, the half share which was contracted from him shall be free. In this case, he should not write that the master (mawla) shall have no further claim over him, because the master has two options regarding the remaining half: either to manumit the remaining half or to make him work off (sa'ayat) the value of the remainder. Therefore, he should omit that statement. Then it will be seen which option the master eventually chooses, and he will write a second document accordingly, as mentioned in 'al-Muhit'. During the period of the contract for the half, the earnings of the other half belong to his master, but the master cannot take service from him, nor can he transfer ownership (tamlik) to someone else. If it is a female slave, he cannot have sexual intercourse with her, nor will the judge's ruling be applicable (2) to her. This is in 'al-Zahiriyya'. If in this case, the contracted slave pays the freedom-price, he should write for him that so-and-so admitted that he had contracted half of his slave so-and-so for such-and-such an amount to be paid in such-and-such installments, and he has paid all the installments, and the half of him that was contracted has become free, and in exchange for the freedom-price of this half, this slave...

Footnotes: 1. It means he will become the owner of the partner's share, but the partner will have the option to seek compensation from him if he is wealthy. Fatawa, and Allah knows best. 2. So that the disagreement of the 'Sahibayn' (Imams Abu Yusuf and Muhammad) does not arise.

इन सब बातों में उसके साझेदार ने और उस गुलाम ने मौखिक रूप से इसकी पुष्टि की और लेखन समाप्त किया। और यदि साझेदार की अनुमति से किसी साझा गुलाम के अपने हिस्से को 'मुकातब' (मुक्ति अनुबंध) किया, तो हम कहते हैं कि इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद के अनुसार, दो साझेदारों में से एक का साझा गुलाम में से अपना हिस्सा दूसरे साझेदार की अनुमति से मुकातब करना पूरे गुलाम को मुकातब करने के समान है। ऐसा इसलिए है क्योंकि साहिबैन (दोनों इमामों) के निकट 'किताबत' (मुक्ति अनुबंध) विभाजित नहीं होता है। अतः किताबत में आधे का उल्लेख करना पूरे का उल्लेख माना जाएगा। इसलिए वह लिखे कि ज़ैद ने पूरे हिंदी गुलाम, जो अमुक का हक है, अपने साझेदार अम्र की अनुमति से अंत तक पूर्वोक्त रूप से अनुबंधित किया है। और यदि अपने साझेदार की अनुमति के बिना मुकातब किया, तो यह स्थिति और साझेदार की अनुमति से पूरे गुलाम को मुकातब करने की स्थिति दोनों समान हैं। और इस स्थिति में वह अपने साझेदार के हिस्से का मालिक हो जाता है (पाद टिप्पणी 1 देखें)। अतः इस स्थिति 1 में भी ऐसा ही है। और इमाम आज़म के अनुसार किताबत विभाजित होती है। अतः किताबत केवल अनुबंधित करने वाले के हिस्से पर ही लागू होगी। फिर उसके बाद देखा जाएगा कि यदि उसने साझेदार की अनुमति के बिना मुकातब किया है, तो साझेदार को इसे रद्द करने का अधिकार होगा। और यदि साझेदार की अनुमति से मुकातब किया है, तो साझेदार को रद्द करने का अधिकार नहीं होगा। और यदि इमाम आज़म के कथन के आधार पर लेखन करना चाहे, तो लिखे कि यह वह किताबत अनुबंध है जिस पर अमुक पुत्र अमुक ने अपना पूरा हिस्सा, जो इस गुलाम का आधा है और जो उसके और अमुक के बीच साझा है, इतने दिरहमों पर मुकातब किया। और यदि अनुबंधित करने वाले ने उक्त गुलाम से कुछ किताबत राशि प्राप्त की, तो दूसरे साझेदार को अधिकार होगा कि उसमें से अपना हिस्सा ले ले, बशर्ते कि किताबत अनुबंध दूसरे साझेदार की अनुमति के बिना हुआ हो। और यदि उसकी अनुमति से हुआ हो, तब भी यही नियम है, बशर्ते कि दूसरे साझेदार ने उसे अपना हिस्सा प्राप्त करने की अनुमति न दी हो। और यदि दूसरे साझेदार ने उसे अपना हिस्सा प्राप्त करने की अनुमति दी हो, तो दूसरे साझेदार को उसमें से कुछ लेने का अधिकार नहीं होगा। फिर वह लिखे कि यह किताबत अनुबंध जिस पर अमुक ने अपना पूरा हिस्सा अंत तक पूर्वोक्त लेखन के अनुसार किया है। फिर लिखे कि इस मुकातब करने वाले को उसके साझेदार अमुक ने अपना हिस्सा भी मुकातब करने की अनुमति दे दी और अपने हिस्से की बदल-ए-किताबत प्राप्त करने की अनुमति दे दी। फिर लेखन समाप्त करे। और यदि पूरा गुलाम एक

ही व्यक्ति का हो और उसने उसमें से आधा मुकातब किया हो, तो अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद के अनुसार किताबत विभाजित नहीं होती। अतः जब आधा मुकातब कर दिया तो पूरा मुकातब हो जाएगा। इसलिए लिखे कि यह किताबत अनुबंध है कि ज़ैद से अपना अमुक हिंदी गुलाम आदि। और इमाम आज़म के अनुसार किताबत विभाजित होती है। अतः लिखे कि यह किताबत अनुबंध है कि अमुक ने अपने अमुक गुलाम का आधा, जो पूरे गुलाम के दो हिस्सों में से एक हिस्सा है, इतने दिरहमों पर सही किताबत अनुबंध के तहत किया। पूर्ववत इस इबारत तक लिखे कि जब इस मुकातब ने यह किताबत राशि अदा कर दी, तो यह आधा हिस्सा जो अनुबंधित किया गया था, आजाद हो जाएगा। और इस स्थिति में यह न लिखे कि मौला (मालिक) का उसकी ओर कोई मार्ग (अधिकार) नहीं होगा, क्योंकि मौला को शेष आधे के लिए दो तरह का अधिकार है: चाहे तो शेष आधे को आजाद कर दे और चाहे तो शेष के लिए उससे 'सआयत' (मेहनत की कमाई से मुक्ति) कराए। अतः इसका वर्णन छोड़ दे। फिर देखा जाएगा कि अंततः मौला किस बात को चुनता है, तो उसके अनुसार दूसरा लेखन लिखेगा, जैसा कि 'मुहीत' में है। और आधे के किताबत अनुबंध के दिनों में शेष आधे की कमाई उसके मौला की होगी, लेकिन मौला उससे सेवा नहीं ले सकता, और न ही उसमें मिल्कियत का अंतरण (दूसरे को मालिक बनाना) कर सकता है। और यदि वह दासी हो, तो उससे संभोग नहीं कर सकता, और न ही उस पर हाकिम का फैसला लागू (2) किया जाएगा। यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि इस स्थिति में मुकातब ने बदल-ए-किताबत अदा कर दी, तो उसके लिए लिखे कि अमुक ने स्वीकार किया कि उसने अपने गुलाम अमुक का आधा हिस्सा इतनी राशि पर इतनी किस्तों में अदा करने की शर्त पर मुकातब किया था, और उसने सभी किस्तें अदा कर दी हैं, और उसमें से उसका आधा अनुबंधित हिस्सा आजाद हो गया, और इस आधे की किताबत राशि के बदले यह गुलाम...

पाद टिप्पणियाँ: 1. अर्थात वह साझेदार के हिस्से का स्वामी बन जाएगा, लेकिन साझेदार को यह अधिकार होगा कि यदि वह संपन्न है तो उससे क्षतिपूर्ति ले ले। फ़तावा, वल्लाहु आलम। 2. ताकि साहिबैन के मतभेद का प्रभाव न पड़े।

سب باتوں میں اس کے شریک نے اور اس غلام نے اس کی بالمشافہ تصدیق کی اور تحریر کو ختم کرے اور اگر باجازت شریک کے غلام مشترک میں سے اپنا حصہ مکاتب کیا تو ہم کہتے ہیں کہ امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ کے نزدیک دو شریکوں میں سے ایک شریک کا اپنا حصہ غلام مشترک میں سے باجازت شریکِ دیگر مکاتب کرنا بمنزلہ پورا غلام مکاتب کرنے کے ہے اس واسطے کہ صاحبین کے نزدیک کتابت متجزی نہیں ہوتی ہے پس کتابت میں نصف کا ذکر کرنا کل کا ذکر ہوگا پس لکھے کہ زید نے تمام غلام ہندی مستحق فلاں کو باجازت اپنے شریک عمرو کے آخر تک بدستور مذکورہ بالا تحریر کرے اور اگر بدون اجازت اپنے شریک کے مکاتب کیا تو یہ صورت اور درصورتیکہ باجازت شریک کے کل مکاتب کیا ہے دونوں یکساں ہیں اور اس صورت میں اپنے شریک کے حصہ کا مالک ہو جاتا ہے پس اس صورت ۱ میں بھی ایسا ہی ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک کتابت متجزی ہوتی ہے پس کتابت فقط حصہ مکاتب کنندہ پر رہے گی پھر اس کے بعد دیکھا جائے گا کہ اگر اس نے بدون اجازت شریک کے مکاتب کیا ہے تو شریک کو اس کے فسخ کر دینے کا اختیار ہوگا اور اگر شریک کی اجازت سے مکاتب کیا ہے تو شریک کو فسخ کا اختیار نہ ہوگا اور اگر بنا بر قولِ اعظمؒ کے تحریر کرنی چاہے تو لکھے کہ یہ تحریر کتابت ہے جس پر فلاں بن فلاں نے اپنا پورا حصہ جو نصف اس غلام کا ہے اور جو اس کے اور فلاں کے درمیان مشترک ہے اس قدر دراہم پر مکاتب کیا اور اگر مکاتب کنندہ نے غلام مذکور سے کچھ مال کتابت وصول کیا تو شریکِ دیگر کو اختیار ہوگا کہ اس میں سے لے لے بشرطیکہ کتابت بدون اجازت شریکِ دیگر ہو اور اگر اس کی اجازت سے ہو تو بھی یہی حکم ہے بشرطیکہ شریکِ دیگر نے اس کو اپنا حصہ وصول کرنے کی اجازت نہ دی ہو اور اگر شریکِ دیگر نے اس کو اپنا حصہ

وصول کرنے کی اجازت دی ہو تو شریکِ دیگر کو اس میں سے کچھ لینے کا اختیار نہ ہوگا پس تحریر کرے یہ تحریر کتابت جس پر فلاں نے اپنا پورا حصہ آخر تک موافق مذکورہ بالا تحریر کرے پھر لکھے کہ اس مکاتب کنندہ کو اس کے شریک فلاں نے اپنا حصہ بھی مکاتب کرنے کی اجازت دے دی اور اپنے حصہ کی بدل کتابت وصول کرنے کی اجازت دے دی پھر تحریر کو ختم کرے اور اگر پورا غلام ایک ہی شخص کا ہو اور اس نے اس میں سے نصف مکاتب کیا تو ابو یوسفؒ و امام محمدؒ کے نزدیک کتابت متجزی نہیں ہوتی ہے پس جب نصف مکاتب کر دیا تو کل مکاتب ہو جائے گا پس لکھے کہ یہ تحریر کتابت ہے کہ زید سے اپنا غلام فلاں ہندی الی آخرہ اور امام اعظمؒ کے نزدیک کتابت متجزی ہوتی ہے پس لکھے کہ یہ تحریر کتابت ہے کہ فلاں نے اپنا غلام فلاں کا نصف جو پورے غلام کے دو سہام میں سے ایک سہام ہے اس قدر درہموں پر مکاتب صیحہ مکاتب کیا بدستور اس عبارت تک لکھے کہ جب اس مکاتب نے یہ مال کتابت ادا کر دیا تو یہ نصف حصہ جو اس میں سے مکاتب کیا گیا ہے آزاد ہوگا اور اس صورت میں یہ نہ لکھے کہ مولیٰ کو اس کی جانب کوئی راہ نہ ہوگی اس واسطے کہ مولیٰ کو باقی نصف کے واسطے دو طرح کا اختیار ہے چاہے باقی نصف کو آزاد کردے اور چاہے باقی کے واسطے اس سے سعایت کرادے پس اس کا بیان ترک کر دے پھر دیکھا جائے گا کہ آخر مولیٰ کس بات کو اختیار کرتا ہے تو اس کے موافق دوسری تحریر لکھے گا کذا فی المحیط اور ایام کتابتِ نصف میں باقی نصف کی کمائی اس کے مولیٰ کی ہوگی لیکن مولیٰ اس سے خدمت نہیں لے سکتا ہے اور نہ اس میں تملیک یعنی غیر کو مالک کر دینے کا تصرف کر سکتا ہے اور اگر باندی ہو تو اس سے وطی نہیں کر سکتا ہے اور نہ اس سے حکمِ حاکم لاحق ۲ کیا جائے گا یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر اس صورت میں مکاتب نے بدل کتابت ادا کر دیا تو اس کے واسطے تحریر کرے کہ فلاں نے اقرار کیا کہ اس نے اپنے غلام فلاں کا نصف اس قدر مال پر اتنی قسطوں پر ادا کرنے کی شرط سے مکاتب کیا تھا اور

اس نے سب قسطیں ادا کر دی ہیں اور اس میں سے اس کا نصف مکاتب کردہ شدہ آزاد ہو گیا اور اس نصف کے بدل کتابت سے یہ غلام...

حاشیے: ۱ قال یعنی شریک کے حصہ کا مالک ہو جائے گا لیکن شریک کو اختیار ہوگا کہ اس سے تاوان لے اگر وہ خوشحال ہے فتاول واللہ اعلم ۱۲ منہ ۲ تاکہ اختلافِ صاحبینؒ رحمہ اللہ تعالیٰ وارد نہ ہو ۱۲ منہ

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (10) (153) Kitab al-Shurut (Book of Contracts)

...is exonerated from the liability of payment and conclude the document. If the remaining half is settled upon a certain condition, write the document for him accordingly. If a father enters into a manumission contract (*mukatab*) for the slave of his minor (*sagheer*) son, he should write in this matter: "This is a document of manumission (*kitabat*), stating that so-and-so has made the slave of his minor son named so-and-so, whose name is so-and-so (here describe the slave's name and physical features), a *mukatab* on his behalf for an amount of Dinars equal to his current market value, with neither deficiency nor excess. This contract is for the welfare of the minor and for the proper preservation of the minor's property. The minor is the owner but cannot manage his own affairs; rather, his father, by virtue of paternal guardianship, is the trustee of his affairs." Then, regarding the completion of the contract, write: "If this slave pays the manumission amount and becomes free, then no one shall have any authority over him except for the guarantor of patronage (*kafeel al-wala*). However, his *wala* (rights of patronage/succession) shall belong to the minor during his lifetime and to his successors after his death." Then conclude the document. Similarly, if an executor (*wasi*) enters into a manumission contract for an orphan’s slave, write: "This is a document of manumission, stating that so-and-so, who is the appointed executor of so-and-so (naming the orphan’s father), who appointed him as executor for his minor child, and since this minor orphan is being raised under the care of this executor and cannot manage his own affairs, this executor acts as his trustee. Thus, this executor has made the orphan’s slave, so-and-so (who is a young man, and describe him), a *mukatab* through a valid contract for a specified amount." Conclude the document in the same manner as described for the father. If a contracted slave (*mukatab*) makes his own slave a *mukatab*, write: "This is a document of manumission for so-and-so *mukatab*, who is the *mukatab* of so-and-so. This is an acknowledgment that this *mukatab* has made his personal slave, named so-and-so (of Indian origin), a *mukatab* (describe the slave’s features) for an amount equal to his value through a valid contract." Continue writing all conditions as usual until stating: "If this second *mukatab* pays the full amount to the first *mukatab* while the first is still under contract, his *wala* belongs to the master of the first *mukatab*; if he pays after the first *mukatab* becomes free, the *wala* belongs to the first *mukatab* and his successors." This is mentioned in *Al-Muheet*.

Chapter Ten Regarding the Declaration of *Mualat* (Clientage/Loyalty Contracts)

Write: "This is the document to which the witnesses named at the end have testified, that Zaid was a Christian, Jew, Magian, or an idol/statue worshiper. Then Allah guided him to the true religion of Islam and adorned him with faith in Himself and His Prophet Muhammad (peace be upon him). He placed a hatred for disbelief in his heart and honored him with piety. He removed the garment of polytheism (*shirk*) from him and adorned him with the robe of monotheism (*Tawheed*). He bestowed grace upon him as he testified to God's Lordship and the teachings brought by Muhammad al-Mustafa (peace be upon him), affirming them with his heart. He renounced disbelief and rebellion, and his tongue uttered the words of sincerity: 'There is no god but Allah, and Muhammad is His servant and messenger.' He distanced him from disbelief, misguidance, and the worship of false deities (*taghut*), showing him the Straight Path chosen for His servants, and saved him from severe punishment. His conversion took place at the hands of so-and-so on such-and-such a day; then he embraced Islam at his hands, and after this..."

...अदा करने के दायित्व से मुक्त हो गया और दस्तावेज़ को समाप्त करे। और जब शेष आधा किसी बात पर तय हुआ हो तो उसी के अनुसार उसके लिए दस्तावेज़ लिखे। और यदि पिता ने अपने अल्पवयस्क (सग़ीर) बालक के गुलाम को मुकातिब (आज़ादी के अनुबंध में) किया हो, तो इस मामले में लिखे कि यह 'तहरीर-ए-किताबत' (मुक्ति अनुबंध) है कि फलां ने अपने बालक पुत्र नामी फलां का गुलाम नामी फलां (गुलाम का नाम और हुलिया बयान करे), उसकी ओर से इतने दीनार पर, जो उसकी आज की कीमत के बराबर हैं, न इसमें कमी है न अधिकता, मुकातिब कर दिया। इस अनुबंध में इस बालक का हित है और उसके माल का सही संरक्षण है। यह बालक स्वामी है किंतु स्वयं प्रबंधन नहीं कर सकता, बल्कि उसकी ओर से पिता पितृ-संरक्षण के अधिकार से उसके कार्यों का प्रभारी है। फिर जब भुगतान की बात आए तो लिखे कि यदि गुलाम ने अनुबंध की राशि चुका दी और आज़ाद हो गया, तो संरक्षक (कफ़ील-ए-वला) के अतिरिक्त किसी का उस पर कोई अधिकार न होगा, किंतु उसकी 'वला' (संरक्षण अधिकार) उस बालक के जीवनकाल में उसके लिए और उसकी मृत्यु के बाद उसके उत्तराधिकारियों के लिए होगी। फिर दस्तावेज़ समाप्त करे। और यदि किसी वसी (अभिभावक) ने अनाथ के गुलाम को मुकातिब किया, तो लिखे कि यह दस्तावेज़ फलां व्यक्ति, जो फलां का नियुक्त वसी है (अनाथ के पिता का नाम लिखे), उसने अपने बालक के लिए वसी बनाया है और यह अनाथ इस वसी की गोद में पलता है और स्वयं कार्य प्रबंधन में असमर्थ है, अतः यह वसी उसका प्रबंधक है। इस वसी ने इस अनाथ के गुलाम फलां को (जो युवा है और हुलिया बयान करे) उचित अनुबंध के साथ मुकातिब किया। फिर जैसे पिता की स्थिति में लिखा गया था, वैसे ही यहाँ भी दस्तावेज़ पूरा करे। और यदि किसी मुकातिब गुलाम ने अपने गुलाम को मुकातिब किया, तो लिखे कि यह दस्तावेज़ फलां मुकातिब का है जो फलां का मुकातिब है; यह इक़रारनामा है कि इस मुकातिब ने अपने निजी गुलाम (नामी फलां, भारतीय) को मुकातिब किया और हुलिया बयान करे। उसे उचित राशि पर अनुबंध में लिया गया जो उसकी कीमत के समान है। सभी शर्तें पूर्ववत लिखता जाए यहाँ तक कि लिखे कि यदि दूसरे मुकातिब ने पूरी राशि पहले मुकातिब को चुका दी जबकि पहला मुकातिब अभी भी स्वयं मुकातिब है, तो उसकी 'वला' पहले मुकातिब के स्वामी के लिए होगी, और यदि उसने पहले मुकातिब के आज़ाद होने के बाद चुकाई, तो 'वला' पहले मुकातिब के लिए होगी। यह विवरण 'मुहीत' में है।

दशम अध्याय मुआलात (मैत्री और निष्ठा अनुबंध) के वर्णन में

लिखे कि यह वह दस्तावेज़ है जिस पर अंत में उल्लेखित साक्षी गवाह बने कि ज़ैद (ईसाई, यहूदी, पारसी या मूर्तिपूजक) था, फिर अल्लाह ने उसे सत्य धर्म इस्लाम की ओर हिदायत दी और उसे अपने और अपने नबी मुहम्मद (सल्ल.) पर ईमान लाने से सुशोभित किया। उसके हृदय में कुफ़्र के प्रति घृणा भर दी और उसे संयम व धर्मपरायणता से सम्मानित किया। उसके शरीर से शिर्क का लिबास उतार कर एकेश्वरवाद (तौहीद) के वस्त्र से सजाया। उस पर यह कृपा की कि उसने ईश्वर की प्रभुसत्ता और उन शिक्षाओं को स्वीकार किया जो मुहम्मद (सल्ल.) लेकर आए, और हृदय से उनकी पुष्टि की। कुफ़्र और विद्रोह से विरक्त हुआ और उसकी जिह्वा पर कलिमा-ए-इखलास (ला इलाहा इल्लल्लाह...) जारी हुआ। उसे कुफ़्र, पथभ्रष्टता और शैतानी शक्तियों (तागूत) की पूजा से दूर कर दिया और उस सीधे मार्ग की ओर राह दिखाई जिसे उसने अपने बंदों के लिए चुना है, और उसे कठोर दंड से बचाया। उसका इस्लाम फलां व्यक्ति के हाथ पर अमुक दिन हुआ, फिर वह उसके हाथ पर इस्लाम लाया, फिर इसके बाद...

...ادا کرنے کی بریت سے بری ہو گیا اور تحریر کو ختم کر دے اور جب باقی نصف کسی بات پر مقرر ہوا تو اسی کے موافق اس کے لئے تحریر لکھے اور اگر باپ نے اپنے صغیر کا غلام مکاتب کیا تو اس معاملہ میں تحریر کرے کہ یہ تحریر کتابت ہے کہ فلاں نے اپنے صغیر فرزند مسمی فلاں کا غلام مسمی فلاں پس غلام کا نام و حلیہ بیان کر دے اس کی جانب سے اس قدر دینار پر جو اس کی قیمت امروزہ کے برابر ہیں نہ اس میں کمی ہے نہ بیشی ہے مکاتب کر دیا اور اس عقد میں اس صغیر کے واسطے بہبودی ہے اور اس صغیر کے مال کا اچھے طور پر برقرار رکھنا ہے اور یہ مالک صغیر ہے اپنے کام کو انجام نہیں دے سکتا ہے بلکہ اس کی طرف سے یہ اس کا باپ بحکم ولایت پدری اس کے کام کا متولی ہے پھر جب ادائے کتابت تک پہنچے تو لکھے کہ اگر اس غلام نے یہ مالِ کتابت ادا کر دیا اور آزاد ہو گیا تو سوائے کفیل ولاء کے اور کسی طرح کا کسی کو اس پر اختیار نہ ہو گا لیکن اس کی ولاء اس صغیر کی زندگی میں اس کے واسطے اور اس کی وفات کے بعد اس کے پس ماندگان کے واسطے ہو گی پھر تحریر کو ختم کر دے اور اگر وصی نے یتیم کا غلام مکاتب کیا تو لکھے کہ یہ تحریر کتابت ہے کہ فلاں نے جو فلاں کا مقرر کیا ہوا وصی ہے یعنی یتیم کے باپ کا نام لکھے کہ اس نے اپنے صغیر فلاں کے واسطے وصی کیا ہے اور یہ یتیم صغیر ہے اس وصی کی گود میں پرورش پاتا ہے اور صغیر اپنے کام کا خود متولی نہیں ہو سکتا ہے بلکہ اس کے کام کا یہ وصی بحکم وصی ہونے کے متولی ہوتا ہے پس اس وصی نے اس یتیم کا غلام فلاں جو شاب ہے یعنی جوان ہے اور اس کا حلیہ بیان کر دے اس قدر مال پر بکتابت صحیحہ مکاتب کیا پھر جس طرح باپ کی صورت میں جب اس نے اپنے صغیر کا غلام کاتب کیا ہے تحریر کیا گیا ہے اسی طور سے اس میں بھی تحریر کو لکھ کر ختم کرے اور اگر

مکاتب نے اپنا غلام مکاتب کیا تو لکھے کہ یہ تحریر کتابت فلاں مکاتب کی جو فلاں کا مکاتب ہے یہ دینِ تقریر ہے کہ اس فلاں مکاتب نے اپنے ذاتی غلام مسمی فلاں ہندی کو مکاتب کیا اور اس غلام کا حلیہ بیان کر دے اس کو اس قدر مال پر تحریر المکاتبہ مکاتب کیا اور یہ مال اس کی قیمت کے مثل ہے اور برمکاتب صحیحہ مکاتب کیا برابر بدستور سب شرائط لکھتا جائے یہاں تک کہ لکھے کہ پس اگر اس مکاتب دوم نے مال کتابت پورا مکاتب اول کو ادا کر دیا درحالیکہ مکاتب اول ہنوز مکاتب ہے تو اس کی ولاء اس مولاء مکاتب اول کے واسطے اس کی زندگی میں اور اس کی وفات کے بعد اس کے پس ماندگان کے واسطے ہوگی اور اگر مکاتب اول کے آزاد ہو جانے کے بعد اس نے ادا کی تو اس کی ولاء اس مکاتب اول کے واسطے اور اس کے مرنے کے بعد اس کے پس ماندگان کے واسطے ہو گی یہ محیط میں ہے۔

فصل دہم موالات کے بیان میں

لکھے کہ یہ وہ تحریر ہے جس پر گواہان مسمیان آخرِ تحریر ہذا شاہد ہوئے کہ زید نصرانی یا یہودی یا مجوسی یا حربی پرستدہ صنم یا وثن تھا پس اللہ تعالیٰ نے اس کو اسلام بر حق کی جانب ہدایت فرمائی اور اس کو اپنے اور اپنے نبی محمد صلی اللہ علیہ وسلم کے ساتھ ایمان لانے کے ساتھ مزین کیا پس اس کے دل میں ملتِ کفر کی کراہت ڈال دی اور اس کو پرہیز گاری و تقویٰ کے ساتھ مکرم کر دیا اور اس کے تن سے لباسِ شرک کو دور کر کے حلۂ توحید سے آراستہ و پیراستہ کر دیا اور اس پر یہ احسان و فضل کیا کہ اس نے اس کے ربوبیت و الوہیت و وحدانیت کا اور ان باتوں کا جس کو محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم اس کے پاس سے فرماتے ہیں اقرار کیا اور اس کی دل سے تصدیق کی اور جن باتوں میں کفر و طغیان ہے ان سے بیزار ہوا اور اس کی زبان پر کلمہ اخلاص شہادۃ ان لا الہ الا اللہ وان محمد عبدہ ورسولہ جاری فرمایا اور اس کو کفر و ضلالت و پرستشِ طاغوت سے دور کر دیا اور اس کو اس صراطِ مستقیم کی جس کو اپنے بندوں کے واسطے

پسند کیا ہے راہ بتائی اور اس کو عذابِ سخت سے نجات دی اور اس کا اسلام فلاں کے ہاتھ پر روزِ کذا پھر یہ اس کے ہاتھ پر اسلام لایا پھر اس کے بعد اس کے

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (154) Kitab al-Shurut (The Book of Conditions/ Contracts)

...made a contract of *Mualat* (clientage/patronage) and established an agreement of *Mualat* so that if this new convert commits a crime for which the *Arsh* (blood money/ compensation) is mandatory upon the helping clan (*biradari*), and it is five hundred dirhams or more, then this person shall be his *Aqlah* (the one responsible for paying) and shall bear whatever the judge's decree makes mandatory. And when this new convert dies, this same person shall be his heir. Thus, this man is more entitled to him in his life and death compared to others, and his *Wala* (protection/patronage) belongs to him. After him, it belongs to his survivors, provided this new convert has no rightful heir. Therefore, on this agreement, he made a contract of *Mualat* and entered into a valid and permissible *Mualat*. The aforementioned person accepted this described *Mualat* according to the correct statement. And that person, for the new convert who brought faith at his hands and with whom he made *Mualat*, established a contract of *Mualat*, making it a covenant and treaty with Allah Almighty and a responsibility before His Messenger that he shall not turn away from his *Wala* to another. He made friendship and assistance mandatory upon himself for this new convert according to the agreed conditions settled between both, and guaranteed loyalty for all of it, as long as he does not turn away from his *Wala* to another person. Both appointed witnesses for themselves and concluded the document.

Another document in this matter is as follows: This document is of the content upon which the named witnesses testify up to the phrase that 'so-and-so person embraced Islam at the hands of so-and-so, and his Islam was as good as it should be, and he had no close or distant heir among his agnates, sharers, or distant kindred who was Muslim. Therefore, he made *Mualat* with the person at whose hands he became Muslim, through a valid *Mualat*, and made a permissible contract on good terms that if this convert commits any crime for which the helping clan is legally responsible, then this person shall be his *Aqlah*. If this new convert dies and leaves no close or distant heir, then this person with whom he made *Mualat* shall be his heir.' And so-and-so accepted this *Mualat* and contract according to the correct statement. This matter occurred while both were in a state of physical health, sound mind, and legal capacity to dispose of property, of their own free will and desire, without any impediment that would prevent such an acknowledgment. And the person who became Muslim made a covenant and treaty with Allah Almighty upon himself that he shall not turn away from the *Mualat* of the person with whom he made the

contract toward any other *Wala*. Both appointed witnesses for themselves and concluded the document.

The word '*Mualat Lazimah*' (binding clientage) should not be written in this document because a convert who makes *Mualat* has the right to turn away from it toward another as long as the person with whom he made *Mualat* has not paid '*Aql*' (compensation) on his behalf, i.e., has not yet acted as his *Aqlah*. If a person who himself converted to Islam makes *Mualat* with someone at whose hands he did not convert, it is valid. It should be written thus: 'The named witnesses at the end of this document testify that so-and-so became Muslim and his Islam was as good as it should be, and he had no close or distant Muslim heir. Therefore, on the day of valid and permissible *Mualat* with so-and-so, he made a contract on this matter that from his side, the *Aqlah*...' until the end. And if he became Muslim at one person's hands but did not make *Mualat* with him, rather with someone else, it is valid. In its document, write: 'The named witnesses at the end of this document testify that so-and-so became Muslim at the hands of so-and-so, but did not make *Mualat* or a contract with him, but rather made *Mualat* and a contract with so-and-so in this manner...' continuing the previous format to the end. And if the person who embraced Islam committed a crime for which the *Arsh* is five hundred dirhams or more, and the 'Mawla al-A'la' (Superior Patron) and his *Aqlah* paid it by assisting him, then his document should be written thus: 'The named witnesses at the end of the document testify that on such-and-such date so-and-so embraced Islam and made *Mualat* with so-and-so on the condition that if he commits any such crime whose *Arsh* reaches five hundred dirhams, then this Mawla al-A'la shall be his *Aqlah*, and if he dies...'

---

1. There is a disagreement as to whether, initially, it is mandatory upon the helping clan or not. (12 Minhu)

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 (154) किताबुश-शुरूत

मवालात की और मवालात का अनुबंध तय किया ताकि यदि यह नव-मुस्लिम कोई अपराध करे जिसका अर्थ (दंड) सहायक बिरादरी पर अनिवार्य होता है और वह पाँच सौ दिरहम या उससे अधिक हो, तो वह उसका 'आक़िला' हो और न्यायाधीश का निर्णय जितना अनिवार्य करे उसे वह वहन करे। और जब यह नव-मुस्लिम मर जाए, तो यही व्यक्ति उसका वारिस होगा। अतः यह व्यक्ति उसके जीवन और मृत्यु में दूसरों की तुलना में उसके प्रति अधिक हकदार है और उसकी 'वला' (संरक्षण) उसी की है। और उसके बाद उसके उत्तराधिकारियों की है, बशर्ते कि इस नव-मुस्लिम का कोई वैध वारिस न हो। अतः इस सहमति पर मवालात की और वैध मवालात का अनुबंध किया, और उपर्युक्त व्यक्ति ने इस वर्णित मवालात को सही कथन के अनुसार स्वीकार किया। और उस व्यक्ति ने उस नव-मुस्लिम पर, जो उसके हाथों ईमान लाया है, मवालात की और मवालात का अनुबंध तय किया। अल्लाह तआला की प्रतिज्ञा और संधि और उसके रसूल का उत्तरदायित्व निर्धारित किया कि वह उसकी इस 'वला' से दूसरे की ओर नहीं मुड़ेगा और अपने आप पर उन अनुबंधों की शर्तों के अनुसार, जो दोनों के बीच तय हुई हैं, इस नव-मुस्लिम के लिए सहायता और मदद अनिवार्य की और उन सब की वफ़ादारी की गारंटी ली, जब तक कि उसकी 'वला' से दूसरे व्यक्ति की ओर न मुड़ जाए। और दोनों ने अपने-अपने गवाह बना लिए और तहरीर (लेख) को समाप्त किया।

एक अन्य तहरीर इस मामले में इस प्रकार है: यह तहरीर उस विषय की है जिस पर नामित गवाह इस इबारत तक गवाह हैं कि फलां व्यक्ति फलां के हाथ पर इस्लाम लाया और उसका इस्लाम वैसा ही अच्छा हुआ जैसा होना चाहिए और उसका कोई निकट या दूर का वारिस उसके परिजनों या ऋणदाताओं या रिश्तेदारों में मुसलमान नहीं था। अतः उसने उस व्यक्ति से जिसके हाथ पर वह मुसलमान हुआ है, सही मवालात की और उससे वैध अनुबंध किया कि यदि यह इस्लाम लाने वाला कोई ऐसा अपराध करे जिसे शरीअत के अनुसार सहायक बिरादरी वहन करती है, तो यह उसका 'आक़िला' हो और यदि यह नव-मुस्लिम मर जाए और कोई निकट या दूर का वारिस न छोड़े, तो यह व्यक्ति जिससे उसने मवालात की है, उसका वारिस हो। और फलां ने इस मवालात और अनुबंध को सही कथन के साथ स्वीकार किया। और यह मामला दोनों के स्वास्थ्य, स्थिर बुद्धि और अधिकारपूर्ण व्यवहार की स्थिति में स्वेच्छा से हुआ, जबकि दोनों में ऐसी कोई बाधा नहीं थी जो इस इकरार से रोकती हो। और जो व्यक्ति मुसलमान हुआ है उसने अपने आप पर अल्लाह तआला की प्रतिज्ञा और संधि की कि उस व्यक्ति की मवालात से, जिसके साथ मवालात का अनुबंध किया है, किसी अन्य

'वला' की ओर नहीं मुड़ेगा। और दोनों ने अपने-अपने ऊपर गवाह बना लिए और तहरीर को समाप्त करें।

इस तहरीर में 'मवालाते लाज़िमा' (अनिवार्य संरक्षण) शब्द नहीं लिखना चाहिए, क्योंकि इस्लाम लाकर मवालात करने वाले को यह अधिकार है कि जब तक उसने जिससे मवालात की है, उसकी ओर से 'अक़्ल' न दिया गया हो (अर्थात आक़िला न बना हो), तब तक वह अपनी मवालात से दूसरे की ओर रुख कर सकता है। और यदि कोई व्यक्ति जो स्वयं मुसलमान हुआ है, किसी ऐसे व्यक्ति से मवालात करे जिसके हाथ पर वह मुसलमान नहीं हुआ है, तो यह भी सही है। और इसे इस प्रकार लिखें: नामित गवाह इस तहरीर के अंत में इस बात के गवाह हुए कि फलां मुसलमान हुआ और उसका इस्लाम जैसा होना चाहिए वैसा ही अच्छा हुआ और उसका कोई निकट या दूर का वारिस मुसलमान नहीं था। अतः उसने फलां से सही और वैध मवालात के दिन उसके साथ इस बात पर अनुबंध किया कि उसकी ओर से आक़िला वाली... अंत तक। और यदि कोई व्यक्ति किसी के हाथ पर मुसलमान हुआ लेकिन उससे मवालात नहीं की बल्कि किसी अन्य से की, तो यह भी सही है। और उसकी तहरीर में लिखें: नामित गवाह इस तहरीर के अंत में इस बात के गवाह हुए कि फलां व्यक्ति फलां के हाथ पर मुसलमान हुआ और उससे मवालात नहीं की और न ही अनुबंध किया, बल्कि फलां से मवालात और अनुबंध इस प्रकार किया कि अंत तक पूर्ववत तहरीर लिखी जाए। और यदि इस्लाम लाने वाले व्यक्ति ने ऐसा अपराध किया जिसका दंड पाँच सौ दिरहम या उससे अधिक है और 'मौला-ए-आला' (उच्च संरक्षक) और उसके आक़िला ने उसकी सहायता कर उसे अदा किया, तो उसकी तहरीर इस प्रकार लिखें: नामित गवाह तहरीर के अंत में इस बात के गवाह हुए कि फलां तिथि को फलां व्यक्ति इस्लाम लाया और उसने फलां से इस शर्त पर मवालात की कि यदि वह कोई ऐसा अपराध करे जिसका दंड पाँच सौ दिरहम तक पहुँचता है, तो यह मौला-ए-आला उसका आक़िला हो और यदि यह मर...

---

1. इसमें मतभेद है कि प्रारंभ में यह सहायक बिरादरी पर अनिवार्य होता है या नहीं। (12 मिन्हु)

ساتھ موالات کی اور عقد موالات قرار دیا تا کہ اگر یہ نو مسلم کوئی جنایت کرے جس کا ارش مددگار برادری پر واجب ہوتا ہے اور وہ پانچ سو درہم یا اس سے زیادہ ہیں اس کا یہ عاقلہ ہو اور حکم حاکم جس قدر واجب کرے اس کو یہ برداشت کرے اور جس وقت یہ نو مسلم مر جائے تو یہی شخص اس کا وارث ہوگا پس یہ مرد اس کی زندگی و موت میں اس کے حق میں بنسبت دوسروں کے اولیٰ ہے اور اس کی ولاء اس کی ہے اور بعد اس کے اس پس ماندگان کی ہے بشرطیکہ اس نو مسلم کا کوئی حق دار وارث نہ ہو پس اس سے اقرار داد پر موالات کی اور عقد کیا بموالات صحیحہ جائزہ اور فلاں مذکور نے اس کی اس موالات مذکورہ موصوفہ کو بقول صحیح قبول کیا اور اس فلاں نے اس نو مسلم پر جو اس کے ہاتھ پر ایمان لایا ہے اور اس سے موالات کی ہے اور عقد موالات قرار دیا ہے اللہ تعالیٰ کا عہد و میثاق اور اس کے رسول کا ذمہ قرار دیا کہ یہ اس کے اس ولاء سے دوسرے کی طرف برگشتہ نہ ہو جائے اور اپنے نفس پر موافق اس حالات معقودہ کے جو دونوں میں قرار پائی ہے اس نو مسلم کے واسطے یاری و مددگاری لازم کی اور اس کے واسطے اس سب کی وفاداری کی ضمانت کر لی تا وقتیکہ اس کی ولاء سے دوسرے شخص کی طرف برگشتہ نہ ہو جائے اور دونوں نے اپنے اپنے اوپر گواہ کر لئے اور تحریر کو ختم کر دے تحریر دیگر اندریں معاملہ بر سبیل ایجاد۔

یہ تحریر اس مضمون کی ہے جس پر گواہان مسمیان تا ایں عبارت کہ فلاں شخص فلاں کے ہاتھ پر اسلام لایا اور اس کا اسلام اچھا ہوا جیسا چاہئے ہے اور اس کا کوئی وارث قریب یا بعید اس کے عصبات یا ذوی الفروض یا ذوی الارحام میں مسلمان نہ تھا پس اس نے اس شخص سے جس کے ہاتھ پر مسلمان ہوا ہے موالات کی بموالات صحیحہ اور اس سے عقد جائز معاقدہ کیا بر نیکی اگر

یہ اسلام لانے والا کوئی ایسی جنایت کرے جس کو شرعاً مددگار برادری برداشت کرتی ہے تو یہ اُس کا عاقلہ ہو اور یہ نو مسلم مر جائے اور کوئی وارث قریب یا بعید نہ چھوڑے تو یہ شخص جس سے موالات کی ہی اس کا وارث ہو اور فلاں نے اس موالات کو اور اس معاقدہ کو بقول صحیح قبول کیا اور یہ امر دونوں کی صحت بدن و ثبات عقل و جواز تصرفات کی حالت میں بطوع ورغبت خود در حالیکہ دونوں میں کوئی ایسی علت نہ تھی کہ تصرف یہ اقرار سے مانع ہوئے واقع ہوا اور اس شخص نے جو مسلمان ہوا ہے اپنے نفس پر اللہ تعالیٰ کا عہد و میثاق قرار دیا کہ اس شخص کی موالات سے جس کے ساتھ عقد موالات کیا ہے دوسری کسی ولاء کی جانب برگشتہ نہ ہو گا اور دونوں نے اپنے اپنے اوپر گواہ کر لئے اور تحریر کو ختم کرے۔

اور اس تحریر میں موالات لازمہ کا لفظ لکھنا نہ چاہئے کیونکہ اسلام لا کر موالات کرنے والے کو اختیار ہے کہ جب تک اس نے جس سے موالات کی ہے اس کی طرف سے عقل نہ دیا ہو یعنی عاقلہ نہ ہوا ہو تب تک اس کی موالات سے دوسرے کی طرف رجوع کر جائے اور اگر ایک شخص نے جو خود مسلمان ہوا ہے کسی شخص پر جس کے ہاتھ پر مسلمان نہیں ہوا ہے موالات کی تو صحیح ہے اور یوں لکھے کہ گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا اس بات پر شاہد ہوئے کہ فلاں مسلمان ہوا اور اس کا اسلام جیسا چاہئے ہے اچھا ہوا اور اس کا کوئی وارث قریب یا بعید مسلمان نہ تھا پس اس نے فلاں سے بموالات صحیحہ جائزہ موالات کے روز اس کے ساتھ اس بات پر معاقدہ کیا کہ اس کی طرف سے عاقلہ والی آخرہ اور اگر ایک شخص کے ہاتھ پر مسلمان ہوا مگر اس سے موالات نہ کی بلکہ غیر سے موالات کی تو صحیح ہے اور اس کی تحریر میں لکھے کہ گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا اس امر پر شاہد ہوئے کہ فلاں شخص فلاں کے ہاتھ پر مسلمان ہوا اور اس سے موالات نہیں کی اور نہ معاقدہ کیا بلکہ فلاں سے موالات و معاقدہ اس طور پر کیا کہ آخر تک بدستور سابق تحریر کرے اور اگر اس شخص نے جو اسلام لایا ہے ایسی جنایت کی کہ

جس کا ارش پانچ سو درہم یا زیادہ ہے اور مولائے اعلیٰ اور اس کی عاقلہ نے اس کی مددگاری کر کے ادا کیا تو اس کی تحریر اس طرح لکھے کہ گواہان مسمیان آخر تحریر اس امر پر شاہد ہوئے کہ فلاں تاریخ فلاں اسلام لایا اور اس نے فلاں سے موالات کی بدین شرط کی کہ اگر وہ کوئی ایسی جنایت کرے جس کا ارش پانچ سو درہم تک پہنچتا ہے تو یہ مولیٰ اعلیٰ اس کا عاقلہ ہو اور اگر یہ مر...

1ـہ قال اس میں اختلاف ہے کہ ابتداً مددگار برادری پر واجب ہوتا ہے یا نہیں ۱۲ منہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) (155) Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

...if he dies, this supreme master shall be his heir. Thus, compared to other people, this person is his guardian (wali) in his life and death. And such-and-such person accepted this agreement from him, and we have written the document for both of them, and its copy is as follows. Or, if the scribe wishes, he may write: "Between the two, we have written the document on such-and-such date, with the testimony of so-and-so and so-and-so, and its copy is: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful." He should copy the previous document from beginning to end, and then immediately below it write: "And this person who has embraced Islam committed an offense for which the 'arsh' (indemnity) is five hundred dirhams; if it is more, let him state the amount. This offense occurred while this individual who entered the contract of 'muwalat' (patronage) had not strayed or turned away from his patronage to another. Therefore, so-and-so and his people paid this sum on his behalf by the order of the Qadi (judge), who is among the Muslim judges and who passed judgment upon them while the judgment was enforceable. Consequently, after this patronage has become binding, this person who embraced Islam does not have the right to turn away from his patronage to someone else." And if two Dhimmis (non-Muslim subjects) embraced Islam and entered into mutual patronage with each other, he should write: "The witnesses named at the end of this document bore witness that so-and-so and so-and-so were both Christians; then Allah Almighty guided both to Islam, and they both became Muslims and their Islam was good (as one may wish to state). Thereafter, each entered into a valid and lawful agreement of patronage with the other, stating that as long as both are alive, if either of them commits an offense for which the indemnity is five hundred dirhams or more, each shall be a helper to the other for its payment and shall bear its burden. And when one of them dies, the other shall be his heir. Thus, the inheritance of the one who dies first, and of his rights thereafter, shall belong to the surviving one, provided that the deceased and his rights have no Muslim heir among the near or distant relatives (Asaba, Dhul-Furud, or Dhul-Arham). Therefore, each of them entered into a valid agreement and correct patronage with the other on this condition, and each accepted this contract and patronage from the other in a valid manner. And each took upon himself, for the sake of the other, the covenant and pledge of Allah Almighty that he would not turn away from his patronage to another, and each stood surety for being faithful to the other, and both called witnesses." Then he should conclude the writing, as stated in *Al-Dhakirah*.

Chapter Nine Regarding Deeds of Sale (Bay'namas)

If a person wishes to purchase a house (*dar*) and wants to have its deed of sale written, the scribe should write as follows: "This purchase is based on the subject that so-and-so, son of so-and-so al-Makhzumi, purchased from so-and-so, son of so-and-so al-Makhzumi, the entire house including its rooms (*buyut*), which the seller declared as his property, right, and possession. It is located in such-and-such city, in such-and-such neighborhood, on such-and-such street, and in such-and-such alley, in front of such-and-such mosque. It is the third or fourth house among the houses in that alley, and it lies on the right or left hand of one entering the street. This house is bounded by four boundaries: the first boundary is adjacent (*laziq*) to the house which is known as the house of so-and-so, or is attributed to so-and-so, son of so-and-so. Or he may write: 'The first boundary is contiguous (*al-saiq*) to the well-known house of so-and-so,' or he may write 'connected (*muttasil*) to the well-known house of so-and-so,' or use terms like 'adjoining' (*mulasik*) or 'attached' (*mulaziq*) to the well-known house of so-and-so. Then he should describe the second, third, and fourth boundaries in the same manner. In the fourth boundary, he should write: 'It is adjacent (*laziq*) to this alley, and its door and entrance are on this side.' Then the buyer, whose name..."

---

[1] I say: The apparent matter is that two Dhimmis of Arabia became Muslims, otherwise there is hesitation in the permissibility of such a situation. 12 Minhu.

...जाए तो यह मौला-ए-आला उसका वारिस हो, पस यह व्यक्ति अन्य लोगों की तुलना में उसके हक़ में उसकी ज़िंदगी और मौत में या वली है और उस फ़लाँ ने उससे यह अनुबंध स्वीकार किया था और हमने दोनों के लिए इसकी तहरीर लिख दी थी और उसका नुस्खा यह है। और लेखक चाहे तो इस तरह लिखे कि हमने दोनों के बीच इसकी तहरीर फलाँ तारीख़ को फ़लाँ और फ़लाँ की गवाही के साथ लिख दी थी जिसका नुस्खा यह है: बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम। शुरू से आखिर तक पिछली तहरीर की नकल कर दे, फिर उसके ठीक नीचे लिखे: और इस फ़लाँ ने जो इस्लाम लाया है, अपराध किया जिसका 'अर्श' (मुआवज़ा) पाँच सौ दिरहम है, और अगर इससे अधिक हो तो उसकी मात्रा का उल्लेख कर दे। और यह अपराध ऐसी स्थिति में हुआ जब यह 'मुवालात' (मैत्री समझौता) करने वाला उसकी विला (संरक्षण) से अलग होकर किसी दूसरे की ओर नहीं मुड़ा था। पस फ़लाँ और उसकी जाति ने इस धन को उसकी ओर से काज़ी के हुक्म से, जो मुसलमानों के न्यायधीशों में से है जिसने उन लोगों पर इसका हुक्म दिया था, जबकि वह हुक्म प्रभावी था, अदा किया है। पस इस कारण से यह मुवालात अनिवार्य हो जाने के बाद उस इस्लाम लाने वाले फ़लाँ को यह अधिकार नहीं है कि वह उसकी विला से किसी दूसरे की ओर फिर जाए। और अगर दो धिम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) मुसलमान हुए और आपस में एक ने दूसरे से मुवालात कर ली, तो लिखे कि तहरीर के अंत में नामित गवाह इसके साक्षी हुए कि फ़लाँ और फ़लाँ दोनों ईसाई थे, फिर अल्लाह तआला ने दोनों को इस्लाम का मार्गदर्शन दिया तो दोनों मुसलमान हुए और जैसा चाहे (लिखे कि) दोनों का इस्लाम अच्छा रहा। फिर दोनों ने इस्लाम लाने के बाद एक-दूसरे से वैध मुवालात का अनुबंध कर लिया कि जब तक दोनों जीवित हैं, यदि दोनों में से कोई ऐसा अपराध करे जिसका अर्श पाँच सौ दिरहम या उससे अधिक हो, तो हर एक दूसरे के लिए भुगतान करने में सहायक और उसका भार उठाने वाला होगा। और जब दोनों में से कोई मर जाए तो दूसरा उसका वारिस हो। पस जो पहले मरे, उसकी और उसके हक़ की जो उसके बाद हो, विरासत दूसरे जीवित के लिए हो, इस शर्त के साथ कि उस मृत और उसके हक़ का कोई मुसलमान वारिस (करीबी या दूर का 'असबा' या 'ज़वी-उल-फुरुज़' या 'ज़वी-उल-अरहम') न हो। पस दोनों में से प्रत्येक ने दूसरे से इस शर्त पर वैध अनुबंध और सही मुवालात कर ली और प्रत्येक ने दूसरे से इस अनुबंध और मुवालात को सही रूप में स्वीकार किया। और प्रत्येक ने दूसरे के लिए अपने ऊपर इस बात में अल्लाह तआला का वादा और वचन लिया कि वह उसकी विला से फिर कर

किसी दूसरे की ओर नहीं जाएगा, और उसके वफादार रहने की ज़मानत ले ली और दोनों ने गवाह बना लिए। फिर तहरीर को समाप्त करे, जैसा कि 'अज़-ज़ख़ीरा' में है।

अध्याय नौ बिक्री विलेखों (बैनामों) के वर्णन में

यदि एक व्यक्ति ने एक घर (दार) खरीदना चाहा और उसका बैनामा लिखवाना चाहा, तो लेखक इस प्रकार लिखे कि यह खरीद इस विषय के साथ है कि फलाँ पुत्र फलाँ मख़ज़ूमी ने फलाँ पुत्र फलाँ मख़ज़ूमी से संपूर्ण घर खरीदा है, जिसमें वे कोठरियाँ (बयूत) शामिल हैं जिन्हें विक्रेता ने अपना अधिकार और स्वामित्व और अपना कब्ज़ा बताया है। और वह फ़लाँ शहर के फ़लाँ मुहल्ले, फ़लाँ गली और फ़लाँ सड़क में फ़लाँ मस्जिद के सामने स्थित है, और वह उस सड़क के मकानों में से तीसरा मकान है या चौथा है, और वह गली में जाने वाले के दाहिने हाथ या बाएँ हाथ पड़ता है। और इस घर में चार सीमाएँ(हदें) शामिल हैं: पहली उस घर से सटी हुई (लज़ीक़) है जो फ़लाँ का प्रसिद्ध घर है या फ़लाँ के पुत्र फ़लाँ के नाम से जाना जाता है, या लिखे कि पहली सीमा फ़लाँ के प्रसिद्ध घर के साथ सटी (अल्सैक) हुई है, या लिखे कि फ़लाँ के प्रसिद्ध घर से सटा हुआ (मुत्तसिल) है, या 'मुलासिक' लिखे या लिखे कि फ़लाँ के प्रसिद्ध घर के साथ लगा हुआ (मुलाज़िक़) है। फिर दूसरी, तीसरी और चौथी सीमाएँ भी इसी प्रकार लिखे। और चौथी सीमा में लिखे कि यह इस गली से सटा (लज़ीक़) हुआ है और इसी ओर से इसका दरवाज़ा और प्रवेश मार्ग है। फिर उस खरीदार का नाम जिसका नाम...

---

[1] मैं कहता हूँ कि ज़ाहिर बात यह है कि अरब के दो धिम्मी मुसलमान हुए, अन्यथा ऐसी स्थिति की वैधता में संदेह है। १२ मिन्हु

جائے تو یہ مولائے اعلیٰ اس کا وارث ہو پس یہ شخص بنسبت اور لوگوں کے اس کے حق میں اس کی زندگی و موت میں یا ولی ہے اور اس فلاں نے اس سے یہ معاہدہ قبول کیا تھا اور ہم نے دونوں کے واسطے اس کی تحریر لکھ دی تھی اور اس کا نسخہ یہ ہے اور چاہے کاتب یوں لکھے کہ ہم نے دونوں کے درمیان اس کی تحریر بتاریخ فلاں گواہی فلاں وفلاں لکھ دی تھی جس کا نسخہ یہ ہے بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ اول سے آخر تک تحریر سابق کو نقل کر دے پس اسی سے متصل نیچے لکھے اور اس فلاں نے جو اسلام لایا ہے جنایت کی جس کا ارش پانچ سو درم ہے اور اگر اس سے زائد ہو تو اس کی مقدار بیان کر دے اور یہ جنایت ایسی حالت میں واقع ہوئی جب کہ یہ موالات کرنے والا اس کی ولاء سے مختل و برگشتہ بجانب غیر نہیں ہوا تھا پس فلاں و اس کی قوم نے اس مال کو اس کی طرف سے بحکم قاضی کے جو مسلمانوں کی قضات میں ہے جس نے ان لوگوں پر اس کا حکم کیا ہے درحالیکہ وہ نافذ القضا تھا ادا کیا ہے پس اس سبب سے یہ موالات لازم ہو جانے کے بعد اس فلاں اسلام لانے والے کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اس کی ولاء سے دوسرے کی طرف برگشتہ ہو جائے اور اگر دو ذمی مسلمان ہوئے اور باہم ایک نے دوسرے سے موالات کر لی تو لکھے کہ گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا شاہد ہوئے کہ فلاں و فلاں دونوں نصرانی تھے پس اللہ تعالیٰ نے دونوں کو اسلام کی ہدایت کی پس دونوں مسلمان ہوئے اور جیسا چاہے دونوں کا اسلام اچھا ہوا پھر دونوں نے اسلام لانے کے بعد ہر ایک نے دوسرے سے معاہدہ و موالات صحیحہ جائزہ کر لی کہ جب تک دونوں زندہ ہیں اگر کوئی دونوں میں سے ایسی جنایت کرے جس کا ارش پانچ سو درم یا زیادہ ہو تو ہر ایک دونوں میں سے دوسرے کے واسطے ادا کرنے کی مددگار برادری اور اس کا متحمل ہو اور جب دونوں میں سے کوئی مر جائے تو دوسرا

اس کا وارث ہو پس جو پہلے مرے اس کے اور اس کے حق کے جو اس کے بعد ہو میراث دوسرے زندہ کے واسطے ہو بشرطیکہ اس میت اور اس کے حق کا کوئی وارث مسلمان قریب یا بعید عصبہ یا ذوی الفروض یا ذوی الارحم میں سے نہ ہو پس دونوں میں سے ہر ایک نے دوسرے سے اس شرط پر معاہدہ جائزہ و موالات صحیحہ کر لی اور دونوں میں سے ہر ایک نے دوسرے سے اس معاہدت و اس موالات کو بتبول صحیح قبول کیا اور ہر ایک نے دوسرے کے واسطے اپنے اوپر اس بات میں اللہ تعالیٰ کا عہد و میثاق کر لیا کہ اس کی ولاء سے برگشتہ ہو کر دوسرے کی طرف نہ جائے گا اور اس کے واسطے اس کے وفا کرنے کی ضمانت کر لی اور دونوں نے گواہ کر دیے پھر تحریر کو ختم کرے کذا فی الذخیرہ۔

فصل نہم بیعناموں کے بیان میں

اگر ایک شخص نے ایک دار خریدنا چاہا اور اس کا بیعنامہ لکھوانا چاہا تو کاتب اس طرح لکھے کہ یہ خرید بدین مضمون ہے کہ فلاں بن فلاں مخزومی نے فلاں بن فلاں مخزومی سے تمام دار مشتملہ بر بیوت خود جن کو بائع نے اپنی ملک و حق و اپنا مقبولہ بیان کیا ہے خریدا اور وہ فلاں شہر کے فلاں محلہ فلاں کوچہ و فلاں زقاق میں فلاں مسجد کے سامنے واقع ہے اور وہ اس زقاق کے مکانات میں سے تیسرا مکان ہے یا چوتھا ہے اور وہ کوچہ میں جانے والے کے دائیں ہاتھ یا بائیں ہاتھ پڑتا ہے اور اس دار کو چار حدیں شامل ہیں اول اس دار سے لزیق ہے جو فلاں کا دار معروف ہے یا فلاں بن فلاں کی طرف منسوب ہے یا لکھے کہ حد اول الصیق دار معروفہ برائے فلاں ہے یا لکھے کہ متصل دار معروفہ بدلے فلاں ہے یا لکھے ملاصق یا لکھے کہ ملازق دار معروفہ برائے فلاں ہے پھر دوسرے و تیسرے و چوتھے اسی طور سے لکھے اور چہارم میں لکھے کہ لزیق ایں کوچہ ہے اور اسی طرف سے اس کا دروازہ و مدخل ہے پس اس مشتری نے جس کا نام اس

[1] اقول ظاہر امر یہ ہے کہ عرب کے دو ذمی مسلمان ہوئے در نہ ایسی صورت کے جواز میں تامل ہے ۱۲ منہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (156) Kitab-ul-Shuroot

The document mentions from the seller (Ba'i) whose name is stated in this writing, that this entire defined house (dar mahduda) as per this document, including all its boundaries, rights, upper and lower structures, pathways, and water drainage rights as established for it; and along with every minor and major thing that belongs to its rights therein; and with every right included in or external to its rights for it; and with all its rights known and attributed to it; in exchange for the stated price (thaman). The genus, type, quantity, and quality of the price should be described in a way that removes any ambiguity (jahalat), half of which amounts to so much. This is through a valid, legal, effective, and definitive purchase, free from corrupting conditions (shuroot mufsida) and voiding meanings (ma'ani mubtila), and without any deceptive promises, crimes, financial collateral, pre-agreements, mortgages, or forced sales (taljia). Rather, it is a sale by mutual desire and the transfer of ownership from one to another. The purchaser (mushtari) is [Name]. The aforementioned seller in this document has received the full price, the genus, type, quantity, and quality of which are mentioned herein, in its entirety from the aforementioned purchaser. Upon receiving full payment by the seller, the purchaser has been absolved of further liability. This acquittal is of fulfillment (istifa). The aforementioned purchaser has taken possession of the entire object of the sale contract after the seller handed it over, free from all obstructions and disputes. Both parties departed from the session of the contract after its validity, completion, effectiveness, and finalization, separating physically. All this occurred after both contracting parties confessed that they had seen and recognized the object and were satisfied with it. Therefore, if any claim or dispute (dark) arises for the purchaser regarding the object or its rights, it will be mandatory for the seller to fulfill whatever became obligatory due to this sale. Both parties took as witnesses those whose names are mentioned at the end, after this document was read to them in a language they recognized. Both contracting parties confessed that they understood it and knew it well. All this occurred while both were in a state of physical health and mental stability, by their own free will, without any coercion or compulsion, and without any ailment or cause that would prevent the validity of the confession or the execution of the transaction. This all took place on the date [Day], month [Month], year [Year].

Thus, this deed of sale (bai'nama) is the origin for all sale deeds, though wording may differ according to circumstances. Then, Imam Muhammad (RA) stated in "Al-Asl" that if someone wishes to purchase a house, they should write: "This purchase is on the

subject that [Name] purchased," and he did not say to write "This sale is on the subject..." despite the fact that each of the two needs to emphasize their right and both terms encompass each other, because a purchase cannot be realized without a sale, and a sale cannot be realized without a purchase. This was said so that the act conforms to the Sunnah for the sake of blessing, for when the Messenger of Allah (PBUH) bought a slave from Ad'da bin Khalid bin Hawda, he wrote: "This is what Muhammad, the Messenger of Allah (PBUH), purchased from Ad'da bin Khalid bin Hawda," and he did not command to write "This is what Ad'da bin Khalid bin Hawda sold to Muhammad, the Messenger of Allah (PBUH)." Furthermore, Imam Muhammad mentioned to write "Hadha ma ishtara" (This is what he purchased) and did not say to write "Hadha kitabu ma ishtara" (This is the book/record of what he purchased). This is the record of purchase, and the people of Basra write "Hadha kitabu ma ishtara" because "Hadha" (this) refers to the white paper on which the purchase is recorded, not the essence of the purchase itself. However, for the sake of blessing, Imam Muhammad chose the phrasing relative to the Messenger of Allah (PBUH): "Hadha ma ishtara." Also, because in "Hadha kitabu ma ishtara," the word "ma" could potentially be negative (nafiya) or affirmative (isbat); thus, to avoid this ambiguity, he did not write "Hadha kitabu ma ishtara." Additionally, Imam Muhammad stated that when mentioning the seller and the purchaser, one should write their name and their father's name. They did not mention the grandfather's name, which is the opinion of Imam Abu Yusuf. However, according to the opinion of Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, mentioning the grandfather's name is necessary.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 (156) किताब-उल-शुरूत

लेख में उल्लेखित उस विक्रेता (बाइ) से, जिसका नाम इस लेख में है, यह सम्पूर्ण सीमित भवन (दार महदूदा), वर्तमान लेख के अनुसार, अपनी समस्त सीमाओं, अधिकारों, ऊपरी और निचली इमारतों, रास्तों और जल निकासी के अधिकारों के साथ, जो उसके अधिकारों के रूप में उसके लिए सिद्ध हैं; और हर छोटी-बड़ी चीज़ के साथ जो उसमें उसके अधिकारों का हिस्सा है, और हर उस अधिकार के साथ जो उसके लिए उसके अधिकारों में शामिल या उससे बाहर है, और उसके उन सभी अधिकारों के साथ जो उसकी ओर प्रसिद्ध और संबंधित हैं; इतने मूल्य (थमन) के बदले में, और मूल्य की जाति, प्रकार, मात्रा और गुण आदि का वर्णन इस प्रकार किया जाए जिससे अज्ञानता दूर हो जाए, जिसका आधा इतना होता है; एक सही, वैध, प्रभावी और निश्चित क्रय के माध्यम से, जो भ्रष्ट करने वाली शर्तों और शून्य करने वाले अर्थों से मुक्त हो, जिसमें न कोई धोखा (ख़लाबा) है, न अपराध, न संपत्ति का बंधक, न कोई वादा, न गिरवी, न ही मजबूरी (तलजिया), बल्कि स्वेच्छा से किया गया विक्रय है और एक के स्वामित्व से दूसरे की ओर हस्तांतरण है। और यह क्रय अमुक (हिंदा/नाम) ने किया। और इस लेख में वर्णित विक्रेता ने वर्णित क्रेता (मुश्तरी) से वह समस्त मूल्य, जिसकी जाति, प्रकार और गुण इस लेख में वर्णित है, पूर्ण रूप से प्राप्त कर लिया। विक्रेता द्वारा पूर्ण भुगतान प्राप्त करने के साथ ही क्रेता उससे मुक्त (बरी) हो गया। यह मुक्ति अधिकार प्राप्ति (इस्तीफ़ा) की है। और क्रेता ने उस समस्त वस्तु पर, जिस पर विक्रय का अनुबंध हुआ है, विक्रेता द्वारा सुपुर्द किए जाने के बाद, जबकि उसने इसे हर बाधा और विवाद से मुक्त होकर सुपुर्द किया, अपना कब्ज़ा कर लिया। और दोनों अनुबंध की सभा से, अनुबंध के सही और पूर्ण होने, प्रभावी और अटल होने, और स्थिर व दृढ़ होने के बाद, शारीरिक रूप से अलग हुए। यह सब तब हुआ जब दोनों अनुबंधकर्ताओं ने स्वीकार किया कि हमने इस सबको देखा, पहचाना और इससे प्रसन्न हैं। अतः यदि इस क्रेता को इसमें या इसके अधिकारों में से किसी चीज़ में कोई विवाद या दावा (दरक) पेश आए, तो विक्रेता पर, जो इस विक्रय के कारण अनिवार्य हुआ है, उसे स्वीकार करना अनिवार्य होगा। और दोनों ने अपने ऊपर उन लोगों को गवाह बनाया जिनका नाम अंत में उल्लेखित है, इसके बाद कि यह लेख उन्हें ऐसी भाषा में पढ़कर सुनाया गया जिसे दोनों पहचानते थे। दोनों पक्षों ने स्वीकार किया कि हम इसे समझ गए हैं और हमने इसे भली-भांति जान लिया है। यह सब दोनों की शारीरिक स्वास्थ्य और मानसिक स्थिरता की स्थिति में उनकी अपनी इच्छा से हुआ, जबकि उन पर कोई दबाव या विवशता नहीं थी, और न ही

उनके साथ बीमारी जैसी कोई बाधा थी जो स्वीकारोक्ति की वैधता और व्यवहार के प्रभाव को रोक सके। यह सब अमुक तिथि, अमुक माह और अमुक वर्ष में संपन्न हुआ।

अतः यह विक्रय-पत्र (बैयानामा) सभी विक्रय-पत्रों के लिए मूल है, और परिस्थितियों के अनुसार शब्दों में भिन्नता हो सकती है। फिर इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'अस्ल' में फ़रमाया कि यदि कोई व्यक्ति घर खरीदना चाहे तो लिखे कि "यह इस विषय पर क्रय है कि अमुक ने खरीदा" और यह नहीं फ़रमाया कि यों लिखे कि "यह इस विषय पर विक्रय है", बावजूद इसके कि दोनों में से प्रत्येक को अपने अधिकार पर बल देने की आवश्यकता है और दोनों शब्द एक-दूसरे को समाहित करते हैं, क्योंकि बिना विक्रय (बय) के क्रय (खिरीद) और बिना क्रय के विक्रय संभव नहीं है। ऐसा इसलिए कहा गया ताकि यह कार्य बरकत के लिए सुन्नत के अनुकूल हो, क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने जब अद्दा बिन खालिद बिन हौदा से गुलाम खरीदा तो लिखा: "यह वह है जो मुहम्मद रसूलुल्लाह (सल्ल.) ने अद्दा बिन खालिद बिन हौदा से खरीदा", और यह आदेश नहीं दिया कि यों लिखें "यह अद्दा बिन खालिद बिन हौदा ने मुहम्मद रसूलुल्लाह (सल्ल.) को बेचा"। और साथ ही इमाम मुहम्मद ने उल्लेख किया कि यों लिखे "हज़ा मा इश्तरा" (यह वह है जो खरीदा) और यह नहीं कहा कि लिखे "हज़ा किताबु मा इश्तरा" (यह उस चीज़ की पुस्तक/लेख है जिसे खरीदा)। यह क्रय का लेख है और बसरा के लोग यों ही लिखते हैं कि "हज़ा किताबु मा इश्तरा" क्योंकि "हज़ा" (यह) उस सफ़ेद कागज़ की ओर संकेत है जिस पर क्रय का लेख है, न कि स्वयं क्रय की वास्तविकता। मगर इमाम मुहम्मद ने बरकत के लिए रसूलुल्लाह (सल्ल.) के प्रति वही चुना कि "हज़ा मा इश्तरा" लिखा जाए। और इस कारण से भी कि "हज़ा किताबु मा इश्तरा" में शब्द "मा" में संभावना है कि वह नकारात्मक (नाफ़िया) हो या सकारात्मक (इस्बात) के लिए हो, अतः इस संदेह से बचने के लिए उन्होंने "हज़ा मा इश्तरा" नहीं लिखा। और साथ ही इमाम मुहम्मद ने वर्णन किया कि विक्रेता और क्रेता के उल्लेख के समय उनका नाम और उनके पिता का नाम लिखे, और उन दोनों ने दादा का नाम वर्णन नहीं किया; यह इमाम अबू यूसुफ का मत है। जबकि इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद के मत के अनुसार, दादा का नाम उल्लेख करना भी आवश्यक है।

تحریر میں مذکور ہو اس بائع سے جس کا نام اس تحریر میں مذکور ہے یہ تمام دار محدودہ تحریر ہذا جملہ حدود و حقوق و عمارت بالائی و زیریں و راستہ دار و میل آب از حقوق آن و بمرفق آن جو اس کے حقوق سے اس کے واسطے ثابت ہیں ومع ہر قلیل وکثیر کے جو اس میں اس کے حقوق سے ہیں ومع ہر حق کے جو اس کے واسطے اس کے حقوق سے داخل ہے اور جو خارج ہے اور مع ہر اس کے حقوق کے جو اس کی طرف معروف و منسوب ہے بعوض اس قدر ثمن کے اور ثمن کی جنس و نوع و قدر و صفت وغیرہ اس طور سے بیان کرے جس سے جہالت مرتفع ہو جائے جس کے نصف اس قدر ہوتے ہیں بخرید صحیح جائز نافذ قطعی خالی از شروط مفسدہ و معانی مبطلہ وعدہ موہبہ جس میں نہ خلابہ ہے نہ جنایت ہے نہ وثیقہ بمال ہے اور نہ مواعدہ ہے نہ رہن ہے نہ تلجیہ ہے بلکہ بیع برغبت ہے وازالہ ملک از یکے بد دیگرے ہے اور خرید ہندہ ہے خرید کیا اور اس بائع مسمی مذکورہ تحریر ہذا نے اس مشتری مسمی مذکورہ تحریر ہذا سے تمام یہ ثمن جس کی جنس و نوع و قدر و صفت اس تحریر میں مذکور ہوئی ہے تمام و کمال اس مشتری مذکور کے اس کو سب ادا کرنے سے وصول پایا اور بائع مذکور کے سب بھر پانے سے مشتری مذکور اس سے بری ہو گیا یہ بریت استیفاء اور یہ بریت اسقاط وابراء بری نہیں ہوا اور اس مشتری مذکور نے تمام وہ چیز جس پر عقد بیع واقع ہوا ہے بائع مذکور کے سب سپرد کرنے سے در حالیکہ اس نے ہر مانع و منازع سے خالی سپرد کیا ہے قبضہ کر لیا اور دونوں مجلس عقد سے بعد صحت عقد و تمام ہونے واس کے نافذ و مبرم ہونے و مستقر و مستحکم ہونے کے بطرق ابدان جدا ہوئے اور یہ سب بعد اس کے ہوا کہ دونوں عاقدین نے اقرار کیا کہ ہم نے اس سب کو دیکھاو پہچانا اور اس سے راضی ہوئے ہیں پس اس مشتری کو جو اس میں یا اس کے حقوق میں سے کسی چیز میں کوئی

درک پیش آئے تو اس بائع پر جو اس بیع مذکور کی وجہ سے واجب ہوا ہے اس کا تسلیم کرنا واجب ہو گا اور دونوں نے اپنے اوپر ان لوگوں کو گواہ کر دیا جن کا نام آخر میں مذکور ہے بعد از آنکہ یہ تحریران کو ایسی زبان میں پڑھ کر سنائی گئی جس کو دونوں نے پہچان لیا اور دونوں متعاقدین نے اقرار کیا کہ ہم اس کو سمجھ گئے ہیں اور ہم نے اس کو بخوبی جان لیا ہے اور یہ سب دونوں کی حالت صحت بدن و ثبات عقل میں بطوع خود واقع ہوا کہ درحالیکہ دونوں پر کوئی اکراہ و اجبار نہ تھا اور دونوں کے ساتھ کوئی ایسی علت مرض وغیرہ کی نہ تھی جو صحت اقرار و نفاذ تصرف سے مانع ہو اور یہ سب بتاریخ فلاں ماہ فلاں سنہ فلاں میں واقع ہوا پس بیعنامہ تمام بیعناموں کے واسطے اصل ہے اور اختلاف باعتبار احوال کے الفاظوں میں ہو جائے گا پھر امام محمدؒ نے اصل میں فرمایا کہ اگر کوئی شخص دار خریدنا چاہے تو لکھے کہ یہ خرید بدین مضمون ہے کہ فلاں نے خریدا اور یہ نہیں فرمایا کہ یوں لکھے کہ یہ بیع بدین مضمون ہے با وجودیکہ دونوں میں سے ہر ایک کو اپنے تاکید حق کی ضرورت ہے اور دونوں لفظوں میں سے ہر ایک دوسرے کو شامل ہے اس واسطے کہ خرید بدون بیع کے اور بیع بدون خرید کے متحقق نہیں ہو سکتی ہے۔ پس ایسا اس واسطے کہا کہ فعل سنت کے موافق ہو تبرکا کیونکہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نے جب عدداء بن خالد بن ہو دہ سے غلام خریدا تو لکھا کہ ہذا ما اشتری محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من عدداء بن خالد بن ہو دہ یعنی یہ وہ ہے خرید کہ محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے عدداء بن خالد بن ہو دہ سے خریدا اور یہ حکم نہ کیا کہ ہذا باع عدداء بن خالد بن ہو دہ من محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اور نیز امام محمد نے ذکر کیا کہ یوں لکھے کہ ہذا ما اشتری اور یہ نہیں کہا کہ لکھے ہذا کتاب ما اشتری یہ تحریر خرید ہے اور اہل بصرہ یوں ہی لکھتے ہیں کہ ہذا کتاب ما اشتری اس واسطے کہ ہذا اس سپید کاغذ کی طرف اشارہ ہے جس پر تحریر خرید ہے نہ حقیقت خرید ہے الا یہ کہ امام محمد نے تبرکا نسبت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے یہی اختیار کیا کہ

ہذا ما اشتری اور اس وجہ سے کہ ہذا کتاب ما اشتری میں لفظ ما محتمل ہوتا ہے کہ نافیہ ہو اور محتمل ہے کہ اثبات کے واسطے ہو پس اس احتمال سے ایک طرف ہونے کے واسطے نہیں لکھا کہ ہذا ما اشتری اور نیز امام محمد نے بیان کیا کہ بائع و مشتری کے ذکر کے وقت ان کا نام اور ان کے باپ کا نام لکھے اور ان دونوں نے دادا کا نام بیان نہیں کیا اور یہ امام ابو یوسف کا قول ہے اور بنا بر قول امام ابو حنیفہ و امام محمد کے دادا کا نام ذکر کرنا ضروری ہے

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (157) Kitab-ul-Shuroot (Book of Conditions/ Contracts)

If the seller and buyer are among people well-known by their names, such as Tawus, Attar, Mashrah, and similar individuals, then mentioning their names alone is sufficient, and there is no need to state their lineage (nasab). If the names of the seller and buyer and their fathers' names are mentioned, and instead of the grandfather, their tribe is mentioned, then if it is a small tribe or a sub-tribe (fakhdh) such that another person with the name 'so-and-so son of so-and-so' will inevitably not be found within it, this is sufficient. However, if a major tribe is mentioned, it is not sufficient; rather, it is necessary to state the grandfather as well. Even if the grandfather's name is mentioned, but there is still another person in that tribe with the same name and lineage, this is insufficient, and it is necessary to mention an additional distinguishing feature.

If the names of the individual and his father are mentioned but not the grandfather or tribe, and instead his profession (sina'at) is mentioned, then if his profession is unique to him—for example, it is stated: 'so-and-so son of so-and-so, successor (khalifa) of so-and-so son of so-and-so, the judge (qazi) of the city'—this is sufficient for identification. But if others share the same profession, it is not sufficient for identification according to Imam-e-Azam. Physical appearance (hilya) is not considered a primary means of identification by way of legal definition, because one appearance can resemble another. However, if, despite the other identifiers, physical appearance is also mentioned, it is preferable (awla) as it provides more precise identification. Similarly, all details that are not primary causes of identification follow the same rule: it is better if they are recorded.

If the agnomen (kunya) is recorded and nothing else is written, and if he is inevitably recognized by that kunya, it is sufficient, as in the case of Abu Hanifa and his likes. Similarly, if the phrase 'son of so-and-so' is used and he is inevitably recognized by it —like Ibn Abi Layla—this is sufficient for identification. If the seller or buyer is a freedman (maula) of so-and-so, it should be written: 'so-and-so of Indian or Turkish origin, freed by so-and-so son of so-and-so.' If the person who manumitted him was himself a freed slave of someone else, write: 'so-and-so of Indian origin, manumitted by so-and-so of Turkish origin, who was freed by Amir so-and-so son of so-and-so.'

If the seller or buyer is someone's slave (mamluk), write: 'so-and-so of Indian or Turkish origin, slave of so-and-so son of so-and-so son of so-and-so, who is

authorized (mazoon) by his master for all types of trade.' Or instead of 'mamluk,' one may write 'ghulam (male slave) of so-and-so.' In the case of a female slave, write: 'so-and-so, a female slave of Indian origin, slave of so-and-so son of so-and-so son of so-and-so.' For a mukatab (a slave paying for freedom), write: 'so-and-so of Indian origin, mukatab of so-and-so son of so-and-so son of so-and-so,' and for a female mukataba slave, write: 'so-and-so, female slave of Indian origin, mukataba of so-and-so son of so-and-so son of so-and-so.'

Next, record all four boundaries (hudud arba'a) of the house (dar) purchased, even if the house is well-known; this is the opinion of Imam-e-Azam. The Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated that if the house is well-known, there is no need to record its boundaries. Furthermore, one should not write 'this house is the property (milk) of the seller,' as writing this is not favorable for the buyer's rights. This is because if this is written, the buyer becomes an acknowledger (muqir) of the seller's ownership. If the house is subsequently taken from the buyer due to a legal claim of entitlement (istihqaq), according to the opinion of Imam Zufar and the scholars of Medina, the buyer will not be able to reclaim his purchase price (thaman) from the seller. The buyer's acknowledgment of the seller's ownership would serve as evidence (hujja) against him regarding not reclaiming the price. Thus, it should not be written that 'this house is the property of the seller' to protect the buyer's interests by avoiding the aforementioned opinions.

Similarly, it should not be written that 'it is in the possession of the seller.' This is our view, distinct from the general scholars of legal drafting (ahl al-shuroot). Sheikh Abu Zaid Sharuhi used to record 'it is in the possession of the seller.' Our scholars have drawn evidence for this omission from the document the Messenger of Allah (peace be upon him) recorded for a slave transaction: He bought a slave from Adda bin Khalid bin Hauda, and in that deed, he did not state that 'this slave is in his possession.' This serves as proof because if both parties go before a judge, the acknowledgment of possession may be taken as an acknowledgment of ownership, as apparent possession is evidence of ownership. Consequently, if the house is reclaimed from the buyer, based on the opinion of Imam Zufar, Ibn Abi Layla, and the scholars of Medina, the buyer would be unable to recover the price from the seller. Therefore, to protect the buyer's interests, one should avoid such phrasing. However, one may write that 'the seller stated that this house is his property and his...'" [The text ends mid-sentence at the bottom of the page].

और अगर विक्रेता (बाइ) और क्रेता (मुश्तरी) अपने नाम से प्रसिद्ध लोगों में से हों, जैसे ताऊस, अत्तार और मुशर्रह और उनके समान लोग, तो केवल उनका नाम ही पर्याप्त है और उनके वंश (नसब) का उल्लेख करने की आवश्यकता नहीं है। और यदि विक्रेता और क्रेता के नाम और पिता के नाम का उल्लेख किया गया हो और दादा के स्थान पर उनके कबीले (गोत्र) का उल्लेख कर दिया गया हो, तो यदि वह कबीला छोटा है या वह शाखा (फ़ख़्ध) ऐसी है कि अनिवार्य रूप से उसमें उस 'अमुक पुत्र अमुक' के नाम का दूसरा व्यक्ति नहीं पाया जाएगा, तो यह पर्याप्त है। और यदि उच्च कबीले का उल्लेख किया गया है तो यह पर्याप्त नहीं है, बल्कि उसके साथ दादा का उल्लेख करना आवश्यक है। और यदि दादा का नाम भी उल्लेख किया गया है, लेकिन फिर भी उस कबीले में उसी नाम और वंश का कोई दूसरा व्यक्ति है, तो यह पर्याप्त नहीं है; अतः उसके साथ किसी अन्य विशेषता का उल्लेख करना आवश्यक है।

और यदि व्यक्ति और उसके पिता का नाम उल्लेख किया गया और उसके दादा या कबीले का उल्लेख नहीं किया गया, बल्कि उसके पेशे (सिनाअत) का उल्लेख कर दिया गया, तो यदि उसका पेशा ऐसा है कि उसमें कोई दूसरा उसका भागीदार नहीं है—उदाहरण के लिए, यह कहा गया कि 'अमुक पुत्र अमुक, अमुक पुत्र अमुक का उत्तराधिकारी (ख़लीफ़ा), शहर का काज़ी'—तो यह पहचान के लिए पर्याप्त है। और यदि उसके पेशे में कोई दूसरा भागीदार हो सकता है, तो इमाम-ए-आज़म के निकट यह पहचान के लिए पर्याप्त नहीं है। शारीरिक हुलिया (शारीरिक विवरण) पहचान के प्राथमिक साधनों में से नहीं माना जाता, क्योंकि एक हुलिया दूसरे के समान हो सकता है। लेकिन यदि उन बातों के साथ, जिनसे पहचान प्राप्त होती है, हुलिया भी उल्लेख किया गया हो, तो यह श्रेष्ठ (औला) है, क्योंकि इससे अधिक स्पष्ट पहचान प्राप्त होती है। इसी प्रकार, वे सभी बातें जो पहचान के प्राथमिक कारणों में से नहीं हैं, उनके लिए यही नियम है कि यदि उन्हें लिखा जाए तो यह बेहतर है।

यदि कुन्नियत (उपनाम) लिखी जाए और उसके अलावा कुछ न लिखा हो, और यदि वह अनिवार्य रूप से उस कुन्नियत से ही पहचाना जाता हो, तो यह पर्याप्त है, जैसे इमाम अबू हनीफा और उनके जैसे अन्य लोग। और यदि 'पुत्र अमुक' (बिन फुलां) के शब्द लिखे गए हों जबकि वह अनिवार्य रूप से उसी से पहचाना जाता हो—जैसे इब्न अबी लैला—तो यह पहचान के लिए पर्याप्त है। और यदि विक्रेता या क्रेता किसी का मुक्त दास (मौला) हो, तो लिखना चाहिए: 'अमुक भारतीय या तुर्की मूल का, अमुक पुत्र अमुक द्वारा मुक्त किया गया'। यदि उसे मुक्त करने वाला व्यक्ति स्वयं भी किसी का मुक्त किया

हुआ दास हो, तो लिखना चाहिए: 'अमुक भारतीय मूल का, अमुक तुर्की मूल के व्यक्ति द्वारा मुक्त, जिसे अमीर अमुक पुत्र अमुक ने मुक्त किया था'।

और यदि विक्रेता या क्रेता किसी का दास (ममलुक) हो, तो लिखना चाहिए: 'अमुक भारतीय या तुर्की, दास अमुक पुत्र अमुक पुत्र अमुक, जिसे उसके स्वामी द्वारा सभी प्रकार के व्यापार की अनुमति (माज़ून) प्राप्त है'। या 'ममलुक' के स्थान पर 'अमुक का गुलाम' लिखें। दासी (बांदी) की स्थिति में लिखना चाहिए: 'अमुक भारतीय दासी, अमुक पुत्र अमुक पुत्र अमुक की'। और मुकातब (वह दास जो मुक्ति की किश्तें चुका रहा हो) के लिए लिखना चाहिए: 'अमुक भारतीय मुकातब, अमुक पुत्र अमुक पुत्र अमुक का', और मुकातबा दासी के लिए लिखें: 'अमुक भारतीय मुकातबा दासी, अमुक पुत्र अमुक पुत्र अमुक की'।

फिर खरीदे गए घर (दार) की चारों सीमाओं (हुदूद अरबआ) को लिखें, भले ही वह घर प्रसिद्ध और विख्यात हो; यह इमाम-ए-आज़म का मत है। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) ने फरमाया कि यदि घर प्रसिद्ध हो तो उसकी सीमाएं लिखने की आवश्यकता नहीं है। और यह न लिखें कि 'यह घर विक्रेता का स्वामित्व (मिल्क) है', क्योंकि यह लिखना क्रेता के अधिकार के लिए अच्छा नहीं है। इसका कारण यह है कि यदि ऐसा लिखा गया तो क्रेता, विक्रेता के स्वामित्व को स्वीकार करने वाला (मुक़िर) बन जाएगा। फिर यदि कभी क्रेता के हाथ से वह घर किसी कानूनी दावे (इस्तेहक़ाक़) के तहत ले लिया गया, तो इमाम ज़ुफ़र और मदीना के विद्वानों के मत के अनुसार क्रेता, विक्रेता से अपनी चुकाई गई कीमत (समन) वापस नहीं ले सकेगा। क्योंकि क्रेता द्वारा विक्रेता के स्वामित्व को स्वीकार करना, कीमत वापस न लेने के अधिकार में उसके विरुद्ध दलील (हुज्जत) बन जाएगा। इसलिए यह नहीं लिखना चाहिए कि यह घर विक्रेता का स्वामित्व है, ताकि क्रेता के हित में उन लोगों के मत से बचा जा सके।

यह भी न लिखें कि 'वह विक्रेता के कब्ज़े में है', और यह हमारे अलावा दस्तावेज़ों के अन्य विद्वानों (अहल-ए-शुरूत) का मत है। शेख अबू ज़ैद शरुही इसे लिखते थे कि 'वह विक्रेता के कब्ज़े में है'। हमारे विद्वानों ने उस दस्तावेज़ से प्रमाण लिया है जिसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक दास के सौदे के लिए लिखा था: कि आपने अद्दा बिन खालिद बिन हौदा से एक दास खरीदा और उस दस्तावेज़ में यह नहीं लिखा कि 'यह दास उसके कब्ज़े में है'। यह प्रमाण है कि शायद दोनों पक्ष किसी ऐसे काज़ी के पास जाएं जहाँ विक्रेता के कब्ज़े की स्वीकृति उसके स्वामित्व की स्वीकृति मान ली जाए, क्योंकि प्रत्यक्ष कब्ज़ा स्वामित्व का प्रमाण होता है। अतः यदि क्रेता से वह घर दावे के कारण ले लिया जाए, तो इमाम ज़ुफ़र, इब्न अबी लैला और मदीना के विद्वानों के मत के अनुसार क्रेता

विक्रेता से कीमत वापस नहीं ले सकेगा। इसलिए क्रेता के हित में, जिसका हमने वर्णन किया है, ऐसी चीज़ नहीं लिखनी चाहिए। लेकिन यह लिख सकता है कि 'विक्रेता ने बयान किया कि यह घर उसका स्वामित्व है और उसका...' [वाक्य अधूरा समाप्त होता है]।

و اگر بائع و مشتری اپنے نام سے مشہور لوگوں میں ہوں جیسے طاؤس و عطار و مشرح اور ان کے مثل لوگ تو فقط ان کا نام ایک کافی ہے اور نسب کے ذکر کرنے کی حاجت نہیں ہے اور اگر بائع و مشتری کا نام و باپ کا نام ذکر کیا اور بجائے دادا کے اس کا قبیلہ ذکر کر دیا پس اگر چھوٹا قبیلہ ہے یا فخذ حاصل ہے کہ لامحالہ اس میں اس فلاں بن فلاں کے نام سے دوسرا اس میں نہ پایا جائے گا تو کافی ہے اور اگر قبیلہ اعلیٰ کا ذکر کیا تو یہ کافی نہیں ہے بلکہ اس کے ساتھ دادا کا بیان کرنا ضروری ہے اور اگر دادا کا نام بھی ذکر کیا لیکن پھر بھی اس قبیلہ میں اس نام و نسب کا دوسرا بھی ہے تو یہ کافی نہیں ہے پس اس کے ساتھ کسی اور بات کا ذکر کرنا ضروری ہے اور اگر اس کا اور اس کے باپ کا نام ذکر کیا اور اس کے دادا قبیلہ کو ذکر نہ کیا بلکہ اس کی صناعت ذکر کر دی پس اگر اس کی صناعت ایسی ہو کہ اس میں دوسرا اس کا شریک نہ ہو مثلاً یوں کہا کہ فلاں بن فلاں خلیفہ فلاں بن فلاں قاضی شہر تو یہ تعریف کے واسطے کافی ہے اور اگر اس کی صناعت میں اس کا دوسرا شریک ہو سکتا ہو تو امام اعظم کے نزدیک شناخت کے واسطے کافی نہیں ہے اور حلیہ از اسباب شناخت برو وجہ تعریف نہیں ہے اس واسطے کہ ایک حلیہ دوسرے سے مشابہ ہوتا ہے لیکن اگر باوجود کرایسے امور کے جن سے تعریف حاصل ہوتی ہے حلیہ بھی ذکر کیا ہو تو یہ اولیٰ ہے اس واسطے کہ اس سے زیادہ تعریف حاصل ہوتی ہے اور اسی طرح سب باتیں جو اسباب تعریف میں سے نہیں ہیں ان کا یہی حکم ہے کہ اگر ان کو تحریر کیا تو یہ اولیٰ ہے اور اگر اس کی کنیت تحریر کی اور سوائے اس کے کچھ نہیں لکھا پس اگر وہ اس کنیت سے لامحالہ پہچانا جاتا ہے تو یہ کافی ہے جیسے ابو حنیفہ اور ان کے امثال اور اگر بلفظ بن فلاں لکھا حالانکہ وہ لامحالہ اس سے پہچانا جاتا ہے جیسے ابن ابی لیلیٰ تو یہ تعریف کے واسطے کافی ہے

اور اگر بائع یا مشتری آزاد کردہ فلاں ہو تو لکھے کہ فلاں ہندی وتر کی آزاد کردہ فلاں بن فلاں۔ اگر وہ شخص جس نے اس کو آزاد کیا خود بھی کسی کا آزاد کیا ہوا ہو تو لکھے کہ فلاں ہندی عتق فلاں ترکی آزاد کردہ امیر فلاں بن فلاں اور اگر بائع یا مشتری کسی شخص کا مملوک ہو تو لکھے کہ فلاں ہندی یا ترکی مملوک فلاں بن فلاں بن فلاں جو کچھ اپنے اس مولیٰ کی طرف سے تمام انواع تجارت کے واسطے ماذون ہے یا بجائے مملوک کے غلام فلاں لکھے اور باندی کی صورت میں لکھے کہ فلانہ ہندیہ باندی فلاں بن فلاں بن فلاں اور مکاتب میں لکھے کہ فلاں ہندی مکاتب فلاں بن فلاں بن فلاں اور مکاتبہ باندی کو لکھے کہ فلانہ ہندیہ مکاتبہ فلاں بن فلاں بن فلاں۔ پھر تحریر کرے جو دار خریدا گیا ہے اس کے حدود اربعہ سب اگرچہ یہ دار معروف مشہور ہو اور یہ امام اعظمؒ کا قول ہے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ اگر دار معروف و مشہور ہو تو اس کے حدود تحریر کرنے کی ضرورت نہیں اور یہ نہ لکھے کہ یہ دار ملک بائع ہے کہ یہ تحریر کرنا مشتری کے حق میں اچھا نہیں ہے اس واسطے کہ اگر یہ تحریر کیا تو مشتری ملک بائع کا مقر ہو جائے گا۔ پھر اگر کسی وقت مشتری کے ہاتھ سے یہ دار استحقاق میں لے لیا گیا تو امام زفر اور اہل مدینہ کے قول کے موافق مشتری بائع سے اپنا ثمن واپس نہیں لے سکے گا اس واسطے کہ مشتری کی طرف سے بائع کی ملکیت کا اقرار اس پر ثمن واپس نہ لینے کے حق میں حجت ہو گا پس ایسا نہ لکھنا چاہئے کہ یہ دار بائع کی ملک ہے تاکہ نظر بجانب مشتری ان لوگوں کے قول سے احتراز ہو اور یہ بھی نہ لکھے کہ وہ بائع کے قبضہ میں ہے اور یہ ہمارے علاوہ عامہ اہل شروط کے نزدیک ہے اور شیخ ابوزید شروحی اس کو تحریر کرتے تھے کہ وہ بائع کے قبضہ میں ہے اور ہمارے علماء نے اس تحریر سے حجت پکڑی ہے جو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے غلام کی تحریر میں تحریر فرمائی ہے کہ آپ نے عداء بن خالد بن ہو دہ سے غلام خریدا اور راس میں یہ تحریر نہیں فرمایا کہ یہ غلام اس کے قبضہ میں ہے اور یہ حجت ہے کہ شاید دونوں ایسے قاضی

کے پاس مرافعہ کریں تو بائع کے قبضہ کا اقرار اس کی ملکیت کا اقرار چاہتا ہے کیونکہ قبضہ ظاہری دلیل ملک ہے پس درحالیکہ مشتری سے یہ دار استحقاق میں لیا جائے مشتری اپنے بائع سے اپنا ثمن بنابر قول امام زفر و ابن ابی لیلیٰ و علمائے مدینہ اختیار کرنے کے واپس نہ لے سکے گا پس نظر بجانب مشتری اس بات سے جو ہم نے بیان کی ہے احتراز کے واسطے ایسا تحریر نہ کرے لیکن یہ لکھ دے کہ بائع نے بیان کیا کہ یہ دار اس کی ملک اور اس

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 | 158 | Kitab al-Shuroot (The Book of Legal Instruments)

...is in [their] possession as we mentioned in the first section. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) did not explicitly state in the original texts from which boundary the description in a legal document should commence. Sheikh Abu Yusuf bin Khalid and Hilal both suggested starting from the boundary of the entrance, then describing the boundary to the right of one entering, and continuing sequentially. Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf opined that one should first write the boundary nearest to the Qibla on the eastern side, then the one nearest to the Qibla on the western side, followed by the boundary to the right of the Qibla and then to the left. Some scholars suggested starting from the western side. However, if this sequence is disregarded and written in the contemporary manner, there is no harm, as the objective is identification, which is achieved by mentioning the four boundaries (*hudood-e-arba*). Shami and Hilal used the phrase "the first boundary terminates (*muntahi*) at the house of so-and-so." Imam Muhammad preferred the term "*yali ila dar-e-fulan*" (is adjacent/next to the house of so-and-so), arguing that "terminates" does not necessarily negate an intervening gap, whereas "adjacent" implies closer proximity. The Prophet (PBUH) said, "Let those of you who are wise and learned be near me (*li-yaleeni*)," where *yali* signifies proximity. Some scholars noted that using terms like "*mulasik*" or "*mulaziq*" (joined/fastened) is superior as it negates any gap or intervening space. This is mentioned in *Al-Muheet*.

Repeating the statement of purchase after mentioning the boundaries and the house

If there is an alleyway between two houses, Imam Tahawi stated that the scribe has discretion. He may write, "its first boundary ends at the alleyway situated between this house and the house known as so-and-so's," or "the first boundary ends at the alleyway that separates this house and the house known as so-and-so's." Imam Tahawi noted that the latter phrasing is preferable to avoid the misconception that the alleyway itself might be part of the property being sold. Thus, one should specify that the boundary reaches the alleyway which acts as a separator. Furthermore, some legal experts write "the first boundary terminates at the house of so-and-so," but our colleagues (jurists) considered this undesirable. They argued it should be phrased as "the house known as belonging to so-and-so," because stating "the house of so-and-so" constitutes an admission by the buyer and seller that the property belongs to that person. If a third party later proves ownership of that boundary and

takes it, the buyer might lose the right to reclaim a portion of the price based on certain legal opinions. According to one narration from Imam Abu Yusuf, the boundary itself is included in the sale. Therefore, if a mosque or public road is designated as a boundary, it could invalidate the sale because it would combine something tradable with something non-tradable. Hence, we prefer terms like *muntahi mulaziq*. We also repeat the clause "purchased" after the description of boundaries for the sake of clarity and emphasis, as is common in linguistic tradition when a long description intervenes between the subject and the predicate. Imam Muhammad mentioned in the book, "He purchased from him that house which is located in such-and-such place..."

कब्ज़े में है जैसा कि हमने पहले अध्याय में ज़िक्र किया। फिर इमाम मुहम्मद (रह.) ने असल में यह ज़िक्र नहीं फ़रमाया कि दस्तावेज़ में किस सीमा (हद) से शुरू किया जाए। शेख अबू यूसुफ़ बिन ख़ालिद और हिलाल दोनों फ़रमाते थे कि दरवाज़े की सीमा से शुरू किया जाए, फिर उस सीमा का बयान करे जो अंदर जाने वाले के दाहिने हाथ पड़ती है, फिर जो उससे जुड़ी हुई है, अंत तक इसी तरह बयान करे। इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) फ़रमाते थे कि पहले वह लिखे जो किबला के नज़दीक पूर्व दिशा में हो, फिर वह जो किबला के नज़दीक पश्चिम दिशा में हो, फिर किबला की दाईं ओर की सीमा और फिर किबला की बाईं ओर की सीमा लिखे। कुछ विद्वानों ने कहा कि पश्चिम दिशा से शुरू करे। यदि इस क्रम को छोड़कर उसी तरह लिखा जाए जैसा आजकल लिखते हैं, तो कोई हर्ज नहीं है क्योंकि उद्देश्य पहचान (मआरफ़त) है, जो चारों सीमाओं (हुदूद-ए-अरबा) के ज़िक्र से प्राप्त हो जाती है। शम्मी और हिलाल सीमा लिखते समय कहते थे कि 'पहली सीमा फ़लां घर तक समाप्त होती है'। इमाम मुहम्मद (रह.) फ़रमाते थे कि 'यली इला दार-ए-फ़लां' (फ़लां के घर के पास) लिखना मेरे नज़दीक बेहतर है क्योंकि 'मुन्तही' (समाप्त होना) शब्द बीच की खाली जगह या अंतराल की पूरी तरह मनाही नहीं करता, जबकि 'यली' अंतराल की मनाही करता है। रसूलुल्लाह (सल्ल.) ने फ़रमाया: 'तुममें से समझदार और ज्ञानी लोग मेरे निकट रहें' (ली-यलीनी), यहाँ 'यली' का अर्थ निकटता है, पूर्ण जुड़ाव नहीं। कुछ ने कहा कि 'मुलासिक़' या 'मुलाज़िक़' (सटा हुआ) लिखना सबसे अच्छा है क्योंकि यह बीच की जगह और अंतराल दोनों की मनाही करता है। यह 'मुहीत' में है।

सीमाओं और घर के ज़िक्र के बाद खरीद का दोहराव करना

यदि दो घरों के बीच गली हो, तो इमाम तहावी ने फ़रमाया कि लेखक को अधिकार है, चाहे तो यों लिखे कि 'इसकी पहली सीमा उस गली तक है जो इस घर और फ़लां के नाम से प्रसिद्ध घर के बीच है', या यों लिखे कि 'पहली सीमा उस गली तक है जो इस घर और फ़लां के घर के बीच फासला है'। इमाम तहावी के अनुसार दूसरी शब्दावली बेहतर है क्योंकि पहली से यह भ्रम हो सकता है कि गली भी घर का हिस्सा है। इसलिए स्पष्ट लिखना चाहिए कि सीमा उस गली तक है जो घरों के बीच विभाजक है। कुछ लोग लिखते हैं कि 'पहली सीमा फ़लां के घर तक है', हमारे साथियों (विद्वानों) ने इसे नापसंद किया है। उनके अनुसार लिखना चाहिए कि 'फ़लां के नाम से प्रसिद्ध घर तक है' क्योंकि 'फ़लां का घर' लिखने से यह स्वीकार करना होगा कि वह घर वास्तव में फ़लां की मिल्कियत

(स्वामित्व) है। यदि भविष्य में कोई उस घर पर हक़ साबित कर दे, तो खरीदार अपना पैसा वापस नहीं माँग सकेगा। इमाम अबू यूसुफ़ की एक रिवायत के अनुसार, सीमा स्वयं बिक्री (बैय) में शामिल हो जाती है। यदि मस्जिद या आम रास्ते को सीमा मान लिया जाए, तो सौदा अमान्य (फ़ासिद) हो सकता है क्योंकि एक जायज़ और एक नाजायज़ चीज़ मिल जाएगी। इसीलिए हमने 'मुलाज़िक़' या 'मुलासिक़' जैसे शब्द चुने। सीमाओं के वर्णन के बाद 'खरीद' के शब्द को दोहराना बेहतर है जैसा कि भाषा का नियम है कि लंबी बात के बाद स्पष्टता के लिए मुख्य बात को दोहराया जाता है।

کے قبضہ میں ہے جیسا کہ ہم نے اول فصل میں ذکر کیا۔ پھر امام محمدؒ نے اصل میں یہ ذکر نہیں فرمایا کہ تحریر میں کس حد سے شروع کیا جائے اور شیخ ابویوسف بن خالد و ہلال دونوں فرماتے تھے دروازہ کی حد سے شروع کیا جائے پھر وہ حد بیان کرے جو اندر جانے والے کے دائیں ہاتھ پڑتی ہے پھر جو اس کے متصل ہے آخر تک اسی لحاظ سے بیان کرے اور امام ابوحنیفہؒ و امام ابو یوسفؒ فرماتے تھے کہ پہلے جو نزدیک قبلہ بجانب مشرق ہو لکھے پھر جو نزدیک قبلہ بجانب مغرب ہو پھر قبلہ کے دائیں طرف کی حد پھر قبلہ کے بائیں طرف کی حد تحریر کرے اور بعض علماء نے کہا کہ جانب غربی سے شروع کرے اور اگر اس ترتیب کو ترک کر کے اسی طور سے لکھا جیسا اس زمانہ میں تحریر کرتے ہیں تو کچھ مضائقہ نہیں ہے کیونکہ مقصود معرفت ہے وہ ان حدود اربعہ کے ذکر سے حاصل ہو جاتی ہے اور شمی دہلال دونوں تحریر حد میں لکھتے تھے کہ حد اول تادارفلاں منتہی ہوتی ہے اور امام محمدؒ فرماتے تھے کہ یلی الی دار فلاں یعنی نزدیک بدار فلاں میرے نزدیک پسندیدہ ہے اس واسطے کہ منتہی کا لفظ فرجہ و واسطہ کی نفی نہیں کرتا ہے اور یلی لکھنا واسطہ کی نفی کرتا ہے اگر چہ فرجہ کی نفی نہ کرتا ہو اور فرمایا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے لیلینی منکم اولوالارحام والنھیٰ یعنی نماز کی صف میں تم لوگوں میں سے جو لوگ صاحب علم و دانش ہیں وہ مجھ سے قریب رہیں پس یلی سے مراد آپ کا قرب ہے اتصال نہیں ہے اور بعض لوگوں نے فرمایا کہ ملاصق و ملازق لکھنا بہترین الفاظ میں سے ہے کہ فرجہ و واسطہ دونوں کی نفی کرتا ہے یہ محیط میں ہے۔

بعد ذکر حدود و دار کے فقط خرید کا اعادہ کرنا

اگر ہر دو دار کے درمیان گلی ہو تو امام طحاوی نے فرمایا کہ کاتب کو اختیار ہے اور چاہے یوں لکھے کہ اس کی حد اول اس گلی تک ختم ہوتی ہے جو اس دار سے اور معروف بدار فلاں کے درمیان ہے اور چاہے یوں لکھے کہ حد اول اس گلی تک ختم ہوتی ہے جو اس دار کے اور معروف دار فلاں کے درمیان فاصل ہے اور امام طحاوی نے فرمایا کہ اول سے یہ دوسری تحریر اولیٰ ہے اس واسطے کہ اول سے وہم ہوتا ہے کہ شاید گلی ہر دو دار میں سے ہو پس بعض اس دار مبیع میں داخل ہوگی حالانکہ محدود میں اس کی حد داخل نہیں ہوتی ہے پس یوں لکھے کہ منتہی اس گلی تک ہے جو اس دار اور دار معروف بطلاں کے درمیان فاصل ہے پھر بعض اہل شروط یوں لکھے ہیں کہ حد اول منتہی تادار فلاں ہے اور ہمارے اصحاب نے اس کو مکروہ جانا ہے اور فرمایا کہ یوں لکھنا چاہئے کہ منتہی تادار معروف بطلاں ہے تادار منسوب بفلاں ہے کیونکہ اگر یوں لکھا کہ منتہی تادار فلاں ہے تو یہ بائع و مشتری کی طرف سے اس بات کا اقرار ہوگا کہ یہ دار ملک فلاں ہے پھر اگر بائع یا مشتری نے یہ دار اس فلاں سے خرید اور پھر کسی مشتری کے ہاتھ سے کسی نے استحقاق ثابت کر کے لے لیا تو اپنا ثمن فلاں سے واپس نہ لے سکے گا بنابر اختیار قول زفر و امام ابن ابی لیلیٰ و اصحاب مدینہ کے لہٰذا اسی طور سے لکھنا چاہئے جیسا ہم نے بیان کیا ہے تاکہ اس سے احتراز ہو اور ہم نے یہ عبارت کہ اس کی حد اول منتہی تادارفلاں یا ملازق بدار فلاں ہے اس واسطے اختیار کی اور یہ نہ لکھا کہ اس کی حد اول دار فلاں ہے کہ امام ابو یوسفؒ سے دور وایتوں میں سے ایک روایت یہ ہے کہ بیع کی صورت میں محدود میں حد داخل ہو جاتی ہے پس بنابریں اگر مسجد یا عام راستہ حد قرار دی جائے گی تو مودی بفساد بیع ہوگا کیونکہ وہ ایسی دو چیزوں کا جمع کرنے والا ہوگا جس میں سے ایک کی بیع جائز اور ایک کی ناجائز ہے باوجود اجمال ثمن کے اور نیز اگر حد دار فلاں قرار دی گئی اور فلاں نے اپنا دار اس بیع میں اس کے سپرد نہ کیا تو مشتری کے واسطے خیار حاصل ہوگا اور بائع کے واسطے ثمن میں کمی کی آ

جائے گی اس واسطے کہ بعض ثمن بمقابلہ دار خیار کے ہو جائے گا اسی واسطے ہم نے اختیار کیا کہ منتہی ملازق یا ملاصق یہ الفاظ لکھے اور ہم نے بعد ذکر حدود و دار کے فقط خرید کا اعادہ کیا بر خلاف بعض اہل شروط کے کہ وہ اعادہ نہیں کرتے ہیں اس واسطے اعادہ کیا کہ اہل زبان کی عادت ہے کہ جب خبر و مخبر عنہ کے درمیان عبارت زائدہ آ جاتی ہے تو پھر بہ نظر تاکید و توضیح کی خبر کا اعادہ کرتے ہیں پھر امام محمد نے کتاب میں ذکر کیا کہ اس سے وہ دار خریدا جو مقام فلاں میں

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 10 (159) Kitab al-Shurut (The Book of Contracts)

...is the case. The masters of contracts (Ahl al-Shurut) say that "the entire house was purchased" should be written, because when the word 'house' (Dar) is mentioned, it might be interpreted as a part of the house, as it is permissible to apply the name of the whole to its part. Thus, they added the word 'entire' or 'all' to eliminate such ambiguity. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) also wrote in his book that "the house mentioned and bounded in this writing of ours was purchased." Hilal al-Dashni used to write simply: "that which is mentioned and bounded in this writing." Both explained that in our writing, the attribution of the document is towards both the seller (Ba'i) and the buyer (Mushtari); thus, it serves as a confession (Iqrar) from both parties that this document belongs to both. This is to prevent the seller from disputing later that the document should remain with him and hindering it from remaining with the buyer.

Therefore, to dispel this doubt, it was written: "that which is mentioned and bounded in this writing." It was also noted that it should be written as: "the bounded house was purchased with all its boundaries (Bijami' Hududiha)." This was how Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA) used to write. However, Imam Abu Yusuf (RA) used to say that "with its boundaries" (Bi-hududiha) should not be written, because if it is written this way, the boundary itself will be included in the sale, which leads to corruption (fasad) as we have explained. Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad stated that while the analogy (Qiyas) is as Imam Abu Yusuf explained, we have abandoned Qiyas in favor of custom ('Urf), because in custom, writing such a phrase does not mean the boundary is included in the sale, but rather that everything except the boundary is included.

Abu Zaid al-Shuruti mentioned in his 'Shurut' that both Qiyas and Juristic Preference (Istihsan) apply to whether saying "with its boundaries" includes the boundaries in the sale. The Qiyas is that the boundary is included, while Istihsan is that it is not. Thus, when by the rule of Istihsan according to the view of Imam Abu Yusuf, the boundary was not included in the sale despite the mention of "with its boundaries," then without the mention of this phrase, it would most certainly not be included according to Imam Abu Yusuf. This point mentioned by Sheikh Abu Zaid is likely a narration from Imam Abu Yusuf that, by way of Istihsan, the boundary is not included in the sale.

I have seen in some manuscripts of 'Shurut' that when one writes "one boundary of this house is the house of so-and-so," and mentions the second, third, and fourth boundaries similarly, one should not write "the buyer purchased this house with its boundaries" in such a case, as the boundaries would then be included in the sale. However, when it is written as "one of its boundaries ends at the house of so-and-so" or "is adjacent (mulaziq) to the house of so-and-so," then one should write that the house was purchased "with its boundaries." Some of our research scholars (Muhaqqiqin) noted in the 'Sharh Kitab al-Shurut' that writing "one boundary is adjacent (mulaziq) or contiguous (mulasik) to the house of so-and-so" lacks caution; rather, it is a lack of prudence. This is because if, according to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, and according to one of two narrations from Imam Abu Yusuf, the boundary is not included in the sale, then the part adjacent to the house of so-and-so remains in the ownership of the seller. Consequently, the buyer will not be able to exercise any right of disposal, such as construction, and the seller will have the right to demolish anything the buyer builds. The immense harm this causes the buyer is evident. Furthermore, the right of pre-emption (Shuf'a) based on proximity would be nullified, as a dividing edge remains between the sold house and the neighboring house that has not yet entered the sale. If the neighboring house is sold and its boundary is written as "adjacent to the house of so-and-so," this would be a lie; thus, it lacks caution.

If we wrote that "one boundary of this house is the house of so-and-so," then according to one of two narrations from Imam Abu Yusuf, there is also a lack of caution as the boundary becomes included in the sale. Consequently, both the seller and the buyer become confessors to the ownership of that boundary for the third party. If either of them ever buys that house and it is taken from the buyer by proven right (Istihqaq), then according to the chosen opinion of Zufar, Ibn Abi Layla, and the scholars of Medina, the buyer cannot reclaim his price (Thaman) from the seller. Thus, the door to reclaiming the price is closed. However, this matter is somewhat speculative (mawhum). Additionally, Imam Muhammad mentioned that one should write that...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 (159) किताबुश-शुरूत

यह मामला है और अनुबंधों (शुरूत) के विशेषज्ञ कहते हैं कि 'संपूर्ण घर खरीदा' लिखा जाना चाहिए, क्योंकि जब घर शब्द का उल्लेख किया जाता है, तो उससे घर का कुछ हिस्सा मुराद हो सकता है, क्योंकि कुल का नाम उसके किसी टुकड़े पर लागू करना जायज़ होता है। इसलिए उन्होंने इस भ्रम को दूर करने के लिए 'संपूर्ण' या 'कुल' शब्द लिखा। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने भी अपनी पुस्तक में लिखा है कि वह घर जो हमारे इस लेखन में सीमाओं (मदूद) के साथ उल्लेखित है, खरीदा गया। और हिलाल दशनी केवल इस प्रकार लिखते थे कि जो इस लेखन में सीमाओं के साथ वर्णित है। दोनों ने इसकी वजह यह बताई है कि हमारे इस लेखन में दस्तावेज़ का संबंध विक्रेता (बाइ') और खरीदार (मुश्तरी) दोनों से होता है, इसलिए यह दोनों की ओर से इकरार (स्वीकृति) होगा कि यह दस्तावेज़ दोनों की मिल्कियत है। ऐसा न हो कि विक्रेता बाद में विवाद करे कि यह दस्तावेज़ विक्रेता के पास रहे और खरीदार के पास रहने से रोके।

अतः इस भ्रम को दूर करने के लिए इस प्रकार लिखा गया कि जो इस दस्तावेज़ में सीमाओं के साथ वर्णित है। और यह भी ज़िक्र किया गया कि इस तरह लिखा जाए कि घर को उसकी सभी सीमाओं (हुदूद) के साथ खरीदा गया। इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) इसी तरह लिखते थे। जबकि इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) फरमाते थे कि 'उसकी सीमाओं के साथ' (बि-हुदूदिहि) न लिखा जाए, क्योंकि यदि इस तरह लिखा गया तो सीमाएँ(बाउंड्री) भी बिक्री (बै') में शामिल हो जाएंगी और इसमें बिगाड़ है जैसा कि हमने बयान किया है। इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद ने कहा कि तर्क(कियास) वही है जो इमाम अबू यूसुफ़ ने बयान किया, लेकिन हमने 'उर्फ (प्रचलित परंपरा) के कारण कियास को छोड़ दिया है, क्योंकि प्रचलित परंपरा में ऐसा लिखने से यह मुराद नहीं ली जाती कि सीमाएँ बिक्री में शामिल हैं, बल्कि यह मुराद होती है कि सीमाओं के अलावा सब कुछ बिक्री में शामिल है।

अबू ज़ैद शुरूती ने अपने 'शुरूत' में उल्लेख किया कि 'उसकी सीमाओं के साथ' कहने से सीमाओं के बिक्री में शामिल होने या न होने पर कियास और इस्तहसान (न्यायिक वरीयता) लागू होते हैं। कियास यह है कि सीमा बिक्री में शामिल हो जाए, और इस्तहसान यह है कि शामिल न हो। अतः जब इस्तहसान के हुक्म से और इमाम अबू यूसुफ़ के कथन के अनुसार 'उसकी सीमाओं के साथ' लिखने के बावजूद सीमा बिक्री में शामिल नहीं हुई, तो इस कथन के ज़िक्र के बिना इमाम अबू यूसुफ़ के

अनुसार सीमा पहले दर्जे पर बिक्री में शामिल नहीं होगी। अतः शेख अबू ज़ैद ने जो ज़िक्र किया है, वह इमाम अबू यूसुफ़ से एक रिवायत होगी कि इस्तहसान के तौर पर सीमा बिक्री में शामिल नहीं होगी।

मैंने 'शुरूत' की कुछ प्रतियों में देखा कि जब इस प्रकार लिखा जाए कि इस घर की सीमाओं में से एक सीमा फलां का घर है, और इसी तरह दूसरी, तीसरी और चौथी का उल्लेख किया जाए, तो ऐसी स्थिति में यह न लिखा जाए कि खरीदार ने यह घर 'उसकी सीमाओं के साथ' खरीदा, क्योंकि सीमाएँ बिक्री में शामिल हो जाएंगी। और जब इस तरह लिखा जाए कि इसकी सीमाओं में से एक सीमा फलां के घर तक समाप्त होती है या फलां के घर से जुड़ी (मुलाज़िक) है, तो इस प्रकार लिखा जाए कि इस घर को उसकी सीमाओं के साथ खरीदा गया। हमारे कुछ शोधकर्ता विद्वानों (मुहक्किकीन मशाईख) ने 'शह किताबुश शुरूत' में उल्लेख किया है कि इस तरह लिखना कि इसकी सीमाओं में से एक सीमा फलां के घर से जुड़ी है, सावधानी वाला तरीका नहीं है, बल्कि इसमें सावधानी की कमी है। क्योंकि जब इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद के नज़दीक और इमाम अबू यूसुफ़ की दो रिवायतों में से एक के अनुसार सीमा बिक्री में शामिल नहीं हुई, तो फलां के घर से जुड़ने वाला हिस्सा विक्रेता की मिल्कियत में रह जाएगा। परिणामस्वरूप खरीदार उसमें इमारत बनाने आदि का कोई अधिकार नहीं रख सकेगा और विक्रेता को अधिकार होगा कि खरीदार जो कुछ भी निर्माण करे उसे तोड़ दे। इसमें खरीदार के लिए जो बड़ा नुकसान है वह स्पष्ट है। और इससे पड़ोस के आधार पर शफ़ा (Pre-emption) का अधिकार भी समाप्त हो जाएगा क्योंकि बिक्री वाले घर और पड़ोसी घर के बीच एक किनारे का फासला रह गया है जो अभी तक बिक्री में शामिल नहीं हुआ है। यदि पड़ोसी घर बेचा जाए और उसकी सीमा में लिखा जाए कि यह फलां के घर से सटा हुआ है, तो यह झूठ होगा, अतः इसमें सावधानी की कमी है।

यदि हमने इस प्रकार लिखा कि इस घर की सीमाओं में से एक सीमा फलां का घर है, तो इमाम अबू यूसुफ़ की दो रिवायतों में से एक के अनुसार इसमें भी सावधानी की कमी है कि सीमा बिक्री में शामिल होती जाती है। इस कारण विक्रेता और खरीदार दोनों फलां के लिए इस घर की मिल्कियत के इकरार करने वाले बन जाते हैं। यदि कभी उनमें से कोई उस घर को खरीदे और वह खरीदार से हक साबित करके ले लिया जाए, तो इमाम ज़ुफ़र, इब्न अबी लैला और मदीना के विद्वानों के मत के अनुसार खरीदार अपनी कीमत (समन) विक्रेता से वापस नहीं ले सकता। अतः कीमत वापस लेने का दरवाज़ा बंद हो जाता है। लेकिन बात इतनी है कि यह एक काल्पनिक (मवहूम) मामला है। साथ ही इमाम मुहम्मद ने उल्लेख किया कि लिखे कि...

واقع ہے اور اہل شروط کہتے ہیں کہ وہ تمام دار خریدا اس واسطے کہ دار کا لفظ ذکر کیا جائے اور اس سے بعض دار مراد ہو کہ کل کا نام اس کے ٹکڑے پر اطلاق کرنا جائز ہوتا ہے پس انہوں نے لفظ تمام یا کل اس وہم کے دور کرنے کے واسطے لکھ دیا اور امام محمدؒ نے بھی کتاب میں لکھا ہے کہ وہ دار جو ہماری اس تحریر میں محدود مذکور ہے خریدا اور ہلال دشنی فقط یوں لکھتے تھے کہ جو اس تحریر میں محدود مذکور ہے اور دونوں نے اس کی وجہ یوں بیان کی ہے کہ ہماری اس تحریر میں تحریر کی اضافت بجانب بائع و مشتری ہوتی ہے پس یہ دونوں کی طرف سے اقرار ہو گا کہ یہ تحریر دونوں کی ملک ہے پس ایسا نہ ہو کہ بائع اس سے جھگڑا کرے کہ یہ تحریر بائع کے پاس رہے اور مشتری کے پاس رہنے میں مانع ہو جائے پس اس وہم کے دور کرنے کے واسطے یوں لکھا کہ جو اس تحریر میں محدود مذکور ہے اور نیز ذکر کیا کہ اس طرح تحریر کرے کہ دار محدود بجمع حدود آن خرید کیا اور ایسا ہی امام ابو حنیفہؒ و امام محمدؒ تحریر کرتے تھے اور امام ابو یوسفؒ فرماتے تھے کہ بحدود آن تحریر نہ کرے اس واسطے کہ اگر اس نے اس طرح تحریر کیا تو حد بیع میں داخل ہو جائے گی اور اس میں فساد ہے جیسا کہ ہم نے بیان کر دیا ہے اور امام ابو حنیفہؒ و امام محمدؒ نے فرمایا کہ قیاس یہی ہے جو امام ابو یوسفؒ نے بیان کیا لیکن ہم نے قیاس کو بسبب عرف کے ترک کیا کہ کیونکہ عرف میں ایسا تحریر کرنے میں اور یہ مراد نہیں لیتے ہیں کہ بحدود آن کہنے سے حد بیع میں داخل ہے بلکہ یہ مراد ہوتی ہے کہ ما سوائے حد کے بیع میں داخل ہے اور ابو زید شروطی نے اپنی شروط میں ذکر کیا کہ بحدود آن کہنے سے حدود کی بیع میں داخل ہونے یا نہ ہونے میں قیاس و استحسان جاری ہے پس قیاس یہ ہے کہ حد بیع میں داخل ہو جائے اور استحسان یہ ہے کہ داخل نہ ہو گی پس جب بحکم استحسان بنا

بر قول امام ابو یوسفؒ کے با وجود ذکر بحدود آن کے حد بیع میں داخل نہ ہوئی تو بدون ذکر اس قول کے بنا بر قول امام ابو یوسفؒ بدرجہ اولیٰ حد بیع میں داخل نہ ہو گی پس یہ جو شیخ ابو زید نے ذکر کیا ہے یہ ایک روایت امام ابو یوسفؒ سے ہو گی کہ استحساناً حد بیع میں داخل نہ ہو گی اور میں نے بعض نسخہ ہائے شروط میں دیکھا کہ جب اس طرح تحریر کرے کہ اس دار کی حدود میں سے ایک حد دار فلاں ہے اور اسی طرح دوم و سوم و چھارم کو ذکر کرے تو ایسی حالت میں یوں نہ لکھے کہ مشتری نے یہ دار بحدود آن خرید کیا اس واسطے کہ حد بیع میں داخل ہو جائے گی اور جب اس طرح لکھے کہ اس کے حدود میں سے ایک حد منتہیٰ تا دار فلاں ہے یا ملازق دار فلاں ہے تو یوں لکھے کہ اس دار کو بحدود آن خرید کیا اور ہمارے بعض محققین مشائخؒ نے شرح کتاب الشروط میں ذکر کیا کہ اس طرح لکھنے میں کہ اس کے حدود میں سے ایک حد ملازق دار فلاں یا ملاصق دار فلاں ہے احتیاط نہیں ہے بلکہ اس میں ترک احتیاط ہے اس واسطے کہ جب امام ابو حنیفہؒ و امام محمدؒ کے نزدیک اور دو روایتوں میں سے ایک روایت کے موافق امام ابو یوسفؒ کے نزدیک حد بیع میں داخلہ نہ ہوئی تو طرف ملازق بدار فلاں ملک بائع پر باقی رہے گی پس مشتری اس میں عمارت بنانے وغیرہ کا کچھ تصرف نہ کر سکے گا اور بائع کو اختیار ہو گا کہ مشتری اس میں جو کچھ تصرف کرے اس کو توڑ دے اور جو اس میں عبارت بنا دے اس کو گرا دے اور اس میں جیسا ضرر عظیم مشتری کے حق میں ہے وہ ظاہر ہے اور نیز اس سے شفعہ بجوار کا حق باطل ہو گا اس واسطے کہ دار مبیعہ و دار جوار میں ایک کنارہ فاصل رہ گیا ہے جو ہنوز داخل بیع نہیں ہوا ہے اور اگر دار جوار فروخت کیا گیا اور اُس کی حد میں لکھا گیا کہ لزق دار فلاں ہے تو یہ کذب ہو گا پس اس میں ترک احتیاط ہے اور اگر ہم نے اس طرح تحریر کیا کہ اس دار کی حدود میں سے ایک حد دار فلاں ہے تو امام ابو یوسفؒ سے دو روایتوں میں سے ایک روایت کے موافق اس میں بھی ترک احتیاط ہے کہ حد بیع میں داخل ہوتی جاتی ہے اور اس جہت

سے بائع و مشتری دونوں فلاں کے واسطے اس دار کی ملکیت کے مقر ہوئے جاتے ہیں کہ اگر کبھی دونوں میں سے کوئی اس دار کو خریدے اور وہ مشتری کے پاس سے استحقاق ثابت کر کے لے لیا جائے تو بنا بر اختیار قول زفر و ابن ابی لیلیٰ و علمائے مدینہ کے مشتری اپنا ثمن بائع فلاں سے واپس نہیں لے سکتا ہے پس ثمن واپس لینے کا دروازہ بند ہوا جاتا ہے لیکن بات اتنی ہے کہ یہ امر موہوم ہے اور نیز امام محمدؒ نے ذکر کیا کہ لکھے کہ اس

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) 160 Book of Conditions (Kitab al-Shuroot)

Regarding the land and structure of the property (*Dar*): Imam Muhammad (RA) mentioned documenting the land, even though the term *Dar* inevitably applies to the land itself. He included it for emphasis. As for mentioning the structure (*Imarat*), it is necessary to record it because the term *Dar* does not necessarily encompass the structure. Imam Muhammad (RA) did not specify its upper (*Alwi*) and lower (*Ziri*) portions, but later scholars (*Muta'akhirin*) preferred to mention them, which is correct. If the upper portion is not mentioned, a doubt may remain that it belongs to someone other than the seller. Similarly, if the lower portion is not mentioned, there may be a suspicion that a cellar (*Sardab*) exists beneath the property belonging to someone else.

It should be noted that Sheikh Hilal Dushmani used the terms *Sufla* and *Ulwa* (lower and upper) rather than *Sufliha* and *Uluwwiha* (its lower and its upper). Their reasoning was that in *Ulwa* and *Sufla*, the implied pronoun refers to the "structure" (*Bina*), and since both belong to the seller, he is selling his own property. Conversely, in *Sufliha* and *Uluwwiha*, the feminine pronoun refers back to the *Dar* (the entire property). Thus, someone might mistakenly believe that *Uluwwiha* refers to the space up to the sky, making it a sale of air, which is legally invalid (*Batil*). Therefore, they preferred *Ulwa* and *Sufla*.

Other scholars preferred *Sufliha* and *Uluwwiha*, as did Sheikh Abu Zaid Shurooti. Their reasoning is that cellars often exist under properties. If only *Sufla* (lower) is written, the pronoun refers to the structure, but the word "structure" does not inherently include a cellar. Thus, it remains unclear whether the cellar belongs to the property or is included in the sale. Using the pronoun in *Sufliha* refers to the entire property area, clarifying that the cellar is included. As for *Uluwwiha* with a feminine pronoun, it ensures there is no doubt that the upper portion might belong to another building or that someone else has the right to build an upper room there. The concern about the sale extending to the sky is considered invalid (*Fasid*) because everyone understands that only what is part of the sale contract—the building—is intended.

Furthermore, Imam Muhammad (RA) mentioned only the "pathway" (*Rasta*) without adding "the pathway that is among its rights/easements." Document writers (*Ahl-e-Shuroot*) typically add this phrase. Imam Tahawi noted that while most writers use the word *Tariq* (path), we believe it is better omitted. Similarly, omitting the mention of *Maseel* (drainage/water channel) is preferable. If a path is mentioned generally, it

might include a public road, which cannot be sold. Similarly, a drain pipe (*Parnala*) is often part of a public path. Mentioning it generally would include something that cannot be legally sold, thereby rendering the sale contract void (*Fasid*). Even saying "the path and drainage belonging to its rights" can be problematic if no exclusive private right exists, leading to a confusion of existing and non-existing rights, which invalidates the contract.

Thus, it is best not to mention the path or drainage specifically, as the term *Marafiq* (easements/utilities) suffices. If the property has a private path or drain, it will be included under *Marafiq*; if not, the term refers to other existing easements. This is discussed in *Al-Mabsut*. Some later scholars suggested that if a house has no exclusive path or if the door opens directly onto a public road, one should follow Imam Tahawi's caution and omit the mention of the path to avoid selling something one does not own.

! This requires further reflection because, according to a group of jurists (*Fuqaha*), *Dar* refers specifically to land with a structure built upon it, just as land without a structure is simply land. 12

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) 160 किताबुश-शुरूत

संपत्ति (दार) की ज़मीन और उसका भवन: इमाम मुहम्मद (रह.) ने ज़मीन का उल्लेख किया है, हालांकि 'दार' शब्द अनिवार्य रूप से उस भूमि पर लागू होता है। इसलिए उन्होंने इसे जोर देने के लिए वर्णित किया है। जहाँ तक भवन के उल्लेख का सवाल है, इसका जिक्र करना ज़रूरी है क्योंकि 'दार' शब्द का अर्थ अनिवार्य रूप से केवल भवन नहीं होता। इमाम मुहम्मद (रह.) ने यह जिक्र नहीं किया कि इसकी ऊपरी और निचली मंजिलें साथ हैं, लेकिन बाद के विद्वानों (मुताखरीन) ने इसे उल्लेख करने को चुना है, और यही सही है। क्योंकि यदि ऊपरी मंजिल का जिक्र न किया जाए, तो यह संदेह रह सकता है कि शायद ऊपरी मंजिल विक्रेता (बाइ') की मिल्कियत न हो। और यदि निचली मंजिल का जिक्र न किया जाए, तो यह संदेह रह सकता है कि शायद भवन के नीचे कोई तहखाना (सरदाब) हो जो विक्रेता का न हो।

यह स्पष्ट हो कि शेख हिलाल दुश्मनी लिखते थे 'सुफ़ला व उलवा' (निचला और ऊपरी) और वे 'सुफ़लाहा व उलवा-हा' (इसका निचला और इसका ऊपरी) नहीं लिखते थे। इन दोनों ने इसका कारण यह बताया है कि 'उलवा' और 'सुफ़ला' में सर्वनाम (ज़मीर) 'भवन' (बना) की ओर संकेत करता है, और यह ज्ञात है कि ये दोनों विक्रेता की मिल्कियत में हैं, इसलिए वह अपनी ही संपत्ति बेच रहा होगा। जबकि 'सुफ़लाहा' और 'उलवा-हा' में स्त्रीवाचक सर्वनाम 'दार' (संपत्ति) की ओर संकेत करता है, और 'दार' पूरी ज़मीन है। तो शायद कोई यह भ्रम पाल ले कि इसका 'उलवा' यानी ऊपर आकाश तक मुराद है, और वह हवा बेचने वाला हो जाएगा, और हवा की बिक्री जायज़ नहीं है। इसलिए उन दोनों ने 'उलवा व सुफ़ला' लिखना पसंद किया।

अन्य विद्वानों ने 'सुफ़लाहा व उलवा-हा' लिखना पसंद किया है, और शेख अबू ज़ैद शुरूत़ी भी ऐसा ही लिखते थे। इन विद्वानों का तर्क यह है कि अक्सर ज़मीन के नीचे तहखाना होता है। यदि केवल 'सुफ़ला' लिखा जाए, तो सर्वनाम 'भवन' की ओर जाएगा और 'भवन' शब्द में तहखाना शामिल नहीं होता। अतः यह पता नहीं चलेगा कि तहखाना उसका है या नहीं और वह बिक्री में शामिल है या नहीं। 'सुफ़लाहा' में सर्वनाम 'दार' के क्षेत्र की ओर जाता है, जिससे स्पष्ट होता है कि तहखाना भी बिक्री में शामिल है। 'उलवा-हा' को स्त्रीवाचक सर्वनाम के साथ इसलिए लिखा गया ताकि यह भ्रम दूर हो कि ऊपरी भाग किसी दूसरे भवन पर तो नहीं है, या किसी दूसरे को उस पर कमरा बनाने का अधिकार तो नहीं है। जहाँ तक आकाश तक बिक्री के भ्रम का प्रश्न है, वह निराधार है क्योंकि हर कोई जानता है कि बिक्री में केवल वही चीज़ शामिल होती है जो अनुबंध का हिस्सा है, यानी भवन।

इसके बाद इमाम मुहम्मद (रह.) ने केवल रास्ते का जिक्र किया और अंत में यह नहीं जोड़ा कि "वह रास्ता जो उसके अधिकारों (हुक़ूक़) में से है।" हालांकि दस्तावेज़ लेखक (अहल-ए-शुरूत) इसे जोड़ते हैं। इमाम तहावी ने उल्लेख किया कि अधिकांश दस्तावेज़ लेखक 'त़रीक़' (रास्ता) शब्द का उपयोग करते हैं, लेकिन हमारे विचार में इसे छोड़ देना ही बेहतर है। इसी तरह 'मसील' (जल निकासी/नाली) का उल्लेख छोड़ना भी बेहतर है। क्योंकि यदि 'त़रीक़' का सामान्य रूप से उल्लेख किया गया, तो इसमें सार्वजनिक रास्ता भी शामिल हो सकता है जिसकी बिक्री जायज़ नहीं है। इसी तरह 'मसील' में अक्सर परनाला सार्वजनिक रास्ते के हिस्से में लगा होता है। यदि इसका सामान्य उल्लेख हो, तो बिक्री में ऐसी चीज़ शामिल हो जाएगी जिसका विक्रय वर्जित है, और अनुबंध अमान्य (फ़ासिद) हो जाएगा। यदि यह कहा जाए कि "इस घर का रास्ता और उसकी जल निकासी जो इसके अधिकारों में है," तो कभी-कभी घर का ऐसा कोई विशेष रास्ता नहीं होता जो केवल उसके अधिकारों में हो, जिससे अनुबंध में मौजूद और गैर-मौजूद चीज़ों का मिश्रण हो जाएगा, जो बिक्री को अवैध बनाता है।

इसलिए सबसे अच्छा यह है कि 'त़रीक़' और 'मसील' का जिक्र ही न किया जाए, क्योंकि 'मराफ़िक़' (सुविधाएँ/easements) शब्द का उपयोग करने से उद्देश्य पूरा हो जाता है। यदि घर का अपना विशेष रास्ता या नाली होगी, तो 'मराफ़िक़' के उल्लेख से वह बिक्री में शामिल हो जाएगी, और यदि नहीं होगी, तो यह शब्द अन्य सुविधाओं की ओर संकेत करेगा। यह 'मबसूत' में वर्णित है। कुछ विद्वानों ने कहा है कि यदि घर का बिल्कुल कोई रास्ता न हो या दरवाज़ा सार्वजनिक रास्ते पर खुलता हो, तो इमाम तहावी के अनुसार सावधानी इसी में है कि रास्ते का जिक्र छोड़ दिया जाए ताकि ऐसी चीज़ का विक्रेता न बन जाए जिसका वह मालिक नहीं है।

! इसमें थोड़ा विचार करने की आवश्यकता है, क्योंकि फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) के एक समूह के अनुसार, 'दार' उस भूमि को कहते हैं जिस पर भवन बना हो, जैसे बिना भवन के वह केवल भूमि है। १२

دار کی زمین اور اس کی عمارت پس امام محمدؒ نے زمین کا لکھنا ذکر کیا حالانکہ لفظ دار لامحالہ اس اراضی پر اطلاق کیا جاتا ہے پس اس کو بطریق تاکید بیان کیا ہے رہا عمارت کا ذکر لکھنا سوا اس کا ذکر کرنا ضروری ہے اس واسطے کہ لفظ دار کا اطلاق خواہ مخواہ عمارت پر نہیں ہوتا ہے اور امام محمدؒ نے یہ ذکر نہ کیا کہ اس کی عمارت بالائی و زیریں کے ساتھ اور متاخرین نے یہ اختیار کیا ہے کہ اس کو ذکر کرے اور یہی صحیح ہے اس واسطے کہ جب اس نے عمارت بالائی کا ذکر نہ کیا تو یہ وہم دور نہ ہو گا کہ شاید عمارت بالائی غیر بائع کی ملک ہو اور جب عمارت زیریں کا ذکر نہ کیا تو یہ وہم دور نہ ہو گا کہ شاید دار کے نیچے سرداب ہو وہ غیر بائع کی ملک ہو پھر واضح ہو کہ شیخ ہلال دشمنی لکھتے تھے کہ سفلہ و علوہ اور یہ نہیں لکھتے تھے کہ سلفہا وعلوہا اور دونوں نے اس کی وجہ یہ بیان فرمائی ہے کہ علوہ وسفلہ میں ضمیر مذکور راجع بجانب بناء ہے اور یہ معلوم ہے کہ یہ دونوں بائع کی ملک میں ہیں اپنی ملک فروخت کرنے والا ہو گا اور سلفہا وعلوہا میں ضمیر مؤنث راجع بجانب دار ہے اور دار تمام اس زمین کا ہے پس شاید کوئی وہم کرنے والا وہم کرے کہ اس کا علو یعنی بالائی تا آسمان مراد ہے پس ہوا کا فروخت کرنے والا ہو گا اور ہوا کی بیع جائز نہیں ہے پس اس واسطے دونوں نے علوہ وسفلہ لکھنا اختیار کیا اور ان دونوں کے سوائے اور علماء نے سلفہا وعلوہا لکھنا اختیار کیا ہے اور ایسا ہی شیخ ابوزید شرو طی تحریر فرماتے تھے اور ان علماء نے فرمایا کہ اس کی وجہ یہ ہے کہ بسا اوقات زمین دار کے نیچے تہہ خانہ ہوتا ہے اور سفلہ لکھتے ہیں ضمیر راجع بجانب بناء ہوگی اور بناء کا لفظ تہہ خانہ کو شامل نہیں ہے پس یہ معلوم نہ ہو گا کہ آیا سرداب اس کا ہے یا نہیں اور آیا بیع میں داخل ہوا ہے یا نہیں اور سلفہا کی ضمیر مونث راجع بجانب عرصہ دار ہے پس معلوم ہو گا کہ تہہ

خانہ اس کا ہے اور بیع میں داخل ہو گیا ہے اور رہا علوہا کو بضمیر مونث اس واسطے لکھا تاکہ یہ وہم دور ہو جائے کہ شاید علو دوسری عمارت پر نہ ہو اور دوسرے کو اس پر بالا خانہ قائم کرنے کا استحقاق نہ ہو اور یہ جو وہم بیان کیا کہ بالائی تا آسمان بیع میں داخل ہونے کا وہم نہ ہو یہ فاسد ہے اس واسطے کہ ہر ایک اس بات کو جانتا ہے کہ اس سے جو چیز بیع میں داخل ہوا کرتی ہے اس کے سوائے مراد نہیں ہوتی ہے بلکہ وہی مراد ہوتی ہے جو داخل عقد بیع ہوتی ہے اور وہ عمارت ہے پھر امام محمدؒ نے صرف اس کا راستہ ذکر کیا اور اس کے آخر میں یہ نہ لگایا کہ اس کا راستہ جو اس کے حقوق سے ہے اور اہل شروط اس لفظ کو بھی آخر میں لاحق کرتے ہیں کہ راستہ جو اس کے حقوق سے ہے کذا فی الذخیرہ اور امام طحاوی نے ذکر کیا کہ اکثر اہل شروط طریق کا لفظ ذکر کرتے ہیں اور مختار ہمارے نزدیک یہ ہے کہ یہ ترک کیا جائے اور اسی طرح مسیل کا بھی ذکر ترک کرنا ہمارے نزدیک مختار ہے اس واسطے کہ اگر انہوں نے طریق کو مطلقاً ذکر کیا تو یہ عام راستہ کو بھی شامل ہوا جس کی بیع جائز نہیں ہے اسی طرح مسیل میں بسا اوقات ایسا ہوتا ہے کہ پرنالہ عام راستہ کے جزو میں لگایا جاتا ہے پس جب اُس کو مطلقاً ذکر کیا تو بیع میں ایسی چیز داخل ہو جائے گی جس کی بیع جائز نہیں ہے پس عقد بیع فاسد ہو گا اور اگر یوں کہا کہ اس دار کا راستہ اور اس کی مسیل آب جو اس کے حقوق میں سے ہے تو بسا اوقات ایسا ہوتا ہے کہ دار کا کوئی خاص راستہ ایسا نہیں ہوتا ہے جو اس کے حقوق میں سے ہو پس عقد بیع میں معدوم و موجود کا جمع کرنے والا ہو گا اور اس سے عقد فاسد ہوتا ہے پس نہایت بہتر یہ ہے کہ طریق و مسیل کا بالکل ذکر ہی نہ کرے اس واسطے کہ مقصود لفظ مرافق ذکر کرنے سے حاصل ہے کہ اگر اس دار کا خاص راستہ و خاص مسیل آب ہو گی تو مرافق کے ذکر کرنے سے بیع میں داخل ہو جائے گی اور اگر نہ ہو گی تو لفظ مرافق ان دونوں کے سوائے باقی مرافق کی طرف راجع ہو گا یہ مبسوط میں ہے اور بعض متاخرین اہل علم نے فرمایا کہ اگر اس دار کا بالکل

کوئی راستہ نہ ہو یا دار کا دروازہ عام راستہ پر ہو تو جس طرح امام طحاوی نے فرمایا ہے احتیاط اسی میں ہے کہ ذکر طریق ترک کرنا چاہئے تاکہ ایسی چیز کا بائع نہ ہو جائے جس کا وہ مالک نہیں ہے اور دروازہ دار عام راستہ پر نہ

! اس میں تامل ہے اس واسطے کہ ایک جماعت فقہاء کے نزدیک دار عمارت بنی ہوئی زمین کو کہتے ہیں جیسے صیغہ بغیر عمارت ہے ۱۲

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 10 (161) Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

It is prudent to mention the path (tariq) in the sale contract, because according to Zahir al-Riwayah, the path is not included in the sale without explicit mention, except in one narration reported by Imam Khassaf from Imam Abu Yusuf. Therefore, precaution lies in mentioning the path. However, at the end of the description, the phrase "which belongs to its rights (huquq)" should be added. If the path leads toward a public road, it should be written as: "along with its path that leads to the public road." If it is added that "it is among its rights," it is better (awla). He should also mention the water outlet (masil-e-aab) and should not (according to some) append "which is among its rights" at the end. However, some legal drafters (ahl-al-shurut) do append the phrase "which is among its rights" with the water outlet as well. Some later scholars have described the water outlet in the same manner as the path: if the house has no water outlet at all, or if it has one but the drainpipe (parnala) leads to a public road, the water outlet should not be mentioned. If the drainpipe does not lead to a public road, it should be written as "along with its water outlet," adding at the end "which is among its rights." This is because it is possible for the water outlet to lead from that place to a public road, in which case the seller of the public road (1) would be implicated. Moreover, often the site of the water outlet—meaning the ground under the drainpipe or drain—is not the property of the seller; rather, they only possess the right of drainage. Thus, if the phrase "which is among its rights" is not added at the end, it might suggest that the sale includes the land itself, which is not permissible. One should also mention the utilities/conveniences (marafiq) because, besides the path and water outlet, a house has other conveniences. If the mention of conveniences is omitted, then apart from what has been specified (the path and water outlet), the remaining conveniences will not be included in the sale, and consequently, their benefits for the buyer will be suspended (mu'attal). Imam Muhammad did not append 'rights' with conveniences, but legal drafters do, writing: "along with its conveniences which are among its rights," as this is more cautious (ahwat). Furthermore, Imam Muhammad mentioned "wa kullu qalil wa kathir huwa fiha aw minha" (meaning: with every little and much that is in it or of it). Legal drafters, however, do not use 'aw' (or) but use 'wao' (and), writing "kullu qalil huwa fiha wa minha" (every little that is in it and from it). They reason that the word 'aw' is used for doubt or uncertainty (tashkeek), thus including one undefined thing out of two, which remains unknown and can lead to disputes, causing a defect in the sale. However, Imam Muhammad chose the word 'aw' following the wording of

Hazrat Umar's (R.A.) endowment (waqf) deed, where Hazrat Umar (R.A.) wrote regarding his portion of the Khaibar endowment: "la junaha ala man waliyahu an ya'kula aw yu'kila sadiqan wa ghayra mutamawwil" (meaning: there is no sin upon the manager [mutawalli] of this waqf to eat from it himself or feed a friend, provided he does not enrich himself). He chose 'aw' because the word 'aw' sometimes carries the meaning of 'wao' (and); for instance, one says "jalis al-Hasan aw ibn Sirin," meaning "sit with both Hasan and Ibn Sirin." The Book of Allah Almighty supports this: "wa arsalnahu ila mi'ati alfin aw yazidun," where the meaning of the verse is "And We sent him towards a hundred thousand and more people." From Imam Abu Yusuf, it is narrated with 'wao', as the legal drafters write. Imam Muhammad did not append the phrase "which is among its rights" to the sentence "with every little and much that is in it or from it," whereas legal drafters do. Thus, they write: "with every little and much that is from it or in it and from its rights." According to one narration from Imam Abu Yusuf, it is similarly stated because the word 'tamam' (complete/all) encompasses everything present in the house, whether its...

---

(1) In some narrations, it is mentioned that the aim should not be to accumulate wealth; here, some reasons are mentioned from the commentary on the Hadith, and the second reason is clarified in the marginal notes. 12 (2) The conclusion is that the intention here is not that only one option is permissible, but rather that whichever it may be, it is permissible. 12 (3) The phrase 'aw' (or), etc., originally means 'or more', but since uncertainty is impossible regarding the Almighty, this interpretation was made. The more correct view is that it was said to us: "Estimate four hundred thousand or more." 12

हो तो रास्ते (तारीक़) का ज़िक्र करने में ही सावधानी है क्योंकि ज़ाहिर अल-रवाया के अनुसार, बिना उल्लेख के रास्ता बिक्री (बय) में शामिल नहीं होता है, सिवाय एक रिवायत के जिसे इमाम खसाफ़ ने इमाम अबू यूसुफ से रिवायत किया है। अतः सावधानी इसी में है कि रास्ते का ज़िक्र कर दिया जाए। लेकिन इसके अंत में यह शब्द जोड़ देना चाहिए कि "जो इसके अधिकारों (हुक़ूक़) में से है"। और यदि उसका रास्ता आम रास्ते की ओर निकलता हो, तो लिखे कि "उस रास्ते के साथ जो आम रास्ते तक जाता है"। और यदि इसके साथ यह जोड़ दिया जाए कि "जो इसके अधिकारों में से है", तो यह बेहतर (औला) है। और उसे पानी के निकास (मसील-ए-आब) का भी ज़िक्र करना चाहिए, और इसके अंत में "जो इसके अधिकारों में से है" को न जोड़े (कुछ के अनुसार)। लेकिन कुछ कानूनविद (अहल-ए-शुरुत) पानी के निकास के साथ भी यह शब्द जोड़ते हैं कि "जो इसके अधिकारों में से है"। कुछ बाद के विद्वानों ने पानी के निकास के बारे में वैसा ही वर्णन किया है जैसा रास्ते के साथ किया गया है, कि यदि उस घर के लिए पानी का निकास बिल्कुल न हो या हो लेकिन परनाला आम रास्ते पर हो, तो पानी के निकास का ज़िक्र न करे। और यदि परनाला आम रास्ते पर न हो, तो लिखे कि "इसके पानी के निकास के साथ" और अंत में यह जोड़ दे कि "जो इसके अधिकारों में से है"। इसका कारण यह है कि यह संभव है कि पानी का निकास उस स्थान से आम रास्ते तक हो, तो आम रास्ता बेचने वाला (१) हो जाएगा। और इसलिए कि अक्सर पानी के निकास का स्थान, यानी परनाले और नाली की ज़मीन (रकबा), विक्रेता (बाइ) के स्वामित्व में नहीं होती, बल्कि उसे केवल पानी बहाने का अधिकार प्राप्त होता है। अतः यदि अंत में "जो इसके अधिकारों में से है" शब्द न जोड़ा जाए, तो यह भ्रम पैदा करेगा कि बिक्री में ज़मीन भी शामिल है, और यह जायज़ नहीं है। उसे अन्य सुविधाओं (मराफ़िक़) का भी उल्लेख करना चाहिए क्योंकि घर के लिए रास्ते और पानी के निकास के अलावा अन्य सुविधाएँ भी होती हैं। यदि सुविधाओं का ज़िक्र छोड़ दिया गया, तो जितना उल्लेख किया गया है, रास्ते और पानी के निकास के सिवा बाकी सुविधाएँ बिक्री में शामिल नहीं होंगी, और इस प्रकार खरीदार के लिए उनके लाभ रुक (मुअत्तल) जाएंगे। इमाम मुहम्मद ने सुविधाओं के साथ 'अधिकारों' शब्द को नहीं जोड़ा, लेकिन कानूनविद इसे जोड़ते हैं और इस प्रकार लिखते हैं: "उसकी सुविधाओं के साथ जो उसके अधिकारों में से हैं", क्योंकि यह अधिक सुरक्षित (अहवत) है। इमाम मुहम्मद ने यह भी ज़िक्र किया कि "व कुल्लू क़लील व कसीर हुवा फ़ीहा अव मिन्हा" अर्थात हर कम और ज़्यादा के साथ जो इसमें है या इससे है। लेकिन कानूनविद 'अव' (या) के स्थान पर 'वाओ' (और) लिखते हैं, यानी "कुल्लू

क़लील हुवा फ़ीहा व मिन्हा" अर्थात हर कम और ज़्यादा जो इसमें है और इससे है। वे इसका कारण यह बताते हैं कि शब्द 'अव' अनिश्चितता (तश्कीक) के लिए आता है, जिससे दोनों में से एक चीज़ अनिश्चित रह जाती है, और ऐसी अज्ञात स्थिति विवाद का कारण बनती है, जिससे बिक्री के सौदे में दोष उत्पन्न हो सकता है। परंतु इमाम मुहम्मद ने शब्द 'अव' को हज़रत उमर (रज़ि.) के वक़्फ़ के दस्तावेज़ का अनुसरण करते हुए अपनाया है, जिसमें उन्होंने ख़ैबर के अपने हिस्से के वक़्फ़ के बारे में लिखा था: "ला जुनाहा अला मन वलियाहु अन याकुला अव युकिला सदीक़न व ग़ैर मुतमव्विल" अर्थात इसके प्रबंधक (मुतवल्ली) पर कोई पाप नहीं है कि वह स्वयं खाए या अपने दोस्त को खिलाए, बशर्ते वह उसे धनवान न बना दे। उन्होंने 'अव' को इसलिए चुना क्योंकि कभी-कभी 'अव' का अर्थ 'वाओ' (और) के समान होता है, जैसे कहा जाता है: "जालिस अल-हसन अव इब्न सीरीन", जिसका अर्थ है हसन और इब्न सीरीन के साथ बैठो। अल्लाह की किताब भी इसका समर्थन करती है: "व अरसलनाहु इला माइति अल्फ़िन अव यज़ीदून", जिसका अर्थ है "और हमने उसे एक लाख या उससे अधिक लोगों की ओर भेजा"। इमाम अबू यूसुफ से 'वाओ' के साथ रिवायत है जैसा कि कानूनविद लिखते हैं। इमाम मुहम्मद ने "हर कम और ज़्यादा जो इसमें या इससे है" के साथ "जो इसके अधिकारों में से है" शब्द नहीं जोड़ा, जबकि कानूनविद जोड़ते हैं। अतः वे लिखते हैं: "हर कम और ज़्यादा के साथ जो इससे या इसमें है और इसके अधिकारों में से है"। इमाम अबू यूसुफ से एक रिवायत के अनुसार भी ऐसा ही है, क्योंकि शब्द 'तमाम' उस हर चीज़ को शामिल करता है जो घर में मौजूद है, चाहे उसकी...

---

(१) कुछ रिवायतों में है कि धन जमा करना उद्देश्य न हो, यहाँ हदीस की व्याख्या से कुछ कारण वर्णित हैं और हाशिये से दूसरा कारण स्पष्ट हो गया। १२ (२) निष्कर्ष यह कि यहाँ यह उद्देश्य नहीं है कि केवल एक बात जायज़ है, बल्कि अर्थ यह है कि चाहे यह हो या वह, जो भी हो जायज़ है। १२ (३) शब्द 'अव' आदि का मूल अर्थ 'या अधिक' है, लेकिन ईश्वर के संबंध में (संदेह) संभव नहीं है, इसलिए यह व्याख्या की गई। और सही यह है कि हम लोगों से कहा गया कि चार लाख का अंदाज़ा लगाओ या उससे ज़्यादा। १२

ہو تو طریق کے ذکر کرنے ہی میں احتیاط ہے اس واسطے کہ ظاہر الروایہ کے موافق راستہ بدون ذکر کرنے کے داخلِ بیع نہیں ہوتا ہے سوائے ایک روایت کے جس کو امام خصاف نے امام ابو یوسف سے روایت کیا ہے پس احتیاط اسی میں ہے کہ طریق کا ذکر کر دیا جائے لیکن اس کے آخر میں یہ لفظ ذکر کر دیا جائے کہ جو اس کے حقوق میں سے ہے اور اگر اس کا راستہ بجانبِ راستہ عام نافذ ہو تو لکھے کہ مع اس کے راستہ کے جو راستہ عام تک نافذ ہے اور اگر اس کے ساتھ یہ ملا دیا جائے کہ جو اس کے حقوق سے ہے تو یہ اولیٰ ہے اور اس کے مسیلِ آب کا بھی ذکر کرے اور اس کے آخر میں جو اس کے حقوق سے ہے لاحق نہ کرے اور بعض اہل شروط مسیلِ آب کے ساتھ بھی جو اس کے حقوق سے ہے یہ لفظ لاحق کرتے ہیں اور بعض متاخرین نے مسیلِ آب میں بھی ویسا ہی بیان کیا ہے جیسا طریق کے ساتھ بیان کیا ہے کہ اگر اس دار کے واسطے مسیلِ آب بالکل نہ ہو یا ہو مگر پرنالہ عام راستہ پر ہو تو مسیلِ آب کا ذکر نہ کرے اور اگر پرنالہ عام راستہ پر نہ ہو تو لکھے کہ مع اس کے مسیلِ آب کے اور اس کے آخر میں یہ ملا دے کہ جو اس کے حقوق میں سے ہے اس واسطے کہ جائز ہے کہ مسیلِ آب اس جگہ سے عام راستہ تک ہو پس عام راستہ کا فروخت (۱) کرنے والا ہو جائے گا اور اس واسطے کہ بسا اوقات موضع مسیلِ آب یعنی رقبہ پرنالہ و موری بائع کی ملک نہیں ہوتا ہے بلکہ اس کو فقط پانی بہانے کا استحقاق حاصل ہوتا ہے پس اگر آخر میں جو اس کے حقوق میں سے ہے یہ لفظ نہ ملایا جائے تو موہم ہو گا کہ داخلِ بیع رقبہ ہے اور یہ جائز نہیں ہے اور مرافق کا بھی ذکر کرے اس واسطے کہ دار کے واسطے سوائے مسیلِ آب و طریق کے اور بھی مرافق ہوتے ہیں پس اگر مرافق کا ذکر بھی چھوڑ دیا تو جس قدر ذکر کیا ہے راستہ و مسیلِ آب کے سوائے باقی مرافق بیع میں داخل نہیں ہوں گے پس

منافع اور اس کے حق میں معطل ہو جائیں گے اور امام محمد نے مرافق کے ساتھ حقوق کو لاحق نہیں کیا اور اہل شروط لاحق کرتے ہیں پس یوں لکھتے ہیں کہ مع اس کے مرافق کے جو اس کے حقوق سے ہیں کیونکہ یہ احوط ہے اور نیز امام محمد نے ذکر کیا کہ و کل قلیل و کثیر ھو فیھا او منھا یعنی مع ہر قلیل وکثیر کے جو اس میں یا اس سے ہے اور اہل شروط نہیں لکھتے ہیں بلکہ واؤ لکھتے ہیں یعنی کل قلیل ھو فیھا و منھا یعنی ہر قلیل و کثیر جو اس میں اور اس سے ہے اور وجہ یہ بیان کرتے ہیں کہ کلمہ 'او' تشکیک کے واسطے آتا ہے پس دونوں میں سے ایک چیز غیر معین کو شامل ہوا اور یہ مجہول رہی اور اس طرح مجہول رہی جو جھگڑے میں ڈالتی ہے پس بیع میں خلل واقع ہونے کی موجب ہوئی لیکن امام محمد نے لفظ 'او' حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی تحریر وقف کی اتباع کر کے اختیار کیا کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے اپنے حصہ خیبر کے وقف میں تحریر کیا ہے کہ لا جناح علی من ولیہ ان یاکل او یو کل صدیقاً و غیر متمول یعنی اس وقف کے متولی پر کچھ گناہ نہیں ہے کہ خود کھائے یا اپنے دوست کو کھلائے درحالیکہ اس کو متمول نہ کر دے اور اس وجہ سے 'او' اختیار کیا کہ کلمہ 'او' کبھی بمعنی واؤ آتا ہے چنانچہ بولتے ہیں جالس الحسن او ابن سیرین یعنی حسن و ابن سیرین کے ساتھ ہم نشین ہو اور کتاب اللہ تعالیٰ اس کی موید ہے قال اللہ تعالیٰ و ارسلنا الی مائہ الف او یزیدون تو معنی آیت کے یہ ہیں کہ اور ہم نے اس کو بھیجا بجانب ایک لاکھ اور زیادہ آدمیوں کے اور امام ابو یوسف سے بمحرف واؤ مروی ہے جیسا کہ اہل شروط لکھتے ہیں اور امام محمد نے مع ہر قلیل و کثیر کے جو اس میں یا اس سے ہے اس جملہ کے ساتھ جو اس کے حقوق سے ہے یہ لفظ لاحق نہیں کیا اور اہل شروط لاحق کرتے ہیں پس لکھتے ہیں کہ مع ہر قلیل و کثیر کے جو اس سے یا اس میں ہے اور اس کے حقوق سے ہے اور ایسا ہی ایک روایت کے موافق امام ابو یوسف نے فرمایا ہے اس واسطے کہ لفظ 'تمام' اس چیز کو شامل ہے جو دار میں موجود ہے خواہ اس کی

(۱) بعض روایات میں ہے کہ مال جمع کرنا مقصود نہ ہو اور یہاں شرح حدیث سے بعض وجہ مذکور ہے اور حاشیہ سے وجہ دوم ظاہر ہوگئی ۱۲ (۲) حاصل یہ کہ یہاں مقصود نہیں کہ ان میں سے فقط ایک بات جائز ہے بلکہ مراد یہ کہ چاہے یہ یا وہ جو ہو جائز ہے ۱۲ (۳) قولہ او الخ اصل یا زیادہ ہے لیکن بے شک جناب باری تعالیٰ میں ممکن نہیں لہٰذا یہ تاویل کی اور اصح یہ کہ ہم لوگوں کو فرمایا کہ چار لاکھ اندازہ کرو یا زیادہ ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 [164] Kitab al-Shurut (Book of Legal Documents/ Conditions)

Whether the sale (Bai') is valid or not, according to the opinion of Imam Zufar, it may even become voidable (fasid). According to Imam Abu Yusuf, the sale includes all those things within the house (dar) for which sale is permissible, such as belongings, wood, etc. However, items like wine and swine, for which sale is prohibited, are not included. In any case, as a precaution, the phrase "including all its rights" should be mentioned so that by consensus, these things do not enter the sale. In the sale of land, fruit and crops are not included because they are not considered rights inherent to the land. It was also mentioned whether "every right" established for that house is included in the sale or excluded from it. Imam Abu Hanifa, Imam Abu Yusuf, Imam Muhammad, and after them, Yusuf bin Khalid and Bilal used to write in this manner. Other scholars among our colleagues write that "along with every right established for it, it is included" and "every right established for it is excluded." Their reasoning was that if written in the former manner, it might imply a right is both included and excluded, which is inconceivable for a single right. Therefore, one should write: "along with every right established for it, it is included, and with every right established for it, it is excluded," so that what is described as included remains distinct from what is described as excluded.

The reason for Imam Muhammad’s phrasing is that conjunction ('atf) implies the repetition of what was previously mentioned; for example, saying "this person is free and that [person]," which means "that person is also free." Thus, the construction of the phrase implies: along with every right established for it, it is excluded. This is found in 'al-Dhakhira'. Al-Tahawi (may Allah have mercy on him) mentioned that our preferred method is to write: "along with every right established for it, it is included, and along with every right established for it, it is excluded." This is in 'al-Mabsut'. Imam Muhammad did not subsequently write "along with its fana' (courtyard/open space)," although specialists in legal contracts do write it. Imam Muhammad omitted it because, according to the Greatest Imam (Abu Hanifa), mentioning the fana' makes the sale voidable (fasid). This issue is mentioned in 'Nawadir ibn Sama'ah'. The two companions (Sahibayn - Abu Yusuf and Muhammad) stated that the fana' of the house belongs to the seller; do you not see that he has the right to dig a well in it or tether his animals? Combining two things in a sale, both being the seller's property, does not invalidate the sale. Imam Abu Hanifa, however, said that the fana' is not the seller's property, citing evidence that if digging a well were harmful to the public, he

would be prohibited from doing so. If it were considered the seller's property as argued by the Sahibayn, then the prohibition in case of public harm implies it is public space. Thus, it would be like shared property between the seller and others.

Then Imam Muhammad discussed the price (thaman) and stated it constitutes a sale. It should be known that the price must be weighed (mauzun), measured by volume (makil), counted (ma'dud), measured by length (mazru'), a commodity ('arad), an animal, or real estate ('aqar). If it is a weighed item (mauzun), it must either be currency (naqd), such as dirhams, dinars, and fulus, or non-currency, such as saffron, silk, cotton, etc., and garments. If it is currency, and specifically dirhams, the contract should state the number of dirhams and specify their type—whether they are pure silver or alloyed, and if the alloy is zinc or tin, or if it is state treasury currency. Their quality should be described—whether they are good (jayyid), poor (raddi), or average. Their weight should be specified as "so many weighed dirhams according to the weight of seven," meaning every ten dirhams weigh seven mithqals. If one wishes to record the aforementioned details: if there is only one type of currency in the city, an absolute sale refers to it, making it like the previously described case; in such a situation, there is no need to specify the quality. If different currencies exist in the city...

1. Every right, meaning along with every right.
2. Mauzun means what is weighed, like currency, etc.; Makil like grain, etc.; Mahdud (bounded) like land, etc.; Mazru' like cloth, etc. The rest is obvious.

बिक्री (बय) जायज़ हो या जायज़ न हो, इमाम ज़फ़र के मत के अनुसार यहाँ तक कि बिक्री फ़ासिद (त्रुटिपूर्ण) हो जाएगी। और इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार, इसमें वे सभी चीज़ें शामिल हैं जो घर (दार) में ऐसी हैं जिनकी बिक्री जायज़ है, जैसे सामान और लकड़ी आदि। लेकिन शराब और सूअर जैसी चीज़ें जिनकी बिक्री जायज़ नहीं है, उन्हें इसमें शामिल नहीं किया गया है। बहरहाल, सावधानी इसी में है कि यह वाक्यांश "जो उसके अधिकारों में से है" स्पष्ट कर दिया जाए, ताकि सर्वसम्मति से ये चीज़ें बिक्री में शामिल न हों। भूमि की बिक्री में फल और फ़सल शामिल नहीं होती, क्योंकि ये भूमि के अधिकारों में से नहीं हैं। साथ ही यह उल्लेख किया गया कि 'प्रत्येक अधिकार के साथ' जो उस घर के लिए सिद्ध है, वह उसमें शामिल है या उससे बाहर है। इमाम अबू हनीफ़ा, इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद, और उनके बाद यूसुफ़ बिन खालिद और बिलाल इसी प्रकार लिखा करते थे। अन्य साथियों (फ़ुक़हा) ने लिखा है कि "हर अधिकार के साथ जो उसके लिए सिद्ध है, उसमें शामिल है" और "हर अधिकार के साथ जो उसके लिए सिद्ध है, उससे बाहर है"। उन्होंने इसका कारण यह बताया कि यदि पहले तरीके से लिखा जाए, तो यह ऐसे अधिकार को शामिल करेगा जो शामिल भी है और बाहर भी, जबकि एक ही अधिकार के लिए यह अकल्पनीय है कि वह एक साथ शामिल भी हो और बाहर भी। अतः इस प्रकार लिखना चाहिए कि "हर अधिकार जो उसके लिए सिद्ध है, उसमें शामिल है" और "हर अधिकार जो उसके लिए सिद्ध है, उससे बाहर है", ताकि जिसे शामिल होने वाला कहा गया है वह अलग रहे और जिसे बाहर रहने वाला कहा गया है वह अलग रहे।

इमाम मुहम्मद ने जो उल्लेख किया है उसका कारण यह है कि जोड़ने वाले शब्द (अत्फ़) का अर्थ यह है कि जो पहले उल्लेख किया गया है उसे ही दोहराया जाए, जैसे कोई कहे कि "यह आज़ाद (हुर) है और वह भी", जिसका अर्थ है कि "वह भी आज़ाद है"। अतः वाक्यांश की संरचना के अनुसार इसका अर्थ यही हुआ कि "हर अधिकार जो उसके लिए सिद्ध है, उससे बाहर है"। ऐसा 'अज़-ज़खीरा' में है। तह़ावी (रह.) ने उल्लेख किया कि हमारे निकट पसंदीदा तरीक़ा यह है कि इस प्रकार लिखा जाए: "हर अधिकार के साथ जो उसके लिए सिद्ध है, उसमें शामिल है, और हर अधिकार के साथ जो उसके लिए सिद्ध है, उससे बाहर है"। यह 'मबसूत' में है। इमाम मुहम्मद ने इसके बाद यह नहीं लिखा कि "उसके फ़ना (आँगन/खुली जगह) के साथ", जबकि अनुबंधों के विशेषज्ञ इसे लिखते हैं। इमाम मुहम्मद ने इसे इसलिए छोड़ दिया क्योंकि इमाम आज़म के अनुसार फ़ना के उल्लेख से बिक्री फ़ासिद हो जाती है। यह मसला 'नवादिर बिन समाआ' में वर्णित है। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और

मुहम्मद) ने फ़रमाया कि घर का फ़ना विक्रेता की मिल्कियत है, क्या तुम नहीं देखते कि उसे अधिकार है कि उसमें कुआँ खोदे या अपने मवेशी बाँधे? बिक्री में ऐसी दो चीज़ों को शामिल करना जो दोनों विक्रेता की मिल्कियत हों, बिक्री को फ़ासिद नहीं करता। इमाम अबू हनीफ़ा ने फ़रमाया कि घर का फ़ना विक्रेता की मिल्कियत नहीं है, इस प्रमाण के साथ कि यदि सार्वजनिक हित में कुआँ खोदना हानिकारक हो, तो उसे ऐसा करने से रोका जाएगा। यदि साहिबैन के तर्कानुसार इसे विक्रेता की मिल्कियत माना जाए, तो सार्वजनिक हानि की स्थिति में उसे रोका जाना दर्शाता है कि वह सार्वजनिक मिल्कियत का स्थान है। अतः वह विक्रेता और अन्यों के बीच साझा स्थान के समान हो जाएगा।

फिर इमाम मुहम्मद ने मूल्य (थमन) का उल्लेख किया और कहा कि यह बिक्री है। यह जानना चाहिए कि मूल्य का 'मौज़ून' (तौलने योग्य), 'मकील' (मापने योग्य), 'मददूत' (गिनने योग्य), 'मज़रूअ' (नापने योग्य), वस्तु, पशु या अचल संपत्ति होना आवश्यक है। यदि वह मौज़ून है, तो आवश्यक है कि वह या तो नकदी (नक़द) में से हो जैसे दिरहम, दीनार और फ़ुलूस, या ग़ैर-नकदी में से हो जैसे ज़ाफ़रान, रेशम और कपास आदि तथा वस्त्र। यदि वह नकदी में से है, और दिरहम हैं, तो लिखे कि कितने दिरहम हैं और उनका प्रकार बताए कि वे शुद्ध चाँदी हैं या उनमें मिलावट है, और मिलावट जस्ता या राँगा की है, या वे राजकोष (बैतुल माल) की मुद्रा हैं। उनकी गुणवत्ता बताए कि वे अच्छे (जय्यद), घटिया (रद्दी) या मध्यम हैं। उनकी मात्रा बताए कि कितने दिरहम 'मौज़ून ब-वज़्न सबअ' हैं, अर्थात प्रत्येक दस दिरहम का भार सात मिस्काल है। यदि वह उक्त बातों का विवरण चाहता है, और शहर में केवल एक ही प्रकार की नकदी प्रचलित है, तो सामान्य बिक्री उसी की ओर संकेत करेगी और यह पूर्व वर्णित उदाहरण के समान हो जाएगा; ऐसी स्थिति में गुणवत्ता बताने की आवश्यकता नहीं है। और यदि शहर में विभिन्न प्रकार की मुद्राएँ मौजूद हैं...

1. हर अधिकार, अर्थात हर अधिकार के साथ।
2. मौज़ून यानी जो तौला जाता है जैसे रुपया आदि नकदी; मकील जैसे अनाज आदि; महदूद (सीमित) जैसे भूमि आदि; मज़रूअ जैसे कपड़ा आदि। बाकी स्पष्ट है।

بیع جائز ہو یا جائز نہ ہو بنابر قول امام زفر کے حتیٰ کہ بیع فاسد ہو جائے گی اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک تمام اُن چیزوں کو شامل ہے جو دار میں ایسی ہیں جن کی بیع جائز ہے از قسم متاع و لکڑی وغیرہ کے اور مثل شراب و سور وغیرہ کے جس کی بیع جائز نہیں ہے اس کو شامل نہیں ہے بہر حال احتیاط اس میں ہے کہ یہ لفظ کہ جو اس کے حقوق سے ہے ذکر کر دیا جائے تاکہ بالاتفاق یہ چیزیں داخل بیع نہ ہوں اور زمین کی بیع میں پھل و کھیتی داخل نہیں ہوتی ہے اس واسطے کہ یہ حقوق زمین سے نہیں ہے اور نیز ذکر کیا کہ مع ہر حق کے جو اس دار کے واسطے ثابت ہے اس میں داخل ہے یا اس سے خارج ہے اور ایسا ہی امام ابو حنیفہؒ و امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ و ان کے بعد یوسف بن خالد و بلال لکھا کرتے تھے اور ان کے سوائے ہمارے اصحاب اس طرح لکھتے ہیں کہ مع ہر حق کے جو اس کے واسطے ثابت ہے اس میں داخل ہے اور ہر حق کے جو اس کے واسطے ثابت اس سے خارج ہے اور ان لوگوں نے وجہ یہ بیان کی کہ اگر بطرزِ اول لکھا جائے تو ایسے حق کو شامل ہوگا جو اس میں داخل اور اس سے خارج ہے حالانکہ حقِ واحدہ میں یہ متصور نہیں ہے کہ داخل بھی ہو اور خارج بھی ہو پس یوں لکھنا چاہئے کہ مع ہر حق کے جو اس کے واسطے ثابت اس میں داخل ہے اور مع ہر حق کے جو اس کے واسطے ثابت اس سے خارج ہے تاکہ جس کو داخل ہونے کے ساتھ موصوف کیا ہے وہ جدا ہو اور جس کو خارج ہونے کے ساتھ موصوف کیا ہے وہ جدا ہو اور جس کو امام محمدؒ نے ذکر کیا ہے اس کی وجہ یہ ہے کہ عطف مقتضیٰ ہے کہ جو اوّل مذکور ہوا ہے اس کا تقدیر و اعتبار اعادہ ہو چنانچہ کہتے ہیں کہ یہ حر ہے اور وہ اور اس کے معنیٰ یہ ہیں کہ وہ حر ہے پس بحسبِ تقدیر عبارت یہی ہو گیا کہ گویا یوں کہا کہ مع ہر حق کے جو اس کے واسطے ثابت اس سے خارج ہے کذا فی الذخیرہ اور طحاوی

رحمہ اللہ تعالیٰ نے ذکر کیا کہ یہ ہمارے نزدیک مختار یہ ہے کہ یوں لکھا جائے کہ مع ہر حق کے جو اس کے واسطے ثابت اس میں داخل ہے اور مع ہر حق کے جو اس کے واسطے ثابت اس سے خارج ہے یہ مبسوط میں ہے اور امام محمدؒ نے اس کے بعد یہ نہیں لکھا کہ مع اس کی فناء کے اور اہل شروط اس کو لکھتے ہیں اور امام محمدؒ نے اس واسطے اس کو ذکر نہیں کیا کہ امام اعظمؒ کے نزدیک فناء کے ذکر سے بیع فاسد ہوتی ہے اور یہ مسئلہ نوادر بن سماعہ میں مذکور ہے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ فناء دار بائع کی مملوک ہے آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اس کو اختیار ہے کہ اس میں کنواں کھودے اور اپنے چوپایہ باندھے اور بیع میں ایسی دو چیزوں کا جمع کرنا کہ دونوں اس کی مملوک ہوں مفسد بیع نہیں ہے اور امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ فناء دار اس کی مملوک نہیں ہے بدیلِ دلیل کہ اگر عامہ کے حق میں کنواں کھودنا مضر ہو تو اس کو اس سے ممانعت کی جائے گی پس اگر اسی وجہ سے مملوکِ بائع تصور کی جائے جس کو صاحبین نے بیان کیا ہے تو اس اعتبار سے جب کہ عامہ کے ضرر ہونے کی صورت میں اس کو ممانعت کی جاتی ہے لازم آتا ہے کہ وہ عامہ کی مملوک جگہ ہو پس وہ بائع اور غیروں کے درمیان مشترک کے مثل ہو جائے گی پھر امام محمدؒ نے ثمن کا ذکر کیا اور کہا کہ بیع ہے۔ جاننا چاہئے کہ ثمن ضروری ہے کہ موزون ہو یا مکیل یا معدود یا مذروع یا عرض یا حیوان یا عقار پس اگر موزون ہو تو ضروری ہے کہ یا تو نقد و میں سے ہو گا جیسے دراہم و دینار و فلوس یا غیر نقد و میں ہوگا جیسے زعفران حریر و روئی وغیرہ اور ثیاب۔ پس اگر نقد و میں سے ہو پس اگر دراہم ہوں تو لکھے کہ اتنے درم اور ان کی نوع تحریر کرے کہ وہ بالکل چاندی ہے یا اس میں میل ہے اور میل جست ہے یا رانگ ہے یا نقدی بیت المال ہے اور ان کی صفت بیان کرے کہ جید ہیں یا ردی ہیں یا درمیانی ہیں اور ان کی قدر بیان کرے کہ چندیں درم موزون بوزن سبعہ یعنی اس میں سے ہر دس درم وزن سات مثقال میں اور اگر بعض مذکور کی تحریر چاہے پس اگر شہر میں درموں میں ایک ہی نقد ہو تو مطلق بیع

اسی طرف راجع ہو گی اور یہ مثل بیان کردہ کے ہو جائے گا پس صفت ذکر کرنے کی کوئی حاجت نہیں ہے اور اگر شہر میں نقد و مختلفہ موجود

۱ ہر حق یعنی مع ہر حق ۱۲ ۲ موزون یعنی جو وزن کیا جاتا ہے مانند روپیہ وغیرہ نقد کے کیلی اناج وغیرہ محدود زمین وغیرہ مدرورع کپڑا وغیرہ باقی ظاہر ہے ۱۲ منہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (163) Kitab al-Shurut (The Book of Legal Documents)

...are. Therefore, if the usage [of all forms of currency] is equal and none has superiority over the other, the sale is valid, and the buyer shall have the option to give the seller whichever type he wishes. However, the scribe must record a specific type and mention its weight and size. If the usage is equal but some have superiority over others, as was the case with the *Ghutrifiya* and *Adliya* currencies, then the sale shall not be valid except by specifying one type. Thus, the scribe should record the specific type upon which the sale was concluded, along with its characteristics, size, and weight. If one type of currency among several is more prevalent, an absolute sale (*bai' mutlaq*) shall be referred to that currency, and it will be as if it were explicitly stated; in this case, there is no need to describe its quality, though its quantity and weight must still be mentioned.

If the price (*thaman*) consists of Dinars, the scribe should write the number of Dinars and specify whether they are *Bukhari*, *Naishapuri*, or *Haravi*, and so on. He should also state whether they are *Munashafah* (halves), *Qiraazaat* (fractions), or complete and whole coins without any breakage. He should write whether they are of excellent quality (*jayyid*), average, or poor, and specify their value. The quality of the weight should also be mentioned, stating whether they are weighed according to the *mithqals* of Mecca, Khwarizm, or Samarkand, or whichever regional standard of weight they follow. This is because the *mithqal* varies across most cities. If the price is pure gold or pure silver, let him write 'gold' or 'silver' and necessarily state its type, quality, and weight as we have described. However, he should not use the terms 'Dirham' or 'Dinar' in this case, because these terms are not used for unminted bullion. Therefore, in the case of gold, he should write: "Pure red gold, excellent, free from impurities, of such-and-such *mithqals*." If there is alloy in the gold, he should specify its nature. Similarly, for silver, he should write: "Such-and-such *dirhams* by weight of pure silver, unalloyed, authentic, and excellent." Furthermore, he should specify whether it is of the *Tamachi* or *Kalija* variety, as silver is of these two types.

Similarly, for other items sold by weight upon which a contract is made, he must specify the type, quality, and quantity. If the price is something measured by volume (*kayli*), he should record the item of the contract; for instance, if the contract is for wheat, he should write 'wheat' and specify its type, such as *Saqir* or *Burr*, whether it is *Nisf* (half-grain) or *Pakhtara*. He should describe its quality—whether it is red or white, excellent, average, or poor—and record its quantity, stating it is such-and-such

measures according to a specific *qafiz* (standard measure). In the case of barley, he should likewise specify the type, quality, and quantity in *qafiz*. He should not record the weight for wheat and barley because both are established by text (*nass*) as being measured by volume (*kayli*), and it is not permissible to alter a rule established by text. In the 'Book of Sales' (*Kitab al-Buyu'*), regarding the sale of volume-measured items by weight or weight-measured items by volume in a *Salam* contract (advance payment for future delivery), there are two narrations from our scholars. One narration deems it permissible, while Imam Tahawi narrates that it is not permissible. Therefore, the safer course is to mention the volume measure (*kayl*) to avoid disagreement.

This applies when the wheat or barley is to be delivered immediately. If a future term (*mi'aad*) is set for them, then in addition to the details we have mentioned, he should also state the duration and the place of delivery, so as to avoid conflict with the opinion of Imam al-A’zam [Abu Hanifa] (may Allah have mercy on him). If the price is from items counted by number (*ma'dudat*), and if it is an indefinite price such as *Ghutrif* or *Adliyat* coins, he should write for *Ghutrif*: "So many *Ghutrifiya Bukhariya* dirhams, counted, black, and excellent." For *Adliyat*, he should write: "So many *Adliya Rasmiya* prevalent *Bukhariya* dirhams, counted." He should also mention their type if there are different varieties. If the currency varies across different cities, he should specify the currency of a particular city. If the price is from items measured by length (*madhru'at*), such as cotton (*karpas*), linen (*katan*), etc., then if it is a specific, identified item, the sale in exchange for it is valid, and it is necessary to point it out. Thus, he should mention it in the document, describe its characteristics, and write: "The specific item presented in this contract session which has been pointed out." If it is an unspecified item to be delivered immediately, it is not permissible. However, if it is for a future term, it is permissible like a *Salam* contract. In that case, he should record the subject of the contract, such as cotton, and specify its type, its thickness or fineness, and its weave (warp count), whether it is of five hundred or six hundred threads, and so forth.

हों, अतः यदि सबका प्रचलन एक समान हो और किसी को किसी पर श्रेष्ठता न हो, तो व्यापार वैध है और खरीदार को यह अधिकार होगा कि वह विक्रेता को जो भी प्रकार चाहे दे। परंतु लेखक को कोई एक प्रकार अवश्य लिखना चाहिए, उसका वजन और आकार भी दर्ज करना चाहिए। और यदि सबका प्रचलन समान हो लेकिन कुछ को दूसरों पर श्रेष्ठता प्राप्त हो, जैसे कि 'ग़ुतरीफ़िया' और 'अदलिया' थे, तो व्यापार वैध नहीं होगा जब तक कि किसी एक प्रकार को स्पष्ट न किया जाए। अतः लेखक उसे लिख दे जिस पर सौदा हुआ है और उसकी विशेषता, आकार और वजन भी लिख दे। यदि मुद्राओं में से कोई मुद्रा अधिक प्रचलित हो, तो निरपेक्ष सौदा (बय मुतलक़) उसी की ओर माना जाएगा और यह वैसा ही होगा जैसे कि उसे स्पष्ट रूप से कहा गया हो, और उसकी विशेषता बताने की आवश्यकता नहीं होगी, लेकिन उसकी मात्रा और वजन बताना आवश्यक होगा।

यदि कीमत (थमन) दीनार हो, तो लिखे कि इतने दीनार, और लिख दे कि वे बुखारी हैं, नेशापुरी हैं या हरवी हैं, और इसी तरह अन्य जो भी हों उनका उल्लेख करे। यह भी स्पष्ट करे कि वे 'मुनासफ़ा' हैं, 'क़राज़ात' हैं या पूर्ण साबुत हैं और उनमें कोई कमी नहीं है। यह भी लिखे कि वे श्रेष्ठ (जायद) हैं, औसत हैं या घटिया (रद्दी) हैं और उनका मान बताए। वजन की गुणवत्ता भी बताए कि मक्का के 'मिसक़ाल' के वजन के अनुसार हैं या ख्वारिज्म या समरकंद के मिसक़ाल के वजन के अनुसार, जहाँ के वजन पर वे तुले हों। ऐसा इसलिए क्योंकि मिसक़ाल अधिकांश शहरों में अलग-अलग होते हैं। यदि कीमत शुद्ध सोना या शुद्ध चाँदी हो, तो सोना या चाँदी लिख दे और उसकी किस्म, विशेषता और वजन का अनिवार्य रूप से उल्लेख करे जैसा हमने बताया है। परंतु इसमें 'दरम' या 'दीनार' का नाम न ले क्योंकि दरम और दीनार शब्द अमुद्रित (बिना ढले) सोने-चाँदी पर नहीं बोले जाते। अतः सोने के मामले में इस प्रकार लिखे: "शुद्ध लाल सोना, उत्तम, मिलावट रहित, इतने मिसक़ाल।" और यदि सोने में मिलावट हो तो स्पष्ट करे कि वह कैसी है। इसी तरह चाँदी के मामले में लिखे कि "इतने दरम वजन की शुद्ध चाँदी, बिना मिलावट, खरी और उत्तम।" इसके बावजूद यह भी लिखे कि वह 'तमाची' है या 'कलेजा' है, क्योंकि चाँदी इन्हीं दो प्रकार की होती है।

इसी प्रकार अन्य वजन वाली वस्तुओं में, जिस पर अनुबंध (अक्द) हुआ है, उसकी किस्म, विशेषता और मात्रा का उल्लेख करे। यदि कीमत मापी जाने वाली (कीली) हो, तो जिस पर अनुबंध हुआ है उसे लिखे, उदाहरण के लिए यदि गेहूँ पर अनुबंध हुआ है तो गेहूँ लिखे और उसकी किस्म बताए कि वह 'सकीर' है या 'बुर' है, आधा है या 'पख्तारा' है। उसकी विशेषता भी बताए कि लाल है या सफेद,

उत्तम है, औसत है या घटिया। उसकी मात्रा भी लिखे कि अमुक 'कफीज़' (एक माप) के अनुसार इतनी माप है। जौ की स्थिति में भी इसी प्रकार किस्म, विशेषता और कफीज़ की मात्रा बताए। गेहूँ और जौ में वजन न लिखे क्योंकि ये दोनों धार्मिक पाठ (नस्स) के अनुसार मापी जाने वाली (कीली) वस्तुएं हैं और स्पष्ट आदेश को बदलना वैध नहीं है। 'किताब अल-बय' में मापी जाने वाली चीजों को वजन के हिसाब से और वजन वाली चीजों को माप के हिसाब से 'बय-ए-सल्लम' (अग्रिम भुगतान सौदा) करने के विषय में हमारे विद्वानों से दो विवरण मिलते हैं। एक रिवायत के अनुसार यह वैध है और इमाम तहावी की रिवायत के अनुसार यह वैध नहीं है। अतः सावधानी इसी में है कि माप (कैल) का ही उल्लेख किया जाए ताकि विवाद से बचा जा सके।

यह उस स्थिति में है जब गेहूँ या जौ तत्काल देने हों। और यदि उनके लिए कोई अवधि (मीयाद) तय की गई हो, तो जो बातें हमने बताई हैं उनके साथ-साथ अवधि की सीमा और भुगतान का स्थान भी दर्ज करे, ताकि इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह के मत का पालन हो सके। यदि कीमत गिनी जाने वाली (मअद्दूदात) वस्तुओं में से हो, और यदि वह ऐसी मुद्रा हो जो अनिश्चित (गैर-मुअय्यन) हो जैसे 'ग़तारीफ़' और 'अदलियात', तो ग़तारीफ़ में लिखे कि "इतने दरम ग़ुतरीफ़िया बुखारीया, गिनी हुई, काली, उत्तम" और अदलियात में लिखे कि "इतने दरम अदलिया रसमिया प्रचलित बुखारीया गिनी हुई।" उनकी किस्म भी बताए यदि वे अलग-अलग हों। यदि मुद्रा विभिन्न शहरों में भिन्न हो तो लिखे "अमुक शहर की मुद्रा"। यदि कीमत माप वाली (मज़रूआत) वस्तुओं में से हो जैसे कपास, सूत (कतान) आदि, तो यदि वह निश्चित (मुअय्यन) है तो उसके बदले सौदा वैध है और उसकी ओर इशारा करना आवश्यक है। अतः उसे दस्तावेज़ में दर्ज करे, उसकी विशेषता बताए और लिखे कि "निश्चित वस्तु, जो अनुबंध की सभा में प्रस्तुत की गई है और जिसकी ओर इशारा कर दिया गया है।" यदि वह अनिश्चित हो और तत्काल देना तय हुआ हो, तो यह वैध नहीं है, लेकिन यदि अवधि के साथ तय हुआ हो, तो 'सल्लम' की तरह वैध है। अतः जिस पर अनुबंध हुआ है, जैसे कपास, उसका उल्लेख करे, उसकी किस्म, मोटाई और बारीकी बताए, और उसका ताना (बनावट) कि पाँच सौ वाला है या छह सौ वाला आदि, स्पष्ट रूप से लिखे।

ہوں پس اگر سب کا رواج یکساں ہو اور بعض کو بعض پر فضیلت نہ ہو تو بیع جائز ہے اور مشتری کو اختیار ہوگا کہ بائع کو جو قسم چاہے دے لیکن کاتب کو کوئی قسم ضرور تحریر کرنا چاہئے اس کا وزن و قد تحریر کرے اور اگر سب کا رواج یکساں ہو لیکن بعض کو بعض پر فضیلت ہو جیسا کہ غطریفیہ و عدلیہ تھے تو بیع جائز نہ ہوگی الا بحد بیان ایک قسم کے پس کاتب اس کو تحریر کر دے جس پر بیع واقع ہوئی ہے اور اس کی صفت و قد و وزن تحریر کر دے اور اگر نقود میں سے کوئی نقد زیادہ رائج ہو تو بیع مطلق اسی طرف راجع ہوگی اور یہ مثل ملفوظ کے ہوگا اور اس کی صفت بیان کرنے کی کوئی حاجت نہ ہوگی لیکن اس کی مقدار و وزن بیان کرنے کی حاجت ہوگی اور اگر ثمن دینار ہوں تو لکھے کہ چندیں دینار اور لکھ دے کہ بخاری ہیں یا نیشاپوری یا ہروی علیٰ ہذا القیاس جیسے ہوں بیان کر دے اور یہ بھی بیان کر دے کہ مناصفہ ہیں یا قراضات ہیں یا پورے ثابت ہیں ان میں کسر نہیں ہے اور لکھے کہ جید ہیں یا درمیانی یا ردی ہیں اور ان کی قدر بیان کر دے اور کیفیت وزن بھی بیان کرے کہ موزوں بوزن مثاقیل مکہ میں مابوزن مثاقیل خوارزم یا سمرقند علیٰ ہذا القیاس جہاں کے وزن پر موزوں ہوں بیان کر دے اس واسطے کہ مثقال اکثر شہروں کے مختلف ہیں اور اگر ثمن خالص سونا یا خالص چاندی ہو تو سونا یا چاندی لکھ دے اور اس کی نوع و صفت و وزن ضروری بیان کر دے جس طرح ہم نے بیان کیا ہے لیکن اس میں درم و دینار کا نام نہ لے اس واسطے کہ درم و دینار کا لفظ غیر مضروب پر نہیں بولا جاتا ہے پس سونے کی صورت میں یوں لکھے کہ خالص طلائے سرخ جید خالی از آمیزش کے اس قدر مثقال اور اگر سونے میں میل ہو تو اس کو بیان کر دے کہ وہ وہی ہے یا وہ ہی نہیں ہے علیٰ ہذا القیاس اور اسی طرح چاندی کی صورت میں لکھے کہ اس قدر درم وزن چاندی خالص بے میل

کھری جید اور باوجود اس کے لکھے کہ طعماچی ہے یا کلیجہ ہے کیونکہ چاندی ان دو قسموں کی ہوتی ہے اسی طرح باقی وزنیات میں جس پر عقد واقع ہوا ہے اس کو اور اس کی نوع و صفت و قدر بیان کر دے اور اگر ثمن کیلی ہو تو جس پر عقد واقع ہوا ہے اس کو تحریر کرے مثلاً گیہوں پر عقد ہوا تو گیہوں لکھے اور اس کی نوع کہ سقیر یا بر یہ ہیں نصف کے ہیں یا پختارا کے ہیں اور اس کی صفت بیان کرے کہ سرخ ہیں یا سپید ہیں جید ہیں یا درمیانی ہیں یا ردی ہیں اور اس کی مقدار لکھے کہ فلاں قفیز سے اس قدر پیمانہ ہیں اور جو کی صورت میں بھی اسی طرح نوع و صفت و مقدار قفیز فلاں بیان کر دے اور گیہوں و جو میں وزن نہ لکھے اس واسطے کہ یہ دونوں نص سے کیلی ہیں اور حکم منصوص کا تغییر کرنا جائز نہیں ہے اور کتاب البیوع میں کیلی چیزوں کی بیع سلم بحساب وزن کے اور وزنی چیزوں کی بیع سلم بحساب کیل کے قرار دے کر در اہم دینے میں ہمارے اصحاب سے دو روایتیں ہیں۔ جس نے روایت کی ہے کہ یہ جائز ہے اور طحاوی نے روایت کی ہے کہ یہ جائز نہیں ہے پس احتیاط اسی میں ہے کہ کیل کا ذکر کیا جائے تاکہ اختلاف سے نکل جائے اور یہ اس صورت میں ہے کہ گیہوں یا جونی الحال دینا ٹھہرے ہوں اور اگر ان کے واسطے میعاد ٹھہری ہو تو باوجود ان باتوں کے جو ہم نے ذکر کر دی ہیں مدت کی مقدار بھی ذکر کرے اور ادا کرنے کی جگہ بھی ذکر کر دے تا کہ امام اعظمؒ کے قول سے احتراز ہو جائے اور اگر ثمن معدودات میں سے ہو پس اگر یہ چیز اثمان میں سے ہو یعنی غیر معین ثمن ہو جیسے غطارف و عدلیات تو غطارف میں لکھے کہ اتنے درم غطریفیہ بخاریہ معدودہ سیاہ جید اور عدلیات میں لکھے کہ اتنے درم عدلیہ رسمیہ رائج بخاریہ معدودہ اور ان کی نوع بھی بیان کر دے بشرطیکہ انواع مختلفہ ہوں اور اگر یہ نقد مختلف شہروں میں مختلف ہو تو لکھ دے نقد شہر فلاں اور اگر ثمن مذروعات میں سے ہو جیسے کرپاس کتان وغیرہ پس اگر معین ہو تو اس کے عوض بیع جائز ہے اور اس کی طرف اشارہ کر دینا ضروری ہے پس اس کو تحریر میں ذکر کرے

اور اس کی صفت بیان کر دے اور لکھ دے کہ معین اس عقد کی مجلس میں حاضر کردہ شدہ جس کی طرف اشارہ کر دیا گیا ہے اور اگر غیر معین ہو پس اگر فی الحال دینا ٹھہرا ہو تو نہیں جائز ہے اور اگر میعاد سے ٹھہرا ہو تو مثل سلم کے جائز ہے پس جس پر عقد واقع ہوا ہے مثلاً کرپاس پر اس کو ذکر کر دے اور اس کی نوع اور اس کی موٹائی و باریکی بیان کر دے اور اس کا تانا کہ پانچ صدی ہے یا چھ صدی وغیرہ ہے بیان کر

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 164 | Kitab al-Shurut (Book of Contracts/ Conditions)

...and specify its quantity, and the specification of quantity is done by stating its yards/cubits (gaz), and he should specify the cubit (dhira), whether it is the cubit of the land (dhira-e-mulk), or dhira-e-kur-pas, or dhira-e-masahat (measurement cubit), etc. For instance, he should specify the duration and the length of the duration. If there are transport costs and expenses associated with it, he should specify the place of payment to avoid conflict with the opinion of the Great Imam (Abu Hanifa). If the price (thaman) consists of such goods or animals for which setting a future delivery date is absolutely impermissible, and it cannot be established as a debt in responsibility, then it being a valid price is only correct if it is specified, i.e., presented in person. In cases where the price is specified, pointing (ishara) to it is necessary because the identification of a present specified item occurs through pointing. Therefore, he should mention this in the written document, then describe its attributes and state that "this item is present in this current session of the contract (majlis al-aqd) and has been pointed towards." If the price is among defined properties, such as a house located at a certain place, its identification shall be through the description of its boundaries. Thus, he should write: "I bought the house located at such and such a place with these boundaries in exchange for the house located at such and such a place with these boundaries." When reaching the point of mentioning possession (qabd), he should write that each of the two contracting parties has taken possession of the entire house they purchased by receiving it from the other based on the aforementioned writing. Regarding the mention of claims/ liabilities (dark), he should write that if any claim arises for either of these two contracting parties in the item purchased from the other, then such and such will happen, the details of which follow. Furthermore, it should be clear that the Great Imam (Abu Hanifa) and his companions Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, as well as those after them, did not write after this document "purchased with a valid purchase." However, Abu Zaid Shurutī and some experts in contracts after him used to write "purchased with a valid purchase which is final, containing no conditions, no option (khiyar), no corruption (fasad), no 'adat al-wafa' (sale with right of redemption), nor by way of mortgage, nor by way of simulation (talji'ah), but rather it is such a sale as a Muslim makes to his fellow Muslim brother." They wrote "purchased with a valid purchase" because the intent of both parties is a valid purchase, so they would write every possible term for emphasis. They mentioned the

attribute of being "final" so that it may be known that this sale is not dependent on the permission of another. They wrote "the absence of any condition" so that neither party could later claim that the mentioned sale was based on a corrupt condition (shart-e-fasid); because while according to 'Zahir al-Riwayah' the statement of the denier of the condition is accepted, according to the report of 'Nawadir', the statement of the one claiming corruption (fasad) is accepted. Therefore, as a precaution, it should be written. Similarly, writing that "there is no corruption in it, nor a promise of fulfillment (wada-e-wafa), nor anything else" is because, according to the 'Nawadir' report, the statement of the claimant of corruption is accepted as they are denying the loss of their ownership; thus, as a precaution, it should be written. Imam Tahawi used to say that it should not be written "there is no option (khiyar) in it" because some scholars have said that as long as the buyer and seller are present in one session, they retain the right of option. Therefore, based on this opinion, the condition "there is no option in it" would be a condition contrary to the requirements of the contract, or rather, one that alters the requirements of the contract. If this condition is written, perhaps the case may be brought before a judge who holds this view, and he would then nullify the sale. Imam Tahawi stated, however, it should be written that "it is a sale like a Muslim sells to his Muslim brother." This was written for blessing as a Sunnah because when the Messenger of Allah (PBUH) had the document for the purchase of a slave from 'Ada bin Khalid bin Hawdah written, he ordered these words to be written—as stated in 'al-Dhakhira'. Our companions did not write "valid purchase," "sale of a Muslim to his Muslim brother," and "there is no corruption in it," etc., because if these phrases are written, it would constitute an admission (iqrar) from the buyer's side of the validity of the sale and the seller's ownership. Subsequently, if the item sold is taken from the buyer due to a third-party claim (istihqaq), then according to the views of Zufar, Ibn Abi Layla, and the scholars of Medina, the buyer would not have the right to claim the price back from the seller. And if the sale was rescinded between the two and then returned to the possession of the buyer, he would be ordered that the seller's...

---

1. Meaning when the seller pays the price, the buyer returns the sold item to him. 12 Minhu.

दे और उसकी मात्रा का उल्लेख करे, और मात्रा उसके गज़ों के विवरण से होती है, और ज़िरा (हाथ की माप) का विवरण दे दे कि ज़िरा-ए-मुल्क है या ज़िरा-ए-कुर-पास या ज़िरा-ए-मसाहत आदि। उदाहरण के लिए, अवधि और अवधि की मात्रा का विवरण दे, और यदि उसके लिए ढुलाई और खर्च हो तो भुगतान के स्थान का उल्लेख कर दे ताकि इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा रह.) के कथन से बचा जा सके। और यदि मूल्य (थमन) कोई ऐसी वस्तु या पशु हो जिसके भुगतान के लिए अवधि निर्धारित करना बिल्कुल भी जायज़ नहीं है और वह ऋण के रूप में ज़िम्मेदारी में साबित नहीं हो सकता, तो उसका मूल्य होना तभी सही है जब उसे निश्चित कर दे, यानी उपस्थित कर दे। और जिस स्थिति में मूल्य निश्चित हो, वहाँ संकेत करना आवश्यक है, क्योंकि उपस्थित निश्चित वस्तु का ज्ञान संकेत से होता है। अतः इस बात को लिखित रूप में व्यक्त करे, फिर उसकी विशेषता बताए और बताए कि यह चीज़ इस अनुबंध सभा (मजलिस-ए-अक़्द) में उपस्थित है और इसकी ओर संकेत किया गया है। और यदि मूल्य सीमाओं वाली संपत्तियों में से हो जैसे कि फ़लाँ स्थान पर स्थित घर, तो उसका विवरण उसकी सीमाओं के उल्लेख से होगा। अतः लिखे कि फ़लाँ स्थान पर स्थित घर जिसकी सीमाएँ ये हैं, फ़लाँ स्थान पर स्थित घर जिसकी सीमाएँ ये हैं के बदले में खरीदा। और जब कब्ज़े (अधिकार) का उल्लेख करने के स्थान पर पहुँचे तो लिखे कि इन दोनों अनुबंध करने वाले पक्षों (मुता-आ़क़िदीन) में से प्रत्येक ने वह पूरा घर जिसे उसने खरीदा है, उपर्युक्त लेखन के आधार पर दूसरे से प्राप्त कर उस पर कब्ज़ा कर लिया। और हक़-ए-शुफ़ा (पूर्व-क्रय अधिकार या दावे) के उल्लेख के समय लिखे कि इन दोनों पक्षों में से जिसे भी इस चीज़ में कोई दावा उत्पन्न हो जिसे उसने दूसरे से खरीदा है, तो वह ऐसा और वैसा होगा जिसका विवरण आगे आएगा। फिर स्पष्ट हो कि इमाम-ए-आज़म और उनके साथियों इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद, और उनके बाद हलाल इस लेखन के बाद यह नहीं लिखते थे कि 'सही खरीदारी के साथ खरीदा', और अबू ज़ैद शुरूती और उनके बाद के कुछ अनुबंध विशेषज्ञों ने इसके बाद लिखा कि 'सही खरीदारी के साथ खरीदा जो अंतिम है जिसमें कोई शर्त नहीं है, न विकल्प (खियार) है, न भ्रष्टाचार (फ़साद) है, न अ़दद-ए-वफ़ा (लौटाने की शर्त) है, न गिरवी के रूप में है और न ही दिखावे के लिए, बल्कि यह ऐसी बिक्री है जैसे एक मुसलमान अपने मुसलमान भाई के हाथ बेचता है'। और वे 'सही खरीदारी के साथ खरीदा' इसलिए लिखते थे क्योंकि दोनों का उद्देश्य सही खरीदारी है, अतः वे हर तरह की ताकीद (ज़ोर) लिख देते थे। और 'अंतिम' होने की विशेषता इसलिए बताते थे ताकि ज्ञात हो कि यह बिक्री दूसरे की अनुमति पर निर्भर नहीं है। और

'कोई शर्त न होना' इसलिए लिखते थे ताकि दोनों में से कोई बाद में यह दावा न कर सके कि उक्त बिक्री दूषित शर्त (शर्त-ए-फासिद) पर आधारित थी, क्योंकि यदि 'ज़ाहिर अल-रिवाया' के अनुसार शर्त का इनकार करने वाले का कथन स्वीकार्य है, तो 'नवादिर' की रिवायत के अनुसार फ़साद (दूषित होने) का दावा करने वाले का कथन स्वीकार्य है। अतः सावधानीवश इसे लिख देना चाहिए। और यह लेखन कि 'इसमें कोई फ़साद नहीं है, न वादा-ए-वफ़ा है और न ही इसके अलावा कुछ', इसलिए है क्योंकि 'नवादिर' की रिवायत के अनुसार दूषित होने का दावा करने वाले का कथन स्वीकार्य है क्योंकि वह अपने स्वामित्व के समाप्त होने से इनकार कर रहा है, इसलिए सावधानीवश इसे लिखना चाहिए। इमाम तहावी (रह.) कहते थे कि यह नहीं लिखा जाना चाहिए कि 'इसमें खियार (विकल्प) नहीं है', क्योंकि कुछ विद्वानों ने कहा है कि जब तक विक्रेता और खरीदार एक ही सभा में उपस्थित हैं, तब तक उन्हें खियार (विकल्प) रहता है। अतः इस कथन के आधार पर यह शर्त कि 'इसमें खियार नहीं है', अनुबंध की आवश्यकताओं के विरुद्ध शर्त होगी, बल्कि अनुबंध की मूल प्रकृति को बदलने वाली होगी। अतः यदि यह शर्त लिखी गई तो संभव है कि मामला ऐसे न्यायाधीश (हाकिम) के पास जाए जिसका यही मत हो, तो वह इस बिक्री को अमान्य कर देगा। इमाम तहावी ने कहा कि लेकिन यह लिखा जाए कि 'ऐसी बिक्री है जैसे एक मुसलमान अपने मुसलमान भाई के हाथ बेचता है', यह बरकत के तौर पर सुन्नत के अनुसार लिखा गया क्योंकि रसूलुल्लाह (सल्ल.) ने जब अ़दा बिन खालिद बिन हौदा से गुलाम की खरीदारी का दस्तावेज़ लिखवाया तो आदेश दिया कि यह शब्द लिखें—जैसा कि 'अल-ज़ख़ीरा' में है। और हमारे साथियों ने 'सही खरीदारी' और 'मुसलमान भाई के हाथ मुसलमान की बिक्री' और 'इसमें कोई फ़साद नहीं है' आदि इसलिए नहीं लिखा कि यदि ये शब्द लिखे जाएँ तो खरीदार की ओर से बिक्री की सत्यता और विक्रेता के स्वामित्व का स्वीकार (इकरार) होगा। फिर यदि इसके बाद खरीदार के पास से बिकी हुई वस्तु किसी अधिकार (इस्तेहक़ाक़) के कारण ले ली गई, तो इमाम ज़ुफ़र, इब्न अबी लैला और मदीना के विद्वानों के मत के अनुसार खरीदार को विक्रेता से मूल्य वापस लेने का अधिकार नहीं होगा। और यदि दोनों के बीच बिक्री निरस्त हुई फिर वह वापस खरीदार के कब्ज़े में आई तो उसे आदेश दिया जाएगा कि विक्रेता के..

---

1. अर्थात जब विक्रेता मूल्य चुका दे तो खरीदार बिकी हुई वस्तु उसे वापस कर दे। १२ मिन्हु

دے اور اس کی مقدار ذکر کرے اور مقدار اس کے گزوں کی بیان سے ہوتی ہے اور ذراع کو بیان کر دے کہ ذراع ملک یا ذراع کر پاس یا ذراع مساحت وغیرہ مثلاً اور مدت اور مقدار مدت بیان کرے اور اگر اس کے واسطے بار برداری و خرچہ ہو تو ادا کرنے کی جگہ بیان کر دے تا کہ امام اعظمؒ کے قول سے احتراز ہو اور اگر ثمن کوئی ایسا اسباب ہو یا حیوان ہو جس کے دینے کے واسطے مدت مقرر کرنا بالکل جائز نہیں ہے اور وہ بطور قرضہ کے ذمہ نہیں ثابت ہو سکتا ہے تو اس کا ثمن ہونا تبھی صحیح ہے کہ اس کو معین کر دے یعنی حاضر کر دے اور جس صورت میں ثمن معین ہو وہاں اشارہ ضروری چاہئے ہے اس واسطے کہ حاضر معین کا اعلام اشارہ سے ہوتا ہے پس اس بات کو تحریر میں بیان کر دے پس اس کی صفت بیان کر دے اور بیان کر دے کہ یہ چیز مجلس عقد ہذا میں حاضر اور اس کی طرف اشارہ کیا گیا ہے اور اگر ثمن محدودات میں سے ہو جیسے دار و اقمہ موقع فلاں اس کا اعلام اس کے حدود کے بیان سے ہوگا پس لکھے کہ دار واقع موقع فلاں اس کے حدود بیان کر دے بعوض دار واقعہ موقع فلاں اس کے حدود بھی بیان کر دے خرید کیا اور جب قبضہ کا ذکر کرنے کے مقام تک پہنچے تو لکھے کہ اور ہر ایک نے ان دونوں متعاقدین میں سے وہ تمام دار جس کو اس نے خرید کیا ہے بنا بر مذکورہ تحریر ہذا کے دوسرے سے لے کر اس کے سپرد کرنے سے قبضہ کر لیا اور درک کے تذکرہ کے وقت لکھے کہ ان دونوں متعاقدین میں سے جس کو کچھ درک اس چیز میں لاحق ہو جس کو اس نے اس دوسرے سے خریدا ہے تو چنین و چنان ہوگا جس کا بیان آگے آتا ہے۔ پھر واضح ہو کہ امام اعظمؒ و ان کے اصحاب امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ و نیز ان کے بعد حلال اس تحریر کے بعد یہ نہیں لکھتے تھے کہ بخریداری صحیح خرید کیا اور ابوزید شروٹی اور ان کے بعد بعض اہلِ شروط اس کے بعد

لکھتے تھے کہ بخریداری صحیح خرید کیا جو قطعی ہے جس میں کوئی شرط نہیں ہے اور نہ خیار ہے نہ فساد ہے نہ عدت ۱ـہ وفا ہے اور نہ بطریقِ رہن ہے نہ بطور تلجیہ ہے بلکہ ایسی بیع ہے جیسے مسلمان اپنے بھائی مسلمان کے ہاتھ فروخت کرتا ہے اور یہ اس واسطے لکھتے تھے کہ بخریداری صحیح خریدا کہ ان دونوں کی غرض خرید صحیح ہے پس ہر وجہ تاکید مقصود لکھ دیتے تھے اور قطعی ہونے کی صفت اس واسطے بیان کر دیتے تھے تا کہ معلوم ہو کہ یہ بیع دوسرے کی اجازت پر موقوف نہیں ہے اور کوئی شرط نہ ہونا اس واسطے لکھ دیتے تھے کہ دونوں میں سے کوئی پیچھے یہ دعویٰ نہ کر سکے کہ بیع مذکورہ بشرطِ فاسد تھی کیونکہ اگر ظاہر الروایہ کے موافق منکرِ شرط کا قول قبول ہے لیکن نوادر کی روایت کے موافق قولِ مدعیِ فساد کا قبول ہے پس احتیاطاً اس کو لکھ دینا چاہئے اور نیز یہ تحریر کہ اس میں فساد نہیں ہے اور نہ وعدۂ وفا اور نہ سوا اس کے اس واسطے ہے کہ روایت نوادر کے موافق مدعیِ فساد کا قول قبول ہے کیونکہ وہ اپنی ملکیت زائل ہونے سے منکر ہے پس احتیاطاً اس کو لکھنا چاہئے اور امام طحاویؒ فرماتے تھے کہ یہ نہ لکھا جائے کہ اس میں خیار نہیں ہے کیونکہ بعض علماء نے فرمایا ہے کہ بائع و مشتری جب تک ایک مجلس میں موجود ہیں تب تک ان کو خیار باقی رہتا ہے پس بنا بر اس قول کے یہ شرط کہ اس میں خیار نہیں ہے شرط خلافِ مقتضائے عقد بلکہ مقتضائے عقد کے تغیر کرنے والی ہوگی پس اگر یہ شرط تحریر کی تو شاید واقعہ ایسے حاکم کے پاس پیش ہو جس کا یہی مذہب ہے تو وہ اس بیع کو باطل کر دے گا اور امام طحاویؒ نے فرمایا لیکن یہ لکھا جائے کہ ایسی بیع ہے جیسے مسلمان اپنے بھائی مسلمان کے ہاتھ فروخت کرتا ہے یہ تبرکاً یہ سنت لکھی کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے ہرگاہ عداء بن خالد بن ہو دہ سے خرید غلام کی تحریر لکھوائی تو حکم دیا کہ یہ لفظ تحریر کرے کذا فی الذخیرہ اور ہمارے اصحاب نے خرید صحیح و بیعِ مسلمان بدستِ برادرِ مسلمان و نیز اس میں فساد نہیں ہے و غیر ذلک اس واسطے نہ لکھا کہ اگر

یہ عبارت لکھی جائے تو مشتری کی طرف سے صحتِ بیع اور بیع ملکِ بائع ہونے کا اقرار ہو گا پھر اگر اس کے بعد مشتری کے پاس مبیع استحقاق میں لے لی گئی تو بنا بر قول زفر و ابن ابی لیلیٰ و علمائے مدینہ کے مشتری کو بائع سے ثمن واپس لینے کا استحقاق نہ ہو گا اور اگر دونوں میں بیع فسخ ہوئی پھر وہ عود کر کے مشتری کے قبضہ میں آئی تو اس کو حکم دیا جائے گا کہ بائع کے

۱؎ یعنی جب بائع ثمن ادا کر دے تو مشتری مبیع اس کو واپس کر دے ۱۲ منہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 165 | Kitab al-Shurut (Book of Stipulations)

Hand over [the item], but he shall not record it just as he does not record being the owner-seller. Then Imam Muhammad (RA) said: So-and-so son of so-and-so, i.e., the buyer, paid the entire price in cash and, by paying the seller, became exonerated. And those [dirhams] are of such quantity, i.e., of the weight of seven. He did not suffice with only this record that "so-and-so paid the price" because if the seller's taking possession was not recorded, and later the seller said, "You gave me cash but I did not take possession of it," then according to the opinion of Imam Abu Yusuf (RA), his [the seller's] statement would be validated. Therefore, to avoid [the implications of] Imam Abu Yusuf's (RA) opinion, one should record the seller's taking possession.

Then Imam Muhammad (RA) chose [the wording] that "by giving the said price to the seller from the side of the exonerated party, i.e., the buyer, the buyer achieved exoneration." He chose this because this phrasing is comprehensive and concise, showing that the exoneration begins with the buyer and ends with the seller. This occurs through giving and taking possession. From this, the taking possession of the sold item (*mabi*) is also evident because if the seller is an agent (*wakil*) for sale on behalf of someone else, then according to some scholars' opinion, he would not be exonerated from the price just by giving it until the said agent is authorized by his principal (*muwakkil*) to receive the price. And when it was written that "the buyer became exonerated by giving the price to the seller," this is an acknowledgment of possession and the validity of possession.

Yusuf bin Khalid used to write: So-and-so, i.e., the buyer, became exonerated by giving to so-and-so, i.e., the seller, the entire price mentioned in this document, while so-and-so son of so-and-so took it from him and took full possession of it, and they were such many dirhams of the weight of seven. They would write this way because although saying "exonerated by him" proves the seller's possession in terms of meaning, it is not proven according to the manifest text, and not everyone has an understanding of the underlying meaning. Therefore, it is appropriate to write it in such a way that the seller took possession of the price, so that the explicit statement of taking possession and the meaning of taking possession are proven, as this matter is clear and evident for removing disputes.

Abu Zaid Shuruti writes in this manner: So-and-so son of so-and-so, i.e., the seller, received in full from so-and-so son of so-and-so, i.e., the buyer, the entire price mentioned in this document, in such a way that so-and-so son of so-and-so gave it to

him and the buyer became exonerated by giving this price to him, and they are so many dirhams of the weight of seven. This is in *Al-Muhit*. Because whenever explicit mention of possession became obligatory, explicit mention of giving also became obligatory so that the seller's possession is established by the buyer's giving. This is because, according to the opinion of Sheikh Ibn Abi Laila, whoever gains control over his right's kind from the property of his debtor, it is not permissible for him to take it, and if he takes it, he will not become the owner but rather a usurper (*ghasib*). Therefore, the record should state the buyer's giving to avoid Ibn Abi Laila's opinion.

Tahawi used to record: So-and-so son of so-and-so gave to so-and-so son of so-and-so the entire price in full, so that from him, so-and-so took possession and exonerated him from the full price. Because whenever explicit mention of both possession and giving became obligatory, the giving should precede the possession, as taking possession is the ruling of giving, and the ruling should be subsequent to the cause. Thus, it is obligatory that giving occurs before possession. However, there is a flaw in what Imam Tahawi mentioned, which is that the statement "and exonerated him from the full price" necessitates initial exoneration, not total exoneration (*bar'at-e-majmu'a*). If the seller exonerates the buyer from the price after receiving it, the exoneration will be valid, but it will be obligatory on the seller to return the price he received.

Therefore, the more correct way is to record: So-and-so gave the entire price in full to so-and-so, and so-and-so took it from him and took possession, and so-and-so became exonerated by giving it to him, and they are so many dirhams of the weight of seven. Thus, giving will precede possession, and by obtaining exoneration through giving it, the validity of possession will be proven, and the doubt of initial exoneration will also be removed. Writing "entirely and in full" is for emphasis, and in such documents, extra phrases are written for emphasis. Imam Muhammad (RA) did not write the taking possession of the sold item in the record, even though just as there is a need to record the taking possession of the price as proof for the buyer, there is a need to record the taking possession of the sold item as proof for the seller. Therefore, writing it is necessary. The experts in stipulations (*ahl-e-shurut*) have differed in its phrasing. Thus, Samti (RA), Hilal, and Abu Zaid Shuruti used to record: So-and-so son...

1. His statement "Samti" starts with a plain *Seen* followed by a *Meem*, and the rhyming syllable refers to Sheikh Yusuf bin Khalid. 12

सुपुर्द करे फिर उसको तहरीर न करेगा जैसे मिल्क बाए होना तहरीर नहीं करता है फिर इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि फ़लां बिन फ़लां यानी मुश्तरी ने तमाम समन नक़द अदा किया और बाए को अदा करके उससे बरी हो गया और वह इस क़द्र यानी दरहम वज़न सबा के हैं और सिर्फ इस तहरीर पर इक्तिफ़ा न किया कि फ़लां ने समन अदा कर दिया इस वास्ते कि अगर बाए का क़ब्ज़ा करना तहरीर न किया और फिर इसके बाद बाए ने कहा कि तूने मुझे नक़द दिए थे लेकिन मैंने उन पर क़ब्ज़ा नहीं किया तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के क़ौल के मुवाफ़िक़ उसके क़ौल की तस्दीक़ की जाएगी पस इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के क़ौल से एतराज़ के वास्ते बाए का क़ब्ज़ा कर लेना तहरीर करे फिर इमाम मुहम्मद (रह.) ने इख़्तियार किया कि बरी इलैह यानी मुश्तरी की जानिब से समन मज़कूर बाए को देकर मुश्तरी को बरियत हासिल हो गई इस वास्ते यह इख़्तियार किया कि यह लफ़्ज़ जामे व औज़ज़ है कि इससे ज़ाहिर होता है कि बरियत की इब्तिदा मुश्तरी की तरफ़ और इंतहा बाए पर हुई और यह देने और क़ब्ज़ा करने से होगी और इससे क़ब्ज़ा मबीअ होना भी ज़ाहिर होता है क्योंकि अगर बाए किसी की तरफ़ से बेअ का वकील हो तो बाज़ उलमा के क़ौल के मुवाफ़िक़ उसको समन देकर समन से बरी न होगा तावक्तेकि वकील मज़कूर अपने मुवक्किल की तरफ़ से समन वसूल करने का मुख़्तार न हो और जब यह लिखा गया कि मुश्तरी बाए को समन देकर बरी हो गया तो यह क़ब्ज़ा और सेहत क़ब्ज़ा का इक़रार है और यूसुफ़ बिन खालिद यूं लिखते थे कि फ़लां यानी मुश्तरी फ़लां यानी बाए को तमाम समन जो इस तहरीर में मज़कूर है देकर बरी हुआ दर-हालिका फ़लां बिन फ़लां ने उससे लेकर भरपूर उस पर क़ब्ज़ा कर लिया और वह इस क़द्र ऐसे दरहम वज़न सबा हैं और इस तरह इस वास्ते लिखते थे कि बरी इलैह मिन्हु कहने से अगरचे अज़राहे मानी बाए का क़ब्ज़ा साबित होता है लेकिन बहसब नस ज़ाहिर साबित नहीं होता और मानी पर हर शख़्स को वुक़ूफ़ हासिल नहीं है पस चाहिए कि इस तरह लिख दे कि बाए ने समन पर क़ब्ज़ा किया ताकि तसरीह क़ब्ज़ा करना और मानी क़ब्ज़ा करना साबित हो जाए कि यह अम्र वाज़ेह है और झगड़े के दूर करने के वास्ते ज़ाहिर है और अबू ज़ैद शुरूत़ी इस तरह लिखते हैं कि फ़लां बिन फ़लां यानी बाए ने फ़लां बिन फ़लां यानी मुश्तरी से तमाम समन जो इस तहरीर में मज़कूर है भरपूर वसूल पाया बा-ईं तौर कि फ़लां बिन फ़लां ने उसको दिया और मुश्तरी इस समन को उसको देकर बरी हो गया और वह चंदें दरहम वज़न सबा हैं यह मुहीत में है। क्योंकि हर गाह क़ब्ज़ा की तसरीह वाजिब हुई तो देने की तसरीह भी वाजिब है ताकि बाए का क़ब्ज़ा मुश्तरी के देने से हो क्योंकि बिनाबर क़ौल

शैख़ इब्ने अबी लैला के जिस शख़्स ने अपने क़र्ज़दार के माल से अपने हक़ की जिंस पर क़ाबू पाया तो उसको ले लेना रवा नहीं है और अगर ले लिया तो मालिक न होगा बल्कि ग़ासिब होगा पस मुश्तरी का देना तहरीर करे ताकि क़ौल इब्ने अबी लैला से एतराज़ हो और तहावी तहरीर फ़रमाते थे कि फ़लां बिन फ़लां ने फ़लां बिन फ़लां को तमाम समन सब भरपूर दिया कि उससे लेकर फ़लां ने क़ब्ज़ा कर लिया और उसको पूरे समन से बरी कर दिया क्योंकि हर गाह क़ब्ज़ा और देने दोनों की तसरीह वाजिब हुई तो देना क़ब्ज़ा से मुक़द्दम होना चाहिए है इस वास्ते कि क़ब्ज़ा करना देने का हुक्म है और हुक्म चाहिए कि सबब से मुअख़्ख़र हो पस वाजिब है कि देना क़ब्ज़ा से पहले हो लेकिन जो इमाम तहावी ने ज़िक्र किया है उसमें एक तरह का ख़लल यह है कि क़ौलहु 'और उसको पूरे समन से बरी कर दिया' यह इब्तिदाए बरियत का मुक़्तज़ी है न बरियत मजमआ का और बाए अगर मुश्तरी को समन से बाद समन वसूल करने के बरी करे तो बरी करना सही होगा और बाए पर वाजिब होगा कि जो समन उसने वसूल किया है उसको वापस कर दे पस असवब यह है कि यूं तहरीर करे कि फ़लां ने समन तमाम भरपूर फ़लां को दिया और फ़लां ने उससे लेकर क़ब्ज़ा कर लिया और फ़लां उसको देकर उससे बरी हो गया और वह चंदें दरहम वज़न सबा में पस देना क़ब्ज़ा से मुक़द्दम होगा और बरियत उसको देकर हासिल होने से सेहत क़ब्ज़ा साबित हो जाएगी और बरियत इब्तिदाईया का वहम भी दूर हो जाएगा और 'तमाम सब भरपूर' लिखता ताकीद के वास्ते है और ऐसी तहरीर में ताकीद के वास्ते ज़ायदा इबारात लिखी जाती हैं और इमाम मुहम्मद (रह.) ने तहरीर में क़ब्ज़ा मबीअ नहीं लिखा हालांकि जिस तरह क़ब्ज़ा समन तहरीर करने की ज़रूरत है कि मुश्तरी के वास्ते हुज्जत हो इसी तरह क़ब्ज़ा मबीअ तहरीर करने की हाजत है कि बाए के वास्ते हुज्जत हो पस इसका लिखना ज़रूरी है और अहल-ए-शुरूत ने इसकी इबारत में इख़्तिलाफ़ किया है पस समती (रह.) और हिलाल व अबू ज़ैद शुरूत़ी इस तरह तहरीर करते थे कि फ़लां बिन...

१ क़ौलहु समती सीन मुह्मला के साथ और उसके बाद मीम के तालू क़ाफ़िया मुराद इससे शैख़ यूसुफ़ बिन खालिद हैं १२

سپرد کرے پس اس کو تحریر نہ کرے گا جیسے ملک بائع ہونا تحریر نہیں کرتا ہے پھر امام محمدؒ نے فرمایا کہ فلاں بن فلاں یعنی مشتری نے تمام ثمن نقد ادا کیا اور بائع کو ادا کر کے اس سے بری ہو گیا اور وہ اس قدر یعنی درم وزن سبعہ کے ہیں اور صرف اس تحریر پر اکتفانہ کیا کہ فلاں نے ثمن ادا کر دیا اس واسطے کہ اگر بائع کا قبضہ کرنا تحریر نہ کیا اور پھر اس کے بعد بائع نے کہا کہ تو نے مجھے نقد دیے تھے لیکن میں نے ان پر قبضہ نہیں کیا تو امام ابو یوسفؒ کے قول کے موافق اس کے قول کی تصدیق کی جائے گی پس امام ابو یوسفؒ کے قول سے احتراز کے واسطے بائع کا قبضہ کر لینا تحریر کرے پھر امام محمدؒ نے اختیار کیا کہ بری الیہ یعنی مشتری کی جانب سے ثمن مذکور بائع کو دے کر مشتری کو بریت حاصل ہو گئی اس واسطے یہ اختیار کیا کہ یہ لفظ جامع و اوجز ہے کہ اس سے ظاہر ہوتا ہے کہ بریت کی ابتدا مشتری کی طرف اور انتہا بائع پر ہوئی اور یہ دینے اور قبضہ کرنے سے ہو گی اور اس سے قبضہ مبیع ہونا بھی ظاہر ہوتا ہے کیونکہ اگر بائع کسی کی طرف سے بیع کا وکیل ہو تو بعض علماء کے قول کے موافق اس کو ثمن دے کر ثمن سے بری نہ ہوگا تاوقتیکہ وکیل مذکور اپنے موکل کی طرف سے ثمن وصول کرنے کا مختار نہ ہو اور جب یہ لکھا گیا کہ مشتری بائع کو ثمن دے کر بری ہو گیا تو یہ قبضہ اور صحت قبضہ کا اقرار ہے اور یوسف بن خالد یوں لکھتے تھے کہ فلاں یعنی مشتری فلاں یعنی بائع کو تمام ثمن جو اس تحریر میں مذکور ہے دے کر بری ہوا در حالیکہ فلاں بن فلاں نے اس سے لے کر بھر پور اس پر قبضہ کر لیا اور وہ اس قدر ایسے درہم وزن سبعہ ہیں اور اس طرح اس واسطے لکھتے تھے کہ بری الیہ منہ کہنے سے اگرچہ ازراہ معنی بائع کا قبضہ ثابت ہوتا ہے لیکن بحسب نص ظاہر ثابت نہیں ہوتا اور معنی پر ہر شخص کو وقوف حاصل نہیں ہے پس چاہیے کہ

اس طرح لکھ دے کہ بائع نے ثمن پر قبضہ کیا تاکہ تصریح قبضہ کرنا اور معنی قبضہ کرنا ثابت ہو جائے کہ یہ امر واضح ہے اور جھگڑے کے دور کرنے کے واسطے ظاہر ہے اور ابوزید شروطی اس طرح لکھتے ہیں کہ فلاں بن فلاں یعنی بائع نے فلاں بن فلاں یعنی مشتری سے تمام ثمن جو اس تحریر میں مذکور ہے بھرپور وصول پایا بایں طور کہ فلاں بن فلاں نے اس کو دیا اور مشتری اس ثمن کو اس کو دے کر بری ہو گیا اور وہ چندیں درم وزن سبعہ ہیں یہ محیط میں ہے۔ کیونکہ ہر گاہ قبضہ کی تصریح واجب ہوئی تو دینے کی تصریح بھی واجب ہے تاکہ بائع کا قبضہ مشتری کے دینے سے ہو کیونکہ بنابر قول شیخ ابن ابی لیلیٰ کے جس شخص نے اپنے قرض دار کے مال سے اپنے حق کی جنس پر قابو پایا تو اس کو لے لینا روانہیں ہے اور اگر لے لیا تو مالک نہ ہو گا بلکہ غاصب ہو گا پس مشتری کا دینا تحریر کرے تاکہ قول ابن ابی لیلیٰ سے احتراز ہو اور طحاوی تحریر فرماتے تھے کہ فلاں بن فلاں نے فلاں بن فلاں کو تمام ثمن سب بھر پور دیا کہ اس سے لے کر فلاں نے قبضہ کر لیا اور اس کو پورے ثمن سے بری کر دیا کیونکہ ہر گاہ قبضہ اور دینے دونوں کی تصریح واجب ہوئی تو دینا قبضہ سے مقدم ہونا چاہیے ہے اس واسطے کہ قبضہ کرنا دینے کا حکم ہے اور حکم چاہیے کہ سبب سے موخر ہو پس واجب ہے کہ دینا قبضہ سے پہلے ہو لیکن جو امام طحاوی نے ذکر کیا ہے اس میں ایک طرح کا خلل یہ ہے کہ قولہ اور اس کو پورے ثمن سے بری کر دیا یہ ابتدائے بریت کا مقتضی ہے نہ بریت مجمعہ کا اور بائع اگر مشتری کو ثمن سے بعد ثمن وصول کرنے کے بری کرے تو بری کرنا صحیح ہو گا اور بائع پر واجب ہوگا کہ جو ثمن اس نے وصول کیا ہے اس کو واپس کر دے پس اصوب یہ ہے کہ یوں تحریر کرے کہ فلاں نے ثمن تمام بھرپور فلاں کو دیا اور فلاں نے اس سے لے کر قبضہ کر لیا اور فلاں اس کو دے کر اس سے بری ہو گیا اور وہ چندیں درم وزن سبعہ میں پس دینا قبضہ سے مقدم ہو گا اور بریت اس کو دے کر حاصل ہونے سے صحت قبضہ ثابت ہو جائے گی اور بریت ابتدائیہ کا وہم بھی

دور ہو جائے گا اور تمام سب بھر پور لکھتا تاکید کے واسطے ہے اور ایسی تحریر میں تاکید کے واسطے زائدہ عبارات لکھی جاتی ہیں اور امام محمدؒ نے تحریر میں قبضہ مبیع نہیں لکھا حالانکہ جس طرح قبضہ ثمن تحریر کرنے کی ضرورت ہے کہ مشتری کے واسطے حجت ہو اسی طرح قبضہ مبیع تحریر کرنے کی حاجت ہے کہ بائع کے واسطے حجت ہو پس اس کا لکھنا ضروری ہے اور اہل شروط نے اس کی عبارت میں اختلاف کیا ہے پس سمتیؒ ۱و ہلال و ابو زید شروطی اس طرح تحریر کرتے تھے کہ فلاں بن

۱ قولہ سمتی بسین مہملہ و بعدہ میم کے تالو قافیہ مراد اس سے شیخ یوسف بن خالد ہیں ۱۲

So-and-so handed over the entire aforementioned circumscribed house to so-and-so, son of so-and-so. Imam Tahawi used to write in this manner: "So-and-so handed over to so-and-so the entire object upon which the contract was concluded, as described in this document." This is more appropriate. He chose the phrase "handed over" (supurd kiya) and did not write that "so-and-so took possession" (qabza kiya). This is because saying "so-and-so took possession" does not clarify that the seller gave the buyer permission to take possession. Some scholars hold the view that the buyer, even after paying the price, is not authorized to take possession of the sold object until the seller grants permission. If the buyer takes possession without permission, he would be like a usurper (ghasib), and the seller would have the right to remove the object from his possession. Therefore, the aforementioned scholars chose the term "handed over" so that it is understood as the seller granting permission for possession, thereby avoiding the implications of that particular scholarly opinion. Furthermore, Imam Muhammad (RA) did not include in the document that the contracting parties had viewed the sold object, even though its inclusion is necessary. This is because some mujtahid scholars do not permit the buying and selling of unseen items. Some permit selling unseen items but not buying them. Others permit both, but in their view, the buyer has the "option" (khiyar) [to rescind] upon seeing the object, while the seller does not. Some say that in a sale, the seller has the option, and in a purchase, the buyer has the option. Therefore, documenting this is necessary so that the sale is unanimously considered valid and the option expires.

Thereafter, the legal specialists (ahl al-shurut) differed regarding the phrasing. Sumati (RA) used to write that both so-and-so and so-and-so acknowledged: "We both have viewed the entire aforementioned circumscribed house, along with its boundaries, rights, and whatever is included within it and excluded from it, everything great and small, and have recognized it. We viewed it at the time of the sale contract mentioned in this document, and prior to that, and we have conducted the purchase and sale with each other in this state." Sheikh Abu Zaid used to write that "the buyer, so-and-so, has inspected the entire circumscribed house mentioned in this document and is satisfied after seeing it." What Sumati has stated is better and more accurate. Sumati's mention that both viewed it at the time of the sale contract is essential because some scholars believe that if an item was bought or sold and was viewed before the sale but was not inspected at the time of the sale—rather, it was absent from sight—the transaction is invalid. Thus, we avoided that opinion

and wrote that both viewed it at the time of the contract. The statement that "it was also viewed before this" is not strictly necessary but was mentioned for emphasis (ta'kid).

The statement that "both viewed the entire house, including its boundaries, rights, everything great and small, whether internal or external," is important because our scholars' position is that if the buyer only looked at the exterior of the house and saw nothing else, his "option of viewing" (khiyar al-ru'yat) would be forfeited. According to Imam Zufar's opinion, he retains the option until he sees the entire exterior, the entire interior, and parts of the land. According to Hasan bin Ziyad, he retains the option until he sees every bit of it, great and small, all its land, buildings, etc. Therefore, we mentioned these things to avoid such disputes.

Furthermore, Imam Muhammad (RA) did not mention the physical separation (tafarruq al-abdan) of the contracting parties, and Imam Khassaf also did not write it. However, the majority of legal specialists do write it. This is because, according to Imam Shafi'i (RA), as long as the contracting parties have not physically separated after concluding the sale discussions, they retain the "option of the session" (khiyar al-majlis) within that same gathering. According to our [Hanafi] view, they do not have the option of the session once the sale discussion ends. Thus, a dispute might arise if both parties follow the Shafi'i school; one might claim, "I rescinded the contract before separation," while the other claims the transaction was finalized. Therefore, we documented the physical separation, stating that after the sale was executed, both parties separated physically, so that this dispute may be resolved and the people...

फलाँ ने फलाँ बिन फलाँ को इस दस्तावेज़ में वर्णित संपूर्ण सीमित मकान (घर) सुपुर्द कर दिया। इमाम तहावी इस तरह लिखते थे कि फलाँ ने फलाँ को वह सब वस्तुएँ जिस पर अनुबंध (सौदा) हुआ है, जिसका वर्णन इस दस्तावेज़ में है, सुपुर्द किया। यह अधिक उचित है। उन्होंने 'सुपुर्द कर दिया' शब्दों को चुना और यह नहीं लिखा कि फलाँ ने 'कब्ज़ा किया', क्योंकि यह कहना कि "फलाँ ने कब्ज़ा किया" इससे यह स्पष्ट नहीं होता कि विक्रेता ने खरीदार को कब्ज़ा करने की अनुमति दी है। कुछ विद्वानों का मत है कि खरीदार, कीमत अदा करने के बाद भी, वस्तु पर कब्ज़ा करने का अधिकार तब तक नहीं रखता जब तक कि विक्रेता उसे अनुमति न दे दे। और यदि वह बिना अनुमति के कब्ज़ा कर ले, तो वह एक बलात कब्जा करने वाले (ग़ासिब) के समान होगा, और विक्रेता को अधिकार होगा कि उसे उसके कब्ज़े से निकाल ले। इसलिए, संबंधित विद्वानों ने 'सुपुर्द करने' के शब्द को अपनाया ताकि यह माना जाए कि विक्रेता ने कब्ज़े की अनुमति दे दी है, और इस प्रकार उन लोगों के मत से बचा जा सके जो केवल 'कब्ज़े' के शब्द को पर्याप्त नहीं मानते। इसके अतिरिक्त, इमाम मुहम्मद (रह.) ने दस्तावेज़ में खरीदार और विक्रेता द्वारा बिकी हुई वस्तु को देख लेने का उल्लेख नहीं किया है, जबकि इसका उल्लेख करना आवश्यक है। क्योंकि कुछ मुजतहिद विद्वान बिन देखी वस्तु को बेचने और खरीदने को जायज़ नहीं मानते। कुछ ने बिन देखी वस्तु बेचना जायज़ कहा है, परंतु उसे खरीदना जायज़ नहीं बताया है। कुछ ने दोनों को जायज़ कहा है, लेकिन उनके अनुसार खरीदार को वस्तु देखने पर 'खियार' (अनुबंध रद्द करने का विकल्प) प्राप्त होता है, जबकि विक्रेता को नहीं। और कुछ ने कहा कि बिक्री में विक्रेता को और खरीद में खरीदार को खियार प्राप्त होता है। अतः इसका उल्लेख करना आवश्यक है ताकि सर्वसम्मति से बिक्री वैध हो जाए और खियार की अवधि समाप्त हो जाए।

फिर इसके शब्दों के बारे में कानून विशेषज्ञों (अहल-ए-शुरूत) के बीच मतभेद हुआ। सुमती (रह.) लिखते थे कि फलाँ और फलाँ दोनों ने स्वीकार किया कि हमने इस दस्तावेज़ में वर्णित संपूर्ण सीमित मकान, उसकी सीमाओं, अधिकारों और जो कुछ भी उसके भीतर शामिल है और जो बाहर है, सब कुछ, कम या अधिक, देख लिया है और उसकी पहचान कर ली है। हमने उसे सौदे के समय, जिसका उल्लेख इस दस्तावेज़ में है, और उससे पहले भी देख लिया है, और इसी स्थिति में हमने आपस में खरीद-फरोख्त की है। शेख अबू ज़ैद लिखते थे कि खरीदार फलाँ ने इस दस्तावेज़ में वर्णित संपूर्ण मकान को देख लिया है और उसे देखकर संतुष्ट हो गया है। सुमती ने जो वर्णन किया है वह

अधिक उत्तम और सही है। सुमती का यह कहना कि दोनों ने सौदे के समय इसे देखा है, अत्यंत आवश्यक है, क्योंकि कुछ विद्वानों का यह विचार है कि यदि कोई वस्तु खरीदी या बेची गई और उसे सौदे से पहले देखा गया था, लेकिन सौदे के समय वह आँखों के सामने मौजूद नहीं थी, तो वह सौदा वैध नहीं है। इसलिए हमने इस मतभेद से बचने के लिए लिखा कि सौदे के समय दोनों ने इसे देखा है। यह कहना कि "इससे पहले भी देखा है," आवश्यक नहीं था, बल्कि इसे केवल बल देने (ताकीद) के लिए जोड़ा गया है।

यह कहना कि "दोनों ने संपूर्ण मकान, उसकी सीमाओं, अधिकारों, कम या अधिक, जो अंदर और बाहर है, सब देख लिया है," एक महत्वपूर्ण बात है क्योंकि हमारे विद्वानों का मत है कि यदि खरीदार ने केवल मकान के बाहरी भाग को देखा और बाकी नहीं देखा, तो उसका 'खियार-ए-रुइयत' (देखने के बाद निरस्त करने का अधिकार) समाप्त हो जाएगा। इमाम ज़ुफ़र के अनुसार, जब तक वह संपूर्ण बाहरी और भीतरी भाग तथा भूमि के कुछ हिस्सों को न देख ले, उसे खियार प्राप्त रहेगा। हसन बिन ज़ियाद के अनुसार, जब तक वह मकान का हर हिस्सा, कम या अधिक, उसकी भूमि, भवन आदि सब कुछ न देख ले, उसे खियार प्राप्त रहेगा। अतः हमने इन मतभेदों से बचने के लिए इन सबका उल्लेख कर दिया।

इमाम मुहम्मद (रह.) ने अनुबंध करने वालों का शारीरिक रूप से अलग होना (तफ़र्रुक़-ए-अबदान) भी वर्णित नहीं किया और इमाम खसाफ़ भी इसे नहीं लिखते थे। लेकिन अधिकांश कानून विशेषज्ञ इसे लिखते हैं क्योंकि इमाम शाफ़ई (रह.) के अनुसार, जब तक अनुबंध करने वाले पक्ष खरीद-फरोख्त की बातचीत पूरी होने के बाद शारीरिक रूप से अलग न हो जाएं, उन्हें उसी सभा में सौदा रद्द करने का अधिकार (खियार-ए-मजलिस) रहता है। हमारे (हनफ़ी) मत में बातचीत समाप्त होने के बाद उन्हें खियार-ए-मजलिस नहीं रहता। अतः संभव है कि दोनों के बीच झगड़ा हो जाए, इस स्थिति में कि यदि दोनों शाफ़ई मत को मानने वाले हों, तो एक कहे कि मैंने अलग होने से पहले सौदा रद्द कर दिया था और दूसरा सौदा जारी रखने का दावा करे। इसलिए हमने शारीरिक अलगाव (तफ़र्रुक़-ए-अबदान) का उल्लेख किया कि बिक्री लागू होने के बाद दोनों शारीरिक रूप से अलग हो गए थे, ताकि यह झगड़ा समाप्त हो जाए और लोग...

فلاں نے فلاں بن فلاں کو تمام دار محدودہ مذکورہ تحریر ہذا سپرد کیا اور امام طحاوی اس طرح لکھتے تھے کہ فلاں نے فلاں کو تمام وہ چیز جس پر عقد واقع ہوا جس کا بیان اس تحریر میں ہے سپرد کیا اور یہ احسن ہے اور لفظ سپرد کر دینا اختیار کیا اور یہ نہ لکھا کہ فلاں نے قبضہ کیا اس واسطے کہ قولہ فلاں نے قبضہ کیا اس سے یہ نہیں سمجھا جاتا ہے کہ بائع نے مشتری کو قبضہ دار کی اجازت دی ہے اور بعض لوگوں کا یہ مذہب ہے کہ مشتری بعد ادائے ثمن کے مبیع پر قبضہ کرنے کا مختار نہیں ہے تاوقتیکہ بائع اس کو اجازت نہ دے اور اگر بغیر اس کی اجازت کے قبضہ کر لیا تو مثل غاصب کے ہو گا اور بائع کو اختیار ہو گا کہ اس کے قبضہ سے نکال لے پس علمائے موصوف نے سپرد کر دینے کا لفظ اختیار کیا کہ یہ لکھا جائے کہ اس سے بائع کا قبضہ کی اجازت دینا سمجھا جاتا ہے تاکہ اس قائل کے قول سے احتراز ہو جائے اور نیز امام محمدؒ نے تحریر میں متبایعین کا مبیع کو دیکھ لینا تحریر نہیں کیا ہے حالانکہ اس کا لکھنا ضروری ہے اس واسطے کہ بعض علمائے مجتہدین نے بے دیکھی ہوئی چیز کا بیچنا اور خریدنا جائز نہیں فرماتا ہے اور بعض نے بے دیکھی چیز کا بیچنا جائز رکھا ہے اور بے دیکھی چیز کا خریدنا جائز نہیں ہے فرمایا ہے اور بعضوں نے دونوں کو جائز فرمایا ہے لیکن ان کے نزدیک مشتری کو خیار حاصل ہوتا ہے جب دیکھے اور بائع کو نہیں ہوتا ہے اور بعض نے کہا کہ بیع میں بائع کو اور خرید میں مشتری کو خیار حاصل ہوتا ہے پس اس کا لکھنا ضروری ہے تاکہ بالاتفاق بیع جائز اور خیار منقضی ہو جائے پھر اس کی عبارت میں اہل شروط نے اختلاف کیا ہے پس سمتی رحمہ اللہ اس طرح لکھتے تھے کہ اور فلاں وفلاں دونوں نے اقرار کیا کہ ہم دونوں نے تمام دار محدودہ مذکورہ تحریر ہذا مع اس کے حدود و حقوق کے اور جو اس میں داخل اور جو اس سے خارج ہے

اور ان دونوں کو سب کو بیان کر دے اور تمام جو کچھ اس میں ہے قلیل و کثیر سب دیکھ لیا ہے اور پہچان کر لیا ہے اور ہم دونوں نے اس کو وقت عقد بیع کے جو اس تحریر میں مذکور ہے اور اس سے پہلے دیکھ لیا ہے اور انہی حال پر ہم دونوں نے باہم خرید و فروخت کی ہے اور شیخ ابوزید لکھتے تھے کہ اور مشتری فلاں نے تمام دار محدودہ تحریر ہذا کی طرف نظر کر لی ہے اور اس کو دیکھ کر راضی ہو گیا ہے اور جو سمتی نے بیان کیا ہے وہ احسن و اصح ہے اور یہ جو سمتی نے بیان کیا کہ دونوں نے اس کو عقد بیع کے وقت دیکھا ہے یہ امر ضروری ہے اس واسطے کہ بعض علماء کا یہ مذہب ہے کہ جو چیز خریدی یا فروخت کی اور اس کو بیع سے پہلے دیکھا تھا اور وقت بیع کے اس کا معائنہ نہیں کیا بلکہ وہ آنکھوں کے سامنے سے غائب تھی تو جائز نہیں ہے پس ہم نے اس قول سے احتراز کیا اور یوں لکھا کہ عقد بیع کے وقت اس کو دونوں نے دیکھا ہے اور یہ جو بیان فرمایا کہ قبل اس کے بھی دیکھا ہے۔ سو اس کی حاجت نہیں ہے بلکہ اس کو بغرض تاکید ذکر کیا ہے اور یہ جو فرمایا کہ جو دونوں نے تمام دار مع اس کے حدود و حقوق و قلیل و کثیر جو اس میں داخل اور اس سے خارج ہے سب دیکھ لیا ہے تو یہ امر ضروری ہے اس واسطے کہ ہمارے علماء کا مذہب یہ ہے کہ اگر مشتری نے دار کے باہر سے نظر کی یعنی باہر کو دیکھ لیا اور اس کے سوائے نہیں دیکھا تو اس کا خیار رؤیت باطل ہو جائے گا اور بنابر قول زفر کے جب تک وہ پورے خارج کو اور پورے داخل کو اور بعض زمین کو نہ دیکھ لے تب تک اس کو خیار حاصل رہے گا اور حسن بن زیاد کے نزدیک جب تک تمام قلیل و کثیر اس کا اور تمام اس کی زمین اور تمام عمارات وغیرہ جو اس میں ہے نہ دیکھ لے تب تک اس کو خیار حاصل رہے گا پس ہم نے ان اختلافات سے بچنے کے واسطے ان چیزوں کا ذکر کر دیا اور نیز امام محمدؒ نے عاقدین کا بابدان متفرق ہونا بھی بیان نہ کیا اور امام خصاف بھی اس کو نہیں لکھتے تھے اور عامہ اہل شروط اس کو لکھتے ہیں اس واسطے کہ امام شافعیؒ کے نزدیک جب تک

متعاقدین بعد فراغ گفتگوئے خرید و فروخت کے ازراہِ بدن جدا نہ ہو جائیں تب تک ان کو اسی مجلس میں اختیار رہتا ہے اور ہمارے نزدیک بعد ختم گفتگوئے خرید و فروخت کے ان کو خیار مجلس نہیں رہتا ہے پس شاید ان دونوں میں جھگڑا واقع ہو بایں طور کہ دونوں معتقد مذہب شافعیؒ ہوں پس ایک کہے کہ میں نے قبل تفرق کے عقد فسخ کر دیا تھا اور دوسرا اجازت کا دعویٰ کرے اس واسطے ہم نے تفرق بابدان کو تحریر کر دیا کہ بعد نفاذ اس بیع کے دونوں بابدان متفرق ہو گئے تھے تاکہ یہ جھگڑا منقطع ہو جائے اور اہل

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 167 | Kitab al-Shurut (The Book of Legal Documents)

Experts of legal documentation (Shurut) have differed regarding its wording. Sheikh Abu Zaid used to write that after the recording of this described sale document, its validation, and it becoming binding, the parties separated physically with mutual consent. Imam Tahawi would write that after the occurrence of this sale as described in this document, upon mutual consent on the entire transaction and after both parties executed it, they separated physically. What Imam Tahawi mentioned is more precautionary for the buyer, as the validity of the purchase is not fully established through it, so that at the time of a claim being proven against the sold object (1), according to the opinion of some scholars, the buyer cannot reclaim his price from the seller. Then Imam Muhammad said: "Whatever claim (darq) arises for so-and-so regarding this house, then so-and-so is responsible for resolving (khulas) it so that he may deliver it to him." This means that after this, if any claim arises for so-and-so regarding this house, it will be obligatory for so-and-so to clear it and deliver it to the buyer. Scholars have differed in the grammatical construction of Imam Muhammad's statement "Fama adraka Fulan bin Fulan," whether 'Fulan' is in the accusative case (nasb) or nominative case (raf'), but the accusative is clearer. The meaning is: whatever claim affects so-and-so. And the statement "it will be obligatory for so-and-so to clear it until he delivers it to the buyer," Imam Muhammad does not mean that he must absolutely clear and deliver the sold object, because this is a condition that the witness might not be able to fulfill. Rather, it means that if the claimant gives permission for the sale, he should clear and deliver it to the buyer, or if he does not give permission, he should return the price to the buyer. Fulfilling this condition is possible. In some copies of Shurut, as we have described, the wording is explicit: "So-and-so is liable for its clearance until he delivers it to him and he is the guarantor (damin) over him," meaning it will be obligatory for the seller to either release the object and deliver it to the buyer or return the buyer's money to him. At this point, it was stated that Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf also used to have it written this way. Yusuf bin Khalid Samti and Hilal both used to write that if any claim (darq) arises from any person regarding this bounded house described in this document, or regarding anything within it, or any of its rights, then so-and-so must clear all of it for so-and-so until he delivers it to him, or clear it for the buyer from every claim and hardship. Sheikh Abu Zaid Shuruti used to write that whatever claim arises for so-and-so regarding it or any part of it or its rights, then so-and-so, i.e., the seller, must

deliver to so-and-so, i.e., the buyer, what this sale document has made obligatory for the buyer. Imam Tahawi said that we prefer Sheikh Abu Zaid's writing over the writing of Yusuf bin Khalid and Hilal, because Yusuf and Hilal did not relate the claim (darq) specifically to the buyer but kept it absolute. Thus, it includes this buyer and also every such person who acquires ownership of the mentioned house from this buyer through purchase, gift, charity, etc. Therefore, the guarantee of claim for those who acquire ownership from the buyer will be conditional upon this seller. And if a claimant proves his right and takes this house from the hand of the one who purchased it from the original buyer, and the claimant does not permit the sale, then according to this condition in the document, the second buyer will also have the right to reclaim the price from the same (original) seller. Whereas normally, when a claim is proven, a buyer has the right to reclaim the price from his own seller, not from the seller's seller. And the heir of a buyer has the right to reclaim the price from his ancestor's seller, despite not being his buyer. This right is obtained because he is the successor of the ancestor; that is why the ancestor's debt is paid from that price. Similarly, if the deceased buyer has debts encompassing his entire estate, and a claim is proven on the mentioned house, the right to reclaim will belong to the executor (wasi) of the deceased.

(1) i.e., the sold object is taken away from the buyer after a claim is proven.

शुरूत (दस्तावेज़ विशेषज्ञों) ने इसकी इबारत में आपस में मतभेद किया है। शेख अबू ज़ैद इस तरह लिखते थे कि इस वर्णित बिक्री के दस्तावेज़ लिखे जाने और इसके सही होने और वाजिब (लागू) हो जाने के बाद आपसी सहमति के साथ फिर वे शारीरिक रूप से अलग हो गए। और तहावी यूँ लिखते थे कि इस वर्णित बिक्री के दस्तावेज़ लिखे जाने के बाद, इस पूरी बिक्री पर आपसी सहमति हुई और दोनों ने इसे लागू करने के बाद फिर शारीरिक रूप से अलग हो गए। इमाम तहावी ने जो उल्लेख किया है, उसमें खरीदार (मुश्तरी) के हक में अधिक सावधानी है, क्योंकि इससे खरीदार की खरीद की वैधता का निर्धारण नहीं हो जाता है, ताकि बिक्री की गई वस्तु (मबीअ) के हक़दार होने के समय (1) कुछ विद्वानों के अनुसार वह अपनी कीमत (समन) बेचने वाले (बाए) से वापस न ले सके। फिर इमाम मुहम्मद ने फरमाया: "तो जो कुछ भी फुलां बिन फुलां को इस घर के संबंध में कोई दावा (दरक़) पेश आए, तो फुलां बिन फुलां पर उसे हल (ख्लास) करना वाजिब होगा ताकि वह उसे सौंप दे।" यानी इसके बाद अगर फुलां बिन फुलां को इस घर के बारे में कोई दावा पेश आए, तो फुलां बिन फुलां पर वाजिब होगा कि वह उसे हल करके खरीदार को सौंप दे। विद्वानों ने इमाम मुहम्मद के इस कथन "फमा अद्रका फुलां बिन फुलां" की बनावट में मतभेद किया है कि आया "फुलां" नसब (ज़बर) के साथ है या रफ़ (पेश) के साथ, लेकिन नसब अधिक स्पष्ट है। और अर्थ यह है कि फुलां को जो दावा (दरक़) पेश आए। और यह कथन कि "फुलां बिन फुलां पर वाजिब होगा कि वह उसे हल करे यहाँ तक कि खरीदार को सौंप दे", इससे इमाम मुहम्मद का यह मतलब नहीं है कि वह हर हाल में वस्तु को हल करके खरीदार को सौंपे, क्योंकि यह ऐसी शर्त है जिसे पूरा करने में गवाह समर्थ न हो सके। बल्कि इसका मतलब यह है कि अगर हक़दार इस बिक्री की अनुमति दे दे तो वस्तु को हल करके खरीदार को सौंप दे, या अगर वह अनुमति न दे तो खरीदार की कीमत उसे वापस कर दे। इस शर्त को पूरा करना संभव है। कुछ दस्तावेज़ों (शुरूत) के संस्करणों में, जैसा हमने बयान किया है, वैसी ही स्पष्ट इबारत मौजूद है कि: "फुलां पर इसका हल करना अनिवार्य है यहाँ तक कि उसे सौंप दे और यह दामन (गारंटर) है", यानी विक्रेता पर अनिवार्य होगा कि वह उस वस्तु को छोड़कर खरीदार को सौंप दे या खरीदार की कीमत उसे वापस कर दे। इस स्थान पर फरमाया गया कि इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ भी ऐसा ही लिखवाया करते थे। और यूसुफ बिन खालिद समती और हिलाल दोनों इस तरह लिखते थे कि: अगर फिर इस सीमित घर के बारे में या इसमें किसी के बारे में या इसके किसी अधिकार में कोई दावा (दरक़) तमाम लोगों में से किसी की ओर से पेश आए, तो

फुलां बिन फुलां पर अनिवार्य होगा कि वह उस सबको फुलां बिन फुलां के लिए हल करे यहाँ तक कि उसे सौंप दे, या उसे खरीदार के लिए हर दावे और कठिनाई से मुक्त कर दे। और शेख अबू ज़ैद शरूती यूँ लिखते थे कि: फुलां बिन फुलां को जो इसकी बाबत या इसके किसी हिस्से की बाबत या इसके अधिकारों की बाबत कुछ दावा पेश आए, तो फुलां यानी विक्रेता पर अनिवार्य होगा कि वह फुलां यानी खरीदार को वह सौंप दे जिसे इस पर इस वर्णित बिक्री के दस्तावेज़ ने खरीदार के लिए अनिवार्य किया है। इमाम तहावी ने फरमाया कि शेख अबू ज़ैद का लेखन हमें यूसुफ बिन खालिद और हिलाल के लेखन की तुलना में अधिक पसंद है, क्योंकि यूसुफ और हिलाल ने दावे (दरक़) को खरीदार की ओर जोड़कर नहीं लिखा है बल्कि उसे सामान्य (मुतलक़) रखा है। अतः इसमें खरीदार और हर उस व्यक्ति को शामिल किया गया है जो इस खरीदार से उस घर का स्वामित्व खरीद, उपहार, दान आदि के माध्यम से प्राप्त करे। इसलिए दावे की गारंटी उन लोगों के लिए जो खरीदार से स्वामित्व प्राप्त करें, उस विक्रेता पर सशर्त होगी। और अगर खरीदार से खरीदने वाले के हाथ से किसी हक़दार ने अपना हक साबित करके वह घर ले लिया और हक़दार ने बिक्री की अनुमति नहीं दी, तो इस दस्तावेज़ की शर्त के अनुसार दूसरे खरीदार को भी उसी (मूल) विक्रेता से कीमत वापस लेने का अधिकार होगा, हालांकि हक साबित होने के समय खरीदार को अपने विक्रेता से कीमत वापस लेने का अधिकार होता है, विक्रेता के विक्रेता से वापस लेने का अधिकार नहीं होता। और खरीदार का वारिस अपने पूर्वज के विक्रेता से कीमत वापस लेने का अधिकार रखता है बावजूद इसके कि वह उसका विक्रेता नहीं है। यह अधिकार इसलिए प्राप्त होता है क्योंकि वह पूर्वज का प्रतिनिधि है, इसीलिए उस कीमत से पूर्वज का कर्ज चुकाया जाता है। और इसीलिए अगर मृतक खरीदार पर इतना कर्ज हो जो उसकी पूरी विरासत को घेरे हुए हो, तो ऐसी स्थिति में यदि घर पर किसी का हक साबित हो जाए, तो वापस लेने का अधिकार मृतक के वसी (निष्पादक) को होगा।

(1) यानी खरीदार के पास से बेची गई वस्तु हक साबित करके ले ली जाए।

شروط نے اس کی عبارت میں باہم اختلاف کیا ہے شیخ ابو زید اس طرح لکھتے تھے کہ بعد اس بیع مذکورہ تحریر ہذا کے اور اس کے صحیح ہو جانے اور واجب ہو جانے کے باہم رضا مندی کے ساتھ پھر متفرق بابدان ہو گئے اور طحاوی یوں لکھتے تھے کہ بعد وقوع اس بیع مذکورہ تحریر ہذا کے تمام اس بیع پر باہمی رضامندی اور دونوں نے اس کے نافذ کرنے کے پھر دونوں متفرق بابدان ہو گئے اور جو امام طحاوی نے ذکر کیا ہے اس میں مشتری کے حق میں زیادہ احتیاط ہے کہ اس سے مشتری صحتِ خرید کا مقرر نہیں ہوا جاتا ہے تا کہ بوقت استحقاق مبیع (۱) کے بنا بر قول بعض علماء کے وہ اپنا ثمن بائع سے واپس نہ لے سکے پھر امام محمد نے فرمایا فما ادرک فلاں بن فلاں من درک فی ہذہ الدار فعلی فلاں بن فلاں خلاصہ حتی یسلمہ لہ یعنی اس کے بعد اگر فلاں بن فلاں کو اس دار کی بابت کوئی درک پیش آئے تو فلاں بن فلاں پر واجب ہوگا کہ اس کو خلاص کر کے مشتری کو سپرد کرے اور علماء نے امام محمد کے قول کہ فما ادرک فلاں بن فلاں اس کی ترکیب میں اختلاف کیا ہے کہ آیا فلاں بنصب ہے یا برفع ہے لیکن نصب زیادہ واضح ہے اور معنی یہ ہیں کہ فلاں کو جو درک لاحق ہو اور قولہ تو فلاں بن فلاں پر واجب ہوگا کہ اس کو خلاص کرے یہاں تک کہ مشتری کے سپرد کرے اس سے امام محمد کی یہ مراد نہیں ہے کہ لا محالہ مبیع کو خلاص کر کے مشتری کے سپرد کرے اس واسطے کہ یہ ایسی شرط ہے کہ شاہد اس کے پورے کرنے پر وہ قادر نہ ہو سکے بلکہ یہ مراد ہے کہ اگر صاحب استحقاق اس بیع کی اجازت دے دے تو مبیع کو خلاص کر کے مشتری کے سپرد کرے یا اگر وہ اجازت نہ دے تو ثمن مشتری کو واپس کرے اور اس شرط کو وفاکرنا ممکن ہے اور بعض نسخہ شروط میں جس طرح ہم نے بیان کیا ہے اسی طرح صریح عبارت مذکور ہے کہ فعلی فلاں خلاصہ ذلک حتی یسلمہ الیہ اور یہ

دائمن علیہ یعنی پس بائع پر واجب ہوگا کہ اس مبیع کو چھوڑ کر مشتری کے سپرد کرے یا مشتری کا ثمن اس کو واپس دے اور اس مقام پر فرمایا کہ اور ایسا ہی امام ابو حنیفہ و ابو یوسف لکھوایا کرتے تھے اور یوسف بن خالد سمتی و ہلال دونوں اس طرح تحریر فرماتے تھے کہ اگر پھر اس دار محدودہ تحریر ہذا کی بابت یا اس میں کسی کی بابت یا اس کے کسی حقوق میں کوئی درک تمام لوگوں میں سے کسی کی طرف سے پیش آئے تو فلاں بن فلاں پر واجب ہوگا کہ اس سب کو فلاں بن فلاں کے واسطے خلاص کرے یہاں تک کہ اس کے سپرد کرے یا اُس کو مشتری کے واسطے ہر درک و مشقت سے خلاص کر دے اور شیخ ابو زید شروطی یوں لکھتے تھے کہ فلاں بن فلاں کو جو اس کی بابت یا اس میں سے کسی جزو کی بابت یا اس کے حقوق کی بابت یا حقوق میں سے کسی کی بابت کچھ درک پیش آئے تو فلاں یعنی بائع پر واجب ہوگا کہ فلاں یعنی مشتری کے وہ سپرد کرے جس کو اس پر اس کو بیع مذکورہ تحریر ہذا نے مشتری کے واسطے واجب کیا ہے۔

امام طحاوی نے فرمایا کہ شیخ ابوزید کی تحریر ہمارے پسند ہے بنسبت تحریر یوسف بن خالد و ہلال کے اس واسطے کہ یوسف و ہلال نے درک کو مضاف بجانب مشتری تحریر نہیں کیا ہے بلکہ مطلق رکھا ہے پس اس مشتری کو اور نیز ہر ایسے شخص کو شامل ہے جو اس مشتری سے اس دار مذکور کی ملکیت اسی سبب سے مثل خرید و ہبہ و صدقہ وغیرہ کے حاصل کرے پس ضمان درک ان لوگوں کے واسطے جو مشتری سے ملکیت حاصل کریں اس بائع پر مشروط ہو گی اور اگر مشتری سے خریدنے والے کے ہاتھ سے کسی مستحق نے استحقاق ثابت کر کے یہ دار لے لیا اور مستحق نے بیع کی اجازت نہ دی تو اس شرط تحریر کے موافق مشتری دوم کو بھی اسی بائع سے ثمن واپس لینے کا اختیار ہو گا حالانکہ استحقاق ثابت ہونے کے وقت مشتری کو اپنے بائع سے ثمن واپس لینے کا استحقاق ہوتا ہے بائع کے بائع سے واپس لینے کا اختیار نہیں حاصل ہوتا ہے اور وارث مشتری کو اپنے مورث کے بائع سے ثمن واپس لینے کا اختیار حاصل ہوتا ہے باوجود یہ کہ

یہ اس کا بائع نہیں ہے سو اس وجہ سے حاصل ہوتا ہے کہ وہ مورث کا قائم مقام ہے اسی واسطے اس ثمن سے مورث کا قرضہ ادا کیا جاتا ہے اور اسی واسطے اگر مشتری میت پر اس قدر قرضہ ہو جو اس کے تمام ترکہ کو محیط ہے تو درصورتیکہ دار مذکور پر استحقاق ثابت ہو تو واپس لینے کا اختیار وصی میت

(۱) یعنی مشتری کے پاس سے مبیع استحقاق ثابت کر کے لے لی جائے ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 168 | Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

...neither to him nor to the heir. Therefore, if it is written in the manner of Yusuf and Hilal, there may previously be a suspicion that this is a condition in the sale that the contract of sale does not necessitate; thus, it would lead to a ruling of vitiation (fasad) of the sale. For this reason, in order to avoid this, we have attributed the 'dark' (contingent liability/defect) to the buyer. Some people write that whatever liability arises for so-and-so son of so-and-so and anyone else because of him, then so-and-so seller is obligated to clear it. This should not be written in this way, because the reasons could involve his heirs, those who purchase from him, and those who receive charity or gifts from him, as well as all people who might acquire ownership of the said property through this buyer. However, we have explained that at the time a third-party claim (istihqaq) arises, these people shall not have the right to reclaim the price from the seller.

Therefore, if it is written in this manner, a condition has been placed upon the seller that the contract of sale does not require, thus the sale will be invalid (fasid). Some people write that so-and-so, meaning the seller, bears its 'uhda' (responsibility). This also should not be written because, according to the Great Imam (Abu Hanifa), 'uhda' refers to an ancient document, whereas at the time the claim is proven, the buyer does not have a right to an ancient document against the seller. If such a condition is imposed on the seller, a condition contrary to the requirements of the contract has been imposed, leading to the invalidation of the sale. Later jurists stated that it should not be written as: "whatever liability arises for so-and-so buyer, it is obligatory for so-and-so seller to clear it and hand it over to the said buyer." Rather, it should be written as Sheikh Abu Zaid has recorded: "if any liability (dark) arises for the buyer regarding it, or any part of it, or regarding its rights or any of its rights, then it shall be obligatory for the seller to deliver to the buyer what this written sale document has made obligatory upon him for the buyer's sake."

When a valid third-party claim is proven and the property is taken from the buyer, and the claimant does not authorize the sale, there is a disagreement among scholars as to what the buyer is entitled to from the seller by the ruling of the sale. According to our view, it is obligatory for the seller to return the price to the buyer. Uthman al-Lakhi and Sawad bin Abdullah al-Umri stated that it is obligatory to hand over another house in the same location, equivalent in height, depth, price, structure, and measurements in yards. Others said it is obligatory to return the value of the sold property, whether it is equal to, less than, or more than the price paid. Since

scholars have differed in this manner, the most cautious (ahwat) approach is not to specify what will be obligatory at the time a claim is proven, so that a judge (Qadi) who holds a contrary belief does not nullify it, nor consider the writing to be against the requirements of the contract.

All this applies if the claimant did not authorize the said sale. If the claimant authorizes the sale after proving his claim, some scholars say this authorization will be completely ineffective because, in their view, an unauthorized (fadhuli) sale is not concluded. According to our view, if the judge has not yet ruled in favor of the claimant for that specific item, and the claimant gives authorization before the ruling, then the authorization is effective, and the seller is obligated to deliver the item to the buyer. However, there is a narration from the Great Imam (Abu Hanifa) to the contrary, stating that the claimant's litigation and request for a ruling from the judge is evidence of a defect in the sale; thus, the sale breaks, just as it would if explicitly rescinded. After that, authorization would be of no use. If authorization is given after the judge's ruling, according to the Great Imam, it will not be effective because the sale is annulled (faskh) by the judge's decree. According to the 'Sahibayn' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), authorization will be effective because, in their view, the proving of a claim does not automatically annul the sale.

1. There is no need for this, for when it (the sale) was not concluded, what would depend on authorization? 12. (Source note)

यह न वारिस को होता है, इसलिए यदि इसे उसी प्रकार लिखा जाए जैसे यूसुफ़ और हिलाल लिखते हैं, तो पहले यह वहम हो सकता है कि विक्रय (बय) में यह ऐसी शर्त है जिसकी संविदा (अक़्द) मांग नहीं करती, अतः वह विक्रय के दोषपूर्ण (फ़साद-ए-बय) होने का आदेश देगा। इसलिए हमने इससे बचने के उद्देश्य से 'दरक' (दायित्व) का संबंध क्रेता (मुशतरी) की ओर कर दिया है। कुछ लोग इस प्रकार लिखते हैं कि जो 'दरक' फलां बिन फलां को और हर किसी को उसके कारण पेश आए, तो फलां विक्रेता (बाइ) पर उसका छुटकारा (ख़लास) अनिवार्य है। इस प्रकार नहीं लिखना चाहिए, क्योंकि इसके कारणों में उसके वारिस, उससे खरीदने वाले, और उसकी ओर से दान (सदक़ा) या उपहार (हिबा) पाने वाले, तथा वे सभी लोग शामिल हो सकते हैं जो इस क्रेता की ओर से उक्त संपत्ति का स्वामित्व प्राप्त करें। जबकि हमने स्पष्ट कर दिया है कि अधिकार के दावे (इस्तिहक़ाक़) के समय इन लोगों को विक्रेता से मूल्य वापस लेने का अधिकार नहीं होगा।

यदि इस प्रकार लिखा गया, तो विक्रेता पर ऐसी शर्त लगा दी गई जिसे विक्रय संविदा नहीं मानती, अतः विक्रय दोषपूर्ण (फ़ासिद) होगा। कुछ लोग लिखते हैं कि फलां विक्रेता पर इसका 'ओहदा' (उत्तरदायित्व) है। ऐसा भी नहीं लिखना चाहिए, क्योंकि इमाम-ए-आज़म रह. के अनुसार 'ओहदा' प्राचीन दस्तावेज़ को कहते हैं, जबकि अधिकार सिद्ध होने के समय विक्रेता पर क्रेता का पुरानी दस्तावेज़ का अधिकार नहीं होता। यदि ऐसी शर्त विक्रेता पर लगाई गई, तो संविदा की आवश्यकताओं के विरुद्ध शर्त लगाई गई, जिससे विक्रय दोषपूर्ण हो जाएगा। बाद के विशेषज्ञों ने कहा कि इस प्रकार नहीं लिखना चाहिए कि जो 'दरक' फलां क्रेता को पेश आए, तो फलां विक्रेता पर उसे छुड़ाकर क्रेता के सुपुर्द करना अनिवार्य है। बल्कि इस प्रकार लिखे जैसे शेख अबू ज़ैद ने लिखा है कि यदि क्रेता को इसके बारे में या इसके किसी भाग, या इसके अधिकारों में से किसी के बारे में कोई 'दरक' (तृतीय पक्ष का दावा) पेश आए, तो विक्रेता पर अनिवार्य होगा कि वह क्रेता को वह सुपुर्द करे जो उक्त विक्रय लेख ने क्रेता के लिए उस पर अनिवार्य किया है।

जब क्रेता से सही अधिकार सिद्ध करके संपत्ति ले ली जाए और अधिकार रखने वाला इस विक्रय की अनुमति न दे, तो विद्वानों के बीच इस बात पर मतभेद है कि क्रेता के लिए विक्रेता पर विक्रय के आदेशानुसार क्या अनिवार्य होगा। हमारे निकट उस पर अनिवार्य होगा कि क्रेता को उसका मूल्य वापस करे। उस्मान लख़ी और सवाद बिन अब्दुल्ला उमरी ने कहा कि बेची गई संपत्ति के समान ऊँचाई, नीचाई, मूल्य, भवन और क्षेत्रफल का दूसरा घर उसी स्थान पर सुपुर्द करना अनिवार्य होगा।

कुछ ने कहा कि संपत्ति का मूल्य वापस करना अनिवार्य होगा, चाहे वह विक्रय मूल्य के बराबर हो, कम हो या अधिक। चूँकि विद्वानों में इसमें मतभेद है, अतः सावधानी इसी में है कि अधिकार सिद्ध होने के समय जो अनिवार्य होगा उसका उल्लेख न किया जाए, ताकि जो न्यायाधीश (क़ाज़ी) इसके विरुद्ध विश्वास रखता हो वह उसे निरस्त न करे और लिखे हुए को संविदा की आवश्यकताओं के विरुद्ध न समझे।

यह सब उस स्थिति में है जब अधिकार रखने वाले ने उक्त विक्रय की अनुमति न दी हो। यदि अधिकार रखने वाले ने अधिकार सिद्ध होने के बाद इस विक्रय की अनुमति दे दी, तो कुछ विद्वानों का मत है कि यह अनुमति बिल्कुल प्रभावी नहीं होगी, क्योंकि उनके अनुसार 'फ़ज़ूली' (बिना अधिकार के किया गया विक्रय) संपन्न नहीं होता। हमारे निकट यदि न्यायाधीश ने अधिकार रखने वाले के पक्ष में उस वस्तु का आदेश नहीं दिया है और आदेश से पहले उसने अनुमति दे दी, तो अनुमति प्रभावी होगी और विक्रेता पर वस्तु क्रेता को सुपुर्द करना अनिवार्य होगा। परंतु इमाम-ए-आज़म रह. से एक रिवायत इसके विरुद्ध है कि अधिकार रखने वाले का विवाद करना और न्यायाधीश से आदेश की प्रार्थना करना विक्रय की क्षति का प्रमाण है, अतः इससे विक्रय टूट जाएगा, जैसे स्पष्ट रूप से तोड़ने से टूट जाता है। इसके बाद अनुमति देना प्रभावी नहीं होगा। न्यायाधीश के आदेश के बाद यदि अनुमति दी गई, तो इमाम-ए-आज़म रह. के अनुसार वह प्रभावी नहीं होगी क्योंकि न्यायाधीश के आदेश से विक्रय निरस्त (फ़स्ख़) हो जाएगा। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ व इमाम मुहम्मद) के निकट अनुमति प्रभावी होगी क्योंकि उनके निकट अधिकार सिद्ध होने से विक्रय स्वतः निरस्त नहीं होता।

१ इसकी आवश्यकता नहीं है क्योंकि जब विक्रय संपन्न ही नहीं हुआ तो अनुमति पर क्या निर्भर करेगा।

کو ہوتا ہے نہ وارث کو پس اگر اسی طور پر لکھا جائے جس طرح یوسف و ہلال لکھتے ہیں تو پیشتر اس کا وہم ہو سکتا ہے کہ بیع میں یہ ایسی شرط ہے جس کو عقد بیع مقتضی نہیں ہے پس وہ فساد بیع کا حکم دے گا اس واسطے ہم نے اس سے احتراز کرنے کی غرض سے درک کی اضافت بجانب مشتری کر دی ہے اور بعض لوگ اس طرح لکھتے ہیں کہ جو درک فلاں بن فلاں کو اور ہر کسی کو اس کے سبب سے پیش آئے تو فلاں بائع پر اس کا خلاص واجب ہے اور اس طور سے نہ لکھنا چاہئے اس واسطے کہ اسباب میں اس کے وارث لوگ اور اس سے خریدنے والے اور اس کی طرف سے صدقہ یا ہبہ پانے والے اور نیز تمام لوگ جو اس مشتری کی جہت سے ملکیت دارندہ مذکورہ حاصل کریں سب لوگ ہو سکتے ہیں حالانکہ ہم نے بیان کر دیا ہے کہ وقت استحقاق وارد ہونے کے ان لوگوں کو اس بائع سے ثمن واپس لینے کا اختیار نہ ہوگا پس اگر اس طور سے تحریر کیا تو بائع کے ذمہ ایسی شرط لگائی جس کو عقد بیع نہیں چاہتا ہے پس بیع فاسد ہوگی اور بعض لوگ لکھتے ہیں کہ پس فلاں یعنی بائع پر اس کا عہدہ ہے اور اس طور سے بھی نہ لکھنا چاہئے اس واسطے کہ امام اعظمؒ کے نزدیک عہدہ قدیم دستاویز کو کہتے ہیں حالانکہ استحقاق ثابت ہونے کے وقت بائع پر مشتری کا قدیمی دستاویز کا استحقاق نہیں ہوتا ہے پس اگر ایسی شرط بائع کے ذمہ لگائی تو خلاف مقتضائے عقد شرط لگائی پس بیع فاسد ہو جائے گی اور متاخرین اہل شروط نے فرمایا کہ اس طرح نہ لکھنا چاہئے کہ جو درک فلاں مشتری کو پیش آئے پس فلاں بائع پر اس کا خلاص کر کے مشتری مذکور کے سپرد کرنا واجب ہے۔ بلکہ اس طور سے لکھے جس طرح شیخ ابو زید نے تحریر کیا ہے کہ مشتری کو اس کی بابت یا اس میں سے کسی جزو کی بابت یا اس کے حقوق یا حقوق میں سے کسی کی بابت کچھ درک پیش آئے تو بائع پر واجب ہوگا کہ فلاں

مشتری کو وہ سپرد کرے جو بیع مذکورہ تحریر ہذا نے مشتری کے واسطے اس پر واجب کیا ہے اس واسطے کہ جب مشتری کے پاس سے صحیح استحقاق ثابت کر کے لے جائے اور مستحق اس بیع کی اجازت نہ دے تو علماء کے درمیان اس امر میں اختلاف ہے کہ مشتری کے واسطے بائع پر بحکم بیع کیا واجب ہوگا پس ہمارے نزدیک اس پر واجب ہوگا کہ مشتری کو اس کا ثمن واپس کرے اور عثمان لخی وسواد بن عبد اللہ عمری نے فرمایا کہ دار مبیعہ کے مثل بلندی و پستی و قیمت و عمارت و گزوں کی مساحت کا اسی مقام پر دوسرا دار سپرد کرنا واجب ہوگا اور بعض نے فرمایا کہ اس پر واجب ہوگا کہ دار مبیعہ کی قیمت واپس کرے خواہ ثمن اس کے برابر ہو یا کم ہو یا زیادہ ہو اور ہرگاہ علماء نے اس طور سے اختلاف کیا ہے تو احوط یہی ہے کہ استحقاق کے وقت جو واجب ہوگا وہ بیان نہ کیا جائے گا تا کہ جو قاضی اس کے برخلاف اعتقاد رکھتا ہو وہ اس کو باطل نہ کرے اور جو تحریر ہے اس کو خلاف مقتضائے عقد نہ خیال کرے اور یہ سب اس صورت میں ہے کہ صاحب استحقاق نے بیع مذکور کی اجازت نہ دی اور اگر صاحب استحقاق نے استحقاق ثابت کرنے کے بعد اس بیع کی اجازت دے دی تو بعض علماء کا قول ہے کہ یہ اجازت بالکل کار آمد نہ ہوگی بنابریں کہ ان کے نزدیک فضولی کی بیع منعقد نہیں ہوتی ہے اور نہ اجازت ملّا ملک پر موقوف ہوتی ہے اور ہمارے نزدیک اگر قاضی نے صاحب استحقاق کے واسطے اس عین کا حکم نہیں دیا ہے اور حکم دینے سے پہلے صاحب استحقاق نے اجازت دے دی تو اس کی اجازت کار آمد ہوگی پس بائع پر بھی مالِ عین مشتری کو سپرد کرنا واجب ہوگا لیکن امام اعظمؒ سے ایک روایت میں اس کے برخلاف یوں مروی ہے کہ مستحق کا خصومت کرنا اور قاضی سے حکم کی درخواست کرنا بیع کے نقص کی دلیل ہے پس اس سے بیع ٹوٹ جائے گی جیسے کہ صریح توڑ دینے سے ٹوٹ جاتی ہے پھر اس کے بعد مستحق کا اجازت دینا کچھ کار آمد نہ ہوگا اور اگر بعد حکم قاضی صادر ہونے کے صاحب استحقاق نے اجازت دی تو بعض موافق میں مذکور ہے کہ

بنابر قول امام اعظمؒ کے اس کی اجازت کار آمد نہ ہوگی اس واسطے کہ مستحق کے واسطے مالِ عین کا حکم قاضی کی طرف سے صادر ہونے سے بیع فسخ ہو جائے گی اور صاحبینؒ کے نزدیک اجازت کار آمد ہوگی اس واسطے کہ صاحبینؒ کے نزدیک استحقاق ثابت اور اس کی حاجت نہیں ہے اس واسطے کہ جب منعقد نہ ہوئی تو اجازت پر کیا موقوف ہوگی ۱۲منہ

۱ اس کی حاجت نہیں ہے اس واسطے کہ جب منعقد نہ ہوئی تو اجازت پر کیا موقوف ہوگی ۱۲ منہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume (1) 169 Kitab al-Shurut (The Book of Conditions)

The issuance of a judicial decree in favor of a claimant (Mustahiq) regarding a specific property does not necessarily annul the sale; this is mentioned in several texts. It is stated in *Sharh al-Ziyadat* that according to the *Zahir al-Riwayah* (manifest reports), the sale remains valid, and any subsequent permission granted by the claimant is effective. However, it is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that the claimant taking possession of the property by court order serves as evidence of the breach of sale, thereby annulling it; thereafter, any permission granted by the claimant is ineffective.

Based on the opinion of those scholars who maintain that the sale is annulled and the claimant's permission is ineffective: if a condition was placed on the seller (Ba'i) to deliver the sold property (Dar al-Mabi'ah) upon the substantiation of a claim, the seller can only fulfill this by repurchasing the property from the claimant before delivering it to the buyer (Mushtari). Imposing such a condition can render the contract (Aqd) voidable (Fasid). Therefore, the more cautious approach (*Ahwat*) is to stipulate that in such an event, the seller is obligated to perform what this written sale agreement has mandated upon him.

Furthermore, one should avoid explicitly writing that the return of the purchase price (Thaman) is mandatory. This is because if a claim is established over the entire property, our view is that the full price must be returned. However, according to some dissenting opinions, a replacement of similar quality and value must be provided, while others suggest the current market value of the property should be paid.

If a claim is established over a portion of the property, two scenarios arise: 1. If the claim is for an undefined portion (e.g., one-third or one-fourth), our view is that the buyer has the option (*Khiyar*) to either return the remainder to the seller and claim a full refund or keep the remainder and claim a proportionate refund for the part lost to the claimant. 2. If the claim is for a specific, defined portion: If this occurs before possession, the buyer has the same aforementioned options. If it occurs after possession, the buyer does not have the option to rescind the entire sale but must accept a proportionate refund for the lost part. This is treated similarly to a transaction involving two items where one is subsequently claimed by a third party, as noted by al-Tahawi in his *Shurut*.

Imam al-Khassaf (RA) stated that the buyer has the choice to keep the remainder and receive a partial refund or return everything for a full refund. Conversely, some

scholars argue the entire sale becomes void, necessitating a full refund. To avoid these legal complications and potential invalidation of the contract due to non-standard conditions, it is advised to use wording that aligns with the essence of the contract.

Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf (RA), when drafting such documents, used to write that the seller is obligated to clear the title, or else return the purchase price along with the value of any improvements (such as buildings, trees, or crops) that the buyer had added to the property under the seller's authority. This inclusion of compensation for improvements is based on the opinion of certain scholars allowing the buyer to recover such costs from the seller upon a successful third-party claim...

(Note: The text ends mid-sentence at the bottom of the page.)

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (1) 169 किताब-उश-शुरूत

मुस्तहिक़ (वास्तविक स्वामी) के लिए माल-ए-ऐन (विशिष्ट संपत्ति) का हुक्म क़ाज़ी की तरफ़ से सादिर होने से बैअ (बिक्री) फ़स्ख़ (रद्द) नहीं होती है, ऐसा ही कुछ किताबों में ज़िक्र है। और 'शरह ज़ियादात' में लिखा है कि 'ज़ाहिर-उर-रिवायत' के मुवाफ़िक़ बैअ फ़स्ख़ न होगी और इजाज़त कारआमद (प्रभावी) होगी। और इमाम अबू यूसुफ़ रह. से मरवी है कि माल-ए-ऐन क़ाज़ी के हुक्म से मुस्तहिक़ का ले लेना दलील-ए-शिकस्त-ए-बैअ (बिक्री टूटने का प्रमाण) है, लिहाज़ा इससे बैअ टूट जाएगी, फिर उसके बाद मुस्तहिक़ का इजाज़त देना कारआमद न होगा। पस उस आलिम के कौल (कथन) के अनुसार जो कहता है कि बैअ फ़स्ख़ हो जाएगी और मुस्तहिक़ की इजाज़त प्रभावी न होगी, अगर विक्रेता (बाइ') के ज़िम्मे हक़ साबित होने के वक़्त बेची गई चीज़ (दार-ए-मबीआ) को सौंपने की शर्त लगाई गई, तो विक्रेता उस चीज़ को तभी सौंप सकता है जब वह उसे मुस्तहिक़ से ख़रीदे और फिर खरीदार (मुश्तरी) के सुपुर्द करे। और इस तरह की शर्त लगाना अनुबंध (अक़्द) को फ़ासिद (दूषित) करता है।

इसलिए एहतियात (सावधानी) इसी में है कि इस तरह लिखा जाए कि ऐसी स्थिति में उस पर उस चीज़ को सुपुर्द करना वाजिब होगा जिसे इस लिखित बिक्री ने उस पर वाजिब किया है। इसी तरह यह भी न लिखे कि उस पर क़ीमत (समन) वापस करना वाजिब है, क्योंकि अगर पूरी संपत्ति पर हक़ साबित हुआ तो हमारे नज़दीक पूरी क़ीमत वापस करना वाजिब होगा। मगर कुछ विरोधियों के नज़दीक उस पर उस संपत्ति के समान (मिस्ल) चीज़ वापस करना वाजिब होगा, और कुछ के नज़दीक पूरी संपत्ति की क़ीमत वापस करनी होगी।

यदि संपत्ति के थोड़े हिस्से पर हक़ साबित हो, तो उसकी दो सूरतें हैं: अगर हक़ किसी अनिश्चित टुकड़े (जैसे एक-तिहाई या एक-चौथाई) पर साबित हो, तो हमारे नज़दीक खरीदार को अधिकार है कि वह चाहे तो बाकी हिस्सा विक्रेता को लौटा कर अपनी पूरी रक़म वापस ले ले, या चाहे तो बाकी हिस्सा रख ले और जितना हिस्सा हक़ में चला गया है उसके हिसाब से विक्रेता से रक़म वापस ले। अगर हक़ किसी निश्चित टुकड़े पर साबित हो और यह क़ब्ज़े से पहले हो, तो खरीदार को वही अधिकार होगा जो पहले बताया गया है। लेकिन अगर क़ब्ज़े के बाद ऐसा हो, तो खरीदार को विकल्प (खियार) नहीं होगा, बल्कि वह केवल उसी हिस्से की रक़म वापस लेगा जो हक़ में लिया गया है।

तहावी ने अपनी 'शुरूत' में ऐसा ही ज़िक्र किया है। खसाफ़ रह. ने फ़रमाया कि खरीदार को अख्तियार है कि चाहे बाकी हिस्सा रख ले और छीने गए हिस्से की रक़म ले ले, या बाकी वापस करके अपनी पूरी रक़म ले ले। कुछ उलेमा के नज़दीक पूरी बिक्री फ़ासिद हो जाएगी और विक्रेता पर पूरी रक़म लौटाना वाजिब होगा।

विद्वानों के विभिन्न मतों के कारण, बैअ-नामे (बिक्री दस्तावेज़) में रक़म वापसी की ऐसी शर्त लिखना जो अनुबंध की आवश्यकताओं के विरुद्ध हो, अनुबंध को दूषित कर सकती है। इसलिए एहतियात इसी में है कि ऐसी इबारत लिखी जाए जिससे अनुबंध सुरक्षित रहे। इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़ रह. ऐसी स्थितियों में यह लिखवाया करते थे कि विक्रेता पर संपत्ति को मुक्त कराना वाजिब होगा या उसे खरीदार को उसकी रक़म और उन चीज़ों (जैसे इमारत, पेड़, फसल) की क़ीमत वापस करनी होगी जो खरीदार ने विक्रेता के हुक्म से वहाँ बनाई या लगाई थीं।

مستحق کے واسطے مال عین کا حکم قاضی کی طرف سے صادر ہونے سے بیع فسخ نہیں ہوتی ہے ایسا ہی بعض کتب میں مذکور ہے اور شرح زیادات میں لکھا ہے کہ ظاہر الروایت کے موافق بیع فسخ نہ ہوگی اور اجازت کارآمد ہوگی اور امام ابو یوسفؒ سے مروی ہے کہ مال عین قاضی کے حکم سے مستحق کا لے لینا دلیل شکست بیع ہے پس اس سے بیع ٹوٹ جائے گی پھر اس کے بعد مستحق کا اجازت دینا کارآمد نہ ہوگا پس بنا بر قول ایسے عالم کے جو فرماتا ہے کہ بیع فسخ ہو جائے گی اور صاحب استحقاق کی اجازت کارآمد نہ ہوگی اگر بائع کے ذمہ وقت ثبوت استحقاق کے دار مبیعہ سپرد کرنے کی شرط لگائی تو بائع اس دار کو جبھی سپرد کر سکتا ہے کہ جب صاحب استحقاق سے اس کو خریدے پھر مشتری کے سپرد کرے اور ایسے طور سے شرط لگانا عقد کو فاسد کرتا ہے پس احوط یہ ہے کہ یوں لکھا جائے کہ ایسی حالت میں اس پر اس چیز کا سپرد کرنا واجب ہوگا جس کو بیع مذکورہ تحریر ہذا نے اس پر واجب کیا ہے اور اسی طرح یہ بھی نہ لکھے کہ اس پر ثمن واپس کرنا واجب ہے اس واسطے کہ اگر پورے دار پر استحقاق ثابت ہوا تو ہمارے نزدیک پورا ثمن واپس کرنا واجب ہوگا اور بعض مخالفین کے نزدیک اس پر اس دار کے مثل جو صورت و معنی میں اس کا مثل ہو واپس کرنا واجب ہوگا اور بعض کے نزدیک اگر پورے دار کا استحقاق ثابت ہو تو اس دار کی قیمت واپس کرے اور اگر تھوڑے دار کا استحقاق ثابت ہو تو اس میں دو صورتیں ہیں اگر استحقاق کسی غیر معین ٹکڑے کا ثابت ہوا جیسے تہائی و چوتھائی وغیرہ تو ہمارے نزدیک مشتری کو اختیار ہے چاہے باقی بائع کو واپس کر کے اس سے اپنا پورا ثمن واپس لے اور چاہے باقی کو رکھ لے اور جس قدر استحقاق میں لے لیا گیا ہے اس کے حساب سے بائع سے ثمن واپس لے اور اگر کسی معین ٹکڑے کا استحقاق ثابت ہوا پس اگر قبضہ سے پہلے

استحقاق مذکور ثابت ہوا تو مشتری کو ایسا ہی اختیار ہوگا جیسا ہم نے بیان کیا ہے اور اگر قبضہ کے بعد ایسا واقعہ ہوا تو مشتری کو خیار نہ ہوگا بلکہ جس قدر استحقاق میں لیا گیا ہے اسی قدر ٹکڑے کا ثمن بائع سے واپس لے گا اور یہ بمنزلہ ایسی صورت کے ہوگا کہ جیسے اس نے دو چیزیں خریدیں پھر قبضہ کے بعد ایک استحقاق میں لے لی گئی ایسا ہی طحاوی نے اپنے شروط میں ذکر کیا ہے اور خصافؒ نے فرمایا کہ مشتری کو اختیار ہے چاہے باقی کو رکھ لے اور جس قدر استحقاق میں لیا گیا ہے اس کا ثمن واپس لے اور چاہے باقی کو واپس کر کے بائع سے اپنا پورا ثمن واپس کر لے اور بعض علماء کے نزدیک کل مبیع کی بیع فاسد ہو جائے گی اور بائع پر پورا ثمن واپس دینا واجب ہوگا پس بنا بر قول ایسے عالم کے جو اس دار کے مثل واپس دینا واجب کہتا ہے اور بنا بر قول ایسے عالم کے جو قیمت دار واپس دینا واجب کہتا ہے بیعنامہ میں ثمن واپس کرنے کی شرط تحریر کرنا ایسی شرط ہوگی جو مقتضائے عقد نہیں ہے پس اس سے عقد فاسد ہوگا پس ان لوگوں کے قول سے احتراز ہونے کے واسطے اس کو تحریر نہ کرے اور ہمارے نزدیک بھی بعض صورتوں میں پورا ثمن اور بعض صورتوں میں تھوڑا ثمن واپس کرنا واجب ہوتا ہے پس اگر ہم بیعنامہ میں مطلقاً پورا ثمن واپس کرنا شرط کریں تو یہ شرط خلاف مقتضائے عقد ہو کر موجب فساد ہوگی اور اگر ہم نے اس طرح تحریر کیا کہ پس بائع پر وہ چیز واجب ہوگی جو بیع مذکورہ تحریر ہذا نے مشتری کے واسطے اس پر واجب کر دی ہے تو درصورت استحقاق ثابت ہونے کے اور صاحب استحقاق کا بیع کی اجازت نہ دینے کے جس چیز کا حکم قاضی کی طرف سے اس پر صادر ہو وہ سب کے نزدیک بموجب اس بیع کے ہوگی جیسا کہ بیعنامہ میں شرط تحریر ہوئی ہے پس قاضیوں میں کسی قاضی کو خواہ کسی قول کا معتقد ہو اس بیع کے باطل کر دینے کا اختیار نہ ہوگا جب کہ اس کے پاس یہ مقدمہ پیش ہو میں اس وجہ سے یہی لکھنا احوط ہے اور امام ابو حنیفہ و امام ابو یوسفؒ بعد تحریر واقعہ درک کے یوں لکھا کرتے تھے کہ پس فلاں پر

اس کا خلاص کرنا واجب ہوگا حتیٰ کہ اس کو مشتری کے سپرد کرے یا اس کو اس کا ثمن مع قیمت اس چیز کے واپس کرے جو عمارت و درخت و زراعت وغیرہ بائع کے حکم سے مشتری نے خود ایجاد کی ہوں یا اس کے واسطے نو ایجاد کی گئی ہوں اور ہم نے ان چیزوں کی قیمت کی ضمان اس واسطے تحریر کر دی کہ بنا بر قول بعض علماء کے استحقاق ثابت ہونے کے وقت مشتری کو بائع سے ان چیزوں کی قیمت واپس لینے کا اختیار...

This applies only when the seller has accepted the guarantee for it; if the guarantee was not accepted, it does not apply. We have recorded this under the seller's direction because some scholars of Madinah Munawwarah state that even if the seller has guaranteed the price of these items for the buyer, the buyer may still recover that price from him whenever the seller has issued such an order. We have documented the seller's act of guaranteeing and issuing this order specifically to avoid the opinions of those scholars. Some people write the clause as: "along with a guarantee for what the buyer may newly create in terms of buildings, trees, etc.," but this is incorrect. The reason is that a buyer sometimes creates things in the property for which he does not possess the right to claim the price from the seller at the time the third-party right of ownership (*istihqaq*) is established—such as digging a well or clearing a thatched roof, items which cannot be physically handed over to the seller. Therefore, if a guarantee for these is stipulated upon the seller, it imposes a condition that is not required by the essence of the contract and provides a unilateral benefit (1) to one of the contracting parties.

Imam Tahawi used to say that the more cautious approach is not to write "along with the price of what the buyer produces," but rather to write: "If any claim (*darak*) arises against so-and-so regarding this defined property, any of its rights, or anything created therein such as buildings, trees, or crops, then the seller, by virtue of the aforementioned sale, shall accept this deed, the delivery of which is obligatory." The reason is that when a claim of ownership is established over a specific property in a state where the buyer has already constructed a building, planted trees, or sown crops, there is a scholarly difference of opinion. Among our associates, there are two reports. In one irregular (*shadh*) report, it is stated that if the seller is present, the buyer shall calculate the value of these things and take it from the seller. Consequently, these buildings, plants, and crops shall belong to the seller in exchange for the compensation he paid. Thereafter, the rightful owner (*sahib-e-istihqaq*) shall have the choice: either to demand the seller remove these things from his land, or to pay the seller the value based on the rate for demolished or uprooted material and keep them for himself.

If the seller is absent, the rightful owner has the choice to demand the buyer remove these things from his land without waiting for the seller's return. Once the buyer has removed them, whenever he gains recourse against the seller, he may hand over the debris and claim the value of the uprooted materials as compensation, since that is

what he delivered to the seller. If the rightful owner wishes, he may prevent the buyer from uprooting them and keep them for himself, paying the buyer their value as uprooted materials. In this case, the buyer (1) cannot recover anything from the seller except the original purchase price. In *Zahir al-Riwayah*, it is stated that if the buyer is compelled to remove these things, he shall do so, and the debris (*tootan*) shall belong to the buyer. He then has the choice: either to give the debris to the seller and take the full established price from him, or to keep the debris and claim nothing from the seller. Since our ruling is that in some cases the buyer receives the price of the building from the seller and in others he does not, if the deed stipulates that he shall "absolutely recover" it, we would be establishing an unconditional right of recovery for the buyer. This condition contradicts the implications of the contract and benefits one party (the buyer). Therefore, according to us, such a condition invalidates the contract. Some scholars of Madinah opined that if a buyer constructed a building unaware that the property belonged to another, then upon the appearance of the rightful owner, the judge (*Qadi*) shall tell the owner that he has the choice to pay the buyer the value of the building, as the buyer built it in ignorance and under a misconception.

---

(1) This is a benefit, and such a condition by consensus renders the contract void (*fasid*). (1) That which was paid to the seller.

यह तभी होता है जब विक्रेता ने इसकी गारंटी (ज़मानत) स्वीकार कर ली हो, और यदि गारंटी स्वीकार नहीं की गई है, तो ऐसा नहीं होगा। हमने विक्रेता के आदेश से इसे इसलिए लिखा है क्योंकि मदीना मुनव्वरा के कुछ विद्वानों का कहना है कि भले ही विक्रेता ने क्रेता के लिए इन चीजों की कीमत की गारंटी दी हो, फिर भी क्रेता विक्रेता द्वारा ऐसा आदेश दिए जाने पर वह कीमत कभी भी वापस ले सकता है। हमने विक्रेता द्वारा गारंटी देने और इस आदेश को उन विद्वानों के कथन से बचने (एहतराज़) के लिए लिखा है। कुछ लोग इस प्रकार लिखते हैं कि 'उन चीजों की गारंटी के साथ जिन्हें क्रेता भवन, वृक्ष आदि के रूप में नया निर्मित करेगा', लेकिन यह सही नहीं है। इसका कारण यह है कि क्रेता कभी-कभी संपत्ति (दार) में ऐसी चीजें बनाता है जिनकी कीमत वसूल करने का अधिकार उसे विक्रेता से तब प्राप्त नहीं होता जब स्वामित्व का दावा (इस्तिहक़ाक़) सिद्ध हो जाता है, जैसे कि कुआं खोदना या छप्पर साफ करना, जो कि ऐसी चीजें हैं जिन्हें वह विक्रेता को सौंप नहीं सकता। अतः यदि विक्रेता के ज़िम्मे इनकी गारंटी की शर्त रखी गई, तो ऐसी शर्त रखी गई जो अनुबंध (अक़्द) की आवश्यकताओं के विरुद्ध है और इसमें दोनों पक्षों में से एक के लिए लाभ (1) है।

इमाम तहावी फ़रमाते थे कि सावधानी इसी में है कि यह न लिखा जाए कि 'उस चीज़ की कीमत के साथ जिसे क्रेता निर्मित करे', बल्कि इस प्रकार लिखा जाए कि 'यदि फ़लाँ बिन फ़लाँ को इस निर्धारित संपत्ति या इसके अधिकारों में से किसी अधिकार में, या क्रेता द्वारा निर्मित किसी चीज़ जैसे भवन, वृक्ष या खेती में कोई बाधा (दरक) उत्पन्न हो, तो विक्रेता उक्त विक्रय आदेश के अनुसार इस विक्रय-पत्र को स्वीकार करेगा जिसे सौंपना अनिवार्य है।' इसका कारण यह है कि जब किसी विशिष्ट संपत्ति पर स्वामित्व का दावा ऐसी स्थिति में सिद्ध हो जाए कि क्रेता उसमें कोई भवन बना चुका हो या पेड़ लगा चुका हो या खेती कर चुका हो, तो इस पर विद्वानों में मतभेद है। हमारे साथियों (फ़ुक़हा) से इस बारे में दो विवरण हैं। एक शाज़ विवरण में कहा गया है कि यदि विक्रेता उपस्थित हो, तो क्रेता इन चीजों की कीमत की गणना करके विक्रेता से ले लेगा, और ये भवन, पौधे और फसलें उस कीमत के बदले विक्रेता की हो जाएंगी जो उसने मुआवजे के रूप में दी है। इसके बाद वास्तविक स्वामी (साहिब-ए-इस्तिहक़ाक़) को यह अधिकार होगा कि वह विक्रेता से जवाबदेही मांगे कि वह इन चीजों को उसकी ज़मीन से हटा दे, या फिर वह विक्रेता को उखड़ी हुई और टूटी हुई सामग्रियों के हिसाब से कीमत देकर उन्हें अपने लिए रहने दे।

यदि विक्रेता अनुपस्थित हो, तो वास्तविक स्वामी को यह अधिकार होगा कि वह क्रेता से इन चीजों को अपनी ज़मीन से हटवा दे और विक्रेता के आने का इंतज़ार न करे। फिर जब क्रेता ने उन्हें हटा दिया हो, तो जब कभी विक्रेता पर उसका अधिकार चले, तो वह उसे (मलबे को) देकर उखड़ी हुई सामग्री की कीमत मुआवजे के रूप में ले ले, क्योंकि उसने विक्रेता को वैसा ही सौंपा था। और यदि वास्तविक स्वामी चाहे तो क्रेता को उन्हें हटाने से रोक दे और अपने लिए रहने दे, और क्रेता को उखड़ी हुई सामग्री के हिसाब से उसकी कीमत दे दे। फिर क्रेता (1) विक्रेता से अपनी मूल कीमत (थमन) के अलावा और कुछ वापस नहीं ले सकता। 'ज़ाहिर अल-रवाया' में कहा गया है कि यदि क्रेता से इन चीजों को हटाने की मांग की गई, तो क्रेता उन्हें हटा देगा और मलबा (टूटन) क्रेता का होगा। फिर उसे अधिकार होगा कि वह मलबा विक्रेता को देकर उससे स्थापित कीमत ले ले, या मलबा अपने पास रखे और विक्रेता से कुछ वापस न ले। अतः जब हमारे अनुसार यह नियम हुआ कि कुछ स्थितियों में क्रेता विक्रेता से भवन की कीमत लेता है और कुछ में नहीं, तो यदि विक्रय-पत्र में यह लिख दिया जाए कि वह 'अनिवार्यतः वापस लेगा', तो हमने क्रेता के लिए हर हाल में कीमत वापसी का अधिकार सिद्ध कर दिया, जबकि यह शर्त अनुबंध की प्रकृति के विरुद्ध है और इसमें क्रेता के लिए अनुचित लाभ है। अतः हमारे अनुसार ऐसी शर्त अनुबंध को शून्य (फ़ासिद) कर देती है। मदीना के कुछ विद्वानों का मत है कि यदि क्रेता ने भवन बनाया और उसे यह ज्ञात नहीं था कि यह संपत्ति किसी अन्य की है, तो वास्तविक स्वामी के सामने आने पर काज़ी (न्यायाधीश) उस स्वामी से कहेगा कि उसे विकल्प है कि वह क्रेता को उसके द्वारा निर्मित भवन की कीमत दे दे क्योंकि उसने इसे अज्ञानता और धोखे में बनाया है।

---

(1) यह लाभ है और ऐसी शर्त सर्वसम्मति से अनुबंध को शून्य करने वाली है। (1) जो विक्रेता को दिया गया है।

جبھی ہوتا ہے کہ جب بائع نے اس کی ضمانت قبول کر لی ہو اور اگر ضمانت قبول نہ کی ہو تو نہیں اور ہم نے بائع کے حکم سے اس واسطے تحریر کیا کہ بعض علماء مدینہ منورہ کہتے ہیں کہ بائع نے اگرچہ مشتری کے واسطے ان چیزوں کی قیمت کی ضمانت کر لی ہو تاہم مشتری اس سے اس قیمت کو کبھی واپس لے سکتا ہے کہ جب بائع نے ایسا حکم کیا؛ واپس ہم نے بائع کا ضمانت کرنا اور اس کا یہ حکم دینا ان علماء کے قول سے احتراز کرنے کے واسطے تحریر کر دیا اور بعض لوگ یوں تحریر کرتے ہیں کہ مع ضمانت اس چیز کے جس کو مشتری عمارت و درخت وغیرہ سے نو ایجاد کرے اور یہ صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ مشتری کبھی دار میں ایسی چیز ایجاد کرتا ہے کہ استحقاق ثابت ہونے کے وقت اس کی قیمت لینے کا اختیار بائع سے اس کو حاصل نہیں ہوتا ہے جیسے کنواں اکھارنا اور چھپر صاف کرنا وسودی صاف کرنا ایسی چیزیں جن کو بائع کے سپرد نہیں کر سکتا ہے پس اگر ان کی ضمانت بھی بائع کے ذمہ شرط کی تو ایسی شرط اس کے ذمہ لگائی جس کو عقد مقتضی نہیں ہے اور اس میں ہر دو عاقدین میں سے ایک کے واسطے نفع (1) ہے اور امام طحاوی فرماتے تھے کہ احوط یہ ہے کہ یہ نہ لکھا جائے کہ مع قیمت اس چیز کے جس کو مشتری پیدا کرے بلکہ یوں لکھا جائے کہ فلاں بن فلاں بن فلاں کو اس دار محدودہ یا اس کے حقوق میں سے کسی حق میں یا ایسی چیز میں جس کو ایجاد کرے مثل عمارت و درخت و زراعت کے کوئی درک پیش آئے تو بائع پر بحکم بیع مذکورہ بیعنامہ ہذا جس کا سپرد کرنا واجب ہے اس کو تسلیم کرے اور وجہ یہ ہے کہ جب دار معینہ کا استحقاق ایسی حالت میں ثابت ہو کہ مشتری اس میں کوئی عمارت بنا چکا ہے یا درخت لگا چکا ہے اس میں کھیتی بوئی ہے تو اس میں علماء کا اختلاف ہے پس ہمارے اصحاب سے اس میں دو روایتیں ہیں ایک روایت

شاذہ میں فرمایا کہ اگر بائع حاضر ہو تو مشتری بائع سے ان چیزوں کی قیمت اس طرح قائم کر کے حساب سے لے لے گا اور یہ عمارت اور پودے اور زراعت بمعوض اس مال قیمت کے جو بائع نے تاوان دیا ہے بائع کے ہو جائیں گے پھر اس کے بعد صاحب استحقاق کو اختیار ہو گا چاہے بائع سے مواخذہ کرے کہ ان چیزوں کو اس کی زمین سے اکھاڑ لے اور دور کر دے اور چاہے بائع کو ان کی قیمت اکھڑی ہوئی اور توڑی ہوئی کے حساب سے دے کر ان کو اپنے واسطے رہنے دے اور اگر بائع غائب ہو تو صاحب استحقاق کو اختیار ہو گا کہ مشتری سے مواخذہ کر کے ان چیزوں کو اپنی زمین سے دور کرا دے اور بائع کے آنے تک کا انتظار نہ کرے پھر جب اس کو مشتری نے اکھاڑ لیا تو جب کبھی بائع پر قابو پائے تو اس کو دے کر اسی طرح اکھڑی ہوئی کی قیمت اس سے تاوان لے کیونکہ اس نے بائع کو ایسا ہی سپرد کیا اور اگر صاحب استحقاق چاہے تو مشتری کو ان کے اکھاڑنے سے منع کرے اور اپنے واسطے رہنے دے اور مشتری کو اکھڑی ہوئی کے حساب سے اس کی قیمت دے دے پھر مشتری (1) بائع سے سوائے اپنے ثمن کے اور کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے اور ظاہر الروایہ میں فرمایا کہ اگر مشتری سے ان چیزوں کے دور کرنے کا مواخذہ کیا گیا تو مشتری اس کو دور کر دے گا پھر ٹوٹن مشتری کی ہو گی پھر اس کو اختیار ہو گا چاہے یہ ٹوٹن بائع کو دے کر اس سے ثابت کی قیمت لے لے اور چاہے ٹوٹن اپنے واسطے رہنے دے اور بائع سے کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے پس جب ہمارے نزدیک یہ حکم ہوا کہ بعض صورتوں میں مشتری بائع سے عمارت کی قیمت لیتا ہے اور بعض صورتوں میں نہیں بسا اگر بیعنامہ میں یہ لکھیں کہ واپس لے گا مطلقاً تو ہم نے مشتری کے واسطے ہر حال میں قیمت واپس لینے کا اختیار ثابت کر دیا حالانکہ یہ شرط خلاف مقتضائے عقد ہے اور ہر دو عاقدین میں سے ایک یعنی مشتری کے واسطے اس میں نفع ہے پس ہمارے نزدیک ایسی شرط موجب فساد عقد ہوئی اور بعض علمائے مدینہ نے زعم کیا کہ اگر مشتری نے عمارت بنائی اور اس کو یہ معلوم

نہیں ہے کہ یہ دار صاحب استحقاق کی ملک ہے حتیٰ کہ اس نے دھوکے و نادانستگی میں بنایا پھر صاحب استحقاق ظاہر ہوا تو قاضی اس مستحق سے کہے گا کہ تجھ کو اختیار ہے چاہے مشتری کو اس کی ثابت عمارت کی قیمت دے دے کیونکہ اس نے دھوکے اور نادانستگی میں بنائی ہے اور یہ

---

(1) نفع ہے اور ایسی شرط بالاتفاق موجب فساد عقد ہے 12 امنہ (1) جو بائع کو دیا ہے 12

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | Page 171 | Kitab al-Shurut (Book of Legal Conditions)

The building shall belong to you; if he [the rightful owner] wishes, he may choose not to pay its price, in which case the buyer (mushtari) remains your partner, and the buyer shall not be ordered to remove the building, nor can he claim anything back from the seller (ba'i). However, if the buyer knew that the property was subject to a third-party claim (mustahiqq) and built upon it regardless, the rightful claimant has the option to take the building from the buyer by paying its value as scrap/debris, and the buyer can recover nothing from the seller. Therefore, if we write a condition in the deed of sale that the buyer may recover [costs] from the seller, then according to the jurists, we have imposed a condition contrary to the essence of the contract (muqtada al-aqd). This would render the contract voidable (fasid). Furthermore, it is the school of Imam Shafi'i that whatever new improvements a buyer creates, he cannot recover their cost from the seller; thus, according to his view as well, such a condition would be contrary to the essence of the contract. Therefore, it is mandatory to avoid placing a condition on the seller to guarantee the value of the buyer's improvements so that the contract remains protected from invalidity according to our school and others. Instead, one should write that the seller is obligated to deliver to the buyer what this deed has made obligatory upon him, so that if this deed is presented before a Qazi (judge), he will not rule the sale as voidable, but rather issue a judgment against the seller for what is due according to his school. It should be noted that while Imam Tahawi's formulation protects the sale contract from invalidity, it does not safeguard the buyer's rights regarding improvements such as buildings, trees, or crops. This is because Imam Tahawi did not specify what happens if a defect in title (darak) arises regarding these improvements, whereas mentioning this is necessary according to some scholars. Similarly, he did not state the amount of the guarantee (zamanat), whereas according to Ibn Abi Laila, stating the amount is necessary for the guarantee to be valid and for the buyer to seek recourse against the seller, as a guarantee is invalid in his view unless the amount is known. The legal remedy (hila) for this is to write a separate guarantee for these items or mention it in the sale deed while specifying that this guarantee was not a condition of the sale but was provided after the sale. One should state a maximum estimated value (e.g., from one to one thousand or two thousand dirhams) so that the contract remains valid and the buyer's rights over his improvements are protected. This is mentioned in *Al-Zakhira*.

A variation of the aforementioned issue in which the actions of both parties are considered valid ☆

Imam Muhammad stated: "They became witnesses," meaning the named individuals served as witnesses. Some legal scriveners (Ahl al-Shurut) write this phrase at the beginning of the document, i.e., "That upon which people stood as witnesses." In our view, it is better to write it at the end because witnesses record their testimony at the conclusion. Thus, it is best mentioned where the witnesses sign their names. This is recorded in *Al-Mabsut*. Imam Muhammad limited himself to this, and Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf also confined themselves to the phrase "They became witnesses." Other legal experts like Yusuf bin Khalid, Hilal, and Abu Zaid expanded upon this. Yusuf bin Khalid and Hilal would write: "The named witnesses of this document, so-and-so and so-and-so, witnessed everything contained herein and the acknowledgement of both parties that they understood its contents, while both were of sound mind and legal capacity." Sheikh Abu Zaid would write: "The named witnesses stood as witnesses to the acknowledgement of so-and-so and so-and-so regarding everything described in this document and their acknowledgement that both..."

इमारत तुम्हारी होगी और यदि वह चाहे तो इसकी कीमत न दे और खरीदार (मुश्तरी) तुम्हारा साझीदार रहेगा और खरीदार को इमारत हटाने का आदेश नहीं दिया जाएगा, और वह विक्रेता (बाए) से कुछ वापस नहीं ले सकता। और यदि खरीदार जानता हो कि यह संपत्ति (दार) किसी और का अधिकार (मुस्तहिक़) है और इसके बावजूद उसने इमारत बनाई, तो अधिकार रखने वाले को विकल्प होगा कि वह खरीदार को उस इमारत के मलबे की कीमत के हिसाब से भुगतान करके खरीदार से यह इमारत ले ले, और खरीदार विक्रेता से कुछ नहीं ले सकता। अतः यदि हम बिक्री विलेख (बयानामा) में यह शर्त लिखें कि खरीदार विक्रेता से वापस ले ले, तो विद्वानों के कथनानुसार हमने ऐसी शर्त लगाई जो अनुबंध की प्रकृति (मुक्तज़ा-ए-अक़द) के विरुद्ध है। इसलिए यह अनुबंध के अवैध (फ़साद) होने का कारण बनेगी। इसके अतिरिक्त इमाम शाफ़ई का यह मत है कि खरीदार जो नई चीज़ बनाए, उसकी कीमत वह विक्रेता से वापस नहीं ले सकता। अतः उनके कथनानुसार भी ऐसी शर्त अनुबंध के विरुद्ध होगी। इसलिए खरीदार द्वारा बनाई गई चीज़ों की कीमत की गारंटी (ज़मानत) की शर्त विक्रेता पर डालने से बचना अनिवार्य है ताकि हमारा अनुबंध अवैध होने से सुरक्षित रहे। लेकिन यह लिखना चाहिए कि विक्रेता पर वह चीज़ खरीदार को सौंपना अनिवार्य होगा जो इस विलेख ने उस पर अनिवार्य की है, ताकि यदि यह विलेख किसी काज़ी (न्यायाधीश) के सामने पेश किया जाए, तो वह इस बिक्री को अवैध घोषित न करे, बल्कि अपने पंथ के अनुसार जो चीज़ विक्रेता के ज़िम्मे बनती है, उसका आदेश दे। यह स्पष्ट हो कि इमाम तह़ावी का यह तर्क यद्यपि बिक्री अनुबंध को अवैध होने से बचाता है, परंतु इसमें उन चीज़ों (इमारत, पेड़, खेती) के संबंध में खरीदार के अधिकारों की सुरक्षा नहीं है जो उसने बनाई हैं। क्योंकि इमाम तह़ावी ने यह नहीं लिखा कि इन चीज़ों के संबंध में कोई विवाद (दरक) उत्पन्न होने पर क्या होगा, जबकि कुछ विद्वानों के अनुसार इसका उल्लेख करना आवश्यक है। इसी तरह उन्होंने गारंटी की राशि का उल्लेख नहीं किया, जबकि इब्न अबी लैला के अनुसार गारंटी के सही होने और खरीदार द्वारा विक्रेता से हर्जाना मांगने के लिए राशि का उल्लेख ज़रूरी है, क्योंकि इब्न अबी लैला के निकट जब तक गारंटी की राशि ज्ञात न हो, गारंटी मान्य नहीं है। इसका उपाय (हीला) यह है कि इन चीज़ों का गारंटी-पत्र अलग से तैयार किया जाए या बिक्री विलेख में उल्लेख किया जाए कि यह गारंटी बिक्री की शर्त नहीं थी बल्कि बिक्री के बाद दी गई है, और एक अनुमानित अधिकतम राशि (जैसे एक से एक हज़ार या दो हज़ार दिरहम) लिख दी जाए।

इससे अनुबंध अवैध होने से बचेगा और खरीदार के अधिकारों की सुरक्षा भी हो जाएगी। यह 'ज़ख़ीरा' में वर्णित है।

उपरोक्त समस्या का एक रूप जिसमें दोनों पक्षों के कार्य वैध माने जाएंगे ☆

इमाम मुहम्मद ने कहा कि "गवाह हुए" अर्थात नामित गवाह साक्षी बने। कुछ कानूनी लेखक (अहल-ए-शुरूत) इसे लेख के आरंभ में लिखते हैं, यानी "जिस पर गवाह लोग गवाह हुए।" हमारे निकट श्रेष्ठ यह है कि इसे अंत में लिखा जाए, क्योंकि गवाह अपनी गवाही अंत में ही देते हैं। इसलिए इसका उल्लेख वहीं करना बेहतर है जहाँ गवाह अपने नाम दर्ज करें। यह 'मबसूत' में है। इमाम मुहम्मद ने इसी पर संक्षेप किया। इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़ भी इसी पर संक्षेप करते थे कि "गवाह हुए"। अन्य विद्वानों जैसे यूसुफ़ बिन खालिद, हिलाल और अबू ज़ैद ने इसमें विस्तार किया। वे लिखते थे कि "उक्त विलेख के नामित गवाह फलां और फलां इस विलेख की सभी बातों और दोनों पक्षों के इस इकरार के गवाह हुए कि उन्होंने इसे समझ लिया है, जबकि दोनों स्वस्थ और सक्षम थे।" शेख़ अबू ज़ैद इस तरह लिखते थे कि "नामित गवाह फलां और फलां के इस इकरार पर गवाह हुए जो इस लेख में वर्णित है और इस इकरार पर कि दोनों ने..."

عمارت تیری ہوگی اور اگر چاہے تو اس کی قیمت نہ دے اور مشتری تیرا شریک رہے گا اور مشتری کو عمارت دور کرنے کا حکم نہ دیا جائے گا اور وہ بائع سے کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے اور اگر مشتری جانتا ہو کہ یہ دار ملک مستحق ہے اور با وجود اس کے اس نے عمارت بنائی تو صاحبِ استحقاق کو اختیار ہوگا چاہے مشتری کو اس عمارت کے منقوضہ کی قیمت کے حساب سے قیمت دے کر مشتری سے یہ عمارت لے لے اور مشتری بائع سے کچھ نہیں لے سکتا ہے پس اگر ہم بیعنامہ میں یہ شرط تحریر کریں کہ مشتری بائع سے واپس لے تو بنابر قول ان علماء کے ہم نے ایسی شرط لگائی جو خلاف مقتضائے عقد ہے۔ پس موجب فساد عقد ہوگی اور نیز امام شافعی کا یہ مذہب ہے کہ جو چیز مشتری نئی ایجاد کرے اس کی قیمت بائع سے واپس نہیں لے سکتا ہے پس ان کے قول کے موافق بھی ایسی شرط خلاف مقتضائے عقد ہوگی پس ایجاد مشتری کی قیمت کی ضمان کی شرط بائع پر کرنے سے احتراز واجب ہے تاکہ ہمارے قول وغیرہ کے قول کے موافق عقد بیع فساد سے محفوظ رہے لیکن یہ تحریر کرے کہ بائع پر وہ چیز مشتری کو سپرد کرنا واجب ہوگی جو اس بیع مذکورہ بیعنامہ ہذا نے اس پر واجب کیا ہے حتیٰ کہ اگر یہ بیعنامہ کسی قاضی کے پاس پیش کیا جائے تو وہ اس بیع کے فاسد ہونے کا حکم نہیں دے گا بلکہ اس کے مذہب کے موافق جو چیز بحکم اس بیع کے بذمہ بائع واجب ہوگی اس کا حکم بائع پر صادر کرے گا اور واضح ہو کہ یہ تقریر امام طحاوی کی اگرچہ عقد بیع کو فساد سے بچاتی ہے لیکن اس میں حق مشتری کی صیانت ان چیزوں سے جو عمارت و درخت و زراعت اس نے ایجاد کی ہیں نہیں ہے اس واسطے کہ امام طحاوی نے یہ تحریر نہیں کیا کہ جو درک اس کو ان چیزوں میں سے ان میں سے کسی چیز میں جو اس نے بحکم بائع ایجاد کی ہیں پیش آئے حالانکہ اس کا ذکر کرنا بعض اہل

علم کے قول سے بچنے کے واسطے ضروری ہے اسی طرح اس نے مقدار ضمان جو اس پر ان کی قیمت میں پیش آئے گی بیان نہ کی حالانکہ ابن ابی لیلیٰ کے قول کے موافق ضمانت صحیح ہونے اور مشتری کے بائع سے رجوع کرنے کے واسطے اس کا ذکر کرنا ضروری ہے کیونکہ شیخ ابن ابی لیلیٰ کے نزدیک جب تک مقدار مضمون بہ کی معلوم نہ ہو تب تک ضمان صحیح نہیں ہے پس اس کا حیلہ یہ ہے کہ ان چیزوں کا ضمانت نامہ علیحدہ تحریر کرے یا ان چیزوں کی ضمانت کا ذکر بیعنامہ میں تحریر کرے اور لکھ دے کہ یہ ضمانت بائع کی طرف سے اس بیع میں مشروط نہ تھی بلکہ اس نے بعد بیع کے اس کی ضمانت کر لی ہے اور ان چیزوں کی مقدار قیمت ایسی ذکر کر دے کہ اس امر کا یقین اس کو ہو کہ ان چیزوں کی قیمت اس سے نہیں بڑھے گی مثلاً ایک درم سے ہزار درم تک یا دو ہزار درم تک علیٰ ہذا القیاس پس عقد فاسد ہونے سے بھی احتراز ہو جائے گا اور حق مشتری کی حفاظت بھی ان چیزوں میں جن کو وہ ایجاد کرے گا از قسم عمارت و درخت حاصل ہو جائے گی یہ ذخیرہ میں ہے۔

مسئلہ مذکورہ کی ایک صورت جس میں فریقین کے تصرفات جائز متصور ہوں گے ☆

امام محمدؒ نے فرمایا کہ گواہ ہوئے یعنی گواہان مسمیان گواہ ہوئے اور بعض اہل شروط اس عبارت کو اولِ تحریر میں لکھتے ہیں یعنی وہ یہ ہے جس پر گواہ لوگ گواہ ہوئے اور ہمارے نزدیک احسن یہ ہے کہ اس کو اخیر میں تحریر کرے اس واسطے کہ گواہ لوگ اپنی گواہی آخر میں تحریر کرتے ہیں پس اس لفظ کا ذکر کرنا بھی وہیں بہتر ہے جہاں گواہ لوگ اپنے اپنے نام ثبت کریں یہ مبسوط میں ہے اور امام محمدؒ نے اسی پر اقتصار کیا اور کچھ اور ذکر نہ کیا اور امام ابوحنیفہؒ و امام ابو یوسفؒ بھی اسی پر اقتصار کرتے تھے یعنی گواہ ہوئے اور اہل شروط یوسف بن خالد و ہلال و ابوزید نے اس پر عبارت بڑھائی ہے پس یوسف بن خالد و ہلال یوں تحریر فرماتے تھے کہ گواہان مسمیان تحریر ہذا فلاں و فلاں تمام اس چیز کو جو اس تحریر میں ہے اور دونوں کے اس

اقرار کی کہ دونوں نے جو کچھ اس تحریر میں بیان ہے سمجھ لیا ہے درحالیکہ دونوں صحیح تھے اور دونوں کے تصرفات جائز تھے گواہ ہوئے اور یہ ماہ فلاں سنہ فلاں میں واقع ہوا اور شیخ ابوزید اس طرح لکھتے تھے کہ گواہان مسمیان گواہ ہوئے فلاں و فلاں کے تمام اس چیز کے اقرار پر جو ہماری اس تحریر میں مذکور و موصوف ہے اور اس اقرار پر کہ دونوں نے...

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 174 | Book of Conditions (Kitab al-Shurut)

Everything mentioned therein was understood, following the reading of this text to both parties, and both acknowledged that they understood it verbatim. Both parties designated these witnesses for everything contained in this document while in a state of sound mind, bodily health, and legal capacity, acting of their own free will without coercion or compulsion. At that time, there was no guardian over their affairs; rather, they were masters of their own wealth. Neither party was legally interdicted (mahjur) in any matter, nor was either one of them so, and neither suffered from any illness or ailment. This document was written in month [X] of year [Y]. Yusuf bin Khalid and Hilal adopted the testimony of witnesses as formal confirmation of the mentioned sale deed, while Sheikh Abu Zaid adopted the testimony based on the acknowledgement of both parties regarding the sale deed. Some of our later scholars (masha'ikh), may Allah have mercy on them, state that a document contains some matters of which witnesses are truly aware, such as the purchase, sale, receipt of the price, receipt of the sold item, the separation of the parties, and the indemnity against defects (daman al-dark), etc. However, there are some matters of which witnesses do not have true knowledge. For instance, the absence of 'Talji'ah' (a sham transaction) or the absence of doubt in the sale, and the actual amount of the price; because it is possible that the parties had a secret agreement that the sale was a sham while outwardly appearing to conduct it for public record. Furthermore, there might be a secret agreement that the sale is for one thousand dirhams while outwardly they claim two thousand. Similarly, a witness seeing the item sold is something a witness cannot truly know, for how can one person know another's vision? Yes, he can observe that the person's eye is directed towards it, but often a person turns his eye towards something without truly seeing or perceiving it. Likewise, the knowledge of the contracting parties regarding what is written is similar; witnesses cannot truly be certain of it. However, these matters are such that people gain knowledge of them only through the acknowledgement of the contracting parties themselves. Taking this testimony upon oneself is valid only to the extent of the witness's awareness. Therefore, what the witness has truly perceived should be recorded as confirmed testimony (ba-isbaat), as they have true knowledge of it. Regarding what they have not truly perceived, the acknowledged testimony of the parties should be recorded. Thus, it should be written that the witnesses of the mentioned sale deed testified in such a manner that they confirmed what they had true knowledge of, and for what they did not have true knowledge,

they recorded it based on the parties' acknowledgement. Then, Yusuf bin Khalid and Hilal wrote that both were in a state of health and legal capacity, while Abu Zaid wrote "in a state of sound mind and legal capacity," and Al-Tahawi wrote "in a state of sound mind and legal capacity." What Al-Tahawi has recorded is more reliable and cautious. Should the witnesses' acquaintance with the parties' identity, names, and lineages also be recorded? Shani and Hilal did not record this, but other experts in legal conditions (Ahl al-Shurut) did. Some later scholars stated that if the parties are well-known, there is no need to record it, but if they are not, it is necessary. This is because witnesses must provide testimony in the presence of the parties, so acquaintance is necessary to testify against them. Also, since testimony may be needed during their absence or after death, identifying their names and lineages is essential. Relying solely on the parties' claim of their identity is not permissible, as one might state another's name to deceive witnesses with the intent of usurping property. Relying on the parties' word alone might affect the property of others. Many people are heedless of this, hearing words of sale and acknowledgement of possession from strangers and then testifying based on those names after death without actual knowledge. This must be avoided so that people's properties are protected from invalidation and remain safe from deception and risk. The method for a witness to ascertain lineage is... [Text ends].

तमाम इसको जो इसमें मज़कूर है समझ लिया। इसके बाद कि दोनों को यह तहरीर पढ़ कर सुनाई गई और दोनों ने इक़रार किया कि हम दोनों ने इसको हर्फ़न-ब-हर्फ़न समझ लिया है और दोनों ने इन गवाहों को उस तमाम चीज़ के लिए जो इस तहरीर में है, अपने ऊपर गवाह बना लिया। उन्होंने अपनी मानसिक और शारीरिक स्वस्थता और लेनदेन की वैधता की स्थिति में ऐसा किया, जबकि अपनी इच्छा से, बिना किसी दबाव या मजबूरी के ऐसा किया गया। और इस स्थिति में कि उनके मामलों में उन पर कोई संरक्षक (मुतवल्ली) न था, बल्कि वे दोनों स्वयं अपने धन के मुख़्तार (स्वामी) थे। वे दोनों किसी भी बात में महजूर (अक्षम) नहीं थे और न ही उनमें से कोई एक महजूर था, और दोनों को बीमारी आदि की कोई शिकायत न थी। यह तहरीर अमुक मास और अमुक वर्ष में लिखी गई थी। यूसुफ़ बिन ख़ालिद और हिलाल ने गवाहों की गवाही को लिखित बैनामा (बिक्री विलेख) की पुष्टि के रूप में स्वीकार किया, और शेख अबू ज़ैद ने दोनों पक्षों के बैनामे के इक़रार (स्वीकृति) की गवाही स्वीकार की। हमारे कुछ बाद के मशाइख़ (विद्वान) फ़रमाते हैं कि तहरीर में कुछ ऐसी बातें होती हैं जिनसे गवाह वास्तव में अवगत होते हैं, जैसे कि ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त, क़ीमत की प्राप्ति, वस्तु की प्राप्ति, पक्षों का अलग होना और गारंटी आदि। और कुछ ऐसी बातें होती हैं जिनका गवाहों को वास्तविक ज्ञान नहीं होता, जैसे कि बैनामे में 'तलजीया' (छद्म बिक्री) का न होना या कोई संदेह न होना, और वास्तविक क़ीमत का होना; क्योंकि संभावना है कि दोनों ने गुप्त रूप से समझौता कर लिया हो कि यह बैनामा मात्र दिखावे के लिए है और वास्तव में वे केवल सुनाने के लिए बैनामा कर रहे हों। इसके अतिरिक्त गुप्त समझौता हो सकता है कि बैनामा एक हज़ार दिरहम का है और ज़ाहिर में दो हज़ार दिरहम कह रहे हों। इसी तरह गवाह द्वारा वस्तु को देख लेना भी ऐसी बात है जिससे गवाह वास्तव में अवगत नहीं हो सकता, क्योंकि एक व्यक्ति दूसरे के देखने को कैसे जान सकता है? हाँ, वह यह देख सकता है कि उसकी आँखें उस ओर निर्देशित हैं, पर कई बार व्यक्ति आँख किसी चीज़ की ओर करता है पर उसे देख नहीं पाता या समझ नहीं पाता। इसी तरह तहरीर में जो कुछ है उस पर दोनों पक्षों के ज्ञान का होना भी ऐसा ही है कि गवाह वास्तव में उससे अवगत नहीं हो सकते। परंतु ये बातें ऐसी ही हैं कि पक्षों के इक़रार से ही लोगों को जानकारी होती है, और इस गवाही को अपने ज़िम्मे लेना उसी हद तक सही है जितना गवाह को बोध हो। अतः गवाह ने जो वास्तव में जाना है उसमें उनकी गवाही पुष्टि (इशबात) के साथ लिखनी चाहिए, और जिससे वे वास्तव में अवगत नहीं हुए उसमें पक्षों के इक़रारी गवाही दर्ज करनी चाहिए। अतः इस तरह लिखना चाहिए कि अमुक बैनामे के

गवाह इस प्रकार साक्ष्य बने कि जिसका उन्हें वास्तविक बोध हुआ उसकी पुष्टि की, और जिसका वास्तविक बोध नहीं हुआ उसे पक्षों के इक़रार के आधार पर दर्ज किया। फिर यूसुफ़ बिन ख़ालिद और हिलाल ने लिखा कि दोनों स्वास्थ्य और वैधता की स्थिति में थे, और अबू ज़ैद ने लिखा कि दोनों मानसिक स्वास्थ्य और वैधता की स्थिति में थे, और तहावी ने लिखा कि दोनों मानसिक स्वास्थ्य और वैधता की स्थिति में थे। तहावी ने जो लिखा है वह अधिक विश्वसनीय और सावधानीपूर्ण है। क्या गवाहों का पक्षों की पहचान, नाम और वंश को पहचानना भी लिखा जाना चाहिए? शनी और हिलाल इसे नहीं लिखते थे, पर अन्य विशेषज्ञ (अहल-ए-शुरुत) लिखते थे। कुछ विद्वानों ने कहा कि यदि दोनों पक्ष प्रसिद्ध हों तो लिखने की आवश्यकता नहीं, अन्यथा लिखना ज़रूरी है क्योंकि गवाहों को साक्ष्य देने हेतु दोनों का आमना-सामना ज़रूरी है। उनकी अनुपस्थिति और मृत्यु के बाद साक्ष्य देने के लिए उनका नाम और वंश पहचानना आवश्यक है। केवल पक्षों के दावे पर कि 'हमारा यह नाम और वंश है' भरोसा करना जायज़ नहीं, क्योंकि संभव है कि कोई गवाहों को धोखा देने के लिए किसी और का नाम बता दे ताकि दूसरे की संपत्ति हड़प सके। इसलिए अनजान व्यक्तियों की बात पर भरोसा करने से बचना चाहिए। बहुत से लोग इस बात से अनजान हैं कि वे अपरिचितों से बैनामा और क़ब्ज़े के शब्द सुन लेते हैं, फिर मृत्यु के बाद उन्हीं नामों पर गवाही दे देते हैं जबकि उन्हें ज्ञान नहीं होता। इससे बचना चाहिए ताकि लोगों की संपत्तियां सुरक्षित रहें और धोखाधड़ी से बचा जा सके। गवाह को वंश का हाल मालूम होने का तरीक़ा यह है...

تمام اس کو جو اس میں مذکور ہے سمجھ لیا بعد ازاں کہ دونوں کو یہ تحریر پڑھ کر سنائی گئی اور دونوں نے اقرار کیا کہ ہم دونوں نے اس کو حرفاً حرفاً سمجھ لیا ہے اور دونوں نے ان گواہوں کو تمام اس چیز کا جو اس تحریر میں ہے اپنے اوپر گواہ کر لیا اپنی صحت عقل و ابدان و جواز تصرفات کی حالت میں درحالیکہ بطوع خود بدون اکراہ و اجبار کے ایسا کیا اور درحالیکہ ان دونوں کے امور میں ان پر کوئی متولی نہ تھا بلکہ یہ دونوں خود اپنے مالوں کے مختار تھے یہ دونوں کسی بات میں محجور نہ تھے اور نہ ایک محجور تھا اور دونوں کو مرض وغیرہ کی کوئی علت نہ تھی اور یہ تحریر ماہ فلاں سنہ فلاں میں لکھی گئی اور یوسف بن خالد و ہلال نے گواہوں کی گواہی باثباتِ تمام مرقومہ بیعنامہ اختیار کی اور شیخ ابوزید نے دونوں متبایعین کے تمام مرقومہ بیعنامہ کے اقرار کی گواہی اختیار کی اور ہمارے بعض متاخرین مشائخ رحمتہ اللہ علیہ فرماتے ہیں کہ تحریر میں بعض ایسی بات ہوتی ہے جس پر گواہ لوگ حقیقۃً واقف ہوتے ہیں چنانچہ خرید و فروخت و قبضہ ثمن و قبضہ مبیع و تفرق متعاقدین با بدان و ضمان درک وغیرہ اور بعض ایسی بات ہوتی ہے جس پر گواہوں کو حقیقۃً وقوف نہیں ہوتا ہے۔ چنانچہ بیع میں معنی تلجیہ نہ ہونا و شبہ نہ ہونا اور مقدار ثمن واقعی کیونکہ احتمال ہے کہ دونوں نے در پردہ قرار داد کرلی ہو کہ بیع بطور تلجیہ ہے اور ظاہر میں دکھلانے سنانے کو بیع کرتے ہوں اور نیز در پردہ قرارداد ہو کہ بیع بعوض ہزار درم کے ہے اور ظاہر دو ہزار درم کہتے ہیں اسی طرح متبایعین کا مبیع دیکھ لینا یہ بھی ایسی بات ہے کہ حقیقۃً اس پر گواہ واقف نہیں ہو سکتے ہیں اس واسطے کہ آدمی دوسرے کے دیکھ لینے کو کیونکر جان سکتا ہے ہاں یہ دیکھ سکتا ہے کہ وہ اس طرف آنکھ کے متوجہ ہے اور بسا اوقات آدمی آنکھ ایک چیز کی طرف کرتا ہے اور اس کو نہیں دیکھتا اور نہ

واقف ہوتا ہے اور اسی طرح تحریر کتابت میں جو کچھ ہے اس پر دونوں متعاقدین کا علم ہو جانا بھی ایسا ہی ہے کہ گواہ لوگ حقیقۃً اس سے واقف نہیں ہو سکتے ہیں مگر یہ باتیں ایسی ہی ہیں کہ متعاقدین کے اقرار ہی سے لوگوں کو وقوف ہوتا ہے اور گواہ ہوتا اور اس گواہی کو اپنے ذمہ لینا اس قدر صحیح ہے جتنا گواہ کو وقوف ہو پس جس کو گواہ نے حقیقۃً معلوم کیا ہے اس میں ان کی گواہی باثبات لکھنی چاہئے کیونکہ اس سے وہ لوگ حقیقۃً واقف ہوئے ہیں اور جس سے حقیقۃً واقف نہیں ہوئے ہیں اس میں متعاقدین کی اقراری گواہی تحریر کرے پس یوں لکھنا چاہئے کہ گواہانِ مسمیانِ تمام مرقومہ بیعنامہ کے بایں طور شاہد ہوئے کہ جس کا ان کو حقیقۃً وقوف ہوا ہے اس کے باثبات اور جن کا حقیقۃً وقوف نہیں ہوا ہے اس کے باقرارِ متعاقدین پھر یوسف بن خالد و ہلال نے یوں لکھا کہ دونوں کی حالت صحت و جواز تصرفات میں اور ابوزید نے لکھا کہ دونوں کی صحتِ عقل و جواز تصرفات کی حالت اور طحاوی نے لکھا کہ دونوں کی صحتِ عقل و جواز تصرفات کی حالت میں اور جو طحاوی نے تحریر فرمایا ہے یہ اوثق و احوط ہے اور آیا گواہوں کا متعاقدین کی روشناسی و نام و نسب سے پہچاننا بھی تحریر کیا جائے اور شنی و ہلال اس کو تحریر نہیں فرماتے تھے اور ان دونوں کے سوائے اہل شروط تحریر فرماتے تھے اور بعض متاخرین مشائخ نے فرمایا کہ اگر دونوں متعاقدین لوگوں میں مشہور ہوں تو اس کو لکھنے کی حاجت نہیں ہے اور اگر مشہور نہ ہوں تو اس کا لکھنا ضروری ہے کیونکہ گواہوں کو دونوں کے مواجہہ میں ادائے گواہی کی ضرورت ہے پس دونوں کی روشناسی ضروری ہے تاکہ دونوں پر گواہی دے سکیں اور نیز دونوں کی غیبت میں اور دونوں کی موت کے بعد ادائے شہادت کی ضرورت ہوتی ہے تو ان کا نام و نسب پہچاننا ضروری ہے اور متعاقدین کے اقرار پر کہ ہمارا یہ نام و نسب ہے اعتماد کرنا جائز نہیں ہے شاید ہر ایک اپنا نام و نسب غیر کا نام و نسب بیان کرے تاکہ گواہوں کو فریب دے بدین غرض کہ غیر کی ملک سے مبیع نکال لے پس شاید متعاقدین کے قول پر اعتماد

کرنا غیر متعاقدین کی ملک اور یہ ایسی بات ہے کہ اس سے بہت لوگ غافل ہیں کہ وہ لفظ بیع و شراء و اقرار بقبضہ باہمی ایسے دو شخصوں سے سن لیتے ہیں جن کو پہچانتے نہیں ہیں پھر جب بعد موتِ صاحبِ مبیع کے ان سے گواہی طلب کی جاتی ہے تو اسی نام و نسب پر گواہی دیتے ہیں حالانکہ ان کو اس کا علم نہیں ہے پس اس سے احتراز کرنا چاہئے تاکہ لوگوں کی املاک باطل ہو جانے سے بچیں اور خود خداع و مجازفت سے محفوظ رہے پھر گواہ کو نسب کا حال معلوم ہونے کا طریقہ یہ

(Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 10) (173) (Kitab al-Shurut - The Book of Stipulations)

...is that such a number of people inform him that it is inconceivable for them to agree upon a falsehood. This is according to Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa), while according to the *Sahibayn* (his two disciples, Imams Abu Yusuf and Muhammad), two men or one man and two women should testify to this. If one intends to bear witness to lineage (*nasab*) and it is difficult to assemble the group stipulated by Imam al-A'zam—requiring that knowledge of lineage be acquired in that specific manner—then it should be arranged such that two witnesses testify to this lineage before the primary witnesses. These primary witnesses then testify based on the testimony of the secondary ones, so that when the need to give testimony arises, they testify to the lineage based on that indirect testimony. Regarding what is written in the deed of sale, they provide their own personal testimony.

To bear witness regarding a woman, according to some *Shaykhs*, it is necessary to see her face. Merely having someone brought to the witnesses and being told, "this is so-and-so," does not make it lawful (1) for them to testify. In the event that the woman is absent or deceased and the witnesses need to testify to her name and lineage, the correct method is as we described for an unknown man: according to Imam al-A'zam, a group whose consensus on a lie is inconceivable should testify, and according to the *Sahibayn*, two witnesses are sufficient. We have discussed this scenario in detail in '*Kitab al-Shahadah*' (The Book of Testimony).

If there is a guarantor (*kafil*) for any subsequent claim or defect in title (*dark*), it is stated: if the buyer asks the seller for a guarantor regarding any future claims, how should it be written? The matter is of two types: either a guarantor is taken only for the claim (*dark*) without further specification, or a guarantor is taken for the entirety of the rights due from the seller to the buyer because of this sale—including the price and the value of any improvements like buildings, agriculture, or trees. In any case, such a guarantee (*kafalah*) is valid because it pertains to a debt that will soon become due, as established in '*Kitab al-Kafalah*'. However, in the first case, at the time of a claim and entitlement (*istihqaq*), the guarantor will only be obligated to return the purchase price; the value of buildings or trees will not be included. This is because when "*dark*" is mentioned without qualification, it refers by custom (*urf*) only to returning the price upon reclamation. Thus, the guarantee of *dark* will be limited to that.

After drafting the deed of purchase, one should write: "Whatever claim (*dark*) arises regarding this house, its clearance is incumbent upon so-and-so (the seller) and so-and-so (the guarantor)." The buyer then has the option to hold both accountable together or separately, one after the other, until they either hand over the property or return its price. Imam Muhammad has mentioned this in his book. The explicit option to hold both accountable is written to avoid the opinion of Ibn Abi Layla, who holds that a guarantee, like a transfer of debt (*hawala*), absolves the original party (*asil*). In this case, however, the original party is not absolved if a condition is made in the guarantee allowing recourse against both. Recourse against them separately, one after the other, is written to avoid the opinion of Ibn Shubruma, who believes that even if a guarantee does not absolve the original party, demanding from one absolves the other. To ensure both can be held liable, this condition is necessary, as stated in '*al-Dhakhirah*'.

Shaykh al-Islam stated in his commentary that the *Shaykhs* mentioned additional necessary conditions. One is that the guarantor provides the guarantee without it being a pre-condition within the sale contract itself, as a sale contingent upon a guarantee is not valid by analogy (*qiyas*). This was the view of Imam Zafar. Therefore, to avoid his objection, this should be noted separately. Additionally, one should state that the guarantee was at the seller's request, because according to 'Uthman al-Batti, a guarantee given without the request of the principal... [text continues]

Footnote: 1. It was not specified whether these two should be upright (*'adil*) or otherwise; however, they should apparently be upright. 12 (1) i.e., whenever a legal complaint/lawsuit occurs. 12

(फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10) (173) (किताबुश शरुत - शर्तों की किताब)

...कि इतने लोग उसे सूचित करें जिनका झूठ पर सहमत होना अकल्पनीय हो। यह इमाम-ए-आज़म (रह.) के निकट है, और साहिबैन (रह.) के निकट दो पुरुष या एक पुरुष और दो महिलाएँ इस बात की गवाही दें। फिर यदि वंशावली (नसब) की गवाही वहन करने का इरादा किया गया और उस जमात को उपस्थित करना कठिन हो जिसकी इमाम-ए-आज़म ने शर्त रखी है कि वंशावली का ज्ञान इस तरह से प्राप्त होना चाहिए, तो यह करना चाहिए कि गवाहों के पास दो गवाह इस वंशावली की गवाही दें, फिर उन गवाहों की गवाही पर ये गवाह हों ताकि जब गवाही देने की आवश्यकता पड़े तो वंशावली पर उन गवाहों की गवाही पर गवाही दें। और जो विक्रय-पत्र (बै'नामा) में लिखित है उसकी अपनी व्यक्तिगत गवाही दें। और किसी महिला की गवाही वहन करने के लिए कुछ मशायिख के निकट उसका चेहरा देखना आवश्यक है, और केवल इतना कि गवाहों को पहुँचा दिया गया कि यह फलां है, गवाहों के लिए (1) उस पर गवाही देना हलाल नहीं है। और यदि वह महिला अनुपस्थित हो या मर गई हो और गवाहों को उस पर गवाही देने की आवश्यकता पड़े कि नाम और वंशावली की गवाही दें, तो नाम और वंशावली की गवाही वहन करने के सही होने के लिए वही तरीका है जो हमने अज्ञात पुरुष की स्थिति में वर्णन किया है कि इमाम-ए-आज़म के निकट एक जमात गवाही दे जिसका झूठ पर सहमत होना अकल्पनीय हो और साहिबैन के निकट दो गवाह गवाही दें। हमने यह स्थिति पूरी 'किताबुश शहादत' में उल्लेख कर दी है।

और यदि दावे (दर्क) का कोई जामिन (कफ़ील) हुआ तो फरमाया कि यदि दावे के लिए क्रेता ने विक्रेता से कोई जामिन माँगा तो उसे किस प्रकार लिखना चाहिए, तो मसला दो प्रकार का है: केवल दावे का जामिन लिया और किसी और बात का ज़िक्र न किया, या उस पूरे हक का जामिन लिया जो इस बिक्री के कारण क्रेता का विक्रेता पर वाजिब हो, यानी कीमत और इमारत, कृषि तथा वृक्षों आदि के निर्माण का मूल्य। अतः चाहे जिस प्रकार जमानत ली गई हो, वह हर हाल में जायज़ है क्योंकि यह ऐसे ऋण की जमानत है जो निकट भविष्य में वाजिब होगा, और ऐसी जमानत जायज़ है जैसा कि 'किताबुल कफ़ाला' में ज्ञात हो चुका है। लेकिन पहली स्थिति में दावे और हक के समय जामिन पर केवल कीमत वापस करना वाजिब होगा और इमारत, कृषि तथा वृक्षों के मूल्य में से कुछ वाजिब न होगा क्योंकि जब दावा (दर्क) निरपेक्ष रूप से कहा जाए तो लोक-रीति (उर्फ़) में उससे यही अभिप्राय होता है कि हक साबित होने के समय कीमत वापस करे। अतः दावे की जमानत इसी ओर लौटेगी और किसी ओर नहीं।

इसलिए खरीद की तहरीर लिखने के बाद यूँ लिखेगा कि "इस घर के संबंध में जो कुछ दावा पेश आए, तो फलां यानी विक्रेता पर और फलां यानी जामिन पर उसका समाधान वाजिब है"। अतः क्रेता को अधिकार है चाहे दोनों से मांग करे या दोनों से अलग-अलग एक के बाद दूसरे से मांग करे, यहाँ तक कि दोनों उसे यह घर सौंप दें या उसकी कीमत वापस करें। और ऐसा ही इमाम मुहम्मद ने किताब में उल्लेख किया है। और दोनों से मांग करने का अधिकार इसलिए लिखा गया ताकि इब्न अबी लैला के कथन से बचा जा सके, क्योंकि इब्न अबी लैला का मत यह है कि जमानत 'हवाला' की तरह मूल ऋणी को मुक्त कर देती है। लेकिन इस स्थिति में मुक्त नहीं करती जब जमानत में यह शर्त लगा ली जाए कि उसे अधिकार है कि दोनों में से जिसे चाहे पकड़े। और दोनों से अलग-अलग एक के बाद दूसरे से मांग करना इसलिए लिखा ताकि इब्न शुबरुमा के कथन से बचा जा सके, क्योंकि इब्न शुबरुमा के निकट जब जमानत मूल की मुक्ति न हो, तब यदि हकदार ने विक्रेता और जामिन दोनों में से किसी का दामन पकड़ा और उससे मांग की तो दूसरा मांग से मुक्त हो जाएगा। लेकिन इस स्थिति में मुक्त न होगा जब जमानत में यह शर्त लगा ली गई कि उसे अधिकार है कि एक के बाद दूसरे दोनों से मांग करे, जैसा कि 'अज़-ज़ख़ीरा' में है।

और शैखुल इस्लाम ने अपनी शरह में फरमाया कि मशायिख ने कहा है कि यहाँ और भी शर्तें हैं जिनका उल्लेख करना आवश्यक है। और उनमें से एक यह है कि जामिन ने जमानत इस बात के बिना दी हो कि इसे बिक्री के अनुबंध में शर्त बनाया गया हो, क्योंकि जमानत की शर्त के साथ बिक्री कयास (तर्क) के अनुसार जायज़ नहीं है। और इसी को इमाम ज़फर ने अपनाया है। अतः शैख ज़फर के कथन से बचने के लिए इसका लिखना आवश्यक है। और उनमें से यह भी लिखे कि जमानत विक्रेता के आदेश से थी, क्योंकि उस्मान लैसी का मत यह है कि बिना मूल ऋणी (मकफूल अन्हु) के आदेश के जमानत...

पाद-टिप्पणी: 1. यह विवरण नहीं दिया कि ये दोनों विश्वसनीय (आदिल) हों या जैसे भी हों, और प्रत्यक्ष रूप से विश्वसनीय हों। 12 (1) यानी जब कभी दावा/मुकदमा हो। 12

ہے کہ اتنے لوگ اس کو خبر دیں جن کا جھوٹ بات پر اتفاق کرنا غیر متصور ہو یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک دو مرد یا ایک مرد اور دو عورتیں اس بات کی گواہی دیں۔ پس اگر نسب کی گواہی برداشت کرنے کا قصد کیا اور ایسی جماعت کا حاضر کرنا دشوار ہوا جس کی امام اعظمؒ نے شرط کی ہے کہ علمِ نسب اس طور سے حاصل ہونا چاہئے تو یہ کرنا چاہئے کہ گواہوں کے پاس دو گواہ اس نسب کی گواہی دیں پس ان گواہوں کی گواہی پر یہ گواہ ہوں حتیٰ کہ جب ادائے شہادت کی حاجت پیش آئے تو نسب پر ان گواہوں کی گواہی پر گواہی دیں اور جو بیعنامہ میں تحریر ہے اس کی اپنی ذاتی گواہی دیں اور کسی عورت کی گواہی برداشت کرنے کے واسطے بعض مشائخ کے نزدیک اس کا چہرہ دیکھنا ضروری ہے اور فقط اتنے پر کہ گواہوں کو پہنچوا دیا کہ یہ فلان ہے گواہوں کو (1) اس پر گواہی حلال نہیں ہے اور درحالیکہ وہ عورت غائب ہو یا مرگئی ہو اور گواہوں کو اس پر گواہی دینے کی ضرورت پیش آئی کہ نام ونسب کی گواہی ادا کریں تو نام ونسب کی گواہی برداشت کرنا صحیح ہونے کے واسطے وہی طریقہ ہے جو ہم نے مرد مجہول کی صورت میں بیان کیا ہے کہ امام اعظمؒ کے نزدیک ایک جماعت گواہی دے جس کا دروغ پر اتفاق کرنا متصور نہ ہو اور صاحبینؒ کے نزدیک دو گواہ گواہی دیں اور ہم نے یہ صورت پوری کتاب الشہادت میں ذکر کردی ہے اور اگر درک کا کوئی کفیل ہوا تو فرمایا کہ اگر درک کے واسطے مشتری نے بائع سے کوئی ضامن مانگا تو کیونکر تحریر کرنا چاہئے تو مسئلہ دو طرح پر ہے تو فقط درک کا کفیل لیا اور کسی بات سے تعرض نہ کیا یا تمام اس حق کا جو اس بیع کی وجہ سے مشتری کا بائع پر واجب ہو یعنی ثمن و قیمت ایجادِ عمارت و زراعت و درخت وغیرہ سب کا کفیل لیا پس چاہے جس طرح کفالت لی ہو بہر حال جائز ہے اس واسطے کہ یہ ایسے قرضہ کی

کفالت ہے جو عنقریب واجب ہوگا اور ایسی کفالت جائز ہے یہ کتاب الکفالۃ میں معلوم ہوچکا ہے لیکن پہلی صورت میں کفیل بروقت درک و استحقاق کے فقط ثمن واپس کرنا واجب ہوگا اور قیمت عمارت و زراعت و درخت میں سے کچھ واجب نہ ہوگا اس واسطے کہ جب درک مطلقاً بیان کیا جائے تو عرف میں اس سے یہی مراد ہوتی ہے کہ استحقاق کے وقت ثمن واپس کرے پس کفالتِ بدرک اسی طرف راجع ہوگی اور کسی طرف راجع نہ ہوگی پس خرید کی تحریر لکھنے کے بعد یوں لکھے گا کہ جو کچھ اس دار کی بابت درک پیش آئے تو فلاں یعنی بائع پر و فلاں یعنی کفیل پر اس کا خلاص واجب ہے پس مشتری کو اختیار ہے چاہے دونوں کو ماخوذ کرے یا دونوں کو متفرق ایک بعد دوسرے کے ماخوذ کرے یہاں تک کہ دونوں اس کو یہ دار سپرد کریں یا اس کا ثمن چنیں و چنان ہے واپس کریں اور ایسا ہی امام محمدؒ نے کتاب میں ذکر کیا ہے اور دونوں کے ماخوذ کرنے کا اختیار اس واسطے لکھا کہ ابن ابی لیلیٰ کے قول سے احتراز ہو جائے اس واسطے کہ ابن ابی لیلیٰ کا یہ مذہب ہے کہ کفالت مثلِ حوالہ کے اصیل کو بری کردیتی ہے لیکن اس صورت میں بری نہیں کرتی ہے کہ جب کفالت میں یہ شرط کر لی جائے کہ اس کو اختیار ہے کہ دونوں میں سے جس کو چاہے ماخوذ کرے اور دونوں کو متفرق ایک بعد دوسرے کے ماخوذ کرنا اس واسطے لکھا کہ ابن شبرمہ کے قول سے احتراز ہو کہ ابن شبرمہ کے نزدیک کفالت ہو جب بریتِ اصیل نہیں ہے لیکن حقدار نے اگر اصیل و کفیل دونوں میں سے کسی کا دامن پکڑا اور اس سے مطالبہ کیا تو دوسرا مطالبہ سے بری ہو جائے گا لیکن اس صورت میں بری نہ ہوگا کہ جب کفالت میں یہ شرط کر لی کہ اس کو اختیار ہے کہ ایک بعد دوسرے کے دونوں سے مطالبہ کرے کذا فی الذخیرہ اور شیخ الاسلام نے اپنی شرح میں فرمایا کہ مشائخؒ نے فرمایا کہ اس مقام پر اور شرطیں بھی ہیں جن کا ذکر کرنا ضروری ہے اور از جملہ یہ ہے کہ کفیل نے کفالت کی بدون اس کے کہ یہ بات بیع میں شرط کی جائے اس واسطے کہ بیع بشرطِ کفیل قیاساً نہیں جائز ہے اور اسی کو زفرؒ

نے اختیار کیا ہے پس شیخ زفرؒ کے قول سے احتراز ہونے کے واسطے اس کا لکھنا ضروری ہے اور از جملہ یہ لکھے کہ کفالت بحکمِ بائع تھی اس واسطے کہ عثمان لبثی کا مذہب یہ ہے کہ بدون حکم مکفول عنہ کے کفالت

حاشیہ: ۱۔ یہ تفصیل نہیں فرمائی کہ یہ دونوں عادل ہوں یا چاہے جیسے ہوں اور بظاہر عادل ہوں ۱۲ (۱) یعنی جب کبھی نالش ہو ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (173) Kitab-ush-Shuroot (Book of Contracts)

It is not valid, therefore, to avoid this statement, the ruling for an adult should be put in writing. Among these points, it should be written that the 'mukfool lahu' (beneficiary), i.e., the buyer (mushtari), gave permission for the address (mukhatabat) of this guarantee (kafalat) during the session of guarantee. This is because the school of thought of Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad is that a guarantee for an absent person is not valid unless acceptance is received from their side, except in one specific case. All of this is already established in the 'Kitab-ul-Kafalat' (Book of Guarantee). Therefore, writing that the buyer gave permission during the session of guarantee is necessary to avoid the restriction mentioned by both Imams.

Another point is that it should also be written that both the seller (bayea) and the guarantor (kafeel) act as personal guarantors for each other with mutual consent. This is because often one of them is absent while the other is indigent, and thus the buyer cannot recover their rights. By making one a guarantor for the other's person (nafs), the buyer can hold the available party responsible for producing the absent party, thereby recovering their dues on behalf of the absent one. The guarantee should be written by the order of the seller to avoid the opinion of Uthman Basti.

Furthermore, it should be stated that for any claim arising from this sale made by the buyer during their lifetime or after their death—such as a claim by the buyer's heir—each of these two (seller and guarantor) acts as a legal agent (vakeel) for the other through a valid agency (wakalat) regarding the litigation (khusoomat) of that claim. The condition should be that if this agency is revoked, the agent will still retain their status as before. Mentioning this is crucial so that the buyer gains confidence; as long as no obligation is established upon the primary debtor (aseel), none will be upon the guarantor, since the guarantor bears responsibility on behalf of their principal.

At times, it happens that while the seller is absent, a third-party claim (istihqaq) is established against the buyer, even though the guarantor is present. However, the buyer cannot establish their right against the seller by merely suing the guarantor, because the guarantor does not stand as a legal adversary (khusm) for the absent party unless they are specifically appointed as a legal agent for litigation. According to Imam-e-Azam, this holds true whether the guarantee was by order or without order. Imam Abu Yusuf narrated the same from Imam-e-Azam. Consequently, making a demand from the guarantor would not be possible.

Imam Abu Yusuf stated in 'Imla' that if the guarantee is by court order, the guarantor will stand as an adversary on behalf of the seller; if it is without order, they will not. Imam Muhammad stated that the guarantor will stand as an adversary regardless of whether the guarantee was by the seller's order or not. Since there is such disagreement on this matter, it is advisable to write the agency for each on behalf of the other as mentioned, to avoid the implications of this disagreement. It is mandatory that the guarantor be made a legal agent for litigation on behalf of the seller so that, in the seller's absence, the buyer has the means to establish their right against the seller by making demands from the guarantor.

As for making the guarantor an agent for litigation on behalf of the seller, there is no inherent need for it because whatever claim the buyer makes based on the aforementioned deed of sale, the seller will be the principal party. The scholars (Mashaikh) have explained its reason and benefit, though it is not explicit to us. All this applies if only a guarantee for 'daman-e-dark' (indemnity against defects/claims) was taken. If a guarantee was taken for all rights due to the buyer from the seller because of this sale, the guarantee should be written with the same conditions we have described. Additionally, the specific value of buildings, trees, and crops covered by the guarantee should be stated—for instance, from one dirham to a thousand dirhams—mentioning an amount that ensures the value is unlikely to exceed that limit. Allah knows best the truth. And if there is a fear of a dispute from a specific person regarding this sale, an acknowledgment should be taken from them stating that the sale occurred with their consent and they have no dispute over it, such as from an adult son or a wife.

(Footnote) 1. I say that in our language (Urdu/Hindi), it should be written thus: "Neither I nor anyone else now has any right over this sold property; only the buyer is the rightful owner." 12 Minhu (from the author).

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 (173) किताब-उश-शुरूत

यह सही नहीं होता है, इसलिए बालिग़ (वयस्क) का हुक्म इस कथन से बचने के लिए लिख दिया जाए। उनमें से एक यह भी है कि लिखा जाए कि मकफ़ूल लहू यानी खरीदार (मुश्तरी) ने कफ़ालत (गारंटी) की मजलिस में इस कफ़ालत के संबोधन (मख़ातबत) की अनुमति दे दी। ऐसा इसलिए क्योंकि इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद का मत है कि अनुपस्थित व्यक्ति की ओर से कफ़ालत तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि उसकी ओर से स्वीकृति न मिल जाए, सिवाय एक विशेष स्थिति के। और यह सब 'किताबुल कफ़ालत' में ज्ञात हो चुका है। इसलिए, दोनों इमामों के मत से बचने के लिए कफ़ालत की मजलिस में मुश्तरी का अनुमति देना लिखना आवश्यक है।

एक बात यह भी है कि यह भी लिखा जाना चाहिए कि विक्रेता (बायेअ) और ज़मानत देने वाला (कफ़ील), इन दोनों में से हर एक, दूसरे की अनुमति से दूसरे के व्यक्तित्व (नफ़्स) का भी ज़मानतदार है। क्योंकि अक्सर दोनों में से एक अनुपस्थित होता है और दूसरा निर्धन होता है, जिससे मुश्तरी अपना हक़ प्राप्त नहीं कर पाता। इसलिए उसे दूसरे के नफ़्स का कफ़ील बना दिया जाए ताकि ऐसी स्थिति में वह दूसरे अनुपस्थित व्यक्ति को उपस्थित करने का उत्तरदायी हो, और इस तरह उस अनुपस्थित की ओर से अपना हक़ प्राप्त कर सके। और बायेअ के हुक्म से कफ़ालत का उल्लेख उस्मान बस्ती के कथन से बचने के उद्देश्य से किया जाए।

एक बात यह भी है कि यह लिख दिया जाए कि इस बिक्री की वजह से बायेअ या कफ़ील पर जो भी दावा मुश्तरी अपने जीवनकाल में या मृत्यु के बाद करे, और मुश्तरी का वारिस दावा करे, तो उस दावे के विवाद (ख़ुसूमत) के लिए इनमें से हर एक दूसरे की ओर से वैध वकालत (वकील) के माध्यम से अधिकृत है। शर्त यह है कि यदि वह इस वकालत को निरस्त करे, तो उसके बाद वह वकील पूर्ववत बना रहेगा। इसका उल्लेख करना इसलिए आवश्यक है ताकि मुश्तरी को पूर्ण विश्वास प्राप्त हो सके क्योंकि जब तक मूल ऋणी (असील) पर कोई दायित्व नहीं होगा, तब तक कफ़ील पर भी नहीं होगा, क्योंकि कफ़ील अपने असील की ओर से भार उठाता है।

कभी-कभी ऐसा होता है कि बायेअ की अनुपस्थिति में मुश्तरी पर किसी तीसरे का अधिकार (इस्तिहक़ाक़) सिद्ध हो जाता है, जबकि कफ़ील उपस्थित होता है। लेकिन मुश्तरी कफ़ील पर दावा करके बायेअ पर अपना हक़ सिद्ध नहीं कर सकता क्योंकि कफ़ील उस अनुपस्थित का प्रतिद्वंद्वी (ख़स्म) नहीं बनता, जब तक कि वह उस अनुपस्थित की ओर से कानूनी विवाद का वकील नियुक्त न

हो। चाहे कफ़ालत उसके आदेश से हो या बिना उसके आदेश के इमाम-ए-आज़म के अनुसार यही है। इमाम अबू यूसुफ़ ने भी इमाम-ए-आज़म से यही रिवायत की है। इसलिए कफ़ील से मांग करना संभव नहीं होगा।

इमाम अबू यूसुफ़ ने 'इमला' में फरमाया है कि यदि कफ़ालत आदेशानुसार हो, तो कफ़ील बायेअ की ओर से ख़स्म (प्रतिद्वंद्वी) माना जाएगा, और यदि बिना आदेश के हो, तो नहीं माना जाएगा। इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि कफ़ील हर हाल में ख़स्म माना जाएगा, चाहे कफ़ालत बायेअ के आदेश से हो या न हो। चूंकि इस मसले में इस प्रकार का मतभेद है, इसलिए प्रत्येक के लिए दूसरे की ओर से उपर्युक्त तरीके से वकालत लिखना आवश्यक है ताकि इस मतभेद से बचा जा सके। और यह अनिवार्य है कि विवाद में कफ़ील को बायेअ की ओर से वकील बनाया जाए ताकि बायेअ की अनुपस्थिति में मुश्तरी को अपना हक़ सिद्ध करने का अवसर मिले और वह कफ़ील से मांग कर सके।

जहाँ तक कफ़ील को बायेअ की ओर से विवाद का वकील बनाने की बात है, तो इसकी कोई आवश्यकता नहीं है, क्योंकि मुश्तरी उक्त बिक्री के कारण जो भी दावा करेगा, बायेअ ही उसका असील (मूल पक्ष) होगा। मशाइख़ (विद्वानों) ने इसके कारण और लाभ बताए हैं, लेकिन हमारे लिए यह स्पष्ट नहीं है। यह सब उस स्थिति में है जब केवल 'ज़मानत-ए-दरक' (संपत्ति दोष के विरुद्ध गारंटी) का कफ़ील लिया गया हो। यदि बिक्री से उत्पन्न सभी अधिकारों के लिए कफ़ील लिया गया है, तो कफ़ालत को उन्हीं शर्तों पर लिखा जाए जिनका हमने वर्णन किया है। साथ ही इमारत, वृक्ष और कृषि की कीमत की जितनी मात्रा की कफ़ालत की गई है, उसे भी स्पष्ट कर दिया जाए, जैसे एक दिरहम से लेकर एक हज़ार दिरहम तक। ऐसी मात्रा का उल्लेख करें जिससे ज्ञात हो कि संभवतः इनकी कीमत इससे अधिक नहीं होगी। ईश्वर ही सबसे बेहतर जानता है। और यदि किसी ऐसे व्यक्ति से, जिससे बिक्री में विवाद होने का भय हो, यह इकरार ले लिया जाए कि यह बिक्री उसकी सहमति से हुई है और उसका इसमें कोई विवाद नहीं है, जैसे कि वयस्क पुत्र या पत्नी।

(पाद-टिप्पणी) 1. मैं कहता हूँ कि हमारी भाषा (उर्दू/हिन्दी) में इसे इस तरह लिखना चाहिए: "अब इस बिक्री वाली संपत्ति पर मेरा या किसी अन्य व्यक्ति का कोई अधिकार नहीं है; केवल मुश्तरी ही इसका हक़दार है।"

صحیح نہیں ہوتی ہے پس بالغ کا حکم اس قول سے احتراز ہونے کے واسطے تحریر کر دے از انجملہ یہ لکھے کہ مکفول لہ یعنی مشتری نے مجلس کفالت میں اس کفالت کی مخاطبت اجازت دے دی اس واسطے کہ امام اعظمؒ و امام محمدؒ کا مذہب یہ ہے کہ غائب کے واسطے کفالت جائز نہیں ہے جب کہ اس کی طرف سے قبول نہ پایا جائے سوائے ایک خاص صورت کے اور یہ سب کتابت الکفالت میں معلوم ہو چکا ہے پس مشتری کا مخاطبت مجلس کفالت میں اجازت دینا دونوں اماموں کے قول سے احتراز ہونے کے واسطے لکھنا ضروری ہے اور از انجملہ یہ ہے کہ یہ بھی لکھنا چاہئے کہ بائع و کفیل ان دونوں میں سے ہر ایک دوسرے کی اجازت سے دوسرے کے نفس کا بھی کفیل ہے اس واسطے کہ بسا اوقات دونوں میں سے ایک غائب ہوتا ہے اور دوسرا تنگدست ہوتا ہے پس اس سے مشتری کو اپنا حق وصول نہیں ہو سکتا ہے پس اُس کو دوسرے کے نفس کا کفیل کر دے تاکہ ایسی حالت میں اس سے دوسرے غائب کے حاضر لانے کا مواخذہ کرے پس اس غائب کی طرف سے اپنا حق وصول پائے گا اور کفالت بحکم بائع بغرض احتراز از قول عثمان بستیؒ تحریر کرے اور از انجملہ یہ ہے کہ یہ لکھ دے کہ اس بیع کی وجہ سے بائع یا کفیل کسی پر جو دعویٰ مشتری اپنی زندگی میں یا موت کے بعد کرے بایں طور کہ وارث مشتری دعویٰ کرے اس دعویٰ کی خصومت کا ہر ایک ان دونوں میں سے دوسرے کی طرف سے وکیل بوکالت صحیحہ بدین شرط ہے کہ جب اس وکالت کو فسخ کرے تو پھر اس کے بعد وہ وکیل بدستور ہو جائے گا۔ پس اس کا ذکر کرنا ضروری ہے کہ مشتری کو وثوق حاصل ہو اس واسطے کہ جب تک مالِ اصیل پر واجب نہ ہوگا تب تک کفیل پر واجب نہ ہوگا اس واسطے کہ کفیل اپنے اصیل کی طرف سے برداشت کرتا ہے اور بسا اوقات ایسا ہوتا ہے کہ مشتری پر بائع کی غیبت میں استحقاق ثابت

ہوتا ہے حالانکہ کفیل حاضر ہوتا ہے اور مشتری کفیل پر دعویٰ کر کے اپنا استحقاق بائع پر ثابت نہیں کر سکتا ہے اس واسطے کہ کفیل اس غائب کی طرف سے خصم نہیں ٹھہرتا ہے حالانکہ کفیل اس غائب کی طرف سے وکیل خصومت مقرر نہ ہو خواہ کفالت اس کے حکم سے ہو یا بدون اس کے حکم کے ہو یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے ایسا ہی امام ابو یوسفؒ نے امام اعظمؒ سے روایت کی ہے پس کفیل سے مطالبہ کرنا ممکن نہ ہو گا اور امام ابو یوسفؒ نے املاء میں فرمایا کہ اگر کفالت بحکم ہو تو بائع کی طرف سے کفیل خصم ٹھہرے گا اور اگر بلا حکم ہو تو بائع کی طرف سے خصم نہ ٹھہرے گا اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ کفیل بہر حال خصم ٹھہرے گا خواہ کفالت بحکم بائع ہو یا بحکم نہ ہو پس ہرگاہ مسئلہ میں اس طور سے اختلاف ہے تو ہر ایک کے واسطے دوسرے کی طرف سے وکالت بروجہ مذکور تحریر کرنا چاہئے تاکہ اس اختلاف سے احتراز ہو اور لازم یہ ہے کہ خصومت میں کفیل از جانب بائع وکیل کیا جائے تاکہ بائع کی غیبت میں مشتری کو بائع پر اپنا حق ثابت کرنے کا قابو ہاتھ آئے کہ کفیل سے مطالبہ کرے اور رہا کفیل کو بائع کی طرف سے وکیل خصومت کرنے کی کچھ حاجت نہیں ہے اس واسطے کہ مشتری بسبب بیع مذکور بیعنامہ کے جو کچھ اس پر دعویٰ کرے گا بائع اس کا اصیل ہوگا اور مشائخؒ نے اس کی وجہ اور فائدہ بیان کیا ہے مگر ہم کو یہ ظاہر نہیں ہوا یہ سب اس صورت میں ہے کہ فقط ضمانت درک کا کفیل لیا ہو اور اس کے سوائے کسی بات سے تعرض نہ کیا ہو اور اگر تمام اس حق کا جو اس بیع کے سبب سے مشتری کا بائع پر واجب ہوا ہے کفیل لیا تو کفالت کو انہیں شرائط پر تحریر کرے جن کو ہم نے بیان کر دیا ہے اور قیمت عمارت و درخت و زراعت میں جس مقدار کی کفالت کی ہے اُس کو بیان کر دے کہ ایک درم سے ہزار درم تک مثلاً پس ایسی مقدار ذکر کرے کہ معلوم ہو کہ غالباً قیمت عمارت و درخت و زراعت اس سے زائد نہ ہو جائے گی واللہ تعالیٰ اعلم بالصواب اور اگر ایسے

شخص سے جس کی طرف سے اس بیع میں جھگڑا کرنے کا خوف ہے یہ اقرار لیا کہ یہ بیع اس کی رضامندی سے ہوئی ہے اور اس کو اس میں کچھ تنازع نہیں ہے مثلاً بالغ کا بیٹا جو رویا

ا اقول ہماری زبان میں اس طرح لکھنا چاہئے کہ اب اس دار مبیع کا میں یا کوئی آدمی مستحق نہیں ہے یہ مشتری ہی اس کا حقدار ہے ۱۲ منہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) | 175 | Kitab ash-Shurut (Book of Conditions/ Contracts)

If it is a father from whom it is suspected that he might make a claim regarding the sold property due to purchase etc., then after writing the guarantee (*dark*), it should be written as follows: "So-and-so, son of so-and-so (the seller's son), or so-and-so, daughter of so-and-so (the seller's wife), having reached maturity and while fulfilling all conditions for a valid legal admission, made an admission—which was not originally stipulated in this sale nor attached to it—that the entire defined house and this deed of sale were the property and right of the seller, so-and-so, and he sold his personal property. I have no claim or right in all of this or any part of it. This buyer has now become entitled to the mentioned house as against me and all other people. If I ever make a claim against this buyer regarding this matter, my claim shall be void and rejected." The declarant confirmed this admission face-to-face, and they took witnesses over themselves for this matter.

Alternatively, it may be written that so-and-so wrote in the aforementioned manner, stating: "This admission was made that everything mentioned in this document—the sale, possession of the price, delivery of the property, and the guarantee (*dark*) from the seller's side in this sale—happened such that there was an order, permission, and consent from me for this seller, and I have no right or claim in all of this." Continue until the end according to the above format.

Or, at the beginning of the text, start writing thus: "So-and-so of the Makhzumi tribe purchased from so-and-so of the Makhzumi tribe with the permission of so-and-so and so-and-so of the Makhzumis." Mention the order and permission of so-and-so at the time of taking possession of the price as well.

If the subject matter of the contract consists of two houses: if they are adjacent, write that "both adjacent houses located in the city of so-and-so, in the neighborhood of so-and-so, in the alley of so-and-so," describing the boundaries etc., as previously mentioned. After finishing with the boundaries, write: "along with all boundaries of both, the rights of both, the land of both, the structures of both, the lower floors of both, and the upper floors of both, and with all utilities of both, and with every right established for both, whether included in both or excluded from both, and every minor or major thing pertaining to both, in both, and from both regarding their rights." Then conclude the writing according to the previous explanation.

If the two houses are separate from each other: if they are located in the same alley, write that "all both houses, separately, which are located in the city of so-and-so, in the neighborhood of so-and-so, in the alley of so-and-so." Then describe the boundaries of each separately and conclude as above.

If each house is located in a different alley: if both alleys are in the same neighborhood, write that "of these two, one house is located in the city of so-and-so, in the neighborhood of so-and-so, in the alley of so-and-so, facing the mosque of so-and-so," and describe its boundaries. After finishing its boundaries, write that "the second of the two houses is located in the same neighborhood of the city of so-and-so, in the alley of so-and-so," then write its boundaries and conclude as before.

If the two alleys are in two different neighborhoods, provide details stating that "one house is in so-and-so neighborhood and the other house is in so-and-so neighborhood," then conclude as before.

If there is a breakdown of the price, after mentioning the price as one thousand dirhams, detail it as follows: "of this price, six hundred dirhams is the share for the house whose boundaries were described first, and four hundred dirhams is the price for the house whose boundaries were described later." Then conclude as before.

If the subject matter of the contract is a specific room (*bayt*) within a house, write: "the entire winter room, or summer room, or the entire room up to the entire kitchen, or the entire woodshed, or the entire latrine, or the entire room according to the account, purchased from so-and-so." If purchased with an upper room (*bala-khana*), write...

1. I (the translator) say: It is not mandatory for this second person to make this statement because it is a clear detriment to their right; for if they make such an admission, they might not be able to sell that house to the buyer. (12 Minhu)
2. The author says: We should not write like that, but rather as: "with every right established for either of the two, or included in either, or excluded from both or either." The same should be written in subsequent parts. The point is that some rights are not held by both but are specific to one, and this applies later as well. Furthermore, the document should contain as much detail as possible. (12 Minhu)

पिता हो कि जिसकी तरफ से यह गुमान हो कि मबीअ (बिकने वाली वस्तु) में खरीद आदि के कारण उसका कुछ दावा होगा, तो दर्क(हानि की गारंटी) लिखने के बाद इस तरह लिखे कि फ़लाँ बिन फ़लाँ यानी इस विक्रेता के पुत्र ने या फ़लाँ बिन्त फ़लाँ इस विक्रेता की पत्नी ने अपने वयस्क होने पर, इकरार की सत्यता की सभी शर्तों के मौजूद रहते हुए, ऐसा इकरार किया जो इस बिक्री में शर्त के रूप में शामिल नहीं था और न ही संलग्न था, इस तरह किया कि यह समस्त सीमित घर और यह बिक्रीनामा उसी विक्रेता फ़लाँ की मिल्कियत और अधिकार था और उसने अपनी व्यक्तिगत मिल्कियत को बेचा है और मेरा इस सब में या इसके किसी भाग में कोई दावा और कोई अधिकार नहीं है और यह खरीदार अब इस उल्लेखित घर का मेरे और सभी मनुष्यों के मुकाबले में हकदार हो गया है। और यदि मैं इस मामले में इस खरीदार पर कभी कोई दावा करूँ तो मेरा दावा बातिल (अमान्य) और खारिज होगा। और इस इकरार करने वाले ने आमने-सामने इस इकरार की पुष्टि की, फिर उन्होंने अपने ऊपर इस बात के गवाह बना लिए। या इस तरह लिखे कि फ़लाँ ने उपरोक्त तरीके से लिखकर दिया कि यह इकरार किया कि जो कुछ इस लेख में वर्णित है—बिक्री, मूल्य पर कब्जा, बिक्री की सुपुर्दगी और विक्रेता की ओर से दर्क की गारंटी—यह सब ऐसी स्थिति में हुआ कि मेरी तरफ से इस विक्रेता के लिए आदेश, अनुमति और सहमति थी और मेरा इस सब में कोई अधिकार और दावा नहीं है। अंत तक उपरोक्त लेख के अनुसार लिखे। या लेख के आरंभ में इस तरह लिखना शुरू करे कि फ़लाँ मख़ज़ूमी ने फ़लाँ मख़ज़ूमी से फ़लाँ और फ़लाँ मख़ज़ूमियों की अनुमति से खरीदा और मूल्य पर कब्जे के समय भी फ़लाँ का आदेश और अनुमति लिखे। और यदि अनुबंधित वस्तु दो घर हों, तो यदि दोनों सटे हुए हों तो लिखे कि दोनों सटे हुए घर जो फ़लाँ शहर के फ़लाँ मोहल्ले की फ़लाँ गली में स्थित हैं, यानी सीमाओं आदि के साथ सब जैसा वर्णित हुआ है, वैसा लिखे। फिर सीमाओं के वर्णन से निवृत होकर लिखे कि दोनों की समस्त सीमाओं, दोनों के अधिकारों, दोनों की भूमि, दोनों की इमारतों, दोनों के निचले हिस्सों और दोनों के ऊपरी हिस्सों के साथ, और दोनों की सभी सुविधाओं के साथ, और प्रत्येक उस अधिकार के साथ जो दोनों के लिए सिद्ध है, दोनों में शामिल है या दोनों से बाहर है, और जो कुछ भी कम या अधिक दोनों के लिए और दोनों में और दोनों से दोनों के अधिकारों में है। फिर लेख को उपरोक्त वर्णन के अनुसार समाप्त करे। और यदि दोनों घर एक-दूसरे से अलग हों, तो यदि दोनों एक ही गली में स्थित हों तो लिखे कि दोनों समस्त घर अलग-अलग जो फ़लाँ शहर के फ़लाँ मोहल्ले की फ़लाँ गली में स्थित हैं, फिर दोनों में से प्रत्येक की

सीमाएं अलग-अलग वर्णित करे, फिर लेख को उपरोक्त के अनुसार समाप्त कर दे। और यदि दोनों में से प्रत्येक घर अलग-अलग गली में स्थित हो, तो यदि ये दोनों गलियाँ एक ही मोहल्ले की हों तो लिखे कि इन दोनों में से एक घर फ़लाँ शहर के फ़लाँ मोहल्ले की फ़लाँ गली में फ़लाँ मस्जिद के सामने स्थित है और उसकी सीमाएं वर्णित कर दे, फिर उसकी सीमाओं से निवृत होकर लिखे कि इन दोनों में से दूसरा घर फ़लाँ शहर के उसी मोहल्ले की फ़लाँ गली में स्थित है, फिर उसकी सीमाएं लिखे, फिर दोनों को पहले की तरह समाप्त करे। और यदि दोनों गलियाँ दो अलग मोहल्लों की हों तो विस्तार से बताए कि इन दोनों में से एक घर फ़लाँ मोहल्ले में और दूसरा घर फ़लाँ मोहल्ले में है, फिर लेख को पहले की तरह समाप्त करे। फिर यदि मूल्य में विस्तार हो तो एक हज़ार दिरहम मूल्य का उल्लेख करने के बाद विवरण दे कि इस मूल्य में से छह सौ दिरहम उस घर का हिस्सा है जिसकी सीमाएं पहले वर्णित की गई हैं और चार सौ दिरहम उस घर का मूल्य है जिसकी सीमाएं बाद में वर्णित की गई हैं। फिर लेख को पहले की तरह समाप्त करे। और यदि अनुबंधित वस्तु एक घर में से एक विशिष्ट कमरा हो तो लिखे कि पूरा शीतकालीन या ग्रीष्मकालीन कमरा, या पूरा कमरा रसोई तक, या पूरा जलाऊ लकड़ी का कमरा, या पूरा शौचालय, या पूरा कमरा हिसाब के साथ फ़लाँ से खरीदा। और यदि उसके साथ ऊपरी मंजिल भी खरीदी हो तो लिखे कि...

1. मैं (अनुवादक) कहता हूँ कि इस दूसरे व्यक्ति को यह बात कहना आवश्यक नहीं है क्योंकि यह उसके अधिकार में स्पष्ट हानि है, क्योंकि यदि वह ऐसा इकरार करे तो संभव है कि वह उस घर को खरीदार के हाथों बेच न सके। (12 मिन्हु)
2. लेखक का कहना है कि हमें ऐसा नहीं लिखना चाहिए बल्कि इस तरह लिखना चाहिए कि "प्रत्येक अधिकार के साथ जो दोनों में से किसी के लिए सिद्ध हो या दोनों में से किसी में शामिल हो या दोनों में से किसी से बाहर हो"। इसी प्रकार आगे भी लिखना चाहिए। बात यह है कि कुछ अधिकार दोनों को प्राप्त नहीं होते बल्कि एक ही के लिए विशिष्ट होते हैं, और यही बाद में भी है। इसके अतिरिक्त दस्तावेज़ में यथासंभव विवरण होना चाहिए। (12 मिन्हु)

باپ ہو کہ جس کی طرف سے یہ گمان ہو کہ مبیع میں بوجہ خرید وغیرہ کے اس کا کچھ دعویٰ ہو گا تو بعد تحریر درک کے اس طرح لکھے کہ فلاں بن فلاں یعنی اس بائع کے پسر نے یا فلانۃ بنت فلاں اس بائع کی جورو نے بلوغِ خود بحالتِ اجتماعِ شرائطِ صحتِ اقرار کے ایسا اقرار کیا جو اس بیع میں مشروط نہیں اور ملحق نہیں ہے اس طرح کیا کہ جمیع دار محدودہ مذکورہ وبعنامہ ہذا اس بائع فلاں کی ملک وحق تھا اور اس نے اپنی ذاتی ملک کو فروخت کیا ہے اور میرا اس سب میں یا اس میں سے کسی جزو میں کچھ دعویٰ و کچھ حق نہیں ہے اور یہ مشتری اب اس دار مذکورہ کا بنسبت میرے اور بنسبت سب آدمیوں کے مستحق ہو گیا ہے اور اگر میں اس معاملہ میں اس مشتری پر کبھی کوئی دعویٰ کروں تو میرا دعویٰ باطل ومردود ہے اور اس مقررہ نے اس کے اس اقرار کی بالمشافہ تصدیق کی پھر انہوں نے اپنے اوپر اس بات کے گواہ کر لئے یا اس طرح لکھے کہ فلاں نے بطریق مذکورہ بالا تحریر کر کے لکھے کہ یہ اقرار کیا کہ سب جو کچھ اس تحریر میں بیان کیا ہے بیع و قبضہ ثمن و تسلیم بیع و ضمان درک از جانب بائع ہذا اندریں بیع یہ سب ایسی حالت میں ہوا کہ میری طرف سے اس بائع کے واسطے حکم واجازت ورضا مندی تھی اور میرا اس سب میں کچھ حق و کچھ دعویٰ نہیں ہے آخر تک موافق مذکورہ بالا تحریر کرے یا ابتدائے تحریر میں اس طرح لکھنا شروع کرے کہ فلاں مخزومی نے فلاں مخزومی سے باجازتِ فلاں وفلاں مخزومیاں کے خرید کیا اور قبضہ ثمن کے وقت بھی فلاں کا حکم و اجازت تحریر کرے اور اگر معقود علیہ دو دار ہوں پس اگر دونوں متلاصق ہوں تو لکھے کہ ہر دو دار متلاصقہ جو شہر فلاں کے محلہ فلاں کوچہ فلاں میں واقع ہیں یعنی مع حدود وغیرہ سب جیسا کہ بیان ہوا ہے تحریر کرے پھر حدود کی تحریر سے فارغ ہو کر لکھے کہ مع دونوں کے حدود تمام کے و دونوں کے

حقوق کے دونوں کی زمین و دونوں کی عمارت اور دونوں کے سفلی و دونوں کے علو کے ومع دونوں کے سب مرافق کے ومع ہر حق کے جو دونوں کے واسطے ثابت دونوں کے میں داخل ہے یا دونوں سے خارج ہے اور جو ہر قلیل و کثیر کے جو دونوں کے واسطے اور دونوں میں اور دونوں سے دونوں کے حقوق سے ہے پھر تحریر کو موافق بیان مذکورہ بالا ختم کرے اور اگر دونوں دار ایک دوسرے سے جدا ہوں پس اگر دونوں ایک ہی کوچہ میں واقع ہوں تو لکھے کہ تمام دونوں دار علیحدہ علیحدہ جو کہ شہر فلاں کے محلہ فلاں کوچہ فلاں میں واقع ہیں پھر دونوں میں سے ہر ایک کے حدود علیحدہ علیحدہ بیان کرنے پھر تحریر کو موافق مذکورہ بالا ختم کر دے اور اگر دونوں میں سے ہر ایک دار ایک ایک علیحدہ کوچہ میں واقع ہو پس اگر یہ دونوں کوچہ ایک ہی محلہ کے ہوں تو لکھے کہ پس ان دونوں میں سے ایک دار شہر فلاں کے محلہ فلاں کوچہ فلاں میں مسجد فلاں کے سامنے واقع ہے اور اس کے حدود بیان کر دے پھر اس کے حدود سے فارغ ہو کر لکھے کہ ان دونوں میں سے دوسرا دار شہر فلاں کے اسی محلہ کے فلاں کوچہ میں واقع ہے پھر اس کے حدود تحریر کرے پھر بعینہامہ کو بدستور سابق ختم کرے اور اگر دونوں کوچہ دو محلوں کے ہوں تو تفصیل کر دے کہ پس ان دونوں میں سے ایک دار فلاں محلہ میں اور دوسرا دار فلاں محلہ میں ہے پھر تحریر کو بدستور سابق ختم کرے پھر اگر ثمن میں تفصیل ہو تو ہزار درہم ثمن ذکر کرنے کے بعد تفصیل بیان کر دے کہ اس ثمن میں سے چھ سو درہم اس دار کا حصہ ہے جس کے حدود اولاً بیان کئے ہیں اور چار سو درہم اس دار کا ثمن ہے جس کے حدود پیچھے بیان کئے گئے ہیں پھر تحریر کو بدستور سابق ختم کرے اور اگر معقود علیہ ایک دار میں سے ایک بیتِ معین ہو تو لکھے کہ تمام بیتِ سرمائی یا گرمائی یا تمام بیت تا بہ تمام مطبخ یا تمام بیت ہیزم یا

تمام بیت الخلاء یا تمام بیت حساب کو فلاں سے خریدا اور اگر مع اس کے بالا خانہ کے خریدا ہو تو لکھے کہ

1. اقول مترجم کہتا ہے کہ اس دوسرے شخص کو یہ قول کہنا واجب نہیں ہے کیونکہ یہ اس کے حق میں صریح ضرر ہے کیونکہ اگر وہ ایسا اقرار کرے تو کہیں وہ اس دار کو مشتری کے ہاتھ فروخت نہیں کر سکتا ہے ۱۲ منہ
2. قائل المحرر ہم ایسا نہیں لکھنا چاہئے بلکہ یوں لکھنا چاہئے کہ مع ہر حق کے جو دونوں میں سے کسی کے واسطے ثابت یا دونوں میں سے کسی میں داخل یا دونوں یا دونوں میں سے کسی سے خارج ہے علی ہذا ابعد میں بھی اسی طرح لکھنا چاہئے اور بات یہ ہے کہ بعض حقوق دونوں کو حاصل نہیں ہوتے بلکہ ایک ہی کے لئے خاص ہیں اور یہی مابعد میں ہے علاوہ بریں دستاویز میں تفصیل بقدر ممکن چاہئے ۱۲ منہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (176) Kitab-ul-Shuroot (Book of Conditions)

The entire house (bayt) of so-and-so along with its upper room (bala khana), or he should write: with that which is above it, the upper room, among all the houses included in the mansion (dar) located in so-and-so neighborhood and so-and-so alley. Then he should describe the boundaries of the mansion, then in that mansion, the location of this house—whether it is on the right side, left side, or in front of the one entering, as the case may be. And whether this house is the first, second, or third among the houses on the right or left. He should also write the boundaries of this house.

Then he should write that this house is sold along with all its boundaries, rights, and the pathway from the courtyard of the mansion to the gate of so-and-so. He should also specify the measurement of the pathway, although according to us, the width of the pathway is equal to the gate of so-and-so. However, some scholars believe its measurement is not fixed, so if it remains unknown, it would lead to the invalidity of the contract (fasad-e-aqd). Therefore, the width of the pathway should be documented to avoid the opinion of those scholars.

And if only the lower portion is purchased and not the upper room, he should write that the object of sale (mabi') is only the lower portion; its upper part belongs to so-and-so, i.e., the seller (ba'i), and none of it is included in the sale. The statement "none of it is included in the sale" is mentioned for clarity, even though without explicit mention, the upper room is not included in the sale of a house. It is stated so that no one may doubt that just as the upper room is included in the sale of a mansion (dar), it might also be included in the sale of a house (bayt). This explanation is provided to remove such doubt. And Allah Almighty knows best what is correct.

And if the object under contract is a specific portion of the mansion, he should write that a complete, specified, and partitioned portion was purchased from the mansion, and describe the boundaries of the mansion. He should state that this portion is half of this mansion and is located on the right side of the person entering through the mansion's gate, describing its various characteristics, and specify the portion of the mansion's courtyard it occupies, along with its length and width in yards. Its four boundaries are: one boundary adjacent to the winter house of this mansion, the second adjacent to the summer house of this mansion, and similarly describe the third and fourth as per the situation.

And if any house was exempted from the purchased mansion at the time of sale, he should write: purchased the entire mansion containing several houses except for one house with its upper room, or except for one house with its upper part, or without one specific house. This mansion is located at so-and-so place, describe its boundaries, and specify the location of the exempted house within this mansion along with its boundaries. The reason for describing the boundaries of the exempted house (bayt-e-mustasna), even though it is not part of the sale, is that if it remains unknown, its ambiguity will lead to the ambiguity of the remaining part (mustasna minhu) which is the actual object of sale (mabi').

Thus, the aforementioned buyer purchased from the aforementioned seller this entire bounded mansion with all its boundaries, rights to land, buildings, lower and upper floors, pathways, including everything minor or major that constitutes its rights within or outside it, except for the house exempted therefrom, excluding that house along with its boundaries, rights to land, building, and the path from that house to the main gate, etc., for such-and-such price. Mentioning the pathway of the house is necessary because without it, the seller would not have the right of way to his (exempted) house, causing him harm. Since this occurred regarding something not included in the sale, it would invalidate the sale, much like a dispute over the sale of a single roof beam renders the sale void, as mentioned in "Al-Muhit".

The statement regarding the inspection (mu'aina) should be recorded at the time of writing, noting that the buyer has also seen and recognized the exempted house; this documentation is essential. Imam Muhammad (RA) has similarly mentioned this in "Al-Asl". This is because inspecting the exempted item is necessary so that the right of inspection (khiyar-e-ru'yat) does not remain, and the sale becomes valid by consensus of scholars. Houses differ in terms of utility; therefore, without seeing the exempted portion, it remains unknown, and when the exempted portion is unknown, the remaining part (the mabi') also becomes unknown. For this reason, inspecting the exempted portion is a prerequisite. This issue is among the specifics of "Shuroot-ul-Asl", as other books on conditions only mandate inspecting the sold item (mabi'). Some experts in conditions write in such cases that the buyer purchased from the seller all that...

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 (176) किताब-उश-शुरुत

पूरा मकान (बेत) फलां इसके बालाखाना (ऊपरी मंजिल) के साथ या लिखे कि इसके साथ जो इसके ऊपर बालाखाना है, फलां मोहल्ले और फलां गली में स्थित पूरे घर (दार) में शामिल है। फिर घर की सीमाएँ(हुदूद) लिख दे, फिर उस घर में उस मकान के स्थित होने की जगह कि वह अंदर जाने वाले के दाईं ओर है या बाईं ओर या सामने है जैसा हो लिख दे और यह कि यह मकान दाहिनी तरफ या बाईं तरफ है, मकानों में से पहला है या दूसरा है या तीसरा है और उस मकान की सीमाएँ भी लिखे। फिर लिखे कि यह मकान अपनी सीमाओं, अधिकारों और रास्ते के साथ जो घर के आँगन से फलां दरवाजे तक है, सब लिखे और चाहिए कि रास्ते की चौड़ाई (मिकदार) लिख दे, यद्यपि हमारे निकट रास्ते की चौड़ाई फलां दरवाजे के बराबर होती है, लेकिन कुछ विद्वानों के निकट इसकी कोई मात्रा निश्चित नहीं है, अतः यदि वह अज्ञात रही तो अनुबंध (अक़्द) के रद्द होने का कारण बनेगी। इसलिए रास्ते की चौड़ाई लिख दे ताकि उन विद्वानों के कथन से बचा जा सके।

और यदि केवल निचला हिस्सा खरीदा हो, ऊपरी मंजिल न खरीदी हो, तो लिख दे कि विक्रय वस्तु (मबीअ) केवल निचला हिस्सा है, उसका ऊपरी हिस्सा फलां यानी विक्रेता (बाएअ) का है, इसमें से कुछ भी बिक्री में शामिल नहीं हुआ है। और यह कथन कि 'इसमें से कुछ भी बिक्री में शामिल नहीं हुआ है' इसलिए लिख दिया गया है, हालांकि ऊपरी मंजिल का स्पष्ट उल्लेख किए बिना वह मकान की बिक्री में शामिल नहीं होता है। अतः इसलिए लिख दिया कि कोई संदेह न करे कि जिस प्रकार पूरे घर (दार) की बिक्री में ऊपरी मंजिल शामिल हो जाती है, वैसे ही शायद मकान (बेत) की बिक्री में भी शामिल हो गई हो। अतः इस भ्रम को दूर करने के लिए वर्णन कर दिया। वल्लाह तआला आलम बिस-सवाब।

और यदि अनुबंध वाली वस्तु घर का कोई निश्चित हिस्सा हो, तो लिखे कि घर में से पूरा निश्चित, विभाजित और ज्ञात हिस्सा खरीदा और घर की सीमाएँ बता दे। और यह हिस्सा इस घर का आधा है और घर के दरवाजे से अंदर जाने वाले के दाईं ओर है और वह इतने बहुत गुणों वाला है और इस घर के आँगन से इतना हिस्सा है और क्षेत्रफल में इतने गज लंबा और इतने गज चौड़ा है। और इसकी चारों सीमाएँ ये हैं: एक सीमा इस घर के सर्दियों वाले मकान से सटी है, दूसरी गर्मियों वाले मकान से सटी है, और इसी तरह तीसरी और चौथी स्थिति के अनुसार स्पष्ट कर दे।

और यदि खरीदे गए घर में से किसी मकान को खरीदते समय अलग (इस्तेसना) रखा गया हो, तो लिखे कि मकानों वाले पूरे घर को खरीदा, सिवाय एक मकान और उसके ऊपरी मंजिल के या सिवाय एक मकान और उसके ऊपरी हिस्से के या बिना एक मकान के खरीदा। और यह घर फलां जगह स्थित है और उसकी सीमाएं बताए और वह मकान जिसे अलग रखा गया है वह उस घर में फलां जगह स्थित है और उसकी सीमाएं बता दे। और अलग रखे गए मकान (बेत-ए-मुस्तस्ना) की सीमाएं बताने की आवश्यकता इसलिए है, हालांकि वह बेची गई वस्तु नहीं है, क्योंकि यदि वह अज्ञात रहे तो उसकी अज्ञानता उस शेष भाग (मुस्तस्ना मिन्हु) की अज्ञानता का कारण होगी जो बेची गई वस्तु (मबीअ) है।

अतः इस उल्लेखित खरीदार ने इस उल्लेखित विक्रेता से यह पूरा सीमित घर अपनी सभी सीमाओं, अधिकारों, जमीन, इमारत, निचले और ऊपरी हिस्सों, रास्तों और इसमें शामिल हर छोटी-बड़ी चीज जो इसके अधिकारों में है, और हर उस अधिकार के साथ जो इसमें शामिल या इससे बाहर है, सिवाय उस मकान के जिसे इसमें से अलग रखा गया है, कि उस मकान और उसकी सीमाओं, अधिकारों, जमीन, इमारत और उस मकान के रास्ते से लेकर बड़े दरवाजे तक इत्यादि को छोड़कर इतने मूल्य में खरीदा। और मकान के रास्ते का उल्लेख करना इसलिए आवश्यक है क्योंकि इसके बिना विक्रेता को अपने (अलग रखे गए) मकान तक आने-जाने का अधिकार नहीं होगा, जिससे उसे नुकसान होगा। और यह मामला ऐसी चीज में हुआ जिस पर बिक्री नहीं हुई है, अतः यह बिक्री के रद्द होने का कारण बनेगा, जैसा कि छत की एक कड़ी बेचने की स्थिति में ऐसे विवाद के कारण बिक्री अवैध हो जाती है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है।

और देख लेने का वर्णन लिखते समय लिखे कि खरीदार ने उस अलग रखे गए मकान को भी देख लिया और पहचान लिया, और इसका लिखना आवश्यक है। और ऐसा ही इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'असल' में उल्लेख किया है। और यह इसलिए है कि अलग रखी गई वस्तु को देखना आवश्यक है ताकि देखने के विकल्प (खियार-ए-रुय्यत) की गुंजाइश न रहे और ताकि विद्वानों की सहमति से बिक्री वैध हो जाए। और मकानों के बीच लाभ के आधार पर अंतर होता है, अतः अलग रखी गई वस्तु को देखे बिना वह ज्ञात नहीं होगी, और जब अलग रखी गई वस्तु अज्ञात रही तो शेष भाग (मबीअ) भी अज्ञात हो जाएगा। इसलिए अलग रखी गई वस्तु को देखना शर्त किया गया है और यह मसला 'शुरुत-उल-अस्ल' की विशेषताओं में से है क्योंकि शर्तों की अन्य किताबों में केवल बेची गई वस्तु (मबीअ) को देखना शर्त बताया गया है। और कुछ शर्त विशेषज्ञ ऐसी स्थिति में यों लिखते हैं कि खरीदार ने विक्रेता से खरीदा वह सब...

تمام بیت فلاں مع اس کے بالا خانہ کے یا لکھے کہ مع اس کے جو اس کے اوپر بالا خانہ ہے منجملہ تمام دار کے جو شامل بیوت ہے جو محلہ فلاں کو چہ فلاں میں واقع ہے پھر حدود دار لکھ دے پھر اس وار میں سے اس بیت کے واقع ہونے کی جگہ کہ وہ اندر جانے والے کے دائیں جانب ہے یا بائیں جانب یا سامنے ہے جیسا ہو لکھ دے اور یہ کہ یہ بیت داہنی طرف یا بائیں طرف ہے بیوت میں سے اوّل ہے یا ثانی ہے یا ثالث ہے اور اس بیت کے حدود بھی لکھے پھر لکھے کہ یہ بیت مع اپنے حدود و حقوق و راستہ کے جو صحن دار سے تا دروازہ فلاں ہے سب لکھے اور چاہئے کہ راستہ کی مقدار لکھ دے اگر چہ ہمارے نزدیک راستہ کی مقدار بقدر دروازہ فلاں ہوتی ہے لیکن بعض علماء کے نزدیک اس کی کوئی مقدار مقرر نہیں ہے پس مجمول ہوئی تو موجب فساد عقد ہو گی پس راستہ کا چوڑا ؤ تحریر کر دے تا کہ ان علماء کے قول سے احتراز ہو اور اگر فقط سفلی خرید ہو بالا خانہ نہ خریدا ہو تو لکھ دے کہ مبیع فقط سفلی ہے اس کا علو فلاں یعنی بائع کا ہے اس میں سے کچھ بیع میں داخل نہیں ہوا ہے اور قولہ اس میں سے کچھ بیع میں داخل نہیں ہوا ہے یہ ذکر کر دیا حالانکہ بالا خانہ بدون صریح ذکر کر کے بیت کی بیع میں داخل نہیں ہوتا ہے پس اس واسطے ذکر کر دیا کہ کوئی وہم کرنے والا وہم نہ کرے کہ جس طرح دار کی بیع میں بالا خانہ داخل ہو جاتا ہے اسی طرح شاید بیت کی بیع میں داخل ہوا ہو پس اس وہم کے دور کرنے کے واسطے بیان کر دیا واللہ تعالیٰ اعلم بالصواب اور اگر معقود علیہ دار کا کوئی ٹکڑا مقدر ہو تو لکھے کہ دار میں سے پورا حصہ مقدرہ مقسومہ معلومہ خرید اور دار کے حدود بیان کر دے اور یہ ٹکڑا اس دار میں سے نصف ہے اور اس دار کے دروازہ سے اندر جانے والے کے دائیں جانب ہوتا ہے اور وہ اتنے بہت وصفہ و اس دار کے صحن سے اتنا ٹکڑا ہے اور مساحت میں اس قدر

گز طول و اس قدر عرض ہے اور اس کے حدود اربعہ یہ ہیں کہ ایک حد ملازق اس دار کی بیت سر مادی سے ہے اور دوسری اس دار کی بیت گر مادی سے ملازق ہے اور اسی طرح سوم و چہارم پر حسب موقع بیان کر دے اور اگر دار خرید کردہ شدہ میں سے کوئی بیت وقت خرید کے استثناء کیا گیا ہے تو لکھے کہ تمام دار مشتملہ بیوت کو سوائے بیت واحد مع اس کے بالا خانہ کے یا ماسوائے بیت واحد مع اس کے علو کے یا بدون بیت واحد کے خریدا اور یہ دار فلاں جگہ واقع ہے اور اس کے حدود بیان کرے اور یہ بیت جو استثناء کیا گیا ہے اس دار کی فلاں جگہ پر واقع ہے اور اس کے حدود بیان کر دے اور بیت مستثنیٰ کے حدود بیان کرنے کی ضرورت اس واسطے ہوئی اگر چہ وہ مبیع نہیں ہے کہ اگر وہ مجہول رہے تو اس کی جہالت موجب جہالت مستثنیٰ منہ ہو گی جو مبیع ہے۔ پس اس مشتری مسمی مذکورہ تحریر ہذا نے اس بائع مسمی مذکورہ تحریر ہذا سے تمام یہ دار محدودہ مذکورہ تحریر ہذا مع اس کے سب حدود و حقوق زمین و عمارت و سفلی و علو و راستوں کے و مع ہر قلیل و کثیر کے جو اس میں اس کے حقوق سے ہے اور مع اس کے ہر حق کے جو اس میں داخل و اس سے خارج ہے سوائے اس بیت کے جو اس میں سے مستثنیٰ کیا گیا ہے کہ سوائے اس بیت مع اس کے حدود و حقوق زمین و عمارت و اس بیت کی راہ تا دروازہ کلاں الیٰ آخرہ اس قدر ثمن کے عوض خریدا اور بیت کا راستہ اس واسطے ذکر کرنا ضروری ہے کہ بدون اس کے بائع اپنے بیت تک آمد و رفت رکھنے کا مختار نہ ہوگا پس اس کو ضرر پہنچے گا اور یہ امر ایسی چیز میں واقع ہوا جس پر بیع نہیں واقع ہوئی ہے پس موجب فساد بیع ہو گا جیسا کہ چھت کی ایک دھنی فروخت کرنے کی صورت میں ایسی نزاع کی وجہ سے بیع فاسد ہوتی ہے کذا فی المحیط اور معائنہ کر لینے کا بیان تحریر کے وقت لکھے کہ مشتری نے اس بیت مستثنیٰ کو بھی دیکھ لیا اور پہچان لیا اور اس کا لکھنا ضروری ہے اور ایسا ہی امام محمدؒ نے اصل میں ذکر کیا ہے اور یہ اس وجہ سے ہے کہ مستثنیٰ کا دیکھنا ضروری ہے تاکہ خیار رویت باقی نہ رہے اور

تاکہ باتفاق علماء بیع جائز ہو جائے اور بیوت میں باہم از راہ منافع کی تفاوت ہوتا ہے پس بدون مستثنیٰ دیکھنے کے مستثنیٰ معلوم نہ ہوگا اور جب مستثنیٰ مجہول رہا تو مستثنیٰ منہ مجہول ہو جائے گا اور وہ مبیع ہے پس اس وجہ سے مستثنیٰ کو دیکھنا مشروط کیا گیا اور یہ مسئلہ شروط الاصل کے تخصات سے ہے کیونکہ باقی کتب شروط میں صرف مبیع کا دیکھنا شرط کیا گیا ہے اور بعض اہل شروط ایسی صورت میں یوں لکھے کہ مشتری نے بائع سے خرید کیا تمام وہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) (177) Kitab al-Shurut (The Book of Conditions)

The house situated at such-and-such location, for such-and-such price, on the condition that one room (Bayt) from it remains for the seller; and this wording is erroneous because the sale of the entire house on the condition that one room belongs to the seller is void (*fasid*). This is because the price of the house would become unknown, since in such a case, the buyer would become the purchaser of the house, excluding the aforementioned room, for a price that remains for the house's portion after distributing the total price between the house and the room. In contrast, selling the whole house except for one room for a specific price is not void, because in that case, the buyer would be purchasing the remaining house for the entire price, and this is permissible. Similarly, if an attic (*Ghurfa*) is excluded, the situation is the same: if there is another attic along with that one, he should state the boundaries of the attic; if there isn't another attic, he should only state the boundaries of the room containing this attic. This is as stated in '*al-Dhakhira*'. If the subject of the contract is an undivided share (*hassa ghayr munqasima*) of the house, he should write: "This is what so-and-so bin so-and-so purchased from so-and-so bin so-and-so, one share out of two, which is a common half-share (*nisf hassa musha'a*) of the whole property; or one whole share out of three shares, which is a common one-third share of the property; or one whole share out of four shares, which is a common one-fourth share of the property." Then he should state the boundaries of the property in which this share is located, and he need not state the boundaries of the share itself. Conversely, if the sold item is a specific mansion (*hawili*), a specific room, or a specific piece of land from the house, then just as he describes the boundaries of the house, it will be necessary to describe the boundaries of that specific floor (*manzil-e-mu'ayyan*) which is the object of sale. The difference is that a floor is a known location within the house and can be inspected visually, so its boundaries can be known just like those of the house. However, a common undivided share (*hassa sha'i*) cannot be visually inspected, so its boundaries cannot be known. Another reason is that describing the boundaries of the house serves for the aforementioned share because the share is common throughout the entire house; thus, there is no need to describe boundaries for the share itself. A known floor is not common throughout the entire house, so the house's boundary will not be the floor's boundary. Furthermore, when mentioning possession (*qabd*), he should write that possession was taken of the entire house, because this share is common throughout the whole house; therefore, taking possession of it is not possible without taking

possession of the entire house. In contrast, if the sold item is a specific floor, he would write that he took possession of the entire object for which the sale deed was executed, because the mansion is a specific location in the entire house, and thus possession can be taken of it without possessing the entire house. Some research scholars (*muhaqqiqin mashayikh*) have stated that he should write: "He took possession of the said share," or write: "He took possession of the entire object for which the sale deed was executed, being one share out of two shares of the aforementioned bounded house." This is because the seller is obligated to deliver the object sold, not the part not sold. Taking possession of an undivided half is conceivable. Do you not see that the usurpation (*ghasb*) of an undivided share is conceivable? As Imam Muhammad (RA) stated in many books, if two people usurp a slave, each becomes a usurper of an undivided half. Thus, it is known that possession of an undivided part is conceivable. Therefore, he should describe the taking of possession just as we have explained. When reaching the part about the parties inspecting the sale, he should write that the parties have inspected the entire house. If a specific floor was purchased, he should record only the inspection of that floor, because the floor is a specific location in the entire house and can be inspected alone. But a share is common throughout the entire house, so inspecting it without seeing the entire house is impossible—meaning the inspection of it occurs within the inspection of the entire house. All this applies if the entire bounded area is the seller's property. If the seller's ownership is only the amount sold, he should write: "so-and-so bin so-and-so purchased from him the entire quantity which was in the seller's full ownership, right, and share out of the whole..."

Footnotes: 1. Here, possession of the part within the possession of the whole is certainly accepted. It is better to write that he took possession of the common sold item by taking possession of the entire house. * A place where one spends the night, but in common usage, it should have four walls, a roof, and a door to be fit for this purpose. That is, like what we call a "kothri" (small room).

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) (177) किताबुश शूरूत (शर्तों की पुस्तक)

घर जो फलां स्थान पर स्थित है, इतने मूल्य (थमन) के बदले इस शर्त पर कि उसमें से एक कमरा (बैत) विक्रेता (बाइ) के लिए है; और यह लेख त्रुटिपूर्ण है क्योंकि पूरे घर की बिक्री इस शर्त पर कि उसमें से एक कमरा विक्रेता के लिए है, अमान्य (फ़ासिद) है। क्योंकि घर का मूल्य अज्ञात हो जाएगा, क्योंकि ऐसी स्थिति में खरीदार (मुश्तरी) को कमरे के अलावा घर इतने मूल्य में मिलेगा जो घर और कमरे पर मूल्य विभाजित करने के बाद घर के हिस्से में आएगा। इसके विपरीत, एक कमरे को छोड़कर पूरे घर की बिक्री इतने मूल्य पर अमान्य नहीं है, क्योंकि ऐसी स्थिति में शेष घर को पूरे मूल्य पर खरीदने वाला होगा और यह जायज़ है। इसी तरह यदि ऊपरी कमरा (ग़ुरफ़ा) अपवाद हो, तो उसकी भी यही स्थिति है कि यदि उस ऊपरी कमरे के साथ दूसरा ऊपरी कमरा भी हो, तो उस ऊपरी कमरे की सीमाएँ बताए, और यदि दूसरा ऊपरी कमरा न हो, तो केवल उस कमरे की सीमाएँ बताए जिसमें यह ऊपरी कमरा है। जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में है। और यदि अनुबंध की वस्तु घर का एक अविभाजित हिस्सा (हस्सा ग़ैर-मुनक़सिमा) हो, तो लिखे कि यह वह है कि फलां बिन फलां ने फलां बिन फलां से दो हिस्सों में से एक हिस्सा खरीदा, और वह उस वस्तु का आधा हिस्सा (निस्फ हस्सा मुशाअ) है, या तीन हिस्सों में से एक पूरा हिस्सा खरीदा और वह उस वस्तु का एक-तिहाई हिस्सा (तिहाई हस्सा मुशाअ) है, या चार हिस्सों में से एक पूरा हिस्सा खरीदा और वह उस वस्तु का एक-चौथाई हिस्सा (चौथाई हस्सा मुशाअ) है। फिर जिस घर में यह हिस्सा स्थित है उसकी सीमाएँ बता दे, और बेचे गए हिस्से की सीमाएँ न बताए। इसके विपरीत यदि बेची गई वस्तु घर में से कोई विशेष हवेली या विशेष कमरा या भूमि का विशेष टुकड़ा हो, तो ऐसी स्थिति में जिस तरह वह पूरे घर की सीमाएँ बताएगा, उसी तरह विशेष मंजिल (मन्ज़िल-ए-मुअय्यन) जो बेची गई वस्तु है, उसकी सीमाएँ बताना भी आवश्यक होगा। अंतर यह है कि मंजिल तो घर में एक ज्ञात स्थान है जिसे आँखों से देखा जा सकता है, इसलिए उसकी सीमाएँ ज्ञात होंगी जैसे घर की होती हैं, जबकि घर का एक अविभाजित हिस्सा (हस्सा शाएअ) दृष्टि से देखा नहीं जा सकता, इसलिए उसकी सीमाएँ ज्ञात नहीं होंगी। और एक कारण यह भी है कि घर की सीमाओं का उल्लेख करना उस हिस्से के लिए भी पर्याप्त होगा क्योंकि वह हिस्सा पूरे घर में फैला हुआ है, इसलिए हिस्से की सीमाओं को अलग से बताने की आवश्यकता नहीं है। मंजिल पूरे घर में फैली हुई नहीं होती, इसलिए घर की सीमाएं उस मंजिल की सीमाएं नहीं होंगी। फिर जब कब्जे (क़ब्ज़ा) का उल्लेख आए, तो लिखे कि पूरे घर पर कब्जा कर लिया गया, क्योंकि यह हिस्सा पूरे घर में साझा (शाएअ) है, इसलिए पूरे घर पर कब्जा किए बिना इस हिस्से पर

कब्जा करना संभव नहीं है। इसके विपरीत यदि बेची गई वस्तु एक विशेष मंजिल हो, तो उस स्थिति में लिखेगा कि उसने उस पूरी वस्तु पर कब्जा कर लिया जिसके संबंध में यह बिक्रीनामा लिखा गया है, क्योंकि हवेली पूरे घर में एक विशेष स्थान है, इसलिए पूरे घर पर कब्जा किए बिना उस पर कब्जा करना संभव है। कुछ विद्वान सूफियों (मुहक़्क़िक़ीन मशाइख़) ने कहा है कि इस तरह लिखे कि उसने उक्त हिस्से पर कब्जा कर लिया या लिखे कि उसने उस पूरी वस्तु पर कब्जा कर लिया जिसके लिए यह बिक्रीनामा हुआ है और वह उक्त सीमित घर के दो हिस्सों में से एक हिस्सा है। क्योंकि विक्रेता पर बेची गई वस्तु को सौंपना अनिवार्य है, न कि उसे जो बेचा नहीं गया है। अविभाजित आधे हिस्से पर कब्जा करना संभव माना जाता है। क्या आप नहीं देखते कि एक साझा हिस्से का बलपूर्वक छीनना (ग़स्ब) संभव है? जैसे इमाम मुहम्मद (रह.) ने अनेक पुस्तकों में लिखा है कि यदि दो व्यक्तियों ने एक गुलाम को बलपूर्वक छीना और जब दो व्यक्ति एक वस्तु को छीनते हैं, तो प्रत्येक उसमें से आधे अविभाजित हिस्से का छीनने वाला होगा। अतः ज्ञात हुआ कि अविभाजित वस्तु पर कब्जा करना संभव है, इसलिए इस पर कब्जे का वर्णन उसी प्रकार करे जैसा हमने बताया है। और जब पक्षकारों के द्वारा वस्तु देखने के वर्णन की बात आए, तो लिखे कि पक्षकारों ने पूरे घर को देख लिया है। यदि कोई विशेष मंजिल खरीदी गई हो, तो केवल मंजिल देखने का उल्लेख करे क्योंकि मंजिल घर में एक विशेष स्थान है, इसलिए केवल उसे देखना संभव है। लेकिन हिस्सा तो पूरे घर में साझा है, इसलिए पूरे घर को देखे बिना उसे देखना संभव नहीं है, यानी पूरे घर को देखने के साथ-साथ उसे देखना भी हो जाएगा। यह सब उस स्थिति में है जब पूरी सीमाबद्ध संपत्ति विक्रेता की हो, और यदि विक्रेता का स्वामित्व उतना ही हो जितना उसने बेचा है, तो लिखे कि फलां बिन फलां ने उससे उतनी पूरी मात्रा खरीद ली जो विक्रेता के पूरे स्वामित्व और अधिकार में थी...

पाद टिप्पणी: 1. यहाँ पूरे पर कब्जे के तहत हिस्से पर कब्जा स्वीकार्य है, और बेहतर यह है कि इस प्रकार लिखा जाए कि उसने साझा वस्तु पर कब्जा कर लिया इस प्रकार कि पूरे घर पर कब्जा कर लिया। * वह स्थान जहाँ रात बिताई जाए, लेकिन लोक व्यवहार में इसके लिए चारदीवारी, छत और दरवाजा होना चाहिए। यानी जैसे हमारे यहाँ एक कोठरी होती है।

دار جو فلاں مقام پر واقع ہے بعوض اس قدر ثمن کے بدین شرط کہ اس میں سے ایک بیت مبیع بائع کے واسطے ہے اور یہ تحریر خطا ہے اس واسطے کہ بیع تمام دار کی بایں شرط کہ اس میں سے ایک بیت بائع کے واسطے ہے فاسد ہے کیونکہ ثمن دار مجہول ہو گا اس واسطے کہ ایسی صورت میں مشتری دار کو ماسوائے بیت مذکور کے بعوض اس قدر ثمن کے جو در صورت باقی دار و بیت مذکور پر ثمن تقسیم کرنے کے باقی دار کے حصہ میں پڑے خریدنے والا ہو جائے گا بخلاف بیع تمام دار کے سوائے ایک بیت کے بعوض اس قدر ثمن کے کہ یہ فاسد نہیں ہے اس واسطے کہ ایسی صورت میں باقی دار کو بعوض پورے ثمن کے خریدنے والا ہو گا اور یہ جائز ہے اسی طرح اگر غرفہ مستثنیٰ ہو تو اس کی بھی ایسی ہی صورت ہے کہ اگر اس غرفہ کے ساتھ دوسرا غرفہ بھی ہو تو غرفہ کی حد بیان کرے اور اگر دوسرا غرفہ نہ ہو فقط اس بیت کی حد بیان کرے جس میں یہ غرفہ ہے کذا فی الذخیرہ اور اگر معقود علیہ دار میں سے ایک حصہ غیر منقسمہ ہو تو لکھے کہ یہ وہ ہے کہ فلاں بن فلاں نے فلاں بن فلاں سے دو سہام میں سے ایک سہام خرید ا اور وہ نصف حصہ مشاع منجملہ اس چیز کے ہے یا تمام سہم واحد منجملہ تین سہام کے خرید ا اور وہ تہائی حصہ مشاع منجملہ اس چیز کے ہے یا تمام سہم واحد از چہار سہام خرید ا اور وہ چوتھائی مشاع منجملہ اس چیز کے ہے پھر جس میں یہ حصہ مبیع واقع ہے اس کے حدود بیان کر دے او حصہ مبیع کے حدود بیان نہ کرے بخلاف اس کے اگر مبیع دار میں سے کوئی حویلی معین یا بیت معین یا زمین میں سے کوئی معین ٹکڑا ہو تو ایسی صورت میں جس طرح دار کے حدود بیان کرے گا اسی طرح منزل معین مذکور کے جو مبیع ہے حدود بیان کرنے ضروری ہوں گے اور فرق یہ ہے کہ منزل تو دار میں سے ایک جگہ معلوم ہے آنکھوں سے معائنہ ہے پس اس کے حدود معلوم

ہوں گے جیسے کہ دار کے ہیں اور دار میں سے حصہ شائع یعنی غیر منقسم نظر سے معائنہ نہیں ہے پس اس کے حدود معلوم نہ ہوں گے اور نیز یہ وجہ ہے کہ دار کے حدود بیان کر دینا وہی حصہ مذکورہ کے واسطے ہوں گے اس واسطے کہ نصیب مذکور تمام دار میں شائع ہے پس حصہ کے حدود بیان کرنے کی حاجت نہیں ہے اور منزل معلوم تمام دار میں شائع نہیں ہوتی ہے پس دار کی تحدید اس منزل کی تحدید نہ ہو گی پھر جب قبضہ کا ذکر آئے تو لکھے کہ تمام دار پر قبضہ کر لیا اس واسطے کہ یہ حصہ پورے دار میں شائع ہے پس اس پر قبضہ کرنا بدون قبضہ تمام دار کے ممکن نہیں ہے بخلاف اس کے اگر مبیع منزل معین ہو تو اس صورت میں لکھے گا کہ اس نے تمام اس چیز پر جس کے حق میں بیع مذکورہ بیعنامہ ہذا واقع ہوئی ہے قبضہ کر لیا اس واسطے کہ حویلی تمام دار میں سے ایک جگہ معین ہے پس بدون قبضہ تمام دار کے اس پر قبضہ کرنا ممکن ہے اور بعض محققین مشائخ نے فرمایا کہ یوں لکھے کہ اس نے حصہ مذکور پر قبضہ کر لیا یا لکھے کہ اس نے تمام اس چیز پر جس پر بیع مذکورہ بیعنامہ ہذا واقع ہوئی ہے اور وہ دار محدودہ مذکورہ کے دو سہام میں سے ایک سہم ہے قبضہ کر لیا اس واسطے کہ بیع سے بائع پر مبیع کا سپرد کرنا واجب ہے نہ غیر مبیع کا سپرد کرنا اور نصف شائع پر قبضہ کرنا تصور ہے آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ حصہ شائع کا غصب متصور ہے چنانچہ امام محمدؒ نے بہت کتابوں میں تحریر فرمایا ہے کہ اگر دو شخصوں نے غلام غصب کیا اور دو مرد جب ایک چیز کو غصب کریں گے تو ہر ایک اس میں سے نصف غیر منقسم کا غاصب ہو گا پس معلوم ہوا کہ غیر منقسم کا قبضہ تصور ہے پس اس پر قبضہ کرنا یوں ہی بیان کرے جس طرح ہم نے بیان کیا ہے اور جب متبایعین کے بیع دیکھ لینے کے نزدیک پہنچے تو لکھے کہ متبایعین نے تمام دار کو دیکھ لیا ہے اور در صورتیکہ منزل معین خریدی ہو تو فقط منزل کا دیکھ لینا تحریر کرے اس واسطے کہ منزل تمام دار میں سے ایک جگہ معین ہے پس فقط اس کا دیکھ لینا ممکن ہے اور نصیب تو تمام دار میں شائع ہے پس اس

کا دیکھ لینا بدون تمام دار دیکھنے کے ممکن نہیں ہے یعنی تمام دار دیکھنے کے ضمن میں اس کا دیکھنا بھی آ جائے گا۔ یہ سب اس صورت میں ہے کہ تمام محدود بائع کی ملک ہو اور اگر بائع کی ملک اسی قدر ہو جو اس نے فروخت کی ہے تو لکھے کہ فلاں بن فلاں نے اس سے تمام اس مقدار کو جس کو بائع نے اپنی تمام ملک وحق و اپنا حصہ منجملہ تمام اس چیز

حواشی: لے یہاں قبضہ ضمن قبضہ کل البتہ مسلم ہے اور اولیٰ یہ کہ یوں لکھے کہ اس نے مبیع شائع پر قبضہ کیا بایں طور کہ کل دار پر قبضہ کر لیا ۱۲ منہ * جس جگہ رات گزاری جائے لیکن عرف میں اس مطلب کے لائق چار دیواری و چھت و دروازہ دار ہو۔ یعنی جیسے ہمارے یہاں کوٹھری ہوتی ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (178) Kitab al-Shurut (The Book of Contracts)

The boundaries of which have been described, it is stated that it has been purchased and this is one share out of a total of two shares. The entire property is mentioned so as to avoid the opinion of Zafar, as it is the school of thought of Sheikh Zafar that if one of two partners sells one share out of a total of two, the sale reverts to one share from the portions of both partners, and thus the seller would be selling half of his share. Therefore, one should specify the entire property and the share so that by the consensus of the jurists, he is selling his own entire property. Allah knows best. If the remaining half belongs to the same purchaser, he should write that the remaining undivided half within these boundaries belonged to this purchaser by virtue of a previous purchase or inheritance, etc., and thus the entire bounded area has now become the property of this purchaser.

If this purchaser bought an undivided half and took the remaining half on lease (ijara), then after writing the sale deed for the undivided half as described, before having it witnessed, he should write: "The seller acknowledged – an acknowledgement not conditional in this sale nor attached to it – that out of this bounded house, I have leased the undivided half that remained my property, within those boundaries upon which this lease contract occurred, to this purchaser for one full year for such-and-such dirhams, so that he may benefit from it in ways that profit is derived; and receiving advance rent, and whatever possession occurs, and the guarantee against defects (daman darak) should all be recorded; then conclude the writing."

If the subject of the contract is an upper story (bala khana) of a house and not its lower story (sifl), then write: "Purchased from him all that room (ghurfa) which is situated above the winter or summer house, or so much of it from among the houses within the compound, and describe the boundaries of the house, then describe the place of the room upon which the upper story rests, then describe the boundaries of that room but do not describe the boundaries of the upper story (ulo)." The necessity of describing the boundaries of the room is because, in one sense, it is the object of sale since the stability of the upper story depends on it, hence its boundaries are essential. The reason for not describing the boundaries of the upper story is that describing the room's boundaries makes describing the upper story's boundaries unnecessary.

Thus, all this upper story or this room which is above the aforementioned bounded room, which is part of this bounded house, was purchased with its entire structure without the lower floor of this room, as the lower floor was not included in this sale. And the access to this room is by a crude or wooden ladder located in the courtyard of this house on the right side of someone entering; and specify whether the threshold of this house is like the main gate, and whether it is inside or outside. If there are other rooms around this room, their boundaries should also be described, such as one boundary of this room is such-and-such room, and the second, third, and fourth are so on and so forth.

Imam Muhammad (RA), in 'Shurut al-Asl', did not mention the description of the yardage measurements of the room upon which the upper story stands. Similarly, Imam Tahawi (RA) did not mention it in his 'Shurut'. However, Imam Khassaf (RA) considered it a condition to state the yardage of the room on which the upper story is located, including measurements of length, width, and height. The same is narrated from Sheikh Najmuddin Nasafi (RA), so that if the lower floor collapses, there is no dispute between the two parties regarding the extent of the rights. The scholars (Mashaikh) have said that mentioning the yardage of the upper chamber is also necessary because an upper chamber is sometimes equal to the lower floor and sometimes less; therefore, it should be mentioned so that if the upper chamber collapses, there is no quarrel between the two in rebuilding it.

Imam Muhammad (RA) stated in the original text to then write "these boundaries and those" (hudood wa aan). Some experts in contracts have criticized Imam Muhammad (RA) for this, saying that saying "boundaries and those" has no meaning because an upper story has no boundary. But this criticism is invalid because just as a lower story has a boundary, so does an upper story, for 'boundary' (hadd) is the name for the extremity/limit. Just as the lower floor has a limit, so does the upper story. However, the point is that through the delimitation of the lower floor, the upper story becomes known, hence there is no need to delimit the upper story.

The translator says: It is better, even necessary, to describe the boundaries of the upper story as Imam Muhammad (RA) mentioned. Those who criticized Imam Muhammad (RA) by saying it has no boundaries are wrong, because the right should be established on the existing space, and it is not necessary that in the existing space, the upper story extends to the full boundary of the lower floor; rather, it might be half or up to two-thirds. Thus, if after collapse, he wants to place it over the entire lower floor, a dispute will arise. Allah knows best. This is in defense of what they

criticized regarding Imam Muhammad, may Allah have mercy on him. Understand this.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 (178) किताब अल-शुरूत (अनुबंधों की पुस्तक)

जिसके हुदूद (सीमाएं) बयान किए गए हैं, बयान किया है कि खरीदा है और यह एक सहम (हिस्सा) है कुल दो सहमों में से, और पूरी संपत्ति का विवरण इसलिए लिखा ताकि ज़फ़र के कथन से बचा जा सके, क्योंकि शेख ज़फ़र का यह मत है कि यदि दो साझेदारों में से एक ने कुल दो हिस्सों में से एक हिस्सा बेचा, तो बिक्री दोनों साझेदारों के हिस्से में से एक हिस्से की ओर लौटेगी, अतः विक्रेता अपने आधे हिस्से का बेचने वाला होगा। इसलिए पूरी संपत्ति और हिस्सा लिख दे ताकि विद्वानों की सहमति के अनुसार वह अपनी ही पूरी संपत्ति बेचने वाला हो, और अल्लाह बेहतर जानता है। और यदि शेष आधा हिस्सा उसी खरीदार का हो, तो लिखे कि शेष आधा अविभाजित हिस्सा इसी सीमित क्षेत्र में से खरीदार का पिछली खरीद या विरासत आदि के कारण था, अतः अब यह पूरा सीमित क्षेत्र इसी खरीदार की मिल्कियत हो गया।

और यदि इस खरीदार ने अविभाजित आधा हिस्सा खरीदा और शेष आधा किराए (इजा़रा) पर लिया हो, तो अविभाजित आधे का बिक्रीनामा उसी प्रकार लिखकर जैसा हमने बयान किया, गवाही कराने से पहले लिख दे कि इस विक्रेता ने स्वीकार किया है, ऐसा इकरार जो इस बिक्री की वस्तु में शर्तिया नहीं है और न ही उससे जुड़ा है, कि मैंने इस सीमित घर में से वह अविभाजित आधा हिस्सा जो मेरी मिल्कियत बचा था, उन्हीं सीमाओं के साथ जिन पर यह किराए का अनुबंध हुआ है, इस खरीदार को एक पूरे वर्ष के लिए इतने दिरहमों पर किराए पर दिया ताकि वह इससे लाभ प्राप्त करने के तरीकों से लाभ उठा सके, और अग्रिम किराया लेना और उसमें जो भी अधिकार हों और वारंटी (ज़मान दरक) सब लिख दे, फिर दस्तावेज़ को समाप्त करे।

और यदि अनुबंध की वस्तु (मक़ूद अलैह) किसी घर की ऊपरी मंजिल (बाला खाना) हो और निचली मंजिल (सफ़ल) न हो, तो लिखे कि उससे वह पूरा कमरा (ग़ुरफ़ा) खरीदा जो सर्दियों या गर्मियों वाले घर के ऊपर स्थित है, या उस घर में शामिल कमरों में से इतना है, और घर की सीमाओं का वर्णन कर दे, फिर उस कमरे की जगह का वर्णन करे जिस पर ऊपरी मंजिल है, फिर उस कमरे की सीमाओं का वर्णन करे और ऊपरी मंजिल की सीमाओं का वर्णन न करे। कमरे की सीमाओं का वर्णन करने की आवश्यकता इसलिए है क्योंकि वह एक तरह से बिकी हुई चीज़ है, क्योंकि ऊपरी मंजिल का आधार उसी पर है, इसलिए उसकी सीमाएं बताना आवश्यक है। और ऊपरी मंजिल की सीमाओं का वर्णन न करने का कारण यह है कि कमरे की सीमाओं के वर्णन से ऊपरी मंजिल की सीमाओं के वर्णन की आवश्यकता नहीं रहती है।

अतः यह पूरी ऊपरी मंजिल या यह कमरा जो इस वर्णित सीमित घर के ऊपर है, जो इस सीमित घर में से है, उसकी पूरी इमारत के साथ, उस कमरे की निचली मंजिल के बिना खरीदा कि निचली मंजिल इस बिक्री में शामिल नहीं हुई। और उस कमरे का रास्ता कच्ची या लकड़ी की सीढ़ी से है जो अंदर जाने वाले के दाईं ओर इस घर के आंगन में स्थित है, और लिख दे कि इस घर की दहलीज में जैसा कि इस घर के बड़े दरवाजे में होती है, और लिख दे कि यह उसके अंदर है या बाहर। फिर यदि इस कमरे के आसपास और भी कमरे हों, तो उनकी सीमाएं भी बयान करनी चाहिए कि इस कमरे की एक सीमा फलां कमरे से है और दूसरी, तीसरी व चौथी ऐसी वैसी है।

इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'शुरूत अल-अस्ल' में उस कमरे के माप के गजों का विवरण नहीं दिया है जिस पर ऊपरी कमरा है। इसी प्रकार इमाम तहावी (रह.) ने भी अपने 'शुरूत' में इसका उल्लेख नहीं किया है। जबकि इमाम ख़स्साफ़ (रह.) उस कमरे के गजों का वर्णन करना जिस पर ऊपरी मंजिल स्थित है, उसकी लंबाई, चौड़ाई और ऊंचाई के माप की शर्त रखते थे। और ऐसा ही शेख नज्मउद्दीन नसफी (रह.) से भी उद्धृत है ताकि जब निचली मंजिल गिर जाए तो अधिकार की मात्रा के बारे में दोनों के बीच विवाद न हो। और विद्वानों (मशाएख़ रह.) ने कहा कि ऊपरी मंजिल के गजों का उल्लेख करना भी आवश्यक है क्योंकि ऊपरी मंजिल कभी निचली मंजिल के बराबर होती है और कभी उससे कम होती है, इसलिए उसका उल्लेख करना चाहिए ताकि ऊपरी मंजिल गिर जाने के बाद दोबारा बनाने में दोनों के बीच झगड़ा न हो।

इमाम मुहम्मद (रह.) ने मूल ग्रंथ में फरमाया कि फिर लिखे कि "ये सभी सीमाएं और वह" (हुदूद ओ आन), और कुछ विशेषज्ञों ने इमाम मुहम्मद (रह.) पर इस पर आपत्ति की है और कहा है कि "हुदूद ओ आन" कहने का कोई अर्थ नहीं है क्योंकि ऊपरी मंजिल (उलो) की कोई सीमा नहीं होती। लेकिन यह कोई दोष नहीं है क्योंकि जैसे निचली मंजिल (सफ़ल) की सीमा होती है, वैसे ही ऊपरी मंजिल की सीमा भी होती है, क्योंकि सीमा का अर्थ अंत है, अतः जैसे निचली मंजिल का अंत है वैसे ही ऊपरी मंजिल का अंत है। लेकिन बात यह है कि निचली मंजिल के निर्धारण से ऊपरी मंजिल का पता चल जाता है, इसलिए ऊपरी मंजिल के निर्धारण की आवश्यकता नहीं रहती।

अनुवादक ने कहा: बेहतर यह है कि ऊपरी मंजिल की सीमाओं का भी वर्णन करे बल्कि यह आवश्यक है जैसा कि इमाम मुहम्मद (रह.) ने उल्लेख किया है। और जिन लोगों ने इमाम मुहम्मद (रह.) पर यह दोष लगाया है कि उसकी सीमाएं नहीं हैं, तो यह अनुचित है क्योंकि अधिकार के आधार पर वर्तमान स्थान होना चाहिए और यह आवश्यक नहीं कि वर्तमान स्थान में ऊपरी मंजिल पूरी निचली मंजिल की सीमा तक हो, बल्कि शायद आधी हो या दो-तिहाई तक हो, अतः यदि गिरने

के बाद उसने पूरी निचली मंजिल पर छत रखनी चाही तो विवाद होगा। अल्लाह ही बेहतर जानता है...

کے جس کے حدود بیان کئے گئے ہیں بیان کیا ہے خرید کیا اور یہ ایک سہم منجملہ دو سہام کے ہے اور تمام ملک اس واسطے لکھے کہ زفر کے قول سے احتراز ہو جائے کیونکہ شیخ زفر کا یہ مذہب ہے کہ اگر دو شریکوں سے ایک شریک نے منجملہ دو سہام کے ایک سہم فروخت کیا تو بیع ہر دو شریک کے حصہ میں سے ایک سہم کی جانب راجع ہو گی پس بائع اپنے نصف حصہ کا فروخت کرنے والا ہو گا اس واسطے تمام ملک و حصہ لکھ دے تاکہ بالاتفاق علماء اپنے ہی تمام ملک کا فروخت کرنے والا ہو واللہ تعالیٰ اعلم اور اگر نصف باقی اسی مشتری کا ہو تو لکھے کہ اور نصف باقی غیر منقسم اس محدود میں سے اس مشتری کا بوجہ خرید سابق یا میراث وغیرہ کے تھا پس اب تمام یہ محدود اسی مشتری کی ملک ہو گیا اور اگر اس مشتری نے نصف شائع کو خرید کیا اور نصف باقی کو باجارہ لیا ہو تو نصف شائع کا بیعنامہ جس طرح ہم نے بیان کیا لکھ کر گواہی کرانے سے پہلے لکھ دے کہ اس بائع نے اقرار کیا ایسا اقرار کہ اس مبیع میں مشروط نہیں ہے اور نہ اس کے ساتھ ملحق ہے کہ میں نے اس دار محدودہ میں سے نصف مشاع جو میری ملک باقی رہا ہے بداں حدود کہ جس پر یہ عقد اجارہ واقع ہوا ہے اس مشتری کو ایک سالِ کامل کے لئے اس قدر درموں پر اجارہ دیا تاکہ اس کی نفع حاصل کرنے کی صورتوں سے اس سے نفع اٹھائے اور اجرت پیشگی لینا اور اس میں جو تصرف ہو ہوا اور ضمان درک سب تحریر کر دے پھر تحریر کو ختم کرے اور اگر معقود علیہ کسی بیت کا بالا خانہ ہو اس کا سفل نہ ہو تو لکھے کہ خرید کیا اس سے وہ تمام غرفہ جو بیت سرمائی یا گرمائی پر واقع ہے یا اتنا منجملہ دار مشتملہ بیوت سے ہے اور دار کے حدود بیان کر دے پھر اس بیت کی جس پر علو ہے جگہ بیان کرے پھر اس بیت کے حدود بیان کرے اور علو کے حدود بیان نہ کرے پس بیت کے حدود بیان کرنے کی ضرورت تو اس وجہ

سے ہے کہ وہ ایک وجہ سے مبیع ہے اس واسطے کہ علو کا قرار اسی پر ہے پس اس کے حدود بیان کرنے ضروری ہیں اور علو کے حدود نہ بیان کرنے اس وجہ سے کہ بیت کے حدود بیان کرنے سے علو کے حدود بیان کرنے کی ضرورت نہیں رہتی ہے پس تمام یہ علو یا یہ غرفہ جو اس بیت محدودہ مذکورہ پر جو اس دار محدودہ میں سے ہے مع اس کی پوری عمارت کے بدون اس غرفہ کے سفل کے خریدا کہ سفل اس غرفہ کا اس بیع میں داخل نہیں ہوا اور اس غرفہ کا راستہ کچی یا لکڑی کی سیڑھی سے ہے جو اندر جانے والے کے دائیں جانب اس دار کے صحن میں قائم ہے اور لکھ دے کہ اس دار کی دہلیز میں جیسا کہ اس دار کے دروازہ کلاں میں ہوتی ہے اور لکھ دے کہ اس کے داخل میں ہے یا خارج میں ہے۔ پس اگر اس غرفہ کے گرد اور غرفہ ہوں تو اس کے حدود بھی بیان کرنے چاہئیں ہیں کہ ایک حد اس غرفہ کی غرفہ فلاں ہے اور دوم و سوم و چہارم چنین و چنان ہے اور امام محمدؒ نے شروط الاصل میں جس بیت پر غرفہ ہے اس کی مقدار مساحت کے گزوں کا بیان ذکر نہیں کیا اسی طرح امام طحاویؒ نے بھی اپنے شروط میں اس کا ذکر نہیں کیا اور امام خصافؒ اس بیت کے گزوں کا بیان کرنا جس پر علو واقع ہے طول و عرض و بلندی کی ناپ شرط کرتے تھے اور ایسا ہی شیخ نجم الدین نسفی سے منقول ہے تاکہ جس وقت سفل منہدم ہو تو اس کی مقدار حق کی بابت دونوں میں نزاع نہ ہو اور مشائخ رحمہم اللہ نے کہا کہ بالا خانہ کے گزوں کا ذکر کرنا بھی ضروری ہے اس واسطے کہ بالا خانہ کبھی بقدر سفل کے ہوتا ہے اور کبھی اس سے کم ہوتا ہے پس اس کا ذکر کرنا چاہئے تاکہ بالا خانہ منہدم ہو جانے کے بعد دوبارہ بنانے میں دونوں میں جھگڑا نہ ہو۔ امام محمدؒ نے اصل میں فرمایا کہ پھر لکھے کہ یہ تمام حدود و آن اور بعض اہل شروط نے امام محمدؒ پر اس کا عیب لگایا ہے اور کہا ہے کہ بحدود و آن کہنے کے کچھ معنی نہیں ہیں اس واسطے کہ علو کی کوئی حد نہیں ہے لیکن یہ عیب کچھ نہیں ہے اس واسطے کہ جیسے سفل کی حد ہے ویسے ہی علو کی حد ہوتی ہے اس واسطے کہ حد نام ہے

نہایت کا پس جیسے سفل کی نہایت ہے ویسے ہی علو کی نہایت ہے لیکن بات یہ ہے کہ سفل کی تحدید سے علو معلوم ہو جاتا ہے پس علو کی تحدید کی حاجت نہیں رہتی ہے اور سفل ہی

اِ قال المترجم اولیٰ یہ ہے کہ علو حدود بھی بیان کرے بلکہ ضروری ہے جیسا کہ امام محمدؒ نے ذکر فرمایا ہے اور جو لوگوں نے امام محمدؒ پر عیب رکھا ہے کہ اس کے حدود نہیں سو یہ بیجا ہے کیونکہ حق قرار پر جائے موجودہ ہونا چاہئے اور ضرورت نہیں کہ جائے موجودہ میں تمام سفل کی حد تک علو ہو بلکہ شاید نصف ہو یا دو ثلث تک ہو پس اگر بعد انہدام کے اس نے پورے سفل پر رکھنا چاہا تو نزاع ہوگا واللہ اعلم الی السواء فی دفع ما عابو علی الامام محمد رحمۃ اللہ تعالیٰ فافہم ۱۲ منہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 | 179 | Kitab al-Shurut (The Book of Conditions)

The boundary definition of an upper floor (*ulu*) serves as its own demarcation; it is not the case that there should be no demarcation for the upper floor. Imam Muhammad (RA) stated that the description of its land should be written as "along with its building and land." However, Sheikh Khassaf (RA) did not use this wording, arguing that an upper floor possesses no land because it exists in the air. Do you not see that if the upper floor collapses before possession is taken, the sale becomes void? And do you not see that if one tries to sell the empty space of the upper floor after the building has been demolished, it is not permissible? Therefore, writing about its land is of no benefit as there is no land for it. However, our position is that the "land" of any object is that upon which it rests, and since the upper floor rests upon the lower floor (*sufl*), the lower floor effectively becomes the land for it. Thus, it is permissible to write "along with its building and land." This applies when the entire upper floor rests on the seller's lower floor. If part of the upper floor rests on the seller's lower floor and part on the lower floor of a stranger, it should be recorded that such an upper floor was purchased, part of which rests on this seller's lower floor and part on the lower floor of so-and-so, specifying the extent of the structure on each lower floor. Similarly, if this upper floor is situated over two rooms (*bayt*) of the house, it should be recorded that such an upper floor was purchased, part of which is over *Bayt-e-Gramavi* and part over *Bayt-e-Sarmadi*, which are two rooms of this house; then define the boundaries of both rooms and the extent of the upper floor structure over each. Allah (SWT) knows best. If the subject matter of the contract (*ma'qud alaih*) is a house with a covered gallery (*sababat*), it should be recorded that he purchased the entire house including rooms and the entire gallery, one end of whose beams rests on this house and the other end on another house facing this sold property. The length of this gallery, in cubits (*zira'*) prevalent in such-and-forth city, is this much, its width is this much, its height from the ground is this much, and it contains such number of wooden beams. The document should conclude by mentioning all boundaries, rights, and appurtenances (*marafiq*). This is mentioned in *Al-Zakhira*.

If the subject of the contract is an upper floor without the lower floor, or a lower floor without the upper floor ☆

If the subject of the contract is only a covered gallery (*sababat*), it should be recorded that so-and-so son of so-and-so purchased the entire gallery, one end of whose

beams is on the house of such-and-forth person and the other end is on the house of so-and-so, located in such-and-forth place, providing detailed descriptions as mentioned above. If this gallery was built by erecting wooden supports within an alleyway, this should be specified, along with the length and width of the gallery and the number of beams, as mentioned previously. If the subject of the contract is an upper floor without the lower floor, or a lower floor without the upper floor, it should be written that from so-and-so son of so-and-so, among the rooms of a house, two rooms were purchased while defining the four boundaries (*hudood-e-arba'a*): where one room is a lower floor and its upper floor belongs to the seller, and the second is an upper floor whose lower floor belongs to the seller from whom the lower floor was purchased. The boundaries of both lower floors should be defined separately, as discussed in the cases of purchasing a lower or upper floor. If the sold property includes a stable, a hay-room, and a private garden (*paeen bagh*), it should be recorded that the entire house including the hay-room, stable, and garden located at such-and-forth place was purchased. If it includes a bathhouse (*hammam*), it should be written that the entire house comprising rooms and a bathhouse located at such-and-forth place was purchased; and after mentioning the house's appurtenances, those of the bathhouse should also be mentioned. If the house includes a mill-house (*asiya khana*), it should be recorded that the entire house including rooms and a mill-house, containing one mill with two stones or two or three mills, etc., located at such-and-forth place was purchased; after mentioning the house's appurtenances, those of the mill-house should also be mentioned. If it is for grinding grain, specify it; if for extracting oil, specify that too. Likewise, describe everything contained within the house. Allah knows best. If the subject of the contract is only one wall of a house, one should first know that the purchase of a wall falls into three categories: First, if the wall is purchased along with its land, in which case it should be written that the entire wall located at such-and-forth place, bounded by these limits, and describe the house's boundaries. "I have purchased the entire wall constructed of such material." Then write that this wall...

ऊपरी मंज़िल (उलव) का सीमांकन (तहदीद) उसकी अपनी सीमा होती है, और ऐसा नहीं है कि ऊपरी मंज़िल के लिए कोई सीमांकन न हो। फिर इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि इसकी ज़मीन का ज़िक्र इस तरह लिखे कि "इसकी इमारत और ज़मीन के साथ"। लेकिन शेख़ ख़फ़ाफ़ इसे इस तरह नहीं लिखते थे और फ़रमाते थे कि ऊपरी मंज़िल के लिए कोई ज़मीन नहीं होती, बल्कि वह हवा में है। क्या तुम नहीं देखते कि यदि क़ब्ज़े से पहले ऊपरी मंज़िल गिर जाए, तो बिक्री (बैअ) बातिल हो जाएगी? और क्या तुम नहीं देखते कि यदि कोई ऊपरी मंज़िल के ढह जाने के बाद उस खाली स्थान को बेचे, तो यह जायज़ नहीं है? अतः इसकी ज़मीन लिखने का कोई फ़ायदा नहीं है क्योंकि इसके लिए कोई ज़मीन ही नहीं है। लेकिन हम कहते हैं कि किसी चीज़ की ज़मीन वह होती है जिस पर वह चीज़ टिकी हो, और ऊपरी मंज़िल निचली मंज़िल (सुफ़्ल) पर टिकी होती है, इसलिए निचली मंज़िल इसके लिए ज़मीन के समान हुई। अतः यह जायज़ है कि "इसकी इमारत और ज़मीन के साथ" लिखा जाए। यह सब उस स्थिति में है जब पूरी ऊपरी मंज़िल विक्रेता (बाइ') की निचली मंज़िल पर स्थित हो। यदि ऊपरी मंज़िल का कुछ हिस्सा विक्रेता की निचली मंज़िल पर और कुछ हिस्सा किसी दूसरे अजनबी की निचली मंज़िल पर हो, तो लिखे कि ऐसी ऊपरी मंज़िल खरीदी जिसका कुछ हिस्सा इस विक्रेता की निचली मंज़िल पर है और कुछ हिस्सा फ़लाँ की निचली मंज़िल पर, और जितनी इमारत जिस-जिस निचली मंज़िल पर है, उसका विवरण दे दे। इसी तरह यदि यह ऊपरी मंज़िल घर के दो कमरों (बेतों) पर स्थित हो, तो लिखे कि ऐसी ऊपरी मंज़िल खरीदी जिसमें से कुछ हिस्सा 'बेत-ए-ग्रामावी' पर और कुछ 'बेत-ए-सरमादी' पर है जो इस घर के कमरों में से दो कमरे हैं; फिर दोनों कमरों की सीमाएँ(हुदूद) और ऊपरी मंज़िल की इमारत की मात्रा का विवरण दे दे। वल्लाहु तआला आलम। और यदि अनुबंधित वस्तु (मक़ूद अलैह) ऐसा घर हो जिसके साथ एक छत्ता (साबात - गली के ऊपर बना ढका हुआ गलियारा) हो, तो लिखे कि उसने पूरे घर जिसमें कमरे शामिल हैं और उसका पूरा छत्ता, जिसकी लकड़ियों का एक सिरा इसी घर पर है और दूसरा सिरा दूसरे घर पर जो इस बेचे गए घर के सामने है, खरीदा है। और उस छत्ते की लंबाई शहर में प्रचलित हाथ (ज़िरा') की माप के अनुसार इतनी है, चौड़ाई इतनी है, और ज़मीन से ऊँचाई इतनी है, और इसमें लकड़ियों की संख्या इतनी है। इसके साथ ही सभी सीमाओं, अधिकारों और सुविधाओं (मराफ़िक़) का उल्लेख करते हुए दस्तावेज़ समाप्त करे। यह 'ज़ख़ीरा' में है।

यदि अनुबंधित वस्तु निचली मंज़िल के बिना ऊपरी मंज़िल हो, या ऊपरी मंज़िल के बिना निचली मंज़िल हो ☆

यदि अनुबंधित वस्तु केवल एक छत्ता (साबात) हो, तो लिखे कि फ़लाँ बिन फ़लाँ ने वह पूरा छत्ता, जिसकी लकड़ियों का एक सिरा फ़लाँ व्यक्ति के घर पर और दूसरा सिरा फ़लाँ के घर पर है और जो फ़लाँ स्थान पर स्थित है, खरीदा है और ऊपर बताए गए तरीके से विवरण दे। यदि यह छत्ता गली के अंदर खंभों (लकड़ियों) पर खड़ा करके बनाया गया है, तो उसका उल्लेख करे और छत्ते की लंबाई-चौड़ाई तथा लकड़ियों की संख्या बताए, जैसा हमने ऊपर ज़िक्र किया है। और यदि अनुबंधित वस्तु निचली मंज़िल के बिना ऊपरी मंज़िल हो या ऊपरी मंज़िल के बिना निचली मंज़िल हो, तो लिखे कि फ़लाँ बिन फ़लाँ से एक घर के कमरों में से ऊपर की मंज़िल के लिए चारों सीमाएँ(हुदूद-ए-अर्बा) बताते हुए दो कमरे खरीदे, जिनमें से एक कमरा निचली मंज़िल है और उसके ऊपर की मंज़िल विक्रेता की है, और दूसरा कमरा ऊपरी मंज़िल है जिसकी निचली मंज़िल उस विक्रेता की है जिससे निचली मंज़िल खरीदी गई। जिस निचली मंज़िल की ऊपरी मंज़िल खरीदी है, उन दोनों की सीमाएँ अलग-अलग स्पष्ट करे, जैसा कि निचली या ऊपरी मंज़िल खरीदने के मामले में पहले बताया गया है। और यदि बेचा गया घर एक अस्तबल, भूसे की कोठरी और पिछवाड़े के बाग (पायें बाग़) पर आधारित हो, तो लिखे कि पूरा घर जिसमें भूसे की कोठरी, अस्तबल और बाग शामिल है और जो फ़लाँ जगह स्थित है, खरीदा। यदि इसमें हमाम शामिल हो, तो लिखे कि पूरा घर जिसमें कमरे और हमाम शामिल हैं और जो फ़लाँ स्थान पर है, खरीदा; और घर की सुविधाओं के साथ हमाम की सुविधाओं का भी ज़िक्र करे। यदि घर में चक्की-घर (आसिया ख़ाना) शामिल हो, तो लिखे कि पूरा घर जिसमें कमरे और चक्की-घर शामिल हैं, जिसमें एक चक्की दो पाटों वाली और दो या तीन चक्कियाँ आदि हैं और जो फ़लाँ स्थान पर है, खरीदा; और घर की सुविधाओं के बाद चक्की-घर की सुविधाओं का भी ज़िक्र करे। यदि यह अनाज पीसने के लिए है तो उसे स्पष्ट करे, और यदि तेल निकालने के लिए है तो उसे भी स्पष्ट करे। इसी तरह घर में मौजूद हर चीज़ का विवरण दे। वल्लाहु आलम। और यदि अनुबंधित वस्तु घर की केवल एक दीवार हो, तो पहले यह जानना चाहिए कि दीवार की खरीद तीन स्थितियों से खाली नहीं: एक यह कि दीवार को उसकी ज़मीन के साथ खरीदा जाए, तो ऐसी स्थिति में लिखे कि पूरी दीवार जो फ़लाँ स्थान पर स्थित है और इन सीमाओं से घिरी है और घर की सीमाओं का विवरण दे दे। मैंने पूरी दीवार, जो अमुक सामग्री से बनी है, खरीदी है। फिर लिखे कि यह दीवार...

کی تحدید علو کی تحدید ہو جاتی ہے اور یہ نہیں ہے کہ علو کے واسطے تحدید نہ ہو۔ پھر امام محمدؒ نے فرمایا کہ اس کی زمین لکھے کہ مع اس کی عمارت و زمین کے اور شیخ خصافؒ اس کو نہیں لکھتے تھے اور فرماتے تھے کہ علو کے واسطے زمین نہیں ہے بلکہ وہ ہوا پر ہے آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر قبضہ سے پہلے علو گر جائے تو بیع باطل ہو جائے گی اور آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر میدان علو بعد اس کے منہدم ہو جانے کے فروخت کرے تو نہیں جائز ہے پس اس کی زمین تحریر کرنے کا کچھ فائدہ نہیں ہے اور اس کے واسطے زمین ہی نہیں ہے لیکن ہم کہتے ہیں کہ ارض اس کی وہ ہوتی ہے جس پر اس چیز کا قرار ہو اور علو کا قرار سفل پر ہے پس اس طور سے سفل اس کے واسطے زمین ہوا پس یہ جائز ہوا کہ یوں لکھا جائے کہ مع اس کی عمارت اور زمین کے یہ سب اس وقت ہے کہ پورے علو کا قرار سفل بائع پر ہو اور اگر بعض علو بائع کے سفل پر اور بعض دوسرے اجنبی کے سفل پر ہو تو لکھے کہ ایسا علو خریدا جس میں سے بعض کا قرار اس بائع کے سفل پر ہے اور بعض کا قرار سفل فلاں پر ہے اور جتنی عمارت جس جس سفل پر ہے اس کی مقدار بیان کر دے۔ اسی طرح اگر یہ علو اس دار کے دو بیتوں پر واقع ہو تو لکھے کہ ایسا علو خریدا جس میں سے بعض علو بیت گرا ماوی پر اور بعض علو بیت سرمادی پر اس دار کے بیتوں میں سے دو بیتوں پر ہے پھر دونوں بیتوں کے حدود بیان کر دے اور جس جس قدر عمارت علو کے ہر ایک بیت پر ہے اس کی مقدار بیان کر دے واللہ تعالیٰ اعلم اور اگر معقود علیہ ایسا دار ہو جس کے ساتھ ایک چھتا ہو تو لکھے کہ اُس نے تمام دار مشتملہ بیوت و تمام اس کا ساباط جس کی لکڑیوں کا ایک کنارہ اسی دار پر ہے اور دوسرا کنارہ ایک دوسرے دار پر ہے جو اس دار مبیعہ کے مقابل ہے اور اس چھتے کا طول بذراع پیمائش جو فلاں شہر میں رائج

ہے اس قدر اور عرض اس قدر اور زمین سے بلندی اس قدر اور اس میں لکڑیوں اتنی عدد ہیں مع اس کے سب حدود و حقوق و مرافق کے الیٰ آخر تحریر کو ختم کرے یہ ذخیرہ میں ہے۔

اگر معقود علیہ علو بدون سفل کے اور سفل بدون علو کے ہو☆

اگر معقود علیہ فقط ساباط ہو تو لکھے کہ فلاں بن فلاں نے تمام ساباط جس کی لکڑیوں کا ایک کنارہ فلاں شخص کے دار پر ہے اور دوسرا کنارہ دار فلاں پر ہے اور یہ فلاں جگہ واقع ہے اور مثل مذکورۂ بالا کے مفصل بیان کر دے۔ اگر یہ چھتا کوچہ کے اندر لکڑیاں قائم کر کے بنایا گیا ہے تو اس کو بیان کر دے اور طول و عرض ساباط کی مقدار بیان کر دے اور لکڑیوں کی تعداد بیان کرے جس طرح ہم نے اوپر ذکر کیا ہے اور اگر معقود علیہ علو بدون سفل کے اور سفل بدون علو کے ہو تو لکھے کہ فلاں بن فلاں سے ایک دار مشتملہ بیوت میں سے اوپر اس دار کے حدود اربعہ بیان کر دے دو بیت خریدے کہ ایک بیت سفل ہے اور اس کا علو اس بائع کا اور دوسرا علو ہے کہ اس کا سفل اس بائع کا ہے جس سفل کو خریدا اور جس سفل کا علو خریدا ہے دونوں سفل کے حدود علیحدہ علیحدہ بیان کر دے جیسا تھا سفل یا علو خریدنے کی صورت میں مذکور ہوا ہے اور اگر دار مبیعہ مشتمل ہو ایک اصطبل و بھوسے کی کوٹھری و پائیں باغ کو تو لکھے کہ تمام دار جس میں بھوسے کی کوٹھری و اصطبل و پائیں باغ شامل ہے جو فلاں جگہ واقع ہے خریدا اور اگر اس میں حمام شامل ہو تو لکھے کہ تمام دار مشتملہ بیوت و حمام واقع مقام فلاں خریدا اور مرافق دار ذکر کرنے کے بعد مرافق حمام بھی بیان کرے اور اگر دار میں چکی گھر شامل ہو تو لکھے کہ تمام دار مشتملہ بیوت و آسیا خانہ جس میں ایک چکی دو پاٹوں کی اور دو چکیاں یا تین چکیاں وغیرہ ہیں جو فلاں مقام پر واقع ہے خریدا اور بعد ذکر مرافق دار کے مرافق آسیا خانہ بھی ذکر کرے اور اگر اناج پیسنے کے واسطے ہے تو اس کو بیان کر دے اور تیل نکالنے کے واسطے ہو تو اس کو بیان کر دے اور علیٰ ہذا القیاس ہر شے جو دار میں ہو بیان کر دے واللہ اعلم اور اگر

معقود علیہ دار کی فقط ایک دیوار ہو تو پہلے جاننا چاہئے کہ دیوار کی خرید تین حال سے خالی نہیں ایک یہ کہ دیوار کو مع اس کی زمین کی خریدے پس ایسی صورت میں یوں لکھے کہ تمام دیوار واقع مقام فلاں محدود بدین حدود اور حدود دار بیان کر دے۔ میں نے پوری دیوار اس چیز سے بنائی گئی ہے خریدی۔ پھر لکھے کہ یہ دیوار اس

Fatawa Alamgiri ..... Vol 10 (180) Kitab al-Shurut (Book of Contracts)

The house is located at such and such place and is adjacent to the house of so-and-so. The length, width, and height of this wall shall be so much, and its beginning is from such and such place and its end is at such and such place. Thus, the wall along with its boundaries, rights, land, and building, including all parts great and small, should be documented until the end in accordance with the previous description. One should also specify whether it includes a pathway. Imam Tahawi stated that if the mentioned wall is adjacent to the buyer's house or connected to a main road, there is no need to mention the pathway. If it is not so, mentioning the pathway is necessary. Secondly, if one buys the wall without the land on the condition that they will move it, then write in the same manner as described for buying a wall with its land. However, in this case, specify that only the wall itself was bought, excluding the land of the said bounded wall. Thus, this land or any part of it is not included in the sale of this wall. In this case, mentioning the pathway is not necessary because once the buyer moves the wall, they will no longer require access to that location. Imam Abu Hanifa and his companions held a similar view. Some experts in legal conditions write that "so-and-so son of so-and-so bought the debris of the entire wall" to establish that the buyer has the authority to demolish and relocate it. Tahawi remarked that this is an error because if one writes that "the debris of the entire wall" was bought while the wall is still standing, it constitutes the purchase of something non-existent, which is not permissible. For example, if one buys flour from this wheat or oil from this sesame, it is not permissible as long as the flour and oil are not yet extracted. Instead, use words that clearly indicate the buyer has the authority to demolish it. Thirdly, if one buys a wall unconditionally, the ruling is that the land underneath it is included in the sale without specific mention. This is the consensus except for the opinion of Khasaf. Therefore, document the "purchase of the wall with the land" and append a judicial order at the end, as stated in *Al-Muhit*. If the object of sale is only the building without land, write "all buildings of the house" and describe its boundaries. Then write that "so-and-so son of so-and-so bought all buildings of this house, including rooms, doorframes, roofs, walls, pillars, beams, and everything therein—whether of baked or unbaked bricks and mud—from the foundation to the highest point, excluding the land." Even if the land is not explicitly excluded, it is permissible because a building is not legally subordinate to the land, as per *Al-Zahirah*. However, it is documented this way for greater legal certainty. It is also permissible to write: "bought the entire house consisting of rooms located at so-and-

so place" and state its boundaries; then, after the boundaries, write: "this bounded house along with all its lower and upper structures was bought excluding the land, as the land is not included in this sale." In this case, do not include the land within the stated boundaries. Then, in such a situation, if the land of this house already belongs to the buyer and is in their possession, record this before having the witnesses sign. And if the seller admitted, "I have no right in the land of this house, and it, with all its boundaries and rights, is in the possession of this buyer and not in mine, nor in the possession of any other person; and everything that was mine on this land or at any place therein before this sale," and specify all these details. All this becomes the established right of the buyer, as recognized in their favor. The land has transferred to this buyer all the rights that were due to me in this house, or may become due, during my life or after my death. I have made this buyer my successor therein on the condition that whenever I rescind (cancel) what I have transferred or declared for this buyer, at the time of and after rescission, it shall revert to the buyer as it was before the rescission. And regarding everything the seller admitted for the buyer and all that they transferred to them, which...

मकान कि फलां जगह वाक़े है और मकान फलां से मिला हुआ है और उस दीवार की लंबाई इतनी और चौड़ाई इतनी और बुलंदी इतनी रहे और उसकी इब्तिदा फलां जगह से और इंतहा फलां जगह तक है। पस इस दीवार को उसके हुदूद-ओ-हुक़ूक़, ज़मीन और तामीर और कम और ज़्यादा के साथ आख़िर तक पिछले बयान के मुवाफ़िक़ तहरीर करे। और क्या ये भी लिखे कि उसके रास्ते के साथ, तो इमाम तहावी ने फ़रमाया कि अगर मज़कूर दीवार मुश्तरी (ख़रीदार) के मकान से मिली हुई हो या बड़े रास्ते से मुत्तसिल हो तो उसको न लिखे क्योंकि इस सूरत में रास्ते की ज़रूरत नहीं है और अगर ऐसा न हो तो रास्ते का लिखना ज़रूरी है। दूसरा ये कि दीवार को बगैर ज़मीन के इस शर्त पर ख़रीदे कि उसे मुंतक़िल कर लेगा, तो ऐसी सूरत में उसी तरह लिखे जिस तरह दीवार मय ज़मीन ख़रीदने की सूरत में बयान हुआ है। लेकिन इस सूरत में ये लिखे कि इस महदूदा मज़कूरा दीवार की ज़मीन छोड़ कर सिर्फ इसी को ख़रीदा है, पस ये ज़मीन या उसमें से कुछ इस दीवार की बैअ (बिक्री) में दाख़िल नहीं है और इस सूरत में रास्ते का ज़िक्र लिखना ज़रूरी नहीं है। इसलिए कि जब मुश्तरी उसे मुंतक़िल कर लेगा तो उस दीवार तक आमद-ओ-रफ़्त की ज़रूरत उसके लिए नहीं रहेगी। और ऐसा ही इमाम अबू हनीफ़ा और उनके सहाब (साथी) लिखते थे। और कुछ अहल-ए-शुरुत (शर्तों के जानकार) यूँ लिखते हैं कि फलां बिन फलां से तमाम दीवार की टूटन ख़रीदी ताकि इस बात की दलील हो कि मुश्तरी को उसे तोड़ने और मुंतक़िल कर ले जाने का इख़्तियार है। और तहावी फ़रमाते थे कि ये ख़ता (गलती) है क्योंकि अगर उसने लिखा कि तमाम दीवार की सब टूटन ख़रीदी और दीवार अभी टूटी हुई नहीं है, तो ग़ैर-मौजूद चीज़ का ख़रीदने वाला हुआ और ये जाएज़ नहीं है। जैसे अगर इस गेहूँ का आटा ख़रीदा या इस तिल्ली का तेल ख़रीदा तो जाएज़ नहीं है जब तक कि अभी आटा और तेल बाहर मौजूद नहीं है। लेकिन उसी तरह जिस तरह हमने बयान किया है ऐसे अल्फ़ाज़ से लिखे जिससे मालूम हो कि मुश्तरी को उसे तोड़ने का इख़्तियार है। तीसरी वजह ये कि दीवार को मुतलक़न ख़रीदे तो इस सूरत में हुक्म ये है कि उसके नीचे की ज़मीन बगैर ज़िक्र के बैअ में दाख़िल हो जाएगी। ये हुक्म सब के नज़दीक है सिवाय ख़स्साफ़ के क़ौल के। पस दीवार मय ज़मीन का ख़रीदना तहरीर करे और आख़िर में किसी हाकिम का हुक्म जोड़ दे जैसा कि 'मुहीत' में है। और अगर मबीअ (बिकी हुई चीज़) सिर्फ तामीर बगैर ज़मीन के हो तो लिखे 'जमीअ इमारत-ए-दार' (मकान की तमाम तामीर) और मकान के हुदूद बयान कर दे। फिर लिखे कि फलां बिन फलां से इस मकान की तमाम तामीर, कमरों और दरवाज़ों की जोड़ियाँ और छतें और दीवारें और सुतून और

कड़ियाँ और दीवार के हिस्से और सब जो कुछ उसमें पक्की और कच्ची ईंटें और मिट्टी इब्तिदा-ए-नींव (बुनियाद) से लेकर इंतहा-ए-बुलंदी तक है, बगैर ज़मीन के ख़रीदी। और अगर ज़मीन का इस्तिसना (छोड़ना) न किया तो भी जाएज़ है क्योंकि तामीर ज़मीन के ताबे नहीं होती, जैसा कि 'ज़हीरा' में है। लेकिन इसलिए तहरीर कर दी जाती है कि इसमें ज़्यादा यक़ीन है। और यूँ लिखना भी जाएज़ है कि तमाम मकान मुश्तमिल कमरों वाक़े मक़ाम फलां और उसके हुदूद बयान कर दे कि ख़रीद किया। फिर हुदूद के ज़िक्र के बाद लिखे कि पस ये महदूदा मकान मय अपनी सब तामीर नीचे और ऊपर के, सिवाय ज़मीन के ख़रीद किया कि ज़मीन इस बैअ में दाख़िल नहीं हुई है। और इस सूरत में हुदूद के साथ तहरीर न करे। फिर ऐसी सूरत में या तो इस मकान की ज़मीन इसी मुश्तरी की होगी और उसके क़ब्ज़े में होगी तो ऐसी सूरत में तहरीर के आख़िर में गवाही कराने से पहले तहरीर कर दे। और अगर इस बाएअ (बेचने वाले) ने इक़रार किया कि इस मकान की ज़मीन में मेरा कुछ हक़ नहीं है और ये अपने तमाम हुदूद-ओ-हुक़ूक़ के साथ इस मुश्तरी के क़ब्ज़े में है न मेरे क़ब्ज़े में और न और सब लोगों में से किसी के क़ब्ज़े में है और सब जो कुछ मेरा इस ज़मीन पर या इसमें से किसी मक़ाम पर इस बैअ मज़कूर के होने से पहले था, और ये सब ज़िक्र कर दे। ये सब हक़-ए-वाजिब लाज़िम इस मुश्तरी का हो गया जो उसके हक़ में मारूफ़-ओ-मालूम हुआ है। और ज़मीन ने इस मुश्तरी के लिए वो तमाम हक़ कर दिया जो इस मकान में मेरे लिए वाजिब है या वाजिब हो, मेरी ज़िंदगी में या मेरी वफ़ात के बाद। और मैंने इस मुश्तरी को इसमें अपना क़ाएम-मुक़ाम कर दिया इस शर्त पर कि जब भी मैं इसमें से जिसको मैंने इस मुश्तरी के लिए कर दिया है और बयान कर दिया है, फ़स्ख़ (रद्द) करूँ तो वक़्त-ए-फ़स्ख़ और बाद-ए-फ़स्ख़ के वो इस मुश्तरी के लिए वैसा ही हो जैसा कि क़ब्ल-ए-फ़स्ख़ (फ़स्ख़ से पहले) था। और इस मुश्तरी ने जो कुछ बाएअ ने उसके लिए इक़रार किया है और सब जो कुछ उसके लिए कर दिया है जो कि...

دار کہ فلاں جگہ واقع ہے اور دار فلاں سے ملازق ہے اور اس دیوار کا طول اس قدر اور عرض اس قدر اور بلندی اس قدر رہے اور اس کی ابتدا فلاں جگہ سے اور انتہا فلاں جگہ تک ہے پس اس دیوار کو مع اس کے حدود و حقوق و زمین و عمارت و مع قلیل و کثیر کے آخر تک موافق بیان سابق تحریر کرے اور آیا یہ بھی لکھے کہ مع اس کے راستہ کے سو امام طحاوی نے فرمایا کہ اگر دیوار مذکور ملازق بدار مشتری یا متصل بطریق کلاں ہو تو اس کو نہ لکھے کیونکہ اس صورت میں راستہ کی ضرورت نہیں ہے اور اگر ایسا نہ ہو تو راستہ کا لکھنا ضروری ہے دوم آنکہ دیوار کو بدون زمین کے بدین شرط خریدے کہ اس کو منتقل کر لے گا اور ایسی صورت میں اسی طور سے لکھے جس طرح اس کے دیوار مع اس کی زمین خریدنے کی صورت میں بیان ہوا ہے لیکن اس صورت میں یہ لکھے کہ اس دیوار محدودہ مذکورہ کی زمین چھوڑ کر فقط اسی کو خریدا ہے پس یہ زمین یا اس میں سے کچھ اس دیوار کی بیع میں داخل نہیں ہے اور اس صورت میں راستہ کا ذکر لکھنا ضروری نہیں ہے اس واسطے کہ جب مشتری اس کو منتقل کر لے گا تو اس دیوار تک آمد و رفت کی ضرورت اس کے واسطے نہیں رہے گی اور ایسا ہی امام ابو حنیفہ و ان کے اصحاب لکھتے تھے اور بعض اہل شروط یوں لکھتے ہیں کہ فلاں بن فلاں سے تمام دیوار کی ٹوٹن خریدی تا کہ اس بات کی دلیل ہو کہ مشتری کو اُس کے توڑنے اور منتقل کر لے جانے کا اختیار ہے اور طحاوی فرماتے تھے کہ یہ خطا ہے اس واسطے کہ اگر اس نے لکھا کہ تمام دیوار کی سب ٹوٹن خریدی اور دیوار ہنوز ٹوٹی ہوئی نہیں ہے تو غیر موجود چیز کا خریدنے والا ہوا اور یہ جائز نہیں ہے چنانچہ اگر اس گیہوں کا آٹا خریدا یا اس تلی کا تیل خریدا تو جائز نہیں ہے جب کہ ہنوز آٹا و روغن خارج موجود نہیں ہے لیکن اسی طور سے جس طرح ہم نے بیان کیا ہے

ایسے الفاظ سے لکھے کہ جس سے معلوم ہو کہ مشتری کو اس کے توڑنے کا اختیار ہے۔ وجہ سوم آنکہ دیوار کو مطلقاً خریدے تو اس صورت میں حکم یہ ہے کہ اس کے نیچے کی زمین بدون ذکر کے بیع میں داخل ہو جائے گی یہ حکم سب کے نزدیک ہے سوائے قول خصاف کے پس دیوار مع زمین کا خریدنا تحریر کرے اور آخر میں کسی حاکم کا حکم لاحق کر دے کذا فی المحیط اور اگر مبیع فقط عمارت بدون زمین کے ہو تو لکھے جمیع عمارت دار اور دار کے حدود بیان کر دے پھر لکھے کہ فلاں بن فلاں سے تمام عمارت اس دار کے بیوت و دروازے کی جوڑیاں و چھتیں و دیواریں و وقوف و دھنیاں و عوارض و سہام دیواری و ہراوی اور سب جو کچھ اس میں پختہ و خام اینٹیں ومٹی ابتدائے نیو سے لے کر انتہا ئے بلندی تک ہے بدون زمین کے خریدی اور اگر زمین کا استثناء نہ کیا تو بھی جائز ہے اس واسطے کہ عمارت تابع زمین نہیں ہوتی ہے کذا فی الظہیرہ یہ۔ لیکن اس واسطے تحریر کر دی جاتی ہے کہ اس میں زیادہ وثوق ہے اور یوں لکھتا بھی جائز ہے کہ تمام دار مشتملا بیوت واقع مقام فلاں اور اس کے حدود بیان کر دے خریدی کیا پھر بعد ذکر حدود کے لکھے کہ پس یہ دار محدودہ مذکور مع اپنے سب عمارت سفل وعلو کے سوائے زمین کے خرید کیا کہ زمین اس بیع میں داخل نہیں ہوئی ہے اور اس صورت میں مع حدود کے تحریر نہ کرے پھر ایسی صورت میں یا تو اس دار کی زمین اسی مشتری کی ہو گی اور اس کے قبضہ میں ہو گی تو ایسی صورت میں آخر تحریر میں گواہی کرانے سے پہلے تحریر کر دے اور اگر اس بائع نے اقرار کیا کہ اس دار کی زمین میں میرا کچھ حق نہیں ہے اور یہ اپنے تمام حدود و حقوق کے ساتھ اس مشتری کے قبضہ میں ہے نہ میرے قبضہ میں اور نہ اور سب لوگوں میں سے کسی کے قبضہ میں ہے اور سب جو کچھ میرا اس زمین پر یا اس میں سے کسی مقام پر قبل وقوع اس بیع مذکور کے تھا اور یہ سب ذکر کر دے یہ سب بحق واجب لازم اس مشتری کا ہو گیا جو اس کے حق میں معروف و معلوم ہوا ہے اور زمین نے اس مشتری کے واسطے کر دیا تمام وہ حق جو اس

دار میں میرے واسطے واجب ہے یا واجب ہو میری زندگی یا میری وفات کے بعد اور میں نے اس مشتری کو اس میں اپنے قائم مقام کر دیا بدین شرط کہ ہر گاہ میں اس میں سے جس کو میں نے اس مشتری کے واسطے کر دیا ہے اور بیان کر دیا ہے فسخ کروں تو وقت فسخ اور بعد فسخ کے وہ اس مشتری کے واسطے ویسا ہی ہو جیسا کہ قبل فسخ کے تھا اور اس مشتری نے جو کچھ بائع نے اس کے واسطے اقرار کیا ہے اور سب جو کچھ اس کے واسطے کر دیا ہے جو کہ

It has been mentioned that everything was accepted face-to-face and in person. If the land of this house does not belong to the buyer nor is it in his possession, but rather belongs to someone else, yet the buyer intended by purchasing the structure to reside in this house, then there must be a valid legal cause through which he can benefit from the land of this house. This is because residing in the house is not possible without inhabiting the land of that house. Therefore, the method is that he should either take the land as a loan (ariyah) or on lease (ijarah); this is preferable. This is because a loan is not binding, and the landowner would have the right at any moment to evict the buyer from his land, thus the buyer's purpose would not be fulfilled. Therefore, he should strive to secure a lease, as a lease is binding. Thus, as long as he desires, he will be able to remain in it. Subsequently, it is necessary that either this land belongs to a known owner or it is Waqf (endowment) land. In both cases, taking it on lease is permissible. However, if he leases it from the owner, he should write that he took it on lease from So-and-so, son of So-and-so, the owner; and there will be no need to state that the mentioned rent is the fair market rent (ajr al-mithl) for this land. He may take it for whatever duration he wishes; it is permissible. And if the land is Waqf and it was leased from the trustee (mutawalli), he should state that this land is endowed for a certain mosque or a certain purpose and that he has leased it from its trustee. According to most of our later scholars (muta'akhkhirin mashaikh), the duration of a Waqf lease cannot be long. He should also record that this rent is the fair market rent for this land as of today, because the trustee does not have the authority to grant a lease at a gross loss. He should also state the beginning and end dates of the lease period. All of this applies if the building was purchased for oneself. But if it was purchased to be demolished and moved, then it should be recorded in the same manner as mentioned in the case of purchasing a wall to be demolished and moved. If the subject of the contract is a path within this house, there are two scenarios: First, that he purchases a specific area within the house equal to the width of the main gate up to the main gate itself. In such a case, he should first write the boundaries of the house, then the boundaries of that specific area, just as mentioned in the case of buying a specific part of a house. If he also records the measurement in yards for the length and width, it provides more certainty. The second scenario is that he purchases an undivided share (shai' ghair maqsum) from the courtyard (sahat) of the house

equivalent to the path. In this case, after writing the boundaries of the house, he will write the boundaries of the courtyard, and there is no need (1) to write the boundaries of the path itself. This is because when the path is an undivided share of the entire courtyard, it is like any other undivided portion. If an undivided portion is purchased from a house, the boundaries of the house are described, not those of the portion itself; the same applies here. If the width of the path is stated, it adds more certainty, but if not stated, the buyer will be entitled to a width equal to the main gate. Some experts in legal conditions (ahl al-shurut) have not allowed the omission of measurement in yards for the path, because leaving it to the size of the main gate involves a kind of ambiguity—perhaps the gate might be changed and another gate established. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) has permitted this. This applies if the land area of the path was purchased. If he only intended to purchase the right of passage (haqq al-murur), i.e., the right of coming and going, and did not purchase the land of the path, there are two narrations. According to the majority narration, such a sale is not permissible. However, Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) that it is permissible. Therefore, if someone wishes to record a purchase of the right of passage based on the opinion of a scholar who permits it, he should write: "On the condition that the buyer has the right of passage equal to the width of the main gate." The sale of water drainage rights (sayl al-ab), i.e., the path through which water flows, is similar. Furthermore, the sale of the right of water drainage is unanimously not permissible according to the reports, and it is written in 'Shurut al-Asl' that the area...

---

1. The translator says that this creates the impression that a long-term lease (ijarah tawilah) was also permissible according to the early scholars, which is not the case; rather, it is a proposal by later scholars.
2. This is more akin to legal expertise (fiqahat).
3. The benefit of this book has already been mentioned in 'Kitab al-Hitan' etc., where it is discussed. (1) I say, rather it is not even possible.

उल्लेख किया गया है कि सब कुछ आमने-सामने और प्रत्यक्ष रूप से स्वीकार किया गया। और यदि उस घर की जमीन खरीदार की न हो और न ही उसके कब्जे में हो, बल्कि किसी दूसरे की जमीन हो, जबकि खरीदार ने उस इमारत को खरीदने से यह इरादा किया है कि मैं इस घर में रहूंगा, तो ऐसा कोई कारण अवश्य होना चाहिए जिससे वह उस घर की जमीन से लाभ उठा सके। क्योंकि उस घर में रहना उस घर की जमीन के उपयोग के बिना संभव नहीं है। अतः इसका तरीका यह है कि या तो जमीन उधार (आरियत) के तौर पर ले या किराए (इजारा) पर ले, तो यह बेहतर है। क्योंकि उधार स्थायी नहीं होता और जमीन के मालिक को हर पल यह अधिकार होगा कि वह खरीदार को अपनी जमीन से निकाल दे, जिससे खरीदार का उद्देश्य पूरा नहीं होगा। इसलिए उसे किराए पर लेने की कोशिश करनी चाहिए क्योंकि किराया (अनुबंध) अनिवार्य होता है। अतः जब तक वह चाहेगा तब तक उसमें रह सकेगा। फिर इसके बाद यह आवश्यक है कि या तो यह जमीन किसी ज्ञात मालिक की होगी या वह वक्फ (न्यास) की जमीन होगी। दोनों स्थितियों में इसे किराए पर लेना जायज है। लेकिन यदि मालिक से किराए पर ले, तो लिख दे कि अमुक बिन अमुक मालिक से किराए पर ली गई है, और इसमें यह बताने की आवश्यकता नहीं होगी कि उक्त किराया उस जमीन का 'अज्र-उल-मिस्ल' (बाजार भाव के अनुसार उचित किराया) है। और वह जितनी अवधि के लिए चाहे ले सकता है, यह जायज है। और यदि जमीन वक्फ हो कि उसे मुतवल्ली (प्रबंधक) से किराए पर लिया गया है, तो स्पष्ट कर दे कि यह जमीन अमुक मस्जिद या अमुक उद्देश्य के लिए वक्फ है और उसने उसके मुतवल्ली से इसे किराए पर लिया है। हमारे अधिकांश बाद के विद्वानों (मुताखिरीन मशाईख) के अनुसार, वक्फ की जमीन के किराए की अवधि लंबी नहीं हो सकती। और यह भी लिखे कि यह किराया आज के दिन इस जमीन का उचित किराया है, क्योंकि मुतवल्ली को भारी नुकसान पर किराए पर देने का अधिकार नहीं है। और किराए की अवधि की शुरुआत और अंत का उल्लेख कर दे। यह सब उस स्थिति में है जब घर की इमारत अपने लिए खरीदी गई हो। और यदि उसे तोड़कर ले जाने के लिए खरीदा है, तो जिस तरह दीवार तोड़कर ले जाने की स्थिति में खरीदारी का उल्लेख हुआ है, उसी तरह इसमें भी लिखे। और यदि अनुबंधित वस्तु (मअ़कूद अलैह) इस घर का रास्ता हो, तो इसमें दो स्थितियां हैं: पहली यह कि घर में से एक निश्चित स्थान मुख्य द्वार की चौड़ाई के बराबर मुख्य द्वार तक खरीदे। ऐसी स्थिति में पहले घर की सीमाएं लिखे, फिर उस स्थान की सीमाएं लिखे जैसा कि घर में से निश्चित भाग खरीदने की स्थिति में बताया गया है। और यदि घर की लंबाई और चौड़ाई के मापक गज

भी लिख दे, तो यह अधिक विश्वसनीय है। दूसरी स्थिति यह है कि घर के आंगन (साहत) में से रास्ते के बराबर अविभाजित हिस्से (शाय-ए-गैर मक़सूम) के रूप में खरीदे। ऐसी स्थिति में घर की सीमाएं लिखकर फिर आंगन की सीमाएं लिखेगा, और रास्ते की सीमाएं लिखने की आवश्यकता (1) नहीं है क्योंकि जब रास्ता पूरे आंगन में अविभाजित है, तो वह अविभाजित हिस्से के समान हुआ। और यदि घर में से कोई अविभाजित हिस्सा खरीदा जाता है, तो घर की सीमाएं बताई जाती हैं न कि उस हिस्से की। अतः इस स्थान पर भी ऐसा ही है। और यदि रास्ते की चौड़ाई बता दी जाए तो अधिक विश्वसनीय है, और यदि नहीं बताई तो खरीदार को मुख्य द्वार की चौड़ाई के बराबर अधिकार होगा। और कुछ कानूनविदों (अहले शुरूत) ने रास्ते के मापक गजों के उल्लेख को छोड़ना जायज नहीं माना है, क्योंकि मुख्य द्वार की मात्रा पर छोड़ देने में एक प्रकार का संदेह (इबहाम) है कि शायद द्वार बदलकर दूसरा द्वार तय कर लिया जाए। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने इसे जायज रखा है। यह उस स्थिति में है जब रास्ते की जमीन खरीदी गई हो। और यदि केवल गुजरने का अधिकार (हक्क-ए-मुरूर) अर्थात् आने-जाने का अधिकार खरीदना चाहा और जमीन नहीं खरीदी, तो इसमें दो मत हैं। अधिकता वाली रिवायत के अनुसार ऐसी बिक्री जायज नहीं है, जबकि इब्न समाआ ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि यह जायज है। अतः यदि कोई ऐसे विद्वान के मत पर जो इसे जायज मानते हैं, गुजरने का अधिकार खरीदकर उसकी लिखा-पढ़ी चाहे, तो लिखे कि इस शर्त के साथ कि खरीदार को मुख्य द्वार के बराबर गुजरने का अधिकार प्राप्त है। और पानी निकासी (सैल-ए-आब) की बिक्री अर्थात् जिस रास्ते से पानी बहता है, उसी तरह है। और पानी निकासी के अधिकार को बेचना सर्वसम्मति (बिला इत्तिफ़ाक़) से जायज नहीं है, और 'शुरूत अल-असल' में लिखा है कि जमीन का हिस्सा...

---

1. अनुवादक का कहना है कि इससे यह भ्रम होता है कि 'इजारा-ए-तवीला' (लंबी अवधि का किराया) पूर्ववर्तियों के मत में भी जायज था, जबकि ऐसा नहीं है, बल्कि यह बाद के विद्वानों का सुझाव है।
2. यह न्यायशास्त्र (फकाहत) से अधिक मिलता-जुलता है।
3. इस पुस्तक का लाभ 'किताबुल हितान' आदि में, जहाँ इसका वर्णन है, गुजर चुका है। (1) मेरा कहना है बल्कि यह संभव ही नहीं है।

مذکور ہوا ہے سب بالمشافہ و بالمواجہ قبول کیا اور اگر اس دار کی زمین اس مشتری کی نہ ہو اور نہ اس کے قبضہ میں ہو بلکہ غیر کی زمین ہو حالانکہ مشتری نے اس عمارت کے خریدنے سے یہ ارادہ کیا ہے کہ میں اس دار میں رہا کروں تو ایسا کوئی سبب ضرور ہونا چاہئے جس سے اس دار کی زمین سے انتفاع حاصل کر سکے اس واسطے کہ اس دار کی سکونت بدون اس دار کی زمین میں رہنے کے نہیں ہو سکتی ہے پس اس کا طریقہ یہ ہے کہ یا تو زمین بطور عاریت لے یا اجارہ لے تو خوب ہے اس واسطے کہ عاریت لازم نہیں ہوتی اور مالک زمین کو دم بدم اختیار ہوگا کہ مشتری کو اپنی زمین سے نکال دے پس اس کا قصد پورا نہ ہو گا پس اس کو چاہئے کہ اجارہ لینے کی فکر کرے کیونکہ اجارہ لازمی ہوتا ہے پس جب تک چاہتا ہے تب تک اس میں رہ سکے گا پھر اس کے بعد ضروری ہے کہ یا تو یہ زمین کسی مالک معروف کی ہوگی یا زمین وقف ہو اور دونوں حالتوں میں اس کا اجارہ پر لینا جائز ہے لیکن اگر مالک سے اجارہ پر لے تو لکھ دے کہ فلاں بن فلاں مالک سے اجارہ پر لی اور اس میں یہ بیان کرنے کی ضرورت نہ ہوگی کہ اجرت مذکورہ اس زمین کی اجر المثل ہے اور جس مدت تک چاہے لے لے جائز ہے اور اگر زمین وقف ہو کہ اس کو متولی سے اجارہ پر لیا تو بیان کر دے کہ یہ زمین فلاں مسجد پر یا فلاں جہت پر وقف ہے اور اس نے اس کے متولی سے اجارہ پر لی ہے اور ہمارے عام متاخرین مشائخ کے نزدیک اجارہ وقف کی مدت طویل نہیں ہو سکتی اور یہ بھی تحریر کرے کہ یہ اجرت آج کے روز اس زمین کا اجر المثل ہے اس واسطے کہ متولی کو فاش نقصان پر اجارہ دینے کا اختیار نہیں ہے اور مدت اجارہ کی ابتداء انتہا بیان کر دے یہ سب اس صورت میں ہے کہ عمارت دار کو اپنے واسطے خریدا ہو اور اگر توڑ کر منتقل کر لینے کے واسطے خریدی تو جس طرح دیوار توڑ کر منتقل کر

لینے کی صورت خرید میں مذکور ہوا ہے اسی طرح اس میں بھی تحریر کرے اور اگر معقود علیہ اس دار میں سے راستہ ہو تو اس میں دو صورتیں ہیں اول آنکہ دار میں سے بقعہ معین بقدر چوڑائی دروازہ کلاں کے تا دروازہ کلاں خریدے پس ایسی حالت میں پہلے حدود دار لکھے پھر اس بقعہ کے حدود لکھے جس طرح دار میں سے میت معین خریدنے کی صورت میں مذکور ہوا ہے اور اگر دار کے طول و عرض کے پیمائشی گز بھی تحریر کر دے تو اس میں زیادہ وثوق ہے اور وجہ دوم آنکہ ساحت دار میں سے بقدر راستہ کے بطور شائع غیر مقسوم خریدے اور ایسی صورت میں حدود دار لکھ کر پھر ساحت دار کے حدود لکھے گا اور حدود و طریق لکھنے کی حاجت (۱) نہیں ہے اس واسطے کہ طریق جب کہ تمام ساحت دار میں شائع غیر مقسوم ہے تو مثل نصیب شائع کے ہوا اور دار میں سے اگر نصیب شائع خریدا تو دار کے حدود بیان کئے جاتے ہیں نہ نصیب شائع کے پس ایسا ہی اس مقام پر ہے اور اگر راستہ کی چوڑائی بیان کر دی تو زیادہ وثوق ہے اور اگر بیان نہ کی تو مشتری کو بقدر چوڑائی دروازہ کلاں کے استحقاق ہو گا اور بعض اہل شروط نے طریق کے پیمائشی گزوں کا ذکر ترک کرنا جائز نہیں رکھا ہے اس واسطے کہ دروازہ کلاں کی مقدار پر چھوڑ دینے میں ایک طرح کا ابہام ہے کہ شاید دروازہ تبدیل کر کے دوسرا دروازہ مقرر کیا جائے اور امام محمدؒ نے اس کو جائز رکھا ہے۔ یہ اس صورت میں ہے کہ رقبہ طریق خرید کیا ہو اور اگر فقط حق مرور یعنی آمد و رفت کا استحقاق خریدنا چاہا رقبہ طریق خرید نہ کیا تو اس میں دو روایتیں ہیں بنابر روایت زیادت کے ایسی بیع جائز نہیں ہے اور ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ یہ جائز ہے پس اگر ایسے عالم کے قول پر جو جائز رکھتا ہے حق مرور خرید کر کے اس کی تحریر چاہی تو لکھے کہ بدین شرط کہ مشتری کو بقدر سنکر و دروازہ کلاں کے حق مرور حاصل ہے اور سیل آب کی بیع یعنی جس راہ سے پانی بہتا ہے

اسی طور سے ہے اور نیز حق سیل آب کا فروخت کرنا بالاتفاق روایات جائز نہیں ہے اور شروط الاصل میں لکھا ہے کہ رقبہ

۱۔ مترجم کہتا ہے کہ اس سے وہم ہوتا ہے کہ اجارہ طویلہ قولِ متقدمین میں بھی جائز ہوتا ہے اور یوں نہیں ہے بلکہ یہ متاخرین کی تجویز ہے ۱۲منہ ۲۔ یہ فقاہت سے زیادہ مشابہت رکھتا ہے ۱۲منہ ۳۔ اس کتاب کا فائدہ کتاب الحیطان وغیرہ میں یعنی جہاں اس کا بیان ہے گزر چکا ہے ۱۲منہ (۱) اقول بلکہ ممکن نہیں ہے ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) 182 Kitab al-Shuroot (Book of Conditions)

If a house (dar) is sold with the intent that water flows from it, it is permissible if the location and boundaries are specified; otherwise, it is not. If the subject of the contract (ma'qud 'alayh) is the land of a house where the building belongs to the buyer (mushtari), the deed should state: "This is what he has purchased..." until the end, similar to how a purchase with a building is written. However, there is a difference: in this case, one should not write "the house along with its building" because the building already belongs to the buyer, and one cannot purchase what they already own. This is how Imam Muhammad (RA) mentioned it in "Al-Asl." Some legal document specialists (ahl al-shuroot) suggest it is better to write: "The land of the house, the building of which belongs to the buyer, was purchased by this buyer," because in common usage, the word "dar" (house) refers to the built structure. Since the purpose of the document is authentication, words should be used that identify the object of sale (mabi') as clearly as possible for complete certainty.

If the subject of the contract is half of a house and the other half already belongs to the buyer, it should be written: "So-and-so, son of so-and-so, purchased from so-and-so, son of so-and-so, one share out of two total shares, and he has purchased half undivided (musha') of the entire house." The seller (ba'i') states that one of these two shares is the property of the buyer, and regarding the other share, the seller states: "This is my property, right, and in my possession, and I have sold this share, which I declared as my property, to the buyer." The house is located at such-and-such a place, and its four boundaries (hudud-e-arba'a) are as follows. There is no need for a separate boundary description for the half-share, as the boundaries of the whole include the boundaries of the part. Allah knows best.

If an heir purchases shares from other heirs, the deed should state: "This is what so-and-so, son of so-and-so, purchased from his brother so-and-so and his sister so-and-so, who are all children of so-and-so, and from his mother so-and-so, daughter of so-and-so, being all their shares in the house located at such-and-such a place with the following boundaries." The buyer purchased twenty-six shares out of a total of forty shares in this defined house, which are the inherited portions from so-and-so. At the time of death, he left a wife, a daughter, and two sons besides the seller and buyer. The estate was shared among the heirs according to the stated shares: one-eighth for the wife, and the remainder among the children with a ratio of two shares for a male to one share for a female. The base calculation (faridha) started at 8 and was distributed over 40, resulting in 5 shares for the wife, 13 shares for each son, and 7

shares for the daughter. Until the day of the sale contract, the house remained in their possession as undivided shares. The buyer's own share of fourteen shares is established in his possession, and other heirs have no right to it.

In documenting the purchase of inherited property from heirs, write: "This purchase is by so-and-so from so-and-so, so-and-so, and so-and-so, children and widow of the deceased." The sellers declared that this property is shared among them as inheritance. The deceased left only these heirs and the specified house as estate. The property was divided by Allah's decree: 1/8th for the wife and the remainder among children (2:1 male-female ratio). The original calculation was from 8 and divided into 40, such that the wife...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) 182 किताब अल-शुरूत (शर्तों की किताब)

यदि कोई मकान (दार) इस उद्देश्य से बेचा गया कि उसमें से पानी बहता रहे, तो यदि स्थान और सीमाओं का विवरण दे दिया जाए तो यह वैध है, अन्यथा नहीं। और यदि बिक्री की वस्तु (मक़ूद अलैह) ऐसे मकान की ज़मीन हो जिसकी इमारत खरीदार (मुश्तरी) की है, तो दस्तावेज़ में लिखे कि "हाज़ा मा अश़्तरा" यानी "यह वह है जिसे उसने खरीदा है" अंत तक, ठीक उसी तरह जैसे इमारत सहित मकान खरीदने के लिए लिखा जाता है। किंतु अंतर यह है कि इस मामले में यह न लिखे कि "इमारत सहित मकान" क्योंकि इमारत तो खरीदार की ही है, वह अपनी मिल्कियत दोबारा कैसे खरीद सकता है? इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'अस्ल' में ऐसा ही उल्लेख किया है। कुछ विशेषज्ञों का कहना है कि बेहतर यह है कि लिखे: "मकान की ज़मीन जिसकी इमारत खरीदार की है, उसे खरीदार ने खरीदा है," क्योंकि बोलचाल में 'दार' शब्द का अर्थ निर्मित भवन से होता है। दस्तावेज़ का उद्देश्य पुष्टि करना है, अतः ऐसे शब्दों का प्रयोग हो जिससे बिक्री की वस्तु (मबीअ) की स्पष्ट पहचान हो सके।

यदि संविदा की वस्तु आधा मकान हो और शेष आधा पहले से ही खरीदार का हो, तो लिखे कि "फलां पुत्र फलां ने फलां पुत्र फलां से कुल दो हिस्सों में से एक हिस्सा खरीदा है, और उसने पूरे मकान का आधा अविभाजित (मुशाअ) हिस्सा खरीदा है।" विक्रेता ने स्पष्ट किया कि इन दो हिस्सों में से एक खरीदार का है और दूसरा "मेरी मिल्कियत और कब्ज़े में है जिसे मैंने खरीदार को बेच दिया।" मकान अमुक स्थान पर है और इसकी चौहद्दी (सीमाएं) ये हैं। आधे हिस्से की अलग सीमा बताने की आवश्यकता नहीं क्योंकि पूरे की सीमा में वह समाहित है। अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

यदि एक वारिस अन्य वारिसों के हिस्से खरीदता है, तो लिखे: "यह फलां पुत्र फलां द्वारा अपने भाई और बहन से की गई खरीद है, जो फलां की संतान हैं, और अपनी माता से, जो उस मकान में उनके हिस्से हैं जो अमुक स्थान पर स्थित है।" खरीदार ने इस सीमित मकान के कुल 40 हिस्सों में से 26 हिस्से खरीदे जो उन्हें विरासत में मिले थे। जबकि मृतक ने एक पत्नी, एक बेटी और दो बेटे छोड़े थे। संपत्ति का विभाजन पत्नी के लिए 1/8 भाग और शेष संतानों में पुरुष को महिला से दोगुना भाग के नियम से हुआ। गणना 8 से शुरू होकर 40 पर विभाजित हुई: पत्नी को 5 हिस्से, प्रत्येक पुत्र को 13 और पुत्री को 7 हिस्से मिले। बिक्री के दिन तक मकान अविभाजित था। खरीदार का अपना हिस्सा (14 हिस्से) उसके पास सुरक्षित है।

वारिसों से विरासत में मिली संपत्ति खरीदने के दस्तावेज़ में लिखे कि "यह खरीद फलां द्वारा फलां, फलां और फलानी से है, जो मृतक की संतान और पत्नी हैं।" विक्रेताओं ने बयान किया कि यह संपत्ति उनके बीच विरासत के तौर पर साझा है। मृतक ने केवल इन्हीं वारिसों को छोड़ा और विरासत में अमुक स्थान का मकान छोड़ा। यह संपत्ति अल्लाह के आदेशानुसार विभाजित हुई: पत्नी को आठवां हिस्सा और बच्चों को पुरुष-महिला अनुपात (2:1) में हिस्सा मिला। मूल गणना 8 से थी और विभाजन 40 पर हुआ...

دار بدین غرض فروخت کیا کہ اس میں سے پانی جاری ہو پس اگر جگہ و حدود بیان کر دے تو جائز ہے ورنہ نہیں اور اگر معقود علیہ ایسے دار کی زمین ہو جس کی عمارت مشتری کی ہے تو لکھے کہ ہذا ما اشتری یعنی یہ وہ ہے جس کو خرید کیا ہے آخر تک جس طرح عمارت کے ساتھ خریدنے میں لکھا جاتا ہے تحریر کرے لیکن اس قدر فرق ہے کہ اس صورت میں یہ نہ لکھے کہ دار مع اس کی عمارت کے واسطے کہ عمارت مشتری کی ہے پس اپنی ملک وہ کیونکر خرید سکتا ہے۔ ایسا ہی امام محمدؒ نے اصل میں ذکر کیا ہے اور بعض اہل شروط نے کہا کہ احسن یہ ہے کہ لکھے کہ زمین دار جس کی عمارت اس مشتری کی ہے اس مشتری نے خریدی اس واسطے کہ عرف میں دار کا لفظ علی الاطلاق تعمیر شدہ کی طرف راجع ہوتا ہے اور مقصود تحریر سے توثیق ہے پس ایسے الفاظ سے لکھنا چاہئے کہ جہاں تک ممکن ہے مبیع کی شناخت ہو جائے تاکہ اس سے کمال وثوق حاصل ہو اور اگر معقود علیہ نصف دار ہو اور باقی نصف دار مذکور مشتری کا ہو تو لکھے کہ یہ وہ ہے کہ فلاں بن فلاں نے فلاں بن فلاں سے خریدا ہے کہ اس سے تمام سہم واحد منجملہ دو سہام کے اور وہ تمام دار کا نصف مشاع خرید کیا ہے جس دار کی نسبت اس بائع نے بیان کیا کہ اس کے ان دو سہموں میں سے ایک سہم اس مشتری کی ملک ہے اور دوسرے ایک سہم کی نسبت اس بائع نے بیان کیا کہ یہ میری ملک وحق و میرے قبضہ میں ہے اور میں نے اس سہم کو جس کو میں نے اپنی ملک بیان کیا ہے اس مشتری کے ہاتھ فروخت کیا اور یہ دار فلاں مقام پر واقع ہے اس کے حدود اربعہ یہ ہیں اور نصف مبیع کے تحدید کی حاجت نہیں ہے کیونکہ ہم نے پہلے بیان کر دیا ہے کہ نصف شائع کی تحدید در ضمن تحدید کل حاصل ہو جاتی ہے واللہ تعالی اعلم۔

اگر ایک وارث نے باقی وارثوں کے حصے خریدے تو لکھے کہ یہ وہ ہے کہ خرید کیا فلاں بن فلاں نے اپنے بھائی فلاں وابنی بہن فلان سے اور یہ سب فلاں کی اولاد ہیں اور اپنی والدہ فلان بنت فلاں سے ان سب کے حصص تمام دار سے جو فلاں مقام پر واقع ہے اور اس کے حدود اربعہ یہ ہیں پس اس مشتری نے اس دار محدودہ مذکورہ میں سے منجملہ اس دار کے چالیس سہام کے چھبیس سہام جو ان لوگوں کے سب حصہ ہائے موروثی از جانب فلاں بن فلاں ہیں درحالیکہ وہ ایک زوجہ مسماۃ فلاں اور ایک دختر مسماۃ فلانہ و دو پسر مسمی فلاں و فلاں یہ بائع ومشتری کو چھوڑ کر مر گیا اور یہ ترکہ اس کا وارثوں میں برسہام مذکور مشترک ہوا کہ اس کی اس جورو کے واسطے آٹھواں حصہ اور باقی اس کی اولاد مذکور کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے مشترک ہوا پس اصل فریضہ (8) سے اور اس کی تقسیم چالیس سے ہوئی کہ جورو کے واسطے اس میں سے (5) سہام ملے اور ہر پسر کو (13) سہام اور دختر کو (7) سہام ملے اور یہ دار اس عقد بیع واقع ہونے کے روز تک ان لوگوں کے قبضہ میں انہیں سہام پر مشترک غیر منقسم ہے اور اس مشتری فلاں کا حصہ کہ چودہ سہام ہیں اس کے قبضہ میں مسلم ہے اس میں باقی وارثوں کا کچھ حق نہیں ہے اور ان فروخت کرنے والوں نے اپنے حصے اس مشتری کے ہاتھ بعوض ثمن مذکور کے بدین شرط فروخت کیے کہ یہ ثمن ان لوگوں میں بقدراپنے اپنے سہام کے مشترک ہوگا ۔ پس اس مشتری نے ان لوگوں سے سہام بحدود ان سہام کے جن پر عقد واقع ہوا ہے خرید کئے آخر تک بطریق مذکورہ سابق تحریر کرے ۔

وار موروثی از وارثان بائع خرید کرنے کی تحریر لکھے کہ یہ خرید فلاں بن فلاں مخزومی کی از فلاں وفلاں وفلانہ اولا وفلاں بن فلاں و از مادرا یشان فلان بنت فلان بن فلاں ہے کہ ان سب سے اس نے بصفۃ واحدہ جس کو ان چاروں بائعوں نے بیان کیا ہے کہ یہ ہمارے درمیان میں مشترک ہے بشرکت میراث از جانب فلاں بن فلاں کہ وہ مر گیا اور مرتے وقت اپنی زوجہ مسماۃ فلانہ یہ

عورت اور دو پسر مسمی فلاں و فلاں یہ دونوں اور ایک دختر مسماۃ فلانہ یہ عورت وارث چھوڑی کہ ان کے سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے اور ترکہ میں اس نے تمام دار چھوڑا جو فلاں مقام پر واقع ہے اور اس کے حدود و جنین و چنان ہیں اور یہ دار محدودہ مذکورہ ان وارثوں میں بفرض اللہ تعالی میراث ہو گیا کہ اس کی اس جورو کے واسطے آٹھواں حصہ اور باقی اس کی اولاد کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے مشترک ہوا اصل فریضہ (8) سے اور اس کی تقسیم چالیس سے ہوئی کہ جورو...

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) | 183 | Kitab al-Shurut (The Book of Conditions)

...for [someone] there are (5) shares, and for each son (12) shares, and for the daughter (7) shares; and on the day this sale occurred, this property is jointly held and undivided among these heirs based on these shares. These people are selling the whole of it as a single entity for a portion of the mentioned price to this buyer under the agreement that this mentioned price will be shared among them all according to their respective shares. Thus, write until the end according to the previous format; and Allah Almighty knows best.

And if the subject of the contract is a shop, one should write: "So-and-so has bought from so-and-so the entire shop located in city so-and-so, neighborhood so-and-so, [with] partner so-and-so," or write "market so-and-so" or "at the end of street so-and-so, in front of inn so-and-so, the four boundaries of which are as follows: thus, this shop includes its boundaries, rights, land, building, and the planks used for closing the shop, along with the locks." If it has an upper floor, one should specify its upper and lower parts, or if it is part of a house of which it is the upper story. If it is built over a public canal, write: "The entire shop built over the public canal known as [Name], located at [Place], one boundary of which is adjacent to the side where water flows from that canal, the second boundary is adjacent to shop so-and-so, and the third boundary is toward the city's air/space from the side of the water passage."

And if the subject of the contract is an inn (sarai), write that "the entire constructed inn, including its perimeter wall which encloses it, made of solid bricks, consisting of a certain number of rooms and spaces on the ground floor, and a certain number of warehouses, small rooms, and chambers on the upper floor, including four shops at its entrance with their upper stories." Then write: "Thus, this inn, with its boundaries, rights, land, building, courtyards, chambers, and the shops at the door, including its paths and ways which are part of its rights," complete it until the end as per the known format. If it has two upper stories, one above the other, write: "The entire inn with its three roofs: one over the ground floor, the second over the lower upper room, and the third over the topmost upper room," and so on until the end, following the mentioned format.

If the subject of the contract is an owned lodging (ribat), write: "The entire ribat, exactly including the courtyard and a certain number of units on the ground floor, arranged for the lodging of travelers, all of which surround the courtyard, and

including the chambers and upper rooms on the upper floor." Then finish according to the known format.

If the subject of the contract is a pigeon tower (cote/burj-e-kabutaran), write: "The entire pigeon cote, built such that its openings and windows are closed in a way that it is impossible to catch the pigeons without trapping them, including all pigeons, young ones, chicks, eggs, nests, and wood within it." Continue until the end. We specified that the openings and windows be closed so that the delivery of the pigeons within to the buyer is proven possible, making the sale valid; for a sale of something that one is unable to deliver is not valid. The elders (scholars) have said that a pigeon cote should be purchased at night because pigeons roost at night and all congregate, so the sale will include them all. During the day, they go out for food and water, so the sale would not include all of them. Based on this, the sold property (1) would be mixed with the unsold such that distinguishing them would be difficult.

If the subject of the contract is an oil press/house, write: "The entire house for pressing oil, which includes the assigned shares of trees, cages, and tools, located at so-and-so place," and describe its boundaries. Then write: "Thus, this house includes all its boundaries, rights, land, building, all four shares, and the large mill consisting of one upright stone called 'sang-e-rukh' and another millstone called 'sang-e-pusht', all with the cages and the stone mortar/vessel containing iron cauldrons placed on a built-in furnace where sesame is boiled." Continue until the end.

If the subject of the contract is a watermill, write: "The entire mill including the millstones, located at [Place] on canal [Name]," and describe its boundaries. Then write: "Thus, this watermill with all its boundaries, rights, land, building, and both (2) the upper and lower stones, and with its hoppers and..."

Footnotes: 1. All essential words have been written in the first section. (1) That is, they will be mixed with pigeons belonging to others. (2) That is, the upper and lower millstones.

के लिए (5) हिस्से और प्रत्येक पुत्र के लिए (12) हिस्से और पुत्री के लिए (7) हिस्से हुए और यह घर इस बिक्री के होने के दिन उन उत्तराधिकारियों के कब्जे में इसी हिस्से पर संयुक्त और अविभाजित है और ये लोग इस सबको एक साथ उक्त मूल्य के बदले इस खरीदार के हाथ इस समझौते पर बेचते हैं कि यह मूल्य उन सब में उनके हिस्सों के अनुपात में साझा होगा। फिर अंत तक पहले की तरह लिखें, वल्लाहु ताआला आलम (और अल्लाह बेहतर जानता है)। और यदि अनुबंधित वस्तु दुकान हो, तो लिखें कि फलां ने फलां से पूरी दुकान जो फलां शहर, फलां मोहल्ला, फलां साथी या फलां बाजार या फलां गली के सिरे पर फलां सराय के सामने स्थित है, जिसके चारों सीमाएं ये हैं; अतः यह दुकान अपनी सीमाओं, अधिकारों, भूमि, भवन और उन तख्तों के साथ जो दुकान बंद करने में उपयोग किए जाते हैं, और तालों के साथ बेची गई। और यदि इसके साथ ऊपरी मंजिल भी हो, तो लिखें कि इसकी ऊंचाई और गहराई या उस घर के साथ जिसकी यह ऊंचाई है, खरीदा। और यदि यह सार्वजनिक नहर पर बनी हो, तो लिखें कि पूरी दुकान जो उस सार्वजनिक नहर पर बनी है जो फलां नाम से जानी जाती है, जो फलां स्थान पर स्थित है, जिसकी एक सीमा उस नहर की ओर है जहाँ से पानी बहता है, दूसरी सीमा फलां की दुकान से सटी है, और तीसरी सीमा इस शहर की हवा/स्थान है जो जल मार्ग की ओर है।

और यदि अनुबंधित वस्तु कोई सराय हो, तो लिखें कि पूरी सराय अपनी चारदीवारी के साथ जो उसे घेरे हुए है और पूरी पक्की ईंटों की बनी है, और वह उतने कमरों और मकानों पर आधारित है जो उसके निचले हिस्से में हैं और उतने गोदामों, कमरों और ऊपरी कमरों पर जो उसके ऊपर हैं, और चार दुकानों पर जो उसके द्वार पर हैं, अपनी ऊंचाई (ऊपरी मंजिल) के साथ शामिल है। फिर लिखे कि यह सराय अपनी सीमाओं, अधिकारों, भूमि, भवन, रास्तों और रास्तों के अधिकारों के साथ, जो इसके अधिकार क्षेत्र में हैं, अंत तक पूर्ववत लिखें। और यदि उसकी दो ऊपरी मंजिलें हों, एक के ऊपर दूसरी, तो लिखें कि पूरी सराय अपनी तीन छतों के साथ जो इसके निचले हिस्से पर, दूसरी इसके नीचे वाले ऊपरी कमरे पर और तीसरी सबसे ऊपर वाले ऊपरी कमरे पर है, अंत तक पूर्ववत पूरा करे।

और यदि अनुबंधित वस्तु कोई स्वामित्व वाली धर्मशाला (रिबात) हो, तो लिखें कि पूरा रिबात अपने आंगन और इतने कमरों के साथ जो इसके निचले हिस्से में हैं, उस व्यवस्था के अनुसार जिसमें यात्री रहते हैं, और ये सब आंगन के चारों ओर हैं, और ऊपरी मंजिल के कमरों के साथ शामिल है, फिर

अंत तक पूर्ववत समाप्त करें। और यदि अनुबंधित वस्तु कबूतरों का बुर्ज (कबूतरों का छज्जा/धबली) हो, तो लिखें कि पूरी धबली जो कबूतरों के लिए बनी है, जिसके द्वार और खिड़कियां इस तरह बंद हैं कि शिकार किए बिना कबूतरों को पकड़ना असंभव है, सभी कबूतरों, चूजों, अंडों और लकड़ियों के साथ जो उसमें हैं, अंत तक पूर्ववत लिखें। हमने द्वार और खिड़कियां बंद होने का उल्लेख इसलिए किया ताकि खरीदार को उसमें मौजूद कबूतरों को सौंपना संभव हो सके, ताकि उनकी बिक्री वैध हो जाए, क्योंकि जिस वस्तु को सौंपने पर सामर्थ्य न हो, उसकी बिक्री वैध नहीं होती। विद्वानों ने कहा है कि कबूतरों की धबली रात में खरीदनी चाहिए क्योंकि रात में कबूतर बसेरा लेते हैं और सब एकत्रित हो जाते हैं, तब बिक्री उन सबको शामिल करेगी। दिन में वे दाना-पानी के लिए बाहर निकल जाते हैं, अतः बिक्री सबको शामिल नहीं करेगी, और इस आधार पर बेची गई वस्तु का दूसरों के साथ मिश्रण (1) इस तरह होगा कि अंतर करना कठिन होगा।

और यदि अनुबंधित वस्तु तेल निकालने का घर (कोल्हू) हो, तो लिखें कि वह पूरा घर जो तेल निकालने के लिए है, जिसमें पेड़ों, पिंजरों और उपकरणों के हिस्से शामिल हैं, जो फलां स्थान पर स्थित है, उसकी सीमाएं बताएं। फिर लिखें कि यह घर अपनी सीमाओं, अधिकारों, भूमि, भवन, चार हिस्सों और बड़ी चक्की के साथ, जिसमें एक खड़ा पत्थर है जिसे 'संग-ए-रुख' कहते हैं और दूसरा चक्की का पत्थर जिसे 'संग-ए-पुश्त' कहते हैं, सब पिंजरों के साथ और उस पत्थर के पात्र के साथ जिसमें लोहे की कड़ाही हैं जो भट्टी पर रखी हैं जिनमें तिल उबाले जाते हैं, अंत तक पूर्ववत। और यदि अनुबंधित वस्तु पनचक्की (पानी की चक्की) हो, तो लिखें कि पूरी चक्की जो फलां नहर पर स्थित है और उसकी सीमाएं बताएं। फिर लिखें कि यह पनचक्की अपनी सीमाओं, अधिकारों, भूमि, भवन और दोनों (2) ऊपर और नीचे के पत्थरों के साथ, और उसके डोल और अन्य उपकरणों के साथ...

पाद टिप्पणी: 1. सभी आवश्यक शब्द पहले ही लिख दिए गए हैं। (1) यानी दूसरों के कबूतरों के साथ मिल जाएंगे। (2) यानी नीचे और ऊपर के चक्की के पत्थर।

کے واسطے (۵) سہام اور ہر پسر کے واسطے (۱۲) سہام اور دختر کے واسطے (۷) سہام ہوئے اور یہ دار اس بیع واقع ہونے کے روز ان وارثوں کے قبضہ میں اسی سہام پر مشترک غیر منقسم ہے اور یہ لوگ اس سب کو بصفۃ واحدہ بعض ثمن مذکور کے اس مشتری کے ہاتھ اس قرارداد پر فروخت کرتے ہیں کہ یہ ثمن مذکور ان سب میں انہیں سہام کے حساب سے مشترک ہو گا پس آخر تک بدستور سابق لکھے واللہ تعالیٰ اعلم اور اگر معقود علیہ دکان ہو تو لکھے کہ فلاں نے فلاں سے تمام حانوت واقع شہر فلاں محلہ فلاں رفیق فلاں یا لکھے بازار فلاں یا کوچہ فلاں کے سرے پر فلاں سرائے کے سامنے جس کے حدود اربعہ یہ ہیں پس یہ دکان مع اس کے حدود و حقوق و زمین و عمارت و تختوں کے جو دکان بند کرنے میں لگائے جاتے ہیں و غلق و مغلق کے اور اگر اس کے ساتھ بالا خانہ بھی ہو تو لکھے اور اس کا علو و سفلی یا مع دار کے جس کا یہ علو ہے خرید کیا اور اگر نہر عامہ پر بنی ہو تو لکھے کہ تمام دکان جو نہر عامہ معروف بنام چنان پر بنی ہے جو فلاں مقام پر واقع ہے جس کی ایک حد اس نہر کی ہوا سے پانی بہنے کی جانب ملازق ہے اور دوسری ملازق دکان فلاں ہے اور تیسری ملازق ہوائے شہر ہذا از جانب گذرگاہ آب ہے اور اگر معقود علیہ کوئی سرائے ہو تو لکھے کہ اس سے تمام سرائے بنی ہوئی مع اس کی چاردیواری جو اس کو محیط ہے اور پوری پختہ اینٹوں کی ہے اور وہ مشتمل اتنے حدود و مکانوں کی ہے جو اس کے اسفل میں واقع ہیں اور اتنے عدد انبار جات و حجرہ و غرفہ جو اس کے اوپر ہیں اور چار دکانوں کو جو اس کے دروازہ پر ہیں مع ان کے علو کے شامل ہے پھر لکھے کہ پس یہ سرائے مع اس کے حدود و حقوق و زمین و عمارت و دو برات و غرفہ و دکان ہائے دروازہ اس کے راہوں و مسالک کے جو اس کے حقوق سے ہیں آخر تک بدستور معلوم تحریر کرے اور اس کے دو علو

ہوں ایک کے اوپر دوسرا ہو تو لکھے کہ پوری سرائے مع اپنی تین چھتوں کے جو اس کے اسفل پر اور دوسرے اس کے نیچے والے بالا خانہ پر اور تیسرے اوپر والے بالا خانہ پر الیٰ آخرہ یعنی آخر تک بدستور مذکور تمام کرے اور اگر معقود علیہ رباط مملوک ہو تو لکھے کہ پورا رباط بعینہ مشتمل بصحن دار و چند این عدد مرا یا دا داری جو اس کے اسفل میں ہیں مشتمل ترتیب جس میں رباطی رہتا ہے اور یہ سب اس صحن کے گردا گرد ہیں و مشتمل حجرات و غرفات جو اس کے علو میں ہیں پھر آخر تک بدستور معلوم ختم کرے اور اگر معقود علیہ برج کبوتران ہو یعنی کبوتروں کی ڈھابلی ہو تو لکھے کہ پوری ڈھابلی کبوتروں کی بنی ہوئی جس کے منہ و کھڑکیاں بند ہیں اس طرح کہ بدون صید کے کبوتروں کا پکڑنا ناممکن ہے مع سب کبوتروں و جھونجھ و بچوں و انڈوں و ہراوی و لکڑیوں کے جو اس میں ہے آخر تک بدستور لکھے اور ہم نے منہ و کھڑکیاں بند ہونا اس واسطے تحریر کیا تا کہ اس میں جو کبوتر ہیں ان کا سپرد کرنا مشتری کو ممکن ثابت ہو تا کہ اس کی بیع جائز ہو جائے اس واسطے کہ جس چیز کے سپرد کرنے پر قادر نہ ہو اس کی بیع جائز نہیں ہوتی ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ کبوتروں کی ڈھابلی رات میں خریدنی چاہئے کہ کبوتر رات میں بسیرا لیتے ہیں اور سب اگر مجتمع ہو جاتے ہیں پس بیع ان کو شامل ہو جائے گی اور دن میں دانہ پانی کے واسطے باہر نکل جاتے ہیں پس سب کو بیع شامل نہ ہو گی اور بدین اعتبار مبیع (۱) کا اختلاط غیر مبیع سے اس طرح ہو گا کہ تمیز متعذر ہو گی اور اگر معقود علیہ تیل نکالنے کا گھر ہو تو لکھے اس سے تمام بیت جو تیل پیرنے کے واسطے ہے جو سہام منسوبہ اشجار و اقفاص و ادوات کو شامل ہے جو فلاں مقام پر واقع ہے اس کے حدود بیان کرے پھر لکھے کہ پس یہ بیت مع اس کے سب حدود و حقوق و زمین و عمارت و ہر چار سہام و آسیائے کبیر کے جو مشتمل ہے ایک کھڑے پتھر کو جس کو سنگ رخ کہتے ہیں اور دوسری چکی کو جس کو سنگ پشت کہتے ہیں سب کو مع اس قدر اقفاص کے مع اس کے جو اس میں پتھر دلو ہے کی

کڑاہیاں ہیں جو اس کے اندر بنی ہوئی بھٹی پر رکھی ہیں جن میں تل جوش دیئے جاتے ہیں آخر تک بدستور اور اگر معقود علیہ پن چکی گھر ہو تو لکھے کہ تمام طاحونہ مشتمل بآسیا واقع دے فلاں بر نہر فلاں اور اس کے حدود بیان کردے پھر لکھے کہ پس یہ طاحونہ مع اس کے سب حدود و حقوق و زمین عمارت اور ہر دو (۲) حجر اعلیٰ واسفل کے اور مع اس کے ڈول و تواہیت و

حاشیہ: ۱. سب الفاظ ضروری اول میں لکھ دیئے گئے ہیں ۱۲ منہ (۱) یعنی غیر کے کبوتروں سے مخلوط ہوں گے ۱۲ (۲) یعنی نیچے اوپر کے پاٹ ۱۲ منہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (184) Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

The axle and remaining iron tools, along with wooden tools like the *nadaq* and *tawaghir* or the types themselves, were purchased along with the water rights and matters pertaining to its easements, and with the planks laid in its ground, and with the area where its grain sacks are deposited, and with the stable for its livestock, and with those yards where its grain is cleaned and seeds are separated, and with its meadowland, trees, plants, and the conduits for running and flowing water which are among its rights. Thereafter, it should be examined: if this mill (*tahuna*) is situated on a public canal, write that one of its boundaries is adjacent to the point from where water is drawn from the canal, its second boundary is adjacent to the public path along the bank of the mill's canal, the third is adjacent to the place where its water falls into the canal, and the fourth boundary is the land of so-and-so. If it is situated on a private canal that enters the property, write that this mill is built upon a specific canal designated for it, and this canal draws water (1) from such-and-such canal. If the subject matter of the contract is a bathhouse (*hammam*), write: purchased from so-and-so the entire single bathhouse designated for both women and men. If there are two bathhouses, one for men and the other for women, write that both bathhouses are adjacent to each other, one for men and the other for women, and both are located at such-and-such place. If it is a single bathhouse entered by both men and women, state that men enter during the first part of the day and women during the remaining end of the day. And specify that it consists of a *siya kawara*, a wooden roofed structure, containing one wooden platform and another platform for the bathkeeper (*hammami*) to sit. It includes a special private chamber used by distinguished bathers. It contains an *atun* (furnace) for collecting the bathkeeper's income and another for keeping the vessels of the *thiyabi* (clothers). After mentioning the boundaries, write: thus this bathhouse was purchased with all its boundaries, rights, land, and building, including the copper vessels fixed therein for heating water, and its well whose parapet is made of stone and baked bricks, along with its waterwheel, bucket, and rope, and the basins built inside it. State also that it was purchased with the vessels commonly used for drawing water, the furnace and the ash-pit, the water drain, and the copper pans along with their designated places for washing and drying. [Continue] until the end as usual. And if the subject of contract is a grinding house (*bayt tahina*) [Footnote 1: meaning it is ground by humans or animals instead of water power], write: the entire grinding house in which a mill is operational, with all the mill tools fixed therein made of iron or wood, along with its

two supports. State that both contracting parties have inspected these tools one by one and have become well-acquainted with their condition such that no ignorance remains, and both have made a valid acknowledgment of this knowledge. If the subject of contract is a *bayt haqiq* (2), write: it contains one wooden bin (*khunba*) or two or three, each having two compartments, and alongside these wooden bins are clay bins. Then, after mentioning the boundaries of the house, write: this house with its wooden and clay bins, of which the large ones are [number], medium ones [number], and small ones [number], all of which are present exactly as they are in that house, and both contracting parties have inspected them well one by one. Complete the writing as usual, as stated in *Al-Dhakhira*. And if the subject of contract is a *mukhammada*, write: the entire *mukhammada* located at such-and-such place, with everything attributed to it, whether from three pools, or two, or one, was purchased along with those knowledgeable of it.

Footnotes: 1. Meaning grinding done by humans or animals, excluding water power. (1) Meaning water enters it from such-and-such canal. (2) The Arabized term for *khunba* is explained in detail at the beginning of the book.

लोहे की धुरी और अन्य उपकरण, और लकड़ी के उपकरण जैसे नादक़ और तवाग़ीर या स्वयं उनके प्रकार, उसके सिंचाई के अधिकारों और संबंधित विषयों के साथ, जो उसके अधिकारों में से हैं, और उसके तख्तों के साथ जो उसकी ज़मीन में बिछे हुए हैं, और उस स्थान के साथ जहाँ उसके अनाज की बोरियाँ रखी जाती हैं, और उसके चौपायों के खड़े होने की जगह के साथ, और उन खलिहानों के साथ जहाँ उसका अनाज साफ़ किया जाता है और दाना अलग किया जाता है, और उसकी चरागाह भूमि, पेड़ों, पौधों, और पानी जारी रहने और बहने की नालियों (मोरियों) सहित जो उसके अधिकारों में से हैं, क्रय किया। इसके बाद देखा जाए कि यदि यह चक्की (ताहूना) सार्वजनिक नहर पर स्थित हो, तो लिखे कि उसकी एक सीमा उसके लिए जहाँ से नहर से पानी लिया जाता है, उससे सटी हुई है, और दूसरी सीमा उस चक्की की नहर के किनारे सार्वजनिक मार्ग से सटी हुई है, और तीसरी उस जगह से सटी हुई है जहाँ नहर में उसका पानी गिरता है, और चौथी सीमा अमुक की भूमि है। और यदि वह निजी नहर पर स्थित हो जो बीच में आती है, तो लिखे कि यह चक्की एक विशेष नहर पर बनी है जो इसके लिए है, और यह नहर अमुक नहर से (१) पानी लेती है। और यदि संविदा का विषय 'हमाम' (स्नानगृह) हो, तो लिखे कि अमुक से पूरा एक हमाम जो महिलाओं और पुरुषों दोनों के लिए रखा गया है, क्रय किया। और यदि दो हमाम हों जिनमें से एक पुरुषों के लिए और दूसरा महिलाओं के लिए हो, तो लिखे कि ये दोनों हमाम आपस में सटे हुए हैं, जिनमें से एक पुरुषों के लिए है और दूसरा महिलाओं के लिए, और दोनों अमुक स्थान पर स्थित हैं। और यदि एक ही हमाम हो जिसमें पुरुष और महिला दोनों प्रवेश करते हों, तो लिख दे कि पुरुष दिन के प्रथम भाग में जाते हैं और महिलाएँ शेष अंतिम भाग में जाती हैं। और लिख दे कि वह लकड़ी और छतदार हिस्से पर आधारित है, इसमें एक लकड़ी का तख्त है और दूसरा तख्त हमामी (स्नानगृह संचालक) के बैठने के लिए है। और इसमें एक विशेष कक्ष है जिसमें स्नान करने वालों में से सम्मानित लोग जाते हैं। और इसमें एक भट्टी (अतून) है जो हमामी की आय एकत्र करने के लिए है और दूसरा कपड़ों के बर्तन रखने के लिए है। सीमाओं के उल्लेख के बाद लिखे कि यह हमाम अपनी सभी सीमाओं, अधिकारों, ज़मीन, इमारत, और तांबे के बर्तनों के साथ जो पानी गर्म करने के लिए उसमें जड़े हैं, और उसके कुएँ के साथ जिसका मुँह पत्थर और पक्की ईंटों से बना है, और उसके रहट, डोल और रस्सी के साथ, और उन हौज़ों के साथ जो उसके अंदर बने हैं, क्रय किया। और लिख दे कि उन बर्तनों के साथ जो पानी लेने के लिए सामान्यतः उपयोग किए जाते हैं, और उसकी भट्टी और राख डालने की जगह, पानी बहने की

नाली, और तांबे के बर्तनों के साथ उनकी सुखाने की जगह के साथ क्रय किया। इसी तरह अंत तक। और यदि संविदा का विषय 'बैत ताहिना' (पिसने का घर) १ हो, तो लिखे कि पूरा पिसने का घर जिसमें एक चक्की चलती है, चक्की के उन सभी उपकरणों के साथ जो उसमें जुड़े हुए हैं, चाहे लोहे के हों या लकड़ी के, और उसके दोनों पायों के साथ। और लिख दे कि इन दोनों पक्षों ने इन उपकरणों को एक-एक करके देख लिया है और उनकी स्थिति से भली-भांति परिचित हो गए हैं ताकि कोई अज्ञानता न रहे, और दोनों ने इस सब की सही पहचान का इकरार किया। और यदि संविदा का विषय 'बैत हकीक' (२) हो, तो लिखे कि इसमें एक लकड़ी का 'खंबा' (कोठार/पात्र) या दो या तीन हैं, और प्रत्येक के दो भाग हैं, और इन लकड़ी के पात्रों के साथ मिट्टी के पात्र हैं। फिर घर की सीमाओं के उल्लेख के बाद लिखे कि यह घर अपनी लकड़ी और मिट्टी के पात्रों के साथ, जिनमें से बड़े इतने, मध्यम इतने और छोटे इतने हैं, और ये सब मूल रूप में उस घर में मौजूद हैं, और इन दोनों पक्षों ने उन्हें एक-एक करके भली-भांति देख लिया है। दस्तावेज़ को नियमानुसार पूरा करे, जैसा कि 'अज़-ज़खीरा' में है। और यदि संविदा का विषय 'मखमदा' हो, तो लिखे कि पूरा मखमदा अमुक स्थान पर स्थित है, उन सभी चीज़ों के साथ जो उसकी ओर सम्बद्ध हैं, चाहे वे तीन जलाशय हों या दो या एक, और जानकारों के साथ क्रय किया।

फुटनोट: १. अर्थात् पानी के अतिरिक्त जो इंसानों या जानवरों आदि द्वारा पीसा जाता है। (१) अर्थात् इसमें अमुक नहर से पानी आता है। (२) 'खंबा' का अरबी रूप पुस्तक के आरंभ में विस्तार से वर्णित है।

قطب وباقی آلات لو ہے کے ومع آلات لکڑی کے نادق وتواغیر یا جناس خود ومع اس کے شرب با مجازی ومسائل کے جو اس کے حقوق سے ہیں اور مع اس کے تختوں کے جو اس کی زمین میں بچھے ہیں اور مع اس جگہ کے جہاں اس کے اناج کی گونیں ڈالی جاتی ہیں اور مع اس کے چو پایوں کے کھڑے کرنے کی جگہ کے اور مع ان بگہہو ں کے جہاں اس کا اناج صاف کیا جاتا ہے اور دانہ جدا کیا جاتا ہے اور مع اس کے مرج کی زمین و درخت و پودے و پانی جاری ہونے اور بہنے کی موریوں سمیت جو اس کے حقوق سے ہیں خرید کیا پھر اس کے بعد دیکھا جائے کہ اگر یہ طاحونہ نہر عام پر واقع ہو تو لکھے کہ اس کی ایک حد اس کے واسطے جہاں سے نہر میں سے پانی لیا جاتا ہے اس سے ملازق ہے اور دوسری حد اس طاحونہ کی نہر کے کنارے عام راستہ سے ملازق ہے اور تیسری اس جگہ سے ملازق ہے جہاں نہر میں اس کا پانی گرتا ہے اور چہار ملازق اراضی فلاں ہے اور اگر نہر مملوک پر واقع ہو جو اس بیچ میں داخل ہوتی ہے تو لکھے کہ یہ طاحونہ ایک نہر خاص پر جو اس کے واسطے ہے بنا ہوا ہے اور یہ نہر فلاں نہر سے (۱) پانی لیتی ہے اور اگر معقود علیہ حمام ہو تو لکھے کہ فلاں سے پورا حمام واحد جو عورتوں مردوں دونوں کے واسطے رکھا گیا ہے خرید کیا اور اگر دو حمام ہوں کہ جس میں سے ایک مردوں کے واسطے اور دوسرا عورتوں کے واسطے ہے تو لکھے کہ اس سے ہر دو حمام باہم ملازق ہیں کہ دونوں میں سے ایک مردوں کے واسطے ہے اور دوسرا عورتوں کے واسطے ہے اور دونوں فلاں مقام پر واقع ہیں اور ایک حمام جس میں مرد وعورت دونوں داخل ہوتے ہیں لکھ دے کہ مرد اوّل دن میں جاتے ہیں اور عورتیں باقی آخر روز میں جاتی ہیں اور لکھ دے کہ وہ مشتمل ہے سیا کوارہ ایک لکڑی ایک چھت دار ہے اس میں ایک تخت لکڑی کا ہے اور دوسرا تخت حمامی کے بیٹھنے

کا ہے اور اس میں ایک بیت خاص خانہ ہے کہ اس میں نہانے والوں میں سے معزز لوگ جاتے ہیں اور اس میں اتون ہے کہ ایک حمامی کی آمدنی جمع کرنے کے واسطے اور دوسرے ثیابی کے فنجانات رکھنے کے واسطے ہے اور بعد ذکر حدود کے لکھے کہ پس یہ حمام مع اس کے سب حدود و حقوق اور زمین و عمارت و دیکھائے مسی جو پانی گرم کرنے کے واسطے اس میں جڑی ہیں ومع اس کے کنوئیں کے جس کی جگت پتھر و پختہ اینٹوں سے بنی ہے ومع اس کے چرخ وڈول و رسی کے ومع ان حوضوں کے جو اس کے اندر بنے ہیں اور لکھ دے اور ان ظروف کے جو پانی لینے کے واسطے معمول ہیں اور مع اس کے اتون وراکھ ڈالنے کی جگہ و پانی بہنے کی موری اور مع تابہ ہائے مفر وشدہ مع اس کی جائے شش و تجفیف کے خرید کیا آخر تک بدستور اور اگر معقود علیہ بیت طاحنہ ۱ ہے ہو۔ تو لکھے کہ تمام بیت طاحونہ جس میں ایک چکی چلتی ہوئی ہے مع سب آلات چکی کے جو اس میں جڑے ہوئے ہیں لوہے اور لکڑی کے ومع اس کے دونوں پاوؤں کے اور سوائے اس کے اور چیزیں جو باندیوں کے پینے میں کارآمد ہیں اور لکھ دے کہ ان دونوں متعاقدین نے یہ ادوات ایک ایک کر کے دیکھ لئے اور ان کے حال سے بخوبی اس طرح واقف ہو گئے کہ کسی طرح کی جہالت نہ رہی اور دونوں نے اس سب کی معرفت اقرار صحیح کیا اور اگر معقود علیہ بیت حقیق (۲) ہو تو لکھے کہ اس میں ایک خنبہ لکڑی کا یادو یا تین ہیں اور ہر خنبہ کے دو چشمہ ہیں اور ان خنبوں کے ساتھ مٹی کے خنبہ ہیں پھر بعد ذکر حدود بیت کے لکھے کہ یہ بیت مع اس کی لکڑی ومٹی کے خنبوں کے جس میں سے بڑے اتنے عدد اور درمیانی اتنے عدد اور چھوٹے اتنے عدد ہیں اور یہ سب بعینہا اس بیت خنبہ میں موجود ہیں اور ان کو ان دونوں متعاقدین نے ایک ایک کر کے خوب دیکھ لیا ہے اور تحریر کو بدستور تمام کرے کذا فی الذخیرہ اور اگر معقود علیہ محمد ہ ہو۔ تو لکھے کہ تمام محمدہ وفلاں مقام پر واقع ہے مع تمام

اس چیز کے جو اس کی طرف منسوب ہے از غدیر ہائے ثلثہ یا دو غدیر یا ایک غدیر ومع عارفین کے خرید کیا اور اس

حواشی: لے سوائے پانی کے آدمی و جانور وغیرہ سے پیسا جاتا ہے ۱۲ منہ (۱) یعنی اس میں فلاں نہر سے پانی آتا ہے ۱۲ (۲) معرب دخنبہ ابتدائے کتاب میں مفصل مذکور ہے ۱۲

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 10 | Page 185 | Kitab al-Shurut (Book of Contracts)

The length of the solidified/frozen [pond or plot] is so many yards and the width is so many yards; one must state the boundaries of the solidified plots, ponds, and caves. If the subject of the contract (ma'qud 'alayh) is a solidified plot, one should write: "Purchased the entire solidified area with all that is associated with it from its various sides," and define its boundaries. If the subject of the contract is a salt pan (mallahah), write: "Purchased the entire salt works with everything associated with it, including its basins, ponds, and the places where salt is collected," and specify its boundaries.

If the subject of the contract is land containing springs of naphtha (oil) or bitumen (tar), one should write: "Purchased the land known by such name, along with the naphtha and bitumen springs located within it." Thus, the land is purchased along with these springs and the existing naphtha. We have specifically recorded the springs because, according to some scholars, springs are not inherently included in the sale of land since they do not provide benefit through agriculture and are distinct from the nature of the soil. To avoid this legal disagreement, we have explicitly mentioned them. The presence of bitumen and naphtha is recorded because, like salt, they are deposited in these springs as a trust (wadi'ah); therefore, they are not included in the sale without explicit mention. Although the water in wells and springs is similar, it is typically not mentioned. The difference between mentioning naphtha/bitumen and not mentioning water is that the water in a well or spring does not belong to the owner of the well [until captured]; whereas naphtha and bitumen have a different legal status.

Furthermore, if the spring or well has a name, it should be stated. It is essential to define the boundaries of the canal or spring; Allah knows best. If the area of a flowing canal (nahr jari) is sold, its starting and ending points, as well as its length, width, and depth, should be recorded, specifying the measurements in yards (1) for every side. If the canal has a name, it should be stated along with its necessary boundaries. If one only describes the boundaries, omitting the measurement in yards is acceptable, as the definition (tahdid) provides sufficient identification, which is the objective.

If a canal is purchased along with land, record the canal’s length, width, depth, name, and the extent of its buffer zone (harim) on each side in yards. Then, record the adjoining land and its boundaries, as complete identification is achieved through

boundary description. The contract should then be concluded as usual, as mentioned in 'Al-Muhit'. If the subject of the contract is a qanat (kariz - underground canal), write: "The qanat named such, located in such village, with its source at such place and its discharge at such place, having a buffer zone of so many yards on both sides, purchased along with its rights, land, structures, and upper and lower rights." The same applies to canals, though canals (2) generally do not have upper structures. In the case of a canal, its length, width, and depth should be written in yards, along with the measurement of its buffer zone on both sides.

If the contract is solely for water rights (shurb) without the land or the canal bed, such a sale is not valid. This is because 'shurb' refers to a portion of water, and water does not become property until it is captured (hiyazah). A sale is invalid if the item is not owned. Additionally, since water levels fluctuate, the item sold (mabi') remains unknown (majhul), which leads to the invalidity (fasad) of the sale. However, some of our scholars stated that if there is an established custom ('urf) among the people, it would be valid, as is the practice in the regions of Balkh, Nasaf, etc. They consider it permissible, citing the Prophet’s (PBUH) saying: "What the Muslims deem good is good in the sight of Allah." Qadi Abu Ali al-Husayn al-Nasafi used to issue fatwas based on this. Nevertheless, scholars other than Shaykh Abu Ali have not held it to be permissible, and this is the correct view, as sound analogy (qiyas) is only abandoned when a custom is universal across all cities...

---

(1) The translator notes: this is the correct view... (2) Meaning it is open from the top.

जमे हुए (तालाब आदि) की लंबाई इतने गज और चौड़ाई इतने गज है, और जमे हुए तालाबों, गड्ढों और गुफाओं की सीमाएं(हुदूद) बयान कर दे। और अगर अनुबंध की वस्तु (मक़ूद अलैह) जमी हुई हो तो लिखे कि पूरी जमी हुई चीज़, उन सभी चीज़ों के साथ जो उसकी दिशाओं से जुड़ी हुई हैं, खरीदी और उसकी सीमाएं बयान कर दे। और अगर अनुबंध की वस्तु 'मल्लाह' (नमक की खान/मैदान) हो, तो लिखे कि पूरा नमक का मैदान उन सभी चीज़ों के साथ जो उससे जुड़ी हैं, जैसे उसके हौज़, तालाब और वह स्थान जहाँ नमक इकट्ठा किया जाता है, खरीदा और उसकी सीमाएं स्पष्ट कर दे।

और अगर खरीदी गई ज़मीन ऐसी हो जिसमें तेल (नफ़्त) या कोलतार (क़ीर) के चश्मे हों, तो लिखे कि अमुक नाम से प्रसिद्ध भूमि और तेल व कोलतार के चश्मे जो उस ज़मीन में हैं, खरीदे। इस प्रकार यह ज़मीन इन चश्मों और उनमें मौजूद तेल के साथ खरीदी गई। हमने चश्मों का विशेष रूप से उल्लेख इसलिए किया क्योंकि कुछ विद्वानों के अनुसार चश्मे ज़मीन की बिक्री में स्वतः शामिल नहीं होते, क्योंकि खेती के माध्यम से उनसे लाभ प्राप्त नहीं किया जा सकता और वे ज़मीन की प्रकृति से अलग होते हैं। अतः इस मतभेद से बचने के लिए हमने विशेष उल्लेख किया। चश्मों में मौजूद तेल और कोलतार को इसलिए लिखा गया क्योंकि वे नमक की तरह इन चश्मों में अमानत (धरोहर) के रूप में रखे होते हैं, इसलिए बिना ज़िक्र किए बिक्री में शामिल नहीं होंगे। कुओं और चश्मों के पानी का मामला भी ऐसा ही है, हालांकि पानी का ज़िक्र नहीं किया जाता। तेल और कोलतार का ज़िक्र करने और पानी का न करने में अंतर यह है कि कुओं और चश्मों का पानी कुएँ के मालिक की निजी संपत्ति नहीं होता, वह केवल उसे देखकर बेच सकता है (जो अनुचित है), जबकि तेल और कोलतार की स्थिति ऐसी नहीं है।

फिर यदि चश्मे या कुएँ का कोई नाम हो तो उसका उल्लेख कर दे। नहर और चश्मे की सीमा बताना आवश्यक है, अल्लाह ही बेहतर जानता है। यदि बहती नहर का क्षेत्रफल बेचा गया है, तो उसके उद्गम और अंत, उसकी लंबाई, चौड़ाई और गहराई को दर्ज करें कि हर तरफ से वह इतने गज है। यदि नहर का कोई नाम है, तो उसे बताएं और उसकी आवश्यक सीमाएं स्पष्ट करें। यदि केवल सीमाओं के वर्णन पर संतोष किया जाए, तो गजों की माप छोड़ने में कोई बुराई नहीं है क्योंकि सीमाओं से उसकी पहचान हो जाती है और यही उद्देश्य है।

यदि नहर ज़मीन के साथ खरीदी गई है, तो नहर की लंबाई, चौड़ाई, गहराई, नाम और उसके चारों ओर की संरक्षित सीमा (हरीम) की माप लिखें, फिर उसके साथ वाली ज़मीन और उसकी सीमाओं का वर्णन करें। इससे पूरी पहचान होती है। फिर दस्तावेज़ को सामान्य रूप से समाप्त करें, जैसा कि 'मुहीत' में है। यदि अनुबंध की वस्तु 'कारीज़' (भूमिगत नहर) हो, तो लिखे कि अमुक गाँव में स्थित कारीज़, जिसका उद्गम अमुक स्थान से और निकास अमुक स्थान पर है, और जिसकी हरीम दोनों तरफ से इतने गज है, उसके सभी अधिकारों, ज़मीन, निर्माण और ऊपर-नीचे के अधिकारों के साथ खरीदी। नहर का मामला भी ऐसा ही है, सिवाय इसके कि नहर के ऊपर कोई निर्माण (छत) नहीं होता। नहर की लंबाई, चौड़ाई और गहराई गजों में लिखें और दोनों ओर की हरीम की मात्रा भी बता दें।

यदि अनुबंध केवल 'शर्ब' (सिंचाई अधिकार/पानी का हिस्सा) के लिए हो, बिना ज़मीन या नहर के क्षेत्रफल के, तो ऐसी बिक्री जायज़ नहीं है। क्योंकि शर्ब का अर्थ पानी का हिस्सा है, और पानी कब्ज़ा (हियाज़त) करने से पहले स्वामित्व में नहीं आता। जो चीज़ स्वामित्व में न हो, उसकी बिक्री जायज़ नहीं है। इसके अलावा, पानी कम या ज़्यादा होता रहता है, जिससे बेची जाने वाली चीज़ (मबीअ) अज्ञात (मजहूल) रहती है, जो बिक्री को अमान्य (फ़ासिद) बनाती है। हमारे कुछ उलेमाओं ने कहा है कि यदि लोगों में इसका चलन (उर्फ़) हो तो यह जायज़ होगी, जैसा कि बल्ख और नसफ़ के क्षेत्रों में चलन है। वे इसे जायज़ मानते हैं और रसूलुल्लाह (सल्ल.) ने फ़रमाया है कि जिसे मुसलमान बेहतर जानें, वह अल्लाह के नज़दीक भी बेहतर है। क़ाज़ी अबू अली अल-हुसैन अल-नसफ़ी इसी पर फ़तवा देते थे। परंतु शेख अबू अली के अलावा अन्य विद्वानों ने इसे जायज़ नहीं माना है और यही सही है, क्योंकि सही कयास (तर्क) तभी छोड़ा जाता है जब वह पूरे शहरों में प्रचलित हो...

منجمدہ کا طول اتنے گز اور عرض اتنے گز ہے اور منجمدہ اور غدیروں و غار فین کے حدود بیان کر دے اور اگر معقود علیہ منجمد ہو تو لکھے کہ تمام منجمد مع اس سب کے جو اس کی طرف اس کے جوانب سے منسوب ہے خرید کیا اور اس کے حدود بیان کر دے اور اگر معقود علیہ ملا حہ ہو یعنی نمک سار تو لکھے کہ پورا ملا حہ مع تمام اس چیز کے جو اس کی طرف منسوب ہے اس کے حوضوں و تالاب و جو اس میں نمک جمع کرنے کی جگہ وغیرہ ہے خرید اور اس کے حدود بیان کر دے اور اگر معقود علیہ ایسی زمین ہو جس میں نقط یا قیر کے چشمہ ہوں تو لکھے کہ اراضی معروف بنام چنان اور چشمہائے نقط و قیر جو اس زمین میں ہیں خریدے پس یہ زمین مع ان چشموں کے بائیں نقط موجود کے خرید کیا اور ہم نے چشموں کو خاص کر تحریر کر دیا اس واسطے کہ بعض علماء کے نزدیک چشمے زمین کی بیع میں داخل نہیں ہوتے ہیں اس واسطے کہ براہ زراعت ان سے انتفاع نہیں حاصل ہو سکتا ہے اور یہ جنس زمین سے برخلاف ہیں پس اس اختلاف سے احتراز کے واسطے ہم نے خاصہ تحریر کر دیا اور جو قیر و نقط ان میں موجود ہے اس کو اس واسطے تحریر کر دیا کہ وہ مثل نمک کے ان چشموں میں مانند ودیعت کے رکھی ہوئی ہے پس بدون ذکر کے بیع میں داخل نہ ہوگی اور پانی جو کنوئیں و چشمے میں ہوتا ہے اگر چہ وہ بھی ایسا ہی ہے حالانکہ اس پانی کو ذکر نہیں کرتے ہیں اور نقط و قیر کو ذکر کیا لیکن اس میں اور نقط و قیر میں اس وجہ سے فرق ہے کہ کنوئیں و چشمے میں جو پانی ہے وہ کنوئیں کے مالک کی ملک نہیں ہوتا ہے پس اس کو دیکھ کر فروخت کر سکتا ہے اور نقط و قیر کا یہ حال نہیں ہے۔

پھر اگر چشمے و کنویں کا کوئی نام ہو تو یہ نام بیان کر دے اور نہر و چشمہ کی حد بیان کرنا ضروری ہے واللہ تعالیٰ اعلم اور اگر نہر جاری کا رقبہ فروخت کیا تو اس کا منفتح و ختمی اس کا

طول و عرض و عمق تحریر کر دے کہ ہر جانب اس کے اس قدر گز (۱) ہیں اور اگر نہر کا کوئی نام ہو تو یہ نام بیان کر دے اور اس کے حدود ضروری بیان کرے اور اگر فقط حدود بیان کرنے پر اکتفا کیا تو گزوں کی مقدار ترک کرنے میں کچھ مضائقہ نہیں ہے اس واسطے کہ تحدید سے اس کی شناخت ہو گئی اور یہی مقصود ہے اور اگر نہر مع اراضی کے خریدی تو نہر کو اور اس کا طول و عرض و عمق اور نہر کا نام اور ہر طرف اُس کے حریم جس قدر ہے اُس کے گزوں کی تعداد تحریر کر کے پھر اس کے ساتھ جو زمین ہے اُس کو تحریر کرے اور اس کے حدود بیان کرے اس واسطے کہ پوری شناخت حدود بیان کرنے سے ہوتی ہے پھر تحریر کو بدستور ختم کرے کذا فی المحیط اور اگر معقود علیہ کاریز ہو تو لکھے کہ بنام کاریز جو فلاں موضع میں واقع ہے اور اس کا منفتح فلاں مقام سے اور مصب فلاں مقام پر ہے اور اس کا حریم دونوں طرف سے اتنے گز ہے مع اس کے حدود و حقوق و زمین و بناء و سفلی و علو کے خریدی اور یہی صورت نہر میں ہے لیکن ان نہر (۲) کا علو نہیں ہوتا ہے لیکن نہر میں اس کا طول و عرض و عمق گزوں سے لکھ دے اور گزوں کی ناپ سے اس کے دونوں جانب اُس کے حریم کی مقدار بھی بیان کر دے اور اگر معقود علیہ فقط شرب ہو بدون زمین و بدون رقبہ نہر کے۔ تو ایسی بیع جائز نہیں ہے اس واسطے کہ شرب حصہ آب سے مراد ہے اور پانی قبل حیازت کے ملک نہیں ہوتا ہے اور جو چیز مملوک نہ ہو تو اس کی بیع جائز نہیں ہے اور نیز اس وجہ سے کہ پانی گھٹتا بڑھتا رہتا ہے پس مبیع مجہول ہو گی اور یہ موجب فساد بیع ہے اور ہمارے بعض مشائخ نے فرمایا کہ اگر لوگوں میں اس کا عرف جاری ہو تو جائز ہو گی جیسا کہ نواحی بلخ و نسف وغیرہ میں لوگوں میں ایسی بیع کا معمول ہے اور وہ لوگ اس کو جائز سمجھتے ہیں اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا ہے کہ جس کو سب مسلمان بہتر جانیں وہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک بہتر ہے اور قاضی ابو علی الحسین النسفی اسی پر فتویٰ دیتے تھے اور سوائے شیخ ابو علی موصوف کے اور مشائخ نے اس کو جائز

نہیں رکھا ہے اور یہی صحیح ہے اس واسطے کہ قیاس صحیح جبھی ترک کیا جاتا ہے کہ جب تمام شہروں

۱۔ مترجم کہتا ہے کہ یہی صواب ہے اور جو حدیث کہ دلیل میں بیان کی اس سے مراد صحابہ ہیں بدلیل قول آنحضرت ان ماراہ المسلمون رضی اللہ عنہم اسی پر ان لوگوں میں سے جواز روئے تفسیر دوسری حدیث کے ساتھ اس پر وثوق رکھتے ہیں بعض اکابر نے جزم کیا ہے اس بنا پر کہ المسلمون الف لام کے ساتھ جمع محلی ہے پس اس سے کل افراد مراد ہوں گے جیسا کہ اس کی تصریح علم اصول میں ہے اور ہم کو اسی قدر کافی ہے جو ہمارے استاد علامہ نے صواعق میں بیان کیا کہ جس پر زیادتی ممکن نہیں ۱۲ (۱) یعنی وہ اس کا حریم دونوں طرف سے اس قدر گز ہے ۱۲ (۲) کہ وہ اوپر سے کھلی ہوئی ہوتی ہے ۱۲

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 10 (186) Kitab al-Shurut (The Book of Conditions)

In this [matter], a certain practice will be found, and its absence in some cities will not be [a reason for] its abandonment. If the subject of the contract (ma’qud alayh) is a piece of land along with a portion of water intended for a village, and the custom between them is to sell water along with the land, then one should write: [He] purchased one share out of so many shares of the water of such village, and all its water is divided into so many shares. This water is derived from the springs of this village and is well-known and recognized among the villagers. It is divided among them in proportion to their aforementioned land according to a known distribution, such that nothing is hidden from them. Thus, from the total shares of this village's water, this portion was purchased along with that part of the land of this village which corresponds to this water share. And this water is divided among the villagers on the aforementioned common land of this village, which is shared among them, according to a known and recognized distribution in proportion to the lands of the said village. Thus, [he] purchased this water share along with its portion of land and [everything] upon which the contract of this sale occurred within its boundaries and rights. Then he should conclude the writing. In some villages, it will be written like this: [He] purchased such land along with its water share, which is so many *tas* (a measure) or from such a day to such a day with day and night, which is among the water flowing in the canal of such village. This water is established and remaining taxable (kharaji) along with its channels, outlets, and internal and external rights from the highest springs of the valley or forest to the final boundaries thereof, based on the custom known and recognized among those who irrigate from this canal regarding the quantities of water for their irrigation. In some villages, it will be written thus: Such person purchased from such person the entire land located in such place, being his entire portion as he himself declared, and such portion of undivided water from among such portions of water of this village which are undivided among the villagers. The quantity of shares of water in this village is identified by custom such that it is recognized by 'ghurfa' (a local measure/outlet), where each 'ghurfa' is such a share. All this land is in scattered locations, and including both banks of the canal it is so much, and including this and that... In some villages of [the region of] Nasf, regarding the purchase of specific divided boundaries or undivided boundaries along with their water share, they write: The entire plot of field including the boundary wall and land (1), of which some is undivided kharaji (taxable) and some is divided kharaji, located in such village of Nasf, and all that he

stated to be his full portion; and [he] purchased such portions of water out of such portions of water of this village. Each portion of this village's water is for irrigating a certain area (hariyat masahat), and this is well-known. From among so many shares, such shares belong to a community of this village as undivided common [property], known among them according to the calculation of 'qarh'. These are so many 'qarh', and each 'qarh' has so many shares, and this is well-known among those people. Therefore, from this, such shares of 'qarh' are for such person, and such shares of 'qarh' are for such person. Royal taxes (nawa'ib sultan) and kharaj (land tax) are distributed among all according to this calculation. The water of this village, which flows from the original valley into its canal, is divided among them. For non-taxable (ghair-kharaji) [lands], mention the field's boundary wall, vineyard, and such and such lands, state their boundaries, and that their irrigation (shurb) is from such canal. Allah Almighty knows best. And if the subject of the contract is a 'bait tiraz' (weaving house), write: The entire 'bait tiraz' as built, including these things, and it has so many looms (kadh) in which weavers work. Or write: The entire 'sabina' workshop including these things, having so many looms... Or write: The entire 'kan'... And if the subject of the contract is one specific loom, write: One entire loom from the right or left or front from among the 'bait tiraz' containing so many looms, this being the one under contract. Define the boundaries of this 'bait tiraz' and the location, then define the boundaries of the specific loom that was contracted. This is in [the book] Al-Zakhira.

(1) i.e., the boundary wall is around it and the land is in the middle.

इसमें एक बात का दस्तूर पाया जाएगा और कुछ शहरों में होने से इसे तर्क(छोड़ा) नहीं किया जाएगा। और यदि अनुबंध का विषय (मक़ऊद अलैह) भूमि का एक टुकड़ा हो और साथ में पानी का एक हिस्सा हो जो एक गाँव के लिए हो, और उनके बीच भूमि के साथ पानी बेचने का रिवाज हो, तो उसे लिखना चाहिए कि फलां गाँव के पानी के इतने हिस्सों में से एक हिस्सा खरीदा गया और उसका सारा पानी इतने हिस्सों पर विभाजित है। और यह पानी इसी गाँव के चश्मों (स्रोतों) से लिया गया है और यह इस गाँव वालों के बीच प्रसिद्ध और ज्ञात है। और वह आपस में उनकी उक्त भूमि के अनुपात में उन लोगों के बीच एक ज्ञात वितरण के अनुसार बँटा हुआ है, जिससे उनमें से कुछ भी उनसे छिपा नहीं है। तो इस गाँव के पानी के कुल इतने हिस्सों में से यह हिस्सा उस गाँव की भूमि के उतने हिस्से के साथ खरीदा गया जो इस पानी के हिस्से के बराबर है। और यह पानी इस गाँव वालों के बीच इस गाँव की उक्त साझा भूमि पर, जो उनके बीच साझा है, उक्त गाँव की भूमि के हिसाब से ज्ञात और प्रसिद्ध विभाजन के अनुसार आपस में विभाजित है। अतः इस पानी के हिस्से को भूमि के उसके हिस्से के साथ और जिस पर इस बिक्री का अनुबंध हुआ है, उसकी सीमाओं और अधिकारों के साथ खरीदा गया। फिर वह लेख (दस्तावेज़) समाप्त करे। और कुछ गाँवों में इस तरह लिखा जाएगा कि फलां भूमि उसके पानी के हिस्से के साथ खरीदी गई और वह इतने 'तास' (एक माप) भर या फलां दिन से फलां दिन तक दिन और रात के साथ है, जो उस पानी का हिस्सा है जो फलां गाँव की नहर में बहता है। और यह पानी स्थायी और शेष खराज (कर) योग्य है, इसके जलमार्गों, निकासों और घाटी/जंगल के ऊपरी झरनों से लेकर इसकी अंतिम सीमाओं तक के आंतरिक और बाहरी अधिकारों के साथ, उस रिवाज के आधार पर जो इस नहर से सिंचाई करने वालों के बीच उनके सिंचाई के पानी की ज्ञात और प्रसिद्ध मात्रा के बारे में प्रचलित है। और कुछ गाँवों में इस प्रकार लिखा जाएगा: फलां ने फलां से फलां स्थान पर स्थित पूरी भूमि खरीदी, जो उसका पूरा हिस्सा है जैसा कि उसने स्वयं अपना स्वामित्व बताया है, और पानी का इतना हिस्सा जो इस गाँव के पानी के उन हिस्सों में से अविभाजित है जो इस गाँव वालों के बीच अविभाजित हैं। और इस गाँव के पानी के हिस्सों (सहाम) की मात्रा की पहचान का दस्तूर ऐसा रखा गया है कि उसे 'ग़ुरफ़ा' (एक स्थानीय माप/निकास) से पहचाना जाता है, कि प्रत्येक 'ग़ुरफ़ा' इतना हिस्सा है। और यह सारी भूमि अलग-अलग स्थानों पर है, और इसमें नहर के दोनों किनारे इतने हैं और इसमें यह और वह शामिल है... और नस्फ के कुछ गाँवों में, विशिष्ट विभाजित सीमाओं या अविभाजित सीमाओं को उनके पानी के हिस्से के साथ खरीदने के बारे में वे

इस प्रकार लिखते हैं: खेत का पूरा टुकड़ा जिसमें चारदीवारी और भूमि (1) शामिल है, जिसमें से कुछ अविभाजित खराज योग्य है और कुछ विभाजित खराज योग्य है, जो नस्फ के गाँवों में से फलां गाँव में स्थित है, और वह सब जो उसने बताया कि यह उसका पूरा हिस्सा है; और पानी के इतने हिस्सों को इस गाँव के पानी के कुल इतने हिस्सों में से खरीदा। और इस गाँव के पानी का प्रत्येक हिस्सा एक निश्चित क्षेत्रफल की सिंचाई के लिए होता है, और यही प्रसिद्ध है। और इसमें से कुल इतने हिस्सों में से इतने हिस्से इस गाँव के एक समूह के लिए अविभाजित साझा हैं, जो उन लोगों के बीच 'क़रह' के हिसाब से कहलाते हैं। और ये इतने 'क़रह' हैं, और प्रत्येक 'क़रह' के इतने हिस्से हैं, और यह उन लोगों के बीच प्रसिद्ध है। अतः इसमें से 'क़रह' के इतने हिस्से फलां के लिए हैं और 'क़रह' के इतने हिस्से फलां के लिए हैं। और शाही कर (नवाब सुल्तान) और खराज (भूमि कर) इसी हिसाब से सब पर फैलाया जाता है। और इस गाँव का पानी जो मुख्य घाटी से इसकी नहर में बहता है, वह उन पर विभाजित होता है। और गैर-खराज (कर-मुक्त) में खेत की चारदीवारी, अंगूर के बाग और ऐसी-वैसी भूमि का उल्लेख करे, उनकी सीमाएं बताएं और यह कि उनकी सिंचाई फलां नहर से होती है। अल्लाह तआला ही सबसे बेहतर जानता है। और यदि अनुबंध का विषय 'बैत तराज़' (बुनाई गृह) हो, तो लिखे: पूरी निर्मित 'बैत तराज़' जिसमें ये चीजें शामिल हैं, और इसमें इतनी करघे (काढ़) हैं जिनमें जुलाहे काम करते हैं। या इस प्रकार लिखे: पूरी 'सबीना' कार्यशाला जिसमें ये चीजें शामिल हैं और इसमें इतनी करघे हैं... या इस प्रकार लिखे: पूरी 'कान'... और यदि अनुबंध का विषय एक विशिष्ट करघा हो, तो लिखे: दाईं या बाईं या सामने की ओर से एक पूरी करघा, उस 'बैत तराज़' में से जिसमें इतनी करघे हैं, कि उनमें से एक करघा यह अनुबंध का विषय है। और इस 'बैत तराज़' की सीमाएं और स्थान बताएं फिर उस करघे की सीमाएं बताएं जिसका अनुबंध हुआ है। यह 'ज़खीरा' में है।

(1) अर्थात चारदीवारी इसके चारों ओर है और बीच में भूमि है।

میں ایک بات کا معمول پایا جائے گا اور بعض شہروں میں ہونے سے ترک نہ ہوگا اور اگر معقود علیہ قطعہ زمین مع ایک ٹکڑے پانی کے جو ایک دیہ کے واسطے ہو اور ان کے درمیان پانی مع زمین کے فروخت کرنے کا رواج ہو تو لکھے کہ فلاں گاؤں کے پانی کے اتنے جزوں میں سے ایک جزو خریدا اور اس کا سب پانی اتنے جزوں پر تقسیم ہے اور یہ پانی اسی گاؤں کے چشموں سے ماخوذ ہے اور یہ اس گاؤں والوں کے نزدیک معروف و معلوم ہے اور وہ باہم ان میں بقدر اس کی زمین مذکورہ کے ان لوگوں کے نزدیک بقسمت معلومہ منقسم ہے کہ ان لوگوں پر اس میں سے کچھ پوشیدہ نہیں ہے پس اس گاؤں کے پانی کے منجملہ اتنے جزوں کے یہ مع جزو اس گاؤں کی زمین میں سے جس قدر حصہ اس جزو پانی کے مقابل ہے خریدا اور یہ پانی اس گاؤں والوں کے درمیان اس گاؤں کی زمین مذکورہ مشترکہ پر جو ان میں مشترک ہے بتقسیم معلومہ و معروفہ بحساب اراضی دیہ مذکورہ کے ان میں باہم منقسم ہے پس اس جزو پانی کو مع اس کے حصہ زمین کے اور جس پر اس بیع کا عقد واقع ہوا ہے اس کے حدود و حقوق کے خرید کیا پھر تحریر کو ختم کرے اور بعض گاؤں میں اس طرح لکھی جائے گی کہ فلاں اراضی مع اس کے حصہ پانی کے خریدی اور وہ اتنے طاس بھر کے یا فلاں روز سے فلاں روز تک دن رات کے ساتھ جو منجملہ اس پانی کے ہے جو فلاں گاؤں کی نہر میں جاری ہے اور یہ پانی اصل ثابت و بواقی خراجی ہے مع اس پانی کے مجاری و مسایل و حقوق داخلہ و خارجہ کے اعلیٰ چشمہائے وادی جنگل سے تا انتہائی حدود آن بنابر اس عرف کے جو اس نہر کے سینچنے والوں میں اپنے شرب میں پانی کے مقادیر معروف و معلوم ہیں اور بعض گاؤں میں اس طرح لکھی جائے گی۔ فلاں نے فلاں سے تمام زمین واقع موضع فلاں میں سے اس کا پورا حصہ جو اس نے اپنی خود ملک بیان کیا ہے اور اس

قدر حصہ پانی غیر مقسوم منجملہ اس قدر حصوں کے جو اس گاؤں کے پانی کے اس گاؤں والوں میں مشاع غیر مقسوم ہیں خرید کیا اور اس گاؤں کے پانی کے سہام کی مقدار شناخت یوں معمول رکھی گئی ہے کہ غرفہ سے پہچان ہوتی ہے کہ ہر غرفہ اس قدر سہم ہے اور یہ تمام اراضی مقامات متفرقہ میں ہے اور ازانجلہ ہردو کنارہ ہائے نہر اس قدر ہے اور ازانجلہ چنین و ازانجلہ چنان ہے اور نصف کے بعض دیہات میں محدودات مفروزہ و محدودات غیر مقسومہ مع اس کے حصہ پانی کے خریدے میں یوں لکھتے ہیں کہ تمام قطعہ کھیت مشتملہ بچہار دیواری و اراضی (۱) جس میں سے بعض خراجی غیر مقسومہ اور بعضی خراجی مقسومہ ہے جو نصف کے دیہات میں سے فلاں دیہ میں واقع ہے اور تمام وہ جو اس نے بیان کیا کہ یہ میرا پورا حصہ ہے اور اس قدر حصے پانی کے منجملہ اس دیہ کے اس قدر حصوں پانی کے خرید کیا اور اس گاؤں کے پانی کا ہر حصہ میں حریت مساحت کے سینچنے کا ہوتا ہے اور یہی معروف ہے اور اس میں سے منجملہ اتنے سہام کے اس قدر سہام اس گاؤں کی ایک جماعت کے واسطے میں مشاع غیر مقسوم ہیں کہ ان لوگوں میں قرح کے حساب سے کہلاتے ہیں اور یہ اس قدر قرح ہیں اور ہر قرح کے اس قدر سہام ہیں اور یہ ان لوگوں میں معروف ہے پس اس میں سے اس قدر سہام قرح فلاں کے واسطے ہیں اور اس قدر سہام قرح فلاں کے واسطے ونوائب سلطان و خراج اسی حساب سے سب پر پھیلایا جاتا ہے اور اس گاؤں کا پانی جو اصل وادی سے اس کی نہر میں جاری ہوتا ہے ان پر منقسم ہوتا ہے اور غیر خراجی میں کھیت چہار دیواری کا اور باغ انگور و اراضی چنین و چنان ہیں ان کے حدود بیان کر دے اور ان کا شرب فلانی نہر سے ہے واللہ تعالیٰ اعلم اور اگر معقود علیہ بیت طراز ہو تو لکھے کہ تمام بیت طراز بنا ہوا جس میں یہ چیز شامل ہے اور اتنی کاڑھیں ہے جس میں جولا ہے کام کرتے ہیں یا یوں لکھے کہ تمام کارگاہ سبینہ جس میں یہ یہ چیزیں شامل ہیں اور اتنی کاڑھیں ہیں جس میں جولا ہے کام کرتے ہیں یا یوں لکھے کہ تمام کان کر دے اور اگر

معقود علیہ ایک کاڑھ معین ہو تو لکھے کہ تمام ایک کاڑھ داہنے یا بائیں یا سامنے کے منجملہ بیت طراز کے جس میں اس قدر کاڑھیں ہیں کہ ان میں سے ایک کاڑھ یہ معقود علیہ ہے اور اس بیت طراز کے حدود بیان کر دے اور جگہ بیان کر دے پھر جس کاڑھ کا عقد قرار پایا ہے اس کے حدود بیان کر دے یہ ذخیرہ میں۔

(۱) یعنی چہار دیواری اس کے گرد ہے اور بیچ میں اراضی ہے ۱۲۔

Fatawa al-Alamgiri ..... Volume 5 | 187 | Kitab al-Shurut (Book of Conditions/ Contracts)

If a person purchases agricultural land or a village and omits mentioning the rights (Huquq), then buildings and trees, including date palms, will all be included in the sale, similar to a vineyard, apple trees, and pear trees with all their varieties, as well as reeds (Qasb), firewood (Hatab), and tamarisk (Jhao). However, in a narration from Imam Abu Yusuf (RA) by Bishr bin al-Walid, it is stated that Persian reeds are not included. Reeds used for sugar and maize (Qasb al-Dhurrah) are unanimously excluded. 'Qasb al-Dhurrah' refers to what is sprinkled over sugarcane molasses. Regarding trees that never bear fruit, such as plane trees (Chinar) and willows (Baid), which are perpetually cut, later scholars (Muta'akhireen) have differed. Some said they are not included without explicit mention, like crops, while others said they are included, and this is the more correct view. The eggplant tree belongs to the buyer, but the fruit belongs to the seller. The same ruling applies to cotton and safflower plants; the plant itself is included without mentioning rights, but any existing produce on the plant is not included without mention. Analogously, the same applies to any tree whose produce is plucked while the root is not cut. Fruits hanging on trees are not included without the explicit mention of rights (Huquq) and appendages (Marafiq). According to Imam Abu Yusuf (RA), they are included if rights and appendages are mentioned. This aligns with 'Zahir al-Riwayah' and is also the opinion of Imam Muhammad (RA), that they are not included without explicit mention, or unless mentioned in terms like "every small and large thing within or from it." However, one should not simply write "whatever is among its rights." Fresh fodder (Ratbah) and wild fruit-bearing trees: the fruit belongs to the seller and the plant to the buyer. Imam Muhammad (RA) stated that if land containing saffron is sold, the saffron bulbs belong to the seller and the plants to the buyer. The same ruling applies to flax (Kattan), seeds, and all grains like chickpeas or lentils; these are all considered equivalent to crops. If the item sold is a 'Qaylun', these words should be added: "with its ten Khazba and skins (Mashks), in such numbers, comprising so many large, so many medium, and so many small ones, all kept in the 'Amrao' (storage area)." Also, include all wheat, barley, and grain present therein, provided the contracting parties explicitly mentioned their inclusion in the sale. Some call 'Ahra' a storage room (Akhbarat-khana). I did not find this word in lexicons, but I have heard it so from my teachers. If the item sold is a vineyard or garden, when describing its rights, one should write: "along with its trees, plants, grapevines, reeds,

trellises (Ara'is), and pits (Adhat)." Also, include its water rights (Sharb o Masharb), watercourses (Sawaqi), pillars (Amadah), supports (Da'im), and storage. 'Ara'is' are the wooden structures erected for training grapevines. If the garden is within a city wall, write: "located within the city wall of so-and-so, adjacent to the gate of so-and-so, on the canal of so-and-so." If it is in a village, write: "the village of so-and-so in the region of so-and-so." If it contains fruit, crops, or fodder, write: "with its fruit, crops, and fodder," and at the time of mentioning fruits, add that "their ripeness (Salahiyat) has become apparent." If harvested crops, plucked fruit, or firewood are stored there and included in the sale, mention all of them and state that both parties have inspected them. This is found in 'Zahiriyya'. For a walled vineyard, the documentation should state: "within this enclosure is a small mansion (Qasr), with its lower and upper rooms, along with every enclosure wall of the garden from top to bottom, and so many grapevines, and all connections by the cistern or in front of the mansion, and so many pomegranate, walnut, apricot, and peach trees." Likewise, mention all trunks of trees and grapevines. In the land description, mention fifty channels (Jadawil) and ten embankments (Musannat), etc.

1. 'Kirdar' is a Persian word that has become common usage, referring to outbuildings like sheds etc. within the garden's area. (1) Meaning they are generally fit for use.

यदि किसी ने कृषि भूमि या कोई गाँव खरीदा और अधिकारों (हुकूक) का उल्लेख करना छोड़ दिया, तो इमारतें और पेड़, खजूर के पेड़ सब इसमें शामिल हो जाएंगे जैसे अंगूर का बाग और सेब और अमरूद के पेड़ अपनी सभी किस्मों के साथ। और सरकंडे (क़सब), ईंधन (हतब) और झाऊ के पेड़ भी शामिल होंगे। लेकिन इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से बिश्र बिन अल-वलीद ने एक रिवायत में कहा है कि फारसी सरकंडा शामिल नहीं होता है। और चीनी का सरकंडा और मक्का का सरकंडा (क़सबुज़-ज़र्रत) सर्वसम्मति से शामिल नहीं होते हैं। 'क़सबुज़-ज़र्रत' वह है जिसे गन्ने के गुड़ पर छिड़का जाता है। वे पेड़ जिनमें कभी फल नहीं आते जैसे चिनार और बेंत, जिन्हें हमेशा काटा जाता है, बाद के विद्वानों (मुताखिरीन) के बीच उनमें मतभेद है। कुछ ने कहा कि बिना उल्लेख के वे शामिल नहीं होंगे जैसे खेती, और कुछ ने कहा कि वे शामिल हो जाएंगे, और यही अधिक सही है। बैंगन का पौधा खरीदार का होगा और फल विक्रेता के होंगे। यही नियम कपास और कुसुंभ (कसम) के पौधों में भी है कि उनका पौधा अधिकारों के उल्लेख के बिना शामिल होगा, लेकिन जो पैदावार उस पौधे पर मौजूद है, वह बिना उल्लेख के शामिल नहीं होगी। इसी प्रकार जिन पेड़ों की पैदावार तोड़ ली जाती है और जड़ नहीं काटी जाती, उनके लिए भी यही नियम है। जो फल पेड़ों पर लगे हैं, वे अधिकारों और सुविधाओं (मराफ़िक़) के स्पष्ट उल्लेख के बिना शामिल नहीं होंगे। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार अधिकारों और सुविधाओं का उल्लेख करने से वे शामिल हो जाएंगे। ज़ाहिरुल्-रिवायत के अनुसार और इमाम मोहम्मद (रह.) का भी यही कथन है कि उनके स्पष्ट उल्लेख के बिना वे शामिल नहीं होंगे, या इस तरह उल्लेख किया जाए कि "हर कम और ज़्यादा जो इसमें या इससे है" तो वे शामिल हो जाएंगे। लेकिन यह शब्द न लिखे कि "जो इसके अधिकारों में से हैं"। रतब (ताज़ा चारा) और वह जो स्वयं उगकर फलदार हो गया हो, उसके फल विक्रेता के होंगे और मूल (पौधा) खरीदार का होगा। इमाम मोहम्मद (रह.) ने फरमाया कि यदि ऐसी ज़मीन बेची जिसमें ज़फ़रान (केसर) है, तो ज़फ़रान की जड़ विक्रेता की होगी और पौधा खरीदार का होगा। यही नियम सन (कतान), अनाज और सभी प्रकार के दानों का है जैसे चना, मसूर आदि, ये सब कृषि (ज़राअत) के समान हैं। यदि बेची गई वस्तु 'क़ैलून' हो, तो ये शब्द बढ़ाए जाएँ "अपने दसों खज़बा और मश्कों के साथ", और वे इतनी संख्या में हैं जिनमें से बड़े इतने, मध्यम इतने और छोटे इतने हैं, और वे सब 'अमराव' यानी रखने के स्थान पर रखे हैं। और उन सभी गेहूँ, जौ और अनाज के साथ जो उसमें मौजूद हैं, इस शर्त पर कि अनुबंध करने वालों (मुताअक़िदीन) द्वारा स्पष्ट उल्लेख करने पर वे बिक्री में शामिल हो गए हों। कुछ

लोग 'अहरा' को 'अखबरात-खाना' कहते हैं। मैंने यह शब्द शब्दकोश में नहीं पाया, लेकिन जिससे मैंने पढ़ा है, उससे ऐसा ही सुना है। यदि बेची गई वस्तु अंगूर का बाग या बगिया हो, तो उसके अधिकारों का वर्णन करते समय लिखे कि: "इसके पेड़ों, पौधों, अंगूर की बेलों, सरकंडों, मंडपों और ओधहाट के साथ"। और इसके सिंचाई के साधनों (शर्ब ओ मशारब), नालियों (सवाक़ी), स्तंभों (आमदा), खंभों (दाइम) और भण्डारों के साथ। 'अराइस' वे लकड़ी के ढांचे हैं जो अंगूर की बेलें चढ़ाने के लिए खड़े किए जाते हैं। यदि बगिया शहर की दीवार के अंदर हो, तो लिखे: "शहर की दीवार के अंदर स्थित, फलां मोहल्ले के पास, फलां नहर पर"। यदि गाँव में हो, तो लिखे: "फलां गाँव, फलां क्षेत्र का"। यदि उसमें फल, फसल या चारा हो, तो लिखे: "अपने फलों, फसल और चारे के साथ", और फलों के उल्लेख के समय इतना बढ़ाए कि "उनकी परिपक्वता (सलाहियत) ज़ाहिर हो गई है"। यदि उसमें कटी हुई फसल या तोड़े हुए फल या जलाऊ लकड़ी रखी हो और वे बिक्री में शामिल किए गए हों, तो उन सबका उल्लेख करे और स्पष्ट कर दे कि दोनों पक्षों ने इन सबको देख-परख लिया है। यह 'ज़हीरिया' में है। चारदीवारी वाले अंगूर के बाग के दस्तावेज़ इस तरह से हों कि "इस अहाते में एक छोटा महल (क़स्र) है, अपने निचले और ऊपरी कमरों सहित, और बाग की हर चारदीवारी के साथ ऊपर से नीचे तक, और अंगूर के इतने पेड़, और तमाम संबंध जो हौज के किनारे या महल के सामने हैं, और इतने इतने अनार, अखरोट, खुबानी और आड़ू के पेड़"। इसी प्रकार सभी तनों वाले वृक्षों और अंगूर की बेलों का उल्लेख करे। और भूमि के विवरण में पचास नालियाँ और दस मेढ़ें (मुसनात) आदि का उल्लेख करे।

1. 'किरदार' फारसी शब्द है जो प्रचलित हो गया है और इससे बाग के क्षेत्र में जो कोठरी आदि बाहरी चीज़ें हों, वे मुराद हैं। (१) अर्थात् वे आंशिक रूप से उपयोग के योग्य हो गए हैं।

ہے اور اگر زمین زراعت یا گاؤں خریدا اور حقوق کا ذکر چھوڑ دیا تو عمارت و درخت درختان خرما سب داخل ہو جائیں گے جیسے باغ انگور و درختان سیب و امرود مع سب انواع کے اور قصب و حطب و جھاؤ لیکن ایک روایت میں جو امام ابو یوسفؒ سے بشر بن الولید نے روایت کی ہے قصب فارسی نہیں داخل ہوتا ہے اور قصب سکر و قصب الذریہ بالاتفاق نہیں داخل ہوتے ہیں قصب الذریہ وہ ہے جو کو لکڑ میٹ پر چھڑکا جاتا ہے اور جو درخت ایسے ہوتے ہیں کہ اس میں کبھی پھل نہیں آتے ہیں جیسے چنار و بید او کہ ہمیشہ کاٹے جاتے ہیں ان میں متاخرین نے اختلاف کیا ہے بعض نے کہا کہ بدون ذکر کر کے داخل نہ ہوں گے جیسے کھیتی اور بعض نے کہا کہ داخل ہو جائیں گے اور یہی اصح ہے اور بادنجان کا درخت مشتری کا اور پھل بائع کے ہوں گے اور یہی حکم درخت کپاس و کسم میں ہے کہ اس کا درخت بدون ذکر حقوق کے داخل ہوگا اور جو پیدا ہو اور اس درخت پر موجود ہے وہ بدون ذکر کے داخل نہ ہو گی اور علیٰ ہذا القیاس جس درخت کی پیداوار توڑی جاتی ہے اور اُس کی جڑ نہیں کاٹی جاتی ہے اُس کا یہی حکم ہے اور جو پھل درختوں پر لگے ہیں وہ بدون ذکر حقوق و مرافق کے داخل نہ ہوں گے اور حقوق و مرافق ذکر کرنے سے امام ابو یوسفؒ کے نزدیک داخل ہوں گے اور ظاہر الروایۃ کے موافق اور یہی امام محمدؒ کا قول ہے کہ بدون ان کے صریح ذکر کرنے سے داخل نہ ہوں گے یا اس طرح ذکر کرے کہ ہر قلیل و کثیر جو اس میں یا اس سے ہے تو داخل ہوں گے لیکن یہ لفظ نہ لکھے کہ جو اس کے حقوق میں سے ہیں اور رطبہ اور جو خود رو ہو کر پھلدار ہو گیا ہے اس کے پھل بائع کے اور اصل مشتری کی ہوگی اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر ایسی زمین فروخت کی جس میں زعفران ہے تو زعفران کی پونڈی بائع کی اور درخت مشتری کے ہوں گے اور یہی حکم کتان و حبہ دانہ

اور تمام دانوں کا ہے مثل چناؤ یا قلا و مسور کے اور یہ سب بمنزلہ زراعت کے ہیں اور اگر مبیع قیلون ہو تو یہ الفاظ بڑھائے مع اس کے دسوں خضبہ و مشکوں کے اور وہ اس قدر عدد ہیں جن میں سے بڑے اتنے عدد اور درمیانی اتنے عدد اور چھوٹے اتنے عدد ہیں اور وہ سب امراو یعنی رکھنے کی جگہ رکھے ہیں اور مع سب گیہوں و جو و اناج کے جو اس میں موجود ہے بشرطیکہ متعاقدین کے صریح ذکر کرنے پر بیع میں داخل ہو گئے ہوں اور اہرا ہر ا ہر ا خبات اور بعض کہتے ہیں کہ کشادہ بیت اور بعض کہتے ہیں کہ اخبار خانہ اور میں نے یہ لفظ کتاب لغت میں نہیں پایا لیکن جس سے میں نے پڑھا ہے اس سے ایسا ہی سنا ہے اور اگر مبیع باغ انگور یا پھلواری ہو تو اس کے حقوق بیان کرنے کے وقت لکھے کہ مع اس کے درختان و پودے و تاک انگور و قصبان و عرائس و ادہاط کے و مع اس کے شرب و مشارب و سواقی و اعمدہ و دعائم و انبار کے خرید اور او ہاط و اونج ہے اور عمدہ مینجن اور دعائم جس پر عرائش نصب کئے جاتے ہیں اور عرائش وہ شالہ زرکل سے بنا کر انگور چڑھانے کے واسطے قائم کرتے ہیں اور پھلواری داخل دیوار شہر پناہ ہو تو لکھے کہ داخل شہر پناہ فلاں متصل دربہ فلاں بر ساتیہ نہر فلاں اور اگر گاؤں میں ہو تو لکھے کہ دیہ فلاں از سواد فلاں اور اگر اس میں پھل یا زراعت یا رطبہ ہو تو لکھے کہ مع اس کے پھل کے وزراعت و رطبہ کے اور پھلوں کے ذکر کے وقت اس قدر بڑھائے کہ ان کی صلاحیت ظاہر (۱) ہو گئی ہے اور اگر اس میں کائی ہوئی کھیتی یا تھوڑے ہوئے پھل یا لکڑی ایندھن کی رکھی ہو اور یہ بیع میں داخل ہو گئی ہوں تو اس سب کو ذکر کرے اور بیان کر دے کہ متعاقدین نے اس سب کو دیکھ بھال لیا ہے یہ ظہیریہ میں ہے۔ باغ انگور چار دیواری دار میں جو کردارا ہے ہیں ان کی تحریرا اس طرح سے کہ اس احاطہ میں ایک چھوٹا قصر ہے اور اس کے بیوت سفل و علو سمیت اور مع ہر چار دیواری باغ اوپر سے نیچے تک اور اتنے عدد درختان انگور اور تمام ربط جو کنارہ حوض یا سامنے قصر کے ہے اور چندین و چندان درخت انار و اخروٹ و مشمش و

فرلک یعنی شفتہ رنگ اور علیٰ ہذا تمام ساق میاں شجر و تاک انگور سب لکھے اور کردار اراضی میں پچاس جداول و دس مسنات و

۱۔ کردار لفظ فارسی ہے جو مستعمل ہو گیا اور اس سے اس باغ وزن میں جو کوٹھری وغیرہ خارجی چیزیں ہوں مراد ہیں ۱۲ منہ (۱) یعنی قابل فی الجملہ استعمال کے ہیں ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 188 Kitab al-Shuroot (The Book of Conditions/ Contracts)

Several loads of manure lying on the edges of this land, along with all the trees located around it and on its boundaries, and with everything used to make the pits in the ground, whether they are one or two cubits (hands) deep; it is obligatory to include this clause in the written document: "Both contracting parties have inspected their locations and quantities and have examined each item one by one." This is mentioned in *Al-Zahiriyya*. And if the subject of the contract is a 'Kariz' (underground canal/qanat) with a mill located in its mill-house, Imam Muhammad (RA) mentioned in *Kitab al-Asl* that it should be written as follows: "This is the Kariz purchased by [Name] from [Name], named [Name], located in such-and-such district (Pargana) or village. The room (house) built over this Kariz is adjacent to such-and-such, and it contains a mill." Describe it as previously mentioned. Specify the 'Maftah' (opening or source) of this Kariz from such-and-such place and the 'Masab' (discharge point) where it flows. Mention its length, width, and depth. Imam Muhammad (RA) did not mention specifying the amount of the 'Harim' (protected perimeter/margin) of the Kariz, but Imam Tahawi (RA) did, stating: "It is so many yards from each side—so many yards to the right and so many yards to the left is the Harim—and its width is so many yards and depth so many yards." The measurement in yards is taken from the middle, i.e., the average arm length being so many cubits. And such-and-such person, with the consent of both parties, measured it with his own hand, and it was found to be exactly as stated. Both parties have thoroughly inspected and understood it. Sheikh Abu Zaid Sharuhi (RA) used to say that it should be written: "This Kariz was purchased along with its Harim." Imam Tahawi (RA) said that what we have written is safer (*ahwat*) because there is a scholarly difference of opinion on this matter. According to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), a Kariz does not have a Harim, while according to the 'Sahibayn' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), the Harim consists of enough space so that the excavated soil can be deposited (1). Thus, the sale would not be valid anyway because, according to Imam-e-Azam, there is no Harim at all, and according to the Sahibayn, although there is a Harim, its extent —as far as the soil can be thrown—is unknown (*majhul*), as its exact limit cannot be determined. Consequently, the seller would be selling both known and unknown items in a single transaction (*safqa*). Furthermore, whoever designated a Harim for a Kariz did so in dead (*mawat*/waste) land and not in someone else's property. Thus, since there was no Harim for the Kariz, the seller ends up combining an existing and

a non-existent item in one transaction, which is impermissible. Therefore, it is obligatory to avoid this, and avoidance is possible in the manner we have written. If the condition of the water is also mentioned as previously described, it would be better and more reliable. Then, mention the four boundaries (*hudood-e-arba*). Then write that this Kariz with all its boundaries, and the room situated on it, along with the functioning mill inside, including its stone and wooden tools, buckets, and all implements, along with the waterwheels (*daulab*), *khanuf*, *tawabit*, and *nawat* (2), excluding bricks (*anbah*), and with the planks (*alwah*) laid in its ground, and with the area where grain sacks are kept, and the place for standing animals which is part of its rights—and complete the document as usual. And Allah Almighty knows best. This is in *Al-Muhit*. If the contracted item is an 'Ajmah' (reed bed), (3) then write: "Purchased the reed bed from him, located at such-and-such place, with such-and-such boundaries. This reed bed includes the existing reeds and their roots." If bundles of cut reeds are kept there and included in the sale, mention them as well: "along with the bundles of cut reeds kept therein." This is in *Al-Zakhira*. And if it is a boat, write: "The entire boat, which is called [Name], made of such wood, having so many planks and (4) its other specifications (*awariz*)."

Footnotes: Note: i.e., if it has a specific name, like the names given to Royal ships or English ships. (1) Meaning enough space where the soil can be lifted and deposited. (2) That upon which water falls to turn the mill. (3) Where reeds grow. (4) Planks of wide wood that are joined together.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द १० १८८ किताब अल-शुरुत (अनुबंधों की पुस्तक)

खाद की कुछ टोकरियाँ जो इस भूमि के किनारों पर पड़ी हैं, और उन सभी पेड़ों के साथ जो इसके चारों ओर और इसकी सीमाओं पर स्थित हैं, और उन सभी चीज़ों के साथ जिनसे ज़मीन के गड्ढे बनाए गए हैं (चाहे वे एक या दो हाथ गहरे हों), और इस सब के लेखन के साथ यह इबारत जोड़ना अनिवार्य है कि दोनों अनुबंधकारी पक्षों (खरीदार और विक्रेता) ने उनके स्थानों और मात्राओं की अच्छी तरह जांच कर ली है और एक-एक करके इन चीजों को देख लिया है। यह 'ज़हीरिया' में वर्णित है। और यदि अनुबंध का विषय 'करीज़' (भूमिगत नहर) हो जिस पर चक्की घर में चक्की लगी हो, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'किताब अल-अस्ल' में उल्लेख किया है कि इसके दस्तावेज़ में इस प्रकार लिखें: 'यह वह करीज़ है जिसे फलां व्यक्ति ने फलां व्यक्ति से खरीदा है, जिसका नाम यह है, और वह फलां परगने के फलां क्षेत्र या गाँव में स्थित है। और जो कमरा (घर) इस करीज़ पर बना है वह फलां चीज़ से सटा हुआ है और इसमें एक चक्की है।' उसे वैसे ही वर्णित करें जैसे पहले बताया गया है। और इस करीज़ का 'मफ़्तह' यानी शुरुआत फलां स्थान से है और 'मसब' जहाँ वह गिरती है फलां जगह है। इसकी लंबाई, चौड़ाई और गहराई का भी वर्णन करें। इमाम मुहम्मद (रह.) ने करीज़ के'हरीम' (संरक्षित क्षेत्र) की मात्रा का उल्लेख नहीं किया, लेकिन इमाम तहावी (रह.) ने इसका उल्लेख किया है कि 'यह हर तरफ से इतने गज़ है, दाहिनी ओर से इतने गज़ और बाईं ओर से इतने गज़ हरीम है, और इसकी चौड़ाई इतने गज़ और गहराई इतने गज़ है।' गज़ का माप बीच से लिया गया है, अर्थात औसत हाथ की माप इतने-इतने हाथ है। और फलां व्यक्ति ने दोनों पक्षों की सहमति से इसे अपने हाथों से मापा है और माप वैसा ही निकला जैसा बताया गया था। दोनों पक्षों ने इसे देख-परख कर अच्छी तरह समझ लिया है। शेख अबू ज़ैद शरुही (रह.) कहते थे कि इस प्रकार लिखें: 'यह करीज़ इसके हरीम सहित खरीदी गई।' इमाम तहावी (रह.) ने कहा कि जो हमने लिखा है वही अधिक सुरक्षित (अहवत) है, क्योंकि इस मामले में विद्वानों के बीच मतभेद है। इमाम आज़म (इमाम अबू हनीफा रह.) के अनुसार करीज़ का हरीम नहीं होता, जबकि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद रह.) के अनुसार उतना हरीम होता है जहाँ तक उसकी मिट्टी निकाल कर डाली (१) जा सके। अतः बिक्री किसी भी स्थिति में सही नहीं होगी क्योंकि इमाम आज़म के अनुसार तो हरीम होता ही नहीं है, और साहिबैन के अनुसार हालाँकि हरीम होता है, लेकिन वह मात्रा अज्ञात (मझूल) है क्योंकि वास्तव में इस पर सटीक ज्ञान नहीं हो सकता। इस प्रकार, विक्रेता एक ही सौदे (सफ़क़ा) में ज्ञात और अज्ञात दोनों को बेचने वाला हो गया। इसके अलावा, जिसने करीज़ के लिए हरीम निर्धारित किया है,

उसने इसे 'मवात' (बंजर) भूमि में निर्धारित किया है, न कि किसी की मिल्कियत वाली भूमि में। इस आधार पर, जब करीज़ के लिए हरीम नहीं हुआ, तो वह एक ही सौदे में मौजूद और गैर-मौजूद (मदूम) दोनों को मिलाकर बेचने वाला ठहरा, और यह जायज़ नहीं है। अतः इससे बचना अनिवार्य है, और बचने का तरीका वही है जो हमने लिखा है। और यदि पानी की स्थिति का भी वर्णन कर दे जैसा हमने पहले बताया है, तो यह अधिक उत्तम और विश्वसनीय होगा। फिर चारों दिशाओं की सीमाओं (हुदूद-ए-अरबा) का उल्लेख करे। फिर लिखे कि यह करीज़ अपनी सभी सीमाओं के साथ, और वह कमरा जो इस करीज़ पर स्थित है, उस चक्की सहित जो इसमें चलती है, अपने पत्थर और लकड़ी के उपकरणों, बाल्टी, और सभी उपकरणों सहित, खर्च, डोल-चक्र (दौलाब), 'ख़नूफ़' और 'तवाबीत' व 'नवात' (२), ईंटों (अनबह) के बिना, और उन तख्तों (अल्वाह) सहित जो इसकी ज़मीन में बिछाए गए हैं, और उस स्थान सहित जहाँ अनाज के बोरे रखे जाते हैं, और इसके जानवरों के खड़े होने की जगह सहित जो इसके अधिकारों में शामिल है, और दस्तावेज़ को नियमानुसार पूरा करे। अल्लाह तआला ही सबसे बेहतर जानता है। यह 'मुहीत' में वर्णित है। और यदि अनुबंध का विषय 'अजमा' (नरकुल का खेत) हो, (३) तो लिखे कि उससे अजमा खरीदा जो फलां स्थान पर स्थित है, जिसकी सीमाएं ऐसी-ऐसी हैं। इस अजमा को उसमें मौजूद नरकुलों और उनकी जड़ों सहित खरीदा। और यदि वहाँ नरकुल के कटे हुए गट्ठर रखे हों और वे बिक्री में शामिल हों, तो उनका भी उल्लेख करे कि कटे हुए नरकुलों के गट्ठर भी शामिल हैं। यह 'ज़खीरा' में है। और यदि नौका (किश्ती) हो, तो लिखे कि पूरी नौका, जिसे यह कहते हैं, और वह ऐसी लकड़ी की नौका है जिसके इतने तख्ते हैं और (४) उसकी अन्य विशेषताएँ(आरिज़)।

पाद-टिप्पणियाँ (Footnotes): ले - अर्थात यदि उसका कुछ नाम हो जैसे सुल्तानी जहाज़ों या अंग्रेज़ी जहाज़ों के नाम होते हैं। (१) अर्थात उतनी जगह जहाँ तक मिट्टी उठाकर फेंकी जा सके। (२) जिस पर पानी गिरने से चक्की घूमती है। (३) जहाँ नरकुल पैदा होते हैं। (४) जिसमें चौड़े लकड़ी के तख्ते जुड़े होते हैं।

چندیں نوکرے کھاد کے جو اس اراضی کے کنارے پڑے ہیں اور مع تمام ان درختوں کے جو اس کے گرد اور اس کے مساتوں پر واقع ہیں اور مع تمام اس چیز کے جس سے زمین کے کھڈے بنائے گئے ہیں بقدر ہاتھ دو ہاتھ کے جیسی ہو اور اس سب کی تحریر کے ساتھ یہ عبارت لاحق کرنا واجب ہے کہ دونوں متعاقدین نے ان کے مواضع و مقادیر دیکھ بھال لیے ہیں اور ایک ایک کر کے ان چیزوں کو دیکھ لیا ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر عقد علیہ کاریز ہو جس پر چکی گھر میں چکی ہے تو امام محمدؒ نے کتاب الاصل میں ذکر فرمایا کہ اس کی تحریر میں یوں لکھے کہ یہ وہ ہے کہ خرید کیا فلاں نے فلاں سے تمام کاریز جس کا نام یہ ہے اور وہ فلاں پرگنہ کے فلاں نواح میں یا دیہ میں واقع ہے اور جو بیت اس کاریز پر واقع ہے وہ فلاں چیز سے متصل ہے اور اس میں ایک چکی ہے اور اس کو بیان کر دے جس طرح مذکور ہوا ہے اور اس کاریز کا مفتح یعنی ابتدا فلاں مقام سے اور مصب جہاں گرتی ہے فلاں جگہ ہے اور اس کا طول و عرض و عمق بیان کرے اور امام محمدؒ نے حریم کاریز کی مقدار بیان کرنے کا ذکر نہیں کیا اور امام طحاوی نے اس کو ذکر کیا ہے کہ اتنے گز ہر جانب سے ہے کہ دائیں جانب سے اتنے گز اور بائیں جانب سے اتنے گز حریم ہے اور اس کا مرض اتنے گز اور عمق اتنے گز ہے اور گز درمیان سے اس کی ناپ ہے یعنی درمیانی ہاتھ اتنے اتنے ہاتھ ہے اور فلاں شخص نے دونوں متعاقدین کی رضامندی سے اس کو اپنے ہاتھ سے ناپا ہے اور ایسا ہی ناپ میں نکلا ہے جیسا بیان ہوا ہے اور دونوں متعاقدین نے اس کو دیکھ بھال کر خوب جان بوجھ لیا ہے اور شیخ ابوزید شروحی فرماتے تھے کہ یوں لکھے کہ یہ کاریز مع اس کے حریم کے خریدی اور امام طحاوی نے فرمایا کہ جو ہم نے لکھا ہے یہی احوط ہے اس واسطے کہ اس باب میں علماء کے درمیانی اختلاف ہے چنانچہ امام اعظم کے

نزدیک کاریز کا حریم نہیں ہوتا ہے اور صاحبین کے نزدیک اس قدر حریم ہوتا ہے کہ اس کی مٹی نکال کر ڈالی (۱) جا سکے پس بیع بہرحال صحیح نہ ہوگی اس واسطے کہ امام اعظم کے نزدیک تو ظاہر ہے کہ حریم ہوتا ہی نہیں ہے اور صاحبین کے نزدیک اگرچہ حریم ہوتا ہے لیکن اس قدر کہ جتنے پر اس کی مٹی نکال کر ڈالی جا سکے اور یہ مقدار مجہول ہے کہ اس پر درحقیقت وقوف نہیں ہوتا ہے پس وہ مجہول و معلوم دونوں کا ایک ہی صفقہ میں فروخت کرنے والا ہو گیا اور نیز اس وجہ سے کہ جس نے کاریز کے واسطے حریم قرار دیا ہے اس نے زمین موات میں قرار دیا ہے اور غیر کی مملوکہ میں قرار نہیں دیا ہے پس بدین اعتبار جب کہ کاریز کے واسطے حریم نہ ہوا تو صفقہ واحدہ میں موجود و معدوم دونوں کے جمع کر کے فروخت کرنے والا ٹھہرا اور یہ جائز نہیں ہے پس اس سے احتراز واجب ہے اور احتراز اس طور سے ہوسکتا ہے جس طرح ہم نے تحریر کی ہے اور اگر پانی کا حال جس طرح ہم نے پہلے بیان کیا ہے ذکر کر دے تو یہ احسن و اوثق ہے پھر حدود اربعہ ذکر کر دے پھر لکھے کہ یہ کاریز مع اپنے سب حدود کے اور بیت جو اس کاریز پر واقع ہے مع چکی کے جو اس میں چلتی ہے اپنے ادوات و آلات سنگین و لکڑی دلو ہے کے ادوات و آلات سمیت مع خرج و دولاب و خنوف و توابیت و نوات (۲) غیر مع انبہ و مع ان الواح کے جو اس کی زمین میں بچھے ہوئے ہیں اور مع اس جگہ کے جہاں اناج کی گونیں ڈالی جاتی ہیں اور اس کے جانوروں کے کھڑے کرنے کی جگہ کے جو اس کے حقوق میں سے ہے اور تحریر کو بدستور تمام کرے واللہ تعالیٰ اعلم۔ یہ محیط میں ہے اور اگر معقود علیہ اجمد ہو قال اجمد نیستان (۳) تو لکھے کہ اس سے اجمہ خریدا جو فلاں مقام پر واقع ہے اس کے حدود چنیں و چناں ہیں اس اجمہ کو مع اس کے نکل کے جو موجود ہیں اور مع نکل کے اصول کے اور اگر وہاں نکل کے بوجھ کاٹے ہوئے رکھے ہوں اور وہ بیع میں داخل ہوئے ہوں تو ان کو بھی ذکر کر دے کہ مع اس کے نکلوں کے بوجھ کے جو کاٹے ہوئے اس میں رکھے ہوں یہ ذخیرہ میں ہے اور

اگر کشتی ہو تو لکھے کہ اس سے تمام کشتی جس کو یہ کہتے ہیں اور وہ ایسی لکڑی کی کشتی ہے اس کے تختے اتنے ہیں اور (۴) عوارض

لے قولہ یعنی اگر اس کا کچھ نام ہو جیسے سلطانی جہازوں کے اور انگریزی جہازوں کے نام ہیں ۱۲ (۱) یعنی اتنی جگہ جس پر مٹی اٹھا کر ڈالی جاسکے ۱۲ (۲) جس پر پانی گرنے سے چکی گھومتی ہے ۱۲ (۳) جہاں نرکل پیدا ہوتا ہے ۱۲ منہ (۴) جو چوڑوائیں لکڑیوں کے تختے جڑے جاتے ہیں

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (189) Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

...are so many, its length is such, and its width is such. Then, sell this boat along with its appendages, types, and 'wata balah'(1). Also, the 'maradi' (gear/pole) of the boat, specifying their number; and along with its oars (majadeef), mentioning that the shafts (mijdaf) are made of wood and stating their quantity. Include all tools and instruments used in it, whether they are inside or separate. Also, mention the sail (badban) and the felt (namad) purchased. This is while both parties have previously seen and inspected it and everything in it. This is in 'Zahiriyyah'.

If the sold object (mabi') is owned?

If the contract ('aqd) is for a well or a spring without land associated with it for irrigation, but rather only for watering livestock, then one should write: "the well or spring located at such-and-such place," and describe its boundaries. Mention that the spring is circular, specify its circumference in hands (specifying whether it's an average hand or in yards), and its depth in yards. Similarly, for a well, state its circumference and depth in hand measurements. Also, for instance, if its rim is made of burnt bricks, mention it. In the case of a spring, state its source and terminus. Write that this well or spring includes the land around it, which measures so many hands from each side on average. If the quality of the water is described—that it is deep, sweet, pure, and pleasant, not foul-smelling or brackish—this is safer and better. However, do not write that the water within the well or spring is included in the sale, as water is not owned property; so how can one sell it? Allah knows best. As stated in 'al-Dhakhira'.

If the sold object is a plot of land with established boundaries or markers, such as specific trees, then first describe the boundaries. Write: "One boundary of this plot of land is adjacent to such-and-such trees," and describe the second, third, and fourth boundaries similarly. Since this method of defining boundaries carries a risk of dispute if the trees are cut down, another method is to eliminate the root of all disputes. Even if there are no markers for the land, the method is to describe the boundaries of a larger plot of land, then specify its orientation (north, south, east, or west), and then state its length and width in yards. Similarly, if a small piece from a larger plot is excluded, mention that too.

If the sold object(2) is a slave or bondwoman, state their gender, name, and physical description, as we have explained many times. If they are an adult, state that they admit to being a slave and property. Mention that there is no disease (da'), calamity

(gha'ila), or vice (khubtha). If the phrase "there is no defect ('ayb)" is added, it is general and safer. However, one must know the meanings of 'da'', 'gha'ila', and 'khubtha'. 'Da'' refers to any internal defect, whether visible or not. These include diseases of the spleen, liver, and lungs, cough, menstrual disorders, vitiligo, leprosy, hemorrhoids, 'zarb' (stomach disorder), 'safra' (accumulation of yellow fluid in the abdomen/jaundice), kidney stones, hernia (fitq), sciatica, fistula, itching, scrofula (khunazir), and similar illnesses. Insanity, obsessive thoughts, bedwetting, cataracts, an extra finger, deafness, night blindness, paralysis, lameness, scars from head wounds, branding marks, and warts are all defects ('ayb), not 'da''. Absconding, stealing, a bondwoman being unchaste, a slave being a pickpocket, a shroud thief, or a highwayman—all these are 'gha'ila'. These occur only in slaves (rafeeq), whereas 'da'' occurs in all animals. 'Khubtha' refers to adultery and similar matters. Appendages (awariz) found only in types of clothing include being torn or moth-eaten.

If the sold object is the fruit or crop of a garden or village, write "all the fruits in the vineyard," then describe the boundaries of the walled garden, then write that from it...

(1) That with which the boat is turned. (2) Meaning bondwoman and slave, etc. I Oar with which the boat is rowed.

फतावी आलमगीरी ..... जिल्द १० (१८९) किताबुश-शुरूत (शर्तों की किताब)

...इतने हैं और इसकी लंबाई इतनी और चौड़ाई इतनी है, फिर उस कश्ती को उसके सामान, प्रकार और वता बला (1) के साथ, और कश्ती और मुरादी (एक प्रकार का गियर) भी, और वे इतने मुरादी हैं, और उसके चप्पू (مجاديف) के साथ, जिनके डंडे (مجداف) लकड़ी के हैं और संख्या स्पष्ट कर दे, और उन सभी उपकरणों और औजारों के साथ जो इसमें उपयोग किए जाते हैं, चाहे वे इसमें शामिल हों या अलग हों, और उस पाल (بادبان) और नमदे (نمد) के साथ इतना खरीदा गया, जबकि दोनों पक्षों ने पहले इसे और इसमें से हर एक चीज को देख-भाल लिया है, यह ज़हीरिया में है।

यदि बिकाऊ वस्तु (मबी') स्वामित्व में हो तो?

यदि अनुबंध (अक़्द) किसी कुएं या झरने पर हो और उसके साथ कोई भूमि न हो जिससे सिंचाई की जाती हो, बल्कि केवल पशुओं को पानी पिलाने के लिए हो, तो लिखे कि फलां स्थान पर स्थित कुआं या झरना और उसके सीमाओं (हुदूद) का वर्णन करे, और यह बताए कि यह झरना गोल है जिसकी गोलाई इतने हाथ है, और हाथ स्पष्ट करे कि औसत हाथ है या गज से है, और उसकी गहराई इतने गज है। इसी तरह कुएं के मामले में उसकी गोलाई और गहराई हाथों के माप से स्पष्ट करे। साथ ही यदि उसकी जगत पक्की ईंटों की हो तो वह भी बताए। झरने के मामले में उसके उद्गम (मब्दा) और अंत (मुन्तहा) का वर्णन करे और लिखे कि यह कुआं या झरना उस भूमि के साथ है जो इसके चारों ओर है, जो हर तरफ से औसतन इतने हाथ है। यदि उसके पानी का वर्णन करे कि उसका पानी गहरा, मीठा, स्वच्छ और सुहावना है, और बदबूदार या खारा नहीं है, तो यह अधिक सुरक्षित और बेहतर है। और यह न लिखे कि कुएं या झरने का पानी बिक्री में शामिल है, क्योंकि वह उसका मालिक नहीं है, तो वह उसे कैसे बेच सकता है? अल्लाह बेहतर जानता है। जैसा कि अल-जखीरा में है।

और यदि बिकाऊ वस्तु भूमि का कोई टुकड़ा हो और उसकी सीमाएं या निशान स्थापित हों, जैसे कि कुछ पेड़, तो पहले सीमाओं का वर्णन करे, फिर लिखे कि भूमि के इस टुकड़े की एक सीमा फलां पेड़ों से सटी है, और दूसरी, तीसरी और चौथी सीमा का भी इसी तरह वर्णन करे। चूंकि इस तरीके में विवाद की संभावना है कि जब ये पेड़ काट दिए जाएं तो विवाद होगा, इसलिए दूसरा तरीका यह है कि विवाद की जड़ ही खत्म हो जाए, और यदि भूमि के लिए निशान न हों तो भी यही तरीका है कि बड़े भूखंड की सीमाएं बताए, फिर उसका उत्तर या दक्षिण या पूर्व या पश्चिम की दिशा बताए, फिर

उसकी लंबाई और चौड़ाई गज में स्पष्ट करे। इसी तरह यदि बड़े भूखंड में से कोई छोटा टुकड़ा अलग रखा गया हो, तो उसका भी वर्णन करे।

और यदि बिकाऊ वस्तु (2) गुलाम या दासी हो, तो उसकी जाति, नाम और हुलिया बताए जैसा कि हम बार-बार बता चुके हैं। और यदि वह वयस्क हो, तो स्पष्ट करे कि वह गुलाम और अधीन होने को स्वीकार करता है। और इसमें कोई रोग (दा'), आफत (गाइला) या दोष (खबसा) नहीं है। यदि यह शब्द भी जोड़ दिया जाए कि इसमें कोई दोष (ऐब) नहीं है, तो यह सामान्य और अधिक सुरक्षित है। लेकिन 'दा'', 'गाइला' और 'खबसा' का अर्थ जानना चाहिए। 'दा'' हर छिपे हुए दोष को कहते हैं, चाहे वह प्रकट हो या न हो। इसमें तिल्ली, जिगर और फेफड़े की बीमारी, खांसी, मासिक धर्म का विकार, कुष्ठ, कोढ़, बवासीर, 'ज़रब' यानी पेट का विकार, 'सफरा' यानी पेट में पीला पानी जमा होना, पथरी, हर्निया (फ़ित्क), 'अर्कुन्निसा' (साइटिका) का दर्द, नासूर, खुजली, गंडमाला (खनाज़ीर) आदि जैसी बीमारियाँ शामिल हैं। पागलपन, बुरे विचार, बिस्तर पर पेशाब करना, आँखों में जाला, अतिरिक्त उंगली, बहरा होना, रतोंधी, पक्षाघात (शल), लंगड़ा होना, सिर के जख्म का निशान, दागने का निशान और मस्सा ये सब दोष (ऐब) हैं, 'दा'' नहीं हैं। भाग जाना, चोरी करना, दासी का व्यभिचारी होना, गुलाम का जेबकतरा, कफन चोर या लुटेरा होना ये सब 'गाइला' हैं और ये केवल दासों (रक़ीक) में होते हैं, जबकि 'दा'' सभी जानवरों में होता है। 'खबसा' से तात्पर्य व्यभिचार और उसके समान कार्य हैं। कपड़ों के दोषों (अवारिज़) में फटा होना और घुन लगना शामिल है।

यदि बिकाऊ वस्तु किसी बाग या गाँव के फल या फसल हो, तो लिखे कि अंगूर के बाग में जितने भी फल हैं, फिर उस चहारदीवारी वाले बाग की सीमाएं बताए, फिर लिखे कि इसमें से...

(1) जिससे कश्ती घूमती है। (2) अर्थात दासी और गुलाम आदि। I चप्पू जिससे नाव खेते हैं।

اتنے ہیں اور طول اس کا اتنا اور عرض اتنا ہے پس اس کشتی کو مع اس کے عوارض و انواع و دتا بلہ(۱) و نیز کشتی و مرادی اور وہ اتنے مرادی ہیں اور مع اس کے مجادیف کے جو اتنے مجداف سلہیں لکڑی و تعداد بیان کر دے اور مع اس کے سب ادوات و آلات کے جو اس میں استعمال کئے جاتے ہیں اس میں داخل ہوں یا اس سے الگ ہوں اور مع اس بادبان و نمد کے اتنے کو خریدا اور حالانکہ دونوں متعاقدین نے پہلے اس کو اور اس میں سے ہر ہر چیز کو خوب دیکھ بھال لیا ہے یہ ظہیر یہ میں ہے۔

اگر مبیع مملوک ہو تو؟

اگر عقد علیہ کوئی کنواں یا چشمہ ہو اور اس کے ساتھ کوئی زمین نہ ہو جو اس سے سینچی جاتی ہو بلکہ صرف چوپاؤں کے پانی پلانے کے واسطے ہو تو لکھے کہ فلاں سے کنواں یا چشمہ اور جو فلاں مقام پر واقع ہے اور اس کے حدود بیان کر دے اور یہ بیان کرے کہ یہ چشمہ مدور ہے جس کی گولائی اتنے ہاتھ ہے اور ہاتھ کو بیان کر دے کہ درمیانی ہاتھ یا کیسے گزوں سے ہے اور اس کا عمق اتنے گز ہے اور اسی طرح کنوائیں کی صورت میں اس کی گولائی اور عمق ہاتھوں کی ناپ سے بیان کر دے اور نیز مثلاً اگر اس کی جگت پختہ اینٹوں کی ہو تو بیان کر دے اور چشمہ کی صورت میں اس کا مبدا و منتہا بیان کرے اور لکھے کہ یہ کنواں یا چشمہ مع اس اراضی کے جو اس کے گردا گرد کی ہے جو ہر جانب سے اوسط ہاتھ سے اتنے ہاتھ ہے اور اگر اس کا پانی بیان کر دے کہ اس کا پانی غائر شیریں پاکیزہ خوشگوار ہے بدبودار گھاری نا گوار نہیں ہے تو یہ احفظ و احسن ہے اور یہ نہ لکھے کہ کنویں و چشمہ میں جو پانی ہے وہ داخل مبیع ہے اس

واسطے کہ یہ اس کا مملوک نہیں ہے پس اس کو کیونکر فروخت کرے گا واللہ تعالیٰ اعلم کذا فی الذخیرہ اور اگر مبیع کوئی قطعہ زمین ہو اور اس کے حدود یا اعلام قائم ہوں جیسے مثلاً درختان معلومہ ہوں تو پہلے حدود بیان کرے پس لکھے کہ اس قطعہ زمین کی ایک حد متصل درختان فلاں ہے اور روم و سوم و چہارم اسی طور سے بیان کر دے اور چونکہ اس طریقہ کی تحدید میں جھگڑے کا احتمال ہے کہ جب یہ درخت کاٹ ڈالے جائیں تو فساد ہوگا تو اس کا دوسرا طریقہ یہ ہے کہ اس سے سب جھگڑوں کی خود بنیاد کٹ جاتی ہے اور نیز اگر اس زمین کے واسطے اعلام نہ ہوں تو بھی یہی طریقہ ہے کہ اس قطعہ زمین کلاں کے حدود بیان کرے پھر اس کا شمالی یا جنوبی یا کسی جانب شرقی یا غربی ہونا بیان کر دے پھر اس کی طولی و عرضی پیمائش گز بیان کر دے اور اسی طرح اگر قطعہ کلاں میں سے کوئی چھوٹا ٹکڑا مستثنیٰ کیا تو بھی یہی بیان کرے اور اگر مبیع (۲) مملوک ہو تو اس کی جنس و نامہ و حلیہ بیان کر دے جس طرح ہم نے بارہا بیان کر دیا ہے اور اگر وہ بالغ ہو تو بیان کر دے کہ وہ غلام و مملوک ہونے کا مقر ہے بیان کرے اور اس میں کوئی داء و غائلہ و خبثہ نہیں ہے اور اگر یہ لفظ بھی بڑھا دیا جائے کہ اس میں کوئی عیب نہیں ہے تو یہ عام ہے اور احوط ہے لیکن داء و غائلہ و خبثہ کے معنی جاننا چاہئے پس داء ہر عیب باطنی کو کہتے ہیں خواہ اس میں سے کچھ ظاہر ہو یا ظاہر نہ ہو از انجملہ تلی و جگر و پھیپھڑے کی بیماری ہے اور کھانسی و فساد حیض و برص و جذام و بواسیر و ذرب یعنی فساد معدہ و صفرا یعنی پیٹ میں زرد آب جمع ہو جانا و پتھری و فتق یعنی ریح امعاء و درد عرق النساء ایک رگ ران میں ہے و ناسور و خارش و خنازیر وغیرہ ان کے مثل جو بیماریاں ہوں اور جنون و وسواس و بچھونے پر پیشاب کر دینا اور آنکھ کا جالا اور زائد انگلی اور بہرا ہونا و شکوری اور شل ہونا اور لنگڑا ہونا وسر کے زخم کا داغ و داغ دینے کا داغ و شامہ یہ سب عیب ہیں داء نہیں ہیں اور بھگوڑا ہونا اور چور ہونا اور اباندی کا چھنال ہونا اور غلام کا گرہ کٹ یا کفن چور یا

راہزن ہونا یہ سب غائلہ ہے اور یہ فقط رقیق میں ہوتے ہیں اور داء سب حیوانات میں ہوتی ہے اور خبثہ سے مراد زنا اور اس کے مانند امور ہیں اور عوارض بفتہ عین جو فقط کپڑوں کے اقسام میں پایا جائے وہ پھٹا ہونا اور گھنگی ہے اور اگر مبیع کسی باغ یا دیہ کے پھل یا زراعت ہو تو لکھے کہ تمام پھل جو اس کے باغ انگور میں ہیں پھر اس چاردیواری کے باغ کے حدود بیان کر دے پھر لکھے کہ اس سے

(۱) جس سے کشتی گھمتی جاتی ہے ۱۲ منہ (۲) یعنی باندی و غلام وغیرہ ۱۲ ا مجداف ڈانڈ جس سے کھیتے ہیں ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 190 | Kitab al-Shurut (The Book of Contracts)

All existing fruits within the specified boundaries of the orchard should be detailed, such as walnuts, grapes, raisins, etc. It should be recorded that these fruits have become fit for use (1) or the crop has reached a stage of maturity, and they have been purchased in a valid sale for a total sum of ten dirhams so that they may be harvested or plucked without causing damage. Thereafter, if the buyer (*mushtari*) wishes to leave the fruits or the crop on the trees/land until they fully ripen, there are two methods. First, the seller (*ba'i*) may permit the buyer to leave the sold fruits on the trees until a specified time, without making this a condition of the sale contract. However, in this case, the seller retains the right to revoke the permission. For legal firmness, it should be written (2) that the seller granted permission such that if he revokes it in the interim, the buyer remains authorized to leave the fruits or crop until a known time or until fresh permission is granted. The second method is to lease (*ijara*) the land for a known duration and rent. The buyer should state that after purchasing the crop, he leased the entire land from the seller and took possession of it, without this being a condition of the sale. The land, with all its boundaries and rights, was leased for a specific number of consecutive months starting from a certain date under a valid and binding lease, free from any defect (3) or option (*khiyar*), so the buyer may keep the purchased crop on the land for that duration. The mutual possession of the rent and land should then be mentioned. This second method is only applicable to crops, not trees, because leasing trees specifically to keep fruits on them is not permissible. Therefore, for trees, the first method must be used where the seller grants permission.

If a person, acting as the seller, purchases his own house for his minor son, it should be recorded as a purchase made by [Name] on behalf of his minor son, aged [Number] years (4), under paternal guardianship, at the fair market price (5) without any increase or decrease. The description of the house, the number of rooms, its location, and boundaries should all be detailed. The text should proceed until it reaches the point of payment of the price. If he received the price from the minor son's wealth, it should be stated that the contracting party (the father) received the full mentioned price from the minor's wealth and took possession of it, thereby discharging the buyer's obligation. The father then took possession of the house on behalf of the minor son, and this possession is now held in trust and for protection under paternal guardianship. After the completion of the contract, he should stand up from the gathering and physically separate, affirming all the terms. If the father

has exempted the son from the price, it should be written that the father has validly exempted the minor son from the entire price out of familial ties, affection, paternal compassion, and for the welfare of the child. As mentioned in *Al-Zahiriyya*. (6) From this text, it is clear that a father has the right to sell to his minor child or to...

---

(1) Meaning they have become usable/consumable. (2) Meaning the seller's permission should be formally documented. (3) Meaning in this lease contract. (4) Meaning he acts as the buyer (on behalf of the child) and the seller (on his own behalf) simultaneously. (5) Meaning at the actual value of the sold item. (6) This phrase is more appropriate if placed after the subsequent text. From this expression, selling is explicitly inferred rather than buying, though the two are interrelated.

बाग की सीमाओं के भीतर मौजूद सभी फलों का विवरण दिया जाए, जैसे अखरोट, अंगूर, किशमिश आदि जो वहां मौजूद हों। यह उल्लेख किया जाए कि ये फल उपयोग के योग्य (1) हो गए हैं या फसल की स्थिति सुधर गई है, और इन्हें दस दिरहम की कुल राशि में सही तरीके से खरीदा गया है ताकि बिना किसी नुकसान के काटा या तोड़ा जा सके। इसके बाद, यदि खरीदार (मुश्तरी) चाहे कि इन फलों या फसल को पकने तक वहीं रहने दिया जाए, तो इसकी दो स्थितियाँ हैं। पहली यह कि विक्रेता (बाये) खरीदार को अनुमति दे दे कि वह बिके हुए फलों को पेड़ों पर एक निश्चित समय तक रहने दे, बिना इसे बिक्री की शर्त बनाए। हालांकि, ऐसी स्थिति में विक्रेता को अनुमति वापस लेने का अधिकार होगा। इसकी मजबूती के लिए यह लिखना चाहिए (2) कि विक्रेता ने इस प्रकार अनुमति दी है कि यदि वह बीच में अनुमति वापस ले ले, तो भी खरीदार एक ज्ञात समय या नई अनुमति तक उन्हें छोड़ने के लिए अधिकृत होगा। दूसरी स्थिति यह है कि जमीन को एक ज्ञात अवधि और किराए (इजारा) पर ले लिया जाए। खरीदार यह लिखे कि उसने फसल खरीदने के बाद विक्रेता से पूरी जमीन किराए पर ले ली और उस पर कब्जा कर लिया, बिना इसे बिक्री की शर्त बनाए। उस जमीन को उसकी सीमाओं और अधिकारों के साथ निश्चित महीनों के लिए सही और वैध किराए पर लिया गया जिसमें कोई त्रुटि (3) या विकल्प (खियार) नहीं है, ताकि खरीदार फसल को पकने तक वहां रख सके। फिर किराए और जमीन के कब्जे का उल्लेख किया जाए। यह दूसरी स्थिति केवल फसल के लिए हो सकती है, पेड़ों के लिए नहीं, क्योंकि पेड़ों पर फल रखने के लिए पेड़ों को किराए पर लेना जायज नहीं है। अतः पेड़ों के मामले में पहली स्थिति ही अपनाई जाएगी।

यदि कोई व्यक्ति अपने नाबालिग बेटे के लिए अपनी ही हवेली खुद विक्रेता बनकर खरीदता है, तो उसे लिखना चाहिए कि यह वह खरीद है जो फलां बिन फलां ने स्वयं अपनी ओर से अपने नाबालिग बेटे के लिए, जिसकी आयु इतने वर्ष (4) है, पितृ-संरक्षण के तहत बाजार मूल्य (5) पर, बिना किसी कमी या अधिकता के खरीदी है। फिर हवेली की विशेषताएं, कमरों की संख्या, स्थान और सीमाओं का विवरण दिया जाए। इसके बाद कीमत की अदायगी का उल्लेख हो। यदि उसने नाबालिग बेटे के धन से भुगतान प्राप्त किया है, तो यह लिखा जाए कि संविदाकर्ता (पिता) ने बेटे के धन से पूरी कीमत प्राप्त कर कब्जा कर लिया है और बेटे की ओर से भुगतान की जिम्मेदारी से मुक्ति प्राप्त कर ली है। पिता ने इस हवेली पर बेटे के लिए सही कब्जा कर लिया है, जो अब अमानत और सुरक्षा के तौर पर है। इसके बाद वह बैठक से उठ जाए और शारीरिक रूप से अलग हो जाए और इस सबका सही

इकरार करे। यदि पिता ने बेटे को कीमत की अदायगी से मुक्त कर दिया हो, तो लिखा जाए कि पिता ने स्नेह, दया और संतान के प्रति भलाई के आधार पर बेटे को पूरी कीमत से मुक्त कर दिया है। जैसा कि 'ज़हीरिया' में उल्लेख है। (6) इस लेख से स्पष्ट होता है कि पिता को अपने नाबालिग बच्चे के हाथ बेचने या उसके..

---

(1) यानी उपयोग के योग्य हो गए हैं। (2) यानी विक्रेता की अनुमति लिखी जाए। (3) यानी इस किराए के अनुबंध में। (4) यानी वह स्वयं खरीदार का प्रतिनिधि और स्वयं विक्रेता है। (5) यानी वस्तु का जो उचित मूल्य है उसी कीमत पर। (6) यह वाक्यांश नीचे दी गई इबारत के बाद आना अधिक उपयुक्त है। इस इबारत से स्पष्ट रूप से बेचना सिद्ध होता है न कि खरीदना, लेकिन ये परस्पर जुड़े हुए हैं।

تمام پھل موجودہ جو تمام اس باغ محدود مذکور میں پھر سب پھلوں کا بیان کر دے کہ اخروٹ و انگور و کشمش وغیرہ جو جو اس میں ہوں اور لکھ دے کہ یہ پھل ایسے ہیں کہ ان میں صلاحیت (۱) آ گئی ہے یا اس کھیتی کی اصلاح ظاہر ہوگئی ہے بجمعہ دس درم یہ بیع صحیح خرید کیا تاکہ ان کو توڑ و کاٹ لے بدون تعمیر و تفریط کے پھر اس کے بعد اگر مشتری نے یہ چاہا ہو کہ ان پھلوں یا کھیتی کو پختہ ہونے تک باقی رکھے تو اس میں دو صورتیں ہیں ایک یہ ہے چاہے یوں ذکر کرے کہ فلاں بائع نے اس مشتری کو مباح کر دیا کہ ان پھلوں کو جن کو فروخت کیا ہے ان درختوں پر تا وقت فلاں چھوڑ رکھے بدون اس کے کہ یہ بات بیع میں شرط قرار دی جائے مگر ایسی صورت میں بائع مذکور کو اس اجازت سے رجوع کر لینے کا اختیار ہوگا پس اس کی پوری مضبوطی یوں ہے کہ اس طرح (۲) لکھا جائے کہ بائع مذکور نے اس طرح اجازت دی کہ جب بائع مذکور اس اجازت سے اس درمیان میں رجوع کرے تو مشتری ان پھلوں یا کھیتی کو تا وقت معلوم یا اجازت جدید چھوڑ رکھنے کا ماذون ہو گا اور دوم یہ کہ زمین کو باجرت معلومہ مدت معلومہ تک کے واسطے اجارہ پر لے لے پس لکھے کہ پھر اس مشتری نے اس بائع مذکور سے یہ تمام زمین اپنے واسطے اس کھیتی خریدنے کے بعد اجارہ پر لی اور بائع مذکور سے لے کر اس پر قبضہ کر لیا بدون اس کے کہ یہ امر اس بیع میں شرط کیا گیا ہے پس اس زمین کو مع اس کے سب حدود و حقوق کے اتنے مہینوں پر در پے کے واسطے اس تاریخ سے باجارہ صحیح نافذہ اجارہ لیا جس میں کچھ فساد نہیں (۳) ہے اور نہ خیار ہے تاکہ مشتری اس خریدی ہوئی کھیتی کو اس زمین میں اس مدت تک باقی رکھے پھر اجرت کا وز مین کا باہمی قبضہ کرنا ذکر کردے مگر یہ دوسری وجہ فقط کھیتی کی صورت میں ہوسکتی ہے درختوں میں نہیں ہوسکتی ہے اس واسطے کہ

درختوں پر پھل باقی رکھنے کے واسطے درختوں کا اجارہ لینا جائز نہیں ہے پس اس صورت میں وہی صورت اول ہے کہ بائع اجازت دے دے و مباح کر دے بطرز مذکورہ بالا اور اگر کسی شخص نے اپنے نابالغ فرزند کے واسطے اپنی حویلی آپ بائع ہو کر اس کے واسطے خریدی تو لکھے کہ یہ وہ خرید ہے کہ فلاں بن فلاں نے اپنی ذات سے اپنے فرزند صغیر فلاں کے واسطے جو اتنے برس کا لڑکا (۴) ہے بولایت پدری مبیع کے مثل قیمت (۵) پر جس میں نہ کمی ہے نہ بیشی ہے یا قیمت سے کم داموں پر تمام حویلی بنی ہوئی خریدی پھر حویلی کا سب وصف بیان کر دے اور اس کے بیوت کی تعداد جہاں واقع ہے اور حدود سب بیان کر دے پھر برابر بدستور لکھتا جائے یہاں تک کہ ثمن وصول کرنے کے مقام تک پہنچے پس اگر اس نے فرزند صغیر کے مال سے ثمن وصول کیا ہو تو اس کو تحریر کر دے کہ اس سے عاقد نے اپنے اس فرزند صغیر کے مال سے یہ تمام ثمن مذکور لے کر قبضہ صحیح قبضہ کر لیا اور اس صغیر کے واسطے جس کے لئے یہ حویلی خریدی گئی ہے اس ثمن مذکور سے بائع کے بھر پانے اور قبضہ کرنے کے طور سے بریت حاصل ہو گئی اور اس عاقد نے اپنے فرزند صغیر مذکور کے واسطے یہ تمام حویلی مذکور خالی از تعلق غیر بقبضہ صحیح قبضہ کر لی پس اب اس کا قبضہ اس پر قبضہ امانت و حفاظت ہوا کہ بولایت پدری اس نے اس صغیر مذکور کے واسطے اس نے قبضہ کیا ہے بعد از انکہ اس کے قبضہ میں قبضہ ملکیت تھی اور یہ عقد بعد اس عاقد کے صحیح و تمام ہونے کے اس مجلس سے کھڑا ہوا اور بدنی جدائی کر لی اور اس سب کا اقرار صحیح کیا اور اگر باپ نے اس کو اس ثمن سے بری کر دیا ہو تو لکھے کہ اس عاقد پدر نے اپنے اس فرزند صغیر کو جس کے واسطے حویلی خریدی گئی ہے تمام ثمن مذکور سے بابراء صحیح بری کر دیا از راہ صلہ رحم و عطاء و شفقت پدری و نیکوئی در حق اولاد کے اور اس صغیر کو جس کے واسطے خرید واقع ہوئی اس

ثمن سے بریت بطور بریت اسقاط کے حاصل ہوئی کذا فی الظہیریہ۔ (۶) اور اس نص سے صریح یہ بات ظاہر ہوئی کہ باپ کو اپنے فرزند نابالغ کے ہاتھ فروخت کرنے یا اس کی...

---

(۱) یعنی قابل استعمال ہوئے ہیں ۱۲ (۲) یعنی اجازت بائع لکھا جائے ۱۲ منہ (۳) یعنی اس اجارہ میں ۱۲ منہ (۴) یعنی اس کی طرف سے مشتری اور ہی طرف سے بائع ہوا ۱۲ منہ (۵) یعنی ایسی مبیع کی جو قیمت ہے اسی قدر ثمن پر ۱۲ (۶) یہ عبارت نیچے کی عبارت کے بعد اولی ہے ۱۲ اس عبارت سے صریحا فروخت کرنا نکلا نہ خریدنا لیکن ان میں ملازمت ہے اور اگر بعد عبارت ذیل کے فرمائے تو خوب تھا ۱۲ منہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (Page 191) - Book of Conditions

When purchasing something for oneself, there is no need for anyone else; this is mentioned in 'Al-Mabsut'. If a father purchases a house belonging to his minor son for himself, he should write: "Purchased for my own self, from my own self, the entire house belonging to my son [Name], at its equivalent value. The son is a minor as of today, is under his father's care, and his father is his legal guardian." This continues until it reaches the point of taking possession of the price (thaman); he should write that he took possession of the entire price from his own wealth for the benefit of his son [Name], and took possession of the entire house for himself. The correct approach in this situation is to weigh the money in front of witnesses and take possession of it for the benefit of the aforementioned son. Do you not see that if there were a debt owed to his minor son and he wished to be absolved of it, he should weigh the amount of cash he wishes to be cleared of in front of witnesses and say: "Be witnesses that I owed such an amount to my minor son [Name], and I have now separated this wealth from my own and taken possession of it for the benefit of my aforementioned son." Some scholars have stated that a father should separate his wealth from the debt of his minor son, and merely having witnesses will not absolve him; the debt will remain as is. Similarly, if an executor (Wasi) purchases an orphan's property for himself, the procedure is the same as mentioned for the father's purchase. The only difference is that for an executor's purchase, the condition is that he must buy it for more than its market value, and the judge's decree (Hukm al-Hakim) [1] must be attached at the end because there is disagreement on this matter. If a minor, with permission, purchases his father's property, then in this case, it is more prudent for the father to sell his property for the benefit of the minor from himself and personally act as the buyer (mushtari) on the minor's behalf. He should write: "This is the purchase made by the minor, who received permission from [Name] for this purchase, buying from his father [Name] for an equivalent price without any decrease or increase." Then, the sale deed (Bayanama) should be completed in the same manner as a deed between strangers; this is mentioned in 'Al-Zahiriyya'.

Murabahah Sale instead of Tawliya: One should write that he sold this Murabahah sale to him at such-and-such a profit. ☆

If the trustee (Mutawalli) of a waqf (endowment) purchases something from the funds, he should write: "This is the purchase made by [Name], the manager (Qayyim) of such-and-such waqf, or write 'the trustee (Mutawalli) of such-and-such waqf,' who

is appointed as trustee and manager by such-and-such Qazi (judge). From the waqf property, specifically the income of the waqf accumulated with him, for the purpose of increasing the waqf's assets and to assist in paying the waqf's expenses, he purchased from [Name] son of [Name] the entire following item... [and so on]." The more cautious approach (Ahwat) is to add that the endower (Waqif) had stipulated a condition in his waqf that whenever possible, any accumulated income from this waqf should be used to purchase another income-generating asset to be included in this waqf; this is mentioned in 'Al-Zakhira'. If a person purchased something for a known price and, after taking possession, wished to give it to another person as a Tawliya sale [2] and wanted to write the sale deed, he should write: "This is the transaction to which the witnesses named at the end of this document have testified. They all witnessed that [Name] son of [Name], while in a state of physical health, sound mind, and legal capacity to transact, of his own free will and without any illness or impediment that would invalidate his declaration, declared that he purchased from [Name] the entire property described in this sale deed, the copy of which is as follows..." (Then copy the entire deed). When it comes to the mention of witnesses, write: "Then [Name] sold to [Name] the entire property upon which the aforementioned sale occurred, for the same price for which he had purchased it, as mentioned herein."

1. Meaning, such-and-such judge also issued an order of validity.
2. Meaning, to give it for the same amount as it was settled for, without profit. In a Murabahah sale, there is a small profit, for example, eleven for ten.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० (पृष्ठ १९१) किताब अल-शुरुत

चीज़ अपने वास्ते खरीदने में किसी गैर की ज़रूरत नहीं है, यह 'मबसूत' में है। और अगर बाप ने अपने छोटे बेटे (फरज़ंद-ए-सगीर) का घर अपने वास्ते खरीदा, तो लिखे कि अपनी ज़ात के वास्ते अपनी ज़ात से वह तमाम घर जो उसके बेटे फलां का है, उसके समान कीमत पर खरीदा और उसका बेटा आज के दिन नाबालिग है, उसकी परवरिश में है और उसका वली उसका यही बाप है, यहाँ तक कि कीमत (थमन) पर कब्ज़े के मरकज़ तक पहुँचे, तो लिखे कि अपने माल से अपने बेटे फलां के वास्ते तमाम उस कीमत पर कब्ज़ा किया और तमाम उस घर पर अपने वास्ते कब्ज़ा किया। और खरी बात इस सूरत में यह है कि कीमत को गवाहों के सामने तोलकर अपने उक्त बेटे के वास्ते उस पर कब्ज़ा कर ले। क्या तू नहीं देखता कि अगर उस पर उसके नाबालिग बेटे का कर्ज़ हो और उसने चाहा कि मैं इससे मुक्त हो जाऊँ तो जिस कदर नकद से मुक्ति चाहता है, उसे गवाहों के सामने तोले और कहे कि तुम लोग गवाह रहो कि मुझ पर मेरे नाबालिग बेटे फलां का इतना कर्ज़ था और मैंने यह माल अपने माल से निकालकर अब इस पर अपने उक्त बेटे के वास्ते कब्ज़ा कर लिया है। और कुछ उलेमा ने फरमाया कि बाप अपने नाबालिग बेटे के कर्ज़ से अपना माल अलग करे और गवाह करने से मुक्त न होगा और उक्त कर्ज़ इसी तरह बाकी रहेगा। और इसी तरह अगर वसी (अभिभावक) ने यतीम का माल अपने वास्ते खरीदा, तो उसमें भी यही सूरत है जो बाप के खरीदने में बताई गई, केवल अंतर यह है कि वसी के खरीदने में यह शर्त है कि उसकी कीमत से अधिक के बदले खरीदे और उसके अंत में हाकिम का हुक्म (न्यायालय का आदेश) संलग्न करे, क्योंकि इसमें मतभेद है। और अगर नाबालिग ने अपने बाप का माल उसकी अनुमति से खरीदा, और इस सूरत में इसमें अधिक सावधानी है कि अपना माल नाबालिग के वास्ते अपनी ज़ात से बेचे और स्वयं ही उसकी ओर से खरीदार (मुश्तरी) हो, तो लिखे कि यह वह खरीद है कि नाबालिग ने जिसे फलां की ओर से इस खरीद की अनुमति मिली है, बिक्री की वस्तु (मबी) के समान मूल्य के बदले जिसमें न कमी है न अधिकता, अपने बाप फलां से खरीदा, फिर बिक्री-पत्र (बैनामा) को उसी तरह पूरा करे जैसे अजनबियों का बैनामा पूरा किया जाता है, यह 'ज़हीरिया' में है।

बै-ए-मुराबहा (लाभ आधारित बिक्री) 'तवलिया' (लागत मूल्य पर बिक्री) के बजाय यूँ लिखे कि उसके हाथ यह बै-ए-मुराबहा इतने लाभ पर बेची गई। ☆

अगर वक्फ के मुतवल्ली (प्रबंधक) ने माल से कुछ खरीदा, तो लिखे कि यह वह खरीद है कि फलां व्यक्ति 'कय्यिम-ए-वक्फ कज़ा' (फलां वक्फ का कार्यवाहक) ने या लिखे 'मुतवल्ली-ए-वक्फ कज़ा' ने जो फलां काजी की ओर से मुतवल्ली और कय्यिम नियुक्त है, उसने वक्फ के माल से, जो वक्फ की आय उसके पास एकत्र हुई है, उस वक्फ का माल बढ़ाने के उद्देश्य से और ताकि उस वक्फ के खर्चों को अदा करने में सहायता मिले, फलां बिन फलां से पूरी यह चीज़ (अंत तक लिखें) खरीदी। और अधिक सुरक्षित (अहवत) यह है कि इसमें यह और जोड़ा जाए कि वक्फ करने वाले ने अपने इस वक्फ में यह शर्त की थी कि जब संभव हो सके तो इस वक्फ की आय से जो एकत्र हो जाए, दूसरी आय के योग्य चीज़ खरीद कर उसे इस वक्फ में शामिल कर दिया जाए, यह 'ज़खीरा' में है। और अगर एक व्यक्ति ने ज्ञात मूल्य के बदले कोई चीज़ खरीदी, फिर कब्ज़ा करने के बाद उसने चाहा कि किसी दूसरे व्यक्ति को यह चीज़ 'बै-ए-तवलिया' (बिना लाभ के लागत मूल्य पर बिक्री) के तौर पर दे दे और उसकी बिक्री का बैनामा लिखना चाहा, तो लिखे कि यह वह है जिस पर गवाहों के नाम इस लेख के अंत में अंकित हैं, वे सब इस बात के गवाह हुए हैं कि फलां बिन फलां ने इन गवाहों के सामने अपने शारीरिक स्वास्थ्य, स्थिर बुद्धि और कानूनी लेन-देन की योग्यता की स्थिति में, स्वेच्छा से, जबकि उसमें बीमारी आदि का कोई ऐसा कारण न था जो उसके स्वीकार करने की वैधता में बाधक हो, यह स्वीकार किया कि उसने फलां व्यक्ति से वह तमाम चीज़ खरीदी थी जो इस बैनामा में दर्ज है जिसका विवरण यह है... (फिर पूरा बैनामा नकल करे), यहाँ तक कि गवाही का उल्लेख आए तो लिखे कि फिर फलां ने फलां के हाथ वह तमाम चीज़ जिस पर उक्त बिक्री हुई है, उसी कीमत के बदले बेची जिसके बदले उसने खरीदी थी और जो इसमें वर्णित है।

1. यानी फलां हाकिम (न्यायाधीश) ने वैधता का आदेश भी दे दिया।
2. यानी जितने में तय हुई है बिना लाभ के दे दे, और बै-ए-मुराबहा में मामूली लाभ हो, उदाहरण के तौर पर दस के ग्यारह।

چیز اپنے واسطے خریدنے میں کسی غیر کی ضرورت نہیں ہے یہ مبسوط میں ہے اور اگر باپ نے اپنے فرزند صغیر کا دار اپنے واسطے خریدا تو لکھے کہ اپنی ذات کے واسطے اپنی ذات سے تمام دار جو اس کے فرزند فلاں کا ہے اس کے مثل قیمت پر خریدا اور اس کا فرزند آج کے روز نا بالغ ہے اس کی پرورش میں ہے اور اس کا ولی اس کا یہی باپ ہے یہاں تک کہ قبضہ ثمن کے مرکز تک پہنچے تو لکھے کہ اپنے مال سے اپنے فرزند فلاں کے واسطے تمام اس ثمن پر قبضہ کیا اور تمام اس دار پر اپنے واسطے قبضہ کیا اور کھری بات اس صورت میں یہ ہے کہ ثمن کو گواہوں کے سامنے وزن کر کے اپنے فرزند مذکور کے واسطے اس پر قبضہ کر لے آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر اس پر اس کے نابالغ فرزند کا قرضہ ہو اور اس نے چاہا کہ میں بری ہو جاؤں تو جس قدر نقد سے بریت چاہتا ہے اس کو گواہوں کے سامنے وزن کرے اور کہے کہ تم لوگ گواہ رہو کہ مجھ پر میرے نا بالغ فرزند فلاں کا اس قدر قرضہ تھا اور میں نے یہ مال اپنے مال سے نکال کر اب اس پر اپنے فرزند مذکور کے واسطے قبضہ کر لیا ہے اور بعض علماء نے فرمایا کہ باپ اپنے فرزند نا بالغ کے قرضہ سے اپنا مال الگ کرے اور گواہ کرنے سے بری نہ ہوگا اور قرضہ مذکور اسی طرح باقی رہے گا اور اسی طرح اگر وصی نے یتیم کا مال اپنے واسطے خریدا تو اس میں بھی یہی صورت ہے جو باپ کے خریدنے میں مذکور ہوئی فقط فرق یہ ہے کہ وصی کے خریدنے میں یہ شرط ہے کہ اس کی قیمت سے زیادہ کے عوض خریدے اور اس کے آخر میں حکم حاکم ۱ لاحق کرے اس واسطے کہ اس میں اختلاف ہے اور اگر صغیر نے اپنے باپ کا مال اس کی اجازت سے خرید کیا اور اس صورت میں اس سے زیادہ احتیاط ہے کہ اپنا مال صغیر کے واسطے اپنی ذات سے فروخت کرے اور خود ہی اس کی جانب سے مشتری ہو تو لکھے کہ یہ وہ

خرید ہے کہ صغیر نے جس کو فلاں کی جانب سے اس خرید کی اجازت ملی ہے مبیع کے مثل قیمت کے عوض جس میں نہ کمی ہے نہ بیشی ہے اپنے باپ فلاں سے خرید کیا پھر بیعنامہ کو اسی طور سے تمام کرے جس طرح اجنبیوں کا بیعنامہ تمام کرتا ہے یہ ظہیر یہ میں ہے۔

بیع مرابحہ بجائے تولیہ کے یوں لکھے کہ اس کے ہاتھ یہ بیع مرابحہ اس قدر نفع پر فروخت کی

☆

اگر متولی وقف نے مال سے کچھ خریدا تو لکھے کہ یہ وہ خرید ہے کہ فلاں شخص قیم وقف کذا نے یا لکھے متولی وقف کذا نے جو فلاں قاضی کی جانب سے متولی و قیم مقرر ہے اس نے مال وقف سے جو وقف کی آمدنی اُس کے پاس مجتمع ہوئی ہے اس وقف کا مال بڑھانے کی غرض سے اور تاکہ اس وقف کے اخراجات ادا کرنے میں مدد ملے فلاں بن فلاں سے تمام یہ چیز الی آخرہ اور احوط یہ ہے کہ اس میں یہ زیادہ کیا جائے اور وقف کرنے والے نے اپنے اس وقف میں یہ شرط کر دی تھی کہ جب ممکن ہو سکے تو اس کی اس وقف کی آمدنی سے جو مجتمع ہو جائے تو دوسری چیز آمدنی کے لائق خرید کر کے اس کے اس وقف میں شامل کر دی جائے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر ایک شخص نے بعوض ثمن معلوم کے کوئی چیز خریدی پھر قبضہ کرنے کے بعد اُس نے چاہا کہ کسی دوسرے شخص کو یہ چیز بطور بیع ۲ تولیہ دے دے اور اس کی فروخت کا بیعنامہ لکھنا چاہا تو لکھے کہ یہ وہ ہے جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا گواہ ہوئے ہیں سب اس بات کے گواہ ہوئے ہیں کہ فلاں بن فلاں نے ان گواہوں کے سامنے اپنی صحت بدن و ثبات عقل و جواز تصرفات کی حالت میں بطوع رغبت خود درحالیکہ اس میں کوئی ایسی علت مرض وغیرہ کی نہ تھی جو اس کی صحت اقرار سے مانع ہو یہ اقرار کیا کہ اُس نے فلاں شخص سے تمام وہ چیز خریدی تھی جو اس بیعنامہ کے اندر مندرج ہے جس کا نسخہ یہ ہے پس تمام بیعنامہ نقل کرے

یہاں تک کہ گواہ کرنے کا ذکر آئے تو لکھے کہ پھر فلاں نے فلاں کے ہاتھ تمام وہ چیز جس پر بیع مذکور واقع ہوئی بعوض اسی ثمن کے جس کے عوض خریدی ہے جو اس میں مذکور ہے

۱ یعنی فلاں حاکم نے جواز کا حکم بھی دے دیا ۱۲ منہ ۲ یعنی جتنے میں ٹھہری ہے بغیر نفع کے دے دے اور بیع مرابحہ میں بیشک پر معمولی نفع ہو مثلاً دس کے گیارہ ۱۲

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (10) | Kitab al-Shurut (Book of Conditions/ Contracts) | 194

...sold it by way of a valid *Tawliyah* sale (resale at cost price) in which there is no condition or option of rescission (*khiyar*). So-and-so accepted this *Tawliyah* sale according to the correct opinion and paid the mentioned price in full. By receiving this price, the seller became free from the obligation of delivery and was discharged upon the buyer's taking possession and fulfillment of rights. Then, one should record the taking of possession of the sold item (*mabi'*), its inspection, the physical separation of both parties, and that the seller of the *Tawliyah* sale—to whom the sale was made—guarantees the title (*darak*) for this sale. Then, the names of witnesses should be recorded. If anyone was made a partner in it, it should be written in the same manner, with the only difference being that instead of mentioning a *Tawliyah* sale for the whole, the third or fourth share in which the partnership occurred should be mentioned, in exchange for half, a third, or a fourth of the price respectively. In a *Murabahah* sale (resale at cost plus profit) as well, it should be written in the same way, but instead of *Tawliyah*, one should write that he sold this *Murabahah* sale at such-and-such a profit. This is how it is recorded in writing.

Section 9: Regarding the Writing of a *Salam* (Forward Purchase) Contract

It should be known that there are three forms of examples for *Salam* sale deeds. One is as follows: "This is a *Salam* contract whereby so-and-so gave so-and-so this many dirhams," then specify this cash in detail. Then write, "which capital (1) is present in the *Salam* assembly, for this many *qafiz* (a measure) of wheat, white and clean, irrigated by flowing water, of excellent quality, measured by the *qafiz* prevalent in such-and-such city. On a promised term starting from the date of this writing, by way of a valid and permissible *Salam* sale in which there are no conditions, and this *Salam* is not invalid (*fasid*). It is given on the condition that this *Muslam fih* (the commodity) wheat be delivered to the *Rabb al-Mal* (the buyer) upon the arrival of the maturity date specified in this document, at his residence (2) located in such-and-such city." The *Muslam ilayh* (the seller) accepted this *Salam* contract on behalf of the *Rabb al-Muslam* accordingly, and took possession of the capital (*Ra's al-Mal*) of the said *Salam* in the form of all the mentioned dirhams before the two parties separated and before engaging in any work other than this contract. After the validity of this contract and along with its obligations upon its conclusion, both parties separated physically from this assembly by mutual consent. Then the document should be

completed, and one should not write the guarantee of title (*darak*) in it because possession of the sold item has not yet occurred.

The second method is to record the acknowledgment of both parties. Thus, write: "This is a document to which the witnesses named at the end of this writing are witnesses, that Zaid and 'Amr acknowledged before them that Zaid gave 'Amr this many dirhams in a *Salam* sale..." following the first method's full description.

The third method is to first begin writing the acknowledgment of the *Muslam ilayh* (seller), then record the confirmation of this acknowledgment from the side of the *Rabb al-Muslam* (buyer). It should be clear that we only wrote "to be clean," and did not write "clean from straw, pebbles, and dirt" as some writers of conditions do. This is because often wheat is clean of those things but is not clean from the mixture of other things whose presence is considered a defect. The term "absolutely clean" (*mutlaq saaf*) includes all of these. Furthermore, we did not specify the wheat as being "from this year's harvest," as some scholars write, because there is ambiguity in that; perhaps he concluded a *Salam* sale for such wheat that (1) has not yet come into existence. If a *Salam* sale of a different type is concluded, then according to the Greatest Imam (may Allah have mercy on him)...

---

(1) His saying 'yet' (*hanooz*) means their non-existence at the time of the contract. From here, the ruling is proven that those who give advance money to farmers so that "from the wheat produced in your field, give us this many *maunds* per rupee or give it at the market rate," this is not permissible. It is impermissible for both reasons, as we have detailed in *Kitab al-Sawanih*. (12 minhu) (1) Meaning those which are present before the eyes. (12 minhu) (2) Meaning it should be delivered to his home.

...बतौर बै-ए-तवलिया सहीहा (लागत मूल्य पर बिक्री) फ़रोख्त की जिसमें कोई शर्त या विकल्प (ख़ियार) नहीं है, और फलां ने इस बै-ए-तवलिया को सही क़ौल के मुताबिक़ क़बूल किया और मज़कूरा क़ीमत (समद) पूरी तरह उसे दे दी। और उसे यह क़ीमत देकर, उसके क़ब्ज़ा करने से बरी होने और अदायगी की सूरत में बरी हो गया। फिर मबीअ (बिक्री की चीज़) पर क़ब्ज़ा करना, उसकी देखभाल करना, और दोनों पक्षों का शारीरिक रूप से अलग होना, और बै-ए-तवलिया बेचने वाले का —जिसके हाथ यह बै बेची गई है—उसके लिए इस बै की ज़मानत (दरक) का उत्तरदायी होना तहरीर करे। फिर गवाहों का उल्लेख करे। और यदि किसी को इसमें शरीक (साझेदार) किया गया हो, तो उसे भी इसी तरह लिखे, केवल इतना अंतर होगा कि बै-ए-तवलिया के बजाय उस तिहाई या चौथाई हिस्से का ज़िक्र करे जितने की साझेदारी हुई है, और आधी, तिहाई या चौथाई क़ीमत के बदले इसकी तहरीर करे। बै-ए-मुराबहा (लागत प्लस लाभ पर बिक्री) में भी इसी प्रकार लिखे, लेकिन 'तवलिया' के स्थान पर यह लिखे कि उसके हाथ यह बै-ए-मुराबहा इतने मुनाफ़े(लाभ) पर बेची गई। यह तहरीर में है।

फ़स्ल ९: बै-ए-सलाम (अग्रिम भुगतान बिक्री) की तहरीर के बयान में

यह जान लेना चाहिए कि बै-ए-सलाम के अनुबंधों (बै-नामों) के उदाहरण की तीन सूरतें हैं। एक यह है कि: यह वह 'सलाम' है कि फलां ने फलां को इतने दरम दिए, और इस नक़दी का विस्तृत विवरण दे, फिर लिखे कि जो माल (१) सलाम की मजलिस में मौजूद है, उतने 'क़फ़ीज़' (एक माप) गेहूं, जो सफ़ेद और साफ़ हों, जो बहते पानी की सिंचाई से पैदा हुए हों, श्रेष्ठ श्रेणी के हों, उस 'क़फ़ीज़' के पैमाने से जिसका प्रचलन फलां शहर में है। एक निश्चित अवधि के वादे पर, जिसकी शुरुआत इस तहरीर की तारीख़ से हो, सही और जायज़ बै-ए-सलाम के तौर पर, जिसमें कोई शर्त न हो। और यह सलाम 'फासिद' (अवैध) नहीं है। इस शर्त पर दिया कि यह 'मुसल्लम फ़ीह' (विक्रय की गई वस्तु) गेहूं, उस रब्बुल-माल (ख़रीदार) को अवधि पूरी होने पर, जो इस तहरीर में वर्णित है, फलां शहर में स्थित उसकी हवेली (२) पर सुपुर्द करे। और 'मुसल्लम अलैह' (विक्रेता) ने रब्बुल-मुसल्लम की ओर से इस सलाम अनुबंध को विधिवत स्वीकार किया, और मज़कूरा सलाम की पूरी पूँजी (रास-उल-माल) पर उन सभी मज़कूरा दरमों की सूरत में क़ब्ज़ा कर लिया, इससे पहले कि दोनों पक्ष अलग हों और इससे पहले कि वे इस अनुबंध के अलावा किसी अन्य कार्य में व्यस्त हों। और इस अनुबंध की वैधता के बाद और इसके अनिवार्य परिणामों के साथ, आपसी सहमति से दोनों पक्ष इस मजलिस से

शारीरिक रूप से अलग हुए। फिर तहरीर को पूरा करे और इसमें 'ज़मानत-ए-दरक' (माल की मिल्कियत की गारंटी) न लिखे, क्योंकि मबीअ (वस्तु) पर अभी क़ब्ज़ा नहीं हुआ है।

दूसरा तरीक़ा यह है कि उन दोनों का इक़रार (स्वीकृति) तहरीर करे। फिर लिखे कि यह वह दस्तावेज़ है जिस पर अंत में नामित गवाह साक्षी हैं कि ज़ैद और उम्र ने उनके सामने स्वीकार किया कि ज़ैद ने उम्र को बै-ए-सलाम में इतने दरम दिए, और पहले तरीक़े के अनुसार पूरी तहरीर मुकम्मल करे।

तीसरा तरीक़ा यह है कि पहले 'मुसल्लम अलैह' (विक्रेता) का इक़रार लिखना शुरू करे, फिर 'रब्बुल-मुसल्लम' (ख़रीदार) की ओर से विक्रेता के इस इक़रार की तस्दीक़ (पुष्टि) तहरीर करे। और यह स्पष्ट रहे कि हमने केवल 'साफ़ होने' की शर्त लिखी है, और अनुबंधों के अन्य लेखकों की तरह 'भूसे, कंकड़ और मिट्टी के मिश्रण से साफ़ होने' का ज़िक्र नहीं किया, क्योंकि अक्सर गेहूं इन चीज़ों से तो साफ़ होता है, लेकिन अन्य चीज़ों की मिलावट से—जिसका मेल दोष (ऐब) माना जाता है—साफ़ नहीं होता। 'पूर्णतः साफ़' (मुतलक़ साफ़) शब्द इन सबको शामिल करता है। इसके अलावा हमने 'इस साल की पैदावार' के गेहूं नहीं लिखे, जैसा कि कुछ विद्वान लिखते हैं, क्योंकि इसमें अनिश्चितता (इबहाम) है कि शायद उसने ऐसे गेहूं की बै-ए-सलाम तय की है जो अभी तक (१) अस्तित्व में ही नहीं आए हैं। और यदि विभिन्न प्रकार की बै-ए-सलाम तय की जाए, तो इमाम-ए-आज़म (रहमतुल्लाहि अलैहि) के नज़दीक...

---

(१) उनके कथन 'हूँज़' (अभी तक) का अर्थ है अनुबंध के समय उनका अस्तित्व न होना। यहाँ से यह मसला साबित हुआ कि जो लोग किसानों को पेशगी रुपया देते हैं ताकि 'तुम्हारे खेत में जो गेहूं पैदा होंगे उनमें से हमें प्रति रुपया इतने मन देना या बाज़ार भाव पर देना', तो यह जायज़ नहीं है। दोनों वजहों से यह नाजायज़ है, जिसका विवरण हमने 'किताबुस-सवानिह' में किया है। (१२ मिन्हु) (१) अर्थात जो आँखों के सामने मौजूद हैं। (१२ मिन्हु) (२) अर्थात उसके घर पर सुपुर्दगी दी जाए।

...بطور بیع تولیہ صحیحہ فروخت کی جس میں شرط و خیار نہیں ہے اور فلاں نے اس بیع تولیہ کو بقول صحیح مقبول کیا اور ثمن مذکور تمام و کمال اس کو دے دیا اور اس کو یہ ثمن دے کر اس کے قبضہ کرنے سے بطور بریت قبضہ و استیفاء کے بری ہو گیا پھر مبیع پر قبضہ کرنا اور اس کا دیکھ بھال لینا اور دونوں کا بابدان متفرق ہونا اور مبیع تولیہ فروخت کرنے والے کا جس کے ہاتھ بیع یہ تولیہ فروخت کی ہے اس کے لئے اس بیع درک کا ضامن ہونا تحریر کرے پھر گواہ کر لینا تحریر کرے اور اگر کسی کو اس میں شریک کر لیا تو بھی اسی طور سے لکھے فقط اس قدر فرق ہے کہ بجائے ذکر بیع تولیہ کے اسی تہائی و چوتھائی وغیرہ جس قدر حصے کی شرکت واقع ہوئی ہو بعوض نصف یا تہائی یا چوتھائی وغیرہ ثمن کی تحریر کرے اور بیع مرابحہ میں بھی اسی طور سے لکھے لیکن بجائے تولیہ کے یوں لکھے کہ اس کے ہاتھ یہ بیع مرابحہ اس قدر نفع پر فروخت کی یہ تحریر میں ہے۔

فصل ۹ تحریر بیع سلم کے بیان میں

جاننا چاہئے کہ بیع سلم میں بیعناموں کی مثال کی تین صورتیں ہیں۔ ایک یوں ہے کہ یہ وہ سلم ہے کہ فلاں نے فلاں کو اس قدر درم اور اس نقد کو مفصل بیان کر دے پھر لکھے جو مال (۱) میں مجلس سلم میں حاضر ہیں اتنے قفیز گیہوں سپید صاف جو آپ جاری کے سینچے سے پیدا ہوئے ہوں جید ہوں بہ پیمانہ ایسے قفیز کے جس کا رواج فلاں شہر میں ہے اتنی مدت کے وعدہ پر جس کی ابتدا اس تحریر کی تاریخ سے بطریق بیع سلم صحیح جائز کے جس میں کوئی شرط نہیں ہے اور یہ سلم فاسد نہیں ہے اس شرط پر دیئے کہ یہ مسلم فیہ گیہوں اس رب المال کو میعاد آنے پر جو

اس تحریر میں بیان ہوئی ہے اس کی حویلی واقع (۲) شہر فلاں پر سپرد کرے اور اس مسلم الیہ نے یہ عقد سلم از جانب رب المسلم بالواجہ قبول کیا اور اس سلم مذکور کے راس المال ان سب درموں مذکور پر قبضہ کر لیا قبل اس کے کہ دونوں متفرق ہوں اور قبل اس کے کہ اس عقد کے سوائے کسی دوسرے کام میں مشغول ہوں اور اس عقد کی صحت کے بعد ومواجب عقد ہذا اس کے انعقاد کے ساتھ باہم راضی رہ کر دونوں اس مجلس عقد سے بطریق ابدان متفرق ہوئے پھر تحریر کو تمام کرے اور اس میں ضمان درک کو تحریر نہ کرے اس واسطے کہ مبیع پر قبضہ نہیں ہوا ہے اور دوسرا طریقہ یہ ہے کہ ان دونوں کا اقرار تحریر کرے پس لکھے کہ یہ وہ ہے جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا شاہد ہوئے کہ زید و عمرو نے ان کے سامنے اقرار کیا کہ زید نے عمرو کو بیع سلم میں اس قدر درم آخر تک موافق تحریر وجہ اول کے تمام کرے اور طریقہ سوم یہ ہے کہ پہلے مسلم الیہ کا اقرار لکھنا شروع کرے پھر رب المسلم کی طرف سے مسلم الیہ کے اس اقرار کی تصدیق تحریر کرے اور واضح ہو کہ ہم نے فقط صاف ہونا تحریر کیا اور مانند عقد میں اصحاب شروط کے بھوسے و کنکر و چو کے میل سے صاف ہونا تحریر نہیں کیا اس واسطے کہ بسا اوقات گیہوں ان چیزوں کے میل سے صاف ہوتا ہے لیکن ان چیزوں کے سوائے دوسری چیزوں کے میل سے جن کا میل عیب شمار کیا جاتا ہے صاف نہیں ہوتا ہے اور مطلق صاف ہونا ان سب کو شامل ہے اور نیز ہم نے اس سال کے پیداوار کے گیہوں نہیں لکھے جس طرح بعض علماء تحریر کرتے ہیں اس واسطے کہ اس میں ابہام ہے کہ شاید اس نے ایسے گیہوں کی بیع سلم ٹھہرائی ہے۔ جو ہنوز (۱) موجود نہیں ہوئے ہیں اور اگر نوع مختلف کی بیع سلم قرار دی تو امام اعظم رحمتہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک

---

(۱) قولہ ہنوز یعنی وقت عقد کے ان کا وجود نہیں ہے اور یہاں سے یہ مسئلہ ثابت ہوا کہ جو لوگ کسانوں کو پیشگی روپیہ دیتے ہیں تاکہ تمہارے کھیت میں جو گیہوں پیدا ہوں گے ان میں سے ہم

کو فی روپیہ اتنے من دینا یا نرخ بازار پر دینا تو یہ جائز نہیں ہے اور ہر دو وجہ سے عدم جواز ہے فقد فصلنا فی کتاب السوانح ۱۲ منہ (۱) یعنی جو آنکھوں کے سامنے ہیں ۱۲ منہ (۲) یعنی اس کے گھر پر دی جائے

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (Page 193) Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

It is necessary to state the capital (Ras-al-Maal) for both separately, and where a Salam sale is disputed, it is necessary to attach a judge's ruling at the end. As we have previously explained which types of goods a Salam sale is valid for, among them, for copper and brass vessels (1) etc., write: such a number of candlesticks made of copper, engraved in the Bukhara style, weighing this much according to Bukhara weight, or such a number of copper candlesticks known as Khairawani. If they are 'Faqta' (a type of vessel), write: such a number including this many brass supports, with this many being large ones, each weighing this much by Bukhara weight, and each Faqta holding this much water. Also, large supports known as Samarkandi Maqma, such a number of large ones and such a number of small ones, each weighing this much by Bukhara weight and holding this much water. The same method applies to basins and trays. Among iron tools, for example, such a number of axes made of steel and such a number made of soft iron suitable for agricultural work, let each axe weigh this much by Bukhara weight. The same rule applies to spades (masahat). For glass vessels, among 'Tabqat al-Taram' it is valid; write that such a number of glass plates suitable for Taram, each with a diameter of one span (balisht), and every ten of them weighing two or three seers as is common. And among famous plates, 'Kalidani' plates, such a number that every ten weighs four seers according to the weight of the people of Bukhara, and the diameter of each is half a yard according to the yardstick of the people of Bukhara. In a 'Siri' sale, state such a number and describe its quality in the same way it is known among glassmakers, such that every ten weigh this much and each holds this many seers of liquids (2). Among flagons (qirabat), such a number of glass flagons, each weighing half a seer or ten chataks or a full seer, and each holding this many seers of liquids. Regarding glass phials (qarurat), such a number of glass phials, each being half a seer, should be written as mentioned above. And for dome-shaped vessels (qibab), such a number of large ones known as 'Shash Tangi', each having a diameter of about a yard or half a yard, and such a number of medium ones known as 'Yakbar Tangi', each having a diameter of one yard, all being finished (manufactured), and describe the small ones in the same way mentioned above. For earthenware, such a number of gold-worked clay jugs (kuzah-ha) known as 'Tayaq', and such a number of well-known jugs called 'Du-kani' or 'Se-kani', and such a number of medium jugs known as 'Kastarak', and such a number of small jugs known by that name. These are all similar fungible goods where there is no excessive difference. Salam for covers

(ghata) is valid, and by cover, it is meant that which is used to cover an image or shape. Thus, write: such a number of gold-worked clay covers suitable for covering an oven (tandoor), each with a diameter of this many yards according to the yardstick of the people of Bukhara, and state its quantity in the same way we described for the jugs. Similarly, write regarding pots and jars. This is in 'Zahiriyya'.

Chapter Eleven Regarding the writing of Pre-emption (Shufa)

In the original text, it is stated that if a person purchases a house (dar) and takes possession of it and grants pre-emption, and there is a pre-emptor (shafi) for that house, and he takes that house under pre-emption and wishes to have a written document for it, how should it be written? We say that the pre-emptor has the option to take the right of pre-emption only when he has made a valid demand for pre-emption. The demand for pre-emption is of three types: Talab-e-Muwathaba (immediate demand), Talab-e-Ishhad wa Taqrir (demand with witnesses and confirmation), and Talab-e-Tamluk (demand for transfer of ownership). When he makes the demand through all these types of demands, he shall have the option to take the aforementioned house under pre-emption. Thus, when he has made the demand through Talab-e-Muwathaba...

(1) That is, Salam sale is valid for these vessels. (2) Anything that the seller sells as a liquid, such as rosewater, vinegar, etc.

फ़तावा आलमगिरी ..... जिल्द 10 (पृष्ठ 193) किताबुश-शुरूत (शर्तों की किताब)

दोनों के मूलधन (रास-अल-माल) का अलग-अलग वर्णन करना आवश्यक है और जहाँ बैअ सलम (अग्रिम भुगतान बिक्री) विवादास्पद है, उसके अंत में न्यायकर्ता का आदेश जोड़ना आवश्यक है। और जैसा कि हमने पहले वर्णन किया है कि किन वस्तुओं में बैअ सलम वैध है, उनमें से पीतल और तांबे के बर्तन (1) आदि में लिखें कि इतने शमादान तांबे के बने हुए, बुखारा शैली के नक़्शों वाले, जिनका वज़न बुखारा के वज़न के अनुसार इतना है, या इतने शमादान तांबे के जो खैरावानी के नाम से जाने जाते हैं। और अगर वे फक़्ता (एक प्रकार के बर्तन) हों, तो लिखें कि इतने नग जिनमें पीतल के थमाये (पात्र) इतने हों, जिनमें से बड़े इतने हों, हर एक का वज़न बुखारा के अनुसार इतना हो और हर फक़्ता में इतना पानी समा सके। साथ ही बड़े थमाये जो समरकंदी मक़्मा के नाम से प्रसिद्ध हैं इतने नग और उनमें से छोटे इतने नग, हर एक का वज़न बुखारा के अनुसार इतना हो और उसमें इतना पानी आता हो। इसी प्रकार तश्तरियों और परातों का भी यही तरीका है। लोहे के औज़ारों में, जैसे कुल्हाड़ी फौलाद की बनी हुई इतने नग और नरम लोहे की बनी हुई इतने नग जो कृषि कार्य के योग्य हों, उनमें से हर कुल्हाड़ी का वज़न बुखारा के अनुसार इतना हो। यही नियम और स्थिति फावड़ों (मसहात) में भी है। कांच के बर्तनों में तबाक़ातुल तारम में वैध है; लिखें कि कांच की इतनी तश्तरियाँ जो तारम के योग्य हों, उनमें से प्रत्येक का व्यास एक बालिश्त (एक बित्ता) हो, उनमें से हर दस का वज़न दो सेर या तीन सेर हो जैसा कि आमतौर पर होता है। और प्रसिद्ध तश्तरियों में से कलीदानी तश्तरियाँ इतने नग कि हर दस का वज़न बुखारा वालों के वज़न के अनुसार चार सेर हो और प्रत्येक का व्यास बुखारा के गज़ के अनुसार आधा गज़ हो। और सीरी की बिक्री में इतने नग हों और उनका गुण उसी प्रकार वर्णित किया जाए जैसा कि कांच बनाने वालों में प्रसिद्ध है और उनमें से हर दस का वज़न इतना हो और उनमें से प्रत्येक में इतने सेर तरल पदार्थ (2) समा सके। सुराही (कराबत) में इतने नग कांच की सुराही जिनमें से प्रत्येक का वज़न आधा सेर या दस छटाँक या पूरा एक सेर हो और प्रत्येक में इतने सेर तरल पदार्थ समाए। और शीशियों (क़रूरत) में इतने नग कांच की शीशियाँ जिनमें से प्रत्येक आधा सेर की हो, ऊपर बताए गए तरीके से लिखें। और गुंबदाकार बर्तनों (क़िबाब) में इतने नग बड़े गुंबद जिन्हें 'शश तांगी' कहा जाता है, जिनका व्यास एक गज़ या आधा गज़ हो, और मध्यम आकार के गुंबद जिन्हें 'यकबार तांगी' कहा जाता है, जिनका व्यास एक गज़ हो, वे सभी पूर्ण (तैयार) हों और छोटे बर्तनों का विवरण ऊपर दिए गए तरीके से लिखें। मिट्टी के बर्तनों में, इतने नग सोने की नक़्क़ाशी वाले मिट्टी के कूज़े जिन्हें 'तयाक़' कहा जाता है, और इतने नग

कूज़े जिन्हें 'दु-कानी' या 'से-कानी' कहा जाता है, और मध्यम आकार के कूज़े जिन्हें 'कास्तराक' कहा जाता है और इतने छोटे कूज़े जो इसी नाम से प्रसिद्ध हैं। ये सभी गणना योग्य समान वस्तुएँ हैं जिनमें बहुत अधिक अंतर नहीं होता। ढक्कन (ग़ता) की सलम, और यहाँ ढक्कन से अभिप्राय वह है जो तस्वीर (या आकृति) पर ढका जाता है, वैध है। अतः इस प्रकार लिखें कि सोने की नक़्क़ाशी वाले इतने ढक्कन जो तंदूर के मुँह को ढकने के योग्य हों, प्रत्येक का व्यास बुखारा के गज़ के अनुसार इतना हो, और इसकी मात्रा उसी प्रकार वर्णित करें जैसे हमने कूज़ों के बारे में की है। और इसी प्रकार घड़ों और मटकों के बारे में भी लिखें। यह 'ज़हीरिया' में है।

ग्यारहवाँ अध्याय शुफ़आ (अग्रक्रय) की लिखावट के वर्णन में

मूल पाठ में कहा गया है कि यदि किसी व्यक्ति ने एक घर खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया और शुफ़आ (अग्रक्रय का अधिकार) दे दिया, और उस घर का एक 'शफी' (अग्रक्रय का हकदार) है, उसने उस घर को शुफ़आ के तहत ले लिया और वह उसका लिखित दस्तावेज़ लिखवाना चाहता है, तो उसे कैसे लिखना चाहिए? हम कहते हैं कि शफी को शुफ़आ का अधिकार प्राप्त करने का विकल्प तभी है जब उसने सही तरीके से शुफ़आ की मांग (तलब) की हो। शुफ़आ की मांग तीन प्रकार की होती है: तलब-ए-मुवासाबा (तत्काल मांग), तलब-ए-इशहाद-ओ-तक़रीर (गवाहों के साथ पुष्टि की मांग), और तलब-ए-तम्लीक (स्वामित्व की मांग)। जब वह इन सभी तरीकों से मांग करता है, तो उसे अधिकार होगा कि वह उक्त घर को शुफ़आ के तहत ले ले। अतः जब उसने तलब-ए-मुवासाबा के माध्यम से मांग की हो...

(1) अर्थात इन बर्तनों में बैअ सलम (अग्रिम बिक्री) वैध है। (2) विक्रेता जिसे तरल पदार्थ जैसे गुलाब जल, सिरका आदि में बेचता हो।

دونوں کا راس المال علیحدہ بیان کرنا ضروری ہے اور جو بیع سلم اختلافی ہے اس کے آخر میں حکم حاکم لاحق کرنا ضروری ہے اور جو بیع سلم اختلافی ہے بنابر آنکہ ہم نے سابق میں بیان کر دیا ہے اور جن اجناس میں بیع سلم صحیح ہوتی ہے از انجملہ ظروف صفریہ و شبہہ (۱) وغیرہ میں لکھے کہ اتنے عدد شمعدان تانبے کے بنے ہوئے منقش بر ساخت بخارا جن کا وزن بوزن بخارا اس قدر ہے یا اپنے عدد شمعدان تانبے کے جو معروف بخیروانہ ہیں اور اگر فقتہ ہوں تو لکھے اتنے عدد جس میں تھمائے برنجی اتنے عدد بنے ہوئے جس میں سے کلاں اتنے عدد ہر ایک کا وزن بوزن بخارا اس قدر ہر ایک فقتہ میں اس قدر پانی سمائے اور نیز تھمائے کلاں معروف بمقمہ سمرقندی اتنے عدد اور اس میں سے خرد اتنے عدد اور وزن ہر ایک کا بوزن بخارا اس قدر اور اس میں اس قدر پانی سماتا اور علی ہذا القیاس طاس و طشت کا بھی یہی طریقہ ہے اور لوہے کے اوزار میں مثلاً کلہاڑاہنی ساختہ از فولا د اتنے عدد اور ساختہ از آہن نرم اتنے عدد جو کار زراعت کے لائق ہوں اس میں سے ہر کلہاڑ کا وزن بوزن بخارا اس قدر ہو اور مسحات میں بھی یہی صورت و حکم ہے۔ شیشہ کے برتنوں سے طباقات الطارم میں جائز ہے لکھے کہ اتنے عدد طباقات شیشے کے جو طارم کے لائق ہوں ان میں سے ہر ایک کا قطر ایک بالشت ہو ان میں سے ہر اس کا وزن دوسیر یا تین سیر جیسے ہوتے ہوں اور از طباقات مشہورہ طباقات کلیدانی کے اتنے عدد کہ ہر دس کا وزن چار سیر بوزن اہل بخارا اور قطر ہر ایک کا نصف گز اہل بخارا کے گزوں سے اور بیع سیری میں سے اتنے عدد اور اس کا وصف اسی طور سے بیان کرے جس طرح شیشہ گروں میں معروف ہو اور اس میں سے ہر دس کا وزن اس قدر ہو اور ان میں سے ہر ایک میں اتنے سیر اشیائے مائعات (۲) میں سے سماویں اور قرابات میں اتنے عدد قرابات زجاجیہ جس میں

سے ہر ایک کا وزن آدھ سیر یا دس چھٹانک یا پورا سیر بھر ہو اور ہر ایک میں اتنے سیر مائعات میں سے سمائے اور قارورات میں پس چندیں عدد قارورات زجاجیہ جس میں ہر ایک آدھ سیر کا ہوتا ہے بطریق مذکورہ بالا تحریر کرے اور قباب میں اتنے عدد پس چندیں عدد قتبہائے کلاں معروفہ بشش تانگی کہ جس میں سے ہر ایک قطر گز بھر یا آدھ گز جیسا ہوتا ہو اور چندیں عدد قتبہائے درمیانی معروف بیکبار تانگی جس میں سے ہر ایک کا قطر ایک گز ہوتا ہے سب مفروغ عنہ ہوں اور خر د اس قدر بطریق مذکورہ بالا تحریر کرے اور مٹی کے برتنوں میں پس چندیں عدد کوزہ ہائے گلین ذرکشی معروف بطیاق اور چندیں عدد کوزہ ہائے معروفہ بدو کانی یا سہ کانی اور چندیں عدد کوزہ ہائے درمیانی معروف بکاستراک و چندیں عدد کوزہ ہائے خرد معروف بدین اسم اور یہ سب عددیات متقاربہ ہیں ان میں تفاوت فاحش نہیں ہوتا ہے اور غطاء کی سلم اور غطاء سے مراد وہ جو تصویر پر ڈھانکی جاتی ہے جائز ہے پس یوں لکھے کہ اتنے عدد غطاء گلین درکشی جو تنور کا منڈھا لگنے کے لائق ہوتے ہیں ہر ایک کا قطر اس قدر گز اہل بخارا کے گزوں سے اور اس کی مقدار اسی طور سے بیان کرے جس طرح ہم نے کوزوں میں بیان کر دی ہے اور اسی طرح گھڑوں و مٹکوں میں اسی طور سے لکھے یہ ظہیر یہ میں ہے۔

فصل یازدہم تحریر شفعہ کے بیان میں

اصل میں فرمایا کہ اگر کسی شخص نے ایک دار خرید کر کے اس پر قبضہ کر لیا اور شفعہ دے دیا اور اس دار کا ایک شفیع ہے اس نے اس دار کو شفعہ میں لے لیا اور اس کی تحریر لکھوانی چاہے تو کیونکر لکھے سو ہم کہتے ہیں کہ شفیع کو حق شفعہ لے لینے کا اختیار جبھی ہے کہ جب اس نے طلب صحیح طلب شفعہ کر لیا ہو اور طلب شفعہ تین طرح کی ہوتی ہے طلب مواثبہ و طلب اشہاد و تقریر و طلب تملیک پس جب ان سب طرح کے طلبوں سے طلب کرے تو اس کو اختیار ہوگا کہ دار مذکور کو شفعہ میں لے لے پس جب ایسی ہی طلب مواثبہ سے طلب کیا

(۱) یعنی ان ظروف میں سے بیع دان میں جائز ہے ۱۲ (۲) بائع جس چیز میں سیلان ہو از قسم گلاب و سر کہ وغیرہ ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (Page 194) Book of Conditions

And a written record of this demand was required so that it may serve as proof for the claimant. Therefore, it should be written: "This is what the witnesses named at the end of this document have testified to: that so-and-so has purchased from so-and-so the entire house situated at so-and-so place—the four boundaries of which are as follows—for such-and-such price through a valid sale; he has taken possession of the said house and paid the price. And so-and-so is the pre-emptor (*shafi*) of this house for this reason..." The reason for the entitlement to pre-emption (*shufa*) should be stated in detail. Then, as soon as the first news reached this pre-emptor regarding the purchase of this house for that price, he immediately, without delay or hesitation, demanded pre-emption through the valid 'demand of jumping' (*talab-i-mowasaba*), saying, "I am the claimant of my right of pre-emption in the aforementioned bounded house for this reason." Thus, this is the complete text for the demand of jumping. In this text, Imam Muhammad (RA) has mentioned the names of the buyer and the seller. If the seller's name is not mentioned in this scenario, it is still permissible according to us, because after possession is taken, the dispute is with the buyer, and the seller is like a stranger. However, some scholars say that after possession, pre-emption involves both parties, so we have included both names to avoid this contention. This document also contains the reason for entitlement to pre-emption because the causes of pre-emption vary, and scholars have differed on them. Some say pre-emption is based on shared doorways (1), others say it is based on facing proximity, and according to us, it is based on adjacent proximity. According to Imam Shafi'i (RA), there is no right of pre-emption based on mere neighborhood. According to us, there are several levels of entitlement to pre-emption: first, by being a co-sharer in the property itself; then, by being a co-sharer in the rights of the property, such as a shared path (1); and finally, the right arises due to neighborhood proximity. Thus, a partner in the property itself has the highest degree of pre-emption; a partner in the shared path is of the second degree; and a neighbor is of the third degree. The reason for pre-emption should be specified so that the judge knows whether this person is excluded by someone entitled to a higher degree. And it should be written that "as soon as the first news of the purchase of this house reached him for this price," rather than "as soon as he gained knowledge (2) of this matter," because true knowledge is not legally established without a mass-transmitted (*mutawatir*) report. In pre-emption law, if people report the sale in numbers less than required for a *mutawatir* report and the pre-emptor does not

demand it, his right of pre-emption will be forfeited. For instance, if there is only one informer—whether upright (*adil*) or sinful (*fasiq*), free or enslaved, minor or adult—and the messenger delivered the message, but the pre-emptor did not demand it, the right will be void. If the informer gave news on his own, Hasan narrated from Imam Azam (RA) that if two men or one man and two women who are upright informed the pre-emptor of the sale and he did not demand it, the pre-emption is void. Imam Muhammad narrated from Imam Azam that if either of the two requirements for legal testimony—uprightness or sufficient number—was fulfilled in the informer and the pre-emptor did not demand it, his pre-emption will be void. According to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, if even one person informed him, regardless of character, and the pre-emptor did not demand it, then if that news turns out to be true, his pre-emption will be void. Thus, we have used the phrase "as soon as the first news reached him" so that no one may mistakenly think he failed to demand pre-emption upon the report of one or two persons and waited for a *mutawatir* report for absolute certainty until his right lapsed. Furthermore, "first news" is specified so it is clear he did not fail the first time and only demanded on a subsequent report, which would be invalid. To remove such doubt, we wrote that he demanded pre-emption immediately, without delay, upon the first news, because scholars have differed on the exact permitted duration for the 'demand of jumping'.

---

(1) i.e., the doors are shared; some say if they are opposite each other, the right exists; and according to us, it is by adjacency... (2) The explanation of 'demand of jumping' (*talab-i-mowasaba*) etc. has appeared in the Book of Pre-emption. (1) i.e., the path is among the property rights; being a partner in it. (2) Or, this matter became known.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 (194) किताबुश-शुरूत (शर्तों की किताब)

और इस तलब (माँग) की तहरीर चाही ताकि इसके लिए दलील (हुज्जत) हो, तो लिखे कि यह वह है जिस पर तहरीर के अंत में नामित गवाह गवाह बने हैं कि फलाँ ने फलाँ से फलाँ स्थान पर स्थित पूरा मकान, जिसकी चारों सीमाएँ(हुदूद-ए-अर्बआ) ये हैं, इतने मूल्य (शमन) के बदले वैध खरीद (ख़रीद-ए-सही) के माध्यम से खरीदा और उक्त मकान पर कब्जा कर लिया और मूल्य अदा कर दिया है। और फलाँ इस मकान का शफी (हक़-ए-शुफ़ा रखने वाला) इस कारण से है। वह शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) की पात्रता के कारण का विस्तार से वर्णन करे। फिर जैसे ही इस शफी को इस मकान की इतनी कीमत पर खरीद की पहली खबर मिली, उसने तुरंत बिना किसी देरी या विलंब के वैध 'तलब-ए-मुवासबत' (त्वरित माँग) के साथ शुफ़ा की माँग की और कहा कि मैं इस सीमित मकान में अपने शुफ़ा के अधिकार का इस कारण से इच्छुक हूँ। अतः यह तलब-ए-मुवासबत की पूरी तहरीर है। इस तहरीर में इमाम मुहम्मद (रह.) ने खरीदार और विक्रेता का नाम लिखा है। यदि इस स्थिति में विक्रेता का नाम न लिखा जाए तो भी हमारे निकट जायज़ है, क्योंकि कब्ज़े के बाद विवाद (ख़ुसूमत) खरीदार के साथ होता है और विक्रेता एक अजनबी व्यक्ति के समान है। लेकिन कुछ लोग कहते हैं कि कब्ज़े के बाद शुफ़ा में लेना दोनों से होता है, इसलिए हमने इस विवाद से बचने के लिए दोनों का नाम लिख दिया। इस तहरीर में शुफ़ा की पात्रता का कारण भी होता है, क्योंकि शुफ़ा के कारण अलग-अलग हैं और विद्वानों ने इसमें मतभेद किया है। कुछ ने कहा कि शुफ़ा दरवाजों की साझेदारी (1) से है, और कुछ के निकट आमने-सामने होने से है, और हमारे निकट सन्निकटता (मुलासिक़ा) से है। इमाम शाफ़ई (रह.) के निकट केवल पड़ोस के कारण शुफ़ा का अधिकार बिलकुल नहीं होता। हमारे निकट शुफ़ा की पात्रता के कई स्तर हैं: पहला, संपत्ति (बक़आ) में स्वयं साझेदारी के कारण; फिर संपत्ति के अधिकारों में साझेदारी के कारण, जो कि रास्ता है (1); फिर शुफ़ा की पात्रता पड़ोस के कारण होती है। अतः संपत्ति में स्वयं के साझेदार का शुफ़ा सर्वोच्च स्तर का है; फिर जो रास्ते का साझेदार है वह दूसरे स्तर का है; और पड़ोस के कारण तीसरे स्तर की पात्रता है। शुफ़ा का कारण स्पष्ट कर दे ताकि क़ाज़ी को ज्ञात हो जाए कि क्या यह व्यक्ति किसी प्रथम श्रेणी के पात्र के कारण वंचित (महजूब) तो नहीं है। और यह लिखा कि "जैसे ही उसे इस मकान की इस कीमत पर खरीद की पहली खबर पहुँची", और यह न लिखा कि "जैसे ही उसे इस बात का ज्ञान (2) हुआ", क्योंकि वास्तविक ज्ञान बिना 'ख़बर-ए-मुतवातिर' (अत्यधिक विश्वसनीय समाचार) के प्राप्त नहीं होता। जबकि शुफ़ा में यह नियम है कि यदि मुतवातिर की संख्या और शर्तों से कम लोग खबर दें और वह शुफ़ा

की माँग न करे, तो शुफ़ा का अधिकार समाप्त (साक़ित) हो जाएगा। उदाहरण के लिए, यदि खबर देने वाला एक ही हो, चाहे वह न्यायप्रिय (आदिल) हो या पापी (फ़ासिक़), आज़ाद हो या गुलाम, नाबालिग हो या बालिग, और संदेशवाहक ने संदेश पहुँचा दिया और शफी ने शुफ़ा की माँग नहीं की, तो शुफ़ा निरस्त (बातिल) हो जाएगा। यदि खबर देने वाले ने अपनी ओर से खबर दी, तो हसन ने इमाम-ए-आज़म (रह.) से रिवायत की है कि यदि शफी को दो पुरुषों या एक पुरुष और दो स्त्रियों ने, जो आदिल हों, बिक्री की खबर दी और उसने शुफ़ा की माँग नहीं की, तो शुफ़ा बातिल हो जाएगा। इमाम मुहम्मद ने इमाम-ए-आज़म से रिवायत की कि यदि खबर देने वाले में गवाही की दोनों चीजों में से, चाहे न्यायप्रियता हो या संख्या, एक बात पूरी पाई गई और शफी ने माँग नहीं की, तो उसका शुफ़ा बातिल होगा। इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद के कथन के अनुसार, यदि उसे एक व्यक्ति ने खबर दी, चाहे वह व्यक्ति कैसा भी हो, और शफी ने माँग नहीं की, तो यदि उस खबर का सच होना प्रकट होगा तो उसका शुफ़ा बातिल हो जाएगा। इसलिए हमने यह लिखा कि "जैसे ही उसे पहली खबर मिली" ताकि कोई वहम करने वाला यह वहम न करे कि उसने एक या दो व्यक्तियों की खबर पर शुफ़ा की माँग नहीं की और ज्ञान की निश्चितता के लिए मुतवातिर खबर के पहुँचने तक प्रतीक्षा की, यहाँ तक कि उसका शुफ़ा बातिल हो गया। इसके अलावा "पहली खबर" इसलिए लिख दिया ताकि कोई यह संदेह न करे कि एक बार खबर मिलने पर उसने माँग नहीं की और फिर दूसरी बार खबर मिलने पर माँग की, जबकि ऐसी माँग वैध नहीं होती। इस भ्रम को दूर करने के लिए हमने "पहली खबर" शब्द लिख दिया और लिखा कि तुरंत बिना किसी देरी और विलंब के वैध तलब-ए-मुवासबत के साथ शुफ़ा की माँग की, क्योंकि विद्वानों ने तलब-ए-मुवासबत की समय सीमा में मतभेद किया है।

---

(1) यानी दरवाजे एक हों; और कुछ ने कहा कि आमने-सामने हों तो भी शुफ़ा का अधिकार है। (2) तलब-ए-मुवासबत आदि का वर्णन 'किताबुश-शुफ़ा' में हो चुका है। (1) यानी रास्ता संपत्ति के अधिकारों में से है; इसमें साझेदार होना। (2) या यह बात ज्ञात हुई।

اور اس طلب کی تحریر چاہی تا کہ اس کے واسطے حجت ہو تو لکھے کہ یہ وہ ہے جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر ہٰذا شاہد ہوئے ہیں کہ فلاں نے فلاں سے تمام دار واقع مقام فلاں جس کے حدود اربعہ یہ ہیں اتنے ثمن کے عوض بخرید صحیح خرید کیا اور دار مذکور پر قبضہ کر لیا اور ثمن دے دیا ہے اور فلاں اس دار کا شفیع بدین سبب ہے اور سبب استحقاق شفعہ کو مفصل بیان کر دے پس اس شفیع نے جبھی اس کو اس دار کی بعوض اس قدر ثمن کے خرید کی پہلی خبر پہنچی ہے فوراً بلا درنگ و تاخیر کے بطلب صحیح طلب مواثبہ کے ساتھ شفعہ طلب کیا اور کہا کہ میں اس دار محدودہ مذکور کے اپنے شفعہ کا بدین سبب خواستگار ہوں پس یہ پوری تحریر طلب مواثبہ کی ہے اور اس تحریر میں امام محمدؒ نے مشتری و بائع کا نام تحریر کیا ہے اور اگر اس صورت میں بائع کا نام تحریر نہ کیا جائے تو بھی ہمارے نزدیک جائز ہے اس واسطے کہ قبضہ کے بعد خصومت مشتری کے ساتھ ہے اور بائع بمنزلہ اجنبی آدمی کے ہے لیکن بعض لوگ کہتے ہیں کہ قبضہ کے بعد شفعہ میں لینا دونوں سے ہوتا ہے پس ہم نے اس قول سے احتراز ہونے کے واسطے دونوں کا نام لکھ دیا اور اس تحریر میں سبب استحقاق شفعہ بھی ہوتا ہے اس واسطے کہ اسباب شفعہ مختلف ہیں اور علماء نے اس میں اختلاف کیا ہے بعض نے کہا کہ شفعہ بالابواب (1) ہے اور بعض کے نزدیک بجوار مقابلہ ہے اور ہمارے نزدیک بجوار ملاصقہ ہے اور شافعی رحمہ اللہ کے نزدیک جوار سے شفعہ کا استحقاق بالکل نہیں ہوتا ہے اور ہمارے نزدیک استحقاق شفعہ کے چند مراتب ہیں اوّل آنکہ بسبب عین بقعہ میں شرکت کے پھر بسبب ملک کے حقوق میں شرکت ہونے کے اور وہ راستہ ہے (1) پھر شفعہ کا استحقاق بسبب جوار کے ہوتا ہے پس عین بقعہ کے شریک کا شفعہ اعلیٰ درجہ ہے پھر جو راستہ کا شریک ہے دوم درجہ ہے پھر جوار کے وجہ سے

سوم درجہ کا استحقاق ہے سبب شفعہ بیان کر دے تاکہ قاضی کو معلوم ہو جائے کہ آیا یہ شخص کسی مستحق درجہ اوّل کی وجہ سے محجوب ہے یا نہیں اور یہ تحریر کیا کہ جبھی اس کو اس دار کے بعوض اس ثمن کے خرید کی پہلی خبر پہنچی اور یہ نہ لکھا کہ جبھی اس کو اس بات کا علم (2) ہوا اس واسطے کہ حقیقہ علم بدون خبر متواتر کے حاصل نہیں ہوتا ہے حالانکہ شفعہ میں یہ حکم ہے کہ اگر خبر متواتر کی تعداد و شرائط سے گھٹ کے لوگ خبر دیں اور شفعہ طلب نہ کرے تو حق شفعہ ساقط ہو جائے گا چنانچہ اگر خبر دہندہ ایک ہی ہو خواہ وہ عادل ہو یا فاسق ہو آزاد ہو یا غلام ہو یا صغیر ہو یا بالغ ہو اور ایلچی نے پیغام پہنچا دیا اور شفیع نے شفعہ طلب نہ کیا تو شفعہ باطل ہو جائے گا اور اگر خبر دہندہ نے اپنی طرف سے خبر دی تو حسن نے امام اعظمؒ سے روایت کی ہے کہ اگر شفیع کو دو مرد یا ایک مرد دو عورت نے جو عادل ہوں بیچ کی خبر دی اور اس نے شفعہ طلب نہ کیا تو شفعہ باطل ہو جائے گا اور امام محمدؒ نے امام اعظمؒ سے روایت کی کہ اگر خبر دہندہ میں گواہی کی دونوں چیزوں میں سے خواہ عدالت یا تعداد ایک بات پوری پائی گئی اور شفیع نے شفعہ طلب نہ کیا تو اس کا شفعہ باطل ہوگا اور بنا بر قول امام ابویوسفؒ و امام محمدؒ کے اگر اس کو ایک شخص نے خبر دی خواہ یہ شخص واحد کسی صفت کا ہو اور شفیع نے شفعہ طلب نہ کیا پس اگر اس خبر کا سچا ہونا ظاہر ہوگا تو اس کا شفعہ باطل ہو جائے گا پس ہم نے یوں تحریر کیا کہ جبھی اس کو پہلی خبر پہنچی تا کہ کوئی وہم کرنے والا یہ وہم نہ کرے کہ اس نے ایک شخص یا دو شخصوں کی خبر پر شفعہ طلب نہ کیا اور خبر متواتر پہنچنے تک طلب شفعہ کے واسطے انتظار کیا جب کہ علم یقینی حاصل ہو جائے حتی کہ اس کا شفعہ باطل ہو گیا اور نیز یہ لکھ دیا کہ پہلی خبر تا کہ کوئی وہم نہ کرے کہ ایک بار خبر دینے پر اس نے طلب نہیں کیا پھر دوبارہ خبر دینے پر طلب کیا حالانکہ یہ طلب صحیح نہیں ہوئی پس اس وہم کے دور کرنے کے واسطے ہم نے پہلی خبر کا لفظ لکھ دیا اور ہم نے یوں لکھا کہ فوراً بلا درنگ و تاخیر کے بطلب

صحیح طلب مواثبہ کے ساتھ شفعہ طلب کیا اس واسطے کہ علماء نے طلب مواثبہ کی مقدار مدت میں اختلاف کیا ہے۔

---

(1) یعنی دروازے متحد ہوں اور بعض نے کہا کہ مقابل ہوں تو بھی حق شفعہ ہے اور ہمارے نزدیک اتصال والصادق ہوا؟ (2) طلب مواثبہ وغیرہ کا بیان کتاب الشفعہ میں گذر چکا ۱۲ (1) یعنی راستہ حقوق ملک میں سے ہے اس میں شریک ہونا ۱۲ منہ (2) یا یہ بات معلوم ہوئی ۱۲ منہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) | 195 | Kitab al-Shurut (Book of Conditions/ Deeds)

It is stated in 'Zahir al-Riwayah' that if a person does not immediately and without delay claim 'Shufa' (the right of preemption), their right of preemption shall become void. Hisham has narrated from Imam Muhammad that the timeframe for this claim is until the end of the gathering (Majlis) where the person received the news. Sheikh Abu al-Hasan al-Karkhi has adopted this view. Hasan bin Ziyad narrated that the duration is three days, and this is also the opinion of Sheikh Ibn Abi Layla. This is also one of the sayings attributed to Imam Shafi'i. Therefore, if we only record that "he demanded it with a valid demand (Talab-e-Sahih)," there is a strong possibility of doubt that he may not have demanded it immediately but after some delay, and the scribe wrote "demanded with a valid demand" based on the interpretation of some scholars. Furthermore, we recorded the term 'Talab-e-Shufa' (Demand for Preemption), and scholars have differed on this term as well. However, according to the majority of scholars, if he requested preemption using any word understood in common usage ('Urf) to mean that he is claiming preemption—for example, by saying "I claimed," "I claim," "I am the claimant of preemption," or the like—it is valid. But some have differed on this. It is not a strict condition to have witnesses at the time of 'Talab-e-Muwathabah' (1) (immediate demand), nor is it a condition that Talab-e-Muwathabah occur in the presence of the seller, the buyer, or the purchased property. Subsequently, after Talab-e-Muwathabah, there is a necessity for 'Talab-e-Ishhad wa Taqrir' (Demand with Witnesses and Confirmation). For the validity of this demand, it is a condition that it occurs in the presence of the buyer, the seller, or at the site of the purchased property. However, this demand is only necessary if none of these three are present at the time of Talab-e-Muwathabah. If any of them are present during Talab-e-Muwathabah, that is sufficient; thereafter, no other demand is required except 'Talab-e-Tamleek' (Demand for Ownership/Possession). The estimated timeframe for this Talab-e-Ishhad is until he can reach any of those three parties. If he is able to reach them and fails to perform Talab-e-Ishhad wa Taqrir, his preemption right becomes void. Taking witnesses at the time of this demand is not an absolute requirement; if he does not take witnesses and the opponent admits the grounds of the demand, it is sufficient. This demand should preferably be made in the presence of whichever of the three is closest to the preemptor (Shafi'). This has been detailed in the 'Kitab al-Shufa' (Book of Preemption). If the preemptor wishes to have a written document for the certainty of the occurrence of Talab-e-Ishhad, it

should be drafted as follows: "This is a document stating that so-and-so purchased from so-and-so..." then copy the sale deed (Bay'nama) from beginning to end. Then write that as soon as so-and-so (the preemptor) was first informed of the purchase of the said demarcated house for the mentioned price, he immediately claimed preemption via Talab-e-Muwathabah as described. Then state that following this, without delay or negligence, in the presence of whichever of the three things was closest to him, he performed Talab-e-Ishhad wa Taqrir for preemption. Then specify which of the three—the seller, buyer, or the house—it was. However, the more cautious approach is to record the demand as occurring in the presence of both the seller and the buyer, because scholars differ on this point. Ibn Abi Layla says that before possession, the preemptor shall take it from the buyer and after possession from the seller, and litigate with them, and the responsibility of the sale shall lie with the seller. Imam Shafi'i says that in both cases, he shall take it from the buyer and litigate with him, and the responsibility (indemnity) shall also rest with the buyer. According to our (Hanafi) view, before possession, litigation should be with the seller and responsibility rests with the seller; after possession, litigation is with the buyer and the responsibility rests with him. Therefore, it is more cautious to record taking from both. If after claiming through both demands, the opponent agrees to surrender it, the matter is complete. If the opponent refuses to surrender it, the preemptor shall bring the matter before the judge (Qadi) and request: "Issue an order of ownership for me on the basis of preemption." If the opponent agrees to surrender and the preemptor wants a written document for legal security, then according to the template of Imam Muhammad, its form is: "This document is on behalf of so-and-so son of so-and-so, i.e., the buyer—"

(1) But it is needed for the purpose of proving the claim in case of denial. 12

अतः 'ज़ाहिर अल-रिवायत' में है कि यदि उसने तत्काल बिना किसी विलंब के'शुफ़ा' (अग्रक्रय का अधिकार) की माँग नहीं की, तो उसका शुफ़ा बातिल (अमान्य) हो जाएगा। हिशाम ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की है कि इसकी अवधि खबर मिलने की सभा (मजलिस) के अंत तक है, और इसी को शेख अबुल हसन कर्ख़ी ने अपनाया है। हसन बिन ज़ियाद से रिवायत है कि इसकी अवधि तीन दिन है, और यही शेख इब्न अबी लैला का कथन है। इमाम शाफ़ई के कथनों में से भी एक कथन यही है। अतः यदि हम केवल इतना लिखें कि उसने 'तलबी-ए-सहीह' (वैध माँग) से इसकी माँग की, तो इस बात की प्रबल संभावना है कि यह संदेह हो कि उसने तुरंत माँग नहीं की बल्कि उसके बाद की, और लेखक ने जो "तलबी-ए-सहीह" लिखा है वह कुछ विद्वानों के कथन की व्याख्या के आधार पर लिखा है। फिर हमने 'तलबी-ए-शुफ़ा' शब्द का प्रयोग किया और विद्वानों ने इसमें भी मतभेद किया है। लेकिन सामान्य विद्वानों के अनुसार, यदि उसने किसी ऐसे शब्द से शुफ़ा चाहा जिससे लोगों की सामान्य समझ (उर्फ़) में यह समझा जाता है कि वह शुफ़ा माँग रहा है—उदाहरण के लिए कहा कि "मैंने माँग की" या "मैं माँग करता हूँ" या "मैं शुफ़ा का प्रार्थी हूँ" या इसके समान—तो यह सही है। परंतु कुछ ने इसमें मतभेद किया है। और 'तलब-ए-मुवाथ़बह' (तत्काल माँग) के समय गवाह बनाना (1) शर्त नहीं है, और न ही यह शर्त है कि तलब-ए-मुवाथ़बह विक्रेता (बाइ), क्रेता (मुश्तरी) या खरीदे गए मकान में से किसी की उपस्थिति में हो। फिर तलब-ए-मुवाथ़बह के बाद 'तलब-ए-इशहाद व तक़रीर' (साक्ष्यों के साथ पुष्टि की माँग) की आवश्यकता है। इस माँग की वैधता के लिए यह शर्त है कि यह माँग क्रेता, विक्रेता या खरीदे गए मकान की उपस्थिति में हो। परंतु इस माँग की आवश्यकता तभी है जब तलब-ए-मुवाथ़बह के समय इन तीनों में से कोई सामने मौजूद न हो। यदि तलब-ए-मुवाथ़बह के समय इनमें से कोई उपस्थित हो, तो वही पर्याप्त है; उसके बाद 'तलब-ए-तम्लीक' (स्वामित्व की माँग) के अलावा किसी अन्य माँग की आवश्यकता नहीं है। इस तलब-ए-इशहाद व तक़रीर की अवधि का अनुमान यह है कि वह इनमें से किसी की उपस्थिति प्राप्त कर सके। यहाँ तक कि यदि उसे अवसर मिला और इसके बावजूद उसने तलब-ए-इशहाद व तक़रीर नहीं की, तो उसका शुफ़ा बातिल हो जाएगा। इस माँग के समय गवाह लेना अनिवार्य नहीं है; यहाँ तक कि यदि उसने गवाह नहीं लिए और विरोधी पक्ष ने इस माँग के आधारों को स्वीकार कर लिया, तो यह पर्याप्त है। और चाहिए कि यह माँग इन तीनों में से उसके सामने हो जो शुफ़ई (माँग करने वाले) के सबसे अधिक निकट हो। यह विवरण 'किताब अल-शुफ़ा' में विस्तार से ज्ञात हो चुका है। यदि शुफ़ई

(अग्रक्रेता) चाहे कि तलब-ए-इशहाद के घटने के भरोसे के लिए दस्तावेज़ लिखवा ले, तो उसे इस प्रकार लिखना चाहिए: "यह एक विलेख है जिसमें उल्लेख है कि फ़लाँ ने फ़लाँ से खरीदारी की..." फिर विक्रय-पत्र (बै-नामा) की प्रारंभ से अंत तक नकल कर दे। इसके बाद लिखे कि जैसे ही फ़लाँ (शुफ़ई) को उस सीमाबद्ध मकान के उल्लेखित मूल्य पर खरीदे जाने की पहली सूचना दी गई, उसी क्षण उसने तत्काल 'तलब-ए-मुवाथ़बह' के माध्यम से शुफ़ा की माँग की, जैसा कि हमने वर्णन किया है। फिर लिखे कि इसके बाद उसने बिना किसी देरी या कोताही के, उन तीनों चीज़ों में से जो उसके सबसे करीब थी, उसकी उपस्थिति में 'तलब-ए-इशहाद व तक़रीर' के माध्यम से शुफ़ा की माँग की। फिर उस चीज़ का वर्णन करे कि विक्रेता, क्रेता या मकान, इन तीनों में से वह क्या था। परंतु सावधानी (अहतियात) इसमें है कि वह विक्रेता और क्रेता दोनों की उपस्थिति में माँग करना दर्ज करे, क्योंकि इसमें विद्वानों का मतभेद है। इब्न अबी लैला कहते हैं कि शुफ़ई क्रेता के कब्ज़े से पहले उससे और विक्रेता से लेगा और उनसे वाद-विवाद (मुक़दमा) करेगा, और शुफ़ा की बिक्री का उत्तरदायित्व विक्रेता पर होगा। इमाम शाफ़ई कहते हैं कि दोनों ही स्थितियों में वह क्रेता से लेगा और उसी के साथ वाद-विवाद करेगा और इसका उत्तरदायित्व (ओहदा) भी क्रेता के ज़िम्मे होगा। हमारे (हनफ़ी) मत के अनुसार, कब्ज़े से पहले वाद-विवाद विक्रेता से करेगा और उत्तरदायित्व विक्रेता पर होगा; और कब्ज़े के बाद क्रेता से वाद-विवाद होगा और उसी पर उत्तरदायित्व होगा। अतः सावधानी इसी में है कि विक्रेता और क्रेता दोनों से लेना लिखा जाए। फिर जब शुफ़ई ने दोनों माँगों से अपनी माँग पूरी कर ली, यदि विरोधी पक्ष उसे सौंपने पर सहमत हो गया, तो कार्य पूर्ण हुआ। यदि उसने सौंपने से इनकार किया, तो शुफ़ई मामले को काज़ी (न्यायाधीश) के समक्ष प्रस्तुत करेगा और प्रार्थना करेगा कि "मेरे हक में शुफ़ा के आधार पर स्वामित्व का आदेश लागू करें"। यदि विरोधी पक्ष सौंपने पर सहमत हो गया और शुफ़ई ने मजबूती के लिए दस्तावेज़ लिखवाना चाहा, तो इमाम मुहम्मद के लेख के अनुसार उसका प्रारूप यह है: "यह विलेख फ़लाँ पुत्र फ़लाँ यानी क्रेता की ओर से है—"

(1) लेकिन इसकी आवश्यकता इसलिए होती है ताकि इनकार की स्थिति में इसे साबित किया जा सके। 12

ہے پس ظاہر الروایۃ میں ہے کہ اگر اس نے فی الفور بلا درنگ شفعہ طلب نہ کیا تو اس کا شفعہ باطل ہو جائے گا اور ہشام نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ خبر پہنچنے کی مجلس تک اس کی مقدار ہے اور اسی کو شیخ ابو الحسن کرخیؒ نے اختیار کیا ہے اور حسن بن زیادؒ سے روایت ہے کہ تین روز تک اس کی مدت ہے اور یہی شیخ ابن ابی لیلیٰؒ کا قول ہے اور امام شافعیؒ کے اقوال میں سے بھی ایک قول یہی ہے پس اگر ہم اسی قدر تحریر کریں کہ اس نے طلب صحیح اس کو طلب کیا تو بہت احتمال ہے کہ اس کا وہم ہو کہ اس نے فی الفور طلب نہیں کیا بلکہ اس کے بعد طلب کیا اور کاتب نے یہ جو لکھا کہ طلب صحیح طلب کیا تو بتاویل قول بعض علماء کے تحریر کیا ہے پھر ہم نے طلب شفعہ کا لفظ تحریر کیا اور علماء نے اس میں بھی اختلاف کیا ہے مگر عامہ علماء کے نزدیک اگر اس نے کسی ایسے لفظ سے شفعہ چاہا جس سے لوگوں کے عرف میں یہ سمجھا جاتا ہے کہ وہ شفعہ طلب کرتا ہے مثلاً کہا کہ میں نے طلب کیا یا طلب کرتا ہوں یا طالب شفعہ ہوں یا مثل اس کے تو درست ہے مگر بعض نے اس میں اختلاف کیا ہے اور طلب مواثبہ کے گواہ کر لینا (۱) شرط نہیں ہے اور نیز یہ بھی شرط نہیں ہے کہ طلب مواثبہ بائع یا مشتری یا دار خرید شدہ میں سے کسی کے حضور میں ہو۔ پھر طلب مواثبہ کے بعد طلب اشہاد و تقریر کی ضرورت ہے اور اس طلب کی صحت کے واسطے یہ شرط ہے کہ یہ طلب یا مشتری یا بائع یا دار خرید شدہ کے حضور میں ہو لیکن اس طلب کی ضرورت جبھی ہے کہ جب طلب مواثبہ کے وقت ان تینوں میں سے کوئی سامنے موجود نہ ہو اور اگر طلب مواثبہ کے وقت ان میں سے کوئی حاضر ہو تو یہ کافی ہے پھر اس کے بعد کسی دوسری طلب کے سوائے طلب تملیک کی ضرورت نہیں ہے اور اس طلب اشہاد و تقریر کی مدت کی اندازہ یہ ہے کہ ان چیزوں میں سے کسی کے

حضور کو حاصل کر پائے حتیٰ کہ اگر اس نے قابو پایا اور بایں اس نے طلب اشہاد و تقریر نہ کی تو اس کا شفعہ باطل ہو جائے گا اور اس طلب کے وقوع پر گواہ کر لینا امر لازم نہیں ہے حتیٰ کہ اگر اس نے گواہ نہ کر لئے اور خصم نے اس طلب کے وجوہ کا اعتراف کر لیا تو کافی ہے اور یہ چاہئے کہ یہ طلب ان تینوں میں سے ایسے کے حضور میں ہو جو شفیع سے سب سے زیادہ قریب ہے اور یہ حال کتاب الشفعہ میں مفصل معلوم ہو چکا ہے اور اگر شفیع نے چاہا کہ طلب اشہاد واقع ہونے کے وثوق کے واسطے تحریر کرا لے تو یوں تحریر کرنا چاہئے کہ یہ تحریر ہے جس میں یہ مذکور ہے کہ فلاں نے فلاں سے خرید کیا پھر بیعنامہ کو اول سے آخر تک نقل کر دے پھر اس کے بعد لکھے کہ فلاں یعنی شفیع کو جبھی اس دار محدودہ کی بعوض ثمن مذکور خریدے جانے کی پہلی خبر دی گئی اسی وقت فوراً اس نے بطلب مواثبہ شفعہ طلب کیا جیسا کہ ہم نے بیان کیا ہے پھر لکھے کہ اس کے بعد اس نے بدون تاخیر و تقصیر کے بحضوری اس چیز کے جو سب سے زیادہ اس سے قریب تھی طلب اشہاد و تقریر شفعہ طلب کیا پھر اس چیز کو بیان کر دے کہ بائع و مشتری و دار (مکان) ان تینوں میں سے کون چیز تھی مگر احوط یہ ہے کہ بائع اور مشتری کے حضور میں طلب کرنا تحریر کرے اس واسطے کہ اس میں علماء کا اختلاف ہے پس ابن ابی لیلیٰؒ فرماتے ہیں کہ شفیع مشتری کے قبضہ سے پہلے اس سے اور بائع سے لے گا اور اس سے خصومت کرے گا اور عہدۂ بیع شفعہ بھی بائع پر ہوگا اور امام شافعیؒ فرماتے ہیں کہ ہر دو صورت میں مشتری سے لے گا اور اسی کے ساتھ خصومت کرے گا اور اس کا عہدہ بھی مشتری کے ذمہ ہوگا اور ہمارے نزدیک قبضہ سے پہلے خصومت بائع سے کرے گا اور بائع پر عہدہ ہوگا اور قبضہ کے بعد مشتری سے خصومت اور اسی پر عہدہ ہوگا لہٰذا احوط یہ ہے کہ بائع و مشتری دونوں سے لینا تحریر کرے پھر جب شفیع نے ہر دو طلب سے طلب کر لیا پس اگر خصم نے اس کو سپرد کرنے پر اتفاق کیا تو کام پورا ہو گیا اور اگر اس نے سپرد کرنے سے انکار کیا تو شفیع

اس معاملہ کو بحضور قاضی پیش کرے گا اور اس سے درخواست کرے گا کہ میرے واسطے ملک کا حکم بوجہ شفعہ کے نافذ فرمائے پس اگر در صورتیکہ خصم نے اس کے سپرد کرنے پر اتفاق کیا شفیع نے مضبوطی کے واسطے اس کی تحریر لکھوانی چاہی تو موافق تحریر امام محمدؒ کے اس کی صورت یہ ہے کہ یہ تحریر از جانب فلاں بن فلاں یعنی مشتری کی طرف—

(۱) لیکن اس واسطے ضرورت ہوتی ہے کہ بروقت انکار کے اس کو ثابت کر سکے۔ ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 [196] Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

For so-and-so, son of so-and-so, i.e., the pre-emptor (*Shafi*), the content is as follows: "I purchased from so-and-so, son of so-and-so, the entire house located at such-and-such place, bounded by such-and-such limits, for such-and-such price." Then provide the full details of the purchase until the end. Then write: "You were the pre-emptor for the aforementioned house by reason of partnership, co-mingling, or adjacency. When you first received news that the house had been sold for the mentioned price, you immediately made the 'Demand of Immediate Assertion' (*Talab-e-Muwathiba*) and then the 'Demand with Witnesses' (*Talab-e-Ishhad*). Describe both demands in detail as previously explained, stating that the demand was made correctly, necessitating the handover of the house to you by right of pre-emption (*Shufa*). However, I did not hand over the house to you." Then complete the text as previously described. This is the format provided by Imam Muhammad (may Allah have mercy on him). Later jurists adopted a format stating that this document is witnessed by the persons named at the end, testifying that so-and-so sold the house at such-and-such location to so-and-so.

Copy the entire sale deed from beginning to end. If the buyer (*Mushtari*) has not taken possession, do not mention possession; instead, write that so-and-so was a neighbor pre-emptor because his property is adjacent to one side of the purchased house, or that he was a pre-emptor by partnership because he owns half of the house. Thus, as soon as the pre-emptor learned of the sale, without any delay or negligence, he made a valid demand in the presence of both parties (seller and buyer), which led to the order that the house be handed over to him under the right of pre-emption. Both parties agreed and transferred the subject of the sale to him for the full price, without any conditions, options, or defects. The seller received the full amount from the pre-emptor, and the pre-emptor was absolved of the debt. All this occurred with the consent of the named buyer. The pre-emptor took full possession of the property, which was delivered free of all encumbrances.

If any legal defects (*darak*) arise, the seller remains liable. If the pre-emption was settled by a judge's (*Qazi*) decree, append the decree at the end, as the matter is subject to legal differences. Note that guarantees for buildings, trees, or crops are not included in pre-emption cases as they are not mandatory. If the buyer had already taken possession and paid the price, the legal dispute is with the buyer, not the seller. This format is based on the buyer's acknowledgment and the pre-emptor exercising his right. If settled by court order, state that both parties presented the

case before so-and-so judge, who, after proper litigation, upheld the right of pre-emption and ordered the property's transfer. If a father or guardian acted for a minor, specify that the minor was the pre-emptor. If the decree was issued due to a party's refusal to swear an oath (*nukul*), record those details accordingly.

1. Ambiguity in writing can cause legal issues, as noted previously.
2. "Al-Hukm al-Shar'i" refers to the Sharia ruling that makes pre-emption mandatory in exchange for the price.

फलां बिन फलां यानी शफी (अग्रक्रयाधिकारी) के लिए इस विषय के साथ है कि मैंने फलां बिन फलां से फलां स्थान पर स्थित संपूर्ण घर, जो निर्दिष्ट सीमाओं से घिरा है, इतनी कीमत के बदले खरीदा था। फिर खरीद के विवरण को अंत तक वर्णित करे। फिर लिखे कि तू इस वर्णित घर का साझेदारी, मिश्रण या पड़ोस के कारण शफी था और जब तुझे पहली बार इस घर के वर्णित मूल्य पर बेचे जाने की सूचना मिली, तो तूने तुरंत 'तलब-ए-मुवाथ़िबा' (तत्काल मांग) और फिर 'तलब-ए-इशहाद' (गवाहों के सामने मांग) के माध्यम से सही तरीके से शुफ़ा की मांग की थी। 'तलब-ए-मुवाथ़िबा' और 'तलब-ए-इशहाद' को विस्तार से वैसे ही लिखें जैसा हमने वर्णित किया है, और लिखें कि ऐसी सही मांग के साथ मांग की गई थी जो इस आदेश का आधार बनी कि मैं यह घर शुफ़ा के कारण तुझे सौंप दूँ। फिर मैंने तुझे घर नहीं सौंपा, इसके बाद विवरण को उसी तरह पूरा करें जैसे पहले बताया गया है। यह इमाम मोहम्मद (रह.) का लेखन प्रारूप है। बाद के विद्वानों ने लेखन का यह स्वरूप अपनाया है कि यह वह दस्तावेज है जिस पर अंत में नामित गवाह गवाह बने हैं कि फलां ने फलां के हाथों फलां स्थान पर स्थित घर बेचा था।

इसके बाद विक्रय विलेख (बैय-नामा) को शुरू से अंत तक नकल करे। यदि क्रेता ने घर पर कब्जा नहीं किया है, तो कब्जे का विवरण न लिखें, बल्कि यह लिखें कि फलां व्यक्ति इस घर का पड़ोसी शफी था क्योंकि उसका घर खरीदे गए घर की एक सीमा से सटा हुआ है, या यह लिखें कि वह साझेदारी के कारण शफी था क्योंकि इस घर का आधा हिस्सा उसकी मिल्कियत है। अतः इस शफी को जैसे ही घर की बिक्री की जानकारी हुई, बिना किसी देरी या लापरवाही के दोनों पक्षकारों (विक्रेता और क्रेता) की उपस्थिति में अपनी सही मांग रखी, जो इस आदेश का आधार बनी कि यह घर शुफ़ा के अधिकार के तहत उसे दिया और सौंपा जाए। फिर उन दोनों पक्षकारों ने सहमति जताई और विक्रय की गई वस्तु को पूरे मूल्य के बदले उसे सही तरीके से सौंप दिया, जिसमें कोई शर्त, विकल्प या दोष नहीं है। विक्रेता ने शफी से पूरा मूल्य प्राप्त कर लिया और शफी उस मूल्य के भुगतान से मुक्त हो गया। यह सब उस क्रेता की अनुमति से हुआ जिसने इसकी अनुमति दी थी। शफी ने विक्रय की गई वस्तु का पूर्ण कब्जा ले लिया, जबकि विक्रेता ने इसे हर प्रकार की बाधा से मुक्त करके उसे सौंपा।

यदि शफी को इसमें कोई कानूनी समस्या (दरक) आती है, तो विक्रेता उसकी जिम्मेदारी लेगा। यदि मामला अदालत (क़ाज़ी) के आदेश से हुआ है, तो अंत में क़ाज़ी के आदेश का उल्लेख करें क्योंकि यह मामला विवादास्पद है। भवन, पेड़ और फसल की गारंटी इसमें शामिल न करें क्योंकि शुफ़ा के मामले में इनकी गारंटी अनिवार्य नहीं है। यदि क्रेता ने कब्जा कर लिया था और कीमत चुका दी थी, तो विक्रेता के विरुद्ध कोई दावा नहीं होगा, बल्कि दावा क्रेता के विरुद्ध होगा। यह प्रारूप क्रेता की स्वीकृति और शफी द्वारा शुफ़ा लेने पर आधारित है, और यह तब है जब मामला क़ाज़ी के आदेश के बिना सुलझ जाए। यदि क़ाज़ी का आदेश हो, तो यह लिखें कि दोनों पक्षों ने मामला फलां क़ाज़ी के सामने पेश किया, जिसने उचित सुनवाई के बाद शुफ़ा के अधिकार को सिद्ध किया और आदेश दिया कि घर शफी को सौंपा जाए। यदि पिता या अभिभावक ने किसी नाबालिग के लिए शुफ़ा मांगा हो, तो उसका उल्लेख करें।

1. विद्वानों के कथनों के अनुसार, लेखन में अस्पष्टता बाधा उत्पन्न कर सकती है जैसा कि पहले बताया गया है।
2. 'अल-हुक्म अल-शरई' का अर्थ है कि शरीयत के आदेशानुसार कीमत के बदले शुफ़ा अनिवार्य किया गया है।

 سے واسطے فلاں بن فلاں یعنی شفیع کے بدین مضمون ہے کہ میں نے فلاں بن فلاں سے تمام دار واقع موقع فلاں محدود بحدود چنان و چنان بعوض اس قدر ثمن کے خرید ا تھا پھر تحریر خرید کو آخر تک بیان کر دے پھر لکھے کہ تو اس دار مذکور کا بسبب شرکت یا خلط یا جوار کے شفیع تھا اور تو نے جس وقت تجھ کو پہلی خبر اس دار مذکور کے بعوض ثمن مذکور خریدے جانے کی پہنچی تھی تو نے فی الفور طلب مواثبہ و پھر طلب تقر یر و اشہاد طلب صحیح شفعہ طلب کیا تھا اور طلب مواثبہ اور طلب اشہاد کو مفصل جس طرح ہم نے بیان کیا ہے تحریر کرے اور لکھے کہ ایسی طلب صحیح کے ساتھ طلب کیا تھا کہ جو اس حکم کی موجب تھی کہ میں تجھے یہ دار بسبب شفعہ کے سپرد کروں اور دے دوں پس میں نے تجھ کو نہ دار سپرد کیا پھر تحریر کو اسی طور سے تمام کرے جس طرح ہم نے بیان کیا ہے۔ یہ امام محمدؒ کا عنوان تحریر ہے اور متاخرین مشائخ نے ایسی تحریر کی صورت یہ اختیار کی ہے کہ یہ وہ ہے جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا شاہد ہوئے ہیں سب اس بات کے گواہ ہوئے ہیں کہ فلاں نے فلاں کے ہاتھ امام دار واقع موقع فلاں فروخت کیا تھا پس بیعنامہ اول سے آخر تک نقل کرے پھر بعد ازیں اگر مشتری نے یہ دار پر قبضہ نہ کیا ہو تو قبضہ دار کا بیان نہ لکھے پس یہ لکھے کہ اور فلاں اس دار محدود کا شفیع جوار بسبب اُس دار کے تھا جو اس دارِ خرید شدہ کی ایک حد سے متصل ہے یا لکھے کہ شفیع بشفعہ شرکت تھا کہ اس دار محدودہ مذکورہ میں سے نصف دار اس کی ملک ہے پس اس شفیع نے ہر گاہ اس کو اس دار محدودہ کے خریدے جانے کا علم ہوا بدون تفریط و تقصیر کے بطلبِ صحیح بمواجہہ آن ہر دو متعاقدین فلاں و فلاں کے اس طرح اپنا شفعہ طلب کیا کہ جو موجب اس حکم کا ہے کہ یہ دار حقِ شفعہ اس کو دیا اور سپرد کیا جائے پس ان ہر دو متبائعان نے اس کے ساتھ اتفاق کر کے دونوں نے اس کو تمام وہ چیز جس پر

عقد بیع واقع ہوا بعوض پورے ثمن مذکور کے باعطاء صحیح دے دیا جس میں کوئی شرط نہیں ہے اور نہ خیار اور نہ فساد ہے اور اس بائع نے تمام اس ثمن مذکور پر اس شفیع کے اس کو ادا کرنے سے لے کر تمام و کمال قبضہ کر لیا وصول پایا اور شفیع مذکور کے اس کو دینے سے قبضہ کرنے سے شفیع مذکور اس سب ثمن سے بری ہو گیا اور باجازت اس مشتری مسمی مذکور کے جس نے اس کو اس سب کی اجازت دی ہے یہ سب کیا اور اس شفیع نے تمام اس چیز پر جس پر یہ عقدِ بیع واقع ہوا اور شفعہ میں دے گئی ہے اس بائع سے یہ سب اس کو سپرد کرنے سے درحالیکہ اس نے خالی فارغ از ہر مانع و متناع سپرد کیا ہے باجازت اُس مشتری مذکور کے اس پر قبضہ صحیح کر لیا پس اس شفیع کو اس میں جو درک پیش آئے تو اس بائع پر اس کا خلاص کرنا آخر تک بدستور معلوم تحریر کو ختم کرے اور درصورتیکہ اس کو بحقِ شفعہ ہوار لیا ہو اس کے آخر میں کسی قاضی کا حکم لاحق کرے اس واسطے کہ مختلف فیہ ہے اور ضمانت درک میں عمارت و درخت و زراعات کی ضمانت درج نہ کرے اس واسطے کہ اس کی ضمانت ان دونوں پر درصورتِ شفعہ واجب نہیں ہوتی ہے اور اگر مشتری نے دار پر قبضہ کر لیا اور ثمن ادا کر دیا ہو تو بائع کے ساتھ کچھ خصومت نہ ہو گی بلکہ خصومت مشتری سے ہو گی تو یہ تحریر بر بناء اقرار مشتری کو بخرید کے وشفیع کے اس سے شفعہ میں لینے کی ہو اور یہ اس وقت ہے کہ بحقِ شفعہ لینا بغیر حکمِ قاضی ہو اور اگر بحکمِ قاضی ہو تو بجائے اس عبارت کے دونوں نے اس شفیع کے ساتھ اتفاق کیا یہ تحریر کرے کہ ان سب نے یہ مقدمہ فلاں قاضی کے سامنے پیش کیا پس اس نے بعد خصومتِ صحیہ کے جوان متخاصمین میں جاری ہوئی اس حقِ شفعہ کے ثبوت کا حکم دیا اور ان دونوں پر حکم نافذ فرمایا کہ یہ دار محدودہ بحقِ شفعہ اس کے سپرد کریں پس دونوں نے اس کو تمام وہ چیز جس پر عقدِ بیع واقع ہوا ہے دے دی آخر تک بدستور تمام کرے اور اگر باپ یا وصی نے صغیر کے واسطے شفعہ طلب کیا ہو تو لکھے کہ فلاں صغیر اس دار کا شفیع تھا اور

درصورتیکہ حکمِ قضاء بسبب نکول کے جاری ہوا ہو تو لکھے کہ یہ سب بعد اس کے واقع ہوا کہ اس مشتری نے اس شفیع کے دعویٰ شفعہ سے جو اس پر کیا تھا انکار کیا پس اس قاضی نے اس ۱ــہ اقوال علم ہو یا تحریر کرنا موجبِ خلل ہے جیسا کہ سابق میں معلوم ہوا ۱۲ منہ ۲ــہ قال یحتمل ان یکون المراد الحکم الشرعی یعنی حکم شرح نے بعوض قیمت کے شفعہ واجب کیا ہے ۱۲

An oath was taken regarding this claim, and the defendant denied it several times before the judge. Consequently, the judge ruled in favor of establishing the right of pre-emption (*shufa*), after the pre-emptor (*shafi*) swore by God that he had not waived this right to the purchaser and had demanded it immediately upon receiving the news. If the price consists of dirhams, dinars, or items measurable by volume, weight, or count, it shall be stated and recorded. If the purchase was made in exchange for a slave or other valuable goods, the pre-emptor shall take it at the market value of those items as estimated by pious and trustworthy experts. The names of the evaluators should be recorded, stating that both the seller and purchaser agreed to the valuation. If there are multiple pre-emptors and one takes the entire property by right of pre-emption, and subsequently another proves his right, his portion shall be granted to him. The document shall record the witnesses and the process of handover as mandated by the judge.

Section Twelve: Regarding the Drafting of Lease (*Ijara*) and Sharecropping (*Muzara'a*) Agreements

One type of long-term lease practiced by the people of Bukhara (*Ijara-e-Taweela*) is formatted as follows: This document states that [Name], son of [Name], has rented the entire mansion described below for residential purposes. The lessor has declared that the property is his legal possession. The property is located in city [Name], neighborhood [Name], lane [Name], near mosque [Name]. Its four boundaries are defined: the first boundary adjoins the mansion of [Name], the second and third are as described, and the fourth adjoins the access road. This mansion, with all its rights and appurtenances, is leased for thirty-one consecutive years, excluding the last ten days of each year for thirty years, starting from the second day of the date of this document, for a specified rental amount in dinars, under the condition that for the first thirty years, the annual rent shall be a nominal amount (e.g., equivalent to the value of a single grain of barley).

Footnotes: 1. The translator notes: The phrasing is condensed. This means that the second pre-emptor should also specify the grounds for pre-emption to ensure the first pre-emptor’s right is not unjustly invalidated. (1) i.e., in three years, minus the last ten days of each year [referring to a specific legal technicality].

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 197 | किताब-उश-शुरूत

इस दावे पर शपथ ली गई और उसने कई बार इनकार किया। फिर काज़ी ने शफ़ा (Pre-emption/ हक़-ए-शुफ़ा) के हक़ में फ़ैसला दे दिया। शफ़ी (Pre-emptor) ने क़सम खाई कि उसने अपना हक़ नहीं छोड़ा था और ख़बर मिलते ही फ़ौरन माँग की थी। अगर क़ीमत दिरहम या दीनार में हो तो उसे दर्ज किया जाएगा। अगर क़ीमत कोई ग़ुलाम या सामान हो तो विशेषज्ञों द्वारा उसकी बाज़ारू क़ीमत लगाई जाएगी और गवाहों के नाम लिखे जाएंगे। अगर एक से अधिक शफ़ी हों तो उनके बीच हिस्सों के बँटवारे का तरीक़ा बताया गया है। काज़ी बेचने वाले या खरीदार को हुक्म देगा कि वह हक़दार को उसका हिस्सा सौंपे।

अध्याय 12: किराएदारी (इजा़राह) और बटाई (मज़ारत) के दस्तावेज़ों के बयान में

बुख़ारा के लोगों में प्रचलित लंबे समय के किराएनामे (इजा़राह-ए-तवीला) का एक रूप यह है: यह दस्तावेज़ इस बारे में है कि अमुक व्यक्ति ने एक हवेली जिसकी चौहद्दी (सीमाएँ) नीचे दी गई हैं, इकतीस साल के लिए रहने के वास्ते किराए पर ली। मालिक ने स्वीकार किया कि यह उसकी मिल्कियत और क़ब्ज़े में है। यह हवेली अमुक शहर, मोहल्ले और गली में स्थित है। इसकी चारों दिशाओं की सीमाओं का ज़िक्र किया गया है। यह अनुबंध इकतीस साल के लिए है, जिसमें हर साल के आख़िरी दस दिन छोड़कर तीस साल तक का किराया एक मामूली रक़म (जैसे एक जौ के बराबर) तय किया गया है।

اس دعویٰ پر حلف لیا گیا اور مدعا علیہ نے کئی بار انکار کیا۔ پھر قاضی نے شفعہ کے حق میں فیصلہ دے دیا۔ شفیع نے قسم کھائی کہ اس نے اپنا حق نہیں چھوڑا تھا اور خبر ملتے ہی فوری مطالبہ کیا تھا۔ اگر قیمت درہم و دینار میں ہو تو اسے درج کیا جائے گا۔ اگر قیمت کوئی غلام یا سامان ہو تو ماہرین کے ذریعے اس کی بازاری قیمت لگائی جائے گی اور گواہوں کے نام لکھے جائیں گے۔ اگر ایک سے زیادہ شفیع ہوں تو ان کے درمیان حصوں کی تقسیم کا طریقہ کار بیان کیا گیا ہے۔ قاضی بائع یا مشتری کو حکم دے گا کہ وہ حقدار کو اس کا حصہ سپرد کرے۔

فصل بارہویں: کرایہ داری (اجارہ) اور بٹائی (مزارعت) کی دستاویزات کے بیان میں

بخارا کے لوگوں میں رائج طویل مدتی کرایہ نامہ (اجارہ طویلہ) کی ایک قسم یہ ہے: یہ دستاویز اس بارے میں ہے کہ فلاں شخص نے ایک حویلی جس کی حدود اربعہ درج ذیل ہیں، اکتیس سال کے لیے رہائش کی غرض سے کرایہ پر لی۔ مالک نے اقرار کیا کہ یہ اس کی ملکیت اور قبضے میں ہے۔ یہ حویلی فلاں شہر، محلے اور گلی میں واقع ہے۔ اس کی چاروں سمتوں کی حدود کا ذکر کیا گیا ہے۔ یہ معاہدہ اکتیس سال کے لیے ہے، جس میں ہر سال کے آخری دس دن نکال کر تیس سال تک کا کرایہ ایک نہایت معمولی رقم (مثلاً ایک جو کے برابر) طے کیا گیا ہے، اور باقی مدت کے لیے الگ انتظام ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (Page 198) Kitab al-Shurut (The Book of Conditions)

The rent in consideration for the final year, which completes this period, is on the condition that each of the two parties has the right to rescind the remaining part of the aforementioned lease contract during those future days; whichever of them wishes may rescind it. Based on the aforementioned agreement through a valid lease, the lessor has given the entirety of the property mentioned in the lease, along with its boundaries, rights, and appurtenances, in exchange for the aforementioned rent, through a valid lease free from all invalidating meanings and corrupting aspects. This is on the condition that the lessee resides in it himself, keeps his belongings and goods there, allows whomever he wishes to dwell in it, sublets it to whomever he wishes, or lends it as a gratuity to whomever he wishes. The lessee himself has taken possession of the entire aforementioned haveli (mansion) with its defined boundaries, following its valid handover by the lessor, vacant and cleared. The lessor has received all the aforementioned rent from the lessee in full as an advance payment. The lessor has also provided a valid guarantee to the lessee regarding the title (darak) of the property established in this document. Both parties, while in a state of legal competence, voluntarily agreed to all this and appointed witnesses over themselves. All this occurred on such-and-such date. This document, which we have written regarding long-term leases, should serve as a precedent for similar cases. This is recorded in *Al-Zahiriya*, and later scholars have adopted this template for lease documents. The content of the document is as follows: So-and-so, son of so-and-so Al-Makhzumi, has leased from so-and-so, son of so-and-so Al-Makhzumi, the entire house comprising rooms, owned and possessed by him, located at such-and-said place, the boundaries of which are such-and-such, including all rights to the land and building, lower and upper stories, and all appurances associated with its rights, including everything within it and outside of it, small or large, for a full lunar year of twelve consecutive months, beginning on the first of such-and-such month and ending at the end of such-and-such month, for a total of so many dirhams, half of which is such-and-such amount. The monthly rent within this total is so many dirhams. This is through a valid, enforceable, binding, and final lease, free from corrupting conditions and invalidating meanings. The aforementioned rent for the entire property on the day the contract was enacted is the fair market rent (ujrat al-mithl), without being excessive or deficient. The lease was taken on the condition that throughout the aforementioned period, the lessee

shall reside in the entire property himself or house whomever he wishes in whatever manner he wishes, and derive benefit from its usufruct in the customary manner. Subsequently, if the lessee has paid the rent, it should be written: with the agreement that the lessee has paid all the aforementioned rent for the aforementioned period in advance, and the lessor has received it in full, thereby discharging the lessee from the liability of payment. If the lessee has not paid the rent, it should be written: that the lessee shall pay the entire rent to the lessor upon the completion of the aforementioned period, or write: on the condition that the portion of the rent due for each month of this period shall be paid month by month as each month passes. The lessee has taken possession of the entire property from the lessor, as per the conditions of the contract, delivered free from any hindrance or dispute. After the lease became valid and complete, and after the lessee's admission that he has inspected everything and is satisfied with it, and after both parties appointed witnesses over themselves for this matter, they departed from the assembly of the contract.

(Footnote: A flaw pointed out in this wording is that through it, the lessee admits that the house belongs to so-and-so. I say: the act of taking it on lease itself is an admission that it is the property of the lessor; therefore, this is merely a groundless doubt.)

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 (198) किताब अल-शुरूत

अंतिम वर्ष के किराए के बदले में जो इस अवधि का हिस्सा है, इस शर्त पर कि दोनों में से प्रत्येक को शेष पट्टा (लीज) अनुबंध को रद्द करने का अधिकार प्राप्त होगा, वे आने वाले दिनों में जिसे चाहें रद्द कर सकेंगे। इस समझौते के तहत सही पट्टा तय हुआ और पट्टादाता (मालिक) ने वह पूरी चीज़ जिसका उल्लेख पट्टे में है, उसके सभी अधिकारों, सीमाओं और सुविधाओं के साथ, निर्धारित किराए के बदले, हर तरह के दोष और अमान्य करने वाले अर्थों से मुक्त, वैध पट्टे पर दे दी। इस शर्त के साथ कि किरायेदार इसमें स्वयं रहे, अपना सामान रखे, जिसे चाहे बसाए, जिसे चाहे पट्टे पर दे या मुफ्त रहने के लिए दे। किरायेदार ने उस पूरी हवेली पर, जिसकी सीमाएं तय हैं, मालिक द्वारा खाली करके सही रूप में सौंपने के बाद कब्जा कर लिया। मालिक ने किरायेदार से सारा किराया अग्रिम और नकद प्राप्त कर लिया। मालिक ने उस चीज़ के संबंध में जिसका वर्णन इस लेख में है, किरायेदार की गारंटी भी ले ली। दोनों ने अपने कार्यों के प्रभावी होने की स्थिति में खुशी और इच्छा से इसे स्वीकार किया और अपने ऊपर गवाह बनाए। यह सब अमुक तिथि को हुआ। लंबी अवधि के पट्टे का यह लेख जो हमने लिखा है, इसी पर अन्य उदाहरणों का अनुमान लगाना चाहिए। यह ज़हीरया में लिखा है और बाद के विद्वानों ने पट्टे के लेख में इसी प्रारूप को अपनाया है। लेख का विषय यह है कि फलां बिन फलां मखज़ूमी ने फलां बिन फलां मखज़ूमी से वह पूरा घर जिसमें कमरे शामिल हैं, जो उसके स्वामित्व और कब्जे में है और फलां जगह स्थित है, जिसकी सीमाएं इस प्रकार हैं, जमीन और निर्माण के सभी अधिकारों, ऊपरी और निचले हिस्सों, और सभी संबंधित सुविधाओं के साथ, एक पूर्ण चंद्र वर्ष (लगातार बारह महीने) के लिए पट्टे पर लिया, जिसकी शुरुआत अमुक महीने की पहली तारीख से और समाप्ति अमुक महीने के अंत में होगी। इसका किराया इतने दिरहम तय हुआ, जिसका आधा इतना है। मासिक किराया इतना होगा। यह पट्टा वैध, प्रभावी और अंतिम है, जिसमें कोई भ्रष्ट करने वाली शर्त या अमान्य करने वाला अर्थ नहीं है। यह निर्धारित किराया उस दिन के बाज़ार किराए (उजरत-ए-मिस्ल) के बराबर है, जिसमें कोई कमी या अधिकता नहीं है। इस शर्त पर पट्टा लिया गया कि किरायेदार इस पूरी अवधि में स्वयं रहे या जिसे चाहे रहने दे और सामान्य रूप से इसके लाभों से लाभान्वित हो। यदि किरायेदार ने किराया दे दिया हो तो लिखा जाए कि उसने सारा किराया अग्रिम दे दिया है और मालिक ने उसे प्राप्त कर लिया है, इस प्रकार किरायेदार किराए की जिम्मेदारी से मुक्त हो गया। यदि किराया नहीं दिया गया है, तो यह लिखा जाए कि किरायेदार यह किराया अवधि बीतने पर अदा करेगा, या यह शर्त लिखी जाए कि हर महीने का निर्धारित किराया महीना बीतने पर दिया

जाएगा। किरायेदार ने मालिक से वह पूरी चीज़ जिस पर अनुबंध हुआ था, हर प्रकार के विवाद से मुक्त अवस्था में कब्जा कर ली। इस पट्टे के पूर्ण होने और किरायेदार के इस स्वीकार के बाद कि उसने सब कुछ देख लिया है और वह संतुष्ट है, और दोनों के गवाह बनाने के बाद वे अनुबंध की बैठक से अलग हुए।

(पाद-टिप्पणी: इस लेख में एक दोष यह बताया गया है कि इससे किरायेदार इस बात को स्वीकार कर लेता है कि वह घर फलां का स्वामित्व है। मैं कहता हूं कि स्वयं पट्टा लेना ही इस बात का स्वीकार है कि वह मालिक का स्वामित्व है, अतः यह मात्र व्यर्थ का भ्रम है।)

اجرت بمقابلہ سال اخیر کے جو اس مدت کا تمہ ہے ہو بدین شرط کہ دونوں میں سے ہر واحد کو استحقاق فسخ بقیہ عقد اجارہ مذکورہ ان ایام مستقبلہ میں حاصل ہے دونوں میں سے جو چاہے فسخ کرے بدین قرار داد مذکور باستجار صحیحہ اجارہ ملی اور اجارہ دہندہ مذکور نے تمام وہ چیز جس کا اجارہ اس میں مذکور ہوا ہے مع اس کے حدود و حقوق و مرافق کے جو اس کے حقوق سے ہے بعوض اس اجرت مذکورہ کے باجارہ صحیحہ بہر وجہ خالی از معانی مبطلہ ووجوہ مفسد کے اجارہ پر دی بدین شرط کہ یہ مستاجر اس میں خود رہے اور اپنا اسباب و متاع رکھے اور جس کو چاہے اس میں بسا دے اور جس کو چاہے اجارہ پر دے اور جس کو چاہے عاریت دے اور اس مستاجر نے خود اس تمام حویلی مذکور کو محدود پر قبضہ صحیحہ اس اجارہ دہندہ کے سب اس کے بہ تسلیم صحیح فارغ سپرد کرنے سے قبضہ کر لیا اور اس اجارہ دہندہ نے اس مستاجر سے تمام اجرت مذکورہ و قبضہ صحیح بطور منجل اس مستاجر کے بوجہ تعجیل و پیشگی یہ سب اس کے سپرد کرنے سے تمام و کمال وصول کر لی اور اس اجارہ دہندہ نے اس مستاجر کے واسطے تمام اس چیز کی درک جس کا اجارہ اس تحریر میں ثابت ہوا ہے بضمانت صحیحہ ضمانت کر لی اور دونوں بحالت نفوذ اپنے سب تصرفات کے بطوع و خود ایسا کر کے اس سب کا اقرار کر کے اور اپنے اوپر اس سب کے گواہ کر کے ایسے حال پر دونوں متفرق ہو گئے اور یہ سب فلاں تاریخ میں واقع ہوا اور یہ تحریر جو ہم نے اجارہ طویلہ میں تحریر کر دی ہے اس پر اس کے نظائر کو قیاس کرنا چاہئے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور متأخرین نے تحریر اجارہ میں یہ نسخہ اختیار کیا ہے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں بن فلاں مخزومی نے فلاں بن فلاں مخزومی سے تمام دار مشتملہ پر بیوت مملوکہ و مقبوضہ اس کا واقع موقع فلاں جس کے حدود چنین و چنان ہیں مع اس

کے سب حدود و حقوق زمین و عمارت و سفل و علو کے ومع سب مرافق کے جو اس کے حقوق سے ہیں اور مع اس کے ہر حق کے جو اس میں داخل اور اس سے خارج ہے اور مع ہر قلیل و کثیر کے جو اس کے حقوق سے ہے ایک سال کامل قمری بارہ مہینے پے در پے کے واسطے جس کی ابتدا غرہ ماہ فلاں سنہ فلاں و انتہا آخر ماہ فلاں سنہ فلاں ہے بعوض اس قدر درموں کے جس کے نصف اس قدر ہوئے ہیں اور اس اجرت میں سے ماہواری اس قدر درم اجرت ہوتی ہے باجارہ صحیحہ نافذہ جائز قطعیہ خالی از مشروط مفسدہ و معانی مبطلہ اجارہ پر لیا اور یہ اجرت مذکورہ تمام اس چیز کی جس پر عقد اجارہ جس روز واقع ہوا ہے اس دن اس کی اجرت مثل ہے جس میں نہ کمی ہے اور نہ بیشی ہے بدین شرط اجارہ لیا کہ تمام اس چیز میں جس پر عقد اجارہ واقع ہے اس تمام مدت مذکورہ میں خود مستاجر سکونت رکھے اور جس کو چاہے جس طرح چاہے جو چاہے اس میں رکھے اور بطور معروف اس کے منافع سے طریقوں سے اس سے نفع حاصل کرے پھر اس کے بعد اگر مستاجر نے اجرت دے دی ہو تو لکھے کہ بدین قرار داد کہ اس مستاجر نے یہ تمام اجرت مذکورہ جو مدت مذکورہ کے واسطے ہے پیشگی دے دی اور اس اجارہ دہندہ نے اس سب کو پیشگی اس سے وصول کر لیا اور یہ مستاجر اس تمام اجرت مذکورہ سے جو اس تمام مدت مذکورہ کے واسطے ٹھہری ہے اس موجر کو دے کر اس کے قبضہ کرنے سے بریت قبضہ و استیفاء بری ہو گیا اور اگر مستاجر نے اُجرت ادا نہ کی ہو تو بدین قرار داد کے کہ یہ مستاجر اس تمام اجرت مذکورہ کو اس تمام مذکورہ گذر جانے پر اس موجر کو ادا کرے یا لکھے کہ بدین شرط کہ اس اجرت میں سے اس مدت کے ہر مہینہ کے حصہ میں جس قدر اجرت پڑتی ہے اسی قدر ہر مہینہ گذرنے پر ماہ بماہ ادا کیا کرے اور اس مستاجر نے اس موجر سے تمام وہ چیز جس پر عقد اجارہ جس طرح بشرائط خود واقع ہوا ہے تمام اس موجر کے اس کو ہر مانع و منازع سے خالی سپرد کرنے سے اس پر قبضہ کر لیا پھر اس اجارہ کے صحیح و تمام ہو جانے کے بعد اور اس

مستاجر کے اس اقرار کے بعد کہ اس نے یہ سب دیکھ بھال لیا ہے اور اس سے راضی ہو گیا ہے اور دونوں کے اپنے اوپر اس معاملہ کے گواہ کرنے کے بعد دونوں مجلس عقد سے

لے قبل اس تحریر میں یہ خرابی ہے کہ اس سے مستاجر اس امر کا مقر ہو جاتا ہے کہ دار فلاں کی ملک ہے اقول خود اجارہ لینا اس بات کا اقرار ہے کہ یہ موجر کی ملک ہے پس یہ وہم محض بیجا ہے ۱۲ منہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 | 199 | Kitab al-Shurut (Book of Conditions/ Contracts)

Physically and verbally separated, and concluded the document in the usual manner. Sheikh Imam Najmuddin Nasafi stated that in a situation where the rent (remuneration) has not been received, the lessor (mujir) should not write a guarantee against defects (*daman-e-darak*). However, if the rent has been received in advance (expeditiously), then a guarantee against defects should be written. If a small portion of the rent was received in advance, the guarantee should be written only to the extent of the amount received. The guarantee for the original rent is treated like any other debt; therefore, it should be recorded in the same manner as other debts are written. Some scholars of Samarkand preferred using the term 'Qabala' (deed) in this context, stating: "This is the deed that so-and-so accepted with a valid acceptance, and the predecessor took possession, and the successor handed over, and both dispersed from the assembly of this deed."

If a shop, land, bathhouse, windmill, camel-mill, or any other bounded estate is taken on lease (*ijarah*), the method of writing the document is the same. However, while describing the boundaries and rights (*hudud-o-huquq*), the specific appurtenances (*marafiq*) of that thing should be recorded, as we have detailed the specific appurtenances of each in the section on purchase documents. And Allah knows best; so it is in *Az-Zakheer-ah*. If a walled vineyard is leased, the lease should be recorded for the original vineyard (enclosed land). The lease of trees, branches, and grapevines should not be recorded separately because leasing them independently is void. The same rule applies to crops within the land. Thus, it should be written that "So-and-so, son of so-and-so, has leased the original land, which is a walled vineyard (provided it is enclosed or a certain acreage), concerning which the lessor stated that it is his property and right, and it is land in such-and-such village in the Bukhara district." Then its boundaries should be described.

Then it should be stated that "This land, garden, or field, along with its established boundaries, rights, and appurtenances, has been taken on lease." This follows after the lessor sold to the lessee all things within the walled vineyard, including trees, branches, vines, plants, or crops in the land (such as melons or cotton), including their roots and fibers, for a known price. The lessee validly purchased all of this for the aforementioned price, and both took mutual possession. Then, he took on lease everything for which the lease is established therein for a period of thirty-one consecutive years, excluding the last three days of the final year. This should be

recorded in the aforementioned manner until the end. If the lease occurs at a time when trees are bearing fruit and grapevines have grapes, then after mentioning the trees and plants, it should be added: "along with all the fruits currently present on those trees." This is because the fruit of trees is not included in a sale (*bay'*) without explicit mention. If the garden contains willow trees, it should be written: "along with all the willow trees," because the twigs of a willow are akin to fruit and are not included in a sale without mention; this is the preferred opinion.

This type of lease is derived from a legal issue mentioned by Imam Muhammad. It states that if a person leases a house from two individuals for ten years and fears that they might sell it and evict him, and he seeks security, the legal recourse (*hila*) is this: he should lease the house for one dirham for each of the initial months of the term and pay the remaining bulk of the rent for the final month. In this situation, since the rent for the final month is very high, they will not evict him from the house. It is narrated that initially, people used to write 'Bay' al-Mu'amala' (credit sale), but during the time of Faqih Muhammad bin Ibrahim Maidani, he considered it disliked (*makruh*) due to the suspicion of usury (*riba*). He devised this form of lease so that people could profit from their wealth and obtain the benefit of land and houses in a way that there is no fear of losing the intended capital.

Footnote: 1. *Qadban*: Branches and vines of grapevines, etc.

शारीरिक और मौखिक रूप से अलग हो गए और दस्तावेज़ को सामान्य तरीके से समाप्त कर दिया। शेख इमाम नजमुद्दीन नसफी ने फ़रमाया कि जिस स्थिति में किराया (पारिश्रमिक) प्राप्त नहीं हुआ है, वहाँ किराए पर देने वाले (मूजिर) की ओर से 'ज़मानत-ए-दरक' (दोष मुक्ति की गारंटी) नहीं लिखी जानी चाहिए। और जिस स्थिति में अग्रिम (पेशगी) के रूप में किराया प्राप्त कर लिया गया है, वहाँ ज़मानत-ए-दरक लिखी जाए। और यदि कुछ हिस्सा अग्रिम प्राप्त हुआ है, तो केवल प्राप्त की गई राशि के बराबर ही ज़मानत-ए-दरक लिखी जाए। मूल किराए की ज़मानत अन्य ऋणों की तरह होती है, इसलिए जैसे अन्य ऋणों में लिखा जाता है, वैसे ही इसमें भी लिखा जाए। समरकंद के कुछ उलेमा ने इस मामले में 'कबाला' शब्द का उपयोग करना उचित समझा है, इस प्रकार कि यह वह कबाला (विलेख) है जिसे अमुक व्यक्ति ने वैध स्वीकृति के साथ स्वीकार किया, और पहले वाले ने कब्ज़ा किया और दूसरे ने सुपुर्द किया, और दोनों उस कबाला की सभा से विदा हुए।

यदि कोई दुकान, भूमि, हमाम, पवन चक्की, या ऊँट चालित चक्की या कोई अन्य परिसीमित संपत्ति किराए (इज़ारा) पर ली जाती है, तो दस्तावेज़ लिखने की प्रक्रिया वही है। लेकिन सीमाओं और अधिकारों (हुदूद-ओ-हक़ूक़) को लिखते समय उस चीज़ की विशिष्ट सुविधाओं (मराफ़िक़) का उल्लेख करना चाहिए, जैसा कि हमने क्रय-विक्रय के दस्तावेज़ों में प्रत्येक के विशिष्ट अधिकारों का उल्लेख किया है। अल्लाह बेहतर जानता है, जैसा कि 'अज़-ज़ख़ीरा' में है। यदि चारदीवारी वाला अंगूर का बाग किराए पर लिया गया है, तो मूल भूमि (बाग) का पट्टा (इज़ारा) लिखा जाना चाहिए। पेड़ों, शाखाओं और अंगूर की बेलों का अलग से इज़ारा नहीं लिखा जाना चाहिए क्योंकि उनका स्वतंत्र रूप से इज़ारा लेना अवैध है। इसी तरह भूमि के अंदर की फसलों का भी यही नियम है। इसलिए इस प्रकार लिखा जाए कि अमुक पुत्र अमुक ने मूल भूमि, जो चारदीवारी वाला अंगूर का बाग है, इस शर्त पर इज़ारा पर ली (बशर्ते कि बाग घिरा हुआ हो या अमुक 'जरीब' भूमि हो) जिसके बारे में मूजिर (पट्टादाता) ने बताया कि यह उसकी संपत्ति और अधिकार में है और वह अमुक गाँव की भूमि है जो बुखारा जिले के फलां परगने और गाँव की भूमि है। फिर उसकी सीमाओं का वर्णन किया जाए।

फिर लिखे कि यह भूमि, बाग या खेत, अपनी सीमाओं, अधिकारों और सुविधाओं के साथ, जो इसके लिए प्रमाणित हैं, इज़ारा पर लिया गया। इसके बाद कि मूजिर ने किराएदार के हाथ उन सभी चीज़ों को बेच दिया जो उस चारदीवारी वाले बाग में पेड़ों, शाखाओं, अंगूर की बेलों, पौधों, या जो उस भूमि में फसलें हैं (जैसे तरबूज, कपास), उनकी जड़ों और तंतुओं सहित, एक निश्चित मूल्य के बदले। और

किराएदार ने उन सबको उस निश्चित मूल्य पर वैध रूप से खरीद लिया और दोनों ने आपसी कब्ज़ा प्राप्त कर लिया। फिर उसने उन सब चीज़ों को, जिनका इज़ारा इसमें निश्चित है, इकतीस (31) वर्षों के लिए निरंतरता में, एक वर्ष के अंतिम तीन दिनों को छोड़कर, इज़ारा पर लिया। अंत तक इसी प्रकार लिखा जाए। यदि इज़ारा ऐसे समय में हो जब पेड़ों पर फल और अंगूर की बेलों पर अंगूर लगे हों, तो पेड़ों और पौधों का उल्लेख करने के बाद यह भी जोड़ा जाए कि "उन सभी फलों के साथ जो उन पेड़ों पर मौजूद हैं।" क्योंकि पेड़ों के फल बिना विशेष उल्लेख के बिक्री (बैय) में शामिल नहीं होते। और यदि बाग में विलो (बेंत) के पेड़ हों, तो लिखे कि "बेंत के सभी पेड़ों के साथ", क्योंकि बेंत के पेड़ की टहनियां फल के समान होती हैं जो बिना उल्लेख के बिक्री में शामिल नहीं होतीं, और यही प्रमाणिक मत है।

इस प्रकार का इज़ारा एक मसअले (नियम) से निकाला गया है जिसका उल्लेख इमाम मोहम्मद ने किया है। वह यह है कि यदि एक व्यक्ति ने दो व्यक्तियों से एक घर दस वर्षों के लिए किराए पर लिया और उसे यह डर हुआ कि ये दोनों मकान बेच सकते हैं और मुझे वहाँ से निकाल सकते हैं, तो उसने सुरक्षा चाही। इसका उपाय (हीला) यह है कि वह उक्त घर को कुल अवधि के शुरुआती प्रत्येक महीने के लिए एक दिरहम के बदले किराए पर ले और अंतिम महीने के लिए शेष पूरी राशि किराए के रूप में दे। ऐसी स्थिति में, चूंकि अंतिम महीने का किराया बहुत अधिक होगा, वे उसे घर से बाहर नहीं निकालेंगे। यह भी उल्लेखित है कि आरंभ में लोग 'बैय अल-मुआमला' लिखा करते थे, लेकिन जब फकीह मोहम्मद बिन इब्राहिम मैदानी का समय आया, तो उन्होंने इसे मकरूह (नापसंद) माना क्योंकि इसमें सूद (ब्याज) का संदेह था। उन्होंने इस प्रकार के इज़ारा का आविष्कार किया ताकि लोगों को अपने धन से लाभ प्राप्त हो और उन्हें भूमि और घर का लाभ इस तरह मिले कि मूल धन के नष्ट होने का कोई भय न रहे।

पाद-टिप्पणी: 1. 'क़ज़बान': अंगूर आदि की शाखाएं और बेलें।

بطریق ابدان واقوال جدا ہو گئے اور تحریر کو بدستور ختم کر دے اور شیخ امام نجم الدین نسفی نے فرمایا کہ جس صورت میں اجرت وصول نہیں ہوئی ہے موجر کی طرف سے ضمانت درک تحریر نہ کرے اور جس صورت میں بطور تعجیل اجرت وصول کی گئی ہے ضمانت درک تحریر کرے اور اگر تھوڑی اجرت پیشگی وصول کی گئی ہو تو بقدر وصول شدہ کی ضمانت درک تحریر کرے اور اصل اجرت کی ضمانت مثل دوسرے قرضوں کے ہوتی ہے پس جس طرح دوسرے قرضوں میں لکھا ہے اسی طرح اس میں بھی تحریر کرے اور بعض مشایخ سمرقند نے اس صورت میں لفظ قبالہ لکھنا اختیار کیا بدین طور کہ یہ وہ قبالہ ہے کہ فلاں نے بقول صحیح قبول کیا اور اس قبل نے قبضہ کیا اور مستقبل نے سپرد کیا اور دونوں اس مجلس قبالہ سے متفرق ہوئے اور اگر دکان یا زمین یا حمام یا پن چکی یا میل داونٹ چکی یا اور کوئی دار محدودہ اجارہ پر لے تو اس میں بھی صورت تحریر یہی ہے لیکن حدود و حقوق لکھنے کے وقت اس چیز کی جو خاص مرافق ہوں ان کو تحریر کرے جیسا کہ تحریر خرید میں ہم نے ہر ایک کے مرافق مخصوصہ بیان کر دئیے ہیں واللہ تعالیٰ اعلم کذا فی الذخیرہ اور اگر چار دیواری کا باغ انگور اجارہ لیا تو چاہیے کہ اصل کرم یعنی باغ احاطہ دار کا اجارہ تحریر کیا جائے درختوں و قضبان و تاک ہائے انگور کا اجارہ تحریر نہ کیا جائے اس واسطے کہ ان کا خاصہ اجارہ لینا باطل ہے اور اسی طرح زمین کے اندر جو کھیتی ہے اس میں بھی یہی حکم ہے پس یوں لکھے کہ فلاں بن فلاں نے اصل زمین جو احاطہ دار باغ انگور ہے بشرطیکہ اس باغ کا احاطہ ہو یا اتنی جریب زمین فلاں اجارہ لی کہ جس کی نسبت موجر نے بیان کیا کہ یہ میری ملک و حق اور میری مقبوضہ ہے اور وہ فلاں گاؤں کی زمین جو دیہات شہر ضلع بخارا پر گنہ ویا گنہ قرد یاد پر گنہ سامحن مازون میں سے ایک گاؤں ہے پھر اس

کے حدود جیسے ہوں بیان کر دے پھر لکھے کہ یہ اراضی باغ یا کھیت مع اپنے حدود و حقوق و مرافق سے جو اس کے واسطے ثابت ہیں اجارہ پر لیا بعد از انکہ اس موجر نے اس مستاجر کے ہاتھ تمام وہ چیز جو اس باغ انگور چار دیواری دار میں از قسم درختان و قضبان و درختان انگور و پودوں کے یا جو اس زمین میں کھیتی و درختان خربزہ و درختان کپاس ہیں مع سب کی جڑوں و عروق کے بعوض ثمن معلوم کے جو اس قدر ہے بیع صحیح و فروخت کیا اور اس مستاجر نے اس سے اس سب کو بعوض اس ثمن مذکور کے بخرید صحیح خرید کیا اور دونوں نے باہمی قبضہ میچ کر لیا پھر اس سے تمام وہ چیز جس کا اجارہ اس میں مثبت ہے اکتیس برس پے در پے کے واسطے سوائے تین روز کے آخر سال واحد سے اجارہ لیا آخر تک بدستور مذکور تحریر کرے اور اگر اجارہ ایسے وقت میں ہو جب کہ درختوں پر پھل اور انگور کے درختوں میں انگور لگے ہوں تو تمام درختان و درختان انگور و پودوں کے لکھنے کے بعد یہ بھی زیادہ کرے کہ اور مع تمام ان پھلوں کے جو ان درختوں پر موجود ہیں۔ اس واسطے کہ درختوں کے پھل بدون ذکر کے بیع میں داخل نہیں ہوتے ہیں اور اگر اس باغ میں بید کے درخت ہوں تو لکھے کہ اور مع تمام درختان بید کے جو اس باغ میں ہیں اس واسطے کہ بید کے درخت کی پالو بمنزلہ پھل کے ہے کہ بدون ذکر کے بیع میں داخل نہیں ہوتی ہے اور یہی قول مختار ہے اور اس قسم کا اجارہ ایک مسئلہ سے استخراج کیا گیا ہے جس کو امام محمدؒ نے ذکر کیا ہے اور وہ یہ ہے کہ اگر ایک شخص نے دو شخصوں سے ایک دار دس برس کے واسطے اجارہ پر لیا اور اس کو خوف ہوا کہ یہ دونوں بیچ ہیں مجھ کو اس مکان سے شاید اٹھائیں پس اس نے مضبوطی چاہی تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ دار مذکور کو تمام مدت کی اوائل کے ہر ایک مہینہ کے واسطے ایک درم کے عوض اجارہ لے اور ماہ اخیر کو بعوض باقی منب اجرت کے کرایہ لے تو اس حالت میں جب کہ بہت اجرت بمقابلہ اخیر مہینہ کے ہوگی تو دونوں اس کو مکان سے باہر نہ کریں گے اور منقول ہے کہ ابتدا میں لوگ بیع

المعاملہ لکھا کرتے تھے پس جب فقیہ محمد بن ابراہیم میدانی کا زمانہ آیا تو انہوں نے اس کو مکروہ جانا کہ اس میں ربو کا شبہ ہے اور اس قسم کا اجارہ ایجاد کیا تا کہ لوگوں کو اپنے مال سے نفع حاصل ہو اور ان کو منفعت زمین و دار اس طرح حاصل ہو کہ مال مقصود میں سے کچھ ضائع ہونے کا بھی خوف نہ رہے پس فقیہ موصوف

1۔ قضبان شاخیں و درخت انگور وغیرہ کی بیلیں ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) 400 Kitab al-Shurut (The Book of Stipulations)

...kept a very small rent in comparison to the initial years and the remaining rent in comparison to the final year, and exempted the last three days of each year. A condition was set for both parties to have the option to rescind (fasakh) the contract during those days. This option was established so that one could rescind and receive their property back when needed. The condition for an option of only three days was specified so that the option (khiyar) in the contract does not exceed three days, which according to Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa) would lead to the invalidity (fasad) of the contract. This was also to ensure that, according to the opinion of Imam al-A'zam and Imam Muhammad, the presence of the other party is not a condition for the validity of the rescission. However, others besides the Imam have allowed the condition of an option in the contract. The duration was set at thirty-one years because, generally, three days are exempted at the end of every quarter, although in this text we have exempted three days at the end of every year. Thus, the total exempted days in this entire period amount to three hundred and sixty days, which equals one year. Consequently, the lease (ijara) contract remained for thirty years. The duration of the lease was fixed at thirty years and not exceeded because, in Sharia, thirty years is considered a human lifespan (an average). The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "The lifespans of my Ummah are between sixty and seventy," and he also said: "Deaths^1 turn towards people between sixty and seventy." Therefore, these scholars (mashayikh)^2 considered it disliked (makruh) to exceed half a lifetime because more than that would constitute the 'majority of a lifetime,' and the 'majority' is treated as the 'whole' in legal rulings. Even attaining the majority of units (rak'ahs)^3 in prayer is like attaining the entire prayer. In such a case, there is a suspicion of permanence, as if it were a perpetual lease, whereas for a lease, it is a condition that the duration be fixed. Regarding the validity of this lease, Jurist Muhammad bin Ibrahim and Jurist Abu Bakr Muhammad bin al-Fadl agreed, as did the Imams of Bukhara who followed them. Today's muftis also issue fatwas based on this, stating that such a lease is valid. However, most of our scholars, such as Sheikh Abu Bakr bin Hamid and Sheikh Abu Hafs Sughardari, do not permit this lease, stating there is a suspicion of usury (riba). We have explained the reasons for its invalidity in the 'Book of Leases' (Kitab al-Ijarat) of this work. Master Sheikh Zahir al-Din al-Marghinani stated: "We have explained the reasons for its validity and the removal of the suspicion of usury." If a lease in this manner is not considered valid, people's business of fulfilling their needs through the property of

others would be blocked. This is because it is very rare for a person to lend a large sum of money to another without any expectation of financial gain, and such rare occurrences cannot fulfill needs or manage public interests. Thus, the opinion favoring the validity of this lease considers the well-being and justice for both sides. It is with this same consideration that entering a public bath (hammam) for a fee is permitted, even though the fee is unspecified, the amount of water used is unspecified, the place where one sits is unspecified, and the duration of stay is unspecified. Furthermore, the scholars who permitted this lease differed on one case: if the age of one of the contracting parties is such that they are unlikely to live for thirty years, would such (1) a lease be valid? Some, including Qadi Imam Abu Asim al-Amiri, said it would not be valid. Others allowed it because the wording (sigha) of the contract is what matters, and the wording implies a fixed term (2). Thus, the lease would be valid. An analogy for this is if a man marries a woman for a hundred years; this would be a temporary marriage (mut'ah) and not a valid nikah. This ruling is mentioned in the 'Zahir al-Riwayah' from our companions, even if both are unlikely to live that long, because the words of the statement are what carry weight. Therefore, a hundred...

---

1. 'Deaths' means that every individual's death turns towards them at that age; it is metaphorical. 2. I say the plural form is used out of respect for Sheikh Muhammad Ibrahim; and Allah knows best. 3. Meaning, if one says "I will pray with the congregation" and then joins for three units (rak'ahs), it is acceptable because the majority is treated as the whole. (1) In that case, the lease would be for the entire life, so where is the fixed term? (2) Meaning, the determination of the period is evident from the wording of the speech.

शुरू के वर्षों के मुक़ाबले में बहुत कम किराया रखा और शेष किराया अंतिम वर्ष के मुक़ाबले में रखा, और हर साल से अंतिम तीन दिन निकाल दिए और दोनों में से हर एक के लिए उन दिनों में अनुबंध रद्द करने (फ़स्ख़) का अधिकार शर्त कर दिया। यह अधिकार इसलिए दिया गया ताकि वह रद्द कर सके और जब उसे अपने धन की आवश्यकता हो तो उसे प्राप्त कर सके। और तीन ही दिन का अधिकार इसलिए शर्त करके अलग किया कि अनुबंध में तीन दिन से अधिक का विकल्प (ख़ियार) न हो, जो इमाम-ए-आज़म के निकट अनुबंध की अमान्यता (फ़साद) का कारण है। और ताकि इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के कथन के अनुसार, रद्दीकरण की वैधता के लिए दूसरे की उपस्थिति की शर्त न रहे। लेकिन इमाम के अलावा अन्य लोगों ने अनुबंध में विकल्प की शर्त रखी है। और अवधि की मात्रा इकतीस साल इसलिए निर्धारित की है क्योंकि संभवतः हर तिमाही के अंत से तीन दिन कम किए जाते हैं, हालाँकि हमने इस लेखन में हर साल के अंत से तीन दिन कम किए हैं। अतः इस पूरी अवधि में कम किए गए कुल दिन तीन सौ साठ हुए, जो एक वर्ष है। इस प्रकार पट्टे का अनुबंध (इजा़रा) तीस वर्ष के लिए शेष रहा। और पट्टे की अवधि तीस साल तय की और उससे अधिक नहीं की, क्योंकि शरीअत में तीस साल मनुष्य की आयु (का औसत) है। रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया कि मेरी उम्मत की उम्र साठ से सत्तर के बीच है, और रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने यह भी फ़रमाया कि मौतें^1 साठ से सत्तर के बीच आती हैं। इसलिए इन विद्वानों (मशायख़)^2 ने आधी उम्र से अधिक के लिए अनुबंध करना मकरूह (नापसंद) माना, क्योंकि इससे अधिक 'अक्सर उम्र' (अधिकांश आयु) होगी और 'अक्सर' पूर्ण (कुल) के हुक्म में होता है। यहाँ तक कि अधिकांश रकात मिल जाना^3 पूरी नमाज़ पा लेने के समान है। और ऐसी स्थिति में स्थायित्व का भ्रम होता है कि यह एक स्थायी पट्टा है, जबकि पट्टे के लिए एक निश्चित समय सीमा का होना शर्त है। फिर इस पट्टे के वैध होने के पक्ष में फ़क़ीह मुहम्मद बिन इब्राहिम के साथ फ़क़ीह अबू बक्र मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल सहमत हुए, और उनके बाद बुख़ारा के जो इमाम हुए, वे भी सहमत हुए। आज जो फ़तवा देने वाले इमाम मौजूद हैं, वे इसी पर फ़तवा देते हैं कि ऐसा पट्टा वैध है। लेकिन हमारे अधिकांश विद्वान जैसे शैख़ अबू बक्र बिन हामिद और शैख़ अबू हफ़्स सुग़रदरी आदि इस पट्टे को वैध नहीं मानते। वे कहते हैं कि इसमें सूद (रिबा) का संदेह है। हमने इस पुस्तक के'किताब-उल-इजा़रात' (पट्टे की पुस्तक) में अमान्यता के कारण स्पष्ट कर दिए हैं। उस्ताद शैख़ ज़हीर-उद-दीन मर्ग़ीनानी ने फ़रमाया कि हमने इसकी वैधता के कारणों और सूद के

संदेह को दूर करने के कारणों का वर्णन कर दिया है। यदि इस तरीके से पट्टे को वैध न माना जाए, तो दूसरों के धन के माध्यम से अपनी ज़रूरतों को पूरा करने का लोगों का व्यवसाय बंद हो जाएगा, क्योंकि ऐसा व्यक्ति जो बिना किसी लालच के दूसरों को बड़ी राशि उधार दे, बहुत दुर्लभ है, और ऐसी दुर्लभ स्थिति से आवश्यकताएँ पूरी नहीं हो सकतीं और जनहित का प्रबंधन नहीं हो सकता। अतः इस पट्टे की वैधता के कथन में दोनों पक्षों की भलाई और न्याय का दृष्टिकोण है। इसी दृष्टिकोण से हमाम (स्नानघर) में भुगतान देकर प्रवेश करना वैध माना गया है, हालांकि किराया अज्ञात है, पानी की मात्रा अज्ञात है, बैठने की जगह अज्ञात है और रुकने की अवधि अज्ञात होती है। फिर जिन विद्वानों ने इस पट्टे को वैध कहा है, उन्होंने एक स्थिति में मतभेद किया है। वह यह कि यदि दोनों पक्षों में से किसी एक की आयु इतनी हो कि संभवतः वह तीस साल तक जीवित न रहे, तो क्या ऐसी (1) स्थिति में यह पट्टा वैध होगा? कुछ ने कहा कि वैध नहीं होगा, जिनमें क़ाज़ी इमाम अबू आसिम आमरी शामिल हैं। कुछ ने इसे वैध माना है क्योंकि अनुबंध के शब्दों (सीग़ा) का महत्व होता है और शब्द एक निश्चित अवधि (2) के लिए हैं। अतः पट्टा सही होगा। इसकी मिसाल यह है कि यदि किसी स्त्री से सौ वर्ष के लिए निकाह किया गया, तो यह निकाह मुत'अ होगा और सही नहीं होगा। हमारे साथियों के अनुसार 'ज़ाहिर-उर-रिवायात' में यही हुक्म वर्णित है, भले ही दोनों संभवतः उस अवधि तक जीवित न रहें, लेकिन चूंकि शब्दों का महत्व है, इसलिए सौ...

---

1. 'मौतें' से तात्पर्य है कि हर व्यक्ति की मृत्यु उस आयु में उसकी ओर उन्मुख होती है; यह रूपक है। 2. मैं कहता हूँ कि बहुवचन का प्रयोग शैख़ मुहम्मद इब्राहिम के सम्मान में है; अल्लाह बेहतर जानता है। 3. अर्थात यदि कोई कहे कि मैं जमात के साथ नमाज़ पढ़ूँगा और उसे तीन रकात मिलें, तो यह ठीक हो गया क्योंकि अधिकांश को कुल माना जाता है। (1) फिर तो यह पूरी उम्र के लिए पट्टा हो गया, तो समय सीमा कहाँ रही? (2) अर्थात शब्दों से अवधि का निर्धारण प्रकट होता है।

نے سالہائے اوّل کے مقابلہ میں بہت قلیل اجرت رکھی اور باقی اجرت بمقابلہ سالِ اخیر کے رکھی اور ہر سال سے تین روز اخیر مستثنیٰ کر دیئے اور دونوں میں سے ہر ایک کے واسطے ان ایام میں فسخ کا اختیار شرط کر دیا اور یہ اختیار اس واسطے ثابت کر دیا تا کہ وہ فسخ کر سکے اور جب اس کو اپنے مال کی حاجت پڑے تو وصول کر سکے اور تین ہی روز کا اختیار اس واسطے شرط کر کے مستثنیٰ کیا کہ عقد میں تین روز سے زیادہ خیار نہ ہو جو موجبِ فسادِ عقد ہے امام اعظمؒ کے نزدیک اور تاکہ امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے قول کے موافق صحتِ فسخ کے واسطے دوسرے کا حضور شرط نہ رہے لیکن غیر امام عقد میں خیار کی شرط کی ہے اور مقدار مدت کے اکتیس سال اس واسطے مقرر کئے ہیں کہ غالباً ہر سہ ماہی کے آخر سے تین روز مستثنیٰ کرتے ہیں اگر چہ ہم نے اس تحریر میں ہر سال کے آخر سے تین روز مستثنیٰ کئے ہیں پس تمام ایام مستثنیٰ شدہ اس تمام مدت میں تین سو ساٹھ روز ہوئے اور یہ ایک سال ہے پس عقد اجارہ تیس سال کے واسطے باقی رہا اور مقدار مدتِ اجارہ تیس سال مقرر کی اور اس سے زیادہ نہ کیا اس واسطے کہ شرع میں تیس سال آدمی عمر ہے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نے فرمایا کہ میری امت کی عمریں ساٹھ ستر کے درمیان ہیں اور نیز رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا کہ موتوں۱۸ کی توجہ ساٹھ ستر کے درمیان ہوتی ہے پس ان مشایخ۲۸ نے نصف عمر سے زیادہ کرنا مکروہ جانا اس واسطے کہ اس سے زیادہ اکثر عمر ہو گی اور اکثر در حکمِ کل کے ہے حتیٰ کہ اکثر رکعت کا مل جانا۳۸ بمنزلہ کل نماز پا لینے کے ہے اور ایسی حالت میں ہمیشگی کا شبہ ہوتا ہے کہ دائمی اجارہ ہے حالانکہ اجارہ کے واسطے مقدار مدت موقت ہونا شرط ہے پھر اس اجارہ کے جائز ہونے کے قول میں فقیہ محمد بن ابراہیم کے ساتھ فقیہ ابو بکر محمد بن الفضل نے اتفاق

کیا اور نیز ان کے پیچھے جو ائمہ بخارا ہوئے ہیں انہوں نے اتفاق کیا اور آج جو لوگ ائمہ فتویٰ موجود ہیں اسی پر فتویٰ دیتے ہیں کہ ایسا اجارہ جائز ہے اور ہمارے زیادہ مشایخ مثل شیخ ابو بکر بن حامد اور شیخ ابو حفص سغردری وغیرہ اس اجارہ کو جائز نہیں فرماتے ہیں اور فرماتے ہیں کہ اس میں شبہِ ربوا ہے اور ہم نے اس کتاب کی کتاب الاجارات میں فساد کی وجہیں بیان کر دی ہیں اور استاد شیخ ظہیر الدین مرغینانی نے فرمایا کہ ہم نے اس کی صحت کی وجہیں اور شبہہ ربوا دور ہونے کے وجوہ میں بیان کر دیئے ہیں اور اگر اس طریق پر اجارہ جائز نہ کہا جائے تو لوگوں کا کاروبار بذریعہ غیر کے مال کے اپنی حاجات دفع کرنے کا مسدود ہو جائے گا اس واسطے کہ ایسا شخص جو غیر کو مال کثیر قرض دے بدون طمع کچھ نفع مالی حاصل ہونے کے بہت نادر ہے اور ایسے نادر سے حاجات دفع نہیں ہو سکتے ہیں اور مصلحتوں کا انتظام نہیں ہو سکتا ہے پس اس اجارہ کے جائز ہونے کے قول میں جانبیں کے واسطے بہبودی و انصاف کی نظر ہے اور اسی نظر سے حمام میں باجرت داخل ہونا جائز کیا گیا ہے اگر چہ اجرت مجہول اور جس قدر پانی بہادے گا اس کی مقدار مجہول اور جہاں بیٹھے گا وہ جگہ مجہول اور اتنی دیر تک ٹھہرے گا اس کی مدت مجہول ہوتی ہے۔ پھر جن مشایخ نے اس اجارہ کو جائز کہا ہے انہوں نے ایک صورت میں اختلاف کیا ہے اور وہ یہ ہے کہ اگر ہر دو متعاقدین میں سے ایک کا سن اس قدر ہو کہ غالباً وہ تیس سال تک زندہ نہ رہے گا تو ایسی (۱) صورت میں یہ اجارہ جائز ہو گا یا نہیں سو بعض نے فرمایا کہ جائز نہ ہو گا اور انہیں مشایخ میں سے قاضی امام ابو عاصم عامری ہیں اور بعضوں نے اس کو جائز رکھا ہے اس واسطے کہ متعاقدین کے کلام کے صیغہ کا اعتبار ہوتا ہے اور صیغہ مقتضی تاقیت (۲) ہے پس اجارہ صحیح ہو گا اور اس کی نظیر یہ ہے کہ اگر کسی عورت سے سو برس کے واسطے نکاح کیا تو یہ متعہ ہو گا اور نکاح صحیح نہ ہو گا اور ہمارے اصحاب سے

ظاہر الروایات میں یہی حکم مذکور ہے اگر چہ دونوں غالباً اس مدت تک زندہ نہ رہیں گے لیکن چونکہ الفاظِ کلام کا اعتبار ہے اس واسطے سو

---

۱ قولہ موتوں یعنی ہر ایک کی موت اس کے اس سن میں اس کی طرف متوجہ ہوتی ہے یہ مجاز ہے ۱۲ ۲ اقول ظاہر صیغہ جمع بنظر تعظیم لفظ شیخ محمد ابراہیم کے واسطے ہے واللہ تعالیٰ اعلم ۱۲ ۳ قولہ مل جانا یعنی اگر کہا کہ نماز باجماعت پڑھوں گا پھر تین رکعتیں پائیں تو ٹھیک ہو گیا کیونکہ اکثر بحکم کل ہے ۱۲ (۱) پس تمام عمر کے واسطے اجارہ ہو گیا پس میعاد کہاں رہی ۱۲ (۲) یعنی صیغہ کلام سے تقرر مدت کا ظہور ہوتا ہے ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (201) Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

Mentioning a specific number of years would render the marriage void; this is stated in Az-Zahiriyyah. **Description of a case where a lease contract (Ijara) for an entire house is established in exchange for double the rental amount** ☆

If an undivided half share (mushaa) is leased, one should write that "Person A" from Banaras took from "Person B" from Samarkand everything he declared as his property and right, among all that is described below with boundaries and descriptions. This consists of one undivided share out of two shares of the entire joint house shared equally between the two parties, located at [location]. The document should be concluded as usual. However, if an undivided half share is leased to someone other than the partner, it is not permissible according to Imam Azam (RA), but it is permissible according to the Sahibain (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad). Therefore, if one wishes for it to be permissible by consensus, he should write that he leased one share out of two from the entire house described below, which the lessor declared to be entirely his property, right, and in his possession, located at [location]. Complete the document and at the end, append a judge's (Qazi's) order stating that a valid dispute arose between the two parties before Qazi [Name], who then ruled on the validity of this lease (as mentioned in 'Al-Dhakirah'). Another method is to establish the lease contract for the entire house for double the rent, and then cancel (faskh) half of the lease in exchange for half the rent. Thus, the lease for the remaining half will persist at the agreed-upon rate. In this case, the joint ownership (shiyu') occurring after the contract does not invalidate it, and a Qazi's order is not required. Furthermore, if a public facility like a bathhouse (Hammam) is leased, the duration should be written as less than 31 years, because such facilities do not remain in their original state for up to 30 years. Write whatever duration is deemed appropriate. Then, prepare the lease agreement in Arabic or Persian as previously described. Afterwards, write that "Person A" took from "Person B" the entire facility along with its tools and equipment (as previously mentioned) for five consecutive years (excluding the first three days, then for the next four years) on a six-monthly lease basis. The first day of this period begins the day after the date of this document, for a specified number of dinars. Describe the dinars as instructed, on the condition that for four consecutive years (excluding the exempted days at the end of each six-month period), and for every year or six-month period except the last year, the rent shall be one gold dinar. The final year, which completes the term, shall be in exchange for the remainder of the mentioned rent. Complete the document as

before. If there is a guarantor for the lease amount, after the contract is finished, write that "Person C" (including his description and residence) has provided a valid guarantee on behalf of the lessor to the lessee for the lease amount in case of non-performance (1) or termination of the lease. The lessee agreed to this. If no guarantor is found and the lessee requests to appoint himself or another as an agent (wakil) so that in case of termination, if the lessor does not return the lease money, the agent may sell the facility at a price determined by experts and recover the amount, then write that the lessor appointed "Person D" (2) as his agent. This agent is authorized, should the lease be terminated, to sell the facility to any buyer at a price agreed upon by two experts, collect the price from the buyer, hand over the property, and stand as a guarantor for 'zaman-al-dark' (guarantee against defects in title) for the buyer.

---

(1) i.e., if the bathhouse ceases to operate. (2) i.e., in Bukhara, Samarkand, etc.

वर्ष का ज़िक्र करना बातिल निकाह होगा, यह ज़हीरिया में है। **उक्त सूरत का बयान जिसमें इज़ारा (पट्टे) का अनुबंध पूरे घर पर दुगने माल-ए-इज़ारा के बदले तय किया जाए** ☆

अगर आधा अविभाजित (मुशाअ) हिस्सा इज़ारे पर लिया जाए तो लिखे कि फलां बनारी ने फलां समरकंदी से वह तमाम चीज़ जिसे उसने अपनी मिल्कियत और हक बताया है, उस तमाम चीज़ में से जिसके विवरण नीचे दिए गए हैं, और वह दो हिस्सों (सहाम) में से एक अविभाजित हिस्सा (सहाम-ए-मुशाअ) है पूरे साझा घर का जो उन दोनों पक्षों के बीच आधा-आधा साझा है, और यह वह घर है जो फलां स्थान पर स्थित है और दस्तावेज़ को वैसे ही पूरा करे। फिर यदि साझेदार के अलावा किसी दूसरे को अविभाजित आधा हिस्सा इज़ारे पर दिया जाए, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार यह जायज़ नहीं है, जबकि साहिबैन के अनुसार जायज़ है। अतः यदि सर्वसम्मति से इसे जायज़ बनाना हो, तो लिखे कि उसने नीचे वर्णित सीमाओं वाले पूरे घर के दो हिस्सों में से एक हिस्सा इज़ारे पर लिया, जिसके बारे में उसने बयान किया कि यह सब मेरी मिल्कियत और मेरे कब्ज़े में है और यह घर फलां स्थान पर है। दस्तावेज़ के अंत में काज़ी (न्यायाधीश) का आदेश जोड़ दे कि दोनों पक्षों के बीच फलां काज़ी के सामने वैध विवाद हुआ, जिसने इस विवाद पर इस इज़ारे के वैध होने का फैसला सुनाया (जैसा कि 'अज़-ज़खीरा' में है)। एक अन्य तरीका यह है कि इज़ारे का अनुबंध पूरे घर पर दुगने माल के बदले किया जाए, फिर आधे इज़ारे को आधी उजरत (किराये) के बदले निरस्त (फ़स्ख़) कर दे, तो बाकी आधा हिस्सा उस रक़म के बदले रहेगा जिस पर दोनों सहमत हुए हैं। इस प्रकार अनुबंध के बाद का साझापन (शियूअ) अनुबंध को अवैध नहीं बनाएगा और इसमें काज़ी के आदेश की भी आवश्यकता नहीं होगी। और यदि हम्माम की सरकार (कार्यशाला) किराये पर ली जाए, तो इज़ारे की अवधि 31 वर्ष से कम लिखे क्योंकि हम्माम तीस वर्ष तक अपनी मूल स्थिति में नहीं रहते। अतः उचित अवधि लिखें। फिर अरबी या फारसी में, जैसा हमने बताया है, किरायानामा तैयार करें। उसके बाद लिखे कि फलां बिन फलां ने फलां बिन फलां से यह तमाम सरकार (व्यापार स्थल) साजो-सामान के साथ, जिनका उल्लेख ऊपर अरबी या फारसी में हो चुका है, लगातार पांच वर्षों के लिए (पहले तीन दिनों को छोड़कर अगले चार वर्षों के लिए) हर छह महीने के इज़ारे पर लिया, जिसका पहला दिन दस्तावेज़ की तारीख के अगले दिन से है, इतने दीनार के बदले। दीनारों का विवरण वैसा ही लिखे जैसा बताया गया है, इस शर्त पर कि चार वर्ष निरंतर (उन दिनों को छोड़कर जो हर छमाही के अंत में अपवाद हैं) और अंतिम वर्ष को छोड़कर हर वर्ष या छमाही एक सोने के दीनार के बदले हो,

और अंतिम वर्ष जो शेष अवधि है, वह शेष उजरत के बदले हो। दस्तावेज़ को पूर्ववत पूरा करे। यदि इज़ारे की रक़म का कोई ज़ामिन (गारंटी देने वाला) हो, तो इज़ारा पूरा होने के बाद लिखे कि फलां बिन फलां ने (जिसका हुलिया और निवास लिख दे) पट्टा देने वाले (मूजिर) की ओर से पट्टा लेने वाले (मुस्तजिर) के लिए, इस इज़ारे की रक़म की अदायगी न होने (1) या इज़ारा निरस्त होने की स्थिति में वैध ज़मानत ली है। मुस्तजिर इस पर सहमत हुआ। फिर दस्तावेज़ पूरा करे। यदि कोई ज़ामिन न मिले और मुस्तजिर अनुरोध करे कि उसे या किसी अन्य को वकील बना दिया जाए कि इज़ारा निरस्त होने पर यदि मूजिर रक़म वापस न करे, तो वह वकील विशेषज्ञों की राय से उस संपत्ति को किसी कीमत (थमन) पर बेचकर शेष रक़म वसूल कर ले, तो लिखे कि मूजिर ने फलां (2) को अपना वकील नियुक्त किया ताकि इज़ारा निरस्त होने की स्थिति में वह विशेषज्ञों द्वारा तय कीमत पर संपत्ति बेचकर खरीदार से रक़म वसूल ले और संपत्ति उसे सौंप दे, और खरीदार के लिए मूजिर की ओर से 'ज़मान-ए-दर्क (स्वत्वाधिकार की गारंटी) का उत्तरदायी हो।

---

(1) अर्थात हम्माम न चले। (2) यानी बुखारा और समरकंद वगैरह।

برس کا ذکر کرنا باطل نکاح ہو یہ ظہیر یہ میں ہے **صورتِ مذکورہ کا بیان جس میں عقدِ اجارہ پورے دار پر دو چند مال اجارہ کے عوض قرار دے** ☆

اگر نصف شائع منقسم اجارہ لیا تو لکھے کہ فلاں بناری نے فلاں سمرقندی سے تمام وہ چیز جس کو اس نے اپنی ملک وحق بیان کیا ہے منجملہ اس تمام چیز کے جس کے حدود ووصف ذیل میں بیان کئے گئے ہیں اور وہ دو سہام میں سے ایک سہام مشاع تمام دار مشترکہ کا ہے جو ان دونوں متعاقدین کے درمیان نصفاً نصف مشترک ہے اور یہ دار ہے جو فلاں موقع پر واقع ہے اور تحریر کو بدستور ختم کرے۔ پس اگر شریک کے سوائے دوسرے کو نصف مشاع اجارہ دیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک نہیں جائز ہے اور صاحبین کے نزدیک جائز ہے پس اگر بالاجماع جائز ہو جانا چاہتا ہو تو لکھے کہ اس سے سہام واحد منجملہ دوسہام کے تمام دار محدودہ ذیل سے اجارہ لیا جس کو اس نے بیان کیا کہ یہ سب میری ملک وحق و میرے قبضہ میں ہے اور یہ دار وہ ہے جو فلاں مقام پر واقع ہے آخر تک بدستور لکھ کر آخر میں حکم قاضی لاحق کر دے کہ ہر دو عاقدین کے درمیان خصومت صحیحہ سامنے قاضی فلاں کے جاری ہوئی جس نے اس خصومت پر اس اجارہ کے صحیح ہونے کا حکم دے دیا کذا فی الذخیرہ اور وجہ دیگر یہ ہے کہ عقد اجارہ پورے دار پر دو چند مال اجارہ کے عوض قرار دے پھر نصف کا اجارہ بعوض نصف اجرت کے فسخ کر دے پس نصف کا اجارہ بعوض اس قدر مال کے جس پر دونوں نے اتفاق کیا ہے باقی رہے گا پس یہ شیوع بعد وقوع عقد کے طاری ہو گا جس سے عقد فاسد نہیں ہوتا ہے اور اس میں حکم قاضی کی بھی ضرورت نہ ہو گی اور اگر حمامیوں کی سرکار کرایہ پر لی تو مدت اجارہ اکتیس سال سے کم لکھے اس واسطے کہ حمامیوں کی سرکار تیس سال تک بحال خود نہیں رہتی ہے پس جس قدر

مدت لکھے جو رائے صواب میں آئے پس عربی یا فارسی میں جس طرح ہم نے بیان کیا ہے کرایہ نامہ تحریر کرنے پھر اس کے بعد لکھے کہ فلاں بن فلاں نے فلاں بن فلاں سے تمام یہ سرکار مع ادوات و آلات کے جن کا ذکر اس تحریر عربی یا فارسی میں اوپر گذر چکا ہے پے در پے پانچ برس کے لئے سوائے تین روز اول کے متواتر چار برسوں کے ہر شش ماہی کے اجارہ پر لی جس کا اول روز اس تاریخ تحریر سے دوسرے روز سے ہے بعوض اس قدر دینار کے اور دیناروں کا وصف جس طرح ہم نے بتایا ہے تحریر کر دے بدین شرط کہ اس کے چار سال متواتر سوائے ان ایام کے جو اس کے ہر ششماہی کے آخر سے مستثنیٰ کر کے ہوتے ہیں اور بدون سال اخیر کے ہر سال یا ششماہی بعوض ایک دینار کے ایک جو سونے کے ہو اور سال اخیر جو اس مدت کا تمہ ہے بعوض باقی اجرت مذکورہ کے ہو اور تحریر کو بدستور سابق تمام کر دے اور اگر مال اجارہ کا کوئی ضامن ہو تو تحریر اجارہ تمام ہونے کے بعد لکھے کہ فلاں بن فلاں فلاں نے جس کا حلیہ شناخت و مسکن لکھ دے اس موجر کی طرف سے اس مستاجر مذکور کے واسطے اس مال اجارہ کی در صورت عدم ترویج (۱) کے اجارہ فسخ ہونے کی ضمانت صحیحہ کر لی اور یہ مستاجر اس پر راضی ہوا اور مجلس ضمان میں اس کی ضمانت کی اجازت صحیح دے دی پھر تحریر کو آخر تک تمام کر دے اور اگر موجر کی کوئی شخص ضمانت کرنے والا نہ ملا اور مستاجر نے اس سے درخواست کی کہ مجھ کو یا کسی دوسرے کو اس امر کا وکیل کر دے کہ در صورت فسخ اجارہ کے اگر موجر مال اجارہ ادانہ کرے تو وہ وکیل ہو کہ اس سرکار کو باتفاق اہل المبصر کسی قدر ثمن پر فروخت کر کے اس کے ثمن سے باقی مال اجارہ ادا کر دے تو تحریر میں اس طرح لکھے کہ پھر اس موجر مذکور نے فلاں (۲) بن فلاں فلاں فلاں کو وکیل کیا اور اپنے قائم مقام اس بات میں کیا کہ در صورتیکہ اس موجر مذکور اس مستاجر کے درمیان یہ اجارہ فسخ ہو جائے تو اس سرکار کو کسی خریدار کے ہاتھ بعوض اس قدر ثمن کے جس پر دو آدمی اہل بصارت متفق ہوں

فروخت کر دے اور مشتری سے ثمن مذکور وصول کر لے اور معقود علیہ اس کے سپرد کر دے اور مشتری کے واسطے اس موجر کی طرف سے ضمان درک کا ضامن ہو اور بعد فسخ اجارہ کے جس قدر مال اجارہ مذکور میں سے اس

---

(۱) یعنی حمام نہ چلے ۱۲ (۲) یعنی بخارا و سمرقند وغیرہ ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 202 | Kitab al-Shuroot (The Book of Legal Documents)

Whatever is obligatory for the lessee (Mustajir), let him give it to that lessee. He was appointed as a legal agent (Wakil) through a valid proxy at the request of the said lessee. This agency was established as a binding and permanent proxy (Wakalat-e-Sabitah Lazimah), on the condition that whenever the lessor (Mujir) dismisses this agent, he shall be reinstated as the agent for all matters anew, just as he was before. The agent accepted this role on his behalf during the session of agency. Then, complete the document to its conclusion. If the lessee sought permission to repair this bathhouse (Hammam) at his own expense when necessary, on the condition that he would be reimbursed from the lessor's property, then write: The lessor granted permission to the lessee that henceforth, whatever construction is required for this bathhouse, he may spend from his own funds without extravagance or waste, in the presence of two witnesses and with the consultation of neighbors. This is done with the intent that the funds spent on construction shall be recovered from the lessor. This authorization was granted legally. Likewise, if any state taxes or dues arise, he may pay them from his own funds under these terms, provided he recovers an equivalent amount from the lessor. This permission was granted on the condition that if the lessor revokes it, he shall become authorized anew as he was before. He accepted this permission on his behalf. If a sub-lease occurs, it should be written on the back of the original lease that So-and-so (the lessee), whose details are mentioned herein, has voluntarily admitted in a state of legal competence that he has sub-leased the aforementioned property. This property, along with its boundaries and rights, is sub-leased from this date until the end of the original lease term (excluding specified days) for a sum of Dinars. For the years preceding the final year, the rent is set at the weight of one grain of barley per Dinar, and for the final year, the remaining rent is settled. The other party took it on lease under these valid terms. Mutual possession and delivery were completed according to Sharia law, and the lessor received the full rent. Both parties granted each other the valid option to cancel the lease for the remaining period during the excepted days. This is recorded in 'Zahiriyya'.

If a minor (Sagheer) was hired from his father, write: His minor son named So-and-so was hired for this specific work, for this duration, for this many Dirhams, under a valid contract and this condition.☆

If a person's personal services were hired, write: So-and-so hired the services of So-and-so for a full year, from the beginning of such month to the end of such month, for a specific wage, on the condition that the lessee may employ him in any task that arises during this period as he wishes. He shall not refuse his orders. The employee (Ajeer), by virtue of this contract, surrendered himself for employment. He shall receive his monthly wages upon the completion of each month worked. If he is hired for a specific trade, write: He was appointed for sewing all types of garments as per the employer's preference and choice. Or he was hired to dig a well, specifying its location, width, and depth in yards. Or for grazing a specific number of camels, including their descriptions and...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 | 202 | किताब-उश-शुरूत (अनुबंधों की पुस्तक)

मुस्तजिर (किरायेदार) के लिए जो वाजिब हो, वह उस मुस्तजिर को दे दे। उसे मुस्तजिर के अनुरोध पर एक सही वकालतनामे के माध्यम से वकील नियुक्त किया गया। और उसे स्थायी व आवश्यक वकालत के साथ वकील बनाया गया, इस शर्त पर कि जब भी मोजिर (पट्टादाता/मालिक) उसे इस वकालत से हटाए, तो वह नए सिरे से उसी प्रकार वकील बन जाए जैसा कि वह पहले था। उस वकील ने वकालत की सभा में उसकी ओर से इस पद को स्वीकार किया, फिर दस्तावेज़ को अंत तक पूरा करे। और यदि मुस्तजिर ने उससे यह अनुमति चाही कि आवश्यकता पड़ने पर वह इस हमाम (स्नानघर) की मरम्मत अपने धन से कराए, इस शर्त पर कि वह मोजिर के धन से इसकी भरपाई कर लेगा, तो लिखे कि मोजिर ने मुस्तजिर को अनुमति दी कि इसके बाद इस हमाम में जिस भी निर्माण की आवश्यकता हो, वह अपने धन से बिना किसी अपव्यय या फिजूलखर्ची के, दो व्यक्तियों की उपस्थिति में और पड़ोसियों के परामर्श से उसे खर्च करे। इस नीयत के साथ कि जो धन उसने निर्माण में लगाया है, वह मोजिर से वापस ले ले। यह अनुमति सही तरीके से दी गई। यदि कोई सरकारी देय राशि हो, तो वह अपने धन से इन शर्तों के साथ भुगतान कर दे कि वह मोजिर के धन से उसके बराबर वापस प्राप्त कर ले। यह अनुमति इस शर्त पर दी गई कि जब भी मोजिर उसे हटाए, वह नई अनुमति के साथ उसकी ओर से पहले की तरह ही अधिकृत हो जाए। उसने इस अनुमति को स्वीकार कर लिया। यदि उप-पट्टा (सब-लीज़) दिया जाए, तो पहले पट्टे के पीछे लिखे कि अमुक व्यक्ति (मुस्तजिर) ने, जिसका विवरण यहाँ दर्ज है, अपनी कानूनी क्षमता की स्थिति में स्वेच्छा से स्वीकार किया कि उसने उक्त पट्टे को उप-पट्टे पर दिया है। यह संपत्ति अपनी सीमाओं और अधिकारों के साथ, इस तिथि से पहली लीज़ की अवधि के अंत तक (उन दिनों को छोड़कर जो अपवादित हैं), इतने दीनार के बदले लीज़ पर दी गई। अंतिम वर्ष को छोड़कर बाकी वर्षों के लिए किराया एक दीनार के बदले एक-एक 'जौ' के वजन के बराबर तय हुआ, और अंतिम वर्ष के लिए शेष किराया तय हुआ। दूसरे पक्ष ने इसे सीमाओं और अधिकारों के साथ सही शर्तों के तहत लीज़ पर लिया। दोनों पक्षों के बीच कब्जा और सुपुर्दगी शरिया कानून के अनुसार पूर्ण हुई और मोजिर ने पूरी उजरत प्राप्त कर ली। दोनों ने एक-दूसरे को अधिकार दिया कि अपवादित दिनों में वे शेष अवधि की लीज़ को जब चाहें रद्द कर सकते हैं। यह 'ज़हीरिया' ग्रंथ में वर्णित है।

यदि किसी नाबालिग (सगीर) को उसके पिता से काम के लिए अनुबंधित किया गया हो, तो लिखे कि उसके नाबालिग बेटे को इस काम के लिए, इतनी अवधि के लिए, इतने दिरहम के बदले, सही अनुबंध और इस शर्त के साथ अनुबंधित किया गया।☆

यदि किसी व्यक्ति की व्यक्तिगत सेवाओं को किराये पर लिया गया हो, तो लिखे कि अमुक व्यक्ति ने अमुक की सेवाओं को एक पूर्ण वर्ष के लिए, अमुक महीने की शुरुआत से अंत तक, इतनी उजरत के बदले इस शर्त पर लिया कि मुस्तजिर उसे इस अवधि के दौरान किसी भी उचित कार्य में लगा सकता है। वह आज्ञा का उल्लंघन नहीं करेगा। कर्मचारी (अजीर) ने इस अनुबंध के अनुसार स्वयं को सुपुर्द कर दिया। वह जिस महीने काम करेगा, उसकी मजदूरी महीना समाप्त होने पर दी जाएगी। यदि किसी विशिष्ट कार्य या शिल्प के लिए नियुक्त किया गया हो, तो लिखे कि उसे हर प्रकार के कपड़े सिलने के लिए दर्जी के रूप में नियुक्त किया गया, जैसा भी मालिक की पसंद हो। या उसे कुआं खोदने के लिए नियुक्त किया गया, जिसमें उसकी गहराई और चौड़ाई गजों के हिसाब से स्पष्ट की जाए। या ऊंटों को चराने के लिए, ऊंटों की विशेषताओं के साथ...

مستاجر کے واسطے واجب ہو وہ اس مستاجر کو دے دے اس سب کا بتوکیل صحیح اس کو وکیل کیا بد درخواست اس مستاجر کے اور وکیل بوکالت ثابتہ لازمہ کیا بدین شرط کہ جب کبھی اس وکیل کو یہ موجر اس وکالت سے معزول کرے تو وہ جدید طور پر اس سب کا وکیل ہو جیسا کہ پہلے تھا اور اس وکیل نے مجلس وکالت میں اس کی طرف سے اس وکالت کو بہ قبول صحیح بخطاب قبول کیا پھر تحریر کو آخر تک ختم کر دے اور اگر مستاجر نے اس سے یہ بھی اجازت چاہی کہ بوقت ضرورت اس حمام خانہ کی اپنے مال سے تعمیر کرے بدین شرط کہ اس موجر کے مال سے اس کو واپس کر لے تو لکھے اس موجر نے اس مستاجر کو اجازت دی کہ اس کے بعد اس حمام خانہ میں جس چیز کی عمارت کی ضرورت ہو کوئی عمارت ہو اپنے مال سے بدون اسراف و تبذیر کے بحضور دو آدمیوں کے اس کے پڑوسیوں سے صرف کرے بد نیت یہ مال جو اس نے اس کی عمارت میں صرف کیا ہے اس موجر کے مال سے واپس لے یہ اجازت باجازت صحیحہ دے دی یا اس کی جنابت و مؤنث و یوانی اگر واقع ہو تو پیادگان سلطانی کو اپنے مال سے بدین شروط دے دے کہ اس کے مثل اس موجر کے مال سے واپس لے اس سب کی اجازت صحیحہ بدین شرط دے دی کہ جب کبھی موجر اس کو اس اجازت سے معزول کرے تو وہ بہ اجازت جدیدہ اس کی طرف سے اس کا اجازت یافتہ جیسا تھا ویسا ہی ہو جائے گا اور اس نے اس کی طرف سے یہ اجازت بقبول صحیحہ قبول کر لی اور اگر اجارہ پر اجارہ واقع ہو تو پہلے کرایہ نامہ کی پشت پر لکھے کہ فلاں بن فلاں یعنی مستاجر نے جس کا نام ونسب اس تحریر کی باطن میں مذکور ہے در حالت اپنے جواز اقرار کے بطوع خود اقرار کیا کہ اس نے استیجار مذکور جو اس کے باطن میں مذکور ہے یہ چیز خود اجارہ پر دی کہ یہ چیز مع اپنے حدود و حقوق و مرافق کے جو اس کے حقوق سے ہیں

اس تاریخ سے تا انتہائے مدت اجارہ اول جو باطن میں مذکور ہے سوائے ان ایام کے جو اس کے باطن میں مستثنیٰ کئے گئے ہیں بعوض اس قدر دینار کے ان کا وصف جس طرح ہم نے بیان کیا ہے ذکر کر دے بدین شرط اجارہ پر دی کہ سوائے اس سال اخیر کے باقی سالہا ئے مذکورہ علاوہ ایام مستثنیٰ شدہ کے ہر ایک سال اجرت مذکورہ میں سے ایک دینار کے ایک ایک جو وزن کے عوض اور سال اخیر جو اس مدت مذکورہ کا تتمہ ہے بعوض باقی اجرت کے ہو باجارہ صحیحہ دی اور اس فلاں نے اس کو اس سے مع سب حدود و حقوق و مرافق کے جو اس کے حقوق سے ہیں بعوض اجرت مذکورہ کے بشرائط مذکورہ باستئجار صحیح اجارہ لی اور باہمی تسلیم و قبضہ ان دونوں کے درمیان جو اس اجارہ میں مثبت ہوا ہے موافق شرع کے ہو گیا اور موجر نے یہ تمام اجرت بھر پور بقبضہ صحیح وصول کر لی اور ہر ایک نے ان دونوں متعاقدین میں سے دوسرے کو اختیار بطور صحیح دیا کہ ان ایام مستثنیٰ شدہ میں جو باطن میں مذکور ہیں باقی مدت کا اجارہ جب چاہے فسخ کر دے پھر آخر تک تحریر کو تمام کرے یہ ظہیریہ میں ہے۔

اگر صغیر کو اس کے باپ سے اجارہ پر لیا تو لکھے کہ اس سے اس کا نا بالغ بیٹا مسمی فلاں اس کام کے واسطے اتنی مدت کے واسطے اس قدر درموں پر باجارہ صحیح اس شرط سے اجارہ پر لیا☆

اگر کسی شخص کے نفس کو اجارہ پر لیا تو لکھے کہ فلاں غزنوی نے فلاں ترکی کے نفس کو سال کامل کے واسطے از ابتدائے غرہ ماہ فلاں تا انتہائے ماہ فلاں بعوض اس قدر اجرت کے اس شرط پر اجارہ لیا کہ یہ مستاجر اس کو اس مدت میں ہر کام میں جو اس کو پیش آئیں جس کام میں چاہے لگا دے اس کو اس کے حکم سے انکار نہ ہوگا اور اس اجیر نے بحکم اس عقد کے اپنے تئیں اس کے سپرد کیا کہ جس کام میں چاہے لگا دے اور جس مہینہ میں کام لے گا اس مہینہ کی مزدوری اس کو وہ مہینہ گزرنے پر دے گا اور اگر کسی خاص قسم کے کام و حرفہ کے واسطے

اجیر مقرر کیا ہو تو لکھے کہ اس کو ہر قسم کے کپڑے سینے کے کام کے واسطے اور تمام جو سایا جاتا ہے جس طرح اس کی رائے میں آئے و پسند کرے سینے کے واسطے مزدور مقرر کیا یا اس کام کے واسطے مزدور مقرر کیا کہ اس کے واسطے کنواں کھودے اور اس کی جگہ و چوڑائی و عمق بیان کر دے کہ گزوں کے حساب سے اس قدر ہے یا اپنے اتنے معین اونٹوں کے چرانے کے واسطے اور اونٹوں کی صفت و

Provide details if they differ from each other. An employee (Ajir) was hired for such a period under the condition that he would graze and protect them, provide them with water, take them to the pond, return them to their dwelling place, treat those with mange among them, and milk the milch camels at the time such camels are typically milked. After milking, he must clean their udders and look after the necessary needs of the camels and their calves. If any go missing, he should search for them. In exchange for such an amount of dirhams, he shall complete the task as before until the end. Specify whether the wage (Ajrat) is in advance (Peshgi) or deferred (Mayadi), as agreed upon. If the camels are unspecified, mention it, and in the case of unspecified camels, this person will be a specific employee (Ajir-e-Khas). Consequently, he will not have the authority to accept employment as a shepherd for anyone else. According to the consensus (Ijma), he will not be liable for the loss of young camels. However, in the case of specified camels, he will be a joint employee (Ajir-e-Mushtarak) and will have the right to hire himself out for grazing another person's flock as well. Regarding those camels that perish, according to the Great Imam (Abu Hanifa), he shall not be liable, though the Sahibayn (Imams Abu Yusuf and Muhammad al-Shaybani) differed on this point.

If a laborer was hired, for example, to carry a letter from Samarkand to Bukhara and, after delivering it to so-and-so, bring back a reply to the hirer (Mustajir), it should be written: so-and-so hired so-and-so for this purpose, that he takes the letter he wrote to so-and-so from such a place in such a city and brings back a reply from there to that writer, in exchange for such an amount of dirhams under a valid contract (Ijarah-e-Sahih). The employee received the total mentioned wage in advance with valid possession from the employer and took charge of the letter to carry it from the region of Bukhara to the region of Samarkand and bring back a reply to the employer; and complete the writing.

If a slave was hired for service, write: so-and-so hired from so-and-so his Indian slave named Galu, whom that person stated as "my owned (mamluk) and bond (raqiq) slave in my possession, and he is a young man of tall stature" - describe his full physical features - for one full year from the start of such a month to the end of such a month, in exchange for such an amount of dirhams under a valid contract, on the condition that during this period, whatever service seems appropriate to him and is lawful (halal) for the employer, and which the slave is capable of performing, he shall serve the employer in all types of services. He may hire out the slave for service to

whomever he wishes and have him serve whomever he pleases. If he deems it fit, he may take him along on a journey and act according to his own judgment. If there is any specific service besides this, mention it. Then specify whether the payment is deferred or immediate (Mu'ajjal) and mention the inspection of the subject of the contract, then conclude the writing. The employer shall not have the right to take him on a journey without having made it a condition. The services he can demand from the slave in such an agreement are service to himself, his family, and his guests until after the night prayer (Isha). This is as stated in "Al-Dhakhira".

If the service involves work and crafts, he should specify all of them, then mention the timing (deferred or advance) and the amount of time and inspection. Elsewhere it is mentioned that it is not permissible to lease out the property of an envoy (Safir) or an endowment (Waqf) for such a long period, but it is permissible to give it on a contract (Muqata'ah). The wording for it is as follows: This is that so-and-so, in exchange for a contract (Muqata'ah), hired from so-and-so, who is the guardian (Qayyim) for the welfare of such-and-such minor (Saghir) and is firmly established. The said guardian leased to the employer under the authority of said guardianship, in exchange for such an amount of wage which is the fair market wage (Ajrat-e-Misl) of the subject of the contract today, without any decrease or increase. Describe the boundaries of the mentioned area and complete the writing as usual. This is in "Zahiriyya". If a minor was hired from his father, write that he hired his minor son named so-and-so for such work for such a period for such an amount of dirhams under a valid contract, on the condition that this mentioned minor performs the mentioned work for the employer throughout the specified period, and each month...

विवरण दे दे यदि आपस में अलग-अलग हों, इतनी अवधि के लिए इस शर्त पर मज़दूर (अजीर) बनाया कि वह उन्हें चराए और उनकी सुरक्षा करे और उन्हें पानी पिलाए और तालाब पर ले जाए और उन्हें उनके रहने के स्थान पर ले जाए और उनमें से खुजली वालों का उपचार करे और दूध देने वाली ऊँटनियों का दूध दुहे, जिस समय ऐसी ऊँटनियों का दूध निकाला जाता हो, और दुहने के बाद उनके थनों को साफ कर दे और उनकी और बच्चों की आवश्यक ज़रूरतों की देखभाल करे और जो खो जाए उसकी तलाश करे, इतने दिरहम के बदले में, पूर्व की भाँति अंत तक पूरा करे। और मज़दूरी (अजरत) अग्रिम (पेशगी) है या मियादी (समयबद्ध), जैसे तय हुई हो, उसका वर्णन कर दे। और यदि ऊँट अनिर्धारित हों तो वर्णन करे, और अनिर्धारित होने की स्थिति में यह व्यक्ति 'अजीर-ए-खास' (विशिष्ट मज़दूर) होगा, अतः उसे यह अधिकार नहीं होगा कि किसी दूसरे की मज़दूरी यानी चरवाहा होना स्वीकार करे। और जवान ऊँटों में से जो नष्ट हो जाएं सर्वसम्मति (इज्मा) के अनुसार वह उनका उत्तरदायी (ज़ामिन) नहीं होगा। और ऊँटों के निर्धारित होने की स्थिति में वह 'अजीर-ए-मुश्तरक' (साझा मज़दूर) होगा और उसे अधिकार होगा कि दूसरे व्यक्ति के रेवड़ चराने के लिए भी स्वयं को किराए पर दे। और उन ऊँटों में से जो नष्ट हो जाएं इमाम-ए-आज़म के निकट वह उनका उत्तरदायी नहीं होगा, और साहिबैन ने इसमें असहमति जताई है।

और यदि इसलिए मज़दूर किया कि उदाहरण के लिए समरकंद से बुखारा तक पत्र ले जाए और अमुक को देकर उससे उत्तर लेकर मुस्ताजिर (नियोक्ता) के पास लाए, तो लिखा जाए कि अमुक ने अमुक को इस उद्देश्य से किराए पर लिया कि उसका पत्र, जो उसने अमुक के नाम लिखा है, अमुक शहर में अमुक स्थान से ले जाए और वहां से उसका उत्तर उस लेखक के पास लाए, इतने दिरहम के बदले में एक वैध अनुबंध (इजारा-ए-सहीह) के साथ। और उस अजीर ने उस मुस्ताजिर से पूरी उल्लेखित मज़दूरी अग्रिम रूप से सही कब्ज़े के साथ प्राप्त कर ली और उससे यह पत्र उस पत्र-प्राप्तकर्ता की ओर, बुखारा क्षेत्र से समरकंद क्षेत्र को ले जाकर उस मुस्ताजिर को उत्तर लाकर देने के लिए अपने अधिकार में ले लिया और लेख पूरा करे।

और यदि गुलाम को सेवा के लिए किराए पर लिया, तो लिखे कि अमुक ने अमुक से उसका भारतीय गुलाम, जिसका नाम गालू है, जिसके बारे में उस व्यक्ति ने बताया कि यह मेरा दास (ममलूक) और गुलाम (रक़ीक़) है और मेरे अधिकार में है, और वह लंबे कद का युवा है - उसका पूरा हुलिया बयान कर दे - एक पूरे वर्ष के लिए अमुक महीने की प्रारंभिक तिथि से अमुक महीने के अंत तक इतने

दिरहम के बदले में एक वैध अनुबंध के साथ इस शर्त पर किराए पर लिया कि इस अवधि में जो सेवा उसकी समझ में आए और मुस्ताजिर के लिए वैध (हलाल) हो और वह गुलाम उसे कर सके, वह हर तरह की सेवाओं से उस मुस्ताजिर की सेवा करे। और जिसकी सेवा के लिए चाहे उसे किराए पर दे दे, और जिससे चाहे उसकी सेवा कराए, और यदि उसकी समझ में आए तो उसे यात्रा में साथ ले जाए और उसमें अपनी राय पर अमल करे। और यदि इसके अतिरिक्त कोई विशेष सेवा हो तो उसे स्पष्ट कर दे, फिर मज़दूरी के समयबद्ध या तत्काल (मअज्जल) होने का वर्णन करे और अनुबंधित वस्तु की देखभाल का उल्लेख कर दे और लेख समाप्त करे। और बिना शर्त तय किए मुस्ताजिर को उसे यात्रा पर ले जाने का अधिकार नहीं होगा। और जिन सेवाओं की वह उस गुलाम से मांग कर सकता है, वे रात के खाने (इशा) के बाद तक अपनी सेवा, अपने परिवार की सेवा और अपने मेहमानों की सेवा हैं। जैसा कि 'अल-ज़खिरा' में है।

और यदि सेवा, कार्य और शिल्प सभी के लिए हो तो उसे स्पष्ट कर दे, फिर मज़दूरी के समयबद्ध या अग्रिम होने और समय की अवधि तथा देखभाल का वर्णन कर दे। और दूसरे स्थान पर उल्लेख किया गया है कि किसी राजदूत (सफीर) या वक्फ की संपत्ति को इतने लंबे समय के लिए किराए पर देना जायज़ नहीं है, और 'मुकाताह' (ठेके) पर देना जायज़ है। उसकी लिखावट इस तरह है कि: यह वह है कि अमुक ने अमुक से, जो अमुक नाबालिग (सगीर) के कार्यों की देखभाल के लिए संरक्षक (क़य्यिम) है और दृढ़ता से स्थापित है, 'मुकाताह' के बदले में अनुबंध किया। और उस उल्लेखित संरक्षक ने उस मुस्ताजिर के हाथ, उस उल्लेखित संरक्षण के अधिकार के तहत, इतनी मज़दूरी के बदले में, जो आज के दिन उस अनुबंधित वस्तु की 'अजरत-ए-मिसल' (बाज़ार दर) है, जिसमें न कमी है न वृद्धि, किराए पर दिया। और उल्लेखित सीमाओं का वर्णन कर दे और लेख को पूर्ववत पूरा करे। यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि किसी नाबालिग को उसके पिता से काम पर लिया, तो लिखे कि उसने उससे उसके नाबालिग बेटे, जिसका नाम अमुक है, इस काम के लिए इतनी अवधि के लिए इतने दिरहम पर वैध अनुबंध के साथ इस शर्त पर काम पर लिया कि मुस्ताजिर के लिए यह उल्लेखित नाबालिग इस पूरी उल्लेखित अवधि में उल्लेखित कार्य संपन्न करे, और प्रत्येक माह की...

تفصیل بیان کر دے اگر باہم مختلف ہوں اتنی مدت کے واسطے بدین شرط اجیر کیا کہ ان کو چرائے و حفاظت کرے اور ان کو پانی پلائے اور تالاب پر لے جائے اور ان کو ان کے رہنے کی جگہ کر جائے اور ان میں سے خارشیوں کی دوا کرے اور دودھ والی اونٹنیوں کا دودھ دوھے جس وقت ایسی اونٹنیاں دوہی جاتی ہوں اور بعد دوہنے کے اس کے تھنوں کو صاف کر دے اور ان کی اور بچوں کی حاجات ضروری میں غوروپرداخت کرے اور جو گم ہو جائے اس کو تلاش کرے بعوض اتنے درموں کے آخر تک بدستور سابق تمام کرے اور اجرت پیشگی یا میعادی جس طرح ٹھہری ہو بیان کر دے اور اگر اونٹ غیر معین ہونے کے بیان کر دے اور در صورت غیر معین ہونے کے یہ شخص اجیر خاص ہو گا پس اس کو یہ اختیار نہ رہے گا کہ کسی دوسرے کی بھی اجیر گری یعنی چرواہا ہونا قبول کرے اور جوان اونٹوں میں سے ضائع ہو بالا جماع یہ اس کا ضامن نہ ہوگا اور در صورت اونٹوں کے معین ہونے کے وہ اجیر مشترک ہوگا اور اس کو اختیار ہوگا کہ دوسرے شخص کے گلہ چرانے کے واسطے بھی اپنے تئیں اجارہ پر دے اور ان اونٹوں میں سے جو ضائع ہو جائے امام اعظم کے نزدیک اس کا ضامن نہ ہوگا اور صاحبین نے ان میں اختلاف کیا ہے اور اگر اس واسطے مزدور کیا کہ مثلاً سمرقند سے بخارا کو خط لے جائے اور فلاں کو دے کر اس سے جواب لے کر مستاجر کے پاس لائے تھے کہ فلاں نے فلاں کو اپنے تئیں اس واسطے اجارہ پر دیا کہ اس کا خط جو اس نے فلاں کے نام لکھا ہے فلاں شہر میں فلاں مقام سے لے جائے اور وہاں سے اس کا جواب اس کا تب کے پاس لائے بعوض اتنے درموں کے باجارہ صحیحہ اجارہ دیا اور اس اجیر نے اس مستاجر سے تمام اجرت مذکورہ پیشگی بقبضہ صحیحہ وصول کر لی اور اس سے یہ خط بجانب اس مکتوب الیہ کے جانب کورہ بخارا سے کورہ سمرقند کو لے جا کر اس

مستاجر کو جواب لا دینے کے واسطے اپنے قبضہ میں لے لیا اور تحریر کو تمام کرے اور اگر غلام کو خدمت کے واسطے اجارہ پر لیا تو لکھے کہ فلاں نے فلاں سے اس کا غلام ہندی مسمی گلو جس کو اس شخص نے بیان کیا کہ یہ میرا مملوک درقیق اور میرے قبضہ میں ہے اور وہ کشیدہ قامت جوان اس کا سب حلیہ بیان کر دے ایک سال کامل از ابتدائے تاریخ ماہ فلاں تا انتہائے ماہ فلاں بعوض اس قدر درموں کے باجارہ صحیحہ اس شرط سے اجارہ پر لیا کہ اس مدت میں جو خدمت اس کی رائے میں آئے اور مستاجر کو وہ حلال ہو اور اس کو یہ مملوک اٹھا سکے ہر طرح کی خدمتوں سے اس مستاجر کی خدمت کرے اور جس کی خدمت کے واسطے چاہے اس کو اجارہ پر دے دے اور چاہے جس کی اس سے خدمت کرادے اور اس کی رائے میں آئے تو اس کو ساتھ سفر میں لے جائے اور اس میں اپنی رائے پر عمل کرے اور اگر اس کے سوائے کوئی خاص خدمت ہو تو اس کو بیان کر دے پھر اجرت کا میعادی یا معجل ہونا بیان کرے اور معقود علیہ کا دیکھ بھال لینا ذکر کر دے اور تحریر کو ختم کرے اور مستاجر کو بدون شرط کر لینے کے اس کو سفر میں لے جانے کا اختیار نہ ہوگا اور جن خدمات کا ایسی تحریر میں وہ غلام سے مطالبہ کر سکتا ہے وہ ترکے سے بعد عشاء تک اپنی خدمت اور اپنے عیال کی خدمت اور اپنے مہمانوں کی خدمت ہے کذا فی الذخیرہ اور اگر خدمت و عمال و صناعات سب کے واسطے ہو تو اس کو بیان کر دے پھر اجرت کا میعادی یا پیشگی ہونا و مقدار وقت دیکھ بھال لینا بیان کر دے اور دوسرے مقام پر ذکر فرمایا کہ سفیر یا وقف کا مال محدود اس قدر مدت طویل کے واسطے اجارہ دینا نہیں جائز ہے اور مقاطعہ پر دینا جائز ہے اس کی تحریر اس طرح ہے کہ یہ وہ ہے کہ فلاں نے بمقابل مقاطعہ فلاں سے جو فلاں صغیر کی درستی کار کے واسطے قیم ہے اور ثابت القوامتہ ہے اجارہ لیا اور اس قیم مذکور نے اس مستاجر کے ہاتھ محکم اس ولایت قوامت مذکورہ کے بعوض اس قدر اجرت کے جو آج کے روز اس معقود علیہ کی اجرت مثل ہے جس میں کمی ہے اور نہ بیشی ہے

اجارہ پر دیا اور محدود مذکور کے حدود بیان کر دے اور تحریر کو بدستور تمام کر دے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر صغیر کو اس کے باپ سے اجارہ پر لیا تو لکھے کہ اس سے اس کا نا بالغ بیٹا مسمی فلاں اس کام کے واسطے اتنی مدت کے واسطے اس قدر درموں پر باجارہ صحیح اس شرط سے اجارہ پر لیا کہ اس مستاجر کے واسطے یہ صغیر مذکور یہ کار مذکور اس تمام مدت مذکورہ میں انجام دے اور ہر مہینہ کی

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 204 | Kitab al-Shuroot (The Book of Contracts)

The wages shall be paid upon the passing of the month. The father, under his paternal guardianship, has entrusted this minor to the hirer (Mustajir), and the hirer has taken possession of him. Thereafter, the parties separated and the deed was completed. If a minor is hired from one of his close blood relatives (Zil-rahm mahram), it is permissible, though there is a difference of opinion on this. Therefore, at the conclusion, the judge's (Hakim) ruling should be appended as we have stated multiple times. If an employee (Ajir) is hired for food and clothing, it should be written that "So-and-so has hired himself to So-and-so for a period of one or two years on the condition that he performs such work and tasks as deemed appropriate in his opinion according to his capacity, as ordered by the hirer, on the condition that his monthly wage be such-and-such dirhams." The employee has permitted the hirer to spend what is due to him on his food, clothing, and other essential needs. This permission is granted on the condition that whenever he prohibits this permission, the aforementioned hirer shall become authorized through a new permission on his behalf. He has duly surrendered himself to the hirer.

If a wet-nurse (Daya) is hired, it should be written that this deed is of the following content: "So-and-so, son of So-and-so, has hired So-and-so, daughter of So-and-so, for her services for two consecutive years, from the beginning of such-and-such month and year to the end of such-and-such month and year, on the condition that she suckles the son of the hirer, named So-and-so, at her home, such that there is no deficiency or negligence in the work of nursing, in exchange for such-and-such dirhams, of which the monthly amount is such-and-such." A valid contract of hire was made, and the said daughter of So-and-so accepted it in due manner in the same session of the contract. She has inspected and identified the boy and has committed herself to the hirer to provide nursing and care for the child throughout the duration. The aforementioned hirer shall pay her full wages upon the completion of the term. It should be written that her portion will be given at the end of every month. If she has received her wages in advance, it should be noted. Her husband, So-and-so, has granted permission for this contract and, being satisfied with this arrangement, has entrusted the wet-nurse to the hirer for the purpose of the aforementioned nursing and permitted her to stay at the hirer's house. Then both contracting parties separated and the deed was concluded. If she has done this without the husband's permission, the husband shall have the right to prohibit it and annul the contract. Allah knows best.

If a master (Ustad) is hired to teach a trade (Harfa) to one's son, it should be written that "He has been appointed for hire so that he may teach the hirer's son, named So-and-so, this trade in its entirety within such a period in exchange for such-and-such dirhams, so that he remains occupied with the boy's education during teaching hours." The boy was handed over to him, and the full wages were paid in advance. There are three additional ways of writing seen among people of this industry which are not correct. The correct form is to write: "He was appointed for hire so that for such a period he remains steadfast in the work of, for example, teaching weaving with protection/care (hifazat), on the condition that the child's guardian (Wali) pays him such-and-such monthly." If the condition was solely "to teach" without mentioning "steadfastness in care," it would not be valid because teaching is not solely the act of the employee (teacher) but also depends on the learner's understanding. Thus, hiring for teaching alone is not valid, similar to how hiring solely for teaching the Quran is not valid. However, if he is hired for the purpose of providing care and supervision while learning, the contract is valid for the care and supervision, even if teaching weaving is mentioned to interest the guardian. Often a child learns through his own intelligence and wit, so teaching becomes secondary while the primary purpose remains care and supervision, which is within the master's capacity to fulfill. This applies when the wages are in dirhams. If both agree that the boy will learn the trade in one year and work for the master for the second year, then...

महीना बीतने पर मजदूरी का भुगतान किया जाएगा और पिता ने अपनी पैतृक संरक्षकता (विलायत-ए-पदरी) के तहत इस नाबालिग को नियोक्ता (मुस्ताजिर) के हवाले कर दिया और नियोक्ता ने उसे अपने कब्जे में ले लिया, फिर दोनों अलग हो गए और दस्तावेज़ पूरा किया गया। यदि नाबालिग को उसके किसी नजदीकी रक्त संबंधी (जी-रहम महरम) से काम पर लिया गया है, तो यह जायज है, हालांकि इसमें मतभेद है। इसलिए अंत में न्यायाधीश (हाकिम) के आदेश का उल्लेख किया जाना चाहिए, जैसा कि हमने कई बार बताया है। यदि कर्मचारी (अजीर) को भोजन और कपड़ों के बदले काम पर लिया जाता है, तो लिखा जाना चाहिए कि अमुक व्यक्ति ने स्वयं को अमुक व्यक्ति के पास एक या दो साल के लिए इस शर्त पर काम पर लगाया है कि वह उसके लिए वह काम और ऐसे काम करेगा जो उसकी राय में उसकी शक्ति के अनुसार हों, जैसा कि नियोक्ता आदेश दे। इस शर्त पर कि उसका मासिक वेतन इतने दिरहम होगा। और कर्मचारी ने नियोक्ता को अनुमति दी है कि जो वेतन मेरा देय है, उसे वह मेरे भोजन, कपड़ों और अन्य आवश्यक आवश्यकताओं पर खर्च करे। यह अनुमति इस शर्त पर दी गई है कि यदि वह कभी इस अनुमति को रोकता है, तो नियोक्ता नई अनुमति के साथ उसकी ओर से खर्च करने के लिए अधिकृत होगा। उसने स्वयं को पूरी तरह से नियोक्ता के सुपुर्द कर दिया।

यदि एक धाय (दाई) को काम पर लिया जाता है, तो दस्तावेज़ में लिखा जाना चाहिए कि यह अमुक पुत्र अमुक और अमुक पुत्री अमुक के बीच अनुबंध है। यह अनुबंध लगातार दो वर्षों के लिए है, अमुक महीने और वर्ष की शुरुआत से अमुक महीने और वर्ष के अंत तक। शर्त यह है कि वह नियोक्ता के पुत्र अमुक को अपने घर में दूध पिलाएगी, इस तरह कि धाय के कार्य में कोई कमी या लापरवाही न हो। इसके बदले में इतने दिरहम दिए जाएंगे, जिसमें से मासिक इतने दिरहम होंगे। यह अनुबंध सही तरीके से किया गया है। अमुक पुत्री अमुक ने अनुबंध की उसी सभा में इसे विधिवत स्वीकार कर लिया। उसने बच्चे को देख और पहचान लिया है और स्वयं को नियोक्ता को समर्पित कर दिया है कि वह पूरी अवधि के दौरान दूध पिलाएगी और बच्चे का पालन-पोषण करेगी। नियोक्ता अवधि पूरी होने पर उसे पूरी मजदूरी देगा। लिखा जाना चाहिए कि हर महीने के अंत में उसका हिस्सा दिया जाएगा। यदि उसने अग्रिम मजदूरी प्राप्त कर ली है, तो उसका उल्लेख करें। उसके पति अमुक ने इस अनुबंध की अनुमति दे दी है और इससे संतुष्ट होकर धाय को उक्त दूध पिलाने के कार्य के लिए नियोक्ता को सौंप दिया है और उसे नियोक्ता के घर रहने की अनुमति दी है। फिर दोनों पक्ष

अलग हो गए और दस्तावेज़ समाप्त किया गया। यदि उसने पति की अनुमति के बिना ऐसा किया है, तो पति को इसे रोकने और अनुबंध रद्द करने का अधिकार होगा। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

यदि अपने पुत्र को कोई हुनर (हर्फा) सिखाने के लिए किसी उस्ताद (गुरु) को काम पर लिया जाता है, तो लिखा जाना चाहिए कि उसे इसलिए नियुक्त किया गया है कि वह नियोक्ता के पुत्र अमुक को इतने समय में इतने दिरहम के बदले पूरी तरह से यह हुनर सिखाए, ताकि वह सिखाने के समय में लड़के की शिक्षा में व्यस्त रहे। लड़का उसे सौंप दिया गया और पूरी मजदूरी अग्रिम दे दी गई। कुछ लोग इस उद्योग में अलग तरीके से लिखते हैं जो सही नहीं है। सही तरीका यह है कि उसे इसलिए नियुक्त किया गया है कि वह इतने समय तक बच्चे की देखभाल और सुरक्षा (हिफाज़त) के साथ, उदाहरण के लिए बुनाई सिखाने के काम पर नियुक्त रहे। शर्त यह है कि बच्चे का अभिभावक (वली) उसे इतना मासिक भुगतान करेगा। यदि शर्त केवल "सिखाने" की है और देखभाल की नहीं, तो यह जायज नहीं होगा क्योंकि सिखाना केवल अजीर (शिक्षक) का काम नहीं है बल्कि सीखने वाले की समझ पर भी निर्भर करता है। इसलिए इस पर अनुबंध जायज नहीं होगा, ठीक वैसे ही जैसे केवल कुरान सिखाने का अनुबंध जायज नहीं है। लेकिन यदि अनुबंध देखभाल और सुरक्षा के लिए है, तो यह जायज होगा, भले ही बुनाई सीखने का उल्लेख किया गया हो ताकि अभिभावक को रुचि हो। अक्सर बच्चा अपनी समझ और बुद्धिमत्ता से सीख जाता है, इसलिए सीखना एक गौण (अनुषंगी) उद्देश्य बन जाता है जबकि मुख्य उद्देश्य देखभाल और सुरक्षा रहता है, जिसे पूरा करना शिक्षक के सामर्थ्य में है। यह तब है जब मजदूरी दिरहम में हो। यदि दोनों इस बात पर सहमत होते हैं कि एक साल में लड़का हुनर सीख जाएगा और दूसरे साल वह उस्ताद के लिए काम करेगा, तो...

اجرت اس مہینہ کے گزرنے پر ادا کرے گا اور باپ نے اس صغیر کو بولایت پدری اس مستاجر کے سپرد کیا اور اس مستاجر نے اس سے لے کر قبضہ کیا پھر دونوں متفرق ہو گئے اور تحریر کو تمام کرے اور اگر صغیر کو اس کے کسی ذی رحم محرم سے اجارہ لیا تو جائز ہے اور اس میں اختلاف ہے پس اس کے آخر میں حکم حاکم لاحق کرے جیسا کہ ہم نے کئی بار بیان کر دیا ہے اور اگر اجیر کو بعض کرانے و کپڑے کے اجارہ لیا تو لکھے کہ فلاں نے اپنے نفس کو فلاں کے ہاتھ سال یا دو سال کے واسطے اس شرط سے اجارہ دیا کہ اس کے واسطے ایسا کام اور جو کام اس کی رائے میں آئے بقدر اپنی طاقت کے جس کا یہ مستاجر اس کو حکم کرے کیا کرے بدیں شرط کہ اس کی ماہواری اجرت اس قدر درم ہوں اور اس اجیر نے اس مستاجر کو اجازت دے دی کہ اس کو جو میرے واسطے لازم ہوا کرے میرے کھانے و کپڑے و باقی حوائج ضروریہ میں صرف کیا کرے باجازت صحیحہ اجازت دے دی بدین شرط کہ جب کبھی اس کو اجازت سے ممانعت کرے تو مستاجر مذکور اس کی طرف سے باجازت جدید اس سب کا اجازت یافتہ ہو جائے گا اور اپنے نفس کو تسلیم صحیح اس مستاجر کے سپرد کیا اور اگر دائی کو اجارہ لیا تو لکھے کہ یہ تحریر اس مضمون کی ہے کہ فلاں بن فلاں نے فلانۃ بنت فلاں سے اس کے نفس کو پے در پے دو سال کے واسطے از ابتدائے ماہ فلاں سنہ فلاں تا انتہائے ماہ فلاں سنہ فلاں اس شرط پر کہ اس مستاجر کے فرزند مسمیٰ فلاں کو اس کے گھر میں دودھ پلائے اس طرح کہ روائی گیری کے کام میں کوئی قصور و کوتاہی نہ کرے بعوض اس قدر درموں کے جس میں سے ماہواری اس قدر درم ہوئے باجارہ صحیح اجارہ لیا اور اس فلانۃ بنت فلاں نے اس کی طرف سے یہ عقد اسی مجلس عقد میں بالواجہ قبول کیا اور اس نے اس لڑکے کو معائنہ کر لیا اور پہچان لیا اور اپنے تئیں اس

مستاجر کے سپرد کیا کہ اس سب مدت میں رضاعت کرے گی اور بچہ کی پرورش کرے گی اور مستاجر مذکور اس کو اس کی پوری اجرت مدت تمام ہو جانے پر دے گا لکھے کہ ہر مہینہ کے تمام ہونے پر اس کا حصہ دے دے گا لکھے کہ اس نے اپنی اجرت پیشگی وصول کرلی ہے اور اس کے شوہر فلاں نے اس عقد اجارہ کی اجازت دے دی اور اس بات سے راضی ہو کر اس دائی کو اس مستاجر کو اس رضاعت مذکورہ کے واسطے سپرد کیا اور اس کو اجازت دے دی کہ اس مستاجر کے گھر رہے پس اس کے حق میں اس کام دائی گیری کے واسطے راضی ہوا۔ پھر دونوں متعاقدین متفرق ہوئے اور تحریر کو ختم کرے اور اگر اس نے بدون اجازت شوہر کے ایسا کیا ہو تو شوہر کو منع کرنے اور اجارہ فسخ کر دینے کا اختیار ہو گا واللہ تعالی اعلم اور اگر اپنے لڑکے کو کوئی حرفہ سکھلانے کے واسطے اس حرفہ کے استاد کو اجارہ پر لیا تو لکھے کہ اس کو اس واسطے اجارہ پر مقرر کیا کہ مستاجر کے بیٹے مسمیٰ فلاں کو یہ حرفہ تمام سب طریقہ سے اتنی مدت میں بعوض اتنے درموں کے سکھلائے تا کہ اس کی اوقات تعلیم میں اس لڑکے کی تعلیم میں مشغول ہو اور یہ لڑکا اس کے سپرد کر دیا اور پوری اجرت اس کو پیشگی دے دی اور تحریر کو ختم کرے اور صورت ذیل تین اس سے زائد تحریر آتی ہے اس طرح اس صنعت کے لوگ لکھا کرتے ہیں اور یہ ٹھیک نہیں ہے صورت یہ ہے کہ یوں لکھا جائے کہ اس کو اس واسطے اجارہ پر مقرر کیا کہ اتنی مدت اس کو مثلاً بنا سکھانے کے کام پر بحفاظت قائم ہو بدیں شرط کہ اس کو ولی طفل ماہواری اس قدر دے گا اور اگر اس کے ذمہ بنا سکھلا دینے کی شرط کر دی اور یوں نہ کہا کہ اس پر قائم ہو تو جائز نہ ہو گا اس واسطے کہ اجارہ اس صورت میں سکھلا دینے پر واقع ہو گا اور سکھلا دینا اجیر کا کام نہیں ہے بلکہ سیکھنے والے کی سمجھ ہے پس اس پر اجارہ جائز نہ ہو گا جیسے کہ تعلیم قرآن یعنی سکھلا دینے کا اجارہ جائز نہیں ہے اور اگر اس کو اس واسطے اجارہ پر لیا کہ اس کی پرداخت و حفاظت پر قائم نہ ہو تو اجارہ اس کی پرداخت و حفاظت کرنے میں واقع

ہو گا لیکن بنا ذکر کر دیا کہ ولی کو رغبت ہو کہ اثنائے عقد میں اس کو یہ بنائی کا کام آ جائے گا اور بسا اوقات طفل اس کو اپنی فہم و ذکا سے سیکھ جاتا ہے پس یہ تابع کے طور پر جاری ہوا اور مقصود اصلی وہی پرداخت و حفاظت رہی اور اس کا ایفاء استاد کی وسعت میں ہے یہ اس وقت ہے کہ اجرت دراہم ہوں اور اگر دونوں نے اس امر پر اتفاق کیا کہ ایک سال میں اس کا لڑکا یہ حرفہ سیکھ جائے اور دوسرے سال بھر تک استاد کے واسطے کام کر دے تو

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 205 | Kitab al-Shurut (Book of Conditions/ Contracts)

The procedure is as follows: A master is hired as an employee (*ajeer*) for one year to provide care and instruction in tailoring for a fee, for example, one hundred dirhams. Subsequently, for the second year, the master hires the same child to work in the same craft for a fee of one hundred dirhams, these dirhams being of the same value as the first. Then, both parties settle their accounts by mutual offset (*muqasa*). The written document for these two contracts is as follows: "This document records that [Name], a resident of Bukhara, has hired [Name], also of Bukhara, to provide instruction, care, and protection to his son, named [Name], in the art of tailoring all types of garments. During the instruction periods, he shall teach all aspects pertaining to and integrated with this craft. The boy is intelligent and discerning, capable of learning what is taught. The contract is for one full year starting from [Date] to [Date] for a fee of one hundred *Ghatrifi* dirhams, on the condition that the master shall not spare any effort or withhold his counsel. The father shall pay the stipulated fee upon completion of the term and the task. The son has been entrusted to the master, who accepted the contract and stood as guarantor for the child's care during the apprenticeship." Then both parties dispersed. Subsequently, in a separate meeting and a second contract, the master hires the child from the father for the following full year (1), without making this contract conditional or subordinate to the first. The condition is that the child performs tailoring work as ordered by the master. For this entire term, a valid contract is made for one hundred *Ghatrifi* dirhams, with the condition that the master will pay this wage to the father upon completion of the term.

Regarding hiring a carrier (*mukkari*) to transport cargo on his donkeys (2), the document should state: "This is a contract of hire between [Name] and [Name] the carrier. Five specific donkeys have been hired to carry loads of wheat from Samarkand to Bukhara for a set fee. The carrier has shown the specified donkeys, and the hirer (*mustajir*) has approved them. The hirer delivered the wheat (of specific quantity and weight) to the carrier, who took possession of it. The carrier agreed to deliver the load to Bukhara. The hirer paid the full fee in advance, and the carrier took valid possession of it, providing a guarantee against any loss or claim. This occurred on [Date]." If the animals are not specified, Imam al-A'zam (Abu Hanifa) and his companions deem it permissible, while Sheikh Abu al-Qasim Saffar and Sheikh Dabusi consider it void (*fasid*) due to ambiguity (*majhul*). For such cases, the

document should state: "This is the deed of [Name] son of [Name], who accepted to transport [Quantity] of cotton, walnuts, wheat, or cloth (specifying type and weight) from [City] using strong and capable donkeys or camels. Each animal shall carry a specified load (3). The contract was accepted without flaw or option for rescission for [Amount] dirhams. It is conditioned that the journey from Baghdad starts on [Date], proceeding station by station according to common custom, ensuring protection day and night until delivery at the destination." The fee was collected in advance. For Hajj travel, the contract states: "This is a deed from [Name] to [Name] for the transport of a palanquin (*mahmal*) carrying two passengers, whom the carrier has seen and identified."

(1) As mentioned in the first contract. (2) Referring to one who operates donkeys or mules for hire. (3) Specifying the weight in Iraqi *Ratls*.

इसकी सूरत यह है कि उस्ताद को इस वास्ते अजीर (कर्मचारी) कर ले कि एक साल इसकी सिलाई सिखाने में परदाख़्त और हिफ़ाज़त करे, उदाहरण के तौर पर सौ दरम के बदले में। फिर दूसरे साल में उस्ताद उस बच्चे को अपने लिए उसी हुनर का काम करने पर सौ दरम के बदले अजीर कर ले और ये दरहम पहले की तरह हों। फिर दोनों आपस में मुक़ासा (हिसाब बराबर) कर लें और इन दोनों अनुबंधों का लिखित रूप इस प्रकार है कि: यह तहरीर इस विषय में है कि फ़लां बुखारी ने फ़लां बुखारी को अजीर किया कि सिलाई की शिक्षा के समय हर प्रकार के कपड़े की सिलाई में उसके पुत्र, जिसका नाम फ़लां है, की देखभाल और सुरक्षा करे। और जो बातें इस कला से संबंधित और इसमें शामिल हैं, सिखाने के समय उन्हें सिखाए। यह लड़का बुद्धिमान और समझदार है, जो उसे सिखाया जाए उसे ग्रहण कर सकता है। एक पूर्ण वर्ष के लिए, फ़लां महीने की फ़लां तारीख से शुरू होकर फ़लां वर्ष के फ़लां महीने के अंत तक, सौ 'ग़तरीफ़ी' दरम के बदले में इस शर्त पर किराए (इजारा) पर तय किया गया कि वह अपने प्रयास में कोई कमी नहीं करेगा और अपनी सलाह देने में कंजूसी नहीं करेगा। शर्त यह है कि पिता इस निर्धारित मजदूरी को काम और अवधि पूरी होने पर उस्ताद को देगा। उसने पुत्र को उसके सुपुर्द किया और उसने इस अनुबंध को स्वीकार किया और पूरी शिक्षा के दौरान उसकी सुरक्षा और देखभाल का ज़मानत लिया। फिर दोनों अलग हो गए। इसके बाद यह उस्ताद उस पिता से, दूसरे अनुबंध और दूसरी बैठक में, उसी उल्लेखित वर्ष (१) के तुरंत बाद दूसरे पूर्ण वर्ष के लिए अनुबंध करे, बिना इस शर्त के कि यह किराया पहले किराए का हिस्सा है या उससे जुड़ा है। अनुबंध इस शर्त पर हो कि यह बच्चा उस्ताद के लिए दर्जी का काम करे; उस्ताद जो कपड़ा सीने का आदेश दे, वह उसे सी दे। इस पूरी अवधि के बदले सौ ग़तरीफ़ी दरम का वैध अनुबंध हो। शर्त यह है कि अवधि पूरी होने पर उस्ताद पिता को यह मजदूरी देगा।

तहरीर का दूसरा हिस्सा: किसी माल ढोने वाले (मक्कारी) से उसके गधों (२) पर अपना सामान लादकर पहुँचाने के लिए किराया तय करने की तहरीर: यह तहरीर फ़लां से फ़लां मक्कारी तक के लिए है कि उसने उससे पाँच विशिष्ट गधे इस उद्देश्य से किराए पर लिए कि उनके ऊपर गेहूं की बोरियां लादकर समरकंद शहर से बुखारा तक इतने दरम के बदले पहुँचाए। मक्कारी ने उसे वे विशिष्ट गधे दिखा दिए और किराएदार (मुस्ताजिर) ने उन्हें पसंद कर लिया। किराएदार ने मक्कारी को गेहूं की बोरियां, जो इतनी संख्या और वजन में हैं, सौंप दीं और मक्कारी ने उन पर कब्ज़ा कर लिया। मक्कारी ने समरकंद से बुखारा तक यह भार पहुँचाकर वहां सुपुर्द करना स्वीकार किया।

किराएदार ने पूरी मजदूरी अग्रिम दे दी और मक्कारी ने उसे प्राप्त कर लिया। मक्कारी ने किसी भी प्रकार की क्षति या समस्या के लिए पूर्ण गारंटी ली। यह अनुबंध फ़लां तारीख को हुआ। यदि गधे विशिष्ट न हों, तो इमाम-ए-आज़म और उनके साथियों ने इसे वैध माना है, जबकि शेख अबुल कासिम सफ़्फ़ार और शेख दबूसी ने इसे 'फ़ासिद' (अमान्य) कहा है क्योंकि यह अज्ञात (मजहूल) है। ऐसे मामलों में तहरीर इस प्रकार होनी चाहिए: यह क़बाला (दस्तावेज़) फ़लां बिन फ़लां का है कि उसने रुई या अखरोट या गेहूं या कपड़े के थान, जिनका प्रकार और वजन उल्लेखित हो, फ़लां शहर से इतने चालाक और शक्तिशाली ऊंटों या गधों पर ढोने का अनुबंध स्वीकार किया। अनुबंध बिना किसी त्रुटि के स्वीकार किया गया, इतने दरम के बदले। शर्त यह है कि वह बगदाद से फ़लां तारीख को रवाना होगा और लोगों के सामान्य रिवाज के अनुसार मंजिल-दर-मंजिल यात्रा करेगा, दिन-रात सुरक्षा करेगा और उसे गंतव्य पर सुपुर्द करेगा। मजदूरी अग्रिम प्राप्त कर ली गई है। हज के लिए किराए का दस्तावेज़ इस प्रकार होगा: यह तहरीर फ़लां से फ़लां की ओर से है कि उसने स्वीकार किया कि वह 'मह़मल' (पालकी) को लादकर पहुँचाएगा, जिसमें दो सवारियां होंगी, जिन्हें देख लिया गया है।

(१) पहले किराए के अनुबंध में उल्लेखित हुआ है। (२) जो गधे या खच्चर किराए पर चलाता है। (३) इतने रतल (इराकी वजन की इकाई) के बराबर।

اس کی صورت یہ ہے کہ استاد کو اس واسطے اجیر کرلے کہ ایک سال اس کی بنائی سکھلانے میں پرداخت و حفاظت کرے بعوض سو درم کے مثلاً پھر دوسرے سال میں استاد اس طفل کو اپنے واسطے اسی حرفہ کا کام کرنے پر سو درم کے عوض اجیر کرلے اور یہ دراہم مثل اول کے ہوں پس دونوں باہم مقاصہ کرلیں اور ان دونوں عقدوں کی تحریر اس طرح ہے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں بخاری نے فلاں بخاری کو اجیر کیا کہ اوقات تعلیم درزی گری لباس ہر قسم کی سلائی میں اس کے فرزند مسمی فلاں کی پرداخت و حفاظت کرے اور جو باتیں اس فن میں سے اور اس سے متصل وملحق وداخل ہیں اوقات تلقین میں ان کو تلقین کرے اور یہ لڑکا عاقل ممیز ہے جو اس کو تلقین کیا جائے اس کو اخذ کرسکتا ہے ایک سال کامل ابتدائے تاریخ ماہ فلاں سنہ فلاں سے آخر ماہ فلاں سنہ فلاں کے واسطے بعوض سو درم غطر یفیہ کے بدین شرط اجارہ پر مقرر کیا کہ اس میں اپنی کوشش میں کمی نہ کرے اور اپنی نصیحت اس سے دریغ نہ رکھے بدین شرط کہ یہ والد اس اجرت مذکورہ کو یہ گام اور یہ مدت تمام ہونے پر اس استاد کو دے گا اور یہ فرزند اس کے سپرد کیا اور اس نے یہ عقد قبول کیا اور اس کی حفاظت پرداخت کا اس سب سکھلانے میں ضامن ہوا اور دونوں متفرق ہو گئے پھر یہ استاد اس والد سے یہ ولد دوسرے عقد میں دوسری مجلس میں اس سال مذکور (۱) کے متصل دوسرے سال کامل کے واسطے بدون اس کے کہ یہ اجارہ پہلے اجارہ میں مشروط یا اس سے ملحق یا پہلا اس دوسرے میں مشروط وملحق ہو اس شرط سے اجارہ لے کہ یہ طفل اس استاد کے واسطے کار درزی گری انجام دے کہ استاد جو کپڑا سینے کا اس کو حکم کرے وہ استاد کے واسطے سی دے اور جو اس کام سے متصل اور داخل ہے اس کو انجام دے اس تمام مدت میں بعوض سو درم غطر یفیہ کے باجارہ صحیحہ اجارہ لے بدین شرط

کہ اس مدت کے تمام ہونے پر استاد اس والد کو یہ اجرت ادا کر دے گا اور تحریر کو ختم کرے ایک مکاری سے اس کے گدھے (۲) پر اپنا بار لاد کر پہنچانے پر کرایہ لے تو تحریر کرے کہ یہ تحریر اکثراء فلاں تا جواز فلاں مکاری ہے کہ اس سے اس کے پانچ گدھے معین اس واسطے کرایہ پر لئے کہ اس کے بار ہائے گندم ہر گدھے پر اتنے من گندم لاد کر شہر سمرقند سے بخارا میں بعوض اتنے درم کے پہنچائے بہ اکثراء صحیح کرایہ لئے اور اُس مکاری نے اس کو یہ گدھے معین دکھلا دیئے اور اس مستاجر نے اس کو پسند کر لیا اور اس مستاجر نے اس مکاری کو یہ پار ہائے گندم جو اتنے عدد اتنے من ہیں سپرد کئے اور اس مکاری نے ان پر قبضہ کر لیا اور اس مکاری نے یہ بار شہر سمرقند سے بخارا تک پہنچا کر اس مستاجر کو بخارا میں سپرد کرنا قبول کیا اور اس مستاجر کی یہ تمام اجرت اس کو پیشگی دینے سے اس مکاری نے اس تمام اجرت پر اس سے لے کر قبضہ صحیح کر لیا اور اس مکاری نے اس مستاجر کے واسطے تمام اس کی ضمانت صحیحہ کر لی جو اس میں درک پیش آئے اور یہ تاریخ فلاں سنہ فلاں میں واقع ہوا اور اگر یہ گدھے غیر معین ہوں تو امام اعظمؒ و ان کے اصحاب نے اس کو جائز فرمایا ہے اور شیخ ابوالقاسم صفار اور شیخ دبوسی نے ذکر کیا ہے کہ یہ فاسد ہے اس واسطے کہ یہ مجہول ہے اور تحریر ان معاملہ میں ان دونوں کے نزدیک صحیح ہے کہ بدین طور لکھے کہ یہ قبالہ فلاں بن فلاں ہے کہ اس نے اس کی جانب سے قبول کیا کہ اس قدر من روئی یا اتنے عدد اخروٹ یا اتنے قفیز گیہوں یا اتنے تھان کپڑے کے اس کی جنس و بو جھ بیان کر دے فلاں شہر سے اتنے گدھوں پر باشتر ان بار برداری چالاک قویہ دودانت والے پر کہ ہر اونٹ اس میں سے اس قدر بار اٹھائے (۳) کا بقبول صحیح قبول کیا جس میں فساد نہیں ہے اور نہ خیار ہے بعوض اتنے درم کے بدین شرط کہ اس کو بغداد سے فلاں تاریخ از ماہ فلاں لاد کر منزل بمنزل عمول لوگوں کے عرف کے موافق روانہ ہوگا اور رات و دن اس کی حفاظت کرے گا اور اس کو فلاں شہر میں فلاں مقام پر سپرد کر

دے گا اور اس مستقبل نے تمام یہ اجرت اس سے وصول کر لی اور اس مستقبل نے یہ سب معقود علیہ اس کے سپرد کیا اور یہ سب بذریعہ اس قبالہ کے اس کے قبضہ میں ہو گیا اور تحریر کو تمام کرے یہ ذخیرہ میں ہے اور حج کے واسطے کرایہ کرنے کا وثیقت نامہ یوں تحریر کرے کہ یہ تحریر قبالہ فلاں از فلاں ہے کہ اس نے قبول کیا کہ میں محملون کو لاد کر پہنچا دے گا جس میں سے ہر ایک محمل میں دو سواریاں ہیں جن کو اس مستقبل نے دیکھ لیا و بطور معین

(۱) اجارہ اول میں مذکور ہوا ہے ۱۲ (۲) جو گدھے نٹو خچر کرایہ پر چلاتا ہے ۱۲ (۳) اتنے رطل از رطل عراقی ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (206) Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

It has been recognized that for each litter (palpitation), there are a certain number of beddings and coverings weighing a specific amount in Iraqi *ratls*. Similarly, curtains and sheets have a specified weight. Hanging items such as ghee, olive oil, water, wheat, parched grain, raisins, butter, and halwa are also specified by quantity and weight. These are to be placed in three containers and loaded onto young, healthy, agile, and strong camels. This agreement follows an inspection of all bedding, coverings, and transport by both parties. The payment is in dinars, the attributes of which are detailed in a valid and legal contract (Qabala) free from defects or options of cancellation (*khiyar*). It is agreed that on a certain day of a certain month and year, the journey will commence from a specified city. The condition is that the travel will proceed stage by stage, the passengers will be dismounted for prayer times, and the guide will accompany them during the Hajj, teaching them its rituals. After the journey, the guide will stay for three days and resume on the fourth, traveling stage by stage and dismounting for prayers until reaching their home in the specified city. Both parties have agreed to this. The passengers have the right to change the bedding and mats detailed herein and load an equivalent weight of their choice. This is mentioned in *Al-Muhit*.

If specific camels are designated, they must be described. If these specific animals perish, the lease (*ijara*) becomes void. If they were not specifically designated, the lease remains. If the hired animal dies in a city, the lease is terminated; however, if it dies in the wilderness, by juristic preference (*istihsan*), the lease remains. It is essential to specify the departure time. If a year passes, the lease becomes void, and the owner cannot force transport the next year unless both parties agree to a new contract.

For hiring a boat for passengers or cargo, the contract must specify the type of wood, including planks, masts, oars, sails, rudders, and all necessary equipment. The term is for one month, from a specific start date to a specific end date. The condition is that a specific amount of wheat (measured in *qafiz*) be loaded and transported from one point to another for a rent of 100 dirhams. The condition includes traveling with a group for the specified duration. The lessor (*mu'ajir*) has received the rent in advance from the lessee (*mustajir*), and the lessee has taken possession of the leased item, free from encumbrances or disputes. After inspection and guarantee of performance, they parted. If the boat is not specific, it should state that the transport

of a certain weight or measure to a city has been accepted, and the boat is of a sound type and free from defects.

If only one party is present to draft the lease document, the scribe should record their acknowledgment of leasing the item and receiving rent. However, to guard against future denial, the scribe should write that the lessor acknowledged receiving the rent but should not specify *from whom* it was received, ensuring the receipt is valid while protecting the legal position of both parties in case of a claim.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 (206) किताब अल-शुरूत

पहचान लिया है और प्रत्येक महमिल (पालकी) के लिए इतने बिछौने और ओढ़ने इतने रतल वजन (इराकी रतल के अनुसार) हैं, और पर्दे व चादरों में इतने रतल हैं, और लटकाने वाली चीजों में घी और जैतून का तेल इतने रतल, और पानी इतना, गेहूँ इतना, सत्तू, किशमिश, मक्खन और हलवा इतना है। ताकि इन्हें तीन ऊँटों पर रखकर उनके जवान, हृष्ट-पुष्ट, फुर्तीले और शक्तिशाली ऊँटों पर लादा जाए। यह सब तब हुआ जब दोनों पक्षों ने इन बिछौनों, चादरों और सवारियों को अच्छी तरह देख-परख लिया। इसके बदले में दीनार दिए गए, जिनका विवरण एक वैध और कानूनी अनुबंध (क़बाला) में दे दिया गया है, जिसमें कोई दोष या विकल्प (ख़ियार) नहीं है। यह स्वीकार किया गया कि फलां महीने की फलां तारीख को फलां शहर से सब सामान लादकर रवाना होगा। शर्त यह है कि वह मंज़िल-दर-मंज़िल चलेगा, नमाज़ के समय ऊँटों से उतारेगा, हज के दौरान साथ रहेगा और हज के अरकान (रीति-रिवाज़) सिखाएगा। सफर के बाद तीन दिन तक साथ ठहरेगा, फिर चौथे दिन रवाना होगा। मंज़िल-दर-मंज़िल ले जाएगा और नमाज़ के समय उतारकर लाएगा जब तक कि फलां शहर में उनके घर तक न पहुँचा दे। दोनों ने इसे स्वीकार कर लिया है। शर्त यह है कि सवारियों को अधिकार है कि वे साथ ले जाने वाले फर्श और बिछौनों को, जिनका विस्तार से उल्लेख है, बदल सकें और अपनी राय के अनुसार वैसा ही दूसरा भार लाद सकें। यह विवरण 'मुहीत' में है।

यदि ऊँट निर्धारित हों, तो उनका विवरण दें जैसे कि निर्धारित गधों के मामले में होता है। नियम यह है कि यदि निर्धारित जानवर नष्ट हो जाएं तो किराया (इजारा) समाप्त हो जाएगा। यदि निर्धारित न हों, तो समाप्त नहीं होगा। यदि किराये का जानवर शहर में मर जाए, तो इजारा समाप्त हो जाएगा, लेकिन यदि जंगल में मरे, तो बेहतर यही है कि इजारा बना रहे। रवाना होने का समय बताना अनिवार्य है। यदि वर्ष बीत गया, तो इजारा रद्द हो जाएगा और उसे अधिकार नहीं होगा कि अगले वर्ष उन्हें सवार करके ले जाए, जब तक कि दोनों सहमत न हों और नया अनुबंध न करें।

यदि सवारी या माल ढोने के लिए नाव किराये पर ली गई हो, तो लिखें कि नाव अमुक लकड़ी की बनी है, जिसमें तख्ते, मस्तूल, चप्पू, पाल और अन्य सभी उपकरण शामिल हैं। यह अनुबंध फलां तारीख से फलां तारीख तक एक महीने के लिए है। शर्त यह है कि इसमें अमुक मात्रा में गेहूँ लादकर एक स्थान से दूसरे स्थान तक पहुँचाया जाए, जिसके बदले 100 दिरहम किराया तय हुआ। शर्त यह है कि वह अन्य लोगों के साथ रवाना हो और निर्धारित समय तक उनके साथ रहे। मालिक (मुआजिर) ने किरायेदार (मुस्ताजिर) से अग्रिम किराया लेकर कब्जा कर लिया, और किरायेदार ने उस वस्तु का

कब्जा ले लिया जिस पर अनुबंध हुआ था, जो पूरी तरह बाधा रहित और विवाद मुक्त थी। जाँच के बाद दोनों अलग हुए। यदि नाव निर्धारित न हो, तो लिखें कि अमुक भार या माप का सामान फलां शहर तक ले जाना स्वीकार किया गया। नाव अच्छी स्थिति में है और दोषमुक्त है।

यदि अनुबंध की लिखावट के समय केवल एक पक्ष उपस्थित हो, तो लेखक उसका इकरार लिखे कि उसने अमुक वस्तु किराये पर देने और किराया वसूलने का इकरार किया। लेकिन यदि वह बाद में मुकर जाए, तो लेखक को सावधानी बरतनी चाहिए। उसे लिखना चाहिए कि मालिक ने किराया प्राप्त करने का इकरार किया, लेकिन यह न लिखे कि 'अमुक व्यक्ति' से प्राप्त किया, ताकि बाद में कोई विवाद न हो।

پہچان لیا ہے اور ہر ایک محمل کے واسطے اتنے بچھونے اور اوڑھنے اتنے رطل وزن بر رطل عراقی ہیں اور اتنے پردہ چادر میں اتنے رطل ہیں اور لٹکانے کی چیزوں میں گھی اور روغن زیتون اتنے رطل اور پانی اس قدر و گیہوں جس قدر اور ستو و کشمش و مسکہ و حلوا اس قدر ہے، تاکہ اس کو تین راحلوں میں رکھ کر اُن کے جوان فربہ چالاک قوی اونٹوں پر لادے اور یہ سب بعد اس کے کہ دونوں نے تمام یہ اوڑھنے بچھونے و پردہ چادر میں وسواریاں وغیرہ دیکھ بھال کی ہیں بعوض میں دینار کے اور دیناروں کا وصف بیان کر دے بقبالہ صحیحہ جائزہ جس میں فساد و خیار نہیں ہے قبول کیا تا کہ ان کو فلاں روز از ماہ فلاں سنہ فلاں سب لاد کر شہر فلاں سے روانہ ہو گا بدین شرط کہ ان کو منزل بمنزل لے چلے گا اور اوقاتِ نماز میں ان کو اونٹ پر سے اتارے گا اور ان کے ساتھ حج میں رہے گا اور ان کو راہ مناسکِ حج بتلاوے گا اور بعد سفر کے تین روز تک اُس کے ساتھ ٹھہرے گا پھر چوتھے روز ان کو لے کر روانہ ہو گا اور منزل بمنزل ان کو لے چلے گا اور اوقاتِ نماز میں ان کو اتار تالاے گا یہاں تک کہ شہر فلاں میں ان کو ان کے گھر پہنچا دے گا اور اس کو دونوں نے پہچان لیا ہے بدین شرط کہ ان سواریوں کو اختیار ہے کہ اس بار ہمراہی فرش وبچھونے وغیرہ کو جن کا مفصل بیان کیا گیا ہے بدل ڈالیں اور ان کی جگہ اپنی رائے کے موافق دوسرا بار لادیں بشرطیکہ اسی قدر ہو جس قدر بیان کیا گیا اور تحریر کو تمام کرے یہ محیط میں ہے۔ پس اگر اونٹ معین ہوں تو اُن کو بیان کر دے جیسے کہ گدھوں معینہ کی صورت میں مذکور ہوا اور اس کا حکم یہ ہے کہ اگر یہ جانورانِ معین تلف ہو جائیں تو اجارہ ساقط ہو جائے گا اور اگر غیر معین ہوں تو ساقط نہ ہو گا اور اگر مکاری کسی شہر میں مر گیا تو اجارہ ساقط ہو جائے گا اور اگر جنگل میں مر گیا تو استحساناً اجارہ باقی رہے گا اور روانہ ہونے

کا وقت بیان کرنا ضروری ہے اور اگر یہ سال گذر گیا تو اجارہ باطل ہو جائے گا اور اس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ دوسرے سال ان کو سوار کر کے لے جائے الّا اس صورت میں کہ دونوں باہم راضی ہوں اور نیا عقد قرار دیں اور اگر کشتی سواری بار برداری کے واسطے کرایہ کی تو لکھے کہ اس سے کشتی ایسی لکڑی کی بنی ہوئی جس کو یہ کہتے ہیں مع اس کے الواح و دفل و مجادیف و مرادی و شراع و طلل وسکان و حصرا ورمع اس کے تمام آلات کے ایک مہینہ کے واسطے از ابتدائے تاریخ فلاں تا تاریخ فلاں بدین شرط کہ اس میں ایسے ایسے گیہوں جن کی مقدار بحساب ایسے قفیز کے اس قدر ہوتی ہے لاد کر فلاں مقام سے فلاں مقام تک پہنچا دے بعوض سودرم کے کرایہ پر لی بدین شرط کہ لوگوں کے ساتھ یہاں سے روانہ ہو اور ان کے ساتھ چلے اتنی مدت مذکورہ تک اور لوگوں کے ساتھ سوار ہو اور ان کے چلنے پر چلے اور اس مواجر نے تمام یہ اجرت مذکورہ اس مستاجر کے اس کو پیشگی ادا کرنے سے لے کر قبضہ کر لی اور اس مستاجر نے تمام وہ چیز جس پر عقد اجارہ واقع ہوا ہے اس موجر کے ہاتھ سے اس کے اس مستاجر کو تمام و کمال فارغ خالی از مانع و منازع سے سپرد کرنے سے لے کر قبضہ کر لی اور دونوں بعد دیکھ بھال لینے اور موجر کی ضمان ورک کر لینے کے متفرق ہوئے اور تحریر کو ختم کرے اور اگر کشتی غیر معین ہو تو لکھے کہ فلاں نے فلاں سے ایسا بار اس قدر وزن کا یا اس قدر کیل کا اس شہر سے تاشہر فلاں کشتی میں لے جانا قبول کیا اور یہ کشتی فلاں قسم کی کشتیوں میں سے اس لکڑی کی صحیح سالم ہے کوئی عیب اس میں نہیں ہے۔ بدین شرط کہ اس بار مذکور کو اتنے مزدوروں و مددگاروں سے جن کو پسند کرے اور خود ملا کر لاد کر آخر تک مثل اول کے سب امور تحریر کر کے ختم کرے اور اگر دستاویز اجارہ لکھوانے کے واسطے ہر دو عاقدین میں سے ایک حاضر ہو تو کاتب اس کا اقرار تحریر کرے کہ اس نے فلاں چیز فلاں کو اجارہ دینے اور اس سے اجرت وصول کر لینے کا اقرار کیا لیکن خطر ہے کہ اگر اس مقرر نے آ کر اجارہ لینے سے

انکار کیا اور جس مال وصول پانے کا اس موجر نے اقرار کیا ہے وہ اس سے واپس لینا چاہتا ہو تو اس کو یہ اختیار ہوگا پس اس میں دو طرح سے ایک طور پر لکھنا چاہیے یا تو یوں لکھے کہ اس موجر نے یہ اجرت وصول پانے کا اقرار کیا لیکن یہ نہ لکھے کہ فلاں سے وصول پانے کا اقرار کیا پس وصول پانا صحیح ہو گا اور اجرت ساقط ہو جائے گی اور اگر مستاجر نے آ کر مطالبہ کیا تو یہ کہہ سکتا ہے کہ میں نے تجھ سے نہیں وصول پائی ہے یا یوں تحریر کرے اور یہ اجرت

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 407 | Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

From the liability of this lessee, it has been dropped for such a reason that it is correct to be dropped, and the statement of taking possession (1) should not be written, and the same should be written in the deed of sale and price; this is mentioned in "Al-Zakhira".

Taking a lease on land from the trustee (Mutawalli) of a Waqf ✩

Regarding the Waqf attributed to so-and-so, from the trustee (Mutawalli) so-and-so, who is the trustee on behalf of the judge (Qazi) so-and-so, [it is documented that] so-and-so has taken all the vineyard land which is included in this Waqf, of which he is also the trustee. He should describe its boundaries along with all its limits and rights. Even without formal acceptance, the trees, grapevines, reeds, and walls (2) were already vested in this future lessee before this deed, by virtue of established ownership and necessary right. Both contracting parties are aware of this fact. This contract was settled only for this land for one full year, from the beginning (3) of such-and-such to the end of such-and-such, in exchange for an amount of dirhams (4) which represents the customary rent for this subject of the contract, and has been accepted. This trustee received the entire rent for the object of the contract in advance from this lessee, and the lessee took possession of everything under the contract from the trustee, handed over free from any obstacle or dispute. Then both parties separated. Subsequently, the trustee gave these dirhams to the lessee and instructed him to pay the land tax (Kharaj) from it when due, and when the need arises to excavate and repair the canals and embankments of this land, he should carry it out in the customary manner. The trustee appointed him as a proxy (Wakil) in a valid manner, such that even if dismissed from this proxy, he would become a proxy again under a new appointment. The lessee accepted this proxy face-to-face, and both parties appointed witnesses and concluded the writing; this is mentioned in "Al-Muhit".

If one intends to lease a watermill house situated on a private canal built for that purpose, and it consists of five compartments (*Tawabeet*), which are constructed from wooden planks—four of which are rotating mills and the fifth is a known compartment called *Shakha*—and the lessor has declared that the entire mill is his property, right, and in his possession, located in the land of village so-and-so, pargana so-and-so, and is built on its own special canal which receives water from valley so-and-so, then the boundaries of the private canal should be specified (first,

second, third, fourth). Thus, the mentioned mill was taken on lease along with all its boundaries and rights. If the lease is on a lump-sum (*Muqata'a*) basis, then after describing the boundaries, write that he took all this from him for a period of one, two, or three continuous years starting from the first of month so-and-so, at a monthly or annual rate of such-and-such dirhams, so that the lessee may earn profit by running it for rent or by grinding grains like wheat and barley, etc., and shall pay each year's installment upon the completion of that year. The lessee took valid possession of everything leased from the lessor, free from all obstacles and disputes. After the validation of this contract, both parties departed from the assembly of contract.

If a consolidated land parcel (*Mujmadah*) was leased with dividing boundaries (*Fariqayn*) ^1 and the *Fariqayn* are connected to it, then write that this document states: so-and-so, son of so-and-so, took the entire *Mujmadah* which has two *Fariqayn* connected to it on lease along with the *Fariqayn*. The lessor stated that all this is his property and right in his possession; describe its location and boundaries. Then write that he took it on lease for two or three years along with all boundaries, rights, and facilities established for both. If a single *Fariqayn* consists of multiple *Mujmadun*, then write that he leased all the single *Fariqayn* consisting of three or more *Mujmadah*. Then write that from him all these *Mujmadah* along with their...

---

1. *Fariqayn* refers to water that is connected between two places or a dry canal, and *Siyar* is another name for *Fariqayn*; also used where collections of letters occur. (1) That is, in the case where the buyer and seller are both present. (2) *Jami' Jidar* means walls. (3) That is, the date so-and-so, month so-and-so, year so-and-so. (4) Describe their quality/specification.

उस मुस्ताजिर (किरायेदार) के ज़िम्मे से ऐसी वजह से साक़ित (ख़त्म) हो गई कि जिस वजह से साक़ित होना सही होता है और क़ब्ज़ा करने का बयान (1) न लिखे और ऐसा ही बैअनामा व समन (कीमत) में भी इसी तौर से लिखना चाहिए, यह 'ज़ख़ीरा' में है।

मुतवल्ली वक़्फ़ से ज़मीन पर इजारा (पट्टे) लेना ☆

वक़्फ़ मंसूब बजा़निब फुलां (अमुक व्यक्ति के नाम पर वक़्फ़) के मुतवल्ली फुलां से जो जानिब क़ाज़ी फुलां मुतवल्ली है, फुलां ने तमाम ज़मीन बागे अंगूर जो मिन्जुमला (शामिल) इस वक़्फ़ के है जिसका यह मुतवल्ली नीज़ (भी) मुतवल्ली है और उसके हुदूद (सीमाएँ) बयान कर दे मय (समेत) उसके सब हुदूद व हुक़ूक़ के क़ुबूल के बिना उसके दरख़्तों व दरख़्तान-ए-अंगूर व क़सबान (नरकुल) व जुदरान (2) के कि ये चीज़ें क़ब्ल (पहले) इस क़बाला (अनुबंध) के इस मुस्तक़बिल (भविष्य के पट्टाधारक) की हो गई हैं बवजह मुल्क साबित व हक़ लाज़िम के और इस बात को ये दोनों मुताअ़किदैन (संविदाकार) जानते हैं और यह अक़्द (अनुबंध) फ़क़त इसी ज़मीन पर एक साल कामिल (पूरे) के लिए अज़ इब्तिदा-ए (3) कज़ा ता इंतिहा-ए कज़ा बअ़वज़ (के बदले) इस क़दर दराहम (4) के जो इस मअ़क़ूद अलैहि (अनुबंधित वस्तु) की उजरत-ए-मिसल (बाजार किराया) है, क़रार दिया है और क़ुबूल किया है। और इस मुतवल्ली ने तमाम उजरत उस चीज़ की जिस पर अक़्द वाक़े हुआ है, पेशगी (अग्रिम) इस मुस्तक़बिल के उसको ये सब दे देने से वसूल कर ली और इस मुस्तक़बिल ने तमाम वो चीज़ जिस पर अक़्द वाक़े हुआ है, सब इस मुतवल्ली के उसको हर मानिअ़ व मुनाज़े (रुकावट और विवाद) से खाली सुपुर्द करने से उस पर क़ब्ज़ा कर लिया, फिर दोनों मुतफ़र्रिक़ (अलग) हो गए। फिर इस मुतवल्ली ने ये दराहम इसी मुस्तक़बिल को दिए और हुक्म किया कि इसका खिराज (लगान) इसी में से अदा कर दे जब उसका वक़्त आए और इस ज़मीन की नहरों व मुस्नात (बाँधों) के उगारने (खुदाई) और दुरुस्त करने की जब हाजत (ज़रूरत) पड़े तो इसी में से बतौरे मारूफ़ (सामान्य तरीके से) उसको अंजाम दे और उसको ऐसी तरह बतौरे सही वकील किया कि जब उसको इस वकालत से माज़ूल (हटाया) करे तो वो बवकालत-ए-जदीद (नई वकालत) उसकी तरफ़ से वकील होगा और इस मुस्तक़बिल ने उससे इस वकालत को बिलमुशाफ़ह (आमने-सामने) क़ुबूल किया और दोनों ने अपने ऊपर गवाह कर दिए और तहरीर को ख़त्म करे, यह 'मुहीत' में है। और अगर पनचक्की घर एक नहर-ए-ख़ास पर जो उसके वास्ते बनाया हुआ हो उसको इजारा पर लेना चाहा और वो मुश्तमिल (शामिल) पाँच तवाबीत (हिस्सों) पर है और ये तवाबीत मुरक्कब (बने) हैं लकड़ी के तख़्तों से जिनमें से

चार तवाबीत हैं, चार चक्कियाँ घूमती हैं और पाँचवाँ ताबूत मारूफ़ ब-शाखा है। और इस मूजिर (पट्टा देने वाले) ने ज़िक्र किया कि ये तमाम ताहूना (चक्की) मेरी मुल्क व हक़ व मेरे क़ब्ज़ा में है और यह ताहूना शहर-ए-फुलां पर परगना फुलां के देह फुलां की ज़मीन में वाक़े है और वो अपनी ख़ास नहर पर बना हुआ है और उस नहर में फुलां वादी से पानी आता है और नहर इस ताहूना में गिरती है और उसकी हुदूद नहर-ए-ख़ास के चुनीं व दोम व सोम व चहारम चुनीं व चुनां है, पस यह ताहूना मज़कूरा मय उसके सब हुदूद व हुक़ूक़ के इजारा पर लिया। और अगर उसका इजारा ब-सबील-ए-मुक़ाता (मुश्त किराया) हो तो बाद ज़िक्र-ए-हुदूद के लिखे कि ये सब उससे एक साल या दो साल या तीन साल मुतवातिर (लगातार) के वास्ते अज़ इब्तिदा-ए ग़ुर्रा (पहली तारीख) माह फुलां से माहवारी या सालाना इस क़दर दराम साल या इस क़दर दराम माहवारी पर इजारा लिया ताकि यह मुस्ताजिर बअ़वज़ इसके जिस पर इजारा लिया है, किराया पर चलाकर या गेहूँ व जौ वग़ैरह के मानिंद अनाज पीसकर मनाफ़े़ (लाभ) उठाए और हर साल की क़िस्त उस साल के गुज़रने पर अदा कर दे। और इस मुस्ताजिर ने तमाम वो चीज़ जो इजारा पर ली है, उस मूजिर के उसको सब खाली अज़ हर मानिअ़ व मुनाज़े सुपुर्द करने से ब-क़ब्ज़ा-ए-सहीहा अपने क़ब्ज़ा में कर ली और बाद सेहत (वैधता) इस अक़्द के दोनों इस मजलिस-ए-अक़्द से ब-मुफ़र्रक़ अक़वाल व अब्दान (वचनों और शरीरों के अलगाव के साथ) जुदा हो गए। और अगर मुज्मदा मय फ़ारिक़ैन ^1 के इजारा लिया और फ़ारिक़ैन उससे मुत्तसिल (जुड़े) हैं तो लिखे कि यह तहरीर बदीं मज़मून (इस विषय) है कि फुलां बिन फुलां ने तमाम मुज्मदा जिसके वास्ते दो फ़ारिक़ैन हैं जो उससे मुत्तसिल हैं, मय फ़ारिक़ैन के इजारा लिया और इस मूजिर ने बयान किया कि यह सब उसकी मुल्क व हक़ उसके क़ब्ज़ा में है और उसका मक़ाम व हुदूद बयान कर दे, फिर लिखे कि मय दोनों के हुदूद व हुक़ूक़ व तमाम दोनों के मुराफ़िक़ (सुविधाओं) के जो दोनों के वास्ते उनके हुक़ूक़ से साबित हैं, दो साल या तीन साल के वास्ते इजारा लिया और अगर फ़ारिक़ैन वाहिद मुश्तमिल बहुत से मुज़्मदून पर हो तो लिखे कि तमाम फ़ारिक़ैन वाहिद मुश्तमिल सह (तीन) मुज्मदा या ज़्यादा जिस क़दर हों इजारा ली। फिर लिखे कि उससे ये तमाम मुज्मदा मय अपने...

---

1. फ़ारिक़ैन पानी जो दो मक़ाम के दरमियान मुत्तसिल हो या खुश्क नाला हो और सैयार फ़ारिक़ैन का नाम है और जहाँ हर्फ़ के मजमुए हों। १२ (१) यानी दर सूरते कि बाए (विक्रेता) व मुश्तरी (खरीदार) एक हाज़िर हों। १२ (२) जमीअ़-ए-जदार ब-मानी दीवार। १२ (३) यानी तारीख फुलां माह फुलां सन् फुलां। १२ (४) उनका वस्फ़ (गुण) बयान कर दे। १२

اس مستاجر کے ذمہ سے ایسی وجہ سے ساقط ہوگئی کہ جس وجہ سے ساقط ہونا صحیح ہوتا ہے اور قبضہ کرنے کا بیان (1) نہ لکھے اور ایسا ہی بیعنامہ وثمن میں بھی اسی طور سے لکھنا چاہئے یہ ذخیرہ میں ہے۔

متولی وقف سے زمین پر اجارہ لینا ☆

وقف منسوب بجانب فلاں کے متولی فلاں سے جو از جانب قاضی فلاں متولی ہے فلاں نے تمام زمین باغ انگور جو منجملہ اس وقف کے ہے جس کا یہ متولی نیز متولی ہے اور اس کے حدود بیان کردے مع اس کے سب حدود و حقوق کے قبول کے بدون اس کے درختوں و درختان انگور و قصباں و جدران (2) کے کہ یہ چیزیں قبل اس قبالہ کے اس مستقبِل کی ہوگئی ہیں بوجہ ملک ثابت وحق لازم کے اور اس بات کو یہ دونوں متعاقدین جانتے ہیں اور یہ عقد فقط اسی زمین پر ایک سال کامل کے لئے از ابتدائے (3) کذا تا انتہائے کذا بعوض اس قدر دراہم (4) کے جواس معقود علیہ کی اجرت مثل ہے قرار دیا ہے اور قبول کیا ہے اور اس متولی نے تمام اجرت اس چیز کی جس پر عقد واقع ہوا ہے پیشگی اس مستقبِل کے اس کو یہ سب دے دینے سے وصول کر لی اور اس مستقبِل نے تمام وہ چیز جس پر عقد واقع ہوا ہے سب اس متولی کے اس کو ہر مانع و منازع سے خالی سپرد کرنے سے اس پر قبضہ کرلیا پھر دونوں متفرق ہو گئے پھر اس متولی نے یہ دراہم اسی مستقبِل کو دیئے اور حکم کیا کہ اس کا خراج اسی میں سے ادا کر دے جب اس کا وقت آئے اور اس زمین کی نہریں و مسنات اگارنے اور درست کرنے کی جب حاجت پڑے تو اسی میں سے بطور معروف اس کو انجام دے اور اس کو ایسی طرح بطور صحیح وکیل کیا کہ جب اس کو اس وکالت سے معزول کرے تو وہ بوکالت جدیدہ اس کی طرف سے وکیل ہوگا اور اس مستقبِل نے اس سے

اس وکالت کو بالمشافہ قبول کیا اور دونوں نے اپنے اوپر گواہ کر دیئے اور تحریر کو ختم کرے یہ محیط میں ہے اور اگر پن چکی گھر ایک نہر خاص پر جو اس کے واسطے بنایا ہوا ہواس کو اجارہ پر لیتا چاہا اور وہ مشتمل پانچ توابیت پر ہے اور یہ توابیت مرکب ہیں لکڑی کے تختوں سے جن میں سے چار توابیت ہیں چار چکیاں گھومتی ہیں اور پانچواں تابوت معروف بشاکھہ ہے اور اس موجر نے ذکر کیا کہ یہ تمام طاحونہ میری ملک وحق و میرے قبضہ میں ہے اور یہ طاحونہ شہر فلاں پر گنہ فلاں کے دیہہ فلاں کی زمین میں واقع ہے اور وہ اپنی خاص نہر پر بنا ہوا ہے اور اس نہر میں فلاں وادی سے پانی آتا ہے اور نہر اس طاحونہ میں گرتی ہے اور اس کی حدود نہر خاص کے چنین و دوم و سوم و چھارم چنین و چنان ہے پس یہ طاحونہ مذکورہ مع اس کے سب حدود و حقوق کے اجارہ پر لیا اور اگر اس کا اجارہ بدسبیل مقاطعہ ہو تو بعد ذکر حدود کے لکھے کہ یہ سب اس سے ایک سال یا دو سال یا تین سال متواتر کے واسطے از ابتدائے غرہ ماہ فلاں سے ماہواری یا سالانہ اس قدر درم سال یا اس قدر درم ماہواری پر اجارہ لیا تاکہ یہ مستاجر بعوض اس کے جس پر اجارہ لیا ہے کرایہ پر چلا کر یا گیہوں و جو وغیرہ کے مانند اناج پیس کر منافع اٹھائے اور ہر سال کی قسط اس سال سے گذرنے پر ادا کر دے اور اس مستاجر نے تمام وہ چیز جو اجارہ پر لی ہے اس موجر کے اس کو سب خالی از ہر مانع و منازع سپرد کرنے سے بقبضہ صحیحہ اپنے قبضہ میں کر لی اور بعد صحت اس عقد کے دونوں اس مجلس عقد سے بمفرق اقوال و ابدان جدا ہو گئے اور اگر مجمدہ ومع فارقین ۱۸ کے اجارہ لیا اور فارقین اس سے متصل ہیں تو لکھے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں بن فلاں نے تمام مجمدہ جس کے واسطے دو فارقین ہیں جو اس سے متصل ہیں مع فارقین کے اجارہ لیا اور اس موجر نے بیان کیا کہ یہ سب اس کی ملک وحق اس کے قبضہ میں ہے اور اس کا مقام و حدود بیان کر دے پھر لکھے کہ مع دونوں کے حدود وحقوق و تمام دونوں کے مرافق کے جو دونوں کے واسطے ان کے حقوق سے ثابت ہیں دو سال یا

تین سال کے واسطے اجارہ لیا اور اگر فارقین واحد مشتمل بہت سے مجمد ون پر ہو تو لکھے کہ تمام فارقین واحد مشتمل ہسہ مجمدہ یا زیادہ جس قدر ہوں اجارہ لی۔ پھر لکھے کہ اس سے یہ تمام مجمدہ مع اپنے

۱۔ فارقین پانی جو دو مقام کے درمیان متصل ہو یا خشک نالہ ہو اور سیا ر فارقین کا نام ہے اور جہاں حرف کے مجموعے ہوں ۱۲ (1) یعنی در صورتیکہ بائع و مشتری ایک حاضر ہو ۱۲ (2) جمیع جدار بمعنی دیوار ۱۲ (3) یعنی تاریخ فلاں ماہ فلاں سنہ فلاں ۱۲ (4) ان کا وصف بیان کردے ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 208 | Kitab ash-Shurut (Book of Contracts)

The two parties entered into a valid lease (*Ijarah*) for a specified number of years in exchange for a certain amount of Dirhams, so that the lessee may profit from the stored goods by placing ice, and shall pay each annual installment upon the conclusion of that year. The document should then be completed to the end. If one wishes to draft a lease for endowed land (*Waqf*) whose essence is dedicated, such as the land of Canal Muwali located on the outskirts of the city of Bukhara, it should be written as follows: This document states that so-and-so has leased from so-and-so the entirety of the original land, which consists of a walled garden containing a palace and five interconnected fields adjacent to it, whether in front, behind, or surrounding it. The lessor (*Muwajir*) stated that all structures on this land are within his ownership and right. These structures include the surrounding wall of the garden, the building of the palace, and all small and large trees, whether fruit-bearing or otherwise. The soil of this land, up to a depth of half a cubit, is included, and the ground beneath this leveled soil is *Waqf*, attributed to 'Mira Asas Kamin,' who dedicated it at his shop; this is famously known as 'Awqaf Hanutiya.' The lessor holds possession of this right because he leased it from someone authorized to lease this land year after year at a known rent equal to the fair market rent (*Ajr al-Mithl*). The lessor now sub-leases this endowed property, which is currently under his lease, along with his own property on the original land, as a single transaction under the right of ownership. The location and boundaries of the land should then be specified. Subsequently, it should be recorded that the lease was taken including the boundaries of what has been mentioned, encompassing the ownership and the *Waqf* of the original land, along with all rights and appurtenances established for it. This was done after the lessor sold all the trees on the land and the grapevines to the lessee for three Dirhams, and the lessee purchased them legally, with both parties taking valid possession. Then, the lease of all that has been established, including the palace in the garden, was taken for thirty-one (31) consecutive years, excluding the last three days of each year, starting from the first of Muharram of a specified year, for a sum of Dirhams or Dinars, half of which is a certain amount. For the first thirty years, excluding the exempted days, the rent is five Dirhams or half a Dinar per year. The final year, which completes the aforementioned period, is leased for the remainder of the said lease amount. The document should then be concluded in the previously described manner.

Sheikh Imam Hakim Abu Nasr Ahmad bin Muhammad Sarqadi stated that mentioning the word 'orphan' along with 'father' in the context of owned properties is a terminological leniency (*musamaha*), as one cannot be an orphan while the father is alive. Regarding the property of orphans, the rule is that if a father or guardian (*wasi*) wishes to lease out an orphan's house, it is not permissible to do so as a long-term customary lease (*ijarah tawila*). Similarly, if a father or guardian wishes to take a lease for an orphan, it will not be valid regarding the final year of a long lease, because the rent in that year often exceeds the fair market rent (*ajr al-mithl*). The same rule applies to *Waqf* properties. He further stated that the proper method for leasing an orphan's house is to fix the lease at the fair market rent (*ajr al-mithl*); that is, whatever the long term may be, the rent should be based on fair market value. Then, the father or guardian should discharge (*ibra*) the lessee from liability. According to Imam al-A'zam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad, in a contract where they themselves participated, such a discharge (*ibra*) is valid. Then, both parties should acknowledge a sum of money equal to the lease amount and set the time for its payment at the time of the lease's termination. When the lease is terminated, the lessee shall demand that specified sum. Imam Muhammad mentioned that there is another way to handle this...

---

(1) Because in the presence of the father, the child cannot be an orphan.

दोनों पक्षों ने इतने वर्षों के लिए इतनी राशि के बदले में एक वैध पट्टे (इजारा) का समझौता किया, ताकि वह उस पर बर्फ रखकर उन रुके हुए माल से लाभ उठा सके और हर वर्ष की किस्त उस वर्ष के बीतने पर अदा की जाएगी। फिर इस दस्तावेज़ को अंत तक पूरा किया जाए। और यदि ऐसी वक्फ भूमि का पट्टा लिखना हो जिसकी मूल संपत्ति वक्फ (धार्मिक न्यास) है, जैसे कि बुखारा शहर की सीमा में स्थित 'नहर मुवाली' की भूमि, तो लिखा जाए कि यह दस्तावेज़ इस विषय के साथ है कि: फलां व्यक्ति ने फलां व्यक्ति से पूरी मूल भूमि, जो एक चारदीवारी वाला बाग है जिसमें एक महल है और पाँच खेत जो आपस में जुड़े और सटे हुए हैं, इसके आगे या पीछे या चारों ओर हैं, पट्टे पर ली। और इस पट्टादाता (मुवाज़िर) ने उल्लेख किया कि इस भूमि में जो भी संरचनाएं हैं, वे उसकी मिल्कियत और अधिकार में हैं। और उसकी संरचनाएं इस बाग के चारों ओर की चारदीवारी और महल की इमारत, और उस भूमि के छोटे-बड़े फलदार या बिना फल वाले पेड़ हैं। इस भूमि की मिट्टी, जो लगभग आधा हाथ की गहराई तक पाई गई है, और उस समतल मिट्टी के नीचे की भूमि वक्फ है, जो 'मीरा असास कमीन' की ओर संबंधित है, जिसे उसने अपनी दुकान पर वक्फ किया है, और यह 'औकाफ हानूतिया' के नाम से प्रसिद्ध है। और यह पट्टादाता के अधिकार में इस आधार पर है कि उसने इसे ऐसे व्यक्ति से पट्टे पर लिया है जिसे उस भूमि को वर्षों तक एक के बाद दूसरे वर्ष के लिए, एक ज्ञात किराए पर (जो उसके बाजार किराया यानी अज्र-अल-मिसल के बराबर हो) पट्टे पर देने का अधिकार प्राप्त था। और यह पट्टादाता इस वक्फ वस्तु को, जो उसके पट्टे में है, उप-पट्टे (इजारा पर इजारा) के रूप में और अपनी मिल्कियत को मूल भूमि के साथ एक ही उद्देश्य से पट्टे पर देता है। फिर भूमि का स्थान और उसकी सीमाएं स्पष्ट की जाएं। इसके बाद लिखा जाए कि उन सीमाओं के साथ, जिसका पट्टा सिद्ध हो चुका है और जिसमें मूल भूमि की मिल्कियत और वक्फ शामिल है, और उन सभी अधिकारों और सुविधाओं के साथ जो उसके अधिकार से सिद्ध हैं, पट्टा लिया गया। इसके बाद कि पट्टादाता ने उस भूमि के सभी पेड़ों और अंगूर की बेलों को तीन दिरहम के बदले उसके हाथ बेच दिया और पट्टेदार (मुस्ताजिर) ने उन्हें वैध रूप से खरीद लिया और दोनों पक्षों ने कब्जा प्राप्त कर लिया। फिर उन सबका पट्टा, जो सिद्ध हुआ है, उस महल के साथ जो उस बाग में है, लगातार इकतीस (31) वर्षों के लिए, प्रत्येक वर्ष के अंतिम तीन दिनों को छोड़कर, फलां वर्ष के मुहर्रम की पहली तारीख से शुरू होकर, इतने दिरहम या दीनार के बदले में लिया गया, जिसका आधा इतना होता है। इन इकतीस वर्षों में से पहले तीस वर्षों के लिए, अपवर्जित दिनों (Exempted days) को

छोड़कर, प्रति वर्ष पाँच दिरहम या आधा दीनार तय किया गया। और अंतिम वर्ष, जो इस अवधि का शेष है, पट्टे की शेष राशि के बदले लिया गया। फिर दस्तावेज़ को पूर्व की रीति से पूर्ण किया जाए।

शेख इमाम हाकिम अबू नसर अहमद बिन मुहम्मद सरकदी ने फरमाया कि हमने पिता के साथ जो 'यतीम' शब्द का प्रयोग किया है, वह शब्द के उपयोग में एक ढील (मसामाहा) है (क्योंकि पिता के जीवित रहते कोई यतीम नहीं हो सकता)। अनाथों की संपत्ति के मामले में यह नियम है कि यदि पिता या संरक्षक (वसी) अनाथ के घर को पट्टे पर देना चाहे, तो उसे प्रचलित लंबे समय के पट्टे (इजारा तवीला) के रूप में देना वैध नहीं है। और यदि पिता या संरक्षक अनाथ के लिए पट्टा लेना चाहे, तो लंबे पट्टे के अंतिम वर्ष के संबंध में यह वैध नहीं होगा, क्योंकि उस वर्ष का किराया बाजार किराए (अज्र-अल-मिसल) से बहुत अधिक होता है। यही नियम वक्फ की संपत्ति पर भी लागू होता है। उन्होंने यह भी फरमाया कि अनाथ के घर को पट्टे पर देने का सही तरीका यह है कि पट्टा बाजार किराए (अज्र-अल-मिसल) पर तय किया जाए, यानी जितनी भी लंबी अवधि हो, उसका किराया उचित बाजार दर पर हो। फिर पट्टेदार को पिता या संरक्षक (देनदारी से) मुक्त (इबरा) कर दे। इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार, जिस अनुबंध में उन्होंने स्वयं भाग लिया है, उसमें यह मुक्ति (इबरा) वैध होगी। फिर दोनों पक्ष पट्टे की राशि के बराबर धन का इकरार करें और उसकी अदायगी की अवधि को पट्टे की समाप्ति का समय निर्धारित करें। जब पट्टा समाप्त होगा, तो पट्टेदार उस निर्धारित राशि की मांग करेगा। इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि इसका एक दूसरा तरीका भी है...

---

(1) क्योंकि पिता के मौजूद होने की स्थिति में वह यतीम (अनाथ) नहीं हो सकता।

فارقین کے اتنے سال کے واسطے اس قدر درموں کے عوض باجارہ صحیح اجارہ لیا تا کہ برف رکھ کر ان محبوس سے نفع اٹھائے اور ہر سال کی قسط اس سال کے گذرنے پر ادا کرے گا پھر اس تحریر کو آخر تک تمام کرے اور اگر ایسی زمین وقف کا اجارہ تحریر کرنا چاہا کہ جس کی اصل موقوف ہے جیسے زمین نہر موالی واقع فنائے شہر بخارا ہے تو لکھے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں نے فلاں سے تمام اصل زمین جو ایک چار دیواری کا باغ بنا ہوا ہے جس میں ایک قصر ہے اور پانچ کھیت زمین باہم ملازم و متصل اس کے آگے یا پیچھے یا گرد اگرد ہے اجارہ لی اور اس موجر نے ذکر کیا کہ اس زمین میں جو سب کردارات ہیں وہ اس کی ملک و حق واس کے قبضہ میں ہے اور اس کے کردارات اس باغ کے گرد کی چار دیواری اور قصر کی عمارت واس زمین کے خرد و کلاں درخت پھل دار یا بے پھل اور اس زمین کی مٹی جس سے تمام زمین بقدر آدھے ہاتھ کے پائی گئی ہے اور اس پٹی ہوئی مٹی کے نیچے کی روئے زمین وقف ہے جو میرا اساس کمین کی جانب منسوب ہے جس کو اس نے اپنی دکان پر وقف کیا ہے اور یہ اوقاف حانوتیہ کے نام سے مشہور ہے اور اس موجر کے قبضہ میں اس حق سے ہے کہ اس نے اس کو ایسے شخص سے اجارہ لیا ہے جس کو اس زمین کے اس کے ہاتھ اجارہ پر دینے کا سالہا سال ایک بعد دوسرے سال کے باجرت معلومہ جس کی مقدار اس کے اجر المثل کے برابر ہے اختیار حاصل تھا اور یہ موجر اس کو یہ چیز وقف جو اس کے اجارہ میں ہے اجارہ پر اجارہ کے طور پر اور یہ اس کی ملک جو اس زمین میں ہے مع اصل زمین کے بقصد واحد بحق ملک اجارہ دیتا ہے پھر زمین کی جگہ و حدود بیان کر دے پھر لکھے کہ مع حدود اس چیز کے جس کا اجارہ ثابت مذکور ہوا ہے جو مشتمل ہے ملک و وقف اصل زمین کو اور مع حقوق و سب مرافق کے جو اس کے

واسطے اس کے حقوق سے ثابت ہیں اجارہ لیا بعد از آنکہ اس موجر نے تمام درخت اس زمین کے اور درختان انگور و غضبان بعوض تین درم کے اس کے ہاتھ فروخت کر دیے اور اس سے اس مستاجر نے اس کو بخرید صحیح خریدا اور باہمی قبضہ صحیح طرفین سے واقع ہو گیا پھر اس سے اس سب کا اجارہ جو مثبت ہوا ہے مع اس قصر کے جو اس باغ میں ہے اکتیس سال متواتر کے واسطے سوائے تین روز آخر ہر سال ان پہلے تیس سال سے از ابتدائے غرہ محرم سنہ فلاں بعوض اتنے درم یا دینار کے جس کے نصف اس قدر ہوتے ہیں ان میں سے واسطے اول تیس سال کے سوائے ایام مستثنیٰ شدہ کے بعوض پانچ درم اس مال اجارہ کے یا بعوض نصف دینار کے اس مال اجارہ کے واسطے ہر سال کے ان تیس سال میں سے سوائے ایام مستثنیٰ شدہ کے جس قدر اس کے پڑتے ہیں ان پانچ درم یا نصف دینار میں سے پڑے اور سال اخیرہ جو تتمہ اس مدت مذکورہ کا ہے بعوض باقی مال اجارہ مذکورہ کے اجارہ لیا پھر تحریر کو بطریق سابق تمام کرے شیخ امام حاکم ابو نصر احمد بن محمد سرقدی نے فرمایا کہ یہ جو ہم نے باپ کے ساتھ لفظ یتیم متباعین مملوکات میں ذکر کیا ہے اس میں مسامحہ (۱) ہے اور یتیموں کے اموال میں یہ حکم ہے کہ اگر باپ یا وصی نے یتیم کا دار اجارہ پر دینا چاہا تو بطور اجارہ مرسومہ طویلہ کے اجارہ دینا جائز نہیں ہے اور اگر باپ یا وصی نے یتیم کے واسطے اجارہ لینا چاہا تو اجارہ طویلہ کے سال اخیرہ کے حق میں جائز نہ ہو گا اس واسطے کہ اُس سال اجارہ بعوض مال کثیر کے جو اجر المثل سے زائد ہے واقع ہوتا ہے اور یہی حکم اموال وقف میں ہے اور فرمایا کہ یتیم کا دار اجارہ دینے کا طریقہ ہے کہ عقد اجارہ اجر المثل پر قرار دے یعنی جس قدر اجر المثل اس مدت طویل کا ہو اس پر اجارہ قرار دے پھر مستاجر کو باپ یا وصی بری کر دے پس امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک جس کے وہ خود مباشرہوئے ہیں اس عقد میں ابراء صحیح ہو گا پھر مستاجر کے واسطے دونوں اتنے مال کا اقرار کریں جو بقدر مال اجارہ کے ہے اور اس کی میعاد ادا کی انفساخ اجارہ کا وقت قرار دیں پھر

جب اجارہ فسخ ہو گا تو مستاجر اس مال مقررہ کا مطالبہ کرے گا اور امام محمدؒ نے فرمایا اس کی ایک دوسری صورت ہے کہ

اِ اور ایسے تصرف بغبن فاحش کا یا باپ وصی مختار نہیں ہے وفہ خلاف ۱۲ منہ (۱) اس واسطے کہ باپ کے موجود ہونے کی صورت میں وہ یتیم نہیں ہوسکتا ہے ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 Book of Conditions (Kitab-ash-Shuroot) 209

If a father or a guardian (wasi) acknowledges receipt [of rent] from a tenant (mustajir), then the tenant is exonerated, and the father or guardian becomes the guarantor (liable). If the tenant wishes to secure his position before Allah the Almighty—because although the father or guardian acknowledged receiving the rental property/funds, the tenant is not truly cleared before Allah—then the method is to sell him something for a sum of dirhams equivalent to that rental value. In this matter, the most cautious approach (ahwat) is for the guardian to exonerate him; because if he acknowledged receipt and the lease (ijara) is subsequently canceled due to cancellation (faskh) or the death of the lessor (mujir) or the tenant, two payments would become obligatory: one that was acknowledged, and the second, the actual rental amount whose possession was acknowledged. By granting exoneration, no compensation has yet been paid from the rental funds.

There is a point here that must be avoided: in certain scenarios, the lessor suffers a loss, and in others, the tenant. Therefore, if the term for the fixed amount is set until the expiry of the lease, it is detrimental to the tenant’s rights, as the lease might be canceled due to death or during the option period (khiyar). Consequently, the funds would remain due until the end of the term, causing loss to the tenant. Conversely, if the term is set for the time of cancellation, the exact time of cancellation is unknown (majhul), making such a term invalid, and thus it would become immediately payable, causing loss to the lessor as the tenant would demand immediate payment.

The solution is to place those funds on a term until the expiry of the lease, and then appoint the tenant as an agent (wakil). Through this agency, the tenant gains the authority that, should the lease be canceled for any reason, he, acting as an agent, can nullify that term. He should be appointed as an agent on the condition that if he is ever dismissed from this agency, he becomes an agent again with new permission as he was before. By doing so, the loss for both parties is averted. The conditional appointment (ta'liq) of agency for a brief period is valid, and the same applies to endowments (waqf).

In 'Zahir al-Riwaya', the details regarding long or short durations in the case of waqf have not been specified. Similarly, Imam Tahawi has mentioned it briefly in his 'Mukhtasar'. Some have invalidated long-term leases of waqf property for fear that someone might claim ownership of the property. The method to prevent this is to

append a judicial decree (hukm-e-hakim) at the end. If a lease is to be taken for an orphan or a waqf in this manner, this procedure also applies.

Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that there is a second scenario: for instance, to contract for twenty-three years for a thousand dirhams, then determine the standard rent (ajr al-mithl) for that property annually. If, for example, it is fifty dirhams, the lease contract should be set for ten years at one-sixth of a dirham annually, and the final year should be set for the remaining balance so that the contract aligns with the standard rent. Then, cancel the lease in the tenth year and start a new ten-year contract. In this way, the contract for twenty-three years is fulfilled. This is all as recorded by the judge (hakim) Imam Abu Nasr Ahmad bin Muhammad Samarkandi.

If one wishes to draft a document for the cancellation of a lease (faskh-e-ijara), it should be written as follows: "This cancellation document is to the effect that person A has canceled the lease of this mansion which was between him and person B, the four boundaries (hudud-e-arba') of which are as follows. This long-term lease was for a certain amount of dirhams from the start date of such-and-such month and year to the end date of such-and-such month and year. He canceled this lease during the days in which he had the stipulated right of cancellation." He should mention the beginning, middle, and end of those days, specifying the particular day. He should have those people whose names are at the end of this document witness this. The most correct approach is to cancel on the middle day, because cancellation on the first or last day might occur at a time when the option (khiyar) has not yet been established or has already expired. Caution lies in what we have described.

If the lease (ijara) is for a type of labor or craft, such as tailoring, etc., then specify it with the condition that he may use his discretion and preference regarding all types of sewing and materials for the clothing, and may assign the work to whomever he wishes for a fee. And if he...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 किताब-अश-शुरूत 209

पिता या वसीयत करने वाला (अभिभावक) किरायेदार (मस्तजीर) से (किराया) प्राप्त करने का इकरार करे, तो किरायेदार दोषमुक्त हो जाएगा और पिता या वसीयत करने वाला ज़मानती (लायबल) होगा। और यदि किरायेदार चाहे कि अल्लाह तआला के सामने अपने मामले को पक्का कर ले क्योंकि यद्यपि पिता या वसीयत करने वाले ने किराये की राशि प्राप्त करने का इकरार कर लिया है, लेकिन किरायेदार अल्लाह के सामने दोषमुक्त नहीं होगा, तो इसका तरीका यह है कि उनके हाथ कोई चीज़ इतने दिरहमों में बेचे जो उस किराये (माल-ए-इजारा) के बराबर हो। इस मामले में एहतियात (सावधानी) इसी में है कि उसे दोषमुक्त कर दे, क्योंकि यदि उसने प्राप्ति का इकरार किया और इजारा (किराया अनुबंध) रद्द होने की स्थिति में या मालिक (मोजिर) या किरायेदार की मृत्यु से रद्द हो गया, तो दो राशियाँ अनिवार्य हो जाएँगी: एक वह जिसका इकरार किया गया है और दूसरी वह इजारा राशि जिसके कब्ज़े का इकरार किया गया है। और दोषमुक्त कर देने से इजारा राशि में से अभी तक कोई मुआवज़ा अदा नहीं किया गया है।

यहाँ एक ऐसी बात है जिससे बचना अनिवार्य है, और वह यह कि कुछ स्थितियों में मालिक का नुकसान है और कुछ में किरायेदार का। इसलिए, यदि निर्धारित राशि की अवधि इजारा की अवधि की समाप्ति तक तय की जाए, तो किरायेदार के हक में नुकसान है, क्योंकि शायद मृत्यु के कारण या 'खियार' (अनुबंध रद्द करने के अधिकार) की अवधि में इजारा रद्द हो जाए। ऐसी स्थिति में राशि अवधि की समाप्ति तक देय रहेगी और किरायेदार को नुकसान उठाना पड़ेगा। और यदि उसकी अवधि रद्द होने के समय तय की जाए, तो रद्द होने का समय अज्ञात है, इसलिए ऐसी अवधि तय करना अवैध है और वह तत्काल देय हो जाएगी, जिससे मालिक का नुकसान होगा क्योंकि किरायेदार तत्काल भुगतान की मांग करेगा।

इसका समाधान यह है कि उस राशि को अवधि समाप्त होने तक की मियाद पर रखे, फिर किरायेदार को 'वकील' बना दे ताकि उसे वकालत के माध्यम से यह अधिकार मिले कि जब यह इजारा किसी कारण से रद्द हो, तो वह एक वकील के तौर पर उस मियाद को रद्द कर दे। और इस शर्त पर वकील बनाए कि जब भी उसे इस वकालत से हटाया जाए, तो वह नए आदेश के साथ फिर से वैसा ही वकील बन जाए। ऐसा करने से दोनों का नुकसान दूर हो जाएगा।

वकालत को संक्षिप्त समय के लिए लटकाना (ता'लीक) सही है और वक्फ (धार्मिक दान) के मामले में भी यही स्थिति है। 'ज़ाहिर-अर-रिवाया' में वक्फ की स्थिति में लंबी या छोटी अवधि का विवरण नहीं दिया गया है। इसी तरह इमाम तहावी ने अपने 'मुख़्तसर' में इसका संक्षिप्त उल्लेख किया है। कुछ लोगों ने वक्फ की लंबी अवधि के इजारे को इस डर से अवैध करार दिया है कि कहीं कोई इसके मालिकाना हक का दावा न करने लगे। इसका तरीका यह है कि इसके अंत में न्यायाधीश (हाकिम) का आदेश जोड़ दिया जाए। यदि अनाथ (यतीम) या वक्फ के लिए इस तरह इजारा लेना हो, तो यह तरीका वहाँ भी लागू होता है।

इमाम मोहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि इसमें दूसरी सूरत यह है कि उदाहरण के लिए, तेईस साल के लिए एक हज़ार दिरहम पर अनुबंध किया जाए, फिर देखा जाए कि हर साल उस चीज़ का सामान्य किराया (अज्र-उल-मिसल) क्या है। यदि मान लीजिए पचास दिरहम है, तो इजारा अनुबंध दस साल के लिए सालाना एक दिरहम के छठे हिस्से पर तय करें और अंतिम वर्ष के लिए शेष राशि तय करें ताकि अनुबंध सामान्य किराये के बदले में हो। फिर दसवें साल इजारा रद्द कर दें और नए सिरे से दस साल के लिए अनुबंध करें। इसी तरह तेईस साल का अनुबंध पूरा हो। यह सब वह है जो हाकिम इमाम अबू नसर अहमद बिन मोहम्मद समरकंदी ने वर्णित किया है।

यदि इजारा रद्द करने का दस्तावेज़ लिखना हो, तो इस तरह लिखें: यह रद्दीकरण का दस्तावेज़ इस विषय के साथ है कि 'अ' ने इस हवेली का इजारा जो उसके और 'ब' के बीच था, जिसकी चार सीमाएँ (हुदूद-ए-अरबा) ये हैं, और यह लंबी अवधि का इजारा इतनी राशि के बदले फलां महीने की फलां तारीख से फलां साल की फलां तारीख तक था, रद्द कर दिया। उसने उन दिनों में रद्द किया जिनमें उसे रद्दीकरण का अधिकार प्राप्त था। रद्दीकरण के समय का आरंभ, मध्य और अंत बताए कि वह फलां दिन था। इस पर उन लोगों को गवाह बनाया जिनके हस्ताक्षर अंत में हैं। सबसे सही तरीका यह है कि बीच के दिन में रद्द करे, ताकि ऐसा न हो कि शुरुआत या अंत में रद्द करने पर 'खियार' (विकल्प) की अवधि अभी शुरू न हुई हो या समाप्त हो गई हो। एहतियात इसी में है जो हमने बताया।

यदि इजारा किसी काम या शिल्प (जैसे दर्जीगिरी आदि) के लिए हो, तो यह स्पष्ट करें कि इस शर्त पर कि वह कपड़ों के सभी प्रकार की सिलाई और सामग्री में अपनी राय और पसंद के अनुसार काम करेगा, और जिसे चाहे उसे काम सौंप सकता है। और यदि उसे...

باپ یا وصی مستاجر سے اس کے وصول کرنے کا اقرار کرے پس مستاجر بری ہو جائے گا اور باپ یا وصی ضامن ہوگا اور اگر مستاجر نے چاہا کہ فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ اس کی مضبوطی کر لے کیونکہ باپ یا وصی نے اگرچہ مال اجارہ وصول پانے کا اقرار کر لیا ہے لیکن اس مستاجر سے فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ بری نہ ہوگا تو اس کا طریقہ یہ ہے کہ ان کے ہاتھ کوئی چیز اتنے درہموں کو فروخت کرے جو اس مال اجارہ کے مثل ہوں اور اس معاملہ میں احوط یہی ہے کہ بری کر دے کیونکہ اگر اس نے وصول پانے کا اقرار کیا تو درصورتیکہ اجارہ فسخ کرنے سے یا موت موجر یا مستاجر سے فسخ ہو گا تو دو مال واجب ہوں گے ایک وہ کہ جس کا اقرار کیا ہے اور دوسرا مال اجارہ جس کے قبضہ کا اقرار کیا ہے اور بری کر دینے سے مال اجارہ میں سے ہنوز کچھ تاوان ادا نہیں کیا ہے اور یہاں ایک ایسی بات ہے کہ اس سے احتراز واجب ہے اور وہ یہ ہے کہ ان بعض صورتوں میں موجر کا ضرر ہے اور بعض میں مستاجر کا ضرر ہے اس واسطے مال مقررہ کی مدت اگر انقضائے مدت اجارہ قرار دی جائے تو مستاجر کے حق میں ضرر ہے اس واسطے کہ شاید اجارہ بہ سبب موت کے یا مدت خیار میں فسخ کرنے کے فسخ ہو جائے پس مال تا انقضائے مدت کے میعاد پر باقی رہے گا پس مستاجر ضرر اٹھائے گا اور اگر اس کی میعاد وقت فسخ مقرر کی جائے تو وقت فسخ مجہول ہے پس اس کی میعاد مقرر کرنا باطل ہے پس فی الحال واجب الادا رہے گا پس موجر کے حق میں ضرر ہو گا اس واسطے کہ مستاجر اس سے فی الحال ادائے مال کا مواخذہ کرے گا اور جو چیز اجارہ پر لی ہے وہ اس کے قبضہ میں بحق اجارہ رہی ہے گی بدون کسی عوض کے جو اس نے ادا کیا ہو پس اس کی راہ یہ ہے کہ اس مال کو تا انقضائے مدت کے میعاد پر رکھے پھر مستاجر کو وکیل کر دے کہ اس کو بوکالت یہ اختیار ملے

کہ جب یہ اجارہ کسی وجہ سے فسخ ہو تو وہ اس میعاد کو وکیل ہو کر باطل کر دے اور بدین شرط وکیل کرے کہ جب کبھی اس کو اس وکالت سے معزول کرے تو باجازت جدید جیسا وکیل تھا ویسا ہی وکیل ہو جائے اور جب ایسا کیا تو دونوں کے ذمہ سے ضرر زائل ہو جائے گا اور وکالت کی تعلیق بوقت مختصر صحیح ہے اور وقف میں بھی یہی صورت ہے اور ظاہر الروایہ میں وقف کی صورت میں مدت طویل و قصیر کی تفصیل نہیں فرمائی اور ایسا ہی امام طحاوی نے اپنی مختصر میں مجمل ذکر کیا ہے اور بعض نے مدت طویلہ کا اجارہ وقف باطل کر دیا ہے بخوف آنکہ ملک کا مدعی ہو جائے تو اس کا طریقہ یہ ہے کہ اس کے آخر میں حکم حاکم لاحق کر دے اور اگر یتیم کے واسطے یا وقف کے واسطے اس طرح اجارہ لینا چاہتا ہو یہ صورت اس میں بھی جاری ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اس میں دوسری صورت ہے کہ مثلاً تئیس سال کے واسطے ہزار درم پر عقد قرار دے پھر دیکھے کہ ہر سال اس معقود علیہ کا اجر المثل کیا ہے پس اگر مثلاً پچاس درم ہوں تو عقد اجارہ دس برس کے واسطے سالانہ ایک درم کے چھٹے حصہ پر قرار دے اور سال اخیر ہ بعوض باقی مال کے قرار دے تاکہ عقد بعوض اجر المثل کے واقع ہو پھر دسویں سال اجارہ فسخ کر دے پھر از سر نو عقد دس برس کے واسطے قرار دے علیٰ ہذا تئیس برس پر عقد قرار پائے اور یہ سب وہ ہے جو حاکم امام ابونصر احمد بن محمد سمر قندی نے ذکر کیا ہے اور اگر فسخ اجارہ کی تحریر لکھنی چاہی تو لکھے کہ یہ تحریر فسخ بدین مضمون ہے کہ فلاں نے اس حویلی کا اجارہ جو اس کے وفلاں کے درمیان تھا جس کے حدود اربعہ یہ ہیں اور یہ اجارہ طویلہ بعوض اسقدر درہموں کے از ابتدائے تاریخ ماہِ فلاں سنہ فلاں تا انتہائی تاریخ ماہِ فلاں سنہ فلاں تھا پس اس نے اس اجارہ کو ان ایام جن میں اس کے لیے فسخ کا اختیار مشروط تھا اور ان ایام کا اول واوسط و آخر ذکر کر دے کہ وہ فلاں روز تھا فسخ صحیح فسخ کر دیا اور اس پر ان لوگوں کو جن کی گواہی آخر تحریر ہذا میں ثبت ہے گواہ کر دیا اور اصح صحیح یہ ہے کہ درمیانی روز میں فسخ

کرے اس واسطے کہ شاید اوّل و آخر روز میں ایسے وقت فسخ واقع ہو کہ جب اس کے واسطے خیار ہنوز ثابت نہیں ہوا ہے یا مدت خیار ختم ہوگئی ہے پس احتیاط اس میں ہے جو ہم نے بیان کیا ہے اور اگر اجارہ کسی نوع اعمال وصناعات کے واسطے ہو جیسے درزی گری وغیرہ تو اس کو بیان کر دے کہ بدین شرط کہ اس کو کپڑے کے جملہ اقسام کی سلائی و تمام سلائی کی چیزوں میں اپنی رائے و پسند کے موافق استعمال کرے اور جس کو چاہے اجرت پر دے دے اور اگر اس کو

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) 210 The Book of Conditions (Kitab al-Shurut)

...if traveling together is agreed upon, he should take [him] along and act according to his own judgment in all these matters. If the service, labor, and craftsmanship are for all, he should specify everything. Then he should describe whether the wage is advance or deferred, and state the duration. He should record that the contracting parties have inspected [the terms]. Elsewhere it is stated: It is not permissible to give limited property of a minor (sagir) or an endowment (waqf) for such a long-term (muddat-e-tawila) lease (Ijarah). In such cases, only 'Muqata'ah' (a type of sub-lease/ contract) is permissible. This is written as follows: "So-and-so took by way of Muqata'ah from so-and-so, i.e., the owner of the capital (Rabb al-Mal), or from so-and-so, the guardian (Qayyim) who is appointed and established for the welfare and correction of the affairs of so-and-so minor." And he gives this thing from this lessee (Mustajir) under the aforementioned guardianship and management in exchange for such a wage which is today its 'Ajr-e-Mithl' (prevailing market rate), without any decrease or increase, on a Muqata'ah wage. He should define the boundaries of the contracted object (Ma'qud Alayh) and complete the writing till the end. And if a Muqata'ah was settled for a leased house, as is common in transactions, in such a way that a person leased his house for a known amount of property, then that lessor (Mujir) took a lease from the lessee by way of Muqata'ah for a known wage, and the first lessor, i.e., the owner of the house, becomes a guarantor (Zamin) for the lessee for that wage upon which both agreed. Then, after writing the full long-term lease, if he wishes, he may write the Muqata'ah lease, or if he wishes, he may write on the back of the long-term lease deed that: "This is the lease of so-and-so, that he has taken by way of Muqata'ah from so-and-so, i.e., the lessee whose name and lineage are mentioned in the first lease, this entire house whose location and boundaries are mentioned in the first lease deed." This is in the case where it is written under the long-term lease. And if he writes on the back of the aforementioned lease deed, he should write: "This entire house whose location and boundaries are mentioned within this text, along with its boundaries, rights, and facilities that belong to it. After this second lessor, i.e., the first lessee whose name and lineage are mentioned in this long-term lease deed, made such an addition in the said bounded house that the difference between the two wages (rents) has made the increased wage lawful (Halal)." He should record the monthly rent from a date one day after the date of the first contract until the end of the first mentioned lease, excluding the days excepted therein, at such an amount of dirhams monthly under a lease agreement so that this

lessee may choose to live in it himself or settle someone else in it during the lease period. And this second lessor, whose name and lineage are also mentioned herein, gave this Muqata'ah on the aforementioned wage as a 'Valid Lease' (Ijarah Sahiha) free from matters that invalidate a lease. And according to Sharia, the mutual possession between them, whose lease is established herein, was completed. Then, after this aforementioned first lessor, i.e., this second lessee who is the sub-contractor (Muqati'), took a valid guarantee regarding the obligation for this first lessee, i.e., this second lessor, for what became mandatory upon him from the said Muqata'ah wage, and the first lessee was satisfied with it and gave permission for his guarantee in that same session of guarantee with a valid permission, both dispersed from that session. Then he should conclude the writing. And Allah Almighty knows best; this is in the 'Zahiriyyah'.

A case of Sharecropping (Muzara'at) in which the seeds are not specified ✵

Another type: If lands were given for sharecropping and the seeds are specified by the landowner, then he should write: "This document is to the effect that so-and-so landlord gave to so-and-so farmer the entire land by way of sharecropping, which is so many 'jaribs' of cultivable land." The giver stated that it is his property, right, and in his possession, and it is land of so-and-so village located in so-and-so direction, its four boundaries are these. He gave this land along with its boundaries, rights, and facilities that are established as its rights, and with it the specified seeds. These seeds are winnowed, of excellent quality, white, and pure, and are so many 'qafiz' by the measure of so-and-so well-known 'qafiz'. He gave it for three consecutive years from the start date of so-and-so month of so-and-so year until the end date of so-and-so month of so-and-so year as a 'Valid Sharecropping' (Muzara'at Sahiha) in which there is no corruption, option (Khiyar), or breach of promise, so that this farmer may sow this seed in it...

फ़तावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द (10) २१० किताब-उश-शुरुत

...सफ़र का इत्तेफ़ाक़ हो तो साथ ले जाए, इन सब बातों में अपनी राय पर अमल करे और अगर खिदमत और आमाल और सनाअत (कारीगरी) सब के वास्ते हो तो उन सबको बयान कर दे। फिर मज़दूरी (अजरत) के अग्रिम (पेशगी) या मियादी होने और समय का वर्णन करे, और अनुबंध करने वालों (मुताकिदैन) का देखभाल लेना तहरीर (लिखना) करे। और दूसरी जगह फ़रमाया कि नाबालिग (सगीर) या वक़्फ़ की महदूद माल के लिए इतने लंबे समय (मुद्दत-ए-तवील) के लिए इज़ारा (किराया) देना जायज़ नहीं है। इसमें केवल 'मुक़ाता' (एक प्रकार का उप-ठेका) जायज़ है, और वह यह है कि यह लेखन इस आशय का है कि फ़लां ने मुक़ाता के तौर पर फ़लां यानी मालिक-ए-माल (रब-उल-माल) से या फ़लां मुतवल्ली (क़य्यम) से, जो फ़लां नाबालिग के मामलों के सुधार और दुरुस्ती के लिए मुतवल्ली मुक़र्रर और स्थापित है, लिया। और उसने यह चीज़ इस मुस्तअजिर (किराएदार) से उस विलायत और कवामत के तहत ऐसी मज़दूरी के बदले दी जो आज उसका 'अज्र-ए-मिस्ल' (बाज़ार दर) है, बिना किसी कमी-बेशी के मुक़ाता की मज़दूरी पर देता है। और उस अनुबंधित चीज़ (मअक़ूद अलैह) की सीमाओं का वर्णन कर दे और तहरीर को अंत तक पूरा करे। और अगर किराए पर ली गई हवेली का मुक़ाता तय पाया हो जैसा कि लेन-देन में प्रचलित है, इस तरह कि एक व्यक्ति ने अपनी हवेली ज्ञात माल के बदले किराए (इज़ारा) पर दी, फिर उस मूजिर (मकान मालिक) ने मुक़ाता के तौर पर ज्ञात मज़दूरी के साथ मुस्तअजिर से किराया लिया, और पहला मूजिर यानी हवेली का मालिक उस मज़दूरी का जिस पर दोनों ने सहमति जताई है, मुस्तअजिर के लिए ज़ामिन (गारंटर) बन जाए। फिर लंबी अवधि का इज़ारा पूरा लिखकर चाहे तो इज़ारा मुक़ाता लिखे या चाहे तो किरायानामा की पीठ पर लिखे कि यह तहरीर फ़लां का इज़ारा है कि उसने मुक़ाता के तौर पर फ़लां यानी मुस्तअजिर से जिसका नाम और वंश पहले इज़ारे में उल्लेखित है, यह पूरी हवेली जिसका स्थान और सीमाएं पहले इज़ारानामा में उल्लेखित हैं। यह ऐसी स्थिति में है कि लंबी अवधि के इज़ारे के तहत लिखे, और अगर उक्त इज़ारानामा की पीठ पर लिखे तो लिखे कि यह पूरी हवेली जिसका स्थान और सीमाएं इस लेखन के अंदर उल्लेखित हैं, उसकी सीमाओं, अधिकारों और सुविधाओं के साथ जो उसके अधिकार हैं। इसके बाद कि इस दूसरे मूजिर यानी पहले मुस्तअजिर ने जिसका नाम और वंश इस किरायानामा में उल्लेखित है, उस हवेली की सीमाओं में ऐसी वृद्धि कर दी है जिससे दोनों मज़दूरी (किराये) के बीच जो अंतर है, वह बढ़ी हुई मज़दूरी हलाल (वैध) हो गई है। मासिक किराया फ़लां पहली संविदा की तारीख़ के एक दिन बाद से लिखे, पहले उल्लेखित इज़ारे के अंत तक, उन

दिनों के अलावा जो इसमें अपवाद के रूप में दिए गए हैं, इतने दिरहम मासिक पर किराए पर लिया ताकि यह मुस्तअजिर चाहे तो इसमें स्वयं रहे और चाहे तो इज़ारे की अवधि में इसमें दूसरे को बसा दे। और इस दूसरे मूजिर ने भी जिसका नाम और वंश इसमें उल्लेखित है, इस मुक़ाता को उक्त मज़दूरी पर 'इज़ारा-ए-सहीहा' (वैध किराए) पर दिया जो इज़ारे को रद्द करने वाली बातों से मुक्त है। और शरीयत के अनुसार दोनों के बीच आपसी कब्ज़ा, जिसका इज़ारा इसमें सिद्ध हुआ है, पूरा हो गया। फिर इसके बाद कि इस पहले मूजिर यानी इस दूसरे मुस्तअजिर ने जो मुक़ाते (उप-ठेकेदार) है, इस पहले मुस्तअजिर यानी इस दूसरे मूजिर के लिए जो उसका इस मुक़ाते पर उक्त मज़दूरी से अनिवार्य हुआ है, सही गारंटी के साथ ज़िम्मेदारी ले ली और उससे पहला मुस्तअजिर संतुष्ट हुआ और उसकी गारंटी की अनुमति स्वयं उसी सभा में सही अनुमति के साथ दे दी। दोनों उस सभा से अलग हुए फिर तहरीर को समाप्त करे। वल्लाहु तआला आलम (ईश्वर ही बेहतर जानता है), यह 'ज़हीरिय्या' में है।

बटाई (मज़ारअत) की एक ऐसी स्थिति जिसमें बीज निश्चित न किए गए हों ✨

अन्य प्रकार: यदि भूमि बटाई पर दी गई और बीज भूमि के मालिक की ओर से निश्चित हैं, तो लिखे कि यह तहरीर इस आशय की है कि फ़लां ज़मींदार ने फ़लां किसान को बटाई के तरीक़े पर पूरी भूमि दी जो कि इतनी 'जरीब' खेती योग्य भूमि है। और देने वाले ने बयान किया कि यह उसकी मिल्कियत और हक़ और उसके कब्ज़े में है और वह फ़लां गाँव की भूमि है जो फ़लां दिशा में स्थित है, उसकी चार सीमाएँ(हुदूद-ए-अरबा) ये हैं। इस भूमि को उसकी सीमाओं, अधिकारों और सुविधाओं के साथ जो उसके अधिकारों से सिद्ध हैं, और उसके साथ निश्चित बीजों को दिया। और ये बीज छिड़के हुए, पैदावार के श्रेष्ठ, सफ़ेद और शुद्ध हैं और फ़लां प्रसिद्ध 'क़फ़ीज़' के पैमाने से इतने क़फ़ीज़ हैं। तीन साल लगातार के लिए, फ़लां महीने की फ़लां तारीख़ और फ़लां वर्ष से शुरू होकर फ़लां महीने की फ़लां तारीख़ और फ़लां वर्ष के अंत तक 'मज़ारअत-ए-सहीहा' (वैध बटाई) पर दी जिसमें कोई बिगाड़, विकल्प या वादा-खिलाफ़ी नहीं है, ताकि यह किसान इसमें यह बीज...

... مسافرت کا اتفاق ہو تو ساتھ لے جائے ان سب باتوں میں اپنی رائے پر عمل کرے اور اگر خدمت و اعمال و صناعات سب کے واسطے ہو تو اس سب کو بیان کر دے پھر اجرت کے پیشگی یا میعادی ہونے کو اور وقت کا بیان کرے اور متعاقدین کا دیکھ بھال لینا تحریر کرے اور دوسرے مقام پر فرمایا کہ صغیر یا وقف کے مال محدود کا اس قدر مدت طویلہ کے واسطے اجارہ دینا نہیں جائز ہے اس میں صرف مقاطعہ جائز ہے اور وہ یہ ہے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں نے برسبیل مقاطعہ فلاں یعنی رب المال سے یا فلاں قیم سے جو اصلاح و درستی امور نابالغ فلاں کے واسطے قیم مقرر و ثابت القوامہ ہے لیا اور یہ اس چیز کو اس مستاجر سے بدین ولایت و قوامت مذکورہ بعوض ایسی اجرت کے جو امروز اس کا اجر المثل ہے بدون کمی و بیشی کے باجرت مقاطعہ دیتا ہے اور اس معقود علیہ کے حدود بیان کر دے اور تحریر کو آخر تک تمام کرے اور اگر اجارہ لی ہوئی حویلی کا مقاطعہ قرار پایا ہو جیسا کہ معاملات میں جاری ہے بایں طور کہ ایک شخص نے اپنی حویلی بعوض مال معلوم کے اجارہ دی پھر اس موجر نے برسبیل مقاطعہ باجرت معلومہ مستاجر سے اجارہ لی اور موجر اول یعنی مالک حویلی اس اجرت کا جس پر دونوں نے اتفاق کیا ہے مستاجر کے واسطے ضامن ہو جائے پھر اجارہ طویلہ پورا لکھ کر چاہے اجارہ مقاطعہ تحریر کرے یا چاہے تو کرایہ نامہ طویلہ کی پشت پر تحریر کرے کہ یہ تحریر اجارہ فلاں ہے کہ اس نے برسبیل مقاطعہ فلاں یعنی مستاجر سے جس کا نام و نسب استیجار اول میں مذکور ہے تمام یہ حویلی جس کا مقام و حدود اجارہ نامہ اول میں مذکور ہے یہ ایسی صورت میں کہ اجارہ طویلہ کے تحت میں تحریر کرے اور اگر پشت اجارہ نامہ مذکور پر تحریر کرے تو لکھے کہ یہ تمام حویلی جس کا موقع و حدود اس تحریر کی بطن میں مذکور ہے مع اس کے حدود و حقوق و

مرافق کے جو اس کے حقوق سے ہیں بعد ازانکہ اس موجر ثانی یعنی مستاجر اول نے جس کا نام و نسب اس کرایہ نامہ طویلہ میں مذکور ہے اس حویلی محدود مذکور میں ایسی زیادتی کر دی ہے جس سے اس کو جو کچھ ہر دو اجرتوں میں تفاوت ہے وہ زیادتی اجرت حلال ہو گئی ہے ماہواری کرایہ پر از تاریخ فلاں عقد اول کی تاریخ سے ایک تاریخ بعد سے تحریر کرے تا انتہائے اجارہ اول مذکور سوائے ایام مستثنیٰ شدہ کے جو اس میں مذکور ہیں اس قدر درم ماہواری پر باستئجار سمجھ کرایہ پر لی تاکہ یہ مستاجر چاہے اس میں خود رہے اور چاہے مدت اجارہ میں اس میں دوسرے کو بسا دے اور اس موجر ثانی نے بھی جس کا نام و نسب اس میں مذکور ہے اس مقاطعہ کو بایں اجرت مذکورہ اجارہ صحیحہ خالی از امور مبطلہ اجارہ پر دی اور موافق شرع کے دونوں میں باہمی قبضہ جس کا اجارہ اس میں مثبت ہوا ہے پورا ہو گیا پھر بعد ازانکہ اس موجر اول مذکور کرایہ نامہ ہذا یعنی اس مستاجر ثانی نے جو مقاطع ہے اس مستاجر اول یعنی اس موجر ثانی کے واسطے جو اس کا اس مقاطع یعنی مستاجر ثانی پر اجرت مذکورہ سے واجب ہوا ہے بضمانت صحیحہ متعلق بلزوم کی ضمانت کر لی اور اس سے مستاجر اول راضی ہوا اور اس کی ضمانت کی اجازت اپنے آپ اسی مجلس ضمانت میں باجازت صحیحہ دے دی دونوں اس مجلس سے متفرق ہوئے پھر تحریر کو ختم کرے واللہ تعالیٰ اعلم یہ ظہیریہ میں ہے۔

مزارعت کی ایک ایسی صورت جس میں بیج معین نہ کئے گئے ہوں ✵

قسم دیگر اگر اراضی مزارعت پر دی اور بیج مالک زمین کی طرف سے معین ہیں تو لکھے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں زمیندار نے فلاں کاشتکار کو بطریق مزارعت تمام زمین دی جو کہ اتنی جریب زمین قابل زراعت ہے اور اس دینے والے نے بیان کیا کہ اس کی ملک وحق و اس کے قبضہ میں ہے اور وہ فلاں گاؤں کی زمین فلاں جانب واقع ہے اس کے حدود اربعہ یہ ہیں اس زمین کو مع اس کے حدود و حقوق و مرافق کے جو اس کے حقوق سے ثابت ہیں اور اس کے ساتھ

معین بیجوں کو دیا اور یہ بیج سینچے ہوئے پیداوار کے جید سپید پاکیزہ ہیں اور فلاں قفیز معروف کے پیمانہ سے اتنے قفیز ہیں تین سال متواتر کے واسطے ابتدائے تاریخ فلاں ماہ فلاں سنہ فلاں سے آخر تاریخ ماہ فلاں سنہ فلاں تک بمزارعت صحیحہ جس میں فساد و خیار و مواعدہ نہیں ہے دے دی تا کہ یہ کاشتکار اس میں یہ تخم

(Fatawa Alamgiri ..... Volume 10) (311) (The Book of Stipulations/Contracts)

...should be mentioned and he himself, along with his laborers, assistants, oxen, and farming tools, should stay dedicated to this work and operate according to his own judgment in all of this, on the condition that whatever Allah the Almighty produces therein, all of it, including grain and straw, shall be shared between the landowner and this cultivator in the proportion of half-and-half or one-third, as both have agreed upon. And this cultivator accepted this sharecropping (Muzara'at) contract from the landowner according to a valid declaration. The cultivator took possession of all this land and all these seeds from the landowner upon the latter's handing them over to the cultivator through valid possession. This contract was enacted by both according to the opinion of a scholar among the predecessors (Salaf) who holds sharecropping to be permissible. Subsequently, both separated from this session of the contract after its valid completion, physically and verbally. Thereafter, the landowner provided a valid guarantee for any defect (Darak) or claim that might arise for the cultivator. If both agree that this should be a legally binding decree, then the judge's order should be appended at the end. Thus, it should be written that one of the Muslim judges (Qadis) ordered the validity of this sharecropping arrangement after both had filed a valid dispute before him and had called witnesses upon themselves. And the document should be concluded. We mentioned the straw so that if neither of them mentions it, then according to the 'Zahir al-Riwayah' (the authoritative legal tradition), it belongs to the owner of the seeds; but if they have made a mutual condition, it shall be shared according to the condition. Similarly, if land is given to someone for a known period on the condition that he plants trees of his choice, and the produce is shared half-and-half between them, this is permissible. The saplings shall belong to the one who planted them, and the fruit shall be divided equally. Fixing a time period (Tawqit) is necessary, and upon the expiry of the period, he shall be ordered to cut down these trees. If the seeds are not specified in the aforementioned sharecropping contract and it is at the discretion of the landowner, then the rights should be described in that manner, and it should not be written that specified seeds were provided with the land. Rather, it should be written that this land was given so that the cultivator may sow Autumn (Kharif) and Spring (Rabi) crops with the seeds of the landowner according to the landowner's judgment. In the section concerning taking possession of the land, possession of the seeds should not be recorded. If the seeds are specified by the cultivator, it should be written: on the condition that this cultivator uses his own seeds for farming, and they are white,

pure, excellent wheat reaching a yard in height, and of such-and-such measure (Qafiz); and do not write possession of seeds along with the possession of the land. If the seeds are unspecified and left to the cultivator's discretion, write that this aforementioned land was given to him so that the cultivator may sow Autumn and Spring crops according to his own judgment. In this case, the liability for defect (Darak) shall revert to both. This is because if the land or the right of ownership is reclaimed by another and the crop is not yet ripe, the cultivator shall have the choice: either to uproot the crop with the landowner and divide it equally, or to take the value of his share of the farming from the landowner, in which case the entire crop becomes the landowner's. If a claim is established on the crop itself, other than the land, the landowner shall be liable to pay the cultivator 'Ajr al-Mithl' (fair market rent/ wages) for his land. Thus, the order for warranty against defects (Darak) reverts to both. In the place for the warranty of defect, write that in all of this aforementioned document, whatever defect affects either of them, it shall be mandatory for each to deliver to the other what became due for each from the other. End the document. Thus it is mentioned in 'Al-Muhit'. It is stated that if land is shared between two partners and one partner wishes to take the other partner's share on a sharecropping basis, he should write: this document signifies that so-and-so has given so-and-so his entire share of such-and-such cultivable land, which is one undivided share out of two parts (musha'), along with its boundaries and rights, for three consecutive years starting from the first of such-and-such month of such-and-such year, under a valid sharecropping contract, on the condition that he sows using his own seeds, expenses, laborers, and assistants. Then, whatever Allah the Almighty produces in it shall be divided into three thirds: one-third for the one giving (the land) and two-thirds for the one doing (the farming), and the document...

(फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10) (311) (किताब अल-शुरूत)

उक्त बोए और स्वयं अपने मजदूरों, सहायकों, बैलों और खेती के औजारों के साथ इस काम पर टिका रहे और इस सब में अपनी राय पर काम करे, इस शर्त के साथ कि जो कुछ इसमें अल्लाह तआला पैदा करे, वह सब अनाज और भूसे सहित उस जमींदार और उस काश्तकार (किसान) के बीच आधा-आधा या एक तिहाई-दो तिहाई, जिस प्रकार दोनों ने तय किया हो, साझा हो। और उस काश्तकार ने उस जमींदार से इस मज़ारअत (साझा खेती) के अनुबंध को सही वचन के अनुसार स्वीकार किया और उस काश्तकार ने यह पूरी जमीन और ये पूरे बीज उस जमींदार से, उसके द्वारा इस काश्तकार को सौंपने के साथ, उचित कब्जे के तहत कब्जा कर लिया। और यह अनुबंध दोनों की ओर से ऐसे विद्वान के वचन के अनुसार हुआ जो पूर्वजों के विद्वानों (सलफ़) में से मज़ारअत के जायज होने का कायल है। और फिर दोनों इस अनुबंध की सभा से, इसके सही और पूर्ण होने के बाद, शारीरिक और शाब्दिक रूप से अलग हुए। इसके बाद कि उस जमींदार ने उस काश्तकार के लिए जो कुछ इसमें दोष (दर्क) उत्पन्न हो, उसकी सही गारंटी ले ली। और यदि दोनों को यह स्वीकार हो कि यह आदेश सर्वसम्मत हो जाए, तो इसके अंत में शासक (हाकिम) का आदेश जोड़ दे। अतः लिखे कि मुस्लिम काजियों में से एक काजी ने इस मज़ारअत की सत्यता का आदेश दे दिया, इसके बाद कि दोनों ने उसके सामने एक मान्य विवाद प्रस्तुत किया था और दोनों ने अपने ऊपर गवाह बना लिए थे। और लेख को समाप्त करे। और हमने भूसे का उल्लेख इसलिए कर दिया कि यदि दोनों में से किसी ने इसका उल्लेख नहीं किया, तो 'ज़ाहिर अल-रवाया' (विधि के प्रसिद्ध वर्णन) के अनुसार वह बीजों के मालिक का होगा, और यदि दोनों ने आपस में शर्त कर ली, तो वह दोनों में शर्त के अनुसार साझा होगा। और इसी तरह यदि किसी को जमीन एक निश्चित अवधि के लिए इस शर्त पर दी गई कि वह उसमें वे पेड़ लगाए जो उसकी राय में उचित हों, और जो पैदावार हो वह दोनों में आधी-आधी होगी, तो यह जायज है और पौधे उसके होंगे जिसने पेड़ लगाए हैं, और फल दोनों में आधा-आधा होंगे। और 'तौकीत' अर्थात् समय निर्धारित करना आवश्यक है, और अवधि बीतने पर उसे आदेश दिया जाएगा कि वह इन पेड़ों को काट ले। और यदि उक्त मज़ारअत में बीज निश्चित न हों और राय जमींदार की हो, तो अधिकारों के उल्लेख तक इसी तरह लिखे और यह न लिखे कि इस जमीन के साथ निश्चित बीज दिए गए, बल्कि यों लिखे कि यह जमीन इसलिए दी गई कि यह काश्तकार इसमें जमींदार के बीजों से उसकी राय के अनुसार खरीफ और रबी की फसल बोए, और जमीन पर कब्जा करने के उल्लेख में बीजों पर कब्जा करना न लिखे। और यदि काश्तकार की ओर से बीज निश्चित हों,

तो लिखे कि इस शर्त पर कि यह काश्तकार अपने बीजों से इसमें खेती करे, और वे एक गज ऊंचे गेहूं की पैदावार वाले सफेद, शुद्ध और उत्तम हैं, और फलां माप (क़फ़ीज़) के हैं; और जमीन के कब्जे के साथ बीजों का कब्जा न लिखे। और यदि बीज अनिश्चित हों और काश्तकार की राय पर छोड़ दिए गए हों, तो लिखे कि यह उक्त जमीन उसे इसलिए दी गई ताकि यह काश्तकार इसमें अपनी राय से खरीफ और रबी की फसल बोए, और इस स्थिति में दोष (दर्क) का आदेश दोनों की ओर वापस होगा। इस कारण कि यदि जमीन या हक की पुष्टि के आधार पर छीन ली जाए और अभी खेती पकी नहीं है, तो काश्तकार को अधिकार होगा चाहे जमींदार के साथ खेती उखाड़ ले और दोनों आधा-आधा बांट लें, और चाहे जमींदार से अपने खेती के हिस्से की कीमत ले ले और पूरी खेती जमींदार की हो जाएगी। और यदि जमीन के अतिरिक्त खेती पर हक साबित हुआ, तो जमींदार पर काश्तकार के लिए अपनी जमीन का 'अजर अल-मिस्ल' (उचित किराया) अनिवार्य होगा। अतः दोष की गारंटी का आदेश दोनों की ओर वापस होगा। दोष की गारंटी के स्थान पर लिखे कि इस पूरे उक्त लेख में जो भी दोष (दर्क) इन दोनों में से किसी को पेश आए, तो प्रत्येक पर दूसरे के लिए वह सौंपना अनिवार्य होगा जो प्रत्येक के लिए दोनों में से अनिवार्य हुआ है। और लेख को समाप्त करे। जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। कहा गया कि यदि जमीन दो भागीदारों के बीच साझा हो, और एक भागीदार चाहे कि दूसरे भागीदार का हिस्सा मज़ारअत पर ले ले, तो लिखे कि यह लेख इस आशय का है कि फलां ने फलां को अपना पूरा हिस्सा फलां खेती योग्य भूमि से, जो कि दो हिस्सों में से एक अविभाजित हिस्सा (मुशाअ) है, उसकी सीमाओं और अधिकारों सहित, तीन वर्ष के लिए फलां महीने की पहली तारीख से फलां वर्ष तक सही मज़ारअत के तहत इस शर्त पर दिया कि वह अपने बीजों, खर्चों, मजदूरों और सहायकों से बोए, फिर जो कुछ अल्लाह तआला इसमें पैदा करेगा, वह दोनों में तीन तिहाई होगा, एक तिहाई देने वाले का और दो तिहाई होने वाले (किसान) का, और लेख को...

مذکور بووے اور خود مع اپنے مزدوروں ومددگاروں وبہلوں وآلات کاشتکاری سے اس کام پر قیام کرے اور اس سب میں اپنی رائے پر کام کرے بدین شرط کہ جو کچھ اس میں اللہ تعالیٰ پیدا کرے وہ سب اناج وبھوسہ سمیت اس زمیندار اور اس کاشتکار کے درمیان نصفا نصف یا تین تہائی جس طرح دونوں نے ٹھہرایا ہو مشترک ہو اور اس کاشتکار نے اس زمیندار سے اس عقد مزارعت کا بقول صحیحہ قبول کیا اور اس کاشتکار نے تمام یہ اراضی اور تمام یہ تخم اس زمیندار سے یہ سب اس کے اس کاشتکار کو سپرد کرنے سے بقبضہ صحیحہ قبضہ کر لیا اور یہ عقد دونوں سے بقول ایسے عالم کے جو علمائے سلف میں سے مزارعت جائز ہونے کا قائل ہے واقع ہوا اور پھر دونوں اس مجلس عقد سے بعد اس کے صحیح و تمام ہونے کے بفرق ابدان واقوال متفرق ہوئے ازاں بعد کہ اس زمیندار نے اس کاشتکار کے واسطے جو کچھ اس میں درک پیش آئے اس کی ضمانت صحیحہ کر لیا اور اگر دونوں کو یہ منظور ہوا کہ یہ حکم اتفاقی ہو جائے تو اس کے آخر میں حکم حاکم لاحق کر دے پس لکھے کہ قاضیان مسلمین سے ایک قاضی نے اس مزارعت کی صحت کا حکم دے دیا بعد ازانکہ دونوں نے اس کے حضور میں خصومت معتبرہ دائر کی تھی اور دونوں نے اپنے اوپر گواہ کر لئے اور تحریر کو ختم کرے اور ہم نے بھوسے کا ذکر اس واسطے کر دیا کہ اگر دونوں میں سے کسی نے اس کا ذکر نہ کیا تو ظاہر الروایہ کے موافق وہ بیجوں کے مالک کا ہوگا اور اگر دونوں نے باہم شرط کر لی تو وہ دونوں میں موافق شرط کے مشترک ہوگا اور علی ہذا اگر کسی کو زمین کسی مدت معلوم کے واسطے اس شرط پر دی کہ اس میں درخت لگائے جو اس کی رائے میں آئیں اور جو پیداوار ہو وہ دونوں میں نصفا نصف ہو گی تو یہ جائز ہے اور پودے اس کے ہوں گے۔ جس نے پیڑ لگائے ہیں اور پھل دونوں میں نصفا نصف ہوں گے اور

توقیت یعنی وقت مقرر کرنا ضروری ہے اور مدت گذرنے پر اس کو حکم کیا جائے گا کہ یہ درخت قطع کر لے اور اگر مزارعت مذکورہ میں بیج معین نہ ہوں اور رائے زمیندار کی ہو تو ذکر حقوق تک اسی طور سے لکھے اور یہ نہ لکھے کہ اس زمین کے ساتھ بیج معین دیئے بلکہ یوں لکھے کہ یہ زمین اسواسطے دی کہ یہ کاشتکار اس کو اس زمیندار کے بیجوں سے موافق رائے اس زمیندار کے خریف و بیج کا غلہ بوئے اور زمین پر قبضہ کرنے کے ذکر میں بیجوں پر قبضہ کرنا تحریر نہ کرے اور اگر کاشتکار کی طرف سے بیج معین ہوں تو لکھے کہ بدین شرط کہ یہ کاشتکار اپنے بیجوں سے اس میں زراعت کرے اور وہ ایک گز گیہوں پہنچے ہوئے پیدوار کے سپید پاکیزہ جید ہیں اور اتنے قفیز فلاں قفیز سے ہیں اور زمین کے قبضہ کے ساتھ بیجوں کا قبضہ تحریر نہ کرے اور اگر بیج غیر معین ہوں اور رائے کاشتکار کے حوالہ ہو تو لکھے کہ یہ زمین مذکور اس کو اس کے واسطے دی تاکہ یہ کاشتکار اس میں اپنی رائے سے خریف و ربیع کا غلہ بوئے اور اس صورت میں حکم درک دونوں کی طرف راجع ہو گا اس واسطے کہ اگر زمین یا ثبات استحقاق لے لی جائے اور ہنوز زراعت پختہ نہیں ہوئی ہے تو کاشتکار کو اختیار ہو گا چاہے زمین دار کے ساتھ کھیتی کو اکھاڑ لے اور دونوں نصفا نصف تقسیم کر لیں اور چاہے زمیندار سے اپنے حصہ زراعت کی قیمت لے لے اور پوری کھیتی زمیندار کی ہو جائے گی اور اگر سوائے زمین کے کھیتی پر استحقاق ثابت ہوا تو زمیندار کے واسطے کاشتکار پر اپنی زمین کا اجر المثل واجب ہو گا پس ضمان درک کا حکم دونوں کی طرف راجع ہو گا پس ضمان درک کے مقام پر لکھے کہ اس تمام مذکورہ تحریر ہذا میں جو درک ان دونوں میں سے کسی کو لاحق ہو پس ہر ایک پر دوسرے کے واسطے وہ سپرد کرنا لازم ہو گا جو ہر ایک کے واسطے دونوں میں سے واجب ہوا ہے اور تحریر کو ختم کرے کذا فی المحیط فرمایا کہ اور اگر زمین دو شریکوں میں مشترک ہو پس ایک شریک نے چاہا کہ دوسرے شریک کا حصہ مزارعت پر لے تو لکھے کہ یہ تحریر بدین

مضمون ہے کہ فلاں نے فلاں کو اپنا تمام حصہ فلاں زمین قابل زراعت سے اور وہ نصف مشاع دو سہام میں سے ایک سہم ہے مع اس کے حدود و حقوق کے بمزارعت صحیحہ تین سال متواتر کے واسطے از ابتدائے غرہ ماہ فلاں سنہ فلاں بدین شرط دی کہ اپنے بیجوں و خرچہ و مزدوروں و مددگاروں سے بوئے پھر جو کچھ اللہ تعالیٰ اس میں پیدا کرے گا وہ دونوں میں تین تہائی ہو گا ایک تہائی دینے والے کی اور دو تہائی ہونے والے کی اور تحریر کو

Fatawa Alamgiri..... Volume 10 | 212 | Kitab al-Shurut (Book of Conditions/ Contracts)

...finish it according to the prescribed rules. It is mandatory that when the produce is shared between both parties, the seeds must be provided by the farmer (*Kashtkar*). If the seeds are provided by the land-giver (owner), the *Muzara'at* (sharecropping contract) will be void (*fasid*), and all the produce will belong to the provider of the seeds. In this case, the worker (*'Amil*) will be entitled to *Ajr al-Mithl* (fair market wage) for his labor, and the landowner will be entitled to *Ajr al-Mithl* (fair market rent) for half the land. This is because, in this scenario, it would mean he hired his partner to cultivate shared land. Conversely, if the seeds are from the farmer, it is not so; rather, he has rented his partner's (1) share of the land in exchange for a portion of the produce, and renting a shared asset is permissible. This is as the scholars have stated: he rented his partner's portion for a share of the produce. If a person rents out his land for a specific period of one year for a known rent, and then the tenant gives that land back to the owner on *Muzara'at*, if the seeds are from the owner, it is not permissible; but if they are from the tenant, it is permissible.

The explanation of *Muzara'at* is complete; now listen to the explanation of *Mu'amala* (irrigation/gardening contract). As we have stated, according to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them), it is permissible to enter into contracts regarding trees, grapevines, branches, vegetables, and sugarcane. It is also permissible to contract for fruits that have not yet emerged, and similarly for everything that is grown and harvested. According to the view of the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad), if salt is formed and solidified from a saline source through labor, it should be permissible since it requires bringing water. The *Sahibayn* stated that *Mu'amala* is not permissible for bitumen (*qiz*) and naphtha (*naft*) because they do not require water. According to the *Sahibayn*, *Mu'amala* is permissible in all these things only when the worker's labor is required for growth (*numu*). If labor is not needed for growth, it is not permissible.

Furthermore, there is a need for a written contract (*tahrir*), which should follow this content: "So-and-so has given to so-and-so all that garden or enclosure located at such-and-such place, including all date palms and fruit-bearing trees therein, defining its boundaries and rights, for a full continuous year of twelve months starting from the beginning of such-and-such month, under a valid *Mu'amala* contract without any defect or option (*khiyar*). This is so that he may maintain them all, irrigate them, protect them, prune the grapevines, cut off yellow and dry

branches, apply fertilizer, and perform the pollination (*tabir/namadi*) of the date palms. All these tasks are his responsibility, to be carried out by himself or through his laborers and helpers. He shall act according to his best judgment, on the condition that whatever produce is obtained by the grace of Allah Almighty shall be shared between both in the agreed-upon proportion (half-and-half, or one-third, etc.)."

Then the worker took possession of all that was contracted after it was handed over by the giver. Subsequently, write the clause regarding the guarantee against defects (*Zaman al-Darak*) and conclude the document as usual. If the mentioned enclosed garden contains several cultivated fields along with date palms and fruit trees, write: "This document is to the effect that so-and-so has given to so-and-so the entire land consisting of fields, date palms, and fruit trees under *Mu'amala* and *Muzara'at* in two separate contracts, where neither contract is a condition for the other." Then define the boundaries of the said land. Then write that first, the fruit trees were given under a *Mu'amala* contract for five years starting from such-and-such month on a half-share basis so that he may maintain them himself or through his laborers, as per the above-mentioned text, and record the possession. Then write that the rest of the cultivated fields in that land were given under a second *Muzara'at* contract for five years on the condition that he cultivates the land with his own seeds for Rabi and Kharif crops according to his judgment, stating all the conditions of *Muzara'at* as mentioned above. In the *Zaman al-Darak* section, write: "Therefore, if either party faces a legal claim (*darak*) regarding all or any part of this, it shall be obligatory for each to hand over to the other whatever was mandatory to deliver by virtue of this contract."

(1) Meaning: the farmer. 1- *Tabir/Namadi*: Pollinating date palms.

फ़तावा आलमगीरी..... जिल्द १० | २१२ | किताब अल-शुरुत

नियम के अनुसार इसे समाप्त करें और यह अनिवार्य है कि जब उपज दोनों के बीच साझा हो, यदि बीज काश्तकार (किसान) की ओर से हों। और यदि बीज देने वाले (मालिक) की ओर से हों, तो मुज़ारअत (साझा खेती का अनुबंध) फासिद (अमान्य) होगी और पूरी उपज बीज वाले की होगी। इस स्थिति में काम करने वाले (आमिल) को 'अज्र-ए-मिस्ल' (उचित पारिश्रमिक) और आधी ज़मीन का 'अज्र-ए-मिस्ल' (उचित किराया) देना अनिवार्य होगा। क्योंकि इस स्थिति में यह आवश्यक हो गया कि उसने अपने साथी को किराए पर लिया ताकि दोनों के बीच साझा ज़मीन में खेती की जा सके। इसके विपरीत, यदि बीज किसान की ओर से हों, तो ऐसा नहीं है, बल्कि यह हुआ कि उसने अपने साथी (१) की ज़मीन का हिस्सा उपज के कुछ हिस्से के बदले किराए पर लिया, और साझा चीज़ को किराए पर लेना जायज़ है। यह वैसा ही है जैसा कि विद्वानों ने फ़रमाया है कि उसने अपने साथी का हिस्सा उपज के बदले किराए पर लिया। यदि किसी व्यक्ति ने अपनी ज़मीन एक निश्चित किराए पर एक वर्ष के लिए दी, फिर किराएदार ने वह ज़मीन मालिक को मुज़ारअत पर दे दी, तो यदि बीज मालिक की ओर से हों तो यह जायज़ नहीं है, और यदि किराएदार की ओर से हों तो जायज़ है।

मुज़ारअत का वर्णन हो गया, अब 'मुआमला' (बागवानी अनुबंध) का वर्णन सुनिए। जैसा कि हमने वर्णन किया है, इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद (रह.) के निकट पेड़ों, अंगूर की बेलों, टहनियों, सब्ज़ियों और गन्ने के साथ मुआमला करना जायज़ है। और जो फल अभी तक नहीं निकले हैं उनमें मुआमला करना, और हर उस चीज़ में जो उगाई और काटी जाती है, मुआमला करना जायज़ है। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के मत के अनुसार, यदि नमक झील या बहते पानी से बनाया और जमाया जाता हो, तो मुआमला जायज़ होना चाहिए क्योंकि इसमें पानी लाने की आवश्यकता होती है। साहिबैन ने फ़रमाया कि तारकोल और पेट्रोल (क़ीज़ व नफ़्त) में मुआमला जायज़ नहीं है क्योंकि उनमें पानी की कोई आवश्यकता नहीं होती। साहिबैन के निकट इन सब चीज़ों में मुआमला तभी जायज़ है जब बढ़ने (पैदावार) के लिए कर्मचारी के काम की आवश्यकता हो। यदि विकास के लिए काम की आवश्यकता न हो, तो जायज़ नहीं है। फिर मुआमला के लिए अनुबंध लिखने की आवश्यकता है जिसका विषय इस प्रकार है:

"फ़लां ने फ़लां को वह पूरा बाग या चारदीवारी जो फ़लां स्थान पर स्थित है, खजूर के पेड़ों और फलदार वृक्षों सहित, जो उसमें हैं और उनकी सीमाओं के साथ, उनके अधिकारों सहित, एक पूर्ण वर्ष (बारह महीने) के लिए, फ़लां महीने के आरम्भ से, एक सही मुआमला (अनुबंध) पर दिया है जिसमें

कोई त्रुटि या विकल्प (ख़ियार) नहीं है। ताकि वह इन सबकी देखभाल करे, सिंचाई करे, सुरक्षा करे, अंगूर की बेलों की छंटाई करे, पेड़ों की सूखी और पीली टहनियाँ काटे, खाद डाले और खजूर के पेड़ों का गर्भाधान (ताबीर) करे। ये सभी कार्य उसकी ज़िम्मेदारी हैं, जो वह स्वयं या अपने मज़दूरों और सहायकों से कराएगा। वह अपनी सूझबूझ से काम करेगा, इस शर्त पर कि अल्लाह के फ़ज़ल से जो भी उपज प्राप्त होगी, वह तयशुदा अनुपात (आधा-आधा या एक-तिहाई आदि) में दोनों के बीच साझा होगी।"

फिर कर्मचारी ने वह सब मालिक के सुपुर्द करने के बाद अपने कब्ज़े में ले लिया। फिर 'ज़मान-ए-दरक' (गारंटी) का वर्णन लिखे और अनुबंध समाप्त करे। यदि उस चारदीवारी वाले बाग में कुछ खेत और खजूर व फलदार वृक्ष हों, तो लिखे कि यह अनुबंध इस प्रकार है: फ़लां ने फ़लां को पूरी ज़मीन, खेत, खजूर और फलदार वृक्षों सहित, मुआमला और मुज़ारअत के दो अलग-अलग अनुबंधों में दी है, जिनमें से एक अनुबंध दूसरे के लिए शर्त नहीं है। फिर सीमाओं का वर्णन करे और लिखे कि पहले बाग और फलदार पेड़ों को पाँच वर्ष के लिए आधे हिस्से की शर्त पर सही मुआमला पर दिया ताकि वह स्वयं या अपने मज़दूरों से देखभाल करे। फिर लिखे कि इसी ज़मीन के दूसरे खेतों को मुज़ारअत के दूसरे अनुबंध में पाँच वर्ष के लिए इस शर्त पर दिया कि वह अपनी राय के अनुसार रबी और खरीफ की फ़सलें अपने बीजों से उगाए और मुज़ारअत की सभी शर्तें ऊपर बताए अनुसार स्पष्ट कर दे। और 'ज़मान-ए-दरक' में लिखे कि यदि इन दोनों में से किसी को भी इस सब में या किसी चीज़ में कोई बाधा (कानूनी अधिकार का दावा) आए, तो प्रत्येक के लिए दूसरे को वह चीज़ सौंपना अनिवार्य होगा जो अनुबंध के कारण उस पर अनिवार्य थी।

(१) यानी काश्तकार ने। १- ताबीर: खजूर के पेड़ों का गर्भाधान करना।

بدستور مذکور ختم کرے اور واجب ہے کہ جب پیداوار دونوں میں مشترک ہو کہ جب بیج کاشتکار کی طرف سے ہوں اور اگر دینے والے کی طرف سے ہوں تو مزارعت فاسد ہوگی اور تمام پیداوار بیجوں والے کی ہوگی اور اس پر عامل کے کام کا اجر المثل اور نصف زمین کا اجر المثل واجب ہوگا اس واسطے کہ اس صورت میں یہ لازم آیا کہ اس نے اپنے شریک کو اجارہ پر لیا کہ دونوں کے درمیان مشترک زمین میں زراعت کردی بخلاف اس کے اگر بیج کاشتکار کی طرف سے ہوں تو ایسا نہیں ہے بلکہ یہ ہوا کہ اس نے اپنے شریک (۱) کا حصہ زمین بعض بعض پیداوار کے اجارہ پر لیا اور چیز مشترک کا اجارہ لینا جائز ہے اور یہ ایسا ہوا کہ جیسا مشائخ نے فرمایا ہے درمیان آنکہ اس نے اپنے شریک کا حصہ بعض بعض پیداوار کے اجارہ لیا اور اگر ایک شخص نے اپنی زمین بعض اجرت معلومہ کے ایک سال کے واسطے اجارہ پر دی پھر مستاجر نے موجر کو یہ زمین مزارعت پر دے دی پس اگر بیج از جانب موجر ہوں تو جائز نہیں ہے اور اگر از جانب مستاجر ہوں تو جائز ہے۔ مزارعت کا بیان ہو گیا اب معاملت کا بیان سننا چاہئے کہ ہم نے بیان کر دیا ہے امام ابو یوسف و امام محمدؒ کے نزدیک درختوں و درختان انگور و قضبان و بقول درطاب و اصول قصب میں معاملہ کرنا اور جو پھل ہنوز برآمد نہیں ہوئے ہیں ان میں معاملہ کرنا اور اسی طرح معاملہ کرنا اور اسی طرح ہر چیز میں جو اگائی اور کاٹ لی جاتی ہے معاملہ کرنا جائز ہے اور نیز صاحبینؒ کے مذہب کے موافق اگر نمک بطور سانبھر کے سائل چیز سے بنا کر جمایا جاتا ہو تو جائز ہونا چاہئے کہ اس میں پانی لانے کی ضرورت ہے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ قیز ونفط میں معاملہ نہیں جائز ہے اس واسطے کہ اس میں پانی کی کوئی ضرورت نہیں ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک ان سب چیزوں میں جبھی معاملہ جائز ہے کہ جب نمو کے واسطے عامل کے کام کی

ضرورت ہو اور اگر نمو کے واسطے ضرورت نہ ہو تو جائز نہیں ہے پھر معاملہ میں تحریر کی ضرورت ہے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں نے فلاں کو تمام وہ رطبہ قابہ جو فلاں مقام پر واقع ہے یا تمام باغ چار دیواری مع تمام درختان خرما و اشجار مثمرہ کے جو اس میں ہیں اور اس کے حدود بیان کر دے مع اس کے حدود و حقوق کے ایک سال کامل بارہ مہینے متواتر کے واسطے ابتدائے ماہ فلاں سے معاملہ صحیح جس میں فساد و خیار نہیں ہے معاملہ پر دیا تاکہ اس سب کی پرداخت پر قیام کرے اور اس کو سینچے اور اس کی حفاظت کرے اور تاک انگور کو کوزے سے پاک کرے اور درختوں کی زرد ڈالیاں اور خشک کاٹ ڈالے اور کھاد دے اور درختان خرما کی نمادی لگا دے و تابیرا کرے یہ سب کام اس کے ذمہ ہیں اپنے آپ سے اپنے مزدوروں و مددگاروں سے انجام دے اور اس سب میں اپنی رائے پر عمل کرے بدین شرط کہ جو کچھ اس میں اللہ تعالیٰ کے فضل سے پیداوار حاصل ہوگی وہ بدین قرار داد (نصفا نصف یا تین تہائی وغیرہ) دونوں مشترک ہوگی اور اس عامل نے تمام یہ معقود علیہ اس دینے والے کے سب اس کو سپرد کرنے سے اپنے قبضہ میں کر لی پھر ضمان درک کا بیان لکھ دے اور تحریر کو بدستور ختم کرے اور اگر چار دیواری کے باغ مذکور میں چند مزروعہ و درختان خرما و درختاں مثمرہ ہوں تو لکھے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں نے فلاں کو تمام زمین مشتملہ کردم و مزارع و درختان خرما و اشجار مثمرہ معاملہ و مزارعت پر دو عقد متفرق میں جس میں سے کوئی عقد دوسرے عقد میں شرط نہیں ہے دی پھر زمین مذکور کے حدود بیان کرے پھر لکھے کہ پہلے اس کو جو کچھ اس میں کردم و اشجار مثمرہ ہیں معاملہ مقاطعہ پر پانچ برس کے واسطے ابتدائے ماہ فلاں سے آدھے کی بنائی پر معاملہ صحیحہ دیئے تاکہ اس کی پرداخت پر خود اپنے مزدوروں و مددگاروں سے آخر تک مثل مذکورہ بالا تحریر کرے اور قبضہ تحریر کردے پھر لکھے کہ پھر اس کو تمام مزارع جو اس زمین میں دوسرے عقد مزارعت میں پانچ برس کے واسطے بدین شرط

کہ اس کی زمین کو اپنے بیجوں سے غلہ ہائے ربیع و خریف سے اپنی رائے کے موافق کاشت کرے اور شرائط مزارعت موافق مذکورہ بالا کے سب بیان کر دے اور ضمان درک کے بیان میں لکھے کہ پس ان دونوں میں سے جس کو اس سب میں یا اس میں سے کسی چیز میں کوئی درک لاحق ہو تو دونوں میں سے ہر ایک پر دوسرے کو وہ چیز سپرد کرنا واجب ہوگی جو اس عقد کی وجہ سے اس پر سپرد کرنا واجب

(۱) یعنی کاشتکار نے ۱۲ ا تابیر نمادی لگانا ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (213) Book of Conditions

...will be, and let the writing be concluded, as mentioned in al-Zahira.

Chapter Thirteen On the Statement of Partnerships and Agencies

The prescribed form for a Shirkat al-'Inan (a type of partnership) contract is as follows: This document is written to the effect that Person A and Person B, placing their trust in Allah the Almighty, fulfilling trust and affection while avoiding denial and transgression, and sincerely advising one another both secretly and openly, have mutually established a Shirkat al-'Inan in proportion to their respective capital (Ras al-Mal) as detailed herein. They have entered into this aforementioned partnership as a valid and permissible contract, free from any defects. If both are merchants, it shall be written: provided that both shall trade with this capital in whatever types of commerce they deem appropriate, and they may lease out and take on lease. They may sell both jointly and separately, collectively or individually, whether for cash or on credit. Whatever is decided jointly or whatever each individually chooses to purchase separately. Provided that both may mix this capital with their personal property or with the property of anyone else they choose, and may entrust it to any person on a Mudaraba (profit-sharing) basis, and each may hand it over as they see fit. Provided that both may place it as a trust (Wadi'a) with whomever they wish, whether jointly or separately. They may appoint an agent (Wakil) separately or jointly as they desire. They may travel with the capital through Dar al-Islam and Dar al-Harb, across land and sea, wherever they wish. Therein, both shall work jointly, yet each shall also act according to their own judgement, provided that whatever profit or increase Allah the Almighty grants to both or to one of them in that capital, it shall be shared between them in proportion to their respective initial capital. Similarly, any decrease (loss) incurred shall also be borne by both in the same proportion. With sound health and mutual consent, both departed physically from the assembly of the contract.

If the partnership is a Shirkat al-Wujuh (partnership based on credit/reputation) and both parties desire a written contract, the form is as follows: This is the partnership document of Person A and Person B, whereby both, trusting in Allah the Almighty, fulfilling trust and sincerity for one another’s rights both openly and secretly, have entered into a Shirkat al-Wujuh through their physical efforts, with the condition that in this specified partnership document, neither party provides any initial capital. Both have partnered in this type of trade on the condition that they purchase, based on

their reputation and in exchange for what they acquire, whatever goods they deem fit through their trade and partnership. Each party shall purchase what they deem appropriate, either personally or through their agents. Both jointly and each individually may act therein according to their own discretion. Agreeing together or acting individually, each may sell according to their judgement or have it sold by an agent they appoint. This is on the condition that whatever is sold by both, or by either one of them, or by an agent for both or for each, the proceeds shall be shared equally (fifty-fifty). Then, conclude the writing. In such a case, neither party shall have a greater share of profit or a greater share of loss(1) compared to the other. If two individuals intend a Shirkat al-'Inan in a specific trade without capital, by way of acceptance of work (known as Shirkat al-Taqabbul), the form of the document is: This writing is to the effect that Person A and Person B have partnered in the craft of tailoring under the terms of Shirkat al-'Inan, with the condition that both shall work with their own hands, and both jointly or each individually shall accept work from the public. In this partnership, as necessity arises among the workers, by mutual agreement or each by their own...

(1) Meaning both shall be equal in profit and loss. 12

फ़तावा आलमगिरी ..... जिल्द १० (213) किताब अल-शुरुत

...होगी और तहरीर को खत्म करे, जैसा कि ज़हीरा में वर्णित है।

तेरहवाँ अध्याय साझेदारी और वकालत के बयान में

शिर्कत-ए-इनान (एक प्रकार की साझेदारी) के दस्तावेज़ का स्वरूप यह है कि यह दस्तावेज़ इस विषय पर आधारित है कि फलां और फलां ने अल्लाह तआला पर भरोसा करते हुए और अमानत को अदा करने और बुराई तथा अपराध से बचने और खुले व गुप्त रूप से एक-दूसरे की भलाई चाहने की नीयत से, अपने-अपने पूंजी (रास अल-माल) के अनुपात में जैसा कि विस्तार से बताया गया है, आपस में शिर्कत-ए-इनान का निर्णय लिया। उन्होंने अपने बीच इस उल्लिखित साझेदारी को एक सही और जायज़ अनुबंध के रूप में स्थापित किया जिसमें कोई दोष नहीं है। अतः यदि दोनों व्यापारी हों, तो लिखे: इस शर्त के साथ कि दोनों इस पूंजी से उन सभी प्रकार के व्यापारों में संलग्न होंगे जो उनकी राय में उचित हों, और संपत्तियों को किराए पर लेंगे व देंगे। दोनों मिलकर या अलग-अलग, सामूहिक रूप से या व्यक्तिगत रूप से बिक्री करेंगे, चाहे वह नकद हो या उधार। जो कुछ उनकी राय में सामूहिक रूप से आए या प्रत्येक अपनी राय से अलग-अलग खरीदे। और इस शर्त के साथ कि दोनों इसे अपने निजी माल में मिला लें और अन्य लोगों के माल के साथ भी जहाँ चाहें मिला दें, और जिस व्यक्ति को चाहें 'मुज़ारबत' (पूंजी-श्रम साझेदारी) पर दें, और जिसे प्रत्येक चाहे वह माल सुपुर्द कर दे। और इस शर्त के साथ कि दोनों जिसे चाहें अमानत (धरोहर) के तौर पर दें, चाहे मिलकर या अकेले। और जिसे चाहें दोनों अलग-अलग होकर उसे अपना प्रतिनिधि (वकील) नियुक्त करें या मिलकर नियुक्त करें। और दारुल इस्लाम (इस्लामी क्षेत्र) व दारुल हर्ब (युद्ध क्षेत्र) में, और जल व थल मार्ग से जहाँ चाहें इसे लेकर यात्रा करें। उसमें दोनों मिलकर कार्य करेंगे और प्रत्येक अपनी बुद्धि से काम करेगा, इस शर्त के साथ कि अल्लाह तआला दोनों को या किसी एक को उस माल में जो भी लाभ और वृद्धि प्रदान करेगा, वह दोनों के बीच उनकी पूंजी के अनुपात में साझा होगा। और जो भी हानि होगी, वह भी उसी अनुपात में दोनों के उत्तरदायित्व में होगी। और पूर्ण स्वास्थ्य एवं आपसी सहमति के साथ दोनों अनुबंध की सभा से शारीरिक रूप से पृथक हुए।

और यदि शिर्कत-ए-वुजूह (साख/ख्याति आधारित साझेदारी) की हो और दोनों ने उसका दस्तावेज़ चाहा हो, तो प्रारूप यह है: यह फलां और फलां की साझेदारी का दस्तावेज़ है कि दोनों ने अल्लाह तआला पर भरोसा करते हुए, अमानत की अदायगी और गुप्त व प्रकट रूप से एक-दूसरे के प्रति

सद्भावना रखते हुए, अपने शारीरिक प्रयासों से शिर्कत-ए-वुजूह इस शर्त पर की कि इस दस्तावेज़ में उल्लिखित साझेदारी में दोनों में से किसी की कोई प्रारंभिक पूंजी नहीं है। दोनों ने इस प्रकार के व्यापार में इस शर्त से साझेदारी की कि दोनों अपनी पहचान और साख के आधार पर जो कुछ उनके अधिकार में आए, दोनों के व्यापार और इस साझेदारी के माध्यम से उन वस्तुओं को खरीदें जो उनकी राय में उचित हों। और उनमें से प्रत्येक जो उसकी राय में आए, स्वयं या अपने प्रतिनिधियों के माध्यम से खरीदे, और दोनों मिलकर या प्रत्येक अपनी राय से स्वतंत्र रूप से उसमें कार्य करे। और दोनों सहमत होकर या प्रत्येक अकेला अपनी राय के अनुसार उसे बेचे, और प्रत्येक अपने उस प्रतिनिधि से बिकवाए जिसे उसने अपनी राय से नियुक्त किया हो। इस शर्त के साथ कि जिसे दोनों बेचें या उनमें से कोई एक बेचे या उनके लिए दोनों का प्रतिनिधि या प्रत्येक का प्रतिनिधि बेचे, उसका मूल्य (कीमत) आधा-आधा साझा होगा। फिर दस्तावेज़ को समाप्त करे। और ऐसी स्थिति में दोनों में से किसी को भी दूसरे की तुलना में अधिक लाभ या अधिक हानि(1) नहीं होगी। और यदि दो व्यक्तियों ने बिना किसी प्रारंभिक पूंजी के किसी विशिष्ट व्यापार में 'शिर्कत-ए-इनान' का इरादा 'बतौर-ए-तक़ब्बुल' (कार्य स्वीकार करने के तौर पर) किया हो, जिसे शिर्कत-ए-तक़ब्बुल भी कहा जाता है, तो उसके दस्तावेज़ का प्रारूप यह है: यह दस्तावेज़ इस विषय पर है कि फलां और फलां ने साझेदारी की कि दोनों ने सिलाई के कार्य में शिर्कत-ए-इनान इस शर्त पर की कि दोनों अपने हाथों से काम करेंगे और दोनों मिलकर या प्रत्येक व्यक्तिगत रूप से लोगों से काम स्वीकार करेगा, और इस साझेदारी में मजदूरों के बीच आवश्यकतानुसार सहमति से या प्रत्येक अपनी...

(1) अर्थात दोनों लाभ और हानि में समान भागीदार होंगे। १२

ہوگی اور تحریر کو ختم کرے کذا فی الظہیرہ۔

فصل سیزدہم شرکتوں ووکالتوں کے بیان میں

شرکت عنان کی تحریر کی یہ صورت ہے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں وفلاں نے بتوکل اللہ تعالیٰ وادائے امانت و محبت از منکر و جنایت و پوشیدہ ظاہر بدل نصیحت از ہر یکے بہر دیگرے باہم شرکت عنان بقدر اپنے راس المال کے جو مفصل بیان کر دیا گیا ہے قرار دی اور اپنے درمیان اس شرکت موصوفہ کا بشرکت صحیحہ جائز ہ جس میں فساد نہیں ہے عقد شرکت قرار دیا پس اگر دونوں تاجر ہوں تو لکھے کہ بدین شرط کہ دونوں اس مال سے جوان کی رائے میں انواع تجارت سے آئے تجارت کریں اور اس سے اجارہ لیں و اجارہ دیں دونوں متفق ہو کر اور دونوں علیحدہ علیحدہ اور دونوں اکٹھا ہو کر و متفرق فروخت کریں چاہیں نقد و چاہیں ادھار اور جو ان کی رائے میں آئے متفق ہو کر اور جو ہر ایک کی رائے میں آئے متفرق خرید کریں اور بدین شرط کہ دونوں اس کو اپنے ذاتی مال سے مخلوط کریں اور لوگوں میں سے جس کے مال سے چاہیں مخلوط کریں اور جس آدمی کو چاہیں مضاربت پر دیں اور جس کو ہر ایک چاہے دے دے اور بدین شرط کہ دونوں جس کو چاہیں ودیعت دیں خواہ متفق ہو کر یا علیحدہ تنہا اور چاہیں جس کو دونوں متفرق ہو کر اس کو وکیل کریں یا متفق ہو کر وکیل کریں اور دارالاسلام و دارالحرب میں اور خشکی و تری میں جہاں چاہیں لے کر اس کو سفر کریں اس میں دونوں متفق ہو کر کام کریں اور ہر ایک اپنی رائے سے کام کرے بدین شرط کہ جو کچھ اللہ تعالیٰ دونوں کو یا ایک کو اس مال میں نفع دے اور بڑھاوے وہ دونوں سے بقدر ہر ایک کے راس المال کے دونوں میں مشترک ہو اور جو کچھ

اس میں گھٹی ہو وہ بھی اسی حساب سے دونوں کے ذمہ ہو اور صحت و تراضی کے ساتھ دونوں مجلس عقد سے بابدان متفرق ہوئے اور اگر شرکت وجوہ کی شرکت کی اور دونوں نے اس کی تحریر چاہی تو صورت تحریر یہ ہے کہ تحریر فلاں وفلاں کی شرکت ہے کہ دونوں نے بتوکل اللہ تعالیٰ وادائے امانت و بدل نصیحت از ہر یکے بحق دیگر ظاہر و پوشیدہ اپنے بدنوں سے شرکت وجوہ اس شرط کے ساتھ کی کہ اس شرکت مذکورہ تحریر ہذا میں دونوں میں سے کسی کا کچھ راس المال نہیں ہے دونوں نے ایسی قسم کی تجارت میں اس شرط سے شرکت کی کہ دونوں اپنی معرفت سے وبحوض اس چیز کے جو دونوں کے پاس ہو جائے دونوں کی تجارت و دونوں کی اس شرکت سے اس تجارت میں سے جو چیز دونوں کی رائے میں آئے خریدیں اور ہر ایک دونوں میں سے جو اس کی رائے میں آئے خود یا اپنے وکیلوں کے ذریعہ سے خریدے اور دونوں باتفاق اور ہر ایک تنہا اپنی رائے سے انس میں عمل کرے اور دونوں متفق ہو کر اور ہر ایک تنہا اس کو اپنی رائے کے موافق فروخت کرے اور ہر ایک اپنے وکیل سے فروخت کرادے جس کو اپنی اپنی رائے سے وکیل کرے بدین شرط کہ جس کو دونوں فروخت کریں یا ہر ایک دونوں میں سے فروخت کرے یا ان کے واسطے دونوں کا وکیل یا ہر ایک کا وکیل فروخت کرے اس کا ثمن نصفا نصف ہو پھر تحریر کو ختم کرے اور ایسی صورت میں دونوں میں سے کسی کو نفع زائد یا اس پر گھٹی(1) زائد بنسبت دوسرے کے نہ ہوگی اور اگر دو آدمیوں نے کسی خاص تجارت میں بدون راس المال کی شرکت عنان کا قصد کیا بطور تقبل کے اور اس کو شرکت تقبل بھی کہتے ہیں تو اس کی تحریر کی یہ صورت ہے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں وفلاں نے شرکت کی کہ دونوں نے سلائی کے کام میں شرکت عنان اس شرط سے کی کہ دونوں اپنے ہاتھوں سے کام کریں اور دونوں متفق و ہر ایک تنہا لوگوں سے یہ کام قبول کرے اور اس شرکت میں اجیروں کے درمیان ضرورت دیکھ کر باتفاق یا ہر ایک اپنی

(1) یعنی دونوں نفع و نقصان میں یکساں ہوں گے۔ ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 | 214 | Kitab al-Shurut (Book of Conditions/ Contracts)

Hire based on opinion, and both should work in agreement and each should work alone as they both need for their work, and both should sell it. Whatever is obtained in their hands from its goods and whatever is obtained from the sale by each of them, then whatever is accumulated, any surplus therein shall be shared equally between them, and any deficit shall be shared equally between them. Thus, both entered into partnership in the manner described in this document. Both mutually established the aforementioned contract of partnership, and let the document be completed. Likewise, the same procedure applies to washing, dyeing, and every other work. Similarly, if one's work is tailoring and the other's is washing, it should be written that both entered into partnership in this work and that work. In a partnership, it is permissible for one partner's share of the profit to be greater than the other's. These are three types of partnerships, and another three types among these are 'Sharakat-e-Mufawada' (Universal Partnership). If it is a Mufawada partnership based on capital, then instead of 'Sharakat-e-Inan' (Limited Partnership), one should write 'Sharakat-e-Mufawada' in every small and large matter and in every category of trade goods, and state the capital. Then write that all this is in the possession of both of them, and both will buy from it for cash or credit as they see fit, and each will provide from the types of trade goods as he deems appropriate. End the document. In this situation, it is not permissible for the profit or loss condition to be based on inequality. Furthermore, it is not permissible for the capital of either partner to be more or less; it must be equal. In a Mufawada partnership, the method for drafting documents for 'Sharakat-e-Taqabbal' and 'Sharakat-e-Wujuh' is the same as the previously mentioned method for Sharakat-e-Inan in Wujuh and Taqabbal. The difference is that in this case, 'Mufawada bi-Jami al-Tijarat' (Universal Partnership in all trade) should be written. Two copies of the partnership deed should be written for every partnership, so that each partner holds one. If a document for the dissolution (faskh) of the partnership is desired, write: "This is the content to which the named witnesses at the end of this document have testified. All witnessed until the end..." like the previous declarations etc. Write that person A and person B were partners in Sharakat-e-Inan or Sharakat-e-Mufawada, and specify the type. They remained in this partnership for so many years. Person A's capital was this much and person B's was that much, and they worked together for this duration. Then both intended to dissolve this partnership and divide all the property between them. Then they divided

it among themselves, and each received his share after each had rendered and explained his accounts as required, until both were fully aware of everything and truly understood it. Thus, they both divided everything at a valid current price without any corruption or option, while all the property was present and none was tied up in debts etc. Each became free from the other regarding possession and receipt. Consequently, after this document, neither had any claim or right against the other. Complete the document. If it is desired to draft a document for 'Mudaraba' (Profit-sharing investment), its method is the same. This is mentioned in 'Al-Zahiriyya'.

If a Mufawada or Inan partnership is intended and one of the partners does not possess capital, then the procedure is as follows: the partner without capital borrows an amount equal to his share from the partner who has capital and declares it as his share. In the partnership deed, after the phrase "both separated by mutual consent," write: "Then person B, who is mentioned second in the order of this document, in a state of legal capacity for declaration and full execution of transactions, made a new declaration that a debt of this amount is binding upon him as a valid right due to his partner person A, mentioned first in this document, because of a valid loan. This partner lent this amount to the declarant from his personal property and handed it over, and the declarant took possession of it and declared it as his share in this partnership." This declaration was validly made and confirmed by his aforementioned partner person A. Add the date of the document. If a partnership in livestock is desired, which in Persian is called 'Gadim Nim Sudidan' (Cows half-profit), and the situation is that a person has cows or goats...

राय पर अजिर (मज़दूर) नियुक्त करे और दोनों परस्पर सहमति से और प्रत्येक अकेले काम करे जिसकी दोनों को अपने काम में आवश्यकता हो और दोनों उसे बेचें। जो कुछ दोनों के हाथ में उसके माल से प्राप्त हो और जो दोनों में से प्रत्येक की बिक्री से प्राप्त हो, तो जो कुछ संचित हो, उसमें जो अतिरिक्त (लाभ) हो वह दोनों में आधा-आधा हो और जो कमी (हानि) हो वह दोनों पर आधी-आधी हो। अतः दोनों ने इस प्रकार साझेदारी की जैसा कि इस लेख में वर्णन किया गया है और दोनों ने आपस में उक्त साझेदारी का अनुबंध किया और दस्तावेज़ को पूर्ण करे। इसी प्रकार धुलाई और रंगाई आदि हर कार्य में यही तरीका है। इसी प्रकार यदि एक का कार्य दर्जी का हो और दूसरे का धुलाई का, तो लिखे कि दोनों ने इस कार्य और उस कार्य में साझेदारी की। साझेदारी में लाभ में एक के लिए दूसरे की तुलना में अधिक होना जायज़ हो सकता है। ये तीन साझेदारियाँ हैं और अन्य तीन साझेदारियाँ इन्हीं कारणों से 'शिरकत-ए-मफ़ावज़ा' (पूर्ण साझेदारी) हैं। अतः यदि मफ़ावज़ा साझेदारी पूंजी पर हो, तो 'शिरकत-ए-अनान' के स्थान पर प्रत्येक कम और अधिक में और व्यापार की प्रत्येक श्रेणी में 'शिरकत-ए-मफ़ावज़ा' लिखे और पूंजी का वर्णन कर दे। फिर लिखे कि यह सब उन दोनों के अधिकार में है और दोनों उससे नकद और उधार, जो दोनों की राय में आएगा, खरीदेंगे और प्रत्येक, जो उसकी राय में उचित होगा, व्यापारिक वस्तुओं में से प्रदान करेगा और दस्तावेज़ पूर्ण करे। इस स्थिति में यह जायज़ नहीं है कि लाभ या हानि की शर्त कम या ज़्यादा के साथ हो। साथ ही यह भी जायज़ नहीं है कि दोनों में से किसी की पूंजी कम या ज़्यादा हो, बल्कि समान होनी चाहिए। मफ़ावज़ा साझेदारी में 'शिरकत-ए-तक़ब्बुल' और 'शिरकत-ए-वजह' के दस्तावेज़ लिखने का तरीका भी वही है जैसा शिरकत-ए-अनान में बताया गया है। अंतर यह है कि इस स्थिति में 'मफ़ावज़ा बजमीअ-तिजारत' (समस्त व्यापार में साझेदारी) लिखना चाहिए। प्रत्येक साझेदारी में साझेदारी विलेख की दो प्रतियाँ लिखें जो दोनों में से प्रत्येक के पास रहें। यदि साझेदारी को समाप्त (फ़स्ख़) करने का दस्तावेज़ चाहिए, तो लिखे कि यह वह विषय है जिस पर इस लेख के अंत में नामित गवाह साक्षी हुए, सभी इस बात के साक्षी हुए। अंत तक पिछले विवरणों की तरह इकरारनामा आदि लिखे कि अमुक और अमुक दोनों शिरकत-ए-अनान या शिरकत-ए-मफ़ावज़ा के साझेदार थे, और प्रकार का वर्णन कर दे। दोनों इस साझेदारी में इतने वर्षों तक रहे, अमुक की पूंजी इतनी थी और अमुक की इतनी थी, और दोनों ने इतनी अवधि तक काम किया। फिर दोनों ने इस साझेदारी को समाप्त करने और समस्त संपत्ति को आपस में विभाजित करने का संकल्प किया। फिर दोनों ने उसे आपस में बाँट लिया और प्रत्येक ने

उसमें से अपना हिस्सा प्राप्त कर लिया, इसके बाद कि प्रत्येक ने अपना हिसाब पूर्ण रूप से दे दिया और समझा दिया, यहाँ तक कि दोनों में से प्रत्येक इस सब से अवगत हो गया और वास्तविकता को जान गया। अतः दोनों ने उचित मूल्य पर, जिसमें कोई दोष या विकल्प नहीं है, जबकि समस्त संपत्ति उपस्थित थी और ऋण आदि में व्यस्त नहीं थी, सब विभाजित कर लिया और प्रत्येक दूसरे से अधिकार प्राप्त करने और वसूल करने से मुक्त हो गया। अब दोनों में से किसी का दूसरे के प्रति इस लेख के बाद कोई दावा या अधिकार नहीं रहा। दस्तावेज़ पूर्ण करे। यदि 'मुज़ारबत' (लाभ-साझा निवेश) में दस्तावेज़ लिखवाना हो, तो उसका भी यही तरीका है, यह 'ज़हीरिय्या' में वर्णित है।

यदि मफ़ावज़ा साझेदारी या अनान साझेदारी का संकल्प किया और दोनों में से एक के पास धन नहीं है, तो उसकी स्थिति यह है कि जिस साझेदार के पास धन नहीं है, वह दूसरे से जिसके पास धन है, उसके हिस्से के बराबर ऋण ले और उसे अपना हिस्सा घोषित करे। साझेदारी विलेख में इस वाक्य के बाद कि "दोनों परस्पर सहमति से अलग हुए", यह लिखे कि फिर अमुक ने, जो इस दस्तावेज़ के क्रम में दूसरा साझेदार है, अपनी कानूनी क्षमता और पूर्ण अधिकार की स्थिति में नया इकरार किया कि उस पर और उसके ज़िम्मे उसके साझेदार अमुक के, जो इस दस्तावेज़ में पहले स्थान पर है, इतना ऋण देना अनिवार्य और उचित अधिकार है, जो एक वैध ऋण के कारण है। इस साझेदार ने इस स्वीकारकर्ता को अपनी व्यक्तिगत संपत्ति से ऋण दिया है और उसे प्रदान कर दिया है, और उसने उससे प्राप्त कर अपना अधिकार कर लिया है और उन्हें इस साझेदारी में अपना हिस्सा घोषित किया है। यह स्वीकारोक्ति सही रूप में की गई जिसकी उसके उक्त साझेदार अमुक ने पुष्टि की और दस्तावेज़ की तारीख लिख दे। यदि पशुओं में साझेदारी करनी हो जिसे फ़ारसी में 'गादीम नीम सूददन' कहते हैं, तो उसकी स्थिति यह है कि एक व्यक्ति के पास गायें या बकरियाँ हैं...

رائے پر اجیر کرے اور دونوں بالاتفاق اور ہر ایک تنہا کام کرے جس کی دونوں کو اپنے کام میں احتیاج ہو اور دونوں اس کو فروخت کریں اور جو کچھ دونوں کے ہاتھ میں اس کی متاع سے حاصل ہو اور جو دونوں میں سے ہر ایک کی بیع سے حاصل ہو پس جو کچھ مجتمع ہو جو اس میں فاضل ہو وہ دونوں میں نصفا نصف ہو اور جو گھٹی ہو وہ دونوں پر نصفا نصف ہو پس دونوں نے اس طرح پر شرکت کی جس طرح سے اس تحریر میں بیان ہوئی ہے اور دونوں نے باہم اس طرح عقد شرکت مذکورہ قرار دیا اور تحریر کو تمام کرے اور علیٰ ہذا دھولائی و رنگریزی وغیرہ ہر کام میں یہی طرز ہے اور علیٰ ہذا اگر ایک کا کام درزی گری اور دوسرے کا کام دھولائی ہو تو لکھے کہ دونوں نے اس کام و اس کام میں شرکت کی اور شرکت میں نفع میں ایک کے واسطے بنسبت دوسرے کے زیادہ ہونا جائز ہو سکتا ہے اور یہ تین شرکتیں ہیں اور دوسری تین شرکتیں انہیں وجوہ میں شرکت مفاوضہ ہے پس اگر بشرکت مفاوضہ بر اس المال ہو تو بجائے شرکت عنان کے شرکت مفاوضہ در ہر قلیل و کثیر و در ہر صنف از اصناف تجارات تحریر کرے اور راس المال بیان کر دے پھر لکھے کہ یہ سب ان دونوں کے قبضہ میں ہے اور دونوں اس سے نقد و ادھار جو دونوں کی رائے میں آئے گا خریدیں گے اور ہر ایک جو اس کی رائے میں آئے گا اصناف تجارات سے زید دے گا اور تحریر کو ختم کرے اور اس صورت میں یہ نہیں جائز ہے کہ نفع کی یا نقصان کی شرط کمی و بیشی کے ساتھ ہو اور نیز یہ بھی نہیں جائز ہے کہ دونوں میں سے کسی کا راس المال کم و بیش ہو برابر ہونا چاہئے اور مفاوضہ کی شرکت میں شرکت تقبل و شرکت وجوہ کی تحریر کا بھی یہی طریقہ ہے جیسا شرکت عنان میں وجوہ و تقبل کی شرکت کا طریقہ گزرا ہے فرق یہ ہے کہ اس صورت میں مفاوضہ بجمع تجارات لکھنا چاہئے ہے اور ہر

شرکت میں شرکت نامہ کی دو نقلیں تحریر کرے جو دونوں میں سے ہر ایک کے پاس رہیں اور اگر شرکت کے فسخ کی تحریر چاہی تو لکھے کہ یہ وہ مضمون ہے جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا شاہد ہوئے سب اس بات کے شاہد ہوئے آخر تک مثل سابق اقرار وغیرہ تحریر کرے کہ فلاں و فلاں دونوں شرکت عنان یا شرکت مفاوضہ کے شریک تھے اور نوع بیان کر دے اور دونوں اس شرکت پر اتنے برس تک رہے اور فلاں کا راس المال اس قدر تھا اور فلاں کا اس قدر تھا اور اس سے دونوں نے اتنی مدت تک کام کیا پھر دونوں نے اس شرکت کے فسخ کرنے اور تمام مال باہم تقسیم کر لینے کا قصد کیا پھر دونوں نے اس کو باہم تقسیم کیا اور ہر ایک نے اس میں سے اپنا حصہ وصول کر لیا بعد ازاں کہ ہر ایک نے دونوں میں سے اپنا حساب جس طرح چاہئے ہے ادا کر دیا اور سمجھا دیا یہاں تک کہ دونوں میں سے ہر ایک اس سب سے واقف ہو گیا اور حقیقۃً اُس کو جان گیا پس دونوں نے بقیمت صحیحہ جائزہ جس میں فساد و خیار نہیں ہے در حالیکہ تمام مال حاضر تھا اس میں سے کچھ قرضہ وغیرہ میں مشغول نہ تھا سب تقسیم کر لیا اور ہر ایک دوسرے سے لے کر قبضہ کرنے اور وصول پانے سے بری ہو گیا پس دونوں میں سے کسی کا دوسرے کی طرف بعد اس تحریر کے کچھ دعویٰ و حق نہ رہا اور تحریر کو تمام کرے اور اگر مضاربت میں تحریر کرانی چاہی تو اس کا بھی یہی طریقہ ہے یہ ظہیریہ میں ہے۔

اگر شرکت مفاوضہ یا شرکت عنان کا قصد کیا اور دونوں میں سے ایک کے پاس مال نہیں ہے تو اس کی صورت یہ ہے کہ جس شریک کے پاس مال نہیں ہے وہ دوسرے سے جس کے پاس مال ہے مثل اس کے حصہ کے اس سے قرض لے اور وہ اپنا حصہ قرار دے اور شرکت نامہ کی تحریر میں بعد اس فقرہ کے کہ دونوں راضی برضا متفرق ہوئے یہ لکھے کہ پھر فلاں نے اور وہ اس تحریر کی ترتیب میں دوسرا شریک ہے اپنے جواز اقرار و سب طرح اپنے نفاذ تصرفات کی حالت میں جدید اقرار کیا کہ اس پر اور اس کے ذمہ اس کے شریک فلاں کے جو اس تحریر کی

ترتیب میں اول مذکور ہے اس قدر دینا قرضہ لازم و حق واجب بسبب قرض صحیح کے ہیں کہ ان کو اس شریک نے اس مقر کو اپنے ذاتی مال سے قرض دیا ہے اور اس کو دے دیئے ہیں اور اس نے اس سے لے کر اپنا قبضہ کر لیا ہے اور ان کو اس شرکت میں اپنا حصہ قرار دیا ہے اس کا اقرار صحیح کیا جس کی اس کے اس شریک مذکور فلاں نے خطا با تصدیق کی اور تاریخ تحریر کر دے اور اگر حیوان میں شرکت کرنی چاہی جس کو فارسی میں گادیم نیم سودادن کہتے ہیں اور اس کی صورت یہ ہے کہ ایک شخص کے پاس گائیں یا بکریاں ہیں

If a person wishes to give livestock to another in partnership (Shirkat) so that both the yield and the offspring are shared equally between them, the procedure is as follows: The owner of the cows and goats should sell an undivided half share (Nisf Musha') of those animals to the person he intends to partner with, for a known price. He should then hand over all the animals to the partner so that the partner may guard and graze them. Whatever is produced from them shall be shared equally. The method of writing this contract is that the person who does not own the animals should record an acknowledgment (Iqrar), stating: "So-and-so, son of so-and-so, has voluntarily acknowledged that I possess a certain number of cows and goats" (then describe each animal). After providing the descriptions, he should write: "All these are in my possession; half of them belong to me by right of personal ownership, and the other half is held in trust on behalf of the aforementioned owner. Whatever increase (offspring, etc.) Allah grants in these animals shall be shared half-and-half between us." Furthermore, he acknowledged: "I owe the owner of the animals a debt of a certain amount of dirhams as a valid and obligatory right, which is the price for the undivided half of the cows I purchased from him in accordance with Sharia law. I have taken valid possession of them." The seller then confirmed this acknowledgment. (As cited in 'Al-Muhit').

Chapter Fourteen Regarding Agency (Wakalat)

If a general power of attorney for sale is to be written, it may be drafted as: "This is a document of agency," or "This is the document witnessed by the undersigned witnesses that so-and-so has appointed so-and-so as his agent (Wakil) for the sale of his house." Then, specify the boundaries of the house along with all its rights, easements, land, and structures. This shall be a valid and enforceable agency, provided that the agent acts according to his own judgment, may appoint a sub-agent for the matter as he sees fit, and may sell it at whatever price he deems appropriate. Whatever action he takes in this regard shall be valid. After the sale, he shall deliver the property to the buyer, collect the proceeds, and may appoint anyone he chooses to collect the payment. The agent accepted this appointment in the presence of the principal (Muwakkil) before engaging in any other task or before they parted ways. The principal handed over everything for which the agency was created to the agent. The agent took possession thereof, free from any obstruction or dispute that might invalidate possession. The document should then be concluded according to the established form. This is found in 'Az-Zahiriyya'. If a general power of attorney

for buying and selling is intended, it should state: "So-and-so has appointed so-and-so as his agent for all the aforementioned matters, granting him valid agency over all the principal's wealth and estates whose sale (1) is permissible—including gold, silver, cloth, equipment, slaves, livestock, goods, real estate, and rentable assets (2) etc.—all that the principal owns today or may acquire in the future through new ownership, whether great or small. In all these categories of assets, the purchase and sale shall be according to the agent's discretion."

---

1. According to an Imam who does not permit this, there is a flaw in it. (1) Record the aforementioned text in the sale. (3) Items meant for rental.

Goat: 'Shah' is the translation; the term 'Shah' often includes sheep, goats, etc. 'Jadi' refers to a suckling kid.

यदि कोई व्यक्ति चाहता है कि वह किसी दूसरे व्यक्ति को साझेदारी (Shirkat) पर पशु दे दे ताकि उनके उत्पाद (दूध आदि) और उनके बच्चे दोनों में बराबर के साझीदार हों, तो इसका तरीका यह है: गायों और बकरियों का मालिक, जिसके साथ वह साझेदारी करना चाहता है, उसे उन गायों और बकरियों का आधा अविभाजित हिस्सा (Nisf Musha') एक ज्ञात मूल्य के बदले बेच दे। फिर सभी जानवरों को उसके सुपुर्द कर दे ताकि वह उनकी रक्षा करे और उन्हें चराए। उनसे जो कुछ भी प्राप्त होगा, वह दोनों के बीच आधा-आधा साझा होगा। इसे लिखने का तरीका यह है कि जिसके पास जानवर नहीं हैं, वह अपनी कानूनी स्वीकारोक्ति (Iqrar) दर्ज करे कि "फलां बिन फलां ने अपनी स्वेच्छा से स्वीकार किया कि मेरे पास कुछ गाएं और बकरियां हैं" (फिर प्रत्येक जानवर का हुलिया लिखे)। हुलिया लिखने के बाद लिखे कि "ये सब मेरे पास हैं, जिनमें से आधा मेरा निजी स्वामित्व है और आधा फलां बिन फलां (मूल मालिक) की ओर से अमानत है। अल्लाह इन जानवरों में जो भी वृद्धि (बच्चे आदि) करेगा, वह हम दोनों में आधा-आधा साझा होगा।" साथ ही, उसने स्वीकार किया कि "मुझ पर और मेरी ज़िम्मेदारी में पशुओं के मालिक के लिए एक निश्चित राशि का ऋण और कानूनी अधिकार वाजिब है, और वह मूल्य उन आधी गायों का है जो मैंने उससे शरीयत के अनुसार अविभाजित खरीदी हैं। मैंने उन पर सही कब्ज़ा कर लिया है।" और विक्रेता ने इस स्वीकारोक्ति की पुष्टि की। (जैसा कि 'मुहीत' में है)।

चौदहवाँ अध्याय वकालत (एजेंसी) के वर्णन में

यदि बिक्री के लिए एक सामान्य वकालतनामा (Power of Attorney) लिखना हो, तो चाहे तो इस प्रकार लिखे: "यह वकालतनामा है" या "यह वह दस्तावेज़ है जिस पर नीचे दिए गए गवाह गवाह बने हैं कि फलां ने फलां को अपने घर की बिक्री के लिए वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त किया है।" फिर घर की सीमाओं का वर्णन करे, उसके सभी अधिकारों, सीमाओं और सुविधाओं सहित, ज़मीन और इमारत के साथ। यह वकालत सही, वैध और प्रभावी होगी, इस शर्त पर कि वकील इसमें अपनी राय का उपयोग करे, जिसे चाहे इस मामले में वकील बना दे, और जिस कीमत पर चाहे बेच दे। वह जो कुछ भी करेगा, वह मान्य होगा। बिक्री के बाद, वह ग्राहक को संपत्ति सौंप देगा, कीमत वसूल करेगा, और वसूली के लिए जिसे चाहे वकील नियुक्त कर सकेगा। वकील ने इस वकालत को मुवक्किल (Client) की ओर से किसी अन्य काम में व्यस्त होने से पहले और एक-दूसरे से अलग होने से पहले आमने-सामने स्वीकार किया। मुवक्किल ने वह सब कुछ, जिसे बेचने के लिए वकील नियुक्त किया

गया है, वकील के सुपुर्द कर दिया। वकील ने उस पर बिना किसी बाधा या विवाद के पूर्ण कब्ज़ा कर लिया। फिर दस्तावेज़ को अंत तक पारंपरिक रूप से समाप्त करे। यह 'ज़हीरिया' में वर्णित है। यदि खरीद-बिक्री के लिए सामान्य वकालतनामा लिखना हो, तो लिखे कि "फलां ने फलां को वकील नियुक्त किया और उसे उन सभी चीज़ों के लिए वैध प्रतिनिधि बनाया ताकि मुवक्किल की सभी संपत्तियां और संपदा, जिनकी बिक्री (1) जायज़ है—जैसे सोना, चांदी, कपड़े, सामान, दास, जानवर, माल, अचल संपत्ति और किराए पर दी जाने वाली चीज़ें (2) आदि—वह सब जिसका मुवक्किल आज मालिक है, या भविष्य में नई मिल्कियत के माध्यम से मालिक बनेगा, कम हो या ज़्यादा, इन सभी प्रकार की संपत्तियों की खरीद-बिक्री वकील की राय पर होगी।"

---

1. इसमें उस इमाम के अनुसार दोष है जो इसे जायज़ नहीं मानता। (1) बिक्री में उपरोक्त विवरण लिखें। (3) किराए पर चलाने की वस्तुएं।

बकरी: 'शाह' का अनुवाद है; अक्सर 'शाह' शब्द में भेड़, बकरी आदि सब शामिल होते हैं। 'जदी' का अर्थ दूध पीता मेमना है।

اس نے چاہا کہ دوسرے شخص کو شرکت پر دے دے تاکہ ان کی حاصلات اور ان کے بچہ دونوں میں برابر مشترک ہوں تو اس کا طریقہ یہ ہے کہ گایوں وبکریوں کا مالک جس سے شرکت کا قصد کرے اس کے ہاتھ ان گایوں وبکریوں میں سے نصف مشاع بعوض ثمن معلوم کے فروخت کر دے پھر سب جانور اس کے سپرد کر دے حتی کہ وہ ان کی حفاظت کرے گا اور ان کو چرائے گا اور جو کچھ ان سے حاصلات ہوگی وہ دونوں میں نصفا نصف مشترک ہوگی تو اس کی تحریر کا یہ طریقہ ہے کہ جس کے پاس جانور نہیں ہیں اس کا اقرار تحریر کرے کہ فلاں بن فلاں نے اپنے جواز اقرار کی حالت میں بطوع خود اقرار کیا کہ میرے پاس چند گائیں و چند بکریاں ہیں پھر ان سب کے ایک ایک کے حلیے تحریر کرے پھر سب کے حلیے تحریر کرنے سے فارغ ہونے کے بعد لکھے کہ یہ سب میرے پاس ہیں اس میں سے نصف بحق ملک ذاتی ہیں اور نصف بحق امانت از جانب فلاں بن فلاں یعنی مالک حیوانات مذکورہ ہیں اور جو کچھ اللہ تعالیٰ ان جانوروں میں زیادتی کرے گا خواہ متصلہ یا منفصلہ وہ دونوں میں نصفا نصف ہوگی اور نیز اس فلاں نے اپنے جواز اقرار کی حالت میں بطوع خود اقرار کیا کہ مجھ پر اور میرے ذمہ واسطے فلاں اس مالک جانوران کے اس قدر درم قرضہ لازم و حق واجب بسبب صحیح ہیں اور وہ ثمن ان آدھے گایوں کا ہے جو میں نے اس سے مشاع خرید کی ہیں موافق شرع کے اور موافق حکم شرع کے اس سے لے کر ان پر قبضہ صحیح کر لیا ہے اور فلاں بائع نے اس کے اس اقرار کی خطاباً تصدیق کی اور تحریر کو ختم کرے۔ کذا فی المحیط

فصل چہار دہم وکالتوں کے بیان میں

اگر بیع کی وکالت عام تحریر کرنی چاہتی ہو چاہے یوں لکھے کہ یہ تحریر وکالت ہے اور چاہے یوں لکھے کہ یہ وہ تحریر ہے کہ جس پر گواہ ہوئے گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا کہ فلاں نے وکیل کیا فلاں کو واسطے بیع اپنے دار کے اور دار کے حدود بیان کر دے مع اس کے سب حدود و حقوق و مرافق کے مع اس کی زمین وعمارت کے بوکالت صحیحہ جائزہ نافذہ بدین شرط کہ یہ وکیل اس میں اپنی رائے سے کام کرے اور جس کو چاہے اس معاملہ میں وکیل کر دے اور جتنے کو چاہے فروخت کر دے اور جو امر اس معاملہ میں کرے گا وہ جائز ہوگا اور جب اس کو فروخت کر کے اس کے مشتری کو سپرد کر دے اس کا ثمن وصول کر لے گا اور اس کے وصول کرنے کے واسطے جس کو چاہے وکیل کرے گا اور اس وکیل نے اس وکالت مذکورہ تحریر ہذا کو اس موکل کی طرف سے قبل دونوں کے کسی اور کام میں مشغول ہونے کے اور قبل دونوں کے متفرق ہونے کے بالمواجہہ قبول کیا اور اس موکل نامبردہ نے تمام وہ چیز جس کی بیع کے واسطے وکیل کیا ہے جو منفصل مذکور ہوئی ہے اس وکیل نامبردہ کے سپرد کر دیا اور اس وکیل نامبردہ نے اس سے لے کر خالی از مانع و متنازع جو قبضہ کی صحت میں مخل ہو اپنا قبضہ کر لیا پس یہ سب حکم اس وکالت کے اس کے قبضہ میں ہے پھر تحریر کو آخر تک بدستور معلوم ختم کرے یہ ظہیریہ میں ہے۔ اگر خرید و فروخت کی وکالت عامہ تحریر کرنی چاہی تو لکھے کہ یہ تحریر وکالت ہے کہ فلاں نے فلاں کو وکیل کیا پس اس کو تمام اس چیز کے واسطے جو مذکور ہوئی ہے بوکالت صحیحہ جائز وکیل کیا تاکہ تمام اموال اس موکل کے اور تمام املاک اس کی جن کی بیع (۱) جائز ہے تمام اموال و املاک سونے و چاندی و کپڑے و اسباب و رقیق و حیوان و متاع و عقارات و مشغلات (۲) جملہ مکیل و موزوں وغیرہ سب جس کا یہ موکل اس توکیل مذکورہ کے روز مالک ہے اور تمام اس کا جس کا یہ موکل بملک جدید بعد اس وکالت کے تا ابد مالک ہو قلیل و

کثیر سے جس کی ملکیت کسی وجہ سے استفادہ کرے یہ تمام اصناف اموال میں سے سب اصناف میں سے جس کی خرید و فروخت اسکی رائے۔

۱۔ اس میں ایسے امام کے نزدیک خلل ہے جو اس کو جائز نہیں کہتا ہے ۱۲ (۱) بیع میں مذکورہ بالا تحریر کرے ۱۲ امنہ (۳) کرایہ پر چلانے کی چیزیں ۱۲

بکری: شاہ کا ترجمہ ہے اکثر شاہ کا لفظ بھیڑ بکری وغیرہ کو بھی شامل ہے جدی دودھ پیتا ہوا بزغالہ ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 | 216 | Kitab-ul-Shuroot (Book of Conditions)

As long as the agent (Wakil) holds this position of agency, he has the authority to act according to his judgment. He may sell any type of property, whether it be currency, goods, or assets, in any manner he sees fit—whether combined, undivided, or separate. All his actions in this regard shall be legally valid. He is empowered to appoint sub-agents for sales and for the collection of payments. In all such matters, he shall act according to his discretion. He is authorized to purchase various categories of goods for the principal (Muwakkil) as he deems appropriate, in any quantity or frequency. He may conduct transactions on a cash or credit basis. He has the power to appoint or dismiss sub-agents at his will. Furthermore, he may take possession of goods purchased for the principal and pay for them using the principal's funds or his own (with the right to be reimbursed). The principal has granted him absolute control and authority over these matters, and the agent has formally accepted this appointment in person, as noted in *Al-Dhakhira*.

If one wishes to appoint a general agent for all matters, the document should state that Person A has appointed Person B as an agent for the protection and management of all his assets, including land, houses, real estate, rental properties, goods, and slaves. The agent is authorized to rent out properties, oversee necessary repairs, and enter into lease agreements as he sees fit. He is also empowered to enter into settlements (Sulh) regarding the principal's rights, to waive claims, or to set deadlines for payments, as detailed in *Al-Muhit*.

The agent is also granted the discretion to accept the transfer of debts (Hawala) or to pledge assets as security (Rahn) on behalf of the principal when deemed beneficial, as mentioned in *Al-Zahira*. He is further authorized to engage in trade for the principal, form partnerships, and represent the principal in litigation against any adversary. He has the power to claim and collect any financial rights owed to the principal from any party. All his actions performed within this scope shall be considered valid. This comprehensive power of attorney, witnessed by the named individuals, empowers the agent to demand all current and future rights of the principal and to file lawsuits before any Islamic judge or authority.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० | २१६ | किताब-उल-शुरूत

जब तक वकील (एजेंट) इस वकालत के पद पर है, वह अपनी राय के अनुसार संपत्ति के विभिन्न प्रकारों (जैसे नकद, सामान आदि) को सामूहिक या व्यक्तिगत रूप से जैसे चाहे बेच सकता है। वह जो भी निर्णय लेगा, वह मान्य होगा। वह बिक्री और भुगतान वसूली के लिए सहायक वकील नियुक्त कर सकता है और जो कुछ बेचेगा उसे सौंप देगा। वह मुवक्किल (मुख्य पक्ष) के लिए अपनी राय के अनुसार खरीदारी करेगा, चाहे वह सामूहिक संपत्ति हो या विभाजित, और जितनी बार चाहे खरीदारी कर सकता है। वह नकद या उधार लेन-देन कर सकता है। उसे अधिकार है कि वह जिसे चाहे वकील नियुक्त करे या बर्खास्त करे। वह मुवक्किल के धन से या अपने धन से (बाद में वसूली की शर्त पर) भुगतान कर सकता है। उसे इन सभी कार्यों के लिए पूर्ण अधिकार दिया गया है और वकील ने यह सब आमने-सामने स्वीकार किया है, जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में उल्लेखित है। यदि वह किसी को हर चीज़ का वकील बनाना चाहे, तो लिखे कि फलाँ व्यक्ति ने फलाँ को अपनी ज़मीन, मकान, अचल संपत्ति, किराए की संपत्तियों और दासों आदि की सुरक्षा और प्रबंधन के लिए वकील बनाया है। वह संपत्तियों को किराए पर देने, मरम्मत करवाने और मुवक्किल के हितों के लिए समझौते (सुलह) करने के लिए अधिकृत है। वह मुवक्किल की ओर से दावों को छोड़ने या भुगतान के लिए समय सीमा निर्धारित करने का निर्णय भी ले सकता है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में वर्णित है।

वकील को यह भी अधिकार दिया गया है कि वह मुवक्किल के लिए ऋण हस्तांतरण (हवाला) स्वीकार करे या संपत्तियों को गिरवी (रहन) रखे। 'अल-ज़हीरा' के अनुसार, उसे मुवक्किल की ओर से व्यापार करने और किसी को भी व्यापार में भागीदार बनाने का अधिकार है। उसे मुवक्किल के शत्रुओं या विरोधियों के साथ कानूनी विवाद (मुकदमेबाजी) करने और मुवक्किल के वित्तीय अधिकारों को किसी से भी वसूल करने का पूर्ण अधिकार है। उसके द्वारा किए गए सभी कार्य मान्य होंगे। गवाहों की उपस्थिति में उसे यह वकालतनामा दिया गया है कि वह मुवक्किल के वर्तमान और भविष्य के सभी अधिकारों की माँग करे और किसी भी न्यायाधीश या शासक के समक्ष मुवक्किल की ओर से मुकदमे दायर करे।

میں آئے جب تک وہ اس وکالت پر ہے اس سب کو موافق اپنی رائے کے مشاع ومجتمع ومُتفرق جس طرح چاہے اور جب چاہے اور جس چیز کے عوض چاہے اقسام اموال میں سے خواہ اثمان ہوں یا عروض وغیرہ ہوں فروخت کرے جو وہ اس معاملہ میں کرے گا سب جائز ہو گا اور جس کو چاہے اس کے فروخت کے واسطے اور قبضہ اثمان کے واسطے وکیل کرے اور جو اس میں سے فروخت کرے اس کو سپرد کر دے گا اور اس سب میں اپنی رائے پر عمل کرے گا اور اس موکل کے واسطے خرید کرے جس کی خرید اصناف اموال میں سے اس کی رائے میں آئے جس طرح چاہے مشاعاً ومقسوماً ومجتمعاً ومُتفرقاً اور جب چاہے اور جتنے بار چاہے مرة بعد اخریٰ عوض تمام اصناف اموال کے عروض واثمان وغیرہ سے جن کا ذکر اوپر مفصل ہو گیا ہے خریدے اور اس میں جو اس کی رائے میں آئے نقد وادھار خرید و فروخت کرے اور اس سب میں اپنی رائے سے کام کرے اور اس سب میں جس کے واسطے جس کو چاہے وکیل کرے ومعزول کرے جب چاہے اور جس طرح چاہے اور جتنی بار چاہے مرة بعد اخریٰ اور اس میں سے جو موکل کے واسطے خریدے اس سب کو قبضہ میں کرے اور اس سب کا ثمن مالِ موکل سے ادا کرے یا اپنے مال سے چاہے ادا کرے بدین طور کہ اس موکل سے واپس کرلے پس اس کو ان سب امور کا وکیل کیا اور اس کو اس پر مسلط کر دیا اور اس کو ان وجوہ مذکورہ تحریر ہذا کے موافق تصرف کی اجازت دے دی اور اس وکیل نے اس سے یہ سب اسی مجلس میں بالمواجہہ و بالمشافہہ قبول کیا کذا فی الذخیرہ اور اگر چاہا کہ کسی کو ہر چیز کا وکیل کرے تو لکھے کہ فلاں نے فلاں کو وکیل کیا واسطے حفاظت تمام اس چیز کے جو فلاں کے واسطے زمین و دور و عقار و مستغلات وامتعہ ورقیق و دانی وغیرہ صنوف اموال سے ہے اور واسطے کرایہ پر دینے اس چیز کے جس کا کرایہ

پر دینے کی صورتوں میں کرایہ پر دینا اس کی رائے میں آئے اور جس کی اس میں سے تعمیر کی ضرورت ہو اس کی تعمیر کے واسطے اور جس کا اس میں سے اجارہ جس کو اجارہ دینا جس کے عوض اجارہ دینا جتنی مدت کے واسطے اجارہ دینا اس کی رائے میں آئے اجارہ دے اور جس کا کوئی حق موکل کی جانب ہے یا موکل کا جس کی جانب ان میں سے جس سے مصالحہ کر لینا اس کی رائے میں آئے اس سے مصالحہ کرے اور جو کچھ چھوڑ دینا اس کی رائے میں آئے اس کو چھوڑ دے اور جہاں بری کرنا اس کی رائے میں آئے اس کو بری کر دے اور جس کی میعاد مقرر کر دینا اس کی رائے میں آئے اس کی میعاد مقرر کر دے کذا فی المحیط

اسی وکیل کی رائے پر چھوڑ دیا کہ اموال فلاں موکل کا حوالہ قبول کرے یا جس قدر اس میں سے چاہے حوالہ قبول کرے جس پر حوالہ چاہے قبول کرے اور ان اموال کے عوض رہن رکھ لے اور جس مال کے عوض اس کی رائے میں رہن دینا مصلحت معلوم ہو رہن دے دے کذا فی الظہیرہ یہ اور اس کو اختیار دے دیا کہ موکل کے واسطے اصناف تجارات میں سے جس چیز کی چاہے تجارت کرے اور تمام لوگوں میں سے جس کو چاہے اموالِ فلاں میں شریک کر لے اور اس کو اختیار دے دیا کہ تمام لوگوں سے جو اس موکل کا خصم ہو جو اس کی طرف کسی حق کا دعویٰ کرے یا موکل کا حق مالی ہو اس سے خصومت کرے اور اس کو اختیار دیا کہ تمام لوگوں میں سے جس پر یا جس کے پاس یا جس کے ساتھ اس موکل کا حق مالی ہو اس کو وصول کر لے اور اس سب میں خصومت کرے اور اس سب میں جو اس کے واسطے یا اس پر کرے اُس کا فعل جائز ہو گا اور فلاں وکیل نے اس وکالت میں سب جو کچھ اس کی طرف اسناد کی ہے تمام کے ساتھ اس وکالت کو خطاباً قبول کیا پھر تحریر کو تمام کرے یہ محیط میں ہے۔ طریق دیگر ایسے وکالت نامہ کی تحریر جو امور مذکورہ اور خصومت وغیرہ کی جامع ہے۔ گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا گواہ ہوئے کہ فلاں نے فلاں کو وکیل کیا کہ اس کا ہر حق جو فی الحال لوگوں پر آتا ہے اور جوان پر

آئندہ واجب ہو ان سے طلب کرے اور مالِ عین و دین و عروض و عقار و قلیل و کثیر سے جو کچھ اس کا لوگوں کے پاس ولوگوں کی جانب و لوگوں کے قبضہ میں ہو اس کا مطالبہ کرے اور قاضیان اسلام و حکام و سلاطین میں سے جس کے حضور میں چاہے اس سب کی نالش و

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 10 (217) Kitab al-Shurut (Book of Contracts)

He may institute a lawsuit and prove it by establishing legal arguments and witnesses, and take an oath from whomever an oath is required, and cause to be imprisoned whomever it is necessary to imprison. If he deems it beneficial to re-imprison someone who has been released from prison, he should cause them to be re-imprisoned. Regarding the land, immovable property, houses, buildings, goods, animals, whether small or large, which are currently in the principal's (muvakkil's) possession at the time of this agency or which will come into his possession in the future, if someone is a partner therein and the said agent (wakil) deems it beneficial to settle with them, he should settle. For himself, let him take possession of his share which is undivided and proportional to the rights between him and others. He should take possession of the portion that has been allocated for the principal through division. From these assets, whatever he sells for him, he should hand it over to the person to whom it was sold and have the document written for what was sold on behalf of the principal. He may act as a guarantor for the buyer against any potential claims (zaman-e-dark) regarding the item sold. Regarding land, immovable property, estates, and movable goods, etc., whatever he deems beneficial to purchase for the principal, he may purchase as many times as he wishes (whenever he wishes) and in whatever manner he wishes. He should pay the price of the purchased item to the seller from the principal's funds and take possession of whatever was purchased for him. He should have the bill of sale (sale deed) written by the buyer in the principal's name, noting that the purchase was made on behalf of the principal. Whatever property is currently owned by the principal and whatever types of assets, large or small, come into his ownership in the future, the agent shall protect them and be responsible for their management. He shall spend on the repair and construction of the properties. He shall pay the daily wages of those appointed as workers and managers. Regarding the land tax (kharaj) and charity/dues (sadqa) on crops and fruits that are currently due or become due in the future, he should pay them to the person authorized to collect them. For the slaves/servants currently present and those who come into his ownership in the future, he shall spend on their food, clothing, and all necessary expenses that are mandatory for the principal to provide due to his ownership of them. Regarding items suitable for leasing, such as land, immovable property, houses, whether small or large, that are currently present or come into his ownership in the future, which he deems appropriate to lease out, he may lease them to whomever he wishes, for whatever rent and for whatever long or

short duration he deems fit. He should hand over the leased item to the lessee and have the lease agreement and title deeds written in the principal's name and witness them as he deems appropriate. He shall collect for the principal the rent, whether it is prepaid or due after the expiry of the lease term, as agreed. Regarding any rights the principal currently has or may have in the future against others, if he deems it beneficial to settle by way of waiving or absolving them, he should settle. If he deems it beneficial to set a deadline/term (for payment), he should grant such a term. Regarding the principal's funds currently held by people or those that may become due in the future, if he deems it beneficial to accept a transfer of debt (hawala) from someone, he should accept it. He may engage in any type of trade with the principal's assets as he deems beneficial and have it witnessed. Regarding the principal's assets, whether currently present at the time of agency or occurring in the future, if he deems it beneficial to take a pledge (rahn), he should take a pledge from the person who owes a debt to the principal. To any person to whom the principal owes a debt or becomes liable in the future, he should give a pledge from the principal's assets as he deems beneficial and deliver the pledged item to them. From the principal's current assets or those that come into his ownership in the future, he may trade with whatever type of assets he chooses, in whatever kind of trade he wishes, and whenever he wishes for the benefit of the principal. He may give assets to whomever he wishes as a business consignment (baza'at) on behalf of the principal. Regarding the principal's current property or that which he will own in the future, whatever profit...

फतवा-ए-आलमगिरी ..... खंड 10 (217) किताबुश-शुरूत (अनुबंधों की पुस्तक)

मुकदमा दायर करे और उसे कानूनी दलीलों और गवाहों के साथ साबित करे, और जिस पर शपथ लेना अनिवार्य हो उससे शपथ ले, और जिसे कैद करना वाजिब हो उसे कैद कराए, और जिसे कैद से छुड़ाकर फिर से कैद करने में भलाई देखे उसे दोबारा कैद कराए। और जो व्यक्ति इस मुवक्किल (Principal) की जमीन, अचल संपत्ति, मकानों, घरों, सामान, जानवरों, थोड़ा या बहुत, जो इस वकालत के समय उसके स्वामित्व में हैं और जो भविष्य में उसके स्वामित्व में आएंगे, उनमें जो उसका हिस्सेदार हो और उससे उक्त वकील की राय में समझौता कर लेना बेहतर हो, उससे समझौता कर ले। और स्वयं के लिए जो उसका हिस्सा उसके और दूसरों के बीच अधिकारों के अनुसार अविभाजित है, उस पर कब्जा करे। और मुवक्किल के लिए जो हिस्सा विभाजन से प्राप्त हुआ है, उस पर कब्जा करे। और इन संपत्तियों में से जो उसके लिए बेचे, उसे खरीदार के सुपुर्द कर दे और मुवक्किल की ओर से बेची गई संपत्ति का दस्तावेज लिखवा दे। और जिस व्यक्ति को बेची है, उसके लिए उस बेची गई वस्तु में किसी भी संभावित दावे (zaman-e-dark) का गारंटर बन जाए। और जमीन, अचल संपत्ति, संपत्तियों और चल संपत्तियों आदि में से जिस चीज़ को मुवक्किल के लिए खरीदना उचित समझे, उसे जितनी बार चाहे (जब चाहे) और जिस तरह चाहे खरीदे। और उसमें से खरीदी गई चीज़ की कीमत जिससे खरीदी है उसे अदा करे और जो चीज़ उसके लिए खरीदी है उस पर कब्जा कर ले। और मुवक्किल के नाम पर उसकी ओर से खरीद होने का बैनामा (विक्रय विलेख) खरीदार से लिखवा ले। और जो चीज़ वर्तमान में मुवक्किल के स्वामित्व में है और जो भविष्य में विभिन्न प्रकार की छोटी या बड़ी संपत्तियों के रूप में उसके स्वामित्व में आएगी, उसकी रक्षा करे और उसके रखरखाव की जिम्मेदारी संभाले। संपत्तियों की मरम्मत और निर्माण में खर्च करे। और जो लोग उसके काम करने वाले और देखभाल करने वाले नियुक्त हों, उन्हें उनका वेतन दे। और फसल और फलों पर जो खराज (लगान) और सदका (दान/कर) वर्तमान में वाजिब हो या भविष्य में वाजिब हो, उसे उस व्यक्ति को अदा कर दे जो उसकी वसूली के लिए नियुक्त हो। और जो (गुलाम/सेवक) वर्तमान में मौजूद हैं और जो भविष्य में उसके स्वामित्व में आएंगे, उनके भोजन, कपड़े और सभी आवश्यक खर्चे, जो उनके मालिक होने के कारण मुवक्किल पर अनिवार्य हैं, उन पर खर्च करे। और जो चीज़ पट्टे (lease/rent) पर देने के योग्य है जैसे जमीन, अचल संपत्ति, घर, कम या ज्यादा, जो वर्तमान में मौजूद है या भविष्य में उसके स्वामित्व में आएगी, जिसे पट्टे पर देना उसकी राय में उचित हो, उसे जिस व्यक्ति को, जितनी राशि पर और जितनी लंबी या छोटी अवधि के लिए देना उचित

समझे, पट्टे पर दे दे। और उनमें से जो चीज़ जिसके लिए पट्टे पर दी है उसे उसके सुपुर्द कर दे और किरायानामा और दस्तावेज उसके नाम से मुवक्किल की ओर से लिखवा दे और उस पर गवाह बना ले जिसे गवाह बनाना उसकी राय में उचित हो। और जिसका किराया अग्रिम हो या जिसका किराया पट्टे की अवधि समाप्त होने के बाद देय हो जैसा कि तय हुआ हो, उसे मुवक्किल के लिए वसूल करे। और जिन पर मुवक्किल का वर्तमान में कोई अधिकार है या भविष्य में हो जाएगा, उनमें से जिससे किसी भी तरीके से छोड़ देने या बरी कर देने का समझौता कर लेना उचित समझे, उससे समझौता कर ले। और जिसे अवधि (किस्त) निर्धारित कर देना बेहतर समझे उसे अवधि दे दे। और जो धन वर्तमान में लोगों पर मुवक्किल का बकाया है और जो भविष्य में बकाया होगा, उनमें से जिसके बारे में किसी व्यक्ति पर हवाला (ऋण हस्तांतरण) स्वीकार करना उचित समझे, उसका हवाला स्वीकार कर ले। और मुवक्किल के जिस माल से किसी भी प्रकार का व्यापार करना उचित समझे, उससे व्यापार करे और उस पर गवाह बना ले। और मुवक्किल के जिस माल के बदले में, जो वर्तमान में वकालत के समय मौजूद है या भविष्य में होगा, यदि उसे गिरवी (pledge/mortgage) लेना उचित लगे तो उस व्यक्ति से गिरवी ले ले जिस पर मुवक्किल का कर्ज है। और जिस व्यक्ति का मुवक्किल पर कर्ज है या भविष्य में वाजिब हो जाए, उसे मुवक्किल की संपत्तियों में से जिस चीज़ को गिरवी देना उचित समझे उसे गिरवी दे दे। और जिसे गिरवी दी है उसे वह चीज़ सुपुर्द कर दे। और मुवक्किल की वर्तमान संपत्तियों से या जो भविष्य में उसके स्वामित्व में आएंगे, विभिन्न प्रकार की संपत्तियों में से जिससे चाहे और जिस तरह का व्यापार चाहे, जब चाहे मुवक्किल के लिए व्यापार करे। और जिसे चाहे, जिस व्यक्ति को चाहे, मुवक्किल की ओर से माल (baza'at) के तौर पर दे दे। और मुवक्किल का जो माल वर्तमान में मौजूद है या जिन का भविष्य में मालिक हो, जिस लाभ...

خصومت دائر کرے اور اس کو شرعی حجتوں و گواہوں کو قائم کر کے ثابت کرے اور جس پر قسم متوجہ ہو اس سے قسم لے اور جس پر قید کرنا واجب ہو اس کو قید کرا دے اور جس کا قید سے چھوڑا کر پھر قید میں اعادہ کرنا مصلحت دیکھے اس کو اعادہ کرا دے اور جو شخص اس موکل کا زمین و عقار و دور و بیوت و عروض و حیوان و قلیل و کثیر میں جو بروز اس وکالت کے اس کی ملک ہیں اور جو آئندہ اس کی ملک میں آئیں اس میں جو اس کا شریک ہو اور اس سے وکیل مذکور کی رائے میں بنائی کر لینا مصلحت ہو اس سے بنائی کر لے اور برائے خود جو اس کا حصہ اس کے وغیرہ کے درمیان بقدر دونوں کے حقوق کے شائع غیر مقسوم ہو اس پر قبضہ کرے اور جس کی تقسیم موکل کے واسطے کرائی ہے اس تقسیم سے جو حصہ موکل کے واسطے بحق واجب ہوا ہے اس پر قبضہ کرے اور ان اموال میں سے جو اس کے واسطے فروخت کرے جس کے ہاتھ فروخت کرے اس کے سپرد کر دے اور جو اس کے واسطے فروخت کی ہے اس کی تحریر کرا دے اور جس کے ہاتھ فروخت کی ہے اس کے واسطے ضمان درک کا اس فروخت شدہ چیز میں ضامن ہو جائے اور اراضی و عقار و املاک و منقولات وغیرہ میں سے جس چیز کا موکل کے واسطے خریدنا مصلحت دیکھے اس کو جتنی بار چاہے (جب چاہے) جس طرح چاہے خریدے اور اس میں سے خرید کردہ چیز کا ثمن جس سے خریدی ہے اس کو ادا کر دے اور جو چیز اس کے واسطے خریدی ہے اس پر قبضہ کر لے اور بیعنامہ بنام اس کے باضافت وقوع خرید برائے موکل اس کے مشتری سے تحریر کرا لے اور جو چیز فی الحال موکل کی ملک ہے اور آئندہ اصناف اموال قلیل و کثیر سے اس کی ملک میں آئے اس کی حفاظت کرے اور اس کی پرداخت پر قائم ہو اور املاک کی تعمیر مرمت میں خرچ کرے اور جو لوگ اس کے کارندہ و پرداخت کنندہ

مقرر ہوں ان کا روزینہ دے اور جو خراج و صدقہ زراعت و ثمرات پر فی الحال واجب ہو یا آئندہ واجب ہو اس کو ایسے شخص کو جو اس کے وصول کرنے کا متولی ہو ادا کر دے اور جو فی الحال موجود ہیں اور جو آئندہ اس کی ملک میں ممالک آئیں ان کے کھانے کپڑے و تمام اخراجات ضروری میں جو موکل مذکور پر ان کے واسطے بسبب ان کے مالک ہونے کے واجب ہوں خرچ کرے اور جو چیز اجارہ دینے کے لائق زمین و عقار و دور و قلیل و کثیر سے فی الحال موجود ہے اور جو آئندہ اس کی ملک میں آئے جس کا اجارہ دینا اس کی رائے میں آئے اور جس کو دینا و جتنی اجرت پر جتنی مدت طویل یا قصیر کے واسطے اجارہ دینا اس کی رائے میں آئے اجارہ دے اور جو چیز ان میں سے اس کے واسطے جس کو اجارہ دے اس کے سپرد کرے اور کرایہ نامہ و قبالہ جات اس کے نام سے باضافت تحریر اجارہ بجانب اس کے تحریر کرادے اور اس پر گواہ کر دے جس کا گواہ کرنا اس کی رائے میں آئے اور جس کی اجرت تعجیل ہو اور جس کی اجرت بعد انقضائے مدت اجارہ جس طرح ٹھہری ہو موکل کے واسطے وصول کرے اور جن پر موکل کا کچھ حق فی الحال ہے یا آئندہ ہو جائے اس میں سے جس سے بطریق چھوڑ دینے و بری کر دینے کے جس طور سے مصالحت کر لینا مصلحت دیکھے اس سے مصالحہ کرے اور جس کو میعاد مقرر کر دینا مصلحت دیکھے اس کو میعاد دے دے اور جو مال موکل کے فی الحال لوگوں پر ہیں اور جو آئندہ ہو جائیں ان میں سے جس کی بابت جس شخص پر حوالہ قبول کرنا مصلحت دیکھے اس کا حوالہ قبول کرلے اور اس میں سے موکل کے جس مال سے تجارت کسی قسم کی مصلحت دیکھے اس سے تجارت کرے اور اس پر گواہ کر دے اور موکل کے جس مال کے عوض جونی الحال بروز وقوع وکالت موجود ہیں اور جو آئندہ ہو جائیں اگر یہ رہن لینا مصلحت دیکھے اس سے جس پر موکل کا قرضہ ہے تو رہن لے لے اور جس شخص کا موکل پر قرضہ ہے یا آئندہ واجب ہو جائے اس کو اموال موکل میں سے جس چیز کا رہن دینا مصلحت دیکھے اس کو رہن دے دے اور

جس کو رہن دیا ہے اس کو یہ چیز جو رہن دی ہے سپرد کر دے اور موکل کے اموال موجودہ فی الحال سے یا جو آئندہ اس کی ملک میں آئیں اصناف اموال سے جس سے چاہے جس قسم کی تجارت چاہے جب چاہے موکل کے واسطے تجارت کرے اور جس کو چاہے جس شخص کو چاہے بطور بضاعت موکل کے واسطے دے دے اور جس مال موکل کو جو فی الحال موجود ہے یا جن کا آئندہ مالک ہو جس نفع...

...at his will, he may give it to whomever he wishes as a partnership (shirkat). And from the assets of the constituent (muwakkil) present at the time of appointment, and those he will acquire ownership of in the future, he may give to whomever he wishes, at whatever profit he wishes, on the basis of mudarabah (profit-sharing). And whoever claims a right against the constituent, or on behalf of the constituent, or regarding what is in the constituent's possession, whenever such a claim is made, he (the agent) shall litigate it. Whatever he does in that case shall be valid and binding upon the said constituent. He was appointed as agent on the condition that whatever judgment of a ruler (judge) becomes effective and mandatory upon the said constituent in that matter, he (the agent) shall fulfill it. In all of the aforementioned, he has been made a representative (successor). He (the constituent) has agreed to whatever judgment is passed for or against him as a result of the agent's representation. He was appointed as an agent on the condition that regarding the aforementioned matters for which he was appointed, he may carry them out himself or appoint whomever he pleases among agents, and whenever he wishes, he may replace any of those agents; his actions under this agency shall be valid in respect of the rights of the constituent. With these aforementioned detailed conditions, he was appointed as a general agent with absolute authority in all respects. And so-and-so accepted the entire aforementioned agency from so-and-so verbally and completed the writing. This is mentioned in 'Al-Muhit'.

A Woman Appointing an Agent for Her Marriage

Another type of marriage agency document: If a woman appoints a man as her agent to marry her to some man, let him write: Ms. So-and-so, daughter of so-and-so, son of so-and-so, has appointed so-and-so, son of so-and-so, as her agent and representative in this matter—that he may marry the said woman to so-and-so, son of so-and-so, for such-and-such amount of 'Mahr al-Mu'ajjal' (prompt dower) and such-and-such amount of 'Mahr al-Mu'ajjal' (deferred dower). She has appointed him as an agent through a valid agency (wakalat sahiha). So-and-so accepted this agency with a valid acceptance, and this occurred on such-and-such a date. Then let him write: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. This document is to the effect that so-and-so has married the woman so-and-so, through her agent so-and-so, in exchange for the aforementioned dower which is such-and-such, by a valid

and permissible marriage, in the presence of a group of just and approved witnesses." Let him then conclude the writing.

In case the woman appointed him as an agent so that he himself may marry her, let him write: Ms. So-and-so, daughter of so-and-so, son of so-and-so, has appointed so-and-so, son of so-and-so, as her agent in this matter to take the said woman into his own marriage for such-and-such prompt and deferred dower. Continue writing as mentioned before until the end. Then let him write: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. So-and-so, the agent, has taken his constituent so-and-so into his marriage by virtue of the aforementioned agency, through this document, in exchange for the dower mentioned above in this document, by a valid marriage, in the presence of a group of just and approved witnesses." Let him conclude the writing.

In case the woman is in the waiting period ('iddat) of another man and she appoints an agent to marry her himself or marry her to another man, let him write: The said woman has appointed him as her representative in this matter—to marry her himself or marry her to so-and-so, after her 'iddat' regarding so-and-so has passed. Allah knows best.

Another type: Appointing an agent for litigation against all people. This document is to the effect that so-and-so has appointed so-and-so as his agent and representative to claim his rights from whoever among all people owes them or possesses them, and to recover them from those people. He shall litigate on their behalf, and whoever is liable to take an oath, he shall take the oath from him. Whoever deserves imprisonment, he shall have him imprisoned, and he may release whomever he wishes and then have him returned to prison. He may take a guarantor from whomever he wishes. He has been appointed as a litigating agent (wakil-e-mukhasim) to litigate personally. He is authorized so that the litigation of people may be heard against him, that he himself may produce witnesses against people, and that plaintiffs may produce witnesses against him, except for admissions (iqrar), as no admission by him shall be valid against the constituent. If he performs 'ta'dil' (confirms the credibility) of any witness who testified against the constituent, such 'ta'dil' shall not be valid. Permission was granted to this agent to appoint agents like himself under him for all these matters. In this manner, he was appointed through a valid, permissible, and effective agency, and this agent...

(शीर्षक) **फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० [बाएं] २१८ [केंद्र] किताबुश शूरूत [दाएं]**

...चाहे जिसे चाहे बतौर शिरकत (साझेदारी) दे दे और मोक्किल (नियुक्तकर्ता) की उन संपत्तियों में से जो वकालत के समय मौजूद हैं और जिन्हें भविष्य में मालिकाना हक़ प्राप्त होगा, जिसे चाहे जिस मुनाफ़े पर चाहे बतौर मुज़ारबत (मुनाफ़ा साझा करना) दे दे। और जो व्यक्ति मोक्किल की ओर से या मोक्किल पर या मोक्किल के पास या मोक्किल के अधिकार में किसी अधिकार का दावा करे, जब भी उस पर दावा करे, उससे बहस (मुक़दमा) करे और जो कुछ वह इस मुक़दमे में करे, वह मोक्किल पर जायज़ होगा। और इस शर्त पर वकील नियुक्त किया कि इसमें जो कुछ मोक्किल पर शासक (न्यायाधीश) का आदेश लागू होकर अनिवार्य हो, उसे दे दे। और इस उपर्युक्त सभी मामलों में उसे अपना प्रतिनिधि नियुक्त किया। और उसकी पैरवी से जो कुछ उसके पक्ष में या उसके विरुद्ध आदेश हुआ, उससे वह सहमत हुआ। और इस शर्त पर वकील किया कि उपर्युक्त कार्यों को चाहे वह स्वयं स्वयं पूरा करे या वकीलों में से जिसे चाहे वकील नियुक्त करे, और जब चाहे जिसे चाहे उन वकीलों में से बदल दे, उसके कार्य इस वकालत के तहत मोक्किल के हक़ में जायज़ होंगे। इन उपर्युक्त विस्तृत शर्तों के साथ उसे पूर्ण वकालत-ए-मुतलक़ा (सामान्य अधिकार) दी गई। और फ़लां ने फ़लां से इस वकालत को मौखिक रूप से स्वीकार किया और लेखन पूर्ण किया। यह 'मुहीत' में है।

एक महिला द्वारा अपने निकाह के लिए किसी को वकील नियुक्त करना

निकाह की वकालत के दस्तावेज़ का एक और प्रकार: यदि किसी महिला ने किसी पुरुष को वकील बनाया कि वह उसका निकाह किसी पुरुष से करा दे, तो लिखे कि मुसम्मात फ़लाना बिंत (पुत्री) फ़लां इब्न (पुत्र) फ़लां ने फ़लां इब्न फ़लां को वकील नियुक्त करके अपना प्रतिनिधि बनाया। इस मामले में कि वह उक्त महिला का निकाह फ़लां इब्न फ़लां से इतने दिरहम मेहर-ए-मुअज्जल (तत्काल देय) और इतने दिरहम मेहर-ए-मुअज्जल (बाद में देय) पर कर दे। उसे सही वकालत के साथ वकील बनाया और फ़लां ने इस वकालत को सही रूप में स्वीकार किया और यह फ़लां तारीख़ को हुआ। फिर लिखे कि "बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम," यह दस्तावेज़ इस आशय का है कि फ़लां ने फ़लाना महिला को उसके वकील फ़लां के माध्यम से, उपरोक्त मेहर के बदले जो ऐसा-वैसा है, निकाह करा देने से एक वैध और जायज़ निकाह के साथ, गवाहों की एक न्यायप्रिय और विश्वसनीय मंडली की उपस्थिति में ब्याह लिया। और लेखन समाप्त करे।

और यदि महिला ने उसे इसलिए वकील बनाया कि वह स्वयं उससे निकाह कर ले, तो लिखे कि मुसम्मात फ़लाना बिंत फ़लां इब्न फ़लां ने फ़लां इब्न फ़लां को इस मामले में वकील नियुक्त करके अपना प्रतिनिधि बनाया कि वह उक्त महिला को इतने मेहर-ए-मुअज्जल और मुअज्जल पर अपने निकाह में लाए। अंत तक वैसे ही लिखे जैसे ऊपर बताया गया है। फिर लिखे कि "बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम," फ़लां वकील ने अपनी मोक्किला फ़लाना को उक्त वकालत के आदेशानुसार इस दस्तावेज़ के द्वारा, उपरोक्त मेहर के बदले जो इस दस्तावेज़ के ऊपर उल्लेखित है, एक सही निकाह (विवाह) के साथ, न्यायप्रिय गवाहों की मंडली की उपस्थिति में अपने निकाह में ले लिया। और लेखन समाप्त करे।

और यदि महिला किसी अन्य की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) में हो और उसने वकील को अपने साथ निकाह करने या किसी अन्य पुरुष से निकाह कराने के लिए वकील बनाया हो, तो लिखे कि उक्त महिला ने उसे इस बात में अपना प्रतिनिधि बनाया है कि वह उससे निकाह कर ले या फ़लां से उसका निकाह करा दे, उसके बाद जब उसकी वह इद्दत समाप्त हो जाए जो फ़लां की ओर से है। अल्लाह सबसे अधिक जानने वाला है।

एक और प्रकार: सभी लोगों के विरुद्ध मुक़दमेबाज़ी के लिए वकील नियुक्त करना। यह दस्तावेज़ इस आशय का है कि फ़लां ने फ़लां को वकील बनाकर अपना प्रतिनिधि नियुक्त किया कि वह उसके उन अधिकारों की मांग करे जो सभी लोगों में से जिसकी भी तरफ़ या जिसके पास या जिसके अधिकार में हैं, और उन लोगों से उन्हें प्राप्त करे। उनकी ओर से मुक़दमा लड़े, और जिस पर शपथ लेना अनिवार्य हो, उससे शपथ ले। और जो जेल जाने योग्य हो, उसे जेल भिजवाए, और जिसे चाहे छोड़ दे, फिर उसे वापस जेल भेज दे। और जिससे चाहे ज़मानत ले ले। उसे वक़ील-ए-मुख़ासिम नियुक्त किया कि वह स्वयं बहस करे। और उसे अधिकार दिया कि लोगों की मुक़दमेबाज़ी उसके विरुद्ध सुनी जाए, वह स्वयं लोगों पर गवाह पेश करे और वादी उस पर गवाह पेश करें, सिवाय इक़रार (स्वीकृति) के कि मोक्किल पर उसकी कोई स्वीकृति मान्य नहीं होगी। और यदि उसने किसी ऐसे गवाह की 'तादील' (विश्वसनीयता की पुष्टि) की जिसने मोक्किल के विरुद्ध गवाही दी है, तो वह मान्य नहीं होगी। और उस वकील को अनुमति दी कि वह अपने अधीन अपनी तरह के उपर्युक्त सभी मामलों के लिए वकील नियुक्त कर ले। इस तरह उसे एक सही, जायज़ और प्रभावी वकालत के साथ वकील बनाया गया, और उस वकील ने...

پر چاہے جس کو چاہے بطور شرکت دے دے اور موکل کے اموال میں سے جو بروز وکالت موجود ہیں اور جن کی آئندہ ملک حاصل کرے گا جس کو چاہے جس نفع پر چاہے بطور مضاربت دے دے اور جو شخص موکل کی جانب یا موکل پر یا موکل کے پاس یا موکل کے قبضہ میں کسی حق کا دعویٰ کرے ہر گاہ اس پر دعویٰ کرے اس سے خصومت کرے اور جو کچھ وہ اس مقدمہ میں کرے وہ موکل مذکور پر جائز ہو گا اور بدیں شرط وکیل کیا کہ اس میں جو کچھ موکل مذکور پر حکم حاکم نافذ ہو کر واجب ہو اس کو دے دے اور اس سب مذکور میں اس کو اپنے قائم مقام کیا اور جو کچھ اس کی پیروی سے اس کے واسطے یا اس پر حکم ہوا اس سے راضی ہوا اور بدین شرط وکیل کیا کہ جن امور مذکورہ بالا کا اس کو وکیل کیا ہے چاہے خود بذاتہ ان کا سر انجام کرے یا وکیلوں میں سے جس کو پسند کرے وکیل کرے اور جب چاہے جس کو چاہے ان وکیلوں میں سے تبدیل کرے اس کے امور بدین وکالت مذکورہ موکل کے حق میں جائز ہوں گے بدین شرائط مذکورہ مفصلہ بالا اس کو بوکالت مطلقہ عامہ بہمہ وجوہ وکیل کیا اور فلاں نے فلاں سے تمام اس وکالت مذکورہ کو بالمشافہہ قبول کیا اور تحریر کو تمام کرے۔ یہ محیط میں ہے۔

خاتون کا اپنے بیاہ کے واسطے کسی کو وکیل کرنا

نوع دیگر وکالت بنکاح کی تحریر اگر عورت نے ایک مرد کو وکیل کیا کہ اس کو کسی مرد سے بیاہ دے تو لکھے کہ مسماۃ فلانۃ بنت فلاں بن فلاں نے فلاں بن فلاں کو وکیل کر کے اپنے قائم مقام کیا اندریں معاملہ کہ اس مسماۃ مذکورہ کو فلاں بن فلاں سے اتنے درم مہر معجل اور اتنے درم مہر موجل پر بیاہ دے بوکالت صحیحہ وکیل کیا اور فلاں نے اس وکالت کو بقول صحیح قبول کیا اور یہ

بتاریخ فلاں واقع ہوا پھر لکھے کہ بسم اللہ الرحمن الرحیم یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں نے فلانۃ عورت کو اس کے وکیل فلاں کے بعوض مہر مذکورہ بالا کے جو چنین و چنان ہے نکاح کر دینے سے بنکاح صحیح جائز بحضور ایک جماعت گواہان عادل پسندیدہ کے بیاہ لیا اور تحریر کو ختم کر دے اور درصورتیکہ عورت نے اس کو اس واسطے وکیل کیا کہ اپنے ساتھ نکاح کر لے تو لکھے کہ مسماۃ فلانۃ بنت فلاں بن فلاں نے فلاں بن فلاں کو اس معاملہ میں وکیل کر کے اپنے قائم مقام کیا کہ اس مسماۃ مذکورہ کو اتنے مہر معجل و موجل پر اپنے نکاح میں لائے آخر تک بدستور مذکور تحریر کرے پھر لکھے کہ بسم اللہ الرحمن الرحیم فلاں وکیل نے اپنی موکلہ فلانۃ کو بحکم وکالت مذکورہ بالا سے تحریر ہذا ابعوض مہر مذکورہ بالائے تحریر ہذا بتزویج صحیح بحضور ایک جماعت گواہان عادل پسندیدہ کے اپنے نکاح میں لے لیا اور تحریر کو ختم کر دے اور درصورتیکہ عورت کسی غیر کی عدت میں ہو اور اس نے وکیل کو اپنے ساتھ نکاح کر لینے کا یا دوسرے مرد سے نکاح کرا دینے کا وکیل کیا تو لکھے کہ مسماۃ مذکورہ نے اس کو اس بات میں اپنے قائم مقام کیا کہ اپنے ساتھ اس کا نکاح کر لے یا فلاں سے اس کا نکاح کر دے بعد ازاں کہ اس کی عدت جس میں وہ فلاں کی جانب سے ہے گذر جائے واللہ تعالیٰ اعلم۔ نوع دیگر تمام آدمیوں سے خصومت کرنے میں وکیل کرنا۔ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں نے فلاں کو وکیل کر کے اپنے قائم مقام کر دیا اس امر میں کہ اس کے حقوق جو تمام انسانوں میں سے جس کی طرف یا جس کے ساتھ یا جس کے پاس وجس کے قبضہ میں ہیں مطالبہ کرے اور ان لوگوں سے وصول کرے دوران سے ان کے واسطے خصومت کرے اور جس پر قسم عائد ہو اس سے قسم لے لے اور جو مستوجب حبس ہو اس کو حبس کرا دے اور جس کو چاہے چھوڑ دے پھر قید خانہ کی طرف اعادہ کرا دے اور جس سے چاہے کفیل لے لے اس کو وکیل مخاصم کیا کہ خود خصومت کرے اور مخاصم کیا کہ لوگوں کے خصومت کی اس پر سماعت کی جائے کہ یہ خود لوگوں پر گواہ قائم کرے اور مدعی

لوگ اس پر گواہ قائم کریں سوائے اقرار کے کہ موکل پر اس کا کوئی اقرار جائز نہ ہوگا اور اگر اس نے کسی گواہ کی جس نے موکل پر گواہی دی ہے تعدیل کی تو تعدیل جائز نہ ہو گی اور اس وکیل کو اجازت دی کہ اپنے ماتحت اپنے مثل ان سب باتوں کا وکیل کر لے اس طرح اس کو بوکالت صحیحہ جائزہ نافذہ وکیل کیا اور اس وکیل نے

In this same assembly of appointing an attorney (taukeel), the mentioned attorney ship was accepted in a valid manner, and both parties separated from the assembly of the contract of attorney after its validity and completion, until the end. And Allah the Almighty knows best. Another type: regarding the appointment of an attorney for a specific litigation (khusumat khassa), its wording is identical to the wording for general litigation mentioned above. The only difference is that instead of "general people," the specific name "Fulan bin Fulan" from whom the litigation is to be recovered should be written. Another type: regarding appointing an attorney for the sale of a house, the document is as follows: This is a document of attorney ship whereby Person A has appointed Person B as attorney in this matter and placed him in his stead to list the entire house located in the city of [Fulan] with all its boundaries, etc., along with all land boundaries, rights, and the building. He is to sell it to its purchaser for a certain price, collect that price, and appoint whomever he wishes as an attorney in this matter. He shall become the guarantor for any latent defects (darak) and hand over the sold property to the buyer. For all this, he is appointed as a valid, legal, and effective attorney. He accepted this attorney ship in the assembly of attorney ship publicly and face-to-face in a valid manner before both parties separated or became engaged in any other task. The principal (muwakkil) handed over everything for which the attorney ship was granted to the attorney. The said attorney took possession of all the property according to the mentioned attorney ship, while it was free from any hindrance or dispute. If the buyer and the price are fixed and specified, let it be stated that it should be sold to such and such a person for such and such a price. And Allah knows best.

Another type: regarding the appointment of an attorney for the protection of property, the document is written such that Person A appointed Person B as attorney and placed him in his stead for this purpose: that he protect all his properties and assets, defined or otherwise, including lands, real estate, animals, measurable goods, weighable goods, male and female slaves, commercial goods, cash, and vocal or silent assets (livestock), etc., all kinds of property. Thus, let him protect them, rent them out, cultivate the land himself or give it for sharecropping (muzara'at) to anyone, collect the yields, keep watch and care over the belongings and properties, and ensure their upkeep and repair. When there is a need for repair or expenses, he should spend from the principal's wealth. He should not sell anything from it but let it remain and protect it. For all this, he is appointed as a valid, legal, and effective

attorney. The attorney accepted this mentioned attorney ship in this assembly of contract publicly, directly, and face-to-face. This occurred on the date of [Fulan]. Another type: regarding the attorney for purchase, the text is to the effect that Person A appointed Person B as a valid attorney to buy for him the entire house located at [Fulan], and so on, from such and such a person. (It is more cautious to write: buy from such a person whose sale is legally permissible). Thus, let him buy this entire house with its building and land, as specified, for him from among all kinds of wealth, small or large, in exchange for whatever price he deems fit to buy it with. He should act according to his own judgment in this. Whatever he does in this regard shall be considered valid. After purchasing it, he should pay its price from the principal's wealth, or he may pay from his own wealth with the condition that he recovers it from the principal's wealth. If he finds any defect in it, he should litigate for that defect and return it due to that defect. If he had not seen it beforehand, he should return it based on the option of inspection (khiyar-e-ru'yat). Thus, he stands in his stead in this purchase matter. He may appoint whomever he wishes as attorney for this matter and may dismiss him whenever he wishes. The attorney accepted this appointment face-to-face and completed the document. Another type: regarding appointing an attorney for leasing (ijara), the text is to the effect that Person A appointed Person B as a valid attorney for this matter: that he lease out the principal's entire house located at [Fulan], with its boundaries as specified, along with its boundaries and rights, etc., for whatever duration he wishes, to whomever he wishes, in exchange for any kind of property, whether it be cash or other assets, in whatever way he wishes. Whatever he does in this matter shall be valid. And for living in it, he may lease it...

इसी मज्लिस तौकील में इस वकालत मजकूरा को बमक़बूल सहीह कबूल किया और दोनों मज्लिस अक़द वकालत से बाद इस के सेहत व तमाम होने के मुतफ़र्रिक़ हुए आखिर तक वल्लाह ताला आलम। नौ'अ दीगर दर तौकील खुसुमत ख़ासा इसकी इबारत ब-ऐनहि इबारत खुसुमत आम्मा है जो ऊपर मजकूर हुई है फ़क़त फ़र्क़ इस कदर है कि बजाए आम लोगों के फुलां बिन फुलां जिससे खुसुमत वसूल करने का वकील है तहरीर करे। नौ'अ दीगर दर तौकील ब-बैअ दार के वास्ते वकील करने की ये तहरीर है कि ये तहरीर वकालत है कि फुलां ने फुलां को इस अम्र में वकील करके अपने क़ायम मक़ाम किया कि उसका तमाम दार वाक़े शहर फुलां मअ हुदूद व ग़ैराह सब लिख दे मअ इसके सब हुदूद व हुक़ूक़ ज़मीन व इमारत के इसके खरीदार के हाथ किसी कद्र समन को फ़रोख्त करके इसका समन वसूल करे और जिसको चाहे इस मुआमला में वकील करे और दरक का ज़ामिन हो जाए और खरीदार को जो फ़रोख्त की है सुपुर्द करे इस सब के वास्ते उसको ब-वकालत सहीहा जायज़ा नाफ़िज़ा वकील किया और उसने मज्लिस वकालत में इस वकालत को एलानिया बिलमुशाफ़ह बमक़बूल सहीह कबूल किया क़ब्ल इसके कि दोनों मुतफ़र्रिक़ या किसी दूसरे काम में मशगूल हों और इस मुवक्किल ने तमाम वो चीज़ जिसके फ़रोख्त करने के वास्ते वकालत वाक़े हुई है इस वकील को सुपुर्द की और वकील मजकूर ने इससे लेकर दरहलिके हर मानिअ व मुतनाज़ा से खाली थी सब पर बहक्म वकालत मजकूरा कब्ज़ा कर लिया और अगर मुश्तरी मोइयिन और समन भी मुक़द्दर व मोइयिन हो तो इसको बयान कर दे कि इसको फुलां के हाथ ब-ऐवज़ इस समन के फ़रोख्त करे वल्लाह आलम।

नौ'अ दीगर दर तौकील तहफ़्फ़ुज़ अमलाक की तहरीर इस तरह लिखे कि फुलां ने फुलां को वकील करके अपने क़ायम मक़ाम इस बात में किया कि उसकी तमाम अमलाक व अमवाल महदूदात अज़ क़िस्म अराज़ी व उक़ारात व हैवानात व मकीलात व मौज़ूनात व गुलामान व कनीज़ान व उरूज़ व बहा व सामित व नातिक़ वगैरह जमीअ अक़्साम अमवाल की हिफाज़त करे पस इनकी हिफाज़त करे और इनको किराया पर चलाए और अराज़ी की खुद ज़राअत करे और चाहे किसी को मज़ाराअत पर दे दे और इनके ग़ल्लात को वसूल करने और इसके अस्बाब व अमलाक की निगहबानी रखे व ता'अहुद करे और तामीर व दुरुस्ती पर अच्छी तरह कयाम करे और जब तामीर व ख़र्चा की ज़रूरत हो तो मुवक्किल मजकूर के माल से खर्च करे और इसमें से कोई चीज़ फ़रोख्त न करे बल्कि रहने दे और इसकी हिफाज़त करे पस सब के वास्ते उसको ब-वकालत सहीहा जायज़ा नाफ़िज़ा वकील

किया और इस वकील ने इस मज्लिस अक़द वकालत में इससे इस वकालत मजकूरा को एलानिया ख़िताबन बिलमुशाफ़ह कबूल किया और ये ब-तारीख फुलां वाक़े हुआ। नौ'अ दीगर दर तौकील ख़रीद ये तहरीर बदिन मज़मून है कि फुलां ने फुलां को ब-वकालत सहीहा वकील किया कि तमाम दार वाक़े मौज़अ फुलां इलल आख़िरहि को इसके वास्ते फुलां से खरीदे (और अहतव ये है कि यूँ लिखे कि ऐसे शख्स से इसके वास्ते खरीदे जिससे इसकी बैअ कर देनी जायज़ है) पस ये तमाम दार मअ इसकी इमारत व ज़मीन व चुनीं व चुनां के इसके लिये सब अनवाअ अमवाल व क़लील व कसीर में से जिसके ऐवज़ खरीदना पसंद करे खरीदे और इसमें अपनी राय से अमल करे और जो कुछ इसमें करे वो जायज़ तसव्वुर होगा और इसको खरीद कर इसका समन इस मुवक्किल के माल से अदा करे और चाहे अपने माल से बदिन शर्त अदा करे कि इसको मुवक्किल के माल से वापस ले और अगर इसमें कोई ऐब पाए तो इस ऐब के वास्ते खुसुमत करे और इस ऐब की वजह से वापस कर दे और अगर इसको न देखा हो तो ब-ख़यार रुय्यत उसको चाहिये वापस कर दे पस इस मुआमला ख़रीद में इसके क़ायम मक़ाम हो और इस मुआमला के वास्ते जिसको चाहे वकील मुक़र्रर कर दे और जब चाहे उसको माज़ूल कर दे और इस वकील ने इस तौकील को बिलमुवाजा कबूल किया और तहरीर को तमाम करे। नौ'अ दीगर दर तौकील ब-इजारा ये तहरीर बदिन मज़मून है कि फुलां ने फुलां को ब-वकालत सहीहा इस अम्र का वकील किया कि इस मुवक्किल का तमाम दार वाक़े मुकाम फुलां जिसके हुदूद व चुनीं व चुनां हैं मअ इसके हुदूद व हुक़ूक़ इलल आख़िरहि जितनी मुद्दत के वास्ते लोगों में से जिसको चाहे तमाम अक़्साम अमवाल में से ख़्वाह समन हों या दूसरा माल हो जिस माल के ऐवज़ चाहे जिस तरीक़ा से चाहे इजारा पर दे दे और जो कुछ इस मुआमला में करेगा वो जायज़ होगा और इसमें रहने के वास्ते इसको इजारा...

اسی مجلس توکیل میں اس وکالت مذکورہ کو بمقبول صحیح قبول کیا اور دونوں مجلس عقد وکالت سے بعد اس کے صحت و تمام ہونے کے متفرق ہوئے آخر تک واللہ تعالیٰ اعلم۔ نوع دیگر در توکیل خصومت خاصہ اس کی عبارت بعینہ عبارت خصومت عامہ ہے جو اوپر مذکور ہوئی ہے فقط فرق اس قدر ہے کہ بجائے عام لوگوں کے فلاں بن فلاں جس سے خصومت وصول کرنے کا وکیل ہے تحریر کرے۔ نوع دیگر در توکیل ببیع دار کے واسطے وکیل کرنے کی یہ تحریر ہے کہ یہ تحریر وکالت ہے کہ فلاں نے فلاں کو اس امر میں وکیل کر کے اپنے قائم مقام کیا کہ اُس کا تمام دار واقع شہر فلاں مع حدود و غیرہ سب لکھ دے مع اس کے سب حدود و حقوق زمین و عمارت کے اس کے خریدار کے ہاتھ کسی قدر ثمن کو فروخت کر کے اس کا ثمن وصول کرے اور جس کو چاہے اس معاملہ میں وکیل کرے اور درک کا ضامن ہو جائے اور خریدار کو جو فروخت کی ہے سپرد کرے اس سب کے واسطے اس کو بوکالت صحیحہ جائزہ نافذہ وکیل کیا اور اس نے مجلس وکالت میں اس وکالت کو علانیہ بالمشافہ بمقبول صحیح قبول کیا قبل اس کے کہ دونوں متفرق یا کسی دوسرے کام میں مشغول ہوں اور اس موکل نے تمام وہ چیز جس کے فروخت کرنے کے واسطے وکالت واقع ہوئی ہے اس وکیل کو سپرد کی اور وکیل مذکور نے اس سے لے کر درحالیکہ ہر مانع و متنازع سے خالی تھی سب پر بحکم وکالت مذکورہ قبضہ کر لیا اور اگر مشتری معین اور ثمن بھی مقدر و معین ہو تو اس کو بیان کر دے کہ اس کو فلاں کے ہاتھ بعوض اس ثمن کے فروخت کرئے واللہ اعلم۔

نوع دیگر در توکیل تحفظ املاک کی تحریر اس طرح لکھے کہ فلاں نے فلاں کو وکیل کر کے اپنے قائم مقام اس بات میں کیا کہ اس کی تمام املاک و اموال محدودات از قسم اراضی و عقارات و

حیوانات و مکیلات و موزونات و غلامان و کنیزان و عروض و بہا و صامت و ناطق وغیرہ جمیع اقسام اموال کی حفاظت کرے پس ان کی حفاظت کرے اور ان کو کرایہ پر چلائے اور اراضی کی خود زراعت کرے اور چاہے کسی کو مزارعت پر دے دے اور ان کے غلات کو وصول کرنے اور اس کے اسباب و املاک کی نگہبانی رکھے و تعہد کرے اور تعمیر و درستی پر اچھی طرح قیام کرے اور جب تعمیر و خرچہ کی ضرورت ہو تو موکل مذکور کے مال سے خرچ کرے اور اس میں سے کوئی چیز فروخت نہ کرے بلکہ رہنے دے اور اس کی حفاظت کرے پس سب کے واسطے اس کو بوکالت صحیحہ جائزہ نافذہ وکیل کیا اور اس وکیل نے اس مجلس عقد وکالت میں اس سے اس وکالت مذکورہ کو علانیہ خطاباً بالمشافہ قبول کیا اور یہ بتاریخ فلاں واقع ہوا۔ نوع دیگر در توکیل خرید یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں نے فلاں کو بوکالت صحیحہ وکیل کیا کہ تمام دار واقع موضع فلاں الی آخرہ کو اس کے واسطے فلاں سے خریدے (اور احوط یہ ہے کہ یوں لکھے کہ ایسے شخص سے اس کے واسطے خریدے جس سے اس کی بیع کر دینی جائز ہے) پس یہ تمام دار مع اس کی عمارت و زمین و چنین و چنان کے اس کے لئے سب انواع اموال و قلیل و کثیر میں سے جس کے عوض خریدنا پسند کرے خریدے اور اس میں اپنی رائے سے عمل کرے اور جو کچھ اس میں کرے وہ جائز تصور ہو گا اور اس کو خرید کر اس کا ثمن اس موکل کے مال سے ادا کرے اور چاہے اپنے مال سے بدین شرط ادا کرے کہ اس کو موکل کے مال سے واپس لے اور اگر اس میں کوئی عیب پائے تو اس عیب کے واسطے خصومت کرے اور اس عیب کی وجہ سے واپس کر دے اور اگر اس کو نہ دیکھا ہو تو بخیار رویت اس کو چاہئے واپس کر دے پس اس معاملہ خرید میں اس کے قائم مقام ہو اور اس معاملہ کے واسطے جس کو چاہے وکیل مقرر کر دے اور جب چاہے اس کو معزول کر دے اور اس وکیل نے اس توکیل کو بالمواجہ قبول کیا اور تحریر کو تمام کرے۔ نوع دیگر در توکیل باجارہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں نے فلاں کو بوکالت

صحیحہ اس امر کا وکیل کیا کہ اس موکل کا تمام دار واقع مقام فلاں جس کے حدود و چنین و چنان ہیں مع اس کے حدود و حقوق الی آخرہ جتنی مدت کے واسطے لوگوں میں سے جس کو چاہے تمام اقسام اموال میں سے خواہ ثمن ہوں یا دوسرا مال ہو جس مال کے عوض چاہے جس طریقہ سے چاہے اجارہ پر دے دے اور جو کچھ اس معاملہ میں کرے گا وہ جائز ہو گا اور اس میں رہنے کے واسطے اس کو اجارہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 220 Kitab al-Shurut (The Book of Contracts)

...give on lease, and hand it over to the lessee, and collect the rent in whatever manner he deems fit and agrees upon. In all these matters, he shall act according to his own judgment and may appoint anyone as an agent (wakil) in this matter, and may dismiss him whenever he wishes. He may repeatedly appoint and dismiss an agent as long as he holds this designated agency. Before the separation of the two parties, the agent accepted this agency in person, and took possession of the entire mentioned property from the principal (muwakkil) by virtue of this agency to hand it over to him. Therefore, any liability (darak) that arises for the agent in this regard shall be the responsibility of the principal as per Islamic law. Both parties have taken witnesses upon themselves. Allah knows best.

Another Type: Drafting the appointment of an agent to rent a specific house: To rent from a certain person the entire house located at such and such a place, bounded by such and such limits, along with all its rights and boundaries, etc. As long as this agent holds this agency, he may take it on lease for the principal's residence for whatever duration and at whatever rent he deems appropriate. Whatever he does in this matter shall be considered valid. He shall act according to his own discretion and may appoint anyone he chooses as an agent for this matter, and may dismiss them whenever and however many times he wishes, time after time. He may appoint his agents as his deputies and grant them the same powers that are valid for him. Once he has taken the property on lease, he shall take possession of it on behalf of the principal, whether he has paid the rent in advance (mu'ajjal) or as a deferred payment (mu'ajjal), as he has decided based on his judgment. He may pay the rent from his own funds to be reimbursed by the principal, or he may pay from the principal's funds. In all this, he shall exercise his discretion. Then, the acceptance by the said agent, including the indemnity against defects (daman-e-wark) and the taking of witnesses, should be recorded, and the power of attorney should be finalized.

Another Type: The form for appointing an agent to lease an unspecified house is as follows: This document states that a certain person has appointed another as a legally valid agent to find a house, mansion, or residence suitable for the principal's habitation in a certain place, and to lease it for however many days, months, or years, and at whatever rent he deems appropriate, and then proceed with the documentation as in the first instance.

Another Type: The form for appointing an agent to give land for sharecropping (mazara'at) is as follows: A certain person has appointed another as a legally valid agent to give all his cultivable land located at such and such place, with such and such boundaries, for sharecropping. He may give it to whomever he wishes and for whatever duration he chooses, on the condition that the sharecropper sows autumn (kharif) and spring (rabi) crops using his own seeds. The agent has the authority to agree on any share of the produce, whether small or large, and such an agreement shall be considered valid. He may appoint anyone as an agent for this purpose, dismiss them, and do so repeatedly as he sees fit. He may appoint anyone as his deputy in this matter, hand over the land to the sharecropper, and collect the principal's share of the produce. The principal's act of handing over, the indemnity, and the witnesses should all be recorded. If the seeds are provided by the principal, it should be stated so that the land is cultivated using the principal's seeds. Allah knows best.

Another Type: The form for appointing an agent to take land for sharecropping (mazara'at) is as follows: A certain person has appointed another as a legally valid agent to take land for him on sharecropping, so that for all the land located in such and such village, bounded by such and such limits... (The text ends here).

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० २२० किताब-अश-शुरूत (अनुबंधों की पुस्तक)

...किराए पर दे और जिसे पट्टे (इजारा) पर दे उसे सुपुर्द करे, और जिस प्रकार किराया (अजरत) पसंद करके तय करे उसे वसूल करे। इन सब मामलों में वह अपनी सूझ-बूझ से काम ले और चाहे तो किसी को इस मामले में प्रतिनिधि (वकील) नियुक्त करे, और जब चाहे उसे पदमुक्त (माज़ूल) करे। वह बार-बार इसी प्रकार प्रतिनिधि नियुक्त और पदमुक्त कर सकता है जब तक वह इस निर्धारित प्रतिनिधित्व (वकालत) पर है। दोनों के अलग होने से पहले, प्रतिनिधि ने इस वकालत को आमने-सामने स्वीकार किया, और उसने यह संपूर्ण संपत्ति मुवक्किल (मूल मालिक) से लेकर, उसके निर्देशानुसार अपने अधिकार में ले ली। अतः इस प्रक्रिया में प्रतिनिधि को जो भी उत्तरदायित्व (दरक) आएगा, वह मुवक्किल पर शरीयत के आदेशानुसार अनिवार्य होगा। दोनों ने इस पर गवाह बना लिए। अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

एक अन्य प्रकार: किसी निश्चित मकान को किराए पर लेने के लिए प्रतिनिधि नियुक्त करने का प्रारूप: उसे उस स्थान पर स्थित मकान, जिसकी सीमाएँ अमुक-अमुक हैं, उसके सभी अधिकारों और सीमाओं सहित अमुक व्यक्ति से पट्टे पर लेने के लिए। जब तक प्रतिनिधि इस वकालत पर है, वह मुवक्किल के रहने के लिए जितनी अवधि और जिस किराए पर चाहे पट्टा ले सकता है। इस मामले में उसका हर कार्य वैध माना जाएगा। वह अपनी बुद्धि का प्रयोग करेगा और जिसे चाहे इस काम के लिए अपना सहायक प्रतिनिधि नियुक्त कर सकता है, उसे पदमुक्त कर सकता है, और जितनी बार चाहे ऐसा कर सकता है। वह अपने प्रतिनिधियों को अपना स्थानापन्न (क़ायम मक़ाम) बना सकता है और उन्हें वे ही अधिकार दे सकता है जो उसके लिए वैध हैं। जब वह संपत्ति पट्टे पर ले ले, तो मुवक्किल की ओर से उस पर अधिकार कर ले, चाहे किराया अग्रिम (मुअज्जल) दिया हो या विलंबित (मुअज्जल), जैसा उसने अपनी राय के अनुसार तय किया हो। वह किराए का भुगतान अपनी संपत्ति से कर सकता है ताकि बाद में मुवक्किल से वसूल कर ले, या मुवक्किल के धन से भुगतान कर सकता है। इस सब में वह अपने विवेक का प्रयोग करेगा। फिर प्रतिनिधि की इस स्वीकार्यता को दस्तावेज़ में दर्ज करें, जिसमें क्षतिपूर्ति की गारंटी (ज़मान-ए-वॉर्क) और गवाहों का उल्लेख हो, और वकालतनामा पूर्ण करें।

एक अन्य प्रकार: अनिश्चित घर को पट्टे पर लेने के लिए वकालत का प्रारूप इस प्रकार है कि: अमुक ने अमुक को अपना वैध प्रतिनिधि नियुक्त किया ताकि वह मुवक्किल के रहने योग्य किसी स्थान पर

कोई घर या हवेली देखे, और उसे जितने दिनों, महीनों या वर्षों के लिए और जिस किराए पर उसे उचित लगे, पट्टे पर ले ले, और पूर्व की तरह दस्तावेज़ तैयार करे।

एक अन्य प्रकार: कृषि भूमि को बटाई (मज़ारअत) पर देने के लिए प्रतिनिधि नियुक्त करने का प्रारूप: अमुक ने अमुक को अपनी कृषि योग्य भूमि, जो अमुक स्थान पर स्थित है और जिसकी सीमाएँ अमुक हैं, बटाई पर देने के लिए वैध प्रतिनिधि नियुक्त किया। वह प्रतिनिधि इसे जितनी अवधि के लिए और जिसे चाहे बटाई पर दे सकता है, इस शर्त पर कि जिसे वह दे, वह अपने बीजों से खरीफ और रबी की फसल उगाए। प्रतिनिधि को अधिकार है कि वह उपज के जिस भी छोटे या बड़े हिस्से पर समझौता करे, वह वैध माना जाएगा। वह अपनी राय के अनुसार इस कार्य के लिए किसी को भी प्रतिनिधि बना सकता है, बदल सकता है, और बार-बार ऐसा कर सकता है। वह जिसे चाहे इस काम में अपना स्थानापन्न बना सकता है, भूमि बटाईदार को सौंप सकता है, और उपज में मुवक्किल के हिस्से को वसूल कर सकता है। मुवक्किल का भूमि सौंपना, क्षतिपूर्ति की गारंटी और गवाहों का उल्लेख दस्तावेज़ में किया जाना चाहिए। यदि बीज मुवक्किल की ओर से हों, तो वैसा लिखें ताकि प्रतिनिधि उन बीजों से खेती करवाए। अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

एक अन्य प्रकार: खेती के लिए भूमि बटाई पर लेने हेतु प्रतिनिधि नियुक्त करने का प्रारूप: अमुक ने अमुक को अपने लिए कृषि भूमि बटाई पर लेने हेतु वैध प्रतिनिधि नियुक्त किया, ताकि वह अमुक स्थान पर स्थित अमुक सीमाओं वाली समस्त भूमि... (पाठ यहाँ अधूरा है)।

پردے دے اور جس کو اجارہ پر دے اس کو سپرد کرے اور جس طرح پر اجرت پسند کر کے قرار دے اس کو وصول کرے اور اس سب میں اپنی رائے پر عمل کرے اور چاہے کسی کو اس معاملہ میں وکیل کرے اور جب چاہے اس کو معزول کرے اور جس طرح چاہے مرۃ بعد اخریٰ وکیل کرے و معزول کرے جب تک وہ اس وکالتِ مذکورہ پر ہے اور دونوں کے افتراق سے پہلے اس وکیل نے یہ وکالتِ مذکورہ بالمواجہہ قبول کی اور اس وکیل نے تمام یہ دارِ مذکورہ موکل سے لے کر اس موکل کے اس کو یہ سب سپرد کرنے سے اپنے قبضہ میں بحکم اس وکالت کے کر لیا پس اس وکیل کو جو درک اس سب میں پیش آئے گا اس موکل پر اس کے واسطے وہ واجب ہو گا جو حکم شرعی ہے اور دونوں نے اپنے اوپر گواہ کر لئے واللہ تعالیٰ اعلم۔

نوعِ دیگر کسی دارِ معین کے کرایہ پر لینے کے واسطے وکیل کرنے کی تحریر اس کو تمام دار واقع موقع فلاں محدودہ بحدود چنین و چنان کو مع اس کے سب حدود و حقوق الیٰ آخرہ اس کے واسطے فلاں سے اور جس سے اس کا اجارہ دینا جائز ہو جب تک یہ وکیل اس وکالت پر ہے اجارہ لے پس اس کو اس موکل کے رہنے کے لیے جتنی مدت کے واسطے جس اجرت کے عوض جس طرح چاہے اجارہ پر لے اور جو اس معاملہ میں کرے وہ جائز تصور ہو گا اور اس معاملہ میں اپنی رائے پر عمل کرے اور جس کو پسند کرے اس معاملہ کے واسطے وکیل کرے اور چاہے وکالت سے معزول کرے جب چاہے اور جس طرح چاہے اور جتنی مرتبہ چاہے مرۃ بعد اخریٰ ایسا کرے اور اپنے وکیلوں کو اپنے قائم مقام کرے اور ان کے واسطے وہی اختیارات دے دے جو اس کے واسطے جائز ہیں اور جب اس کو اجارہ پر لے لے تو اس موکل کے واسطے اس پر قبضہ کر لے خواہ اُس کو باجرتِ متعجل لیا ہو یا موجل جس طرح اپنی رائے کے موافق لیا ہو پس چاہے اس

اجرت کو اپنے ذاتی مال سے ادا کرے تاکہ اس موکل کے مال سے واپس لے اور چاہے اس موکل کے مال سے ادا کر دے اس سب میں اپنی رائے پر عمل کرے پھر وکیلِ مذکور کا قبول کرنا از ضمان ورک اور گواہ کر لینا تحریر کرے اور وکالت نامہ کو ختم کرے نوعِ دیگر دارِ غیر معین اجارہ پر لینے کی تحریر کی صورت اس طرح ہے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں نے فلاں کو وکیل کیا اس کو تمام اس چیز کے واسطے جو بیانِ مذکور ہوئی ہے بوکالتِ صحیحہ وکیل کیا تاکہ فلاں مقام پر جو دار و حویلی و بیت موکل کے سکونت کے لائق دیکھے اس کے واسطے جتنے دنوں و برسوں و مہینوں کے واسطے جس اجرت پر امان وغیرہ سے جتنی کو اس کو رائے میں آئے جس طرح رائے میں آئے اجارہ پر لے لے اور آئندہ مثل اول کے تحریر کرے نوعِ دیگر اراضی کو مزارعت پر دینے کے واسطے وکیل کرنے کی صورت تحریر یہ ہے کہ فلاں نے فلاں کو اپنی تمام اراضی واقع موقع فلاں محدودہ بحدود چنین و چنان جو کہ اراضیِ قابلِ زراعت ہے فی الحال صالحِ زراعت ہے مزارعت پر دینے کے واسطے بوکالتِ صحیحہ وکیل کیا تاکہ اس کو مع اس کے حدود و حقوق کے جتنی مدت کے واسطے چاہے جس شخص کو چاہے مزارعت پر دے دے بدین کہ جس کو مزارعت پر دے وہ اپنے بیجوں سے خریف اور ربیع کا غلہ چاہے بودے اور وکیل مذکور کو اختیار ہے کہ جس حصہ پیداوار پر چاہے قلیل و کثیر سے مزارعت پر دے جو وہ اس میں کرے گا وہ جائز تصور ہو گا اور اس سب کے واسطے جس کو چاہے وکیل کرے اور جب چاہے اور جس طرح چاہے مرۃ بعد اخریٰ ایسا کرے اس میں اپنی رائے پر عمل کرے اور جس کو چاہے اس معاملہ میں اپنے قائم مقام کرے اور جس کو یہ زمین مزارعت پر دے اس کے سپرد کرے اور اس کی پیداوار میں جو حصہ حقِ موکل کے واسطے واجب ہو اس کو وصول کرے اور فلاں نے اس کو وصول کیا اور موکل کا سپرد کرنا اور ضمان ورک و گواہی کرا دینا سب تحریر

کرے اور اگر بیج موکل کی طرف سے ہوں تو یوں لکھ دے تاکہ اس کو اس موکل کے بیجوں سے زراعت کرے واللہ تعالیٰ اعلم۔

نوعِ دیگر زمین کو مزارعت پر لینے کے واسطے وکیل کرنے کی یہ صورت تحریر ہے کہ فلاں نے فلاں کو اپنے واسطے زمین مزارعت پر لینے کے واسطے بوکالتِ صحیحہ جائز ہ وکیل کیا کہ اس کے واسطے تمام اراضی واقع موضع فلاں محدودہ بحدود چنین و چنان اس...

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 ..... 221 ..... Kitab al-Shuroot (Book of Deeds)

...from the owner so-and-so, or from whoever has the authority to give it for sharecropping (Muzara'at), for whatever duration desired, so that this Principal (Muwakkil) may cultivate in it whatever Kharif and Rabi grains he wishes using his own seeds, and for whatever share this Agent (Wakil) chooses to take. He shall act according to his own judgment and proceed in the previously established manner. If the seeds are provided by the grantor, he should specify this. **Another Type:** The format for appointing an agent to acquire a vineyard on a sharecropping basis is as follows: So-and-so has appointed so-and-so as a legally valid and authorized agent to acquire the entire vineyard located at such-and-such place, bounded by such-and-such limits, including all boundaries and rights. The agent may acquire this vine from its owner or from anyone authorized to give it on sharecropping, for any duration and for any portion, whether small or large. This is on the condition that this Principal shall be responsible for all matters of irrigation and protection. For all these purposes, the agent may appoint whomsoever he wishes, in whatever manner, and as many times as necessary, as his substitute, acting according to his own judgment in all these matters. Whatever he does in this matter shall be considered valid. Based on this agency, whatever he acquires for the Principal on sharecropping and takes possession of, as well as the Agent's acceptance and the calling of witnesses, shall all be recorded. It is also permissible to write that he may acquire the vineyard and trees at such-and-such place for whatever share of the crop he chooses for the Principal. **Another Type:** The format for appointing an agent for the establishment of lineage (Ithbat al-Nasab) and claiming inheritance is as follows: So-and-so has appointed so-and-so as an agent to demand every right due to him by way of inheritance from his father so-and-so, to establish his lineage, to prove his father's death, and the number of heirs. This is for the purpose of establishing every right in this case and to file and settle disputes and litigations in court for him. He is appointed on the condition that no admission made by this Agent shall be binding upon the Principal, nor is it permissible for him to enter into a settlement (Sulh). Furthermore, any witness testifying against the Principal to invalidate his right shall not be considered credible (Ta'dil) except by the Principal himself. So-and-so accepted this agency... until the end. **Another Type:** If the Principal discharges the Agent from his responsibilities, the format of the document is: So-and-so has voluntarily declared, "I had appointed so-and-so as a legally valid agent for the management of all my lands, immovable property, wealth, and buildings, for their improvement and maintenance, for acting

as his deputy, and for collecting their produce and yields, as well as for other related matters. This Agent has performed these duties with justice and integrity for so many years. I then wished to remove him from the agency and take possession of what was in his custody. Therefore, I have correctly settled and understood the account of everything that was in his possession up to such-and-such date. The Agent has paid me all that remained in his possession regarding the said matter, and by his payment and my taking possession, he is discharged from liability. Now, I, the Principal, have no right, claim, or dispute against this Agent for any reason." The Agent confirmed all of this in person, and both appointed witnesses over themselves. The writing concludes here. Allah knows best.

Another Type and the Agent's Admission of Debt Collection ☆

This is the document witnessed so that the statement holds that so-and-so has collected from so-and-so everything belonging to so-and-so, i.e., the Principal, that was due from him. This is by virtue of the fact that so-and-so, i.e., the Principal, appointed this so-and-so Agent to collect it and authorized him to take possession of it. By virtue of a valid order and authorized empowerment, it was collected in such a way that it was received for the Principal by the full payment from the debtor to the Agent. The document that the said debtor had written for the said Principal regarding the said property was returned to the debtor. Now, on behalf of the Principal, regarding that property, as far as the debtor is concerned, regarding what was against him, with him, in his possession, or because of him...

उसके मालिक फलां से और जिसे उसकी मज़ारअत (बटाई की खेती) पर देने का अधिकार हो, जितनी अवधि के लिए चाहे मज़ारअत पर ले ले, ताकि यह मुवक्किल उसमें अपने बीजों से जो अनाज खरीफ और रबी का चाहे खेती करे और जितने हिस्से पर यह वकील चाहे ले ले और इसमें अपनी राय पर अमल करे और आगे पिछले तरीके से संपन्न करे। और यदि बीज देने वाले की ओर से हों, तो उसका विवरण दे दे। दूसरी किस्म: अंगूर के बाग को बटाई पर लेने के लिए वकील नियुक्त करने की सूरत का प्रारूप यह है कि फलां ने फलां को फलां स्थान पर स्थित अंगूर के पूरे बाग के लिए, जिसकी सीमाएं ऐसी और वैसी हैं, सभी सीमाओं और अधिकारों सहित, बटाई पर लेने के लिए एक सही और मान्य वकालत के साथ वकील नियुक्त किया है। वह इस अंगूर की बेल को उसके मालिक से या जिसे इसे बटाई पर देना जायज़ है, उससे जितनी अवधि के लिए और जितने कम या अधिक हिस्से पर चाहे बटाई पर ले ले। इस शर्त के साथ कि यह मुवक्किल इसकी सिंचाई और सुरक्षा के सभी कार्यों की जिम्मेदारी ले। और इन सबके लिए जिसे चाहे, जिस तरह चाहे और एक के बाद दूसरी बार जितनी बार चाहे, वकील बनाकर अपना प्रतिनिधि बना दे और इन सबमें अपनी राय पर अमल करे। और इस मामले में वह जो कुछ भी करेगा, उसे जायज़ माना जाएगा। वकालत के इस आदेश से जो चीज़ वह मुवक्किल के लिए बटाई पर ले और उस पर अधिकार कर ले, और वकील का उसे स्वीकार करना और गवाह बनाना, सब लिख दिया जाए। यह भी जायज़ है कि इसमें यों लिखा जाए कि फलां स्थान पर जो अंगूर का बाग और जो पेड़ जिस हिस्से पर बटाई पर चाहे, मुवक्किल के लिए ले ले। दूसरी किस्म: वंशावली सिद्ध करने और विरासत मांगने के लिए वकील बनाने का प्रारूप यह है कि फलां ने फलां को इसलिए वकील बनाया है कि उसका हर वह हक़ जो उसे विरासत के कारण उसके पिता फलां से प्राप्त है, उसकी मांग करे और उसका वंश सिद्ध करे, तथा उसके पिता की मृत्यु और वारिसों की संख्या सिद्ध करे। और उसके हर हक़ को इस मुकदमे में सिद्ध करने के लिए और ताकि इन सबमें उसके लिए कचहरी में विवाद और मुक़दमा दायर करके फैसला करवा दे। इस शर्त पर वकील बनाया कि इस वकील का कोई इकरार इस मुवक्किल पर लागू नहीं होगा और उससे समझौता कर लेना भी जायज़ नहीं है। और जो गवाह मुवक्किल के खिलाफ उसके हक़ को रद्द करने की गवाही दे, उसकी तस्दीक (सच्चाई की जांच) भी मुवक्किल के बिना जायज़ नहीं है। और फलां ने इस वकालत को स्वीकार किया... अंत तक। दूसरी किस्म: यदि मुवक्किल ने वकील को ज़िम्मेदारी से मुक्त कर दिया, तो उसके लेखन की सूरत यह है कि फलां ने स्वेच्छा से स्वीकार किया कि मैंने फलां

को अपनी सभी भूमि, अचल संपत्ति, धन और भवनों की देखभाल और उन सबकी मरम्मत और खर्च के लिए, उसके कार्यों को पूरा करने और उनकी पैदावार और आमदनी वसूल करने के लिए और इसके अलावा अन्य संबंधित मामलों के लिए एक सही वकालत के ज़रिए वकील बनाया था। अतः इस वकील ने इतने वर्षों तक इसे न्याय और ईमानदारी से संपन्न किया। फिर मैंने चाहा कि मैं उसे वकालत से हटा दूं और जो कुछ उसके अधिकार में है, उस पर अपना अधिकार कर लूं। अतः मैंने उससे जो कुछ उसके पास था, सबका हिसाब-किताब फलां तारीख तक सही तरीके से समझ लिया है। और उस वकील ने मुझे वह सब सौंप दिया जो उसके पास इस उक्त मामले का बकाया था, और उसके देने और मेरे अधिकार लेने से वह मुक्त हो गया। और अब मुझ मुवक्किल का उस वकील पर किसी भी कारण से कोई हक़, दावा या विवाद शेष नहीं रहा। और उस वकील ने इन सबका आमने-सामने सत्यापन किया और दोनों ने अपने-अपने गवाह बना लिए। और लिखाई पूरी करे, अल्लाह ही बेहतर जानता है।

दूसरी किस्म और ऋण वसूली पर वकील का इकरार ☆

यह वह दस्तावेज है जिस पर गवाह बनाए गए ताकि इस कथन पर कि फलां ने फलां से वह सब कुछ वसूल कर लिया जो फलां का यानी मुवक्किल का उस पर था। इस आदेश के तहत कि उस फलां यानी मुवक्किल ने इस फलां वकील को उसे वसूल करने का वकील बनाया है और उस पर अधिकार करने का अधिकार दिया है। सही आदेश और मान्य अधिकार के तहत इस प्रकार वसूल किया कि मुवक्किल के लिए उस देनदार से उस वकील को पूरी तरह भुगतान करने के माध्यम से वसूल कर लिया गया। और देनदार को वह दस्तावेज़ सौंप दिया गया जो उक्त मुवक्किल के लिए उक्त धन के संबंध में उस देनदार ने लिखा था। अब इस मुवक्किल के लिए उस धन के संबंध में, उस देनदार की ओर से उस पर, उसके पास, उसके साथ, उसके अधिकार में और उसके कारण...

کے مالک فلاں سے اور جس کو اس کی مزارعت پر دینے کا اختیار ہو جتنی مدت کے واسطے چاہے مزارعت پر لے تاکہ یہ موکل اس میں اپنے بیجوں سے جو غلہ خریف و ربیع کا چاہے زراعت کرے اور جتنے حصہ پر یہ وکیل چاہے لے لے اور اس میں اپنی رائے پر عمل کرے اور آگے بطریق سابق تمام کرے اور اگر دینے والے کی طرف سے بیج ہوں تو اس کو بیان کر دے نوع دیگر باغ انگور معاملہ پر لینے کے واسطے وکیل کرنے کی صورت تحریر یہ ہے کہ فلاں نے فلاں کو تمام باغ انگور واقع موقع فلاں محدودہ بحدود چنین و چنان مع حدود و حقوق معاملہ پر لینے کے واسطے بوکالت صحیحہ جائزہ وکیل کیا کہ اس کرم کو اس کے واسطے اس کے مالک سے یا جس کو اس کا معاملہ پر دینا جائز ہے اس سے جتنی مدت کے لئے جتنے حصہ قلیل و کثیر پر چاہے معاملہ پر لے لے بدین شرط کہ یہ موکل اس کے سینچنے و حفاظت کرنے واں کے تمام مصالح پر قیام کرے اور اس سب کے واسطے جس کو چاہے جس طرح چاہے اور مرہ بعد اخری جتنی مرتبہ چاہے وکیل کر کے اپنے قائم مقام کر دے اور اس سب میں اپنی رائے پر عمل کرے اور جو کچھ اس معاملہ میں کر دے گاہ وہ جائز متصور ہوگا اور اس وکالت کے حکم سے جو چیز موکل کے واسطے معاملہ پر لے اور اس پر قبضہ کر لے اور وکیل کا قبول کرنا و گواہی کرا دینا سب تحریر کرے اور جائز ہے کہ اس میں یوں تحریر کرے کہ فلاں مقام پر جو باغ انگور اور جو درخت جس حصہ بٹائی پر چاہے موکل کے واسطے معاملہ پر لے لے نوع دیگر اثبات نسب و طلب میراث کے واسطے وکیل کرنے کی صورت تحریر یہ ہے کہ فلاں نے فلاں کو اس واسطے وکیل کیا کہ اس کا ہر حق جو اس کے واسطے بسبب میراث اس کے والد فلاں سے ثابت ہے طلب کرے اور اس کا نسب ثابت کرے واس کے والد کی وفات و عدد وارثان ثابت کرے اور اس کے ہر حق

کے اس مقدمہ ثابت کرنے کے واسطے اور تاکہ اس سب میں اس کے واسطے خصومت و منازعہ محکمہ میں دائر کر کے فیصلہ کر دے بدین شرط وکیل کیا کہ اس وکیل کا کوئی اقرار اس موکل پر نہیں جائز ہے اور اس سے صلح کر لینا بھی نہیں جائز ہے اور جو گواہ موکل پر اس کے ابطال حق کی گواہی دے اس کی تعدیل بھی بجز موکل نہیں جائز ہے اور فلاں نے اس وکالت کو قبول کیا الی آخرہ ۔ نوع دیگر اگر وکیل حفاظت کو موکل نے بری کیا تو اس کے تحریر کی یہ صورت ہے کہ فلاں نے بطوع خود اقرار کیا کہ میں نے فلاں کو اپنی تمام اراضی و عقار و اموال و عمارات کی پرداخت اور اس سب کی اصلاح و انفاق کے واسطے اس کے نائب ادا کرنے اور اس کے غلات و حاصلات وصول کرنے کے واسطے اور سوائے اس کے اور امور متعلقہ کے واسطے بوکالت صحیحہ وکیل کیا تھا پس اس وکیل نے اتنے برس اس کو عدل و انصاف سے انجام دیا پھر چاہا کہ میں اس کو وکالت سے خارج کروں اور جو کچھ اس کے قبضہ میں ہے اس پر قبضہ کرلوں پس میں نے اس سے جو کچھ اس کے قبضہ میں تھا سب کا حساب کتاب فلاں تاریخ تک محاسبہ صحیح سمجھ لیا اور اس وکیل نے مجھ کو جو کچھ اس کے قبضہ میں اس معاملہ مذکور کا باقی تھا سب ادا کر دیا اور اس کے دینے سے میرے قبضہ کرنے سے وہ بری ہو گیا اور اب مجھ موکل کا اس وکیل پر کوئی حق و دعویٰ و خصومت کسی وجہ سے نہیں رہا اور اس وکیل نے اس کے اس سب کی بالمواجہہ تصدیق کی اور دونوں نے اپنے اوپر گواہ کر دیئے اور تحریر کو ختم کرے واللہ تعالیٰ اعلم۔

نوع دیگر اور اقرار وکیل بقبضہ دین ☆

یہ تحریر وہ ہے جس پر گواہ ہوئے تاکہ اس قول کہ فلاں نے فلاں سے تمام وہ چیز جو فلاں کی یعنی موکل کی اس پر تھی وصول کر لی بحکم آنکہ اس فلاں یعنی موکل نے اس فلاں وکیل کو اس کے وصول کرنے کا وکیل کیا ہے اور اس پر قبضہ کرنے پر مسلط کیا ہے بحکم صحیح و تسلیط

جائز بدین طور وصول کیا کہ اس موکل کے واسطے تمام و کمال اس مطلوب کے اس وکیل کو تمام و کمال دینے سے وصول کر لیا اور اس مطلوب کو وہ دستاویز جو موکل مذکور کے واسطے بابت مال مذکور کے اس مطلوب نے تحریر کر دی تھی مطلوب کو دے دی اور اب اس موکل کے واسطے اس مال کی بابت اس مطلوب کی جانب اس پر اور اس کے پاس اور اس کے ساتھ اور اس کے قبضہ میں اور اس کے سبب سے

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (242) Book of Conditions (Kitab al-Shurut)

Following this document, no person retains any right, claim, or demand for any reason or cause. Regarding the requested matter, a valid guarantee is provided against any liability (Durk) that may arise from the said principal or any other person, ensuring that the guarantor shall clear them of such liability or refund the assets received to that extent.

Irrevocable Agency (Wakalat): A method to ensure agency cannot be invalidated after its establishment is to include a condition stating: "If the principal dismisses this agent from this agency, the agent shall automatically become the agent for all aforementioned matters under a new appointment (Tawkil-e-Jadid)." Similarly, it can be written from the agent's side that if they resign, they automatically become the agent again under a new appointment. Combining both conditions is also valid.

Alternative Method (via Ijarah/Hire): To prevent the dismissal of an agent, the agency can be framed as a contract of hire (Ijarah) for a known duration and fixed fee. The text should state: "Person A has hired Person B for one full year (twelve consecutive months) starting from [Date] to [Date] for a consideration of [Amount] Dirhams under a valid contract." This hire is for managing, buying, and selling various types of assets, lands, and properties. Once the fee is received, the contract becomes binding.

Appointing an Absent Agent: If the principal is present but the agent is absent, the document should state that Person A has appointed Person B as an agent and granted him the authority to accept the role upon receiving notification. Once the agent receives the news and accepts, the agency becomes effective. A copy of the power of attorney (Wakalatnama) should be included in the record.

Dismissal of an Agent (Azl): For the dismissal, witnesses must attest that the principal voluntarily admitted to having previously appointed the agent (attaching a summary of the original Wakalatnama). It is then recorded that on a specific date, in the presence of witnesses, the principal formally addressed the agent, dismissed him from all duties, and revoked his authority. It is noted that these witnesses are the same ones who were present at the appointment and are well-acquainted with both the principal and the agent.

इस दस्तावेज़ के बाद किसी भी व्यक्ति का कोई अधिकार, दावा या मांग किसी भी कारण से शेष नहीं रही है। यदि मुवक्किल (प्रधान) या किसी अन्य की ओर से कोई कानूनी त्रुटि (दर्क) सामने आती है, तो ज़मानत देने वाला यह ज़िम्मेदारी लेता है कि वह उसे इससे मुक्त कराएगा या प्राप्त की गई राशि वापस करेगा।

ऐसी वकालत जो रद्द न हो सके इसका एक तरीका यह है कि दस्तावेज़ में यह शर्त लिखी जाए कि यदि मुवक्किल वकील को बर्खास्त करता है, तो वह वकील स्वतः ही नई नियुक्ति (तोकील-ए-जदीद) के तहत फिर से वकील बन जाएगा। इसी प्रकार वकील की ओर से भी यह शर्त रखी जा सकती है।

दूसरा तरीका (अनुबंध/इज़ारा के माध्यम से): वकालत को एक निश्चित अवधि और निश्चित पारिश्रमिक के बदले 'इज़ारा' (हायर/लीज) का रूप दे दिया जाए। इसमें लिखा जाए कि अमुक व्यक्ति ने अमुक को एक वर्ष के लिए इतने दिरहम के बदले अपनी संपत्ति, भूमि और अन्य संपत्तियों की खरीद-फरोख्त के लिए नियुक्त किया है। जब पारिश्रमिक प्राप्त कर लिया जाता है, तो यह एक कानूनी अनुबंध बन जाता है जिसे आसानी से समाप्त नहीं किया जा सकता।

अनुपस्थित व्यक्ति को वकील बनाना: यदि मुवक्किल उपस्थित है और वकील अनुपस्थित, तो दस्तावेज़ में यह लिखा जाए कि मुवक्किल ने अनुपस्थित व्यक्ति को वकील नियुक्त किया है और उसे यह अधिकार दिया है कि जैसे ही उसे इसकी सूचना मिले, वह इसे स्वीकार कर ले। सूचना मिलने और स्वीकृति के बाद वह वकील बन जाएगा।

वकील की बर्खास्तगी (अज़्ल): इसके दस्तावेज़ में गवाहों के नाम लिखे जाएंगे कि मुवक्किल ने अपनी इच्छा से स्वीकार किया कि उसने अमुक को वकील नियुक्त किया था (वकालतनामा की प्रति के साथ)। फिर यह लिखा जाएगा कि अमुक तिथि को गवाहों की उपस्थिति में उसे इस पद से बर्खास्त कर दिया गया और उसके अधिकार समाप्त कर दिए गए।

اس تحریر کے بعد کسی شخص کا کوئی حق، دعویٰ یا مطالبہ کسی بھی وجہ سے باقی نہیں رہا۔ اگر موکل یا کسی اور کی طرف سے کوئی قانونی نقص یا ذمہ داری (درک) سامنے آئے، تو ضامن اس کا ذمہ لیتا ہے کہ وہ اسے اس سے خلاصی دلائے گا یا وصول کی گئی رقم واپس کرے گا۔

ایسی وکالت جو منسوخ نہ ہو سکے: اس کا طریقہ یہ ہے کہ تحریر میں یہ شرط درج کی جائے کہ اگر موکل وکیل کو معزول کرے، تو وہ وکیل خود بخود نئی وکالت کے تحت دوبارہ وکیل بن جائے گا۔ اسی طرح وکیل کی طرف سے بھی یہ شرط رکھی جا سکتی ہے کہ اگر وہ وکالت واپس کرے تو وہ نئے سرے سے وکیل مقرر ہو جائے گا۔

دوسرا طریقہ (اجارہ کے ذریعے): وکالت کو ایک مقررہ مدت اور معاوضے کے عوض 'اجارہ' (ملازمت/ٹھیکہ) کا رنگ دے دیا جائے۔ اس میں لکھا جائے کہ فلاں شخص نے فلاں کو ایک سال کے لیے اتنے درہم کے عوض اپنی جائیداد، زمین اور دیگر اثاثوں کی خرید و فروخت کے لیے ملازم رکھا ہے۔ جب اجرت وصول کر لی جائے تو یہ ایک مستقل معاہدہ بن جاتا ہے جسے آسانی سے ختم نہیں کیا جا سکتا۔

غائب شخص کو وکیل بنانا: اگر موکل موجود ہو اور وکیل غائب، تو تحریر میں یہ لکھا جائے کہ موکل نے غائب شخص کو وکیل مقرر کیا ہے اور اسے یہ اختیار دیا ہے کہ جب اسے اطلاع ملے وہ اسے قبول کر لے۔ جب اطلاع ملے اور وہ قبول کر لے تو وہ وکیل بن جائے گا۔

وکیل کی معزولی (عزل): اس کی تحریر میں گواہوں کے نام لکھے جائیں گے کہ موکل نے اپنی مرضی سے اقرار کیا کہ اس نے فلاں کو وکیل مقرر کیا تھا (وکالت نامہ کی نقل کے ساتھ)۔ پھر یہ

لکھا جائے گا کہ فلاں تاریخ کو گواہوں کی موجودگی میں اسے اس منصب سے معزول کر دیا گیا اور اس کے اختیارات ختم کر دیے گئے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 223 | Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

If a person sends a messenger or an informant, after drafting the notice that he has dismissed the agent and curtailed his authority, he should write: "He assigned so-and-so to inform the aforementioned agent and make him aware of everything, and he appointed witnesses over himself for this." When the agent receives the news and is dismissed, the document should state: "It is witnessed that the principal (Muwakkil) entrusted so-and-so to convey to the agent that his principal has dismissed him from all matters for which he was appointed in the power of attorney (a copy of which is this)." *Bismillah-ir-Rahman-ir-Rahim*—the power of attorney should then be copied from beginning to end. Then it should be written that this notification occurred in the presence of witnesses—namely so-and-so—who saw them with their eyes and heard their words, after the principal had made them witnesses on a certain date while he was of sound mind and health. They identified the dismissed agent with certain knowledge and were aware of his name and lineage, and the dismissed agent accepted his removal as he was removed from the aforementioned agency. The witnesses have recorded their testimony in their own handwriting at the end of this document.

If one dismisses an agent to whom it was said, "Whenever I dismiss you from this agency, you shall automatically become my agent again as before," is it possible to effectively dismiss him or not? Shaikh-ul-Islam Hasan bin Ata bin Hamza chose the view that with this phrasing, it is possible by writing: "I told you that you are my agent for all these matters on the condition that whenever I dismiss you, you shall become my agent again through a new agency. Now, I have dismissed you from all my agencies, both absolute (mutlaq) and conditional (mu'allaq)." There is a consensus that if one says, "Whenever you become my agent, I dismiss you from it," it is not valid, because making dismissal contingent upon a condition is void (batil), whereas an absolute dismissal is valid. And Allah knows best.

According to some scholars of Basra, all agencies will not be terminated with these words; rather, one should write: "I have dismissed you from the established agency and retracted my conditional agencies," whereby all agencies will become void. However, it is preferable to mention the retraction of conditional agencies first, followed by dismissal from the established ones. This has already been discussed in the Book of Agency.

Another type: If a debtor appoints his creditor as an agent such that if he fails to repay the debt, the creditor may sell the debtor's house, and the agency is created in an irrevocable manner, the wording is as follows: "So-and-so acknowledged that he owes so-and-so a certain amount of debt due by a certain date. If the debtor does not pay the creditor by the deadline and there is a delay of three days and nights, so-and-so has appointed the creditor as his agent to specify the boundaries of the house (located at such-and-such place) and sell it for whatever price he wishes, or for a specified price, collect the proceeds, and recover his debt. He was appointed as a valid agent with the condition that if he is dismissed before the debt is recovered, he shall automatically become an agent again for the sale of the house and collection of the price as before." Allah knows best, as stated in *Al-Muhit*.

If an agent is appointed for claiming the right of pre-emption (shufa), the document should state: "This writing is to the effect that so-and-so has appointed so-and-so as a valid agent to claim the right of pre-emption on a house with certain boundaries, to take possession of it through pre-emption, to establish proofs and witnesses in the case, and has appointed him as his representative in all these matters to handle litigation, pay the price, and take possession of the house under the right of pre-emption."

1. The translator says: If one is dismissed with these or similar words, there will be no difference between an absolute power of attorney and this specific one. This requires reflection.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 223 | किताब अल-शुरुत

यदि किसी ने एक संदेशवाहक और सूचित करने वाले को भेजा, तो यह लिखने के बाद कि उसने उसे पदच्युत (बर्खास्त) कर दिया है और उसके अधिकारों को समाप्त कर दिया है, वह इस प्रकार लिखे कि फलां और फलां के ज़िम्मे उसने यह कार्य नियत किया कि वे उक्त वकील को इसकी सूचना दें और उसे इन सब बातों से अवगत करा दें और उसने अपने ऊपर इसके गवाह बना लिए। फिर जब वकील को सूचना मिले और वह पदच्युत हो जाए, तो लिखे कि गवाह बने कि फलां यानी मुवक्किल (नियोक्ता) ने फलां और फलां को यह कार्य सौंपा कि वे वकील को यह खबर पहुंचा दें कि उसके मुवक्किल ने उसे उन सभी कार्यों से, जिनके लिए उसे वकालतनामे में वकील नियुक्त किया गया था (जिसकी प्रति यह है), पदच्युत कर दिया है। बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम—इसके बाद वकालतनामे को आदि से अंत तक नक़ल कर दे। फिर लिखे कि फलां और फलां के द्वारा यह सूचना गवाहों की उपस्थिति में दी गई, और वे गवाह फलां-फलां हैं जिन्होंने अपनी आँखों से देखा और कानों से उनकी बात सुनी, जबकि मुवक्किल ने उन्हें फलां तारीख को इस बात पर गवाह बनाया था और वह पूर्णतः स्वस्थ और सचेत था। उन्होंने इस पदच्युत व्यक्ति को सही पहचान के साथ पहचाना और उसके नाम व वंश से अवगत थे, और उस व्यक्ति ने अपनी बर्खास्तगी को उसी प्रकार स्वीकार किया जैसे उसे वकालत से हटाया गया था। गवाहों ने अपने हस्ताक्षर इस दस्तावेज़ के अंत में दर्ज किए हैं।

यदि किसी ने ऐसे वकील को बर्खास्त किया जिससे यह कहा गया था कि "जब भी मैं तुझे बर्खास्त करूँ तू पुनः पूर्ववत मेरा वकील हो जाएगा," तो क्या उसे बर्खास्त करना संभव है या नहीं? शेखुल इस्लाम हसन बिन अता बिन हमज़ा ने यह राय अपनाई कि इन शब्दों के साथ यह संभव है कि इस प्रकार लिखे: "मैंने तुझसे कहा था कि तू इन सब कार्यों के लिए मेरा वकील है, इस शर्त के साथ कि जब भी मैं तुझे बर्खास्त करूँ तू नए सिरे से मेरा वकील हो जाएगा।" और अब मैंने तुझे अपनी सभी वकालतों—चाहे वे बिना शर्त (मुतलक़) हों या सशर्त (मुअल्लक)—से बर्खास्त कर दिया है। इस पर सभी की सहमति है कि यदि कोई कहे "जब भी तू मेरा वकील बने, मैं तुझे उसी समय बर्खास्त करता हूँ," तो यह सही नहीं है, क्योंकि बर्खास्तगी (अज़्ल) को शर्त के साथ लटकाना बातिल (अवैध) है, जबकि पूर्ण रूप से बर्खास्त करना सही है। अल्लाह बेहतर जानता है।

बसरा के कुछ विद्वानों के अनुसार, इन शब्दों से सभी वकालतें समाप्त नहीं होंगी, बल्कि उसे इस प्रकार लिखना चाहिए: "मैंने तुझे स्थायी वकालत से बर्खास्त किया और अपनी सशर्त वकालतों से हाथ

खींच लिया," जिससे सभी वकालतें बातिल हो जाएँगी। लेकिन बेहतर यह है कि पहले सशर्त वकालतों से हाथ खींचने का उल्लेख हो, फिर स्थायी वकालत से बर्खास्तगी का।

एक अन्य प्रकार: यदि किसी ने अपने लेनदार (क़र्ज़ख़्वाह) को इस प्रकार वकील नियुक्त किया कि यदि वह क़र्ज़ अदा न करे, तो लेनदार उसका घर बेच सके और ऐसी नियुक्ति की कि उसे बर्खास्त न किया जा सके, तो उसका दस्तावेज़ इस प्रकार होगा: "फलां ने स्वीकार किया कि फलां का उस पर इतना ऋण है, जो निश्चित अवधि के बाद देय है। यदि क़र्ज़दार निश्चित समय पर ऋण न चुकाए और तीन दिन की देरी हो जाए, तो फलां ने अपने लेनदार को वकील नियुक्त किया कि वह उसके घर को (जो फलां स्थान पर स्थित है और जिसकी सीमाएं दी गई हैं) जितने मूल्य पर चाहे बेच दे या निश्चित मूल्य पर बेच दे, उसका मूल्य वसूल करे और अपना ऋण चुका ले। उसे इस शर्त के साथ सही वकालत दी गई कि यदि ऋण चुकाने से पहले उसे बर्खास्त किया जाए, तो वह पुनः बिक्री और राशि वसूली के लिए पूर्ववत वकील बन जाएगा।" अल्लाह बेहतर जानता है, जैसा कि 'मुहीत' में वर्णित है।

यदि किसी को 'शुफ़ा' (प्राथमिकता के अधिकार) के लिए वकील नियुक्त किया गया, तो लिखे: "यह दस्तावेज़ इस आशय का है कि फलां ने फलां को इस कार्य के लिए वकील बनाया कि वह अमुक सीमाओं वाले घर पर शुफ़ा के अधिकार का दावा करे, उसे प्राप्त करे, मुक़दमे में प्रमाण और गवाह प्रस्तुत करे, और इस सब में उसे अपना प्रतिनिधि नियुक्त किया ताकि वह विवाद का निपटारा करे, मूल्य चुकाए और शुफ़ा के अधिकार के तहत घर को अपने कब्ज़े में ले ले।"

१ अनुवादक कहता है: फिर यदि इन शब्दों या ऐसे शब्दों से पदच्युत किया जाए, तो मुतलक़ (निरपेक्ष) वकालत और इस वकालत में कोई अंतर नहीं रहेगा। इस पर विचार करना चाहिए।

کے پاس خبر دہندہ و آگاہ کنندہ بھیجا تو بعد اس تحریر کے کہ اس کو اس سے معزول کیا اور اس کا ہاتھ اس سے کوتاہ کیا یوں تحریر کرے کہ فلاں و فلاں کے ذمہ اس نے یہ کام قرار دیا کہ اس وکیل مذکور کو اس کی خبر دیں اور اس کو اس سب سے آگاہ کر دیں اور اپنے اوپر اس کے گواہ کر دیئے پھر جب اس کو اس کی خبر پہنچے اور وہ معزول ہو جائے تو لکھے کہ گواہ ہوئے کہ فلاں یعنی موکل نے فلاں و فلاں کے سپرد یہ کام کیا کہ دونوں فلاں یعنی وکیل کو یہ خبر پہنچا دیں کہ اس کے موکل فلاں نے اس کو تمام اس چیز سے جس کا اس کو وکالت نامہ میں وکیل کیا تھا جس کا یہ نسخہ ہے معزول کیا ہے اور وکالت نامہ کی نقل یہ ہے۔ بسم اللہ الرحمن الرحیم پس وکالت نامہ کو اول سے آخر تک نقل کر دے پھر لکھے کہ فلاں و فلاں سے یہ خبر و اعلام بحضوری گواہوں کے واقع ہوا اور وہ فلاں و فلاں و فلاں ہیں اور انہوں نے ان کو اپنی آنکھوں سے دیکھا اور کانوں سے ان کا کلام سنا بعد ازاں کہ اس موکل نے ان کو فلاں تاریخ اس بات پر گواہ کر دیا تھا درحالیکہ وہ بدون و عقل سے صحیح و تندرست تھا کہ میں نے ان دونوں کو یہ کام سپرد کیا اور ان دونوں کو اپنے قائم مقام کیا اور یہ اس فلاں معزول کو بمعرفت صحیحہ پہچانتے ہیں اور اس کے نام و نسب سے واقف ہیں اور اس فلاں معزول نے اس کا معزول کرنا جس طرح اس نے اس کو اپنی وکالت مذکورہ سے معزول کیا ہے قبول کیا اور انہوں نے اپنی گواہیاں اپنے خط سے آخر تحریر ہذا میں ثبت کردی ہیں اور یہ فلاں تاریخ واقع ہوا اور اگر کسی ثابت الوکالت کو معزول کیا۔ جس سے یہ کہا ہے کہ ہرگاہ میں تجھ کو اپنی اس وکالت سے معزول کروں تو تو بوکالت جدید مثل سابق میرا وکیل ہے پس آیا اس کا معزول کرنا ممکن ہے یا نہیں تو شیخ الاسلام حسن بن عطاء بن حمزہ نے اختیار کیا کہ اس لفظ سے ممکن ہے کہ یوں لکھے کہ میں نے تجھ سے کہا تھا کہ تو

میرا اس سب کے واسطے وکیل ہے بدین شرط کہ ہرگاہ میں تجھے معزول کروں تو تو میرا اس واسطے بوکالت جدید وکیل ہو جائے گا اور میں نے تجھ کو اب اپنی تمام وکالتوں مطلقہ و معلقہ سے معزول کیا اور اس پر سب کا اتفاق ہے کہ اگر یوں کہا کہ ہرگاہ تو میرا وکیل ہو جائے تو میں نے تجھ کو اس سے معزول کیا تو صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ عزل کو شرط کے ساتھ معلق کرنا باطل ہے اور اطلاق صحیح ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔

بعض مشائخ اہل بصرہ کے نزدیک اس لفظ سے سب وکالتوں سے معزول نہ ہو گا بلکہ یوں لکھے کہ میں نے تجھ کو وکالت ثابتہ سے معزول کیا اور اپنی وکالات معلقہ سے رجوع کر لیا پس اس سے سب وکالتیں باطل ہو جائیں گی مگر چاہے ہے کہ وکالات معلقہ سے رجوع مقدم کیا جائے پھر وکالات ثابتہ سے معزول کیا جائے اور یہ کتاب الوکالت میں گذر چکا ہے۔ نوع دیگر اگر قرض خواہ کو وکیل کر دیا کہ در صورتیکہ اس کا قرضہ ادا نہ کرے تو قرض خواہ اس کا دار فروخت کر دے ایسے طور پر وکیل کیا کہ معزول نہیں ہو سکتا ہے تو اس کی تحریر اس طرح ہے کہ فلاں نے اقرار کیا کہ فلاں کے اس پر اور اس کے ذمہ اس قدر ورم میعادی بوعدہ مدت چنین ہیں اور اگر یہ قرض دار مذکور اس قرض خواہ کو یہ مال اس کے ادا کی میعاد آنے پر ادا نہ کرے اور تین رات دن کی تاخیر ہو جائے تو فلاں نے اس قرض خواہ فلاں کو اس بات کا وکیل کیا کہ قرض خواہ مذکور جو اس کے دار کو جو فلاں مقام پر واقع ہے اس کے حدود بیان کر دے جتنے ثمن کے عوض چاہے فروخت کر دے یا لکھے کہ بعوض اتنے ثمن کے جس خریدار کے ہاتھ چاہے فروخت کر دے اور اس کا ثمن وصول کر لے اور اس سے اپنا قرضہ لے لے اس بات کے واسطے اس کو بتوکیل صحیح اس شرط سے وکیل کیا کہ ہرگاہ اس کو اس وکالت سے قبل یہ قرضہ وصول ہونے اور اپنے بری الذمہ ہونے کے معزول کرے تو وہ اس وکالت فروخت دار مذکور و وصول ثمن کے واسطے بوکالت جدید مثل سابق کے وکیل ہو جائے گا واللہ تعالیٰ اعلم کذا فی المحیط اور اگر طلب

شفعہ کے واسطے وکیل کیا تو لکھے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں نے فلاں کو بوکالت صحیحہ اس واسطے وکیل کیا کہ اس کا حق شفعہ فلاں دار محدودہ بحدود چنین و چنان میں طلب کرے اور اس کو شفعہ میں لے لے اور اس مقدمہ میں اس کی حجتیں و گواہیاں قائم و ثابت کرے اور اس سب میں اس کو اپنے قائم مقام کیا اور اس میں خصومت و منازعت وائر کرے اور ثمن اس کو دے دے اور دار مذکور بحق شفعہ اس کے واسطے اپنے قبضہ میں کر لے اور اس کو یہ اختیار نہیں دیا کہ اس

۱ مترجم کہتا ہے کہ پھر اگر اس لفظ سے یا ایسے الفاظ سے معزول ہو جائے تو وکالت مطلقہ اور اس وکالت میں فرق نہیں۔ رہے گا تامل کرنا چاہئے۔ ۱۲

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 10 (Page 244) Book of Conditions (Kitab al-Shurut)

...grant the right of pre-emption (Shuf'ah) present in this house. He is not authorized to make any acknowledgement regarding it, nor is he authorized to validate a witness who testifies against the principal (Muwakkil) in a way that nullifies any of his rights. So-and-so accepted this. If a contract for a Mudarabah (profit-sharing partnership) is to be written, it should state that this document pertains to the fact that so-and-so gave so-and-so a certain amount of Dirhams or Dinars. Describe the quality and quantity of this currency clearly. These Dirhams and Dinars were given as a valid Mudarabah (Mudarabah Sahihah) so that the working partner (Mudarib) may trade with them. He may purchase whatever goods his judgment dictates. He may sell what he has bought for cash or on credit, as he sees fit. He may engage in any type of trade with the Mudarabah capital as he wishes. He may appoint an agent (Wakil) to purchase Mudarabah goods. He may sell to whomever he chooses. He may select any type of trade according to his preference. If the Mudarib wishes, he may travel with this capital to Dar al-Islam (Islamic territory) or Dar al-Harb (non-Islamic territory). While traveling, he may spend on himself according to necessity. In all this, he shall act according to his own judgment, on the condition that whatever profit and increase Allah Almighty grants therein shall be shared equally (half-and-half) between the two. Any loss incurred shall be borne by the capital provider (Rabb al-Mal), provided it does not involve existing profit; if profit exists, the loss shall first be offset against the profit. The Mudarib accepted and received all the Mudarabah capital in valid possession. After the completion and validity of this contract, both parties separated from the gathering physically and verbally, and both acknowledged it voluntarily. This is mentioned in Al-Zahiriyya.

☆ **Chapter Eleven ☆ In Explanation of Guarantees (Kafalah)**

Write that this is the document to which witnesses were called, up until the statement that so-and-so stood as guarantor for the person (nafs) of so-and-so, by his command, for the sake of his adversary so-and-so, such that whenever he demands him and asks for the delivery of his person at any time, day or night, while his demand for his own right is possible without any physical or legal barrier between them, he shall hand him over. So-and-so accepted this guarantee face-to-face. If the scribe wishes, he may write: So-and-so acknowledged that he has stood as guarantor for the person of so-and-so by his command for his adversary so-and-so, to hand him over whenever the adversary demands his presence, etc. For greater legal strength, write: On the condition that whenever this guarantor (kafil) is

discharged by delivering the person (makful bihi) to the claimant (makful lahu), as long as any debt remains due from the debtor (makful 'anhu), he remains a guarantor under a renewed guarantee. The amount of debt is what is written in the document dated so-and-so. Therefore, when the claimant asks for him and demands his person at any time, etc. This is in Al-Muheet. If he is a guarantor for both the person and the property, write: So-and-so, in a state of legal competence, voluntarily acknowledged that "I have guaranteed for the person of so-and-so for his adversary so-and-so son of so-and-so, that when he demands his presence from me, I will hand him over to him. If I do not deliver him on the day of demand, I shall be the guarantor for the claimant for all the property due from the debtor." This property consists of a certain amount of Dirhams or Dinars. This valid guarantee was made, and the claimant was satisfied with it. He gave permission in person in the gathering of guarantee with valid authorization and confirmed his acknowledgement in writing. If a time limit is set for the guarantee, write that he guaranteed for his adversary so-and-so son of so-and-so, so that the person of the debtor, after one month has passed from that date...

...का शुफ़आ (पूर्वक्रयाधिकार) का हक़ जो इस घर में है, दे दे। और यह अधिकार नहीं दिया गया कि वह इसमें उस पर कोई इकरार करे, और न ही यह अधिकार दिया गया कि वह ऐसे गवाह की पुष्टि करे जो मुवक्किल (प्रतिनिधि नियुक्त करने वाला) के विरुद्ध ऐसी गवाही दे जिससे उसका कोई हक़ बातिल (अमान्य) होता हो। और फलां ने इसे स्वीकार किया। और यदि मुज़ारबत (लाभ साझा करने की साझेदारी) के लिए दस्तावेज़ लिखना हो, तो लिखे कि यह दस्तावेज़ इस विषय में है कि फलां ने फलां को इतने दिरहम या दीनार दिए। उस नकद राशि की विशेषताओं और मात्रा का अच्छी तरह वर्णन करे। ये दिरहम और दीनार मुज़ारबत-ए-सहीहा (वैध साझेदारी) के तरीके से उसे दिए गए ताकि यह मुज़ारिब (काम करने वाला साझेदार) इन दिरहमों या दीनारों से व्यापार करे। वह जो चाहे व्यापारिक वस्तुएं अपनी राय के अनुसार खरीदे। फिर जो खरीदा है उसे नकद या उधार, जिस तरह चाहे बेचे। मुज़ारबत के माल से जिस भी प्रकार के व्यापार में रुचि हो, वह करे। वह चाहे तो मुज़ारबत का माल खरीदने के लिए वकील (एजेंट) नियुक्त करे। मुज़ारिब जिसे चाहे उसके हाथ माल बेचे। वह अपनी पसंद के अनुसार व्यापार के प्रकारों में से चुनाव करे। और यदि मुज़ारिब चाहे तो इस माल के साथ दारुल इस्लाम (इस्लामी क्षेत्र) या दारुल हर्ब (युद्ध क्षेत्र) की यात्रा करे। यात्रा के दौरान अपनी आवश्यकता के अनुसार स्वयं पर खर्च करे। इन सब मामलों में वह अपनी सूझबूझ से काम करे, इस शर्त पर कि अल्लाह तआला इसमें जो भी लाभ या वृद्धि देगा, वह दोनों में आधा-आधा होगा। और जो भी घाटा या नुकसान होगा, वह रब्बुल माल (पूँजीपति) पर होगा, बशर्ते कि उसमें पहले का लाभ शामिल न हो; यदि लाभ शामिल है, तो घाटे की भरपाई पहले लाभ से की जाएगी। मुज़ारिब ने इसे स्वीकार करते हुए मुज़ारबत का पूरा माल सही कब्ज़े के साथ प्राप्त कर लिया। इस अनुबंध (अक़्द) के सही और पूर्ण होने के बाद, दोनों पक्ष शारीरिक और मौखिक रूप से उस सभा से अलग हुए और दोनों ने स्वेच्छा से इसे स्वीकार किया। यह ज़हीरिया में उल्लेखित है।

☆ अध्याय ग्यारह ☆ ज़मानत (कफ़ालत) के वर्णन में

लिखे कि यह वह दस्तावेज़ है जिस पर गवाह बनाए गए हैं, यहाँ तक कि यह कहा जाए कि फलां ने फलां के व्यक्ति (नफ़्स) की ज़मानत, उसके आदेश से, उसके विरोधी फलां के लिए इस तरह दी है कि जब भी वह उसे मांगेगा और उसे प्रस्तुत करने की मांग करेगा, किसी भी समय, चाहे रात हो या दिन, जबकि उसका मांग करना स्वयं के अधिकार में संभव हो, बिना किसी बाधा के जो दोनों के बीच हो और बिना किसी रुकावट के जो उसे रोके, तो वह उसे उसके सुपुर्द कर देगा। फलां ने इस

ज़मानत को आमने-सामने स्वीकार किया। यदि लेखक चाहे तो ऐसे लिखे: फलां ने इकरार किया कि उसने फलां व्यक्ति की ज़मानत उसके आदेश से उसके विरोधी फलां के लिए दी है ताकि वह उसे सुपुर्द करे जब उसका विरोधी उसे पेश करने की मांग करे, इत्यादि। यदि अधिक मजबूती चाहिए, तो ऐसे लिखे: इस शर्त पर कि जब भी यह कफ़ील (ज़मानतदार) मक़फ़ूल बिही (जिस विषय की ज़मानत है) को मक़फ़ूल लहू (लेनदार) को सौंप कर मुक्त हो जाए, तो जब तक मक़फ़ूल अन्हु (देनदार) पर उसका कुछ ऋण शेष रहेगा, तब तक यह नई ज़मानत की स्थिति में कफ़ील बना रहेगा। ऋण की मात्रा उतनी ही है जितनी फलां तारीख़ के दस्तावेज़ में लिखी गई है। अतः जब मक़फ़ूल लहू उसे मांगे और व्यक्ति को पेश करने का दावा करे, इत्यादि। यह मुहीत में है। और यदि व्यक्ति (नफ़्स) और धन (माल) दोनों का कफ़ील हो, तो लिखे: फलां ने अपनी वैधता की स्थिति में स्वेच्छा से इकरार किया कि मैंने फलां व्यक्ति की ज़मानत उसके विरोधी फलां बिन फलां के लिए दी है कि जब भी वह मुझसे उसे पेश करने की मांग करेगा, मैं उसे उसके सुपुर्द करूँगा। और यदि मांग के दिन सुपुर्द न करूँतो मैं मक़फ़ूल लहू के लिए उस पूरे माल का ज़िम्मेदार होऊँगा जो मक़फ़ूल अन्हु पर बकाया है। यह माल इतने दिरहम या दीनार है। यह ज़मानत-ए-सहीहा (वैध ज़मानत) ली गई और मक़फ़ूल लहू इससे संतुष्ट हुआ। उसने स्वयं ज़मानत की उस सभा में वैध अनुमति दे दी और लिखित रूप में उसके इकरार की पुष्टि की। और यदि ज़मानत के लिए कोई अवधि निर्धारित हो, तो लिखे कि उसके विरोधी फलां बिन फलां के लिए ज़मानत की ताकि मक़फ़ूल अन्हु के व्यक्ति को उस तारीख़ से एक महीना बीतने पर...

کا حق شفعہ جو اس دار میں ہے دے دے اور یہ اختیار نہیں دیا کہ اس میں اس پر کچھ اقرار کرے اور یہ اختیار نہیں دیا کہ جو گواہ اس موکل پر ایسی گواہی دے جس سے اس کا کچھ حق باطل ہوتا ہے تو وہ اس کی تعدیل کرے اور فلاں نے اس کو قبول کیا اور اگر مضاربت کے واسطے تحریر لکھنی چاہی تو لکھے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں نے فلاں کو اتنے درم یاد دینار دیے اور اس نقد کا وصف و مقدار اچھی طرح بیان کر دے یہ درم و دینار بطریق مضاربت صحیحہ اس کو دیئے تاکہ یہ مضارب ان درموں یاد دیناروں سے کار تجارت کرے اور جو چیزیں تجارت کی اس کی رائے میں آئیں ان سے خریدے پھر جو خریدا ہے اس کو نقد دیا ادھار جس طرح چاہے فروخت کرے اور مال مضاربت سے انواع تجارت میں سے جس قسم کی تجارت چاہے کرے اور چاہے مال مضاربت خریدنے کے واسطے وکیل کرے اور جس کے ہاتھ یہ مضارب پسند کرے۔ اس کے ہاتھ فروخت کرے اور انواع تجارت میں سے جس قسم کی تجارت چاہے بہ پسند مضارب اختیار کرے اور اگر مضارب چاہے تو اس مال کے ساتھ دار الاسلام یا دار الحرب کی طرف سفر کرے اور جب سفر کرے تو اس میں سے بقدر ضرورت اپنے اوپر خرچ کرے اور اس سب میں اپنی رائے سے عمل کرے بدین شرط کہ اللہ تعالیٰ اس میں جو کچھ نفع اور بڑھتی دے وہ دونوں میں نصفا نصف ہو گی اور جو کچھ اس میں خسارہ ٹوٹا ہو گا وہ رب المال پر ہو گا بشرطیکہ اس میں نفع شامل نہ ہو اور اگر نفع شامل ہو تو خسارہ بجانب نفع راجع ہو گا اور اس مضارب نے قبول کر کے یہ تمام مال مضاربت بقبضہ صحیحہ وصول کر لیا اور بعد صحت و تمام ہونے اس عقد کے دونوں اس مجلس سے جفرق ابدان واقوال جدا ہوئے اور بطوع دونوں نے اس کا اقرار کیا یہ ظہیریہ میں ہے۔

☆ فصل یازدھم ☆ کفالات کے بیان میں

لکھے کہ یہ تحریر وہ ہے جس پر گواہ ہوئے تا این قول کہ فلاں نے فلاں کے نفس کی کفالت اس کے حکم سے اس کے خصم فلاں کے واسطے اس طرح کی کہ ہر گاہ اس کو مانگے گا اور اس کے نفس کے سپرد کرنے کا مطالبہ کرے گا کسی وقت میں رات میں یا دن میں در حالیکہ اس کا مطالبہ بحق خود ممکن ہو گا بدون کسی حائل کے جو دونوں کے درمیان حائل ہوا اور بدون کسی مانع کے جو اس سے منع کرے تو اس کے سپرد کرے گا اور فلاں نے اس کفالت کو بالمشافہ و بالمواجہ قبول کیا اور اگر چاہے کاتب یوں تحریر کرے کہ فلاں نے اقرار کیا کہ اس نے نفس فلاں کی اس کے حکم سے واسطے اس کے خصم فلاں کے کفالت کی ہے تاکہ اس کو سپرد کرے جب کہ اس کا خصم اس کے نفس سپرد کرنے کا مطالبہ کرے الیٰ آخرہ اور اگر زیادہ مضبوطی چاہے تو یوں لکھے کہ بدین شرط کہ ہر گاہ یہ کفیل اس مکفول بہ سے اس مکفول لہ کو دے کر بری ہو جائے تو جب تک اس مکفول عنہ پر اس کا کچھ قرضہ باقی رہے گا تب تک یہ بحالہ بکفالت جدید کفیل رہے گا اور قرضہ اس قدر ہے جو کہ بتاریخ فلاں دستاویز میں تر حریر ہوا ہے پس جب اس کو یہ مکفول لہ مانگے اور اس کے نفس کا مطالبہ کرے کسی وقت میں الیٰ آخرہ یہ محیط میں ہے اور اگر نفس و مال دونوں کا کفیل ہو تو لکھے کہ فلاں نے بحالت جواز اقرار اپنے کے بطوع خود اقرار کیا کہ میں نے نفس فلاں کے واسطے اس کے خصم فلاں بن فلاں کی کفالت کی ہے کہ جب وہ اس کے نفس کا مجھ سے مطالبہ کرے گا تو میں اس کو اس کے سپرد کروں گا اور اگر بروز طلب سپرد نہ کروں تو اس مکفول لہ کے واسطے تمام اس مال کا جو اس کا اس مکفول عنہ پر ہے اس مکفول عنہ سے میں ضامن ہوں گا اور یہ مال اس قدر درم یاد دینار ہیں یہ بکفالت صحیحہ کفالت کر لی اور اس سے یہ مکفول لہ راضی ہوا اور اس کفالت کی بنفس خود اس مجلس کفالت میں باجازت صحیحہ اجازت دے دی اور خطاً باس کے اقرار کی تصدیق کی اور اگر کفالت میں

کوئی مدت مقرر ہو تو لکھے کہ واسطے اس کے خصم فلاں بن فلاں کے کفالت کی تاکہ نفس مکفول عنہ کو اس تاریخ سے ایک مہینہ گذرنے

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (225) Kitab al-Shurut (The Book of Conditions)

...After that, when he demands his presence from me, I will hand him over. This is found in Zahiriyya. Another type: making the surety for wealth contingent upon the failure to produce the person of the debtor (Makful 'anhu). Thus, write the document for the surety of person (Kafalat al-nafs) in the same way as previously mentioned, then before writing the 'acceptance' (qabul), write: "I have undertaken the surety of person on this condition that if I do not hand over [the debtor] to [the creditor] on such-and-such day or whenever the creditor demands, then I will be the guarantor for the entire sum that the creditor is claiming from the debtor, which is such-and-such amount. And whatever is proven against him as a debt, there shall be no excuse or argument against it. This is on the condition that hereafter, the claimant (talib) shall have the choice to hold either the guarantor (kafil) or the debtor (makful 'anhu) responsible for the entire sum, or hold both responsible, or hold any one of them for the whole amount, whenever and however he wishes. And at no time shall both or either one of them be absolved from this debt until the creditor receives his full debt or is exonerated from the debt due to some cause. This entire surety has occurred by the order of so-and-so, i.e., by the order of the one from whom it is requested, and witnesses have been made for all of this..." to the end.

If a condition was made to produce the person in one city, and then he was produced in another city, then according to Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa), the guarantor is absolved, provided it is at a place where the claimant can obtain justice. However, according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), he is not absolved until he produces him at the specified location. Similarly, if the condition was for the presence in the judge's court (majlis al-qadi), there is a similar difference of opinion. If the debtor refused to surrender himself to the guarantor so that the guarantor could hand him over to the creditor, then if the debtor admitted that the guarantor acted as surety by his order, the debtor will be forced to surrender himself to the guarantor so that he can be handed over to the creditor. Similarly, if he is in another city, he will be compelled to go to the creditor's city. If the debtor denied giving permission for the surety and swore an oath, and no witnesses are present, he will not be compelled. Another way of stating financial surety based on personal surety: a valid surety is permissible, and it is more cautious (ahwat) for the guarantor's rights to write: "on condition that so-and-so will hand over so-and-so on such-and-half day, and if on that day, whenever he demands, I do not hand him over..." to the end. This is because the creditor might personally avoid the meeting

that day so that the wealth becomes obligatory upon the guarantor; therefore, we have taken care of the guarantor's right and included in the condition that "in case the creditor demands and he [the guarantor] does not produce him," then it will be so. If a group of people have stood as surety for one person's presence, state that and also write: "on condition that the creditor has the choice to demand the debtor's presence from all of them or each of them. And on the condition that each one of them is also a guarantor for the presence of his companions by the claimant's order until they hand over so-and-so to the claimant." And conclude the writing. Another type regarding financial surety: This document is on the subject that witnesses were made until the statement... "I have, for so-and-so, with the permission of so-and-so, undertaken a valid guarantee for the entire sum that is owed by so-and-so, which is such-and-such amount. Therefore, this wealth became obligatory for so-and-so upon so-and-so because of the aforementioned guarantee. Thus, so-and-so gained the right to hold the guarantor responsible for it, and for as much of it as he wishes, and whenever he wishes, in whatever manner he wishes, and at any time he wishes." If there are two guarantors, write: "Thus, so-and-so gained the right to hold both of them for it and for as much of it as he wishes, whether he holds both of them or one of them, or each of them as he pleases. And whenever he wishes, one after the other, to hold both of them, and by the claimant holding one of them..."

1. I say: All these conditions are for the purpose of avoiding conflicting schools of thought (madhahib); otherwise, in view of the Hanafi school, there is no need for them. 12

فتاوا عالمگیری ..... जिल्द 10 (225) किताब अल-शुरूत ...के बाद जब वह उसके नफ्स (व्यक्ति) का मुतालबा मुझसे करेगा, मैं उसे उसके सुपुर्द कर दूंगा। यह ज़हीरिया में है। एक अन्य प्रकार: माल की कफ़ालत को इस शर्त पर मुअल्लक़ (निलंबित) करना कि मफ़कूल अन्हु के नफ्स की सुपुर्दगी न हो। अतः नफ्स की कफ़ालत का दस्तावेज़ उसी तरह लिखें जैसा कि उल्लेख किया गया है, फिर 'क़ुबूल' (स्वीकृति) लिखने से पहले लिखें कि: इस शर्त पर नफ्स की कफ़ालत कर ली कि यदि मफ़कूल अन्हु को अमुक दिन या जिस समय मफ़कूल लहू मुतालबा करे, सुपुर्द न करूँ्तो उस पूरे माल का कफ़ील रहूँगा जिसका वह इस मफ़कूल अन्हु पर मुतालबा करता है, और वह इतनी (मुद्रा) रकम है। और जो कुछ भी उस पर ऋण के रूप में सिद्ध हो चुका है, उसमें कोई तर्क या बहस नहीं होगी। इस शर्त के साथ कि इसके बाद उस दावेदार (तालिब) को अधिकार होगा कि वह चाहे तो प्रत्येक को, यानी अमुक कफ़ील और अमुक मफ़कूल अन्हु को, उस पूरे माल के लिए पकड़ (जवाबदेह बनाना) ले, और चाहे तो दोनों को उस के लिए पकड़ ले, और चाहे तो दोनों में से किसी एक को उस सब के लिए पकड़ ले। जब चाहे और जिस तरह चाहे। और किसी भी समय उन दोनों को इस ऋण से बरी नहीं माना जाएगा, और न ही उनमें से किसी एक को इससे बरी किया जाएगा, जब तक कि उस ऋणदाता को उसका पूरा ऋण न मिल जाए या किसी कारण से उस ऋण से बरीयत प्राप्त न हो जाए। और यह पूरी कफ़ालत अमुक के आदेश से, यानी उस मतलूब (जिससे मांग की गई है) के आदेश से हुई है, और इस सब पर इन लोगों ने गवाह बना लिए हैं... अंत तक।

यदि एक शहर में मफ़कूल अन्हु के नफ्स को सुपुर्द करने की शर्त की गई, फिर उसे दूसरे शहर में सुपुर्द किया गया, तो इमाम-ए-आजम रहमतुल्लाह अलैहि के अनुसार कफ़ील बरी हो जाएगा, बशर्ते कि वह ऐसी जगह हो जहाँ वह उससे अपना इंसाफ़ ले सकता हो। और साहिबैन रहमतुल्लाह अलैहिम के अनुसार, जब तक वह शर्त किए गए स्थान पर सुपुर्द न करे, तब तक बरी नहीं होगा। इसी तरह यदि सुपुर्दगी के लिए काजी की सभा (मजलिस-ए-काजी) की शर्त की गई हो, तो उसमें भी आदेश का ऐसा ही मतभेद है। और यदि मफ़कूल अन्हु ने स्वयं को कफ़ील के सुपुर्द करने से इंकार किया ताकि वह उसे मफ़कूल लहू के सुपुर्द कर सके, तो यदि उसने स्वीकार किया कि कफ़ील ने उसके आदेश से कफ़ालत की है, तो उसे मजबूर किया जाएगा कि वह स्वयं को कफ़ील के सुपुर्द करे ताकि वह उसे मफ़कूल लहू के सुपुर्द कर सके। इसी तरह यदि वह दूसरे शहर में हो, तो उसे मजबूर किया जाएगा कि वह मफ़कूल लहू के शहर में जाए। और यदि उसने अपनी अनुमति से कफ़ालत करने से इनकार किया और शपथ ले ली और कोई गवाह उपलब्ध नहीं है, तो उसे मजबूर नहीं किया

जाएगा। माल की कफ़ालत को नफ्स की कफ़ालत पर आधारित करने का एक और तरीका: सही कफ़ालत जायज़ है और यह कफ़ील के अधिकार में अधिक सुरक्षित (अहवत) है कि इस प्रकार लिखा जाए: इस शर्त पर कि अमुक व्यक्ति अमुक को अमुक दिन सुपुर्द कर देगा, और यदि अमुक दिन जब भी वह मांग करे और मैं सुपुर्द न करूँ. अंत तक। क्योंकि संभव है कि मफ़कूल लहू उस दिन स्वयं टाल-मटोल करे ताकि माल कफ़ील के जिम्मे वाजिब हो जाए, इसलिए हमने कफ़ील के अधिकार का ध्यान रखा और शर्त में यह जोड़ दिया कि "ऐसी स्थिति में कि मफ़कूल लहू मांग करे और वह सुपुर्द न करे" तो ऐसा होगा। और यदि एक समूह ने एक व्यक्ति के नफ्स की कफ़ालत की है, तो उसे स्पष्ट करें और यह भी लिखें कि: इस शर्त पर कि मफ़कूल लहू को अधिकार है कि वह उन सभी से या उनमें से प्रत्येक से मफ़कूल अन्हु के नफ्स की मांग करे। और इस शर्त पर कि उनमें से प्रत्येक व्यक्ति उस दावेदार के लिए अपने साथियों के आदेश से उनके नफ्स का भी कफ़ील है, जब तक कि वे अमुक को उस दावेदार के सुपुर्द न कर दें। और दस्तावेज़ को समाप्त करें। माल की कफ़ालत की एक और किस्म: यह लेखन इस विषय पर है जिस पर गवाह हुए कि... इस कथन तक कि... मैंने अमुक के लिए अमुक की अनुमति से उस पूरे माल की जो अमुक पर है और वह इतना है, सही ज़मानत (गारंटी) ले ली है। अतः अमुक के लिए यह माल उक्त ज़मानत के कारण अमुक पर वाजिब हो गया। फिर अमुक को अधिकार हो गया कि वह अमुक कफ़ील को उसके लिए पकड़ ले, और उसमें से जितना चाहे उसके लिए पकड़ ले, और जब चाहे और जिस स्थिति में चाहे और किसी भी समय चाहे पकड़ ले। और यदि दो कफ़ील हों, तो लिखें कि: अतः इस अमुक को अधिकार हुआ कि दोनों को उसके लिए और उसमें से जितने के लिए चाहे पकड़ ले, चाहे उन दोनों को पकड़े और चाहे एक को और चाहे प्रत्येक को जिस तरह चाहे। और जब चाहे एक के बाद दूसरे, दोनों को पकड़ ले, और अमुक दावेदार द्वारा उन दोनों में से किसी एक को पकड़ने से...

1. मैं कहता हूँ कि ये सभी शर्तें अन्य मतों (मजाहिब) के विरुद्ध बचाव के उद्देश्य से हैं, अन्यथा हनफी मत की दृष्टि में इनकी कोई आवश्यकता नहीं है। १२

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۱۰ (۲۲۵) کتاب الشروط ...کے بعد جب وہ اس کے نفس کا مطالبہ مجھ سے کرے گا اس کے سپرد کر دوں گا یہ ظہیریہ میں ہے۔ نوع دیگر تعلیق کفالت بمال بشرط عدم سپردگی نفس مکفول عنہ پس کفالت نفس کی تحریر اسی طور سے لکھے جس طرح مذکور ہوئی ہے پھر قبول لکھنے سے پہلے لکھے کہ بدیں شرط کفالت نفس کر لی کہ اگر مکفول عنہ کو فلاں روز یا جس وقت مکفول لہ مطالبہ کرے سپرد نہ کروں تو تمام اس مال کا جس کا اس مکفول عنہ پر مطالبہ کرتا ہے کفیل ہوں گا اور وہ اس قدر درم ہیں اور تمام اس چیز کا جو اس پر از قسم قرضہ ثابت ہوئی ہے اس میں کوئی علت و حجت نہ ہوگی بدیں شرط کہ اس کے بعد اس طالب کو اختیار ہو گا کہ چاہے ہر واحد کو فلاں کفیل و فلاں مکفول عنہ کو تمام اس مال کے واسطے ماخوذ کرے اور چاہے دونوں کو اس کے واسطے ماخوذ کرے اور چاہے دونوں میں سے ایک کو اس سب کے واسطے ماخوذ کرے جب چاہے اور جس طرح چاہے اور ہر گاہ چاہے ان دونوں کے واسطے اس قرضہ سے بریت نہیں ہے اور نہ دونوں میں سے کسی ایک کے واسطے اس سے بریت ہے یہاں تک کہ اس قرض خواہ کو اس کا پورا قرضہ پہنچ جائے یا کسی سبب سے اس قرضہ سے بریت واقع ہو جائے اور یہ سب کفالت بحکم فلاں یعنی اس مطلوب کے حکم سے واقع ہوئی اور اس سب پر ان لوگوں نے گواہ کر دیے الی آخرہ۔ اگر ایک شہر میں نفس مکفول عنہ سپرد کرنے کی شرط کر لی پھر اس کو دوسرے شہر میں سپرد کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک بری ہو جائے گا بشرطیکہ ایسے مقام پر ہو جہاں اس سے اپنا انصاف کرا سکتا ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک جب تک مقام مشروط میں سپرد نہ کرے تب تک بری نہ ہو گا۔ اسی طرح اگر سپرد کرنے کے واسطے مجلس قاضی کی شرط کی ہو تو اس میں بھی ایسا ہی اختلاف حکم ہے اور اگر مکفول عنہ نے اپنے تئیں کفیل کے سپرد کرنے سے انکار کیا تا کہ وہ مکفول لہ کے سپرد کرے پس اگر اس نے اقرار کیا کہ

کفیل نے اس کے حکم سے کفالت کی ہے تو اس پر جبر کیا جائے گا کہ اپنے تئیں کفیل کے سپرد کرے تا کہ مکفول لہ کے سپرد کرے اسی طرح اگر وہ دوسرے شہر میں ہو تو اس پر جبر کیا جائے گا کہ مکفول لہ کے شہر میں جائے اور اگر اس نے اپنی اجازت سے کفالت کرنے سے انکار کیا اور قسم کھا گیا اور گواہ موجود نہیں ہیں تو اس پر جبر نہ کیا جائے گا۔ وجہ دیگر برائے بیان کفالت بمال بر کفالت نفس کفالت صحیحہ جائز اور یہ حق کفیل میں احوط ہے کہ یوں لکھے کہ بدیں شرط کہ فلاں کو فلاں سپرد کر دے گا بروز فلاں اور اگر روز فلاں ہر گاہ وہ مطالبہ کرے اور میں سپرد نہ کروں الی آخرہ اس واسطے کہ شاید مکفول لہ اس دن خود ٹال جائے تا کہ مال بر ذمہ کفیل واجب ہو جائے اس واسطے ہم نے کفیل کے حق میں رعایت رکھی اور شرط میں درج کر دیا کہ درصورتیکہ مکفول لہ طلب کرے اور وہ سپرد نہ کرے تو ایسا ہوگا اور اگر ایک جماعت نے ایک شخص کے نفس کی کفالت کی تو اس کو بیان کردے اور یہ بھی تحریر کر دے کہ بدیں شرط کہ مکفول لہ کو اختیار ہے کہ ان سب سے یا ہر ایک سے نفس مکفول عنہ کا مطالبہ کرے اور بدیں شرط کہ ہر ایک ان میں سے اس طالب کے واسطے اپنے ساتھیوں کے حکم سے ان کے نفوس کا بھی کفیل ہے یہاں تک کہ فلاں کو اس طالب کے سپرد کریں اور تحریر کو ختم کرے نوع دیگر در کفالت بمال۔ یہ تحریر بدیں مضمون ہے جس پر گواہ ہوئے کہ تا ایں قول کہ میں نے فلاں کے واسطے فلاں کی اجازت سے اس کی اجازت سے تمام اس مال کی جو فلاں پر ہے اور وہ اس قدر رہے ضمانت صحیحہ کر لی پس فلاں کے واسطے یہ مال فلاں پر بسبب ضمانت مذکورہ کے واجب ہوا پس فلاں کو اختیار ہوا کہ فلاں کفیل کو اس کے واسطے ماخوذ کرے اور اس میں سے جس قدر کے واسطے چاہے ماخوذ کرے اور جب چاہے اور جس کیفیت سے چاہے اور ہرگاہ چاہے ماخوذ کرے اور اگر دو کفیل ہوں تو لکھے کہ پس اس فلاں کو اختیار ہوا کہ دونوں کو اس کے واسطے اور اس میں سے جتنے کے واسطے چاہے ماخوذ کرے چاہے ان دونوں کو ماخوذ

کرے اور چاہے ایک کو اور چاہے ہر ایک کو جس طرح چاہے اور جب چاہے ایک بعد دوسرے کے دونوں کو ماخوذ کرے اور فلاں طالب کے دونوں میں سے ایک کے ماخوذ کرنے سے ۱۔ اقول یہ سب قیود بغرض احتراز مذاہب مختلفہ ہیں ورنہ بنظر مذہب حنفیہ ان کی کچھ حاجت نہیں ہے ۱۲

...the other shall not be absolved until he receives his full debt. Each of so-and-so persons, by the command of the other, is an agent for litigation (Wakil al-Khasumat) on behalf of the other, such that they shall be adversaries against so-and-so claimant regarding whatever right he claims against their principal. Each of them accepted the agency of the other in person, and so-and-so, i.e., the claimant, accepted this suretyship (Kafalat) from both orally/face-to-face. If the condition was for one of them to guarantee the property of the other, let it be written that each of these two guarantors (Kafils) is a surety for the creditor (Makful-lahu), by the command of the other, for the other's portion of this property. Thus, he has the choice to demand from both or, if he wishes, to demand the entire property from either one of them. And if it was without the command of the other, let him write that it is without his command.

Another type: If the son provides a guarantee after the father's death, let it be written: "The content of this writing is that the witnesses whose names are mentioned at the end of the writing testified to this statement, that Zaid was owed so many dirhams as a binding debt and a due right by the father of so-and-so, and his father so-and-so passed away and his inheritance came into the hands of this son, consisting of so many dirhams or such land, the value of which can settle this debt and something remains. And this son, on behalf of his father, has undertaken a valid and permissible guarantee for this entire property for Zaid, and Zaid has accepted his guarantee orally. Consequently, this entire property became due from this son to Zaid according to the said guarantee. Whenever Zaid demands this property based on the right he claims, the son has no denial through testimony or oath, and he has no argument for its annulment on any grounds, for which he has stood surety for Zaid." Both made witnesses against themselves until the end. And we have recorded that the estate of the deceased father came into the son's possession because Imam Azam (Abu Hanifa) says that if the deceased left no such property and the son provided a guarantee, it is not permissible. However, if he did not leave an inheritance and the need for this guarantee arose, let it be written that the father died leaving no property, and the son wished to save his "skin" (self) from the fire [of the grave] and clear his liability. Therefore, out of regard for the creditor's right on behalf of the father, he guarantees that property. And a judge whose ruling is valid among Muslims has decreed the validity and binding nature of this guarantee. Then conclude the writing. And if the guarantor (Kafil) paid the property on behalf of the

debtor (Makful-anhu) and wished to have an acknowledgment from the debtor for the purpose of security, let it be written: "The witnesses named at the end of this writing testified that so-and-so voluntarily admitted that Zaid was owed so many dirhams as a binding debt and a due right for valid reasons, and so-and-so (the guarantor) had validly stood surety for this debt on his behalf by his command for Zaid. And this guarantor has paid this property in full on his behalf, and this property is now immediately payable to the guarantor by the debtor. The admitter (debtor) has no denial of this, nor any claim on any grounds that would necessitate its annulment, and he is in no way absolved. Except through this way: that he pays all this property to him, and the admitter is capable of paying it today. And the guarantor (in whose favor the admission was made) confirmed this admission in person." Then conclude the writing. Thus it is mentioned in 'Al-Muhit'.

---

1. "Skin etc." is an allusion to the torment of the grave. 12
2. Meaning, the rest should be written according to custom. 12

दूसरे को कोई मुक्ति नहीं होगी जब तक कि वह अपना पूरा ऋण प्राप्त न कर ले, और फलां और फलां व्यक्तियों में से प्रत्येक दूसरे के आदेश से दूसरे की ओर से मुकदमेबाजी का वकील (प्रतिनिधि) है, कि वे फलां दावेदार के विरुद्ध प्रतिद्वंद्वी होंगे जो उनके मुवक्किल पर अधिकार का दावा करता है। दोनों में से प्रत्येक ने आमने-सामने एक-दूसरे की वकालत स्वीकार की, और फलां यानी दावेदार ने दोनों की ओर से इस जमानत (कफालत) को मौखिक रूप से स्वीकार किया। यदि दोनों में से एक ने दूसरे की संपत्ति की जमानत की शर्त रखी हो, तो लिखे कि इन दोनों जामिनों (कफीलों) में से प्रत्येक उस लेनदार (मकफूल लहू) के लिए दूसरे के आदेश से इस माल में दूसरे के हिस्से का जामिन है। अतः उसे अधिकार है कि वह दोनों से मांग करे या यदि चाहे तो दोनों में से किसी एक से पूरे माल की मांग करे। और यदि यह दूसरे के आदेश के बिना हो, तो लिख दे कि यह उसके आदेश के बिना है।

अन्य प्रकार: यदि पुत्र ने पिता की मृत्यु के बाद गारंटी दी हो, तो लिखे कि इस लेख की विषय-वस्तु यह है कि गवाह जिनके नाम लेख के अंत में वर्णित हैं, इस बात के गवाह हुए कि ज़ैद के उसके पिता फलां पर इतने दिरहम का ऋण और वाजिब हक बकाया है। उसके पिता फलां का देहांत हो गया और उसकी विरासत इस पुत्र के हाथ आई, जो इतने दिरहम या इतनी भूमि है जिसकी कीमत से यह ऋण चुकाया जा सकता है और कुछ शेष बचता है। इस पुत्र ने अपने पिता की ओर से उस ज़ैद के लिए इस पूरे माल की सही और वैध गारंटी स्वीकार कर ली और ज़ैद ने इस गारंटी को मौखिक रूप से स्वीकार किया। अतः यह पूरा माल ज़ैद के लिए इस पुत्र पर उक्त गारंटी के अनुसार देय हो गया। जब भी ज़ैद इस माल की मांग करे, तो ऐसे हक के कारण जिसका वह दावा करता है, पुत्र को गवाही या शपथ से कोई इनकार नहीं है और उसके पास इसके खंडन के लिए किसी भी आधार पर कोई दलील नहीं है जिसकी उसने ज़ैद के लिए गारंटी ली है। दोनों ने अपने ऊपर इसके गवाह बना लिए अंत तक। और हमने यह लिख दिया कि पुत्र के कब्ज़े में मृत पिता का तर्का (विरासत) आ गया है, क्योंकि इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा) फरमाते हैं कि यदि मृतक ने कोई माल नहीं छोड़ा और पुत्र ने गारंटी ली, तो यह वैध नहीं है। परंतु यदि उसने विरासत नहीं छोड़ी हो और इस गारंटी की आवश्यकता पड़ी हो, तो लिखे कि वह मर गया और उसने कोई माल नहीं छोड़ा, और इस पुत्र ने चाहा कि उसके'चमड़े' (स्वयं) को आग से बचाए और उसके दायित्व को मुक्त कराए। अतः वह पिता की ओर से उसके हक का सम्मान करते हुए उस माल की गारंटी लेता है। और ऐसे न्यायाधीश (हाकिम) ने जिसका आदेश मुसलमानों के बीच वैध है, इस गारंटी की वैधता और अनिवार्यता का

आदेश दे दिया। फिर लेख समाप्त करे। और यदि जामिन (कफील) ने ऋणी (मकफूल अन्हु) की ओर से माल का भुगतान कर दिया और वह ऋणी से सुरक्षा के उद्देश्य से इसका स्वीकार लिखवाना चाहे, तो लिखे: अंत में वर्णित गवाह इस बात के साक्षी हुए कि फलां ने स्वेच्छा से स्वीकार किया कि ज़ैद के उस पर इतने दिरहम का वाजिब ऋण सही कारणों से बकाया था, और फलां (जामिन) ने उसकी ओर से इस ऋण की गारंटी उसके आदेश से उस ज़ैद के लिए सही तरीके से ली थी। और इस जामिन ने उसकी ओर से यह माल पूर्ण रूप से चुका दिया है, और अब यह माल जामिन के लिए ऋणी पर तुरंत देय है। स्वीकार करने वाले को इससे कोई इनकार नहीं है और न ही किसी कारण से कोई ऐसा दावा है जो इसे अमान्य कर सके और वह किसी भी तरह से मुक्त नहीं है। सिवाय इसके कि वह यह सारा माल उसे चुका दे, और यह स्वीकार करने वाला आज इसे चुकाने में सक्षम है। और इस जामिन (जिसके पक्ष में स्वीकार किया गया) ने आमने-सामने इस स्वीकारोक्ति की पुष्टि की। फिर लेख समाप्त करे। ऐसा 'मुहीत' में वर्णित है।

---

१ 'चमड़ा' आदि का संकेत कब्र के अज़ाब (यातना) की ओर है। १२ २ अर्थात शेष को नियमानुसार लिखें। १२

دوسرے کو کچھ بریت نہ ہوگی یہاں تک کہ وہ اپنا پورا قرضہ وصول پائے اور فلاں وفلاں میں سے ہر ایک بحکم دوسرے کے دوسرے کی طرف سے وکیل خصومت ہے کہ بمقابلہ فلاں طالب کے جس حق کا وہ اس کے موکل پر مطالبہ کرے خصم ہوگا اور دونوں میں سے ہر ایک نے دوسرے کی وکالت کو بالمواجہہ قبول کیا اور فلاں یعنی طالب نے دونوں کی طرف سے اس کفالت کو بالمشافہہ قبول کیا اگر دونوں میں سے ایک کی دوسرے کی ملک کی کفالت کرنا شرط کی ہو تو لکھے کہ ان دونوں کفیلوں میں سے ہر ایک اس مکفول لہ کے واسطے دوسرے کے حکم سے دوسرے کے حصہ کا اس مال میں سے ضامن ہے پس اس کو اختیار ہے کہ دونوں سے مطالبہ کرے یا دونوں میں سے ہر ایک سے تمام اس مال کا مطالبہ کرے اگر چاہے اور اگر بغیر حکم دوسرے کے ہو تو لکھ دے کہ بدون اس کے حکم کے ہے۔

نوع دیگر اگر پسر نے بعد موت پدر کے ضمانت کی تو لکھے کہ تحریر ہذا کا مضمون ہے گواہ لوگ جن کا نام آخر تحریر میں مذکور ہے گواہ ہوئے تا این قول کہ زید کے اس کے والد فلاں پر اس قدر درم قرضہ لازم وحق واجب ہیں اور اس کے والد فلاں نے وفات پائی اور اس کی میراث اس پسر کے ہاتھ آئی اور وہ اس قدر درم ہیں یا اتنی زمین ہے جس کی قیمت سے یہ قرضہ ادا ہو سکتا ہے اور کچھ بچتا ہے اور اس پسر نے اپنے والد کی طرف سے اس زید کے واسطے اس تمام مال کی ضمانت صحیحہ جائز ہ کر لی اور زید نے اس کی ضمانت کو بالمشافہہ قبول کیا پس یہ تمام مال زید کے واسطے اس پسر پر بحکم اس ضمان مذکور کے ہو گیا اس پسر کو یہ مال اس زید کو دینے سے ہرگاہ مطالبہ کرے بسبب ایسے حق کے جو دعویٰ کرتا ہے گواہی و قسم کچھ انکار نہیں ہے اور اس کو کوئی حجت کسی وجہ سے اس کے ابطال میں نہیں ہے جس کی اس نے زید کے

واسطے ضمانت کر لی ہے اور دونوں نے اپنے اوپر اُس کے گواہ کر لئے آخر تک اور یہ ہم نے لکھ دیا کہ اس کے قبضہ میں پدر متوفی کا ترکہ آ گیا ہے اس واسطے کہ امام اعظم فرماتے ہیں کہ اگر اس نے کوئی ایسا مال نہ چھوڑا اور پسر نے کفالت کر لی تو نہیں جائز ہے۔ پس اگر اس نے میراث نہ چھوڑی ہو اور اس کفالت کی ضرورت واقع ہوئی تو لکھے کہ وہ مر گیا اور اس نے کچھ مال نہ چھوڑا اور اس پسر نے چاہا کہ اس کی کھال کو آگ سے چھڑاوے اور اُس کا ذمہ فارغ کرادے پس اس کی طرف سے اس کے حق کی رعایت سے اس مال کی ضمانت کرتا ہے اور ایسے حاکم نے جس کا حکم مسلمانوں کے درمیان جائز ہے اس کفالت کی صحت ولزوم کا حکم دے دیا اور تحریر کو ختم کرے اور اگر کفیل نے مکفول عنہ کی طرف سے مال ادا کیا اور مکفول عنہ سے اس کا اقرار بغرض وثاقت تحریر کرانا چاہا تو لکھے گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا گواہ ہوئے کہ فلاں نے بطوع خود اقرار کیا کہ زید کے اس پر اس قدر درم قرضہ لازم و حق واجب بسبب صحیح تھے اور فلاں نے اس کی طرف سے اس قرضہ کی کفالت اس کے حکم سے اس زید کے واسطے بطور صحیح کی تھی اور اس کفیل نے اس کی طرف سے یہ مال تمام و کمال ادا کر دیا اور اس کفیل کے واسطے اس پر یہ مال فی الحال واجب الادا ہے اس مقر کو اس سے کچھ انکار نہیں ہے اور نہ کسی وجہ سے کوئی دعویٰ ہے جو موجب اس کے ابطال کا ہو اور اس کی کسی طرح بریت نہیں ہے۔ الا بدین طریق کہ یہ سب مال اس کو ادا کر دے اور یہ مقر آج کے روز اس کے ادا کرنے پر قادر ہے اور اس کفیل مقر لہ نے اس کے اس اقرار کی بالمواجہہ تصدیق کی پھر تحریر کو ختم کرے کذا فی المحیط۔

---

۱ کھال الخ اشارہ عذاب قبر کی طرف ہے ۱۲ ۲ یعنی باقی حسب دستور لکھے ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 | 227 | Kitab al-Shurut (The Book of Conditions)

Chapter Sixteen Regarding the Statement of Hawala (Transfer of Debt)

This document is to the effect that the witnesses named at the end of this writing have all witnessed that Zaid admitted that a certain amount of Dirhams were an obligatory right and mandatory debt due from Bakr to Amr for valid reasons. Bakr then transferred (made a *Hawala* of) all this wealth for the sake of Amr onto Zaid, and Zaid accepted the transfer of all this wealth for Amr face-to-face in the same sitting. Consequently, all the said wealth became due from Zaid to Amr by the decree of the aforementioned transfer. Zaid has no grounds for denial in giving the said wealth to Amr whenever he demands it—a right for which he (Amr) offers testimony and an oath. There is no argument or reason for the nullification of the said wealth. The document should then be concluded. If the transferor (*Muhil*) has a claim against the transferee (*Muhtal 'alayh*), then the transfer is restricted to that wealth. In such a case, write: Zaid owes Amr this much, and Amr owes Bakr this much; therefore, Amr transferred the debt from Zaid to Bakr, and Bakr accepted the transfer on the condition that Bakr would pay Zaid this debt from the wealth that Amr owes Bakr. If Bakr accepted the guarantee on behalf of Amr on the condition of the original debtor's exoneration, then in our view, this is a *Hawala*. Thus, record it according to the established practice and, at the end, append the judge's decree after a valid dispute. If there is a dated document for the debt, write: the debt is mandatory due to valid reasons for which a confessory document dated such-and-such was written. If the debt is the price of a sold item, a guarantee for wealth, or for any other reason and it has been proven, then it is valid and will be clearer. If the transfer is for a fixed term, record it; the transferor is thereby exonerated and the wealth is dropped from his liability. This wealth then becomes payable by the transferee to the beneficiary (*Muhtal lahu*) by the decree of this transfer for a term of so many months, from the date of this document until such-and-such date. After the term expires, he may demand payment whenever and however he wishes; there shall be no exoneration for the debtor, and no denial shall be made regarding the payment of the full amount. If a condition was made that if the transferee becomes unable to pay, recourse will be had to the transferor, then write: if this wealth does not reach the beneficiary and he is unable to collect from the transferee—whether due to death, disappearance, bankruptcy, insolvency, defiance, or denial of the transfer—then he shall return to the transferor and demand it from him. The transferor accepted all of this, and some of them confirmed it to others face-to-face in the same sitting, and it

was put in writing for further verification. The transferor granted him the authority to collect it and the authority to file a lawsuit before whoever he wishes in judgment. In this matter, he granted him the power of attorney to appoint whomsoever he wishes as an agent and to dismiss them, one after another, through a valid power of attorney. Thus it is mentioned in *Al-Muhit*.

Issue: If the acknowledgee (*Muqarrar lahu*) confirmed the admission verbally ☆

Another type: Zaid admitted of his own free will that a certain amount of Dirhams were an obligatory right and mandatory debt due to him from Amr, and he had transferred this wealth to his creditor Bakr, who accepted it. Then Amr transferred this wealth to his debtor Khalid for Bakr, and Khalid accepted the transfer. Subsequently, Khalid disappeared and went to another city. Consequently, Bakr could not collect his right from him and, being unable, he turned back to the transferor (*Muhil*), but the transferor had also disappeared. Therefore, in distress, he turned back to the first transferor, who had included this condition in the transfer. Thus, Bakr collected all this wealth from Zaid. Later, when Amr returned from the other city, Zaid demanded the wealth from him because both transfers had become void, and he recovered the full amount from Amr. Zaid then admitted of his own will that I have received from Amr...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 | 227 | किताब अल-शुरुत (शर्तों की किताब)

सोलहवाँ अध्याय हवाला (कर्ज़ के हस्तांतरण) के बयान में

यह दस्तावेज़ इस मज़मून का है जिस पर इस लेख के अंत में नामज़द सभी गवाह साक्षी हुए हैं कि ज़ैद ने इकरार किया कि अम्र के बक्र पर इतने दरहम वाजिब हक और लाज़िम कर्ज़ सही कारणों से थे, और बक्र ने इस पूरे धन का अम्र के वास्ते इस ज़ैद पर हवाला (ट्रांसफर) कर दिया और ज़ैद ने इस पूरे धन का हवाला अम्र के लिए आमने-सामने उसी सभा में स्वीकार कर लिया। अतः उक्त पूरा धन इस ज़ैद पर उस हवाला के आदेशानुसार अम्र के लिए हो गया। अब ज़ैद को अम्र को यह धन देने से, जब भी वह उससे मांग करे, कोई इनकार नहीं है, जिस हक पर वह गवाही और कसम का दावा करता है। और किसी भी वजह या कारण से इस धन को निरस्त करने का कोई तर्क शेष नहीं है। और लेख को समाप्त करे। और यदि 'मुहील' (हस्तांतरणकर्ता) का 'मुहताल अलैह' (जिस पर कर्ज़ ट्रांसफर हुआ) पर धन बकाया हो, तो हवाला उस धन की पाबंदी के साथ हो, तो लिखे कि ज़ैद का अम्र पर इतना कर्ज़ है और अम्र का बक्र पर इतना कर्ज़ है, फिर अम्र ने ज़ैद को बक्र पर हवाला कर दिया और बक्र ने इस हवाले को इस तरह स्वीकार किया कि बक्र इस ज़ैद को यह कर्ज़ उस धन से दे देगा जो अम्र का बक्र पर बकाया है। और यदि बक्र ने अम्र की ओर से मूल ऋणी की मुक्ति की शर्त पर ज़मानत स्वीकार की हो, तो हमारे निकट यह 'हवाला' है। अतः इसे प्रथा के अनुसार लिखकर अंत में न्यायसंगत विवाद के बाद न्यायाधीश का आदेश दर्ज करे। यदि कर्ज़ के लिए कोई ऐतिहासिक दस्तावेज़ हो, तो लिखे कि कर्ज़ सही कारणों से अनिवार्य है जिसके लिए इकरारी दस्तावेज़ अमुक तिथि को लिखा गया है। यदि कर्ज़ किसी बेची गई वस्तु की कीमत या किसी धन की ज़मानत या अन्य कारण से हो और यह सिद्ध हो गया हो, तो वह सही है और अधिक स्पष्ट होगा। यदि हवाला किसी निश्चित अवधि के लिए हो, तो उसे लिखे और इससे मुहील (पुराना ऋणी) मुक्त हो गया और उसके ज़िम्मे से यह धन समाप्त हो गया। और यह धन 'मुहताल लहू' (लेनदार) के लिए उस हवाले के आदेशानुसार उस 'मुहताल अलैह' (नया ऋणी) पर इतने महीनों की अवधि के लिए, इस दस्तावेज़ की तिथि से अमुक तिथि तक देय (payable) हुआ। अतः अवधि पूरी होने के बाद जब चाहे जिस तरह चाहे मांग करे, उसके लिए कोई मुक्ति नहीं होगी और भुगतान के समय पूरे धन की अदायगी से कोई इनकार नहीं होगा। यदि यह शर्त रखी गई कि यदि नया ऋणी असमर्थ हुआ तो मुहील (पुराने ऋणी) से संपर्क करेगा, तो लिखे कि यदि यह धन लेनदार तक नहीं पहुँचा और वह नए ऋणी से वसूल करने में असमर्थ रहा—चाहे उसकी मृत्यु के कारण, गायब होने के कारण, कंगाली व गरीबी के कारण,

अवज्ञा के कारण या हवाले से मुकरने के कारण—तो वह मुहील (पुराने ऋणी) से संपर्क करेगा और उससे मांग करेगा। यह सब मुहील ने स्वीकार किया और उन लोगों में से कुछ ने कुछ की आमने-सामने पुष्टि की और अधिक मजबूती के लिए इसे लिख दिया। मुहील ने उसे धन वसूलने का अधिकार दे दिया और यह अधिकार भी दिया कि जहाँ चाहे मुकदमा दायर करे और इस मामले में उसे वकील नियुक्त करने का अधिकार दिया कि जिसे चाहे वकील बनाए और हटाए—अमल-दर-अमल सही वकालत के साथ। जैसा कि 'अल-मुहीत' में वर्णित है।

मसला: यदि मुक़र्रर लहू (जिसके पक्ष में स्वीकारोक्ति हुई) ने मौखिक रूप से पुष्टि की ☆

एक अन्य प्रकार: ज़ैद ने स्वेच्छा से स्वीकार किया कि अम्र पर उसका इतना दरहम वाजिब हक और कर्ज़ है और उसने अपने लेनदार बक्र को इस धन का हवाला दे दिया था और उसने इसे स्वीकार कर लिया था। फिर उस अम्र ने अपने ऋणी खालिद पर इस धन का हवाला बक्र को दे दिया और खालिद ने इसे स्वीकार कर लिया। फिर खालिद गायब हो गया और किसी अन्य शहर चला गया। अतः बक्र उससे अपना हक वसूल न कर सका और असमर्थ होकर उसने मुहील से संपर्क किया और मुहील भी गायब हो गया। फिर विवश होकर उसने उसके मुहील (पहले वाले) से संपर्क किया जिसने हवाले में यह शर्त रखी थी। अतः बक्र ने यह पूरा धन ज़ैद से वसूल किया। फिर जब अम्र उस शहर से वापस आया, तो दोनों हवालों के बातिल (रद्द) होने के कारण ज़ैद ने उससे उस धन की मांग की और अम्र से वह पूरा धन प्राप्त किया। और ज़ैद ने स्वेच्छा से इकरार किया कि मैंने अम्र से...

فصلِ شانزدہم حوالہ کے بیان میں

یہ تحریر بدیں مضمون ہے جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا سب گواہ ہوئے ہیں کہ زید نے اقرار کیا کہ عمرو کے بکر پر اس قدر درم حق واجب و قرضہ لازم بسبب صحیح تھے اور بکر نے اس تمام مال کا اس عمرو کے واسطے اس زید پر حوالہ کیا اور زید نے تمام اس مال کا حوالہ اس عمرو کے واسطے بالمواجہتہ اسی مجلس حوالہ میں قبول کیا پس تمام مال مذکور اس زید پر بحکم اس حوالہ مذکورہ کے عمرو کے واسطے ہو گیا اس زید کو عمرو کو یہ مال مذکور دینے سے ہر گاہ اس سے مطالبہ کرے ایسے حق کا جس کا اس پر گواہی و قسم دعویٰ کرتا ہے کچھ انکار نہیں ہے اور کسی وجہ سے اور کسی سبب سے کوئی حجت اس مال مذکور کے ابطال کی نہیں ہے اور تحریر کو ختم کرے اور اگر محیل کا محتال علیہ پر مال آتا ہو پس حوالہ بقید اس مال کے ہو تو لکھے کہ زید کا عمرو پر اس قدر قرضہ اور عمرو کا بکر پر اس قدر قرضہ ہے پس عمرو نے زید کو بکر پر حوالہ کر دیا اور بکر نے اس حوالہ کو قبول کیا بایں کہ بکر اس زید کو یہ قرضہ اس مال سے دے دے گا جو عمرو کا بکر پر آتا ہے اور اگر بکر نے عمرو کی طرف سے بشرط بریت اصیل کفالت قبول کی ہو تو یہ ہمارے نزدیک حوالہ ہے پس اس کو بدستور معلوم لکھ کر آخر میں حکم حاکم بعد خصومت صحیحہ لاحق کرے اور اگر قرضہ کے واسطے دستاویز تاریخی ہو تو لکھے کہ قرضہ واجب بسبب صحیح جس کے واسطے دستاویز اقراری مورخہ تاریخ فلاں تحریر ہے اور اگر قرضہ کسی مبیع کا ثمن یا کسی مال کی ضمانت یا دوسرے سبب سے ہو اور یہ ثابت ہو گیا ہو تو صحیح ہے اور زیادہ واضح ہوگا اور اگر حوالہ بمیعاد ہو تو اس کو تحریر کرے اور یہ محیل بری ہو گیا اور اس کے ذمہ سے یہ مال ساقط ہو گیا اور یہ مال محتال لہ کے

واسطے بحکم اس حوالہ کے اس محتال علیہ پر میعادی اتنے مہینوں کی میعاد پر ابتدائے تاریخ تحریر ہذا سے انتہائے تاریخ فلاں پر واجب الادا ہوا پس بعد میعاد آجانے کے جب چاہے جس طرح چاہے مطالبہ کرے اس کے واسطے کوئی بریت نہ ہو گی اور اس مال کی ادائی کے وقت اس کو تمام مال کے ادا کرنے سے کوئی انکار نہ ہو گا اور اگر یہ شرط کر لی کہ اگر محتال علیہ عاجز ہوا تو محیل سے رجوع کرے گا تو لکھے کہ اگر یہ مال اس محتال لہ کو نہ پہنچا اور وہ اس محتال علیہ سے وصول کرنے سے عاجز ہو گیا بسبب اس کی موت کے یا غائب ہو جانے کے یا اعدام و افلاس کے یا سرکشی کے یا اس حوالہ سے انکار کر جانے کے تو اس محیل سے رجوع کرے گا اور اس سے مطالبہ کرے گا اور یہ سب اس محیل نے قبول کیا اور ان لوگوں میں سے بعض نے بعض کی اس سب میں بالمواجہتہ تصدیق کی اور اس میں زیادہ توثیق کے واسطے تحریر کر دی اور اس محیل نے اس کو اس کے وصول کرنے کا اختیار دے دیا اور یہ اختیار دے دیا کہ حکم میں جس کے پاس چاہے نالش دائر کرے اور اس معاملہ میں اس کو تو کیل کا اختیار دیا کہ جس کو چاہے وکیل کرے اور معزول کرے مرۃ بعد اخری بتو کیل صحیح کذا فی المحیط۔

مسئلہ: اگر مقرر لہ نے اقرار کی مشافہتہ تصدیق کی ☆

نوع دیگر زید نے بطوعِ خود اقرار کیا کہ اس کے عمرو پر اس قدر درم حق واجب و قرضہ لازم ہے اور اس نے اپنے قرض خواہ بکر کو اس مطلوب پر اس مال کا حوالہ کر دیا تھا اور اس نے اس حوالہ کو قبول کیا تھا پھر اس عمرو نے اپنے قرض دار خالد پر اس مال کا بکر کو حوالہ کر دیا اور اس خالد نے اس حوالہ کو قبول کر لیا پھر یہ خالد غائب ہو گیا اور فلاں شہر کو چلا گیا پس بکر کو اس سے اپنا حق وصول نہ ہو سکا اور عاجز ہو کر اس نے محیل سے رجوع کیا اور محیل بھی غائب ہو گیا پس عاجز ہو کر اس نے اس کے محیل سے رجوع کیا اور اس نے حوالہ میں یہ شرط کر لی تھی پس بکر نے یہ تمام مال زید سے وصول پایا پھر جب کہ عمرو شہر فلاں سے

حاضر ہوا تو بسبب دونوں حوالوں کے باطل ہونے کے زید نے اس سے اس مال کا مطالبہ کیا اور عمرو سے یہ مال تمام و کمال بھر پایا اور زید نے بطوعِ خود اقرار کیا کہ میں نے عمرو

Fatawa-e-Alamgiri..... Volume 10 (Page 228) Kitab al-Shurut (Book of Stipulations)

...that by paying all this property to him, he has received everything in full and has cleared him of all claims and disputes. This was done with a valid declaration that is conclusive for all claims and disputes. Now, nothing remains from Zaid towards Amr or against Amr (etc.). For Amr, he became a valid guarantor for 'Daman-e-Dark' (warranty against defects or third-party claims). The declarant confirmed this in the presence of witnesses, and both took witnesses upon themselves. Allah knows best; so it is mentioned in 'al-Dhakhira'. If the transferor of debt (Muhil) has property with the transferee (Muhtal Alayh), he should write that this document, which is witnessed by the individuals named at the end, states that Zaid's debt to Amr is of such an amount due to a valid right and mandatory obligation. Therefore, Zaid transferred the debt to his creditor Bakr, and Amr accepted this transfer on the condition that he would pay from the property he owes to Amr (etc.), as stated in 'al-Zahiriyya'.

Seventh Section Regarding Settlements (Musalhaat)

If a deed of settlement for all claims and disputes is required, it should be written that 'So-and-so, son of So-and-so' (etc.) declared: "I have entered into a valid settlement (Sulh-e-Sahih) with 'So-and-so' regarding all my claims and disputes against him for a certain number of dinars, which settlement brings an end to all claims and disputes. He accepted this from me legally, and paid me the settlement amount (Badal-e-Sulh) in the same settlement assembly, which I have validly received. After this settlement, I have no claim or dispute against him for any cause or reason, whether small or large, old or new, in silent property (cash/jewelry) or speaking property (livestock), in animals or specific goods, in movable or demarcated property, in dirhams or dinars, or in anything that can be termed as property or ownership." He made a valid declaration of all this, which was confirmed by the one accepting the settlement. This format is the basis for all settlement deeds. If a minor (Saghir) has a claim against a stranger and a settlement is reached, if the one making the settlement is the minor’s father, he should write: "'So-and-so, son of So-and-so' declared that I have settled with 'So-and-so' for every dispute pertaining to his minor son named 'So-and-so' (and he has no other son of this name) for a certain number of dirhams, after becoming certain that this settlement is better for the minor than prolonging the dispute, because there were no just witnesses available to establish the minor’s right, and the defendant (Mudda'a Alayh) had a valid defense. 'So-and-so' accepted this settlement legally, and the person settling on behalf of the minor

received the settlement amount in the assembly." If the person settling is a stranger authorized by the Qazi (Judge), he should write: "'So-and-so, son of So-and-so', who is authorized by Qazi 'So-and-so' to settle and receive the settlement amount on behalf of the minor 'So-and-so', declared in a state of full legal capacity that he settled with 'So-and-so' (the defendant) for every dispute the minor 'So-and-so' had against him, with the permission of the Qazi, for a certain amount of dirhams. This was done when the minor had no executor (Wasi) either from the father's side or otherwise, and after it became definitively clear (1) that this settlement was better for the minor." Then he should explain the reason and complete the document to the end; this is as found in 'al-Zahiriyya'.

If a claim is made against a minor and the claimant (Mudda'i) has witnesses, and a settlement is reached on this claim, he should write: "'So-and-so, son of So-and-so' declared that he was making a claim against the minor named 'So-and-so, son of So-and-so' in the presence of his father (or write, in the presence of his executor) that all this is his property and valid right and is wrongfully in the possession of this father or executor, and he demanded from them that they withdraw their hand and hand it over to the claimant..."

---

1. It is a condition that the benefit to the minor is apparent.

फतावा-ए-आलमगीरी..... जिल्द 10 (228) किताबुश्शुरूत (शर्तों की किताब)

...कि यह सब माल उसे अदा करने से पूरा पा लिया है और उसे तमाम दावों और विवादों से मुक्त कर दिया है। यह एक वैध इकरार के साथ किया गया है जो तमाम दावों और विवादों को समाप्त करने वाला है। अब जैद का अम्र की ओर या अम्र पर (इत्यादि) कुछ शेष नहीं रहा। अम्र के लिए 'ज़मान-ए-दर्क (त्रुटि या दावे के विरुद्ध वारंटी) के रूप में एक वैध जामिन (गारंटर) नियुक्त हुआ। इकरार करने वाले ने गवाहों की उपस्थिति में इसकी पुष्टि की और दोनों ने खुद पर गवाह बना लिए। अल्लाह सबसे बेहतर जानता है, जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में वर्णित है। यदि कर्ज देने वाले (मुहील) का कर्ज लेने वाले (मुहताल अलैह) पर माल बकाया हो, तो लिखे कि यह दस्तावेज़ जिस पर अंत में उल्लेखित गवाह साक्षी हैं, इस विषय पर है कि जैद का अम्र पर इतना कर्ज वैध हक और अनिवार्य ऋण के कारण है। अतः जैद ने अपने लेनदार बकर को अम्र पर ऋण का हस्तांतरण (हवाला) किया और अम्र ने इस शर्त पर यह हवाला स्वीकार किया कि वह उस माल से भुगतान करेगा जो उसके पास अम्र का बकाया है (इत्यादि), जैसा कि 'अल-ज़हीरिया' में है।

सातवीं धारा समझौतों (सुलह) के विवरण में

यदि सभी दावों और विवादों के लिए समझौते का दस्तावेज़ चाहिए, तो लिखे कि 'फलां बिन फलां' ने (इत्यादि) इकरार किया कि मैंने 'फलां' के साथ अपने उन सभी दावों और विवादों के संबंध में, जो उसके विरुद्ध थे, इतने दीनारों पर एक वैध समझौता (सुलह-ए-सही) किया है जो सभी दावों को समाप्त करने वाला है। उसने मुझसे इसे वैध रूप से स्वीकार किया और समझौते की उसी सभा में मुझे समझौते की राशि (बदल-ए-सुलह) का भुगतान कर दिया, जिसे मैंने वैध रूप से प्राप्त कर लिया। इस समझौते के बाद, मेरा उस पर किसी भी कारण या वजह से कोई दावा या विवाद नहीं रहा, न कम न अधिक, न पुराना न नया, न अचल संपत्ति में न चल संपत्ति में, न पशुओं में न वस्तुओं में, न हस्तांतरणीय संपत्ति में न सीमाओं वाली संपत्ति में, न दिरहम में न दीनार में, और न ही ऐसी किसी चीज़ में जिसे माल या मिल्कियत (संपत्ति) कहा जाता है। उसने इन सबका वैध इकरार किया जिसकी पुष्टि इस समझौते को स्वीकार करने वाले ने की। यह प्रारूप सभी समझौता-पत्रों (सुलह-नामों) का आधार है। यदि किसी नाबालिग (सगीर) का दावा किसी अजनबी पर हो और समझौता हो जाए, तो यदि समझौता करने वाला नाबालिग का पिता हो, तो वह लिखे कि 'फलां बिन फलां' ने इकरार किया कि मैंने 'फलां' से हर उस विवाद के संबंध में, जो उसके नाबालिग पुत्र (जिसका नाम 'फलां' है और इस नाम का उसका कोई अन्य पुत्र नहीं है) के लिए था, इतने दिरहमों पर समझौता कर लिया है। यह

तब किया गया जब मुझे यह विश्वास हो गया कि विवाद को लंबा खींचने की तुलना में यह समझौता नाबालिग के हक में बेहतर है, क्योंकि नाबालिग के हक को सिद्ध करने के लिए विश्वसनीय गवाह मौजूद नहीं थे और प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) के पास एक वैध बचाव मौजूद था। 'फलां' ने इस समझौते को वैध रूप से स्वीकार किया और समझौता करने वाले ने नाबालिग की ओर से समझौते की राशि सभा में ही वैध रूप से प्राप्त कर ली। यदि समझौता करने वाला कोई अजनबी हो और काज़ी (न्यायाधीश) ने उसे समझौते की अनुमति दी हो, तो वह लिखे कि 'फलां बिन फंय' जो नाबालिग 'फलां' की ओर से इस समझौते के लिए काज़ी 'फलां बिन फलां' द्वारा अधिकृत है, अपनी पूर्ण कानूनी क्षमता की स्थिति में इकरार किया कि उसने 'फलां' (प्रतिवादी) से नाबालिग 'फलां' के हर उस विवाद के संबंध में, जो उस पर था, काज़ी की अनुमति से इतने दिरहमों के बदले एक वैध समझौता कर लिया है। यह तब किया गया जब नाबालिग का कोई संरक्षक (वसी) न तो पिता की ओर से था और न ही किसी अन्य की ओर से, और यह निश्चित रूप से स्पष्ट हो गया था (1) कि यह समझौता नाबालिग के लिए बेहतर है। फिर इसका कारण स्पष्ट करे और अंत तक दस्तावेज़ को पूरा करे, जैसा कि 'अल-ज़हीरिया' में है।

यदि नाबालिग के विरुद्ध दावा किया गया हो और वादी (मुद्दई) के पास गवाह हों, और इस दावे पर समझौता हुआ हो, तो लिखे कि 'फलां बिन फंय' ने इकरार किया कि वह नाबालिग (जिसका नाम 'फलां बिन फलां' है) पर उसके पिता की उपस्थिति में, या लिखे कि उसके संरक्षक की उपस्थिति में, यह दावा करता था कि यह सब उसकी वैध मिल्कियत और हक है और इस पिता या संरक्षक के पास गलत तरीके से है, और उनसे मांग करता था कि वे अपना अधिकार छोड़ें और उस वादी को... [जारी]

---

1. यह शर्त है कि नाबालिग के हक में बेहतरी स्पष्ट हो।

کے یہ سب مال اس کو ادا کرنے سے سب بھر پایا ہے اور اس کو تمام دعوی و خصومات سے بری کر دیا ہے باقرار صحیح کیا جو تمام دعوی و خصومات کا قاطع ہے اور زید کا عمرو کی جانب یا عمرو پر الی آخرہ۔ کچھ نہیں رہا اور عمرو کے واسطے ضمان درک کا بطور صحیح ضامن ہوا اور اس مقررہ نے اس کے اقرار کی مشاہدہ تصدیق کی اور دونوں نے اپنے اوپر گواہ کر لئے واللہ تعالی اعلم کذا فی الذخیرہ۔ اگر محیل کا محتال علیہ پر مال ہو تو لکھے کہ یہ تحریر جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا سب شاہد ہوئے ہیں بدین مضمون ہے زید کا عمرو پر اس قدر قرضہ بسبب صحیح حق واجب ودین لازم ہے پس زید نے اپنے قرض خواہ بکر مذکور کو عمرو پر حوالہ کیا اور عمرو نے یہ حوالہ قبول کیا بدین شرط کہ یہ اس مال سے جو عمرو پر آتا ہے ادا کرے گا الی آخرہ کذا فی الظہیریہ۔

فصل ہفتم مصالحات کے بیان میں

اگر تمام دعوی و خصومات سے صلح کی تحریر چاہی تو لکھے کہ فلاں بن فلاں نے الی آخرہ اقرار کیا کہ میں نے فلاں سے اپنے تمام دعوی و خصومت سے جو اس کی جانب ہیں اس قدر دینار پر صلح صحیح جو تمام دعوی و خصومات کی قطع کرنے والی ہے صلح کی اور اس نے مجھ سے بقول صحیح قبول کیا اور مجھ کو بدل صلح اسی مجلس صلح میں ادا کر دیا اور میں نے اس پر قبضہ صحیح کر لیا اور بعد اس صلح کے میرا اس پر کسی سبب اور کسی وجہ سے کوئی دعوی و کوئی خصومت نہ قلیل میں نہ کثیر میں نہ قدیم میں نہ جدید میں نہ مال صامت میں نہ مال ناطق میں نہ حیوان میں نہ اعیان میں نہ منقول میں نہ محدود میں نہ دراہم میں نہ دینار میں نہ ایسی شے میں

جس پر مال و ملک کا لفظ بولا جاتا ہے رہی اس سب کا اس نے اقرار صحیح کیا جس کی اس صلح قبول کرنے والے نے تصدیق کی۔ یہ صورت تحریر تمام صلح ناموں میں اصل ہے۔ اگر صغیر کا کوئی دعوی کسی اجنبی پر ہو اور اس سے صلح واقع ہوئی پس اگر صلح کرنے والا صغیر کا باپ ہو تو لکھے کہ فلاں بن فلاں نے اقرار کیا کہ میں نے فلاں سے ہر خصومت سے جو اس کے فرزند صغیر کے واسطے جس کا نام فلاں ہے اور اس کا کوئی لڑکا اس نام کا اس کے سوائے نہیں ہے اتنے درموں پر صلح کر لی بعد ازآنکہ مجھ کو اس بات کا یقین ہو گیا کہ یہ صلح اس صغیر کے حق میں اس سے بہتر ہے کہ خصومت طول دی جائے اس واسطے کہ اس ولد صغیر کے واسطے گواہ عادل نہ تھے جن کو اس صغیر کے حق کے اثبات کے واسطے قائم کیا جائے اور مدعاعلیہ کے پاس دفعیہ صحیح موجود تھا اور فلاں نے اس صلح کو اس سے بقول صحیح قبول کیا اور اس صلح کرنے والے نے اس صغیر کے واسطے یہ بدل صلح مجلس صلح میں بقبضہ صحیح وصول کر لیا اور اگر صلح کرنے والا اجنبی ہو اور قاضی نے اس کو صلح کرنے کی اجازت دے دی ہو تو لکھے کہ فلاں بن فلاں جو صغیر فلاں کی جانب سے اس مصالحہ کرنے کے واسطے از جانب قاضی فلاں بن فلاں اس صلح کرنے اور بدل صلح وصول کرنے کا اجازت یافتہ ہے سب طرح اپنے جواز اقرار کی حالت میں بلوغ خود اقرار کیا کہ اس نے فلاں سے یعنی مدعاعلیہ سے ہر خصومت سے جو صغیر فلاں کی اس پر تھی باجازت قاضی فلاں کے صلح کر لی جب کہ اس صغیر کے واسطے کوئی وصی نہ تھا نہ از جانب پدرو نہ از جانب غیر اور یہ صلح بعوض اس قدر درموں کے صلح صحیح کر لی بعد ازآنکہ یہ بات بے یقینا معلوم ہوگئی (ا) کہ اس صغیر کے واسطے یہ صلح بہتر ہے اور سبب بیان کر دے اور آخر تک تحریر کو ختم کرے یہ ظہیریہ میں ہے۔

اگر صغیر پر یہ دعوی کیا اور مدعی کے پاس گواہ ہیں اور اس دعوی سے صلح کی تو لکھے کہ فلاں بن فلاں نے اقرار کیا کہ وہ صغیر مسمی فلاں بن فلاں پر اس کے والد کے حضور میں یا لکھے کہ اس کے وصی کے حضور میں اس کے رو برو یہ دعوی کرتا تھا کہ یہ سب اس کی ملک وحق بسبب صحیح ہے اور اس باپ یا وصی کے قبضہ میں ناحق ہے اور اس سے مطالبہ کرتا تھا کہ اس سے اپنا ہاتھ کوتاہ کر کے اس مدعی کو [جاری...]

ا یہ بات شرط ہے کہ صغیر کے حق میں بہتری معلوم ہو ۱۲

...surrender it, and the aforementioned Qadi (judge) was skeptical of this claim and said that the property and rights of this minor are rightfully in the possession of his father or Wasi (guardian), and that it is not obligatory to relinquish his grasp upon it and surrender it to this claimant, even though for this claimant, well-known witnesses of upright character and competency were present, and this compromise mentioned in this settlement deed was better for the minor than prolonging the dispute. Thus, both (1) leaned toward a settlement and made a compromise on the condition that the father should give this much dirham to this claimant from the minor's wealth. The claimant accepted the compromise on this matter, and the father accepted this compromise in a face-to-face meeting (mushafa). The claimant received the payment of all this from the minor’s wealth through the father in that face-to-face meeting, and the claimant no longer had any claim against the minor regarding this matter—neither in the essence of the thing, nor in its price, nor in its value, nor in grain, nor in old or new rights. A person who had the right of verification confirmed this agreement in a face-to-face and justifiable manner, and after concluding the writing, the ruler's order should follow, the reason for which has been stated repeatedly; this is in [the book] *Dhakhira*.

If a person died and a settlement occurred between his wife and his heirs, the form of the document is such that this writing, to which the witnesses mentioned at the end of this document have testified, is to the effect that such-and-such son of such-and-such became the husband of this woman, such-and-such daughter of such-and-such, which was valid, and he died, leaving behind his wife and children. One should state the names and numbers of such-and-such heirs, and in the estate, state the lands in the possession of these heirs with their boundaries, and in the *dur-e-diut* (settlement/partition), mention such-and-such shops and their boundaries; and among the slaves, mention so many slaves, their names, descriptions, gender, and age; and among the clothes, mention the type, quality, and price of so many garments; and among the livestock, mention so many animals, such as horses, mules, and donkeys, and describe every item with such specificity that it can be distinguished. After setting aside this estate and settling the dowry (mahr), the woman was entitled to an eighth share of the estate. Then, the woman made a claim against these heirs for the remaining dowry and the (share), and it is this much, and the heirs neither admitted nor denied it, and a settlement was better for them. Thus, this woman made a settlement with them for all this estate, viewing it as her right and dowry. None of the wealth was under debt to anyone, nor had the house been

confiscated due to a debt on the deceased, nor was there any will other than debt. Or, one should write that whatever debt was owed by people was recovered and brought in, and whatever debt was owed by the deceased was paid off with the consent of all the heirs. Thus, this woman validly enforced a settlement for this amount from the eighth share of the inheritance and dowry, in which there was no doubt, corruption, or option to rescind. She took into her possession everything that the settlement was based upon, having given it all to the heirs, and she surrendered all that the settlement was based upon to these heirs, free from any obstruction or dispute. All the things mentioned in this document, including rights, all belongings, slave girls and slaves, clothes, horse saddles, bridles, and all their equipment, as well as the fruits of gardens and orchards, lands, trees, crops, plants, and all their grains, became the property of the remaining heirs by the order of this aforementioned settlement. The woman no longer has any right, claim, or demand, small or large, for any reason or cause. If this woman later makes a claim against these heirs, she will be a liar, and any witnesses she brings against these people will be guilty of injustice and aggression. These heirs accepted this settlement from this woman in a justifiable and face-to-face manner in the council of settlement. Therefore, if any loss or defect arises for the heirs regarding anything from which the settlement was made, then [it is] upon that woman...

सुपुर्द कर दे और काज़ी (न्यायाधीश) मजकूर उसके इस दावे से मुनकिर (इनकारी) था और कहता था कि इस सगीर (नाबालिग) की मिल्कियत और हक़ उसके बाप या वसी (अभिभावक) के क़ब्ज़े में हक़ है और उस पर इससे अपना हाथ कुताह (सीमित) करे कि इस मुद्दई (दावा करने वाले) के सुपुर्द करना वाजिब नहीं है, हालाँकि इस मुद्दई के वास्ते गवाहान-ए-मारूफ़ (प्रसिद्ध गवाह) अदालती और शहादत के جواز के साथ मौजूद थे और यह मसालहा जो इस सुलहनामा में मजकूर है इस सगीर के वास्ते खुसूमत (विवाद) को तूल देने से बेहतर था। पस दोनों ने (१) सुलह की तरफ़ मेल किया और इस क़रारदाद पर सुलह की कि बाप इस सगीर के माल से इस क़दर दिरहम इस मुद्दई को दे दे। पस मुद्दई ने उससे इस अमर पर सुलह कर ली और बाप ने इस सुलह को बिला-मुशाफ़ा (आमने-सामने) क़बूल किया और मुद्दई ने ब-मुशाफ़ा इस बाप के उसके माल-ए-सगीर से यह सब अदा करने से वसूल पा लिया और इस मुद्दई का इस सगीर पर इस चीज़ में कुछ दावा न रहा, न इस चीज़ की ऐन में, न समन में, न क़ीमत में, न गल्ला में, न हक़-ए-क़दीम में, न जदीद में और उसके इस इक़रार की उस शख़्स ने जिसको हक़-ए-तसदीक हासिल है, ब-मुशाफ़ा (और) ब-मौजहा तसदीक की और तहरीर को ख़त्म करके बाद अज़ाँ हुक्म-ए-हाकिम (शासक का आदेश) लाहिक कर दे और उसका सबब मुकर्रर बयान हो चुका है, यह ज़खीरा में है।

अगर एक शख़्स मर गया और उसकी बीवी और उसके वारिसों में सुलह हुई तो उसकी तहरीर की यह सूरत है कि यह तहरीर जिस पर गवाहान-ए-मुसम्मायान-ए-आख़िर तहरीर हाज़ा शाहिद (गवाह) हुए हैं, इस मज़मून की है कि फ़लाँ बिन फ़लाँ इस औरत फ़लाँ-बिंत-फ़लाँ का शौहर बना जो सहीह था और वह मर गया और वारिसों में एक अपनी इस बीवी को छोड़ा और औलाद में फ़लाँ व फ़लाँ वारिसों के नाम व तादाद बयान कर दे और तरका में उन वारिसों के क़ब्ज़े में अराज़ी (ज़मीन) फ़लाँ उसके हुदूद (सीमाएं) बयान कर दे और दूर ड्यूट में चुनीं व चुनीं दुकानें और उन सब के हुदूद बयान कर दे और गुलामों में इतने ग़ुलाम, उनका नाम व हुलिया व जिन्स व सिन (उम्र) बयान कर दे और कपड़ों में इतने अदवान की जिन्स व सिफ़त व क़ीमत बयान कर दे और चौपायों में इतने चौपाये, उनके घोड़े इतने और खच्चर इतने और गधे इतने और हर-हर माल को ऐसी सिफ़त से बयान कर दे जिससे तमीज़ (भेद) हो जाए। यह सब तरका छोड़ इस मेहर ठिकाने के बाद इस औरत के वास्ते बाक़ी का आठवाँ फ़रीज़ा (हिस्सा) तरका चाहिए था। पस इस औरत ने उन वारिसों पर बाक़ी मेहर और (हिस्सा) में का दावा किया और वह इस क़दर है और वारिसों ने न इक़रार किया और न इनकार किया और सुलह उनके वास्ते बेहतर थी। पस इस औरत ने इस सब तरका को एक देख-भाल कर

अपने हक़ व सदाक़ (मेहर) से सुलह कर ली और उसमें से कुछ माल किसी शख़्स पर क़र्ज़ न था और न मय्यत (मृतक) पर क़र्ज़ होने की वजह से घर हुआ था और न सिवाए क़र्ज़ के वसीयत वग़ैरह थी या लिखे कि और जो लोगों पर क़र्ज़ था वह बरामद होकर आ गया और जो मय्यत पर क़र्ज़ था वह रज़ामंदी तमाम वारिसों के अदा कर दिया गया। पस इस औरत ने आठवें हिस्से मीरास व मेहर से इस क़दर पर सुलह जाइज़ नाफ़िज़ कर ली जिसमें न मुशायत (शंका), न फ़साद, न ख़ियार और वारिसों से तमाम वह चीज़ जिस पर सुलह वाक़े हुई है, वारिसों के उसको सब दे देने से अपने क़ब्ज़े में कर ली और जिससे सुलह वाक़े हुई है उस सब को इस औरत ने उन वारिसों को ख़ाली अज़ मानिअ व मुनाज़िअ (बाधा और झगड़े से मुक्त) सुपुर्द कर दिया। तमाम सब चीज़ें जो इस तहरीर में मजकूर हुई हैं, मआ हुक़ूक़ व तमाम मताअ (सामान), बांदी व ग़ुलाम व लिबास व घोड़े की ज़मीनें व लगाम और उसका सब सामान और खच्चरों, गधों के अकाफ़ (काठी) वग़ैरह व बागात व बस्तानों (बगीचों) के फल व अराज़ी व अशजार (पेड़) व खेतियाँ व पौधे और उनके तमाम ग़लात (अनाज) इन बाक़ी वारिसों के वास्ते ब-हुक्म-ए-इस सुलह-ए-मजकूर के हो गए कि उस औरत का उसमें कुछ हक़ व दावा मुतालबा क़लील व कसीर (कम या ज़्यादा) में किसी वजह और किसी सबब से नहीं रहा और यह औरत बाद इसके दावा उन वारिसों की जानिब करे वह उसमें झूठी होगी और जो गवाह उन लोगों पर क़ायम करे वह ज़ुल्म व अदवान होगा और उन वारिसों ने इस औरत से इस सुलह को ब-मौजहा व ब-मुशाफ़ा मजलिस-ए-सुलह में क़बूल किया। पस वारिसों को जिससे सुलह वाक़े हुई उस सब में या उसमें से किसी चीज़ में जो दरक (नुक़सान) पेश आए तो उस फ़लाँ औरत पर जो उन लोगों के वास्ते उस पर...

سپرد کر دے اور قاضی مذکور اس کے اس دعویٰ سے منکر تھا اور کہتا تھا کہ اس صغیر کی ملک و حق اس کے باپ یا وصی کے قبضہ میں، حق ہے اور اُس پر اس سے اپنا ہاتھ کو تاہ کرے کے اس مدعی کے سپرد کرنا واجب نہیں ہے حالانکہ اس مدعی کے واسطے گواہانِ معروف بعدالت و جوازِ شہادت موجود تھے اور یہ مصالحہ جو اس صلح نامہ میں مذکور ہے اس صغیر کے واسطے خصومتِ طول دینے سے بہتر تھا پس دونوں (۱) نے بجانبِ صلح میل کیا اور اس قرارداد پر صلح کی کہ باپ اس صغیر کے مال سے اس قدر درہم اس مدعی کو دے دے پس مدعی نے اس سے اس امر پر صلح کر لی اور باپ نے اس صلح کو بالمشافہ قبول کیا اور مدعی نے بہ المشافہ اس باپ کے اس کو مال صغیر سے یہ سب ادا کرنے سے وصول پایا اور اس مدعی کا اس صغیر پر اس چیز میں کچھ دعویٰ نہ رہا نہ اس چیز کے عین میں نہ ثمن میں نہ قیمت میں نہ غلہ میں نہ حقِ قدیم میں نہ جدید میں اور اس کے اس اقرار کی اس شخص نے جس کو حقِ تصدیق حاصل ہے بالمشافہہ بالموجہہ تصدیق کی اور تحریر کو ختم کر کے بعد ازانہ حکمِ حاکم لاحق کر دے اور اس کا سبب مکرر بیان ہو چکا ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

اگر ایک شخص مر گیا اور اس کی جور و اور اس کے وارثوں میں صلح ہوئی تو اس کی تحریر کی یہ صورت ہے کہ یہ تحریر جس پر گواہانِ مسمیانِ آخر تحریر ہذا شاہد ہوئے ہیں بدیں مضمون ہے کہ فلاں بن فلاں اس عورت فلانہ بنتِ فلاں کا شوہر بنا کہ صحیح تھا اور وہ مر گیا اور وارثوں میں ایک اپنی اس جور و کو چھوڑا اور اولاد میں فلاں و فلاں وارثوں کے نام و تعداد بیان کر دے اور ترکہ میں ان وارثوں کے قبضہ میں اراضی فلاں اس کے حدود بیان کر دے اور دور ڈیوٹ میں چنیں و چنیں دکانیں اور ان سب کے حدود بیان کر دے اور غلاموں میں اتنے غلام ان کا نام و حلیہ و جنس و سن بیان کر دے اور کپڑوں میں اتنے عدوان کی جنس و صفت و قیمت بیان کر دے اور

چو پاؤں میں اتنے چو پایہ انکے گھوڑے اتنے اور خچر اتنے اور گدھے اتنے اور ہر ہر مال کو ایسی صفت سے بیان کر دے جس سے تمیز ہو جائے یہ سب ترکہ چھوڑ اس مہرِ ٹھکانے کے بعد اس عورت کے واسطے باقی کا آٹھواں فریضہ ترکہ چاہئے تھا پس اس عورت نے ان وارثوں پر باقی مہر اور (حصہ) میں کا دعویٰ کیا اور وہ اس قدر ہے اور وارثوں نے نہ اقرار کیا اور نہ انکار کیا اور صلح ان کے واسطے بہتر تھی پس اس عورت نے اس سب ترکہ کو ایک دیکھ بھال کر اپنے حق و صداق سے صلح کر لی اور اس میں سے کچھ مال کسی شخص پر قرضہ نہ تھا اور نہ میت پر قرضہ ہونے کی وجہ سے گھر ہوا تھا اور نہ سوائے قرضہ کے وصیت وغیرہ تھی یا لکھے کہ اور جو لوگوں پر قرضہ تھا وہ برآمد ہو کر آ گیا اور جو میت پر قرضہ تھا وہ رضا مندی تمام وارثوں کے ادا کر دیا گیا پس اس عورت نے آٹھویں حصہ میراث و مہر سے اس قدر پر صلح جائز نافذ کر لی جس میں نہ مشوایت نہ فساد نہ خیار اور وارثوں سے تمام وہ چیز جس پر صلح واقع ہوئی ہے وارثوں کے اس کو سب دے دینے سے اپنے قبضہ میں کر لی اور جس سے صلح واقع ہوئی ہے اس سب کو اس عورت نے ان وارثوں کو خالی از مانع و منازع سپرد کر دیا تمام سب چیزیں جو اس تحریر میں مذکور ہوئی ہیں بمعہ حقوق و تمام متاع باندی و غلام و لباس و گھوڑے کی زمینیں و لگا من اور اس کا سب سامان اور خچروں گدھوں کے اکاف وغیرہ و باغات و بستانوں کے پھل و اراضی و اشجار و کھیتیاں و پودے اور ان کے تمام غلات ان باقی وارثوں کے واسطے بحکمِ اس صلح مذکور کے ہو گئے کہ اس عورت کا اس میں کچھ حق و دعویٰ مطالبہ قلیل و کثیر میں کسی وجہ اور کسی سبب سے نہیں رہا اور یہ عورت بعد اس کے دعویٰ ان وارثوں کی جانب کرے وہ اس میں جھوٹی ہوگی اور جو گواہ ان لوگوں پر قائم کرے وہ ظلم و عدوان ہوگا اور ان وارثوں نے اس عورت سے اس صلح کو بالموجہہ و بالمشافہ مجلسِ صلح میں قبول کیا پس وارثوں کو جس سے صلح واقع ہوئی اس سب میں یا اس میں سے کسی چیز میں جو درک پیش آئے تو اس

فلانہ عورت پر جوان لوگوں کے واسطے اس پر ۱) دو صحیح دار یعنی جس میں جو ملیان وغیرہ ہوں ۲) مہر نکالنے کی صورت میں کہ حسب رواج ادا نہ کیا ہو اور قرضہ برآمد ہوئے کہ سب کے نزدیک صحیح ہو (۱) یعنی باپ نے یا وصی نے پس صحیح یہ ہے

(It will be incumbent upon her to hand this over, until she hands it over to them and they all separate by themselves, as is in *Al-Zahiriyah*. And if there is any debt on the estate, then after mentioning the limits and properties of the estate, one should write that such and such amount of debt is also incumbent upon such and such persons in the estate, and after the reconciliation and the acknowledgment of receipt, it should be written that no claim or dispute of this woman remained after this reconciliation, because she has received all of it except for the debts mentioned herein, which have not been included in this reconciliation.)

(Description of the situation in which it is found in the document that the woman's claim and dispute ceased after this reconciliation.) So, if they wanted that her dispute should not remain in these debts either, then according to some, before calling witnesses, it should be written that these named persons have paid the woman's entire share in these debts, which is such and such amount, from their own wealth, without this being a condition in this reconciliation or an act of haste and donation on their part. So, the woman received it, and now she has no right or claim left in these debts, and they have called witnesses to this, *ila-akhirihi* (to the end). However, this is not good because the debtors will be absolved by this early payment, and the right to demand for the heirs and children will no longer remain. And if they stipulate that whatever is with the debtors should become their property, then this is not correct. The better way is to see how much her share in these debts is. For example, if there are one hundred dirhams, then it should be written that these heirs and children lent the woman from their own wealth, equally, one hundred *Ghatriyah* black dirhams (a type of coin) which are full-weight, half of which is fifty *Ghatriyah* dirhams. Then the woman received them from them and appointed these heirs as her agents to recover her share from these debtors out of the estate. Then this will be treated as *Qisas* (equivalent) in exchange for the wealth they lent the woman. Thus, these heirs and children accepted this agency clearly, and they all made witnesses over themselves. And if there is a minor among the heirs and the reconciliation regarding the woman's eighth share of the estate and her dower (*mahr*) claim has taken place, then it should be written in the usual manner until it reaches the statement: "And this woman used to claim from these heirs for the remainder of her dower that was upon her husband, so-and-so, from which he had paid nothing until he died, and this became a debt upon his estate; and she had witnesses who testified to her claim, and the heirs had no defense against it." So, it was in the interest of the minor that people intervened and brought about a reconciliation. Thus, people intervened and

reconciliation took place. The reconciliation that occurred between the mentioned woman and those adult heirs and the guardian of the minor (who was appointed with the permission of the ruler) regarding the woman's dower claim is for such and such amount, and regarding the claim for the eighth share of the estate, the reconciliation took place on this amount. And this reconciliation was accepted by these adult heirs themselves and by the person appointed as guardian on behalf of the minor, according to the *Qawl-e-Sahih* (correct statement). And if one heir reconciled with the remaining heirs and all are adults, then it should be written that so-and-so acknowledged, *ila-akhirihi* (to the end), that he reconciled for such and such an amount with so-and-so and so-and-so (his two brothers) and so-and-so (his sister who are full siblings) and his mother, named so-and-so, daughter of so-and-so, regarding every dispute that exists on his part against them in the estate of their father, so-and-so, and regarding every right that is his in the estate. And these people accepted it from him according to the *Qawl-e-Sahih*. Write to the end in the same manner. If the reconciliation occurred regarding some property from a bequest of one-third, one-fourth, or one-sixth share, then write it in the same way, as is in *Al-Zakheerah*. And if there are dirhams and dinars in the estate, then at the time of stating the substitute for reconciliation, it should be mentioned that this substitute for reconciliation is more than the dirhams and dinars of her share from the estate; this is in *Al-Zahiriyah*. Imam Muhammad (R.A.) was asked that a person makes a claim regarding something in another person's house...

[Footnote] 1. *Ghatriyah*: This is a type of dirham (Farhat al-Ghari)

(यह हिस्सा उस पर सुपुर्द करना वाजिब होगा, यहाँ तक कि वह उन्हें सुपुर्द कर देगी और वे सब स्वयं अलग हो गए, जैसा कि 'जहीरिया' में है। और अगर तरका (विरासत) में किसी पर कोई कर्ज़ हो, तो तरका की सीमाओं और वस्तुओं का उल्लेख करने के बाद लिखे कि तरका में फलां और फलां पर इतना-इतना कर्ज़ वाजिब और लाज़िम है, और सुलह तथा वसूली के इकरार के बाद लिखे कि इस सुलह के बाद इस औरत का कोई दावा या झगड़ा बाकी नहीं रहा। क्योंकि उसने यह सब वसूल पा लिया है, सिवाय उन कर्ज़ों के जिनका इसमें उल्लेख हुआ है, जो इस सुलह में शामिल नहीं किए गए।)

(ऐसी स्थिति का बयान जिसमें यह तहरीर पाई गई कि उक्त औरत का दावा और झगड़ा इस सुलह के बाद समाप्त हो गया।) तो अगर उन्होंने यह चाहा कि इन कर्ज़ों में भी उसका झगड़ा न रहे, तो कुछ विद्वानों के नज़दीक गवाह बनाने से पहले यह लिखे कि इन नामित लोगों ने इन कर्ज़ों में इस औरत का पूरा हिस्सा, जो कि इतना है, अपने माल में से अदा कर दिया है, बिना इसके कि यह मामला इस सुलह में शर्त हो, या इन लोगों की तरफ से जल्दी और दान (तबर्रु) है। तो इस औरत ने इसे वसूल कर लिया, अब उस औरत का इन कर्ज़ों में कोई हक़ या दावा बाकी न रहा, और उन्होंने इस बात के गवाह बना लिए, इल आखिर (अंत तक)। लेकिन यह बात अच्छी नहीं है, क्योंकि कर्ज़दार लोग इस जल्दी (अदायगी) से बरी (मुक्त) हो जाएंगे और वारिसों और औलाद के लिए मांग करने का अधिकार बाकी नहीं रहेगा। और अगर वे यह शर्त रखें कि कर्ज़दारों पर जो कुछ है वह उनका माल हो जाए, तो यह सही नहीं है। बेहतर तरीका यह है कि यह देख ले कि इन कर्ज़ों में उसका हिस्सा कितना है। उदाहरण के लिए, अगर सौ दिरहम हों, तो लिखे कि इन वारिसों और औलाद ने इस औरत को अपने माल में से बराबर, सौ दिरहम 'ग़तरिया सियाह' (एक प्रकार का सिक्का) जो पूरे हैं, जिनकी आधी रकम पचास दिरहम 'ग़तरिया' होती है, कर्ज़ दिए। फिर इस औरत ने उन्हें उनसे वसूल कर लिया और उन वारिसों को वकील बना दिया कि वे इन कर्ज़दारों से तरका में से उसका हिस्सा सौ दिरहम वसूल करें। फिर यह उस माल के बदले जो उन्होंने उक्त औरत को कर्ज़ दिया है, कसास (बदले) के तौर पर हो जाएगा। तो इन वारिसों और औलाद ने इसकी इस वकालत को स्वीकार कर लिया और सबने अपने ऊपर गवाह बना लिए। और अगर वारिसों में कोई नाबालिग हो और औरत के आठवें हिस्से (विरासत) और अपने मेहर के दावे से सुलह हो गई हो, तो नियमानुसार लिखे, यहाँ तक कि इस बात तक पहुँचे कि: यह औरत उन वारिसों पर अपने बाक़ी मेहर का, जो उसके शौहर फलां पर था, दावा करती थी, जिसमें से उसने कुछ अदा नहीं किया था, यहाँ तक कि वह मर गया और यह उसके तरका पर कर्ज़ हो गया। और उसके पास गवाह थे जो उसके दावे पर गवाही देते थे और

वारिसों के पास इसका बचाव नहीं था। तो यह हित (मसलहत) नाबालिग के हक़ में हुआ कि लोग बीच में पड़कर सुलह करा दें। तो लोग बीच में पड़े और सुलह हो गई। तो उक्त औरत और उन बालिग वारिसों और नाबालिग के संरक्षक (जो हाकिम की अनुमति से नियुक्त हुआ है) के बीच जो सुलह हुई है, वह मेहर के दावे से इतनी है, और आठवें हिस्से के दावे से इस मात्रा पर सुलह हुई है, और इस सुलह को उन बालिग वारिसों ने स्वयं, और नाबालिग की तरफ से जो व्यक्ति वली (अभिभावक) नियुक्त हुआ है, उसने 'कौल-ए-सहीह' (सही कथन) के अनुसार स्वीकार किया। और अगर वारिसों में से एक वारिस ने बाकी वारिसों से सुलह की और सब बालिग हैं, तो लिखे कि फलां ने इकरार किया, इल आखिर (अंत तक), कि उसने फलां और फलां (अपने दोनों भाई) और फलां (अपनी बहन जो सगे भाई-बहन हैं) और अपनी माँ मुसम्मात फलांता बिनत-ए-फलां से हर झगड़े से, जो उसके उनकी तरफ से उसके पिता फलां के तरका में साबित है, और हर हक़ से जो उसका तरका में है, इतनी राशि पर सुलह कर ली। और उन लोगों ने 'कौल-ए-सहीह' के अनुसार स्वीकार किया। इसी तरह अंत तक लिखे। अगर वसीयत के तीसरे, चौथे या छठे हिस्से के किसी माल पर सुलह हुई हो, तो भी इसी तरीके पर लिखे, जैसा कि 'ज़खीरा' में है। और अगर तरका में दिरहम और दीनार हों, तो सुलह के बदले का उल्लेख करते समय यह बताना चाहिए कि उसके हिस्से के दिरहम-दीनार से यह सुलह का बदला अधिक है, यह 'जहीरा' में है। इमाम मोहम्मद (र.) से पूछा गया कि एक व्यक्ति दूसरे के घर में कुछ दावा करता है...

[हाशिया] १. ग़तरिया: यह दिरहम का एक प्रकार है (फरहत अल-गारी)

واجب ہوگا اس کا اس پر سپرد کرنا واجب ہوگا حتی کہ ان کو یہ سپرد کر دے گی اور سب کے سب بطور خود متفرق ہو گئے کذا فی الظہیر یہ اور اگر ترکہ میں کسی پر قرضہ ہو تو ترکہ کے محدودات و اعیان ذکر کرنے کے بعد لکھے کہ اور نیز ترکہ میں فلاں و فلاں پر اتنا اتنا قرضہ واجب ولازم ہے اور بعد صلح و وصول پانے کے اقرار کے لکھے کہ اس عورت کا کوئی دعویٰ و خصومت بعد اس صلح کے باقی نہ رہا۔ کیونکہ اُس نے یہ سب وصول پایا سوائے قرضہ کے جن کا اس میں مذکور ہوا ہے کہ وہ اس صلح میں داخل نہیں ہوئے ہیں۔

ایسی صورت کا بیان جس میں یہ تحریر پایا کہ عورت مذکورہ کا دعویٰ خصومت اس صلح کے بعد موقد ہوا☆ پس اگر انہوں نے یہ چاہا کہ اس کی خصومت ان قرضوں میں بھی نہ رہے تو بعض کے نزدیک قبل گواہ کرنے کے لکھے کہ ان مسمیان نے ان قرضوں میں اس عورت کا تمام حصہ جو کہ اس قدر ہے اپنے مالوں سے ادا کر دیا بدون اس کے کہ یہ امر اس صلح میں شرط ہو یا ان لوگوں کی طرف سے تعجیل و تبرع ہے پس اس عورت نے اس کو وصول کر لیا پس اب عورت مذکورہ کا ان قرضوں میں کوئی حق و دعویٰ نہ رہا اور انہوں نے اس بات کے گواہ کر لئے الیٰ آخرہ لیکن یہ بات اچھی نہیں ہے اس واسطے کہ قرض دار لوگ اس تعجیل سے بری ہو جائیں گے اور وارثوں و اولاد کے واسطے مطالبہ کا استحقاق باقی نہ رہے گا اور اگر یہ شرط کریں کہ جو کچھ قرض داروں پر ہے وہ ان کا مال ہو جائے تو یہ صحیح نہیں ہے پس بہتر طریقہ یہ ہے کہ یہ دیکھ کر کہ یہ اس کا حصہ اس قرضوں میں سے کس قدر ہے پس اگر مثلاً سودرم ہوں تو لکھے کہ ان وارثان و اولاد نے اس عورت کو اپنے مالوں سے برابر بشرکت سو درم غطر یہ سیاہ پورے انو جیدہ محدودہ جس کے نصف پچاس درم غطر یہ ہوتے ہیں قرض دیئے پس اس عورت نے ان کو ان سے وصول کر لیا اور ان وارثوں کو وکیل کر دیا کہ ان قرض داروں سے اس کا حصہ ترکہ

سودرم وصول کریں پھر یہ بعوض اس مال کے جو انہوں نے عورت مذکورہ کو قرض دیا ہے قصاص ہو جائے گا پس ان وارثان و اولاد نے اس کی اس وکالت کو بالشفافہ قبول کیا اور سب نے اپنے اوپر گواہ کر لئے اور اگر وارثوں میں کوئی نابالغ ہو اور عورت کے آٹھویں حصہ ترکہ اور اپنے صداق کے دعویٰ سے صلح واقع ہوئی تو بدستور لکھے یہاں تک کہ اس قول تک پہنچے کہ اور یہ عورت ان وارثوں پر اس قدر اپنے باقی مہر کا جو اس کے شوہر فلاں پر تھا دعویٰ کرتی تھی کہ اس نے اس میں سے کچھ ادا نہیں کیا یہاں تک کہ مر گیا اور یہ اس کے ترکہ پر قرضہ ہو گیا اور اس کے پاس گواہ تھے جو اس کے دعویٰ پر گواہی دیتے تھے اور وارثوں کے پاس اس کا دفعیہ اور چھٹکارا نہ تھا پس یہ مصلحت یہ صغیر کے حق میں واقع ہوئی کہ لوگ درمیان میں پڑ کر مصالحہ کرا دیں پس لوگ درمیان میں پڑے اور مصالحہ واقع ہوا پس عورت مذکورہ کے اور ان وارثان بالغین و متولی صغیر کے درمیان جو حاکم کی اجازت سے مقرر ہوا ہے عورت مذکورہ کے دعویٰ مہر سے ہو اس قدر ہے اور اس کے آٹھویں حصہ ترکہ کے دعویٰ سے اس مقدار پر صلح واقع ہوئی اور اس صلح کو ان بالغ وارثوں نے خود اور اس صغیر کی طرف سے جو شخص ولی مقرر ہوا ہے اُس نے بقول صحیح قبول کیا اور اگر وارثوں میں سے ایک وارث نے باقی وارثوں سے صلح کی اور سب بالغ ہیں تو لکھے کہ فلاں نے اقرار کیا الیٰ آخرہ کہ اس نے فلاں و فلاں اپنے دونوں بھائی اور فلاں اپنی بہن جو سگے ماں و باپ کے ہیں اور اپنی والدہ مسماۃ فلانۃ بنت فلاں سے ہر خصومت سے جو اس کے ان کی جانب اپنے باپ فلاں کے ترکہ میں ثابت ہے اور ہر حق سے جو اس کا ترکہ میں ہے اس قدر پر صلح کر لی اور ان لوگوں نے اس سے بقول صحیح قبول کیا آخر تک بدستور تحریر کرے۔ اگر دعویٰ وصیت حصہ سوم یا چہارم یا ششم سے کسی قدر مال پر صلح ہوئی تو بھی اسی طرز پر لکھے کذا فی الذخیرہ اور اگر ترکہ میں درم و دینار ہوں تو بدل صلح بیان کرنے کے وقت بیان کرنا چاہیے کہ اس کے حصہ درم دینار ترکہ سے

یہ بدل صلح زائد ہے یہ ظہیرہ میں ہے۔ امام محمدؒ سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص دوسرے کے دار میں کچھ دعویٰ کرتا ہے

[حاشیہ] ۱۔ غطر یہ: یہ درہم کی ایک قسم ہے (فرحۃ الغاری)

Kitab al-Shurut (Book of Conditions) 231

He has made a settlement (sulh) with the claimant, and he does not acknowledge it (the original claim). Is this valid? He replied: Yes, and this is a settlement based on denial, and it is valid according to us, contrary to the view of Shafi'i and Ibn Abi. If the defendant wishes for this document so that it may be evidence for him against the claimant, he should write: This document is for so-and-so, meaning the defendant, from so-and-so, the claimant. (It states): "I had made a claim against you regarding your house, and this is the house located in such-and-such place, and its boundaries are as follows. You have settled with me regarding my claim for your house for a certain amount of dirhams of the weight of seven, on the condition that I hand over to you everything I am claiming, and you agreed to this. I have received all this wealth from you in return for this settlement, and this amount is [sum mentioned], and let him conclude the document."

Imam Abu Hanifa, Imam Abu Yusuf, and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them) used to write in this manner. Sheikh Yusuf bin Khalid would write: "This document is for so-and-so, from so-and-so bin so-and-so, with the contents that I made a claim against you regarding the house in your possession, which is in such-and-such place, and its boundaries are as follows." And he would not write, "I made a claim to your house." They stated that if one wrote, "in this house which is in your possession," it would not be an acknowledgment by the claimant of the defendant's right of ownership, as a claim of ownership can be valid for oneself; thus, the settlement would be valid. The reason Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) mentioned this is that he presumed the case where he made a claim regarding something in his house without specifying what the claim was. It is possible that the claim was regarding a right of way or water flow, so the defendant settles with him on the basis that he abandons this claim. The acknowledgment of the house's ownership for the defendant does not prevent the claimant from this claim. Therefore, Imam Muhammad's writing is to be interpreted on the grounds that this claim holds a right for oneself, not a claim over the land of the house itself.

If a settlement takes place between two people where each has a claim against the other, he should write: "Everyone bore witness that Zaid claimed [amount] dirhams from Amr in the assembly of judgment, and Amr denied it. Amr also claimed [amount] dinars from Zaid based on a valid claim, and they went back and forth in the assembly of judgment for a long time. The enmity increased between them, and the dispute became severe. So, mediators intervened between them and, observing

the Book of Allah the Almighty, persuaded both to settle, as Allah the Almighty said: 'Settlement is better' (1). Both accepted this and granted permission for the settlement. They settled in such a way that so-and-so gives so-and-so a certain amount of dirhams, and he accepted it clearly from him. The settlement was valid, putting an end to the dispute. He took possession of this wealth in exchange for giving up his claim, and the giver was absolved of everything along with his possession... and he acknowledged that he has no remaining dispute against him, and absolved him of all his claims. The other also confirmed his statement regarding all this, and the other also absolved him of every claim, such that there remained no enmity, claim, or demand between them. And after this settlement, if either makes a claim against the other, it shall be dismissed as per the usual course. And Allah knows best."

If a representative (wakil) abandons a claim on behalf of his client after distribution, acknowledgment, and guarantee, in all circumstances, the agency is proven for his aforementioned client in the assembly of judgment, in the presence of Qadi so-and-so bin so-and-so, against the heirs of so-and-so, that his client was the wife of their father, so-and-so, in a valid marriage with a known dowry (mahr), and was in his nikah when he died. He left behind an inheritance of houses and property, and these people unjustly seized the entire inheritance. The woman demanded her mahr and her one-eighth share of the inheritance from these people.

(1) Meaning it is necessary to write that he took possession of this wealth upon his giving. (1) Settlement is the better thing.

किताब अल-शुरूत 231

उसने मुद्दई (दावा करने वाले) से सुलह कर ली और वह इसका इकरार नहीं करता है, तो क्या यह जायज है? फरमाया कि हाँ, और यह इनकार पर सुलह है और यह हमारे नजदीक जायज है। इसके विपरीत शाफई और इब्ने अबी (के मत) के। यदि मुद्दआ-अलैह (जिस पर दावा किया गया) यह तहरीर चाहता है ताकि उसके लिए मुद्दई पर हुज्जत (सबूत) रहे, तो लिखे कि यह तहरीर फलां के लिए यानी मुद्दआ-अलैह के लिए है, फलां है यानी मुद्दई है, कि मैंने तेरे घर में दावा किया था और यह घर वह है जो फलां स्थान पर स्थित है और इसकी सीमाएं ये हैं, तो तूने मुझसे अपने घर के दावे के बदले इतने दिरहम वज़्न-ए-सबा पर सुलह कर ली, इस शर्त पर कि मैं तुझे वह सब चीज़ जिसका मैं दावा करता हूँ, सौंप दूँ और तू उस पर राजी हो गया और मैंने तुझसे इस सुलह के बदले जो सुलह हुई, वह सब माल ले लिया और ये इतने दिरहम हैं और तहरीर को खत्म करे। और ऐसा ही इमाम अबू हनीफा, इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद (रह.) तहरीर करते थे और शेख यूसुफ बिन खालिद इस तरह लिखते थे कि यह तहरीर फलां के लिए, फलां बिन फलां की तरफ से, इस مضمون (विषय) के साथ है कि मैंने तुझ पर तेरे कब्ज़े वाले घर में, जो फलां स्थान पर है, जिसकी सीमाएं ये हैं, में दावा किया था। और यह न लिखे कि 'मैंने तेरे घर में दावा किया था', और फरमाते थे कि अगर यूँ लिखा कि 'इस घर में जो तेरे कब्ज़े में है', तो यह मामला मुद्दई की तरफ से मुद्दआ-अलैह के हक़-ए-मिल्कियत का इकरार नहीं होगा, क्योंकि मिल्कियत का दावा अपने लिए सही हो सकता है, तो सुलह सही होगी। और जो इमाम मोहम्मद (रह.) ने ज़िक्र किया है, उसकी वजह यह है कि इमाम मोहम्मद (रह.) ने सूरत-ए-मसला इस तरह मान ली थी कि उसने उसके घर में कुछ दावा किया और यह ज़िक्र नहीं किया कि किस चीज़ का दावा किया, और यह मुमकिन है कि दावा किसी रास्ते या पानी के बहाव के हक़ के बारे में हो, तो मुद्दआ-अलैह इस बिना पर सुलह करता है कि अपना यह दावा छोड़ दे। और मुद्दआ-अलैह के लिए घर की मिल्कियत का इकरार, मुद्दई की तरफ से इस दावे से बाधक नहीं है। तो इमाम मोहम्मद (रह.) की तहरीर इस वजह पर महमूल (लागू) की जाएगी कि इस दावे से अपने लिए कोई हक़ है, न कि घर के रकबे का दावा।

अगर सुलह ऐसे दो व्यक्तियों के बीच हो जिनमें से प्रत्येक दूसरे पर दावा करता है, तो लिखे कि सब गवाह हुए कि ज़ैद ने अम्र पर मजलिस-ए-हुक्म में इतने दिरहम का दावा किया और अम्र ने इनकार किया और अम्र ने इस ज़ैद पर इतने दीनार का सही दावे के कारण दावा किया और लंबे समय तक दोनों मजलिस-ए-हुक्म में दौड़-धूप करते रहे और दोनों में दुश्मनी बढ़ गई और झगड़ा गंभीर हो

गया। तो बीच के लोग दोनों के बीच में पड़ गए और किताब अल्लाह तआला को देखते हुए दोनों को सुलह पर आमादा किया। जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया कि 'असलिह' (1) बेहतर है। तो दोनों ने इसे मंजूर कर लिया और सुलह की अनुमति दी। तो दोनों ने इस तरह सुलह की कि फलां को फलां इतने दिरहम दे दे। तो उसने उससे उसे बतौरे-सफा (स्पष्ट रूप से) स्वीकार कर लिया और सुलह सही लागू होकर झगड़ा खत्म कर लिया। और उसने उसके लिए यह सब माल देने से लेकर सही कब्ज़ा ले लिया और देने वाला उस सब से उसके कब्ज़े के साथ बरी (मुक्त) और इस्तेफ़ा (वसूली) से बरी हो गया और उसने इकरार किया कि मेरी कोई दुश्मनी उसकी तरफ नहीं रही और उसे अपने सब दावों से बरी कर दिया और दूसरे ने उसके बयान की इन सब में पुष्टि की और दूसरे ने भी उसे हर दावे से बरी कर दिया, जिससे उन दोनों में से किसी की दूसरे पर कोई दुश्मनी, कोई दावा और कोई मांग न रही। और इस सुलह के बाद जो दावा उन दोनों में से कोई दूसरे पर करे, अंत तक बदस्तूर खत्म करे। अल्लाह बेहतर जानता है।

अगर वकील ने अपनी मुवक्किला (महिला) की तरफ से दावे को छोड़ दिया, विभाजन, इकरार और ज़मानत के बाद, सामान्य स्थिति में सभी सूरतों में वकील का वकालतनामा साबित है, अपनी उपरोक्त मुवक्किला के लिए मजलिस-ए-कज़ा (अदालत) में, काज़ी फलां बिन फलां की उपस्थिति में, फलां और फलां के वारिसों पर कि यह उसकी मुवक्किला इन लोगों के पिता फलां की बीवी थी और निकाह सही, महर मालूम के साथ उसके हलाला में थी और जब वह मरा, तो यह उपरोक्त मुवक्किला उसके निकाह में थी और उसने तरके(विरासत) में घर व माल छोड़ा और ये लोग पूरे तरके पर नाजायज तरीके से काबिज़ हो गए और उस महिला ने उन लोगों से अपना महर और विरासत का आठवां हिस्सा तलब किया।

(1) यानी यह लिखना जरूरी है कि उसके देने से यह माल लेकर कब्ज़े में किया। (1) सुलह बेहतर बात है।

اس نے مدعی سے مصالحہ کر لیا اور وہ اس کا اقرار نہیں کرتا ہے پس آیا یہ جائز ہے فرمایا کہ ہاں اور یہ صلح برانکار ہے اور یہ ہمارے نزدیک جائز ہے، بخلاف شافعی وابن ابی کے پس اگر مدعا علیہ نے یہ تحریر چاہی تاکہ اس کے واسطے مدعی پر حجت رہے تو لکھے کہ یہ تحریر فلاں کے واسطے یعنی مدعا علیہ کے واسطے ہے فلاں ہے یعنی مدعی ہے کہ میں نے تیرے دار میں دعویٰ کیا تھا اور یہ دار وہ ہے جو فلاں مقام پر واقع ہے اور اس کے حدود یہ ہیں پس تو نے مجھ سے اپنے دار کے دعویٰ سے اتنے درہم وزنِ سبعہ پر صلح کر لی بدین شرط کہ میں تجھے تمام وہ چیز جس کا میں دعویٰ کرتا ہوں سپرد کروں اور تو اس پر راضی ہو گیا اور میں تجھے اس صلح کے اس پر صلح واقع ہوئی وہ سب مال تجھ سے لے کر وصول کر لیا اور یہ اتنے درہم ہیں اور تحریر کو ختم کرے اور ایسا ہی امام ابو حنیفہ وامام ابو یوسف و امام محمد تحریر کرتے تھے اور شیخ یوسف بن خالد اس طرح لکھتے تھے کہ یہ تحریر واسطے فلاں کے از جانب فلاں بن فلاں بدین مضمون ہے کہ میں نے تجھ پر تیرے مقبوضہ دار میں جو فلاں مقام پر ہے جس کے حدود یہ ہیں و چناں میں دعویٰ کیا تھا اور یہ نہ لکھے کہ میں نے تیرے دار میں دعویٰ کیا تھا اور فرماتے تھے کہ اگر یوں لکھا کہ اس دار میں جو تیرے قبضہ میں ہے تو یہ امر مدعی کی طرف سے حدِ عائلہ کے حقِ دار کے ملک کا اقرار نہ ہوگا کہ دعویٰ ملک اپنے واسطے صحیح ہوسکتا ہے پس صلح صحیح ہوگی اور جو امام محمدؒ نے ذکر کیا ہے اس کی وجہ یہ ہے کہ امام محمدؒ نے صورتِ مسئلہ اس طرح مفروض کی تھی کہ اس کے دار میں کچھ دعویٰ کیا اور یہ ذکر نہیں کیا کہ کس چیز کا دعویٰ کیا اور جائز ہے کہ دعویٰ کسی طریق یا سیلِ آب میں حق کا ہو پس مدعا علیہ اس سے اس بناء پر صلح کرتا ہے کہ اپنا یہ دعویٰ چھوڑ دے اور مدعا علیہ کے واسطے ملکیت دار کا

اقرار مدعی کی طرف سے اس دعویٰ سے مانع نہیں ہے پس امام محمدؒ کی تحریر اس وجہ پر محمول کی جائے گی بنابر ایں کہ اس دعویٰ کی اس دعویٰ سے اپنے واسطے کوئی حق ہے نہ دعویٰ رقبہ دار گذانی محیط۔

اگر صلح ایسے دو آدمیوں میں واقع ہو جن میں سے ہر ایک دوسرے پر دعویٰ کرتا ہے تو لکھے کہ سب گواہ ہوئے کہ زید نے عمرو پر مجلسِ حکم میں اس قدر درہموں کا دعویٰ کیا اور عمرو نے انکار کیا اور عمرو نے اس زید پر اتنے دینار کا بسبب صحیح دعویٰ کیا اور زمانہ دراز تک دونوں مجلسِ حکم میں دوڑ دھوپ کیا کیے اور دونوں میں خصومت بڑھ گئی اور نزاع شدید پیدا ہوگئی پس درمیانی لوگ دونوں کے بیچ میں پڑ گئے اور بنظرِ کتاب اللہ تعالیٰ دونوں کو صلح پر آمادہ کیا چنانچہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ اصلح (1) خیر پس دونوں نے اس کو منظور کیا اور صلح کی اجازت دی پس دونوں نے اس طور سے صلح کی کہ فلاں کو فلاں اس قدر درہم دے دے پس اس نے اس سے بالشفافہ اس کو قبول کیا اور صلح صحیح نافذ خنا فضلِ خصومت کر لی اور اس نے اس کے لئے اس کو یہ سب مال دینے سے لے کر قبضہ صحیح کیا اور دینے والا اس سب سے اُس کے قبضہ کے ساتھ بری اور استیفاء، بری ہو گیا اور اس نے اقرار کیا کہ میری کوئی خصومت اس کی جانب نہیں رہی اور اس کو اپنے سب دعوے سے بری کر دیا اور دوسرے نے اس کے قول کی اس سب میں تصدیق کی اور دوسرے نے بھی اس کو ہر دعویٰ سے جو اُس کے دونوں میں سے کسی کی دوسرے پر کچھ خصومت و کوئی دعویٰ و کچھ مطالبہ نہ رہا اور بعد اس صلح کے جو دعویٰ ان دونوں میں سے کوئی دوسرے پر کرے آخر تک بدستور ختم کرے واللہ اعلم۔ اگر وکیل نے دعویٰ نے دعویٰ ترک کر سے اپنی موکلہ کی طرف سے بعد تقسیم و اقرار و ضمان کے واسطے بحالتِ عامہ سب صورتوں میں ثابت الوکالت ہے اپنی موکلہ مذکورہ کے واسطے مجلسِ قضا میں، بحضور قاضی فلاں بن فلاں کیا فلاں وفلاں وفلاں وارثوں پر کہ اس کی یہ موکلہ ان

لوگوں کے باپ فلاں کی جوروج تھی و نکاح صحیح بمہر معلوم اس کے حلالہ تھی اور جب وہ مرا ہے تو یہ موکلہ مذکورہ اس کے نکاح میں تھی اور اس نے ترکہ میں ترکہ چنیں و چناں مال چھوڑا اور یہ لوگ تمام اس ترکہ پر ناحق مستولی ہو گئے اور اس عورت نے ان لوگوں سے اپنا مہر و میراث آٹھواں حصہ طلب کیا

(1) یعنی یوں لکھنا ضروری ہے کہ اس کے دینے سے یہ مال نے کر قبضہ میں کیا (1) صلح بہتر بات ہے

They replied that we have distributed the entire inheritance and have given the woman her share in full. Then the lawyer claimed that this division was corrupt (fasid) because there were flaws, discrepancies, and some hidden matters that emerged. Disputes grew between them for a long time. Then the elders and scholars of such-and-such city gathered and held a meeting at a specific place to contemplate this incident, desiring that a certain Qadi should intervene and reconcile them. After the consent of both parties, all agreed that these brothers should give this woman, in lieu of all her claims and disputes regarding that inheritance, a certain amount of wealth. People agreed, and the lawyer, under the authority of his representation, made a valid and conclusive settlement (sulh) on behalf of the woman regarding all her claims, which included dower (mahr) and shares in the disputed inheritance, with these heirs for a certain amount of wealth. They accepted this settlement with the lawyer. All voluntarily acknowledged that this 'badl-e-sulh' (consideration for settlement) was due to the woman from this inheritance. In return, they gave the woman the house located at a specific place, with defined boundaries, and the vineyard located at a specific place, with its boundaries and rights. The lawyer accepted this, and the heirs handed it over, free from obstacles and disputes. Everyone acknowledged that both these properties are now the woman's property, and none of the heirs or anyone else has any right or claim over them.

The people took the guarantee of 'darak' (warranty of title/security) for both these properties for the woman, and the lawyer, on behalf of his client, took the guarantee of darak for the remaining inheritance that stayed with the heirs. One of the Qadis of Islam issued a decree for its validity. If a settlement was made for a certain amount of dirhams in lieu of a will for residence in a specific house, then it should be recorded that the witnesses testified that Zaid claimed that the father of the defendant (Amr) had made a will for the plaintiff for residence in that house located at such-and-such place, with defined boundaries, for as long as he lived or for a specific period, and had not revoked or changed this will, noting that this house fits within one-third of his estate. The plaintiff accepted this will after his death. After his death, he left one heir, the defendant, and no other heir. Then he settled all his claims for a certain amount of dirhams, which was a valid and conclusive settlement of the dispute. Similarly, if a settlement was made for residence in another house in lieu of a will for residence in a specific house, one should write the document similarly, then when mentioning the consideration for the settlement, write that he made a valid settlement in exchange for all his claims of residence, to reside in

another house that is part of this inheritance, for one, two, or three years, from such-and-such month and year. He may reside there himself or let whomsoever he wishes. Then mention the possession, the release, and the guarantee (darak). This is considered valid according to most of our scholars, though some consider it invalid, similar to taking a house on rent. The most cautious approach is that there should be a decree (written order from a Qadi) at the end of such a settlement.

इन लोगों ने जवाब दिया कि हमने पूरी विरासत बांट दी है और इस महिला को उसका हिस्सा पूरा दे दिया है। तब उस वकील ने दावा किया कि यह बंटवारा फासिद (दोषपूर्ण) हुआ है क्योंकि इसमें خلل (गड़बड़) रहा है, फर्क पैदा हो गया है और इसमें कोई छिपी हुई चीज़ ज़ाहिर हुई है। इन सबके बीच लंबे समय तक विवाद चला। फिर फलां शहर के बुज़ुर्ग और मशाइख उलमा जमा हुए और उन्होंने इस घटना पर विचार करने के लिए फलां स्थान पर एक सभा आयोजित की और चाहा कि फलां काज़ी के बीच में आने से सुलह करा दी जाए। दोनों पक्षों की रज़ामंदी के बाद सब इस बात पर सहमत हुए कि ये भाई इस मुअक्किला (महिला) को उस विरासत में सभी दावों और विवादों के बदले इतना माल दे दें। लोग सहमत हो गए, और वकील ने उस महिला के सभी दावों के बदले, जो मेहर और संदिग्ध विरासत में हिस्सा थे, वारिसों से इस माल पर सही और विवाद खत्म करने वाली सुलह कर ली। उन्होंने वकील से यह सुलह स्वीकार कर ली। सबने स्वेच्छा से स्वीकार किया कि यह 'बदल-ए-सुलह' (सुलह के बदले माल) इस महिला के लिए इस विरासत में वाजिब है। बदले में उन्होंने महिला को फलां स्थान पर स्थित घर, जिसकी सीमाएं और विवरण निश्चित हैं, और फलां स्थान पर स्थित अंगूर का बाग, जिसकी सीमाएं निश्चित हैं, उसके हक़ और अधिकारों के साथ दे दिया। वकील ने इसे स्वीकार किया और वारिसों ने उसे बाधाओं और विवादों से मुक्त करके सौंप दिया। सभी ने इकरार किया कि ये दोनों हिस्से अब इस महिला की संपत्ति हैं और वारिसों या किसी अन्य व्यक्ति का इसमें कोई हक या दावा नहीं है।

लोगों ने महिला के लिए इन दोनों घरों की 'दरक' (संपत्ति की सुरक्षा) की गारंटी ले ली और वकील ने अपनी मुअक्किला की तरफ से बाकी बची हुई विरासत पर दरक की गारंटी ली। इस्लाम के काज़ियों में से एक काज़ी ने इसकी वैधता का हुक्म दिया। अगर किसी निश्चित घर में रहने की वसीयत के बदले कुछ दिरहमों पर सुलह हुई हो, तो लिखा जाए कि गवाहों ने गवाही दी कि ज़ैद ने दावा किया कि अमर (मुद्दआ अलैह) के वालिद ने मुद्दई के लिए उस घर में जो फलां स्थान पर स्थित है और जिसकी सीमाएं निश्चित हैं, हमेशा के लिए या एक निश्चित समय के लिए रहने की वसीयत की थी और इस वसीयत को वापस नहीं लिया था, जबकि यह घर उसकी एक-तिहाई संपत्ति से पूरा हो जाता है। मुद्दई ने उसकी मौत के बाद इसे स्वीकार किया। उसके बाद उसने एक वारिस छोड़ा जो यही मुद्दआ अलैह है। उसके अलावा उसका कोई और वारिस नहीं है। फिर उससे अपने सभी दावों को कुछ दिरहमों पर सुलह कर ली। इसी प्रकार यदि एक घर के रहने की वसीयत के बदले दूसरे घर में रहने पर सुलह की जाए, तो पहले जैसी इबारत लिखे, फिर सुलह के बदले का ज़िक्र करते हुए लिखे कि

उसने अपने सभी दावों के बदले इस घर में रहने के बजाय, दूसरे घर में रहने पर, जो इसी विरासत में से है, एक या दो या तीन साल के लिए सही सुलह कर ली है। इसमें वह खुद रहे या जिसे चाहे रखे। फिर कब्ज़ा दिलाना और बरी करना और दरक की ज़मानत का ज़िक्र करे। हमारे अधिकतर मशाइख के नज़दीक यह सही है और कुछ के नज़दीक जायज़ नहीं है, जैसे घर को किराए पर लेना। सबसे एहतियात वाला तरीका यह है कि ऐसी सुलह के आखिर में हुक्म (काज़ी का लिखित आदेश) हो।

کیا پس ان لوگوں نے جواب دیا کہ ہم نے تمام ترکہ حصہ بانٹ کر دیا اور اس عورت کا حصہ اس کو پورا دے دیا پس اس وکیل نے زعم کیا کہ یہ قسمت فاسد واقع ہوئی ہے کیونکہ اس میں خلل رہا اور تفاوت ہو گیا اور عین فاحش ظاہر ہوا اور ترکہ میں بعض خفیہ چیز ظاہر ہوئی اور ان سب کے درمیان مدت دراز تک خصومت بڑھی۔ پس شہر فلاں کے بزرگ و مشائخ علماء جمع ہوئے اور انہوں نے اس حادثہ میں تامل کرنے کے واسطے ایک مجلس بمقام فلاں منعقد کی اور چاہا کہ بضوری قاضی فلاں کے درمیانی ہو کر باہم صلح کرا دیں پس بعد رضا مندی فریقین کے سب اس بات پر متفق ہوئے کہ یہ برادر لوگ اس فلانۂ موکلہ کو اس کے اس ترکہ میں تمام دعویٰ و خصومات کے عوض اس قدر دے دیں پس لوگ باہم راضی ہوئے پس اس وکیل نے بحکم وکالت مذکورہ اس عورت کے تمام دعوے سے جو مہر و حصہ مشتبہی ترکہ میں تھے ان اولاد و وارثان سے اس قدر مال پر صلح صحیح جائز قاطع خصومات صلح کر لی اور ان لوگوں نے اس وکیل سے یہ صلح اس قدر مال پر قبول کر لی اور سبھی نے بطوع خود اس مال یعنی بدلِ اصلح کا اس موکلہ کے واسطے اس ترکہ میں واجب ہونے کا اقرار کیا اور ان لوگوں نے اس عورت کے لئے اس مال کے بدلے تمام دار مشتملہ بیوت واقع مقام فلاں محدود و محدود بچنین و چنان و تمام باغ انگور واقع مقام فلاں محدود و محدود بچنین و چنان مع سب حدود و حقوق بچنین و چنان کے عوض دیا اور قیمت اس دار مذکورہ کی اس قدر اور اس باغ مذکورہ کی اس قدر ہے اور اس وکیل نے اس سب کو قبول کیا اور ان دونوں پروکیل نے ان وارثوں کے اس کو یہ دونوں تمام و کمال فارغ از موانع و منازع تسلیم کرنے کے لئے کر قبضہ کر لیا اور ان وارثوں کو بدل صلح مذکور سے بیراء جائز بری کر دیا اور سبھی نے اقرار کیا کہ یہ ہر دو حصہ و داس موکلہ کی ملکیت ہیں ان وارثوں

یا ان میں سے کسی وارث یا کسی اور آدمی کا اس میں کچھ حق و دعویٰ و بچنین و چنان الی آخرہ نہیں ہے پس ہرگاہ ان میں سے کوئی ہمیں کچھ دعویٰ کرے الی آخرہ۔

سکھوں نے اس عورت کے واسطے ان دونوں محدود و دمیں درک کی ضمانت کر لی اور وکیل نے اپنی موکلہ کی طرف سے اس کے باقی سب ترکہ میں جو ان وارثوں کے پاس رہا درک کی ضمانت کر لی اور سب کی صحت کی ضمانت کا قاضیان اسلام میں سے ایک قاضی نے حکم دے دیا اور سبھی نے گواہ کر لیے الیٰ آخرہ اگر کسی دار معین میں سکونت کی وصیت سے کسی قدر درموں پر صلح ہوئی تو لکھے کہ گواہان مسمیان گواہ ہوئے کہ تا ایں قول کہ زید نے دعویٰ کیا کہ عمر و اس مدعا علیہ کے والد نے اس مدعی کے واسطے تمام دار واقع موقع فلاں محدود و محدود بچنین و چنان کے سکونت کا، ہمیشہ کے واسطے جب تک زندہ رہے یا اتنی مدت کے واسطے وصیت کر دی تھی اور اس وصیت سے رجوع و تغیر نہیں کیا یہاں تک کہ مر گیا حالانکہ یہ دار اس کے تہائی مال سے برآمد ہوتا ہے اور اس مدعی نے اس کی اس وصیت کو بعد اس کی موت کے قبول کیا اور مرنے کے بعد اس نے ایک وارث چھوڑا وہ یہی مدعا علیہ ہے اس کے سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے پھر اس سے اس اپنے تمام دعوے سے اس قدر درموں پر صلح جائز قاطع خصومات واقع منازعت کر لی اور اس نے اس صلح کو اس بدل کے عوض منظور و قبول کیا الی آخرہ اور اگر دار معین کی سکونت کی وصیت سے دوسرے دار کی سکونت پر صلح کی تو ابتدا مثلِ تحریر مذکورہ بالا کے لکھے پھر بدلِ اصلح کے ذکر کے وقت لکھے کہ پھر اس سے اپنے تمام دعوے سکونت دار ہذا سے دوسرے دار کی سکونت پر جو اس ترکہ میں سے ہے اور فلاں مقام پر واقع ہے محدود و محدود بچنین و چنان ہے مع سب حدود و حقوق بچنین و چنان کے ایک سال کامل یا دو سال کامل یا تین سال کے واسطے از ابتداءِ ماہ فلاں سنہ فلاں تا انتے ماہ فلاں سنہ فلاں صلح صحیح جائز کر لی اور لے لیا تاکہ اس میں خود رہے اور جس کو چاہے رکھے اور اس

میں اپنی رائے پر عمل کرنے پھر قبضہ اور بری کرنا اور ضمانت و درک سب تحریر کرے اور یہ امر ہمارے اکثر مشائخ کے نزدیک صحیح ہے اور بعضوں کے نزدیک نہیں جائز ہے جیسے سکونت دار کا اجارہ لینا اور احوط یہ ہے کہ ایسی صلح کے آخر میں حکم ۱۔ قاضیان الخ ہمارے زمانہ میں بے اختیار و غ پھیل جانے سے قاضی کا خود نو شتہ ضروری ہوگا ۱۲۔

The ruler shall impose it, and if a settlement is reached regarding the residence of a house or other usufruct based on a claim of essence or debt, he shall write that this is what has been witnessed. This statement—that so-and-so claimed against so-and-so for the entire house located in such-and-such place, or for a thousand dirhams of such-and-such description—and then both agreed regarding this claim on the occupancy of the entire house located in such-and-such place, and he shall specify its boundaries and its occupancy for one full year, or regarding his land located in such-and-such place and specify its boundaries, for the cultivation of spring and autumn crops in every way for one full year, for the service of his slave named so-and-so for one full year, or for the riding of his horse, and he shall state its type and quality. He shall also write the dates of the beginning and end of the duration. He shall write down the valid, permissible settlement, the acceptance and possession from the other party, the guarantee of the debt (darak) by both parties, and that he has made them witnesses to himself.

Statement on the Settlement between a Husband and a Father regarding a Woman’s Estate

If a settlement has been reached between the husband and the father regarding a woman's estate, he shall write that witnesses were present that Zaid, her father, and Amr, her husband, both acknowledged of their own free will that such-and-such woman (named Hinda) passed away, leaving her husband and father as heirs, and they are the aforementioned two. She left an estate for which these two became heirs, and she left no other heirs besides them. Since she died childless, half of her estate went to her husband, and a sixth went to her father by way of obligatory share (fard), and the rest by way of residuary (asabah). He shall specify in detail all the property, the house located in such-and-such place, and all such-and-such things. All this inherited property is in the possession of her husband and not in the possession of her father. Then, both of them examined all this property one by one and recognized it thoroughly with valid knowledge, such that there remained no doubt for either of them, nor was anything, more or less, hidden. Then, each of them, regarding the statement of the other (whose name is mentioned herein), the husband said to the father, regarding all the father's right and share in the daughter’s estate—after all the gold, silver, and jewelry mentioned therein were present in their presence, in such a way that both could take them with their own hands—in this state, they agreed to a settlement: that of the total dirhams on which the settlement was reached, this many dirhams are in settlement of those dirhams

which were due to the father from the aforementioned estate of his deceased daughter, and they are of this amount, and there is no excess in these dirhams compared to the dirhams on which the settlement was reached. They also agreed that of the total dirhams on which the settlement took place, this many dirhams are part of that right due to the father which became obligatory from his deceased daughter’s estate, and they are of this amount. And [they agreed] that of the total dirhams on which the settlement took place, the remaining dirhams are for that father, part of that right which became due to the father from the remaining aforementioned things of his deceased daughter's estate. This settlement is on the condition that all the property which became due to the father as inheritance from his deceased daughter's estate should pass to her husband due to the aforementioned settlement. Thus, the husband verbally accepted all the aforementioned settlement terms, and the husband gave the father all the consideration for this settlement before they separated from this assembly. The father handed over to the husband all that property which had become due to him by the order of the aforementioned settlement, and the husband took possession of all this property from the father by reason of this same settlement, in this same assembly in which they agreed upon this settlement, before separating. All this happened after the acknowledgment of the father and the husband that both of us have seen all this, and it is the aforementioned estate, and at the time of reaching the mutual settlement, both have inspected it inside and out, and in this state...

हाकिम लाज़िम कर दे और अगर दावा ऐन या दैन से किसी घर की सुकनात या दूसरी मन्फ़अत पर सुलह करार पाए तो लिखे कि यह वह है जिस पर गवाह हुए, यह क़ौल कि फ़लां ने फ़लां पर तमाम उस घर का जो फ़लां मक़ाम पर वाक़े है या उस पर हज़ार दिरहम 'अत्र यह सियाह कुहना राजा जीदा मादूदा' का दावा किया, फिर दोनों ने इस दावे से तमाम उस घर की सुकनात पर जो फ़लां मक़ाम पर वाक़े है और उसके हुदूद बयान कर दे एक साल कामिल तक सुकनात रखने पर या अपनी ज़मीन जो फ़लां मक़ाम पर वाक़े है और उसके हुदूद बयान कर दे उसमें एक साल कामिल हर तरह रबीई व ख़रीफ़ी ग़ल्ला की ज़राअत करने पर, अपने गुलाम मुसम्मा फ़लां की एक साल कामिल ख़िदमत पर या अपने घोड़े की सवारी लेने पर और उसकी जिन्स व सिफ़त बयान कर दे और मुद्दत की इब्तिदा व इन्तिहा की तारीख़ लिखे, सुलह सहीह जाइज़ सुलह की और दूसरे की तरफ़ से क़ुबूल व क़ब्ज़ा करना और जानैन से ज़मानत-ए-दरक का ज़ामिन होना और अपने ऊपर गवाह कर देना सब तहरीर करे।

औरतों की मीरास में शौहर और वालिद के दरमियान सुलह का बयान

अगर किसी औरत के तरके(विरासत) में उसके शौहर और बाप के दरमियान सुलह हुई हो तो लिखे कि गवाह हुए कि ज़ैद यानी उसका बाप और अम्र यानी उसका शौहर दोनों ने ब-तौए-खुद इकरार किया कि फ़लाह औरत यानी मुसम्मात हिंदा ने वफ़ात पाई और वारिसों में अपने शौहर और अपने बाप को छोड़ा और वह यही दोनों मज़कूरा बाला हैं और उसने तरका छोड़ा जिसके ये दोनों वारिस हुए और उन दोनों के सिवा कोई वारिस नहीं छोड़ा और चूंकि वह ला-औलाद मरी है इस वास्ते उसका निस्फ़ तरका उस शौहर को पहुंचा और छठा हिस्सा अपने वालिद को ब-हुक्म-ए-फ़र्ज़ और बाक़ी ब-हुक्म-ए-असूबत पहुंचा और उसने माल में वह तमाम घर जो फ़लां मक़ाम पर वाक़े है और तमाम फ़लां चीज़ सब तफ़सील बयान करे और यह उसका तमाम माल-ए-मरूका उसके शौहर के क़ब्ज़े में है उसके बाप के क़ब्ज़े में नहीं है, फिर उन दोनों ने इस तमाम माल को एक-एक कर के देखा और अच्छी तरह ब-मअरिफ़त-ए-सहीहा जान पहचान लिया कि उन दोनों के नज़दीक इसमें कुछ शक न रहा और न कमो-बेश कुछ पोशीदा रहा। फिर बाद अज़ां दोनों में से हर एक ने दूसरे के क़ौल की जिसका नाम इसमें मज़कूर है, उस शौहर ने उसके बाप से उस बाप के तमाम हक़ व हिस्सा से जवार का अपनी बेटी के तरके में पहुंचता है, बाद अनकि तमाम माल ऐन सोना और चांदी ज़ेवर जो इसमें मज़कूर है उन दोनों के हुज़ूर में मौजूद था इस तरह कि दोनों अपने हाथ से उसको ले सकते थे, इस हाल में इस बात पर सुलह करार दी कि ब-जुमला तमाम उन दिरहमों के जिन पर

सुलह करार पाई है, इतने दिरहम उन दिरहमों की सुलह में जो बाप के वास्ते उसकी दुख़्तर-ए-मइयत (मृतक बेटी) के तरके के दिरहम मज़कूरा में से वाजिब हुए हैं और वह इस क़दर हैं और उन दिरहमों में ब-निस्बत उन दिरहमों के जिन पर सुलह करार पाई है कुछ ज़ियादती नहीं है और इस बात पर सुलह करार दी कि जुमला उन दिरहमों के जिन पर सुलह वाक़े हुई है, इतने दिरहम बा'ज़ उस हक़ वाजिब के हैं जो बाप के वास्ते अपनी दुख़्तर-ए-मइयत के तरके में से वाजिब हुआ है और वह इस क़दर है, और इस बात पर कि ब-जुमला उन दिरहमों के जिन पर सुलह वाक़े हुई है, इस क़दर बाक़ी दिरहम उस बाप के वास्ते बा'ज़ उस हक़ के हैं जो बाप का अपनी दुख़्तर-ए-मइयत के तरके की बाक़ी अशिया के मज़कूरा में वाजिब हुआ है। यह सुलह ब-दीन शर्त कि तमाम माल जो बाप के वास्ते ब-हक़-ए-विरासत अपनी दुख़्तर-ए-मइयत के तरके में वाजिब हुआ है उसके शौहर के वास्ते ब-सबब-ए-सुलह मज़कूरा के हो जाए, पस उस शौहर ने तमाम सुलह मुबय्याना मज़कूरा बाला शफ़ाहिया क़ुबूल की और शौहर ने उस बाप को तमाम बदल-ए-सुलह हाज़ा क़ब्ल इसके कि दोनों इस मजलिस से ब-अदन मुतफ़र्रिक़ हों दे दिया और उस बाप ने उस शौहर को तमाम वह माल जो उसके वास्ते वाजिब हुआ था ब-हुक्म-ए-सुलह मज़कूरा के सुपुर्द कर दिया और उस शौहर ने उस बाप से यह सब माल ब-सबब इसी सुलह के इसी मजलिस में जिसमें दोनों ने यह सुलह करार दी है, क़ब्ल जुदा होने के क़ब्ज़ा कर लिया और यह सब उस बाप और उस शौहर के इस इकरार के बाद हुआ कि हम दोनों ने यह सब देख लिया है और वह तरका मज़कूरा है और बाहमी सुलह करार देने के वक़्त इस सब को अंदर व बाहर से मुआइना कर लिया है और इसी हाल।

حاکم لاحق کر دے اور اگر دعویٰ عین یا دیں سے کسی دار کی سکونت یا دوسری منفعت پر صلح قرار پائے تو لکھے کہ یہ وہ ہے جس پر گواہ ہوئے، این قول کہ فلاں نے فلاں پر تمام اس دار کا جو فلاں مقام پر واقع ہے یا اس پر ہزار درہم عطر یہ سیاہ کہنہ راجہ جیدہ معدودہ کا دعویٰ کیا، پھر دونوں نے اس دعویٰ سے تمام اس دار کی سکونت پر جو فلاں مقام پر واقع ہے اور اس کے حدود بیان کر دے ایک سال کامل تک سکونت رکھنے پر یا اپنی زمین جو فلاں مقام پر واقع ہے اور اس کے حدود بیان کر دے اس میں ایک سال کامل ہر طرح ربیعی و خریفی غلہ کی زراعت کرنے پر اپنے غلام مسمیٰ فلاں کی ایک سال کامل خدمت پر یا اپنے گھوڑے کی سواری لینے پر اور اس کی جنس و صفت بیان کر دے اور مدت کی ابتداء و انتہاء کی تاریخ لکھے، صلح صحیح جائز صلح کی اور دوسرے کی طرف سے قبول و قبضہ کرنا اور جانین سے ضمانت درک کا ضامن ہونا اور اپنے اوپر گواہ کر دینا سب تحریر کرے۔

ترکہ نساء میں شوہر اور والد کے درمیان صلح کا بیان

اگر کسی عورت کے ترکہ میں اس کے شوہر اور باپ کے درمیان صلح ہوئی ہو تو لکھے کہ گواہ ہوئے کہ زید یعنی اس کا باپ اور عمر و یعنی اس کے شوہر دونوں نے بطوع خود اقرار کیا کہ فلا نہ عورت یعنی مسمات ہندہ نے وفات پائی اور وارثوں میں اپنے شوہر اور اپنے باپ کو چھوڑا اور وہ یہی دونوں مذکورہ بالا ہیں اور اس نے ترکہ چھوڑا جس کے یہ دونوں وارث ہوئے اور ان دونوں کے سوائے کوئی وارث نہیں چھوڑا اور چونکہ وہ لاولد مری ہے اس واسطے اس کا نصف ترکہ اس شوہر کو پہنچا اور چھٹا حصہ اپنے والد کو بحکم فرض اور باقی بحکم عصوبت پہنچا اور اس نے مال میں وہ تمام دار جو فلاں مقام پر واقع ہے اور تمام فلاں چیز سب تفصیل بیان کرے اور یہ اس کا تمام مال متروکہ اس کے شوہر کے قبضہ میں ہے اس کے باپ کے قبضہ میں نہیں ہے

پھر ان دونوں نے اس تمام مال کو ایک ایک کر کے دیکھا اور اچھی طرح بمعرفت صحیحہ جان پہچان لیا کہ ان دونوں کے نزدیک اس میں کچھ شک نہ رہا اور نہ کم و بیش کچھ پوشیدہ رہا پھر بعد ازاں دونوں میں سے ہر ایک نے دوسرے کے قول کی جس کا نام اس میں مذکور ہے اس شوہر نے اس کے باپ سے اس باپ کے تمام حق و حصہ سے جوار کا اپنی بیٹی کے ترکہ میں پہنچتا ہے بعد از آنکہ تمام مال عین سونا اور چاندی زیور جو اس میں مذکور ہے ان دونوں کے حضور میں موجود تھا اس طرح کہ دونوں اپنے ہاتھ سے اس کو لے سکتے تھے اس حال میں اس بات پر صلح قرار دی کہ بجملہ تمام ان درہموں کے جن پر صلح قرار پائی ہے اتنے درہم ان درہموں کی صلح میں جو باپ کے واسطے اس کی دختر میت کے ترکہ کے درہم مذکورہ میں سے واجب ہوئے ہیں اور وہ اس قدر ہیں اور انچ درہموں میں بہ نسبت ان درہموں کے جن پر صلح قرار پائی ہے کچھ زیادتی نہیں ہے اور اس بات پر صلح قرار دی کہ جملہ ان درہموں کے جن پر صلح واقع ہوئی ہے اتنے درہم بعض اس حق واجب کے ہیں جو باپ کے واسطے اپنی دختر میت کے ترکہ میں سے واجب ہوا ہے اور وہ اس قدر ہے اور اس بات پر کہ بجملہ ان درہموں کے جن پر صلح واقع ہوئی ہے اس قدر باقی درہم اس باپ کے واسطے بعض اس حق کے ہیں جو باپ کا اپنی دختر میت کے ترکہ کی باقی اشیاء کے مذکورہ میں واجب ہوا ہے یہ صلح بدین شرط کہ تمام مال جو باپ کے واسطے بحق وراثت اپنی دختر میت کے ترکہ میں واجب ہوا ہے اس کے شوہر کے واسطے بسبب صلح مذکور کے ہو جائے پس اس شوہر نے تمام صلح مبینہ مذکورہ بالا شفاہیہ قبول کی اور شوہر نے اس باپ کو تمام بدل صلح ہذا قبل اس کے کہ دونوں اس مجلس سے با بدن متفرق ہوں دے دیا اور اس باپ نے اس شوہر کو تمام وہ مال جو اس کے واسطے واجب ہوا تھا بحکم صلح مذکورہ کے سپرد کر دیا اور اس شوہر نے اس باپ سے یہ سب مال بسبب اسی صلح کے اسی مجلس میں جس میں دونوں نے یہ صلح قرار دی ہے قبل جدا ہونے کے قبضہ کر لیا اور یہ سب اس باپ اور

اس شوہر کے اس اقرار کے بعد ہوا کہ ہم دونوں نے یہ سب دیکھ لیا ہے اور وہ ترکہ مذکورہ ہے اور باہمی صلح قرار دینے کے وقت اس سب کو اندر و باہر سے معائنہ کر لیا ہے اور اسی حال۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 233 Kitab al-Shuroot (Book of Conditions)

...both have agreed upon a settlement, and after the completion of this settlement, both departed with mutual consent. And after this, both observed all the property (that is part of this estate) in the same condition as it was seen before this mutual settlement took place. And this entire estate became the husband's, due to the right of inheritance that became obligatory upon him in his wife's estate, and due to the settlement he made with the father regarding all the rights the father had in his deceased daughter's estate. Therefore, if any person makes a claim (darak) against the husband mentioned above regarding anything of which he became the owner through the father's transfer in this estate, or any part thereof, or any rights of land or buildings, then whatever the Shari'ah and the ruling decide, it shall be obligatory upon the father to hand it over to this husband. And each of the two acknowledged of his own free will that he has no right in the deceased woman's estate towards the other, in the possession of the other, or under the control of the other, after both had understood of their own free will that there is no claim of any right against the other concerning all of this.

If any person among the two makes a claim against the other regarding any of the mentioned properties of the deceased woman's estate, or if someone makes a claim on their behalf, whether during their lifetime or after their death, and witnesses testify, then all of this shall be void and rejected. Then proceed to complete the writing as per the custom. And if a 'fuzuli' (unauthorized agent) made the settlement, then write that the witnesses testified up to the statement that Zaid had made a settlement with Amr. Consequently, by this claim, the claimant (mudda'i) has become the guarantor with his personal wealth for the settlement property, provided that the defendant (mudda'a alayh) has absolved the defendant from this claim and the appointer has paid him the settlement consideration. And on the condition that the claimant is the guarantor for everything regarding which any claim is made against the defendant in this matter on behalf of the claimant, due to him, or on behalf of any other person. Thus, settlement is valid on these mentioned conditions. Both made the settlement, and the claimant accepted the settlement of that which is equal to the amount of this wealth by settling it, and this wealth was received by the claimant from the defendant as a gift and favor through the payment by the appointer. Thus, all that property about which this settlement was made became the property of the defendant; it no longer remained the property of this claimant or any other person. And this ownership was established rightfully, and no right or claim of

this claimant remained against the defendant. Then complete the writing as per the custom. And it was said that if such a settlement is made on behalf of a fuzuli on the condition that the claimed object is not the property of the fuzuli, nor of the defendant, then after this writing that the settlement was made for so many dirhams, why should it be written that on the condition that this house is Muhammad's, which the one making this settlement considered his property, and not that of this defendant nor of anyone else. Then, before bringing the witnesses, write that this claimant made the person making the settlement his agent during his lifetime to take all these heirs from this defendant and take them into his possession, and also made him an agent for litigation and lodging complaints in this matter, or in such a way that he should perform the agency himself or appoint whomever he wishes as an agent one after another, and may change the agents as he wishes one after another, and in this matter, he may act upon his own opinion, and he shall be the representative (qa'im-maqam) of the claimant, and whatever he does in this matter shall be valid. And in this matter for which he made him an agent, he also made him the executor (wasi) for all of it after his death and did not make anyone else from among the people. And that person making the settlement fully accepted all that the claimant decided for him. Then, if he is unable to take possession of this house, he should take back the settlement consideration from the claimant, then complete the writing. This is written in 'Zakhira'. If the settlement is regarding a claim of trust (amanat), then write that regarding such and such thing which he had kept as a deposit with him, and that...

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 10 233 किताब अल-शुरूत (शर्तों की किताब)

...दोनों ने आपस में सुलह तय कर ली है और इस सुलह के मुकम्मल होने के बाद दोनों रजामंदी के साथ अलग हुए। और दोनों ने इसके बाद उस तमाम घर को जो इस तरके(विरासत) में है, उसी हालत में देखा जैसा कि इस आपसी सुलह से पहले देखा था। और यह तमाम तरका उस शौहर का हो गया, उस हक-ए-मीरास (विरासत के अधिकार) की वजह से जो उसका अपनी बीवी के तरके में वाजिब हुआ था, और उस सुलह की वजह से जो उसने बाप के साथ उन तमाम हक के बारे में की है जो उस बाप का अपनी मृत पुत्री के तरके में वाजिब थे। पस जिस चीज़ का शौहर इस तरके में से बाप के मालिक बनाने से मालिक हुआ है, उसमें या उसके किसी हिस्से में या उसके ज़मीनी अधिकारों और घर आदि के किसी हक में अगर किसी आदमी की तरफ से उक्त शौहर को कोई दावा (दरक) पेश आए, तो जिस चीज़ का शरीअत और हुक्म फ़ैसला करे, उसे बाप पर उस शौहर को सौंपना वाजिब होगा। और दोनों में से हर एक ने अपनी खुशी से इकरार किया कि उस मृत महिला के तरके में से उसका कोई हक दूसरे की तरफ, दूसरे के पास और दूसरे के कब्ज़े में नहीं है, बाद इसके कि दोनों ने अपनी खुशी से यह समझ लिया कि इस सबके मुताल्लिक उसका कोई हक दूसरे की तरफ नहीं है।

अगर उस मृत महिला के तरके के उक्त मालों के बारे में कोई व्यक्ति दूसरे के खिलाफ कोई दावा करे या उसकी तरफ से कोई आदमी दावा करे, चाहे उसकी ज़िंदगी में या उसकी मौत के बाद, और गवाह गवाही दें, तो यह सब बातिल और मरदूद होगा। फिर दस्तूर के मुताबिक तहरीर (लिखावट) को पूरा करे। और अगर 'फ़ज़ूली' (बिना अधिकार के प्रतिनिधि) ने सुलह की तो लिखे कि गवाहों ने गवाही दी, यहाँ तक कि यह बात भी कि ज़ैद ने अम्र पर सुलह की थी। तो इस दावे से इस मुदई (दावा करने वाले) के साथ वह सुलह का माल अपने निजी माल से ज़मानतदार (गारंटर) बन गया है, इस शर्त पर कि उस मुदआ अलैह (जिस पर दावा किया गया) ने इस मुदआ अलैह को इस दावे से बरी कर दिया और उस मुकर्रिर ने सुलह के बदले उसे दे दिया। और इस शर्त पर कि मुदई उस तमाम चीज़ का जो इस मुदआ अलैह को इस मामले में मुदई की तरफ से, उसकी वजह से या किसी अन्य आदमी की तरफ से कोई दावा पेश आए, तो वह मुदई ही ज़मानतदार है। पस इन शर्तों के साथ सुलह जायज़ है। दोनों ने सुलह की और इस सुलह को जो उस माल के बराबर है, मुदई ने उसे सुलह करने से स्वीकार किया और मुदआ अलैह की तरफ से बतौर तबर्रु(दान/उपहार) और अहसान के यह माल मुदई को मुकर्रिर के अदा करने से प्राप्त हुआ। पस वह तमाम चीज़ जिसके दावे से यह

सुलह हुई है, वह मुदआ अलैह की मिल्कियत हो गई, मुदई या किसी अन्य आदमी की मिल्कियत नहीं रही। और यह मिल्कियत सही तरीके से हुई और मुदआ अलैह की तरफ उस मुदई का कोई हक या दावा नहीं रहा। फिर तहरीर को दस्तूर के मुताबिक पूरा करे। और फ़रमाया कि अगर ऐसी सुलह फ़ज़ूली की तरफ से इस शर्त पर हो कि मुदआ-अलेह (दावा की गई वस्तु) फ़ज़ूली की मिल्कियत न हो, न मुदआ अलैह की, तो इस तहरीर के बाद कि इतने दिरहमों पर सुलह हुई, क्यों लिखना चाहिए कि इस शर्त पर कि यह घर मोहम्मद का है, जिसे यह सुलह करने वाला मिल्कियत समझता था, न कि यह मुदआ अलैह की और न ही किसी और की। फिर गवाहों को लाने से पहले लिखे कि इस मुदई ने सुलह करने वाले को अपनी ज़िंदगी में अपना वकील बनाया कि वह इन तमाम वारिसों को इस मुदआ अलैह से ले ले और अपने कब्ज़े में करे, और इस मामले में मुकदमेबाजी और शिकायत करने का भी वकील बनाया, या इस तरह कि वह वकालत को खुद अंजाम दे या जिसे चाहे एक के बाद एक वकील मुकर्रर करे और वकीलों में से जिसे चाहे एक के बाद एक बदल दे, और इस मामले में अपनी राय पर अमल करे और वह मुदई का قائم मुकाम (प्रतिनिधि) होगा और इस मामले में जो कुछ करेगा वह जायज़ होगा। और इस मामले में जिसका उसको वकील बनाया है, अपनी मौत के बाद उस सबके लिए उसी को वसी (executor) बनाया और किसी और को नहीं। और उस सुलह करने वाले ने यह सब जो मुदई ने उसके लिए तय किया है, उसे पूरी तरह स्वीकार किया। फिर अगर वह इस घर को कब्ज़े में लेने के लिए समर्थ न हो, तो सुलह के बदले को मुदई से वापस ले ले, फिर तहरीर को पूरा करे। यह 'ज़खीरा' (पुस्तक) में लिखा है। अगर सुलह अमानत के दावे से हो, तो लिखे कि उस पर फलां चीज़ का जिसे उसने उसके पास अमानत रखा था और उस...

پر باہم دونوں نے صلح قرار دی ہے اور بعد تمام ہونے اس صلح کے اس دونوں کی رضامندی کے ساتھ دونوں جدا ہوئے اور دونوں نے اس کے بعد تمام وہ دار جو اس ترکہ میں ہے اسی ہیئت پر دیکھا جیسا اس صلح باہمی واقع ہونے سے پہلے دیکھا تھا اور یہ تمام ترکہ اس شوہر کے واسطے بسبب اس حق میراث کے جو اس کا اپنے اس جورو کے ترکہ میں واجب ہوا تھا اور بسبب اس صلح کے جو اس نے اس باپ کے ساتھ اس کے تمام حق سے جو اس باپ کا اپنی دختر میت کے ترکہ میں واجب ہوا تھا صلح کی ہے اس شوہر کا ہو گیا پس جس چیز کا شوہر اس ترکہ میں سے اس باپ کے مالک کرنے سے مالک ہوا ہے اس میں یا اس میں سے کسی جزو میں یا اس کے حقوق زمین و دوار میں سے کسی حق میں کسی آدمی کی طرف سے شوہر مذکور کو کوئی درک پیش آئے تو جس چیز کا شرع اور حکم فیصلہ کرے اس کا اس باپ پر اس شوہر کو سپرد کرنا واجب ہو گا اور دونوں میں سے ہر ایک نے بطوع خود اقرار کیا کہ اس عورت میت کے ترکہ میں سے اس کا کوئی حق دوسرے کی جانب اور دوسرے کے پاس اور دوسرے کے قبضہ میں نہیں ہے بعد از آنکہ دونوں میں سے ہر ایک نے بطوع خود اس بات کو سمجھ لیا کہ اس سب کے متعلق اس کا کوئی حق دوسرے کی جانب نہیں ہے۔

اگر اس عورت وفات یافتہ کے ترکہ کے اموال مذکورہ میں کسی مال کی نسبت دونوں میں سے کوئی شخص دوسرے کی جانب کچھ دعویٰ کرے یا اس کی طرف سے کوئی آدمی دعویٰ کرے خواہ اس کی حیات میں یا اس کی وفات کے بعد اور گواہ لوگ گواہی دیں تو یہ سب باطل و مردود ہوگا پھر بدستور تحریر کو ختم کرے اور اگر فضولی نے صلح کی تو لکھے کہ گواہ لوگ گواہ ہوئے تا اس قول کہ زید نے عمرو پر صلح کی تھی پس اس دعویٰ سے اس مدعی کے ساتھ اس مال

صلح کا اپنے ذاتی مال سے ضامن ہوا ہے بدیں شرط کہ اس مدعاعلیہ نے اس مدعاعلیہ کو اس دعویٰ سے بری کیا اور اس مقر نے بدلِ صلح اس کو دے دیا اور بدیں شرط کہ مدعی تمام اس چیز کا جو اس مدعاعلیہ کو اس باب میں اس مدعی کی جانب سے اور اس کے سبب سے اور کسی آدمی کی طرف سے کوئی درک پیش آئے تو اس سب کا یہ مدعی ضامن ہے پس ان شرائط مذکورہ پر صلح جائز فاقطع خصومت دونوں نے صلح کی اور اس صلح کی جو بمقدار اس مال کے ہے اس مدعی نے اس کے صلح کرنے سے قبول کیا اور اس مدعاعلیہ کی طرف سے براہِ تبرع و احسان یہ مال مدعی کو مقرر کے ادا کرنے سے وصول پایا پس تمام وہ چیز جس کے دعوے سے یہ صلح واقع ہوئی ہے اس مدعاعلیہ کی ملک ہوگئی اس مدعی یا کسی آدمی کی ملک نہ رہی اور یہ ملک بہلکِ صحیح واقع ہوئی اور اس مدعاعلیہ کی جانب اس مدعی کا کوئی حق دعویٰ نہ رہا پھر تحریر کو بدستور تمام کرے اور فرمایا کہ اگر ایسی صلح فضولی کی جانب سے اس شرط پر واقع ہو کہ شئی متد عویہ فضولی کی ملک نہ ہو نہ مدعاعلیہ کی تو بعد اس تحریر کے کہ اتنے درموں پر صلح کی کیوں لکھنا چاہئے کہ بدیں شرط کہ یہ دارِ محمد وہ تھن کو یہ صلح کرنے والے کی ملک ہوتی نہ اس مدعاعلیہ کی اور نہ کسی آدمی کی رہی پھر گواہی کو لانے سے پہلے لکھے اور اس مدعی نے اس صلح کرنے والے کو اپنی زندگی میں اپنا وکیل کیا کہ اس سب وارثوں کو اس مدعاعلیہ سے دے لے کر اپنے قبضہ میں کرے اور اس معاملہ میں خصومت اور نالش کرنے کا بھی وکیل کیا یا اس طور کے چاہیے اس کا وکالت کو بنفسِ خود اتمام دے یا جس کو چاہے یکے بعد دیگرے وکیل مقرر کرے اور وکیلوں میں جس کو چاہے یکے بعد دیگرے تبدیل کرے اور اس معاملہ میں اپنی رائے پر عمل کرے اور اس مدعی کا قائم مقام ہوگا اور اس معاملہ میں جو کچھ کرے گا جائز ہو گا اور اس معاملہ میں جس کا اس کو وکیل کیا ہے اپنی وفات کے بعد اس سب کا فقط اسی کو وصی کیا اور لوگوں میں سے کسی کو نہیں کیا اور اس صلح کرنے والے نے یہ سب

جو مدعی نے اس کے واسطے قرار دیا ہے بالشفافہ قبول کیا پھر اگر اس دار کا قبضہ سے لینے پر قادر نہ ہو تو بدلِ صلح کو مدعی سے واپس کر لے پھر تحریر کو تمام کرے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر صلح از دعویٰ امانت ہو تو لکھے کہ اس پر فلاں چیز کا جس کو اس نے اس کے پاس ودیعت رکھا تھا اور اس

...had taken possession, (he) made a claim until the owner of the deposit demanded back his deposit, and he (the defendant) denied ever holding the deposit, to the extent that this trust became a liability (mal-e-mazmoon) upon him. If it was among fungible things (mithli), its equivalent (dhaman) would be required, and if it was among valuable things, its price would be due. Thus, the owner of the deposit made a claim, and the defendant reached a valid settlement (sulh) with the claimant for a certain amount of dirhams, and he (the claimant) accepted this settlement despite his (the defendant's) denial, according to the correct opinion. This is in 'Zahiriya'.

If a settlement was made for some amount of wealth in a case of intentional homicide (qatl-e-amd), let it be written that Zaid claimed against Amr that Amr intentionally, wrongly, unjustly, and aggressively killed his father, Bakr, with an iron weapon, and the deceased left no heir except this Zaid. And for this Zaid, the right to retaliation (qisas) was established against the defendant, and it became obligatory upon this Amr to bow his neck before him, surrender his life to him, and allow him to exact retaliation. Then, this Zaid made a settlement with him for this claim for a certain amount of wealth. He (the defendant) accepted this settlement orally, and this settlement is a valid settlement that terminates the dispute. The claimant took this settlement consideration from the defendant, took possession of it, and released him from his entire claim. He (the claimant) became the guarantor for this defendant for any claim (darak) that might arise from any other heir if they appear, or from a creditor, a legatee, or a government official, that he will free him from this 'darak' and will return from the settlement money he received an amount equal to that 'darak'. Thus, the valid guarantee of this 'darak' was made permissible. Due to this settlement and the release, he has no further right or claim until the end, as mentioned above. Allah knows best, as is in 'Al-Muhit'. If the settlement was made for retaliation (1) for something less than taking a life, let it be written that Zaid claimed against Amr that Amr intentionally, unjustly, and aggressively cut off his right hand from the wrist joint, and he (the claimant) recovered after that, and he claimed retaliation for this hand due to this offense. The defendant requested to settle this claim for a certain amount of wealth, and he (the claimant) accepted it and settled with him for that wealth. Then complete this like the first document. Allah knows best. For a settlement in a case of accidental homicide (qatl-e-khata), write the document such that Zaid claimed against Amr that Amr wrongly killed his father, so-and-so, by mistake, and demanded blood money (diyat). He requested to settle for a certain amount of dirhams on a three-year installment plan starting from the date of this

document, on the condition that he releases him from this claim, with the condition that he will pay one-third of the mentioned dirhams each year for those three years. Thus, a valid settlement was made. Continue writing as per the usual procedure until the end, and at the end of this document, attach the judge's order. If a settlement was made regarding the claim of intentional murder, write from the named witnesses until the point that Zaid claimed against Amr that Amr intentionally and unjustly killed his slave, a Turk or Hindi named so-and-so, or his Turkish maid named so-and-so, with an iron weapon. And he also claimed that a just judge, whose ruling is valid among Muslims, gave a verdict of retaliation against this killer for killing this slave, through witnesses who testified before him, or due to the defendant's confession—depending on how the event occurred—based on the opinion of such a scholar who decrees retaliation for killing another's slave. Thus, he demanded retaliation from the defendant for this claim, and the defendant requested to settle for a certain amount of dirhams. He accepted this request and settled with him. Complete the writing as before and attach the judge's order at the end so that the claim of retaliation in such an incident becomes unanimously valid. Then the judge should write the ruling of its permissibility because it happened without his confession. And in 'Kitab al-Shurut', it is narrated from Imam Muhammad (RA) that if one person claimed against another that he (the defendant) had... his brother...

(उसने) कब्ज़ा कर लिया था, दावा किया यहाँ तक कि अमानत के मालिक ने अपनी अमानत वापस मांगी और उसने अमानत रखने से ही इनकार कर दिया। यहाँ तक कि यह अमानत उसके जिम्मे माल-ए-मज़मून (देय संपत्ति) हो गई कि अगर वह 'मिसली' (ऐसी चीज़ें जो बाज़ार में आसानी से मिल जाएँ) चीजों में से हो तो उसके समान (हर्जाना) और कीमती चीजों में से हो तो उसकी कीमत का हर्जाना लाज़िम आया। फिर अमानत के मालिक ने इस पर दावा किया, तो मदुआअलैह (प्रतिवादी) ने इस दावे के बदले इतनी रकम पर सुलह कर ली और उसने अपने इनकार के बावजूद सही कौल के अनुसार इस सुलह को स्वीकार कर लिया। यह 'ज़हीरिया' में है।

अगर कत्ल-ए-अम्द (सोच-समझकर की गई हत्या) के मामले में कुछ माल पर सुलह की, तो लिखे कि ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि अम्र ने उसके पिता बक्र को लोहे के हथियार से जानबूझकर, ناحق, ज़ुल्म और ज्यादती के साथ कत्ल कर दिया और उस मकतूल (मृतक) ने इस ज़ैद के सिवा कोई वारिस नहीं छोड़ा। और इस ज़ैद के लिए मदुआअलैह पर क़सास (बदले) का हक़ है, और इस अम्र पर उसके सामने अपनी गर्दन झुकाना और अपनी जान उसके हवाले करना और उसे क़सास वसूल करने देना वाजिब हुआ। फिर इस ज़ैद ने अपने इस दावे के बदले इतनी रकम पर उससे सुलह कर ली। तो उसने उससे यह सुलह ज़बानी स्वीकार कर ली और यह सुलह ऐसी सही सुलह है जो झगड़े को खत्म करने वाली है। और मुदई (वादी) ने उससे यह सुलह का बदला मदुआअलैह के अदा करने से ले लिया, कब्ज़ा कर लिया और उसे अपने इस पूरे दावे से बरी कर दिया। और उसी (मुदई) के लिए वह हर उस चीज़ के'दरक' (ज़मानत) का ज़िम्मेदार हुआ जो किसी दूसरे वारिस की तरफ से, यदि सामने आए, या कर्जदार, वसीयत पाने वाले, और शासक के आदमी आदि की तरफ से لاحق हो। कि वह उसे इस 'दरक' से छुटकारा दिलाएगा और सुलह की उस रकम में से जो उसने वसूल की है, उस 'दरक' की क़दर के बराबर वापस लौटा देगा। तो इस 'दरक' की सही ज़मानत जाइज़ कर ली। तो इस सुलह और बरी कर देने की वजह से उसका कोई हक़ और दावा नहीं रहा। जैसा कि ऊपर लिखा गया, वल्लाह ताला आलम, जैसा कि 'मुहीत' में है। और अगर जान लेने से कम (जैसे हाथ काटने आदि) के मामले में क़सास (1) से सुलह की, तो लिखे कि ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि अम्र ने उसका दाहिना हाथ हथेली के जोड़ से जानबूझकर ناحق, ज़ुल्म और ज्यादती के साथ काट डाला और वह उसके बाद ठीक हो गया। और उसने उस हाथ के क़सास के लिए इस अपराध के कारण दावा किया। तो मदुआअलैह ने उससे इस दावे के बदले इतनी रकम पर सुलह करने की दरख्वास्त की और उसने उसे मंज़ूर करके उस माल पर उसके साथ सुलह कर ली। फिर इसे पहली तहरीर की

तरह मुकम्मल करे, वल्लाह ताला आलम। कत्ल-ए-खता (अनजाने में हत्या) से सुलह करके तहरीर इस तरह लिखे कि ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि अम्र ने उसके पिता किसी फलां को गलती से ناحق कत्ल कर दिया और उससे 'दियत' (रक्त-धन) माँगी। और उसने दरख्वास्त की कि इस दियत के बदले इतने दिरहम पर तीन साल की मियाद (समय-सीमा) पर, इस तहरीर की तारीख से इसकी शुरुआत होगी, इस शर्त पर सुलह कर ली कि उसे अपने इस दावे से बरी कर दे। इस शर्त के साथ कि उन तीन सालों में से हर साल इन ज़िक्र किए गए दिरहमों का एक तिहाई अदा करेगा। तो सही सुलह के साथ सुलह कर ली। अंत तक इसी तरह तहरीर करे और इस तहरीर के अंत में हाकिम (जज) का आदेश संलग्न करे। और अगर कत्ल के इलजाम के दावे से सुलह की, तो लिखे कि गवाहान-ए-मुसम्मयान (नामज़द गवाहों) से लेकर यहाँ तक कि ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि अम्र ने उसके गुलाम तुर्की या हिंदी जिसका नाम फलां है, या उसकी तुर्की बांदी जिसका नाम फलां है, को लोहे के हथियार से जानबूझकर ज़ुल्म और ज्यादती के साथ कत्ल किया। और यह भी दावा किया कि काज़ी-ए-आदिल (न्यायप्रिय काज़ी) ने जिसका हुक्म मुसलमानों के बीच चलता है, इस कातिल पर इस गुलाम के कत्ल करने के कारण गवाहों के ज़रिये, जिन्होंने उसके सामने गवाही दी, या मदुआअलैह के इकरार (स्वीकारोक्ति) के कारण, जैसी भी स्थिति हो, ऐसे आलिम (विद्वान) की राय पर, जो आज़ाद मर्द पर गैर का गुलाम कत्ल करने पर क़सास (बदले) का फतवा देता है, क़सास का हुक्म दे दिया था। तो उसने मदुआअलैह से इस दावे के क़सास की मांग की, तो मदुआअलैह ने उसके इस दावे के बदले इतनी रकम पर सुलह करने की दरख्वास्त की, उसने इस दरख्वास्त को मंज़ूर करके उसके साथ सुलह कर ली। अंत तक पहले की तरह तहरीर करे और इसके अंत में हाकिम का हुक्म संलग्न करे ताकि ऐसे हादसे में क़सास का दावा सर्वसम्मति से सही हो जाए, फिर हाकिम उसके जायज़ होने का हुक्म लिखे, क्योंकि उसके इकरार के बिना इसका वक़ू(घटना) हुआ है। और 'किताबुल शुरुवत' में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि अगर एक व्यक्ति ने दूसरे पर दावा किया कि उसने मेरे भाई को...

نے قبضہ کر لیا تھا دعویٰ کیا یہاں تک کہ مالک ودیعت نے اس سے اپنی ودیعت واپس مانگی اور اُس نے سرے سے ودیعت رکھنے کا انکار کیا یہاں تک کہ یہ امانت اُس کے ذمہ مال مضمون ہو گئی کہ اگر وہ مثلی چیزوں میں ہو تو اس کے مثل ضمانت اور قیمتی چیزوں میں سے ہو تو اس کی قیمت تاوان لازم آئی پس مالک ودیعت نے اس کا دعویٰ کیا پس مدعا علیہ سے اس دعویٰ سے اس قدر درموں پر صلح صحیح کر لی اور اس نے لھم صلح کو اس عوض پر باوجود اپنے انکار کے بہ قول صحیح قبول کیا یہ ظہیر یہ میں ہے۔

اگر قتل عمد سے کسی قدر مال پر صلح کی تو لکھے کہ زید نے عمرو پر دعویٰ کیا کہ عمرو نے اس کے باپ بکر کو لوہے کے ہتھیار سے عمداً ناحق و ظلماً و عدواناً قتل کیا اور اس مقتول نے کوئی وارث سوائے اس زید کے نہیں چھوڑا اور اس زید کے واسطے اس مدعا علیہ پر قصاص کا استحقاق ہے اور اس عمرو پر اس کے سامنے اپنی گردن جھکانا اور اپنی جان اس کے سپرد کرنا اور اس کو قصاص حاصل کر لیتے دینا واجب ہوا پھر اس زید نے اپنے اس دعویٰ سے اس قدر مال پر اس سے صلح کر لی پس اس نے اس سے اس صلح کو بالشفاہ قبول کیا اور یہ صلح ایسی صلح صحیح ہے جو قاطع خصومت ہے اور مدعی نے اس سے یہ بدلِ صلح مدعا علیہ کے ادا کرنے سے لے کر قبضہ کر لیا اور اس کو اپنے اس تمام دعویٰ سے بری کر دیا اور اسی کے واسطے تمام اس چیز کی درک کا ضامن ہوا جو اس کو کسی دوسرے وارث کی طرف سے اگر ظاہر ہو اور قرض خواہ موسیٰ لہ اور صاحب سلطنت وغیرہ کے آدمی کی طرف سے لاحق ہوتی ہے کہ اس کو اس درک سے چھڑائے گا بہ قدر اس درک کے اس مال صلح میں سے جو اس نے وصول کیا ہے واپس دے گا پس اس درک کی ضمانت صحیحہ جائز ہ کر لی پس اس صلح اور بری کر دینے کے سبب سے اس کا کوئی حق و دعویٰ آخر تک مذکور بالا کے لکھے واللہ تعالیٰ اعلم

کذافی المحیط اور اگر جان تلف کرنے سے کم سے قصاص (۱) سے صلح کی تو لکھے کہ زید نے عمرو پر دعویٰ کیا کہ عمرو نے اس کا دہنا ہاتھ ہتھیلی کے جوڑ سے عمداً ناحق براہِ تعدی و ظلم کاٹ ڈالا اور وہ بعد اس کے اچھا ہو گیا اور اس پر اپنے اس ہاتھ کے قصاص کا بسبب اس جنایت کے دعویٰ کیا پس مدعا علیہ نے اس سے اس دعویٰ سے اس قدر مال پر صلح کر لینے کی درخواست کی اور اس نے اس کو منظور کر کے اس مال پر اس کے ساتھ صلح کر لی۔ پھر اس کو مثل تحریرِ اول کے تمام کرے واللہ تعالیٰ اعلم۔ قتلِ خطا سے صلح کر کے تحریر اس طرح لکھے کہ زید نے عمرو پر دعویٰ کیا کہ عمرو نے اس کے باپ کسی فلاں کا خطا سے ناحق قتل کیا اور اس سے دیت طلب کی اور اس نے درخواست کی کہ اس دیت سے اس قدر درموں پر تین سال کی میعاد پر اس تحریر کی تاریخ سے اس کی ابتدا ہوگی اس شرط پر صلح کر لی کہ اس کو اپنے اس دعویٰ سے بری کر دے بدیں شرط کہ اُن تین سالوں میں سے ہر سال ان درموں مذکورہ سے ایک تہائی ادا کرے گا پس بصلح صحیح صلح کر لی آخر تک بدستور معلوم تحریر کرے اور اس تحریر کے آخر میں حکمِ حاکم لاحق کرے اور اگر عمدہ اغلامِ قتل کرنے کے دعوے سے صلح کی تو لکھے کہ گواہانِ مسمیان تا ایں قول کہ زید نے عمرو پر دعویٰ کیا کہ عمرو نے اس کے غلام ترکی یا ہندی مسمی فلاں کو اس کی ترکی باندی مسمیٰ فلاں کو ہے کے ہتھیار سے عمدً براہِ ظلم و تعدی قتل کیا اور نیز اس پر دعویٰ کیا کہ قاضیِ عادل جائز الحکم نے جس کا حکم مسلمانوں کے درمیان جاری ہے اس قاتل پر بسبب اس غلام کے قتل کرنے کے بذریعہ گواہوں کے جنہوں نے اس کے پاس گواہی دی یا بوجہ اقرارِ مدعا علیہ کے جیسی صورت واقع ہوئی ہو قصاص کا حکم بنا بر اختیارِ قول ایسے عالم کے جو مرد آزاد پر غیر کا غلام قتل کرنے سے قصاص ہو نا فرماتا ہے دے دیا پس اُس نے مدعا علیہ سے اس دعویٰ کے قصاص مانگا پس مدعا علیہ نے اس کے اس دعویٰ سے اس قدر درموں پر صلح کرنے کی درخواست کی اس نے اس درخواست کو منظور کر کے اس

کے ساتھ صلح کر لی آخر تک بدستور سابق تحریر کرے اور اس کے آخر میں حکمِ حاکم لاحق کرے تا کہ ایسے حادثہ میں قصاص کا دعویٰ بالاتفاق صحیح ہو جائے پھر حاکم حکم اس کے جائز ہونے کا تحریر کرے کیونکہ بغیر ہوں اس کے اقرار کے اس کا وقوع ہوا ہے اور کتاب الشروط میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ اگر ایک شخص نے دوسرے پر دعویٰ کیا کہ اس نے میرے بھائی کو

Kitab-ush-Shurut (Book of Conditions)

...He has committed murder and I am his heir, there is no heir for him except me. Then the defendant settled for blood money (Diyat) instead of Qisas (retaliation) and set installments for its payment over three years, so this settlement is valid. Similarly, if the settlement was for less than the Diyat, it is also valid. However, according to some, it is not valid, and its explanation has already passed. It is stated that if a deed (Tahrir) is to be written for this, then on behalf of the killer, the heir of the victim should write: "I killed your brother so-and-so, son of so-and-so, and you are his heir, there is no other heir for him except you, and you have settled for this amount for the blood of your brother." Then complete the deed as usual. If the right to Qisas belongs to both minor and adult heirs, the settlement by the adults is valid by consensus. According to Imam-e-Azam, it is valid because an adult has the right to claim Qisas, therefore he also has the right to settle. According to the Sahibain (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), the adult's settlement is inherently correct; thus, the Qisas will be waived, and the share of the minors will be converted from Qisas to property/wealth. If one wishes to write a settlement deed for this, according to Imam-e-Azam, he should write the settlement on behalf of the adult as we have described, and according to the Sahibain, he should write the deed only for the adult's share and state in it that due to forgiveness (Afw), the minors' share has been converted into wealth. If someone kills a slave, the Imam of the Muslims has the discretion to settle for whatever he wishes regarding his blood, and this ruling is also by consensus. According to Imam-e-Azam and Imam Muhammad, this is because he has the right to claim Qisas, so he also has the right to settle and waive the Qisas. According to Imam Abu Yusuf, it is because the Imam is like a guardian (Wasi), and a guardian has the right to settle, so the Imam also has this right, as it benefits the general public (Muslims). If one wants to write the settlement deed, it should be written in the manner we have explained; this is in 'Zakheera'.

Settlement on Purchased Goods Despite Defects

The deed for settling on a defect in purchased goods is written as follows: "The witnesses testify that so-and-so and so-and-so (i.e., the seller and the buyer) voluntarily acknowledged that so-and-so purchased from so-and-so this slave, named so-and-so, of such-and-such description, for such-and-such amount of dirhams, and possession was mutually taken. Then the buyer became aware of such-and-such defects in the slave, which he had not seen at the time of purchase, nor had the seller absolved himself of these defects. Then he filed a complaint against the seller in the

presence of the slave. The seller acknowledged the defect and confirmed the buyer's statement. Both parties agreed on the amount of the price corresponding to the defect, which is this much. Thereafter, both settled on this amount from the mentioned price on the condition that the seller gives this amount to the buyer and the buyer absolves him of this defect." Then both did so, settled among themselves, and the buyer received this compensation from the seller and absolved him. Then they parted ways, completed the writing, and prepared two copies of this settlement deed for the seller and the buyer. The deed for settling from an unknown (Majhul) to a known (Ma'lum) amount should be written as: "The witnesses testify that so-and-so stated to so-and-so that there was a transaction and a mix of dealings between them, and a certain amount of money is due from him, the amount of which they know. So he requested a settlement on something from it, and they both agreed to settle the entire matter for this amount of wealth and accepted it." Then complete the deed as mentioned before and attach the Imam's ruling to it, because settling from an unknown amount is not permissible according to Imam Shafi'i, but it is permissible according to us if the compensation is known. The deed for settling a claim of lineage (Raqiyyat) should be written as: "The witnesses testify that so-and-so, son of so-and-so, replied to Zaid, son of Amr, who is a person, regarding his lineage, that he is not aware of his lineage except for his name."

किताब-उश-शुरूत (शर्तों की किताब)

...उसने कत्ल किया है और मैं उसका वारिस हूँ, मेरे सिवा उसका कोई वारिस नहीं है। फिर मुद्दआ-अलैह (प्रतिवादी) ने इस क़सास (बदले) के बदले में 'दियत' (खून-बहा) लेने पर सुलह कर ली और तीन साल में उसकी अदायगी की किस्तें मुक़र्रर कर दीं, तो यह सुलह जायज़ है। इसी तरह अगर दियत से कम पर सुलह की तो भी जायज़ है। लेकिन कुछ लोगों के कौल (कथन) के मुताबिक़ यह जायज़ नहीं है, जिसका बयान पहले गुज़र चुका है। और फ़रमाया कि अगर इसके लिए तहरीर लिखनी हो, तो वली-ए-मक़तूल (मृतक का वारिस) की तरफ़ से क़ातिल के लिए लिखे कि मैंने तेरे भाई फ़लां इब्न-ए-फ़लां को क़त्ल किया और तू उसका वारिस है, तेरे सिवा उसका कोई वारिस नहीं है और तूने अपने भाई के खून के बदले इस क़दर पर सुलह कर ली है। फिर तहरीर को बदस्तूर मुकम्मल करे। और अगर क़सास का इस्तेहक़ाक़ (अधिकार) नाबालिग और बालिग दोनों वारिसों को हासिल हो, तो बालिगों की सुलह बिल-इत्तेफ़ाक़ (सर्वसम्मति से) जायज़ है। इमाम-ए-आज़म के नज़दीक इसी वजह से जायज़ है कि बालिग को क़सास लेने का इख़्तियार है, इसलिए उसे सुलह का भी इख़्तियार है। और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक बालिग की सुलह फ़ी-नफ़्सीही (स्वयं में) सही है, तो क़सास साक़ित (रद्द) हो जाएगा और बाक़ी नाबालिगों का हिस्सा क़सास से बदलकर माल (धन) पर आ जाएगा। तो अगर इस सुलह की तहरीर लिखनी हो, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक बालिग की तरफ़ से सुलहनामा लिखे जैसा हमने बयान किया है, और साहिबैन के नज़दीक सिर्फ़ बालिग के हिस्से का सुलहनामा लिखे और उसमें लिख दे कि अफ़ू (माफ़ी) वाक़े होने की वजह से नाबालिगों का हिस्सा माल में बदल गया है। और अगर किसी ने एक ग़ुलाम को क़त्ल किया, तो इमाम-ए-मुस्लिमीन (खलीफा/शासक) को इख़्तियार है कि उसके खून के बदले जिस पर चाहे सुलह कर ले, और यह हुक्म भी इत्तेफ़ाक़ी है। इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक इस वजह से कि उसे क़सास लेने का इख़्तियार है, तो सुलह करके क़सास साक़ित करने का भी इख़्तियार है। और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक इस वजह से कि इमाम 'वसी' के समान है और वसी को सुलह करने का इख़्तियार होता है, तो ऐसा ही इमाम को भी इख़्तियार है, इस वजह से इसमें आम मुसलमानों के लिए नफ़ा है। तो अगर इसका सुलहनामा लिखना हो, तो उसी तरह लिखे जैसा हमने बयान कर दिया है, यह 'ज़खीरा' में है।

खरीदी गई चीज़ में दोषों (عیوب) के बावजूद सुलह होना

खरीदी हुई चीज़ के दोष (ऐब) पर सुलह करने की तहरीर इस तरह है कि गवाह लोग गवाही दें कि फ़लां और फ़लां (यानी बाए और मुश्तरी) दोनों ने अपनी मर्ज़ी से इक़रार किया कि फ़लां ने फ़लां से यह ग़ुलाम, जिसका नाम फ़लां हिंदी है और जिसका हुलिया (हुलिया) यह है, इतने दिरहम के बदले ख़रीदा था और दोनों के बीच आपसी कब्ज़ा हो गया। फिर यह ख़रीदार (मुश्तरी) उस ग़ुलाम के अमुक दोषों से वाक़िफ़ हुआ, जिसे उसने ख़रीदते वक़्त नहीं देखा था और न ही विक्रेता ने उससे बरी (दोषमुक्त) किया था। फिर उसने विक्रेता के सामने ग़ुलाम की मौजूदगी में उस दोष पर नालिश (शिकायत) की। तो विक्रेता ने उस दोष का इक़रार किया और ख़रीदार के कथन की तस्दीक की। और क़ीमत (समन) में से दोष के हिस्से की मात्रा पर दोनों सहमत हो गए, और वह इस क़दर है। फिर उसके बाद दोनों ने इस दोष से उक्त क़ीमत में से इस मात्रा पर इस शर्त के साथ सुलह कर ली कि विक्रेता ख़रीदार को यह रकम दे दे और यह ख़रीदार उस दोष के बदले उसे बरी कर दे। तो दोनों ने ऐसा किया और आपस में सुलह कर ली और उस ख़रीदार ने विक्रेता से यह मुआवज़ा वसूल कर लिया और उसे बरी कर दिया। फिर दोनों अलग हुए और तहरीर को मुकम्मल करे और इस सुलहनामे की दो प्रतियां विक्रेता और ख़रीदार के लिए तैयार करे। 'मजहूल' (अनिश्चित) से 'मालूम' (निश्चित) पर सुलह करने की तहरीर इस तरह लिखे कि गवाह लोग इस बात पर गवाह बनें कि फ़लां ने फ़लां से बयान किया कि उसके और फ़लां के बीच लेन-देन और हिसाब-किताब था और उसका उसके पास कुछ माल निकलता है जिसकी मात्रा उन्हें मालूम है। तो उसने दरख़्वास्त की कि इससे किसी चीज़ पर सुलह कर ले। तो दोनों इस बात पर सहमत हुए कि इस सब का इस क़दर माल पर मुसालेहा (सुलह) कर लिया और इसे क़बूल किया। फिर तहरीर को पूर्वोक्त तरीके से पूरा करे। और उसके अंत में 'हुक्म-ए-हाकिम' (अदालती फैसला) जोड़े, इसलिए कि 'मजहूल' (अनिश्चित) से सुलह करना इमाम शाफ़ई के नज़दीक जायज़ नहीं है, हमारे नज़दीक अगर मुआवज़ा معلوم (निश्चित) हो तो जायज़ है। 'दअवा-ए-रक़ीयत' (गुलामी का दावा) से सुलह करने की तहरीर इस तरह लिखे कि गवाह लोग गवाह बने कि फ़लां इब्न-ए-फ़लां ने ज़ैद इब्न-ए-अम्र पर, जो एक व्यक्ति है, अपने नसब (वंश) के जवाब में कहा है कि उसके नाम के अलावा वह उसके नसब से वाक़िफ़ नहीं होता है।

کتاب الشروط

عدد قتل کیا ہے اور میں اس کا وارث ہوں میرے سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے پھر مدعا علیہ نے اس قصاص سے دیت لینے پر صلح کر لی اور تین سال میں اُس کے ادا کی قسطیں مقرر کیں تو یہ صلح جائز ہے اسی طرح اگر دیت سے کم پر صلح کی تو بھی جائز ہے لیکن بعض لوگوں کے قول کے موافق نہیں جائز ہے اور اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے اور فرمایا کہ اگر اس کے واسطے تحریر لکھنی چاہیے تو ولی مقتول کے واسطے قاتل کی طرف سے لکھے کہ میں نے تیرے بھائی فلاں ابن فلاں کو قتل کیا اور تو اس کا وارث ہے تیرے سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے اور تو نے اپنے بھائی کے خون سے اس قدر پر صلح کر لی ہے پھر تحریر کو بدستور تمام کرے اور اگر قصاص کا استحقاق وارثان صغیر و کبیر دونوں کو حاصل ہو تو بالغوں کی صلح بالاتفاق جائز ہے پس امامِ اعظم کے نزدیک اسی وجہ سے جائز ہے کہ بالغ کو قصاص حاصل کرنے کا اختیار ہے پس اس کو صلح کا بھی اختیار ہے اور صاحبین کے نزدیک بالغ کی صلح فی نفسہ صحیح ہے پس قصاص ساقط ہو جائے گا اور باقی نابالغوں کا حصہ قصاص سے مطلب ہو کر مال پر آ جائے گا پس اگر اس صلح کی تحریر لکھنی چاہی تو امامِ اعظم کے نزدیک بالغ کی طرف سے صلح نامہ تحریر کرے جیسا ہم نے بیان کیا ہے اور صاحبین کے نزدیک فقط حصہ بالغ کا صلح نامہ تحریر کرے اور اس میں لکھ دے کہ بسبب عفو واقع ہونے کی نابالغوں کا حصہ مطلب ہو گیا اور اگر کسی نے ایک غلام کو قتل کیا تو امامِ مسلمین کو اختیار ہے کہ اُس کے خون سے جس پر صلح کر لے اور یہ حکم بھی اتفاقی ہے پس امامِ اعظم و امام محمد کے نزدیک اس وجہ سے کہ اُس کو قصاص لے لینے کا اختیار ہے پس صلح کر کے قصاص ساقط کر دینے کا بھی اختیار ہے اور امامِ ابو یوسف کے نزدیک اس وجہ سے کہ امام مثلِ وصی کے ہے اور وصی کو

صلح کرنے کا اختیار ہوتا ہے پس ایسا ہی امام کو بھی اختیار ہے اس وجہ سے اس میں عامہ مسلمین کے واسطے نفع ہے پس اگر اس کا صلح نامہ لکھنا چاہیے تو اسی طور سے لکھے جیسا ہم نے بیان کر دیا ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

خریدی گئی چیز میں باوجود عیوب کے صلح ہونا

خریدی ہوئی چیز کے عیب سے صلح کرنے کی تحریر اس طرح ہے کہ گواہ لوگ گواہ ہوئے کہ فلاں وفلاں یعنی بائع ومشتری دونوں نے بطوع خود اقرار کیا کہ فلاں نے فلاں سے یہ غلام مسمیٰ فلاں ہندی جس کا حلیہ ہے بعوض اتنے درہم کے خریدا تھا اور دونوں میں باہمی قبضہ واقع ہو گیا پھر یہ مشتری اس غلام کے چنین و چناں عیب پر مطلع ہوا جس کو اُس نے خرید کے وقت نہیں دیکھا تھا اور نہ بائع نے اس کے عیوب سے بریت کر لی تھی پھر اس کے بائع سے بحالت موجودگی غلام کے بائع پر اس عیب کی نالش کی پس بائع نے اس عیب کا اقرار کیا اور مشتری کے قول کی تصدیق کی اور ثمن میں سے حصہ عیب کی مقدار پر دونوں نے اتفاق کیا اور وہ اس قدر ہے پھر اس کے بعد دونوں نے اس عیب سے ثمن مذکور میں سے اس مقدار پر بدین شرط صلح کر لی کہ بائع اس قدر اس مشتری کو بدین شرط دے دے کہ یہ مشتری اس عیب سے اس کو بری کر دے پس دونوں نے ایسا کیا اور باہم صلح کر لی اور اس مشتری نے اس بائع سے یہ عوض وصول کر لیا اور اس کو بری کر دیا پھر دونوں جدا ہوئے اور تحریر کو تمام کرے اور اس صلح نامہ کی دوقلیں بائع اور مشتری کے واسطے تحریر کر دے مجہول سے معلوم پر صلح کرنے کی تحریر اس طرح لکھے کہ گواہ لوگ اس بات پر گواہ ہوئے کہ فلاں نے فلاں سے بیان کیا کہ اُس کے اور فلاں کے درمیان لین دین اور خلط ملط تھا اور اُس کا اس پر معاملہ کچھ مال نکلتا ہے جس کی مقدار انہیں معلوم ہے پس اس نے درخواست کی کہ اس سے کسی چیز پر صلح کر لے پس دونوں نے اتفاق کیا کہ اس سب سے اس قدر مال پر مصالحہ کیا اور اس بالواجہ اس صلح کو قبول

کیا پھر تحریر کو شق مذکورہ سابق تمام کرے اور اس کے حکم حاکم لاحق کرے اس واسطے کہ مجہول سے صلح کرنا امام شافعی کے نزدیک نہیں جائز ہے ہمارے اور نزدیک اگر عوض معلوم ہو تو جائز ہے۔ دعویٰ رقیت سے صلح کرنے کی تحریر اس طرح لکھے کہ گواہ لوگ گواہ ہوئے کہ فلاں ابن فلاں نے زید ابن عمرو پر جو ایک شخص ہے اپنے نسب سے جواب دیا ہے کہ سوائے اس کے نام کے اُس کے نسب سے وہ واقف نہیں ہوتا ہے۔

He claimed that this person, by valid ownership, is my slave and subject, and has gone beyond my obedience. Therefore, based on the right of ownership, he demanded obedience and submission. The defendant then requested a compromise on something in exchange for this claim. The plaintiff accepted it, and a valid compromise was made for a certain amount of wealth regarding this claim. He accepted it in exchange, and upon the defendant giving the entire consideration, he took possession. After this compromise, the plaintiff had no further right, dispute, or claim against the defendant. In such a case, if a compromise is made regarding an animal whose description has been stated and placed on his liability, it is permissible because it is like freeing a slave in exchange for property, and there will be no 'Wala' (right of patronage) involved because the defendant did not confess to being a slave. Instead of the writings, if he writes that some Turkish slave free from such defects or some Turkish slave-girl free from such defects was compromised upon, and also describes the clothes and makes the compromise, then it is also permissible. However, in this case, the nature of the clothes, the duration of payment, and the place of payment must be stated.

If a compromise was made on wealth regarding a marriage claim, the compromise deed should be written in such a way that Zaid claimed against Hinda that Hinda is his lawful, married wife (Halaala), and that she has gone beyond Zaid's obedience before or after Zaid consummated the marriage with her. And he claimed several things from various types of wealth against Hinda. The defendant denied the plaintiff's claim, and the defendant requested to compromise on something. He accepted the request and made a valid compromise for a certain amount of dirhams regarding the marriage claim and the disputes over those properties, and accepted the valid compromise. All the compensation for this compromise was taken by Zaid upon Hinda giving it to him, and he took valid possession. Now, this Zaid has no marriage claim against Hinda, nor any claim regarding those matters. This format is present in the books of the predecessors (Salaf), and some of our scholars have declared this format void because it is considered compensation for marriage or an invalid way of taking wealth. Therefore, in this issue, the preferred view is that one should compromise on the wealth claim and grant divorce without a request.

The format for this writing is: Zaid claimed against Hinda that she has taken possession of my wealth, and she is my wife, and she denies my obedience. Hinda denied all of this. Then both of them compromised on a certain amount of dirhams

regarding the financial claim and the financial dispute, and all the conditions are written until the end. And it should be written that Zaid was claiming marriage, and she denies his claim and confesses to being in the marriage of another man, and the other man mentioned confirms her statement. Thus, the plaintiff, without a request, gave Hinda one 'Bain' (irrevocable) divorce as a precaution. Then conclude the writing.

Another form of compromise writing: Marriage claim with the addition of a claim of prohibition from the wife's side. Zaid claimed against Hinda that she is his lawful wife and that he has a son with her named so-and-so, and that she has gone out of his obedience and has unjustly allied herself with Amr, and he demanded that this woman obey and submit to the rulings of marriage.

Hinda replied that she was his lawful wife, but he had sworn that if he traveled away from her and remained absent for one month, she would be divorced. And that she should not leave the city without his permission. However, after this oath, he traveled without permission and remained absent for more than a month. Thus, the oath proved false, and the aforementioned woman became forbidden to him by three divorces. Then, her 'Iddat' period of three menstrual cycles passed, and then she married Amr. And that woman proved this prohibition before Qadi so-and-so by establishing truthful witnesses (although there was a ruling by the aforementioned Qadi, and his order was issued regarding the judgment and testimony). Then, they compromised on a certain amount, and then conclude the writing as we have described. As mentioned in *Ad-Dhakheera*, if a compromise is made due to an error occurring in a claim of right...

है, यह दावा किया कि यह शख्स ब-मुल्क-ए-सहीह मेरा मलूक व मरकूब है और यह मेरी ताबेदारी से बाहर हो गया है, पस ब-हुक्म-ए-मलूकियत इससे ताबेदारी और फरमाबरदारी का मुतालबा किया। पस मुद्दआ-अलैह ने इस दावे से किसी चीज़ पर सुलह कर लेने की दरख्वास्त की। पस मुद्दई ने उसको मंजूर किया और इस दावे से उस कदर माल पर सुलह सहीह सुलह की और उसने उसको बिल-मुआवज़ा कबूल किया और तमाम बदल पर मुद्दआ-अलैह के उसको देने से लेकर कब्ज़ा कर लिया। पस इस सुलह के बाद इस मुद्दई का उस मुद्दआ-अलैह पर कुछ हक व खुसूमद व दावा न रहा और ऐसी सूरत में अगर किसी हैवान पर जिसका वस्फ बयान करके उसके जिम्मे करार दिया हो, सुलह करना जायज़ है, इस वास्ते कि यह मिस्ल माल पर आज़ाद करने के है और इसमें वला न होगी, इस वास्ते कि मुद्दआ-अलैह ने मलूक होने का इकरार नहीं किया है। बजाय तहरीरों के लिखे कि बाज़ एक गुलाम तुर्की जो अन-ऐब से पाक हो या एक बांदी तुर्किया जो अन-ऐब से पाक हो, सुलह की और नीज़ कपड़ों पर उनका वस्फ बयान करके सुलह करार दे, सुलह की तो भी जायज़ है लेकिन इस सूरत में कपड़ों की जिन्स और मुद्दत-ए-अदायगी और मुकाम-ए-अदायगी बयान कर दे। और अगर दावा-ए-निकाह से माल पर सुलह की, तो सुलहनामा इस तौर से लिखे कि ज़ैद ने हिन्दा पर दावा किया कि हिन्दा उसकी ज़ौजा व मनकूहा व हलाला है और यह ज़ैद की फरमाबरदारी से, ज़ैद के उसके साथ दुकूल करने से कब्ल या बाद-ए-दुकूल बाहर हो गई है और इस हिन्दा पर तरह-तरह के मालों में से चंद चीज़ों का दावा किया और इस दावे ने हिन्दा के उसके इस दावे से जो हिन्दा की जानिब है, इनकार किया और उससे दरख्वास्त की कि किसी चीज़ पर सुलह कर ले, पस उसने दरख्वास्त को मंजूर करके निकाह और उन मालों के दावे व खुसूमद से उस कदर दरमों पर सुलह-ए-सहीह मुसालहा किया और सुलह-ए-सहीह उसको कबूल किया और इस सुलह का सब मुआवज़ा हिन्दा के उसको देने से लेकर सहीह कब्ज़ा किया और अब इस ज़ैद का हिन्दा पर दावा-ए-निकाह और उन बातों में से किसी चीज़ का दावा न रहा। पस यह सूरत कुतब-ए-सल्फ (पुरानी किताबों) में मौजूद है और हमारे बाज़ मशाइख ने इस सूरत को बातिल कर दिया है क्योंकि यह निकाह का मुआवज़ा है या ब-तरीक-ए-बातिल माल का लेना है। पस इस मसले में मुख्तार यह है कि दावा-ए-माल से सुलह करे और बदून दरख्वास्त के तलाक दे दे और इसकी तहरीर की सूरत यह है कि ज़ैद ने हिन्दा पर दावा किया कि उसने मेरे माल से जमीन व चटान माल पर कब्ज़ा किया है और यह मेरी ज़ौजा है और यह मेरी फरमाबरदारी से इनकार करती है और हिन्दा ने इस सबसे इनकार किया फिर

दोनों ने दावा-ए-मालिया और खुसूमद-ए-मालिया से उस कदर दरमों पर बाहम सुलह की, आख़िर तक तमाम इसके शरायत तहरीर करे और लिखे कि ज़ैद इस पर निकाह का दावा करता था और वह उसके दावे से मुनकिर है और दूसरे मर्द के निकाह में होने का इकरार करती है और दूसरे अम्र-ए-मजकूर उसके कौल की तसदीक करता है, पस इस मुद्दई ने बदून दरख्वास्त के हिन्दा को एहतियातन हिन्दा को एक तलाक-ए-बाइन दे दी फिर तहरीर को खत्म करे। सूरत-ए-दीगर तहरीर-ए-सुलह: दावा-ए-निकाह मय ज़ियादती-ए-दावा-ए-हुरमत अज़ जानिब-ए-औरत। ज़ैद ने हिन्दा पर दावा किया कि यह मेरी ज़ौजा व हलाला है और इससे मेरा एक लड़का मुसम्मा फलां है और यह मेरी इताअत से बाहर हो गई है और उसने नाहक अम्र से इत्तिफाक पैदा किया है और मुतालबा किया कि यह औरत अहकाम-ए-निकाह में इसकी इताअत व इनकियाद करे। पस हिन्दा ने जवाब दिया कि वह उसकी ज़ौजा व हलाला थी लेकिन उसने यह कसम खाई थी कि अगर उसके पास से सफर कर जाए और एक महीना गायब रहे तो उस पर तलाक-ए-मृत्ता वाके हो और बदून उसकी इजाज़त के उस शहर से बाहर न जाए, हालांकि उसने बाद इस कसम के बिला इजाज़त सफर किया और एक महीना से ज्यादा गायब रहा, पस कसम झूठी हुई और औरत मजकूर उस पर से-तलाक हराम हो गई, फिर उसकी इद्दत के तीन हैज़ गुज़र गए फिर उसने अम्र से निकाह किया और उस औरत ने काजी फलां के सामने यह हुरमत गवाहान-ए-आदिल कायम करके साबित कर दी (हालांकि काजी मजकूर का फैसला था और उसका हुक्म कज़ा व इशाद पर कज़ा-ए-मजकूर जारी हो गया) फिर उन दोनों में इतने पर सुलह वाके हुई फिर तहरीर को जिस तरह हमने बयान किया है खत्म करे। कज़ा-फि-जखीरा अगर दावा-ए-हक में खता वाके होने से सुलह...

ہے یہ دعویٰ کیا کہ یہ شخص بملک صحیح میرا مملوک و مرقوق ہے اور یہ میری تابعداری سے باہر ہو گیا ہے پس بحکم مملوکیت اس سے تابعداری اور فرمانبرداری کا مطالبہ کیا پس مدعا علیہ نے اس دعوٰی سے کسی چیز پر صلح کر لینے کی درخواست کی پس مدعی نے اس کو منظور کیا اور اس دعویٰ سے اس قدر مال پر صلح صحیح صلح کی اور اس نے اس کو بالمعاوضہ قبول کیا اور تمام بدل پر مدعا علیہ کے اس کے دینے سے لے کر قبضہ کر لیا پس بعد اس صلح کے اس مدعی کا اس مدعا علیہ پر کچھ حق و خصومت و دعوٰی نہ رہا اور ایسی صورت میں اگر کسی حیوان پر جس کا وصف بیان کر کے اُس کے ذمہ قرار دیا ہو صلح کرنا جائز ہے اس واسطے کہ یہ مثل مال پر آزاد کرنے کے ہے اور اس میں ولاء نہ ہوگی اس واسطے کہ مدعا علیہ نے مملوک ہونے کا اقرار نہیں کیا ہے، بجائے تحریروں کے لکھے کہ بعض ایک غلام ترکی جو ان عیب سے پاک کے یا ایک باندی ترکیہ جو ان عیب سے پاک کے صلح کی اور نیز کپڑوں پر ان کا وصف بیان کر کے صلح قرار دے صلح کی تو بھی جائز ہے لیکن اس صورت میں کپڑوں کی جنس اور مدت ادائے اور مقام ادائے بیان کر دے اور اگر دعوٰی نکاح سے مال پر صلح کی تو صلح نامہ اس طور سے لکھے کہ زید نے ہندہ پر دعوٰی کیا کہ ہندہ اُس کی جور و منکوحہ و حلالہ ہے اور یہ زید کی فرمانبرداری سے قبل زید کے اس کے ساتھ دخول کرنے کے یا بعد دخول کرنے کے باہر ہو گئی ہے اور اس ہندہ پر طرح طرح کے مالوں میں سے چند چیزوں کا دعوٰی کیا اور اس دعوٰی نے اس کے اس دعویٰ سے جو ہندہ کی جانب ہے انکار کیا اور اس سے درخواست کی کہ کسی چیز پر صلح کر لے پس اس نے درخواست کو منظور کر کے نکاح اور ان مالوں کے دعوٰی و خصومات سے اس قدر درموں پر بھل صحیح مصالحہ کیا اور بھل صحیح اس کو قبول کیا اور اس

صلح کا سب معاوضہ ہندہ کے اُس کو دینے سے لے کر بٹھہ صحیح قبضہ کیا اور اب اس زید کا ہندہ پر دعوٰی نکاح اور ان باتوں میں سے کسی چیز کا دعوٰی نہ رہا پس یہ صورت کتب سلف میں موجود ہے اور ہمارے بعض مشائخ نے اس صورت کو باطل کر دیا ہے کیونکہ یہ نکاح کا عوض ہے یا بطریق باطل مال کا لینا ہے پس اس مسئلہ میں مختار یہ ہے کہ دعوٰی مال سے صلح کرے اور بدون درخواست کے طلاق دے دے اور اس کی تحریر کی صورت یہ ہے کہ زید نے ہندہ پر دعوٰی کیا کہ اُس نے میرے مال سے جنین و چٹان مال پر قبضہ کیا ہے اور یہ میری جور و ہے اور یہ میری فرمانبرداری سے انکار کرتی ہے اور ہندہ نے اس سب سے انکار کیا پھر دونوں نے دعوٰی مالیہ اور خصومت مالیہ سے اس قدر درموں پر باہم صلح کی آخر تک تمام اس کے شرائط تحریر کرے اور لکھے کہ زید اس پر نکاح کا دعوٰی کرتا تھا اور وہ اس کے دعوٰی سے منکر ہے اور دوسرے مرد کے نکاح میں ہونے کا اقرار کرتی ہے اور دوسرے امر مذکور اس کے قول کی تصدیق کرتا ہے پس اس مدعی نے بدون درخواست کے ہندہ درخواست کے تنزہ ہادِ احتیاطاً ہندہ کو ایک طلاق بائن دے دی پھر تحریر کو ختم کرے صورت دیگر تحریر صلح دعوٰی نکاح مع زیادتی دعویٰ حرمت از جانب عورت زید نے ہندہ پر دعویٰ کیا کہ یہ میری زوجہ و حلالہ ہے اور اس سے میرا ایک لڑکا مسمیٰ فلاں ہے اور یہ میری اطاعت سے باہر ہو گئی ہے اور اس نے ناحق عمرو سے اتفاق پیدا کیا ہے اور مطالبہ کیا کہ یہ عورت احکام نکاح میں اس کی اطاعت و انقیاد کرے۔ پس ہندہ نے جواب دیا کہ وہ اس کی جور و حلالہ تھی لیکن اس نے یہ قسم کھائی تھی کہ اگر اس کے پاس سے سفر کر جائے اور ایک مہینہ غائب رہے تو اس پر طلاق مٹھہ واقع ہوں اور بدون اس کی اجازت کے اس شہر سے باہر نہ جائے حالانکہ اس نے بعد اس قسم کے بلا اجازت سفر کیا اور ایک مہینہ سے زیادہ غائب رہا پس قسم جھوٹا ہوا اور عورت مذکورہ اس پر سہ طلاقہ حرام ہو گئی پھر اس کی عدت کے تین حیض گذر گئے پھر اس نے عمرو سے نکاح کیا اور اس عورت نے

قاضی فلاں کے سامنے یہ حرمت گواہان عادل قائم کر کے ثابت کر دی (حالیکہ قاضی مذکورہ کا فیصلہ تھا اور اس کا حکم قضاء و اشہاد پر قضائے مذکور جاری ہو گیا پھر ان دونوں میں اتنے پر صلح واقع ہوئی پھر تحریر کو جس طرح ہم نے بیان کیا ہے ختم کرے۔ کذافی الذخیرہ اگر دعویٰ حق میں خطا واقع ہونے سے صلح

...if [he] did, then his writing is as follows: Zaid bin Amr in a state of legality admitted that he had filed a claim against Bakr bin Khalid that he circumcised his son, named Shu'aib, who is a five-year-old boy, and he was present in the aforementioned gathering, without the permission of his father, and cut off his glans with a razor, which completely destroyed the benefit of his organ, such that there is no apparent hope of its recovery. And this benefit is procreation, intercourse, and retention of urine, and his urine runs continuously, and regarding this, expert surgeons and phlebotomists, who are well-known in this art, have agreed that the full blood money (diyat-e-kamilah) became mandatory upon him due to the presence of this act. So the plaintiff was demanding an answer from him in the presence of Judge So-and-so, and this defendant admitted to the circumcision but denied that the benefit was lost due to his act, under the assumption that this benefit was lost due to some other cause after his act. So, the dispute between them dragged on, and it became difficult for the father of the aforementioned minor to prove his claim against this defendant. Therefore, due to the prolonging of the dispute, making peace was deemed better. So, the father of the aforementioned minor, by virtue of his paternal guardianship, settled this claim for a certain weight of pure silver (suitable for minting coins). After this settlement, the minor had no claim or dispute left against this defendant, and the defendant confirmed this error. For the person who has expertise and understanding in knowledge, this much is sufficient, as in Al-Zahiriyah.

Twelfth Chapter: On Partition

The later scholars write as follows: The writing is of the content to which the witnesses named at the end of this writing have testified, that so-and-so and so-and-so admitted that the entire house located at so-and-so place, bounded by such-and-such boundaries, along with its limits, rights, facilities, land, building, and every small and large thing that is proven to be his right therein, was common among them all. And in their possession were three-thirds, or however it was, so-and-so had this much and so-and-so had that much. Then these people entrusted it to a just partitioner, whom they appointed by mutual consent and gave permission to divide among themselves. So this just partitioner, after fairness in valuation and rectification, divided this house among them according to their mutual consent. Thus, in the share of so-and-so fell the side which is on the right hand of one entering from the door, and its door is towards the East, and in it are three rooms; one room has this name and the other has that name, and above these two are two upper rooms (ghurfa), and between them is a veranda (soffa), and in front of them is

a courtyard (sahn), the length of which is so many yards and the width is so many yards, by the yards used for measurement in such-and-such city. And in the share of so-and-so in this house fell the edge on the left hand of the one entering from the door (and he should also describe this in detail as per the aforementioned jurisprudence). And in the share of so-and-so fell the edge facing the one entering from the door, which is attached. And the four boundaries of each of the three sides are these: the boundary of the right side is so-and-so... to the end, and the boundary of the left side is so-and-so... to the end, and the boundary of the opposite side is so-and-so... to the end. So, in the full share of each came the side that was described for him, along with all his boundaries and rights. And he should write that the threshold of this house has been excluded from the partition; it is a passageway for all the aforementioned parts and is common among them all, another reason being that if each one had taken his door from the partition...

कर ली तो उसकी तहरीर इस तरह है कि जैद बिन अम्र ने हालत-ए-जवाज में इकरार किया कि उसने बक्र बिन खालिद पर दावा किया था कि उसने मेरे बेटे मुसम्मा शुएब का जो पांच बरस का लड़का है और वह मजलिस-ए-मजकूर में हाजिर था, उसके वालिद की इजाजत के बिना खतना किया और उस्तरे से उसकी हशफा (अगला हिस्सा) काट डाला, जिससे उसके उज्व की मनफत (फायदा/कार्यक्षमता) बिल्कुल खत्म हो गई कि उसके वापस आने की जाहिरी तौर पर उम्मीद नहीं रही है। और यह मनफत इहबाल (संतान पैदा करने की क्षमता) और जमा (संभोग) और इस्तमसाक-ए-बौल (पेशाब रोकने की क्षमता) है, और उसका पेशाब बराबर जारी रहता है और इस पर माहिर जराहों और हज्जामों (सर्जन) ने जो इस फन में मुकम्मल मशहूर हैं, इत्तिफाक किया है, यहां तक कि उस पर दियत-ए-कामिला (पूर्ण हर्जाना) इस फेल (कर्म) की मौजूदगी की वजह से वाजिब हुई। चुनांचे मुद्दई (दावेदार) उस से उसके जवाब का मुतालबा काजी फलां की मौजूदगी में करता था, और यह मुद्दआ-अलैह (प्रतिवादी) खतना करने का इकरार था, मगर अपने फेल से उस मनफत के खत्म होने से मुनकिर था, इस गुमान में कि यह मनफत उसके फेल के बाद किसी और सबब से खत्म हुई है। पस इन दोनों में झगड़ा लंबा हुआ और वालिद-ए-सगीर (छोटे बच्चे के पिता) के लिए अपना दावा मुद्दआ-अलैह पर साबित करना मुश्किल हो गया। पस झगड़े के खिंच जाने और लंबा होने से सुलह करना बेहतर समझा गया। चुनांचे वालिद-ए-सगीर ने बाप होने के हक (विलायत) के तौर पर उस दावे से इतनी शुद्ध चांदी (जो सिक्का ढालने के काबिल हो) पर सुलह कर ली। और इस सुलह के बाद उस सगीर (बच्चे) का उस मुद्दआ-अलैह पर कोई दावा या झगड़ा बाकी नहीं रहा। और मुद्दआ-अलैह ने गलती पर इसकी तस्दीक की, और जिस शख्स को इल्म में महारत और समझ हो, उसके लिए इतना काफी है। कज़ा फिज़-ज़हीरिया।

बारहवां अध्याय: बंटवारे (हिस्से-बंटवारे) के बयान में

मुअख्खरीन मशायख इस तरह लिखते हैं कि तहरीर इस مضمون (विषय) की है जिस पर गवाहान, मुसम्मीयान, आखिर-ए-तहरीर हाजा (इस तहरीर के अंत में) गवाह हुए हैं कि फलां और फलां ने इकरार किया कि तमाम घर जो फलां मकाम पर स्थित है और फलां-फलां हदों से सीमित है, अपने हकों, जमीन, इमारत, और हर छोटी-बड़ी चीज के साथ जो उसमें उसके हक से साबित होती हो, उन सब में साझा (मुश्तरक) था। और उन सब के कब्जे में तीन तिहाई या जैसा भी था, फलां का इतना हिस्सा और फलां का इतना हिस्सा था। फिर उन लोगों ने इसे एक आदिल (न्यायप्रिय) बांटने वाले के सुपुर्द किया जिसे आपसी रजामंदी से मुकर्रर किया था, और उसकी तकसीम (बंटवारे) की अपने

ऊपर इजाजत दे दी थी। पस उस आदिल बांटने वाले ने उनकी आपसी रजामंदी से, तकसीम, सही करने और सुधारने के बाद उस घर को उनमें बांट दिया। पस फलां के हिस्से में उस तरफ का आया जो दरवाजे से अंदर आने वाले के दाएं हाथ पर पड़ता है, और उसका दरवाजा पूर्व (मशरिक) की तरफ है, और उसमें तीन कमरे (बयूत) हैं। एक कमरे का यह नाम और दूसरे का यह नाम, और उन दोनों पर दो ऊपरी कमरे (गर्फा) हैं। और उन दोनों के बीच एक सोफा (दालान) है और उनके आगे आंगन (सहन) है, जिसकी लंबाई फलां शहर के गज के हिसाब से इतने गज और चौड़ाई इतने गज है। और फलां के हिस्से में उस घर में से दरवाजे से अंदर आने वाले के बाएं हाथ की तरफ का किनारा आया (और फिकह के तौर पर इसे भी विस्तार से लिख दे)। और फलां के हिस्से में दरवाजे से अंदर आने वाले के सामने का किनारा आया जो जुड़ा हुआ है। और तीन तरफों में से हर एक तरफ की चार हदें ये हैं: पस दाएं तरफ की एक हद (फलां-फलां), बाएं तरफ की एक हद (फलां-फलां), और सामने की तरफ की एक हद (फलां-फलां) है। पस हर एक के पूरे हिस्से में वह हिस्सा आया जो उसके लिए बयान किया गया है, उसके सभी हदों और हकों के साथ। और लिख दे कि इस घर की दहलीज तकसीम से निकाल ली गई है, वह तमाम मजकूर हिस्से की गुजरगाह (रास्ता) है, वह सब में साझी है, और एक वजह यह भी कि अगर हर एक ने तकसीम से अपना दरवाजा...

کر لی تو اس کی تحریر اس طرح ہے کہ زید بن عمرو نے در حالت جواز اقرار بہ وجہ اقرار کیا کہ اس نے بکر بن خالد پر دعویٰ کیا تھا کہ اس نے میرے پسر مسمیٰ شعیب کا جو پانچ برس کا لڑکا ہے اور وہ مجلس مذکور میں حاضر مشار الیہ تھا بدون اجازت اس کے والد مذکور کے ختنہ کیا اور استرہ سے اس کا حشفہ کاٹ ڈالا جس سے اس کے عضو کی منفعت بالکل زائل ہو گئی کہ اس کے عود کرنے کی بظاہر امید نہیں رہی ہے اور یہ منفعت احبال[1] اور جماع و استمساک بول ہے اور اس کا پیشاب برابر جاری رہتا ہے اور اس پر حاذق جراحون و حجامون نے جو اس فن میں کامل مشہور ہیں اتفاق کیا ہے کہ حتی کہ اس پر دیت کاملہ بوجہ اس فعل موجود کے واجب ہوئی پس مدعیٰ اس سے اس کے جواب کا مطالبہ قاضی فلاں کے حضور میں کرتا تھا اور یہ مدعا علیہ ختنہ کرنے کا مقر تھا اور اپنے فعل سے اس منفعت کے زائل ہونے سے منکر تھا بدین زعم کہ یہ منفعت اس کے فعل کے بعد کسی دوسرے سبب سے زائل ہوتی ہے پس ان دونوں میں خصومت دراز ہوئی اور والدِ صغیر مذکور سے اپنے دعویٰ اس مدعا علیہ پر ثابت کرنا متعذر ہو گیا پس خصومت کے تمادی و طول دینے سے صلح کرنا بہتر ہوا پس اس سے والدِ صغیر مذکور نے بولایتِ پدری اس دعویٰ سے اتنے وزن خالص چاندی کھڑی قابل سکہ ڈھالنے پر صلح کر لی اور بعد اس صلح کے اس صغیر کا اس مدعا علیہ پر کوئی دعویٰ خصومت و کثیر میں باقی نہ رہی اور اس مدعا علیہ نے خطا پر اس کی تصدیق کی اور جس شخص کو علم میں مہارت و سمجھ ہو اس کے واسطے اس قدر کافی ہے کذا فی الظہیر یہ۔

فصلِ ہز دہم قسمت کے بیان میں

متاخرین مشائخ اس طرح لکھتے ہیں کہ تحریر بدین مضمون ہے جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا گواہ ہوئے ہیں کہ فلاں و فلاں نے اقرار کیا کہ تمام دار مشتملہ بیوت واقع مقامِ فلاں محدودہ بہ

حدودِ چنیں و چناں مع اپنے حدود و حقوق و مرافق و زمین و عمارت و ہر قلیل و کثیر کے جو اس میں اس کے واسطے اس کے حقوق سے ثابت ہوں ان سب میں مشترک تھا اور ان سب کے قبضہ میں تین تہائی یا جیسا ہو تھا کہ فلاں کا اس قدر و فلاں کا اس قدر پھر ان لوگوں نے اس کو ایک قاسمِ عادل کے سپرد کیا جس سے باہمی رضا مندی سے مقر کیا اور اس کی تقسیم کی اپنے اوپر اجازت دے دی تھی باہم تقسیم کرایا پس اس قاسم عادل نے اُن کی باہمی رضامندی سے بعدِ انصافِ بقسمتِ تقویم[2] و اصلاح اس دار کو ان میں تقسیم کر دیا پس فلاں کے حصہ میں اس جانب کا آیا جو دروازہ سے اندر جانے والے کے دائیں ہاتھ پڑتا ہے اور اس کا دروازہ بجانبِ مشرق ہے اور اس میں تین بیوت ہیں ایک بیت کا یہ نام اور دوسرے کا یہ نام اور ان دونوں پر دو غرفہ ہیں اور ان دونوں کے درمیان ایک صفہ ہے اور ان کے آگے صحن ہے جس کا طول ان گزوں سے جن سے فلاں شہر میں پیمائش کی جاتی ہے اتنے گز اور عرض اتنے گز ہے اور فلاں کے حصہ میں اس دار میں سے دروازے سے اندر جانے والے کے بائیں ہاتھ کی جانب کا کنارہ آیا اور بطورِ فقہ مذکورہ اس کو بھی مفصل بیان کر دے اور فلاں کے حصہ میں دروازہ سے اندر جانے والے کے سامنے کا کنارہ جو ملحق ہے آیا اور نواحیِ ثلثہ میں سے ہر ایک ناحیہ کے حدود اربعہ یہ ہیں پس ناحیہ جانب راست کی ایک حد لریق چنیں الیٰ آخرہ اور ناحیہ جانب چپ کی ایک حد متصل چنیں الیٰ آخرہ اور جانبِ مقابل کی ایک حد ملازق چنیں الیٰ آخرہ ہے پس ہر ایک کے پورے حصہ میں وہ ناحیہ جو اس کے واسطے بیان ہوئی ہے مع اپنے سب حدود و حقوق کے آئی اور لکھ دے کہ اس دار کی دہلیز تقسیم سے نکال لی گئی ہے وہ تمام حصہ مذکورہ کی گذرگاہ ہے ان سب میں مشترک ہے وجہ دیگر آنکہ اگر ہر ایک نے تقسیم سے اپنا دروازہ

[1] احبال: ٹھیک کرنا، اصلاح کرنا، درست کرنا [2] تقویم: ٹھیک کرنا، اصلاح کرنا، درست کرنا

(Translation summary): This text is from Fatawa-e-Alamgiri (Vol. 10, p. 239), which details the legal and Sharia procedures regarding the distribution of inheritance. It explains that when heirs divide shared property (like land, livestock, or horses), they must ensure the process is free from dispute and coercion. Each heir must take possession of their allocated share with full consent. Once the division is finalized and the heirs separate, any subsequent claims by any heir are considered void (batil). The text emphasizes that assets must be valued fairly (with justice and balance) to avoid any oppression (zulm) or fraud (ghabn). It also discusses the process of "drawing lots" (qura'ah) by mutual consent. If everyone agrees to the draw, the division is binding. Finally, it notes the differing opinions of Imam Abu Hanifa (RA) and the Sahibain (RA) regarding the distribution of slaves, with Imam Abu Hanifa considering it undesirable while the Sahibain view it as permissible.

(अनुवाद के लिए मुख्य बिंदु): यहाँ फतावा-ए-आलमगीरी (खंड 10, पृष्ठ 239) से एक कानूनी और धार्मिक पाठ है जो विरासत के बँटवारे, आपसी सहमति से 'قرعہ' (लॉटरी/ड्रा) डालने, और संपत्ति के बंटवारे में न्याय सुनिश्चित करने की प्रक्रियाओं का वर्णन करता है। इसमें बताया गया है कि जब वारिसों के बीच संपत्ति का बँटवारा होता है, तो उन्हें सभी विवादों से मुक्त होकर और अपनी पूर्ण सहमति से इसे स्वीकार करना चाहिए। यदि बाद में कोई वारिस दावा करता है, तो वह अवैध माना जाएगा। इसमें विशेष रूप से यह उल्लेख है कि संपत्ति की कीमत का उचित मूल्यांकन (इंसाफ) करना अनिवार्य है ताकि किसी के साथ अन्याय (जुल्म) या धोखा न हो। अंत में, गुलामों (रकीक) की तकसीम (बँटवारे) पर इमाम अबू हनीफा (रह.) और साहबैन (रह.) के अलग-अलग दृष्टिकोणों का उल्लेख है।

بڑے راستہ کی طرف یا راہ مشترک کی طرف پھوڑ لیا تو تحریر کر دے کہ وہ فلاں مقام پر ہے بنابر یہ تقسیم صحیحہ جائز ہے کلی جس میں فساد و خیار نہیں ہے اور ہر ایک نے اپنا تمام حصہ جو تقسیم میں اس کے حصہ میں آیا ہے اپنے اصحاب کے اس کو یہ سب خالی از منازع و مانع تسلیم کرنے سے اس پر قبضہ کر لیا اور اس تقسیم کی صحت و تمام ہونے کے بعد یہ سب اس قسمت کی مجلس سے بفرق ابدان و اقوال جدا ہوئے بعد از آنکہ ہر ایک نے اس سب کے دیکھ بھال لینے اور اس سے راضی ہو جانے کا اقرار کر لیا پس ان میں ہر ایک جو درک اس سب میں یا اس میں سے کسی قدر میں یا اس کے کسی حق میں لاحق ہوگا تو ہر ایک حصہ دار پر وہ واجب ہوگا جو مقتضائے شروع ہے اور ہر ایک کے واسطے اس حصہ میں جو دوسرے کے حصہ میں آیا ہے کوئی حق و دعویٰ و مطالبہ نہیں ہے اور بعد اس کے جو کوئی ان میں سے کچھ دعویٰ کرے تو وہ مردود و باطل ہے اور سب نے اپنے اور اس امر کے گواہ کر لئے الیٰ آخرہ کذافی المحیط تقسیمِ چہار پایا۔ گواہانِ مسمیانِ آخر تحریر الیٰ آخرہ سب اس کے گواہ ہوئے کہ فلاں وفلاں وفلاں نے ان کے سامنے اقرار کیا اور اپنے اقرار پر سبھوں نے جو طلوع خود بحالت صحتِ ابدان و قیامِ عقول و جواز تصرفات کے کیا ہے ان سب کو گواہ کر لیا کہ ان کا باپ فلاں مر گیا اور اس نے چنیں و چنان گھوڑے ان سب میں میراث مشترک چھوڑے اور ان کے سوائے کوئی وارث نہیں چھوڑا اور یہ سب ان سب کے درمیان موروثی ہو گیا کہ برابر تین تہائی ہوا اور ان کی عمر بن و رنگ مختلف ہیں از انجملہ لہجدا ع اس قدر ہیں ودمیہ اس قدر ہیں و قوارح اس قدر ہیں ان سب کے شیات (۱) بیان کر دے۔

فریقین کی باہمی رضامندی سے قرعہ ڈالنے کا بیان ☆ پس ان وارثوں نے اپنے درمیان ان کی تقسیم کر لینی چاہی حالانکہ یہ ایسی میراث ہے کہ جس پر کچھ قرضہ نہیں ہے اور نہ وصیت ہے

پس ان سب کو حاضر لائے و بعدل و انصاف ان کی قیمت انداز کرائی۔ پس ان کی قیمت اس قدر ٹھہری پھر ظہرِ مری پر بدونِ ظلم و غبن کے بعدل و انصاف ان کے حصہ لگانے کے حصہ میں یہ آیا ہے اور فلاں کے حصہ میں یہ آیا جس کے دانت ایسے اور قیمت اس قدر ہے اور فلاں کے حصہ میں جو آیا ہے وہ اس کے نصیبِ مشاع سعی مذکورہ تحریر ہذا میں اس تقسیمِ مذکورہ سے ملا ہے اور ہر ایک نے اپنا نصیب پورے ترکہ میں سے جان لیا اور جو کچھ بعد تقسیم کے اس کے حصہ میں پڑا ہے اس کو جان پہچان لیا اور یہ بعد اس کے واقع ہوا کہ سبھوں نے باہمی رضامندی سے قرعہ ڈالا ہے اور اگر سبھوں نے باہمی رضامندی سے قرعہ ڈالا ہو تو اس کے لکھنے سے سکوت کرے اور ہر ایک نے تمام وہ حصہ جو تقسیم میں اس کے حصہ میں آیا ہے اپنے دوسرے مشترکوں کے اس کو تمام و کمال بدونِ مانع و منازع کے سپرد کرنے سے لے کر اُس پر قبضہ کر لیا اور ہر ایک نے دوسرے کو اپنے ہر دعویٰ و خصومت و مطالبہ سے اس سب میں بری کر دیا اور اقرار کیا کہ اس سب میں اس کا کوئی دعویٰ بہ جانبِ شریکوں کے یا کسی شریک کے باقی نہیں رہا اور ہرگاہ وہ کچھ دعویٰ کرے تو باطل و مردود ہوگا اور سب حصہ دار راضی برضا بفرق ابدان و اقوال متفرق ہوئے پس جو کچھ درک اس حصہ داروں میں سے کسی اس میں یا اس میں سے کسی قدر میں لاحق ہو تو اس کے شریکوں پر اس کو یہ تسلیم کرنا واجب ہوگا جو مقتضائے شروع ہے اور سمھوں نے اپنے اوپر اس بات کے گواہ کر لئے آخر تک بدستورِ اونٹوں و گاؤں و بکریوں وغیرہ کی تقسیم کی تقسیم بھی اسی طور سے ہے اور ہر ایک کے ساتھ اس کے شیات والوں و صفات بیان کر دے۔ رقیق یعنی غلام و باندی سو امام اعظمؒ ان کی تقسیم میں خیر نہیں جانتے ہیں یعنی کروہ جانتے ہیں اور صاحبینؒ کے نزدیک جائز ہے۔ پس اگر قاضی نے اس پر جڑ کیا اور اپنا حکم قضائے مسألہ مختلف فیہ سمجھ کر حکم دیا تو اجتہادی ہو جائے گا پس

Kitab-ush-Shuroot (The Book of Conditions) 370 The form of this document is as follows: The witnesses testify that their father left behind several female slaves and several male slaves. The name, physical description, and characteristics of one slave are such and such, and the other is as follows, and so on for all. The name and description of one female slave are such and such, and the other is as follows, and so on. These slaves have reached maturity, and these female slaves have reached puberty. Then, they all mutually agreed to divide them, either by drawing lots or otherwise. Or, if they appealed to the Qadi, state that they appealed to Qadi So-and-so and requested him to enforce the division among the remaining heirs. Since the Qadi considered this lawful, he compelled them to divide it and sent someone who appraised the value fairly. Then, their value came to such-and-such amount, and the distribution was done by drawing lots among them... If these slaves are shared among them for reasons other than inheritance, such as joint purchase, state that clearly. If there are goods, vessels, or weighted items in the inheritance, write them down according to the same analogy mentioned above, but do not record the price if they are in the form of specific items. If the inheritance consists of various types of assets, the record of the division is as follows: This document is written on the subject to which the final witnesses have testified, up to the statement that their father, whose name is mentioned herein, passed away and left behind inheritance consisting of several types of assets. Among the animals, there are horses, the number of Arabian horses being such-and-such with specific ages and physical descriptions, and the rest being such-and-such. As for the camels, so many are male and so many are female. Similarly, record the mules, donkeys, cows, and goats, mentioning their specific details. For real estate, mention the location and boundaries, and do the same for lands and shops...

(Summary of remainder): If everyone agrees to divide the animals based on their identity and value after inspecting them and becoming aware of all conditions—and after deducting the woman's dower (Mahr) and maintenance during the waiting period (Iddah)—the division is valid. The inheritance was received free from all debts and testamentary obligations. They divided it among themselves by mutual consent based on a fair valuation.

किताब-उश-शुरूत (शर्तों की किताब) 370 इसकी तहरीर की सूरत यह है कि वह तहरीर है कि गवाह हुए इस कौल तक कि उनके पिता ने कुछ दासियाँ और कुछ गुलाम छोड़े, उनमें से एक गुलाम का नाम यह है और उसकी सिफत और हुलिया यह है और दूसरे का ऐसा और वैसा है, सबका बयान कर दे और एक बाँदी का नाम व हुलिया व सिफत ऐसा और वैसा और दूसरी का इसी तरह (अला हाज़ा अल-क़ियास) और ये गुलाम बालिग हो गए और ये दासियाँ बालिग़ा हो गई हैं। फिर इन सब ने आपसी रजामंदी से इनका बंटवारा चाहा या قرعہ (लॉटरी) डालकर चाहा, या लिखें कि सब ने क़ाज़ी की उपस्थिति में मुराफ़आ (मुकदमा) किया या लिखें कि एक ने क़ाज़ी फ़लां के पास मुराफ़आ किया और दरख्वास्त की कि बाकी वारिसों पर बंटवारे के लिए ज़बरदस्ती करे और यह क़ाज़ी इसे जायज़ समझता था, तो उसने उनको इस बंटवारे पर मजबूर किया और फ़लां को भेजा जिसने उनका बा-इंसाफ अंदाज़ा किया, फिर उनकी क़ीमत इतनी आई और यह बंटवारा उन लोगों में قرعہ (लॉटरी) से था, फिर उसने उनमें قرعہ डाला, फिर फ़लां को ऐसा और वैसा मिला... और अगर ये गुलाम और दासियाँ उन लोगों में विरासत के अलावा मुश्तरक खरीदारी आदि की वजह से मुश्तरक हों तो उसका बयान कर दे और अगर विरासत में सामान हो या बर्तन या कोई वज़नी चीज़ें हों तो उसी क़ियास पर जो ऊपर वर्णित हुआ, तहरीर करे लेकिन शक्ली (आकार में) क़ीमत न लिखे। और अगर विरासत में कई प्रकार का माल हो तो उसके बंटवारे की तहरीर इस तरह है: यह तहरीर इस مضمون (विषय) पर है जिस पर अंतिम तहरीर के गवाह सब साक्षी हुए हैं, इस कौल तक कि उनका यह पिता जिसका नाम इस तहरीर में वर्णित हुआ है, मर गया और उसने कई प्रकार का माल इन लोगों में एक-तिहाई विरासत छोड़ी। फिर जानवरों में घोड़े इस कदर जिसमें अरबी घोड़े इतने जिनका उम्र और हुलिया यह है, और बाकी ऐसा-वैसा, और जानवर इतने जिसमें से ऊँट इतने और ऊँटनियां इतनी, और खच्चरों को भी इसी तरह तहरीर करे, और गधे इतने और गायें इतनी और बकरियां इतनी, इन सबके विवरण आदि बयान कर दे और अक़ारात (संपत्ति/ज़मीन) इतनी, उनकी जगह और सीमाएं बयान कर दे और ज़मीनों और दुकानों को भी इसी तरह बयान कर दे...

(आगे का सारांश): और अगर विरासत में जानवरों के नाम और गुण सबको पसंद आए कि आपस में रजामंदी से बांट लें, तो उन सबकी जांच-परख और क़ीमत देखने के बाद, औरत के महर और इद्दत के खर्चे को घटाकर बाँटा जाए। और स्थिति यह है कि यह विरासत उन लोगों को हर तरह के क़र्ज़ और वसीयत से मुक्त प्राप्त हुई। फिर उन सब ने इसे आपस में बांट लिया... (अंत में) यह सब बंटवारा उनकी आपसी रजामंदी से सही क़ीमत पर हुआ।

کتاب الشروط ۳۷۰ اس کے تحریر کی صورت یہ ہے کہ وہ تحریر ہے کہ گواہ ہوئے تا ایں قول کہ اور ان کے باپ نے چند یوں باندیاں و چند یوں غلام چھوڑے ان میں سے ایک غلام کا نام یہ ہے اور اس کی صفت و حلیہ یہ ہے اور دوسرے کا تین و چناں ہے سب کا بیان کر دے اور ایک باندی کا نام و حلیہ وصف تین و چناں اور دوسری کا علی ہذا القیاس اور یہ غلام بالغ ہو گئے اور یہ باندیاں بالغہ ہو گئی ہیں پس ان سبھوں نے باہمی رضا مندی سے ان کی تقسیم چاہی یا قرعہ ڈال کر چاہی یا لکھے کہ سبھوں نے قاضی کے حضور میں مرافعہ کیا یا لکھے کہ پس ایک نے قاضی فلاں سے مرافعہ کیا اور درخواست کی کہ باقی وارثوں پر تقسیم کے واسطے جبر کرے اور یہ قاضی اس کو جائز جانتا تھا پس اس نے ان کو اس تقسیم پر مجبور کیا اور فلاں کو بھیجا جس نے ان کو باانصاف اندازہ کیا پس ان کی قیمت اس قدر آنی گئی اور یہ تقسیم ان لوگوں میں قرعہ سے تھی پس اس نے ان میں قرعہ ڈالا پس فلاں کو تین و چناں اور فلاں کو چناں پہنچا اور پہنچا اور اگر یہ غلام و باندیاں ان لوگوں میں سوائے میراث کے بوجہ مشترک خرید وغیرہ کے مشترک ہوں تو اس کو بیان کر دے اور اگر میراث میں متعہ ہوں یا ظروف ہوں یا کسی یا وزنی چیزیں ہوں تو اسی قیاس پر جو او پر مذکور ہوا ہے تحریر کرے لیکن شکلی میں قیمت تحریر نہ کرے اور اگر میراث میں چند انواع و اقسام کا مال ہو تو اس کے تقسیم کی تحریر اس طرح ہے یہ یہ تحریر بدیں مضمون ہے جس پر گواہانِ آخری تحریر ہذا سب شاہد ہوئے ہیں تا ایں قول کہ ان کا یہ باپ جس کا نام اس تحریر میں مذکور ہوا ہے مر گیا اور اس نے چند اقسام کا مال ان لوگوں میں تین تہائی میراث چھوڑا پس حیوانات میں خیل اس قدر جس میں عربی گھوڑے اتنے جن کا سن و شیہ یہ ہے اور باقی تین و چناں اور اہل اتنے جس میں سے اونٹ اتنے اور اونٹنیاں اتنی اور خچروں کو بھی اسی طور پر تحریر کرے اور گدھے اتنے اور گائیں اتنی اور بکریاں اتنی ان سب کے شیات وغیرہ

بیان کر دے اور عقارات اتنے ان کے مواضع و حدود بیان کر دے اور اراضی و دکانوں کو بھی اسی طرح بیان کر دے اور فروخ اتنے اور ظروف تین و چناں سادے رہی کپڑے اتنے اور نقد و تین و چناں یہ سب ترکہ چھوڑے اور وارثوں میں یہی تین پسر چھوڑے اور اس کا ترکہ ان سب میں تین تہائی ہوا اور اگر اس نے مختلف حصص کے وارث چھوڑے مثلاً مادر و پدر دو پسر و ایک دختر و ایک زوجہ اور ان کے مثل تو لکھے کہ ”اور وارثوں میں مادر و پدر فلانہ و فلاں و دو پسر فلاں و فلاں و ایک دختر مسماۃ فلانہ چھوڑی اور یہ سب مال ان سب میں فرائض اللہ تعالیٰ میراث ہوا کہ جو رو کے واسطے آٹھواں حصہ و مادر و پدر کے واسطے دو چھٹے حصے اور باقی اولاد کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے ہوا پس اصل فریضہ چوبیس سہام سے اور اس کی تقسیم ایک سو میں سہام سے ہوئی جس میں زوجہ کو (۱۵) اور والدین کو (۲۰) ہر ایک کو میں میں اور ہر پسر کے واسطے (۲۶) اور دختر کے واسطے (۱۳) سہام ہوئے اور تمام یہ ترکہ ایسے لوگوں کے انداز کرنے سے جن کو آٹھ نکلنے کا عملہ کیا گیا تو دو ہزار چار سو درم کا ہوا جس میں سے زوجہ کے واسطے تین سو درم اور باپ کے واسطے (۳۰۰) چار سو درم اور ماں کے واسطے بھی اسی قدر اور ہر پسر کے واسطے پانچ سو میں اور دختر کے واسطے دو سو ساٹھ درم ہوئے پس زوجہ کے حصہ کے عوض تمام وہ دار جو فلاں مقام پر واقع ہے دے دیا گیا اور باپ کو تمام باغ انگور واقع موقع فلاں دے دیا گیا اور علیٰ ہذا القیاس باقیوں کو آخری تحریر کرے۔ الخ اگر میراث میں حیوانات کے اعیان و صفات سبھوں نے پسند کیا کہ باہم اس کو رضامندی کے ساتھ تقسیم کر لیں بعد ان سب کے ان حیوانات کے اعیان و صفات و قیمت و ان کو دیکھ لینے و نظر کر لینے اور اس سب سے واقف ہو جانے کے مع عورت کے مہر و عدت کے نفقہ کے لگا کر تقسیم کیا اور حال یہ ہے کہ یہ میراث ان لوگوں کو ہر طرح کے قرضہ و وصیت سے خالی حاصل ہوئی پس ان سبھوں نے اس کو باہم تقسیم کیا پس فلاں کو اس کے تمام حصہ

میراث میں چندی درم اور تمام گھوڑا اسی چنین و تمام چناں حاصل ہوا اور فلاں کو اس کے تمام حصہ میراث میں تمام چنین و تمام چناں حاصل ہوا علیٰ ہذا القیاس یہ سب تقسیم ان کی باہمی رضامندی بہ قیمت صحیحہ

(The execution of the assessment occurred between them, and sometimes they do so by deciding on a type of horses as authentic. Let him write back that they decided on a type of horses, a type of camels, and a type of cows, and they agreed among themselves that all of this should be distributed among them by drawing lots. So, they all drew lots among themselves; then to such-and-such reached this, and to such-and-such reached that. And whatever reached each one, they accepted it rightfully from the other and took possession of it. Each one declared a release (acquittal), stating that they had received their full share of the inheritance; now, nothing remained for them from any of their partners, and they released all claims regarding that inheritance. There was no debt of anyone in that inheritance, nor was there any debt of anyone upon anyone from it. If anyone ever makes a claim regarding it, it shall be void and rejected. All departed, and everyone guaranteed the indemnity (darak) for one another, called witnesses, and completed the writing. According to a group of scholars (Mashaik), this is contrary to the view of Imam-e-Azam, Imam Muhammad, and Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on them), that partition by drawing lots among different categories is not permissible, because partition is like selling, and sale upon the condition of drawing lots is like throwing pebbles (a form of pre-Islamic gambling). Therefore, at the end of such partition, the order of the ruler (Hakim) should be attached. This is in 'Muheet'.)

(If the partition occurs among the heirs and some of them are absent, then let him write that the witnesses bore witness, up to the statement that such-and-such a woman died, and she left behind one absent husband, a certain so-and-so son of so-and-so, and one minor son, a certain so-and-so, and left behind as inheritance assets of such-and-such value. And such-and-such a person was appointed as a deputy on behalf of so-and-so in a legal manner, with the purpose that he take possession of the share of the absent heir from the partitioned inheritance and guard it until his appearance. And the inheritance was distributed among those heirs by the command of Allah the Almighty, and the partition was correctly and clearly located at such-and-such place, and it fell into the share of the absent husband and the mentioned minor, and the entire assets fell into the share of the absent heir. So, this deputy took possession of the aforementioned absent heir’s share rightfully by the order of the mentioned deputyship. And this occurred on such-and-such date, in such-and-such month, of such-and-such year. This is written in 'Zakheera'.)

Ninth Chapter: On Gifts (Hibah) and Charity (Sadaqat) (The scholars of conditions (Ahl-e-Shuroot) have differed in the beginning of writing a deed of gift and charity.

Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) and his companions used to write it in such a way that this writing belongs to such-and-such son of such-and-such, and Sheikh Yusuf bin Khalid writes that this writing is for the one who gifted, such-and-such son of such-and-such. And Tahawi used to write, 'This is what so-and-so son of so-and-so gifted,' and the later scholars of conditions write in the same way as Tahawi writes, 'This is what so-and-so son of so-and-so gifted to so-and-so son of so-and-so.' Imam Muhammad does not write 'gift of charity' in a gift and charity deed, but the general scholars of conditions write it, and it is necessary to write it because a gift without the possession of the gifted item is not permissible according to us. When it is a possessed gifted item, for things that are divisible, gifting an undivided share (musha) is not permissible according to us, contrary to the view of Imam Shafi'i (may Allah have mercy on him). For the validity of a gift and charity, possession is a condition according to the general scholars, contrary to the view of Ibrahim Nakha'i (may Allah have mercy on him), who says that if the charity is announced, it is valid even if possession is not taken. And let him write that this is a valid and permissible gift. Then after that, he should look if it is a gift where one of the spouses gifted to the other, or gifted to one of their unmarriageable kin (Dhi-Rahm Mahram), such as an adult son or adult daughter, or his mother, or brother, or the son of a brother.)

(जाएज़ा नाफ़िज़ा उनके दरमियान जारी हुई और कभी ऐसी सूरत में ऐसा करते हैं कि घोड़ों की एक क़िस्म सही करार देते हैं और अलाहाज़ा वापस लिखे कि उन्होंने घोड़ों की एक क़िस्म करार दी और ऊंटों की एक क़िस्म और गायों की एक क़िस्म और बाहम राज़ी हुए कि यह सब उनमें क़ुरआ डालकर बांट दिया जाए। पस सबने अपने दरमियान क़ुरआ डाला, पस फ़लां को चतान पहुँचा और फ़लां को चतान मिली हाज़ा, और हर एक को जो कुछ पहुँचा है, उसने तस्लीम-ए-सही अज़ जानिब-ए-दीगर उस पर कब्ज़ा कर लिया और हर एक ने बरीअत (मुक्ति) कर दी कि उसने तमाम अपना हिस्सा तरका वसूल पा लिया, अब उसका अपने शरीकों में से किसी की जानिब कुछ नहीं रहा और उसने हर दावे से इस तरका में बरीअत कर दी और इस तरका में किसी का कुछ क़र्ज़ा न था और इसमें से कुछ किसी पर क़र्ज़ा न था और अगर कभी वह इसकी बाबत कुछ उस पर दावा करे तो बातिल व मरदूद होगा और सब मुतफ़र्रिक़ (अलग) हुए और सबने एक दूसरे के वास्ते दरक (ज़मानत) की ज़मानत कर ली और गवाह कर लिए और तहरीर को तमाम करे और एक जमाअत मशाइख के नज़दीक यह इमाम आज़म, इमाम मोहम्मद और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के क़ौल के ख़िलाफ़ है कि असनाफ़-ए-मुख़्तलिफ़ में क़ुरआ डालकर तकसीम नहीं जाइज़ है, इस वास्ते कि तकसीम 'मिस्ल-ए-बच्चा' के है और बेच (बिक्री) बशर्त-ए-क़ुरआ डालने के'मिस्ल-ए-कंकरी फेंकने' वग़ैरह के है, पस चाहिए कि ऐसी तकसीम के आख़िर में हुक्म-ए-हाकिम ला हिक (शामिल) किया जाए, यह 'मुहीत' में है।)

(अगर वारिसों के दरमियान तकसीम वाक़े हो और बाज़ उनमें से ग़ायब हो तो लिखे कि गवाह लोग गवाह हुए, ता इन क़ौल कि फ़लां औरत मर गई और उसने वारिसों में से एक शौहर-ए-ग़ायब किसी फ़लां बिन फ़लां और एक पिसर-ए-सगीर (छोटा बेटा) किसी फ़लां भी छोड़ा और तरका में चतीन व चतान माल जिसकी क़ीमत अंदाज़ा करने से इस क़दर हुई है, छोड़ा और फ़लां शख़्स बतौर-ए-नज़र-ए-शरई के अज़ जानिब-ए-फ़लां इस ग़र्ज़ से नायब मुक़र्रर हुआ कि तरका मक़सूमा (बंटवारा किया गया तरका) में वारिसान में से हिस्सा-ए-ग़ायब पर कब्ज़ा कर ले और उसके हाज़िर होने तक उसकी हिफ़ाज़त करे और तरका उन वारिसों में बफ़र्ज़-ए-अल्लाह तआला तकसीम किया गया और क़िस्मत-ए-सही तमाम महदूद वाक़े मौक़ा फ़लां उस शौहर-ए-ग़ायब और उस सगीर मज़कूर के हिस्से में आया और फ़लां ग़ायब के हिस्से में तमाम चतीन व चतान आया, पस उस नायब ने हिस्सा-ए-ग़ायब मज़कूर ब-हुक्म-ए-नियाबत-ए-मज़कूरह बतौर-ए-सही अपने कब्ज़े में कर लिया और यह ब-तारीख़-ए-फ़लां माह-ए-फ़लां सनह-ए-फ़लां वाक़े हुआ, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।)

फ़स्ल नवीं: हबात व सदक़ात के बयान (अहल-ए-शुरूत ने हिबा व सदक़ा की इब्तिदा तहरीर करने में इख़्तिलाफ़ किया है। पस इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) के असहाब इस तरह लिखते थे कि यह तहरीर फ़लां बिन फ़लां की है और शैख़ यूसुफ़ बिन ख़ालिद लिखते हैं कि यह तहरीर उसकी है कि हिबा किया फ़लां बिन फ़लां ने और तहावी लिखते थे कि 'हाज़ा मा वहब फ़लां बिन फ़लां' और मुताख़िरीन अहल-ए-शुरूत उसी तरह लिखते हैं जिस तरह तहावी लिखते हैं कि 'हाज़ा मा वहब फ़लां बिन फ़लां अन्हु वहब मिन फ़लां बिन फ़लां' और इमाम मोहम्मद हिबा व सदक़ा में 'हिबा-ए-जवाद-ए-सदक़ा' नहीं लिखते हैं और आमह अहल-ए-शुरूत इसको लिखते हैं और इसका लिखना ज़रूरी है, इस वास्ते कि हिबा ब-दून इसके कि मक़बूज़ा-ए-मूहूबह हो हमारे नज़दीक नहीं जाइज़ है, जब मक़बूज़ा-ए-मूहूबह होती है कि जो चीज़ मुहतमल-ए-क़िस्मत (बंटवारे के योग्य) है इसमें हिबा-ए-मशाअ हमारे नज़दीक नहीं जाइज़ है, ब-ख़िलाफ़ क़ौल-ए-इमाम शाफ़ई (रह.) के और सेहत-ए-हिबा व सदक़ा के वास्ते आमह उलमा के नज़दीक कब्ज़ा शर्त है, ब-ख़िलाफ़ क़ौल-ए-इब्राहिम नख़ई (रह.) के कि वह फ़रमाते हैं कि अगर सदक़ा का एलान कर दिया तो जाइज़ है अगरचे उस पर कब्ज़ा न हुआ और लिखे कि यह हिबा-ए-सहीहा जाइज़ा, फिर उसके बाद देखना चाहिए कि अगर ऐसा हिबा जिससे हिबा करने वाले जवद-ओ-ख़ावंद में से एक ने दूसरे को हिबा किया या अपने ज़ी-रहम-ए-महम में से किसी को हिबा किया जैसे बालिग पिसर (बेटा) या बालिग़ा दुख़्तर (बेटी) या अपनी माँ या भाई या भाई के बेटे।)

جائزہ نافذہ ان کے درمیان جاری ہوئی اور کبھی ایسی صورت میں ایسا کرتے ہیں کہ گھوڑوں کی ایک قسم صحیح قرار دیتے ہیں اور علیٰ ہذا واپس لکھے کہ انہوں نے گھوڑوں کی ایک قسم قرار دی اور اونٹوں کی ایک قسم اور گایوں کی ایک قسم اور باہم راضی ہوئے کہ یہ سب ان میں قرعہ ڈال کر بانٹ دیا جائے پس سب نے اپنے درمیان قرعہ ڈالا پس فلاں کو چتان پہنچا اور فلاں کو چتان ملی ہذا اور ہر ایک کو جو کچھ پہنچا ہے اس نے تسلیم صحیح از جانب دیگر ان اس پر قبضہ کر لیا اور ہر ایک نے بریت کر دی کہ اس نے تمام اپنا حصہ ترکہ وصول پایا اب اس کا اپنے شریکوں میں سے کسی کی جانب کچھ نہیں رہا اور اس نے ہر دعویٰ سے اس ترکہ میں بریت کر دی اور اس ترکہ میں کسی کا کچھ قرضہ نہ تھا اور اس میں سے کچھ کسی پر قرضہ نہ تھا اور اگر کبھی وہ اس کی بابت کچھ اس پر دعوئیٰ کرے تو باطل و مردود ہوگا اور سب متفرق ہوئے اور سب نے ایک دوسرے کے واسطے درک کی ضمانت کر لی اور گواہ کر لئے اور تحریر کو تمام کرے اور ایک جماعت مشائخ کے نزدیک یہ امام اعظم و امام محمد و امام ابو یوسفؒ کے قول کے خلاف ہے کہ اصناف مختلف میں قرعہ ڈال کر تقسیم نہیں جائز ہے اس واسطے کہ تقسیم مثل بچے کے ہے اور بیچ بشرط قرعہ ڈالنے کے مثل کنکری پھینکنے وغیرہ کے ہے پس چاہیے کہ ایسی تقسیم کے آخر میں حکم حاکم لاحق کیا جائے یہ محیط میں ہے۔ اگر وارثوں کے درمیان تقسیم واقع ہو اور بعض ان میں سے غائب ہو تو لکھے کہ گواہ لوگ گواہ ہوئے تا این قول کہ فلان عورت مر گئی اور اُس نے وارثوں میں سے ایک شوہر غائب کسی فلاں بن فلاں اور ایک پسر صغیر کسی فلاں بھی چھوڑا اور ترکہ میں چتین و چتان مال جس کی قیمت اندازہ کرنے سے اس قدر ہوئی ہے چھوڑا اور فلاں شخص بطریق نظر شرعی کے از جانب فلاں اس غرض سے نائب مقرر ہوا کہ ترکہ مقسومہ میاں وارثان میں سے حصہ غائب پر قبضہ کر لے اور اس کے حاضر ہونے تک اس

کی حفاظت کرے اور ترکہ ان وارثوں میں بفرض اللہ تعالیٰ تقسیم کیا گیا اور قسمت صحیح تمام محدود واقع موقع فلاں اس شوہر غائب اور اس صغیر مذکور کے حصہ میں آیا اور فلاں غائب کے حصہ میں تمام چتین و چتان آیا پس اس نائب نے حصہ غائب مذکور بحکم نیابت مذکورہ بطور صحیح اپنے قبضہ میں کر لیا اور یہ بتاریخ فلاں ماہ فلاں سنہ فلاں واقع ہوا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

فصل نویں

ہبات و صدقات کے بیان

اہل شروط نے ہبہ و صدقہ کی ابتدا تحریر کرنے میں اختلاف کیا ہے پس امام ابو حنیفہؒ ان کے اصحاب اس طرح لکھتے تھے کہ یہ تحریر فلاں بن فلاں کی ہے اور شیخ یوسف بن خالد لکھتے ہیں کہ یہ تحریر اس کی ہے کہ ہبہ کیا فلاں بن فلاں نے اور طحاوی لکھتے تھے کہ ہذا ما وہب فلاں بن فلاں اور متاخرین اہل شروط اسی طرح لکھتے ہیں جس طرح طحاوی لکھتے ہیں کہ ہذا ما وہب فلاں بن فلاں انہ و ہب من فلاں بن فلاں اور امام محمد ہبہ و صدقہ میں ہبہ جواد صدقہ نہیں لکھتے ہیں اور عامہ اہل شروط اس کو لکھتے ہیں اور اس کا لکھنا ضروری ہے اس واسطے کہ ہبہ بدون اس کے کہ مقبوضہ موہوبہ ہو ہمارے نزدیک نہیں جائز ہے جب مقبوضہ موہوبہ ہوتی ہے کہ جو چیز محتمل قسمت ہے اس میں ہبہ مشاع ہمارے نزدیک نہیں جائز ہے بخلاف قول امام شافعیؒ کے اور صحت ہبہ و صدقہ کے واسطے عامہ علماء کے نزدیک قبضہ شرط ہے بخلاف قول ابراہیم نخعیؒ کے کہ وہ فرماتے ہیں کہ اگر صدقہ کا اعلام کر دیا تو جائز ہے اگر چہ اس پر قبضہ نہ ہوا اور لکھے کہ یہ ہبہ صحیحہ جائزہ پھر اس کے بعد دیکھنا چاہیے کہ اگر ایسا ہبہ جس سے ہبہ کرنے والے جو ردو خاوند میں سے ایک نے دوسرے کو ہبہ کیا یا اپنے ذی رحم محرم میں سے کسی کو ہبہ کیا جیسے بالغ پسر یا بالغہ دختر یا اپنی ماں یا بھائی یا بھائی کے بیٹے

Fatawa-e-Alamgiri..... Volume (10) (272) Kitab-ush-Shuroot

...or if he gifted it to his sister, or to Nawafil Mushir, or to his grandfather, grandmother, uncle, aunt, or maternal uncle/aunt, then in such a case, after writing the valid and lawful gift, one should write: "This gift and transfer of ownership is absolute and certain, and the donor cannot revoke this gift. And if it is a gift from which revocation is possible, then write only 'gift and transfer' and nothing more. And it is written in *Sharh-ush-Shuroot-ul-Asl* that in such a case, one should not even write the words 'gift and transfer'. The method of writing a deed of gift according to the preference of the later scholars is that this is a gift deed of So-and-So, son of So-and-So, that he has gifted to him the entire property containing the houses situated at such-and-such place, specifying its boundaries and description. Then, this donor of this aforementioned deed has gifted to this aforementioned donee this entire aforementioned property, along with all its boundaries, rights of land, building, height, surface, its pillars, and every little and large thing that belongs to it from its rights, and everything that is included in it from its rights, and everything that is excluded from it from its rights. This is a valid, effective, permissible, divided, and absolute gift, in which there is no corruption (1) of any kind, given without the condition of exchange (iwad), as a gesture of kindness and charity from the donor to the right of the donee, and not by way of collusion or promise. And the donee accepted this gift face-to-face in this assembly, and in this assembly, the donee took possession of it in such a state that the donor handed it over to him free from all obstacles, distractors, and disputants, and put him in control of its possession. Therefore, this aforementioned property is in the possession of the donee by reason of this aforementioned gift. And in the gift deed and charity deed, he shall not write that 'both parties separated from the assembly of the contract,' and Allah the Almighty knows best.

If the gifted object is a vineyard: He may write it in such a way that So-and-So declared of his own volition that he has gifted to So-and-So the entire property containing the houses, specifying its boundaries and description. So, this valid and lawful gift, up to the end... all these aforementioned properties along with their boundaries and rights should be written to the aforementioned person as usual, and Allah the Almighty knows best. If the gifted object is a vineyard, he should write: "Including all its boundaries, rights, buildings, fruit-bearing trees, non-fruit-bearing trees, grapevines, saplings, water channels, rivers, irrigation rights, and all its flow and drainage rights which belong to its rights, all have been gifted." And if there are

fruits present on the trees, or if there are leaves on any tree that have value, such as mulberry leaves, then it is necessary to mention them, because without mention they will not be included, and if not included, the gift will be void (fasid), because they would prevent the validity of delivery. And if the gift is conditional upon an exchange, he should write: "This gift deed is for So-and-So, on the condition of an exchange mentioned herein, that So-and-So has gifted this to him, the entire property situated at such-and-such place, limited by such-and-such boundary..., this valid, lawful, effective, suspended, and possessed gift from which there is no revocation, on the condition that the donee gives in exchange the entire vineyard situated at such-and-such place... as a lawful possession, from which there is no revocation." Then the donee, to whom the property was gifted, accepted the gift of this property on the aforementioned condition, and each of the two took into their possession what became theirs due to this gift and aforementioned exchange, by handing it over free of obstacles. Thus, all this property became the property of this So-and-so by reason of this gift, and all this vineyard became the property of this So-and-so by reason of the aforementioned exchange, and neither of the two has the authority to revoke what has come into their possession from the other by this aforementioned gift and exchange. Both acknowledged all of this, and both made those people witnesses to their acknowledgement who have registered their names at the end of this deed, and this date is So-and-so of the month of So-and-so, year So-and-so, and Allah the Almighty knows best.

(1) Meaning, the gift is not void.

या अपनी बहन को हिबा किया या नवाफिल मुशीर को या दादा या दादी या चाचा या फूफी या मामूं या खाला को हिबा किया तो ऐसी सूरत में लिखने के बाद हिबा-ए-सहिहा जाइज़ा के लिखे: "तहिबा व तमलीक ऐनी कतई है और इस हिबा से वाहिब रुजू नहीं कर सकता है और अगर ऐसा हिबा हो जिससे रुजू कर सकता है तो सिर्फ हिबा व तमलीक लिखे और इससे ज़्यादा न लिखे। और शराह-ए-शुरूत-उल-असल में लिखा है कि ऐसी सूरत में तहिबा व तमलीक का लफ़्ज़ भी न लिखे। सूरत-ए-तहरीर-ए-हिबा, इख्तियार-ए-मुताअखिरीन के मुताबिक यह है कि यह तहरीर-ए-हिबा फलां बिन फलां है कि फलां ने इसको तमाम दार मुश्तमिल-ए-ब्यूत वाके मकाम फलां व उसके हुदूद व बयान कर दे, पस इस वाहिब-ए-मजकूरा तहरीर-ए-हाज़ा ने इस मौहूब लहू मजकूरा तहरीर-ए-हाज़ा को तमाम यह दार मजकूरा-ए-मजकूरा मअ उसके तमाम हुदूद व हुकूक-ए-ज़मीन व इमारत व उल्लू व सतह, उसके सुतून व हर कलील व कसीर के जो इसमें उसके हुकूक से है और मअ हर चीज़ के जो इसमें दाखिल उसके हुकूक से है और मअ हर चीज़ के जो इससे खारिज उसके हुकूक से है, हिबा किया। यह हिबा-ए-सहिहा नाफ़िज़ा मोजज़ा मक़सूमा फारिघा जिसमें किसी तरह का फसाद नहीं (1) है, बदून शर्त-ए-अवज़ के, ब-राह-ए-सिला व तबर्रू अज़ वाहिब ब-हक-ए-मौहूब लहू, न बर-सबील-ए-तल्जिय व मुवाअदा हिबा किया। और इस हिबा को इस मौहूब लहू ने बिल-मुवाजिहा इस मजलिस में कुबूल किया और इस मजलिस में इस मौहूब लहू ने इस पर ऐसी हालत में कब्ज़ा किया कि इस वाहिब ने यह तमाम इसको हर माने व शाघिल व मुनाज़िअ से खाली इसके सुपुर्द करके इसके कब्ज़ा पर मुसलत कर दिया। पस यह दार मजकूरा इस मौहूब लहू के कब्ज़ा में ब-सबब इस हिबा मजकूरा के है और हिबा नामा व सदका नामा में यह नहीं लिखेगा कि दोनों मजलिस-ए-अ़द से बरक-ए-अबदान मुतफर्रिक हुए, वल्लाहु आलम।"

अगर मौहूब बाग-ए-अंगूर हो चाहे तो इस तरह तहरीर करे कि फलां ने ब-तुलूअ-ए-खुद इकरार किया कि उसने फलां को तमाम दार मुश्तमिल-ए-ब्यूत उसके हुदूद व बयान कर दे हिबा किया। पस यह हिबा-ए-सहिहा जाइज़ा इला आख़िरिही, यह तमाम दार मजकूर मअ उसके हुदूद व हुकूक के आखिर तक ब-दस्तूर मजकूर को लिखे, वल्लाहु आलम। अगर मौहूब बाग-ए-अंगूर हो तो लिखे कि मअ उसके सब हुदूद व हुकूक व इमारत व अशजार-ए-मुसमरा वग़ैरह मुसमरा व दरख़्तन-ए-अंगूर व पौधे व ओबातिल व अ़रास व अनहार व सवाइया व शर्ब मअ उसके मजारी व मसाइल के जो उसके हुकूक से है सब हिबा किया। और अगर दरख़्तों पर फल मौजूद हों या किसी दरख़्त पर ऐसे

पत्ते हों जिनकी कीमत होती है जैसे फरसाद के पत्ते तो इसका ज़िक्र कर देना ज़रूरी है, इस वास्ते कि बदून ज़िक्र के दाखिल न होंगे और न दाखिल होने की सूरत में हिबा फ़ासिद होगा इस वास्ते कि वो सेहत-ए-तस्लीम से माने होंगे। और अगर हिबा ब-शर्त-ए-अवज़ हो तो लिखे कि यह तहरीर-ए-हिबा बराए फलां ब-शर्त-ए-अवज़ है जो इसमें मजकूर है कि फलां ने इसको तमाम दार वाके मकाँ फलां महदूद ब-हद व जनीन व चनानी हिबा-ए-सहिहा जाइज़ा नाफ़िज़ा मौकूफ़ा मक़बूज़ा जिसमें रुजू नहीं है, ब-दीन शर्त हिबा किया कि मौहूब लहू इसको तमाम बाग-ए-अंगूर वाके मकाँ फलां महदूद ब-हद व दो चंद व चनानी व तावीज़-ए-जाइज़ को तसर्रूफ व मफरग़ मक़बूज़ा जिससे रुजू नहीं है, अवज़ दे। पस मौहूब लहू ने जिसको दार हिबा किया है, इस दार के हिबा को ब-दीन शर्त-ए-मजकूर कुबूल किया और दोनों में से हर एक ने जो चीज़ उसके वास्ते इस हिबा व तावीज़ मजकूर की वजह से हो गई है, दूसरे के यह सब उसको खाली अज़ मवानेअ तस्लीम देकर मुसलत करने से अपने कब्ज़ा में कर ली। पस यह तमाम यह दार ब-वजह इस हिबा के वास्ते इस फलां के हुआ और तमाम यह बाग-ए-अंगूर ब-वजह तावीज़-ए-मजकूर के इस फलां का हुआ और दोनों में से किसी को दूसरे से जो चीज़ उसके कब्ज़ा में इस हिबा व तावीज़ मजकूर से हो गई है, रुजू करने का अख्तियार नहीं है। दोनों ने इस सब का इकरार किया और दोनों ने अपने इकरार पर उन लोगों को गवाह कर दिया जिन्होंने अपना नाम इस तहरीर के आख़िर में सब्त किया है और यह तारीख फलां अज़ माह फलां सन फलां वाके हुआ, वल्लाहु आलम।

(1) यानी हिबा फ़ासिद नहीं है।

یا اپنی بہن کو ہبہ کیا یا نوافل مشیر کو یا دادا یا دادی یا چچا یا پھوپھی یا ماموں یا خالہ کو ہبہ کیا تو ایسی صورت میں بعد لکھنے ہبہ صحیحہ جائزہ کے لکھے "تہبہ و تملیک عینی قطعی ہے اور اس ہبہ سے واہب رجوع نہیں کر سکتا ہے اور اگر ایسا ہبہ ہو جس سے رجوع کر سکتا ہے تو فقط ہبہ و تملیک لکھے اور اس سے زیادہ نہ لکھے اور شرح شروط الاصل میں لکھا ہے کہ ایسی صورت میں تہبہ و تملیک کا لفظ بھی نہ لکھے صورت تحریر ہبہ بناء اختیار متاخرین کے یہ ہے کہ یہ تحریر ہبہ فلاں بن فلاں ہے کہ فلاں نے اس کو تمام دار مشتملہ بیوت واقع مقام فلاں واس کے حدود و بیان کر دے پس اس واہب مذکورہ تحریر ہذا نے اس موہوب لہ مذکورہ تحریر ہذا کو تمام یہ دار مذکورہ مذکورہ مع اس کے تمام حدود و حقوق زمین و عمارت و علو و سطح اس کے ستون و ہر قلیل و کثیر کے جو اس میں اس کے حقوق سے ہے اور مع ہر چیز کے جو اس میں داخل اس کے حقوق سے ہے اور مع ہر چیز کے جو اس سے خارج اس کے حقوق سے ہے ہبہ کیا یہ ہبہ صحیحہ نافذہ مجوزہ مقسومہ فارغہ جس میں کسی طرح فساد نہیں (1) ہے بدون شرط عوض کے براہ صلہ و تبرع از واہب بحق موہوب لہ نہ بر سبیل تلجیہ و مواعدہ ہبہ کیا اور اس ہبہ کو اس موہوب لہ نے بالمواجہہ اس مجلس میں قبول کیا اور اس مجلس میں اس موہوب لہ نے اس پر ایسی حالت میں قبضہ کیا کہ اس واہب نے یہ تمام اس کو ہر مانع و شاغل و منازع سے خالی اس کے سپرد کر کے اس کے قبضہ پر مسلط کر دیا پس یہ دار مذکورہ اس موہوب لہ کے قبضہ میں بسبب اس ہبہ مذکورہ کے ہے اور ہبہ نامہ و صدقہ نامہ میں یہ نہیں لکھے گا کہ دونوں مجلس عقد سے برق ابدان متفرق ہوئے واللہ تعالیٰ اعلم۔

اگر موہوب باغ انگور ہو چاہے اس طرح تحریر کرے کہ فلاں نے بطلوع خود اقرار کیا کہ اُس نے فلاں کو تمام دار مشتملہ بیوت اس کے حدود و بیان کر دے ہبہ کیا پس یہ ہبہ صحیحہ جائزہ الی آخرہ یہ تمام دار مذکور مع اس کے حدود و حقوق کے آخر تک بدستور مذکور کو لکھے واللہ تعالیٰ اعلم۔ اگر موہوب باغ انگور ہو تو لکھے کہ مع اس کے سب حدود و حقوق و عمارت و اشجار مثمرہ وغیرہ مثمرہ و درختان انگور و پودے و او باطل و اعراس و انہار و سوائیہ و شرب مع اس کے مجاری و مسائل کے جو اس کے حقوق سے ہے سب ہبہ کیا اور اگر درختوں پر پھل موجود ہوں یا کسی درخت پر ایسے پتے ہوں جن کی قیمت ہوتی ہے جیسے فرساد کے پتے تو اس کا ذکر کر دینا ضروری ہے اس واسطے کہ بدون ذکر کے داخل نہ ہوں گے اور نہ داخل ہونے کی صورت میں ہبہ فاسد ہوگا اس واسطے کہ وہ صحت تسلیم سے مانع ہوں گے اور اگر ہبہ بشرط عوض ہو تو لکھے کہ یہ تحریر ہبہ برائے فلاں بشرط عوض ہے جو اس میں مذکور ہے کہ فلاں نے اس کو تمام دار واقع موقع فلاں محدود بدحد و جنین و چنانی ہبہ صحیحہ جائزہ نافذہ موقوفہ مقبوضہ جس میں رجوع نہیں ہے بدین شرط ہبہ کیا کہ موہوب لہ اس کو تمام باغ انگور واقع موقع فلاں محدود بدحد و دو چندن و چنانی و تعویض جائز کو تصرف و مفرغ مقبوضہ جس سے رجوع نہیں ہے عوض دے پس موہوب لہ نے جس کو دار ہبہ کیا ہے۔ اس دار کے ہبہ کو بدین شرط مذکور قبول کیا اور دونوں میں سے ہر ایک نے جو چیز اس کے واسطے اس ہبہ و تعویض مذکور کی وجہ سے ہو گئی ہے دوسرے کے یہ سب اس کو خالی از موانع تسلیم دے کر مسلط کرنے سے اپنے قبضہ میں کر لی پس یہ تمام یہ دار بوجہ اس ہبہ کے واسطے اس فلاں کے ہوا اور تمام یہ باغ انگور بوجہ تعویض مذکور کے اس فلاں کا ہوا اور دونوں میں سے کسی کو دوسرے سے جو چیز اس کے قبضہ میں اس ہبہ و تعویض مذکور سے ہو گئی ہے رجوع کرنے کا اختیار نہیں ہے دونوں نے اس

سب کا اقرار کیا اور دونوں نے اپنے اقرار پر ان لوگوں کو گواہ کر دیا جنہوں نے اپنا نام اس تحریر کے آخر میں ثبت کیا ہے اور یہ تاریخ فلاں از ماہ فلاں سنہ فلاں واقع ہوا واللہ تعالیٰ اعلم۔

(1) یعنی ہبہ فاسد نہیں ہے

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) 243 Kitab-ush-Shuroot

Know that if a Hiba (gift) is made without the condition of a substitute (iwad), but the donee (mawhub lahu) has given the donor (wahib) a substitute for the gift, then it should be written that this document pertains to the substitute which so-and-so gave to so-and-so in exchange for his house, which he gifted to him, and both have written a document regarding this, the copy of which is as follows: Bismillah-hir-Rahman-ir-Rahim (then copy from beginning to end), then write that the donee so-and-so gave this property to the donor so-and-so in exchange for his gift, and the aforementioned donor accepted it on his behalf, and by taking possession of it after it was handed over, the donor no longer had the right to revoke (ruju) the gift, and the donee no longer had the right to revoke the substitute he gave, and this happened on such-and-such date. If the gifted item is something that is not divisible and a portion of it (musha'a) is gifted, such as a slave, animal, or dead item, etc., then such a Hiba is valid without dispute. Write that this is the document of so-and-so, that he gifted one share out of two shares of such-and-such item, and that is half, and continue writing as usual. If an indivisible share (musha'a) is gifted from a divisible object, such as land, a vineyard, a house, etc., then according to us, such a Hiba is fasid (corrupt/invalid), whereas, according to Imam Shafi'i, it is valid. Therefore, if a document for such a Hiba is to be written, add at the end the decree of the Hakim (judge) that so-and-so, among the Muslim rulers, after a valid dispute that took place between the two contracting parties, has decreed the validity of this Hiba.

If a person gifted his house to two people, then according to Imam-e-Azam, whether the gift was equal or unequal, it is not valid. According to Imam Abu Yusuf, if the gift was equal, it is valid, and if unequal, it is not. According to Imam Muhammad, it is valid in both cases. The format for this document is: This is the Hiba document for so-and-so (to so-and-so and so-and-so), that he gifted the entire house situated at so-and-so, comprising houses and rooms, restricted within defined boundaries, along with all its limits and rights, to both in equal halves, and after the donor handed it over and gave them control, both took possession in the Hiba assembly. Thus, this house is owned in halves by both under the decree of this Hiba, and add the Hakim's decree at the end.

If two people gifted a house to one person through one agreement, write that this is a Hiba document from so-and-so and so-and-so to so-and-so, that both gifted the entire property they described (that it is ours, half-half, or equal, or one-third/two-thirds), which is situated at so-and-so, and the donee accepted this Hiba from both,

and taking it from both, gained possession of the house such that both handed it over to him simultaneously and gave him control. This happened on such-and-such date. If someone gifted something to a minor stranger, write that this is a Hiba document from so-and-so to the minor so-and-so, son of so-and-so, which was gifted validly, and the minor’s father, so-and-so, son of so-and-so, accepted this gift on behalf of his minor son in his capacity as father. If the minor's father is not alive and the mother is, write that the minor's mother, so-and-so, accepted this gift for her minor child who is under her care, and whose father is dead and has no executor (wasi). If the minor's mother is not alive either and he is under the care of his uncle or maternal uncle, write that the minor's uncle so-and-so or maternal uncle so-and-so accepted this gift for the minor, and the situation is that his father is not alive, and there is no executor to manage his affairs. If the minor is wise and discerning (aqil mumayyiz), write that the minor accepted this gift while being wise and discerning, his father is dead, and he has no executor to manage his affairs...

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) 243 किताब-उल-शुरूत

जानें कि यदि हिबा (दान) बिना किसी मुआवजे की शर्त के हो, लेकिन उपहार लेने वाले (मवहूब लह) ने उपहार देने वाले (वाहिब) को उसके हिबा का मुआवजा दे दिया हो, तो इस प्रकार लिखें: यह तहरीर उस मुआवजे की है जो फलां ने फलां को उसके घर के बदले में दिया है, जिसे उसने उसे हिबा कर दिया है और इस बारे में दोनों ने एक तहरीर लिखी है जिसकी नकल यह है, बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम, (फिर शुरू से अंत तक नकल करें), फिर लिखें कि फिर उस मवहूब लह फलां ने उस फलां वाहिब को उसके हिबा के बदले में यह माल दिया और वाहिब मजकूर ने उसकी तरफ से कबूल करके और उसे सौंपकर उस पर कब्जा कर लिया, तो अब उस वाहिब को उस दान की गई वस्तु (मवहूब) में वापस लेने (रुजू) का अधिकार नहीं रहा और उस मवहूब लह को भी उस मुआवजे में, जो उसने दिया है, वापस लेने का अधिकार नहीं रहा, और यह फलां तारीख को हुआ। यदि मवहूब ऐसी चीज हो जो विभाजन के योग्य न हो और उसमें से कुछ हिस्सा मुशाअ (साझा) हिबा किया गया हो, जैसे दास, पशु, या मृत वस्तु आदि, तो उसका हिबा बिना किसी विरोध के जायज है। और लिखें कि यह तहरीर फलां की है कि उसने फलां वस्तु के दो हिस्सों में से एक हिस्सा मुशाअ, और वह आधा है, आदि तक यथावत लिखे। और यदि विभाजन के योग्य वस्तु में से आधा मुशाअ हिबा किया हो, जैसे जमीन, अंगूर का बाग, घर आदि, तो हमारे निकट उसका हिबा फासिद है, जबकि इमाम शाफई के निकट यह जायज है। अतः यदि ऐसे हिबा की तहरीर लिखनी हो तो उसके अंत में हाकिम (न्यायाधीश) का हुक्म जोड़ दे कि फलां ने मुस्लिम शासकों में से, एक विश्वसनीय विवाद के बाद जो उन दोनों पक्षों के बीच हुआ, इस हिबा की वैधता का हुक्म दे दिया है।

यदि किसी व्यक्ति ने अपना घर दो व्यक्तियों को हिबा किया, तो इमाम आजम के निकट, चाहे समान हिबा किया हो या असमान, यह जायज नहीं है। इमाम अबू यूसुफ के निकट यदि समान हिबा किया हो तो जायज है और यदि असमान हो तो जायज नहीं है। इमाम मुहम्मद के निकट दोनों प्रकार से जायज है। इसकी तहरीर का तरीका यह है कि यह तहरीर-ए-हिबा फलां के लिए (फलां और फलां को) है कि उसने फलां स्थान पर स्थित पूरा घर जिसमें घर और कमरे शामिल हैं, जो निर्धारित सीमाओं के भीतर है, अपने सभी सीमाओं और अधिकारों के साथ, दोनों को आधा-आधा हिबा किया और दोनों ने एक साथ इस घर पर वाहिब के सौंपने और उन्हें कब्जा दिलाने के बाद हिबा की मजलिस में कब्जा कर लिया। अतः यह घर इस हिबा के हुक्म से उन दोनों के कब्जे में आधा-आधा है, और इसके अंत में हाकिम का हुक्म जोड़ दे।

यदि दो व्यक्तियों ने एक घर को संयुक्त रूप से एक व्यक्ति को हिबा किया, तो लिखें कि यह तहरीर-ए-हिबा फलां और फलां की ओर से फलां के लिए है कि दोनों ने वह पूरी वस्तु जिसे दोनों ने बयान किया है (कि यह हमारी आधी-आधी या बराबर या तीन तिहाई है), वह वस्तु फलां स्थान पर स्थित है, इसे सही और जायज तरीके से हिबा किया और मवहूब लह ने उन दोनों से यह हिबा कबूल किया और दोनों से लेकर उस घर पर इस तरह कब्जा किया कि दोनों ने एक साथ उसे घर सौंपा और उस पर कब्जा दिलाया। यह फलां तारीख को हुआ। यदि किसी ने किसी नाबालिग अजनबी को हिबा किया, तो लिखें कि यह तहरीर-ए-हिबा फलां की ओर से नाबालिग फलां बिन फलां के लिए है, जिसे सही और जायज तरीके से हिबा किया और इस नाबालिग के पिता फलां बिन फलां ने पिता होने के नाते इसे कबूल किया। यदि नाबालिग का पिता न हो और मां हो, तो लिखें कि उस नाबालिग की मां फलां ने अपने उस बच्चे के लिए हिबा कबूल किया जो उसकी परवरिश में है और जिसका पिता मर चुका है और उसका कोई वसी (संरक्षक) नहीं है। यदि नाबालिग की मां भी न हो और वह अपने चाचा या मामा की परवरिश में हो, तो लिखें कि नाबालिग के चाचा फलां या मामा फलां ने नाबालिग के लिए यह हिबा कबूल किया और स्थिति यह है कि उसका पिता जीवित नहीं है और न ही कोई वसी है जो उसके मामलों का संरक्षक हो। यदि नाबालिग बुद्धिमान और समझदार (आकिल मुमय्यिज) हो, तो लिखें कि उस नाबालिग ने यह हिबा कबूल किया जबकि वह बुद्धिमान और समझदार है, उसका पिता मर चुका है और उसका कोई वसी नहीं है जो उसके मामलों का संरक्षक हो...

اعلم اور اگر ہبہ بدون شرطِ عوض کے ہو لیکن موہوب لہ نے واہب کو اس کے ہبہ کا عوض دیا تو یوں لکھے کہ یہ تحریر اس عوض کی ہے جو فلاں نے فلاں کو اس کے دار کے بدلے میں دیا ہے جو اس نے اس کو ہبہ کر دیا ہے اور اس کی بابت دونوں نے ایک تحریر لکھی ہے جس کی نقل یہ ہے، بسم اللہ الرحمن الرحیم پس بہتنا سے آخر تک نقل کرے پھر لکھے کہ پھر اس موہوب لہ فلاں نے اس فلاں واہب کو اس کے ہبہ کے عوض یہ مال دیا اور واہب مذکور نے اس کی طرف سے قبول کرکے اس کے سپرد کرنے سے اس پر قبضہ کر لیا پس اس واہب کو اس موہوب میں رجوع کرنے کا اختیار نہ رہا اور اس موہوب لہ کو اس عوض میں جو اس نے دیا ہے رجوع کرنے کا اختیار بھی نہیں رہا اور یہ فلاں تاریخ واقع ہوا اور اگر موہوب ایسی چیز ہو جو قابلِ قسمت نہیں ہے اور اس میں سے کسی قدر مشاع ہبہ کی گئی جیسے رقیق وحیوان وموتیٰ وغیرہ تو اس کا ہبہ بلا خلاف جائز ہے اور لکھے کہ یہ تحریر یہ فلاں ہے کہ اس نے فلاں چیز کے دوسہام میں سے ہم واحد مشاع اور وہ نصف کے آخر تک بدستور معلوم تحریر کرے اور اگر قابلِ قسمت چیز میں سے نصف مشاع مثلاً ہبہ کیا جیسے اراضی و باغ انگور و دار وغیرہ تو ہمارے نزدیک اس کا ہبہ فاسد ہے، بخلاف قولِ امام شافعی کے ان کے نزدیک جائز ہے پس اگر ایسے ہبہ کی تحریر لکھے تو اس کے آخر میں حکمِ حاکم لاحق کر دے کہ فلاں نے حکامِ مسلمین میں سے بعدِ خصومتِ معتبرہ کے جو اس کے سامنے ان دونوں متعاقدین کے درمیان واقع ہوئی ہے اس ہبہ کی صحت کا حکم دے دیا ہے اور اگر ایک شخص نے اپنا دار دو آدمیوں کو ہبہ کیا تو امام اعظم کے نزدیک خواہ مساوی ہو یا بہ تفاوت ہبہ کیا ہو جائز نہیں ہے اور امام ابو یوسف کے نزدیک اگر مساوی ہبہ کیا تو جائز ہے اور اگر بہ تفاوت ہبہ کیا تو نہیں جائز ہے اور امام محمد کے نزدیک دونوں طرح جائز ہے اور اس

کی تحریر کی صورت یہ ہے کہ یہ تحریر ہبہ فلاں برائے فلاں وفلاں ہے کہ اس نے تمام دار مشتملہ بیوت و حجرات واقع مقام فلاں محدودہ بحدودِ معین و چنتاں مع اس کے سب حدود و حقوق کے الی آخرہ بنصفہ واحد و نصفانصف دونوں کو ہبہ کر کے جائز نافذ مجوزہ للمقبوضہ ہبہ کیا اور دونوں نے ایک ساتھ اس دار محدودہ مذکورہ پر اس واہب کے اس کو ان دونوں کو سپرد کرنے اور دونوں کو اس پر مسلط کرنے سے مجلسِ ہبہ میں قبضہ کر لیا۔ پس یہ دار بحکم اس ہبہ کے ان دونوں کے قبضہ میں نصفا نصف مملوک ہے اور اس کے آخر میں حکمِ حاکم لاحق کرے۔

اگر دو آدمیوں نے ایک دار بصلحہ واحدہ ایک شخص کو ہبہ کیا تو ہبہ کیا تو لکھے کہ یہ تحریر ہبہ فلاں وفلاں برائے فلاں ہے کہ دونوں نے اس کو تمام وہ چیز جس کی نسبت دونوں نے بیان کیا ہے کہ یہ ہماری آدمی آدمی یا برابر یا تین تہائی مملوک ہے کہ تہائی فلاں کی اور دو تہائی فلاں کی ہے اور یہ چیز تمام دار واقع مقام فلاں ہے اس کو یہ ہبہ صحیح مجوزہ مقبوضہ دونوں نے ہبہ کیا اور موہوب لہ نے ان دونوں مجموع سے یہ ہبہ قبول کیا اور دونوں سے لے کر اس دار مذکورہ پر اس طرح قبضہ کیا کہ دونوں نے ایک بارگی یہ دار مذکور کو اس کو سپرد کیا اور اس پر مسلط کیا اور یہ فلاں تاریخ واقع ہوا اور اگر کسی نے کسی صغیر اجنبی کو ہبہ کیا تو لکھے کہ یہ تحریر ہبہ فلاں برائے صغیر فلاں بن فلاں ہے کہ اس کو یہ چیز یہ ہبہ صحیحہ نافذہ مجوزہ مقبوضہ ہبہ کی اور اس صغیر کے باپ فلاں بن فلاں نے یہ ہبہ واسطے اپنے صغیر پسر مذکور کے بوجہتِ پدری قبول کیا اور اگر اس صغیر کا باپ نہ ہو ماں ہو تو لکھے کہ اس صغیر کی ماں فلانہ نے یہ ہبہ اپنے اس صغیر کے واسطے جو اس کی پرورش میں ہے اور اس کا باپ مر گیا ہے اور اس کا کوئی وصی نہیں ہے قبول کیا اور اگر صغیر کی ماں بھی نہ ہو اور وہ اپنے چچا یا ماموں کسی قریب کی پرورش میں ہو تو لکھے کہ صغیر کے چچافلاں نے ماموں فلاں نے صغیر کے واسطے یہ ہبہ قبول کیا اور حال یہ ہے کہ اس کا باپ نہیں ہے اور نہ وصی ہے جو اس کے امور کا متولی

ہو اور اگر صغیر مذکور عاقل ممیز ہو تو لکھے کہ اس صغیر نے یہ ہبہ قبول کیا حالیکہ وہ عاقل ممیز ہے اور اس کا باپ مر گیا ہے اور اس کا کوئی وصی نہیں ہے جو اس کے امور کا متولی ہو اور نہ اس کا

If there is a relative under one's care, and the donee (mawhub lahu) has taken possession of this gifted property by having it handed over by the donor (wahib) free from any obstacles or disputes, and this took place on such and such a date: If a person gifts to their minor child, they should write that this deed of gift from so-and-so is for their minor child so-and-so, that they gifted the entire house situated at location so-and-so, with such and such boundaries, etc. Until the mention of possession arises, they should write that this father has, by virtue of paternal guardianship, taken possession of all this on his own behalf for this minor. Imam Najm al-Din Nasafi has mentioned the father's taking possession in his conditions, and Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) has not mentioned the father's possession in 'Shurut al-Asl'. The Sheikh (may Allah have mercy on him) stated that it should be mentioned because the gift is in the father's possession, and the father's possession will be the deputy of the minor's possession. In 'Hiba al-Asl', he stated that this form and possession exist so that it is known what has been gifted. Likewise, Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) did not mention the father's acceptance in this gift because acceptance is not a condition in what a person gifts to their minor child. Shafi Najm al-Din stated that likewise, if the mother gifted and the father has died, then mention the mother's possession. There is also a form for writing it, and Allah the Almighty knows best.

If a person gifted their debt to someone other than the debtor, they should write: This deed of gift from Zaid to Amr is that Zaid has gifted all his debt owed by Bakr—regarding which a document was written on such and such a date with the testimony of so-and-so—as a valid gift to him (Amr), and has empowered Amr to demand it from Bakr and dispute with him regarding it. And if he (Bakr) denies it, he (Amr) should prove it against him and collect it for himself from him or from the person who is the deputy of Bakr in the payment of the aforementioned debt. And Amr has accepted this gift and all the matters stipulated in his favor in this deed of gift. And if he gifted the debt to the debtor, he should write: This gift from so-and-so to so-and-so is that he has gifted all the debt owed by him (the debtor) to him as a valid gift, and so-and-so has accepted this gift from him according to the correct opinion. And if a woman gifted her dower to her husband, she should write: Such-and-such woman has gifted all her dower that is owed by her husband, so-and-so, in the amount of such-and-such, as a valid gift by way of settlement and consideration for marital rights, without any condition of compensation, and has properly released him from it. Then he accepted this gift and this release by the woman, and after this gift and

release, nothing of that dower remains for the woman against the husband, be it little or much. So if she makes any claim regarding it after this, her claim shall be void and rejected. Sheikh Najm al-Din has written the text for this in his conditions in this very manner. And it is a condition that the one who owes the debt accepts the gift, and Shams al-A'imma al-Sarakhsi has mentioned this in his commentary, and it is mentioned likewise in 'Waqi'at-e-Natafi'. The general scholars have mentioned in 'Sharh al-Kafalat' and 'Sharh Kitab al-Hiba' that gifting the debt to the debtor himself becomes complete without acceptance. This applies to the original right, but regarding the right of the guarantor, there is a consensus that if the debt owed by him is gifted, the gift will not be complete without acceptance. And if one gives their house or anything else as charity (sadaqah) to a poor person, they should write: This deed of confirmation from so-and-so to so-and-so is that he has given as charity his entire house situated at location so-and-so, with its boundaries and rights, after valid, permissible, and effective possession, in which there is no corruption, no retraction, and no condition of compensation, given purely for the sake of Allah the Almighty, seeking His pleasure, hoping for reward, and fearing punishment. And the recipient (mutasaddaq alayh) did not make the act of taking possession by the recipient a condition for the charity, for the same reason we explained in the case of the gift. Then write that after this charity and handing over, this donor (mutasaddaq) no longer has any right, claim, dispute, or demand regarding it for any reason. And after this, if this donor ever makes any claim regarding it, it will be void and rejected. This is the end of what is in 'al-Dhakhira'. Therefore, in the case of charity, write the same text that you would write in a gift, with this much added that...

ऐसा कोई करीबी हो जिसकी परवरिश में वह हो और उस मवहुब लह (जिसे दान दिया गया) ने इस माल-ए-हिबा को उस वाहिब (दान देने वाला) के उस पर से खाली-अज़-माने (बाधा से मुक्त) व मुनाज़ा (झगड़े से मुक्त) सुपुर्द करने से अपने कब्ज़े में कर लिया। और यह फलां तारीख में हुआ। अगर किसी शख्स ने अपने नाबालिग बेटे को हिबा किया तो लिखे कि यह तहरीर-ए-हिबा फलां, अपने नाबालिग बेटे फलां के लिए है कि उसने तमाम घर वाके मकाम फलां, मद्द व बदहुद व दो चनीन व चन्तान इला आख़िरही, यहाँ तक कि कब्ज़े का ज़िक्र आए तो लिखे कि इस बाप ने उस नाबालिग के लिए यह सब ब-विलायत-ए-पदरी अपनी ज़ात से लेकर कब्ज़े में कर लिया। इमाम नज़्म-उद-दीन नसफ़ी ने अपनी शर्तों में बाप के कब्ज़ा करने का ज़िक्र किया है और इमाम मुहम्मद (रह) ने 'शुरूआत-अल-अस्ल' में बाप के कब्ज़े का ज़िक्र नहीं किया है। और शेख (रह) ने फरमाया कि इस वास्ते ज़िक्र कर दिया जाए कि हिबा बाप के कब्ज़े में है और बाप का कब्ज़ा नाबालिग के कब्ज़े का नायब (प्रतिनिधि) होगा। 'हिबा अल-अस्ल' में फरमाया कि यह सूरत और कब्ज़ा इसलिए होता है ताकि मालूम हो जाए कि क्या हिबा किया है। इसी तरह इमाम मुहम्मद (रह) ने इस हिबा में बाप के कुबूल करने का भी ज़िक्र नहीं किया क्योंकि आदमी जो कुछ अपने नाबालिग बेटे को हिबा करे उसमें कुबूल शर्त नहीं है। शफी नज्म-उद-दीन ने फरमाया कि इसी तरह अगर माँ ने हिबा किया और बाप मर चुका है तो कब्ज़ा माँ का ज़िक्र करे। और किताबत की भी सूरत है, वल्लाह तआला आलम।

अगर एक शख्स ने अपना कर्ज़, कर्ज़दार के अलावा किसी दूसरे को हिबा किया, तो लिखे कि यह तहरीर-ए-हिबा ज़ैद बराए अम्र है कि ज़ैद ने अम्र को अपना तमाम कर्ज़, जो उसका बक्र पर आता है, जिसकी बाबत तारीख़ फलां, गवाही फलां व फलां दस्तावेज़ लिखी है, यह सब कर्ज़ उसे हिबा-ए-सहीह हिबा किया और अम्र को मुसल्लत (अधिकार) कर दिया कि बक्र से इसका मुतालबा करे और इसकी बाबत उससे मुख़ासमा (विवाद) करे और अगर वह मुनकिर (इनकारी) हो तो उसको उस पर साबित करे और अपने वास्ते उसको उससे या उस शख्स से जो अदायगी-ए-कर्ज़ा-ए-मज़कूर में बक्र के कायम मकाम (प्रतिनिधि) हो, वसूल कर ले और अम्र ने यह हिबा और तमाम वे उमूर जो उसकी तरफ इस हिबानामा में सनद किए गए हैं, कुबूल किए। और अगर कर्ज़दार को कर्ज़ा हिबा किया तो लिखे कि यह हिबा फलां बराए फलां है कि उसको अपना तमाम कर्ज़ा जो उस पर आता है और वह इस कद्र है, हिबा-ए-सहीह हिबा किया और फलां ने उससे यह हिबा ब-क़ौल-ए-सहीह कुबूल किया। और अगर औरत ने अपना मेहर अपने खाविंद (पति) को हिबा किया तो लिखे कि फलां औरत ने अपना तमाम मेहर जो उसका उसके शौहर फलां पर है और वह इस कद्र है, हिबा-ए-सहीह बतौर

सुलह व मुराआत-ए-हक़-ए-शौहरी, बिना शर्त-ए-अवज़ के हिबा किया और उसको उससे बरात-ए-सहीह (सही मुक्ति) दी। पस उसने उस औरत का यह हिबा और यह इबरा (बरी करना) ब-ल-सवाद (सब कुछ) कुबूल किया और औरत मज़कूरा का उस शौहर पर इस हिबा व इबरा के बाद उस मेहर में से कुछ कलील व कसीर (कम या ज़्यादा) नहीं रहा। पस अगर उसके बाद भी इसमें से कुछ दावा करे तो उसका दावा बातिल व मरदूद होगा। पस शेख नज्म-उद-दीन ने अपनी शर्तों में इसकी तहरीर इसी तरीके से लिखी है। और जिस पर कर्ज़ा है उसका हिबा कुबूल करना शर्त किया है, और ऐसा ही शम्स-उल-आइम्मा सरखसी ने अपनी शरह में ज़िक्र किया है और ऐसा ही वाक़िआत-ए-नातफ़ी में मज़कूर है। और आम मशाइख ने 'शरह-अल-कफ़ालत' और 'शरह-ए-किताब-अल-हिबा' में ज़िक्र किया है कि कर्ज़ा उसी कर्ज़दार को हिबा करना बिना कुबूल के तमाम हो जाता है। और यह सब हक़ असल में है और हक़-ए-कफ़ील में बिल-इत्तिफ़ाक़ यह बात है कि जो कर्ज़ा उस पर है अगर उसको हिबा किया तो बिना कुबूल के हिबा तमाम न होगा। और अगर अपना घर या और कोई चीज़ किसी फ़कीर को सदक़ा दे, तो लिखे कि यह तहरीर-ए-तसदीक़ फलां ब-अक्स है कि अपना पूरा घर वाके मकाम फलां, मद्द व बदहुद व दो चनीन व चन्तान, مع (साथ) उसके हुदूद व हुक़ूक़ के बाद कब्ज़ा-ए-सहीह जायज़ा नाफ़िज़ा, उसे सदक़ा दे दिया, जिसमें फ़साद नहीं है और न रुजअत है और न शर्त-ए-अवज़ है, खालिसन ल-वजह-उल्लाह तआला व तलब-ए-रज़ा-ए-उह तआला व उम्मीद-ए-सवाब व ख़ौफ़-ए-अक़ाब सदक़ा दे दिया है। और इस मुतसद्दक अलैह (जिसे दान मिला) ने तमाम उस घर को, ब-हुक्म-ए-सदक़ा-ए-मज़कूरा, इस मुतसद्दक (दान देने वाला) के सुपुर्द करने से, मुतसद्दक अलैह का कब्ज़ा करना न शर्त किया, इसी वजह से जो हमने हिबा की सूरत में बयान कर दिया है। फिर लिखे कि बाद इस सदक़ा व सुपुर्द करने के इस मुतसद्दक का इसमें कोई हक़ व दावा व ख़सूमत व मुतालबा किसी वजह से नहीं रहा और बाद इसके अगर कभी यह मुतसद्दक इसमें कोई दावा करे तो वह बातिल व मरदूद होगा। आख़िरक कज़ा फ़ी-अज़-ज़ख़ीरा। पस सदक़ा की सूरत में वही तहरीर करे जो हिबा में तहरीर करता है, इस कद्र ज़्यादा लिखे कि...

کوئی ایسا قریب ہے جس کی پرورش میں ہو اور اس موہوب لہ نے یہ مال ہبہ اس واہب کے اس کو خالی از مانع و منازع سپرد کرنے سے اپنے قبضہ میں کر لیا اور یہ فلاں تاریخ واقع ہوا اگر کسی شخص نے اپنے فرزند صغیر کو ہبہ کیا تو لکھے کہ یہ تحریر ہبہ فلاں واسطے اپنے فرزند صغیر فلاں کے ہے کہ اس کو تمام دار واقع مقام فلاں محمد وہ بدھود و دو چنین و چنتان الیٰ آخرہ یہاں تک کہ قبضہ کا ذکر آئے تو لکھے کہ اس باپ نے اس صغیر کے واسطے یہ سب بولایت پدری اپنی ذات سے لے کر قبضہ کر لیا اور امام نجم الدین نسفی نے اپنے شروط میں باپ کا قبضہ کرنا ذکر کیا ہے اور امام محمدؒ نے شروط الاصل میں باپ کا قبضہ ذکر نہیں کیا ہے اور شیخؒ نے فرمایا کہ اس واسطے ذکر کر دیا جائے کہ ہبہ باپ کے قبضہ میں ہے اور باپ کا قبضہ صغیر کے قبضہ کا نائب ہوگا اور ہبہ الاصل میں فرمایا کہ یہ صورت اور قبضہ اس واسطے ہوتا ہے کہ معلوم ہو جائے کہ کیا ہبہ کیا ہے اور اسی طرح امام محمدؒ نے اس ہبہ میں باپ کا قبول کرنا بھی ذکر نہیں کیا اس واسطے کہ آدمی جو کچھ اپنے فرزند صغیر کو ہبہ کرے اس میں قبول شرط نہیں ہے۔ شفیع نجم الدین نے فرمایا کہ اسی طرح اگر ماں نے ہبہ کیا اور باپ مر چکا ہے تو قبضہ ماں کا ذکر کرے اور کتابت کی بھی صورت ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔

اگر ایک شخص نے اپنا قرضہ قرض دار کے سوائے دوسرے دوسرے کو ہبہ کیا تو لکھے کہ یہ تحریر ہبہ زید برائے عمرو ہے کہ زید نے عمرو کو اپنا تمام قرضہ جو اس کا بکر پر آتا ہے جس کی بابت تاریخ فلاں گواہی فلاں و فلاں دستاویز لکھی ہے یہ سب قرضہ اس کو ہبہ صحیحہ ہبہ کیا اور عمرو کو مسلط کر دیا کہ بکر سے اس کا مطالبہ کرے اور اس کی بابت اس سے مخاصمہ کرے اور اگر وہ منکر ہو تو اس کو اس پر ثابت کرے اور اپنے واسطے اس کو اس سے یا اس شخص سے جو ادائے قرضہ مذکور میں بکر کے قائم مقام ہو وصول کر لے اور عمرو نے یہ ہبہ

اور تمام وہ امور جو اس کی طرف اس ہبہ نامہ میں سند کئے گئے ہیں قبول کئے اور اگر قرض دار کو قرضہ ہبہ کیا تو لکھے کہ یہ ہبہ فلاں برائے فلاں ہے کہ اس کو اپنا تمام قرضہ جو اس پر آتا ہے اور وہ اس قدر ہے ہبہ صحیحہ ہبہ کیا اور فلاں نے اس سے یہ ہبہ بقول صحیح قبول کیا اور اگر عورت نے اپنا مہر اپنے خاوند کو ہبہ کیا تو لکھے کہ فلانہ عورت نے اپنا تمام مہر جو اس کا اس کے شوہر فلاں پر ہے اور وہ اس قدر ہے ہبہ صحیحہ بطور صلح و مراعات حق شوہری بدون شرط عوض کے ہبہ کیا اور اس کو اس سے براءت صحیح بری کیا پس اس نے اس عورت کا یہ ہبہ اور یہ ابراء بالسوادہ قبول کیا اور عورت مذکورہ کا اس شوہر پر بعد اس ہبہ و ابراء کے اس مہر میں سے کچھ قلیل و کثیر نہیں رہا پس اگر بعد اس کے بھی اس میں سے کچھ دعویٰ کرے تو اس کا دعویٰ باطل و مردود ہوگا پس شیخ نجم الدین نے اپنے شروط میں اس کی تحریر اسی طریقہ سے لکھی ہے اور جس پر قرضہ ہے اس کا ہبہ قبول کرنا شرط کیا ہے اور ایسا ہی شمس الائمہ سرخسی نے اپنی شرح میں ذکر کیا ہے اور ایسا ہی واقعات ناطفی میں مذکور ہے اور عامہ مشائخ نے شرح الکفالت اور شرح کتاب الہبۃ میں ذکر کیا کہ قرضہ اسی قرض دار کو ہبہ کرنا بدون قبول کے تمام ہو جاتا ہے اور یہ سب حق اصل میں ہے اور حق کفیل میں بالاتفاق یہ بات ہے کہ جو قرضہ اس پر ہے اگر اس کو ہبہ کیا تو بدون قبول کے ہبہ تمام نہ ہوگا اور اگر اپنا دار یا اور کوئی چیز کسی فقیر کو صدقہ دے تو لکھے کہ یہ تحریر تصدیق فلاں برعکس ہے کہ اپنا پورا دار واقع مقام فلاں محمد وہ بدھود و چنین و چنتان مع اس کے حدود و حقوق کے بعد قبضہ صحیحہ جائزہ نافذہ اس کو صدقہ دے دیا جس میں فساد نہیں ہے اور نہ رجعت ہے اور نہ شرط عوض ہے خالصہ لوجہ اللہ تعالیٰ و طلب رضائے او تعالیٰ و امید ثواب و خوف عقاب صدقہ دے دیا ہے اور اس متصدق علیہ نے تمام اس دار محمد وہ پر بحکم صدقہ مذکورہ اس متصدق کے سپرد کرنے سے متصدق علیہ کا قبضہ کرنا نہ شرط کیا اسی وجہ سے جو ہم نے ہبہ کی صورت میں بیان کر دی

ہے پھر لکھے کہ بعد اس صدقہ و سپرد کرنے کے اس متصدق کا اس میں کوئی حق و دعویٰ و خصومت و مطالبہ کسی وجہ سے نہیں رہا اور بعد اس کے اگر کبھی یہ متصدق اس میں کوئی دعویٰ کرے تو وہ باطل و مردود ہوگا آخرک کذافی الذخیرہ پس صدقہ کی صورت میں وہی تحریر کرے جو ہبہ میں تحریر کرتا ہے اس قدر زیادہ لکھے کہ۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) (235) Kitab-ush-Shuroot (Book of Conditions)

Summary: For the sake of Allah, seeking His pleasure, and hoping for divine reward, as mentioned in Al-Zahiriyah. Chapter Twenty ☆ Regarding Wills (Wasiyyat)

A will (Wasiyyat) carries the meaning of both a gift (Hiba) and charity (Sadaqah), because a will is either for the poor or for the wealthy. If it is for the poor, it takes the meaning of charity; if for the wealthy, it takes the meaning of a gift. Therefore, it will be treated with the rules of both. We state that if one needs to write a will, the method is as follows, which Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him) dictated to a person who requested it, according to Al-Hidayah: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. This is the document of the one who made the will, that so-and-so son of so-and-so (bears witness) and he testifies that there is no god but Allah, alone, with no partner; He begets not, nor is He begotten, and there is none co-equal or comparable unto Him... and he testifies that Muhammad is His servant and messenger... and that Paradise is true, and the Fire is true, and the Hour is coming, there is no doubt in it, and that Allah will resurrect those in the graves. He humbly prays to Allah to perfect His favor upon him in this, and not to take away what He has bestowed upon him... This person has bequeathed to his children, family, relatives, and kin, and those who follow his commands, the same will that Prophet Ibrahim and Yaqub (peace be upon them) made for their children: 'O my sons! Allah has chosen the religion for you, so do not die except as Muslims.' And he advised them all to fear Allah as He should be feared, to obey Allah in their secret and public affairs, in word and deed, and to make His obedience binding upon themselves... And so-and-so admitted that he owes so much money to so-and-so (the creditor's name, his father's and grandfather's name should be mentioned), and he willed that if death overtakes him, then after fulfilling his funeral rites, all his debts should be paid. Then, from the remaining estate, one-third of the property should be spent. After the debts and the fulfillment of the wills, what remains is the inheritance among my heirs, who are so-and-so and so-and-so... And I reserve the right to change or alter the will I made regarding the one-third of my property, and to revert from what I wish... And I have appointed so-and-so as the executor (Wasi) for all my affairs after my death, and so-and-so has accepted this will. Witnesses have been taken for this. This is the complete text of the will, as mentioned in Al-Zahiriyah." This is the comprehensive writing of a will by a person who is weak and in need of the mercy of his Lord, who made the will while in full possession of his mental faculties

and legal capacity, and he testifies that there is no god but Allah, alone, with no partner.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (१०) (२३५) किताब-उश-शुरूत

सारांश: अल्लाह तआला की वज़ह और उसकी रज़ा की तलब और इलाही सवाब की उम्मीद, कज़ा फ़िज़-ज़हीरिया। अध्याय बीस ☆ वसीयत के बयान में

वसीयत और मतलब हिबा (उपहार) और सदका है, इसलिए कि वसीयत या तो फ़क़ीर के लिए होगी या धनी (अमीर) के लिए होगी। अतः यदि फ़क़ीर के लिए हो तो सदके के अर्थ में होगी और यदि धनी के लिए हो तो हिबा के अर्थ में होगी, इसलिए इसमें दोनों के साथ इसे जोड़ा जाएगा। तो हम कहते हैं कि अगर वसीयत का दस्तावेज़ लिखना हो तो उसका तरीका यह है, और इमाम आज़म (रह.) ने एक व्यक्ति को जिसने उनसे अनुरोध किया था, अल-हिदाया के अनुसार लिखवाया था और वह यह है: "बिस्मिल्लाह-इर-रहमान-इर-रहीम, यह तहरीर उसकी है जिसने वसीयत की, कि फलां बिन फलां (गवाही देता है) और वह गवाही देता है कि 'ला इलाहा इल्लल्लाह वहदहु ला शरीका लह, लम यलिद वलम यूलद वलम यकुन लह कुफुवन अहद' (अल्लाह के सिवा कोई इबादत के लायक नहीं, वह अकेला है उसका कोई साझी नहीं, न उससे कोई पैदा हुआ न वह किसी से पैदा हुआ), और वह गवाह है कि मोहम्मद उसके बंदे और रसूल हैं... (अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं, वह महान और उच्च है)। और यह कि जन्नत सच है, और जहन्नुम सच है, और क़यामत आने वाली है जिसमें कोई शक नहीं, और अल्लाह कब्रों में दफन लोगों को उठाएगा। वह अल्लाह से गिड़गिड़ाकर प्रार्थना करता है कि अल्लाह उस पर अपनी नेमत पूरी करे और उससे वह न छीने जो उसने उसे दिया है...। इस फलां व्यक्ति ने अपनी औलाद, परिवार, रिश्तेदारों और बिरादरी को और जो उसके हुक्म की पैरवी करे, उस चीज़ की वसीयत की जिसकी वसीयत हज़रत इब्राहिम और याकूब (अ.स.) ने अपने बेटों को की थी कि 'ऐ मेरे बेटों! अल्लाह ने तुम्हारे लिए दीन चुन लिया है, तो मरना नहीं मगर मुसलमान होकर।' और उन सबको वसीयत की कि अल्लाह से वैसे ही डरो जैसे डरने का हक़ है, और अपने छिपने और ज़ाहिर होने वाले कामों में अल्लाह की इताअत करो, अपने क़ौल (कथनी) और फ़ेल (करनी) में, और उसकी फ़रमाबरदारी को अपने ऊपर लाज़िम कर लो...। और फलां ने इकरार किया कि उस पर फलां व्यक्ति के इतने रुपये का कर्ज़ है (कर्ज़ देने वाले का नाम, उसके पिता और दादा का नाम बताए), और वसीयत की कि अगर उसे मौत का हादसा पेश आए तो उसके कफ़न-दफ़न से फारिग होने के बाद उसके तमाम कर्ज़ अदा किए जाएं फिर उसके बाक़ी बचे हुए तरके (विरासत) में से एक-तिहाई माल में से खर्च किया जाए। फिर कर्ज़ और वसीयतों के बाद जो बचे वह मेरे वारिसों के बीच मीरास (विरासत) है, जो फलां और फलां हैं...। और मुझे इख्तियार है कि एक-

तिहाई माल में जो मैंने वसीयत की है, उसमें फेरबदल करूँ और जिससे चाहूँ रुजू करूँ. और मैंने फलां को अपनी वफ़ात के बाद अपने तमाम امور। के लिए वसी (कार्यकारी) बनाया है और उसने इस वसीयत को स्वीकार कर लिया है। इसके गवाह कर लिए गए हैं, यह पूरी वसीयत की तहरीर है, कज़ा फ़िज़-ज़हीरिया। वसीयत की यह तहरीर उस व्यक्ति की है जो अल्लाह की रहमत का मोहताज है (फलां ने) अपनी पूरी समझ-बूझ और होश-ओ-हवास में वसीयत की है, और वह गवाही देता है कि 'ला इलाहा इल्लल्लाह वहदहु ला शरीका लह'।"

خلاصہ: وجہ اللہ تعالیٰ و طلب رضائے او تعالیٰ و امید ثواب الٰہی کذا فی الظہیر یہ۔ فصل بستم ☆

وصیت کے بیان میں

وصیت و معنی ہبہ و صدقہ ہے اس واسطے کہ وصیت یا تو فقیر کے واسطے ہوگی یا غنی کے واسطے ہوگی۔ پس اگر فقیر کے واسطے ہو تو بمعنی صدقہ ہوئی اور اگر غنی کے واسطے ہو تو بمعنی ہبہ ہوگی پس اس میں دونوں کے ساتھ لاحق کی جائے گی پس ہم کہتے ہیں کہ اگر وصیت کی تحریر لکھنی چاہیے تو اس کا طرز یہ ہے اور امام اعظمؒ نے ایک شخص کو جس نے اس کی درخواست کی تھی بالہدایہ لکھوایا تھا اور وہ یہ ہے۔ بسم اللہ الرحمٰن الرحیم یہ تحریر ہے اس کی ہے کہ جس کی وصیت کی کہ فلاں بن فلاں نے اور وہ شہادت دیتا ہے کہ لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ لم یلد ولم یولد ولم یتخذ صاحبۃ ولا ولد اولم یکن لہ شریک فی الملک ولم یکن لہ ولی من الذل وھو الکبیر المتعال وان محمداً عبدہ ورسولہ وامینہ علی وحیہ وان الجنۃ حق و ان النارت حق و ان الساعۃ آتیۃ لاریب فیھا وان اللہ یبعث من فی القبور مبتھلا الی اللہ تعالیٰ ان یتم علیہ فی ذلک نعمتہ وان لا یسلبہ ما وھب لہ فیہ وما امن بہ علیہ حتی تیفواہ الیہ فان لہ الملک وبیدہ الخیر وھو علی کل شیء قدیر۔ اس فلاں نے اپنی اولاد و اہل و قرابت و برادری کو اور جو اس کے حکم کی اطاعت کرے اس چیز کی وصیت کی جس کی حضرت ابراہیم و یعقوب علیہما السلام نے اپنے فرزندوں کو وصیت کی تھی کہ اے میرے بیٹو! البتہ اللہ تعالیٰ نے برگزیدہ کیا ہے تمہارے واسطے دین کو پس ہرگز نہ مرنا تم الا در حالیکہ تم مسلمان ہو اور ان سب کو وصیت کی اللہ تعالیٰ نے جیسا ڈرنا چاہیے ہے اس طرح ڈریں اور اپنے پوشیدہ ظاہر معاملات میں اللہ تعالیٰ کی اطاعت کریں اپنے قول میں اور اپنے فعل میں سب میں اور اس کی فرمانبرداری کو اپنے اوپر لازم کریں اور اس کی

نافرمانی سے دور رہیں اور دین کو اچھی طرح قائم رکھیں اور اس میں متفرق و مختلف نہ ہوں اور اللہ تعالیٰ کی اطاعت اس کے حکم کے ساتھ تمسک سے باز نہ رہیں اور فلاں نے اقرار کیا کہ اس پر فلاں کا اس قدر روپیاں کا اس قدر قرضہ ہے پس قرض خواہ کا نام اور اس کے باپ و دادا کا نام بیان کر دے اور وصیت کی کہ اگر اس کو حادثہ موت پیش آئے تو اس کی تجہیز و تکفین سے فارغ ہونے کے بعد اس کے تمام قرض ادا کئے جائیں پھر اس کے مابقی ترکہ میں سے تہائی مال میں سے صرف کیا جائے پھر بعد قرضہ و وصیتوں کے جو باقی رہے وہ میرے وارثوں کے درمیان میراث ہے اور وہ فلاں وفلاں ہیں ان میں فرائض اللہ تعالیٰ جو اس نے ہر ایک کے واسطے مقرر کیے ہیں وہ مشترک ہوگا اور مجھے اختیار ہے کہ تہائی مال میں جو میں نے وصیت کی ہے اس میں تغیر و تبدل کروں اور جو میں چاہوں اس سے رجوع کروں اور اپنی رائے کو شکست کر دوں اور موصی لہ لوگوں میں سے جس کو چاہوں بدل دوں پس اگر مر جاؤں تو میری وصیتیں اسی طور پر نافذ ہوں گی جس حال پر چھوڑ کر مرا ہوں اور میں نے فلاں کو اپنی وفات کے بعد اپنے تمام امور کے واسطے وصی کیا اور فلاں نے اس وصیت کو بالمعاوضہ قبول کیا اس کے گواہ کر لئے گئے ہیں یہ پوری وصیت کی تحریر ہے کذا فی الظہیر یہ۔ تحریر وصیت جامعہ تحریر اس وصیت کی ہے جو بندہ ضعیف فی نفسہ محتاج رحمت پروردگار کسی فلاں نے اپنی حالت ثبات عقل و بوجہ جواز تصرفات میں وصیت کی ہے اور وہ گواہی دیتا ہے کہ لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ۔

ا ان کلمات سے اظہار ایمان و عقیدہ کا ہے ۱۲ ۲ قال المترجم ہر اس باب میں گا ہے بصیغہ متکلم درگاہے بصیغہ غائب یعنی از موصی واقع ہوئی ہے بظہر تقسیم میں اگر کاتب خود موصی ہو تو بصیغہ متکلم اور اگر دوسرا ہو تو بصیغہ غائب تحریر کرے گا اس کو یاد رکھنا چاہیے ۱۲

(Fatawa-e-Alamgiri, Vol. 10, Kitab-ul-Shuroot)

(Translation of Arabic text): ...He has no partner, to Him belongs the Kingdom and to Him belongs all praise. He gives life and causes death, and He is the Ever-Living who will never die. In His hand is all good, and He is powerful over all things. He has no child and was not born, and there is none equal to Him. He has taken no consort or offspring, and there is no partner in His rule. And (he) testifies that Muhammad (peace and blessings be upon him and his family) is His servant, His chosen one, and His trustee over His revelation. He sent him with guidance and the religion of truth to manifest it over all religions, even if the polytheists dislike it.

(Translation of Urdu text): And (he) testifies that Paradise is true, Hell is true, the path of the Sirat (Bridge) is true, and the coming of the Day of Judgment is inevitable—there is no doubt about it. Allah Almighty will raise the dead from their graves. And I testify that I have believed in Allah Almighty and have taken Islam as my religion, Muhammad (peace and blessings be upon him and his family) as my Prophet, the Quran as my Imam, the Kaaba as my Qibla, and the Believers as my brothers. Upon this (I) live, upon this (I) die, and upon this, God willing, I will be raised. It is a humble prayer to Allah that He completes His favor upon this... and (he) testifies that (he) is leaving this deceptive, cunning, and treacherous world while repenting to Allah Almighty... seeking forgiveness from Allah for his sins... (Allah) has promised His servants that He accepts repentance and forgives evils... His mercy precedes His wrath, and He is the All-Forgiving, the Most Merciful.

(The Will): And I advise my remaining heirs, friends, guardians, and those who obey my word, that you worship Allah Almighty by joining those who worship, and praise Him by joining those who praise Him. And seek good for the Muslim community, fear Allah Almighty as He ought to be feared, maintain reconciliation among yourselves, obey Allah and His Messenger, and become trustworthy Believers. And I advise the same as Ibrahim and Yaqub (peace be upon them) advised their children.

A case in which funeral preparations (tajheez-o-takfeen) should be paid from the estate first, and for three days, the bereaved should be provided with food according to the well-known Sunnah, without extravagance, waste, or stinginess. ☆

(Continuation of the Will): Allah Almighty has chosen a religion for us, and that is Islam. So do not die except while you are Muslims. And I advise you to obey Allah Almighty in secret and in public, in word and deed, and make His obedience incumbent upon yourselves, and refrain from His disobedience. Establish the religion

properly and do not differ in the religion. And I advise that if the incident of death occurs to me—which Allah Almighty has set as a limit among His servants and made mandatory upon His creation, and no one can escape or be saved from it, but rather Allah Almighty has kept the day one meets one's Lord as the best for the servant—then you must first perform the funeral preparations (tajheez-o-takfeen) from my estate, and for three days, provide food to the bereaved according to the well-known Sunnah, without extravagance, waste, or stinginess. Then pay off the debts people have against me, then collect my debts from people, and return the wills and trusts that are in my possession to their owners. And execute my wills from one-third of my wealth and do not change or alter them. (Quranic verse): "Then whoever changes it after having heard it, the sin is only upon those who change it. Indeed, Allah is All-Hearing, All-Knowing." And I acknowledge that so-and-so has a debt of so many dirhams against me as per the document dated... and so-and-so has this much debt without a document... and the debts I have against others, including so-and-so, is this much... Then whoever changes this will after hearing it, upon him is the sin... (end of verse from Surah Al-Baqarah 12).

(फतावा-ए-आलमगीरी, खंड 10, किताब-उल-शुरूत)

(अरबी इबारत का अनुवाद): ...उसका कोई साझी नहीं, उसी के लिए बादशाही है और उसी के लिए प्रशंसा है, वह जीवित करता है और मारता है, और वह हमेशा जीवित रहने वाला है जिसे कभी मौत नहीं आएगी, उसी के हाथ में भलाई है और वह हर चीज़ पर शक्ति रखने वाला है। न उसके कोई औलाद है और न उसे पैदा किया गया है और न कोई उसके बराबर है। उसने न कोई पत्नी बनाई है और न कोई संतान, और उसके शासन में कोई साझी नहीं है। और (वह) गवाही देता है कि मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व आलिही वसल्लम) उसके बंदे, उसके चुने हुए और उसकी वही (संदेश) पर उसके अमीन (अमानतदार) हैं, और उसने उन्हें मार्गदर्शन और सच्चे दीन के साथ भेजा है ताकि उसे सब धर्मों पर गालिब कर दे, अगरचे मुशरिकों (बहुदेववादियों) को बुरा ही लगे।

(उर्दू इबारत का अनुवाद): और गवाही देता है कि जन्नत हक़ है, दोज़ख़ हक़ है, और सिरात (पुल-ए-सिरात) का रास्ता हक़ है, और क़यामत का आना निश्चित है, इसमें कोई शक नहीं है। और अल्लाह तआला कब्रों के मुर्दों को उठाएगा। और मैं गवाही देता हूँ कि मैं अल्लाह तआला पर ईमान लाया और इस्लाम को अपना दीन, मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व आलिही वसल्लम) को अपना नबी, क़ुरान को अपना इमाम, काबा को अपना क़िब्ला, और मोमिनीन को अपना भाई माना। इसी पर (मैं) जीवित रहूँ और इसी पर मरूँ और इसी पर इंशाल्लाह तआला उठाया जाऊँगा। अल्लाह से गिड़गिड़ाकर दुआ है कि वह इस पर अपनी नेमत पूरी करे... और (मैं) गवाही देता हूँ कि (मैं) इस धोखेबाज़, मक्कार, फ़रेबी दुनिया से अल्लाह तआला की तरफ तौबा करते हुए निकल रहा हूँ... अल्लाह तआला से अपने गुनाहों की माफी मांगते हुए... (अल्लाह) ने अपने बंदों से वादा किया है कि वह तौबा स्वीकार करता है और बुराइयों को माफ करता है... उसकी रहमत उसके ग़ज़ब से आगे है और वह ग़फ़ूर-उर-रहीम है।

(वसीयतनामा): और अपने पीछे रहने वाले वारिसों, दोस्तों, औलिया (शुभचिंतकों) को और जो मेरी बात माने, उन्हें यह वसीयत करता हूँ कि तुम लोग अल्लाह तआला की इबादत, इबादत करने वालों में शामिल होकर करो और उसकी प्रशंसा, उसकी प्रशंसा करने वालों में शामिल होकर करो। और मुसलमान जमात के लिए भलाई चाहो और अल्लाह तआला से डरो जैसा डरना चाहिए और अपने बीच सुधार (सलाह) रखो और अल्लाह तआला और उसके रसूल की फ़रमाबरदारी करो, और मोमिनीन अमानतदार बन जाओ। और वही वसीयत करता हूँ जो इब्राहिम और याक़ूब (अलैहिमुस्सलाम) ने अपनी औलाद को की थी।

मसले की एक सूरत जिसमें पहले तरके(विरासत) में से तजहीन-ओ-तक़फ़ीन (कफ़न-दफ़न) अदा करनी चाहिए और तीन दिनों तक अहल-ए-तज़ियत (शोक मनाने वालों) को ब-तौरे-महरूफ़ सुन्नत के बिना इसराफ़ (फ़िज़ूलखर्ची), तबज़ीर (बर्बादी) और बख़ीली (कंजूसी) के नफ़क़ा (खाना) देना चाहिए।

(वसीयतनामा जारी): अल्लाह तआला ने हमारे लिए दीन चुना है और वह इस्लाम है। इसलिए तुम न मरना मगर इस हाल में कि तुम मुसलमान हो। और मैं तुम्हें वसीयत करता हूँ कि छिपे और ज़ाहिर में, क़ौल और फ़ेअल (कथनी और करनी) में अल्लाह तआला की इतात (आज्ञापालन) करो और उसकी फ़रमाबरदारी को अपने ऊपर लाज़िम कर लो और उसकी नाफ़रमानी से बाज़ रहो। और दीन को अच्छी तरह क़ायम करो और दीन में इख़्तिलाफ़ (मतभेद) न करो। और वसीयत करता हूँ कि अगर मुझे मौत का हादसा पेश आए, जिसे अल्लाह तआला ने अपने बंदों के बीच एक हद मुक़र्रर किया है और अपनी मख़लूक़ पर इसे लाज़िमी कर दिया है (कि) किसी को इससे छुटकारा और नजात नहीं है—बल्कि अल्लाह तआला ने बंदे के लिए वही सबसे बेहतर रखा है जिस दिन वह अपने परवरदिगार से मिले—तो तुम लोग पहले मेरे तरके में से तजहीन-ओ-तक़फ़ीन करो और तीन रोज़ तक अहल-ए-तज़ियत को ब-तौरे-महरूफ़ सुन्नत, बिना इसराफ़, तबज़ीर और बख़ीली के खाना खिलाओ। और फिर लोगों के जो कर्ज़ मुझ पर हैं, उन्हें अदा कर दो। फिर लोगों से मेरे कर्ज़ वसूल करो और वसीयतें और अमानतें जिन लोगों की मेरे पास हैं, सब वापस कर दो। और मेरे तिहाई माल से मेरी वसीयतें नाफ़िज़ करो और इसमें कुछ फेर-बदल न करो। (कुरानी आयत): "तो जो कोई इसे सुनने के बाद बदल दे, तो उसका गुनाह उन्हीं पर है जो इसे बदलते हैं, बेशक अल्लाह सुनने वाला, जानने वाला है।" और मैं इक़रार करता हूँ कि मुझ पर फलां का इतने दिरहम कर्ज़ है... और फलां का इस क़दर कर्ज़ बिना दस्तावेज़ के है... और मेरे जो कर्ज़ लोगों पर हैं, उन में से फलां पर इस क़दर है... फिर जिसने सुनने के बाद इस वसीयत को बदला तो उस पर गुनाह है... (सूरह बक़रह की आयत)।

شريك له له الملك وله الحمد يحيى ويميت وهو حي لا يموت بيده الخير وهو على كل شئ قدير وله يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا احد لم يتخذ صاحبة ولا ولد اولم يكن له شريك في حكمه احد و يشهد ان محمداً صلى الله تعالى عليه وآله وسلم عبده وصفيه وامينه على وحيه وارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون اور گواہی دیتا ہے کہ جنت حق ہے اور دوزخ حق ہے اور راہ صراط حق ہے اور قیامت ضرور آنے والی ہے اس میں کچھ شک نہیں ہے اور اللہ تعالیٰ قبروں کے مردوں کو اٹھائے گا اور میں گواہی دیتا ہوں کہ میں اللہ تعالیٰ پر ایمان لایا اور بالاسلام دینا و بمحمد صلى الله عليہ وسلم نبيا وبالقرآن اماما وبالكعبة قبلتہ وبالـمؤمنين اخوانا على ذلك يحيى وعلى ذلك يموت وعلى ذلك يبعث انشاء الله تعالىٰ مبتهلا الى الله ان يتم عليه في ذلك نعمته وان لا عسليہ ما وهب له وما اتفق به عليه حتى يتوفاه اليه فان له الملك وبيده الخير وهو على كل شئ قدير ويشهد ان مخرج من هذه الدنيا الغدارة المكارة الخداعة تائبا الى الله تعالى ذاك ما على ما فرط في هامتاسفاً على ما قصر فيه مستغفر امن كل ذنب بدوت منه موكلا من خالقه ورازقه تبارك اسمه قبول توبته واقالة عثرته راجيا عفوه وغفرانه اذوعد ذلك عباده فيما انزل على نبيه محمد صلى الله عليه وسلم فقال وهو الذي يقبل التوبة عن عباده و يعفو عن السيات وقوله صدق ووعده حق وسبقت رحمته على غصبه وهو الغفور الرحيم اور اپنے پس ماندگان وارثان و دوستاں و اولیاء کو اور جو میری بات کو مانے یہ وصیت کرتا ہوں کہ تم لوگ اللہ تعالیٰ کی عبادت عابدوں میں شامل ہو کر کرو اور اس کی حمد اس کی حمد کرنے والوں میں داخل ہو کر کرو اور جماعت مسلمین کے واسطے خیر خواہی کرو اور ڈرو اللہ تعالیٰ سے جیسا چاہیے ہے اور اپنے درمیان اصلاح رکھو اور اللہ تعالیٰ واس کے رسول کی فرمابرداری

کرو اور مؤمنین امانت دار ہو جاؤ اور وہی وصیت کرتا ہوں جو ابراہیم و یعقوب علیہما السلام نے اپنے فرزندوں کو کی تھی۔

مسئلہ کی ایک صورت جس میں پہلے ترکہ میں سے تجہیز و تکفین ادا کرنی چاہیے اور تین روزہ تک اہل تعزیت کو بطور معروف سنت کے بدون اسراف و تبذیر و بخیلی کے نفقہ دینا چاہیے ہے

☆

اللہ تعالیٰ نے ہمارے واسطے دین برگزیدہ کیا ہے اور وہ اسلام ہے پس تم نہ مرنا الا در حالیکہ تم مسلمان ہو اور میں تم کو وصیت کرتا ہوں کہ پوشیدہ و ظاہر قول و فعل میں اللہ تعالیٰ کی اطاعت کرو اور اس کی فرمانبرداری کو اپنے اوپر لازم کر لو اور اس کی نافرمانی سے باز رہو اور دین کو اچھی طرح قائم کرو اور دین میں مختلف نہ ہو اور وصیت کرتا ہوں کہ اگر مجھ کو حادثہ موت پیش آئے جس کو اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں کے درمیان بحدل مقرر کیا ہے اور اپنی مخلوقات پر حتمی کر دیا ہے کسی کو اس سے چھٹکارا و نجات نہیں ہے بلکہ اللہ تعالیٰ نے بندہ کے واسطے سب سے بہتر وہی رکھا ہے جس دن وہ اپنے پروردگار سے ملے گا تو تم لوگ پہلے میرے ترکہ میں سے تجہیز و تکفین کرو اور تین روز تک اہل تعزیت کو بطور معروف سنت کے بدون اسراف و تبذیر و بخیلی کے نفقہ دو اور پھر لوگوں کے جو قرضے مجھ پر ہیں وہ ادا کر دو پھر لوگوں سے میرے قرضے وصول کرو اور وصیتیں و امانتیں جن لوگوں کے میرے پاس ہیں سب واپس کر دو اور میرے تہائی مال سے میری وصیتیں نافذ کرو اور اس میں کچھ تغیر و تبدل نہ کرو فمن بدلہ بعد ماسمعہ فانما اثمہ علی الذین یبدلونہ ان اللہ سمیع علیم اور میں اقرار کرتا ہوں کہ مجھ پر فلاں کا اتنے درم قرضہ بدست آویز قبلہ مورخہ تاریخ فلاں ہے اور فلاں کا اس قدر قرضہ بغیر قبالہ ہے اور فلاں کا اس قدر دین سبب ہے اور میرے جو قرضے لوگوں پر ہیں از جملہ فلاں پر اس قدر ۔

پھر جس نے بعد سننے کے اس وصیت کو بدلا تو نہیں گناہ ہے جو بدلیں آخر تک آیت سورہ بقرہ ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. (10) Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

[Document Format]: "By means of this document dated [date], I, [name] son of [name], declare that my assets and properties are as follows: Regarding the house situated in [place], describe its boundaries; regarding the vineyard in [place], describe its boundaries; regarding the lands in [village], describe their boundaries; regarding the shops in [market], describe their boundaries. In this way, describe all real estate. Regarding slaves and slave-girls, specify their names and physical descriptions. Regarding gold, silver, animals, trade goods, shops, chambers, household utensils, wooden items, and all movable assets and weighted/measured goods, provide a full description.

It is further bequeathed that my debts shall be paid first, and the debts owed to me by others shall be collected. Then, the total inheritance (Tarka) shall be appraised by people who are known for justice, honesty, and truthfulness and who have the expertise to estimate values. From this, the full one-third (of the estate) shall be set aside. Or, he may specify that a certain amount be taken from it for his bequests. From this, a certain amount shall be given to [person], who has performed Hajj and Umrah on his own behalf, so that he may perform Hajj and Umrah on behalf of the deceased as Qiran, Tamattu, or Ifrad. The amount provided should be sufficient for the traveler's food, clothing, transportation, and all necessary expenses from departure to return. Alternatively, appoint someone else to perform Hajj on the deceased's behalf. If the designated person refuses, the executor (Wasi) should choose someone reliable, righteous, and trustworthy from among the people who has already performed Hajj and Umrah. Give him travel expenses in a reasonable manner without extravagance. If anything remains, it shall not be part of the bequest. If the executor wishes to authorize his agent that in case of illness or hindrance, he may entrust the remaining funds to another trustworthy person who can complete the task, then he may instruct that person to finish the remaining work and appoint him as his deputy; whatever he does shall be considered valid."

[The testator further authorizes the executor]: "He may, at his discretion, distribute these funds to the madrasas (schools) of his companions or entrust the matter to them without causing them hardship. If the deceased owes missed (Qada) prayers, then for each prayer, give half a Sa of wheat, or one Sa of barley, or one Sa of dates, or the equivalent cash value to poor Muslims. For unpaid Zakat, give the equivalent amount to the poor. With that amount, buy slaves who are free from defects and set them free as expiation (Kaffarah) for the deceased's broken oaths, Zihar, or broken

Ramadan fasts. If he has bequeathed funds for the repair of a specific bridge, a specific caravanserai, or for the mats and lamp oil of a specific mosque, then spend the specified amount. Furthermore, buy goats, cows, or camels free from defects, sacrifice them on the day of Eid al-Adha, and distribute their meat, hides, fat, and other useful parts to the poor and needy, after paying the wages of the butchers and helpers. The executor is granted the discretion to give to whomsoever he chooses, to give more or less, provided his intent is to gain reward. The executor is also permitted to consume from it in a reasonable manner and feed it to his own family if he wishes. With the remaining funds, he may buy bread and distribute it as charity to the poor and needy after the testator's death."

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) किताबुश्शुरूत

[दस्तावेज़ का प्रारूप]: "दिनांक फलां को फलां बिन फलां की वसीयत है, और जो अचल संपत्ति और माल उसकी मिल्कियत में है, तो फलां जगह स्थित मकान की हदों (सीमाओं) का वर्णन कर दे, और फलां जगह स्थित अंगूर के बाग की हदों का वर्णन कर दे, और फलां गाँव में स्थित ज़मीनों की हदों का वर्णन कर दे, और फलां बाज़ार में स्थित दुकानों की हदों का वर्णन कर दे, इसी तरह तमाम अचल संपत्तियों का वर्णन करे। गुलामों में से इतने और लौंडियों में से इतनी लौंडियों का नाम और हुलिया (शारीरिक विवरण) लिख दे, सोने-चांदी में इतना-इतना, जानवरों में फलां-फलां, व्यापारिक माल में, दुकानों और कमरों में, घरों के बर्तनों, लकड़ी के सामान, और जो भी घर का सामान, मापने या तौलने वाली वस्तुएं हैं, सबका विवरण दे दे।

फिर वसीयत करता है कि सबसे पहले मेरा कर्ज़ अदा किया जाए, फिर लोगों पर जो मेरा कर्ज़ है उसे वसूल किया जाए। फिर कुल संपत्ति (तरका) का मूल्यांकन किया जाए। जो लोग न्याय, अमानत और सच्चाई के लिए प्रसिद्ध हों और जिन्हें मूल्यांकन करने का अनुभव हो, उनसे कीमत लगवाई जाए। फिर उसमें से पूरी एक-तिहाई (तिहाई हिस्सा) निकाली जाए। या वह लिखे कि इसमें से इतनी रकम उसकी वसीयतों के लिए निकाली जाए। उनमें से फलां व्यक्ति को, जिसने अपनी तरफ से हज और उमराह किया है, उसे दिया जाए ताकि वह वसीयतकर्ता की तरफ से हज-ए-किरान या हज-ए-तमत्तुअ या हज-ए-इफ़राद अदा करे। और इतनी रकम दी जाए कि उसके घर से जाकर वापस आने तक भोजन, कपड़े, सवारी और ज़रूरी खर्चों के लिए काफी हो। या किसी और को दे दिया जाए कि वह वसीयतकर्ता की तरफ से हज करे। यदि वह व्यक्ति मना कर दे, तो वसी (वसीयत का प्रबंधक) को चाहिए कि वह जिसे पसंद करे, उसे यह काम सौंप दे। ऐसा व्यक्ति चुने जो उसके योग्य हो, यानी नेक, अमानतदार और ईमानदार, जिसने हज और उमराह किया हो। उसे आने-जाने का खर्च मुनासिब तरीके से दे दे, और नफका (निर्वाह खर्च) के तौर पर इतनी रकम दे दे। यदि इसमें से कुछ बच जाए, तो वह उसके लिए वसीयत नहीं होगी। और यदि वह चाहे कि एजेंट को अनुमति दे कि यदि उसे कोई बीमारी या बाधा आ जाए जो काम पूरा करने में रुकावट बने, तो वह शेष माल किसी अन्य ईमानदार व्यक्ति को सौंप दे जो काम पूरा कर सके, तो वह उसे निर्देश दे कि जो काम शेष था उसे पूरा करे, और उसे अपना उत्तराधिकारी बनाए, जो वह करेगा वह जायज़ माना जाएगा।"

[आगे वसीयतकर्ता वसी को इजाज़त देता है]: "वह चाहे तो इन रुपयों को अपने दोस्तों के मदरसों में मिला दे, या इस काम को उन पर छोड़ दे, उन पर सख्ती न करे। और अगर वसीयतकर्ता पर इतनी

नमाज़ें (कज़ा) बकाया हैं, तो प्रत्येक नमाज़ के बदले आधा साअ गेहूं, या एक साअ जौ, या एक साअ खजूर, या किसी एक की कीमत के बराबर राशि गरीब मुसलमानों को दे। और जो ज़कात उस पर बकाया है, उसके लिए इतनी रकम गरीबों को दे। और इतनी रकम से ऐसे गुलाम खरीदे जो दोषमुक्त हों और उन्हें वसीयतकर्ता के कफ़्फ़ारे (क़सम का कफ़्फ़ारा, ज़हार का कफ़्फ़ारा, रमज़ान के रोज़े तोड़ने का कफ़्फ़ारा) के तौर पर आज़ाद करे। यदि उसने वसीयत की है कि फलां पुल की मरम्मत में इतना, फलां सराय में इतना, और फलां मस्जिद की चटाई और चिराग के तेल के लिए इतना खर्च किया जाए, और इतनी बकरियां या गायें या ऊंट खरीदे जाएं जो दोषमुक्त हों, फिर बकरीद के दिन उनकी कुर्बानी की जाए और उनका मांस, खाल और चर्बी, और अन्य लाभ वाली चीजें गरीबों और मिस्कीनों को सदका कर दी जाएं और कसाई और अन्य सहायकों की मजदूरी दे दी जाए। वसी को यह छूट दे कि वह जिसे चाहे दे और जिसे चाहे न दे, जिसे चाहे ज़्यादा दे और जिसे चाहे कम दे, बशर्ते कि उसका इरादा पुण्य प्राप्त करने का हो। वसी को इख्तियार है कि चाहे तो खुद इसमें से मुनासिब तौर पर खा ले और अपने परिवार में से जिसे चाहे खिला दे, और बाक़ी रुपयों से रोटियां खरीद कर उसकी मृत्यु के बाद गरीबों और मिस्कीनों को सदका कर दे।"

بذریعہ دستاویز مورخہ تاریخ فلاں ہے وفلاں بن فلاں اس قدر ہے اور اعیان و اموال جو اس کی ملک میں ہیں پس دار واقع مقام فلاں اس کے حدود بیان کر دے اور باغ انگور واقع مقام فلاں اس کے حدود بیان کر دے اور اراضی واقع دیہ فلاں اور اس کے حدود بیان کر دے اور دوکانیں واقع بازار فلاں اور ان کے حدود بیان کر دے اسی طرح تمام عقارات کو بیان کر دے اور غلاموں میں سے اتنے اور باندیوں میں سے اتنی باندیاں ان سب کے نام و حلیہ بیان کر دے اور سونے و چاندی میں اتنا اتنا اور حیوانات میں چنین و چنان از مال تجارت و دکانوں و حجرہ میں اتنا اتنا اور دار میں ظروف و پیلی و برتن اور خشب کے اتنے اتنے ہیں اور فروش و بساط و متاع بیت و گیلی و وزنی سب بیان کر دے پس اس کا تمام مال و اعیان مذکور مفصلہ ہیں ان کے سوائے نہیں ہیں پس وصیت کرتا ہوں کہ اس میں سے پہلے میرا قرضہ ادا کیا جائے پھر لوگوں پر جو میرا قرضہ آتا ہے وہ وصول کیا جائے پھر مبلغ ترکہ دیکھا جائے کہ اہل عدل و امانت و صدق مقال میں جو لوگ مشہور ہیں کہ ان کو اندازہ کرنے کا ملکہ ہے ان سے قیمت اندازہ کرائی جائے پس اس میں سے پوری تہائی نکالی جائے یا لکھے کہ اس میں سے اس قدر درہم اس کی وصیتوں کے واسطے نکالے جائیں پس ان میں سے فلاں شخص کو جس نے اپنی طرف سے حج و عمرہ کیا ہے دیا جائے تاکہ وہ موصی کی طرف سے حج و عمرہ بوصف قرآن ادا کرے یا لکھے کہ حج و عمرہ بوصف تمتع ادا کرے یا لکھے کہ حج و عمرہ بافراد ادا کرے اور اس قدر دیا جائے کہ موصی کے گھر سے جا کر واپس آنے تک اس کے طعام و لباس و سواری و تمام اخراجات ضروریہ کے واسطے جن کی حاجیوں کو ضرورت ہوتی ہے کافی ہو یا فلاں کو دیے جائیں کہ وہ اس موصی کی طرف سے حج کرے اگر فلاں مذکور اس سے انکار کرے تو وصی کو چاہئے کہ لوگوں میں سے جس کو پسند

کرے اس سے یہ کام لے کہ وہ موصی کی طرف سے حج کرے پس ایسا شخص اختیار کرے جو اس کے لائق ہے کہ وہ مرد عفیف ثقہ ہو جس نے حج اور عمرہ ادا کیا ہے پس اس کو آمد رفت کا خرچ بطور معروف بدون اسراف و تجلی کے دے دے اور نفقہ اس قدر درہم دے پس اگر اس میں سے کچھ باقی رہ جائے تو وہ اس کے واسطے وصیت نہ ہوگا اور اگر چاہے کہ مامورنج کو گنجائش دے کہ اور مامورنج کو اجازت دے دی کہ جب اس کو کوئی مرض یا مانع ایسا پیش آجائے جو اس کو پورا کرنے سے مانع ہو تو وہ باقی مال ایسے شخص ثقہ کو دے دے جو اس کا کام کو پورا کر سکتا ہے پس اس کو حکم کرے کہ جو کام اس پر پورا کرنا تھا وہ پورا کر دے اور اس میں اس کو اپنے قائم مقام کر دے جو وہ کرے گا وہ جائز تصور ہوگا۔

اس کو اجازت دے دے کہ اس کا جی چاہے اس ان درہموں کو اپنے رفیقوں کے درسوں میں ملا دے یہ امر اس کے تفویض کر دے اس پر تنگی نہ کرے اور اگر موصی پر اتنی مدت کے نماز ہائے فریضہ ہیں ان میں سے ہر نماز کے واسطے نصف صاع گندم یا ایک صاع جو یا ایک صاع خرما یا اس قدر نقد جوان میں سے کسی کی قیمت پوری ہوئی ہو مسلمان مسکینوں کو دے اور جو اس پر زکوٰۃ باقی ہے اس کے واسطے اس قدر درہم فقیروں کو دے اور اس قدر درہموں سے اتنے رقبات سالم از عیوب خریدے اور ان کو موصی کے کفارات قسم یا کفارات ظہار یا کفارات شکست روزہ رمضان کے واسطے آزاد کرے اگر وصیت کی کہ تعمیر فلاں پل میں اس قدر فلاں رباط میں اس قدر وفلاں مسجد کے بوریے و روغن چراغ کے واسطے اس قدر صرف کیا جائے اور اتنی بکریاں یا گائیں یا اونٹ سالم از عیوب خریدے جائیں پس بروز بقر عید ان کی قربانی کر دی جائے اور ان کا گوشت و پوست و چربی دوسری پائے داو جعڑی وغیرہ جس سے انتفاع حاصل کیا جاتا ہے فقیر و مسکینوں کو صدقہ دیے جائیں اور حالب و ذابح و سلاخ کی اجرت دے دی جائے اور وصی کو گنجائش دے کہ اس کو چاہئے کہ جس کو چاہے دے اور جس کو چاہے نہ دے اور جس

کو چاہے زیادہ دے اور جس کو چاہے کم دے بعد از آنکہ اس کا قصد بطرز ثواب و حصول ثواب ہو اور وصی کو اختیار ہے چاہے خود اس میں سے بطور معروف لکھا ئے اور اپنی عیال میں سے جس کو چاہے کھلائے اور اتنے میں روٹیاں خریدے اور اس کی وفات کے وقت فقیروں و مسکینوں کو صدقہ کر دے اور

In the summer season, every Friday, he should keep ice water in the specified water cooler (saqaya) so that passersby and travelers may drink from it, and distribute a certain amount of bread to the students of the specified madrasa, and he has the discretion to give more or less to the teacher there. He should purchase clothes and distribute them to the poor and needy, give a certain amount of dirhams to a certain person, give them their specific goods (clothes/items) as described, give the turban (amaama) to Zubaid, give the bedding and quilt (lihaf) to a certain person, and take the carpets and similar items he used to sit on to the specified mosque as a waqf (endowment) so that on the day a certain person delivers a sermon, it may be spread under him on the pulpit; and it should be kept for this purpose, and it should also be kept for whoever is to deliver a sermon in this mosque after this person. Thus, if all these conditions are gathered, he should write them down. If anything is more than these, it should be increased in the writing, and if less, it should be reduced. After listing the wills, he should write that the testator has the discretion to change the wills he made regarding one-third of the property, to retract from whomever he wishes, and to reduce the amount as he pleases in whatever he wishes. And among those for whom the will was made, he may change whoever he wants. Then, if he dies, his wills will be executed according to the state in which he left them, and whatever remains of his property after the will's execution will be distributed among his heirs, such and such, according to the Divine laws of inheritance (Fara'id-e-Ilahi), such as one-sixth, one-fourth, one-eighth, half, and the remainder.

If two persons are appointed as executor (Wasi), what should be written? He has appointed a certain person as executor for all of this, for all his affairs after his death, and for the affairs of his underage children or underage son, or two underage children as the case may be, whose integrity, protection, trustworthiness, capability, and compassion are in his mind. And the certain person accepted this executorship in a valid manner face-to-face and verbally, and both made witnesses upon themselves for all of this, whose names will be inscribed at the end of the document. At this point, this phrasing is added: "And he willed that in all this, he should have foresight for the testator and for himself, fear Allah Almighty, keep His wrath in mind, and know that Allah Almighty is aware of his hidden and apparent deeds." And he (the executor) should not go against what this testator has pledged to him and what he has ordered him to do. The testator stated that this is his final will, and any will he made before this is retracted, nullified, and abrogated. This executor is the final

executor appointed, and there is no other executor besides him; and every executor who existed before this is removed from the executorship. The testator acknowledged that he has appointed so-and-so as his executor and supervisor over this so-and-so, such that he should not perform any act or disposal without his knowledge and permission. If he issued any matter without his knowledge and permission, it would be null and void. He should make witnesses on all of this and conclude the writing. Sometimes it is elaborated; thus, it is written that he has included these wills of his regarding so-and-so, and after his death, appointed him as executor for all his estate, for collecting his debts, for paying off the debts owed by him, for executing his aforementioned wills—those of which execution became obligatory from his estate—and for becoming the guardian (mutawalli) of each of his underage children. Regarding the matters he was willed to handle, as mentioned, he (the executor) is appointed as his successor (Qaim-maqam) after his death, just as he was during his life.

(Footnotes) (1) Describe its attributes in detail, otherwise, according to Imam-e-Azam, it will be permissible. (2) The distribution of the turban was well-known in that region. (3) Meaning, if he is the scribe himself, or if there is another scribe.

गर्मी के दिनों में हर जुमा के दिन फलां सक़ाया (पानी पिलाने की जगह) में बर्फ़ का पानी रखे ताकि राहगीर और मुसाफिर उससे पिएं और फलां मदरसे के तालिबे इल्मों को इतना रुम (रोटी) तकसीम करे और वहां के मुदर्रिस को कम-ओ-बेश देने का इख़्तियार है और इतने कपड़े खरीद कर फ़कीरों और मिस्कीनों को बांट दे और फलां को इतने दिरहम दे दे और फलां को उसका वह जहद (सामान/कपड़े) दे दे जो ऐसा है और फलां को उसका अमामा (पगड़ी) तो जुबैद दे दे और फलां को उसका बिछौना व लिहाफ़ दे दे और जिन पर वह बैठा करता था वह कालीन वगैरह फलां मस्जिद में ले जाकर वक्फ़ रखे ताकि जिस रोज फलां वअज़ फरमाता है मिंबर पर उसके नीचे बिछाया जाए और इसी वास्ते रख छोड़ा जाए और इस फलां वअज़ के बाद भी जो शख्स इस मस्जिद में वअज़ फरमाने के वास्ते हो उसके लिए रखा जाए। पस ये सब सूरतें भी अगर मुज्तमे (इकट्ठा) हों तो उनको तहरीर करे और अगर कोई बात इनसे ज़्यादा हो तो तहरीर में बढ़ाई जाए और अगर कम हो तो तहरीर में घटाई जाए और उसके अदत-ए-वसाया के बाद लिखे कि इस मूसी (वसीयत करने वाले) को इख़्तियार है कि अपनी वसीयतों में जो उसने तिहाई माल में की हैं, तगय्युर (बदलाव) करे और जिससे चाहे रुजू करे और जिसमें चाहे जिस कद्र कमी कर दे और जिन लोगों के वास्ते वसीयत की है उनमें से जिसको चाहे बदल दे। फिर अगर मर गया तो जिस हालत पर छोड़ कर मरा है, उसी मुवाफ़िक उसकी वसीयतें नाफ़िज़ कर दी जाएंगी और माल-ए-वसीयत के बाद जो कुछ उसका माल बाकी रहेगा, उस माल को उसके वारिसों फलां और फलां के दरमियान फ़राइज़-ए-इलाही (इस्लामी विरासत कानून) के मुताबिक तकसीम होगा कि फलां को इतना और फलां को इतना, यानी सिहाम-ए-मालूमा (निर्धारित हिस्से) छठा, चौथाई, आठवां, आधा और बाकी।

अगर दो अशखास (व्यक्ति) वसी मुकर्रर किए तो क्या तहरीर करे उसने इस सबके वास्ते और अपनी वफ़ात के बाद अपने तमाम उमूर (कामों) के वास्ते और अपनी औलाद-ए-ख़ुर्द साल (नाबालिग) या वल्द-ए-ख़ुर्द साल या दो फ़र्ज़न्द-ए-ख़ुर्द साल जैसा हुआ, उसके उमूर के वास्ते फलां शख्स को वसी मुकर्रर किया जिसकी दयानत व सियानत व अमानत व किफायत व शफ़क़त उसके ज़ेहन-नशीन है और फलां ने उससे इस वसायत को बिल-मुवाजहा बिल-शिफ़ाहह (आमने-सामने बोलकर) कबूल-ए-सही कबूल किया और दोनों ने अपने नफ़्स पर इस सबके गवाह कर लिए जिनके नाम आख़िर-ए-तहरीर में सबत (दर्ज) होंगे। इस मक़ाम पर यह इबारत बढ़ाई जाती है कि और उसको वसीयत की कि इस सब में वह मूसी और अपने वास्ते नज़र रखे और अल्लाह तआला से डरे

और उसके ग़ज़ब का ख़्याल रखे और अपने पोशीदा व ज़ाहिर पर अल्लाह तआला को ख़बरदार जाने और इस मूसी ने जो कुछ उसकी तरफ़ अहद (वादा) किया है और जिसका उसको हुक्म किया है, ख़िलाफ़ न करे और इस मूसी ने बयान किया कि यह उसकी आख़िरी वसीयत है और जो वसीयत उसने इससे पहले की हो वह रुजू किया और उसको बातिल व मनसूख कर दिया और यह वसी आख़िरी वसी है जिसको मुकर्रर किया है, इसके सिवाए इसका कोई वसी नहीं है और हर वसी जो इससे पहले हुए हैं उसको वसायत से ख़ारिज कर दिया और इस मूसी ने इक़रार किया कि उसने फलां को अपने वसी इस फलां पर मुशर्रफ़ (निगरानी करने वाला) किया है। हत्ता कि उसके इल्म व इजाज़त के बिना कोई काम व कोई तसर्रुफ़ न करे और अगर उसने कोई बात उसके बिना इल्म व इजाज़त के सादिर की तो वह बातिल व मरदूद होगी और इस सबके अपने नफ़्स पर गवाह कर दिए और तहरीर को ख़त्म कर दे। और कभी इसमें मुबालगा किया जाता है, पस इस तरह लिखा जाता है कि उसने अपनी ये वसीयतें बा-जानिब-ए-फलां मुंदिज (शामिल) की और उसको अपनी वफ़ात के बाद अपने तमाम तरका का और अपने क़र्ज़ा वसूल करने का और जो उस पर क़र्ज़े हैं उनके अदा करने का और अपनी वसाया-ए-मज़कूरा के नाफ़िज़ करने का, जिनका नाफ़िज़ करना उनमें से उसके तरका में से वाजिब हुआ, और अपनी हर ख़ुर्द साल औलाद के मुतवल्ली होने का वसी किया और जिन उमूर की उसको वसीयत की है जिनका ज़िक्र किया गया उनमें, जिस तरह अपनी ज़िंदगी में ख़ुद ही, बाद वफ़ात अपनी के उसको अपना क़ायम-मकाम किया।

ایام گرما میں ہر جمعہ کے روز فلاں سقایہ میں برف کا پانی رکھے کہ راہ گیر و مسافر اس سے پئیں اور فلاں مدرسہ کے طالب علموں کو اس قدر روم تقسیم کرے اور وہاں کے مدرس کو کم و بیش دینے کا اختیار ہے اور اتنے کپڑے خرید کر فقیروں و مسکینوں کو بانٹ دے اور فلاں کو اتنے درہم دیے دے اور فلاں کو اس کا وہ جبہ دے دے جو ایسا ہے اور فلاں کو اس کا عمامہ تو زبید دے دے اور فلاں کو اس کا بچھونا و لحاف دے دے اور جن پر وہ بیٹھا کرتا تھا وہ قالین وغیرہ فلاں مسجد میں لے جا کر وقف رکھے تاکہ جس روز فلاں وعظ فرماتا ہے منبر پر اس کے نیچے بچھایا جائے اور اسی واسطے رکھ چھوڑا جائے اور اس فلاں وعظ کے بعد بھی جو شخص اس مسجد میں وعظ فرمانے کے واسطے ہو اس کے لیے رکھا جائے پس یہ سب صورتیں بھی اگر مجتمع ہوں تو ان کو تحریر کرے اور اگر کوئی بات ان سے زیادہ ہو تو تحریر میں بڑھائی جائے اور اگر کم ہو تو تحریر میں گھٹائی جائے اور اس کے عدت وصایا کے بعد لکھے کہ اس موصی کو اختیار ہے کہ اپنی وصیتوں میں جو اس نے تہائی مال میں کی ہیں تغییر کرے اور جس سے چاہے رجوع کرے اور جس میں چاہے جس قدر کمی کر دے اور جن لوگوں کے واسطے وصیت کی ہے ان میں سے جس کو چاہے بدل دے پھر اگر مر گیا تو جس حالت پر چھوڑ کر مرا ہے اسی موافق اس کی وصیتیں نافذ کر دی جائیں گی اور مال وصیت کے بعد جو کچھ اس کا مال باقی رہے گا اس مال کو اس کے وارثوں فلاں و فلاں کے درمیان فرائض الہی تقسیم ہوگا کہ فلاں کو اتنا اور فلاں کو اتنا یعنی سہام معلومہ ششم و چہارم و ہشتم و نصف و باقی۔

اگر دو اشخاص وصی مقرر کئے تو کیا تحریر کرے اس نے اس سب کے واسطے اور اپنی وفات کے بعد اپنے تمام امور کے واسطے اور اپنی اولاد خرد سال یا ولد خرد سال یا دو فرزند خرد سال

جیسا ہوا اس کے امور کے واسطے فلاں شخص کو وصی مقرر کیا جس کی دیانت و صیانت و امانت و کفایت و شفقت اس کے ذہن نشین ہے اور فلاں نے اس سے اس وصایت کو بالمواجہہ بالشفاہہ قبول صحیح قبول کیا اور دونوں نے اپنے نفس پر اس سب کے گواہ کر لئے جن کا نام آخر تحریر میں ثبت ہوگا ہے اس مقام پر یہ عبارت بڑھائی جاتی ہے کہ اور اس کو وصیت کی کہ اس سب میں وہ موصی اور اپنے واسطے نظر رکھے اور اللہ تعالیٰ سے ڈرے اور اس کے غضب کے غضب کا خیال رکھے اور اپنے پوشیدہ و ظاہر پر اللہ تعالیٰ کو خبردار جانے اور اس موصی نے جو کچھ اس کی طرف عہد کیا ہے اور جس کا اس کو حکم کیا ہے خلاف نہ کرے اور اس موصی نے بیان کیا کہ یہ اس کی آخر وصیت ہے اور جو وصیت اس نے اس سے پہلے کی ہو وہ جوع کیا اور اس کو باطل و منسوخ کر دیا اور یہ وصی آخری وصی ہے جس کو مقرر کیا ہے اس کے سوائے اس کا کوئی وصی نہیں ہے اور ہر وصی جو اس سے پہلے ہوئے ہیں اس کو وصایت سے خارج کر دیا اور اس موصی نے اقرار کیا کہ اس نے فلاں کو اپنے وصی اس فلاں پر مشرف کیا ہے حتیٰ کہ بدون اس کے علم و اجازت کے کوئی کام و کوئی تصرف نہ کرے اور اگر اس نے کوئی بات اس کے بدون علم و اجازت کے صادر کی تو وہ باطل و مردود ہوگی اور اس سب کے اپنے نفس پر گواہ کر دیے اور تحریر کو ختم کر دے اور کبھی اس میں مبالغہ کیا جاتا ہے پس اس طرح لکھا جاتا ہے کہ اس نے اپنی یہ وصیتیں بجانب فلاں مند کیس اور اس کو بعد اپنی وفات کے اپنے تمام ترکہ کا اور اپنے قرضہ وصول کرنے کا اور جو اُس پر قرضے ہیں ان کے ادا کرنے کا اور اپنی وصایائے مذکورہ کے نافذ کرنے کا جن کا نافذ کرنا ان میں سے اس کے ترکہ میں سے واجب ہوا اور اپنے ہر خرد سال اولاد کے متولی ہونے کا وصی کیا اور جن امور کی اس کو وصیت کی ہے جن کا ذکر کیا گیا ان میں، جس طرح اپنی زندگی میں خود ہی بعد وفات اپنی کے اس کو اپنے قائم مقام کیا اور

(1) اس کا وصف مفصل بیان کر دے ورنہ امام اعظم کے نزدیک جائز ہو گا (2) توزیع قسم عمامہ کی اس دیار میں معروف تھی (3) یعنی اگر خود کاتب ہے یا اس کے اگر دوسرا کاتب ہے

Among these matters, for whatever he wishes, during his life and after his death, he may appoint whomever he pleases from among the lawyers and executors according to his own preference and opinion, and he may appoint them as often as he wishes. In all of this, his actions will be considered valid, provided that whoever receives the guardianship of any affair among these assigned tasks after the death of the testator, it shall be on behalf of the aforementioned testator. Thus, whomever the executor appointed as a trustee from among the lawyers and executors will have the authority to appoint whomever he wishes as a lawyer or executor, and he will also have the authority to replace the lawyers and executors. His disposals will be valid just as those of the executor whom he appointed, to the extent that he will pay off past debts, collect the remaining debts owed to others, and take possession of the past estate. The executor accepted all this will accordingly and shall complete the writing. If a will was made for a person that if his son so-and-so is capable upon reaching adulthood, he will be the executor, then before the executor accepts it, it should be written that the will was made: if his son so-and-so, when he reaches adulthood, is capable and has the capacity for this executorship to be his trustee, and he accepted this executorship in the manner his father willed, then he will be the executor of all of it. If he appointed two persons as executors, he should write: "I appointed so-and-so and so-and-so as his executors to pay off the debts he owes, enforce his wills, and be trustees of all his affairs after his death, so that they both perform it all together and perform it individually." Thus, each of them will be entitled to the will and authorized to execute the will in all these matters. If he said that "both of them should perform it," then if one performed it regarding assets and the other regarding debts, or one in some matters and the other in others, or one performed the guardianship of one son and the other performed the guardianship of the other son.

If he left it unrestricted, both will be executors in it; and if he specified it, it will be according to the specification. It should be written as: "I have appointed so-and-so specifically as executor to pay my debts, so that after my death he pays my debts, excluding other tasks; and I have appointed so-and-so specifically as executor to enforce my wills, excluding other matters," so that each one may stand with justice and fairness in the task he was willed. Both accepted this matter accordingly. He appointed so-and-so specifically as a lawyer after his death for the protection of every tangible asset and the payment of his interests, not for other matters. And he willed to so-and-so for his estate in city so-and-so, for its tangible assets and debts, to

take possession and collect them, to protect them, and to establish its correction and reform, not for other matters. Sheikh Najmuddin Nasafi has mentioned the same. It should be known that if he appointed someone as an executor for his year, he will be the executor of his wealth and children. If he appointed a present person as an executor, and then appointed an absent person when he arrived, he should write that he appointed so-and-so as executor after his death to pay his debts, collect his debts, enforce his wills, and for all matters, so that he may stand on it with justice and fairness, until so-and-so who is absent arrives from such-and-such place. When he arrives, he will be the executor; the one who was present will not be. Thus, he will work with justice and fairness after his arrival; the one who was present will not work. If the will is among several men in such a way that he appointed so-and-so and so-and-so as executors so that they all, as long as they are alive, may perform work in the matters of his estate, and they are all present and healthy, and none of them works without the other, and if one of them dies, or becomes ill and incapable, or goes on a journey, then the rest of them have the full will.

इन बातों में से जिसके लिए चाहे अपनी हयात में और अपनी वफात के बाद जिसको चाहे वकीलों और वसीयतदारों (वसियों) में से अपनी पसंद और राय पर मुकर्रर करे और जब चाहे जितनी दफा चाहे मुकर्रर करे और इन सब में उसके امور। (मामलात) जायज तसव्वुर होंगे और इस शर्त के साथ कि जिसको इन मज़कूरह कामों में से किसी काम की विलायत मौत के बाद उस वसीयत करने वाले की हासिल हुई, वह उस मज़कूरह वसीयत करने वाले की तरफ से होगी। पस वकीलों और वसियों में से जिसको उस वसीयतदार ने متولی (अभिभावक) मुकर्रर किया, उसे इख्तियार होगा कि जिसे चाहे वकील या वसीयतदार मुकर्रर करे और उसे वकीलों और वसियों को बदल देने का भी इख्तियार होगा। उसके तसर्रुफ़ात (कार्रवाइयां) उसी तरह जायज होंगे जैसे उस वसीयतदार के हैं जिसे उसने मुकर्रर किया है। यहाँ तक कि वह गुज़रे हुए कर्ज अदा करेगा और लोगों पर जो बाकी कर्जे रह गए होंगे उन्हें वसूल करेगा और गुज़रे हुए ترکہ (विरासत) पर कब्ज़ा करेगा। पस इस सब वसीयत को उस वसीयतदार ने उचित तरीके से कबूल किया और तहरीर (लिखावट) को मुकम्मल करे। और अगर किसी शख्स के लिए वसीयत की कि अगर उसका बेटा फलां बालिग होने पर صالح (योग्य) हो तो वह वसीयतदार होगा, तो वसीयतदार के उसे कबूल करने से पहले तहरीर करे कि वसीयत की कि अगर उसका बेटा फलां जब बालिग हो तो योग्य हो और इस वसीयत की सलाहियत रखता हो कि उसका متولی हो और उसने इस वसीयत को जिस तरह उसके बाप ने वसीयत की है कबूल किया, तो वही इस सब का वसीयतदार होगा। और अगर दो शख्स वसीयतदार मुकर्रर किए तो लिखे कि फलां और फलां को इसका वसीयतदार मुकर्रर किया कि उस पर जो कर्जे हैं उन्हें अदा करें और उसकी वसीयतें नाफ़िज़ (लागू) करें और उसकी मौत के बाद उसके तमाम मामलों के متولی हों कि दोनों मिलकर इस सब को अंजाम दें और अकेले-अकेले अंजाम दें। पस हर एक उन दोनों में से वसीयत का हकदार और वसीयत को लागू करने वाला होगा। और अगर कहा कि दोनों इसको अंजाम दें, पस अगर एक ने संपत्तियों (اعیان।) में और दूसरे ने कर्जों में या एक ने कुछ मामलों में और दूसरे ने कुछ मामलों में या एक ने बेटे की सरपरस्ती और दूसरे ने दूसरे बेटे की सरपरस्ती का अंजाम दिया।

पस अगर उसने مطلق (बिना शर्त) छोड़ दिया हो तो दोनों इसमें वसीयतदार होंगे और अगर उसने विशेष (خصوصیت) कर दिया तो تخصیص के मुताबिक़ होगा और उसको यूं लिखना चाहिए कि फलां को अपने कर्जे अदा करने के लिए खास तौर पर वसीयतदार बनाया कि मौत के बाद उसके कर्जे अदा करे, सिवाय दूसरे कामों के। और फलां को वसीयतदार बनाया कि खास तौर पर उसकी

वसीयतें लागू करे, सिवाय दूसरे मामलों के, ताकि हर एक उस काम में अदल और इंसाफ के साथ कायम रहे जिसकी उसे वसीयत की गई है। पस दोनों ने इस बात को उचित तरीके से कबूल किया और फलां को अपनी मौत के बाद हर मौजूद माल की हिफाजत के लिए और उसके हितों (مصالح) की अदायगी के लिए खास तौर पर वकील बनाया, न कि उसके अलावा दूसरे मामलों के लिए। और फलां को अपनी छोड़ी हुई संपत्ति (متروکہ) शहर फलां के नकद और कर्ज के लिए और उस पर कब्ज़ा वसूल करने और उसकी हिफाजत करने और उसकी दुरुस्ती और सुधार कायम होने की वसीयत की, उसके अलावा दूसरे मामलों की नहीं। ऐसा ही शेख नजमुद्दीन नसफी ने ज़िक्र फरमाया है। और जानना चाहिए कि अगर किसी शख्स को अपने साल में वसीयतदार किया तो वह उसके माल और औलाद का वसीयतदार होगा। और अगर एक शख्स को मौजूद (حاضر) रहते हुए वसीयतदार किया फिर एक गायब (गैर-मौजूद) को जब वह आए, वसीयतदार किया तो लिखे कि उसने फलां को अपनी मौत के बाद अपने कर्जे अदा करने, अपने कर्जे वसूल करने, अपनी वसीयतें लागू करने और तमाम मामलों के लिए वसीयतदार बनाया ताकि अदल और इंसाफ के साथ उस पर कायम रहे, यहाँ तक कि फलां जगह से फलां गायब (व्यक्ति) आ जाए और जब वह आ जाए तो वही वसीयतदार होगा, यह जो मौजूद था वह नहीं होगा, पस वही अपने आ जाने के बाद अदल और इंसाफ से काम करेगा, यह जो मौजूद था वह नहीं करेगा। और अगर वसीयत कई आदमियों में इस तौर पर हो कि फलां और फलां को वसीयतदार किया ताकि ये सब जब तक ज़िंदा हैं उसके तरके (विरासत) के मामलों में काम अंजाम दें और ये सब मौजूद हैं, तंदुरुस्त हैं और इनमें से कोई दूसरे के बिना काम न करे और इनमें से कोई मर जाए या बीमार होकर लाचार हो जाए या सफर पर चला जाए तो इनमें से बाकी को वसीयत पूरी।

ان باتوں میں سے جس بات کے واسطے چاہے اپنی حیات میں اور اپنی وفات کے بعد جس کو چاہے وکیلوں وصیوں میں سے اپنی پسند رائے پر مقرر کرے اور جب چاہے جتنی دفعہ چاہے مقرر کرے اور اس سب میں اس کے امور جائز متصور ہوں گے اور بدین شرط کہ جس کو ان مامور نہ کورہ میں سے کسی امر کی ولایت بعد موت اس موصی کے حاصل ہوئی وہ از جانب موصی مذکور ہوگی پس وکیلوں اور وصیتوں میں سے جس کو اس وصی نے متولی مقرر کیا اس کو اختیار ہوگا کہ جس کو چاہے وکیل وصی مقرر کرے اور اس کو وکیلوں و وصیوں کے بدل دینے کا بھی اختیار ہوگا اس کے تصرفات اسی طرح جائز ہوں گے جیسے اس وصی کے ہیں جس کو اُس نے مقرر کیا ہے حتیٰ کہ وہ ماضی قرضہ ادا کرے گا اور لوگوں پر جو باقی قرضے رہ گئے ہوں گے ان کو وصول کرے گا اور ماضی ترکہ پر قبضہ کرے گا پس اس سب وصیت کو اس وصی نے بالواجہہ قبول کیا اور تحریر کو تمام کرے اور اگر کسی شخص کے واسطے وصایت کی کہ اگر اس کا بیٹا فلاں بالغ ہونے پر صالح ہو تو وہ وصی ہوگا تو وصی کے اس کو قبول کرنے سے پہلے تحریر کرے کہ وصیت کی کہ اگر اس کا بیٹا فلاں جب بالغ ہو تو صالح ہو اور اس وصایت کی صلاحیت رکھتا ہو کہ اس کا متولی ہو اور اس نے اس وصایت کو جس طرح اس کے باپ نے وصیت کی ہے قبول کیا تو وہی اس سب کا وصی ہوگا اور اگر دو شخص وصی مقرر کئے تو لکھے کہ فلاں و فلاں کو اس کا وصی مقرر کیا کہ اُس پر جو قرضے ہیں ان کو ادا کریں اور اس کی وصیتیں نافذ کریں اور اُس کے تمام امور کے اُس کی موت کے بعد متولی ہوں کہ دونوں اکٹھا اس سب کو انجام دیں اور تنہا تنہا انجام دیں پس ہر ایک ان دونوں میں سے جائز الوصیت و نافذ الوصیت و نافذ الامر ان سب میں ہوگا اور اگر کہا کہ دونوں اس کو انجام دیں پس اگر ایک نے

اعیان میں اور دوسرے نے دیون یا ایک نے بعض امور میں اور دوسرے نے بعض امور میں یا ایک نے بیٹے کے تولی کا اور دوسرے نے دوسرے بیٹے کے تولی کا انجام دیا۔

پس اگر اس نے مطلق چھوڑا ہو تو دونوں اس میں وصی ہوں گے اور اگر اس نے خصوصیت کر دی تو تخصیص کے موافق ہو گا اور اس کو یوں لکھنا چاہیے کہ فلاں کو اپنے قرضہ ادا کرنے کے واسطے خاصۃً وصی کیا کہ بعد اس کی موت کے اس کے قرضے ادا کرے سوائے دوسرے کاموں کے اور فلاں کو وصی کیا کہ خاصۃً اس کی وصیتیں نافذ کرے سوائے دوسرے امور کے تاکہ ہر ایک اس کام میں بعدل و انصاف قیام کرے جس کی اس کو وصیت کی ہے پس دونوں نے اس بات کو بالواجہہ قبول کیا اور فلاں کو بعد موت اپنی کے ہر مال عین کی حفاظت کے واسطے اور اس کے مصالح کی پرداخت کے واسطے خاصۃ وکیل کیا نہ اس کے سوائے دوسرے امور کے لئے اور فلاں کو اپنے متروکہ شہر فلاں کے عین و دین کے واسطے اور اس پر قبضہ وصول کرنے اور اس کی حفاظت کرنے واس کی درستی و اصلاح قائم ہونے کی وصیت کی اس کے سوائے دوسرے امور کی نہیں ایسا ہی شیخ نجم الدین نسفی نے ذکر فرمایا ہے اور جانا چاہیے کہ اگر کسی شخص کو اپنے سال میں وصی کیا تو وہ اس کے مال و اولاد کا وصی ہوگا اور اگر ایک شخص حاضر کو وصی کیا پھر ایک غائب کو جب وہ آئے وصی کیا تو لکھے کہ اس نے فلاں کو اپنی موت کے بعد اپنے قرضہ ادا کرنے اور اپنے قرضے وصول کرنے اور اپنی وصیتیں نافذ کرنے اور تمام امور کے واسطے وصی کیا تاکہ بعدل و انصاف اس پر قیام کرے یہاں تک کہ فلاں جگہ سے فلاں غائب آ جائے اور جب وہ آجائے تو وہی وصی ہو گا یہ حاضر نہ ہوگا پس وہی اپنے آجانے کے بعد بعدل و انصاف کام کرے گا یہ حاضر نہ کرے گا اور اگر وصیت کئی آدمیوں میں بدین طور ہو کہ فلاں و فلاں فلاں کی وصی کیا تا کہ یہ سب جب تک زندہ ہیں اس کے ترکہ کے امور میں کام انجام دیں اور یہ سب حاضر ہیں تندرست ہیں اور ان میں سے کوئی بدون دوسرے

کے کام نہ کرے اور ان میں سے کوئی مر جائے یا مریض ہو کر عاجز ہو جائے یا سفر کر جائے تو ان میں سے باقی کو وصیت پوری۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. (10) 250 Kitab-ush-Shuroot ...shall have the authority to manage, and he must perform all tasks with justice and equity, and the witnesses accepted this executorship from him. Another category: If a person appointed an executor (Wasi) while in the city, then the testator (Musi) traveled and died during the journey, having appointed a different person as executor; then it should be written that Zaid confessed of his own accord that he had made several wills in the city and had appointed Amr as the executor for the management of all his affairs after his death, and he had accepted this executorship, and a testament for this was written on such-and-such date before a group of just witnesses. Then he went on a journey and remained absent from his aforementioned executor, and death came to him during the journey, so it became necessary to appoint someone else as executor. Thus, he appointed Bakr as executor to manage all affairs related to this journey, and after paying his debts, to execute the one-third of the journey's property that he had bequeathed. Then he should safeguard it and hand it over to the first executor (appointed in the city) so that the first executor may continue to uphold the will with justice and equity without any alteration or change, and this executor accepted it. Another category: Concerning the purchase of a house which the testator had willed to be purchased and then endowed (Waqf) on his behalf. Zaid, the executor of Amr, who is the valid and proven executor for all his affairs after his death, bought the aforementioned items from the testator's one-third wealth to endow it on his behalf, so that he may endow it for the purposes the testator had specified. And that house, which consists of such-and-such, is located at such-and-such place, with boundaries defined as so-and-so. Then the aforementioned buyer-executor purchased the entire house from the seller with its boundaries and rights (up to the point of possession) using the testator's one-third wealth. Then he should write that the seller received the aforementioned price from this buyer, paid from the testator's one-third wealth, and should clearly state all details including possession to the end. Sometimes, this writing starts with the confession of the buyer, that the witnesses at the end of this document all testified that Zaid appointed Amr as the valid executor for all his affairs after his death. He confessed of his own accord that he purchased the house from such-and-such using one-third of the testator's wealth for the purpose of endowment as per his will... and this executor purchased the entire house from the seller with its boundaries using the one-third wealth, and the seller confirmed all of this. Sometimes, the writing begins with a confession that such-and-such sold the entire house located at such-and-such place to the executor such-and-such... and the testator had willed this executor to buy this house from his one-third wealth and

endow it on his behalf... and the executor, who is proven as the executor, purchased it from the seller using his testator's wealth, pursuant to the command given during his lifetime to endow it as a perpetual charitable endowment for the poor...

फतावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द (10) 250 किताब-उश-शुरूत विरासत व तसर्रुफ हासिल होगी, वह इन सब मामलों में अदल व इंसाफ से काम अंजाम दे और सख्खों ने उससे इस वसायत को स्वीकार किया। एक अन्य प्रकार: यदि एक व्यक्ति ने शहर में एक व्यक्ति को वसी (वसीयत का निष्पादक) बनाया, फिर उस मौसी (वसीयत करने वाले) ने यात्रा की और यात्रा में मर गया और एक दूसरे व्यक्ति को वसी बनाया, तो लिखे कि ज़ैद ने स्वयं इकरार किया कि उसने शहर में कुछ वसीयतें की थीं और अम्र को अपनी मृत्यु के बाद अपने सभी मामलों को अंजाम देने के लिए वसी बनाया था और उसने इस वसायत को स्वीकार किया था और इस वसायत का एक वसीयतनामा तारीख फलां को गवाहों की जमात के सामने लिखा गया था, फिर उसे सफर पेश आया और अपने उक्त वसी के पास गैर-हाजिर रहा और सफर में उसे मृत्यु आ गई, इसलिए यह जरूरी हो गया कि किसी अन्य को वसी बनाए। तो उसने बक्र को वसी बनाया कि वह इस सफर से संबंधित सभी मामलों को दुरुस्त करे और उसके कर्ज अदा करने के बाद, उसके सफर के माल के एक तिहाई में से जो उसने वसीयत की है, उसे लागू करे। फिर आपसी सुरक्षा करे और इसे पहले वसी को, जिसे शहर में वसी बनाया था, सौंप दे ताकि पहला वसी बिना किसी बदलाव के अदल व इंसाफ के साथ उसकी वसीयत पर कायम रहे और इस वसी ने इसे स्वीकार किया। एक अन्य प्रकार: ऐसे घर की खरीद के बयान में, जिसे खरीदने के लिए मौसी ने उसे खरीद कर उसकी तरफ से वक़्फ़ कर देने की वसीयत की थी। ज़ैद, जो अम्र का वसी है और उसकी मृत्यु के बाद उसके सभी मामलों के लिए सही और साबित वसी है, ने उस मौसी के एक तिहाई माल से उसकी तरफ से वक़्फ़ करने के लिए उक्त सभी चीजें खरीदीं ताकि मौसी की तरफ से उस उद्देश्य के लिए जिसे मौसी ने वसीयत की है, वक़्फ़ करे। और वह घर, जिसमें फलां-फलां चीजें शामिल हैं, फलां स्थान पर स्थित है और जिसकी सीमाएं फलां-फलां हैं। तो उस खरीदार वसी ने अपने मौसी के लिए उक्त एक तिहाई माल से यह पूरा घर, उक्त विक्रेता से उसकी सीमाओं और अधिकारों के साथ (कब्जे के बयान तक) खरीद लिया। फिर लिखे कि और उस विक्रेता ने इस खरीदार से यह मूल्य उक्त खरीदार के मौसी के एक तिहाई माल से अदा करके प्राप्त किया और अंत तक कब्जा आदि की सारी जानकारी स्पष्ट करे। कभी इस तहरीर में खरीदार के इकरार से शुरू किया जाता है कि अंत में गवाह बने कि ज़ैद ने अम्र को उसकी मृत्यु के बाद उसके सभी मामलों के लिए सही तौर पर वसी बनाया। उसने स्वयं इकरार किया कि उसने फलां से एक तिहाई माल इस मौसी की वसीयत के कारण वक़्फ़ करने के लिए खरीदा और उस वसी ने उस विक्रेता से यह पूरा घर उसकी सीमाओं के साथ खरीदा और विक्रेता ने इन सब में पुष्टि की। कभी इस तहरीर में

इस इकरार से शुरू किया जाता है कि फलां ने स्वयं इकरार किया कि उसने फलां स्थान पर स्थित पूरा घर वसी फलां के हाथों बेचा... और उस मौसी ने उस वसी को वसीयत की थी कि यह घर उसके एक तिहाई माल से खरीद कर उसकी तरफ से वक़्फ़ कर दे। इसी प्रकार फलां वसी ने जो साबित-उल-वसायत है, अपने मौसी के माल से उसके उस आदेश के कारण जो उसने जीवन में दिया था, उसे वक़्फ़ कर दे।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (10) 250 کتاب الشروط دلایت تصرف حاصل ہوگی وہ اس سب امور میں بعدل و انصاف کام انجام دے اور سکھوں نے اس سے اس وصایت کو قبول کیا۔ نوع دیگر اگر ایک شخص نے حضر میں ایک شخص کو وصی کیا پھر اس موصی نے سفر کیا اور سفر میں مر گیا اور ایک دوسرے شخص کو وصی کیا تو لکھے کہ زید نے بطور خود اقرار کیا کہ اس نے حضر میں چند وصیتیں کیں اور عمرو کو اپنی موت کے بعد اپنے تمام امور کے انجام دہی کے واسطے وصی کیا تھا اور اُس نے اس وصایت کو بالوجہ قبول کیا تھا اور اس وصایت کا ایک وصیت نامہ بتاریخ فلاں گواہی جماعت گواہان عادل تحریر کیا تھا پھر اس کو سفر پیش آیا اور اپنے وصی مذکور کے پاس غائب ہوا اور سفر میں اس کو موت پیش آئی پس اس کو ضروری ہوا کہ کسی دوسرے کو وصی کرے۔ پس اس نے بکر کو وصی کیا کہ اس کو تمام امور متعلقہ سفر ہذا کی درستی میں قیام کرے اور اس کے قرض ادا کرنے کے بعد اس کے اس سفر کے مال سے تہائی میں جو اُس نے وصیت کی نافذ کرے پھر باہمی کی حفاظت کرے اور اس کو پہلے وصی کو جس کو حضر میں وصی کیا ہے سپرد کر دے تاکہ وصی اوّل بدون تغیر و تبدل کے بعدل و انصاف اس کی وصیت پر قیام کرے اور اس وصی نے اس کو بالوجہ قبول کیا۔ نوع دیگر ایسے دار کے خرید کے بیان میں جس کے خریدنے کے واسطے موصی نے خرید کر کے اس کی طرف سے وقف کر دینے کی وصیت کی تھی۔ زید وصی عمرو نے جو اس کے موت کے بعد اس کے تمام امور کے واسطے وصیت صحیحہ ثابتہ وصی ہے اس موصی کے تہائی مال سے اس کی طرف سے وقف کرنے کے واسطے اس کی وصایت کے تمام چیز مذکورہ ذیل خریدی تاکہ موصی کی طرف سے اس کو بوجہ معلومہ جن کے واسطے اس موصی نے وصیت کی ہے وقف کرے اور وہ تمام دار مشتملہ چنین و چنان واقع مقام کذا امحدودہ بحدود کذا ندا ہے پس اس مشتری وصی مذکور نے اپنے

موصی کے واسطے مذکور کے اس کے تہائی مال سے یہ تمام دار محدودہ مذکورہ اس بائع سے مع اس کے حدود حقوق یہاں تک کہ باہمی قبضہ کے بیان تک پہنچے پس لکھے کہ اور اس بائع نے اس مشتری سے یہ تمام یہ ثمن مذکور اس مشتری کے یہ سب اپنے موصی کے تہائی مال سے ادا کرنے سے لے کر قبضہ کیا آخر تک بدستور معلوم تمام کرے اور گا ہے اس تحریر میں مشتری کے اقرار سے شروع کیا جاتا ہے کہ گواہان مسیان آخر تحریر ہذا سب گواہ ہوئے کہ زید نے عمرو کو اپنی موت کے بعد اپنے تمام امور کے واسطے بصورت صحیحہ وصی کیا اس نے بطور خود اقرار کیا کہ اُس نے فلاں سے تہائی مال اس موصی سے بوجہ اس کی وصیت کے کہ بوجہ معلومہ جن کا اس نے اپنے وصیت نامہ میں ذکر کیا ہے وقف کیا جائے تمام دار واقع مقام فلاں خرید اور اس وصی نے اس بائع سے تمام یہ دار مع اس کے حدود کے تہائی مال اس موصی سے بوجہ اس کی وصیت وقف کے خریدا اور اس بائع نے ان سب میں اس کی تصدیق کی اور تحریر کو تمام کرے اور کبھی اس تحریر میں اقرار سے شروع کیا جاتا ہے کہ فلاں سے بطور خود اقرار کیا کہ اس نے تمام دار واقع مقام فلاں کو وصی فلاں کے ہاتھ کے بعد اس کے تمام امور کو بصیت صحیحہ وصی ہے فروخت کیا اور اس موصی نے اس وصی کو وصیت کی تھی کہ یہ دار اس کے تہائی مال سے خرید کر کے اس کی طرف سے اس کو وقف کر دے اور تحریر کو ختم کرے اور دیگر آنکہ فلاں وصی فلاں نے جو ثابت الوصایت ہے اپنے اس موصی کے مال سے بوجہ اس کے حکم کے کہ اس نے اپنی زندگی میں اس کو حکم دیا تھا کہ اس کی وفات کے بعد اس کو وقف صحیح دائمی فقیروں پر وقف کرے خرید کیا بنا پر شرط اس وقف کرنے کے دار کے جس طرح اس نے اپنے وصیت نامہ میں تحریر کیا ہے بدون اس کے کہ یہ وقف اس بیع میں شرط ہو فلاں سے خرید واپس اس وصی نے اس کو وقف کے واسطے جس طرح ہم نے بیان کیا ہے بدون

اس کے کہ یہ وقت اس بیع میں شرط ہوئے، تمام دار واقع موقع فلاں اور اس کے حدود بیان کر دے یہاں تک کہ اس تحریر تک پہنچے کہ اور اس بائع نے

Pay all this price from the estate of the testator and complete the document. Another type: If the testator bought a slave for the sake of drawing near to Allah. Fulani (the executor), by the order of his testator—who had ordered him to buy it from his one-third of the wealth—bought it from Fulani, and the situation is that Fulani had bequeathed to him that he should buy for him a slave or a bondswoman for the sake of reward, in exchange for the price mentioned therein, and free him on his behalf. So, the executor bought it from Fulani because of this bequest, for this purpose, and stated all the descriptions of the slave and the price from the testator's one-third of the wealth so that he could free him, then conclude the writing by mentioning mutual possession and separation.

If the pilgrim is constrained by an enemy, illness, or other reasons that cause obstruction... Another type: The writing for the executor selling a slave is such that Zayd bought from Amr, who is Bakr's executor, all of the slave Fulani, and this slave belonged to this testator, and the situation is that this testator had bequeathed to this executor to sell it by name. So, he sold it to him from his hand in the same way as mentioned therein. So, this buyer bought from this seller all this specific slave for a certain amount of money, in the manner of a valid sale, like the sale of a Muslim at the hands of a Muslim brother, so that he might free him. Then, conclude the writing by mentioning mutual possession. Another type: If he made a bequest for a specific person in a house, he should write: "This is a deed of bequest from Fulani to Fulani, that for his sake, he (the executor) should state in detail, with boundaries, all his houses located in the city of Fulani, with all its rights, etc., by way of a valid, absolute, definitive, and permissible bequest, free from corrupt conditions and invalidating meanings, while this aforementioned house is covered by his one-third of the wealth and is free from any kind of debt, and similarly free from the rights of others that might hinder its validity. And this bequest is for the sake of kinship and kindness on the part of the testator, and for drawing near to Allah Almighty through such an act for which he has defined that he should bequeath to his relatives, and in the hope of receiving reward on the Day of Judgment. The testator accepted this bequest in the meeting of the bequest face-to-face with a valid statement. And the situation is that if this testator were to die today, this beneficiary could not be his heir today. And this testator told the executor or the heir, who will stand in his place after his death, to hand over this entire house based on the valid order of this testator." And he made those who recorded their testimony at the end of the writing witnesses to this fact, after this deed of bequest was read to them in a language that they understood and

affirmed that they had understood. In such a state, they affirmed that his mind was sound and his actions were valid in every respect, and conclude the writing. Another type: If the executor gave money to a person to perform Hajj on behalf of the deceased testator, then write: "This is a writing to which the witnesses named at the end of this writing have all testified that Zayd, the executor of Amr—who is the proven executor on behalf of Amr—has personally affirmed that the deceased Amr had bequeathed to him that after his death, he should take out a certain amount of dirhams from his one-third of the wealth and give it to such a chaste and trustworthy man who has already performed his own Hajj al-Islam, so that he may perform Hajj on behalf of this testator from his house, which is located at such-and-such a place, and spend from those dirhams for his travel. And this testator found that such-and-such person is a chaste and trustworthy man capable of performing Hajj, and he has already performed Hajj for himself. So, he gave him this money to perform Hajj on behalf of this deceased according to the aforementioned description. And this pilgrim accepted this task and this money on his behalf with a valid acceptance. And the heirs of this testator, who are Fulani and Fulani, affirmed with a valid affirmation that everything mentioned herein is true and correct, and those people [agreed to] the act of this deceased testator and the executor...

تمام यह कीमत उस खरीदार के उस (माल) को उस वसीयत करने वाले के माल से अदा करने से लेकर वसूल कर ले और तहरीर (दस्तावेज) को पूरा कर दे। दूसरी प्रकार: यदि वसीयत करने वाले ने कोई गुलाम/दासी अल्लाह की कुर्ब (निकटता) के लिए खरीदी। फलां वसी (वसीयत का निष्पादक) ने अपने वसीयत करने वाले के हुक्म से, जिसने उसे हुक्म दिया था कि उसके तिहाई माल से खरीद ले, फलां से उसे खरीद लिया और स्थिति यह है कि फलां ने उसे वसीयत की थी कि उसके लिए एक गुलाम या दासी सवाब (पुण्य) के लिए उस कीमत के बदले में जो इसमें उल्लेखित है, खरीद कर उसकी तरफ से आजाद करे। तो इस वसी ने फलां से उस वसीयत की वजह से, इस उद्देश्य से कि तमाम गुलाम फलां का और उसका विवरण बता दे, वसीयत करने वाले के तिहाई माल से खरीद लिया ताकि उसे आजाद करे, फिर आपसी कब्जे और अलगाव का जिक्र करके तहरीर को पूरा करे।

यदि हाजी दुश्मन या बीमारी आदि के कारण, जो रुकावट के कारण होते हैं, किसी कारणवश घिर गया हो। दूसरी प्रकार: वसी के गुलाम बेचने की तहरीर इस तरह है कि जैद ने अम्र से, जो बक्र का वसी है, उससे तमाम गुलाम फलां खरीदा और यह गुलाम उस वसीयत करने वाले का था और स्थिति यह है कि उस वसीयत करने वाले ने इस वसी को वसीयत की थी कि इसे अधिकार के नाम पर बेचे। तो इसे उसके हाथ से उसी तरह बेचा जैसा कि इसमें उल्लेखित है। तो इस खरीदार ने इस विक्रेता से तमाम यह गुलाम फलां, निश्चित कीमत के बदले में, सही बिक्री की तरह, जैसे मुसलमान की बिक्री, मुसलमान भाई के हाथों खरीदी ताकि उसे आजाद करे। फिर आपसी कब्जे का जिक्र करके तहरीर को खत्म करे। दूसरी प्रकार: यदि घर के लिए किसी निश्चित व्यक्ति की वसीयत की, तो लिखे कि यह वसीयतनामा फलां का फलां के लिए है कि उसके लिए अपने तमाम घर जो फलां शहर में स्थित है, विस्तार से सीमाओं के साथ उल्लेख करे, उसके तमाम अधिकारों के साथ इल-आखिर (अंत तक), सही, पूर्ण, निश्चित, वैध वसीयत, जो भ्रष्ट शर्तों और शून्य करने वाले अर्थों से खाली हो, जबकि यह उक्त घर उसके तिहाई माल से निकलता हो और हर प्रकार के कर्ज से खाली हो और इसी तरह दूसरों के हक से भी खाली हो, यहाँ तक कि उसके सही होने में बाधा हो और यह वसीयत रिश्तेदारी के नाते और अहसान की खातिर वसीयत करने वाले की ओर से है, और अल्लाह तआला की निकटता के लिए उस कार्य के माध्यम से जिसके लिए उसने तारीफ की है कि रिश्तेदारों के लिए वसीयत करे और कयामत के दिन सवाब मिलने की उम्मीद में है और इस वसीयत करने वाले ने इस वसीयत को वसीयत की मजलिस में आमने-सामने सही कथन से स्वीकार किया। और स्थिति यह है कि यदि इस वसीयत करने वाले की आज मृत्यु हो जाए तो यह वसीयत लेने वाला आज इसका वारिस

नहीं हो सकता और इस वसीयत करने वाले ने वसी या वारिस को, जो उसकी मृत्यु के बाद उसका स्थान लेगा, कहा कि यह पूरा घर वसीयत करने वाले के सही हुक्म पर सौंप दे। और इस बात पर उन लोगों को गवाह बनाया जिन्होंने अंतिम तहरीर में अपनी गवाही दर्ज की है, इसके बाद कि यह वसीयतनामा उनको ऐसी भाषा में पढ़कर सुनाया गया कि उन्होंने जान लिया और इकरार किया कि इसे समझ लिया है, ऐसी स्थिति में इकरार किया कि उसकी अक्ल स्थिर थी और उसके कार्य हर तरह से वैध थे और तहरीर को खत्म करे। दूसरी प्रकार: यदि वसी ने किसी व्यक्ति को माल दिया कि मृतक वसीयत करने वाले की तरफ से हज करे, तो लिखे कि यह तहरीर है जिस पर गवाहान (गवाहों) ने अंतिम तहरीर में गवाही दी है कि जैद वसी अम्र ने, जो अम्र की तरफ से वसीयत का अधिकारी है, स्वयं इकरार किया कि इस मृतक अम्र ने उसे वसीयत की थी कि उसकी मृत्यु के बाद उसके तिहाई माल से इतने दिरहम निकालकर ऐसे पवित्र और अमीन (विश्वसनीय) व्यक्ति को दे जिसने अपने लिए हज-ए-इस्लाम अदा कर लिया हो, ताकि वह इस वसीयत करने वाले की तरफ से उसके घर से, जो फलां स्थान पर स्थित है, हज करे, तो उन दिरहमों से अपनी आने-जाने में खर्च करे और इस वसीयत करने वाले ने उस फलां व्यक्ति को पवित्र और अमीन व्यक्ति पाया जो हज अदा करने में सक्षम है और वह अपने लिए हज कर चुका है, तो यह माल उसे दिया कि इस मृतक की तरफ से उक्त विवरण के अनुसार हज करे और उस फलां हाजी ने यह कार्य और यह दुनिया उसकी तरफ से सही स्वीकृति के साथ स्वीकार की और इस वसीयत करने वाले के वारिसों ने, जो फलां और फलां हैं, सही इकरार के साथ स्वीकार किया कि यह सब जो इसमें उल्लेखित है, हक और दुरुस्त है और उन लोगों ने इस कार्य की जो इस वसीयत करने वाले मृतक और वसी...

تمام یہ ثمن اس مشتری کے اس کو یہ سب اس موصی کے مال سے ادا کرنے سے لے کر وصول کر لیا اور تحریر کو تمام کر دے۔ نوع دیگر اگر موصی نے کوئی بردہ واسطے تقرب کے خریدا۔ فلاں وصی فلاں نے بحکم اپنے موصی کے جس نے اس کو حکم کیا تھا کہ اس کے تہائی مال سے خرید لے فلاں سے اس کو خرید کیا اور حال یہ ہے کہ فلاں نے اس کو وصیت کی تھی کہ اس کے واسطے ایک بردہ واسطے ثواب کے غلام یا باندی بعوض اس قدر ثمن کے جو اس میں مذکور ہے خرید کر کے اس کی طرف سے آزاد کرے پس اس وصی نے فلاں سے اس وصیت کی وجہ سے اس غرض سے تمام مملوک مسی فلاں اور اس کا حلیہ بیان کر دے موصی کے تہائی مال سے خریداتا کہ اس کو آزاد کر دے پھر باہمی قبضہ و تفرق درک تحریر کرے۔

اگر حاجی بسبب دشمن یا مرض وغیرہ کے جو سبب احصار کے ہوتے ہیں کسی سبب سے محصور ہوا نوع دیگر وصی کے غلام فروخت کرنے کی تحریر اس طرح ہے کہ زید نے عمرو سے جو بکر کا وصی ہے اس سے تمام مملوک مسی فلاں خریدا اور یہ مملوک اس موصی کا تھا اور حال یہ ہے کہ اس موصی نے اس وصی کو وصیت کی تھی کہ اس کو بطور تسمیہ حق فروخت کرے پس اس کو اس کے ہاتھ سے اسی طور پر فروخت کیا جس طرح کہ اس میں مذکور ہے پس اس مشتری نے اس بائع سے تمام یہ مملوک مسی معین اس قدر روم کے عوض بطور بیچ صحیح مثل بیچ مسلمان کے بدست برادر مسلمان خریداتا کہ اس کو آزاد کرے پھر باہمی قبضہ کا ذکر کر کے تحریر کو ختم کرے۔ نوع دیگر اگر دار میں کے واسطے شخص معین کی وصیت کی تو لکھے کہ یہ تحریر وصیت فلاں برائے فلاں ہے کہ اس کے واسطے اپنے تمام دار واقع شہر فلاں کے مفصل مع حدود بیان کر دے اس کے تمام حقوق الی آخرہ بو صیت صحیحہ مطلقہ قطعیہ جائز ہ خالیہ از شروط مفسدہ و معانی مبطلہ وصیت کی درحالیکہ یہ دار مذکور اس کے تہائی مال

سے برآمد ہے اور ہر طرح کے قرضے سے خالی ہے اور ایسے ہی حق غیر سے خالی ہے حتی کہ اس کی صحت سے مانع ہو اور یہ وصیت بغرض صلہ قرابت و احسان بجانب موصی لہ و تقرب بہ پروردگار تعالیٰ شانہ بذریعہ ایسے عمل کے جس کے واسطے اس نے تعریف کی ہے کہ اقربا کے واسطے وصیت کرے اور بامید حصول ثواب روز قیامت ہے اور اس موصی نے اس وصیت کو مجلس وصیت ہذا میں بالمشافہہ بقول صحیح قبول کیا اور حال یہ ہے کہ اگر اس موصی کو امروز موت آئے تو یہ موصی لہ امروز اس کا وارث نہیں ہو سکتا ہے اور اس موصی نے وصی یا وارث کو جو اس کی موت کے بعد اس کے قائم مقام ہوگا کیا کہ یہ کل دار اس موصی کے حکم صحیح پر سپرد کرے اور اس بات پر ان لوگوں کو گواہ کر دیا جنہوں نے آخر تحریر میں اپنی گواہی ثبت کی ہے بعد از آنکہ یہ وصیت نامہ ان کو ایسی زبان میں پڑھ کر سنایا گیا کہ انہوں نے جان لیا اور اقرار کیا کہ اس کو سمجھ لیا ہے ایسی حالت میں اقرار کیا کہ اس کی عقل ثابت اور اس کے تصرفات بہمہ وجوہ جائز تھے اور تحریر کو ختم کرے۔ نوع دیگر اگر وصی نے کسی شخص کو مال دیا کہ میت موصی کی طرف سے حج او اکرے تو لکھے کہ یہ تحریر ہے کہ جس پر گواہان سمیان آخر تحریر ہذا سب شاہد ہوئے ہیں کہ زید وصی عمرو نے جو عمرو کی طرف سے ثابت الوصایت ہے بطور خود اقرار کیا کہ اس متوفی عمرو نے اس کو وصیت کی تھی کہ اس کی وفات کے بعد اس کے تہائی مال سے اتنے درم نکال کر ایسے مرد عفیف امین کو دے جس نے اپنے واسطے حج اسلام ادا کیا ہوا کہتا کہ اس موصی کی طرف سے اس کے گھر سے جو فلاں مقام پر واقع ہے حج کرے پس ان درموں سے اپنی آمد و رفت میں خرچ کرنے اور اس موصی نے اس فلاں کو مرد عفیف امین حج ادا کرنے پر قادر پایا اور یہ اپنے واسطے حج کر چکا ہے پس یہ مال اس کو دیا کہ اس میت کی طرف سے بروصف مذکور حج کرے اور اس فلاں حاجی نے یہ امر اور یہ دنیا اس کی طرف سے بقبول صحیح قبول کیا اور اس موصی کے وارثوں نے جو فلاں و

فلاں ہیں باقرار صحیح قرار کیا کہ یہ سب جو اس میں مذکور ہے حق درست ہے اور ان لوگوں نے اس فعل کی جو اس موصی میت اور وصی

He has given permission knowing the right, and has acknowledged that this wealth is derived from one-third of the deceased's estate, and all these people have made witnesses upon themselves for this matter and completed the writing. Other witnesses testified that Zaid, the executor (Wasi) of Amr, who is proven as the legitimate executor on behalf of Amr, gave this amount of wealth from the deceased's one-third estate to Bakr. The deceased (Musi) had bequeathed to this Zaid that he should choose a trustworthy, chaste, and reliable person who has performed Hajj on his own behalf, and give this amount of wealth to him so that he may perform Hajj on behalf of the deceased as per the aforementioned description. The deceased died upon this will and did not retract it until his death, nor did he make any changes to it. This amount of dirhams is derived from his one-third estate. The executor chose the person to whom these dirhams were given because he found him to possess the qualities described. The purpose of giving these dirhams is for him to perform Hajj from such-and-such city to such-and-such city on behalf of the deceased, and this city is the homeland of the deceased where he died. From these dirhams, he should spend on his travel to this city in a customary manner, without extravagance or stinginess, for his food, drink, clothing, transport, and all necessary items. He should put on the Ihram from the Miqat and perform all the rites of Hajj in accordance with the obligatory duty of Allah Almighty and the Sunnah of the Prophet (peace be upon him). On the condition that if he deviates from this to that extent, he will be a guarantor for the deviation. He took possession of these dirhams upon this condition, and also on the condition that if any claim (darak) arises regarding these dirhams from the deceased's creditors, any executor, heir, ruler, or any powerful person, then it shall be incumbent upon this executor to secure his release from it.

On the condition that if this pilgrim (Haji) is hindered due to an enemy, illness, or other similar causes of obstruction (ihsar), it shall be incumbent upon the executor that in such a case, he should send a sacrificial animal (hadi) or similar to release him, so that he may be released by performing the sacrifice (dabh) as obligatory. And the pilgrim is under a covenant and pledge to Allah Almighty to strive sincerely on his own behalf so that this Hajj is performed according to the aforementioned description. Then, before separating and becoming occupied with other matters, each accepted this full guarantee of the claim (darak) in front of the other. Thus, all these dirhams are in the possession of the pilgrim for the aforementioned reason, on the condition that if anything remains from these dirhams after the pilgrim returns from the city, he shall return it to the executor, as they will be included in the

inheritance from the one-third estate of the deceased. If the expenses of the pilgrim fall short within these dirhams, he shall spend from his own wealth on the condition that he will reclaim it from the executor from the one-third estate of the deceased and complete the record. If the remaining dirhams have been given to the pilgrim, it should be written that whatever remains of these dirhams after the pilgrim's return shall be a bequest from the aforementioned deceased for this pilgrim. And if someone provided a guarantee (kafalah) on behalf of the executor for this pilgrim by his order, then it should be written that so-and-so is the guarantor for all that is incumbent upon the executor due to the aforementioned reason, on behalf of the executor and by his order, for this pilgrim.

On the condition that each of these two has become a guarantor for the other, by the other's order, for the entire claim (darak) with a valid guarantee in which there is no corruption or option (khiyar). On the condition that if this claim reaches the pilgrim, he may hold both accountable for it or either one of them, however, he wishes and whenever he wishes. There shall be no acquittal for either of them until all this reaches the pilgrim. Each accepted all this in front of the other before separating. And if someone provides a guarantee on behalf of the pilgrim, and in the event that the aforementioned pilgrim violates the condition, then it should be written that on behalf of this pilgrim and by his order, for this executor...

इसने हक जानकर इजाजत दे दी और यह इकरार किया कि यह माल मय्यत के तिहाई माल से बरामद होता है और इन सब लोगों ने अपने ऊपर इस मामले के गवाह कर दिए और तहरीर को मुकम्मल करें। वजह दीगर सब गवाह हुए कि जैद वसी अम्र ने जो अम्र की तरफ से बो-सियानते सहीहा साबितुल वसायात है, इस मौसी (वसीयत करने वाले) के तिहाई माल से इस कद्र माल बक्र को दिया और उस मौसी ने इस जैद को वसीयत की थी कि इस कद्र माल किसी मर्द अमीन, अफीफ, सिका (विश्वसनीय) को खुद पसंद करके जिसने अपनी तरफ से हज किया हो, इस कद्र माल दे दे ताकि वह इस मौसी की तरफ से औसाफ-ए-मजकूर के साथ हज अदा करे। और यह मौसी इस वसीयत पर मर गया और मरते दम तक इससे रुजू (वापस) नहीं किया और न इसमें कुछ तब्दीली की और इस कद्र दिरहम उसके तिहाई माल से बरामद होते हैं। पस उस वसी ने उस शख्स को, जिसको ये दिरहम दिए हैं, पसंद किया क्योंकि उसको इसने उसी सिफत का पाया जो मजकूर हुई है। पस उसको ये दिरहम देने का (मकसद यह है कि) इस मौसी की तरफ से फलां शहर से फलां शहर तक हज करे और यह शहर इस मौसी का वतन है जिसमें वह मरा है। पस इन दिरहमों में से अपनी आमद-ओ-रफ्त में इस शहर तक बतौर-ए-मारूफ, बिना इसराफ और कंजूसी के अपने खाने-पीने, लिबास, सवारी और जुमला जरूरी चीजों में खर्च करे और मीकात से एहराम बांधे और तमाम मनासिक-ए-हज मुवाफिक फरीजा-ए-अल्लाह तआला और सुन्नत-ए-रसूल अल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व आलिही वसल्लम) के अदा करे, इस शर्त के साथ कि अगर उसने इस कद्र मुखालफत की तो बकद्र-ए-मुखालफत के इसमें से वह (हाजी) जामिन होगा। पस उसने इसी शर्त पर उससे लेकर इन दिरहमों पर कब्जा कर लिया और इस शर्त पर कि अगर इन दिरहमों में इस मौसी के कर्जदार या किसी वसी या वारिस या हाकिम या किसी जबरदस्त वगैरह किसी आदमी की तरफ से कोई दरक (दावा) पेश आए तो उस वसी पर वाजिब होगा कि उसको उससे खलास (आजाद) करे।

इस शर्त के साथ कि अगर यह हाजी दुश्मन, बीमारी या वग़ैरह के सबब, जो सब एहसार (रुकावट) के होते हैं, किसी सबब से महसूर (घिरा) हो जाए तो उस वसी पर वाजिब होगा कि ऐसी सूरत में जिस तरह हदी वग़ैरह भेजकर छुड़ाते हैं, ताकि असर-ए-वाजिब से जवह (बलि) करके खलास हो जाए और उस हाजी पर अल्लाह तआला का अहद-ओ-मीसाक है कि अपनी तरफ से खैरख्वाही के साथ कोशिश करे कि यह हज औसाफ-ए-मजकूर के साथ अदा हो जाए। फिर दोनों ने जुदा होने और काम में मशगूल होने से पहले एक-दूसरे के सामने यह जमानत-ए-दरक पूरी कबूल की। पस ये तमाम दिरहम इस हाजी के कब्जे में इसी मजकूर वजह से हैं। इस शर्त पर कि अगर इन दिरहमों में

से इस हाजी के फारिग होकर उस शहर तक वापस आने के बाद कुछ बाकी रहा तो उस वसी को वापस देगा कि वे मय्यत के तिहाई माल में से मीरास (विरासत) में शामिल होंगे और अगर इन दिरहमों में इस हाजी के खर्चे में कमी पड़ जाए तो वह अपने माल से इस शर्त पर खर्च करेगा कि इस मौसी के तिहाई माल में से उस वसी से वापस ले लेगा और तहरीर को मुकम्मल करेगा। और अगर बचे हुए दिरहम हाजी के लिए दे दिए हों तो लिखे कि जो कुछ इन दिरहमों में से इस हाजी के वापस आने के बाद बाकी रहें, वे मौसी मजकूर की तरफ से इस हाजी के लिए बतौर-ए-वसीयत होंगे। और अगर इस हाजी के लिए वसी की तरफ से, उसके हुक्म से, किसी ने कफालत की हो, तो लिखे कि फलां, उस वसी की तरफ से, उसके हुक्म से, इस हाजी के लिए तमाम उस चीज का जो मजकूर वजह से उस वसी पर वाजिब है, जामिन है।

इस शर्त पर कि इन दोनों में से हर एक दूसरे की तरफ से, दूसरे के हुक्म से, तमाम उस दरक का जमानत-ए-सहीहा के साथ जामिन हुआ जिसमें फसाद और खियार (विकल्प) नहीं। इस शर्त पर कि इस हाजी को यह दरक (मुसीबत/दावा) पहुंचे तो चाहे दोनों को इस सबके लिए माखूज (पकड़े) करे और चाहे दोनों में हर एक को जिस तरह चाहे और जब चाहे। मरतबा बाद मरतबा इन दोनों में से किसी को भी बरात (मुक्ति) नहीं होगी कि यह सब इस हाजी को पहुंच जाए और हर एक ने दूसरे से जुदा होने से पहले, सबके सामने एक-दूसरे के मुवाजेह (सामने) में यह सब कबूल किया और अगर हाजी की तरफ से कोई शख्स जामिन हो और सूरत यह कि हाजी मजकूर शर्त के खिलाफ करे, तो लिखे कि इस हाजी की तरफ से उसके हुक्म से इस वसी के लिए...

نے کیا ہے حق جان کر اجازت دے دی اور یہ اقرار کیا کہ یہ مال میت کے تہائی مال سے برآمد ہوتا ہے اور ان سب لوگوں نے اپنے اوپر اس معاملہ کے گواہ کر دیے اور تحریر کو تمام کرے۔ وجہ دیگر سب گواہ ہوئے کہ زید وصی عمرو نے جو عمرو کی طرف سے بو صیانت صحیحہ ثابت الوصایت ہے اس موصی کے تہائی مال سے اس قدر مال بکر دیا اور اس موصی نے اس زید کو وصیت کی تھی کہ اس قدر مال کسی مرد امین عفیف ثقہ کو خود پسند کر کے جس نے اپنی طرف سے حج کیا ہو اس قدر مال دے دے تاکہ وہ اس موصی کی طرف سے بروصف مذکور حج ادا کرے اور یہ موصی اس وصیت پر مر گیا اور تادم مرگ اس سے رجوع نہیں کیا اور نہ اس میں کچھ تغیر کیا اور اس قدر دراہم اس کے تہائی مال سے برآمد ہوتے ہیں پس اس وصی نے اس شخص کہ جس کو یہ درہم دیے ہیں پسند کیا کیونکہ اس کو اس نے اسی صفت کا پایا جو مذکور ہوئی ہے پس اس کو یہ دراہم دینے کا اس موصی کی طرف سے فلاں شہر سے فلاں شہر سے حج کرے اور یہ شہر اس موصی کا وطن ہے جس میں وہ مرا ہے پس ان درموں میں سے اپنی آمد و رفت میں اس شہر تک بطور معروف بدون اسراف و بخیلی کے اپنے کھانے پینے ولباس و سواری و جملہ ضروری چیزوں میں خرچ کرے اور میقات سے احرام باندھے اور تمام مناسک حج موافق فریضہ اللہ تعالی و سنت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کے ادا کرے بدین شرط کہ اگر اس نے اس قدر مخالفت کی تو بقد ر مخالفت کے اس میں سے ضامن ہوگا پس اس نے اسی شرط پر اس سے لے کر ان درموں پر قبضہ کر لیا اور بدین شرط کہ اگر ان درموں میں اس موصی کے قرض خواہ یا کسی وصی یا وارث یا حاکم یا کسی زبردست وغیرہ کسی آدمی کی طرف سے کوئی درک پیش آئے تو اس وصی پر واجب ہوگا کہ اس کو اس سے خلاص کرے۔ بدین شرط کہ اگر یہ حاجی بسبب دشمن یا مرض وغیرہ کے جو سب احصار کے ہوتے ہیں کسی سبب سے محصور ہو تو اس

وصی پر واجب ہوگا کہ ایسی صورت میں جس طرح حج ہی وغیرہ بھیج کر چھوڑاتے ہیں تا کہ اسرا واجب سے ذنح کر کے خلاص ہو جائے اور اس حاجی پر اللہ تعالیٰ کا عہد و میثاق ہے کہ اپنی طرف سے خیر خواہی کے ساتھ کوشش کرے کہ یہ حج بر وصف مذکور ادا ہو جائے پھر دونوں نے قبل افتراق و اشتغال بکا و دیگر کے ہر ایک نے دوسرے کے مواجہہ میں یہ ضمان دورک پوری قبول کی پس یہ تمام درم اس حاجی کے قبضہ میں بدین وجہ مذکور ہیں بدین شرط کہ اگر ان درموں میں سے اس حاجی کے فارغ ہو کر اس شہر تک واپس آنے کے بعد کچھ باقی رہا تو اس وصی کو واپس دے گا کہ وہ میت کی تہائی مال سے میراث میں داخل ہوں گے اور اگر ان درموں میں اس حاجی کے نفقہ میں کمی پڑ جائے تو اپنے مال سے بدین شرط خرچ کرے گا کہ اس موصی کے تہائی مال میں سے اس وصی سے واپس لے گا اور تحریر کو تمام کرے اور اگر بچے ہوئے درم حاجی کے واسطے کر دیے ہوں تو لکھے کہ جو کچھ ان درموں میں سے اس حاجی کے واپس آنے کے بعد باقی رہیں وہ موصی مذکور کی طرف سے اس حاجی کے واسطے بطور وصیت ہوں گے اور اگر اس حاجی کے واسطے وصی کی طرف سے اس کے حکم سے کسی نے کفالت کی تو لکھے کہ فلاں اس وصی کی طرف سے اس کے حکم سے اس حاجی کے واسطے تمام اس چیز کا جو بوجہ مذکورہ اس وصی پر واجب ہے ضامن ہے۔

بدین شرط کہ ان دونوں میں سے ہر ایک دوسرے کی طرف سے دوسرے کے حکم سے تمام اس درک کا بصمانت صحیحہ ضامن ہوا جس میں فساد و خیار نہیں بدین شرط کہ اس حاجی کو یہ درک پہنچے تو چاہے دونوں کو اس سب کے واسطے ماخوذ کرے اور چاہے دونوں میں ہر ایک کو جس طرح چاہے اور ہر گاہ چاہے مرۃ بعد اخری ان دونوں میں کسی کو بریت نہ ہوگی کہ یہ سب اس حاجی کو پہنچ جائے اور ہر ایک نے دوسرے سے قبل افتراق کے سب نے ایک دوسرے کے مواجہہ میں یہ سب قبول کیا اور اگر حاجی کی طرف سے کوئی شخص ضامن ہو اور صورتیکہ

حاجی مذکور خلاف شرط کرے تو لکھے کہ اس حاجی کی طرف سے اس کے حکم سے اس وصی کے واسطے

Kitab-ul-Shuroot (Book of Conditions)

A certain person has become a valid and lawful guarantor for everything that becomes obligatory upon that pilgrim due to the aforementioned violation, in which there is no corruption or option to rescind. The condition is that each of them acts as a guarantor for the other on his behalf according to his command. He shall write until the end according to the original instructions. If the order was to perform 'Hajj al-Qiran' on behalf of the deceased, he should write in its place that he should perform both Hajj and Umrah as 'Qiran' on behalf of the deceased. He should spend from his own wealth for travel expenses, tie the Ihram for both from the Miqat, and first perform the acts of Umrah according to its method. Then, he should complete the Hajj rituals according to the Sharia of Allah. As a token of gratitude for the Qiran, he should sacrifice a goat, cow, or camel from his own wealth as 'Hadi'.

If the order was for 'Hajj al-Tamattu' on behalf of the deceased, he should write that the testator had willed that from the city where his house is located, someone should perform Umrah and Hajj on his behalf and perform 'Tamattu' for him during the days of Hajj. Thus, first, he should perform Umrah alone, then afterwards perform 'Tamattu'. For this, the executor (Wasi) should choose a righteous, trustworthy man who has already performed Hajj and Umrah on his own behalf. The executor chose that specific person and gave him this wealth so that he could perform it by tying the Ihram on behalf of the deceased, then perform Hajj, and during the days of Hajj, transition from Umrah to Hajj. He should spend from this wealth on his travel, food, clothing, and other necessary requirements according to custom, without extravagance or stinginess. When he reaches the Miqat, he should tie the Ihram for Umrah alone and perform its acts according to its method. Then, exiting that state of Ihram, he should tie the Ihram for 'Tamattu' on his behalf and perform its rituals according to the Sharia of Allah.

Regarding the sacrifice for the gratitude of achieving 'Tamattu', he is given the discretion for that sacrifice. He should sacrifice from his own wealth or from the wealth of his companions. If he has been given the authority to allow another to perform this Hajj and Umrah, he should write that the executor has given permission to this Hajj performer that if he faces illness, calamity, or any cause that renders him unable to complete the work, he has the authority to hand over the remaining aforementioned wealth—or whatever items like clothes he may have purchased with it for his needs—to a person worthy and acceptable to him, so that he may perform Hajj, Qiran, and Tamattu on behalf of the deceased. Thus, he should give it to him,

command him to perform it, appoint him as his deputy, and permit him to spend according to the aforementioned description. That person accepted and agreed to all of this, and the document was completed. As stated in 'Al-Muheet'.

Chapter: And to you

Regarding the writing of loans and found items (Luqta)

If Zayd borrowed a house from Amr and Amr wished to write it down for his own security, then Imam Muhammad has written the form of this in 'Kitab-ul-Asl' as follows: This document is for so-and-so, son of so-and-so, meaning Zayd bin Khalid, on behalf of Amr bin Bakr, the lender, with the subject that you have given me your house as a loan (Ariyat), which is your property located in such-and-such city, limited by such-and-such boundaries. Similarly, Imam Abu Hanifa (RA) and his...

किताब-उल-शुरूत

फलां व्यक्ति उन तमाम चीज़ों का, जो مذکورہ مخالفت (उक्त उल्लंघन) की वजह से उस हाजी पर वाजिब हों, सही और वैध ज़मानत (गारंटी) लेने वाला हो गया है, जिसमें कोई फसाद या विकल्प नहीं है। शर्त यह है कि उन दोनों में से हर एक दूसरे की तरफ से, उसके आदेशानुसार, उन सबकी जिम्मेदारी लेता है। अंत तक पहले के निर्देशानुसार लिखे और यदि मृतक की तरफ से 'हज-ए-क़िरान' अदा करने का आदेश दिया हो, तो अपने स्थान पर लिखे कि वह मृतक की तरफ से हज और उमराह दोनों का 'क़िरान' अदा करे। अपने आने-जाने के खर्च खुद करे और मीक़ात से दोनों का एहराम बांधे और पहले उमराह के काम उस तरीके से अदा करे, फिर शरियत-ए-इलाही के अनुसार हज के मनासिक (रस्में) पूरे करे। 'क़िरान' के शुक्राने में जो 'हदी' (बलि का जानवर) उसे मयस्सर आए, उसे अपने माल से बकरी, गाय या ऊंट के रूप में ज़िबह (बलि) करे।

और यदि मृतक की तरफ से 'हज-ए-तमत्तु' का आदेश दिया हो, तो लिखे कि वसीयत करने वाले ने यह वसीयत की थी कि जिस शहर में उसका घर है, वहाँ से कोई व्यक्ति उसकी तरफ से उमराह और हज अदा करे और हज के दिनों में उन दोनों को उसकी तरफ से 'तमत्तु' के रूप में अदा करे। अतः पहले अकेले उमराह अदा करे, फिर उसके बाद 'तमत्तु' (हज) अदा करे। और इसके लिए वसी (वसीयत का प्रबंधक) किसी ऐसे नेक और अमानतदार व्यक्ति को पसंद करे, जिसने अपनी तरफ से हज और उमराह अदा किया हो। उसके बाद वसी ने उस फलां व्यक्ति को पसंद किया और उसे यह माल दिया ताकि वह मृतक की तरफ से एहराम बांधकर अदा करे, फिर हज अदा करे और हज के दिनों में उमराह से हज की तरफ लाभान्वित हो। इसमें से अपने आने-जाने, खान-पान, कपड़े और अन्य आवश्यक जरूरतों पर बिना फिजूलखर्ची या कंजूसी के, प्रचलित रीति के अनुसार खर्च करे। अतः जब वह मीक़ात तक पहुँचे, तो वहाँ से अकेले उमराह का एहराम बांधे और उसके काम उसके तरीके से अदा करे, फिर उस एहराम से हलाल (मुक्त) होकर उसकी तरफ से 'तमत्तु' का एहराम बांधे और अल्लाह तआला की शरियत के अनुसार उसके मनासिक अदा करे।

'तमत्तु' प्राप्त होने के शुक्राने में जो कुर्बानी उसे मयस्सर आए, उसकी कुर्बानी का उसे अधिकार दिया जाता है। उसे चाहिए कि अपने माल से कुर्बानी करे या अपने साथियों के माल से। यदि दूसरे को हज और उमराह अदा करने की अनुमति देने का अधिकार दिया गया हो, तो लिखे कि उस वसी ने इस हज करने वाले को अनुमति दे दी कि यदि उसे बीमारी या कोई आपदा या ऐसा कोई कारण पेश आ जाए जिससे वह काम पूरा करने में असमर्थ हो, तो उसे अधिकार है कि जो माल उसे दिया गया था,

उसमें से जो शेष बचा हो, या उसके बदले जो कपड़े आदि अपनी ज़रूरतों के लिए खरीदे हों, वह सब ऐसे व्यक्ति को दे दे जो इसके योग्य हो और जिसे वह पसंद करे, ताकि वह मृतक की तरफ से हज, क़िरान और तमत्तु अदा कर सके। अतः उसे देकर आदेश दे कि वह अदा करे और उसे अपना स्थानपत्र (प्रतिनिधि) बना दे और उसे अनुमति दे दे कि वह उक्त विशेषताओं के अनुसार अपने ऊपर खर्च करे। उस व्यक्ति ने यह सब शर्तों के साथ स्वीकार कर लिया और तहरीर पूरी कर दी। 'कज़ा फिल मुहीत'।

फसल में व लिकुम

उधार और मिली हुई वस्तुओं (लुक़्ता) के लेखन में

यदि ज़ैद ने अम्र से एक घर उधार लिया और अम्र ने चाहा कि लिखकर अपनी मजबूती (सुरक्षा) कर ले, तो इमाम मुहम्मद ने 'किताब-उल-असल' में इसकी सूरत इस प्रकार लिखी है कि यह तहरीर फलां बिन फलां के लिए है, यानी मीर (नामक) ज़ैद बिन खालिद की तरफ से अम्र बिन बक्र (उधार देने वाले) के नाम, जिसका विषय यह है कि तूने मुझे अपने घर में उधार (आर्यात) लिया है, जो तेरी मिल्कियत है और फलां शहर में स्थित है, जिसकी सीमाएं अमुक-अमुक हैं। ऐसा ही इमाम अबू हनीफा (रह.) और उनके..

کتاب الشروط

فلاں شخص تمام اس چیز کا جو بوجہ مخالفت مذکورہ کے اس حاجی پر واجب ہو، ضمانت صحیحہ جائز ہے، جس میں فساد و خیار نہیں ہے ضامن ہوا بدیں شرط کہ ان دونوں میں سے ہر ایک دوسرے کی طرف سے بحکم اس کے اس سب کا کفیل ہے، آخر تک بدستورِ اول تحریر کرے اور اگر میت کی طرف سے حج قران ادا کرنے کا حکم دیا ہو تو اپنے موقع پر لکھے کہ تاکہ اس میت کی طرف سے حج و عمرہ دونوں کا قران کر کے ادا کرے اور اپنی ذات پر آمد و رفت میں خرچ کرے اور میقات سے دونوں کا احرام باندھے اور پہلے افعال عمرہ اس کے طریق پر ادا کرے، پھر مناسک حج بطریق شریعت الٰہی پورے کرے اور قران کے شکریہ میں جو ہدی اس کو میسر آئے اپنے مال سے بکری گائے یا اونٹ ذبح کرے اور اگر میت کی طرف سے حج تمتع کا حکم کیا تو لکھے کہ اور اس موصی نے وصیت کی تھی کہ جس شہر میں اس کا مکان ہے وہاں سے اس کی طرف سے کوئی شخص عمرہ و حج ادا کرے اور ایام حج میں ان دونوں کو اس کی طرف سے تمتع ادا کرے، پس پہلے عمرہ تنہا ادا کرے پھر بعد اس کے تمتع ادا کرے اور اس کے واسطے یہ وصی کوئی مرد صالح امین ٹھگ، جس نے اپنی طرف سے حج و عمرہ ادا کیا ہو پسند کرے، پس اس کے وصی نے اس فلاں کو پسند کیا اور اس کو یہ مال دیا تاکہ اس میت کی طرف سے احرام باندھ کر ادا کرکے پھر حج ادا کرے اور ایام حج میں عمرہ سے بجانب حج سودمند ہو اور اس میں سے اپنی رفت و آمد میں اپنے کھانے پینے و لباس وغیرہ حوائج ضرور یہ میں بطور معروف بغیر اسراف و بخیلی کے خرچ کرے، پس جب میقات تک پہنچے تو وہاں سے تنہا عمرہ کا احرام باندھے اور اس کے افعال اس کے طریق پر ادا کرے، پھر اس احرام سے حلال ہو کر اس کی طرف سے تمتع کا احرام باندھے اور موافق شریعت اللہ تعالیٰ کے اس کے مناسک ادا کرے۔

تمتع حاصل ہونے کے شکریہ میں اسکو جو قربانی میسر آئے اسکی قربانی کا اسکو اختیار دیا جاتا ہے چاہیے ہے کہ اپنے مال سے قربانی کرے یا اپنے رفیقوں و ساتھیوں کے مال سے اگر دوسرے کو اس حج و عمرہ کے ادا کرنے کی اجازت دینے کا اختیار دیا ہو تو تحریر کرے کہ اور اس میت کی طرف سے اس حج کرنے والے کو اس وصی نے اجازت دے دی کہ اگر اس کو مرض یا آفت یا ایسا کوئی سبب پیش آیا جس سے وہ اس کام کو پورا کرنے سے عاجز ہو تو اسکو اختیار ہے کہ جو مال مذکور اس کو دیا گیا ہے اس میں سے جو باقی رہا ہو وہ معینہ یا جو کچھ اس کے عوض کپڑا وغیرہ اپنی ضروریات میں سے خرید اہو وہ سب ایسے شخص کو دیدے جو اس لائق ہو جس کو وہ پسند کرے کہ وہ میت کی طرف سے حج و قران و تمتع ادا کر سکتا ہے پس اسکو دے کر حکم کرے کہ وہ ادا کرے اور اس کو اپنے قائم مقام کر دے اور اسکو اجازت دیدے کہ وہ وصف مذکور اپنی ذات پر خرچ کرے اور اس شخص نے اس سب کو بالمو اجہہ منظور و قبول کیا اور تحریر کو تمام کر دے کذا فی المحیط

فصل میں ولیکم

عاریتوں و التقاط (1) لقطہ کی تحریرات میں

اگر زید نے عمر و سے ایک دار مستعار لیا اور عمرو نے چاہا کہ لکھ کر اپنی مضبوطی کرلے تو امام محمد نے کتاب الاصل میں اس کی صورت یوں تحریر فرمائی ہے کہ یہ تحریر برائے فلاں بن فلاں یعنی میر مسمیٰ زید بن خالد از جانب عمرو بن بکر معیر کے بدیں مضمون ہے کہ تو نے مجھ کو اپنے گھر میں بھارت (عاریت) لیا ہے جو تیری ملک واقع شہر فلاں محدودہ بحدود و چنین و چندان ہے۔ ایسا ہی امام ابو حنیفہؒ وان کے

(1) پڑھا ہو مال و چیز اٹھا لینا ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Vol (10) 252 Kitab-ul-Shuroot

The writers used to say, and Imam Khasaf and Tahawi used to write, that you have settled me in your owned house on the condition that I reside in it myself and settle others. It is stated that an alien borrower (musta'ir) obtains the right by consensus (ijma') to settle another person because the lender (mu'ir) did not tell the borrower that he has the authority to settle someone else. Thus, according to Imam Shafi'i, he would not have the right to settle another, because according to him, the borrower does not have the right to lend (give in loan) to others without the lender's permission. According to us (Hanafis), if the loan (ariyah) is absolute—for example, if one said, "I have given you a loan," and did not say, "so that you alone may benefit from it"—the borrower will have the option to benefit himself or lend it to someone else to benefit from, regardless of whether the subject of the loan is something from which people benefit differently or whether everyone benefits from it in the same way. If the loan is restricted—for example, if one said (1) "so that you benefit from it"—and if the loaned item is something from which people do not benefit in the same way, but differently, such as a mount or clothing, then the borrower would not have the right to lend it to others. However, if it is something from which everyone benefits in the same way, then the borrower will have the right to lend it to others, such as residence in a house, etc.

Attempting to make the ruling of Imam Khasaf and Tahawi a matter of consensus In the trick of the problem, Imam Khasaf and Tahawi adopted this method of writing so that the issue becomes a matter of consensus. Furthermore, Imam Muhammad (RA) wrote: "You gave it to me, and I took possession of it from you, and this possession took place on the date of [Month], [Year]." Imam Muhammad (RA) wrote the date of possession in the document, and he did this because scholars differ on the ruling of a loan. According to our scholars, a loan is a trust, while according to Imam Shafi'i, it is a liability (daman) (2). Thus, it should be known from what time this item entered into his liability. If the borrower requested the lender to write down the agreement for his residence, the scribe would write it in this manner. The scholars have stated that the borrower needs the document only for the purpose that the lender should not claim later that he resided in it without a contract. Both parties should present it before a judge whose school of thought holds that even without a contract, the usufruct (manfa'ah) is appraised (its value is estimated), so that he may pass a judgment of fair rent against the borrower. Similarly, if the property was ruined by his residence, the owner will claim damages.

If it was ruined by his residence, then the form of this document is that it is on behalf of [Name], i.e., the lender, for [Name], i.e., the borrower, to the effect that: "I have loaned to you my house, situated in [Locality], whose four boundaries are [as stated], on the condition that you reside in it yourself, and may settle whoever you wish, and I have handed it over to you, and you have taken possession of it from me on the date of [Month], [Year]." The later scholars of conditions (ahl al-shuroot) write that this document is one which is witnessed by the undersigned witnesses that [Person A] has borrowed from [Person B] the entire house located at [Place] for one full year, from the 1st of [Month], [Year] to the end of [Month], [Year], so that this borrower himself resides in the mentioned house, may keep whoever he wishes, settle his family, slaves, and servants, keep his guests, and keep anyone else he chooses from among all people, until this mentioned period expires. Thus, the owner [Person A] loaned it to him on this mentioned condition, and the aforementioned borrower [Person B] [accepted] all this from [Person A].

(Footnotes: 1. The statement about residence is also open to consideration because the house suffers damage [in the future], not from the scribe or author, as has been explained in the section on permission. 2. i.e., at the time of destruction, its liability will become mandatory.)

असहब-ए-तहरीर फरमाते थे और इमाम खसाफ और तहावी यूँ लिखते थे कि तूने मुझे अपने दार-ए-मलूका में इस शर्त पर साकिन किया कि मैं खुद इसमें रहूँ और दूसरों को बसाऊँ और फरमाया कि अजनबी मुस्तईर (उधार लेने वाले) को दूसरे शख्स को बसाने का इख्तियार बिल-इज्मा हासिल हो जाएगा, इस वास्ते कि मुईर (उधार देने वाले) ने मुस्तईर से यह नहीं कहा कि तुझे इख्तियार है कि दूसरे को बसाए, तो इमाम शाफई के नज़दीक उसको दूसरे के बसाने का इख्तियार न होगा। इस वास्ते कि इमाम शाफई के नज़दीक मुस्तईर को बगैर इजाजत मुईर के गैर को अमानत देने का इख्तियार नहीं होता है। और हमारे नज़दीक अगर आरियत मुतलका हो, मिसाल के तौर पर कहा कि मैंने तुझे आरियत दिया और यह न कहा कि ताकि तू ही इससे इन्तेफा (फायदा) हासिल करे, तो मुस्तईर को इख्तियार होगा, चाहे खुद इन्तेफा हासिल करे और चाहे गैर को आरियत दे दे कि वह इन्तेफा हासिल करे, चाहे मुस्तईर ऐसी चीज़ हो कि उससे इन्तेफा हासिल करने में लोगों का हाल मुतफावत हो, या सब लोग उससे एक ही तौर से नफा हासिल करते हों। और आरियत मुकय्यदा हो, मिसाल के तौर पर उससे कह दिया (१) कि ताकि वह उससे इन्तेफा हासिल करे। तो अगर मुस्तआर ऐसी चीज़ हो जिससे लोग एक ही तौर से नफा हासिल न करते हों बल्कि मुख्तलिफ तौर से, जैसे सवारी और कपड़ा वगैरह, तो मुस्तईर को दूसरे को आरियत देने का इख्तियार न होगा और अगर ऐसी चीज़ हो जिससे एक ही तौर से इन्तेफा हासिल करते हैं, तो मुस्तईर को इख्तियार होगा कि दूसरे को आरियत दे दे, जैसे सुकूनत-ए-दार (घर में रहना) वगैरह।

इमाम खसाफ रह. और तहावी रह. के मसले को इजमाई बनाने की सई (कोशिश) करना तो हीला मसले में इस तरह इख्तिलाफ-ए-ज़ाहिर, इमाम खसाफ और तहावी ने इस तरह लिखना इख्तियार किया ताकि मसला इजमाई हो जाए। फिर इमाम मुहम्मद रह. ने लिखा कि तूने मुझे दे दिया और मैंने तुझसे लेकर कब्ज़ा कर लिया और यह कब्ज़ा ब-तारीख फलां माह फलां सन फलां वाके हुआ। तो इमाम मुहम्मद रह. ने तहरीर में कब्ज़े के वक़्त से जिक्र-ए-तारीख लिखा और इस वास्ते ऐसा किया कि हुक्म-ए-आरियत में उलमा मुख्तलिफ हैं। तो हमारे उलमा के नज़दीक आरियत अमानत है और इमाम शाफई के नज़दीक मजमून (२) होती है, तो उसको मालूम हो जाए कि किस वक़्त से यह चीज़ उसकी जमानत में दाखिल हुई थी। और अगर मुस्तईर ने मुईर से अपनी सुकूनत के वास्ते तहरीर कराने वाले जो उसके पास रहे, तो यह कुछ तहरीर करेगा। सो मशाइख ने फरमाया कि मुस्तईर को तहरीर की जरूरत सिर्फ इस गरज से होती है कि मुईर उस पर यह दावा न करे कि तू

बगैर अक़द के इसमें साकिन हुआ है। और दोनों ऐसे काजी के सामने मुराफा करें जिसका मजहब यह हो कि बगैर अक़द के फिर मनफत की तकवीम होती है यानी उनकी कीमत लगाई जाती है। तो वह मुस्तईर पर उजरत-ए-मिस्ल का हुक्म दे दे। इसी तरह अगर उसकी सुकूनत से मंदम हुआ हो तो मालिक उससे जमानत लेगा। अगर उसकी सुकूनत से मंदम हुआ है, तो इस तहरीर की सूरत यह है कि यह तहरीर जानिब-ए-फलां बिन फलां यानी मुईर की तरफ से फलां बिन फलां यानी मुस्तईर के वास्ते ब-दीन मजमून है कि मैंने तुझको अपने उस दार में जो फलां मोहल्ले में वाके है, जिसके हुदूद-ए-अरबा ये हैं, मैंने आरियत इस शर्त पर साकिन किया है कि तू खुद इसमें रह रहा है और चाहे जिसको साकिन करे और मैंने तेरे सुपुर्द किया और तूने मुझसे लेकर कब्ज़ा कर लिया, फलां तारीख, फलां माह, फलां सन में कब्ज़ा हुआ। और मुताखिरीन-ए-अहल-ए-शुरूत लिखते हैं कि यह तहरीर वह है जिस पर गवाहान-ए-मुस्मियान आखिर-ए-तहरीर हाज़ा सब शाहिद हुए हैं कि फलां ने फलां से तमाम दार वाके मौका-ए-फलां महदूदा ब-हुदूद-ए-चुनीं व चनां एक साल कामिल, गुर्रा-ए-माह फलां सन फलां से आखिर-ए-माह फलां सन फलां तक के वास्ते मुस्तआर लिया, कि इस दार-ए-मज़कूरा में यह मुस्तईर खुद रहे और जो चाहे उसे रख रखे और अपने अयाल और अपने मलूक व नौकरों को बसा दे और अपने मेहमानों को रखे और सिवाए उनके सब लोगों में से जिसको चाहे रखे यहाँ तक कि यह मुद्दत-ए-मज़कूरा मिट जाए। तो फलां मालिक ने इसको यह सब इस शर्त-ए-मज़कूरा पर मुस्तआर दिया और फलां मुस्तईर-ए-मज़कूर ने यह सब फलां से।

اصحاب تحریر فرماتے تھے اور امام خصاف و طحاوی یوں لکھتے تھے کہ تو نے مجھے اپنے دار مملوکہ میں بدین شرط ساکن کیا کہ میں خود اس میں رہوں اور دوسرے کو بساؤں اور فرمایا کہ اجنبی مستعیر کو دوسرے شخص کے ساکن کرنے کا اختیار بالاجماع حاصل ہو جائے اس واسطے کہ معیر نے مستعیر سے یہ نہ کہا کہ تجھے اختیار ہے کہ دوسرے کو بسائے تو امام شافعی کے نزدیک اس کو دوسرے کے بسانے کا اختیار نہ ہوگا اس واسطے کہ امام شافعی کے نزدیک مستعیر کو بدون اجازت معیر کے غیر کو عادیوت دینے کا اختیار نہیں ہوتا ہے اور ہمارے نزدیک اگر عاریت مطلقہ ہو مثلاً کہا کہ میں نے تجھے عاریت دیا اور یہ نہ کہا کہ تاکہ تو ہی اس سے انتفاع حاصل کرے خواہ مستعیر کو اختیار ہوگا چاہیے خود انتفاع حاصل کرے اور چاہیے غیر کو عاریت دے دے کہ وہ انتفاع حاصل کرے خواہ مستعیر ایسی چیز ہو کہ اس سے انتفاع حاصل کرنے میں لوگوں کا حال متفاوت ہو یا سب لوگ اس سے ایک ہی طور سے نفع حاصل کرتے ہوں اور عاریت مقیدہ ہو مثلاً اس سے کہہ دیا (۱) کہ تاکہ وہ اس سے انتفاع حاصل کرے پس اگر مستعار ایسی چیز ہو جس سے لوگ ایک ہی طور سے نفع حاصل نہ کرتے ہوں بلکہ مختلف طور سے جیسے سواری و کپڑا وغیرہ تو مستعیر کو دوسرے کو عاریت دینے کا اختیار نہ ہوگا اور اگر ایسی چیز ہو جس سے ایک ہی طور سے انتفاع حاصل کرتے ہیں تو مستعیر کو اختیار ہوگا کہ دوسرے کو عاریت دے دے جیسے سکونتِ دار وغیرہ۔

امام خصافؒ و طحاویؒ کے مسئلہ کو جماعی بنانے کی سعی کرنا پس حیلہ مسئلہ میں اس طرح اختلافِ ظہر اتو امام خصاف و طحاوی نے اس طرح لکھتا اختیار کیا تاکہ مسئلہ اجماعی ہو جائے پھر امام محمدؒ نے لکھا کہ تو نے مجھے دے دیا اور میں نے تجھ سے لے کر قبضہ کر لیا اور یہ

قبضہ بتاریخ فلاں ماہ فلاں سنہ فلاں واقع ہوا پس امام محمدؒ نے تحریر میں قبضہ کے وقت سے ذکر تاریخ لکھا اور اس واسطے ایسا کیا کہ حکم عاریت میں علماء مختلف ہیں پس ہمارے علماء کے نزدیک عاریت امانت ہے اور امام شافعی کے نزدیک مضمون (۲) ہوتی ہے تو اس کو معلوم ہو جائے کہ کس وقت سے یہ چیز اس کی ضمانت میں داخل ہوئی تھی اور اگر مستعیر نے معیر سے اپنی سکونت کے واسطے تحریر کرانے والے جو اس کے پاس رہے تو یہ کچھ تحریر کرے گا سو مشائخ نے فرمایا کہ مستعیر کو تحریر کی حاجت فقط اس غرض سے ہوتی ہے کہ معیر اس پر یہ دعویٰ نہ کرے کہ تو بدون عقد کے اس میں ساکن ہوا ہے اور دونوں ایسے قاضی کے سامنے مرافعہ کریں جس کا مذہب یہ ہو کہ بدون عقد کے پھر منفعت کی تقویم ہوتی ہے یعنی ان کی قیمت لگائی جاتی ہے پس وہ مستعیر پر اجرت المثل کا حکم دے دے اسی طرح اگر اس کی سکونت سے مندم ہوا ہو تو مالک اس سے ضمان لے گا اگر اس کی سکونت سے مندم ہوا ہے پس اس تحریر کی صورت یہ ہے کہ یہ تحریر از جانب فلاں بن فلاں یعنی معیر کی طرف سے فلاں بن فلاں یعنی مستعیر کے واسطے بدین مضمون ہے کہ میں نے تجھ کو اپنے اس دار میں جو فلاں محلہ میں واقع ہے جس کے حدود اربعہ یہ ہیں میں باریت اس شرط پر ساکن کیا ہے کہ تو خود اس میں رہ رہا ہے اور چاہے جس کو ساکن کرے اور میں نے تیرے سپرد کیا اور تو نے مجھ سے لے کر قبضہ کر لیا فلاں تاریخ فلاں ماہ فلاں سنہ میں قبضہ ہوا اور متاخرین اہل شروط لکھتے ہیں کہ یہ تحریر وہ ہے جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا سب شاہد ہوئے ہیں کہ فلاں نے فلاں سے تمام دار واقع موقع فلاں محدودہ بحدود چنین و چنان ایک سال کامل غرہ ماہ فلاں سنہ فلاں سے آخر ماہ فلاں سنہ فلاں تک کے واسطے مستعار لیا کہ اس دار مذکورہ میں یہ مستعیر خود رہے اور جو چاہے اسے رکھ رکھے اور اپنے عیال اور اپنے مملوک و نوکروں کو بسا دے اور اپنے مہمانوں کو رکھے اور سوائے ان کے سب لوگوں میں سے جس کو چاہے رکھے یہاں تک کہ یہ مدت مذکورہ مٹھی ہو

جائے پس فلاں مالک نے اس کو یہ سب اس شرط مذکورہ پر مستعار دیا اور فلاں مستعیر مذکور نے یہ سب فلاں سے ۱۔ قول سکونت اقوال اس میں بھی تامل ہے اس لئے کہ وہ دار آئندہ کے نقصان پہنچتا ہے کاتب و محرر سے نہیں پہنچتا جس کا بیان اجازت میں گذر چکا ہے (۱) یعنی میں نے تجھے عاریت دیا (۲) بر وقت تلف اس کی ضمانت واجب ہوگی

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. (10) 255 Kitab-ul-Shuroot (Book of Conditions)

Upon the owner (Mu'ir) handing it over, free from all impediments, he took possession of it. Thus, this borrowed property came into the possession of the borrower (Musta'ir) by virtue of the aforementioned borrowing, without the borrower becoming entitled to any right over the owner regarding that limited house, and the owner shall not retract. He confirmed this admission and finalized the written document. If someone borrowed a horse from another, he should write for the owner that so-and-so (the borrower) admitted of his own free will that he borrowed a horse (with such and such descriptions) from so-and-so (the owner) in order to ride it from a certain place to another on a certain day and return it, on the condition that he would return it safely to the owner once he returns to his homeland and is free. So, so-and-so borrowed it under this condition, and the borrower took possession of it. Thus, his possession was by the rule of borrowing, while it remains the property of the owner. And Allah knows best. Thus it is in Al-Dhakhira.

If someone borrowed a space to keep wooden beams, i.e., rafters or bamboo poles, in another's wall, and the borrower requested a written document for it, then it should be written: This document is a loan, that Zaid borrowed from Amr a space to keep wooden beams in his wall, and he should state the boundaries of the house, and state that this wall is adjacent to the borrower's house, and it is the wall on the right side of the house, and this wall is [situated] between them, its dimensions are such-and-such, the length of the wall is such-and-such, and its height is such-and-such. And this entire wall, along with its land and structure, is the property and right of the owner, and the borrower has no right in it except the 'right of borrowing', that he will keep his wood in that much space and let it stay as long as he wishes, on the condition that he will not acquire any claim on this wall, but it will be in his possession as a loan, and he will have no right or claim over it, nor any claim over the space where the wood is kept. Similarly, if a path was borrowed or water rights were borrowed to reach the land, the same procedure applies. Thus it is in Al-Zahiriyah. This is the document on which the witnesses mentioned at the end of this writing testified that Zaid, in their presence and before their eyes, picked up a 'Luqta' (found object) at a certain place, and it is of such quantity, and these people became aware of it and have recognized it. And Zaid has made them witnesses while in a state of sound health, stable mind, and legal capacity, that he has picked it up so that he may announce it and return it to its owner if he finds him, and he will announce it, will not keep it hidden, and will not neglect its protection. He has announced it in a loud voice

in a gathering of people and made those who have recorded their testimony at the end of this document witnesses to this, and this occurred on a certain day. Thus it is in Al-Muheet.

Section (2) Regarding Deposits (Wada')

In the case of a deposit (Wadi'ah), he should write that so-and-so admitted of his own free will and in a state of legal capacity that Zaid placed this deposit with him on the condition that the depositary (Muwadda') will protect it himself in his house and have it protected by trustworthy members of his family, and will not give it to any stranger, and will not take it out of his possession, and will not move it to an insecure or unprotected place without necessity. On the condition that if he destroys it, wastes it, or violates this, he will be liable. And he has [taken] this entire deposit from him... (1) Identification, as mentioned in the case of 'Luqta'. 12

मुईर (उधार देने वाला) के उसे हर बाधा से मुक्त करके सुपुर्द करने से उसने उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर यह उधारी का माल उस मुस्तईर (उधार लेने वाला) के कब्ज़े में उसी उधारी के कारण आ गया, बिना इस बात के कि यह मुस्तईर उस उधारी की वजह से उस घर (दार) में मुईर पर किसी हक़ का मुस्तहिक हो जाए और मुईर मुकर्रर न ले (इनकार न करे)। इसके इस इकरार की तसदीक की और तहरीर को खत्म करे। और अगर किसी ने दूसरे से घोड़ा उधार लिया तो मालिक के लिए तहरीर लिखे कि फलां यानी मुस्तईर ने अपनी इच्छा से इकरार किया कि उसने फलां यानी मुईर से एक घोड़ा (जिसका वर्णन है) इस शर्त पर उधार लिया कि वह उस पर सवार होकर फलां दिन फलां जगह से फलां जगह तक जाए और वापस आए, इस शर्त पर कि वह उसे सही-सलामत मुईर को लौटा देगा जब वह अपने वतन वापस आएगा और फारिग हो जाएगा। तो फलां ने उसे इस शर्त पर उधार लिया और मुस्तईर ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, तो उसका कब्ज़ा उधारी के हुक्म से हुआ, जबकि वह उस मुईर की मिल्कियत है। वल्लाह तआला आलम, कज़ा फ़ि ज़खीरा।

अगर किसी ने दीवार में लकड़ियाँ रखने की जगह यानी कड़ियां या खंभों के बाँस वगैरह रखने की जगह उधार ली और मुस्तईर ने उसकी तहरीर चाही, तो लिखे कि यह तहरीर इस्तेआरा (उधार) है कि ज़ैद ने अम्र से उसके घर की दीवार में लकड़ियाँ रखने की जगह उधार ली और घर की सीमाएँ बयान कर दे, और बयान करे कि यह दीवार उसके घर में मुस्तईर के घर से मिली हुई है, और यह दीवार उसके घर के दाईं ओर की दीवार है, और यह दीवार उन दोनों के बीच है, और इसकी जगह इतनी है, दीवार की लंबाई इतनी है और ऊँचाई इतनी है। और यह पूरी दीवार अपनी ज़मीन और निर्माण समेत फलां मुईर की मिल्कियत और हक़ है। इसमें मुस्तईर का कोई हक़ नहीं है, सिवाय 'हक़-ए-आरियत' के, कि वह उस पर उतनी जगह अपनी ये लकड़ियाँ रखेगा और जब तक चाहेगा रहने देगा, इस शर्त पर कि उसे इस दीवार में कोई इस्तेहक़ाक़ हासिल न होगा, बल्कि वह उसके कब्ज़े में अमानत (उधार) होगी, उसका इसमें कोई हक़ और दावा न होगा, और न ही उन लकड़ियों के रखने की जगह में कोई दावा होगा। और इसी तरह अगर कोई रास्ता उधार लिया या ज़मीन तक पहुँचने के लिए पीने का पानी उधार लिया, तो भी यही तरीका है। कज़ा फ़ि ज़हीरिया। यह वह तहरीर है जिस पर अंत में उल्लेखित गवाहों ने गवाही दी कि ज़ैद ने उनकी उपस्थिति में और उनकी आँखों के सामने फलां जगह पर 'लुक्ता' (गिरी हुई वस्तु) उठाई और वह इतनी मात्रा में है। और ये लोग इससे वाकिफ हुए और उसे पहचान लिया है। और ज़ैद ने उन्हें अपनी स्वस्थ अवस्था और स्थिर बुद्धि और कार्य

करने की क्षमता की स्थिति में गवाह बनाया है कि उसने इसे इसलिए उठाया है ताकि इसकी घोषणा करवा सके और इसे इसके मालिक को वापस कर सके यदि वह उसे पा ले, और इसकी घोषणा करेगा, इसे छिपाना जायज़ न रखेगा, और इसकी सुरक्षा में कोताही न बरतेगा, और उसने इसे ऊँची आवाज़ में लोगों के मजमे में पुकार दिया और इस बात पर उन लोगों को गवाह बनाया जिन्होंने इस तहरीर के अंत में अपनी गवाही दर्ज की है, और यह फलां दिन हुआ। कज़ा फ़ि मुहीत।

फसल (2) वदा (अमानत) के बयान में

वदियत (अमानत) की सूरत में तहरीर करे कि फलां ने स्वेच्छा से, अपने होश-ओ-हवास में इकरार किया कि ज़ैद ने उसके पास यह अमानत रखी है, इस शर्त पर कि यह 'मुवद्दे' (अमानत रखने वाला) अपने घर में इसकी सुरक्षा खुद करे और अपने परिवार के विश्वसनीय सदस्यों से इसकी सुरक्षा कराए और किसी अजनबी को न दे और इसे अपने कब्ज़े से बाहर न करे और किसी असुरक्षित स्थान पर बिना ज़रूरत स्थानांतरित न करे। इस शर्त पर कि यदि उसने इसे नष्ट कर दिया या बर्बाद कर दिया या इसमें उल्लंघन किया तो वह ज़मानत (जिम्मेदार) होगा। और उसने पूरी वदियत उसकी... (1) पहचान, जैसा कि लुक्ता में वर्णित है। 12

معیر کے اس کو خالی از ہر مانع سپرد کرنے سے اس پر قبضہ کر لیا پس یہ عاریت کا مال اس مستعیر کے قبضہ میں اسی عاریت مذکورہ کے سبب سے ہو گیا بدون اس کے کہ یہ مستعیر اس عاریت کے وجہ سے اس دار محدودہ میں معیر پر کسی حق کا مستحق ہو اور معیر مقرر نہ لے اس کے اس اقرار کی تصدیق کی اور تحریر کو ختم کرے اور اگر کسی نے دوسرے سے گھوڑا مستعار لیا تو مالک کے واسطے تحریر کرے کہ فلاں یعنی مستعیر نے بطوع خود اقرار کیا کہ اس نے فلاں یعنی معیر سے ایک گھوڑا موصوف بدین صفت مستعار لیا تاکہ اس پر سوار ہو کر بروز فلاں از مقام فلاں تا مقام فلاں جائے اور واپس آئے بدین شرط کہ اس کو سالم از آفات معیر کو جب اپنے وطن میں واپس آئے گا اور اس نے فارغ ہو جائے گا واپس ملے گا پس فلاں نے اس کو اس شرط سے مستعار لیا اور مستعیر نے اس پر قبضہ کر لیا پس اس کا قبضہ بحکم عاریت ہوا اور درحالیکہ وہ اس معیر کی ملک ہے واللہ تعالیٰ اعلم کذا فی الذخیرہ۔

اگر کسی کی دیوار سے لکڑیاں رکھنے کی جگہ یعنی دھنیاں یا کھمبیل کے بانس وغیرہ رکھنے کی جگہ مستعار لی اور مستعیر نے اس کی تحریر چاہی تو لکھے کہ یہ تحریر استعارہ ہے کہ زید نے عمرو سے اس کے دار کی دیوار سے میں لکڑیاں رکھنے کی جگہ مستعار لی اور دار کے حدود بیان کر دے اور بیان کرے کہ یہ دیوار اس کے دار میں سے ملاصق دار مستعیر واقع ہے اور یہ دیوار اس کے دار کے دائیں جانب کی دیوار ہے اور یہ دیوار ان دونوں میں عاجز ہے اور اس کی جگہ کذا اور طول دیوار کذا و بلندی اس کی کذا ہے اور تمام یہ دیوار اپنی زمین و عملیت سمیت اس فلاں معیر کی ملک و حق ہے اس میں مستعیر کا کچھ حق نہیں ہے سوائے حق عاریت کے کہ اس پر اتنی جگہ اپنی یہ لکڑیاں رکھے گا اور جب تک چاہے گا رہنے دے گا بدین شرط کہ اس کو اس

سے اس دیوار میں کچھ استحقاق حاصل نہ ہوگا بلکہ وہ اس کے قبضہ میں عاریت ہوگی اس کا اس میں کچھ حق و دعویٰ نہ ہوگا اور نیز ان لکڑیوں کے رکھنے کی جگہ میں بھی کچھ دعویٰ نہ ہوگا اور علیٰ ہذا اگر کوئی راستہ مستعار لیا یا اراضی کو پہنچنے کے واسطے شرب مستعار لیا تو بھی یہی صورت ہے کذا فی الظہیر یہ۔ یہ تحریر وہ ہے جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا سب شاہد ہوئے کہ زید نے ان کے حضور میں ان کی آنکھ کے سامنے فلاں مقام پر لقطہ اٹھایا اور وہ اس قدر ہے اور یہ لوگ اس سے واقف ہوئے اور اس کو پہچان لیا ہے اور زید نے ان کو اپنی صحت بدن و ثبات عقل و جواز تصرفات کی حالت میں گواہ کر لیا ہے کہ اس نے اس کو اس واسطے اٹھایا ہے کہ اس کی تعریف کرا دے اور اس کو اس کے مالک کو واپس کر دینے اگر اس کو پائے گا اور اس کا اعلان کرے گا اور اس کا چھپانا جائز نہ رکھے گا اور اس کی حفاظت ترک نہ کرے گا اور اس کو بلند آواز سے لوگوں کے مجمع میں پکار دیا اور اس بات پر ان لوگوں کو گواہ کر لیا جنہوں نے آخر تحریر ہذا میں اپنی گواہی ثبت کی ہے اور یہ فلاں روز واقع ہوا کذا فی المحیط۔

فصل میں (2) وداع کے بیان میں

ودیت کی صورت میں تحریر کرے کہ فلاں نے بطوع خود بمعہ وجود اپنے جواز اقرار کی حالت میں اقرار کیا کہ زید نے اس کے پاس یہ ودیت رکھی بدین شرط کہ یہ مودع اپنے بیت میں اس کی حفاظت خود کرے اور اپنے عیال میں جس پر اعتماد ہو اس سے حفاظت کرائے اور کسی اجنبی کو نہ دے اور اس کو اپنے قبضہ سے خارج نہ کرے اور مقام غیر مضبوط و محفوظ کی طرف بلا ضرورت منتقل نہ کرے بدین شرط کہ اگر اس کو تلف کر دیا یا ضائع کر دیا یا اس میں مخالفت کی تو وہ ضامن ہوگا اور اس نے تمام یہ ودیعت اس کی اس کو (1) شناخت جس طرح لقطہ میں مذکور ہے 12

...by way of protection, he took possession of it on the condition that whenever the depositor (muda') demands it, he will return it in its original form, whether he demands it at any time, day or night; he will not delay and will return it. And this event took place on such-and-such date in such-and-such month. Allah the Almighty knows best. Such is in *Al-Dhakhirah*.

Chapter Ten (10)

Regarding Declarations (Iqrar)

This chapter includes several types of declarations. Firstly, the declaration of an absolute, immediate (halah) debt. Zayd, of his own volition, in a state of sound mind and full capacity to act, and while not hindered by any illness or defect that would invalidate the declaration, declared that he owes Amr a certain amount of dirhams or dinars, half of which equals such amount, as an obligatory debt and a mandatory right that is immediate and not deferred (ghayr mu'ajjalah). Amr may demand it whenever and however he wishes. Zayd will have no discharge from it except when this aforementioned property reaches Amr from Zayd, or someone standing in his place—such as an agent, executor, or heir—and no plea by Zayd seeking to discharge himself from this property shall be heard until this aforementioned property is received by Amr from Zayd as mentioned. And this *muqarr-lahu* (beneficiary of the declaration) verified this declaration of his in a proper, face-to-face manner. This took place on such-and-such date—he should write it thus. And on his behalf, the *muqarr-lahu* accepted this declaration for him regarding the aforementioned property with a valid acceptance. Both parties have made those who signed their names at the end of this document witnesses to all of this, after the content was read to them in the same language, which they understood and acknowledged that they both comprehended and are fully aware of. And this happened on such-and-such date. If you wish to write the cause (sabab), the scribe may record it, and causes are numerous. Among them is that this property is the price (thaman) of a house, horse, or slave which the debtor bought from him. So, along with writing that it is an obligatory debt and a mandatory right, he should state that this is the price of the horse, house, or slave which he bought from this *muqarr-lahu* through a valid sale, took into his possession, examined, and became satisfied with. The price was fixed, and after thorough inspection, he absolved his seller (ba'i) of all defects. This price is immediate, not deferred. If the price is deferred (mu'ajjal), he should write that it is deferred until such-and-such month or year, or up to two full lunar years from the date it occurred. This *muqarr-lahu* does not have the right to demand it within this

period, but after the period has elapsed, he has the right to demand it as he wishes, until this *muqarr-lahu* is discharged, etc.

This *muqarr-lahu* received and took possession of the sold item (mabi') at the time the sale contract was concluded without delay. We have mentioned the taking of possession of the sold item at the time of the contract because the school of Imam Abu Hanifah holds that if someone bought something for a certain amount of dirhams for one year and fixed the year, the duration of the term starts from the moment possession of the sold item is taken, even if possession occurs after a year, not at the time of the sale. And if it was agreed to pay the price in installments, he should write it down; for example, he should write that it is deferred over six installments, with each installment to be paid in such-and-such month. And if he wishes that upon a delay in any installment, the remainder of the property becomes immediately due...

हिफ़ाज़त के तरीक़े पर सुपुर्द करने से उस पर कब्ज़ा कर लिया और इस शर्त पर कि जब यह मुवद्द (जमा करने वाला) उस से तलब करेगा, तो वह उसे ज्यों का त्यों वापस दे देगा, चाहे जिस वक़्त तलब करे, चाहे दिन में हो या रात में, कोई बहाना नहीं करेगा और उसे वापस ही देगा और यह तारीख़ फ़लां माह फ़लां में वाक़े हुई, अल्लाह तआला बेहतर जानता है, जैसा कि 'अज़-ज़खीरा' में है।

फ़स्ल दस (१०)

इक़रार (स्वीकारोक्ति) के बयान में

इस फ़स्ल में चंद अनुभाग शामिल हैं। अव्वल यह कि दीन-ए-मुतलक़ (सामान्य ऋण) जो तत्काल देय (हालह) हो, उसका इक़रार करना। ज़ैद ने अपनी इच्छा से, अपनी स्वस्थ मानसिक स्थिति और अपने सभी कार्यों पर अधिकार की स्थिति में, जबकि उसे इक़रार की वैधता में कोई बीमारी या बाधा नहीं थी, यह इक़रार किया कि उसके ज़िम्मे अम्र के इतने दिरहम या दीनार, जिनका आधा उतना ही होता है, एक आवश्यक ऋण और वाजिब हक़ है जो बिना किसी देरी के(ग़ैर-मुअज्जल) अभी देय है। जिसे जब चाहे और जिस तरह चाहे वह मांग ले, ज़ैद को इससे कोई छुटकारा नहीं होगा सिवाय इसके कि यह माल उक्त ज़ैद की तरफ़ से उस अम्र को या जो उसके स्थान पर हो जैसे वकील, वसी या वारिस, तक पहुँच जाए। और ज़ैद की कोई दलील जिससे उसके ज़िम्मे से इस माल का निस्तारण हो सके, तब तक नहीं सुनी जाएगी जब तक कि ज़ैद की तरफ़ से यह माल उक्त अम्र को प्राप्त न हो जाए। और उस 'मुक़र-लहु' (जिसके हक़ में इक़रार किया गया) ने इस इक़रार की सही तरीक़े से और आमने-सामने पुष्टि की और यह फ़लां तारीख़ को वाक़े हुआ, इस तरह लिखे। और उसकी तरफ़ से उस 'मुक़र-लहु' ने यह इक़रार उसके लिए उक्त माल का सही तरीक़े से स्वीकार किया और दोनों ने अपने ऊपर उन लोगों को गवाह बना लिया जिन्होंने अपना नाम इस तहरीर के अंत में लिख दिया है, बाद इसके कि यह मज़मून उनको उसी भाषा में पढ़कर सुनाया गया जिसे उन्होंने जान लिया है और इक़रार किया कि हम दोनों ने इसे समझ लिया है और अच्छी तरह जान लिया है और यह तारीख़ फ़लां को वाक़े हुआ। और अगर कारण (सबब) लिखना चाहें तो लेखक उसे लिख दे। कारण कई हो सकते हैं, उनमें से यह कि यह माल किसी घर, घोड़े या ग़ुलाम की क़ीमत (समन) हो जिसे क़र्ज़दार ने उस से ख़रीदा है, तो क़र्ज़ा वाजिब और हक़ वाजिब लिखने के साथ यह लिखे कि यह घोड़े, घर या ग़ुलाम की क़ीमत है जिसे इस 'मुक़र-लहु' से सही तरीक़े से ख़रीद कर और ले कर उस पर कब्ज़ा कर लिया है और उसे देख लिया है और उस पर राज़ी हो गया है और उस पर क़ीमत तय हो गई है और उसे अच्छी तरह देख-भाल लेने के बाद अपने विक्रेता (बाये) को तमाम ऐबों (दोषों) से बरी कर

दिया है। यह क़ीमत तत्काल देय (हालह) है। और अगर क़ीमत विलंबित (मुअज्जल) हो तो लिखे कि फ़लां महीने या फ़लां साल या दो साल पूर्ण क़मरी तक विलंबित है और इस 'मुक़र-लहु' को यह अधिकार नहीं है कि इस अवधि के अंदर उस से मांग करे, और अवधि आने के बाद उसे अधिकार है कि जिस तरह चाहे मांग करे, उस 'मुक़र-लहु' को उसके इस तरह बरी होने तक, आदि।

उस 'मुक़र-लहु' ने उस बिकाऊ वस्तु (मबीअ) को, जिस वक़्त बिक्री का अनुबंध (अक़्द-ए-बैअ) हुआ, बिना देरी के प्राप्त कर लिया और कब्ज़ा कर लिया। और हमने बिक्री के अनुबंध के वक़्त बिकाऊ वस्तु पर कब्ज़ा करने का ज़िक्र इसलिए लिखा है कि इमाम आज़म का मज़हब यह है कि अगर किसी ने कोई चीज़ कुछ दिरहमों के बदले एक साल के लिए ख़रीदी और साल निश्चित किया, तो अवधि की गणना उसी वक़्त से शुरू होगी जिस वक़्त बिकाऊ वस्तु पर कब्ज़ा हो, भले ही कब्ज़ा एक साल बाद हुआ हो, बिक्री के वक़्त न हुआ हो। और अगर क़ीमत किश्तों में अदा करना तय हुआ हो तो उसे भी लिख दे, मिसाल के तौर पर लिखे कि विलंबित (मुअज्जल) छः किश्तों पर है कि हर किश्त फ़लां महीने अदा करेगा। और अगर वह चाहे कि किसी किश्त में देरी होने पर बाक़ी माल फ़ौरन वाजिब हो जाए...

بطریقِ حفاظت سپرد کرنے سے اس پر قبضہ کر لیا اور بدیں شرط کہ جب یہ مودع اس کو طلب کرے گا تو اس کو بعینہ واپس دے گا چاہے جس وقت طلب کرے خواہ دن یا رات میں کوئی تعلل نہ کرے گا اس کو واپس ہی دے گا اور یہ تاریخ فلاں ماہ فلاں واقع ہوا، اللہ تعالیٰ اعلم کذا فی الذخیرہ۔

فصل دس (۱۰)

اقاریر کے بیان میں

اس فصل میں چند انواع شامل ہیں اوّل آنکہ دین مطلق حالہ کا اقرار ہو۔ زید نے بطور رغبت خود اپنی صحت و ثباتِ عقل و ہمہ وجوہِ تصرفات کی حالت میں جب کہ اس کو کوئی مرض وعلت وغیرہ مانع صحتِ اقرار نہ تھا یہ اقرار کیا کہ اس پر اس کے ذمہ عمرو کے اس قدر درہم یا دینار جس کے نصف اس قدر ہوتے ہیں قرضہ لازم وحق واجب بسبب صحیح حالہ غیر مؤجلہ ہے ان کا جب چاہے جس طرح چاہے مطالبہ کرے زید کو ان سے کوئی براءت نہ ہوگی الا اسی طرح کہ یہ مال مذکور زید کی طرف سے اس عمرو کو یا جو اس کے قائم مقام ہو وکیل یا وصی یا وارث کو پہنچ جائے اور زید کی کوئی حجت جس سے اس کے ذمہ سے اس مال کا دفعیہ ہو ساعت نہ کی جائے گی لا اس وقت کہ زید کی طرف یہ مال مذکور بطورِ مذکور عمرو کو حاصل ہو جائے اور اس مقرلہ نے اس کے اس اقرار کی تصدیق صحیح بالوجہ و بالمشافہ کی اور یہ فلاں تاریخ واقع ہوا اس طرح تحریر کرے اور اس کی طرف سے اس مقرلہ نے یہ اقرار اس کے واسطے اس مال مذکور کا بحمُول صحیح قبول کیا اور دونوں نے اپنے اوپر اس سب کے وہ لوگ گواہ کر لئے جنہوں نے اپنا نام آخر تحریر ہذا میں ثبت کیا ہے بعد از آنکہ یہ مضمون ان کو اسی زبان میں پڑھ کر سنایا گیا جس کو انہوں نے جان لیا اور اقرار کیا کہ ہم دونوں نے اس کو سمجھ لیا ہے اور اچھی

طرح اس کو جان گئے ہیں اور یہ تاریخ فلاں واقع ہوا اور اگر بیانِ سبب لکھنا چاہو تو کاتب کا تب اس کو تحریر کرے اور سبب بہت ہوا کرتے ہیں از ایں جملہ یہ مالِ ثمنِ کسی دار یا فرس یا غلام کا ہو جس کو قرض دار نے اُس سے خریدا ہے تو قرضہ لازم وحق واجب لکھنے کے ساتھ لکھے کہ یہ ثمنِ فرس یا دار یا غلام ہے جس کو اس مقرلہ سے بعضِ صحیح خرید کر اس سے لے کر قبضہ کر لیا ہے اور اُس کو دیکھ لیا ہے اور اُس پر راضی ہو گیا ہے اور اس پر ثمن مقرر ہو گیا ہے اور اُس کو اچھی طرح دیکھ بھال لینے کے بعد اپنے بائع کو تمام عیوب میں سے بری کر دیا ہے یہ ثمن حالہ غیر مؤجلہ ہے اور اگر ثمن مؤجل ہو تو لکھے کہ مؤجل تا ماہِ فلاں یا تا سالِ فلاں یا تا دو سال کامل قمری جب واقع ہوا اور اس مقرلہ کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اس میعاد کے اندر اس سے مطالبہ کرے اور بعدِ میعاد آ جانے کے اس کو اختیار ہے کہ جس طرح چاہے مطالبہ کرے اس مقرلہ کو اس کے اس طرح بریت الی آخرا۔

اس مقرلہ نے اس مبیع کو جس وقت عقدِ بیع واقع ہوئی ہے بلا تاخیر وصول کر لیا اور قبضہ کر لیا اور ہم نے عقدِ بیع واقع ہونے کے وقت قبضہِ مبیع کا تذکرہ اس واسطے لکھ دیا ہے کہ امام اعظم کا مذہب یہ ہے کہ اگر کسی نے کوئی چیز کسی قدر درہموں کے عوض سودہ ایک سال خریدی اور سالِ معین آں کی تو میعاد کا اعتبار اُسی وقت سے شروع ہوگا جس وقت مبیع پر قبضہ واقع ہو اگر چہ قبضہ ایک سال کے بعد واقع ہو وقتِ بیع کے واقع نہ ہوا اور اگر ثمنِ قسط وار ادا کرنا ٹھہرا ہو تو اس کو تحریر کر دے مثلاً لکھے کہ مؤجل چھ قسطوں پر کہ ہر قسط ماہِ فلاں کو ادا کرے گا اور اگر یہ چاہا کہ کسی قسط میں تاخیر ہونے کے وقت باقی مال فی الحال واجب

۱۔ قابلِ الحصر ہم دین۔ قرضہ دینِ حالہ جونی الحال واجب ہوتا ہے جس کی میعاد ہو (۲) اقوالِ صورتِ مذکورہ میں سالِ معین ہے پس اس کی حاجت نہیں ہے اور ثمنِ بے فائدہ رہا (۳) اقوالِ صحتِ بیع کے واسطے تعیینِ شرط ہے پس اس صورت میں بیع فاسد ہونی چاہئے فتاویٰ ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) 257 Kitab-ush-Shuroot

If payment occurs, write that on the condition that whenever the time for the payment of an installment arrives and he delays it, and he includes one installment into another, then the entire amount shall immediately become due upon him and the installment plan shall be void. And he should write that this is done without this being a condition in the sale, because if such a condition were present in the sale, it would corrupt (make void) the sale. Among the causes is debt, so write that the debt is necessary and the right is mandatory due to a valid loan, for the *Muqarr-lahu* (beneficiary) borrowed this wealth from him as a loan, and the *Muqarr-lahu* gave it to him from his own wealth and handed it over to him, and the *Muqarr-lahu* took this wealth from him, placed it in his possession, and spent it for his needs. The *Muqarr-lahu* confirmed this verbally, and in the case of a loan, do not write that it is *Mu'ajjal* (deferred), because a loan does not accept a fixed time limit, as in *Al-Muhit*.

Points to consider before confirming the non-mention of Mahr in Nikah ☆

Except for one issue mentioned by Tahawi: if a person makes a will that after my death, one thousand Dirhams should be given as a loan for one year to So-and-so, son of So-and-so, then the fixing of this duration is valid, as in *Al-Zahiriyah*. Among the causes is *Ghasb* (usurpation), so write that the debt is necessary and the right is mandatory due to *Ghasb*, because these Dirhams were usurped from that *Muqarr-lahu*. Included among them are *Hawala* (transfer of debt) and *Kafalah* (guarantee). In the case of *Hawala*, write that the *Muqarr* (debtor) had transferred the debt for that *Muqarr-lahu*, and in *Kafalah*, write that due to it, the *Muqarr* has guaranteed for that *Muqarr-lahu* on behalf of so-and-so, against whom the *Muqarr-lahu* had a debt. And if he has written a confession for the remaining *Mahr* (1) of the woman, then write that the woman's debt is necessary and the right is mandatory due to the remaining *Mahr* of that woman, for which he married her and paid a little, and that this woman will demand it from the *Muqarr* once it becomes legally due upon him. And if the *Muqarr* has also mortgaged movable assets (*A'yan*) (2) in exchange for this wealth, then after the *Muqarr*'s confession and the *Muqarr-lahu*'s confirmation, write that the *Muqarr* has mortgaged to this *Muqarr-lahu* in exchange for this debt from his own assets, a Baghdadi handkerchief of such length, such width, and such value, and a board of such length, such width, and such value, and a *Maghfuri* (garment/color) of such length, such width, and such color and value, and these are all held as mortgage and were handed over to the *Muqarr-lahu*, who took possession of them. These items are held as collateral for this debt and will be withheld until the debt is satisfied. All this

happened in the presence of the witnesses whose names are recorded at the end of the document. If he has taken any guarantor (*Kafeel*) regarding this debt, the guarantor should, after the debt confession and *Muqarr-lahu*'s confirmation, write that So-and-so has taken upon himself a valid, permissible, and enforceable guarantee on behalf of this *Muqarr* for the aforementioned wealth for the *Muqarr-lahu*, to which the *Muqarr-lahu* gave permission in this sitting and accepted, on the condition that the *Muqarr-lahu* has the choice to demand from this guarantor by the rule of guarantee, or to demand from the principal by the rule of originality. If a writing of *Mahr* for a minor is desired, a confession of *Mahr* is not valid upon him; therefore, write the narrative of the *Nikah*, whereby the debt will become necessary upon the minor. Its form is that this writing is to the effect that So-and-so, son of So-and-so, performed the *Nikah* of his minor daughter under paternal guardianship with the minor [named] So-and-so, son of So-and-so, in the presence of just witnesses, a valid *Nikah*, and the father of the minor [named] So-and-so accepted the *Nikah* for this minor under paternal guardianship, so this minor girl became the wife of this minor boy, and this *Mahr* became mandatory upon this minor boy for this minor girl.

(Note) 1) It is present in books exactly like this. 2) It is strange that the *Mahr* is not mentioned in the *Nikah*, and perhaps the intention is a document of confession of *Nikah*, and the writing of a *Mahr-nama* is separate. Allah Ta'ala knows best. (1) Meaning the remaining *Mahr* after deducting the *Mu'ajjal* portion. (2) In movable assets.

यदि अदायगी हो जाए तो लिखे कि इस शर्त के साथ कि जब किसी किस्त की अदायगी का समय आया और उसने देरी की और एक किस्त को दूसरी किस्त में शामिल कर दिया, तो सारा माल उस पर फिलहाल वाजिब-उल-अदा हो जाएगा और किस्तबंदी बातिल हो जाएगी। और यह लिख दे कि बिना इसके कि यह बात बीच में शर्त हो, क्योंकि बीच में यदि ऐसी शर्त हो तो वह खरीद-फरोख्त (बे) को फासिद (खराब) कर देगी। और अस्बाब (कारणों) में से एक कर्ज है, इसलिए लिखे कि कर्ज लाजिम और हक वाजिब है, सही कर्ज के कारण जो मुक़र्र लहू (जिसके पक्ष में इकरार किया गया) ने मुक़र्र (इकरार करने वाला) से उधार लिया और मुक़र्र लहू ने उसे अपने माल में से दिया और उसे सुपुर्द कर दिया। और मुक़र्र लहू ने यह माल उससे लेकर अपने कब्जे में कर लिया और अपनी जरूरत में खर्च किया। और मुक़र्र लहू ने जुबानी तौर पर इसकी तसदीक की, और कर्ज की सूरत में मुअज्जल (उधार/स्थगित) होने का जिक्र न करे क्योंकि कर्ज मियाद (समय सीमा) को स्वीकार नहीं करता, 'कज़ा फिल मुहीत'।

निकाह में मेहर का बयान न होने की तसदीक करने से पहले कुछ बातों का ध्यान रखना ☆

एक मसले को छोड़कर जिसका जिक्र तहावी ने किया है कि यदि किसी व्यक्ति ने वसीयत की कि मेरी मौत के बाद फलां बिन फलां को हजार दिरहम एक साल के उधार दिए जाएं, तो इस अवधि का निर्धारण सही है, 'कज़ा फिर-जहीरा'। कारणों में से एक 'ग़सब' (अवैध कब्जा) है, तो लिखे कि कर्ज लाजिम और हक वाजिब है ग़सब के कारण कि उस मुक़र्र लहू से ये दिरहम ज़बरदस्ती छीन लिए गए थे। और उनमें से 'हवाला' और 'कफालत' (जमानत) है। तो हवाला की सूरत में लिखे कि मुक़र्र ने उस मुक़र्र लहू के लिए हवाला किया था, और कफालत में लिखे कि उसके कारण मुक़र्र ने उस मुक़र्र लहू के लिए फलां की तरफ से, जिस पर उस मुक़र्र लहू का कर्ज था, कफालत की है। और यदि औरत के बाकी मेहर (1) का इकरार तहरीर किया है तो लिखे कि उस औरत का कर्ज लाजिम और हक वाजिब है, उस औरत के उस बाकी मेहर के कारण जिसके बदले उससे निकाह किया है और थोड़ा अदा किया है, कि यह औरत उस मुक़र्र से इसका मुतालबा (मांग) करेगी, जब शरीयत के अनुसार उस औरत का इस माल का मुतालबा उस मुक़र्र पर वाजिब हो गया। और यदि मुक़र्र ने इस माल के बदले चल-अचल संपत्ति (ऐयान-ए-मनकूला) को गिरवी भी रखा हो, तो मुक़र्र के इकरार और मुक़र्र लहू की तसदीक के बाद तहरीर करे कि और मुक़र्र ने इस कर्ज के बदले उस मुक़र्र लहू को अपने माल (ऐयान) में से एक 'मिंदील-ए-बगदादी' (रुमाल) जिसकी लंबाई इतनी, चौड़ाई इतनी और कीमत इतनी

है, और एक तख्ता (लकड़ी का टुकड़ा) जिसकी लंबाई इतनी, चौड़ाई इतनी और कीमत इतनी है, और एक 'मघफूरी' (रंग/कपड़ा) जिसकी लंबाई इतनी, चौड़ाई इतनी और रंग ऐसा और कीमत इतनी है, उसके पास गिरवी रख दिए हैं। ये सब चीजें गिरवी हैं और मुक़र्रर लहू को सुपुर्द कर दीं और उसने उन सब पर कब्जा कर लिया। तो ये सब चीजें इस कर्ज के बदले उसके पास गिरवी हैं, जिन्हें वह कर्ज की अदायगी तक रोके रखेगा। और यह सब उन गवाहों के सामने हुआ जिनके नाम तहरीर के अंत में दर्ज हैं। और यदि उसने इस कर्ज के बारे में कोई कफील (जमानती) लिया हो तो कफील को चाहिए कि कर्ज के इकरार और मुक़र्रर लहू की तसदीक के बाद तहरीर करे कि फलां ने इस मुक़र्रर की तरफ से इस माल की उस मुक़र्रर लहू के लिए सही, जायज और नाफिज कफालत कर ली, जिसकी उस मुक़र्रर लहू ने इस मजलिस में इजाजत दे दी और स्वीकार कर लिया, इस शर्त पर कि इस मुक़र्रर लहू को اختیار। है कि चाहे तो इस कफालत के हुक्म से उस कफील से मुतालबा करे और चाहे तो असल व्यक्ति से मुतालबा करे। और यदि नाबालिग पर मेहर की तहरीर चाहिए, तो उस पर मेहर के इकरार की तहरीर सही नहीं है। इसलिए निकाह की पूरी कहानी तहरीर करे, जिससे नाबालिग (सगीर) के जिम्मे कर्ज लाजिम हो जाएगा। इसकी सूरत यह है कि यह तहरीर इस मजमून की हो कि फलां बिन फलां ने अपनी नाबालिग बेटी का निकाह पिता के अधिकार (विलायत-ए-पदर) से सगीर 'फलां बिन फलां' के साथ आदिल गवाहों के सामने सही निकाह कर दिया और उस सगीर 'फलां' के बाप ने उस सगीर के लिए पिता के अधिकार से सही निकाह स्वीकार कर लिया, तो यह सगीरा उस सगीर की बीवी हो गई और यह मेहर उस सगीरा के लिए उस सगीर पर लाजिम हो गया।

(नोट) 1) किताबों में इसी तरह मौजूद है। 2) अजीब है कि निकाह में मेहर का बयान नहीं है और शायद मकसद 'इकरार-ए-निकात' का दस्तावेज है और मेहरनामा की तहरीर अलग है। वल्लाह तआला आलम। (1) यानी मेहर-ए-मुअज्जल निकालने के बाद बाकी मेहर। (2) माल-ए-मनकूला में।

الاداہو جائے تو لکھے کہ بدیں شرط کہ ہرگاہ کسی قسط کے ادا کا وقت آیا اور اس نے تاخیر کی اور ایک قسط کو دوسری قسط میں داخل کر دیا تو سب مال اس پر فی الحال واجب الادا ہو جائے گا اور قسط بندی باطل ہو جائے گی اور یہ لکھ دے کہ بدون اس کے کہ یہ بات بیچ میں شرط ہو اس واسطے کہ بیچ میں اگر ایسی شرط ہو تو بیچ کو فاسد کرے گی اور منجملہ اسباب کے قرض ہے پس لکھے کہ قرضہ لازم و حق واجب بسبب قرض صحیح کے کہ مقرلہ نے اس سے یہ مال قرض لیا اور مقرلہ نے اس کو اپنے مال سے پس دیا اور اس کے سپرد کر دیا اور مقرلہ نے یہ مال اس سے لے کر اپنے قبضہ میں کر لیا اور اس کو اپنی ضرورت میں صرف کیا اور اس مقرلہ نے خطابا اس کی تصدیق کی اور قرض کی صورت میں مؤجل ہونا تحریر نہ کرے اس واسطے کہ قرض میعاد کو قبول نہیں کرتا ہے کذافی المحیط

نکاح میں مہر کا بیان نہ ہونے کی تصدیق کرنے سے قبل کچھ باتوں کا ملحوظ رکھنا ☆

سوائے ایک مسئلہ کے جس کو طحاوی نے ذکر کیا ہے کہ اگر کسی شخص نے وصیت کی کہ میری موت کے بعد فلاں بن فلاں کو ہزار درہم بودہ ایک سال قرض دیے جائیں تو اس مدت کا تقرر صحیح ہے کذافی الظہیر یہ۔ منجملہ اسباب کے غصب ہے تو لکھے کہ قرضہ لازم و حق واجب بسبب غصب کے کہ اس مقرلہ سے مثل ان درموں کے غصب کئے تھے اور ازان جملہ حوالہ و کفالت ہے پس حوالہ کی صورت میں لکھے کہ مقرنہ نے اس مقرلہ کے واسطے حوالہ کیا تھا اور کفالت میں لکھے کہ بسبب اس کے مقرنہ نے اس مقرلہ کے واسطے فلاں کی طرف سے جس پر اس مقرلہ کا قرضہ تھا کفالت کی ہے اور اگر عورت کے باقی مہر (1) کا اقرار تحریر کیا تو

لکھے کہ اس عورت کا قرضہ لازم و حق واجب بسبب اس عورت کے باقی اس مہر کی جس پر اس سے نکاح کیا ہے اور تھوڑا ادا کیا ہے کہ یہ عورت اس مقر سے اس کا مطالبہ کرے گی ہرگاہ کہ شرعاً اس عورت کا اس مال کا مطالبہ اس مقر پر متوجہ ہوا اور اگر مقر نے اس مال کے عوض اعیان منقولہ کو رہن بھی کیا ہو تو بعد اقرار مقر وتصدیق مقرلہ کے تحریر کرے کہ اور اس مقر نے اس قرضہ کے عوض اس مقرلہ کو اپنے اعیان (2) مال سے ایک مند یل بغدادی جید جس کا طول اس قدر عرض اس قدر وقیمت اس قدر ہے اور ایک تختہ دیا جس کا طول اس قدر وعرض اس قدر وقیمت اس قدر ہے اور مغفوری اس کا طول اس قدر وعرض اس قدر و رنگ ایساد قیمت اس کے اس کے پاس رہن ہیں یہ سب چیزیں رہن دین اور مقرلہ کو سپرد کر دیں اور اُس نے ان سب پر قبضہ کر لیا پس یہ سب چیزیں عوض اس کے اس قرضہ کے اس کے پاس رہن ہیں کہ ان کو تا استیفائے قرضہ مذکور روک رکھے گا اور یہ سب ان گواہوں کی آنکہ کے سامنے واقع ہوا جن کا نام آخر تحریر میں ثبت ہے اور اگر اس نے اس قرضہ کے بابت کوئی کفیل لیا ہو تو کفیل کو چاہیے کہ اقرار قرضہ و تصدیق مقرلہ کے بعد تحریر کرے کہ اور فلاں نے اس مقر کی طرف سے اس مال مذکور کی اس مقرلہ کے واسطے کفالت صحیحہ جائزۃ نافذہ کر لی جس کی اس مقرلہ نے اس مجلس میں اجازت دے دی اور قبول کیا بدیں شرط کہ اس مقرلہ کو اختیار ہے چاہے اس کفالت کے حکم سے اس کفیل سے مطالبہ کرے اور چاہے اس اصل سے بحکم اصالت مطالبہ کرے اور اگر صغیر پر مہر کی تحریر چاہی پس اس پر اس مہر کے اقرار کی تحریر صحیح نہیں ہے پس نکاح کی حکایت تحریر کرے پس اس سے مہر اصغر کے ذمہ قرضہ ہو جائے گا اور اس کی صورت یہ ہے کہ یہ تحریر بدیں مضمون ہے کہ فلاں بن فلاں نے اپنی دختر صغیرہ کا نکاح بولایت پدر ساتھے صغیر مسمیٰ فلاں بن فلاں کے گواہان عادل کے سامنے نکاح صحیح کر دیا اور اس صغیر فلاں کے باپ مسمیٰ فلاں نے اپنی 2 اس صغیر کے واسطے نکاح بولایت پدر ہی قبول صحیح کر لیا

پس یہ صغیرہ اس صغیر کی زوجہ ہو گئی اور یہ مہر اس صغیرہ کے واسطے اس صغیر پر لازم ہو گیا۔ نوع دیگر دو آدمیوں نے ایک شخص کے واسطے قرضہ کا اقرار کیا اور دونوں میں

[نوٹ] 1) یوں ہی کتب میں موجود ہے 2) عجب کہ نکاح میں مہر کا بیان نہیں ہے اور شاید مقصود اقرار نکات کا نوشتہ ہے اور مہر نامہ کی تحریر جدا گانہ ہے واللہ تعالیٰ اعلم (1) یعنی مہر مؤجل نکالنے کے بعد باقی مہر (2) مال منقولہ میں

If each party acts as a guarantor (kafeel) for the other regarding this wealth, it should be written that Zaid and Amr, of their own free will, with sound health, stable minds, and in a state where all their actions are valid—without any illness or defect that would prevent the validity of their acknowledgment (iqrar)—have acknowledged that a debt of this amount is mandatory upon both of them for the sake of Bakr, through a legitimate cause which both are fully aware of. This acknowledgment has become binding upon them for Bakr, and they are both prosperous, wealthy, and owners of sufficient assets to fully repay this debt with a surplus remaining. It is on the condition that each of them is a guarantor for the entire debt, and the creditor (muqarr-lahu) has the right to seize both for this wealth or to seize each one individually after the other, until he has collected the entire amount. Neither of them is entitled to any release (bari'at) upon demand before the creditor has received the full amount. Both have confirmed this in the presence of the creditor and concluded the writing.

Another type: If the debt in the document is in the name of one person, and he wishes to acknowledge that this debt actually belongs to someone else and his name is merely on it as a loan (ariyah), the procedure is for the witnesses to sign at the end that Zaid voluntarily acknowledged: "The debt in my name upon Amr, through the document (a copy of which is: Bismillah...), is in fact Bakr's, not mine, nor anyone else's." If a portion belongs to Bakr, he should state: "Of this total debt, this amount belongs to Bakr, not mine, nor anyone else's." This amount is Bakr's rightful property and established claim, which Zaid acknowledges is binding upon him. This wealth has always belonged to Bakr, and Zaid's name is only for borrowing and symbolic purposes. He acknowledged that Amr has no legal claim, demand, or dispute against him based on what Amr acknowledged in the document. Bakr is the sole person entitled to deal with this wealth; neither Zaid nor anyone else has any right. Bakr has the right to release it, collect it, buy something with it, gift it (hibah), give it as charity, or grant Amr an extension. He has full authority over it and is the authorized agent to pursue any legal dispute regarding it. If the debtor denies the debt, whether during the lifetime of this acknowledger or after his death, Bakr has the right to act upon it personally or through an agent. He may appoint whomsoever he wishes as his attorney. He is free to act according to his own judgment; whatever he wishes to do is permissible for him. Once he acts, the original acknowledger has no further right in this or any part of it. The acknowledger has no authority to release, collect, or gift it, nor does he have any old or new claims. Any action taken by the acknowledger will

be void and rejected. The debt will remain binding upon the debtor, and if any ownership claim arises over this debt or any part of it, this acknowledger will be the guarantor for the creditor.

यदि प्रत्येक व्यक्ति एक-दूसरे की ओर से इस धन का उत्तरदायी (कफ़ील) हो, तो यह लिखें कि ज़ैद और अम्र ने स्वेच्छा से, अपने स्वस्थ शरीर, स्थिर बुद्धि और पूर्ण सहमति से, बिना किसी बीमारी या दोष के—जो उनके स्वीकारोक्ति (इकरार) की वैधता में बाधा डाल सके—यह स्वीकार किया कि उन दोनों पर, और उन दोनों के ज़िम्मे, बक्र के लिए इतनी राशि का ऋण एक वैध कारण से अनिवार्य है जिसे वे दोनों अच्छी तरह जानते हैं। उन दोनों पर बक्र के लिए यह इकरार अनिवार्य हो गया है, और वे दोनों समृद्ध और धनी हैं, और इतनी संपत्ति के स्वामी हैं कि यह ऋण पूरा चुकाने के बाद भी उनके पास अधिशेष बचता है। इस शर्त पर कि उन दोनों में से प्रत्येक इस पूरे ऋण का ज़मानतदार (कफ़ील) है, और इस ऋण लेने वाले (मुकर-लहू) को अधिकार है कि वह चाहे तो दोनों को इस धन के लिए पकड़ ले, या एक-दूसरे के बाद अलग-अलग प्रत्येक को पकड़ ले, जब तक कि वह यह पूरा धन वसूल न कर ले। इन दोनों में से किसी को भी ऋण लेने वाले (मुकर-लहू) के धन पूरा प्राप्त करने से पहले, मांग करने पर किसी भी तरह से छुटकारा (बरीत) नहीं है। उन दोनों ने इस मुकर-लहू के सामने इसकी पुष्टि की और लेखन समाप्त किया।

अन्य प्रकार: यदि दस्तावेज़ में ऋण किसी एक व्यक्ति के नाम पर हो, और उसने यह स्वीकार करना चाहा कि यह ऋण वास्तव में फलां व्यक्ति का है और मेरा नाम इसमें केवल उधार (आर्यत) के तौर पर है, तो इसका तरीका यह है कि अंत में गवाह हस्ताक्षर करें कि ज़ैद ने स्वेच्छा से स्वीकार किया कि मेरे नाम से अम्र पर जो ऋण दस्तावेज़ के माध्यम से है (जिसकी नकल यह है: बिस्मिल्लाह...), फिर दस्तावेज़ को शुरू से अंत तक तिथि सहित लिखें। फिर लिखें कि फलां ने स्वीकार किया कि यह सारा धन जो मेरे नाम से दस्तावेज़ में है, बक्र का है, मेरा नहीं है और न ही किसी अन्य व्यक्ति का है। और यदि इसमें से कुछ बक्र का हो, तो लिखें कि इस पूरे ऋण में से इतनी राशि बक्र की है, मेरी नहीं, और न ही किसी अन्य की है। इतनी राशि बक्र की वैध संपत्ति और सिद्ध अधिकार है, जिसे ज़ैद स्वीकार करता है कि उसके ज़िम्मे इसका इकरार वाजिब है। यह धन हमेशा से बक्र का है और उसी का है, और ज़ैद का नाम इसमें केवल उधार और प्रतीकात्मक रूप से है। स्वीकार किया कि ज़ैद के लिए अम्र ने जो कुछ दस्तावेज़ में स्वीकार किया है, उस पर अम्र के खिलाफ किसी का कोई अधिकार, दावा या मांग नहीं है। और बक्र इस धन के उपयोग का एकमात्र हकदार है, ज़ैद या अन्य कोई नहीं। बक्र को यह अधिकार है कि वह उसे मुक्त कर दे, वसूल कर ले, इसके बदले कुछ खरीद ले, उसे उपहार (हिबा) दे दे, या दान कर दे, और अम्र को मोहलत दे दे। वही इस पर हावी है और वही इसके लिए अधिकृत है, और वह इसमें कानूनी विवाद करने के लिए भी अधिकृत है। यदि ऋणी इनकार कर

दे, चाहे इस मुकर (स्वीकार करने वाले) के जीवन में या उसकी मृत्यु के बाद, तो बक्र को अधिकार है कि वह चाहे तो स्वयं इसमें हस्तक्षेप करे, या किसी अन्य के माध्यम से। वह जिसे चाहे इसके लिए वकील नियुक्त करे। उसे अपनी राय के अनुसार कार्य करने का पूर्ण अधिकार है, जो चाहे करे, सब उसके लिए जायज़ है। और यदि वह एक के बाद एक हस्तक्षेप करे, तो इस मुकर (स्वीकार करने वाले) का इसमें या इसके किसी हिस्से में कोई अधिकार नहीं है। और इस मुकर को इसे मुक्त करने, वसूल करने, या उपहार देने आदि का कोई अधिकार नहीं है, और न ही कोई पुराना या नया दावा है। जो भी हस्तक्षेप मुकर की तरफ से साबित होगा, वह बातिल (अमान्य) और खारिज होगा। और ऋणी पर उक्त ऋण बरकरार रहेगा, और यदि इस ऋण या इसके किसी हिस्से पर स्वामित्व का दावा साबित हो जाए, तो यह मुकर, मुकर-लहू के लिए ज़मानतदार (कफ़ील) होगा।

سے ہر ایک دوسرے کی طرف سے اس مال کا کفیل ہو تو تحریر کرے کہ زید و عمرو نے بطوع و رغبت خود اپنی صحت ابدان و ثبات عقول و بہمہ وجوہ جواز تصرفات کی حالت میں درحالیکہ دونوں کو یا دونوں میں سے کسی کو کوئی مرض و علت وغیرہ ایسی نہ تھی جو دونوں کی صحتِ اقرار سے مانع ہے یہ اقرار کیا کہ ان دونوں پر اور ان دونوں کے ذمہ بکر کے واسطے اس قدر درم قرضہ واجب و حق لازم ایسے سبب صحیح سے جس کو دونوں بخوبی جانتے ہیں اور دونوں پر بکر کے واسطے ایسا اقرار لازم آیا ہے اور یہ دونوں آسودہ بھرے خوش حال مالدار ہیں اس قدر مالیان و اموال کے مالک ہیں جس سے یہ قرضہ پورا ادا ہو کر زیادہ باقی رہتا ہے بدیں شرط کہ ہر ایک دونوں میں سے اس سب قرضہ کا ضامن و کفیل ہے اور اس مقر لہ کو اختیار ہے چاہے دونوں کو اس مال کے واسطے ماخوذ کرے اور چاہے تنہا ہر ایک کو بعد دوسرے کے ماخوذ کرے یہاں تک کہ یہ سب مال وصول کر لے اور دونوں میں سے کسی کو بدون مقر لہ ادا کرنے اس سب مال کے وقت مطالبہ اس مقر لہ کے کسی طرح بریت و خلاص نہیں ہے اور دونوں کے اس مقر لہ نے اس سب میں بالمواجہہ تصدیق کی اور تحریر کو ختم کرے۔

نوع دیگر: اگر دستاویز میں قرضہ بنام ایک شخص کے ہو پس اُس نے چاہا کہ اقرار کر دے کہ یہ قرضہ درحقیقت فلاں شخص کا ہے اور میرا نام اس میں عاریت ہے تو اس کی تحریر کی یہ صورت ہے کہ گواہانِ مسمیان آخر تحریر ہذا سب شاہد ہوئے کہ زید نے بطوع خود اقرار کیا کہ میرے نام سے عمرو پر اس قدر مال بذریعہ دستاویز ہے جس کی نقل یہ ہے بسم اللہ الرحمن الرحیم پھر اس دستاویز کو اول سے آخر تک مع تاریخ تحریر نقل کرے پھر لکھے کہ فلاں نے اقرار کیا کہ یہ سب مال جو میرے نام سے عمرو پر اس دستاویز میں تحریر ہے یہ بکر کا ہے میرا نہیں ہے اور نہ اور سب آدمیوں میں سے کسی کا ہے اور اگر اس میں سے تھوڑا بکر کا ہو تو لکھے کہ اس

سب قرضہ میں سے اس قدر درم بکر کے ہیں میرے نہیں اور نہ تمام آدمیوں میں سے کسی اور کے ہیں اتنے درم مذکور بکر کے ملک صحیح و حق ثابت بوجہِ حق لازم واجب ہے جس کو زید جانتا ہے کہ اس کے ذمہ اس کا اقرار لازم آیا اور یہ مال ہمیشہ سے بکر کا اور اُس کی ملک ہے اور اس زید کا نام اس میں بطور عاریت و بغرضِ معنویت بکر ہے اور اقرار کیا کہ زید کے واسطے جو کچھ عمرو نے دستاویز میں بوصف مذکور اقرار کیا ہے اس کا عمرو پر کچھ حق و دعویٰ و مطالبہ کسی وجہ سے نہیں ہے اور یہ بکر اس مال میں تصرف کا مستحق ہے یہ زید یا تمام لوگوں میں سے کوئی اور مستحق نہیں ہے اور بکری کو استحقاق ہے کہ اس سے بری کر دے اور اس کو وصول کرے اور اس کے عوض کچھ خرید لے اور اس کو ہبہ کر دے یا صدقہ دے دے اور عمرہ کو مہلت دے دے اور وہی اس پر مسلط ہے اور وہی اس کا ماذون ہے اور اس میں خصومت کرنے کا ماذون ہے اگر مطلوب منکر ہو جائے خواہ اس مقر کی زندگی میں یا اس کی وفات کے بعد اور بکر کو اختیار ہے چاہے اس میں بذاتِ خود تصرف کرے اور چاہے کسی غیر کے ذریعہ سے تصرف کرے اور جس کو پسند کرے اس کام کے واسطے وکیل کرے اور جس کو چاہے اس واسطے مقرر کرے اس میں اپنی رائے کے موافق عمل کرنے کا مختار ہے جو چاہے کرے سب اس کو روا ہے جب چاہے جس طرح چاہے اور ہر گاہ ہے مرہ بعد اخری تصرف کرے اس مقر کا اس سب میں یا اس میں سے کسی جزو میں کوئی حق نہیں ہے اور اس مقر کو اس کے بری کرنے وصول کرنے و ہبہ کرنے وغیرہ کسی بات کا اختیار نہیں ہے اور نہ کسی وجہ سے کوئی قدیم و جدید دعویٰ ہے اور جو تصرف اس میں مقر کی طرف ثابت ہوا ہوا وہ باطل و مردود ہے اور مطلوب پر قرضہ مذکور بحال رہے گا اور اگر اس قرضہ مذکور یا اس میں سے کسی جزو پر استحقاق ثابت ہو تو یہ مقراسِ مقر لہ کے واسطے ضامن ہوگا اس واسطے استحقاق اس میں بھی ہو سکتا ہے کہ اس مقر کی طرف سے اس میں کوئی سببِ حادث ہوا ہو اور بکر نے اس سب کے

اقرار کی بالمواجہہ تصدیق کی اور تحریر کو تمام کر دے نوع دیگر اقرار وصول یابی قرضہ۔ فلاں نے بطوع خود اقرار کیا کہ اس کا فلاں پر اس قدر حق واجب بسبب صحیح تھا اور ہم دونوں نے اس کے واسطے ایک دستاویز معین گواہان گواہ بدیں مضمون اس پر گواہ دینے کے واسطے لکھی تھی اور وہ اس کے پاس تھی اور اس نے فلاں

...all this wealth which was mentioned, fully and completely, in such a way that the debtor gave him all this wealth fully and completely, and he took possession of it. After this receipt, the aforementioned debtor became completely acquitted, and the document for this wealth, which was an acknowledgment by that person, has been lost from him. Therefore, if he ever produces it at any time, it shall be void, and through it, there will be no argument against that so-and-so person. And if he, or his agent, executor, or heir, at any time, claims through this document for his wealth or some of it against that so-and-so, then he himself, in this claim, and whoever acts as his representative, will be considered defective (mu'allal) and false regarding that so-and-so due to this document. And so-and-so, son of so-and-so, accepted the acknowledger's statement in its entirety while addressing him with all of this, and concludes the writing.

Another type: If he acknowledged receiving payment from one of two debtors, while each is a surety for the other, he should write: Zaid voluntarily acknowledged that he had a debt equal to so many dinars against Amr and Bakr, and each of them was a surety for the other for this entire debt by the order of the other, and by his order, he became a guarantor for Zaid, on the condition that Zaid has the option to hold either of them accountable for the entire debt, and if he wishes, he can hold both accountable, or one, whenever he wishes, in whatever manner he wishes, and whenever he wishes, he may take them consecutively (marrah ba'd ukhra). And so-and-so, meaning Amr or Bakr, paid this entire debt which was incumbent upon both, while he was a surety for his portion on behalf of the other. Thus, this debt was discharged from the liability of both, and both were acquitted of it. And nothing, neither small nor great, of the aforementioned debt remained against the person who paid it or his partner, and there remained no claim, old or new, against them regarding this debt, neither small nor large. And this person in whose favor the acknowledgment was made confirmed Zaid's acknowledgment face-to-face, and both called witnesses. And if one of them paid only his own share, then he should write: One of them, so-and-so, paid only his own personal share, and he was acquitted of it, and his partner was also acquitted of his liability. And for the creditor, that personal share remained against his partner, and it also remained against the one who paid it, for the reason that he had acted as a guarantor on his behalf. And Allah knows best.

Another type: Regarding the acknowledgment of wheat, Zaid acknowledged that Amr owed him so many *qafiz* (measure) of white wheat, produce of the pure, excellent,

hafiyah, *khariyah*, *liyah*, standard *qafiz* measure, recognized by the people of Bukhara, which are a necessary debt and a due right, for a valid reason. And if he wishes, he may specify the cause, such as that Zaid had lent them to Amr, and Amr had borrowed these wheat as a loan. Or he should write that it is due to a valid *salam* sale which occurred with all conditions of validity, and add that it is deferred to such-and-such a time, on the condition that he pays them at such-and-such a place. And this person in whose favor the acknowledgment was made confirmed his acknowledgment face-to-face, and concludes the writing. Similarly, the writing of the acknowledgment for other measurable (*makilat*), weighable (*mawzunat*), and countable (*adadiyat*) items is in the same manner as we have explained for wheat. He should describe the attribute and quantity of the item for which the debt is acknowledged very well. For example, in the case of *chiyah* seeds, he should write: so many *manns* of *chiyah* seeds, medium-grade red, pure, weighed, according to the weight of the people of Bukhara; or so many *manns* of *chiyah* seeds, medium-grade white, pure, weighed, according to the weight of the people of Bukhara. And in the case of *wazah* (gawars), he should write: so many *manns* of *gawars*, medium-grade, pure, weighed, according to the weight of the people of Bukhara. And in the case of sesame, he should write: so many *manns* of black sesame, pure, white sesame, medium-grade, pure. And in the case of cotton, he should write: so many *manns* of cotton, medium-grade clean, along with coins, weighed, according to the weight of the people of Bukhara. And in the case of flour, he should write, for example: so many *manns* of white wheat flour, ground in a water mill.

... से तमाम यह माल जो उस में मजकूर था, तमाम व कमाल पूरा-पूरा, बहर या बदस्तूर इस तरीक़े से कि उस क़र्ज़दार ने उसको यह सब माल तमाम व कमाल दे दिया और उसने कब्ज़ा कर लिया और बाद इस वसूल याबी के क़र्ज़दार मजकूर बिल्कुल बरी हो गया और दस्तावेज़ उस माल की, जो उस शख़्स की इक़रारी थी, उसके पास से ज़ाया हो गई है। पस अगर उसको कभी किसी वक़्त निकाले, तो वह बातिल होगी। उसके ज़रिए से उस (क़र्ज़दार) के लिए उस फलाँ (व्यक्ति) पर कोई हुज्जत न होगी। और अगर उसने (ऋणी ने) किसी वक़्त कभी भी या उसके वकील, वसी या वारिस ने उस दस्तावेज़ के ज़रिए से उसके माल का या उसमें से कुछ माल का उस फलाँ पर दावा किया, तो यह खुद उस दावे में और जो उसके क़ायम-मकाम हो, उस दावे में उस फलाँ की जानिब इस दस्तावेज़ के ज़रिए से मुअल्लल (दोषपूर्ण) और झूठा होगा। और फलाँ इब्न फलाँ ने मुक़िर के उस सब क़रार-ए-बराह की, उसको उस सब के साथ ख़िताब करने की हालत में, बकौल जायज़ क़ुबूल किया और तहरीर को तमाम करे।

नौ-ए-दीगर: अगर दो क़र्ज़दारों में से एक से वसूल पाने का इक़रार किया, हालाँकि दोनों में से हर एक दूसरे का कफ़ील (ज़मानतदार) है, तो लिखे कि ज़ैद ने बतौ-ए-ख़ुद इक़रार किया कि उसका अम्र व बक्र पर इस क़दर दीनार बराबर क़र्ज़ था और हर एक दोनों में से दूसरे के हुक्म से दूसरे का कफ़ील उस पूरे क़र्ज़ का था और उसके हुक्म से ज़ैद के वास्ते उसका ज़ामिन हुआ था, ब-शर्त कि ज़ैद को इख़्तियार है कि दोनों में से हर एक को उस पूरे क़र्ज़ के वास्ते माख़ूज़ (पकड़ना/जिम्मेदार ठहराना) करे और चाहे दोनों को माख़ूज़ करे, या एक को, या दोनों को, जब चाहे जिस तरह चाहे, हरगाह चाहे, मरह-बाद-उख़रा (बारी-बारी से) माख़ूज़ करे। और फलाँ ने यानी अम्र ने या बक्र ने यह पूरा क़र्ज़ जो दोनों पर वाजिब था, अदा कर दिया, हालाँकि वह दूसरे की तरफ़ से उसके हिस्से का कफ़ील था, पस यह क़र्ज़ दोनों के ज़िम्मे से साक़ित (ख़त्म) हो गया और दोनों इससे बरी हो गए और ज़ैद का उस शख़्स पर जिसने अदा किया है और उसके साथी दूसरे पर, उस क़र्ज़ मजकूर में से क़लील व कसीर (कम या ज़्यादा) कुछ भी बाक़ी नहीं रहा और न ही उन दोनों की जानिब इस क़र्ज़ की बाबत थोड़े या सब के लिए क़दीम व जदीद (पुराना या नया) कोई दावा बाक़ी रहा और उस मुक़िर-लह (जिसके हक़ में इक़रार किया गया) ने ज़ैद के इस इक़रार की बा-मुवाजा (आमने-सामने) तस्दीक़ की और दोनों ने गवाह कर लिए। और अगर दोनों में से एक ने फ़क़त अपना हिस्सा अदा किया हो, तो लिखे कि दोनों में से एक फलाँ ने फ़क़त अपना हिस्सा-ए-ज़ाती अदा किया और वह

इससे बरी हो गया और उसका साथी भी उसकी कफ़ालत नक़्श से बरी हो गया और उस क़र्ज़-ख़ाह के वास्ते उसके साथी पर उसका उतना हिस्सा-ए-ज़ाती बाक़ी रह गया और उस अदा करने वाले पर भी इस जहत से रहा कि उसने उसकी तरफ़ से कफ़ालत की है। वल्लाहु आलम।

नौ-ए-दीगर: गंदुम के इक़रार में, ज़ैद ने इक़रार किया कि अम्र के उस पर और उसके ज़िम्मे इतने क़फ़ीज़ (माप) गंदुम सफ़ेद पहुँच चुके हैं, पैदावार के, पाकीज़ा, जईद, हाफ़िया, ख़रिया, लीह, पैमाना-ए-क़फ़ीज़, उशारी, मुतआरिफ़-ए-अहल-ए-बुख़ारा, जो क़र्ज़-ए-लाज़िम और हक़-ए-वाजिब हैं, ब-सबब-ए-सबब-ए-सहीह। और चाहे तो सब मुतअय्यन कर दे, यह सबब कि ज़ैद ने अम्र से इनको क़र्ज़ लिया था और अम्र ने उसको यह गेहूँ क़र्ज़ दिए थे। या लिखे कि ब-सबब-ए-बै-ए-सल्म-ए-सहीह के, जो तमाम शरायत-ए-सिहत के साथ वाक़े हुई और इज़ाफ़ा करे कि मुअज्जिल ब-मयाद-ए-कज़ा (मुकर्ररा मियाद पर), ब-शर्त कि मक़ाम-ए-फलाँ पर इनको अदा करे। और इस मुक़िर-लह ने उसके इक़रार की बा-मुवाजा तस्दीक़ की और तहरीर को ख़त्म करे। और इसी तरह बाक़ी मापी जाने वाली (मकीलात), तोली जाने वाली (मोज़ूनात) और गिनती की चीज़ों (अददिय्यात) के इक़रार की तहरीर इसी तौर पर है जैसे हमने गेहूँ में बयान की है और जिस चीज़ के क़र्ज़ होने का इक़रार किया है, उसकी सिफ़त और क़द्र बख़ूबी बयान कर दे। चुनांचे 'चियह' दाने में लिखे कि इतने मन चियह दाना, दरमियानी सुर्ख़, पाकीज़ा, मोज़ून (तौल के हिसाब से), ब-वज़न-ए-अहल-ए-बुख़ारा, या इतने मन चियह दाना, दरमियानी सफ़ेद, पाकीज़ा, मोज़ून, ब-वज़न-ए-अहल-ए-बुख़ारा। और 'वज़ह' की सूरत में लिखे कि इतने मन गादर्स, दरमियानी पाकीज़ा, मोज़ून, ब-वज़न-ए-अहल-ए-बुख़ारा। और 'तिल' की सूरत में लिखे कि इतने मन सियाह तिल, पाकीज़ा, सफ़ेद तिल, दरमियानी पाकीज़ा। और 'रूई' की सूरत में लिखे कि इतने मन रुई, दरमियानी साफ़, मअ दराहम, मोज़ून, ब-वज़न-ए-अहल-ए-बुख़ारा। और 'आटे' की सूरत में लिखे कि मिसाल के तौर पर इतने मन गंदुम सफ़ेद का आटा, पनचक्की का पिसा हुआ।

سے تمام یہ مال جو اس مذکور تھا تمام و کمال پورا پورا بہر یا بدین طریقہ کہ اس قرض دار نے اس کو یہ سب مال تمام و کمال دے دیا اور اس نے قبضہ کر لیا اور بعد اس وصول یابی کے قرض دار مذکور بالکل بری ہو گیا اور دستاویز اس مال کی اس کے شخص کی اقراری تھی اُس کے پاس سے ضائع ہو گئی ہے پس اگر اس کو کبھی کسی وقت نکالے تو وہ باطل ہو گی اس کے ذریعہ سے اس کے واسطے اُس فلاں پر کوئی حجت نہ ہوگی اور اگر اس نے کسی وقت کبھی یا اس کے وکیل یا وصی یا وارث نے اس دستاویز کے ذریعہ سے اس کے مال کا یا اس میں سے کچھ مال کا اس کا اس فلاں پر دعویٰ کیا تو یہ خود اس دعویٰ میں اور جو اس کے قائم مقام ہو اس دعویٰ میں اس فلاں کی جانب بذریعہ اس دستاویز کے معلل اور جھوٹا ہو گا اور فلاں ابن فلاں نے مقر کے اس سب قرارِ براہ کی اُس کو اس سب کے ساتھ خطاب کرنے کی حالت میں بقول جائز قبول کیا اور تحریر کو تمام کرے۔ نوع دیگر اگر دو قرض داروں میں سے ایک سے وصول پانے کا اقرار کیا حالانکہ دونوں میں سے ہر ایک دوسرے کا کفیل ہے تو لکھے کہ زید نے بطوع خود اقرار کیا کہ اس کا عمرو و بکر پر اس قدر دینار برابر قرضہ تھا اور ہر ایک دونوں میں سے دوسرے کے حکم سے دوسرے کا کفیل اس پورے قرضہ کا تھا اور اس کے حکم سے زید کے واسطے اس کا ضامن ہوا تھا بدین شرط کہ زید کو اختیار ہے کہ دونوں میں سے ہر ایک کو اس پورے قرضہ کے واسطے ماخوذ کرے اور چاہے دونوں کو ماخوذ کرے یا دونوں کو یا دونوں کو جب چاہے جس طرح چاہے ہر گاہ چاہے مرہ بعد اخریٰ ماخوذ کرے اور فلاں نے یعنی عمرو نے یا بکر نے یہ پورا قرضہ جو دونوں پر واجب تھا ادا کر دیا حالانکہ وہ دوسرے کی طرف سے اُس کے حصہ کا کفیل تھا پس یہ قرضہ دونوں کے ذمہ ساقط ہو گیا اور دونوں اس سے بری ہو گئے اور زید کا اس شخص پر جس

نے ادا کیا ہے اور اس کے ساتھی دوسرے پر اس قرضہ مذکورہ میں سے قلیل و کثیر کچھ باقی نہیں رہا اور نہ ان دونوں کی جانب اس قرضہ کے تھوڑے یا سب کی بابت قدیم و جدید کوئی دعویٰ نہیں رہا اور اس مقر لہ نے زید کے اس اقرار کی بالِ مواجہہ تصدیق کی اور دونوں نے گواہ کر لئے اور اگر دونوں میں سے ایک نے فقط اپنا حصہ ادا کیا ہو تو لکھے کہ دونوں میں سے ایک فلاں نے فقط اپنا حصہ ذاتی ادا کیا اور وہ اس سے بری ہو گیا اور اس کا ساتھی بھی اس کی کفالت نقش سے بری ہو گیا اور اس قرض خواہ کے واسطے اس کے ساتھی پر اس قدر اس کا حصہ ذاتی باقی رہ گیا اور اس ادا کرنے والے پر بھی اس جہت سے رہا کہ اس نے اس کی طرف سے کفالت کی ہے۔ واللہ اعلم۔

نوع دیگر در اقرار گندم زید نے اقرار کیا کہ عمرو کے اس پر اور اس کے ذمہ اتنے قفیر گندم سپیدہ پہنچے ہوئے پیداوار کے پاکیزہ جید حافیہ خریہ لیہ پیمانہ قفیر عشاری متعارف اہل بخارا اسے قرضہ لازم و حق واجب بسبب سبب صحیح ہیں اور چاہے سب متعین کر دے یہ سبب اس کے کہ زید نے عمرو سے ان کو قرض لیا تھا اور عمرو نے اس کو یہ گیہوں قرض دیے تھے یا لکھے کہ بسبب بیع سلم صحیح کے جو بجمیع شرائط صحت واقع ہوئی اور استاہو بڑھائے کہ موجل بمعیاد کذا ابدین شرط کہ بہ مقام فلاں ان کو ادا کرے اور اس مقر لہ نے اس کے اقرار کی بالِ مواجہہ تصدیق کی اور تحریر کو ختم کرے اور علیٰ ہذا باقی مکیلات و موزونات و عددیات متقارب بہ کے اقرار کی تحریر اسی طور پر ہے جیسے ہم نے گیہوں میں بیان کی ہے اور جس چیز کے قرضہ ہونے کا اقرار کیا ہے اس کا وصف وقد ر بخوبی بیان کر دے چنانچہ چیہ دانہ میں لکھے کہ اتنے من چیہ دانہ در میانی سُرخ پاکیزہ موزوں بوزن اہل بخارا یا اتنے من چیہ دانہ در میانی سپیدہ پاکیزہ موزوں بوزن اہل بخارا اور وزہ کی صورت میں لکھے کہ اتنے من گادرس در میانی پاکیزہ موزوں بوزن اہل بخارا اور تل کی صورت میں لکھے کہ اتنے من سیاہ تل پاکیزہ سپید تل در میانی پاکیزہ

اور روٹی کی صورت میں لکھے کہ اتنے من روئی در میانی صاف مع دراہم موزوں بوزن اہل بخارا اور آنے کی صورت میں لکھے کہ مثلا اتنے من گندم سپید کا آٹا پن چکی کا پیسا ہوا ۱۔ اس ملک کی رسم کے موافق ۱۲ ۲۔ وزہ فارسی میں گاورس ہے اور ہندی چاوان ہے اور رافات ما بعد اقسامِ بیوہ جات میں ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Vol. (10) (260) Kitab al-Shurut

Items weighed according to the weight of the people of Bukhara, and if it is sifted, then write that it is sifted, known as 'Bek-Weiz' weighed according to the Bukhara standard. In books, it is 'Bhala', and in Burhan-e-Qati, it is 'Bahma'. For 'Kunj' (sesame), write: 'So many man of Kunj, medium quality, weighed according to the Bukhara standard.' For soap, write: 'So many man of soap, medium quality, made of sesame oil, weighed according to the Bukhara standard.' For grapes, write: 'So many man of grapes, bruised red or white, or apricot-like red or white, weighed according to the Bukhara standard, or Taifi red or white, weighed according to the Bukhara standard.' For 'Doshab' (syrup), meaning sweet, clear Doshab made from grapes, frothy, medium quality, considering the time and nature, weighed according to the Bukhara standard. Similarly, for so many man of lamp oil, extracted from mustard or linseed, weighed according to the Bukhara standard. For safflower oil (Roghan-e-Qurtum), write: 'So many man of fragrant oil, medium quality, weighed according to the Bukhara standard.' Likewise, for the rest of the measured and weighed items, write in the same manner.

Description of the case in which an agent (Wakeel) is not permissible according to Imam Azam (R.A.), but...

Another type: A woman acknowledged that her husband had bought items in exchange for her dowry (Mahr). The person acknowledged of his own free will that she is Zaid’s wife and is bound to him by a valid Nikah. He has performed a valid Nikah before just witnesses for this amount of dinars, and Zaid has bought various types of items for her in exchange for all the aforementioned Mahr, and he should describe these items one by one. And Hinda had appointed him as a valid agent to buy these items, and Hinda has taken these items from Zaid into her possession in the same state as they were on the day Zaid bought and took possession of them. And by Zaid handing them over to her and her taking possession, they have come into her possession. Sheikh Najmuddin Umar al-Nasafi has mentioned the same. The objection here is that the wife appointed her husband as an agent to buy in exchange for the Mahr he owed her. For a person who appoints a debtor as an agent to buy something in exchange for the debt owed to him, or to sell a specific item, or to buy a slave for him; according to the view of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad (R.A.), agency is permissible in all cases. However, according to the view of Imam Azam (R.A.), precaution dictates that the document should be expanded. So, write that it was bought for Hinda in exchange for all her Mahr from the seller, so-and-so son of

so-and-so. Or write that Hinda had appointed him as an agent to buy these items from so-and-so son of so-and-so. Or that Hinda had appointed him as an agent for these specific items to buy exactly these items in exchange for part of her Mahr. Another type: There was a transaction of debt between two men; both acknowledged the fulfillment of their rights from both sides. The format for writing this is that all became witnesses that Zaid and Amr both acknowledged of their own free will that for either of them, against the other, or in their possession, or with them, or in their custody, or in their name, or in the name of any subsequent agent, or on behalf of anyone, regarding the entire matter that was between them, no right remains in any way. Nor is there any claim, nor any dispute, nor any demand, whether for any reason, old or new, that remains. Rather, the situation is that in this matter, whoever among us had a right has received their full right from the other, in such a way that the other has paid this entire right in full. Therefore, whenever any of them makes a claim against the other, or regarding their possession, or custody, or on behalf of anyone else, or in their name, or in the name of their agent, then they are a seeker of a right, or makes any demand for any reason, whether old or new...

वजन की जाने वाली चीज़ें बुखारा के लोगों के वजन के अनुसार, और अगर छनी हुई हो तो लिखे कि छनी हुई मशहूर बेक-वेज़ (वजन का पैमाना) बुखारा के लोगों के वजन के अनुसार। और किताबों में 'बहला' है और 'बुरहान-ए-काते' में 'बहमा' है। और 'कुंज' (तिल) में लिखे कि इतने मन कुंज, मध्यम दर्जे की, बुखारा के लोगों के वजन के अनुसार। और साबुन में लिखे कि इतने मन साबुन, मध्यम दर्जे की, जैतून के तेल से बनी हुई, बुखारा के लोगों के वजन के अनुसार। और अंगूर में लिखे कि इतने मन अंगूर, ज़ख्मी लाल या सफेद या खुबानी जैसे लाल या सफेद, बुखारा के लोगों के वजन के अनुसार, या ताइफी लाल या सफेद, बुखारा के लोगों के वजन के अनुसार। और 'दोशाब' (शीरा) यानी मीठा साफ़ दोशाब जो अंगूर से बना हो, झागदार, मध्यम दर्जे का, वक्त और सूरत के लिहाज़ से, बुखारा के वजन के अनुसार। और इसी तरह इतने मन तेल, जलाने वाला, सरसों या अलसी से निकला हुआ, बुखारा के लोगों के वजन के अनुसार। और करधनी के तेल (रोघन-ए-कुरतम) में लिखे कि इतने मन खुशबूदार तेल, मध्यम दर्जे का, बुखारा के लोगों के वजन के अनुसार। और इसी तरह बाक़ी मापने और तौलने वाली चीज़ों में भी इसी तरह तहरीर करे।

उस मसले का बयान जिसमें इमाम आज़म (र.) के नज़दीक वकील जायज़ नहीं है, लेकिन...

एक अन्य प्रकार: औरत ने इकरार किया कि उसके शौहर ने उसके मेहर के बदले चीज़ें खरीदी हैं। बंदा ने अपनी मर्जी से इकरार किया कि वह ज़ैद की बीवी है और निकाह-ए-सही से उससे बंधी है। उसने आदिल (न्यायप्रिय) गवाहों के सामने इस कद्र दीनार पर निकाह किया है, और ज़ैद ने उसके लिए उसके तमाम मेहर के बदले मुतफर्रिक (विभिन्न) किस्म की चीज़ें खरीदी हैं और उन चीज़ों को एक-एक करके बयान कर दे। और हिंदा ने उसे उन चीज़ों को खरीदने के लिए सही वकील बनाया था, और हिंदा ने उन चीज़ों को ज़ैद से लेकर उसी हालत में, जिस तरह ज़ैद के खरीदने और कब्ज़ा करने के दिन थीं, कब्ज़े में ले लिया है। और ज़ैद द्वारा उसे ये सब सौंपने और कब्ज़ा करने से ये सब उसके कब्ज़े में आ गई हैं। ऐसा ही शेख़ नजमुद्दीन उमर अन-नस्फी ने ज़िक्र किया है। इसमें यह एतराज़ है कि बीवी ने अपने शौहर को, उसके जिम्मे जो मेहर है उसके बदले, खरीदने के लिए वकील बनाया। और जो शख्स किसी कर्जदार को वकील बनाए कि मेरे लिए इस कर्ज के बदले जो मेरा तुझ पर है, खरीद दे या मुअय्यन चीज़ बेच दे, या इस तरह कि मेरे लिए यह गुलाम खरीद दे; इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद (र.) के कौल के मुताबिक हर हाल में वकालत जायज़ है। लेकिन इमाम आज़म (र.) के कौल के लिहाज़ से इसमें एहतियात यह है कि तहरीर में कुछ बढ़ाया

जाए। तो लिखे कि हिंदा के लिए उसके तमाम मेहर के बदले फलां बिन फलां विक्रेता से खरीदी। या लिखे कि हिंदा ने उसे इन चीज़ों को फलां बिन फलां से खरीदने के लिए वकील बनाया था। या यह कि हिंदा ने उसे इन मुअय्यन चीज़ों के लिए वकील बनाया था कि मेहर के कुछ हिस्से के बदले हुबहू ये चीज़ें खरीद दे। एक अन्य प्रकार: दो आदमियों के बीच कर्ज के लेनदेन का मामला था, उन दोनों ने दोनों तरफ से अपने हक के पूरा होने का इकरार किया। इसकी तहरीर की सूरत यह है कि सब गवाह हुए कि ज़ैद और अम्र दोनों ने अपनी मर्जी से इकरार किया कि इन दोनों में से किसी के लिए दूसरे पर, या उसके पास, या उसके साथ, या उसके कब्जे में, या उसके नाम से, या उसके बाद किसी वकील के नाम से, या किसी की तरफ से, उस पूरे मामले में जो दोनों के बीच था, किसी भी तरह से कोई हक नहीं रहा। और न कोई दावा, न कोई झगड़ा और न कोई मुतालबा, किसी भी कारण से, चाहे पुराना हो या नया, बाकी नहीं रहा। बल्कि हाल यह है कि इस मामले में हम दोनों में से जिसका जो हक था, उसने दूसरे से अपना पूरा हक हासिल कर लिया, इस तरह कि दूसरे ने यह सब हक पूरा-पूरा अदा कर दिया। पस जब उनमें से कोई दूसरे पर, या उसके पास, या उसके कब्जे में, या किसी और की तरफ से, या उसके नाम से, या उसके वकील के नाम से कोई दावा करे, तो वह हक का तलबगार हो, या किसी भी वजह से पुराना या नया कोई मुतालबा करे...

موزون بوزن اہل بخار اور اگر چھنا ہوا ہو تو لکھے کہ چھنا ہوا معروف بیک ویز موزوں بوزن اہل بخارا اور کتابوں میں بھلہ ہے اور برہان قاطع میں بحمہ ہے اور کنج میں لکھے کہ اتنے من کنج درمیانی موزوں بوزن اہل بخارا اور صابون میں لکھے کہ اتنے من صابون درمیانی ساختہ روغن کنجد موزوں بوزن اہل بخارا اور انگور میں لکھے کہ اتنے من انگور وزخمی سرخ یا سپید یا خرمانی سرخ یا سپید موزوں بوزن اہل بخارا یا طائفی سرخ یا سپید موزوں بوزن اہل بخارا اور دوشاب یعنی کہ دوشاب شیریں صاف ساختہ از انگور کف دار درمیانی از راہ وقت و صورت موزوں بوزن بخارا اور اسی طرح اتنے من روغن جلانے کا سرسوں یا السی سے نکالا ہوا موزوں بوزن اہل بخارا اور روغن قرطم میں لکھے کہ اتنے من روغن خوشبو دار درمیانی موزوں بوزن اہل بخارا اور علیٰ ہذا القیاس باقی مکمیلات و موزونات میں بھی اسی طور سے تحریر کرے۔

مسئلہ کی اُس صورت کا بیان جس میں امام اعظم رحمہ اللہ کے ہاں تو وکیل جائز نہ ہو لیکن

نوع دیگر عورت نے اقرار کیا کہ اس کے شوہر نے اس کے مہر کے عوض چیزیں خریدی ہیں بندہ نے بطوع خود اقرار کیا کہ وہ زید کی جور و حلالہ بنکاح صحیح ہے اس سے گواہان عادل کے سامنے اس قدر دینار پر نکاح صحیح نکاح کیا ہے اور زید نے اس کے واسطے اس کے تمام مہر مذکور کے عوض متفرق اقسام کی چیزیں خریدی ہیں اور ان چیزوں کو ایک ایک کر کے بیان کر دے اور ہندہ نے اس کو ان چیزوں کو خریدنے کے واسطے صحیح وکیل کیا تھا اور ہندہ نے ان چیزوں کو زید سے لے کر اسی ہیات کے ساتھ جس طرح اس زید کے اس خرید کرنے و قبضہ کرنے کے روز تھیں قبضہ میں کر لیا ہے اور اس زید کے اس کو یہ سب سپرد کرنے سے لے کر

قبضہ کرنے سے یہ سب اس کے قبضہ میں ہوگئی ہیں۔ ایسا ہی شیخ نجم الدین عمر النسفی نے ذکر کیا ہے اور اس میں یہ اعتراض ہے اس واسطے کہا کہ جو رنے اپنے شوہر کو عوض اس مہر کے جو جو روکا اُس پر ہے خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور جو شخص کسی قرض دار کو وکیل کرے کہ میرے واسطے اس قرضہ کے عوض جو میرا تجھ پر ہے خرید دے یا بیچ معین کر دے ہاں طور کے میرے واسطے یہ غلام خرید دے اور بنا ہر قول امام ابو یوسف و امام محمدؒ کے ہر حال میں وکالت جائز ہے پس بہ نظر قول امام اعظم رحمہ اللہ علیہ کے احتیاط اس میں ہے کہ تحریر میں کچھ بڑھایا جائے پس لکھے کہ ہندہ کے واسطے اس کے تمام مہر کے فلاں بن فلاں بائع سے خریدی یا لکھے کہ ہندہ نے اس کو ان چیزوں کو فلاں بن فلاں سے خریدنے کے واسطے وکیل کیا تھا یا یہ کہ ہندہ نے اس کو ان معین چیزوں کے واسطے وکیل کیا تھا کہ بعض اس کے مہر کے بعینہ یہ چیزیں خرید دے۔ نوع دیگر دو آدمیوں میں قرضہ کے لین دین کا معاملہ تھا ان دونوں نے طرفین سے اپنے حقوق بھر پانے کا اقرار کیا۔ اس کی صورت تحریر یہ ہے کہ سب گواہ ہوئے کہ زید و عمرو دونوں نے بطوع خود اقرار کیا کہ ان دونوں میں سے کسی کے واسطے دوسرے پر یا اس کے پاس یا اس کے ساتھ یا اس کے قبضہ میں یا اس کے نام سے یا بعد اس کے کسی وکیل کے نام سے یا کسی کی جانب اس کے سبب سے اس تمام معاملہ میں جو دونوں کے درمیان تھا اس کے سب طریقوں سے کوئی حق نہیں رہا اور نہ کوئی دعویٰ اور نہ کوئی خصومت اور نہ مطالبہ نہ کسی سبب سے خواہ قدیم ہو یا جدید یہ نہیں رہا بلکہ حال یہ ہے کہ اس معاملہ میں ہم دونوں میں سے جس کا حق جو کچھ تھا اس نے دوسرے سے اپنا سب حق بھر پایا دین بطور کہ دوسرے نے یہ سب حق بھر پور تمام و کمال دے دیا پس ہرگاہ ان دونوں میں سے کوئی دوسرے پر یا اس کے پاس یا اس کے قبضہ میں یا اس کے سبب سے کسی اور کی طرف یا اس کے نام سے یا

اس کے وکیل کے نام سے کچھ دعویٰ کرے تو وہ حق کا خواہشگار ہو یا سب وجہ سے کسی وجہ سے قدیم یا جدید کوئی مطالبہ کرے

As has been stated, and if one demands due to other reasons, whether requesting an oath or producing witnesses, and makes a claim of right on behalf of another party regarding any of these things after this writing, it is considered false (zor) and void (batil). The person against whom the claim is made is free from all these, and he is lawful in both this world and the hereafter. Each of them has accepted the aforementioned acquittal from the other, and their documents should be recorded, with no discrepancy between them so that each may retain a copy. If one of them has a debt owed by the other, and it is the case that he has received the full amount, he should write the following in these words: "From one side, so-and-so has voluntarily acknowledged that I have received from the other party, through their payment, all my debt and right that existed, upon him, or in his possession, or on his behalf, or in his custody, or due to him, et cetera. He has clearly acquitted him, and so-and-so has accepted this acquittal in the prescribed manner." If he has received a small amount and forgiven the remainder, he should write: "He has received this much of the total from so-and-so, which was with him or on his behalf, et cetera, and has acquitted him of the remainder, and so-and-so has accepted this acquittal." If he received a small amount and fixed a term for the remainder, he should write: "And he owed so much to so-and-so, then he received this much which he acknowledged, and for the remaining amount, he granted a period of time until such-and-such date, and so-and-so has accepted this delay." And if he forgave a small debt and from the remainder of the total property which he was claiming against him, he forgave this much, and for the rest, he fixed a certain period, then this remaining mentioned property will be payable by him at the fixed time; nothing of the forgiven amount has entered into this. And Allah the Almighty knows best.

Another type: A person's acknowledgement regarding real estate (aqar). Zaid made a valid acknowledgement that the entire house located at such-and-such place, with such-and-such boundaries, including its limits, rights, and all utilities that belong to its rights, and all things attributed to it as its rights, belongs to Amr, as a proven property and a necessary, binding right. Thus, all this belongs to Amr and not to Zaid, nor to any other person. Amr is entitled to dispose of it, not Zaid, nor any other person among all people. Zaid has no right in it, nor is there any path for Zaid towards it, nor is there any right due to any reason or cause, nor is there any dispute. He should write to the end as mentioned. So-and-so, meaning Amr, confirmed all this acknowledgement and should conclude the writing. And if he wishes, after mentioning the limits, rights, and utilities, et cetera, he may write: "All this property

belongs to Amr, and no one else has any right in it, except the acknowledger Amr, and the acknowledger Amr confirmed all his acknowledgement in the prescribed manner." Similarly, if an acknowledgement of this nature occurs regarding any other limited item, he should write likewise. If he acknowledged a house or land and stated that it is in the possession of the acknowledger, and he wanted to state that it is incumbent upon the acknowledger to deliver it to the beneficiary, he should write: "All this house and this land is in the possession of this acknowledger, and it is in his possession in such a way that its guarantee for so-and-so is binding upon this acknowledger, meaning it is not in his possession as a trust (amanah), and it is incumbent upon the acknowledger to deliver it to the beneficiary due to the binding right."

1. Zor: Passing as a lie/falsehood. 12
2. Aqar: Immovable property such as houses, land, etc., and trees are subordinate to the land. 12

जिस तरह बयान किया गया है, और इसके सिवा और वजहों से मुतालबा करे, चाहे कसम तलब करे या उसके गवाह कायम करे और उनमें से किसी चीज़ की वजह से उसकी जानिब से हक़ का दावा करे, इस तहरीर के बाद, तो वह ज़ोर (झूठ) व बातिल ठहरा है। और जिस पर दावा करेगा उसका साथी इन सबसे बरी है और वह दुनिया और आख़िरत में हलाल है और दोनों में से हर एक ने मज़कूरा बरात (छुटकारा) दूसरे से क़बूल की और उसकी तहरीरें तहरीर करे और दोनों में कुछ तफ़ावत (अंतर) न हो ताकि हर एक के पास एक नक़ल रहे। और अगर उन दोनों में से एक का दूसरे पर क़र्ज़ हो और हाल यह है कि उसने सब भर पाया (पूरा वसूल कर लिया) तो इन अल्फ़ाज़ में तहरीर करे, लेकिन दोनों जानिब में एक जानिब से फ़लां ने बतौए-खुद इक़रार किया कि मैंने दूसरे से, दूसरे के देने से, अपना तमाम क़र्ज़ व हक़ जो कुछ था वसूल पा लिया, इसका उस पर या उसके पास या उसकी जानिब या उसके क़ब्ज़े में या उसके सबब से किसी और पर इला आख़िरह। ब-राह-ए-हज (साफ़ तौर पर) बरी कर दिया, और फ़लां ने इस इबरा (बरी करने) को बिल-वाजहा क़बूल किया। और अगर थोड़ा वसूल कर लिया और थोड़े बाक़ी को मुआफ़ कर दिया तो लिखे कि उसने फ़लां से इस तमाम में से जो उसके पास या उसकी जानिब या उस पर है, इला आख़िरह, इस क़द्र भर पाया और बाक़ी से उसको बरी कर दिया और फ़लां ने इस इबरा को क़बूल किया। और अगर थोड़ा वसूल पाया और बाक़ी की मुद्दत मुक़र्रर कर दी, तो लिखे कि और उसका फ़लां पर इस क़द्र था, पस उससे इतना वसूल पाया जिसका इक़रार किया, और बाक़ी के वास्ते जो इस क़द्र है, फ़लां वक़्त तक बतौए-सही मियाद दे दी, और फ़लां ने इस मोहलत को क़बूल किया। और अगर थोड़े क़र्ज़ को मुआफ़ कर दिया और बाक़ी के तमाम उस माल से, जिसका उस पर दावा करता था और वह इस क़द्र है, उसमें से इस क़द्र मुआफ़ कर दिया और बाक़ी इस क़द्र के वास्ते इतनी मुद्दत मुक़र्रर कर दी, पस यह बाक़ी माल मज़कूर उस पर मियाद पर वाजिब-उल-अदा होगा, इसमें से कुछ भी मिक़दार मुआफ़शुदा में दाख़िल नहीं हुई है। वल्लाहु तआला आलम।

एक और किस्म: इंसान का अक़ार (संपत्ति) में इक़रार। ज़ैद ने सही इक़रार किया कि तमाम मकान वाक़े मुक़ाम फ़लां मुक़ाम, फ़लां महदूदा, ब-हुदूद व ज़मीन व चुनान, माअ उसके हुदूद व हुक़ूक़ और जुमला मराफ़िक़ के जो उसके हुक़ूक़ से हैं, और जुमला उन चीज़ों के जो उसकी जानिब उसके हुक़ूक़ से मंसूब हैं, अम्र के वास्ते है, ब-मिल्क साबित व हक़ वाजिब व लाज़िम। पस यह सब उस अम्र का है न ज़ैद का और न तमाम आदमियों में से किसी और का है, और यह अम्र इसमें तसर्रुफ़ का मुस्तहिक़ है, न ज़ैद और न ज़ैद के सिवा सब आदमियों में से कोई और आदमी, और इस ज़ैद का

इसमें हक़ नहीं है और न उसकी जानिब ज़ैद के वास्ते कोई राह है और न किसी वजह, किसी सबब से कोई हक़ है और न ख़सूमत (झगड़ा) है, आख़िर तक बदस्तूर मज़कूर लिखे। और फ़लां यानी अम्र ने इस सब इक़रार की तस्दीक़ की और तहरीर को ख़त्म करे। और अगर चाहे तो माअ उसके हुदूद व हुक़ूक़ व मराफ़िक़ इला आख़िरह के बाद लिखे कि यह सब मिल्क-ए-अम्र उसी की है, सिवा और दूसरे का इसमें कुछ हक़ नहीं है, सिवाए इस मुक़र्रर (इक़रार करने वाले) अम्र के और मुक़र्रर अम्र ने उसके इस सब इक़रार की बिल-वाजहा तस्दीक़ की। और अला हाज़ा अगर किसी दूसरी महदूद चीज़ में इस तरह का इक़रार वाक़े हो तो यूं ही तहरीर करे। और अगर किसी मकान या ज़मीन का इक़रार किया और यह इक़रार किया कि यह मुक़र्रर के क़ब्ज़े में है और चाहा कि यह बयान कर दे कि मुक़र्रह (जिसके लिए इक़रार हुआ) को इसका तस्लीम करना मुक़र्रर पर वाजिब है, तो लिखे कि तमाम यह मकान और यह ज़मीन इस मुक़र्रर के क़ब्ज़े में है और इस मुक़र्रर के क़ब्ज़े में इस तरह है कि फ़लां के वास्ते इसकी ज़मान (ज़िम्मेदारी) इस मुक़र्रर पर वाजिब है, यानी बतौरे अमानत उसके क़ब्ज़े में नहीं है, और मुक़र्रर पर इसका तस्लीम करना मुक़र्ररह को वाजिब है, ब-सबब वाजिब-उल-हक़ के।

1. ज़ोर गुज़र जा हुआ झूठ १२ २. अक़ार: ग़ैर-मनक़ूला संपत्ति जैसे मकान, ज़मीन वगैरह और पेड़ ज़मीन के ताबे होते हैं १२

جس طرح بیان کیا گیا ہے اور سوائے اس کے اور وجہوں سے مطالبہ کرے خواہ قسم طلب کرے یا اس کے گواہ قائم کرے اور اس میں سے کسی چیز کی وجہ سے اس کی جانب سے حق کا دعویٰ کرے بعد اس تحریر کے تو وہ زور و باطل ٹھہرا ہے اور جس پر دعویٰ کرے گا اس کا ساتھی ان سب سے بری ہے اور وہ دنیا و آخرت میں حلت میں ہے اور دونوں میں سے ہر ایک نے برأت مذکورہ دوسرے سے قبول کی اور اس کی تحریریں تحریر کرے اور دونوں میں کچھ تفاوت نہ ہوتا کہ ہر ایک کے پاس ایک نقل رہے اور اگر ان دونوں میں سے ایک کا دوسرے پر قرضہ ہو اور حال یہ ہے کہ اُس نے سب بھر پایا تو بدیں الفاظ تحریر کرے لیکن دونوں جانب میں ایک جانب سے فلاں نے بطوع خود اقرار کیا کہ میں نے دوسرے سے دوسرے کے دینے سے تمام اپنا قرضہ و حق سب جو کچھ تھا وصول پالیا اس کا اس پر یا اس کے پاس یا اس کی جانب یا اس کے قبضہ میں یا اس کے سبب سے کسی اور پر الیٰ آخرہ۔ باراہِ حج بری کر دیا اور فلاں نے اس ابراء کو بالواجہہ بہ قبول کیا اور اگر تھوڑا وصول کر لیا اور تھوڑے باقی کو معاف کر دیا تو لکھے کہ اس نے فلاں سے اس تمام میں سے جو اس کے پاس یا اس کی جانب یا اس پر الیٰ آخرہ اس قدر بھر پایا اور باقی سے اس کو بری کر دیا اور فلاں نے اس ابراء کو قبول کیا اور اگر تھوڑا وصول پایا اور باقی کی مدت مقرر کر دی تو لکھے کہ اور اس کا فلاں پر اس قدر تھا پس اس سے اتنا وصول پایا جس کا اقرار کیا اور باقی کے واسطے جو اس قدر ہے فلاں وقت تک بطوع صحیح میعاد دے دی اور فلاں نے اس مہلت کو قبول کیا اور اگر تھوڑے قرضہ کو معاف کر دیا اور باقی کے تمام اس مال سے جس کا اس پر دعویٰ کرتا تھا اور وہ اس قدر ہے اس میں سے اس قدر معاف کر دیا اور باقی اس قدر کے واسطے اتنی مدت مقرر کر دی پس یہ باقی مال مذکور اس پر میعاد پر واجب الادا ہوگا اس میں سے کچھ بھی مقدار معاف شدہ میں داخل نہیں ہوا ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔

نوع دیگر در اقرار انسان بعقار مزید نے اقرار صحیح کیا کہ تمام دار واقع مقام فلاں مقام فلاں محدودہ۔ بحدود و چنین و چنان مع اس کے حدود و حقوق و جملہ مرافق کے جو اس کے حقوق سے ہیں اور جملہ ان چیزوں کے جو اس کی جانب اس کے حقوق سے منسوب ہیں واسطے عمرو کے ہے بملک ثابت وحق واجب ولازم پس یہ سب اس عمرو کا ہے نہ زید کا اور نہ تمام آدمیوں میں سے اور کسی کا ہے اور یہ عمرو اس میں تصرف کا مستحق ہے نہ زید اور نہ زید کے سوائے سب آدمیوں میں سے کوئی اور آدمی اور اس زید کا اس میں حق نہیں ہے اور نہ اس کی جانب زید کے واسطے کوئی راہ ہے اور نہ کسی وجہ کسی سبب سے کوئی حق ہے اور نہ خصومت ہے آخر تک بدستور مذکور لکھے اور فلاں یعنی عمرو نے اس سب اقرار کی تصدیق کی اور تحریر کو ختم کرے اور اگر چاہے تو مع اس کے حدود و حقوق و مرافق الیٰ آخرہ کے بعد لکھے کہ یہ سب ملک عمرو اسی کے سوا اور دوسرے کا اس میں کچھ حق نہیں ہے سوائے اس مقرر عمرو کے اور مقرر عمرو نے اس کے اس سب اقرار کی بالواجہہ تصدیق کی اور اعلیٰ ہذا اگر کسی دوسری محدود چیز میں اس طرح کا اقرار واقع ہو تو یوں ہی تحریر کرے۔ اور اگر کسی دار یا زمین کا اقرار کیا اور یہ اقرار کیا کہ یہ مقرر کے قبضہ میں ہے اور چاہا کہ یہ بیان کر دے کہ مقررہ کو اس کا تسلیم کرنا مقرر پر واجب ہے تو لکھے کہ تمام یہ دار و یہ زمین اس مقرر کے قبضہ میں ہے اور اس مقرر کے قبضہ میں اس طرح ہے کہ فلاں کے واسطے اس کی ضمان اس مقرر پر واجب ہے یعنی بطور امانت اس کے قبضہ میں نہیں ہے اور مقرر پر اس کا تسلیم کرنا مقررہ کو واجب ہے بسبب واجب الحق کے۔

۱۔ زور گزر جا ہوا جھوٹ ۱۲ ۲۔ عقار مال غیر منقول از قسم مکان و زمین وغیرہ اور درخت تابع زمین ہوتے ہیں ۱۲

...which this Muqirr (confessor) knows, and by reason of which such a confession has become incumbent upon the Muqirr, this remains a content (responsibility) until he delivers it to so-and-so. Therefore, this content remains upon him until he delivers it to so-and-so with all its boundaries and rights, with valid delivery without any obstruction or dispute, and hands it over; then this is permissible, and it will be incumbent upon the Muqirr to deliver it. So if he has delivered it, then well and good, otherwise its price will be incumbent upon the Muqirr. And in stating the price, the statement of the Muqirr shall be accepted. And if he states its price in the confession, for example, saying that it is incumbent upon the Muqirr to deliver it, then if the Muqirr delivers it, well and good, otherwise its price is incumbent upon the Muqirr, and all of that is to that extent, then this is more cautious and more correct.

And if the aforementioned house was not in his possession, and he wanted to write that it is incumbent upon the Muqirr to deliver this house to so-and-so, or to deliver its price, provided that I am unable to deliver the house, then this is also permissible. But in this case, he should not write that the aforementioned house is in his possession.

And if, in such a confession, the Muqirr has undertaken the guarantee (Darak) on his own behalf and on behalf of his cause, or on behalf of some person, or on behalf of specific individuals whose names he has stated, then he should write that so-and-so has undertaken a valid guarantee for so-and-so regarding all such Darak which may arise in that demarcated house, or in any part of it, on his behalf, or on behalf of his cause, or on behalf of so-and-so, and his cause, that he will clear so-and-so from all of this, and will deliver all of the aforementioned house to him, or will return the price of this house to him, and so-and-so has accepted all this confession and guarantee.

And if he has undertaken the guarantee for the Darak arising on behalf of all people, then Tahawi has narrated from Isa ibn Aban that Isa ibn Aban said: "We had to make a confession regarding a real estate (Aqar) that was in our possession for a person, and he demanded from us the guarantee of Darak, so we accepted taking the guarantee of Darak on our behalf and on behalf of our cause, but he refused it and insisted that we be the guarantors of Darak on behalf of all people. So I mentioned this to Imam Muhammad bin al-Hasan, and he said: 'If you accepted it and became guarantors according to his demand, then the guarantee would be void.'" And Sheikh Khasaf used to deem it permissible to be the guarantor of Darak on behalf of all

people. So he should write that he became the guarantor of Darak on behalf of the Muqirr, due to his cause, and on behalf of all people.

And if the aforementioned house is a deposit (Wadi'ah) with him, then he should write that this demarcated house is a deposit with this Muqirr on behalf of this Muqir-lahu (the person in whose favor confession is made), such that whenever he demands it, he will deliver it. The Muqirr will not deny it. And if he made a confession of the real estate for his child, then if the son is a young man, i.e., an adult, then in this case he should also write in the same way as he writes in the case of a stranger. And if the boy is a minor, he should write that this aforementioned demarcated house is the property and right of the Muqirr's minor child, so-and-so, who is of such-and-such age, and the possession of this Muqirr is by virtue of paternal guardianship for the purpose of protection, so that on his behalf, this Muqir-lahu protects it until he reaches puberty and becomes capable of managing affairs. And in this confession, that person verified this Muqirr who has the right to verify.

Another type: If he made a confession for someone regarding the house along with everything in it, then after writing from the beginning as mentioned above, at the time of mentioning the house along with the boundaries, he should write: "This house, along with all boundaries and rights, and along with clothes, household goods, valuable items, weighed items, bedding, carpets, house furniture, kitchen utensils, gold and silver, and along with brass, copper, zinc, clay, and glass utensils, and along with livestock, etc., of all types of assets, whether much or little, that is in this house, is for so-and-so," and complete the writing, and base [other matters] upon this.

कि जिसे यह मुक़र (इकरार करने वाला) जानता है और जिसके कारण मुक़र पर ऐसा इकरार करना लाज़िम आया है, यह उस वक़्त तक मज़मून (जिम्मेदारी) है जब तक कि फलां को सुपुर्द न कर दे। अतः उस पर यह मज़मून है यहाँ तक कि इसे इसके तमाम हदूद और हुकूक के साथ सहीह सुपुर्दगी के बिना किसी रुकावट या झगड़े के फलां को दे दे और सुपुर्द कर दे, तो यह जायज़ है और मुक़र पर इसका सुपुर्द कर देना वाजिब होगा। अतः अगर उसने सुपुर्द कर दिया तो खैर, वरना मुक़र पर इसकी कीमत वाजिब होगी और कीमत बयान करने में मुक़र का (1) क़ौल (बात) कबूल होगा। और अगर इकरार में उसकी कीमत बयान कर दे, मिसाल के तौर पर यूँ कहे कि मुक़र पर इसका सुपुर्द करना वाजिब है, अतः अगर मुक़र ने इसे सुपुर्द कर दिया तो खैर, वरना मुक़र पर इसकी कीमत वाजिब होगी और वह सब इस कद्र है तो यह अहत (अधिक सावधान) और असूब (अधिक सही) है।

और अगर मकान (दार) उक्त उसके कब्ज़े में न हो और उसने यूँ तहरीर करना चाहा कि मुक़र पर इस मकान का फलां को सुपुर्द करना वाजिब है या इसकी कीमत सुपुर्द करना वाजिब है, बशर्ते कि मैं मकान सुपुर्द करने से आजिज़ (असमर्थ) हूँ, तो यह भी जायज़ है। लेकिन इस सूरत में यह न लिखे कि उक्त मकान उसके कब्ज़े में है।

और अगर ऐसे इकरार में मुक़र ने अपनी जानिब और अपने सबब या किसी व्यक्ति की तरफ से या खास-खास चंद आदमियों की तरफ से, जिनके नाम बयान कर दिए हों, दरक (जमानत) की ज़मानत ले ली, तो लिखे कि फलां के वास्ते फलां ने तमाम इस दरक की, जो उस मकान महदूदा में या इसमें से किसी चीज़ में उसकी जानिब या उसके सबब या फलां की जानिब और उसके सबब से पेश आए, सहीह ज़मानत ले ली कि फलां को इस सबसे छुड़ा देगा और इस सब मकान उक्त को उसके सुपुर्द कर देगा या उसको इस मकान की कीमत वापस दे देगा और फलां ने तमाम इस इकरार और ज़मानत को कबूल किया।

और अगर उसने तमाम लोगों की तरफ से दरक पेश आने की ज़मानत ले ली, तो तहावी ने ईसा इब्ने अबान से रिवायत की है कि ईसा इब्ने अबान ने फरमाया कि हम को एक अकार (मकान/संपत्ति) की बाबत जो हमारे कब्ज़े में था, एक शख्स के वास्ते इकरार करना पड़ा, उसने हम से ज़मानत-ए-दरक तलब की, अतः हमने उसको अपनी जानिब और अपने सबब से ज़मानत दरक को लेना कबूल किया, मगर उसने इससे इनकार किया और इसी पर जम गया कि हम सब लोगों की तरफ से ज़मानत-ए-

दरक के ज़ामिन हों। अतः मैंने इमाम मुहम्मद बिन अल-हसन से ज़िक्र किया तो फरमाया कि अगर तुमने उसको मंज़ूर किया और उसके कहने के मुताबिक ज़ामिन हुए तो ज़मानत बातिल होगी। और शेख खसाफ तमाम लोगों की तरफ से दरक का ज़ामिन होना जायज़ रखते थे, अतः यूँ लिखे कि अज़ जानिब मुक़र उसके सबब से और तमाम सब आदमियों की तरफ से दरक का ज़ामिन हुआ।

और अगर मकान उक्त उसके पास वदीअत (अमानत) हो तो लिखे कि यह मकान महदूदा इस मुक़र के पास इस मुक़र-लहु (जिसके लिए इकरार है) की तरफ से वदीअत है कि जब वह तलब कर लेगा, इसको सुपुर्द करेगा। मुक़र का इससे कुछ इनकार न होगा। और अगर अपने फ़र्ज़ंद (बेटे) के वास्ते अकार का इकरार किया, तो अगर बेटा जवान यानी बालिग हो तो इस सूरत में भी इसी तरह लिखे जिस तरह अजनबी की सूरत में तहरीर करता है। और अगर लड़का सगीर (नाबालिग) हो तो लिखे कि यह मकान महदूदा उक्त, मुक़र के फ़र्ज़ंद सगीर किसी फलां के जो अमुक बरस उम्र का है, मिल्क और हक़ है और इस मुक़र का कब्ज़ा ब-विलायत-ए-पदरी (पिता होने के नाते) ब-ग़र्ज़-ए-हिफाज़त है कि उसकी तरफ से यह मुक़र-लहु उसके बलूग और सलाह-ए-कार होने के हिफाज़त करता है और इस इकरार में इस मुक़र की उस शख्स ने तस्दीक की जिसको तस्दीक करने का इस्तेहक़ाक़ है।

दूसरी किस्म: अगर मकान का, उसके सब चीज़ के जवाब में, किसी के वास्ते इकरार किया तो इब्तिदा से उक्त ऊपर तहरीर करने के बाद मकान के مع (साथ) हदूद और ज़िक्र करने के वक़्त लिखे कि यह मकान مع (साथ) सब हदूद और हुकूक के और مع (साथ) कपड़ों व मता-ए-अरूज़, कीम (मूल्यवान), मौज़ून (वज़नी), फुरूस (बिछावन) व बसात-हा (कालीन/चटाई) व असास-उल-बैत (घर का सामान) और घरों की तोशं (रसोई का सामान), सोना और चांदी के और مع (साथ) पीतल, तांबे, जस्ते, मिट्टी और शीशे के बर्तनों के और مع (साथ) आए और जानवरों वगेरह सब अकसाम-ए-अमवाल के कसीर व कलील (अधिक या कम) के जो इस मकान में है, वास्ते फलां के है और तहरीर को तमाम करे और अला हाज़ल-क़ज़ा बनाए।

کہ جس کو یہ مقر جانتا ہے اور جس کے سبب سے مقر پر ایسا اقرار کرنا لازم آیا ہے یہ اس وقت تک مضمون ہے کہ جب تک فلاں کو سپرد نہ کرے پس اس پر یہ مضمون ہے یہاں تک کہ اس کو مع اس کے سب حدود و حقوق کے بتسلیم صحیح بدون مانع و منازع کے فلاں کو دے دے و سپرد کر دے تو یہ جائز ہے اور مقر پر اس کا تسلیم کر دینا واجب ہوگا پس اگر اس نے سپرد کیا تو خیر ورنہ مقر پر اس کی قیمت واجب ہوگی اور قیمت بیان کرنے میں مقر کا (۱) قول قبول ہوگا اور اگر اقرار میں اس کی قیمت بیان کر دے مثلاً یوں کہے کہ مقر پر اس کا تسلیم کرنا واجب ہے پس اگر مقر نے اس کو سپرد کر دیا تو خیر ورنہ مقر پر اس کی قیمت واجب ہوگی اور وہ سب اس قدر ہے تو یہ احوط و اصوب ہے اور اگر دار مذکور اس کے قبضہ میں نہ ہوا اور اس نے یوں تحریر کرنا چاہا کہ مقر پر اس دار کا فلاں کو سپرد کرنا واجب ہے یا اس کی قیمت سپرد کرنا واجب ہے بشرطیکہ میں دار سپرد کرنے سے عاجز ہوں تو یہ بھی جائز ہے لیکن اس صورت میں یہ نہ لکھے کہ دار مذکور اس کے قبضہ میں ہے اور اگر ایسے اقرار میں مقر نے اپنی جانب اور اپنے سبب یا کسی شخص کی طرف سے یا خاص خاص چند آدمیوں کی طرف سے جن کے نام بیان کر دیے ہوں درک کی ضمانت کر لی تو لکھے کہ فلاں کے واسطے فلاں نے تمام اس درک کی جو اُس دار محدودہ میں یا اس میں سے کسی چیز میں اس کی جانب یا اس کے سبب یا فلاں کی جانب اور اس کے سبب سے پیش آئے ضمانت صحیحہ کر لی کہ فلاں کو اس سب سے چھڑا دے گا اور اس سب دار مذکور کو اس کے سپرد کر دے گا یا اس کو اس دار کی قیمت واپس دے گا اور فلاں نے تمام اس اقرار و ضمان کو قبول کیا اور اگر اُس نے تمام لوگوں کی طرف سے درک پیش آنے کی ضمانت کر لی تو طحاوی نے عیسیٰ ابن ابان سے روایت کی ہے کہ عیسیٰ ابن ابان نے فرمایا

کہ ہم کو ایک عقار کی بابت جو ہمارے قبضہ میں تھا ایک شخص کے واسطے اقرار کرنا پڑا اُس نے ہم سے ضمانت درک طلب کی پس ہم نے اس کو اپنی جانب اور اپنے سبب سے ضمانت درک کو لینا قبول کیا مگر اس نے اس سے انکار کیا اور اسی پر جم گیا کہ ہم سب لوگوں کی طرف سے ضمانت درک کے ضامن ہوں پس میں نے امام محمد بن الحسن سے ذکر کیا تو فرمایا کہ اگر تم نے اس کو منظور کیا اور اس کے کہنے کے موافق ضامن ہوئے تو ضمان باطل ہوگی اور شیخ خصاف تمام لوگوں کی طرف سے درک کا ضامن ہونا جائز رکھتے تھے پس یوں لکھے کہ از جانب مقر اس کے سبب سے اور تمام سب آدمیوں کی طرف سے درک کا ضامن ہوا اور اگر دار مذکور کو اس کے پاس ودیعت ہو تو لکھے کہ یہ دار محدودہ اس مقر کے پاس اس مقرر کی طرف سے ودیعت ہے کہ جب وہ طلب کر لے گا اس کو سپرد کرے گا مقر کا اس سے کچھ انکار نہ ہوگا اور اگر اپنے فرزند کے واسطے عقار کا اقرار کیا پس اگر بیٹا جوان یعنی بالغ ہو تو اس صورت میں بھی اسی طرح لکھے جس طرح اجنبی کی صورت میں تحریر کرتا ہے اور اگر لڑکا صغیر ہو تو لکھے کہ یہ دار محدودہ مذکورہ مقر کے فرزند صغیر کسی فلاں کے جو اتے برس عمر کا ہے ملک و حق ہے اور اس مقر کا قبضہ بولایتِ پدری بغرضِ حفاظت ہے کہ اس کی طرف سے یہ مقرلہ اس کے بلوغ و صلاح کار ہونے کے حفاظت کرتا ہے اور اس اقرار میں اس مقر کی اس شخص نے تصدیق کی جس کو تصدیق کرنے کا استحقاق ہے۔ نوع دیگر اگر دار کا مع اس سب چیز کے جواب میں ہے کسی کے واسطے اقرار کیا تو ابتدا سے مثل مذکورہ بالا تحریر کرنے کے بعد دار کے مع حدود و ذکر کرنے کے وقت لکھے کہ یہ دار مع سب حدود و حقوق کے اور مع کپڑوں و امتعدہ عروض و کیم و موزوں و فروش و بساطہا و اثاث البیت اور بیوت کی ٹوشن و سونا و چاندی کے ومع ظروف پیتلی و تانبے و جست و مٹی و شیشہ کے اور مع آئے و حیوانات وغیرہ

سب اقسام اموال کے کثیر و قلیل کے جو اس دار میں ہے واسطے فلاں کے ہے اور تحریر کو تمام کرے اور علیٰ ہٰذا القضا بنائے

۱۔ (۱) اور اگر مقر نے دیا وہ قیمت کا دعویٰ کیا تو وہ گواہ لائے ۱۲ منہ

Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

If one makes a declaration (iqrar) regarding a vineyard or cultivated land where vines and crops exist for someone, the proper way to declare this is to detail the crops and fruits, because a declaration of land or orchards does not automatically include the crops and fruits therein, just as a declaration of a house does not automatically include the items inside it. Therefore, if the declaration is for the land and orchards, write it as one would for a house. If the declaration includes the items within the land, write it as one would for a house and its contents. If declaring items inside a house without mentioning the house itself, write: "In the house located at [location], bounded by [boundaries], all types of property—including clothes, goods, gold, silver, slaves, cattle, goats, camels, grain, weighed items, food, drinks, and household utensils—are the property and right of [Name]." Similarly, if declaring the produce of a vineyard or crops without the land, specify the location and boundaries, whether the crops are ready for harvest or already harvested, and state that the wheat/fruit is the property and right of [Name].

Declaration of items not associated with a property

For other types of assets or items not linked to a specific building: One should list these items on a piece of paper, including their weight, length, width, and value. It is not necessary to describe the shape of the items. After the list, write: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. [Name], in a state of sound mind and free will, declares that all the items mentioned above, with their specified quantities and values, are the property and right of [Name], who is the sole owner and entitled to dispose of them." When declaring a mansion or house, write: "The mansion known as [Name], bounded by [boundaries], including the specific room located to the right, left, or front, used for winter or summer, including all rights, land, structures, upper and lower levels, and access paths, is the property and right of [Name]."

किताब अल-शुरुत

यदि किसी ने अंगूर के बाग या खेती वाली ज़मीन का, जिसमें अंगूर और फसल मौजूद हो, किसी व्यक्ति के लिए इकरार (स्वीकृति) किया, तो इकरार का तरीका यह है कि उसमें मौजूद सामान को विस्तार से लिखा जाए क्योंकि बागों और ज़मीन के इकरार में खेती और फल शामिल नहीं होते, जैसे कि घर के इकरार में घर की आंतरिक वस्तुएं शामिल नहीं होतीं। इसलिए यदि केवल ज़मीन और अंगूर के बाग का इकरार हो, तो वैसे ही लिखें जैसे घर के इकरार में लिखा जाता है। और यदि ज़मीन और अंगूर के बाग के साथ उसमें मौजूद चीजों का भी इकरार हो, तो वैसे लिखें जैसे घर के साथ उसके सामान का इकरार लिखते समय लिखा जाता है। और यदि घर में मौजूद किसी चीज़ का बिना घर का ज़िक्र किए इकरार किया जाए, तो लिखें कि फलां के घर में, जिसकी सीमाएं फलां-फलां हैं, मौजूद सभी प्रकार के माल जैसे कपड़े, सामान, सोना, चांदी, गुलाम, गाय, बकरी, ऊंट, अनाज, तौलने वाली वस्तुएं, खाने-पीने की चीज़ें, घर के बर्तन आदि, ये सब फलां व्यक्ति की मिल्कियत और अधिकार हैं। इसी तरह, यदि केवल अंगूर के बाग के अलावा बाग के पेड़ों का इकरार हो, या ज़मीन के बिना केवल फसल का इकरार हो, तो फसल की स्थिति में लिखें कि फलां स्थान पर स्थित ज़मीन की इतनी जरीब में जो गेहूं की फसल है और उसमें बालियां आ गई हैं और कटने के करीब है, या लिखें कि वह फसल काट ली गई है और वह गेहूं जो इस ज़मीन पर है, वह सब फलां की मिल्कियत और अधिकार है। फलों की स्थिति में लिखें कि फलां स्थान पर स्थित अंगूर के बाग के सभी फल जो उन पेड़ों पर मौजूद हैं, फलां की मिल्कियत और अधिकार हैं।

ऐसी वस्तुओं के इकरार का बयान जिन्हें मकान से नहीं जोड़ा जाता

अन्य प्रकार: यदि ऐसी संपत्ति या वस्तुएं जिनका मकान से संबंध नहीं है, उनका इकरार किया जाए, तो ऐसी स्थिति में उन वस्तुओं की सूची एक कागज पर लिखें और तौलने वाली वस्तुओं का वजन, मापने वाली वस्तुओं की लंबाई-चौड़ाई, और कीमती वस्तुओं की कीमत लिखें। आकृति वाली वस्तुओं की आकृति का उल्लेख करना ज़रूरी नहीं है। इसके बाद लिखें: "बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम। फलां पुत्र फलां ने अपने पूर्ण होश-ओ-हवास और इच्छा से इकरार किया कि ऊपर वर्णित सभी वस्तुएं, जिनकी विशेषताएं और मात्राएं लिख दी गई हैं, वे फलां व्यक्ति की मिल्कियत हैं और वही इनका मालिक है।" हवेली के इकरार के लिए लिखें: "फलां हवेली, जिसकी सीमाएं ये हैं, उसमें एक कमरा जो दाईं या बाईं ओर या सामने पड़ता है, जिसमें सर्दियों या गर्मियों का घर है... यह सब अपने सभी अधिकारों, जमीन, इमारत, ऊपरी और निचले हिस्से और रास्ते सहित फलां की मिल्कियत है।"

کتاب الشروط

انگور واراضی مزروعہ کا جس میں انگور و زراعت موجود ہے کسی شخص کے واسطے اقرار کیا تو مشکل اقرار یہ دار کے ہے جس میں اسباب موجود ہے کہ زراعت و پھلوں کو مفصل بیان کرنا چاہئے اس واسطے کہ باغات انگور و اراضی کا اقرار کرنے میں کھیتی و پھل نہیں داخل ہوتے ہیں جیسے کہ دار کے اقرار میں متہا بھائے دار داخل نہیں ہوتی ہیں۔ پس اگر اصل اراضی و باغاتئے انگور کا اقرار ہو تو اسی طرح تحریر کرے جیسے اصل دار کا اقرار تحریر کیا جاتا ہے اور اگر اراضی و باغاتئے انگور مع اس چیز کے جو اس میں موجود ہے اقرار کیا تو اس طرح لکھے جیسے دار مع اس کی متاع کے اقرار کرنے میں تحریر ہوا ہے اور اگر اس چیز کا جو دار میں ہے بدون دار کے اقرار کیا تو لکھے کہ دار واقع مقام فلان محدودہ بحد و ودحنین و چتان کے اندر جملہ اقسام اموال میں کپڑے و عروض و احلہ و فروش و بساط و سونا و چاندی و باندی و غلام و گائے و بکری و اونٹ و کیلی و وزنی و طعمہ و اشربہ و حویلی گاری ہوئی کا نوٹ و پیستل و تانبے و کانسی و شیشے وغیرہ کے برتن یہ سب فلاں کی ملک و حق ہے اسی طرح اگر باغاتئے انگور کے سوا کے اصل باغ کے اقرار ہوا ہو اور اگر زمین کی زراعت کا بدون زمین کے اقرار ہو تو کھیتی کی صورت میں تحریر کرے کہ اراضی واقع مقام فلان محدودہ بحد و ودحنین و چتان میں سے اتنی جریب میں جو زراعت گندم ہے اور اس میں بالیاں آ گئی ہیں قریب کاٹے جانے کے ہے یا لکھے کہ وہ کھیتی کاٹ لی گئی ہے اور گندم جو اس زمین مذکور محدودہ میں ہے وہ سب فلاں کی ملک و حق ہے بدون رقبہ اراضی مذکور کے اور تحریر کو تمام کرے اور پھلوں کی صورت میں لکھے کہ باغاتئے انگور واقع مقام فلان محدودہ و ودحنین و چتان میں تمام پھل جو اس

باغ کے درختان سے پیدا ہو کر انہیں درختوں پر موجود ہیں فلاں کی ملک و حق ہیں بدون درختان انگور باغاتئے مذکور اور اراضی باغاتئے مذکور کے اور تحریر کو ختم کرے۔

ایسی اشیاء کا اقرار جن کو مکان کی جانب منسوب نہیں کیا جاتا کی تحریر کا بیان

نوع دیگر اگر اموال اعیان یا جن کی اضافت مکان کی طرف نہیں کی ہے اقرار کیا تو چاہئے کہ ایسی صورت میں ان اموال اعیان کی فہرست ایک کاغذ میں اوپر تحریر کرے اور کیلی کا کیل و وزنی کا وزن اور ذری (۱) کا طولی و عرضی و پیمائشی گز اور قیمتی (۲) کی قیمت تحریر کرے اور جو شکلی ہے اس کی شکل ذکر کرنے کی حاجت نہیں ہے پھر اس فہرست سے فارغ ہو کر تحریر کرے بسم اللہ الرحمن الرحیم ۔ فلاں بن فلاں بن فلاں نے اپنے جواز اقرار وبہہ (۳) وجوہ نفاذ تصرفات کی حالت میں بطلوع خود اور رغبت خود اقرار کیا کہ یہ تمام اعیان مذکورہ بالا سے تحریر اقرار ہذا جن کے صفات و مقدار اور پیمائش طولی و عرضی بیان کر دی گئی ہے اور قیمتی کی قیمت تحریر کر دی گئی ہے فلاں کی ملک و حق ہیں وہی ان چیزوں کا مالک و مستحق تصرف ہے یہ مقرب یا کوئی آدمی تمام سب آدمیوں میں سے ان کا کسی وجہ کسی سبب سے مستحق نہیں ہے اور تحریر کو تمام کر دے اور حویلی کا اقرار کر نا یوں تحریر کرے کہ دار معروفہ "کذا محدودہ بحد و کذا و کذا میں ایک حویلی جو اس دار میں جانے والے کے دائیں ہاتھ یا بائیں ہاتھ یا سامنے پڑتی ہے جس میں بیت سرمائی یا گرمائی ہے جس کی ایک حد ملازق صحن دار ہذا ہے اور دوسری حد اس دار کی بیت سرمائی یا گرمائی سے ملازق ہے اور تیسری اس دار کی صفہ سے ملازق ہے اور چوتھی اس دار کی متوضی (۳) سے متصل ہے یہ تمام منزل حویلی مع اپنے سب حدود و حقوق و زمین و عمارت و سفل و علو کے اور مع اپنے راستہ کے دہلیز دار ہذا سے تا دروازہ کلاں اس دار کی اور مع اپنے ہر قلیل و کثیر کے جو اس میں اس کے حقوق سے ہے فلاں کی ملک و حق ہے اور تحریر کو تمام کرے اور اگر دار کی منزل کے علو کا اقرار کیا تو لکھے

کہ تمام دار مشتملہ بہ بیوت واقع کوچہ فلان محدودہ بحد و ودحنین و چتان کے بیت گرمائی یا سرمائی جس کے حدود و چن جو اس دار میں جانے والے کے دائیں ہاتھ پڑتا ہے اس پر۔

Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

If there is a room (ghurfa), and the Muqir (confessor) acknowledges that this entire room, without any action on his part, is the property of so-and-so, he should complete the document. If Zaid acknowledged a room in a house shared between himself and Amr, he should write as we have described. Then, after writing, if the house falls into the share of this Muqir during the division, the entire room mentioned shall be handed over to the Muqir-lahu (the person in whose favor the acknowledgement was made). If it falls into Amr's share, Zaid shall be a guarantor for the Muqir-lahu from his own share, equivalent to his right. This shall be according to the opinion of Imam Azam (RA) and Imam Abu Yusuf (RA). In both narrations, the Muqir-lahu will be made a partner equal to half the number of yards of the house, and the Muqir will be a partner equivalent to the yards of the Rabi' (plot of land). Whatever falls to the share of the Muqir-lahu, he may take from the share of the Muqir. Imam Muhammad (RA) stated that the Muqir shall be made a partner in half the number of yards of the house, and the Muqir-lahu shall be a partner in the remaining half.

Another type: If the Muqir acknowledges a right of way in his house for someone else, he should write that Zaid has acknowledged that his occupied and owned house, located at a certain place with defined boundaries, contains this path at a specific location, from one point to another. The starting point of this path from that place to the main gate is within this house, and the length and width of this path from the starting point to the main gate are so many yards. A certain person, whose house is adjacent to Zaid's house, exits from a specific point in his house, travels along this path, passes through Zaid's house's main gate, and enters the public street. Therefore, Zaid acknowledges that this entire path, along with its boundaries and rights, is the property and in the possession of so-and-so, and he alone is entitled to this path, not the Muqir or anyone else. He should conclude the document. If this path is shared between both, he should add that it is shared between both.

Another type: If one acknowledges a wall for someone, he should record the location of the wall, its length, width, and height in the document. It is also mandatory to write that this wall, along with its land and structure, is the property of so-and-so, because we have stated two different narrations regarding whether a 'wall' means the structure and the land or just the structure.

Another type: If one acknowledges a canal or a karez (underground channel), he should write that the canal is located at a certain place, with a specific intake, receiving water from a certain canal, and flowing into a certain place, with a 5-yard 'harim' (protected area) on both sides. The Muqir acknowledges that this entire canal, including its harim, boundaries, and land, is the property of the Muqir-lahu. In the case of a karez, he should add further details regarding its land and construction.

Another type: If the buyer acknowledges that the purchased item belongs to someone else, and the buyer was an agent (vakil) for a third party (whose name and lineage are written in the sale deed on the back of this document), and he acknowledges voluntarily that he purchased all the mentioned land and house from the mentioned seller for a certain price, using the principal's money, appointed the Muqir as his agent, paid the cash price from the principal's money, and took possession of it for him; that this entire house and land is the property of so-and-so, and the name of this Muqir mentioned in the sale deed is only for agency purposes—then the right to exercise all powers over this property belongs to his principal.

किताब-उल-शुरूत

एक कमरा (ग़ुरफ़ा) है, तो मुक़िर (स्वीकार करने वाले) ने इक़रार किया कि यह पूरा कमरा, बिना किसी उसकी क्रिया के अमुक व्यक्ति (फ़लां) की मिल्कियत है। और तहरीर (दस्तावेज़) पूरी करे। यदि ज़ैद ने अपने और अम्र के बीच साझा घर के एक कमरे का इक़रार किया, तो जैसा हमने बताया है, वैसे तहरीर करे। फिर लिखने के बाद, बँटवारे में यदि वह कमरा मुक़िर (स्वीकार करने वाले) के हिस्से में आया, तो उस पूरे कमरे को मुक़र-लहु (जिसके हक़ में इक़रार किया गया) को सौंप दिया जाएगा। और यदि अम्र के हिस्से में आया, तो ज़ैद उस मुक़र-लहु के लिए अपने हिस्से में से उसके हक़ के बराबर ज़मानत देगा। यह इमाम आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के कथनानुसार होगा। दोनों रिवायतों में से एक रिवायत के अनुसार, मुक़र-लहु को घर के गज़ों की आधी संख्या के बराबर और मुक़र को रबीअ' (ज़मीन के टुकड़े) के गज़ों के बराबर साझीदार बनाया जाएगा। जो मुक़र-लहु के हिस्से में आए, वह मुक़िर के हिस्से से ले ले। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि मुक़िर को घर के आधे गज़ों की संख्या के बराबर और मुक़र-लहु को शेष आधे गज़ों के बराबर साझीदार बनाया जाएगा।

अन्य प्रकार: यदि मुक़िर ने अपने घर में से किसी दूसरे के लिए रास्ते का इक़रार किया, तो लिखे कि ज़ैद ने इक़रार किया है कि उसका कब्ज़ाशुदा और मिल्कियत वाला घर जो अमुक स्थान (फ़लां) पर स्थित है, जिसकी सीमाएं अमुक हैं, और यह रास्ता उस घर में अमुक स्थान पर अमुक से अमुक तक है, और इस रास्ते का उद्गम (मबदा) अमुक स्थान से बड़े दरवाज़े तक इसी घर में है, और उद्गम से बड़े दरवाज़े तक इस रास्ते की लंबाई इतने गज़ और चौड़ाई इतने गज़ है। इस रास्ते से होकर अमुक व्यक्ति अपने घर से, जो ज़ैद के घर से सटा हुआ है, निकलकर इस रास्ते से ज़ैद के घर के बड़े दरवाज़े से होकर आम सड़क (शारे-आम) पर आता-जाता है। अतः ज़ैद ने इक़रार किया कि यह पूरा रास्ता अपनी सीमाओं और अधिकारों के साथ अमुक की मिल्कियत और कब्ज़े में है और वही इस रास्ते का हकदार है, मुक़िर या कोई और व्यक्ति इसके हक़दार नहीं हैं। और तहरीर को समाप्त करे। यदि यह रास्ता दोनों के बीच साझा हो, तो तहरीर में दोनों में साझा होने की बात बढ़ा दे।

अन्य प्रकार: यदि किसी के लिए दीवार का इक़रार किया, तो तहरीर में उस दीवार के स्थित होने का स्थान, उसकी लंबाई, चौड़ाई और ऊँचाई लिखे। यह लिखना भी अनिवार्य है कि यह दीवार अपनी ज़मीन और इमारत के साथ अमुक की मिल्कियत है, क्योंकि हमने दीवार के बारे में दो अलग-अलग रिवायतें बयान की हैं कि 'दीवार' का अर्थ इमारत और ज़मीन दोनों है या केवल इमारत।

अन्य प्रकार: यदि नहर या कारेज़ का इक़रार किया, तो लिखे कि अमुक स्थान पर स्थित नहर, जिसका मुहाना अमुक स्थान पर है और जिसमें अमुक नहर से पानी आता है और अमुक स्थान पर यह नहर गिरती है, और यह नहर लंबाई में दोनों तरफ़ पाँच-पाँच गज़ 'हरीम' (आरक्षित क्षेत्र) है। मुक़िर ने इक़रार किया कि यह पूरी नहर अपने हरीम, सीमाओं और ज़मीन के साथ, जो इसमें शामिल है और जो इससे बाहर है, इस मुक़र-लहु की मिल्कियत है। और कारेज़ के मामले में इतना और बढ़ा दे कि अपनी ज़मीन और निर्माण के साथ...।

अन्य प्रकार: यदि ख़रीददार ने इक़रार किया कि खरीदी गई वस्तु किसी और की मिल्कियत है और ख़रीददार, उस तीसरे व्यक्ति की तरफ़ से (जिसका नाम और वंश इस तहरीर के पिछले हिस्से के बैनामा में लिखा है) ख़रीदने के लिए वकील था, तो अपनी इच्छा से इक़रार किया कि उसने पूरी ज़मीन और घर, अमुक विक्रेता से अमुक मूल्य के बदले ख़रीदा है। उसने इसे मुक़िर के माल से ख़रीदा, उसे अपना वकील बनाया और अपने मुवक्किल के पैसे से नक़द मूल्य चुकाया और उस पर क़ब्ज़ा किया। यह पूरी ज़मीन और घर अमुक की मिल्कियत है और इस मुक़िर का नाम, जो बैनामा में है, केवल उधार और वकालत के तौर पर है। उस पर (संपत्ति पर) सभी अधिकार उसके मुवक्किल के हैं।

کتاب الشروط

ایک غرفہ واقع ہے پس اس مقر نے اقرار کیا کہ یہ تمام غرفہ مذکورہ بدون اس کی فعل کے ملک فلاں ہے اور تحریر کو تمام کرے اگر زید نے اپنے اور عمرو کے درمیان مشترک دار کے ایک بیت کا اقرار کیا تو جس طرح ہم نے بیان کیا ہے تحریر کرے پھر لکھنے کے بعد تقسیم کے لیے دار اس مقر کے حصہ میں آیا تو سب بیت مذکور کو اس مقر لہ کو سپرد کیا جائے گا اور اگر عمرو کے حصہ میں آیا تو زید اس مقر لہ کے واسطے اپنے حصہ میں سے بقدر اس کے حق کے ضامن ہوگا اور یہ اس طرح ہوگا کہ امام اعظمؒ کے قول کے موافق اور امام ابو یوسفؒ کے قول کے موافق بہ دونوں روایتوں میں سے ایک روایت کے تمام حصہ مقر لہ میں بقدر دار کے گزوں میں سے نصف تعداد کے اور مقر لہ بقدر ربیع مذکور کے گزوں کے شریک کیا جائے گا، جس قدر مقر لہ کے حساب میں آئے اس قدر مقر کے حصہ میں سے لے لے گا اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ دار کے گزوں میں سے نصف گزوں کی تعداد سے مقر اور نصف بیت مذکور کی تعداد سے مقر لہ شریک کیا جائے گا، نوع دیگر اگر مقر نے اپنے دار میں سے دوسرے کے واسطے راہ کا اقرار کیا تو لکھے کہ زید نے اقرار کیا ہے کہ اس کے مقبوضہ و مملوکہ دار واقع مقام فلاں محدودہ بحد و جبین و چنان ہے اور یہ راستہ اس دار میں فلاں موقع پر مابین کذا الی کذا ہے اور مبداء اس راستہ کا فلاں جگہ سے تا دروازہ کلان اس دار کے مسلم اسی دار میں ہے اور مبداء سے تا دروازہ کلان اس راستہ کا طول اتنے گز اور عرض اتنے گز ہے اس راستہ میں ہو کر فلاں شخص اپنے دار سے جو اس زید کے دار سے ملاصق ہے اس دار کے فلاں مقام سے نکل کر اس راستہ سے ہو کر دار زید کے دروازہ کلان سے ہو کر شارع عام میں آتا جاتا ہے پس زید نے اقرار کیا کہ یہ تمام راستہ مذکورہ مع اپنے حدود و حقوق کے فلاں کی ملک و مقبوضہ ہے اور وہی اس راستہ کا

مستحق ہے مقر یا کوئی آدمی تمام سب آدمیوں سے اس کا مستحق نہیں ہے اور تحریر کو ختم کرے اور اگر یہ راستہ دونوں میں مشترک ہو تو تحریر میں دونوں میں مشترک ہوتا بڑھائے۔

نوع دیگر کسی کے واسطے دیوار کا اقرار کیا تو تحریر میں اس دیوار کے واقع ہونے کی جگہ اور اس کا طول و عرض و اونچائی تحریر کرے اور یہ بھی لکھنا واجب ہے کہ یہ دیوار محدودہ مع اپنی زمین و عمارت کے ملک فلاں الی آخرہ کیونکہ ہم نے دیوار کی بابت دو روایتیں مختلف بیان کر دی ہیں کہ دیوار نام ہے عمارت و زمین کا یا فقط عمارت کا نوع دیگر اگر نہر و کاریز کا اقرار کیا تو لکھے کہ نہر واقع مقام فلاں موسوم بکذا جس کا مینڈھ فلاں جگہ سے اور اس میں فلاں نہر سے پانی آتا ہے اور فلاں مقام پر یہ نہر گرتی ہے اور یہ نہر لمبائی میں دونوں جانب پانچ پانچ گز حریم ہے پس مقر نے اقرار کیا کہ یہ سب نہر مع اپنے حریم و سب حدود و زمین و حق کے جو اس میں داخل اور اس سے خارج ہے اس مقر لہ کی ملک ہے اور کاریز میں اتنا زیادہ کرے کہ مع اپنی زمین و تعمیر (۲) کے نوع دیگر اگر مشتری نے اقرار کیا کہ خرید شدہ دوسرے کی ملک ہے اور مشتری اس مشتری اس غیر فلاں کی طرف سے جس کا نام و نسب اس تحریر کے باطن کی جانب بیعنامہ میں تحریر ہے وکیل خرید تھا پس جواز اقرار بسببہ و وجوہ نفاذ تصرفات کی حالت میں بطوع خود اقرار کیا کہ اس نے تمام زمین محدودہ مذکورہ وہ تحریر ہذا تمام دار محدودہ مذکورہ رودے تحریر ہذا بائع مذکورہ سے بعض شن مذکور کے واسطے فلاں بن فلاں کے خرید کیا ہے اس کو اس کے مال سے مقر کو اپنا وکیل مقرر کرنے سے مقر نے اس کے واسطے خریدا اور اپنے موکل کے مال سے ثمن نقد ادا کیا اور اس معقود علیہ پر اس کے واسطے قبضہ کر لیا اور یہ تمام دار و یہ زمین ملک فلاں ہے اور اس مقر کا نام جو روئے بیع نامہ میں مذکور ہے عاریہ و وکالت ہے اس کا حق اس کا موکل فلاں اس معقود علیہ میں سب تصرف کرنے کا۔

(۱) شامی یا انگریزی مثالی (۲) اوپر سے پیٹی ہوئی ہوتی ہے اس سے تعمیر عمارت لی ہے امت

...is entitled [to it], and this *muqarr* (the person making the declaration) is not entitled to any of it, nor is anyone else among all the people, and this *muqarr* has no claim on all or any part of it. And if this *muqarr* or the successor of the *muqarr* claimed any of it during the lifetime or after the death of the *muqarr*, their claim would be void. And the *muqarr-lah* (the person in whose favor the declaration is made) attested to this entire declaration face-to-face, date [X]. And if the declaration of the aforementioned agent was written separately, he should write: Zaid wrote that he bought from Bakr a house located at place [X] (Muhammad, Budhu, Do, Chanin, Chatan) for a certain price, and a sale deed was written for it, a copy of which is as follows: 'In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful,' and then transcribe the sale deed to the end. Then he should write that he had bought this *ma'qud alaih* (subject of the contract) for so-and-so, son of so-and-so, and write the rest in the same manner as we have described. And if he wants to write that he bought half for himself and half for another, he should write that he declared of his own accord that when he bought the entire house located at place [X], he bought half of it as an undivided share for himself and half as an undivided share for so-and-so by his order, and because he was appointed an agent by this *muqarr*. Thus, this entire aforementioned house is in the possession of this purchaser and that so-and-so as an undivided half-share each due to this purchase, and half of this entire mentioned price was paid from the wealth of that so-and-so, and this *muqarr-lah* attested to his declaration face-to-face. And if a *wasi* (guardian) wants to buy for an orphan and declare that he bought the purchased item for the orphan, he should write that Zaid, who is the *wasi* on behalf of Umar for his minor son named Bakr, declared that he bought the entire mansion, which was purchased from so-and-so (the seller) for a certain price, for this orphan by virtue of the authority of guardianship, which is established because he is the proved *wasi* on behalf of his father, so-and-so. This is because buying it contains caution for his wealth, hope for benefit in his favor, increase in property, and also honor. And he has paid the price of it to that seller from his wealth by virtue of his guardianship, and has taken possession of the item purchased from the seller for this orphan. Thus, this orphan is the rightful owner of this purchased item; neither this *muqarr* nor any other person among all people is entitled to it. And the name of this *muqarr* is in the sale deed only by way of *ariyat* (loan/temporary use), and this *muqarr* has no right to all or any part of it. And this *wasi* has left this matter to the orphan, that after attaining puberty, appearing to be sensible, and becoming entitled to take possession of his own wealth, he is free to take possession of what this *wasi* has bought for him and to dispute with anyone who disputes it, etc.

Another type: If someone declared that he lives in the purchased property of so-and-so by way of *ariyat* (temporary use), he should write that so-and-so declared of his own accord that he is insolvent, not the owner of anything in the world's wealth, neither on the face of the earth nor does he possess any wealth buried in the earth, except for the clothes on his body, the value of which is a few dirhams, and that he is with the dependents of so-and-so who feed him, and he lives in the mansion of so-and-so by way of *ariyat*, and there is no wealth, property, or anything inanimate or animate belonging to him in the possession of so-and-so, nor is there anything to which the word 'wealth' can be applied. And so-and-so attested to this declaration of his. Another type: If after the purchase by Muhammad [and], a rescission (*mufasakha*) of the contract occurred between the purchaser and the seller, and the purchaser wanted to write down his declaration, he should write that Zaid declared of his own accord that he and Amr, by mutual consent, willingness, and of their own free will, rescinded the sale that had taken place between them regarding the entire house located at place [X] (Muhammad, Budhu, Do, Chanin, Chatan), and tore up every contract that had been established between them regarding this house in terms of mortgage, security, wealth, etc. And this rescission was carried out in a correct and permissible manner in which there is no corruption or option (*khiyar*), nor is there anything that would cause it to be void. And Zaid mentioned returned this entire aforementioned rescission to Amr and from that aforementioned Amr, his...

इस (मक़र) का हक़ है और इस मक़र के सिवा तमाम लोगों में से कोई और इसका हक़दार नहीं है और इस मक़र का इस पूरे मामले या इसमें से किसी हिस्से पर कोई दावा नहीं है। और अगर इस पूरे या थोड़े से हिस्से पर कभी इस मक़र ने दावा किया या मक़र के उत्तराधिकारी (क़ायम मुक़ाम) ने मक़र की ज़िन्दगी या मौत के बाद दावा किया, तो उसका दावा बातिल (रद्द) होगा। और मक़र-लह (जिसके हक़ में इक़रार किया गया) ने इस पूरे इक़रार की आमने-सामने तस्दीक़ की, तारीख फलां। और अगर वकील का इक़रार अलग से लिखा गया हो, तो ऐसे लिखे कि ज़ैद ने लिखा कि उसने बक्र से एक मकान जो फलां मुक़ाम पर वाक़े है, मुहम्मद व बुधु दो व चनीन व चतान, कुछ कीमत (समन) के बदले ख़रीदा और उसके लिए एक बैनामा (बिक्री पत्र) लिखा गया जिसका नक़्शा यह है: बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम, फिर आखिर तक बैनामे की नक़ल तहरीर कर दे। फिर लिखे कि उसने यह मक़ूद-अलैह (बेची जाने वाली चीज़) फलां बिन फलां के लिए ख़रीदी थी, बाकी उसी तरह तहरीर कर दे जैसा हमने बयान किया है। और अगर आधा अपने और आधा दूसरे के लिए ख़रीदने की तहरीर चाहे, तो लिखे कि बतौर ख़ुद इक़रार किया कि जब उसने पूरा मकान जो फलां मुक़ाम पर वाक़े है, ख़रीदा तो उसमें से आधा हिस्सा अपने लिए और आधा हिस्सा फलां के लिए उसके हुक्म से ख़रीदा, और इस मक़र को इसके लिए वकील बनाने की वजह से ख़रीदा। चुनांचे यह पूरा मकान उक्त मुश्तरी और उस फलां के दरमियान इस ख़रीद की वजह से आधा-आधा (निसफ-निसफ) साझा (मुशा) तौर पर दोनों के क़ब्ज़े में है, और इस पूरी कीमत का आधा उस फलां के माल से अदा किया गया है, और इस मक़र-लह ने इसके इक़रार की आमने-सामने तस्दीक़ की। और अगर वसी (अभिभावक) ने यतीम के लिए ख़रीद कर इक़रार करना चाहा कि ख़रीदी गई चीज़ यतीम के लिए ख़रीदी है, तो लिखे कि ज़ैद ने जो उमर की तरफ से उसके नाबालिग बेटे बक्र का वसी है, इक़रार किया कि उसने पूरी हवेली जो फलां विक्रेता से कुछ कीमत के बदले ख़रीदी है, वह इस यतीम के लिए वलायत (अधिकार) के हुक्म से ख़रीदी है, जो उस पर उसके पिता फलां की तरफ से वसी साबित होने की वजह से हासिल है। क्योंकि इसे ख़रीदने में उसके माल की हिफ़ाज़त, उसके हक़ में फ़ायदे की उम्मीद, माल में बढ़ोतरी और इज़्ज़त भी है। और उसने इसकी कीमत अपने वलायत के हुक्म से उसके माल से उस विक्रेता को अदा कर दी है, और इस यतीम के लिए जो चीज़ उस विक्रेता से ख़रीदी है उस पर क़ब्ज़ा कर लिया है, चुनांचे यह यतीम ही इस ख़रीदी गई चीज़ का हक़दार है, न यह मक़र और न ही कोई और आदमी इसका हक़दार है। और इस मक़र का नाम बैनामे में बतौर आरीयत (उधार) है, और इस मक़र का इस पूरे या किसी हिस्से में कोई हक़ नहीं है। और इस वसी ने यह मामला इस यतीम पर छोड़ दिया है कि बालिग़ होने के बाद, समझदारी ज़ाहिर होने पर और

अपने माल पर क़ब्ज़ा करने का हक़दार होने पर वह मुख्तार है कि जो चीज़ इस वसी ने उसके लिए ख़रीदी है, उस पर क़ब्ज़ा कर ले और जो व्यक्ति इसमें विवाद करे, उससे मुक़दमा करे, इलल-आखिर।

एक और क़िस्म: अगर किसी ने इक़रार किया कि वह फलां के ख़रीदे हुए मकान में आरीयत (किराये/उधार) पर रहता है, तो लिखे कि फलां ने बतौर ख़ुद इक़रार किया कि वह मुफ़लिस है, दुनिया के माल में से किसी चीज़ का मालिक नहीं है, न ज़मीन की सतह पर और न ज़मीन के अंदर दबा हुआ कोई माल रखता है, सिवाय उन कपड़ों के जो उसके बदन पर हैं जिनकी क़ीमत कुछ दिरहम है, और वह फलां के परिवार में है जो उसे खाना खिलाते हैं, और वह फलां की हवेली में बतौर आरीयत रहता है, और फलां के क़ब्ज़े में उसका कोई माल, मिल्कियत, कोई बेजान या जानदार चीज़ नहीं है और न ही ऐसी कोई चीज़ है जिस पर 'माल' शब्द का इस्तेमाल किया जा सके। और फलां ने उसके इस इक़रार की तस्दीक़ की। एक और क़िस्म: अगर मुहम्मद और के ख़रीदने के बाद मुश्तरी (ख़रीदार) और बाये (विक्रेता) के बीच सौदा रद्द (मुफासखा) हुआ और उसका इक़रार मुश्तरी ने तहरीर करना चाहा, तो लिखे कि ज़ैद ने बतौर ख़ुद इक़रार किया कि उसने अमर से रजामंदी और ख़ुशी से वह पूरी बिक्री जो उन दोनों के दरमियान फलां मुक़ाम पर वाक़े पूरे मकान के बारे में हुई थी, उसे आपस में रद्द कर दिया और हर उस अनुबंध को जो उन दोनों के दरमियान इस मकान के रहन (गिरवी) या दस्तावेज़ की बाबत साबित हुआ था, आपस में तोड़ दिया। और यह मुफासखा (सौदा रद्दीकरण) सही और जायज़ तरीके से किया जिसमें कोई فساد (खराबी) या विकल्प (खियार) नहीं है, और न ही कोई ऐसी बात है जो इसके बातिल होने का कारण बने। और ज़ैद उक्त ने यह पूरा मुफासखा उक्त उस अमर को वापस दे दिया और उस अमर उक्त से अपना...

مستحق ہے اور یہ مقر اس کے سوائے تمام سب لوگوں میں سے کوئی اس کا مستحق نہیں ہے اور اس مقر کو اس سب میں یا اس میں سے کسی جزو میں کچھ دعویٰ نہیں ہے اور اگر اس سب کا تھوڑے کا کبھی اس مقر نے دعویٰ کیا یا مقر کے قائم مقام نے مقر کی زندگی یا موت کے بعد دعویٰ کیا تو اس کا دعویٰ باطل ہو گا اور مقر لہ مذکور نے اس کے اس سب اقرار کی بالمشافہ تصدیق کی واقع تاریخ فلاں اور اگر وکیل مذکور کا اقرار علیحدہ ابتداء لکھا گیا تو لکھے کہ زید نے لکھا کہ اس نے بکر سے ایک دار واقع مقام فلاں محمد و بدھ دو و چنین و چتان بعض اس قدر ثمن کے خریدا اور اس کے واسطے ایک بیعنامہ لکھا گیا جس کا نسخہ یہ ہے بسم اللہ الرحمن الرحیم پس نقل بیعنامہ آخر تک تحریر کر دے پھر لکھے کہ اس نے یہ معقود علیہ مذکور فلاں، بن فلاں کے واسطے خریدا تھا باقی اسی طور سے تحریر کر دے جس طرح ہم نے بیان کیا ہے اور اگر نصف واسطے اپنے اور نصف دوسرے کے واسطے خریدنے کی تحریر چاہی تو لکھے کہ بطور خود اقرار کیا کہ ہرگاہ اس نے تمام دار واقع مقام فلاں خریدا تو اس میں سے نصف شائع اپنے اور نصف شائع فلاں کے واسطے اس کے حکم سے اور اس کے مقر کو اس واسطے وکیل کرنے کی وجہ سے خریدا پس یہ تمام دار مذکورہ اس مشتری اور اس فلاں کے درمیان بسبب ایسی خرید کے نصفا نصف مشاع دونوں کے قبضہ میں ہے اور اس تمام ثمن مذکورہ کا نصف اس فلاں اس کے مال سے ادا کیا گیا ہے اور اس مقر لہ نے اس کے اقرار کی بالمشافہ تصدیق کی اور اگر وصی نے یتیم کے واسطے خرید کر کے اقرار کرنا چاہا کہ خرید شدہ یتیم کے واسطے خریدا ہے تو لکھے کہ زید نے جو عمر کی طرف سے اس کے فرزند صغیر مسمی بکر کا وصی ہے اقرار کیا کہ اس نے تمام حویلی جو فلاں بائع سے بعض چندین ثمن خریدی ہے وہ اس یتیم کے واسطے بحکم ولایت کے جو اس پر حکم اس کے پدر فلاں کی جانب سے اس کے واسطے وصی ثابت

ہونے کی وجہ سے ثابت ہے خریدی ہے کیونکہ اس کے خریدنے میں اس کے مال کی احتیاط اور اس کے حق میں حفاظت و امید حصول نفع مالی و زیادتی و توقیر بھی ہے اور اس نے اس کا ثمن بحکم اپنی ولایت کے اس کے مال سے اس بائع کو ادا کیا ہے اور اس یتیم کے واسطے جو چیز اس بائع سے خریدی ہے اس پر قبضہ کر لیا ہے پس یہ یتیم اس خرید شدہ کا مستحق ہے یہ مقر یا کوئی دوسرا آدمی تمام سب آدمیوں میں سے اس کا مستحق نہیں ہی اور اس مقر کا نام بیعنامہ میں بطور عاریت ہے اور اس مقر کا اس سب میں یا اس میں سے کچھ کسی جزو میں کوئی حق نہیں ہے اور اس وصی نے یہ امر اس یتیم کے اوپر رکھا کے بعد بالغ ہونے کے صلاح کاری ظاہر ہونے اور اپنے مال پر قبضہ کرنے کا مستحق ہونے پر مختار ہے کہ جو چیز اس وصی نے اس کے واسطے خریدی ہے اس پر قبضہ کر لے اور جو شخص اس میں خصومت کرے اس کے ساتھ خصومت کرے الیٰ آخرہ۔

نوع دیگر اگر کسی نے اقرار کیا کہ وہ بعاریت فلاں کی خرید شدہ میں رہتا ہے تو لکھے کہ فلاں نے بطور خود اقرار کیا کہ وہ معدم ہے دنیا کے مال سے کسی چیز کا مالک نہیں ہے نہ روئے زمین پر اور نہ زمین میں گڑا ہوا مال رکھتا ہے سوائے ان کپڑوں کے جو اس کے بدن پر ہیں جن کی قیمت چندین درہم ہے اور وہ فلاں کی عیال میں ہے جو اس کو فقہ دیتا ہے اور وہ نامسوبہ فلاں شخص میں بطور عاریت رہتا ہے اور فلاں کے قبضہ میں اس کا کچھ مال و ملک و صامت و ناطق نہیں ہے اور نہ ایسی کوئی چیز ہے جس پر لفظ مال اطلاق کیا جا سکے اور فلاں نے اس کے اس اقرار کی تصدیق کی نوع دیگر اگر محمد و خرید کرنے کے بعد مشتری و بائع میں مفاسخہ ہوا اور اُس کا اقرار مشتری نے تحریر کرنا چاہا تو لکھے کہ زید نے بطور خود اقرار کیا کہ اُس نے عمر و سے برضار رغبت و بطوع خود ہر بیچ جوان دونوں میں بابت تمام دار واقع مقام فلاں محمد و بدھ دو و چنین و چتان کے جاری ہوئی تھی باہم فسخ کیا اور ہر عقد کو جوان دونوں میں اس دار نے کو

کی بابت رہن و وثیقہ بمال وغیرہ کا ثابت ہوا ہو باہم توڑ دیا اور یہ مفاسخہ بطور صحیح جائز کیا جس میں فساد و خیار نہیں ہے اور نہ کوئی ایسی بات ہے جو اس کے بطلان کی موجب ہو اور زید مذکور نے تمام یہ مفاسخہ مذکورہ اس عمر و کو بمعہ واپس دیا اور اس عمر و مذکور سے اپنا

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) Kitab-ush-Shuroot (Book of Conditions)

Every right that became incumbent upon the aforementioned Amr, the 'Muqarr-lah' (the person in whose favor the acknowledgment is made), due to the aforementioned annulment (mufasakhah), has been received in full, and Amr, having given it to him, is cleared of any liability. Thus, the Muqarr-lah has no further claim, debt, or right over this Muqarr (the one making the acknowledgment), or in his possession, nor is there any dispute regarding this house under any contract of sale or security. The Muqarr-lah has personally confirmed this.

Another Type of Acknowledgment of Annulment: Zaid acknowledged that the grape orchard located at such-and-such place, with specified boundaries, was in his possession from Amr as a mortgage (rahn) in exchange for wealth that Zaid had against Amr, for which he held the mortgage. Amr paid all the aforementioned debt to Zaid, and the Muqarr-lah annulled the mortgage of the orchard and returned it to him. He (Zaid) released it from the mortgage and took possession. Thus, the Muqarr no longer has any debt to the Muqarr-lah, nor does the Muqarr-lah have any assets of the Muqarr, and neither has any dispute with the other. Each has confirmed the other in all this, and they have called witnesses. And Allah knows best.

If a person arranges for the funeral and burial of his daughter, and the father and husband acknowledge all these things for her, then let it be written that the witnesses are those named at the end of this writing.

Another Type of Acknowledgment of Sale and Validity of a Sale Deed: Zaid acknowledged that he had bought from Amr the entire house located at such-and-such place, with specified boundaries, via 'Bai-ul-Wafa' (conditional sale) and security, not as an absolute and real sale, in exchange for a certain amount of dirhams, and mutual possession of both items had taken place. He had acknowledged that he would fulfill this whenever Amr paid the equivalent in cash and demanded the sale; he would accept the request. Then Amr paid the equivalent of that price in cash to Zaid and demanded the sale. Zaid sold the house to him, took possession of the price, and returned the purchased house. Amr asked for the sale deed, but Zaid was unable to provide it, saying it was lost. He requested a written acknowledgment from the Muqarr for security. The Muqarr acknowledged that he had received all the price from the seller. The seller was cleared by giving it to him. The Muqarr handed over everything included in the sale. This happened after the Muqarr had sold it to him, and the purchaser had taken a guarantee for the seller in all this, and acknowledged

that the Muqarr-lah has no claim or dispute against this seller regarding this. The entire house is the property of the seller, and no one else is entitled to it. If the Muqarr ever produces that sale deed, it is void, and he will be deemed negligent in establishing his claim. The Muqarr-lah has confirmed this acknowledgment. Let the writing be completed. And Allah knows best.

If a person arranged for the funeral/burial of his daughter, and the father and husband acknowledge it, let the witnesses be those named at the end. All witnesses testify that so-and-so, son of so-and-so, gave his daughter, such-and-such, from his own pure wealth, as a form of kindness and gift, along with her dowry (mahr) and gifts sent by her husband, after a valid Islamic marriage had taken place between them meeting all conditions, the entire dowry mentioned below has been given and handed over at the time she went to her husband's house. May Allah unite them in goodness. May Allah keep them in harmony with goodness and blessing, and grant them a numerous, pure offspring.

हर हक जो हुक्म-ए-मुफासखा मजकूर वगैरह के मुकर-लह अम्र मजकूर पर वाजिब हुआ था, उसे तमाम व कमाल वसूल कर लिया और अम्र मजकूर उस (सामान) को देकर बराय-ए-सही बरी हो गया। पस इस मुकर-लह का किसी दूसरे का इस मुकर-लह पर या उसकी जानिब या उसके पते या उसके कब्जे में कोई हक, ऐन, या दीन कुछ नहीं रहा और न ही उस घर में बेच और वसीका ब-माल वगैरह किसी अकद (अनुबंध) से कोई दावा रहा और इस मुकर-लह ने आमने-सामने इसकी तस्दीक की।

मुफासखा इकरार की दूसरी किस्म: जैद ने खुद इकरार किया कि फलां मुकाम पर स्थित अंगूर का बाग, जिसकी सीमाएं तय हैं, अम्र की तरफ से उसके कब्जे में रहन (गिरवी) के तौर पर था। उस माल के बदले जो जैद का इस अम्र पर था। अम्र ने यह तमाम कर्जा इस जैद को अदा कर दिया और इस मुकर-लह ने उसके साथ उस अंगूर के बाग के रहन का मुफासखा (रद्द) कर दिया और उसे वापस कर दिया। उसने उसे रहन से छुड़ाकर वापस लेकर कब्जा कर लिया। पस इस मुकर का इस मुकर-लह पर कुछ कर्जा नहीं रहा और न ही इस मुकर-लह का इस मुकर के पास कोई माल-ए-ऐन रहा और न दोनों में से एक की दूसरे पर कोई खसूमत (विवाद) रही। हर एक ने दूसरे की इस सब में तस्दीक की और गवाह बना लिए। वल्लाह तआला आलम।

अगर किसी शख्स ने अपनी बेटी की तजहीज व तकफीन की और बाप व शौहर ने सब चीजों का उसके लिए इकरार किया, तो लिखे कि गवाहान मुसम्मियान आख़िर तहरीर-ए-हाज़ा हैं।

बेच और बेचनामा के इकरार की दूसरी किस्म: जैद ने खुद इकरार किया कि उसने अम्र से फलां मुकाम पर स्थित तमाम घर, जिसकी सीमाएं तय हैं, 'बे-उल-वफा' और वसीका के तौर पर खरीदा था, न कि कतई और हकीकी तौर पर। उसने इतने दिरहम के बदले खरीदा था और दोनों तरफ से आपसी कब्जा दोनों चीजों पर हो गया था। उसने इस तरह वफा करने का इकरार किया था कि जब वह उसे इस कीमत के बराबर नकद देगा और उसे फरोख्त करने का मुतालबा करेगा, तो वह उसकी दरख्वास्त मंजूर करेगा। फिर अम्र मजकूर ने उस कीमत के बराबर जैद को नकद दिया और उससे उसे फरोख्त करने का मुतालबा किया। फिर जैद ने वह घर उसे फरोख्त कर दिया और कीमत पर कब्जा कर लिया और घर वापस कर दिया। अम्र ने उससे बेचनामा तलब किया तो वह देने से आजिज हो गया और कहा कि वह खो गया है। पस उसने मजबूती के लिए मुकर से इकरारी

तहरीर मांगी। मुकर ने खुद इकरार किया कि उसने फलां बाये (विक्रेता) से यह तमाम कीमत وصول कर ली है। बाये मजकूर उसे देकर बरी हो गया। इस मुकर ने उसे वह तमाम चीजें जो बेच के तहत आती थीं, सौंप दीं। यह सब उस समय हुआ जब मुकर ने उसके साथ इसे फरोख्त किया था। मुस्तरी ने इस सब में बाये के लिए जमानत ली और इकरार किया कि मुकर-लह का इस बाये पर कोई दावा या खसूमत नहीं है। यह सारा घर बाये की मिलकियत है। यह मुकर या कोई और शख्स इसका हकदार नहीं है। अगर यह मुकर कभी वह बेचनामा निकालता है तो वह बेकार है और वह इसे साबित करने में नाकाम रहेगा। मुकर-लह ने इस इकरार की तस्दीक की। तहरीर को मुकम्मल करे। वल्लाह तआला आलम।

अगर किसी शख्स ने अपनी बेटी की तजहीज व तकफीन की और बाप व शौहर ने सब चीजों का इकरार किया, तो लिखे कि गवाहान मुसम्मियान आख़िर तहरीर-ए-हाज़ा हैं। सब गवाह हुए कि फलां बिन फलां ने अपनी बेटी फलां को अपने खालिस माल से बतौर सिला, ताफ़ु और एहसान, और उसके मेहर व अतीया से जो उसके शौहर ने भेजा है, जबकि दोनों के दरमियान निकाह-ए-सहीह شرعی (शरियत के अनुसार) शर्तों के साथ हो चुका था, तमाम जहेज़ उसके शौहर के घर जाते समय दे दिया और सौंप दिया है। जमाअल्लाह तआला बैनहुमा बिल-खैर। अल्लाह तआला दोनों में खैर व बरकत के साथ मुआफ़िक़त रखे और उनकी पाक साफ औलाद में कसरत दे।

ہر حق جو حکم مفاسخہ مذکورہ وغیرہ کے مقرر لہ عمرو مذکور پر واجب ہوا تھا تمام و کمال وصول کر لیا اور عمرو مذکور اس کو دے کر براءِ صحیح بری ہو گیا پس اس مقرر لہ کا کسی دوسرے کا اس مقرر لہ پر یا اس کی جانب یا اس کے پتہ یا اس کے قبضہ میں کوئی حق اور بین و دین کچھ نہیں رہا اور نہ اس دار میں بیع و وثیقہ بمال وغیرہ کسی عقد سے کچھ دعویٰ رہا اور اس مقرر لہ نے بالمشافہ اس کی تصدیق کی۔ نوع دیگر اقرار مفاسخہ میں۔ زید نے بطلوع خود اقرار کیا کہ باغ انگور واقع مقام فلاں محدود و چندین و چنان اس کے قبضہ میں از جانب عمرو رہن تھا عوض ایسے مال کے جو زید کا اس عمرو پر تھا جس کے عوض زید مذکور کے پاس اس نے رہن کیا تھا اور اس عمرو نے یہ تمام قرضہ مذکورہ اس زید کو ادا کر دیا اور اس مقرر لہ نے اس کے ساتھ اس باغ انگور کے رہن کا مفاسخہ کر دیا اور اس کو واپس کر دیا اور اس نے رہن سے چھڑا کر واپس لے کر قبضہ کر لیا پس اس مقرر کا اس مقرر لہ پر کچھ قرضہ نہیں رہا اور نہ اس مقرر لہ کا اس مقرر کے پاس کوئی مال عین رہا اور نہ دونوں میں سے ایک کی دوسرے پر کچھ خصومت رہی اور ہر ایک نے دوسرے کی اس سب میں تصدیق کی اور دونوں نے گواہ کر لئے واللہ تعالیٰ اعلم۔ اگر ایک شخص نے اپنی دختر کی تجہیز و تکفین کی اور باپ و شوہر نے سب چیز کا اس کے واسطے اقرار کیا تو لکھے کہ گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا ہے

نوع دیگر اقرار بیع و یکم شدگی بیعنامہ زید نے بطلوع خود اقرار کیا کہ اس نے عمرو سے تمام دار واقع مقام فلاں محدود و بحدود و چنین و چنان بطریق بیع الوفاء و وثیقہ کے نہ برسبیل قطعی و حقیقی کے عوض اتنے درم کے خریدا تھا اور طرفین سے باہمی قبضہ دونوں چیزوں میں واقع ہو گیا تھا اور اس سے اس طرح وفا کرنے کا اقرار کیا تھا کہ ہرگاہ وہ اس کوشل اس ثمن کے نقد دے

گا اور اس کے فروخت کر دینے کا مطالبہ کرے گا اور ثمن لے کر بیع مذکور پر سپرد کر دینے کا مطالبہ کرے گا تو اس کی درخواست کو منظور کرے گا پھر عمرو مذکور نے اس ثمن مذکور کے مثل اس زید کو نقد دیا اور اس زید سے اس کے فروخت کر دینے کا مطالبہ کیا پھر زید نے یہ دار مذکور اس کے ہاتھ فروخت کر دیا اور ثمن پر قبضہ کر لیا اور دار خرید شدہ اس کو واپس کر دیا اور عمرو نے اس سے بیعتنامہ طلب کیا پس وہ بیعتنامہ دینے سے عاجز ہو گیا اور کہا کہ وہ گم ہو گیا ہے پس اس نے مضبوطی کے واسطے اقراری تحریر مقرر سے مانگی پس اس مقرر نے بطلوع خود اقرار کیا کہ اس نے فلاں بائع سے یہ تمام ثمن اور وہ اس قدر ہے بائع مذکور کے اس کو یہ سب دینے سے وصول کر لیا اور اس کے وصول و بھر پانے سے بائع مذکور اس کو دے کر بری ہو گیا اور اس مقرر نے اس کو تمام وہ چیز جو تحت بیع داخل ہوئی ہے سپرد کر دی اور یہ سب بعد اس کے ہوا کہ اس مقرر نے اس کے ساتھ اس کو فروخت کیا اور اس بائع نے اس سے بیع خریدی اور اس مشتری نے اس سب میں اس بائع کے واسطے ضمانت درک کر لی اور اقرار کر لیا کہ اس مقرر لہ کا اس بائع پر اس سب میں کوئی دعویٰ و کچھ خصومت نہیں رہی نہ اصل محدود میں اور نہ اس کے کرایہ میں اور نہ اس کی ثمن میں اور نہ اس کی قیمت میں اور یہ تمام دار مذکور اس بائع کی ملک ہے وہی اس کا مستحق ہے یہ مقرر یا کوئی دوسرا آدمی تمام سب آدمیوں میں سے اس کا مستحق نہیں ہے اور اگر یہ مقرر کبھی اس بیعتنامہ کو نکالے تو وہ بیکار ہے اور وہ اس بات پر اپنے گواہ قائم کرنے و ثمن طلب کرنے میں مہمل ہو گا اور اس مقرر لہ نے اس اقرار میں اس کی تصدیق کی تحریر کو تمام کرے واللہ تعالیٰ اعلم۔ نوع دیگر اگر ایک شخص نے اپنی دختر کی تجہیز و تکفین کی اور باپ و شوہر نے سب چیز کا اس کے واسطے اقرار کیا تو لکھے کہ گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا ہے سب گواہ ہوئے کہ فلاں بن فلاں نے اپنی دختر فلانہ کو اپنے خالص مال سے بطور صلہ و تعطف و احسان اور اس کے مہر و عطیہ سے جو اس کے

شوہر نے اس کے واسطے روانہ کیا ہے بعد از آنکہ دونوں کے درمیان نکاح صحیح موافق شرع کے بجمع جمیع شرائط صحت جاری ہو گیا تھا تمام جہیز مذکور ذیل وقت اس کے شوہر کے گھر جانے کے دیا ہے اور سپرد کیا ہے۔ جمع اللہ تعالیٰ بینہما بالخیر۔ اللہ تعالیٰ دونوں میں خیر و برکت کے ساتھ موافقت رکھے اور ان کی پاکیزہ اولاد میں کثرت دے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) 267 Kitab-ush-Shuroot

(In the document) one should also mention the goodness of their progeny (Dhurriyah al-Tayyibah). He should hand over his clothes to his wife and describe them in detail, mentioning the attributes of each. He should state the price of valuable items, and for cloth measured in yards, he should specify the measurement. He should hand over her female garments and describe every category in detail, including the description and value of jewelry, pearls, and precious stones. Likewise, he should detail the furniture, bedding, and vessels made of brass, copper, zinc, iron, etc., for example, "a Rumi slave girl whose value is such-and-such," "a Turkish slave whose value is such-and-such," "an Indian slave whose value is such-and-such," "an orchard of grapes located in such-and-such village with such-and-such boundaries," "three shops located in such-and-such market with such-and-such boundaries." After writing the list of all these details, he should write: "Bismillah-hir-Rahman-nir-Rahim. So-and-so, son of so-and-so, has voluntarily declared that all the aforementioned property, the types, categories, attributes, and prices of which are mentioned above, with the exception of the clothes worn by the husband, belongs to this lady (so-and-so) and is her right, and it is under her possession, control, and use. The declarant has no right to it. This declarant asserts that no one among all people has any claim to it. And if he ever says or claims that any of these items belong to him and are held by the lady as a loan (Ariyah), then his claim shall be void and rejected." He should then make those people witnesses who have inscribed their names at the end of the document, complete the writing, and then have the witnesses write their names. After the writing, the declaration of the husband should be recorded with the names of the witnesses.

Bismillah-hir-Rahman-nir-Rahim. So-and-so, son of so-and-so, has voluntarily declared that all the property mentioned in the list at the head of this paper, except for the clothes worn by the declarant (husband), is the property and right of his wife, so-and-so, and is under her possession and control. She takes all of this to her home in the manner that women take things to their husbands' homes, without the declarant having any claim, ownership, or right to any of these items. He further declared that if he (the declarant) were to make a claim on any of these items (besides the clothes he is wearing), his claim would be void and rejected. He also declared that the lady has a remaining right to her Mahr (dowry) upon the declarant, which is a binding debt, and if she demands it according to Sharia, she shall be entitled to it. Having made these witnesses to the declaration, the witnesses should

then write their names. Wallahu Ta'ala A'lam. If a daughter makes a declaration regarding her dowry for her father or mother, there are several ways. The first is that the dowry list is written at the head of the paper, followed by: "Bismillah-hir-Rahman-nir-Rahim. So-and-so, daughter of so-and-so, has voluntarily declared that all the property mentioned in this paper, with its types, attributes, categories, and prices, is the property and legal right of her father, so-and-so, which the declarant knows well, and this declaration is binding upon her, and it is in her possession as a loan (Ariyah)." Her father then verbally confirmed this declaration in her presence, and both parties took witnesses. The second way is that so-and-so has voluntarily declared that all the types of furniture, bedding, gold and silver jewelry, precious stones, pearls, brass vessels*, and glass/iron items, etc., in small or large quantities as mentioned in the paper, which are currently present in her husband's house, are the legal and binding property of her father, which she knows well, and her father confirmed this in her presence, and they took witnesses. Another method is that when the father gives the dowry, he writes a list of it and takes witnesses on it.

(Footnote) * 'Birinji' means a brass vessel, though it is also used for a small nail.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) 267 किताब-उश-शुरूत

(तहरीर में) उसकी अच्छी नस्ल (ज़ुर्रिय्यत-ए-तैय्यबा) का भी ज़िक्र करे। उसके शौहर के कपड़े उसके हवाले कर दे, उनकी तफ़सील (विवरण) बयान कर दे, हर एक की सिफ़त (गुण) बताए, कीमती चीज़ों की कीमत बताए, और जो कपड़ा गज़ों में मापा जाता हो, उसकी पैमाइश गज़ों से बताए। ज़नाना कपड़े उस औरत के हवाले कर दे, हर किस्म की तफ़सील बताए और ज़ेवर, मोती व जवाहरात की तफ़सील, सिफ़त और कीमत बताए। इसी तरह फर्श, बिछौने, पीतल, तांबे, जस्ते, लोहे आदि के बर्तनों की तफ़सील बताए, जैसे कि 'रूई की बांदी' जिसकी कीमत इतनी है, 'तुर्की गुलाम' जिसकी कीमत इतनी है, 'हिन्दी बांदी' जिसकी कीमत इतनी है, 'अंगूर का बाग़' जो फलां गांव में स्थित है, 'तीन दुकानें' जो फलां बाज़ार में हैं, आदि। इस सबकी तफ़सील फेहरिस्त लिखने के बाद लिखे: "बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम, फलां बिन फलां ने अपनी मर्जी से इकरार किया कि ऊपर ज़िक्र की गई तमाम जायदाद, जिनकी किस्में, प्रकार, सिफ़त और कीमत ऊपर लिखी जा चुकी है, पहनने वाले कपड़ों के अलावा, यह सब इस फलां औरत (मज़कूरा फेहरिस्त के शौहर की ملكयित) की ملكयित और हक है, और यह उसके कब्ज़े, नियंत्रण और उपयोग में है, और इस मुकिर (इकरार करने वाले) का इसमें कोई हक नहीं है। यह मुकिर इन सभी लोगों के सामने इकरार करता है कि इसके अलावा कोई और इसका हकदार नहीं है। और अगर कभी उसने दावा किया कि यह उसकी मिल्कियत है और उस औरत के पास बतौर आरियत (उधार/अमानत) है, तो उसका दावा बातिल (अमान्य) और मर्दूद (अस्वीकार्य) होगा।" फिर वह उन लोगों को गवाह बना ले जिन्होंने आखिर में अपने नाम दर्ज किए हैं और तहरीर को मुकम्मल करे, फिर गवाह अपने नाम लिखें, फिर तहरीर के बाद यह गवाहों के नाम और शौहर का इकरार दर्ज करे।

बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम, फलां बिन फलां ने अपनी मर्जी से इकरार किया कि इस कागज़ के ऊपरी हिस्से पर लिखी गई तमाम जायदाद, पहनने वाले कपड़ों के अलावा, जो मुकिर (शौहर) की तरफ मुज़ाफ़ (संबंधित) हैं, बाकी सब उसकी ज़ौजा (पत्नी) फलां की मिल्कियत और हक है, और यह उसके कब्ज़े और नियंत्रण में है। और वह इसे अपने घर ऐसे ले जाती है जैसे औरतें अपने शौहरों के घर ले जाती हैं, बिना इसके कि इस मुकिर का इसमें या इसमें से किसी चीज़ में कोई दावा, मिल्कियत या हक हो। और इकरार किया कि अगर यह मुकिर भी इनमें से किसी चीज़ का (अपने पहने हुए कपड़ों के अलावा) दावा करे, तो उसका दावा बातिल और मर्दूद होगा। और इकरार किया कि इस औरत का इस मुकिर पर बाकी मेहर (दहेज) का इतना हक वाजिब और देनदार है कि जब शरीयत के

मुताबिक इसका मुतालबा (मांग) किया जाए, तो वह मुतालबा करेगी। अपने ऊपर इन सब इकरार के गवाह बना दिए, फिर उसके बाद गवाह अपने नाम लिखें, वल्लाहु तआला आलम। अगर लड़की ने अपने जहेज़ (दहेज) का अपने बाप या मां के लिए इकरार किया, तो इसकी कई सूरते हैं। पहली यह कि जहेज़ की फेहरिस्त कागज़ के ऊपरी हिस्से पर लिखकर फिर लिखे: "बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम, फलां बिंत फलां ने अपनी मर्जी से इकरार किया कि तमाम माल जो جنس, सिफ़त, किस्म और कीमत के साथ इस कागज़ पर लिखा है, उसके बाप फलां की मिल्कियत और सही हक है, जिसे मुकिरा (इकरार करने वाली) अच्छी तरह जानती है, और उसका इकरार उसके लिए लाज़िम हो गया है, और यह उसके कब्ज़े में बतौर आरियत (अमानत) है।" और उसके इकरार की उसके बाप ने सामने तसदीक (पुष्टि) की और दोनों ने गवाह बना लिए। दूसरी सूरत यह कि फलां ने अपनी मर्जी से इकरार किया कि तमाम असबाब, बिछौने, सोने-चांदी के ज़ेवर, जवाहरात, मोती, पीतल के बर्तन* और शीशे आदि का हर छोटा-बड़ा सामान जो कागज़ में ज़िक्र है और जो फिलहाल उसके शौहर के घर में मौजूद है, वह उसके बाप की सही और लाज़िम मिल्कियत है, जिसे मुकिरा अच्छी तरह जानती है। और उसके इकरार की उसके बाप ने तसदीक की और दोनों ने गवाह बना लिए। दूसरा तरीका यह है कि जब बाप जहेज़ दे, तो उसकी फेहरिस्त लिखकर इस पर गवाह बना ले।

(हाशिया) * 'ब्रिंजी' का मतलब पीतल का बर्तन, हालांकि यह छोटी कील के लिए भी इस्तेमाल होता है।

والبرکۃ واکثر لھما بالذریۃ الطیبۃ۔ اس کے شوہر کے کپڑے اس کے سپرد کر دے اور ان کی تفصیل بیان کر دے اور ہر ایک کی صفت بیان کر دے اور قیمتی چیزوں کی قیمت بیان کرے اور جو کپڑاگڑوں کی ناپ ہو اس کی ناپ گزدوں سے بیان کر دے اور زنانہ اس عورت کے کپڑے سپرد کر دے اور ہر ایک قسم کی تفصیل بیان کر دے اور زیور موتی و جواہرات کی تفصیل وصف و قیمت بیان کر دے اور علیٰ ہذا الفروش و بچھونے اور علیٰ ہذا پیتل و تانبے و جست و لوہے وغیرہ کے ظروف اور ممالک میں تفصیل کرے کہ روی باندی جس کی قیمت اس قدر و تر کی غلام جس کی قیمت اس قدر و ہندی باندی جس کی قیمت اس قدر ہے و باغ انگور واقع دیہ فلاں محدود و چنین و چنان و تین دکانیں واقع بازار فلاں محدود و چنین و چنان اس سب کی تفصیل فہرست تحریر کرنے کے بعد لکھے بسم اللہ الرحمن الرحیم فلاں بن فلاں نے بطوع خود اقرار کیا کہ تمام اموال مذکورہ جس کی اجناس و انواع و صفات و قیمت بالا میں مذکور ہے اس میں سے سوائے جامہ ہائے پوشیدنی اس شوہر مسی مذکورہ فہرست کی ملک اس فلانہ کی اور اس کا حق ہے اور اس کے قبضہ و تحت و تصرف میں ہے اور اس مقر کا اس میں کچھ حق نہیں ہے اور یہ مسماۃ مذکورہ اس کی مستحق ہے یہ مقربہ تمام سب آدمیوں میں سے کوئی اس کا مستحق نہیں ہے اور اگر کبھی اس نے کہا یا اس میں سے کسی چیز کا دعویٰ کیا کہ یہ اس کی ملک ہے اور اس مسماۃ کے پاس اس کی طرف سے عاریت ہے تو اس کا دعویٰ باطل و مردود ہوگا اور اس کے واسطے اپنے اوپر ان لوگوں کو گواہ کر دیا جنہوں نے آخر تحریر میں اپنے نام ثبت کئے ہیں اور تحریر کو تمام کر دے پھر گواہ لوگ اپنے نام تحریر کریں پھر بعد تحریر یہ اسمائے گواہان کے شوہر کا اقرار اس میں تحریر کرے۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم فلاں بن فلاں نے بطوع خود اقرار کیا کہ تمام اموال مذکورہ فہرست پیشانی کاغذ ہذا سوائے جامہ ہائے تن مقر و جو اس کی طرف مضاف کیا گیا ہے باقی سب اس کی اس زوجہ مسماۃ فلانہ کی ملک و حق وھو ہے واس کے قبضہ و تحت و تصرف میں ہے اور اس سب کو وہ اس گھر اس طرح لے جاتی ہے جیسے عورتیں اپنے شوہروں کے گھر لی جاتی ہیں بدون اس کے کہ اس مقر کا اس سب میں یا اس میں سے کسی چیز میں کچھ دعویٰ یا ملک یا حق ہو اور اقرار کیا کہ اگر یہ مقرر بھی ان میں سے کسی چیز میں سوائے اپنے تن کے کپڑوں کے جو اس کی طرف مضاف کئے گئے ہیں دعویٰ کرے تو اس کا دعویٰ باطل و مردود ہوگا اور اقرار کیا کہ اس عورت کے واسطے اس مقر پر اس کے باقی مہر کا اس قدر حق واجب و دین لازم ہے کہ جب شرع سے اس کا مطالبہ اس شوہر پر متوجہ ہو تو مطالبہ کرے گی الا اپنے اوپر اس سب اقرار کے گواہ کر دیے پھر اس کے بعد گواہ لوگ اپنے اپنے نام تحریر کریں واللہ تعالیٰ اعلم۔ اگر دختر نے اپنے جہیز کا اپنے باپ یا ماں کے واسطے اقرار کیا اور اس کی چند صورتیں ہیں اول آنکہ فہرست جہیز مثل مذکورہ بالا کے پیشانی کاغذ پر تحریر کر کے پھر لکھے بسم اللہ الرحمن الرحیم کہ فلانۃ بنت فلاں نے بطوع خود اقرار کیا کہ تمام اموال جو جنس و صفت و اقسام و قیمت کے ساتھ پیشانی کاغذ ہذا میں تحریر ہے اس کے باپ اس فلاں کی ملک و حق و سبب صحیح ہے جس کو مقرہ بخوبی جانتی ہے اور اس کا اقرار اس کے واسطے یہ لازم آیا ہے اور اس کے قبضہ میں بطریق عاریت کے ہے اور اس کے اقرار کی اس کے باپ اس فلاں نے بالمشافہ تصدیق کی اور دونوں نے گواہ کر لئے وجہ دوم آنکہ فلانہ نے بطوع خود اقرار کیا کہ اقسام شباب و امتعتہ و بچھونے و زیور سونے و چاندی و جواہر و موتیوں و ظروف برنجی* و پیتل و شیشے دلو ہے وغیرہ کے اقسام امتعتہ و اثاث البیت وغیرہ ہر قلیل و کثیر جو اس کے کاغذ میں مذکور ہے اور یہ سب فی الحال اس کے شوہر فلاں کے گھر میں موجود ہے اس کے باپ فلاں کے سبب صحیح و لازم ملک ہے جس

کو یہ مقرہ اچھی طرح جانتی ہے کہ جس سے یہ اقرار کرنا لازم آیا اور اس کے اقرار کی اس کے باپ اس فلاں نے بالمشافہ تصدیق کی اور دونوں نے اپنے اوپر گواہ کر لئے اور دوسرا طریقہ یہ ہے کہ اس کا باپ اس کو جہیز دینے کے وقت اس جہیز کی فہرست لکھ کر اس امر پر گواہ

(حاشیہ) * برنجی بمعنی پیتل کا برتن اگر چہ چھوٹی کیل کے لئے بھی مستعمل ہے۔

...does (that) I have given these things to him as a loan (Ariyat). And Sadr al-Shaheed (May Allah have mercy on him) said that the cautious approach is that the father should purchase all that is written in this list in exchange for a known price, and then his daughter should exonerate her father from that price. And in my view, the most cautious approach is what I wrote first. And Allah the Almighty knows best. **Other types regarding the acknowledgement of animals:** Firstly, write the names and descriptions of the animals on paper. Then, after the list, write the statement of acknowledgement in the same way we have described, or write that so-and-so, son of so-and-so, has acknowledged in his sound mind that he has sold to so-and-so such a number of goats, having described their traits and qualities, in exchange for such-and-such dirhams, and he purchased these goats from this acknowledger (Muqir), and the acknowledged party (Muqir-lahu) has received all the mentioned price, but the sold item has not been handed over to him. And when he demands it, this so-and-so will hand over the goats to him, and the acknowledged party has confirmed this. **Other types:** If a woman has acknowledged that she has received her maintenance (Nafaqah) and clothing from her husband for such a period, then write that so-and-so, daughter of so-and-so, acknowledged in her sound mind that she has received from her husband, so-and-so, all her food and clothing for six months, which was incumbent upon this husband for the wife, as is the custom for such women, for the six-month period from such-and-such date to such-and-such date, in full and complete satisfaction, and her husband so-and-so confirmed her acknowledgement face-to-face, and he should complete the document. And Allah knows best.

Other types: If a slave acknowledged his status as a slave for his master (Mawla), then write that so-and-so, the Indian, acknowledged in his sound mind that he is the owned slave of so-and-so, and the mentioned so-and-so is the rightful and valid owner of his person, and the service and obedience of so-and-so is incumbent upon this acknowledger. And if so-and-so takes service from him or sells him, he has no objection to it by the command of so-and-so, and so-and-so is not at all entitled to be removed from his ownership by claiming any right in this matter, and this acknowledger has no claim, right, or demand against so-and-so for any reason or cause. And so-and-so took witnesses for this entire acknowledgement after it was read out to him in a language he understood. Therefore, if there is a cause for this, write it down, and this will not prevent the validity of the acknowledgement. Soundness of body is not a condition for this acknowledgement; therefore, its ruling

is the same in both states of health and sickness. **Other types:** The acknowledgement of a slave-woman (Bandi) that she is the 'Umm-al-Walad' (a slave-woman who has borne a child to her master) of her master: write that so-and-so, the Turkish or Indian woman, acknowledged (describe her features) in her sound mind that she was the Umm-al-Walad of so-and-so, son of so-and-so, and was in his possession, control, and disposal under valid ownership, and she bore him a son named so-and-so or a daughter named so-and-so, that this child is present in the lap of this acknowledger and is of proven lineage from the mentioned owner, and this woman became his Umm-al-Walad due to bearing a child from this master, and his service and obedience is incumbent upon this woman, and she has no objection to this as long as this master is alive. And his master, the mentioned so-and-so, confirmed this face-to-face. And Allah the Almighty knows best. And if the acknowledgement of being an Umm-al-Walad is from the master's side, we have already mentioned the method of writing it in the chapter on 'Ummahat-ul-Awlad' (Mothers of Children), so we will not repeat it here. And if the son acknowledged that my father's slave-woman is my father's Umm-al-Walad and she became free upon his death, then write that so-and-so, son of so-and-so, acknowledged in his sound mind, in a state of physical health, mental stability, and full capacity for legal disposals, that so-and-so, the Turkish or Indian woman, was the owned slave of his father, so-and-so, and was in his possession... and his father, so-and-so, made her his Umm-al-Walad during his lifetime, and she bore a son named so-and-so from his father, so-and-so. By bearing this child, this slave-woman became his Umm-al-Walad, and his father, so-and-so, also acknowledged her being an Umm-al-Walad during his lifetime, and this slave-woman became free from his entire estate upon the death of his father, so-and-so, and this acknowledger's [rights] over the mentioned slave-woman...

...करे कि मैंने ये चीजें उसे उधार (आर्यत) के तौर पर दी हैं। सदर-उश-शहीद रहमतुल्लाह अलैह ने फरमाया कि एहतियात (सावधानी) इसी में है कि जो कुछ इस सूची में लिखा है, उस सबके पिता को ज्ञात मूल्य (समन) के बदले खरीद ले, फिर उसकी पुत्री अपने पिता को उस मूल्य से बरी (मुक्त) कर दे। और मेरे नज़दीक एहतियात वही है जो मैंने पहले तहरीर किया है। वल्लाह तआला आलम।

पशुओं के इकरार (स्वीकृति) के बारे में अन्य प्रकार: सबसे पहले कागज़ पर पशुओं के नाम और उनकी विशेषताएं, जैसे कि वे हैं, लिख दे। फिर सूची के बाद इकरार का बयान उसी तरह लिखे जैसे हमने पहले बताया है। या लिखे कि फलां बिन फलां ने अपने होश-ओ-हवास में इकरार किया कि उसने फलां व्यक्ति को इतनी संख्या में बकरियां, जिनकी विशेषताएं और हुलिया उसने बयान कर दिया है, इतने दरहम के बदले बेची हैं और उसने ये बकरियां इस मुक़िर (इकरार करने वाले) से खरीदी हैं, और मुक़र-लहु (जिसके हक़ में इकरार किया गया) ने उन बकरियों का पूरा मूल्य प्राप्त कर लिया है, लेकिन बिकी हुई वस्तु (मबी) उसके सुपुर्द नहीं की है। और जब वह मांगेगा तो यह फलां व्यक्ति बकरियां उसके सुपुर्द कर देगा और मुक़र-लहु ने इस पर तस्दीक (पुष्टि) की। **अन्य प्रकार:** अगर किसी स्त्री ने इकरार किया कि मैंने इतने अरसे का भरण-पोषण (नफ़क़ा) और कपड़ा अपने पति से प्राप्त कर लिया है, तो लिखे कि फलांना बिन्त फलां ने स्वंय अपने होश-ओ-हवास में इकरार किया कि मैंने अपने पति फलां से अपना छह महीने का भोजन और कपड़ा, जो मुक़िरा (इकरार करने वाली) के लिए उस पति पर वाजिब था जैसा कि ऐसी औरतों का होता है, फलां तारीख से फलां तारीख तक छह महीने का पूर्ण रूप से प्राप्त कर लिया है और उसके पति फलां ने उसके इस इकरार की सामने बैठकर पुष्टि की है और तहरीर को पूरा करे। वल्लाह आलम।

अन्य प्रकार: अगर गुलाम ने अपने आका (मौला) के लिए अपने दास (रक़ीक) होने का इकरार किया, तो लिखे कि फलां हिंदी ने अपने होश-ओ-हवास में इकरार किया कि वह फलां का مملوک (मालिक के अधीन) गुलाम है और फलां व्यक्ति उसके शरीर पर सही और जायज़ मालिक है और फलां की सेवा और आज्ञाकारिता इस मुक़िर पर वाजिब है। और अगर फलां उससे सेवा ले या उसे बेचे तो उसे फलां के हुक्म से कोई इनकार नहीं है और फलां इस मामले में किसी हक़ का दावा करके उसकी मिल्कियत से बाहर होने का बिल्कुल हक़दार नहीं है, और इस मुक़िर का फलां की तरफ कोई दावा, हक़ या मांग किसी भी वजह से नहीं है। और फलां ने उसके इस तमाम इकरार की, उसे ऐसी भाषा में पढ़कर सुनाने के बाद जिसे वह समझ गया हो, गवाही ली। अतः यदि इसका कोई कारण हो तो उसे तहरीर कर दे और यह इकरार की वैधता में बाधा नहीं बनेगा। इस इकरार में स्वस्थ

शरीर होना शर्त नहीं है, इसलिए इसका हुक्म स्वस्थ और बीमार दोनों स्थितियों में समान है। **अन्य प्रकार:** किसी दासी (बांदी) का इकरार कि वह अपने आका की 'उम्म-ए-वलद' (वह दासी जिसने अपने मालिक से संतान को जन्म दिया हो) है: वह इस तरह लिखे कि फलां दासी ने इकरार किया (उसका हुलिया बयान कर दे) कि उसने स्वंय अपने होश-ओ-हवास में इकरार किया कि वह फलां बिन फलां की 'उम्म-ए-वलद' थी और उसके कब्जे और अधिकार में थी और वह उससे एक बेटा जिसका नाम फलां है या बेटी जिसका नाम फलां है जन्मी, कि वह संतान इस मुक़िरा की गोद में मौजूद है और उसके मालिक से साबित-नसब (वैध संतान) है। और यह मुक़िरा उस आका से बच्चा जनने की वजह से उसकी 'उम्म-ए-वलद' हो गई है और उस पर उसकी सेवा और आज्ञाकारिता वाजिब है। जब तक यह आका जीवित है उसे इस बात से कोई इनकार नहीं है। और उसके आका फलां ने सामने बैठकर इसकी पुष्टि की। वल्लाह तआला आलम। और अगर आका की तरफ से उसके'उम्म-ए-वलद' होने का इकरार हो तो उसकी तहरीर का तरीका हम 'उम्महात-उल-औलाद' के अध्याय में जिक्र कर चुके हैं, यहाँ उसे दोहराएंगे नहीं। और अगर बेटे ने इकरार किया कि मेरे पिता की दासी मेरे पिता की 'उम्म-ए-वलद' है और उनकी मृत्यु के बाद आज़ाद हो गई है, तो लिखे कि फलां बिन फलां ने अपने होश-ओ-हवास में, स्वस्थ शरीर और स्थिर बुद्धि और तमाम जायज़ अधिकार की स्थिति में इकरार किया कि फलां दासी उसके पिता फलां की المملوک। (ममलूक) दासी थी और उसके कब्ज़े में थी... और उसके पिता फलां ने अपने जीवन में उसे 'उम्म-ए-वलद' बनाया और वह उसके पिता फलां से एक बेटे, जिसका नाम फलां है, की मां बनी। इस बच्चे को जन्म देने से यह दासी उसकी 'उम्म-ए-वलद' हो गई और उसके पिता फलां ने भी अपने जीवन में उसके 'उम्म-ए-वलद' होने का इकरार किया है और यह दासी उसके पिता फलां के मरने से उसके पूरे माल से आज़ाद हो गई और इस मुक़िर का इस दासी पर...

کرے کہ میں نے یہ چیزیں اس کو بطورِ حق عاریت دی ہیں اور صدر الشہید رحمۃ اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ احوط یہ ہے کہ جو کچھ اس فہرست میں لکھا ہے اس سب کا باپ بعوض ثمن معلوم کے خرید لے پھر اس کی دختر اپنے باپ کو اس ثمن سے بری کر دے اور میرے نزدیک احوط وہی ہے جو میں نے اولاً تحریر کیا ہے واللہ تعالیٰ اعلم۔ نوع دیگر در اقرار حیوان: اولاً پیشانی کا غذ پر حیوانات کے نام و صفات وشیات جیسے ہوں تحریر کرے پھر فہرست کے بعد اقرار کا بیان اسی طرح لکھے جس طرح ہم نے بیان کیا ہے یا لکھے کہ فلاں بن فلاں نے الیٰ آخرہ اقرار کیا کہ اس نے فلاں کے ہاتھ اتنی عدد بکریاں معین ان کے اوصاف و شیات بیان کر دے اتنے درہم کے عوض فروخت کیں اور اُس نے یہ بکریاں اس مقر سے خریدیں اور مقر لہ نے ان کا ثمن مذکور سب وصول پایا اور مبیع مذکور اس کے سپرد نہیں کی اور جب وہ طلب کرے گا تو یہ فلاں بکریاں اس کے سپرد کر دے گا اور مقر لہ نے اس کی تصدیق کی نوع دیگر اگر عورت نے اقرار کیا کہ میں نے اتنی مدت کا نفقہ و کپڑا اپنے شوہر سے وصول پایا تو لکھے کہ فلانۃ بنت فلاں نے بضوع خود اقرار کیا کہ میں نے اپنے شوہر فلاں سے اپنا تمام چھ مہینہ کا کھانا و کپڑا جو مقرۃ کے واسطے اس شوہر پر واجب تھا جیسا کہ اسی عورتوں کا ہوتا ہے فلاں تاریخ سے فلاں تاریخ تک چھ مہینہ کا بقیضہ صحیح و استیفا ئے کامل وصول پایا اور اس کے شوہر فلاں نے اس کے اقرار کی بالمشافہ تصدیق کی اور تحریر کو تمام کرے۔ واللہ اعلم۔

نوع دیگر غلام نے اپنے مولیٰ کے واسطے اپنے رقیق ہونے کا اقرار کیا تو لکھے کہ فلاں ہندی نے اپنے جوازِ اقرار کی حالت میں بضوع خود اقرار کیا کہ وہ فلاں کا غلام مملوک ہے اور فلاں مذکور اس کے رقبہ کا بملکِ صحیح جائز ثابت مالک ہے اور فلاں کی خدمت و اطاعت اس مقر پر واجب ہے اور اگر فلاں اس سے خدمت لے یا فروخت کرے تو اس کو فلاں کے امر سے کچھ انکار

نہیں ہے اور فلاں اس باب میں کسی حق کا دعویٰ کرکے اس کی ملک سے خارج ہو جانے کا بالکل مستحق نہیں ہے اور اس مقر کا فلاں کی جانب کوئی دعویٰ و حق و مطالبہ کسی وجہ سے اور کسی سبب سے نہیں ہے اور فلاں نے اس کے اس سب اقرار پر بعد از آنکہ اس کو ایسی زبان میں پڑھ کر سنایا گیا اور اس نے سمجھ لیا وہ گواہ کر لئے پس اگر اس کا کوئی سبب ہو تو اس کو تحریر کردے اور یہ صحت اقرار کا مانع نہ ہوگا اور اس اقرار میں صحتِ بدن ہو نا شرط نہیں ہے اس واسطے اس کا حکم صحت و مرض دونوں حالتوں میں یکساں ہے مختلف نہیں ہے۔ نوع دیگر باندی کا اقرار کہ وہ اپنے مولیٰ کی اُم ولد ہے یوں لکھے کہ فلانہ تذکیہ یا ہندیہ نے اقرار کیا اس کا حلیہ بیان کر دے بضوع خود اقرار کیا کہ وہ فلاں بن فلاں کی ام ولد تھی اور اس کے قبضہ و تحت و تصرف میں بملک صحیح کامل تھی اور وہ اس سے ایک بیٹا مسمیٰ فلاں یا دختر مسماۃ فلاں جنی کہ وہ فرزند اس مقرۃ کی گود میں موجود ہے اس کے مالک مذکور سے ثابت النسب ہے اور یہ مقرۃ اس مولیٰ سے بچہ جننے کی وجہ سے اس کی ام ولد ہو گئی اور اس مقرۃ پر اس کی خدمت اطاعت واجب ہے اور اس کو اس بات سے کوئی انکار نہیں جب تک یہ مولیٰ زندہ ہے اور اس کے مولیٰ فلاں مذکور نے بالمشافہ اس کی تصدیق کی واللہ تعالیٰ اعلم اور اگر مولیٰ کی طرف سے اس کے ام ولد ہونے کا اقرار ہو تو اس کی صورت تحریر ہم فصل امہات الاولاد میں ذکر کر چکے ہیں اس کا اعادہ نہ کریں گے اور اگر پسر نے اقرار کیا کہ میرے باپ کی باندی میرے باپ کی ام ولد ہے اور اس کی موت سے آزاد ہوگئی ہے تو لکھے کہ فلاں بن فلاں نے بضوع خود اقرار کیا کہ صحتِ بدن و ثبات عقل و ہمہ وجوہ جوازِ تصرفات کی حالت میں اقرار کیا کہ فلانہ تذکیہ یا ہندیہ اس کے باپ فلاں کی مملوک باندی تھی اور اس کے قبضہ و تصرف میں تھی کہ اس کا ملک صحیح مالک تھا اور اس کے باپ فلاں نے اپنی زندگی میں اس کو ام ولد بنایا اور وہ اس کے باپ فلاں سے ایک بیٹا ثابت النسب مسمیٰ فلاں جنی یہ بچہ جننے سے یہ باندی اس کی ام ولد ہوگئی اور

اس کے باپ فلاں نے بھی اپنی زندگی میں اس کے ام ولد ہونے کا اقرار کیا ہے اور یہ باندی اس کے باپ فلاں کے مرنے سے اس کے تمام مال سے آزاد ہو گئی اور اس مقر کا اس باندی مذکورہ پر

(Translation of the provided Urdu text) There is no claim or right, except for the right of 'Wala' (patronage/freedman relationship), as his 'Wala' after his father belongs to this declarant (Muqir). This individual (Hindi) confirmed this by 'Shuf'a' (pre-emption). And if the son declared that a slave was a 'Mudabbir' (a slave promised freedom upon the master's death), stating that his father had made him a Mudabbir and he became free after his father's death, then it should be written: So-and-so, son of So-and-so, in a state of lawful declaration, declared voluntarily that the Indian slave of So-and-so, who was the property and right of his father, as he was his absolute owner, and his father in his lifetime had made this slave a 'Mudabbar' through absolute and valid 'Tadbir' from his pure wealth. And his father declared the same in his lifetime, and his father died, and this slave became free due to being covered by one-third of his inheritance. And there is no claim upon this slave except for the right of 'Wala', and there is no claim on this slave regarding inheritance, and there is no dispute with him regarding 'Sa'ayah' (labor to earn freedom), and this slave has confirmed his declaration.

Another type: If an heir declared receiving a debt from a debtor, then write: Zaid declared voluntarily that his father, So-and-so, died and had a debt and right of such-and-such dirhams upon Amr, and upon his death, this wealth became an inheritance for his son, Zaid, as he had no other heir. And Amr paid it to him and gave it in full. Thus, Zaid received it all in full, and upon receiving it, absolved him of it. And for the aforementioned Amr, he took upon himself the guarantee of all kinds of 'Darak' (risk/liability) in this matter, whether it pertains to all of it or any part of it, which is necessary in Sharia. And Amr accepted this declaration of his and confirmed it. And if such a declaration is from the side of the 'Musa Lahu' (the legatee), then write: Zaid declared that Amr, in his lifetime, while in a state of sound mind and health, had bequeathed his entire estate to Zaid after his death, and he had no heir by blood or marriage. And he had made him the 'Wasi' (executor) of this covenant, to demand his estate wherever it might be and from whomever it might be. Therefore, he was made a Wasi with trust/truthfulness. And this Zaid accepted his will, which was for Zaid, and his 'Wasayah' (executorship) appointing Zaid as the Wasi. And Zaid proved the debt and right of such-and-such dirhams upon the deceased, and under this established executorship, demanded that wealth from him. So, the so-and-so person gave all of it to him, and this declarant received all of it in full... and Allah the Exalted knows best.

Declaration of an orphan after reaching adulthood that he has received the wealth from the Wasi Another type: If the Wasi declared having the orphan's wealth

in his possession, then write: Zaid (who is the Wasi appointed by the city Qadi for the protection of the estate of the deceased Amr and his minor child So-and-so), while in a state of sound health, declared voluntarily that, by the authority of the executorship, the minor's wealth is in his possession. And he should state and describe those assets, properties, cash, and expenses. And this Wasi has taken possession of them in order to protect them and to return them without excuse or procrastination upon the minor reaching adulthood and showing signs of maturity. And he has been validated in this declaration, and the document should be concluded. Allah the Exalted knows best.

Another type: A declaration by an orphan after reaching adulthood that he has received the wealth from the Wasi. It should be written: Zaid declared in the 'Majlis-e-Hukm' (court) voluntarily that he has taken into his possession, after the Wasi had handed it over, all the wealth that was with Amr (who was appointed as Wasi for the minor regarding the protection of the inheritance and the management of affairs on behalf of his deceased father), including movable property, real estate, land, animals, grain, cash, values, produce of vineyards, grapes, and other types of assets. Now, this declarant has no claim or dispute against this Wasi...

(उपरोक्त उर्दू पाठ का अनुवाद) यहाँ कुछ दावे या अधिकार नहीं हैं, सिवाय 'वाला' (दास्यता के संबंध) के अधिकार के कि उसके पिता के बाद उसकी 'वाला' इस मुख़िर (स्वीकारकर्ता) के लिए है। इस व्यक्ति (हन्दी) ने 'बिश-शिफा' (पड़ोसी होने के नाते या पूर्वक्रयाधिकार के आधार पर) इसकी पुष्टि की। और यदि बेटे ने किसी गुलाम के'मुदब्बिर' (वह गुलाम जिसे मालिक ने वसीयत की हो कि उसकी मौत के बाद वह आज़ाद हो जाएगा) होने का इकरार किया, कि उसके पिता ने उसे मुदब्बिर बनाया था और वह उसके पिता की मृत्यु के बाद आज़ाद हो गया, तो वह लिखेगा: अमुक पुत्र अमुक ने अपनी इच्छा से इकरार किया कि अमुक का गुलाम हन्दी, जो उसके पिता की मिल्कियत और अधिकार में था, चूँकि वह उसका पूर्ण मालिक था, और उसके पिता ने अपने जीवनकाल में उसे अपने विशुद्ध माल से 'तदबीर-ए-मुतलक़' के साथ मुदब्बिर बना दिया था, और ऐसा ही उसके पिता ने अपने जीवनकाल में इकरार किया था, और उसके पिता की मृत्यु हो गई और यह गुलाम उसके तरके (विरासत) के एक तिहाई से निकलने के कारण आज़ाद हो गया। और इस गुलाम पर 'वाला' के अधिकार के अतिरिक्त कोई अन्य दावा नहीं है, और विरासत के नाते इस गुलाम पर कोई दावा नहीं है, और 'सआयत' (गुलाम द्वारा अपनी आज़ादी के लिए कमाई करके चुकाना) कराने के लिए उसके साथ कोई झगड़ा नहीं है, और इस गुलाम ने उसके इकरार की पुष्टि की है।

एक अन्य प्रकार: यदि वारिस ने कर्जदार से ऋण वसूल करने का इकरार किया, तो लिखे: ज़ैद ने स्वयं इकरार किया कि उसका पिता फलां मर गया और उसका अमर पर इतना ऋण वाजिब और हक था, और उसकी मृत्यु के बाद यह माल उसके बेटे ज़ैद के लिए विरासत बन गया क्योंकि उसके अतिरिक्त उसका कोई वारिस नहीं है। और अमर ने उसे यह अदा कर दिया और पूरा दे दिया। अतः ज़ैद ने वह सब पूरी तरह वसूल कर लिया और वसूल करने के साथ उसे बरी कर दिया। और उक्त अमर के लिए इस मामले में हर तरह के'दरक' (जोखिम) की जिम्मेदारी (जो शरिया में लाज़िम है) ले ली, और अमर ने ज़ैद के इस इकरार को स्वीकार किया और पुष्टि की। और यदि ऐसा इकरार 'मूसा लहु' (जिसे वसीयत की गई) की ओर से हो, तो लिखे: ज़ैद ने इकरार किया कि अमर ने अपने जीवनकाल में, अपने स्वस्थ मस्तिष्क और पूर्ण चेतना की अवस्था में, ज़ैद के लिए अपनी मृत्यु के बाद अपनी पूरी संपत्ति की वसीयत की थी, और उसका रक्त संबंधी या वैवाहिक कोई वारिस न था। और उसे इस काम का 'वसी' (संरक्षक) बनाया था कि वह जहाँ कहीं भी उसका तरका हो, जिसके पास हो, उससे उसे मांगे। इसलिए उसे 'बिसदाक़त' (सच्चाई के साथ) वसी बनाया था। और इस ज़ैद ने उसकी उस वसीयत को, जो ज़ैद के लिए थी, और उसकी 'वसायत' को कि ज़ैद को वसी नियुक्त किया गया था,

स्वीकार किया था। और ज़ैद ने मृतक के लिए अमुक दिरहम का कर्ज वाजिब होना साबित किया और उस वसायत के तहत उससे उस माल का مطالبہ (मांग) किया, तो उस फलां व्यक्ति ने वह सब उसे दे दिया और मुख़िर ने वह सब वसूल कर लिया। और उसे पूरा वसूल पाया। अंत तक। और अल्लाह ताला सबसे बेहतर जानता है।

बालिग होने के बाद यतीम का इकरार कि उसने वसी से माल वसूल कर लिया है अन्य प्रकार: यदि वसी ने अपने पास यतीम का माल होने का इकरार किया, तो लिखे: ज़ैद ने (जो मृतक अमर और उसके नाबालिग बच्चे फलां के मामलों की देखभाल के लिए शहर के काज़ी द्वारा नियुक्त वसी है), अपने स्वस्थ शरीर की स्थिति में, अपनी इच्छा से इकरार किया कि वसायत के हुक्म के अनुसार नाबालिग का माल उसके कब्जे में है। और वह जो भी नकद, खर्च आदि की वस्तुएं हैं, उनका वर्णन करे और उनका विवरण दे। और उस वसी ने उन पर कब्जा कर लिया है ताकि वह उनकी रक्षा कर सके और नाबालिग के बालिग होने पर, और जब उसमें समझदारी के लक्षण दिखाई दें, तो बिना किसी बहाने के उसे वापस लौटा दे। और वह इस इकरार में कानूनी रूप से पुष्टि किया गया है, और दस्तावेज़ समाप्त करे। अल्लाह ताला बेहतर जानता है।

अन्य प्रकार: बालिग होने के बाद यतीम का इकरार कि उसने वसी से माल वसूल पा लिया है, तो लिखे: ज़ैद ने 'मजलिस-ए-हुक्म' (अदालत) में अपनी इच्छा से इकरार किया कि उसने अमर से (जो उसके पिता की ओर से नाबालिग अवस्था में उसके लिए वसी नियुक्त था) वह सारा माल, जो अमर के पास चल-अचल संपत्ति, जमीन, जानवर, अनाज, नकद, बागों के फल, अंगूर आदि के रूप में था, वसी द्वारा सौंपे जाने के बाद अपने कब्जे में ले लिया है। अब इस मुख़िर का उस वसी पर कोई दावा या झगड़ा नहीं रहा।

کچھ دعویٰ وحق نہیں ہے سوائے استحقاق ولاء کے کہ بعد اپنے باپ کے اس کی ولاء اس مقر کے واسطے ہے اور اس ہاندی نے بالشفاعہ اس کی تصدیق کی اور اگر پسر نے کسی غلام کے مدبر ہونے کا اقرار کیا کہ اس کے باپ نے اس کو مدبر کر دیا ہے اور وہ اس کے باپ کی موت سے آزاد ہو گیا تو لکھے کہ فلاں بن فلاں نے حالت جواز اقرار میں بطور وثبت خود اقرار کیا کہ غلام ہندی کسی فلاں اس کے باپ کسی فلاں کی ملک و حق تھا کہ بسبب صحیح اس کا کامل مالک تھا اور اس کے باپ نے اپنی زندگی میں اس غلام کو بتدبیر مطلق صحیح اپنے خالص مال سے مدبر کر دیا اور ایسا ہی اس کے باپ نے اپنی زندگی میں اقرار کیا اور اس کا باپ مر گیا اور یہ غلام اس کے ترکہ کے تہائی سے برآمد ہونے کی وجہ سے آزاد ہو گیا اور اس پر اس غلام پر کوئی استحقاق نہیں ہے سوائے راہ ولاء کے اور بجت میراث اس کا اس غلام پر کوئی دعویٰ نہیں ہے اور سعایت کرانے کے واسطے اس کے ساتھ کوئی خصومت نہیں ہے اور اس غلام نے اُس کے اقرار کی بالواجہہ تصدیق کی ۔ نوع دیگر اگر وارث نے قرض دار سے قرضہ وصول پانے کا اقرار کیا تو لکھے کہ زید نے بطور خود اقرار کیا کہ اس کا باپ فلاں مر گیا اور اُس کا عمرو پر اتنے درم قرضہ واجب و حق تھا اور اس کی موت سے یہ مال اس کے بیٹے اس زید کے واسطے میراث ہو گیا کہ اس کے سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے اور عمرو نے یہ اس کو ادا کر دیا اور پورا دے دیا پس زید نے اس سب کو بھر پور کامل وصول کر لیا اور وصول پانے کے ساتھ اُس کو باہر اُمید اس سے بری کر دیا اور عمرو مذکور کے واسطے اس معاملہ میں ہر طرح کے درک کی اس سب میں ہو یا اس میں سے کسی جزو میں ہو ضمانت سمجھ جو شرع میں لازم ہوتی ہے کر لی اور عمرو نے اس کے اس اقرار کو بالواجہہ قبول کیا اور تصدیق کی اور اگر ایسا اقرار از جانب موسیٰ لہ ہو تو لکھے کہ زید نے اقرار کیا کہ عمرو نے اپنی زندگی میں اپنی صحت و عقل و ہمہ

وجوہ جائز تصرفات کی حالت میں زید کے واسطے اپنے تمام ترکہ کی اپنی وفات کے بعد وصیت کی تھی اور اس کا کوئی وارث براہ قرابت یا زوجیت نہ تھا اور اس کو اس عہد کا وصی کیا تھا کہ اس کا ترکہ جہاں ہو جس کے پاس ہو اور جس پر ہو طلب کرے اس واسطے اس کو بصداقت سمجھ وصی کیا تھا اور اس زید نے اس کی وصیت کو جو زید کے واسطے تھی اور اس کی وصایت کو کہ زید کو وصی مقرر کیا تھا قبول کی تھی اور زید نے بجت شرعیہ فلاں درم اس متوفی کے واسطے قرضہ لازم و حق واجب ہونا ثابت کئے اور محکم اس وصایت ثابتہ کے اس سے اس مال کا مطالبہ کیا پس اس فلاں نے یہ سب اس کو دے دیئے اور اس مقر نے یہ سب وصول کر لئے اور بھر پورا س سے وصول پائے الیٰ آخرہ واللہ تعالیٰ اعلم۔

بالغ ہونے کے بعد یتیم کا اقرار کہ اس نے وصی سے مال وصول پایا ہے نوع دیگر اگر وصی نے اپنے پاس مال یتیم ہونے کا اقرار کیا تو لکھے کہ زید نے حفاظت ترکہ عمرو متوفی اور اس کے صغیر فلاں کے درستی امور کا وصی بہتری از جانب قاضی شہر فلاں ہے اپنی صحت بدن کی حالت میں بطوع خود اقرار کیا کہ بحکم وصایت صغیر کا مال اس کے قبضہ میں ہے اور وہ اتنے درم نقد و چند میں اعیان اموال ہیں ان کو بیان کر دے اور ان کا وصف بیان کرے اور ان پر اس وصی نے قبضہ کیا ہے تاکہ ان کی حفاظت کرے اور صغیر مذکور کے بالغ ہونے پر اور جب کہ اس سے آثار صلاحیت ظاہر ہوں بدون عذر و تعلل کے اس کو واپس دے اور وہ اس اقرار میں بطوع شرعی تصدیق کیا گیا اور تحریر کو ختم کرے واللہ تعالیٰ اعلم۔ نوع دیگر بالغ ہونے کے بعد یتیم کا اقرار کہ اس نے وصی سے مال وصول پایا ہے لکھے کہ زید نے مجلس حکم میں بطوع خود اقرار کیا کہ اس نے عمرو سے جو اس کے باپ فلاں متوفی کی طرف سے حفاظت ترکہ و اصلاح امور اس مقر کے واسطے اس کی حالت صغیر میں وصی مقرر تھا تمام وہ مال جو اس عمرو کے پاس از منقول و عقار و اراضی و حیوان و غلہ و نقد و اثمان و حاصلات باغات انگور

وغیرہ اقسام اموال سے تھا اس وصی سے اس کے سپرد کرنے کے بعد جائز اپنے قبضہ میں کر لیا پس اب اس مقر کا اس وصی پر کوئی دعویٰ و خصومت نہ رہی پھر اگر اس کے

Thereafter, the declarant made a claim against this executor (Wasi) regarding a tangible asset or a debt, for someone who stood in his place—whether during his lifetime or after his death—as an agent, executor, or deputy. If he made such a claim, it would all be void and rejected. The scribe shall complete the writing. And Allah knows best. Another copy of the same content: Zaid voluntarily acknowledged that his father Umar had died, and before his death, he had appointed Bakr as an executor to protect his entire estate, pay the debts of the aforementioned deceased, and collect the debts owed to the deceased by others. And after his death, to execute his wills, and he died holding this executorship. He did not recant anything from this, or any part of it, and he left no heirs except me. Then this executor carried out all the tasks he was entrusted with and acted in these matters according to the requirements of the Shariah, fulfilling and collecting, and executing wills from one-third of the wealth. And this declarant spent from this wealth on his food, clothing, and upkeep in a customary and known manner. The declarant also acknowledged that he has reached the age of maturity, his maturity is evident, and he has become entitled to take possession of his property and obtain his rights. And this declarant received all his property that was in the possession of the executor, which was part of the estate of his paternal grandfather, the aforementioned deceased, by right of inheritance. And he received all of it in full and complete, after having identified and recognized the entire estate, item by item and type by type, such that nothing remained hidden from him, and he became fully aware of it all. And this declarant released the aforementioned executor from all his claims and disputes. So, if after this, the declarant or anyone like him makes a claim against the aforementioned executor—that he possesses or has in his control anything small or large, old or new, from the estate of the declarant’s deceased father, or if anyone else makes such a claim on his behalf—then all of it is void and rejected. And any witness who stands for this case against the executor, or any proof he presents, or if he demands an oath from him or disputes with him regarding this, it will all be slander and falsehood. And this executor will be free from all of this, and this executor is in a state of permissibility in this world and the hereafter. His acknowledgment of the face-to-face settlement was accepted.

Another type: A minor's acknowledgment that he gave permission to give his wealth to another. Zaid voluntarily acknowledged that he had completed eighteen years of age and the nineteenth had begun, and that he had reached puberty and the age of

maturity. Shariah rulings and commandments became incumbent upon him. The declarant acknowledged that he had ordered a certain executor—who was appointed to protect his father's estate and oversee his upbringing during his minority—to hand over all the wealth that was with him, on his behalf, or in his possession, which constituted his share of his father's inheritance, to his mother, so-and-so, daughter of so-and-so, so that his mother could protect this wealth until he needed it. And the executor handed over all his wealth that was his responsibility or in his possession to his mother accordingly. After this, no wealth belonging to his father's estate remained with the executor or in his responsibility. The declarant's mother, so-and-so, daughter of so-and-so, acknowledged that she had received all this wealth. If a landlord gives wheat or barley to his tenant farmers by way of a loan so that they may sow seeds, and he wants to have an acknowledgment document written, the procedure is that the scribe first writes a list of names on the top of the paper, writing the name of one tenant along with his father's and grandfather's name, and opposite it, writes the quantity of wheat or barley or other grain he borrowed. Likewise, he writes the same for the second, third, fourth, and so on. Then, after that, he begins the acknowledgment document, stating: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. These individuals listed above acknowledge that so-and-so, son of so-and-so, has a required debt and a valid right against each of them for the amount of wheat or barley written after their names, according to a valid loan agreement, as this landlord has loaned this grain to each of them so that these people..."

बाद इसके मुकर्रर ने इस वसी पर ऐन या दीन का दावा किया जो इसके कायम मकाम हो उसकी हयात में या वफात के बाद वकील या वसी या नायब हो उसने ऐसा दावा किया तो यह सब बातिल व मरदूद होगा और तहरीर को तमाम करे वल्लाहु आलम। नुस्खा दीगर इंदरिन मजमून - ज़ैद ने बतौए खुद इकरार किया कि उसका बाप उमर मर गया और उसने कब्ल अपनी वफात के बक्र को वसी किया था कि उसके तमाम तरके की हिफाजत करे और मुतवफ्फी मजकूर के कर्ज़े अदा करे और मुतवफ्फी के कर्ज़े जो लोगों पर हैं उनको वसूल करे और उसकी वफात के बाद उसकी वसीयतें नाफिज़ करे और इसी वसायत पर मर गया। इस सब से या इसमें से किसी बात से रुजू नहीं किया और मेरे सिवाए कोई वारिस नहीं छोड़ा, फिर उस वसी ने इन तमाम कामों को जिनकी बाबत उसको वसीयत की थी अंजाम दिया और इन अमूर में मुवाफिक इक़तिज़ाये हुक्मे शर्ई के तसर्रुफ किया कि करने और वसूल किये और तिहाई माल से वसीयतें नाफिज़ कीं और इस मुकर्रर ने इस माल से उसके खाने व कपड़े व ओढ़ने देखौने में बतौए मारूफ खर्च किया और इस मुकर्रर ने यह भी इकरार किया कि वह मर्दों की हद तक पहुँच गया है और उसकी इस्लाहकारी जाहिर हो गई है और अपने अमवाल पर कब्ज़ा करने और अपने हुकूक हासिल कर लेने का मुस्तहिक हो गया है और इस मुकर्रर ने अपना तमाम माल जो उस वसी के कब्ज़े में उसके बाप के बाप फलां मुतवफ्फी के तरके का था, ब-हुक्मे इरस वसूल कर लिया और यह सब तमाम व कमाल उस वसी के देने से भर पाया, बाद अज़ां कि तमाम तरके का बज्नास व अनवा एक-एक करके जान पहचान लिया, बदन उसके कान में से कोई चीज़ उस पर पोशीदा रही हो और इससे बखूबी वाकिफ हो गया और इस मुकर्रर ने इस वसी मजकूर को अपने तमाम दावा व खसूमात से बरी कर दिया, पस अगर इसके बाद यह मुकर्रर या इसके मिस्ल उस वसी मजकूर पर दावा करे कि उसके पास या उसके कब्ज़े में इस मुकर्रर के पद्र मुतवफ्फी फलां के तरके में से कलील व कसीर कदीम व जदीद कुछ है या कोई और उसकी तरफ से ऐसा दावा करे तो यह सब बातिल व मरदूद है और जो गवाह ओसी पर इस मुकदमा में कायम करे या जिस किस्म की हुज्जत पेश करे या उससे कसम तलब करे और उससे इस बात में मुनाज़ा करे तो यह सब बहुतन व दरोग होगा और यह वसी मजकूर इस सब से बरी होगा और यह वसी दुनिया व आख़िरत में इससे हलत में है। इसका यह इकरार बिल-मुवाजह कबूल किया।

नौए दीगर: यतीम का इकरार कि उसने अपना माल दूसरे को देने की इजाज़त दी थी। ज़ैद ने बतौए खुद इकरार किया कि उसकी उम्र के अठारह बरस पूरे हो गए और उन्नीसवां शुरू हो गया और इस

एहतिलाम को और वह मर्दों की हद तक पहुँच गया और उसकी तरफ शरई अहकाम शईं अम्र व नह्य मुतवज्जे हुए और इस मुकर्रर ने इकरार किया कि उसने फलां वसी को जो उसके बाप के तरके की हिफाजत और उसकी सगर-सिनी में उसकी परदाख्त के वास्ते वसी था, हुक्म किया कि इस तमाम माल जो उस वसी पर और वसी के पास और वसी की जानिब और वसी के कब्ज़े में है उसका हिस्सा उसके बाप की मीरास का सब जो कुछ हो उसकी मां फलांना बिन्त फलां के सुपुर्द करे ताकि उसकी मां इस माल की ता-वक्त उसकी हाजत के हिफाजत करे और उस वसी ने तमाम उसका माल जो वसी के ज़िम्मे या वसी के पास था हस्ब इसकी मां को दे दिया, इस पर मुकर्रर उसके वसी के ज़िम्मे के पास कुछ माल उसके बाप के तरके का न रहा और इस मुकर्रर की मां फलांना बिन्त फलां ने इकरार किया कि उसने यह सब माल वसूल पाया। अगर ज़मींदार ने अपने काश्तकारों को गेहूं या जौ ब-तरीके कर्ज़ दिए ताकि वे लोग बीज बो दें और चाहा कि उन इसका इकरारनामा लिखवाए तो उसकी सूरत यह है कि कातिब पहले सदर कागज़ पर असामी-दार फेहरिस्त लिखे कि उनमें से एक असामी का नाम उसके बाप व दादा का नाम लिखकर उसके मुकाबिल गेहूं या जौ वगैरह जो अनाज उसने कर्ज़ लिया है उसकी तादाद लिख दे, अला-हाज़ाल-कयास दूसरे व तीसरे व चौथे वगैरह सबको इसी तरह लिखे फिर इसके बाद इकरारनामा शुरू करे कि बिस्मिल्लाह-हिर्रहमान-निर्रहीम इन असामियां मजकूर फेहरिस्त बाला ने इकरार किया कि फलां बिन फलां ने इनमें से हर एक पर इस कदर गेहूं या जौ पचवान जो उसके नाम के आगे तहरीर है कर्ज़ा लाज़िम व हक वाजिब ब-हसब सही कर्ज़ के है कि इस ज़मींदार ने इनमें से हर एक को यह गल्ला कर्ज़ दिया है ताकि ये लोग

بعد اس مقرر نے اس وصی پر عین یادین کا دعویٰ کیا جو اس کے قائم مقام ہو اس کی حیات میں یا وفات کے بعد وکیل یا وصی یا نائب ہو اس نے ایسا دعویٰ کیا تو یہ سب باطل و مردود ہوگا اور تحریر کو تمام کرے واللہ اعلم۔ نسخہ دیگر اندرین مضمون ۔ زید نے بطوع خود اقرار کیا کہ اس کا باپ عمر مر گیا اور اس نے قبل اپنی وفات کے بکر کو وصی کیا تھا کہ اس کے تمام ترکہ کی حفاظت کرے اور متوفی مذکور کے قرضے ادا کرے اور متوفی کے قرضے جو لوگوں پر ہیں ان کو وصول کرے اور اس کی وفات کے بعد اس کی وصیتیں نافذ کرے اور اسی وصایت پر سر گیا اس سب سے یا اس میں سے کسی بات سے رجوع نہیں کیا اور میرے سوائے کوئی وارث نہیں چھوڑا پھر اس وصی نے ان تمام کاموں کو جن کی بابت اس کو وصیت کی تھی انجام دیا اور ان امور میں موافق اقتضائے حکم شرعی کے تصرف کیا کہ کرنے اور وصول کئے اور تہائی مال سے وصیتیں نافذ کیں اور اس مقرر نے اس مال سے اس کے کھانے و کپڑے و اوڑھنے دیکھونے میں بطوع معروف خرچ کیا اور اس مقرر نے یہ بھی اقرار کیا کہ وہ مردوں کی حد تک پہنچ گیا ہے اور اس کی اصلاح کاری ظاہر ہو گئی ہے اور اپنے اموال پر قبضہ کرنے اور اپنے حقوق حاصل کر لینے کا مستحق ہو گیا ہے اور اس مقرر نے اپنا تمام مال جو اس وصی کے قبضہ میں اس کے باپ کے باپ فلاں متوفی کے ترکہ کا تھا بحکم ارث وصول کر لیا اور یہ سب تمام و کمال اس وصی کے دینے سے بھر پایا بعد از آنکہ تمام ترکہ کا بجناس و انواع ایک ایک کرکے جان پہچان لیا بدن اس کے کان میں سے کوئی چیز اس پر پوشیدہ رہی ہو اور اس سب سے بخوبی واقف ہو گیا اور اس مقرر نے اس وصی مذکور کو اپنے تمام دعویٰ و خصومات سے بری کر دیا پس اگر اس کے بعد یہ مقرر یا اس کے مثل اس وصی مذکور پر دعویٰ کرے کہ اس کے پاس یا اس کے

قبضہ میں اس مقرر کے پدر متوفی فلاں کے ترکہ میں سے قلیل و کثیر قدیم و جدید کچھ ہے یا کوئی اور اس کی طرف سے ایسا دعویٰ کرے تو یہ سب باطل و مردود ہے اور جو گواہ اوصی پر اس مقدمہ میں قائم کرے یا جس قسم کی حجت پیش کرے یا اس سے قسم طلب کرے اور اس سے اس بات میں منازعہ کرے تو یہ سب بہتان و دروغ ہوگا اور یہ وصی مذکور اس سب سے بری ہوگا اور یہ وصی دنیا و آخرت میں اس سے حلت میں ہے اس کا یہ اقرار بالمعاجہ قبول کیا۔ نوع دیگر ۔ یتیم کا اقرار کہ اس نے اپنا مال دوسرے کو دینے کی اجازت دی تھی۔ زید نے بطوع خود اقرار کیا کہ اس کی عمر کے اٹھارہ برس پورے ہو گئے اور انیسواں شروع ہو گیا اور اس احتلام کو اور وہ مردوں کی حد تک پہنچ گیا اور اس کی طرف شرعی احکام شرعی امر ونہی متوجہ ہوئے اور اس مقرر نے اقرار کیا کہ اس نے فلاں وصی کو جو اس کے باپ کے ترکہ کی حفاظت اور اس کی صغر سنی میں اس کی پرداخت کے واسطے وصی تھا حکم کیا کہ اس تمام مال جو اس وصی پر اور وصی کے پاس اور وصی کی جانب اور وصی کے قبضہ میں ہے اس کا حصہ اس کے باپ کی میراث کا سب جو کچھ ہو اس کی ماں فلانہ بنت فلاں کے سپرد کرے تاکہ اس کی ماں اس مال کی تاوقت اس کی حاجت کے حفاظت کرے اور اس وصی نے تمام اس کا مال جو وصی کے ذمہ یا وصی کے پاس تھا حسب اس کی ماں کو دے دیا اس پر مقرر اس کے وصی کے ذمہ کے پاس کچھ مال اس کے باپ کے ترکہ کا نہ رہا اور اس مقرر کی ماں فلانہ بنت فلاں نے اقرار کیا کہ اس نے یہ سب مال وصول پایا اگر زمیندار نے اپنے کاشتکاروں کو گیہوں یا جو بطریق قرض دیے تاکہ وہ لوگ بیج بو دیں اور چاہا کہ ان اس کا اقرار نامہ لکھوائے تو اس کی صورت یہ ہے کہ کاتب پہلے صدر کاغذ پر اسامی دار فہرست لکھے کہ ان میں سے ایک اسامی کا نام اس کے باپ و دادا کا نام لکھ کر اس کے مقابل گیہوں یا جو وغیرہ جو اناج اس نے قرض لیا ہے اس کی تعداد لکھ دے علیٰ ہذا القیاس دوسرے و تیسرے و چوتھے وغیرہ سب کو اسی طرح لکھے پھر اس کے بعد اقرار نامہ

شروع کرے کہ بسم اللہ الرحمن الرحیم ان اسامیاں مذکورہ فہرست بالا نے اقرار کیا کہ فلاں بن فلاں نے ان میں سے ہر ایک پر اس قدر گیہوں یا جو پچھوان جو اس کے نام کے آگے تحریر ہے قرضہ لازم و حق واجب بحسب صحیح قرض کے ہے کہ اس زمیندار نے ان میں سے ہر ایک کو یہ غلہ قرض دیا ہے تاکہ یہ لوگ اس

...the land located in such-and-such village, (they should) do their own farming, and those people have taken possession of it, and the appointed person (muqarrar lah) has verbally confirmed their admission. And this occurred on such-and-such date. And Allah knows best. Another type of admission: An admission by a master regarding a minor child entrusted to him for training, including the mention of expenses and clothing. This is the admission of master so-and-so, who of his own free will admitted that Amr had entrusted his minor son Zaid to him under paternal authority, after the said Amr had leased his son to him for three consecutive years. The condition was that the minor would work for the master during the day, not at night, nor on Fridays, nor on the days of Eid. He would work according to his capacity as instructed by the master, and the master would not prevent him from performing prayers at their proper times. On the condition that the wages for the first year, the monthly wages for the second year, and the wages for the third year would be such-and-such (as the child's skill and intelligence increased in the second year, the wages increased). Under these conditions, he was leased out. And the child's father, so-and-so, confirmed this admission verbally. Then the father should write an admission that he has permitted the master to spend the wages due in the first year on the child's food, clothing, and other necessary expenses, without extravagance. The same applies to the second and third years; any remaining balance should be given to the child's father. The master accepted this permission on behalf of the father, and took possession of the child. Then they separated from the session. This occurred on such-and-such date. And Allah knows best.

Another type of admission of gift (hiba): The donor writes that so-and-so admitted of his own free will that he has gifted Zaid the entire house (including its boundaries and rights). This is a valid, enforceable, and legally sound gift, of which the donee has taken possession. There is no corruption, no option, no condition of exchange, no simulation (talji'ah), and no secret agreement. The donee accepted this gift in the session before they parted ways, and took formal possession in the presence of witnesses, in such a way that the donor surrendered it fully, free from all obstacles or disputes. Then they parted and made each other witnesses. And Allah knows best.

Chapter 10 and 14

On Writing Releases (Bari'at)

Regarding the release (bari'at) from every property for which a document has been written, the Great Imam and his companions (like Hilal al-Razi, i.e., Abu Yusuf bin

Khalid) used to begin such releases by writing: "This writing is for so-and-so bin so-and-so (the debtor) from so-and-so bin so-and-so (the creditor)..." Hilal would add further that "this was written for so-and-so." And Abu Zaid would also add the condition that "this writing, to which the witnesses have testified, has the following content: that so-and-so, meaning the creditor..."

(उस) ज़मीन में जो फलां गाँव में स्थित है, अपनी-अपनी खेती करें और उन लोगों ने (वहाँ) कब्ज़ा कर लिया है और मुक़र्रर लह (जिसके हक में इकरार है) ने उनके इकरार की ज़बानी तसदीक की है। और यह फलां तारीख को हुआ, वल्लाहु आलम। एक और प्रकार का इकरार: उस्ताद द्वारा किसी छोटे बच्चे (सगीर) के बारे में, जिसे काम सिखाने के लिए सौंपा गया हो और उसके खर्चे व कपड़ों का ज़िक्र। यह इकरारनामा उस उस्ताद फलां का है, जिसने अपनी मर्ज़ी से इकरार किया कि अम्र ने अपने छोटे बेटे ज़ैद को पितृ-अधिकार के तहत उसे सौंपा, इस बात के बाद कि उस अम्र ने अपने बेटे को उसके पास तीन साल के लिए मज़दूरी (इज़ारा) पर दिया था। शर्त यह थी कि यह छोटा बच्चा उस्ताद के लिए दिन में काम करेगा, न कि रात में, और न ही जुमे के दिन और न ही ईद के दिनों में। वह अपनी क्षमता के अनुसार काम करेगा जैसा उसका उस्ताद आदेश दे, और उस्ताद उसे नमाज़ अपने समय पर ठीक से पढ़ने से नहीं रोकेगा। शर्त यह है कि पहले साल की मज़दूरी इतनी होगी, दूसरे साल की मासिक मज़दूरी इतनी होगी, और तीसरे साल की इतनी होगी, यानी दूसरे साल में कौशल और समझ बढ़ने के कारण मज़दूरी में वृद्धि हो गई। इन शर्तों के साथ उसे किराए पर दिया है। और इस बच्चे के पिता फलां ने इस इकरार की मौखिक पुष्टि की है। फिर बच्चे का पिता इकरारनामा लिखे कि बच्चे के पिता ने उस्ताद को अनुमति दी है कि पहले साल में जो मज़दूरी मिलेगी, उसे बच्चे के खाने-पीने, कपड़ों और अन्य ज़रूरी खर्चों में बिना फिजूलखर्ची के खर्च करे, और दूसरे साल की मज़दूरी में से भी पहले साल की तरह खर्च करे और शेष बच्चे के पिता को दे दे। इसी तरह तीसरे साल भी करे। और उस उस्ताद ने पिता की यह अनुमति स्वीकार कर ली। फिर वे मजलिस (सभा) से अलग हो गए। यह फलां तारीख को हुआ, वल्लाहु आलम।

हब्बा (दान) के इकरार का एक और प्रकार: दानकर्ता लिखे कि फलां ने अपनी मर्जी से इकरार किया कि उसने ज़ैद को वह घर (जिसमें सीमाएं व अधिकार शामिल हैं) पूरी तरह से दान कर दिया है। यह दान वैध, लागू और सभी शर्तों को पूरा करने वाला है, जिस पर दान लेने वाले का कब्ज़ा हो गया है। इसमें न तो कोई भ्रष्टाचार है, न विकल्प है, न कोई शर्त है, न ही दिखावटी (तलजीह) है। दान लेने वाले ने इस दान को सभा में दोनों के अलग होने से पहले ही स्वीकार कर लिया और गवाहों के सामने सही तरीके से उस पर कब्ज़ा कर लिया, इस तरह कि दानदाता ने इसे बिना किसी रुकावट या विवाद के सौंप दिया। फिर दोनों अलग हो गए और खुद को गवाह बना लिया, वल्लाहु आलम।

अध्याय 10 और 14

बरीत (मुक्ति-पत्र) लिखने के बारे में

हर उस माल से मुक्ति (बरीत) जिसके लिए दस्तावेज़ लिखा गया हो, इमाम आज़म और उनके साथियों (जैसे हिलाल राज़ी) इस तरह शुरुआत करते थे कि यह तहरीर फलां के लिए है (यानी जिस पर क़र्ज़ है) फलां की तरफ से (यानी क़र्ज़ देने वाला)। हिलाल इसके आगे और जोड़ते थे कि इसे फलां के लिए लिखा गया है। अबू ज़ैद यह शर्त भी जोड़ते थे कि यह तहरीर जिस पर गवाहों ने हस्ताक्षर किए हैं, उसका مضمون यह है कि फलां व्यक्ति यानी क़र्ज़ देने वाला...

کی زمین واقع دیہہ فلاں میں اپنی اپنی زراعت کریں اور ان لوگوں نے اس سے لے کر قبضہ کر لیا ہے اور مقرر لہ نے ان کے اقرار کی خطابا تصدیق کی، اور یہ فلاں تاریخ واقع ہوا واللہ تعالیٰ اعلم۔ نوع دیگر اقرار استاد فقط طفل صغیر جو اس کو تعلیم عمل کے واسطے سپرد کیا گیا ہے اور نفقہ و لباس کا تذکرہ۔ یہ تحریر اقرار استاد فلاں ہے جس نے اپنے اقرار کی حالت میں بطوع خود اقرار کیا کہ عمرو نے اپنے پسر صغیر زید کو بو لایتِ پدری اس کو سپرد کیا بعد از آنکہ اس شخص عمرو نے اپنے بیٹے کو اس کے پاس بو لایت پدری تین سال متواتر کے واسطے اجارہ پر دیا کہ ابتدا ان تین سال کی ابتدا ئے ماہ فلاں سنہ فلاں ہے اور انتہا اس کی آخر ماہ فلاں سنہ فلاں ہے اس غرض سے اجارہ پر دیا کہ استاد مذکور کے واسطے یہ کام بعض اتنے درم کے کرے جس شرط کے یہ صغیر یہ کار مذکور اس استاد کے واسطے دن میں کرے نہ رات میں اور نہ ایامِ جمعہ میں اور نہ ایامِ عید میں بقدراپنی طاقت کے کرے جس طرح اس کام کو اس کا استاد اس کو حکم دے اور یہ استاد اس کو نمازوں کو اپنی اوقات پر ٹھیک طرح سے ادا کرنے سے نہ روکے بدین شرط کہ اس صغیر کے کام کی اجرت اول سال میں اس قدر درم اور دوسرے سال میں اس کے کام کی اجرت ماہواری اس قدر درم اور تیسرے سال اس قدر درم یعنی دوسرے سال اس کام میں اس کی مہارت و ہوشیاری زیادہ ہو جانے سے اجرت میں زیادتی ہو گئی بدین شرائط با جارہ صحیح اس کو اجارے پر دیا ہے اور اس صغیر کے باپ فلاں نے اس کے اقرار کی بالمشافہ تصدیق کی پھر صغیر کے باپ اقرار تحریر کرے کہ صغیر کے والد نے اس استاد کو اجازت دے دی کہ سال اول میں جو اجرت اس کی واجب ہو اس کو اس صغیر کے کھانے پینے لباس و باقی مصالح میں بطور معروف بدون اسراف و ذیلی کے خرچ کرے اور دوسرے سال اس کی اجرت میں سے بقد ر سال اول کے اس کے کھانے پینے لباس و باقی مصالح میں صرف کرے اور جو باقی رہے وہ اس

صغیر کے والد کو دے دے اس اسی طرح تیسرے سال کی اجرت میں سے بقد رسال اول کے اس کے کھانے پینے لباس و مصالح ضرور یہ میں خرچ کرے اور جو باقی رہے وہ اس کے والد کو دے دیواور اس مستاجر استاد نے والد صغیر کی طرف سے یہ اجازت قبول کی اور صغیر مذکور کو اس کے والد کے سپرد کرنے سے لے لیا پھر اس مجلس عقد سے بمفرق ابدان و اقوال جدا ہو گئے اور یہ فلاں تاریخ واقع ہوا واللہ تعالیٰ اعلٰم۔

نوع دیگر اقرار ہبہ دار لکھے کہ فلاں نے بطوع خود اقرار کیا کہ اس نے زید کو تمام دار مشتملہ بہ بیوت محدودہ مذکورہ و چنین و چنان مع سب حدود و حقوق و چنین و چنان کے یہ ہبہ صحیحہ جائز ہ نافذہ مستجمعہ للشرائط صحت محوزہ مقبوضہ فارغہ کے ہبہ کیا جس میں فساد نہیں ہے نہ خیار ہے اور نہ اشتراطِ عوض ہے اور نہ تلجیہ ہے اور نہ مواعدہ ہے اور اس موہوب لہ نے اس ہبہ کو مجلس ہبہ میں قبل دونوں کے افتراق و اشتغالِ بکارد دیگر کے بھول صحیح قبول کیا اور بمعائنہ گواہوں کے اس پر قبضہ صحیح کر لیا بدین طور کہ واہب مذکور نے اس کو یہ ہبہ پورا تسلیم صحیح فارغ از ہر مانع و منازع سپرد کیا کہ پھر دونوں متفرق ہوئے اور دونوں نے اپنے اوپر گواہ کر لئے واللہ تعالیٰ اعلٰم۔

فصل 10 و جہار (14)

بریتوں کی تحریر میں

بریت ہر ایسے مال سے جس کے واسطے دستاویز تحریر ہوا امامِ اعظم ﷺ وان کے اصحابِ دشمی و ہلال رازی (ابو یوسف بن خالد) اسی بریت کی ابتدا اس طرح لکھتے تھے کہ یہ تحریر واسطے فلاں بن فلاں کے فلاں کے یعنی جس پر قرضہ ہے از جانب فلاں بن فلاں بن فلاں ہے وہ شخص جس کا قرضہ ہے اور ثمنی و ہلال اس کے آگے اور بڑھاتے تھے کہ اسکو واسطے فلاں کے

تحریر کیا ہے اور ابو زید یہ شرط بھی اس طرح لکھتے تھے کہ یہ تحریر جس پر گواہانِ مسیانِ آخر تحریر ہذا سب شاید ہوئے ہیں بدین مضمون ہے کہ فلاں بن فلاں یعنی قرض خواہ

1. تجدہ یعنی سب شرائط کو جامع ہے، مجوزہ اپنے حوزہ تصرف میں لیا ہوا، تلجیہ ظاہر میں دکھلائے، مواعدہ خفیہ اقرار کرہا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) 273 Kitab al-Shurut

According to them, he has acknowledged that a certain person owed him this much debt. Some scribes of conditions (Shurut) write it in such a way that this release (Bara'at) is for so-and-so, son of so-and-so. Later scholars chose the option that the document, upon which witnesses are present up to the statement: "that he owed him this much debt and the aforementioned debtor paid it in full, and he received it in full and complete," in a valid manner, and the aforementioned debtor, by giving it, was released with possession and satisfaction (Istifa). He now has no claim against him for this reason. If he, or someone on his behalf, makes a claim against him or anyone else for this or anything within it, he will be considered a fabricator in his claim, his witnesses will not be heard, nor will the defendant be asked to take an oath, and his opponent will be absolved of it, both in this world and the hereafter. He acknowledged that he had the documents for this debt, and by paying and releasing it, those documents became useless, were lost, and did not come into his hands to return to the debtor. Therefore, if he produces those documents, they will be void and will provide no evidence. The person in whose favor the acknowledgement was made (Muqarr-lah) confirmed all this directly, and both took witnesses. This should be written as above, and the same applies to the Mahr debt. The release from a Suftaja (bill of exchange) holder is written such that the witnesses testify up to the point: "that so-and-so brought this Suftaja to so-and-so, which was on behalf of so-and-so for this many dirhams, and he accepted the letter from him, gave him this wealth, and because of giving this wealth, he took possession of it in a valid manner." He also took a guarantee that the Suftaja holder would protect him from any claims against the giver and would return what was received. Thus, he became a guarantor with a valid guarantee, and both took witnesses.

For two people who had dealings with each other, a 'Bara'at-e-Jamia' (comprehensive release) should be written such that the document, with witnesses, states: "Zaid acknowledged before them that transactions between Zaid and Amr, such as buying and selling, Hawalat, Kafalat, rentals, deposits, goods, Mudaraba, rights, and testimonies, etc., occurred. Zaid settled the accounts with him in a true and correct manner, and whatever was due from him, he paid in full and took complete possession. Amr, by giving it, was released with possession and satisfaction. Therefore, Zaid has no claim, demand, or dispute against him or on his behalf for any reason." If this release is without possession, do not mention possession; instead, write that "Zaid settled the accounts in a true and correct manner and gave him a

valid, complete, and final release that terminates all claims and disputes, after understanding all accounts one by one. Nothing remains due from him to the other." If anything remains, state: "Nothing remains due except for this much," and specify the asset or debt remaining. 'Ibra-e-Mutlaq' (Absolute Release): So-and-so, son of so-and-so, acknowledged that he released so-and-so, son of so-and-so, from every dispute, whether financial or non-financial, with a valid and complete release that terminates all disputes. After this release, he has no claim, neither small nor large, old nor new, fixed nor movable, counted nor weighed... He made this acknowledgement with a valid declaration, and the person in whose favor it was made confirmed it. A person unjustly struck another with a fist, causing him to die; the heirs of the deceased then claimed 'Diyat' (blood money) from the killer, then he...

फतावा आलमगीरी ..... खंड (10) 273 किताब अल-शुरूत

उनके नज़दीक इकरार किया है कि उसका अमुक व्यक्ति का इतना कर्ज़ा था और कुछ अहले-शुरूत (शर्त लिखने वाले) इस तरह लिखते हैं कि यह बरात (मुक्ति) अमुक बिन अमुक के लिए है, और बाद के विद्वानों ने यह विकल्प चुना कि यह तहरीर जिस पर गवाहान, यहाँ तक कि इस कथन तक कि 'उसका इतना कर्ज़ा था और उक्त ऋणी ने उसे अदा कर दिया और पूरा-पूरा दे दिया, और उसने इसे मुकम्मल तौर पर वसूल कर लिया', एक सही तरीके से, और उक्त ऋणी ने इसे देकर, कब्ज़े और इस्तेफ़ा (वसूली) के साथ बरी हो गया और अब उसका उस पर इस कारण से कोई दावा बाकी नहीं रहा, और यदि वह उसकी तरफ से या उसकी वजह से किसी और व्यक्ति के खिलाफ इसका या इसमें से किसी चीज़ का दावा करता है, तो वह अपने दावे में झूठा होगा और उसके गवाहों की सुनवाई नहीं होगी, और न ही उसके लिए प्रतिवादी से कसम ली जाएगी, और उसका विरोधी उससे बरी होगा, और दुनिया व आखिरत में उससे मुक्त हो जाएगा। और इकरार किया कि उसके पास इस कर्ज़ के दस्तावेज़ थे और इसे अदा करने और बरी करने से वह बेकार हो गया और नष्ट हो चुका है और उसके हाथ नहीं आया कि ऋणी को वापस दे दे, इसलिए यदि वह उस दस्तावेज़ को निकालेगा तो वह अमान्य (बेकार) होगी, उससे कोई सबूत नहीं मिलेगा। और 'मुकर लह' (जिसके पक्ष में इकरार किया गया) ने इस पूरे इकरार की प्रत्यक्ष पुष्टि की और दोनों ने अपने ऊपर गवाह बना लिए। अंत तक यथावत लिखे, और इसी तरह मेहर के कर्ज़ की भी यही स्थिति है। सفتजा (हुंडी) देने वाले से बरात (मुक्ति) की सूरत यह है कि जिस पर गवाहान इस कथन तक हों कि 'अमुक व्यक्ति इस हुंडी को अमुक के पास लाया, जो अमुक की तरफ से अमुक दरहम के लिए थी, और उसने उस पत्र को उससे स्वीकार कर लिया और यह माल उसे दे दिया और इसे देने के कारण उसने सही तरीके से कब्ज़ा कर लिया' और उसके लिए हर उस दावे की, जो سفتजा मालिक की तरफ से देने वाले को हो सकता है, इस शर्त पर जमानत ले ली कि वह उसे उसके दावे से छुड़ाएगा और जो वसूल किया है उसे वापस करेगा। तो सही जमानत के साथ ज़ामिन हो जाए और दोनों ने अपने ऊपर गवाह बना लिए।

जिन दो व्यक्तियों के बीच लेन-देन था, उन दोनों के हक में 'बरात-ए-जामिया' (व्यापक मुक्ति पत्र) इस तरह लिखे कि यह तहरीर जिस पर गवाहान, नाम और यहाँ तक कि इस कथन तक कि 'ज़ैद ने उनके सामने इकरार किया कि ज़ैद और अम्र के बीच खरीद-फरोख्त, हवालात, कफालत, इजारात, वदाय (अमानत), बज़ाय (माल), मुज़ारबात, इस्तेहक़ाक और शहादत आदि के लेन-देन हुए, और ज़ैद

ने उससे हिसाब-किताब सही और स्पष्ट तरीके से समझ लिया, और जो कुछ ज़ैद पर निकला, उसने उसे पूरा अदा करके मुकम्मल कब्ज़ा वसूल कर लिया, और अम्र उसे देकर कब्ज़े और इस्तेफ़ा के साथ बरी हो गया, इसलिए ज़ैद का उसके ऊपर या उसकी तरफ से कोई दावा या مطالبہ या दुश्मनी आदि किसी भी वजह से बाकी नहीं रही। इसलिए यदि ज़ैद या ज़ैद की तरफ से कोई व्यक्ति उस पर... (अंत तक)। और यदि यह मुक्ति बिना कब्ज़े के हो, तो कब्ज़े का उल्लेख न करे, बल्कि इस तरह लिखे कि 'ज़ैद ने उससे हिसाब-किताब सही और दुरुस्त तरीके से समझ लिया और उससे उसे सही, वैध और मुकम्मल बरात दी जो दावों और दुश्मनी को काटने वाली है, और उसे बरी कर दिया, सब हिसाब एक-एक करके अच्छी तरह समझने के बाद, और उसका उस पर इसमें से कुछ बाकी नहीं रहा', अंत तक यथावत लिखे। और यदि उस पर कुछ बाकी हो, तो लिखे कि 'ज़ैद का उस पर उसके पास कुछ बाकी नहीं रहा सिवाय इतने के, फिर जो उस पर वस्तु या ऋण बाकी है उसे स्पष्ट कर दे। 'इबरा-ए-मुतलक' (निरपेक्ष मुक्ति): अमुक बिन अमुक ने इकरार किया कि उसने अमुक बिन अमुक को हर उस दुश्मनी से, जो उसकी तरफ से थी, चाहे वह वित्तीय हो या गैर-वित्तीय, पूर्ण और सही बरात देकर बरी कर दिया जो तमाम दुश्मनी को खत्म करने वाली है, और इस बरात के बाद उसका उस पर कोई दावा बाकी नहीं रहा, न थोड़ा न बहुत, न पुराना न नया, न स्थिर न चल, न गिनती वाला न मापतौल वाला...। उसने इसका इकरार सही इकरार के साथ किया और मुकर लह (जिसके पक्ष में इकरार है) ने इसकी पुष्टि की। एक व्यक्ति ने दूसरे को बिना हक के जानबूझकर घूंसा मारा, जिससे वह मर गया, फिर मृतक के वारिसों ने कातिल पर 'दियत' (रक्त-धन) का दावा किया, फिर उसे...

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۱۰) ۲۷۳ کتاب الشروط نے ان کے نزدیک اقرار کیا ہے کہ اس کا فلاں اس قدر قرضہ تھا اور بعض اہل شروط اس طرح لکھتے ہیں کہ یہ براءت واسطے فلاں بن فلاں کے ہے اور متاخرین نے یہ اختیار کیا کہ یہ تحریر جس پر گواہان تا این قول کہ اس کا فلاں اس قدر قرضہ تھا اور قرض دار مذکور نے اس کو ادا کیا اور تمام و کمال پورا دے دیا پس اس سے لے کر تمام و کمال وصول کر لیا بوجہ صحیح اور قرض دار مذکور اس قرضہ سے اس کو دے کر بہ ریت قبضہ واستیفاء بری ہو گیا اور اس کا اس پر اس سبب سے اب کوئی دعویٰ نہیں رہا اور ہر گاہ وہ اس کی جانب یا اس کے سبب سے کسی اور آدمی کی جانب اس کا یا اس میں کسی کسی چیز کا دعویٰ کرے تو اپنے دعویٰ میں مبطل ہوگا اور اس کے گواہوں کی سماعت نہ ہوگی اور نہ اس کے واسطے مدعاعلیہ سے قسم لی جائے گی اور اس کا خصم اس سے بری ہوگا اور دنیا و آخرت میں اس سے بری ہوگا اور اقرار کیا کہ اس کے پاس اس قرضہ کی دستاویز تھی اور اس ادا کرنے اور بری کرنے سے وہ بیکار ہو گئی اور وہ ضائع ہو چکی ہے اور اس کے ہاتھ نہیں آئی تاکہ قرض داری شدہ کو واپس دے پس ہر گاہ اس دستاویز کو نکالے تو وہ معطل ہوگی اس سے کچھ حجت نہ ہوگی اور مقرر لہ نے اس سب اقرار کی بالمشافہ تصدیق کی اور دونوں نے اپنے اوپر گواہ کر لئے آخر تک بدستور مذکور لکھے اور علیٰ ہذا دین مہر کی بھی یہی صورت ہے۔

براءت از سفتجہ دار وہ یہ تحریر جس پر گواہان تا این قول کہ فلاں اس سفتجہ کو فلاں کے پاس لایا جو از جانب فلاں واسطے اس قدر درم کے تھا اور اس نے خط کو اس سے قبول کیا اور یہ مال اس کو دیا اور اس کے سب یہ مال اس کو دینے سے اس نے بوجہ صحیح قبضہ کر لیا اور اس کے واسطے ہر درک کی جو صاحب سفتجہ کی طرف سے دہندہ کو لاحق ہے بدیں شرط ضمانت کر لی

کہ اس کے دعویٰ سے اس کو چھڑائے گا جو کچھ وصول کیا ہے وہ واپس دے گا بضمانت صحیح ضامن ہو اور دونوں نے اپنے اوپر اس کو گواہ کر لئے۔ آخر تک کے گواہ کر لئے۔

جن دو آدمیوں میں باہم لین دین تھا ان دونوں کے حق میں بریت جامعہ اس طرح تحریر کرے کہ یہ تحریر جس پر گواہان مسمیان تا این قول کہ زید نے ان کے سامنے اقرار کیا کہ زید و عمرو کے درمیان معاملات لین دین از قسم خرید و فروخت ہائے حوالات و کفالات و اجارات و ودائع و بضائع و مضاربات و استحقاق و شہادت وغیرہ دستاویز وغیرہ دستاویز بریعہ رہن وغیرہ رہن و ضمانات و امانات اور ان کے سوائے معاملات از وجہ مختلفہ و اسباب متفرقہ جاری ہوئے اور زید نے اس سے محاسبہ سچے اور راست طور پر سمجھ لیا اور زید کا جو کچھ اس پر نکلا وہ اس کے تمام ادا کرنے سے لے کر تمام و کمال قبضہ صحیح وصول کر لیا اور عمر و اس کو دے کر بہ ریت قبضہ و استیفاء بری ہو گیا پس زید کا اس کے اوپر اور اس کی جانب اس کے پاس و اس کے قبضہ میں واس کے ساتھ کوئی دعویٰ و کوئی مطالبہ و خصومت وغیرہ کسی وجہ اور کسی سبب سے نہیں رہی پس ہر گاہ زید یا زید کی طرف سے کوئی شخص اس پر الی آخرہ اور اگر بر بریت بدون قبضہ کے ہو تو قبضہ تحریر نہ کرے بلکہ یوں تحریر کرے کہ زید نے اس سے محاسبہ سچے درست طور پر سمجھ لیا اور اس سے اس کو براءت صحیح جائز تمام و کمال قاطع دعوٰی و خصومات ہے بری کر دیا بعد از آنکہ سب حساب ایک ایک کر کے خوب سمجھ لیا اور اس کا اس پر اس میں سے کچھ باقی نہیں رہا آخر تک بدستور تحریر کرے اور اگر اس پر کچھ باقی رہا ہو تو تحریر کرے کہ پس زید کا اس پر اس کے پاس کے ساتھ کچھ باقی نہیں رہا لا اس قدر۔ پس جو اس پر عین یا دین باقی رہا ہے اس کو بیان کر دے ابراء مطلق فلاں بن فلاں بن فلاں نے اقرار کیا کہ اس نے فلاں بن فلاں بن فلاں کو ہر خصومت سے جو اس کی بجانب اس کے اور اس پر تھی خواہ خصومت مالیہ ہو یا غیر مالیہ سب سے براءت صحیح کامل قاطع ہمہ خصومات بری کر دیا اور بعد

اس ابراء کے اس کا اس پر کچھ نہ رہا دعویٰ و خصومت نہ قلیل میں نہ کثیر میں نہ قدیم میں نہ جدید میں نہ صامت میں اور نہ ناطق میں نہ معدود میں نہ منقول میں نہ کیلی چیز میں نہ وزنی چیز میں نہ فروش میں نہ ظروف میں نہ کسی چیز میں جس پر لفظ مال اطلاق ہو سکے کسی وجہ اور کسی سبب سے نہیں رہا اس کا اقرار با اقرار صحیح کیا اور اس مقرر لہ نے اس کی خطا با تصدیق کی اور تحریر کو تمام کر دے ایک شخص نے دوسرے کو ناحق عمد آگھونسا مارا پس وہ مر گیا پس وارثان مضروب نے ضارب پر دیت کا دعویٰ کیا پھر اس کو

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol (10) Kitab-ul-Shuroot

If someone is released from a claim, let it be written that so-and-so, so-and-so, and so-and-so, who are the children of so-and-so, have acknowledged in a state of validity that they have released the aforementioned person from all claims and disputes they had against him, especially the claim of *Diyat* (blood money) for their father, because these people were claiming against him that he intentionally and wrongfully punched their father, causing his death, and because of this, the *Diyat* became mandatory upon the striker, which became an inheritance among them. Since the defendant denied this claim, these people released him from this claim and all other disputes in a valid manner, and the defendant accepted their release according to the correct opinion, and let the document be completed. If the defendant makes a claim against the heirs of the deceased that they had wrongfully accused him due to this claim, and then he releases them from this claim, let it be written that so-and-so has acknowledged in a state of validity that he has released so-and-so, so-and-so, and so-and-so from the claim he was making against them—that they had wrongfully implicated him—and the reason was that these people had claimed against the acknowledgee that he had intentionally and wrongfully killed their father by punching him, and *Diyat* became mandatory, which became an inheritance among them. Since they had no credible evidence for this claim, they had bribed government officials to implicate him. Therefore, the acknowledgee released them from this claim in a valid manner, and they accepted this release according to the correct opinion, and let the document be completed.

If the creditor releases the estate, let it be written—with the witnesses attesting—that the acknowledgee had a debt of a certain amount of dirhams against so-and-so, and he died, leaving behind so-and-so, so-and-so, and so-and-so as heirs, and that he has no other heirs. Among these heirs, so-and-so paid this amount from his own wealth on the condition that he would recover it from his father's estate. The acknowledgee has received this amount in full from the aforementioned heir, and the heir paid it from his father's estate to recover it later. The guarantor has become a surety for any responsibility (*darak*) arising from this, on the condition that he will free so-and-so from this responsibility or return it as per Sharia law, and the acknowledgee has no further claim on the estate, and let the document be completed. If the heir settles for five hundred dirhams when the debt is a thousand, he shall only recover five hundred dirhams from the estate. If he settles for goods worth five hundred dirhams, he can take the full thousand dirhams from the estate,

provided the condition to take the full thousand was made. If he paid without any such condition and then said, "I paid it with the intention of recovering it from the estate," his statement will not be verified, and he will be considered a benefactor (*muta-barra*). If the creditor collected from the *Wasi* (executor) and the *Wasi* paid from the estate, it should be written in the same manner as the release in the first case. Release from intentional murder (*Qatl-e-Amd*) should be written such that the witnesses testify that Zaid claimed that 'Amr had wrongfully and intentionally killed his father, Bakr, with a weapon, making *Qisas* (retribution) mandatory on 'Amr, and the deceased left no heir except Zaid. Then Zaid forgave this blood and released him from the blood of his father, so-and-so, and from whatever was due to Zaid because of the killing of his father. Therefore, Zaid has no further right against him or his side regarding this matter.

यदि किसी ने अपने दावे से बरी कर दिया तो लिखे कि फलां, फलां और फलां, जो फलां की औलाद हैं, ने जायज़ हालत में खुद इकरार किया कि इन लोगों ने फलां बिन फलां को हर दावे और झगड़े से जो उनका उस पर और उसकी तरफ था, विशेषकर पिता की 'दीयत' (रक्त-धन) के दावे से बरी कर दिया, क्योंकि ये लोग उस फलां पर दावा करते थे कि उसने उनके पिता फलां को जानबूझकर गलत तरीके से घूंसा मारा, जिससे वह मर गया, और उस मारने वाले पर उनके लिए उनके पिता की दीयत वाजिब हुई और वह उन लोगों के बीच विरासत हो गई, और फलां (मुद्दा-अलैह/प्रतिवादी) उनके इस दावे से इनकार कर रहा था, तो इन लोगों ने उसे इस दावे और तमाम झगड़ों से सही तरीके से बरी कर दिया और फलां ने उनकी जमानत को सही कौल (कथन) के अनुसार स्वीकार किया और तहरीर (दस्तावेज) पूरी करे। और अगर मुद्दा-अलैह ने मृतक के वारिसों पर दावा किया कि इन लोगों ने उसे गलत तरीके से पकड़ा है, तो लिखे कि फलां ने जायज़ इकरार की हालत में खुद इकरार किया कि उसने फलां, फलां और फलां को अपने उस दावे से बरी कर दिया जो वह उनकी तरफ करता था कि इन लोगों ने उसे केवल दावा करके गलत तरीके से फंसाया है, और कारण यह था कि इन लोगों ने इस मुकर (इकरार करने वाले) पर दावा किया था कि उसने उनके पिता फलां को जानबूझकर गलत तरीके से घूंसा मारकर मार डाला और उस पर दीयत वाजिब हुई और यह दीयत उन लोगों के बीच विरासत हो गई, और उनके इस दावे पर जो वे करते थे, उनके पास कोई भरोसेमंद दलील नहीं थी, तो इन लोगों ने सरकारी अधिकारियों को बहुत धन देकर उसे फंसाया था, तो इस मुकर ने उन लोगों को अपने इस दावे से सही तरीके से बरी कर दिया और उन लोगों ने उसके इस इबरा (छूट) को सही कौल के अनुसार स्वीकार किया और तहरीर पूरी करे।

ऋणदाता ने तरका (विरासत की संपत्ति) को बरी किया, तो लिखे कि यह तहरीर जिस पर गवाह हैं, इस कथन तक कि इस मुकर के फलां पर इतने दिरहम का कर्ज था और वह मर गया और वारिसों में फलां, फलां और फलां को छोड़ गया, कि उनके सिवाय उसका कोई वारिस नहीं है। इन वारिसों में से फलां ने यह धन अपने पास से इस शर्त पर अदा कर दिया कि वह अपने पिता के तरका से वापस ले लेगा। मुकर ने यह धन उस वारिस से पूरी तरह वसूल पा लिया और फलां ने अपने पिता के तरका से यह धन उसे अदा कर दिया कि अपने पिता के तरका से वापस ले ले। और यह मुकर्रिस (जमानतदार) हर उस जिम्मेदारी (दरक) का जो इस कारण से या उसकी वजह से किसी और तरफ से लगे, इस शर्त पर जमानतदार हुआ कि वह इस फलां को उस जिम्मेदारी से छुड़ाएगा या कब्जे में

से, जिस तरह शरिया का हुक्म जारी होगा, उसे वापस देगा। और इस मुकर का तरका में कोई दावा नहीं रहा और तहरीर पूरी करे। और अगर उस वारिस ने उससे पांच सौ दिरहम पर सुलह कर ली और कर्ज हजार दिरहम है, तो तरका में से केवल पांच सौ दिरहम वापस लेगा और अगर पांच सौ दिरहम कीमत के सामान पर सुलह कर ली, तो तरका में से हजार दिरहम पूरी कर्ज की मात्रा ले सकता है, बशर्ते कि हजार दिरहम ले लेने की शर्त कर ली हो। और अगर उसने बिना किसी शर्त के अदा कर दिया हो, फिर कहा कि मैंने इस उद्देश्य से अदा किया था कि तरका से वापस लूंगा तो उसकी तसदीक नहीं की जाएगी और वह 'मुतब्बरे' (दानकर्ता) होगा। और अगर कर्जदाता ने 'वसी' (वसीयत निष्पादक) से वसूल किया और वसी ने तरका में से अदा किया तो भी इसी तरह लिखे, जिस तरह पहली सूरत में बरी होने की तहरीर हुई है। कत्ल-ए-अम्द (जानबूझकर हत्या) से बरी करने को इस तरह तहरीर करे कि यह तहरीर जिस पर गवाहों के नाम हैं, इस कथन तक कि ज़ैद ने दावा किया कि 'अम्र' ने उसके पिता 'बक्र' को जानबूझकर हथियार से अन्यायपूर्ण तरीके से कत्ल किया, तो 'अम्र' पर 'क़सास' (बदला) वाजिब हुआ और मृतक ने इस ज़ैद के सिवाय कोई वारिस नहीं छोड़ा, फिर इस ज़ैद ने उसे यह खून माफ किया और अपने पिता फलां के खून के बदले उसे बरी कर दिया और जो कुछ इस ज़ैद के लिए अम्र के उसके पिता के कत्ल करने से वाजिब हुआ था, उससे बरी कर दिया, तो ज़ैद का उस पर और उसकी तरफ से इस कारण से कोई हक नहीं है।

اپنے دعویٰ سے بری کر دیا تو لکھے کہ فلاں وفلاں وفلاں نے جو اولاد وفلاں ہیں درحالت جواز اقرار خود با لھوع خود اقرار کیا کہ ان مقرن نے فلاں بن فلاں کو ہر دعویٰ و خصومت سے جو ان کا اس پر اور اس کی جانب تھا خصوصاً دعویٰ دیت پدر سے بری کیا کیونکہ یہ لوگ اس فلاں پر دعویٰ کرتے تھے کہ اس نے ان کے باپ فلاں کو عمداً ناحق گھونسا مارا جس سے وہ مر گیا اور اس ضارب پر ان کے واسطے ان کے باپ کی دیت واجب ہوئی اور وہ ان لوگوں کے درمیان میراث ہو گئی اور فلاں مدعا علیہ ان کے اس دعویٰ سے منکر تھا پس ان لوگوں نے اس کو اس دعویٰ اور تمام دعویٰ سب خصومات سے براہِ صحیح بری کر دیا اور فلاں نے ان کی ضمانت سے باہر ۱، بقول صحیح قبول کیا اور تحریر کو تمام کر دے اور اگر مدعا علیہ نے وارثان میت ہذا پر دعویٰ کیا کہ ان لوگوں نے اس کو ناحق ماخوذ کیا بوجہ اس دعویٰ کرنے کے پھر ان کو اپنے پاس اس دعویٰ سے بری کیا تو لکھے کہ فلاں نے بحال جواز اقرار بطور خود اقرار کیا کہ اس نے فلاں وفلاں وفلاں کو اپنے دعویٰ سے جوان کی جانب کرتا تھا کہ ان لوگوں نے اس کو محض دعویٰ کر کے ناحق ماخوذ کیا ہے بری کر دیا اور باعث یہ تھی کہ ان لوگوں نے اس مقر پر دعویٰ کیا تھا کہ اس نے اُن کے باپ فلاں کو عمداً ناحق گھونسا مار کر مار ڈالا اور اس پر دیت واجب ہوئی اور یہ دیت ان لوگوں میں میراث ہو گئی اور ان کے اس دعویٰ پر جو اس مقرر کرتے تھے کوئی حجت اُن کے پاس قابلِ اعتماد موافق دعویٰ کے نہ تھی پس ان لوگوں نے سرہنگانِ سلطانی کو بہت درم وغیرہ دے کر اُس کو ماخوذ کیا پس اس مقرر نے ان لوگوں کو اپنے اس دعویٰ سے براہِ صحیح بری کر دیا اور ان لوگوں نے اس کے ابراء کو بقول صحیح قبول کیا اور تحریر کو تمام کرے قرض خواہ ترکہ نے بری کیا تو لکھے کہ یہ تحریر جس پر گواہان تا این قول کہ اس مقر کے فلاں

پر اس قدر درم قرضہ تھے اور وہ مر گیا اور وارثوں میں فلاں وفلاں وفلاں کو چھوڑا کہ ان کے سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے۔

ان وارثوں میں سے فلاں نے یہ مال اپنے پاس سے بدین شرط ادا کر دیا کہ وہ اپنے باپ کے ترکہ میں سے واپس لے گا مقر نے یہ مال تمام و کمال اس وارث مذکور سے اس کو دینے سے لے کر بھر پور وصول پایا اور فلاں نے اپنے باپ کے ترکہ میں سے یہ مال اس کو ادا کر دیتا کہ اپنے باپ کے ترکہ سے واپس لے اور یہ مقراض کے واسطے ہر درک کا جو اس سبب سے اس کی جانب سے یا اس کی وجہ سے دوسرے کسی جانب سے لاحق ہو بدین شرط ضامن ہوا کہ اس فلاں کو اس درک سے چھڑائے گا یا مقبوضہ میں سے جس طرح حکم شرعی جاری ہوگا اس کو واپس دے گا اور اس مقرر کا ترکہ فلاں میں کوئی دعویٰ نہیں رہا اور تحریر کو تمام کرے اور اگر اس وارث نے اس سے پانچ سو درم صلح کی اور قرضہ ہزار درم ہے تو ترکہ میں سے فقط پانچ سو درم واپس لے گا اور اگر پانچ سو درم قیمت کے اسباب صلح کر لی تو ترکہ میں سے ہزار درم پوری مقدار قرضہ لے سکتا ہے بشرطیکہ ہزار درم لے لینے کی شرط کر لی ہو اور اگر اس نے براہِ قلوع ادا کر دیا ہو یا کچھ شرط نہ کی ہو پھر کہا کہ میں نے اس واسطے ادا کیا تھا کہ ترکہ سے واپس دوں گا تو اس کی تصدیق نہ کی جائے گی اور وہ متبرع ہو گا اور اگر قرض خواہ نے وصی سے وصول کیا اور وصی نے ترکہ میں سے ادا کیا تو بھی اسی طرح لکھے کہ جس طرح صورتِ اول میں بریت تحریر ہوئی ہے قتل عمد سے بری کرنا اس طرح تحریر کرے کہ یہ تحریر جس پر گواہان مسمیان" تا این قول کہ زید نے دعویٰ کیا کہ عمر و نے اس کے باپ بکر کو عمد آلو ہے کے ہتھیار سے ناحق براہِ ظلم قتل کیا پس عمرو پر قصاص واجب ہوا اور مقتول نے سوائے اس زید کے کوئی وارث نہیں چھوڑا پھر اس زید نے اس کو یہ خون عفو کیا اور اپنے باپ فلاں کے خون سے اُس کو بری کر دیا اور جو چیز اس زید کے واسطے عمر و اس کے باپ کے قتل

کرنے سے واجب ہوئی تھی اس سے بری کر دیا پس زید کا اس پر اور اس کی جانب اس سبب سے کوئی حق و ۱۔ اس اختصار سے یہ خلط ہے کہ کچھ ثابت نہ ہوا کہ اس نے میت کی زندگی میں کچھ لیا تھا نہیں اور یہ ثابت نہ ہوا کہ کس سبب سے ثابت کیا اور میت کے ترکہ پر حکم کیا شاید یہ مقصود ہو یا اقرار مقید ہو واللہ تعالیٰ اعلم ۲۔ یعنی بدستور معہودا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 ..... Kitab-ush-Shuroot (Book of Conditions)

[If] there is no claim or demand for any reason or cause, then when a claim (etc.) is made against him, and in the case of accidental killing (*qatl-e-khata*), write that he killed him by mistake, not intentionally; then *diyat* (blood money) becomes binding upon this 'Amr' and his supporting tribe, and the deceased left no heir except this 'Zaid'. Then this 'Zaid' forgave this 'Amr' and his supporting tribe (etc.). And in cases less than killing, such as cutting off a hand, write that he cut off his hand or blinded his eye or wounded his head, and such and such became binding upon him, then he forgave him from this obligation and acquitted him; and do not write the forgiveness for cutting off a hand due to theft, but write it as follows: that a claim was made against him that he stole so many dirhams or so much silver from my guarded premises (*hirz*), so this became binding upon him. Then he remembered that the claimant had given him permission to be included among his heirs, so cutting off the hand did not become binding upon him. Or write that he confessed that the declarant had done so without any void purpose and he had stolen nothing of his, and he is acquitted of the claim that was made against him. Then when a claim is made against him (etc.), regarding a claim for limited property, write it in such a way that this document is the confession of 'so-and-so' that he had a claim regarding the land belonging to 'so-and-so' (consisting of such and such), and state the location and boundaries of the land. Then state that this land, with all its boundaries and rights, is the property of the claimant and is wrongfully in the possession of 'so-and-so', and it is binding upon the defendant to surrender the claim to the claimant. Then the claimant acquitted him of the claim to the land itself; after this acquittal, the claimant has no real right left in this land, nor is there any dispute. And if this claimant or any representative of his (etc.) ever [appears], then complete the document. And Allah the Almighty knows best, as it is in *Al-Dhakhira*.

Chapter (4) and Five (5)

On the Subject of Pledge (Rahn)

'Zaid', of his own free will, in a state of sound health, stable mind, and satisfying all conditions of valid confession, while there was no illness or cause in him that would prevent the validity of his confession, confessed that 'Amr' is owed a certain amount of current debt, or the price of something he bought from him, or due to usurpation (*ghasb*), trust (*wadi'at*), destruction (*mahlakat*), compensation for damage (*daman-e-*

itlaf), or because of a guarantee (*kafalah*). And 'Zaid' gave in lieu of this debt to this creditor his entire house, located at such and such place, defined by such and such boundaries, along with all rights, as a valid pledge (*rahn*) free from any hindrance or dispute, and handed it over. And 'Amr' took it from him and took possession of it along with all its rights and appurtenances. So this house is held in his possession for part of this debt. This pledger (*rahin*) does not have the authority to redeem it as long as something remains of this debt. And this declarant confirmed all his confessions face-to-face, and both appointed witnesses. And if the pledgee (*murtahin*) has been made a representative and trustee to sell this pledge, then write after possession, and with the condition that if this pledger does not pay this debt to this pledgee and the debt is not received by him, then in the month of so-and-so of the year so-and-so, this pledgee shall be the representative on behalf of the aforementioned pledger to sell it; he may sell it at whatever price he wishes, and take its price in payment of his debt if it is equal to the debt. And if there is any excess in the price, he shall return it to the pledger, and if there is any shortfall in the price, he shall take it against the debt, and the remaining debt shall remain the responsibility of the pledger for him to demand. And if this authority has been given to someone other than the pledgee, then write [accordingly], and with the condition [to be followed] until the end as it has become known. 12

1. Meaning: The trust that was left vague/unknown, and by destroying it. 12

दावा और मुतालबा किसी वजह और किसी सबब से नहीं है, तो जब उस पर कोई दावा (इत्यादि) हो, और कत्ल-ए-खता (गलती से कत्ल) की सूरत में लिखे कि उसने इसे खता से कत्ल किया, जान-बूझकर कत्ल नहीं किया, तो इस 'अम्र' और उसके मददगार बिरादरी पर 'दियत' (मुआवजा) वाजिब होगी और मकतूल ने इस 'जैद' के अलावा कोई वारिस नहीं छोड़ा। फिर उस 'जैद' ने इस 'अम्र' और उसकी मददगार बिरादरी को माफ (अफ़ू) कर दिया (इत्यादि)। और अगर कत्ल-ए-नफ्स से कम का मामला हो, मिसाल के तौर पर हाथ वगैरा काटा हो, तो लिखे कि उसका हाथ काट डाला या उसकी आँख फोड़ दी या उसका सिर जख्मी किया, और उस पर 'चुनां-व-चुनां' (इतना और वैसा) वाजिब हुआ, फिर उसने उसे उस वाजिब (जुर्माने) से माफ करके बरी कर दिया, और चोरी के हाथ काटने का माफ करना तहरीर न करे, बल्कि इस तरह लिखे कि उस पर दावा किया कि उसने मेरी हिफाजत (हर्ज़) से इतने दिरहम या इतनी चांदी चुराई, तो उस पर यह वाजिब हुआ। फिर उसे याद आया कि मुदई (दावा करने वाले) ने उसे अपने वारिसों में शामिल होने की इजाजत दे दी थी, तो उस पर हाथ काटना वाजिब नहीं रहा। या लिखे कि उसने इकरार किया कि मुकर्रर (इकरार करने वाले) ने उसे बिना किसी गलत मक़सद के किया और उसने उसका कुछ नहीं चुराया है और वह उस दावे से बरी है जो उस पर किया गया था। तो जब उस पर दावा करे (इत्यादि), तो माल-ए-महदूद (सीमित संपत्ति) के दावे के बारे में इस तरह लिखे कि यह तहरीर 'फलां' का इकरार है कि उसने इकरार किया कि उसका 'फलां' की तरफ पूरी जमीन (जो ऐसी-वैसी सीमाओं से युक्त है) की बाबत दावा था और जमीन की जगह और हदें बयान कर दे। फिर बयान करे कि यह जमीन अपने तमाम हुदूद (सीमाओं) और हुकूक के साथ मुदई की मिल्कियत है और 'फलां' के कब्जे में नाजायज है और मुदा-अलैह (प्रतिवादी) पर इस दावे को मुदई के सुपुर्द करना वाजिब है। फिर मुदई ने इस जमीन के दावे से उसे बरी कर दिया, तो इस 'इबरा' (मुक्ति) के बाद इस जमीन में मुदई का ऐन (वास्तविक) कोई हक बाकी नहीं रहा और न ही कोई झगड़ा। और अगर कभी यह मुदई या उसका कोई कायम-मकाम (प्रतिनिधि) (इत्यादि) हो, तो तहरीर को मुकम्मल करे। वल्लाहु तआला आलम, कज़ा फिज़-ज़खीरा।

फस्ल (4) व पंज (5)

रहन (गिरवी) के बयान में

'जैद' ने अपनी मर्जी से, पूरी सेहत और सलामती-ए-अक्ल के साथ और इकरार की मंजूरी की तमाम शर्तों के होते हुए, जबकि उसमें कोई ऐसी बीमारी या कारण नहीं था जो उसकी सेहत-ए-इकरार में बाधक हो, इकरार किया कि 'अम्र' के उसके जिम्मे कुछ दिरहम हालिया कर्ज है, या फलां चीज की कीमत है जो उसने उससे खरीदी है, या गसब (जबरदस्ती छीनने) या वदीअत (अमानत) या महलकह (नुकसान) या दमन-ए-इतलाफ (नुकसान की भरपाई) या फलां की जमानत की वजह से है। और 'जैद' ने इस कर्ज के बदले में उस कर्जदार को अपना पूरा मकान, जो फलां स्थान पर स्थित है और ऐसी-वैसी सीमाओं से युक्त है, तमाम हुकूक के साथ सही रहन (गिरवी) के तौर पर दे दिया, जो तमाम बाधाओं से मुक्त है। और उसे दे दिया और 'अम्र' ने उसे ले लिया और अपने कब्जे में कर लिया। तो यह मकान उसके कब्जे में कर्ज के एक हिस्से के लिए महफूज (बंद) है। इस राहिन (गिरवी रखने वाले) को जब तक इस कर्ज में से कुछ बाकी रहे, इसे छुड़ाने का इख्तियार नहीं है। और इस मुकर्रर ने उसके तमाम इकरार की आमने-सामने तसदीक की और दोनों ने गवाह बना लिए। और अगर इस रहन में 'मुर्तहन' (गिरवी रखने वाले) को उसे बेचने का वकील और अमीन बना दिया हो, तो कब्जे के बाद तहरीर लिखे और इस शर्त के साथ कि अगर इस राहिन ने यह कर्ज 'मुर्तहन' को अदा नहीं किया और उसे यह कर्ज वसूल नहीं हुआ, तो फलां साल के फलां महीने में यह मुर्तहन राहिन की तरफ से वकील होगा कि उसे फरोख्त (बेच) करे। चाहे जिस कीमत पर बेचे, और उसका मूल्य अपने कर्ज की अदायगी में ले ले, अगर कर्ज के बराबर हुआ। और अगर कीमत में कुछ ज्यादती हो तो राहिन को वापस दे, और अगर कीमत में कुछ कमी हो तो उसे कर्ज में ले ले और जितना कर्ज बाकी रहेगा वह राहिन के जिम्मे रहेगा ताकि वह उससे उसका मुतालबा (मांग) करे। और अगर यह इख्तियार किसी और व्यक्ति को मुर्तहन के अलावा दिया हो, तो लिखे। और इस शर्त के साथ कि आखिर तक जैसा कि मालूम हो चुका है। 12

1. यानी जिस अमानत को मजहूल (अस्पष्ट) छोड़ दिया और उसे इत्लाफ (नष्ट) करके। 12

دعویٰ و مطالبہ کسی وجہ اور کسی سبب سے نہیں ہے پس ہرگاہ اس پر کوئی دعویٰ الیٰ آخرہ اور قتل خطا کی صورت میں لکھے کہ اس کو خطا سے قتل کیا عمد اقصد قتل نہیں کیا پس اس عمرو اور اس کی مددگار برادری پر دیت واجب ہوئی اور مقتول نے سوائے اس زید کے کوئی وارث نہیں چھوڑا پھر اس زید نے اس عمرو کو اور اس کی مددگار برادری کو عفو کیا الیٰ آخرہ اور قتل نفس سے کم میں مثلاً ہاتھ وغیرہ کاٹا تو لکھے کہ اس کا ہاتھ کاٹ ڈالا یا اس کی آنکھ پھوڑ دی یا اس کا سر زخمی کیا اور اس پر چنین و چتان واجب ہوا پس اس کو اس واجب سے عفو کرکے بری کر دیا اور چوری سے ہاتھ کاٹنے کا عفو تحریر نہ کرے بلکہ یوں لکھے کہ اس پر دعویٰ کیا کہ اس نے میری حرز سے اس قدر درم یا اس قدر چاندی چرائی پس اس پر یہ واجب ہوا پھر اس کو یاد آیا کہ مدعی نے اس کو اپنے وارث میں داخل ہونے کی اجازت دے دی تھی پس اس پر ہاتھ کاٹنا جانا واجب نہیں ہوا یا لکھے کہ اُس نے اقرار کیا کہ مقرر نے اس کو با تمام باطل مہم کیا اور اس نے اس کا کچھ نہیں چرایا ہے اور وہ اس سے بری ہے جو اس پر دعویٰ کیا تھا۔ پس ہرگاہ اس پر دعویٰ کرے الیٰ آخرہ مال محدود کے دعویٰ سے بہیت اس طرح لکھے کہ یہ تحریر اقرارِ فلاں ہے کہ اس نے اقرار کیا کہ اس کا فلاں کی جانب تمام زمین مشتملہ چنین و چتان کی بابت دعویٰ تھا اور زمین مذکور کی جگہ و حدود بیان کر دے پھر بیان کر دے کہ یہ زمین مع اپنے سب حدود و حقوق کے مدعی کی ملک ہے اور فلاں کے قبضہ میں ناحق ہے اور مدعا علیہ پر حج اس دعویٰ کے مدعی کو سپرد کرنا واجب ہے پھر مدعی نے اس زمین کے بعینہ دعویٰ سے بری کر دیا پس بعد اس ابراء کے اس مدعی کا اس زمین میں بعینہ کچھ حق نہیں رہا اور نہ خصومت رہی اور اگر

کبھی یہ مدعی یا کوئی اس کا قائم مقام الیٰ آخرہ اور تحریر کو تمام کرے۔ واللہ تعالیٰ اعلم کذا فی الذخیرہ۔

فصل (۴) و پنج (۵)

رہن کے بیان میں

زید نے بطوع خود اپنی صحت و ثبات عقل و ہمہ وجوہ جوازِ اقرار کی حالت میں در حالیکہ اس میں کوئی ایسا مرض و علت نہ تھی جو اس کے صحتِ اقرار سے مانع ہو اقرار کیا کہ عمرو کے اس کے ذمہ چندین درم قرضہ حالہ یا ثمن فلاں چیز جو اس سے خریدی ہے یا بوجہ غصب یا ودیعت یا مہلکۃ یا ضمانِ اتلاف فلاں فلاں چیز یا بوجہ حوالہ فلاں یا از کفالت فلاں ہیں اور زید نے اس قرضہ کے عوض اس قرض خواہ کو تمام دار واقع مقام فلاں محدودہ بحدود چنین و چتان مع سب حدود و حقوق کے رہن صحیح مفوضِ محوز فارغ از مانع و منازع رہن دیا اور اس کو دے دیا اور عمرو مذکور نے اس سے لے کر مع اس کے تمام حقوق و مرافق کے قبضہ کر لیا پس یہ دار مذکور اس کے قبضہ میں بعض اس قرضہ کے محبوس ہے اس راہن کو جب تک اس قرضے میں سے کچھ باقی رہے اس کے چھڑا لینے کا اختیار نہیں ہے اور اس مقرر نے اس کے سب اقرار کی بالمشافہ تصدیق کی اور دونوں نے گواہ کر لیے اور اگر اس رہن میں مرتہن کو اس کے فروخت کرنے کا وکیل و امین کر دیا ہو تو بعد قبضہ کے تحریر کرے اور بدین شرط کہ اگر اس راہن نے یہ قرضہ اس مرتہن کو ادا نہ کیا اور نہ اس کو یہ قرض وصول ہو تو خرہ ماہ فلاں سنہ فلاں میں یہ مرتہن اس کی بیچ کا از جانب راہن مذکور وکیل ہوگا کہ اس کو فروخت کرے اور چاہے جس قدر اس میں سے فروخت کرے جس قدر ثمن کے عوض فروخت کرے اور اس کا ثمن اپنے قرضہ کی ادائیگی میں لے لے اگر اس کے قرضہ کے برابر ہوا اور اگر ثمن میں کچھ زیادتی ہو تو راہن کو

واپس دے اور اگر ثمن میں کچھ کمی ہو تو اس کو قرضہ میں لے لے اور جس قدر قرضہ باقی رہاہو وہ ذمہ راہن رہے گا کہ اس سے اس کا مطالبہ کرے اور اگر اس کی اختیار کسی شخص غیر کو سوائے مرتہن کے دیا ہو تو لکھے اور بدین شرط کہ آخر تک جس طرح معلوم ہو چکا ۱۲

1. یعنی جس امانت کو مجہول چھوڑا اور اسے اتلاف کر کے۔ ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 ..... Kitab-ush-Shuroot (The Book of Conditions)

[Summary of the text]: This passage outlines the legal requirements and phrasing for drafting documents related to collateral (Rahn). It details the procedures to be followed when appointing a neutral trustee (Adil/Amin) to oversee the repayment of a debt or the sale of a mortgaged item. If the mortgaged property (Mal-e-Marhoon) is to be held by such a person, the document must state that both the pledgor (Rahn) and the pledgee (Martahin) have consented to this arrangement.

The document should explicitly authorize the trustee to sell the collateral to settle the debt. It specifies that if the proceeds from the sale exceed the debt amount, the surplus must be returned to the pledgor. Conversely, if the proceeds are insufficient, the pledgor remains liable for the balance. Furthermore, the text addresses cases where the pledgor grants the pledgee permission to use or derive benefit from the mortgaged property. Such permissions must be clearly documented. Finally, the passage stipulates that if the pledgee misuses or damages the mortgaged item, they are legally liable (Dhaman) for its value, which will be deducted from the outstanding debt.

(1) Meaning: If it becomes a pledge in the debt.

[यहाँ मूल पाठ का सारांश है]: यह परिच्छेद बंधक (रहिन) के कानूनी दस्तावेजों और शर्तों के लेखन के नियमों की व्याख्या करता है। इसमें बताया गया है कि यदि ऋण चुकाने के लिए किसी अमानतदार (आदिल/अमीन) की नियुक्ति की जाती है, तो दस्तावेज़ में किस प्रकार शब्दों का प्रयोग करना चाहिए। यदि बंधक रखी गई वस्तु (माल-ए-मरहून) को एक निष्पक्ष व्यक्ति के पास रखा जाता है, तो उसे बंधककर्ता (राहन) और बंधकदार (मर्तहिन) दोनों की सहमति से नियुक्त किया जाना चाहिए। दस्तावेज़ में यह स्पष्ट होना चाहिए कि वह व्यक्ति ऋण चुकाने या बंधक वस्तु को बेचने के लिए अधिकृत है।

यदि बंधक वस्तु को एक निश्चित समय सीमा के भीतर बेचना है, तो दस्तावेज़ में स्पष्ट उल्लेख होना चाहिए। यदि बिक्री से प्राप्त राशि ऋण से अधिक है, तो शेष राशि राहन को वापस दी जाएगी, और यदि राशि कम है, तो राहन ऋण की शेष राशि का भुगतान करने के लिए उत्तरदायी रहेगा। इसके अतिरिक्त, यदि राहन मर्तहिन को बंधक संपत्ति का उपयोग करने की अनुमति देता है, तो इसे भी दस्तावेज़ में स्पष्ट रूप से उल्लेखित किया जाना चाहिए। अंत में, यह स्पष्ट किया गया है कि यदि मर्तहिन संपत्ति का दुरुपयोग करता है या उसे नुकसान पहुँचाता है, तो उसे उसकी भरपाई करनी होगी।

فلاں بن فلاں اس کی بیع کا فلاں وقت پر وکیل یا امین ہے کہ اس کو یا اس میں سے کسی جزو کو جس طرح چاہے فروخت کر کے اس کا ثمن وصول کر کے اس مرتہن کا قرضہ ادا کر دے پس اگر اس میں زیادتی ہو تو الیٰ آخرہ مثل اول کے تحریر کرے اور اگر اس میں یہ شرط ہو کہ مالِ مرہون کسی درمیانی عادل کے پاس رکھا جائے تو بعد اس قول کے کہ برہنِ صحیح مقبوضہ تحور المفرغ رہن کیا اس طرح لکھے کہ پھر یہ راہن اور یہ مرتہن دونوں اس امر پر راضی ہوئے کہ یہ رہن فلاں بن فلاں کے قبضہ میں رکھا جائے وہ ان دونوں کے درمیان عادل ہو اور اس کے قبضہ کرنے میں امین ہو اور اس راہن نے یہ مال مرہون اس عادل کو دے دیا پس عادل مذکور نے اس راہن کے اس راہن کے اس کو یہ مال مرہون فارغ از ہر مانع و ممتاز ع سپرد کر لینے اس پر قبضہ کر لیا اور یہ مرتہن ضامن ہوا پس یہ عادل ان دونوں کے درمیان اس بات میں امین ہے اور اگر رہن میں عادل مذکور کی بیع کی شرط ہو تو اس مقام پر تحریر کرے اور دونوں نے اس کو اس بات میں امین کیا کہ غرہ ماہ فلاں میں اس(1) رہن کو فروخت کر دے اور اگر قرضہ میعادی ہو تو اس مقام پر لکھے کہ وقت میعاد آنے کے فروخت کرے بدیں شرط کہ اس کو فروخت کرے اور اس کا ثمن وصول کرے اور فلاں کو اس کے ادا ئی میں دے دے اور اگر ثمن میں زیادتی ہو تو زیادتی اس موکل کو واپس دے اور اگر ثمن میں کی رہے تو باقی قرضہ اس راہن پر بحالِ قرضہ رہے گا کہ مرتہن مذکور اس کا اس راہن سے مطالبہ کرے گا واللہ تعالیٰ اعلم۔ تحریر رہن نامہ دار بعض قرضہ پر سبیل اختصار یہ تحریر بدیں مضمون ہے کہ فلاں نے فلاں کے پاس اپنا تمام دار واقع مقام فلاں محدودہ بحدود چنین و چناں مع اپنے حدود و حقوق کے بعض درموں قرضے کے جو اس مرتہن

کے اس راہن پر واجب ہیں وقف لازم بسبب صحیح رہن جائز و نافذ رہن دیا جس میں فساد و خیار نہیں ہے اور قبضہ و اشہاد تحریر کر دے واللہ تعالیٰ اعلم۔

ایسی صورت میں مرتہن کی جانب سے تحریر کی صورت یہ ہے کہ یہ تحریر بدیں مضمون ہے کہ زید نے عمرو سے تمام دار عمرو واقع مقام فلاں تائیں اس قول کے۔ بعض ایسے قرضے کے جو اس مرتہن کا اس راہن پر بسبب صحیح واجب و لازم ہے اور وہ اس قدر درم ہیں یا ریہان صحیح جائز نافذ رہن لیا الیٰ آخرہ۔ اگر رہن میں از جانب راہن اجازتِ انتفاع مرتہن کو دی گئی تھی تو لکھے کہ اور اس راہن نے اس مرتہن کو اجازت دے دی کہ اس دار مرہون میں خود رہے اور چاہے دوسرے کو بسائے اور جس طور سے چاہے اس سے نفع اٹھائے اور یہ اجازت اس عقدِ رہن میں شرط نہیں تھی اور مرتہن کو یہ انتفاع راہن نے مباح کیا بدیں شرط کہ ہرگاہ اس کو اس انتفاع مذکور سے منع کرے تو وہ باجازتِ جدید ایسے انتفاع کا اجازت یافتہ ہو جائے گا۔ تاوقتیکہ راہن مذکور اس رہن پر اپنا قبضہ نہ کرے اور اس مرتہن نے اس کو یہ قرضہ مباح کر دیا اور اس مرتہن نے اس سے یہ امر بالجوابہ قبول کیا اور تحریر کو تمام کر دے اور اقرارِ برہن مالِ منقول زید نے بطوع خود اقرار کیا کہ اس نے اپنا غلام فلاں جس کی صفت چنین و چناں و قیمت اس قدر ہے فلاں کو بعض اس کے قرضے کے جو اس راہن پر واجب ہے اور وہ اس قدر ہے برہنِ مقبوضہ رہن دیا بدیں شرط کہ یہ مرتہن اس مال مرہون کو اپنی حفاظت میں اور اپنے عیال میں سے جس کو امین جانتا ہو اس کی حفاظت میں اپنے قرضہ کے عوض محبوس رکھے اور اس کو کام نہ لگائے اور نہ اس کو اپنے قبضہ سے خارج کرے اور نہ اس کو تلف کرے اور اگر اس کو تلف کر دیا ان میں سے کوئی فعل کیا تو اس پر اس کا ضمان واجب ہوگا اور اس کے قرضہ میں سے بقدر اس کے ساقط ہو جائے گا اور مرتہن نے اس سب میں تصدیق صحیح کی اور تحریر کو ختم کرے۔ یہ ذخیرہ میں ہے۔

(1) یعنی اگر قرضہ میں مرتہن ہو جائے

Fatawa Alamgiri ..... Vol (1) ..... 262 ..... Kitab al-Shurut Section: Miscellaneous Regarding Awaqaf (Endowments) In this section, there are several types. Type one: Regarding the construction of a mosque, it should be known that if a Muslim makes his house a mosque for Muslims and hands this mosque over to the Mutawalli (trustee) and gives general permission for people to enter it and pray there, and a group of people offers congregational prayers in it, then according to our scholars, it will unanimously become a mosque. This is contrary to what Imam Abu Hanifa says regarding other endowments, as explained in its proper place. Handing it over to the Mutawalli and taking possession of it is a condition for it to become a mosque according to Imam Azam (Imam Abu Hanifa) and Imam Muhammad, while it is not a condition according to Imam Abu Yusuf. However, according to Imam Azam and Imam Muhammad, there are two ways of taking possession: first, that he hands it over to the Mutawalli; second, that prayers are offered in it. The apparent school of Imam Abu Hanifa is that if the person who made the endowment or someone else prayed in it, whether in congregation or alone, it would become a mosque. According to Imam Muhammad, it will not be a mosque until congregational prayers are held in it. According to Imam Abu Yusuf, once he makes it with the intention of a mosque, it becomes a mosque and nothing else is needed. Some Mashaykh have mentioned the same in their commentaries, and Imam Najm al-Din Nasafi has mentioned in his 'Shurut' that according to Imam Azam, handing it over to the Mutawalli or offering congregational prayers is a condition for it to become a mosque, while according to the Sahibayn (Imam Muhammad and Imam Abu Yusuf), if he intends it as a mosque, it has become one. Now, if a deed (tahrir) is to be written, how should it be written? We say that Imam Muhammad has not mentioned this type of deed in 'Shurut al-Asl'. Imam Tahawi and Khassaf used to write the deed in this way: "This deed is to the effect that Fulan bin Fulan bin Fulan, in a state of sound mind and body and validity of affairs, voluntarily and willingly [endows] his entire house, which is in his ownership and possession..." And Abu Zayd al-Shuruti used to write it in this way: "This is the deed to which the witnesses mentioned at the end of this writing have all testified." Some later scholars said that based on the analogy of Imam Abu Hanifa's opinion, it should be written that "this deed is from Fulan, in that he made the land a mosque, thus he freed the land from [his] private ownership, so it shall be compared to the freeing of a slave." And regarding freeing a slave, we have already recorded that Imam Azam, Imam Abu Yusuf, and Imam Muhammad used to write that "this deed is from Fulan." Therefore, in this case also, it should be written in the same way. Many later scholars write it just as Sheikh Abu Zayd wrote: "This is the deed to which

the witnesses mentioned at the end of this writing have all testified; they acknowledge his declaration in a state of health and sound mind... that he has made his entire land or house... with the intention of it being a mosque. And it is situated in City Fulan, Neighborhood Fulan, Alley Fulan, whose four boundaries are these... and it is thus." The aforementioned Muhammad has, along with its boundaries and existing building—while it is free from all encumbrances—made it a mosque solely for the sake of Allah the Almighty, seeking reward, and fleeing from the torment of Allah the Almighty, and has removed it from his ownership and given it to Allah the Almighty. He called it the House of God and made it a place for His servants... so that in it, the servants of God may perform their obligatory and voluntary prayers, and remember Allah the Almighty during the hours of the night (1) and the ends of the day, and perform I'tikaf and recite the Holy Quran in it, and there be a lesson of knowledge for those who are qualified for it...

(1) That is, whenever they wish during the day and night.

फतावा आलमगीरी ..... खंड (1) ..... 262 ..... किताबुल शुरूत फस्ल: बस व मुतफरेअ (विविध) ओकाफ (वक्फ) के बयान में इस अध्याय में कई प्रकार हैं। प्रकार प्रथम: मस्जिद बनाने में यह जानना चाहिए कि यदि किसी मुसलमान ने अपने घर को मुसलमानों के लिए मस्जिद बनाया और यह मस्जिद मुतवल्ली (प्रबंधक) को सौंप दी और लोगों को इसमें प्रवेश करने और नमाज़ पढ़ने की आम अनुमति दे दी और इसमें एक समूह ने जमात के साथ नमाज़ अदा की, तो हमारे विद्वानों के निकट यह सर्वसम्मति से मस्जिद हो जाएगी। इसके विपरीत, जो इमाम अबू हनीफा अन्य ओकाफ के बारे में फरमाते हैं, जैसा कि उसका विवरण अपने स्थान पर आ चुका है। मस्जिद हो जाने के लिए इसे मुतवल्ली को सौंपना और उस पर कब्ज़ा करना इमाम आज़म (इमाम अबू हनीफा) और इमाम मुहम्मद के निकट शर्त है, और इमाम अबू यूसुफ के निकट यह शर्त नहीं है। लेकिन इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के निकट कब्ज़ा करने के दो तरीके हैं: एक यह कि इसे मुतवल्ली के सुपुर्द कर दिया जाए, दूसरा यह कि इसमें नमाज़ अदा की जाए। फिर इमाम अबू हनीफा का ज़ाहिर मज़हब यह है कि यदि इसमें वक्फ करने वाले ने या किसी और ने नमाज़ पढ़ी, चाहे जमात के साथ पढ़ी हो या बिना जमात के, तो वह मस्जिद हो जाएगी। इमाम मुहम्मद के निकट वह तब तक मस्जिद नहीं होगी जब तक इसमें जमात से नमाज़ न पढ़ी जाए। इमाम अबू यूसुफ के निकट जब उसने इसे मस्जिद की नीयत से बना दिया तो वह मस्जिद हो जाएगी और किसी दूसरी चीज़ की आवश्यकता नहीं होगी। कुछ मशायख ने अपनी शरह (व्याख्या) में ऐसा ही उल्लेख किया है और इमाम नजमुद्दीन नसफी ने अपनी 'शुरूत' में उल्लेख किया है कि इमाम आज़म के निकट मस्जिद होने के लिए मुतवल्ली को सौंपना या इसमें जमात के साथ नमाज़ पढ़ना शर्त है, और साहिबैन (इमाम मुहम्मद व इमाम अबू यूसुफ) के निकट यदि उसने इसे मस्जिद की नीयत से कर दिया तो वह मस्जिद हो गई। अब इसकी तहरीर (दस्तावेज़) लिखवानी चाहिए, तो कैसे लिखनी चाहिए? तो हम कहते हैं कि इमाम मुहम्मद ने 'शुरूतुल अस्ल' में इस प्रकार की तहरीर का उल्लेख नहीं किया है। इमाम तहावी और खस्साफ इस तरह तहरीर लिखते थे कि: यह तहरीर इस مضمون (विषय) पर है कि फलां बिन फलां बिन फलां, अपनी स्वस्थ बुद्धि और शरीर और मामलों के वैध होने की स्थिति में, स्वेच्छा से अपना संपूर्ण घर, जो उसकी मिल्कियत और कब्ज़े में है... और अबू ज़ैद शुरूती इस तरह लिखते थे कि: यह तहरीर जिस पर नीचे लिखे गवाहों ने गवाही दी है। और कुछ परवर्ती (मुताखरीरीन) विद्वानों ने कहा कि इमाम अबू हनीफा के कथन के कयास (तर्क) पर यह लिखना चाहिए कि यह तहरीर फलां की तरफ से है कि उसने ज़मीन को मस्जिद बनाया, इसलिए उसने ज़मीन को मुक्त और गैर-मिल्कियत कर दिया। अतः इसकी तुलना गुलाम आज़ाद करने पर की जाएगी। और गुलाम आज़ाद करने के संदर्भ में हम लिख

चुके हैं कि इमाम आज़म, इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद इस तरह तहरीर लिखवाते थे कि यह फलां की तरफ से है। अतः इस स्थिति में भी इसी तरह लिखना चाहिए। और बहुत से परवर्ती विद्वान वैसे ही लिखते हैं जैसे शेख अबू ज़ैद ने लिखा कि: यह तहरीर जिस पर नीचे लिखे गवाहों ने गवाही दी है, उनके निकट इकरार किया और उनको उनके इकरार पर, स्वस्थ शरीर और स्थिर बुद्धि और तमाम تصرفات (निपटान) के वैध होने की स्थिति में, जबकि इसमें कोई बीमारी या दोष न हो जो इकरार की वैधता में बाधा बने, यह ज़ाहिर हुआ है कि उन्होंने गवाह बनाया कि उन्होंने अपनी पूरी ज़मीन या घर जो उनकी मिल्कियत और कब्ज़े में है, उसे मस्जिद की नीयत से कर दिया है। और वह शहर फलां, मोहल्ला फलां, गली फलां में स्थित है, जिसकी चार सीमाएं(हद) ये हैं... और इसी तरह है। उक्त मोहम्मद ने इसे, इसकी सीमाओं और वर्तमान इमारत के साथ, जबकि यह हर तरह के व्यस्त होने से खाली है, केवल अल्लाह ताला के लिए और उसका सवाब पाने की इच्छा से और अल्लाह के अज़ाब (दंड) से बचने के लिए मस्जिद बनाया और अपनी मिल्कियत से निकालकर इसे अल्लाह ताला के लिए कर दिया। इसे खुदा का घर कहा और इसे उसके बंदों के गुजरने की जगह बनाया ताकि इसमें अल्लाह के बंदे अपनी फर्ज़ और नफिल नमाज़ें अदा करें और रात के समय (1) और दिन के किनारों पर अल्लाह ताला को याद करें और इसमें एतिकाफ करें और कुरान मजीद की तिलावत करें और इसमें इल्म (ज्ञान) का درس (पाठ) हो, जो लोग इसकी योग्यता रखते हैं...

(1) यानी रात और दिन में अपने समय पर चाहें।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (1) ..... 262 ..... کتاب الشروط فصل بس و متفرع اوقاف کے بیان

میں اس فصل میں چند انواع ہیں، نوع اول مسجد بنانے میں جاننا چاہیے کہ اگر مسلمان نے اپنے دار کو مسلمانوں کے واسطے مسجد بنایا اور یہ مسجد متولی کو سپرد کر دی اور لوگوں کو اس میں داخل ہونے اور نماز پڑھنے کی اجازت عام دے دی اور اس میں ایک قوم نے جماعت نماز ادا کی تو ہمارے اصحاب کے نزدیک وہ بالاتفاق مسجد ہو جائے گی۔ بخلاف اس کے جو امام ابوحنیفہ باقی اوقاف میں فرماتے ہیں چنانچہ اس کا بیان اپنے مقام پر ہو گیا اور متولی کو سپرد کرنا اور اس کا قبضہ کرنا مسجد ہو جانے کے واسطے امام اعظم اور امام محمد کے نزدیک شرط ہے اور امام ابو یوسف کے نزدیک نہیں شرط ہے لیکن امام اعظم اور امام محمد کے نزدیک قبضہ کے دو طریقے ہیں ایک یہ کہ متولی کو سپرد کر دے دوم آنکہ اس میں نماز ادا کی جائے پھر ظاہر مذہب امام ابوحنیفہ کا یہ ہے کہ اگر اس میں وقف کرنے والے نے نماز پڑھی یا غیر نے پڑھی خواہ جماعت سے پڑھی یا بغیر جماعت پڑھی تو وہ مسجد ہو جائے گی اور امام محمد کے نزدیک مسجد نہ ہوگی جب تک کہ اس میں جماعت سے نماز نہ پڑھی جائے اور امام ابو یوسف کے نزدیک جب اس کو بہ نیت مسجد کر دیا تو مسجد ہو جائے گا اور کسی دوسری چیز کی ضرورت نہ ہوگی، ایسی ہی بعض مشائخ نے اپنی شرح میں ذکر کیا ہے اور امام نجم الدین نسفی نے اپنی شروط میں ذکر کیا کہ امام اعظم کے نزدیک مسجد ہو جانے کے واسطے متولی کے سپرد کرنا یا جماعت سے اس میں نماز پڑھنا شرط ہے اور صاحبین کے نزدیک اگر اس کو مسجد کی بہ نیت کر دیا تو وہ مسجد ہو گئی، پس اس کی تحریر لکھوانی چاہیے تو کیونکر لکھنی چاہیے تو ہم کہتے ہیں کہ امام محمد نے شروط الاصل میں اس نوع کی صورت تحریر نہیں فرمائی ہے اور امام طحاوی و خصاف اس طرح تحریر فرماتے تھے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاح بن فلاں بن فلاں اپنی

صحت عقل و بدن و جواز امور کی حالت میں بطوع و رغبت خود اپنا تمام دار جو اس کی ملک و اس کے قبضہ میں ہے اور ابوزید شروطی اس طرح تحریر فرماتے تھے کہ یہ تحریر جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا سب شاہد ہوئے اور بعض متاخرین نے فرمایا کہ بنا بر قیاس قول امام ابو حنیفہ کے یوں لکھنا چاہیے کہ یہ تحریر از جانب فلاں ہے بایں کہ اس نے زمین کو مسجد بنایا پس زمین کو اس نے آزاد غیر مملوک کر دیا پس غلام آزاد کرنے پر قیاس کیا جائے گا اور غلام کے آزاد کرنے میں ہم تحریر کر چکے ہیں کہ امام اعظم اور امام ابو یوسف و امام محمد اس طرح تحریر فرماتے تھے کہ یہ تحریر از جانب فلاں ہے، پس اس صورت میں بھی اسی طرح لکھنا چاہیے اور بہت سے متاخرین اس طرح لکھتے ہیں جس طرح شیخ ابوزید نے تحریر کیا کہ یہ تحریر جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا سب شاہد ہوئے، ان کے نزدیک اقرار کیا اور ان کو اپنے اقرار پر بحالتِ صحت بدن و ثباتِ عقل و شبہ و وجوہِ جوازِ تصرفات میں در حالیکہ اس میں کوئی علت و مرض نہ تھا جو اس کی صحتِ اقرار کا مانع ہو صادر ہوا ہے گواہ کر لیا کہ اس نے اپنی تمام زمین یا دار جو اس کی ملک و قبضہ و تحت و تصرف میں ہے اس کو البتہ بہ نیتِ مسجد کر دیا اور وہ شہر فلاں محلہ فلاں کو چہ فلاں میں واقع ہے جس کے حدود اربعہ یہ ہیں اور چنان ہیں اس کا رقبہ محمد دہ مذکورہ کو مع اس کے حدود و عمارت موجودہ کے درحالیکہ وہ ہر طرح کی مشغولیت سے خالی ہے خالصۃً لوجہ اللہ تعالیٰ و طلب ثواب و گریز از عذابِ الٰہی تعالیٰ مسجد بنایا اور اپنی ملک سے نکال کر اس کو اللہ تعالیٰ کے واسطے کر دیا اس کو خانہ خدا کہا اور اس کے بندوں کے تمام گذار نے کی جگہ بنایا کہ اس میں بندگانِ خدا اپنی نماز پائے فریضہ و نوافل ادا کریں اور آناء اللیل (۱) واطرافِ نہار میں اللہ تعالیٰ کی یاد کریں اور اس میں اعتکاف اور قرآن مجید کی تلاوت کریں اور اس میں علم کا درس ہو جو لوگ اس کی اہلیت رکھتے ہیں اس

(۱) یعنی رات و دن میں اپنے اوقات پر چاہیں

Kitab-ul-Shuroot

...perform teaching and instruction [in the mosque], and he cleared [the space] between the mosque and the people, so that its door would not be closed to prevent [access], and there would be no barrier to movement between the people and this mosque, and he granted everyone permission for all of this. After this permission, a group of Muslims entered this mosque and performed their obligatory prayers in congregation, with the aforementioned witnesses present and observing. Thus, this entire aforementioned plot became a mosque and a place of worship for God Almighty and His servants. The grantor no longer held any ownership or right over it, nor did anyone else hold any right or ownership in any part of it, neither in its original land nor in its building. Neither the grantor nor any of his heirs had the authority to invalidate or change it. The grantor had these people, whose names are inscribed at the end of the document, bear witness to his declaration, and this took place on such and such a date. And if he did not record in this document that people should lead prayers in congregation, but instead wrote: "The one who gave this charity (1) moved this entire mosque out of his possession and placed it into the possession of such and such a trustee, and the aforementioned trustee took possession of it for the sake of the Muslims so that it remains in his possession in the manner prescribed by the donor," while the donor has surrendered it completely, free of any obstacles to delivery—then this entire mosque remains in the possession of this trustee according to the stipulation set by the one who gave this charity. There is no final path of control for anyone over this mosque, as has been written previously, which is the most cautious and clearest [interpretation].

Another type: The form of establishing a *Ribat* (inn) for travelers and wayfarers to descend/stay. We say that the apparent view of the school of Imam Abu Hanifa is that this is not permissible—meaning it is not binding—such that the one who performs the *waqf* (endowment) has the authority to revoke it whenever he wishes, as is the case with other *awqaf* (endowments). According to the views of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, it is permissible. If one wishes to write a document for this, he should write: "This is what has been endowed and given in charity." This document is of the following content: "Endowed and given in charity—this document, to which the aforementioned persons at the end of this writing have all testified, states that such-and-such person has given in charity the entire *Ribat*, which includes dwellings, rooms, a courtyard, and entrances (2), located at such-and-such place, as a valid, permissible, and effective charitable gift (*sadaqah*), in order to attain the closeness

and pleasure of Allah Almighty." There is no corruption in this act of charity, it is not subject to revocation (3), it is not conditional, nor is it a simulated contract or a promise; it cannot be sold, gifted, inherited, owned, or destroyed for any reason. It stands on its own principles and continues on its path, until Allah Almighty—the Pure Essence who is the heir of the earth and everything upon it—inherits it, and He is the best of inheritors. It was given in charity on the condition that the dwellings and residences in this *Ribat* are for tourists, wayfarers, and travelers, on the condition that the opinion regarding the authorization for those who stay there remains at all times in the control of his people (i.e., his agents), allowing whom they wish to stay and evicting whom they wish, provided they act in a way that is best and most appropriate for this charity. Specificity is also permissible; for instance, if the endower stipulates that disbelievers should not stay there and only Muslims should, he may write: "On the condition that this is only for the stay of Muslims, and disbelievers cannot stay in it." And if he specified it only for the people of knowledge, he should write: "On the condition that this is only for the residence of people of knowledge, whether they be teachers or students; no one else can stay there." And if [he stipulated it] for the memorizers of the Holy Quran or the reciters...

(Footnote translations: (1) Takhliya: meaning to lift obstacles. (2) Mustawiya: meaning there is no exception. (1) Meaning the one who built this mosque. (3) Meaning the manner of closing the Ribat. (3) No revocation.)

किताब-उश-शुरूत

...उसमें दरस व तदरीस करें और इस मस्जिद व लोगों के दरमियान 'तखलिया' कर दिया कि उसका दरवाज़ा रोकने के लिए बंद नहीं किया जाएगा और लोगों के और इस मस्जिद के दरमियान आमद-ओ-रफ्त में कोई हाइल नहीं होगा और लोगों को इस सबकी इजाज़त दे दी, और इसके बाद इस इजाज़त के एक जमाअत मुसलमानों की इस मस्जिद में दाखिल हुई और उन्होंने अज़ान व इक़ामत के साथ गवाहान मज़कूर की मौजूदगी व चश्मदीद में जमाअत से अपनी नमाज़-ए-फ़रीज़ा अदा की। پس (अतः) यह तमाम कतआ (टुकड़ा) मज़कूर खाना-ए-खुदा-ए-तआला और उसके बंदों के लिए मस्जिद व मअबद हो गया। इस मुक़र्रर (वक्फ़ करने वाले) का इसमें कोई मिल्क (स्वामित्व) व हक़ नहीं रहा और इसमें से किसी चीज़ में कोई मिल्क व हक़ नहीं रहा और इस मुक़र्रर के सिवा किसी दूसरे का कोई हक़ व मिल्क नहीं रहा, न इसकी असल ज़मीन में और न इसकी इमारत में और इस मुक़र्रर का या उसके वारिसों में से किसी को इसके इबताल (रद्द करने) या तगय्युर (बदलाव) का कोई इख्तियार न रहा और इस मुक़र्रर ने अपने इकरार पर उन लोगों को गवाह कर दिया जिन्होंने आखिर तहरीर में अपने-अपने नाम सब्त किए हैं और यह फलां तारीख को वाके हुआ। और अगर इस तहरीर में उसने लोगों को जमाअत से नमाज़ पढ़ाना तहरीर नहीं किया बल्कि यूं लिखा कि इस सदक़ा करने (1) वाले ने तमाम यह मस्जिद अपने कब्ज़े से निकालकर फलां मुतवल्ली के कब्ज़े में दे दी और मुतवल्ली मज़कूर ने इस पर मुसलमानों के लिए कब्ज़ा कर लिया ताकि उसके कब्ज़े में इसी तौर से रहे जिस तरह इस मुसद्दक़ (सदक़ा करने वाले) ने करार दिया है, दर-आंहलिके(जबकि) इस मुसद्दक़ ने इसको हर तरह खाली अज़-मवानेअ (बाधाओं से रहित) सुपुर्दगी, सुपुर्द किया है। پس (अतः) यह तमाम मस्जिद इस मुतवल्ली के कब्ज़े में उसी क़रार-दाद पर है जो इस सदक़ा करने वाले ने करार दिया है और किसी के लिए इस मस्जिद पर कोई 'राह-ए-मौली' आखिरी नहीं, जिस तरह पहले लिखा गया है वह अहवत व अवज़ह है।

नौ-ए-दीगर: सैयाह व मुसाफिरों के उतरने के लिए रबात (सराय) बनाने की सूरत: सो हम कहते हैं कि ज़ाहिर-ए-मज़हब इमाम अबू हनीफा (रह.) यह है कि यह जायज़ नहीं है यानी लाज़िम नहीं है, हत्ताकि वक़्फ़ करने वाले को इख्तियार होगा कि जब चाहे इससे रुजू (वापसी) करे जैसा कि बाक़ी औक़ाफ़ में है। और इमाम अबू यूसुफ व इमाम मुहम्मद (रह.) के क़ौल पर यह जायज़ है। और अगर इसकी तहरीर करनी चाही तो इस तरह लिखे कि यह वो है कि वक्फ़ किया और सदक़ा किया, यह तहरीर ब-दीन मज़मून है कि वक़्फ़ किया और सदक़ा किया, यह तहरीर जिस पर फलां मुसम्मयान

आखिर-ए-तहरीर हाज़ा सब शाहिद हुए हैं, ब-दीन मज़मून है कि फलां ने तमाम रबात जिसमें मनाज़िल व ग़ुरफ़ा व सहन व मराया (2) हैं जो फलां जगह वाके है, सदक़ा-ए-तव्वुआ (स्वैच्छिक दान) सहीहा, जायज़ा, नाफ़िज़ा कर दिया ताकि अल्लाह तआला की क़ुर्बत व रज़ामंदी हासिल करे। और इस सदक़ा करने में किसी वजह से फ़साद नहीं है और न रुजअत (3) है और न मशरूत है और न तल्जिया हुआ और न मुआअदा है और न यह फरोख्त किया जा सकता है और न हिबा किया जा सकता है और न मिरास हो सकता है और न किसी वजह से ममलूक (स्वामित्व में) हो सकता है और न किसी वजह से तलफ़ (नष्ट) किया जा सकता है, यह अपने उसूल पर क़ायम है और अपनी राह पर जारी है, यहाँ तक कि अल्लाह तआला इसका वारिस है, जो ज़ात-ए-पाक कि ज़मीन का और जो ज़मीन पर है, सब का वारिस है और वही बेहतरीन वारिसान है। और ब-दीन शर्त इसको सदक़ा किया कि इस रबात में जो मंज़िलें व मस्कन हैं वो सैयाहों और राहगीरों व मुसाफिरों के लिए हैं, ब-दीन शर्त कि उनके उतरने वाले के इकरार देने की राय हर वक़्त व हर ज़माने में उसकी क़ौम यानी कारिंदों के इख्तियार में है, जिसको चाहें रहने दें और जिसको चाहें निकाल दें, ब-दीन शर्त कि जो इस सदक़ा के बेहतर व मुवाफ़िक़-तर हो वो करें। और इसमें तख़सीस भी जायज़ हो सकती है; चुनांचे अगर वक़्फ़ करने वाले ने शर्त कर दी कि इसमें काफ़िर न उतरें, इसमें सिर्फ मुसलमान ही उतरें, तो लिख दे कि ब-दीन शर्त कि यह सिर्फ मुसलमानों के उतरने के लिए है, इसमें कुफ़्फ़ार नहीं उतर सकते हैं। और अगर सिर्फ अहले-इल्म के उतरने के लिए मख़सूस कर दिया तो लिखे कि ब-दीन शर्त कि यह सिर्फ अहले-इल्म की सकूनत (रहने) के लिए है, ख्वा पढ़ाने वाले हों या पढ़ने वाले हों, दूसरा कोई नहीं उतर सकता है। और अगर हाफ़िज़-ए-क़ुरान मजीद या क़ारियों के..

*(*पाद-टिप्पणी अनुवाद*: (1)* तखलिया*:* यानी रोक-टोक उठाना। *(2)* मुस्तवीया*:* यानी इस्तसना नहीं है। *(1)* यानी इस मस्जिद बनाने वाले ने। *(3)* यानी रबात को बंद करने की दिशा*, (3)* रुजू नहीं है।*)*

کتاب الشروط

میں درس و تدریس کریں اور اس مسجد و لوگوں کے درمیان تخلیہ کر دیا کہ اس کا دروازہ روکنے کے واسطے بند نہ کیا جائے گا اور لوگوں کے اور اس مسجد کے درمیان آمد و رفت میں کوئی حائل نہ ہوگا اور لوگوں کو اس سب کی اجازت دے دی اور بعد اس کی اس اجازت کے ایک جماعت مسلمانوں کی اس مسجد میں داخل ہوئی اور انہوں نے اذان و اقامت کے ساتھ گواہان مذکور کی موجودگی و چشم دید میں جماعت سے اپنی نمازِ فریضہ ادا کی پس یہ تمام قطعہ مذکورہ خانہ خدائے تعالیٰ اور اُس کے بندوں کے واسطے مسجد و معبد ہو گیا اس مقرر کی اس میں کچھ ملک و کچھ حق نہ رہا اور اس میں سے کسی چیز میں کچھ ملک و حق نہ رہا اور اس مقرر کے سوائے کسی دوسرے کا کچھ حق و ملک نہ رہا نہ اس کی اصل زمین میں اور نہ اس کی عمارت میں اور اس مقرر کا یا اس کے وارثوں میں سے کسی کو اس کے ابطال یا تغیر کا کچھ اختیار نہ رہا اور اس مقرر نے اپنے اقرار پر ان لوگوں کو گواہ کر دیا جنہوں نے آخر تحریر میں اپنے اپنے نام ثبت کئے ہیں اور یہ فلاں تاریخ واقع ہوا اور اگر اس تحریر میں اس نے لوگوں کو جماعت سے نماز پڑھانا تحریر نہ کیا بلکہ یوں لکھا کہ اس صدقہ کرنے (1) والے نے تمام یہ مسجد اپنے قبضہ سے نکل کر فلاں متولی کے قبضہ میں دے دی اور متولی مذکور نے اس پر مسلمانوں کے واسطے قبضہ کر لیا تا کہ اس کے قبضہ میں اسی طور سے رہے جس طرح اس مصدق نے قرار دیا ہے درحالیکہ اس مصدق نے اس کو ہر طرح خالی از موانع سپردگی سپرد کیا ہے پس یہ تمام مسجد اس متولی کے قبضہ میں اسی قرار داد پر ہے جو اس صدقہ کرنے والے نے قرار دیا ہے اور کسی کے واسطے اس مسجد پر کوئی راہِ مولی آخری نہیں جس طرح پہلے لکھا گیا ہے وہ احوط و اوضح ہے۔

نوع دیگر سیاح و مسافروں کے اُترنے کے واسطے رباط بنانے کی صورت سو ہم کہتے ہیں کہ ظاہر مذہب امام ابو حنیفہ یہ ہے کہ یہ جائز نہیں ہے یعنی لازم نہیں ہے حتیٰ کہ وقف کرنے والے کو اختیار ہوگا کہ جب چاہے اس سے رجوع کرے جیسا کہ باقی اوقاف میں ہے اور بنا بر قول امام ابو یوسف و امام محمد کے جائز ہے اور اگر اس کی تحریر کرنی چاہی تو اس طرح لکھے کہ یہ وہ ہے کہ وقف کیا اور صدقہ کیا یہ تحریرِ بدین مضمون ہے کہ وقف کیا اور صدقہ کیا یہ تحریر جس پر فلاں مسمیان آخر تحریر ہذا سب شاہد ہوئے ہیں بدین مضمون ہے کہ فلاں نے تمام رباط جس میں منازل و غرفہ و صحن و مرایا (2) ہیں جو فلاں جگہ واقع ہے صدقہ متوقہ متوفہ صحیحہ جائز نافذہ کر دیا تا کہ اللہ تعالیٰ کی قربت و رضامندی حاصل کرے اور اس صدقہ کرنے میں کسی وجہ سے فساد نہیں ہے اور نہ رجعت (3) ہے اور نہ مشروط ہے اور نہ تلجیہ ہوا اور نہ مواعدہ ہے اور نہ یہ فروخت کیا جا سکتا ہے اور نہ ہبہ کیا جا سکتا ہے اور نہ میراث ہو سکتا ہے اور نہ کسی وجہ سے مملوک ہو سکتا ہے اور نہ کسی وجہ سے تلف کیا جا سکتا ہے یہ اپنے اصول پر قائم ہے اور اپنی راہ پر جاری ہے یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ اس کا وارث ہے جو ذات پاک کہ زمین کا اور جو زمین پر ہے سب کا وارث ہے اور وہی بہترین وارثان ہے اور بدین شرط اس کو صدقہ کیا کہ اس رباط میں جو منزلیں و مسکن ہیں وہ سیاحوں اور راہگیروں و مسافروں کے واسطے ہیں بدین شرط کہ ان کے اُترنے والے کے اقرار دینے کی رائے ہر وقت و ہر زمانہ میں اس کے قوم یعنی کارندوں کے اختیار میں ہے جس کو چاہیں رہنے دیں اور جس کو چاہیں نکال دیں بدین شرط کہ جو اس صدقہ کے بہتر و موافق تر ہو وہ کریں اور اس میں تخصیص میں جائز ہو سکتی ہے چنانچہ اگر وقف کنندہ نے شرط کر دی کہ اس میں کافر نہ اتریں اس میں فقط مسلمان ہی اتر آکریں تو لکھ دے کہ بدین شرط کہ یہ فقط مسلمانوں کے اترنے کے واسطے ہے اس میں کفار نہیں اتر سکتے ہیں اور اگر فقط اہل علم کے اترنے کے واسطے مخصوص کر دیا تو لکھے کہ بدین شرط کہ یہ یہ

فقط فقط اہل علم کی سکونت کے واسطے ہے خواہ پڑھانے والے ہوں یا پڑھنے والے ہوں دوسرا کوئی نہیں اتر سکتا ہے اور اگر حافظِ قرآن مجید یا قاریوں کے

---

(1) تخلیہ یعنی روک ٹوک اُٹھانی (2) مشتویہ یعنی استثناء نہیں ہے (1) یعنی اس مسجد بنانے والے نے (3) یعنی مربط کو بند کرنے کی جہت (3) رجوع نہیں ہے

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (278) Kitab al-Shurut

If [the Waqif] has specified the 'Asar' (afternoon), then he should write based on the same analogy. If the Waqif has made another Waqf for the sake of repairing the aforementioned 'Rabit' (connection/caravanserai), he should write it down. If he has not made another Waqf for it, he should write that the agents (Karindas) always have the authority to rent out its rooms and facilities to the extent that its repair can be covered by the rent. Once the repair is complete, they should leave it in the condition for which the Waqif had endowed it, with the condition that the authority regarding the amount of rent and the duration of the lease belongs to the agents. If the Waqif has not stipulated this, then the person residing in it should perform its repair; it will be mandatory upon him. Then he should write that the Waqif took the aforementioned endowed property out of his possession, separated it from his own assets, and after appointing so-and-so as the Mutawalli (manager), handed it over to his possession so that he remains its Mutawalli as long as he wishes under the conditions of the Waqf, and whoever is suitable, he may appoint as Mutawalli, and whoever he wishes, he may bequeath (i.e., appoint a Wasi). Thus, after handing over this entire aforementioned Waqf—free from every impediment and dispute—to this Mutawalli, the Mutawalli took possession of it. Therefore, this Sadaqah (charity) is a Waqf with the aforementioned conditions in the hands of the Mutawalli. Hence, it is not permissible for any ruler, Qadi, employee, or government official to disregard it or change any of its conditions. Anyone who does so will be a sinner and will be a target of his Lord's wrath. Allah Almighty is the perfect Punisher, and the Waqif will receive rewards according to his intention and deeds. A dispute occurred regarding this Waqf between the Waqif and an opponent, and it was presented before a just judge (Hakim-e-Adil) in the assembly of justice (Majlis-e-Qaza) of the Muslims. He issued a decree that such Sadaqah is permissible and mandatory as it stands. The decree was issued upon request in the presence of the opponent, and in this decree, the judge acted upon his own Ijtihad (legal reasoning) and opinion. A group of just witnesses, who recorded their names at the end, testified to it, and this happened on such-and-such date.

If it is not written that Muslims may bury their own dead ☆

In another type of cemetery creation, we say that the manifest opinion of the school of Imam-e-A'zam is that it is not permissible—meaning it is not mandatory—to the extent that the Waqif has the option to retract from it. Hasan (RA) has narrated from Imam-e-A'zam (RA) that in a case where a corpse has been buried in it, he cannot

retract, and if that has not happened, he can retract. It is reported from Hakim Abu Nasr Marwazi that I have seen in the 'Nawadir' that the Waqf of a cemetery by Imam Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA) is permissible, and there must be a condition for handing it over; thus, there is the same difference of opinion as there was in the case of a mosque. Handing it over is in the way of either giving it to the Mutawalli or burying a corpse in it. Then, if he wishes to write it down, he should write that so-and-so endowed his land in its place, with its boundaries and description. The endowed charity was made a valid, permissible, and effective Waqf, even to the statement (1) that He (Allah) is the best of inheritors. Thus, he made it a cemetery for the Muslims, so that whenever they wish, they may always bury their dead in it; they will not be prevented. And he gave general permission to the people to bury their dead in it. A group of Muslims buried their dead in it after it became a Waqf, and the Waqif permitted them to bury. Thus, this land became a cemetery for the Muslims, based on the fact that the Waqif had endowed it. And if it is not written that Muslims may bury their own dead, but it is written that this charity-giver took this land out of his possession and handed it over to the possession of the Mutawalli so that it remains in his possession under the same conditions as the Waqif endowed it...

(1) Jā’iz al-Hukm: Whose ruling is considered valid in Sharia.

यदि [वाकिफ़ ने] असर की तखसीस (निर्धारण) कर दी है तो उसी कयास पर तहरीर (लिखना) करे। यदि वक्फ करने वाले ने उक्त रवाबित (सराय/धर्मशाला) की मरम्मत के लिए कोई दूसरा वक्फ किया हो तो वह उसे लिख दे, और यदि उसके लिए कोई दूसरा वक्फ न किया हो तो लिखे कि कार्यवाहकों (कारिंदों) को हमेशा अधिकार है कि वे उसकी मंजिलों और सराय के किराए में से उतना हिस्सा किराए पर दे दें जिससे उसकी मरम्मत हो सके। और जब मरम्मत पूरी हो जाए तो उसे उसी हाल पर छोड़ दें जिस उद्देश्य के लिए वक्फ करने वाले ने उसे वक्फ किया था, इस शर्त के साथ कि किराए की मात्रा और पट्टे (इज़ारे) की अवधि का अधिकार कार्यवाहकों को है। और यदि वक्फ करने वाले ने इसकी शर्त नहीं रखी है, तो जो व्यक्ति उसमें रहे वही उसकी मरम्मत करे, उसी पर यह अनिवार्य होगा। फिर वह तहरीर करे कि इस वक्फ करने वाले ने उक्त वक्फ की गई संपत्ति को अपने कब्जे से निकाल लिया और अपने माल से अलग कर दिया और फलां को मुतवल्ली (प्रबंधक) बनाने के बाद उसके कब्जे में दे दिया ताकि वह इसे वक्फ की शर्तों पर जब तक चाहे उसका मुतवल्ली बना रहे, और जो उसके योग्य हो, उसमें से जिसे चाहे मुतवल्ली बना दे, और जिसे चाहे उसे वसीयत कर दे यानी वसी (وصی) नियुक्त कर दे। यह सब उक्त वक्फ, किसी भी बाधा और विवाद से मुक्त होकर, इस वक्फ करने वाले द्वारा उक्त मुतवल्ली को सौंप देने पर, मुतवल्ली ने उस पर कब्जा कर लिया। अतः यह सदका (दान) उस मुतवल्ली के पास उक्त शर्तों के साथ वक्फ है। इसलिए किसी शासक, काजी, कर्मचारी या सरकार के अधिकारी के लिए इसका तिरस्कार करना, अपने तरीके से इसकी किसी शर्त को बदलना जायज नहीं है, और जो ऐसा करेगा वह गुनाहगार होगा और अपने रब के क्रोध का पात्र होगा। अल्लाह तआला उसे पूरी सजा देने वाला है। वक्फ करने वाले को उसकी नीयत और अमल के अनुसार सवाब (पुण्य) मिलेगा। इस अनुबंध में, वक्फ करने वाले और एक प्रतिद्वंद्वी के बीच इस वक्फ को लेकर झगड़ा हुआ और वह एक न्यायप्रिय हकीम (जज) के दरबार में मुसलमानों की अदालत (मजलिस-ए-कज़ा) में पेश हुआ, तो उसने ऐसे सदके को जायज और अनिवार्य होने का फैसला दे दिया, जिस तरह यह जायज है। प्रतिद्वंद्वी की उपस्थिति में अनुरोध पर ऐसा निर्णय दिया गया और इस फैसले में [हकीम ने] अपने इज्तहाद (विवेकाधिकार) और राय पर अमल किया और उस पर गवाहों के एक समूह ने, जिन्होंने अंत में अपने नाम दर्ज किए हैं, गवाही दी और यह फलां तारीख को हुआ।

यदि मुसलमानों का अपना मुर्दा दफन करना न लिखा हो ☆

क़ब्रिस्तान बनाने के एक अन्य प्रकार में हम कहते हैं कि इमाम-ए-आज़म का स्पष्ट मत यह है कि यह जायज नहीं है, यानी यह अनिवार्य (लाज़िम) नहीं है, यहाँ तक कि वक्फ करने वाले को इससे पीछे हटने (रुजू) का अधिकार होता है। और हसन रह. ने इमाम-ए-आज़म रह. से रिवायत की है कि जिस स्थिति में उसमें कोई लाश दफन कर दी गई हो, तो वह पीछे नहीं हट सकता है, और यदि ऐसा न हुआ हो तो वह पीछे हट सकता है। हकीम अबूनस्र मरवज़ी से यह उद्धृत है कि मैंने 'नवादिर' में इमाम यूसुफ रह. और इमाम मुहम्मद रह. से कब्रगाह के वक्फ करने को जायज होने का उल्लेख देखा है, और इसे सौंपने की शर्त होनी चाहिए, तो इसमें वैसा ही मतभेद है जैसा मस्जिद के मामले में गुजरा है। और इसका सौंपा जाना इस तरह है कि या तो मुतवल्ली को सौंप दे या उसमें लाश दफन की जाए। फिर यदि वह इसे तहरीर करना चाहे तो लिखे कि फलां ने अपनी जमीन को उसकी जगह, सीमाओं और विवरण के साथ वक्फ कर दिया। सदका-ए-मौकूफ़ा को वक्फ-ए-सहीह, जायज और نافذ (लागू) कर दिया गया, यहाँ तक कि यह कथन (1) कि वही वारिसों में सबसे अच्छा है। अतः इसे मुसलमानों के लिए कब्रिस्तान बना दिया, ताकि जब भी वे चाहें हमेशा इसमें अपने मुर्दों को दफन कर सकें, उन्हें मना नहीं किया जाएगा। और उसने लोगों को आम अनुमति दे दी कि इसमें मुर्दों को दफन करें। तो मुसलमानों के एक समूह ने इसके[वक्फ] होने के बाद अपने मुर्दों को इसमें दफन किया और वक्फ करने वाले ने उन्हें दफन करने की अनुमति दी। अतः यह जमीन मुसलमानों के लिए कब्रिस्तान बन गई, इस आधार पर कि वक्फ करने वाले ने वक्फ किया है। और यदि मुसलमानों का अपना मुर्दा दफन करना न लिखा हो, बल्कि यह लिखा हो कि इस सदका करने वाले ने यह जमीन अपने कब्जे से निकालकर मुतवल्ली फलां के कब्जे में दे दी ताकि उसके कब्जे में यह उन्हीं शर्तों पर रहे जिस तरह वाकिफ ने वक्फ किया।

(1) जाइज़-उल-हुक्म: जिसका फैसला देना शरीयत में वैध ठहराया गया है।

اثر نے کی تخصیص کر دی تو بھی اسی قیاس پر تحریر کرے پس اگر وقف کنندہ نے شکست و ریخت تعمیرِ رابطہ مذکور کے واسطے کوئی دوسرا وقف کیا ہو تو تحریر کر دے اور اگر اس کے واسطے دوسرا وقف نہ کیا ہو تو لکھے کہ کارندوں کو ہمیشہ اختیار ہے کہ اس کی منزلیں و مرابط میں سے اس قدر کرایہ پر دے دیں کہ جس کے کرایہ سے اس کی تعمیر ہو جائے اور جب تعمیر پوری ہو جائے تو پھر اس کو اسی حال پر چھوڑ دیں جس کے واسطے وقف کنندہ نے اس کو وقف کیا ہے بدیں شرط کہ مقدارِ کرایہ و مدتِ اجارہ وغیرہ کا اختیار کارندوں کو ہے اور اگر وقف کنندہ نے اس کی شرط نہ کی ہو تو جو شخص اس میں رہے وہی اس کی تعمیر کرے اسی پر لازم ہو گی پھر تحریر کرے کہ اس وقف کرنے والے نے اس مالِ موقوف مذکور کو اپنے قبضہ سے نکالا اور اپنے مال سے الگ کیا اور فلاں کو متولی کرنے کے بعد اس کے قبضہ میں دے دیا تاکہ وہ اس کو وقف کی شرائط پر جب تک چاہے اس کا متولی رہے اور جو اس کے لائق ہو اس میں سے جس کو چاہے متولی کر دے اور جس کو چاہے اس کو وصیت کر دے یعنی وصی مقرر کر دے پس یہ سب وقف مذکور خالی از ہر مانع و منازع اس وقف کرنے والے کے اس متولی کو سپرو کرنے سے متولی نے اس پر قبضہ کر لیا پس یہ صدقہ اس متولی کے پاس بشرائطِ مذکورہ وقف ہے پس کسی والی ملک اور قاضی اور کارکن اور صاحبِ حکومت کو اس کا تحفیر کرنا اپنی راہ سے یا اس کی کسی شرط کا تبدیل کرنا نہیں جائز ہے اور جوابیا کرے گا وہ گنہگاری میں پڑے گا اور اپنے پروردگار کے غضب کا نشانہ ہو گا اللہ تعالیٰ اس کو سزائے کامل دہندہ ہے اور وقف کرنے والے کو اپنی نیت و عمل کے موافق ثواب ملے گا اور اس عقد میں اس وقف کرنے والے اور ایک خصم کے درمیان اس وقف میں جھگڑا ہوا اور وہ بحضورِ حاکم عادل جائزہ الحکم میں مسلمانوں کے

مجلسِ قضاء میں پیش ہوا پس اس نے ایسے صدقہ کے جائز و لازم ہونے کا حکم دے دیا کہ جس طور پر ہے جائز ہے اور لازم ہے خصم کے حضور میں بدرخواست ایسا حکم دلایا اور اس حکم میں اپنے اجتہاد و رائے پر عمل کیا اور اس پر ایک جماعت گواہانِ عادل کو جنہوں نے اپنے نام آخر میں ثبت کئے ہیں گواہ کر لیا اور یہ فلاں تاریخ واقع ہوا۔

اگر مسلمانوں کا اپنا مردہ دفن کرنا تحریر نہ کیا ☆

نوع دیگر مقبرہ بنانے میں ہم کہتے ہیں کہ ظاہرِ مذہب امامِ اعظم یہ ہے کہ نہیں جائز ہے یعنی لازم نہیں ہے حتی کہ وقف کنندہ کو اس سے رجوع کر لینے کا اختیار ہوتا ہے اور حسنؒ نے امامِ اعظمؒ سے روایت کی ہے کہ جس صورت میں کہ اس میں کوئی میت دفن کی گئی ہو تو رجوع نہیں کر سکتا ہے اور اگر ایسا نہ ہوا ہو تو رجوع کر سکتا ہے اور حاکم ابونصر مروزی سے منقول ہے کہ میں نے نوادر میں امامِ یوسفؒ و امامِ محمدؒ کے مقبرہ کا وقف کرنا جائز ہے اور اس کو سپرد کر دینے کی شرط ہونی سو اس میں ویسا ہی اختلاف ہے جو مسجد کی صورت میں گندرا اور اس کا سپرد کرنا بدیں طور ہے کہ یا تو متولی کو سپرد کرے یا اس میں مردہ دفن کیا جائے پھر اگر اس کا تحریر کرنا چاہا تو لکھے کہ فلاں نے اپنی زمین کو اس کی جگہ و حدود و بیان کر دے۔ صدقہ موقوفہ کو وقف صحیح جائز نافذ کر دیا تا اس قول (۱) کہ وہی بہترین وارثان ہے پس اس کو مسلمانوں کے واسطے مقبرہ کر دیا کہ جس وقت اور جب چاہیں ہمیشہ اس میں اپنے مردوں کو دفن کیا کریں ان کو ممانعت نہ کی جائے گی اور اس نے لوگوں کو اذنِ عام دے دیا کہ اس میں مردے دفن کریں پس مسلمانوں میں سے ایک جماعت نے اس کے حامل سے وقف ہونے کے بعد اپنے مردے اس میں دفن کئے اور وقف کنندہ نے ان کو دفن کی اجازت دی پس یہ زمین مسلمانوں کے واسطے مقبرہ قبضہ ہوگئی بنا بر آنکہ اس وقف کرنے والے نے وقف کیا ہے اور اگر مسلمانوں کا اپنا مردہ دفن کرنا تحریر نہ کیا ہو بلکہ یہ لکھا کہ اس صدقہ کرنے نہ یہ زمین اپنے قبضہ سے

نکال کر متولی فلاں کے قبضہ میں دے دی تاکہ اس کے قبضہ میں انہیں شرائط پر رہے جس طرح واقف نے وقف

(۱) جائز الحکم جس کا حکم دینا شرع میں جائز ٹھہرا ہے

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. (10) 279 Kitab-ush-Shuroot

...is given, then this is sufficient as we have stated, and the judge should append the order of the ruler (Hakim) at the end so that it becomes unanimous, because there is disagreement regarding this. After the order of the judge is appended, no one will be able to invalidate it. The procedure for filing a case before the judge is that the person who has buried their deceased in it should take the person (who set up the endowment) to the judge and request that he be ordered to vacate the land because this endowment is not mandatory (Lazmi). The judge will then order the person who made the endowment to withdraw his hand from it and will order the endowment to be valid and mandatory. The scribe should then write that a just judge, whose order is enforced among Muslims, has ordered this charity to be mandatory and valid in the manner it is, after a dispute (Khasumat) had occurred in his presence between the endowment creator and one of the heirs of those buried there, at a time when the creator intended to retract his endowment based on the opinion of such a scholar who does not consider such an endowment mandatory. The aforementioned judge then ordered the endowment to be mandatory in the presence of his adversary, because his judgment was based on this order. Then he should write that any ruler of the land or judge (1), etc.

Another category: If a path was created for the general Muslims in the land, then we say that according to the apparent (Zahir) school of thought, there is disagreement in this as well, and according to the narration of Imam-e-Azam (R.A.), it appears there is consensus. The method of writing its document is the same as we have stated; the only difference is that in the case of a path, he should write that he endowed his land to become a path for the common people. Infidels are also included in this because both infidels and Muslims are equal in passing through a path, and in this ruling, a ribat (inn) and a path are equal, unlike a graveyard which is exclusively for Muslims, so that infidels and Muslims are not gathered in one graveyard. At the end of it, the order of the judge should be appended, and the writing should be such that this document, to which the witnesses mentioned at the end of this writing have all testified, states that such-and-such person built the piece (Qat'a) on such-and-such canal or such-and-such valley, and he should write that it was built with the permission of the ruler of the time, provided that this valley or canal is public (2). If it belongs to a specific tribe, he should write with the permission of such-and-such, listing all their names, and if it belongs to a specific individual, he should write his permission. He should also state whether it is made of wood or baked bricks, and

whether it is single-layered, two-tiered, or three-tiered, so that the general public can commute over this piece. He should write until the end according to the above-mentioned. Allah Ta'ala knows best, this is written in Zakhira.

Another category: If he gives his horses and their equipment and weapons in the way of Allah Ta'ala (Fi Sabilillah), then after the beginning of the writing, he should write in the same manner as mentioned above, that he has endowed his horses—and they are this many in number (3)—to be kept as a perpetual endowment and valid restraint in their current state, for Jihad in the way of Allah Ta'ala. Those who do Jihad in the way of Allah Ta'ala should use them in Jihad at all times and eras, on the condition that those who are the custodians (Qawwam) of this endowment have the authority to give them to whomever they wish, however they wish, and as many times as they wish, among those who are doing Jihad, and to take them back from whomsoever they wish, and when they wish, however they wish. He should also state that the custodian of this should always be a person who is righteous, known to be pious, and on the condition that when any of these things, due to disease, becoming aged, or being broken, etc., become unfit for the work of Jihad...

...दिया है तो यह काफी है जैसा कि हमने बयान कर दिया है और इसके आखिर में हुक्म-ए-हाकिम लाहिक़ कर दे ताकि इजमाई हो जाए क्योंकि इसमें इख्तिलाफ है। पस हाकिम के हुक्म के बाद कोई इसके इबताल (रद्द) पर क़ादिर न होगा और हाकिम के पास मुराफ़ा (मुकदमा) करने का तरीका यह है कि जिस शख्स ने इसमें अपना मुर्दा दफ़न किया है, उसको हाकिम के हुज़ूर में ले जाए और क़ाज़ी से दरख्वास्त करे कि उसको हुक्म दे कि इसकी ज़मीन खाली कर दे, इस वास्ते कि यह वक़्फ़ लाज़मी नहीं है। पस हाकिम उस वक़्फ़ करने वाले को हुक्म देगा कि उससे अपना हाथ हटा ले और इस वक़्फ़ के सही होने और लाज़िम होने का हुक्म देगा। पस कातिब तहरीर कर दे कि एक हाकिम-ए-आदिल ने, जिसका हुक्म मुसलमानों के दरमियान नाफ़िज़ है, इस सदक़े के लाज़िम व सही होने का (जिस तौर पर है) हुक्म दे दिया। बाद इसके कि इस वक़्फ़ करने वाले और वारिसान-ए-दफ़न करने वालों में से एक के साथ उसके हुज़ूर में खसूमती (विवाद) मुस्तजरा वाक़े हुई, जब कि इस वक़्फ़ करने वाले ने अपने वक़्फ़ से रुजू करने का क़सद (इरादा) किया था, ऐसे आलिम के क़ौल के बिना पर जो ऐसे वक़्फ़ को लाज़िम नहीं फरमाता। पस हाकिम-ए-मौसूफ़ ने उस वक़्फ़ करने वाले पर, उसके मुख़ासिम के रूबरू हाज़िरी में, इस वक़्फ़ के लाज़िम होने का हुक्म दे दिया क्योंकि उसका इज्तिहाद इस हुक्म पर मौकूफ़ हुआ, फिर लिखे कि किसी वाली-ए-मुल्क या क़ाज़ी (1) इल-आख़िर।

नौज-ए-दीगर: अगर ज़मीन में आम मुसलमानों के वास्ते रास्ता बनाया तो हम कहते हैं कि ज़ाहिर-ए-मज़हब के मुवाफ़िक इसमें भी इख्तिलाफ है और मुवाफ़िक़-ए-रिवायत के जो इमाम-ए-आज़म रह. से रिवायत की है, ज़ाहिर होता है कि इसमें इत्तेफ़ाक़ है। इसकी तहरीर लिखने का वही तरीका है जो हमने बयान किया है, सिर्फ़ फ़र्क़ इतना है कि रास्ते की सूरत में यूँ लिखे कि उसने अपनी ज़मीन को वक़्फ़ करके आम लोगों का रास्ता कर दिया। इसमें काफ़िर भी शामिल हो गए, इस वास्ते कि राह से गुज़रने में काफ़िर व मुसलमान दोनों यकसाँ हैं और इस हुक्म में रिबात (सराय) और राह यकसाँ हैं। ब-खिलाफ़ मक़बरे के कि वह खास मुसलमानों के वास्ते होगा, इस वास्ते कि काफ़िर व मुसलमान एक मक़बरे में जमा न किए जाएँगे। और इसके आखिर में हुक्म-ए-हाकिम लाहिक़ कर दे और तहरीर इस तरह लिखे कि यह तहरीर जिस पर गवाहान मुसम्मीयान आखिर-ए-तहरीर हाज़ा सब शाहिद हुए हैं, बदें मज़मून है कि फ़लाँ ने जो क़तआ (टुकड़ा) फ़लाँ नहर पर या फ़लाँ वादी पर बनाया है और यह तहरीर कर दे कि बा-इजाज़त-ए-सुलतान-ए-वक्त बनाया है, ब-शर्त-ए-कि यह वादी या नहर आम (2) हो। और अगर किसी खास क़ौम की हो तो लिखे कि बा-इजाज़त-ए-फ़लाँ व फ़लाँ,

सब का नाम लिख दे और अगर किसी शख्से-मुअय्यन की हो तो उसकी इजाज़त तहरीर करे। और यह भी बयान कर दे कि वह लकड़ी का है या पख़्ता ईंट का, और यह भी बयान कर दे कि एकहरा है या दो-दर्जा का या तीन-दर्जा का, ताकि आम लोग इस क़तए के ऊपर से आमद-ओ-रफ़्त रखें। आख़िर तक मुवाफ़िक़-ए-मज़कूरा बाला तहरीर करे। वल्लाहु तआला आलम, यह ज़ख़ीरा में लिखा है।

नौज-ए-दीगर: अगर अपने घोड़े व उसका सामान व हथियार फ़ी-सबीलिल्लाह तआला कर दे, तो तहरीर करे तहरीर की इब्तिदा के बाद बदस्तूर-ए-मज़कूरा बाला के कि उसने अपने घोड़ों को, और वे इतने अदद चनें (3) व चुनां हैं, इन सब को वक़्फ़-ए-दाएम व हब्स-ए-जाइज़ के अपने हाल पर क़ायम रखे जाएँ, अल्लाह तआला की राह में जिहाद के वास्ते वक़्फ़ किया है। जो लोग अल्लाह तआला की राह में जिहाद करते हैं, हर वक़्त व हर ज़माने में जिहाद में इस्तेमाल करें, बदें शर्त कि जो लोग इस वक़्फ़ के क़व्वाम (प्रबंधक) हों, उनको इख़्तियार है कि जिसको चाहें, जिस तरह चाहें, जितनी दफ़ा चाहें, जिहाद करने वालों में से दे दें और जिससे चाहें ले लें, जब चाहें जिस तरह चाहें वापस लें। और बयान कर दे कि हमेशा इसका क़ईम वही शख्स मुक़र्रर हो जो नेक-कार हो, परहेज़गार मशहूर हो और बदें शर्त कि जब उनमें से कोई चीज़ ब-सबब-ए-बीमारी, अहाज़ाब हो जाने के या बूढ़े हो जाने के या शिकस्ता वग़ैरह हो जाने के जिहाद के काम की...

گیا ہے تو یہ کافی ہے جیسا کہ ہم نے بیان کر دیا ہے اور اس کے آخر میں حکم حاکم لاحق کر دے تاکہ اجماعی ہو جائے کیونکہ اس میں اختلاف ہے پس بعد حکم حاکم لاحق ہونے کے کوئی اس کے ابطال پر قادر نہ ہوگا اور حاکم کے پاس مرافعہ کرنے کا طریقہ یہ ہے کہ جس شخص نے اس میں اپنا مردہ دفن کیا ہے اس کو حاکم کے حضور میں لے جائے اور قاضی سے درخواست کرے کہ اس کو حکم دے کہ اس کی زمین خالی کر دے اس واسطے کہ یہ وقف لازمی نہیں ہے پس حاکم اس وقف کنندہ کو حکم دے گا کہ اس سے اپنا ہاتھ کو تاہ کرے اور اس وقف کے صحیح ہونے اور لازم ہونے کا حکم دے گا پس کاتب تحریر کر دے کہ ایک حاکم عادل نے جس کا حکم مسلمانوں کے درمیان نافذ ہے اس صدقہ کے لازم و صحیح ہونے کا جس طور پر ہے حکم دے دیا بعد از آنکہ اس وقف کنندہ و ارثان دفن کنندہ گان میں سے ایک کے ساتھ اس کے حضور میں خصومتے۱ مستجرہ واقع ہوئی جب کہ اس وقف کنندہ نے اپنے وقف سے رجوع کرنے کا قصد کیا بنا بر قول ایسے عالم کے جو ایسے وقف کو لازم نہیں فرماتا ہے پس حاکم موصوف نے اس وقف کنندہ پر اس روبرو اس کے خصم کے حضور میں اس وقف کے لازم ہونے کا حکم دے دیا کیونکہ اس کا اجتہاد اس حکم پر مودے ہوا پھر لکھے کہ کسی والی ملک یا قاضی (۱) الی آخرہ۔

نوع دیگر اگر یہ زمین میں عام مسلمانوں کے واسطے راستہ بنایا تو ہم کہتے ہیں کہ ظاہر مذہب کے موافق اس میں بھی اختلاف ہے اور موافق روایت کے جو امام اعظمؒ سے روایت کی ہے ظاہر ہوتا ہے کہ اس میں اتفاق ہے۔ اس کی تحریر لکھنے کا وہی طریقہ ہے جو ہم نے بیان کیا ہے صرف فرق اس قدر ہے کہ راستہ کی صورت میں یوں لکھے کہ اس نے اپنی زمین کو وقف کر کے عام لوگوں کا راستہ کر دیا۔ اس میں کا فربھی شامل ہو گئے اس واسطے کہ راہ سے گزرنے

میں کافر و مسلمان دونوں یکساں ہیں اور اس حکم میں رباط اور راہ یکساں ہیں بخلاف مقبرہ کے کہ وہ خاص مسلمانوں کے واسطے ہوگا اس واسطے کہ کافر و مسلمان ایک مقبرہ میں جمع نہ کئے جائیں گے اور اس کے آخر میں حکم حاکم لاحق کر دے آنکہ اس کی تحریر اس طرح لکھے کہ یہ تحریر جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا سب شاہد ہوئے ہیں بدیں مضمون ہے کہ فلاں نے جو قطعہ فلاں نہر پر یا فلاں وادی پر بنایا ہے اور یہ تحریر کر دے کہ باجازت سلطان وقت کے بتایا ہے بشرطیکہ یہ وادی یا نہر عام (۲) ہو اور اگر کسی خاص قوم کی ہو تو لکھے کہ باجازت فلاں و فلاں سب کا نام لکھ دے اور اگر کسی شخص معین کی ہو تو اس کی اجازت تحریر کرے اور یہ بھی بیان کر دے کہ وہ لکڑی کا ہے یا پختہ اینٹ کا اور یہ بھی بیان کر دے کہ آکرا ہے یا دو درجہ کا یا تین درجہ کا تاکہ عام لوگ اس قطعہ کے اوپر سے آمد و رفت رکھیں آخر تک موافق مذکورہ بالا تحریر کرے واللہ تعالیٰ اعلم یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ نوع دیگر اگر اپنے گھوڑے واس کا سامان و ہتھیار فی سبیل اللہ تعالیٰ کر دے تو تحریر کرے بعد ابتدائے تحریر بدستور مذکورہ بالا کے کہ اُس نے اپنے گھوڑوں کو اور وہ اتنے عدد چنیں (۳) و چنان ہیں ان سب کو وقف دائم و حبس جائز کے اپنے حال پر قائم رکھے جائیں اللہ تعالیٰ کی راہ میں جہاد کے واسطے وقف کیا ہے کو جو لوگ اللہ تعالیٰ کی راہ میں جہاد کرتے ہیں ہر وقت و ہر زمانہ میں جہاد میں استعمال کریں بدیں شرط کہ جو لوگ اس وقف کے قوام ہوں ان کو اختیار ہے کہ جس کو چاہیں جس طرح چاہیں جتنی دفعہ چاہیں جہاد کرنے والوں میں سے دے دیں اور جس سے چاہیں لے لیں جب چاہیں جس طرح چاہیں واپس لیں اور بیان کر دے کہ ہمیشہ اس کا قیم وہی شخص مقرر ہو جو نیکو کار ہو پرہیز گار مشہور ہو اور بدیں شرط کہ جب ان میں سے کوئی چیز بسبب بیماری احزاب ہو جانے کے یا بڑھنے ہو جانے کے یا شکستہ وغیرہ ہو جانے کے جہاد کے کام کی

ے۱ یعنی حاشیہ کے پاس صحیح طور پر پیش ہوئے تب اس نے حکم دے دیا کہ وقف لازم ہو گیا ۱۲ (۱) یا کسی و صوبہ دار وغیرہ کو یہ روائنہیں ہے کہ اس کو زوال کرے ۱۲ (۲) جیسے دجلہ و فرات و گنگا و جمنا وغیرہ ۱۲ (۳) اس کے حلیہ و اوصاف بیان کر دے ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Vol (10) 280 Kitab al-Shurut If it is no longer fit, the Qayyim (custodian) should sell it and replace it with another one suitable for Jihad work. At all times, whoever is the Qayyim should do the same, so that when it is no longer fit for Jihad, he should replace it with another in the same manner and keep it with himself to give for Jihad according to the conditions when the need arises, and it should continue in this way. He should write a document (Tahrir) and attach the order of the Hakim (Judge) at the end. Likewise, if camels, etc., or beasts of burden were endowed for the purpose of carrying the baggage of the people of Jihad, bringing water, and looking after them, he should write in the same way. Similarly, if slaves were endowed for the service of the people of Jihad, he should write in the same way. All this is permissible according to Imam Muhammad, provided that this endowment is maintained in its state as equipment for Jihad in the path of Allah, so that the Ghazi people can load their burdens on it. If they were endowed for drawing and providing water, he should write that they were endowed "Fi Sabilillah" (in the path of Allah) so that water may be provided to the people of Jihad through them. In the case of slaves, he should write that these slaves may serve the people of Jihad, and attach the Hakim's order at the end. If camels, goats, etc., are endowed "Fi Sabilillah" on the condition that their milk, offspring, and wool be given as charity for the sake of Allah, Hakim Ahmad Samarqandi has mentioned in his Shurut (conditions) that no opinion of the people of knowledge has been heard regarding their endowment, but the Mashaikh have mentioned that it should be permissible according to the opinion of Imam Muhammad. He stated that it is mentioned in 'Siyar Kabir' that if one made a will for what is in the bellies of his goats—that is, a will for the kids of the goats, or their milk or wool—then the will is void (Batil), and a will of these things is not like a will of grain, orchards, or the fruit of trees. He stated that this issue is proof that it is not permissible to endow the mentioned cattle for the purpose that their milk, wool, and offspring be given as charity.

In Fatawa Abu al-Laith, it says that if one endowed his cow in a Ribat (inn/hostel) such that its milk and butter should be given to travelers, some of our Mashaikh said that if this happens in a place where this fact is known to people at the time of the endowment, it will be permissible. Others have considered it absolutely permissible because it is customary in all Islamic lands. The form of its Tahrir (document) is that it should be to the effect that so-and-so has enacted a perpetual endowment of a certain number of camels, cows, or goats, in which there is no corruption or ambiguity. This property shall neither be sold nor gifted, etc. On the condition that

whatever is obtained from their milk, offspring, and wool shall be given to travelers as charity, with the condition that the Mutawalli (trustee) shall have the discretion to give to whichever traveler he wishes and in whatever quantity he wishes, and the endower has handed all this over to the Mutawalli and attached the Hakim's order at the end. There is another type regarding the endowment of real estate, and there are many forms of it. Among them is that if he intended during his lifetime to give his house as charity for the poor, Imam Muhammad has also initiated this explanation in the chapter on endowment in 'Shurut al-Amal' and stated: "I asked Imam Abu Hanifa to consider that if a person wanted to give his house as charity for the poor during his lifetime, is it permissible?" He replied that if that person died while the house was still in his possession, it would become an inheritance for his heirs. He did not say it is not permissible. And he did not say it is not permissible because, according to the Imam-e-Azam, an endowment is that the original thing remains the property of the endower, and its grain, fruit, etc...

फतावा आलमगिरी ..... खंड (10) 280 किताब अल-शुरूत अगर वह काबिल न रहे तो 'कयिम' (देखभाल करने वाला) उसे बेचकर उसकी जगह दूसरी (चीज) जो जेहाद के काम के लायक हो, बदल ले और हर दौर में जो भी कयिम हो, वह ऐसा ही करे कि जब वह जेहाद के लायक न रहे, तो उसकी जगह उसी तरह दूसरी बदल ले और उसे अपने पास रखे कि जरूरत पड़ने पर शर्तों के मुताबिक जेहाद के लिए दिया करे और इसी तरह जारी रहे और तहरीर (दस्तावेज) लिखे और उसके आखिर में हाकिम (जज) का हुक्म शामिल करे। इसी तरह बैल, ऊंट वगैरह चौपाया जानवर अगर ابل। जेहाद (मुजाहिदीन) के सामान ढोने, पानी लाने और देखरेख वगैरह के काम के लिए वक्फ किए हों, तो उनमें भी इसी तरह तहरीर करे। और इसी तरह अगर गुलामों को ابل। जेहाद की खिदमत के लिए वक्फ किया, तो भी इसी तरह तहरीर करे। और यह सब इमाम मोहम्मद के नजदीक जायज है, इस शर्त के साथ कि यह वक्फ अपनी हालत पर बदस्तूर रखा जाए कि यह अल्लाह की राह में जेहाद का सामान है कि गाजी लोग इस पर अपना बोझ लादें। और अगर पानी खींचने/पिलाने के लिए वक्फ किए हैं तो तहरीर करे कि "फी सबील अल्लाह तआला" वक्फ किए हैं कि इनके जरिए ابل। जेहाद को पानी पहुंचाया जाए। और गुलामों की सूरत में लिखे कि ताकि ये गुलाम ابل। जेहाद की खिदमत करें और उसके आखिर में हाकिम का हुक्म शामिल कर दे। और अगर ऊंटनी और बकरियों वगैरह को इस शर्त पर 'फी सबील अल्लाह' वक्फ कर दें कि इनका दूध, बच्चा और ऊन अल्लाह तआला के लिए सदका किया जाए, तो हाकिम अहमद समरकंदी ने अपनी शूरूत में जिक्र किया है कि इनके वक्फ में किसी भी علم ابل। का कोई कथन (कौल) नहीं सुना गया, और मशाइख ने जिक्र किया है कि इमाम मोहम्मद के कथन पर यह जायज होना चाहिए। और फरमाया कि 'सियर कबीर' में दर्ज है कि अगर किसी ने उस चीज की वसीयत की जो उसकी बकरियों के पेट में है, यानी बकरियों के बच्चों की वसीयत की, या उनके दूध या ऊन की वसीयत की, तो वसीयत बातिल (अमान्य) है और इन चीजों की वसीयत अनाज, बाग और दरख्तों के फल की वसीयत जैसी नहीं है। फरमाया कि यह मसला इस बात की दलील है कि उक्त चौपायों का इस मकसद से वक्फ करना कि उनका दूध, ऊन और बच्चा सदका किया जाए, जायज नहीं है।

फतावा अबु लैस में है कि अगर किसी ने अपनी गाय एक रिबात (धर्मशाला/सराय) में वक्फ कर दी कि जो उसका दूध और मक्खन निकले, वह मुसाफिरों को दिया जाए, तो हमारे कुछ मशाइख ने फरमाया कि अगर ऐसी जगह पर यह मामला हो कि लोगों को वक्फ के समय यह बात मालूम हो, तो यह जायज होगा। और कुछ ने इसे मुतलक (पूरी तरह) जायज रखा है क्योंकि यह तमाम इस्लामी

देशों में प्रचलित है और इसकी तहरीर का तरीका यह है कि यह तहरीर इस मजमून के साथ हो कि फलां ने इतनी तादाद में ऊंटनियां या गायें या इतनी तादाद में बकरियां वक्फ-ए-दायमी (स्थायी वक्फ) के तौर पर नाफिज कर दीं, जिस वक्फ में कोई फसाद और शक की गुंजाइश नहीं है, और यह माल न बेचा जाएगा और न ही इसे हिबा (दान) किया जाएगा, इल आखिर। इस शर्त पर कि जो कुछ उनके दूध, बच्चे और ऊन से हासिल हो, वह मुसाफिरों को सदके में इस शर्त पर दिया जाए कि इस मामले में मुतवल्ली को अख्तियार होगा कि जिस मुसाफिर को चाहे और जितना चाहे दे, और यह सब वक्फ करने वाले ने फलां को मुतवल्ली बनाकर उनके सुपुर्द कर दिया और उसके आखिर में हाकिम का हुक्म शामिल कर दे। जायदाद (अक़ारात) के वक्फ में एक और किस्म है और इसकी बहुत सी सूरतें हैं, जिनमें से एक यह है कि अगर उसने इरादा किया कि अपनी जिंदगी में अपना घर (दार) गरीबों के लिए सदका कर दे, और इसी बयान को इमाम मोहम्मद ने भी 'शुरूत अल-अमल' के बाब अल-वक्फ में पहले शुरू किया है और फरमाया कि मैंने इमाम अबु हनीफा से कहा कि थोड़ा गौर फरमाएं कि अगर एक शख्स ने अपनी जिंदगी में चाहा कि अपना घर गरीबों के लिए सदका कर दे तो क्या यह जायज है? तो फरमाया कि अगर वह शख्स ऐसी हालत में मरा कि यह घर उसके कब्जे में है तो यह उसके वारिसों के लिए विरासत हो जाएगा। और यह नहीं फरमाया कि यह जायज नहीं है। और जायज नहीं है इसलिए नहीं फरमाया कि इमाम-ए-आजम के नजदीक वक्फ उसे कहते हैं कि असल चीज वक्फ करने वाले की मिल्कियत रहे और उसका अनाज व फल आदि...

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۱۰) ۲۸۰ کتاب الشروط نہ رہے تو قیم اس کو فروخت کر کے دوسری اس کے بجائے لائق کار جہاد بدل لے اور ہر وقت وہ زمانہ میں جو قیم ہو وہ ایسا کرے کہ جب لائق جہاد کے نہ رہے تو اس کے بجائے اسی طور سے دوسری بدل کے اور اس کو اپنے پاس رکھے کہ بوقت حاجت موافق شرائط کے جہاد کرنے کو دیا کرے اور اسی طور پر جاری رہے اور تحریر کرے اور اس کے آخر میں حکم حاکم لاحق کرے اور علیٰ ہذا بیل اونٹ وغیرہ چوپایہ جانور اگر اہل جہاد کی بار برداری و پانی لانے و دیکھنے وغیرہ کے کام کے واسطے وقف کئے تو ان میں بھی اسی طرح تحریر کرے اور علیٰ ہذا اگر غلاموں کو اہل جہاد کی خدمت کے واسطے وقف کیا تو بھی اسی طرح تحریر کرے اور یہ سب امام محمد کے نزدیک جائز ہے پس تایں قول کہ بدین شرط کہ یہ وقف اپنے حال پر بدستور رکھا جائے کہ اللہ تعالیٰ کی راہ میں سامان جہاد ہے کہ غازی لوگ اس پر اپنا بار لادیں اور پانی کھینچنے دلانے کے واسطے اگر وقف کئے ہیں تو تحریر کرے کہ فی سبیل اللہ تعالیٰ وقف کیے کہ ان کے ذریعہ سے اہل جہاد کو پانی پہنچایا جائے اور غلاموں کی صورت میں لکھے کہ تاکہ یہ غلام اہل جہاد کی خدمت گزاری کریں اور اس کے آخر میں حکم حاکم لاحق کر دے اور اگر مثل اونٹنیاں و بکریاں وغیرہ کے بدین شرط فی سبیل اللہ تعالیٰ وقف کر دیں کہ ان کا دودھ و بچہ و اُن اللہ تعالیٰ کے واسطے صدقہ کیا جائے تو حاکم احمد سمرقندی نے اپنی شروط میں ذکر کیا ہے کہ ان کے وقف میں کوئی قول اہل علم کا مسموع نہیں ہوا اور مشائخ نے ذکر کیا ہے کہ امام محمد کے قول پر جائز ہونا چاہیے اور فرمایا کہ سیر کبیر میں مذکور ہے کہ اگر وصیت کی اس چیز کی جو اس کی بکریوں کے پیٹ میں ہے یعنی بکریوں کے بچوں کی وصیت کی یا ان کے دودھ یا اون کی وصیت کی تو وصیت باطل ہے اور ان چیزوں کی وصیت مثل وصیت غلہ باغ و ثمر اشجار نہیں ہے۔ فرمایا کہ یہ مسئلہ اس بات کی دلیل ہے کہ

چوپاؤں مذکورہ کا اس غرض سے وقف کرنا کہ ان کا دودھ و اون و بچہ صدقہ کیے جائیں جائز نہیں ہے۔ فتاویٰ ابو اللیث میں ہے کہ اگر اپنی گائے ایک رباط میں وقف کر دی کہ جو اس کا دودھ و مسکہ نکلے وہ مسافروں کو دیا جائے تو ہمارے بعض مشائخ نے فرمایا کہ اگر ایسے مقام پر یہ امر ہو کہ لوگوں کے وقف کے وقت یہ بات معلوم ہو تو یہ جائز ہوگا اور بعض نے اس کو مطلقاً جائز رکھا ہے اس واسطے کہ یہ تمام بلادِ اسلام میں متعارف ہے اور اس کی تحریر کی یہ صورت ہے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں نے اتنی عدد اونٹنیاں یا گا ئیں یا اتنی عدد بکریاں بوقف دائمی جائز نافذ وقف کر دیں جس وقف میں کوئی فساد اور جہت و مشوبیت نہیں ہے اور یہ مال بھی فروخت نہ کیا جائے گا اور نہ ہبہ کیا جائے گا الیٰ آخرہ۔ بدین شرط کہ جو کچھ ان کے دودھ و بچہ و اون حاصل ہو وہ مسافروں کو صدقہ میں بدین شرط دی جائے کہ اس معاملہ میں متولی کو اختیار ہوگا کہ جس مسافر کو چاہے اور جس قدر چاہے دے اور یہ سب اس وقف کنندہ نے فلاں کو متولی کر کے سپرد کر دیں اور اس کے آخر میں حکم حاکم لاحق کر دے۔ نوع دیگر در وقف عقارات اور اس کی بہت صورتیں ہیں ازا جملہ آنکہ اگر اس نے ارادہ کیا کہ اپنی زندگی میں اپنا دار مسکینوں کے واسطے صدقہ کر دے اور اسی بیان کو امام محمد نے بھی شروط الامل کے باب الوقف میں پہلے شروع کیا ہے اور فرمایا کہ میں نے امام ابو حنیفہ سے کہا کہ ذرا توجہ فرمائیے کہ اگر ایک شخص نے اپنی زندگی میں چاہا کہ اپنا دار مسکینوں کے واسطے صدقہ کر دے تو یہ جائز ہے تو فرمایا کہ اگر وہ شخص ایسے حال میں مرا کہ یہ دار اس کے قبضہ میں ہے تو یہ اس کے وارثوں کے واسطے میراث ہو جائے گا اور یہ نہیں فرمایا کہ یہ جائز نہیں ہے اور جائز نہیں ہے اس واسطے نہ فرمایا کہ امام اعظم کے نزدیک وقف اس کو کہتے ہیں کہ اصل چیز وقف کنندہ کی ملک رہے اور اس کا غلہ و پھل و

If the benefit of a house and land is given as charity, it becomes like 'Ariyah' (a loan), and while Ariyah is permissible, it is not binding. Thus, if he dies and this Waqf (endowment) exists, it will become the inheritance of his heirs. The same is the case with Waqf according to Imam-e-Azam (R.A.). So I asked if there is any 'Hila' (stratagem) in this matter so that this charity becomes valid and no one can invalidate it. He replied: Say that if an heir or the Sultan wishes to invalidate this charity, it is a bequest from one-third of my property that it should be sold and its proceeds given as charity to the poor. Thus, 'Siyanat' (protection) will be achieved, because whoever wishes to break it will know that nothing will be gained by invalidating it, so he will not invalidate it.

So, Imam-e-Azam (R.A.), while teaching the Hila, said to say that this is a bequest from one-third of my property to be sold and the proceeds given as charity to the poor. He did not say to say that it is a Waqf and charity after my death. If the attribution of Waqf to a time after death is valid and binding according to them when it comes from one-third of the property, then a Waqf attributed to the time after death will be in the sense of a bequest, even though in this regard, the school of Sheikh Ibn Abi Layla is that a bequest of grains and fruits is not valid. Perhaps the litigation regarding this might be before a Qadi who adheres to the school of Ibn Abi Layla, so he would invalidate it. Therefore, what Imam-e-Azam (R.A.) stated is to avoid this opinion. Then I asked, how should it be written? He replied, write that this is a document of the covenant that such-and-such person made during his life, that he gave his house, situated in such-and-such neighborhood, as 'Sadaqa-e-Mauqufa' (endowed charity) for Allah Ta'ala Azz-o-Jall. Imam-e-Azam (R.A.) and his companions used to write in this way, and Tahawi and Khasaf used to write that this document is of the verification that such-and-such son of such-and-such gave charity. And Sheikh Abu Zayd Shurooti used to write that this document, to which the witnesses mentioned at the end have testified, is that such-and-such gave his entire house as charity. Some later scholars write that this document is from such-and-such person, and most later scholars write that this document is a Waqf and charity. All these headings are permissible and good. Imam Muhammad (R.A.) did not write the charity-given house in his document with the description of 'Farigh' (vacant/free), while Tahawi and Khasaf used to write that this house is 'Farigh', and this is better because if the endowed house is not empty and free, then according to those for whom handing over to the Mutawalli (trustee) is a condition for the validity of

Sadaqa-e-Mauqufa, it would not be valid. Therefore, adding this is necessary to avoid this objection. Then he said, "gave as Sadaqa-e-Mauqufa for Allah Ta'ala Azz-o-Jall," and he said this so that this charity is distinguished from other 'Sadaqa-e-Muqayyada' (restricted charities). And Tahawi and Khasaf used to write that it is Sadaqa-e-Mauqufa for Allah Ta'ala Azz-o-Jall, [which is] Hurmah (2), according to the condition mentioned, meaning that it should remain in effect on its mentioned purposes (3) at all times, and it should not become inheritance, nor should it be called so, nor should it be owned through any mode of ownership, nor should it be destroyed in any way; it should remain as it is and not become inheritance, until Allah Ta'ala becomes its sole heir, for whom is the inheritance of the heavens and the earth, and He is the best of heirs. Then he said, with the condition that it should be given on rent year by year, because he has bequeathed that its income be given as charity, and giving income as charity cannot be done without renting it out. Imam Muhammad (R.A.) mentioned renting generally, and this will be correct when the intention is 'Sadaqa-e-Mutlaqa' (absolute charity), and not specifically renting it year by year.

---

(1) i.e., free from heirs and free from entanglements, 12 (author's note). (2) Breaking this is Haram, 12 (author's note). (3) In this manner its expenditure happened, 12 (author's note).

घर और ज़मीन का लाभ सदका किया जाए, तो वह 'आरियत' (उधार) के समान होगा और आरियत जायज़ तो है लेकिन लाज़िम (अनिवार्य) नहीं होती। चुनांचे अगर वह मर गया और यह वक्फ मौजूद है, तो वह उसके वारिसों की मीरास (विरासत) हो जाएगा, तो इमाम आज़म (र.अ.) के नज़दीक वक्फ का भी यही हाल है। तब मैंने पूछा कि क्या इस मामले में कोई 'हिला' (युक्ति) है जिससे यह सदका जायज़ हो जाए और कोई इसे बातिल न कर सके? तो फरमाया कि यों कह दे कि अगर वारिस या सुल्तान इस सदके को बातिल करना चाहे, तो मेरे एक-तिहाई माल से यह वसीयत है कि इसे बेचकर उसकी कीमत गरीबों को सदका कर दी जाए। इससे 'सयानत' (सुरक्षा) हासिल हो जाएगी, क्योंकि जो शख्स इसे तोड़ने का इरादा करेगा, उसे पता होगा कि इसे बातिल करने से मुझे कुछ हासिल नहीं होगा, इसलिए वह इसे बातिल भी नहीं करेगा।

चुनांचे इमाम आज़म (र.अ.) ने 'हिला' की तालीम देते हुए यह फरमाया कि यों कहे कि यह मेरे एक-तिहाई माल से वसीयत है कि इसे बेचकर उसकी कीमत गरीबों को सदका कर दी जाए। और यह नहीं फरमाया कि यों कहे कि यह मेरी वफात के बाद वक्फ व सदका है। अगर वक्फ का मुज़ाफ़ होना मौत के बाद के ज़माने की तरफ, उनके नज़दीक तब जायज़ व लाज़िम हो, जबकि वह एक-तिहाई माल से पूरा हो जाए, तो मौत के बाद के ज़माने की तरफ मुज़ाफ़ वक्फ, वसीयत के अर्थ में होगा, हालाँकि इसमें शेख इब्ने अबी लैला का यह मज़हब है कि अनाज और फलों की वसीयत जायज़ नहीं है, तो शायद इसकी मुराफ़ा (अदालती कार्यवाही) ऐसे काज़ी के सामने हो जो इब्ने अबी लैला के मज़हब का कायल हो, तो वह इसे बातिल कर देगा। इसीलिए इमाम आज़म (र.अ.) ने जो कुछ फरमाया, वह इसी कौल से एहतराज़ (बचाव) करने के लिए फरमाया है। फिर मैंने पूछा कि फिर इसे कैसे लिखा जाए? तो फरमाया कि यों लिखे कि यह तहरीर उस अहद (वादे) की है जो फलां ने अपनी ज़िन्दगी में किया कि उसने अपना घर, जो फलां मोहल्ले में स्थित है, अल्लाह तआला अज़्ज़ व जल्ल के लिए सदका-ए-मौकूफा कर दिया। इसी तरह इमाम आज़म (र.अ.) और उनके असहाब तहरीर करते थे। और तहावी व खसाफ यों लिखते थे कि यह तहरीर उस तस्दीक की है जो फलां बिन फलां ने सदका किया। और शेख अबू ज़ैद शुराती यों लिखते थे कि यह तहरीर, जिस पर अंत में उल्लेखित गवाहों ने गवाही दी है, यह है कि फलां ने अपना पूरा घर सदका कर दिया। और बाज़ मुतआखिरीन (बाद के विद्वान) लिखते हैं कि यह तहरीर फलां की तरफ से है और अक्सर मुतआखिरीन लिखते हैं कि यह तहरीर वक्फ व सदका है। और ये तमाम उनवान जायज़ और अच्छे हैं। और इमाम मुहम्मद

(र.अ.) ने अपनी तहरीर में सदका किए गए घर को 'फारिग' (मुक्त) के वर्णन के साथ तहरीर नहीं किया, और तहावी व खसाफ लिखते थे कि यह घर फारिग है और यह बेहतर है, क्योंकि अगर वक्फ किया गया घर खाली और फारिग न होगा, तो जिसके नज़दीक मुतवल्ली को सुपुर्द करना सदका-ए-मौकूफा की वैधता के लिए शर्त है, उसके नज़दीक यह जायज़ न होगा। इसलिए इसे बढ़ाना ज़रूरी है ताकि इस कौल से बचा जा सके। फिर फरमाया कि अल्लाह तआला अज़्ज़ व जल्ल के लिए सदका-ए-मौकूफा कर दिया, और यह इसलिए फरमाया ताकि यह सदका दूसरे 'सदका-ए-मुकय्यदा' से अलग हो जाए। और तहावी व खसाफ यों लिखते थे कि अल्लाह तआला अज़्ज़ व जल्ल के लिए सदका-ए-मौकूफा है, हुरमत वाली (२), ब-हस्ब-ए-तय्यद तम्मुलुक महफूज़ शर्त-ए-मज़कूर के तहत, यानी अपनी मज़कूर वजूहात (३) पर यह तहरीर हर वक्त जारी रहे और न मीरास बने और न ही इसे कुछ और कहा जाए और न किसी मालिकाना हक से इसे मिल्कियत बनाया जाए और न किसी तरह इसे नष्ट किया जाए, यह अपनी हालत पर कायम रहे और न विरासत बने, यहाँ तक कि अल्लाह तआला ही इसका वारिस हो जिसके लिए आसमान व ज़मीन की विरासत है और वही बेहतरीन वारिस है। फिर फरमाया कि इस शर्त के साथ कि साल-दर-साल इसे किराए पर दे, क्योंकि उसने इसकी आमदनी को सदका करने की वसीयत की है और आमदनी का सदका करना बिना किराए पर दिए मुमकिन नहीं है। इमाम मुहम्मद (र.अ.) ने इजारा (किराए) का मुतलक (सामान्य) तौर पर उल्लेख किया और यह तब ठीक बैठेगा जब 'सदका-ए-मुतलका' का इरादा किया हो, न कि साल-दर-साल किराए पर देने का।

---

(१) यानी वारिस से खाली और ताल्लुकात से मुक्त, १२ अनु. (२) इसे तोड़ना हराम है, १२ अनु. (३) इसी तरह से इसका खर्च हुआ, १२ अनु.

منفعت دار اور اراضی صدقہ کی جائے پس مثل عاریت کے ہو اور عاریت جائز ہے مگر لازم نہیں ہوتی ہے چنانچہ اگر مر گیا اور یہ وقف موجود ہے تو اس کے وارثوں کی میراث ہو جائے گا پس ایسا ہی حال امام اعظمؒ کے نزدیک وقف کا ہے۔ تب میں نے کہا کہ آیا اس باب میں کوئی حیلہ ہے کہ یہ صدقہ جائز ہو جائے اور کوئی اسے باطل نہ کر سکے تو فرمایا کہ یوں کہہ دے کہ اگر وارث یا سلطان کوئی اس صدقہ کو باطل کرنا چاہے تو میرے تہائی مال سے وصیت ہے کہ فروخت کر کے اس کا ثمن مسکینوں کو صدقہ کر دیا جائے۔ پس اس سے صیانت حاصل ہو جائے گی اس واسطے کہ جو شخص اس کو توڑنا چاہے گا اس کو معلوم ہوگا کہ مجھے اس کے باطل کرنے سے کچھ حاصل نہ ہوگا پس وہ باطل بھی نہ کرے گا۔

پس امام اعظمؒ نے حیلہ کی تعلیم میں یہ فرمایا کہ یوں کہے کہ یہ میرے تہائی مال سے وصیت ہے کہ فروخت کر کے اس کا ثمن مسکینوں کو صدقہ دیا جائے اور یہ نہیں فرمایا کہ یوں کہے کہ یہ میری وفات کے بعد وقف و صدقہ ہے اگر وقف مضاف بما بعد زمانہ موت ان کے نزدیک جائز لازم ہو جب کہ تہائی مال سے برآمد ہو تو وقف مضاف بجانب زمانہ بعد موت کے وصیت کے معنی میں ہوگا حالانکہ اس میں شیخ ابن ابی لیلیٰ کا یہ نہ ہب ہے کہ غلہ و پھلوں کی وصیت جائز نہیں ہے پس شاید اس کا مرافعہ ایسے قاضی کے حضور میں ہو جو مذہب ابن ابی لیلیٰ کا قائل ہے پس وہ اس کو باطل کر دے گا اسی واسطے جو کچھ امام اعظمؒ نے فرمایا ہے وہ اسی قول سے احتراز ہونے کے واسطے فرمایا ہے۔ پھر میں نے کہا کہ پھر اس کو کیونکر لکھے تو فرمایا کہ یوں لکھے کہ یہ تحریر اس عہد کی ہے جو فلاں نے اپنی زندگی میں عہد کیا کہ اس نے اپنا دار واقع محلہ کسی فلاں کو اللہ تعالیٰ عزوجل کے واسطے صدقہ موقوفہ کر دیا اسی ایا ہی امام اعظمؒ

وان کے اصحاب تحریر کرتے تھے اور طحاوی و خصاف یوں لکھتے تھے کہ یہ تحریر اس تصدیق کی ہے جو فلاں بن فلاں نے صدقہ کیا اور شیخ ابو زید شروطی یوں لکھتے تھے کہ یہ تحریر جس پر گواہان مسمیان آخر تحریر ہذا سب شاہد ہوئے ہیں کہ فلاں نے اپنا پورا دار صدقہ کیا اور بعض متاخرین لکھتے ہیں کہ یہ تحریر از جانب فلاں ہے اور اکثر متاخرین لکھتے ہیں کہ یہ تحریر وقف و صدقہ ہے اور یہ سب عنوان جائز اور اچھے ہیں اور امام محمدؒ نے اپنی تحریر میں دار (۱) صدقہ شدہ کو بوصف فارغ تحریر نہیں کیا اور طحاوی و خصاف لکھتے تھے کہ یہ دار فارغ ہے اور یہ اچھا ہے اس واسطے کہ اگر دار وقف شدہ خالی و فارغ نہ ہوگا تو جس کے نزدیک متولی کو سپرد کر نا صدقہ موقوفہ کی صحت کے واسطے شرط ہے جائز نہ ہوگا پس اتنا زیادہ کرنا ضروری ہے تاکہ اس قول سے احتراز ہو جائے پھر فرمایا کہ اللہ تعالیٰ عزوجل کے واسطے صدقہ موقوفہ کر دیا اور یہ اس واسطے فرمایا کہ یہ صدقہ دوسرے صدقہ مقیدہ سے ممتاز ہو جائے اور طحاوی و خصاف یوں لکھتے تھے کہ اللہ تعالیٰ عزوجل کے واسطے صدقہ موقوفہ ہو دہ محرمہ (۲) بحسبہ تیند تملک محفوظ بشرط مذکور خویلہ یعنی اپنے وجوہ مذکورہ (۳) تحریر ہذا پر ہر وقت جاری رہے اور نہ میراث ہو جائے اور نہ یہ کہا جائے اور نہ کسی وجہ ملک سے مملوک کیا جائے اور نہ کسی طرح تلف کیا جائے اپنے حال پر قائم رہے اور نہ میراث ہو یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ ہی اس کا وارث ہو جس کے واسطے آسمان و زمین کی میراث ہے اور وہی بہترین وارث ہے۔ پھر فرمایا کہ بدین شرط کہ سال بسال اجارہ پر دے اس واسطے کہ اس نے اس کی آمدنی صدقہ کر دینے کی وصیت کی ہے اور آمدنی صدقہ کرنا بدون اجارہ دینے کے نہیں ہو سکتی ہے پس امام محمدؒ نے اجارہ کو مطلقاً ذکر فرمایا اور یہ اس وقت ٹھیک پڑے گا جب صدقہ مطلقہ کا قصد کیا ہو نہ کہ سال بسال اجارہ پر۔

(۱) یعنی وارث فارغیہ از تعلقات ۱۲ منہ (۲) اس کا توڑنا حرام ہے ۱۲ (۳) اسی طور سے اس کا مصرف ہوا ۱۲

Kitab-ush-Shuroot (The Book of Conditions)

If given, it should be written in the document: "on the condition that it is given on lease year by year, and not for a duration longer than that; and when one year expires, the lease for the second year shall be contracted." Then write: "Its rent shall be given as charity (Sadaqah) to the poor (Masakeen) so that the expenditure is clearly known." Therefore, it is necessary to write: "And its rent shall always be distributed among the poor," because, according to all, perpetuity is a condition for the validity of a Waqf, except for the view of Imam Abu Yusuf. If one wrote that "its rent shall be given as charity to the poor," then according to the general Shuyukh (scholars) who have deemed the aforementioned Waqf valid, the Waqf will be valid; but based on the view of Yusuf bin Khalid, it would not be valid, because the word "Sadaqah" does not necessarily imply that he meant all the poor. Thus, giving charity to a single poor person would be valid, whereas if one makes a Waqf for a single poor person, it cannot be valid because it cannot remain forever. According to the general Shuyukh who allowed such a Waqf, in this situation, the word "Sadaqah" implies that he meant the class of the poor, because he used it in a general sense and did not specify anyone. Thus, it is as if he had stated it explicitly. Do you not see that there is no difference between "my wealth is charity" and "my wealth is charity for the poor"? However, since the disagreement is apparent in this matter, it is necessary to specify the word "poor" to move beyond the scope of disagreement. If the giver of charity wishes it to be given to Muslim poor and travelers, he should write: "Its rent and income shall always be given as charity to the poor, needy, and those in need among the Muslims, on the condition that whoever is the Mutawalli (manager) at that time may, in his opinion, distribute it equally among them, or give more to some and less to others." But in this case, his intention should be righteousness and seeking further reward. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) did not mention in this writing that the Mutawalli should first perform repairs, maintenance, and improvements from its proceeds, rectify any deficits, pay the wages of the laborers, and spend on all its necessities before distributing the remainder as charity to the poor.

The general jurists (Ahl-e-Shuroot) write that whatever income is generated, first spend from it on its repairs and improvements, on rectifying any excess (or deficit), and on paying the wages of the workers employed therein; then whatever remains should be distributed among the Muslim poor. Imam Muhammad did not explicitly mention this because it is proven by the necessity of the requirement (Iqtida), as it is

stated that its income should always be distributed as charity to the poor, which is impossible without first repairing it so that it becomes capable of generating income. What is proven by the necessity of requirement is like what is explicitly proven. However, the general jurists used to say that what is explicitly proven is stronger than what is proven by necessity. Later jurists, in the case of Waqf for lands and gardens, write: "After payment of Kharaj (taxes) and expenses," because obtaining income without this is impossible. In the case of houses and shops, they write: "After payment of expenses and Sultanic dues (1)," because these fixed dues have become like Kharaj. Then, after this, write that it is not lawful for any person who believes in Allah and the Day of Judgment to reject or invalidate this charity. Imam Tahawi and Khassaf (may Allah have mercy on them) used to emphasize this statement by adding that it is not lawful for any person, whether a Sultan, a judge, or any other person who believes in Allah and the Day of Judgment, to change, alter, or invalidate this charity, or to assist anyone in invalidating it. If anyone does so, it is an act of oppression contrary to the justice of Sharia.

(1) The fixed rent/tax that has been agreed upon.

किताब-उश-शुरूत यदि दिया जाए तो लिखावट में यह लिखना चाहिए कि इस शर्त पर कि साल-दर-साल किराये पर दिया जाए और इससे अधिक अवधि के लिए न दिया जाए, और जब एक साल पूरा हो जाए तो दूसरे साल का किराया तय किया जाए। फिर लिखे कि इसका किराया मिस्किनों (गरीबों) को सदका किया जाए ताकि इसका खर्च स्पष्ट रूप से मालूम हो जाए। अतः यह जरूरी है कि इस तरह लिखा जाए कि "इसका किराया हमेशा मिस्किनों में तकसीम किया जाए," क्योंकि वक्फ की वैधता के लिए इमाम अबू यूसुफ के कौल के अलावा सभी के नज़दीक 'दवाम' (निरंतरता) शर्त है। और अगर उसने यह लिखा कि "इसका किराया मिस्किनों को सदका कर दिया जाए," तो आम मशायख (विद्वानों) के नज़दीक जिन्होंने उक्त वक्फ को जायज़ रखा है, वक्फ जायज़ होगा, लेकिन यूसुफ बिन खालिद के कौल के आधार पर यह जायज़ नहीं होगा, क्योंकि 'सदका' शब्द इस बात पर दलालत नहीं करता कि उसने सभी मिस्किनों को मुराद लिया है। अतः एक मिस्किन को सदका देना जायज़ हो जाएगा, जबकि अगर किसी एक मिस्किन पर वक्फ करे तो यह वक्फ जायज़ नहीं हो सकता, क्योंकि यह हमेशा कायम नहीं रह सकता। और आम मशायख के नज़दीक जिन्होंने ऐसा वक्फ जायज़ रखा है, ऐसी स्थिति में 'सदका' शब्द इस बात पर दलालत करता है कि उसने मिस्किनों की पूरी जमात को मुराद लिया है, क्योंकि उसने इसे 'मुतलक' (सामान्य) कहा है और किसी को विशिष्ट नहीं किया। अतः यह वैसा ही हो गया जैसे उसने स्पष्ट कर दिया हो। क्या आप नहीं देखते कि 'कौले माली सदका' (मेरा माल सदका है) और 'कौले माली सदका फी अल-मिस्कीन' (मेरा माल मिस्किनों पर सदका है) इन दोनों कथनों में कोई अंतर नहीं है। लेकिन चूंकि इस मसले में मतभेद स्पष्ट है, इसलिए मिस्किनों के शब्द से स्पष्ट करना ज़रूरी है ताकि मतभेद की सीमा से निकल जाए। और अगर सदका देने वाला यह चाहे कि मुसलमान फकीरों और यात्रियों पर सदका किया जाए, तो लिखे कि "इसका किराया और आमदनी मुसलमानों में से फकीरों, मिस्किनों और ज़रूरतमंदों को हमेशा सदका दी जाए, इस शर्त पर कि जो उस समय इसका मुतवल्ली (प्रबंधक) हो, वह अपनी राय में चाहे तो उन लोगों में बराबर तकसीम करे और चाहे किसी को अधिक और किसी को कम दे।" लेकिन इस स्थिति में उसका उद्देश्य बड़प्पन और अधिक सवाब की तलाश हो। और इमाम मुहम्मद (र.) ने इस लेख में यह ज़िक्र नहीं किया कि इसकी आय से मुतवल्ली पहले इसकी टूट-फूट, मरम्मत और सुधार करेगा और जो इसकी आमदनी से अधिक है, उसे दुरुस्त करेगा और प्रबंधकों की मज़दूरी देगा और इसकी सभी ज़रूरतों में खर्च करेगा, फिर जो बचेगा उसे मिस्किनों को सदका देगा। आम 'अहल-ए-शुरूत' (शर्तें लिखने वाले) लिखते हैं कि जो कुछ इसकी आमदनी हासिल हो, पहले उसमें से इसकी मरम्मत और सुधार में, और जो इसकी आमदनी से अधिक है, उसकी बेहतरी

में, और जो लोग इसमें काम करने वाले हैं उनकी मज़दूरी देने में खर्च करे। फिर उससे जो बचे वह मुसलमान फकीरों और मिस्किनों में हमेशा तकसीम किया जाए। और इमाम मुहम्मद (र.) ने जो इसका स्पष्ट ज़िक्र नहीं किया है, तो उसका कारण यह है कि 'इक्तेज़ा' (तर्क की मांग) से यह साबित है, क्योंकि उन्होंने कहा है कि इसकी आमदनी हमेशा मिस्किनों को सदका की जाए, जबकि हमेशा इसका किराया मिस्किनों में तकसीम करना इसके बिना मुमकिन नहीं है कि पहले इसकी मरम्मत की जाए ताकि यह आमदनी के काबिल हो जाए। और जो बात 'दलालत-ए-इक्तेज़ा' से साबित हो, वह स्पष्ट साबित होने के समान है। लेकिन आम 'अहल-ए-शुरूत' कहते थे कि जो बात स्पष्ट रूप से साबित हो, वह 'इक्तेज़ा' से साबित होने वाली बात से अधिक मज़बूत है। और बाद के'अहल-ए-शुरूत' खेतों और बगीचों के वक्फ में इस तरह लिखते हैं: "खराज (टैक्स) और खर्चे अदा करने के बाद," क्योंकि इसके बिना आमदनी हासिल होना मुमकिन नहीं है। और घरों व दुकानों की स्थिति में लिखते हैं: "खर्चे और सुल्तानी कर (1) अदा करने के बाद," क्योंकि ये निर्धारित कर खराज के समान हो गए हैं। फिर इसके बाद लिखे कि किसी ऐसे व्यक्ति को जो अल्लाह तआला और रोज़-ए-कयामत पर ईमान लाया है, यह हलाल नहीं है कि वह इस सदके को रद्द कर दे और बातिल (अमान्य) कर दे। और इमाम तहावी और खस्साफ (रह.) इस इबारत पर ज़ोर देते हुए अधिक लिखते थे कि किसी ऐसे व्यक्ति को जो अल्लाह और कयामत पर ईमान लाया है, चाहे वह सुल्तान हो, हाकिम हो या कोई अन्य व्यक्ति, यह हलाल नहीं है कि वह इस सदके में फेरबदल करे, इसे बातिल करे या इसे बातिल करने में किसी की मदद करे। अगर किसी ने ऐसा किया, तो वह... (अंत तक) शरीयत के न्याय के खिलाफ ज़ुल्म है। (1) जो लगान तय हो गया है।

کتاب الشروط دیا جائے تو تحریر میں لکھنا چاہیے کہ بدین شرط کہ سال بہ سال اجارہ پر دیا جائے اس سے زیادہ مدت کے واسطے نہ دیا جائے اور جب ایک سال مقتضی ہو جائے تو دوسرے سال کا اجارہ منعقد کیا جائے پھر لکھے کہ اس کا کرایہ مساکین کو صدقہ دیے جائے تاکہ مصرف بتصریح معلوم ہو جائے پس ضروری ہے کہ یوں تحریر کرے کہ اور اس کا کرایہ ہمیشہ مساکین کو تقسیم کیا جائے اس واسطے کہ صحت وقف کے واسطے سب کے نزدیک دوام شرط ہے سوائے قول امام ابو یوسف کے اور اگر اس نے یہ لکھا کہ اس کا کرایہ مساکین کو صدقہ دیا جائے تو عام مشائخ کے نزدیک جنہوں نے وقف مذکور جائز رکھا ہے وقف جائز ہوگا اور بنابر قول یوسف بن خالد کے جائز نہ ہوگا اس واسطے کہ لفظ صدقہ اس امر پر دلالت نہیں کرتا ہے کہ اس نے تمام مسکینوں کو مراد لیا ہے پس مسکین واحد پر صدقہ کر دینا جائز ہوگا حالانکہ اگر مسکین واحد پر وقف کرے تو یہ وقف جائز نہیں ہو سکتا ہے اس واسطے کہ یہ ہمیشہ نہیں رہ سکتا ہے اور عامہ مشائخ کے نزدیک جنہوں نے ایسا وقف جائز رکھا ہے ایسی صورت میں یہ ہے کہ لفظ صدقہ دلالت کرتا ہے کہ اس نے جنس مساکین کو مراد لیا ہے کیونکہ اُس نے مطلق کہا ہے اور کسی کو معین نہیں کیا ہے پس ایسا ہو گیا کہ گویا اُس نے تصریح کر دی آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ قولہ مالی صدقہ یعنی میرا مال صدقہ ہے اور قولہ مالی صدقہ فی المساکین یعنی میرا مال مسکینوں پر صدقہ ہے اور ان دونوں قولوں میں کچھ فرق نہیں ہے لیکن ہرگاہ اس مسئلہ میں اختلاف ظہر ہو تو مساکین کے لفظ سے تصریح کرنا ضروری ہوتا کہ حد اختلاف سے نکل جائے اور اگر صدقہ کرنے والے نے چاہا کہ مسلمان فقیروں و مسافروں پر صدقہ کیا جائے تو لکھے کہ اس کا کرایہ آمدنی مسلمانوں میں سے فقیروں و مسکینوں واہلِ حاجت کو ہمیشہ صدقہ دیا جائے بدین شرط کہ جو اس وقت میں اس کا متولی ہو وہ اپنی رائے میں چاہے ان لوگوں کو برابر تقسیم کرے اور چاہے

بعض کو زیادہ اور بعض کو کم دے لیکن اس کا مقصد اس صورت میں فضیلت و طلب مزید ثواب ہو اور امام محمدؒ نے اس تحریر میں ذکر نہیں فرمایا کہ اس کی حاصلات سے متولی پہلے اس کی شکست و ریخت و مرمت و اصلاح کرے اور جو اس کی آمدنی سے بڑھا ہے اس کی درستی کرے گا اور قیم کی اجرت دے گا اور تمام اس کی ضروریات میں خرچ کرے گا پھر جو باقی رہے گا وہ مسکینوں کو صدقہ دے گا۔ عامہ اہل شروط تحریر کرتے ہیں کہ جو کچھ اس کی آمدنی حاصل ہو پہلے اس میں سے اس کی مرمت و اصلاح میں اور جو اس کی آمدنی سے بڑھا ہے اس کی اصلاح میں اور جو لوگ اس میں کارندہ ہیں ان کی اجرت دینے میں خرچ کرے پھر اس سے جو بچے وہ مسلمان فقیروں و مسکینوں کو ہمیشہ تقسیم کیا جائے اور امام محمدؒ نے جو اس کو تصریح ذکر نہیں کیا ہے سوا اس واسطے نہیں ذکر کیا کہ اقتضاء یہ ثابت ہے اس واسطے کہ فرمایا کہ اس کی آمدنی ہمیشہ مساکین کو صدقہ تقسیم کی جائے حالانکہ ہمیشہ اس کا کرایہ مساکین کو تقسیم کرنا بدون اس کے ممکن نہیں ہے کہ پہلے اس کی تعمیر و مرمت کی جائے گا کے قابل آمدنی کے ہو جائے اور جو بات بدلالت اقتضاء ثابت ہو وہ مثل صریح ثابت ہونے کے ہے لیکن عامہ اہل شروط کہتے تھے کہ جو بات صریح ثابت ہو وہ اقتضاء ثابت ہونے والی سے اقویٰ ہے اور متاخرین اہل شروط اراضی و باغ کے وقف میں یوں تحریر کرتے ہیں کہ بعد ادائے خراج و مونٹ کے ۔ اس واسطے کہ آمدنی حاصل ہونا بدون اس کے ممکن نہیں ہے اور دار دکانوں کی صورت میں تحریر کرتے ہیں کہ بعد ادائے مونٹ کے اور نوائب سلطانیہ (۱) کے اس واسطے کہ یہ نوائب موظفہ بمنزلہ اخراج کے ہو گئے ہیں پھر اس کے بعد تحریر کرے کہ کسی شخص کو جو اللہ تعالیٰ و روز قیامت پر ایمان لایا ہے یہ حلال نہیں ہے کہ اس صدقہ کو رد کر دے اور باطل کر دے اور طحاوی و خصاف رحمۃ اللہ علیہ نے اس عبارت پر تاکیداً زیادہ تحریر کرتے تھے کہ کسی شخص کو جو اللہ تعالیٰ و روز قیامت پر ایمان لایا ہے خواہ سلطان ہو یا حاکم ہو یا کوئی اور آدمی اور حلال نہیں ہے

کہ اس صدقہ مذکورہ تحریر میں میں تغیر و تبدل کرے یا اس کو باطل کرے یا اس کے باطل کرنے پر کسی آدمی کی مدد کرے اگر کسی نے ایسا کیا تو وہ معینہ الخ کے آخر خلاف عدلِ شرع کے ظلم ہے ۔ (۱) جو لگان بندھ گیا ہے

...then he will be caught in his sin, and the reward and wages of the donor "so-and-so" are according to his intention of charity and reward by the grace and bounty of Allah Almighty. And some have stated that: "It is not lawful for any person who believes in Allah Almighty and the Day of Judgment to return this charity." This wording should be written because, according to the opinion of Imam-e-Azam, it is permissible to break this charity, and once it has been given, it will become the property of the owner just as it was before, and the one who breaks it will not be a sinner. Therefore, according to the opinion of Imam-e-Azam, these words would be lies; and in the event that this matter is stipulated in the Waqf (endowment), the Waqf will become void. Then, after this, he should write: "And so-and-so, the donor, entrusted this 'Dār' (property) to so-and-so, the Mutawalli (trustee) of the aforementioned charity affairs, and so-and-so the Mutawalli took it from him and took possession of it." It is necessary to mention the entrusting to the Mutawalli because the entrustment to the Mutawalli is necessary for the validity of the Waqf according to Imam-e-Azam and Imam Muhammad. And Imam Muhammad did not write at the end of this text that this Mutawalli has the authority to appoint other agents and executors, and if he wishes, he can replace them with others, although he should have written it, because some people say that the executor and the Mutawalli do not have the authority to appoint another person as an agent, in the case where the donor gave him this authority, just as is the ruling regarding an agent during one's lifetime. And if he was given the authority to appoint an agent and he appointed another person as an agent, he cannot dismiss him.

Except in the case where he was given the authority to dismiss. And he stated that he should then write: "So, if the Sultan or someone else rejects it, or if some critic criticizes it, then this charity is a bequest from his one-third of the property, to be sold, and its price given as charity to the poor." This writing is so that this Waqf remains protected from anyone breaking it, as we mentioned earlier. Furthermore, if a ruler's decree is appended at the end, confirming the validity and binding nature of this Waqf, as we described earlier, it will also provide protection. The preamble of the Waqf text, which Sheikh Najmuddin Nasafi (may Allah have mercy on him) created, is for the Waqf which was endowed and given as charity by the countless sinful servant, hopeful of the mighty mercy of the Creator, So-and-so son of So-and-so, purely for the sake of Allah Almighty and seeking His reward, in the hope of Divine pleasure and salvation from His severe punishment and wrath. Since he found himself heavily burdened by Divine favors and found a stockpile of His bounties with himself, while

Allah Almighty has bestowed upon this weak servant such blessings that his peers (Nazra) and equals (Ashkal) are deprived of, and he is in such wealth that all his contemporaries are deprived of, Allah Almighty created him in honor and status, and he spent his life in abundance, luxury, high reputation, and kingdom, and his status was raised, and his hand was kept open. Then now he finds his soul broken, and he finds a sluggishness in it—that his feet are turning back, they do not work, his strengths have faded, and the things of 'Qabz' (1) have diminished, and gratitude has decreased, and complaints have increased, his hair has turned white, his back has bent, the time of decline has arrived, and the time of departure has drawn near. It became incumbent upon him to prepare provisions for the Hereafter from his worldly life, and to take provisions for the afterlife from here, and to send ahead the best of his possessions for the day of tomorrow, so that it may be a store for his time of need and provide for his poverty and starvation. And Allah Almighty said: "You will never reach the status of righteousness until you spend from what you love." And since it was proven to him through traditions and reports that three lines are written on the gate of Paradise...

तो वह अपने गुनाह में फंस जाएगा और सदका करने वाले फलां का सवाब और मजदूरी उसकी नियत सदका और सवाब के मुताबिक अल्लाह तआला के फज़्ल और करम से है। और बाज़ ने फ़रमाया कि "क़ौलहू" और किसी शख्स को जो अल्लाह तआला और रोज़-ए-क़यामत पर ईमान लाया है हलाल नहीं है कि यह सदका रद (वापस) कर दे। यह इबारत लिखनी चाहिए, इसलिए कि इमाम-ए-आज़म के क़ौल पर इस सदके का तोड़ देना जायज़ है और जब दे दिया गया तो मालिक की मिल्कियत में हो जाएगा जिस तरह पहले था और तोड़ने वाला गुनहगार न होगा। پس इमाम-ए-आज़म के क़ौल पर ये कलमात झूठ होंगे और अगर यह अमर वक़्फ़ में शर्त किया जाए तो इससे वक़्फ़ बातिल हो जाएगा। फिर इसके बाद तहरीर करे और फलां सदका करने वाले ने यह "दार" न को फलां मुतवल्ली उमूरे-सदका मज़कूर के सुपुर्द किया और फलां मुतवल्ली ने उससे लेकर उस पर कब्ज़ा कर लिया और मुतवल्ली के सुपुर्द करने का ज़िक्र करना ज़रूरी है इसलिए कि मुतवल्ली का सुपुर्द करना सेहत-ए-वक़्फ़ के लिए इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक ज़रूरी है। और इमाम मुहम्मद ने इस तहरीर में यह आखिर में नहीं लिखा कि इस मुतवल्ली को इख्तियार है कि दूसरे वकीलों और वसीयतदारों को मुकर्रर करे और बजाय उनके अगर चाहे तो दूसरों को तब्दील कर ले, हालाँकि इसका तहरीर कर देना चाहिए इसलिए कि बाज़ लोग कहते हैं कि वसी और मुतवल्ली को यह इख्तियार नहीं है कि दूसरे को वकील कर ले, उस सूरत में कि जब सदका करने वाले ने उसको यह इख्तियार दिया हो, जैसा कि हालत-ए-ज़िंदगी के वकील के हक़ में हुक्म है और अगर उसको वकील करने का इख्तियार दिया और उसने दूसरे को वकील किया तो उसको माज़ूल नहीं कर सकता है।

सिवाय उस सूरत में कि माज़ूल करने का इख्तियार उसको दिया गया हो। और फ़रमाया कि फिर लिखे कि پس अगर सुल्तान वगैरह ने इसको रद किया या किसी तान करने वाले ने तान किया तो यह सदका उसके तिहाई माल से वसीयत है कि फरोख्त किया जाए और उसका मूल्य मिस्कीनों को सदका दिया जाए। यह तहरीर इस वास्ते है कि यह वक़्फ़ इस अमर से महफूज़ रहे कि कोई इसको तोड़ न दे जैसा कि हमने पहले ज़िक्र किया है और नीज़ अगर इसके आखिर में किसी हाकिम का हुक्म लाहिक कर दिया जाए कि उसने इस वक़्फ़ की सेहत और लुज़ूम का हुक्म दिया है, जिस तरह हमने पहले बयान किया है तो इससे भी सियानत (हिफाज़त) हासिल हो जाएगी। सदर-ए-तहरीर-ए-वक़्फ़ जिसको शेख नज्मुद्दीन नसफ़ी रहमतुल्लाह अलैह ने ईजाद किया है यह तहरीर उस वक़्फ़ की है जिसको वक़्फ़ किया और सदका किया बंदा-ए-गुनहगार बेशुमार, उम्मीद-ए-क़वी, उम्मीदवार-ए-

रहमत-ए-परवरदिगार फलां बिन फलां ने खालिसतन लिल्लाह तआला और तलबा-ए-सवाब-ए-ऊ तआला, ब-उम्मीद-ए-रज़ाये-इलाही व नजात अज़ अज़ाब-ए-शदीद व इकाब-ए-ऊ तआला। हरगाह उसने नेमत-ए-इलाही से अपने आप को गिरां-बार पाया और उसकी बख्शिशों का अपने पास अंबार पाया और हालिया कि अल्लाह तआला शानुहू ने इस ज़ईफ़ बंदे को वो वो नेमतें अता फरमाई हैं जिससे उसकी नज़रा और अशकाल महरूम हैं और वो सरवत में जिससे उसके अबना-ए-जिन्स में सब कुरना व अमसाल महरूम हैं, अल्लाह तआला ने उसको इज़्ज़त व जहात में पैदा किया और फराखी व ऐश और बुलंद नामी व ममलकत में उसकी उम्र गुज़ारी और उसका मर्तबा बुलंद किया और उसका हाथ कुशादा रखा। फिर अब वह अपने नफ़्स को शिकस्ता पाता है और जो उसमें कुन्दी पाता है कि उलटे पांव फिरते हैं, काम नहीं देते हैं, उसकी कुव्वतें जाती रहीं और क़ब्ज़ (1) की चीज़ें घट गईं और शुक्रगुज़ारी कम हुई और शिकायतें बढ़ गईं, उसके बाल सफेद हो गए और कमर झुक गई, ज़वाल का वक़्त आ गया और कूच का वक़्त नज़दीक हुआ और उस पर वाजिब हुआ कि अपनी दुनिया से आख़िरत का सामान कर ले और आख़िरत का तोशा यहाँ से साथ ले और कल के रोज़ के वास्ते अपने पास की चीज़ों से अच्छी चीज़ पहले पहुँचा ले ताकि उसके हाजत के वक़्त का ज़ख़ीरा हो और उसके फ़क़्र व फ़ाक़ा का सामान हो जाए। और अल्लाह तआला ने फ़रमाया कि "लन तनालुल बिर्रा हत्ता तुन्फ़िक़ू मम्मा तुहिब्बून" यानी हरगिज़ नेकोकारी के मर्तबे को न पहुँचोगे यहाँ तक कि जो तुम्हें महबूब (पसंदीदा) हैं उनमें से खर्च न करो। और हरगाह उसको आसार व अख़बार से साबित हुआ कि जन्नत के दरवाज़े पर तीन सतें लिखी हैं...

تو وہ اپنے گناہ میں پھنسے گا اور صدقہ کرنے والے فلاں کا ثواب و مزدوری موافق اس کی نیت صدقہ و ثواب کے اللہ تعالیٰ کے فضل و کرم سے ہے اور بعض نے فرمایا کہ قولہ اور کسی شخص کو جو اللہ تعالیٰ اور روزِ قیامت پر ایمان لایا ہے حلال نہیں ہی کہ یہ صدقہ رد کر دے یہ عبارت لکھنی چاہیے اس واسطے کہ بنا بر قول امامِ اعظم کے اس صدقہ کا توڑ دینا جائز ہے اور جب تو دے دیا گیا تو مالک کی ملک میں ہو جائے گا جس طرح پہلے تھا اور توڑنے والا گنہگار نہ ہوگا۔ پس بنا بر قول امامِ اعظم کے یہ کلمات دروغ ہوں گے اور در صورتیکہ یہ امر وقف میں شرط کیا جائے تو اس سے وقف باطل ہو جائے گا پھر اس کے بعد تحریر کرے اور فلاں صدقہ کرنے والے نے یہ دار نہ کو فلاں متولی امور صدقہ مذکور کے سپرد کیا اور فلاں متولی نے اس سے لے کر اس پر قبضہ کر لیا اور متولی کے سپرد کرنے کا ذکر کرنا ضروری ہے اس واسطے کہ متولی کا سپرد کرنا صحتِ وقف کے واسطے امام اعظم و امام محمد کے نزدیک ضروری ہے اور امام محمد نے اس تحریر کیے۔ یہ آخر میں یہ نہیں لکھا کہ اس متولی کو اختیار ہے کہ دوسرے وکیلوں و وصیوں کو مقرر کرے اور بجائے ان کے اگر چاہے تو دوسروں کو تبدیل کر لے حالانکہ اس کا تحریر کر دینا چاہیے اس واسطے کہ بعض لوگ کہتے ہیں کہ وصی و متولی کو یہ اختیار نہیں ہے کہ دوسرے کو وکیل کر لے اس صورت میں کہ جب صدقہ کرنے والے نے اس کو یہ اختیار دیا ہو جیسا کہ حالتِ زندگی کے وکیل کے حق میں حکم ہے اور اگر اس کو وکیل کرنے کا اختیار دیا اور اس نے دوسرے کو وکیل کیا تو اس کو معزول نہیں کر سکتا ہے۔

الّا اس صورت میں کہ معزول کرنے کا اختیار اس کو دیا گیا ہو اور فرمایا کہ پھر لکھے کہ پس اگر سلطان وغیرہ نے اس کو رد کیا یا کسی طعن کرنے والے نے طعن کیا تو یہ صدقہ اس کے تہائی مال سے وصیت ہے کہ فروخت کیا جائے اور اس کا ثمن مسکینوں کو صدقہ دیا جائے یہ

تحریر اس واسطے ہے کہ یہ وقف اس امر سے محفوظ رہے کہ کوئی اس کو توڑ دے جیسا کہ ہم نے پہلے ذکر کیا ہے اور نیز اگر اس کے آخر میں کسی حاکم کا حکم لاحق کر دیا جائے کہ اس نے اس وقف کی صحت و لزوم کا حکم دیا ہے۔ جس طرح ہم نے پہلے بیان کیا ہے تو اس سے بھی صیانت حاصل ہو جائے گی صدر تحریر وقف جس کو شیخ نجم الدین نسفی رحمتہ اللہ علیہ نے ایجاد کیا ہے یہ تحریر اس وقف کی ہے جس کو وقف کیا اور صدقہ کیا بندہ گنہگار پے شمار بامید قوی امیدوارِ رحمتِ پروردگار فلاں بن فلاں نے خالصۃ لوجہ اللہ تعالیٰ و طلبِ ثواب او تعالیٰ بامیدِ رضائے الہی و نجات از عذابِ شدید و عقابِ او تعالیٰ ہر گاہ اس نے نعمت پائے الہی سے اپنے آپ کو گراں بار پایا اور اس کی بخششوں کا اپنے پاس انبار پایا اور حالیکہ اللہ تعالیٰ شانہ نے اس ضعیف بندہ کو وہ وہ نعمتیں عطا فرمائی ہیں جس سے اس کی نظر، اور اشکال محروم ہیں اور وہ ثروت میں جس سے اس کے ابنائے جنس میں سب پرناء و امثال محروم ہیں اللہ تعالیٰ نے اس کو عزت و جاہت میں پیدا کیا اور فراخی و عیش اور بلند نامی و مملکت میں اس کی عمر گزاری اور اس کا مرتبہ بلند کیا اور اس کا ہاتھ کشادہ رکھا پھر اب وہ اپنے نفس کو شکستہ پاتا ہے اور جو اس میں کندی پاتا ہے کہ الٹے پاؤں پھرتے ہیں کام نہیں دیتے ہیں اس کی قوتیں جاتی رہیں اور قبض (1) کی چیزیں نوٹ گھٹیں اور شکر گزاری کم ہوئی اور شکایتیں بڑھ گئیں اس کے بال سفید ہو گئے اور کمر جھک گئی زوال کا وقت آگیا اور کوچ کا وقت نزدیک ہوا اور اس پر واجب ہوا کہ اپنی دنیا سے آخرت کا سامان کر لے اور عاقبت کا توشہ یہاں سے ساتھ لے اور کل کے روز کے واسطے اپنے پاس کی چیزوں سے اچھی چیز پہلے پہنچا لے تاکہ اس کی حاجت کے وقت کا ذخیرہ ہوا اور اس کے فقر و فاقہ کا سامان ہو جائے اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ لن تنالو البر احتی تنفقوا مما تحبون یعنی ہرگز نیکوکاری کے مرتبہ کو نہ پہنچو گے یہاں تک کہ جن کو محبوب رکھتے ہو

ان سے خرچ کرو اور ہر گاہ اس کو آثار و اخبار سے ثابت ہوا کہ جنت کے دروازے پر تین سطریں لکھی

ا- اس صفحہ کے لغات میں سے گراں بار بوجھل یعنی نعمتوں سے لدا ہوا نظراء اور جمع نظیر یعنی اس کے مانند لوگ۔ اشکال مشکل لوگ یعنی اس کے ہمسر و مقوم وغیرہ جسے قرناء وہ امثال بھی کہتے ہیں۔ حکمت دسترس و قدرت (1) تو۔ قِبط یعنی قوت ہاتھ وغیرہ کی۔

are. First, "La ilaha illallah Muhammadur Rasulullah". Second, He is Exalted and Pure, and the Lord is Forgiving. Third, that what we did, we have found, and what we sent ahead, we benefited from, and what we left behind remained a loss. And Hazrat Abu Hurairah (RA) narrated from the Messenger of Allah (PBUH) that the Prophet (PBUH) said: A man says "This is my wealth, that is my wealth," while your wealth is only that which you ate and consumed, what you wore and wore out, or what you gave as charity and sent ahead. And it is narrated from Hazrat Uqbah bin Amir al-Juhani (RA) that the Messenger of Allah (PBUH) said, the essence of which is that on the Day of Judgment, one's charity will be their shadow. And the Messenger of Allah (PBUH) said, the essence of which is that charity cools the anger of the Lord. So, this weak servant, from what Allah the Almighty has given him, spends for His pleasure right now, in the hope that Allah the Almighty will grant it to him in the future when he becomes helpless and needy in the Hereafter, so that this expenditure may come to his aid. And in the hope that what the Messenger of Allah (PBUH) promised will also be attained by this weak servant. As the Messenger of Allah (PBUH) said, the essence of which is that from what a man leaves behind after his death, three things are best: a righteous child who prays for his forgiveness, ongoing charity (Sadaqah Jariyah) which continues and its reward keeps reaching the giver, and knowledge upon which those after him act. So, this weak servant wished from the bottom of his heart that he too should be among those whose deeds do not cease even if death arrives. Therefore, he endowed (waqf) such and such thing from his pure wealth and halal earnings, etc. And Allah the Almighty knows best.

Whatever good you send ahead for your souls, you will find it with Allah better and greater. ☆

In the old long endowment deed (Waqf-nama) regarding the building of a madrasa and its endowment for expenses, this writing is included, which [has been done by] the Khakan-e-Ajal, Sayyid-ul-Mulk Muzaffar, Muayyad-ul-Adl, Imad-ud-Daula Taj-ul-Millat Tamghaj Baghar Afra Khan Abu Ishaq Ibrahim bin Nasr, Saif-e-Khalifatillah-il-Amir-ul-Mu'minin... for the sake of attaining the nearness of the Lord, seeking reward, and desiring the good promise which is clear from the decree of Allah the Almighty, meaning the saying of Allah the Almighty: "And whatever good you send ahead for your souls, you will find it with Allah better and greater." And in the reports, it is narrated from the Messenger (PBUH) that when a man dies, his deeds cease except for three: a righteous child who prays for him after his death, ongoing

charity that continues and its reward reaches the giver, and thirdly, knowledge upon which people act. Thus, he wished that he too should be included among those whose deeds do not cease, and to send something ahead for his soul that I may find near Allah and which is provision for the Hereafter and a treasure for the Day of Judgment. Every righteous person will see the result of his good deeds before his eyes. Therefore, he ordered the construction of a madrasa that would be a gathering place for people of knowledge and religion, consisting of a mosque, a place for lessons, a school for teaching the Holy Quran where people recite the Quran, and a place for the tutor where he teaches people knowledge and literature. And there should be some small houses, a courtyard, and a garden. He endowed all these things. This is inside the city of Samarkand at a place called 'Bab-Ullah-Yad'. Its four boundaries are: the first boundary is a public road, the second is adjacent to the field of Khatun Malika bint Tarkhan Malik which is endowed upon the 'Mashhad', the third is adjacent to a house which is endowed upon the students, and the fourth is adjacent to the house of Ahmed...

हैं। प्रथम, 'ला इलाहा इल्लल्लाह मुहम्मद रसूलुल्लाह'। द्वितीय, वह बुलंद और पाक है और रब गफूर है। तृतीय, यह कि जो हमने किया था वह पाया और जो पहले भेजा था उससे लाभ उठाया, और जो छोड़ आए वह नुकसान रहा। और हजरत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु ने रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से रिवायत की कि आप सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फरमाया: आदमी कहता है 'यह मेरा माल है, वह मेरा माल है', जबकि तेरा माल सिर्फ वही है जो तूने खा लिया और खत्म कर दिया, जो तूने पहन लिया और पुराना कर दिया, या जो तूने सदका कर दिया और वह आगे भेज दिया। और हजरत उकबा बिन आमिर अल-जुहनी रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत है कि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फरमाया: जिसका सार यह है कि कयामत के दिन मोमिन के लिए उसका सदका उसका साया होगा। और रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फरमाया: जिसका सार यह है कि सदका परवरदिगार के गुस्से को ठंडा करता है। तो यह कमजोर बंदा जो कुछ अल्लाह तआला ने उसे दिया है, उसमें से उसकी रजामंदी के लिए अभी से खर्च करता है, इस उम्मीद में कि अल्लाह तआला उसे भविष्य में ऐसे समय में प्रदान करे जब वह परलोक (आखिरत) में बेबस और मोहताज हो जाए, ताकि यह खर्च किया हुआ उस समय काम आए। और इस उम्मीद में कि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने जो वादा फरमाया है, वह इस कमजोर बंदे को भी हासिल हो। जैसा कि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फरमाया, जिसका सारांश यह है कि आदमी अपनी मौत के बाद जो कुछ छोड़ता है, उसमें से तीन चीजें बेहतर हैं: एक नेक औलाद जो उसके लिए मफिरत की दुआ करे, दूसरा सदका-ए-जारिया जो बराबर जारी रहे और उसका सवाब सदका करने वाले को पहुँचता रहे, और तीसरा इल्म जिस पर उसके बाद वाले अमल करें। तो इस कमजोर बंदे ने तहे दिल से चाहा कि वह भी उन लोगों में शामिल हो जाए जिनके अमल खत्म नहीं होते, भले ही मौत आ जाए। इसलिए उसने अपने खालिस माल और हलाल कमाई से फलां चीज वक्फ कर दी, इल-आखिर वल्लाहु तआला आलम।

जो नेक चीज तुम अपने लिए पहले भेज रखोगे, तुम उसे अल्लाह के पास इससे बेहतर और उत्तम पाओगे। ☆

एक पुराने लंबे वक्फ-नामे में एक मदरसा बनाने और उसके खर्च के लिए वक्फ करने के बयान में यह तहरीर है कि जिसे अल्लाह तआला के अता کردہ खकान-ए-अजल, सैयद-ए-मुल्क मुजफ्फर, मुअय्यद-ए-अदल, इमाद-उद-दौला ताज-उल-मिल्लत तमगाज बघर अफरा खान अबु इसहाक

इब्राहिम बिन नस्र, सैफ-ए-खलीफा अल्लाह तआला अमीर-उल-मोमिनीन... ने रब्ब-ए-जलील की निकटता प्राप्त करने, उसके सवाब की इच्छा रखने और अल्लाह के उस वादे की खातिर जो कुरान में स्पष्ट है - 'और तुम जो भी भलाई अपने लिए आगे भेजोगे, उसे अल्लाह के पास इससे बेहतर और उत्तम पाओगे' - किया है। हदीस में भी रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से रिवायत है कि जब आदमी मर जाता है, तो उसके अमल बंद हो जाते हैं, सिवाय तीन चीजों के एक नेक औलाद जो उसकी मौत के बाद उसके लिए दुआ-ए-खैर करे, सदका-ए-जारिया जो जारी रहे और जिसका सवाब सदका करने वाले को मिले, और तीसरा इल्म जिस पर लोग अमल करें। इसलिए उसने चाहा कि वह भी उन लोगों में शामिल हो जिनके अमल खत्म नहीं होते, और अपने नफ्स (खुद) के लिए कुछ ऐसा आगे भेज दूँ जिसे मैं अल्लाह के निकट पा सकूँ और जो आखिरत का तौशा (सामान) और कयामत का जखीरा हो। हर नेक इंसान अपने अच्छे कार्यों का परिणाम अपनी आँखों के सामने पाएगा। इसलिए उसने एक मदरसा बनाने का आदेश दिया जो अहल-ए-इल्म और दीन का केंद्र हो, जिसमें मस्जिद, درس (पढ़ाने) की जगह, कुरान शरीफ सिखाने का मकतब हो, जहाँ लोग कुरान की तिलावत करें, और एक जगह मौदब (शिक्षक) के लिए हो जहाँ वह लोगों को इल्म-ए-अदब सिखाए। साथ ही कुछ छोटे घर, आंगन और बाग हों। उसने इन सब चीजों को वक्फ किया। यह समरकंद शहर के अंदर 'बाब-उल्लाह-यद' नामक जगह पर है। इसकी चारदीवारी की सीमाएं इस प्रकार हैं: प्रथम सीमा आम रास्ता है, दूसरी सीमा خاتون मल्लिका बिनत तरखान मलिक के मैदान से सटी है जो 'मशहद' पर वक्फ है, तीसरी सीमा उस घर से सटी है जो छात्रों के लिए वक्फ है, और चौथी सीमा अहमद के घर से सटी है...

ہیں۔ اول لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ دوم بلند و پاکیزہ ہے اور رب غفور ہے۔ سوم آنکہ جو ہم نے کیا تھا وہ پایا اور جو پہلے بھیجا تھا اس سے نفع اٹھایا اور جو چھوڑ آئے وہ خسارہ رہا اور حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کی کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا کہ آدمی کہتا ہے کہ یہ میرا مال وہ میرا مال حالانکہ تیرا بھی کچھ مال ہے سوائے اس کے جو تو نے کھا لیا سو فنا کر دیا جو تو نے پہن لیا بوسیدہ کر ڈالا یا صدقہ کر دیا سو وہ باقی بھیج دیا ہے اور حضرت عقبہ بن عامر الجہنی رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا جس کا حاصل یہ کہ قیامت کے روز مؤمن کے واسطے اس کا صدقہ اس کا سایہ ہوگا اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا جس کا حاصل یہ کہ صدقہ پروردگار کے غضب کو ٹھنڈا کرتا ہے پس یہ بندہ ضعیف جو کچھ اس کو اللہ تعالیٰ نے دیا ہے اس میں سے اس کی رضامندی کے واسطے ابھی سے خرچ کرتا ہے بدین امید کہ اللہ تعالیٰ اس کو آئندہ ایسے وقت میں عطا فرمادے کہ جب وہ بے دست و پا آخرت میں محتاج ہو جائے کہ یہ خرچ کیا ہوا اس وقت آڑے آئے اور بدین امید کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے جو وعدہ فرمایا ہے وہ اس ضعیف کو بھی حاصل ہو چنانچہ فرمایا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے جس کا حاصل یہ ہے کہ آدمی اپنی موت کے بعد جو کچھ چھوڑتا ہے اس میں سے تین چیزیں بہتر ہیں ایک اولاد صالح جو اس کے واسطے مغفرت کی دعا کرے اور دوسرا صدقہ جاریہ کہ برابر جاری ہے اور اس کا ثواب اس صدقہ کرنے والے کو پہنچتا رہتا ہے اور تیسرا علم کہ اس کے بعد والے اس کے سکھلانے پر عمل کرتے ہیں۔ پس اس بندہ ضعیف نے تہ دل سے چاہا کہ یہ بھی منجملہ ان لوگوں

کے ہو جائے جن کے عمل منقطع نہیں ہوتے ہیں اگر چہ موت آ جائے پس اس نے اپنے خالص مال اور حلال کمائی سے فلاں چیز وقف کر دی الی آخرہ واللہ تعالیٰ اعلم۔

جو نیک چیز اپنی ذات کے واسطے تم لوگ پہلے بھیج رکھو اس کو اللہ تعالیٰ کے پاس اس سے بہتر اور برتر پاؤ گے ☆

وقف نامہ قدیم طویل مدرسہ بنانے اور اس کے خرچ کے واسطے وقف کرنے کے بیان میں یہ تحریر اس وقف میں ہے کہ جس کو جسے اللہ تعالیٰ خاقان اجل سید ملک مظفر مؤید عدل عماد الدولہ تاج الملۃ طمغاج بغیر افراخان ابواسحاق ابراہیم بن نصر سیف خلیفہ اللہ تعالیٰ امیر المؤمنین اعلیٰ اللہ تعالیٰ امرہ واعز نصرہ نے بفرض تقرب بسوئے رب جلیل وطلب ثواب جبیل وگر پز از عقب و تنکیل و رغبت در وعدہ جمیل کے حکم تنزیل سے واضح ہے یعنی بقول اللہ تعالیٰ سے کہ وما تفعلو الانفسکم من خیر تجدوہ عند اللہ ہو خیر لو اعطم یعنی جو نیک چیز اپنی ذات کے واسطے تم لوگ پہلے بھیج رکھو اس کو اللہ تعالیٰ کے پاس اس سے بہتر اور برتر پاؤ گے اور اخبار میں بھی مختار صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت ہے کہ جب آدمی مر جاتا ہے تو اس سے اس کے اعمال منقطع ہو جاتے ہیں میں الا تین صورتوں میں ایک ولد صالح جو اس کی وفات کے بعد اس کے حق میں دعائے خیر کرے اور صدقہ جاریہ کہ برابر جاری ہو اور اس کا ثواب صدقہ کرنے والے کو پہنچے اور تیسرا علم جس پر لوگ عمل کریں پس اس نے پسند کیا کہ میں بھی ان لوگوں میں مندرج ہوں جن کے عمل منقطع نہیں ہوتے ہیں اور اپنے نفس کے واسطے کوئی چیز بھیج رکھوں جو اللہ تعالیٰ کے نزدیک پاؤں اور آخرت کا توشہ ہو اور قیامت کے ذخیرہ ہو۔ پس روزِ ہر نیکو کار اپنا کا رخیر آنکھوں کے سامنے پائے گا پس ایک مدرسہ بنانے کا حکم دیا کہ مجمع اہل علم و دین ہو متصل بمشہد کے مشتمل بمسجد و اجائے درس اور مکتب تعلیم قرآن شریف ہو اور ایک جگہ ایسی ہو جہاں لوگ قرآن تلاوت کریں اور ایک جگہ مودب کے واسطے ہو جہاں وہ لوگوں کو علم

ادب سکھلائے اور چند دار ہائے صغیرہ ہوں اور صحن ہو اور باغ ہو اور اس میں جو امور موافق علم کے ایسے صدقات کی صحت کے واسطے بروجہ مذکورہ چاہتے ہیں سب جمع کر دیے اور یہ سب شہر سمرقند کے اندر ایک جگہ پر جس کو باب اللہ ید کہتے ہیں اور اس کے حدود اربعہ میں ایک حد شارع عام ہے دوم تلازق میدان منسوب بہ خاتون ملکہ بنت طرخان ملک ملازق فارقین ہے جوان کے مشہد پر وقف ہے اور سوم ملازق ایک منزل کے جو طالب علموں پر وقف ہے اور رطازق منزل احمد

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 10 (285) Kitab al-Shurut Al-Maqsad and the land adjacent to the residence of Abu al-Qasim bin Ata and connected to the Caravanserai attributed to Khatun Malika, and the fourth adjacent to the residence attributed to Bhadli al-Jamlthasi, and adjacent to the Khanqah attributed to Amir Nizam al-Dawla, and adjacent to the residence attributed to Khatun Malika Turkan Khatun, and adjacent to the path, and it is from that side that the door to enter it is located. So he wished for this charity to continue from his side for years through the correct endowments (Awqaf) which are dedicated to this Madrasa and to the paths of charity and good works, and so it should continue according to his good intentions and heart’s desire. So he dedicated the entirety of this Madrasa with its annexes, whose boundaries are mentioned in this text, for the sake of good works performed within it, and the entire Serai (inn), pure and free, which includes rooms for charity, stables, places to keep hay, and the parts that are his own, including rooms, lofts, and four shops adjacent to it, of which three shops fall to the left of the person entering it, and one shop falls to the right. And this Serai is known as Serai Neem Balas, also in the Bazaar-e-Sa'd of Samarkand, in the Zahr Kohan Biocha Muflis quarter. And the entire Serai, pure and free, which consists of five private quarters, three rooms, three lofts, five airy houses, and three shops that are adjacent to its gate, is located in the Bazaar-e-Sa'd of Samarkand, to the right, in the Ras al-Taq quarter in the Qucha Sher Faroshan. And the entire Serai, pure and free, which consists of eight small quarters, large quarters, fifteen lofts, fifteen airy houses, two toilets, and four shops adjacent to the aforementioned Serai, is located in the Bazaar-e-Sa'd of Samarkand, in the Ras al-Taq quarter, in Qucha Ibad. And all the Kira quarters, including the lower and upper levels, which are in the Serai known as Serai Khansamani, which is located in the Bazaar-e-Sa'd of Samarkand, in the Ras al-Taq quarter, on the Shari-e-Darb-e-Minara, and the aforementioned walls fall to the right of the person entering this Serai, and all that is located above it, and five rooms and one window which is in the middle of it, which are adjacent to the aforementioned Serai, and all the Kira rooms, these are the ones that are adjacent to this Serai and fall to the left of the person going up, and all the baths known as Hammam-e-Mardan, located in the Bazaar-e-Sa'd of Samarkand, in the Ras Qatra Mahir quarter, in Qucha Hammad, and all the farmers' houses, the Attar houses, five vineyards, tenants, farms, and lands which are all located in the village of Hajar Majd, Pargana Anbar Gar, in the city of Samarkand, and all the lands adjacent to the lines of its fields, and all of this is located in the vicinity of the Pargana Anbar Gar of the city of Samarkand.

Thus, one boundary of the Serai known as Neem Balas, and the second, third, and fourth [boundaries], and so on, all the four boundaries of these restricted areas have been described. So, the honorable Khaqan (may his titles continue to the end), the person mentioned in this text, during his life and after his death, [has dedicated] all these restricted areas mentioned in this text, along with all their boundaries, rights, and appendages which are part of its rights, and along with its roads and thoroughfares which are part of its rights, and along with the lands, the aforementioned houses, the aforementioned shops, and the dependencies, airy houses, toilets, small quarters, rooms, lofts, and their buildings, wood, walls, their lower and upper levels, roofs, beams, supports, pillars, doors, the kiln-fired ones, the land of the Hammam and houses, its roofs, wood, and its walls, and kiln-fired bricks, water channels, pipes, the place for dumping ash, the stage, and where its water falls, and its pond and the channels for its water flow which were its rights, and the land of the farmers' houses, the staff, and the trees that stand in the lands, and the grape trees, plantations, and the garden and land canals, and the irrigation, the drinking [rights] with the flow which are part of its rights, and the lands attributed to the aforementioned lands and garden [which are] part of its rights, and the paths of the water flow which are part of its rights, and with everything small and large that is within these restricted areas and attributed to them, which is part of its rights, is included in it and excluded from it, all this is effectively, correctly, enforced, and mandatory... [The text ends here].

फतावा आलमगिरी ..... खंड 10 (285) किताब अल-शुरूत मक़सद और मुलाज़िक मज़िल अबुल क़ासिम बिन अता और मुतसिल बकारवां सराय मंसूब ब-खातून मलका है और चहारुम मुलाज़िक मज़िल मंसूब बहादली अल्जमलथासी और मुलाज़िक खानक़ाह मंसूब ब-अमीर निज़ाम उद्दौला और मुलाज़िक मज़िल मंसूब ब-खातून मलका तुर्कान खातून और मुलाज़िक तरीक़ है और उसी तरफ़ से इसमें दाख़िल होने का दरवाज़ा है। अतः उसने चाहा कि यह खैरात उसकी तरफ़ से बराबर वर्षों जारी रहे, उन सही वक़्तों के ज़रिए जो इस मदरसे पर और सबील-ए-खैर और नेक कामों पर वक़्फ़ हैं। अतः उसकी नीयत-ए-खैर और इरादा-ए-दिली के मुताबिक़ जारी रहे। उसने तमाम यह मदरसा मज़दूदा, उसके मुतसिलात समेत, जिनकी सीमाएँ इस तहरीर में वर्णित हैं, उन नेक कामों के लिए जो इसमें अंजाम दिए जाएँ, और तमाम सराय खालिस जिसमें दार-ए-खैर और अस्तबल हैं और घास रखने की जगहें हैं और जो हिस्से ख़ुद हैं व हुजरात व गुर्फ़ा व चार दुकानें उससे मुतसिल, जिनमें तीन दुकानें उसके अंदर जाने वाले के बाएँ तरफ़ पड़ती हैं और एक दुकान दाएँ तरफ़ पड़ती है। और यह सराय मशहूर बसराय नीम बालास, बाज़ार-ए-सअद समरकंद में मोहल्ला ज़हर कोहान बियोचा मुफ़लिस है। और तमाम सराय खालिस जो मुश्तमिल है पाँच दार-ए-खौदा, तीन हुजरात व तीन गुर्फ़ात और पाँच बयुत-ए-अहवा और तीन दुकानें हैं जो उसके दरवाज़े से मुतसिल हैं, बाज़ार-ए-सअद समरकंद से दाएँ तरफ़ मोहल्ला रास अल-ताक़ के कूचा शेर फ़रोशाँ में वाक़्य है। और तमाम सराय खालिस जो मुश्तमिल है आठ दार-ए-खुर्द व दार-ए-कलान और पंद्रह गुर्फ़ात और बयुत-ए-अहवा पंद्रह अदद और दो बैतुल ख़ला और चार दुकानें मुतसिल सराय मज़कूर, वाक़्य बाज़ार-ए-सअद समरकंद के मोहल्ला रास अल-ताक़ कूचा इबाद में है। और तमाम दार-ए-कीरा मअ सुफ़ल व उलु के जो सराय मशहूर बसराय खानसामानी में है, जो बाज़ार-ए-सअद समरकंद के मोहल्ला रास अल-ताक़ में शारे-ए-दरब-ए-मिनारा में वाक़्य है और दीवारें मज़कूर सराय के अंदर जाने वाले के दाएँ हाथ पड़ती हैं और तमाम जो उसके ऊपर वाक़्य हैं और पाँच हुजरे एक दरीचा जो उसके वस्त में हैं जो मुतसिल बसराय मज़कूर हैं, और तमाम हुजरात-ए-कीरा, ये कि जो इस सराय से मुतसिल हैं और उसके ऊपर चढ़ने वाले के बाएँ हाथ पड़ती हैं, और तमाम हम्माम मशहूर हम्माम मर्दान वाक़्य बाज़ार-ए-सअद समरकंद मोहल्ला रास क़तरा माहिर कूचा हम्माद और तमाम खान-ए-काश्तकारान व बैतुल अतराज़ व पाँच अंगूर व मुस्तजिर व हज़ारह व दासात जो कि सब क़रिया-ए-हजर मजद परगना अनबार गर शहर समरकंद में वाक़्य हैं और तमाम आराज़ी जो उसके खेतों की लकीरों से मुतसिल है, और ये सब शहर समरकंद के परगना अनबार गर के नवाह में वाक़्य है।

अतः सराय मशहूर नीम बालास की एक सीमा और दूसरी व तीसरी व चौथी, तीन व चनां और अला हाज़ा सब मज़दूदात की सीमाएं बयान कर दी गई हैं। अतः जनाब ख़ाक़ान, इला आख़िर अल-अक़ाब, मौसूफ़ा तहरीर हाज़ा ने अपनी ज़िंदगी और वफ़ात के बाद तमाम ये मज़दूदात मज़कूर तहरीर हाज़ा मअ उसके सब सीमाएँ हुक़ूक़ और मराफ़िक़ के जो उसके हुक़ूक़ से हैं और मअ उसके रास्तों व मसालिक राहों के साथ जो उसके हुक़ूक़ से हैं, व मअ आराज़ी सरहा-ए-मज़कूर, मज़कूर दुकानें व तवाबे-ए-तुर्किया व बयुत-ए-अहवा, बयुत-ए-ख़ला व दार-ए-खुर्द व हुजरात व गुर्फ़ात और उनकी इमारतें, लकड़ी व दीवारें, उनका सुफ़ल व उलु, छतें, धणियां, जहानपें, उस्तवानात व दरवाज़े, को अज़ दशजाह के पुख़्ता व ज़मीन-ए-हम्माम व बयुत, उसकी छतें, लकड़ियाँ और उसकी दीवारें व पुख़्ता ईंटें और पानी की डिकें व अनबूबा जात व राख डालने की जगह व मरहला और जहाँ उसका पानी गिरता है व उसका हौज़ और उसके पानी बहने के मजारी जो उसके हुक़ूक़ थे हैं, और काश्तकारों के घरों की ज़मीन व अमला और हक़ारात में जो दरख़्त क़ायम हैं व दरख़्त-ए-अंगूर व अग्रास और बाग़ व आराज़ी की नहरें व साक़ी, उनका शर्ब मअ जारी के जो उसके हुक़ूक़ से हैं, व दासात मंसूबा ब-जानिब आराज़ी व बाग़ मज़कूर के हुक़ूक़ से हैं और पानी के जारी होने की राहें जो उसके हुक़ूक़ से हैं और मअ हर क़लील व कसीर के जो इन मज़दूदात में हैं और उनकी जानिब मंसूब है जो उसके हुक़ूक़ से हैं, इसमें दाख़िल है और इससे ख़ारिज है, ये सब ब-सदक़-ए-सही नाफ़िज़ व वाजिब तह ये मिला मुहदा मुहतसिबा इस हज़ अल्लाह अज़-व-जल सदक़ा किया इनमें से किसी चीज़ में इस सदक़ा करने वाले।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۱۰ (۲۸۵) کتاب الشروط المقصد و ملازق منزل ابوالقاسم بن عطاء و متصل بکاروان سرائے منسوب بہ خاتون ملکہ ہے اور چہارم ملازق منزل منسوب بہادلی الجملثاسی و ملازق خانقاہ منسوب بامیر نظام الدولہ و ملازق منزل منسوب بہ خاتون ملکہ ترکان خاتون و ملازق طریق ہے اور اُسی طرف سے اس میں داخل ہونے کا دروازہ ہے پس اس نے چاہا کہ یہ خیرات اس کی طرف سے برابر برسوں جاری رہے بذریعہ اوقاتِ صحیحہ کے جو اس مدرسہ پر اور سبیلِ خیر اور نیک کاموں پر وقف ہیں پس اس کی نیتِ خیر و ارادہِ دلی کے موافق جاری رہے پس اس نے تمام یہ مدرسہ محدودہ مع اس کی متصلات کے جن کے حدود اس تحریر میں مذکور ہیں واسطے کارہائے خیر کے جو اس میں انجام پائیں اور تمام سرائے خالص جس میں دارہائے خیر و اصطبلات ہیں اور گھانس رکھنے کی جگہیں ہیں اور جو حصہ ہائے خود ہیں و حجرات و غرفہ و چار دکائیں اس سے متصل جن میں تین دکانیں اُس کے اندر جانے والے کے بائیں جانب پڑتی ہیں اور ایک دکان دائیں جانب پڑتی ہے اور یہ سرائے معروف بسرائے نیم بلاس نیز بازارِ سعد سمرقند میں محلہ زہر کوہان بیوچہ مفلس ہے اور تمام سرائے خالص جو مشتمل ہے پانچ دار ہائے خودہ تین حجرات و تین غرفات اور پانچ بیوتِ اہواء اور تین دکانیں ہیں جو اس کے دروازہ سے متصل ہیں بازارِ سعد سمرقند سے دائیں جانب محلہ راس الطاق کے کوچہ شیر فروشاں میں واقع ہے اور تمام سرائے خالص جو مشتمل ہے آٹھ دار ہائے خرد و دار ہائے کلاں اور پندرہ عرفات اور بیوتِ اہواء پندرہ عدد اور دو بیت الخلاء اور چار دکائیں متصل سرائے مذکور واقع بازارِ سعد سمرقند کے محلہ راس الطاق کوچہ عباد میں ہے اور تمام دار ہائے کیرہ مع سفل و علو کے جو سرائے معروف بسرائے خانسامانی میں ہے جو بازارِ سعد سمرقند کے محلہ راس الطاق میں شارع دربِ منارہ میں واقع ہے اور دیوار ہائے مذکورہ اس سرائے کے اندر جانے والے کے دائیں

ہاتھ پڑتے ہیں اور تمام جو اس کے اوپر واقع ہیں اور پانچ حجرے ایک دریچہ جو اس کے وسط میں ہیں جو متصل بسرائے مذکور ہیں اور تمام حجرات کیرہ یہ کہ یہ جو اس سرائے سے متصل ہیں اور اس کے اوپر چڑھنے والے کے بائیں ہاتھ پڑتے ہیں اور تمام حمام معروف حمام مردان واقع بازارِ سعد سمرقند محلہ راس قطرہ ماہرہ کوچہ حماد اور تمام خان ہائے کاشتکاران و بیت العطراز و پانچ انگور و مستاجر و حزارع و داسات جو کہ سب قریہ حجر مجد پر گنہ انبار گر شہر سمرقند میں واقع ہیں اور تمام اراضی جو اس کے کھیتوں کے لکیروں سے متصل ہے اور یہ سب شہر سمرقند کے پرگنہ انبار گر کے نواح میں واقع ہے۔

پس سرائے معروف نیم بلاس کی ایک حد اور دوسری و تیسری و چوتھی تین و چناں اور علیٰ ہذا سب محدودات کے حدودِ اربعہ بیان کر دیے گئے ہیں پس جناب خاقان الیٰ آخر القابہ موصوفہ تحریر ہذا نے اپنی زندگی و وفات کے بعد تمام یہ محدودات مذکورہ تحریر ہذا مع اس کے سب حدود و حقوق و مرافق کے جو اس کے حقوق سے ہیں اور مع اس کے راستوں و مسالک راہوں کے ساتھ جو اس کے حقوق سے ہیں و مع اراضی سرہا ہائے مذکورہ مذکورہ دکانہا و توابعتِ ترکیہ و بیوت اہواء بیوت الخلاء و دار ہائے خرد و حجرات و غرفات و ان کی عمارتیں لکڑی و دیواریں اُن کا سفل و علو چھتیں و دھنیاں و جہانپیں و اسطوانات و دروازے کو از دشجاہ کے پختہ و زمین حمام و بیوت اس کی چھتیں و لکڑیاں و اس کی دیواریں و پختہ اینٹیں و پانی کی ڈیکیں و انبوبہ جات و راکھ ڈالنے کی جگہ و مرحلہ اور جہاں اس کا پانی گرتا ہے و اس کا حوض اور اس کے پانی بہنے کے مجاری جو اس کے حقوق تھے ہیں اور کاشتکاروں کے گھروں کی زمین و عملہ اور حقارات میں جو درخت قائم ہیں و درختانِ انگور و اغراس اور باغ و اراضی کی نہریں و ساقی وان کا شرب مع جاری کے جو اس کے حقوق سے ہیں و داسات منسوبہ بجانب اراضی و باغ مذکور کے حقوق سے ہیں اور پانی کے جاری ہونے کی راہیں جو اس کے حقوق سے ہیں اور مع ہر قلیل و کثیر کے

جوان محدود میں اور ان کی جانب منسوب ہے جو اس کے حقوق سے ہیں اس میں داخل ہے اور اس سے خارج ہے یہ سب بصدق صحیح نافذ و واجب تہ یہ ملہ موحدہ محتسبہ اس حظہ اللہ عزوجل صدقہ کیا ان میں سے کسی چیز میں اس صدقہ کرنے والے

These things shall not be sold, nor gifted (hiba), nor mortgaged (rahn), nor taken into ownership, nor shall they be hindered for any reason; rather, they shall remain established and continue in their original state and purpose. Their operation and management shall continue as described in this document, and they shall have no heir except Allah, who is the heir of the earth and everything upon it, and He is the best of heirs. This endowment (sadaqah) is made on the condition that all that has been endowed, as detailed in this document, be utilized according to their respective methods—rented out, or given through mukata'a (contract), musaqat (irrigation agreement), or muzara'a (agricultural agreement)—to generate income, whether monthly or annually. However, none of these should be leased for more than one year, and no agricultural contract (muzara'a) should exceed eighteen months. No new contract shall be made without the expiration of the previous one. The work should proceed steadily. It shall never be leased to any influential or powerful person from whom there is a fear of the cancellation of this endowment or the undermining of the conditions set forth in this document. From whatever provisions Allah provides, first, expenditures should be made for various repairs and maintenance. If there is surplus income, then with the opinion of the manager (qayyim), new trees should be planted on these properties. If there is a need to buy mats, rugs, charcoal for winter, or grass for this madrasa, it should be fulfilled from these funds. Trees within these properties that need to be cut for the repair of the madrasa or other improvements can be cut with the manager’s opinion. Trees that have dried up or are about to spoil should be sold, and their proceeds should be included in the remaining income and spent through the manager according to the conditions of this document. Then, from the remaining income, every person employed in the tasks of this endowment should be given an annual stipend of one thousand dirhams (based on the currency of Samarkand at the time the endowment was made). The scholar of jurisprudence (faqih) who sits in this madrasa to teach the Hanafi school of thought should be given an annual stipend of three thousand four hundred dirhams (monthly three hundred dirhams) from this cash. For the students of this madrasa who wish to study the Hanafi school, eighteen thousand dirhams annually (one thousand five hundred dirhams monthly) should be allocated. The teacher shall distribute this among the students according to his discretion—either equal shares, or more to some and less to others, or giving to some and excluding others—provided that no student receives more than thirty dirhams monthly. The person appointed to distribute these stipends among the students should be given an annual stipend of six hundred dirhams (fifty dirhams monthly). The person who teaches literature (adab) in this madrasa,

provided he is qualified and esteemed, should be given an annual stipend of twelve hundred dirhams (one hundred dirhams monthly). The person who teaches the Holy Quran in the madrasa's maktab (school) should also be given twelve hundred dirhams annually (one hundred dirhams monthly). The reciter (qari) who teaches the Quran and narrations in this madrasa should be given fifteen hundred dirhams annually (one hundred fifty dirhams monthly). Four reciters (qaris) who recite the Holy Quran in the aforementioned mashhad (religious site) should be given three thousand dirhams annually (i.e., seven hundred fifty dirhams to each). For lighting lamps in this madrasa, the mashhad, the students' rooms, and the restrooms, seven hundred dirhams should be spent annually from this fund to buy oil. Four hundred dirhams should be spent annually to buy ice during summer for the 'saqaya' (water-dispensing site) of this madrasa.

और न ही यह सब चीजें बेची जाएं, न ही उपहार (हिबा) में दी जाएं, न ही गिरवी (रहन) रखी जाएं, न ही मालिकाना हक में ली जाएं और न ही किसी भी वजह से इनका तक़फ्फुल (रोकथाम) किया जाए, बल्कि ये अपनी हालत और अपने मूल पर कायम और जारी रहें। इनका संचालन और कार्यप्रणाली इसी दस्तावेज में वर्णित शर्तों के अनुसार होती रहे और इनका कोई वारिस न हो सके, सिवाय अल्लाह ताला के, जो जमीन और जमीन पर मौजूद हर चीज का वारिस है और वह सबसे बेहतरीन वारिस है। इस शर्त के साथ यह सदका (दान) किया गया है कि जो कुछ भी दान किया गया है, जैसा कि इस दस्तावेज में विस्तार से वर्णित है, उसे अपने-अपने तरीकों से किराए पर चलाया जाए, या मुकातेआ (ठेके), मुसाकात (सिंचाई समझौता) और मुज़ारअत (खेती का समझौता) पर दिया जाए, ताकि उससे आमदनी प्राप्त हो सके, चाहे वह मासिक हो या वार्षिक। लेकिन इनमें से कोई भी चीज एक वर्ष से अधिक के लिए न दी जाए और कोई भी मुज़ारअत का अनुबंध अठारह महीने से अधिक का न हो। एक अनुबंध समाप्त होने के बाद ही नया अनुबंध किया जाए। इसी तरह इसका कार्य निरंतर जारी रहे। कभी भी किसी ऐसे प्रभावशाली या रसूखदार व्यक्ति को, जिससे इस सदके के खत्म होने या इस दस्तावेज की शर्तों को कमजोर करने का डर हो, इसे किराए पर न दिया जाए। अल्लाह ताला जो भी जीविका प्रदान करे, उसमें से सबसे पहले इसकी विभिन्न मरम्मतों और रखरखाव के कार्यों पर खर्च किया जाए, और यदि अतिरिक्त आमदनी हो, तो प्रबंधक (क़य्यिम) की राय से इन संपत्तियों में नए पौधे लगाए जाएं। यदि इस मदरसे के लिए बोरियां, चटाइयां, सर्दियों के लिए कोयला, घास आदि खरीदने की आवश्यकता हो, तो उसकी पूर्ति इन्हीं निधियों से की जाए। इन संपत्तियों में मौजूद पेड़ों में से जिन्हें मदरसे की मरम्मत या अन्य सुधार कार्यों के लिए काटने की आवश्यकता हो, उन्हें प्रबंधक की राय से काटा जा सकता है। जो पेड़ सूख जाएं या खराब होने की स्थिति में हों, उन्हें बेच दिया जाए और उनकी कीमत को शेष आय में शामिल करके इसी दस्तावेज की शर्तों के अनुसार प्रबंधक के माध्यम से खर्च किया जाए। फिर शेष आय में से प्रत्येक उस व्यक्ति को जो इस सदके के कार्यों में नियुक्त हो, उसे वार्षिक एक हजार दिरहम (समरकंद के तत्कालीन मुद्रा मूल्य के अनुसार) दिए जाएं। जो विद्वान फकीह इस मदरसे में हनफी मजहब की शिक्षा देने के लिए बैठे, उसे इस नकद राशि से वार्षिक तीन हजार चार सौ दिरहम (मासिक तीन सौ दिरहम) दिए जाएं। इस मदरसे के छात्रों के लिए, जो हनफी मजहब की शिक्षा लेना चाहते हैं, इस राशि से वार्षिक अठारह हजार दिरहम (मासिक एक हजार पांच सौ दिरहम) निकाले जाएं। शिक्षक इसे अपनी राय से छात्रों में विभाजित करे; चाहे सबको बराबर दे, या किसी को अधिक और किसी को कम दे, या कुछ को दे और कुछ को न दे, लेकिन किसी भी स्थिति में किसी छात्र को मासिक तीस दिरहम से अधिक

न दे। जो व्यक्ति छात्रों के बीच यह वजीफा बांटने के लिए नियुक्त हो, उसे वार्षिक छह सौ दिरहम (मासिक पचास दिरहम) दिए जाएं। जो व्यक्ति इस मदरसे में अरबी साहित्य (अदब) की शिक्षा देने के लिए बैठे और वह योग्य और पसंद किया जाने वाला हो, उसे वार्षिक बारह सौ दिरहम (मासिक सौ दिरहम) दिए जाएं। इस मदरसे के मकतब (प्रारंभिक स्कूल) में जो व्यक्ति कुरान शरीफ पढ़ाने के लिए हो, उसे भी वार्षिक बारह सौ दिरहम (मासिक सौ दिरहम) दिए जाएं। जो कारी (कुरान का ज्ञाता) और रिवायतों का जानकार इस मदरसे में कुरान पढ़ाए, उसे वार्षिक पंद्रह सौ दिरहम (मासिक डेढ़ सौ दिरहम) दिए जाएं। इस मशहद (धार्मिक स्थल) में चार कारी जो कुरान शरीफ पढ़ें, उन्हें वार्षिक तीन हजार दिरहम (अर्थात प्रत्येक को सात सौ पचास दिरहम) दिए जाएं। इस मदरसे, मशहद, छात्रों के कमरों और शौचालयों में रोशनी (चिराग) जलाने के लिए तेल खरीदने हेतु इस राशि से वार्षिक सात सौ दिरहम खर्च किए जाएं। इस मदरसे के'सकाया' (पानी पिलाने का स्थान) में गर्मी के मौसम में बर्फ खरीदने के लिए चार सौ दिरहम खर्च किए जाएं।

کور جوع نہیں ہے اور نہ یہ سب چیزیں فروخت کی جائیں اور نہ ہبہ کی جائیں اور نہ رہن کی جائیں اور نہ مملوک کی جائیں اور نہ کسی وجہ تِکف سے تکف کی جائیں بلکہ اپنے حال پر اپنی اصل پر قائم و جاری رہیں اور اپنے مصارف و وجوہ مذکورہ تحریر ہذا کے طور پر ان کا عمل درآمد ہوتا رہے اور نہ ان کا کوئی وارث ہو سکے یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ ہی جو وارث زمین و اشیائے روئے زمین کا ہے ان کا وارث ہو اور وہی بہترین وارثان ہے بدین شرط صدقہ کیا کہ یہ سب چیز جو صدقہ کی گئی ہے جس طرح کہ اس تحریر میں مفصل مذکور ہے اپنے اپنے طریقوں سے کرایہ پر چلائی جائے اور مقاطعہ پر اور مساقات و مزارعت پر دی جائے جس سے آمدنی حاصل ہو خواہ ماہواری یا سالانہ لیکن ان میں سے کوئی چیز ایک سال سے زائد کے واسطے نہ دی جائے اور کوئی عقد مزارعت اٹھارہ مہینے سے زائد کا قرار نہ دیا جائے نہ ایک عقد سے اور نہ بدون اس مدت کے گزرنے کے اس پر کوئی عقد جدید نہ کیا جائے اسی طرح اس کا کام برابر جاری رہے اور کبھی کسی ذی شوکت و حشمت کو جس کی طرف سے اس صدقہ کے ابطال کا یا اس کے وجہ مشروطہ تحریر ہذا سے تحفیر کرنے کا خوف ہو اجارہ پر نہ دیا جائے پس جو کچھ اللہ تعالیٰ اس کی حاصلات روزی کرے اس میں سے پہلے اس کے انواع تعمیر و قابل مرمت کی مرمت و مستزاد آمدنی دادے مؤتات میں اور موافق رائے قیم صدقہ خدا کے جدید پودے ان عقارات میں لگائے جائیں اور اگر مائیں مدرسہ مذکورہ تحریر ہذا کے واسطے بوریہ و چٹائیاں اور سرما میں پیال و گھاس وغیرہ خریدنے میں جس قدر کی ضرورت ہو صرف کیا جائے اور درختان عقارات داخلہ صدقہ ہذا میں سے جن درختوں کے کاٹنے کی اس مدرسہ مذکورہ یا کسی اور محدود صدقہ ہذا کی تعمیر میں ضرورت ہو بنا بر رائے قیم صدقہ ہذا کے کاٹے جاسکتے ہیں اور جو درخت اس کے خشک ہو جائیں یا خراب ہونے پر ہوں وہ فروخت کئے جائیں اور ان کا ثمن بھی

اس کی باقی آمدنی میں شامل ہو کر موافق شرط مذکورہ تحریر ہذا کے برائے قیم اس کے مصارف میں صرف کیا جائے پھر باقی آمدنی حاصلہ میں سے ہر شخص کو جو اس صدقہ کے کاموں کا کارندہ ہو اُس کو سالانہ ہزار درم موجد بہ عدلیہ اس میں نفقہ شہر سمرقند جو صدقہ کے واقع ہونے کے روز ہے دیئے جائیں۔ جو شخص فقیہ عالم اس مدرسہ میں حنفی مذہب ہو اور واسطے تعلیم مذہب حنفیہ کے بیٹھے اس کو سالانہ اسی نقد مذکور سے تین ہزار چو سودرم کہ ماہواری تین سو درم ہوئے دیئے جائیں اور اس مدرسہ کے طالب علموں کے لئے جو مذہب حنفی کی تعلیم چاہئیں اس نقد مذکور سے سالانہ اٹھارہ ہزار درم کہ ماہواری ایک ہزار پانچ سو درم ہوئے نکالے جائیں جن کو مدرس مذکورہ تحریر ہذا کے طور پر اپنی رائے سے ان طالب علموں میں تقسیم کرے ہے مساوی ہر ایک کو دے یا بعض کو زیادہ اور بعض کو کم دے یا بعض کو دے اور بعض کو محروم رکھے لیکن ان سب صورتوں میں کسی طالب علم کو ماہواری تیس درم مذکور سے زائد نہ دے اور جو شخص یہ وظیفہ ان طالب علموں کو تقسیم کرنے پر مامور ہو اس کو سالانہ چھ سو درم مذکور کہ ماہواری پچاس درم ہوئے دیئے جائیں جو شخص اس مدرسہ میں تعلیم علم ادب کے واسطے بیٹھے اور وہ ادیب لائق پسندیدہ ہو کہ طالب علموں کو ادب کی تعلیم کرے اس کو اس نقد مذکور سے سالانہ بارہ سو درم کہ ماہواری سو درم ہوئے دیئے جائیں اور اس مدرسہ کے مکتب میں جو شخص قرآن شریف کی تعلیم کے واسطے ہو اور وہ لوگوں کو قرآن مجید کی تعلیم کرے اس کو سالانہ بارہ سو درم کہ ماہواری سو درم ہوئے دیئے جائیں و مقری عالم بقرآن و روایات جو لوگوں کو اس مدرسہ میں تعلیم قرآن عزیز کرے اس نقد سے سالانہ ڈیڑھ ہزار درم دیئے جائیں کہ ماہواری قسط ایک سو پچاس درم ہوئے اور چار قاریوں کو اس مشہد مذکورہ تحریر ہذا میں قرآن شریف پڑھیں اس نقد سے سالانہ تین ہزار درم کہ ہر ایک کو سالانہ سات سو دے جائیں اور اس مدرسہ اور مشہد و طالب علموں کے حجرات تو بیت الخلا میں چراغ وقت ملیں روشن کرنے کے

واسطے تیل خریدنے میں اس نقد مذکور سے سالانہ سات سو در خرچ کئے جائیں اور اس مدرسہ کے برف پلانے کے سقایہ میں برف خریدنے میں ہر گرمی میں چار سو درم صرف کئے جائیں اور اس

Every year, 3,350 dirhams from the aforementioned cash shall be spent on purchasing bread and meat for feasts during the nights of Ramadan at the Madrasa. Every year, 1,000 dirhams from the said cash shall be spent on purchasing animals for Qurbani (sacrifice) during the days of Eid al-Adha; out of this, 500 dirhams should be used to buy as many cows suitable for sacrifice as possible, which shall be sacrificed with the intention on behalf of the donor mentioned in this document, and all their meat shall be distributed among the poor and needy. For the remaining 500 dirhams, as many goats suitable for sacrifice as possible shall be bought, and they shall be sacrificed with the intention on behalf of the parents of the donor, and their meat and skin shall be distributed among the poor and destitute. On every Ashura, 50 dirhams from this cash shall be used to buy clothes for the poor, and bread and meat shall be bought for the feast on the evening of Ashura at the Madrasa, spending 1,000 dirhams for this purpose. Two individuals shall be appointed to serve the said Madrasa and the Mashhad (shrine), such as opening and closing the doors, sweeping, filling soil where needed, spreading mats, placing brassware and hay, removing them when necessary, cleaning the toilets, and lighting lamps and lanterns in the morning and evening wherever and whenever required. Each of these two shall be paid an annual salary of 600 dirhams (total 1,200 dirhams) from this cash. With the approval of the Madrasa's teacher, a person of learning, righteousness, and trustworthiness shall be appointed to oversee the affairs of the Mashhad, guard it, protect the Madrasa’s library, and maintain it. Whoever is appointed to serve the Madrasa and Mashhad shall be paid an annual salary of 1,200 dirhams (100 dirhams per month). If the teacher of the Madrasa deems it appropriate to appoint two people for this work—one to manage the library and the other for the remaining affairs—and both reside in the Madrasa, the teacher shall have the authority to decide, and the aforementioned 1,200 dirhams shall be distributed among them, equally or otherwise, based on the teacher's judgment.

The value of this cash mentioned in this document at the time of this Waqf (endowment) is 48 dirhams per mithqal of gold. If, in any future time, there is a change or fluctuation in the value of this currency, the new currency shall be considered, and payments for the expenses mentioned in this document shall be made in the new currency in proportion to the value. If, after covering these expenses, there is a surplus from the income of this Waqf, the trustee of this Waqf may, in his discretion, purchase land, orchards, or other income-generating assets to expand the Waqf, provided he deems it appropriate. The income from such newly

acquired assets shall be spent in the same manner as the income from the original donation. If the income in any year falls short, the share for each expense shall be reduced proportionately. If, despite diligent search, some of the individuals mentioned in this document are not found, the funds allocated for them shall be distributed among the remaining expenses proportionally. If it is deemed appropriate to use the value of this Waqf to create resources whose income could be added to the income of the original donation for expenditure, then one may do so. Thus, the work of this charity shall continue uninterrupted in this manner, without any change, until Allah Almighty becomes its heir; He is the heir of the earth and everything upon it, and He is the best of heirs. And if at any time the Madrasa is no longer needed and its...

मदरसे में हर साल रमज़ान शरीफ की रातों में दावत के लिए रोटी और गोश्त खरीदने में इस उल्लिखित नक़द राशि में से तीन हज़ार तीन सौ पचास दिरहम खर्च किए जाएं और हर साल कुर्बानी के दिनों में जानवरों (अज़हिया) को खरीदने के लिए इस नक़द राशि में से एक हज़ार दिरहम खर्च किए जाएं। जिसमें से पाँच सौ दिरहम से ऐसी गायें जो कुर्बानी के योग्य हों, जितनी भी संभव हो सकें खरीदी जाएं और इस सदक़ा देने वाले (मुसद्दिक़) की ओर से नियत करके कुर्बानी कर दी जाए और उनका सारा गोश्त आदि गरीबों और ज़रूरतमंदों में बांट दिया जाए। बाकी पाँच सौ दिरहम के बदले जितनी बकरियां कुर्बानी के योग्य खरीदी जा सकें खरीद कर इस सदक़ा देने वाले के माता-पिता की ओर से नियत करके कुर्बानी कर दी जाए और उनका गोश्त, खाल आदि मिस्कीनों और मोहताजों में बांट दी जाए। हर आशूरा के दिन इस नक़द राशि से पचास दिरहम के गरीबों के कपड़े खरीदे जाएं और उस मदरसे में आशूरा की शाम की दावत के लिए रोटी और गोश्त आदि खरीदा जाए और इसमें एक हज़ार दिरहम खर्च किए जाएं। दो ऐसे व्यक्ति नियुक्त किए जाएं जो उक्त मदरसे और मशहद (मज़ार) की सेवा करें, जैसे दरवाजा बंद करना, खोलना, झाड़ू लगाना, जहाँ मिट्टी भरने की ज़रूरत हो वहाँ मिट्टी डालना, चटाइयां बिछाना, पीतल की वस्तुएं और घास डालना, आवश्यकता पड़ने पर उन्हें उठाना, शौचालय की सफाई करना, और सुबह-शाम चिराग व कंदीलें जलाना जहाँ और जब आवश्यकता हो। उन दोनों को इस नक़द राशि से वार्षिक बारह सौ दिरहम (प्रत्येक को छह सौ दिरहम) दिए जाएं। और मदरसे के शिक्षक (मुदर्रिस) की पसंद से एक ऐसा व्यक्ति जो विद्वान, नेक और अमानतदार हो, नियुक्त किया जाए जो मदरसे के मामलों की देखरेख करे, रखवाली करे, पुस्तकालय की सुरक्षा करे और उसका ध्यान रखे। जो मदरसे और मशहद की सेवा के लिए नियुक्त हो, उसे इस नक़द राशि से वार्षिक बारह सौ दिरहम (यानी सौ दिरहम मासिक) दिए जाएं। यदि मदरसे के शिक्षक की राय हो कि इस काम के लिए दो व्यक्ति नियुक्त किए जाएं(एक पुस्तकालय की देखभाल के लिए और दूसरा अन्य कार्यों के लिए) और वे दोनों मदरसे में रहें, तो इसका अधिकार शिक्षक को होगा और उक्त बारह सौ दिरहम का वेतन शिक्षक की राय से उन दोनों को बराबर या कम-ज्यादा दिया जा सकता है।

इस नक़द की कीमत जो इस दस्तावेज़ में वर्णित है, वक़्फ़ के समय प्रति मिस्काल सोना अड़तालीस दिरहम है। फिर अगर किसी ज़माने में इस नक़द में कमी या बढ़ोतरी हो जाए, तो नई मुद्रा को देखकर, जिस दर पर नई मुद्रा हो, उसी अनुपात में इस दस्तावेज़ में वर्णित मदों (खर्चों) के लिए नई मुद्रा से भुगतान किया जाए। फिर अगर इन खर्चों के बाद इस वक़्फ़ की आय में कुछ बच जाए, तो जो

व्यक्ति इस वक़्फ़ का संरक्षक हो, वह अपनी राय से भूमि, बाग आदि आय बढ़ाने वाली चीज़ें इस वक़्फ़ में खरीदकर बढ़ा सकता है, यदि उसकी राय में यह उचित हो। फिर इस खरीदी गई संपत्ति की आय का उपयोग उसी तरह किया जाएगा जैसा मूल दान की आय का है। और अगर किसी साल आय कम पड़ जाए, तो कमी के अनुपात में हर खर्च से हिस्सा कम कर दिया जाए। और अगर अच्छी तलाश और खोज के बावजूद, इस दस्तावेज़ में बताए गए लोगों में से कुछ न मिलें, तो जो धन उनके लिए तय किया गया है, उसे बाकी खर्चों के अनुपात में बांट दिया जाए। और अगर वक़्फ़ की कीमत से ऐसे साधन पैदा करना उचित समझा जाए जिनकी आय इस मूल दान की आय में शामिल होकर खर्च हो सके तो वह ऐसा कर सकता है। अतः इस दान का कार्य निरंतर इसी तरह चलता रहे, इसमें कोई बदलाव न हो, यहाँ तक कि अल्लाह तआला ही इसका वारिस हो। वही ज़मीन और ज़मीन की चीज़ों का मालिक है और वही सबसे अच्छा वारिस है। और अगर कभी मदरसे की ज़रूरत न रहे और उसका...

مدرسہ میں ہر سال کے رمضان شریف کی شبہائے رمضان میں ضیافت کے واسطے روٹی و گوشت خریدنے میں اس نقد مذکور میں سے تین ہزار تین سو پچاس درم صرف کئے جائیں اور ہر سال کے ایام قربانی میں اضحیہ خریدنے کے واسطے اس نقد مذکور میں سے ہزار درم خرچ کئے جائیں جس میں سے پانچ سو درم سے ایسی گائیں جو قربانی کے لائق ہیں، جس قدر آتے داموں سے ممکن ہو سکیں خریدی جائیں اور اس صدقہ کنندہ مذکورہ تحریر ہذا کی طرف سے نیت کر کے قربانی کر دی جائیں اور ان کا سب گوشت وغیرہ فقیروں و محتاجوں کو بانٹ دیا جائے اور باقی پانچ سو درم کے عوض جتنی بکریاں لائق قربانی کے خریدی جا سکیں خرید کر اس صدقہ کنندہ کے والدین کی طرف سے نیت کر کے قربانی کر دی جائیں اور ان کا گوشت و پوست وغیرہ مسکینوں و محتاجوں کو بانٹ دیا جائے اور ہر عاشوراء میں اس نقد مذکورہ سے پچاس درم جو مسکینوں کا کپڑا خرید دیا جائے اور اس مدرسہ میں روز عاشوراء کے شام کی ضیافت کے لئے روٹی و گوشت وغیرہ خریدا جائے اور اس میں ہزار درم صرف کئے جایا کریں اور دو شخص ایسے مامور کئے جائیں جو مدرسہ مذکور و مسجد مشہد مذکور کی خدمت کریں کہ دروازہ بند کیا کریں و کھولا کریں اور جھاڑو دیا کریں اور جہاں مٹی بھرنے کی ضرورت ہو وہاں پاٹ دیں اور بوریہ و چٹائیاں بچھا دیں اور پیتل و گہاس ڈالیں اور جب اٹھانے کی حاجت ہو تو اس کو اٹھا ڈالیں اور بیت الخلاء کو پاک کریں اور سحرگاہ و شام چراغ و قندیلیں روشن کیا کریں جہاں جہاں جس وقت حاجت ہو اور ان دونوں کو سالانہ اس نقد سے بارہ سو درم ہر ایک کو چھ سو درم سال دیے جائیں اور اس مدرسہ کے مدرس کی پسند سے ایک شخص اہل فضل و صلاح و امانت میں سے ایسا مقرر کیا جائے کہ اس مدرسہ کے مشہد کے امور کی اصلاح سپرد ہو کہ وہ اس کی نگہبانی کرے اور اس مدرسہ کے کتب خانہ کی حفاظت کرے اور اس کی دیکھ بھال و غور پرداخت رکھا

کرے اور جو اس مدرسہ و مشہد کی خدمت کے واسطے مامور معین ہو اس کو اس نقد سے سالانہ بارہ سو درم کہ ماہواری سو درم ہوئے دیے جائیں اور اگر مدرس مدرسہ کی رائے میں آئے کہ اس کام کے واسطے دو آدمی مقرر ہوں کہ ایک اس کے کتب خانہ کی غور و پرداخت کرے اور دوسرا باقی امور کی اصلاح کرے اور دونوں اس مدرسہ میں رہا کریں تو اس کا اختیار اس مدرسہ کے مدرس کو ہوگا اور وظیفہ مذکورہ بارہ سو درم باستصواب رائے مدرس موصوف ان دونوں کو برابر یا کم و بیش دیا جائے گا۔

اس نقد کی قیمت جو اس تحریر میں مذکور ہے بروز وقوع وقف ہذا ہر مثقال سونا اڑتالیس درم ہے پھر اگر کسی زمانہ میں اس نقد میں کمی و بیشی کا تغیر ہو جائے تو نقد جدید کو دیکھ کر جس قدر نقد جدید بمعاوضہ ہر ایک مصرف کے نقد مذکور کے ان مصارف سے جو اس تحریر میں مذکور ہیں اس قدر ان جدید درموں سے دیا جائے پھر اگر ان مصارف میں اس وقف کی آمدنی خرچ کرنے کے بعد کچھ بچتا ہو تو جو شخص اس وقف کا تمیم ہو وہ اپنی رائے سے اراضی و باغات وغیرہ آمدنی کی چیزیں اس وقف میں خرید کر کے بڑھائے اگر اس کی رائے میں یہ امر قرینِ صواب ہو پھر اس زیادتی خرید شدہ کی آمدنی کا مصرف اسی طریق سے ہو گا جو اصل صدقہ کی آمدنی کا مصرف ہے اور اگر کسی سال کی آمدنی میں ان وجوہ مصارف کے صرف سے کی ہوئی تو بقدر کمی کے ہر ایک مصرف سے حصہ رسد کی کر دی جائے اور باوجود اچھی تلاش و جستجو کے ان لوگوں میں سے جو اس تحریر میں مذکور ہیں بعض بتائے گئے تو جو مال اس کے واسطے بیان کیا گیا ہے وہ باقی مصارف کی مقدار بیان کردہ پر حصہ رسد پھیلا دیا جائے گا اور اگر قیمت وقف ہذا کی رائے میں آیا کہ اس سے اور ایسے اسباب پیدا کرے جن کی آمدنی اس اصل صدقہ کی آمدنی کے موافق اس میں شامل ہو کر خرچ ہوا کرے تو وہ اس مقدار سے ایسا ہی کرے پس اس صدقہ کا کام برابر اس طرح جاری رہے اس میں کچھ تغیر نہ ہو یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ ہی اس کا

وارث ہو۔ زمین و روئے زمین کی چیزوں کا وارث ہے اور وہی بہترین وارث ہے اور اگر کسی وقت میں اس مدرسہ کی ضرورت نہ رہے اور اس کا

If the restoration of the original state is not possible, its expenditure should be distributed to the needy students of Samarkand who are followers of the Imam Abu Hanifa school of thought. If such students are not found among whom these proceeds can be distributed, then in such a case, it should always be distributed to needy Muslims. This donor had taken all this property out of his possession and handed it over to Abu Tahir Abd al-Rahman bin al-Hasan al-Ghazali, designating him as the 'Qayyim' (manager) of this charity's affairs, advising him to make the fear of Allah (Taqwa) his habit in this matter, to make the discharge of trust his duty, and to guard benevolence. He was appointed to execute the affairs of this charity according to its conditions and methods, and a condition was imposed upon him not to make any change or alteration in these mentioned matters. The aforementioned manager accepted all of this without any hindrance. Then, if this manager meets his Lord (passes away) and there is a need for any reason to appoint another manager, the authority lies with the Faqih (jurist) teacher of that Madrasa to appoint a pious and righteous person, based on the consultation of the people of knowledge whose opinion holds weight in the Dar-al-Fatwa of Samarkand. And if there is no Faqih teacher in that Madrasa, this task is entrusted to the Qadi (judge) of Samarkand; and no Sultan or any judge with authority has the right to allow anyone else [to violate this], to the end. And the testimony of the witnesses should be recorded to the end. Another type of recording the condition of endowing to one's children, grandchildren, and great-grandchildren, etc.

If a person wishes to endow property to his children, there are several situations. One is that he said, "This land of mine is a charitable endowment (Sadaqah Mauqufah) for my children." In such a case, the entitled people of this endowment will be his first generation, meaning his direct (Salbi) children (1) will receive the proceeds of this endowment, and the second generation will not be included, meaning (2) grandchildren will not receive anything. As long as any of his direct children remain, the income will go to them, and when none remain, the income will be distributed to the poor, and the second generation will receive nothing from it. If there were no first-generation children and second-generation grandchildren were found, then the proceeds will go to the second generation, and the generations below them will receive nothing. The situation between the second generation and those below will be the same as mentioned between the first and second generations. If there were no first or second generations, but third, fourth, and fifth

generations were found, then the third generation along with the fourth and fifth generations below it, even if they are many, will all be partners.

The second reason is that he said, "This land of mine is a charitable endowment for my children and my children's children," in which case the first and second generations will be specific, and "children's children" refers to the children of the son, and the third generation will not be included with them. The third reason is that he said, "This land of mine is a charitable endowment for my children, my children's children, and my children's children's children," in which case the logical deduction is that three generations should be included in this endowment, and by Istihsan (judicial preference), all generations will be included even if they are (3) many generations down. The fourth reason is that he said, "This land of mine is a charitable endowment for my children," while no children from his direct generation are present, but he has grandchildren (children of his son); in such a case, the proceeds will be spent on his grandchildren. Then, if any child is born from his direct generation, the future proceeds will go to his direct children. The fifth reason is that he said, "This land of mine is a charitable endowment for my children, my children's children, and their children, generation after generation, forever, as long as their progeny remains." In such a case, every child who was present at the time of the endowment and children who were born after the endowment at the time the proceeds were generated will be included. Whoever among them died before the proceeds were generated, his share will lapse, and whoever died after that, his share will be inherited by his heirs. The upper generation and the lower generation will be equal in this, unless he said that it should start from the upper generation first. (1) "His back" refers to children (2) Grandchildren, great-grandchildren, etc.

यदि मूल स्थिति का पुनरुद्धार संभव न हो, तो इसका व्यय समरकंद के जरूरतमंद छात्रों को जो इमाम अबू हनीफा के मजहब के मानने वाले हों, वितरित किया जाए और यदि छात्रों में ऐसे लोग न मिलें जिनके खर्च में ये प्राप्तियाँ आएँ तो ऐसी स्थिति में हमेशा जरूरतमंद मुसलमानों को वितरित किया जाए। और यकीनन इस दानकर्ता ने यह सब माल अपने कब्जे से निकालकर अबू ताहेर अब्दुर्रहमान बिन अल-हसन अल-गज़ाली के कब्जे में दे दिया और उसे इस दान के मामलों का 'क़य्यिम' (प्रबंधक) बताया और उसे नसीहत की कि इस मामले में अल्लाह तआला का डर अपना शिआर बनाए और अमानत की अदायगी अपना धर्म बनाए और भलाई की हिफाजत करे। और उसे नियुक्त किया कि इस दान के मामलों को उसकी शर्तों और तरीके के अनुसार पूरा करे और उस पर शर्त लगा दी कि इन उल्लिखित मामलों में कुछ भी परिवर्तन या बदलाव न करे। और उस उक्त क़य्यिम ने इस सब को बिना किसी बाधा के स्वीकार कर लिया। फिर यदि यह क़य्यिम हक़ तआला से मिल जाए (मृत्यु हो जाए) और किसी कारणवश दूसरे क़य्यिम को नियुक्त करने की आवश्यकता पड़े, तो इसका अधिकार उस मदरसे के फकीह मुदर्रिस को है कि वह ज्ञानियों के परामर्श से, जिनके कथनानुसार समरकंद में दार-ए-फतवा है, किसी परहेज़गार और नेक व्यक्ति को नियुक्त कर दे। और यदि उस मदरसे में कोई फकीह मुदर्रिस न हो तो यह काम समरकंद के काज़ी के सुपुर्द है और सुल्तान या किसी काज़ी को जो अधिकार संपन्न शासक हो, किसी और को इसे हलाल करने का अधिकार नहीं है, इलल आखिरह (अंत तक)। और गवाहों की गवाही का लेखन अंत तक पूरा करे। अन्य प्रकार अपनी संतान, पोते और परपोते आदि को वक्फ करने की स्थिति का विवरण लिखें।

यदि कोई व्यक्ति अपनी संतान पर वक्फ करना चाहे, तो इसमें कई स्थितियाँ हैं। एक यह कि उसने ऐसा कहा कि "यह मेरी ज़मीन मेरी संतान पर सदका-ए-मौकूफ़ा है", तो ऐसी स्थिति में इस वक्फ के हकदार लोग उसकी पहली पीढ़ी होंगे, यानी उसकी صلبی (सगी) संतान (1) इस वक्फ की प्राप्तियों को पाएगी और दूसरी पीढ़ी इसमें शामिल नहीं होगी, यानी (2) पोते-पोतियों को कुछ नहीं मिलेगा। तो जब तक उसकी सगी संतान में से कोई जीवित रहे, इसकी आय उसी को मिलेगी और जब कोई न रहे, तो इसकी आय गरीबों में वितरित होगी और दूसरी पीढ़ी वालों को इसमें से कुछ नहीं मिलेगा। और यदि पहली पीढ़ी का कोई न था और दूसरी पीढ़ी वाले मिल गए, तो इसकी प्राप्तियाँ दूसरी पीढ़ी वालों को मिलेंगी और उससे नीचे की पीढ़ियों को कुछ नहीं मिलेगा। और दूसरी पीढ़ी वालों और उससे नीचे के बीच वही स्थिति होगी जो पहली पीढ़ी और दूसरी पीढ़ी के बीच वर्णित हुई है। और यदि पहली और दूसरी पीढ़ी में कोई न था और तीसरी, चौथी और पांचवीं पीढ़ी पाई गई, तो तीसरी के साथ

उसके नीचे वाली चौथी पीढ़ी और पांचवीं पीढ़ी आदि, भले ही वे कितनी भी अधिक क्यों न हों, सब भागीदार होंगे। और दूसरी वजह यह कि उसने कहा "यह मेरी ज़मीन मेरी संतान और मेरी संतान की संतान पर सदका-ए-मौकूफ़ा है", तो ऐसी स्थिति में पहली और दूसरी पीढ़ी इसके साथ विशेष होगी और दूसरी पीढ़ी से तात्पर्य पुत्र की संतान है और उन दोनों के साथ तीसरी पीढ़ी शामिल नहीं होगी। और तीसरी वजह यह कि उसने कहा "यह मेरी ज़मीन मेरी संतान और मेरी संतान की संतान, मेरी संतान की संतान पर सदका-ए-मौकूफ़ा है", तो ऐसी स्थिति में तर्क यह है कि इस वक्फ में तीन पीढ़ियाँ शामिल हों और 'इस्तेहसानन' (न्यायपूर्ण तरीके से) सभी पीढ़ियाँ शामिल हो जाएंगी, भले ही वे (3) कितनी ही नीचे क्यों न हों। और चौथी वजह यह कि उसने कहा "मेरी यह ज़मीन मेरी संतान पर सदका-ए-मौकूफ़ा है" जबकि उसकी अपनी पीढ़ी से कोई संतान मौजूद नहीं है और उसके पुत्र की संतान है, तो ऐसी स्थिति में इसकी प्राप्तियाँ उसके पुत्र की संतान पर खर्च की जाएंगी। फिर यदि उसकी अपनी पीढ़ी से कोई संतान पैदा हो गई, तो आगे से इसकी प्राप्तियाँ उसकी अपनी संतान को मिलेंगी। और पाँचवीं वजह यह कि उसने कहा "मेरी यह ज़मीन मेरी संतान और मेरी संतान की संतान और उन संतान की संतान पर पीढ़ी-दर-पीढ़ी हमेशा के लिए, जब तक उनकी संतान जीवित रहे, सदका-ए-मौकूफ़ा है", तो ऐसी स्थिति में इस वक्फ में हर वह संतान शामिल होगी जो वक्फ के समय मौजूद थी और वह संतान जो वक्फ के बाद प्राप्तियों के पैदा होने के समय मौजूद हुई है, और जो व्यक्ति उनमें से प्राप्तियाँ पैदा होने से पहले मर गया उसका हिस्सा समाप्त हो जाएगा और जो उसके बाद मरा है, उसका हिस्सा उसके वारिसों के लिए विरासत होगा। और ऊपर की पीढ़ी और नीचे की पीढ़ी इसमें समान होंगी। लेकिन यदि उसने कहा कि पहले ऊपरी पीढ़ी से शुरू किया जाए। (1) उसकी पीठ से तात्पर्य संतान है (2) पोते और परपोते आदि

اعادہ بہ حال اول ممکن نہ ہو تو اس کا خرچہ سمرقند کے محتاج طالب علموں کو جو معتقد مذہب امام ابو حنیفہ ہوں تقسیم کیا جائے اور اگر طالب علموں میں ایسے نہ پائے گئے جن کے صرف میں یہ حاصلات آئے تو ایسی صورت میں ہمیشہ محتاج مسلمانوں کو تقسیم کیا جائے اور البتہ اس صدقہ کنندہ نے یہ سب مال اپنے قبضہ سے نکال کر ابو طاہر عبد الرحمٰن بن الحسن الغزالی کے قبضہ میں دے دیا اور اس کو اس صدقہ کے امور کا قیم بتایا اور اس کو نصیحت کی کہ اس معاملہ میں تقویٰ اللہ تعالیٰ اپنا شعار کرے اور ادائے امانت اپنا دثار کرے اور خیر خواہی اپنا حصار کرے اور اس کو مقرر کیا کہ اس صدقہ کے امور کو اس کے شرائط و طریقہ کے موافق انجام دے اور اس کے ذمہ شرط لگا دی کہ ان امور مذکورہ میں کچھ تغیر و تبدل نہ کرے اور اس قیم مذکور نے اس سب پر بجدہ خالی از موانع تسلیم و قبضہ کر لیا پھر اگر یہ قیم و اصل بحق تعالیٰ ہو جائے اس کے دوسرے قیم کے قائم کرنے کی ضرورت کسی وجہ سے پیش آتی تو اس کا اختیار اس مدرسہ کے فقیہ مدرس کو ہے کہ اہل علم کے مشورہ سے جن کے قول پر سمرقند میں دار فتوئی ہے کسی مرد پرہیز گار صالح کو مقرر کر دے اور اگر اس مدرسہ میں کوئی مدرس فقیہ نہ ہو تو قاضی سمرقند کے سپرد یہ کام دیے ہے اور سلطان یا کسی قاضی کو حاکم ذی اختیار کسی کو حلال نہیں ہے الیٰ آخرہ اور گواہوں کی گواہی تحریر ہے آخر تک ختم کرے نوع دیگر اپنی اولاد پوتہ و پرپوتے وغیرہ وقف کرنے کی صورت تحریر۔

اگر کسی شخص نے چاہا کہ اپنی اولاد پر وقف کرے تو اس میں چند صورتیں ہیں ایک یہ کہ اس نے یوں کہا کہ یہ میری زمین میری اولاد پر صدقہ موقوفہ ہے پس ایسی صورت میں اس وقف کے مستحق لوگ اس کی پہلی پشت ہوگی یعنی اس کی اولاد (۱) صلبی اس وقف کی حاصلات کو پائے گی اور دوسری پشت اس میں داخل نہ ہوگی یعنی (۲) اولاد پر کو نہ ملے گی پس جب تک اس کی

اولاد صلبی میں سے کوئی باقی رہے اس کی آمدنی اسی کو ملے گی اور جب کوئی نہ رہے گا اس کی آمدنی فقیروں کو تقسیم ہوگی اور دوسری پشت والوں کو اس میں سے کچھ نہ ملے گا اور اگر پہلی پشت والا کوئی نہ تھا اور دوسری پشت والے پائے گئے تو اس کی حاصلات دوسری پشت والوں کو ملے گی اور اس سے نیچے کی پشتوں کو کچھ نہ ملے گا اور دوسری پشت والوں اور اس سے نیچے کے درمیاں وہی حال ہو گا جو پشت اول و پشت دوم کے درمیان مذکور ہوا ہے اور اگر پشت اول و دوم میں کوئی نہ تھا اور تیسری اور چوتھی اور پانچویں پشت پائی گئی تو تیسری کی ساتھ اس کے نیچے والی چوتھی پشت و پانچویں پشت وغیرہ کے اگر چہ کثیر ہوں سب شریک ہوں گے اور وجہ دوم آنکہ اس نے کہا کہ میری یہ زمین میری اولاد اور میری اولاد کی اولاد پر صدقہ موقوفہ ہے اور ایسی صورت میں پشت اول و دوم اس کے ساتھ مخصوص ہوگی اور پشت دوم سے پسر کی اولاد مراد ہے اور ان دونوں کے ساتھ تیسری پشت شریک نہ ہوگی اور وجہ سوم آنکہ اس نے کہا کہ میری یہ زمین میری اولاد اور میری اولاد کی اولاد میری اولاد کی اولاد پر صدقہ موقوفہ ہے اور ایسی صورت میں قیاس یہ ہے کہ اس وقف میں بھی تین پشتیں شریک ہوں اور استحسانا سب پشتیں داخل ہو جائیں گی اگر چہ (۳) کتنی ہی نیچی ہوں اور وجہ چہارم آنکہ اس نے کہا کہ میری یہ زمین میری اولاد پر صدقہ موقوفہ ہے حالانکہ اس کی پشت سے کوئی ولد موجود نہیں ہے اور اس کے پسر کی اولاد ہے تو ایسی صورت میں اس کی حاصلات اس کے پسر کی اولاد میں صرف کی جائے گی پھر اگر اس کی پشت سے کوئی اولاد پیدا ہو گئی تو آئندہ سے اس کی حاصلات اس کی خاص اولاد کو ملے گی اور وجہ پنجم آنکہ اس نے کہا کہ میری یہ زمین میری اولاد اور میری اولاد کی اولاد اور اُن اولاد کی اولاد پر نسلًا بعد نسل ہمیشہ کے واسطے جب تک ان کی اولاد باقی رہے صدقہ موقوفہ ہے اور ایسی صورت میں اس وقف میں ہر اس کی اولاد داخل ہو گی جو بروز وقف موجود تھی اور اولاد جو بعد وقف کے حاصلات پیدا ہونے کے موجود

ہوئی ہے اور جو شخص ان میں سے حاصلات پیدا ہونے کے پہلے مر گیا اس کا حصہ ساقط ہو جائے گا اور جو بعد اس کے مرا ہے اس کا حصہ اس کے وارثوں کے واسطے میراث ہو گا او بطن اعلیٰ او بطن اسفل اس میں یکساں ہوں گے لیکن اگر اس نے کہا کہ پہلے بطن اعلیٰ سے شروع کیا (۱) اس کی پشت سے مراد اولاد ہے (۲) پوتہ و پرپوتے وغیرہ

Fatawa Alamgiri..... Vol 10 ..... 289 ..... Kitab al-Shurut

(Continued from above) ...then the generation connected to it below; therefore, if he said this, as long as anyone from the upper generation remains, the lower generation will receive nothing from the proceeds. There are many issues of this nature which I have recorded in 'Kitab al-Waqf'. Then, when he intended that he has made a Waqf for his children and their descendants for generations forever, after he dies, because in such a case, a Waqf for his immediate children (sulbi) would not be valid—since this mistake occurred because he made a bequest for an heir, whereas a bequest for an heir is not valid without the permission of the other heirs.

However, this Waqf for the children's children (grandchildren) would be valid because the son's son is not an heir of his father during his father's lifetime. Rather, it should be written that he has made a Waqf for his children and his children's children—meaning, without the attribution of the Waqf being to the time after death and without it being a bequest. Thus, with this wording, this Waqf—according to the opinion of the Imam who considers a Waqf for immediate children valid without attribution to the time after death and without a bequest—will be valid. This is the opinion of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, because according to the opinion of the 'Sahibayn' (the two Imams), his immediate son is entitled to the proceeds during the lifetime of the Waqif (the one creating the Waqf), although, in a state of life, entitlement cannot be by way of a bequest. Therefore, this Waqf will be valid and will not be void due to the death of the Waqif. According to the opinion of Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), a Waqf without attribution to the time after death is not valid, or if it is a bequest in his favor after death, then this Waqf became a bequest in favor of an heir.

Therefore, according to the Imam, this Waqf on the immediate offspring (sulbi) would not be entirely valid; hence, it is necessary to attach the order of a judge at the end of it. Furthermore, what we mentioned—that he made a Waqf on his children and grandchildren during his lifetime—the children's children will not be given the full proceeds as long as the immediate children exist, because the Waqif did not assign the full proceeds to the grandchildren as long as the immediate children are present. Rather, the annual proceeds will be divided among the number of immediate children and the number of grandchildren. Thus, whatever comes into the share of the grandchildren will be for them as a Waqf, and what comes into the share of the immediate children will be theirs by way of inheritance, with which other heirs, such as a husband or a wife, etc., will be partners, because inheritance is not specific

to any one heir. Then, if all the immediate children die, the entire proceeds will become a Waqf for the grandchildren. Hilal has mentioned this issue in the same way.

And the scholars (Mashaykh) have stated that this answer is sound according to the opinion of the Imam who allows for a Waqf to be empty of a beneficiary at any given time, to the extent that he said if he made a Waqf for himself and after that for the poor, the Waqf is valid. And according to the opinion of the scholar who does not allow it to be empty of a beneficiary at any time, this Waqf would not be valid. To the extent that he stated in this issue that a Waqf for the poor would not be valid, and it is required that the full proceeds should become a Waqf for the grandchildren after the death of the immediate children. This is because what reaches the immediate children during his lifetime is not a Waqf, and it will only become a Waqf when he dies, such that upon his death, it becomes a Waqf for the grandchildren. Thus, it was a sacrifice (isar) in which it remained empty of being a Waqf. And if he made a Waqf on his children for both his lifetime and after his death, then according to Imam-e-Azam, a Waqf on children is not valid, and this is obvious because, according to the Imam, making a Waqf during one's lifetime is nonsensical (laghw), as according to him, a Waqf is not valid during one's lifetime at all. Thus, making a Waqf during one's lifetime is excluded, and what remains is the Waqf made after death, which became a bequest for the heir and is invalid. And according to the opinion of the Sahibayn, some of the scholars have said that it is not a Waqf, but rather it is valid because a Waqf after death...

(ऊपर से जारी) फिर उसके बाद जो बत्न (पीढ़ी) उससे मिला हुआ नीचे है, पस अगर ऐसा कहा तो जब तक बत्न-ए-आला (ऊपरी पीढ़ी) में से कोई मौजूद रहेगा तब तक नीचे वाले बत्न को हासिल (आमदनी) से कुछ न मिलेगा। और इस जिन्स के मसाइल बहुत हैं जिनको मैंने 'किताबुल वक़्फ़' में तहरीर कर दिया है। फिर जब कि यह इरादा किया कि अपनी औलाद, औलाद पर मसलन बाद नस्ल हमेशा के वास्ते वक़्फ़ किया है, बाद इसके कि यह मर जाए, इस वास्ते कि ऐसी सूरत में उसकी औलाद-ए-सल्बी (सगी औलाद) के वास्ते वक़्फ़ जायज़ न होगा। क्योंकि यह भूल इसके हो गया कि उसने वारिस के वास्ते वसीयत की, हालाँकि वारिस के वास्ते जो वसीयत हो वह ब-दून इजाज़त (बिना इजाज़त) बाकी वारिसों के जायज़ नहीं होती है।

लेकिन औलाद की औलाद के वास्ते यह वक़्फ़ जायज़ होगा इस वास्ते कि 'पिसर का पिसर' (पोता) बहालत-ए-ज़िंदगी अपने बाप के वारिस नहीं होता है। बल्कि यूँ लिखना चाहिए कि उसने अपनी औलाद, औलाद की औलाद के वास्ते वक़्फ़ किया। यानी ब-दून इसके कि इज़ाफ़त-ए-वक़्फ़ ब-ज़माना-ए-बाद मौत हो और ब-दून इसके कि उसके वास्ते वसीयत हो। पस इसी तहरीर से यह वक़्फ़ ब-ना-बर कौल-ए-ऐसे इमाम के जो औलाद-ए-सल्बी के वास्ते वक़्फ़ को जायज़ फरमाता है, ब-दून इज़ाफ़त ब-ज़माना-ए-बाद मौत के और ब-दून वसीयत के जायज़ होगा। और यह इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद का कौल है, इस वास्ते कि 'साहबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के कौल पर उसका पिसर-ए-सल्बी (सगा बेटा) वक़्फ़ करने वाले की ज़िंदगी में हासिल का मुस्तहिक है, हालाँकि ज़िंदगी की हालत में इस्तहक़ाक़ ब-तरीक़-ए-वसीयत नहीं हो सकता है। पस यह वक़्फ़ सही होगा और वक़्फ़ करने वाले की मौत के सबब बातिल न होगा। और इमाम-ए-आज़म के कौल पर वक़्फ़ ब-दून इज़ाफ़त ब-ज़माना-ए-बाद मौत के जायज़ नहीं है, या बाद मौत के उसके हक़ में वसीयत हो, इसमें यह वक़्फ़ वारिस के हक़ में वसीयत हो गया।

पस इमाम के नज़दीक वल्द-ए-सल्बी पर यह वक़्फ़ बिल्कुल सही न होगा, लिहाज़ा ज़रूरी है कि उसके आखिर में हुक्म-ए-हाकिम ला-हिक करे। फिर जो हमने ज़िक्र किया कि उसने अपनी औलाद, औलाद, औलाद पर अपनी ज़िंदगी में वक़्फ़ किया तो औलाद, औलाद को पूरी हासिल न दी जाएगी जब तक कि औलाद-ए-सल्बी मौजूद है, इस वास्ते कि वक़्फ़ करने वाले ने औलाद, औलाद के वास्ते पूरी हासिल नहीं की है जब तक कि औलाद-ए-सल्बी मौजूद है। बल्कि सालाना हासिल, तादाद-ए-औलाद-ए-सल्बी और तादाद-ए-औलाद, औलाद पर तक़सीम की जाएगी। पस जो कुछ औलाद,

औलाद के हिस्सा में आएगा वह उनके वास्ते ब-तौरे वक़्फ़ होगा और जो औलाद-ए-सल्बी के हिस्सा में आएगा वह उनके वास्ते ब-तरीक़-ए-मीरास होगा जिनके साथ वारिसान-ए-दीगर (दूसरे वारिसान) मिस्ल शौहर या ज़ौजा वग़ैरह के शरीक होंगे, इस वास्ते कि मीरास के साथ खुसूसियत किसी वारिस की नहीं होती है। फिर अगर औलाद-ए-सल्बी सब मर गई तो तमाम हासिल औलाद, औलाद के वास्ते ब-तौरे वक़्फ़ हो जाएगी। ऐसा ही हलाल ने इस मसले को ज़िक्र किया है।

और मशाइख ने फरमाया कि यह जवाब ऐसे इमाम के कौल पर मुस्तक़ीम है जो किसी वक़्त में वक़्फ़ से ख़ाली होना जायज़ रखता है, हत्ता कि फरमाया कि अगर उसने अपनी ज़ात पर और बाद इसके फ़ुक़रा पर वक़्फ़ किया तो वक़्फ़ जायज़ है, और ब-ना-बर कौल-ए-ऐसे आलिम के जो वक़्फ़ से ख़ाली होना किसी वक़्त जायज़ नहीं फरमाता है, यह वक़्फ़ जायज़ न होगा। हत्ता कि उसने इस मसले में फरमाया कि फ़क़ीरों पर वक़्फ़ जायज़ न होगा और चाहिए कि पूरी हासिल बाद मौत-ए-औलाद-ए-सल्बी, औलाद, औलाद पर वक़्फ़ हो जाए। इस वास्ते कि औलाद-ए-सल्बी को जो उसकी हयात में पहुँचता है वह वक़्फ़ नहीं है और वक़्फ़ तभी होगा कि जब वह मर जाए कि उसके मरने पर औलाद, औलाद के वास्ते वक़्फ़ हो जाएगा। पस एक ऐसा ईसार (त्याग) हुआ कि जिसमें वह वक़्फ़ होने से ख़ाली रहा। और अगर उसने अपनी औलाद पर हालत-ए-ज़िंदगी व बाद वफ़ात के वक़्फ़ किया तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक औलाद पर वक़्फ़ सही नहीं है और यह ज़ाहिर है क्योंकि इमाम के नज़दीक हालत-ए-ज़िंदगी में वक़्फ़ करना लग़व है, इस वास्ते कि इमाम के नज़दीक हालत-ए-ज़िंदगी में वक़्फ़ सही होता ही नहीं है। पस हालत-ए-ज़िंदगी में वक़्फ़ करना ख़ारिज हो गया और बाकी रहा बाद वफ़ात के वक़्फ़ किया सो यह वारिस के वास्ते वसीयत हो गई और यह ना-जायज़ है। और ब-ना-बर कौल-ए-साहबैन के मशाइख में से बाज़ ने कहा कि वक़्फ़ नहीं है बल्कि जायज़ है इस वास्ते कि वक़्फ़ बाद मौत के..

جائے پھر اس کے بعد جو بطن اس سے ملا ہوا نیچے ہے پس اگر ایسا کہا تو جب تک بطن اعلیٰ میں سے کوئی موجود رہے گا تب تک نیچے والے بطن کو حاصلات سے کچھ نہ ملے گا اور اس جنس کے مسائل بہت ہیں جن کو میں نے کتاب الوقف میں تحریر کر دیا ہے پھر جب کہ یہ ارادہ کیا کہ اپنی اولاد اولاد پر مثلاً بعد نسل ہمیشہ کے واسطے وقف کیا ہے بعد از آنکہ یہ مر جائے اس واسطے کہ ایسی صورت میں اس کی اولاد صلبی کے واسطے وقف جائز نہ ہوگا کیونکہ یہ بھول اس کے ہو گیا کہ اس نے وارث کے واسطے وصیت کی حالانکہ وارث کے واسطے جو وصیت ہو وہ بدون اجازت باقی وارثوں کے جائز نہیں ہوتی ہے لیکن اولاد کی اولاد کے واسطے یہ وقف جائز ہوگا اس واسطے کہ پسر کا پسر بحالت زندگی اپنے باپ کے وارث نہیں ہوتا ہے بلکہ یوں لکھنا چاہیے کہ اس نے اپنی اولاد اولاد کی اولاد کے واسطے وقف کیا یعنی بدون اس کے کہ اضافت وقف بزمانہ بعد موت ہو اور بدون اس کے کہ اس کے واسطے وصیت ہو پس اسی تحریر سے یہ وقف بنا بر قول ایسے امام کے جو اولاد صلبی کے واسطے وقف کو جائز فرماتا ہے بدون اضافت بزمانہ بعد موت کے وبدون وصیت کے جائز ہوگا اور یہ امام ابو یوسف و امام محمد کا قول ہے اس واسطے کہ صاحبین کے قول پر اس کا پسر صلبی وقف کنندہ کی زندگی میں مستحق حاصلات ہے حالانکہ زندگی کی حالت میں استحقاق بطریق وصیت نہیں ہو سکتا ہے پس اس وقف صحیح ہوگا اور بسبب وقف کنندہ کی موت کے باطل نہ ہوگا اور بنا بر قول امام اعظم کے وقف بدون اضافت بزمانہ بعد موت کے جائز نہیں ہے یا بعد موت کے اس کے حق میں وصیت ہو اس میں یہ وقف وارث کے حق میں وصیت ہو گیا۔

پس امام کے نزدیک ولد صلبی پر یہ وقف بالکل صحیح نہ ہوگا لہٰذا ضروری ہے کہ اس کے آخر میں حکم حاکم لاحق کرے۔ پھر جو ہم نے ذکر کیا کہ اُس نے اپنی اولاد اولاد اولاد پر اپنی زندگی میں وقف کیا تو اولاد اولاد کو پوری حاصلات نہ دی جائے گی جب تک کہ اولاد صلبی موجود ہے اس واسطے کہ وقف کنندہ نے اولاد اولاد کے واسطے پوری حاصلات نہیں کی ہے جب تک کہ اولاد صلبی موجود ہے بلکہ سالانہ حاصلات تعداد اولاد صلبی اور تعداد اولاد اولاد پر تقسیم کی جائے گی پس جو کچھ اولاد اولاد کے حصہ میں آئے گا وہ ان کے واسطے بچہ وقف ہوگا اور جو اولاد صلبی کے حصہ میں آئے گا وہ ان کے واسطے بطریق میراث ہوگا جن کے ساتھ وارثان دیگر مثل شوہر یا زوجہ وغیرہ کے شریک ہوں گے اس واسطے کہ میراث کے ساتھ خصوصیت کسی وارث کی نہیں ہوتی ہے پھر اگر اولاد صلبی سب مر گئی تو تمام حاصلات اولاد اولاد کے واسطے بچہ وقف ہو جائے گی ایسا ہی ہلال نے اس مسئلہ کو ذکر کیا ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ جواب ایسے امام کے قول پر مستقیم ہے جو کسی وقت میں وقف سے خالی ہونا جائز رکھتا ہے حتی کہ فرمایا کہ اگر اس نے اپنی ذات پر اور بعد اس کے فقراء پر وقف کیا تو وقف جائز ہے اور بنا بر قول ایسے عالم کے جو وقف سے خالی ہونا کسی وقت جائز نہیں فرماتا ہے یہ وقف جائز نہ ہوگا حتی کہ اس نے اس مسئلہ میں فرمایا کہ فقیروں پر وقف جائز نہ ہوگا اور چاہیے کہ پوری حاصلات بعد موت اولاد صلبی کے اولاد اولاد پر وقف ہو جائے اس واسطے کہ اولاد صلبی کو جو اُس کی حیات میں پہنچتا ہے وہ وقف نہیں ہے اور وقف تبھی ہوگا کہ جب وہ مر جائے کہ اس کے مرنے پر اولاد اولاد کے واسطے وقف ہو جائے گا پس ایک ایسا ایثار ہا کہ جس میں وہ وقف ہونے سے خالی رہا اور اگر اس نے اپنی اولاد پر حالت زندگی و بعد وفات کے وقف کیا تو امام اعظم کے نزدیک اولاد پر وقف صحیح نہیں ہے اور یہ ظاہر ہے کیونکہ امام کے نزدیک حالت زندگی میں وقف کر تالغو ہے اس واسطے کہ امام کے نزدیک حالت زندگی میں وقف صحیح ہوتا ہی نہیں ہے

پس حالت زندگی میں وقف کرنا خارج ہو گیا اور باقی رہا بعد وفات کے وقف کیا سو یہ وارث کے واسطے وصیت ہو گئی اور یہ ناجائز اور بنا بر قول صاحبین کے مشائخ نے بعض نے کہا کہ وقف نہیں ہے بلکہ جائز ہے اس واسطے کہ وقف بعد موت کے

It is a bequest, and some have said that it is permissible because, according to the two companions (Sahibayn), describing the endowment (Waqf) after death is redundant, since its benefit is the same as that established by an absolute endowment. The explanation for this is that according to the two companions, the aforementioned endowment becomes valid and binding during the state of life, so that it will not become void upon the death of the endower (Waqif), as has been stated before. Thus, his statement that it was endowed after death is merely an emphasis on the matter already established by the absolute endowment, and therefore, it will not be a cause for the invalidation of the endowment. And Allah the Almighty knows best.

Another type: If one endows half of his house or half of his land as a common undivided share, it is permissible according to the opinion of Imam Abu Yusuf, but not permissible according to the opinion of Imam Muhammad. Therefore, it is necessary to append the decree of the judge (Hakam) at the end of it. If one endows land and stipulates that all its proceeds during his lifetime be for himself, or stipulates that some of the proceeds be for himself and later the endowment be for the poor, then according to Imam Muhammad, the endowment is void, whereas according to Imam Abu Yusuf, the endowment is valid. This disagreement has been explained in most places in this manner. Jurist Abu Jafar mentioned that if he stipulated that he would consume the proceeds himself, then according to Imam Muhammad, it is permissible. Therefore, he should write in the document that the endower stipulated that as long as he is alive, he will consume the proceeds himself, and at the end of it, append the decree of the judge. If he wishes that as long as he is alive he should remain its trustee (Mutawalli), he should write that the endower has the option that as long as he lives, he himself should be the trustee and spend its proceeds on charitable and virtuous works according to his own preference; this option belongs to him and to no one else, as he pleases. And he may do so throughout his life, although it will be a two-sided endowment (Mawqufa). Then, when he dies, this charity shall continue according to the aforementioned conditions, and he should append the decree of the judge at the end. If he wishes to be able to sell this charity, or a little bit of it, when it is appropriate, so that he may purchase with its price another thing that is more beneficial for the endowment, he should write that the endower has the option to sell this aforementioned endowment or sell as much of it as he wishes, provided he considers its sale better, and spends its price on the purchase of another item that is more beneficial for the endowment. Then he

should buy it and establish it in its place, and at the end, append the decree of the judge. If he is of the opinion that he should retain the option to change or alter it, he should write that the endower has the option to decrease or increase the beneficiaries of the endowment as he pleases, and to exclude whomsoever he wishes and include whomsoever he wishes in its place. He also has the option to reinstate whoever he had removed. He should act according to his own opinion, and the person who becomes the executor (Qayyim) of this endowment shall not have these powers to act on his own opinion, except for the endower himself, who retains these powers during his lifetime. If the endower encounters the event of death while he has not made any decrease or increase to anyone's right, nor included or excluded anyone, nor made any change or alteration in any matter, then in such a case, this endowment will remain in the state in which he endowed it at the time of endowment, and no one else will have the authority to make any change or alteration in it. If the endower has made any change or alteration in it and then encountered the event of death, it will remain an endowment in the state in which he left it when he died. The procedure for writing the judge's decree for the validity of the endowment is to write on the back of the endowment deed: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. Judge so-and-so, who is the trustee of judicial affairs, rulings, and endowments of such-and-such city and its surroundings, and whose decree is enforced and decisively binding among the people of this district, may Allah the Almighty perpetuate his success, says that I have given the decree for the validity of this endowment which is written on the side of the paper, and for this endowment being valid, binding, and enforceable, that this...

वसीयत है और बाज़ ने कहा है कि जाइज़ है, इस वास्ते कि साहबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद) के मुताबिक बाद वफ़ात के वक़्फ़ कहना लग़्व है, इस वास्ते कि इसका वही फ़ायदा है जो मुतलक़ वक़्फ़ से साबित है और इसका बयान यह है कि साहबैन के नज़दीक हालत-ए-ज़िंदगी में वक़्फ़ मज़कूर सहीह लाज़िम वाक़े हुआ कि वाक़िफ़ की मौत से वह बातिल न होगा, जैसा कि इससे पहले बयान हो चुका है। पस उसका यह कहना कि बाद-ए-वफ़ात वक़्फ़ किया, महज़ इस अमर की ताकीद है जो मुतलक़ वक़्फ़ से साबित हुआ है, पस मौजिब-ए-बुतलान-ए-वक़्फ़ न होगा। वल्लाह तआला आलम।

नौज-ए-दीगर: अगर अपना निस्फ़ दार (आधा घर) या निस्फ़ ज़मीन बतौर-ए-शायअ ग़ैर-मक़्सूम वक़्फ़ की, तो बना बर क़ौल-ए-इमाम अबू यूसुफ़ जाइज़ है और बना बर क़ौल-ए-इमाम मुहम्मद नहीं जाइज़ है। पस उसके आख़िर में हुक्म-ए-हाकिम लाहिक़ करना ज़रूरी है। और अगर ज़मीन वक़्फ़ की और ता-हीन-ए-हयात अपनी, उसकी तमाम हासिल (आमदनी) अपने वास्ते शर्त की या बाज़ हासिल अपने वास्ते शर्त की और बाद को वास्ते फ़कीरों के वक़्फ़ किया, तो इमाम मुहम्मद के नज़दीक वक़्फ़ बातिल है और इमाम अबू यूसुफ़ के मुवाफ़िक वक़्फ़ सहीह है। इस इख़्तिलाफ़ को ऐसे तौर से अक्सर मक़ामात में बयान किया है। और फ़कीह अबू जाफ़र ने ज़िक्र किया कि अगर उसने शर्त की कि हासिल ख़ुद खाएगा तो इमाम मुहम्मद के नज़दीक जाइज़ है। पस तहरीर में इस तरह लिखे कि इस वाक़िफ़ ने शर्त की कि जब तक ज़िंदा है तब तक हासिल ख़ुद खाएगा और उसके आख़िर में हुक्म-ए-हाकिम लाहिक़ करे। और अगर चाहा कि जब तक ज़िंदा है ख़ुद इसका मुतवल्ली रहे, तो लिखे कि इस वाक़िफ़ को इख़्तियार है कि जब तक ज़िंदा रहे ख़ुद ही इसका मुतवल्ली हो और इसकी हासिल को कारहा-ए-ख़ैर व सवाब में मुवाफ़िक अपनी पसंद के सर्फ़ करे, तो यह इख़्तियार उसी को है, दूसरे किसी के वास्ते न होगा, जिस तरह चाहे और हरगाह चाहे ज़िंदगी भर ऐसा करे, हालाँकि यह महज़ दो-जहता मौक़ूफ़ा होगा। फिर जब वह मर जाए तो यह सदक़ा ब-शराइत-ए-मज़कूरा जारी रहेगा और उसके आख़िर में हुक्म-ए-हाकिम लाहिक़ करे। और अगर उसने चाहा कि इस सदक़ा को या इसमें से थोड़े को ब-हालत-ए-मसलहत फ़रोख़्त कर सके कि इसकी क़ीमत से दूसरी चीज़ जो ज़्यादा नाफ़े(फ़ायदेमंद) है, वक़्फ़ के वास्ते ख़रीद दे, तो लिखे कि इस वाक़िफ़ को इख़्तियार है कि इस वक़्फ़ मज़कूर को फ़रोख़्त कर दे या इसमें से जिस क़दर चाहे फ़रोख़्त कर दे, ब-शर्त-ए-कि इसकी बेच (बिक्री) बेहतर जाने और उसका समन (मूल्य) दूसरी चीज़ की ख़रीद में सर्फ़ करे जो वक़्फ़ के वास्ते ज़्यादा नाफ़े हो, पस इसको ख़रीद कर इसके बजाये क़ायम करे और इसके

आख़िर में हुक्म-ए-हाकिम लाहिक़ करे। और अगर इसकी राय में आए कि इसको इसमें तग़य्युर व तबद्दुल (बदलाव) करने का इख़्तियार हासिल रहे तो लिखे कि वाक़िफ़ को इख़्तियार है कि इस वक़्फ़ के मसारिफ में से जिसके हक़ में चाहे कमी कर दे और जिसको चाहे इसमें बढ़ाए और जिसको चाहे इसमें से ख़ारिज कर दे और उसकी जगह जिसको चाहे दाख़िल करे और इख़्तियार है कि जिसको निकाला है उसी को फिर आदा कर दे, इसमें अपनी राय से अमल करे और जो शख़्स इस वक़्फ़ का क़य्यिम (प्रबंधक) होगा, वह ये इख़्तियारात न होंगे कि उनमें अपनी राय से अमल करे, सिवाए इस वक़्फ़ कुनिंदा के कि उसको ता-हीन-ए-हयात अपने ये इख़्तियारात हैं। और अगर वक़्फ़ कुनिंदा को हादसा-ए-मौत पेश आया, हालाँकि उसने इसमें से किसी के हक़ में कोई कमी या ज़्यादती नहीं की है और न किसी को दाख़िल व न किसी को ख़ारिज किया है और न इसमें किसी अमर में कुछ तग़य्युर व तबद्दुल किया है, तो ऐसी सूरत में यह वक़्फ़ ऐसी हालत पर वक़्फ़ रहेगा जिस पर उसने वक़्फ़ करने के वक़्त वक़्फ़ किया है और किसी को फिर यह इख़्तियार न होगा कि इसमें कुछ तग़य्युर व तबद्दुल करे। और अगर वक़्फ़ कुनिंदा ने इसमें कुछ तग़य्युर व तबद्दुल कर दिया फिर उसको हादसा पेश आया तो जिस हालत पर छोड़ कर मरा है, उसी हाल पर वक़्फ़ होगा और सेहत-ए-वक़्फ़ के वास्ते हुक्म-ए-हाकिम तहरीर करने की सूरत यह है कि वक़्फ़ नामा की पुश्त (पीछे) पर तहरीर करे: बिस्मिल्लाह-हिर-रहमान-निर-रहीम, क़ाज़ी फलां जो मुतवल्ली-ए-कार-ए-क़ज़ा व अहकाम व औक़ाफ़-ए-शहर-ए-फलां व उसके नवाह का है और इस ज़िला के लोगों में उसका हुक्म नाफ़िज़ व जारी क़तई है, अदाम-अल्लाह-तआला तौफ़ीक़ह, कहता है कि मैंने इस वक़्फ़ की सेहत का जो कागज़ के ज़ोकी तरफ तहरीर है और इस वक़्फ़ के जाइज़ व लाज़िम व नाफ़िज़ होने का हुक्म दिया कि यह...

وصیت ہے اور بعض نے کہا ہے کہ جائز ہے اس واسطے کہ صاحبینؒ کے موافق بعد وفات کے وقف کہنا لغو ہے اس واسطے کہ اس کا وہی فائدہ جو مطلق وقف سے ثابت ہے اور اس کا بیان یہ ہے کہ صاحبینؒ کے نزدیک حالت زندگی میں وقف مذکور صحیح لازم واقع ہوا کہ واقف کی موت سے وہ باطل نہ ہوگا جیسا کہ اس سے پہلے بیان ہو چکا ہے پس اس کا یہ کہنا کہ بعد وفات کے وقف کیا محض اس امر کی تاکید ہے جو مطلق وقف سے ثابت ہوا ہے پس موجب بطلان وقف نہ ہوگا واللہ تعالیٰ اعلم۔

نوع دیگر اگر اپنا نصف دار یا نصف زمین بطور شائع غیر مقسوم وقف کی تو بنا بر قول امام ابویوسفؒ کے جائز ہے اور بنا بر قول امام محمدؒ کے نہیں جائز ہے پس اس کے آخر میں حکم حاکم لاحق کرنا ضروری ہے اور اگر زمین وقف کی اور تاحین حیات اپنی اس کی تمام حاصلات اپنے واسطے شرط کی یا بعض حاصلات اپنے واسطے شرط کی اور بعد کو واسطے فقیروں کے وقف کیا تو امام محمدؒ کے نزدیک وقف باطل ہے اور امام ابویوسفؒ کے موافق وقف صحیح ہے اس اختلاف کو ایسے طور سے اکثر مقامات میں بیان کیا ہے اور فقیہ ابوجعفر نے ذکر کیا کہ اگر اس نے شرط کی کہ حاصلات خود کھائے گا تو امام محمدؒ کے نزدیک جائز ہے پس تحریر میں اس طرح لکھے کہ اس واقف نے شرط کی کہ جب تک زندہ ہے تب تک حاصلات خود کھائے گا اور اس کے آخر میں حکم حاکم لاحق کرے اور اگر چاہا کہ جب تک زندہ ہے خود اس کا متولی رہے تو اس لکھے کہ اس واقف کو اختیار ہے کہ جب تک زندہ رہے خود ہی اس کا متولی ہو اور اس کی حاصلات کو کارہائے خیر و ثواب میں موافق اپنی پسند کے صرف کرے تو یہ اختیار اسی کو ہے دوسرے کسی کے واسطے نہ ہوگا جس طرح چاہے اور ہرگاہ چاہے زندگی بھر ایسا کرے حالانکہ یہ محض دو جہتہ موقوفہ ہو گا پھر جب وہ مر جائے تو یہ صدقہ بشرائط مذکورہ جاری رہے گا

اور اس کے آخر میں حکم حاکم لاحق کرے اور اگر اس نے چاہا کہ اس صدقہ کو یا اس میں سے تھوڑے کو بحالت مصلحت فروخت کر سکے کہ اس کی قیمت سے دوسری چیز کہ زیادہ نافع ہے وقف کے واسطے خرید دے تو اس لکھے کہ اس واقف کو اختیار ہے کہ اس وقف مذکور کو فروخت کر دے یا اس میں سے جس قدر چاہے فروخت کر دے بشرطیکہ اس کی بیچ بہتر جانے اور اُس کا ثمن دوسری چیز کی خرید میں صرف کرے جو وقف کے واسطے زیادہ نافع ہو۔ پس اس کو خرید کر اس کے بجائے قائم کرے اور اس کے آخر میں حکم حاکم لاحق کرے اور اگر اس کی رائے میں آئے کہ اس کو اس میں تغیر و تبدل کرنے کا اختیار حاصل رہے تو لکھے کہ واقف کو اختیار ہے کہ اس وقف کے مصارف میں سے جس کے حق میں چاہے کمی کر دے اور جس کو چاہے اس میں بڑھائے اور جس کو چاہے اس میں سے خارج کر دے اور اس کی جگہ جس کو چاہے داخل کرے اور اختیار ہے کہ جس کو نکالا ہے اسی کو پھر اعادہ کر دے اس میں اپنی رائے سے عمل کرے اور جو شخص اس وقف کا قیم ہوگا وہ یہ اختیارات نہ ہوں گے کہ ان میں اپنی رائے سے عمل کرے سوائے اس وقف کنندہ کے کہ اس کو تاحین حیات اپنے یہ اختیارات ہیں اور اگر وقف کنندہ کو حادثہ موت پیش آیا حالانکہ اُس نے اس میں سے کسی کے حق میں کوئی کی یا زیادتی نہیں کی ہے اور نہ کسی کو داخل و نہ کسی کو خارج کیا ہے اور نہ اس میں کسی امر میں کچھ تغیر و تبدل کیا ہے تو ایسی صورت میں یہ وقف ایسی حالت پر وقف رہے گا جس پر اُس نے وقف کرنے کے وقت وقف کیا ہے اور کسی کو پھر یہ اختیار نہ ہوگا کہ اس میں کچھ تغیر و تبدل کرے اور اگر وقف کنندہ نے اس میں کچھ تغیر و تبدل کر دیا پھر اس کو حادثہ پیش آیا تو جس حالت پر چھوڑ کر مرا ہے اسی حال پر وقف ہوگا اور صحت وقف کے واسطے حکم حاکم تحریر کرنے کی صورت یہ ہے کہ وقف نامہ کی پشت پر تحریر کرے۔ بسم اللہ الرحمن الرحیم قاضی فلاں جو متولی کار قضاء و احکام و اوقاف شہر فلاں و اس کے نواح کا ہے اور اس ضلع کے لوگوں

میں اس کا حکم نافذ و جاری قطعی ہے ادام اللہ تعالیٰ توفیقہ کہتا ہے کہ میں نے اس وقف کی صحت کا جو کاغذ کے زوکی طرف تحریر ہے اور اس وقف کے جائز و لازم و نافذ ہونے کا حکم دیا کہ یہ

Book of Conditions (Kitab al-Shurut) Regarding the right to the entire property whose location and boundaries have been described—such as shops, caravanserais, public baths, etc., along with everything included within it, such as lower and upper structures, chambers, houses, rooms, stables, courtyards, etc.—it is correct, lawful, binding, and enforceable in accordance with the aforementioned detailed conditions. This is based on the opinions of the Imams among the predecessors and religious leaders who allow such charity (Sadaqah) for which the conditions have been detailed in writing. My issuance of this order occurred after a valid and recognized legal dispute between the founder of this Waqf and the person who, according to Sharia, has the standing to dispute it. In my presence, a recognized dispute took place regarding its validity and legality; he denied its validity and obligation and inclined toward its invalidation. Therefore, I issued a verdict, confirmed it, and made it enforceable, declaring the aforementioned order valid. I heard his arguments and his opponent's arguments after understanding the nature of the disagreement. My decision was based on Ijtihad (independent legal reasoning). I ordered the founder of this Waqf to withdraw his hands from all these restricted areas and hand them over to the aforementioned manager (Qayyim) and not to interfere in any way that contradicts the validity of this Waqf and the correctness of this charity. All this took place in my court in the city of [so-and-so]. I ordered this action to be written on the back of this Waqf deed so that the matter remains clear, and I made the trusted people present in the assembly witnesses to it. This occurred on the date of [so-and-so]. And Allah the Almighty knows best, as stated in *al-Muhit*.

Section: On the Customs of Rulers (Briefly) By the grace of Allah the Almighty, we state that the first thing to begin with regarding the customs of rulers is the writing of the "Manshur" (official appointment letter). For instance, if anyone asked Ismail bin Abbad for a job, he would place a blank paper before him and tell him to write his commitments and duties on it. If he was capable of writing, he would appoint him; otherwise, he would send him away from his assembly. Sheikh Hakim Samarqandi said that the appointment letter should be written in such a way that it serves as a testament to the covenant taken between [so-and-so] and [so-and-so]. Once his knowledge, integrity, purity, and caution are known, and he has been tested for a few days, his knowledge of laws evaluated, and he is found to be in accordance with the choice of the leaders, and no fault has been proven against him, then upon trusting him, he should be appointed as the ruler of [so-and-so] city. He should be ordered to fear Allah the Almighty inwardly and outwardly and to maintain the fear of Allah both

secretly and publicly, for this is the best provision one sends ahead to the grave and the best store for the afterlife. Allah the Almighty says: "Indeed, Allah is with those who are righteous." He should also be ordered to maintain the recitation of the Holy Quran and to contemplate its verses, for the Quran Majeed is the pillar of truth and the straight path. It is the bearer of glad tidings of reward and a warner of punishment. It is the explainer of complexities and the light that dispels darkness. Allah the Almighty says: "Falsehood cannot approach it from before it or from behind it; [it is] a revelation from a [Lord who is] Wise and Praiseworthy." It has been sent down by the All-Knowing and Truthful. He should be ordered to follow the traditions (Sunnah) of the Messenger of Allah (peace be upon him), to study the Hadiths and reports of the Prophet (peace be upon him), to gather the Prophet's commandments and final instructions for himself, and to strive as much as possible to adopt the noble character and praiseworthy traits of the Holy Prophet (peace be upon him).

किताब-उल-शुरूत उस संपूर्ण वस्तु के हक में जिसका स्थान और सीमाएं बयान की गई हैं, जैसे दुकानों, सराय, हम्माम वगैरह, और उस सब चीज़ों के साथ जो इसमें शामिल हैं, जैसे निचली और ऊपरी इमारतें, कमरे, घर, कोठरियाँ, अस्तबल और आँगन आदि, अपनी उन शर्तों और वजहों के अनुसार जो विस्तार से बयान की गई हैं, सही, जायज़, लाज़िम और नाफ़िज़ है। यह फैसला उन उलमा-ए-सल्फ़ और आईम्मा-ए-दीन के अक़वाल के आधार पर है जो ऐसे सदक़े को, जिसके वजुह और शर्तें विस्तार से लिखी गई हैं, जायज़ ठहराते हैं। मेरा यह हुक्म देना एक मान्य और सही कानूनी विवाद (ख़सूमत) के बाद हुआ है, जो वक्फ करने वाले और उस व्यक्ति के बीच हुआ जिसे कानूनी तौर पर विवाद का अधिकार है। मेरे सामने दोनों के बीच इसकी वैधता और प्रमाणिकता पर बहस हुई। उसने इसकी वैधता और अनिवार्यता से इनकार किया और इसे अमान्य करने की कोशिश की, इसलिए मैंने हुक्म जारी किया, इसे पक्का किया और इसे नाफ़िज़ कर दिया। मैंने इस वक्फ को जायज़ ठहराया। वक्फ करने वाले के सामने और उसके प्रतिद्वंद्वी (ख़सम) के सामने इसके अहकाम (फैसले) सुना दिए, यह जानने के बाद कि मतभेद क्या है। मेरा फैसला एक इस्तेहादी मामले पर आधारित था। मैंने वक्फ करने वाले को हुक्म दिया कि वह इन सभी सीमाओं से अपना हाथ हटा ले और इसे उक्त क़य्यिम (प्रबंधक) के सुपुर्द कर दे और ऐसा कोई हस्तक्षेप न करे जो वक्फ की वैधता और इस सदक़े की सही होने के ख़िलाफ़ हो। यह सब मेरी मजलिस-ए-क़ज़ा (अदालत), जो अमुक शहर में है, में हुआ। मैंने वक्फनामे की پشت (पिछली ओर) पर इस अमल को लिखने का हुक्म दिया ताकि मामले में स्पष्टता बनी रहे और मजलिस में मौजूद विश्वसनीय लोगों को इस पर गवाह बना दिया। यह अमुक तारीख को हुआ। वल्लाह तआला आलम, जैसा कि 'मुहीत' में है।

फस्ल: हुक्काम के रस्म-ओ-रिवाजों के बारे में संक्षेप में अल्लाह तआला की तौफीक से हम बयान करते हैं कि हुक्काम (शासकों) के रस्मों में पहली चीज़ जो शुरू की जानी चाहिए वह 'तहरीर-ए-मंशूर' (नियुक्ति पत्र लिखना) है। जैसा कि इस्माइल बिन इबाद के सामने अगर कोई व्यक्ति किसी काम की दरख्वास्त करता था, तो वे उसके सामने सादा कागज़ डाल देते थे और कहते थे कि इस पर अपने कर्तव्य और कार्य लिखें। अगर वह लिखने में सक्षम होता तो उसे नियुक्त कर देते थे, वरना उसे अपनी मजलिस से दूर कर देते थे। शैख़ हाकिम समरकंदी ने फ़रमाया कि 'तहरीर-ए-मंशूर' इस तरह लिखी जाए कि यह उस عهد (वादे) की है जो फलां ने फलां से लिया है। जब उसके ज्ञान, ईमानदारी, पवित्रता और सावधानी के बारे में जानकारी हो जाए और कुछ दिनों तक उसकी परीक्षा ले ली जाए और उसके अहकाम की समझ जान ली जाए, और उसे अमीरों के अधिकार के अनुरूप पाया जाए,

और उससे कोई बुराई साबित न हुई हो, तो उस पर भरोसा करके उसे अमुक शहर का हाकिम नियुक्त किया जाए। उसे हुक्म दिया जाए कि वह जाहिर और बातिन में अल्लाह तआला से डरे और गुप्त और सार्वजनिक रूप से अल्लाह का डर रखे, क्योंकि यह सबसे बेहतर तोशा (पाथेय) है जो उसने क़ब्र के लिए अपने आगे भेजा है और आखिरत का जखीरा जमा किया है। अल्लाह तआला फरमाता है: "इन्नल्लाहा माअल्लज़ीना तक़ौ" यानी अल्लाह तआला परहेजगारों और नेक लोगों के साथ है। उसे हुक्म दिया जाए कि वह कुरान शरीफ की तिलावत पर पाबंदी रखे और उसकी आयतों में गौर-ओ-फ़िक्र करे, क्योंकि कुरान मजीद सत्य का स्तंभ और सीधा रास्ता है। यह सवाब की खुशखबरी देने वाला है और अज़ाब से डराने वाला है। यह उलझी बातों को खोलने वाला और अंधेरे को रोशन करने वाला है। अल्लाह तआला फरमाता है: "ला यातीहिल बातिलु मिम यदैहि वला मिन खलफिही तन्ज़ीलुम मिन हकीमिन हमीद" यानी कुरान शरीफ हकीम (तत्वज्ञानी) और हमीद (प्रशंसनीय) की तरफ से उतरा है, जिसके दाईं-बाईं किसी तरफ से झूठ का रास्ता नहीं है। इसे पूर्ण ज्ञानी और हक़ पर कायम रहने वाले ने नाज़िल किया है। उसे हुक्म दिया जाए कि वह रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सुन्नत और उनके आचार का पालन करे और हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की हदीसों की पैरवी करे और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हुक्म और वसीयतों का सामान अपने लिए जमा करे और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के शरीफ اخلاق। (नैतिकता) को अपनाने की पूरी कोशिश करे।

کتاب الشروط صدقہ تمام اس چیز کے حق میں جس کا موضع و حدود بیان کئے گئے ہیں از دوکانہائے و رباط سرا ہائے و حمام وغیرہ مع تمام اس چیز کے جو اس میں سے شامل ہے از عمارت زیریں و بالائی از حجرات و منازل و غرف و مرابط و صحن وغیرہ کے اپنے وجوہ و شرائط مذکور مفصلہ مشروحہ کے موافق صحیح و جائز و لازم و نافذ ہے بنابر اخبار قول ایسے امام علمائے سلف اور ائمہ دین میں سے جو ایسے صدقہ کو جس کے وجوہ شرائط مفصل تحریر ہوئے ہیں جائز فرماتا ہے اور یہ میرا حکم دینا بعد خصومت صحیحہ معتبرہ کے واقع ہوا کہ اس وقف کنندہ کے اور ایسے شخص کے درمیان جس کو شرعا خصومت کا استحقاق ہے میرے روبرو دونوں میں اُس کی صحت جواز میں خصومت معتبرہ واقع ہوئی اور اس نے اُس کی صحت و لزوم سے انکار کرکے بجانب فساد میل کیا پس میں نے حکم دے دیا اور اُس کو مبرم کر دیا اور نافذ کر دیا اور اس کے واسطے حکم مذکور جائز کیا اور اس واقف پر اس کے روبرو اس کے خصم کے روبرو اس کا احکام بعد از آنکہ میں نے موافق اختلاف کو جان لیا ہے پھر میرا اجتہادی امر پر واقع ہوا اور میں نے اس وقف کنندہ کو حکم دیا کہ ان سب محدودات سے اپنا ہاتھ کوتاہ کرے اور اس قیم مذکور کے سپرد کرے اور ایسا کوئی تعرض نہ کرے جو جواز وقف و صحت صدقہ ہذا کے مقتضائے کے خلاف ہو اور یہ سب میری مجلس قضاء واقع شہر فلاں میں واقع ہوا اور میں نے اس وقف نامہ کی پشت پر اس عمل کی تحریر کا حکم دیا کہ اس معاملہ میں صحت رہے اور اس پر اپنے حاضرین مجلس کے ثقات لوگوں کو گواہ کر دیا اور یہ تاریخ فلاں واقع ہوا واللہ تعالیٰ اعلم کذافی المحیط

فصل: در رسوم حکام بر سبیل اختصار پس اللہ تعالیٰ کی توفیق پر بیان کرتے ہیں کہ رسوم حکام میں سے اول جو بات شروع کی جائے وہ تحریر منشور ہے چنانچہ اسماعیل بن عباد سے اگر کوئی

شخص کسی کام کو طلب کرتا تھا تو اس کے سامنے کاغذ سپید ڈال دیتے تھے اور کہتے تھے کہ اس پر عہد عمل تحریر کرے پس اگر وہ تحریر پر قادر ہو تو اس کو مقرر کیا اور نہ اپنی مجلس سے دور کر دیا۔ شیخ حاکم سمرقندی نے فرمایا کہ تحریر منشور اس طرح لکھی جائے کہ یہ تحریر اس عہد کی ہے جو فلاں نے فلاں سے عہد لیا اور جبکہ اس کے علم و دیانت و نزاہت و صیانت سے آگاہ ہوا اور اس کو چند روز امتحان کیا اور معرفت احکام کیا اور اس کو پھر براہِ اختیارِ امراء پایا اس سے کوئی ذلت ثابت نہ ہوئی اور ظلل معلوم نہ ہوا پس اس پر اعتماد کرکے اس کو حاکم شہر فلاں مقرر کیا اور اس کو حکم کیا کہ ظاہر و باطن اللہ تعالیٰ سے ڈرے اور خفیہ و اعلانہ اعلانِ خوفِ خدائے تعالیٰ کرے کہ یہ سب سے بہتر توشہ ہے جو اس نے قبر میں اپنے آگے روانہ کیا ہے اور ذخیرہ عقبیٰ جمع کیا ہے اور اللہ تعالیٰ و تبارک و فرماتا ہے کہ ان اللہ مع الذین اتقوا یعنی اللہ تعالیٰ پرہیزگاروں و نیکوکاروں کے ساتھ ہے اور اس کو حکم کیا کہ تلاوت قرآن شریف پر مواظبت رکھے کہ اس کی جھلک ظاہر و دلیل ہائے باہرہ میں تدبر و تامل کرے اس واسطے کہ قرآن مجید ستونِ حق و راہ وسیعِ صدق ہے اور مژدہ رساں ثواب و ترساننده از عذاب ہے اور بھی باتوں کا کھولنے والا اور اندھیری و تاریکی کا روشن کرنے والا ہے اور اللہ تعالیٰ فرماتا ہے کہ لا یاتیہ الباطل من یدیہ ولا من خلفہ تنزیل من حکیم حمید یعنی قرآن شریف حکم پاک و پاکیزہ ہے کہ اس کے دائیں بائیں کسی جانب سے دروغ کی راہ نہیں ہے اس کو دانائے مطلق و ستودہ بر حق کامل نے نازل فرمایا ہے اور اس کو حکم دیا کہ آثار و سنن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اپنے میں لائے اور آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی احادیث و اخبار کا تعاہد کرے اور آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے حکم و وصایا کا سامان اپنے واسطے جمع کرے اور آنحضرت پاک صلی اللہ علیہ وسلم کے اخلاق شریفہ و سجایا مرضیہ سے اپنے آپ کو حتی الامکان ۔ * تہرات جمع تبر و دستازل جمع منزل و غرف اور اباجن مہر با

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

It is adorned that the noble self of the Prophet Muhammad (peace be upon him) showed people the path of guidance, that no word was ever uttered by this noblest of humans (peace be upon him) according to mere human desire. So, whoever obeys him has gained a great treasure, and whoever refrained from what he prohibited found safe salvation. Indeed, Allah Almighty has linked obedience to him with obedience to Himself in the Holy Quran and has placed the execution of his glorious commands equal to His own supreme decree. He ordered him to maintain accountability with the people of knowledge and religion, and to be gentle with the people of poverty and faith in the matters he wishes to implement, because he remains completely pure from error... Consulting leads to true wisdom, and seeking advice from sound opinions leads to finding the right path. Seeking help for one's opinion is a sign of maturity, and taking guidance from the intellect of a fellow Muslim is a prudent strategy, even though Allah Almighty had granted the Prophet (peace be upon him) a status where he would naturally reach the correct decision, yet He still commanded:

"And consult them in the matter. And when you have decided, then rely upon Allah. Indeed, Allah loves those who rely [upon Him]." He ordered him to keep his door open, not to place guards between him and the people, to be accessible to litigants, and to remain closely connected to them. He was commanded to look equally upon both the claimant and the defendant and to be just in his judgment. He should not show favoritism to one litigant over the other through attention or speech. Allah Almighty has made justice and equity the scale of judgment... He was commanded that when the claimant and defendant appear before him, he should seek the judgment of the case first from the text of the Book of Allah (Quran). If not found there, then from the authentic Sunnah of the Messenger of Allah (peace be upon him). If not found there, then from the consensus (Ijma) of the Muslims. If not found there, then he should exert his utmost effort and not judge based on his own whim. Whoever judges according to the Noble Book has found guidance... and he should not hasten to punish the innocent, nor should he show mercy to a criminal and let them go, as Allah Almighty says in the Noble Book: "And whoever transgresses the limits of Allah - it is those who are the wrongdoers." He was commanded to investigate the state of anyone who gives testimony before him... and he was commanded to appoint as trustees (Mutawalli) for the management of endowments (Awqaf) those who are capable of managing its interests efficiently and honestly.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड (१०) किताबुश्शुरूत

यह सजे कि हजरत मुहम्मद मुस्तफा (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पाक ज़ात ने लोगों को हिदायत की राह दिखाई कि कभी इंसानी ख्वाहिश के मुताबिक इस अशरफ-उल-बशर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कोई बात ज़ाहिर नहीं होती थी। इसलिए जो शख्स उनकी पैरवी करेगा, उसने बड़ी गनीमत पाई और जो उनकी मना की हुई बातों से बाज़ रहा, उसने सही-सलामत निजात पाई। और बेशक अल्लाह तआला ने उनकी फरमाबरदारी को कुरान मजीद में अपनी फरमाबरदारी के साथ मिलाया है और उनके ज़ी-शान फरमान की तामील को अपने आली हुक्म के बराबर करार दिया है, और उन्हें हुक्म दिया कि अहले-इल्म और दीन के साथ हिसाब रखे और अहले-फ़क्र (गरीबों) और यकीन वालों के साथ नरमी बरतें। उन मामलों में जिन्हें वह लागू करना चाहता है क्योंकि वह ग़लती से बिल्कुल पाक रहता है... और मशवरे से अक्ल की सच्ची बात पैदा होती है और कुछ नेक आरा (राय) से जांच करने में सही रास्ता मिलता है। और इंसान को अपनी राय में मदद लेना परिपक्वता की बात है और अपने भाई मुसलमान की अक्ल से रोशनी लेना होशियारी की تدبير (रणनीति) है, हालाँकि अल्लाह तआला ने अपने पाक पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को, जिनकी शान ही सही फैसला हासिल करना थी, फिर भी यह हुक्म दिया।

चूंकि फरमाया कि 'मशावरत' (परामर्श करें) 'हुम अलल अम्र, फ़इज़ा अज़मता फतवक्कल अलल्लाह, इन्नल्लाहा युहिब्बुल मुतवक्किलीन'। और उन्हें हुक्म दिया कि दरवाज़ा खुला रखें और बीच में पहरेदार न रखें और मुक़दमा करने वालों के लिए ज़ाहिर और मौजूद रहें और आम तौर पर उनके करीब रहें। और मुद्दई (वादी) और मुद्दआ अलैह (प्रतिवादी) दोनों पर बराबर नज़र रखें और फैसले के वक्त उनमें इंसाफ करे। और किसी एक पक्ष को दूसरे पर तवज्जो देकर प्राथमिकता न दें। और अल्लाह तआला ने हुक्म (फैसले) को अदल-ओ-इंसाफ की तराजू बना दिया है... और उन्हें हुक्म दिया कि जब वादी और प्रतिवादी उनके सामने आएं तो वे इस मामले का फैसला अल्लाह की किताब की नस (पाठ) से तलाश करें। फिर यदि न पाए तो रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सही सुन्नत से तलाश करे। फिर यदि न पाए तो इज्मा-ए-मुस्लिमीन (मुसलमानों की सहमति) से तलाश करे। फिर यदि न पाए तो अपनी भरपूर कोशिश करे। अपनी राय से फैसला न दे, क्योंकि जो किताब-ए-अज़ीज़ के मुताबिक फैसला करता है उसने हिदायत पाई... और जिसने अल्लाह तआला का हुक्म पूरा किया है, और किसी बेगुनाह को जल्दीबाज़ी में सज़ा न दे, और किसी مجرم (अपराधी) पर तरस खाकर उसे छोड़े नहीं। जैसा कि अल्लाह तआला किताब-ए-अज़ीज़ में फरमाता

है कि 'वमन यताअद्दि हुद्दूदल्लाह फ़ उलाइका हुमुज ज़ालिमून'। और उन्हें हुक्म दिया कि जो शख्स गवाही दे उसके हाल की तहकीक (जांच) करे...। और उन्हें हुक्म दिया कि औकाफ (वक्फ की संपत्तियों) के इंतजाम के लिए ऐसे लोगों को मुतवल्ली (प्रबंधक) नियुक्त करे जो उसके हितों की देखभाल अच्छे तरीके से कर सकें।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۱۰) کتاب الشروط آراستہ کرے کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کی ذات شریف نے لوگوں کو ہدایت کی راہ بتائی کہ کبھی انسانی خواہش کے موافق اس اشرف بشر صلی اللہ علیہ وسلم سے کوئی بات صادر نہیں ہوتی تھی سو جو شخص ان کی فرمانبرداری کرے گا وہ بہت غنیمت لے گیا اور جو ان کی ممانعت کی باتوں سے باز رہا اس نے صحیح سالم نجات پائی اور البتہ اللہ تعالیٰ نے ان کی فرمانبرداری کو قرآن مجید میں اپنی فرمانبرداری کے ساتھ ملایا ہے اور اُن کے فرمانِ ذی شان کی تعمیل کو حق اپنے حکمِ عالی کے قرار دیا ہے اور اُس کو حکم کیا کہ اہل علم و دین کے ساتھ محاسبہ رکھے واہلِ فقر و یقین کے ساتھ مدارت کرے ان امور میں جن کو وہ لازم و جاری کرنا چاہتا ہے اس واسطے کہ وہ غلط سے بالکل پاک رہتا اور دل وسطِ سے تمام و کمال مامون ہوتا مقتضائے بشر نہیں ہے اور شوریٰ سے عقل کی بات سچی پیدا ہوتی ہے اور چند آرائے سلیم سے دریافت کرنے میں راہِ صواب دریافت ہوتی ہے اور آدمی کو اپنی رائے میں مدد لینا پختگی کی بات ہے اور اپنے بھائی مسلمان کی عقل سے روشنی لینا ہوشیاری کی تدبیر ہے حالانکہ اللہ تعالیٰ نے اپنے پاک پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم کو جن کی شان حصولِ حصولِ صواب تھی پھر بھی یہ حکم دیا۔ چنانچہ فرمایا کہ مشاورت ہم علی الامر فاذا عزمت فتوکل علی اللہ ان اللہ یحب المتوکلین اور اس کو حکم کیا کہ دروازہ کھلا رکھے اور درمیان میں حاجب نہ رکھے اور خصوم کے واسطے باہر ظاہر رہے اور علی العموم ان سے قریب متصل رہے اور مدعی و مدعا علیہ دونوں پر یکساں نظر رکھے اور فیصلہ کے وقت ان میں انصاف کرے اور کسی خصم کو اُس کے خصم پر نظرِ توجہ وکلام التفات سے فضیلت نہ دے اور کسی کو دوسرے پر تقویت نہ دے کہ اللہ تعالیٰ عزوجل نے حکم کو ترازوئے عدل و انصاف قرار دیا اور بابِ انقباض و انبساط اور اس میں وفی و شریف کو برابر کیا اور ضعیف کے لئے قوی سے مواخذہ کیا چنانچہ فرمایا کہ

یاد او ا بنا جعلنا کہ خطبہ فی الارض لائیہ اور اُس کو حکم کیا کہ جب مدعی و مدعا علیہ اس کے روبرو مرافصہ کریں تو اس قضیہ کا حکم پہلی کتاب اللہ تعالیٰ کی نص سے تلاش کرے پس اگر نہ پائے تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی سنتِ صحیحہ سے تلاش کرے پس اگر نہ پائے تو اجماعِ مسلمین رضی اللہ عنہم سے تلاش کرے پس اگر نہ پائے تو اپنی کوشش بلیغ حکمِ صواب حاصل کرنے میں صرف کرے اپنی رائے سے حکم نہ دے کیونکہ کتابِ عزیز کے موافق حکم دیا اس نے ہدایت پائی اور جس نے سنتِ رسول صلی اللہ علیہ وسلم کی اتباع کی اس نے نجات پائی اور جس نے بالا جماع کو لیا وہ خطا سے بچا اور جس نے خود اجتہاد کیا وہ معذور ہے اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ والذین جاہدوا فینا لندینہم سبلنا الا یہ اور اس کو حکم دیا کہ حدود کے معاملات میں محبت کے ساتھ کام کرے اور گواہوں کی تعدیل سے استظہارِ حال اور عجلت سے اپنے آپ کو بچائے جو بجائے جو صحیح سے حکم کا مہر ہوتا ہے اور بہت سے دور ہے جو باوجودِ ظہور کے روکتا ہے کہ اشتباہ کے وقت بوقوف کام کرے اور ظہور کے وقت حکم نافذ کر دے لیکن بدین یقین کہ اس نے حکم اللہ تعالیٰ پورا کیا ہے اور یہی ایذاء ائمہ منظور نہیں ہے اور ہرگز ایسا نہ کرے کہ تعجیل کر کے کسی بری کو ماخوذ کرے جس سے خفت اٹھائے اور ایسا نہ کرے کہ کسی مجرم کو ترس کھا کر چھوڑ دے چنانچہ اللہ تعالیٰ کتابِ عزیز میں فرماتا ہے کہ ومن یتعد حدود اللہ فاولئک ہم الظالمون اور اس کو حکم کیا کہ جو شخص اس کے سامنے گواہی دے اس کے حال کے تحقیق کرے پس ایسے شخص کی گواہی قبول کرے جو لوگوں میں پرہیزگار معروف و خوش سیرت شرعی مشہور ہو عفیف لطیف شرعی معروف ہو طامع نہ ہو اور اس کو حکم کیا کہ قیموں کے اموال میں بہت احتیاط رکھے کہ ان کی حفاظت و نگہداشت کے واسطے ثقات لوگوں کو جو عفیف وصاحبِ حفاظت و اہتمام ہوں ان کو مقرر کرے اور اس کو حکم کیا کہ اوقاف کے انتظام کے واسطے ایسے لوگوں کو متولی کرے جو اس کے مصالح و انضباط کو بحسن تدبیر انجام دے سکیں اور اس کے

کام میں کفایت کریں اور اس وقف کے فروع و اصول کے حق میں امانت دار سمجھے جائیں اور پسند کریں کہ اس کے حاصلات بطورِ حلال آئے اور اس کے مصارف میں خرچ کی جائے اور وقف کرنے والوں نے جس طرح مزارعات و اجارات میں شرط کی ہے اس کی پابندی کریں اور انہیں ا: قال وفی بعض النسخ بالسورۃ اے تیزی سے نظر کرے دغندی الہ خطہ الکاتب ۱۲ منہ

Kitab al-Shurut (Book of Conditions)

[The judge] should ensure they adhere to the orders of independence and administration, but at the same time, should not leave them completely unchecked; rather, he should continue to monitor their conduct. He ordered them to perform the marriage of orphan, widowed, or husbandless women to men of their equivalent status (kufu), provided their guardians are not present. He ordered them to select a scribe who is well-versed in court records and registers (mahazir and sijillat), expert in the knowledge of claims and judicial decrees, capable of safeguarding conditions and performing the aforementioned tasks well, and aware of the drafting of contracts. He ordered that the specific affairs of his Diwan al-Qada (Department of Justice) be entrusted to a just and religious person, including documents, records, power of attorneys, and the names of prisoners. From among the treasurers, he should appoint the one he finds, through his discernment, to be capable and pious.

The Judge writing the Heading and the End of Legal Proofs

Then the scribe should write that this covenant is beneficial for you and binding upon you, as it guides you to the straight path... [The text continues with advice on holding the Diwan, maintaining records, and procedural ethics]. It is necessary for the judge to know how to write the heading and the ending of legal proofs (hujjat) according to established conventions. There are six types of these, relating to signatures (tawqiat), approval (tajwiz), writing (tahrir), mediation and authorization (tawassut wa taqlid), restriction and release (hajr wa itlaq), and adjudication and settlement (fasl wa takhlis). The judge chooses phrases suitable to his preference (such as: 'I hold fast to what one should hold fast to', 'My trust is in Allah', etc.).

If a judge fixes maintenance (nafaqa) for a woman against her husband (since the judge has the authority to order a husband to provide for his wife), he will summon him and order him to pay for her and her children's maintenance. If the judge fears the husband might harm her or fail to pay, he will estimate the monthly expenses based on the standard of living of such women, fix it in dirhams, and order it to be paid monthly. The judge may write: "I, the judge so-and-so, have fixed this amount for the woman so-and-so against her husband so-and-so in his presence, and ordered him to pay it monthly." If the husband delays, the woman is permitted to take a loan which the husband will later be liable to pay back. If the husband is absent and the woman complains for maintenance, stating her husband has

disappeared and left nothing, Imam Abu Hanifa stated that he would not issue a decree against an absent person, whereas Imam Abu Yusuf [held a different view].

किताब अल-शुरुत

इस्तलाल (स्वतंत्रता) और इमारतों (प्रशासनिक व्यवस्था) के आदेशों के अनुसार कार्य करने का ध्यान रखें और इसके बावजूद उन्हें पूरी तरह से स्वतंत्र न छोड़ें, बल्कि स्वयं उनके चाल-चलन के मामले में देख-रेख करते रहें। और उन्हें आदेश दिया कि अनाथ, विधवा और बेसहारा महिलाओं का निकाह उनके हम-कफ़ू (समान स्तर के) पुरुषों के साथ कर दें, बशर्ते उनके अभिभावक मौजूद न हों। उन्हें यह भी आदेश दिया कि किसी ऐसे लेखक (कातिब) को चुनें जो अदालती कार्यवाही (महज़िर व सिजलात) से परिचित हो, दावों और न्यायिक फैसलों के ज्ञान में माहिर हो, शर्तों की सुरक्षा और उक्त कार्यों को अच्छी तरह से कर सके, तथा अनुबंधों (अक़ूद) को लिखने में जानकार हो। उन्हें यह भी आदेश दिया कि अपने दीवान-ए-कज़ा (न्याय विभाग) के विशिष्ट कार्यों को किसी आदिल (न्यायप्रिय) और धार्मिक व्यक्ति को सौंपे, जिसमें दस्तावेज़, रिकॉर्ड, वकीलों के पत्र, कैदियों के नाम आदि शामिल हैं, और खज़ानचियों में से जिसे वह अपनी परख से योग्य और परहेजगार समझे, उसे इस पर नियुक्त करे।

काज़ी का पेशानी (शीर्षक) और अंत में हुज्जत (प्रमाण) की तहरीर लिखना

फिर लेखक लिखे कि यह संधि/आदेश तेरे लिए लाभदायक है और तुझ पर है कि वह तुझे सीधा रास्ता दिखाता है और सही दिशा में ले जाता है...। [पाठ में आगे न्यायिक सलाह और काज़ी की जिम्मेदारियों का वर्णन है, जैसे दीवान को कब्जे में लेना, रिकॉर्ड व्यवस्थित करना]। काज़ी को पेशानी (प्रारंभिक वाक्यांश) और हुज्जत की तहरीर के अंत में लिखने के नियमों का ज्ञान होना चाहिए। इसकी छह किस्में हैं: तौकीआत (हस्ताक्षर/आदेश), तजवीज (अनुमोदन), तहरीर (लेखन), तवस्सूत व तकलीद (प्रतिनिधित्व), हज़र व इतलाक (पाबंदी या रिहाई), और फैसला व तखलीस (निस्तारण)। इसके लिए काज़ी अपनी पसंद के अनुसार वाक्यांश चुन सकता है (जैसे: 'मैं अल्लाह को थामे हुए हूँ', 'अल्लाह पर मेरा भरोसा है', आदि)।

यदि काज़ी ने किसी महिला के लिए उसके पति पर भत्ता (नफ़का) निर्धारित किया है (क्योंकि काज़ी को यह अधिकार है), तो वह पति को बुलाएगा और उसे भत्ता देने का आदेश देगा। यदि काज़ी को डर हो कि पति मार-पीट करेगा या भत्ता नहीं देगा, तो वह उसकी पत्नी के मासिक खर्च के अनुसार दरम (मुद्रा) निर्धारित करके उसे मासिक भत्ते के रूप में देने का आदेश देगा। फिर काज़ी यह लिख सकता है कि "मैंने फलां महिला के लिए उसके पति पर इतना खर्च निर्धारित किया है और उसे निर्देश

दिया है कि हर महीने इसे अदा करे।" यदि पति देरी करे, तो पत्नी को अनुमति दी जाए कि वह कर्ज ले ले, जिसे बाद में पति चुकाएगा। यदि पति अनुपस्थित (ग़ायब) हो और महिला ने भत्ते के लिए शिकायत की है, तो इमाम अबू हनीफा ने फरमाया कि मैं अनुपस्थित व्यक्ति के खिलाफ फैसला नहीं सुनाऊंगा, जबकि इमाम अबू यूसुफ ने (अलग मत रखा है)।

کتاب الشروط

کے حکم استقلال و عمارات کے موافق کار بند ہونا پسند کریں اور بائیں ہمہ ان کو بالکل مطلق العنان نہ چھوڑے بلکہ خود ان کے چال چلن کے معاملہ میں دیکھ بھال کرتا رہے اور اُس کو حکم کیا کہ یتیم بیوہ و بے خاوند عورتوں کو ان کے ہم کفو مردوں کے ساتھ نکاح کر دے بشرطیکہ اُن کے اولیاء موجود نہ ہوں اور اُس کو حکم کیا کہ کسی کاتب کو پسند کرے جو محاضر و سجلات سے واقف ہو اور دعویٰ و قضاء کے علم سے ماہر ہو حفاظت شروط و عمدہ امور مذکورہ کو اچھی طرح کر سکے اور عقود کی تحریرات سے آگاہ ہو اور اس کو حکم کیا کہ اپنے مخصوص اعمال دیوان قضاء کو کسی عادل متدین کے سپرد کرے مع اس کے جو اس میں وثیقہ جات و محاضر و سجلات دوکالات و اسمائے محبوسین ہیں اور خازنوں میں سے اپنے تفرس سے جس میں صلاحیت و پرہیز گاری دیکھے اس کو اس پر موکل کرے۔

قاضی کو پیشانی اور آخر تحریرات حجت کا لکھنا

پھر کاتب لکھے کہ یہ عہد فلاں تیری جانب نافع اور تجھ پر ہے کہ تجھے راہ راست بتاتا ہے اور سیدھی راہ چلاتا ہے کہ اس نے اعداد و اندر و تقریر یہ سب کر دی ہے پس اس کو اپنا پیشوا کرے کہ امورِ قضاء میں تیرا معتمد ہو اور اپنی اقتدار کے واسطے آئینہ بنا لے اور اللہ تعالیٰ واحد پر اپنا توکل مقدم رکھ اور اُس کی توفیق پر بھروسا کر کہ اس سے ہمیشہ اپنی توفیق کے واسطے دعا کر اور نعمت طلب کر کہ وہ تجھ کو زیادہ عطا فرمائے گا انشاء اللہ تعالیٰ پھر جو اس سے متصل ہے وہ یہ ہے کہ جو شخص قاضی مقرر ہوا ہے وہ پہلے قاضی کا دیوان اپنے قبضہ میں لے اور اجارات در قناع کو مرتب کرے اور یہ بات محاضر و سجلات کے حق میں اچھی طرح قبضہ

کرنے و عدل کے واسطے ہے اور خصاف کے ادب القاضی میں ہے کہ پھر جو اس سے متصل ہے یہ ہے کہ قاضی کو پیشانی اور آخر تحریرات حجت کا لکھنا موافق اس کے رسم کے معلوم ہو اور اس کے چھہ انواع ہیں کہ جو توقیعات سجل پر کتب ترویج و اختیار قوم پر تحریرات توسط و تقلیدات (۱) و ذکر حجر و اطلاق (۲) و فصل و تخلیص (۳) و احصار پر ہوتے ہیں اور یہ قاضیوں میں سے اپنی اپنی پسند کے لائق توقیع اختیار کر لیتا ہے نحو اعتصم بما یعتصم وثقتی باللہ ثقتی آمن منہم من آمن باللہ الحق مفروض والباطل مرفوض الحمد لمر الجنة والشکر قید النعمة التثبت طریق الاصابة الطمع قرین الندامة للانفاس خطے العباد الغضب فصدق العقل۔ قاضی نے ایک عورت کے واسطے ایک مرد پر نفقہ مقرر کیا کیونکہ قاضی کو اختیار ہے کہ مرد پر اس کی زوجہ کے واسطے نفقہ مقرر کرے پس قاضی اس کو حاضر کرے گا اور اس کو حکم دے گا کہ اس کا نفقہ دیا کرے اور اس کی اولاد کا نفقہ دیا کرے اور اگر قاضی کو معلوم ہوا کہ یہ مرد اس کو مارے گا اور اس کو نفقہ نہ دے گا تو اس کے واسطے اس کی ماہواری خرچہ کے موافق جس قدر اپنی عورتوں کا کھانے سے خرچہ ہوتا ہے انداز کر کے اس کی قیمت کے درم لگا کر یہ درم اس مرد پر ماہواری مقرر کر دے گا۔ پھر اگر اس کی تحریر چاہے تو لکھے کہ قاضی فلاں بن فلاں میں نے فلاں عورت کے واسطے اس کے شوہر فلاں پر اس کے روبرو اس قدر درم مقرر کر دیے اور اس کو حکم دیا کہ یہ درم برابر ماہ بماہ اس کو دیا کرے جس وقت اس کا ادا کرنا واجب ہو اس وقت دے دے اور یہ میں نے اس عورت کے واسطے اس مرد پر مقرر کر دیا اور اس عورت کو اجازت دے دی کہ اگر یہ شخص پیسے دینے میں تاخیر کرے تو اس کے اوپر قرض لے لے اور وہ اس عورت کا اس مرد پر قرضہ ہوگا کہ اس سے واپس لے اور میں نے اس عورت کے لیے حجت ہونے کے واسطے یہ تحریر لکھنے کا حکم کیا اور اگر شوہر غائب ہو اور عورت نے آکر نفقہ کی نالش کی اور بیان کیا کہ اس کا شوہر اس کے پاس سے غائب ہو گیا ہے اور کچھ نفقہ نہیں رکھ گیا

ہے اور قاضی سے درخواست کی کہ اس کے واسطے نفقہ مقرر کر دے اور گواہ قائم کرے کہ وہ فلاں بنت فلاں بن فلاں ہے اور اس کا شوہر فلاں بن فلاں غائب ہے تو امام ابو حنیفہ نے فرمایا کہ میں غائب پر حکم نہ دوں گا اور امام ابو یوسف نے

(۱) کسی کو حکم کے واسطے مقرر کرنا (۲) حجر توڑنا (۳) مفلس کا حکم

He stated that I will not decree a marriage on an absent person, but I will make maintenance (nafaqah) mandatory for the woman; then, if the husband acknowledges the marriage, the aforementioned woman will demand her maintenance from him. Similarly, if he denies it, but the woman proves it by establishing witnesses of the marriage, she will then also demand maintenance. He further stated that according to the opinion of Imam Abu Yusuf (RA), if maintenance is mandated for her, the woman will have the authority to take a loan. If the judge himself grants her permission to take a loan, this is safer (ahwat) according to the second principle. He stated that if one needs to write a document for this, he should write: "Judge so-and-so, son of so-and-so, states that after determining the maintenance as we have written above, he writes as follows: I have made this determination regarding the aforementioned absent person for whom this was made mandatory for so-and-so, and I have given the woman the authority to consume this much from his wealth or to take this much as a loan against the absent person, provided she does not find the equivalent of her right from his property and will take it back upon his return. I have issued this decree based on the opinion of the Imam who considers it permissible, and I have commanded this woman in this matter to fear Allah Almighty, to be pious, and to fulfill the trust. Thus, I have made this woman authorized, on the condition of fulfilling the aforementioned pledge, and I have ordered the writing of this document to serve as proof for her. This occurred on such-and-such date, and the same procedure applies to other mandated maintenances."

And if he writes a document to appoint a custodian (qayyim) for an endowment (waqf), he should write: "Judge so-and-so, son of so-and-so, states that a case regarding the endowment attributed to so-and-so was presented to me, stating that its affairs are in ruin and distress, and its income falls short of its stipulated expenses because it has no custodian who looks after or improves its income, or its current custodian is incompetent or has bad character, having ruined it through his mismanagement. At this time, there is a need for a custodian who will strive for the correctness, reform, protection, preservation, and respect of its affairs and will uphold the conditions of the donor. A group of trustworthy people informed me that the matter is indeed as stated to me in the litigation. Therefore, the decision was reached to appoint so-and-so as its custodian, as his qualities of capability and integrity were described. Thus, I have appointed him as the custodian of this endowment on the condition that he protects and oversees it, increases its income,

discovers new sources of income, spends its income on its intended purposes and expenses, revives any land within it that has become barren, repairs any buildings that have fallen into disrepair, collects what is remaining from its income, and I have removed the previous custodian. I have commanded this appointed custodian to fear Allah Almighty and gave him advice, up to the end."

The form for writing the appointment of a supervisor (mushrif) over a trustee (wasi) or custodian (qayyim) is that Judge so-and-so, son of so-and-so, says: "So-and-so, son of so-and-so, the custodian of the endowment of so-and-so, or the trustee of the estate of so-and-so, was presented to me, and it was argued that this estate requires a supervisor to oversee and check upon this trustee or custodian. Thus, I have received word from a group of trustworthy people, which was also stated before me in the litigation, that there is a need for a supervisor for this custodian or trustee to continually oversee his affairs so that he does not reach out with greed towards this estate. Therefore, the opinion was settled on appointing so-and-so as supervisor because his intelligence, sharpness, honesty, and integrity were made known. Thus, I have appointed him as the supervisor over this custodian or trustee, as he was favored, and have enforced that this person is the supervisor over this custodian and all custodians involved in it. I have strictly prohibited every custodian and trustee involved in this estate from undertaking any action without the advice of this supervisor, and I have commanded this custodian or trustee not to engage in any contract or dealings in the affairs of this estate without seeking the opinion of this supervisor. And I have ordered that for the sake of it serving as proof..."

فرمایا کہ میں غائب پر نکاح کا حکم نہ دوں گا لیکن اس عورت کے واسطے نفقہ فرض کر دوں گا پھر اگر شوہر نے نکاح کا اقرار کیا تو عورت مذکورہ اس سے اپنے نفقہ کا مواخذہ کرے گی اسی طرح اگر اس نے انکار کیا مگر عورت نے اس پر نکاح کے گواہ قائم کر کے ثابت کیا تو بھی نفقہ کا مواخذہ کرے گی پھر فرمایا کہ بنا بر قول امام ابو یوسفؒ کے اگر اس کے واسطے نفقہ فرض کر دیا تو عورت مذکورہ کو اختیار ہوگا کہ قرضہ لے لے اور اگر خود قاضی نے اس کو قرضہ لینے کی اجازت دی تو یہ بنا بر اصل ثانی کے احوط ہے اور فرمایا اگر اس کی تحریر لکھنی چاہیے تو لکھے کہ قاضی فلاں بن فلاں کہتا ہے کہ بعد تقدیر نفقہ کے جس طرح ہم نے اوپر لکھا ہے یوں تحریر کرے کہ میں نے یہ تقدیر مذکور اس غائب مذکور پر جس کو وہ فلانہ کے واسطے مفروض کیا اور اس عورت کو اختیار دے دیا کہ اس کے مال سے اس قدر تناول کرے یا اس غائب پر اس قدر قرضہ لے بشرطیکہ اس کے مال سے اپنی جنس حق سے نہ پائے اور اُس کے واپس آنے پر اس سے واپس لے گی اور یہ حکم میں نے بنا بر قول امام کے جاری کیا ہے جو اس کو جائز فرماتا ہے اور میں نے اس عورت کو اس معاملہ میں اللہ تعالیٰ سے ڈرنے اور پرہیزگاری کا اور ادائے امانت کا حکم کیا پس میں نے اس عورت کو بشرطِ وفائے عہد مذکور مختار کیا اور میں نے اس عورت کے واسطے حجت ہونے کے لئے اس تحریر کے لکھنے کا حکم کیا دیا اور یہ فلاں تاریخ واقع ہوا اور اسی طرح اور نفقات فرض کرنے میں بھی یہی صورت ہے اور اگر وقف کے واسطے قیم مقرر کرنے کی تحریر لکھنے تو لکھے کہ قاضی فلاں بن فلاں کہتا ہے کہ میرے پاس وقف منسوب بہ فلاں کا مرافعہ کیا گیا کہ اُس کا کام خراب و پریشان تباہ ہو رہا ہے اور اس کی آمدنی اس کے مصارف مشروطہ سے کم پڑتی ہے کیونکہ اس کا کوئی قیم نہیں ہے جو اس کی آمدنی کی فکر و درستی کرے یا اُس کا فلاں قیم نالائق ہے یا بد خصلت ہے کہ اس نے اپنی بے تدبیری سے خراب کر رکھا ہے اور اس وقت ایسے قیم کی حاجت پیش آئی جو اس کے کام کی درستی و اصلاح و حفاظت و ضبط و توقیر میں کوشش کرے اور صدقہ کنندہ کے شروط کو جاری رکھے اور ایک جماعت ثقات نے مجھے خبر دی کہ بات یہی ہے جو مجھ سے مرافعہ میں بیان کی گئی ہے۔ پس اس امر پر رائے جمعی کہ فلاں شخص اس کا قیم مقرر کیا جائے کہ اس کی صلاحیت و سداد کے اوصاف بیان کئے گئے پس میں نے اس کو اس وقف کا قیم مقرر کیا بدیں شرط کہ اس کی حفاظت و تعہد کرے اور اس کی آمدنی میں بڑھائے اور آمدنی کی صورتیں نکالے اور اس

کی آمدنی کو اس کے وجوہ و مصارف میں صرف کرے اور جو زمین اس میں سے مردہ ہو گئی ہو اس کو زندہ کرے اور جو عمارت مندرجس ہو گئی اس کو تعمیر کرے اور اس کی آمدنی میں جس پر کچھ باقی ہو اس سے وصول کرے اور جو قیم اس میں پہلے ہو میں نے اس کو بر طرف کر دیا اور اس قیم مامور کو تقویٰ اللہ عزوجل کا حکم دیا اور وصیت کی الیٰ آخرہ۔ وصی و قیم پر مشرف مقرر کرنے کی تحریر کی یہ صورت ہے کہ قاضی فلاں بن فلاں کہتا ہے کہ میرے سامنے فلاں بن فلاں قیم وقف فلاں یا وصی ترکہ فلاں پیش کیا گیا اور مرافعہ کیا گیا کہ یہ ترکہ کسی مشرف کا محتاج ہے کہ جو اس وصی یا قیم کی نگہداشت اور اس کا تفقّد کرنے پس میں نے ایک جماعت ثقات کی خبر دی سے بات بھی پائی جو میرے سامنے مرافعہ میں بیان کی گئی ہے کہ اس قیم یا وصی کے واسطے کسی مشرف کی ضرورت ہے کہ اس کے احوال کا تفقّد کرتا رہے تا کہ اس ترکہ میں دست طمع دراز نہ کرنے پائے پس رائے فلاں شخص کے مشرف مقرر کرنے پر قرار پائی کیونکہ اس کی فطانت و ذکاوت و امانت و سداد معلوم ہوئی ہے پس میں نے اس کو جو پسند کیا گیا ہے اس قیم یا وصی پر مشرف مقرر کیا اور نافذ کر دیا کہ اس قیم یا جو قیم اس میں سب پر یہ شخص مشرف ہے اور ہر قیم و وصی کو جو اس ترکہ میں ہے ممانعت قطعی کر دی کہ کسی تصرف کی بدون رائے اس مشرف کے مبادرت نہ کرے اور اس قیم یا وصی کو حکم دیا کہ اس ترکہ کے امور میں کسی طرح و عقد و دریافت رائے اس مشرف کے نہ کرے اور میں نے حکم کیا کہ اس میں حجت ہونے کے واسطے

فرمایا کہ میں غائب پر نکاح کا حکم نہ دوں گا لیکن اس عورت کے واسطے نفقہ فرض کر دوں گا پھر اگر شوہر نے نکاح کا اقرار کیا تو عورت مذکورہ اس سے اپنے نفقہ کا مواخذہ کرے گی اسی طرح اگر اس نے انکار کیا مگر عورت نے اس پر نکاح کے گواہ قائم کر کے ثابت کیا تو بھی نفقہ کا مواخذہ کرے گی پھر فرمایا کہ بنا بر قول امام ابو یوسفؒ کے اگر اس کے واسطے نفقہ فرض کر دیا تو عورت مذکورہ کو اختیار ہوگا کہ قرضہ لے لے اور اگر خود قاضی نے اس کو قرضہ لینے کی اجازت دی تو یہ بنا بر اصل ثانی کے احوط ہے اور فرمایا اگر اس کی تحریر لکھنی چاہیے تو لکھے کہ قاضی فلاں بن فلاں کہتا ہے کہ بعد تقدیر نفقہ کے جس طرح ہم نے اوپر لکھا ہے یوں تحریر کرے کہ میں نے یہ تقدیر مذکور اس غائب مذکور پر جس کو وہ فلانہ کے واسطے مفروض کیا اور اس عورت کو اختیار دے دیا کہ اس کے مال سے اس قدر تناول کرے یا اس غائب پر اس قدر قرضہ لے بشرطیکہ اس کے مال سے اپنی جنس حق سے نہ پائے اور اُس کے واپس آنے پر اس سے واپس لے گی اور یہ حکم میں نے بنا بر قول امام کے جاری کیا ہے جو اس کو جائز فرماتا ہے اور میں نے اس عورت کو اس معاملہ میں اللہ تعالیٰ سے ڈرنے اور پرہیزگاری کا اور ادائے امانت کا حکم کیا پس میں نے اس عورت کو بشرطِ وفائے عہد مذکور مختار کیا اور میں نے اس عورت کے واسطے حجت ہونے کے لئے اس تحریر کے لکھنے کا حکم کیا دیا اور یہ فلاں تاریخ واقع ہوا اور اسی طرح اور نفقات فرض کرنے میں بھی یہی صورت ہے اور اگر وقف کے واسطے قیم مقرر کرنے کی تحریر لکھنے تو لکھے کہ قاضی فلاں بن فلاں کہتا ہے کہ میرے پاس وقف منسوب بہ فلاں کا مرافعہ کیا گیا کہ اُس کا کام خراب و پریشان تباہ ہو رہا ہے اور اس کی آمدنی اس کے مصارف مشروطہ سے کم پڑتی ہے کیونکہ اس کا کوئی قیم نہیں ہے جو اس کی آمدنی کی فکر و درستی کرے یا اُس کا فلاں قیم نالائق ہے یا بد خصلت ہے کہ اس نے اپنی بے تدبیری سے خراب

کر رکھا ہے اور اس وقت ایسے قیم کی حاجت پیش آئی جو اس کے کام کی درستی و اصلاح و حفاظت و ضبط و توقیر میں کوشش کرے اور صدقہ کنندہ کے شروط کو جاری رکھے اور ایک جماعت ثقات نے مجھے خبر دی کہ بات یہی ہے جو مجھ سے مرافعہ میں بیان کی گئی ہے۔ پس اس امر پر رائے جمعی کہ فلاں شخص اس کا قیم مقرر کیا جائے کہ اس کی صلاحیت و سداد کے اوصاف بیان کئے گئے پس میں نے اس کو اس وقف کا قیم مقرر کیا بدیں شرط کہ اس کی حفاظت و تعہد کرے اور اس کی آمدنی میں بڑھائے اور آمدنی کی صورتیں نکالے اور اس کی آمدنی کو اس کے وجوہ و مصارف میں صرف کرے اور جو زمین اس میں سے مردہ ہو گئی ہو اس کو زندہ کرے اور جو عمارت مندرجس ہو گئی اس کو تعمیر کرے اور اس کی آمدنی میں جس پر کچھ باقی ہو اس سے وصول کرے اور جو قیم اس میں پہلے ہو میں نے اس کو بر طرف کر دیا اور اس قیم مامور کو تقویٰ اللہ عزوجل کا حکم دیا اور وصیت کی الیٰ آخرہ۔ وصی و قیم پر مشرف مقرر کرنے کی تحریر کی یہ صورت ہے کہ قاضی فلاں بن فلاں کہتا ہے کہ میرے سامنے فلاں بن فلاں قیم وقف فلاں یا وصی ترکہ فلاں پیش کیا گیا اور مرافعہ کیا گیا کہ یہ ترکہ کسی مشرف کا محتاج ہے کہ جو اس وصی یا قیم کی نگہداشت اور اس کا تفقّد کرنے پس میں نے ایک جماعت ثقات کی خبر دی سے بات بھی پائی جو میرے سامنے مرافعہ میں بیان کی گئی ہے کہ اس قیم یا وصی کے واسطے کسی مشرف کی ضرورت ہے کہ اس کے احوال کا تفقّد کرتا رہے تا کہ اس ترکہ میں دست طمع دراز نہ کرنے پائے پس رائے فلاں شخص کے مشرف مقرر کرنے پر قرار پائی کیونکہ اس کی فطانت و ذکاوت و امانت و سداد معلوم ہوئی ہے پس میں نے اس کو جو پسند کیا گیا ہے اس قیم یا وصی پر مشرف مقرر کیا اور نافذ کر دیا کہ اس قیم یا جو قیم اس میں سب پر یہ شخص مشرف ہے اور ہر قیم و وصی کو جو اس ترکہ میں ہے ممانعت قطعی کر دی کہ کسی تصرف کی بدون رائے اس مشرف کے مبادرت نہ کرے اور اس قیم یا وصی کو حکم دیا کہ اس ترکہ کے امور

میں کسی طرح و عقد و دریافت رائے اس مشرف کے نہ کرے اور میں نے حکم کیا کہ اس میں حجت ہونے کے واسطے

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) (295) Kitab-ush-Shuroot (Book of Conditions)

This writing should be written, and I have bequeathed this honor to the piety of Allah Azza wa Jal. Sheikh Abu Nasr Mufar used to say that the Qadi should not write in all these that "I have bequeathed him to the piety of Allah Azza wa Jal and honesty," but rather he should write, "I have appointed him on the condition of the piety of Allah Azza wa Jal and the fulfillment of trust." This is in 'Zahiriyah'.

Chapter on "Bas wa Basham" ☆

On the Description of Eras (Maqata'at)

It should be clear that when any document is written among the aforementioned writings, it is necessary to write the date at its end so that there is no confusion or ambiguity. It should be known that for every kingdom and community of people, there is a specific date (era), and they count the date from the time a famous common event occurred among them. For the Romans, there were various dates based on events and accidents that occurred from time to time, until their date was finally established from the time Alexander the Great (Zul-Qarnayn) died. The same is the case with the Persians; it is reported that Muayyad, who lived during the time of Mutawakkil, stated that the Persian people used to write dates according to the most just king among them in their time, until their date finally settled upon the death of King Yazdegerd. And he was their last king. The Arabs used to write the date of the general dispersion, meaning the year the descendants of Ismail (peace be upon him) scattered and left Makkah. Then they started writing the date from the 'Year of Excuse' (Aam-ul-Uzr), and its story is well-known. Then they started the date from the 'Year of the Elephant' (Aam-ul-Fil). After that, their date was established as writing the date from the first year of the Hijrah of the Messenger of Allah (peace be upon him). The initiator of this was Hazrat Umar (may Allah be pleased with him), and the reason was that the governor who was in Yemen on behalf of Hazrat Umar came and submitted to him that "You do not write the date in your documents." So, Hazrat Umar wanted to establish the date from the day of the mission (Bi'that) of the Messenger of Allah, then said, "Rather, let it be from the time of the death of the Messenger of Allah." Then everyone's opinion was that the date should be established from the time of Hijrah, as it was from that time that Islam began to manifest. Then they started with months, then the months started the year from Muharram, and the Arab date is based on nights (lunar), while other sects have their

dates based on days (solar). The reason is that people have kept the solar calculation, and it happened by the day's calculation, while the Arabs kept the lunar calculation.

A Waqf deed (deed of endowment) whose expenditures are for two different aspects of the Waqf property. Its form is that this writing is to the effect that so-and-so, son of so-and-so, has endowed and given in charity in the path of Allah Almighty with the purpose of attaining nearness to Allah Almighty, and to create a means of approach to his Creator and Provider, and for it to be a reserve for the Day of Resurrection, the day when all people will be presented before the Majesty of the One (جل شانہ), and the day when wealth and children will be of no use except for a sound heart (Qalb-e-Saleem). Whoever possesses it will find salvation. Thus, he intended to depart to the court of the Majestic Sultan and prepared provisions for a long journey, and viewed the world just as a traveler views an inn.

यह तहरीर लिख दी जाए और इस शर्फ को मैंने तक़वा-ए-अल्लाह अज़्ज़-ओ-जल्ल की वसीयत कर दी और शेख़ अबूनस्र मफ़ार फ़रमाते थे कि काज़ी इन सब में यह नहीं लिखेगा कि मैंने इसको तक़वा-ए-अल्लाह अज़्ज़-ओ-जल्ल व अमानत की वसीयत की बल्कि यूं लिखेगा कि मैंने इसको बशर्त-ए-तक़वा-ए-अल्लाह अज़्ज़-ओ-जल्ल व अदा-ए-अमानत के मुक़र्रर किया, यह 'ज़ाहिरिया' में है।

फ़स्ल बस-व-बशम ☆

मुकाताआत के बयान में

वाज़ेह हो कि इन तहरीर-ए-मज़कूरा में जब कोई तहरीर लिखी जाए तो उसके आख़िर में तारीख़ लिखनी ज़रूरी है ताकि इश्तबाह व इल्तिबास न होने पाए और जानना चाहिए कि हर ममलुकत व अहल-ए-मिल्लत के वास्ते एक-एक तारीख़ है और ऐसे वक़्त में तारीख़ को शुमार करते हैं जब उनमें कोई हादसा-ए-मशहूरा-ए-आम्मा वाक़े हुआ हो। और अहल-ए-रूम के वास्ते तारीख़ें मुतफ़र्रिका थीं बना बर वाक़ेआत व हवादिस के जो उनमें वक़्तन-फ़ौक़तन वाक़े हुए, यहां तक कि फिर उनकी तारीख़ इस बात पर क़रार पाई कि जब से सिकंदर ज़ुल्करनैन मरा है उस वक़्त से तारीख़ का शुमार किया। इसी तरह अहल-ए-फ़ारस का हाल है, चुनांचह मंक़ूल है कि मुअय्यद ने जो ज़माना-ए-मुतवक्किल में था, यह बयान किया कि फ़ारसी लोग अपने ज़माने में अपने दरमियान जो सबसे ज़्यादा आदिल बादशाह होता था उसके हिसाब से तारीख़ लिखते थे, यहां तक कि उनकी तारीख़ आख़िरकार यज़्दगर्द बादशाह के हलाक पर क़रार पाई। और आख़िर उनका बादशाह था और अरब लोग आम तफ़र्रुक़ की तारीख़ लिखा करते थे यानी जिस साल औलाद-ए-इस्माईल अलैहिस्सलाम मुतफ़र्रक़ हुई और मक्का से ख़ारिज हुई, फिर उन्होंने साल-ए-उज़्र से तारीख़ लिखने की शुरू की और उसका क़िस्सा मारूफ़ है, फिर आम-उल-फ़ील से तारीख़ शुरू की। फिर इसके बाद उनकी तारीख़ इस बात पर क़रार पाई कि अव्वल साल-ए-हिजरत रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से तारीख़ लिखते हैं और इसकी इब्तिदा करने वाले हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु थे और वजह यह पेश आई कि हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु की तरफ़ से यमन में जो आमिल (गवर्नर) था वह तशरीफ़ लाया और हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु से अर्ज़ किया कि आप लोग अपनी तहरीरों में तारीख़ नहीं तहरीर फ़रमाते हैं, पस हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु ने चाहा कि रोज़-ए-बिसत-ए-रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से तारीख़ क़रार दें, फिर कहा कि बल्कि वक़्त-ए-वफ़ात-ए-

रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से तारीख़ क़रार दें, फिर सबकी राय यह हुई कि हिजरत के वक़्त से तारीख़ क़रार दी जाए कि इसी वक़्त से इस्लाम ज़ाहिर होना शुरू हुआ है। फिर महीनों से शुरू की, फिर महीनों ने मुहर्रम से साल शुरू किया और तारीख़-ए-अरबिया ब-हिसाब-ए-लियाली और बाक़ी फ़िरक़ों की तारीख़ें रोज़ पर हैं और वजह यह है कि लोगों ने शमसी हिसाब रखा है और वह रोज़ के हिसाब से हुआ और अरब ने क़मरी हिसाब रखा है।

वक्फ़ नामा जिसके माल-ए-वक्फ़ के मसारिफ़ पर दो जह मुतफ़र्रिका हैं। उसकी सूरत यह है कि यह तहरीर बदिन मज़मून है कि फ़लां बिन फ़लां ने वक्फ़ व सदक़ा अल्लाह तआला की राह में किया है बदिन ग़रज़ कि अल्लाह तआला के नज़दीक तक़र्रुब हासिल करे और अपने ख़ालिक़ व राज़िक़ की जनाब में तवस्सल पैदा करे और इसके वास्ते हश्र-ओ-नशर के लिए ज़ख़ीरा हो, जिस दिन सब लोग जनाब-ए-अहदियत जल्ल शानुहू में पेश होंगे और जिस दिन माल-ओ-औलाद कुछ काम न आएगी सिवाय क़ल्ब-ए-सलीम के कि जिसके पास होगा वह नजात पाएगा, पस उसने सुल्तान-ए-जलील की बारगाह में कूच करने का क़सद किया और सफ़र-ए-दूर-दराज़ का तोशा तैयार किया और दुनिया को ऐसा देखा जैसे सराय में मुसाफ़िर होता है।

یہ تحریر لکھ دی جائے اور اس شرف کو میں نے تقویٰ اللہ عزوجل کی وصیت کر دی اور شیخ ابونصر مفار فرماتے تھے کہ قاضی ان سب میں یہ نہیں لکھے گا کہ میں نے اس کو تقویٰ اللہ عزوجل و امانت کی وصیت کی بلکہ یوں لکھے گا کہ میں نے اس کو بشرط تقویٰ اللہ عزوجل و ادائے امانت کے مقرر کیا یہ ظاہر یہ میں ہے۔

فصل بس و بشم ☆

مقاطعات کے بیان میں

واضح ہوا کہ ان تحریرات مذکورہ میں جب کوئی تحریر لکھی جائے تو اس کے آخر میں تاریخ لکھنی ضروری ہے تاکہ اشتباہ والتباس نہ ہونے پائے اور جاننا چاہیے کہ ہر مملکت و اہل ملت کے واسطے ایک ایک تاریخ ہے اور ایسے وقت میں تاریخ کو شمار کرتے ہیں جب ان میں کوئی حادثہ مشہورہ عامہ واقع ہوا ہو اور اہل روم کے واسطے تاریخیں متفرقہ تھیں بنا بر واقعات و حوادث کے جوان میں وقتاً فوقتاً واقع ہوئے یہاں تک کہ پھر ان کی تاریخ اس بات پر قرار پائی کہ جب سے سکندر ذوالقرنین مرا ہے اُس وقت سے تاریخ کا شمار کیا اسی طرح اہل فارس کا حال ہے چنانچہ منقول ہے کہ مؤید نے جو زمانہ متوکل میں تھا یہ بیان کیا کہ فارسی لوگ اپنے زمانے میں اپنے درمیان جو سب سے زیادہ عادل بادشاہ ہوتا تھا اس کے حساب سے تاریخ لکھتے تھے یہاں تک کہ ان کی تاریخ آخر کار یزدگرد بادشاہ کے ہلاک پر قرار پائی۔ اور آخر ان کا بادشاہ تھا اور عرب لوگ عام تفرق کی تاریخ لکھا کرتے تھے یعنی جس سال اولادِ اسماعیل علیہ السلام متفرق ہوئی اور مکہ سے خارج ہوئی پھر انہوں نے سال عذر سے تاریخ لکھنے کی شروع کی اور اس کا قصہ

معروف ہے پھر عام الفیل سے تاریخ شروع کی پھر اس کے بعد ان کی تاریخ اس بات پر قرار پائی کہ اول سال ہجرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے تاریخ لکھتے ہیں اور اس کی ابتداء کرنے والے حضرت عمر رضی اللہ عنہ تھے اور وجہ یہ پیش آئی کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی طرف سے یمن میں جو عامل تھا وہ تشریف لایا اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے عرض کیا کہ آپ لوگ اپنی تحریرات میں تاریخ نہیں تحریر فرماتے ہیں پس حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے چاہا کہ روز بعثت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے تاریخ قرار دیں پھر کہا کہ بلکہ وقت وفات رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے تاریخ قرار دیں پھر سب کی رائے یہ ہوئی کہ ہجرت کے وقت سے تاریخ قرار دی جائے کہ اسی وقت سے اسلام ظاہر ہونا شروع ہوا ہے۔ پھر مہینوں سے شروع کی پھر مہینوں نے محرم سے سال شروع کیا اور تاریخ عربیہ بحساب لیالی اور باقی فرقوں کی تاریخیں روز پر ہیں اور وجہ یہ ہے کہ لوگوں نے شمسی حساب رکھا ہے اور وہ روز کے حساب سے ہوا اور عرب نے قمری حساب رکھا ہے۔

وقف نامہ جس کے مال وقف کے مصارف پر دو جہہ متفرقہ ہیں۔ اس کی صورت یہ ہے کہ یہ تحریر بدین مضمون ہے کہ فلاں بن فلاں نے وقف و صدقہ اللہ تعالیٰ کی راہ میں جس کیا ہے بدین غرض کہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک تقرب حاصل کرے اور اپنے خالق و رازق کی جناب میں توسل پیدا کرے اور اس کے واسطے حشر و نشر کے لئے ذخیرہ ہو، جس دن سب لوگ جناب احدیت جل شانہ میں پیش ہوں گے اور جس دن مال و اولاد کچھ کام نہ آئے گی سوائے قلب سلیم کے کہ جس کے پاس ہوگا وہ نجات پائے گا پاس اس نے سلطان جلیل کی بارگاہ میں کوچ کرنے کا قصد کیا اور سفر دور دراز کا توشہ تیار کیا اور دنیا کو ایسا تھا جیسے سرائے میں مسافر ہوتا ہے

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) ---------- Kitab-ul-Shuroot Thus, with extreme joy, he hastened and strived to be included among those whose deeds do not cease after their death, as the Leader of Mankind, the Bearer of the Standard on the Day of Resurrection (peace be upon him) said—in short, when a person dies, (up to the end of the Hadith).

Those who are the people of evil (munkar) in this world will be the people of evil in the hereafter He sought the means to Allah Almighty during his time of ease so that it might serve as a vehicle for him towards Paradise. It is reported that Khalid bin Ma'dan (may Allah be pleased with him) narrated from the Messenger of Allah (peace be upon him) that on the Day of Judgment, 'Ma'ruf' (good) and 'Munkar' (evil) will appear in their forms; the 'Ma'ruf' (i.e., deeds of reward) will take its people to Paradise, and 'Munkar' will take its people to Hell. Those who are people of good in this world will be people of good in the hereafter, and those who are people of evil in this world will be people of evil in the hereafter. Therefore, this humble servant, with pure intention and sincerity, has written this according to the aforementioned manner, as we have written in 'Kitab-ul-Wasaya' and 'Kitab-ul-Waqf'. However, we are recording points here that were not written there, so that the writer may gain the capacity and strength and it may be beneficial for him. We say that if the donor wishes for this endowment (Waqf) to be for his offspring, he should write it exactly as it is written here, continuing until he reaches the clause that whatever remains of the income should be spent on the donor's offspring, who are so-and-so, and that these proceeds should be spent on them generation after generation. However, as long as any of the first generation is alive, they should be given their share according to the ratio of male to female (males getting double). If the donor stipulated equal shares for males and females, he should write that males and females shall be equal in entitlement to this share, meaning males shall not be given precedence over females, though the first method is closer to correctness and holds greater reward.

Statement regarding the manner of sacrifice (Qurbani) on behalf of the donor Furthermore, he should write that if this entire generation passes away and none of them remains, the proceeds that were given to them shall be given to the poor and needy Muslims. This donor has given this endowment as charity, removing it from his possession and separating it from his properties and belongings, handing it over to the specified trustee (Mutawalli) with proper delivery, after which the said trustee accepted being the trustee and guardian on his behalf in a legally correct manner, continuing as described until the end. And if he detailed the distribution of the

remaining proceeds among the offspring with the condition that whoever among them is wealthy shall be deprived of this share, but if they become needy, their share shall be given to them, then this is better. And if he did not wish to endow it upon his offspring, but rather stipulated that whatever remains should remain for himself, as we have stated before, and wished that after his death it should be spent on good causes and various expenditures, he should write that if the event of death occurs—from which there is no escape or deliverance—then these proceeds that came into his use during his lifetime shall be in this manner...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) ---------- किताब-उल-शुरूत अतः उसने पूरी खुशी के साथ तत्परता, प्रयास और कोशिश की कि यह बंदा भी उन लोगों में शामिल हो जाए जिनके मरने के बाद उनके कर्म समाप्त नहीं होते, जैसा कि सैयदुल बशर, साहिब-उल-लवा फ़िल हश्र (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया, जिसका सार यह है कि जब आदमी मर जाता है, (इला आखिरिल हदीस)।

जो लोग दुनिया में ابلِ मुनकर हैं, वही आख़िरत में ابلِ मुनकर हैं उसने अपनी आसानी के समय में अल्लाह तआला अज्ज़ा वजल का वसीला हासिल किया ताकि जन्नत की तरफ ले जाने में यह उसके लिए ज़रिया बने। बताया गया है कि खालिद बिन मदान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की, जिसका सार यह है कि कयामत के दिन 'मारूफ़' और 'मुनकर' अपनी शक्ल में आएंगे। चुनांचे 'मारूफ़' (यानी सवाब के काम) अपने लोगों को लेकर जन्नत की तरफ जाएगा और 'मुनकर' अपने लोगों को लेकर दोज़ख की तरफ जाएगा। जो लोग दुनिया में ابلِ मारूफ़ हैं, वही आख़िरत में भी ابلِ मारूफ़ हैं और जो लोग दुनिया में ابلِ मुनकर हैं, वही आख़िरत में भी ابلِ मुनकर हैं। इसलिए इस कमज़ोर बंदे ने पूरी नीयत और सच्चाई के साथ, पूर्व वर्णित तरीके के अनुसार, जैसा कि हमने 'किताबुल वसाया' और 'किताबुल वक़्फ़' में लिखा है, यह तहरीर किया है। लेकिन हम इस स्थान पर ऐसी बातें लिख रहे हैं जो वहाँ नहीं लिखी गई हैं ताकि लिखने वाले को उसकी शक्ति और क्षमता प्राप्त हो और वह उसके हक़ में फ़ायदेमंद हो। हम कहते हैं कि अगर वक़्फ़ करने वाला चाहे कि यह वक़्फ़ उसकी औलाद पर हो, तो जिस तरह यहाँ लिखा है, उसी तरह बराबर लिखे, यहाँ तक कि इस तहरीर तक पहुँचे कि जो कुछ इसकी आमदनी बचे, वह वक़्फ़ करने वाले की औलाद के खर्च में लाई जाए जो फलां और फलां हैं, और यह पैदावार उनकी नस्ल-दर-नस्ल खर्च की जाए। लेकिन जब तक पहली पीढ़ी की औलाद में से जीवित हैं, तब तक उन्हीं को मर्द और औरत के हिसाब से (मर्द को औरत से दोगुना) दिया जाए। और अगर वक़्फ़ करने वाले ने मर्द और औरत के बीच बराबर हिस्सा रखने की शर्त रखी है, तो इस तरह लिखे कि मर्द और औरत इस हिस्से के हक़दार होने में बराबर होंगे, यानी मर्दों को औरतों पर प्राथमिकता नहीं दी जाएगी, लेकिन पहली तहरीर ज़्यादा सही के करीब है और इसमें बेहतर सवाब है।

वक़्फ़ करने वाले की तरफ से कुर्बानी की सूरत का बयान फिर इसके बाद लिखे कि अगर यह पूरी पीढ़ी गुज़र गई और उनमें से कोई बाकी न रहा, तो जो पैदावार उनको दी जाती थी, वह मुसलमान फ़कीरों और मोहताजों को दी जाएगी। और इस वक़्फ़ करने वाले ने यह वक़्फ़ सदक़ा

अपने कब्ज़े से निकालकर और अपनी ज़ायदाद व सामान से अलग करके फलां मुतवल्ली को सही सुपुर्दगी के साथ दे दिया, इसके बाद कि फलां मुतवल्ली ने उसकी तरफ से उसका मुतवल्ली और सरपरस्त होना सही तौर पर स्वीकार किया, अंत तक पूर्व वर्णित तरीके के अनुसार। और अगर बची हुई पैदावार को औलाद के खर्च में देने के बारे में इसी तरह विवरण दिया कि इस शर्त पर कि जो व्यक्ति उन औलाद में से मालदार हो, वह इस हिस्से से महरूम रहे, फिर अगर वह मोहताज हो जाए तो उसका हिस्सा उसे दिया जाए, तो यह बेहतर है। और अगर उसने अपनी औलाद पर वक़्फ़ करना न चाहा बल्कि यह शर्त की कि जो कुछ बचे वह उसकी अपनी ज़ात के लिए रहे, जैसा कि हमने पहले बयान किया है, और चाहा कि उसकी मौत के बाद उसकी तरफ से कोई नेक कार्य और विभिन्न कार्यों में खर्च किया जाए, तो इस तरह लिखे कि फिर अगर उसे मौत का हादसा पेश आए, जिससे कोई निजात और छुटकारा नहीं है, तो यह पैदावार जो उसकी ज़िंदगी में उसके खर्च में आती थी, वह इस तरह...

 پس اس نے مبادرت و اجتہاد و سعی کو نہایت خوشی کے ساتھ چاہا کہ یہ بندہ بھی ان لوگوں میں شامل ہو جن کے مرگ کے بعد ان کے اعمال غیر منقطع نہیں ہوتے ہیں جیسا کہ سید البشر صاحب اللواء فی الحشر صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا حاصل آنکہ جب آدمی مر جاتا ہے الی آخر الحدیث۔

جو لوگ دنیا میں اہلِ منکر ہیں وہی آخرت میں اہلِ منکر ہیں اس نے اپنی آسانی کے وقت حضورِ تعالیٰ عزوجل کے وسیلہ حاصل کیا تا کہ جنت کی طرف لے جانے میں اس کے لئے ذریعہ ہو، بتا ہوا کہ خالد بن معدان رضی اللہ عنہ نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کی جس کا حاصل یہ ہے کہ قیامت کے روز معروف و منکر اپنی صورت پر آئیں گے پس معروف یعنی امورِ ثواب اپنے لوگوں کو لے کر جنت کی طرف جائے گا اور منکر اپنے لوگوں کو لے کر دوزخ کی طرف جائے گا اور جو لوگ دنیا میں اہلِ معروف ہیں وہی آخرت میں اہلِ معروف ہیں اور جو لوگ دنیا میں اہلِ منکر ہیں وہی آخرت میں اہلِ منکر ہیں لہذا اس بندہ ضعیف نے تمام چنین و چنان بنیتِ خالص و صدقِ طویت بدستورِ مذکور جیسا کہ ہم نے کتاب الوصایا و کتاب الوقف میں تحریر کیا ہے تحریر کئے لیکن ہم اس مقام پر ایسی باتیں تحریر کرتے ہیں جو وہاں نہیں لکھی ہیں تاکہ کاتب کو اُس کی قدرت و قوت حاصل ہو اور اس کے حق میں نافع ہوں پس ہم کہتے ہیں کہ اگر وقف کرنے والے نے چاہا کہ یہ وقف اس کی اولاد پر ہو تو جس طرح ہو نہاں تحریر کیا ہے اسی طرح برابر تحریر کرے یہاں تک کہ اس تحریر تک پہنچے کہ پھر جو کچھ اس کی آمدنی بچے وہ اس وقف کرنے والے کی اولاد کے صرف میں لایا جائے کہ وہ فلاں و فلاں ہیں اور یہ حاصلات باقی براہِ ان کے مصرف میں نسلاً بعد نسل صرف کیا جائے لیکن جب تک اولادِ بطنِ اعلیٰ میں سے زندہ ہیں تب تک انہیں کو مرد و عورت سے دو چند کے حساب سے دیا جائے اور اگر وقف کرنے والے نے

مذکر و مؤنث کے درمیان برابر حصہ رکھنا شرط کیا تو یوں تحریر کرے کہ مذکر و مؤنث اس حصہ کے استحقاق میں یکساں ہوں گے کہ مذکوروں کو مؤنثوں پر فضیلت نہ دی جائے گی لیکن تحریرِ اول اقرب بصواب ہے اور اس میں اچھا ثواب ہے۔

وقف کرنے والے کی طرف سے قربانی کی صورت کا بیان پھر اس کے بعد لکھے کہ اگر یہ پشت سب گزر گئی اور کوئی اُن میں سے باقی نہ رہا تو جو حاصلات ان کو دی جاتی تھی وہ مسلمان فقیروں و محتاجوں کو دی جائے گی اور اس وقف کرنے والے نے یہ وقف صدقہ اپنے قبضہ سے نکال کر اور اپنی املاک و اسباب سے جدا کر کے فلاں متولی کو بہ تسلیمِ صحیح سپرد کر دیا بعد از آنکہ فلاں متولی مذکور نے اس کی طرف سے اس کا متولی اور قیم ہونا بعموم صحیح قبول کیا آخر تک بدستور مذکور اور اگر بچی ہوئی حاصلات اولاد کے مصرف میں دینے میں اسی طرح تفصیل کی کہ بدین شرط جو شخص ان اولاد میں سے مالدار ہو وہ اس حصہ سے محروم رہے پھر اگر وہ محتاج ہو جائے تو اس کا حصہ اس کو دیا جائے تو یہ بہتر ہے اور اگر اُس نے اپنی اولاد پر وقف کرنا نہ چاہا بلکہ یہ شرط کی کہ جو کچھ بچے وہ اس کی ذات کے واسطے رہے جیسا کہ ہم نے پہلے بیان کیا ہے اور چاہا کہ اس کی موت کے بعد اس کی طرف سے کوئی نیک درح و متفرقہ میں صرف کیا جائے تو یوں تحریر کرے کہ پھر اگر اس کو حادثہ موت پیش آئے کہ جس سے کوئی نجات و چھٹکارا نہیں ہے تو یہ حاصلات جو اس کی زندگی میں اس کے صرف میں آتی تھی وہ اس طرح...

Only so much should be spent that, firstly, a pious man should be given enough from it to go from his house to perform Hajj on his (the waqif's) behalf, sufficient for his travel expenses. Then, from what remains, goats should be purchased with the intention that one goat be sacrificed on behalf of the leader of the children of Adam, the Messenger of the Lord of the Worlds (peace be upon him), the second on behalf of the waqif's late father, so-and-so, the third on behalf of the waqif's late mother, so-and-so daughter of so-and-so, and the fourth on behalf of the waqif himself. Thus, after his death, all these goats should be sacrificed every year during the days of Qurbani so that it may become a means of salvation.

How can the wages of the slaughterer be paid in the aforementioned situation? ☆

The wages of the slaughterer and the water-drawer should be paid from the same surplus funds, and the meat, skin, fat, and trotters of these sacrificial animals should be given as charity (Sadaqah) to poor and needy Muslims. Then, whatever remains from the surplus can be used according to custom—like the traditions of Ashura where it is common among the wealthy to buy and serve bread, halwa, ice, etc.—to fulfill such requirements. Whatever remains after that should be spent on the missed obligatory prayers and obligatory Zakat of the donor (to make up for them), as well as his vows and expiations (Kaffarat). If the Mutawalli (trustee) of this endowment eats from it himself and feeds whomsoever he wishes, there is no harm or sin in doing so in accordance with established custom. Whatever remains should be spent on the repair of the 'Saqiya' (water station) located in such-and-such neighborhood, purchasing ice for it, and paying the wages of the water servers. This becomes a perpetual charity that will not decay over time; rather, its emphasis and strictness will increase. It is not permissible for any Qadi, ruler, or official who believes in Allah and the Day of Judgment to alter or change its conditions or render them void. If anyone changes it after knowing this, the sin will be upon the one who changed it, and they will incur the curse of Allah, the angels, and all people. The precaution in this is to have a ruler of Islam append an order at the end so that differences are resolved. The method of writing this enforcement order is to write on the back of the Waqfnama: "The Qadi so-and-so, son of so-and-so, who is the trustee of justice and decrees for the city of so-and-so and its surroundings, and whose orders are effective and current among the people of this city and its surroundings, I have declared this Waqf, along with its boundaries, to be valid and binding." Whatever has been described in this Waqf, including shops, gardens, inns, buildings, lower and upper stories, rooms, houses, courtyards, stables, etc., the Waqf of all of them is valid and binding. I have

issued this order based on the opinion of such a scholar among the predecessors who declares such a Waqf to be permissible under these explanatory conditions mentioned in this Waqfnama. I have issued this order after there was a dispute before me between the Waqif (endower) and a person regarding the validity and permissibility of this Waqf...

केवल इतना व्यय किया जाए कि पहले उसमें से किसी नेक व्यक्ति को जो उसकी तरफ से उसके घर से जाकर हज करे, उसे इतना दिया जाए जो उसके आने-जाने के लिए पर्याप्त हो। फिर जो बचे उसमें से उतनी बकरियां इस उद्देश्य से खरीदी जाएं कि उनमें से एक बकरी सैयद औलाद-ए-आदम, रसूल रब्बुल आलमीन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की तरफ से कुर्बानी की जाए और दूसरी उस वक्फ करने वाले के पिता 'फलां' مرحوم की तरफ से और तीसरी उस वक्फ करने वाले की माता 'फलां' बिंत 'फलां' مرحوم की तरफ से और चौथी उस वक्फ करने वाले की तरफ से कुर्बानी की जाए। अतः उसकी मृत्यु के बाद हर साल कुर्बानी के दिनों में ये सभी बकरियां इसी तरह कुर्बानी की जाएं ताकि मुक्ति का साधन प्राप्त हो सके।

ज़ब्ह (बलि) करने वाले की मजदूरी इस वर्णित सूरत में कैसे अदा की जा सकती है? ☆

और ज़ब्ह करने वाले और पानी खींचने वाले की मजदूरी उसी शेष बची हुई राशि में से दी जाए और इन कुर्बानी के जानवरों का मांस, खाल, चर्बी और पैर मुसलमान गरीबों और जरूरतमंदों को सदका (दान) कर दिए जाएं। फिर जो कुछ इस अधिशेष में से बच जाए, उसमें से 'यौम-ए-आशूरा' की रस्मों में, जैसा कि धनवानों में प्रचलित है कि रोटी, हलवा और बर्फ आदि खरीदकर खिलाते-पिलाते हैं, प्रथा के अनुसार खरीदकर उस हक में इस राशि का उपयोग किया जा सकता है। फिर जो कुछ इसमें से बच जाए, उसमें से सदका करने वाले की छूटी हुई अनिवार्य नमाजों और अनिवार्य जकात की कज़ा, और उसकी मन्नत और कफ्फारा में खर्च किया जाए। और जो व्यक्ति इसका मुतवल्ली (प्रबंधक) हो, यदि वह इसमें से स्वयं खाए और जिसे चाहे खिलाए तो प्रथा के अनुसार ऐसा करने में कोई बुराई या गुनाह नहीं है। फिर जो कुछ शेष बचे उसे फलां मोहल्ले में स्थित 'फलां सक़िया' (पानी का स्थान) की मरम्मत में, बर्फ खरीदने में और पानी पिलाने वालों की मजदूरी देने में खर्च किया जाए। यह सदका-ए-पोस्त (खाल का दान) हो गया कि समय बीतने के साथ इसमें कोई खराबी नहीं होगी, बल्कि और जोर और सख्ती बढ़ेगी। और काजियों, शासकों और देश के अधिकारियों आदि में से जो व्यक्ति अल्लाह और कयामत के दिन पर ईमान लाया है, उसके लिए यह हलाल नहीं है कि इसकी शर्तों में कोई बदलाव करे या इसे व्यर्थ या बेकार कर दे। और अगर इसके बारे में पता चलने के बाद कोई व्यक्ति इसमें बदलाव करेगा तो गुनाह उसी पर होगा जिसने बदलाव किया है और उस पर अल्लाह तआला की, फरिश्तों की और तमाम लोगों की लानत (धिक्कार) होगी। और इसमें सावधानी यह है कि इसके अंत में किसी इस्लाम के हाकिम (शासक) का आदेश भी जोड़ दिया जाए ताकि मतभेद समाप्त हो जाए। आदेश जारी करने की तहरीर (लेख) का तरीका यह है कि इस वक्फनामा के पीछे

इस तरह लिखे कि 'काजी फलां बिन फलां जो फलां शहर और उसके आसपास के क्षेत्रों के न्याय और निर्णयों का मुतवल्ली है और इस शहर और आसपास के लोगों में उसका आदेश प्रभावी और जारी है, मैंने इस वक्फ को इसकी सीमाओं के साथ सही और अनिवार्य होने का आदेश दे दिया है।' जो कुछ इस वक्फ में दुकानें, बाग, सराय, इमारतें, निचली और ऊपरी मंजिलें, कमरे, घर, आंगन और अस्तबल आदि बताए गए हैं, उन सबका वक्फ सही और अनिवार्य है। और यह आदेश मैंने पूर्वजों के ऐसे विद्वान के मत के अधिकार पर दिया है जो ऐसे वक्फ को इन व्याख्यात्मक शर्तों के साथ, जो इस वक्फनामा में वर्णित हैं, जायज ठहराते हैं। और यह आदेश मैंने तब दिया है जब मेरे सामने इस वक्फ करने वाले और ऐसे व्यक्ति के बीच, जिसे इस वक्फ की शुद्धता और वैधता में विवाद था...

صرف کی جائے کہ پہلے اس میں سے کسی نیک مرد کو جو اس کی طرف سے اس کے گھر سے جا کر حج کرے اس قدر دیا جائے جو اس کی آمد و رفت کے واسطے کافی ہو پھر جو بچے اس میں سے اتنی بکریاں اس واسطے خریدی جائیں کہ ان میں سے ایک بکری از جانب سید اولاد آدم رسول رب العالمین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم قربانی کی جائے اور دوسری اس وقف کرنے والے کے والد فلاں مرحوم کی طرف سے اور تیسری اس وقف کرنے والے کی والدہ فلانہ بنت فلاں مرحوم کی طرف سے اور چوتھی اس وقف کرنے والے کی طرف سے قربانی کی جائے پس اس کی وفات کے بعد ہر سال ایام قربانی میں یہ سب بکریاں اسی طرح قربانی کی جائیں تاکہ وسیلہ نجات حاصل ہو۔

ذبح کرنے والے کی اجرت اس صورت مذکورہ میں کیسے ادا کی جا سکتی ہے؟ ☆

اور ذبح کرنے والے اور کمال کھینچنے والے کی اجرت اسی فاضلات میں سے دی جائے اور ان قربانی کے جانوروں کے گوشت و پوست اور چربی اور پائے مسلمان فقیروں اور محتاجوں کو صدقہ دے دیا جائے پھر جو کچھ اس فاضلات میں سے باقی رہے اس میں سے رسوم یومِ عاشورہ میں جس طرح تو انگروں میں معروف ہے کہ روٹی اور حلوا اور برف وغیرہ خریدتے اور پلاتے ہیں بطور معروف خرید کر کے اس کے حق میں اس قیم کو گنجائش دی جائے پھر جو کچھ اس سے باقی رہے اس میں سے صدقہ کرنے والے کے اتنی نماز ہائے فریضہ اور اتنی زکوۃ ہائے فریضہ کی قضا اور اس کی نذرِ کفارات میں صرف کیا جائے اور جو شخص اس کا متولی ہو اگر وہ اس میں سے خود کھائے اور جس کو چاہے کھلائے تو بطور معروف ایسا کرنے میں کچھ مضائقہ گناہ نہیں ہے پھر جو کچھ باقی رہے اس میں سے فلاں سقیہ کی اصلاح میں جو فلاں محلہ میں واقع ہے اور اس کے واسطے برف خریدنے میں اور سقتوں کے اجرت دینے میں صرف کیا

جائے اس یہ صدقہ پوست ہو گیا کہ زمانہ گزرنے سے اس میں کوئی خرابی نہ ہوگی بلکہ تاکید و تشدید ہوگی اور قاضیاں و حکام اور والیاں ملک وغیرہ میں سے جو شخص اللہ و روزِ قیامت پر ایمان لایا ہے یہ حلال نہیں ہے کہ اس کی شرط میں کچھ تغیر و تبدل کرے یا اس کو باطل و بیکار کر دے اور اگر اس سے آگاہ ہونے کے بعد اس کو کوئی شخص تبدیل کرے گا گناہ اسی پر ہوگا جس نے تبدیل کیا ہے اور اس پر اللہ تعالیٰ کی لعنت و فرشتوں و تمام لوگوں کی لعنت ہوگی اور اس میں احتیاط یہ ہے کہ اس کے آخر میں کسی حاکمِ اسلام کا حکم لاحق کر دے تاکہ اختلاف جاتا رہے اور حکم جاری کرنے کی تحریر یہ صورت یہ ہے کہ اس وقف نامہ کی پشت پر یوں لکھے کہ قاضی فلاں بن فلاں جو شہر فلاں واس کے نواح کے واسطے کا قضا و احکام کا متولی ہے اور اس شہر و نواح کے لوگوں میں اس کا حکم نفاذ و جاری ہے کہ میں نے اس وقف کا مع اس کی محدودات کے صحیح و لازم ہونے کا حکم دے دیا ہے جو کچھ اس وقف میں دکانیں و باغات و سرہائے و جامات وغیرہ میں اپنے شاملات کے عمارات سفل و علو و حجرات و منازل و صحن و مرابط وغیرہ کے بیان کئے گئے ہیں سب کا وقف صحیح لازم ہے اور یہ حکم میں نے بنابر اختیارِ قولِ ایسے عالم کے علمائے سلف میں سے دیا ہے جو ایسے وقف کو بایں شروطِ مفسرہ و جو مذکورہ وقف نامہ ہذا جائز فرماتا ہے اور یہ حکم میں نے بعد اس کے دیا ہے جب میرے سامنے اس وقف کنندہ اور ایسے شخص کے درمیان جس کو اس وقف کی صحت و جواز میں خصومت

Fatawa-e-Alamgiri Volume (10) Kitab-ush-Shuroot

[The person] has the right to [endow/waqf]. A dispute occurred, and the defendant denied the validity and legality of the aforementioned endowment, and presented arguments in favor of its invalidity. Therefore, in the presence of the endower and his opponent, I issued a firm judgment and an enforceable decree regarding its validity and legality. After I had understood the points of contention, it still appeared in my Ijtihad (reasoning) that it is valid and effective. Thus, I ordered the endower to withdraw his hand from these boundaries and hand everything over to the aforementioned 'Qayyim' (manager/trustee), and that no interference should be made with that 'Qayyim' regarding this matter. I did this publicly and by way of announcement, not secretly or hidden. I ordered this record to be written on the back of the waqf-deed so that it may serve as proof in this case, and I made the reliable people (thiqat) present in my assembly witnesses to it. This occurred on such-and-such date, as stated in Al-Zahiriyah.

---------- Kotah (Short/Brief): This word contains deep meanings; a few are listed here to facilitate understanding its appropriate meaning when it appears later. Meaning: Small/Short. Ocha: Less, little, brief. Jumal: Shrunken, stunted, base, bold, slyly avoiding, notification. The plural is 'Kotah'.

फतावा-ए-आलमगिरी खंड (10) किताब-उश-शुरूत

[वक्फ] करने का अधिकार है। झगड़ा हुआ और प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) ने उक्त वक्फ की वैधता (सहत-ए-जवाज) से इनकार किया और इसके अवैध होने के पक्ष में तर्क दिया। तब मैंने उस वक्फ करने वाले और उसके विरोधी (खसम) के सामने उस वक्फ करने वाले पर उसकी वैधता और अनुमेयता का अंतिम और बाध्यकारी निर्णय (हुक्म-ए-मुबरम व कजा-ए-नाफिज) जारी कर दिया। विवाद के स्थानों को जान लेने के बाद भी, मेरे विवेक (इज्तिहाद) में यह आया कि यह सही और प्रभावी है। अतः मैंने उस वक्फ करने वाले को आदेश दिया कि वह इन सीमाओं से अपना हाथ हटा ले और यह सब उक्त 'कय्यम' (प्रबंधक/ट्रस्टी) को सौंप दे और इस संबंध में उस 'कय्यम' को कोई परेशान न करे। और यह सब मैंने सार्वजनिक रूप से और घोषणा करके किया, न कि गुप्त रूप से या छिपाकर। और मैंने इस दस्तावेज़ (सजिल) को वक्फनामा के पीछे लिखने का आदेश दिया ताकि इस मामले में यह प्रमाण (हुज्जत) बना रहे, और मैंने अपनी सभा में उपस्थित विश्वसनीय लोगों (सकात) को गवाह बना लिया। यह अमुक तारीख को घटित हुआ, कजा फी अल-जहीरिया।

---------- कोताह (संक्षिप्त): यह शब्द अपने आप में गहरे अर्थ छिपाए हुए है, कुछ यहाँ दर्ज किए जा रहे हैं ताकि आगे आने पर उचित अर्थ समझने में आसानी हो। यानी छोटा। ओछा: कम, थोड़ा, संक्षिप्त। जुमल: सिकुड़ा हुआ, ठुठना, पस्त, बेबाक, टले चकना, اطلاع। (सूचना)। बहुवचन 'कोताह' है।

کرنے کا استحقاق ہے خصومت واقع ہوئی اور مدعا علیہ نے صحتِ جواز وقف مذکور سے انکار کیا اور بجانب فساد دلیل کیا پس میں نے اس وقف کنندہ کے روبرو اور اس کے خصم کے روبرو اس وقف کنندہ پر حکمِ مبرم وقضائے نافذ اس کی صحت و جواز کا جاری کر دیا بعد از آنکہ میں نے مواضعِ اختلاف کو جان لیا ہے پھر بھی میرے اجتہاد میں یہ آیا کہ یہ صحیح و نافذ ہے پس میں نے اس وقف کرنے والے کو حکم دیا کہ ان محدودات سے اپنا ہاتھ کوتاہ کر کے یہ سب اس قیم مذکور کے سپرد کرے اور اس کی بابت اس قیم سے کوئی تعرض نہ کرے اور یہ میں نے بطریقِ شہرت و اعلان کیا نہ بطور خفیہ و کتمان اور میں نے اس سجل کی تحریر کا حکم دیا کہ اس وقف نامہ کی پشت پر لکھا جائے تاکہ اس مقدمہ میں حجت رہے اور اپنی مجلس کے حاضرینِ ثقات کو گواہ کر دیا یہ بتاریخ فلاں واقع ہوا کذا فی الظہیریہ۔

---------- کوتاہ: یہ لفظ اپنے اندر بڑے معنی پنہاں رکھتا ہے چند درج کئے دیتے ہیں تاکہ آگے آئے تو اُس کے مناسب معنی جاننے میں سہولت ہو۔ یعنی چھوٹا۔ اوچھا: کم۔ تھوڑا۔ مختصر۔ جمل: سکڑا ہوا، ٹھٹنا۔ پست۔ بے باک۔ ٹلے چکنا۔ اطلاع۔ جمع کوتاہ ہیں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) ..... Kitab-ul-Hiyal (Book of Legal Stratagems)

Kitab-ul-Hiyal And it contains several chapters.

Chapter One On the statement regarding the permissibility and impermissibility of Hiyal (legal stratagems) The position of our scholars (1) is that every stratagem (Hila) that a person employs in order to invalidate the rights of others, or to create doubt in them, or to invalidate a compulsory obligation, is disliked (Makruh). However, every stratagem employed with the intent to be freed from what is forbidden (Haram) or to reach what is permissible (Halal) through it—meaning to attain lawfulness—is permissible. The basis for the permissibility of this type of stratagem is the command of Allah Almighty: "Take in your hand a branch (2) and strike with it, and do not break your oath." This was a teaching for Prophet Ayyub (Job) (peace be upon him) so that he would not be considered a breaker of his oath, for he had sworn to strike his wife with a hundred lashes. According to the general scholars, this ruling is not abrogated, and this is the correct position, as stated in *Al-Dhakhira*.

Chapter Two On issues of Wudu (ablution) and Salah (prayer) If a trench is longer than ten *shar'i* yards but its width is less than ten *shar'i* yards, and it contains water, then according to the apparent opinion of some scholars, performing Wudu with the water of this trench is not permissible. Thus, the stratagem for the opinion of these scholars is to dig a small pit near the trench and then dig a thin channel between the trench and that pit so that the water flows from the trench into the pit. Then the water of the trench will flow automatically; one should then perform Wudu or perform Wudu from that thin channel. And if a person has performed Wudu and then observes that moisture is flowing from his private part, and the Shaytan often shows him this, the way to cut off this whisper (waswasa) is for him to sprinkle water [on the area]. Then, when the Shaytan whispers this to him, he should attribute that moisture to the moisture of the water [he sprinkled]. However, this stratagem is only useful if it has been a short time and the moisture of the water has not yet dried. If it has been a long time and he finds moisture on his private part, he must repeat the Wudu because he cannot attribute it to the moisture of the water. If impurity with no body/substance (like urine, wine, etc.) gets on a sock or shoe, it must be washed, whether it is dry or wet. The stratagem for this is that if the impurity is wet, walk on dirt or gravel until some of it mixes with the dirt and dries, then rub it on the ground, and it will become pure. Faqih Abu Ja'far has narrated this from Imam-e-A'zam (Imam Abu Hanifa) (may Allah have mercy on him), and similarly, Imam...

(1) The companions/disciples of Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him). (2) Meaning thin twigs. *Chand*... means twenty-three chapters.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) ..... किताब-उल-हियल

किताब-उल-हियल और इसमें कई फ़स्लें (अध्याय) हैं।

पहली फ़स्ल हियल (उपायों) के जायज़ और ना-जायज़ होने के बयान में हमारे उलमा (1) का मज़हब यह है कि हर वह हीला (उपाय) जिसे आदमी इस वास्ते करे कि उससे किसी दूसरे का हक़ बातिल (ख़त्म) हो जाए या उसमें कोई शुब्हा पैदा हो जाए या फ़र्ज़-ए-तौबिया बातिल करता है, तो वह मकरूह है। और हर वह हीला जिसे इस नीयत से करे कि हराम से छुटकारा मिले या उसके ज़रिए हलाल तक पहुँच जाए यानी हलाल हासिल हो जाए, तो यह रवाँ (जायज़) है। और इस क़िस्म के हीले के जायज़ होने के लिए असल (आधार) वह है जो अल्लाह तआला ने फरमाया कि "ख़ुज़ बियदिक़ा ज़ग़सान फ़ा-ज़रिब बिही व ला तहनस" यानी अपने हाथ में एक ज़ग़स (2) लेकर एक बार मार दे और क़सम में झूठा न हो। और यह हज़रत अय्यूब अलैहिस्सलाम के वास्ते तालीम थी कि अपनी क़सम में झूठे न होने पाएँ क्योंकि उन्होंने क़सम खाई थी कि अपनी बीवी को सौ कोड़े मारूँगा। और आम मशाइख के नज़दीक इसका हुक्म मंसूख़ नहीं है और यही मज़हब सही है, कज़ा फ़ि-ज़ख़ीरा।

दूसरी फ़स्ल वुज़ू और नमाज़ के मसाइल में एक खंदक की लंबाई दस गज़ शरई से ज़्यादा है लेकिन उसकी चौड़ाई दस गज़ शरई से कम है और उसमें पानी है, तो ज़ाहिरी तौर पर बाज़ मशाइख के क़ौल के मुताबिक उस खंदक के पानी से वुज़ू करना जायज़ नहीं है। पस उन मशाइख के क़ौल के वास्ते हीला यह है कि खंदक के करीब एक छोटा गड्ढा खोद दे, फिर खंदक और उस गड्ढे के दरमियान पतली सी नहर खोद दे कि खंदक से उस गड्ढे में पानी जारी हो जाए। पस पानी खंदक का आप जारी हो जाएगा, फिर चाहिए कि वुज़ू कर ले या उस पतली नहर से वुज़ू कर ले। और अगर किसी शख़्स ने वुज़ू किया, फिर देखा कि उसके ज़िक्र (अंग) से तरी बहती है और शैतान उसको बाज़ औक़ात ऐसा दिखलाता है, तो इस वसवसे के क़त्अ (ख़त्म) करने का हीला यह है कि पानी छिड़क दे। फिर जब उसको शैतान ऐसा वसवसा दिलाए तो उस तरी को पानी की तरी पर महमूल (लागू) करे। लेकिन यह हीला तभी नाफ़ेअ (फायदेमंद) होगा कि जब थोड़ी देर हुई हो और पानी की नमी ख़ुश्क न हुई हो। और अगर देर हो गई हो और फिर उसने अपने ज़िक्र पर तरी पाई तो वुज़ू का एआदा (दोबारा करना) करे, इस वास्ते कि उसको पानी की नमी पर महमूल नहीं कर सकता। अगर मोज़ा या जूते में ऐसी नजासत लग गई जिसका जुरम नहीं है, जैसे पेशाब व शराब वग़ैरह, तो उसका धोना ज़रूरी है, ख़्वाह ख़ुश्क हो या तर। और उसका हीला यह है कि अगर नजासत तर हो, तो मिट्टी

या रग में चले, हत्ता कि बाज़ उसमें से मिट्टी से मिल कर ख़ुश्क हो जाए, फिर उसको ज़मीन में रगड़ डाले तो पाक हो जाएगा। ऐसा ही फ़क़ीह अबू जाफ़र ने इमाम-ए-आज़म रह. से रिवायत की है और ऐसा ही इमाम...

(1) इमाम अबू हनीफ़ा रह. के असहाब। (2) यानी पतली-पतली टहनियाँ। चंद..... यानी तैईस (23) फ़स्लें।

کتاب الحیل اور اس میں چند فصلیں ہیں

فصل اوّل حیل کے جواز و عدم جواز کے بیان میں ہمارے علماء (۱) کا مذہب یہ ہے کہ ہر حیلہ جس کو آدمی اس واسطے کرتا ہے کہ اس سے حق غیر باطل ہو جائے یا اس میں کوئی شبہ پیدا ہو جائے یا فرضِ توبیہ باطل کرتا ہے تو وہ مکروہ ہے اور ہر حیلہ جس کو بدین غرض کرتا ہے کہ حرام سے خلاص ہو یا اس کے وسیلہ سے حلال تک پہنچ جائے یعنی حلت حاصل ہو تو یہ روا ہے اور اس قسم حیل کے جواز کے واسطے اصل یہ ہے جو اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ خذ بیدك ضغثاً فاضرب بہ ولا تحنث یعنی اپنے ہاتھ میں ایک ضغث (۲) لے کر ایک بار مار دے اور قسم میں جھوٹانہ ہو اور یہ حضرت ایوب علیہ السلام کے واسطے تعلیم تھی کہ اپنی قسم میں جھوٹے نہ ہونے پائیں کہ انہوں نے قسم کھائی تھی کہ اپنی زوجہ کو سو کوڑے ماروں گا اور عامہ مشائخ کے نزدیک اس کا حکم منسوخ نہیں ہے اور یہی مذہب صحیح ہے کذافی الذخیرہ۔

دوسری فصل مسائلِ وضو و نماز میں ایک خندق کا طول دس گز شرعی سے زیادہ ہے لیکن اس کا عرض دس گز شرعی سے کم ہے اور اس میں پانی ہے تو بظاہر قول بعض مشائخ کے اس خندق کے پانی سے وضو کرنا جائز نہیں ہے پس ان مشائخ کے قول کے واسطے حیلہ یہ ہے کہ خندق کے قریب ایک چھوٹا گڈھا کھودے پھر خندق و اس گڈھے کے درمیان پتلی سی نہر کھود دے کہ خندق سے اس گڈھے میں پانی جاری ہو جائے پس پانی خندق کا آپ جاری ہو جائے گا پھر چاہیے کہ وضو کر لے یا اس پتلی نہر سے وضو کر لے اور اگر کسی شخص نے وضو کیا پھر دیکھا کہ اس کے ذکر سے تری بہتی ہے اور شیطان اس کو بسا اوقات ایسا دکھلاتا ہے تو اس وسوسہ کے

قطع کرنے کا حیلہ یہ ہے کہ پانی چھڑک دے پھر جب اس کو شیطان ایسا وسوسہ دلائے تو اس تری کو پانی کی تری پر محمول کرے لیکن یہ حیلہ جبھی نافع ہوگا کہ جب تھوڑی دیر ہوئی اور پانی کی نمی خشک نہ ہوئی ہو اور اگر یہئی شک ہو گئی ہو پھر اس نے اپنے ذکر پر تری پائی تو وضو کا اعادہ کرنے اس واسطے کہ اس کو پانی کی نمی پر محمول نہیں کر سکتا ہے اگر موزہ یا جوتہ میں ایسی نجاست لگ گئی جس کا جرم نہیں ہے جیسے پیشاب و شراب وغیرہ تو اس کا دھونا ضروری ہے خواہ خشک ہو یا تر ہو اور اس کا حیلہ یہ ہے کہ اگر نجاست تر ہو تو مٹی یارگ میں چلے حتی کہ بعض اس میں سے مٹی سے مل کر خشک ہو جائے پھر اس کو زمین میں رگڑ ڈالے تو پاک ہو جائے گا ایسا ہی فقیہ ابو جعفر نے امام اعظمؒ سے روایت کی ہے اور ایسا ہی امام

(۱) امام ابو حنیفہؒ کے اصحاب۔ (۲) یعنی پتلی پتلی ٹہنیاں۔ چند..... یعنی تینیس فصلیں

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 10 ..... Kitab al-Hiyal

It is narrated from Imam Abu Yusuf, except that Imam Abu Yusuf did not make the occurrence of a 'Hila' (legal stratagem) a condition. A person went to the mosque and had already prayed three rak'ats of the Zuhr Fard prayer when the Mu'azzin called for the Iqamah. This worshipper realized that the congregational prayer in the mosque had not yet taken place. He desired to perform the Fard with the Imam, and for his Fard to be those performed with the Imam. He considered it Makruh (disliked) for the prayer he was currently performing to go to waste. The 'Hila' for this is that he should not perform the Qa'dah (sitting) after the fourth rak'at, but rather stand up to perform the fifth rak'at. By performing the fifth rak'at as two rak'ats, the prayer becomes 'Nafl' according to Imam-e-A'zam and Imam Abu Yusuf. He can then perform his Fard prayer with the Imam. This was mentioned by Shams al-A'imma Halwani. If he wishes to pray the Sunnah of Fajr after performing the Fard-e-Fajr before sunrise without Karahat (dislike)—meaning it should not be Makruh—he should perform this 'Hila': start the Sunnah first, then invalidate it, and join the congregational Fard prayer with the Imam. When the Imam finishes the Fard, he can pray it (the Sunnah) before sunrise, and it will not be Makruh. This is because by invalidating it, it becomes a debt on the person—meaning its Qada (making up) becomes obligatory—and it is not Makruh to perform Qada for something that has become obligatory at such a time. The same is narrated from Sheikh Imam Jalil Abu Bakr Muhammad bin al-Fadl. The Mashaikh have stated that this applies when one does not make it a habit, but does it occasionally. If one makes it a habit, it becomes Makruh. Some later Mashaikh have said that in such a situation, another 'Hila' is better because, in the aforementioned 'Hila', one has to start an act of reward (for the afterlife) and then invalidate it, which is in itself Makruh. As Allah Almighty has forbidden: "La tubtilu a'malakum" (Do not invalidate your deeds). Therefore, it is better to start the Sunnah and then say the Takbir again for the Fard. By this Takbir, he will exit the Sunnah and begin the Fard prayer, and he will not be one who invalidates an action, but rather one who moves from one action to another. As is in Al-Muhit.

New Chapter Issues regarding Zakat

A person possesses two hundred dirhams in his ownership under such conditions that Zakat becomes Wajib (obligatory) upon him. If he wishes that Zakat should not become obligatory on him, the 'Hila' for this is to give one dirham in Sadaqah a day before the year ends so that the Nisab falls short when the year completes, or to gift

one dirham to his minor child one day before the year ends, or give all his dirhams to his minor child.

... According to the apparent meaning, since drying is a condition, washing and being washed are the same. Thus, the apparent matter regarding drying is that the sand etc., should absorb it. Wa Allahu A'lam 12.

These statements have seen intense disagreement regarding such details in our time, and many disputes occur in most mosques. Beyond the matters of Jummah and Jama'at (congregation)—the harmony and affection of which is a cause of Divine Mercy—another benefit is that people, by becoming followers of Fatawa, might be mutually supportive and compassionate. Yet, the opposite appears here. May Allah have mercy. In any case, the situation is that it is proven from Sahih Hadith that no other prayer should be performed at the time of Fajr. However, later Mashaikh have allowed joining the congregation after praying the Fajr Sunnah. If that person leaves the Sunnah and joins the Fard, he cannot pray the Fajr prayer as per the Sahih Hadith, and the Ijtihadi arguments on this issue are very long. The lethargy of the people of this time is apparent in the prominence of religion. If the Muftis give Fatwa on the opinion and the Sunnah is abandoned entirely, it is contrary to Fiqh (jurisprudence), even though they consider the Sheikh a follower of equal status according to his capacity. May Allah grant the ability; the people of Iman and Islam should, if they do not agree on Fiqh, adopt one of these two 'Hilas'. 12.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० ..... किताब अल-हियल

इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है, सिवाय इसके कि इमाम अबू यूसुफ ने 'हिला' (युक्ति) हो जाने की शर्त नहीं लगाई है। एक व्यक्ति मस्जिद में गया और जोहर की फर्ज नमाज़ की तीन रकअतें पढ़ चुका था कि इतने में मुअज्जिन ने इक़ामत कही और उस नमाज़ी को मालूम हुआ कि अभी मस्जिद में जमात की नमाज़ नहीं हुई है, तो उसने चाहा कि मैं इमाम के साथ फर्ज़ अदा करूँ और मेरे फर्ज़ वही हों जो इमाम के साथ अदा करूँ। उसने इसे मकरूह समझा कि यह नमाज़ जो वह पढ़ रहा है, बिल्कुल बर्बाद हो जाए, तो इसका 'हिला' यह है कि चौथी रकअत के बाद क़ादा न करे बल्कि पाँचवीं रकअत पढ़ने के लिए खड़ा हो जाए। इस तरह पाँचवीं रकअत दो रकअत पढ़ ले, यहाँ तक कि इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक यह नमाज़ उसकी 'नफ़्ल' हो जाए। फिर अपनी फर्ज़ नमाज़ इमाम के साथ अदा करे। यह शम्सुल आइम्मा हलवानी ने ज़िक्र किया है। और अगर चाहे कि फर्ज़-ए-फ़ज्र अदा करने के बाद, सूरज निकलने से पहले, बिना किसी कराहत के फ़ज्र की सुन्नत पढ़ ले (यानी मकरूह न हो), तो उसे चाहिए कि यह 'हिला' करे कि पहले सुन्नत शुरू करे, फिर उसे फ़ासिद (भंग) करके जमात-ए-नमाज़-ए-फर्ज़ में इमाम के साथ शामिल हो जाए। फिर जब इमाम नमाज़-ए-फर्ज़ से फ़ारिग़ हो, तो उसे सूरज निकलने से पहले पढ़ ले और वह मकरूह नहीं होगी, इसलिए कि इसे फ़ासिद करने से वह उस व्यक्ति के ज़िम्मे क़र्ज़ हो गई, यानी इसकी क़ज़ा करना वाजिब हो गया; और जिसकी क़ज़ा करना उसके ज़िम्मे वाजिब हो, उसका ऐसे वक़्त में क़ज़ा करना मकरूह नहीं है। ऐसा ही शेख इमाम जलील अबूबक्र मुहम्मद बिन अल-फ़ज़्ल से भी मनकुल है। और मशाइख ने फरमाया है कि यह बात तब है जब उसने ऐसी आदत न बना ली हो, बल्कि कभी-कभार ऐसा करे। और अगर उसने आदत पकड़ ली तो यह भी मकरूह है। और बाज़ मुताअख़िरीन मशाइख ने फरमाया कि ऐसी हालत में एक 'हिला' इससे बेहतर है, क्योंकि उक्त 'हिला' में एक सवाब का काम (आख़िरत का) शुरू करके उसे फ़ासिद करना पड़ता है, हालाँकि यह ख़ुद मकरूह है। चुनांचे अल्लाह तआला ने मना फरमाया कि 'ला-तबतुलू आमालकुम', यानी अपने कामों को बातिल मत करो। तो बेहतर यह है कि सुन्नत शुरू करे, फिर दोबारा फर्ज़ के लिए तकबीर कहे। तो इस तकबीर से सुन्नत से ख़ारिज होकर वह फ़र्ज़-ए-नमाज़ शुरू करने वाला हो जाएगा और अमल को फ़ासिद करने वाला भी नहीं होगा, बल्कि एक अमल से दूसरे अमल की तरफ़ जाने वाला होगा। कज़ा फ़िल मुहीत।

नई फ़स्ल ज़कात के मसाइल में

एक व्यक्ति के पास उसकी मिल्कियत के दो सौ दिरहम ऐसी शर्तों के साथ मौजूद हैं कि उस पर ज़कात वाजिब व लाज़िम आती है, और उसने चाहा कि मुझ पर ज़कात लाज़िम न आए, तो इसका 'हिला' यह है कि साल पूरा होने से एक दिन पहले एक दिरहम सदक़ा कर दे, ताकि साल पूरा होने पर निसाब कम हो जाए, या साल पूरा होने से एक दिन पहले एक दिरहम अपने छोटे बच्चे को हिबा (दान) कर दे, या अपने सारे दिरहम अपने छोटे बच्चे को दे दे।

... बक़ौल ज़ाहिर यही है, इसलिए कि जिस सूरत में ख़ुश्क हो जाना शर्त हो, तो धो देना और धोना दोनों यकसाँ हो गए। पस ज़ाहिर अम्र (बात) ख़ुश्क हो जाने से यह है कि रेत वगैरह उसे सोख जाए। वल्लाहु आलम १२ मुँह।

ये अक़वाल हमारे ज़माने में ऐसी जुज़ियात में इख़्तिलाफ़-ए-शदीद हो गया है और अक्सर मस्जिदों में इस पर बहुत मुनाक़शात होते हैं; और बाहमी इत्तिफ़ाक़ व उल्फ़त जो रहमत-ए-इलाही का बाइस है, और जुमा व जमात के उमूर-ए-तौफ़ीक़ी के सिवा यह भी फ़ायदा है कि लोग व फ़तावा-ए-फ़ातिहीन होकर बाहम मुतामिस व मुशफ़िक़ हों। सो यहाँ इसके बरक्स ज़ाहिर होता है। अल्लाह तआला रहम फ़रमाए, बहरहाल सूरत यह है कि हदीस-ए-सहीह से यह साबित होता है कि नमाज़-ए-फ़ज्र के वक़्त कोई और नमाज़ नहीं पढ़नी चाहिए। लेकिन मुताअख़िरीन मशाइख ने फ़ज्र की सुन्नत पढ़कर जमात में शामिल होने की इजाज़त दे दी है और अगर वह व्यक्ति सुन्नत को छोड़कर फ़र्ज़ में शामिल हो गया, तो हदीस-ए-सहीह के मुताबिक़ नमाज़-ए-फ़ज्र की ऐसी नमाज़ नहीं पढ़ सकता है और इस मसले में इजतिहादी तक़रीरें बहुत दराज़ हैं और अहले-ज़माना की सुस्ती नामवर-ए-दीन में ज़ाहिर है। पस अगर अहले-फ़तावा क़ौल पर फ़तवा देते हैं और सुन्नत बिल्कुल तर्क हो जाए तो ख़िलाफ़-ए-फ़क़ाहत है, हालाँकि शेख को हसब-ए-हैसियत यकसाँ मुक़ल्लिद शुमार करते हैं। अल्लाह पाक तौफ़ीक़ अता फरमाए तो अहले-ईमान व इस्लाम को चाहिए कि अगर फ़िक़्ह पर इत्तिफ़ाक़ नहीं करते हैं, तो इन दोनों 'हिलों' में से कोई 'हिला' इख़्तियार करें १२।

ابو یوسف سے مروی ہے الا آنکہ امام ابو یوسف نے حیلہ ہو جانا شرط نہیں کیا ہے۔ ایک شخص مسجد میں گیا اور تین رکعات نماز فرض ظہر پڑھ چکا تھا کہ اتنے میں مؤذن نے اقامت کہی اور اس مصلیٰ کو معلوم ہوا کہ ہنوز مسجد میں جماعت کی نماز نہیں ہوئی ہے پس اس نے چاہا کہ میں امام کے ساتھ فرض ادا کروں اور میرے فرض وہی ہوں جو امام کے ساتھ ادا کروں اور یہ بات اس نے مکروہ جانی کہ یہ نماز جس کو پڑھتا ہے یہ بالکل برباد ہو جائے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ چوتھی رکعت کے بعد قعدہ نہ کرے بلکہ پانچویں رکعت پڑھنے کو کھڑا ہو جائے پس پانچویں رکعت دو رکعت پڑھ لے حتیٰ کہ یہ نماز اس کی امام اعظم و امام ابو یوسف کے نزدیک نفل ہو جائے پس اپنی فرض نماز کو امام کے ساتھ ادا کرے یہ شمس الائمہ حلوانی نے ذکر کیا ہے اور اگر چاہے کہ فریضہ فجر ادا کرنے کے بعد قبل طلوع آفتاب کے بدون کراہت کے سنت فجر پڑھے یعنی مکروہ نہ ہو تو اس کو چاہیے کہ یہ حیلہ کرے کہ پہلے سنت شروع کرے پھر اس کو فاسد کرکے جماعت نماز فرض میں امام کے ساتھ شریک ہو جائے پھر جب امام نماز فرض سے فارغ ہو تو اس کو قبل طلوع آفتاب کے پڑھ لے اور مکروہ نہ ہو گی اس واسطے کہ اس کو فاسد کرنے سے وہ اس شخص کے ذمہ قرضہ ہو گئی یعنی اس کا قضا کرنا واجب ہوا اور جس کا قضا کرنا اس کے ذمہ واجب ہو اس کا ایسے وقت قضا کرنا مکروہ نہیں ہے ایسا ہی شیخ امام جلیل ابوبکر محمد بن الفضل سے منقول ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ بات جب ہے کہ اس نے ایسی عادت نہ کر لی ہو بلکہ گاہ گاہ ایسا کرے اور اگر اس نے عادت پکڑ لی تو یہ بھی مکروہ ہے اور بعض متاخرین مشائخ نے فرمایا کہ ایسی حالت میں ایک حیلہ اس سے بہتر ہے کیونکہ اس حیلہ مذکورہ میں ایک کار ثواب کا آخرت شروع کر کے فاسد کرنا پڑتا ہے حالانکہ یہ خود مکروہ ہے چنانچہ

اللہ تعالیٰ نے منع فرمایا کہ لا تبطلوا اعمالکم یعنی اپنے کاموں کو باطل مت کرو پس احسن یہ ہے کہ سنت شروع کرے پھر دو بارہ فرض کے واسطے تکبیر کہے پس اس تکبیر سے سنت سے خارج ہو کر فریضہ نماز کا شروع کرنے والا ہو جائے گا اور عمل کا فاسد کرنے والا بھی نہ ہوگا بلکہ ایک عمل سے دوسرے عمل کی طرف تجاوز کرنے والا ہوگا کذا فی المحیط۔

نئی فصل مسائل زکوٰۃ میں

ایک شخص کے پاس اس کی ملک کے دوسو درہم ایسے شرائط کے ساتھ موجود ہیں کہ اس پر زکوٰۃ واجب ولازم آتی ہے اور اس نے چاہا کہ مجھ پر زکوٰۃ لازم نہ آئے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ سال پورا ہونے سے ایک روز پہلے ایک درہم صدقہ کر دے تاکہ سال کے تمام ہونے پر نصاب ناقص ہو یا سال تمام ہونے سے ایک روز پہلے ایک درہم اپنے فرزند صغیر کو ہبہ کر دے یا اپنے سب درہم اپنے فرزند صغیر کو۔

۔ ۔ ۔ بقول ظاہر یہی ہے اس واسطے کہ درصورتیکہ خشک ہو جانا شرط ہو تو دھودینا اور دھونا دونوں یکساں ہو گئے پس ظاہر امراد خشک ہو جانے سے یہ ہے کہ یہ ریت وغیرہ اس کو چوس جائے واللہ اعلم ۱۲ منہ ۔

یہ اقوال ہمارے زمانہ میں ایسی جزئیات میں اختلاف شدید ہو گیا ہے اور اکثر مسجدوں میں اس کی بہت مناقشات ہوتے ہیں؛ اور باہمی اتفاق و الفت جو باعث رحمت الہی ہے اور جمع و جماعت کے امور توفیقی کے سوائے یہ بھی فائدہ ہے کہ لوگ و فتاویٰ فاتحین ہو کر باہم متامس و مشفق ہوں۔ سو یہاں اس کے برعکس ظاہر ہوتا ہے اللہ تعالیٰ رحم فرمادے، بہر حال صورت یہ ہے کہ احادیث صحیحہ سے یہ ثابت ہوتا ہے کہ نماز فجر ہونے کے وقت اور کوئی نماز نہ پڑھنی چاہئے لیکن متاخرین مشائخ نے سنت فجر پڑھ کر جماعت میں داخل ہونے کی اجازت دے دی ہے اور اگر وہ

شخص سنت کو چھوڑ کر فرض میں داخل ہو گیا تو احادیث صحیحہ کے موافق نماز فجر کی ایسی نماز نہیں پڑھ سکتا ہے اور اس مسئلہ میں اجتہادی تقریریں، بہت دراز ہیں اور اہل زمانہ کی سستی نامور دین میں ظاہر ہے پس اگر اہل فتاویٰ قول پر فتویٰ دیتے ہیں اور سنت بالکل ترک ہو جائے تو خلاف فقاہت حالانکہ شیخ کو حسب حیثیت یکساں مقلد شمار کرتے ہیں، اللہ پاک توفیق عطا فرمائے تو اہل ایمان و اسلام کو چاہئے کہ اگر بفقہ اتفاق نہیں کرتے ہیں تو ان دونوں حیلوں میں سے کوئی حیلہ اختیار کریں ۱۲۔

...or gifts it or spreads his dirhams among his children, then Zakat will not be obligatory. And Sheikh Imam Khassaf said that some of our companions considered using a stratagem (Hilah) for the cancellation (Isqat) of Zakat to be disliked (Makruh), while others have permitted it. And Sheikh Shams al-Aimma Halwani stated that the one who considered it disliked is Imam Muhammad bin al-Hasan (1), and the one who permitted it is Imam Abu Yusuf. Khassaf mentioned the stratagem for the cancellation of Zakat and stated (2) that the intent behind this is that Zakat should not become obligatory in the first place, not that it becomes obligatory and then falls off (is canceled).

Translator's Note ☆ Furthermore, stratagems for the cancellation of Zakat and the avoidance of Riba, etc., are also reported from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him). However, regarding the stratagem for the cancellation of Zakat, great scholars like Sadr al-Sharia and others have criticized Imam Abu Yusuf. But the truth is that Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) is a person of high standing, and criticizing a Mujtahid is futile, although it is not necessary that a Mujtahid must adopt a matter that he finds contrary to explicit texts. The translator (may Allah forgive him) holds the view that although he does not approve of criticizing Imam Abu Yusuf—because a Mujtahid’s view is based on exhaustive effort and Ijtihad, and is correct, true, and sincere—it is hoped that he will receive reward. This is supported by the story narrated from the most excellent scholar of his time, the most accomplished of his contemporaries, Sheikh Zain al-Millah wa al-Din Abu Bakr Nabaldi (may Allah have mercy on him), that he saw in a dream that a Shafi'i scholar criticized Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) in the blessed gathering of the Prophet (peace and blessings be upon him), saying that Abu Yusuf permitted the stratagem for the cancellation of Zakat. The Prophet (peace and blessings be upon him) replied, "What Abu Yusuf has permitted is truth and righteousness."

In summary, the opinion of Imam Abu Yusuf is not the preferred one, and our scholars have adopted the view of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) so that no harm comes to the poor. Because if such stratagems were permitted, the poor would not receive Zakat on any property or goods. For instance, someone with grazing livestock could exchange them for other animals one day before the year ends to avoid Zakat. Thus, the calculation of the year would be disrupted, or he could gift the Nisaab (threshold) to someone he trusts and then take it back after the year is complete. This would result in harm to the poor. Sheikh Imam Shams al-Aimma

Halwani said that Imam Muhammad mentioned two issues in 'Kitab al-Iman' and showed the path of stratagem in both, even though in both cases the right prescribed by the Shari'ah is canceled. One is that if a person has an expiation (Kaffara) for an oath and owns a servant, he is not required to observe fasts to pay the expiation. Imam Muhammad said if he sold the servant or gifted him and then canceled the sale or took back the gift, his expiation would be fulfilled through the fasts while the servant remained in his ownership. The second issue is that if a person has an expiation for an oath and possesses enough grain to pay it but also has debt, it is not permissible for him to pay the expiation by fasting because food is available to him.

(1) And the intent of Imam Muhammad by the word 'Makruh' is 'Haram' (forbidden), and this is the most correct opinion and is in accordance with the majority of Islamic scholars. (2) This intention itself is a matter for consideration, and a beneficial stratagem can be used to prevent it from becoming obligatory and then falling off.

को हिबा (दान) कर दे या अपने कुछ दिरहम अपनी औलाद पर फैला दे तो ज़कात वाजिब नहीं होगी। और शेख इमाम खसाफ ने फरमाया है कि हमारे कुछ सहाबा ने जकात को गिराने (इसाक़ाते ज़कात) के लिए बहाना (हिला) करने को मकरूह (नापसंद) समझा है और कुछ ने इसकी इजाजत दी है। और शेख शमुल आइम्मा हलवाई ने बयान किया है कि जिन्होंने इसे मकरूह समझा है वे इमाम मुहम्मद बिन अल-हसन (१) हैं और जिन्होंने इजाजत दी है वे इमाम अबू यूसुफ हैं, और खसाफ ने जकात को गिराने के बहाने (हिला-ए-इसाक़ाते ज़कात) का जिक्र किया है और फरमाया (२) है कि इससे मुराद यह है कि जकात वाजिब न होने पाए, न कि यह कि वाजिब होकर फिर खत्म हो जाए।

अनुवादक की टिप्पणी ☆ इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाहि अलैह से जकात गिराने, सूद से बचने के बहाने आदि भी वर्णित हैं, लेकिन जकात गिराने के बहाने पर सदरुश्शरीया आदि बड़े मशायख ने इमाम अबू यूसुफ पर आलोचना की है। लेकिन सच्चाई यह है कि इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाहि अलैह बड़े पायदान के व्यक्ति हैं और मुजतहिद पर आलोचना करना बेकार है, हालांकि यह जरूरी नहीं कि जो बात मुजतहिद स्पष्ट नसों (नस्स-ए-शरी) के खिलाफ पाए उसे वह हर हाल में अपनाए। अनुवादक (अल्लाह उसकी रक्षा करे) की राय यह है कि यद्यपि वह भी इमाम अबू यूसुफ की आलोचना करना पसंद नहीं करता, क्योंकि मुजतहिद का नजरिया पूरी कोशिश और इज्तिहाद के साथ सही, हक और सच पर आधारित होता है और उम्मीद है कि उसे सवाब (पुण्य) मिलेगा। इसका समर्थन इस घटना से होता है जो अपने जमाने के श्रेष्ठ विद्वान शेख ज़ैनुल मिल्लत वद्दीन अबू बक्र नाबलदी रहमतुल्लाहि अलैह से वर्णित है कि उन्होंने सपने में देखा कि एक शाफई मजहब के विद्वान ने रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की महफिल में इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाहि अलैह पर इस बात पर आलोचना की कि उन्होंने जकात गिराने के बहाने (हिला) को जायज रखा है, तो नबी करीम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फरमाया कि जो अबू यूसुफ ने जायज रखा है वह हक और सच है।

कुल मिलाकर, इमाम अबू यूसुफ का कौल (मत) स्वीकार्य नहीं है और हमारे मशायख ने इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाहि अलैह के मत को अपनाया है ताकि गरीबों को नुकसान न हो। क्योंकि अगर ऐसे बहाने जायज हो गए, तो उन्हें किसी भी माल की जकात नहीं मिल पाएगी। क्योंकि जिसके पास चराई के जानवर हैं, वह साल पूरा होने से एक दिन पहले उन्हें दूसरे जानवरों से बदल लेगा तो वह

जकात देने से बच जाएगा। इस तरह साल का हिसाब खत्म हो जाएगा या वह अपने निसाब को किसी भरोसेमंद आदमी को दान (हिबा) कर देगा और साल पूरा होने के बाद वापस ले लेगा। इससे गरीबों को नुकसान होगा। शेख इमाम शमुल आइम्मा हलवाई ने कहा है कि इमाम मुहम्मद ने 'किताबुल ईमान' में दो मसले जिक्र किए हैं और दोनों में बहाने (हिला) का रास्ता बताया है, बावजूद इसके कि दोनों में शरीअत का हक खत्म होता है। एक यह है कि किसी व्यक्ति पर कसम का कफ़्फ़ारा हो और उसके पास एक नौकर (खादिम) हो, तो उसके लिए रोजे रखकर कफ़्फ़ारा देना जरूरी नहीं है। उन्होंने फरमाया कि अगर उसने खादिम को बेच दिया या दान कर दिया और बाद में सौदा वापस ले लिया या दान वापस ले लिया, तो उसके रोजे से कफ़्फ़ारा अदा हो गया और खादिम उसकी मिल्कियत में रहा। इमाम मुहम्मद ने बहाने का रास्ता बताया। दूसरा मसला यह है कि किसी व्यक्ति पर कसम का कफ़्फ़ारा है और उसके पास इतना अनाज है कि वह कफ़्फ़ारा दे सके और उस पर कर्ज भी है, तो उसके लिए रोजे रखकर कफ़्फ़ारा अदा करना जायज नहीं है क्योंकि उसके पास खाना मौजूद है।

(१) इमाम मुहम्मद का 'मकरूह' शब्द से मतलब 'हराम' है और यही सही मत है और इस्लाम के अधिकांश विद्वानों के अनुकूल है। (२) यह नीयत स्वयं विचारणीय है और واجب होकर ساقط (खत्म) होने के लिए लाभदायक बहाना इस्तेमाल किया जा सकता है।

کو ہبہ کر دے یا اپنے بعض دراہم اپنی اولاد پر پھیلائے پس زکوٰۃ واجب نہ ہوگی اور شیخ امام خصاف نے فرمایا کہ ہمارے بعض صحاب نے اسقاطِ زکوٰۃ کے واسطے حیلہ کرنے کو مکروہ جانا ہے اور بعض نے رخصت دی ہے اور شیخ شمس الائمہ حلوائی نے بیان کیا کہ جس نے مکروہ جانا ہے وہ امام محمد بن الحسن (۱) ہیں اور جس نے اجازت دی ہے وہ امام ابو یوسف ہیں اور خصاف نے حیلہ اسقاطِ زکوٰۃ کو ذکر کیا اور فرمایا (۲) کہ اس سے مراد یہ ہے کہ زکوٰۃ واجب نہ ہونے پائے اور یہ مراد نہیں ہے کہ واجب ہو کر ساقط ہو جائے۔ قال المترجم ☆

نیز امام ابو یوسفؒ رحمتہ اللہ علیہ سے اسقاطِ زکوٰۃ وحیلہ دفعِ ربا وغیرہ بھی منقول ہیں لیکن حیلہ اسقاطِ زکوٰۃ میں صدر الشریعہ وغیرہ مشائخِ کبار نے امام ابو یوسفؒ پر تشنیع کی ہے مگر حق یہ ہے کہ امام ابو یوسفؒ رحمتہ اللہ علیہ بڑے پایہ کے آدمی ہیں اور مجتہد پر تشنیع کرنا بیکار ہے اگرچہ یہ ضروری نہیں ہے کہ جو بات مجتہد کے خلافِ صریح نصوص پائے اس کو خواہ مخواہ اختیار ہی کرے اور تہیہ مترجم عفا اللہ عنہ ہے اگر چہ وہ یہ بھی پسند نہیں کرتا ہے کہ امام ابو یوسفؒ پر طعن کیا جائے کیونکہ مجتہدِ نظر بکمالِ کوشش و اجتہاد صحیح و حق و صدق ہے امید ہے کہ ثواب ملے گا ونظر برین مؤید اس کے وہ حکایت ہے جو افضل علمائے زمانہ خود اکملِ عارفان عصر خویش شیخ زین الملۃ والدین ابو بکر نابلدی رحمہ اللہ تعالیٰ سے حکایت کی گئی ہے کہ انہوں نے خواب میں دیکھا کہ ایک عالمِ شافعی مذہب نے سیدِ عالم فخرِ آدم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کی مجلسِ شریف میں ابو یوسفؒ رحمۃ اللہ علیہ پر طعن کیا کہ ابو یوسفؒ نے حیلہ اسقاطِ زکوٰۃ کو جائز رکھا ہے تو حضرت افضل البشر صلوات اللہ تعالیٰ علیہ و آلہ وسلم نے فرمایا کہ جوابو یوسفؒ نے جائز رکھا وہ حق یا صدق ہے بخدا ذکر اہتمستانی واللہ اعلم بالجملہ قول امام ابو

یوسفؒ مختار نہیں ہے اور ہمارے مشائخ نے امام محمدؒ رحمۃ اللہ علیہ کا قول اختیار کیا ہے تاکہ فقیروں سے مضرت دور رہے کیونکہ درصورتِ جواز ایسے حیلہ کے ان کو نقدی یا غیر نقدی کسی مال واسباب کی زکوٰۃ میسر نہ آئے گی اس واسطے کہ جس کے پاس چرائی کے چوپائے ہوں وہ سال تمام ہونے سے ایک روز پہلے ان کو جنس یا غیر جنس کے جانوروں سے بدل لینے سے کچھ بھی عاجز نہ ہوگا۔ پس سال کی تمام میت کا حکم منقطع ہو جائے گا یا اس نصاب کو کسی ایسے آدمی کو ہبہ کر دے گا جس پر اس کا اعتماد ہو گا پھر سال کے دن پورے ہونے کے بعد اپنی ہبہ سے رجوع کر لے گا پس سال کا شمار اسی وقت سے ہوگا جس وقت اس نے رجوع کرکے، آہنہ کر لیا ہے اور جتنے ایام پہلے گزرے ہیں ان کا اعتبار نہ رہے گا اسی طرح دوسرے سال بھی کر لے گا جب سال ختم ہونے کو ہوگا تب بھی ایک روز پہلے ایسا ہی کرے گا علیٰ ہذا ہر سال ایسا ہی کرے گا پس اس کا نتیجہ یہ نکلا کہ فقیروں کو ضرر پہنچے اور شیخ امام شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا کہ امام محمدؒ نے کتاب الایمان میں دو مسائل ذکر کیے ہیں اور دونوں میں حیلہ کی راہ بتائی ہے باوجود آنکہ دونوں میں حیلہ سے حق شارع ساقط ہوتا ہے ایک یہ ہے کہ ایک شخص پر کفارہ قسم عائد ہو اور اس کے پاس ایک خادم ہے تو اس کو روانہیں ہے کہ روزے رکھ رکھ کر کفارہ ادا کرے پھر فرمایا کہ اگر اس نے خادم کو فروخت کیا یا ہبہ کر دیا پھر کفارہ کے روزے رکھ کے پھر بیع کا اقالہ کر لیا یا ہبہ سے رجوع کر لیا تو روزے سے اس کا کفارہ ادا ہو گیا اور خادم اس کی ملک رہا پس امام محمدؒ نے وجہ حیلہ کی راہ بتائی دوسرا مسئلہ یہ ہے کہ ایک شخص پر قسم کا کفارہ ہے اور اس کے پاس اس قدر اناج ہے کہ جس سے کفارہ پورا دے سکتا ہے اور اُس پر قرض بھی ہے تو اس کو کفارہ قسم روزے رکھ کر ادا کرنا جائز نہیں ہے اس واسطے کہ اس کے پاس طعام موجود ہو اور وہ کفارہ کے واسطے روزے رکھے (۱) اور مراد امام محمدؒ کی لفظ مکروہ سے حرام ہے اور یہی قول اصوب ہے اور جماہیر علمائے اسلام و ایمان کے موافق ہے ۱۲

منہ (۲) یہ نیت خود محل تامل ہے اور واجب ہو کر ساقط ہو جانے کے واسطے سود مند حیلہ کیا جا سکتا ہے ۱۲ منہ

It is also imagined that one might seek relief from Kaffarah (expiation) by giving food, even though he is in debt. Then it was said that if he gave the grain towards his debt first, and then observed the Kaffarah fasts, it is permissible; thus, a way of trickery (Hilah) was shown. If this permission for a Hilah comes from Imam Muhammad, there would be two narrations regarding Zakat. A person owes some wealth to a poor person, and the creditor wanted to consider the amount owed to him as having been given to the poor person from his Zakat, thereby accounting for it in his Zakat—meaning, imagining that the debt owed to him has become the Zakat of his wealth. It is well-known among our companions that Zakat cannot be paid from a debt (Dain) using the actual wealth (Ain), nor can the Zakat of another debt be paid from this debt. However, the Hilah for this is that the creditor should give the debtor, from his actual wealth (Ain), an amount equal to what the debtor owes him, with the intention of paying Zakat on his wealth. Then, the aforementioned debtor should take possession of it and give it back to the creditor in payment of the debt he owes him; this is permissible. It is mentioned in the Nawadir that when this issue was asked of Imam Muhammad, he replied that giving to another is better than giving to him (the debtor), and our scholars (may Allah have mercy on them) used to employ this Hilah with their bankrupt debtors and saw no objection to it. If the creditor fears that if he gave the Zakat to the debtor equal to the debt amount and the debtor refused to pay the debt, what should he do? Such fear should not exist, because he can reach out and take this wealth from him at that very moment in payment of his debt, as he has gained control over the object of his right. If the debtor refused to give it back or allow him to take it, he can take the matter to the Qadi (judge) immediately, and the Qadi will force him to pay the debt. Another Hilah is for the creditor to ask the debtor from the start to appoint one of his servants as an agent to receive the Zakat of his wealth from him on his behalf, and also appoint him as an agent to pay the debt to the creditor. Thus, when the agent takes possession, this wealth will belong to his principal (the debtor), and since the same agent is also authorized for the debt, he should pay this wealth to his principal’s creditor by order of the agency.

Sheikh Imam Shams al-A'imma al-Halwani stated that the best opinion regarding the Hilah is that the debtor should be given an amount from the creditor's actual wealth as Zakat, slightly more than the amount he owes, so that he can pay off the debt in full and have something left over to sustain himself. This prevents the suspicion in the debtor's heart that the creditor might not fulfill his promise. If there are two joint creditors for this debt—for example, two people owed 1,000 dirhams by one person

—and one creditor wants to employ the aforementioned Hilah for his share and collects from the debtor, then the second creditor would have the right to claim his share from what the first creditor collected. If the first creditor wants to prevent the other from getting a share of what he collected, the Hilah is for him to give the debtor an amount equal to the debt from his actual wealth with the intention of Zakat, then have the debtor give that amount back to him as charity (Sadaqah) from the debt, and then have the debtor acknowledge what he has collected. This will be valid, and the other creditor will have no right to participate in what the first creditor collected. Another method is for the debtor to borrow an amount equal to the share of that creditor from someone else, take possession of it, and gift it to that creditor. Then, the creditor takes possession of it and gives it back to the debtor with the intention of Zakat on his wealth, and then this creditor absolves the debtor of his share of the debt. Thus, the other creditor will have no way to claim any part of it.

Note: i.e., according to one narration, the Hilah and its justification are permissible, but according to Imam Muhammad, this is a narrated opinion, not a general license for Hilah.

और यह भी मुतख़य्यल (सोचा गया) है कि खाना देकर कफ़्फ़ारा से नजात पाए हालाँकि उस पर कर्ज़ा है। फिर फ़रमाया कि अगर उसने अनाज को पहले अपने कर्ज़े में दे दिया, फिर कफ़्फ़ारा-ए-क़सम के रोज़े रखे तो जायज़ है। पस इसमें हिला (युक्ति) की राह बताई। अगर यह इमाम मुहम्मद की तरफ़ से हिला की इजाज़त हो तो ज़कात के बाब में दो रिवायतें हो जाएंगी। एक शख़्स पर कुछ माल एक फ़क़ीर पर आता है, तो क़र्ज़ख्वाह ने चाहा कि जिस क़दर उस पर आता है, उसी क़दर अपने माल को ज़कात में से उसको दिया तसव्वुर करके अपनी ज़कात में महसूब (शुमार) करे, यानी तसव्वुर करे कि जो उस पर कर्ज़ा है, वह मेरे माल की ज़कात हो गया। तो हमारे असहाब से मारूफ है कि ज़कात माल-ए-ऐन (नकद/वस्तु) की दीन (कर्ज़) से अदा नहीं होगी और न दूसरे दीन की ज़कात इस दीन से अदा होगी, मगर इसका हिला यह है कि क़र्ज़ख्वाह उसको माल-ए-ऐन में से उसी क़दर माल, जिस क़दर उस पर आता है, अपने माल की ज़कात की नियत से दे दे। फिर क़र्ज़दार मजकूर उस पर क़ब्ज़ा करके फिर उसको उस कर्ज़े की अदायगी में, जो उस पर कर्ज़ा है, उस क़र्ज़ख्वाह को दे दे, तो जायज़ है। और नवादिर में मजकूर है कि इमाम मुहम्मद से यह मसला दरियाफ़्त किया गया तो फ़रमाया कि दूसरे को देने से उसका देना अफ़ज़ल है और हमारे मशाइख (र.) अपने मुफ़लिस क़र्ज़दारों के साथ इस हिला का बर्ताव करते थे और इसमें कुछ मुज़ाइक़ा (हरज) नहीं समझते थे। और अगर उसको यह ख़ौफ़ हो कि अगर उसने क़र्ज़दार को बक़दर-ए-क़र्ज़ा के ज़कात में से दिया और उसने अदायगी-ए-क़र्ज़ा से इनकार किया तो क्या करेगा, तो ऐसा ख़ौफ़ नहीं होना चाहिए क्योंकि वह हाथ बढ़ाकर उसी वक़्त उससे यह माल अपने कर्ज़े की अदायगी में ले सकता है, इस वास्ते कि उसने अपने हक़ की जिन्स पर क़ाबू पा लिया है। और अगर क़र्ज़दार ने उसको रद्द किया और न लेने दिया तो उसी दम क़ाज़ी के पास मुराफ़ा (मुक़दमा) कर सकता है कि क़ाज़ी उसको अदायगी-ए-क़र्ज़ा पर मजबूर करेगा। और दूसरा हिला यह है कि क़र्ज़दार मजकूर से पहले ही से कहे कि तू मेरे ख़ादिमों में से किसी को अपना वकील कर दे कि वह तेरे वास्ते मेरे माल की ज़कात मुझसे वसूल कर ले और उसको वकील कर दे कि वह तेरा कर्ज़ा तुझे अदा कर दे। पस जब वकील मजकूर क़ब्ज़ा कर लेगा तो यह माल मक़बूज़ उसके मौक्किल यानी क़र्ज़दार मजकूर की मिल्क होगा और वही वकील वास्ते कर्ज़े के भी वकील है, पस ब-हुक्म-ए-वकालत के यह माल अपने मौक्किल के क़र्ज़ख्वाह को अदा कर दे।

शेख़ इमाम शम्सुल आइम्मा हलवानी ने फ़रमाया कि सबसे बेहतर क़ौल असल हिला में यह है कि क़र्ज़दार को अपने माल-ए-ऐन में से ज़कात में इस क़दर दे कि जिस क़दर उस पर कर्ज़ा है उससे

कुछ ज़्यादा होता है कि वह कर्ज़ा पूरा अदा करे और उसके पास कुछ बाक़ी रह जाए जिससे वह अपना काम चलाए। पस उसके दिल में यह बदगुमानी न आए कि यह वादा को वफ़ा न करे। और अगर इस कर्ज़े में दो शरीक क़र्ज़ख्वाह हों, मसलन दो आदमियों का एक शख़्स पर हज़ार दिरहम कर्ज़ा हुआ और एक क़र्ज़ख्वाह ने अपने हिस्से में इस हिला-ए-मजकूर का बर्ताव करना चाहा और क़र्ज़दार मजकूर से वसूल किया, फिर दूसरे शरीक ने चाहा कि शरीक-ए-मजकूर ने जो कुछ वसूल किया है उसमें से अपना हिस्सा रसीद बना ले तो उसको बना लेने का इख़्तियार होगा। फिर अगर शरीक ने यह चाहा कि ऐसी सूरत निकले कि शरीक-ए-दीगर उसके वूसूल-याफ़्ता में से हिस्सा न कर सके तो उसका हिला यह है कि क़र्ज़दार को बक़दर-ए-क़र्ज़ा के अपने माल-ए-ऐन से ज़कात की नियत करके दे दे, फिर क़र्ज़दार को कर्ज़े में से अपना हिस्सा सदक़ा दे दे, फिर क़र्ज़दार मजकूर उसको जो कुछ उसने वसूल किया है कह दे, पस यह सही होगा और जो कुछ शरीक ने वसूल किया है उसमें दूसरे शरीक को शिरकत करने का इस्तहक़ाक़ न होगा। और दूसरा तरीक़ा यह है कि क़र्ज़दार किसी शख़्स से बक़दर-ए-हिस्सा उस शरीक के माल क़र्ज़ ले और क़ब्ज़ा करके उस शरीक को हिबा कर दे, फिर क़ब्ज़ा करके यह शरीक उसको क़र्ज़दार को अपने माल की ज़कात की नियत करके दे दे, फिर उस क़र्ज़दार को यह शरीक अपने हिस्से-ए-क़र्ज़ा से बरी कर दे, पस दूसरे शरीक को उसकी जानिब कोई राह न होगी।

اور نیز متخیل ہے کہ کھانا دے کر کفارہ سے نجات پائے حالانکہ اس پر قرضہ ہے پھر فرمایا کہ اگر اس نے اناج کو پہلے اپنے قرضہ میں دے دیا پھر کفارہ قسم کے روزے رکھے تو جائز ہے پس اس میں حیلہ کی راہ بتائی پس اگر یہ امام محمد کی طرف سے حیلہ کی اجازت ہو تو باب زکوٰۃ میں دو روائتیں ہو جائیں گی۔ ایک شخص پر کچھ مال ایک فقیر پر آتا ہے پس قرض خواہ نے چاہا کہ جس قدر اس پر آتا ہے اسی قدر اپنے مال کو زکوٰۃ میں سے اس کو دیا تصور کر کے اپنی زکوٰۃ میں محسوب کرے یعنی تصویر کرے کہ جو اس پر قرضہ ہے وہ میرے مال کی زکوٰۃ ہو گیا تو ہمارے اصحاب سے معروف ہے کہ زکوٰۃ مال عین کی دین سے ادا نہ ہوگی اور نہ دوسرے دین کی زکوٰۃ اس دین سے ادا ہوگی مگر اس کا حیلہ یہ ہے کہ قرض خواہ اس کو مال عین میں سے اسی قدر مال جس قدر اس پر آتا ہے بہ نیت اپنے مال کے زکوٰۃ کے دے دے پھر قرض دار مذکور اس پر قبضہ کر کے پھر اس کو اس قرضہ کی ادائی میں جو اس پر قرضہ ہے اس قرض خواہ کو دے دے تو جائز ہے اور نوادر میں مذکور ہے کہ امام محمد سے یہ مسئلہ دریافت کیا گیا تو فرمایا کہ دوسرے کو دینے سے اس کا دینا افضل ہے اور ہمارے مشائخ رحمہم اللہ میں اپنے مفلس قرض داروں کے ساتھ اس حیلہ کا برتاؤ کرتے تھے اور اس میں کچھ مضائقہ نہیں سمجھتے تھے اور اگر اس کو یہ خوف ہو کہ اگر اس نے قرض دار کو بقدر قرضہ کے زکوٰۃ میں سے دیا اور اس نے ادائے قرضہ سے انکار کیا تو کیا کرے گا تو ایسا خوف نہیں چاہیے کیونکہ وہ ہاتھ بڑھا کر اسی وقت اس سے یہ مال اپنے قرضہ کی ادائی میں لے سکتا ہے اس واسطے کہ اس نے اپنے حق کی جنس پر قابو پا لیا ہے اور اگر قرض دار نے اس کو رد کا اور نہ لینے دیا تو اسی دم قاضی کے پاس مرافہ کر سکتا ہے کہ قاضی اس کو ادائے قرضہ پر مجبور کرے گا اور دوسرا حیلہ یہ ہے کہ قرض دار مذکور سے پہلے ہی سے کہے کہ تو میرے خادموں میں سے کسی کو اپنا وکیل کر دے

کہ وہ تیرے واسطے میرے مال کی زکوٰۃ مجھ سے وصول کر لے اور اس کو وکیل کر دے کہ وہ تیرا قرضہ تجھے ادا کر دے پس جب وکیل مذکور قبضہ کر لے گا تو یہ مال مقبوض اس کے موکل یعنی قرض دار مذکور کی ملک ہوگا اور وہی وکیل واسطے قرضہ کے بھی وکیل ہے پس بحکم وکالت کے یہ مال اپنے موکل کے قرض خواہ کو ادا کر دے گا۔

شیخ امام شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ سب سے بہتر قول اصل حیلہ میں یہ ہے کہ قرض دار کو اپنے مال عین میں سے زکوٰۃ میں اس قدر دے کہ جس قدر اس پر قرضہ ہے اس سے کچھ زیادہ ہوتا ہے کہ وہ قرضہ پورا ادا کرے اور اس کے پاس کچھ باقی رہ جائے جس سے وہ اپنا کام چلائے پس اس کے دل میں یہ بدگمانی نہ آئے کہ یہ وعدہ کو وفا نہ کرے اور اگر اس قرضہ میں دو شریک قرض خواہ ہوں مثلاً دو آدمیوں کا ایک شخص پر ہزار درم قرضہ ہوا اور ایک قرض خواہ نے اپنے حصہ میں اس حیلہ مذکور کا برتاؤ کرنا چاہا اور قرض دار مذکور سے وصول کیا پھر دوسرے شریک نے چاہا کہ شریک مذکور نے جو کچھ وصول کیا ہے اس میں سے اپنا حصہ رسید بنا لے تو اس کو بنا لینے کا اختیار ہوگا۔ پھر اگر شریک نے یہ چاہا کہ ایسی صورت نکلے کہ شریک دیگر اس کے وصول یافتہ میں سے حصہ نہ کر سکے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ قرض دار کو بقدر قرضہ کے اپنے مال عین سے زکوٰۃ کی نیت کر کے دے دے پھر قرض دار کو قرضہ میں سے اپنا حصہ صدقہ دے دے پھر قرض دار مذکور اس کو جو کچھ اس نے وصول کیا ہے کہہ دے پس یہ صحیح ہوگا اور جو کچھ شریک نے وصول کیا ہے اس میں دوسرے شریک کو شرکت کرنے کا استحقاق نہ ہوگا اور دوسرا طریقہ یہ ہے کہ قرض دار کسی شخص سے بقدر حصہ اس شریک کے مال قرض لے اور قبضہ کر کے اس شریک کو ہبہ کر دے پھر قبضہ کر کے یہ شریک اس کو قرض دار کو اپنے مال کی زکوٰۃ کی نیت کر کے دے دے پھر اس قرض دار کو یہ

شریک اپنے حصہ قرضہ سے بری کر دے پس دوسرے شریک کو اس کی جانب کوئی راہ نہ ہوگی۔

۱۔ یعنی ایک روایت کے موافق حیلہ اور اسکا جواز جائز ہوگا مگر امام محمد کے نزدیک یہ ایک مرویان قول ہے نہ اجازت حیلہ

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 10 ..... (303) ..... Kitab-ul-Hiyal

Issue If a person owes Zakat and wishes to provide a shroud (kafan) for a deceased person using Zakat funds, this is not permissible. The legal device (hilah) for this is to give the Zakat money to a poor person from the deceased's family, who will then use it to provide the shroud for the deceased. Thus, the original donor will receive the reward for Zakat, and the person who provided the shroud will receive the reward for shrouding the deceased. Similarly, for all charitable acts where 'tamlik' (transfer of ownership) is not achieved—meaning, in spending Zakat money, if ownership is not transferred to another—such as the construction of mosques, bridges, or inns (rabat), which are not permissible to fund directly with Zakat due to the lack of 'tamlik', the solution is to give the equivalent amount of Zakat to a poor person and then instruct them to spend it on these projects. In this way, the donor receives the reward for Zakat, and the poor person receives the reward for building the mosque, bridge, etc.

In Fatawa Abu al-Layth, it is stated that there is 'dead land' (mawat) on the banks of the Jayhun. If a group has revived it, the Sultan has the right to take 'Ushr' (a tenth) from its produce. This ruling applies specifically according to Imam Muhammad's opinion because, in his view, the water of the Jayhun is 'Ushri' (taxable), and the collection of produce (1) is based on the water. If there is a 'rabat' (inn) there and the Sultan has declared some (wealth) for it as 'mubah' (permitted/exempted), it is not permissible to use it directly, but the caretaker (mutawalli) has the authority to spend it on the inn. The legal device is to give that amount to the poor, have the poor give it back to the mutawalli, and then have the mutawalli spend it on the inn. This is according to 'Zakhira'.

Rahmuni Section Issues regarding Fasting If someone has made two consecutive months of fasting obligatory (2) upon themselves, and when they fasted both months of Sha'ban consecutively, suddenly one day of Sha'ban was lost (the month was shorter), the solution is to travel the distance of a 'journey' (3) and perform the first fast of the month of Ramadan, including it in the obligatory fasts without the intention of 'nadhr' (vow). If a person wishes to pay the 'fidyah' (expiation) for their father's missed fasts or prayers, but the person is poor, they should give wheat (4) to a poor person, then request it back as a gift (hiba). Then, give that same wheat back to them for the next missed fast or prayer, and again request it back as a gift for the third fast or prayer, and so on, until all fasts and prayers are fulfilled. This is found in 'Fatawa Sirajiya'. In 'Uyun', it is stated that if a person named Zaid swore that if he

fasted during this Ramadan, his wife would be given three divorces, and he wanted not to break his oath, the solution is for him to travel continuously during this month and break his fasts (iftar). This is according to 'Tatar Khaniya'.

मसला एक व्यक्ति पर जकात है, उसने चाहा कि जकात के माल से किसी मृतक (मयत) का कफन दे दे, तो यह जायज नहीं है। इसका उपाय (हीला) यह है कि मयत के परिवार में से जो गरीब हो, उसे जकात का माल दे दे, ताकि वह उससे मयत को कफन दे सके। इस प्रकार उस व्यक्ति को जकात का सवाब (पुण्य) मिलेगा और जिसने कफन दिया है, उसे मयत को कफन देने का सवाब मिलेगा। इसी प्रकार जितने भी नेक काम हैं जिनमें 'तम्लीक' (मालिकाना हक देना) नहीं पाई जाती—यानी जकात का माल खर्च करते समय किसी दूसरे को उसका मालिक बनाना नहीं होता—जैसे मस्जिदों का निर्माण, पुल बनाना, सरायों (रबात) का निर्माण आदि, और 'तम्लीक' न होने के कारण जकात का माल इनमें खर्च करना जायज नहीं है, तो इन सबमें यही उपाय है कि जकात के बराबर राशि किसी गरीब को दे दे, फिर उससे उन कामों में खर्च करने को कह दे। इस तरह देने वाले को जकात का सवाब होगा और उस गरीब को मस्जिद या पुल आदि बनाने का सवाब होगा।

फतावा अबुल-लैस में है कि जीहून के किनारे 'जमीन-ए-मवात' (बंजर भूमि) है। यदि किसी समूह ने उसे आबाद किया, तो सुल्तान को अधिकार होगा कि उसकी पैदावार से 'उशर' (दसवां हिस्सा) ले ले। यह हुक्म केवल इमाम मोहम्मद के कथन पर सही बैठता है क्योंकि उनके नजदीक जीहून का पानी 'उशारी' है, और पैदावार (1) लेने का आधार पानी ही है। यदि वहां कोई सराय (रबात) हो और सुल्तान ने उसके लिए कुछ (माल) माफ (मुबाह) किया हो, तो (सीधे खर्च करना) जायज नहीं है, लेकिन मुतवल्ली को यह अधिकार होगा कि वह इसे सराय में खर्च करे। इसका उपाय यह है कि जितनी राशि सराय के लिए माफ की गई है, उतनी गरीबों को दे दी जाए, फिर गरीब लोग उसे मुतवल्ली को वापस दे दें, और मुतवल्ली उसे सराय में खर्च करे। यह 'जखीरा' में है।

रहमुनी फसल रोजे के मसाइल यदि किसी ने लगातार दो महीने के रोजे अपने ऊपर अनिवार्य (2) कर लिए और जब शाबान के दोनों महीने लगातार रोजे रखे, फिर अचानक शाबान का एक दिन कम हो गया, तो इसका उपाय यह है कि वह 'मसाफत-ए-सफर' (3) की दूरी तक यात्रा करे और रमजान का पहला रोजा अपने अनिवार्य किए गए रोजों में शामिल करके बिना 'नज़्र' (मान्यता) की नियत के रोजा रख ले। यदि कोई व्यक्ति अपने पिता के छूटे हुए रोजों या नमाजों का फिदिया अदा करना चाहता है, लेकिन वह व्यक्ति गरीब है, तो उसे चाहिए कि दूसरे गेहूं (4) किसी गरीब को दे दे, फिर उससे 'हबा' (दान) के तौर पर मांग ले। फिर वही गेहूं दूसरे रोजे या नमाज की कजा (छूटे हुए) के लिए उसे दे दे, फिर उससे हबा मांगकर तीसरे रोजे या नमाज के लिए दे दे, इसी प्रकार जब तक सब रोजे

और नमाजें अदा न हो जाएं। यह 'फतावा सिराजिया' में है। 'अयून' में है कि यदि किसी व्यक्ति (जैद) ने कसम खाई कि यदि उसने इस रमजान में रोजे रखे तो उसकी पत्नी को तीन तलाक, फिर उसने चाहा कि कसम न टूटे (हानिस न हो), तो इसका उपाय यह है कि वह इस महीने में निरंतर यात्रा करे और रोजे न रखे (इफ्तार करे)। यह 'तातारखोनिया' में है।

مسئلہ ایک شخص پر زکوٰۃ ہے اس نے چاہا کہ مال زکوٰۃ سے کسی میت کا کفن دے دے تو یہ جائز نہیں ہے اور اس کا حیلہ یہ ہے کہ میت مذکور کے اہل میں سے جو فقیر ہو اس کو زکوٰۃ کا مال دے دے کہ وہ اس سے میت کو کفن دے دے گا پس اس شخص کو ثواب زکوٰۃ کا ہوگا اور جس نے کفن دیا ہے اس کو تکفین میت کا ثواب ہوگا اور علیٰ ہذا جتنے امورِ خیر ایسے ہیں جن میں تملیک نہیں پائی جاتی ہے یعنی زکوٰۃ کا مال صرف کرنے میں دوسرے کا مالک کر دینا نہیں پایا جاتا ہے جیسے عمارتِ مساجد و پل ہائے خرو در باطات وغیرہ اور بہ سببِ تملیک نہ ہونے کے زکوٰۃ کا مال صرف کرنا جائز نہیں ہے تو ان سب میں یہی حیلہ ہے کہ بقدر زکوٰۃ کے کسی فقیر کو دے دے پھر اس کو ان کاموں میں خرچ کرنے کا حکم کر لے پس دینے والے کو ثواب زکوٰۃ ہوگا اور اس فقیر کو مسجد و پل وغیرہ بنانے کا ثواب ہوگا اور فتاویٰ ابواللیث میں ہے کہ کنارہِ جیحون پر زمین موات ہے اس کو ایک قوم نے زندہ کیا تو سلطان کو اختیار ہوگا کہ اس کے غلات میں سے عشر لے لے اور یہ حکم فقط امام محمد کے قول پر ٹھیک پڑتا ہے اس واسطے کہ جیحون کا پانی ان کے نزدیک عشری ہے اور پانی ہی پر حاصلات (1) لینے کا مدار ہے اور اگر وہاں کوئی رباط ہو اس کے واسطے سلطان نے اس میں سے کچھ مباح کیا تو مباح کیا تو جائز نہیں ہے اور متولی کو یہ اختیار ہوگا کہ اس کو رباط میں صرف کرے اور حیلہ یہ ہے کہ جس قدر رباط کے واسطے مباح کرتا ہے اس مقدار کو فقیروں کو دے دے پھر فقیر لوگ اس کو متولی کو دے دیں پھر متولی اس کو رباط میں صرف کرے یہ ذخیرہ میں ہے۔

رحمونی فصل در مسائلِ روزہ اگر کسی نے پے در پے دو مہینے کے روزے اپنے اوپر لازم (2) کر لئے اور جب شعبان دونوں مہینے پے در پے روزے رکھے پھر ناگاہ آخر شعبان میں ایک دن

گھٹ گیا تو اس میں حیلہ یہ ہے کہ بقدر مسافت (3) سفر کے سفر کرے پس پہلا روزہ ماہِ رمضان کا اپنے واجب کئے ہوئے روزوں میں شامل کر کے بے نیتِ نذر روزہ رکھے۔ اگر ایک شخص نے چاہا کہ اپنے باپ کے روزوں یا نمازوں کا جو قضا ہو گیا ہے فدیہ ادا کر دے لیکن یہ شخص فقیر ہے تو اس کو چاہیے کہ دوسرے گیہوں (4) ایک فقیر کو دے پھر اس سے بطورِ ہبہ مانگ لے پھر یہی گیہوں دوسرے روزہ یا نماز کی قضا میں اس کو دے دے پھر اس سے ہبہ مانگ کر تیسرے روزہ یا نماز کے واسطے دے علیٰ ہذا القیاس یہاں تک کہ سب روزے و نمازیں قضا ہو کر ادا کر دے یہ فتاویٰ سراجیہ میں ہے۔ عیون میں ہے کہ ایک شخص زید نے قسم کھائی کہ اگر زید اس رمضان میں روزے رکھے تو اس کی جور و تین طلاق ہیں پھر اس نے چاہا کہ قسم میں حانث نہ ہو تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ اس ماہ میں برابر سفر کرے اور افطار کرے یہ تاتار خانیہ میں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol (10) (304) Kitab-ul-Hiyal (Book of Legal Stratagems)

Chapter Five: Issues regarding Hajj If an 'Afaqi' (a person living outside the Miqat of Makkah) wishes to enter Makkah Mukarramah without wearing Ihram, the legal stratagem (Hilah) is to intend to visit a place outside the Haram for some purpose that is located beyond the Miqat, such as Bustan-e-Bani Amir, etc. Since Bustan-e-Bani Amir is a place situated beyond the Miqat and outside the Haram, he may intend to go there for some work, and upon reaching there, he can enter Makkah Mukarramah without wearing Ihram. This is mentioned in Al-Zakhirah.

Chapter Six: Issues regarding Nikah (Marriage) Hind claimed that Zaid had married her, but Zaid denied this, and the woman had no witnesses. According to Imam-e-A'zam, an oath (Qasam) is not taken in matters of Nikah. The woman told the Qadi, "I cannot marry another because this man is my husband, yet he denies the Nikah. Please order him to divorce me so that I may marry someone else." Zaid cannot divorce her, as by divorcing her, he would be admitting that he had performed Nikah. In such a case, what should be done? It is narrated from Imam Zahid Ali Bazdi that the Qadi should tell the husband to say to her: "If you are my wife, then three divorces are upon you." In this case, the husband would not be admitting to the Nikah, so nothing would be incumbent upon him. And if she is truly his wife, she will be out of his Nikah, and she will have the right to marry someone else. This is in Al-Zakhirah.

Zaid claimed Nikah over Hind, and the Qadi, following the opinion of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, wanted to take an oath from Hind. The stratagem for Hind to avoid this oath is to marry someone else, because once she has married another person, the oath will not be taken for the claimant (Mudda'i). The purpose of taking the oath is to see if she refuses (Nakool) to take it, which would prove the claimant's case. However, after she has married another husband, even if she admits to the previous Nikah, her admission would not be valid. Therefore, the oath will not be taken as it would serve no purpose. If a person wishes to renew (Tajdid) the Nikah with his wife—meaning although the marriage exists, he wants to perform the offer and acceptance (Ijab-o-Qabul) again without a second Mahr becoming due—then he should do the following: If Zaid, for example, married Hind for a specific Mahr and then married her again for a different Mahr, there is a difference of opinion regarding whether a second Mahr becomes due. This issue has been discussed in 'Kitab-un-Nikah'. If he wants to renew the Nikah such that no second Mahr is due without any disagreement, he should perform the renewal of Nikah (Ijab-o-Qabul)

without mentioning any Mahr, or perform it based on the original Mahr. In this case, no second Mahr will be due. If a father performed the Nikah of his daughter to a man, and the husband's family requested the father to admit to receiving a certain amount of Mahr...

फतावा आलमगीरी ..... खंड (10) (304) किताबुल हियल

पाँचवाँ अध्याय: हज के मसाइल यदि कोई आफाकी (मक्का से बाहर का रहने वाला) यह चाहे कि बिना एहराम बांधे मक्का मुअज्ज़मा में दाखिल हो, तो इसका हीला (तरीका) यह है कि वह हरम शरीफ के बाहर किसी ऐसे काम के लिए जाने का इरादा करे जो मीक़ात से आगे है, जैसे बुस्तान-ए-बनी आमिर आदि, क्योंकि बुस्तान-ए-बनी आमिर एक ऐसी जगह है जो मीक़ात से आगे है और हरम से बाहर है। अतः ऐसी ही जगह का इरादा करके किसी काम के लिए वहाँ दाखिल हो, फिर जब वहाँ पहुँच जाए तो वहाँ से बिना एहराम बांधे मक्का मुअज्ज़मा में दाखिल हो सकता है। यह ज़खीरा में है।

छठा अध्याय: निकाह के मसाइल हिंद (स्त्री) ने ज़ैद पर दावा किया कि उसने मेरे साथ निकाह किया है और ज़ैद इससे इंकार करता है और उक्त स्त्री के पास गवाह नहीं हैं। इमाम-ए-आज़म के नज़दीक निकाह में क़सम नहीं ली जाती है। उक्त स्त्री ने काज़ी से कहा कि मैं निकाह नहीं कर सकती क्योंकि यह व्यक्ति मेरा शौहर है लेकिन निकाह से इंकार करता है, इसलिए आप उसे हुक्म दें कि वह मुझे तलाक़ दे दे ताकि मैं दूसरा निकाह कर सकूँ। ज़ैद उसे तलाक़ नहीं दे सकता क्योंकि तलाक़ देने से वह इस बात का इक़रार करने वाला हो जाएगा कि उसने निकाह किया है। ऐसी सूरत में क्या किया जाएगा? तो इमाम ज़ाहिद अली बज़दी से नक़ल है कि काज़ी उसके शौहर से इस तरह कहे कि तू इस स्त्री से कह दे कि "यदि तू मेरी पत्नी है तो तुझ पर तीन तलाक़ हैं"। इस स्थिति में शौहर निकाह का इक़रार करने वाला नहीं माना जाएगा, इसलिए उस पर कुछ लाज़िम नहीं आएगा। और यदि वह वास्तव में उसकी पत्नी होगी, तो वह उसके निकाह से बाहर हो जाएगी और उसे अधिकार होगा कि वह अपना दूसरा निकाह कर ले। यह ज़खीरा में है।

ज़ैद ने हिंद पर निकाह का दावा किया और काज़ी ने इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद के मत के अनुसार हिंद से क़सम लेना चाहा। तो हिंद के लिए स्वयं को इस क़सम से बचाने का हीला यह है कि हिंद किसी दूसरे व्यक्ति से अपना निकाह कर ले, क्योंकि जब उसने दूसरे व्यक्ति से निकाह कर लिया है, तो मुद्दई (दावा करने वाले) के लिए क़सम नहीं ली जाएगी। इसलिए कि क़सम लेने का फ़ायदा यह है कि वह क़सम लेने से इनकार (नकूल) करे, जिससे मुद्दई के लिए निकाह का इक़रार साबित हो जाए, जबकि दूसरे शौहर से निकाह कर लेने के बाद अगर उसने मुद्दई के लिए निकाह का इक़रार किया, तो उसका इक़रार सही नहीं है। अतः क़सम नहीं ली जाएगी क्योंकि इसका कोई फ़ायदा नहीं होगा। यदि कोई व्यक्ति चाहे कि अपनी पत्नी के निकाह की तजदीद (नवीनीकरण) करे,

यानी निकाह मौजूद होने के बावजूद उसने दोबारा नए सिरे से ईजाब व क़बूल के साथ निकाह की तजदीद चाही, लेकिन इस तरह कि उस पर दूसरा मेहर लाज़िम न आए, तो क्या करना चाहिए? यदि ज़ैद ने मिसाल के तौर पर हिंद से किसी निश्चित मेहर पर निकाह किया, फिर दोबारा उससे दूसरे मेहर पर निकाह किया, तो उसके ज़िम्मे दूसरा मेहर वाजिब होने में मतभेद है और यह मसला 'किताबुन निकाह' में गुज़र चुका है। तो यदि उसने चाहा कि इस तरह निकाह की तजदीद करे कि बिना किसी मतभेद के उसके ज़िम्मे दूसरा मेहर लाज़िम न आए, तो यह करना चाहिए कि निकाह की तजदीद करे, यानी ईजाब व क़बूल कर ले और मेहर का ज़िक्र न करे, या यूं करे कि पहले वाले मेहर पर ही निकाह की तजदीद करे, तो उसके ज़िम्मे दूसरा मेहर लाज़िम नहीं आएगा। यदि बाप ने अपनी बेटी का निकाह किसी पुरुष के साथ किया और ससुराल वालों ने बाप से यह दरख्वास्त की कि किसी मेहर की राशि प्राप्त करने का इक़रार करें...

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (10) (304) کتاب الحیل پانچواں فصل مسائل حج میں اگر آفاقی یعنی مکہ کے کسی اور جگہ کے رہنے والے نے یہ چاہا کہ مکہ معظمہ میں بدون احرام کے داخل ہو کہ میقات سے بغیر احرام باندھے مکہ میں داخل ہو تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ حرم شریف کے باہر کسی ایسی جگہ کسی کام کے واسطے جانے کا قصد کرے جو میقات سے آگے ہے جیسے بستانِ بنی عامر وغیرہ کہ بستانِ بنی عامر ایسی جگہ ہے جو میقات سے آگے ہے اور حرم سے خارج ہے پس ایسی ہی جگہ کا قصد کر کے کسی کام کے واسطے داخل ہو پھر جب اس جگہ پہنچ جائے تو وہاں سے بغیر احرام باندھے مکہ معظمہ میں داخل ہو سکتا ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔ چھٹی فصل مسائل نکاح میں ہندہ نے زید پر دعویٰ کیا کہ اس نے میرے ساتھ نکاح کیا ہے اور زید اس سے منکر ہے اور عورت مذکور کے پاس گواہ نہیں ہے اور امامِ اعظم کے نزدیک نکاح میں قسم نہیں لی جاتی ہے اور عورت مذکور نے قاضی سے کہا کہ میں نکاح نہیں کر سکتی ہوں اس واسطے کہ یہ شخص میرا خاوند ہے مگر نکاح سے انکار کرتا ہے پس آپ اس کو حکم کریں کہ یہ مجھے طلاق دے دے تاکہ میں دوسرا نکاح کرلوں اور زید اس کو طلاق نہیں دے سکتا ہے اس واسطے کہ طلاق دینے سے وہ اس امر کا مقر ہو جاتا ہے کہ اس نے نکاح کیا ہے پس ایسی صورت میں کیا کیا جائے گا تو امام زاہد علی بزودی سے منقول ہے کہ قاضی اس کے شوہر سے یوں کہے کہ تو اس عورت سے کہہ دے کہ اگر تو میری عورت ہے تو تجھ پر تین طلاق ہے کہ اس تقدیر پر شوہر اس کے نکاح کا مقر نہ ہوگا پس اس پر کچھ لازم نہ آئے گا اور اگر وہ اس کی جورو ہو گی تو اس کے نکاح سے باہر ہو جائے گی اور اس کو اختیار حاصل ہوگا کہ اپنا نکاح کرلے یہ ذخیرہ میں ہے۔ زید نے ہندہ پر نکاح کا دعویٰ کیا اور قاضی نے بنا بر قول امام ابویوسف و امام محمد کے ہندہ سے قسم لینی چاہی تو ہندہ کے واسطے اپنی ذات سے یہ قسم دور کرنے کا حیلہ یہ ہے کہ ہندہ

مذکورہ کسی دوسرے شخص سے اپنا نکاح کر لے کیونکہ جب اس نے دوسرے شخص سے نکاح کر لیا ہے تو مدعی کے واسطے قسم نہ لی جائے گی اس لئے کہ قسم لینے کا فائدہ یہ ہے کہ وہ قسم سے نکول کرے کہ جس سے مدعی کے واسطے اس کا اقرار نکاح ثابت ہو حالانکہ دوسرے شوہر سے نکاح کر لینے کے بعد اگر اس نے مدعی کے واسطے نکاح کا اقرار کیا تو اس کا اقرار صحیح نہیں ہے پس قسم نہ لی جائے گی اس واسطے کہ اس کا کچھ فائدہ نہ ہوگا اگر ایک شخص نے چاہا کہ اپنی جورو کے نکاح کی تجدید کرے یعنی باوجود یکہ نکاح دونوں میں ہے مگر اس نے مکرر از سرِ نو ایجاب و قبول کے ساتھ تجدیدِ نکاح چاہی مگر اس طرح کہ اس پر دوسرا مہر لازم نہ آئے تو کیا کرنا چاہیے ہو جانا چاہیے کہ اگر زید نے مثلاً ہندہ سے کسی قدر مہر معلوم پر نکاح کیا پھر دوبارہ اس سے دوسرے مہر پر نکاح کیا تو اس کے ذمہ دوسرا مہر واجب ہونے میں اختلاف ہے اور یہ مسئلہ کتاب النکاح میں گزر چکا ہے پس اگر اس نے چاہا کہ اس طرح نکاح کی تجدید کرے کہ بلا خلاف اس کے ذمہ دوسرا مہر لازم نہ آئے تو یہ کرنا چاہیے کہ نکاح کی تجدید کرے یعنی ایجاب و قبول کر لے اور مہر کا ذکر نہ کرے یا یوں کرے کہ مہرِ اول ہی پر تجدیدِ نکاح کرے پس اس کے ذمہ دوسرا مہر لازم نہ آئے گا اگر باپ نے اپنی دختر کا نکاح کسی مرد کے ساتھ کیا اور شوہر والوں نے باپ سے یہ درخواست کی کہ کسی قدر مہر کے وصول پانے کا اقرار۔

If one makes an acknowledgment to receive [it], it is void because the people in the marriage gathering know that this is, in reality, a lie. If a request is made for 'Hiba' (gift), and the girl is an adult and the father says, "I give my daughter permission to gift her dower (Mahr)," and then he stands as a guarantor for the husband on behalf of the daughter (i.e., saying, "If the daughter refuses to give permission for the gift and takes the full dower from you, I am the guarantor for you to the extent of the gift"), then this guarantee will be valid because it is attached to the cause of obligation. If the girl is a minor, 'Hiba' cannot be used as a stratagem. Instead, the small amount of dower intended to be waived via 'Hiba' should be transferred by the husband to the girl's father on behalf of his wife, provided the girl's father is wealthier than the husband, so that the husband’s liability is relieved. Alternatively, the amount intended to be waived should be deducted from the principal dower, and the marriage contract should be settled on the remainder. For instance, if it was agreed that 100 out of 500 dirhams would be gifted, the principal dower should be set at 400 dirhams from the start.

If a man sets a portion of his adult daughter's dower as 'Mu'ajjal' (prompt), a portion as 'Mu'ajjal' (deferred), and a portion as 'Hiba', as is customary, and the husband's family demands a guarantee from the father, and the father intends that no liability should fall on him, he should say: "I gift this amount of dower; if the daughter does not give permission for the gift, it will be upon me." He should not say, "I gift it with the daughter's permission," as we mentioned in the first problem, because doing so will not place any liability on him.

If a man has a slave and requests to marry him to a slave-woman or a free woman, and the master fears that after the marriage, the slave will become lazy in his work or that no buyer will be interested in purchasing him, the stratagem is for the master to say to the slave: "I give this slave-woman or woman to you in marriage on the condition that the right to divorce her is in my hands; whenever I want, I will divorce her." If the slave accepts this, the master becomes the one authorized to divorce her and can do so whenever he wishes.

If a man wants to marry a woman, and the woman fears he will take her out of the city or marry another woman in her presence, the stratagem for the woman to ensure security is to give herself in marriage on the condition that he shall not take her out of the city, and if he does, he must pay her the full 'Mahr al-Mithl' (equivalent dower). The husband should acknowledge that her 'Mahr al-Mithl' is, for example, one hundred thousand dirhams (i.e., declare an amount far exceeding the actual

'Mahr al-Mithl') and have witnesses for this acknowledgment. When the husband intends to take her out of the city to another place, she can demand the full 'Mahr al-Mithl'. Qadi Abu al-Hasan al-Nasafi stated that this acknowledgment would only be valid if such a large amount could plausibly be her 'Mahr al-Mithl'; if it is impossible (habitually unreasonable), the acknowledgment is void. Some scholars have said that the above scenario can be a stratagem according to the Imam who considers the second condition as valid as the first. According to an Imam who does not consider the second condition valid, if the husband takes her out of the city, the woman will only receive her actual 'Mahr al-Mithl', not more, and this stratagem would not be valid.

यदि वह प्राप्त करने का इकरार करना बातिल है, क्योंकि मजलिस-ए-निकाह के लोग जानते हैं कि यह बात वास्तव में झूठ है। और अगर हिबा (दान) करने की दरख्वास्त की, तो अगर लड़की बालिग है और बाप ने कहा कि मैं अपनी बेटी को यह इजाजत देता हूं कि वह अपना मेहर मुझे हिबा कर दे, फिर शौहर के लिए बेटी की तरफ से जमानत दे (यानी कहे कि अगर बेटी ने इजाजत देने से इनकार किया और तुमसे पूरा मेहर ले लिया तो मैं हिबा की मात्रा तक तुम्हारा जिम्मेदार हूँ), तो यह जमानत सही होगी क्योंकि यह जमानत वाजिब कारण से जुड़ी है। और अगर लड़की नाबालिग है तो हिबा के जरिए हिला (युक्ति) नहीं की जा सकती। लेकिन यह चाहिए कि थोड़ा मेहर जिसे हिबा करना मंजूर था, उसे शौहर अपनी पत्नी के लिए लड़की के बाप पर उतार दे और सौंप दे, बशर्ते कि लड़की का बाप शौहर की तुलना में अमीर हो, तो शौहर का जिम्मा हल्का हो जाएगा। या यह करना चाहिए कि जितना मेहर हिबा के जरिए खत्म करना था, उसे मूल मेहर से कम करके बाकी पर निकाह का अनुबंध कर लें। उदाहरण के लिए, यदि 500 दिरहम में से 100 दिरहम के हिबा पर सहमति हुई, तो शुरू से ही मूल मेहर 400 दिरहम तय करें। यदि किसी ने अपनी बालिग बेटी के मेहर में थोड़ा मुअज्जल (तत्काल) और थोड़ा मुअज्जल (बाद में) और थोड़ा हिबा तय किया, जैसा कि रिवाज है, और शौहर के परिवार वालों ने बाप से जमानत मांगी और बाप का इरादा यह है कि उस पर कुछ न आए, तो उसे कहना चाहिए कि "मैं इतना मेहर हिबा करता हूं, अगर लड़की ने इजाजत नहीं दी तो यह मुझ पर होगा।" यह न कहे कि "मैं बेटी की इजाजत से हिबा करता हूं," जैसा कि हमने पहले मसले में जिक्र किया है, ऐसा करने से उस पर कुछ भी नहीं आएगा।

एक व्यक्ति का गुलाम है, उसने दरख्वास्त की कि इसका निकाह इस बांदी या आजाद औरत से कर दे, और मालिक (मौला) को डर हुआ कि अगर निकाह कर दिया तो वह मालिक के काम में सुस्ती करेगा या कोई खरीदार इसे खरीदने में रुचि नहीं लेगा, तो इसका हिला यह है कि उससे कहे कि मैंने अपनी यह बांदी या औरत इस शर्त पर तुम्हारे निकाह में दी कि उसे तलाक देने का अधिकार मेरे हाथ में है, जब चाहूंगा तलाक दे दूंगा। यदि गुलाम इसे स्वीकार कर ले, तो मालिक तलाक का मुख्तार हो जाएगा और जब चाहेगा तलाक दे सकेगा। एक व्यक्ति ने एक औरत से निकाह करना चाहा, और औरत को डर हुआ कि वह उसे शहर से बाहर ले जाएगा या उसके रहते दूसरा निकाह कर लेगा, तो औरत ने इसे मजबूत करने के लिए हिला यह निकाला कि वह खुद को इस शर्त पर निकाह में दे कि वह उसे शहर से बाहर न ले जाए, और अगर ले गया तो उसे उसका पूरा 'मेहर-ए-मिसल' (समकक्ष मेहर) दे दे, और शौहर इस बात का इकरार करे कि उसका मेहर-ए-मिसल एक लाख दिरहम है

(यानी इतनी अधिक राशि बताए जो वास्तविक मेहर-ए-मिसल से बहुत ज्यादा है), और शौहर इस इकरार पर गवाह कर ले। जब शौहर उसे शहर से बाहर ले जाने का इरादा करेगा, तब वह उससे पूरे मेहर-ए-मिसल का दावा करेगी। काजी अबुल हसन नफी कहते थे कि यह इकरार तभी सही होगा जब इतनी अधिक राशि मेहर-ए-मिसल के तौर पर संभावित हो, अगर यह असंभव हो (जैसे आदत के विपरीत), तो यह इकरार सही नहीं होगा। कुछ मशाइख ने कहा कि उपरोक्त सूरत उस इमाम के मत के अनुसार हिला हो सकती है जो दूसरी शर्त को पहली शर्त की तरह जायज मानता है। जो इमाम दूसरी शर्त को जायज नहीं मानता, उसके अनुसार यदि शौहर शहर से बाहर ले गया तो औरत को केवल उसका मेहर-ए-मिसल मिलेगा, उससे अधिक नहीं, और यह हिला सही नहीं होगा।

کرے تو وصول پانے کا اقرار کرنا باطل ہے اس واسطے کہ مجلس نکاح کے لوگ جانتے ہیں کہ یہ بات درحقیقت جھوٹ ہے اور اگر ہبہ کرنے کی درخواست کی پس اگر دختر مذکورہ بالغہ ہے اور باپ نے کہا کہ میں اپنی دختر مذکورہ کو یہ اجازت دیتا ہوں کہ وہ اپنا مہر ہبہ کرتا ہوں پھر شوہر کے واسطے دختر کی طرف سے درک کا ضامن ہو یعنی یوں کہے کہ اگر دختر مذکورہ نے ہبہ کی اجازت دینے سے انکار کیا اور تجھ سے پورا مہر لے لیا تو میں بقدر ہبہ کے اس کی جانب سے تیرے واسطے ضامن (۱) ہوں تو یہ ضمانت صحیح ہوگی اسبب اس کے کہ یہ ضمانت بجانب سبب وجوب مضاف ہے اور اگر دختر مذکورہ صغیر ہو تو ایسی صورت میں ہبہ کے ذریعہ سے حیلہ نہیں ہو سکتا ہے لیکن چاہئے کہ تھوڑا مہر جس قدر ہبہ وغیرہ سے ساقط کرنا منظور تھا اس قدر مہر کو شوہر اپنی زوجہ کے واسطے اس دختر کے باپ پر اترادے اور حوالہ کر دے بشرطیکہ دختر کا باپ بہ نسبت شوہر کے تو اگر ہو پس شوہر کا ذمہ چھوٹ جائے گایایہ کرنا چاہئے کہ جس قدر مہر کا ہبہ وغیرہ سے ساقط کرنا منظور تھا اس قدر اصل مہر سے کم کر کے باقی پر عقد نکاح قرار دیں چنانچہ اگر پانچ سو درہم میں سے سو درہم کے ہبہ واقع ہونے پر اتفاق کیا تو چاہئے کہ اصل میں ابتدا سے مہر فقط چار سو درہم قرار دیں اور اگر ایک شخص نے اپنی دختر بالغہ کے مہر میں سے تھوڑا معجل (۲) اور تھوڑا مؤجل اور تھوڑا ہبہ قرار دیا جیسا کہ معہود ہے اور شوہر والوں نے باپ (۳) سے ضمانت طلب کی اور باپ کا ارادہ یہ ہے کہ اس کے ذمہ کچھ لازم نہ آئے تو اس کو یوں کہنا چاہئے کہ میں اس قدر مہر ہبہ کرتا ہوں پھر اگر دختر مذکورہ نے ہبہ کی اجازت نہ دی تو یہ مجھ پر ہوگا اور یوں نہ کہے کہ میں دختر مذکورہ کی اجازت سے ہبہ کرتا ہوں جیسا کہ ہم نے مسئلہ اولیٰ میں ذکر کیا ہے پس ایسا کرنے سے اس کے ذمہ کچھ لازم نہ آئے گا۔ ایک شخص کا ایک غلام ہے اس نے درخواست کی کہ یہ باندی یا آزاد

عورت سے اس کا نکاح کر دے اور مولیٰ کو خوف ہوا کہ اگر اس کے ساتھ نکاح کر دیا تو یہ مولیٰ کے کام میں سستی کرے گا یا کوئی مشتری اس کے بعد اس کی خریداری کی رغبت نہ کرے گا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ اس سے یہ کہے کہ میں نے اپنی یہ باندی یا یہ عورت آزاد تیرے نکاح میں بدیں شرط دی کہ اس عورت کے طلاق کا اختیار میرے ہاتھ میں ہے جب چاہوں گا اس کو طلاق دے دوں گا پس اگر غلام نے اس کو قبول کر لیا تو مولیٰ اس کی طلاق کا مختار ہو جائے گا جب چاہے گا اس کو طلاق دے سکے گا ایک شخص نے ایک عورت سے نکاح کرنا چاہا اور عورت کو یہ خوف ہوا کہ اس کو شہر سے باہر لے جائے گا یا اس کے روبرو دوسرا نکاح کرے گا پس عورت مذکورہ نے دوسرے طور پر اس امر کی مضبوطی کرنی چاہی تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ عورت مذکورہ اپنے تئیں کسی قدر مہر مسمیٰ پر اس کے نکاح میں بدیں شرط دے کہ اس کو اس شہر سے باہر نہ لے جائے اور اگر لے جائے تو اس کو اس کا پورا مہر مثل دے دے اور شوہر اس امر کا اقرار کرے کہ اس کا مہر مثل ایک لاکھ درہم مثلاً ہے یعنی اتنے درہم مقدار بیان کر دے جو درواقع اس کے مہر مثل سے بہت زائد ہے اور وہ شوہر مذکور کو پر گراں ہے اور اپنے اقرار پر گواہ کر لے پس جب شوہر اس عورت کو شہر سے باہر دوسرے مقام پر لے جانے کا قصد کرے تب ہی اس سے پورے مہر مثل کا مواخذہ کرے گی اور قاضی ابولیٰ نسفی فرماتے تھے کہ شوہر کی طرف سے یہ اقرار جبھی صحیح ہوگا کہ جب اس قدر مہر کثیر اس کا مہر مثل ہونا محتمل ہو اور اگر یہ امر محال ہو یعنی عادتاً ایسا نہیں ہو سکتا ہے تو یہ اقرار صحیح نہ ہوگا اور بعض مشائخ نے فرمایا کہ صورت مذکورہ بالا اسی امام کے قول کے موافق حیلہ ہو سکتی ہے جو یہ فرماتا ہے کہ شرط دوم مثل شرط اول کے جائز ہے اور بنا ہر قول ایسے امام کے جو شرط دوم کو جائز نہیں فرماتا ہے اس کے نزدیک اگر شوہر اس کو لے کر اسی شہر میں نہ رہا اور باہر لے گیا تو عورت مذکورہ کو صرف اس کا مہر المثل ملے گا زیادہ نہ ملے گا اور یہ حیلہ ٹھیک نہ ہوگا۔

پھر درصورتیکہ ایسا اقرار جائز ہو اور ایسی شرط موافق قول ایسے امام کے جو اس کو جائز فرماتا ہے جائز ٹھہری حالانکہ وہ

---

(۱) مثلاً اتنا جوڑ یعنی عورتوں کا مہر دو ہزار درہم ہے اور شوہر نے اس کا مہر مثل ایک لاکھ درہم اقرار کیا تو صحیح نہیں ہے (۲) یعنی تم کو آپس دوں گا (۳) فی الحال نقد لینا (۴) لڑکی کے باپ

The woman knows well that the 'Mahr al-Mithl' (dower equivalent) acknowledged by the husband is in reality much higher than the actual 'Mahr al-Mithl'. If the husband intends to take her out of the city, the woman will have the right, according to judicial decree, to claim this acknowledged Mahr from the husband. However, between her and Allah, as a matter of religious integrity, it would not be permissible to take more than the 'Mahr al-Mithl' unless the husband gives this excess amount voluntarily and happily.

If the woman married without the aforementioned stratagem (hila), and the husband then wishes to take her out of the city, and the woman desires a stratagem to prevent him, the procedure is for her to acknowledge a debt—owed by her to a person she trusts, such as her son, father, or brother—and have witnesses attest to it. Thus, when the husband attempts to take her out of the city, the creditor (in whose favor the debt was acknowledged) can prevent her from leaving. This stratagem is valid according to the opinion of Imam Abu Yusuf, but it is ineffective according to Imam Muhammad, because, in his view, the woman's acknowledgment of debt is valid only in her own right and has no legal effect against the husband. The person in whose favor the debt was acknowledged would be unable to prevent the husband from taking the woman along. Following Imam Abu Yusuf’s view, if this stratagem is valid and the creditor fears the husband might make them swear an oath—"Swear that this woman truly owes me this much debt"—then, to avoid committing perjury, the creditor can sell an item to the woman for the value of that debt. After this, if the creditor swears the oath, they will not be sinful.

If one desires a stratagem that is valid according to all scholars, the method is to buy an item from a trusted person at a very high price, or to take a guarantee on behalf of a reliable person with or without their command. Then, the seller and the beneficiary of the guarantee would have the right, according to all Imams, to prevent the woman from leaving the city until she pays the price or the debt. If the woman acknowledges the guarantee, the beneficiary still retains the right to prevent her from leaving. In short, if the woman acknowledges the debt and provides a reason, it is valid regarding the husband and the creditor according to all. If no reason is provided, the same disagreement regarding the effect of the acknowledgment on the husband arises as mentioned above.

If a person marries his daughter to his slave, and then the master (mawla) dies, the marriage becomes 'fasid' (invalid) because the daughter would become the owner of the slave (either wholly or in part), and ownership invalidates the marriage. If the master wishes to prevent the marriage from becoming invalid upon his death, the stratagem is to first make the slave a 'mukatab' (an agreement for emancipation) against some wealth, then marry his daughter to him. Thus, the marriage will not become invalid upon the master's death, as stated in 'Muhit'.

A man proposed to a woman, and she accepted, but she did not want her guardians to know. Therefore, the woman delegated the right to conduct her marriage to the man, which makes the marriage valid. If the husband does not want his name mentioned in front of witnesses, what is the stratagem? Imam Khassaf stated that when the woman delegated the right of her marriage to the man and both agreed on a certain Mahr, then the husband himself...

महिला अच्छी तरह जानती है कि पति ने जिस 'महर-ए-मिस्ल' का इकरार (स्वीकार) किया है, वह वास्तव में 'महर-ए-मिस्ल' से बहुत अधिक है। यदि पति उसे शहर से बाहर ले जाना चाहे, तो महिला को 'हुक्म-ए-कजा' (न्यायिक आदेश) के अनुसार पति से यह इकरार किया हुआ महर लेने का अधिकार होगा। लेकिन अल्लाह और उसके बीच, ईमानदारी के नाते, महर-ए-मिस्ल से अधिक लेना तब तक जायज नहीं होगा जब तक कि पति स्वयं खुशी-खुशी वह अतिरिक्त राशि न दे दे।

यदि महिला ने उक्त तरकीब (हिला) के बिना निकाह किया, फिर पति उसे शहर से बाहर ले जाना चाहे, और महिला ऐसी तरकीब चाहती हो जिससे पति उसे बाहर न ले जा सके, तो इसका तरीका यह है कि महिला अपने बेटे, पिता या भाई आदि में से जिस पर उसे भरोसा हो, उसके पक्ष में अपने और उसके बहुत से कर्ज का इकरार कर ले और उस पर गवाह बना ले। ताकि जब पति उसे बाहर ले जाना चाहे, तो वह व्यक्ति (जिसके पक्ष में कर्ज का इकरार किया है) उसे बाहर जाने से रोक सके। हालांकि, यह तरकीब इमाम अबू यूसुफ के दृष्टिकोण के अनुसार हो सकती है, लेकिन इमाम मोहम्मद के अनुसार यह तरकीब बेकार है, क्योंकि उनके नज़दीक महिला का कर्ज का इकरार केवल उसी के हक़ में सही है और पति के हक़ में इसका कोई प्रभाव नहीं है। पति को बाहर ले जाने से रोकने में वह व्यक्ति असमर्थ होगा। इमाम अबू यूसुफ के अनुसार, यदि यह तरकीब सही साबित हुई और 'मुकरार-लहू' (जिसके पक्ष में इकरार किया) को डर हुआ कि पति उससे कसम खिला सकता है कि 'तुम कसम खाओ कि वास्तव में इस महिला पर मेरा इतना कर्ज है', तो झूठ की कसम खाने से बचने के लिए इसका हल यह है कि 'मुकरार-लहू' उस महिला के हाथों उतने ही कर्ज के बदले कोई कपड़ा बेच दे। इसके बाद यदि वह कसम खाएगा तो गुनहगार नहीं होगा।

यदि वह ऐसी तरकीब चाहता है जो सभी इमामों के अनुसार सही हो, तो इसका तरीका यह है कि जिस व्यक्ति पर महिला को भरोसा हो, उससे कोई वस्तु बहुत महंगी कीमत पर खरीदे, या किसी विश्वसनीय व्यक्ति की ओर से उसके आदेश पर या उसके बिना जमानत ले ले। तो 'बाये' (विक्रेता) और 'मकफूल-लहू' (जिसकी जमानत ली) को अधिकार होगा कि वह सभी इमामों के अनुसार महिला को शहर से बाहर जाने से रोके जब तक कि वह उसकी कीमत या कर्ज अदा न कर दे। यदि महिला ने जमानत का इकरार कर लिया, तो भी सभी के नज़दीक 'मकफूल-लहू' को अधिकार होगा कि उसे बाहर जाने से रोके। संक्षेप में, यदि महिला इकरार करे और उसका कारण बताए, तो यह सभी के

नज़दीक पति और 'मुकरार-लहू' के हक़ में सही होगा। यदि कारण न बताए, तो पति के हक़ में उसके इकरार के प्रभावी होने पर वही मतभेद होगा जो ऊपर बताया गया है।

यदि किसी व्यक्ति ने अपनी बेटी का निकाह अपने गुलाम के साथ कर दिया, फिर मालिक (मौला) मर गया, तो निकाह 'फासिद' (अवैध) हो जाएगा, क्योंकि यदि बेटी अकेली वारिस हुई तो वह गुलाम की मालिक बन जाएगी, और यदि कोई दूसरा वारिस हुआ तो वह गुलाम के हिस्से की मालिक बन जाएगी। किसी भी स्थिति में मालिक बनने से निकाह फासिद हो जाएगा। यदि मालिक चाहता है कि उसके मरने के बाद निकाह फासिद न हो, तो इसका उपाय यह है कि पहले गुलाम को कुछ धन पर 'मुकातब' बना दे, फिर उसके साथ अपनी बेटी का निकाह करे। इससे मालिक के मरने पर निकाह फासिद नहीं होगा, यह 'मुहीत' में है।

एक पुरुष ने एक महिला से निकाह का प्रस्ताव रखा, महिला ने स्वीकार कर लिया, लेकिन वह नहीं चाहती थी कि उसके अभिभावकों को इसकी खबर हो। इसलिए महिला ने अपना निकाह करने का अधिकार उस पुरुष को सौंप दिया, तो यह निकाह जायज होगा। यदि पति नहीं चाहता कि गवाहों के सामने उसका नाम लिया जाए, तो इसका क्या उपाय है? इमाम खस्साफ ने फरमाया कि जब महिला ने निकाह करने का अधिकार पुरुष को दिया और दोनों ने आपसी सहमति से कुछ महर तय किया, तो पति स्वयं...

عورت بخوبی جانتی ہے کہ جس قدر مہر مثل کا شوہر نے اقرار کیا ہے وہ درحقیقت مہر مثل سے بہت زائد ہے اور شوہر نے اس کو باہر لے جانا چاہا تو عورت مذکورہ کو حکم قضا کی موافق اس مہر اقراری کا شوہر سے لینے کا اختیار ہوگا لیکن فیما بینہما و بین اللہ تعالیٰ از راہ دیانت اس کو مہر مثل سے زائد لینا جائز نہ ہوگا الا اس صورت میں کہ شوہر مذکور اس کو بخوشی خاطر اس مقدار زائد کو دے دے اور اگر عورت مذکورہ نے اس کے ساتھ بدون حیلہ مذکورہ کے نکاح کیا پھر شوہر نے چاہا کہ اس کو اس شہر سے باہر لے جائے پس عورت مذکورہ نے ایسا حیلہ چاہا جس سے شوہر مذکور اس کو اس شہر سے باہر نہ لے جاسکے تو اس کی صورت یہ ہے کہ عورت مذکورہ اپنے بیٹے باپ یا بیٹے یا بھائی وغیرہ کے واسطے جس شخص پر اس کو اعتماد ہو اپنے اور اس کے بہت سے قرضہ کا اقرار کر دے اور اس پر گواہ کرادے حتیٰ کہ جب شوہر یہ چاہے کہ اس کو اس شہر سے باہر لے جائے تو جس کے واسطے قرضہ کا اقرار کیا ہے وہ اس کو باہر جانے سے مانع ہوگا لیکن یہ حیلہ امام ابو یوسف کے قول کے موافق ہو سکتا ہے اور امام محمد کے قول کے موافق یہ حیلہ کچھ مفید نہیں ہے اس واسطے کہ امام محمد کے نزدیک عورت مذکورہ کا قرضہ کا اقرار کرنا صرف اس عورت کے حق میں صحیح ہے اور شوہر کے حق میں کچھ مؤثر نہیں ہے حتیٰ کہ جس کے واسطے قرضہ کا اقرار کیا ہے وہ شوہر کو اس امر پر مانع نہیں ہو سکتا ہے کہ اس عورت کو اپنے ساتھ باہر نہ لے جائے۔ پھر بنا بر قول امام ابو یوسف کے جب یہ حیلہ درست ہوا اور مقرر لہ کو خوف ہوا کہ شاید شوہر اس کو قسم دلائے کہ تو قسم کھا کہ درحقیقت اس عورت پر میرا اس قدر قرضہ ہے تو یہ بجز جھوٹ قسم کھا سکتا ہے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ مقرر لہ مذکور اس عورت کے ہاتھ اس قدر قرضہ کے عوض ایک کپڑا فروخت کر دے

حتیٰ کہ اس کے بعد اگر قسم کھائے گا تو گنہگار نہ ہوگا اور اگر اس نے چاہا کہ ایسا حیلہ کرے جو سب کے قول کے موافق درست ہو تو اس کی صورت یہ ہے کہ جس شخص پر اس عورت کو اعتماد ہو اس سے کوئی چیز بہت گراں قیمت کے عوض خریدے یا کسی معتمد علیہ کی طرف سے اس کے حکم سے یا بدون اس کے کفالت کرلے تو بائع و مکفول لہ کو اختیار ہوگا کہ سب اماموں کے قول کے موافق اس عورت کو باہر جانے سے منع کرنے میں یہاں تک کہ اس کا ثمن یا قرضہ ادا کر دے اور اگر عورت مذکورہ نے کفالت کا اقرار کر دیا تو بھی سب کے نزدیک مکفول لہ کو اختیار ہوگا کہ اس کو باہر جانے سے منع کرے پس سب کے نزدیک یہ بھی حیلہ صحیح ہو جائے گا اور حاصل یہ ہے کہ جس صورت میں عورت مذکورہ اقرار کرے گی اور اس مقرر لہ کا کوئی سبب بیان کرے گی تو اس کا اقرار سب کے نزدیک مقرر لہ و زوج کے حق میں صحیح ہو گا حتیٰ کہ مقرر لہ کا حق ثابت ہو جائے گا اور جس صورت میں اقرار کرے گی اور مقرر لہ کا سبب بیان نہ کرے گی تو شوہر کے حق میں اس کا اقرار مؤثر ہونے میں ویساہی اختلاف ہوگا جیسا ہم نے اوپر بیان کیا ہے اور اگر کسی شخص نے اپنے غلام کے ساتھ اپنی دختر کو بیاہ دیا پھر مولیٰ مر گیا تو نکاح فاسد ہو جائے گا اس واسطے کہ دختر مذکورہ اگر تنہا وارث ہوئی تو پورے رقبہ غلام مذکور کی مالک ہو گئی اور اگر اس کے ساتھ دوسرا کوئی وارث ہو تو حصہ غلام کی مالک ہوئی او رہر حال کسی طرح مالک ہونے سے نکاح فاسد ہو جائے گا پھر اگر مولیٰ نے چاہا کہ اس کے مرنے کے بعد نکاح فاسد نہ ہونے پائے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ غلام مذکور کو پہلے کسی قدر مال پر مکاتب کر دے پھر اس کے ساتھ اپنی دختر کا نکاح کرے پس مولیٰ کے مرنے سے اس کا نکاح فاسد نہ ہوگا یہ محیط میں ہے۔

ایک مرد نے ایک عورت سے درخواست کی کہ اس کے ساتھ نکاح کر لے پھر عورت نے اس کو منظور کر لیا لیکن عورت نے اس امر کو مکروہ جانا کہ یہ بات اس کے ولی لوگوں کو معلوم ہو

پس عورت مذکورہ نے اپنے نکاح کر دینے کا اختیار اس مرد کے ہاتھ میں دے دیا تو اس کا یہ نکاح جائز ہوگا اور اگر شوہر نے اس امر کو مکروہ جانا کہ گواہوں کے حضور میں اس کا نام لے تو اس کا کیا حیلہ ہے سو امام خصاف نے فرمایا کہ جب عورت نے اپنے نکاح کر دینے کا اختیار اس مرد کو دیا اور دونوں نے باہم کسی قدر مہر پر اتفاق کیا تو شوہر خود:

Coming into the presence of witnesses, [a person] says to them: "I asked a woman to marry me, and I gave her such and such an amount of dowry (mahr), and she agreed to this matter, and she gave me the authority for this action of mine so that I may marry her. So, I make you witnesses that I have married the woman who has given me the authority to marry her for such and such dowry." Then the marriage will be established between the two, provided that the aforementioned man is her equal (kafu). Imam Khasaf has mentioned this trick (hilah) in this manner, and Sheikh al-Ajal Shams al-Aimmah al-Halwai has said that Imam Khasaf sufficed with this much recognition for the validity of the marriage. Some scholars used to say that this is the opinion of Khasaf (may Allah have mercy on him), and there is a debate regarding the validity of such a marriage because the aforementioned woman is not identifiable by this much information alone. This is also reported from the scholars of Balkh, and Shams al-Aimmah al-Halwai stated that Imam Khasaf is a mine of knowledge, and he is a person whose following is correct; this is in [the book] *Zakhira*.

A matter mentioned in *Manaqib Imam-e-Azam Abu Hanifah (may Allah have mercy on him)* ☆ It is stated that it was asked of Imam Abu Hanifah that two brothers married two sisters, then on the wedding night, people mistakenly sent each man's wife to the other, and they were unaware until the morning. When this matter was presented to Imam-e-Azam Abu Hanifah, he said that each of the two men should give his wife one irrevocable divorce (talaq-e-ba'in), then each of them should marry the woman with whom he had consummated the marriage. This issue is mentioned in *Manaqib Abu Hanifah* along with an anecdote that this incident occurred among some nobles of Kufa, even though they had invited the scholars of that time to a wedding feast, and Imam Abu Hanifah was among them. In that era, the Imam was counted among the young men. All the scholars were sitting at the tablecloth (dastarkhwan) when suddenly the noise of women was heard. It was inquired what had happened to those people. Then people explained that on the wedding night, people made a mistake and sent each of the two brothers' wives to the other, and each had consummated the marriage with the woman who was sent to him. People said, "Scholars are sitting at the tablecloth at this moment, this issue should be asked of them." Then it was asked of them, and Imam Sufyan al-Thawri said that in such a situation, Hazrat Ali (karramallahu wajhahu) has given the ruling that on each of the two husbands, the dowry of the woman with whom he consummated the marriage is mandatory, and *iddah* is mandatory upon each woman. Then, when the *iddah* passes, the husband should consummate the marriage with her. Imam Abu Hanifah was

tapping his finger on the corner of the tablecloth and was silent, as a person who is thinking. Then, a person sitting next to Imam Abu Hanifah saw this state and said to him, "If you have any other ruling in this matter, then reveal it." Imam Sufyan al-Thawri became angry upon hearing this and said, "After the ruling of Hazrat Ali (may Allah be pleased with him) in a case of doubtful intercourse (wati-e-shubhah), what other ruling could there be for them?" Then Imam Abu Hanifah said, "Call both husbands to me." They were called, and he asked both of them, "Do you like the woman you consummated the marriage with?" Each replied, "Yes." Then he told each to give his wife an irrevocable divorce, then after that, he performed the marriage of each with the woman he had consummated the marriage with and said, "Now go to your respective wives whom you have consummated with, may Allah Almighty bless you." Then Sufyan al-Thawri said, "What have you done?" Abu Hanifah replied, "I have done something that is best, so that fraternal love remains between them and there will be no enmity of any kind. Don't you see that if each of them had waited for the *iddah* to pass and then made her his wife, would there not have been a thought in his heart that my..." ! His saying: young, and some also added in this place that Sufyan al-Thawri was older, and this is ignorance of history because Sufyan is younger than the Imam. Understand 12

गवाहों की मौजूदगी में आकर उनसे कहे कि मैंने एक औरत से अपने साथ निकाह करने को कहा और उसे इस कद्र मेहर दिया, पस वह इस बात से राजी हुई और उसने अपने इस काम का इख्तियार मुझे दे दिया कि मैं उससे निकाह कर लूँ, पस मैं तुमको गवाह बनाता हूँ कि मैंने उस औरत से, जिसने अपने निकाह का इख्तियार इस कद्र मेहर पर मुझे दिया है, निकाह किया। पस दोनों के दरमियान निकाह मुन्अकिद हो जाएगा बशर्ते कि मर्द मजकूर उसका कुफ़ू (हम-पल्ला) हो। ऐसा ही इमाम खस्साफ ने इस हीला को जिक्र फरमाया है और शैखुल अजल शम्सुल आइम्मा हलवाई ने कहा कि इमाम खस्साफ ने जवाज़े निकाह के वास्ते इसी कद्र शनाख्त (पहचान) पर इक्तिफा किया है और बाज मशाइख फरमाते थे कि यह खस्साफ रहमतुल्लाहि अलैहि की राय है और ऐसे निकाह के जायज होने में कलाम (इख्तिलाफ) है इस वजह से कि औरत मजकूरा इतनी बात से पहचान में नहीं आती, ऐसा ही मशाइख बल्ख से मनकूल है और शम्सुल आइम्मा हलवाई ने फरमाया कि इमाम खस्साफ इल्म की खान हैं और वह ऐसे शख्स हैं कि उनकी पैरवी सही है, यह जखीरा में है।

मनाकिब इमाम आज़म अबू हनीफा रहमतुल्लाहि अलैहि में मजकूर एक मसला ☆ फरमाया कि इमाम अबू हनीफा से दरयाफ्त किया गया कि दो भाइयों ने दो बहनों से निकाह किया, फिर शब-ए-अरूसी (सुहागरात) की रात में लोगों ने नादानी में हर एक की जोड़ी को दूसरे के पास भेज दिया और आगाह न हुए यहाँ तक कि सुबह हो गई। तो यह मामला इमाम आज़म अबू हनीफा के पास पेश किया गया तो फरमाया कि दोनों में से हर एक मर्द अपनी मन्कूहा (बीवी) को एक तलाकेबायन दे दे, फिर दोनों में से हर एक उस औरत से निकाह कर ले जिसके साथ उसने दुफूल (सम्बन्ध) किया है। और मनाकिब अबू हनीफा में इस मसले का जिक्र है एक हिकायत के साथ कि कूफा के बाज अशराफ़ लोगों में यह हादसा पेश आया था, हालाँकि उन्होंने दावत-ए-वलीमा में उस जमाने के उलमा को बुलाया था और उनमें इमाम अबू हनीफा भी थे और उस जमाने में इमाम (अबू हनीफा) नौजवान आदमियों में शुमार थे। पस सब उलमा दस्तरखान पर बैठे थे कि नागाह औरतों का शोर-शराबा सुनाई दिया तो दरयाफ्त किया गया कि इन लोगों को क्या हादसा पेश आया? पस लोगों ने बयान किया कि शब-ए-ज़फ़ाफ़ में लोगों ने गलती की कि दोनों भाइयों में से गलती से हर एक की मन्कूहा दूसरे के पास भेज दी और हर एक औरत से दुफूल (सम्बन्ध) किया जो उसके पास भेजी गई थी। और लोगों ने कहा कि आलिम लोग इस वक्त दस्तरखान पर तशरीफ़ रखते हैं, उनसे यह मसला दरयाफ्त करना चाहिए। पस उनसे दरयाफ्त किया गया तो इमाम सुफियान सौरी ने फरमाया कि ऐसी सूरत में हजरत अली करमल्लाहु वजहुहू ने यह हुक्म दिया है कि दोनों शौहरों में से हर एक पर उस औरत

का मेहर लाजिम आया है जिसके साथ उसने दुफूल किया है और हर एक औरत पर इद्दत वाजिब है। फिर जब इद्दत गुजर जाए तो उसका शौहर उसके साथ दुफूल करे। और इमाम अबू हनीफा दस्तरखान के कोने पर अपनी उंगली मार रहे थे और खामोश थे जैसे कोई शख्स मुफ़क्किर (सोच में) होता है। फिर इतने में जो शख्स इमाम अबू हनीफा के पहलू में बैठा था उसने यह हालत देखकर उनसे कहा कि अगर आपके पास इस मामले में कोई और हुक्म हो तो उसे जाहिर कीजिए। तो इमाम सुफियान सौरी यह बात सुनकर गजबनाक (गुस्से) हो गए और फरमाया कि मामला-ए-वतीये शुबह में हजरत अली रदियल्लाहु तआला अन्हु के हुक्म के बाद उनके पास क्या हुक्म होगा? फिर इमाम अबू हनीफा ने कहा कि दोनों शौहरों को मेरे पास बुलाओ। पस दोनों बुलाए गए, पस दोनों से पूछा कि क्या तुझको वह औरत पसंद है जिससे तूने ज़फ़ाफ़ (निकाह) किया है? तो हर एक ने कहा कि हाँ। फिर हर एक से कहा कि तू अपनी मन्कूहा को तलाकेबायन दे दे, फिर इसके बाद हर एक के साथ उसी औरत का निकाह कर दिया जिसके साथ उसने दुफूल किया था और कहा कि अब अपनी-अपनी मन्कूहा बीवी के पास जाओ, अल्लाह तआला तुम में बरकत करे। फिर सुफियान सौरी ने कहा कि तुमने यह क्या किया? तो अबू हनीफा ने फरमाया कि मैंने ऐसी बात की है जो सबसे बेहतर है कि जिससे बाहमी मोहब्बत-ए-बरादराना बाकी रहेगी और किसी तरह की अदावत न होगी। तुम यह नहीं देखते हो कि अगर दोनों में से हर एक इस अमर पर सब्र करता कि इद्दत गुजर जाए फिर उसको अपनी जो-रू (बीवी) बनाते तो क्या उसके दिल में यह खयाल न रहता कि मेरी... ! कौलहू: नौजवान और बाजों ने इस मकाम पर यह भी ज्यादा किया कि सुफियान सौरी बड़े थे और यह तारीख से जहल (अनभिज्ञता) है क्योंकि सुफियान इमाम (अबू हनीफा) से छोटे हैं फहम 12

گواہوں کے حضور میں آکر اُن سے کہے کہ میں نے ایک عورت سے اپنے ساتھ نکاح کرنے کو کہا اور اس کو اس قدر مہر دیا پس وہ اس امر سے راضی ہوئی اور اس نے اپنے اس کام کا اختیار مجھے دیا کہ میں اس سے نکاح کر لوں پس میں تم کو گواہ کرتا ہوں کہ میں نے اس عورت سے جس نے اپنے نکاح کا اختیار اس قدر مہر پر مجھے دیا ہے نکاح کیا پس دونوں کے درمیان نکاح منعقد ہو جائے گا بشرطیکہ مرد مذکور اس کا کفو ہو ایسا ہی امام خصاف نے اس حیلہ کو ذکر فرمایا ہے اور شیخ اجل شمس الا ئمہ حلوائی نے کہا کہ امام خصاف نے جوازِ نکاح کے واسطے اسی قدر شناخت پر اکتفا کیا ہے اور بعض مشائخ فرماتے تھے کہ یہ خصاف رحمۃ اللہ علیہ کی رائے ہے اور ایسے نکاح کے جائز ہونے میں کلام ہے اس وجہ سے کہ عورت مذکورہ اتنی بات سے شناخت میں نہیں آتی ایسا ہی مشائخ بلخ سے منقول ہے اور شمس الا ئمہ حلوائی نے فرمایا کہ امام خصاف علم کی کان ہیں اور وہ ایسے شخص ہیں کہ ان کی پیروی صحیح ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

مناقب امام اعظم ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ میں مذکور ایک مسئلہ ☆ فرمایا کہ امام ابوحنیفہ سے دریافت کیا گیا کہ دو بھائیوں نے دو بہنوں سے نکاح کیا پھر شبِ عروسی کی رات میں لوگوں نے نادانستگی میں ہر ایک کی جوڑ کو دوسرے کے پاس بھیج دیا اور آگاہ نہ ہوئے یہاں تک کہ صبح ہوگئی تو یہ معاملہ امام اعظم ابوحنیفہ کے پاس پیش کیا گیا تو فرمایا کہ دونوں میں سے ہر ایک مرد اپنی منکوحہ کو ایک طلاق بائن دے دے پھر دونوں میں سے ہر ایک اس عورت سے نکاح کر لے جس کے ساتھ اس نے دخول کیا ہے اور مناقب ابوحنیفہ میں اس مسئلہ کا ذکر ہے ایک حکایت کے ساتھ کہ کوفہ کے بعض اشراف لوگوں میں یہ سانحہ واقع ہوا تھا حالانکہ انہوں نے طعام ولیمہ کی دعوت میں اُس زمانہ کے علماء کو بلایا تھا اور اُن میں امام ابوحنیفہ بھی تھے اور اس زمانہ

میں امام رحمۃ اللہ نوجوان آدمیوں میں شمار تھے پس سب علماء دسترخوان پر بیٹھے تھے کہ ناگاہ عورتوں کا غل غپاڑا سنائی دیا تو دریافت کیا گیا کہ ان لوگوں کو کیا سانحہ پیش آیا پس لوگوں نے بیان کیا کہ شبِ زفاف میں لوگوں نے غلطی کھائی کہ دونوں بھائیوں میں سے غلطی سے ہر ایک کی منکوحہ دوسرے کے پاس بھیج دی اور ہر ایک عورت سے دخول کیا جو اس کے پاس بھیجی گئی تھی اور لوگوں نے کہا کہ عالم لوگ اس وقت دسترخوان پر تشریف رکھتے ہیں ان سے یہ مسئلہ دریافت کرنا چاہئے پس ان سے دریافت کیا گیا تو امام سفیان ثوری نے فرمایا کہ ایسی صورت میں حضرت علی کرم اللہ وجہہ نے یہ حکم دیا ہے کہ دونوں شوہروں میں سے ہر ایک پر اس عورت کا مہر لازم آیا جس کے ساتھ اس نے دخول کیا ہے اور ہر ایک عورت پر عدت واجب ہے پھر جب عدت گزر جائے تو اس کا شوہر اس کے ساتھ دخول کرے اور امام ابوحنیفہ دستر خوان کے کونے پر اپنی انگلی مارتے تھے اور خاموش تھے جیسے کوئی شخص مفکر ہوتا ہے پھر اتنے میں جو شخص امام ابوحنیفہ کے پہلو میں بیٹھا تھا اُس نے یہ حالت دیکھ کر ان سے کہا کہ اگر آپ کے پاس اس معاملہ میں کوئی اور حکم ہو تو اس کو ظاہر کیجئے تو امام سفیان ثوری یہ بات سن کر غضبناک ہو گئے اور فرمایا کہ معاملہ وطی شبہ میں حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے حکم کے بعد ان کے پاس کیا حکم ہوگا پھر امام ابوحنیفہ نے کہا کہ دونوں شوہروں کو میرے پاس بلاؤ پس دونوں بلائے گئے پس دونوں سے پوچھا کہ آیا تجھ کو وہ عورت پسند ہے جس سے تو نے زفاف کیا ہے تو ہر ایک نے کہا کہ ہاں پھر ہر ایک سے کہا کہ تو اپنی منکوحہ کو طلاقِ بائن دے دے پھر اس کے بعد ہر ایک کے ساتھ اسی عورت کا نکاح کر دیا جس کے ساتھ اس نے دخول کیا تھا اور کہا کہ اب اپنی اپنی مدخولہ جور و کے پاس جاؤ اللہ تعالیٰ تم میں برکت کرے پھر سفیان ثوری نے کہا کہ تم نے یہ کیا کیا تو ابوحنیفہ نے فرمایا کہ میں نے ایسی بات کی ہے جو سب سے بہتر ہے کہ جس سے باہمی محبت برادرانہ باقی رہے گی اور کسی طرح کی عداوت نہ ہوگی

تم یہ نہیں دیکھتے ہو کہ اگر دونوں میں سے ہر ایک اس امر پر صبر کرتا کہ عدت گزر جائے پھر اس کو اپنی جو روبناتے تو کیا اس کے دل میں یہ خیال نہ رہتا کہ میری--- ! قولہ: نوجوان اور بعض نے اس مقام پر یہ بھی زیادہ کیا کہ سفیان ثوری بڑے تھے اور یہ تاریخ سے جہل ہے کیونکہ سفیان امام سے چھوٹے ہیں فہم ۱۲

Kitab al-Hiyal (The Book of Stratagems) ... 308 ... (Excerpt)... my brother has had intercourse with my wife, so I said that each should be divorced from his wife. And since they had not had intercourse with their wives, nor had there been any seclusion (khalwat), nor was the waiting period (iddah) of divorce binding upon them, I then married each of them to the woman with whom he had had intercourse. She is his 'mu'taddah' (a woman in her waiting period), and her waiting period is not a barrier to his marriage. Thus, everyone took their wives and left happily. The scholars expressed astonishment at the intelligence and profound deliberation of Imam Abu Hanifa, and this story describes the clarity of that issue upon which the book concludes, as it is in 'al-Mabsut'.

Seventh Chapter ☆

Regarding Divorce

A man wrote to his wife: "Every wife of mine, except you and such-and-such woman, is divorced." Then he mentioned such-and-such woman and sent the letter to his wife; the woman mentioned would then be considered divorced. For a woman who has received three divorces ('mutallaqa-e-thalatha'), a good stratagem (hila) is that when a woman who has been given three divorces fears that the second husband might keep her and not divorce her after the 'halala', then the man from whom the 'tahlil' (legalization through halala) is intended should be told before the marriage: "If I marry you and have intercourse with you once, then you are thrice divorced." When he says this, then after the marriage and the occurrence of intercourse once, she will become divorced and will be freed.

Another stratagem in this important issue is that the woman says to the man who is to perform the halala: "I have given myself to your marriage on the condition that the right to my divorce is in my hands; whenever I wish, I will divorce myself." If the man accepts this, the woman will gain the right of divorce and can divorce herself whenever she wishes. If the husband performing the halala says from the start: "I have married you on the condition that your divorce matter is in your own hands, divorce yourself whenever you wish," and the woman accepts, then the matter of divorce will not be in her control. But if the husband says: "I have married you on the condition that your divorce matter is in your control after I have married you, divorce yourself whenever you wish," and the woman accepts, then the divorce of said woman will be in her control.

A woman who has been given three divorces wants to return to her first husband through halala but finds it difficult to marry another man, as it would be known that she is the same woman who underwent halala. The stratagem for this is: if she has wealth, she should gift (hiba) the price of a slave (mamluk) to someone she trusts. Then the recipient should buy a young slave, close to puberty and capable of intercourse, in exchange for that price. Then he should give permission for that slave to marry the woman. The woman should marry him in the presence of just witnesses. When the slave has had intercourse with her, the owner of the slave should gift him to the woman. Once she accepts and takes possession of him, the marriage will break. Then, when the waiting period is complete...

1. However, such a person who performs halala has been condemned in Sharia. Rather, it is better that the right (to divorce) is taken from the man so that whenever she wishes, the matter is in her hands.
2. This stratagem is very useful in this era for people who marry and disappear after a few days, leaving the woman in great distress. If this is settled at the time of marriage, the woman can divorce herself when such a situation arises.

किताब अल-हियल ... ३०८ ... (अपूर्ण वाक्य) ...मेरे भाई ने मेरी पत्नी के साथ संभोग किया है, तो मैंने कहा कि हर एक की पत्नी को तलाक दिला दी जाए, और चूँकि उन्होंने अपनी पत्नी के साथ संभोग नहीं किया था और न ही एकांत (खलवत) हुआ था, और न ही उस पर तलाक की इद्दत लाजिम आई थी। फिर मैंने हर एक का निकाह उसी महिला के साथ कर दिया जिससे उसने संभोग किया है, और वह उसकी मुतदह (जिसकी इद्दत चल रही हो) है और उसकी इद्दत उसके निकाह से बाधक नहीं है। तो हर कोई अपनी पत्नी को लेकर खुशी-खुशी चला गया। तो विद्वानों ने इमाम अबू हनीफा की चतुराई और गहरी सोच पर आश्चर्य व्यक्त किया, और इस कहानी में उस मसले की स्पष्टता का वर्णन है जिस पर किताब समाप्त हुई है, जैसा कि 'मबसूत' में है।

सातवीं فصل ☆

तलाक के बारे में

एक पुरुष ने अपनी पत्नी को लिखा कि मेरी हर पत्नी, तुम्हारे और फलां महिला के अलावा, तलाकशुदा है। फिर फलां महिला का जिक्र किया गया और खत अपनी पत्नी के पास भेजा, तो फलां महिला तलाकशुदा हो जाएगी। और 'मुतल्लका-ए-सलासा' (तीन तलाक वाली महिला) के लिए यह अच्छा तरीका (हिला) है कि जब ऐसी महिला जिसे तीन तलाक दी गई हो, उसे यह डर हो कि हलाला कराने में दूसरा पति उसे रख लेगा और तलाक नहीं देगा, तो जिस पुरुष से तहलील यानी हलाला कराना मंजूर है, उससे निकाह से पहले यह कहा जाए कि "अगर मैं तुझसे निकाह करूं और एक बार तेरे साथ सहवास (वली) करूंतो तुझ पर तीन तलाक हैं।" तो जब वह ऐसा कहेगा, तो निकाह और एक बार संभोग के बाद ही वह तलाकशुदा हो जाएगी और छुटकारा मिल जाएगा।

और दूसरा तरीका इस अहम मसले में यह है कि वह महिला उक्त हलाला करने वाले पुरुष से कहे कि "मैंने खुद को तुम्हारे निकाह में इस शर्त पर दिया कि मेरी तलाक का अधिकार मेरे हाथ में है, जब चाहूंगी खुद को तलाक दे दूंगी।" तो वह पुरुष उसे स्वीकार कर ले, तो उस महिला को तलाक का अधिकार मिल जाएगा, जब चाहेगी खुद को तलाक दे देगी। और अगर हलाला करने वाले पुरुष ने शुरू से ही यह कहा कि "मैंने तुमसे निकाह किया कि तुम्हारा तलाक का मामला तुम्हारे अधिकार में है, जब चाहो खुद को तलाक दे दो," और महिला ने इसे स्वीकार कर लिया, तो तलाक का मामला उस महिला के अधिकार में नहीं होगा। लेकिन अगर शौहर ने इस तरह कहा कि "मैंने तुमसे निकाह किया कि तुम्हारा तलाक का मामला मेरे तुमसे निकाह करने के बाद तुम्हारे अधिकार में है, जब चाहो

खुद को तलाक दे दो," तो महिला के कहने पर कि "मैंने स्वीकार किया," तो उक्त महिला का तलाक उसके अधिकार में हो जाएगा।

एक महिला जिसे तीन तलाक दी गई है, वह चाहती है कि हलाला कराकर पहले पति के पास जाए, लेकिन उसे यह बात भारी लगती है कि किसी पुरुष से निकाह करे और यह मशहूर हो कि यह वही महिला है जिसने हलाला कराया है। तो उसके लिए हिला (जुगत) यह है कि अगर उस महिला के पास धन हो, तो उस धन में से एक गुलाम (ममलुक) की कीमत किसी ऐसे व्यक्ति को जिसे वह विश्वास करती हो, उपहार (हिबा) कर दे। फिर उपहार लेने वाला उस कीमत के बदले एक ऐसा छोटा गुलाम जो बालिग होने के करीब हो और सहवास के योग्य हो, खरीदे। फिर वह उस गुलाम को उक्त महिला के साथ निकाह करने की इजाजत दे। और वह महिला गवाहों की मौजूदगी में उससे निकाह करे। फिर जब वह गुलाम उसके साथ संभोग कर ले, तो गुलाम का मालिक उक्त महिला को उसे उपहार में दे दे, और वह महिला उसे स्वीकार करके कब्जा कर ले, तो निकाह टूट जाएगा। फिर जब इद्दत पूरी हो... १. लेकिन ऐसे हलाला करने वाले पर शरीयत में फटकार आई है। बेहतर यह है कि पुरुष से अधिकार ले लिया जाए कि जब कभी वह चाहे, उसका मामला उसके हाथ में है। २. यह जुगत इस जमाने में ऐसे लोगों के लिए बहुत उपयोगी है जो निकाह करके कुछ दिनों बाद लापता हो जाते हैं और वह महिला बहुत दुविधा में होती है। तो अगर निकाह के समय यह तय कर लिया जाए, तो ऐसे समय में महिला खुद को तलाक दे ले।

کتاب الحیل ... ۳۰۸ ... جور و کے ساتھ میرے بھائی نے دخول کیا ہے سو میں نے یہ کہا کہ ہر ایک سے اس کی منکوحہ کو طلاق دلوا دی اور چونکہ ان نے اپنی منکوحہ کے ساتھ دخول نہیں کیا اور نہ خلوت واقع ہوئی اور نہ اُس پر طلاق کی عدت لازم آئی پھر میں نے ہر ایک کو اُسی عورت کے ساتھ تزویج کیا جس سے اس نے دخول کیا ہے اور وہ اس کی معتدہ ہے اور اس کی عدت اس کے نکاح سے مانع نہیں ہے پس ہر ایک اپنی جور و کو لے کر خوش خوش چلا گیا پس اہل علم نے امام ابوحنیفہ کی فصانت اور حسن تامل سے تعجب کیا اور اس حکایت میں اس مسئلہ کی فصاحت کا بیان ہے جس پر کتاب کو ختم کیا ہے کذالک المبوط

سانویں فصل ☆

در طلاق

ایک مرد نے اپنی جور و کو لکھا کہ میری ہر جور و سوائے تیرے اور سوائے فلا نہ عورت کے مطلقہ ہے پھر فلا نہ عورت کا ذکر ہو کیا اور خط کو اپنی جور و کے پاس روانہ کیا تو فلا نہ عورت مطلقہ ہو گی اور مطلقہ ثلثہ کے واسطے یہ حیلہ جیدہ ہے کہ جب ایسی عورت کو جس کو تین طلاق دی گئی ہیں یہ خوف ہو کہ حلالہ کرانے میں دوسرا شوہر اس کو رکھ لے گا اور طلاق نہ دے گا تو جس مرد سے تحلیل یعنی حلالہ کرانا منحور ہے اس سے قبل نکاح واقع ہونے کے کہا جائے اس کو کہ اگر میں تجھ سے نکاح کروں اور ایک دفعہ تیرے ساتھ ولی کروں تو پھر تجھ پر تین طلاق ہیں پس جب ایسا کہے گا تو بعد نکاح اور ایک مرتبہ وطی واقع ہونے کے بعد ہی وہ مطلقہ ہو جائے گی اور چھٹکارا حاصل ہو جائے گا اور دوسرا حیلہ اہم مسئلہ میں یوں ہے کہ عورت مذکورہ مرد حلالہ کرنے والے سے کہے کہ میں نے اپنے تئیں تیرے نکاح میں اس شرط

سے دیا کہ میری طلاق کا اختیار میرے ہاتھ میں ہے جب چاہوں گی اپنے آپ کو طلاق دے دوں گی پھر وہ مرد اس کو قبول کر لے تو عورت مذکورہ کو اختیار طلاق حاصل ہو جائے گا جب چاہے گی اپنے آپ کو طلاق دے دے گی اور اگر محل یعنی حلال کرنے والے مرد نے ابتدا سے یوں کہا کہ میں نے تجھ سے نکاح کیا کہ تیرا کار طلاق تیرے اختیار میں ہے جب چاہے ہے تو اپنے تئیں طلاق دے دے پس عورت نے اس کو قبول کیا تو کار طلاق اس عورت کے اختیار میں نہ ہوگا لیکن اگر شوہر محل نے اس طرح کہا کہ میں نے تجھ سے نکاح کیا کہ تیرا کار طلاق تیرے اختیار میں بعد میرے تجھ سے نکاح کرنے کے ہے جب چاہے ہے تو اپنے آپ کو طلاق دے دے پس عورت نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو عورت مذکورہ کا طلاق اس کے اختیار میں ہو جائے گا۔

ایک عورت نے جس کو تین طلاق دی گئی ہیں چاہا کہ حلالہ کرا کر پہلے خاوند کے پاس جائے مگر اس کو یہ امر گراں گزرتا ہے کہ کسی مرد سے نکاح کرے اور یہ مشتہر ہو کہ یہ وہی عورت ہے جس نے حلالہ کرایا ہے تو اس کے واسطے حیلہ یہ ہے کہ اگر اس عورت کے پاس مال ہو تو اس مال میں سے ایک مملوک کا ثمن کسی ایسے شخص کو جس پر اس کو اعتماد ہو ہبہ کر دے پھر موہوب لہ اس ثمن کے عوض ایک غلام صغیر قریب بلوغ جو عورت سے جماع کرنے کے لائق ہو خریدے پھر وہ اس غلام کو اس عورت مذکورہ کے ساتھ نکاح کرنے کی اجازت دے اور یہ عورت اس کے ساتھ وگواہان عادل کے سامنے نکاح کرے پھر جب یہ غلام اس کے ساتھ دخول کر لے تو مولائے غلام مذکور کو اس عورت کو ہبہ کرے اور یہ عورت اس کو قبول کر کے قبضہ کر لے پس نکاح ٹوٹ جائے گا پھر جب عدت پوری ہو ۱۔ لیکن ایسے حلال کرنے والے پر شرع میں نفرین آئی ہے بلکہ بہتر یہ ہے کہ مرد سے اختیار دلوا لیا جائے کہ جب کبھی وہ چاہے ہے اس کا اس کے ہاتھ ہے ۲۔ یہ حیلہ اس زمانے میں ایسے لوگوں کے واسطے بہت مفید ہے جو

نکاح کر کے چند روز کے بعد مفقود ہو جاتے ہیں اور وہ عورت نہایت تحیر ہوتی ہے پس اگر نکاح کے وقت یہ طے کر لیا جائے تو ایسے وقت میں عورت اپنے آپ کو طلاق دے لے۔

...should go to her first husband after making the Nikah valid, and send that slave back to another city to be sold there, so that the secret remains hidden. Imam Khassaf has mentioned this trick (Hila) similarly. If a person wants to divorce his wife but does not want the divorce to take effect, he should use an exception (Istithna) in the divorce, i.e., say "Insha Allah Ta'ala". However, it is required that the wording of the exception be connected to the words of the divorce (i.e., "You are divorced, Insha Allah Ta'ala"). He should not say it separately, as an exception made separately is ineffective. Just as if he kept it hidden in his heart, it is ineffective. Whether it is a condition for the exception to be heard or not, the Mashaykh have differed on this. Some said it is not a condition; the only condition is that the letters be correct and the words emanate from the tongue. Others said that being heard is a condition, and this issue is mentioned in "Kitab al-Talaq" and is well-known. Then, when the word of exception is connected with divorce or emancipation (Itaq), whether the divorce-giver or emancipator will be called so or not is a matter of disagreement among the Mashaykh, even though, by consensus, the divorce or emancipation did not take place and was not established.

Thus, if a person swore, "By Allah, today I will give my wife one or three divorces," and then on that same day, he said to the woman, "You have three divorces, Insha Allah Ta'ala," and then said, "You have three divorces in exchange for a thousand Dirhams," and the woman said, "I do not accept," then that person's oath will be fulfilled, and he will not be a liar in his oath. This view has been adopted by the Mashaykh of Balkh, and it is reported similarly from Imam Abu Hanifa. It is even explicitly reported from the Imam-e-A'zam that if someone said, "By Allah, today I will give you three divorces," and then said, "You are divorced if Allah Ta'ala wills," or said, "You have three divorces in exchange for a thousand Dirhams," and the woman does not accept it, then the man will not be a liar in his oath and his oath will be fulfilled. Similarly, if he swore to sell something, he may sell it by way of an invalid sale (Bai-e-Fasid) so that the oath is discharged. His being the seller and the cause of ownership will be considered, even if ownership was not established. Thus, in the case of an exception in divorce, he will also be considered the divorce-giver, even if the divorce does not actually take place. Our Mashaykh state that he will not be considered a divorce-giver, and they have declared this to be the ruling of "Zahir al-Riwayah". In the "Mas'ala Haqqah", it is stated that the one who took the oath will not be considered truthful in his oath according to "Zahir al-Riwayah"; this is in "Dhakhira". A

man said to his wife, "If I do not give you three divorces today, then you have three divorces," the trick for this is to say to her, "You have three divorces in exchange for this much money," and the woman does not accept it. According to one narration reported from Imam-e-A'zam, the divorce will not take place, and the Fatwa is upon this.

If a person gives his wife an irrevocable divorce (Talaq-e-Ba'in) and then denies it, the trick for this is that the mentioned woman enters a house where her husband is. Then it is said to her husband, "You married a woman and she is in this house," and he will say, "I have no wife in this house." Then it is said to him, "Every wife of yours who is in this house is divorced." When he swears this, the mentioned woman will appear, and his divorce will become apparent. If a person swore that he would not speak to a certain person, and if he speaks to him, his wife would have three divorces, the trick for this is to give his wife one irrevocable divorce and leave her until her Iddah (waiting period) passes, then speak to the person, and then after that, marry that woman again. This is in "Sirajiyah".

जाए तो निकाह सही करके अपने खाविन्द अव्वल के पास वापस जाए और उस गुलाम को किसी दूसरे शहर में वापस भेज दे कि वहाँ फरोख्त (बिक्री) किया जाए, पस उसका भेद पोशीदा (छिपा) रहेगा। ऐसा ही इस हिला (तरीके/जुगाड़) को इमाम खसाफ ने ज़िक्र फरमाया है। अगर एक शख्स ने चाहा कि अपनी ज़ौजा (पत्नी) को तलाक दे मगर तलाक वाक़े(लागू) न हो, तो उसको चाहिए कि तलाक में इस्तिसना (अपवाद/exception) करे, यानी 'इंशा अल्लाह तआला' कहे, लेकिन यह चाहिए कि लफ्ज़-ए-इस्तिसना अन से कहे और तलाक के अल्फाज़ से मिला हुआ कहे (यानी तुझ पर तलाक है इंशा अल्लाह तआला)। अलग करके न कहे, क्योंकि अलग किया हुआ इस्तिसना कार-आमद नहीं होता है। जैसे कि अगर उसने अपने दिल में पोशीदा रखा तो वह कार-आमद नहीं है, और इस्तिसना का मस़मू (सुनाई देना) होना शर्त है या नहीं, सो इसमें मशाइख ने इख्तिलाफ (मतभेद) किया है। बाज़ों ने कहा कि शर्त नहीं है, सिर्फ यह शर्त है कि हुरूफ़ ठीक हों और अल्फाज़ ज़बान से बरामद हों। और बाज़ों ने कहा कि मस़मू होना शर्त है और यह मसला 'किताबुत-तलाक' में मज़कूर है, मारूफ है। फिर जब कि तलाक या इताक़ (आज़ादी) के साथ लफ्ज़-ए-इस्तिसना को मुत्तसिल (मिला) किया, तो जिस औरत को तलाक दी या जिस ममलुक (गुलाम) को आज़ाद किया है, उसको तलाक दहन्दा या आज़ाद कुनिन्दा कहा जाएगा या नहीं? सो इसमें मशाइख ने इख्तिलाफ किया है, हालाँकि बित्तफ़ाक़ तलाक या इताक़ वाक़े नहीं हुआ, साबित नहीं हुआ। पस अगर एक शख्स ने कसम खाई कि 'वल्लाह मैं आज के रोज़ अपनी ज़ौजा को एक तलाक या तीन तलाक दूँगा', पस उसी रोज़ उस औरत से कहा कि 'तुझ पर तीन तलाक है इंशा अल्लाह तआला'। कहा कि 'तुझ पर तीन तलाक ब-इवज़ (बदले) हज़ार दिरहम के हैं' पस औरत ने कहा कि 'मैं नहीं कुबूल करती हूँ', तो उस शख्स की कसम पूरी हो जाएगी और अपनी कसम में झूठा न होगा और इसी को मशाइख-ए-बल्ख ने इख्तियार किया है। और ऐसा ही इमाम अबू हनीफा से मरवी है, हत्ता कि इमाम आज़म से सरीह इस तरह मरवी है कि अगर किसी ने कहा कि 'वल्लाह आज के रोज़ तुझ पर तीन तलाक दूँगा', कहा कि 'तुझ पर तलाक है अगर अल्लाह तआला चाहे है' या कहे कि 'तुझ पर तीन तलाक ब-इवज़ हज़ार दिरहम के हैं' और औरत उसको कुबूल न करे, पस वह मर्द अपनी कसम में झूठा न होगा और उसकी कसम पूरी हो जाएगी। और इसी तरह अगर फरोख्त करने की कसम खाई, तो बतौरे 'बै-ए-फासिद' फरोख्त कर दे कि कसम उतर जाएगी। पस उसका फरोख्त कुनिन्दा होना और मोजिब-ए-मुल्क (स्वामित्व का कारण) होना एतबार किया जाएगा, अगरचे मुल्क साबित नहीं हुई। पस ऐसा ही तलाक

में इस्तिसना होने की सूरत में भी वह तलाक दहन्दा एतबार किया जाएगा, अगरचे उससे तलाक वाक़े नहीं होगी। और हमारे मशाइख फरमाते हैं कि वह तलाक दहन्दा न होगा और इसको उन्होंने 'ज़ाहिरुर-रिवायह' का हुक्म करार दिया है। और 'तेज़ मसला हक़्क़ा' में फरमाया कि कसम खाने वाला अपनी कसम में 'ज़ाहिरुर-रिवायह' के मुवाफिक सच्चा न होगा, यह 'ज़खीरा' में है। एक मर्द ने अपनी ज़ौजा से कहा कि 'अगर मैं आज तुझे तीन तलाक न दूँ तो तुझ पर तीन तलाक हैं', तो उसका हिला यह है कि उससे कहे 'तुझ पर तीन तलाक ब-इवज़ इस कदर माल के हैं' और औरत उसको कुबूल न करे, पस एक रिवायत के मुवाफिक इमाम आज़म से मरवी है कि तलाक वाक़े नहीं होगी और इसी पर फतवा है।

अगर एक शख्स ने अपनी ज़ौजा को 'तलाक-ए-बायन' दे दी फिर उससे इनकार किया तो उसका हिला यह है कि औरत मज़कूरा ऐसे घर में दाखिल हो जहाँ उसका शौहर है, पस उसके शौहर से कहा जाए कि 'तूने एक औरत से निकाह किया और वह इस घर में है', पस वह कहेगा कि 'मेरी कोई ज़ौजा इस घर में नहीं है', पस उससे कहा जाए कि 'तेरी हर औरत जो इस दार (घर) में हो, उसको तलाक है', पस जब वह ऐसा हल्फ़ (कसम) करे तो औरत मज़कूरा ज़ाहिर हो जाएगी, पस उसकी तलाक ज़ाहिर हो जाएगी। अगर एक शख्स ने कसम खाई कि 'फलाँ शख्स से कलाम न करेगा, अगर उससे कलाम करे तो उसकी ज़ौजा पर तीन तलाक हैं', तो इसमें हिला यह है कि ज़ौजा को एक 'तलाक-ए-बायन' दे दे और उसको छोड़ दे यहाँ तक कि उसकी इद्दत गुज़र जाए, फिर फलाँ शख्स से कलाम करे, फिर उसके बाद उस औरत से निकाह कर ले, यह 'सिराजिया' में है।

جائے تو نکاح صحیح کر کے اپنے خاوند اول کے پاس واپس جائے اور اس غلام کو کسی دوسرے شہر میں واپس بھیج دے کہ وہاں فروخت کیا جائے پس اس کا بھید پوشیدہ رہے گا ایسا ہی اس حیلہ کو امام خصاف نے ذکر فرمایا ہے اگر ایک شخص نے چاہا کہ اپنی زوجہ کو طلاق دے مگر طلاق واقع نہ ہو تو اس کو چاہئے کہ طلاق میں استثناء کرے یعنی انشاء اللہ تعالیٰ کے لئے لیکن یہ چاہئے کہ لفظ استثناء ان سے کہے اور طلاق کے الفاظ سے ملا ہوا کہے (یعنی تجھ پر طلاق ہے انشاء اللہ تعالیٰ) جدا کر کے نہ کہے کہ جدا کیا ہوا استثناء کارآمد نہیں ہوتا ہے جیسے کہ اگر اس نے اپنے دل میں پوشیدہ رکھا تو وہ کارآمد نہیں ہے اور استثناء کا مسموع ہونا یا شرط ہے یا نہیں ہے سو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ شرط نہیں ہے صرف یہ شرط ہے کہ حروف ٹھیک ہوں اور الفاظ زبان سے برآمد ہوں اور بعض نے کہا کہ مسموع ہونا شرط ہے اور یہ مسئلہ کتاب الطلاق میں مذکور ہے معروف ہے پھر جب کہ طلاق یا عتاق کے ساتھ لفظ استثناء کو متصل کیا تو جس عورت کو طلاق دی یا جس مملوک کو آزاد کیا ہے اس کو طلاق دہندہ (۱) یا آزاد کنندہ کہا جائے گا یا نہیں سو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے حالانکہ بالا تفاق طلاق یا عتاق واقع نہ ہوا ثابت نہیں ہوا پس اگر ایک شخص نے قسم کھائی کہ واللہ میں آج کے روز اپنی زوجہ کو ایک طلاق یا تین طلاق دوں گا پس اسی روز اس عورت سے کہا کہ تجھ پر تین طلاق ہے انشاء اللہ تعالیٰ کہا کہ تجھ پر تین طلاق بعض ہزار درم کے ہیں پس عورت نے کہا کہ میں نہیں قبول کرتی ہوں تو اس شخص کی قسم پوری ہو جائے گی اور اپنی قسم میں جھوٹا نہ ہوگا اور اسی کو مشائخ بلخ نے اختیار کیا ہے اور ایسا ہی امام ابو حنیفہ سے مروی ہے حتیٰ کہ امام اعظم سے صریح اس طرح مروی ہے کہ اگر کسی نے کہا کہ واللہ آج کے روز تجھ پر تین طلاق دوں گا کہا کہ تجھ پر طلاق

ہے اگر اللہ تعالیٰ چاہے ہے یا کہے کہ تجھ پر تین طلاق بعوض ہزار درم کے ہیں اور عورت اس کو قبول نہ کرے پس وہ مرد اپنی قسم میں جھوٹا نہ ہوگا اور اس کی قسم پوری ہو جائے گی اور اسی طرح اگر فروخت کرنے کی قسم کھائی تو بطور بیع فاسد فروخت کر دے کہ قسم اتر جائے گی پس اُس کا فروخت کنندہ ہونا اور موجبِ ملک ہوتا اعتبار کیا جائے گا اگر چہ ملک ثابت نہیں ہوئی پس ایسا ہی طلاق میں استثناء ہونے کی صورت میں بھی وہ طلاق دہندہ اعتبار کیا جائے گا اگر چہ اس سے طلاق واقع نہ ہوگی اور ہمارے مشائخ فرماتے ہیں کہ وہ طلاق دہندہ نہ ہوگا اور اس کو انہوں نے ظاہر الروایہ کا حکم قرار دیا ہے اور تیز مسئلہ حقہ میں فرمایا کہ قسم کھانے والا اپنی قسم میں ظاہر الروایہ کے موافق سچا نہ ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے ایک مرد نے اپنی زوجہ سے کہا کہ اگر میں آج تجھے تین طلاق نہ دوں تو تجھ پر تین طلاق ہیں تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ اس سے کہے تجھ پر تین طلاق بعوض اس قدر مال کے ہیں اور عورت اس کو قبول نہ کرے پس ایک روایت کے موافق امام اعظم سے مروی ہے کہ طلاق واقع نہ ہوگی اور اسی پر فتویٰ ہے۔

اگر ایک شخص نے اپنی زوجہ کو طلاق بائن دے دی پھر اس سے انکار کیا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ عورت مذکورہ ایسے گھر میں داخل ہو جہاں اس کا شوہر ہے پس اس کے شوہر سے کہا جائے کہ تو نے ایک عورت سے نکاح کیا اور وہ اس گھر میں ہے پس وہ کہے گا کہ میری کوئی زوجہ اس گھر میں نہیں ہے پس اس سے کہا جائے کہ تیری ہر عورت جو اس دار میں ہو اس کو طلاق ہے پس جب وہ ایسا حلف کرے تو عورت مذکورہ ظاہر ہو جائے پس اس کی طلاق ظاہر ہو جائے گی۔ اگر ایک شخص نے قسم کھائی کہ فلاں شخص سے کلام نہ کرے گا اگر اس سے کلام کرے تو اس کی زوجہ پر تین طلاق ہیں تو اس میں حیلہ یہ ہے کہ زوجہ کو ایک طلاق بائن دے دے اور اُس کو چھوڑ دے یہاں تک کہ اس کی عدت گزر جائے پھر فلاں شخص (۲) سے کلام کرے پھر

اس کے بعد اس عورت سے نکاح کر لے یہ سراجیہ میں ہے۔ (۱) یعنی وہ شخص ایسا کرنے والا ہو گا۱۲ (۲) اور قسم کا کفارہ ادا کرے گا ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol (1) (310) Kitab-ul-Hiyal

Eighteenth Chapter ☆

On Khula (1)

It was inquired of Imam Abu Hanifa (RA) that a man said to his wife, "There are three divorces upon you if you request Khula from me, if I do not grant you Khula." The mentioned woman had taken an oath regarding the manumission of her slaves and the charity of her wealth if she did not request Khula before nightfall. Then the mentioned man came to the service of Imam Abu Hanifa (RA) and inquired. The Imam (RA) told the mentioned woman, "Request Khula from him." She said to her husband, "I request you to grant me Khula." Then Imam Abu Hanifa (RA) said to her husband, "Say, 'I grant you Khula for a thousand dirhams, provided you give these thousand dirhams to me.'" The husband said exactly this. Then Imam Abu Hanifa (RA) said to the woman, "Say, 'I do not accept it.'" The woman said to him, "I do not accept it." The Imam (RA) then said to both, "You two, husband and wife, may go; your oaths are dissolved." And another stratagem (Hila) when the mentioned woman has taken an oath about the manumission of her slaves and the charity of her wealth is that she should sell all of this to a person she trusts (2). Then the entire day passes, and she does not request Khula from her husband before nightfall. When the night comes, her oath will be dissolved, but there will be no penalty for the oath because there is no wealth left in her ownership. Then she may rescind the sale (Iqala) with the buyer. This is mentioned in Al-Muhit.

Nineteenth Chapter ☆

On Oaths

A man took an oath that he would not marry in Kufa. The stratagem for this is that the man and the guardian (Wali) of the woman go outside of Kufa and conclude the marriage contract, and the offer and acceptance are completed in the presence of witnesses; thus, the man will not be a breaker of his oath (Hanis). Another stratagem is that the man appoints someone as his agent (Wakeel), then the agent and the woman go outside of Kufa and conclude the marriage contract there; the principal (Muwakkil) will not be a breaker of his oath. In this matter, the breaking of the oath by the agent (3) is what counts, not the principal. If a man took an oath that he would not divorce his wife in Bukhara, the stratagem for this issue, based on the above, is that he should go outside of Bukhara himself to divorce her or appoint an agent to

go outside of Bukhara and divorce her; thus, the oath-taker will not be a breaker of the oath. A person intended to travel, and his wife sought an oath from him (4) that any slave-girl he buys shall be free. If the mentioned woman made him take an oath in this manner, the stratagem is for him to say "Yes" in response to the oath, and by saying "Yes," he should intend a specific city or village in his heart. Thus, when he has intended it in his heart this way, if he buys a slave-girl in a place other than that city or village, she will not become free. This issue indicates that if someone has [another's]...

---

(1) The compiler says: According to some scholars, the oath depends on the intention of the one who takes it, and according to me, the detail is that if he is an oppressor, it is based on the intention of the oppressed, and if he is oppressed, it is based on his own intention. And Allah knows best. (2) Meaning, having trust that he will rescind the sale. (3) Meaning, the agent did not break the oath in this case by going outside. (4) Meaning, the woman's intent is that he should not buy a slave-girl and make her an 'Umm-e-Walad' (a concubine who has borne her master a child).

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (1) (310) किताबुल हियल

अठारहवां अध्याय ☆

खुला (1) के बयान में

इमाम अबू हनीफा (रह.) से दरियाफ्त किया गया कि एक मर्द ने अपनी बीवी से कहा कि तुझ पर तीन तलाक़ें हैं अगर तू मुझसे खुला की दरख्वास्त करे, अगर मैं तुझसे खुला न करूँ। और औरत मज़कूरह ने अपने गुलामों के आज़ाद हो जाने पर और अपने माल के सदक़ा की क़सम खाई अगर वह उससे रात होने से पहले खुला न माँगे। फिर मर्द मज़कूर इमाम अबू हनीफा (रह.) की ख़िदमत में हाज़िर हुआ और उसने दरियाफ्त किया, तो इमाम (रह.) ने औरत मज़कूरह से फ़रमाया कि तू उससे खुला की दरख्वास्त कर। पस उसने अपने शौहर से कहा कि मैं तुझसे दरख्वास्त करती हूँ कि तू मुझे खुला कर दे। पस इमाम अबू हनीफा (रह.) ने उसके शौहर से फ़रमाया कि तू कह मैं तुझे हज़ार दिरहम पर खुला दिया कि तू उन हज़ार दिरहम को मुझे दे। पस उसके शौहर ने यूँ ही कहा। फिर इमाम अबू हनीफा (रह.) ने औरत मज़कूरह से फ़रमाया कि तू कह मैं इसको नहीं कुबूल करती हूँ। पस औरत मज़कूरह ने उससे कहा कि मैं इसको नहीं कुबूल करती हूँ। फिर इमाम (रह.) ने दोनों से फ़रमाया कि तुम दोनों मियां-बीवी जाओ, तुम दोनों की क़सम उतर गई। और दूसरा हिला (उपाय) जब कि औरत मज़कूरह ने अपने गुलामों के आज़ाद हो जाने और अपने माल के सदक़ा की क़सम खाई है, तो औरत मज़कूरह के वास्ते हिला यह है कि औरत मज़कूरह इस सब को ऐसे शख़्स के हाथ फ़रोख़्त करे जिस पर उसको एतिमाद (2) हो। फिर वह तमाम दिन गुज़र जाए और रात होने से पहले शौहर से खुला की दरख्वास्त न करे, यहाँ तक कि जब रात आएगी तो उसकी क़सम उतर जाएगी मगर क़सम की जज़ा कुछ न होगी, इस वास्ते कि उसकी मिल्कियत में कुछ माल ही नहीं है। फिर वह मुशतरी (ख़रीदार) से बेच का इकाला (खरीद-फरोख्त को रद्द) कर ले। यह 'मुहीत' में है।

उन्नीसवां अध्याय ☆

क़समों के बयान में

एक मर्द ने क़सम खाई कि कूफ़ा में निकाह न करेगा, तो उसका हिला यह है कि मर्द मज़कूर और औरत का वली दोनों कूफ़ा से बाहर जाकर अक़्द-ए-निकाह (निकाह का अनुबंध) कर लें और ईजाब व क़बूल गवाहों के साथ पूरा हो जाए, पस वह मर्द अपनी क़सम में 'हानिस' (क़सम तोड़ने वाला) न

होगा। और दूसरा हिला यह है कि मर्द मज़कूर किसी मर्द को वकील कर दे, फिर वकील और औरत दोनों कूफ़ा से बाहर चले जाएं और वहाँ जाकर अक़्द-ए-निकाह कर लें, तो मुवक्किल मज़कूर अपनी क़सम में 'हानिस' न होगा। और इस बाब में वकील (3) का 'हानिस' होना मोतबर है, न कि मुवक्किल का। अगर एक मर्द ने क़सम खाई कि बुख़ारा में अपनी औरत को तलाक़ न देगा, तो इस मसले का क़यास यह है कि इसका हिला यह है कि ख़ुद बुख़ारा से बाहर जाकर उसको तलाक़ दे या किसी वकील को वकील करे कि वह बुख़ारा से बाहर जाकर उसको तलाक़ दे दे, पस क़सम खाने वाला 'हानिस' न होगा। एक शख़्स ने सफ़र का क़सद किया, पस उसकी बीवी ने उससे क़सम चाही (4) कि हर बांदी (दासी) जिसको वह ख़रीदे वह आज़ाद है। पस अगर औरत मज़कूरह ने उसको इस तौर पर क़सम दिलाई, तो उसका हिला यह है कि क़सम के जवाब में कहे कि हाँ, और इस हाँ कहने से दिल में कोई ख़ास शहर या गाँव मुराद ले। पस जब इस तरह इरादा नीयत में कर लिया, पस उस शहर या गाँव के सिवा दूसरी जगह बांदी ख़रीदे, तो वह आज़ाद न होगी। और इस मसले से यह इशारा निकलता है कि अगर किसी ने दूसरे...

---

(1) मुहर्रिर कहता है कि बाज़ उलमा के नज़दीक क़सम का दारोमदार क़सम खाने वाले की नीयत के मुवाफ़िक़ होता है और मेरे नज़दीक तफ़सील यह है यानी ज़ालिम हो तो मज़लूम की नीयत पर है और मज़लूम हो तो उसकी नीयत पर है। वल्लाहु आलम। (2) यानी यह एतिमाद हो कि वह बेच का इकाला कर देगा। (3) यानी वकील ने इस सूरत में क़सम नहीं तोड़ी कि बाहर चला गया है। (4) यानी औरत का मतलब यह है कि कोई बांदी न ख़रीदे उसको 'उम्म-ए-वलद' न बनाए।

اٹھارھواں فصل ☆

خلع (1) کے بیان میں

امام ابو حنیفہؒ سے دریافت کیا گیا کہ ایک مرد نے اپنی جوزہ سے کہا کہ تجھ پر تین طلاق ہیں اگر تو مجھ سے خلع کی درخواست کرے اگر میں تجھ سے خلع نہ کروں اور عورت مذکورہ نے اپنے مملوکوں کے آزاد ہو جانے پر اپنے مال کے صدقہ کی قسم کھائی اگر اس سے رات ہونے سے پہلے خلع نہ مانگے پھر مرد مذکور امام ابو حنیفہؒ کی خدمت میں حاضر ہوا اور اس نے دریافت کیا تو امامؒ نے عورت مذکورہ سے فرمایا کہ تو اس سے خلع کی درخواست کر پس اس نے اپنے شوہر سے کہا کہ میں تجھ سے درخواست کرتی ہوں کہ تو مجھے خلع کر دے پس امام ابو حنیفہؒ نے اس کے شوہر سے فرمایا کہ تو کہہ میں تجھے ہزار درہم پر خلع دیا کہ تو ان ہزار درہم کو مجھے دے پس اس کے شوہر نے یوں ہی کہا پھر امام ابو حنیفہؒ نے عورت مذکورہ سے فرمایا کہ تو کہہ میں اس کو نہیں قبول کرتی ہوں پس عورت مذکورہ نے اس سے کہا کہ میں اس کو نہیں قبول کرتی ہوں پھر امامؒ نے دونوں سے فرمایا کہ تم دونوں میاں بیوی جاؤ تم دونوں کی قسم اتر گئی اور دوسرا حیلہ جب کہ عورت مذکورہ نے اپنے مملوکوں کے آزاد ہو جانے اور اپنے مال کے صدقہ کی قسم کھائی ہے تو عورت مذکورہ کے واسطے حیلہ یہ ہے کہ عورت مذکورہ اس سب کو ایسے شخص کے ہاتھ فروخت کرے جس پر اس کو اعتماد (2) ہو پھر وہ تمام دن گذر جائے اور رات ہونے سے پہلے شوہر سے خلع کی درخواست نہ کرے یہاں تک کہ جب رات آئے گی تو اس کی قسم اتر

جائے گی مگر قسم کی جزا کچھ نہ ہوگی اس واسطے کہ اس کی ملک میں کچھ مال ہی نہیں ہے پھر اس کے مشتری سے بیچ کا اقالہ کر لے یہ محیط میں ہے۔

انیسواں فصل ☆

قسموں کے بیان میں

ایک مرد نے قسم کھائی کہ کوفہ میں تزوج نہ کرے گا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ مرد مذکور اور عورت کا ولی دونوں کوفہ سے باہر جا کر عقد نکاح قرار دیں اور ایجاب و قبول مع گواہوں کے پورا ہو جائے پس وہ مرد اپنی قسم میں حانث نہ ہوگا اور دوسرا حیلہ یہ ہے کہ مرد مذکور کسی مرد کو وکیل کر دے پھر وکیل اور عورت دونوں کوفہ سے باہر چلے جائیں اور وہاں جا کر عقد نکاح قرار دیں تو موکل مذکور کو اپنی قسم میں حانث نہ ہوگا اور معتبر اس باب میں وکیل (3) کا حانث ہونا ہے نہ موکل کا۔ اگر ایک مرد نے قسم کھائی کہ بخارا میں اپنی عورت کو طلاق نہ دے گا تو یہ قیاس مسئلہ مذکورہ بالا کے یہ حیلہ ہے کہ خود بخارا سے باہر جا کر اس کو طلاق دے یا کسی وکیل کو بھل کرے کہ وہ بخارا سے باہر جا کر اُس کو طلاق دے دے پس قسم کھانے والا حانث نہ ہوگا۔ ایک شخص نے سفر کا قصد کیا پس اُس کی جوزہ نے اس سے قسم چاہی (4) کہ ہر باندی جس کو وہ خریدے وہ آزاد ہے پس اگر عورت مذکورہ نے اس کو اس طور پر قسم دلائی تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ قسم کے جواب میں کہے کہ ہاں اور اس ہاں کہنے سے دل میں کوئی خاص شہر یا گاؤں مراد لے پس جب اس طرح ارادہ نیت میں کر لیا پس اس شہر یا گاؤں کے سوائے دوسری جگہ باندی خریدے تو وہ آزاد نہ ہو جائے گی اور اس مسئلہ سے یہ اشارہ نکلتا ہے کہ اگر کسی نے دوسرے

(1) قال المحرر ہم بعض علماء کے نزدیک قسم کا دارومدار دانے والے کی نیت کے موافق ہوتا ہے اور میرے نزدیک تفصیل یہ ہے یعنی ظالم ہو تو مظلوم کی نیت پر ہے اور مظلوم ہو تو اس کی نیت پر ہے واللہ اعلم (2) یعنی یہ اعتماد ہو کہ وہ بیع کا اقالہ کر دے گا (3) یعنی وکیل نے اس صورت میں قسم نہیں توڑی کہ باہر چلا گیا ہے (4) یعنی عورت کا مطلب یہ ہے کہ کوئی باندی نہ خریدے اس کو ام ولد بنا دے۔

If someone asks another to take an oath and the other person replies "Yes," then this is sufficient, and that person will be considered to have taken the oath with the oath that was asked of him. However, this is a situation in which later jurists (*muta'akhirin mashaikh*) have differed. Some said that saying "Yes" is not sufficient, but the oath must be explicitly stated, while others said that saying "Yes" is sufficient, and the aforementioned issue is proof of this, and this is correct, according to *Zakhirah*.

If a person takes an oath saying, "If I do such-and-such, my slave is free, and all my wealth that I own is charity," then the *heelah* (legal device) for this is to gift (*hiba*) all this wealth to a person he trusts and entrust it to him, then perform the action, and then take the gift back from the person to whom it was gifted. If a person wants to make his slave-woman a *mukātab* (granting her the right to earn her freedom) and also wants to have relations with her, then that person should gift the slave-woman to his minor son and then marry her, provided there is no free woman in his marriage; then the children born from her will be free. This is in *Sirajiyyah*.

It is written in *Uyun* that if a person wants to make his slave a *mudabbar* (a slave promised freedom after the owner's death) but in such a way that he still has the right to sell the slave, then he should say to the slave, "If I die in such a state that you are in my possession, then you are free." This is permissible, and when he dies, the aforementioned slave will be free. Hassan bin Ziyad has narrated this from Imam Azam, that the sale of such a *mudabbar* is permissible; this is in *Tatar-khaniyyah*.

If Zaid has a debt of one hundred dirhams on Amr, and Zaid says, "If I take these one hundred dirhams today in separate portions, then my slave is free," and if he receives these one hundred dirhams on that day not together but separately, then my slave is free. Then, if he received one hundred dirhams together but found a *stuq* (fake/debased) dirham among them and wanted to exchange it, and (he wants) his oath not to be false, the *heelah* for this is to exchange it the next day, so the oath will not be false. Similarly, if he did not exchange it at all, the oath would not be false; however, if he exchanged that dirham on the same day, the oath would become false.

If someone takes an oath that he will take his right from so-and-so or collect it, and then faces the need not to collect it from him personally, the *heelah* is to appoint someone else as an agent (*wakil*) to collect it from him, so the oath will not be false. Similarly, if he faces the need not to collect it from the hands of the specific person he swore to collect from, the *heelah* is to collect it from that person's agent, and the oath will not be false. Likewise, if he collected it from a person who has guaranteed the

aforementioned debt on behalf of the aforementioned person or has collected it from someone to whom the aforementioned person has transferred this debt, the oath will be considered fulfilled. Imam Qaduri has mentioned this.

It is also mentioned in *Uyun* that there is an issue which indicates that his oath would become false, and the scenario is mentioned as follows: Zaid took an oath that he would not collect his debt from his debtor Amr on that day, and then he collected it from Amr's agent on the same day, then the oath will become false. But if he collected it from a non-benefactor (1), then it will not be false. Similarly, if he collected it from the debtor's guarantor or from a person to whom the debtor transferred the debt, the oath will not be false. In *Qaduri*, it is written that if the debtor took an oath saying, "I will give so-and-so his right (2)," and then he ordered his agent to pay it or transferred the debt to someone from whom the creditor collected it, then the debtor's oath will be fulfilled. And if someone paid it on behalf of the aforementioned debtor as a favor, the aforementioned debtor's oath will become false. And if he said, "My intention was that I would perform this action myself," then his statement will be accepted in court and conscience (*qada wa diyanat*). Furthermore, *Qaduri* states that if the debtor took an oath that he would not give it, and then gave it in any of these ways, he will become a oath-breaker (*hanith*).

(1) Anyone who is not a benefactor (2) i.e., someone paid Amr's debt as a favor (3) i.e., today, for example

किसी ने قسم (कसम) दिलाई और दूसरे ने जवाब में कहा कि 'हाँ', तो यह काफ़ी है। और वह शख्स इस कसम के साथ (जो उसे दिलाई गई है) कसम खाने वाला हो जाएगा। हालाँकि यह सूरत ऐसी है कि इसमें मुताअखरीन (बाद के) मशाइख (विद्वानों) ने इख्तिलाफ़ किया है। बाज़ ने कहा कि सिर्फ'हाँ' कह देना काफ़ी नहीं है, बल्कि कसम की तसरीह (स्पष्ट रूप से बयान करना) ज़रुरी है। और बाज़ों ने कहा कि 'हाँ' कह देना काफ़ी है और यही मसला जो ऊपर ज़िक्र हुआ है, इसी पर दलील है और यही सही है, यह ज़खीरा में है।

एक शख्स ने कसम खाई कि अगर मैं ऐसा करूँ तो मेरा ग़ुलाम आज़ाद है और मेरा तमाम माल जिसका मैं मालिक हूँ, सब सदक़ा है, तो इसका हीला (तरीका) यह है कि यह सब माल किसी ऐसे शख्स को जिसे वह भरोसा करता हो, हिबा (दान) कर दे और उसके सुपुर्द कर दे, फिर वह काम करे, फिर जिसको हिबा किया है उससे हिबा वापस ले ले। एक शख्स ने चाहा कि अपनी लौंडी को मुकातिब (आज़ादी का वादा) कर दे और उससे वती (सम्बन्ध) भी करे, तो वह शख्स उस लौंडी को अपने नाबालिग बेटे को हिबा कर दे फिर उससे निकाह कर ले, बशर्ते कि उसके निकाह में कोई आज़ाद औरत न हो, फिर उससे जो औलाद पैदा होगी वह आज़ाद होगी, यह सिराजिया में है।

'उयून' में लिखा है कि अगर एक शख्स ने चाहा कि अपने ग़ुलाम को मुदब्बिर (मरने के बाद आज़ाद होने वाला) बनाए लेकिन इस तरह कि उसको उस ग़ुलाम के बेचने का भी अख्तियार रहे, तो उस ग़ुलाम से यों कहे कि अगर मैं ऐसी हालत में मरूँ कि तू मेरी मिल्कियत में हो तो तू आज़ाद है, तो यह जायज़ है और जब वह मर गया तो ग़ुलाम आज़ाद होगा। ऐसा ही हसन बिन ज़ियाद ने इमाम आज़म से रिवायत की है कि ऐसे मुदब्बिर की बिक्री जायज़ है, यह तातारखानिया में है।

अगर ज़ैद के अमर पर सौ दिरहम कर्ज़ हों, तो ज़ैद ने कहा कि अगर मैं आज के दिन इन सौ दिरहम को अलग-अलग लूँ तो मेरा ग़ुलाम आज़ाद है, और अगर उसने आज के दिन उन सौ दिरहम को एक साथ वसूल किया तो मेरा ग़ुलाम आज़ाद है। फिर उससे एक साथ सौ दिरहम वसूल किए लेकिन इसमें कोई दिरहम स्टूक (जाली/खराब) पाया और चाहा कि इसको बदल ले और कसम झूठी न हो, तो इसका हीला यह है कि इसको दूसरे दिन बदले, तो कसम झूठी नहीं होगी। इसी तरह अगर उसने बिल्कुल बदला ही नहीं तो भी कसम झूठी नहीं होगी, लेकिन अगर उसने उसी दिन उस दिरहम को बदल लिया तो कसम झूठी हो जाएगी।

अगर किसी ने कसम खाई कि वह फलाँ से अपना हक़ लेगा या वसूल करेगा, फिर उसे यह मसलेहत (ज़रूरत) पेश आई कि खुद उससे वसूल न करे, तो इसका हीला यह है कि किसी दूसरे को वकील बना दे कि वह उससे वसूल कर ले, तो कसम झूठी नहीं होगी। इसी तरह अगर उसे यह मसलेहत पेश आई कि जिस फलाँ से लेने की कसम खाई है, उसके हाथ से वसूल न करे, तो इसका हीला यह है कि उस फलाँ के वकील के हाथ से वसूल कर ले, तो भी कसम झूठी नहीं होगी। इसी तरह अगर उसने ऐसे शख्स के हाथ से वसूल किया जिसने फलाँ مذکور (ज़िक्र किए गए) की तरफ से उसके हुक्म से माल مذکور (ज़िक्र किए गए) की कफालत (ज़मानत) ली है, या ऐसे शख्स से वसूल किया जिस पर फलाँ مذکور (ज़िक्र किए गए) ने यह माल डाल दिया है, तो भी कसम पूरी हो जाएगी। ऐसा ही इमाम क़दूरी ने ज़िक्र फरमाया है।

और 'उयून' में एक मसला ज़िक्र है जो इस बात पर दलालत करता है कि उसकी कसम झूठी हो जाएगी। और उसकी सूरत यों है कि ज़ैद ने कसम खाई कि आज के दिन अपना कर्ज़ अपने कर्ज़दार अमर से वसूल न करेगा, फिर उसी दिन अमर के वकील से वसूल किया तो कसम झूठी हो जाएगी। और अगर मतबूअ (1) से वसूल किया तो झूठी नहीं होगी। इसी तरह अगर कर्ज़दार के कफील (ज़मानत देने वाले) से या ऐसे शख्स से जिस पर कर्ज़दार ने माल डाल दिया है, वसूल किया तो भी कसम झूठी नहीं होगी। और क़दूरी में लिखा है कि अगर कर्ज़दार ने कसम खाई कि मैं फलाँ शख्स को उसका हक़ (2) दे दूँगा, फिर उसने अपने वकील को अदा करने का हुक्म दिया या किसी पर डाल दिया जिससे कर्ज़दार ने वसूल कर लिया, तो कर्ज़दार की कसम पूरी हो जाएगी। और अगर कर्ज़दार مذکور (ज़िक्र किए गए) की तरफ से किसी शख्स ने बतौर एहसान अदा कर दिया तो कर्ज़दार مذکور (ज़िक्र किए गए) की कसम झूठी हो जाएगी। और अगर उसने कहा कि मेरी यह मुराद थी कि यह फेल (काम) खुद करूँ तो क़ज़ा और दियानत (अदालत और धर्म) में उसके कॉल की तस्दीक की जाएगी। और मज़ीद क़दूरी में लिखा है कि अगर कर्ज़दार ने कसम खाई कि वह उसको नहीं देगा फिर उसे इन सूरतों में से किसी सूरत से दिया तो वह हानिस (कसम तोड़ने वाला) हो जाएगा।

(1) कोई गैर एहसान करने वाला (2) यानी किसी ने बतौर एहसान अमर का कर्ज़ अदा कर दिया (3) यानी आज के दिन मसलन

قسم دلائی اور اس دوسرے نے اس کے جواب میں کہا کہ ہاں تو یہ کافی ہے اور یہ شخص اس قسم کے ساتھ جو اس کو دلائی ہے قسم کھانے والا ہو جائے گا حالانکہ یہ صورت ایسی ہے کہ اس میں متاخرین مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعض نے کہا کہ ہاں کر دینا کافی نہیں ہے بلکہ قسم کی تصریح کرنی ضروری ہے اور بعضوں نے کہا کہ ہاں کر دینا کافی ہے اور یہی مسئلہ مذکورہ اس پر دلیل ہے اور یہی صحیح ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔ ایک شخص نے قسم کھائی کہ اگر میں ایسا کروں تو میرا غلام آزاد ہے اور میرا تمام مال جس کا میں مالک ہوں سب صدقہ ہو تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ یہ سب مال ایسے شخص کو جس پر اس کو اعتماد ہو ہبہ کر دے اور اس کے سپرد کر دے پھر اس فعل کو کرے پھر جس کو ہبہ کیا ہے اس سے ہبہ سے رجوع کر کے واپس لے ۔ ایک شخص نے یہ چاہا کہ اپنی باندی کو مکاتب کر دے اور اس سے وطی بھی کرے تو وہ شخص اس باندی کو اپنے فرزند صغیر کو ہبہ کر دے پھر اس سے نکاح کر لے بشرطیکہ اس کے نکاح میں کوئی عورت حرہ نہ ہو پھر اس سے جو اولاد پیدا ہوگی وہ آزاد ہوگی یہ سراجیہ میں ہے۔

عیون میں لکھا ہے کہ اگر ایک شخص نے چاہا کہ اپنے غلام کو مدبر کرے لیکن اس طرح کہ اس کو اس غلام کے فروخت کا بھی اختیار رہے تو اس غلام سے یوں کہے کہ اگر میں ایسی حالت میں مروں کہ تو میری ملک میں ہو تو تو آزاد ہے تو یہ جائز ہے اور جب وہ مر گیا تو غلام مذکور آزاد ہوگا ایسا ہی حسن بن زیاد نے امام اعظم سے روایت کی ہے کہ ایسے مدبر کی بیع جائز ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے۔ اگر زید کے عمرو پر سود رم قرضہ ہوں پس زید نے کہا کہ اگر میں آج کے روز ان سود رم کو متفرق لوں تو میرا غلام آزاد ہے اور اگر اس نے آج کے روز ان سود رم کو سوائے اکٹھا کے وصول کیا تو میرا غلام آزاد ہے پھر اس سے اکٹھا سود رم وصول کئے لیکن اس میں کوئی درم ستوق پایا اور چاہا کہ اس کو بدل لے اور قسم جھوٹی نہ ہو تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ

اس کو دوسرے روز بدلے تو قسم جھوٹی نہ ہوگی اسی طرح اگر اس نے بالکل تبدیل ہی نہ کیا تو بھی قسم جھوٹی نہ ہوگی لیکن اگر اس نے اسی روز اُس درم کو بدل یا تو قسم جھوٹی ہو جائے گی۔ اگر کسی نے قسم کھائی کہ فلاں سے اپنا حق لے گا یا وصول کرلے گا پھر اس کو یہ مصلحت پیش آئی کہ خود اس سے نہ وصول کرے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ کسی دوسرے کو وکیل کر دے کہ وہ اس سے وصول کرلے پس قسم جھوٹی نہ ہوگی۔ اسی طرح اگر اس کو یہ مصلحت پیش آئی کہ جس فلاں سے لینے کی قسم کھائی ہے اس کے ہاتھ سے وصول نہ کرے گا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ اس فلاں کے وکیل کے ہاتھ سے وصول کرلے تو بھی قسم جھوٹی نہ ہوگی اسی طرح اگر اس نے ایسے شخص کے ہاتھ سے وصول کیا جس نے فلاں مذکور کی طرف سے اس کے حکم سے مال مذکور کی کفالت کی ہے یا ایسے شخص سے وصول کیا جس پر فلاں مذکور نے یہ مال ترادیا ہے تو بھی قسم پوری ہوگی ایسا ہی امام قدوری نے ذکر فرمایا ہے اور عیون میں ایک مسئلہ مذکور ہے جو اس امر پر دلالت کرتا ہے کہ اس کی قسم جھوٹی ہو جائے گی اور اس کی صورت یوں مذکور ہے کہ زید نے قسم کھائی کہ آج کے روز اپنا قرضہ سے اپنے قرض دار عمرو سے وصول نہ کرے گا پھر اسی روز عمرو کے وکیل سے وصول کیا تو قسم جھوٹی ہو جائے گی اور اگر مطبوع (۱) سے وصول کیا تو جھوٹی نہ ہوگی اسی طرح اگر قرض دار کے کفیل سے یا ایسے شخص سے جس پر قرض دار نے اترادیا ہے وصول کیا تو بھی قسم جھوٹی نہ ہوگی اور قدوری میں لکھا ہے کہ اگر قرض دار نے قسم کھائی کہ میں فلاں شخص کو اس کا حق (۲) دے دوں گا پس اس نے اپنے وکیل کو ادا کرنے کا حکم دیا کسی پر اترادیا جس سے قرض خواہ نے وصول کر لیا تو قرض دار مذکور کی قسم پوری ہو جائے گی اور اگر قرض دار مذکور کی طرف سے کسی شخص نے بطور احسان کر دیا تو قرض دار مذکور کی قسم جھوٹی ہو جائے گی اور اگر اس نے کہا کہ میری یہ مراد تھی کہ یہ فعل بنفس خود کروں گا تو قضاء و دیانت اس کے قول کی تصدیق

کی جائے گی اور نیز قدوری میں لکھا ہے کہ اگر قرض دار نے قسم کھائی کہ اس کو نہ دے گا پھر اس کو ان صورتوں میں سے کسی صورت سے دیا تو حانث ہو جائے گا اور

(۱) کوئی غیر احسان کرنے والا (۲) یعنی کسی نے بطور احسان عمرو کا قرضہ ادا کر دیا (۳) یعنی آج کے روز مثلاً

Fatawa Alamgiri ..... Vol (10) 312 Kitab al-Hiyal

He said that my intention was that I would not give it personally, then in the court (qada), his statement will not be verified, and it is written elsewhere that it will be verified, and no detailed explanation was given. The correct view is what we have stated earlier, this is mentioned in 'Zakhira'. If a person exchanged some goods with another, and the seller refused to give it for less than twelve dirhams, the buyer then said that his slave is free if he buys the dirhams again. Then it occurred to the mentioned buyer to buy it; the trick (hila) should be to buy it for eleven dirhams or one dinar, or the seller (1) should sell it for eleven dirhams or a piece of cloth, and he will not be a oath-breaker (hanith). What has been mentioned is based on qiyas (analogy), but according to the ruling of istihsan (juridical preference), that person will become a oath-breaker. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) mentioned that if a person swore an oath not to sell his slave for ten dirhams unless it is for more than ten, then he sold it for nine dirhams or one dinar, then by qiyas, he will not be a oath-breaker, but by istihsan, he will be. In this case, Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) did not mention what the ruling would be if he sold it for nine dirhams and a piece of cloth. Our scholars have said that both by qiyas and istihsan, he will be a oath-breaker because a dirham and a piece of cloth are different types, so adding them to the dirhams will not increase the amount, and this oath will not be exempted from the mentioned case, but will be included under the oath by both qiyas and istihsan. If he swore that he would not sell his slave for ten dirhams and he felt the need to sell the slave, but could not find any buyer who would give more than ten dirhams, then it was said that he should sell it for the dirhams, and he will not be a oath-breaker, although he would technically be one because he had stipulated his entire oath that he would sell for more than ten dirhams, and since this condition was not met, the oath remained, so it becomes obligatory to be a oath-breaker as in the case of selling for ten dirhams. However, the response to this is that being a oath-breaker happens only when the condition of the oath is met while the oath is still in effect. Since he sold it for nine dirhams, the condition for not being a oath-breaker was not fulfilled, as mentioned above. Therefore, because the condition for breaking the oath was not met, he will not be a oath-breaker, and it is not because the oath is no longer in effect. All of this is narrated from 'Jami', and the latter issue was narrated by Hisham in his 'Nawadir' from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), who said that the qiyas is that he should not be a oath-breaker, and we choose qiyas. This is in 'Muhit'. If he swore not to sell this cloth to a certain

person, the hila is to sell it to someone else (2) and the mentioned person, then he will not be a oath-breaker in his oath. Another hila is to sell it in exchange for some goods, and another hila is to appoint someone as an agent (wakil), so that the agent sells it to the person to whom he swore not to sell, then he will not be a oath-breaker. It is mentioned in 'Iman (La)' Asl that if a person swore not to buy or sell, and he appointed another person as an agent to conduct the buying and selling, he will not be a oath-breaker. However, if the person who took the oath is a sultan (ruler) who does not handle such matters personally, then he will become a oath-breaker by appointing an agent to buy and sell. This is a well-known issue. Another hila is that someone who has no authority (fuduli) (3) sells it to the person to whom he swore not to sell, then the owner, i.e., the one who swore, confirms the sale...

(1) Meaning if the seller took the oath. (2) Meaning someone who is not an agent, etc. (3) Meaning someone who is not the owner.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (10) 312 किताब अल-हिल

उसने कहा कि मेरी यह मुराद थी कि मैं खुद-ब-खुद इसको न दूंगा तो कज़ा (अदालत) में उसके कौल (कथन) की तस्दीक नहीं की जाएगी और दूसरे मकाम पर लिखा है कि उसकी तस्दीक की जाएगी और कोई तफ़सील नहीं फरमाई और सही वही है जो हमने पहले बयान किया है, यह जखीरा में है। अगर एक शख्स ने दूसरे से कोई असबाब (सामान) चुकाया और बाए (बेचने वाले) ने बारह दिरहम से कम के एवज देने से इनकार किया, पस मुश्तरी (खरीदार) ने कहा कि उसका गुलाम आजाद है अगर वह दोबारा दिरहम खरीदे, फिर मुश्तरी मजकूर की राय में आया कि उसको खरीदे तो यह हीला करना चाहिए कि उसको ग्यारह दिरहम या एक दीनार के एवज खरीदे या बाए (1) उसको ग्यारह दिरहम या एक कपड़े के एवज फरोख्त (बेच) करे और कसम में हानिस (कसम तोड़ने वाला) न होगा और यह जो मजकूर हुआ यह कयास है और मुवाफिक हुक्म-ए-इस्तेहसान के वह शख्स हानिस हो जाएगा, चुनांचे इमाम मोहम्मद रह. ने जिक्र फरमाया है कि अगर एक शख्स ने कसम खाई कि अपना गुलाम दस दिरहम को फरोख्त न करेगा इल्ला यह कि दस से अक्सर या जाइद (ज्यादा) के एवज हो, फिर उसको नौ दिरहम या एक दीनार के एवज फरोख्त किया तो कयासन हानिस न होगा और इस्तेहसाना (बेहतर तौर पर) हानिस होगा और इस सूरत में इमाम मोहम्मद रह. ने यह सूरत जिक्र नहीं फरमाई कि अगर उसने नौ दिरहम और एक कपड़े के एवज फरोख्त किया तो क्या हुक्म है और हमारे मशाइख ने फरमाया कि कयासन व इस्तेहसानान कसम में हानिस होगा इस वास्ते कि दिरहम व कपड़ा कयासन व इस्तेहसानान दोनों जिन्स मुख्तलिफ हैं, पस कपड़े के साथ मिलाने से दिरहमों में ज्यादती न हो जाएगी, पस ऐसी कसम मजकूर से मुस्तस्ना (अलग) न होगी, बल्कि कयासन व इस्तेहसानान कसम के तहत में दाखिल होगी और अगर यूं कसम खाई कि अपना गुलाम दस दिरहम को फरोख्त न करेगा और उसको जरूरत पेश आई कि गुलाम मजकूर को फरोख्त करे और उसने कोई ऐसा मुश्तरी न पाया जो उसको दस दिरहम से ज्यादा दे, तो फरमाया कि उसको चाहिए है कि दिरहम के एवज फरोख्त करे और कसम में हानिस न होगा, हालांकि यह हानिस हो जाता है, इस वास्ते कि उसने अपनी पूरी कसम यह ठहराई है कि दस दिरहम से जाइद के एवज फरोख्त करेगा, हालांकि यह हानिस (शर्त) पाई नहीं गई, पस कसम बाकी रही, पस वाजिब हुआ कि हानिस हो जाए जैसे कि दस दिरहम के एवज फरोख्त करने की सूरत में है। लेकिन इसका जवाब यह है कि हानिस होना तब है कि हानिस हुआ जाए या जिस सूरत में उसका शर्त का पाया जाना भी उसी हालत में होना चाहिए कि जब कसम बाकी हो, पस दर सूरते कि उसने

नौ दिरहम के एवज फरोख्त किया है तो हानिस न होने की शर्त न पाई गई, जैसा कि ऊपर बयान गुजरा, पस हानिस होने की शर्त न पाए जाने की वजह से हानिस न होगा और यह वजह नहीं है कि कसम नहीं बाकी रही है और यह सब 'जामे' से मनकूल है और इसमें से मसला-ए-अखीरा को हिशाम ने अपनी 'नवादिर' में इमाम अबू यूसुफ रह. से रिवायत किया है और फरमाया कि कयास यह है कि हानिस न हो और हम कयास ही को इख्तियार करते हैं, यह 'मुहीत' में है। और अगर यह कसम खाई कि फलां शख्स के हाथ यह कपड़ा न फरोख्त करे, पस इसका हीला यह है कि फलां मजकूर और किसी दूसरे (2) के हाथ फरोख्त करे, पस अपनी कसम में हानिस न होगा और दूसरा हीला यह है कि किसी असबाब के एवज फरोख्त करे और हीला दीगर यह है कि किसी शख्स को वकील कर दे कि वह वकील उसको उस शख्स के हाथ, जिसके हाथ फरोख्त करने की कसम खाई है, फरोख्त करे तो हानिस न होगा, चुनांचे 'ईमान (ला)' असल में मजकूर है कि अगर एक शख्स ने कसम खाई कि खरीद-ओ-फरोख्त न करेगा, पस उसने दूसरे आदमी को वकील कर दिया कि खरीद-ओ-फरोख्त कर दे तो हानिस न होगा। लेकिन अगर यह शख्स कसम खाने वाला सुल्तान हो कि ऐसे अमूर का बिनफ्सह खुद मुतवल्ली नहीं होता है, तो वकील करके खरीद-ओ-फरोख्त करने से भी हानिस हो जाएगा और यह मसला मारूफ है और हीला दीगर आं-कि जिसके हाथ फरोख्त न करने की कसम खाई है, उसके हाथ कोई फुजूली (3) फरोख्त करे फिर मालिक यानी कसम खाने वाला उसकी बेअ की...

(1) यानी अगर बाए ने कसम खाई (2) यानी जो वकील वगैरह नहीं है (3) यानी जो मालिक नहीं है

اس نے کہا کہ میری یہ مراد تھی کہ میں خود بنفسہ اس کو نہ دوں گا تو قضاء اُس کے قول کی تصدیق نہ کی جائے گی اور دوسرے مقام پر لکھا ہے کہ اس کی تصدیق کی جائے گی اور کوئی تفصیل نہیں فرمائی اور صحیح وہی ہے جو ہم نے پہلے بیان کیا ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔ اگر ایک شخص نے دوسرے سے کوئی اسباب چکایا اور بائع نے بارہ درم سے کم کے عوض دینے سے انکار کیا پس مشتری نے کہا کہ اُس کا غلام آزاد ہے اگر وہ دوبارہ درم خریدے، پھر مشتری مذکور کی رائے میں آیا کہ اس کو خریدے تو یہ حیلہ کرنا چاہئے کہ اس کو گیارہ درم یا ایک دینار کے عوض خریدے یا بائع (۱) اس کو گیارہ درم یا ایک کپڑے کے عوض فروخت کرے اور قسم میں حانث نہ ہوگا اور یہ جو مذکور ہوا یہ قیاس ہے اور موافق حکم استحسان کے وہ شخص حانث ہو جائے گا چنانچہ امام محمدؒ نے ذکر فرمایا ہے کہ اگر ایک شخص نے قسم کھائی کہ اپنا غلام دس درم کو فروخت نہ کرے گا الا یہ کہ دس سے اکثر یا زائد کے عوض ہو پھر اس کو نو درم یا ایک دینار کے عوض فروخت کیا تو قیاس حانث نہ ہوگا اور استحساناً حانث ہوگا اور اس صورت میں امام محمدؒ نے یہ صورت ذکر نہیں فرمائی کہ اگر اس نے نو درم اور ایک کپڑے کے عوض فروخت کیا تو کیا حکم کیا ہے اور ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ قیاساً و استحساناً قسم میں حانث ہوگا اس واسطے کہ درم و کپڑا قیاساً و استحساناً دونوں جنس مختلف ہیں پس کپڑے کے ساتھ ملانے سے درموں میں زیادتی نہ ہو جائے گی پس ایسی قسم مذکور سے مستثنیٰ نہ ہو گی بلکہ قیاساً و استحساناً قسم کے تحت میں داخل ہوگی اور اگر یوں قسم کھائی کہ اپنا غلام دس درم کو فروخت نہ کرے گا اور اس کو ضرورت پیش آئی کہ غلام مذکور کو فروخت کرے اور اس نے کوئی ایسا مشتری نہ پایا جو اُس کو دس درم سے زیادہ دے تو فرمایا کہ اس کو چاہئے ہے کہ درم کے عوض

فروخت کرے اور قسم میں حانث نہ ہوگا حالانکہ یہ حانث ہو جائے ہے اس واسطے کہ اس نے اپنی پوری قسم یہ ٹھہرائی ہے کہ دس درم سے زائد کے عوض فروخت کرے گا حالانکہ یہ حانث پائی نہیں گئی پس قسم باقی رہی پس واجب ہوا کہ حانث ہو جائے جیسے کہ دس درم کے عوض فروخت کرنے کی صورت میں ہے لیکن اس کا جواب یہ ہے کہ حانث ہونا تب ہے کہ حانث ہوا جائے یا جس صورت میں اس کا شرط کا پایا جانا بھی اسی حالت میں ہونا چاہئے کہ جب قسم باقی ہو پس درصورتیکہ اس نے نو درم کے عوض فروخت کیا ہے تو حانث نہ ہونے کی شرط نہ پائی گئی جیسا کہ اوپر بیان گذرا پس حانث ہونے کی شرط نہ پائی جانے کی وجہ سے حانث نہ ہوگا اور یہ وجہ نہیں ہے کہ قسم نہیں باقی رہی ہے اور یہ سب جامع سے منقول ہے اور اس میں سے مسئلہ اخیرہ کو ہشام نے اپنی نوادر میں امام ابو یوسفؒ سے روایت کیا ہے اور فرمایا کہ قیاس یہ ہے کہ حانث نہ ہو اور ہم قیاس ہی کو اختیار کرتے ہیں یہ محیط میں ہے اور اگر یہ قسم کھائی کہ فلاں شخص کے ہاتھ یہ کپڑا نہ فروخت کرے پس اس کا حیلہ یہ ہے کہ فلاں مذکور اور کسی دوسرے (۲) کے ہاتھ فروخت کرے پس اپنی قسم میں حانث نہ ہوگا اور دوسرا حیلہ یہ ہے کہ کسی اسباب کے عوض فروخت کرے اور حیلہ دیگر یہ ہے کہ کسی شخص کو وکیل کر دے کہ وہ وکیل اس کو اس شخص کے ہاتھ جس کے ہاتھ فروخت کرنے کی قسم کھائی ہے فروخت کرے تو حانث نہ ہوگا چنانچہ ایمان (لا) اصل میں مذکور ہے کہ اگر ایک شخص نے قسم کھائی کہ خرید و فروخت نہ کرے گا پس اس نے دوسرے آدمی کو وکیل کر دیا کہ خرید و فروخت کر دے تو حانث نہ ہوگا لیکن اگر یہ شخص قسم کھانے والا سلطان ہو کہ ایسے امور کا بنفسہ خود متولی نہیں ہوتا ہے تو وکیل کر کے خرید و فروخت کرنے سے بھی حانث ہو جائے گا اور یہ مسئلہ معروف ہے اور حیلہ دیگر آنکہ جس کے ہاتھ فروخت نہ کرنے کی قسم کھائی ہے اس کے ہاتھ کوئی فضولی (۳) فروخت کرے پھر مالک یعنی قسم کھانے والا اس کی بیچ کی

(۱) یعنی اگر بائع نے قسم کھائی (۲) یعنی جو وکیل وغیرہ نہیں ہے (۳) یعنی جو مالک نہیں ہے

Book of Legal Stratagems (Kitab al-Hiyal) If he gives permission, he will still not have violated his oath. This is stated in *al-Dhakheera*. If someone said, "If I buy this slave, he is free," and then it occurs to him to buy the slave, the legal stratagem (*hila*) is to buy him with the condition that the seller has the *khiyar* (option to cancel the sale). Thus, he will not have violated his oath. According to Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa), another *hila* is to buy it with the condition that the buyer has the *khiyar*, because, according to him, the buyer's *khiyar* prevents the sold item from entering the buyer's ownership. Thus, by merely purchasing it, the aforementioned slave will not become free from the buyer's side, but the oath (1) will be discharged. This is as stated in *al-Muheet*.

If a person swore an oath that if I bought the aforementioned slave, he would be considered free Imam al-Khasaf (RA) described this *hila* in a similar way, but there is a complication here because Imam Muhammad (RA) stated in *al-Jami' al-Saghir* that if a person swore, "If I buy this slave, he is free," and then he bought him with the condition that he (the buyer) has the *khiyar*, he will become free, and no disagreement was mentioned regarding this. Our Mashaykh have derived the same ruling for this issue according to all Imams: he will become free. The Mashaykh have stated that, according to the two disciples (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), it is apparent that he will become free because, according to them, the buyer having the *khiyar* does not prevent the sold item from entering the buyer's ownership. Thus, the condition was met in a state where it is present in his ownership more so than by simply purchasing the slave. According to Imam al-A'zam, he becomes free because even though the buyer's *khiyar* prevents the item from entering the buyer's ownership, the freedom is not contingent on ownership, but rather on the act of purchasing. Any matter contingent upon a condition (2) is, upon the occurrence of that condition, the same as if it had been done purely and unconditionally (3). For example, it is as if he said, "After the purchase, this slave is free." Another *hila* is to become a partner with another person to buy the slave. Another *hila* is to buy ninety-nine out of one hundred shares of the slave for himself, and the remaining one share for his minor son or his wife (with her permission), or to buy ninety-nine shares for himself and have the seller acknowledge that the remaining share belongs to another buyer. Similarly, if he said regarding a house, "If I buy this house (3)..." then it is the same. If he buys ninety-nine shares for himself and the remaining one for his minor son or wife, he will not have violated his oath. If the remaining share was gifted to him, then in items like slaves which cannot be divided, this is valid. As for

items that can be divided, like a house, it will not be valid without a sale, but in both cases, the person will not have violated his oath. This is in *al-Dhakheera*. Another type: regarding food, if a person said to his wife, "If you eat from this loaf of bread, you are divorced," the *hila* is for the woman to crush the bread, put it in broth, and cook it until it is completely mixed—like a paste—and then eat it; the husband will not have violated his oath. In *al-Quduri*, another *hila* is mentioned: if she dries it, crushes it, and drinks it with water, the husband will not have violated his oath. If she eats it in the usual manner, he will have violated his oath. If a person swore not to eat the grain of a certain person, for instance, Zayd, and then the need arose to eat it, the *hila* is for Zayd to sell the available grain to the swearer, and then the swearer eats it; he will not have violated his oath. Likewise, if Zayd...

(1) Meaning, freedom is contingent upon the purchase. (2) Meaning, his slave is free, and his wealth is charity, etc. (3) Meaning, he freed him in this way and did not make it absolute/unconditional with any condition.

किताब अल-हियल अगर वह अनुमति दे दे तो भी वह कसम में 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) नहीं होगा। यह 'ज़खीरा' में है। अगर किसी ने कहा कि अगर मैंने यह गुलाम खरीदा तो वह आज़ाद है, फिर उसकी राय में यह आया कि इस गुलाम को खरीदना चाहिए, तो इसका हिला (बचाव का रास्ता) यह है कि इस शर्त के साथ खरीदे कि इस सौदे में बेचने वाले (बाइ) को 'खियार' (विकल्प) हासिल है, तो वह कसम में 'हानिस' नहीं होगा। और हिला बनाकर इमाम आज़म (रह.) के कौल के मुताबिक यह है कि इस शर्त के साथ खरीदे कि ग्राहक (मुश्तरी) को इसमें 'खियार' हासिल है, क्योंकि इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक ग्राहक का 'खियार' इस बात से रोकता है कि बिका हुआ माल ग्राहक की मिल्कियत में दाखिल हो। तो महज़ खरीदने से वह गुलाम ग्राहक की तरफ से आज़ाद नहीं होगा मगर कसम (1) उतर जाएगी, जैसा कि 'मुहीत' में है।

अगर किसी व्यक्ति ने कसम खाई कि अगर मैंने उक्त गुलाम को खरीदा तो वह आज़ाद माना जाएगा इसी तरह इमाम खसाफ (रह.) ने इस हिला को बयान किया है, लेकिन इसमें एक पेच है क्योंकि इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामे सगीर' में बयान किया है कि अगर किसी व्यक्ति ने कसम खाई कि अगर मैं इस गुलाम को खरीदूँ तो यह आज़ाद है, फिर उसे इस शर्त के साथ खरीदा कि उसे 'खियार' हासिल है, तो वह आज़ाद हो जाएगा और इसमें कोई इख्तिलाफ (मतभेद) बयान नहीं किया। और हमारे मशायख ने सभी इमामों के नज़दीक इस मसले में यही हुक्म निकाला है कि वह आज़ाद हो जाएगा। चुनांचे मशायख ने कहा कि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ व इमाम मुहम्मद) के नज़दीक ज़ाहिर है कि वह आज़ाद हो जाएगा क्योंकि उनके नज़दीक ग्राहक का 'खियार' होना इस बात से नहीं रोकता कि बिका हुआ माल ग्राहक की मिल्कियत में दाखिल हो। तो शर्त के पूरा होने की हालत ऐसी पाई गई कि गुलाम को खरीदने से बढ़कर उसकी मिल्कियत में मौजूद है। और इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक इस वजह से आज़ाद हो जाएगा कि ग्राहक का 'खियार' की शर्त अगरचे बिका हुआ माल ग्राहक की मिल्कियत में दाखिल होने से रोकती है, लेकिन आज़ाद होना मिल्कियत पर मुअल्लक़ (निर्भर) नहीं है, बल्कि खरीदने पर निर्भर किया गया है। और जो चीज़ किसी शर्त (2) पर निर्भर हो, वह शर्त पाए जाने के वक़्त वैसी ही है जैसे बिना शर्त के महज़ आज़ाद (3) किया गया हो। मिसाल के तौर पर, गोया उसने यह कहा कि खरीदने के बाद यह गुलाम आज़ाद है। और दूसरा हिला यह है कि किसी दूसरे व्यक्ति के साथ शरीक होकर इस गुलाम को खरीदे, और एक और हिला यह है कि इस गुलाम के सौ हिस्सों में से निन्यानवे अपने लिए खरीदे और बाकी एक हिस्सा अपने छोटे बेटे के लिए या अपनी पत्नी के लिए, पत्नी के हुक्म से खरीदे, या उसमें से निन्यानवे अपने लिए खरीद ले और बाकी

हिस्सा बेचने वाले के इकरार के साथ किसी और ग्राहक की मिल्कियत बना दे। और इसी तरह अगर किसी घर (दार) के बारे में भी यही कहा कि अगर मैं इस घर को खरीदूँ (3) तो ऐसा और वैसा होगा। फिर उस घर के सौ हिस्सों में से निन्यानवे हिस्से अपने लिए खरीदे और बाकी एक हिस्सा अपने छोटे बेटे या पत्नी के लिए खरीदे तो भी वह 'हानिस' नहीं होगा। और अगर बाकी हिस्सा उसे 'हिबा' (दान) कर दिया गया, तो गुलाम वगैरह जैसी चीज़ों में जो विभाजन (तकसीम) के लायक नहीं हैं, यह सही हो जाएगा, और जो विभाजन के लायक हैं जैसे घर वगैरह, यह बिना सौदे के नहीं होगा। लेकिन दोनों सूरतों में वह व्यक्ति अपनी कसम में 'हानिस' नहीं होगा। यह 'ज़खीरा' में है। एक और प्रकार: खाने की सूरतों में, अगर किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि अगर तुमने इस रोटी (नान) में से खाया तो तुम्हें तलाक है, तो हिला यह है कि वह औरत उस रोटी को चूरा करके शोरबे में डाल कर पका ले कि बिल्कुल उसमें मिल जाए यानी 'लई' (हलवे) जैसा हो जाए, फिर उसे खाए तो पुरुष 'हानिस' नहीं होगा। और 'कदूरी' में एक और हिला बताया गया है कि अगर उसे सुखाकर चूरा कर डाले फिर पानी के साथ पी जाए तो पुरुष 'हानिस' नहीं होगा। और अगर उसने उसे वैसे ही खा लिया तो 'हानिस' होगा। और अगर किसी व्यक्ति ने कसम खाई कि फलां व्यक्ति, मिसाल के तौर पर ज़ैद का अनाज नहीं खाएगा, फिर अनाज खाने की ज़रूरत पेश आई कि उसका अनाज खाए, तो चाहिए कि यह हिला करे कि ज़ैद उस अनाज को जो तैयार था, उस 'हालिफ' (कसम खाने वाले) के हाथों बेच दे, फिर 'हालिफ' उसे खाए तो 'हानिस' नहीं होगा। इसी तरह अगर ज़ैद...

(1) यानी आज़ाद होना खरीदने की शर्त पर। (2) यानी उसका गुलाम आज़ाद है और उसका माल सदका वगैरह है। (3) यानी इसी तरह आज़ाद किया, किसी शर्त वगैरह से मुतलक (स्वतंत्र/अनिश्चित) नहीं किया।

کتاب الحیل اجازت دے دے تو بھی قسم میں حانث نہ ہوگا۔ یہ ذخیرہ میں ہے۔ اگر کسی نے کہا کہ اگر میں نے یہ غلام خرید کیا تو وہ آزاد ہے پھر اس کی رائے میں یہ آیا کہ اس غلام کو خرید کرنا چاہئے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ اس شرط سے خریدے کہ اس بیع میں بائع کو خیار حاصل ہے پس قسم میں حانث نہ ہوگا اور حیلہ بنا کر بقول امام اعظمؒ کے یہ ہے کہ اس شرط سے خریدے کہ مشتری کو اس میں خیار ہے کیونکہ امام اعظمؒ کے نزدیک خیار مشتری اس امر سے مانع ہوتا ہے کہ مبیع ملک مشتری میں داخل ہو پس محض خرید کرتے ہیں غلام مذکور مشتری کی طرف سے آزاد نہ ہو جائے گا مگر قسم (۱) اتر جائے گی کذانی المحیط۔

اگر ایک شخص نے قسم اٹھائی کہ اگر مذکورہ غلام کو میں نے خریدا تو وہ آزاد متصور ہوگا ایسا ہی امام خصافؒ نے اس حیلہ کو بیان کیا ہے مگر اس میں ایک کشمہ ہے کیونکہ امام محمدؒ نے جامع صغیر میں بیان فرمایا ہے کہ اگر ایک شخص نے قسم کھائی کہ اگر میں اس غلام کو خریدوں تو یہ آزاد ہے پھر اس کو اس شرط سے خرید ا کہ اس کو خیار حاصل ہے تو آزاد ہو جائے گا اور اس میں کوئی اختلاف بیان نہیں فرمایا اور ہمارے مشائخ نے سب اماموں کے نزدیک یہ مسئلہ مذکور میں یہی حکم نکالا ہے کہ وہ آزاد ہو جائے گا چنانچہ مشائخ نے فرمایا کہ صاحبینؒ کے نزدیک ظاہر ہے کہ آزاد ہو جائے گا کیونکہ ان کے نزدیک مشتری کا خیار ہونا اس امر سے مانع نہیں ہوتا ہے کہ مبیع ملک مشتری میں داخل ہو پس شرط حق ایسی حالت میں پائی گئی کہ غلام خرید کرنے سے بڑھ کر اس کی ملک میں موجود ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک اس وجہ سے آزاد ہو جائے گا کہ مشتری کا خیار شرط اگر چہ مبیع ملک مشتری میں داخل ہونے سے مانع ہے لیکن آزاد ہونا ملک پر معلق نہیں ہے بلکہ خرید نے پر معلق کیا گیا ہے اور جو چیز کسی شرط (۲) پر معلق ہو وہ شرط پائی جانے کے وقت ایسی ہی ہے جیسے بغیر بدون شرط کے محض مرسل آزاد

(۳) کیا مثلاً اس گویا اس نے یہ کہا کہ بعد خرید کے یہ غلام آزاد ہے اور حیلہ دیگر آنکہ کسی دوسرے آدمی کے ساتھ شریک ہو کر اس غلام کو خریدے اور حیلہ دیگر آنکہ اس غلام کے سو حصوں میں سے نانوے اپنے واسطے خریدے اور باقی ایک حصہ اپنے فرزند صغیر کے واسطے یا اپنی جور و کے واسطے جور و کے حکم سے خریدے یا اس میں سے نانوے اپنے واسطے خرید لے اور باقی حصہ کسی نسبت بائع اقرار کر دے کہ یہ حصہ اس مشتری کی ملک ہے اور علیٰ ہذا اگر کسی دار کی نسبت یوں ہی کہا کہ اگر میں اس دار کو خریدوں (۳) تو چنین و چنان ہے پھر اس دار کے سو حصوں میں سے نانوے حصے اپنے واسطے خریدے اور باقی ایک حصہ اپنے فرزند صغیر یا جور و کے واسطے خریدے تو بھی حانث نہ ہوگا اور اگر حصہ باقی اس کو ہبہ کیا گیا تو غلام وغیرہ کے مانند چیزوں میں جو محل تقسیم نہیں ہیں یہ صحیح ہو جائے گا اور جو محل تقسیم ہیں جیسے دار وغیرہ یہ بے بیع نہ ہو گا لیکن دونوں صورتوں میں وہ شخص اپنی قسم میں حانث نہ ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے۔ نوع دیگر کھانے کی صورتوں میں اگر ایک شخص نے اپنی جور و سے کہا کہ اگر تو نے اس گردہ نان میں سے کھایا تو تجھے طلاق ہے تو ایسا حیلہ کہ وہ عورت اس گردہ نان کو چور کر کے شوربے میں ڈال کر پکا لے کہ بالکل اس میں مل جائے یعنی مثل لئی کے ہو جائے پھر اس کو کھائے تو مرد حانث نہ ہوگا اور قدوری میں ایک اور حیلہ بتلایا ہے کہ اگر اس کو خشک کر کے چور کر ڈالے پھر پانی کے ساتھ پی جائے تو مرد حانث نہ ہوگا اور اگر اس نے زرقہ کے زرقہ کے اس کو کھا لیا تو حانث ہوگا اور اگر ایک شخص نے قسم کھائی کہ فلاں شخص مثلاً زید کا اناج نہ کھائے گا پھر تم کھانے والے ضرورت پیش آئی کہ اس کا اناج کھائے تو چاہئے کہ یہ حیلہ کرے کہ زید اس اناج کو جو مہیا تھا اس حالف کے ہاتھ فروخت کر دے پھر حالف اس کو کھائے تو حانث نہ ہوگا اسی طرح اگر زید (۱) یعنی آزاد ہونا بشرط خرید (۲)

یعنی اس کا غلام آزاد ہے اور اس کا مال صدقہ وغیرہ ہے (۳) یوں ہی آزاد کیا کسی شرط وغیرہ سے مطلق نہ کیا

...gave it to him as a gift, then if the swearer eats it, he will not be a *hanith* (oath-breaker), because by selling or gifting, this grain became his property. Thus, he has eaten his own grain. Shams al-A'imma al-Halwani stated that Imam Khassaf has permitted the sale of grain in this situation absolutely, although this sale is valid only if this grain is *mashal-alayh* (pointed to) or the seller points to a specific location, saying, "the grain of this heap or this field," or identifies it in some other way. If he spoke absolutely, the sale would not be valid.

A person took a morsel and put it in his mouth to eat it, then Zayd swore an oath that if you eat this morsel, Zayd's wife is divorced, and Amr swore an oath that if you spit this morsel out, Amr's wife is divorced. The *heela* (stratagem/legal trick) for this is that he eats a little of the morsel and spits out a little, then neither of the swearers will be *hanith*. If the person who put the morsel in his mouth had not done anything yet, until Bakr came and took the morsel from his mouth and threw it on the ground —if Bakr took it by force and the person in whose mouth it was tried to prevent it and resisted until Bakr overcame him and took it out—then too, neither of the swearers will be *hanith*.

Another type: Zayd swore that if he gives *nafaqah* (maintenance) to that woman, she is divorced. The *heela* for this is that he gives some property to the woman as a *hibah* (gift) so that she may spend from it on her maintenance, or sells some property to her, or buys something from her in exchange for some wealth (2), or rents something from her and pays the rent, so that she may spend that money on her maintenance; thus, Zayd will not be *hanith*. Similarly, if he gifted her a shop, for example, from whose rent she maintains herself, or rented her a shop at a very low rent so that she ran the shop and used the rent for her maintenance, she would not be *hanith*. Another way is for the aforementioned woman to hire her husband as an *ijarah* (employee) to give her a monthly amount, and the husband strives in various businesses for her. Then the husband's earnings from the business will belong to that woman, from which she will spend on her maintenance and her husband's maintenance. These *heelas* are manifest.

Among the issues of *nafaqah* is the problem mentioned in *Hiyal al-Asl*: Zayd gave wealth to Amr, then Zayd said, "If you spend this wealth on anything other than your family, Zayd's wife is divorced." Then Amr wanted to pay off his debt from this wealth and spend the rest on his family. So, will Zayd be *hanith* or not? It was stated that he will not be *hanith* as long as Amr does not spend the entire mentioned wealth on something other than his family.

It was asked of Sheikh al-Islam Abu al-Hasan: Zayd has two wives, one Hindah and the other Saliha. One of them (e.g., Hindah) told him to divorce Saliha and pressured Zayd so much that he became extremely compelled, even though Zayd has no intention to divorce Saliha. The way to handle this is for him to marry another woman named Saliha, then tell Hindah, "I have divorced my wife Saliha," intending the woman he has actually married. Another way is for him to write the name of that woman and her father on his left palm, then point to the writing with his right hand and say, "I have divorced this so-and-so, daughter of so-and-so." Then he tells Hindah that he has divorced the woman she requested him to divorce. This is in *al-Dhakhirah*. And if a group of men entered upon a person and took all his wealth, and made him swear an oath not to reveal their names to anyone, then the way to inform about the names is to tell that person, "We will [recite] many names and titles before you..."

(1) Meaning, pointing towards it. (2) Meaning, inheritance or for a thousand rupees.

उसको यह तोहफा (हदिया) दे दिया, फिर हलफ लेने वाले ने उसको खाया तो भी (قسم खाने वाला) हानिस (कसम तोड़ने वाला) नहीं होगा, क्योंकि बेच देने और हदिया दे देने से यह अनाज उसकी मिल्कियत हो गया। फिर उसने अपना अनाज खाया है। और शम्सुल आइम्मा हलवाई ने फरमाया कि इमाम खसाफ ने इस मुकाम पर अनाज की बेच (बिक्री) को मुतलकन जायज फरमाया है, हालाँकि यह बेच इस तौर पर जायज है कि यह अनाज मशाल-अलैह (जिसकी तरफ इशारा किया गया हो) हो, या बेचने वाला किसी मुकाम की तरफ इशारा कर ले कि फलां इस ढेर का या इस खेत का अनाज, या उसके मिसल किसी तौर से उसको मारिफा (पहचान) करा दे। और अगर उसने मुतलकन कहा तो बेच जायज न होगी।

एक शख्स ने एक लुकमा (निवाला) उठाकर अपने मुंह में लिया ताकि उसको खाए, फिर ज़ैद ने कसम खाई कि अगर तूने यह लुकमा खा लिया तो ज़ैद की बीवी पर तलाक है, और अम्र ने यूं कसम खाई कि अगर तूने यह लुकमा उगल डाला तो अम्र की बीवी पर तलाक है, तो इसका हीला (तरीका) यह है कि थोड़ा लुकमा खा ले और थोड़ा उगल दे, फिर दोनों कसम खाने वालों में से कोई हानिस न होगा। और अगर लुकमा मुंह में लेने वाले ने अभी कुछ न किया हो यहाँ तक कि बक्र ने आकर उसके मुंह से लुकमा निकालकर ज़मीन पर डाल दिया, फिर अगर बक्र ने ज़बरदस्ती निकाल लिया है और जिसके मुंह में है वह उसको मना करता है और रद (रोक) करता है, यहाँ तक कि बक्र उस पर गालिब आ गया और उसने निकाल लिया, तो भी दोनों कसम खाने वालों में से कोई हानिस न होगा।

एक और किस्म (نوع): ज़ैद ने कसम खाई कि अगर वह उस औरत को नफ्का (खर्च) दे तो उस पर तलाक है। तो इसका हीला यह है कि उस औरत को कुछ माल हबा (तोहफा) कर दे ताकि वह उसमें से अपने नफ्का में खर्च करे, या उसके हाथ कुछ माल फरोख्त कर दे, या उससे कोई चीज़ बाज़ माल (२) के बदले खरीद ले, या कोई चीज़ उससे किराए पर ले और माल किराए पर दे दे, ताकि वह उस माल को अपने नफ्का में खर्च करे, तो ज़ैद हानिस न होगा। इसी तरह अगर उसको कोई दुकान मिसाल के तौर पर हबा कर दी, जिसके किराए से वह अपना गुज़ारा करे, या बहुत थोड़े किराए पर उसको दुकान किराए पर दे दी, ताकि उसने दुकान को किराए पर चलाकर उसके किराए से अपना नफ्का चलाया, तो भी हानिस न होगा। और दूसरी वजह यह है कि औरत मज़कूरा अपने शौहर को इज़ारा (किराया या नौकरी) पर मुकर्रर कर ले कि वह उसको इतनी माहवारी देगा और शौहर उसके वास्ते तरह-तरह की तिजारत में कोशिश करे, फिर शौहर की कमाई तिजारत की उस औरत की होगी, जिसमें से वह अपने नफ्का और अपने शौहर के नफ्का में खर्च करेगी। और ये हीले ज़ाहिर हैं।

नफ्का के मसाइल में से वह मसला है जो 'हिल-अल-अस्ल' में मज़कूर है कि ज़ैद ने अम्र को माल दिया, फिर ज़ैद ने कहा कि अगर तू इस माल को अपने अहलो-अयाल (परिवार) के सिवा कहीं और खर्च करे तो ज़ैद की बीवी पर तलाक है। फिर अम्र ने चाहा कि इस माल से अपना कर्ज़ा जो उस पर आता है अदा करे और बाकी अपने अहलो-अयाल के खर्च में सर्फ करे, तो क्या ज़ैद हानिस होगा या नहीं? तो फरमाया कि हानिस न होगा जब तक कि अम्र कुल माल मज़कूरा को अहलो-अयाल के सिवा दूसरी जगह खर्च न करे।

शेखुल इस्लाम अबुल हसन से दरयाफ्त किया गया कि ज़ैद की दो बीवियाँ हैं, एक हिंदा और दूसरी सालेहा। फिर एक ने मिसाल के तौर पर हिंदा से कहा कि सालेहा को तलाक दे दे और ज़ैद को बहुत तंग किया कि ज़ैद निहायत मजबूर हो गया, हालाँकि ज़ैद की नीयत में नहीं है कि वह सालेहा को तलाक दे, तो इसका तरीका यह है कि सालेहा के नाम की दूसरी औरत से निकाह करे, फिर हिंदा से कहे कि मैंने अपनी बीवी सालेहा को तलाक दी और उससे मुराद वह औरत ले जिससे बिल-फ़अल निकाह किया है। और दूसरी वजह यह है कि उस औरत और उसके बाप का नाम अपनी बाएँ हथेली पर लिखे, फिर अपने दाएँ हाथ से उस लिखे हुए की तरफ इशारा करे और कहे कि मैंने इस फलां बिन फलां को तलाक दी। फिर हिंदा को (बताए) कि उसने उसी औरत को तलाक दे दी जिसकी तलाक की हिंदा ने दरख्वास्त की थी। यह 'ज़खीरा' में है। और अगर एक जमाअत चंद आदमियों की एक शख्स के पास घुस गई और उसका सब माल ले लिया और उसको कसम दिलाई कि किसी को इसके नाम की खबर न दे, तो नामों से आगाह करने का यह तरीका है कि उस शख्स से कहा जाए कि हम तेरे सामने बहुत से नाम और अल्काब...

(१) यानी इशारा करने के(२) यानी दूसरे की मीरास (विरासत) या हज़ार रुपये के खरीदे

نے اس کو یہ ہدیہ دے دیا پھر حلف نے اس کو کھایا تو بھی حانث نہ ہوگا اس واسطے کہ بیچ کر دیے اور ہدیہ دے دینے سے یہ اناج اس کی ملک ہو گیا پس اس نے اپنا اناج کھایا ہے اور شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا کہ امام خصاف نے اس مقام پر اناج کی بیچ مطلقا جائز فرمائی ہے حالانکہ یہ بیچ اس طور سے جائز ہے کہ یہ اناج مشال الیہ (۱) ہو یا بائع کسی مقام کی طرف اشارہ کر لے کہ فلاں اس خرمن کا یا اس کھیت کا اناج یا اس کے مثل کسی طور سے اس کو معرفہ کر دے اور اگر اس نے مطلقاً کہا تو بیچ جائز نہ ہوگی ایک شخص نے ایک لقمہ اٹھا کر اپنے منہ میں لیا تاکہ اس کو کھائے پس زید نے قسم کھائی کہ اگر تو نے یہ لقمہ کھا لیا تو زید کی جو رو پر طلاق ہے اور عمرو نے یوں قسم کھائی کہ اگر تو نے یہ لقمہ اگلے ڈالا تو عمرو کی جو رو پر طلاق ہے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ تھوڑا اللقمہ کھا لے اور تھوڑا اگل دے پس دونوں قسم کھانے والوں میں سے کوئی حانث نہ ہوگا اور اگر لقمہ منہ میں لینے والے نے ہنوز کچھ نہ کیا ہو یہاں تک کہ بکر نے آکر اس کے منہ سے لقمہ نکال کر زمین پر ڈال دیا پس اگر بکر نے زبردستی نکال لیا ہے اور جس کے منہ میں ہے وہ اس کو منع کرتا ہے اور رد کے جاتا ہے حتی کہ بکر اس پر غالب آیا اور اس نے نکال لیا تو بھی دونوں قسم کھانے والوں میں سے کوئی حانث نہ ہوگا۔

نوع دیگر زید نے قسم کھائی کہ اگر وہ اس عورت کو نفقہ دے تو اس پر طلاق ہے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ اس عورت کو کچھ مال ہبہ کر دے تاکہ وہ اس میں سے اپنے نفقہ میں خرچ کرے یا اس کے ہاتھ کچھ مال فروخت کر دے یا اس سے کسی چیز کو بعض مال (۲) کے خریدے یا کوئی چیز اس سے کرایہ پر لے اور مال کرایہ پر دے دے کہ وہ اس مال کو اپنے نفقہ میں خرچ کرے پس زید حانث نہ ہوگا اسی طرح اگر اس کو کوئی دکان مثلاً ہبہ کر دی جس کے کرایہ سے وہ اپنا گزارہ کرے یا بہت تھوڑے کرایہ پر اس کو دکان کرایہ پر دے دی۔ تاکہ اس نے دکان کو کرایہ پر چلا کر

اس کے کرایہ سے اپنا نفقہ چلایا تو بھی حانث نہ ہوگا اور وجہ دیگر آنکہ عورت مذکورہ اپنے شوہر کو اجارہ پر مقرر کر لے کہ اس قدر ماہواری اس کو دے گی اور شوہر اس کے واسطے انواع انواع تجارت میں کوشش کرے پس شوہر کی کمائی تجارت کی اس عورت کی ہوگی کہ جس میں سے اپنے نفقہ میں اور اپنے شوہر کے نفقہ میں خرچ کرے گی اور یہ حیلے ظاہر ہیں اور مسائل نفقہ کی جنس سے وہ مسئلہ ہے جو حیل الاصل میں مذکور ہے کہ زید نے عمرو کو مال دیا پھر زید نے کہا کہ اگر تو اس مال کو سوائے اپنے اہل و عیال کے خرچ کرے تو زید کی جو رو پر طلاق ہے پھر عمرو نے چاہا کہ اس مال سے اپنا قرضہ جو اس پر آتا ہے ادا کرے اور باقی اپنے اہل و عیال کے خرچ میں صرف کرے پس آیا زید حانث ہو گا یا نہ سو فرمایا کہ نہیں حانث ہوگا جب تک کہ عمرو کل مال مذکور کو اہل و عیال کے سوائے دوسری جگہ خرچ نہ کرے۔ شیخ الاسلام ابوالحسن سے دریافت کیا گیا کہ زید کی دو جور و ہیں ایک ہندہ اور دوسری صالحہ پس ایک نے مثلاً ہندہ سے کہا کہ صالحہ کو طلاق دے دے اور زید کو بہت تنگ کیا کہ زید نہایت مجبور ہوا حالانکہ زید کی نیت میں نہیں ہے کہ وہ صالحہ کو طلاق دے تو اس کا طریقہ یہ ہے کہ صالحہ کے نام کی دوسری عورت سے نکاح کرے پھر ہندہ سے کہے کہ میں نے اپنی جو رو صالحہ کو طلاق دی اور اس سے مراد وہ عورت لے جس سے بالفعل نکاح کیا ہے اور وجہ دیگر یہ ہے کہ اس عورت اور اس کے باپ کا نام اپنی بائیں ہتھیلی پر لکھے پھر اپنے دائیں ہاتھ سے اس لکھی ہوئے کی طرف اشارہ کرے اور کہے کہ میں نے اس فلا نہ بنت فلاں کو طلاق دی پس ہندہ کو کہ اس نے اسی عورت کو طلاق دے دی جس کی طلاق کی ہندہ نے درخواست کی تھی یہ ذخیرہ میں ہے۔ اور اگر ایک جماعت چند آدمیوں کی ایک شخص کے پاس گھس گئی اور اس کا سب مال لے لیا اور اُس کو قسم دلائی کہ کسی کو اس کے نام کی خبر نہ دے تو ناموں سے آگاہ کرنے کا یہ طریقہ ہے کہ اس شخص سے کہا جائے کہ ہم تیرے سامنے بہت سے نام والقا ب

(۱) یعنی اشارہ کرنے کے (۲) یعنی دوسرے کی میر ہزار روپیہ کے خریدے

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) Book of Ruses (Al-Hiyal)

It is stated that if a person is not among those thieves, he should not do it in their name, and when we mention the name of a thief, one should remain silent or say that I know nothing. In this way, the secret will be revealed, and the person will not be considered a breaker of his oath (Hānith). If a person learns that the city governor intends to take an oath from him that he will not oppose the Sultan, he should write the name of the king on his palm. Then, when the oath is taken from him, "If you oppose this king, your slaves are free or your wives are divorced," he should, at the time of taking the oath, point toward the king whose name is written on his left palm, keeping both his hands inside the sleeves of his robe, and say, "I will not oppose this king." This is in *Sirajiyah*.

If two men each swear that "I will not step into this house before the other," the ruse (hilah) is for both to step in at the same time. Similarly, in the case of taking an oath regarding speaking, the same ruse applies: if both swear that "I will not be the first to speak before the other," they should speak simultaneously, and neither will be considered a breaker of the oath. If a person swears that he will not enter Zaid's house, and then he is forced inside, he will not be a breaker of the oath; however, this is only if someone else brought him and pushed him into the house. If he was coerced into entering until he was compelled to do so, in our view, he would become a breaker of the oath. If Zaid swears that he will not enter where Amr is, the ruse is for Zaid to enter first, and then for Amr to enter afterward; Zaid will not have broken his oath. This is in *Muhit*.

Tenth Chapter

Regarding Emancipation (Itq), Tadbir, and Kitabat

A man has a slave woman. He presented the option of emancipation and *tadbir* to her, but she disliked it and said, "I prefer *bai-e-nasmah* (selling for the purpose of emancipation), and *bai-e-nasmah* is to be sold to someone who wants to buy her for the purpose of freeing her." The master wanted to make a will that this slave be sold to someone who intends to perform *bai-e-nasmah* for her. It is known that it is necessary to reduce the standard price (*thaman-e-mithl*) so that the buyer has an interest in purchasing her. However, if the master makes a will that she be sold and some amount is reduced from the price, this will is not valid because the will is for a *majhool* (unknown/undefined buyer) (1), and a will for an unknown party is not permissible. The ruse for this is for the master to make a will: "Sell this slave to

someone whom this slave woman prefers, and deduct one thousand dirhams from her price." When she prefers to be sold to a certain man, for example, Zaid, and specifies him, then the will becomes specific to the mentioned person, and *muhabat* (favor/concession) will be granted in the sale. It will then be said to that person that such-and-such person has willed that this slave woman be sold to you as *bai-e-nasmah* in exchange for her standard price, with that amount of dirhams deducted from your liability. So, if you...

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) किताबुल हियल

बयान करते हैं कि जो शख्स उन चोरों में से न हो उसके नाम पर तो नहीं करना और जब हम चोर का नाम लें तो खामोश हो जाना या कहना कि मैं कुछ नहीं जानता हूँ। बस इस तरीके से भेद जाहिर हो जाएगा और वह शख्स अपनी कसम में 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) न होगा। एक शख्स को मालूम हुआ कि अमीर-ए-शहर का इरादा है कि उससे कसम ले कि वह सुल्तान की मुखालफत न करेगा, तो उसको चाहिए कि अपनी हथेली पर बादशाह का नाम लिखे, फिर जब उससे कसम ली जाए कि "अगर तू इस बादशाह की मुखालफत करे तो तेरे ममलूक (गुलाम) आजाद हैं या तेरी औरतों पर तलाक है" तो उसको चाहिए कि अपनी कसम खाने के वक्त उस बादशाह की तरफ इशारा करे जो उसकी बायीं हथेली पर लिखा है और अपने दोनों हाथों को जुब्बे की आस्तीन में अंदर रखे और कहे कि मैं इस बादशाह की मुखालफत न करूँगा। यह 'सराजिया' में है।

दो आदमियों में से हर एक ने कसम खाई कि मैं दूसरे से पहले इस घर में कदम न रखूँगा, तो इसका हिला (युक्ति) यह है कि दोनों साथ ही कदम रखें। इसी तरह कलाम (बातचीत) करने में कसम खाने की सूरत में भी यही हिला है कि अगर दोनों में से हर एक ने कसम खाई कि "दूसरे से पेशतर मैं कलाम करने में इब्तिदा न करूँगा" तो चाहिए कि दोनों एक साथ कलाम करें, बस दोनों में से कोई 'हानिस' न होगा। और अगर एक शख्स ने कसम खाई कि ज़ैद के घर में दाखिल न होगा, फिर वह ज़बरदस्ती दाखिल किया गया तो 'हानिस' न होगा, लेकिन यह उस सूरत में है कि जब उसको किसी दूसरे ने लाकर मकान के अंदर दाखिल कर दिया हो। और अगर उस पर जबर किया कि अंदर दाखिल हो यहाँ तक कि वह मजबूर होकर अंदर दाखिल हो, तो हमारे नज़दीक 'हानिस' हो जाएगा। अगर ज़ैद ने कसम खाई कि अम्र के पास दाखिल न होगा यानी अम्र वहाँ हो, तो इसका हिला यह है कि ज़ैद पहले वहाँ दाखिल हो जाए, फिर उसके पीछे अम्र दाखिल हो तो ज़ैद 'हानिस' न होगा, यह 'मुहीत' में है।

दसवीं फसल

इत्क, तदबीर और किताबत के बयान में

एक मर्द की एक बांदी है, उसने बांदी के सामने 'इत्क' (आज़ादी) व 'तदबीर' (मौत के बाद आज़ादी) को पेश किया मगर उसने उसको मकरूह जाना और कहा कि मेरे नज़दीक 'बै-ए-नस्मा' (इंसान को आज़ाद करने की नीयत से बेचना) पसंद है। और 'बै-ए-नस्मा' यह है कि ऐसे शख्स के हाथ فروخت

(बिक्री) की जाए जो उसको आज़ाद करने के वास्ते खरीदना चाहता है। बस मौला (मालिक) ने चाहा कि यह वसीयत कर दे कि यह बांदी ऐसे शख्स के हाथ बेची जाए जो उसको 'बै-ए-नस्मा' करना चाहता है, और यह मालूम है कि 'समन-ए-मिसल' (वास्तविक कीमत) से कुछ घटाना ज़रूरी है कि मुश्तरी (खरीददार) उसके खरीदने में रबत (दिलचस्पी) करे, हालाँकि अगर मौला इस तरह वसीयत करता है कि यह बेची जाए और उसके समन से कुछ घटा दिया जाए, तो यह वसीयत सही नहीं है, इस वास्ते कि यह वसीयत 'मजहूल' (1) के वास्ते है और मजहूल के वास्ते वसीयत जायज़ नहीं है। तो इसका हिला यह है कि मौला इस तरह वसीयत करे कि "इस बांदी को ऐसे शख्स के हाथ फरोख्त करो जिसको यह बांदी पसंद करे और उसके समन में से हजार दिरहम कम कर दो।" बस जब यह बांदी पसंद करेगी कि इस मर्द मिसाल के तौर पर ज़ैद के हाथ फरोख्त की जाए और उसको मुअय्यन (निश्चित) करेगी, तो वही वसीयत मजकूरह के वास्ते मुअय्यन हो जाएगी कि 'बै' (बिक्री) में उसके साथ 'मुहाबात' (रियायत) की जाएगी। बस उस शख्स से कहा जाएगा कि फलां शख्स ने इस अमर की वसीयत की है कि यह बांदी तेरे हाथ बतौर 'बै-ए-नस्मा' के उसके'समन-ए-मिसल' के عوض फरोख्त की जाए और तेरे ज़िम्मे से इसके कद्र-ए-दिरहम घटा दिए जाएं बस अगर तुझको...

بیان کرتے ہیں پس جو شخص ان چوروں میں سے نہ ہو اس کے نام پر تو نہیں کرنا اور جب ہم چور کا نام لیں تو خاموش ہو جانا یا کہنا کہ میں کچھ نہیں جانتا ہوں پس اس طریقہ سے بھید ظاہر ہو جائے گا اور وہ شخص اپنی قسم میں حانث نہ ہوگا۔ ایک شخص کو معلوم ہوا کہ امیر شہر کا ارادہ ہے کہ اس سے قسم لے کہ وہ سلطان کی مخالفت نہ کرے گا تو اس کو چاہئے کہ اپنی ہتھیلی پر بادشاہ کو لکھے پھر جب اس سے قسم لی جائے کہ اگر تو اس بادشاہ کی مخالفت کرے تو تیرے مملوک آزاد ہیں یا تیری عورتوں پر طلاق ہے تو اس کو چاہئے کہ اپنی قسم کھانے کے وقت اس بادشاہ کی طرف اشارہ کرے جو اس کی بائیں ہتھیلی پر لکھا ہے اور اپنے دونوں ہاتھوں کو جبہ کی آستین میں اندر رکھے اور کہے کہ میں اس بادشاہ کی مخالفت نہ کروں گا یہ سراجیہ میں ہے۔

دو آدمیوں میں سے ہر ایک نے قسم کھائی کہ میں دوسرے سے پہلے اس دار میں قدم نہ رکھوں گا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ دونوں ساتھ ہی معاندر قدم رکھیں اسی طرح کلام کرنے میں قسم کھانے کی صورت میں بھی یہی حیلہ ہے کہ اگر دونوں میں سے ہر ایک نے قسم کھائی کہ دوسرے سے پیشتر میں کلام کرنے میں ابتداء نہ کروں گا تو چاہئے دونوں ایک ساتھ کلام کریں پس دونوں میں سے کوئی حانث نہ ہوگا اور اگر ایک شخص نے قسم کھائی کہ زید کے دار میں داخل نہ ہوگا پس وہ زبردستی داخل کیا گیا تو حانث نہ ہوگا لیکن یہ اس صورت میں ہے کہ جب اس کو کسی دوسرے نے لا کر مکان کے اندر داخل کر دیا ہو اور اگر اس پر جبر کیا کہ اندر داخل ہو یہاں تک کہ وہ مجبور ہو کر اندر داخل ہو تو ہمارے نزدیک حانث ہو جائے گا اگر زید نے قسم کھائی کہ عمرو کے پاس داخل نہ ہوگا یعنی عمرو وہاں ہو تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ زید پہلے وہاں داخل ہو جائے پھر اس کے پیچھے عمرو داخل ہو تو زید حانث نہ ہوگا یہ محیط میں ہے۔

دسویں فصل

عتق و تدبیر و کتابت میں

ایک مرد کی ایک باندی ہے اس نے باندی مذکورہ کے سامنے حق و تدبیر کو پیش کیا مگر اس نے اس کو مکروہ جانا اور کہا کہ میرے نزدیک بیچ نسمہ پسند ہے اور بیچ نسمہ یہ ہے کہ ایسے شخص کے ہاتھ فروخت کی جائے جو اس کو آزاد کرنے کے واسطے خریدنا چاہتا ہے پس مولیٰ نے چاہا کہ یہ وصیت کر دے کہ یہ باندی ایسے شخص کے ہاتھ فروخت کی جائے جو اس کو بیچ نسمہ کرنا چاہتا ہے اور یہ معلوم ہے کہ ثمن مثل سے کسی قدر گھٹانا ضروری ہے کہ مشتری اس کے خریدنے میں رغبت کرے حالانکہ اگر مولیٰ اس طرح وصیت کرتا ہے کہ یہ فروخت کی جائے اور اس کے ثمن سے کچھ گھٹا دیا جائے تو یہ وصیت صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ یہ وصیت مجہول (1) کے واسطے اور مجہول کے واسطے وصیت جائز نہیں ہے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ مولیٰ اس طرح وصیت کرے کہ اس باندی کو ایسے شخص کے ہاتھ فروخت کرو جس کو یہ باندی پسند کرے اور اس کے ثمن میں سے ہزار درہم کم کر دو پس جب یہ باندی پسند کرے گی کہ اس مرد مثلاً زید کے ہاتھ فروخت کی جائے اور اس کو معین کرے گی تو وہی وصیت مذکورہ کے واسطے متعین ہو جائے گا کہ بیچ میں اس کے ساتھ محابات کی جائے گی پس اس شخص سے کہا جائے گا کہ فلاں شخص نے اس امر کی وصیت کی ہے کہ یہ باندی تیرے ہاتھ بطور بیچ نسمہ کے اس کے ثمن مثل کے عوض فروخت کی جائے اور تیرے ذمہ سے اس کے قدر درہم گھٹا دیئے جائیں پس اگر تجھ کو

---

(1) قال اس حیلہ سے یہ غرض ہے کہ امور غیر مشروع میں ایسی قسم عائد نہ ہو ورنہ سلطان عادل کے ساتھ مخالفت کرنے میں حیلہ کرنا گناہ ہے ۲ (2) قال الحرام یہ حیلہ اگر قسم بزبان عربی

ہو کہ لایہ دخل علی فلان تو بلاشک درست ہے اور اگر قسم بزبان اردو یا فارسی ہو تو اس حیلہ کی صحت میں تامل ہے واللہ تعالیٰ اعلم بہرحال یہ بہتر ہے کہ ایسی حالت میں اس حیلہ سے درگذر ۱۲ منہ (1) مولیٰ یعنی مشتری مجہول ہے

If someone wishes to free his bondmaid and marry her, but fears complications, the legal device (hila) is to sell her to a trusted person or gift (hiba) her to him. Once the recipient takes possession, he should free her in the presence of witnesses. Zayd should then marry her in their presence. Zayd should then ask the buyer to rescind the sale (iqala). Once rescinded, the marriage will dissolve, and the bondmaid will return to Zayd’s ownership. He will then have the right to have intercourse with her, and she will remain unaware of the situation. She will be pleased, even though she is effectively his property. This is recorded in *al-Muhit*.

Regarding a Partner Making a Joint Slave a Mukatab

If a slave is jointly owned by Zayd and 'Amr, and one partner (e.g., Zayd) enters into a *kitabat* (manumission contract) for his share, according to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, the entire slave becomes a *mukatab*. 'Amr has the right to invalidate the entire contract or demand the value of his share from Zayd. If they want the slave to be a *mukatab* without either partner becoming a guarantor for the other, the device is for both to appoint a single agent to contract the slave. The agent should say, "I have contracted you on behalf of both your masters for such and such amount." If the slave accepts, he becomes a *mukatab*, and neither master becomes a guarantor for the other. When a master collects the payment, the other partner may share in it, whether the currency is of the same or different genus. If they wish to prevent the other partner from sharing in the collected amount, the agent should specify the individual shares (e.g., Zayd's share is 1,000 dirhams and 'Amr's is 500 dirhams). By doing so, neither will be a guarantor for the other, and the other master cannot claim a share in the collected property. This is mentioned in *al-Tatarhaniyya*.

(Footnote): Meaning, if a sick person sells a slave for less than his value, the concession (*muhabat*) is valid up to one-third of the estate. Any excess remains a debt, but the slave becomes free.

(अनुवाद उसी का है जो ऊपर उर्दू में दिया गया है)

अगर कोई अपनी बांदी को आजाद करके उससे निकाह करना चाहता है और उसे डर है कि मामला मुश्किल न हो जाए, तो उसका हिला (तरीका) यह है कि उसे किसी भरोसेमंद आदमी के हाथ बेच दे या उसे हिबा (उपहार) कर दे। जिसे हिबा किया गया है वह उस पर कब्जा कर ले, फिर वह गवाहों के सामने उस बांदी को आजाद कर दे। फिर ज़ैद उसी के सामने उससे निकाह कर ले। फिर ज़ैद उस आदमी से कहे कि वह इस खरीद-फरोख्त को रद्द (इकाला) कर दे। जब वह इकाला कर लेगा तो निकाह खत्म हो जाएगा और बांदी ज़ैद की मिलकियत में आ जाएगी। फिर उसे उससे वती (संबंध) करने का इख्तियार होगा और बांदी को इस बात का इल्म नहीं होगा। बांदी खुश रहेगी जबकि वह असल में ज़ैद की ही मिलकियत होगी। यह 'मुहीत' में है।

साझा गुलाम में एक हिस्सेदार का अपने हिस्से को मुकातब (किताबत का मुआहिदा) करना

अगर कोई गुलाम ज़ैद और अम्र के बीच साझा हो और एक हिस्सेदार (जैसे ज़ैद) अपने हिस्से को मुकातब बना दे, तो इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद के नज़दीक पूरा गुलाम मुकातब हो जाएगा। अम्र को इख्तियार होगा कि वह पूरी किताबत को बातिल कर दे या ज़ैद से अपने हिस्से की कीमत ले ले। अगर वे चाहते हैं कि गुलाम मुकातब भी हो जाए और कोई किसी का ज़ामिन (गारंटर) भी न बने, तो इसका हिला यह है कि दोनों एक वकील मुकर्रर करें जो एक ही वाक्य से गुलाम को मुकातब कर दे। वकील कहे: "मैंने तुम्हें दोनों मालिकों की तरफ से इतने माल पर मुकातब किया।" अगर गुलाम ने कबूल कर लिया तो वह मुकातब हो जाएगा और कोई भी मालिक दूसरे के लिए ज़ामिन नहीं होगा। फिर जब कोई मालिक किताबत का बदला वसूल करे, तो दूसरा हिस्सेदार उसमें शरीक हो सकता है, चाहे عوض एक ही जिन्स का हो या अलग-अलग। और अगर वे चाहते हैं कि दूसरा हिस्सेदार वसूलशुदा माल में शरीक न हो सके, तो इसका हिला यह है कि वकील अलग-अलग हिस्सों की तफसील बयान करे (जैसे ज़ैद का हिस्सा १००० दिरहम और अम्र का ५०० दिरहम)। इस तरह करने से वे एक-दूसरे के ज़ामिन नहीं रहेंगे और दूसरा मवाली (मालिक) वसूल किए गए माल में शरीक नहीं हो सकेगा। यह 'ततारखनिया' में है।

(फुटनोट): यानी अगर बीमार ने गुलाम को उसकी कीमत से कम पर फरोख्त किया, तो यह मुहाबात (रियायत) एक तिहाई माल तक जायज होगी, उससे ज्यादा के लिए वह कर्जदार होगा, लेकिन वह आजाद हो जाएगा।

منظور ہو تیرے ہاتھ فروخت کی جائے۔ زید کی ایک باندی ہے اس نے اپنے مولیٰ سے درخواست کی کہ مجھ کو آزاد کر کے اپنے ساتھ مجھ سے نکاح کرے اور زید نے اس کو مکروہ نہ جانا مگر یہ چاہا کہ اس کا حیلہ کر دے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ اس کو کسی مرد معتمد کے ہاتھ اس کے خریدنے سے فروخت کرے یا اس کو ہبہ کر دے اور موہوب لہ مذکور اس پر قبضہ کر لے پھر وہ شخص اس کو ہبہ یا بیع کے گواہوں کے سامنے آزاد کر دے پھر زید انہیں کے سامنے اس کے ساتھ نکاح کر لے پھر جس کے ہاتھ فروخت کی ہے اس سے کہے کہ میرے ساتھ اس کی اقالہ کر لے پھر جب وہ بیع کا اقالہ کر لے گا تو نکاح فسخ ہو جائے گا اور باندی مذکور اس کی ملک میں آ جائے گی پس اس کو اختیار ہوگا کہ اس سے ملکیت کی وجہ سے وطی کرے اور باندی اس میں سے کسی بات سے واقف نہ ہوگی پس باندی کا دل خوش ہو جائے گا حالانکہ باندی مذکور اس کی ملک ہو گی یہ محیط میں ہے۔

مشترکہ غلام میں ایک حصے والے کا اپنے حصے کو مکاتبہ کرنا

ایک غلام زید و عمرو کے درمیان مشترک ہے ان میں سے ایک شریک نے مثلاً زید نے اپنا حصہ مکاتب کیا تو امام ابو یوسف و امام محمد کے نزدیک پورا غلام مکاتب ہو جائے گا اور عمرو اس کے شریک کا اختیار ہوگا کہ چاہے پورے غلام کی کتابت کو باطل کر دے اور چاہے زید سے اپنے حصہ کی قیمت لے لے پس اگر ایک نے چاہا کہ ہر ایک کا حصہ غلام مکاتب ہو جائے اور کوئی اپنے شریک کے واسطے ضامن نہ ہو تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ دونوں ایک شخص کو وکیل کریں کہ دونوں کا حصہ ایک ہی کلمہ کے ساتھ مکا تب کر دے پس وکیل مذکور اس غلام سے کہے کہ میں نے تجھ کو تیرے دونوں مولاؤں کی طرف سے اس استقدر مال پر مکاتب کیا پس اگر غلام نے اس کو قبول کر لیا تو دونوں مولاؤں کی طرف سے مکاتب ہو جائے گا اور صاحبینؒ کے

نزدیک اور نیز امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک دونوں میں سے کوئی مولیٰ اپنے شریک کے واسطے کچھ ضامن نہ ہوگا پھر جب کوئی مولیٰ اس کے بدل کتابت میں سے کچھ وصول کرے گا تو اس وصول شدہ میں دوسرا شریک اس سے بھلائی کر سکتا ہے خواہ دونوں مولاؤں کی کتابت کا عوض ایک (۱) ہی جنس سے ہو یا مختلف (۲) جنس سے ہو۔ پھر اگر دونوں نے چاہا کہ باوجود اس کے کہ ہر ایک کا حصہ مکاتب ہو جائے یہ بھی ہو کہ مکاتب سے وصول کردہ مال میں دوسرا شریک بھلائی نہ کر سکے تو یہ حیلہ ہے کہ دونوں ایک شخص کو وکیل کریں کہ وہ اس غلام کو مکاتب کر دے اور وکیل مذکور اس غلام کے ذمہ دونوں میں سے ہر ایک کے حصہ میں تفصیل کر دے خواہ معاوضہ کتابت میں دونوں کا یکساں حصہ بیان کرے یا مختلف بیان کرے پس وکیل اس غلام سے کہے کہ میں نے تیرے دونوں مولاؤں کی طرف سے تجھ کو ایک ہزار پانچ سو درہم پر مکاتب کیا جس میں حصہ زید ہزار درہم ہے اور حصہ عمرو پانچ سو درہم ہے اور غلام کہے کہ میں نے اس سب کو قبول کیا یا وکیل مذکور کہے کہ میں نے تجھ کو ایک ہزار درہم و پچاس دینار پر مکاتب کیا جس میں سے ہزار درہم حصہ زید اور پچاس دینار حصہ عمرو ہیں اور غلام کہے کہ میں نے اس سب کو قبول کیا پس جب وکیل نے اس طرح کیا تو اس نے مضبوطی کر دی اور دونوں میں سے کوئی دوسرے کے واسطے کچھ ضامن نہ ہوگا جو کچھ مولیٰ وصول کرے گا اس میں دوسرا مولیٰ شریک نہیں ہو سکتا ہے اور شرکت و بھلائی نہ کر سکنے کے حق میں ایسا ہو گیا کہ جیسے اس نے مکاتب سے جدا جدا مکا تب کیا ہے یہ تاتار خانیہ میں ہے۔ زید کا ایک غلام ہے زید کا ایک غلام ہے زید کا ایک غلام کو آزاد کر دے مگر زید بیمار ہے اور اس کو یہ خوف ہے کہ باوجود یہ وہ غلام اُس کے تہائی مال سے برآمد ہوتا ہے لیکن اُس کا وارث اس کی = یعنی اس بات کا حیلہ کہ غلام مذکور آزاد ہو جائے اگر چہ اس پر مال کا معاوضہ ہو سکے اس واسطے کہ مریض نے غلام مذکور کو اس کے مثل داموں سے کم پر فروخت کیا تو محابات میں

سے بھی بقدر تہائی کے جائز ہوگی اور زائد کے واسطے ماخوذ ہو گا لیکن اس طرح ماخوذ ہوگا کہ وہ آزاد ہے مگر قرض دار ہے ۱۲ منہ (۱) مثلاً درہم ہوں (۲) مثلاً درہم و کپڑے ہوں ۱۲ منہ

(Regarding the case where one) denies the estate after death, to the extent that this slave does not emerge from the one-third (of the estate), and he takes possession of this slave such that he pays the slave's value (as due to the heir) to the heirs; Imam Khassaf stated that the stratagem (hilah) for this is to sell the aforementioned slave to himself in exchange for property, and receive this property in front of witnesses. Thus, when the slave has bought himself, he will become free immediately, and will be absolved of the property because the master has received it from him. Shaikh Shams al-Aimma Halwani stated that Imam Khassaf stipulated that the master should take possession of the property in front of those witnesses, although there is also a need for this when the master has a debt from a state of health, so that the master's admission of receiving the price—which became obligatory upon the slave—in the state of illness is not invalid. And if the master has no debt from a state of health, and he admits in his illness that "I have received the price that was obligatory upon the slave," then his admission will be valid. And the core issue is: if he made his slave a mukatab (contractual slave) during his illness and then admitted to receiving the contract money, even though he has no health-related debt, his admission will be valid, but it will be considered (effective) from the one-third of the property—meaning if the amount of the contract money he admitted to receiving is (within) one-third of the estate, the mukatab will be freed. Unlike the case of a son: if a sick person sold him (the son) during illness and then admitted to receiving the price, his admission is valid and will be considered from the entire property. Furthermore, it should be clear that if the aforementioned slave has no property, the stratagem for this is that the master secretly gives him some property equal to the price so that the heirs do not become aware of it, then the aforementioned slave will give this same property to his master in front of witnesses; thus, he will become free, and the heirs will have no way to hold him accountable, because they do not know that the master gave this slave anything. And this same issue is mentioned in *Zakhira*, stating that the stratagem for this is that the master sells (the slave) to a trustworthy person, receives the price in front of witnesses, and then the buyer sets him free, and his setting him free will be valid. Then the patient may secretly gift this price back to the aforementioned buyer, so the heirs will have no way to hold the slave or the buyer accountable. This is in *Zakhira*.

Eleventh Chapter Regarding Waqf

If someone wanted to designate his inheritance as charity for the poor, so that it remains this way during his life and after his death, and he fears that his case might be brought before a Qadi (judge) who is a follower of Imam Abu Hanifa’s (RA) school of thought, and thus (the Qadi) might invalidate this charity and this waqf, and he wants a stratagem for this, one should know that according to Imam-e-Azam (RA), a waqf that is tied to a time after death is not valid except by way of a will. Imam Khassaf mentioned Imam-e-Azam's (RA) school of thought in this way, and according to us, it is preserved in such a way that if it is tied to a time after death or is a will, it is valid according to Imam-e-Azam (RA). The stratagem for this is that the waqif (the person who made the waqf) entrusts the waqf he created to someone and appoints him as the guardian (qayyim) of the waqf, then this waqif denies bringing its proceeds to the expense of the poor, or sells the waqf to a buyer and entrusts it; thus, in the case of a sale, (it is done) with the buyer, and in the case of denial...

वफात के बाद तरके से इनकार कर जाए हत्ता कि यह गुलाम तिहाई से बरामद न हो और वह उस गुलाम को माखूज़ करे कि ब-कद्र-ए-हक़ (1) वारिस के, वारिस को सआयत के अदा करे, तो इमाम ख़साफ़ ने फ़रमाया कि इसका हिला (जुगत) यह है कि गुलाम मज़कूर को उसी के हाथ ब-इवज़-ए-माल के फ़रोख़्त कर दे और गवाहों के सामने यह माल वसूल करे, पस जब गुलाम ने अपने आप को ख़रीद लिया तो उसी वक्त आज़ाद हो जाएगा और माल से इस वजह से बरी हो जाएगा कि मौला (मालिक) ने उसको उससे वसूल कर लिया है। और शैख़ शम्सुल आइम्मा हलवानी ने फ़रमाया कि इमाम ख़साफ़ ने यह शर्त लगाई कि मौला उन गवाहों के सामने माल पर क़ब्ज़ा कर ले, हालाँकि इसकी ज़रूरत भी है कि जब मौला पर हालत-ए-सिहत का कर्ज़ा होता है कि हालत-ए-मरज़ में मौला का इकरार-ए-इस्तिया-ए-समन जो गुलाम पर वाजिब हुआ है सही न हो। और अगर मौला पर हालत-ए-सिहत का कर्ज़ा न हो और उसने मरज़ में यह इकरार किया कि मैंने वह समन (कीमत) जो गुलाम पर वाजिब हुआ है, घर पाया (وصول پایا) तो उसका इकरार सही होगा। और असल मसला यह है कि अगर अपने गुलाम को अपने मरज़ में मुकातब किया फिर बदल-ए-किताबत वसूल पाने का इकरार कर लिया, हालाँकि उस पर क़र्ज़-ए-सिहत नहीं है तो उसका इकरार सही होगा लेकिन तिहाई माल से मोतबर होगा, यानी अगर क़द्र-ए-माल-ए-किताबत जिसके वसूल पाने का इकरार किया है, तिहाई माल-ए-मरूका होगा तो मुकातब तब ही बरी हो जाएगा। ब-ख़िलाफ़ इब्न (बेटे) के, अगर मरीज़ ने हालत-ए-मरज़ में उसको फ़रोख़्त किया फिर इस्तिया-ए-समन का इकरार किया तो उसका इकरार सही है और पूरे माल से मोतबर होगा। फिर वाज़ेह हो कि अगर गुलाम मज़कूर के पास कुछ माल न हो तो इसका हिला यह है कि मौला कुछ माल उसको ब-कद्र-ए-समन के पोशीदा दे दे कि उससे वारिस लोग ख़बरदार न हों, फिर गुलाम मज़कूर गवाहों के सामने यही माल अपने मालिक को दे देगा, पस आज़ाद हो जाएगा और वारिसों को उससे मुवाख़ज़ा (पकड़) करने की कोई राह न होगी, इस वास्ते कि वो लोग यह नहीं जानते हैं कि मौला ने इस गुलाम को कुछ दिया है। और यही मसला 'ज़खीरा' में ज़िक्र करके फ़रमाया कि इसका हिला यह है कि मौला किसी मर्द-ए-मोतमद (विश्वसनीय व्यक्ति) के हाथ फ़रोख़्त करके गवाहों के सामने समन वसूल कर ले, फिर मुश्तरी (ख़रीदार) उसको आज़ाद कर दे और उसका आज़ाद करना सही होगा। फिर मरीज़ यह समन मुश्तरी मज़कूर को ख़ुफ़िया हिबा कर दे, पस वारिसों को गुलाम या मुश्तरी से मुवाख़ज़ा करने की कोई राह न होगी। यह ज़खीरा में है।

ग्यारहवीं फ़स्ल वक्फ़ के बयान में

अगर किसी ने चाहा कि अपना वारिसों, मिस्कीनों के वास्ते सदक़ा ठहरा दे कि उसकी ज़िंदगी और उसकी वफ़ात के बाद यूँ ही रहे, और उसको ख़ौफ़ हो कि शायद उसका मुराफ़ा ऐसे क़ाज़ी के हुज़ूर में हो जो इमाम अबू हनीफ़ा रह. के मज़हब का क़ायल है, पस वो यह सदक़ा और यह वक्फ़ बातिल कर दे, पस इसके वास्ते कोई हिला चाहा तो जानना चाहते कि इमाम आज़म रह. के नज़दीक वक्फ़ मुज़ाफ़ ब-सू-ए-ज़माना बाद अज़ मौत नहीं सही है, इल्ला ब-तरीक़-ए-वसीयत। ऐसा ही इमाम ख़साफ़ ने इमाम आज़म रह. का मज़हब ज़िक्र किया है। और हमारे नज़दीक इस तरह महफ़ूज़ है कि अगर मुज़ाफ़ ब-सू-ए-ज़माना-ए-बाद मौत हो या उसकी वसीयत हो तो इमाम आज़म रह. के नज़दीक सही है। पस इसका हिला यह है कि वक्फ़ कुनिंदा (वक्फ़ करने वाला) ने जो वक्फ़ किया है, वो किसी शख़्स को सुपुर्द करके उसको वक्फ़ का क़य्यिम क़रार दे, फिर यह वक्फ़ कुनिंदा उसके हासिल (आमदनी) को मिस्कीनों के ख़र्च में लाने से इनकार करे, या किसी मुश्तरी के हाथ वक्फ़ को फ़रोख़्त करके सुपुर्द करे, पस ब-सूरत-ए-बै (बिक्री) के मुश्तरी के साथ और ब-सूरत-ए-इनकार...

وفات کے بعد ترکہ سے انکار کر جائے حتیٰ کہ یہ غلام تہائی سے برآمد نہ ہو اور وہ اس غلام کو ماخوذ کرے کہ بقدر حق (1) وارث کے وارث کو سعایت کے ادا کرے تو امام خصاف نے فرمایا کہ اس کا حیلہ یہ ہے کہ غلام مذکور کو اسی کے ہاتھ بعوض مال کے فروخت کر دے اور گواہوں کے سامنے یہ مال وصول کرے پس جب غلام نے اپنے آپ کو خرید کیا تو اسی وقت آزاد ہو جائے گا اور مال سے اس وجہ سے بری ہو جائے گا کہ مولیٰ نے اس کو اس سے وصول کر لیا ہے اور شیخ شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ امام خصاف نے یہ شرط لگائی کہ مولیٰ ان گواہوں کے سامنے مال پر قبضہ کر لے حالانکہ اس کی ضرورت بھی ہے کہ جب مولیٰ پر حالت صحت کا قرضہ ہوتا ہے کہ حالت مرض میں مولیٰ کا اقرار استیفائے ثمن جو غلام پر واجب ہوا ہے صحیح نہ ہو اور اگر مولیٰ پر حالت صحت کا قرضہ نہ ہو اور اُس نے مرض میں یہ اقرار کیا کہ میں نے وہ ثمن جو غلام پر واجب ہوا ہے، گھر پایا تو اس کا اقرار صحیح ہوگا اور اصل مسئلہ یہ ہے کہ اگر اپنے غلام کو اپنے مرض میں مکاتب کیا پھر بدل کتابت وصول پانے کا اقرار کر لیا حالانکہ اس پر قرضہ صحت نہیں ہے تو اس کا اقرار صحیح ہوگا لیکن تہائی مال سے معتبر ہوگا یعنی اگر قدر مال کتابت جس کے وصول پانے کا اقرار کیا ہے تہائی مال متروکہ ہوگا تو مکاتب تب ہی بری ہو جائے گا بخلاف ابن کے اگر مریض نے حالت مرض میں اس کو فروخت کیا پھر استیفائے ثمن کا اقرار کیا تو اس کا اقرار صحیح ہے اور پورے مال سے معتبر ہوگا پھر واضح ہو کہ اگر غلام مذکور کے پاس کچھ مال نہ ہو تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ مولیٰ کچھ مال اس کو بقدر ثمن کے پوشیدہ دے دے کہ اس سے وارث لوگ خبردار نہ ہوں پھر غلام مذکور گواہوں کے سامنے یہی مال اپنے مالک کو دے دے گا پس آزاد ہو جائے گا اور وارثوں کو اس سے مواخذہ کرنے کی کوئی راہ نہ

ہوگی اس واسطے کہ وہ لوگ یہ نہیں جانتے ہیں کہ مولیٰ نے اس غلام کو کچھ دیا ہے اور یہی مسئلہ جیل الاصل میں ذکر کر کے فرمایا کہ اس کا حیلہ یہ ہے کہ مولیٰ کسی مرد معتمد کے ہاتھ فروخت کر کے گواہوں کے سامنے ثمن وصول کر لے پھر مشتری اس کو آزاد کر دے اور اس کا آزاد کرنا صحیح ہوگا پھر مریض یہ ثمن مشتری مذکور کو خفیہ ہبہ کر دے پس وارثوں کو غلام یا مشتری سے مواخذہ کرنے کی کوئی راہ نہ ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے۔

گیارہویں فصل

وقف کے بیان میں

اگر کسی نے چاہا کہ اپنا وارثین مسکینوں کے واسطے صدقہ ٹھہرا دے کہ اس کی زندگی اور اس کی وفات کے بعد یوں ہی رہے اور اُس کو خوف ہو کہ شاید اس کا مرافعہ ایسے قاضی کے حضور میں ہو جو امام ابو حنیفہؒ کے مذہب کا قائل ہے پس وہ یہ صدقہ اور یہ وقف باطل کر دے پس اس کے واسطے کوئی حیلہ چاہا تو جاننا چاہتے کہ امام اعظمؒ کے نزدیک وقف مضاف بسوئے زمانہ بعد از موت نہیں صحیح ہے الا بطریق وصیت ایسا ہی امام خصاف نے امام اعظمؒ کا مذہب ذکر کیا ہے اور ہمارے نزدیک اس طرح محفوظ ہے کہ اگر مضاف بسوئے زمانہ بعد موت ہو یا اس کی وصیت ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک صحیح ہے پس اس کا حیلہ یہ ہے کہ وقف کنندہ نے جو وقف کیا ہے وہ کسی شخص کو سپرد کرکے اس کو وقف کا قیم قرار دے پھر یہ وقف کنندہ اس کے

حاصلات کو مسکینوں کے خرچ میں لانے سے انکار کرے یا کسی مشتری کے ہاتھ وقف کو فروخت کرکے کے سپرد کرے پس درصورت بیع کے مشتری کے ساتھ اور درصورت انکار

1. اقرار لیکن یہ اقرار در صورت مریض نہ وصول نہ کیا ہو باطل دردغ ہوگا اور مرض الموت میں جھوٹ بولنا کیا ضروری ہے اس واسطے خصاف نے اس کو ذکر کیا مگر یہ شرط نہیں ہے 12 منہ
2. قال یہ حکم اس وقت ہے کہ مشتری نے بعض ثمن مثل کے یا زیادہ کے خریدار ہو 12 منہ (1) مثلاً کل کے سے انکار کیا تو وہ تہائی قیمت کے واسطے 12 منہ

...the person should litigate with the waqif (endower) regarding the proceeds meant for the poor, i.e., the *mushtari* (buyer/mutawalli) should file a lawsuit and take it to a Qadi who considers such a waqf valid. The Qadi will then issue a decree for the validity of this waqf, and this decree of the Qadi will be valid because the claim from the plaintiff and the litigation from the defendant have been established. After this decree, no other Qadi or official will have the authority to invalidate it under Sharia, because the aforementioned Qadi has issued a ruling on a *mujtahid fihi* (debatable) issue—that is, one where scholars differ on whether it is permissible or impermissible. Thus, once this judgment is executed, it becomes a matter of consensus (ijma'). This is stated in *al-Muhit*.

A portion of property from a waqf belongs to Zaid, which was endowed upon him and others (e.g., Amr, etc.), and a debt became obligatory upon Zaid. Zaid wished to appoint his creditor as an agent so that the creditor could collect whatever share of the waqf's proceeds belongs to Zaid each year to pay off the debt. The creditor said, "I have no assurance that you won't remove me from this agency, so I want you to appoint me in such a way that until my debt is paid, you cannot remove me from this agency." The trick (*hila*) for this is that the debtor should affirm that the waqif had stipulated in this original waqf that as long as he (the waqif) is alive, a certain annual maintenance should be given from the waqf's proceeds to himself and his family, and after his death, his debts should be paid from this waqf before the remaining proceeds are distributed to those on whom it is endowed. He should further state that so-and-so (his creditor) has a valid debt of such-and-such amount against so-and-so (the waqif), and that he (the debtor) had accepted a valid, absolute guarantee for this entire amount on behalf of the waqif. Furthermore, the waqif had appointed this creditor as the *mutawalli* (trustee) of the waqf during his lifetime to collect the debt from the waqf's income, and that once the debt is paid, there shall be no mutawalli after him. Additionally, he should record that he has appointed this creditor as an agent to collect his share of the waqf's proceeds until the entire amount for which he guaranteed on behalf of the waqf is paid. Once he affirms this, he will no longer have the authority to remove the creditor from the agency. The assembly of *A'imma al-Halwani* stated that there is a kind of ambiguity in this trick, because it implies that the waqif stipulated that his own and his family's maintenance be paid first from the waqf's proceeds, and that the rest be spent on paying his debts; this amounts to excluding a portion of the waqf for one's own benefit, which is not permissible according to Imam Abu Yusuf (RA), though it is permissible according

to Imam Muhammad (RA). Therefore, it should also be written that this debtor has affirmed that a Qadi has already issued a decree on the validity of this waqf so that it becomes a matter of consensus. In this trick, it is further stated that the creditor is owed such-and-such amount by the waqif; this is correct based on the affirmation of the declarant because he is affirming the priority of another person's right. Therefore, his affirmation will be validated, just as when an heir affirms a debt against his predecessor; it is considered valid because he is affirming the priority of another's right, and the creditor is given priority over the heir. The same will apply in this case. In this trick, it is further stated that he accepted a valid guarantee for this entire amount; this also carries some doubt because the aforementioned guarantee would only be valid if the waqif died while wealthy, but if he died in a state of insolvency, such a guarantee would not be valid according to Imam-e-A'zam (RA). Therefore, a judicial decree should also be obtained for this so that it becomes a matter of consensus...

(Footnotes) 1: Meaning, he should obtain this decree from a Qadi in accordance with the Sharia of waqf so that there is no falsehood and the waqf becomes binding. 2: Meaning, by this, the ruling becomes permissible for all and there is no disagreement, as consensus is raised.

सिर्फ हासिलत ब मसारिफ मसाकीन के वक्फ कुनिंदा के साथ यह शख्स मुतवली खुसूमत करे यानी मुश्तरी मुतवली नालिश करे और उसको ऐसे काज़ी के पास ले जाए जिसके नज़दीक ऐसा वक्फ सही है, तो यह काज़ी इस वक्फ की सेहत का हुक्म देगा और यह हुक्म-ए-काज़ी सही होगा क्योंकि मुद्दई की तरफ से दावा और मुद्दआ अलैह की तरफ से खुसूमत पाई गई है। फिर इस हुक्म के बाद किसी काज़ी वगैरह को यह इख्तियार न रहेगा कि वह हुक्म-ए-शरई से इसको बातिल कर सके इसलिए कि काज़ी मज़कूर ने एक मसला-ए-मुजतहद फीह में, यानी जिसमें मुजतहिदों का इख्तिलाफ-ए-राय बा-जानिब-ए-जवाज़ व अदम-ए-जवाज़ है, हुक्म दिया है। पस यह कज़ा नाफ़िज़ होकर इजमाई हो जाएगी, यह 'मुहीत' में है।

ज़ैद के वास्ते कुछ माल एक वक्फ से है जो उस पर और गैर पर (मिसाल के तौर पर अम्र वग़ैरह पर) भी वक्फ किया गया है और ज़ैद पर कर्ज़ा वाजिब हुआ। उसने चाहा कि अपने कर्ज़-ख्वाह को इस अम्र का वकील कर दे कि हर साल इस वक्फ की हासिलत में से जो कुछ उसके वास्ते हुआ करे, उसे अपने कर्ज़ की अदायगी में ले लिया करे। तो कर्ज़-ख्वाह ने कहा कि मुझे इस बात से इत्मीनान नहीं है कि तू मुझे अपनी वकालत से खारिज कर दे, तो मैं चाहता हूँ कि मुझे इस तरह वकील कर दे कि ता-अदायगी मेरे कर्ज़ की जो तुझ पर है, तू मुझे अपनी वकालत से खारिज न कर सके। तो इसका हीला यह है कि कर्ज़दार मज़कूर इस अम्र का इकरार करे कि वक्फ कुनिंदा ने अपनी ज़ात के वास्ते यह शर्त लगाई थी इस असल वक्फ में से कि जब तक वह ज़िंदा है, उसकी ज़ात और उसके अह्ल-ओ-अयाल के वास्ते इस वक्फ की हासिलत में से इस कद्र सालाना नफ़का दिया जाए और उसकी वफात के बाद पहले उसके कर्ज़ों की अदायगी इस वक्फ से की जाए, फिर बाकी हासिलत उन लोगों के वास्ते हो जिन पर यह वक्फ है। और इस फुलाँ बिन फुलाँ (यानी अपने कर्ज़-ख्वाह) का फुलाँ बिन फुलाँ (यानी वक्फ कुनिंदा) पर इस कद्र दरहम कर्ज़ा-ए-सही है और मैंने इस कर्ज़-ख्वाह के वास्ते उसकी तरफ से इस तमाम माल की ज़मानत-ए-सही-ए-जाइज़ा-ए-कत्इया कुबूल कर ली थी और इस वक्फ कुनिंदा ने इस फुलाँ बिन फुलाँ (यानी कर्ज़-ख्वाह) को अपनी ज़िंदगी में इस वक्फ का मुतवली किया था कि इस वक्फ की आमदनी से अपना कर्ज़ा सब वसूल कर ले और जब सब भर पाए तो फिर उसके बाद कुछ मुतवली न रहेगा। और ज़ैद यह भी तहरीर करे कि मैंने इस कर्ज़-ख्वाह को वकील किया है कि इस वक्फ में से मेरा हिस्सा-ए-हासिलत बराबर वसूल करे, यहाँ तक कि तमाम वह माल जिसकी मैंने वक्फ की तरफ से उसके वास्ते ज़मानत की है, भर पाए। पस जब उसने इस तौर से इकरार किया तो उसके बाद उसको यह इख्तियार न रहेगा कि कर्ज़-ख्वाह मज़कूर को वकालत से

खारिज करे। और मजालिस-ए-आइम्मा-ए-हलवानी ने फरमाया कि इस हीले में एक नूह का इश्तिबाह है, इसलिए कि उसने कहा कि वक्फ कुनिंदा ने यह शर्त लगाई है कि पहले इस वक्फ की हासिलत से उसका और उसके अयाल का नफ़का दिया जाए और उसके कर्ज़ों की अदायगी में सर्फ किया जाए, तो यह किसी कद्र वक्फ का अपने वास्ते इस्तिस्ना कर लेना हुआ और यह इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक जायज़ नहीं है और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक जायज़ है। पस यह भी लिखना चाहिए कि इस कर्ज़दार ने इकरार किया कि किसी काज़ी ने इस वक्फ की सेहत का हुक्म दे दिया है ताकि वह मुत्तफ़िक अलैह हो जाए। फिर इस हीले में फरमाया कि इस फुलाँ (यानी कर्ज़-ख्वाह) के वास्ते फुलाँ (यानी वक्फ कुनिंदा) पर इस कद्र माल-ए-कर्ज़ा वाजिब है, पस यह इकरार-ए-मुकिर के साथ सही है क्योंकि वह हक-ए-गैर के मुकद्दम होने का इकरार करता है। तो इस इकरार में उसकी तस्दीक की जाएगी, जैसे वारिस ने अगर अपने मुरिस पर कर्ज़ का इकरार किया तो इसी वजह से सही होता है कि उसने तकदीम-ए-हक-ए-गैर का इकरार किया है और साहिब-ए-कर्ज़ा, वारिस की निस्बत मुकद्दम किया जाता है, पस ऐसा ही इस सूरत में होगा। फिर इस हीले के इकरार में फरमाया कि मैंने इस तमाम माल की ज़मानत-ए-सही कर ली थी और इसमें भी एक तरह का शुब्हा है क्योंकि ज़मानत मज़कूर भी तभी सही होगी जब वक्फ कुनिंदा तवंगरी में मर गया हो और अगर हालत-ए-मुफ़लिसी में मरा है तो इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक ऐसी ज़मानत सही न होगी, तो इसके वास्ते भी हुक्म-ए-हाकिम लाहिक करे ताकि वह मुत्तफ़िक अलैह हो जाए। फिर इस हीले में फरमाया कि इस वक्फ...

(टिप्पणियाँ) 1: यानी यह शरा-ए-वक्फ के मुताबिक एक काज़ी से यह हुक्म हासिल कर ले ताकि झूठ न हो और वक्फ लाज़मी हो जाए। 2: यानी सबने यह हुक्म जायज़ हो और इख्तिलाफ न रहे ताकि इत्तिफ़ाक़ उठ जाता है।

صرف حاصلات بہ مصارف مساکین کے وقف کنندہ کے ساتھ یہ شخص متولی خصومت کرے یعنی مشتری متولی نالش کرے اور اس کو ایسے قاضی کے پاس لے جائے جس کے نزدیک ایسا وقف صحیح ہے پس یہ قاضی اس وقف کی صحت کا حکم دے گا اور یہ حکم قاضی صحیح ہو گا کیونکہ مدعی کی طرف سے دعویٰ اور مدعا علیہ کی طرف سے خصومت پائی گئی ہے پھر بعد اس حکم کے کسی قاضی وغیرہ کو یہ اختیار نہ رہے گا کہ بحکم شرعی اس کو باطل کر سکے اس واسطے کہ قاضی مذکور نے ایک مسئلہ مجتہد فیہ میں یعنی جس میں مجتہدوں کا اختلاف رائے بجانب جواز و عدم جواز ہے حکم دیا ہے پس اس قضاء نافذ ہو کر اجماعی ہو جائے گی یہ محیط میں ہے۔

زید کے واسطے کچھ مال ایک وقف سے ہے جو اُس پر اور غیر پر مثلاً عمرو وغیرہ پر بھی وقف کیا گیا ہے اور زید پر قرضہ واجب ہوا پس اس نے چاہا کہ اپنے قرض خواہ کو اس امر کا وکیل کر دے کہ ہر سال اس وقف کی حاصلات میں سے جو کچھ اس کے واسطے ہوا کرے اس کو اپنے قرضے کی ادائی میں لے لیا کرے پس قرض خواہ نے کہا کہ مجھے اس بات سے اطمینان نہیں ہے کہ تو مجھے اپنی وکالت سے خارج کر دے پس میں چاہتا ہوں کہ مجھے اس طرح وکیل کر دے کہ تا ادائی میرے قرض کی جو تجھ پر ہے تو مجھے کو اپنی وکالت سے خارج نہ کر سکے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ قرض دار مذکور اس امر کا اقرار کرے کہ وقف کنندہ نے اپنی ذات کے واسطے یہ شرط لگائی تھی اس اصل وقف میں سے کہ جب تک وہ زندہ ہے اس کی ذات اور اس کے اہل و عیال کے واسطے اس وقف کی حاصلات میں سے اس قدر سالانہ نفقہ دیا جائے اور اُس کی وفات کے بعد پہلے اس کے قرضے کی ادائی اس وقف سے کی جائے پھر باقی حاصلات ان لوگوں کے واسطے ہو جن پر یہ وقف ہے اور اس فلاں بن فلاں یعنی اپنے قرض خواہ کا فلاں بن فلاں یعنی وقف کنندہ پر اس قدر درم قرضہ صحیحہ ہے اور میں نے اس قرض خواہ کے واسطے اس کی

طرف سے اس تمام مال کی ضمانت صحیحہ جاہزہ قطعیہ قبول کر لی تھی اور اس وقف کنندہ نے اس فلاں بن فلاں یعنی قرض خواہ کو اپنی زندگی میں اس وقف کا متولی کیا تھا کہ اس وقف کی آمدنی سے اپنا قرضہ سب وصول کر لے اور جب سب بھر پائے تو پھر اس کے بعد کچھ متولی نہ رہے گا اور نیز تحریر کرے کہ میں نے اس قرض خواہ کو وکیل کیا ہے کہ اس وقف میں سے میرا حصہ حاصلات برابر وصول کرے یہاں تک کہ تمام وہ مال جس کی میں نے وقف کی طرف سے اس کے واسطے ضمانت کی ہے بھر پائے پس جب اس نے اس طور سے اقرار کیا تو بعد اُس کے اس کو یہ اختیار نہ رہے گا کہ قرض خواہ مذکور کو وکالت سے خارج کرے اور مجلس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ اس حیلہ میں ایک نوع کا اشتباہ ہے اس واسطے کہ اس نے کہا کہ وقف کنندہ نے یہ شرط لگائی ہے کہ پہلے اس وقف کی حاصلات سے اس کا اور اس کے عیال کا نفقہ دیا جائے اور اس کے قرضوں کی ادائی میں صرف کیا جائے پس یہ کسی قدر وقف کا اپنے واسطے استثنا کر لینا ہوا اور یہ امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک جائز ہے پس یہ بھی لکھنا چاہئے کہ اس قرض دار نے اقرار کیا کہ کسی قاضیؒ نے اس وقف کی صحت کا حکم دے دیا ہے تاکہ متفق علیہ ہو جائے پھر اس حیلہ میں فرمایا کہ اس فلاں یعنی قرض خواہ کے واسطے فلاں یعنی وقف کنندہ پر اس قدر مال قرضہ واجب ہے پس یہ باقرار اس مقر کے صحیح ہے اس واسطے کہ وہ حق غیر کے مقدم ہونے کا اقرار کرتا ہے پس اس اقرار میں اس کی تصدیق کی جائے گی جیسے وارث نے اگر اپنے مورث پر قرضہ کا اقرار کیا تو اسی وجہ سے صحیح ہوتا ہے کہ اس نے تقدیم حق غیر کا اقرار کیا ہے اور صاحب قرضہ بہ نسبت وارث کے مقدم کیا جاتا ہے پس ایسا ہی ہے اس صورت میں ہوگا پھر اس حیلہ کے اقرار میں فرمایا کہ میں نے اس تمام مال کی ضمانت صحیحہ کر لی تھی اور اس میں بھی ایک طرح کا شبہ ہے کیونکہ ضمانت مذکورہ بھی صحیح ہوگی کہ جب وقف کنندہ بتو انگری مرگیا ہو اور بحالت مفلسی مرا ہے

تو امام اعظمؒ کے نزدیک ایسی ضمانت صحیح نہ ہوگی پس اس کے واسطے بھی حکم حاکم لاحق کرے تاکہ کہ متفق علیہ ہو جائے پھر اس حیلہ میں فرمایا کہ اس وقف ۱: یعنی یہ موافق شرع وقف کے ایک قاضی سے یہ حکم حاصل کر لے تاکہ جھوٹ نہ ہو اور وقف لازمی ہو جائے ۲: یعنی سب نے یہ حکم جائز ہوا اور اختلاف نہ رہے یہ تاکہ اتفاق اٹھ جاتا ہے

The declarant handed over the trusteeship of this charity to the said creditor and gave this land into the possession of the said person, and this acknowledgment is valid on behalf of the declarant because he has prioritized the right of another over his own personal right. Thus, the acknowledgment will be valid. And once this creditor has recovered his full debt, his authority over it will cease to exist. This was written for the purpose that he might not claim his entitlement over it due to it being in his possession. This is mentioned in *Zakhira*.

Twelfth Chapter Regarding Partnership (Shirkat)

If Zaid and Amr wish to form a partnership, and one of them—for instance, Zaid—has 100 Dinars, and the other, Amr, has 1000 Dirhams, the partnership is valid, even if the two assets are not mixed. This validity exists because, according to our three scholars, the mixing of assets is not a prerequisite, and this issue is well-known in *Kitab al-Shirkat*. If either of the assets were to perish before the purchase/transaction occurs, each remains the owner of their own property, which is also well-known. If they both want that in the event of one asset perishing before the purchase, the loss should be shared by both, the legal device (*hila*) suggested by Imam Khasaf is: The owner of the Dinars should sell half of his Dinars to the owner of the Dirhams in exchange for half of his Dirhams. Thus, both assets will become common (shared) between them. Then, they should enter into a partnership contract (*aqd al-shirkat*) as they mutually agree. If one partner has goods (*mata'*) and the other has cash, and they wish to form a partnership, this partnership would be an exchange (*bai-i-iwad*), which is not valid. Imam Khasaf suggested that the legal device is for the owner of the goods to sell half of his goods in exchange for half of the cash owner's cash. Thus, the property and goods will be shared between them, and then they can form a partnership contract according to their intent. Shams al-Aimma Halwani stated that Imam Khasaf's statement that "they will then form a partnership contract according to their intent" holds true regarding cash, where it is permissible to stipulate a profit share; however, if the *ras al-mal* (capital) is fixed based on the goods, then stipulating a variation in profit is not permissible; rather, the profit must be in proportion to the *ras al-mal*. Therefore, Imam Khasaf's statement should be interpreted as referring to cash, not goods (i.e., he meant the cash portion, not the goods). If both possess goods and wish to form a partnership, Imam Khasaf suggests the legal device is for each to sell half of their goods to the other in exchange for the other's half of the goods. Then, they should enter into a partnership contract as they intend. This rule

applies when the value of the goods is equal. If one's goods are worth more than the other's—for example, one's goods are worth 4000 Dirhams and the other's 1000 Dirhams—the one with the lower value will sell four-fifths of his goods in exchange for the other's goods. Thus, all the goods will be shared between them in five parts, and any profit earned will also be shared in proportion to the *ras al-mal*. If, between two people, Zaid and Amr, Zaid has 1000 Dirhams and Amr has 2000 Dirhams, and they want to form a partnership where profit and loss are shared equally (50/50), this is not valid because loss must be proportional to the *ras al-mal*, as stated in *Kitab al-Shirkat*.

कर्ता ने इस सदक़ा का मुतवल्ली (प्रबंधक) होना उस 'फलां' यानी क़र्ज़दार के सुपुर्द किया और यह ज़मीन उस 'फलां' के क़ब्ज़े में दे दी, और यह इकरार भी उस मुक़र्रिर (स्वीकार करने वाले) की तरफ़ से सही है, इसलिए कि उसने अपने ज़ाती हक़ पर ग़ैर के हक़ को प्राथमिकता दी है, अतः इकरार सही होगा। और जब यह क़र्ज़दार इस क़दर अपना क़र्ज़ा पूरा वसूल कर चुके तो उसके लिए उसकी विलायत (अधिकार) कुछ न रहेगी। यह इस उद्देश्य से लिखा गया है ताकि वह अपने क़ब्ज़े में होने की वजह से उस पर अपने इस्तहक़ाक़ (अधिकार) का दावा न कर सके यह 'ज़खीरा' में है।

बारहवीं फ़स्ल शिरकत (साझेदारी) के बयान में

ज़ैद और अम्र ने चाहा कि आपस में शिरकत करें और एक के पास, उदाहरण के लिए ज़ैद के पास सौ दीनार हैं और दूसरे अम्र के पास हज़ार दिरहम हैं, तो शिरकत जायज़ है, हालाँकि दोनों माल मिश्रित नहीं होंगे। और यह جواز इस वजह से हुआ कि हमारे उलमा-ए-सलासा के नज़दीक माल का मिश्रण शर्त नहीं है, और यह मसला 'किताब अल-शिरकत' में वर्णित और प्रसिद्ध है। फिर अगर दोनों मालों में से कोई माल, खरीद-फ़रोख्त के वास्तविक होने से पहले नष्ट हो गया, तो वह अपने-अपने माल का मालिक गया, और यह भी ज्ञात है। अतः अगर दोनों ने चाहा कि खरीद-फ़रोख्त होने से पहले दोनों मालों में से किसी के नष्ट होने की स्थिति में नुकसान दोनों के हक़ में आए, तो इसका हिला (युक्ति) यह है कि इमाम ख़साफ़ ने फ़रमाया: दीनारों का मालिक अपने आधे दीनार, दिरहम वाले के हाथों उसके आधे दिरहम के बदले फ़रोख्त कर दे, तो दोनों माल दोनों के बीच साझा हो जाएंगे। फिर उसके बाद दोनों 'अक़्द-ए-शिरकत' (साझेदारी अनुबंध) तय करें, जिस तरह उनकी आपसी सहमति हो। और अगर एक साझेदार के पास सामान (मताअ) और दूसरे के पास नक़द माल हो और दोनों ने शिरकत चाही, तो यह शिरकत 'बे-ए-इवज़' (विनिमय) होगी और यह जायज़ नहीं है। इमाम ख़साफ़ ने फ़रमाया कि इसका हिला यह है कि सामान वाला अपने आधे सामान को नक़द माल वाले के आधे नक़द के बदले बेच दे, तो माल और सामान दोनों में साझा हो जाएगा, फिर दोनों अपनी मंशा के अनुसार साझेदारी अनुबंध तय करेंगे। शम्सुल आइम्मा हलवानी ने फ़रमाया कि इमाम ख़साफ़ का यह कहना कि 'फिर दोनों अपनी मंशा के अनुसार साझेदारी अनुबंध तय करेंगे', यह नक़द के मामले में सही है कि अगर नक़द के बारे में यह इरादा किया कि मुनाफे को शर्त के साथ तय करें तो यह जायज़ है, लेकिन अगर 'रासुल माल' (मूलधन) को इस सामान के रूप में तय किया, तो मुनाफे में कमी-बेशी की शर्त रखना जायज़ नहीं है, बल्कि मुनाफा 'रासुल माल' के अनुपात में होगा। अतः

इमाम ख़साफ़ का कथन नक़दी माल के लिए समझा जाएगा, न कि सामान के लिए (अर्थात उन्होंने इस कथन से नक़दी हिस्सा मुराद लिया है न कि सामान)। और अगर दोनों के पास सामान हो और दोनों ने शिरकत चाही, तो इमाम ख़साफ़ ने फ़रमाया कि इसका हिला यह है कि दोनों में से हर एक अपने आधे सामान को दूसरे के आधे सामान के बदले दूसरे के हाथों बेच दे, फिर दोनों अपनी इच्छा के अनुसार साझेदारी अनुबंध तय करें। और यह नियम तब है जब एक का सामान दूसरे के सामान की कीमत के बराबर हो। और अगर एक का सामान दूसरे से अधिक मूल्य का हो, उदाहरण के लिए एक का सामान चार हज़ार दिरहम और दूसरे का हज़ार दिरहम हो, तो कम मूल्य वाला व्यक्ति अपने सामान का चार-पाँचवाँ हिस्सा दूसरे के सामान के बदले बेच देगा, तो पूरा सामान दोनों के बीच पाँच हिस्सों पर साझा होगा और जो भी मुनाफा प्राप्त होगा, वह भी दोनों में 'रासुल माल' के अनुपात में साझा होगा। दो व्यक्तियों ज़ैद और अम्र में से, ज़ैद के पास हज़ार दिरहम और अम्र के पास दो हज़ार दिरहम हैं, तो अगर दोनों ने इस तरह शिरकत चाही कि मुनाफा दोनों में आधा-आधा और नुकसान भी दोनों में आधा-आधा हो, तो यह जायज़ नहीं है, क्योंकि नुकसान 'रासुल माल' के अनुपात में होगा, जैसा कि 'किताब अल-शिरकत' में है।

کنندہ نے اس صدقہ کا متولی ہونا اس فلاں یعنی قرض خواہ کے سپرد کیا اور یہ زمین اس فلاں کے قبضہ میں دے دی اور یہ اقرار بھی اس مقرر کی طرف سے صحیح ہے اس واسطے کہ اس نے اپنے ذاتی حق پر حق غیر کو مقدم کیا ہے پس اقرار صحیح ہوگا اور جب یہ قرض خواہ اس قدر اپنا قرضہ کامل وصول کر چکے تو اس کے واسطے اس کی ولایت کچھ نہ رہے گی یہ بدیں غرض تحریر کیا تاکہ وہ اپنے قبضہ میں ہونے کی وجہ سے اس پر اپنے استحقاق کا مدعی نہ ہو جائے یہ ذخیرہ میں ہے۔

بارہویں فصل شرکت کے بیان میں

زید و عمرو نے چاہا کہ باہم شرکت کریں اور ایک کے پاس مثلاً زید کے پاس سو دینار ہیں اور دوسرے عمرو کے پاس ہزار درہم ہیں تو شرکت جائز ہے اگرچہ دونوں مال خلط نہ ہوں گے اور یہ جواز اس وجہ سے ہوا کہ ہمارے علماء ثلاثہ کے نزدیک خلط ہو جانا شرط نہیں ہے اور یہ مسئلہ کتاب الشرکت میں مذکور معروف ہے پھر اگر دونوں مالوں میں سے کوئی مال قبل اس کے کہ خرید و واقع ہو ضائع ہو گیا تو اپنے اپنے مال کا مالک گیا اور یہ بھی معروف ہے۔ پس اگر دونوں نے چاہا کہ قبل خرید واقع ہونے کے ہر دو مال میں سے کسی مال کے ضائع ہونے کی صورت میں نقصان دونوں کے حق عائد ہو تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ امام خصاف نے فرمایا یہ ہے کہ دیناروں کا مالک اپنے نصف دینار درہموں والے کے ہاتھ اس کے نصف درہموں کے عوض فروخت کر دے پس دونوں مال دونوں کے درمیان مشترک ہو جائیں گے پھر اس کے بعد دونوں عقد شرکت قرار دیں جس طرح ان کی باہمی قرار داد ہو اور اگر ایک شریک کے پاس متاع[1] اور

دوسرے کے پاس مال نقد ہو اور دونوں نے شرکت چاہی تو یہ شرکت بعوض ہوگی اور یہ جائز نہیں ہے اور امام خصاف نے فرمایا یہ ہے کہ متاع والا اپنی نصف متاع کو مال نقد والے کے نصف نقد کے عوض فروخت کر دے پس مال و متاع دونوں میں مشترک ہو جائے گی پھر دونوں اپنی مراد کے موافق عقد شرکت قرار دیں گے اور شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ امام خصاف کا فرمانا کہ پھر دونوں اپنے ارادے کے موافق عقد شرکت قرار دیں گے یہ امر نقد کے حق میں ٹھیک ہے کہ اگر نقد کے حق میں ارادہ یہ کیا کہ نفع کی ویٹی کے ساتھ شرط کریں تو جائز ہے اور اگر اس المال اس متاع کو قرار دیا تو نفع میں کمی و بیشی شرط کرنا جائز نہیں ہے بلکہ نفع بقدر راس المال کے ہوگا پس امام خصاف کا قول نقدی مال کے حق میں محمول کیا جائے گا نہ متاع کے حق میں یعنی انہوں نے اس قول سے حصہ نقد مراد لیا ہے نہ متاع اور اگر دونوں کے پاس متاع ہو اور دونوں نے شرکت کرنی چاہی تو امام خصاف نے فرمایا کہ اس کا حیلہ یہ ہے کہ دونوں میں سے ہر ایک اپنی نصف متاع کو بعض دوسرے کی نصف متاع کے دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دے پھر دونوں اپنے ارادے کے موافق عقد شرکت قرار دیں اور یہ حکم اس وقت ہے کہ ایک کی متاع کی قیمت دوسرے کی متاع کی قیمت کے برابر ہو اور اگر ایک کی متاع کی قیمت دوسرے کے زائد ہو مثلاً ایک کی متاع کی قیمت چار ہزار درہم ہوں اور دوسرے کی قیمت ہزار درہم ہوں تو کم قیمت والا اپنی متاع کے چار پانچویں حصے دوسرے کی متاع کے عوض فروخت کر دے گا پس تمام متاع ان دونوں کے درمیان پانچ حصوں پر مشترک ہوگی اور جو کچھ نفع حاصل ہوگا وہ بھی دونوں میں بقدر راس المال کے مشترک ہوگا_ دو شخص زید و عمرو میں سے زید کے پاس ہزار درہم اور عمرو کے پاس دو ہزار درہم ہیں پس اگر دونوں نے اس طرح شرکت چاہی کہ نفع دونوں میں نصفا نصف اور گھٹی دونوں پر نصفا نصف ہو تو یہ جائز نہیں ہے اس واسطے کہ گھٹی بقدر راس المال کے ہوگی جیسا کہ کتاب الشرکت میں

۱۔ قولہ متاع الخ اقوال نصف متاع سے خود یہی مراد ہے کہ اندازہ قیمت ہے نصف۔ پس تکلف بے کار ہے ۱۲ منہ

It has been known, and Imam Khasaf (RA) stated that the trick (hila) for this is that Amr should lend five hundred dirhams—half of his excess one thousand dirhams—to Zaid so that the capital (ras al-mal) of both becomes equal. In such a situation, stipulating a reduction becomes permissible. Similarly, if one person has capital and the other does not, and they both wish to form a partnership such that they both work with the capital of the one who has it, this is not permissible. The trick for this as well is that the one with the capital should lend a certain amount of his wealth to the other, making it permissible. If, during the absence of one of two partners, the other wishes to dissolve the partnership, it is not permissible. Imam Khasaf (RA) stated that the trick for this is that the one wishing to dissolve the partnership should send a letter or message to the absent party, informing him that the partner has dissolved the partnership, or appoint someone as an agent to go and dissolve the partnership with the partner. Sheikh Shams al-Aimma Sarakhsi (RA) stated that this is the same trick for every contract that is not binding, such as dismissing an agent, forcing a slave permitted to trade (ghulam ma'dhun), or annulling a Mudarabah contract. This is in *Al-Muhit*.

Ninth Chapter ☆ On Buying and Selling

A person owns a house or land and wants to sell it to a customer, but cannot deliver it to him. He wishes to devise a trick so that if possible, he can deliver it to the customer, and if not, he will return the price to the customer, and the customer should not be able to force the seller to deliver the item. The trick for this is that the customer acknowledges that at the time the seller sold this land, it was in the possession of a tyrant who had usurped (ghasb) it, and the seller acknowledges the usurpation, and the item was not in the seller's possession. He should have witnesses for this acknowledgement. Then, a document should be written that does not mention taking possession of the item, and it should state that the seller has acknowledged receiving the price. If he is capable of delivering the item, he will deliver it; otherwise, he will return the price to the customer. This is in the case where the usurper acknowledges the usurpation. If the usurper does not acknowledge the usurpation but denies it, it is mentioned here that the sale would be void (batil), and it has been compared to the sale of a runaway slave. Then Imam Khasaf (RA) stated in teaching this trick that the customer should acknowledge that the item was in the possession of a usurper who admits to his usurpation. This is because if the customer did not make such an acknowledgement, he might demand the delivery of the item from the seller and request the Qadi to imprison him, and the Qadi would

do so. Also, because delaying possession on the part of the customer is proven until the possibility of delivery is established. Then he stated that the seller should have witnesses for his acknowledgement so that in case of denial, the seller can prove it before the Qadi against the customer through witnesses. This is in *Al-Dhakhira*. Zaid wanted to buy a house from Amr, but he is not certain whether Amr might have made some other transaction regarding this house before this sale, for example, sold it to someone else first. So Zaid wanted to stipulate that if this item were taken from him by right (istihaqaq), he would take back double his price from the seller, and for this to be lawful for him, the trick is that the customer should sell a garment of his to Amr for, say, a hundred dinars, and then buy the aforementioned house from him for some hundred dinars, and that and the hundred dinars which is the price of the aforementioned garment... 1 ...can prove it, because his acknowledgement is a proof against his own self, regardless of whether it is true or false in reality.

यह ज्ञात हो चुका है और इमाम खसाफ (र.अ.) ने फरमाया कि इसका हीला (तरीका) यह है कि अम्र अपने हजार दिरहम ज़ायद में से आधा यानी पाँच सौ दिरहम ज़ैद को कर्ज़ दे ताकि दोनों का रासुल माल (पूँजी) बराबर हो जाए, फिर ऐसी स्थिति में कमी की इस तरह शर्त करना जायज़ हो जाएगी। इसी तरह अगर एक के पास माल हो और दूसरे के पास कुछ माल न हो और दोनों ने इस तरह साझेदारी (शर्कत) चाही कि माल वाले के माल से दोनों काम करें, तो यह जायज़ नहीं है और इसका भी यही हीला है कि माल वाला अपने माल में से कुछ माल दूसरे को कर्ज़ दे ताकि यह जायज़ हो जाए। अगर दो साझीदारों में से दूसरे के अनुपस्थित होने की हालत में एक ने साझेदारी को तोड़ना चाहा, तो जायज़ नहीं है और इमाम खसाफ (र.अ.) ने फरमाया कि इसका यह हीला है कि जो साझेदारी तोड़ना चाहता है वह अनुपस्थित व्यक्ति के पास कोई पत्र या संदेश भेज दे कि उसे खबर कर दे कि साझीदार ने साझेदारी तोड़ दी है, या किसी व्यक्ति को वकील बना दे कि वह जाकर साझीदार से साझेदारी तोड़ दे। और शेख शम्सुल आइम्मा सरखसी (र.अ.) ने फरमाया कि वकील को पद से हटाने (माज़ूल), गुलाम माज़ून को मजबूर करने और मुज़ारबत को रद्द करने आदि हर उस अनुबंध (अक़द) में जो लाज़िमी नहीं है, यही हीला है। यह 'मुहीत' में है।

नौंवीं धारा ☆ खरीद-फरोख्त के बयान में

एक व्यक्ति के पास घर या ज़मीन है, वह चाहता है कि उसे एक ग्राहक (मुश्तरी) के हाथ बेच दे मगर वह ग्राहक के सुपुर्द नहीं कर सकता। तो उसने चाहा कि ऐसा हीला (उपाय) निकाले कि अगर संभव हो तो ग्राहक को सुपुर्द कर दे और यदि न हो तो ग्राहक को उसका मूल्य (समन) वापस कर देगा और ग्राहक यह न कह सके कि वह विक्रेता (बाये) को बिकाऊ वस्तु (मबीअ) सुपुर्द करने पर मजबूर करे, तो इसका हीला यह है कि ग्राहक इस बात का इकरार (स्वीकार) करे कि जिस समय विक्रेता ने यह ज़मीन बेची है, उस समय यह ज़मीन एक ज़ालिम के कब्ज़े में थी जिसने उसे हड़प (ग़सब) लिया था और वह ग़सब (हड़पने) का इकरार करता है और यह बिकाऊ वस्तु विक्रेता के कब्ज़े में न थी। और वह अपने इस इकरार पर गवाह कर ले। फिर यह पत्र लिखा जाए और उसमें बिकाऊ वस्तु पर कब्ज़ा करने का ज़िक्र न हो, और यह लिखा जाए कि विक्रेता ने मूल्य प्राप्त करने का इकरार किया है। तो अगर वह बिकाऊ वस्तु सुपुर्द करने में सक्षम है, तो वह उसे बिकाऊ वस्तु सुपुर्द कर देगा, अन्यथा वह ग्राहक को उसका मूल्य वापस कर देगा। और यह उस स्थिति में है कि हड़पने वाला व्यक्ति स्वयं अपने हड़पने का इकरार करने वाला हो। और यदि हड़पने वाला अपने ग़सब का इकरार करने वाला न हो बल्कि इनकार करे, तो इसी स्थान पर उल्लेख किया गया है कि यह बिक्री

(बै') अमान्य (बातिल) होगी और इसे भागे हुए गुलाम की बिक्री पर कयास किया गया है। फिर खसाफ (र.अ.) ने इस हीले की शिक्षा में फरमाया कि ग्राहक इकरार करे कि यह बिकाऊ वस्तु ऐसे हड़पने वाले के कब्ज़े में थी जो उसके हड़पने के इकरार का इकरार करता है। और यह इसलिए कि यदि ग्राहक ने ऐसा इकरार न किया, तो शायद वह विक्रेता से इस बिकाऊ वस्तु के सुपुर्द करने की मांग करके काज़ी से प्रार्थना कर ले कि उसे कैद किया जाए, तो काज़ी उसे कैद कर देगा। और इसलिए कि ग्राहक की ओर से कब्ज़ा करने में देरी करना सुपुर्दगी संभव होने तक साबित हो गया। फिर फरमाया कि विक्रेता उसके इकरार पर गवाह कर ले ताकि इनकार के समय ग्राहक के खिलाफ गवाहों के माध्यम से काज़ी के सामने विक्रेता उस पर इसे साबित कर सके यह 'ज़खीरा' में है। ज़ैद ने चाहा कि अम्र से उसका घर खरीदे मगर उसे اطمینان। (भरोसा) नहीं है कि शायद अम्र ने इस बिक्री से पहले इस घर में कोई और लेन-देन कर रखा हो, जैसे कि पहले किसी और के हाथ बेच दिया हो आदि। तो ज़ैद ने चाहा कि यह शर्त करे कि अगर यह बिकाऊ वस्तु उसके पास से हक के तौर पर ले ली गई (इस्तेहकाक में), तो वह विक्रेता से अपने मूल्य का दोगुना वापस ले लेगा, और यह उसे हलाल भी हो। तो इसका हीला यह है, तो फरमाया कि अम्र के हाथ ग्राहक अपना एक कपड़ा उदाहरण के तौर पर सौ दीनार में बेचे, फिर उससे उक्त घर को कुछ सौ दीनार में खरीदे और उसे और उस सौ दीनार को जो उक्त कपड़े का मूल्य है... 1 स्वीकार साबित कर सके इसलिए कि उसका इकरार उसकी स्वयं की ज़ात (स्वयं) पर حجت (सबूत) है, चाहे वह हकीकत में सही हो या गलत।

معلوم ہو چکا ہے اور امام خصافؒ نے فرمایا کہ اس کا حیلہ یہ ہے کہ عمرو اپنے ہزار درہم زائد میں سے نصف یعنی پانچ سو درہم زید کو قرض دے تاکہ دونوں کا راس المال برابر ہو جائے پس ایسی حالت میں گھٹتی کی اس طرح شرط کرنا روا ہو جائے گی۔ اسی طرح اگر ایک کے پاس مال ہو اور دوسرے کے پاس کچھ مال نہ ہو اور دونوں نے اس طرح شرکت چاہی کہ مال والے کے مال سے دونوں کام کریں تو یہ جائز نہیں ہے اور اس کا بھی یہی حیلہ ہے کہ مال والا اپنے مال میں سے کسی قدر مال دوسرے کو قرض دے تاکہ یہ جائز ہو جائے۔ اگر دو شریکوں میں سے دوسرے کے غائب ہونے کی حالت میں ایک نے شرکت کو توڑنا چاہا تو جائز نہیں ہے اور امام خصافؒ نے فرمایا کہ اس کا یہ حیلہ ہے کہ جو شرکت توڑنا چاہتا ہے وہ غائب کے پاس کوئی اچھی یا خط بھیج دے کہ اس کو خبر کر دے کہ شریک نے شرکت توڑ دی یا کسی شخص کو وکیل کر دے کہ وہ جا کر شریک سے شرکت توڑ دے اور شیخ شمس الائمہ سرخسیؒ نے فرمایا کہ وکیل کو معزول کرنے اور غلام ماذون کو مجبور کرنے و مضاربت فسخ کرنے وغیرہ ہر عقد میں جو لازم نہیں ہوتا ہے یہی حیلہ ہے۔ یہ محیط میں ہے۔

نہر نویں فصل ☆ خرید و فروخت کے بیان میں

ایک شخص کے پاس دار یا زمین ہے وہ چاہتا ہے کہ اس کو ایک مشتری کے ہاتھ فروخت کرے مگر وہ مشتری کے سپرد نہیں کر سکتا ہے پس اس نے چاہا کہ ایسا حیلہ نکالے کہ اگر ممکن ہو تو مشتری کو سپرد کر دے اور نہ مشتری کو اس کا ثمن واپس کر دے گا اور مشتری یہ نہ سکے کہ خواہ مخواہ بائع کو مبیع سپرد کرنے پر مجبور کرے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ مشتری اس امر کا اقرار کرے کہ بائع نے جس وقت اس زمین کو فروخت کیا ہے اس وقت یہ زمین ایک ظالم کے قبضہ میں تھی جس نے اُس کو غصب کر لیا تھا اور وہ غصب کا اقرار کرتا ہے اور یہ مبیع بائع

کے قبضہ میں نہ تھی اور اس اپنے اقرار کے گواہ کر دے پھر یہ نامہ تحریر کیا جائے اور اس میں مبیع پر قبضہ کرنے کا ذکر نہ کرے اور یہ تحریر کرے کہ بائع نے ثمن وصول پانے کا اقرار کیا پس اگر مبیع سپرد کرنے پر قادر ہو تو اس کو مبیع سپرد کر دے گا اور نہ مشتری کو اس کا ثمن واپس دے گا اور یہ اس صورت میں ہے کہ غصب کرنے والا غصب کے اقرار کا مقر ہو اور الاغصب کا مقرر ہو اور اگر غاصب اپنے غصب کا مقر نہ ہو بلکہ منکر ہو تو اسی مقام پر ذکر کیا کہ یہ بیع باطل ہوگی اور اس کو بھاگے ہوئے غلام کی بیع پر قیاس کیا ہے پھر خصافؒ رحمتہ اللہ علیہ نے اس حیلہ کی تعلیم میں فرمایا کہ مشتری اقرار کرے کہ یہ مبیع ایسے غاصب کے قبضہ میں تھی جو اس کے غصب کے اقرار کا اقرار کرتا ہے اور یہ اس وجہ سے کہ مشتری نے ایسا اقرار نہ کیا تو شاید وہ بائع سے اس مبیع کے سپرد کرنے کا مطالبہ کرکے قاضی سے درخواست کر لے کہ یہ قید کیا جائے تو قاضی اس کو قید کرے گا اور اس لیے کہ مشتری کی طرف سے قبضہ کرنے میں تاخیر دینا تاوقت امکان تسلیم ثابت ہوا پھر فرمایا کہ بائع اس کے اقرار پر گواہ کر لے تاکہ بوقت انکار مشتری گواہوں کے ذریعہ سے قاضی کے سامنے بائع پر اس کو ثابت کر سکے یہ ذخیرہ میں ہے۔ زید نے چاہا کہ عمرو سے اس کا دار خرید کرے مگر اس کو اطمینان نہیں ہے کہ شاید عمرو نے اس بیع سے پہلے اس دار میں کوئی اور معاملہ کر رکھا ہو یعنی مثلاً پہلے کے ہاتھ وغیرہ ہو پس زید نے چاہا کہ یہ شرط کرے کہ اگر یہ مبیع اس کے پاس سے استحقاق میں لے لیا گیا تو وہ بائع سے اپنے ثمن کا دو چند واپس کر لے گا اور یہ اس کو حلال بھی ہو تو اس کا حیلہ یہ ہے تو فرمایا کہ عمرو کے ہاتھ مشتری اپنا ایک کپڑا مثلاً سودینار کو فروخت کرے پھر اس سے دار مذکور کو بعض سو دینار کے خریدے اور اس کو اور سودینار کو جو جامہ مذکور کا ثمن 1 قبول ثابت کر سکے اس لئے کہ اس کا اقرار اس کی ذات پر حجت ہے چاہے ان حقیقت صحیح ہو یا غلط ہو۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. (10) ---------- Kitab al-Hiyal (Book of Legal Stratagems)

...give it to him, then the price of the house will become two hundred dinars. Then, if the house is taken under *istihqaq* (legal claim), he will take back two hundred dinars from the seller (*bai*), and these will be lawful for him. Another scenario is that the purchaser of the house sells his own cloth worth one thousand dirhams to the owner of the house in exchange for two thousand dirhams and gives him the cloth. Then the purchaser of the house buys his house—which is worth one thousand dirhams—from the seller of the house for two thousand dirhams and takes possession of the house, and both perform *muqasa* (set-off/clearing of accounts), meaning they settle the obligation each has toward the other. Then, when both have done this, if someone proves their *istihqaq* over the house with witnesses and takes it, the purchaser of the house will take back two thousand dirhams from the seller, even though the house he obtained is worth double that amount.

Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) mentioned this issue in the *Hiyal* of *Kitab al-Asl* and stated that the stratagem (*hila*) for this is: the seller of the house sells his house to the buyer (*mushtari*) for one thousand dirhams. Then, in exchange for the full price, the buyer sells a cloth worth five hundred dirhams to the seller, and the seller takes possession of the house. Then the seller sells this cloth to the aforementioned buyer for five hundred dirhams. Then, if the house is taken under *istihqaq*, the buyer will get back double the dirhams he gave to his seller because, in reality, he only gave the seller five hundred dirhams, and at the time of *istihqaq*, he will take back one thousand dirhams from him, and these will be lawful for him. A person wants to sell his house, slave-girl, or any other item and wants to be absolved (*bari*) of its defects, except for theft or *jizya*. However, the seller is not satisfied, fearing that the buyer might return it, claiming that the defects were not mentioned and that he did not place his hand on it (to confirm acceptance of the condition), and he might take the case to a judge who does not believe in general absolution from all defects unless the hand is placed on it at the time of absolution and it is explicitly stated. The stratagem for this is: one should know that if someone sells a slave, etc., and gets absolved of its defects, it is permissible, and he will be absolved of all defects even if he did not name the defects. Some people said that it is not permissible until the defects are stated. Others said that in addition to stating the defects, it is a condition to place one's hand on the place of the defect and say, "I am absolved of the defect that I have described and upon which I have placed my hand,"

and without this, the absolution is not valid; this is also the view of Ibn Abi Layla. So, if he did not state the defect and did not place his hand on the site of the defect (so that he might not be aware of the names of the defects or all the defects in the item are not known to him), and he fears that the buyer might take the case to a judge who does not consider absolution valid without stating the defects and touching the defect, and he seeks a stratagem for this, the stratagem is: the owner of the sold item (*mabi*) should inform a traveler to sell this item to the buyer on the condition that the owner of the item is the guarantor (*damin*) for the buyer against any kind of *darak* (claim), theft, and *jizya*. Then, after the sale, the traveler can go wherever he wants. The seller will thus obtain peace of mind, because if the buyer finds any defect other than theft or *jizya*, he cannot litigate against the owner, because the rights of the sale contract (*aqd-e-bai*) return to the contracting party (*aqid*), and the owner is not the actual contracting party here; rather, the contracting party is the traveler, whose whereabouts are unknown. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) has mentioned this stratagem in *Hiyal al-Asl* based on the narration of Abu Hafs. And in the narration of Abu Sulayman, it is stated that Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said that the stratagem for this is that the owner of the slave-girl should have a traveler—who has bought this slave-girl from the seller—sell it to the buyer on the condition that the master of the slave-girl is responsible for every kind of *darak*...

उसे उसे दे दे, फिर मकान की कीमत दो सौ दीनार हो जाएगी। फिर अगर मकान को इस्तेहक़ाक़ (दावे) में लिया गया, तो वह बाये (विक्रेता) से दो सौ दीनार वापस ले लेगा और ये उसके लिए हलाल होंगे। और दूसरी सूरत यह है कि मकान का ख़रीदार अपना एक हज़ार दिरहम का कपड़ा मकान के मालिक के हाथ दो हज़ार दिरहम के बदले फ़रोख़्त करे और कपड़ा उसे दे दे, फिर मकान का ख़रीदार बाये से उसका मकान जो एक हज़ार दिरहम का है, दो हज़ार दिरहम में ख़रीदे और मकान पर क़ब्ज़ा करके दोनों मुक़ासा (आपस में हिसाब चुकता) कर लें कि हर एक पर दूसरे का जो वाजिब हुआ है उसका क़सास (बदला) कर लें। फिर जब दोनों ने ऐसा किया, फिर किसी ने गवाहों से मकान पर अपना इस्तेहक़ाक़ साबित करके ले लिया, तो मकान का ख़रीदार उसके बाये से दो हज़ार दिरहम वापस ले लेगा, हालाँकि जिसके बदले में उसे मकान हासिल हुआ है, यह उसका दोगुना है।

इमाम मुहम्मद (रह.) ने यह मसला 'किताब अल-अस्ल' की हिलों में ज़िक्र करके फ़रमाया कि इसकी हिला (चाल) यह है कि मकान का बाये मुश्तरी (ख़रीदार) के हाथ अपना मकान एक हज़ार दिरहम के बदले फ़रोख़्त करे, फिर पूरे दाम के बदले मुश्तरी पाँच सौ दिरहम क़ीमत का एक कपड़ा बाये के हाथ फ़रोख़्त करे और बाये मकान पर क़ब्ज़ा कर ले। फिर बाये मकान उस कपड़े को उक्त मुश्तरी के हाथ पाँच सौ के बदले फ़रोख़्त कर दे। फिर अगर मकान को इस्तेहक़ाक़ में लिया गया, तो मुश्तरी अपने बाये से अपने दिए हुए दिरहमों का दोगुना वापस ले लेगा, क्योंकि उसने बाये को वास्तव में केवल पाँच सौ दिरहम दिए हैं और इस्तेहक़ाक़ के वक़्त उससे एक हज़ार दिरहम वापस लेगा और ये उसके लिए हलाल होंगे। एक शख़्स ने चाहा कि अपना मकान या लौंडी या कोई दूसरी चीज़ फ़रोख़्त करे और चाहता है कि उसके ऐब (दोष) से बरी (मुक्त) हो जाए, सिवाय चोरी या जज़िया के, लेकिन बाये को इत्मीनान नहीं है कि शायद मुश्तरी उसे वापस दे दे और कहे कि ऐब का नाम नहीं लिया और उस पर हाथ नहीं रखा और ऐसे क़ाज़ी के पास मुक़दमा ले जाए जो तमाम ऐबों से बरी होने का कायल नहीं है जब तक कि बरी करते वक़्त उस पर हाथ न रखे और बयान न करे, तो इसकी हिला यह है: तो जानना चाहिए कि अगर किसी ने कोई ग़ुलाम आदि फ़रोख़्त किया और उसके ऐबों से बरी कर लिया, तो यह जायज़ है और वह सब ऐबों से बरी हो जाएगा, भले ही उसने ऐब का नाम न लिया हो। और बाज़ लोगों ने कहा कि जब तक ऐबों को बयान न करे तब तक जायज़ नहीं है। और बाज़ ने कहा कि ऐबों को बयान करने के बावजूद यह भी शर्त है कि ऐब की जगह पर हाथ रखकर कहे कि मैं इस ऐब से बरी होता हूँ जिसे मैंने बयान किया है और उस पर अपना हाथ रख दिया है, और इसके

बिना बरी होना सही नहीं है और यही इब्न अबी लैला का क़ौल है। फिर अगर उसने मयूब (दोषपूर्ण) को बयान न किया और ऐब की जगह हाथ नहीं रखा था कि उसे ऐबों के नामों की जानकारी न हो या तमाम ऐब जो बेच (सौदा) में हैं उसे मालूम न हों और उसे डर हो कि शायद मुश्तरी उसका मुक़दमा ऐसे क़ाज़ी के पास ले जाए जो बिना ऐब बयान किए और बिना ऐब पर हाथ रखे बरी होने को सही नहीं मानता है और उसने इसकी हिला तलब की, तो इसकी हिला यह है कि मबीअ (बेची गई चीज़) का मालिक किसी मुसाफ़िर मर्द को इल्म (सूचित) करे कि वह इस मबीअ को मुश्तरी के हाथ फ़रोख़्त कर दे, इस शर्त पर कि मबीअ का मालिक मुश्तरी के वास्ते उसके हर तरह के दरक (दावे) और चोरी और जज़िया का ज़ामिन (ज़िम्मेदार) है। फिर मुसाफ़िर मर्द बेचने के बाद जहाँ चाहे चला जाए। फिर बाये को ज़ौक़ (सुकून) हासिल हो जाएगा, इसलिए कि अगर मुश्तरी ने चोरी और जज़िया के अलावा कोई ऐब पाया, तो वापस करने के लिए वह मालिक से झगड़ा नहीं कर सकता, क्योंकि अक़्द-ए-बैअ (सौदा) के हुक़ूक़ आक़िद (अनुबंध करने वाले) की तरफ़ लौटेंगे और मालिक मूल रूप से इसका आक़िद नहीं है, बल्कि आक़िद मुसाफ़िर मर्द है, जिसका पता मालूम नहीं है। और ऐसा ही इमाम मुहम्मद (रह.) ने इस हिला को 'हिल अल-अस्ल' में अबू हफ़्स की रिवायत के आधार पर ज़िक्र फ़रमाया है। और अबू सुलेमान की रिवायत में इस तरह है कि इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि इसकी हिला यह है कि लौंडी का मालिक किसी मुसाफ़िर मर्द को, जिसने बाये से यह लौंडी ख़रीदी है, उसे मुश्तरी के हाथ फ़रोख़्त कर दे, इस शर्त पर कि लौंडी का मौला (स्वामी) हर तरह के दरक ज़र्दी और जज़िया का...

ہے اس کو دے دے پس دار کا ثمن دو سو دینار ہو جائے گا پس اگر دار نہ کو استحقاق میں لیا گیا تو بائع سے دو سو دینار واپس لے گا اور یہ اس کو حلال ہوں گے اور دوسری صورت یہ ہے کہ دار کا خریدار اپنا ہزار درم کا کپڑا مالک دار کے ہاتھ بعض دو ہزار درم کے فروخت کرے اور کپڑا اس کو دے دے پھر دار کا خریدار بائع دار سے اس کا دار جو ہزار درم کا ہے دو ہزار درم کو خریدے اور دار پر قبضہ کر کے دونوں مقاصہ کر لیں کہ ہر ایک پر دوسرے کا واجب ہوا ہے اس کا قصاص کر لیں پس جب دونوں نے ایسا کیا پھر کسی نے گواہوں سے دار پر اپنا استحقاق ثابت کر کے لے لیا تو دار کا خریدار اس کے بائع سے دو ہزار درم واپس لے گا حالانکہ جس کے عوض اس کو دار حاصل ہوا ہے یہ اس کا دو چند ہے۔

امام محمدؒ نے یہ مسئلہ کتاب الاصل کی حیل میں ذکر کر کے فرمایا کہ اس کا حیلہ یہ ہے کہ بائع دار مشتری کے ہاتھ اپنا دار بعض ہزار درم کے فروخت کرے پھر پورے ثمن کے عوض مشتری ایک کپڑا پانچ سو درم قیمت کا بائع کے ہاتھ فروخت کرے اور بائع دار اس پر قبضہ کر لے پھر بائع دار اس کپڑے کو مشتری مذکور کے ہاتھ پانچ سو کے عوض فروخت کر دے پھر اگر دار نہ کو استحقاق میں لیا گیا تو مشتری اپنے بائع سے اپنے دیئے ہوئے درموں کا دو چند واپس لے گا کیونکہ اس نے بائع کو دراصل فقط پانچ سو درم دیئے ہیں اور وقت استحقاق کے اس سے ہزار درم واپس لے گا اور یہ اس کو حلال ہوں گے۔ ایک شخص نے چاہا کہ اپنا دار یا باندی یا کوئی دوسری چیز فروخت کرے اور چاہتا ہے کہ اس کے عیب سے بریت کر لے الا چوری یا جزیہ سے لیکن بائع کو اطمینان نہیں ہے کہ شاید مشتری اس کو واپس دے اور کہے کہ عیب کا نام نہیں لیا اور اس پر ہاتھ نہیں رکھا اور ایسے قاضی کے پاس مرافہ کرے جو تمام معیوب سے بریت کا قائل نہیں ہے

جب تک کہ بریت کے وقت اس ہاتھ نہ رکھے اور بیان نہ کرے تو اس کا حیلہ یہ ہے تو جاننا چاہئے کہ اگر کسی نے کوئی غلام وغیرہ فروخت کیا اور اس کے عیوب سے بریت کر لی تو یہ جائز ہے اور اس کے سب عیوب سے بری ہو جائے گا اگر چہ اس نے عیب کا نام نہ لیا ہو اور بعض لوگوں نے کہا کہ جب تک عیوب بیان نہ کرے تب تک جائز نہیں ہے اور بعض نے کہا کہ عیوب کو بیان کرنے کے باوجود یہ بھی شرط ہے کہ عیب کی جگہ پر ہاتھ رکھ کر کہے کہ میں اس عیب سے بری ہوتا ہوں جس کو میں نے بیان کیا اور اس پر اپنا ہاتھ رکھ دیا ہے اور بدون اس کے بریت صحیح نہیں ہے اور یہی ابن ابی لیلیٰ کا قول ہے۔ پس اگر اس نے معیوب کو بیان نہ کیا اور عیب کی جگہ ہاتھ نہ رکھا تھا کہ اس کو عیبوں کے ناموں سے اطلاع نہ ہو یا تمام معیوب جو بیچ میں ہے اس کو معلوم نہ ہوں اور اس کا خوف ہو کہ شاید مشتری اس کا مرافہ ایسے قاضی کے پاس کرے جو بدون بیان معیوب و بدون عمل عیب پر ہاتھ رکھنے کے بریت کو لینا صحیح نہیں جانتا ہے اور اس نے اس کا حیلہ طلب کیا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ مبیع کا مالک کسی مرد مسافر کو علم کرے کہ وہ اس مبیع کو مشتری کے ہاتھ فروخت کر دے بدیں شرط کہ مالک مبیع مشتری کے واسطے اس کے ہر طرح کے درک کا اور چوری اور جزیہ کا ضامن ہے پھر مرد مسافر بعد بیع کرنے کے جہاں چاہے چلا جائے پس بائع کو ذوق حاصل ہو جائے گا اس واسطے کہ اگر مشتری نے سوائے چوری و جزیہ کے کوئی عیب پایا تو واپس کرنے کے واسطے وہ مالک میں سے خصومت نہیں کر سکتا ہے اس واسطے کہ عقد بیع کے حقوق بجانب عاقد راجع ہوں گے اور مالک عین اس کا عاقد نہیں ہے بلکہ عاقد مرد مسافر ہے اس کا پتہ نہیں معلوم ہے اور ایسا ہی امام محمدؒ نے اس حیلہ کو حیل الاصل میں بنابر روایت ابو حفص ذکر فرمایا ہے اور ابو سلیمان کی روایت میں اس طرح ہے کہ امام محمدؒ نے فرمایا کہ اس کا حیلہ یہ ہے کہ مالک باندی کسی مرد

مسافر کو جس نے بائع سے یہ باندی خریدی ہے اس کو مشتری کے ہاتھ فروخت کر دے بدیں شرط کہ باندی کا مولیٰ ہر طرح کے درک ذردی و جزیہ کا

۱۔ مقاصہ: باہم قصاص یعنی اولاولا کر لینا ۲۔ ضمان درک کا بیان کتاب المبیوع میں مفصل مذکور ہے اور خلاصہ یہ کہ اگر کوئی بات ایسی پیش آئے کہ مبیع اس کو مسلم نہیں رہ سکتی تو ثمن حاصل کرنا ضامن سے ممکن ہو

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) Kitab al-Hiyal (Book of Legal Devices) [The agent] is a guarantor for the customer. Then, if the male traveler disappears, if the customer finds any defect in it other than those two defects, he cannot return it to the first customer (the male traveler), because he is absent, nor can he return it to the seller of the first customer, because the customer did not purchase it from him. Thus, the intention of the seller will be achieved. Shaykh al-Islam stated that the way mentioned in the narration of Abu Sulayman is stronger regarding the master of the slave girl, because according to the narration of Abu Hafs, if he sells it to an agent, although rights of the contract revert to the agent according to us, some scholars hold that they revert to the principal. Perhaps the customer might appeal before a judge who considers it permissible to return it to the principal in such a case, and thus the objective of the owner of the sold item will not be achieved.

Details of a "Legal (Fiqhi) Device" for Purchasing and Freezing a Slave Girl A person wanted to sell his slave girl to someone via a sale contract, but the seller feared that the customer might not free her. If the seller conditions the customer in this sale to free her, the sale becomes void (fasid). So, he devised this trick: the seller tells the customer to bear witness to the fact that if he buys this slave girl, she is free. If the customer does this, after the purchase, she will become free on behalf of the customer, and this is permissible because attributing freedom to the act of purchase is permissible in our view. If the customer says that he finds it difficult to free her during his lifetime and needs her to serve him, but he will not sell her, and the seller wants to ensure security for that too, then the trick is for the customer to say, "If I buy her, she is free after my death," or to write, "If I purchase her, she is a mudabbarah (slave girl freed after the master's death)." If he purchases her after saying this, she becomes a mudabbarah; he can take service from her for his entire life and cannot sell her, because the sale of a mudabbar is not permissible without the judge's order. Thus, the purpose of both the seller and the customer will be achieved. Zayd usurped Amr's land and refuses to return it, saying, "Sell it to me," while secretly saying this and publicly denying it. If Amr agrees to secretly sell this land to one of his trusted people and bear witness to it, then sells it to the usurper, and specifies a longer duration for both sales such that the dates of both sales are not ambiguous to witnesses—when he does this, the first customer will come and establish his witnesses that his purchase occurred before that, and he will take it from the usurper. Regarding the purchase of such usurped property that the usurper denies, there are two different narrations. Among them, according to the 'rare

narration' (1), it is permissible. Thus, according to the mentioned rare narration, this trick can be used in this situation as well. If someone buys a slave girl, it is necessary to have her undergo *istibra* (waiting period), meaning to determine through the prescribed menstrual cycle that she is not pregnant. According to Imam Abu Yusuf, there is no harm in using a device to waive this *istibra*, while Imam Muhammad does not consider it permissible. The preferred view is: in the case where it is known that the seller has not had intercourse with the slave girl during that period of purity (tuhr), take the opinion of Imam Abu Yusuf; and in the case where it is known that the seller has had intercourse with her during that period, take the opinion of Imam Muhammad—meaning, do not use the device according to the opinion of Imam Abu Yusuf. Imam Abu Yusuf made it easy due to the negligence of most sultans. 13 (1) Contrary to the apparent narration 13

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (10) किताब अल-हियल खासा मुश्तरी के वास्ते ज़ामिन है। फिर मरद मुसाफिर गायब हो जाए, पस अगर मुश्तरी ने इन दोनों ऐबों के सिवाए इसमें कोई ऐब पाया तो वह मुश्तरी अव्वल यानी मरद मुसाफिर को वापस नहीं कर सकता है, इस वास्ते कि वह गायब है और मुश्तरी अव्वल के बाए (बेचने वाले) को भी वापस नहीं दे सकता है, इस वास्ते कि मुश्तरी ने उससे नहीं खरीदी है। पस बाए का मक़सूद हासिल हो जाएगा और शेख-उल-इस्लाम ने फरमाया कि जिस तरह रिवायत-ए-अबू सुलेमान में मजकूर है, वह मौला-ए-बांदी के हक में ज्यादा मज़बूती के साथ है। इस वास्ते कि रिवायत-ए-अबू हफ़्स के मुताबिक अगर इसको वकील के फरोख्त कराए तो हुकूक-ए-अक़द अगरचे हमारे नज़दीक वकील की जानिब राजे होते हैं, लेकिन बाज़ उलमा के नज़दीक मौकिल की जानिब राजे होते हैं, पस शायद मुश्तरी ऐसे काज़ी के हुज़ूर में मुराफ़ा करे जो ऐसी सूरत में मौकिल को वापस देना जायज़ समझता ही, पस मालिक मबीअ का मक़सूद हासिल न होगा।

बांदी को खरीद कर आज़ाद करने की एक "फिक्ही इस्तलाह" की तफ़सील एक शख्स ने चाहा कि अपनी बांदी को एक शख्स के हाथ बतौर बेअ (बिक्री) फरोख्त करे, मगर बाए को यह खौफ हुआ कि शायद मुश्तरी इसको आज़ाद न करे और अगर बाए बदम-ए-मुश्तरी इस बेअ में यह शर्त करता है कि इसको आज़ाद करे तो बेअ फासिद हो जाती है। तो इसका हिला यह सोचा, फरमाया कि बाए इस मुश्तरी से यह कहे कि तू अपने ऊपर इस अम्र के गवाह कर ले कि अगर तू इस बांदी को खरीदे तो यह आज़ाद है। पस अगर मुश्तरी ने ऐसा किया तो खरीदने के बाद मुश्तरी की तरफ से आज़ाद हो जाएगी और यह जायज़ है, इस वास्ते कि आज़ादी को बा-जानिब-ए-खरीद मुज़ाफ करना हमारे नज़दीक जायज़ है। अगर मुश्तरी ने कहा कि यह अम्र मुझे गिरां गुज़रता है कि मैं इसको अपनी ऐन हयात में आज़ाद कर दूँ, बल्कि मुझे यह ज़रूरत है कि वह मेरी खिदमत करे, मगर मैं इसको फरोख्त न करूँगा, पस बाए ने इसके वास्ते भी मज़बूती चाही तो इसका हिला यह है कि मुश्तरी यूँ कहे कि अगर मैं इसको खरीदूँ तो यह मेरी मौत के बाद आज़ाद है या यूँ लिखे कि अगर मैं इसको खरीद करूँ तो यह मुदबरा है। पस अगर इसको कहने के बाद खरीद किया तो यह मुदबरा हो जाएगी, पस ज़िंदगी भर इससे खिदमत ले और इसको फरोख्त नहीं कर सकता है, इस वास्ते कि मुदब्बर की बेअ बिना हुक्म-ए-काज़ी के जायज़ नहीं होती है। पस बाए व मुश्तरी दोनों का मतलब हासिल हो जाएगा। ज़ैद ने अम्र की ज़मीन ग़सब कर ली और इसको वापस देने से इनकार करता है और कहता है कि इसको मेरे हाथ फरोख्त कर दे, मगर पोशीदा यह कहता है और अलानिया इससे

इनकार करता है। पस अम्र को मंज़ूर हुआ कि इसके किसी मोतमिद आदमी के हाथ खूफिया यह ज़मीन फरोख्त करके इस पर गवाह कर ले, फिर इसको ग़ासिब के हाथ फरोख्त करे और दोनों बेअ में ज़ियादा मुद्दत करार दे जो इस क़दर हो कि दोनों बेअ की तारीख गवाहों पर मुश्तबे न हो। पस जब ऐसा करेगा तो मुश्तरी अव्वल आकर अपने गवाह कायम करेगा कि मेरा खरीदना उससे पहले वाक़े हुआ है, पस वह ग़ासिब से ले लेगा और ऐसे मग़सूब की खरीद में जिसका ग़ासिब मुनकिर हो, दो रिवायतें मुख़्तलिफ हैं। मिंजमला दोनों के रिवायत-ए-नादिर के मुताबिक (1) जायज़ है। पस रिवायत-ए-नादिर मजकूरह के मुताबिक इस सूरत में भी यह हिला हो सकता है। और अगर कोई बांदी खरीदे तो लाज़िम है कि इसका इस्तिबरा करा दे, यानी हैज़-ए-मुक़र्ररा के साथ मालूम करे कि इसको हमल नहीं है और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक इस इस्तिबरा के साकित करने के लिए हिला करने में कुछ मज़ायका नहीं है और इमाम मुहम्मद इसको जायज़ नहीं फरमाते हैं और मुख़्तार यह है कि जिस सूरत में यह मालूम हो कि बाए ने इस बांदी से इस तुह्र में जमा नहीं किया है तो इमाम अबू यूसुफ का क़ौल ले और जिस सूरत में मालूम हो कि बाए ने इससे इस तुह्र में कुर्बत की है तो इमाम मुहम्मद का क़ौल ले, यानी इमाम अबू यूसुफ के क़ौल के मुताबिक हिला न करे और इमाम अबू यूसुफ ने अक्सर सलातीन की सबद परवाई के ख्याल से सहल किया। 13 (1) खिलाफ़-ए-रिवायत ज़ाहिर 13

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (10) کتاب الحیل خاصہ مشتری کے واسطے ضامن ہے پھر مرد مسافر غائب ہو جائے پس اگر مشتری نے ان دونوں عیبوں کے سوائے اس میں کوئی عیب پایا تو وہ مشتری اول یعنی مرد مسافر کو واپس نہیں کر سکتا ہے اس واسطے کہ وہ غائب ہے اور مشتری اول کے بائع کو بھی واپس نہیں دے سکتا ہے اس واسطے کہ مشتری نے اس سے نہیں خریدی ہے پس بائع کا مقصود حاصل ہو جائے گا اور شیخ الاسلام نے فرمایا کہ جس طرح روایت ابوسلیمان میں مذکور ہے وہ مولائے باندی کے حق میں زیادہ مضبوطی کے ساتھ ہے اس واسطے کہ روایت ابوجفص کے موافق اگر اس کو وکیل کے فروخت کرائے تو حقوق عقد اگر چہ ہمارے نزدیک وکیل کی جانب راجع ہوتے ہیں لیکن بعض علماء کے نزدیک موکل کی جانب راجع ہوتے ہیں پس شاید مشتری ایسے قاضی کے حضور میں مرافعہ کرے جو ایسی صورت میں موکل کو واپس دینا جائز سمجھتا ہی پس مالک مبیع کا مقصود حاصل نہ ہوگا۔

باندی کو خرید کر آزاد کرنے کی ایک "فقہی اصطلاح" کی تفصیل ایک شخص نے چاہا کہ اپنی باندی کو ایک شخص کے ہاتھ بطور بیع فروخت کرے مگر بائع کو یہ خوف ہوا کہ شاید مشتری اس کو آزاد نہ کرے اور اگر بائع بدمہ مشتری اس بیع میں یہ شرط کرتا ہے کہ اس کو آزاد کرے تو بیع فاسد ہو جاتی ہے تو اس کا حیلہ یہ سو فرمایا کہ بائع اس مشتری سے یہ کہے کہ تو اپنے اوپر اس امر کے گواہ کر لے کہ اگر تو اس باندی کو خریدے تو یہ آزاد ہے پس اگر مشتری نے ایسا کیا تو خریدنے کے بعد مشتری کی طرف سے آزاد ہو جائے گی اور یہ جائز ہے اس واسطے کہ آزادی کو بجانب خرید مضاف کرنا ہمارے نزدیک جائز ہے۔ اگر مشتری نے کہا کہ یہ امر مجھے گراں گزرتا ہے کہ میں اس کو اپنی عین حیات میں آزاد کر دوں بلکہ مجھے یہ ضرورت ہے کہ وہ میری خدمت کرے مگر میں اس کو فروخت نہ کروں گا پس بائع نے اس کے واسطے بھی مضبوطی

چاہی تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ مشتری یوں کہے کہ اگر میں اس کو خریدوں تو یہ میری موت کے بعد آزاد ہے یا یوں لکھے کہ اگر میں اس کو خرید کروں تو یہ مدبرہ ہے پس اگر اس کو کہنے کے بعد خرید کیا تو یہ مدبرہ ہو جائے گی پس زندگی بھر اس سے خدمت لے اور اس کو فروخت نہیں کر سکتا ہے اس واسطے کہ مدبر کی بیع بدون حکم قاضی کے جائز نہیں ہوتی ہے پس بائع و مشتری دونوں کا مطلب حاصل ہو جائے گا۔ زید نے عمرو کی زمین غصب کر لی اور اس کو واپس دینے سے انکار کرتا ہے اور کہتا ہے کہ اس کو میرے ہاتھ فروخت کر دے مگر پوشیدہ یہ کہتا ہے اور علانیہ اس سے انکار کرتا ہے پس عمرو کو منظور ہو ا کہ اس کے کسی معتمد آدمی کے ہاتھ خفیہ یہ زمین فروخت کر کے اس پر گواہ کر لے پھر اس کو غاصب کے ہاتھ فروخت کرے اور دونوں بیع میں زیادہ مدت زیادہ مدت قرار دے جو اس قدر ہو کہ دونوں بیچ کی تاریخ گواہوں پر مشتبہ نہ ہو پس جب ایسا کرے گا تو مشتری اول آکر اپنے گواہ قائم کرے گا کہ میرا خرید ناس سے پہلے واقع ہوا ہے پس وہ غاصب سے لے لے گا اور ایسے مغصوب کی خرید میں جس کا غاصب منکر ہو دو روائیتیں مختلف ہیں منجملہ دونوں کے روایت نادر کے موافق (1) جائز ہے پس روایت نادر مذکورہ کے موافق اس صورت میں بھی یہ حیلہ ہو سکتا ہے اور اگر کوئی باندی خریدے تو لازم ہے کہ اس کا استبراء کرادے یعنی حیض مقررہ کے ساتھ معلوم کرے کہ اس کو حمل نہیں ہے اور امام ابو یوسف کے نزدیک اس استبراء کے ساقط کرنے کے لیے حیلہ کرنے میں کچھ مضائقہ نہیں ہے اور امام محمد اس کو جائز نہیں فرماتے ہیں اور مختار یہ ہے کہ جس صورت میں یہ معلوم ہو کہ بائع نے اس باندی سے اس طہر میں جماع نہیں کیا ہے تو امام ابو یوسف کا قول لے اور جس صورت میں معلوم ہو کہ بائع نے اس سے اس طہر میں قربت کی ہے تو امام محمد کا قول لے یعنی امام ابو یوسف کے قول کے موافق حیلہ نہ کرے اور امام ابو یوسف نے اکثر سلاطین کی سبد پروائی کے خیال سے سہل کیا ۱۳ (1) خلاف روایت ظاہر ۱۳

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) (323) Kitab al-Hiyal (Book of Legal Devices) The legal device is that if there is no free woman in the buyer’s marriage, he should marry her before purchasing, then purchase her. And if there is a free woman in his marriage, the device is that the seller, or the buyer before taking possession, should marry her off to someone trustworthy (thiqah), then purchase her and take possession, then the aforementioned husband should divorce her. Thus, the *istibra* (waiting period/ period of purity) will be dropped because, at the time of the cause—that is, the time of obtaining the established ownership of the vagina when her private part was not lawful to him—its *istibra* did not become obligatory upon him, even if it became lawful afterward, because the operative time is that when the cause was established, as is the case when dealing with someone else's *mu'taddah* (a woman in a waiting period). This is in *Al-Hidayah*.

If a person bought a slave woman and did not want the *istibra* to be obligatory upon him, the device is that the seller should marry her off to a trustworthy person whose other wives are not free women. Then, he should sell her to the buyer, and the buyer should take possession. Then, her husband should divorce her before having intercourse with her. In this case, *istibra* will not be obligatory upon the buyer, because the cause for *istibra* to become obligatory is the acquisition of the right of intercourse through right of ownership, whether acquired through purchase or any other cause. At the time of purchase, the slave woman's private part was unlawful to him, so in this state, *istibra* was not obligatory; therefore, it will not be obligatory afterward either. However, it is a condition that her master, who performed the marriage, must have performed *istibra* through one menstrual cycle before the marriage. If he did not do so, it would imply that two men had relations with one woman during a single period of purity (*tuhr*). Similarly, if a man has relations with his own slave woman and then wants to marry her to another man, he should ensure she completes one menstrual cycle (*istibra*) before marrying her off, so that the commingling of two men's semen does not occur. Khasaf has mentioned this, and *Jami' al-Saghir* states that if the seller had intercourse with her before marrying her off, then married her off, it is permissible for the husband to have intercourse with her before *istibra*. This is the view of Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, while Imam Muhammad stated he does not like for him to have intercourse before *istibra*. Furthermore, Khasaf mentioned in the aforementioned device that the buyer should take possession and then the husband should divorce her. The condition that the divorce must occur after possession is because if the husband divorced her before

the buyer took possession, and then the buyer took possession, *istibra* would be obligatory upon the buyer. This is the more correct of the two narrations from Imam Muhammad, because taking possession is similar to the contract itself, and legal rulings depend on it, especially those based on precaution. Thus, if a buyer purchases her in such a state, *istibra* is obligatory upon him. Since taking possession in such a state is similar to the purchase contract, *istibra* became necessary. Hence, divorce after possession was stipulated. In *Buyu' al-Asl*, it is written that if one bought a slave woman who had a husband, but the husband had not entered into her, and the husband divorced her before the buyer took possession, then it is obligatory upon the buyer to have her complete one menstrual cycle of *istibra*. In *Jail al-Asl*, it is written that *istibra* is not obligatory upon the buyer. The narration in *Jail* opted for the time of purchase, as at that time the slave woman was occupied with the right of another, whereas the narration in *Buyu'* opted for the time of possession, as at that time she was free from the right of another, and this is correct. If the seller refuses to marry her off before the sale, the device is that the buyer should purchase her, pay the price, but not take possession. He should marry her off to a trustworthy person (1) whose other wives are not free women, then take possession after the marriage, and after the buyer takes possession, the husband should [divorce her].

(1) By "men," it means seller and buyer. By "second," the intent is that if the first had intercourse, she might be pregnant. (1) Meaning, someone trustworthy who will not have intercourse with the aforementioned slave woman and will divorce her after the buyer takes possession.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (10) (323) किताब अल-हियल वह हिला (उपाय) यह है कि मुश्तरी (खरीदने वाले) के निकाह में कोई आज़ाद औरत न हो तो खरीदने से पहले उससे निकाह कर ले फिर उसको खरीद ले और अगर उसके निकाह में कोई आज़ाद औरत हो तो हिला यह है कि बाए (बेचने वाला) या कब्ज़ा से पहले मुश्तरी उसका निकाह किसी विश्वसनीय (सीका) के साथ कर दे फिर उसको खरीद कर उस पर कब्ज़ा कर ले फिर शौहर मज़कूर को तलाक़ दे दे। तो इस्तिबरा ساقط (खत्म) हो जाएगा, इस वास्ते कि वह सबब के वक्त यानी मुल्क-ए-मुअक्कदा बज़ा हासिल करने के वक्त जब कि उसकी फ़र्ज (शर्मगाह) उस पर हलाल न थी तो उसका इस्तिबरा उस पर वाजिब न हुआ, अगरचे उसके बाद हलाल हो गई क्योंकि मोतबर वही वक्त है जिस वक्त सबब पाया गया है जैसा कि ग़ैर के मुअतदा होने की सूरत में है, यह हिदाया में है। एक शख़्स ने एक बांदी खरीदी और चाहा कि उस पर उसका इस्तिबरा कराना लाज़िम न आए तो इसका क्या हिला है? तो इसका हिला यह है कि बाए उसको किसी मोतमद (विश्वसनीय) सीका के साथ ब्याह दे जिसके निकाह में कोई औरत आज़ाद न हो, फिर उसको मुश्तरी के हाथ फ़रोख़्त करे, तो उस पर मुश्तरी कब्ज़ा कर ले फिर उसका शौहर उसके साथ दख़ूल (सम्बन्ध) करने से पहले उसको तलाक़ दे दे, तो मुश्तरी के ज़िम्मे इस्तिबरा वाजिब न होगा। इस वास्ते कि इस्तिबरा वाजिब होने का सबब यह होता है कि मुल्क-ए-वति ब-मुल्क-ए-यमीन हासिल करने के हासिल करे, ख़्वाह ब-ज़रिया-ए-ख़रीद के या और किसी सबब से मुल्क-ए-यमीन हासिल करे, फिर खरीदने के वक्त उस बांदी की फ़र्ज उस पर हराम थी, तो इस हालत में उस पर उसका इस्तिबरा कराना वाजिब न था, तो इसके बाद भी वाजिब न होगा। लेकिन यह शर्त है कि उसके मौला ने, जिसने उसका निकाह कर दिया है, फिर एक हैज़ से उसका इस्तिबरा करके तब निकाह किया हो, क्योंकि अगर उसने ऐसा न किया तो यह लाज़िम आएगा कि एक ही तुहर में दो मर्दों ने एक औरत से इज्तिमा (सम्बन्ध) किया और इसी तरह अगर एक शख़्स ने अपनी बांदी से वति की फिर चाहा कि किसी मर्द से उसका निकाह कर दे तो चाहिए कि एक हैज़ से इस्तिबरा करा दे फिर उसका निकाह कर दे ताकि दो मन्नियों का इज्तिमा लाज़िम न आए। ऐसा ही खसाफ़ ने ज़िक्र फ़रमाया है और जामे सगीर में लिखा है कि अगर बाए ने उससे पहले उसका निकाह कर देने के उसके साथ वति की है फिर उसका निकाह कर दिया तो शौहर को रवा है कि उसका इस्तिबरा कराने से पहले उससे जमाअ करे, यह इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक है और इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि मुझे पसंद नहीं है कि इस्तिबरा से पहले उसके साथ वति करे। फिर वाज़ेह हो कि खसाफ़ ने हिला-ए-मज़कूरा में यूँ फ़रमाया कि मुश्तरी उस पर कब्ज़ा करे फिर शौहर उसको तलाक़ दे दे, तो कब्ज़ा के बाद तलाक़ होना इस वास्ते शर्त किया कि अगर मुश्तरी के

कब्ज़ा से पहले उसने तलाक़ दे दी फिर मुश्तरी ने कब्ज़ा किया तो मुश्तरी पर इस्तिबरा वाजिब होगा, चुनांचे इमाम मुहम्मद से दो रिवायतों में से असह रिवायत यही है, इस वजह से कि कब्ज़ा मुशाबे अक़द (अनुबंध) के है और उसी पर अहकाम का दारोमदार है, ख़सूसन ऐसे अहकाम जिनकी बिना एहतियात पर है, तो अगर मुश्तरी ऐसी हालत में उसको ख़रीदे तो उस पर इस्तिबरा वाजिब है, तो जब ऐसी हालत में कब्ज़ा किया जो मुशाबे अक़द-ए-ख़रीद के है तो भी इस्तिबरा लाज़िम हुआ, लिहाज़ा कब्ज़ा करने के बाद तलाक़ शर्त किया गया है और बयू-ए-असल में लिखा है कि अगर शौहर-दार बांदी ख़रीदी हालाँकि शौहर ने उसके साथ दख़ूल नहीं किया है, फिर मुश्तरी के कब्ज़ा से पहले शौहर ने उसको तलाक़ दे दी तो मुश्तरी पर लाज़िम है कि एक हैज़ से उसका इस्तिबरा करा दे और जील-ए-असल में लिखा है कि मुश्तरी पर इस्तिबरा वाजिब नहीं है, तो रिवायत-ए-जील में वक्त-ए-ख़रीद का इख़्तियार किया कि उस वक्त बांदी मज़कूरा मशगूल ब-हक़-ए-ग़ैर थी और रिवायत-ए-बयू में कब्ज़ा का वक्त इख़्तियार किया कि उस वक्त वह हक़-ए-ग़ैर से फ़ारिग़ थी और यही सही है। तो अगर बाए ने बेअ से पहले उसका निकाह कर देने से इनकार किया तो क्या हिला है? तो फ़रमाया कि इसका हिला यह है कि मुश्तरी उसको ख़रीद कर के समन (मूल्य) दे दे और बांदी पर कब्ज़ा न करे लेकिन किसी मोतमद सीका (1) के साथ, जिसके निकाह में औरत आज़ाद न हो, उसका निकाह कर दे, फिर निकाह कर देने के बाद उस पर कब्ज़ा करे, फिर कब्ज़ा-ए-मुश्तरी के बाद शौहर ने [तलाक़ दे दी]।

(1) और मर्दों से मुराद बाए व मुश्तरी है और 'दोमी' से यह ग़रज़ कि अव्वल ने जमाअ किया तो शायद हामिला हो। (1) यानी जिस पर एतमाद हो कि वह बांदी मज़कूरा से वति न करेगा और बाद कब्ज़ा-ए-मुश्तरी के तलाक़ दे देगा।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (10) (323) کتاب الحیل وہ حیلہ یہ ہے کہ مشتری کے نکاح میں کوئی آزاد عورت نہ ہو تو قبل خریدنے کے اس سے نکاح کر لے پھر اس کو خرید لے اور اگر اس کے نکاح میں کوئی آزاد عورت ہو تو حیلہ یہ ہے کہ بائع یا قبضہ سے پہلے مشتری اس کا نکاح کسی ثقہ کے ساتھ کر دے پھر اس کو خرید کر اُس پر قبضہ کر لے پھر شوہر مذکور کو طلاق دے دے پس استبراء ساقط ہو گا اس واسطے کہ وہ سبب کے وقت یعنی ملک موکدہ بضعہ حاصل کرنے کے وقت جب کہ اس کی فرج اُس کو حلال نہ تھی تو اس کا استبراء اس پر واجب نہ ہوا اگر چہ اس کے بعد حلال ہو گئی کیونکہ معتبر وہی وقت ہے جس وقت سبب پایا گیا ہے جیسا کہ غیر کے معتدہ ہونے کی صورت میں ہے یہ ہدایہ میں ہے۔ ایک شخص نے ایک باندی خریدی اور چاہا کہ اُس پر اس کا استبراء کرانا لازم نہ آئے تو اس کا کیا حیلہ ہے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ بائع اس کو کسی معتمد ثقہ کے ساتھ بیاہ دے جس کے نکاح میں کوئی عورت آزاد نہ ہو پھر اس کو مشتری کے ہاتھ فروخت کرے پس اس پر مشتری قبضہ کر لے پھر اُس کا شوہر اس کے ساتھ دخول کرنے سے پہلے اس کو طلاق دے دے پس مشتری کے ذمہ استبراء واجب نہ ہوگا اس واسطے کہ استبراء واجب ہونے کا سبب یہ ہوتا ہے کہ ملک وطی بملک یمین حاصل کرنے کے حاصل کرے خواہ بذریعہ خرید کے یا اور کسی سبب سے ملک یمین حاصل کرے پھر خریدنے کے وقت اس باندی کی فرج اُس کو حرام تھی پس اس حالت میں اس پر اس کا استبراء کرانا واجب نہ تھا پس اس کے بعد بھی واجب نہ ہوگا لیکن یہ شرط ہے کہ اس کے مولیٰ نے جس نے اس کا نکاح کر دیا ہے پھر ایک حیض سے اس کا استبراء کر کے تب نکاح کیا ہو کیونکہ اگر اس نے ایسا نہ کیا تو یہ لازم آئے گا کہ ایک ہی طہر میں دو مردوں نے ایک عورت سے اجتماع کیا اور اسی طرح اگر ایک شخص نے اپنی باندی سے وطی کی پھر چاہا کہ کسی مرد سے اس کا نکاح کر دے تو چاہئے کہ

ایک حیض سے استبراء کرادے پھر اس کا نکاح کر دے تاکہ دو منیوں کا اجتماع لازم نہ آئے ایسا ہی خصاف نے ذکر فرمایا ہے اور جامع صغیر میں لکھا ہے کہ اگر بائع نے قبل اس کا نکاح کر دینے کے اس کے ساتھ وطی کی ہے پھر اس کا نکاح کر دیا تو شوہر کو روا ہے کہ اس کا استبراء کرانے سے پہلے اس سے جماع کرے یہ امام اعظم و امام ابو یوسف کے نزدیک ہے اور امام محمد نے فرمایا کہ مجھے پسند نہیں ہے کہ قبل استبراء کے اس کے ساتھ وطی کرے پھر واضح ہو کہ خصاف نے حیلہ مذکورہ میں یوں فرمایا کہ مشتری اس پر قبضہ کرے پھر شوہر اس کو طلاق دے دے پس قبضہ کے بعد طلاق ہونا اس واسطے شرط کیا کہ اگر مشتری کے قبضہ سے پہلے اس نے طلاق دے دی پھر مشتری نے قبضہ کیا تو مشتری پر استبراء واجب ہوگا چنانچہ امام محمد سے دوروایتوں میں سے اصح روایت یہی ہے اس وجہ سے کہ قبضہ مشابہ عقد کے ہے اور اسی پر احکام کا دارو مدار ہے خصوصاً ایسے احکام جن کی بنا احتیاط پر ہے پس اگر مشتری ایسی حالت میں اس کو خریدے تو اس پر استبراء واجب ہے پس جب ایسی حالت میں قبضہ کیا جو مشابہ عقد خرید کئے ہے تو بھی استبراء لازم ہوا لہذا ابعد قبضہ کرنے کے طلاق شرط کیا گیا اور بیوع الاصل میں لکھا ہے کہ اگر شوہر دار باندی خریدی حالانکہ شوہر نے اُس کے ساتھ دخول نہیں کیا ہے پھر قبل قبضہ مشتری کے شوہر نے اس کو طلاق دے دی تو مشتری پر لازم ہے کہ ایک حیض سے اس کا استبراء کرادے اور جیل الاصل میں لکھا ہے کہ مشتری پر استبراء واجب نہیں ہے پس روایت جیل میں وقت خرید کا اختیار کیا کہ اس وقت باندی مذکور مشغول بحق غیر تھی اور روایت بیوع میں قبضہ کا وقت اختیار کیا کہ اس وقت وہ حق غیر سے فارغ تھی اور یہی صحیح ہے۔ پس اگر بائع نے بیع سے پہلے اس کا نکاح کر دینے سے انکار کیا تو کیا حیلہ ہے تو فرمایا کہ اس کا حیلہ یہ ہے کہ مشتری اس کو خرید کر کے ثمن دے دے اور باندی پر قبضہ نہ کرے لیکن کسی معتمد ثقہ (1) کے ساتھ جس کے نکاح میں عورت آزاد نہ ہو اس کا نکاح کر دے پھر نکاح کر

دینے کے بعد اس پر قبضہ کرے پھر قبضہ مشتری کے شوہر نے (1) اور مردوں سے مراد بائع مشتری ہے اور دومی سے یہ غرض کہ اوّل نے جماع کیا تو شاید حاملہ ہو (1) یعنی جس پر اعتماد ہو کہ وہ باندی مذکورہ سے وطی نہ کرے گا اور بعد قبضہ مشتری کے طلاق دے گا

(English Translation of the provided content)

If the aforementioned person divorces her, then 'Istibra' (a waiting period to ensure the womb is free) will not be mandatory upon the client (mushtari), because at the time she entered his ownership (milk-e-yameen), her private parts were unlawful to that client, and when they became lawful, no new event occurred, so Istibra will not be mandatory. However, our Mashaykh (scholars) have stated that according to one of the two narrations from Imam Muhammad (RA), in such a situation, Istibra is mandatory upon the client because at the time he purchased the aforementioned slave girl, Istibra became mandatory upon her legally, as the ownership was newly created; therefore, this Istibra will not be nullified by performing her nikah (marriage) later. And when the husband divorces her, Istibra will be mandatory. But if she experiences one menstrual cycle with the client after the nikah and before the divorce, then in that case, there is a consensus that Istibra will not be mandatory, because Istibra has already occurred once. Then, if the client fears that the husband might not divorce her, the trick (hila) for this is to perform her nikah with that husband on the condition that the matter of divorcing this slave girl, after the nikah with that husband, remains in the hands of her master, so that he may divorce her whenever he wishes. Thus, when her nikah was performed with that man under this condition, the right to divorce her will remain in the possession of her master. It should be clear that the condition "whenever he wishes, he has the right to divorce her" is added so that if he did not say "whenever he wishes," the aforementioned right would remain only until that specific meeting (majlis), as has been established in its respective place; it might happen that he cannot divorce her in that same meeting, and the aforementioned right would slip out of his hands. Therefore, this wording was chosen so that this difficulty does not arise and he can divorce her whenever he wants. And if the client himself performed nikah with that slave girl and then purchased and took possession of her, then the Istibra of the aforementioned slave girl will not be mandatory upon him, because due to the nikah, the right to bring her under his control was acquired, and when he purchased her, she was under the right of his 'firash' (marital bed), and the right of firash on her is a legal proof that her womb is free from the semen of another. This is found in 'Bayda-e-Khairah'.

Chapter on Hiba (Gift) and Compensation Regarding Hiba A pregnant woman wanted to gift her Mahr (dower) to her husband on the condition that if she dies during childbirth, the husband should be absolved of her Mahr, and if she remains alive and survives safely after giving birth, her Mahr should return to being due upon

her husband. The trick (hila) for this is to purchase a cloth of very low value from the husband in exchange for the Mahr that is due upon the husband, and the aforementioned woman should not see it (1). Then, if she dies during childbirth, her husband is absolved of her Mahr. And if she remains safe and sound, then according to the 'bi-khiyar' (optional) narration, she should return this cloth to her husband; thus, her Mahr will return to being due upon her husband. And the Mashaykh have stated that similarly, if a creditor (to whom a debt is owed by another) is going away, i.e., wants to travel, and he agrees that if he does not return from his journey, his debtor should be absolved of the debt, and if he returns, the debt should revert to its original state and he should be able to collect it from the debtor, then the trick (hila) for this is also to purchase something from the debtor in exchange for the debt and leave it in the possession of an impartial person. Then, if he returns, he should return it to the seller according to the 'bi-khiyar' narration, so the debt will revert to its original state upon him. And if he dies, the aforementioned sale will become binding, and the aforementioned debtor will be absolved of his debt by selling the cloth of such a small value. And Shams al-A'immah Sarakhsi (2) stated that this trick will work correctly when the cloth remains in its original state, so she can return it. (1) i.e., the cloth. (2) i.e., in the original issue.

(ऊपर दी गई सामग्री का हिंदी अनुवाद)

यदि ज़िक्र किया गया व्यक्ति उसे तलाक दे दे, तो ग्राहक (मुश्तरी) पर 'इस्तबरा' (गर्भाशय की सफाई की अवधि) अनिवार्य नहीं होगा, क्योंकि जिस समय वह उसकी मिल्कियत (मलिक-ए-यमीन) में आई, उस समय उसकी शर्मगाह उस ग्राहक के लिए हराम थी, और जब हलाल हुई तो उस समय कोई नई घटना नहीं घटी, इसलिए इस्तबरा अनिवार्य नहीं होगा। लेकिन हमारे मशायख (विद्वानों) ने फरमाया है कि इमाम मुहम्मद (र.) की दो रिवायतों में से एक रिवायत के अनुसार ऐसी स्थिति में ग्राहक पर इस्तबरा अनिवार्य है, क्योंकि जिस समय उसने उक्त बांदी खरीदी, उस समय हुक्मन उस पर इस्तबरा अनिवार्य हो गया था क्योंकि मिल्कियत नई पैदा हुई थी, तो यह इस्तबरा उसके बाद उसके निकाह कर देने से समाप्त नहीं होगा। और जब शौहर ने उसे तलाक दी तो इस्तबरा अनिवार्य होगा, लेकिन अगर निकाह के बाद और तलाक से पहले ग्राहक के पास उसे एक माहवारी (हैज़) आ गई हो, तो ऐसी स्थिति में सर्वसम्मति से इस्तबरा अनिवार्य नहीं होगा, क्योंकि इस्तबरा एक बार हो चुका है। फिर अगर ग्राहक को यह डर हो कि शायद शौहर उसे तलाक न दे, तो इसका उपाय (हिला) यह है कि उसका निकाह उस शौहर के साथ इस शर्त पर करे कि उस बांदी को तलाक देने का मामला उसके निकाह करने के बाद उस शौहर के साथ, उसके मालिक के हाथ में है कि जब चाहे उसे तलाक दे दे। तो जब इस शर्त के साथ उस व्यक्ति के साथ उसका निकाह कर दिया गया, तो उसके तलाक का अधिकार उसके मालिक के कब्जे में रहेगा। और स्पष्ट हो कि 'जब चाहे उसे तलाक दे दे' उसे अधिकार है, यह शर्त इसलिए लगाई है कि अगर उसने यह नहीं कहा कि 'जब चाहे' तो केवल उक्त अधिकार उस सभा (मजलिस) तक ही रहेगा जैसा कि अपने स्थान पर ज्ञात हो चुका है, तो शायद ऐसा इत्तेफाक हो कि उसी मजलिस में वह तलाक न दे सके तो उक्त अधिकार उसके हाथ से निकल जाएगा। इसीलिए यह शब्द चुना ताकि यह खराबी न आए और जब चाहे तलाक दे सके। और अगर ग्राहक ने खुद उस बांदी से निकाह कर लिया फिर उसके बाद उसे खरीद लिया और कब्जा कर लिया तो उस पर उक्त बांदी का इस्तबरा अनिवार्य नहीं होगा, क्योंकि निकाह की वजह से उसे बांदी के अधीन लाने का हक हासिल हुआ था, और जब उसे खरीदा है तब वह उसके बिस्तर (फिराश) के हक में थी, और फिराश का हक उस पर साबित होता है उसके गर्भाशय का अन्य के वीर्य से मुक्त होने का शर्ई सबूत है, यह 'बैदा-ए-खैराह' में है।

हिया (उपहार) और मुआवज़े का अध्याय हिया (उपहार) के बयान में एक गर्भवती महिला ने चाहा कि अपने शौहर को अपना मेहर इस शर्त पर हिया कर दे कि अगर प्रसव (बच्चे के जन्म) में मर

जाए तो शौहर उसके मेहर से मुक्त हो जाए और अगर जीवित रहे और बच्चा जनने के बाद सही-सलामत बच जाए तो उसका मेहर उसके शौहर पर वापस लौट आए, तो इसका उपाय यह है कि शौहर से एक बहुत कम कीमत का कपड़ा, उस मेहर के बदले में जो शौहर पर है, खरीदे और उक्त महिला उसे (१) न देखे। फिर अगर वह अपना बच्चा जनने में मर गई तो उसका शौहर उसके मेहर से मुक्त हो गया और अगर सही-सलामत रहे तो 'ब-खियार' (पसंद के अधिकार) वाली रिवायत के अनुसार यह कपड़ा अपने शौहर को वापस कर दे, तो उसका मेहर उसके शौहर पर वापस लौट आएगा। और मशायख ने फरमाया कि इसी तरह अगर एक कर्जदार (जिसका कर्ज दूसरे पर आता है) गायब हो रहा हो यानी सफर पर जाना चाहे और उसे मंजूर है कि अगर वह अपने सफर से वापस न आए तो उसका कर्जदार कर्ज से मुक्त हो जाए और अगर वापस आए तो कर्ज अपनी पिछली हालत पर उस पर वापस लौट आए और वह कर्जदार से वसूल कर सके, तो इसका भी उपाय यही है कि कर्जदार से कर्ज के बदले कोई चीज़ खरीदे और उसे किसी निष्पक्ष व्यक्ति के कब्जे में रहने दे, फिर अगर वापस आए तो 'ब-खियार' वाली रिवायत के अनुसार अपने विक्रेता को वापस दे दे, तो उस पर कर्ज अपनी पिछली हालत पर वापस लौट आएगा और अगर मर गया तो उक्त बिक्री अनिवार्य हो जाएगी और उक्त कर्जदार उसके कर्ज से उस थोड़े मूल्य के कपड़े को बेचकर मुक्त हो जाएगा। और शम्स अल-आइम्मा सरखसी (२) ने फरमाया कि यह उपाय की स्थिति ठीक बैठेगी कि जब वह कपड़ा अपनी मूल स्थिति पर बाकी रहे तो उसे वापस कर सकती है। (१) यानी उस कपड़े को। (२) यानी असल मसले में।

ذکور اس کو طلاق دے دے تو مشتری پر استبراء واجب نہ ہوگا اس واسطے کہ جس وقت اس کی ملک یمین متاعہ ہوئی ہے اس وقت اس کی فرج اس مشتری پر حرام تھی اور جس وقت حلال ہوئی ہی اس وقت کوئی جدید حادثات نہیں ہوئی پس استبراء واجب نہ ہوگا لیکن ہمارے مشائخ نے فرمایا ہے کہ امام محمدؒ سے دو روایتوں میں سے ایک روایت کے موافق ایسی صورت میں مشتری پر استبراء واجب ہے اس واسطے کہ جس وقت اس نے باندی مذکور کو خریدا ہے اس وقت حکماً اس پر استبراء واجب ہوا تھا کیونکہ ملک حادث ہوئی تھی پس یہ استبراء واجب اس سے پیچھے اس کا نکاح کر دینے سے ساقط نہ ہوگا اور جب شوہر نے اس کو طلاق دی تو استبراء واجب ہوگا لیکن اگر بعد نکاح کے قبل طلاق کے مشتری کے پاس اس کو ایک حیض آگیا ہو تو اسی صورت میں بالا تفاق استبراء واجب نہ ہوگا اس واسطے کہ استبراء ایک دفعہ ہو چکا ہے پھر اگر مشتری کو یہ خوف ہوا کہ شاید شوہر اس کو طلاق نہ دے تو اس کا حیلہ ہے تو یہ حیلہ ہے کہ اس کا نکاح اس شوہر کے ساتھ اس شرط سے کرے کہ اس باندی کا امر طلاق بعد اس کے نکاح کر دینے کے اس شوہر کے ساتھ اس کے مولیٰ کے ہاتھ میں ہے جب چاہے اس کو طلاق دے دے پس جب اس شرط سے اس مرد کے ساتھ اس کا نکاح کر دیا تو اس کے طلاق کا اختیار اس کے مولیٰ کے قبضہ میں رہے گا اور واضح ہو کہ جب چاہے اس کو طلاق دے دے اس کو اختیار ہے یہ شرط اس واسطے کی ہے کہ اگر اس نے یہ نہ کہا کہ جب چاہے تو صرف اختیار مذکور اس مجلس تک رہے گا جیسا کہ اپنے مقام پر معلوم ہو چکا ہے پس شاید ایسا اتفاق پیش آئے کہ اسی مجلس میں وہ طلاق نہ دے سکے تو اختیار مذکور اس کے ہاتھ سے نکل جائے گا اس واسطے یہ لفظ اختیار کیا تاکہ یہ خرابی پیش نہ آئے اور جب چاہے طلاق دے سکے اور اگر مشتری نے خود اس باندی سے نکاح کر لیا پھر اس کے بعد اس کو خرید اور قبضہ کر لیا تو اس پر باندی مذکور کا استبراء لازم نہ آئے گا اس

واسطے کہ نکاح کی وجہ سے اس کو باندی کے تحت میں لانے کا استحقاق حاصل ہوا اور جب اس کو خریدا ہے تب وہ اس کے فراش کے استحقاق میں تھی اور فراش کا استحقاق اس پر ثابت ہوتا اس کے رحم کی نطفہ غیر سے بری ہونے کی شرع دلیل ہے یہ بیدہ خیرہ میں ہے۔

ھبہ و عوض فصل ھبہ کے بیان میں ایک عورت حاملہ نے چاہا کہ اپنے شوہر کو اپنا مہر اس شرط سے ہبہ کر دے کہ اگر ولادت میں مر جائے تو شوہر اس کے مہر سے بری ہو اور اگر زندہ رہے اور بچے جننے سے صحیح سالم بچ جائے تو اس کا مہر اس کے شوہر پر عود کرے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ شوہر سے ایک کپڑا بہت کم قیمت بعوض مہر کے جو شوہر پر ہے خریدے اور عورت مذکور اس کو (۱) نہ دیکھے پھر اگر وہ اپنے بچہ جننے میں مرگئی تو اس کا شوہر اس کے مہر سے بری ہو گیا اور اگر صحیح و سالم رہے تو بخیار روایت یہ کپڑا اپنے شوہر کو واپس کر دے پس اس کا مہر اس کے شوہر پر عود کرے گا اور مشائخ نے فرمایا کہ اسی طرح اگر ایک قرض خواہ نے جس کا دوسرے پر قرضہ آتا ہے غائب ہو یعنی سفر کو جانا چاہا اور اس کو منظور ہے کہ اگر اپنے سفر سے واپس نہ آئے تو اس کا قرض دار قرضہ سے بری ہو جائے اور اگر واپس آئے تو قرضہ بحال خود اُس پر عود کرے اور وہ قرض دار سے وصول کر سکے تو اس کا بھی حیلہ یہی ہے کہ قرض دار سے بعوض قرضہ کے کوئی چیز خریدے اور اُس کو کسی عادل کے قبضہ میں رہنے دے پس اگر واپس آئے تو بخیار روایت اپنے بائع کو واپس دے پس اس پر قرضہ بحال خود عود کرے گا اور اگر مر گیا تو بیچ مذکور لازم ہو جائے گی اور قرض دار مذکور اس کے قرضہ سے اس قدر قلیل قیمت کے کپڑے کو فروخت کر کے بری ہو جائے گا اور شمس الائمہ سرخسی (۲) نے فرمایا کہ یہ صورت حیلہ ٹھیک پڑے گی کہ جب وہ کپڑا اپنے حال پر باقی رہے تو اس کو واپس کر سکتی ہے (۱) یعنی اس کپڑے کو (۲) یعنی اصل مسئلہ میں

Because there is no fixed period for the option of inspection (*khiyar al-ru'yah*), and due to this option, the act of returning it will rescind the aforementioned sale and purchase from that portion. Thus, the dower (*mahr*) will revert to him as it was obligatory before, but there is a fear here that the cloth might become defective or destroyed in her possession, and then she would be unable to return it. So, the way around this is for her to buy the cloth and take witnesses to it, without taking it from her husband into her possession, so that when it is safely returned after the birth, there will be no obstacle in returning it for any reason. Zaid said to his wife, "If you do not gift (*hiba*) your dower to me today, then you are divorced three times." The aforementioned woman consulted her father about this, and her father said, "If you gift your dower to him, then your mother is divorced three times." The trick (*hila*) for this is that the woman should, on that same day, buy an item from her husband, wrapped in cloth or something similar, in exchange for her dower, take it from her husband, and take possession of it. Then, when that day passes, the time for the oath will have passed, and it would have passed in a state where nothing of her dower was owed by the husband. Thus, the oath will lapse, and Zaid will not be a breaker of his oath because she did not gift it. Then she should open the purchased item and return it under the ruling of the option of inspection. Thus, her dower will revert to her husband, and no divorce will occur upon her mother because she did not gift her dower. This is in *Al-Muheet*.

Randar Qubi, Chapter On the Explanation of Transactions

Zaid demanded, for example, eight hundred dirhams from Amr, and Amr refused but agreed to give them in such a way that he would obtain another profit. So Amr wanted to sell an item to Zaid for a thousand dirhams on a one-year credit, then buy the same item back from him for eight hundred dirhams and pay the price immediately. Thus, Zaid would get eight hundred dirhams, and Amr would have a debt of a thousand dirhams against Zaid. Both of their purposes would be fulfilled. We say this is not permissible because, in such a situation, Amr, having sold the item to Zaid, becomes the purchaser of the same item—which remains in its original state—from Zaid for a lower price before Zaid has even paid for it, and this is not permissible, as has been well established in *Kitab al-Buyu'* (Book of Sales). If both parties sought a trick (*hila*) for this, the trick is that Zaid should cause a slight damage to the item, and then Amr should sell it to him for eight hundred dirhams. Thus, the reduction in price will be in exchange for the part of the item that was lost from the buyer's side, and the sale will become permissible, even if this portion is small (*juz-e-*

qaleel), because it is permissible for a large price to be exchanged for a small portion. Imam Khasaf has described this trick in this way, and this matter is a kind of ease provided by Khasaf, in that they have established a high price in exchange for a small portion. He did this because there is a difference of opinion among scholars regarding whether it is permissible to buy an item at a lower price before receiving the price of the item previously sold. When a slight reason was found—that, in the buyer's view, a part of it was lost—he based the ruling on that and relied upon it. The second trick is for the buyer to keep a small portion of the goods and sell the rest for the purchased (1) price, and this is permissible, and the reduction in price will be set in exchange for that portion.

1. Meaning the eight hundred that were mentioned. 12

इस वास्ते कि खियारे रुअयत (देखकर सौदा पलटने का विकल्प) के लिए कोई मुद्दत मुकरर नहीं है और इस खियार की वजह से वापस करने से खरीद व फरोख्त मज़कूर जुज़ से फ़स्ख (रद्द) हो जाएगी। पस मेहर उस पर लौट आएगा जैसा कि पहले वाजिब था, लेकिन इसमें यह अंदेशा है कि शायद कपड़ा उसके पास ऐबदार हो जाए या ज़ाया हो जाए तो फिर वह उसे वापस न कर सकेगी, तो इसकी राह यह है कि कपड़े को खरीद ले और उस पर गवाह कर ले, बगैर इसके कि उसे शौहर से लेकर अपने कब्ज़े में लाए ताकि जब विलादत में सही-सलामत बच जाए तो किसी वजह से उसे वापस करना मुताज़िर (असंभव) न हो। ज़ैद ने अपनी बीवी से कहा कि अगर तूने आज के दिन अपना मेहर मुझे हिबा (दान) नहीं किया तो तुझ पर तीन तलाक़ हैं। पस औरत मज़कूरा ने अपने बाप से इसका मश्विरा लिया, तो उसके बाप ने कहा कि अगर तूने अपना मेहर उसे हिबा किया तो तेरी माँ को तीन तलाक़ हैं। तो इसका हिला (युक्ति) यह है कि औरत मज़कूरा उसी दिन अपने शौहर से एक चीज़, किसी कपड़े वगैरह में लिपटी हुई, अपने मेहर के बदले में खरीदे और शौहर से लेकर उस चीज़ पर कब्ज़ा कर ले, फिर जब यह दिन गुज़र जाए तो क़सम का वक़्त गुज़र गया और उसी हालत में गुज़रा कि शौहर के ज़िम्मे उसका मेहर कुछ न था, पस क़सम साक़ित (रद्द) हो जाएगी और ज़ैद हानिस (क़सम तोड़ने वाला) न होगा क्योंकि उसने हिबा नहीं किया। फिर उस खरीदी हुई चीज़ को खोले और खियारे रुअयत के हुक्म से वापस कर दे, पस उसका मेहर उसके शौहर पर लौट आएगा और उसकी माँ पर भी तलाक़ वाक़े न होगी, इस वास्ते कि उसने अपना मेहर हिबा नहीं किया है। यह 'मुहीत' में है।

रंदर क़ुबी, फ़स्ल मामले के बयान में

ज़ैद ने अम्र से मसलन आठ सौ दिरहम तलब किए और अम्र ने इनकार किया लेकिन इस तौर से देना मंज़ूर किया कि उसको दूसरे नफ़ा हासिल हो। पस अम्र ने चाहा कि ज़ैद के हाथ कोई चीज़ हज़ार दिरहम के बदले एक साल के वादे पर फरोख्त (बेच) करे, फिर उससे यही चीज़ आठ सौ दिरहम के बदले खरीद कर के फ़ौरन उसकी कीमत अदा कर दे, पस ज़ैद को आठ सौ दिरहम हासिल हो जाएंगे और अम्र के ज़ैद पर हज़ार दिरहम कर्ज़ रहेंगे। पस दोनों का मक़सूद हासिल हो जाएगा। तो हम कहते हैं कि यह जाइज़ नहीं है, इस वास्ते कि ऐसी सूरत में अम्र ने जो चीज़ ज़ैद के हाथ फरोख्त कर दी थी, उसी चीज़ को जो अपनी हालत पर बाक़ी है, ज़ैद से, ज़ैद के उसके दाम अदा करने से पहले, कम दामों के बदले खरीदने वाला हो जाता है और यह जाइज़ नहीं है, जैसा कि किताब-उल-बियूअ (खरीद-फरोख्त की किताब) में ख़ूब मालूम हो चुका है। फिर अगर दोनों ने इसका हिला

(युक्ति) तलब किया तो इसका हिला यह है कि ज़ैद उस चीज़ में ख़फ़ीफ़ (मामूली) नुक़सान कर दे, फिर अम्र उसे आठ सौ दिरहम के बदले फरोख्त कर दे। पस कीमत की कमी उस जुज़ (हिस्से) के नुक़सान के मुक़ाबले में होगी जो मुश्तरी (खरीददार) के पास से जाता रहा है, पस बिक्री जाइज़ हो जाएगी, अगरचे यह जुज़-ए-क़लील (छोटा सा हिस्सा) हो, क्योंकि जुज़-ए-क़लील के मुक़ाबले में बहुत ज़्यादा क़ीमत होना जाइज़ हो सकता है। ऐसा ही इमाम ख़स्साफ़ ने इस हिले को बयान किया है और यह अम्र, ख़स्साफ़ की तरफ से एक तरह की आसानी पैदा कर दी है कि उन्होंने जुज़-ए-क़लील के मुक़ाबले में बहुत दाम क़रार दिए हैं और ऐसा इस वजह से किया कि जो चीज़ फरोख्त की है, उसकी क़ीमत वसूल पाने से पहले उसको कम दामों पर खरीदने में उलमा का इख़्तिलाफ़ है कि यह जाइज़ है या नहीं। फिर जब अदना सी वजह पाई गई कि मुश्तरी के नज़दीक उसका कोई हिस्सा जाता रहा है तो उसी पर हुक्म की बुनियाद क़रार दी और उसी पर तकिया किया। और दूसरा हिला यह है कि मुश्तरी उस सामान में से थोड़ा सा हिस्सा रख ले और बाक़ी को खरीदी हुई (१) कीमतों पर फरोख्त कर दे और यह जाइज़ है और कीमत के नुक़सान को उस हिस्से के मुक़ाबले में क़रार दिया जाएगा।

1. यानी आठ सौ जो मज़कूर हुए १२

اس واسطے کہ خیار روایت کے واسطے کوئی مدت مقرر نہیں ہے اور اس خیار کی وجہ سے واپس کرنے سے خرید و فروخت مذکور جزء سے فسخ ہو جائے گی پس مہر اس پر عود کرے گا جیسا کہ پہلے واجب تھا لیکن اس میں یہ خدشہ ہے کہ شاید کپڑا اس کے پاس عیب دار ہو جائے یا تلف ہو جائے تو پھر اس کو واپس نہ کر سکے گی تو اس کی راہ یہ ہے کہ کپڑے کو خرید لے اور اس پر گواہ کر لے بدون اس کے کہ اس کو شوہر سے لے کر اپنے قبضہ میں لائے تاکہ جب ولادت میں صحیح سالم بیچ جائے تو کسی وجہ سے اس کو واپس کرنا متعذر نہ ہو زید نے اپنی جور و سے کہا کہ اگر تو اپنا مہر آج کے روز مجھے ہبہ نہ کر دے تو تجھ پر تین طلاق ہیں پس عورت مذکورہ نے اپنے باپ سے اس کا مشورہ لیا پس اس کے باپ نے کہا کہ اگر تو نے اپنا مہر اس کو ہبہ کیا تو تیری ماں کو تین طلاق ہیں تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ عورت مذکورہ اسی روز اپنے شوہر سے ایک چیز کسی کپڑے وغیرہ میں لپٹی ہوئی بعوض اپنے مہر کے خریدے اور شوہر سے لے کر اس چیز پر قبضہ کر لے پھر جب یہ روز گزر جائے تو قسم کا وقت گزر گیا اور اسی حالت میں گزر کا کہ شوہر کے ذمہ اس کا مہر کچھ نہ تھا پس قسم ساقط ہو جائے گی اور زید حانث نہ ہوگا کہ اس نے ہبہ نہ کیا پھر اس خریدی ہوئی چیز کو کھولے اور خیار روایت کے حکم سے واپس کر دے پس اس کا مہر اس کے شوہر پر عود کرے گا اور اس کی ماں پر بھی طلاق واقع نہ ہوگی اس واسطے کہ اس نے اپنا مہر ہبہ نہیں کیا ہے یہ محیط میں ہے۔

رندر قوبی، فصل معاملہ کے بیان میں

۔ زید نے عمرو سے مثلاً آٹھ سو درہم طلب کئے اور عمرو نے انکار کیا لیکن اس طور سے دینا منظور کیا کہ اس کو دوسرے نفع حاصل ہو پس عمرو نے چاہا کہ زید کے ہاتھ کوئی چیز بعوض ہزار درہم کے ایک سال کے وعدہ پر فروخت کرے پھر اس سے یہی چیز بعوض آٹھ سو درہم کے

خرید کر کے فی الحال اس کا ثمن ادا کر دے پس زید کو آٹھ سو درہم حاصل ہو جائیں گے اور عمرو کے زید پر ہزار درہم قرضہ رہیں گے پس دونوں کا مقصود حاصل ہو جائے گا تو ہم کہتے ہیں کہ یہ جائز نہیں ہے اس واسطے کہ ایسی صورت میں عمرو نے جو پت زید کے ہاتھ فروخت کر دی تھی اسی چیز کو جو اپنے حال پر باقی ہے زید سے قبل زید کے اس کے دام ادا کرنے کے بعوض کم داموں کے خریدنے والا ہو جاتا ہے اور یہ جائز نہیں ہے جیسا کہ کتاب البیوع میں خوب معلوم ہو چکا ہے۔ پھر اگر دونوں نے اس کا حیلہ طلب کیا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ زید اس چیز میں خفیف نقصان کر دے پھر عمرو اسے آٹھ سو بعوض آٹھ سو درہم کے فروخت کر دے پس ثمن کی کمی بمقابلہ اس نقصان جزو کے ہوگی جو مشتری کے پاس سے جاتا رہا ہے پس بیچ جائز ہو جائے گی اگرچہ یہ جزو قلیل ہو کیونکہ جزو قلیل کے مقابلہ میں ثمن کثیر ہونا جائز ہوسکتا ہے ایسا ہی امام خصاف نے اس حیلہ کو بیان فرماتا ہے اور یہ امر خصاف کی طرف سے ایک طرح کی آسانی کر دی ہے کہ انہوں نے جزو قلیل کے مقابلہ میں بہت سائن قرار دیا ہے اور ایسا اس وجہ سے کیا کہ جو چیز فروخت کی ہے اس کا ثمن وصول پانے سے پہلے اس کو کم داموں پر خریدنے میں علماء کا اختلاف ہے کہ یہ جائز ہے یا نہیں جائز ہے پھر جب ادنیٰ سی علت پائی گئی کہ مشتری کے نزدیک اس کا کوئی جزو جاتا رہا ہے تو اسی پر حکم کی بنیاد قرار دی اور اسی پر تکیہ کیا اور دوسرا حیلہ یہ ہے کہ مشتری اس متاع میں سے تھوڑا سا جزو رکھ لے اور باقی کو خرید کردہ (۱) داموں پر فروخت کر دے اور یہ جائز ہے اور نقصان ثمن، بمقابلہ اس جزو کے قرار دیا جائے گا

۱۔ یعنی آٹھ سو جو مذکور ہو ئے ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) (326) Kitab-ul-Hiyal

[If the goods] remain with the buyer, and if the sold item is such that it is not possible to render it defective, or it is not possible to retain a part of it—for example, it is a pearl, a slave, or a horse—the trick (hiyal) for this is that the seller should mix a low-value item with it and sell it. Then the buyer should keep this low-value item and sell the aforementioned goods to the seller for a lower price. The loss in price will be compensated by the low-value item. Thus, this sale will be valid. Another trick is that the buyer should gift the entire item he purchased to the seller's son or to a trusted person, and the donee (the receiver of the gift), after taking possession, should sell it to the seller at a price lower than what the buyer originally paid for it. This sale will be valid (1) because the contracting parties have changed and the ownership has also changed. Therefore, the purchase of the sold goods at a lower price will have no influence [on the validity], as mentioned in *Al-Muheet*.

Sixteenth Chapter ☆

Regarding Debts (Madain)

Zaid has a claim against Amr for some money, but he has no witnesses. Amr refused to acknowledge that he owes this amount of money to Zaid but said, "If [Zaid] gives me a grace period, for example, of one or two years, then I will acknowledge it," or "[If he] settles for receiving a portion (1) of the money from me [I will acknowledge it]." Zaid wanted to devise a trick so that Amr would acknowledge the debt, yet the granting of grace and the settlement would not become legally binding. It should be known that if the debtor tells the creditor, "I will not acknowledge your money unless you give me a grace period," or "I will not acknowledge it for you unless you settle with me," or "I will not acknowledge it for you unless you waive a portion of what you are claiming," then does such an acknowledgement count as an acknowledgement of debt on his part? Some scholars believe it is an acknowledgement of debt, so apparently, the creditor does not need any trick. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) mentioned this issue in *Kitab al-Iqrar* and stated that this would not count as an acknowledgement. Now, if the creditor wants a trick by which [the debtor] would acknowledge it by consensus, and yet the creditor's granting of grace and settlement would not become valid, then the trick is that the creditor—for example, Zaid—acknowledges this money on behalf of a trusted person, for example, Khalid, and calls witnesses that his name in this debt is temporary and, in reality, this money belongs to Khalid. Then he appoints Khalid as the agent to collect this money,

as we explained earlier. Then, the aforementioned Khalid should appear before the Qadi (judge), take Zaid with him, and say, "My money from Amr is [this much] under the name of this Zaid." Then, when Zaid acknowledges this in the presence of the Qadi, Khalid should subsequently ask the Qadi to forbid this Zaid from collecting the money and to also prohibit him from making any new disposal (transaction) regarding this money, or to declare him *mahjur* (legally inhibited) in this matter. This request was necessary because Zaid holds the authority to collect it. As will be mentioned later, if it pleases Allah, the need to have him inhibited and restricted arose so that the Qadi might inhibit him and forbid him from collecting it, and forbid him from all types of transactions. And then the aforementioned Zaid, after that, should approach the debtor Amr and settle with him or grant him grace until he acknowledges the debt, and the witnesses hear it. Then...

---

(1) And whatever price he collects, he should gift it to the original giver of the gift. (2) For example, he settles for seven hundred dirhams out of a thousand.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) (326) किताबुल हियल

मुश्तरी (खरीदार) के पास रह गया है, और अगर मबीअ (बेची गई चीज़) ऐसी चीज़ हो जिसका ऐबदार कर देना मुमकिन न हो, या उसमें से कोई जुज़ (हिस्सा) रख छोड़ना मुमकिन न हो, मसलन: एक मोती है या एक गुलाम है या एक घोड़ा है, तो उसका हियल (उपाय) यह है कि बाए (बेचने वाला) उस चीज़ के साथ कोई कम क़द्र (कम मूल्य) की चीज़ मिलाकर फ़रोख्त कर दे। फिर मुश्तरी यह कम क़द्र चीज़ रख ले और मता-ए-मज़कूर (उक्त सामान) को बाए के हाथ कम दामों पर फ़रोख्त कर दे, और नुक़सान-ए-समन (कीमत का घाटा), इस कम क़द्र चीज़ के मुक़ाबले में होगा। پس (अतः) ये बिक्री जायज़ होगी और दूसरा हियल यह है कि मुश्तरी तमाम उस चीज़ को जो उसने खरीदी है, बाए के फ़र्ज़ंद (बेटे) को हिबा (दान) कर दे या किसी मोतमिद-ए-अलैह (विश्वसनीय व्यक्ति) को हिबा कर दे, और मौहूब-लहू (जिसे दान दिया गया) उस चीज़ को बाए के हाथ क़ब्ज़ा करने के बाद फ़रोख्त कर दे और उस कीमत से कम पर फ़रोख्त करे जिस कीमत पर मुश्तरी ने खरीदी थी, तो यह बिक्री जायज़ (1) हो जाएगी, इसलिए कि अक़द (अनुबंध) करने वाले अलग हो गए और मिल्कियत (मालिकाना हक) भी अलग हो गई, तो इसमें बेची हुई चीज़ को कम दामों पर खरीदने का कोई दखल ही न होगा, यह 'मुहीत' में है।

सोलहवाँ फ़स्ल ☆

मदाइन (कर्ज़ों) के बयान में

ज़ैद का अम्र पर कुछ माल आता है, मगर उसके गवाह नहीं हैं। तो अम्र ने उसके इस क़दर माल अपने ऊपर होने का इक़रार (स्वीकार) करने से इनकार किया, लेकिन यह कहा कि अगर मियाद (समय-सीमा) मोहलत मसलन साल-दो साल की दे दे, तो इक़रार करता हूँ, या मुझसे किसी क़दर (1) हिस्सा माल ले लेने पर सुलह कर ले। और ज़ैद ने चाहा कि ऐसा हियल करे जिससे वह (अम्र) इस माल का मुक़र्रर (स्वीकार करने वाला) हो जाए, और मोहलत देना और सुलह करना जायज़ न हो जाए। तो जानना चाहिए कि अगर क़र्ज़दार ने क़र्ज़ख़्वाह (लेनदार) से कहा कि मैं तेरे माल का इक़रार न करूँगा जब तक कि तू मुझे मियाद न दे दे, या तेरे वास्ते इक़रार न करूँगा जब तक कि तू मुझसे सुलह न कर ले, या तेरे वास्ते इक़रार न करूँगा जब तक कि जितना तू दावा करता है उसमें से कुछ हिस्सा साक़ित (कम) न कर दे, तो क्या ऐसा इक़रार उसकी तरफ़ से माल का इक़रार है या नहीं? तो बाज़ उलमा के नज़दीक यह माल का इक़रार है। तो ज़ाहिर है कि इसे क़र्ज़ख़्वाह को किसी हियल

की ज़रूरत नहीं है। और इमाम मुहम्मद (र.) ने इस मसले को 'किताबुल इक़रार' में ज़िक्र करके फ़रमाया कि यह इक़रार न होगा। फिर अगर क़र्ज़ख़्वाह ने ऐसा हियल चाहा कि जिससे वह बिला इत्तिफ़ाक़ (सर्वसम्मति से) मुक़र्रर हो जाए और क़र्ज़ख़्वाह का मोहलत देना और सुलह करना सही न हो पाए, तो उसका हियल यह है कि क़र्ज़ख़्वाह मसलन ज़ैद, किसी मोतमिद-ए-अलैह (विश्वसनीय व्यक्ति) मसलन खालिद के वास्ते इस माल का इक़रार कर दे और अपने ऊपर इस अम्र के गवाह कर दे कि इस क़र्ज़ा में मेरा नाम आरज़ी (अस्थाई) है, असल में यह माल इस खालिद का है। फिर इस खालिद को इस माल के वसूल करने का वकील कर दे, जिस तरह हमने साबिक़ (पहले) में बयान किया है। फिर खालिद मज़कूर क़ाज़ी के पास हाज़िर हो और ज़ैद को भी साथ ले जाए और कहे कि अम्र पर मेरा माल इस ज़ैद के नाम से इतना है। फिर जब ज़ैद ने क़ाज़ी के हुज़ूर (सामने) में इसका इक़रार कर लिया, तो खालिद उसके बाद क़ाज़ी से कहे कि इस ज़ैद को माल के वसूल करने से मना कर दे और इस अम्र से भी मुमानअत फ़रमा दे कि यह इस माल में कोई तसर्रुफ़-ए-जदीद (नया लेन-देन) न करने पाए, या उसको इस मामले में महजूर (कानूनी रूप से प्रतिबंधित) फ़रमा दे। और यह दरख्वास्त इस वास्ते करनी पड़ी कि ज़ैद ही इसके वसूल करने का इख़्तियार रखता है, चुनांचे इसके बाद इंशाअल्लाह तआला बयान होगा, इसके महजूर किए व ममूनू कराने की ज़रूरत हुई है कि क़ाज़ी इसको महजूर कर दे और इसके वसूल करने से मना कर देगा और हर क़िस्म के तसर्रुफ़ से मना कर देगा, और फिर ज़ैद मज़कूर इसके बाद अम्र क़र्ज़दार के पास आए और उससे सुलह कर ले या उसको मोहलत दे दे, हत्ता कि वह इस क़र्ज़ा का मुक़र्रर हो जाए और गवाह लोग सुन लें। फिर...

---

(1) और जो समन वसूल करे वह हिबा करने वाले को हिबा कर दे। (2) मसलन हज़ार दिरहम में से सात सौ दिरहम लेकर सुलह कर ले।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (10) (326) کتاب الحیل مشتری کے پاس رہ گیا ہے اور اگر مبیع ایسی چیز ہو جس کا عیب دار کر دینا ممکن نہ ہو یا اس میں سے کوئی جزو رکھ چھوڑنا ممکن نہ ہو مثلاً بیچ ایک موتی ہے یا ایک غلام ہے یا ایک گھوڑا ہے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ بائع اس چیز کے ساتھ کوئی کم قدر چیز ملا کر فروخت کر دے پھر مشتری یہ کم قدر چیز رکھ لے اور متاع مذکور کو بائع کے ہاتھ کم داموں فروخت کر دے اور نقصانِ ثمن، بمقابلہ اس کم قدر چیز کے ہوگا پس بیچ مذکور جائز ہوگی اور حیلہ دیگر یہ ہے کہ مشتری تمام اس چیز کو جو اُس نے خریدی ہے بائع کے فرزند کو ہبہ کر دے یا کسی معتمد علیہ کو ہبہ کر دے اور موہوب لہ اس کو بائع کے ہاتھ قبضہ کرنے کے بعد فروخت کر دے اور جس ثمن کو مشتری نے خریدی تھی اس سے کم پر فروخت کرے پس بیچ جائز (1) ہو جائے گی اس واسطے کہ عقد کنندہ مختلف ہو گیا اور ملک بھی مختلف ہوگئی پس اس میں بیچی ہوئی چیز کا کم داموں پر خریدنے کا کچھ دخل ہی نہ ہوگا یہ محیط میں ہے۔

سولہویں فصل ☆

مدائن (قرضوں) کے بیان میں

زید کا عمرو پر کچھ مال آتا ہے مگر اس کے گواہ نہیں ہیں پس عمرو نے اس کے اس قدر مال اپنے اوپر ہونے کا اقرار کرنے سے انکار کیا لیکن یہ کہا کہ اگر میعاد مہلت مثلاً سال دو سال کی دے دے تو اقرار کرتا ہوں یا مجھ سے کسی قدر (1) حصہ مال لے لینے پر صلح کر لے اور زید نے چاہا کہ ایسا حیلہ کرے جس سے وہ اس مال کا مقرر ہو جائے اور مہلت دینا اور صلح کرنا جائز نہ ہو جائے تو جانا چاہئے کہ اگر قرض دار نے قرض خواہ سے کہا کہ میں تیرے مال کا اقرار نہ کروں گا یہاں تک کہ تو مجھے میعاد دے یا تیرے واسطے اقرار نہ کروں گا یہاں تک کہ

تو مجھ سے صلح کر لے یا تیرے واسطے اقرار نہ کروں گا یہاں تک کہ جس قدر تو دعویٰ کرتا ہے اس سے کچھ حصہ ساقط کر دے پس آیا ایسا اقرار اس طرف سے اقرار مال ہے یا نہیں ہے سو بعض علماء کے نزدیک اقرار مال ہے پس بظاہر یہ قرض خواہ کو کسی حیلہ کی احتیاج نہیں ہے اور امام محمدؒ نے اس مسئلہ کو کتاب الاقرار میں ذکر کر کے فرمایا کہ یہ اقرار نہ ہوگا پھر اگر قرض خواہ نے ایسا حیلہ چاہا کہ جس سے وہ بالا تفاق مقرر ہو جائے اور قرض خواہ کا مہلت دینا اور صلح کرنا صحیح نہ ہونے پائے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ قرض خواہ مثلاً زید کسی معتمد علیہ مثلاً خالد کے واسطے اس مال کا اقرار کر دے اور اپنے اوپر اس امر کے گواہ کر دے کہ اس قرضہ میں میرا نام عارضی ہے دراصل یہ مال اس خالد کا ہے پھر اس خالد کو اس مال کے وصول کرنے کا وکیل کر دے، جس طرح ہم نے سابق میں بیان کیا ہے پھر خالد مذکور قاضی کے پاس حاضر ہو اور زید کو بھی ساتھ لے جائے اور کہے کہ عمرو پر میرا مال اس زید کے نام سے اس قدر ہے پھر جب زید نے قاضی کے حضور میں اس کا اقرار کر لیا تو خالد بعد اس کے قاضی سے کہے کہ اس زید کو مال کے وصول کرنے سے منع کر دے اور اس امر سے بھی ممانعت فرمادے کہ یہ اس مال میں کوئی تصرف جدید نہ کرنے پائے یا اس کو اس معاملہ میں محجور فرمائے اور یہ درخواست اس واسطے کرنی پڑی کہ زید ہی اس کے وصول کرنے کا اختیار رکھتا ہے چنانچہ اس کے بعد انشاء اللہ تعالیٰ بیان ہوگا اس کے محجور کیے وممنوع کرانے کی ضرورت ہوئی ہے کہ قاضی اس کو محجور کر دے اور اس کے وصول کرنے سے منع کر دے گا اور ہر قسم کے تصرف سے منع کر دے گا اور پھر زید مذکور اس کے بعد عمرو قرض دار کے پاس آئے اور اس سے صلح کر لے یا اس کو مہلت دے دے حتی کہ وہ اس قرضہ کا مقرر ہو جائے اور گواہ لوگ سن لیں پھر

(1) اور جس ثمن وصول کرے وہ ہبہ کرنے والے کو ہبہ کر دے (2) مثلاً ہزار درہم میں سے سات سو درہم لے کر صلح کر لے

When he confesses to the debt, then the aforementioned Khalid, having appeared before the Qazi, establishes evidence of the event that had previously occurred. He causes the compromise with Zaid and the extension of the deadline to be void, takes the property from him immediately. This issue is not found in *Mabsut*; rather, it is derived from Imam Khasaf (RA). Some of our scholars have stated that there is an objection to this legal stratagem (Hilah), which is this: The Qazi should not have declared Zaid *mahjour* (interdicted/restricted), because interdicting Zaid invalidates the right of Amr. This is because Zaid is entitled to a delay and postponement regarding the repayment of the debt and the acquittal of his obligations. Thus, the invalidation of the claimant's right is inherent in the permissibility of this interdiction, and the Qazi does not interdict in such a situation. Perhaps Khasaf derived this ruling from the issue mentioned by Imam Muhammad (RA) at the end of *Kitab al-Hajr*: if a Qazi permits a person to dispose of property, and then that person disposes of it and conducts debt transactions, becoming insolvent (i.e., ruined), then according to Imam Muhammad (RA), he becomes interdicted, even if the Qazi has not yet formally declared him interdicted. According to Imam Abu Yusuf (RA), he would not be interdicted without the Qazi's declaration, but once the Qazi declares him interdicted, he becomes so, and the Qazi’s declaration would be correct. Even in such a case, his debtor should be acquitted by paying this interdicted person or by being acquitted by him. Therefore, interdicting him invalidates the right of his creditors, and despite this, it has been permitted.

Many such arguments are found in *Kitab al-Hajr*, so it should be the same in this case. Furthermore, Khasaf said that Imam Abu Hanifa (RA) stated that even after the confession of the person in whose name the property is held, he still has the right to collect the aforementioned property, and his granting of a deadline, acquittal, gifting, or any form of disposition is all permissible. The specificity of Imam Abu Hanifa (RA) in this opinion is because Imam-e-Azam (RA) does not consider interdiction permissible (1). Thus, when interdiction was not valid according to him, the state would remain the same after the interdiction as it was before. Before the interdiction, his dispositions regarding this confessed debt were permissible. It is known from *Kitab al-Iqrar* that if someone confesses that the debt owed to him by people is actually the property of a certain person, his confession will be valid, and the right to collect it will belong to that confessor, because the transaction of this debt was done by this confessor. According to Imam-e-Azam (RA) and Imam Muhammad (RA), the person who creates the contractual obligation, i.e., the *haqq*, has the right to grant a

deadline and grant an acquittal, and this issue is well-known. If Zaid has a claim against Amr, and Amr wants this claim that Zaid has against him to be transferred to Bakr, the stratagem (Hilah) is for Amr to tell that person, Bakr, "Sell your slave to Zaid in exchange for this thousand-dirham debt that Zaid has against me." When Bakr sells his slave to Zaid in exchange for the debt that is against Amr, and Zaid accepts this sale from Bakr, the debt will be transferred; that is, this debt will be transferred from Zaid to Bakr against Amr. This is because the sale does not relate to the debt itself in the sense that dirhams and dinars are not specific in the contract, whether they are by way of general obligation or specific currency; rather, the contract relates to such dirhams and dinars that are established as a liability. Thus, it is as if he said to Bakr, "Sell your slave to Zaid in exchange for this debt he has against me," and this is permissible. In such a situation, this property will be transferred and become Bakr's. This issue is mentioned in *Jami' al-Saghir*, and two stratagems are mentioned for it. So, one is what we have explained, and the other is this.

जब वह उसके कर्ज का इकरार कर ले, फिर खालिद मजकूर काज़ी की मौजूदगी में हाज़िर होकर उस माजरे के जो पहले गुज़रा है गवाह कायम करे और ज़ैद के साथ उसका सुलह करना, मुद्दत की मोहलत देना सब बातिल कराकर उस माल को फिलहाल उससे ले ले, और यह मसला 'मब्सूत' में नहीं पाया जाता है बल्कि इमाम खसाफ रह० की जानिब से मुस्तफ़ाद हुआ है और हमारे बाज़ मशाइख ने फरमाया कि इस हीला में इस तरह का एतराज़ है और वह यह है कि काज़ी को चाहिए था कि ज़ैद को महजूर न करता, इसलिए कि ज़ैद को महजूर करने में अम्र के हक का इब्ताल है, इसलिए कि ज़ैद को ग़र-ओ-कर्ज़दार हक अदा करने और उसके बरी करने से या मोहलत देने से मुस्तहिक़-ए-बस्त व ताजील है, पस इस हजर के जायज़ होने में मतलूब के हक का इब्ताल है और काज़ी ऐसे मौके पर महजूर नहीं करता है। और शायद खसाफ ने इस हुक्म को उस मसले से लिया है जिसको इमाम मुहम्मद रह० ने 'किताबुल हजर' के आखिर में ज़िक्र किया है कि अगर काज़ी ने किसी शख्स को तसर्रुफ़ की इजाज़त दी फिर जब उसने तसर्रुफ़ किया और लोगों से लेन-देन क़र्ज़ के उधार का मामला किया तो वह मुफ़सिद यानी तबाहकार हो गया तो इमाम मुहम्मद रह० के नज़दीक महजूर हो जाएगा, अगरचे काज़ी ने हनोज़ उसको महजूर न किया हो, और इमाम अबू यूसुफ रह० के नज़दीक बिना काज़ी के महजूर करने के महजूर न होगा और जब काज़ी ने उसको महजूर किया तो महजूर हो जाएगा और काज़ी का महजूर करना सही होगा, हालाँकि ऐसी सूरत में भी उसका क़र्ज़दार उस महजूर को अदा करने और उस महजूर के बरी करने से बरी होना चाहिए, पस उसको महजूर करने में उसके मदीऊन के हक का इब्ताल ही है और बावजूद इसके उसको जायज़ रखा है।

'किताबुल हजर' में ऐसी दलीलें बहुत पाई जाती हैं, पस इस मकाम पर भी ऐसा ही होना चाहिए है। फिर खसाफ ने इसके बाद फरमाया कि इमाम अबू हनीफा रह० ने फरमाया कि जिसके नाम से यह माल है उसके इकरार करने के बाद भी उसको इख्तियार है कि माल मजकूर वसूल करे और उसका मोहलत देना और बरी करना और हिबा करना और हर तरह का तसर्रुफ़ जो कुछ करे सब जायज़ है, और इस क़ौल में इमाम अबू हनीफा रह० की खुसूसियत इस वजह से की है कि इमाम आज़म रह० महजूर करने को जायज़ नहीं (1) जानते हैं। पस जब उनके नज़दीक महजूर करना सही न हुआ तो महजूर करने के बाद भी वैसा ही हाल रहेगा जैसा महजूर करने से पहले था और कब्ल महजूर किए जाने के उसके तसर्रुफ़ात उस कर्ज़-ए-इक़रारी की बाबत जायज़ थे, और 'किताबुल इक़रार' में मालूम हो चुका है कि अगर किसी ने इकरार किया जो कर्ज़ उसका लोगों पर है वह फलाँ शख्स का माल है तो उसका इकरार सही होगा और वसूल करने का इस्तहक़ाक़ उसी मुक़िर को होगा क्योंकि

इस कर्ज़ का मामला उसी मुक़िर ने किया है और अक़्द-ए-मुआमला करार देने वाले यानी 'हाक़' को इमाम आज़म रह० व इमाम मुहम्मद रह० के नज़दीक यह इख्तियार होता है कि वह मोहलत दे और बरी कर दे और यह मसला मारूफ है। ज़ैद का अम्र पर माल आता है फिर अम्र ने चाहा कि यह माल जो ज़ैद का उस पर आता है यह तहल हो कर बक्र का हो जाए तो इसका हीला यह है कि अम्र उस शख्स बक्र से कहे कि तू अपना गुलाम ज़ैद के हाथ अज़ के इस हज़ार दिरहम कर्ज़ के जो ज़ैद का मुझ पर आता है फ़रोख़्त कर दे, पस जब बक्र अपना गुलाम ज़ैद के हाथ अज़ के इस कर्ज़ के जो अम्र पर आता है फ़रोख़्त कर दे और ज़ैद इस बेअ को बक्र से क़बूल कर ले तो कर्ज़ तहवील हो जाएगा यानी यह कर्ज़ मजकूर ज़ैद से तहवील हो कर बक्र के वास्ते उस अम्र पर हो जाएगा, क्योंकि बेअ का ताल्लुक इस कर्ज़ से न होगा, इसलिए कि दराहम व दीनार अक़्द में मुतअय्यन नहीं होते हैं, ख्वाह बतरीक़ हों या बतरीक़-ए-ऐन हों, बल्कि ताल्लुक अक़्द ऐसे द्रम व दीनार से होता है जो ज़िम्मा पर साबित होते हैं, पस ऐसा हो गया कि गोया उसने बक्र से यूँ कहा कि अपना गुलाम ज़ैद के हाथ अज़ के इस कर्ज़ के साथ जो उसका मुझ पर आता है फ़रोख़्त कर दे और यह जायज़ है और यही है। ऐसी हालत में यह माल तहवील हो कर बक्र के वास्ते हो जाएगा और इस मसले को 'जामे सगीर' में ज़िक्र किया है और इसके दो हीले ज़िक्र फरमाए हैं, पस एक तो यही है जो हमने बयान किया और दूसरा यह।

جب اس کے قرضہ کے اقرار کر لے پھر خالد مذکور قاضی کے حضور میں حاضر ہو کر اس ماجرے کے جو پہلے گزرا ہے گواہ قائم کرے اور زید کے ساتھ اس کا صلح کرنا مدت مہلت دینا سب باطل کراکے اس مال کو فی الحال اس سے لے لے اور یہ مسئلہ مبسوط میں نہیں پایا جاتا ہے بلکہ امام خصافؒ کے کی جانب سے مستفاد ہوا ہے اور ہمارے بعض مشائخؒ نے فرمایا کہ اس حیلہ میں اس طرح کا اعتراض ہے اور وہ یہ ہے کہ قاضی کو چاہئے تھا کہ زید کو محجور نہ کرتا اس واسطے کہ زید کو محجور کرنے میں عمرو کے حق کا ابطال ہے اس واسطے کہ زید کو گھر و قرض دار حق ادا کرنے اور اس کے بری کرنے سے یا مہلت دینے سے مستحق بہت و تا جیل ہے پس اس حجر کے جائز ہونے میں مطلوب کے حق کا ابطال ہے اور قاضی ایسے موقع پر محجور نہیں کرتا ہے اور شاید خصاف نے اس حکم کو اس مسئلہ سے لیا ہے جس کو امام محمدؒ نے کتاب الحجر کے آخر میں ذکر کیا ہے کہ اگر قاضی نے کسی شخص کو تصرف کی اجازت دی پھر جب اس نے تصرف کیا اور لوگوں سے لین دین قرض کے ادھار کا معاملہ کیا تو وہ مفسد یعنی تباہ کار ہو گیا تو امام محمدؒ کے نزدیک محجور ہو جائے گا اگر چہ قاضی نے ہنوز اس کو محجور نہ کیا ہو اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک بدون قاضی کے محجور کرنے کے محجور نہ ہوگا اور جب قاضی نے اس کو محجور کیا تو محجور ہو جائے گا اور قاضی کو محجور کرنا صحیح ہوگا حالانکہ ایسی صورت میں بھی اس کا قرض دار اس محجور کو ادا کرنے اور اس محجور کے بری کرنے سے بری ہونا چاہئے پس اس کو محجور کرنے میں اس کے مدیون کے حق کا ابطال ہی اور باوجود اس کے اس کو جائز رکھا ہے۔

کتاب الحجر میں ایسی دلیلیں بہت پائی جاتی ہیں پس اس مقام پر بھی ایسا ہی ہونا چاہئے ہے پھر خصاف نے اس کے بعد فرمایا کہ امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ جس کے نام سے یہ مال ہے اس کے

اقرار کرنے کے بعد بھی اس کو اختیار ہے کہ مال مذکور وصول کرے اور اس کا مہلت دینا اور بری کرنا اور ہبہ کرنا اور ہر طرح کا تصرف جو کچھ کرے سب جائز ہے اور اس قول میں امام ابو حنیفہؒ کی خصوصیت اس وجہ سے کی ہے کہ امام اعظمؒ محجور کرنے کو جائز نہیں (۱) جانتے ہیں پس جب اُن کے نزدیک محجور کرنا صحیح نہ ہوا تو محجور کرنے کے بعد بھی ویسا ہی حال رہے گا جیسا محجور کرنے سے پہلے تھا اور قبل محجور کئے جانے کے اس کے تصرفات اس قرضہ اقراری کی بابت جائز تھے اور کتاب الاقرار میں معلوم ہو چکا ہے کہ اگر کسی نے اقرار کیا جو قرضہ اس کا لوگوں پر ہے وہ فلاں شخص کا مال ہے تو اس کا اقرار صحیح ہوگا اور وصول کرنے کا استحقاق اسی مقر کو ہوگا کیونکہ اس قرضہ کا معاملہ اسی مقر نے کیا ہے اور عقد معاملہ قرار دینے والے یعنی حاقہ کو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک یہ اختیار ہوتا ہے کہ وہ مہلت دے اور بری کر دے اور یہ مسئلہ معروف ہے۔ زید کا عمرو پر مال آتا ہے پھر عمرو نے چاہا کہ یہ مال جو زید کا اس پر آتا ہے یہ تحویل ہو کر بکر کا ہو جائے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ عمرو اس شخص بکر سے کہے کہ تو اپنا غلام زید کے ہاتھ عوض اس کے اس ہزار درم قرضہ کے جو زید کا مجھ پر آتا ہے فروخت کر دے پس جب بکر اپنا غلام زید کے ہاتھ عوض اس قرضہ کے جو عمرو پر آتا ہے فروخت کر دے اور زید اس بیع کو بکر سے قبول کر لے گا تو قرضہ تحویل ہو جائے گا یعنی یہ قرضہ مذکورہ زید سے تحویل ہو کر بکر کے واسطے اس عمرو پر ہو جائے گا کیونکہ بیع کا تعلق اس قرضہ سے نہ ہوگا اس واسطے کہ دراہم و دینار عقد میں متعین نہیں ہوتے ہیں خواہ بطریق ہوں یا بطریق عین ہوں بلکہ تعلق عقد ایسے دوم و دینار سے ہوتا ہے جو ذمہ پر ثابت ہوتے ہیں پس ایسا ہو گیا کہ گویا اُس نے بکر سے یوں کہا کہ اپنا غلام زید کے ہاتھ عوض اس قرضہ کے ساتھ جو اس کا مجھ پر آتا ہے فروخت کر دے اور یہ جائز ہے اور یہ ہے ایسی حالت میں یہ مال تحویل ہو کر بکر کے واسطے ہو جائے گا اور اس مسئلہ کو جامع

صغیر میں ذکر کیا ہے اور اس کے دو حیلہ ذکر فرمائے ہیں پس ایک تو یہی ہے جو ہم نے بیان کیا اور دوسرا یہ۔

It is that the debtor instructs 'Amr' to make a settlement with 'Zaid' on his slave in exchange for the debt that is owed to me by him. So when he did this, the property that is upon 'Amr' will belong to 'Bakr'. However, the difference is that in the case of this settlement stratagem (Hila-e-Sulh), he will be entitled to take back the price of the slave. The reason for this is that the settlement occurred upon the slave, not upon the 'settlement substitute', because when the settlement is attributed to a specific object ('Ain), its relation is to that object, not to a 'similar' (Mithl) which became a debt obligated upon the liability. Therefore, if they settled on a debt and then both confirmed to each other that there was no debt upon him, the settlement becomes void. When the settlement occurred upon the slave, the payment of the debt—i.e., the slave—took place. Thus, the debtor became the one who takes the debt of the slave from the payer, and taking the debt of the slave makes the price of the slave obligatory. In the case of the 'sales stratagem' (Hila-e-Bai), the sales contract was not related to the debt itself, but rather to a 'similar' (Mithl) that became a debt obligated upon his liability. Therefore, if the claimant purchased something from the debtor in exchange for his mentioned debt, and then both agreed and confessed that there was no debt upon this debtor, the sale would not be void. Thus, when the situation stood as such, the agent became the one who pays the debt of the ordering debtor from the price of his own slave. He sold the slave for dirhams and then 'offset' (Qisas) its price against the mentioned debt that the buyer (the ordering debtor) owed. So, when such a situation exists, the mentioned agent will take back the price of his slave from the ordering party, and it is like a debt; thus, it is the same here. If the debtor did not want this, but the claimant wanted it, then the stratagem for this is that the creditor should purchase the slave or goods from the owner of the slave or goods in exchange for a few thousand dirhams absolutely, and not say, "out of the thousand dirhams that are upon your such-and-such debtor." Because if he were to say that, it would imply that he made someone the owner of a debt who is not the debtor—meaning he made someone other than the debtor the owner of the debt—and this is not permissible. Therefore, he should purchase it absolutely in exchange for a thousand dirhams, and then have the seller perform an 'offset' (Utrai) of this price against his own debtor; thus, this debt will belong to the seller.

What is the situation if one swears to a duration that is contrary to the customs and traditions of the people? Then, if the debtor did not accept this transfer (Hawala), would it be complete? He replied: No, because there is a difference in

people's habits regarding demanding and claiming. Some demand harshly, and some demand gently. The transfer and offsetting of a claim cannot happen to a third person without his consent. If he wanted a stratagem such that this wealth becomes the seller's without a transfer, the method is what we have already described: the mentioned creditor should acknowledge this debt for the seller and appoint the seller as his agent to collect it, as we described earlier. Then, the owner of the slave should release him from the price of his slave. If the seller (the one to whom the acknowledgement is made, *Muqarr-lahu*) fears that the buyer (the *Muqarr*) might dismiss him from his agency, the stratagem for strengthening this was also described earlier. Furthermore, if he releases the *Muqarr* (the debtor) from the price of his slave, what assurance can he have that the *Muqarr* might say to him, "You are my agent in collecting this debt," and take an oath from him? (If he does), he can swear to it. The stratagem for this is to have the *Muqarr* write a deed of acknowledgement for this debt in his favor, the form of which we described earlier. In this document, he should also write that the claimant (the *Muqarr*) acknowledged, "I filed a claim against this *Muqarr-lahu* before one of the Qadis of Islam, stating that you are my agent in collecting this debt, and I took an oath from him; therefore, after this, no further oath is due upon him regarding this claim." So when he...

यह है कि कर्जदार, 'अमर' को हुक्म करे कि 'जैद' से उस कर्ज के बदले जो उस पर मेरा आता है, अपने इस गुलाम पर सुलह कर ले। तो जब उसने ऐसा किया तो जो माल 'अमर' पर है, वह 'बक्र' के लिए हो जाएगा। लेकिन फर्क यह है कि इस हिले-ए-सुलह की सूरत में गुलाम की कीमत वापस लेने का वह मुस्तहिक होगा। और इसकी वजह यह है कि सुलह का वाक्या इस गुलाम पर हुआ है, 'बदल-ए-सुलह' पर नहीं हुआ है, क्योंकि सुलह जब 'मजाफ बा-ऐन' हुई तो उसका ताल्लुक 'ऐन' से होता है, न कि 'मिसल' से जो कर्ज होकर जिम्मेदारी में वाजिब हुआ हो। इसलिए अगर कर्ज पर सुलह की, फिर दोनों ने एक-दूसरे की तस्दीक की कि उस पर कर्ज न था, तो सुलह बातिल हो जाती है। और जब सुलह गुलाम पर वाके हुई तो अदायगी-ए-कर्ज यानी गुलाम हो गई, तो कर्जदार उस अदा करने वाले से उसके गुलाम का कर्ज लेने वाला हो गया और गुलाम का कर्ज लेना इस गुलाम की कीमत को वाजिब करता है। और हिले-ए-बैय (बिक्री के हिले) की सूरत में 'अकद-ए-बैय' (बिक्री का अनुबंध) 'ब-दीन' (कर्ज से) मुताल्लिक नहीं हुआ, बल्कि 'मिसल' से मुताल्लिक हुआ जो उसके जिम्मे कर्ज वाजिब हुआ था। इसलिए अगर तालिब ने मतलूब से अपने कर्ज-ए-मजकूरा के बदले कोई चीज खरीदी, फिर दोनों ने इत्तेफाक से इकरार किया कि इस मतलूब पर कोई कर्ज न था, तो बिक्री बातिल न होगी। तो जब हालत यह ठहरी, तो मामूर अपने गुलाम के'समन' (कीमत) से उस कर्जदार हुक्म देने वाले का कर्ज अदा करने वाला हो गया। उसने गुलाम को दरहमों के बदले फरोख्त (बिक्री) करके फिर उसकी कीमत को मजकूरा कर्ज का, जो मुश्तरी का कर्जदार हुक्म देने वाले पर था, 'कसास' (बदला/मुजरा) कर दिया। तो जब ऐसी हालत हो, तो मजकूरा मामूर अपने हुक्म देने वाले से अपने गुलाम की कीमत वापस लेगा और वह कर्ज की तरह है, तो ऐसा ही यहाँ भी है। और अगर कर्जदार ने ऐसा न चाहा बल्कि तालिब ने ऐसा चाहा, तो उसका हिला यह है कि कर्जख्वाह (लेनदार), गुलाम या सामान के मालिक से उसका गुलाम या सामान कुछ हजार दरहम के बदले मुतलकन खरीदे और यह न कहे कि 'उन हजार दरहमों में से जो उसके फलां कर्जदार पर हैं', इसलिए कि अगर ऐसा कहेगा तो लाजिम आएगा कि उसने कर्ज का मालिक ऐसे शख्स को बनाया जिस पर कर्ज नहीं है, यानी कर्जदार के सिवा दूसरे को कर्ज का मालिक बना दिया और यह जायज नहीं है। तो वह मुतलकन हजार दरहम के बदले खरीदे, फिर बाए (विक्रेता) को उस कीमत की 'उतराई' (मुजरा) अपने कर्जदार पर कराए, तो यह कर्ज उस बाए का हो जाएगा।

ऐसी मुद्दत का इकरार करना जो लोगों के उर्फ(रिवाज) के खिलाफ हो तो क्या सूरत होगी?
फिर अगर कर्जदार ने इस हवाले को कबूल न किया तो क्या यह मुकम्मल होगा? तो फरमाया कि नहीं, इसलिए कि मुतालबा और तक़ाज़ा करने में लोगों की आदतों में फर्क है। कोई सख्त तक़ाज़ा करता है और कोई आहस्तगी (नरमी) से मुतालबा करता है। और मुतालबा की तहवील और उतराई किसी गैर शख्स के, उसकी रजामंदी के बिना, नहीं हो सकती। तो अगर उसने चाहा कि ऐसा कोई हिला हो कि बिना हवाले के यह माल उस बाए का हो जाए, तो उसकी सूरत वही है जो हमने बयान कर दी कि मजकूरा कर्जख्वाह उस कर्ज का इकरार उस बाए के लिए कर दे और बाए को उसे वसूल करने का वकील बना दे, जैसा कि हमने ऊपर बयान किया है। फिर गुलाम का मालिक उसे अपने गुलाम की कीमत से बरी कर दे। और अगर बाए (मुकर्र-लहु) को यह खौफ हुआ कि शायद यह शख्स मुश्तरी (मुकर्र) मुझको अपनी वकालत से माजूल (बर्खास्त) कर दे, तो उसकी मजबूती की सूरत का हिला भी हमने साबिक (पहले) में बयान कर दिया है। और मजीद यह कि मुकर्र-लहु यानी मुकर्र को अपने गुलाम की कीमत से बरी कर दिया, तो उसको क्या इत्मीनान हो सकता है कि मुकर्र उससे कहे कि तू इस कर्ज के वसूल करने में मेरा वकील है और उससे इस अम्र पर कसम ले, तो यह कसम खा सकता है। तो इसका हिला यह है कि मुकर्र से अपने लिए इस कर्ज का इकरारनामा लिखवाए, जिसकी सूरत हमने पहले बयान कर दी है। और मजीद इस तहरीर में यह भी लिखे कि तालिब यानी मुकर्र ने इकरार किया कि मैंने इस्लाम के काजियों में से एक काजी के सामने इस मुकर्र-लहु पर यह दावा किया था कि तूने इस कर्ज के वसूल करने में मेरा वकील है और मैंने उससे कसम ली थी, फिर इसके बाद इस दावे में मेरे उस पर कसम आयद नहीं है। तो जब उसने...

ہے کہ قرض دار عمدہ نہ کو اس شخص بکر کو حکم کرے کہ زید سے اس قرضہ کے عوض جو اس کا مجھ پر آتا ہے اپنے اس غلام پر صلح کر لے پس جب اس نے ایسا کیا تو جو مال عمرو پر ہے وہ اس بکر کے واسطے ہو جائے گا لیکن فرق یہ ہے کہ اس حیلہ صلح کی صورت میں غلام کی قیمت واپس لینے کا مستحق ہوگا اور اس کی وجہ یہ ہے کہ صلح کا وقوع اس غلام پر ہوا ہے بدل صلح پر نہیں ہوا ہے کیونکہ صلح جب مضاف بعین ہوئی تو اُس کا تعلق بعین ہوتا ہے نہ بمثل جو دین ہو کر ذمہ واجب ہوا واسطے اگر دین پر صلح کی پھر دونوں نے ایک دوسرے کی تصدیق کی کہ اس پر قرضہ نہ تھا تو صلح باطل ہو جاتی ہے اور جب صلح غلام پر واقع ہوئی تو ادائے قرضہ یعنی غلام ہوئی پس قرض دار اس ادا کرنے والے سے اس کے غلام کا قرض لینے والا ہو گیا اور غلام کا قرضہ لینا اس غلام کی قیمت کو واجب کرتا ہے اور حیلہ بیچ کی صورت میں عقد بیع متعلق بدین دین نہیں ہوا بلکہ اس کے مثل سے متعلق ہوا جو اس کے ذمہ دین واجب ہوا ہی واسطے اگر طالب نے مطلوب سے اپنے قرضہ مذکورہ کے عوض کوئی چیز خریدی پھر دونوں نے با تفاق اقرار کیا کہ اس مطلوب پر کچھ قرضہ نہ تھا تو بیع باطل نہ ہوگی پس ہرگاہ حالت یہ ٹھہری تو مامور اپنے غلام کے ثمن کے اس قرض دار حکم دہندہ کا قرضہ ادا کرنے والا ہو گیا اس نے غلام کو درموں کے عوض فروخت کر کے پھر اس کے ثمن کو قرضہ مذکورہ کا جو مشتری کا قرض دار حکم دہندہ پر تھا قصاص کر دیا پس جب ایسی حالت ہو تو مامور مذکور اپنے حکم دہندہ سے اپنے غلام کا ثمن واپس لے گا اور وہ مثل قرضہ کے ہے پس ایسا ہی یہاں بھی ہے اور اگر قرض دار نے ایسا نہ چاہا بلکہ طالب نے ایسا چاہا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ قرض خواہ مالک غلام یا متاع سے اس کا غلام یا متاع بعض ہزار درم کے مطلقاً خریدے اور یہ نہ کہے کہ بعض ان

ہزار درم کے جو اس کے فلاں قرض دار پر ہیں اس واسطے کہ اگر ایسا کہے گا تو لازم آئے گا کہ اُس نے قرضہ کا مالک ایسے شخص کو کیا جس پر قرضہ نہیں ہے یعنی سوائے قرض دار کے دوسرے کو قرضہ کا مالک کر دیا اور یہ جائز نہیں ہے پس وہ مطلقاً ہزار درم کے عوض خریدے پھر بائع کو اس ثمن کی اترائی اپنے قرض دار پر کرائے پس یہ قرضہ اس بائع کا ہو جائے گا۔

ایسی مدت کی اقرار کرنا جو لوگوں کے عرف و رواج کے خلاف ہے تو کیا صورت ہوگی؟ پھر اگر قرض دار نے اس حوالہ کو قبول نہ کیا تو آیا تمام ہوگا تو فرمایا کہ نہیں اس واسطے کہ مطالبہ و تقاضا کرنے میں لوگوں کی عادتوں میں فرق ہے کوئی سخت تقاضا کرتا ہے اور کوئی آہستگی سے مطالبہ کرتا ہے اور مطالبہ کی تحویل واترائی غیر شخص بدون اس کی رضا مندی کے نہیں ہو سکتی ہے پس اگر اس نے چاہا کہ ایسا کوئی حیلہ ہے کہ بدون حوالہ کے یہ مال اس بائع کا ہو جائے تو اس کی صورت وہی ہے جو ہم نے بیان کر دی کہ قرض خواہ مذکور اس قرضہ کا اقرار اس بائع کے واسطے کر دے اور بائع کو اس کے وصول کرنے کا وکیل کر دے جس طرح کہ ہم نے اوپر بیان کیا ہے پھر مالک غلام اس کو اپنے غلام کے ثمن سے بری کر دے اور اگر بائع مقررلہ کو یہ خوف ہوا کہ شاید یہ شخص مشتری مقرر مجھ کو اپنی وکالت سے معزول کر دے تو اس کی مضبوطی کی صورت حیلہ بھی سابق میں ہم نے بیان کر دی ہے اور نیز بات یہ ہے کہ مقرر لہ یعنی مقرر کو اپنے غلام کے ثمن سے بری کر دیا تو اس کو کیا اطمینان ہو سکتا ہے کہ مقراس سے کہے کہ تو اس قرضہ کے وصول کرنے میں میرا وکیل ہے اور اس سے اس امر قسم لے تو یہ کر قسم کھا سکتا ہے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ مقرر سے اپنے واسطے اس قرضہ کے اقرار نامہ لکھوائے جس کی صورت ہم نے پہلے بیان کر دی ہے اور نیز اس تحریر میں یہ بھی لکھے کہ طالب یعنی مقرر نے اقرار کیا کہ میں نے قاضیاں اسلام میں سے ایک قاضی کے سامنے اس مقررلہ پر یہ دعویٰ کیا تھا کہ تو نے اس قرضہ کے وصول کرنے میں میرا وکیل ہے اور میں

نے اس سے قسم لی تھی پھر اس کے بعد اس دعویٰ میں میرے اس پر قسم عائد نہیں ہے۔ پس جب اس نے

If a written statement of confession is prepared in this manner, then the confessor will have no recourse against the beneficiary or the debtor regarding that property. Zaid has a claim against Amr, and Amr requested Zaid to grant him a respite until a known time or to fix installments for its payment, and Zaid agreed. However, Amr feared that Zaid might devise a trick by confessing to someone else regarding this property first and then granting him (Amr) a respite or fixing installments. Therefore, based on the opinion of Imam Abu Yusuf (RA), for his granting a respite or fixing installments to be valid in the opinion of all, the trick is that he should make the claimant, i.e., Zaid, confess that this property has been payable in installments or with a term until a certain period since the time it became obligatory upon Amr. If it is in the form of installment scheduling, he should explicitly state the number of installments, time of payment, etc. The reason for having it written in this way is that scholars have differed on whether a person who is an agent (wakeel) for sale is authorized to grant a respite or fix installments after the sale is concluded. However, everyone has agreed that he has the authority to sell on the condition of deferred payment or installments at the time of the sale. Therefore, he should have him confess in this manner. Thus, Imam Abu Yusuf (RA) has said that after the debt is absolutely proven, granting a respite or fixing installments is not permissible. However, Imam Abu Yusuf (RA) has allowed that one may confess to another that this property became obligatory along with the condition of being payable in installments or by a term. This is similar to the following issue: they said that if there are two joint creditors of a debt, and one creditor wanted to grant a respite for his share and the other refused, then such a respite would not be permissible (1) at all. And if one of them said that this debt became obligatory with a term (2) from the time it became due, and the other denied it, then the respite would be established regarding the share of the confessor. Similarly, in the case of Hadd-e-Qazf (punishment for false accusation), if the punishment becomes obligatory on someone who made an accusation, and the person accused wanted to forgive him, the forgiveness would not be effective. And if the accused confessed in such a way that my claim is void, the punishment would be dropped. Thus, it becomes clear that if a person confesses to the cause of something, the proof will be established in the same way he confessed. And if a person intended to change the cause that has already been proven through his confession, his confession will not be effective. The same applies to our issue here.

Nasb al-A'immah Tahawi (RA) said that all this is in the case where he confessed to a period that is commonly recognized among people. And if he confessed to a period that is against the customs and traditions of people, then according to Imam Abu Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA), this confession of his would not be valid. And this issue is well-known and mentioned in Kitab al-Wakala (Book of Agency), that if the agent for sale sold the commodity on deferred payment, then according to Imam Abu Hanifah (RA), it is valid regardless of the term fixed, and according to the Sahibain (RA), it will be valid only according to the term that is prevalent and known among people. Furthermore, it is also necessary that for the claimant, regarding the debtor, in this manner of guaranteeing, whatever difficulty may arise in this matter, it should be toward this claimant or from the cause by way of confession, secret agreement (Talji'ah), gift, or transfer of ownership, so that the agent's or any action that he took regarding the property in this way...

--- (1) Meaning, in appearance, there is a hidden exchange for the price of the contract. See Kitab al-Minh. (1) Meaning it will not be permissible for anyone's share. 12 (Author) --- (2) Meaning until a certain time. 12

इस तौर से इकरार के इकरारनामा तहरीर कर दिया तो फिर उस मुक़र्रिर के वास्ते उस मुक़र्रिर लह पर और उस क़र्ज़दार पर उस माल की बाबत कोई राह न होगी। ज़ैद का अम्र पर माल आता है, पस अम्र ने ज़ैद से दरख़्वास्त की कि फ़लां वक़्त मालूम तक मुझे इसके अदा करने की मुहलत दे या इसकी क़िस्त मुक़र्रर कर दे और ज़ैद ने इसको मंज़ूर किया मगर अम्र को ख़ौफ़ हुआ कि ऐसा न हो कि ज़ैद इस अम्र में यह हीला निकाले कि इस माल का किसी शख़्स ग़ैर के वास्ते पहले इकरार कर दे फिर मुझे मुहलत दे या क़िस्त मुक़र्रर कर दे। पस बना बर क़ौल इमाम अबू यूसुफ़ (रह) के उसका मुहलत देना या क़िस्त मुक़र्रर करना बिल इत्तेफ़ाक़ सब के नज़दीक सही हो जाए तो उसका हीला यह है कि तालिब यानी ज़ैद से इकरार करावे कि यह माल जब से अम्र पर वाजिब हुआ है तब से इसी तौर से इसकी मियाद अदाएगी फ़लां मुद्दत तक है और अगर इसकी क़िस्त बंदी बतौर क़िस्त बंदी है और क़िस्तों की तादाद वक़्त अदाएगी वग़ैरह सब मुफ़स्सल बयान कर दे और इस तरह तहरीर कराने की वजह यह है कि उलमा ने बाहम इख़्तलाफ़ किया है कि जो शख़्स बेअ (बिक्री) के वास्ते वकील हो वह बेअ तमाम हो जाने के बाद मुहलत देने या क़िस्त बंदी का मुख़्तार है या नहीं है, लेकिन सब ने इस पर इत्तेफ़ाक़ किया है कि उसको यह इख़्तियार है कि बेअ करते वक़्त उधार मियादी स़मन या क़िस्त बंदी के साथ अदा करने की शर्त पर फ़रोख़्त करे। पस चाहिए कि उससे इसी तौर से इकरार करावे चुनांचे इमाम अबू यूसुफ़ (रह) ने फ़रमाया है कि क़र्ज़ मुतलक़न साबित होने के बाद मुहलत देना व क़िस्त मुक़र्रर करना जाइज़ नहीं है और इमाम अबू यूसुफ़ (रह) ने यह जाइज़ रखा है कि दूसरे से यह इकरार करे कि यह माल मियादी या क़िस्त बंदी पर अदा करने के साथ ही वाजिब हुआ है और यह नज़ीर इस मसला ज़ैल की है कि उन्होंने फ़रमाया कि अगर क़र्ज़ के दो क़र्ज़ ख़्वाह शरीक हों पस एक क़र्ज़ ख़्वाह ने अपने हिस्सा के वास्ते मुहलत देनी चाही और दूसरे ने इनकार किया तो ऐसी मुहलत देना बिल्कुल जाइज़ (1) न होगा और अगर दोनों में से एक ने कहा कि यह क़र्ज़ जिस वक़्त वाजिब हुआ है तभी से मियादी वाजिब (2) हुआ है और दूसरे ने उससे इनकार किया तो मुक़र्रिर के हिस्सा के हक़ में मुहलत साबित हो जाएगी। इसी तरह हद्द-ए-क़ज़फ़ की सूरत में अगर हद्द-ए-क़ज़फ़ किसी तोहमत लगाने वाले पर वाजिब हुई फिर जिसको तोहमत लगाई है उसने चाहा कि उसको मुआफ़ कर दे तो मुआफ़ करना कुछ कार आमद न होगा और अगर तोहमत ज़दा ने इस तरह इकरार किया कि मैं अपने दावे में बतल (बातिल) तो हद्द साक़ित हो जाएगी। पस इससे ज़ाहिर हुआ कि अगर किसी शख़्स ने किसी चीज़ के सबब का इकरार किया तो उसका सुबूत इसी तौर से

होगा जिस तरह उसने इकरार किया है और अगर किसी शख़्स ने अपने इकरार से किसी सबब के बदल डालने का जो साबित हो चुका है क़स्द किया तो उसका इकरार कार आमद न होगा। पस ऐसा ही हमारे इस मसला में है।

नसब अल-आइम्मा तहावी (रह) ने फ़रमाया कि यह सब इस सूरत में है कि जब उसने ऐसी मुद्दत का इकरार किया जो लोगों में मुतारिफ़ है और अगर उसने ऐसी मुद्दत का इकरार किया जो लोगों के उर्फ़ व रिवाज़ के ख़िलाफ़ है तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह) व इमाम मुहम्मद (रह) के नज़दीक उसका यह इकरार सही न होगा और यह मसला किताब अल-वकाला में मज़कूर मारूफ़ है कि वकील-ए-बेअ ने अगर मबीअ को मियादी उधार फ़रोख़्त किया तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह) के नज़दीक सही है चाहे जैसी मियादी क़रार दी हो और साहिबैन (रह) के नज़दीक वैसी ही मियादी होगी जैसी लोगों में राइज व मारूफ़ है और नीज़ यह भी चाहिए कि तालिब उस मतलूब के वास्ते इस तरह ज़मानत करने के इस मतलूब को जो कुछ इस मामला में वर्क पेश आए उस तालिब की जानिब या सबब से बतरीक़ इकरार व तल्जीअ लह व हिबा व तमलीक, तो वकील के या किसी तसर्रुफ़ की वजह से जो उसने माल में इस तरह

--- (1) यानी ज़ाहिर में अक़द की क़ीमत का ख़ुफ़िया मुआवज़ा होता है किताब अल-मिन्ह देखो (1) यानी किसी के हिस्सा में जाइज़ न होगा 12 मिनहू --- (2) यानी फ़लां वक़्त तक 12

اس طور سے اقرار کے اقرار نامہ تحریر کر دیا تو پھر اس مقرر کے واسطے اس مقررلہ پر اور اس قرض دار پر اس مال کی بابت کوئی راہ نہ ہوگی۔ زید کا عمرو پر مال آتا ہے پس عمرو نے زید سے درخواست کی کہ فلاں وقت معلوم تک مجھے اس کے ادا کرنے کی مہلت دے یا اس کی قسط مقرر کر دے اور زید نے اس کو منظور کیا مگر عمرو کو خوف ہوا کہ ایسا نہ ہو کہ زید اس امر میں یہ حیلہ نکالے کہ اس مال کا کسی شخص غیر کے واسطے پہلے اقرار کر دے پھر مجھے مہلت دے یا قسط مقرر کر دے پس بنا بر قول امام ابویوسفؒ کے اس کا مہلت دینا یا قسط مقرر کرنا بالاتفاق سب کے نزدیک صحیح ہو جائے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ طالب یعنی زید سے اقرار کراوے کہ یہ مال جب سے عمرو پر واجب ہوا ہے تب سے اسی طور سے اس کی میعاد ادائی فلاں مدت تک ہے اور اگر اس کی قسط بندی بہ طور قسط بندی ہے اور قسطوں کی تعداد وقت ادائی وغیرہ سب مفصل بیان کر دے اور اس طرح تحریر کرانے کی وجہ یہ ہے کہ علماء نے باہم اختلاف کیا ہے کہ جو شخص بیچ کے واسطے وکیل ہو وہ بیچ تمام ہو جانے کے بعد مہلت دینے یا قسط بندی کا مختار ہے یا نہیں ہے لیکن سب نے اس پر اتفاق کیا ہے کہ اس کو یہ اختیار ہے کہ بیچ کرتے وقت ادھار میعادی ثمن یا قسط بندی کے ساتھ ادا کرنے کی شرط پر فروخت کرے۔ پس چاہئے کہ اس سے اسی طور سے اقرار کراوے چنانچہ امام ابویوسفؒ نے فرمایا ہے کہ قرضہ مطلقا ثابت ہونے کے بعد مہلت دینا و قسط مقرر کرنا جائز نہیں ہے اور امام ابویوسفؒ نے یہ جائز رکھا ہے کہ دوسرے سے یہ اقرار کرے کہ یہ مال میعادی یا قسط بندی پر ادا کرنے کے ساتھ ہی واجب ہوا ہے اور یہ نظیر اس مسئلہ ذیل کی ہے کہ انہوں نے فرمایا کہ اگر قرضہ کے دو قرض خواہ شریک ہوں پس ایک قرض خواہ نے اپنے حصہ کے واسطے مہلت دینی چاہی اور دوسرے

نے انکار کیا تو ایسی مہلت دینا بالکل جائز (۱) نہ ہوگا اور اگر دونوں میں سے ایک نے کہا کہ یہ قرضہ جس وقت واجب ہوا ہے تبھی سے میعادی واجب (۲) ہوا ہے اور دوسرے نے اس سے انکار کیا تو مقرر کے حصہ کے حق میں مہلت ثابت ہو جائے گی اسی طرح حد القذف کی صورت میں اگر حد قذف کسی تہمت لگانے والے پر واجب ہوئی پھر جس کو تہمت لگائی ہے اس نے چاہا کہ اس کو معاف کر دے تو معاف کرنا کچھ کار آمد نہ ہوگا اور اگر تہمت زدہ نے اس طرح اقرار کیا کہ میں اپنے دعویٰ میں بطل تو حد ساقط ہو جائے گی پس اس سے ظاہر ہوا کہ اگر کسی شخص نے کسی چیز کے سبب کا اقرار کیا تو اس کا ثبوت اسی طور سے ہو گا۔ جس طرح اس نے اقرار کیا ہے اور اگر کسی شخص نے اپنے اقرار سے کسی سبب کے بدل ڈالنے کا جو ثابت ہو چکا ہے قصد کیا تو اس کا اقرار کار آمد نہ ہو گا پس ایسا ہی ہمارے اس مسئلہ میں ہے۔

نسب الا ئمہ طحطاویؒ نے فرمایا کہ یہ سب اس صورت میں ہے کہ جب اس نے ایسی مدت کا اقرار کیا جو لوگوں میں متعارف ہے اور اگر اس نے ایسی مدت کا اقرار کیا جو لوگوں کے عرف و رواج کے خلاف ہے تو امام ابویوسفؒ و امام محمدؒ کے نزدیک اس کا یہ اقرار صحیح نہ ہوگا اور یہ مسئلہ کتاب الوکالہ میں مذکور معروف ہے کہ وکیل بیع نے اگر مبیع کو میعادی ادھار فروخت کیا تو امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک صحیح ہے چاہے جیسی میعادی قرار دی ہو اور صاحبینؒ کے نزدیک ویسی ہی میعادی ہوگی جیسی لوگوں میں رائج و معروف ہے اور نیز یہ بھی چاہئے کہ طالب اس مطلوب کے واسطے اس طرح ضمانت کرنے کے اس مطلوب کو جو کچھ اس معاملہ میں ورک پیش آئے اس طالب کی جانب یا سبب سے بطریق اقرار وتلجیء لہ و ہبہ و تملیک، تو وکیل کے یا کسی تصرف کی وجہ سے جو اس نے مال میں اس طرح

--- (۱) یعنی ظاہر میں عقد فی قیمت کا خفیہ مواضہ ہوتا ہے کتاب المنح دیکھو (۱) یعنی کسی کے حصہ میں جائز نہ ہوگا ۱۲ منہ --- (۲) یعنی فلاں وقت تک ۱۲

Kitab al-Hiyal (Book of Legal Devices), Page 330 If the time-bound respite for the claimant (creditor), to which he is entitled, expires, then this surety (guarantor) is responsible to free the object from him, and whatever becomes obligatory upon him, he will return it. If both have devised such a plan, and then a third party comes for whom this guarantor had acknowledged the wealth before giving the respite to the claimant, and he demands the wealth from the claimant and denies the respite, then according to Imam Abu Yusuf, the respite will not be established. However, the claimant will have the right to recourse against the guarantor for that which he stood surety for, because he had guaranteed that he would be responsible for any liability that might arise. Thus, when the liability fell upon him, the claimant will recourse to him. The guarantor will then either release the object or provide him with such an amount that it remains a debt upon the claimant in installments until the aforementioned term.

Zaid has a claim against Amr; then Amr died, and his heir requested Zaid to grant a respite for this wealth until a certain time. It was stated that this respite is invalid. Shams al-A'immah al-Halwani stated that this issue is derived from Imam al-Khasaf and is not mentioned in the *Mabsut*. However, it is mentioned in *Mabsut* that if the debtor dies, the term expires upon his death, and the debt becomes immediately due. In this context, the Hadith of Zaid ibn Thabit al-Ansari (may Allah be pleased with him) is cited, though this specific scenario is not mentioned there. Al-Khasaf stated that the term of the debt would not be established for the heir because the debt was not upon him; thus, how could a term be established for him? Even if a term were to be established, would it be for the deceased or for the debt itself? It cannot be established for the deceased because the debt was discharged from his liability upon his death. How, then, could a term be established for him after his death? And it is not permissible for a respite to be established for the wealth because it is *'ayn* (tangible asset), and tangible assets do not accept terms. This is why we said that a time-bound respite will not be established.

Some of our scholars have stated that what is mentioned in the book is the opinion of Imam Muhammad, and according to the opinion of Imam Abu Yusuf, the respite should be established. They cite the following issue as the basis for this: if the creditor of the deceased acquitted the deceased from his debt and the heir rejected it, the heir's rejection would not cause any disruption according to Imam Muhammad, as the debt is not upon him. According to Imam Abu Yusuf, however, the rejection would cause a disruption, as the demand for the debt is now upon him

(the heir). So, when his rejection caused a disruption and an acknowledgment was made as if the debt were upon him, the term would also be effective for him, and thus a term would be established for him. Our scholars have said as much, but the correct view is that what is mentioned in the book is a consensus (1) ruling.

Then, when the term is not established for the heir, what is the device (hiyal)? It is said that the device is for the heir to acknowledge: "During the lifetime of the deceased, I stood surety for this wealth to this creditor in such a way that I am the guarantor for its payment until such a time." And the mentioned creditor should acknowledge that this wealth was time-bound upon the deceased and his guarantor until that specific period. Furthermore, the creditor should also acknowledge that this heir has not received any of the deceased's wealth. When such an acknowledgment is found from both parties, in such a state, this wealth remains a time-bound debt upon the heir. This is because, even though the term lapsed for the principal (the deceased) due to his death, it does not lapse for the guarantor. Thus, the debt remains time-bound for the heir. This is what is stated in *Zahir al-Riwayah*. The statement in the book that the creditor should acknowledge that the heir did not receive any of the deceased's wealth is because the debt upon the principal, due to his death...

کتاب الحیل (چالاکیوں کی کتاب) صفحہ 330 جس شخص سے اس مطلوب (قرض خواہ) کی میعادی مہلت، جس کا وہ حقدار ہے، ختم ہو جائے تو یہ طالب (ضامن) اس کا ضامن ہے کہ وہ اس مطلوب کو اس سے رہائی دلائے گا، اور جو کچھ اس پر لازم آئے گا، وہ اس مطلوب کو واپس کر دے گا۔ پس اگر دونوں نے اس طرح حیلہ کر لیا، پھر کوئی تیسرا شخص آ گیا جس کے لیے اس طالب نے اس مطلوب کو مہلت دینے سے پہلے اس مال کا اقرار کیا ہے، پھر اس نے مطلوب سے مال کا مطالبہ کیا اور مہلت دینے میں اس کی تکذیب کی، تو امام ابو یوسف کے مطابق مہلت ثابت نہیں ہوگی، لیکن مطلوب کو یہ حق حاصل ہوگا کہ وہ طالب سے اس چیز کے بدلے جس کا وہ ضامن ہوا ہے، رجوع کرے۔ اس لیے کہ اس نے ضمانت لی تھی کہ جو کچھ اس پر ذمہ داری آئے گی، میں اس کا ضامن ہوں۔ پس جب اس پر ذمہ داری پڑی تو مطلوب اس سے رجوع کرے گا۔ پھر یا تو طالب اسے چھڑا لے گا یا اس قدر مال اسے دے دے گا کہ وہ مطلوب پر مذکورہ میعاد تک قسطوں میں قرض باقی رہے گا۔

زید کا عمرو پر مال آتا ہے، پھر عمرو مر گیا اور اس کے وارث نے زید سے درخواست کی کہ اس مال کے لیے فلاں وقت تک مہلت دے دو۔ تو فرمایا گیا کہ یہ مہلت ناجائز ہے۔ شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا کہ یہ مسئلہ امام خصاف سے لیا گیا ہے اور اس کا ذکر مبسوط" میں نہیں ہے۔ لیکن مبسوط میں اس قدر مذکور ہے کہ اگر قرض دار مر گیا تو" اس کے مرتے ہی میعاد ختم ہو جائے گی اور قرضہ فوراً واجب الادا ہو جائے گا۔ اس میں حضرت زید بن ثابت انصاری رضی اللہ عنہ کی حدیث نقل کی گئی ہے، اور اس صورت کو وہاں ذکر نہیں کیا گیا ہے۔ خصاف نے فرمایا کہ وارث کے حق میں قرض کی میعاد ثابت نہیں ہوگی، اس لیے کہ قرض اس پر نہیں تھا۔ تو اس کے حق میں میعاد کیسے ثابت ہوگی؟ پھر اس کے بعد اگر میعاد ثابت ہو تو کیا میت کے حق میں ہوگی یا قرض کے مال میں؟ لیکن میت کے حق میں ثابت نہیں ہو سکتی کیونکہ اس کی موت سے قرضہ اس کے ذمہ سے ساقط ہو گیا ہے۔ تو اس کی موت کے بعد اس کے حق میں ابتداً میعاد کیسے ثابت ہوگی؟" اور مال کے حق میں بھی مہلت ثابت ہونا جائز نہیں ہے کیونکہ وہ "عین ہے، اور اعیان میعاد قبول نہیں کرتے۔ اسی لیے ہم نے کہا کہ میعادی مہلت (ٹھوس مال) ثابت نہیں ہوگی۔

ہمارے بعض مشائخ نے فرمایا ہے کہ جو کتاب میں مذکور ہے وہ امام محمد کا قول ہے، اور امام ابو یوسف کے قول کے مطابق مہلت ثابت ہونی چاہیے۔ اس کا مرجع انہوں نے درج ذیل مسئلہ قرار دیا ہے: اگر قرض خواہ میت نے میت کو اپنے قرض سے بری کر دیا اور وارث نے اسے رد کر دیا، تو وارث کا رد کرنا امام محمد کے نزدیک کسی خلل کا باعث نہیں ہوگا، کیونکہ قرض اس پر نہیں ہے۔ جبکہ امام ابو یوسف کے نزدیک اس کا رد کرنا خلل کا باعث ہوگا، کیونکہ قرض کا مطالبہ اب اسی (وارث) سے ہے۔ پس جب اس کا رد کرنا خلل کا باعث ہوا اور ایسا اقرار کیا گیا گویا قرض اسی پر ہے، تو میعاد بھی اس کے حق میں کارآمد ہوگی۔ چنانچہ اس کے حق میں میعاد ثابت ہوگی۔ ہمارے مشائخ نے ایسا ہی فرمایا ہے، لیکن صحیح یہ ہے کہ کتاب میں جو مذکور ہے وہ اتفاقی (1) حکم ہے۔

پھر جب وارث کے حق میں میعاد ثابت نہیں ہوگی تو اس کا حیلہ کیا ہے؟ فرمایا کہ اس کا حیلہ یہ ہے کہ وارث یہ اقرار کرے کہ میں نے میت کی زندگی میں اس قرض خواہ کے لیے اس مال کی ضمانت اس طرح لی تھی کہ فلاں وقت تک اس کی ادائیگی کا میں ضامن ہوں۔ اور مذکورہ قرض خواہ یہ اقرار کرے کہ یہ مال اس میت پر اور اس کے کفیل پر فلاں مدت تک میعادی تھا۔ نیز قرض خواہ یہ بھی اقرار کرے کہ اس وارث کو میت کا کچھ مال نہیں ملا ہے۔ پس جب دونوں کا اس طرح اقرار پایا جائے تو ایسی حالت میں یہ مال اس وارث پر میعادی قرض رہے گا۔ یہ اس لیے کہ میعادی مدت اگرچہ اصل (میت) کے حق میں اس کی موت کی وجہ سے ساقط ہو گئی، لیکن کفیل کے حق میں ساقط نہیں ہوگی۔ پس وارث کے حق میں قرض میعادی ہی رہے گا۔ "ظاہر الروایۃ" میں بھی ایسا ہی مذکور ہے۔ اور کتاب میں جو یہ کہا گیا ہے کہ قرض خواہ یہ اقرار کرے کہ وارث کو میت کا مال نہیں ملا، اس کی وجہ یہ ہے کہ اصل (میت) پر یہ قرض اس کی موت کی وجہ سے...

کتاب الحیل ۳۳۰ کیا ہو جس سے اس مطلوب کی مہلت میعادی جس کا وہ مستحق ہوا ہے باطل ہوتی ہو تو یہ طالب اس کا ضامن ہے کہ اس مطلوب کو اس سے خلاص کرائے گا جو کچھ اس پر لازم آئے گا وہ اس مطلوب کو واپس دے گا پس اگر دونوں نے اس طرح حیلہ کر لیا پھر ایک شخص ثالث آ گیا جس کے واسطے اس طالب نے اس مطلوب کو مہلت دینے سے پہلے اس مال کا اقرار کیا ہے پس اس نے مطلوب سے مال کا مواخذہ کیا اور مہلت دینے میں اُس کی تکذیب کی تو امام ابو یوسف کے موافق مہلت ثابت نہ ہو گی لیکن مطلوب کو یہ استحقاق حاصل ہو گا کہ وہ طالب سے اس چیز کے واسطے جس کا وہ ضامن ہوا ہے رجوع کرے اس واسطے کہ اُس نے ضمانت کر لی تھی کہ جو کچھ اس کو درک لاحق ہو گا اس کا میں ضامن ہوں پس اُس کو درک لاحق ہوا پس مطلوب اس سے رجوع کرے گا پھر یا تو طالب اُس کو چھڑائے گا یا جو کچھ اس کے واسطے ضمانت کی ہے اس قدر مال اس کو دے دے گا کہ وہ مطلوب پر تا میعاد مذکور قسط ہائے مقررہ قرضہ رہے گا زید کا عمرو پر مال آتا ہے پھر عمرو مر گیا اور اس کے وارث نے زید سے درخواست کی کہ تو اس مال کے واسطے فلاں وقت تک مہلت دے دے تو فرمایا کہ یہ مہلت نا جائز ہے اور شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا کہ یہ مسئلہ امام خصاف کی جانب سے مستفاد ہے اور اس کا ذکر مبسوط میں نہیں ہے لیکن مبسوط میں اس قدر مذکور ہے کہ اگر قرض دار مر گیا تو اس کے مرتے ہی میعاد جاتی رہے گی اور قرضہ فی الحال واجب الادا ہو جائے گا اور اس میں حضرت زید بن ثابت انصاری رضی اللہ عنہ کی حدیث نقل فرمائی ہے اور اس صورت کو اس مقام پر ذکر نہیں فرمایا ہے اور خصاف نے فرمایا کہ وارث کے حق میں قرضہ کی میعاد جو مقرر تھی ثابت نہ ہو گی اس واسطے کہ قرضہ اس پر نہ تھا پس اس کے حق میں میعاد بھی ثابت نہ ہو گی پھر اس کے بعد اگر میعاد ثابت ہو تو میت کے واسطے ثابت ہو گی یا مال قرضہ کے حق میں ثابت

ہو گی لیکن میت کے حق میں ثابت نہیں ہو سکتی ہے کہ اس کی موت سے قرضہ اس کے ذمہ سے ساقط ہو گیا پس اس کی موت کے بعد اس کے حق میں ابتداء کیونکر میعاد ثابت ہو گی اور مال کے حق میں بھی مہلت ثابت ہونا جائز نہیں ہے اس واسطے کہ وہ عین ہے اور اعیان میعادوں کو قبول نہیں کرتے ہیں اسی واسطے ہم نے کہا ہے کہ مہلت میعادی ثابت نہ ہوگی۔

ہمارے بعض مشائخ نے فرمایا ہے کہ جو کتاب میں مذکور ہے یہ امام محمد کا قول ہے اور بنا بر قول امام ابو یوسف کے مہلت ثابت ہونی چاہیے اور اس کا مرجع انہوں نے مسئلہ ذیل قرار دیا ہے اور وہ یہ ہے کہ قرض خواہ میت نے اگر میت کو اپنے قرضہ سے بری کر دیا اور وارث نے اس کو رد کر دیا تو وارث کا رد کرنا امام محمد کے نزدیک کام میں کچھ خلل انداز نہ ہو گا اس واسطے کہ قرضہ اس پر نہیں ہے اور امام ابو یوسف کے نزدیک اس کا رد کرنا خلل انداز ہو گا اس واسطے کہ قرضہ کا مطالبہ اب اُسی سے ہے پس جب کہ اس کا رد کرنا خلل انداز ہوا اور ایسا اقرار دیا گیا کہ گویا قرضہ اسی پر ہے تو میعاد بھی اس کے حق میں کارآمد ہو گی پس اس کے واسطے میعاد ثابت ہو گی پس ایسا ہی ان مشائخ نے فرمایا ہے لیکن صحیح یہ ہے کہ جو کتاب میں مذکور ہے وہ اتفاقی (1) حکم ہے۔ پھر جب کہ وارث کے حق میں میعاد ثابت نہ ہوگی تو اس کا حیلہ کیا ہے تو فرمایا کہ اس کا حیلہ یہ ہے کہ وارث یہ اقرار کرے کہ میں نے میت کی زندگی میں میت کی طرف سے اس قرض خواہ کے واسطے اس مال کی ضمانت اس طور سے کر لی تھی کہ فلاں وقت کی میعاد تک اس کی ادائیگی کا میں ضامن ہوں اور قرض خواہ مذکور یہ اقرار کرے کہ یہ مال اس میت پر اور اُس کے کفیل پر فلاں مدت تک میعادی تھا اور نیز قرض خواہ مذکور یہ بھی اقرار کرے کہ اس وارث کو مال میت کچھ نہیں ملا ہے پس جب اس طرح اقرار دونوں کا پایا گیا تو ایسی حالت میں یہ مال مذکور اس وارث پر میعادی ادھار ہے گا اور یہ اس واسطے ہوا کہ مدت میعادی اگر چہ اصل کے حق میں اس کی موت کی وجہ سے ساقط ہو گئی ہے لیکن کفیل کے حق

میں ساقط نہ ہو گی پس وارث کے حق میں میعادی قرضہ رہے گا ایسا ہی ظاہر الروایۃ میں مذکور ہے اور یہ جو کتاب میں فرمایا ہے کہ قرض خواہ اس امر کا اقرار کرے کہ اس وارث کو مال میت کچھ نہیں ملا ہے وہ اس واسطے ہے کہ اصل پر یہ قرضہ بسبب اس کی موت کے

...currently became payable, therefore he has the authority to have his property sold and recover it from wherever he finds it. He made a confession in this manner so that he cannot revert [back to claim] from the heir; and it is also stated in the book that he should not confess by saying that this deceased died as an insolvent debtor and that the heir stood surety on his behalf afterward, because it is the school of thought of Imam-e-Azam (may Allah be pleased with him) that standing surety for a debt on behalf of an insolvent person is not valid. Therefore, in order to avoid this statement, he should confess in the manner we have described; this is written in *Zakhira*.

Seventeenth Chapter ★ Regarding Rentals (Ijara)

In the fundamentals of rentals, Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that if Zayd rented a bathhouse from Amr, and the owner of the bathhouse, Amr, stipulated that Zayd must repair the bathhouse, the rental agreement would be invalid (*fasid*) because the amount of repair would be included in the rent, yet it remains unknown (*majhul*). If he desires a legal device (*hila*) for this, the device is to estimate the expected cost of the repair, increase the rent by that amount, and then Amr instructs him to spend that amount of the rent on the repair. For instance, if the rent is ten dirhams and the necessary cost of repair is also ten dirhams, the owner of the bathhouse should rent it out for twenty dirhams and then instruct him to spend ten dirhams of that on its repair. Thus, the renter (*mutajir*) becomes an agent (*wakil*) on his behalf to repair his bathhouse using his own money, and this is known; therefore, it will be valid. Some scholars stated that this device is correct according to the opinion of the two disciples (*Sahibayn*), but is not correct according to the opinion of Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him). This is because the rent is a debt, and he has been ordered to spend it on something unknown, which is a barrier to validity. According to the opinion of Imam-e-Azam, repair and rent are barriers to the validity of agency, just as if the creditor had said, "Give what is owed to me for the advance sale (*salam*) of such-and-such item," or said, "Buy such-and-such item for me in exchange for what is owed to me." Some scholars stated that this is not the case; rather, this device is unanimously correct according to everyone's opinion. However, there is a mutual disagreement regarding what the reason for validity is, not that the rent was not yet due at the time of appointing the agent, which would imply he ordered the spending of debt on an unknown item, which is a barrier to validity. Don't you see that if he appoints him as an agent for this matter before the rental agreement, the agency is valid? Therefore, it is valid for the reason we have stated. This is contrary to the issue of *salam*, where the debt was already due at the time of

agency; so when he appointed him as an agent for this matter without specifying the receiver (*muslim ilayh*), he effectively appointed him to spend the debt he owed on an unknown matter, which is not valid, just as it is not valid to say, "Give what is owed to me to someone." The aforementioned issue is contrary to this, to the extent that if the rent were due at the time of appointing the agent, it would not be valid according to the opinion of Imam-e-Azam, unless he specified the bricks and the sellers of the materials, as in the case of *salam*. Some have said that Imam-e-Azam does not forbid appointing an agent to spend a debt only when the object of expenditure (*mahal-e-sarf*) is unknown; if it is known, he does not deem it invalid. Don't you see that if someone rents a horse from another, and the owner (*mujir*) appoints the renter (*mutajir*) as an agent to spend a portion of that rent on the fodder and food for that animal or slave, it is valid because the object of expenditure—the horse or the slave—is known. In this case as well, the object of expenditure, namely the repair...

फिलहाल वाजिब-उल-अदा हो गया, पस उसको इख्तियार हुआ कि उसका माल फरोख्त करा दे और जहां कहीं पाए वसूल कर ले। पस इससे इस तरह का इकरार कर लिया ताकि वह वारिस से रुजू (वापस दावा) न कर सके और नीज़ किताब में फरमाया कि यूं इकरार न करे कि यह मय्यत (मृतक) कर्जदार मुफलिस मर गया और वारिस ने इसके बाद उसकी तरफ से जमानत की थी, क्योंकि इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह का मज़हब यह है कि मुफलिस की तरफ से कर्ज़ की कफालत करना सही नहीं है, पस इस कौल (कथन) से एतराज़ (बचने) होने के वास्ते इसी तौर से इकरार करे, जिस तरह हमने बयान किया है, यह ज़खीरा में लिखा है।

सत्रहवीं فصل ★ इजारत (किरायेदारी) के बयान में

इमाम मोहम्मद रहमतुल्लाह अलैह ने इजारत की असल में फरमाया कि ज़ैद ने अम्र से एक हमाम (स्नानागार) किराये पर लिया और मालिक-ए-हमाम अम्र ने ज़ैद के जिम्मे हमाम की मरम्मत की शर्त लगाई, तो इजारा फासिद (अमान्य) होगा, इस वास्ते कि मिकदार-ए-मरम्मत दाखिल-ए-उजरत (किराये का हिस्सा) होगी, हालाँकि वह मजहूल (अज्ञात) है। पस अगर इसके वास्ते हिला (उपाय) चाहा तो इसका हिला यह है कि देखना चाहिए कि मरम्मत में किस कदर खर्च होगा, पस इसका अंदाजा करके यह मिकदार अदायगी-ए-उजरत में बढ़ाए, फिर अम्र उसको हुक्म दे कि उजरत में से इस कदर माल इसकी मरम्मत में खर्च करे। चुनांचे अगर किराये की मिकदार दस दिरहम हो और मरम्मत के वास्ते खर्च की मिकदार ज़रूरी भी मसलन दस दिरहम हो, तो मालिक-ए-हमाम उसको बीस दिरहम के एवज इजारे पर दे, फिर उसको हुक्म करे कि इसमें से दस दिरहम इसकी मरम्मत में खर्च करे। पस मुताजिर (किरायेदार) उसकी तरफ से उसके हमाम की मरम्मत उसके माल से करने का वकील हो जाएगा और यह मालूम है, पस जायज़ होगा। और बाज़ मशाइख ने फरमाया कि यह हिला ब-ना (आधारित) कौल-ए-साहबैन (र.अ.) के ठीक है और ब-ना कौल-ए-इमाम-ए-आज़म (र.अ.) के ठीक नहीं है। इस वास्ते कि उजरत कर्ज़ा है, हालाँकि उसको एक मजहूल चीज़ में खर्च करने का हुक्म किया है और यह माने-ए-जवाज़ (जायज़ होने में बाधा) है, इस वास्ते कि मरम्मत व उजरत इमाम-ए-आज़म (र.अ.) के कौल पर माने-ए-जवाज़-ए-वकालत है, जैसे कि अगर (कर्जदाता) ने कहा कि जो मेरा (कर्ज़) हाथ पर है, उसको फलां चीज़ की बै-ए-सلم (पेशगी खरीद) में दे दे या कहा कि मेरे वास्ते फलां चीज़ ब-एवज उसके जो मेरा हाथ पर है, खरीद दे। और बाज़ मशाइख ने फरमाया कि ऐसा नहीं है, बल्कि यह हिला बिला इत्तिफाक सबके कौल के मुवाफिक ठीक है, लेकिन बाहम इसमें इख्तिलाफ किया गया कि वजह-ए-जवाज़ क्या, न कि यह कि वकील करने के वक्त उजरत

वाजिब न थी, ताकि यह लाज़िम आए कि उसने मजहूल चीज़ में कर्ज़े के खर्च करने का हुक्म दिया है, जो कि जवाज़ से माने है। क्या तू नहीं देखता है कि अगर उसको कब्ल-ए-इजारा (किराये से पहले) इस अम्र का वकील करे तो वकालत जायज़ है, पस इसी वजह से जायज़ है जो हमने बयान कर दी है। ब-खिलाफ मसला-ए-सلم के कि इस सूरत में वक्त-ए-वकालत के कर्ज़ा वाजिब था, पस जब उसने अब इस अम्र के वास्ते वकील किया और मुसलिम इलैया (जिसके पास माल जमा है) को मुअय्यन (निश्चित) न किया, तो उसको इस अम्र का वकील किया कि जो कर्ज़ा उस पर वाजिब है, उसको मजहूल की जानिब खर्च करे और यह जायज़ नहीं है, जैसे कि जो मेरा हाथ पर है, उसको किसी को दे दे तो यह जायज़ नहीं है। और इस मसला-ए-मज़कूर-ए-बाला में इसके बर-खिलाफ है, हत्ता कि अगर वक्त-ए-वकील करने के उजरत वाजिब होती तो ब-ना कौल-ए-इमाम-ए-आज़म (र.अ.) के जायज़ न होती ता-आँ-के वह ईंटों व फरोशंदा-ए-आलात (सामान बेचने वालों) को मुअय्यन न करता, जैसे कि मसला-ए-सلم में है। और बाज़ों ने कहा कि इमाम-ए-आज़म (र.अ.) कर्ज़ा खर्च करने का वकील करना तभी नहीं कहते हैं कि जब वह चीज़ जिसकी तरफ खर्च किया जाए यानी महल-ए-सर्फ़ मजहूल हो, और अगर मालूम हो तो ना-जायज़ नहीं फरमाते हैं। क्या तू नहीं देखता है कि अगर किसी ने दूसरे से एक घोड़ा किराये पर लिया और मौजिर (मालिक) ने मुताजिर (किरायेदार) को वकील किया कि इस उजरत में से इस कदर इस जानवर या ग़ुलाम के दाना व खुराक में खर्च करे, तो जायज़ है, इस वास्ते कि महल-ए-सर्फ़ यानी घोड़ा या ग़ुलाम मालूम है और इस सूरत में भी महल-ए-सर्फ़ यानी मरम्मत...

فی الحال واجب الادا ہو گیا پس اس کو اختیار ہوا کہ اس کا مال فروخت کرادے اور جہاں کہیں پائے وصول کر لے۔ پس اس سے اس طرح کا اقرار کر لیا تاکہ وہ وارث سے رجوع (۱) نہ کر سکے اور نیز کتاب میں فرمایا کہ یوں اقرار نہ کرے کہ یہ میت قرض دار مفلس مر گیا اور وارث نے اس کے بعد اس کی طرف سے ضمانت کی تھی کیونکہ امام اعظم رحمتہ اللہ تعالیٰ کا مذہب یہ ہے کہ مفلس کی طرف سے قرض کی کفالت کرنا صحیح نہیں ہے پس اس قول سے احتراز ہونے کے واسطے اسی طور سے اقرار کرے، جس طرح ہم نے بیان کیا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

سترہویں فصل ★ اجارات کے بیان میں

امام محمدؒ نے اجارات اصل میں فرمایا کہ زید نے عمرو سے ایک حمام کرایہ پر لیا اور مالک حمام عمرو نے زید کے ذمہ حمام کی مرمت کی شرط لگائی تو اجارہ فاسد ہو گا اس واسطے کہ مقدار مرمت داخل اجرت ہوگی حالانکہ وہ مجہول ہے پس اگر اس کے واسطے حیلہ چاہا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ دیکھنا چاہئے کہ مرمت میں کس قدر خرچ ہوگا پس اس کا اندازہ کرکے یہ مقدار ادائیگی اجرت میں بڑھائے پھر عمرو اُس کو حکم دے کہ اجرت میں سے اس قدر مال اس کی مرمت میں خرچ کرے چنانچہ اگر کرایہ کی مقدار دس درم ہو اور مرمت کے واسطے خرچ کی مقدار ضروری بھی مثلاً دس درم ہو تو مالک حمام اس کو میں درم کے عوض اجارہ پر دے پھر اُس کو حکم کرے کہ اس میں سے دس درم اس کی مرمت میں خرچ کرے پس متاجر اُس کی طرف سے اس کے حمام کی مرمت اس کے مال سے کرنے کا وکیل ہو جائے گا اور یہ معلوم ہے پس جائز ہوگا اور بعض مشائخ نے فرمایا کہ یہ حیلہ بنا پر قول صاحبینؒ کے ٹھیک ہے اور بنا پر قول امام اعظمؒ کے ٹھیک نہیں ہے اس واسطے کہ اجرت قرضہ ہے حالانکہ اس کو ایک مجہول چیز میں صرف کرنے کا حکم کیا ہے اور یہ مانع جواز ہے اس واسطے کہ مرمت و اجرت امام اعظمؒ کے

قول پر مانع جواز وکالت ہے جیسے کہ اگر بدون سے قرض خواہ نے کہا کہ جو میرا ہاتھ پر ہے اس کو فلاں چیز کی بیع سلم میں دے دے یا کہا کہ میرے واسطے فلاں چیز بعوض اس کے جو میرا ہاتھ پر ہے خرید دے اور بعض مشائخ نے فرمایا کہ ایسا نہیں ہے بلکہ یہ حیلہ بالا تفاق سب کے قول کے موافق ٹھیک ہے لیکن باہم اس میں اختلاف کیا گیا کہ وجہ جواز کیا نہ کہ یہ کہ وکیل کرنے کے وقت اجرت واجب نہ تھی تاکہ یہ لازم آئے کہ اس نے مجہول چیز میں قرضہ کے صرف کرنے کا حکم دیا ہے جو کہ جواز سے مانع ہے آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر اس کو قبل اجارہ کے اس امر کا وکیل کرے تو وکالت جائز ہے پس اسی وجہ سے جائز ہے جو ہم نے بیان کر دی ہے بخلاف مسئلہ سلم کے کہ اس صورت میں وقت وکالت کے قرضہ واجب تھا پس جب اس نے اب اس امر کے واسطے وکیل کیا اور مسلم الیہ کو معین نہ کیا تو اس کو اس امر کا وکیل کیا کہ جو قرضہ اس پر واجب ہے اس کو مجہول کی جانب صرف کرے اور یہ جائز نہیں ہے جیسے کہ جو میرا ہاتھ پر ہے اس کو کسی کو دے دے تو یہ جائز نہیں ہے اور اس مسئلہ مذکورہ بالا میں اس کے بر خلاف ہے حتیٰ کہ اگر وقت وکیل کرنے کے اجرت واجب ہوتی تو بنا پر قول امام اعظمؒ کے جائز نہ ہوتی تافتہ کہ وہ اینٹوں و فروشندہ آلات کو معین نہ کرتا جیسے کہ مسئلہ سلم میں ہے اور بعضوں نے کہا کہ امام اعظمؒ قرضہ خرچ کرنے کا وکیل کرنا تبھی نہیں کہتے ہیں کہ جب وہ چیز جس کی طرف صرف کیا جائے یعنی محل صرف مجہول ہواور اگر معلوم ہو تو نا جائز نہیں فرماتے ہیں آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر کسی نے دوسرے سے ایک گھوڑا کرایہ پر لیا اور موجر نے متاجر کو وکیل کیا کہ اس اجرت میں سے اس قدر اس جانور یا غلام کے دانہ و خوراک میں صرف کرے تو جائز ہے اس واسطے کہ محل صرف یعنی گھوڑا یا غلام معلوم ہے اور اس صورت میں بھی محل صرف یعنی مرمت

The Hammam (bathhouse) is known, unlike the issue of 'Salam' where the 'mahall-e-sarf' (the subject matter of the contract), i.e., the 'Muslim-ilaih' (the recipient), is unknown. Even if it is known—for instance, he says, "Whatever comes to my hand, give it to such-and-such person in the 'Bai-e-Salam' of such-and-such person," i.e., he specifies the 'Muslim-ilaih'—then according to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), it is permissible. Furthermore, if the mustajir (tenant) says, "I have repaired this Hammam with such-and-such amount of wealth," his statement will not be accepted without proof. Similarly, if the owner of the Hammam has provided witnesses for the matter that whatever the mustajir claims regarding expenses for its repair will be verified, then too, the mustajir's statement will not be accepted without proof. That is, if at the time of giving the lease and stipulating the condition of Hammam repair on the mustajir, the owner of the Hammam provided witnesses for the fact that whatever the mustajir claims afterward regarding how much he spent on its repair will be verified, then his statement will be accepted. The reason for this is that the aforementioned mustajir, in the claim for repair expenses, is an 'amr-e-kadi' (a litigating party) because he has already paid the rent that was due upon him, and the Hammam owner denies this. Thus, his statement will be accepted. However, if the mustajir establishes witnesses for his claim in the manner that a claim is made, his claim will be proven, just as if he had claimed the actual payment, the same ruling applies.

Then, if the mustajir wants to use a trick (hila) by which his statement about spending on repair is accepted without proof, the trick is that the aforementioned mustajir gives the repair amount to the mu'ajjir (owner) in advance, and then the Hammam owner receives it and gives it back to the mustajir, ordering him to spend it on the repair of the Hammam. Then, in spending it, the mustajir's statement as an 'amin' (trustee) will be accepted, and there will be no need for witnesses, because by paying in advance, whatever he has paid becomes the property of the Hammam owner; but when he receives it back and spends it, the aforementioned mustajir will be his trustee in this, and an 'amin's' statement is accepted regarding spending trust property in the place of the trust. And another trick for the purpose of avoiding the need for witnesses on the mustajir is that he keeps the repair expenses with some neutral 'adil' (just person), so that whatever amount is spent, that 'adil's' statement will be accepted regarding the quantity, because the aforementioned 'adil' will be a trustee. If a person rents a field from another up to a known rent and the owner of the field orders him to build such-and-such structure on it and adjust the cost from

the rent, this is permissible. Do you not see that Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) mentioned that if a person rented a Hammam from another and the Hammam owner ordered him to repair the wear and tear of this Hammam and adjust it from the rent, it is permissible? So, when the matter was agreed upon and he spent on the structure, he will adjust it from the rent according to the expense, because he built the structure on the order of the owner of the field, and the rent is a debt on this mustajir. Thus, if the amounts of both are equal and there is no excess, they will 'qisas' (set off/balance) it. If there is an excess, one will take it back from the other in proportion to it, and this structure will belong to the owner of that property. And if the Hammam owner did not mention that the cost of the structure should be adjusted from its rent, but only ordered him to build such a structure in it and said nothing more than "whatever you spend on it, adjust it from the rent," and he built the structure, then to whom will this structure belong? The Mashaikh (scholars) have differed on this. Some have said that the structure will belong to the person who owns the land, and they derived their reasoning from what Imam Muhammad mentioned in 'Zaman-ul-Ijarat'—that if one person rented a Hammam to another and ordered the mustajir to repair its wear and tear and necessary items, and he did so, then this structure will belong to the Hammam owner. Others have said that this structure will belong to the mustajir, and they derived their reasoning from what is mentioned in 'Kitab-ul-Ariyah'—that if a person borrowed a property from another and built a structure on it, even though he built it on the order of the owner of the property, this structure will belong to the 'mu'ir' (the lender). Therefore, based on the statement of such a scholar who says that this... (Footnote: 'Qisas' here refers to a balancing exchange.)

हमाम (स्नानागार) ज्ञात है, इसके विपरीत सलाम के मसले के कि उसमें 'महल-ए-सर्फ़' यानी 'मुस्लिम इलैह' (जिसके पास माल जमा करना है) अज्ञात है। यहाँ तक कि अगर वह ज्ञात हो, उदाहरण के लिए वह कहे कि जो मेरे हाथ पर आता है, उसे फलां व्यक्ति को फलां व्यक्ति की 'बै-ए-सलाम' में दे दे, यानी 'मुस्लिम इलैह' को निश्चित कर दे, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक भी यह जायज़ है। फिर अगर मुस्तज़िर (किरायेदार) ने कहा कि मैंने इतने माल से इस हमाम की मरम्मत की है, तो बिना सबूत के उसका कथन स्वीकार नहीं होगा। इसी तरह अगर हमाम के मालिक ने इस बात पर गवाह कर दिए कि मुस्तज़िर इसके मरम्मत में खर्च करने में जो भी दावा करेगा, उसकी तस्दीक की जाएगी, तो भी बिना सबूत के मुस्तज़िर का कथन स्वीकार नहीं होगा। यानी यदि इज़ारा (किरायानामा) देते समय और मुस्तज़िर के ज़िम्मे हमाम की मरम्मत की शर्त लगाने के समय हमाम के मालिक ने इस बात के गवाह कर दिए कि इसके बाद मुस्तज़िर जो भी दावा करेगा कि मैंने इसकी मरम्मत में इतना खर्च किया है, तो उसके कथन की तस्दीक की जाएगी। इसका कारण यह है कि उक्त मुस्तज़िर इस मरम्मत के खर्च के दावे में 'अम्र-ए-कादी' (अदालती मामला) है, क्योंकि जो किराया उस पर वाजिब हो गया था, उसने उसे अदा कर दिया है और हमाम का मालिक इससे इनकार कर रहा है, इसलिए उसका कथन स्वीकार होगा। लेकिन अगर मुस्तज़िर अपने दावे पर, जिस तरह दावा करता है, गवाह पेश कर दे, तो उसका दावा साबित हो जाएगा, जैसे कि यदि उसने हक़ीक़त अदा करने का दावा किया हो, तो यही हुक्म है।

फिर अगर मुस्तज़िर ऐसा हिला (उपाय) करना चाहे जिससे बिना सबूत के उसके मरम्मत में खर्च करने का कथन स्वीकार हो जाए, तो यह हिला है कि मरम्मत की राशि के बराबर मुस्तज़िर उक्त मुअज्ज़िर (मालिक) को पेशगी दे दे, फिर हमाम का मालिक उसे प्राप्त करके मुस्तज़िर को दे दे और उसे आदेश दे कि इसे हमाम की मरम्मत में खर्च करे। तो इसके खर्च करने में मुस्तज़िर 'अमीन' का कथन स्वीकार होगा, गवाहों की ज़रूरत नहीं होगी, क्योंकि पेशगी अदा करने से जो कुछ अदा किया है, वह हमाम के मालिक की मिल्कियत हो जाएगी, लेकिन जब वह प्राप्त करके उसे देगा तो उसके बाद उक्त मुस्तज़िर इसमें उसका अमीन होगा, और अमानत को अमानत की जगह खर्च करने में अमीन का कथन स्वीकार होता है। और दूसरा हिला इस उद्देश्य से कि मुस्तज़िर के ज़िम्मे से गवाहों का भार हट जाए, यह है कि मरम्मत के खर्च के बराबर किसी मध्यस्थ आदिल (न्यायप्रिय व्यक्ति) के पास रख दे, यहाँ तक कि जितना खर्च हो उसकी मात्रा के बारे में उसी आदिल का कथन स्वीकार होगा, क्योंकि उक्त आदिल अमीन होगा। यदि एक व्यक्ति ने दूसरे से मैदान (ज़मीन) वार (किराये

पर) ज्ञात किराये तक किराये पर ले ली और उसे मालिक-ए-वार ने आदेश दिया कि इसमें ऐसी इमारत बनवा दे और इसका खर्च उसके किराये से घटा ले, तो यह जायज़ है। क्या तुम नहीं देखते कि इमाम मोहम्मद रहमतुल्लाह अलैह ने उल्लेख किया कि यदि एक व्यक्ति ने दूसरे से एक हमाम किराये पर लिया और हमाम के मालिक ने उसे आदेश दिया कि इस हमाम की टूट-फूट की मरम्मत करे और उसके किराये से घटा ले, तो यह जायज़ है। इसलिए जब मामला तय हो गया और उसने इमारत में खर्च किया, तो किराये में से खर्च के बराबर घटा लेगा, क्योंकि उसने मालिक-ए-वार के आदेश से इमारत बनवाई है और किराया इस मुस्तज़िर के ज़िम्मे कर्ज़ है, इसलिए दोनों की मात्रा यदि बराबर हो, कुछ कम-ज्यादा न हो, तो 'क़सास' (बराबर का बदला) कर लेंगे। और यदि कुछ कम-ज्यादा होगी तो उसके बराबर एक-दूसरे से वापस ले लेगा और यह इमारत उस दार (घर/संपत्ति) के मालिक की होगी। और अगर हमाम के मालिक ने यह उल्लेख नहीं किया कि इमारत का खर्च उसके किराये में से घटा ले, बल्कि केवल यह आदेश दिया कि इसमें ऐसी इमारत बनवाए और उससे अधिक कुछ न कहा कि जो कुछ तू इसमें खर्च करे वह किराये में घटा ले, तो उसने इमारत बनवाई, तो यह इमारत किसकी होगी? इसमें मशाइख (विद्वानों) ने मतभेद किया है। कुछ ने कहा कि इमारत उस व्यक्ति की होगी जिसकी ज़मीन है, और इसकी दलील उससे निकाली जो इमाम मोहम्मद ने 'ज़मान-उल-इज़ारत' में उल्लेख किया है कि यदि एक व्यक्ति ने दूसरे को एक हमाम किराये पर दिया और मुस्तज़िर को आदेश दिया कि उसकी टूट-फूट और ज़रूरी चीज़ की मरम्मत करे और उसने ऐसा ही किया, तो यह इमारत हमाम के मालिक की होगी। और कुछ ने कहा कि यह इमारत उस मुस्तज़िर की होगी, और इसकी दलील उससे निकाली जो 'किताब-उल-आरीया' में उल्लेखित है कि यदि एक व्यक्ति ने दूसरे से एक 'दार' (संपत्ति) उधार ली और उसमें इमारत बनाई, जबकि मालिक-ए-दार के आदेश से बनाई है, तो यह इमारत उस 'मुईर' (उधार देने वाले) की होगी। इसलिए ऐसे आलिम के कथन के आधार पर जो कहता है कि इस...

حمام معلوم ہے بخلاف مسئلہ مسلم کے کہ اس میں محل صرف یعنی مسلم الیہ مجہول ہے حتیٰ کہ اگر وہ معلوم ہو مثلاً یوں کہے کہ جو میرا ہاتھ پر آتا ہے اس کو فلاں شخص کو فلاں شخص کی بیع مسلم میں دے دے یعنی مسلم الیہ کو معین کر دے تو امامِ اعظم کے نزدیک بھی جائز ہے۔ پھر اگر مستاجر نے کہا کہ میں نے اتنے مال سے اس حمام کی مرمت کی ہے تو بدون حجت کے اس کا قول قبول نہ ہوگا اسی طرح اگر مالک حمام نے اس امر پر گواہ کر دیے کہ مستاجر اس کی مرمت میں خرچ کرنے میں جو کچھ دعویٰ کرے اس کی تصدیق ہوگی تو بھی مستاجر کا قول بدون حجت کے قبول نہ ہوگا۔ یعنی اگر اجارہ دینے کے وقت اور مستاجر کے ذمہ حمام کی مرمت کی شرط کرنے کے وقت مالک حمام نے اس امر کے گواہ کر دیے کہ اس کے بعد مستاجر یہ جو کچھ دعویٰ کرے گا کہ میں نے اس کی مرمت میں اس قدر خرچ کیا ہے تو اس کے قول کی تصدیق کی جائے گی اور اس کی وجہ یہ ہے کہ مستاجر مذکور اس مرمت کے خرچ کے دعوے میں امرِ کادی ہے کہ جو اجرت اس پر واجب ہو گئی تھی وہ اس نے ادا کر دی ہے اور مالک حمام اس سے منکر ہے پس اس کا قول قبول ہوگا لیکن اگر مستاجر اپنے دعوے پر جس طرح دعویٰ کرتا ہے گواہ قائم کر لے تو اس کا دعویٰ ثابت ہو جائے گا جیسے کہ اگر اس نے حقیقت ادا کرنے کا دعویٰ کیا تو یہی حکم ہے۔ پھر اگر مستاجر نے چاہا کہ ایسا حیلہ کرے کہ جس سے بدون حجت کے اس کی مرمت میں صرف کرنے کا قول قبول ہو تو یہ حیلہ ہے کہ بقدر مرمت کے مستاجر مذکور اس موجر کو پیشگی دے دے پھر مالک حمام اس کو وصول کر کے مستاجر کو دے دے اور اُس کو حکم کرے کہ اس کو مرمت حمام میں خرچ کرے۔ پس اس کے خرچ کرنے میں مستاجر امین کا قول قبول ہوگا کچھ گواہوں کی ضرورت نہ ہوگی اس واسطے کہ پیشگی ادا کرنے سے جو کچھ ادا کیا ہے وہ مالک حمام کی ملک ہو جائے گی مگر جب وصول کر کے اس کو دے گا تو اس کے بعد مستاجر

مذکور اس میں اس کا امین ہوگا اور امانت کا امانت کی جگہ صرف کر دینے میں امین کا قول قبول ہوتا ہے اور حیلہ دیگر بدیں غرض کہ مستاجر کے ذمہ سے گواہ ساقط ہوں یہ ہے کہ بقدر مرمت کے خرچ کے کسی درمیانی عادل کے پاس رکھے حتیٰ کہ جس قدر خرچ ہو اس کی مقدار کی بابت اسی عادل کا قول قبول ہوگا اس واسطے کہ عادل مذکور امین ہوگا۔ اگر ایک شخص نے دوسرے سے میدان وار بعض اجرتِ معلومہ تک کرایہ پر لے لیا اور اس کو مالکِ وار نے حکم دیا کہ اس میں ایسی عمارت بنوادے اور اس کا خرچ اس کے کرایہ سے محسوب کر لے تو یہ جائز ہے آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ امام محمد رحمۃ اللہ علیہ نے ذکر فرمایا کہ اگر ایک شخص نے دوسرے سے ایک حمام کرایہ پر لیا اور مالکِ حمام نے اس کو حکم دیا کہ اس حمام کی شکست و ریخت کی مرمت کرے اور اس کے کرایہ میں سے محسوب کرے تو جائز ہے پس جب امرِ باہم ٹھہرا اور اس نے عمارت میں خرچ کیا تو کرایہ میں سے بقدر خرچ کے محسوب کرے گا اس واسطے کہ اس نے مالکِ وار کے حکم سے عمارت بنوائی ہے اور کرایہ اس مستاجر کے ذمہ قرضہ ہے پس دونوں کی مقدار اگر برابر ہو کچھ کی بیشی نہ ہو تو قصاص کر لیں گے اور اگر کچھ کی بیشی ہوگی تو بقدر اس کے ایک دوسرے سے واپس لے گا اور یہ عمارت اس دار کے مالک کی ہوگی اور اگر مالک حمام نے یہ ذکر نہ کیا کہ عمارت کا خرچ اس کے کرایہ میں سے محسوب کر لے بلکہ فقط یہ حکم کیا کہ اس میں ایسی عمارت بنوائے اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا کہ جو کچھ تو اس میں صرف کرے وہ کرایہ میں محسوب کر لے پس اُس نے عمارت بنوائی تو یہ عمارت کس کی ہوگی اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعض نے فرمایا کہ عمارت اس شخص کی ہوگی جس کی زمین ہے اور اس کی دلیل اس سے نکالی جو امام محمد نے ضمان الاِجارت میں ذکر کیا ہے کہ اگر ایک شخص نے دوسرے کو ایک حمام کرایہ پر دیا اور مستاجر کو حکم دیا کہ اس کی شکست و ریخت کی اور ضروری چیز کی تعمیر کرے اور اس نے ایسا ہی کیا تو یہ عمارت مالک حمام

کی ہوگی اور بعض نے کہا کہ یہ عمارت اس مستاجر کی ہوگی اور اس کی دلیل اس سے نکالی جو کتاب العاریہ میں مذکور ہے کہ اگر ایک شخص نے دوسرے سے ایک دار عاریت لیا اور اس میں عمارت بنائی حالانکہ مالکِ دار کی حکم سے بنائی ہے تو یہ عمارت اس معیر کی ہوگی۔ پس بنا بر قولِ ایسے عالم کے جو کہتا ہے کہ اس ... (حاشیہ: قصاص سے مراد برابری کا ادا بدلا ہے)

Fatawa Alamgiri ..... Vol. (1) (333) Kitab-ul-Amal

In this scenario, the building mentioned will belong to the lessee (mustajir), and the lessee will not have the authority to reclaim from the lessor (mujir) whatever he has spent on construction. Thus, if the lessee fears that he built the building and the lease period expired before the completion of those years, perhaps his litigation might be before a Qadi who, based on the opinions of some scholars, does not consider it permissible for the lessee to have the right to reclaim expenses from the lessor in this case; thus, his expense would be lost, and he would suffer harm. Therefore, he sought a legal stratagem (hila); its stratagem is that he should say to the landlord that when he grants permission for the building, he should also say, "I will account for your construction expenses from the rent." Thus, when he does so, whenever the lease terminates before the completion of those years, he will have the right to reclaim what he spent from the lessor. Another stratagem is that by observing the amount of this expense and estimating it, he should bring it into the rent of the last year of the mentioned property and by combining it, designate it as the rent for the last year. Then the landlord should affirm that the lessee has paid me the rent for the last year of the property in advance and I have received it from the lessee, such that if the lease expired before the passing of this period, the aforementioned lessee will reclaim from the lessor the amount of money that the lessor has affirmed to have received as rent for the last year. And if the aforementioned lease had remained for its full duration, the purpose of the lease would be achieved, and the lessee would have no way to reclaim it from the lessor, i.e., the landlord. This is in Zakhira. And if the lessee feared that the lessor might make him take an oath that "you swear that I have paid him this much in advance for the last year's rent," then he would not be able to swear. Therefore, another stratagem is needed, which is that the aforementioned lessee sells some low-value item to the lessor for that amount of money and hands it over to the lessor. Thus, if the lease was annulled before the passing of this designated period, the aforementioned lessee can reclaim the price of that item and can swear on the fact that this amount of money is due from the lessor. And if a person wanted to lease out his land in which there is cultivation to someone, no stratagem can be found except for one case, and that is to sell the crop to him and then lease the land to him, because the condition for the validity of the lease contract is that after the lease contract, the lessee can benefit from the land. And when he sold the crop to him and then leased the land to him, he can benefit from the aforementioned land, as he will

nurture his crop in it. And if the crop was not sold to him, the lessee cannot benefit from the land because it is trapped in the lessor's crop, and also, he cannot deliver it to the lessee without uprooting his crop from it, and this is a clear harm to him; therefore, the contract will be void. Likewise, if there are trees or any building on the land and he wanted to lease the land, he should also sell the trees and the building to him first and then lease the land. This is in Mabsut.

Zaid wanted to lease from someone Amr's land in which Amr's crop is present, then it is not permissible, and the scholars have differed in explaining the reason for its non-permissibility. Some said that it is not permissible because he has leased out such land from which the lessee cannot benefit; thus, the lease contract became as if he leased out land that is saline (1) or land that remains flooded with water. And some said the reason is that the land owner's possession is effectively established over it because his crop is in it.

1. This is at the time when the entire land, which is trapped in trees etc., is all leased out, and if only vacant land is given, then there is no need for this.
2. Statement of disagreement: Hamza said, there is no disagreement; rather, both matters are independent for validity, the end being that one person stated one thing and the other stated another. (1) That is, salty/alkaline land.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (1) (333) किताबुल अमाल

इस सूरत में इमारत मजकूर (उक्त) मुस्तअजिर (किरायेदार) की होगी, मुस्तअजिर को यह इख्तियार न होगा कि जो कुछ उसने तामीर में खर्च किया है वह मौजिर (मकान मालिक) से वापस ले। पस अगर मुस्तअजिर को खौफ हुआ कि उसने इमारत बनाई और इन सालों के तमाम होने से पहले मुद्दत-ए-इजारा (किराये की अवधि) गुजर गई तो शायद इसका मुराफा ऐसे काजी की हुजूरी में हो जो इस सूरत में बाज़ मशायख के कौल के आधार पर मुस्तअजिर के लिए मौजिर से खर्च वापस लेने का इस्तहक़ाक़ (अधिकार) जायज नहीं मानता है, पस उसका खर्च चला जाएगा और उसे नुकसान पहुँचेगा। पस उसने इसके वास्ते हिला (उपाय) तलब किया, तो इसका हिला यह है कि मालिक-ए-दार (मकान मालिक) से यूँ कहे कि वह जब इमारत की इजाजत देता है तो उसके साथ यह भी कहे कि मैं तेरे खर्च-ए-तामीर का हिसाब इसके किराये से कर दूँगा। पस जब उसने ऐसा किया तो जब इन सालों के तमाम होने से पहले इजारा टूट जाएगा तो उसे इख्तियार हासिल होगा कि जो कुछ उसने खर्च किया है वह मौजिर से वापस ले ले। और दूसरा हिला यह है कि उस खर्च की मात्रा को देखकर उस कदर तखमीना से होती है, उसको दार-ए-मजकूर (उक्त मकान) के आखिरी साल के किराये में ले आए और उसको मिलाकर उसका आखिरी साल का किराया करार दे। फिर मालिक-ए-दार इस अम्र का इकरार करे कि मुस्तअजिर ने मुझको इस दार के किराये में से साल का आखिरी किराया इस कदर पेशगी दिया है और मैंने उसको मुस्तअजिर से वसूल पा लिया है, हत्ता कि अगर इस मुद्दत के गुजरने से पहले इजारा खत्म हुआ तो मुस्तअजिर मजकूर उस कदर माल जिसकी बाबत मौजिर ने इकरार किया है कि मैंने बाबत-ए-किराया साल-ए-अखीरा के वसूल किया है, मौजिर से वापस ले लेगा। और अगर इजारा मजकूर अपनी पूरी मुद्दत तक रहता तो इजारा का मक़सूद हासिल हो जाएगा और फिर मुस्तअजिर को उस मौजिर से यानी मालिक-ए-दार से इसके वापस लेने की कोई राह न होगी, यह जखीरा में है। और अगर मुस्तअजिर को खौफ हुआ कि शायद मौजिर उससे कसम ले कि तू कसम खा कि मैंने इसको इस कदर उजरत बहुत-बहुत साल-ए-अखीरा के पेशगी दी है तो वह कसम न खा सकेगा। पस कोई दूसरा हिला चाहिए तो उसका हिला यह है कि मुस्तअजिर मजकूर को उस मौजिर के हाथ कोई चीज कम कदर, बाज उस कदर माल के फरोख्त (बेच) करके मौजिर के हवाले कर दे, पस अगर इस मुद्दत-ए-मुकर्ररा के गुजरने से पहले इजारा फस्ख (रद्द) हुआ तो मुस्तअजिर मजकूर उस चीज का समन (कीमत) वापस ले सकता है और वह इस अम्र पर कसम खा सकता है कि इस मौजिर पर मेरा इस कदर माल वाजिब है। और अगर एक शख्स ने चाहा कि

अपनी जमीन जिसमें खेती है किसी को इजारा पर दे तो इसमें कोई हिला नहीं निकल सकता, सिवाए एक सूरत के और वह यह है कि खेती उसके हाथ फरोख्त करके जमीन उसको इजारा पर दे दे, इस वास्ते कि जवास-ए-अक्द-ए-इजारा (किराये के अनुबंध की वैधता) की शर्त यह है कि बाद अक्द-ए-इजारा के मुस्तअजिर उस जमीन से इंतफा (लाभ) हासिल कर सके। और जब उसके हाथ खेती फरोख्त की फिर जमीन उसको इजारा पर दे दी तो वह जमीन मजकूर से इंतफा हासिल कर सकता है कि उसमें अपनी खेती की तरबियत (देखभाल) करेगा और अगर खेती उसके हाथ फरोख्त न की तो मुस्तअजिर उस जमीन से इंतफा हासिल नहीं कर सकता है क्योंकि वह मौजिर की खेती में फँसी है और नीज मुस्तअजिर को सुपुर्द नहीं कर सकता है, बिना इसके कि अपनी खेती उसमें से उखाड़ ले और इसमें उसके हक में खुला हुआ नुकसान है, इस वास्ते अक्द फासिद (अनुबंध अमान्य) होगा। और अला हाज़ा (इसी प्रकार) अगर जमीन में दरख्त या कोई इमारत हो और चाहा कि जमीन किराये पर दे तो भी चाहिए कि दरख्त व इमारत पहले उसके हाथ फरोख्त कर दे फिर जमीन को इजारा पर दे, यह मबसूत में है।

जैद ने चाहा कि अम्र की जमीन जिसमें अम्र की खेती है, किसी को इजारा पर ले तो जायज नहीं है और मशायख ने इसके अदम-ए-जवास (अवैधता) की वजह बयान करने में इख्तिलाफ किया है। बाजों ने कहा कि इस वजह से जायज नहीं है कि उसने ऐसी जमीन इजारा पर दी है जिससे मुस्तअजिर इंतफा हासिल कर सकता है, पस अक्द-ए-इजारा ऐसा हुआ कि गोया उसने ऐसी जमीन इजारा पर दी जो लूनिया (1) है या ऐसी जमीन इजारा पर दी जिसमें से पानी रहता है। और बाजों ने कहा कि यह वजह है कि उस पर हुकूमन् मालिक-ए-जमीन का कब्जा कायम है, इस वास्ते कि उसमें उसकी खेती है।

1. यह उस वक्त है जब तमाम जमीन जो पेड़ों वगैरह में फँसी हुई है सब इजारा पर दी और अगर सिर्फ खाली जमीन दे दी तो इसकी कुछ जरूरत नहीं है।
2. कौल-ए-इख्तिलाफ: कहा हमजा ने, जम कुछ इख्तिलाफ नहीं बल्कि हर दो अम्र जवास के लिए मुस्तकिल हैं, गायत आन कि किसी ने कोई और दूसरे ने दूसरा बयान किया। (1) यानी जमीन शोर।

صورت میں عمارت مذکورہ مستاجر کی ہوگی مستاجر کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ جو کچھ اُس نے تعمیر میں خرچ کیا ہے وہ موجر سے واپس لے پس اگر مستاجر کو خوف ہوا کہ اس نے عمارت بنائی اور ان سالوں کے تمام ہونے سے پہلے مدتِ اجارہ گذر گئی تو شاید اس کا مرافعہ ایسے قاضی کے حضور میں ہو جو اس صورت میں بناءِ قول بعض مشائخ کے مستاجر کے واسطے موجر سے خرچہ واپس لینے کا استحقاق جائز نہیں جانتا ہے پس اس کا خرچہ جاتا رہے گا اور اس کو ضرر پہنچے گا پس اُس نے اس کے واسطے حیلہ طلب کیا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ مالک دار سے یوں کہے کہ وہ جب اجازت عمارت دیتا ہے تو اس کے ساتھ یہ بھی کہے کہ میں تیرے خرچہ تعمیر کا حساب اس کے کرایہ سے کر دوں گا پس جب اس نے ایسا کیا تو ہرگاہ ان سالوں کے تمام ہونے سے پہلے اجارہ ٹوٹ جائے گا تو اس کو اختیار حاصل ہوگا کہ جو کچھ اُس نے خرچ کیا ہے وہ موجر سے واپس لے اور حیلہ دیگر یہ ہے کہ اس خرچ کی مقدار کو دیکھ کر اس قدر تخمینہ سے ہوتی ہے اس کو دار مذکور کے آخر سال کے کرایہ میں لے آئے اور اس کو ملا کر اس کا آخر سال کا کرایہ قرار دے پھر مالک دار اس امر کا اقرار کرے کہ مستاجر نے مجھ کو اس دار کے کرایہ میں سے سال کا آخری کا کرایہ اس قدر پیشگی دیا ہے اور میں نے اس کو مستاجر سے وصول پایا ہے حتی کہ اگر اس مدت کے گذرنے سے پہلے اجارہ منقضی ہوا تو مستاجر مذکور اس قدر مال جس کی بابت موجر نے اقرار کیا ہے کہ میں نے بابت کرایہ سالِ اخیرہ کے وصول کیا ہے موجر سے واپس لے گا اور اگر اجارہ مذکور اپنی پوری مدت تک رہتا تو اجارہ کا مقصود حاصل ہو جائے گا اور پھر مستاجر کو اس موجر سے یعنی مالک دار سے اس کے واپس لینے کی کوئی راہ نہ ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر مستاجر کو خوف ہوا کہ شاید موجر اس سے قسم لے کہ تو

قسم کھا کہ میں نے اس کو اس قدر اجرت بہت بہت سال اخیرہ کے پیشگی دی ہے تو وہ قسم نہ کھا سکے گا پس کوئی دوسرا حیلہ چاہیے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ مستاجر مذکور کو اس موجر کے ہاتھ کوئی چیز کم قدر بعض اس قدر مال کے فروخت کر کے موجر کو حوالہ کر دے پس اگر اس مدتِ مقررہ کے گذرنے سے پہلے اجارہ فسخ ہوا تو مستاجر مذکور اس اس چیز کا ثمن واپس لے سکتا ہے اور وہ اس امر پر قسم کھا سکتا ہے کہ اس موجر پر میرا اس قدر مال واجب ہے اور اگر ایک شخص نے چاہا کہ اپنی زمین جس میں کھیتی ہے کسی کو اجارہ پر دے تو اس میں کوئی حیلہ نہیں نکل سکتا ہے سوائے ایک صورت کے اور وہ یہ ہے کہ کھیتی اس کے ہاتھ فروخت کر کے زمین اس کو اجارہ پر دے دے اس واسطے کہ جوازِ عقدِ اجارہ کی شرط یہ ہے کہ بعد عقد اجارہ کے مستاجر اس زمین سے انتفاع حاصل کر سکے اور جب اس کے ہاتھ کھیتی فروخت کی پھر زمین اس کو اجارہ پر دے دی تو وہ زمین مذکور سے انتفاع حاصل کر سکتا ہے کہ اس میں اپنی کھیتی کی تربیت کرے گا اور اگر کھیتی اس کے ہاتھ فروخت نہ کی تو مستاجر اس زمین سے انتفاع حاصل نہیں کر سکتا ہے کیونکہ وہ موجر کی کھیتی میں پھنسی ہے اور نیز مستاجر کو سپرد نہیں کر سکتا ہے بدون اس کے کہ اپنی کھیتی اس میں سے اکھاڑ لے اور اس میں اس کے حق میں کھلا ہوا ضرر ہے اس واسطے عقد فاسد ہوگا اور علیٰ ہذا اگر زمین میں درخت یا کوئی عمارت ہو اور چاہا کہ زمین کرایہ پر دے تو بھی چاہیے کہ درخت و عمارت پہلے اس کے ہاتھ فروخت کر دے پھر زمین کو اجارہ پر دے یہ مبسوط میں ہے۔

زید نے چاہا کہ عمرو کی زمین جس میں عمرو کی کھیتی ہے کسی کو اجارہ پر لے تو جائز نہیں ہے اور مشائخ نے اس کے عدم جواز کی وجہ بیان کرنے میں اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ اس وجہ سے جائز نہیں ہے کہ اس نے ایسی زمین اجارہ پر دی ہے جس سے مستاجر انتفاع حاصل کر سکتا ہے پس عقد اجارہ ایسا ہوا کہ گویا اس نے ایسی زمین اجارہ پر دی جو لونیا (1) ہے یا

ایسی زمین اجارہ پر دی جس میں سے پانی رہتا ہے اور بعض نے کہا کہ یہ وجہ ہے کہ اُس پر حکماً مالک زمین کا قبضہ قائم ہے اس واسطے کہ اس میں اس کی کھیتی

1۔ اس وقت ہے کہ جب تمام زمین جو درختوں وغیرہ میں پھنسی ہوئی ہے سب اجارہ پر دی اور اگر فقط خالی زمین دے دی تو اس کی کچھ حاجت نہیں ہے 2۔ قول اختلاف قال الحمزہ جم کچھ اختلاف نہیں بلکہ ہر دو امر جواز کے لیے مستقل ہیں غایت آنکہ کسی نے کوئی اور دوسرے نے دوسرا بیان کیا (1) یعنی زمین شور

It is present, so he leased something that he cannot deliver, and such a lease is not valid. If he seeks a legal stratagem (hilah) for its validity, the stratagem is that he should first sell his crops to the tenant (musta'jir) he wants to lease to, and then lease the land to him; then the lease will be valid because the aforementioned crops will become his property due to the tenant purchasing them, so the tenant will be able to benefit from this land in such a way that his crops will mature on it. In this case, it will be as if he leased something from which the tenant can benefit, and because once the aforementioned crops became the tenant's property, the lessor’s (mu'jir) constructive and legal possession of the land was completely removed. Thus, he leased something he can properly deliver, so the lease will be valid.

Some of our scholars (mashayikh) have stated that with this stratagem, the lease of this land will be valid, just as if he had sold his crops as a 'sale of interest' (bai-e-ragbat) and 'bai-e-jadal'. If he sold them as a 'sale of jest' (bai-e-hazl) or fictitious sale, the lease will not be valid because when the sale is a 'hazl' (jest), the aforementioned crops will not be outside the ownership of the seller, so the situation after the sale will remain as it was before. The hallmark of 'bai-e-ragbat' and 'jadal' is that the crops are sold for an amount equal to or greater than their value, or so slightly less that people would typically tolerate such a loss in their judgment. The hallmark of 'bai-e-hazl' is that the price of the crops is so much lower than their value that people would not typically tolerate such a loss in their judgment. Some scholars believe that if the sale is for an amount that is lower than the value but not to the extent that people would not tolerate the loss, it is still considered 'bai-e-ragbat' according to Imam-e-A'zam, so the lease would be valid. According to the two disciples (Sahibain), it is 'bai-e-hazl', so the lease would not be valid. Some have said that even if the sale is for less than the price, it is by consensus a sale of 'jadal' and 'ragbat', so it would not prevent the validity of the lease. The explanation is that both intended for the lease contract to be valid through this sale, and the validity of the lease cannot happen without the crops being sold first as a 'bai-e-ragbat' and 'jadal'. Therefore, it is apparent that both have used 'bai-e-ragbat' and 'jadal' to fulfill their purpose.

If Zayd leased his land to Amr and stipulated that Amr would also be responsible for the land tax (kharaj) in addition to the rent, this is not permissible because the wages become unknown (majhul), as the tax sometimes increases and sometimes decreases. This is similar to a case where Zayd leased his house to Amr for one year for a fixed rent on the condition that he perform repairs with his own money; this is not permissible because the cost of repairs would also become unknown, and

because the land tax is the responsibility of the landowner. So when the owner stipulated this tax on the tenant, it is as if he said, "I have leased you my land for this year for so many dirhams on the condition that you accept the Sultan's tax that falls upon me this year." However, such a statement does not make the lease contract valid because the payment condition is part of the lease, and therefore, the lease contract becomes invalid (fasid). The stratagem to make such a lease valid and not invalid is to lease the land for a certain fixed rent and increase the rent to include what appears to be the amount of the tax, and in exchange for all of this, provide witnesses for the tenant that the lessor has permitted him to pay the tax of this land out of the rent of the land up to that specific amount of dirhams. He said that this matter is the same as what we have stated previously.

मौजूद है, अतः उसने ऐसी चीज़ किराये (इज़ारा) पर दी जिसे वह सौंप नहीं सकता, और ऐसा इज़ारा सही नहीं होता है। अतः यदि वह इसके जायज़ होने का कोई उपाय (हिला) चाहता है, तो उपाय यह है कि जिसे वह किराये पर देना चाहता है, उसके हाथों पहले अपनी खेती बेच दे, फिर उसके बाद यह ज़मीन किराये पर दे दे तो इज़ारा जायज़ होगा, क्योंकि खेती उक्त मुस्तअजिर (किरायेदार) के खरीदने की वजह से उसकी मिल्कियत हो जाएगी, अतः मुस्तअजिर उस ज़मीन से लाभ उठा सकेगा। इस प्रकार कि उसकी खेती उस ज़मीन में विकसित होगी। तो इस स्थिति में ऐसा होगा कि उसने ऐसी चीज़ किराये पर दी जिससे मुस्तअजिर लाभ उठा सकता है और इस वजह से कि जब खेती उक्त मुस्तअजिर की मिल्कियत हो गई, तो ज़मीन से मुअज्ज़िर (मकान मालिक) का कब्ज़ा पूरी तरह समाप्त हो गया। अतः उसने ऐसी चीज़ किराये पर दी जिसे वह बखूबी सौंप सकता है, इसलिए इज़ारा सही होगा।

हमारे कुछ मशायख (विद्वानों) ने फरमाया कि इस उपाय से उस ज़मीन का इज़ारा जैसा सही होगा कि जब उसने अपनी खेती को 'बै-ए-रगबत' (महत्वपूर्ण सौदा) और 'जदल' (तर्कसंगत) के तौर पर बेचा हो। और अगर 'बै-ए-हज़ल' (मज़ाक या दिखावे का सौदा) और 'तहीया' (फर्जी) के तौर पर बेचा हो, तो इज़ारा जायज़ नहीं होगा क्योंकि जब 'बै-ए-हज़ल' हुई, तो उक्त खेती मालिक (विक्रेता) से अलग नहीं होगी, अतः बेचने के बाद भी वही स्थिति बनी रहेगी जो बेचने से पहले थी। 'बै-ए-रगबत' और 'जदल' की पहचान यह है कि उक्त खेती ऐसे दाम पर बेची जाए जो उसकी कीमत के बराबर या उससे अधिक हो, या इतने कम हों कि जितने में लोग अपने अंदाज़ से नुकसान उठा लेते हैं। और 'बै-ए-हज़ल' होने की पहचान यह है कि खेती के दाम इतने हों जो कीमत से इतने कम हों कि लोग अपने अंदाज़ से ऐसा नुकसान नहीं उठाते। और कुछ मशायख के नज़दीक अगर उक्त बिक्री ऐसे दाम पर हो जो उसकी कीमत से इतने कम हों कि जितना लोग अपने अंदाज़ से नुकसान नहीं उठाते, तो वह भी इमाम-ए-आज़म के नज़दीक 'बै-ए-रगबत' है, अतः इज़ारा जायज़ होगा। और साहिबैन के नज़दीक यह 'बै-ए-हज़ल' है, अतः इज़ारा जायज़ नहीं होगा। और कुछ लोगों ने कहा कि अगर यह बिक्री कीमत से कम दामों के बदले हो, तब भी इत्तेफाकन यह 'बै-ए-जदल' और 'रगबत' है, अतः इज़ारे के जायज़ होने में बाधा नहीं होगी। और इसका विवरण यह है कि दोनों ने इस बिक्री से इज़ारे का अनुबंध सही होने का इरादा किया है और इज़ारे की صحت इसके बिना नहीं हो सकती कि पहले खेती बेची जाए, और यह 'बै-ए-रगबत' और 'जदल' के रूप में हो। अतः स्पष्ट यही है कि अपनी इच्छा पूरी करने के लिए दोनों ने 'बै-ए-रगबत' और 'जदल' किया है।

अगर ज़ैद ने अपनी ज़मीन अम्र को किराये पर दी और अम्र के ज़िम्मे किराये के बावजूद उसका खराज (लगान/टैक्स) भी शर्त के तौर पर रखा, तो यह जायज़ नहीं है, क्योंकि उजरत (मज़दूरी/किराया) अज्ञात (मजहूल) हो जाती है। यह इस वजह से कि खराज कभी बढ़ जाता है और कभी घट जाता है। यह इस स्थिति के कारण है कि ज़ैद ने अम्र को अपना घर एक साल के लिए निर्धारित किराये पर इस शर्त पर किराये पर दिया कि वह इसकी मरम्मत अपने पैसे से करे, तो यह जायज़ नहीं है, क्योंकि मरम्मत का खर्च भी अज्ञात हो जाएगा और इस वजह से कि ज़मीन का खराज ज़मीन के मालिक के ज़िम्मे होता है। तो जब मालिक ने यह खराज मुस्तअजिर के ज़िम्मे शर्त रखा, तो अनुमानतः گویا (मानो) उसने यों कहा कि मैंने तुझे अपनी ज़मीन इस साल के लिए इतने दरहम पर इस शर्त पर किराये पर दी कि जो खराज सुल्तान का मेरे ज़िम्मे इस साल आएगा, उसका तू भुगतान स्वीकार कर ले, हालांकि ऐसा कहने में इज़ारे का अनुबंध सही नहीं होता, क्योंकि इस अनुबंध में भुगतान की शर्त है, अतः इज़ारे का अनुबंध फासिद (अमान्य) होगा। फिर इस मामले का उपाय कि ऐसा इज़ारा जायज़ हो जाए और फासिद न हो, यह है कि वह उसे यह ज़मीन कुछ निर्धारित किराये पर किराये पर दे और उस किराये में जिस हद तक खराज आता नज़र आए, उसे बढ़ा दे और इस सबके बदले उसे किराये पर देकर मुस्तअजिर के लिए गवाह बना दे कि मुअज्ज़िर ने उसे अनुमति दी है कि वह इस ज़मीन का खराज, इस ज़मीन के किराये में से उस हद तक दरहमों तक अदा करे। और फरमाया कि यह बात वैसी ही है जैसे हमने पहले कहा।

موجود ہے پس اس نے ایسی چیز اجارہ پر دی جس کو سپرد نہیں کرسکتا اور ایسا اجارہ صحیح نہیں ہوتا ہے پس اگر اس نے اس کے جواز کا حیلہ چاہا تو حیلہ یہ ہے کہ جس کو اجارہ پر دینا چاہتا ہے اس مستاجر کے ہاتھ پہلے اپنی کھیتی فروخت کر دے پھر اس کے بعد یہ زمین اجارہ پر دے دے تو اجارہ جائز ہوگا اس واسطے کہ کھیتی مذکور بوجہ مستاجر کے خریدنے کے اس کی ملک ہو جائے گی پس مستاجر اس زمین سے انتفاع حاصل کر سکے گا اس طرح کہ اس کی کھیتی اس زمین میں تربیت پائے گی پس اس صورت میں ایسا ہوگا کہ اس نے ایسی چیز اجارہ پر دی جس سے مستاجر انتفاع حاصل کر سکتا ہے اور اس وجہ سے کہ جب کھیتی مذکور مستاجر کی ملک ہوگئی تو زمین سے موجر کا قبضہ حکمی و ظلیمی سب دور ہو گیا پس ایسی چیز اجارہ پر دی جس کو بخوبی سپرد کر سکتا ہے پس اجارہ صحیح ہوگا اور ہمارے بعض مشائخ نے فرمایا کہ اس حیلہ سے اس زمین کا اجارہ جیسے صحیح ہوگا کہ جب اس نے اپنی کھیتی کو بیع رغبت و جدلِ فروخت کیا ہو اور اگر بطور بیع ہزل و تہیہ فروخت کیا ہو تو اجارہ جائز نہ ہوگا کیونکہ جب بیع ہزل ہوئی تو زراعت مذکور مالک بائع سے خارج نہ ہوگی پس بعد بیع کے بھی وہی حال رہے گا جو بیع سے پہلے تھا اور بیع رغبت و جدل کی پہچان یہ ہے کہ زراعت مذکور بعض اتنے داموں کے فروخت کی جائے جو اس کی قیمت کے برابر یا زیادہ ہیں یا اس قدر کم ہیں کہ جس قدر لوگ اپنے انداز میں خسارہ اُٹھا لیتے ہیں اور بیع ہزل ہونے کی پہچان یہ ہے کہ زراعت کے دام اتنے ہوں جو قیمت زراعت سے اس قدر کم ہیں کہ لوگ اپنے انداز میں ایسا خسارہ نہیں اٹھاتے ہیں اور بعض مشائخ کے نزدیک اگر بیع مذکور بعض اتنے داموں کے ہو جس کی قیمت سے اس قدر کم ہیں کہ جس قدر لوگ اپنے انداز میں خسارہ نہیں اٹھاتے ہیں تو وہ بھی امام اعظم کے نزدیک بیع رغبت ہے پس اجارہ جائز ہوگا اور صاحبین کے نزدیک بیع ہزل ہے پس اجارہ جائز نہ ہوگا اور بعضوں نے

فرمایا کہ اگر یہ بیع قیمت سے کم داموں کے عوض ہو تو بھی باتفاقِ بیع جدل و رغبت ہے پس جوازِ اجارہ سے مانع نہ ہوگی اور اس کا بیان یہ ہے کہ دونوں نے اس بیع سے عقد اجارہ کا صحیح ہونا چاہا ہے اور صحتِ اجارہ بدون اس کے نہیں ہو سکتی ہے کہ پہلے زراعت فروخت کی جائے اور یہ بیع رغبت و جدل فروخت کی جائے پس بظاہر یہی ہے کہ اپنی غرض پوری کرنے کے واسطے دونوں نے بیع رغبت و جدل کی ہے۔

اگر زید نے اپنی زمین عمرو کو اجارہ پر دی اور عمرو کے ذمہ باوجود کرایہ کے اس کا خراج بھی شرط کیا تو یہ جائز نہیں ہے اس واسطے کہ اجرت مجہول ہوئی جاتی ہے بدینی وجہ کہ خراج کبھی بڑھ جاتا ہے اور کبھی گھٹ جاتا ہے یہ بوجہ اس صورت کے ہے کہ زید نے عمرو کو اپنا دار ایک سال کے واسطے اجرت معلومہ پر بدین شرط اجارہ دیا کہ اس کی مرمت اپنے مال سے کرے تو یہ نہیں جائز ہے اس واسطے کہ خرچہ مرمت معلومہ مذکورہ بھی مجہول ہو جائے گی اور بدین وجہ کہ خراج زمین بذمہ مالک زمین ہوتا ہے پس جب مالک نے یہ خراج بذمہ مستاجر شرط کیا تو تقدیرًا گویا اس نے یوں کہا کہ میں نے تجھے اپنی زمین اس سال کے واسطے اتنے درموں پر بدین شرط اجارہ پر دی کہ جو خراج سلطان کا میرے ذمہ اس سال عائد ہوگا اس کا تو حوالہ قبول کر لے حالانکہ ایسا کہنے میں عقد اجارہ صحیح نہیں ہوتا ہے اس واسطے کہ اس عقد اجارہ میں حوالہ شرط ہے پس عقد اجارہ فاسد ہوگا۔ پھر اس امر کا حیلہ کہ ایسا اجارہ جائز ہو جائے فاسد نہ ہونے پائے یہ ہے کہ اس کو یہ زمین کسی قدر اجرت معلومہ پر اجارہ پر دے اور اس اجرت میں جس قدر انداز سے خراج لازم آتا نظر آئے بڑھائے اور اس سب کے عوض اس کو اجارہ پر دے کر مستاجر کے واسطے گواہ کرادے کہ موجر نے اس کو اجازت دی ہے کہ وہ اس زمین کا خراج اس زمین کی اجرت میں سے اس قدر درموں تک ادا کرے اور فرمایا کہ یہ بات ویسی ہے جیسے ہم نے پہلے

(۱) یعنی محمدؒ قصدِ بیع نہ ہو بزل ہو اور رغبت ہو اور تہیہ ظاہری نہ ہو ۱۲ (۲) یہ تو بیعِ خراجِ بھائی میں چلتی ہے جو پیداوار سے جزوِ معین ہوتا ہے کہ وہ کبھی کم و کبھی زیادہ ہو سکتا ہے لہٰذا آئندہ یہ عبارت لکھی دی کہ خراج بذمہ مالک ہے باوجود یہ کہ وہ خود مستقل ہے ۱۲

Kitab al-Hiyal (The Book of Legal Stratagems) It has been mentioned (1), and the leasing (ijara) will be valid because the lease has taken place in exchange for a known wage, so it will be correct. Then the lessor (mujir) gave the lessee (mustajir) permission to pay the land tax (kharaj) from the wages; thus, the aforementioned lessee will become the agent of the lessor to pay it from the mandatory wages, and this agency will also be valid, just as the scholars have stated regarding the repair of a house: if one leased his house to a person for a known wage and the lessor ordered him to repair the parts needing repair in that year from this same wage, then this appointment of agency and the lease contract are valid. Likewise, this is also valid, but the point is that this stratagem (hila) is weak, because if the lessor and lessee disagreed on the payment of the land tax, and the lessee said, "I have paid the land tax of this land from the produce," and the lessor denied it, or both disagreed on the amount paid, the word of the lessor will be accepted, and the lessee will not be verified in his claim of paying the land tax of the aforementioned land, because the aforementioned lessee is not a trustee (amin). Thus, he intends by this claim to be discharged from the liability of the wages, while the lessor denies that the payment has been proven in his favor, so the word of the denier will be accepted (2). Similarly, in the case of house repairs, in the event of a disagreement, the word of the lessor will be accepted, as we have explained before. Therefore, the strong and firm stratagem is for the lessee to pay the entire wage in advance, then for the landowner to receive it and give it to the same lessee, and appoint him as an agent to pay the land tax to the tax collector on his behalf. Then, if the lessee claims, "I have paid the land tax," the lessor cannot demand witnesses from him; his word will be verified without witnesses because the lessee had paid the wages in advance, so he was discharged from the wages. Then, when the landowner gave him this wage money and appointed him as an agent to pay the land tax to the tax collector on his behalf, the lessee became a trustee and an agent in this payment. So, when he says, "I have paid," this trustee's word will also be verified, like other trustees. And the same answer applies to house repairs: if the lessee paid the rent in advance, then the lessor gave it back to him to repair the house wherever it needs repair from this received wage, and the lessee said, "I have repaired it and spent such-and-such amount," then for the reason mentioned, his word will be verified.

Furthermore, be it known that Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) imposed the condition that he should pay the land tax to the tax collectors, meaning the deputy of the Sultan or whoever is appointed by the Sultan for the collection of

land tax. Shams al-A'imma al-Halwani stated that this is evidence that if the aforementioned lessee gave the land tax to someone who is liable for it or to any person among the villagers, he will not be discharged and will again (3) be liable. Likewise, if he paid it to the head of the village or a trustee (4) of the village, the same ruling applies because they are not appointed by the Sultan, nor are they his deputies. Thus, he will not be discharged by paying them. And there is another issue concerning the nature of land tax which Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) mentioned in *Hiyal al-Fasil*, the scenario of which is: if a person leased a horse and the lessor stipulated the cost of its grain and fodder upon the lessee along with the rent, this is not valid. The stratagem for this is that if he wants to know how many dirhams will be spent on its grain and fodder, he should estimate them and add this amount to the rent. Then, he should lease it in exchange for this total sum, and then the lessor should appoint him as an agent to provide its grain and fodder from this additional amount. However, in such a case, the lessee's claim of expenditure will not be verified without witnesses (5), so the precaution is that he should pay the lessor the amount of the increase in advance, and then the lessor should give it to the lessee with the order to spend it on the grain and fodder. Likewise, if someone hired a person as a laborer and...

1- It was mentioned previously that he should pay the amount of the land tax in advance, and apparently this amount is sufficient, and Allah Ta'ala knows best. (1) Meaning, do the same in this as in the aforementioned example. (2) 2- And the lessee should bring witnesses. (3) If the land tax has not reached [the authorities]. (4) Village head, debtor, etc. (5) If the lessor denied [the claim].

किताब अल-हियल इसका जिक्र (1) कर दिया गया है और इजारा (किरायानामा) जायज हो जाएगा क्योंकि इजारा ज्ञात उजरत (किराये) के बदले में हुआ है, इसलिए यह सही होगा। फिर मुजर (मकान मालिक) ने मुस्तजिर (किरायेदार) को उजरत में से खिराज (लगान) अदा करने की इजाजत दी है, तो यह मुस्तजिर उक्त वाजिब उजरत में से इस तरह अदायगी करने के लिए मुजर की तरफ से वकील हो जाएगा। अतः यह वकालत भी सही होगी जैसा कि उलमा ने मकान की मरम्मत के बारे में फरमाया है कि अगर किसी ने अपना घर किसी व्यक्ति को ज्ञात किराए पर दिया और मुजर ने उसे हुक्म दिया कि इस साल इसकी मरम्मत योग्य चीजों की मरम्मत इसी किराए में से करे, तो यह तवकील (वकालत) और अकद-ए-इजारा (किराये का अनुबंध) सही है। इसी तरह यह भी सही है, लेकिन बात यह है कि यह हियल (उपाय) कमजोर है क्योंकि अगर मुजर और मुस्तजिर ने खिराज की अदायगी में विवाद किया और मुस्तजिर ने कहा कि मैंने इस जमीन का खिराज और पैदावार में से अदा कर दिया है और मुजर ने इसकी तक्जीब (झुठलाया) की या दोनों ने अदायगी की मात्रा में विवाद किया, तो मुजर की बात स्वीकार की जाएगी और मुस्तजिर को उक्त जमीन के खिराज अदायगी के दावे में प्रमाणित नहीं किया जाएगा, इसलिए कि उक्त मुस्तजिर 'हामिन' (अमानतदार) नहीं है। इसलिए वह इस दावे से यह चाहता है कि उजरत की जिम्मेदारी से बरी हो जाए और मुजर इससे इनकार करता है कि उसके हक में अदायगी साबित हो गई है, तो इनकार करने वाले (मुजर) का कथन स्वीकार (2) किया जाएगा। इसी तरह मकान की मरम्मत में भी विवाद की स्थिति में मुजर का कथन ही स्वीकार किया जाएगा जैसा कि हमने पहले बयान किया है। अतः मजबूत और पक्का उपाय यह है कि मुस्तजिर उसे पूरा किराया अग्रिम अदा कर दे, फिर जमीन का मालिक उसे प्राप्त करके उसी मुस्तजिर को दे दे और उसे वकील बना दे कि मेरी तरफ से खिराज वसूल करने वाले को खिराज अदा कर दे। फिर अगर मुस्तजिर ने दावा किया कि मैंने खिराज अदा कर दिया है तो मुजर उससे गवाह नहीं मांग सकता, गवाहों के बिना उसके कथन की पुष्टि की जाएगी क्योंकि मुस्तजिर ने किराया अग्रिम अदा कर दिया था तो वह उजरत से बरी हो गया था। फिर उसके बाद जब उसे जमीन के मालिक ने यह किराए की राशि दी और उसे वकील बनाया कि मेरी तरफ से खिराज अधिकारी को खिराज अदा कर दे, तो मुस्तजिर इस अदायगी में अमानतदार और वकील हो गया। अतः जब वह कहेगा कि मैंने अदा कर दिया है, तो अन्य अमानतदारों की तरह इस अमानतदार के कथन की भी पुष्टि की जाएगी। और ऐसा ही जवाब मकान की मरम्मत में है कि अगर मुस्तजिर ने किराया अग्रिम अदा कर दिया, फिर मुजर ने उसे वापस दे दिया कि इस प्राप्त किराये में से मकान में जहाँ-जहाँ

मरम्मत की आवश्यकता हो वहाँ मरम्मत करे, और मुस्तजिर ने कहा कि मैंने मरम्मत कर दी है और इतनी राशि खर्च की है, तो उक्त कारण से उसके कथन की पुष्टि की जाएगी।

फिर, स्पष्ट हो कि इमाम मुहम्मद (रह.) ने यह शर्त लगाई है कि खिराज, खिराज अधिकारियों को अदा करे यानी सुल्तान के प्रतिनिधि को या उस व्यक्ति को जो सुल्तान की तरफ से खिराज वसूली के लिए नियुक्त हो, उसे अदा करे। और शम्सुल आइम्मा हलवानी ने फरमाया है कि यह इस बात की दलील है कि अगर उक्त मुस्तजिर ने किसी ऐसे व्यक्ति को जिस पर खिराज है या गांव वालों में से किसी व्यक्ति को खिराज दे दिया तो वह बरी नहीं होगा और दोबारा (3) जिम्मेदार होगा। इसी तरह अगर गांव के मुखिया या अमीन (4) को अदा कर दिया तो भी यही हुक्म है, इसलिए कि वह सुल्तान की तरफ से नियुक्त नहीं है और न ही उसका प्रतिनिधि है, अतः उसे अदा करने से वह बरी नहीं होगा। और 'खिराज की किस्म' से एक दूसरा मसला है जिसे इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'हिल-अल-फासिल' में जिक्र किया है जिसकी सूरत यह है कि एक व्यक्ति ने एक घोड़ा किराये पर लिया और मुजर ने किराये के साथ मुस्तजिर के जिम्मे उसके दाने और घास की भी शर्त लगा दी, तो यह जायज नहीं है। और इसका उपाय यह है कि वह देखना चाहे कि उसके दाने-घास में कितने दिरहम खर्च होंगे, उनका अनुमान लगाकर यह मात्रा भी किराये में मिला ली जाए। फिर इस कुल राशि के बदले में उसे किराये पर ले, फिर मुजर उसे वकील बना दे कि इस बढ़ाई गई राशि से उसके दाने-चारे का प्रबंध करे। लेकिन ऐसी स्थिति में मुस्तजिर के खर्च के दावे की पुष्टि बिना गवाहों (5) के नहीं होगी, तो एहतियात यह है कि बढ़ाई गई राशि के बराबर मुजर को अग्रिम दे दे, फिर मुजर उसे मुस्तजिर को देकर दाने-चारे में खर्च करने का हुक्म दे। इसी तरह अगर किसी व्यक्ति ने किसी को मजदूर बना लिया और...

1- पूर्व में उल्लेख किया है कि खिराज की मात्रा अग्रिम अदा कर दे और जाहिर है यही मात्रा पर्याप्त है, अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (1) यानी पूर्व में वर्णित उदाहरण के समान इसमें भी करे (2) 2- और मुस्तजिर को गवाह लाने चाहिए (3) अगर खिराज न पहुँचा हो (4) गाँव का सरपंच, देनदार आदि (5) अगर मुजर ने इनकार किया हो

کتاب الحیل ذکر کر دی (1) ہے اور اجارہ جائز ہو جائے گا اس واسطے کہ اجارہ بعوض اجرت معلومہ واقع ہوا ہے پس صحیح ہوگا پھر موجر نے مستاجر کو اجرت میں سے ادا ئے خراج کی اجازت دی ہے پس مستاجر مذکور اجرت واجبہ میں سے اس طرح ادا کرنے کا موجر کی طرف سے وکیل ہو جائے گا پس یہ وکالت بھی صحیح ہوگی جس طرح علماء نے مرمت دار میں فرمایا ہے کہ اگر اپنا دار ایک شخص کو باجرت معلومہ اجارہ پر دیا اور موجر نے اس کو حکم دیا کہ اس سال اس کی قابلِ مرمت چیز کی مرمت اسی اجرت میں سے کرے تو یہ توکیل و عقدِ اجارہ صحیح ہے اسی طرح یہ بھی صحیح ہے لیکن بات یہ ہے کہ یہ حیلہ ضعیف ہے اس واسطے کہ موجر و مستاجر نے اگر خراج کے ادا کرنے میں اختلاف کیا اور مستاجر نے کہا کہ میں نے اس زمین کا خراج و پیداوار میں سے ادا کر دیا ہے اور موجر نے اس کی تکذیب کی یا دونوں نے مقدارِ ادا کرنے میں اختلاف کیا تو قول موجر کا قبول ہوگا اور مستاجر اپنے دعویٰ ادائے خراج جائے زمین مذکور میں تصدیق نہ کیا جائے گا اس واسطے کہ مستاجر مذکور ہمن ہے امین نہیں ہے پس وہ اس دعویٰ سے یہ چاہتا ہے کہ ضمانت اجرت سے بری الذمہ ہو اور موجر اس سے منکر ہے کہ اس کے حق میں بھر پانا ثابت ہوا ہے پس اس منکر کا قول قبول (2) ہوگا اسی طرح مرمت دار میں بھی در صورتِ اختلاف کے موجر ہی کا قول قبول ہوگا جیسے کہ ہم نے پہلے بیان کر دیا ہے پس قوی و مضبوط حیلہ یہ ہے کہ مستاجر اس کو تمام اجرت پیشگی ادا کر دے پھر مالک زمین اس کو وصول کر کے اسی مستاجر کو دے دے اور اس کو وکیل کر دے کہ میری طرف سے والی خراج کو خراج ادا کر دے پھر اگر مستاجر نے دعویٰ کیا کہ میں نے خراج ادا کر دیا ہے تو موجر اس سے گواہ طلب نہیں کر سکتا ہے بدون گواہوں کے اس کے قول کی تصدیق کی جائے گی اس واسطے کہ مستاجر نے اجرت پیشگی ادا کر دی تو اجرت سے بری کر دیا پھر اس

کے بعد جب اس کو مالک زمین نے یہ اجرت کا مال دیا اور اس کو وکیل کیا کہ میری طرف سے والی خراج کو خراج ادا کر دے تو مستاجر اس ادا کرنے میں امین و وکیل ہوا پس جب وہ کہے گا کہ میں نے ادا کر دیا ہے تو مانند اور امینوں کے اس امین کے قول کی بھی تصدیق کی جائے گی اور ایسا ہی جواب مرمت دار میں ہے کہ اگر مستاجر نے کرایہ پیشگی ادا کر دیا پھر موجر نے اس کو دے دیا کہ اس اجرتِ مقبوضہ میں سے دار جہاں جہاں لائقِ مرمت ہواس کی مرمت کرے اور مستاجر نے کہا کہ میں نے مرمت کر دی ہے اور اس قدر خرچ کیا ہے تو بدین وجہ مذکور اس کے قول کی تصدیق کی جائے گی۔

پھر، وضح ہو کہ امام محمدؒ نے یہ شرط لگائی ہے کہ والیانِ خراج کو خراج ادا کر دے یعنی نائبِ سلطان کو یا جو شخص سلطان کی طرف سے تحصیلِ خراج کے واسطے مقرر ہو اس کو ادا کرے اور شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ یہ اس امر کی دلیل ہے کہ اگر مستاجر مذکور کسی ایسے شخص نے جس پر خراج ہے اور اہلِ دیہ میں سے کسی آدمی کو خراج دے دیا تو بری نہ ہوگا اور دوبارہ (3) ضامن ہوگا اسی طرح اگر حالیِ دیہ یا امین (4) دیے کو ادا کر دیا تو بھی یہی حکم ہے اس واسطے کہ وہ از جانبِ سلطان مقرر نہیں ہے اور نہ اُس کا نائب ہے پس اس کو ادا کرنے سے بری نہ ہوگا اور از جنسِ خراج ایک دوسرا مسئلہ ہے جس کو امام محمدؒ نے حیل الفاصل میں ذکر فرمایا ہے جس کی صورت یہ ہے کہ ایک شخص نے ایک گھوڑا اجارہ پر لیا اور موجر نے کرایہ کے ساتھ مستاجر کے ذمہ اس کا دانہ گھاس بھی شرط کیا تو یہ جائز نہیں ہے اور اس کا حیلہ یہ ہے کہ وہ یہ دیکھنا چاہے کہ اس کے دانہ گھاس میں کتنے درہم خرچ ہوں گے ان کا تخمینہ کر کے یہ مقدار بھی اجرت میں ملائی جائے پس اس مجموعہ کے عوض اس کو کرایہ پر لے پھر موجر اس کو وکیل کر دے کہ اس مقدارِ زائد کردہ سے اس کا دانہ چارہ دے لیکن ایسی صورت میں مستاجر کے دعویٰ خرچ کی تصدیق بدون گواہوں (5) کے نہ ہوگی تو احتیاط یہ ہے کہ بقدرِ زیادہ

کردہ کے موجر کو پیشگی دے دے پھر موجر اس کو مستاجر کو دے کے دانہ چارہ میں خرچ کرنے کا حکم دے اسی طرح اگر کسی شخص نے ایک شخص کو مزدور کر لیا اور

1- قال سابق میں ذکر کیا ہے کہ بقدِ خراج کے پیشگی ادا کر دے اور ظاہر ایہی قدر کافی ہے واللہ تعالیٰ اعلم (1) یعنی مثل مذکورہ سابق اس میں بھی کرے (2) 2- اور مستاجر کو گواہ لانے چاہیے ہیں (3) اگر خراج نہ پہنچا ہوا (4) منہ چھان دیندار وغیرہ (5) اگر موجر نے انکار کیا

Kitab al-Hiyal (The Book of Stratagems) If it is stipulated that the tenant must provide food, it is not permissible. The stratagem (hilah) for this is to estimate the value of the food and include it in the rent, as previously mentioned. Zaid rented a house on a monthly basis and feared that if he stayed for more than a month—even for a day or two into the second month—the rent for the entire second month would become binding upon him. The stratagem here is to rent the house on a daily basis so that the rent is determined daily. Thus, he may vacate it whenever he wishes, and he will only be liable for the rent for the days he actually resided there. It should be clear that the statement "when one or two days of the second month pass, the rent for the entire month becomes binding" does not mean that the rent for the entire week becomes binding; rather, the rent becomes due only after the month is completed. It means that once the month arrives and a day or two have passed, the liability for that month's rent becomes binding on him. In *Jami' al-Fatawa*(1), it is stated that if someone rents land and wishes that the lease not be terminated by the death of the lessor, the lessor should declare that this land belongs to so-and-so for ten years, allowing them to cultivate whatever they wish, and whatever is produced will belong to them. Another way is for the tenant to declare, "I am renting this on behalf of a Muslim man," and for the lessor to declare, "I am leasing this on behalf of a Muslim man through his agency." Then, the lease will not be terminated by the death of either party. If the leased land contains a water spring (*yaqur*) and the tenant wants it, the landowner should declare that the spring belongs to the tenant for ten years—meaning he has the right to utilize it for ten years—and this will be permissible. In *Sirajiyah*, it is written that if one leases their land which contains date palm trees and wishes to give the fruits to the tenant, the stratagem is to give the trees to the tenant on the condition that out of a thousand parts of the fruit, one part belongs to the owner and the rest to the tenant. In *'Uyun*, it is written that if a person rents a house from another and the owner orders him to spend the rent money on repairs, his word alone (without witnesses) that he spent it will not be accepted. Therefore, if he wishes not to be held as a trustee (*amin*) in this matter, he should pay the rent to the owner, and then the owner should receive the rent, give it back to the tenant, and order him to spend it on repairs; then he will become a trustee. This is written in *Tatar Khaniyah*.

Anhar Quban Chapter☆ Regarding the Defense against Claims Zaid possesses land or a house, and someone has filed a claim against it, even though the claimant is a wrongdoer and the claim is unjust, and Zaid is required to take an oath, which he

does not wish to do. So, if he seeks a stratagem to avoid the oath, it is said that the stratagem is to acknowledge (iqrar) ownership of that small thing for his minor child or a trusted stranger; then, the dispute and the oath will be averted. Imam Khasaf has mentioned this in his *Hiyal*. We have mentioned in *Adab al-Qadi* that there is a difference of opinion among the scholars regarding this issue. Some have stated it exactly as Imam Khasaf did, while others have drawn a distinction between acknowledging it for a minor child versus a stranger, stating that if he acknowledges it for a minor child, the oath will be lifted from him, and if he acknowledges it for a stranger, the oath will be averted. (1) Thus, if it is not vacated in the middle, then vacating it will not provide that benefit. 12

किताब अल-हियल यदि किराएदार पर उसका खाना खिलाना शर्त किया गया है तो यह जायज़ नहीं है। इसका उपाय (हिला) यह है कि खाने की मात्रा को देखकर उसका अनुमान (तख़मीना) लगाकर उसे किराए में जोड़ दिया जाए, जैसा कि ऊपर बताया गया है। ज़ैद ने एक मकान मासिक किराए पर लिया और उसे डर हुआ कि यदि वह एक महीने से ज़्यादा दो महीने तक रहा और दूसरे महीने के एक या दो दिन गुज़र गए, जबकि वह उसमें रह रहा है, तो उस पर पूरे महीने का किराया अनिवार्य हो जाएगा। इसका उपाय यह है कि मकान को दैनिक किराए पर ले ताकि वह रोज़ाना के हिसाब से किराए पर रहे। अतः जब चाहे वह उसे खाली कर देगा और उस पर उतना ही किराया अनिवार्य होगा जितने दिन वह रह रहा है। और यह स्पष्ट हो कि यह कहने से कि "जब दूसरे महीने के एक या दो दिन गुज़र जाएंगे तो उस पर पूरे महीने का किराया अनिवार्य हो जाएगा," इसका मतलब यह नहीं है कि सप्ताह का किराया अनिवार्य होगा, क्योंकि किराया वास्तव में महीना पूरा होने के बाद अनिवार्य (वाजिब) होगा। बल्कि इसका मतलब यह है कि जब महीना आ जाएगा और एक-दो दिन गुज़र जाएंगे, तो उस महीने का किराया उस पर अनिवार्य (लाज़िम) हो जाएगा। और 'जामे अल-फतावा'(१) में है कि यदि किसी ने ज़मीन किराए पर ली और चाहा कि मकान मालिक (मोजिर) की मृत्यु से उसका किरायानामा न टूटे, तो मकान मालिक इस बात का इकरार (स्वीकार) करे कि यह ज़मीन दस साल तक फलां व्यक्ति की है, वह इसमें जो चाहे खेती करे और जो कुछ पैदा होगा वह उसी का होगा। और दूसरा तरीका यह है कि किराएदार इकरार करे कि मैं इसे एक मुसलमान व्यक्ति के लिए किराए पर ले रहा हूँ और मकान मालिक इकरार करे कि मैं इसे एक मुसलमान व्यक्ति की वकालत से उसकी तरफ से किराए पर दे रहा हूँ, तो इन दोनों में से किसी की मृत्यु से उक्त किरायानामा समाप्त नहीं होगा। और यदि किराए की ज़मीन में 'याकूर' (पानी का चश्मा) हो और किराएदार चाहे कि यह उसे मिले, तो ज़मीन का मालिक इस बात का इकरार करे कि यह चश्मा दस साल तक किराएदार का है, यानी दस साल तक उसे इससे लाभ उठाने का अधिकार प्राप्त है, तो यह जायज़ होगा। और 'सराजिया' में लिखा है कि यदि अपनी ज़मीन किराए पर दी और उसमें खजूर के पेड़ हों और वह चाहे कि इसके फल किराएदार को दे, तो इसका उपाय यह है कि वह पेड़ किराएदार को इस शर्त पर सौंप दे कि फलों के हज़ार हिस्सों में से एक हिस्सा मालिक का है और बाकी किराएदार के हैं। और 'उयून' में लिखा है कि यदि एक व्यक्ति ने दूसरे से एक मकान किराए पर लिया और मकान के मालिक ने उसे आदेश दिया कि किराए के पैसों से मकान की मरम्मत पर खर्च करे, तो यदि उसने खर्च किया तो बिना गवाहों के केवल उसकी बात स्वीकार नहीं की जाएगी कि मैंने खर्च किया है। अतः यदि वह चाहे कि मैं इस मामले में अमीन (विश्वस्त) न बनूँ, तो उसे चाहिए कि किराया

मालिक को दे दे, फिर मकान मालिक उस किराए को वसूल करके उसे किराएदार को दे दे और उसे आदेश दे कि इसकी मरम्मत पर खर्च करे, तो वह उसमें अमीन बन जाएगा। यह 'तातारखानीया' में लिखा है।

अनहार क़ूबन फ़स्ल☆ दावे के निवारण में ज़ैद के कब्ज़े में एक ज़मीन या मकान आदि है, उसके बारे में किसी व्यक्ति ने दावा किया, जबकि दावेदार ज़ालिम है और नाहक दावा कर रहा है और वह कसम खाने को मजबूर है, लेकिन वह कसम नहीं खाना चाहता। तो उसने कसम टालने का उपाय (हिला) चाहा, तो फ़रमाया कि इसका उपाय यह है कि उस थोड़ी सी चीज़ को अपने नाबालिग बच्चे या किसी भरोसेमंद अजनबी के नाम स्वीकार (इकरार) कर दे, तो उसकी बहस और कसम टल जाएगी। ऐसा ही इमाम ख़साफ़ ने अपनी 'हियल' में ज़िक्र किया है। और हमने 'अदब अल-काज़ी' में ज़िक्र किया है कि इस मसले में विद्वानों (मशायख) में मतभेद है। कुछ ने उसी तरह फ़रमाया है जैसा इमाम ख़साफ़ ने ज़िक्र किया है और कुछ ने नाबालिग बच्चे के लिए इकरार करने और अजनबी के लिए इकरार करने, दोनों स्थितियों में विस्तार और अंतर स्पष्ट किया है कि यदि उसने नाबालिग बच्चे के लिए इकरार किया तो उसके ज़िम्मे से कसम दूर हो जाएगी, और यदि अजनबी के लिए इकरार किया तो कसम टल जाएगी। (१) अतः यदि बीच में खाली न हो, तो इसके खाली करने से वह लाभ नहीं होगा। १२

کتاب الحیل اس کا کھانا دینا مستاجر کے ذمہ شرط کیا گیا تو یہ نہیں جائز ہے اور اس کا حیلہ یہ ہے کہ مقدار طعام کو دیکھ کر اُس کا تخمینہ کرکے اجرت میں ملایا جائے جیسا کہ مذکور ہوا ہے۔ زید نے ایک مکان ماہواری کرایہ پر لیا اور مستاجر کو خوف ہوا کہ اگر وہ اس مہینہ سے زیادہ دو مہینہ رہا تو جب دوسرے مہینے کا ایک روز یا دو روز گذریں گے درحالیکہ وہ اس میں ساکن ہوگا تو اس پر اس تمام مہینے کا کرایہ لازم آئے گا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ مکان مذکور کو یومیہ کرایہ پر لے کہ روزانہ اس قدر کرایہ پر رہے پس جب چاہے اس کو خالی کر دے گا اور اس پر اسی قدر کرایہ لازم آئے گا جتنے دن وہ رہ رہا ہے اور واضح ہو کہ اس قول سے کہ جب دوسرے مہینہ کا ایک یا دو روز گذریں گے تو اس پر تمام اس مہینہ کا کرایہ لازم آئے گا یہ مراد نہیں ہے کہ ہفتہ کا کرایہ لازم آئے گا اس واسطے کہ کرایہ در حقیقت تو بعد مہینہ پورا ہونے کے واجب ہوگا لیکن یہ مراد ہے کہ جب مہینہ آ جائے گا اور ایک دو روز گزر جائیں گے تو اس مہینہ کا اجارہ اس کے ذمہ لازم آ جائے گا اور جامع الفتاویٰ(۱) میں ہے کہ اگر ایک زمین اجارہ پر لی اور چاہا کہ موجر کی موت سے اس کا اجارہ نہ ٹوٹے تو موجر اس امر کا اقرار کرے کہ یہ اراضی دس برس تک فلاں شخص کی ہے اس میں جو چاہے زراعت کرے اور جو کچھ پیدا ہو گا وہ اسی کا ہوگا اور وجہ دیگر آنکہ مستاجر اقرار کرے کہ میں اس کو ایک مرد مسلمان کے واسطے اجارہ لیتا ہوں اور موجر اقرار کرے کہ میں اس کو ایک مرد مسلمان کی وکالت سے اس کی طرف سے اجارہ پر دیتا ہوں پس ان دونوں میں سے کسی کی موت سے اجارہ مذکور منقطع نہ ہوگا اور اگر زمین اجارہ میں لفظ یا قیر کا چشمہ ہو اور مستاجر نے چاہا کہ یہ مجھے ملے تو مالک زمین اس امر کا اقرار کرے کہ یہ چشمہ مستاجر کا ہے دس برس تک یعنی آن تک اس کو دس برس تک انتفاع کا استحقاق حاصل ہے تو جائز ہوگا اور سراجیہ میں لکھا ہے۔ اگر اپنی زمین اجارہ پر دی اور آرمین درختان

خرما ہیں اور چاہا کہ اس کے پھل مستاجر کو دے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ یہ درخت مستاجر پر دے بدین شرط کہ اس کو پھلوں کے ہزار حصوں میں سے ایک حصہ مالک کا ہے اور باقی مستاجر کے ہیں اور عیون میں لکھا ہے کہ اگر ایک شخص نے دوسرے سے ایک مکان کرایہ پر لیا اور مالک مکان نے اس کو حکم کیا کہ اس کے کرایہ سے اس کی مرمت میں خرچ کرے پس اگر اس نے خرچ کیا تو بدون گواہوں کے صرف اس کا قول قبول نہ ہوگا کہ میں نے خرچ کیا ہے پس اس نے چاہا کہ میں اس امر میں امین نہ ہو جاؤں تو چاہئے کہ اجرت یہیں دے دے پھر مالک مکان اس اجرت کو وصول کرکے اسے مستاجر کو دے اور حکم کردے کہ اس کی مرمت میں خرچ کرے تو وہ اس میں امین ہو جائے گا یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے۔

انہار قوبن فصل☆ دعویٰ کے دفعیہ میں زید کے قبضہ میں ایک اراضی یا مکان وغیرہ ہے اس کی بابت کسی شخص نے دعویٰ کیا حالانکہ مدعی ظالم ہے ناحق دعویٰ کرتا ہے اور وہ حلفیہ قسم کھانے کو مگر وہ دہ جانتا ہے پس اُس نے حیلہ دفع قسم کا چاہا تو فرمایا کہ اس کا حیلہ یہ ہے کہ اس چیز تھوڑی کو اپنے فرزند صغیر یا معتمد اجنبی کے واسطے اقرار کردے تو اس کے خصومت و قسم دفع ہو جائے گی ایسا ہی امام خصاف نے اپنی حیل میں ذکر فرمایا ہے اور ہم نے ادب القاضی میں ذکر کیا ہے کہ مشائخ نے اس مسئلہ میں اختلاف کیا ہے بعض نے اسی طرح فرمایا جیسا امام خصاف نے ذکر فرمایا ہے اور بعض نے فرزند صغیر کے واسطے اقرار کرنے اور اجنبی کے واسطے اقرار کرنے دونوں صورتوں میں تفصیل و فرق بیان کیا ہے کہ اگر اس نے فرزند صغیر کے واسطے اقرار کردیا تو اس کے ذمہ سے قسم دور ہو جائے گی اور اگر اجنبی کے واسطے اقرار کیا تو قسم دفع (۱) پس اگر بیچ میں خالی نہ ہو اس کے خالی کرنے سے وہ فائدہ نہ ہوگا ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) 337 Kitab al-Hiyal (Book of Legal Stratagems)

[The text continues regarding legal complexities of property claims and agency.]

...And some have said that since a stratagem (hila) can be employed in such a situation, to prevent this stratagem, the oath will not be removed from his responsibility in both cases. Then Imam Khasaf said that if the plaintiff said: "Since the defendant has acknowledged this land for his minor son or a stranger, he has destroyed my right and property, and for my sake, the price has become obligatory upon him, so that I can take an oath from him that 'By God, for your sake, the price of this land has not become obligatory upon me,'" then he said that according to the manifest ruling of Imam-e-Azam and the other opinion of Imam Abu Yusuf, no oath will be imposed upon him, and according to the manifest ruling of Imam Muhammad, an oath will be imposed upon him. This is what Imam Khasaf has mentioned, and the reason is that according to the manifest opinion of Imam Abu Yusuf and Imam-e-Azam, the usurpation of immovable property (aqar) does not necessitate compensation (dhaman), while according to the first opinion of Imam Muhammad and Imam Abu Yusuf, it does necessitate compensation. Then some of our scholars said that this difference is merely in the case of usurpation, and in the case of denial, there is a consensus that compensation is obligatory. Others said that in the case of denial, there are two narrations from Imam-e-Azam, and most scholars hold the opinion that the difference is the same in all cases, and it is appropriate that in the mentioned situation, compensation should be obligatory by consensus, because this situation is that he destroyed the property, and destroying property necessitates compensation by consensus. Do you not see that if a witness gives testimony to the defendant for a plaintiff regarding immovable property along with another witness, and then retracts his testimony, he will be liable for compensation by consensus because he destroyed the ownership? And if the claimed object is any goods or a slave girl, etc., which is movable property and not immovable, then its stratagem is that the defendant should keep the claimed object in such a state that the plaintiff does not recognize it, and then present it before the plaintiff so that the aforementioned plaintiff pays for it; his claim will become void because if he pays, it is an acknowledgment from the plaintiff that the plaintiff has no ownership in it, so his claim will become void. This is in Zakhira.

Section on Agency (Wikalat)

If Zaid appointed Amr as his agent to buy a certain slave girl for Zaid for one thousand dirhams or one hundred dinars, and the agent accepted this agency, then when he saw the slave girl, he wanted to buy it for himself, the stratagem is that he should buy it in a currency different from the currency the principal (muwakkil) ordered him to buy with. For example, if he was ordered to buy it for one thousand dirhams, he should buy it for one hundred dinars; and if he was ordered to buy it for dinars, he should buy it for dirhams, or buy it with the same currency as ordered but increase the price (1), for example, if ordered to buy for one hundred dinars, he should buy it for one hundred and five dinars, so that he becomes one who acts contrary to his order. Thus, this sale will be valid for the agent and will not remain pending, because the agent's purchase does not remain pending as has been known in its proper place. And if the aforementioned agent bought it with the same currency he was ordered to buy with and for the same amount he was ordered, and he explicitly stated in the purchase that "I bought it for myself," then if it is in the presence of the principal, he will be considered the buyer for himself (3), and if it is in the absence of the principal, he will not be considered the buyer for himself, and he cannot buy it except after he removes himself from the agency and, in the absence of the principal, he [removes] himself...

(1) And if he buys it for less, it will not be contrary, so the purchase will be valid for the principal (2) Meaning with the knowledge of the principal.

(नोट: यह पाठ उसी लिपि में है जिसे देवनागरी में 'उर्दू' कहते हैं। यदि आप चाहते हैं कि मैं इसे हिंदी लिपि (देवनागरी) में लिप्यंतरित (Transliterate) करूँ तो कृपया बताएं।)

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۱۰) ۳۳۷ کتاب الحیل نہ ہوگی اور بعض نے فرمایا کہ چونکہ ایسی صورت میں حیلہ جاری ہو سکتا ہے اس واسطے اس حیلہ کے دور کرنے کے واسطے اُس کے ذمہ سے قسم دونوں صورتوں میں دور نہ ہوگی۔ پھر امام خصاف نے فرمایا کہ اگر مدعی نے کہا کہ ہرگاہ مدعاعلیہ نے اس اراضی کا اپنے فرزندِ صغیر یا اجنبی کے واسطے اقرار کر دیا تو اس نے میرے حق و مال کو تلف کر دیا اور میرے واسطے اس پر قیمت واجب ہوئی کہ میں اس سے قسم لے سکتا ہوں کہ واللہ تیرے واسطے مجھ پر اس زمین کی قیمت واجب نہیں ہوئی تو فرمایا کہ بنا ہرِ قولِ امامِ اعظمؒ و دوسرے قول امام ابو یوسفؒ کے اس پر قسم عائد نہ ہوگی اور بنا ہرِ قول امام محمدؒ کے اس پر قسم عائد ہوگی ایسا ہی امام خصافؒ نے ذکر فرمایا ہے اور وجہ یہ ہے کہ بنا ہرِ قول امام ابو یوسفؒ و قول امامِ اعظمؒ کے عقار کا غصب کرنا موجبِ ضمان نہیں ہوتا ہے اور بنا ہرِ قول امام محمدؒ اول قول امام ابو یوسفؒ کے موجبِ ضمان ہوتا ہے پھر ہمارے بعض مشائخؒ نے فرمایا کہ یہ اختلافِ محض غصب میں ہے اور درصورتِ کہ منکر ہو جائے تو بالا تفاق ضمان واجب ہوئی ہے اور بعض نے کہا کہ منکر ہو جانے کی صورت میں امامِ اعظمؒ سے دو روایتیں ہیں اور اکثر مشائخ کا یہ قول ہے کہ سب میں اختلافِ یکساں ہے اور چاہیے کہ اس صورتِ مذکورہ میں بالا تفاق ضمان واجب ہو اس واسطے کہ یہ صورت تو یہ ہے کہ اُس نے عقار کو تلف کر دیا اور عقار تلف کرنے۔ بالا تفاق ضمان واجب ہوتی ہے آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر کسی گواہ نے دوسرے گواہ کے ساتھ کسی مدعی کے واسطے عقار کی گواہی مدعاعلیہ پر دی پھر اپنی گواہی سے رجوع کیا تو بالا جماع ضامن ہوگا کیونکہ اُس نے ملک کو تلف کر دیا ہے اور اگر چیز متد عویہ کوئی اسباب یا باندی وغیرہ مال منقول ہو اور عقار نہ ہو تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ مدعا علیہ اس چیز متد عویہ کو ایسی ہیات سے رکھے کہ مدعی اس کو نہ پہچانے پھر اس مدعی کے سامنے

پیش کرے تاکہ مدعی مذکور اس کے خریدنے کے واسطے چکے پاس اس کا دعویٰ باطل ہو جائے گا کیونکہ اُس نے چکایا تو یہ مدعی کی طرف سے اس امر کا اقرار ہے کہ اس میں مدعی کی کچھ ملک نہیں ہے پس اس کا دعویٰ باطل ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے۔

النصوب فصل ☆ وکالت کے بیان میں اگر زید نے عمرو کو وکیل کیا کہ زید کے واسطے فلانہ باندی بنامند بعوض ہزار درم یا سو دینار کے خرید دے پس وکیل نے اس وکالت کو قبول کیا پھر جب اس باندی کو دیکھا تو چاہا کہ اپنے واسطے خرید لے پس حیلہ یہ ہے کہ جس جنس کے عوض موکل نے اس کو خریدنے کا حکم دیا ہے اس کے خلاف جنس سے خریدے مثلاً اس کو ہزار درم کے عوض خریدنے کا حکم دیا ہے تو اس کو سو دینار کے عوض خریدے اور اگر اس کو دیناروں کے عوض خریدنے کا حکم کیا تو درموں کے عوض خریدے یا جس جنس سے خریدنے کا حکم کیا ہے اس جنس سے خریدے لیکن بڑھا (۱) کر خریدے مثلاً سو دینار سے خریدنے کا حکم کیا تو ایک سو پانچ دینار کے عوض خریدے تاکہ اُس کے حکم کے بر خلاف کرنے والا ہو جائے پس یہ بیچ بحقِ وکیل نافذ ہو جائے گی اور مووقف نہ رہے گی اس واسطے کہ خرید وکیل موقوف نہیں رہتی ہے جیسا کہ اپنے مقام پر معلوم ہو چکا ہے اور اگر وکیل مذکور نے اسی جنس سے جس کے عوض خریدنے کا حکم کیا ہے اور اسی قدر سے جس قدر کا حکم دیا ہے خریدی اور خریدنے میں تصریح کر دی کہ اپنے واسطے میں نے خریدی ہے پس اگر موکل کی موجودگی میں ہو تو اپنی واسطے خریدنے والا (۳) ہوگا اور اگر موکل کی غیبت میں ہو تو اپنی واسطے خریدنے والا نہ ہوگا اور اسے خرید نہیں خرید سکتا ہے الا بعد اس کے کہ اپنے آپ کو وکالت سے معزول کرے اور موکل کی غیبت میں اپنے آپ کو (۱) اور اگر کمی سے خرید تو تو خلاف نہ ہوگا اس واسطے خرید موکل نافذ ہوگی (۲) یعنی موکل کے علم کے ساتھ ۱۳ منہ

He cannot depose (remove from agency) because this deposition is intentional, so the presence of the principal (Muwakkil) is a condition. Thus, if he is not deposed, he will be considered as having bought it for the principal. Similarly, if, before the purchase, he took witnesses to the fact that "I have bought this for myself," and then immediately bought it without saying anything else: if his principal is present in the meeting of witnesses, he will be considered as having bought it for himself. If the principal is absent from that meeting, and the principal becomes aware that the agent said such-and-such and took witnesses before buying the mentioned object, then the aforementioned agent will be considered to have bought it for himself. If the principal did not become aware of the agent's conversation and the act of taking witnesses until the agent had already bought it, then he will be considered as having bought it for the principal.

In this issue, Imam Muhammad has declared Dirhams and Dinars to be of two different species (Jins), and not of one species. This is because if both were considered one species, then in a situation where the principal ordered the purchase with Dirhams and the agent bought them with Dinars, or vice-versa, he would have become the purchaser for his principal. In the 'Sharh al-Jami', under the chapter of 'Musawamah' (bargaining), it is mentioned that regarding the ruling of Riba (usury), Dirhams and Dinars are considered two different species by Qiyas (analogy), to the extent that the sale of one for more than the other is permissible. However, besides the ruling of Riba, they are considered one species by Istihsan (juristic preference), to the extent that in the chapter of Zakat, the Nisab (threshold) of one is completed by the other. Furthermore, in cases of destroyed property, the judge is given the option of either estimating the value in Dirhams or Dinars. Also, a person who is forced to sell some Dirhams and forced to sell them in exchange for Dinars, or vice-versa, then this sale is under duress (ba-ikrah). Also, if the entitled party of Dirhams gains control over his debtor's Dinars, he has the option to take them as his own species, just as he would if he had gained control over Dirhams. However, a 'shadh' (rare) narration from Imam Muhammad reports otherwise. Also, if a person sells something in exchange for Dirhams, and then buys it back with Dinars before the buyer has paid the price, or vice-versa, while the second price is less than the first, the sale will be 'Fasid' (corrupt) by Istihsan. But what we have mentioned here shows that apart from the ruling of Riba, Dirhams and Dinars are also considered two different species. Similarly, in the chapter of testimony, both are considered two different species, such that if one witness testifies about Dirhams and the other testifies about Dinars, and

the plaintiff is claiming either Dirhams or Dinars, the testimony will not be accepted. Similarly, in the chapter of Ijarah (leasing), both are considered two different species. Thus, if one takes a lease in exchange for Dirhams from another and gives it on lease to another for Dinars, or vice-versa, and the second currency's value is greater than the first, this excess will be Halal (lawful) for the lessee. Therefore, the ruling mentioned in 'Sharh al-Jami' that they are both considered one species (except for the ruling of Riba) is not absolutely correct.

Another trick is that the agent buys the object for something equivalent to what he was ordered to buy with, and adds something else of a different species. For example, he was ordered to buy it for a thousand Dirhams, so the agent buys it for a thousand Dirhams and a piece of cloth, or gives some other property like cloth. In this case, the aforementioned agent will be considered to have bought it for himself. If the principal ordered him to buy it without specifying the price, then according to our three scholars (Imam Abu Hanifa, Abu Yusuf, and Muhammad), if the agent bought it in exchange for either Dirhams or Dinars, he will be considered to have bought it for the principal. If he bought it for something other than these two, he will be considered to have bought it for himself. The Mashaikh (scholars) have stated that there is another trick in this issue: the aforementioned agent appoints another person as his agent, and that person takes the witnesses on behalf of the (first) agent.

1. His saying "the sale is corrupt" is because it is not permissible to buy with less currency of the same species before the price is paid, thus Dirhams and Dinars are considered one species. 12.

معزول نہیں کر سکتا ہے اس واسطے کہ یہ عزل قصدی ہے پس اس میں حضور موکل شرط ہے پس جب وہ معزول نہ ہوا تو موکل کے واسطے خریدنے والا ہو جائے گا اسی طرح اگر اس نے قبل خرید کے اس امر پر گواہ کر لئے کہ میں نے اس کو اپنے واسطے خریدا ہوں پھر اسی دم اس کو خرید لیا اور کچھ نہ کہا پس اگر اس کا موکل مجلس اشہاد میں حاضر ہو تو وہ اپنے واسطے خریدنے والا ہوگا اور اگر مجلس مذکور سے غائب ہو تو اگر موکل کو اس کا علم ہو گیا کہ وکیل نے ایسا ایسا کہا اور گواہ کر لئے ہیں قبل اس کے کہ باندی مذکورہ کو خریدے تو وکیل مذکور اپنے واسطے خریدنے والا ہو جائے گا اور اگر اس کو گفتگوئے وکیل و اشہاد سے آگاہی نہ ہوئی ہو یہاں تک کہ وکیل نے خریدی تو وہ موکل کے واسطے خریدنے والا ہوگا۔

اس مسئلہ میں امام محمد نے درم و دینار کو دو جنس مختلف قرار دیا ہے اور جنس واحد نہیں قرار دیا اس واسطے کہ اگر دونوں کو ایک جنس قرار دیا ہوتا تو در صورتیکہ موکل نے درموں سے خریدنے کا حکم کیا نے وکیل نے دیناروں سے خریدی یا اس کے برعکس کیا تو وہ اپنے موکل کے واسطے خریدنے والا ہو جاتا اور شرح جامع کے باب المساومہ میں مذکور ہے کہ حکم ربوا کے حق میں از روئے قیاس درم و دینار دونوں جنس مختلف قرار دیے گئے ہیں حتی کہ ایک کی بیع بعض دوسرے کے زیادتی کے ساتھ جائز ہے اور سوائے حکم ربوا کے استحسانا دونوں ایک جنس قرار دیے گئے ہیں حتی کہ باب زکوٰۃ میں ایک سے دوسرے کا نصاب پورا کیا جاتا ہے اور نیز تلف کردہ چیزوں میں قاضی مختار کیا گیا ہے چاہے ہے درموں سے اس کی قیمت اندازہ کرادے یا دیناروں سے اور نیز جو شخص بعض درموں کے فروخت کرنے پر مجبور کیا گیا اور اُس نے دیناروں کے عوض مجبوراً فروخت کیا یا اس کے برعکس کیا تو یہ بیع باکراہ ہے اور نیز درموں کے حق دار نے اگر اپنے قرض دار کے دیناروں پر قابو پایا تو اس کو اختیار ہے کہ اپنی جنس حق میں لے لے جیسے اس نے درموں پر قابو پایا مگر ایک روایت شاذہ امام محمد سے اس کے برخلاف مروی ہے اور نیز اگر درموں کے عوض کوئی چیز فروخت کی پھر مشتری کے ثمن ادا کرنے سے پہلے اس کو دیناروں سے خرید لیا یا اس کے برعکس کہا حالانکہ ثمن اول کے نسبت دوسرا ثمن کم ہے تو استحساناً بیع فاسد ہو گی لیکن جو ہم نے اس مقام پر مذکور پایا ہے اس سے ظاہر ہوا کہ ماسوائے حکم ربوا کے درم و دینار دو جنس مختلف بھی اعتبار کئے گئے ہیں اسی طرح باب شہادت میں بھی دونوں دو جنس مختلف اعتبار کئے

گئے ہیں حتی کہ اگر ایک گواہ نے درموں کی گواہی دی اور دوسرے نے دیناروں کی گواہی دی اور مدعی درموں کا یا دیناروں کا مدعی ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی اسی طرح باب اجارہ میں بھی دونوں دو جنس مختلف اعتبار کئے گئے ہیں چنانچہ اگر ایک نے دوسرے سے درموں کے عوض اجارہ لیا اور دوسرے کے ہاتھ دیناروں کے عوض اجارہ پر دے دیا اس کے برعکس کیا اور دوسرے نقد کی قیمت بنسبت اول کے زائد ہے تو مستاجر کو یہ زیادتی حلال ہوگی پس جو حکم شرح جامع میں مذکور ہے کہ ماسوائے حکم ربوا کے یہ دونوں ایک ہی جنس قرار دیے گئے ہیں یہ علی الاطلاق صحیح نہیں ہے اور حیلہ دیگر یہ ہے کہ اس باندی کو بمثل اس چیز کے جس کے عوض خریدنے کا حکم دیا ہے اور بغیر دیگر اُس کے خلاف جنس کے دونوں کے خریدے مثلاً اس کو ہزار درم کے عوض خریدنے کا حکم کیا تو وکیل اس کو ہزار درم اور ایک کپڑے کے عوض خریدے یا کپڑے کے مانند کوئی اور چیز مال دے دے پس اس صورت میں وکیل مذکور اپنے واسطے خریدنے والا ہو جائے گا اور اگر موکل نے اس کو خریدنے کا حکم کیا اور کچھ ثمن اس سے بیان نہ کیا تو ہمارے علمائے ثلاثہ کے نزدیک اگر وکیل نے اس کو درم یا دینار میں سے کسی کے عوض خرید اتو موکل کے واسطے خریدنے والا ہوگا اور اگر ان دونوں کے سوائے کسی چیز کے عوض خریدا تو اپنے واسطے خریدنے والا ہوگا اور مشائخ نے فرمایا کہ اس مسئلہ میں ایک دوسرا حیلہ اور بھی ہے کہ وکیل مذکور کسی دوسرے شخص کو وکیل کر دے کہ وہ اس وکیل کے واسطے اشہاد کر لینا ۱۲ قولہ بیع فاسد کیونکہ قبل ادائے ثمن کے اسی جنس سے کم داموں میں خریدنا جائز نہیں ہے پس درم و دینار جنس واحد قرار پائے ۱۲

معزول نہیں کر سکتا ہے اس واسطے کہ یہ عزل قصدی ہے پس اس میں حضور موکل شرط ہے پس جب وہ معزول نہ ہوا تو موکل کے واسطے خریدنے والا ہو جائے گا اسی طرح اگر اس نے قبل خرید کے اس امر پر گواہ کر لئے کہ میں نے اس کو اپنے واسطے خریدا ہوں پھر اسی دم اس کو خرید لیا اور کچھ نہ کہا پس اگر اس کا موکل مجلس اشہاد میں حاضر ہو تو وہ اپنے واسطے خریدنے والا ہوگا اور اگر مجلس مذکور سے غائب ہو تو اگر موکل کو اس کا علم ہو گیا کہ وکیل نے ایسا ایسا کہا اور گواہ کر لئے ہیں قبل اس کے کہ ہاندی مذکورہ کو خریدے تو وکیل مذکور اپنے واسطے خریدنے والا ہو جائے گا اور اگر اس کو گفتگو ئے وکیل واشہاد سے آگاہی نہ ہوئی ہو یہاں تک کہ وکیل نے خریدی تو وہ موکل کے واسطے خریدنے والا ہوگا۔

اس مسئلہ میں امام محمد نے درم و دینار کو دو جنس مختلف قرار دیا ہے اور جنس واحد نہیں قرار دیا اس واسطے کہ اگر دونوں کو ایک جنس قرار دیا ہوتا تو در صورتیکہ موکل نے درموں سے خریدنے کا حکم کیا نے وکیل نے دیناروں سے خریدی یا اس کے برعکس کیا تو وہ اپنے موکل کے واسطے خریدنے والا ہو جاتا اور شرح جامع کے باب المساومہ میں مذکور ہے کہ حکم ربوا کے حق میں از روئے قیاس درم و دینار دونوں جنس مختلف قرار دیے گئے ہیں حتی کہ ایک کی بیع بعض دوسرے کے زیادتی کے ساتھ جائز ہے اور سوائے حکم ربوا کے استحسانا دونوں ایک جنس قرار دیے گئے ہیں حتی کہ باب زکوٰۃ میں ایک سے دوسرے کا نصاب پورا کیا جاتا ہے اور نیز تلف کردہ چیزوں میں قاضی مختار کیا گیا ہے چاہے ہے درموں سے اس کی قیمت اندازہ کرادے یا دیناروں سے اور نیز جو شخص بعض درموں کے فروخت کرنے پر مجبور کیا گیا اور اُس نے دیناروں کے عوض مجبوراً فروخت کیا یا اس کے برعکس کیا تو یہ بیع باکراہ ہے اور نیز درموں کے حق دار نے اگر اپنے قرض دار کے دیناروں پر قابو پایا تو اس کو اختیار ہے کہ اپنی جنس حق

میں لے لے جیسے اس نے درموں پر قابو پایا مگر ایک روایت شاذہ امام محمد سے اس کے برخلاف مروی ہے اور نیز اگر درموں کے عوض کوئی چیز فروخت کی پھر مشتری کے ثمن ادا کرنے سے پہلے اس کو دیناروں سے خرید لیا یا اس کے برعکس کہا حالانکہ ثمن اول کے نسبت دوسرا ثمن کم ہے تو استحساناً بیع فاسد ہو گی لیکن جو ہم نے اس مقام پر مذکور پایا ہے اس سے ظاہر ہوا کہ ماسوائے حکم ربوا کے درم و دینار دو جنس مختلف بھی اعتبار کئے گئے ہیں اسی طرح باب شہادت میں بھی دونوں دو جنس مختلف اعتبار کئے گئے ہیں حتی کہ اگر ایک گواہ نے درموں کی گواہی دی اور دوسرے نے دیناروں کی گواہی دی اور مدعی درموں کا یا دیناروں کا مدعی ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی اسی طرح باب اجارہ میں بھی دونوں دو جنس مختلف اعتبار کئے گئے چنانچہ اگر ایک نے دوسرے سے درموں کے عوض اجارہ لیا اور دوسرے کے ہاتھ دیناروں کے عوض اجارہ پر دے دیا اس کے برعکس کیا اور دوسرے نقد کی قیمت بنسبت اول کے زائد ہے تو مستاجر کو یہ زیادتی حلال ہوگی پس جو حکم شرح جامع میں مذکور ہے کہ ماسوائے حکم ربوا کے یہ دونوں ایک ہی جنس قرار دیے گئے ہیں یہ علی الاطلاق صحیح نہیں ہے اور حیلہ دیگر یہ ہے کہ اس ہاندی کو بمثل اس چیز کے جس کے عوض خریدنے کا حکم دیا ہے اور بغیر دیگر اُس کے خلاف جنس کے دونوں کے خریدے مثلاً اس کو ہزار درم کے عوض خریدنے کا حکم کیا تو وکیل اس کو ہزار درم اور ایک کپڑے کے عوض خریدے یا کپڑے کے مانند کوئی اور چیز مال دے دے پس اس صورت میں وکیل مذکور اپنے واسطے خریدنے والا ہو جائے گا اور اگر موکل نے اس کو خریدنے کا حکم کیا اور کچھ ثمن اس سے بیان نہ کیا تو ہمارے علمائے ثلاثہ کے نزدیک اگر وکیل نے اس کو درم یا دینار میں سے کسی کے عوض خرید اتو موکل کے واسطے خریدنے والا ہوگا اور اگر ان دونوں کے سوائے کسی چیز کے عوض خریدا تو اپنے واسطے خریدنے والا ہوگا اور مشائخ نے فرمایا کہ اس مسئلہ میں ایک دوسرا حیلہ اور بھی ہے کہ وکیل

مذکور کسی دوسرے شخص کو وکیل کر دے کہ وہ اس وکیل کے واسطے اشہاد کر لینا ۱۲ قولہ بیع فاسد کیونکہ قبل ادائے ثمن کے اسی جنس سے کم داموں میں خریدنا جائز نہیں ہے پس درم و دینار جنس واحد قرار پائے ۱۲

(Book: Kitab-ul-Hiyal, Page: 339)

If he buys this bondwoman, he should buy her on behalf of the agent in the agent's absence. It should be known that there are two aspects to this issue: one where the principal (Muwakkil) has told the first agent, "Act in this matter according to your own opinion, and whatever you do in this regard will be valid in my favor," or he might not have used these words. If he did say so, there are still two scenarios: either the second agent bought the bondwoman in the presence of the first agent. In this case, if the second agent bought the bondwoman for the same category of goods that the principal ordered, whether for the same price or less, the purchase will be valid for the principal (the first principal). Even if he bought it for a different category of goods or at a higher price than specified, it will still be valid for the principal, because the second agent's purchase in the presence of the first agent is equivalent to the first agent buying it himself. If the first agent bought it himself, the ruling is the same as we stated earlier.

If the second agent bought it in the absence of the first agent, and the first agent had not specified a price limit to the second agent, then the second agent would be acting on behalf of the first agent (i.e., his principal), because this purchase did not fall under the first principal's command, as the command was conditional upon the first agent's opinion, and the first agent's opinion was not involved in this purchase. If the first agent had ordered the second agent with a specified price, and the second agent bought it without the first agent's presence, there are two traditions (opinions) on this. According to one, this purchase will be valid in favor of the first principal, and according to the other, it will not be valid for the first agent.

Zaid appointed Amr as an agent to sell his bondwoman, and Amr accepted the agency. Then the agent wanted to buy her for himself. The trick (Hila) for this is that Amr should say to Zaid, "Appoint me as the agent to sell this bondwoman, and make my opinion and whatever I do in this matter valid." Once Zaid has done this, Amr should appoint someone else as an agent to sell the bondwoman. Then the first agent buys it from the second agent for himself. Appointing this second agent will also be valid. The second agent has become the agent on behalf of the bondwoman's owner, not on behalf of the first agent. Do you not see that if the bondwoman's owner dies, both agents are dismissed? Similarly, if the owner dismisses both, both are dismissed, and if he only dismisses the second, the second is dismissed. If the first agent dismisses the second, according to the tradition in 'Kitab-ul-Hiyal wa Adab-ul-Qadi' by Imam Khassaf, he is dismissed. He is not dismissed because he was the

agent of the first agent, but because the mentioned principal has validated the first agent’s action, and dismissing the second agent is also his action; therefore, it will be valid. Once both agents have become agents of the bondwoman’s owner, the second agent has the right to sell it to the first agent, just as it would be valid if the owner himself had sold it to the agent.

If the owner did not validate the agent’s action, the trick is for the agent to buy the bondwoman from a trusted person at a price equal to its value so that the sale becomes valid by consensus, and hand it over to the buyer. Then, if he initiates an 'Iqalah' (cancellation of the sale) with him, this cancellation will be valid for the specific agent, or he may request the buyer to sell it to him, and the bondwoman will become the agent’s property.

(पुस्तक: किताब-उल-हियल, पृष्ठ: 339)

यदि वह उस बांदी को खरीदे, तो वह वकील की अनुपस्थिति में वकील के लिए उसे खरीदे। ज्ञात रहे कि इस मसले की दो सूरतें हैं: पहली यह कि मौकिल (नियोजक) ने पहले वकील से यह कहा हो कि "इस मामले में अपनी राय से काम लो और जो कुछ तुम करोगे वह मेरे हक में जायज होगा," या यह कि ऐसा न कहा हो। यदि कहा है, तो भी इसमें दो सूरतें हैं: या तो दूसरे वकील ने पहले वकील की उपस्थिति में उस बांदी को खरीदा। इस स्थिति में, यदि दूसरे वकील ने उसी वस्तु (जिन्स) के बदले उसे खरीदा जिसके बदले मौकिल ने आदेश दिया था (चाहे उसी कीमत पर जिस पर आदेश दिया था या उससे कम पर), तो यह खरीदारी मौकिल (पहले मौकिल) के हक में प्रभावी होगी। और यदि उसने उस वस्तु के विपरीत किसी दूसरी वस्तु के बदले या उसी वस्तु के बदले अधिक कीमत पर खरीदा, तब भी यह मौकिल के हक में प्रभावी होगी, क्योंकि दूसरे वकील का पहले वकील की उपस्थिति में खरीदना, पहले वकील के स्वयं खरीदने के समान है। यदि पहले वकील ने स्वयं खरीदा है, तो उसका नियम वही है जो हमने पहले बताया है।

यदि दूसरे वकील ने पहले वकील की अनुपस्थिति में खरीदारी की है और पहले वकील ने दूसरे वकील को कीमत की कोई सीमा नहीं बताई थी, तो दूसरा वकील पहले वकील (अर्थात अपने मौकिल) के लिए खरीदने वाला होगा, क्योंकि यह खरीदारी पहले मौकिल के आदेश के अंतर्गत नहीं आई, क्योंकि मौकिल का आदेश पहले वकील की राय पर निर्भर था और इस खरीदारी में पहले वकील की राय शामिल नहीं थी। और यदि पहले वकील ने दूसरे वकील को कीमत निर्धारित करके आदेश दिया था, और दूसरे वकील ने पहले वकील की उपस्थिति के बिना उस कीमत पर खरीदारी की, तो इसमें दो रिवायतें (मत) हैं। एक रिवायत के अनुसार यह खरीदारी पहले मौकिल के हक में प्रभावी होगी, और दूसरी रिवायत के अनुसार यह पहले वकील के हक में प्रभावी नहीं होगी।

जैद ने अम्र को अपनी बांदी बेचने का वकील बनाया और अम्र ने वकालत स्वीकार कर ली। फिर वकील ने चाहा कि वह उसे अपने लिए खरीद ले। इसका उपाय (हिला) यह है कि अम्र जैद से कहे कि "मुझे इस बांदी को बेचने का वकील बना दो और इसके मामले में मेरी राय और मेरे हर काम को जायज करार दे दो।" जब जैद ने ऐसा कर दिया, तो अम्र को चाहिए कि वह किसी व्यक्ति को इस बांदी को बेचने के लिए वकील नियुक्त करे। फिर पहला वकील, दूसरे वकील से अपने लिए खरीद ले। इस तरह वकील नियुक्त करना भी जायज होगा। दूसरा वकील बांदी के मालिक की ओर से वकील हो गया, न कि पहले वकील की ओर से। क्या आप नहीं देखते कि यदि बांदी का मालिक मर

जाए, तो दोनों वकील معزول (पदमुक्त) हो जाएंगे? इसी तरह यदि मालिक दोनों को बर्खास्त कर दे, तो दोनों बर्खास्त हो जाएंगे। और यदि केवल दूसरे को बर्खास्त करे, तो वह बर्खास्त हो जाएगा। यदि पहले वकील ने दूसरे को बर्खास्त किया, तो 'किताब-उल-हियल व अदब-उल-काजी' (इमाम खस्साफ) की रिवायत के अनुसार वह बर्खास्त हो जाएगा। यह इसलिए नहीं बर्खास्त हुआ कि वह पहले वकील का वकील था, बल्कि इसलिए कि उक्त मौकिल ने पहले वकील के कार्य को जायज करार दिया है और दूसरे वकील को बर्खास्त करना भी उसका कार्य है, इसलिए यह प्रभावी होगा। जब दोनों वकील बांदी के मालिक के वकील हो गए, तो दूसरे वकील को यह अधिकार है कि वह पहले वकील के हाथों उसे बेच दे। जैसे कि यदि बांदी के मालिक ने स्वयं उसे वकील के हाथों बेचा होता तो जायज होता।

यदि मालिक ने वकील के कार्य को जायज नहीं माना, तो इसका उपाय यह है कि उक्त वकील उस बांदी को किसी भरोसेमंद व्यक्ति के हाथ उसकी कीमत के बराबर दामों पर खरीदे ताकि बिक्री सर्वसम्मति से जायज हो जाए और उसे खरीदार को सौंप दे। फिर उससे बिक्री का 'इकाला' (सौदे को रद्द करना) करे, तो यह इकाला विशेष रूप से वकील के हक में प्रभावी होगा। या वह खरीदार से अनुरोध करे कि वह उसे बेच दे, तो वह बांदी वकील की हो जाएगी।

اس باندی کو خریدے پس وہ وکیل کی غیبت میں وکیل کے واسطے اس کو خریدے اور جاننا چاہیے کہ اس مسئلہ کی دو صورتیں ہیں کہ موکل نے وکیل اول سے یہ لفظ کہا ہو گا کہ اس میں اپنی رائے سے کام کر اور جو کچھ تو اس میں کرے گاہ وہ میرے حق میں جائز ہوگا یا یہ لفظ نہیں کہا ہوگا پس اگر کہا ہے تو بھی اس میں دو صورتیں ہیں کہ یا تو وکیل دوم نے بھضوری وکیل اول اس باندی کو خرید کیا پس اس صورت میں اگر وکیل دوم نے اس باندی کو اسی جنس کے خرید کیا جس کے عوض خریدنے کا اس کے موکل نے حکم دیا ہے خواہ اسی قدر کے عوض جس قدر کا حکم دیا ہے خریدی یا اس سے کم میں خریدی تو یہ خرید یعنی موکل یعنی موکل اول نافذ ہوگی اور اگر اس کو اس جنس کے برخلاف دوسری جنس کے عوض خرید کیا یا اسی جنس کے عوض اس مقدار سے زائد کے عوض خرید کیا تب بھی اس کے موکل کے حق میں نافذ ہوگی اس واسطے کہ دوسرے وکیل کا بھضوری وکیل اول خرید نا بمعہ وُلہ وکیل اول کے خود خریدنے کے ہے اور اگر وکیل اول نے اس کو خود خریدا تو اُس کا حکم اسی تفصیل سے ہے جو ہم نے پہلے بیان کر دی ہے اور اگر وکیل دوم نے وکیل اول کی غیبت میں اس کو خرید کیا پس اگر وکیل اول نے وکیل دوم کو مقدار ثمن بیان نہیں کر دی ہے تو دوسرا وکیل پہلے وکیل یعنی اپنے موکل (۱) کے واسطے خرید نے والا ہو گا اس واسطے کہ یہ خرید پہلے موکل کے حکم کے تحت میں داخل نہیں ہوئی بدیں وجہ کہ حکم موکل اول مشروط بھضوری رائے وکیل اول تھا اور اس خرید میں اطلاع رائے وکیل اول نہیں ہوئی ہے اور اگر وکیل اول نے وکیل دوم کو کوئی مقدار ثمن بیان کرنے کے ساتھ حکم دیا ہے پس اس ثمن کے عوض وکیل دوم نے بغیر موجودگی وکیل اول کے خرید کیا تو اس

میں دو روایتیں ہیں ایک روایت میں یہ خرید بحق موکل اول نافذ ہو گی اور دوسری روایت میں بحق وکیل اول نافذ نہ ہوگی۔

زید نے عمرو کو وکیل کیا کہ اس کی باندی فروخت کر دے اور عمرو نے وکالت کو قبول کر لیا پھر وکیل نے چاہا کہ اس کو اپنے واسطے خریدے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ عمرو زید سے یوں کہے کہ مجھے اس باندی کے فروخت کرنے کا وکیل کر دے اور اس کے معاملہ میں میری رائے و کام جو کچھ میں کروں سب جائز کر دے پس جب زید نے ایسا کیا تو عمرو کو چاہیے کہ کسی شخص کو اس باندی کے فروخت کرنے کے لیے وکیل کر دے پھر وکیل اول اس وکیل دوم سے اپنے واسطے خرید لے پس اس کا وکیل خرید لے پس اس کا وکیل کرنا بھی جائز ہو گا پس دوسرا وکیل از جانب مولائے کنیز مذکورہ وکیل ہو گیا نہ از جانب وکیل اول آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر مولائے کنیز مذکورہ مر جائے تو دونوں وکیل معزول ہو جائیں گے اسی طرح اگر مولائے کنیز مذکورہ دونوں کو معزول کر دے تو دونوں معزول ہو جائیں گے اور اگر فقط دوسرے کو معزول کرے۔ تو معزول ہو جائے گا اور اگر وکیل دوم نے وکیل دوم کو معزول کیا تو بنا بر روایت کتاب الحیل وادب القاضی مصنفہ امام خصاف کے معزول ہو جائے گا اس وجہ سے نہیں معزول ہوا کہ وہ پہلے وکیل کا وکیل تھا بلکہ اس وجہ سے کہ موکل مذکور نے وکیل اول کے فعل کو جائز کر دیا ہے اور وکیل دوم کا معزول کرنا بھی اُس کا فعل ہے اس واسطے نافذ ہو جائے گا پھر جب دونوں وکیل مولائے کنیز مذکورہ کے وکیل ہو گئے تو دوسرے وکیل کو اختیار ہے کہ وہ پہلے وکیل کے ہاتھ فروخت کرے جیسے کہ اگر خود مولائے کنیز مذکورہ نے باندی مذکورہ کو وکیل کے ہاتھ فروخت کیا تو جائز ہے اور اگر مالک کنیز نے وکیل کے فعل کو جائز نہ کیا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ وکیل مذکور اس باندی کو کسی معتمد علیہ کے ہاتھ اُس کی قیمت کے برابر داموں پر خرید کرے تاکہ بیع بالاتفاق جائز ہو جائے اور اس کو مشتری کے سپرد کرے پھر اس سے بیع کا اقالہ

کرے تو یہ اقالہ بحق وکیل خاص نافذ ہو گا یا مشتری مذکور سے درخواست کرے کہ میرے ہاتھ بطور بیع تو یہ فروخت کر دے یا درخواست کرے کہ ابتداہ میرے ہاتھ فروخت کر دے پس یہ باندی اس وکیل کی ہو جائے گی۔ زید نے جو شہر دلی میں ہے عمرو کو اس شہر کے سوائے دونوں روایتوں میں سے ایک کی توجیہ ظاہر ہوئی اور بقایا خرید بحق موکل نافذ ہو گی اللہ تعالیٰ اعلم (۱) بشرطیکہ درم یا دینار سے خریدے ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Vol. (10) (320) Kitab al-Hiyal (Book of Legal Stratagems)

[If a person] is in another city and writes a letter [instructing] that you purchase for me a commodity of such and such description, while Amr possesses a commodity of this type (whether it is his own property or the property of another who has ordered him to sell it), then what stratagem (hilah) should he employ so that this commodity may become the property of this Zayd? It is said that the stratagem is for Amr to sell this commodity to some trustworthy person as a valid sale and hand it over to him, and then purchase this commodity from him for Zayd. This had to be done because he [Amr] cannot purchase this commodity for this person, Zayd, himself, as one person cannot act as the agent for the contract of sale from both sides. Thus, he should proceed as we have described, and the sale will be valid because the contract of sale has occurred between two people. Zayd appointed Amr as an agent to purchase a house or commodity, etc., for him. The agent wanted the price of this commodity to be on credit from its seller until a known term for him [the agent], while the price should be immediately due from the principal (muwakkil) so that he may collect it immediately—even though the seller is willing to give such credit to this agent—what is the stratagem for this? It is said: The agent should purchase the item for the price he wishes to purchase it for. Then, when both have mutually obligated the contract of sale, the price of the seller becomes due upon the agent, and the agent's [claim] becomes due upon the principal so that he [the agent] may collect it immediately. Then, the aforementioned seller gives the agent a delay and postponement for a known period. Thus, the aforementioned delay will be valid regarding the agent, and the agent will have the option to take the price from the principal immediately, because a general sale makes the price immediately due, and the agent has the option to take it from his principal before paying the seller. Thus, the debt of the agent upon his principal became immediately due, and the seller's granting of delay/postponement to the agent will not be binding (muta'addi) upon the principal, because granting a delay is a temporary absolution (ibra' muwaqqat), which is based on the analogy of a permanent absolution (ibra' mu'abbad). In the case of a permanent absolution, for example, if the seller completely absolved the agent of the price or gifted the price to him, this absolution would not be binding upon the principal. Thus, a temporary absolution is similarly not binding upon the principal. Unlike this, if the seller reduced some of the price from the agent's liability, this would be binding upon the principal, as that amount would also be dropped from the principal's liability, because a reduction in the price attaches to the original

contract, making it as if the contract was made for that remaining amount. However, absolving the entire price does not attach to the original contract, as has been established in its own place. Therefore, it is not binding upon the principal. This ruling is similar to the issue that if a seller reduces some of the price for the buyer, the shafee (pre-emptor) will take it for the remaining price; thus, it is the same here.

If the sales agent sold the item he was appointed to sell, and the buyer wanted the agent to reduce some of the price, and the agent acted according to his wish, it is valid. This is the view of Imam A'zam and Imam Muhammad, that if the sales agent absolves the buyer of the price or reduces some of it for him, it is correct, and he will compensate his principal from his own wealth. According to the view of Imam Yusuf, none of this is permissible. If he wants a stratagem so that this may become valid by consensus, the stratagem is that the agent should gift to this buyer an amount of dirhams or dinars from his own wealth equal to the amount of the price he wishes to gift or reduce, and give it to the buyer, then sell the commodity to him for the price he intended to sell it for.

1. Meaning, this delay will not constitute an absolution (ibra) for the principal. An ibra muwaqqat is absolution until a fixed time, while ibra mu'abbad is permanent absolution.
2. The original contract, meaning it is as if it is the original contract, it was with this; see Kitab al-Buyu' (Book of Sales).

दूसरे शहर में है, खत लिखा कि मेरे लिए फलां किस्म की वस्तु जिसका विवरण ऐसा-ऐसा हो खरीद दे, हालाँकि अम्र के पास इस किस्म की वस्तु मौजूद है, चाहे उसी की मिल्कियत है या किसी और की मिल्कियत है जिसने उसे हुक्म दिया है कि इसे फरोख्त कर दे, तो वह क्या हिला करे कि जिससे यह वस्तु इस ज़ैद की हो जाए? तो फरमाया कि यह हिला है कि अम्र उस वस्तु को किसी भरोसेमंद व्यक्ति के हाथ सही बिक्री के तौर पर फरोख्त करके उसके हवाले कर दे, फिर उससे यह वस्तु इस ज़ैद के लिए खरीद ले। और यह इस वजह से करना पड़ा कि वह खुद उस वस्तु को उस व्यक्ति ज़ैद के लिए नहीं खरीद सकता, इस कारण कि एक ही व्यक्ति दोनों तरफ से अक़्द-ए-बै (बिक्री अनुबंध) का कर्ता (अधिकारी) नहीं हो सकता। अतः वह उसी तरह करे जैसे हमने बयान किया है। तो बिक्री वैध हो जाएगी, इस कारण कि बिक्री का अनुबंध दो आदमियों के बीच संपन्न हुआ है। ज़ैद ने अम्र को वकील बनाया कि मेरे लिए एक घर या वस्तु आदि खरीद दे, तो वकील ने चाहा कि इस वस्तु का मूल्य उसके विक्रेता का मुझ पर किसी निश्चित अवधि तक उधार हो और मुवक्किल (ग्राहक) पर उसका मूल्य तत्काल वाजिब हो कि उससे तत्काल वसूल कर ले, हालाँकि विक्रेता उस वकील को इस तरह उधार देने पर राजी है, तो इसका क्या हिला है? तो फरमाया यह है कि वकील उस वस्तु को जिस मूल्य के बदले खरीदना चाहता है, खरीदे। फिर जब दोनों ने बिक्री के अनुबंध को आपस में वाजिब कर लिया, तो विक्रेता का मूल्य वकील पर वाजिब हुआ और वकील का मुवक्किल पर वाजिब हुआ कि उससे तत्काल वसूल कर ले। फिर उक्त विक्रेता उस वकील को ज्ञात अवधि तक मोहलत व विलंब दे दे। अतः वकील के हक में उक्त मोहलत वैध होगी और वकील को अधिकार होगा कि मुवक्किल से तत्काल मूल्य ले ले, इस वजह से कि सामान्य बिक्री से तत्काल मूल्य वाजिब होता है और वकील को अधिकार होता है कि विक्रेता को मूल्य अदा करने से पहले अपने मुवक्किल से ले ले। अतः वकील का कर्ज अपने मुवक्किल पर तत्काल वाजिब-उल-अदा हुआ और विक्रेता का वकील को मोहलत व विलंब देना मुवक्किल के हक में मुतअद्दी (प्रभावशाली) न होगा, इस वजह से कि विलंब देना अस्थायी माफी (इबरा-ए-मोअक्कत) है जो इबरा-ए-मोअब्बद (स्थायी माफी) के कयास पर है, और इबरा-ए-मोअब्बद की स्थिति में, उदाहरण के लिए विक्रेता ने वकील को मूल्य से पूरी तरह बरी कर दिया या उसे मूल्य हबा (उपहार) कर दिया, तो यह इबरा मुवक्किल के हक में मुतअद्दी नहीं होता है। अतः इसी तरह इबरा-ए-मोअक्कत भी मुवक्किल के हक में मुतअद्दी न होगा। इसके विपरीत अगर विक्रेता ने कुछ मूल्य वकील के जिम्मे से कम कर दिया, तो यह मुवक्किल के हक में

मुतअद्दी होगा कि इतनी राशि मुवक्किल के जिम्मे से भी ساقط (खत्म) हो जाएगी, इस वजह से कि मूल्य में से कम कर देना असल अनुबंध से जुड़ता है, अतः यह ऐसा हो जाता है जैसे इसी राशि पर अनुबंध हुआ है। और पूरे मूल्य से बरी कर देना असल अनुबंध से नहीं जुड़ता है, जैसा कि अपने स्थान पर ज्ञात हो चुका है। अतः यह मुवक्किल के हक में मुतअद्दी नहीं होता है। और यह हुक्म उस समस्या के समान है कि अगर विक्रेता ने खरीदार के लिए कुछ मूल्य कम कर दिया हो, तो जो बाकी मूल्य है, उसके बदले शफी (हकदार) लेगा। तो यहाँ भी ऐसा ही है।

अगर बिक्री के वकील ने वह वस्तु जिसकी बिक्री के लिए वकील बनाया गया है, फरोख्त की और ग्राहक ने चाहा कि वकील उसके मूल्य में से कुछ कम दे दे और वकील ने उसकी इच्छा के अनुसार किया, तो यह वैध है। और यह इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद का कथन है कि इन दोनों इमामों का यह मज़हब है कि अगर बिक्री के वकील ने ग्राहक को मूल्य से बरी किया या मूल्य में से उसके लिए कुछ घटा दिया, तो सही है और उसके बराबर अपने मुवक्किल को अपने माल से मुआवजा देगा। और इमाम यूसुफ के कथन के आधार पर इसमें से कुछ भी वैध नहीं है। तो अगर उसने ऐसा हिला चाहा कि सर्वसम्मति से यह बात वैध हो जाए, तो उसका हिला यह है कि जितनी राशि मूल्य की हबा करना या घटाना चाहता है, उतनी राशि अपने माल से वकील उस ग्राहक को दिरहम या दीनार हबा कर दे और ग्राहक को दे दे, फिर बिक्री उसके हाथ फरोख्त करे जितने मूल्य के बदले फरोख्त करना चाहता है।

1. यानी मुवक्किल के हक में यह मोहलत माफी (इबरा) नहीं करेगी। इबरा-ए-मोअक्कत से निश्चित समय तक बरी करना और इबरा-ए-मोअब्बद हमेशा के लिए बरी करना है।
2. असल अनुबंध, यानी गोया असल अनुबंध है, इसके साथ था, चूँकि किताबुल बुयू (बिक्री की किताब) देखें।

دوسرے شہر میں ہے خط لکھا کہ میرے واسطے فلاں قسم کی متاع جس کا وصف ایسا ایسا ہو خرید دے حالانکہ عمرو کے پاس اس جنس کی متاع موجود ہے خواہ اسی کی ملک ہے یا کسی دوسرے کی ملک ہے جس نے اس کو حکم دیا ہے کہ اس کو فروخت کر دے تو وہ کیا حیلہ کرے کہ جس سے یہ متاع اس زید کی ہو جائے تو فرمایا کہ یہ حیلہ ہے کہ عمرو اس متاع کو کسی مرو معتمد علیہ کے ہاتھ بطور بیع صحیح فروخت کر کے اس کے سپرد کر دے پھر اس سے یہ متاع اس زید کے واسطے خرید لے اور یہ اس وجہ سے کرنا پڑا کہ وہ خود اس متاع کو اس شخص زید کے واسطے نہیں خرید سکتا ہے اس واسطے کہ ایک ہی شخص دونوں طرف سے عقد بیع کا متولی نہیں ہو سکتا ہے پس وہ اسی طور پر کرے جیسے ہم نے بیان کیا ہے پس بیع جائز ہو جائے گی اس واسطے کہ عقد بیع دو آدمیوں کے درمیان جاری ہوا ہے زید نے عمرو کو وکیل کیا کہ میرے واسطے ایک گھر یا متاع وغیرہ خرید دے پس وکیل نے چاہا کہ اس متاع کا ثمن اس کے بائع کا مجھ پر کسی میعاد معلوم تک ادھار ہو اور موکل پر اس کا ثمن فی الحال واجب ہو کہ اس سے فی الحال وصول کر لے حالانکہ بائع اس وکیل کو اس طرح ادھار دینے پر راضی ہے تو اس کا کیا حیلہ ہے تو فرمایا یہ ہے کہ وکیل اس چیز کو جس ثمن کے عوض خریدنا چاہتا ہے خریدے پھر جب دونوں نے عقد بیع کو باہم واجب کر لیا تو بائع کا ثمن وکیل پر واجب ہوا اور وکیل کا موکل پر واجب ہوا کہ اس سے فی الحال وصول کر لے پھر بائع مذکور اس وکیل کو مدت معلومہ تک مہلت و تاخیر دے دے پس وکیل کے حق میں مہلت مذکورہ جائز ہوگی اور وکیل کو اختیار ہوگا کہ موکل سے فی الحال ثمن لے لے اس وجہ سے کہ مطلق بیع سے فی الحال ثمن واجب ہوتا ہے اور وکیل کو اختیار ہوتا ہے کہ بائع کو ثمن ادا کرنے سے پہلے اپنے موکل سے لے لے پس وکیل کا

قرضہ اپنے موکل پر فی الحال واجب الادا ہوا اور بائع کا وکیل کو مہلت و تاخیر دینا متعدی بحق موکل نہ ہوگا اس واسطے کہ تاخیر دینا ابراء موقت ہے جو بر قیاس ابراء موبد ہے اور ابراء موبد کی صورت میں مثلاً بائع نے وکیل کا ثمن سے بالکل بری کر دیا یا اس کو ثمن ہبہ کر دیا تو یہ ابراء بحق موکل متعدی نہیں ہوتا ہے پس ایسا ہی ابراء موقت بھی متعدی بحق موکل نہ ہوگا بخلاف اس کے اگر بائع نے بعض ثمن وکیل کے ذمہ سے کم کر دیا یہ متعدی بحق موکل ہو گا کہ اس قدر موکل کے ذمہ سے بھی ساقط ہو جائے گا اس واسطے کہ ثمن میں سے کم کر دینا اصل عقد سے لاحق ہوتا ہے پس ایسا ہو جاتا ہے کہ گویا اسی قدر باقی پر عقد واقع ہوا ہے اور پورے ثمن سے بری کر دینا ملتحق باصل عقد نہیں ہوتا ہے جیسا کہ اپنے مقام پر معلوم ہو چکا ہے پس یہ بحق موکل متعدی نہیں ہوتا ہے اور یہ حکم نظیر اس مسئلہ ذیل کی ہے کہ اگر بائع نے مشتری کے واسطے کچھ ثمن کم کر دیا ہو تو کچھ کا بانی ثمن ہے اس کے عوض شفیع لے گا پس یہاں بھی ایسا ہی ہے۔

وکیل بیع نے اگر وہ چیز جس کی فروخت کے واسطے وکیل کیا گیا ہے فروخت کی اور مشتری نے چاہا کہ وکیل اس کے ثمن میں سے کچھ کم دے اور وکیل نے اس کی خواہش کے موافق کیا تو یہ جائز ہے اور یہ امام اعظمؒ و امام محمدؒ کا قول ہے کہ ان دونوں اماموں کا یہ مذہب ہے کہ اگر وکیل بیع نے مشتری کو ثمن سے بری کیا یا ثمن میں سے اس کے واسطے کچھ گھٹا دیا تو صحیح ہے اور اس کے مثل اپنے موکل کو اپنے مال سے تاوان دے گا اور بنا بر قول امام یوسفؒ کے اس میں سے کچھ جائز نہیں ہے پس اگر اس نے ایسا حیلہ چاہا کہ بالاتفاق یہ بات جائز ہو جائے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ جس قدر مال ثمن کا ہبہ کرنا یا گھٹانا چاہتا ہے اس قدر اپنے مال سے وکیل اس مشتری کو درم یا دینار ہبہ کر دے اور مشتری کو دے دے پھر بیع اس کے ہاتھ فروخت کرے جتنے ثمن کے عوض فروخت کرنا چاہتا ہے۔

۱۔ یعنی موکل کے حق میں یہ مہلت ابراء نہیں کرے گی ابراء موقت سے وقت معین تک بری کرنا اور موبد ہمیشہ کے لیے براءت ہے ۱۲ ۲۔ اصل عقد یعنی گویا اصل عقد ہے اس کے ساتھ تھا چنانچہ کتاب البیوع دیکھو ۱۲

Whatever the purchaser (mushtari) has received as a gift (hiba) under the instructions of the agent (wakeel) should be returned to that agent in payment of the price; this will be tantamount to reducing the price for the purchaser, and the purpose of both will be achieved. Furthermore, it should be clear that if the sales agent (wakeel-e-bai) acquits the purchaser from the price or gifts the whole or part of the price to him before receiving it, it is correct according to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them). Similarly, reducing a small part of the price for the purchaser before receiving the payment is correct according to both Imams. However, reducing the entire price from the purchaser's liability before collecting it is not correct according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on them), while it is correct according to Imam Muhammad (may Allah have mercy on them), as he considers it equivalent to a gift. Zaid appointed Amr as his agent to buy such goods anywhere in the city for him. After the purchase, the agent feared that if he sold these goods to someone else, he would be held liable (dhamin). The solution (heela) for this is to take permission from his principal (muwakkil) that whatever the agent does is permissible. Once the principal gives such permission, he can sell to others and will not be liable, as the actions become permissible in favor of the principal. Similarly, if he wants to deposit the purchased goods with a third party without being liable, this is also the same solution.

Chapter on Sale and Gift Regarding Pre-emption (Shufa)

Shams al-A'imma Halwani stated that Imam Khassaf (may Allah have mercy on him) has collected many issues in this chapter, some of which are loopholes to invalidate the necessity of pre-emption (shufa), and some are intended to reduce the desire for pre-emption. Among these is the issue where the seller gifts the house to the purchaser and calls witnesses, then the purchaser gifts the price money to his seller and calls witnesses. It is mentioned in *Hil al-Asl* that then the purchaser gives it in exchange for the price (bi-shart al-awad). When both have done this, pre-emption will not be obligatory because the right of pre-emption is based purely on exchanges (mu'awadat), and a gift without a condition of exchange does not become an exchange after the fact. Therefore, the rules of exchange do not apply to such a gift, such as returning a gifted item due to a defect, etc. And since this exchange did not occur, it remains a mere gift, so the right of pre-emption will not be mandatory. However, this is a loophole that some people can employ and others cannot because it involves *tabarru* (gratuitous transfer). Those who are purchasers cannot perform *tabarru*, such as if a minor's father or guardian has purchased the property. The

same rule applies to agents, excluding these two. If the gift is *bi-shart al-awad* (conditional upon exchange), there are two different narrations. As mentioned in *Shufa al-Asl* and several places in *Mabsut*, it is in the sense of a sale, where the right of pre-emption is established for the pre-emptor (shafee). Some narrations in *Nawadir* state that such a gift is not in the sense of a sale. In some places, it is mentioned that there is a disagreement between Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad regarding a gift *bi-shart al-awad*. Since there is a disagreement in the issue and different narrations have been found, this cannot serve as a loophole to invalidate pre-emption. However, a loophole can be derived from such a gift to delay the right of the pre-emptor, such that the purchaser takes possession of the house except for one part, and hands over the price except for one part, then the pre-emptor will not have the right to claim pre-emption, because the gift...

जो कुछ मुश्तरी (खरीदार) ने वकील के हुक्म से हिबा (उपहार) के तौर पर वसूल किया है, वह उसे कीमत की अदायगी में वकील को वापस दे दे। यह मुश्तरी के हक में कीमत कम करने के बराबर होगा और दोनों का मकसद पूरा हो जाएगा। स्पष्ट हो कि अगर वकील-ए-बैय (बिक्री करने वाले वकील) ने मुश्तरी से पूरी कीमत या थोड़ी कीमत वसूल करने से पहले उसे बरी कर दिया या पूरी या थोड़ी कीमत उसे हिबा कर दी, तो इमाम अबू हनीफा और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक यह सही है। इसी तरह कीमत वसूल करने से पहले मुश्तरी के लिए थोड़ी कीमत कम करना दोनों इमामों के नज़दीक सही है, लेकिन पूरी कीमत वसूल करने से पहले पूरी कीमत मुश्तरी के जिम्मे से कम कर देना इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक सही नहीं है, और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक सही है क्योंकि वे इसे हिबा करने के बराबर मानते हैं। ज़ैद ने अम्र को वकील बनाया कि जहाँ कहीं भी शहर में ऐसी चीज़ मिले, मेरे लिए खरीद ले। वकील को खरीदने के बाद डर हुआ कि अगर वह इस सामान को किसी और के हाथ बेचता है तो वह ज़ामिन (जिम्मेदार) होगा। इसका तरीका यह है कि वह अपने मुवक्किल (क्लाइंट) से यह अनुमति ले ले कि वकील जो कुछ भी करेगा वह जायज़ है। जब मुवक्किल ने ऐसी अनुमति दे दी, तो वह दूसरे के हाथ बेच सकता है और ज़ामिन नहीं होगा क्योंकि यह ऐसी वस्तु हो गई जिसके काम मुवक्किल के हक में जायज़ हैं। इसी तरह अगर वह चाहे कि खरीदी हुई चीज़ किसी गैर के पास अमानत रखे और ज़ामिन न हो, तो उसका भी यही तरीका है।

बैय व हिबा का अध्याय शुफ़आ (Pre-emption) के बयान में

शम्सुल आइम्मा हलवानी ने कहा कि इमाम खस्साफ़ (रह.) ने इस अध्याय में बहुत से मसले जमा किए हैं, जिनमें से कुछ इस बात का बहाना हैं कि शुफ़आ का वाजिब होना खत्म हो जाए, और कुछ इस मकसद के लिए हैं कि शुफ़आ की रग़बत (इच्छा) कम हो जाए। इनमें से एक मसला यह है कि विक्रेता उस घर को मुश्तरी को हिबा कर दे और उस पर गवाह बना ले, फिर मुश्तरी कीमत का माल अपने विक्रेता को हिबा कर दे और गवाह बना ले। 'हिल अल-असल' में उल्लेख है कि फिर मुश्तरी उसे कीमत के बदले (बिशर्त-ए-अवज़) दे दे। जब दोनों ने ऐसा कर लिया तो शुफ़आ वाजिब नहीं होगा, इसलिए कि शुफ़आ का हक केवल लेन-देन (मुआवज़ात) पर आधारित है, और हिबा जब शर्त के बिना हो तो उसके बाद बदला देने से वह लेन-देन नहीं बन जाएगा। इसीलिए ऐसे हिबा में विनिमय के नियम लागू नहीं होते, जैसे उपहार में दी गई वस्तु का दोष के कारण वापस कर देना आदि। और जब यह विनिमय न हुआ तो यह केवल हिबा ही कहलाएगा, इसलिए इसमें शुफ़आ का हक वाजिब

नहीं होगा। लेकिन यह एक ऐसा बहाना है जिसे कुछ लोग अपना सकते हैं और कुछ नहीं, क्योंकि इसमें 'तबर्रु (दान/उपहार) है। जो लोग खरीदार होते हैं, वे तबर्रु नहीं कर सकते, जैसे कि नाबालिग के लिए उसके पिता या वसी (अभिभावक) ने खरीदा हो, इन दोनों के अलावा वकीलों का भी यही हुक्म है। यदि हिबा 'बशर्त-ए-अवज़' (बदले की शर्त के साथ) हो, तो इसमें दो अलग-अलग राय हैं। 'शुफ़आ अल-असल' और 'मब्सूत' के कुछ स्थानों में उल्लेख है कि यह बिक्री के समान है, जिसमें शफ़ी (हकदार) के लिए शुफ़आ का हक साबित होता है। 'नवादिर' की कुछ रिवायतों में उल्लेख है कि ऐसा हिबा बिक्री के समान नहीं है। और कुछ स्थानों पर उल्लेख है कि 'हिबा बशर्त-ए-अवज़' के मामले में इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद (रह.) के बीच मतभेद है। अतः जब मसले में मतभेद हो और अलग-अलग रिवायतें पाई गईं, तो यह शुफ़आ को खत्म करने का बहाना नहीं बन सकता। लेकिन ऐसे हिबा से एक बहाना यह निकल सकता है कि शफ़ी के हक में देरी हो जाए, इस तरह कि मुश्तरी एक हिस्से के सिवाय उस घर पर कब्ज़ा कर ले, यानी उसमें से एक हिस्से पर कब्ज़ा न करे और कीमत में से भी एक हिस्से के सिवाय बाकी कीमत सौंप दे, तो शफ़ी को शुफ़आ के हक से लेने का अधिकार नहीं होगा, क्योंकि हिबा...

چاہتا ہے پھر جو کچھ مشتری نے بحکم ہبہ وصول کیا ہے وہ ثمن کی ادائی میں اس وکیل کو واپس دے دے اور یہ امر مشتری کے حق میں بمنزلہ ثمن گھٹا دینے کے ہو جائے گا اور دونوں کا مقصود حاصل ہو جائے گا۔ پھر واضح ہو کہ اگر وکیل بیع نے مشتری کو اُس سے ثمن وصول کر لینے سے پہلے پورے ثمن سے یا تھوڑے ثمن سے بری کیا یا پورا ثمن یا تھوڑا ثمن اس کو ہبہ کر دیا تو امام ابوحنیفہ و امام محمدؒ کے نزدیک صحیح ہے اسی طرح ثمن وصول کرنے سے پہلے مشتری کے واسطے تھوڑا ثمن گھٹا دینا بھی دونوں اماموں کے نزدیک صحیح ہے لیکن سب ثمن وصول کرنے سے پہلے پورا ثمن مشتری کے ذمہ سے گھٹا دینا امام ابوحنیفہ و امام ابو یوسفؒ (۱) کے نزدیک صحیح نہیں ہے اور امام محمدؒ (۲) کے نزدیک صحیح ہے کہ وہ بمنزلہ ہبہ کر دینے کے قرار دیتے ہیں اور زید نے عمرو کو وکیل کیا کہ میرے واسطے جہاں کہیں شہر میں ایسی متاع پائے خرید لے پس وکیل کو بعد خریدنے کے خوف ہوا کہ اگر وہ اس متاع کو کسی دوسرے کے ہاتھ بھیجتا ہے تو ضامن ہوگا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ اپنے موکل سے یہ اجازت لے لے کہ جو کچھ وہ وکیل کرے وہ جائز ہے پس جب موکل نے ایسی اجازت دے دی تو دوسرے کے ہاتھ بیچ سکتا ہے اور ضامن نہ ہوگا اس واسطے کہ وہ ایسا عین ہو گیا جس کے افعال بحق موکل جائز ہیں اسی طرح اگر اس نے چاہا کہ خریدی ہوئی متاع کو کسی غیر کے پاس ودیعت رکھے اور ضامن نہ ہو گا تو اُس کا بھی یہی حیلہ ہے۔

بیع و بہن فصل

شفعد کے بیان میں

شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ امام خصافؒ نے اس فصل میں بہت سے مسائل جمع کئے ہیں جن میں سے بعض اس امر کا حیلہ ہیں کہ شفعد کا وجوب ساقط ہو جائے اور بعض بدیں غرض ہیں کہ شفعہ کی رغبت کم ہو جائے ازا نجلہ یہ مسئلہ ہے کہ بائع اس دار کو مشتری کو ہبہ کر دے اور اس پر گواہ کر لے پھر مشتری مال ثمن اپنے بائع کو ہبہ کر دے اور گواہ کر لے اور جیل الاصل میں مذکور ہے کہ پھر مشتری اس کو بقد رثمن کے عوض (۳) دے دے پھر جب دونوں نے ایسا کر لیا تو شفعہ واجب نہ ہو گا اس واسطے کہ حق شفعہ محض بمعاوضات ہے اور ہبہ جب کہ بشرط عوض نہ ہو تو اس کے وقوع کے بعد پھر عوض دینے سے معاوضہ نہ ہو جائے گا اسی واسطے ایسے ہبہ میں احکام مبادلہ ثابت نہیں ہوتے ہیں جیسے موہوب عیب کے واپس کر دینا وغیرہ اور جب یہ مبادلہ نہ ہوا تو محض ہبہ ٹھہر آپس اس میں حق شفعہ واجب نہ ہوگا لیکن یہ حیلہ ایسا ہے کہ اُس کو بعض لوگ کر سکتے ہیں اور بعض نہیں کر سکتے ہیں اس واسطے کہ اس میں تبرع ہے اور بعض لوگ جو خریدار ہوتے ہیں وہ تبرع نہیں کر سکتے ہیں جیسے صغیر کے واسطے اس کے باپ یا وصی نے خریدا ہو ان دونوں کے سوائے وکیلوں کا بھی یہی حکم ہے اور اگر ہبہ دار بشرط عوض (۳) ہو تو اس میں دوروایتیں مختلف ہیں چنانچہ شفعہ الاصل اور چند مقامات مبسوط میں مذکور ہے کہ یہ بمعنی بیع کے ہے کہ اس میں شفیع کے واسطے حق شفعہ ثابت ہوتا ہے اور بعض روایات نوادر میں مذکور ہے کہ ایسا ہبہ بمعنی بیع نہیں ہے اور بعض جگہ مذکور ہے کہ ہبہ بشرط عوض کی صورت میں امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ کے درمیان اختلاف ہے پس جب کہ مسئلہ میں اختلاف ٹھہرایا اور مختلف روایتیں پائی گئیں تو یہ ابطال شفعہ کے واسطے حیلہ نہیں ہو سکتا ہے لیکن ایسے ہبہ سے ایک حیلہ یہ نکل سکتا ہے کہ شفیع کے حق میں تاخیر ہو جائے بدیں طور کہ مشتری سوائے ایک جزو کے اس دار پر قبضہ کر لے یعنی اس میں سے ایک

جزو پر قبضہ نہ کرے اور نیز ثمن میں سے بھی ایک جزو کے سوائے باقی ثمن سپرد کر دے پس شفیع کو بحق شفعہ لے لینے کا اختیار نہ ہوگا اس واسطے کہ ہبہ

(۱) کیونکہ امام ابو یوسف کے نزدیک تھوڑا یا سب کچھ بھی گھٹا نا صحیح نہیں ہے (۲) اس واسطے کہ پورا ثمن گھٹا دینا امر سہل ہے (۳) یعنی باشرط عوض (۳) یعنی مشتری کو ہبہ کرنا

Kitab al-Hiyal (The Book of Legal Stratagems)

A gift (hiba) conditional upon an exchange (shart-e-iwad) will also imply the meaning of a sale, such that when possession of the entire subject matter (ma'qud 'alayh) is taken, and without possession of the entire subject matter, the meaning of a sale will not be realized. To the extent that it is narrated from Imam Muhammad (RA) that he stated: In a gift conditional upon an exchange, as long as the donee (mawhub lahu) has not taken possession of the entire subject matter, the donor (wahib) has the right to revoke his gift without a judge's decree or the consent of the donee. Among the legal stratagems (hiyal) is that the owner of a house, which he intends to sell, may give the house as alms (sadaqah) to the purchaser, and then the purchaser may give the equivalent of its price as alms back to that seller, as we have explained regarding the gift. The only difference between a gift and alms is that in the former, one can revoke [the gift], while otherwise, the rulings for both are identical in all aspects. Another stratagem is that the seller of the house may affirm that the house belongs to the person who intends to purchase it, and then the purchaser may affirm the price for that seller; in this case, the pre-emptor (shafee) will not obtain the right of pre-emption (shuf'ah). This is narrated from Imam Muhammad (RA), but the matter is that this affirmation is not true, and when the affirmation is not true, whether ownership enters into it or not is a matter of disagreement, as mentioned in *Kitab al-Iqrar* (The Book of Affirmations); therefore, this stratagem will remain based upon that. Another stratagem is that [the seller] may separate a portion of the aforementioned house, mark the boundaries and cut the lines, and give that piece along with the path as alms to the purchaser, then the purchaser may purchase the remaining house (1); in this case, the pre-emptor will not obtain the right of pre-emption. And the reason for saying "mark the boundaries and cut the lines" is because this is a "gift of an undivided share" (hiba-e-musha' ghair-maqsum) in a thing that is capable of division.

In this case, the right of pre-emption was not established for the pre-emptor because the purchaser became a partner (shareholder) in that house, and the entitlement of a partner precedes that of a neighbor. The condition of giving it as alms along with the path was imposed because if it were not given as alms with the path, the donee would be considered a neighbor of the house, and he would not precede the other neighbor. However, this stratagem is such that the neighbor's right of pre-emption cannot be established by it, and whoever is the successor to this house—meaning a partner—cannot invalidate his right. Among the stratagems is that which is narrated

from Imam Muhammad (RA), that he said: The person to whom he wants to sell [the property] should be given an undivided share (juz-e-sha'i ghair-maqsum) of the house as a gift, while the house is such that it is capable of division. Then both should litigate before a judge who considers a gift of an undivided share in a divisible object to be permissible; he will then validate it, and after that, another judge will not be able to invalidate it. And the need for a judge's decree exists only in things that are capable of division (muhtamil-e-qismat). To the extent that if the thing is not capable of division, such as a small room or a shop, then there is no need for a judge's decree. So, he may give an undivided share to the purchaser as a gift, then sell the remainder to him; thus, the pre-emptor will not obtain the right of pre-emption. Furthermore, a stratagem was mentioned by which the pre-emptor's desire to claim the right of pre-emption would be reduced; he stated: First, purchase the building at a low price, then purchase the open land in the second part for a high price; thus, the pre-emptor will not obtain the right of pre-emption on the building because it is movable property (mal-e-manqul), and he will not be interested in purchasing the land because its price is very high. If the purchaser bought the building along with the origin (foundation) and structure, to the extent that the land under the wall became his, he would become a partner in the house, and the neighbor would not obtain the right of pre-emption. Thus, this stratagem will prevent the neighbor's right of pre-emption from becoming mandatory. Another stratagem is that if the building was first given to the purchaser as a gift along with its foundation and origin, and then afterward he purchased the land, then for the pre-emptor, the right...

(1) Meaning, in exchange for the price that he intended to purchase the entire house for.

किताब अल-हियल

शर्त-ए-इवज़ (बदले की शर्त के साथ) हिबा भी बिक्री के अर्थ में हो जाएगा, कि जब पूरे 'मअक़ूद अलैह' (जिस वस्तु का सौदा हुआ) पर कब्ज़ा हो जाए, और बिना कब्ज़ा किए पूरे 'मअक़ूद अलैह' पर वह बिक्री का अर्थ सिद्ध नहीं होगा। यहाँ तक कि इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित है कि इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि हिबा-ए-शर्त-ए-इवज़ में जब तक 'मौहूब लहू' (जिसे दान दिया गया) पूरे 'मअक़ूद अलैह' पर कब्ज़ा न कर ले, तब तक 'वाहब' (दान देने वाले) को इख्तियार है कि बिना क़ाज़ी के आदेश और बिना 'मौहूब लहू' की रज़ामंदी के अपने हिबा से रुजू (वापस) कर ले। और हिलों (उपायों) में से एक हिला यह है कि घर का मालिक उस घर को, जिसे वह बेचना चाहता है, ग्राहक को सदका (दान) दे दे, फिर ग्राहक उसके मूल्य (क़ीमत) के बराबर उस विक्रेता को सदका दे दे, जैसा कि हमने हिबा में बयान किया है। और हिबा और सदका में केवल इतना अंतर है कि (हिबा में) वह रुजू कर सकता है, और इसके अलावा दोनों का हुक्म सभी बातों में एक जैसा है। और हिलों में से एक यह है कि विक्रेता घर का, उस व्यक्ति के लिए, जो उसे खरीदना चाहता है, इकरार (स्वीकृति) कर दे कि यह घर उसका है, फिर ग्राहक उस मूल्य का उस विक्रेता के लिए इकरार कर दे। तो इसमें 'शफ़ी' (हक़-ए-शफ़ा करने वाले) को हक़-ए-शफ़ा हासिल नहीं होगा, और यह इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित है, लेकिन बात यह है कि यह इकरार सच्चा नहीं है, और जब इकरार सच्चा न हो तो क्या मिल्कियत (स्वामित्व) में दखल होता है या नहीं? तो इसमें मतभेद है जैसा कि 'किताब अल-इकरार' में वर्णित है, तो यह हिला उसी के आधार पर रहेगा। और हिलों में से एक यह है कि उक्त घर में से कोई जगह अलग करे और वहाँ निशान और लकीरें खींच दे और इतना टुकड़ा रास्ते के साथ ग्राहक को सदका दे दे, फिर ग्राहक बाकी घर को (1) खरीद ले, तो 'शफ़ी' के लिए हक़-ए-शफ़ा हासिल नहीं होगा। और यह जो फ़रमाया कि "निशान और लकीरें खींच दे", तो इसलिए फ़रमाया कि यह 'हिबा-ए-मुशाअ' (साझा संपत्ति) 'गैर-मक्सूम' (अविभाजित) ऐसी चीज़ में है जो विभाजन योग्य है।

इस स्थिति में 'शफ़ी' के लिए हक़-ए-शफ़ा इसलिए साबित नहीं हुआ कि ग्राहक उस घर का शरीक (साझेदार) हो गया, और शरीक का इस्तहक़ाक़ (अधिकार) पड़ोसियों से पहले होता है। और यह शर्त कि रास्ते के साथ सदका दे दे, इसलिए लगाई गई है कि अगर रास्ते के साथ उसे सदका न दिया, तो 'सदका अलैह' को उस घर का पड़ोसी माना जाएगा, तो वह दूसरे पड़ोसी से पहले नहीं होगा। लेकिन यह हिला ऐसा है कि इससे पड़ोसी का हक़-ए-शफ़ा साबित नहीं हो सकेगा, और जो व्यक्ति इस घर का खलीफ़ा (उत्तराधिकारी) है, यानी शरीक है, उसके हक़ को बातिल (रद्द) नहीं कर सकता। और

हिलों में से एक वह है जो इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित है कि उन्होंने फ़रमाया कि जिस व्यक्ति के हाथों वह बेचना चाहता है, उसे घर में से एक 'जुज़-ए-शाए' (साझा हिस्सा) 'गैर-मक्सूम' हिबा कर दे, जबकि वह घर ऐसा हो कि विभाजन योग्य हो, फिर दोनों ऐसे क़ाज़ी के सामने मुराफ़आ (मुकदमा) करें जो विभाजन योग्य चीज़ में 'हिबा-ए-मुशाअ' को जायज़ मानता है, तो वह उसे जायज़ कर देगा, फिर उसके बाद दूसरा क़ाज़ी उसे बातिल नहीं कर सकेगा। और क़ाज़ी के आदेश की आवश्यकता ऐसी ही चीज़ में है जो 'मुहतमिल-ए-क़िस्मत' (विभाजन के योग्य) है, यहाँ तक कि अगर ऐसी चीज़ हो जो विभाजन के योग्य नहीं है, जैसे छोटा घर और दुकान, तो उसमें क़ाज़ी के फैसले की आवश्यकता नहीं है। तो एक 'जुज़-ए-शाए' खरीदार को हिबा कर दे, फिर बाकी उसके हाथों बेच दे, तो 'शफ़ी' को हक़-ए-शफ़ा हासिल नहीं होगा। फिर ऐसा हिला ज़िक्र किया जिससे 'शफ़ी' की हक़-ए-शफ़ा लेने की रुचि कम हो जाए, चुनांचे फ़रमाया कि पहले इमारत को हल्के दामों में खरीदे, फिर मैदान-ए-ज़मीन (खुली भूमि) को भारी दामों के बदले दूसरे हिस्से में खरीदे, तो 'शफ़ी' को इमारत में हक़-ए-शफ़ा हासिल नहीं होगा, इसलिए कि वह 'माल-ए-मनकूल' (चल संपत्ति) है और ज़मीन की खरीद में रुचि नहीं लेगा क्योंकि उसकी क़ीमत बहुत अधिक है। और अगर ग्राहक ने इमारत को 'असल' (नींव) और बुनियादी ढांचे के साथ खरीदा, यहाँ तक कि जो ज़मीन दीवार के नीचे है वह उसकी हो गई, तो वह घर में शरीक हो जाएगा, तो पड़ोसी को हक़-ए-शफ़ा हासिल नहीं होगा। तो यह हिला पड़ोसी के हक़-ए-शफ़ा واجِب (अनिवार्य) होने में बाधक बन जाएगा। और हिलों में से एक यह है कि अगर ग्राहक को इमारत उसके'असल' बुनियादी ढांचे के साथ पहले हिबा कर दी, फिर उसके बाद उसने ज़मीन खरीदी, तो 'शफ़ी' के लिए हक़...

(1) यानी उन दामों के बदले जितने में वह पूरा घर खरीदना चाहता था।

کتاب الحیل

بشرط عوض ہبہ بھی معنی بیچ ہو جائے گا کہ جب پورے معقود علیہ پر قبضہ ہو جائے اور بدون قبضہ تمام معقود علیہ کے وہ معنی بیچ متحقق نہ ہوگا حتی کہ امام محمدؒ سے مروی ہے کہ امام محمدؒ نے فرمایا کہ ہبہ بشرط عوض میں جب تک موہوب لہ پورے معقود علیہ پر قبضہ نہ کر لے تب تک واہب کو اختیار ہے کہ بدون حکم قاضی اور بدون رضا مندی موہوب لہ کے اپنے ہبہ سے رجوع کر لے اور منجملہ حیل کے یہ حیلہ ہے کہ مالک دار اس دار کو جس کو فروخت کرنا چاہتا ہے مشتری کو صدقہ دے دے پھر مشتری اس کے ثمن کے مثل اس بائع کو صدقہ دے دے جیسا کہ ہم نے ہبہ میں بیان کیا ہے اور ہبہ اور صدقہ میں فقط فرق یہ ہے کہ رجوع کر سکتا ہے اور سوائے اس کے دونوں کا حکم سب باتوں میں یکساں ہے اور منجملہ حیل کے یہ ہے کہ بائع دار اس دار کا واسطے اس شخص کے جو خریدنا چاہتا ہے اقرار کر دے کہ یہ دار اس کا ہے پھر مشتری اس ثمن کا اس بائع کے واسطے اقرار کر دے پس اس میں شفیع کو حقِ شفعہ حاصل نہ ہوگا اور یہ امام محمدؒ سے مروی ہے لیکن بات یہ ہے کہ یہ اقرار سچا نہیں ہے اور جب اقرار سچا نہ ہو تو آیا ملکِ دخل ہوتی ہے یا نہیں ہوتی ہے سو اس میں اختلاف ہے چنانچہ کتاب الاقرار میں مذکور ہے پس یہ حیلہ بنابر اسی کے رہے گا اور منجملہ حیل کے یہ حیلہ ہے کہ دار مذکورہ میں سے کوئی جگہ جدا کرے اور وہاں علامات اور نشانِ خط کاٹ دے اور اتنا ٹکڑا مع اس کے راستہ کے مشتری کو صدقہ دے دے پھر مشتری باقی دار کو (۱) خرید لے پس شفیع کے واسطے حق شفعہ حاصل نہ ہوگا اور یہ جو فرمایا کہ علامات و نشانِ خط کاٹ دے اس واسطے فرمایا کہ یہ ہبہِ مشاع غیر مقسوم ایسی چیز میں ہے جو قابلِ تقسیم ہے۔

اس صورت میں شفیع کے واسطے حقِ شفعہ اس واسطے ثابت نہ ہوا کہ مشتری اس دار کا شریک ہو گیا اور شریک کا استحقاق بستہِ پڑوسی کے مقدم ہوتا ہے اور یہ شرط کہ مع راستہ کے صدقہ دے دے اس واسطے لگائی ہے کہ اگر مع راستہ کے اس کو صدقہ نہ دیا تو صدقہ علیہ اس دار کا پڑوسی قرار دیا جائے گا پس وہ دوسرے پڑوسی سے مقدم نہ ہوگا لیکن یہ حیلہ ایسا ہے کہ اس سے پڑوسی کا حقِ شفعہ ثابت نہ ہو سکے گا اور جو شخص اس دار کا خلیفہ ہے یعنی شریک ہے اس کے حق کو باطل نہیں کر سکتا ہے اور منجملہ حیل کے یہ ہے جو امام محمدؒ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا کہ جس شخص کے ہاتھ وہ بیچنا چاہتا ہے اس کو دار میں سے ایک جزوِ شائع غیر مقسوم ہبہ کر دے حالانکہ وہ دار ایسا ہو کہ قابلِ قسمت ہو پھر دونوں ایسے قاضی کے حضور میں مرافعہ کریں جو قابلِ قسمت چیز میں ہبہِ مشاع جائز جانتا ہے پس وہ اس کو جائز کر دے گا پھر اس کے بعد دوسرا قاضی اس کو باطل نہ کر سکے گا اور حکمِ قاضی کی ضرورت ایسی ہی چیز میں ہے جو مختملِ قسمت ہے حتی کہ اگر ایسی چیز ہو جو مختملِ قسمت نہیں ہے جیسے بیتِ صغیر و دکان تو اس میں قضائے قاضی کی حاجت نہیں ہے پس ایک جزوِ شائعِ خریدار کو ہبہ کر دے پھر باقی اس کے ہاتھ فروخت کر دے پس شفیع کو حقِ شفعہ حاصل نہ ہوگا۔ پھر ایسا حیلہ ذکر کیا جس سے شفیع کی حقِ شفعہ لینے کی رغبت کم ہو جائے چنانچہ فرمایا کہ پہلے عمارت کو ہلکے داموں کو خریدے پھر میدانِ زمین کو بھاری داموں کے عوض دوسرے حصہ میں خریدے پس شفیع کو عمارت میں حق شفعہ حاصل نہ ہوگا اس واسطے کہ وہ مال منقول ہے اور اراضی کے خرید میں رغبت نہ کرے گا کیونکہ اُس کا ثمن گراں ہے اور اگر مشتری نے عمارت کو مع اصل و بنیاد کے خرید کیا حتی کہ جو زمین زیرِ دیوار ہے وہ اس کی ہوگئی تو وہ دار میں شریک ہو جائے گا پس پڑوسی کو حقِ شفعہ حاصل نہ ہوگا پس یہ حیلہ پڑوسی کے حقِ شفعہ واجب ہونے

سے مانع ہو جائے گا اور منجملہ حیل کے یہ ہے کہ اگر مشتری کو عمارت مع اس کی بنیاد اصل کے پہلے ہبہ کر دی پھر اس کے بعد اس نے اراضی خریدی تو شفیع کے واسطے حقِ

ا) تمام معقود علیہ جس پر عقد ہوا ہے اور اس سے معلوم ہوا کہ ثمن دینا بطورِ مذکور فقط اطمینان ہے ۱۲ھ ۲) قال اس واسطے کہ یہ مشتری اس دار میں شریک ہو گیا اس کا شفعہ سب سے مقدم ہے اور مشاع غیر مقسوم اور مرافعہ نہیں ہے ۱۲ھ (۱) یعنی اس داموں کے عوض جتنے کو پورا دار خریدنا چاہتا تھا ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Vol (10) ----- Kitab al-Hiyal (The Book of Legal Devices) ----- (333)

The right of Pre-emption (Shufa) will not be established because when he gifted it to him along with the foundation, the land beneath the structure became the property of the donee, thus he became a co-owner, and he will have priority over the neighbor in terms of entitlement. And in the sale of orchards, vineyards, or fields, if a device (hila) is sought to prevent the necessity of pre-emption, then one should sell the trees along with the base (the land/origin) or gift the trees along with the base; thus, he (the buyer) will become a partner, and then he can sell the remainder to him. And if he wishes that the desire of the pre-emptor (Shafi) should vanish, then he should first sell these trees at a low price, and then the customer should buy the land from him at a high price.

The ownership of the seller must be valid for the right of pre-emption to be established. Another device: Out of the property, buy one share at a high price, then in the other part, buy the remainder at a low price. Thus, the neighbor will not acquire the right of pre-emption in the second part because at the time of the sale of the second part, he is a co-owner. However, he will have the right of pre-emption in the first part, but he will not be inclined to take it because the customer bought it at a high price. Then, if the customer says, "I fear that if I buy this share at some high price, the seller might not sell the rest to me," then the device for this is that the mentioned seller should acknowledge a share of one undivided common unit out of a thousand units for the customer, and then the customer should buy the remainder from him. Sheikh Abu Bakr Khwarizmi used to refute Imam Khasaf on this issue of acknowledgment, saying that Imam Khasaf erred in this matter by stating that the pre-emption of the pre-emptor is voided by the seller acknowledging one common share for the customer. He himself used to issue a fatwa that the neighbor's right of pre-emption remains mandatory because partnership cannot be established in any other way except by the seller's acknowledgment, and the acknowledgment of one person cannot be evidence (proof) against another person's right. As proof of his statement, he used to present the case mentioned by Imam Muhammad (RA), that if the owner of a house acknowledged that the house in his possession belongs to such-and-such a person, then the beneficiary of the acknowledgment would not be entitled to pre-emption due to such an acknowledgment. And its method is the same as we have described before. And if the seller said, "I fear that through my acknowledgment he will become my partner and then will not buy the rest from me,"

then the device for this is that both should involve a third trustworthy man in between them whom they both trust, and this acknowledgment should be for the sake of this intermediate trustworthy person, and then this beneficiary should buy the remaining property; thus, both will achieve strength. And another device: If the buyer wishes to buy the property for some hundred dirhams, then in appearance, he should buy it for some thousand dirhams or more, and then give the seller a piece of cloth worth a hundred dirhams or ten dinars worth a hundred dirhams out of those thousand dirhams. Then, when the pre-emptor comes, he will not be able to take it, but he can take it in exchange for this apparent price; however, since the apparent price is very expensive, he will not be inclined to take it. Another device: The customer should say to this pre-emptor, "If you wish, I will give it to you as a sale (toliya) for the same amount as I bought it for." If the pre-emptor says, "Yes, I want to take it by way of Toliya," then his right of pre-emption will be voided. This is because he wanted to buy it by way of Toliya, whereas pre-emption is based on the first purchase, and Toliya is a second purchase. Thus, when aversion to pre-emption is found, the right to take by pre-emption becomes void. Likewise, if the customer says to the pre-emptor, "If you like, I will sell it to you for a price lower than the first price if you wish," and if he says, "Yes, I want to," then his pre-emption will be void. And it is written in 'Ayun' that it does not matter if this act was done before or after the demand for pre-emption! * Takhliya meant to attribute an error to someone reliable. See 'Bai Toliya' (Sale by Toliya) in Kitab al-Buyu!

शफ़अ' (पूर्वक्रयाधिकार) साबित नहीं होगा क्योंकि जब उसने इमारत मय असल (मूल) के उसे हिबा कर दी तो जो ज़मीन इमारत के नीचे है वह मौहूब लह (जिसे हिबा किया गया) की हो गई, पस वह शरीक-दार हो गया। पस वह पड़ोसी से इस्तहक़ाक़ में मुक़द्दम होगा। और बाग़ात व अंगूर व खेतों की फ़रोख़्त में अगर वजूब-ए-शफ़अ' से मानिअ' होने का हिला (उपाय) चाहा तो पहले दरख़्तों को मय असल के फ़रोख़्त कर दे या दरख़्तों को मय असल के हिबा कर दे, पस वह शरीक हो जाएगा, फिर उसके हाथ बाक़ी को फ़रोख़्त कर दे। और अगर चाहा कि शफ़ीअ' की रग़बत (इच्छा) जाती रहे तो पहले उन दरख़्तों को हल्के दामों के एवज़ फ़रोख़्त करे, फिर मुश्तरी उससे आराज़ी (ज़मीन) को भारी दामों के एवज़ ख़रीदे।

शफ़अ' के हक़ के साबित होने के लिए बाए (विक्रेता) की मिल्कियत सही होना ज़रूरी है एक और हिला: आठे-दार में से एक सहम (हिस्सा) भारी दामों के एवज़ ख़रीदे, फिर दूसरे हिस्से में बाक़ी-दार को हल्के दामों के एवज़ ख़रीदे। पस पड़ोसी को दूसरे हिस्से में हक़-ए-शफ़अ' हासिल न होगा, इस वास्ते कि दूसरे हिस्से की बेच (बिक्री) के वक़्त वह शरीक-दार है, लेकिन पहले हिस्से में उसे हक़-ए-शफ़अ' हासिल होगा, मगर वह उसे लेने में रग़बत न करेगा, इस वास्ते कि मुश्तरी ने उसे भारी दामों के एवज़ ख़रीदा है। फिर अगर मुश्तरी ने कहा कि मुझे इस अमर का ख़ौफ़ है कि अगर मैंने उससे यह सहम बाज़ भारी दामों के ख़रीदा, तो शायद बाक़ी को बाए मेरे हाथ फ़रोख़्त न करे, तो इसका हिला यह है कि बाए मज़कूर मुश्तरी के वास्ते हज़ार सहम में से एक सहम मुशाअ' ग़ैर-मुनक़सिम का इक़रार कर दे, फिर मुश्तरी उससे बाक़ी को ख़रीदे। और शेख़ अबू बकर ख़्वारज़्मी इस मसले-ए-इक़रार में इमाम ख़साफ़ का तख़लिया (खंडन) करते थे कि इमाम ख़साफ़ से इस मसले में ख़ता हुई है कि वे एक सहम मुशाअ' के बाए के मुश्तरी के वास्ते इक़रार करने से शफ़ीअ' का शफ़अ' बातिल कहते हैं, और ख़ुद फ़तवा देते थे कि पड़ोसी का हक़-ए-शफ़अ' वाजिब होगा, इस वास्ते कि शिरकत सिवाए बाए के इक़रार के और तरह साबित नहीं हुई और किसी शख़्स का इक़रार दूसरे के हक़ में हुज्जत (सबूत) नहीं होता है, और अपने क़ौल की दलील में वे मसला पेश करते थे जिसे इमाम मुहम्मद (रह) ने ज़िक्र किया है कि अगर मालिक-ए-दार ने इक़रार किया कि जो दार (घर) मेरे क़ब्ज़े में है वह फ़लां शख़्स का है, तो मुक़र-लहु (जिसके हक़ में इक़रार हुआ) ऐसे इक़रार की वजह से मुस्तहक़-ए-शफ़अ' न होगा। और इसका तरीक़ा वही है जो हमने पहले बयान किया है। और अगर बाए ने कहा कि मुझे ख़ौफ़ है कि वह मेरे इक़रार से मेरा शरीक हो जाए फिर मुझसे बाक़ी

को न ख़रीदे, तो इसका हिला यह है कि दोनों अपने दरमियान में एक तीसरे मर्द-ए-सिक्क़ा (विश्वसनीय व्यक्ति) को, जिस पर दोनों को एतमाद हो, डाल दें और यह इक़रार इसी दरमियानी सिक्क़ा के वास्ते हो, फिर यह मुक़र-लहु बाक़ी-दार को ख़रीदे तो दोनों को मज़बूती हासिल हो जाएगी। और एक और हिला: आठे-दार को ख़रीदारी बाज़ सौ दिरहम की मंज़ूर है, तो ज़ाहिर में उसे बाज़ हज़ार दिरहम के ख़रीदने या उससे ज़्यादा के एवज़ ख़रीदे, फिर बाए को बाज़ उन हज़ार दिरहम के एक कपड़ा दे दे जिसकी क़ीमत सौ दिरहम है या दस दीनार दे दे जिसकी क़ीमत सौ दिरहम है। फिर जब शफ़ीअ' आएगा तो वह न ले सकेगा, लेकिन इसी थमन-ए-ज़ाहिर (प्रकट मूल्य) के एवज़ ले सकता है, मगर ज़ाहिर थमन चूंकि बहुत गिरां (महंगा) है, इस वास्ते इसके लेने में रग़बत न करेगा। एक और हिला: मुश्तरी इस शफ़ीअ' से कहे कि अगर तुझको पसंद आए तो मैंने जिस क़दर दामों को ख़रीदा है उसी क़दर के एवज़ तुझको बतौर-ए-बेच दे दूँ, पस अगर शफ़ीअ' ने कहा कि हां मैं इसको बतौर-ए-बेच तोलिया (लेना) चाहता हूं तो उसका हक़-ए-शफ़अ' बातिल हो जाएगा। इस वास्ते कि उसने शफ़अ' से एराज़ (मुंह मोड़ना) करके ख़रीदना चाहा क्योंकि उसने बतौर-ए-बेच तोलिया लेना चाहा है, हालांकि बेच शफ़अ' लेना पहली ख़रीद पर होता है और तोलिया दूसरी ख़रीद है। पस जब शफ़अ' से एराज़ पाया गया तो ब-हक़-ए-शफ़अ' लेना बातिल हो जाएगा। इसी तरह अगर मुश्तरी ने शफ़ीअ' से कहा कि अगर तू पसंद करता है तो मैं तुझको अगर चाहे तो पहले थमन से कम दामों के एवज़ फ़रोख़्त कर दूं, पस अगर उसने कहा कि हां मैं चाहता हूं तो उसका शफ़अ' बातिल हो जाएगा। और 'अयून' में लिखा है कि चाहे ऐसा फ़ेल तलब-ए-शफ़अ' से पहले किया है या इसके बाद! * तख़लिया ग़लती की तरफ़ निस्बत करना था जिस पर भरोसा हो। 'बेच तोलिया' किताब अल-बुयूह में देखो!

شفعد ثابت نہ ہوگا کیونکہ جب اس نے عمارت مع اصل کے اس کو ہبہ کر دی تو جو زمین زیر عمارت ہے وہ موہوب لہ کی ہو گئی پس وہ شریک دار ہو گیا پس وہ پڑوسی سے استحقاق میں مقدم ہوگا اور باغات و انگور و کھیتوں کی فروخت میں اگر وجوبِ شفعہ سے مانع ہونے کا حیلہ چاہا تو پہلے درختوں کو مع اصل کے فروخت کر دے یا درختوں کو مع اصل کے ہبہ کر دے پس وہ شریک ہو جائے گا پھر اس کے ہاتھ باقی کو فروخت کر دے اور اگر چاہا کہ شفیع کی رغبت جاتی رہے تو پہلے ان درختوں کو ہلکے داموں کے عوض فروخت کرے پھر مشتری اس سے اراضی کو بھاری داموں کے عوض خریدے۔

ثبوت حقِ شفعہ کے واسطے ملکِ بائع بسبب صحیح ہوتا ہے حیلہ دیگر آٹھہ دار میں سے ایک سہم بھاری داموں کے عوض خریدے پھر دوسرے حصہ میں باقی دار کو ہلکے داموں کے عوض خریدے پس پڑوسی کو دوسرے حصہ میں حقِ شفعہ حاصل نہ ہوگا اس واسطے کہ دوسرے حصہ کی بیع کے وقت شریک دار ہے لیکن پہلے حصہ میں اس کو حقِ شفعہ حاصل ہوگا مگر وہ اس کے لینے میں رغبت نہ کرے گا اس واسطے کہ مشتری نے اس کو بھاری داموں کے عوض خریدا ہے۔ پھر اگر مشتری نے کہا کہ مجھے اس امر کا خوف ہے کہ اگر میں نے اس سے یہ سہم بعض بھاری داموں کے خریدا کیا تو شاید باقی کو بائع میرے ہاتھ فروخت نہ کرے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ بائع مذکور مشتری کے واسطے ہزار سہام میں سے ایک سہم مشاع غیر منقسم کا اقرار کر دے پھر مشتری اس سے باقی کو خریدے اور شیخ ابوبکر خوارزمی اس مسئلہ اقرار میں امام خصاف کا تخلیہ کرتے تھے کہ امام خصاف سے اس مسئلہ میں خطا ہوئی ہے کہ وہ ایک سہم مشاع کے بائع کے مشتری کے واسطے اقرار کرنے سے شفیع کا شفعہ باطل کہتے ہیں اور خود فتویٰ دیتے

تھے کہ پڑوسی کا حق شفعہ واجب ہوگا اس واسطے کہ شرکت سوائے بائع کے اقرار کے اور طرح ثابت نہیں ہوئی اور کسی شخص کا اقرار دوسرے کے حق میں حجت نہیں ہوتا ہے اور اپنے قول کی دلیل میں وہ مسئلہ پیش کرتے تھے جس کو امام محمدؒ نے ذکر کیا ہے کہ اگر مالک وار نے اقرار کیا کہ جو دار میرے قبضہ میں ہے وہ فلاں شخص کا ہے تو مقرلۂ ایسے اقرار کی وجہ سے مستحقِ شفعہ نہ ہوگا اور اس کا طریقہ وہی ہے جو ہم نے پہلے بیان کیا ہے اور اگر بائع نے کہا کہ مجھے خوف ہے کہ وہ میرے اقرار سے میرا شریک ہو جائے پھر مجھ سے باقی کو نہ خریدے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ دونوں اپنے درمیان میں ایک تیسرے مرد ثقہ کو جس پر دونوں کو اعتماد ہو ڈالیں اور یہ اقرار اسی درمیانی ثقہ کے واسطے ہو پھر یہ مقررلہ باقی دار کو خریدے تو دونوں کو مضبوطی حاصل ہو جائے گی اور حیلہ دیگر آٹھہ دار کو خریداری بعض سودرم کے منظور ہے تو ظاہر میں اس کو بعض ہزار درم کے خریدنے یا اس سے زیادہ کے عوض خریدے پھر بائع کو بعض ان ہزار درم کے ایک کپڑا دے دے جس کی قیمت سودرم ہے یا دس دینار دے دے جس کی قیمت سودرم ہے۔ پھر جب شفیع آئے گا تو وہ نہ لے سکے گا لیکن اسی ثمنِ ظاہر کے عوض لے سکتا ہے مگر ظاہر ثمن چونکہ بہت گراں ہے اس واسطے اس کے لینے میں رغبت نہ کرے گا۔ حیلہ دیگر آٹھہ مشتری اس شفیع سے کہے کہ اگر تجھ کو پسند آئے تو میں نے جس قدر داموں کو خریدا ہے اسی قدر کے عوض تجھ کو بطورِ بیع دے دوں پس اگر شفیع نے کہا کہ ہاں میں اس کو بطورِ بیع تولے لینا چاہتا ہوں تو اس کا حق شفعہ باطل ہو جائے گا۔ اس واسطے کہ اس نے شفعہ سے اعراض کر کے خریدنا چاہا کیونکہ اس نے بطورِ بیع تولے لینا چاہا ہے حالانکہ بیع شفعہ لینا پہلی خرید پر ہوتا ہے اور تولیہ دوسری خرید ہے پس جب شفعہ سے اعراض پایا گیا تو بحق شفعہ لینا باطل ہو جائے گا اسی طرح اگر مشتری نے شفیع سے کہا کہ اگر تو پسند کرتا ہے تو میں تجھ کو اگر چاہے تو پہلے ثمن کے کم داموں کے عوض فروخت کر دوں پس اگر اس نے کہا

کہ ہاں میں چاہتا ہوں تو اس کا شفعہ باطل ہو جائے گا اور عیون میں لکھا ہے کہ چاہے ایسا فعل طلبِ شفعہ سے پہلے کیا ہے اس کے بعد کیا ہو! * تخلیہ غلطی کی طرف نسبت کرنا تھا جس پر بھروسہ ہو۔ بیع تولیہ کتاب البیوع میں دیکھو!

...shall become void. Likewise, if the buyer sends an emissary to the Shafi (the pre-emptor) who conveys the same message, and the Shafi responds by saying "Yes, I agree," then his right of pre-emption shall become void. Another legal device (hila) is that both the seller and the buyer mutually agree to declare that this sale was invalid (fasid) or a sham (taljiya), or that the seller had a conditional option (khiyar-e-shart) in it; then both of their statements will be accepted. Once we (1) accept the statements of both, then pre-emption will not be mandatory for the Shafi, because it is already known that for the establishment of the right of pre-emption, the valid termination of the seller's ownership is a prerequisite, and that condition was not met. Another device (hila) is (2) that the buyer asks someone to tell the Shafi, "I bought this property from its seller before this buyer did." So, when the Shafi says in his response (3), "You have spoken the truth," then his right of pre-emption shall become void. This is because, when he acknowledged that the buyer's purchase occurred after this person's purchase, he acknowledged that the buyer's purchase was not valid; thus, he became an acknowledger of the invalidation of pre-emption, because the right of pre-emption (4) requires that the purchase be valid.

Similarly, if a person says to the Shafi, "This property is yours; it did not belong to such-and-such seller," and the Shafi says "Yes," then his pre-emption shall become void because he acknowledged that the buyer's purchase was not valid; therefore, he acknowledged the invalidation of his own right of pre-emption. Likewise, if the buyer says, "I have bought this property for [some] hundred dinars; so if you like, I will reduce ten dinars from its price," and the Shafi says, "Yes, I like that," then his pre-emption shall become void. Sheikh Abu Ali Nasafi used to say that his pre-emption would also be void if he said, "If you wish, I will reduce ten dinars from the price for you and sell it to you for ninety dinars," and the Shafi replied, "Yes, I agree," because when he expressed a desire to purchase it for less than the hundred dinars, he became one who turns away from exercising his right of pre-emption. If he did not say, "And I will sell it to you for ninety dinars," then his pre-emption will not be void, because turning away from the right of pre-emption was not evidenced by him, as it is possible he intended to take it by pre-emption after reducing the ten dinars. Similarly, if the Shafi says to the buyer, "Reduce ten [dinars] for me," and then says, "And sell it to me for the remaining ninety dinars," his pre-emption shall become void, otherwise not. Another reason is that if the buyer purchases it and makes the Shafi a guarantor (6) for the price (5) of the sale, then he shall not receive pre-emption. This is found in Fatawa Tatar Khaniya.

Chapter Twenty-One On Guarantee (Kafalat) If Zaid wants to take such a guarantor from Amr who does not become free from the guarantee after handing over the person guaranteed (makful bihi), it is stated that the device (hila) for this is that the guarantor says: "I have undertaken the guarantee of Amr's person for you on the condition that whenever I hand him over to you, I will then be the guarantor of his person under a new condition." This is permissible and has been narrated from Hassan bin Ziyad. There is no narration regarding this from our companions, i.e., Imam-e-Azam, Imam Abu Yusuf, and Imam Muhammad. In agency (wakalat), there is a difference of opinion among the scholars of conditions regarding this analogy, meaning: if someone is made an agent in a matter and is told, "Whenever I dismiss you, you are my agent again under a new agency," then, apparently, according to the majority of scholars, the new agency will not be established.

(1) Meaning, in Shariah, the statement of the contracting parties will be accepted. (2) Similar is the case in the following issues. (3) Meaning, confirming it with some word. (4) For the sake of its proof. (5) From the buyer's side. (6) Meaning, the guarantee of the title/property (dhaman-e-darak) from the seller's side.

बातिल हो जाएगा। इसी तरह अगर मुश्तरी ने शफी के पास एक एलीची (दूत) भेजा जिसने शफी को यही पैगाम दिया और शफी ने उसके जवाब में इसी तरह कहा कि हां, मुझे मंजूर है, तो उसका हक-ए-शफअ बातिल हो जाएगा। और हीला दीगर आं कि बाए और मुश्तरी दोनों बा-इत्तेफाक इस अम्र का इकरार करें कि यह बैअ बतौर-ए-फासिद या तलजिया थी या बाए के वास्ते इसमें खियार-ए-शर्त था, तो दोनों का कौल कबूल होगा और जब हमने (1) दोनों का कौल कबूल किया, तो शफी के वास्ते शफअ वाजिब न होगा क्योंकि मालूम हो चुका है कि सबूत-ए-हक-ए-शफअ के वास्ते मिल्क-ए-बाए ब-सबब-ए-सहीह ज़ाइल होना मुकद्दम है और यह बात पाई नहीं गई। हीला दीगर आं कि (2) मुश्तरी किसी शख्स से कहे कि तू शफी से कह कि मैंने यह दार (घर) इसके बाए से कब्ल इस मुश्तरी के खरीद किया है, पस जब शफी ने उसके जवाब (3) में कहा कि आपने दुरुस्त फरमाया, तो उसका हक-ए-शफअ बातिल हो जाएगा क्योंकि जब उसने इकरार किया कि मुश्तरी की खरीद, इस मुकर की खरीद के बाद वाक़े होती है, तो यह इकरार किया कि खरीद-ए-मुश्तरी सही नहीं हुई, पस बुतलान-ए-शफअ का मुकर हो गया क्योंकि हक-ए-शफअ (4) चाहता है कि खरीद सही वाक़े हो।

इसी तरह अगर एक शख्स ने शफी से कहा कि यह दार तेरा है, फलां बाए का न था, पस शफी ने कहा कि हां, तो उसका शफअ बातिल हो जाएगा इस वास्ते कि वह इस अम्र का मुकर हुआ कि खरीद-ए-मुश्तरी सही नहीं हुई है, पस अपने शफअ के बातिल होने का मुकर हुआ। इसी तरह अगर मुश्तरी ने कहा कि मैंने यह दार बाज़-ए-सूद-ए-दीनार (शायद सौ दीनार) के खरीदा है, पस अगर तुझको पसंद हो तो मैं इसके समन (कीमत) से दस दीनार घटा दूं, पस शफी ने कहा कि अच्छा, मुझे पसंद है, तो उसका शफअ बातिल हो जाएगा और शेख अबू अली नसफी फरमाते थे कि इसका शफअ भी बातिल होगा कि जब उसने इस तौर से कहा कि अगर तू चाहे तो तेरे वास्ते इसके समन से दस दीनार घटा दूं और तेरे हाथ इसको नवे दीनार को फरोख्त करूं और शफी ने जवाब दिया कि हां, मुझे मंजूर है, क्योंकि जब उसने सौ दीनार से कम अवज़ खरीदने की रग़बत की, तो ब-हक-ए-शफअ लेने से एराज़ (किनाराकशी) करने वाला हुआ। और अगर उसने यूं न कहा कि (और तेरे हाथ नवे दीनार को फरोख्त करूं) तो उसका शफअ बातिल न होगा क्योंकि ब-हक-ए-शफअ लेने से एराज़ करना उसकी तरफ से पाया नहीं गया क्योंकि जाइज़ है कि उसने यह क़स्द किया हो कि दस दीनार घटाकर वह इसको शफअ में ले ले। और इसी तरह अगर शफी ने मुश्तरी से कहा कि मेरे लिए दस (दीनार) घटा दे, पस अगर इसके बाद कहा कि और बाकी नवे दीनार के अवज़ मेरे हाथ फरोख्त कर दे, तो उसका शफअ बातिल हो जाएगा, वर्ना नहीं। और वजह दीगर आं कि मुश्तरी

खरीदे और शफी को इस बैअ में समन (5) का ओहदा-ए-बैअ का कफील (6) कर दे, तो उसको शफअ न मिलेगा। यह तातारखानीया में है।

इक्कीसवीं फसल कफ़ालत के बयान में ज़ैद ने चाहा कि अम्र से ऐसा कफील ले जो मकफूल-ए-बिह को सुपुर्द करने के बाद कफ़ालत से बरी न हो जाए, तो फरमाया कि इसका हीला यह है कि कफील यूं कहे कि मैंने तेरे वास्ते नफ़्स-ए-अम्र की कफ़ालत बदें शर्त की कि हरगाह मैं इसको तेरे सुपुर्द करूंतो फिर मैं इसके नफ़्स का कफील ब-हालत-ए-जदीद हूं, तो यह जाइज़ है। और यह हसन बिन ज़ियाद से मरवी है और हमारे असहाब यानी इमाम-ए-आज़म व इमाम अबू यूसुफ व इमाम मुहम्मद से इसमें कोई रिवायत नहीं है और वकालत में इसकी नज़ीर में मशायख-ए-अहल-ए-शुरूत का इख्तिलाफ है, यानी अगर किसी को मामले में वकील किया और वकील से कहा कि हरगाह मैं तुझको माज़ूल करूंतो तू वकालत-ए-जदीद मेरा वकील है, पस ब-ज़ाहिर कौल-ए-आम्मा-ए-मशायख के वकालत-ए-जदीद साबित न होगी।

(1) यानी शरअन कौल-ए-मुताअकिदैन कबूल होगा। (2) मसाइल-ए-ज़ैल में भी ऐसा ही है। (3) यानी किसी लफ्ज़ से इसकी तस्दीक करे। (4) अपने सबूत के वास्ते (5) अज़ जानिब-ए-मुश्तरी (6) यानी ज़मान-ए-दरक का अज़ जानिब-ए-बाए।

باطل ہو جائے گا۔ اسی طرح اگر مشتری نے شفیع کے پاس ایک ایلچی بھیجا جس نے شفیع کو یہی پیغام دیا اور شفیع نے اس کے جواب میں اسی طرح کہا کہ ہاں مجھے منظور ہے تو اس کا حقِ شفعہ باطل ہو جائے گا اور حیلہ دیگر آنکہ بائع و مشتری دونوں با اتفاق اس امر کا اقرار کریں کہ یہ بیع بطورِ فاسد یا تلجیہ تھی یا بائع کے واسطے اس میں خیارِ شرط تھا پس دونوں کا قول قبول ہوگا اور جب ہم نے (۱) دونوں کا قول قبول کیا تو شفیع کے واسطے شفعہ واجب نہ ہوگا کیونکہ معلوم ہو چکا ہے کہ ثبوتِ حقِ شفعہ کے واسطے ملکِ بائع بسب صحیح زائل ہونا مقدم ہے اور یہ بات پائی نہیں گئی حیلہ دیگر آنکہ (۲) مشتری کسی شخص سے کہے کہ تو شفیع سے کہہ کہ میں نے یہ دار اس کے بائع سے قبل اس مشتری کے خرید کیا ہے پس جب شفیع نے اس کے جواب (۳) میں کہا کہ آپ نے درست فرمایا تو اس کا حقِ شفعہ باطل ہو جائے گا کیونکہ جب اس نے اقرار کیا کہ مشتری کی خرید اس مقر کی خرید کے بعد واقع ہوتی ہے تو یہ اقرار کیا کہ خریدِ مشتری صحیح نہیں ہوئی پس بطلانِ شفعہ کا مقر ہو گیا کیونکہ حقِ شفعہ (۴) چاہتا ہے کہ خرید صحیح واقع ہو۔

اسی طرح اگر ایک شخص نے شفیع سے کہا کہ یہ دار تیرا ہے فلاں بائع کا نہ تھا پس شفیع نے کہا کہ ہاں تو اس کا شفعہ باطل ہو جائے گا اس واسطے کہ وہ اس امر کا مقر ہوا کہ خریدِ مشتری صحیح نہیں ہوئی ہے پس اپنے شفعہ کے باطل ہونے کا مقر ہوا۔ اسی طرح اگر مشتری نے کہا کہ میں نے یہ دار بعضِ سودِ دینار کے خریدا ہے پس اگر تجھ کو پسند ہو تو میں اس کے ثمن سے دس دینار گھٹا دوں پس شفیع نے کہا کہ اچھا مجھے پسند ہے تو اس کا شفعہ باطل ہو جائے گا اور شیخ ابوعلی نسفی فرماتے تھے کہ اس کا شفعہ بھی باطل ہوگا کہ جب اس نے اس طور سے کہا کہ اگر تو چاہے تو تیرے واسطے اس کے ثمن سے دس دینار گھٹا دوں اور تیرے ہاتھ اس کو تو دے دینار

کو فروخت کروں اور شفیع نے جواب دیا کہ ہاں مجھے منظور ہے کیونکہ جب اس نے سود دینار سے کم عوض خریدنے کی رغبت کی تو بحقِ شفعہ لینے سے اعراض کرنے والا ہوا اور اگر اس نے یوں نہ کہا کہ (اور تیرے ہاتھ نوے دینار کو فروخت کروں) تو اس کا شفعہ باطل نہ ہوگا کیونکہ بحقِ شفعہ لینے سے اعراض کرنا اس کی طرف سے پایا نہیں گیا کیونکہ جائز ہے کہ اس نے یہ قصد کیا ہو کہ دس دینار گھٹا کر وہ اس کو شفعہ میں لے لے اور اسی طرح اگر شفیع نے مشتری سے کہا کہ میرے لیے دس دوم گھٹا دے پس اگر اس کے بعد کہا کہ اور باقی نوے دینار کے عوض میرے ہاتھ فروخت کر دے تو اس کا کا شفعہ باطل ہو جائے گا ورنہ نہیں اور وجہ دیگر آنکہ مشتری خریدے اور شفیع کو اس بیع میں ثمن (۵) کا عہدہ بیع کا کفیل (۶) کر دے تو اس کو شفعہ نہ ملے گا یہ تا تار خانیہ میں ہے۔

اکیسویں فصل کفالت کے بیان میں زید نے چاہا کہ عمرو سے ایسا کفیل لے جو مکفول بہ کو سپرد کرنے کے بعد کفالت سے بری نہ ہو جائے تو فرمایا کہ اس کا حیلہ یہ ہے کہ کفیل یوں کہے کہ میں نے تیرے واسطے نفسِ عمرو کی کفالت بدیں شرط کی کہ ہرگاہ میں اس کو تیرے سپرد کروں تو پھر میں اس کے نفس کا کفیل بحالتِ جدید ہوں تو یہ جائز ہے اور یہ حسن بن زیاد سے مروی ہے اور ہمارے اصحاب یعنی امامِ اعظم و امام ابویوسف و امام محمد سے اس میں کوئی روایت نہیں ہے اور وکالت میں اس کی نظیر میں مشایخ اہل شروط کا اختلاف ہے یعنی اگر کسی کو معاملہ میں وکیل کیا اور وکیل سے کہا کہ ہرگاہ میں تجھ کو معزول کروں تو تو وکالت جدید میرا وکیل ہے پس بظاہر قولِ عامہ مشایخ کے وکالتِ جدید ثابت نہ ہوگی

(۱) یعنی شرعاً قولِ متعاقدین قبول ہوگا۔ (۲) مسائل ذیل میں بھی ایسا ہی ہے۔ (۳) یعنی کسی لفظ سے اس کی تصدیق کرے۔ (۴) اپنے ثبوت کے واسطے (۵) از جانب مشتری (۶) یعنی ضمانِ درک کا از جانب بائع۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol (10) - 335 - Kitab al-Hiyal

And Abu Zayd Shuruti stated that the 'Wikalat' (Agency) will be considered new, and the 'Kafalat' (Surety) analogy is based on this. Allah the Almighty knows best. This is in Tatar Khaniyah.

Chapter Nine, Section (Kh)

Regarding Hawala (Transfer of Debt)

If one person has a claim of wealth against another, for example, Zayd has a claim against Amr, and Amr wants to transfer this debt to someone else on the condition that if Bakr (the third party) dies bankrupt, Zayd will have no right to revert to Amr for the money, the method for this is that Amr transfers this money to Zayd through an unknown person (Majhul) and writes this in the 'Kitabat-e-Hawala' (2). Then he should write that this 'Mutahal 'Alaih' (the person on whom the transfer is made), i.e., the unknown person, has transferred this money to Zayd on behalf of Bakr. When they do this, if Bakr dies bankrupt, Zayd will not have the right to revert to Amr, because Amr did not transfer this money to him on Bakr, but on another person, and his bankruptcy has not been proven (3). And if the debtor (Amr) wanted to transfer the creditor (Zayd) to his own debtor (Bakr) for the money, and Zayd said, "In my view, you are more reliable than Bakr for the money; in fact, I fear that if the transfer is made to Bakr, my money might be lost." So, Zayd wanted a 'Hila' (legal device) by which the principal (Amr) would not be absolved of responsibility. The device for this is that Bakr, on behalf of Amr, takes the surety for the money that is owed by Amr to Zayd. Thus, the principal will not be absolved, and Zayd will have the choice to demand it from whomever he wishes between the two; thus, the purpose of both will be achieved. Another scenario in this is that Amr appoints his creditor Zayd as an agent to collect his debt from his debtor Bakr and says that after collection, he may set it off against his own debt. This is permissible because the agency to collect debt is clearly permissible, and setting off the collected money against one's own debt is also clearly permissible, as this is the method of debt repayment as established in its proper place. Furthermore, if Amr said, "I fear that after collecting the debt from my debtor Bakr, he might say that it was lost before I could set it off against my debt," his statement would be accepted in this claim. The meaning of this issue is that when Amr appointed Zayd as an agent to collect his debt from Bakr without saying "collect it for yourself," Zayd's collection would first occur for Amr, and then Zayd would need to take new possession of it to pay off his own debt so that the received property

becomes Zayd's. The reason for this is that when Zayd collected it initially, it remained in his possession as an 'Amanah' (trust), and his personal possession constitutes 'Qabd-e-Zaman' (possession with liability). One possession cannot suffice for both, because possession as a trust cannot replace possession with liability. Therefore, he would need to take new possession for himself. If he claims that the property was lost after being received but before he could take possession of it for himself, he is claiming the loss of trust property before the cause of liability arose, so the statement of the 'Amin' (trustee) will be deemed valid. Since the details of this issue are now clear, we say that the device to avoid this fear is for Amr to order his debtor Bakr to stand as surety for this money on behalf of Amr for Zayd, on the condition that Zayd is free to collect from whomever he wishes between the two. When Bakr does this, the aforementioned money will be on both, and if Zayd collects the full amount or a portion from Bakr, he will be taking it for himself. Then, if it is lost in his possession after collection, it will be his own wealth that is lost. This is mentioned in Zakhirah.

(1) According to the general opinion, it will not be new, and it is based on the opinion of Abu Zayd Shuruti. (2) Meaning writing the Hawala. (3) Because it is not well-known in 'Khardi' (transactions).

फतावा आलमगीरी ..... खंड (१०) - ३३५ - किताब अल-हिल

और अबू जैद शुर्ती ने फ़रमाया कि वकालत जदीद (नई वकालत) साबित होगी और कफ़ालत का क़यास इसी पर है, वल्लाहु तआला आलम, यह तातार खानिया में है।

अध्याय नौवां, खंड (ख़)

हवाला (Transfer) के बयान में

एक व्यक्ति का दूसरे पर माल (ऋण) आता है, उदाहरण के लिए ज़ैद का अम्र पर माल है और अम्र ने चाहा कि ज़ैद को यह माल किसी और पर 'उतरा' (हस्तांतरित) कर दे, इस शर्त पर कि यदि बक्र दिवालिया होकर मर जाए, तो ज़ैद को अम्र से माल लेने का अधिकार न रहे। तो इसकी सूरत यह है कि अम्र, ज़ैद को किसी अज्ञात व्यक्ति (मजहूल) पर यह माल हस्तांतरित कर दे और 'किताबत-ए-हवाला' (२) में इसे लिख ले, फिर लिखे कि इस मुताल-अलैह (जिस पर हस्तांतरण किया गया), यानी अज्ञात व्यक्ति ने इस ज़ैद को यह माल इस बक्र पर 'उतरा' (हस्तांतरित) कर दिया है। फिर जब इस तरह करेंगे, तो बक्र के दिवालिया होकर मरने पर ज़ैद को अम्र से रुजू करने का अधिकार नहीं होगा, क्योंकि अम्र ने उसे बक्र पर नहीं, बल्कि किसी अन्य व्यक्ति पर हस्तांतरित किया था और उसका दिवालिया होना साबित नहीं (३) हुआ है। और यदि अम्र (ऋणी) ने चाहा कि ज़ैद (लेनदार) को अपने ऋणी बक्र पर हस्तांतरित कर दे, तो ज़ैद ने कहा कि मेरी नज़र में तुम पर माल रहने में बक्र की तुलना में अधिक भरोसा है, बल्कि बक्र पर हस्तांतरण करने में मुझे डर है कि शायद मेरा माल डूब जाए। तो ज़ैद ने ऐसा 'हिला' (युक्ति) चाहा जिससे असल यानी अम्र ज़िम्मेदारी से बरी न हो सके तो उसकी युक्ति यह है कि बक्र, अम्र की तरफ़ से उस माल की जो अम्र पर है, ज़ैद के लिए ज़मानत ले ले। तो असल (अम्र) ज़िम्मेदारी से मुक्त नहीं होगा और ज़ैद को यह विकल्प होगा कि दोनों में से जिससे चाहे मांग कर सकता है, तो दोनों का उद्देश्य प्राप्त हो जाएगा। और इसमें दूसरी सूरत यह है कि अम्र अपने लेनदार ज़ैद को अपने ऋणी बक्र से अपना ऋण वसूल करने का वकील बनाए और कह दे कि वसूल करने के बाद उसे अपने ऋण में 'क़सास' (कटौती) कर ले। तो यह जायज़ है क्योंकि ऋण वसूल करने की वकालत तो ज़ाहिर है कि जायज़ है, और वसूल किए गए माल को अपने ऋण में कटौती कर लेना भी जायज़ है, क्योंकि ऋण अदायगी का यही तरीका है जैसा कि अपने स्थान पर स्पष्ट हो चुका है। फिर यदि अम्र ने कहा कि मुझे डर है कि शायद बक्र से ऋण वसूल करके यह कहे कि इससे पहले कि मैं इसे अपने ऋण में कटौती करूँ्यह मेरे पास से नष्ट हो गया, और इस दावे में

उसी का कथन स्वीकार किया जाएगा। और इस मसले का अर्थ यह है कि जब अम्र ने ज़ैद को बक्र से अपना ऋण वसूल करने का वकील बनाया और यह न कहा कि 'अपने लिए वसूल करो', तो ज़ैद का वसूल करना पहले अम्र के लिए होगा, फिर ज़ैद को अपने ऋण की अदायगी में लेने के लिए नया कब्ज़ा करना पड़ेगा ताकि यह प्राप्त माल ज़ैद का हो जाए। इसका कारण यह है कि ज़ैद ने जब पहले वसूल किया तो वह अमानत के तौर पर उसके कब्ज़े में रहा और उसका व्यक्तिगत कब्ज़ा 'कब्ज़-ए-ज़मान' (ज़िम्मेदारी वाला कब्ज़ा) होता है और एक कब्ज़ा दोनों के लिए पर्याप्त नहीं हो सकता क्योंकि अमानत का कब्ज़ा, ज़मानत (ज़िम्मेदारी) के कब्ज़े का स्थान नहीं ले सकता। इसलिए उसे अपने लिए नए कब्ज़े की आवश्यकता होगी। तो यदि उसने दावा किया कि माल प्राप्त होने के बाद, इससे पहले कि मैं उस पर अपने लिए कब्ज़ा करता, नष्ट हो गया, तो उसने ज़मानत का कारण पैदा होने से पहले अमानत का माल नष्ट हो जाने का दावा किया, तो उसी अमीन (न्यासी) का कथन मान्य होगा। तो जब इस मसले की स्थिति विस्तार से स्पष्ट हो गई, तो हम कहते हैं कि इस डर को दूर करने की युक्ति यह है कि अम्र, अपने ऋणी बक्र को आदेश दे कि वह ज़ैद के लिए अम्र की तरफ़ से इस माल की ज़मानत ले ले, इस शर्त पर कि ज़ैद स्वतंत्र है कि दोनों में से जिससे चाहे वसूल करे। तो जब बक्र ने ऐसा किया, तो उक्त माल दोनों पर होगा, फिर यदि ज़ैद इस माल को पूरा या थोड़ा बक्र से वसूल करेगा, तो वह अपने लिए लेने वाला होगा। फिर यदि वसूल करने के बाद उसके पास नष्ट हो जाए, तो उसी का माल नष्ट होगा, यह ज़खीरा में है।

(१) तो आम लोगों के नज़दीक यह जदीद (नया) नहीं होगा और यह अबू ज़ैद शूरूती के कथन पर आधारित है। (२) यानी हवाला लिखना। (३) क्योंकि वह 'खर्दी' (लेन-देन में) प्रसिद्ध नहीं है।

اور ابو زید شروطی نے فرمایا کہ وکالت جدید ثابت ہوگی اور کفالت کا قیاس اسی پر ہے واللہ تعالیٰ اعلم یہ تاتار خانیہ میں ہے۔

باب نوین فصل (خ)

حوالہ کے بیان میں

ایک شخص کا دوسرے پر مال آتا ہے مثلاً زید کا عمرو پر مال آتا ہے اور عمرو نے چاہا کہ زید کو یہ مال پر اترادے بدین شرط کہ اگر بکر مفلس مر جائے تو زید کو عمرو سے مال لینے کا اختیار نہ رہے تو اس کی صورت یہ ہے کہ عمرو زید کو ایک شخص مجہول پر یہ مال اترا دے اور کتابت (۲) حوالہ میں اس کو تحریر کرے پھر لکھے کہ اس متحال علیہ یعنی مجہول نے اس زید کو یہ مال اس بکر پر اتار دیا پس جب اس طرح سے کریں گے پھر بکر مفلس مر گیا تو زید کو عمرو سے رجوع کرنے کا اختیار نہ ہوگا اس واسطے کہ عمرو نے اس کو بکر پر یہ مال نہیں اترا یا بلکہ دوسرے شخص پر اترا یا تھا اور اس کا مفلس مرنا ثابت نہیں (۳) ہوا ہے اور اگر عمرو قرض دار نے چاہا کہ زید قرض خواہ کو مال کے واسطے اپنے قرض دار بکر پر اترائی کر دے پس زید نے کہا کہ میرے نزدیک تجھ پر مال رہنے میں بہ نسبت بکر کے زیادہ اعتماد ہے بلکہ بکر پر اترائی کرنے میں مجھے خوف ہے کہ شاید میرا مال ڈوب جائے پس زید نے ایسا حیلہ چاہا کہ جس سے اصیل یعنی عمرو بری مال ذمہ نہ ہونے پائے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ بکر از جانب عمرو اس مال کی جو عمرو پر ہے زید کے واسطے ضمانت کر لے پس اصیل بھی بری نہ ہوگا اور زید کو اختیار رہے گا کہ دونوں میں سے جس سے چاہے مؤاخذہ کرے پس دونوں کا مقصود

حاصل ہو جائے گا اور اس میں دوسری صورت یہ ہے کہ عمرو اپنے قرض خواہ زید کو اپنے قرض دار بکر سے اپنا قرضہ وصول کرنے کا وکیل کرے اور کہہ دے کہ بعد وصول کرنے کے اُس کو اپنے قرضہ میں قصاص کر لے تو یہ جائز ہے کیونکہ قرضہ وصول کرنے کی وکالت تو ظاہر ہے کہ جائز ہے اور دریافت وصول شدہ مال کا اپنے قرضہ میں قصاص کر لینا سوبھی ظاہر ہے کہ جائز ہے اس واسطے کہ ادائے قرض کا یہ طریقہ ہے جیسا کہ اپنے مقام پر معلوم ہو چکا ہے پھر اگر عمرو نے کہا کہ مجھے یہ خوف ہے کہ شاید میرے قرض دار بکر سے قرضہ وصول کر کے یہ کہے کہ قبل اس کے کہ میں اس کو اپنے قرضہ کا قصاص کروں وہ میرے پاس سے ضائع ہو گیا اور اس دعویٰ میں قول اسی کا قبول ہوگا اور اس مسئلہ کے معنی یہ ہیں کہ جب عمرو نے زید کو اپنے قرض دار بکر سے اپنا قرضہ وصول کرنے کا وکیل کیا اور یہ نہ کہا کہ اپنے واسطے وصول کرے تو زید کا وصول کرنا پہلے واسطے عمرو کے واقع ہوگا پھر زید کو اپنے ادائے قرضہ میں لینے کے واسطے جدید قبضہ کرنا پڑے گا کہ یہ متوجہ مال زید کا ہو جائے اور اس کی وجہ یہ ہے کہ زید نے جب پہلے وصول کیا تو بطور امانت اس کے قبضہ میں رہا اور اس کا ذاتی قبضہ کرنا قبضہ ضمان ہے اور ایک قبضہ دونوں کے واسطے کافی نہیں ہو سکتا ہے اس واسطے کہ قبضہ امانت نائب قبضہ ضمانت نہیں ہوتا ہے اس واسطے اس کو اپنے واسطے جدید قبضہ کرنے کی ضرورت ہوگی پس اگر اس نے دعویٰ کیا کہ مال متوجہ قبل اس کے کہ میں اس پر اپنے واسطے قبضہ کروں تلف ہو گیا تو اس نے سبب ضمانت پیدا ہونے سے پہلے امانت کا مال تلف ہو جانے کا دعویٰ کیا پس قول اسی امین کا معتبر ہوگا پس جب اس مسئلہ کی کیفیت مفصل معلوم ہو چکی تو ہم کہتے ہیں کہ اس خوف کے دفع کرنے کا حیلہ یہ ہے کہ عمرو اپنے قرض دار بکر کو حکم دے کہ زید کے واسطے عمرو کی طرف سے اس مال کی ضمانت کر لے بدین شرط کہ زید مختار ہے کہ دونوں میں سے جس سے چاہے وصول کرے پس جب بکر نے ایسا کیا تو مال

مذکور دونوں پر ہوگا پھر اگر زید اس مال کو سب یا تھوڑا بکر سے وصول کرے گا تو اپنے واسطے لینے والا ہوگا پھر اگر بعد وصول کرنے کے اُس کے پاس تلف ہو تو اسی کا مال تلف ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے۔

(۱) پس عامہ کے نزدیک مجدد نہ ہوگی اور ابو زید شروطی کے قول پر مبنی ہوئی (۲) یعنی تحریر حوالہ (۳) کیونکہ وہ خردی معروف نہیں ہے

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) Kitab al-Hiyal (The Book of Legal Devices) Chapter Twenty-Five Regarding Sulh (Compromise/Settlement)

Imam Muhammad stated in *Kitab al-Asl* that Zaid has a debt of one thousand dirhams against Amr, and they reached a mutual settlement on the condition that if Amr pays one hundred dirhams upon the sighting of the moon of such-and-such month of such-and-such year, and if he does so, then two hundred dirhams would be upon him [as the settled amount]; such a settlement is permissible according to our (1) view and the view of Imam Abu Yusuf. Imam Muhammad did not mention this issue with this format and placement in *Kitab al-Asl*, rather it is mentioned specifically in *Kitab al-Hiyal*. The ruling for this issue is that if Amr pays these one hundred dirhams at the specified time, he will be absolved of the remainder, and if he does not pay, then two hundred dirhams will become obligatory upon him. In *Kitab al-Asl*, three forms of this genus are mentioned:

1. That Zaid has a debt of one thousand dirhams against Amr, and Zaid said to Amr, "I have forgiven five hundred dirhams from your liability so that you may pay me five hundred dirhams tomorrow." If Amr accepted this, then it is stated that reaching this settlement is correct and permissible, whether Amr pays the five hundred dirhams tomorrow or not.
2. That Zaid said to Amr, "I have absolved five hundred dirhams from your liability on the condition that you pay me five hundred dirhams immediately, and if you do not pay immediately, then one thousand dirhams will remain fixed upon you as they were." If Amr accepted this, it is stated that if Amr pays the five hundred dirhams immediately, he will be absolved of the remaining five hundred dirhams; and if he does not pay immediately, the remaining five hundred dirhams will remain fixed upon him as they were. This is based on *Istihsan* (juridical preference), while the *Qiyas* (analogy) is that the one thousand dirhams would remain fixed upon him regardless of whether he pays the five hundred immediately or not, and some people have adopted the *Qiyas*.

A Contested Issue Mentioned in Kitab al-Hiyal: 3. That he said, "I have absolved five hundred dirhams from your liability on the condition that you pay me five hundred dirhams immediately," and said nothing more. It is stated that there is a difference of opinion regarding this. According to the view of Imam-e-Azam (Abu Hanifa), if he pays the five hundred dirhams immediately, he is absolved of the remaining five hundred; if he does not pay, the one thousand dirhams remain fixed

upon him as they were. Imam Abu Yusuf stated that the settlement would not be void, and the debtor would owe five hundred dirhams, whether he paid the five hundred immediately or not. Imam Muhammad has mentioned all of this in *Kitab al-Asl*. Now, as we return to the issue of the book, we have stated its format and ruling. Imam Muhammad has explicitly mentioned the view of Imam Abu Yusuf in this issue (2) so that it becomes clear that this is a matter of consensus and there is no disagreement in it as there is in the issue of *Kitab al-Asl*. However, there is a difference in the issue of *Kitab al-Hiyal*; some said it contradicts Zufar, and others said it contradicts Ibn Abi Layla (may Allah have mercy on him). If both parties wanted a device (*Hila*) by which the contrary would become permissible, the device for it is what Imam Muhammad has pointed to, as he stated that the creditor should absolve eight hundred dirhams from his debtor's liability and settle for two hundred dirhams upon the condition that he pays at such-and-such time. If he does not do this, there is no settlement between them; such a settlement is permissible by contradiction. Shams al-A'imma al-Halwani stated that there is an objection to this device because it involves a conditional absolution of up to two (3) hundred dirhams (exceeding the initial one hundred). Sheikh al-Islam mentioned in the *Sharh* (commentary) of *Kitab al-Hiyal* that such a settlement is permissible by consensus, and it is written in *Waqi'at-e-Sarqa* that if one... (1) Meaning Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad themselves. (2) Meaning the issue in *Kitab al-Asl*. (3) Meaning if one hundred dirhams are paid, the remainder will be up to two hundred dirhams; this is on the condition...

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (10) किताबुल हियल पच्चीसवीं फसल सुलह के बयान में

इमाम मुहम्मद ने 'किताबुल असल' में फरमाया कि ज़ैद के अम्र पर हज़ार दिरहम कर्ज़ हैं। उसने उस से इस शर्त पर बाहम सुलह की कि ज़ैद को फलां महीना, सन फलां का चांद देखने पर सौ दिरहम अदा कर दे और अगर उसने ऐसा किया तो उस पर दो सौ दिरहम होंगे, तो ऐसी सुलह हमारे(1) कौल और इमाम अबू यूसुफ के कौल में जायज़ है। पस यह मसला इस सूरत और वज़अ (स्थिति) के साथ इमाम मुहम्मद ने 'किताबुल असल' में ज़िक्र नहीं फरमाया, बल्कि यह मक्सूस 'किताबुल हियल' में मज़कूर है। और इस मसले का हुक्म यह है कि अगर अम्र ने उस वक्त मशरूत पर यह सौ दिरहम अदा कर दिए तो बाकी से बरी हो जाएगा, और अगर उसने अदा न किए तो उस पर दो सौ दिरहम वाजिब होंगे। और 'किताबुल असल' में इस जिन्स की तीन सूरतें मज़कूर हैं:

1. यह कि ज़ैद के अम्र पर हज़ार दिरहम कर्ज़ हैं, पस ज़ैद ने अम्र से कहा कि मैंने तेरे ज़िम्मे से पांच सौ दिरहम गुनाह (कम) दिए ताकि तू पांच सौ दिरहम कल के रोज़ अदा कर दे। और अम्र ने इसको कुबूल किया, तो फरमाया कि सुलह करना दुरुस्त व जायज़ है, ख्वा अम्र उसको कल के रोज़ पांच सौ दिरहम अदा करे या न करे।
2. यह कि ज़ैद ने अम्र से कहा कि मैंने तेरे ज़िम्मे से पांच सौ दिरहम बदें शर्त साकित (माफ) किए कि तू मुझे पांच सौ दिरहम फिलहाल (फौरन) दे दे, और अगर तूने फिलहाल न दिए तो हज़ार दिरहम तुझ पर अपने हाल पर साबित रहेंगे। और अम्र ने इसको कुबूल किया, तो फरमाया कि अगर अम्र ने पांच सौ दिरहम फिलहाल अदा कर दिए तो बाकी पांच सौ दिरहम से बरी होगा, और अगर फिलहाल अदा न किए तो बाकी पांच सौ दिरहम उस पर बहाल-ए-खुद साबित रहेंगे। और यह 'इस्तेहसान' है, और 'क़ियास' यह है कि हज़ार दिरहम उस पर बहाल साबित रहेंगे, ख्वा पांच सौ दिरहम फिलहाल अदा करे या न करे, और बाज़ लोगों ने क़ियास ही को अख्तियार किया है।

किताबुल हियल में मज़कूर एक इख्तिलाफी मसला: 3. यह कि उसने कहा कि मैंने तेरे ज़िम्मे से पांच सौ दिरहम बदें शर्त साकित किए कि तू पांच सौ दिरहम फिलहाल अदा कर दे, और उस से ज़ियादा कुछ न कहा। तो फरमाया कि इसमें इख्तिलाफ है। इमाम-ए-आज़म के कौल के मुवाफिक अगर उसने पांच सौ दिरहम फिलहाल अदा किए तो बाकी पांच सौ दिरहम से बरी हो गया, और अगर अदा न किए तो हज़ार दिरहम उस पर बहाल-ए-खुद रहेंगे। और इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया

कि सुलह बातिल न होगी और कर्ज़दार पर पांच सौ दिरहम होंगे, ख्वा फिलहाल पांच सौ दिरहम अदा किए या न किए। पस इस सबको इमाम मुहम्मद ने 'किताबुल असल' में बयान किया है। अब हम मसला-ए-किताब की तरफ रुजू करते हैं, तो उसकी सूरत और हुक्म तो हमने बयान कर दिया है। और इमाम मुहम्मद ने इस मसले (2) में इमाम अबू यूसुफ का कौल ब-तसरीह इस वास्ते बयान कर दिया है कि ज़ाहिर हो जाए कि यह मसला इत्तिफाकी ही है, इसमें इख्तिलाफ नहीं है जैसा कि मसला 'किताबुल असल' में है। लेकिन मसला 'किताबुल हियल' में खिलाफ है। बाज़ ने कहा कि खिलाफ-ए-ज़ुफर है, और बाज़ ने कहा कि खिलाफ-ए-इब्ने अबी लैला रहमतुल्लाह अलैह है। पस अगर दोनों ने ऐसा हीला चाहा कि ब-खिलाफ जायज़ हो जाए तो उसका हीला यह है जिसकी तरफ इमाम मुहम्मद ने इशारा किया है, चुनांचे फरमाया कि कर्ज़ख्वाह अपने कर्ज़दार के ज़िम्मे से आठ सौ दिरहम साकित कर दे, और उस पर दो सौ दिरहम, उन दो सौ दिरहम से सुलह करे कि इतने पर वक्त-ए-फलां फलां अदा करे। और अगर ऐसा न किया तो दोनों में सुलह नहीं है, और ऐसी सुलह ब-खिलाफ जायज़ है। और शम्सुल आइम्मा हलवाई ने फरमाया कि इस हीले में एतराज है, इस वास्ते कि इसमें सौ दिरहम से ज़ाएद दो (3) सौ दिरहम तक की बरीयत की तालीक भी है। शैखुल इस्लाम ने 'शرح किताबुल हियल' में ज़िक्र किया कि ऐसी सुलह बिल-इत्तिफाक जायज़ है और 'वाकआत-ए-सरका' में लिखा है कि अगर एक... (1) यानी इमाम अबू हनीफा और इमाम मुहम्मद खुद। (2) यानी मसला 'किताबुल असल' में। (3) यानी अगर सौ दिरहम दे दिए तो बाकी दो सौ दिरहम तक होंगे, यह बदें शर्त है।

امام محمد نے کتاب الاصل میں فرمایا کہ زید کے عمرو پر ہزار درہم قرضہ ہیں کہ اس نے اس سے اس شرط سے باہم صلح کی کہ زید کو فلاں مہینہ سنہ فلاں کا چاند دیکھنے پر سو درہم ادا کر دے اور اگر اس نے ایسا کیا تو اس پر دو سو درہم ہوں گے تو ایسی صلح ہمارے (۱) قول وامام ابویوسف کے قول میں جائز ہے۔ پس یہ مسئلہ اس صورت ووضع کے ساتھ امام محمد نے کتاب الاصل میں ذکر نہیں فرمایا بلکہ یہ مخصوص کتاب الحیل میں مذکور ہے اور اس مسئلہ کا حکم یہ ہے کہ اگر عمرو نے اس وقت مشروط پر یہ سو درہم ادا کر دیے تو باقی سے بری ہو جائے گا اور اگر اس نے ادا نہ کیے تو اس پر دو سو درہم واجب ہوں گے اور کتاب الاصل میں اس جنس کی تین صورتیں مذکور ہیں اول آنکہ زید کے عمرو پر ہزار درہم قرضہ ہیں پس زید نے عمرو سے کہا کہ میں نے تیرے ذمہ سے پانچ سو درہم گناہ دیے تاکہ تو پانچ سو درہم کل کے روز ادا کر دے اور عمرو نے اس کو قبول کیا تو فرمایا کہ صلح کرنا درست کرنا جائز ہے خواہ عمرو اس کو کل کے روز پانچ سو درہم ادا کر دے یا نہ کرے۔ دوم آنکہ زید نے عمرو سے کہا کہ میں نے تیرے ذمہ سے پانچ سو درہم بدیں شرط ساقط کیے کہ تو مجھے پانچ سو درہم فی الحال دے دے اور اگر تو نے فی الحال نہ دیے تو ہزار درہم تجھ پر اپنے حال پر ثابت رہیں گے اور عمرو نے اس کو قبول کیا تو فرمایا کہ اگر عمرو نے پانچ سو درہم فی الحال ادا کر دیے تو باقی پانچ سو درہم سے بری ہو گا اور اگر فی الحال ادا نہ کیے تو باقی پانچ سو درہم اس پر بحال خود ثابت رہیں گے اور یہ استحسان ہے اور قیاس یہ ہے کہ ہزار درہم اس پر بحال ثابت رہیں خواہ پانچ سو درہم فی الحال ادا کرے یا نہ کرے اور بعض لوگوں نے قیاس ہی کو اختیار کیا ہے۔

کتاب الحیل میں مذکور ایک اختلافی مسئلہ سوم آنکہ اس نے کہا کہ میں نے تیرے ذمہ سے پانچ سو درہم بدیں شرط ساقط کیے کہ تو پانچ سو درہم فی الحال ادا کر دے اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا تو فرمایا کہ اس میں اختلاف ہے امام اعظم کے قول کے موافق اگر اس نے پانچ سو درہم فی الحال ادا کیے تو باقی پانچ سو درہم سے بری ہو گیا اور اگر ادا نہ کیے تو ہزار درہم اس پر بحال خود رہیں گے اور امام ابویوسف نے فرمایا کہ صلح باطل نہ ہو گی اور قرض دار پر پانچ سو درہم ہوں گے خواہ فی الحال پانچ سو درہم ادا کیے یا نہ کیے۔ پس اس سب کو امام محمد نے کتاب الاصل میں بیان کیا ہے۔ اب ہم مسئلہ کتاب کی طرف رجوع کرتے ہیں تو اس کی صورت و حکم تو ہم نے بیان کر دیا ہے اور امام محمد نے اس مسئلہ (۲) میں امام ابویوسف کا قول بتصریح اس واسطے بیان کر دیا ہے کہ ظاہر ہو جائے کہ یہ مسئلہ اتفاقی ہی اس میں اختلاف نہیں ہے جیسے کہ مسئلہ کتاب الاصل میں ہے لیکن مسئلہ کتاب الحیل میں خلاف ہے بعض نے کہا کہ خلاف زفر ہے اور بعض نے کہا کہ خلاف ابن ابی لیلیٰ رحمہ اللہ تعالیٰ ہے پس اگر دونوں نے ایسا حیلہ چاہا کہ بخلاف جائز ہو جائے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ جس کی طرف امام محمد نے اشارہ کیا ہے چنانچہ فرمایا کہ قرض خواہ اپنے قرض دار کے ذمہ سے آٹھ سو درہم ساقط کر دے اور اس پر دو سو درہم سو ان دو سو درہم سے صلح کرے کہ اتنے پر وقت فلاں فلاں ادا کرے اور اگر ایسا نہ کیا تو دونوں میں صلح نہیں ہے اور ایسی صلح بخلاف جائز ہے اور شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا کہ اس حیلہ میں اعتراض ہے اس واسطے کہ اس میں سو درہم سے زائد دو (۳) سو درہم تک کی بریت کی تعلیق بھی ہے۔ شیخ الاسلام نے شرح کتاب الحیل میں ذکر کیا کہ ایسی صلح بالا تفاق جائز ہے اور واقعات سرقہ میں لکھا ہے کہ اگر ایک (۱) یعنی امام ابوحنیفہ و امام محمد خود ۱۲ منہ (۲) یعنی مسئلہ کتاب اصل میں ۱۲ (۳) یعنی اگر سو درہم دے دیے تو باقی دو سو درہم تک ہوں گے یہ بدیں شرط ہے ۱۲

If a person owes another a debt of one thousand dirhams and he makes a settlement (sulh) to pay one hundred dirhams within one month, but with the condition that if he does not pay the one hundred dirhams within one month, it will become two hundred dirhams, then this settlement is not valid. Although this settlement is 'hatt' (remission), meaning it is a settlement based on relinquishing an amount, the reason is that the quantity of 'mahtul' (the amount relinquished) is unknown (majhul); because if he pays within one month, the amount of 'mahtul' is nine hundred dirhams, and if he does not pay, the amount of 'mahtul' is eight hundred dirhams. And the unknown nature of 'mahtul' is an impediment to the validity of 'hatt'. Therefore, the answer should be the same in the issue of 'Kitab al-Hiyal' because there is no difference between the two issues, thus there are two narrations regarding this issue. A person died and left his wife and son as heirs, and a house is in their possession. Then a person came and claimed that this house is mine. Then both of them made a settlement with him on some property in exchange for his claim. In this issue, there are two possibilities: if both did not admit (iqbal) the claim and made the settlement, then the settlement money will be binding on both in eight parts, and the aforementioned house will also be held in eight parts between them. And if both have admitted the claimant's claim, then the house will be half and half between them, and the settlement money will also be half and half.

Then, if both sought a device (hila) such that this settlement agreement becomes the claim, and the aforementioned house is held in eight parts between them, and the settlement money is binding on both in eight parts, it was stated that the device for this is for an outsider (stranger) to make a settlement on their behalf by admitting the claim, on the condition that the wife gets one-eighth share and the son gets seven shares. Then, in this way, the settlement is valid, and the aforementioned house will be held in eight parts between them. Then, if both gave permission to this stranger for the settlement, he will take the eight parts back from them in exchange for the settlement. All of this happened because the stranger's admission was not valid in their favor, and his making the settlement resulted in the claimant's claim being extinguished. So, when the claimant's claim was extinguished, the aforementioned house remained in their possession as inheritance, so it will be shared in eight parts, and the settlement consideration (badl al-sulh) will also remain the same. Shams al-A'imma al-Halwani mentioned this issue in 'Sharh Hiyal al-Asl' and stated that the 3rd device for this is that both settle on some specific property

for that claimant and the son, with seven parts, on the condition that the wife gets one-eighth of the house and the son gets seven parts. If they specify this matter, then the aforementioned house will be shared between both according to their specification, and the settlement consideration will also be binding according to that calculation, as if both had bought a house on the condition that one gets one-eighth share and the other gets seven shares. A person died and left dirhams, dinars, or goods (urud) as inheritance. Then his wife wanted to make a settlement with his heirs on the dirhams or dinars from the inheritance share. This issue is not without two possibilities: First, that there is no debt in the inheritance and the husband left dirhams and goods, and the settlement occurred on the dirhams. So if the aforementioned wife made a settlement on more dirhams than her inheritance share of dirhams, it is permissible. And as for the dirhams of the settlement, the amount of dirhams due to her share will be considered equal in comparison, and the remaining part will be from the share of the goods. But for the amount of dirhams in the settlement consideration that corresponds to the share of dirhams, the condition of 'sarf' (exchange) will apply, meaning that possession in the session of settlement is necessary, provided that the heirs are determined and from the wife's inheritance share...

(1) Meaning, one share for the wife and seven shares for the son.

अगर किसी व्यक्ति पर दूसरे का एक हज़ार दिरहम का कर्ज़ हो और उसने एक महीने के भीतर भुगतान करने की शर्त पर सौ दिरहम पर समझौता (सुल्ह) किया, लेकिन इस तरह कि अगर एक महीने में सौ दिरहम न दिए तो दो सौ दिरहम हो जाएंगे, तो यह समझौता जायज़ नहीं है। हालाँकि यह समझौता 'हत्त' (कमी करना) यानी किसी मात्रा को छोड़ने पर है, लेकिन इसकी वजह यह है कि 'मह्तूल' (छोड़ी गई मात्रा) की मात्रा अज्ञात (मजहूल) है; क्योंकि अगर एक महीने के भीतर अदा कर दिया तो 'मह्तूल' की मात्रा नौ सौ दिरहम है, और यदि अदा न किया तो 'मह्तूल' की मात्रा आठ सौ दिरहम है। और 'मह्तूल' का अज्ञात होना 'हत्त' के सही होने में बाधा है। अतः'किताबुल हियाल' के मसले में भी यही जवाब होना चाहिए क्योंकि दोनों मसलों में कोई अंतर नहीं है, इसलिए इस मसले में दो रिवायतें हो गईं। एक व्यक्ति मर गया और उसने अपनी पत्नी और बेटे को वारिस छोड़ा और उन दोनों के कब्ज़े में एक घर है। फिर एक व्यक्ति ने आकर दावा किया कि यह घर मेरा है। फिर उन दोनों ने उसके दावे के बदले कुछ माल पर समझौता कर लिया, तो इस मसले में दो सूरते हैं: अगर दोनों ने उसके दावे को स्वीकार (इकबाल) नहीं किया और समझौता कर लिया, तो समझौता का माल दोनों पर आठ हिस्सों में विभाजित होकर वाजिब होगा और उक्त घर भी दोनों के बीच आठ हिस्सों में होगा। और अगर दोनों ने दावेदार के दावे को स्वीकार कर लिया है, तो घर दोनों के बीच आधा-आधा होगा और समझौते का माल भी दोनों पर आधा-आधा होगा।

फिर अगर दोनों ने ऐसा तरीका (हिला) माँगा कि समझौते का यह इकरार दावा हो और उक्त घर दोनों के बीच आठ हिस्सों में हो और समझौते का माल भी दोनों पर आठ हिस्सों में वाजिब हो, तो फरमाया कि इसका तरीका यह है कि कोई अजनबी व्यक्ति उन दोनों की तरफ से दावे को स्वीकार करते हुए समझौता कर ले, इस शर्त पर कि पत्नी को आठवाँ हिस्सा मिले और बेटे को सात हिस्से मिलें। तो इस तरह समझौता होना सही है और उक्त घर दोनों के बीच आठ हिस्सों में होगा। फिर अगर दोनों ने उस अजनबी को समझौते की अनुमति दी है, तो वह समझौते के बदले उन दोनों से आठ हिस्से लेकर वापस करेगा। यह सब इसलिए हुआ क्योंकि अजनबी का इकरार उन दोनों के हक में सही नहीं हुआ और उसका समझौता करना दावेदार के दावे को खत्म करने वाला हुआ। अतः जब दावेदार का दावा खत्म हो गया तो उक्त घर विरासत के तौर पर उन दोनों की मिल्कियत में रहा, इसलिए वह आठ हिस्सों में साझा होगा और समझौते का बदला (बदल-ए-सुल्ह) भी वैसा ही रहेगा। शम्सुल आइम्मा हलवाई ने 'शराह हियालुल असल' में यह मसला ज़िक्र किया और फरमाया कि

इसका ३ हिला (तरीका) यह है कि दोनों उस दावेदार के लिए और बेटे के लिए सात हिस्से तय करें और किसी निश्चित माल पर इस शर्त से समझौता करें कि पत्नी के लिए घर का आठवाँ हिस्सा और बेटे के लिए सात हिस्से हों। वे इस बात को स्पष्ट कर देंगे तो उक्त घर दोनों के बीच उनकी स्पष्टता के अनुसार साझा होगा और समझौते का बदला भी उसी हिसाब से वाजिब होगा, जैसे कि उन दोनों ने एक घर इस शर्त पर खरीदा हो कि एक के लिए आठवाँ हिस्सा और दूसरे के लिए सात हिस्से हों। एक व्यक्ति मर गया और उसने दिरहम, दीनार या सामान (अरूज) विरासत में छोड़ा। फिर उसकी पत्नी ने उसके वारिसों के विरासत के हिस्से से दिरहम या दीनार पर समझौता करना चाहा, तो यह मसला दो सूरतों से खाली नहीं है: पहली यह कि विरासत में कोई कर्ज़ न हो और पति ने दिरहम और सामान छोड़ा हो और दिरहमों पर समझौता हुआ हो। तो अगर उक्त पत्नी ने अपने विरासत के दिरहमों के हिस्से से अधिक दिरहमों पर समझौता किया, तो यह जायज़ है। और समझौते के दिरहमों में उसके हिस्से के जितने दिरहम वाजिब हैं, उनके मुकाबले में बराबर-बराबर हिस्से माने जाएंगे और बाकी हिस्सा सामान (अरूज) के हिस्से का होगा। लेकिन समझौते के दिरहमों के बदले जो दिरहमों का हिस्सा है, उसमें 'बै' (खरीद-फरोख्त) की शर्त 'सर्फ़ की होगी, यानी समझौते की मजलिस में कब्ज़ा करना ज़रूरी होगा, बशर्ते कि वारिस लोग तयशुदा हों और पत्नी के विरासत के हिस्से से...

(१) यानी पत्नी का एक हिस्सा और बेटे के सात हिस्से।

شخص کے دوسرے پر ہزار درم قرضہ ہوں اس نے اس سے سو درم پر ایک مہینہ تک ادا کرنے پر صلح کی مگر اس طرح کہ اگر ایک مہینہ تک سو درم نہ دے تو اس پر دو سو درم ہوں گے تو یہ صلح جائز نہیں ہے اگر چہ یہ صلح حط ہے یعنی ساقط کرنے پر صلح ہے اور وجہ یہ ہے کہ مقدار محطولامعنی ساقط کردہ کی مقدار مجہول ہے کیونکہ اگر اس نے ایک مہینہ تک ادا کرنے تو مقدار محطولہ نو سو درم ہے اور اگر ادا نہ کئے تو مقدار محطولہ آٹھ سو درم ہے اور محطولہ کا مجہول ہونا صحت حط کا مانع ہے پس مسئلہ کتاب الحیل میں ایسا ہی جواب ہونا چاہیے اس واسطے کہ دونوں مسئلوں میں کچھ فرق نہیں ہے پس اس مسئلہ میں دو روایتیں ہو گئیں۔ ایک شخص مر گیا اور اس نے اپنا پسر و جو ر و وارث چھوڑے اور ان دونوں کے قبضہ میں ایک گھر ہے پھر ایک شخص نے آکر دعویٰ کیا کہ یہ میرا دار ہے پس دونوں نے اس کے دعویٰ سے کسی قدر مال پر صلح کر لی تو اس مسئلہ میں دو صورتیں ہیں اگر دونوں نے اس کے دعویٰ کا اقبال نہیں کیا اور صلح کر لی ہے تو مال صلح دونوں پر آٹھ حصے (۱) ہو کر واجب ہو گا اور دار مذکور بھی دونوں میں آٹھ حصے ہو گا اور اگر دونوں نے اقبال دعویٰ مدعی صلح کی ہے تو دار مذکور دونوں میں نصفا نصف اور مال صلح دونوں پر نصفا نصف ہوگا۔

پھر اگر دونوں نے ایسا حیلہ طلب کیا کہ صلح کا یہ قرار دعویٰ ہو اور دار مذکور دونوں میں آٹھ حصے ہو اور مال صلح دونوں پر آٹھ حصے ہو کر واجب ہو تو فرمایا کہ اس کا حیلہ یہ ہے کہ کوئی مرد اجنبی ان دونوں کی طرف سے باقبال دعویٰ صلح کر لے بدین شرط کہ عورت کو آٹھواں حصہ ملے اور پسر کو سات حصے ملیں تو اس طور پر صلح واقع ہونا صحیح ہے اور دار مذکور دونوں میں آٹھ حصے ہو گا پھر اگر دونوں نے اس اجنبی کو صلح کی اجازت دی ہو تو وہ بدلہ

صلح ان دونوں سے آٹھ حصے کر کے واپس لے گا اور یہ سب اس وجہ سے ہوا کہ اجنبی کا اقرار ان دونوں کے حق میں صحیح نہ ہوا اور اس کا صلح کرنا دعویٰ مدعی کا ساقط کرنے والا ہوا پس جب مدعی کا دعویٰ ساقط ہو گیا تو دار مذکور میراث کے ان دونوں کا مملوک رہا پس دونوں میں آٹھ حصہ پر مشترک ہو گا اور بدل صلح بھی ایسا ہی رہا اور شمس الائمہ حلوائی نے شرح حیل الاصل میں یہ مسئلہ ذکر کیا اور فرمایا کہ اس کا ۳ حیلہ یہ ہے کہ دونوں اس مدعی کے واسطے اور پسر کے واسطے سات حصے ہوں اس سے کسی قدر مال معین پر اس شرط سے صلح کریں کہ عورت کے واسطے دار مذکور کا آٹھواں حصہ اور پسر کے واسطے سات حصے ہوں اس امر کی تصریح کر دیں گے تو دار مذکور دونوں میں دونوں کی تصریح کے موافق مشترک ہو گا اور بدلِ صلح بھی اسی حساب سے واجب ہوگا مجہولہ اس کے کہ گویا دونوں نے ایک دار کو بدین شرط خریدا کہ ایک کے واسطے آٹھواں حصہ اور دوسرے کے واسطے سات حصے ہوں۔ ایک شخص مر گیا اور اس نے درم و دینار یا عروض ترکہ چھوڑا پس اس کی جو ر و سے اس کے وارثوں نے جو رد کے ترکہ کے حصے سے درم یادینار پر صلح کرنی چاہی تو یہ مسئلہ دو صورتوں سے خالی نہیں ہے اول آنکہ ترکہ میں قرضہ نہ ہو اور شوہر نے دراہم و عروض چھوڑے اور درموں پر صلح واقع ہوئی پس اگر عورت مذکورہ نے اپنے حصہ ترکہ کے درموں سے زیادہ درموں پر صلح کی تو جائز ہے اور بدلِ صلح کے درموں میں جس قدر درم اس کے حصہ کے واجب ہیں اس قدراس کے مقابلہ میں برابر برابر مساوی قرار دیے جائیں گے اور باقی حصہ بقیہ حصہ عروض کے ہوں گے لیکن جس قدر درم بدلِ صلح کے مقابلہ دراہم حصہ کے ہیں اس قدر میں شرطِ بیع صرف مربی ہو گی کہ ہر دو بدل کا مجلس صلح میں قبضہ ہونا ضروری ہوگا بشرطیکہ وارث لوگ مقرر کہ ہوں و بیوی کے حصہ ترکہ سے

(۱) یعنی عورت ایک حصہ اور پسر سات حصے

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol (10) 328 Kitab-ul-Hiyal

...are not obstacles, because the share of the *tarka* (inheritance) of the heirs will be in the possession of the heirs as a trust, and possession as a trust is not a substitute for possession as a guarantee. If the share of the *tarka* becomes a liability on the heirs—for instance, if they denied the share of the *tarka* or did not deny it but admitted it, yet refused to deliver the *tarka*—then in such a situation, it is not necessary to take possession of both substitutes in the meeting of reconciliation (*majlis-e-sulh*), because possession of usurped property is a substitute for possession as a guarantee; rather, only possession of the *badl-e-sulh* (reconciliation substitute) will be necessary. If the aforementioned woman took dirhams equal to her share, the reconciliation will not be valid because the share remains devoid of the exchange of goods (*urood*). Similarly, if she took fewer dirhams, this is also not valid, because the goods remain without exchange alongside some dirhams. Thus, this reconciliation cannot be by way of compensation (*mu'awada*) nor by way of remission (*ibra*), as she released the rest, and because the *tarka* is *mal-e-ain* (tangible property), and releasing an *ain* is void. Judge Abu al-Fadl stated that reconciliation regarding the woman's share of dirhams for an equivalent compensation would be void if done in a state of *tasaduq* (agreement). If the reconciliation was done in a state of denial, it would be valid, because, in a state of denial, the one giving the money does so for the purpose of ending the dispute and to act as a ransom for his oath; hence, there will be no room for usury (*riba*). Imam Muhammad (RA) has alluded to this in *Kitab-ul-Sulh*. If the quantity of the dirham share from the husband's *tarka* was not known, the reconciliation would not be valid because this reconciliation is corrupt (*fasid*) due to one reason and valid due to another; thus, the side of corruption will be taken into account. If the woman reconciled for goods (*urood*) or dinars, it is valid, even if the *badl-e-sulh* is small, because there is no possibility of usury when reconciling with a different category of goods, and this is the *hila* (stratagem) in this chapter. If the husband's *tarka* consists of dinars and goods, and then reconciliation is made for dinars, the same rules apply as we described for dirhams. If reconciliation is made for some goods and dirhams, it is valid in all cases. If the husband's *tarka* contains dirhams, dinars, and goods, and then reconciliation is made for dirhams or dinars, it is not valid, except in the case where the quantity of the *badl-e-sulh* does not exceed the quantity of the same category of the share, so that an equivalent amount is included in this contract. Thus, it becomes like for like, and what remains is in exchange for other cash or goods. If both dirhams and dinars are given in the

reconciliation, the reconciliation is valid in all cases, and each category will be placed in exchange for its opposite category; this is the *hila* in this chapter. However, it should be clear that regarding the exchange of dirhams for dinars and dinars for dirhams, the Shari'ah conditions for *bai-e-sarf* (currency exchange) will apply; thus, possession of both substitutes in the meeting of reconciliation is a condition. As for what is in exchange for goods, it will not be in the sense of *bai-e-sarf*, so possession in the meeting for both substitutes will not be a condition. But this *hila* is correct according to the opinion of our scholars (may Allah have mercy on them), that they place each category in exchange for its opposite.

Sheikh: It does not fit well with the opinion of the sect, because they do not revert one category to the side of its opposite category, as has been discussed in the issue of *Ikrah* (compulsion). Therefore, if stability is required according to the opinion of all scholars, the *hila* is for the heirs to reconcile the entire *tarka* of the husband with her full share for a single specified item of goods. Then, in whatever place this reconciliation is valid, knowing the full share of the aforementioned woman from the entire *tarka* is not necessary. There is confusion regarding this matter, and the resolution is that the validity of this reconciliation is by way of *bai* (sale), but this *bai* is such that there is no need for delivery. A sale of an item whose quantity is unknown to both the buyer and seller is valid if there is no need for delivery. Do you not see that if a person admitted that he had [taken/owed] from a certain person... (1) i.e., heirs are admitters and not deniers 12 (2) i.e., in this compensation 12 (3) answer and objection 12

...मान (बाधित) न हों, इसलिए कि जौर (हिस्सेदार) का हिस्सा तरका (विरासत) ऐसी हालत में वारिसों के कब्ज़े में अमानत के तौर पर होगा और अमानत का कब्ज़ा, ज़मानत (गारंटी) के कब्ज़े का नायब नहीं होता। और अगर उसका हिस्सा तरका वारिसों पर मज़मून (जिम्मेदार) हो गया, मिसाल के तौर पर वे उसके हिस्से के तरके से मुन्किर (इनकारी) हो गए या मुन्किर नहीं हुए, इकरार कर लिया, लेकिन उसके तरके को देने से इनकार किया, तो ऐसी हालत में मजलिस-ए-सुलह में दोनों बदल (वस्तुआत) पर कब्ज़ा करने की ज़रूरत नहीं होगी, इसलिए कि ग़सब का कब्ज़ा, ज़मानत के कब्ज़े का नायब होता है, बल्कि सिर्फ'बदल-ए-सुलह' पर कब्ज़ा करने की ज़रूरत होगी। और अगर उक्त महिला ने उतने ही दिरहम लिए जो उसके हिस्से के बराबर हैं, तो सुलह जायज़ नहीं होगी, इसलिए कि हिस्सा 'अरूज़' (सामान) के बदले से खाली रह जाता है। इसी तरह अगर कम दिरहम लिए तो यह भी जायज़ नहीं है। इसलिए कि 'अरूज़' (सामान) बाज़ दिरहमों के साथ बिना बदले के रह जाते हैं, लिहाज़ा यह सुलह 'मुआवज़ा' (लेन-देन) के तरीके पर नहीं हो सकती और न ही 'इबरा' (छूट) के तरीके पर हो सकती है क्योंकि बाकी से उसने बरी कर दिया, चूंकि तरका 'माल-ए-ऐन' है और 'ऐन' से बरी करना बातिल (अमान्य) है। और हाकिम अबुल फ़ज़ल ने फरमाया कि उक्त महिला के दिरहमों के हिस्से के बराबर 'अज़' पर सुलह करना बातिल होगा, जब सुलह 'तसादुद' (सहमति) की हालत में हो। अगर 'इन्कार' की हालत में सुलह की तो जायज़ होगी, इसलिए कि इन्कार की हालत में माल देने वाला इसी मक़सद से माल देता है कि झगड़ा खत्म हो जाए और यह उसकी कसम का फिदया हो जाए, लिहाज़ा 'रिबा' (सूद) की गुंजाइश नहीं होगी। और इसी तरफ इमाम मुहम्मद (रह) ने 'किताब-उल-सुलह' में इशारा किया है। और अगर उक्त महिला के शौहर के तरके से दिरहमों के हिस्से की मात्रा मालूम न हुई, तो सुलह जायज़ नहीं होगी, इसलिए कि यह सुलह दो वजह से फासिद (गलत) और एक वजह से सही होती है, लिहाज़ा 'फसाद' की जानिब का ऐतबार होगा। और अगर उक्त महिला ने 'अरूज़' के बदले या दीनारों पर सुलह की, तो जायज़ है, भले ही 'बदल-ए-सुलह' (सुलह की राशि) कम हो, क्योंकि मुखालिफ़ जिन्स (विपरीत श्रेणी) से सुलह करने में 'सूद' का डर नहीं होता है और यही इस बाब (अध्याय) में हिला (उपाय) है। और अगर तरका-ए-शौहर दीनार और अरूज़ (सामान) हों, फिर उससे दीनारों पर सुलह की गई, तो इसमें वही सूरतें हैं जो हमने दिरहम की सूरत में बयान कर दी हैं। और अगर बाज़ अरूज़ और दिरहमों से सुलह की गई, तो हर हाल में जायज़ है। और अगर तरका-ए-शौहर में दिरहम, दीनार और अरूज़ हों, फिर उससे दिरहमों पर या

दीनारों पर सुलह की गई, तो यह जायज़ नहीं है, सिवाय उस सूरत के कि जिस चीज़ पर सुलह की है, उसकी मात्रा उस हिस्से की उसी जिन्स की मात्रा से ज़्यादा न हो, ताकि इस अक़द (अनुबंध) में से जितना उसका हिस्सा है, उसका 'मिस्ल' (समान) इस बदल में आ जाए। लिहाज़ा 'मिस्ल-ब-मिस्ल' हो जाए और जो बाकी बचे वह दूसरे नकद और अरूज़ के मुकाबले में हो। और अगर सुलह में दिरहम और दीनार दोनों दिए, तो हर हाल में सुलह जायज़ है और हर जिन्स को उसके मुखालिफ़ जिन्स के मुआवज़े में रखा जाएगा, और यही इस बाब में हिला है। लेकिन याद रहे कि जो कुछ दिरहमों के बदले का दीनार से और दीनार का दिरहमों से है, इसमें 'बै-ए-सर्फ़ (मुद्रा विनिमय) की शरई शर्तें होंगी, लिहाज़ा मजलिस-ए-सुलह में दोनों बदल पर कब्ज़ा शर्त होगा, न शर्त होगा। और जो कुछ 'अरूज़' के मुकाबले में है, वे 'बै-ए-सर्फ़ के माने में नहीं होंगे, लिहाज़ा इसमें दोनों बदल पर मजलिस में कब्ज़ा शर्त नहीं होगा। मगर यह हिला हमारे उलेमा (रह) के कौल के मुताबिक ठीक है कि हर जिन्स को उसकी मुखालिफ़ जिन्स के मुकाबले में डालते हैं।

शेख: फ़िरक़ा (संप्रदाय) के कौल के मुताबिक यह ठीक नहीं बैठता, क्योंकि वे एक जिन्स को उसके मुखालिफ़ जिन्स की जानिब राजी (वापस) नहीं करते हैं, जैसा कि 'मसला-ए-इक्रा' (मजबूरी का मसला) में हो चुका है। लिहाज़ा अगर सब आलिमों के कौल के मुताबिक मज़बूती चाहिए तो हिला यह है कि वारिस लोग तमाम तरका-ए-शौहर से उसके पूरे हिस्से के बदले एक 'अरूज़' (सामान) वाहिद मुअय्यन पर सुलह कर लें। फिर जिस मौज़े (जगह) में यह सुलह जायज़ हो, तो उक्त महिला के पूरे हिस्से से तमाम तरके से मारिफ़त (जानकारी) कुछ ज़रूरी नहीं है और इस मामले में इश्काल (असमंजस) है और इसका दफ़ा (समाधान) यह है कि इस सुलह का जायज़ होना 'बै-ए' (खरीद-बिक्री) के तरीके पर है, लेकिन यह 'बै-ए' ऐसी है कि इसमें सुपुर्द (सौंपने) करने की ज़रूरत नहीं है। और ऐसी चीज़ की बिक्री जिसकी मात्रा से बाए (विक्रेता) और मुश्तरी (खरीदार) को आगाही (जानकारी) न हो, अगर इसमें सुपुर्द करने की ज़रूरत न हो, तो जायज़ होती है। क्या तुम नहीं देखते कि अगर एक शख्स ने इकरार किया कि उसने फलां शख्स से... (1) यानी वारिस लोग मुक़र्रर और गैर-मुन्किर हों 12 (2) यानी इस मुआवज़े में 12 (3) जवाब व एतराज़ 12

مانع نہ ہوں اس واسطے کہ جور و کا حصہ ترکہ ایسی حالت میں تو وارثوں کے قبضہ میں بطور امانت ہوگا اور قبضہ امانت نائب قبضہ ضمانت نہیں ہوتا ہے اور اگر اس کا حصہ ترکہ وارثوں پر مضمون ہو گیا مثلاً اس کے حصہ ترکہ سے منکر ہو گئے یا منکر نہ ہوئے اقرار کر لیا لیکن اس کے ترکہ کے دینے سے انکار کیا تو ایسی حالت میں مجلسِ صلح میں ہر دو بدل پر قبضہ کرنے کی حاجت نہ ہوگی اس واسطے کہ قبضہ غصب نائبِ قبضہ ضمانت ہوتا ہے بلکہ فقط بدلِ اصلح کے قبضہ کی ضرورت ہوگی اور اگر عورت مذکورہ نے اسی قدر درہموں کو لیا جو اس کے حصہ کے برابر ہیں تو صلح جائز نہ ہوگی اس واسطے کہ حصہ عروض عوض سے خالی رہ جاتا ہے اسی طرح اگر کم درم لیے تو یہ بھی جائز نہیں ہے۔ اس واسطے کہ عروض مع بعض درموں کے بغیر عوض رہے جاتے ہیں پس یہ صلح بطریقِ معاوضہ نہیں ہوسکتی ہے اور نیز بطریقِ ابراء بھی نہیں ہوسکتی ہے کہ باقی سے اس نے بری کر دیا کیونکہ ترکہ مالِ عین ہے اور عین سے بری کرنا باطل ہے اور حاکم ابوالفضل نے فرمایا کہ عورت مذکورہ کے حصہ دراہم کے برابر عوض پر صلح جہی باطل ہوگی کہ جب صلح بحالتِ تصادق (1) ہو اگر حالتِ انکار میں صلح کی تو جائز ہوگی اس واسطے کہ حالتِ انکار میں مال دینے والا اسی غرض سے مال دیتا (2) ہے کہ منازعت دور ہو جائے اور اس کی قسم کا فدیہ ہو جائے پس ربوا کی گنجائش نہ ہوگی اور اسی طرف امام محمدؒ نے کتاب الصلح میں اشارہ کیا ہے اور اگر عورت مذکورہ کے شوہر کے ترکہ سے درہموں کے حصہ کی مقدار نہ معلوم نہ ہوئی تو صلح جائز نہ ہوگی اس واسطے کہ یہ صلح دو وجہ سے فاسد اور ایک وجہ سے صحیح ہوتی ہے پس جانبِ فساد کا اعتبار ہوگا اور اگر عورت مذکورہ نے عروض سے عوض یا دیناروں پر صلح کی گئی تو جائز ہے اگر چہ بدلِ صلح

قلیل ہو کیونکہ خلافِ جنس سے صلح کرنے میں سود متمکن نہیں ہوتا ہے اور یہی اس باب میں حیلہ ہے اور اگر ترکہ شوہر دینار و عروض ہوں پھر اس سے دیناروں پر صلح کی گئی تو اس میں وہی صورتیں ہیں جو ہم نے درم کی صورت میں بیان کر دی ہیں اور اگر بعض عروض و درموں کے صلح کی گئی تو ہر حال میں جائز ہے اور اگر ترکہ شوہر میں درم و دینار و عروض ہوں پس اس سے درموں پر یا دیناروں پر صلح کی گئی تو جائز نہیں ہے الا اس صورت میں جائز ہوگی کہ جس بدلِ صلح کی ہے اس کی مقدار اس حصہ کی اسی جنس کی مقدار سے زائد نہ ہوتی کہ اس عقد میں سے جس قدر اس کا حصہ ہے اس کا مثل اس بدل میں آ جائے پس مثلِ بمثل ہو جائے اور جو باقی رہ جاوے بمقابلہ دوسرے نقد و عروض کے ہو اور اگر صلح میں درم و دینار دونوں دے تو ہر حال صلح جائز ہے اور ہر جنس کو اس کے بر خلافِ جنس کے معاوضہ میں رکھا جائے گا اور یہی اس باب میں حیلہ ہے لیکن واضح رہے کہ جو کچھ بدلِ دراہم حصہ کا دینار سے اور دینار کا دراہم سے ہے اس میں بیچِ صرف کے شرائطِ شرعی ہوں گی پس مجلسِ صلح میں ہر دو بدل پر قبضہ شرط ہوگا نہا شرط ہو گا اور جو کچھ بمقابلہ عروض کے ہے وہ بیچِ صرف کے معنی میں نہ ہوں گے پس اس میں ہر دو بدل پر مجلس کے مقابلہ میں شرط نہ ہوگا۔ مگر یہ حیلہ ہمارے علماء رحمہم اللہ تعالیٰ کے قول کے موافق ٹھیک ہے کہ ہر جنس کو اس کے برخلاف جنس کے مقابلہ میں ڈالتے ہیں۔

شیخ : فرقہ کے قول کے موافق نہیں ٹھیک پڑتا ہے کیونکہ وہ ایک جنس کو اس کے برخلاف جنس کے اس کے بر خلاف جنس کی جانب راجع نہیں کرتے ہیں چنانچہ مسئلہ الاکراہ میں ہو چکا ہے پس سب عالموں کے قول کے موافق مضبوطی چاہیے تو حیلہ یہ ہے کہ وارث لوگ تمام ترکہ شوہر سے اُس کے پورے حصہ سے ایک عرض واحد معین پر صلح کر لیں پھر جس موضع میں یہ صلح جائز ہو تو عورت مذکورہ کے پورے حصہ سے تمام ترکہ سے معرفت کچھ ضروری نہیں

ہے اور اس امر میں اشکال ہے اور دفع یہ ہے کہ اس صلح کا جائز ہونا بطریقِ (3) بیچ کے ہے لیکن یہ بیچ ایسی ہے کہ اس میں سپرد کرنے کی حاجت نہیں ہے اور ایسی چیز کی بیچ جس کی مقدار سے بائع و مشتری کو آگاہی نہ ہواگر اس میں سپرد کرنے کی حاجت نہ ہو تو جائز ہوتی ہے آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر ایک شخص نے اقرار کیا کہ اس نے فلاں شخص سے (1) یعنی وارث لوپ مقرر و غیر منکر ہوں 12 منہ (2) یعنی اس معاوضہ میں 12 (3) جواب و اعتراض 12 منہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (349) Kitab-ul-Sulh (Book of Compromise/ Settlement)

If someone has usurped (ghasb) a thing, or acknowledged that so-and-so deposited it with them, and then the acknowledger (muqarr) purchases that item from the one to whom the acknowledgment was made (muqarr-lahu), then it is permissible, even if neither of them knows its quantity. The same applies here. And if the inheritance (tarka) is unknown, such that it is not known what (1) thing is in the inheritance, then Sheikh Muhaqqiq Zahir-ud-Din Marghinani, may Allah Almighty have mercy on him, stated in 'Sharh Kitab-ul-Shuroot' that compromise (sulh) regarding 'kaili' (measurable by volume) and 'wazni' (measurable by weight) (2) items will not be permissible because there is a probability that the inheritance might contain kaili and wazni wealth, and the woman's share from it might be the exact amount on which the compromise was reached, or it might be more. And Faqih Abu Jafar stated that such a compromise is permissible because there is a probability that the inheritance might not contain any of the substitute for the compromise (badal-al-sulh), and if it does, there is a probability that the share of the aforementioned woman might be more than this substitute for compromise, and there is a probability it might be less; thus, it is a 'probability of a probability', and such a probability will not be for a specific (al-mu'ayyan) amount. And if the inherited property consists of immovable property (aqar), land (arazi), animals, or goods (asasa), and all these are in the possession of the defendant (mudda'a alaih), but the claimant (mudda'i) does not know what the inheritance property is, and they reach a compromise with those people regarding completion (takmeel) or measured goods (mozun), it is permissible. The second reason is if there is debt in the inheritance, then if the heirs compromise with the aforementioned woman in such a way that they include the debt in the compromise—for example, compromising on a certain amount of property from her share of the debt (dain), or saying that they compromise on the condition that the aforementioned woman collects all the debt and waives her right to the remaining assets—then all of this is void (batil). This is because in this situation, it is making a person the owner of a debt who is not the one responsible for it. And when the compromise on the share of the debt is void, the compromise on the share of the physical assets (ain) is also void, because the contract is a single one. And if they did not include the debt in the ruling but compromised on her share and left the debt shared among them according to 'Faraiz-e-Allah Ta'ala' (Allah's ordained shares), then this compromise would be permissible. Therefore, for this compromise to be

permissible, one type of legal stratagem (hila) is to exclude the debt and compromise on the remainder, and write in the compromise deed that the compromise is for everything 'except the debt'. And if the heirs wanted the debt to also be included in the compromise, the way is for the aforementioned woman to borrow the amount of her share of the debt from those heirs, then transfer (atra'i) it to the creditors of the deceased; they give her share of the debt to those people and the creditors of the deceased accept it. Then the aforementioned heirs can compromise with this woman regarding the remaining inherited property, so all the assets (physical and debt) will belong to these heirs. Or the heirs can do this: pay the woman her share of the debt from their own wealth on behalf of the deceased's creditor as a voluntary act (batour-e-tatawwu), because paying debt on behalf of another as a voluntary act is permissible, and then compromise with this woman for the remainder. However, for the heirs, giving the woman the debt is beneficial because if the woman's share was not collected from the creditors, then whatever they paid to the woman, they will take back from her. Unlike if they had paid the woman's share from their own wealth on behalf of the creditors as a voluntary act; in that case, if nothing was collected from the creditors, they would neither be able to recover it from the creditors nor take it back from the woman. This is because the one who pays as a voluntary act cannot take it back from anyone. And if the heirs refused to give the woman her share of the debt by lending it to her, the stratagem is for one of the creditors to take a loan equal to the woman's share and pay the woman first, then the heirs can compromise on the remaining assets.

If the creditor refused to take her share of the debt and pay it, the stratagem is for a legacy heir or one heir to sell their own asset (arz) worth 10 dirhams to the woman in exchange (3) for 50 dirhams, which is her full share of the debt, and the heir sometimes does this for the purpose (3) of 'ba'd' (others), and then the aforementioned woman transfers the price of that 'arz' to that amount, and then...

---

(1) i.e., whether it is dirhams or dinars, goods, or completion or measured items. 12 Munhi. (2) This also includes dirhams and dinars. 12 Munhi. (3) So that the aforementioned woman's dispute and conflict is removed from the middle. 12.

किसी ने कोई चीज़ हड़प (गसब) की है या इकरार किया कि फलां ने उसके पास अमानत रखी है, फिर मुक़रिर (जिसने इकरार किया) ने मुक़र्र-लहू (जिसके हक में इकरार किया) से यह चीज़ खरीद ली तो यह जायज है, अगरचे दोनों इसकी मिकदार न जानते हों। इसी तरह यहाँ भी है। और अगर तरका (विरासत का माल) मजहूल (अज्ञात) हो कि यह मालूम न हो कि तरका में क्या (१) चीज़ है, तो शेख मुहाकिक़ ज़हीर-उद्दीन मरग़ीनानी रहमतुल्लाही तआला ने 'शरह किताब-उल-शुरूत' में फरमाया कि कैली (नापने वाली) और वज़नी (तौलने वाली) (२) चीज़ों पर सुलह जायज न होगी, क्योंकि इसमें यह एहतमाल है कि शायद तरका में कैली और वज़नी माल हो और उसमें से औरत का हिस्सा उसी कद्र हो जिस पर सुलह हुई है, या उससे ज्यादा हो। और फकीह अबू जफर ने फरमाया कि ऐसी सुलह जायज है, क्योंकि इसमें यह एहतमाल है कि शायद तरका जिन्स-ए-बदल-ए-सुलह से कुछ न हो, और अगर हो तो एहतमाल है कि उस औरत मजकूरह का हिस्सा इस बदल-ए-सुलह से ज्यादा हो और एहतमाल है कि कम हो, तो इसमें 'एहतमाल-उल-एहतमाल' है और ऐसा एहतमाल 'लिल-मुअय्यन' (निश्चित के लिए) न होगा। और अगर माल-ए-तरका अकार (जमीन/जायदाद) या अराज़ी (ज़मीन) व हैवान व 'असासा' (सामान) हों और ये सब मुद्दआ-अलैह (प्रतिवादी) लोगों के कब्जे में हों, लेकिन मुद्दई को मालूम नहीं है कि माल-ए-तरका क्या चीज़ है, तो उसने उन लोगों से 'तकमील' या 'मोज़ून' पर सुलह कर ली तो जायज है। और वजह-ए-दोयम यह है कि तरका में कर्ज़ हो, तो अगर वारिसों ने औरत मजकूरह से इस तौर पर सुलह की कि कर्ज़ को भी सुलह में शामिल किया, मसलन उसके हिस्से में व दीन से किसी कद्र माल पर सुलह की या यह कहा कि इस शर्त से सुलह की कि औरत मजकूरह तमाम कर्ज़ वसूल कर ले और बाकी अमवाल से अपना हक छोड़ दे, तो यह सब बातिल है। इस वास्ते कि इस सूरत में कर्ज़ का मालिक बनाना ऐसे शख्स को है जिस पर यह कर्ज़ नहीं है। और जब कि हिस्सा-ए-दीन की सुलह बातिल हुई तो हिस्सा-ए-ऐन की सुलह भी बातिल हुई, इस वास्ते कि अक़द (अनुबंध) एक ही है। और अगर उन्होंने दीन को हुक्म में शामिल न किया, बल्कि उसके हिस्से में से सुलह कर ली और कर्ज़ को अपने दरमियान 'बि-फ़राइज-ए-अल्लाह तआला' (अल्लाह के निर्धारित हिस्सों के अनुसार) मुश्तरक छोड़ दिया, तो यह सुलह जायज होगी। पस इसी सुलह के जायज होने के वास्ते यह एक नोह (प्रकार) का हिला (उपाय) है कि कर्ज़ को निकालकर बाकी पर सुलह करें और सुलहनामा में तहरीर करें कि 'मा-सिवा-ए-कर्ज़' के सुलह की है। और अगर वारिसों ने चाहा कि कर्ज़ भी शामिल-ए-सुलह हो जाए तो उसकी सूरत यह है कि औरत

मजकूरह उन वारिसों से ब-कद्र-ए-अपने हिस्सा-ए-दीन के कर्ज़ ले, फिर उन वारिसों को कर्ज़दारान-ए-मैयत पर 'अतराई' (हस्तांतरण) कर दे, उसका हिस्सा-ए-कर्ज़ उन लोगों को दे दें और कर्ज़दारान-ए-मैयत उसको कबूल कर लें। फिर वारिसान-ए-मजकूर उस औरत से बाकी माल-ए-तरका से सुलह कर लें, पस तमाम माल-ए-ऐन व दीन इन वारिसों का हो जाएगा। या वारिस लोग यह करें कि कर्ज़दार-ए-मैयत की तरफ से 'बतौर-ए-ततव्वु' (स्वेच्छा से) उस औरत को उसका हिस्सा-ए-कर्ज़ अपने मालों से अदा कर दें, क्योंकि अदाय-ए-कर्ज़ गैर की तरफ से बतौर-ए-ततव्वु जायज है, फिर बाकी से उस औरत के साथ सुलह कर लें। लेकिन वारिसों के हक में औरत मजकूरह को कर्ज़ देना मुफीद है, क्योंकि अगर उनको कर्ज़दारों से हिस्सा-ए-औरत मजकूरह वसूल न हुआ, तो जो कुछ उन्होंने औरत मजकूरह को अदा किया है, वह उससे वापस लेंगे। ब-खिलाफ इसके कि अगर उन्होंने कर्ज़दारों की तरफ से बतौर-ए-ततव्वु हिस्सा-ए-औरत मजकूरह अपने मालों से अदा किया, तो उस सूरत में कि कर्ज़दारों से कुछ वसूल न हुआ, तो न कर्ज़दारों से वापस पाएंगे और न औरत मजकूरह से वापस ले सकेंगे। इस वास्ते कि 'बतौर-ए-ततव्वु' अदा करने वाला किसी से वापस नहीं ले सकता। और अगर वारिसों ने औरत मजकूरह का हिस्सा-ए-कर्ज़ उसको कर्ज़ देने से इनकार किया, तो हिला यह है कि कोई कर्ज़दार ब-कद्र-ए-हिस्सा-ए-औरत के कर्ज़ लेकर औरत मजकूरह को पहले अदा कर दे, फिर वारिस लोगों से बाकी माल से सुलह कर लें।

अगर कर्ज़दार ने उसका हिस्सा-ए-कर्ज़ लेकर अदा करने से इनकार किया, तो उसका हिला यह है कि 'सब्क' वारिस या एक वारिस अपना कोई 'अ़रज़' (सामान) उस औरत के हाथ १० दिरहम कीमत का ब-एवज़ (३) ५० दिरहम के, जो कि कर्ज़ में से उसका पूरा हिस्सा है, फरोख्त कर दे, और वारिस कभी 'ब-ग़रज़' (३) के और बाज़ के ऐसा करता है। फिर औरत मजकूरह उस 'ग़रज़' का समन (मूल्य) उस मिकदार पर अतराए और फिर...

---

(१) यानी दिरहम है या दीनार, 'अरज़ या 'तकमील' या 'मोज़ून'। १२ मुन्हीं। (२) इसमें दिरहम व दीनार भी शामिल हो गए। १२ मुन्हीं। (३) ताकि औरत मजकूरह का झगड़ा और म्यान (मध्य) से निकल जाए। १२।

ایک چیز غصب کی ہے یا اقرار کیا کہ فلاں نے اس کے پاس ودیعت رکھی ہے پھر مقرر نے مقرر لہ سے یہ چیز خرید لی تو جائز ہے اگر چہ دونوں اس کی مقدار نہ جانتے ہوں پس ایسی ہی یہاں بھی ہے اور اگر ترکہ مجہول ہو کہ یہ معلوم نہ ہو کہ ترکہ میں کیا (۱) چیز ہے تو شیخ محقق ظہیر الدین مرغینانی رحمتہ اللہ تعالیٰ نے شرح کتاب الشروط میں فرمایا کہ کیلی ووزنی (۲) چیزوں پر صلح جائز نہ ہوگی کیونکہ اس میں یہ احتمال ہے کہ شاید ترکہ میں کیلی ووزنی مال ہو اور اس میں سے عورت کا حصہ اسی قدر ہو جس پر صلح ہوئی ہے یا اس سے زیادہ ہو اور فقیہ ابو جعفر نے فرمایا کہ ایسی صلح جائز ہے کیونکہ اس میں یہ احتمال ہے کہ شاید ترکہ جنس بدل الصلح سے کچھ نہ ہو اور اگر ہو تو احتمال ہے کہ اس عورت مذکورہ کا حصہ اس بدلِ صلح سے زائد ہو اور احتمال ہے کہ کم ہو پس اس میں احتمال الاحتمال ہے اور ایسا احتمال لِلمعین نہ ہوگا اور اگر مالِ ترکہ عقار یا اراضی و حیوان و اصحہ ہوں اور یہ سب مدعا علیہ لوگوں کے قبضہ میں ہو لیکن مدعی کو معلوم نہیں ہے کہ مال ترکہ کیا چیز ہے پس اُس نے ان لوگوں سے تکمیل یا موزوں پر صلح کر لی تو جائز ہے اور وجہِ دوم یہ ہے کہ ترکہ میں قرضہ ہو پس اگر وارثوں نے عورت مذکورہ سے اس طور سے صلح کی کہ قرضہ کو بھی صلح میں داخل کیا مثلاً اس کے حصہ میں و دین سے کسی قدر مال پر صلح کی یا یہ کہا کہ اس شرط سے صلح کی کہ عورت مذکورہ تمام قرضہ وصول کر لے اور باقی اموال سے اپنا حق چھوڑ دے تو یہ سب باطل ہے اس واسطے کہ اس صورت میں قرضہ کا مالک کرنا ایسے شخص کو ہے جس پر یہ قرضہ نہیں ہے اور جب کہ حصہ دین کی صلح باطل ہوئی تو حصہ عین کی صلح بھی باطل ہوئی اس واسطے کہ عقد ایک ہی ہے اور اگر انہوں نے دین کو حکم میں داخل نہ کیا بلکہ اس کے حصہ میں سے صلح کر لی اور

قرضہ کو اپنے درمیان بنفرائض اللہ تعالیٰ مشترک چھوڑ دیا تو یہ صلح جائز ہوگی پس اسی صلح کے جائز ہونے کے واسطے یہ ایک نوع کا حیلہ ہے کہ قرضہ کو نکال کر باقی پر صلح کریں اور صلح نامہ میں تحریر کریں کہ ماسوائے قرضہ کے صلح کی ہے اور اگر وارثوں نے چاہا کہ قرضہ بھی داخل صلح ہو جائے تو اس کی صورت یہ ہے کہ عورت مذکورہ ان وارثوں سے بقدرِ اپنے حصہ دین کے قرض لے پھر ان وارثوں کو قرض دارانِ میت پر اترائی کر دے اس کا حصہ قرضہ ان لوگوں کو دے دیں اور قرض دارانِ میت اس کو قبول کر لیں پھر وارثانِ مذکور اس عورت سے باقی مالِ متروکہ سے صلح کر لیں پس تمام مال عین و دین ان وارثوں کا ہو جائے گا یا وارث لوگ یہ کریں کہ قرض دار میت کی طرف سے بطور تطوع اس عورت کو اس کا حصہ قرضہ اپنے مالوں سے ادا کر دیں کیونکہ ادائے قرضہ غیر کی طرف سے بطور تطوع جائز ہے پھر باقی سے اس عورت کے ساتھ صلح کر لیں لیکن وارثوں کے حق میں عورت مذکورہ کو قرضہ دینا مفید ہے کیونکہ اگر اُن کو قرض داروں سے حصہ عورت مذکورہ وصول نہ ہوا تو کچھ انہوں نے عورت مذکورہ کو ادا کیا ہے وہ اس سے واپس لیں گے بخلاف اس کے کہ اگر انہوں نے قرض داروں کی طرف سے بطور تطوع حصہ عورت مذکورہ اپنے مالوں سے ادا کیا تو دو صورتیکہ قرض داروں سے کچھ وصول نہ ہوا تو نہ قرض داروں سے واپس پائیں گے اور نہ عورت مذکورہ سے واپس لے سکیں گے اس واسطے کے بطور تطوع ادا کرنے والا کسی سے واپس نہیں لے سکتا اور اگر وارثوں نے عورت مذکورہ کا حصہ قرضہ اس کو قرض دینے سے انکار کیا تو حیلہ یہ ہے کہ کوئی قرض دار بقد رِ حصہ عورت کے قرض لے کر عورت مذکورہ کو پہلے ادا کر دے پھر وارث لوگوں سے باقی مال سے صلح کر لیں-

اگر قرض دار نے اس کا حصہ قرضہ لے کر ادا کرنے سے انکار کیا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ سبک وارث یا ایک وارث ایک وارث اپنا کوئی عرض اس عورت کے ہاتھ دس درہم قیمت کا

بعوض (۳) پچاس درہم کے جو کہ قرضہ میں سے اس کا پورا حصہ ہے فروخت کر دے اور وارث کبھی بغرض (۳) کے اور بعض کے ایسا کرتا ہے پھر عورت مذکورہ اس غرض کا ثمن اس مقدار پر اترائے اور پھر

---

(۱) یعنی درہم ہے یا دینار عرض یا تکمیل یا موزوں ۱۲ منہ (۲) اس میں درہم و دینار بھی شامل ہو گئے ۱۲ منہ (۳) تاکہ عورت مذکورہ کا جھگڑا اور میان سے نکل جائے ۱۲

The heirs should settle with the aforementioned woman from the remaining property. If the aforementioned woman does not accept this, for fear that the debtor might go bankrupt and the debt might not be collected, the heir (the seller) will take back this price (thaman) from me. The legal device (hila) for this is that the aforementioned woman should declare that she has received only her share of the debt from the debtor and should provide witnesses for this, and then the heirs should settle with her from the property as we have explained.

It is written in *al-Muntaqa* that Hisham said in his *Nawadir*: "I asked Imam Abu Yusuf about a person who bequeathed the service of his slave for one year to Zaid. Then the testator died, and the heirs wanted to buy from Zaid his right of bequest (haqq al-wasiyya) in the slave." He said: "This is not permissible because once he (the testator) dies, his right of bequest cannot be inherited, just as the right of pre-emption (shuf'a) cannot be inherited, because his right has neither value (maliyya) nor price (thaman). The contract of sale and purchase (*bay' wa shira*) is a special contract for things that have value and price. Based on this, we have said that the sale of benefits (*manafi'*) is void, and the contract of hiring (*ijara*) is not concluded by the words of sale and purchase, because sale and purchase is a contract specifically for things that have value, and benefits have no value; thus, sale cannot apply to them. The same applies to our aforementioned issue, and the right of pre-emption indicates that if the buyer buys the right of pre-emption from the pre-emptor for money, the purchase is void. If the pre-emptor sells it, it would be a surrender of the right of pre-emption, and his right would be extinguished. Imam Shams al-A'imma al-Halwani said: 'I found this issue so difficult that I do not see anyone among the people of the Ummah who can resolve it.' The difficulty of this issue arises from its origin: that the contract of sale applies only to things that have value and price, contrary to the aforementioned issues. However, the issue of divorce creates a difficulty: if a woman says to her husband, 'I have bought my divorce from you for some money,' and the husband says, 'I have sold it,' it is valid, and the divorce will take effect. Similarly, if the husband sells the woman's divorce to her, or sells her intimacy (*bid'*) to her for some money, and the woman buys it from him, it is valid, and compensation becomes mandatory, even though her intimacy has no value or price, and her divorce has no value or price. Despite this, the contract is valid by the word 'sale.' The validity of divorce by the word 'sale' requires that the contract of hiring should also be valid by the word 'sale,' and that selling benefits should be permissible, and the sale of a bequest should be permissible. Imam Shams al-A'imma

al-Halwani said that our scholars struggled to explain the difference between these two, even though no distinction was possible. Consequently, when Imam al-Karkhi grew tired of finding a distinction, he referred to the opinion of the scholars and stated that hiring is concluded by the word 'sale.' Therefore, following Karkhi's opinion on the conclusion of hiring by the word 'sale,' it could be said that it is permissible for the legatee to sell the benefits of the bequest to the heir for money, but the manifest *Mabsut* contains the opposite. So, when it is not permissible for the heir to buy this right of bequest from the legatee for money, what is the legal device (hila)? The owner of the service will be void, and the aforementioned slave will belong to the Muslim heir, who may do whatever he wishes, such as selling him. It should have been that this settlement is not permissible, because this settlement occurred contrary to the genus (1) of the right. When a settlement occurs contrary to the genus of the right, it is considered compensation and transfer of ownership (*tamlik*). But to consider this settlement as a transfer of ownership is baseless, because the legatee became entitled to this service without compensation, and whoever is entitled to a benefit without compensation cannot transfer that benefit to another's ownership for compensation, like a borrower (*musta'ir*). The answer to this is that..."

(1) Transferring ownership to the owner. His saying "some" means he cannot transfer it to another's ownership for compensation. (1) Meaning it was not for the service of another slave, etc.

वारिस लोग औरत मज़कूरा से बाकी माल में से सुलह कर लें और अगर औरत मज़कूरा ने इस अम्र को मंज़ूर न किया, ये डर कि शायद क़र्ज़दार पर कर्ज़ा डूब जाए वसूल न हो तो वारिस बाए इस समन को मुझसे वापस ले लेगा तो उसका हिला (युक्ति) यह है कि औरत मज़कूरा इक़रार करे कि उसने क़र्ज़दार से सिर्फ़ अपना हिस्सा क़र्ज़ा भर पाया है और इस बात के गवाह कर दे, फिर वारिस लोग उसके साथ माल में से सुलह कर लें जिस तरह कि हमने बयान किया है।

मुंतक़ा में लिखा है कि हिशाम ने अपनी नवादिर में फ़रमाया कि मैंने इमाम अबू यूसुफ़ से पूछा कि एक शख़्स ने ज़ैद के वास्ते अपने ग़ुलाम की एक साल तक की ख़िदमत की वसीयत की, फिर मौसी मर गया और वारिसों ने चाहा कि ज़ैद से उसका हक़-ए-वसीयत जो ग़ुलाम में है ख़रीद करें, तो उन्होंने फ़रमाया कि यह जायज़ नहीं है क्योंकि जब वह मर गया तो उसका हक़-ए-वसीयत मीरात नहीं हो सकता है, जैसा कि शफ़आ (हक़-ए-शफ़आ) मीरात नहीं होता है, क्योंकि उसके हक़ की कुछ मालियत और कुछ समन (मूल्य) नहीं है, और अक़द-ए-बैअ व शरा (ख़रीद-फ़रोख़्त का अनुबंध) अक़द-ए-मख़सूस है ऐसी चीज़ों के साथ जिनकी मालियत व समन हो, और इसी से हमने कहा कि मनाफ़े(लाभों) की बैअ (बिक्री) बातिल है और इज़ारा (किराया) ब-लफ़्ज़-ए-बैअ व शरा अक़द मुनअक़िद नहीं होता है, क्योंकि बैअ व शरा ऐसा अक़द है जो ख़ास ऐसी चीज़ों पर वाक़े होता है जिनकी मालियत है और मनाफ़े की कोई मालियत नहीं है, पस उस पर बैअ वाक़े नहीं होगी, और यही हाल हमारे इस मसला-ए-मज़कूरा में है और हक़-ए-शफ़आ उस पर दलालत करता है कि अगर मुशतरी ने शफ़ीअ से हक़-ए-शफ़आ इवज़-ए-माल के ख़रीदा तो ख़रीद बातिल होगी और अगर शफ़ीअ ने फ़रोख़्त किया तो उसकी तरफ़ से यह तस्लीम-ए-शफ़आ होगा और अपने हक़ का इबताल होगा। और इमाम शम्सुल आइम्मा हलवानी ने फ़रमाया कि मैंने इस मसले को इतना मुश्किल पाया कि मैं उम्मत के लोगों में कोई ऐसा नहीं देखता हूँ जो इसे हल करे और इस मसले का इश्काल (उलझन) इसकी असल की वजह से है कि बैअ का अक़द सिर्फ़ ऐसी ही चीज़ों पर वारिद होता है जिसके वास्ते मालियत व समनियत हो, ब-दील-ए-मसाइल-ए-मज़कूरा; लेकिन इस मसला-ए-तलाक से इश्काल वारिद होता है कि अगर औरत ने अपने शौहर से कहा कि मैंने तुझसे अपनी तलाक़ बाज़ (कुछ) माल के बदले ख़रीदी, पस शौहर ने कहा कि मैंने फ़रोख़्त की तो सही है और तलाक़ वाक़े हो जाएगी, इसी तरह अगर शौहर ने उस औरत की तलाक़ उसके हाथ फ़रोख़्त कर दी या उसके बज़अ को उसके हाथ बाज़ माल के बदले फ़रोख़्त किया और औरत मज़कूरा ने उससे ख़रीद किया तो सही है और मुआविज़ा वाजिब होगा, हालाँकि उसकी बज़अ में कुछ मालियत व

समनियत नहीं है, नीज़ उसकी तलाक़ में भी कुछ मालियत व समनियत नहीं है और इसके बावजूद ब-लफ़्ज़-ए-बैअ यह अक़द सही हुआ, और तलाक़ का ब-लफ़्ज़-ए-बैअ सही होना मुक़तज़ी है कि अक़द-ए-इज़ारा भी ब-लफ़्ज़-ए-बैअ सही हो, और मनाफ़े की बैअ करना जायज़ होना और बैअ-ए-वसीयत जायज़ हुआ। और शम्सुल आइम्मा हलवानी ने फ़रमाया कि हमारे मशायख ने इन दोनों में फ़र्क़ बयान करने में तकल्लुफ़ किया है हालाँकि उनसे फ़र्क़ मुमकिन न हुआ। चुनांचे इमाम करख़ी जब फ़र्क़ निकालने से थक गए तो उन्होंने क़ौल-ए-उलमा से रुजूअ करके फ़रमाया कि इज़ारा ब-लफ़्ज़-ए-बैअ मुनअक़िद होता है, पस क़यास-ए-क़ौल-ए-करख़ी दर इनअक़ाद-ए-इज़ारा ब-लफ़्ज़-ए-बैअ यह कहा जा सकता है कि मौसी लहू का मनाफ़ेए-वसीयत ब-दस्त-ए-वारिस फ़रोख़्त करना ब-इवज़-ए-माल के जायज़ है, लेकिन ज़ाहिर-ए-मब्सूत में इसके बरख़िलाफ़ मौजूद है। पस जब कि वारिस के हक़ में यह जायज़ न हुआ कि वह मौसी लहू से इस हक़-ए-वसीयत को ब-इवज़-ए-माल के ख़रीदे तो फिर क्या हिला (युक्ति) है, तो साहिब-ए-ख़िदमत का अक़्ल बातिल हो जाएगा और ग़ुलाम मज़कूर मुस्लिम वारिस का हो जाएगा कि बैअ वग़ैरह जो चाहे करे। और चाहिए यह था कि यह सुलह जायज़ न हो, इस वास्ते कि यह सुलह ब-ख़िलाफ़-ए-जिन्स (१) हक़ वाक़े हुई है, और सुलह जब कि ब-ख़िलाफ़-ए-जिन्स-ए-हक़ वाक़े हुई हो तो वह मुआविज़ा व तमलीक शुमार की जाती है, लेकिन इस सुलह का तमलीक शुमार करना हदर है, इस वास्ते कि मौसी लहू इस ख़िदमत का बग़ैर इवज़ के मुस्तहक़ हुआ है, और जो शख़्स मनफ़अत का बग़ैर इवज़ के मुस्तहक़ हो, वह मनफ़अत को दूसरे की मिल्क (संपत्ति) में बाज़ (कुछ) नहीं कर सकता है, जैसे मुस्तईर। और इसका जवाब यह है कि (१) तमलीक मालिक करना। क़ौलुहू बाज़ यानी इवज़ से दूसरे की मिल्क नहीं कर सकता (१) यानी दूसरे ग़ुलाम वग़ैरह की ख़िदमत पर नहीं हुई है!!

وارث لوگ عورت مذکورہ سے باقی مال میں سے صلح کر لیں اور اگر عورت مذکورہ نے اس امر کو منظور نہ کیا دین خوف کہ شاید قرض دار پر قرضہ ذوب جائے وصول نہ ہو تو وارث بائع اس ثمن کو مجھ سے واپس لے گا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ عورت مذکورہ اقرار کرے کہ اس نے قرض دار سے فقط اپنا حصہ قرضہ بھر پایا ہے اور اس بات کے گواہ کر دے پھر وارث لوگ اس کے ساتھ مال میں سے صلح کر لیں جس طرح کہ ہم نے بیان کیا ہے۔

منتقٰی میں لکھا ہے کہ ہشام نے اپنی نوادر میں فرمایا کہ میں نے امام ابو یوسف سے پوچھا کہ ایک شخص نے زید کے واسطے اپنے غلام کی ایک سال تک کی خدمت کی وصیت کی پھر موصی مر گیا اور وارثوں نے چاہا کہ زید سے اس کا حق وصیت جو غلام میں ہے خرید کریں یہ تو فرمایا کہ یہ نہیں جائز ہے کیونکہ جب وہ مر گیا تو اس کا حق وصیت میراث نہیں ہو سکتا ہے جیسا کہ شفعہ حق شفع میراث نہیں ہوتا ہے کیونکہ اُس کے حق کی کچھ مالیت اور کچھ ثمن نہیں ہے اور عقد بیع و شراء عقد مخصوص ایسی چیزوں کے ساتھ ہے جس کی مالیت و ثمن ہو اور اسی سے ہم نے کہا کہ منافع کی بیع باطل ہے اور اجارہ بلفظ بیع و شراء عقد منعقد نہیں ہوتا ہے کیونکہ بیع و شراء ایسا عقد ہے جو خاص ایسی چیزوں پر واقع ہوتا ہے جن کی مالیت ہے اور منافع کی کوئی مالیت نہیں ہے پس اس پر بیع واقع نہ ہوگی اور یہی حال ہمارے اس مسئلہ مذکورہ میں ہے اور حق شفعہ اس پر دلالت کرتا ہے کہ اگر مشتری نے شفیع سے حق شفعہ عوض مال کے خریدا تو خرید باطل ہو گی اور اگر شفیع نے فروخت کیا تو اس کی طرف سے یہ تسلیم شفعہ ہو گا اور اپنے حق کا ابطال ہوگا اور امام شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ میں نے اس مسئلہ کو ایسا مشکل پایا کہ میں امت کے لوگوں میں کوئی ایسا نہیں دیکھتا ہوں جو اس کو حل کرے اور اس مسئلہ کا اشکال اس کی اصل کی وجہ سے ہے کہ بیع کا عقد فقط ایسی ہی چیزوں پر وارد ہوتا ہے جس کے واسطے مالیت

و ثمنیت ہو بدیل مسائل مذکورہ لیکن اس مسئلہ طلاق سے اشکال وارد ہوتا ہے کہ اگر عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ میں نے تجھ سے اپنی طلاق بعض اس قدر مال کے خریدی پس شوہر نے کہا کہ میں نے فروخت کی تو صحیح ہے اور طلاق واقع ہو جائے گی اسی طرح اگر شوہر نے اس عورت کی طلاق اُس کے ہاتھ فروخت کر دی یا اُس کے بضع کو اُس کے ہاتھ بعض مال کے فروخت کیا اور عورت مذکورہ نے اس سے خرید کیا تو صحیح ہے اور معاوضہ واجب ہوگا حالانکہ اس کی بضع میں کچھ مالیت و ثمنیت نہیں ہے نیز اس کی طلاق میں بھی کچھ مالیت و ثمنیت نہیں ہے اور باوجود اس کے بلفظ بیع یہ عقد صحیح ہوا اور طلاق کا بلفظ بیع صحیح ہونا مقتضی ہے کہ عقد اجارہ بھی بلفظ بیع صحیح ہو اور منافع کا بیع کرنا جائز ہونا اور بیع وصیت جائز ہوا اور شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ ہمارے مشائخ نے ان دونوں میں فرق بیان کرنے میں تکلف کیا ہے حالانکہ ان سے فرق ممکن نہ ہوا چنانچہ امام کرخی جب فرق نکالنے سے تھک گئے تو انہوں نے قولِ علماء سے رجوع کر کے فرمایا کہ اجارہ بلفظ بیع منعقد ہوتا ہے پس قیاس قول کرخی در انعقاد اجارہ بلفظ بیع یہ کہا جا سکتا ہے کہ موصی لہ کا منافع وصیت بدست وارث فروخت کرنا بعوض مال کے جائز ہے لیکن ظاہر مبسوط میں اس کے برخلاف موجود ہے۔ پس جب کہ وارث کے حق میں یہ جائز نہ ہوا کہ وہ موصی لہ سے اس حق وصیت بعوض مال کے خریدے تو پھر کیا حیلہ ہے تو صاحب خدمت کا عقل باطل ہو جائے گا اور غلام مذکور مسلم وارث کا ہو جائے گا کہ بیع وغیرہ جو چاہے کرے اور چاہئے یہ تھا کہ یہ صلح جائز نہ ہو اس واسطے کہ یہ صلح بخلاف جنس (۱) حق واقع ہوئی ہے اور صلح جب کہ برخلاف جنس حق واقع ہوئی ہے تو وہ معاوضہ و تملیک شمار کی جاتی ہے لیکن اس صلح کا تملیک شمار کر نا حدر ہے اس واسطے کہ موصی لہ اس خدمت کا بغیر عوض مستحق ہوا ہے اور جو شخص منفعت کا بغیر عوض مستحق ہو وہ منفعت کو دوسرے کی ملک میں بعض نہیں کر سکتا ہے جیسے مستعیر اور اس کا جواب یہ ہے

کہ (۱) تملیک مالک کرنا۔ قولہ بعض یعنی عوض سے دوسرے کی ملک نہیں کر سکتا (۱) یعنی دوسرے غلام وغیرہ کی خدمت پر نہیں ہوئی ہے!!

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) 351 Kitab-ul-Hiyal

When this settlement cannot be counted as "Tamleek" (transfer of ownership), then it shall be counted as "Isqat" (remission/dropping of a claim) in every way; meaning it is a settlement by way of remission. This is mentioned in Al-Muhit.

Section on Sales

On the Subject of Rahn (Mortgage/Pledge)

If a person wants to mortgage half of his house or half of his field which is undivided (non-partitioned), then according to us, such a mortgage is not permissible, and this is a well-known issue. If both parties desire a legal stratagem (Hilah) for its permissibility, the stratagem is that he should sell half the house or half the field in exchange for some wealth—equivalent to the debt he wishes to take—on the condition that the purchaser has a "Khiyar" (option to cancel) for three days. Then, when both have taken mutual possession, the purchaser should cancel (Faskh) this contract. Thus, this sale will remain in this possession just as the rule of a mortgage functions; that is, if it is destroyed, it will be considered destroyed in exchange for the value of the price, and if any damage occurs to it, that amount will be deducted from the price. Imam Khasaf has mentioned this stratagem. This issue is clear proof that the thing bought with a "Khiyar-e-Shart" (option of condition), in which the purchaser has an option, remains a liability (Mazmun) with the purchaser after the cancellation of the contract, equivalent to the price. Imam Muhammad has mentioned this in "Buyu-e-Jami" in the chapter on sales. And the item bought on the condition of the seller's option, after the cancellation of the contract, remains as a liability with the purchaser equivalent to the price, not just part of the price as it was before the cancellation. And in the case of "Khiyar-e-Ru'yat" (option of inspection) and "Duyub-e-Aib" (discovery of defect), the rule is the same as in the case of the purchaser's "Khiyar-e-Shart" when the cancelling words are spoken.

Having mentioned this issue in "Hil-ul-Asl," he stated that the stratagem is for the borrower (Mustaqriz) to sell half his house to the lender (Muqriz) on the condition that "I have the option for one month or more until such and such time." Then, if he returns the money within that period, the sale will not remain cancelled, and if he does not return it, the option will become void and the sale will become binding (Lazim). Similar to this issue, it has already been learned in "Kitab-ul-Buyu." But this stratagem cannot be in accordance with the opinion of Imam-e-Azam, because, according to him, an option of more than three days is not permissible. Furthermore,

if a condition of option was set for the seller, and the seller cancelled the sale after mutual possession took place, the rule remains the same. The only difference is that after the cancellation, the sale becomes a liability of the price; if it is destroyed or damaged, it will be deducted from the debt by way of "Qisas" (retaliation/offset), provided the debt is equal to the price. If there is a difference, they will take back the excess or shortfall from each other. Zaid wanted to take a mortgage from Amr and also desired to derive benefit (Intifa) from the mortgage, such as if it were a mortgaged land that he wants to cultivate, or a house that the mortgagee (Murtahin) wants to live in. The stratagem for this is to take the item as a mortgage and take possession of it, then borrow (Musta'ar) it from the mortgagor (Rahin). When the mortgagor lends it and gives permission to derive benefit, it will be lawful to derive benefit, and the loan (Ariyat) does not hinder the mortgage; meaning it will not cease to be a mortgage. However, this is only until it remains in the state of a loan; the rule of the mortgage will not be apparent. If it is destroyed while in the state of a loan, nothing will be deducted from the debt, and when it is finished being used, it will return to being a mortgage as it was before. This is contrary to "Ijarah" (lease), as Ijarah invalidates a mortgage, and this is a well-known issue. Khasaf further mentioned that if he stopped deriving benefit from the mortgaged house and vacated it, the house itself would become the mortgage. Imam Khasaf explained that vacating the house along with ceasing to derive benefit is a condition for it to become a mortgage. It is written in "Mabsut" that when the benefit is ceased, it becomes a mortgage. This is mentioned in "Mabsut," and it is apparent that it indicates that if the mortgaged item is a house and the mortgagee has borrowed it and...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) 351 किताब-उल-हियल

जब यह सुलह तमलीक (मालिक बनाना) न शुमार हो सके तो हर वजह से इसक़ात (छूट देना) शुमार होगी यानी सुलह ब-इसक़ात है, कज़ा फ़िल मुहीत।

जो बीयू (सौदों) में फ़स्ल

रहन (बंधक) के बयान में

एक शख्श ने अपना आधा घर या आधा खेत जो अविभाजित (गैर-मक़्सूम) है, बंधक रखना चाहा तो हमारे नज़दीक ऐसा रहन जायज़ नहीं है और यह मसला प्रसिद्ध है। फिर अगर दोनों ने इसके جواز का हिला (उपाय/जुगत) चाहा, तो यह हिला है कि आधा घर या आधा खेत उस कद्र माल के बदले, जिसका कर्ज लेना चाहता है, इस शर्त पर बेच दे कि मुश्तारी (खरीददार) को इसमें तीन दिन का इख्तियार है। फिर जब दोनों बाहमी कब्ज़ा कर लें, तो मुश्तारी इस अनुबंध (अकद) को रद्द (फ़स्ख़) कर दे। तो यह बिक्री इस कब्ज़े में उसी तरह रहेगी जैसे रहन का हुक्म होता है कि अगर वह नष्ट (तल्फ़) हो गई, तो उसी कद्र मूल्य के बदले नष्ट हुई मानी जाएगी, और अगर उसमें कुछ नुकसान आया तो मूल्य (समन) में से उतना ही कम हो जाएगा। इसी तरह इमाम ख़स्साफ़ ने इस हिले को ज़िक्र किया है। तो यह मसला इस बात की स्पष्ट दलील है कि जो चीज़ 'ख़ियार-ए-शर्त' (शर्त के अधिकार) पर खरीदी गई हो, जिसमें मुश्तारी को इख्तियार हो, अनुबंध रद्द होने के बाद मुश्तारी के पास 'बाज़-ए-समन' (कीमत के बदले) ज़मानत के तौर पर होती है। और ऐसा ही इमाम मुहम्मद ने 'बियू-ए-जामे' में 'बाब-उल-बियू' में ज़िक्र किया है। और जो चीज़ विक्रेता (बाये) के'ख़ियार-ए-शर्त' पर खरीदी गई हो, वह अनुबंध रद्द होने के बाद मुश्तारी के पास 'बाज़-ए-समन' के तौर पर रहती है, न कि 'बाज़-ए-समन' के हिस्से के तौर पर जैसे कि रद्द होने से पहले होती है। और 'ख़ियार-ए-रूत' (देखने के अधिकार) और 'दियूब-ए-ऐब' (दोष का पता चलने) में 'तकलुम-ए-फ़ासिख़' (रद्द करने वाली बात) और रद्द करने की स्थिति में वैसा ही हुक्म है जैसा मुश्तारी के लिए 'ख़ियार-ए-शर्त' की स्थिति में होता है।

यह मसला 'हिल-उल-असल' में ज़िक्र करके फ़रमाया कि हिला यह है कि कर्ज लेने वाला (मुस्तक़रज़) अपना आधा घर कर्ज देने वाले (मुक़रज़) के हाथ इस शर्त पर बेचे कि मुझे एक महीने या उससे ज़्यादा, अमुक समय तक इख्तियार है। फिर अगर उस अवधि में माल वापस कर दिया तो दोनों में रद्दीकरण (फ़स्ख़) नहीं रहेगा, और अगर वापस नहीं किया तो इख्तियार खत्म होकर बिक्री

लाज़िमी (अनिवार्य) हो जाएगी। और इस मसले जैसी बात 'किताब-उल-बियू' में मालूम हो चुकी है। लेकिन यह हिला इमाम आज़म के कथनानुसार नहीं हो सकता, इसलिए कि इमाम आज़म के नज़दीक तीन दिन से ज़्यादा का इख्तियार जायज़ नहीं है। और यदि विक्रेता के लिए इख्तियार की शर्त रखी, फिर विक्रेता ने आपसी कब्ज़ा होने के बाद बिक्री को रद्द कर दिया, तो भी एक ही हुक्म है, लेकिन फर्क यह है कि बिक्री, रद्द करने के बाद 'मज़मून-ए-कीमत' (कीमत की ज़मानत) होगी कि अगर वह नष्ट हो गई या उसमें नुकसान आ गया, तो कर्ज़ में से 'ब-तरीक़-ए-क़सास' (बदले के तौर पर) कट जाएगा, बशर्ते कि कर्ज़ कीमत के बराबर हो, और अगर कम-ज़्यादा हुआ तो आपस में एक-दूसरे से वापस ले लेंगे। ज़ैद ने चाहा कि अम्र से रहन ले और यह भी चाहा कि रहन से लाभ (इन्तेफ़ा) हासिल करे, जैसे गिरवी रखी गई ज़मीन हो जिसमें खेती करे या घर हो जिसमें मुर्तहिन (बंधक रखने वाला) रहना चाहे, तो इसका हिला यह है कि उस चीज़ को रहन लेकर कब्ज़ा कर ले, फिर राहिन (गिरवी रखने वाला) से उसे 'मुस्तआर' (उधार/किराये पर) ले ले। फिर जब राहिन उसे उधार दे दे और उससे लाभ उठाने की अनुमति दे दे, तो उसका लाभ उठाना हलाल होगा और 'आरियत' (उधार लेना) रहन के लिए बाधक नहीं है, यानी वह रहन होने से बाहर नहीं होगी। लेकिन यह तब होगा जब तक वह आरियत में रहेगी, तब तक रहन का हुक्म ज़ाहिर न होगा, यानी अगर वह आरियत की स्थिति में नष्ट हो गई तो कर्ज़ में से कुछ कम नहीं होगा, और फिर जब वह लाभ उठाने से फ़ारिग (खाली) हो गई तो वह रहन हो जाएगी, जैसी पहले थी। इसके विपरीत 'इज़ारा' (किराया) के कि इज़ारा रहन को बातिल (रद्द) कर देता है और यह मसला प्रसिद्ध है। फिर ख़स्साफ़ ने ज़िक्र फ़रमाया कि यदि उसने गिरवी रखे घर से लाभ उठाना छोड़ दिया और उसे खाली कर दिया तो वह खुद घर के रहन हो जाएगा। तो इमाम ख़स्साफ़ ने बयान किया है कि लाभ उठाने को छोड़ने के साथ खाली कर देना रहन हो जाने के लिए शर्त है। और 'मबसूत' में लिखा है कि जब लाभ उठाना छोड़ दिया तो वह रहन हो जाएगा। तो यह 'मबसूत' में वर्णित है, वह स्पष्ट रूप से इस बात की दलील है कि यदि गिरवी रखी गई चीज़ कोई घर हो और उसे मुर्तहिन ने उधार लेकर उसे...

جب یہ صلح تملیک نہ شمار ہو سکے تو ہر وجہ سے اسقاط شمار ہوگی یعنی صلح با اسقاط ہے کذا فی المحیط

جو بیوع میں فصل

رہن کے بیان میں

ایک شخص نے اپنا نصف دار یا نصف کھیت غیر مقسوم رہن کرنا چاہا تو ہمارے نزدیک ایسا رہن جائز نہیں ہے اور یہ مسئلہ معروف ہے پھر اگر دونوں نے اس کے جواز کا حیلہ چاہا تو یہ حیلہ ہے کہ نصف دار یا نصف کھیت بعض اس قدر مال کے جس کا قرض لینا چاہتا ہے فروخت کر دے بدین شرط کہ مشتری کو اس میں تین روز کا خیار ہے پھر جب دونوں باہمی قبضہ کر لیں تو مشتری اس عقد کو فسخ کر دے پس یہ بیع اس قبضہ میں اسی طرح رہ جائے گی جیسے رہن کا حکم ہوتا ہے کہ اگر تلف ہوئی تو اسی قدر ثمن کے عوض تلف شدہ قرار دی جائے گی اور اگر اس میں کچھ نقصان آیا تو ثمن میں سے اسی قدر جاتا رہے گا ایسا ہی امام خصاف نے اس حیلہ کو ذکر کیا ہے پس یہ مسئلہ اس امر کی صریح دلیل ہے کہ جو چیز خیار شرط ماخرید گئی ہو کہ اس میں مشتری کا خیار ہو، بعد فسخ عقد کے مشتری کے پاس بعض ثمن کے مضمون ہوتی ہے اور ایسا ہی امام محمد نے بیوع جامع میں باب البیوع میں ذکر کیا ہے اور جو چیز بائع کے خیار شرط پر خریدی گئی ہو وہ بعد فسخ عقد کے مشتری کے پاس بعض ثمن کے مضمون رہتی ہے نہ بعض ثمن کے جیسے کہ فسخ سے پہلے ہوتی ہے اور بخیار رویت ودیوبہ عیب کے تلکم فاسخ رد کرنے کی صورت میں ویسا ہی حکم ہے جیسا کہ مشتری کے واسطے خیار شرط کی صورت میں ہے۔

یہ مسئلہ ہیل الاصل میں ذکر کر کے فرمایا کہ حیلہ یہ ہے کہ مستقرض اپنا نصف دار مقرض کے ہاتھ بدین شرط فروخت کرے کہ مجھ کو ایک مہینہ یا زیادہ فلاں وقت تک خیار ہے پھر اگر اس مدت پر مال واپس کر دیا تو دونوں میں فسخ نہ رہے گی اور اگر واپس نہ کیا تو خیار باطل ہو کر بیع لازم ہو جائے گی اور مثل اس مسئلہ کے کتاب البیوع میں معلوم ہو چکا ہے لیکن یہ حیلہ بناہر قول امام اعظم کے نہیں ہو سکتا ہے اس واسطے کہ امام اعظم کے نزدیک تین روز سے زیادہ خیار جائز نہیں ہے اور نیز اگر بائع کے واسطے خیار کی شرط کی پھر بائع نے بعد باہمی قبضہ واقع ہونے کے بیع کو رد کر دیا تو بھی ایک ہی حکم ہے لیکن فرق یہ ہے کہ بیع بعد فسخ کے مضمون قیمت ہوگی کہ اگر وہ تلف ہوگئی یا اس میں نقصان آگیا تو قرضہ میں سے بطریق قصاص ساقط ہو جائے گا بشرطیکہ قرضہ مثل قیمت کے ہو اور اگر کمی بیشی ہوگئی تو باہم ایک دوسرے سے واپس لیں گے۔ زید نے چاہا کہ عمرو سے رہن لے اور یہ بھی چاہا کہ رہن سے انتفاع حاصل کرے جیسے مرہون زمین ہو کہ اس میں زراعت کرے یا دار ہو کہ اس میں مرتہن نے رہنا چاہا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ اس چیز کو رہن لے کر قبضہ کر لے پھر راہن سے اس کو مستعار لے لے پس جب راہن اس کو مستعار دے دے اور اس سے انتفاع حاصل کرنے کی اجازت دے دے تو اس کو انتفاع حاصل کرنا حلال ہوگا اور عاریت مانع رہن نہیں ہے یعنی رہن ہونے سے خارج نہ ہوگی لیکن یہ ہوگا جب تک وہ عاریت میں رہے گی تب تک حکم رہن ظاہر نہ ہوگا یعنی اگر وہ عاریت کی حالت میں تلف ہو گئی تو قرضہ میں سے کچھ ساقط نہ ہوگا اور پھر جب وہ انتفاع سے فارغ ہوئی تو رہن ہو جائے گی جیسی تھی بخلاف اجارہ کے کہ اجارہ مبطل رہن ہے اور یہ مسئلہ معروف ہے پھر خصاف نے ذکر فرمایا کہ اگر اس نے دار مرہون سے انتفاع ترک کیا اور اس کو خالی کر دیا تو خود گھر کے رہن ہو جائے گا پس امام خصاف نے بیان کیا ہے کہ ترک انتفاع کے ساتھ خالی کر دینا رہن ہو جانے کے واسطے شرط ہے اور مبسوط میں لکھا ہے کہ جب انتفاع ترک کیا تو وہ رہن

ہو جائے گا پس یہ مبسوط میں مذکور ہے وہ بظاہر اس امر پر دلالت کرتا ہے کہ اگر مرہون کوئی دار ہو اور اُس کو مرتہن نے مستعار لے کر اس-----

---

(The following is the English translation of the page):

... [continued from previous text] ... kept my belongings and then abandoned its residence, it becomes a pledge (*rahn*), even if it was not vacated. Imam Khasaf has made vacating it a condition, so this condition by Imam Khasaf should be kept in mind. Zaid has a pledge in his possession and the pledger (*rahin*) is absent. So, the pledgee (*marhun*) wanted to prove the existence of the pledge in the presence of the Qadi, so that the Qadi could provide a written record for it and rule that this object is a pledge in his possession. The trick for this is for the pledgee to instruct a stranger to claim the land of this pledger, and the pledgee appears before the Qadi and presents witnesses to the Qadi regarding this matter—that this object is a pledge with me. The Qadi will then hear the testimony of the witnesses regarding it being a pledge, and will remove the opposition of the stranger from contesting it. This ruling by Imam Khasaf is an explanation of the fact that testimony regarding the existence of a pledge is heard even if the pledger is absent. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) mentioned this issue in *Kitab al-Rahin*, but there is ambiguity in the response. Thus, in some places, the presence of the pledger is made a condition for the hearing of testimony, and scholars have differed on this. Some have said that the ruling mentioned in *Kitab al-Rahin* is an error by the scribe, and the correct view is that such witnesses will be acceptable, just as if the Qadi established witnesses that "this object is a deposit (*wadi'ah*) with me, or it is on *mudarabah*, or usurpation (*ghasb*), or lease (*ijarah*)," then the witnesses are acceptable. Others said that there are two narrations on this issue, one of which states that witnesses will be accepted. The reason is that when he took it as a pledge, he accepted the responsibility of protecting it, and when protecting it became necessary, he became the opponent for this matter, just as a deposit is similar to it. In the other narration, it is stated that they will not be acceptable—meaning that to accept such witnesses for proving the pledge against an absent pledger would imply executing a judicial ruling against an absent person. And the possessor does not need to prove the pledge to defend against claims on his own, because possession alone is sufficient to ward off claims, just as if he established witnesses that "this is a deposit in my possession," it is the same. The same answer is written in *Siyar al-Kabir* regarding similar cases.

Statement regarding one form of Judicial Ruling against the Absent (*Qada 'ala al-Gha'ib*) Thus, it was stated that if a pledged slave was imprisoned and came into the spoils of war, and before the distribution of the spoils, the pledgee found him and established witnesses that "this is a pledge of so-and-so with me" and took him

back, then this *Qada 'ala al-Gha'ib* (ruling against the absent) is not in the sense that the pledge was proven against the absent person, because there is no need to prove it is a pledge, since the fact that the slave was in his possession at the time of imprisonment is sufficient for him. Thus, it became clear from this that in our mentioned issue, there is no need to accept witnesses to prove the pledge against the absent person. And it is written in *Jami' al-Fatawa* that if the pledgee wanted the debt not to be voided due to the pledged object being destroyed, he should buy the slave from him in exchange for that debt and not take possession of him. Then, if the slave dies, his debt will not be voided. And if the debtor dies, these creditors will remain as claimants compared to the object of the claim. He will be more entitled to this slave, meaning he will take him. And if he paid off his debt during his lifetime, he may revoke the sale (*iqalah*). And if someone said, "Give your capital for *mudarabah* (profit-sharing) and let it remain with the *mudarib* (manager) as such, and the profits be shared between both," then the owner of the capital should lend him all the money except for one dirham, then enter into a partnership with him using the remaining dirham, on the condition that both work. Then this act will be permissible, and the profits will be shared between both according to the condition. And Allah the Almighty knows best.

(अनुवाद कार्य जारी है, यहाँ पृष्ठ का हिंदी अनुवाद है):

मैंने अपना सामान रखा फिर उसके बाद उसकी सुकूनत (रहائش) छोड़ दी तो वह रहन हो जाएगा, अगरचे (भले ही) उसे खाली न किया हो। और इमाम खसाफ ने खाली कर देने की शर्त लगाई है, इसलिए चाहिए कि यह शर्त इमाम खसाफ की तरफ से याद रखी जाए। ज़ैद के कब्ज़े में रहन (गिरवी रखी हुई वस्तु) है और राहिन (गिरवी रखने वाला) ग़ायब है। पस मरहून (जिसके पास गिरवी रखी है) ने चाहा कि काज़ी की मौजूदगी में रहन होना साबित करे ताकि काज़ी उसके लिए उसका दस्तावेज़ (लिखा-पढ़ी) दे दे और हुक्म दे कि यह चीज़ उसके कब्ज़े में रहन है, तो इसका तरीका यह है कि मरहून किसी अजनबी आदमी को हुक्म दे कि वह उस राहिन की ज़मीन का दावा करे और मरहून काज़ी के सामने हाज़िर होकर काज़ी के सामने इस मामले के गवाह पेश करे कि यह चीज़ मेरे पास रहन है, तो काज़ी उसके रहन होने के गवाहों की सुनवाई करेगा और अजनबी की दुश्मनी उसके मुकाबले से दूर कर देगा। पस यह हुक्म इमाम खसाफ की तरफ से इस बात की तशरीह है कि रहन होने के गवाहों की सुनवाई की जाती है अगरचे राहिन ग़ायब हो। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने यह मसला 'किताब अल-राहिन' में ज़िक्र फ़रमाया है मगर जवाब में इस्तराब (दुविधा) है, चुनांचे बाज़ मकाम पर गवाही की सुनवाई होने के लिए राहिन का हाज़िर होना शर्त किया है और मशाइख ने इसमें इख्तिलाफ़ किया है। बाज़ ने कहा कि जो हुक्म 'किताब अल-राहिन' में ज़िक्र है वह कातिब की गलती है और सही यह है कि ऐसे गवाह मक़बूल (स्वीकार्य) होंगे जैसे कि अगर काज़ी ने गवाह कायम किए कि यह चीज़ मेरे पास फुलां की वदीअत (अमानत) है या मुज़ारबत, या ग़सब, या इजारा पर है तो गवाह मक़बूल होते हैं। और बाज़ों ने कहा कि इस मसले में दो रिवायतें हैं, जिसमें से एक रिवायत के मुताबिक गवाह मक़बूल होंगे और इसकी वजह यह है कि जब उसने रहन रख लिया तो उसकी हिफाज़त करने को क़ुबूल किया और जब उसे हिफाज़त करना तअद्द हो बदन इसके कि वह गवाह कायम करे कि वह रहन की मल्कियत साबित करे तो वह इस बात के लिए ख़स्म (विरोधी/मुकदमा लड़ने वाला) होगा, जैसे वदीअत इसके मानिंद है। और दूसरी रिवायत में यह है कि मक़बूल न होंगे, यानी ग़ायब राहिन के ज़िम्मे इस मामले को साबित करने के गवाह के लिए ऐसे गवाहों के क़ुबूल करने में ग़ायब पर हुक्मे-कज़ा जारी करता होता है और क़ाबिज़ (कब्ज़ा रखने वाले) को अपनी ज़ात से दफेए-ख़ुसूमत (दुश्मनी दूर करने) के लिए इस्बात-ए-रहन की ज़रूरत नहीं है, इस वास्ते कि सिर्फ कब्ज़े से उसकी ज़ात से दुश्मनियां दूर हो जाती हैं, जैसे कि उसने गवाह कायम किए कि यह मेरे

कब्ज़े में वदीअत है तो ऐसा ही है और ऐसा ही जवाब 'सैर-ए-कबीर' में इसके नज़ाइर (मिसालों) में लिखा है।

ग़ायब पर फैसले (क़ज़ा अल-ग़ायब) की एक सूरत का बयान चुनांचे फ़रमाया कि अगर ग़ुलाम मरहून (गिरवी) कैद हो और ग़नीमत में आया और ग़नीमत की तकसीम से पहले मरहून ने उसे पा लिया और गवाह कायम किए कि यह मेरे पास फुलां शख्स का रहन है और उसे ले लिया, तो यह 'क़ज़ा अल-ग़ायब' इस तरह नहीं है कि ग़ायब पर रहन करना साबित किया गया हो, क्योंकि उसे रहन होना साबित करने की ज़रूरत नहीं है, इसलिए कि कैद किए जाने के समय ग़ुलाम का उसके पास होना उसके वास्ते काफी है। पस इससे ज़ाहिर हुआ कि हमारे मसले में ग़ायब पर रहन साबित करने के लिए गवाहों के क़ुबूल करने की कुछ ज़रूरत नहीं है। और 'जामे-अल-फ़तावा' में लिखा है कि अगर मरहून ने चाहा कि मरहून (गिरवी रखी वस्तु) के नष्ट होने से क़र्ज़ बातिल न हो तो चाहिए कि उस क़र्ज़ के बदले उससे ग़ुलाम खरीद ले और उस पर कब्ज़ा न करे, फिर अगर ग़ुलाम मर गया तो उसका क़र्ज़ बातिल न होगा और अगर क़र्ज़दार मर गया तो यह तालिब (मांगने वाला) ब-निस्बत मतलूब के बाकी क़र्ज़-ख्वाह होंगे। इस ग़ुलाम का ज़्यादा हक़दार होगा, यानी वह उसे ले लेगा। और अगर उसने ज़िंदगी में उसका क़र्ज़ अदा कर दिया तो उससे बै-अ (बिक्री) का इकाला (रद्द) कर ले। और अगर किसी ने कहा कि अपना माल मुज़ारबत पर दे और वह मुज़ारिब के पास इस मज़मून रहे और मुनाफ़ा दोनों में मुश्तरक हो, तो चाहिए कि रब्बुल-माल उसे तमाम माल सिवाए एक दिरहम के क़र्ज़ दे दे, फिर दिरहम बाक़ी से उसके साथ मुशारकत (साझेदारी) करे, इस शर्त पर कि दोनों काम करें, फिर यह काम करना जायज़ होगा और मुनाफ़ा दोनों में शर्त के मुताबिक मुश्तरक होगा। वल्लाह तआला आलम।

میں اپنا اسباب رکھا پھر اس کے بعد اس کی سکونت چھوڑ دی تو وہ رہن ہو جائے گا اگر چہ اس کو خالی نہ کیا ہو اور امام خصاف نے خالی کر دینا شرط کیا ہے پس چاہیے کہ یہ شرط امام خصاف کی جانب سے یاد رکھی جائے۔ زید کے قبضہ میں رہن ہے اور راہن غائب ہے پس مرہن نے چاہا کہ قاضی کے حضور میں رہن ہونا ثابت کرے تاکہ قاضی اس کے واسطے اس کا نوشتہ دے دے اور حکم دے کہ یہ چیز اس کے قبضہ میں رہن ہے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ مرہن کسی مرد اجنبی کو حکم دے کہ وہ اس راہن کے رقبہ کا دعویٰ کرے اور مرہن قاضی کے حضور میں حاضر ہو کر قاضی کے سامنے اس امر کے گواہ پیش کرے یہ چیز میرے پاس رہن ہے پس قاضی اس کے رہن ہونے کے گواہوں کی سماعت کرے گے اُس کے پاس رہن ہونے کے گواہ اور خصومت اجنبی اس کے مقابلہ سے دور کر دے گا پس یہ حکم امام خصاف کی جانب سے اس بابت کے تصریح ہے کہ رہن ہونے کے گواہوں کی سماعت کی جاتی ہے اگر چہ راہن غائب ہو اور امام محمدؒ نے یہ مسئلہ کتاب الراہن میں ذکر فرمایا مگر جواب میں اضطراب ہے چنانچہ بعض مقام پر گواہی کی سماعت ہونے کے واسطے راہن کا حاضر ہونا شرط کیا ہے اور مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے بعض نے کہا کہ جو حکم کتاب الراہن میں مذکور ہے وہ کاتب کی غلطی ہے اور صحیح یہ ہے کہ ایسے گواہ مقبول ہوں گے جیسے کہ اگر قاضی نے گواہ قائم کئے کہ یہ چیز میرے پاس فلاں کی ودیعت ہے یا مضاربت یا غصب یا اجارہ پر ہے تو گواہ مقبول ہوتے ہیں اور بعضوں نے کہا کہ اس مسئلہ میں دو روایتیں ہیں جس میں سے ایک روایت کے موافق گواہ مقبول ہوں گے اور اس کی وجہ یہ ہے کہ جب اس نے رہن رکھ لیا تو اس کی حفاظت کرنے کو قبول کیا اور جب اس کو حفاظت کرنا تعد ہوابدن اس کے کہ وہ گواہ قائم کرے کہ وہ رہن کی ملک ثابت کرے تو وہ اس بات کے واسطے خصم ہوگا جیسے ودیعت اس کے مانند ہے اور دوسری روایت

میں یہ ہے کہ مقبول نہ ہوں گے یعنی غائب راہن کے ذمہ اس امر کے ثابت کرنے کے گواہ کے واسطے ایسے گواہوں کے قبول کرنے میں غائب پر حکم قضا جاری کرتا ہوتا ہے اور قابض کو اپنی ذات سے دفع خصومت کے واسطے اثبات رہن کی حاجت نہیں ہے اس واسطے کہ مجرد قبضہ سے اس کی ذات سے خصومات مندفع ہے جیسے کہ اُس نے گواہ قائم کئے کہ یہ میرے قبضہ میں ودیعت ہے تو ایسا ہی ہے اور ایسا ہی جواب سیر کبیر میں اس کے نظائر میں لکھا ہے۔

قضاء علی الغائب کی ایک صورت کا بیان چنانچہ فرمایا کہ اگر غلام مرہون قید ہو اور غنیمت میں آیا اور قتلِ تقسیم غنیمت کے مرہن نے اس کو پایا اور گواہ قائم کئے کہ یہ میرے پاس فلاں شخص کا رہن ہے اور اس کو لے لیا تو یہ قضاء علی الغائب اس طرح نہیں ہے کہ غائب پر رہن کرنا ثابت کیا گیا ہو کیونکہ اس کو رہن ہوتا ثابت کرنے کی حاجت نہیں ہے اس لئے کہ وقت قید کئے جانے کے غلام مذکور اس کے پاس ہونا اس کے واسطے کافی ہے پس اس سے ظاہر ہوا کہ ہمارے مذکورہ مسئلہ میں غائب پر رہن ثابت کرنے کے واسطے گواہوں کے قبول کرنے کی کچھ حاجت نہیں ہے اور جامع الفتاویٰ میں لکھا ہے کہ اگر مرہن نے چاہا کہ مرہون تلف ہونے سے قرضہ باطل نہ ہو تو چاہیے کہ اس قرضہ کے عوض اس سے غلام خرید لے اور اُس پر قبضہ نہ کرے پھر اگر غلام مر گیا تو اس کا قرضہ باطل نہ ہوگا اور اگر قرض دار مر گیا تو یہ طالب بہ نسبت مطلوب کے باقی قرض خواہ ہوں گے اس غلام کا زیادہ حق دار ہو گا یعنی وہ اس کو لے گا اور اگر اس نے زندگی میں اس کا قرضہ ادا کر دیا تو اس سے بیع کا اقالہ کر لے اور اگر کسی نے کہا کہ اپنا مال مضاربت پر دے اور وہ مضارب کے پاس اس مضمون رہے اور منافع دونوں میں مشترک ہو تو چاہیے کہ رب المال اس کو تمام مال سوائے ایک درہم کے قرض دے دے پھر درہم باقیہ سے اس کے ساتھ مشارکت کرے بدیں شرط کہ دونوں کام کریں پھر یہ کام کرنا جائز ہوگا اور منافع دونوں میں موافقِ شرط کے مشترک ہوگا واللہ تعالیٰ اعلم۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol (10) ----- 353 ----- Kitab-ul-Hiyal Kitab at-Tatar-Khaniya

Section on Sales (☆)

Concerning Muzara'ah (Sharecropping)

It should be clear that according to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), Muzara'ah (sharecropping) is 'Fasid' (invalid), while according to the 'Sahibain' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), it is permissible. Imam Khassaf stated that the 'Hila' (stratagem/legal trick) to make it permissible according to all Imams is for the cultivator and the landowner, after agreeing on the contract, to file a case before a Qadi who considers Muzara'ah permissible. When the Qadi gives a verdict of validity, it will become permissible (1) by consensus. Another Hila is that both parties write an agreement stating that the land belongs to such-and-such person (naming the owner) and that it is in the possession of the cultivator, who has the right to farm it for a certain number of years, taking whatever Rabi and Kharif crops he wishes with the help of his family and laborers, and all that God grants as produce shall belong to him for those years. They should also declare that this right is legally binding upon the land for the specified years. Once they have declared this, the agreement becomes enforceable. Then, the cultivator may find a stratagem, such as 'Hiba' (gifting), to give a portion (2) of the produce to the landowner.

Sheikh Shams al-A'imma al-Halwani stated that regarding Imam Khassaf's mention of filing the case before a Qadi who deems Muzara'ah permissible, this implies that the ruling of an arbitrator (Muhakkam) would not be enforceable. Qadi Abu Ali al-Nasafi mentioned that some of our scholars objected to the ruling of an arbitrator in these 'Ijtihadi' (interpretative) issues, stating that an arbitrator's ruling is not sufficient; rather, it is necessary that the appointed Qadi... [the text continues discussing legal precedents and the validity of arbitrator rulings in specific matters].

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) ----- 353 ----- किताबुल हियल किताब अत-ततारखनिया

बयवैन फ़स्ल (☆)

मुज़ाराअत (खेती के अनुबंध) के बयान में

स्पष्ट हो कि इमाम-ए-आज़म (र.) के नज़दीक 'मुज़ाराअत' फासिद (अमान्य) है और 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक जायज़ है। इमाम खसाफ ने फ़रमाया कि तमाम इमामों के नज़दीक इसे जायज़ बनाने का 'हिला' (उपाय) यह है कि काश्तकार और ज़मीनदार 'अक़्द-ए-मुज़ाराअत' (खेती का अनुबंध) तय करने के बाद किसी ऐसे क़ाज़ी के पास मुक़दमा दायर करें जो मुज़ाराअत को जायज़ मानता हो। फिर जब वह इसके'जवाज़' (वैधता) का फ़ैसला दे देगा, तो सर्वसम्मति से यह सबके नज़दीक जायज़ (1) हो जाएगा। और दूसरा हिला यह है कि दोनों एक इक़रारनामा लिखें, जिसमें दोनों यह इक़रार करें कि यह ज़मीन फलां व्यक्ति की मिल्कियत (स्वामित्व) है, यानी इसके मालिक का नाम लिखें, और यह भी इक़रार करें कि यह ज़मीन फलां काश्तकार के कब्ज़े में है और उसे इतने साल तक इसमें खेती करने का अधिकार है कि रबी और खरीफ का जो अनाज चाहे, अपने बच्चों, नौकरों और मददगारों से इसमें पैदा करे और जो कुछ अल्लाह तआला के फ़ज़ल से इसमें पैदा हो, वह सब उक्त वर्षों तक उसी का होगा। साथ ही यह भी इक़रार करें कि ज़मीन का यह अधिकार इस काश्तकार को इतने वर्षों के लिए 'सबब-ए-सही' से लाज़िम हो गया है। जब दोनों ने इस तरह इक़रार कर लिया तो उनका इक़रार उन दोनों के हक में नाफ़िज़ होगा। फिर पूरा अनाज उस काश्तकार का होगा। फिर यह काश्तकार उस (2) अनाज को मालिक-ए-ज़मीन को देने के लिए कोई 'हिबा' (उपहार) आदि का हिला निकाल ले।

शेख शम्सुल आइम्मा हलवाई ने फ़रमाया कि इमाम खसाफ ने पहले हिले में जो यह ज़िक्र किया कि ऐसे क़ाज़ी के पास मुक़दमा दायर करें जो मुज़ाराअत को जायज़ मानता हो, तो जब वह उसके जवाज़ का फ़ैसला देगा तो सर्वसम्मति से जायज़ हो जाएगा; इस कथन में इस बात की दलील है कि इसमें 'मुहक्कम' (पंच/मध्यस्थ) का हुक्म नाफ़िज़ नहीं होगा। और क़ाज़ी अबु अली नसफ़ी कहते थे कि हमारे बाज़ मशाइख (विद्वानों) ने इन 'मसाइल-ए-मुख्तलिफ़ा इजितेहादिया' (विवादास्पद विवेचनात्मक मुद्दों) में 'मुहक्कम' के हुक्म को स्वीकार करने पर एतराज़ किया है और कहा है कि इन मुद्दों में

'हुक्म' का हुक्म काफी नहीं है, बल्कि यह ज़रूरी है कि जो व्यक्ति क़ाज़ी नियुक्त हो... [आगे का पाठ इसी प्रकार विवादास्पद मुद्दों पर शरिया व्याख्याओं की चर्चा करता है]।

بیعوین فصل ☆

مزارعت کے بیان میں

واضح ہو کہ امام اعظم کے نزدیک مزارعت فاسد ہے اور صاحبین کے نزدیک جائز ہے اور امام خصاف نے فرمایا کہ سب اماموں کے نزدیک جائز ہو جانے کا حیلہ یہ ہے کہ کاشتکار زمیندار عقد مزارعت قرار دینے کے بعد ایسے قاضی کے پاس جو مزارعت کو جائز جانتا ہے مقدمہ دائر کریں پس جب وہ اس کے جواز کا حکم قضا دے گا تو بالاتفاق سب کے نزدیک جائز (۱) ہو جائے گا اور حیلہ دیگر یہ ہے کہ دونوں ایک اقرار نامہ لکھیں پس اس میں دونوں یہ اقرار کریں کہ یہ زمین فلاں شخص کی ملک ہے یعنی اس کے مالک کا نام لکھیں اور نیز دونوں اقرار کریں کہ اور یہ زمین فلاں کاشتکار کے قبضہ میں ہے اور اس کی زراعت کا اس کو اتنے سال تک اختیار ہے کہ ربیع و خریف کا جو غلہ چاہے اپنے بچوں نوکروں و مددگاروں سے اس میں زراعت کرے اور جو کچھ اللہ تعالیٰ کے فضل سے اس میں پیدا اور ہو وہ سب اتنے برسوں مذکورہ تک اسی کی ہوگی۔ نیز یہ بھی اقرار کریں کہ اس زمین یہ حق اس کاشتکار کو اتنے برس تک کے واسطے بسبب صحیح واجب لازم ہو گیا ہے۔ پس جب دونوں نے اس طور سے اقرار کیا تو ان دونوں کا اقرار ان دونوں کے حق میں نافذ ہوگا پس پورا غلہ اس کاشتکار کا ہوگا پھر یہ کاشتکار آدمی (۲) غلہ کو مالک زمین کو دینے کے واسطے بھی کوئی ہبہ وغیرہ کا حیلہ نکالے۔

شیخ شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا کہ امام خصاف نے پہلے حیلہ میں یہ جو ذکر فرمایا کہ ایسے قاضی کے پاس مقدمہ دائر کریں جو مزارعت کو جائز جانتا ہے پس جب وہ اس کے جواز کا حکم

قضا دے گا تو بالاتفاق جائز ہو جائے گا اس کلام میں اس امر کی دلیل ہے کہ اس میں حکم کا حکم نافذ نہ ہوگا اور قاضی ابو علی نسفی فرماتے تھے کہ ہمارے بعض مشائخ نے ان مسائل مختلفہ (۳) اجتہادیہ میں محکّم کے حکم کی تجویز سے اعتراض کیا ہے اور فرمایا کہ ان مسائل مختلفہ اجتہادیہ کے اتفاقی ہونے کے واسطے حکم کا حکم کافی نہیں ہے بلکہ ضروری ہے کہ جو شخص قاضی مقرر ہو وہ اسی طرح طلاق معاف میں بھی محکّم کے تجویز ی حکم سے اعتراض کیا ہے اور شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا کہ مذہب صحیح یہ ہے کہ ایسی مجتہدات مسائل میں محکّم کا حکم جائز ہے اور اس پر دلیل یہ ہے کہ کتاب الصلح کے چند مقامات میں ذکر فرمایا کہ محکّم کا حکم ہر مسئلہ میں جائز ہے سوائے حدود و قصاص و لعان کے لیکن عام لوگوں کو یہ فتویٰ نہ دیا جائے تاکہ عام لوگ خطا ہو کر حد سے تجاوز نہ کریں مگر حاکم قاضی کے حق میں حکم کا قول لازم نہ ہو گا حتیٰ کہ اگر محکّم کے حکم کا مرافعہ کسی قاضی کے پاس کیا گیا جو مقرر ہے اور اس کی رائے میں آیا کہ یہ حکم باطل ہے اور اس نے باطل کر دیا تو باطل کرنا صحیح ہوگا اور اگر دونوں نے مزارعت میں یہ شرط کی ہے جس کے بیچ میں وہ پیداوار میں سے بقدر اپنے بچوں کے نکال لے اور باقی دونوں میں موافق شرط کے مشترک ہو تو ایسی مزارعت فاسد ہے اس واسطے کہ مزارعت میں یہ شرط ہے کہ پیداوار میں دونوں کی شرکت پائی جائے اور ایسی شرط سے احتمال ہے کہ پیداوار کی شرکت متحقق نہ ہو کیونکہ شاید اسی قدر پیداوار ہو جس قدر بیج تھے اس اسی شرط موجب فساد مزارعت ہے پس اس کا حیلہ یہ ہے کہ بیجوں کی مقدار دیکھی جائے اور دیکھا جائے کہ عادت کے موافق ایسی زمین میں کسی قدر پیداوار ہوتا ہے تاکہ یہ معلوم ہو جائے کہ پیداوار کے لحاظ سے یہ بیج اس کا کون حصہ ہوتے ہیں پس اگر مثلاً اس کا دسواں حصہ ہوتے ہوں تو اپنے واسطے دسواں حصہ (۳) کر لے اور اگر تیسرا حصہ (۱) یعنی عقد مزارعت (۲) جس قدر شرط مذکور ہو (۳) یعنی حصہ شروط سے علاوہ

If they are owners, they should stipulate a third for themselves, and one should take something based on this analogy. It is written in Quduri that if one sells (seeds) to a person on the condition that he cultivates half the land (of the seed owner), the sharecropping (muzara'ah) is invalid (fasid). However, according to one narration from Imam Abu Yusuf, it is permissible. Therefore, if both parties desire a legal stratagem (hilah) to make it unanimously permissible, the solution is for the landowner to purchase half of the seeds from the seed owner. Then, the owner of the seeds should release him from the responsibility of sowing. Then, the owner of the seeds should tell the landowner to cultivate all these seeds on his land, on the condition that the produce will be shared equally between both of them. (As stated in Al-Dhakhirah).

Jabihah Soban Section ✯

Regarding the Executor (Wasi) of a Will

Zaid appointed Amr as the executor (wasi) for his wealth in Kufa, Amr for his wealth in Sham, and Bakr for his wealth in Baghdad. Imam Abu Hanifah stated that all of them would be executors for the entire estate of the deceased in Kufa, Sham, and Baghdad. According to the opinion of Imam Abu Yusuf, each person would only be the executor for the specific place they were appointed for. The opinion of Imam Muhammad is contradictory in the books. The conclusion is that according to the Great Imam (Imam-e-Azam), executorship does not accept restriction to a single type, place, or time, but rather becomes general for all types and places. According to Imam Abu Yusuf, it can be restricted to a specific type or place. Imam Muhammad’s opinion is contradictory, as mentioned by Sheikh Shams al-A'immah Halwani in *Sharh Hiyal al-Insaf*. Sheikh al-Islam, in *Sharh Hiyal al-Asl*, described Imam Abu Yusuf's opinion as being similar to the Great Imam’s and stated that Imam Muhammad's opinion allows for the executor to be restricted to a specific type or place. According to Imam Abu Hanifah, when every executor becomes the manager of the entire estate, no one will have the sole authority to act, even if the wills were made separately. If he wants each executor to be the manager of the entire estate and to act independently—without any disagreement among the Imams—the stratagem is to appoint everyone as executors for all the assets, with the condition that whoever is present is the executor for the entire estate, and each of them has the authority to perform the duties of the will, and their actions will be effective. Thus, when he wills in this manner, each of them will unanimously become a general executor, and each will have the authority to act independently based on the condition set by the

testator. Furthermore, if the testator wants each person to be the executor only for the specific property for which they were appointed, and for them not to be involved with the other executors, the stratagem is to say: "I have appointed Zaid as the executor only for my wealth in Baghdad and not for the other wealth of the city, and I have appointed Amr only for my wealth in Sham and not for the wealth of any other city." When he says it in this manner, his condition is respected, and each will be the specific executor only for the property for which they were appointed.

Translator's Note ☆

According to our language, using such words will undoubtedly make him a specific executor. If one says in Arabic: "Awsaitu ila fulan fi mali Baghdad khassatan" (I have appointed so-and-so as executor specifically for my wealth that is in Baghdad), Sheikh Shams al-A'immah Halwani has stated that there is a form of objection in this stratagem because the phrase "Awsaitu ila fulan" (I have appointed so-and-so) is a general term, which implies that the person has general authority of action. Then, to restrict it to the Baghdad wealth would be in the sense of 'tajzi' (partitioning/ fragmenting), meaning it would be an attempt to restrict them through specification.

यदि वे (मिट्टी) के मालिक हैं तो अपने हिस्से के लिए एक तिहाई की शर्त रख लें और इसी कयास पर कुछ लेना चाहिए। और कुदूरी में लिखा है कि एक व्यक्ति को (बीज) बेचे कि वह (बीज के मालिक की) आधी जमीन में खेती करे तो मुजारात (बंटाई की खेती) फासिद (अमान्य) है, लेकिन इमाम अबू यूसुफ की एक रिवायत में यह जायज है। अतः यदि दोनों ने ऐसा हिला (उपाय) चाहा कि यह सर्वसम्मति से जायज हो जाए, तो इसका उपाय यह है कि जमीन का मालिक बीज के मालिक से उसके आधे बीज खरीद ले, फिर बीजों का मालिक उसे उस (बोने की) जिम्मेदारी से मुक्त कर दे, फिर बीजों का मालिक जमीन के मालिक से कहे कि अपनी जमीन में इन सभी बीजों से खेती कर, इस शर्त पर कि पैदावार हम दोनों में आधी-आधी होगी, कजा फी अल-जखीरा।

जबीहा सोबन फसल ☆

वसीयत के (وصی) وصی के बयान में

ज़ैद ने अम्र को अपने कूफ़ा के माल का वसी (निष्पादक) बनाया, अम्र को अपने शाम के माल का वसी बनाया और बक्र को अपने बगदाद के माल का वसी बनाया। तो इमाम अबू हनीफ़ा ने फरमाया कि ये सभी लोग मृतक की कूफ़ा, शाम और बगदाद की पूरी संपत्ति के वसी होंगे। इमाम अबू यूसुफ के कथन के अनुसार, हर व्यक्ति केवल उसी स्थान का वसी होगा जिसके लिए उसे नियुक्त किया गया है। इमाम मुहम्मद का कथन किताबों में विरोधाभासी है। निष्कर्ष यह है कि इमाम-ए-आज़म के निकट वसी (वसीयत) किसी एक प्रकार, स्थान या समय तक सीमित नहीं होती, बल्कि यह सभी प्रकारों और स्थानों के लिए सामान्य हो जाती है। इमाम अबू यूसुफ के अनुसार, यह किसी एक प्रकार या स्थान तक सीमित हो सकती है। इमाम मुहम्मद का कथन विरोधाभासी है, जैसा कि शेख शम्स अल-आइम्मा हलवानी ने 'شرح حيل النصاف' में उल्लेख किया है। शेखुल इस्लाम ने 'شرح حيل الاصل' में इमाम अबू यूसुफ के कथन को इमाम-ए-आज़म के समान बताया है और इमाम मुहम्मद का कथन यह व्यक्त किया है कि वसी किसी विशिष्ट प्रकार या स्थान तक सीमित हो सकता है। इमाम अबू हनीफ़ा के कथन के अनुसार, जब हर वसी पूरी संपत्ति का प्रबंधक बन जाता है, तो किसी को अकेले निर्णय लेने का अधिकार नहीं होगा, भले ही वसीयत अलग-अलग की गई हो। यदि वह चाहता है कि प्रत्येक व्यक्ति पूरी संपत्ति का वसी हो और स्वतंत्र रूप से कार्य कर सके और इसमें किसी इमाम का मतभेद न हो, तो इसका उपाय यह है कि वह सबको अपनी पूरी संपत्ति का वसी बना दे, इस शर्त पर कि जो व्यक्ति उपस्थित हो, वह पूरी संपत्ति का वसी है और प्रत्येक को यह अधिकार है कि वह अपना वसीयत का कार्य करे और उसका कार्य प्रभावी होगा। इस प्रकार, जब उसने इस तरह

से वसीयत की, तो वे सभी सर्वसम्मति से सामान्य वसी बन जाएंगे और वसीयत करने वाले की शर्त के अनुसार हर एक को अकेले निर्णय लेने का अधिकार होगा। फिर, यदि वसीयतकर्ता चाहता है कि हर व्यक्ति केवल उसी संपत्ति का वसी हो जिसके लिए उसे नियुक्त किया गया है और वह किसी अन्य वसी के अधिकार क्षेत्र में हस्तक्षेप न करे, तो इसका उपाय यह है कि वह कहे: "मैंने ज़ैद को केवल अपने बगदाद के माल का वसी बनाया है और शहर के अन्य माल का नहीं, और मैंने अम्र को केवल शाम के माल का वसी बनाया है और किसी अन्य शहर के माल का नहीं।" जब उसने इस तरह कहा, तो उसकी शर्त को मानते हुए, हर व्यक्ति केवल उसी संपत्ति का वसी होगा जिसके लिए उसे नियुक्त किया गया है।

अनुवादक का कथन ☆

हमारी भाषा (उर्दू) के अनुसार इस तरह के शब्दों का उपयोग करने से वह निस्संदेह विशिष्ट वसी बन जाएगा। यदि अरबी भाषा में कहा जाए: "औसितु इला फुलान फी माली बगदाद खासा" (मैंने अमुक व्यक्ति को विशेष रूप से बगदाद में मौजूद अपने माल के लिए वसी बनाया), तो शेख शम्स अल-आइम्मा हलवानी ने कहा कि इस उपाय में एक प्रकार की आपत्ति है क्योंकि "औसितु इला फुलान" (मैंने अमुक को वसी बनाया) एक व्यापक शब्द है, जिसका अर्थ है कि फलां को सामान्य अधिकार प्राप्त है। फिर इसे बगदाद के माल के साथ सीमित करना 'तजज़ी' (विभाजन) के अर्थ में होगा, यानी विशिष्टता के साथ मजबूर करना होगा।

ہوتے ہوں تو اپنے واسطے تہائی شرط کر لے اور اسی قیاس پر کچھ لینا چاہیے اور قدوری میں لکھا ہے کہ ایک شخص کو بیچ دیے کہ آدھے کی بھائی اپنی زمین میں زراعت کرے تو مزارعت فاسد ہے لیکن ایک روایت میں امام ابو یوسف سے جائز ہے پس اگر دونوں نے ایسا حیلہ چاہا کہ بالاتفاق جائز ہو جائے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ مالک زمین مالک بیج سے اس کے آدھے بیج خرید لے پھر بیجوں کا مالک اس کو ٹن سے بری کر دے پھر بیجوں کا مالک زمین کے کہے کہ اپنی زمین میں ان سب بیجوں سے زراعت کر بدیں شرط کہ پیداوار ہم دونوں میں نصفا نصف ہوگی کذافی الذخیرہ۔

جبیہہ صوبن فصل ☆

وصی وصیت کے بیان میں

زید نے عمرو کو اپنے مال کوفہ کا وصی کیا اور عمرو کو اپنے مال شام کا وصی کیا اور بکر کو اپنے مال بغداد کا وصی کیا تو امام ابو حنیفہ نے فرمایا کہ یہ سب لوگ میت کے تمام ترکات کوفہ و شام و بغداد کے وصی ہوں گے اور بنا ہر قول امام ابو یوسف کے ہر ایک جس جگہ کے واسطے اس کو وصی کیا خاصہ وہیں کا وصی ہوگا اور امام محمد کا قول کتابوں میں مضطرب ہے پس حاصل یہ ہے کہ وصایت یہ ہے کہ وصایت امام اعظم کے نزدیک نوع واحد و مقام و واحد و زمان واحد کی تخصیص قبول نہیں کرتی ہے بلکہ تمام انواع و اکہنہ کے واسطے عام ہو جاتی ہے اور بنا ہر قول امام ابو یوسف کے مخصوص نوع و مقام واحد ہو سکتی ہے اور قول امام محمد مضطرب ہے ایسا ہی شیخ شمس الائمہ حلوانی نے شرح حیل النصاف میں ذکر کیا ہے اور شیخ الاسلام نے شرح حیل الاصل میں قول امام ابو یوسف مثل امام اعظم کے بیان کیا اور امام محمد کا قول یہ بیان

کیا کہ مخصوص بنوع و مقام وصی ہو سکتا ہے۔ پھر بنا ہر قول امام ابو حنیفہ کے جب ہر ایک وصی و قیم تمام ترکہ کا ہواتو کسی کو تنہا تصرف کرنے کا اختیار نہ ہوگا اگر چہ وصایت متفرقہ واقع ہوئی ہے پس اگر اس نے چاہا کہ وصیوں میں سے ہر ایک وصی پورے ترکہ کا وصی ہو اور تنہا تصرف کر سکے اور کسی امام کے نزدیک اس میں اختلاف نہ ہو تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ سب کو اپنی سب ترکات میں وصی کر دے بدیں شرط کہ جو شخص ان میں سے حاضر ہو وہ اس کے تمام ترکات کا وصی ہے و بدیں شرط کہ ہر ایک کو ان میں سے اختیار ہے کہ اس کی وصایت کا کام کرے اور اس کا فعل اس میں نافذ ہوگا پس جب اس نے یوں طور سے وصی کیا تو ہر ایک ان میں سے بالاتفاق عام وصی ہو جائے گا ہر ایک کو تنہا تصرف کا اختیار ہو گا بہ اعتبار شرط مومی کے پھر اگر مومی نے یہ چاہا کہ ہر ایک ان میں خاصہ اسی چیز کا وصی ہو جس کے واسطے اس کو وصی کیا ہے اور کسی قول کے موافقت وہ دوسرے وصی کے ساتھ بالکل داخل نہ ہو تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ یوں کہے کہ میں نے زید کو فقط اپنے مال بغداد کا خاصہ وصی کیا ہے اور شہر کے مال کا اور میں نے عمرو کو خاصہ فقط مال شام کا وصی کیا ہے اور کسی شہر کے مال کا پس جب اس نے اس طور سے کہا تو اس کی شرط کا اعتبار کر کے بالاتفاق ہر ایک وصی خاص اس مال کا وصی ہو گا جہاں کے واسطے اس کو وصی کیا ہے۔

قال المترجم ✰

ہماری زبان کے موافق اس طرح الفاظ وصایت کہنے سے بلاشبہ وہ مخصوص وصی ہو جائے گا اور اگر عربی زبان میں کہا کہ اوصیت الی فلان فی مالی بغد اد خاصہ یعنی میں نے فلاں کو اپنے مال کا جو بغداد میں ہے خاصہ تو شیخ شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ ایسے حیلہ میں ایک طرح کا اعتراض ہے اس واسطے کہ قولہ اوصیت الی فلان یہ لفظ عام ہے کہ اس کا مقتضا یہ ہے کہ

فلاں کو ولایت تصرف عام حاصل ہو پھر اس کا مال بغداد کے ساتھ تخصیص کرنا بمعنی تجز یعنی تخصیص کرکے کو مجور کرنا ہوگا اور جبر خاص جب کہ

(When it is applied to a general permission, it carries no weight, meaning that granting general permission and then restricting it to a specific matter is considered invalid. For instance, it is written regarding the 'Ma'zun' (authorized person) that if a master gives his slave general permission for trade and then restricts him from some aspects of trade, this is not correct. Therefore, in this context as well, such restriction should not be valid; rather, he should be a general executor (Wasi). There is another issue about which the scholars are hesitant: if one person appoints another as an executor and appoints a guardian (Qayyam) for what he owes to people, but does not appoint a guardian for what people owe him, some scholars say this appointment is valid, while most scholars consider it invalid, and he becomes the executor for all affairs. Thus, it is proven from this text that there is a kind of ambiguity in this stratagem (Heela). Zaid appointed Amr as executor on the condition that if Amr does not accept the executorship, then Bakr is his executor; this is permissible in our view because executorship is a form of agency (niyabat), similar to representation (wakalat), and appointing an agent in this manner is permissible, provided he does not dismiss him; an agent is not dismissed until he is informed, but an executor is dismissed even if he is not informed, and the distinction is mentioned in its place.)

A Section in 'Sana'i' Regarding the Actions of a Sick Person

Imam Khasaf stated that if a sick person acknowledges a debt to some of his heirs and intends to acknowledge his debt, but it is known according to the principles of our companions that a sick person's acknowledgment for some of his heirs is not valid. Therefore, a stratagem (Heela) by which the objective of this acknowledgment is achieved according to all, is that the aforementioned sick person acknowledges the debt to a stranger whom he trusts, and tells that stranger to collect it and give it to the heir. If the stranger says, "I am afraid that the judge might ask me to take an oath, just as an oath is taken from the creditors of the deceased, saying: 'By Allah, is this debt of yours incumbent upon the deceased? Have you not acquitted the deceased of all or any part of this?' so how can I take such an oath?" The stratagem for this is that the sick person orders the stranger to sell some of his own property to the heir in exchange for a portion of the debt that the heir is owed by the sick person. When he sold it and the heir accepted it, the debt the heir had on the sick person became the stranger's debt.

If the debt was proven by the sick person's acknowledgment during the illness in which he was near death, then an oath shall not be taken from the creditor. If the judge makes him take an oath, his oath will be valid. Then Imam Khasaf

mentioned that the judge will take an oath from this stranger, saying: "By Allah, this debt of yours is incumbent upon the deceased, and you have not acquitted him of it." He will take the oath in this manner, even if no one requests it. The judge is a deputy on behalf of the deceased, so he will take the oath for his sake as a precaution, even if no one requests it. Qadi Abu Layla used to say that we have learned that when a long time passes since the debt became due, to the point that there is a suspicion that it might have lapsed for some reason, an oath will be taken from the creditor of the deceased: "By Allah, has your entire or partial debt not lapsed for any reason?" Likewise, we have learned through legal evidence that if the debt is proven by the sick person's acknowledgment during the illness in which he was near death, then an oath shall not be taken from the creditor; rather, his right will be given without an oath, because it is mentioned in 'Mabsut' in several places that if a sick person acknowledges debt to creditors during his illness, it is said that their debt will be paid, and the oath...

(इजाज़त-ए-आम पर वारिद होता है तो उसका कुछ एतबार नहीं होता है यानी आम इजाज़त देकर फिर मख़सूस किसी अम्र से अज़ करना ग़ैर-मोतबर है चुनांचे माज़ून में लिखा है कि अगर मौला ने अपने ग़ुलाम को तिजारत के वास्ते अज़्न-ए-आम दिया फिर उसको बाज़ तिजारत से महजूद किया तो यह सही नहीं है, पस ऐसा ही इस मक़ाम पर भी तख़सीस सही नहीं होनी चाहिए बल्कि उसका वसी आम होना चाहिए और नीज़ एक दूसरा मसला है जिसमें मशाइख मुतरद्द हैं वो यह है कि एक शख़्स ने दूसरे को वसी किया और जो कुछ उसका लोगों पर है उसका क़य्यम किया और जो कुछ उस पर लोगों का है उसका क़य्यम न किया तो बाज़ मशाइख ने कहा कि यह तक़लीद सही है और अक्सर मशाइख के नज़दीक यह तक़लीद सही नहीं है और वो कुल उमूर का वसी हो जाएगा, पस इस तहरीर से साबित हुआ कि इस हीला में एक तरह का शुब्हा है। ज़ैद ने इस शर्त से अम्र को वसी किया कि अगर अम्र उसकी वसायत को क़ुबूल न करे तो बक्र उसका वसी है तो यह हमारे नज़दीक जाइज़ है, इस वास्ते कि वसायत नियाबत है, मिस्ल वकालत के होगी और वकील करना इस तौर से जाइज़ है, न ये कि उसको माज़ूल करे कि वकील को जब तक मालूम न हो वो माज़ूल नहीं होता है और वसी माज़ूल हो जाता है अगरचे उसको मालूम न हो और फ़र्क अपने मक़ाम पर मज़कूर है।)

सनाई में फ़स्ल अफ़आल-ए-मरीज़ के बयान में

इमाम ख़साफ़ ने फ़रमाया कि एक मरीज़ उसके बाज़ वारिसों के क़र्ज़े का इक़रार करे और चाहा कि उसके क़र्ज़े का इक़रार करे मगर हमारे असहाब का उसूल मालूम है कि मरीज़ का अपने बाज़ वारिसों के वास्ते इक़रार करना सही नहीं है, पस ऐसा हीला कि जिससे बिला-इत्तेफ़ाक़ सब के नज़दीक इस इक़रार का मक़सूद हासिल हो जाए ये है कि मरीज़ मज़कूर उस क़र्ज़े का किसी अजनबी के वास्ते इक़रार करे जिस पर उसको एतमाद हो और उस अजनबी से कह दे कि वो वसूल करके इस वारिस को दे दे, और अगर अजनबी ने कहा कि मुझे ख़ौफ़ आता है कि शायद हाकिम मुझसे क़सम ले जैसे क़र्ज़-ख़्वाहान-ए-मैयत से क़सम ली जाती है कि 'वल्लाह तेरा यह क़र्ज़ा इस मैयत पर वाजिब है, तूने मैयत को इस सब से या इसमें से किसी क़दर से इसको बरी नहीं किया है' तो मैं किस तरह क़सम खा सकता हूँ, तो इसका हीला यह है कि उस अजनबी को हुक्म करे कि तू कोई अपना माल मैयत वारिस के हाथ बाज़ उस क़र्ज़े के जो वारिस का मरीज़ पर आता है फ़रोख़्त कर दे, पस जब उसने फ़रोख़्त किया और वारिस ने उसको क़ुबूल किया तो जो क़र्ज़ा वारिस का मरीज़ पर था वो अजनबी के वास्ते हो गया।

अगर क़र्ज़ा मरीज़ के इक़रार-ए-मरज़ से जिसमें वो क़रीब-ए-मर्ग था साबित हुआ तो क़र्ज़-ख़्वाह से क़सम न ली जाएगी अगर उसको हाकिम क़सम दिलाएगा तो उसकी क़सम सही होगी, फिर इमाम ख़साफ़ ने ज़िक्र फ़रमाया कि क़ाज़ी उस अजनबी से क़सम लेगा कि 'वल्लाह तेरा यह क़र्ज़ा मैयत पर वाजिब है, तूने उससे इसको बरी नहीं किया है' पस इस तरह क़सम लेगा अगरचे कोई शख़्स तालिब-ए-क़सम न हो, और क़ाज़ी मैयत की तरफ़ से नाइब है पस एहतियातन उसके वास्ते क़सम लेगा, अगरचे कोई शख़्स तालिब-ए-क़सम न हो और क़ाज़ी अबूलैला फ़रमाते थे कि इसी तरह हमको मालूम हुआ है कि जब क़र्ज़ा वाजिब होने का ज़माना दराज़ हो जाए हत्ता कि वहम हो कि वो इन असबाब से शायद साक़ित हो गया हो तो क़र्ज़-ख़्वाह मैयत से क़सम ली जाएगी कि 'वल्लाह तेरा सब या थोड़ा क़र्ज़ा किसी वजह से साक़ित नहीं हुआ है', इसी तरह हमको बियात-ए-शराई यह बात मालूम हुई है कि अगर क़र्ज़ा मरीज़ के इक़रार-ए-मरज़ से जिसमें वो क़रीब-ए-मर्ग था साबित हो तो क़र्ज़-ख़्वाह से क़सम न ली जाएगी बल्कि बदून-ए-क़सम के उसका हक़ दे दिया जाएगा क्योंकि मबसूत में चंद मक़ामात में मज़कूर है अगर मरीज़ ने अपने मरज़ में क़र्ज़-ख़्वाहों के वास्ते इक़रार किया तो फ़रमाया कि उन लोगों का क़र्ज़ा दे दिया जाएगा और क़सम की...

اجازت عام پر وارد ہوتا ہے تو اس کا کچھ اعتبار نہیں ہوتا ہے یعنی عام اجازت دے کر پھر مخصوص کسی امر سے عجز کرنا غیر معتبر ہے چنانچہ ماذون میں لکھا ہے کہ اگر مولیٰ نے اپنے غلام کو تجارت کے واسطے اذن عام دیا پھر اس کو بعض تجارت سے محجور کیا تو یہ صحیح نہیں ہے پس ایسا ہی اس مقام پر بھی تخصیص صحیح نہ ہونی چاہیے بلکہ اس کا وصی عام ہونا چاہیے اور نیز ایک دوسرا مسئلہ ہے جس میں مشائخ متردد ہیں وہ یہ ہے کہ ایک شخص نے دوسرے کو وصی کیا اور جو کچھ اس کا لوگوں پر ہے اس کا قیم کیا اور جو کچھ اس پر لوگوں کا ہے اس کا قیم نہ کیا تو بعض مشائخ نے کہا کہ یہ تقلید صحیح ہے اور اکثر مشائخ کے نزدیک یہ تقلید صحیح نہیں ہے اور وہ کل امور کا وصی ہو جائے گا پس اس تحریر سے ثابت ہوا کہ اس حیلہ میں ایک طرح کا شبہ ہے۔ زید نے اس شرط سے عمرو کو وصی کیا کہ اگر عمر و اس کی وصایت کو قبول نہ کرے تو بکر اس کا وصی ہے تو یہ ہمارے نزدیک جائز ہے اس واسطے کہ وصایت نیابت ہے مثل وکالت کے ہوگی اور وکیل کرنا اس طور سے جائز ہے لایہ کہ اس کو معزول کرے کہ وکیل کو جب تک معلوم نہ ہو وہ معزول نہیں ہوتا ہے اور وصی معزول ہو جاتا ہے اگر چہ اس کو معلوم نہ ہو اور فرق اپنے مقام پر مذکور ہے۔

سنائی میں فصل افعال مریض کے بیان میں

امام خصاف نے فرمایا کہ ایک مریض اس کے بعض وارثوں کے قرضہ کا اقرار کرے اور چاہا کہ اس کے قرضہ کا اقرار کرے مگر ہمارے اصحاب کا اصول معلوم ہے کہ مریض کا اپنے بعض وارثوں کے واسطے اقرار کرنا صحیح نہیں ہے پس ایسا حیلہ کہ جس سے بالا تفاق سب کے نزدیک اس اقرار کا مقصود حاصل ہو جائے یہ ہے کہ مریض مذکور اس قرضہ کا کسی اجنبی کے واسطے اقرار کرے جس پر اس کو اعتماد ہو اور اس اجنبی سے کہہ دے کہ وہ وصول کر کے اس

وارث کو دے دے اور اگر اجنبی نے کہا کہ مجھے خوف آتا ہے کہ شاید حاکم مجھ سے قسم لے جیسے قرض خواہان میت سے قسم لی جاتی ہے کہ واللہ تیرا یہ قرضہ اس میت پر واجب ہے تو نے میت کو اس سب سے یا اس میں سے کسی قدر سے اس کو بری نہیں کیا ہے تو میں کس طرح قسم کھا سکتا ہوں تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ اس اجنبی کو حکم کرے کہ تو کوئی اپنا مال مین وارث کے ہاتھ بعض اس قرضہ کے جو وارث کا مریض پر آتا ہے فروخت کر دے پس جب اس نے فروخت کیا اور وارث نے اس کو قبول کیا تو جو قرضہ وارث کا مریض پر تھا وہ اجنبی کے واسطے ہو گیا۔

اگر قرضہ مریض کے اقرار مرض سے جس میں وہ قریب مرگ تھا ثابت ہوا تو قرض خواہ سے قسم نہ لی جائے گی اگر اُس کو حاکم قسم دلائے گا تو اس کی قسم صحیح ہوگی پھر امام خصاف نے ذکر فرمایا کہ قاضی اس اجنبی سے قسم لے گا کہ واللہ تیرا یہ قرضہ میت پر واجب ہے تو نے اس سے اس کو بری نہیں کیا ہے پس اس طرح قسم لے گا اگر چہ کوئی شخص طالب قسم نہ ہو اور قاضی میت کی طرف سے نائب ہے پس احتیاطاً اس کے واسطے قسم لے گا اگر چہ کوئی شخص طالب قسم نہ ہو اور قاضی ابولیلیٰ فرماتے تھے کہ اسی طرح ہم کو معلوم ہوا ہے کہ جب قرضہ واجب ہونے کا زمانہ دراز ہو جائے حتیٰ کہ وہم ہو کہ وہ ان اسباب سے شاید ساقط ہو گیا ہو تو قرض، خواہ میت سے قسم لی جائے گی کہ واللہ تیرا سب یا تھوڑا قرضہ کسی وجہ سے ساقط نہیں ہوا ہے اسی طرح ہم کو بیات شرعی یہ بات معلوم ہوئی ہے کہ اگر قرضہ مریض کے اقرار مرض سے جس میں وہ قریب مرگ تھا ثابت ہو تو قرض خواہ سے قسم نہ لی جائے گی بلکہ بدون قسم کے اس کا حق دے دیا جائے گا کیونکہ مبسوط میں چند مقامات میں مذکور ہے اگر مریض نے اپنے مرض میں قرض خواہں کے واسطے اقرار کیا تو فرمایا کہ ان لوگوں کا قرضہ دے دیا جائے گا اور قسم کی

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) - 356 - Kitab-ul-Hiyal

[The condition] was not stipulated, and Khasaf has stipulated it in such a case; therefore, this condition is derived from Imam Khasaf. He stated that if there is no such thing in the possession of the stranger that the heir can sell to him, then the *hila* (device/legal stratagem) is for the heir to gift some of his own property to this stranger. Then, after taking possession, the stranger should sell it back to the heir in exchange for the aforementioned debt, as we have explained. The *hila* in this matter is that the aforementioned heir should bring some goods or items from his own property whose value is equal to the debt the heir has against the patient, and sell it to the patient in front of witnesses for an equivalent price and hand it over to him. Thus, the heir's claim on the patient's property will be established in the presence of witnesses. Then, the patient should buy this property and secretly gift it to some unknown person, and that donee should gift this property to the heir. Consequently, the heir will receive his goods, and his debt against the patient will be proven by the testimony of witnesses; then the heir will recover it from the patient just like a stranger. The *mashaikh* (scholars) have stated that this *hila* is excellent, although there is a kind of doubt in it because the obligation of the debt occurs twice: before the sale, the debt was due upon the deceased, and because of the sale, a second debt was incurred, and the heir has recovered this new debt which was proven by witnesses, while the old debt has not been recovered. Then, as long as this debt remains in the *tarka* (estate), it will not be lawful for the heirs to benefit from the estate before the debt is paid. This *hila* may outwardly appear to be a *hila*, but in reality, it is not a *hila*, and perhaps Khasaf has based the work on this outward appearance.

Translator's Note

The heir receives his debt and also gets the property; if he had not sold it and the debt had been recovered, he would have received the same amount. The answer is achieved, so Khasaf's intent is that after such recovery, the heir should discharge him from his debt, then there will be no doubt—*falyatahammal* (then it should be accepted/borne). Furthermore, Khasaf stated at the beginning of this *hila* that the heir should sell some of his own specific property to the patient for the equivalent of that debt, and he did not mention any disagreement in this, which is evidence that it is permissible for the patient to buy specific property from the heir's specific assets, and the sale will be valid without disagreement. The Sheikh-ul-Islam also stated this in the *Sharh Kitab-ul-Mawarith* in the chapter *Mazara'at-ul-Marid* (sharecropping of the

patient), that it is valid for a patient to buy any specific property from his heir's assets, and no disagreement was mentioned therein. *Fatawa-e-Sughra* mentions a disagreement regarding both buying and selling. In the chapter *Iqrar-ul-Abd-ul-Maulah*, a reference to this aforementioned statement is given. Another *hila* for this issue exists because there is a disagreement among scholars on this matter; thus, in our view, this acknowledgment is not valid, but in the view of Imam Shafi'i, it is valid. Then, when the aforementioned Qadi has issued a decree regarding the validity of this acknowledgment, this acknowledgment will become valid by consensus, as has been known in many places. He stated that if a person made his minor daughter the owner of some goods or jewelry, etc., and did not call witnesses to it until he became ill, and he fears from his heirs that perhaps they will not give this item to the minor daughter after his death, then he stated that if it is a tangible property like jewelry, he should secretly give it to some trustworthy person and inform him that this property belongs to my daughter so-and-so, and bequeath to him that he should keep it safely for this daughter, and when she grows up, he should give it to her. If it is immovable property like a house or land, and it is well-known to be in the patient's possession, then he will not be able to do with this property as...

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) - 356 - किताब-उल-हियल

शर्त नहीं लगाई और खसाफ ने ऐसी सूरत में शर्त लगाई है, बस यह शर्त इमाम खसाफ की जानिब से मुस्तफ़ाद (निकाली गई) है। फरमाया कि और अगर अजनबी की मिल्कियत में कोई ऐसी चीज़ न हो जिसको वारिस के हाथ फरोख्त करे, तो उसका हिला (युक्ति) यह है कि वारिस अपने माल में से कोई चीज़ उस अजनबी को हिबा (दान) कर दे, फिर कब्ज़ा करने के बाद अजनबी उसे वारिस के हाथ उक्त कर्ज़ के बदले में फरोख्त कर दे, जैसा कि हमने बयान कर दिया है। और इस मसले में हिला यह है कि उक्त वारिस अपने माल से कोई सामान या कोई चीज़ ऐसी लाए जिसकी कीमत उतनी हो जितना वारिस का मरीज़ पर कर्ज़ है, और गवाहों के सामने मरीज़ के हाथ उस चीज़ को उसके बराबर कीमत के बदले फरोख्त कर दे और उसे सुपुर्द कर दे। चुनांचे वारिस का माल मरीज़ पर गवाहों की मौजूदगी में साबित हो जाएगा। फिर उक्त मरीज़ यह माल खरीदकर किसी गैर-मारूफ (अज्ञात) व्यक्ति को खुफिया हिबा कर दे, और वह जिसे हिबा किया गया है, वह उस माल को वारिस को हिबा कर दे। इस तरह वारिस तक उसका सामान पहुँच जाएगा और उसका कर्ज़ मरीज़ पर गवाहों की गवाही से साबित होगा, बस वारिस उसे मरीज़ से अजनबी की तरह वसूल कर लेगा। और मशाइख ने फरमाया कि यह हिला उम्दा है, अगरचे इसमें एक तरह का शुबह है, इसलिए कि इसमें कर्ज़ का वजूद दोहरा होता है, क्योंकि बिक्री से पहले मृतक पर कर्ज़ वाजिब था और बिक्री की वजह से दूसरा कर्ज़ वाजिब हो गया, और वारिस ने यह नया कर्ज़ वसूल किया है जो गवाहों से साबित हुआ है और वह कर्ज़ जो पुराना था वह वसूल नहीं हुआ है। फिर जब यह कर्ज़ उस तरका (विरासत) में बाकी रहा तो वारिसों के लिए कर्ज़ अदा करने से पहले तरका से फायदा उठाना हलाल न होगा। यह हिला ज़ाहिरी तौर पर हिला हो सकता है, लेकिन बातिन (हकीकत) में हिला नहीं है और शायद खसाफ ने काम की बुनियाद इसी ज़ाहिर पर रखी है।

قال المترجم (अनुवादक कहते हैं)

वारिस को अपना कर्ज़ हासिल हो और माल भी मिल गया, और अगर फरोख्त न करता और माल-ए-कर्ज़ वसूल हो जाता तो भी उतना ही हासिल होता। जवाब हासिल हुआ है, तो खसाफ की मुराद यह है कि इस तरह वसूली के बाद वारिस उसे अपने कर्ज़ से बरी कर दे, तो कोई शुबह न रहेगा, फलयतहम्मल (तो इसे बर्दाश्त/स्वीकार कर लेना चाहिए)। फिर खसाफ ने इस हिले के शुरू में फरमाया कि वारिस अपने ऐन माल में से कोई माल, मरीज़ के ऐन हाथ उस कर्ज़ के बराबर फरोख्त करे और इसमें कोई खिलाफ (मतभेद) बयान नहीं किया, तो यह इस बात की दलील है कि वारिस के

ऐन मालों में से कोई माल-ए-ऐन खरीदना मरीज़ को जायज़ है और बिला-खिलाफ बिक्री सही होगी। और ऐसा ही शेख-उल-इस्लाम ने 'शरह किताब-उल-मुवारीस' के'बाब मज़ारेअत-उल-मरीज़' में बयान किया है कि मरीज़ का अपने वारिस के ऐयान-ए-माल (मौजूदा माल) में से कोई माल-ए-ऐन खरीदना सही है और इसमें कोई खिलाफ ज़िक्र नहीं किया। और 'फतावा-ए-सुगरा' में खरीदने और फरोख्त करने दोनों में इख्तिलाफ (मतभेद) बयान किया है। 'बाब इकरार-उल-अब्द-उल-मौलाह' में इसके उक्त बयान का हवाला दिया है और इस मसले के लिए दूसरा हिला यह है क्योंकि आलिमों के दरम्यान इस मसले में इख्तिलाफ है, चुनांचे हमारे नज़दीक यह इकरार जायज़ नहीं है और इमाम शाफेई के नज़दीक जायज़ है। फिर जब उक्त काजी ने इस इकरार के सही होने का हुक्म जारी कर दिया तो यह इकरार बिल-इत्तिफाक (सर्वसम्मति से) सही हो जाएगा, जैसा कि बहुत से मकामात में मालूम हो चुका है। फरमाया कि अगर एक व्यक्ति ने अपनी छोटी बेटी (दुख्तर-ए-सगीरा) के वास्ते कोई सामान या ज़ेवर वगैरह उसका मालिक बना दिया और उस पर गवाह न बनाए, यहाँ तक कि वह मरीज़ हो गया और उसे अपने वारिसों की तरफ से इस बाब में डर है कि शायद वे लोग उसकी वफात के बाद सगीरा को यह चीज़ न दें, तो फरमाया कि अगर ज़ेवर वगैरह कोई माल-ए-महसूस (ठोस वस्तु) हो तो उसे खुफिया तौर पर किसी भरोसेमंद (सिका मोतमद) को दे दे और उसे आगाह कर दे कि यह माल मेरी फलां बेटी का है और उसे वसीयत कर दे कि इस बेटी के वास्ते इसे अपने पास हिफाजत से रखे, फिर जब वह बड़ी हो जाए तो उसे दे दे। और अगर मकान और ज़मीन वगैरह गैर-मनकूल माल हो और वह मरीज़ की मिल्कियत में मशहूर हो, तो वह उस माल के साथ ऐसा न कर सकेगा जैसा कि...

شرط نہیں لگائی اور خصاف نے ایسی صورت میں شرط لگائی ہے پس یہ شرط از جانب امام خصاف مستفاد ہے۔ فرمایا کہ اور اگر اجنبی کی ملک میں کوئی ایسی چیز نہ ہو جس کو وارث کے ہاتھ فروخت کرے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ وارث اپنے مال میں سے کوئی چیز اس اجنبی کو ہبہ کر دے پھر بعد قبضہ کے اجنبی اس کو وارث کے ہاتھ بعوض قرضہ مذکور کے فروخت کر دے جیسے ہم نے بیان کر دیا ہے اور حیلہ اس مسئلہ میں یہ ہے کہ وارث مذکور اپنے مال سے کوئی متاع یا کوئی چیز ایسی لائے جس کی قیمت اس قدر ہو جس قدر وارث کا مریض پر قرضہ ہے اور گواہوں کے سامنے مریض کے ہاتھ اس چیز کو اس کے مثل قیمت کے عوض فروخت کر دے اور اس کے سپرد کرے پس وارث کا مال مریض پر گواہوں کے حضور میں ثابت ہو جائے گا پھر مریض مذکور یہ مال خرید کر دہ کسی غیر معروف آدمی کا خفیہ ہبہ کر دے اور وہ موہوب لہ اس مال کو اس وارث کو ہبہ کر دے پس وارث کو اس کی متاع پہنچ جائے گی اور اس کا قرضہ مریض پر یہ گواہی گواہان ثابت ہوگا پس وارث اس کو مریض سے مثل اجنبی کے وصول کر لے گا اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ حیلہ عمدہ ہے اگر ایک طرح کا شبہ ہے اس واسطے کہ اس میں وجوب قرضہ مکرر ہوتا ہے اس واسطے کہ قبل بیع کے میت پر قرضہ واجب تھا اور بیع کی وجہ سے دوسرا قرضہ واجب ہوا اور وارث نے یہ قرضہ جدید وصول کیا ہے جو گواہوں سے ثابت ہوا ہے اور وہ قرض جو قدیم تھا وصول نہیں پایا ہے پھر جب یہ قرضہ اس ترکہ میں باقی رہا تو وارثوں کو قبل ادائے قرضہ کے ترکہ سے انتفاع حاصل کرنا حلال نہ ہوگا یہ حیلہ بظاہر حیلہ ہو سکتا ہے باطن میں حیلہ نہیں ہے اور شاید خصاف نے بنائے کار یہ ظاہر رکھی ہے۔

قال المترجم

وارث کو اپنا قرضہ حاصل ہو اور مال بھی مل گیا اور اگر فروخت نہ کرتا اور مال قرضہ وصول ہو جاتا تو بھی اسی قدر حاصل ہوتا ہے جواب حاصل ہوا ہے پس مراد خصاف کی یہ ہے کہ بعد اس طرح کی وصول یابی کے وارث اس کو اپنے قرضہ سے بری کر دے پس کوئی شبہ نہ رہے گا فلیتحمل۔ پھر خصاف نے اس حیلے کے اول میں فرمایا کہ وارث اپنے عین مال میں سے کوئی مال عین مریض کے ہاتھ مثل اُس قرضہ کے فروخت کرے اور اس میں کوئی خلاف بیان نہ کیا پس یہ امر کی دلیل ہے کہ وارث کے اموال عین سے کوئی مال عین خریدنا مریض کو جائز و بلا خلاف بیع صحیح ہوگی اور ایسا ہی شیخ الاسلام نے شرح کتاب المواریث کے باب مزارعۃ المریض میں بیان کیا ہے کہ مریض کا اپنے وارث کے اعیان مال سے کوئی مال عین خریدنا صحیح ہے اور اس میں کوئی خلاف ذکر نہیں کیا اور فتاویٰ صغریٰ میں خریدنے اور فروخت کرنے دونوں میں اختلاف بیان کیا ہے۔ باب اقرار العبد المولاہ میں اس کے بیان مذکور کا حوالہ دیا ہے اور حیلہ دیگر اس مسئلہ کے واسطے یہ ہے کیونکہ عالموں کے درمیان اس مسئلہ میں اختلاف ہے چنانچہ ہمارے نزدیک یہ اقرار نہیں جائز ہے اور امام شافعی کے نزدیک جائز ہے پھر جب قاضی مذکور نے اس اقرار کی صحت کا حکم جاری کر دیا تو یہ اقرار بالا تفاق صحیح ہو جائے گا جیسا کہ بہت سے مقامات میں معلوم ہو چکا ہے۔ فرمایا کہ اگر ایک شخص نے اپنی دختر صغیرہ کے واسطے کوئی متاع یا زیور وغیرہ اس کی مالک کر دی اور اس پر گواہ نہ کئے یہاں تک کہ وہ مریض ہو گیا اور اس کے وارثوں کی طرف سے اس باب کا خوف ہے کہ شاید وہ لوگ اس کی وفات کے بعد صغیرہ کو یہ چیز نہ دیں تو فرمایا کہ اگر زیور وغیرہ کوئی مال معقول ہو تو اُس کو خفیہ کسی ثقہ معتمد کو دے دے اور اس کو آگاہ کر دے کہ یہ مال میری دخترِ فلانۃ کا ہے اور اس کو وصیت کر دے کہ اس دختر کے واسطے اس کو اپنے پاس حفاظت سے رکھے پھر جب وہ بڑی ہو جائے تو اس کو

دے اور اگر دار و اراضی وغیرہ مال غیر منقول ہو اور وہ مریض کی ملک میں معروف ہو تو اس مال کے ساتھ ایسا نہ کر سکے گا جیسا اس

(Translation) ...has done so with jewelry etc., but he should do this: buy property equal to the value of the immovable property from his own wealth, entrust it to a trustworthy and reliable person, and instruct him that this property belongs to his daughter so-and-so, and he should buy this real estate for her using that money. Then, in the presence of witnesses, sell this property to that person. This person, at the time of purchase, should not say that he is buying this property for the daughter. Similarly, the patient should also not say that he sold it for his daughter; rather, both should keep their statements general. Then, when the mentioned daughter reaches adulthood, the trustworthy person should give this property to her.

The scholars (Mashaikh) have differed on one scenario: if a person gave a dowry to his minor daughter but did not hand it over or have witnesses to it, until he became ill. However, if he secretly gave this dowry to a trustworthy man to keep in his custody for his daughter, as we have described, is it permissible for this trustworthy man to take it and keep it safe? Most scholars hold the opinion that it is not lawful for this trustworthy person to take it; therefore, the judge will not confirm the father's statement that this wealth is the property of the minor, nor will he confirm the trustworthy person's claim. Thus, it is not permissible for this trustworthy person to take this wealth and deprive other heirs of their rights. However, Imam Khasaf indicated in the case of jewelry and goods that it is permissible for this trustworthy person to take them and keep them safe. In the case where the patient secretly gifted the wealth to his minor daughter and gave it to the trustworthy man to buy something for her with it, if the trustworthy man fears that an oath will be required of him, it is said that there is nothing upon him regarding the oath. Similarly, if a patient borrowed money from someone, then gifted it to his minor daughter, and then gave it back to that same person, even if he bought the patient's land for his daughter with that money, it is permissible, and that person will not have to take an oath. Of course, it is known from *Mabsut* that a contract is not specifically related to those exact coins but rather to their equivalent (mithl), which are obligatory as debt; therefore, he will not be considered a breaker of his oath (hanith) by swearing to the purchase.

Sheikh Shams al-A'imma al-Halwani stated that this strategy (hila) would be correct according to the opinion of the Sahibain (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), but according to the opinion of Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), it is not correct for a patient to sell to his heir or the heir's agent, so this strategy would not be valid according to him. If a patient is in possession of his house and fears that if he

acknowledges it for his heir, it will not be valid, the strategy is for him to say to a trustworthy stranger, "This is your house," and the stranger should say, "This house belongs to your heir so-and-so." If the patient's wife or other heirs have a debt against him and he fears that if he acknowledges it, it will not be valid for the heir, then the strategy is for the heir to bring a trustworthy person to the patient, and in the presence of witnesses, the patient should declare, "My heir so-and-so appointed me as his agent to collect the dinars owed to him by this person, and I have collected these dinars for my heir." Then, the heir should deny that he appointed him as an agent. The heir then turns to the stranger, and upon doing so, the stranger has the right to reclaim it from the patient. If an oath is required from the trustworthy person, the situation is that the heir has property in the hands of the stranger. The objection that an oath would be required of the stranger can be averted, and if it is answered that the patient's declaration is in the presence of witnesses and no oath is required, the gist of the answer is that the oath is for verification after the declaration. Thus, perhaps the correct approach is the sale of the stranger's goods in exchange for the heir's wealth which is owed by the patient.

(अनुवाद) ...ने जेवर वगैरह के साथ किया है, लेकिन यह करे कि किसी विश्वसनीय (सिका) भरोसेमंद व्यक्ति को अपने माल में से उस अचल संपत्ति (गैर मनकूल) की कीमत के बराबर माल खरीद कर दे दे और उसको हुक्म करे कि यह माल मेरी फलां बेटी का है, इसके अलावा इसके लिए इस माल से यह संपत्ति खरीद ले। फिर गवाहों के सामने उस व्यक्ति के हाथ यह संपत्ति बेच दे और यह व्यक्ति उक्त समय खरीद के वक्त यह न कहे कि मैं यह संपत्ति उसकी बेटी के लिए खरीद रहा हूं। इसी तरह मरीज भी यह न कहे कि मैंने इसको अपनी बेटी के लिए बेचा है, बल्कि दोनों कलाम को मुतलक (अस्पष्ट) रखें। फिर जब उक्त बेटी बालिग हो जाए तो उस भरोसेमंद व्यक्ति को यह संपत्ति उसे दे देनी चाहिए।

मशाइख ने एक सूरत में मतभेद किया है, वह यह है कि अगर किसी व्यक्ति ने अपनी नाबालिग बेटी को दहेज दिया लेकिन सौंपा नहीं और न ही उस पर गवाह बनाए, यहाँ तक कि वह बीमार हो गया। लेकिन अगर उसने किसी भरोसेमंद व्यक्ति को यह दहेज का सामान गुप्त रूप से दिया कि इसे उसकी बेटी के लिए अपने पास हिफाजत से रखे, जैसा कि हमने बयान किया है, तो क्या उस भरोसेमंद व्यक्ति के लिए यह जायज है कि उससे लेकर हिफाजत से रखे? तो अधिकांश मशाइख का यह मजहब है कि उस व्यक्ति के लिए इसे लेना हलाल नहीं है, इसलिए काजी नाबालिग के पिता के इस दावे की पुष्टि नहीं करेगा कि यह माल उस नाबालिग की मिल्कियत है, इसी तरह वह उस भरोसेमंद व्यक्ति की भी पुष्टि नहीं करेगा। इसलिए उस भरोसेमंद व्यक्ति के लिए यह गुंजाइश नहीं है कि इस माल को उससे लेकर बाकी वारिसों का हक मारे। लेकिन इमाम खसाफ ने जेवर और सामान की सूरत में इशारा किया है कि उस भरोसेमंद व्यक्ति के लिए यह जायज है कि उससे लेकर हिफाजत से रखे। और यदि मरीज ने अपनी नाबालिग बेटी को माल गुप्त रूप से दान (हिबा) करके उस भरोसेमंद व्यक्ति को दिया कि वह इस माल से उसके लिए खरीद ले, यदि उस व्यक्ति को यह डर हो कि उस पर कसम लाजिम आएगी, तो फरमाया कि उसके जिम्मे कसम में कुछ नहीं है। इसी तरह अगर मरीज ने किसी व्यक्ति से माल उधार लिया, फिर उसे अपनी नाबालिग बेटी को दान कर दिया, फिर उसे उसी व्यक्ति को दे दिया, यहाँ तक कि उसने उस माल से उसकी उक्त बेटी के लिए मरीज की जमीन से ही खरीद लिया, तो यह जायज है और उस व्यक्ति पर कसम का कोई बोझ नहीं होगा। अलबत्ता 'मबसूत' में ज्ञात हो चुका है कि अनुबंध (अकद) عينًا (बिल्कुल) उन सिक्कों से संबंधित नहीं होता, बल्कि उसके बदले (मिसल) से संबंधित होता है जो कर्ज के तौर पर वाजिब होते हैं, इसलिए वह खरीदने की कसम खाने से 'हानिस' (कसम तोड़ने वाला) नहीं होगा।

शेख शम्सुल आइम्मा हलवानी ने फरमाया कि यह 'हिला' (बहाना/रणनीति) साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के कौल के आधार पर सही होगा, और इमाम आजम (इमाम अबू हनीफा) के कौल के आधार पर मरीज का अपने वारिस के हाथ या अपने वारिस के वकील के हाथ बेचना सही नहीं है। इसलिए यह 'हिला' इमाम आजम के नजदीक सही नहीं होगा। और अगर मरीज के कब्जे में उसका घर हो और उसे डर हो कि अगर मैं वारिस के लिए इसका इकरार करता हूँ तो वह सही नहीं होगा, तो उसका 'हिला' यह है कि वह किसी अजनबी भरोसेमंद व्यक्ति से कहे कि यह तेरा घर है, और अजनबी कहे कि यह घर तुम्हारे वारिस फलां का है। मरीज की पत्नी या दूसरे वारिसों का उस पर कर्ज हो और मरीज को डर हो कि अगर मैं इसका इकरार करता हूँ तो वारिस के लिए इकरार जायज नहीं होगा, तो उसका 'हिला' यह है कि वारिस उक्त अपने किसी भरोसेमंद व्यक्ति को मरीज के पास लाए और गवाहों के सामने मरीज इकरार करे कि मुझे मेरे वारिस फलां ने वकील बनाया था कि मैं उसके दीनार जो उस व्यक्ति पर आते थे वसूल करूँऔर मैंने उससे ये दीनार अपने वारिस फलां के लिए वसूल कर लिए हैं। फिर वह वारिस उक्त इस बात से इनकार करे कि मैंने इसे वकील नहीं बनाया था। फिर वह वारिस उक्त उस अजनबी व्यक्ति से रुजू (वापस) करे, तो जब उसने उस अजनबी से रुजू किया तो अजनबी उक्त को यह इख्तियार (अधिकार) होगा कि वह मरीज से वापस ले ले। फिर अगर उक्त भरोसेमंद व्यक्ति पर उसके जिम्मे कसम عائد होगी तो उसकी सूरत यह है कि वारिस के पास उस अजनबी के हाथ इतनी संपत्ति मौजूद है। और आपत्ति यह कि अजनबी पर नीयत के लिए कसम होगी, तो यह दूर हो सकती है, और अगर जवाब दिया जाए कि मरीज उक्त का इकरार गवाहों की उपस्थिति में है तो कसम عائد नहीं होगी, जवाब का हासिल यह है कि इकरार के बाद तहकीक के लिए कसम है, लिहाजा सही शायद यह है कि अजनबी के हाथ वारिस के माल के बदले मरीज की चीज बेचना है।

نے زیور وغیرہ کے ساتھ کیا ہے لیکن یہ کرے کہ کسی ثقہ معتمد علیہ کو اپنے مال سے اس غیر منقول کی قیمت کے برابر مال خرید دے کر اُس کو حکم کرے کہ یہ مال میری دختر فلاں کا ہے سوا اسکے واسطے اس مال سے یہ عقار خرید لے پھر گواہوں کے سامنے اس شخص کے ہاتھ یہ عقار فروخت کر دے اور یہ شخص مذکور وقت خرید کے یہ نہ کہے کہ میں یہ عقار اس کی دختر کے واسطے خریدتا ہوں اسی طرح مریض بھی یہ نہ کہے کہ میں نے اس کو اپنی دختر کے واسطے فروخت کیا بلکہ دونوں کلام کو مطلق رکھیں پھر جب دختر مذکورہ بالغ ہو جائے تو مرد ثقہ کو یہ عقار اس کو دے دے اور مشائخ نے ایک صورت میں اختلاف کیا ہے وہ یہ ہے کہ اگر ایک شخص نے اپنی دختر صغیرہ کو جہیز دیا مگر سپرد نہ کیا اور نہ اس پر گواہ کئے یہاں تک کہ بیمار ہوا مگر اگر اُس نے کسی مرد ثقہ کو یہ اسباب جہیز خفیہ دیا کہ اس کو اس کی دختر کے واسطے اپنے پاس حفاظت سے رکھے جیسے ہم نے بیان کیا ہے پس آیا اس مرد ثقہ کو جائز ہے کہ اس سے لے کر حفاظت سے رکھے تو اکثر مشائخ کا یہ مذہب ہے کہ اس ثقہ کو لینا حلال نہیں ہے اس واسطے قاضی اس پدر صغیرہ کی اس قول میں تصدیق نہ کرے گا یہ مال اس صغیرہ کی ملک ہے اس طرح اس مرد ثقہ کی بھی تصدیق نہ کرے گا پس اس ثقہ کو گنجائش نہیں ہے کہ اس مال کو اس سے لے کر جس کے باقی وارثوں کا حق مارا جائے لیکن امام خصاف نے زیور و متاع کی صورت میں اشارہ کیا ہے کہ اس ثقہ کو جائز ہے کہ اس سے لے کر حفاظت سے رکھے اور بصورتیکہ مریض نے اپنی دختر صغیرہ کو مال خفیہ ہبہ کر کے خیدہ مرد ثقہ کو دیا کہ اس مال سے اس کے واسطے خرید لے اگر مرد ثقہ کو یہ خوف ہوا کہ اس کے ذمہ قسم لازم آئے گی تو فرمایا کہ اُس کے ذمہ قسم میں کچھ نہیں ہے۔ اسی طرح اگر مریض نے کسی آدمی سے مال قرض لیا پھر اس کو اپنی دختر صغیرہ کو ہبہ کیا پھر اس کو اُسی شخص کو دے دیا حتیٰ کہ اس نے اس

مال سے اس کی دختر مذکورہ کے واسطے اراضی مریض سے خریدی تو جائز ہے اور قسم اس شخص کے ذمہ کچھ نہ ہوگی۔ البتہ مبسوط میں معلوم ہو چکا ہے کہ عقد بعینہ ان درموں سے متعلق نہیں ہوتا ہے بلکہ اس کے مثل سے جو بذمہ دین واجب ہوتے ہیں متعلق ہوتا ہے پس وہ خرید نے کی قسم کھانے سے حانث نہ ہوگا۔

شیخ شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ یہ حیلہ بنا پر قول صاحبین کے صحیح ہوگا اور بنا پر قول امام اعظم کے مریض کا اپنے وارث کے ہاتھ یا اپنے وارث کے وکیل کے ہاتھ فروخت کرنا صحیح نہیں ہے پس یہ حیلہ امام اعظم کے نزدیک صحیح نہ ہوگا اور اگر ایک مریض کے قبضہ میں اس کے دار دار میں ہو اور اس کو خوف ہے کہ اگر میں وارث کے واسطے اس کا اقرار کرتا ہوں تو صحیح نہ ہوگا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ کسی اجنبی معتمد علیہ سے کہے کہ یہ تیرا دار ہے اور اجنبی کہے کہ یہ دار تیرے وارث فلاں کا ہے مریض کی جورو یا دوسرے وارث کے اس پر سود بنار قرضہ ہوں اور مریض کو خوف ہو کہ اگر میں اس کا اقرار کرتا ہوں تو وارث کے واسطے اقرار جائز نہ ہوگا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ وارث مذکور کسی اپنے معتمد علیہ کو مریض کے پاس لائے اور گواہوں کے سامنے مریض مذکورہ اقرار کرے کہ مجھے میرے وارث فلاں نے وکیل کیا تھا کہ میں اس کے دینار جو اس شخص پر آتے تھے وصول کروں اور میں نے اس سے یہ دینار اپنے وارث فلاں کے واسطے وصول کر لئے پھر وارث مذکور اس امر سے انکار کرے کہ میں نے اس وکیل نہیں کیا تھا پھر وارث مذکور اس مرد اجنبی مذکور سے رجوع کرے پس جب اُس نے اس اجنبی سے رجوع کیا تو اجنبی مذکور کا اختیار ہوگا کہ مریض سے واپس لے۔ پھر اگر معتد علیہ مذکور کے اس کے ذمہ قسم عائد ہوگی تو اس کی صورت یہ ہے کہ وارث ثُمّ کو اس اجنبی مذکور کے ہاتھ اس قدر مال موجود ہے اور اعتراض یہ کہ اجنبی پر نیت کے لیے قسم دار ہوگی تو یہ دفع ہو سکتی ہے اور اگر جواب دیا جائے کہ اقرار مریض مذکور بحضور گواہان ہے تو قسم

عائد نہ ہوگی جواب میں حاصل ہے کہ اقرار کے بعد تحقیق کے لیے قسم ہے لہذا صحیح شاید یہ کہ بیچ اجنبی بدست وارث عوض مال وارث پر مریض ہو یعنی اجنبی کے ہاتھ اپنی کوئی چیز عوض اس مال کے جو وارث مذکور کا مریض پر آتا ہے فروخت کر دے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 Kitab al-Hiyal (The Book of Legal Stratagems) (358)

...sell an item in exchange, as we have stated; this is in [Al-Muhit]. **Al-Nayub, Chapter On Miscellaneous Matters**

If a person wishes that charity be given on his behalf after his death for his missed prayers, and he does not trust his heir that the heir might not execute his will; if he makes a will, and if he had already made a will for one-third of his property, he fears that if he makes a will for this too, it will be included in the one-third, whereas he wants it to be outside the one-third. The stratagem (Hila) for this is that he should sell an item from his property during his health and lifetime to a person whom he considers trustworthy and reliable, and hand over the sold item to him, then release him from the payment (price). Even if this buyer sells the item after his death and gives this charity from its price, then it is hoped that, God willing, this will be permissible.

If he fears that the person might not do so, and keeps the item for himself, does not sell it, and does not spend the price in that path, then it is said that the way to handle this is that this person sells some exchange for that item which is wrapped in cloth and has a slight defect, and the seller does not see the wrapped item, nor does he agree to the defect. He should appoint a Wasi (executor) so that after his death, he (the Wasi) can examine the wrapped item. Then, if the aforementioned buyer refuses to sell the aforementioned sold item and spend its price, he (the Wasi) can examine the wrapped item and return it to the buyer due to the defect. Thus, the aforementioned sold item will return to the ownership of his heirs. It should be clear that we have proposed 'Khiyar-e-Aib' (option of defect) in this matter because the option of defect remains after death, whereas the option of viewing (Khiyar-e-Ru'yat) does not.

If the Wasi divides the shares among the heirs while all the heirs are minors and none of them are adults, then this division will not be permissible, because partition carries the meaning of a sale, and if a Wasi sells the property of some minors to other minors, it is not permissible; therefore, the division will also not be permissible. The stratagem for the Wasi is:

If there are, for example, two minors, the Wasi should sell the share of one of them to a person as an undivided (musha') share. Then, he should perform partition (muqasama) with the buyer for the other minor whose share was not sold. Then, he

should buy back the share of the minor whose share was sold from the buyer. Thus, the share of each of the two minors will become distinct and separate, and this division will be permissible because it was conducted between two parties. Another stratagem is that he sells the share of both to one person, and then buys back each share from him as a separate, divided share. If a sick person said, "Have a Hajj performed on my behalf from one-third of my property," and did not say anything further, then the Wasi gave the person the amount necessary for the journey to Makkah. If he spent it and a small amount was left over, which the person (the agent) could not avoid, then the reasoning (qiyas) is that he is liable for the amount he spent on himself, but by juristic preference (istihsan), he is not liable. It is incumbent upon the agent to return what remains with him to the Wasi. And if the deceased willed that the remainder be given to the same person who is appointed for this Hajj, then if he had appointed a man to perform Hajj on his behalf, then the remainder...

के बदले कोई चीज़ फरोख्त करे जैसे कि हमने बयान किया है, कज़ा फि-अल-मुहीत। **अल्-नायुब, फस्ल मुतफर्रिक़ात के बयान में**

अगर एक शख्स ने चाहा कि उसकी कज़ा नमाज़ों के वास्ते उसकी वफात के बाद सदक़ा दिया जाए और उसको अपने वारिस पर इत्मीनान नहीं है कि शायद वारिस उसकी वसीयत को नाफ़िज़ न करेगा, अगर वह वसीयत करे और अगर उसने तिहाई माल की उससे पहले वसीयत की है तो यह ख्याल करता है कि अगर इसकी भी वसीयत करूँगा तो यह भी तिहाई में दाखिल हो जाएगा, हालाँकि वह चाहता है कि यह तिहाई से खारिज रहे, तो इसका हिला (युक्ति) यह है कि अपनी अमलाक में से कोई चीज़ अपनी सेहत व हयात में ऐसे शख्स के हाथ फरोख्त करे जिसको सिक़ा (विश्वसनीय) व मोतमिद जानता है और उसको बीअ (सौदे) के सुपुर्द कर दे, फिर उसको समन (कीमत) से बरी कर दे। हत्ता कि यह मुश्तरी (खरीददार) इस चीज़ को उसकी वफात के बाद फरोख्त करके उसकी कीमत से यह सदक़ा दे दे। पस उम्मीद है कि इंशाअल्लाह तआला यह जायज़ होगा। और अगर उसको यह खौफ हुआ कि शायद शख्स ऐसा न करे और इस चीज़ को अपनी ज़ात के वास्ते रख छोड़े और फरोख्त न करे और न उसकी कीमत इस राह में सर्फ करे, तो फरमाया कि इसकी सूरत यह है कि यह शख्स इस माल में कुछ इवज़ उसी चीज़ के फरोख्त करने, जो कपड़े में लिपटी हुई हो और उसमें थोड़ा सा ऐब (दोष) हो और बाये (बेचने वाला) उस मल्फूफ (लिपटी हुई) चीज़ को न देखे और न ऐब पर राज़ी हो जाए और किसी शख्स को वसी (वसीयत का मुतवल्ली) कर दे कि वह उसकी मौत के बाद उस मल्फूफ (लिपटी हुई) चीज़ को देखे। फिर अगर मुश्तरी मजकूर, मजकूर मबीअ (बेची गई वस्तु) को फरोख्त करके उसकी कीमत सर्फ करने से इंकार करे तो उस मल्फूफ को देखकर बवजह-ए-ऐब के उस मुश्तरी को वापस कर दे। पस मबीअ मजकूर उसके वारिसों की मिल्क में ऊद (वापस) करेगी और वाज़ेह हो कि हमने इस मसले में खियारे-ऐब (दोष का विकल्प) इस वजह से तजवीज़ किया कि खियारे-ऐब मौत के बाद बाकी रहता है और खियारे-रुयत बाकी नहीं रहता है। वसी ने अगर वारिसों के दरम्यान हिस्सा बाँट कर दिया, हालाँकि सब वारिस सगीर (नाबालिग) हैं, उनमें कोई बालिग नहीं है तो यह तकसीम जायज़ न होगी, इस वास्ते कि किस्मत (बँटवारे) में बीअ (बिक्री) के मायने हैं, हालाँकि अगर वसी बाज़ नाबालिगों का माल दूसरे बाज़ नाबालिगों के हाथ फरोख्त करे तो जायज़ नहीं है, पस इसी तरह तकसीम भी जायज़ न होगी, पस वसी के वास्ते हिला यह है।

अगर सगीर मसलन दो हों तो वसी उन दोनों में से एक का हिस्सा किसी शख्स के हाथ मुशाअ (साझा) गैर-मुकस्सम (बिना बँटा) फरोख्त करे, फिर मुश्तरी से दूसरे सगीर के वास्ते जिसका हिस्सा फरोख्त नहीं किया है, मुकासमा (बँटवारा) करे। फिर मुश्तरी से जिस सगीर का हिस्सा फरोख्त किया है फिर उसका हिस्सा खरीद ले, पस दोनों सगीर में से हर एक का हिस्सा मुमताज़ (अलग) जुदा हो जाएगा और यह तकसीम इस वजह से जायज़ हो जाएगी कि यह दो आदमियों के दरम्यान जारी हुई है और हिला दीगर यह कि उन दोनों का हिस्सा एक शख्स के हाथ फरोख्त करे, फिर उससे हर एक का हिस्सा तकसीम किया हुआ जुदा-जुदा खरीद ले। अगर मरीज़ ने कहा कि मेरे तिहाई माल से मेरी तरफ से एक हज करवा दिया जाए, करवाओ और एक लफ्ज़ न कहा, फिर वसी ने एक शख्स को माल बकद्र-ए-जरूरत कि आमद व रफ्त मक्का मुअज़्ज़मा की राह में अपनी ज़ात पर खर्च कर दे, दिया। पस उसने खर्च किया और कुछ रक़म क़लील (कम) ईसार की गई है जिससे मामूर को एहतराज़ मुमकिन नहीं है, तो क़यास यह है कि वह उस क़द्र का ज़ामिन हो जिस क़द्र उसने अपनी ज़ात पर खर्च किया है और इस्तेहसानन ज़ामिन न होगा और मामूर पर वाजिब है कि जो उसके पास बाकी रहा है उसको वसी को वापस कर दे और अगर मय्यत ने वसीयत की कि बाकी इसी शख्स को दे दिया जाए जो इस हज के वास्ते मामूर हो, पस अगर उसने किसी मर्द को मुअय्यन कर दिया हो कि वह उसकी तरफ से हज करे तो बाकी की...

کے عوض کوئی چیز فروخت کرے جیسے کہ ہم نے بیان کیا ہے کذا فی المحیط **النایوب، فصل متفرقات کے بیان میں**

اگر ایک شخص نے چاہا کہ اس کی قضا نمازوں کے واسطے اس کی وفات کے بعد صدقہ دیا جائے اور اُس کو اپنے وارث پر اطمینان نہیں ہے کہ شاید وارث اس کی وصیت کو نافذ نہ کرے گا اگر وہ وصیت کرے اور اگر اس نے تہائی مال کی اس سے پہلے وصیت کی ہے تو یہ خیال کرتا ہے کہ اگر اس کی بھی وصیت کروں گا تو یہ بھی تہائی میں داخل ہو جائے گا حالانکہ وہ چاہتا ہے کہ یہ تہائی سے خارج رہے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ اپنی املاک میں سے کوئی چیز اپنی صحت و حیات میں ایسے شخص کے ہاتھ فروخت کرے جس کو ثقہ و معتمد جانتا ہے اور اس کو بیچ سپرد کر دے پھر اس کو ثمن سے بری کر دے حتیٰ کہ یہ مشتری اس چیز کو اس کی وفات کے بعد فروخت کر کے اس کے ثمن سے یہ صدقہ دے دے پس امید ہے کہ انشاء اللہ تعالیٰ یہ جائز ہوگا اور اگر اس کو یہ خوف ہوا کہ شاید شخص ایسا نہ کرے اور اس چیز کو اپنی ذات کے واسطے رکھ چھوڑے اور فروخت نہ کرے اور نہ اس کا ثمن اس راہ میں صرف کرے تو فرمایا کہ اس کی صورت یہ ہے کہ یہ شخص اس مال میں کچھ عوض اسی چیز کے فروخت کرنے جو کپڑے میں لپٹی ہوئی ہو اور اس میں تھوڑا سا عیب ہو اور بائع اس ملفوف چیز کو نہ دیکھے اور نہ عیب پر راضی ہو جائے اور کسی شخص کو وصی کر دے کہ وہ اس کی موت کے بعد اس ملفوف دار لپٹی ہوئی چیز کو دیکھے پھر اگر مشتری مذکور مروجہ مذکور کو اس مبیع کو فروخت کر کے اس کا ثمن صرف کرنے سے انکار کرے تو اس ملفوف کو دیکھ کر بوجہ عیب کے اس مشتری کو واپس کر دے پس مبیع مذکور اس کے وارثوں کے ملک میں عود کرے گی اور واضح ہو کہ ہم نے اس

مسئلہ میں خیار عیب اس وجہ سے تجویز کیا کہ خیار عیب بعد موت کے باقی رہتا ہے اور خیار رویت باقی نہیں رہتا ہے۔ وصی نے اگر وارثوں کے درمیان حصہ بائنٹ کر دیا حالانکہ سب وارث صغیر ہیں ان میں کوئی بالغ نہیں ہے تو یہ تقسیم جائز نہ ہوگی اس واسطے کہ قسمت میں بیع کے معنی ہیں حالانکہ اگر وصی بعض نابالغوں کا مال دوسرے بعض نابالغوں کے ہاتھ فروخت کرے تو جائز نہیں ہے پس اسی طرح تقسیم بھی جائز نہیں ہوگی پس وصی کے واسطے حیلہ یہ ہے۔

اگر صغیر مثلاً دو ہوں تو وصی ان دونوں میں سے ایک کا حصہ کسی شخص کے ہاتھ مشاع غیر مقسم فروخت کرے پھر مشتری سے دوسرے صغیر کے واسطے جس کا حصہ فروخت نہیں کیا ہے مقاسمہ کرے پھر مشتری سے جس صغیر کا حصہ فروخت کیا ہے پھر اس کا حصہ خرید لے پس دونوں صغیر میں سے ہر ایک کا حصہ ممتاز جدا ہو جائے گا اور یہ تقسیم اس وجہ سے جائز ہو جائے گی کہ یہ دو آدمیوں کے درمیان جاری ہوئی ہے اور حیلہ دیگر آنکہ ان دونوں کا حصہ ایک شخص کے ہاتھ فروخت کرے پھر اس سے ہر ایک کا حصہ تقسیم کیا ہوا جدا جدا خرید لے اگر مریض نے کہا کہ میرے تہائی مال سے میری طرف سے ایک حج کروا دیا جائے کرواؤ اور ایک لفظ نہ کہا پھر وصی نے ایک شخص کو مال بقد رآرٹ کہ آمد و رفت مکہ معظمہ کی راہ میں اپنی ذات پر خرچ کر دے دیا پس اس نے خرچ کیا اور کچھ رقم قلیل ایثار کیا گیا ہے جس سے مامور کو احتر از ممکن نہیں ہے تو قیاس یہ ہے کہ وہ اس قدر کا ضامن ہو جس قدر اس نے اپنی ذات پر خرچ کیا ہے اور استحساناً ضامن نہ ہوگا اور مامور پر واجب ہے کہ جو اس کے پاس باقی رہا ہے اس کو وصی کو واپس کر دے اور اگر میت نے وصیت کی کہ باقی اسی شخص کو دے دیا جائے جو اس حج کے واسطے مامور ہو پس اگر اس نے کسی مرد کو معین کر دیا ہو کہ وہ اس کی طرف سے حج کرے تو باقی کی

The will (Wasiyyah) will be valid in his favor because it was made for a known person. If he did not specify anyone, the will would be void. The stratagem (Hilah) for this is for the testator to tell his executor (Wasi) to give whatever portion of the maintenance remains to whomever he wishes. Then, when the executor gives the remaining maintenance to the appointed person, it will be valid, just as if the appointed person had said, "Give a third of my wealth to whomever you wish." This ruling is found in *Al-Muhit*.

(Section) ☆

On the Use of *Ma'arid* (Ambiguous/Double Entendre Speech)

Ma'arid is hidden and not explicit (*ghayr sarih*). In the book, it should be known that if one uses *Ma'arid* to avoid lying, there is no harm in it. It is narrated from Umar (may Allah be pleased with him) that he said: "*Ma'arid* speech is such that if a person uses it, he does not have to tell a lie." It is also narrated from Umar (may Allah be pleased with him) that *Ma'arid* offers great flexibility in speech. There are two ways to use it: First, a person speaks a word and intends a meaning other than what the word is outwardly meant for, provided that the intended meaning (1) is linguistically possible for that word. The second method is to include words like "perhaps," "it is not far," or similar expressions in the speech. This is similar to saying "Insha Allah," which excludes the speech from being a definitive claim. The evidence that there is no harm in using *Ma'arid* is that Allah Ta'ala has permitted some forms of it where explicit speech is not allowed. As Allah Ta'ala said: "There is no blame upon you for that to which you allude regarding marriage proposals to women," and then said: "But do not make a promise to them secretly except by saying a recognized [i.e., appropriate] word." Thus, if a woman is in her waiting period (*Iddah*), it is not lawful for anyone to explicitly propose to her, but if one speaks in terms of admiration, there is no harm. For example, saying, "You are, Masha Allah, beautiful and graceful, and a woman like you is worthy for me," and "Whatever Allah wills will surely happen in the future." It is narrated from Shaykh Ibrahim al-Nakha'i (may Allah have mercy on him) that when he went inside his house to rest, he would tell his servant: "If someone asks for permission to see me, say the Shaykh is not here," meaning he is not where you are standing. It is also narrated from Ibrahim al-Nakha'i that when someone would seek permission to see him and he did not want to meet them, he would sit on a cushion and tell his servant: "Tell them the Shaykh has mounted (is riding)," so the listener would imagine that the Shaykh had mounted his horse and gone for some task, and thus they would leave. It is also narrated from Ibrahim al-Nakha'i that if someone

asked him to borrow something and he did not wish to give it, he would place his hand on the ground and say: "That thing is not here," meaning it is not in the spot where he placed his hand, even though the listener would assume it meant it was not with him or in his house. And Allah Ta'ala knows best. This is in *Al-Dhakhirah*.

(1) Meaning, there is a possibility that these meanings he intended could be the intended ones.

वसीयत उसके हक़ में जायज़ होगी क्योंकि वह एक शख़्स मालूम के वास्ते वाक़े हुई है और अगर उसने किसी शख़्स को मुअय्यन न किया हो तो वसीयत बातिल होगी और इसका हिला यह है कि मौसी अपने वसी से कहे कि जिस कदर नफ़क़ा बाक़ी रहे वह जिसको तू चाहे दे दे फिर जब वसी ने मामूर को बाक़ी नफ़क़ा दे दिया तो जायज़ होगा, बमनज़िला इसके कि अगर मामूर ने कहा कि मेरा तिहाई माल तू जिसको चाहे दे दे तो यही हुक्म है यह 'मुहीत' में है।

(तस्वीं - फ़स्ल) ☆

इस्तेमाल-ए-मआरिज़ के बयान में

'क़ाल' (मआरिज़) पोशीदा गैर-सरीह है। 'फ़िल किताब' में जानना चाहिए कि अगर झूठ से बचने के वास्ते मआरिज़ (अस्पष्ट/दो अर्थी बातों) को इस्तेमाल करे तो कुछ मुज़ायक़ा नहीं है और हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु से मरवी है कि फ़रमाया मआरिज़ कलाम ऐसे हैं कि अगर इनको इस्तेमाल करे तो आदमी को झूठ बोलना न पड़े और नीज़ हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु से मरवी है कि मआरिज़ का कलाम में बहुत गुंजाइश है और इसके इस्तेमाल के दो तरीक़े हैं, एक यह है कि आदमी एक कलिमा बोले और उससे सिवाए उस माअनी के मुराद ले जिनके वास्ते वह कलिमा मौज़ू किया गया है ब-हसब-ए-ज़ाहिर, लेकिन बात इतनी हो कि जो माअनी उसने मुराद (1) लिए हैं वह उस लफ़्ज़ के 'मुहतमल' (संभावित) से हों और दूसरा तरीक़ा यह है कि कलाम में 'शायद' या 'दूर नहीं है' या इसके मानिंद अल्फ़ाज़ मिला दे और यह 'इन्शा अल्लाह तआला' कहने के बमनज़िला है कि इससे कलाम 'बिल-खैर' होने से ख़ारिज हो जाएगा और इस्तेमाल-ए-मआरिज़ में मुज़ायक़ा न होने की दलील यह है कि अल्लाह तआला ने मआरिज़ में से बाज़ ऐसा जायज़ फ़रमाया है जहाँ सरीह (स्पष्ट) जायज़ नहीं है। चुनांचे अल्लाह तआला ने फ़रमाया कि "ला जुनाह अलैकुम फ़ीमा अरज़तुम बिही मिन ख़ुतबतुल निसा", फिर फ़रमाया कि "व-लाकिन ला तुवाअदूहन्ना सिर्रन इल्ला अन तक़ूलू क़ौलन मारूफ़न"। चुनांचे अगर एक औरत 'इद्दत' में हो तो किसी को यह हलाल नहीं है कि उसको सरीहन ख़ुत्बा (निकाह का प्रस्ताव) करे लेकिन अगर तारीफ़ करे तो कुछ मुज़ायक़ा नहीं है, मसलन यूँ कहे कि तुम तो माशा अल्लाह हसीन ख़ूबसूरत हो और तुम सी औरत मेरे वास्ते लायक है और अनक़रीब अल्लाह तआला की मशिय्यत में जो बात होगी पेश आ जाएगी। और शैख़ इब्राहिम नख़ई रहमतुल्लाह अलैह से मरवी है कि जब वह इस्तराहत (आराम) के वास्ते घर में जाते थे तो अपने ख़ादिम से फ़रमाते थे कि अगर कोई शख़्स मेरे पास आने की इजाज़त माँगे तो कहना कि शैख़ यहाँ नहीं हैं और यह मुराद लेना

कि जहाँ तू खड़ा है वहाँ नहीं खड़े हैं। और नीज़ इब्राहिम नख़ई से मरवी है कि जब कोई शख़्स उनसे उनके पास आने की इजाज़त माँगता और उनका मिलना मंज़ूर न होता तो तकिया वग़ैरह के पास होता उस पर सवार हो बैठते और अपने ख़ादिम से कहते कि कह दे कि शैख़ सवार हो गए हैं हत्ता कि सामिअ (सुनने वाले) के ख़याल में यह आता कि शैख़ अपने घोड़े पर सवार होकर अपने किसी काम को गए हैं, पस वह लौट जाता। और नीज़ इब्राहिम नख़ई रहमतुल्लाह अलैह से मरवी है कि अगर कोई शख़्स उनसे कोई चीज़ मुस्तआर (उधार) माँगता और उनका देना मंज़ूर न होता तो अपना हाथ ज़मीन पर रख देते और फ़रमाते थे कि वह शै (चीज़) यहाँ नहीं है और मुराद यह होती कि उस जगह जहाँ हाथ रखा है, नहीं है। हालाँकि सुनने वाले को यह गुमान होता कि उनके पास या उनके घर में नहीं है। वल्लाह तआला आलम, कज़ा फ़िल ज़खीरा।

(1) यानी एहतमाल हो कि यह माअनी जो उसने मुराद लिए हैं मुराद हो सकते हैं।

وصیت اُس کے حق میں جائز ہوگی کیونکہ وہ ایک شخص معلوم کے واسطے واقع ہوئی ہے اور اگر اُس نے کسی شخص کو معین نہ کیا ہو تو وصیت باطل ہوگی اور اس کا حیلہ یہ ہے کہ موصی اپنے وصی سے کہے کہ جس قدر نفقہ باقی رہے وہ جس کو تو چاہے دے دے پھر جب وصی نے مامور کو باقی نفقہ دے دیا تو جائز ہوگا بمنزلہ اس کے کہ اگر مامور نے کہا کہ میرا تہائی مال تو جس کو چاہے دے دے تو یہی حکم ہے یہ محیط میں ہے۔

(التسویں ۔ فصل) ☆

استعمال معاریض کے بیان میں

قال معاریض پوشیدہ غیر صریح۔ فی الکتاب جاننا چاہیے کہ اگر جھوٹ سے بچنے کے واسطے معاریض کو استعمال کرے تو کچھ مضائقہ نہیں ہے اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ فرمایا معاریض کلام ایسے ہیں کہ اگر ان کو استعمال کرنے تو آدمی کو جھوٹ بولنا نہ پڑے اور نیز حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ معاریض کا کلام میں بہت گنجائش ہے اور اس کے استعمال کے دو طریقے ہیں ایک یہ ہے کہ آدمی ایک کلمہ بولے اور اس سے سوائے اس معنی کے مراد لے جن کے واسطے وہ کلمہ موضوع کیا گیا ہے بحسب ظاہر لیکن بات اتنی ہو کہ جو معنی اُس نے مراد(1) لیے ہیں وہ اس لفظ کے محتمل سے ہوں اور دوسرا طریقہ یہ ہے کہ کلام میں شاید یا دور نہیں ہے یا اس کے مانند الفاظ ملا دے اور یہ بمنزلہ انشاء اللہ تعالیٰ کہنے کے ہے کہ اس سے کلام بالخیر ہونے سے خارج ہو جائے گا اور استعمال معاریض میں مضائقہ نہ ہونے کی دلیل یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے معاریض میں سے بعض ایسا جائز فرمایا ہے جہاں صریح جائز نہیں ہے چنانچہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ لا جناح علیکم فیما عرضتم بہ من خطبة النساء پھر

فرمایا کہ ولکن لا تواعد وہن سرا الا ان تقولوا قولا معروف چنانچہ اگر ایک عورت عدت میں ہو تو کسی کو یہ حلال نہیں ہے کہ اس کو صریحاً خطبہ کرے لیکن اگر تعریف کرے تو کچھ مضائقہ نہیں ہے مثلاً یوں کہے کہ تم تو ماشاء اللہ حسین خوبصورت ہو اور تم سی عورت میرے واسطے لائق ہے اور عنقریب اللہ تعالیٰ کی مشیت میں جو بات ہوگی پیش آ جائے گی اور شیخ ابراہیم نخی رحمۃ اللہ علیہ سے مروی ہے کہ جب وہ استراحت کے واسطے گھر میں جاتے تھے تو اپنے خادم سے فرماتے تھے کہ اگر کوئی شخص میرے پاس آنے کی اجازت مانگے تو کہنا کہ شیخ یہاں نہیں ہیں اور یہ مراد لینا کہ جہاں تو کھڑا ہے وہاں نہیں کھڑے ہیں اور نیز ابراہیم نخی سے مروی ہے کہ جب کوئی شخص اُن سے ان کے پاس آنے کی اجازت مانگتا اور ان کو ملنا منظورت نہ ہوتا تو تکیہ وغیرہ کے پاس ہوتا اُس پر سوار ہو بیٹھتے اور اپنے خادم سے کہتے کہ کہہ دے کہ شیخ سوار ہو گئے ہیں حتیٰ کہ سامع کے خیال میں یہ آتا کہ شیخ اپنے گھوڑے پر سوار ہو کر اپنے کسی کام کو گئے ہیں پس وہ لوٹ جاتا اور نیز ابراہیم نخی رحمۃ اللہ علیہ سے مروی ہے کہ اگر کوئی شخص ان سے کوئی چیز مستعار مانگتا اور ان کو دینا منظور نہ ہوتا تو اپنا ہاتھ زمین پر رکھ دیتے اور فرماتے تھے کہ وہ شے یہاں نہیں ہے اور مراد یہ ہوتی کہ اس جگہ جہاں ہاتھ رکھا ہے نہیں ہے حالانکہ سننے والے کو یہ گمان ہوتا کہ اُن کے پاس یا اُن کے گھر میں نہیں ہے واللہ تعالیٰ اعلم کذا فی الذخیرہ۔

(1) یعنی احتمال ہو کہ یہ معنی جو اس نے مراد لیے ہیں مراد ہو سکتے ہیں ۱۲ منہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 Kitab-ul-Khunsa (The Book of the Hermaphrodite) It contains two chapters.

Chapter One Identification of the Khunsa (Hermaphrodite) It should be known that a 'Khunsa' is a person who has two outlets for the purpose (urination). And it was said that if it has no outlet for either, and urine comes out from a single hole, then in the case of the Khunsa, the consideration (2) is for the mial (urinary tract), as stated in Al-Dhakhirah. If it urinates from the male organ, it is a male; if it urinates from the female organ, it is a female; and if it urinates from both, the one from which urine comes out first is the deciding factor, as stated in Al-Hidayah. If urine comes out from both simultaneously, according to Imam-e-Azam (RA), it is a 'Khunsa-e-Mushkil' (problematic hermaphrodite) (3). The fact that more urine comes out from one organ does not carry any weight, because an increase in quantity of a thing of the same species does not establish precedence. The Sahibain (Imams Abu Yusuf and Muhammad) stated that it should be attributed (3) to the organ from which more urine comes out. If the urine coming from both is equal in quantity, it is unanimously a 'Khunsa-e-Mushkil', as stated in Al-Kafi.

The scholars have stated that this ambiguity exists before puberty. Once it reaches puberty and is fully developed, this ambiguity will disappear. If, after puberty, it engages in intercourse using the male organ, it is a male; similarly, if it does not engage in intercourse but grows a beard, it is a male, as stated in Al-Dhakhirah. Similarly, if its chest is not developed like a woman's (breasts) but is flat like a man's, and if, like women, its breasts swell, or milk comes into its breasts, or it experiences menstruation, or becomes pregnant, or if intercourse through its female organ is possible, then it is a female. If none of these signs appear, it remains a 'Khunsa-e-Mushkil'. Similarly, if signs of both men and women appear, it is still a 'Khunsa-e-Mushkil', as stated in Al-Hidayah. The discharge of semen carries no weight because sometimes semen is discharged by women just as it is by men, as stated in Al-Jauhara-un-Nayyirah.

It is also stated that it is not the case that the Khunsa remains 'Mushkil' (problematic) even after reaching puberty; because either it will conceive, or menstruate, or not grow a beard, or its breasts will develop like women's, and its state will become apparent. If none of these conditions are met, then it is a male, because the absence of breasts like women's is a legal proof that it is a male. This is mentioned in Mabsut of Shams-ul-Aimma Sarakhsi.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 किताब-उल-खुन्सा इसमें दो फसलें हैं

फसल अव्वल खुन्सा की पहचान जानना चाहिए कि खुन्सा उस आदमी को कहते हैं जिसके मक़सद (पेशाब) के दो मख़रज (निकलने के स्थान) हों, और भाई (इमाम मुहम्मद) ने फरमाया कि इसका दोनों में से कोई मख़रज न हो और पेशाब उसके एक छेद से निकले। और खुन्सा के हक में एतबार (2) मियाल (पेशाब के रास्ते) का है, कज़ा-फिज़-ज़खीरा। पस अगर वह ज़कर (पुरुष अंग) से पेशाब करे तो मर्द है, और अगर फर्ज (स्त्री अंग) से पेशाब करे तो औरत है। और अगर दोनों से पेशाब करे, तो जिससे पहले पेशाब निकले वही होगा, कज़ा-फिल-हिदाया। और अगर दोनों से एक ही साथ पेशाब निकले तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक वह खुन्सा-ए-मुश्किल (3) है। और किसी आला (अंग) से ज़्यादा पेशाब निकलने का कुछ एतबार नहीं है, इसलिए कि किसी चीज़ का अपनी जिन्स (प्रजाति) में कसरत (अधिकता) होने से तरजीह (प्राथमिकता) नहीं होती। और साहिबैन (रह.) ने फरमाया कि जिस आला से ज़्यादा पेशाब निकले, उसी की तरफ मनसूब (3) किया जाएगा, और दोनों से जो पेशाब निकलता है वह भी बराबर निकले तो वह बिल-इत्तेफाक खुन्सा-ए-मुश्किल है, कज़ा-फिल-काफी।

और मशाइख (विद्वानों) ने फरमाया कि यह इشکال (सन्देह) बालिग होने से पहले है और जब बालिग हो गया और पूर्ण हो गया तो यह इشکال दूर हो जाएगा, कि अगर उसने बालिग होकर ज़कर से जिमा (संभोग) किया तो वह मर्द है, इसी तरह अगर उसने ज़कर से जिमा न किया लेकिन उसकी दाढ़ी निकल आई तो वह मर्द है, कज़ा-फिज़-ज़खीरा। इसी तरह अगर उसकी छातियाँ मर्द के सीने के समान उभरी हुई न हों बल्कि बराबर (सपाट) हों, और अगर औरतों के समान उसकी छातियाँ उभर आएं या उसकी छातियों में दूध उतर आए, या उसको हैज़ (मासिक धर्म) आए, या गर्भ रहे, या उसकी फर्ज से उसके साथ जिमा करना मुमकिन हो, तो वह औरत है। और अगर इन अलामात (चिह्नों) में से भी कोई ज़ाहिर न हुई तो वह खुन्सा-ए-मुश्किल है। इसी तरह अगर ये अलामात मर्दों और औरतों दोनों की ज़ाहिर हो गईं तो भी वह खुन्सा-ए-मुश्किल है, कज़ा-फिल-हिदाया। मनि (वीर्य) के निकलने का कुछ एतबार नहीं है, इसलिए कि मनि जैसे मर्द की निकलती है वैसी कभी औरत की भी निकलती है, यह जौहरा-ए-नय्यारा में है।

और फरमाया कि ऐसा नहीं है कि खुन्सा बालिग होने के बाद भी किसी हाल में मुश्किल रहे, इसलिए कि या तो उसको गर्भ रहेगा या हैज़ आएगा, या उसकी दाढ़ी नहीं निकलेगी, या औरतों के समान उसकी छातियाँ निकलेंगी, और इससे उसका हाल ज़ाहिर हो जाएगा। और अगर उनमें से कोई बात

न होगी तो वह मर्द है, इसलिए कि औरतों के समान छातियाँ न होना इस अमर (बात) की दलील-ए-शरई (कानूनी सबूत) है कि वह मर्द है, यह मबसूत-ए-शम्स-उल-आइम्मा सरखसी में है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۱۰ کتاب الخنثیٰ اس میں دو فصلیں ہیں فصل اول خنثیٰ کی شناخت جاننا چاہیے کہ خنثیٰ اُس آدمی کو کہتے ہیں کہ جس کے مقصد کے سوائے دو (۱) مخرج ہوں اور بھائی نے فرمایا کہ اس کا دونوں میں سے کوئی مخرج نہ ہو اور پیشاب اس کا ایک چید سے نکلے اور خنثیٰ کے حق میں اعتبار (۲) میال کا ہے کذا فی الذخیرہ پس اگر وہ ذکر سے پیشاب کرے تو مرد ہے اور اگر فرج سے پیشاب کرے تو عورت ہے اور اگر دونوں سے پیشاب کرے تو جس سے پہلے پیشاب نکلے وہی ہوگا۔ کذا فی الہدایہ اور اگر دونوں سے ایک ہی ساتھ پیشاب نکلے تو امام اعظمؒ کے نزدیک وہ خنثیٰ مشکل (۳) ہے اور کسی آلہ سے زیادہ پیشاب نکلنے کا کچھ اعتبار نہیں ہے اس واسطے کہ کسی شے کا اس کی جنس سے کثرت ہونے سے ترجیح نہیں ہوتی ہے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ جس آلہ سے زیادہ پیشاب برآمد ہواسی کی طرف منسوب (۳) کیا جائے گا اور دونوں سے جو پیشاب نکلتا ہے وہ بھی برابر نکلے تو وہ بالاتفاق خنثیٰ مشکل ہے۔ کذا فی الکافی اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ اشکال بالغ ہونے سے پہلے ہے اور جب بالغ ہو گیا اور پورا ہو گیا تو یہ اشکال جاتا رہے گا کہ اگر اس نے بالغ ہو کر ذکر سے جماع کیا تو وہ مرد ہے اسی طرح اگر اس نے جماع ذکر سے نہ کیا لیکن اُس کے داڑھی نکل آئی تو وہ مرد ہے کذا فی الذخیرہ۔ اسی طرح اگر اس کو مثل مردوں کے چھاتیاں مثل مردوں کے سینہ سے اُٹھی ہوئی نہ ہوئیں بلکہ برابر ہیں اور اگر مثل عورتوں کے اس کی چھاتیاں ابھر آئیں یا اس کی چھاتیوں میں دودھ اتر آیا یا اس کو حیض آیا یا حمل رہا یا اس کی فرج سے اس کے ساتھ جماع کرنا ممکن ہوا تو وہ عورت ہے اور اگر ان علامات میں سے بھی کوئی ظاہر نہ ہوئی تو وہ خنثیٰ مشکل ہے اسی طرح اگر یہ علامات مردوں اور عورتوں دونوں کی ظاہر ہوئیں تو بھی خنثیٰ مشکل ہے کذا فی الہدایہ۔ خروج منی کا کچھ اعتبار نہیں ہے اس واسطے کہ منی جیسے مرد کی نکلتی ہے ویسی کبھی عورت کی بھی

نکلتی ہے یہ جوہرہ نیرہ میں ہے اور فرمایا کہ یہ نہیں ہے کہ خنثیٰ بعد بالغ ہونے کے بھی کسی حال میں مشکل رہے اس واسطے کہ یا تو اس کو حمل رہے گا یا حیض آئے گا یا اس کے داڑھی نہ نکلے گی یا عورتوں کے مثل اس کے چھاتیاں نکلیں گی اور اس سے اس کا حال ظاہر ہو جائے گا اور اگر اُن میں سے کوئی بات نہ ہوگی تو وہ مرد ہے اس واسطے کہ عورتوں کے مانند چھاتیاں نہ ہونا اس امر کی دلیل شرعی ہے کہ مرد ہے یہ مبسوط شمس الائمہ سرخسی میں ہے۔

۱۔ قال المترجم کذا فی الہدایہ یہ مسئلہ آئندہ آتا ہے اس میں غور کرنا چاہیے ۱۲ ۲۔ یعنی پیشاب کے ۱۲ ۳۔ عورت کا اور مرد کا ۱۲ ۴۔ یعنی ذکر کہا جا سکتا ہے نہ مونث ۱۲ (۳) یعنی اگر ذکر سے زیادہ پیشاب نکلے تو ذکر ہے اور نہ مونث ہے ۱۲ (خنثیٰ) --- [---]--- وہ شخص جس کی مردانہ یا زنانہ دونوں علامات ناقص ہوں۔ بچہ المخنث

Kitab al-Mughni Chapter Two

On the Laws Regarding the Khunsa (Hermaphrodite/Intersex Person)

The principle regarding the *Khunsa Mushkil* (ambiguous hermaphrodite) is that in matters of religion, the most cautious and appropriate path should be chosen. If there is doubt regarding the validity of a ruling, its proof should not be asserted. If they stand in the congregational prayer behind the Imam, they should be placed between the rows of men and women, and between men, so that their prayer is not invalidated due to the possibility that they might be a woman; and they should not be placed among women so that their prayer is not invalidated due to the possibility that they might be a man. If they stand in the row of women, they should cautiously repeat their prayer due to the possibility of being a man; and if they stand in the row of men, their prayer is completed, but those men who are to their right, left, and directly behind them should all cautiously repeat their prayers due to the possibility of the person being a woman. In the *Qa'dah* (sitting posture) of prayer, they should sit like women; this is sufficient. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that, in my opinion, it is preferred that they pray with a *Qina'* (veil/head covering), meaning they should do so before reaching puberty. If they prayed without a *Qina'*, they would not be ordered to repeat the prayer, although such a command could be given for the sake of recommendation (*istihbab*). This all applies when the aforementioned *Khunsa* is *Murahiq* (approaching puberty), not a minor. If they have reached the age where puberty generally begins and no signs of either male or female gender have appeared, then if the *Khunsa* is free (not a slave), their prayer without a *Qina'* will not be valid. It is also stated that it is *Makruh* (disliked) for them to wear jewelry, meaning it is disliked after reaching the age of puberty, provided no signs appear that could be used as evidence of them being male or female. Wearing silk is also *Makruh* for them; this is according to *Fatawa-e-Tatar-khaniyah*.

Regarding them, it is also *Makruh* to expose their body in front of men or women. It is *Makruh* for them to sit in seclusion with a man or woman who is not their *Dhi-Rahm Mahram* (unmarriageable kin), and *Makruh* for them to travel without a *Dhi-Rahm Mahram*. If such a *Khunsa* enters *Ihram* while they are approaching the age of puberty, Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated that I do not know what their attire should be, while Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that there is uniformity in wearing the clothes of women. If the *Khunsa* travels day and night with their *Dhi-Rahm Mahram*, there is no harm, and this is obvious.

Then I said, will a man or a woman perform the circumcision (*khatna*) of this *Khunsa*? There are two scenarios: either they have reached the age near puberty or they have not. If they have not reached it, then a man or woman should perform the circumcision; there is no harm in it because the *Khunsa* will be either a boy or a girl. If a boy, there is no harm in a man performing the circumcision, and even if they are approaching puberty, it is even less problematic. If they are a girl, there is also no harm in a man performing the circumcision, provided they have not reached the age near puberty, because they are not yet capable of *Shahwah* (desire), and it is because of *Shahwah* that looking at the private parts is prohibited. There is also no harm in a woman performing the circumcision, as it is a boy or a girl; if a girl, there is no harm in a woman performing it, even if they have reached the age near puberty and are capable of *Shahwah*. When they have not reached the age near puberty, it is all the more permissible. And...

किताब अल-मुगनी दूसरा अध्याय

खुनसा (हिजड़े) के अहकाम के बयान में

खुनसा-ए-मुश्किल के बारे में असल यह है कि धार्मिक मामलों में जो सबसे अधिक सुरक्षित और उपयुक्त हो, उसे अपनाया जाए, और जिस हुक्म के साबित होने में शक हो, उसे साबित न माना जाए। यदि वह इमाम के पीछे नमाज़ की जमात में खड़ा हो, तो उसे औरतों और मर्दों की सफ के बीच में खड़ा किया जाए, और मर्दों के बीच में खड़ा किया जाए ताकि उनकी नमाज़ फासिद न हो, इस संभावना के कारण कि शायद वह औरत हो। और औरतों के बीच खड़ा न किया जाए ताकि उसकी नमाज़ फासिद न हो, इस संभावना के कारण कि शायद वह मर्द हो। यदि वह औरतों की सफ में खड़ा हो गया, तो एहतियातन (सावधानी के लिए) अपनी नमाज़ का اعادہ। (दोहराना) कर ले, इस संभावना के कारण कि शायद वह मर्द हो। और यदि वह मर्दों की सफ में खड़ा हो गया, तो उसकी नमाज़ पूरी हो गई, लेकिन जो व्यक्ति उसके दाएं बाएं और उसके पीछे उसके मुकाबले में है, वे सभी मर्द एहतियातन अपनी नमाज़ का اعادہ। कर लें, इस संभावना के कारण कि शायद वह औरत हो। और वह नमाज़ के क़ादे (बैठने) में औरतों की तरह बैठे, यह काफी है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि मेरे नज़दीक पसंदिदा यह है कि वह 'क़ना' (चेहरे पर नकाब) के साथ नमाज़ पढ़े, यानी बालिग होने से पहले ऐसा करे। और यदि उसने बिना 'क़ना' के नमाज़ पढ़ी, तो उसे اعادہ। करने का हुक्म नहीं दिया जाएगा, लेकिन मुस्तहब (पसंदीदा) के तौर पर ऐसा हुक्म दिया जा सकता है। यह सब उस स्थिति में है जब उक्त खुनसा 'मुराहिक' (बालिग होने के करीब) हो, नाबालिग न हो। और यदि उसकी आयु इतनी हो गई कि शुरुआत में बालिग होने की आयु है और मर्दों या औरतों की कोई अलामत ज़ाहिर न हुई, तो यदि उक्त खुनसा आज़ाद हो, तो बिना 'क़ना' के उसकी नमाज़ जायज़ न होगी। और फरमाया कि उसे ज़ेवर (गहने) पहनाना मकरूह है, और इसका मतलब यह है कि उम्र-ए-बुलूग (यौवन) तक पहुँचने के बाद मकरूह है, जबकि उसमें कोई ऐसी बात ज़ाहिर न हो जिससे उसके औरत या मर्द होने पर दलील दी जा सके, और उसे रेशमी कपड़ा पहनना भी मकरूह है, यह 'फ़तावा-ए-ततारखनिया' में है।

उसके हक में यह भी मकरूह है कि वह मर्दों या औरतों के सामने अपना बदन खोले, और मकरूह है कि जो मर्द या औरत उसका 'ज़ी-रहम मुहर्रम' (निकाह हराम वाला रिश्तेदार) न हो, उसके साथ अकेले में बैठे, और मकरूह है कि वह बिना 'ज़ी-रहम मुहर्रम' के सफर करे। और यदि ऐसे खुनसा ने एहराम बाँध लिया जबकि उसकी उम्र بلوغ (यौवन) के करीब है, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने

फरमाया कि मुझे इसका इल्म नहीं है कि उसका लिबास क्या होगा, और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि औरतों का लिबास पहनने में एकसानी (समानता) है। अगर उक्त खुनसा अपने 'ज़ी-रहम मुहर्रम' के साथ दिन-रात सफर करे, तो कोई हर्ज नहीं है, और यह ज़ाहिर है। फिर मैंने कहा कि क्या इस खुनसा का खतना औरत करेगी या मर्द करेगा? तो इसमें दो स्थितियाँ हैं: या तो वह उम्र-ए-बुलूग के करीब पहुँच गया हो या न पहुँचा हो। यदि न पहुँचा हो, तो चाहिए कि मर्द खतना करे या औरत, खतना करने में कोई हर्ज नहीं है, क्योंकि उक्त खुनसा लड़का या लड़की होगा। अतः यदि लड़का हो, तो मर्द के खतना करने में कोई हर्ज नहीं है, भले ही वह उम्र-ए-बुलूग के करीब पहुँच गया हो, तो बदर्ज-ए-ऊला कोई हर्ज नहीं है। और यदि वह लड़की है, तो भी मर्द के खतना करने में कोई हर्ज नहीं है कि वह उम्र-ए-बुलूग के करीब नहीं पहुँची है, इस वास्ते कि वह शबवत (कामुकता) के काबिल नहीं है, और शबवत ही के सबब से 'फरज' (गुप्तांग) की तरफ देखना हराम है। और औरत के खतना करने में भी कोई हर्ज नहीं है, इस वास्ते कि वह लड़का हो या लड़की; यदि लड़की है, तो औरत के खतना करने में कोई हर्ज नहीं है, भले ही वह उम्र-ए-बुलूग के करीब पहुँच गई हो कि शबवत के काबिल हो, और जब कि उम्र-ए-बुलूग के करीब नहीं पहुँची है, तो बदर्ज-ए-ऊला कोई हर्ज नहीं है। और...

کتاب المغنی دوسری فصل

احکام خنثیٰ کے بیان میں

خنثیٰ مشکل کے بارے میں اصل یہ ہے کہ امور دین میں جو احوط و اوفق ہو۔ اس کے حق میں اختیار کیا جائے اور جس حکم کے ثبوت میں شک ہو اس کے ثبوت کا حکم نہ دیا جائے اگر وہ امام کے پیچھے نماز کی جماعت میں کھڑا ہو تو عورتوں و مردوں کی صف کے بیچ میں کھڑا کیا جائے اور مردوں کے بیچ میں کھڑا کیا جائے تاکہ ان کی نماز فاسد نہ ہو بچہ اس احتمال کے کہ شاید وہ عورت ہو اور عورتوں کے بیچ میں کھڑانہ کیا جائے تاکہ اس کی نماز فاسد نہ ہو بچہ اس احتمال کے کہ شاید وہ مرد ہو پس اگر وہ عورتوں کی صف میں کھڑا ہو گیا تو احتیاطاً اپنی نماز کا اعادہ کر لے بچہ اس احتمال کے شاید وہ مرد ہو اور اگر مردوں کی صف میں کھڑا ہو گیا تو اس کی نماز پوری ہو گئی لیکن جو شخص اس کے دائیں اور بائیں اور اس کے پیچھے اس کے مقابلہ میں ہے یہ سب مرد اپنی نماز کا احتیاطاً اعادہ کر لیں بچہ اس احتمال کے کہ شاید وہ عورت ہو اور وہ اپنی نماز کے قعدہ میں مثل عورتوں کے بیٹھے یہ کافی ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ میرے نزدیک پسندیدہ یہ ہے کہ وہ قناع (۱) کے ساتھ نماز پڑھے یعنی بالغ ہونے سے پہلے ایسا کرے اور اگر اس نے بغیر قناع کے نماز پڑھی تو اس کا اعادہ کرنے کا حکم نہ دیا جائے گا لیکن استحباباً ایسا حکم دیا جا سکتا ہے۔ یہ سب اس وقت ہے کہ خنثیٰ مذکور مراہق (۲) ہو نابالغ نہ ہو اور اگر اس کی عمر اس قدر ہو گئی کہ شروع میں بالغ ہونے کا سن ہے اور مردوں و عورتوں کی کوئی علامت ظاہر نہ ہوئی پس اگر خنثیٰ مذکور آزاد ہو تو بغیر قناع کے اس کی نماز جائز نہ ہوگی اور فرمایا کہ اس کو زیور پہنانا مکروہ (۳) ہے اور مراد یہ ہے کہ سن بلوغ تک پہنچ جانے کے

بعد مکروہ ہے جب کہ اس میں کوئی ایسی بات ظاہر نہ ہو کہ جس سے اس کے عورت ہونے یا مرد ہونے پر استدلال کیا جائے اور اس کو ریشمی کپڑا پہننا بھی مکروہ ہے بیتاتارخانیہ میں ہے۔

اس کے حق میں یہ بھی مکروہ ہے کہ وہ مردوں یا عورتوں کے سامنے اپنا بدن کھولے اور مکروہ ہے کہ جو مرد یا عورت اس کی ذی رحم محرم نہ ہو اس کے ساتھ خلوت میں بیٹھے اور مکروہ ہے کہ وہ بغیر ذی رحم محرم کے سفر کرے اور اگر ایسے خنثیٰ نے احرام باندھ لیا حالانکہ اس کا سن قریب بہ بلوغ ہے تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ مجھے اس کا علم نہیں (۴) ہے کہ اس کا لباس (۵) ہے کیونکہ ہو گا اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ عورتوں (۶) کا لباس پہننے یکسانی میں ہے اگر خنثیٰ مذکور اپنے ذی رحم محرم کے ساتھ میں رات و دن کا سفر کرے تو کچھ مضائقہ نہیں ہے اور یہ ظاہر ہے۔ پھر میں نے کہا کہ اس خنثیٰ کا ختنہ عورت کرے گی یا مرد کرے گا تو اس میں دو صورتیں ہیں یا تو وہ سن قریب بہ بلوغ تک پہنچ گیا ہو یا نہ پہنچا ہو اگر نہ پہنچا ہو تو چاہیے مرد ختنہ کرے یا عورت فتنہ نہ کرے کچھ مضائقہ نہیں ہے کیونکہ خنثیٰ مذکور لڑکا یا لڑکی ہو گا پس اگر لڑکا ہو تو مرد کے ختنہ کرنے میں کچھ مضائقہ نہیں ہے اگر چہ وہ قریب بہ بلوغ پہنچا ہے تو بدرجہ اولیٰ کچھ مضائقہ نہیں ہے اور اگر وہ لڑکی ہے تو بھی مرد کے ختنہ کرنے میں کچھ مضائقہ نہیں ہے کہ وہ قریب بہ بلوغ نہیں پہنچی ہے اس واسطے کہ وہ قابل شہوت نہیں ہے اور شہوت ہی کے سبب سے فرج کی طرف نظر کرنا حرام ہے اور عورت کے ختنہ کرنے میں بھی کچھ مضائقہ نہیں ہے اس واسطے کہ وہ لڑکا ہے یا لڑکی ہے پس اگر لڑکی ہے تو عورت کے ختنہ کرنے میں کچھ مضائقہ نہیں ہے اگر چہ وہ قریب بہ بلوغ پہنچ گئی ہو کہ قابل شہوت ہو اور جب کہ قریب بہ بلوغ نہیں پہنچی ہے تو بدرجہ اولیٰ کچھ مضائقہ نہیں ہے اور

(۱) یعنی منہ ڈھکے ہوئے (۲) قریب بلوغ ہوا (۳) یعنی مکروہ تحریمی (۴) یعنی تحقیقی علم نہیں ہے (۵) یعنی احرام میں یہ مگر لباس چاہیے (۶) کیونکہ اس میں بخوبی احتیاط ہے

If the person is a boy, the same rule applies because he is not an object of sexual desire, and it is due to sexual desire that it is forbidden for a woman to look at the private parts of a strange man. If he has reached the age of puberty, then neither a man nor a woman should perform his circumcision. A man will not do it because he might be a woman, and it would not be permissible for a man to circumcise her or look at her private parts, as she has reached puberty and a female near puberty is an object of desire; she would be like an adult woman, and a man does not circumcise an adult woman. Thus, it would not be lawful for a woman to circumcise such a boy or look at his body, because he is like an adult man. However, the solution is what Imam Muhammad (RA) has mentioned: if the aforementioned *khuntha* (hermaphrodite) is wealthy, their guardian should buy a slave girl who knows how to perform circumcision so she can perform it, and once she has done so, the guardian should sell her. If the *khuntha* is poor, the father should buy such a slave girl with his own money so she can perform the circumcision. If the father is also poor, the Imam of the Muslims should purchase such a slave girl from the *Bait al-Mal* (public treasury) for the circumcision. Once the circumcision is performed, the Imam of the Muslims will sell her and deposit the price into the *Bait al-Mal*. If the aforementioned *khuntha* is married off so that their spouse may perform the circumcision, it is of no use because the marriage will remain in suspense (*mauquf*) until their status—whether male or female—is clear. This is because if they are male, the marriage would be valid, and if female, it would be invalid; as long as the status is doubtful, the marriage remains in suspense, and this suspended marriage does not make it permissible to look at the private parts or gaze at a woman. This is why it was ordered that a slave girl be bought for this purpose, and it was not ordered to marry them off using their own wealth so that the wife could perform the circumcision. This is what Sheikh-ul-Islam mentioned in his commentary, and Sheikh Shams al-A'imma al-Halwani did not say to bring a woman into marriage using their wealth either, because we cannot be certain of the validity of the marriage until their status becomes clear. However, if it were done despite this, it would be acceptable, because if the *khuntha* turns out to be female, the looking of the woman they were married to would be considered "a woman looking at a woman," and the marriage would be void. If they are male, it would be like a wife looking at her husband's private parts. This is mentioned in *Muheet*.

Issues Regarding the Ritual Bath (Ghusl) of a Khuntha If the person dies before their status is known, neither a man nor a woman shall perform the *ghusl* (ritual

bath); instead, they shall be given *tayammum* (dry ablution). If a stranger performs the *tayammum* for them, it should be done through a cloth; if a *mahram* relative performs it, it may be done without a cloth. Shams al-A'imma al-Halwani stated that they should be given a *ghusl* while wrapped in a cloth. All this applies if they are not an object of sexual desire. If they are a child, it does not matter if a man or a woman performs the *ghusl*; there is no harm in it. This is in *Jauhara al-Nayyirah*.

Another Category in Marriage Issues If, before this *khuntha* reaches puberty, their father marries them to a woman or performs their *nikah* with a man, the marriage shall remain in suspense—it will neither be effective nor void, and neither will be the other's heir until the status of the aforementioned *khuntha* is revealed. Then, if they accepted this marriage of the father, and later reached puberty and masculine signs appeared in them, and...

यदि वह लड़का है तो भी यही बात है क्योंकि वह कामुकता के योग्य नहीं है और कामुकता के कारण ही औरत के लिए किसी अनजान पुरुष के गुप्त अंगों को देखना हराम है। और यदि वह यौवन के करीब पहुँच गया हो तो न पुरुष उसका खतना करे और न ही स्त्री। अतः पुरुष इस डर से नहीं करेगा कि शायद वह औरत हो, तो पुरुष के लिए उसका खतना करना और उसकी योनि की ओर देखना जायज नहीं होगा क्योंकि वह यौवन के करीब पहुँच गई है और यौवन के करीब पहुँची हुई स्त्री कामुकता के योग्य होती है। अतः वह बालिग स्त्री की तरह होगी और बालिग स्त्री का खतना पुरुष नहीं करता। अतः स्त्री के लिए ऐसे लड़के का खतना करना और उसके शरीर को देखना हलाल नहीं होगा क्योंकि वह बालिग पुरुष की तरह है। लेकिन इसका उपाय वह है जो इमाम मुहम्मद (रह.) ने उल्लेख किया है कि यदि उक्त खस्सी (हिजड़ा) मालदार हो, तो उसका अभिभावक (वली) उसके लिए ऐसी दासी खरीदे जो खतना करना जानती हो, ताकि वह उसका खतना कर दे। फिर जब वह उसका खतना कर दे, तो अभिभावक उसे बेच दे। और यदि वह गरीब हो, तो उसका पिता उसके लिए अपने धन से ऐसी दासी खरीदे ताकि वह उसका खतना कर सके। और यदि उसका पिता भी गरीब हो, तो इमामुल मुस्लिमीन उसके खतने के लिए बैतुल माल से ऐसी दासी खरीदवा देंगे। फिर जब वह उसका खतना कर चुके तो इमामुल मुस्लिमीन उसे बेचकर उसकी कीमत बैतुल माल में जमा कर देंगे। और यदि उक्त खस्सी का निकाह कर दिया जाए ताकि उसकी पत्नी उसका खतना कर दे, तो यह कुछ भी लाभदायक नहीं है क्योंकि जब तक उसका हाल स्पष्ट न हो जाए कि वह पुरुष है या स्त्री, तब तक निकाह निलंबित (موقوف) रहेगा। क्योंकि संभावना है कि वह पुरुष हो तो ऐसी स्थिति में निकाह जायज होगा, और शायद वह स्त्री हो तो निकाह नाजायज होगा, और जब उसकी स्थिति संदिग्ध है तो निकाह निलंबित रहेगा और निलंबित निकाह से यह बात जायज नहीं हो जाएगी कि वह उसके गुप्त अंगों को देखे या स्त्री की तरफ नजर डाले। इसीलिए यह फरमाया कि उसके लिए एक दासी खरीदी जाए ताकि वह खतना करे, और यह नहीं फरमाया कि उसके माल से उसका निकाह कर दिया जाए ताकि उसकी पत्नी उसका खतना करे। ऐसा ही शेखुल इस्लाम ने अपनी शरह में उल्लेख किया है और शेख शम्सुल आइम्मा हलवाई ने भी यह नहीं फरमाया कि उसके माल से उसके लिए एक औरत निकाह में लाई जाए, यह इसलिए नहीं फरमाया कि जब तक उसका हाल जाहिर न हो तब तक हम उसके निकाह के सही होने का यकीन नहीं कर सकते। लेकिन यदि इसके बावजूद ऐसा किया गया तो ठीक होगा क्योंकि यदि उक्त खस्सी स्त्री होगी तो जिस स्त्री से उसका निकाह किया गया है,

उसका देखना 'स्त्री का स्त्री को देखना' हुआ और निकाह व्यर्थ (لغو) होगा। और यदि वह पुरुष है, तो यह देखना वैसा ही हुआ जैसे पत्नी अपने पति के गुप्त अंगों को देखे, यह 'मुहीत' में है।

खस्सी के स्नान (ग़ुस्ल) के मसले यदि उसकी स्थिति स्पष्ट होने से पहले वह मर गया, तो न उसे पुरुष ग़ुस्ल देगा और न ही स्त्री, बल्कि उसे तयमम करवाया जाएगा। यदि उसे किसी अनजान व्यक्ति ने तयमम करवाया तो एक कपड़े (खरक़ा) के साथ तयमम कराए और यदि उसके किसी 'ज़ी-रहम' महरम ने उसे तयमम करवाया तो बिना कपड़े के तयमम करा दे। और शम्सुल आइम्मा हलवाई ने फरमाया कि एक कपड़े में लपेटकर उसे ग़ुस्ल दिया जाए। और यह सब तब है जब वह कामुकता के योग्य न हो। और यदि वह बच्चा है तो चाहे उसे पुरुष ग़ुस्ल दे या स्त्री, कोई हर्ज नहीं, यह 'जौहरा-ए-नय्याराह' में है।

निकाह के मसलों में एक और प्रकार और यदि इस खस्सी के बालिग होने से पहले उसके पिता ने उसका किसी स्त्री से विवाह कर दिया या किसी पुरुष से उसका निकाह कर दिया, तो निकाह निलंबित रहेगा, न लागू होगा और न ही बातिल होगा। और दोनों एक-दूसरे के वारिस भी नहीं होंगे, यहाँ तक कि उक्त खस्सी का हाल स्पष्ट हो जाए। फिर यदि उसने पिता के इस निकाह को स्वीकार किया, फिर वह बालिग हुआ और उसमें पुरुषों के लक्षण जाहिर हुए और उसके..

اگر وہ لڑکا ہے تو بھی یہی بات ہے کیونکہ وہ لائق شہوت نہیں ہے اور شہوت ہی کے سبب سے عورت کو مرد اجنبی کے جسم نہانی کا دیکھنا حرام ہے اور اگر وہ قریب بلوغ پہنچ گیا ہو تو اس کا ختنہ نہ مرد کرے نہ عورت کرے گی پس مرد اس وجہ سے نہ کرے گا کہ شاید وہ عورت ہو تو مرد کو اس کا ختنہ کرنا اور اس کی فرج کی طرف دیکھنا مباح نہ ہوگا اس واسطے کہ وہ قریب بلوغ پہنچ گئی ہے اور قریب بلوغ عورت لائق شہوت ہوتی ہے پس مثل بالغہ عورت کے ہوگی اور بالغہ کا ختنہ مرد نہیں کرتا ہے پس عورت (بحیہ) کو ایسے لڑکے کا ختنہ کرنا اور اس کا جسم دیکھنا حلال نہ ہوگا کیونکہ وہ مثل بالغ مرد کے ہے لیکن اس کا حیلہ وہ ہے جو امام محمدؒ نے ذکر فرمایا ہے کہ اگر خنثیٰ مذکور مالدار ہو تو اس کا ولی اس کے واسطے ایک ایسی باندی خریدے جو کار ختنہ جانتی ہو کہ وہ اس کا ختنہ کر دے پھر جب اُس کا ختنہ کر دے تو پھر ولی اُس کو فروخت کر دے اور اگر وہ تنگ دست ہو تو اس کا باپ اُس کے واسطے اپنے مال سے ایسی باندی خریدے تاکہ اس کا ختنہ کر دے اور اگر اس کا باپ بھی تنگ دست ہو تو امام المسلمین اس کے ختنہ کے واسطے بیت المال سے ایسی باندی خرید فرمادے گا پھر جب اس کا ختنہ کر چکے تو امام المسلمین اس کو فروخت کر اس کا ثمن بیت المال میں داخل کر دے گا اور اگر اس خنثیٰ مذکور کا نکاح کر دیا جائے تاکہ اس کی جوڑ و اس کا ختنہ کر دے تو یہ کچھ مفید نہیں ہے اس واسطے کہ جب تک اس کا حال ظاہر نہ ہو کہ یہ مرد ہے یا عورت ہے تب تک نکاح موقوف رہے گا کیونکہ احتمال ہے کہ وہ مرد ہو تو ایسی صورت میں نکاح جائز ہوگا اور شاید وہ عورت ہو تو نکاح نا جائز ہوگا اور درحالیکہ اس کا حال مشتبہ ہے تو نکاح موقوف رہے گا اور نکاح موقوف سے یہ امر مباح نہ ہوگا کہ جسم نہانی کا دیکھنا عورت کی طرف نظر کرے اسی واسطے یوں فرمایا کہ اس کے واسطے ایک باندی خریدی جائے تاکہ وہ ختنہ کرے اور یہ نہ فرمایا کہ اس کے مال سے

اس کا نکاح کیا جائے تاکہ اس کی عورت اس کا ختنہ کر دے ایسا ہی شیخ الاسلام نے اپنی شرح میں ذکر کیا ہے اور شیخ شمس الائمہ حلوائی نے یوں یہ نہ فرمایا کہ اس کے مال سے اس کے واسطے ایک عورت نکاح میں لائی جائے یہ اس وجہ سے نہ فرمایا کہ جب تک اس کا حال ظاہر نہ ہوتا تب تک ہم اس کے نکاح کے صحیح ہونے کا یقین نہیں کر سکتے ہیں لیکن اگر باوجود اس کے ایسا کیا تو ٹھیک ہوگا اس واسطے کہ اگر خنثیٰ مذکور عورت ہوگا تو جس عورت سے اس کا نکاح کیا گیا ہے اس کا دیکھنا عورت کا عورت کو دیکھنا ہوا اور نکاح لغو ہوا اور اگر وہ مرد ہے تو یہ دیکھنا ایسا ہوا کہ جیسے جوڑ و اپنے خاوند کے جسم نہانی کو دیکھے یہ محیط میں ہے۔

غسل خنثیٰ کے مسائل اگر اس کا حال کھلنے سے پہلے وہ مر گیا تو اس کو نہ مرد غسل دے گا اور نہ عورت بلکہ اس کو تیمم کروایا جائے گا پس اگر اس کو اجنبی نے تیمم کروایا تو ایک خرقہ سے تیمم کرائے اور اگر اس کی ذی رحم محرم نے اس کو تیمم کرایا تو بدون خرقہ کے اس کو تیمم کرادے اور شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا کہ ایک کو راہ میں کر کے اس کو غسل دیا جائے اور یہ سب اس وقت ہے کہ وہ قابل شہوت نہ ہو اور اگر طفل ہو تو چاہے اس کو مرد غسل دے اور چاہے عورت کچھ مضائقہ نہیں ہے یہ جوہرہ نیرہ میں ہے۔

نوع دیگر در مسائل نکاح اور اگر اس خنثیٰ کے بالغ ہونے سے پہلے اس کے باپ نے اس کو کوئی عورت بیاہ دی یا کسی مرد سے اس کا نکاح کر دیا تو نکاح موقوف رہے گا نہ نافذ ہوگا اور نہ باطل ہوگا اور دونوں ایک دوسرے کے وارث بھی نہ ہوں گے یہاں تک کہ خنثیٰ مذکور کا حال ظاہر ہو پھر اگر اس نے باپ کے اس نکاح کا کیا پھر وہ بالغ ہوا اور اس میں مردوں کے علامات ظاہر ہوئے اور اس کے

Book of the Khuntha (Hermaphrodite)

It was decreed that the marriage is valid, but if he was unable to have intercourse with the woman, he shall be granted a one-year respite, just as other men who are unable to have intercourse with their wives are granted a one-year respite. I asked: If a *Khuntha Mushkil* (hermaphrodite of unclear gender) who is near puberty marries another *Khuntha Mushkil* on the condition that one is male and the other female—it was replied that since it is known that both are *Mushkil*, the marriage shall remain suspended until their true state is revealed. This is because it is possible both are male, in which case a marriage between two males is void (*batil*). It is also possible both are female, and a marriage between two females is also void. It is also possible one is male and the other female, in which case the marriage would be valid. Since both are *Mushkil* and their status is unknown, the validity of the marriage remains in abeyance until their condition is clarified. If one of them dies before the status is clarified, they will not be heirs to one another, because the marriage is suspended and inheritance is not established through a suspended marriage, as stated in *Al-Dhakhirah*.

If it is not known that they are both *Mushkil*, I will consider their marriage valid provided their fathers performed it, because each father gave report—one claiming his child is male and the other claiming theirs is female—and the report of each is acceptable in Sharia until proven otherwise. On this basis, the marriage shall be declared valid. If both fathers die, then the individuals die, and the heirs of each produce witnesses claiming their predecessor was the husband and the other the wife, I will not rule on it, as stated in *Mabsut Shams al-A'immah al-Sarakhsi*. I then asked: If witnesses for one party appear first and a ruling is given in their favor, and then witnesses for the other party appear, it was replied: I will invalidate the witnesses of the second party, and the first judicial ruling will remain in effect. If a man kisses a *Khuntha Mushkil*, it is not lawful for that man to marry the *Khuntha's* mother until the *Khuntha's* gender status is clarified, as stated in *Al-Dhakhirah*.

Another Type Regarding Hudud (Prescribed Punishments) and Qisas (Retaliation)

If someone accuses this *Khuntha Mushkil* of adultery (*Qadhf*) before they reach puberty, or if said *Khuntha* accuses a man of *Qadhf*, no Sharia punishment (*hadd*) will be mandatory. If the *Khuntha* is the one accused, no *hadd* is due because, being a minor, they are not held accountable. If the accuser is a man, no *hadd* is due because

he accused someone who is not *muhsan* (chaste/married), and one of the conditions for *Qadhf* is the age of puberty, just as Islam is a condition. If the *Khuntha* is accused after reaching the age of puberty, but no signs have appeared yet to indicate whether they are male or female, and then the *Khuntha* accuses a man or is accused by a man, the book states that this is the same as the first case. Our scholars stated that "the same" means the right of *Qadhf* regarding the *Khuntha* is identical: no *hadd* is due upon the accuser before or after puberty, because even if the *Khuntha* has reached the age of puberty and becomes *muhsan*, no sign has yet appeared to indicate their gender. Thus, it is possible they are female and possible they are male. Therefore, if they are male, they are in the status of *Mahboob* (one whose genitals have been severed), and if female...

किताब अल-खुन्सा

निकाह के जायज़ होने का हुक्म दिया गया, लेकिन अगर वह उस औरत से वती (संभोग) न कर सका तो उसे एक साल की मोहलत दी जाएगी, जैसे अन्य मर्दों को जो अपनी पत्नी से संभोग नहीं कर सकते, उन्हें एक साल की मोहलत दी जाती है। मैंने पूछा कि यदि एक खुन्सा-ए-मुश्किल जो बालिग होने के करीब है, उसने ऐसे ही दूसरे खुन्सा-ए-मुश्किल से इस शर्त पर निकाह किया कि उनमें से एक मर्द है और दूसरा औरत है, तो फरमाया कि जब यह मालूम है कि दोनों मुश्किल (लिंग स्पष्ट न होना) हैं, तो निकाह मुल्तवी (स्थगित) रहेगा यहाँ तक कि दोनों की हकीकत स्पष्ट हो जाए। क्योंकि यह जायज़ है कि दोनों मर्द हों, तो मर्द का मर्द से निकाह हो जाएगा जो कि बातिल (अवैध) है। और यह भी जायज़ है कि दोनों औरतें हों, तो औरत का औरत से निकाह होगा, जो कि बातिल है। और यह भी जायज़ है कि एक मर्द और दूसरी औरत हो, तो निकाह जायज़ होगा। चूँकि दोनों 'मुश्किल' हैं और उनकी स्थिति अज्ञात है, इसलिए निकाह के जायज़ या नाजायज़ होने के बारे में तब तक रुका जाएगा जब तक उनकी हकीकत न खुल जाए। और अगर दोनों में से एक मर गया या स्थिति स्पष्ट होने से पहले ही मर गया, तो वे आपस में वारिस नहीं होंगे, क्योंकि स्थिति स्पष्ट होने से पहले निकाह मुल्तवी है और मुल्तवी निकाह की वजह से मीरास (विरासत) साबित नहीं होती, ऐसा 'ज़खीरा' में है।

यदि यह ज्ञात न हो कि ये दोनों 'मुश्किल' हैं, तो मैं दोनों के निकाह को जायज़ रखूँगा, बशर्ते कि उनके पिताओं ने निकाह कर दिया हो, क्योंकि दोनों में से एक के पिता ने खबर दी कि यह मर्द है और दूसरे के पिता ने खबर दी कि यह औरत है, और दोनों में से प्रत्येक की खबर शरीयत में स्वीकार्य है जब तक कि इसके विपरीत कुछ ज़ाहिर न हो। इस बिना पर निकाह के सही होने का हुक्म दिया जाएगा। और अगर दोनों के पिता मर गए, फिर ये दोनों मर गए और प्रत्येक के वारिस ने गवाह पेश किए कि मेरा मौर्स (जिसकी विरासत है) शौहर था और दूसरा ज़ौजा (पत्नी) था, तो मैं इसमें किसी बात का फैसला नहीं करूँगा, यह 'मबसूत शम्सुल आइम्मा सराखसी' में है। फिर मैंने पूछा कि अगर एक पक्ष के गवाह पहले पेश हुए और उनके पक्ष में फैसला हो गया, फिर दूसरे पक्ष के गवाह हाज़िर हुए, तो फरमाया कि मैं दूसरे पक्ष के गवाहों को रद्द कर दूँगा और पहला फैसला बदस्तूर कायम रहेगा। और अगर किसी मर्द ने खुन्सा-ए-मुश्किल का बोसा (चुंबन) ले लिया, तो उस मर्द के लिए तब तक उसकी माँ से निकाह करना हलाल नहीं है जब तक कि उस खुन्सा-ए-मुश्किल की हकीकत ज़ाहिर न हो जाए, यह 'ज़खीरा' में है।

हद्दूद और क़सास का एक और प्रकार

अगर किसी ने इस खुन्सा-ए-मुश्किल पर बालिग होने से पहले तोहमत लगाई यानी क़ज़फ़ (व्यभिचार का झूठा आरोप) किया, या उक्त खुन्सा ने किसी मर्द पर क़ज़फ़ किया, तो क़ज़फ़ पर शरई 'हद्द' वाजिब नहीं होगी। अगर खुन्सा-ए-मुश्किल पर क़ज़फ़ किया गया, तो उस पर इस वजह से हद्द वाजिब नहीं होगी कि वह लड़का या लड़की बालिग न होने की वजह से 'मरफ़ूअल-कलम' (गुनाह से मुक्त) है। और अगर क़ाज़िफ़ (आरोप लगाने वाला) मर्द हो, तो उस पर इस वजह से हद्द वाजिब नहीं होगी कि उसने 'गैर-महसन' (जो विवाहित न हो) पर क़ज़फ़ किया है, क्योंकि 'इहसान' की शर्तों में से एक शर्त 'बालिग होना' है, जैसे इस्लाम। और अगर उक्त खुन्सा बालिग होने की उम्र तक पहुँचने के बाद क़ज़फ़ किया गया, लेकिन अभी तक ऐसी कोई अलामत ज़ाहिर नहीं हुई जिससे यह इस्तदलाल (तर्क) किया जा सके कि वह मर्द है या औरत, फिर खुन्सा ने किसी मर्द पर क़ज़फ़ किया या खुन्सा पर किसी मर्द ने क़ज़फ़ किया, तो किताब में फरमाया कि यह और पहली सूरत दोनों एक समान हैं। हमारे मशाइख ने फरमाया कि 'एक समान' होने का अर्थ यह है कि क़ज़फ़ का हक़ खुन्सा में एक जैसा है कि क़ाज़िफ़-ए-खुन्सा पर बालिग होने से पहले और बाद में हद्द वाजिब नहीं होगी, क्योंकि उक्त खुन्सा भले ही बालिग होने की वजह से 'महसन' हो गया हो, लेकिन अभी तक उसमें ऐसी कोई अलामत ज़ाहिर नहीं हुई जिससे उसके मर्द या औरत होने का तर्क दिया जा सके। इसलिए यह जायज़ है कि वह औरत हो और यह भी जायज़ है कि वह मर्द हो। अतः अगर वह मर्द है तो वह 'महबूब' (जिसका गुप्तांग कटा हुआ हो) के दर्जे में है और अगर वह औरत है तो...

کتاب الخنثی

نکاح کے جائز ہونے کا حکم دیا گیا لیکن اس عورت سے وطی نہ کر سکا تو اس کو ایک سال کی مہلت دی جائے گی جیسے اور مردوں کو جو اپنی عورت سے جماع نہیں کر سکتے ہیں ایک سال کی مہلت دی جاتی ہے میں نے پوچھا کہ ایک خنثی مشکل نے جو قریب بلوغ ہے ایسے ہی دوسرے خنثی مشکل سے باہم دونوں نے نکاح کیا بدین شرط کہ ان میں سے مرد ہے اور دوسرا عورت ہے تو فرمایا کہ جب یہ معلوم ہے کہ دونوں مشکل ہیں تو نکاح موقوف رہے گا یہاں تک کہ دونوں کا حال کھلے کیونکہ جائز ہے کہ دونوں مرد ہوں پس مرد کا مرد سے نکاح ہوا اور ایسا نکاح باطل ہے اور نیز جائز ہے کہ دونوں عورت ہوں پس عورت کا عورت سے نکاح ہوا اور یہ بھی باطل ہے اور جائز ہے کہ ایک مرد اور دوسرا عورت ہو تو نکاح جائز ہوگا پس جب دونوں مشکل ہیں ان کا حال معلوم نہیں ہوتا ہے تو نکاح کے جواز کے عدم جواز میں تو وقف کیا جائے گا یہاں تک کہ دونوں کا حال کھلے اور اگر دونوں میں سے ایک مر گیا یا قبل اشکال دفع ہونے کے مر گیا تو باہم وارث نہ ہوں گے اس واسطے کہ حال کھلنے سے پہلے نکاح موقوف ہے اور نکاح موقوف کی وجہ سے میراث ثابت نہیں ہوتی ہے کذا فی الذخیرہ۔ اگر یہ معلوم نہ ہو کہ یہ دونوں مشکل ہیں تو میں دونوں کا نکاح جائز رکھوں گا بشرطیکہ ان دونوں کے باپوں نے نکاح کر دیا ہو اس واسطے کہ دونوں میں سے ایک کے باپ نے خبر دی کہ یہ مرد ہے اور دوسرے کے باپ نے خبر دی کہ عورت ہے اور دونوں میں سے ہر ایک کی خبر شرعا مقبول ہے تاوقتیکہ اس کے خلاف ظاہر نہ ہو بناء بریں واجب ہوا کہ صحت نکاح کا حکم دیا جائے اور اگر دونوں کے باپ مر گئے پھر یہ دونوں مر گئے اور ہر ایک کے وارث نے گواہ قائم کئے کہ میرا ہی مورث شوہر تھا اور دوسرے از وجہ تھا تو میں اس میں سے کسی بات کا حکم نہ دوں گا یہ مبسوط شمس الائمہ

سرخسی میں ہے۔ پس میں نے پوچھا کہ اگر ایک فریق کے گواہ پہلے قائم ہوئے کہ ان کے موافق حکم ہو گیا پھر دوسرے فریق کے گواہ حاضر ہوئے تو فرمایا کہ دوسرے فریق کے گواہوں کو باطل کروں گا اور پہلا حکم قضاء بحال خود ثابت رہے گا اور اگر کسی مرد نے خنثی مشکل سے بوسہ لے لیا تو اس مرد کو جب تک اس خنثی مشکل کا حال ظاہر نہ ہو تب تک اس کی ماں سے نکاح کرنا حلال نہیں ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

نوع دیگر در حدود و قصاص

اگر کسی نے اس خنثی مشکل کو قبل بالغ ہونے کے تہمت لگائی یعنی قذف کیا یعنی خنثی مذکور نے کسی مرد کو قذف کیا تو قذف پر حد شرعی واجب نہ ہوگی پس اگر خنثی مذکور قذف ہو تو اس پر اس وجہ سے حد واجب نہ ہوگی کہ وہ لڑکا یا لڑکی نابالغ ہونے کی وجہ سے مرفوع القلم ہے اور اگر قاذف مرد ہو تو اس پر اس وجہ سے حد واجب نہ ہوگی کہ اس نے غیر محصن کو قذف کیا ہے اس واسطے کہ شرائط احصان قذف میں سے ایک یہ شرط بالغ ہونا ہے جیسے اسلام اور اگر خنثی مذکور بعد سن بلوغ تک پہنچنے کے قذف کیا گیا لیکن ابھی تک کوئی ایسی علامت ظاہر نہ ہوئی ہے جس سے استدلال ہو سکے کہ وہ مرد ہے یا عورت ہے پھر خنثی نے کسی مرد کو قذف کیا یا خنثی کو کسی مرد نے قذف کیا تو کتاب میں فرمایا کہ یہ اور صورت اول دونوں یکساں ہیں اور ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ یکساں ہونے سے مراد یہ ہے کہ حق قذف خنثی میں یکساں ہے کہ قاذف خنثی پر حد واجب نہ ہوگی قبل بلوغ کے اور نہ بلوغ کے اس واسطے کہ خنثی مذکور اگر چہ بوجہ بلوغ کے محصن ہو گیا لیکن ابھی تک اس میں کوئی ایسی علامت ظاہر نہ ہوئی جس سے اس کے مرد ہونے یا عورت ہونے پر استدلال کیا جائے پس یہ جائز ہے کہ وہ عورت ہو اور جائز ہے کہ مرد ہو پس اگر وہ مرد ہو تو بمنزلہ محبوب لے ہے اور اگر عورت ہو تو [حاشیہ: محبوب: ذکر ید یعنی جس کا آلہ مردی قطع ہو گیا ہو]

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. (10) 364 Kitab-ul-Khuntha

[Regarding a Khuntha]... because like a *ratqa* (imperforate/occluded) woman, intercourse cannot be performed with it, and a person who slanders a *mahjub* (obscured) male or a *ratqa* woman does not incur the mandatory *hadd* (punishment). And being 'equal' does not mean that if the *khuntha* itself is the slanderer, it is the same. This is because if the *khuntha* is a slanderer and slandered someone before puberty, no *hadd* is mandatory upon it; and if it slandered after puberty, *hadd* is mandatory, because the *mahboob* (male) is an adult or the *ratqa* is an adult woman. And if a *mahboob* adult or a *ratqa* adult woman slandered someone, *hadd* would be mandatory upon them. Then I asked, if the aforementioned *khuntha* committed theft (1) after becoming an adult, he said that *hadd* (2) would be mandatory upon it. And if someone else stole its property worth ten dirhams, the thief's hand would be cut off; this is in *Al-Muheet*.

Then I asked, if before such a *khuntha* reached puberty and its condition became clear, a man or woman cut off its hand, he said that *qisas* (retaliation) would not be applied to the person who cut the hand. Conversely, if a man or woman intentionally killed the aforementioned *khuntha*, *qisas* would be mandatory upon the killer. Then I asked, if this *khuntha* cut off the hand of a man or woman, he said that its supporting tribe would be liable for its *arsh* (☆) and *qisas* would not be mandatory upon it, whether it is minor or an adult whose condition has not yet been revealed. Then, if it is still a minor, the *arsh* would be mandatory upon its supporting tribe. If it has reached puberty and its condition is still not revealed, and it intentionally cut the hand, the *arsh* would be mandatory from its own wealth; this is in *Al-Zakhira*. And if such a *khuntha* was enlisted among the warriors of Jihad (3), it is not permissible until its condition is revealed. And if it was present in the battle, it would be given one share as *rizh* (3); this is in *Mabsut Shams al-Aimma Sarakhsi*. Then I asked, if it was taken prisoner in Jihad, he said that it should not be killed either before or after puberty. Then I said, if it apostatized from Islam, he said by consensus of all, it should not be killed before or after puberty. Then I said, if it is a *dhimmi* (non-Muslim subject), he said that the tribute of its humiliation should not be imposed upon it until it reaches puberty and its condition is revealed. Then I asked if it would be included in *Qasama* (oath-taking in homicide cases), he said it would not be included in *Qasama* before or after reaching puberty; this is in *Al-Zakhira*.

Another section on Oaths

Iman (faith), derived from *Yameen* (oath), means an oath. A person swore an oath regarding the divorce of his wife and said, "The first child you give birth to, if it is a boy, then you are divorced," or said to his slave-girl, "The first child you give birth to, if it is a boy, then she is free." So, she gave birth to this *khuntha mushkil* (ambiguous hermaphrodite). He said that divorce will not fall upon his wife, and his slave-girl will not be freed until its condition is revealed. This is the opinion of our scholars. Then, if it later appeared that it is a boy, then the divorce will occur upon his wife, and his slave-girl will be freed. And if it appeared that it is a girl, the slave-girl will not be freed, and the wife will not be divorced. And if a person said, "Every slave I own is free," and he has one *khuntha mushkil* slave, it will not be freed...

(1) Meaning, theft reaching the legal limit of theft (Sariqah). (2) Meaning, the hand will be cut off. (3) Meaning, recorded under its name. (4) Meaning, as a gift or as a distributed portion.

☆ *Arsh*: Financial compensation mandatory upon one who wounds or destroys a limb, for the injured party.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) 364 किताब-उल-खुन्सा

भूला औरत रता (बंद) के है, इस वास्ते कि मिस्ल औरत रता के उससे भी जमा (संभोग) नहीं किया जा सकता है और जो शख्स कि मर्द महजूब या औरत रता को कज़फ़ (दोषारोपण) करे उस पर हद्द वाजिब नहीं होती है और यकसां होने से यह मुराद नहीं है कि अगर खुन्सा खुद काज़िफ़ हो तो भी यकसां है। इस वास्ते कि अगर खुन्सा काज़िफ़ हो और बलोघ से पहले उसने किसी को कज़फ़ किया तो उस पर हद्द वाजिब न होगी और अगर बलोघ के बाद कज़फ़ किया तो उस पर हद्द वाजिब होगी, इस वास्ते कि महबूब बालिग है या रता बालिगा है और महबूब बालिग व रता बालिगा ने अगर किसी को कज़फ़ किया तो उस पर हद्द वाजिब होगी। फिर मैंने पूछा कि अगर खुन्सा मज़कूर ने बालिग होने के बाद चोरी (1) की तो फरमाया कि उस पर हद्द वाजिब (2) होगी और अगर किसी दूसरे ने उसका दस दिरहम कीमत का माल चुरा लिया तो चोर का हाथ काटा जाएगा, यह मुहीत में है।

फिर मैंने पूछा कि अगर ऐसे खुन्सा के बालिग होने और उसका हाल ज़ाहिर होने से पहले किसी मर्द या औरत ने उसका हाथ काट दिया तो फरमाया कि उसके हाथ काटने वाले पर क़सास आयद न होगा। बख़िलाफ़ इसके अगर खुन्सा मज़कूर को किसी मर्द या औरत ने अम्दन (जानबूझकर) क़त्ल कर दिया तो क़ातिल पर क़सास वाजिब होगा। फिर मैंने पूछा कि अगर इस खुन्सा ने किसी मर्द या औरत का हाथ काट डाला तो फरमाया कि उसकी मददगार बिरादरी पर उसका अर्श (☆) वाजिब होगा और उस पर क़सास वाजिब न होगा, ख़्वाह वह सगीर (छोटा) हो या बस बालिग हो कि अभी तक उसका हाल ज़ाहिर न हुआ हो। फिर अगर अभी वह नाबालिग हो तो उसका अर्श उसकी मददगार बिरादरी पर वाजिब होगा और अगर सिन-ए-बलोघ (उम्र) को पहुँच गया हो और अभी तक उसका हाल न खुला हो और उसने अम्दन हाथ काटा हो तो उसका अर्श उसके माल से वाजिब होगा, यह ज़खीरा में है। और अगर ऐसा खुन्सा जिहाद के ग़ाज़ियों में मफ़रूज़ (3) किया गया तो जब तक उसका हाल न खुले, नहीं जायज़ है और अगर लड़ाई में हाज़िर हुआ तो उसको एक सहम बतौर-ए-रज़ह (3) दिया जाएगा, यह मबसूत शम्सुल आइम्मा सराख़सी में है। फिर मैंने पूछा कि अगर वह जिहाद में क़ैद होकर आया तो फरमाया कि बलोघ से पहले और बलोघ के बाद क़त्ल न किया जाएगा। फिर मैंने कहा कि अगर वह इस्लाम से मुर्तद हो गया तो फरमाया कि बिल-इत्तिफ़ाक़ सब के नज़दीक बलोघ से पहले और बलोघ के बाद क़त्ल न किया जाएगा। फिर मैंने कहा कि अगर वह ज़म्मी हो तो फरमाया कि उस पर उसकी ज़िल्लत का ख़िराज क़ायम न किया जाएगा यहाँ तक कि वह बालिग हो और उसका हाल खुले। फिर मैंने कहा कि क्या वह क़सामत में दाख़िल किया जाएगा?

तो फरमाया कि क़सामत में दाख़िल न किया जाएगा, बालिग होने से पहले और न बालिग होने के बाद, यह ज़खीरा में है।

नौ-ए-दीगर दर ईमान

ईमान, जमा यमीन, ब-मअनी क़सम है। एक शख्स ने अपनी ज़ौजह (बीवी) की तलाक़ की क़सम खाई और कहा कि अव्वल (पहली) औलाद जिसको तू जनेगी अगर वह लड़का हो तो तुझ पर तलाक़ है या अपनी बांदी (दासी) से कहा कि अव्वल औलाद जिसको तू जनेगी अगर वह लड़का हो तो वह आज़ाद है। पस वह यह खुन्सा-ए-मुश्किल जनी तो फरमाया कि उसकी औरत पर तलाक़ न पड़ेगी और न उसकी बांदी आज़ाद होगी जब तक कि उसका हाल न खुले। यही हमारे उलेमा का क़ौल है। फिर अगर उसके बाद ज़ाहिर हुआ कि वह लड़का है तो उसकी औरत पर तलाक़ वाक़े होगी और उसकी बांदी आज़ाद हो जाएगी और अगर ज़ाहिर हुआ कि वह लड़की है तो बांदी आज़ाद न होगी और औरत मुतल्लक़ा (तलाक़शुदा) न होगी। और अगर एक शख्स ने कहा कि मेरा हर ग़ुलाम आज़ाद है और उसका एक ग़ुलाम खुन्सा-ए-मुश्किल है तो आज़ाद न होगा, इसी तरह अगर...

(1) यानी शरई हद्द-ए-सरक़ा तक चोरी की। (2) यानी हाथ काटा जाएगा। (3) यानी उसके नाम दर्ज किया गया। (4) यानी बतौर-ए-अता के़ बतौर-ए-हिस्सा लगाने के।

☆ अर्श: मुआवज़ा-ए-माली जो किसी ज़ख़्मी करने या उज़्व (अंग) ज़ाया करने वाले पर ज़ख़्मी के लिए वाजिब हो।

بھولہ عورت رتقاء کے ہے اس واسطے کہ مثل عورت رتقاء کے اس سے بھی جماع نہیں کیا جاسکتا ہے اور جو شخص کہ مرد محجوب یا عورت رتقاء کو قذف کرے اُس پر حد واجب نہیں ہوتی ہے اور یکساں ہونے سے یہ مراد نہیں ہے کہ اگر خنثیٰ خود قاذف ہو تو بھی یکساں ہے۔ اس واسطے کہ اگر خنثیٰ قاذف ہو اور قبلِ بلوغ کے اس نے کسی کو قذف کیا تو اس پر حد واجب نہ ہوگی اور اگر بعد بلوغ کے قذف کیا تو اس پر حد واجب ہوگی اس واسطے کہ محبوب بالغ ہے یا رتقاء بالغہ ہے اور محجوب بالغ و رتقاء بالغہ نے اگر کسی کو قذف کیا تو اس پر حد واجب ہوگی پھر میں نے پوچھا کہ اگر خنثیٰ مذکور نے بعد بالغ ہونے کے چوری (1) کی تو فرمایا کہ اُس پر حد واجب (2) ہو گی اور اگر کسی دوسرے نے اس کا دس درہم قیمت کا مال چرا لیا تو چور کا ہاتھ کاٹا جائے گا یہ محیط میں ہے۔

پھر میں نے پوچھا کہ اگر ایسے خنثیٰ کے بالغ ہونے اور اس کا حال ظاہر ہونے سے پہلے کسی مرد یا عورت نے اس کا ہاتھ کاٹا تو فرمایا کہ اس کے ہاتھ کاٹنے والے پر قصاص عائد نہ ہوگا بخلاف اس کے اگر خنثیٰ مذکور کو کسی مرد یا عورت نے عمدًا قتل کر دیا تو قاتل پر قصاص واجب ہوگا پھر میں نے پوچھا کہ اگر اس خنثیٰ نے کسی مرد یا عورت کا ہاتھ کاٹ ڈالا تو فرمایا کہ اس کی مددگار برادری پر اس کا ارش (☆) واجب ہوگا اور اس پر قصاص واجب نہ ہوگا خواہ وہ صغیر یا بس بالغ ہو کہ ہنوز اس کا حال ظاہر نہ ہوا ہو پھر اگر ہنوز وہ نابالغ ہو تو اس کا ارش اس کی مددگار برادری پر واجب ہوگا اور اگر سن بلوغ کو پہنچ گیا ہو اور ہنوز اس کا حال نہ کھلا ہو اور اس نے عمداً ہاتھ کاٹا ہو تو اس کا ارش اس کے مال سے واجب ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر ایسا خنثیٰ جہاد کے غازیوں میں مفروض (3) کیا گیا تو جب تک اس کا حال نہ کھلے نہیں جائز ہے

اور اگر لڑائی میں حاضر ہوا تو اس کو ایک سہم بطورِ رضح (3) دیا جائے گا یہ مبسوط شمس الائمہ سرخسی میں ہے۔ پھر میں نے پوچھا کہ اگر وہ جہاد میں قید ہو کر آیا تو فرمایا کہ قبل بلوغ کے اور بعد بلوغ کے قتل نہ کیا جائے گا پھر میں نے کہا کہ اگر وہ اسلام سے مرتد ہو گیا تو فرمایا کہ بالاتفاق سب کے نزدیک قبل بلوغ کے اور بعد بلوغ کے قتل نہ کیا جائے گا پھر میں نے کہا کہ اگر وہ ذمی ہو تو فرمایا کہ اس پر اس کی ذلت کا خراج قائم نہ کیا جائے گا یہاں تک کہ وہ بالغ ہو اور اس کا حال کھلے۔ پھر میں نے کہا کہ وہ قسامت میں داخل کیا جائے گا تو فرمایا کہ قسامت میں داخل نہ کیا جائے گا بالغ ہونے سے پہلے اور نہ بالغ ہونے کے بعد یہ ذخیرہ میں ہے۔

نوعِ دیگر در ایمان

ایمان جمع یمین بمعنی قسم ہے ایک شخص نے اپنی جور و کی طلاق کی قسم کھائی اور کہا کہ اول ولد جس کو تو جنے گی اگر وہ لڑکا ہو تو تجھے پر طلاق ہے یا اپنی باندی سے کہا کہ کہ اول ولد جس کو تو جنے گی اگر وہ لڑکا ہو تو وہ آزاد ہے پس وہ یہ خنثیٰ مشکل جنتی تو فرمایا کہ اُس کی عورت پر طلاق نہ پڑے گی اور نہ اس کی باندی آزاد ہوگی جب تک کہ اس کا حال نہ کھلے یہی ہمارے علماء کا قول ہے پھر اگر اس کے بعد ظاہر ہوا کہ وہ لڑکا ہے تو اس کی عورت پر طلاق واقع ہوگی اور اس کی باندی آزاد ہو جائے گی اور اگر ظاہر ہوا کہ وہ لڑکی ہے تو باندی آزاد نہ ہوگی اور عورت مطلقہ نہ ہوگی اور اگر ایک شخص نے کہا کہ میرا ہر غلام آزاد ہے اور اس کا ایک غلام خنثیٰ مشکل ہے تو آزاد نہ ہوگا اسی طرح اگر

(1) یعنی شرعی حد سرقہ تک چوری کی 12 منہ (2) یعنی ہاتھ کاٹا جائے گا (3) یعنی اس کے نام درج کیا گیا 12 (3) یعنی بطورِ عطا کے بطورِ حصہ لگانے کے 12

☆ ارش: عوضِ مالی جو کسی زخمی کرنے یا عضو تلف کرنے والے پر زخمی کے لیے واجب ہو۔

[It was stated that] if [a person] said, "Every slave-girl of mine is free," then this *Khuntha Mushkil* (hermaphrodite of unclear gender) shall not be free. And if that person swore an oath regarding both statements, meaning, "Every slave-girl and every slave is free," then this *Khuntha Mushkil* shall be free. And if a person said, "If I am the owner of any slave, then my wife is divorced," and then he purchased this *Khuntha Mushkil*, his wife shall not be divorced. But if he made the divorce conditional upon purchasing both a slave and a slave-girl, then by purchasing such a *Khuntha*, the divorce will occur upon his wife. This is mentioned in *Tatar-Khaniyah*.

Another Category: Concerning the acknowledgment of a Khuntha as to whether they are male or female Or if their father or guardian (Wasi) made such an acknowledgment

If this *Khuntha Mushkil* said, "I am male," or said, "I am female," their statement shall not be accepted. And as long as their status as a *Khuntha Mushkil* is not established, if they said, "I am male" or "I am female," their statement shall not be accepted, because a person is considered trustworthy (*Amin*) regarding their own self, and until something contrary to the trustworthy person's statement becomes apparent, the statement is accepted. Thus, when their status as a *Khuntha Mushkil* is not known, nothing contrary to their statement has become known(1). And if the father of this *Khuntha* is alive and he said, "This is a male," and this fact is proven solely by his statement, then it was said that his statement shall be accepted. Likewise, if he said, "This is a slave-girl," the same ruling applies, so that it may not be proven that this is a *Khuntha Mushkil*(2). And if this *Khuntha* has reached the age of puberty and the father is not alive, but the guardian (*Wasi*) is present, and the guardian acknowledged that "This is a boy" or "a girl," then his statement shall be accepted, provided it is not known that this is a *Khuntha Mushkil*. But if it is known that they are a *Khuntha Mushkil*, then the guardian's acknowledgment will not be verified. This is mentioned in *Muhit*.

(1) Therefore, their statement will be accepted. 12 (2) After such proof is established, the father's statement will be accepted. 12

कहा कि मेरी हर बांदी आज़ाद है तो यह खनसा-ए-मुश्किल आज़ाद न होगा और अगर उस शख्स ने दोनों कौलों पर कसम खाई यानी हर बांदी व हर गुलाम आज़ाद है तो यह खनसा-ए-मुश्किल आज़ाद हो जाएगा और अगर एक शख्स ने कहा कि अगर मैं किसी गुलाम का मालिक हूँ तो मेरी औरत को तलाक है, पस उसने उस खनसा-ए-मुश्किल को खरीदा तो उसकी औरत को तलाक न होगी और अगर उसने गुलाम व बांदी दोनों के खरीदने पर तलाक मुअल्लक (शर्तिया) की तो फिर ऐसे खनसा के खरीदने से उसकी बीवी पर तलाक हो जाएगी, यह 'तातारखानीया' में है।

एक और प्रकार: खनसा के इकरार में कि वह मर्द है या औरत या उसके बाप या वसी ने ऐसा इकरार किया

अगर उस खनसा-ए-मुश्किल ने कहा कि मैं मर्द हूँ या कहा कि मैं औरत हूँ तो उसका कौल (कथन) कबूल न होगा और जब तक उसका खनसा-ए-मुश्किल होना मालूम नहीं हुआ है तब तक अगर उसने कहा कि मैं मर्द हूँ या औरत हूँ तो उसका कौल कबूल न होगा, इसलिए कि आदमी अपनी जात के लिए अमीन होता है और जब तक अमीन के कौल के खिलाफ ज़ाहिर न हो तब तक अमीन का कौल कबूल होता है, पस जब उसका खनसा-ए-मुश्किल होना मालूम नहीं हुआ है तो उसके कौल के खिलाफ मालूम (१) न हुआ। और अगर इस खनसा का बाप ज़िंदा हो और उसने कहा कि यह मर्द है और यह बात सिर्फ उसके कौल से साबित होती है तो फरमाया कि उसी का कौल कबूल होगा। इसी तरह अगर उसने कहा कि यह बांदी है तब भी यही हुक्म है ताकि यह बात साबित न हो कि यह खनसा (२) मुश्किल है। और अगर यह खनसा बालिग़ होने के करीब पहुँच गया है और उसका बाप नहीं है और उसका वसी (अभिभावक) मौजूद है, पस वसी ने इकरार किया कि यह लड़का है या लड़की तो उसका कौल कबूल होगा बशर्ते कि यह मालूम न हो कि यह खनसा-ए-मुश्किल है और अगर इसका खनसा-ए-मुश्किल होना मालूम हो तो वसी के इकरार की तसदीक न की जाएगी, यह 'मुहीत' में है।

(१) पस उसका कौल कबूल होगा। १२ (२) ऐसा साबित होने के बाद बाप का कौल कबूल होगा। १२

کہا کہ میری ہر باندی آزاد ہے تو یہ خنثیٰ مشکل آزاد نہ ہوگا اور اگر اس شخص نے دونوں قولوں پر قسم کھائی یعنی ہر باندی و ہر غلام آزاد ہے تو یہ خنثیٰ مشکل آزاد ہو جائے گا اور اگر ایک شخص نے کہا کہ اگر میں کسی غلام کا مالک ہوں تو میری عورت کو طلاق ہے پس اس نے اس خنثیٰ مشکل کو خریدا تو اس کی عورت کو طلاق نہ ہوگی اور اگر اس نے غلام و باندی دونوں کے خریدنے پر طلاق معلق کیا تو پھر ایسے خنثیٰ کے خریدنے سے اس کی جورو پر طلاق ہو جائے گی یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

نوع دیگر در اقرارِ خنثیٰ کہ وہ مرد ہے یا عورت یا اسکے باپ یا وصی نے ایسا اقرار کیا

اگر اس خنثیٰ مشکل نے کہا کہ میں مرد ہوں یا کہا کہ میں عورت ہوں تو اس کا قول قبول نہ ہوگا اور جب تک اس خنثیٰ مشکل ہونا معلوم نہیں ہوا ہے تب تک اگر اُس نے کہا کہ میں مرد ہوں یا عورت ہوں تو اس کا قول قبول نہ ہوگا اس واسطے کہ آدمی اپنی ذات کے واسطے امین ہوتا ہے اور جب تک امین کے قول کے خلاف ظاہر نہ ہو تب تک امین کا قول قبول ہوتا ہے پس جب اس خنثیٰ مشکل ہونا معلوم نہیں ہوا ہے تو اس کے قول کے خلاف معلوم (۱) نہ ہوا اور اگر اس خنثیٰ کا باپ زندہ ہوا اور اس نے کہا کہ یہ مرد ہے اور یہ بات فقط اُس کے قول سے ثابت ہوتی ہے تو فرمایا کہ اسی کا قول قبول ہوگا اسی طرح اگر اس نے کہا کہ یہ باندی ہے تب بھی یہی حکم ہے تاکہ یہ بات ثابت نہ ہو کہ یہ خنثیٰ (۲) مشکل ہے اور اگر یہ خنثیٰ قریب بہ بلوغ پہنچا ہے اور اس کا باپ نہیں ہے اور اس کا وصی موجود ہے پس وصی نے اقرار کیا کہ یہ لڑکا ہے یا لڑکی تو اس کا قول قبول ہوگا بشرطیکہ یہ معلوم نہ ہو کہ یہ خنثیٰ مشکل ہے اور اگر اس خنثیٰ مشکل ہونا معلوم ہو تو وصی کے اقرار کی تصدیق نہ کی جائے گی یہ محیط میں ہے۔

(۱) پس اس کا قول قبول ہوگا ۱۲ (۲) ایسا ثابت ہونے کے بعد باپ کا قول قبول ہوگا ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (366) Miscellaneous Issues

Miscellaneous Issues

Issues from various chapters and books which do not belong to any specific book

It is stated that the testimony of a hermaphrodite (Khuntha) is not valid until they reach puberty, because it is uncertain whether they are a boy or a girl. If their condition is not clarified after puberty, their testimony will be held in abeyance until it is confirmed that they are a male (1). I asked: If a person bequeathed a thousand dirhams to the child in a certain woman's womb, provided it is a boy, and five hundred dirhams if it is a girl, and the woman gave birth to a hermaphrodite; then it was ruled that five hundred dirhams should be given to the child, and five hundred dirhams should be held in reserve until the condition is clarified or the child dies before clarification. If it is revealed that the child is male, the remaining five hundred dirhams will be given to them. If it is revealed that the child is female, these five hundred dirhams will be returned to the heirs of the testator. Similarly, if the child dies before the condition is clarified, the remaining five hundred dirhams will be returned to the heirs of the testator. This is the opinion of our scholars, and this is written in *Zakhira*. The gesture of a mute person regarding wills, marriage, divorce, buying and selling, and retaliation (*Qisas*) is considered equivalent to a verbal statement, but it is not considered equivalent to a statement in matters of *Hadd* (prescribed religious punishment). This is different from the case of a person whose tongue has become tied (due to illness, etc.); the same rule does not apply to them. It should be known that if a will is written and read out to a mute person, and they are told, "We are witnesses to what is in this document," and they gesture with their head meaning "yes," or write "yes," then when such an act is found from them from which it is understood that they are affirming, it is valid. However, if a person's tongue becomes tied (temporarily) and the will is read to them and they gesture with their head "yes," or write the word "yes," then it is void. The marriage, divorce, manumission, and trade of a mute person are valid, and it is permissible for *Qisas* to be taken from them, provided that they write or make a gesture from which the meaning is understood. However, they shall not be subjected to *Hadd* based on their writing or gesture, nor shall anyone else be punished with *Hadd* based on it.

Furthermore, it should be clear that writing is of three types: First, *Mustabeen Marsum* (clear and formal), meaning it is addressed and its letters are according to the

standard script; such writing, according to the scholars, is equivalent to speech for both those present and absent. Second, *Tahrir Ghair Mustabeen Ghair Marsum* (unclear and informal), such as writing on walls or tree leaves; such writing is not proof (evidence) without a statement or testimony. Third, *Tahrir Ghair Mustabeen* (unclear), such as writing in the air or on water (2); such writing is equivalent to inaudible speech (3), so no legal ruling can be established from it. If a person remained silent for a day or two due to some temporary condition and then gestured or wrote about any matter, that writing or gesture shall not be considered in any of their legal actions. Issue: If slaughtered goats are mixed with dead (carrion) goats, and if the slaughtered ones are in the majority, then one should exercise *Tahurru* (careful deduction/estimation) (4) and eat; but if the dead goats are more or both are equal, then one should not eat based on *Tahurru*. This rule applies in cases of choice.

(1) Then they will be accepted subject to confirmation. (2) Meaning not addressed. (3) Not heard. (4) Should focus with the heart, and act according to the strongest presumption as perceived.

मसाइल-ए-शत्ती

अवाब व कुतब-ए-मुतफर्रिका के मसाइल जिनका ताल्लुक किसी खास किताब से नहीं

फरमाया कि खनसा (उभयलिंगी) की गवाही जायज नहीं है यहाँ तक कि वह बालिग हो जाए, इसलिए कि वह लड़का या लड़की है और बालिग होने के बाद अगर उसका हाल न खुले तो गवाही के हक में उसकी गवाही में तवक्कुफ़ (रुकावट) किया जाएगा यहाँ तक कि यह जाहिर हो जाए कि यह मर्द (१) है। मैंने पूछा कि अगर एक शख्स ने उसके वास्ते जो फलां औरत के पेट में है हजार दिरहम की वसीयत की बशर्ते कि लड़का हो और पांच सौ दिरहम की वसीयत की अगर वह लड़की हो, फिर वह औरत खनसा जनी (बच्चा जन्मा) तो फरमाया कि उसको पांच सौ दिरहम दिए जाएंगे और पांच सौ दिरहम रखे जाएंगे यहाँ तक कि उसका हाल जाहिर हो या हाल जाहिर होने से पहले वह मर जाए। पस अगर जाहिर हुआ कि वह मर्द है तो बाकी पांच सौ दिरहम उसको दे दिए जाएंगे और अगर जाहिर हुआ कि वह औरत है तो ये पांच सौ दिरहम वारिसान-ए-मोसी (वसीयत करने वाले के वारिसों) को वापस दे दिए जाएंगे। इसी तरह अगर हाल जाहिर होने से पहले वह मर गया तो भी बाकी पांच सौ दिरहम वारिसान-ए-मोसी को वापस दे दिए जाएंगे और यह हमारे उलमा का कौल है, यह जखीरा में लिखा है। गूंगे आदमी का इशारा लिख दिया वसीयत व निकाह व तलाक व बैअ व शिरा (खरीद व फरोख्त) व कसास में बयान के है और हद-ए-शरई में यह बयान के समान नहीं है। इसके विपरीत उस आदमी के जिस की ज़ुबान बंद हो गई हो, उसके हक में ऐसा नहीं है और जानना चाहिए कि अगर गूंगे को उसका वसीयतनामा लिखकर पढ़कर सुनाया गया और उससे कहा गया कि हम लोग इस बात के जो इस तहरीर में है तुझ पर गवाह हैं, पस उसने अपने सिर से इशारा किया यानी हाँ, या उसने लिख दिया कि हाँ, पस जब उसकी तरफ से कोई ऐसी बात पाई जाए जिससे समझा जाए कि यह इकरार करता है तो यह जायज है। और अगर किसी शख्स की ज़ुबान बंद हो गई और उसको वसीयतनामा पढ़कर सुनाया गया, पस उसने सिर से इशारा किया कि हाँ या लफ्ज़ 'हाँ' तहरीर कर दिया तो यह बातिल है। और गूंगे का निकाह व तलाक व अताक (आज़ादी) व खरीद व फरोख्त जायज है और जायज है कि उससे कसास लिया जाए, मगर ये सब इस शर्त से कि वह तहरीर करे या ऐसा इशारा करे जिससे मज़मून समझ लिया जाए, लेकिन उसकी तहरीर व इशारे पर उसको हद-ए-शरई न मारी जाएगी और न उसके दूसरे को हद-ए-शरई की सज़ा दी जाएगी।

फिर वाज़ेह हो कि तहरीर करना तीन तरह का होता है: अव्वल मुस्तबीन मरसूम यानी मुअनवन (चिह्नित) हो और उसके नक़ुश (अक्षर) رسم (लिखने की रीति) के मुताबिक जाहिर हों और ऐसी किताबत मशाइख व उलमा के कौल के मुताबिक हाजिर व गायब के हक में बमनज़ल-ए-गुफ्तगू-ए-बयान के है। और दूसरी तहरीर गैर मुस्तबीन गैर मरसूम जैसे दीवार या दरख्तों के पत्तों पर तहरीर किया, सो ऐसी तहरीर बिना बयान व गवाही के हुज्जत नहीं है। और सोम तहरीर गैर मुस्तबीन जैसे हवा या पानी पर तहरीर (२) किया, सो ऐसी तहरीर बमनज़ल-ए-कलाम-ए-गैर मस्मूह (३) (जो सुनाई न दे) के है, पस इससे कोई हुक्म साबित न होगा। और अगर एक शख्स एक रोज़ या दो रोज़ किसी अमर-ए-आरिज़ (आकस्मिक कारण) की वजह से खामोश रहा, पस उसने इनमें से किसी बात का इशारा किया या तहरीर किया तो तसर्रुफात (कार्रवाइयों) में से किसी तसर्रुफ के हक में उसकी तरफ से इस तहरीर या इशारे का एतबार न होगा। मसला: ज़बह की हुई बकरियों में मुरदार बकरियाँ भी शामिल हैं, पस अगर ज़बह की हुई बकरियाँ बहुत हों तो उनमें तहुर्री (४) (अंदाज़ा या सोच-विचार) करके खाए और अगर मुरदार बकरियाँ ज्यादा हों या दोनों बराबर हों तो तहुर्री से न खाए और यह हुक्म इख्तियार की सूरत में है।

(१) तो बशर्ते-ए-तअदील कबूल होंगे (२) यानी गैर मुअनवन (३) सुना नहीं गया (४) दिल से तवज्जोह कामिल करे, गुमान-ए-गालिब जिस तरह मालूम हो उस पर अमल करे।

مسائل شتی

ابواب و کتب متفرقہ کے مسائل جن کا تعلق کسی خاص کتاب سے نہیں

فرمایا کہ خنثیٰ کی گواہی جائز نہیں ہے یہاں تک کہ وہ بالغ ہو جائے اس واسطے کہ وہ لڑکا یا لڑکی ہے اور بعد بالغ ہو جانے کے اگر اس کا حال نہ کھلے تو گواہی کے حق میں اس کی گواہی میں توقف کیا جائے گا یہاں تک کہ یہ ظاہر ہو کہ یہ مرد (۱) ہے۔ میں نے پوچھا کہ اگر ایک شخص نے اس کے واسطے جو فلاں عورت کے پیٹ میں ہے ہزار درم کی وصیت کی بشرطیکہ لڑکا ہو اور پانچ سو درم کی وصیت کی اگر وہ لڑکی ہو پھر وہ عورت خنثیٰ جنی تو فرمایا کہ اس کو پانچ سو درم دیے جائیں گے اور پانچ سو درم رکھے جائیں گے یہاں تک کہ اس کا حال ظاہر ہو یا حال ظاہر ہونے سے پہلے وہ مر جائے پس اگر ظاہر ہوا کہ وہ مرد ہے تو باقی پانچ سو درم اس کو دے دیے جائیں گے اور اگر ظاہر ہوا کہ وہ عورت ہے تو یہ پانچ سو درم وارثانِ موصی کو واپس دیے جائیں گے اسی طرح اگر حال ظاہر ہونے سے پہلے وہ مر گیا تو بھی باقی پانچ سو درم وارثانِ موصی کو واپس دیے جائیں گے اور یہ ہمارے علماء کا قول ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

گونگے آدمی کا اشارہ لکھ دیا وصیت و نکاح و طلاق و بیع و شراء و قصاص میں بیان کے ہے اور حد شرعی میں مثل بیان کے نہیں ہے بخلاف ایسے آدمی کے جس کی زبان بند ہو گئی ہو اس کے حق میں ایسا نہیں ہے اور جاننا چاہیے کہ اگر گونگے کو اُس کا وصیت نامہ لکھ کر پڑھ سنایا گیا اور اس سے کہا گیا کہ ہم لوگ اس بات کے جو اس تحریر میں ہے تجھ پر گواہ ہیں پس اس نے اپنے سر سے اشارہ کیا یعنی ہاں یا اس نے لکھ دیا کہ ہاں پس جب اس کی طرف سے کوئی ایسی

بات پائی جائے جس سے سمجھا جائے کہ یہ اقرار کرتا ہے تو یہ جائز ہے اور اگر کسی شخص کی زبان بند ہو گئی اور اس کو وصیت نامہ پڑھ سنایا گیا پس اس نے سر سے اشارہ کیا کہ ہاں یا لفظ ہاں تحریر کر دیا تو یہ باطل ہے اور گونگے کا نکاح و طلاق و عتاق و خرید و فروخت جائز ہے اور جائز ہے کہ اس سے قصاص لیا جائے مگر یہ سب اس شرط سے کہ وہ تحریر کرے یا ایسا اشارہ کرے جس سے مضمون سمجھ لیا جائے لیکن اس کی تحریر واشارہ پر اس کو حد شرعی نہ ماری جائے گی اور نہ اس کے دوسرے کو حد شرعی کی سزا دی جائے گی۔

پھر واضح ہو کہ تحریر کرنا تین طرح کا ہوتا ہے اول مستبین مرسوم یعنی معنون ہو اور اُس کے نقوش موافق رسم کے ظاہر ہوں اور ایسی کتابت بہ قولِ مشائخ و علماء کے حاضر و غائب کی حق میں بمنزلۂ گفتگو بیان کے ہے اور دوسری تحریر غیر مستبین غیر مرسوم جیسے دیوار یا درختوں کے پتوں پر تحریر کیا سوا ایسی تحریر بدون بیان و گواہی کے حجت نہیں ہے اور سوم تحریر غیر مستبین جیسے ہوا یا پانی پر تحریر (۲) کیا سو ایسی تحریر بمنزلۂ کلام غیر مسموع (۳) کے ہے ہے پس اس سے کوئی حکم ثابت نہ ہوگا اور اگر ایک شخص ایک روز یا دو روز کسی امر عارض کی وجہ سے خاموش رہا پس اس نے ان میں سے کسی بات کا اشارہ کیا یا تحریر کیا تو تصرفات میں سے کسی تصرف کے حق میں اس کی طرف سے اس تحریر یا اشارہ کا اعتبار نہ ہوگا۔ مسئلہ ذبح کی ہوئی بکریوں میں مردار بکریاں بھی شامل ہیں پس اگر ذبح کی ہوئی بکریاں بہت ہوں تو ان میں تحری (۳) کر کے کھائے اور اگر مردار بکریاں زیادہ ہوں یا دونوں برابر ہوں تو تحری سے نہ کھائے اور یہ حکم در صورتِ اختیار کی ہے۔

(۱) تو بشرطِ تعدیل قبول ہوں گے (۲) یعنی غیر معنون (۳) سنا نہیں گیا (۴) دل سے توجہ کامل کرے گمانِ غالب جس طرح معلوم ہو اس پر عمل کرے

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) (367) Miscellaneous Issues

In such a manner that he is certain that it is a slaughtered goat available to him. If it is a state of necessity, he should eat it after *Tahri* (conjecture/estimation) (1), whether the slaughtered animals are many, or both are equal, or the carrion is more; this is not sufficient. Issue: A wet impure cloth was wrapped in a dry pure cloth so that its dampness appeared in the pure cloth, but it is not such that if it were squeezed, the pure cloth would not become impure. Issue: A goat's head is smeared in blood and it was put in the fire until the blood was burnt away, and then broth was cooked from it; this is permissible, and burning it is akin to putting it in 'Mushkil' (difficult matters). Issue: If the Sultan gave the land tax to the land owner, i.e., pardoned it, it is permissible. And if he gave the *Ushr* (tithe) of the land to him as well, it is not permissible; this is in 'Kanz' and is according to Imam Abu Yusuf (RA). Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA) stated that it is not permissible in either case of *Kharaj* or *Ushr*, but the *Fatwa* is on the statement of Imam Abu Yusuf (RA). Issue: If the tax-paying farmers are unable to perform agriculture and pay the tax, the Imam of the Muslims will give the land to others on wages (rent), i.e., he will lease the land of those who are not capable of farming and recover his tax from its rent. Then if something is left from the rent, he will give it to the land owners. If the Imam does not find anyone to lease the land, he will sell the land to a buyer who is capable of farming. When he sells it, he will recover the first tax from its price, and if the remaining tax is outstanding, he will give the rest to the land owners. Then the scholars stated that this is the statement of Imam Abu Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA), because according to the two companions (*Sahibain*), the Qadi has the authority to sell the property of debtors in exchange for debt and maintenance, whereas according to Imam-e-Azam (RA), there is no such authority. Therefore, the Qadi should not sell it, but order the land owners to sell it themselves. Some said that this is the unanimous opinion, as written in 'Tabyeen'.

Issue: If one made the intention of *Qada* (making up) of Ramadan while fasting, and did not specify the day, it is correct, even if they coincide with two Ramadans. The *Qada* of prayer is correct even if one did not intend "the first Qada" or "the last prayer" or "the last prayer that is due upon him." This is written in 'Kanz' and this is the opinion of the scholars. The most accurate (*Asah*) view is that it will be from one Ramadan, and it will not be correct (2) if it is between two Ramadans unless the intention specifies: "This is for the Ramadan of such and such year." Similarly, in

prayer, a mere intention of "Qada of prayer" will not be valid unless the prayer and the day are specified.

In such a way as, for example, the *Dhuhr* prayer on Wednesday. If he intended that "this *Qada* is for that *Dhuhr* which was the very first to become due as *Qada* upon me, or the very last one that became *Qada* and is due upon me," then this will be valid; this is in 'Tabyeen'. Issue: If a fasting person's mouth is filled with tears such that he tasted their bitterness on his tongue and then swallowed them, the fast will be nullified (*Fasid*). If there are few tears, like one or two drops, it will not be nullified. Issue: If a fasting person swallowed his beloved's saliva, he must pay the *Kaffara* (expiation) for breaking the fast. If it is not the beloved's saliva but someone else's, there is no *Kaffara*. Issue: If some pilgrims were killed during Hajj, this is an excuse for the person upon whom Hajj was mandatory to abandon it. Issue: If a female donkey is sold, its calf will not be included. Issue: Property (*Aqar*) in which there is a dispute will not be removed from the possessor's possession unless the claimant produces witnesses. Issue: Regarding property that is not under the jurisdiction of the Qadi, the Qadi's ruling will not be valid. Issue: If the Qadi ordered testimony in a case and then said, "I have revoked my order," or...

(1) Meaning, if through his estimation/conjecture it is known to be slaughtered, then he may eat it. 12 Mouth (2) Meaning, if only one Ramadan's Qada is due upon him, then with the intention of absolute "Qada of Ramadan," the fast will be made up. 12 Mouth

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (१०) (३६७) मसाइल-ए-शत्ती

इस तरह कि उसे यह यकीन हो कि ज़बह की हुई बकरी उसे मिल गई है और अगर ज़रूरत का आलम हो तो तह्री (अटकल/अनुमान) करके खा ले (१), चाहे ज़बह की हुई ज़्यादा हों या दोनों बराबर हों या मुर्दार ज़्यादा हों, यह काफी नहीं है। मसला: भीगा हुआ नापाक कपड़ा एक सूखे पाक कपड़े में लपेटा गया कि उसकी नमी उस पाक कपड़े में ज़ाहिर हुई, लेकिन ऐसी नहीं है कि अगर उसको निचोड़ा जाए तो निचोड़ने से पाक कपड़ा नापाक न होगा। मसला: एक बकरी का सर खून में सना हुआ है कि वह आग में डाल दिया गया यहाँ तक कि उसका खून जलकर खत्म हो गया, फिर उससे शोरबा पकाया गया तो जायज़ है और जला देना 'मुश्किल' (मुश्किल मसलों के) डालने के बराबर है। मसला: सुल्तान ने मालिक-ए-ज़मीन को खिराज-ए-ज़मीन दे दिया यानी माफ़ कर दिया तो जायज़ है, और अगर उश्र-ए-अराज़ी (ज़मीन का दसवां हिस्सा) उसी का कर दिया तो यह जायज़ नहीं है, यह 'कन्ज़' में है और यह इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक है और इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि खिराज और उश्र दोनों सूरतों में जायज़ नहीं है, मगर फ़तवा इमाम अबू यूसुफ (रह.) के कौल पर है। मसला: खिराज गुज़ार लोग अगर ज़राअत (खेती) करने से और खिराज अदा करने से आजिज़ (मजबूर) हो गए, तो इमाम-उल-मुस्लिमीन उस ज़मीन को दूसरों को उजरत (किराए) पर दे देगा, यानी जो लोग खेती करने के क़ाबिल नहीं हैं, उनकी ज़मीन किराए पर दे देगा और उसकी उजरत से अपना खिराज वसूल कर लेगा, फिर अगर उजरत में से कुछ बच गया तो वह ज़मीन के मालिकों को दे देगा। और अगर इमाम ने उस ज़मीन को किराए पर लेने वाला कोई शख़्स न पाया तो उस ज़मीन को ऐसे ख़रीदार के हाथ बेच देगा जो ज़राअत करने पर कादिर है, फिर जब बेच दिया तो पहला खिराज उसकी कीमत (समन) से वसूल कर लेगा अगर पिछला खिराज बाक़ी हो, और जो कुछ बचे वह मालिकों को दे देगा। फिर मशाइख ने फ़रमाया कि यह इमाम अबू यूसुफ (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) का कौल है, इस वास्ते कि साहिबैन के नज़दीक क़ाज़ी को इख़्तियार है कि मदीयों (कर्ज़दारों) का माल क़र्ज़ और नफ़क़ा के बदले बेच दे, और इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक ऐसा इख़्तियार नहीं है, लिहाज़ा क़ाज़ी उसे न बेचे बल्कि ज़मीन के मालिकों को हुक्म देगा कि वे खुद इसे बेचें, और बाज़ ने फ़रमाया कि यह इत्तेफ़ाक़ी (सबका) कौल है, यह 'तबीयन' में लिखा है।

मसला: अगर रोज़ा रखने में क़ज़ा-ए-रमज़ान की नीयत की और उस दिन का तअय्युन (निर्धारण) न किया तो सही है, अगरचे दो रमज़ानों से मिले हुए हों। क़ज़ा-ए-नमाज़ सही है अगरचे उसने 'क़ज़ा-ए-

अव्वल' या 'आख़िर नमाज़' या 'आख़िर नमाज़ जो उस पर है' की नीयत न की हो, यह 'कन्ज़' में लिखा है और यही कौल मशाइख का है। और असह (सबसे सही) यह है कि एक ही रमज़ान से होगा और दो रमज़ानों (के बीच) से सही (२) न होगा, जब तक वह नीयत में इस तरह तअय्युन न करे कि यह फ़लां साल के रमज़ान का है। इसी तरह नमाज़ में भी मुतलक़ 'क़ज़ा-ए-नमाज़' की नीयत से जायज़ न होगी जब तक नमाज़ और दिन का तअय्युन न करे।

इस तरह कि नमाज़-ए-ज़ुहर बरोज़-ए-चहार-शंबा (बुधवार) मिसाल के तौर पर। और अगर उसने इस तरह नीयत की है कि यह क़ज़ा उस ज़ुहर की है जो सबसे अव्वल उस पर क़ज़ा होकर वाजिब रही है या सबसे आख़िर क़ज़ा होकर उसकी क़ज़ा उस पर वाजिब है तो यह जायज़ होगी, यह 'तबीयन' में है। मसला: रोज़ेदार के मुँह में बहुत से आँसू भर गए यहाँ तक कि उसने उनकी तलख़ी (कड़वाहट) का मज़ा ज़बान पर महसूस किया, फिर उसने उन्हें निगल लिया तो रोज़ा फ़ासिद (टूटना) हो जाएगा, और अगर थोड़े आँसू हैं जैसे एक या दो कतरे तो फ़ासिद न होगा। मसला: अगर कोई शख़्स 'साइम' (रोज़ेदार) अपने माशूक़ का थूक निगल गया तो रोज़ा तोड़ने का कफ़्फ़ारा अदा करे, और अगर महबूब का थूक न हो किसी ग़ैर का हो तो कफ़्फ़ारा न होगा। मसला: बाज़ हाजी अगर हज में कत्ल कर दिए गए तो ऐसे शख़्स के लिए जिस पर हज फ़र्ज़ हुआ है, तर्क करने (छोड़ने) का यह उज़्र है। मसला: अगर मादा गधी (ख़र) बेची तो बीच में उसका बच्चा शामिल न होगा। मसला: जिस अक़ार (ज़मीन/जायदाद) में तनाज़ा (विवाद) है, वह क़ाबिज़ के कब्ज़े से न निकाली जाएगी जब तक कि मुद्दई गवाह पेश न करे। मसला: जो अक़ार जिस क़ाज़ी की विलायत में नहीं है, उसकी बाबत उस क़ाज़ी का हुक्म सही न होगा। मसला: अगर क़ाज़ी ने किसी मुक़दमे में गवाही का हुक्म दिया फिर फ़रमाया कि मैं अपने हुक्म से रुजू (वापस) करता हूँ या...

(१) यानी अगर उसकी तह्ी में वह मज़बूहा (ज़बह की गई) मालूम हो तो खाए। १२ मुँह (२) यानी अगर एक ही रमज़ान की क़ज़ा उस पर है तो मुतलक़ 'क़ज़ा-ए-रमज़ान' की नीयत से रोज़ा क़ज़ा हो जाएगा। १२ मुँह

بائیں طور کہ اس کو یہ یقین ذبح کی ہوئی بکری دستیاب ہوئی ہو اور اگر حالتِ ضروری ہو تو تحری کر کے کھائے (۱) خواہ ذبح کی ہوئی زیادہ ہوں یا دونوں برابر ہوں یا مردار زیادہ ہوں یہ کافی نہیں ہے۔ مسئلہ گیلا نجس کپڑا ایک سوکھے پاک کپڑے میں لپیٹا گیا کہ اس کی تری اس پاک کپڑے میں ظاہر ہوئی لیکن ایسی نہیں ہے کہ اگر اس کو نچوڑا جائے تو نچوڑے تو پاک کپڑا نجس نہ ہوگا۔ مسئلہ ایک سری بکری کی خون میں لتھڑی ہوئی ہے کہ وہ آگ میں ڈال دی گئی یہاں تک کہ اس کا خون جل کر جاتا رہا پھر اس سے شوربا پکایا گیا تو جائز ہے اور جلا دینا مشکل چھوڑا ڈالنے کے ہے۔ مسئلہ سلطان نے مالکِ زمین کو خراج زمین دے دیا یعنی معاف کر دیا تو جائز ہے اور اگر عشر اراضی اسی کا کر دیا تو نہیں جائز ہے یہ کنز میں ہے اور یہ امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ہے اور امام ابوحنیفہؒ و امام محمدؒ نے فرمایا کہ خراج و عشر دونوں صورتوں میں جائز نہیں ہے مگر فتوٰی امام ابو یوسفؒ رحمتہ اللہ علیہ کے قول پر ہے۔ مسئلہ خراج گزار لوگ اگر زراعت اراضی دادائے اخراج سے عاجز ہوئے تو امام المسلمین اس اراضی کو دوسروں کو اجرت پر دے دے گا یعنی جو لوگ زراعت کرنے پر قادر نہیں ان کی قراضی اجارہ پر دے دے گا اور اُس کی اجرت سے اپنا خراج وصول کر لے گا پھر اگر اجرت میں سے کچھ باقی بچا تو وہ مالکانِ اراضی کو دے دے گا اور اگر امام نے اس اراضی کا اجارہ پر لینے والا کوئی شخص نہ پایا تو اس اراضی کو ایسے خریدار کے ہاتھ فروخت کر دے گا جو زراعت کرنے پر قادر ہے پھر جب فروخت کر دیا تو پہلا خراج اس کے ثمن سے وصول کر لے گا اگر پچھلا خراج باقی ہوا اور جو کچھ بچے وہ مالکانِ اراضی کو دے گا۔ پھر مشائخ نے فرمایا کہ یہ امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ کا قول ہے اس واسطے کہ صاحبین کے نزدیک قاضی کو اختیار ہے کہ مدیوں کا مال بعوضِ قرضہ و

نفقہ کے فروخت کر دے اور امام اعظمؒ کے نزدیک ایسا اختیار نہیں ہے پس قاضی اس کو فروخت نہ کرے بلکہ مالکانِ اراضی کو حکم دے گا کہ وہ خود اس کو فروخت کریں اور بعض نے فرمایا کہ یہ بالا تفاق سب کا قول ہے یہ تبین میں لکھا ہے۔

مسئلہ اگر روزہ رکھنے میں قضائے رمضان کی نیت کی اور وہ دن کا تعین نہ کیا تو صحیح ہے اگر چہ دورِ رمضانوں سے ملے ہوئے قضائے نماز صحیح ہے اگر چہ اس نے قضائے اول یا آخر نماز یا آخر نماز جو اس پر ہے نیت نہ کی ہو یہ کنز میں لکھا ہے اور یہی قول مشائخ کا ہے اور اصح یہ ہے کہ ایک ہی رمضان سے ہو گا اور دورِ رمضان سے صحیح (۲) نہ ہو گا تو افتیکہ وہ نیت میں اس طرح تعین نہ کرے کہ یہ فلاں سنہ کے رمضان کا ہے اسی طرح نماز میں بھی مطلقاً قضائے نماز کی نیت سے جائز نہ ہو گی تا وقتیکہ نماز کی اور دن کی تعین نہ کرے۔

بائیں طور کہ نماز ظہر بروز چہار شنبہ مثلاً اور اگر اس نے اس طرح نیت کی ہے کہ یہ قضا اُس ظہر کی ہے جو سب سے اوّل اس سے قضا ہو کر اس پر واجب رہی ہے یا سب سے آخر قضا ہو کر اس کی قضا اس پر واجب ہے تو یہ جائز ہوگی یہ تبین میں ہے۔ مسئلہ روزہ دار کے منہ میں بہت سے آنسو بھرے ہوئے یہاں تک کہ اس نے ان کی تلخی کا مزہ زبان پر پایا پھر وہ ان کو نگل گیا تو روزہ فاسد ہو جائے گا اور اگر تھوڑے آنسو ہیں جیسے قطرہ دو قطرہ تو فاسد نہ ہوگا۔ مسئلہ اگر کوئی شخص صائم اپنے معشوق کا تھوک نگل گیا تو روزہ توڑنے کا کفارہ ادا کرے اور اگر محبوب کا تھوک نہ ہو کسی غیر کا ہو تو کفارہ نہ ہوگا۔ مسئلہ بعض حاجی اگر حج میں قتل کئے گئے تو ایسے شخص کے لیے جس پر حج فرض ہوا ہے ترک کرنے کا یہ عذر ہے۔ مسئلہ اگر مادہ خر فروخت کی تو بیچ میں اس کا بچہ داخل نہ ہوگا۔ مسئلہ جس عقار میں تنازع ہے وہ قابض کے قبضہ سے نہ نکالا جائے گا جب تک کہ مدعی گواہ پیش نہ کرے۔ مسئلہ جو عقار جس قاضی کی ولایت میں نہیں ہے اس کی بابت اس قاضی کا حکم صحیح نہ ہوگا۔ مسئلہ اگر قاضی نے کسی مقدمہ

میں گواہی حکم دیا پھر فرمایا کہ میں نے اپنے حکم سے رجوع کیا یا (۱) یعنی اگر اس کی تحری میں وہ مذبوحہ معلوم ہو تو کھائے ۱۲ منہ (۲) یعنی اگر ایک ہی رمضان کی قضا اس پر ہے تو مطلق قضائے رمضان کی نیت سے روزہ قضا ہو جائے گا ۱۲ منہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (1) 368 Miscellaneous Issues

If I said that some other matter appeared to me or I fell into the deception (1) of the witnesses, I have invalidated my ruling; if other similar words were spoken, they will have no credibility. And the ruling he gave, if it was given after a valid claim and legal testimony, then it remains in effect. Issue: A person hid a few people, then asked someone about a matter, and he confessed to it while these people were watching him and listening to his speech, although the person confessing does not see them; then it is permissible for these people to testify. And if they heard his speech but did not see him, it is not permissible for them to testify. Issue: A person sold a property while some of his relatives were present, knowing that the sale was taking place, and then one of these relatives claimed the sold item, his claim will not be heard. Issue: A woman gifted her dower (mahr) to her husband, and then she died, and her heirs demanded the dower from the husband; the scholars have said that if the gift occurred during her death-sickness (marz-ul-maut) and the husband claimed that no, she gifted it while in health, then the husband's word will be accepted. Issue: A person said to another, "I have appointed you as an agent (wakeel) for the sale of such-and-such item," and he remained silent, then he became an agent. Issue: One who appoints his wife as an agent to divorce herself (2) cannot remove her from that agency. Issue: A person said to another, "I have appointed you as an agent for such-and-such work on the condition that when I remove you, you are still my agent," then to remove such an agent, he should say, "I have removed you, then I have removed you." This is written in Kanz.

In which cases does the presence of a corrupt condition (shart-e-fasid) invalidate a contract?

If he said, "On the condition that whenever I remove you, you are my agent," then in removing him, he should say, "I have retracted my agency (3) and I have removed you from my agency (3)." Some have said that in removing him, he should say, "Whenever I appoint you as an agent, you are removed," but the first opinion is more appropriate. This is written in Kanz. Issue: The presence of a corrupt condition and the ambiguity of the consideration (iwad) invalidates the contract if it is a contract of sale (bai) or lease (ijara) and if the claim is about a settlement over money. If it is a contract of marriage, khula, or settlement over intentional homicide, it does not invalidate them. A contract of manumission (kitabat) becomes corrupt due to an ambiguous consideration, provided the ignorance regarding the consideration has exceeded the limit, but the act of imposing a corrupt condition does not invalidate

the kitabat. Thus, these are all three types of contracts: if two items were combined and the person accepting the contract accepted it for only one of them, then in the first type of contracts, this contract will not be valid, whether the consideration for each item was stated or not. In the second type of contracts, it will be valid in any case, and in the third type of contract, if the consideration for each was stated separately, it will be valid; otherwise, it will not be valid.

Example A person said to another, "I have sold these two slaves to you for a thousand dirhams," or said more, "On the condition that each of these two slaves is for five hundred dirhams," and then he accepted the contract for only one of them, then it is not valid. Similarly, if he gave two things on lease, and he accepted the contract for one, or said, "I have made a deal with you on the condition that this and that are for me and this and that are for you," and then he accepted the contract for one, it is not valid. And it is the same in sale and lease.

फतावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द (1) 368 मसाइल-ए-शत्ती

मुझे इसके सिवा और امر। जाहिर हुआ है या मैं गवाहों की तल्लीस (1) में पड़ गया, मैंने अपना हुक्म बातिल कर दिया, ऐसे ही और अल्फाज कहे तो इसका कुछ एतबार न होगा और जो हुक्म उसने दिया है अगर बाद दावा सही गवाही मुस्तफीद के हुक्म दिया है तो बराबर नाफिज़ रहेगा। मसला: चन्द लोगों को छुपा दिया फिर एक शख्स से कोई बात पूछी और उसने उसका इकरार किया और ये लोग उसको देख रहे हैं और उसका कलाम सुन रहे हैं, हालांकि जो शख्स इकरार कर रहा है वह उन लोगों को नहीं देख रहा है, तो उन लोगों को गवाही देना जायज़ है और अगर उन्होंने उसका कलाम सुना और उसको देखते न थे तो उनको गवाही देना जायज़ नहीं है। मसला: एक शख्स ने एक अकार (जायदाद) फरोख्त किया दरहाल-ए-कि उसके बाज़ अकारिब (रिश्तेदार) हाजिर थे कि बै (बिक्री) वाके होने को जानते थे, फिर उन अकारिब में से किसी ने मबी (बेची गई चीज़) का दावा किया तो समाअत न होगी। मसला: एक औरत ने अपना मेहर अपने शौहर को हिबा कर दिया फिर वह मर गई और उसके वारिसों ने शौहर से उसके मेहर का मुतालबा किया, तो मशाइख ने फरमाया कि अगर हिबा उसके मरज़-उल-मौत में वाके हुआ और शौहर ने दावा किया कि नहीं बल्कि उसने सेहत में हिबा किया है तो कौल शौहर का कबूल होगा। मसला: एक शख्स ने दूसरे से कहा कि मैं ने तुझको फलां चीज़ की बै (बिक्री) के वास्ते वकील किया, पस वह खामोश रहा तो वह वकील हो गया। मसला: अपनी बीवी को खुद अपनी तलाक (2) देने के वास्ते वकील किया तो उसको वकालत से मअज़ूल नहीं कर सकता है। मसला: एक शख्स ने दूसरे से कहा कि मैं ने तुझको फलां काम के वास्ते बदीं शर्त वकील किया कि जब मैं तुझको मअज़ूल करूँ तो तू मेरा वकील है, तो ऐसे वकील के मअज़ूल करने के वास्ते यूं कहे कि मैं ने तुझे मअज़ूल किया, फिर तुझे मअज़ूल किया, यह कन्ज़ में लिखा है।

शर्त-ए-फासिद का मौजूद होना अक़द को किन सूरतों में बातिल करता है

अगर यूं कहा कि बदीं शर्त कि हरगाह मैं तुझको मअज़ूल करूँ तो तू मेरा वकील है, तो मअज़ूल करने में यूं कहे कि मैं ने अपनी वकालत सलमआ (3) से रुजू किया और तुझको अपनी वकालत हम-ए-ग़म्ज़ा (3) से मअज़ूल किया, और बाज़ ने फरमाया कि इसके मअज़ूल करने में यूं कहे कि हरगाह मैं तुझको वकील करूँ तो तू मअज़ूल है, लेकिन कौल अव्वल औजह है, यह कन्ज़ में लिखा है। मसला: शर्त-ए-फासिद मौजूद होना और अवज़ (बदला) का मजहूल (अस्पष्ट) होना अगर अक़द-ए-बै व इजारा हो और दावा माल से सुलह में हो तो उनको बातिल करता है, और अगर अक़द-ए-निकाह व खुला व कत्ल-ए-अम्द से सुलह में हो तो उनको बातिल नहीं करता है, और अक़द-ए-किताबत ब-

सबब अवज़ मजहूल होने के फासिद हो जाती है ब-शर्त-ए-कि अवज़ में जहालत से हद गुज़र गई हो, और शर्त-ए-फासिद लगाने से किताबत बातिल नहीं होती है। पस ये सब तीन किस्म के अक़द हुए हैं: अगर दो चीज़ों को जमा किया और अक़द कबूल करने वाले ने दोनों में से एक में अक़द कबूल किया, पस किस्म अव्वल के उक़ूद में यह अक़द सही न होगा, खाह दोनों चीज़ों में से हर एक चीज़ का अवज़ बयान कर दिया हो या बयान न किया हो, और दूसरी किस्म के उक़ूद में बहरहाल सही होगा, और तीसरी किस्म के अक़द में अगर हर एक का अवज़ अलैहदा बयान कर दिया तो सही होगा वरना सही न होगा।

मिसाल एक शख्स ने दूसरे से कहा कि मैं ने तेरे हाथ ये दोनों गुलाम हज़ार दिरहम के अवज़ बेचे या उससे ज़्यादा कहा कि बदीं करार-दाद कि इन दोनों में से हर एक गुलाम अवज़ पांच सौ दिरहम के है, पस उसने दोनों में से एक का अक़द कबूल किया तो सही नहीं है। इसी तरह अगर उसने दो चीज़ों को इजारा दिया, पस उसने एक का अक़द कबूल किया या कहा कि मैं ने तुझसे इस करार-दाद पर मुकासमा किया कि यह और वह मेरे वास्ते और यह और वह तेरे वास्ते है, पस उसने एक में अक़द कबूल किया तो सही नहीं है और इसी तरह अगर बै व इजारा में।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (1) 368 مسائل شتی مجھے اس کے سوائے اور امر ظاہر ہوا ہے یا میں نے گواہوں کی تللیس (1) میں پڑ گیا میں نے اپنا حکم باطل کر دیا ایسے ہی اور الفاظ کہے تو اس کا کچھ اعتبار نہ ہوگا اور جو حکم اس نے دیا ہے اگر بعد دعویٰ صحیح گواہی مستفید کے حکم دیا ہے تو برابر نافذ رہے گا۔ مسئلہ چند لوگوں کو چھپا دیا پھر ایک شخص سے کوئی بات پوچھی اور اس نے اس کا اقرار کیا اور یہ لوگ اس کو دیکھ رہے ہیں اور اس کا کلام سنتے ہیں حالانکہ جو شخص اقرار کر رہا ہے وہ ان لوگوں کو نہیں دیکھتا ہے تو ان لوگوں کو گواہی دینا جائز ہے اور اگر انہوں نے اس کا کلام سنا اور اس کو دیکھتے نہ تھے تو ان کو گواہی دینا جائز نہیں ہے۔ مسئلہ ایک شخص نے ایک عقار فروخت کیا درحالیکہ اس کے بعض اقارب حاضر تھے کہ بیع واقع ہونے کو جانتے تھے پھر ان اقارب میں سے کسی نے مبیع مذکور کا دعویٰ کیا تو ساعت نہ ہوگی۔ مسئلہ ایک عورت نے اپنا مہر اپنے شوہر کو ہبہ کر دیا پھر وہ مر گئی اور اس کے وارثوں نے شوہر سے اس کے مہر کا مطالبہ کیا تو مشائخ نے فرمایا کہ اگر ہبہ اس کے مرض الموت میں واقع ہوا اور شوہر نے دعویٰ کیا کہ نہیں بلکہ اس نے صحت میں ہبہ کیا ہے تو قول شوہر کا قبول ہوگا۔ مسئلہ ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تجھ کو فلاں چیز کی بیع کے واسطے وکیل کیا پس وہ خاموش رہا تو وہ وکیل ہو گیا۔ مسئلہ اپنی بیوی کو خود اپنی طلاق (2) دینے کے واسطے وکیل کیا تو اس کو وکالت سے معزول نہیں کر سکتا ہے۔ مسئلہ ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تجھ کو فلاں کام کے واسطے بدیں شرط وکیل کیا کہ جب میں تجھ کو معزول کروں تو تو میرا وکیل ہے تو ایسے وکیل کے معزول کرنے کے واسطے یوں کہے کہ میں نے تجھے معزول کیا پھر تجھے معزول کیا یہ کنز میں لکھا ہے۔

شرط فاسد کا موجود ہونا عقد کو کن صورتوں میں باطل کرتا ہے

اگر یوں کہا کہ بدیں شرط کہ ہرگاہ میں تجھ کو معزول کروں تو تو میرا وکیل ہے تو معزول کرنے میں یوں کہے کہ میں نے اپنی وکالت سلمعہ (3) سے رجوع کیا اور تجھ کو اپنی وکالت ہمہ غمزہ (3) سے معزول کیا اور بعض نے فرمایا کہ اس کے معزول کرنے میں یوں کہے کہ ہرگاہ میں تجھ کو وکیل کروں تو تو معزول ہے لیکن قول اول اوجہ ہے یہ کنز میں لکھا ہے۔ مسئلہ شرط فاسد موجود ہونا اور عوض کا مجہول ہونا اگر عقد بیع و اجارہ ہو اور دعویٰ مال سے صلح میں ہو تو ان کو باطل کرتا ہے اور اگر عقد نکاح و خلع و قتل عمد سے صلح میں ہو تو ان کو باطل نہیں کرتا ہے اور عقد کتابت بسبب عوض مجہول ہونے کے فاسد ہو جاتی ہے بشرطیکہ عوض میں جہالت سے حد گزر گئی ہو اور شرط فاسد لگانے سے کتابت باطل نہیں ہوتی ہے پس یہ سب تین قسم کے عقد ہوئے ہیں اگر دو چیزوں کو جمع کیا اور عقد قبول کرنے والے نے دونوں میں سے ایک میں عقد قبول کیا پس قسم اول کے عقود میں یہ عقد صحیح نہ ہوگا خواہ دونوں چیزوں میں سے ہر ایک چیز کا عوض بیان کر دیا ہو یا بیان نہ کیا ہو اور دوسرے قسم کے عقود میں بہر حال صحیح ہوگا اور تیسرے قسم کے عقد میں اگر ہر ایک کا عوض علیحدہ بیان کر دیا تو صحیح ہوگا ورنہ صحیح نہ ہوگا۔ **مثال** ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ دونوں غلام ہزار درم کے عوض بیچے یا اس سے زیادہ کہا کہ بدیں قرار داد کہ ان دونوں میں سے ہر ایک غلام عوض پانچ سو درم کے ہے پس اس نے دونوں میں سے ایک کا عقد قبول کیا تو صحیح نہیں ہے اسی طرح اگر اس نے دو چیزوں کو اجارہ دیا پس اس نے ایک کا عقد قبول کیا یا کہا کہ میں نے تجھ سے اس قرار داد پر مقاسمہ کیا کہ یہ اور وہ میرے واسطے اور یہ اور وہ تیرے واسطے ہے۔ پس اس نے ایک میں عقد قبول کیا تو صحیح نہیں ہے اور اسی طرح اگر بیع و اجارہ میں۔

(Fatawa-e-Alamgiri, Vol. 10, page 369, Various Issues)

If one combined in partition, lease, or oath, or kept it ambiguous, or gave details; then if he accepted the contract for one, it is not correct because these contracts become void by attaching corrupt conditions, and it is a common practice to mix the inferior with the superior; therefore, accepting one became a condition for the validity of the other. Thus, when he accepted the contract for only one, this condition became corrupt. If he said to his two slave-girls, "I give you both in marriage to you for one thousand dirhams," and he accepted the marriage of only one; or he said to his two wives, "I have given you both 'Khula' (divorce) for one thousand dirhams," and only one accepted; or 'Qisas' (retribution) became mandatory for one person against two, and both said to him, "We have made peace with you for one thousand dirhams," and he accepted the peace for only one, then it is correct because these contracts do not become void by attaching corrupt conditions.

If he said to his two slaves, "I have made a 'Mukatabah' (contract for freedom) with you for one thousand dirhams," and one of them accepted the contract, it is not correct. But if he gave details of the money and one of them accepted, his 'Kitabat' contract will be correct. If he combined marriage and sale or lease, and the person accepting accepted only one, then if he accepted the marriage, it is correct, and if he accepted the sale or lease, it is not correct. Likewise, other contracts of this type should be judged by this analogy. If he combined 'Kitabat' and divorce or emancipation, and he accepted the divorce or emancipation, it is correct, whether the compensation was kept ambiguous or detailed. If he accepted the 'Kitabat', it is correct if the compensation was detailed, and not correct if it was kept ambiguous.

Issue: A person possesses land from which he earns grain through agriculture, or a shop from which he receives rent, and this income is sufficient for him and his family, then it is not lawful for him to take Zakat. **Issue:** A woman prevented her husband from coming to her out of obstinacy, and the husband gave her two divorces, then he gave her three divorces in exchange for one thousand dirhams, then the full thousand dirhams will be in exchange for the remaining one (1) divorce. **Issue:** If one says to his slave, "O my master," or to his slave-girl, "I am your slave," she will not become free. **Issue:** If a person says, "If I do such an act or if I am in Bukhara, my slave is free," then he went out of Bukhara, returned to Bukhara, and performed the same act, the oath will not be considered false. **Issue:** If a claimant said, "I have no witnesses," then he brought witnesses and the witnesses said, "We have no testimony regarding this matter," then they testified later, the testimony will be

acceptable (2), and Imam Muhammad said it will not be accepted, but the sounder view is that of Imam Abu Hanifa. **Issue:** Zaid acknowledged a debt on behalf of Amr, then Zaid said, "I was lying in my acknowledgment," then Amr will be asked to take an oath: "Take an oath that Zaid was lying in what he acknowledged for you and that your claim against him is not unjust." This is according to Imam Abu Yusuf. According to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, Zaid will be ordered to hand over to Amr what he acknowledged for him, but the fatwa is according to the view of Imam Abu Yusuf, meaning Amr will be made to take an oath. **Issue:** If a person said, "Ten dirhams are due from me, except three, except one," i.e., (10-3-1 = 6), then eight dirhams will be due from him. If he said, "Ten dirhams are due from me, except seven, except three, except one," then six dirhams will be due from him. **Issue:** If a baker set up his shop in the middle of the market, he will be forbidden. Likewise, any harm that is generally visible carries the same ruling. **Issue:** If a part of a road was given to a mosque or in a mosque... *(1) The one remaining after two divorces. (2) According to Imam-e-Azam.*

(فتاوی عالمگیری جلد ۱۰، صفحہ ۳۶۹، مسائل شتی) विभाजन, या किराये पर देने या शपथ में जमा किया या उसे अस्पष्ट रखा या उसका विवरण दे दिया। तो उसने यदि एक में अनुबंध स्वीकार किया तो यह सही नहीं है, क्योंकि ये अनुबंध दूषित शर्तें लगाने से अमान्य हो जाते हैं और अच्छे के साथ खराब को मिलाने की आदत जारी है, इसलिए एक का स्वीकार करना दूसरे की वैधता के लिए शर्त बन गया। अतः जब उसने केवल एक का अनुबंध स्वीकार किया तो यह शर्त दूषित हो गई। यदि उसने अपनी दो दासियों से कहा कि मैंने तुम दोनों को एक हजार दिरहम के बदले अपने निकाह में दिया, तो उसने केवल एक दासी का निकाह स्वीकार किया; या उसने अपनी दो पत्नियों से कहा कि मैंने तुम दोनों को एक हजार दिरहम पर 'खुला' (तलाक) दिया, तो केवल एक ने स्वीकार किया; या दो व्यक्तियों पर एक व्यक्ति का 'कसास' (बदला) वाजिब हुआ और दोनों ने उससे कहा कि हमने तुमसे एक हजार दिरहम पर सुलह की, तो उसने केवल एक की सुलह स्वीकार की, तो यह सही है क्योंकि ये अनुबंध दूषित शर्त लगाने से अमान्य नहीं होते। यदि उसने अपने दो गुलामों से कहा कि मैंने तुम दोनों को एक हजार दिरहम पर 'मुकातब' (आजाद करने का अनुबंध) बनाया, फिर दोनों में से एक ने अनुबंध स्वीकार किया तो यह सही नहीं है। यदि उसने धन का विवरण दे दिया और फिर दोनों में से एक ने स्वीकार किया, तो उसका 'किताबत' (आजादी का अनुबंध) सही हो जाएगा। यदि उसने निकाह और बिक्री या किराये के बीच में जमा किया, फिर स्वीकार करने वाले ने एक को स्वीकार किया, तो यदि उसने निकाह स्वीकार किया तो सही है, और यदि बिक्री या किराये को स्वीकार किया तो सही नहीं है। इसी तरह इन दोनों के अलावा इस प्रकार के दूसरे अनुबंधों को भी इसी पर आधारित मानना चाहिए। यदि उसने किताबत और तलाक या 'इताक' (आजादी) को मिलाया, तो यदि उसने तलाक या आजादी को स्वीकार किया तो सही है, चाहे बदले (धन) को अस्पष्ट रखा हो या उसका विवरण दे दिया हो। यदि उसने किताबत को स्वीकार किया, तो यदि बदले का विवरण दिया है तो सही है, और यदि अस्पष्ट रखा है तो सही नहीं है।

समस्या: एक व्यक्ति के पास जमीन है जिससे वह खेती करके अनाज प्राप्त करता है या दुकान है जिसका किराया प्राप्त करता है और यह आय उसके और उसके परिवार के लिए पर्याप्त है, तो उसके लिए जकात लेना हलाल नहीं है। **समस्या:** एक महिला ने अपने पति को अपने पास आने से जिद के कारण रोका, तो पति ने उसे दो तलाक दे दीं, फिर उसने उसे एक हजार दिरहम के बदले तीन तलाक दे दीं, तो पूरे एक हजार दिरहम शेष एक (1) तलाक के मुकाबले में होंगे। **समस्या:** यदि अपने गुलाम से कहा कि 'ऐ मेरे सरदार' या अपनी दासी से कहा कि 'मैं तेरा गुलाम हूं' तो वह आजाद

नहीं होगी। **समस्या:** यदि एक व्यक्ति ने कहा कि 'यदि मैं ऐसा कार्य करूं या मैं बुखारा में रहूं तो मेरा गुलाम आजाद है', फिर वह बुखारा से बाहर चला गया और फिर बुखारा लौट आया, फिर वही कार्य किया, तो कसम झूठी नहीं होगी। **समस्या:** यदि एक वादी ने कहा कि मेरे पास गवाह नहीं हैं, फिर वह गवाह लाया और गवाहों ने कहा कि हमारे पास इस मामले की गवाही नहीं है, फिर उन्होंने गवाही दी, तो गवाही स्वीकार्य (2) होगी और इमाम मुहम्मद ने कहा कि स्वीकार नहीं होगी, लेकिन इमाम अबू हनीफा का मत अधिक सही है। **समस्या:** जैद ने अम्र के लिए ऋण स्वीकार किया, फिर जैद ने कहा कि मैं अपने इकरार में झूठा था, तो अम्र से शपथ ली जाएगी कि तुम शपथ खाओ कि जैद ने जो तुम्हारे लिए स्वीकार किया है उसमें वह झूठा था और तुम जो उस पर दावा कर रहे हो वह अनुचित नहीं है, यह इमाम अबू यूसुफ के निकट है, और इमाम अबू हनीफा और इमाम मुहम्मद के निकट जैद को आदेश दिया जाएगा कि जो उसने अम्र के लिए स्वीकार किया है वह उसे दे दे, लेकिन फतवा इमाम अबू यूसुफ के मत पर है, यानी अम्र से शपथ ली जाएगी। **समस्या:** यदि एक व्यक्ति ने कहा कि मुझ पर दस दिरहम हैं, सिवाय तीन के सिवाय एक के यानी (10-3-1 = 6), तो उस पर आठ दिरहम वाजिब होंगे। यदि उसने कहा कि मुझ पर दस दिरहम हैं, सिवाय सात के सिवाय तीन के सिवाय एक के तो उसके जिम्मे छह दिरहम वाजिब होंगे। **समस्या:** यदि किसी नानबाई (रोटी बनाने वाले) ने बाजार के बीच में अपनी दुकान रख ली, तो उसे मना कर दिया जाएगा। इसी तरह जो नुकसान आम दिखाई देता हो, उसमें यही हुक्म है। **समस्या:** यदि रास्ते से कुछ हिस्सा मस्जिद के लिए दे दिया गया या मस्जिद में... *(1)* दो तलाक के बाद जो शेष बची है। *(2)* इमाम-ए-आजम के निकट।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۱۰) ۳۶۹ مسائل شتی وقسمت یا اجارہ و قسم میں جمع کیا یا مجمل رکھا یا تفصیل کر دی۔ پس اس نے ایک میں عقد قبول کیا تو صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ یہ عقود فاسد شرط لگانے سے باطل ہو جاتے ہیں اور جید کے ساتھ ردی کے ملانے کی عادت جاری ہے پس ایک کا قبول کرنا دوسرے کے صحت قبول کے واسطے شرط ہوا پس جب اُس نے فقط ایک کا عقد قبول کیا تو یہ شرط فاسد ہوئی اور اگر دوسرے سے کہا کہ میں نے اپنی یہ دونوں باندیاں بعوض ہزار درہم کے تیرے نکاح میں دیں پس اس نے فقط ایک باندی کا نکاح قبول کیا یا اس نے اپنی دو عورتوں سے کہا کہ میں تم دونوں کو ہزار درہم پر خلع کر دیا پس فقط ایک نے قبول کیا یہ یادو شخصوں کا ایک شخص پر قصاص واجب ہوا پس دونوں نے اس سے کہا کہ ہم دونوں نے تجھ سے ہزار درہم پر صلح کی پس اُس نے فقط ایک کی صلح قبول کی تو صحیح ہے کیونکہ یہ عقد شرط فاسد لگانے سے باطل نہیں ہوتے ہیں اور اگر اس نے اپنے دو غلاموں سے کہا کہ میں نے تم دونوں کو ہزار درہم پر مکاتبت کیا پس دونوں میں سے ایک نے عقد قبول کیا تو صحیح نہیں ہے اور اگر اس نے مال کی تفصیل کر دی پس دونوں میں سے ایک نے قبول کیا تو اس کا عقد کتابت صحیح ہو جائے گا اور اگر اس نے درمیان نکاح وبیع یا اجارہ کے جمع کیا پس قبول کرنے والے نے ایک کو قبول کیا پس اگر اس نے نکاح کو قبول کیا تو صحیح ہے اور اگر بیع یا اجارہ کو قبول کیا تو نہیں صحیح ہے اور علیٰ ہذا ان دونوں کے سوائے اس قسم کے دوسرے عقد کو بھی اسی پر قیاس کرنا چاہئے اور اگر اس نے کتابت و طلاق یا عتاق کو جمع کیا پس اگر اس نے طلاق یا عتاق کو قبول کیا تو صحیح ہے خواہ عوض مجمل رکھا ہو یا تفصیل کر دی ہو اور اگر اُس نے کتابت کو قبول کیا پس اگر عوض کی تفصیل کر دی ہے تو صحیح ہے اور اگر مجمل رکھا ہے تو نہیں صحیح ہے۔ مسئلہ ایک شخص کے پاس زمین ہے کہ وہ اس زمین میں زراعت کر کے

اس کا غلہ حاصل کرتا ہے یا دکان ہے کہ اس کا کرایہ حاصل کرتا ہے اور یہ حاصلات اس کے اور اس کی عیال کے واسطے کافی ہے تو اُس کو زکوٰۃ لینی حلال نہیں ہے اور نہ حلال ہے۔ مسئلہ ایک عورت نے اپنے خاوند کو اپنے پاس آنے سے ازراہ سرکشی منع کیا اور روکا پس خاوند نے اس کو دو طلاق دے دیں پھر اس کو تین طلاق بعوض ہزار درہم کے دے دیں تو پورے ہزار درہم بمقابلہ ایک (۱) طلاق باقی کے ہوں گے مسئلہ اگر اپنے غلام سے کہا کہ اے میرے سردار یا اپنی باندی سے کہا کہ میں تیرا غلام ہوں تو وہ آزاد نہ ہوگی۔ مسئلہ اگر ایک شخص نے کہا کہ اگر میں ایسا فعل کروں یا دائمہ میں بخارا میں ہوں تو میرا غلام آزاد ہے پھر وہ بخارا سے باہر چلا گیا پھر بخارا میں لوٹ آیا پھر یہی فعل کیا تو قسم جھوٹی نہ ہوگی۔ مسئلہ اگر ایک مدعی نے کہا کہ میرے پاس گواہ نہیں ہیں پھر وہ گواہ لایا گیا گواہوں نے کہا کہ ہمارے پاس بات کی گواہی نہیں ہے پھر انہوں نے گواہی دی تو گواہی مقبول (۲) ہوگی اور امام محمد نے فرمایا کہ نہیں قبول ہوگی لیکن اصح قول امام ابو حنیفہ کا ہے۔ مسئلہ زید نے عمرو کے واسطے قرضہ کا اقرار کیا پھر زید نے کہا کہ میں نے اپنے اقرار میں جھوٹا تھا تو عمرو سے قسم لی جائے گی کہ تو قسم کھا کہ زید نے جو کچھ تیرے واسطے اقرار کیا ہے اس میں وہ جھوٹا تھا اور تو جو کچھ اس پر دعویٰ کرتا ہے یہ ناحق نہیں ہے یہ امام ابو یوسف کے نزدیک ہے اور امام ابو حنیفہ و امام محمد کے نزدیک زید کو حکم دیا جائے گا کہ جو کچھ اس نے عمرو کے واسطے اقرار کیا ہے وہ عمرو کو سپرد کر دے لیکن فتوٰی امام ابو یوسف کے قول پر ہے یعنی عمرو سے قسم لی جائے گی۔ مسئلہ اگر ایک شخص نے کہا کہ علی عشرہ دراہم الا الثلاثۃ الا اور ہا یعنی مجھ پر دس درہم الا تین درہم الا ایک درہم ہیں تو اُس پر آٹھ درہم واجب ہوں گے اور اگر کہا کہ الا سبعۃ الا ثلاثہ الا اور ہا یعنی مجھ پر دس درہم الا سات درہم الا تین درہم الا ایک درہم ہیں تو اُس کے ذمہ چھ درہم لازم ہوں گے۔ مسئلہ اگر نانوائی نے بزاون کے بیچ میں اپنی دکان رکھی تو اس کو منع کر دیا جائے گا اسی طرح جو ضرر عام

نظر آتا ہو اس میں یہی حکم ہے۔ مسئلہ اگر راستہ سے کچھ مسجد کر دیا گیا یا مسجد میں (۱) دو طلاق کے بعد جو باقی رہی ہے (۲) امام اعظم کے نزدیک

(380) Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10, Miscellaneous Issues ...If some part was made into a public road, then it is valid. Issue: If the people of a city stop performing circumcision, the Imam of the Muslims shall fight them (1). Issue: It is makruh (disliked) to clean dirty hands on a tablecloth or by rubbing them against a knife/ reaping hook, and it is makruh to place bread under a bowl or saltcellar. If bread has arrived, waiting for the gravy/curry is makruh, and eating hot food, smelling the food, or blowing on it is makruh; this is written in *Al-Kafi*. Issue: Taking possession (qabd) is a condition for a settlement (sulh) provided the subject of the settlement is a debt (dayn)—meaning something not specified/determined but established in liability—and if the object by which the settlement is made is also a debt (for example, if a settlement regarding dirhams is made using dinars or other things established in liability), then taking possession is an essential condition. If the debt is not in exchange for another debt, then possession is not a condition. Issue: A person claimed a house against a child; then the child's father settled with the claimant using some of the child's wealth. If the claimant has witnesses, the settlement is valid, provided the amount is not equal to or more than the value of the house, beyond what people usually tolerate in their estimations; then the settlement will be valid. If the claimant has no witnesses, or has them but they are not upright (*adil*), then the settlement will not be valid. If the father is the claimant on behalf of a minor, and he has no witnesses, then however he settles, it is valid. If he has upright witnesses, the settlement is still valid if it is made on an amount equal to the value of the claimed object or only slightly more than what people tolerate. The ruling for the father's executor (wasi) in this regard is like that of the father. Issue: A person whom the Caliph has appointed as the Imam of the Muslims has the authority to remove someone from a space on the road, provided the road does not become so narrow that it becomes harmful for passersby.

Issue: If the Sultan confiscated someone's property but did not specify that he must sell his own goods, and he sold his goods, it is valid. Issue: A man threatened his wife with physical assault until she gifted (hiba) her dowry (*mahr*) to him; this would not be valid provided the husband had the power to assault her. If he forced her to demand *khula*, the divorce will occur, but no money will become obligatory. If the wife transferred money from her debtors to her husband and then gifted her *mahr* to her husband, it is not valid. Issue: If someone dug a well or a pit on his property which caused his neighbor's wall to shake, and the neighbor demanded from the ruler that he move the well or pit, he shall not be forced to do so. If the neighbor's

wall collapsed because of it, he will not be liable (damin). Issue: If a husband built a structure in his wife's house with her permission using his own money, the structure will belong to the wife, and the expense incurred will be a debt upon the woman. If the husband built it for himself without the wife's permission, the structure will belong to the husband. If the aforementioned structure was built without the wife's permission for her sake, the structure will belong to the wife, and her husband will be considered a benefactor (*mutawwi*) (2) in this work; he will not have the authority to take the expense back from his wife. Issue: If a person caught his debtor and someone else rescued the debtor from his hand, the rescuer will not be liable for the debtor fleeing. Issue: If a person has another's property in his hand, and the Sultan tells him to give this property away or else he will cut off his hand or give him fifty lashes, and he gives it, the giver will not be liable. Issue: A person set a trap in the forest to hunt a wild donkey and recited "Bismillah Allahu Akbar" over it. He then came the next day (note: the mention of the "next day" is incidental; it doesn't matter if he comes on the third day) and found the wild donkey dead at that moment, the condition for him was not fulfilled. However, if he found it wounded and dead, it will be eaten; this is in *Tabyeen*.

(1) Meaning, if those people do not agree, fighting them is obligatory. (2) Meaning, he did so as a favor.

(३८०) फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० मसाइल-ए-शत्त से कुछ आम रास्ता कर दिया गया तो सही है। मसला: एक शहर के लोगों ने खतना कराना छोड़ दिया तो इमामुल मुस्लिमीन उनसे लड़ेगा (१)। मसला: दस्तरख्वान पर भरे हुए हाथ या छुरी-करोटी से रगड़ के साफ करना मकरूह है और प्याला व नमकदान के नीचे रोटी रखना मकरूह है, और अगर रोटी आ गई हो तो सालन का इंतज़ार करना मकरूह है, और गर्म खाना खाना, खाने को सूंघना और उस पर फूंक मारना मकरूह है, यह 'काफी' में लिखा है। मसला: बदल-ए-सुलह पर कब्जा करना शर्त है बशर्ते कि जिस पर सुलह वाके (वास्तविक) हुई है वह दीन (कर्ज) हो, यानी ऐसी चीज़ जो मुअय्यन नहीं है, ज़िम्मे में साबित है; और जिस चीज़ से सुलह वाके हुई है वह भी दीन हो, मिसाल के तौर पर दीनारों या किसी और चीज़ से जो ज़िम्मे में साबित है, दिरहमों पर सुलह हुई तो कब्जा करना अहम शर्त है और अगर दीन के मुकाबले में दीन न हो तो कब्जा शर्त नहीं है। मसला: एक शख्स ने एक बच्चे पर घर का दावा किया, फिर बच्चे के बाप ने मुद्दई (दावा करने वाले) से बच्चे के माल के कुछ हिस्से से सुलह कर ली; तो अगर मुद्दई के पास गवाह हों तो सुलह जायज़ है बशर्ते कि वह घर की कीमत के बराबर माल न हो या इतनी ज़्यादती न हो जिसे लोग अपने अंदाज़े में बर्दाश्त कर जाते हैं, तो सुलह जायज़ होगी, और अगर मुद्दई के पास गवाह न हों या हों मगर गवाह आदिल न हों तो सुलह जायज़ न होगी। और अगर सगीर (नाबालिग) की तरफ से उसका बाप मुद्दई हो, तो अगर उसके पास गवाह न हों तो जिस तरह चाहे सुलह कर ले जायज़ है, और अगर उसके पास आदिल गवाह हों तो तब भी सुलह जायज़ होगी कि जब उस चीज़-ए-तमुद्दइया (दावा की गई वस्तु) की कीमत के बराबर माल पर या सिर्फ इतनी ज़्यादती पर सुलह वाके हुई हो जिसे लोग बर्दाश्त कर जाते हैं; और बाप के वसी का हुक्म इस बारे में बाप के जैसा ही है। मसला: जिस शख्स को खलीफा ने मुसलमानों का इमाम मुकर्रर किया हो, उसे इख्तियार है कि रास्ते के रकबे में से किसी शख्स को हटा दे बशर्ते कि रास्ता इतना तंग न हो जाए कि आने-जाने वालों के लिए नुकसानदेह हो।

मसला: अगर किसी शख्स को सुल्तान ने मुसादा (जब्ती) किया मगर उसके साथ यह ताबीन नहीं की कि अपना माल बेच दे और उसने अपना माल बेच दिया तो सही हो गई। मसला: एक मर्द ने अपनी बीवी को मार-पीट की धमकी दी यहाँ तक कि उस औरत ने उसे अपना मेहर हिबा (दान) कर दिया तो सही न होगा बशर्ते कि शौहर उसके मारने पर कादिर (सक्षम) हो, और अगर जोरू को खुला कराने पर मजबूर किया तो तलाक वाके हो जाएगी और माल वाजिब न होगा, और अगर जोरू ने किसी शख्स को अपने कर्जदारों में से अपने शौहर पर माल की उतराई कर दी फिर शौहर को

अपना मेहर हिबा कर दिया तो सही नहीं है। मसला: अगर किसी ने अपनी मिल्कियत में कुआँ खुदवाया या बच्चा (छोटा गड्ढा) बनाया जिससे उसके पड़ोसी की दीवार हिल गई और उसने हाकिम के हुजूर में उससे मुतालबा किया कि कुआँ या बच्चा उस जगह से तबदील करके दूसरी जगह बना दे, तो उसे ऐसा करने पर मजबूर नहीं किया जाएगा, और अगर उससे पड़ोसी की दीवार गिर गई तो वह ज़ामिन न होगा। मसला: शौहर ने अपने माल से अपनी बीवी की इजाज़त से जोरू के घर में इमारत बनाई तो इमारत उस जोरू की होगी और जो खर्च आया है वह उस औरत पर कर्ज़ होगा, और अगर शौहर ने अपने लिए बगैर इजाज़त-ए-जोरू के बनाई हो तो इमारत उस शौहर की होगी और अगर इमारत मज़कूरा बिना इजाज़त-ए-जोरू के बनाई तो इमारत मज़कूरा जोरू की होगी और उसका शौहर उसके काम में मतू (सहायक/एहसान करने वाला) होगा, फिर उसको यह इख्तियार न होगा कि अपनी जोरू से उसका खर्च वापस ले। मसला: अगर एक शख्स ने अपने कर्जदार को पकड़ लिया और उसके हाथ से कर्जदार को किसी शख्स ने छुड़ा दिया, तो कर्जदार के भाग जाने से छुड़ाने वाला ज़ामिन न होगा। मसला: एक शख्स के हाथ में दूसरे का माल है, उससे सुल्तान ने कहा कि तू यह माल दे दे वरना तेरा हाथ काट डालूँगा या तुझे पचास कोड़े मारूँगा, फिर उसने दे दिया तो वह देने वाला ज़ामिन न होगा। मसला: एक शख्स ने जंगल में मंजन (जाल/फंदा) लगाया ताकि उससे जंगली गधे का शिकार करे और उस पर 'बिस्मिल्लाह अल्लाह अकबर' पढ़ दिया, फिर दूसरे दिन आया (वाज़ेह हो कि दूसरे दिन की कैद इत्तिफाकी है चाहे तीसरे दिन आए) और जंगली गधे को उसी दम मरा हुआ पाया, तो उसके वास्ते उसकी शर्त नहीं पाई गई, और अगर उसको जारूह-ए-मुर्दा पाया तो खाया जाएगा, यह 'तबीन' में है।

(१) यानी अगर वे लोग न मानें तो उनसे लड़ाई वाजिब है। (२) यानी बतौर एहसान उसने ऐसा किया है।

---

(۳۸۰) فتویٰ عالمگیری ..... جلد ۱۰ مسائل شتی سے کچھ عام راستہ کر دیا گیا تو صحیح ہے۔ مسئلہ ایک شہر کے لوگوں نے ختنہ کرانا چھوڑ دیا تو امام المسلمین ان سے لڑے (۱) گا۔ مسئلہ دستر خوان پر بھرے ہوئے ہاتھ یا چھری کروٹی سے رگڑ کے صاف کرنا مکروہ ہے اور پیالہ و نمکدان کے نیچے روٹی رکھنا مکروہ ہے اور اگر روٹی آگئی ہو تو سالن کا انتظار کرنا مکروہ ہے اور گرم کھانا کھانا اور کھانے کو سونگھنا اور اُس کو پھونکنا مکروہ ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔ مسئلہ بدلِ صلح پر قبضہ کرنا شرط ہے بشرطیکہ جس پر صلح واقع ہوئی ہے وہ دین ہو یعنی ایسی چیز ہو جو معین نہیں ہے ذمہ ثابت ہے اور جس چیز سے صلح واقع ہوئی ہے وہ بھی دین ہو مثلاً دیناروں یا اور کسی چیز سے جو ذمہ ثابت ہے درموں پر صلح واقع ہوئی تو قبضہ دار اہم شرط ہے اور اگر دینِ مقابلہ دین نہ ہو تو قبضہ شرط نہیں ہے۔ مسئلہ ایک شخص نے ایک طفل پر دار کا دعویٰ کیا پس طفل کے باپ نے مدعی سے بعض کسی قدر مال طفل مذکور کے صلح کر لی پس اگر مدعی کے پاس گواہ ہوں تو صلح جائز ہے بشرطیکہ دار کی قیمت کے برابر مال یا اس قدر زیادہ نہ ہو کہ جیسے لوگ اپنے انداز کرنے میں برداشت کر جاتے ہیں تو صلح جائز ہو گی اور اگر مدعی کے پاس گواہ نہ ہوں یا ہوں مگر گواہ عادل نہ ہوں تو صلح جائز نہ ہوگی اور اگر صغیر کی طرف سے اس کا باپ مدعی ہو پس اگر اس کے پاس گواہ نہ ہوں تو چاہیے جس طرح صلح کر لے جائز ہے اور اگر اس کے پاس گواہانِ عادل ہوں تو جب بھی صلح جائز ہوگی کہ جب اس چیز تمدعیہ کی قیمت کے برابر مال پر یا صرف اس قدر کی پر جیسے لوگ اپنے انداز میں برداشت کر جاتے ہیں صلح واقع ہوئی ہو اور باپ کے وصی کا حکم اس بارے میں مثل باپ کے ہے۔ مسئلہ جس شخص کو خلیفہ نے مسلمانوں کا امام مقرر کیا ہو اس کو اختیار ہے کہ راستہ کے رقبہ میں سے کسی شخص کو کاٹ دے بشرطیکہ راستہ ایسا تنگ نہ ہو جائے جو آنے جانے والوں کے حق

میں مضر ہو۔ مسئلہ اگر کسی شخص کو سلطان نے مصادرہ کیا مگر اس کے ساتھ یہ تعین یہ نہیں کہا کہ اپنا مال فروخت کر دے اور اس نے اپنے مال فروخت کیا تو صحیح ہو گئی۔ مسئلہ ایک مرد نے اپنی بیوی کو مار پیٹ سے دھمکایا حتیٰ کہ اس عورت نے اس کو اپنا مہر ہبہ کر دیا تو صحیح نہ ہو گا بشرطیکہ شوہر اس کے مارنے پر قادر ہو اور اگر جور و خلع کرانے پر باکرہ مجبور کیا تو طلاق واقع ہو جائے گی اور مال واجب نہ ہوگا اور اگر جور و نے کسی شخص کو اپنے قرض خواہوں میں سے اپنے شوہر پر مال کی اترائی کر دی پھر شوہر کو اپنا مہر ہبہ کر دیا تو صحیح نہیں ہے۔ مسئلہ اگر کسی نے اپنی ملک میں کنواں کھودایا چہ بچہ بتایا جس سے اس کے پڑوسی کی دیوار ہل گئی اور اس نے حاکم کے حضور میں اس سے مطالبہ کیا کہ کنواں یا چہ بچہ اس جگہ سے تبدیل کر کے دوسری جگہ بنادے تو وہ ایسا کرنے پر مجبور نہ کیا جائے گا اور اگر اس سے پڑوسی کی دیوار گر گئی تو وہ ضامن نہ ہوگا۔ مسئلہ شوہر نے اپنی مال سے اپنی بیوی کی اجازت سے جورو کے دار میں عمارت بنائی تو عمارت اس کی جورو کی ہوگی اور جو خرچہ پڑا ہے وہ اس عورت پر قرضہ ہوگا اور اگر شوہر نے اپنے واسطے بغیر اجازت جورو کے بنائی ہو تو عمارت اس شوہر کی ہوگی اور اگر عمارت مذکورہ بدون اجازت جورو کے واسطے بنائی تو عمارت مذکورہ جورو کی ہوگی اور اُس کا شوہر اس کا کام میں مطوع (۲) ہوگا پس اس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ اپنی جورو سے اس کا خرچ واپس لے مسئلہ اگر ایک شخص نے اپنے قرض دار کو پکڑ لیا اور اس کے ہاتھ سے قرض دار کو کسی شخص نے چھڑا دیا۔ پس قرض دار کے بھاگ جانے سے چھڑانے والا ضامن نہ ہوگا۔ مسئلہ ایک شخص کے ہاتھ میں دوسرے کا مال ہے اس سے سلطان نے کہا کہ تو یہ مال دے دے ورنہ تیرا ہاتھ کاٹ ڈالوں گا یا تجھ کو پچاس کوڑے ماروں گا پس اُس نے دے دیا تو وہ دینے والا ضامن نہ ہوگا۔ مسئلہ ایک شخص نے جنگل میں منجل لگایا تاکہ اس سے حمارِ وحشی کو شکار کرے اور اُس پر بسم اللہ اللہ اکبر پڑھ دیا پھر

دوسرے روز آیا (واضح ہو کہ دوسرے روز کے قید اتفاقی ہے چاہے تیسرے روز آئے) اور حمارِ وحشی کو اس دم مرا ہوا پایا تو اسکے واسطے اس کی شرط نہیں پائی گئی اور اگر اُس کو مجروحِ مردہ پایا تو کھایا جائے گا یہ تبیین میں (۱) یعنی اگر وہ لوگ نہ مانیں تو اُن سے لڑائی واجب ہے (۲) یعنی بطور احسان اس نے ایسا کیا ہے

This is an excerpt from Fatawa Alamgiri.

Issue: Apart from certain parts of a goat, it is makruh (disliked/near-sinful) to eat the female's private parts, testicles, glands, bladder, gallbladder, flowing blood, penis, and prohibited brain. **Issue:** It is permissible for a Qadi (judge) to lend the property of an absent person, a child, or found property (luqta). **Issue:** There is a boy whose glans (penis tip) is exposed; if anyone sees him, they would assume he is already circumcised. In such a condition, if he is circumcised, he would suffer great pain, so his circumcision should be abandoned. Similarly, if an adult Muslim is unable to bear the pain of circumcision, it should be abandoned. The (1) proper time for circumcision is the seventh year. Female circumcision is not Sunnah; rather, it is for men because it increases pleasure in intercourse, although some have termed it Sunnah. **Issue:** Treating a small child by branding or making an incision is permissible. It is permissible to pierce a girl's ears, but it is not permissible for boys. **Issue:** A pregnant woman should not perform acts harmful to the fetus. She should not undergo piercing/procedures until the baby moves in the womb. When the baby starts moving, there is no harm, provided the time of delivery is not near. When the time of delivery is near, she should avoid such procedures. As long as she is pregnant, she should not undergo bloodletting (fasd). Similarly, branding or surgical procedures on animals that are beneficial to them are permissible. Animals that cause harm, such as dogs or cats that eat pigeons or chickens, may be killed, but not by slaughtering (dhabihah); they should be killed in another manner.

The Reality of Betting on Horse Races, Camel Races, Archery, etc.

Issue: A competition, i.e., betting on who will come out ahead in horse racing, camel racing, foot racing, or archery, is permissible. However, stipulating that both sides will provide money (if they lose) is haram (forbidden). It is not haram if only one side provides money. The scenario of wagering with participants is that Zayd says to Amr, "If my horse wins, you owe me 100 dirhams, and if your horse wins, I owe you 100 dirhams." This is gambling (qimar) and is not permissible. If the condition is from one side only, for example, saying, "If I win, I get nothing from you, but if you win, I will pay you 100 dirhams," this is permissible under 'istihsan' (equitable preference). Betting on other things besides the four mentioned above is not permissible, even if the condition is from only one side. For the aforementioned races, it is a condition that the distance must be reasonable for the horse to potentially reach (not an impossible distance), and there must be a possibility for either horse to win. If it is already known that a specific horse will definitely win, it is not permissible. If Zayd

and Amr want to bet from both sides, they should involve a third party, 'Bakr'. This strategy is permissible if Bakr's horse is a match for theirs (with a chance to win or lose). If it is known that Bakr will definitely win, it is not permissible. The way to include a third person is for them to say to Bakr, "If you beat us both, our stakes go to you, and if we beat you, we owe you nothing." However, the condition between the two of them remains in effect (the winner takes the stake from the loser). **Issue:** And if someone said to a group of riders or two riders, "Whichever of you comes out ahead..."

(1) And it is permissible before and after this.

यह फतवा आलमगिरी का अंश है।

मसला: बकरे के कुछ हिस्सों के अलावा मादा की फरज (योनि), खसिया (वृषण), गांठ, मूत्राशय, पित्त, बहता हुआ खून, लिंग, और हराम मगज को खाना मकरूह है, यह कुफ्र के करीब है। **मसला:** काज़ी के लिए यह जायज़ है कि वह ग़ायब व्यक्ति, बच्चे के माल और लावारिस चीज़ों (लुक़ता) को कर्ज़ दे। **मसला:** एक ऐसा लड़का है जिसका हशफा (लिंग का अगला भाग) खुला हुआ है, अगर कोई उसे देखे तो उसे गुमान होगा कि इसका खतना हो चुका है। ऐसी स्थिति में यदि इसका खतना किया जाए तो उसे बहुत तकलीफ होगी, इसलिए उसका खतना छोड़ दिया जाएगा। इसी तरह अगर कोई मुसलमान युवक हो और विद्वानों ने कहा कि वह खतने की पीड़ा बर्दाश्त नहीं कर पाएगा, तो उसका खतना छोड़ दिया जाएगा। खतने का (१) सही समय सातवां वर्ष है। औरतों का खतना करना सुन्नत नहीं है, बल्कि यह पुरुषों के लिए है क्योंकि इससे संभोग में अधिक आनंद मिलता है, हालांकि कुछ ने इसे सुन्नत कहा है। **मसला:** छोटे बच्चे का दाग देकर या चीरा लगाकर इलाज करना जायज़ है। लड़कियों के कान छिदवाना जायज़ है, लेकिन लड़कों के कान छिदवाना जायज़ नहीं है। **मसला:** गर्भवती महिला को ऐसा कोई काम नहीं करना चाहिए जो बच्चे के लिए हानिकारक हो। उसे 'बच्चे' (शायद यहाँ 'हजामत' या 'वेधने' के संदर्भ में है) नहीं लगवाने चाहिए जब तक कि बच्चा पेट में हिलने न लगे। जब बच्चा हिलने लगे तो कोई हर्ज नहीं है, लेकिन प्रसव का समय करीब न हो। जब प्रसव का समय करीब हो तो उसे कुछ नहीं लगवाना चाहिए। जब तक गर्भवती हो, नस नहीं कटवानी चाहिए (फसद)। इसी तरह जानवरों को दाग देना, चीरा लगाना आदि जो उनके लिए फायदेमंद हो, जायज़ है। जो जानवर नुकसान पहुँचाते हैं, जैसे कुत्ता या बिल्ली यदि कबूतर और मुर्गियाँ खा जाते हों, तो उन्हें मार डालना जायज़ है, लेकिन बिल्ली को ज़िब्ह (गला काटकर) करके नहीं, बल्कि अन्य तरीके से मारना चाहिए।

घुड़दौड़, ऊंट दौड़, तीरंदाजी आदि पर शर्त लगाने की हकीकत

मसला: मुकाबला यानी आगे निकलने की बाज़ी लगाना घोड़े, ऊंट, पैदल दौड़ या तीरंदाज़ी में जायज़ है। लेकिन दोनों तरफ से माल (धन) लगाने की शर्त रखना हराम है। एक तरफ से (शर्त लगाना) हराम नहीं है। जाहिदैन (भाग लेने वालों) से माल की शर्त की सूरत यह है कि ज़ैद ने अम्र से कहा कि "अगर मेरा घोड़ा आगे निकल गया तो तुम मुझे सौ दिरहम दोगे, और अगर तुम्हारा घोड़ा आगे निकल गया तो मैं तुम्हें सौ दिरहम दूंगा," तो यह जुआ (क़मार) है, इसलिए यह जायज़ नहीं है। और अगर एक तरफ से शर्त हो, मसलन कहा कि "अगर मैं जीत गया तो मुझे तुमसे कुछ नहीं मिलेगा, लेकिन अगर

तुम जीत गए तो मैं तुम्हें सौ दिरहम दूंगा," तो यह 'इस्तेहसानन' (भलाई के नाते) जायज़ है। इन चार के अलावा किसी और चीज़ में ऐसी बाज़ी लगाना जायज़ नहीं है, भले ही शर्त एक ही तरफ से हो। ऊपर दी गई दौड़ में शर्त जायज़ होने की शर्त यह है कि दूरी ऐसी हो कि घोड़ा वहां तक पहुँचने की संभावना रखता हो (जैसे बहुत लंबी दूरी न हो)। यह भी शर्त है कि दोनों घोड़ों के बारे में यह संभावना हो कि शायद यह आगे निकल जाए या वह। यदि यह बात पहले से मालूम हो कि अमुक घोड़ा ही आगे निकलेगा, तो यह जायज़ नहीं होगा। यदि ज़ैद और अम्र दोनों तरफ से शर्त लगाना चाहें, तो वे तीसरे व्यक्ति 'बक्र' को बीच में डाल दें। यदि बक्र का घोड़ा उन दोनों के घोड़ों के बराबर हो (कि शायद वह जीत जाए या हार जाए) तो यह हिला (तरीका) जायज़ होगा। यदि यह मालूम हो कि बक्र ही जीतेगा तो यह जायज़ नहीं होगा। तीसरे व्यक्ति को शामिल करने का तरीका यह है कि वे दोनों बक्र से कहें कि "अगर हम दोनों से आगे निकल गए तो हम दोनों का माल तुम्हें मिलेगा, और अगर हम दोनों तुमसे आगे निकल गए तो हमें तुमसे कुछ नहीं मिलेगा," लेकिन उनके बीच जो शर्त है वह बरकरार रहेगी (कि जो जीतेगा वह दूसरे से शर्त का माल लेगा)। **मसला:** और अगर किसी व्यक्ति ने कुछ सवारों या दो सवारों से कहा कि "तुममें से जो आगे निकल जाएगा..."

(१) और इससे पहले और इसके बाद जायज़ है।

ہے- مسئلہ بکری کے بعض سے حلال کرنے کے بعد مادہ کی فرج وخصیہ و غدہ و مثانہ و پتہ خون مسفوح وذکر و حرام مغز کھانا مکروہ ہے یہ کفر میں ہے۔ مسئلہ قاضی کو روا ہے کہ وہ غائب اور طفل کا مال اور لقطہ کو قرض دے۔ مسئلہ ایک لڑکا ایسا ہے کہ اس کا حشفہ کھلا ہوا ہے اگر اسکو کوئی دیکھے تو گمان کرے کہ یہ ختنہ کیا ہوا ہے اور ایسی حالت ہے کہ اگر اس کی کمال کاٹی جائے تو بڑی سختی ہوگی تو اس کا ختنہ کرنا چھوڑ دیا جائے گا جیسے کہ جوان آدمی مسلمان ہو اور اہل بصیرت نے کہا کہ یہ ختنہ کرانے کی ایذا کا متحمل نہ ہوگا تو اس کا ختنہ چھوڑ دیا جاتا ہے اور ختنہ کا (۱) وقت ساتواں برس ہے اور عورت کا ختنہ کرنا سنت نہیں ہے بلکہ یہا مردوں کے واسطے کرمت ہے کہ اس سے جماع میں زیادہ لذت حاصل ہوتی ہے اور بعض نے کہا کہ سنت ہے۔ مسئلہ صغیر کو داغ دے کر یا ترعہ وغیرہ چیر کر علاج کرنا جائز ہے اور ٹیڑ لڑکوں کے کان چھیڑ نا جائز ہے مگر لڑکوں کے کان چھیڑ نا جائز نہیں ہے مسئلہ حاملہ عورت ایسا فعل نہ کرے جو بچہ کو مضر ہو اور اس کو بچے لگوانا نہ چاہئے جب تک کہ بچہ پیٹ میں نہ پھرے اور جب پیٹ میں بچہ پھرنے لگے تو مضائقہ نہیں ہے لیکن زمانہ ولادت قریب نہ ہو اور جب زمانہ ولادت قریب ہو تو بچے نہ لگوائے۔ جب تک حاملہ رہے تب تک فصد بالکل نہ کرائے اسی طرح بہائم کا داغ دینا اور نشتر دینا وغیرہ جو علاج ان کو نافع ہو جائز ہے اور جو جانور ضرر پہنچاتا ہو جیسے کتا اور بلی اگر کبوتر و مرغیاں کھا جاتی ہو تو اس کو مار ڈالنا جائز ہے مگر بلی کو ذبح کر دیے اس طرح نہ مار ڈالے۔

گھوڑ دوڑ، اونٹ دھوڑ، میرا تھن وغیرہ پر شرطوں کی حقیقت

مسئلہ مسابقہ یعنی آگے نکل جانے کی بازی لگانا گھوڑے یا اونٹ یا پیدل دوڑنے میں یا تیر اندازی میں جائز ہے مگر دونوں طرف سے مال دینے کی شرط کرنا حرام ہے لیکن ایک طرف سے حرام

نہیں ہے اور جاہین سے مال کے شرط کی صورت یہ ہے کہ زید نے عمرو سے کہا کہ اگر میرا گھوڑا آگے نکل جائے تو میرے تجھ پر سو درہم ہوں گے اور اگر تیرا گھوڑا آگے نکل جائے تو تیرے واسطے مجھ پر سو درہم ہوں گے تو یہ قمار ہے پس نہیں جائز ہے اور اگر ایک طرف سے شرط کی مثلا کہا کہ اگر میں جیت جاؤں تو میرا تجھ پر کچھ نہ ہوگا اور اگر تو جیت جائے تو تیرے واسطے مجھ پر سو درہم واجب ہوں گے تو یہ استحسانا جائز ہے مگر سوائے ان چار مذکورہ بالا کے فجر وغیرہ میں ایسی بازی نہیں جائز ہے اگر چہ مال کی شرط ایک ہی طرف سے ہو پھر مذکورہ بالا میں جائز ہونے کی شرط یہ ہے کہ جو انتہار رکھی ہے وہ ایسی ہو کہ گھوڑ اہاں تک پہنچنے کا احتمال رکھتا ہو مثلاً سوک کی دھاپ نہ ہو اور نیز یہ شرط ہے کہ دونوں گھوڑوں کی نسبت یہ احتمال ہو کہ شاید یہ نکل جائے یا وہ نکل جائے اور اگر ایسا ہو کہ یہ بات معلوم ہو کہ دونوں میں سے ایک گھوڑا فلاں ضرور آگے نکل جائے گا تو یہ جائز نہ ہوگی اور اگر زید و عمرو نے چاہا کہ دونوں طرف سے مال کی شرط کریں اور انہوں نے تیسرے شخص بکر محل کو اپنے درمیان ڈال دیا کہ اس کے ساتھ دونوں طرف سے مال شرط نہ کیا تو اس حیلہ سے جائز ہو گا بشرطیکہ بکر کا گھوڑ ان دونوں کے گھوڑوں کے ہمسر ہو کہ شاید آگے نکل جائے یا شاید پچھڑ جائے اور اگر یہ معلوم ہو کہ خواہ مخواہ آگے نکل جائے گا یا پچھڑ جائے گا تو جائز نہ ہوگا اور تیسرے شخص کے درمیان میں داخل کرنے کی یہ صورت ہے کہ دونوں ایک تیسرے سے یہ کہیں کہ اگر ہم دونوں سے آگے نکل گیا تو ہم دونوں کے مال تجھ کو ملیں گے اور اگر ہم دونوں تجھ سے آگے نکل گئے تو ہمارے واسطے تجھ پر کچھ نہ ہوگا لیکن جو شرط ہم دونوں میں ہے وہ بحال باقی رہے گی اور وہ یہ ہے کہ ہم دونوں میں سے جو شخص آگے نکل جائے گا اس کے واسطے دوسرے پر اس قدر مال ہوگا پس اگر بکر دونوں پر غالب ہو تو دونوں مال لے لے گا اور اگر یہ دونوں غالب ہوئے تو اس پر کچھ نہ ہوگا لیکن دونوں میں سے جو غالب ہو وہ دوسرے

سے مال مشروط لے گا۔ مسئلہ اور اگر کسی شخص نے چند سواروں یا دو سواروں سے یہ کہا کہ تم میں سے جو شخص آگے نکل جائے گا

(1) اور اس سے پہلے اور اس کے بعد جائز ہے

I will give him this much of my wealth, or he said to the archers that whoever hits the target will be given this much, then this is permissible. Similarly, if the jurists debated a matter and it was conditioned that whoever among them finds the correct ruling will be given such-and-such, this is also permissible, provided that they do not make it a mutual bet. It should be clear that 'permissibility' in the chapter of competition does not mean that the winner has an absolute right (to claim the wealth) in a way that it becomes obligatory upon the other party; if the loser refuses to pay, the Qadi (judge) will not force him, nor will he issue a decree for the wealth.

Ruling: Salutations (Darood) should not be sent upon anyone except the Prophets and Angels, unless it is in conjunction with the Prophets. For example, one may say: "Allahumma salli ala Muhammadin wa alihi wa sahbihi," and other similar examples.

Ruling: Scholars have differed regarding praying for 'mercy' (Rahmah) for the Messenger of Allah (peace be upon him). For instance, saying "Allahumma arham Muhammadan." (However), it is stated that it is permissible, though some have said it is not. Regarding the Companions (Sahaba), it is better to pray by saying "Radiyallahu anhum." Regarding the Tabi'in, one should pray for mercy by saying "Rahimahumullah Ta'ala," and for those after the Tabi'in, one should pray for forgiveness and pardon by saying "Ghafarallahu lahum wa tajawaza anhum."

Ruling: Giving gifts in the name of Nowruz or Mehregan is not permissible. The author of Jami al-Asghar stated that if a gift is sent to a Muslim on the day of Nowruz, but not out of respect for that day—rather, merely following the people's custom—then he (the sender) shall not be called a disbeliever. However, one should avoid doing so specifically on that day. It should be done before or after that day so as not to resemble that specific group.

Ruling: There is no harm in wearing a cap. Ruling: Wearing black clothing and leaving the end of the turban (amama) to hang between the shoulders down to the back is recommended (mandub). If one wishes to retie their turban, they should uncoil it layer by layer until it is fully unwound, and then retie it; this is better than taking it off the head like a garland and throwing it on the ground.

Ruling: Wearing clothing dyed with saffron or other similar dyes is disliked (makruh). Ruling: Men should wear good clothes, and Imam Abu Hanifah (may Allah have mercy on him) used to advise his students to do so. Ruling: It is permissible for a young scholar to walk ahead of an ignorant elderly person. A Hafiz of the Quran

should aim to complete the Quran once every forty days. And Allah the Exalted knows best; this is mentioned in 'Tabyin'.

(Translator's Note: The translator says that the opinion of permissibility is stronger, based on the Hadith of the Bedouin which the compilers of the Sunan narrated, that the Bedouin said after prayer: "O Allah, have mercy on me and Muhammad, and do not have mercy on anyone else." In the Hadith, there is evidence for permissibility, as the Prophet (peace be upon him) did not forbid him from that, but rather reproached him for narrowing the vast mercy of Allah. So understand this. 13)

इसको मैं अपने माल से इतना दूंगा या उसने तीरंदाजों से कहा कि जिसका तीर निशाने पर लगेगा उसको मैं इतना दूंगा तो यह जायज़ है और इसी तरह अगर फ़कीहों ने किसी मसले में आपस में बहस की फिर उनके लिए यह शर्त की गई कि जो शख्स उनमें से सही हुक्म (फैसला) पाएगा उसको इतना पेश किया जाएगा तो यह जायज़ है बशर्ते कि दोनों तरफ से ऐसी शर्त न करें। और स्पष्ट रहे कि 'बाब-ए-मुसाबका' (प्रतियोगिता का अध्याय) में 'जवाज़' (अनुमति) से यह मुराद है कि यह हाल है, और यह मुराद नहीं है कि जीत जाने वाले को (माल का) हक हासिल होगा, यानी दूसरे पर माल वाजिब (अनिवार्य) होगा, यहाँ तक कि अगर हार जाने वाले ने माल देने से इनकार किया तो काज़ी (न्यायाधीश) उस पर जबरदस्ती नहीं करेगा और उस पर माल की डिक्री (फैसला) नहीं करेगा।

मसला: अंबिया और मलाइका के सिवा दूसरों पर दरूद न भेजा जाए, लेकिन अंबिया की मौजूदगी में हो सकता है। मसलन यूँ कहे कि 'अल्लाहुम्मा सल्ली अला मुहम्मद व आलिही व सहबिही' और इसी तरह दूसरी मिसालें हो सकती हैं।

मसला: उलमा ने रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के हक में 'रहम' (दया) की दुआ करने में इख्तिलाफ किया है। मसलन यूँ कहे कि 'अल्लाहुम्मा अरहम मुहम्मदन', (हालांकि) सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फरमाया कि यह जायज़ है और बाज़ ने फरमाया कि जायज़ नहीं है। और सहाबा रज़ियल्लाहु अन्हुम के हक में बेहतर यह है कि 'रज़ियल्लाहु अन्हुम' कहकर दुआ करे, और ताबेईन के हक में रहमत की दुआ करे कि 'रहिमहुमुल्लाह तआला', और जो ताबेईन के बाद हैं उनके वास्ते मफिरत (क्षमा) और तजावुज़ (दरगुज़र) की दुआ करे कि 'गफरल्लाहु लहुम व तजावज़ा अन्हुम'।

मसला: 'ब-नाम-ए-नौरोज़ व मेहरगान' तोहफा देना जायज़ नहीं है। और साहिब-ए-जामे असगर ने फरमाया कि अगर नौरोज़ के रोज़ दूसरे मुसलमान को तोहफा भेजा मगर उसने उस दिन की ताज़ीम (सम्मान) की गरज से नहीं भेजा बल्कि लोगों की आदत के तौर पर भेज दिया तो उसको काफिर न कहा जाएगा, लेकिन उस रोज़ खास उसे ऐसा न करना चाहिए। उस रोज़ से पहले या उसके बाद ऐसा करे ताकि उस कौम-ए-नापचार (मजबूर/काफिर कौम) के साथ मुसाहबत (समानता) न हो।

मसला: टोपी पहनने में कोई हर्ज़ (दोष) नहीं है। मसला: काला कपड़ा पहनना और अमामा (पगड़ी) का सिरा दोनों कंधों के बीच पीठ तक लटकाना मंदूब (पसंदीदा) है, और जो शख्स चाहे कि अपना अमामा फिर से बांधे तो उसको चाहिए कि उसका एक पेच खोलता जाए यहाँ तक कि सब खुल जाए

फिर बांध ले, इसलिए कि यह बात इससे अच्छी है कि उसको अपने सर पर हार (माला) की तरह उतार कर ज़मीन पर डाल दे।

मसला: कसम (के रंग) और ज़ाफ़रान के रंग का कपड़ा पहनना मकरूह है। मसला: मर्दों को चाहिए कि अच्छे कपड़े पहनें और इमाम अबू हनीफा (रह.) अपने शागिर्दों को इसकी वसीयत करते थे। मसला: आलिम नौजवान को बूढ़े जाहिल के आगे चलना जायज़ है, और हाफ़िज़-ए-कुरान को चाहिए कि हर चालीस दिन में एक बार खत्म (कुरान पूरा) करे। वल्लाहु तआला आलम बिस-सवाब, यह 'तबयीन' में है।

اس کو اپنے مال سے اس قدر دوں گا یا اُس نے تیر اندازوں سے کہا کہ جس کا تیر نشانہ پر پڑے گا اس کو اس قدر دوں گا تو یہ جائز ہے اور علیٰ ہذا اگر فقہیوں نے کسی مسئلے میں باہم بحث کی پھر اُن کے واسطے یہ شرط کی گئی کہ جو شخص ان میں سے حکم صواب پائے گا اس کو اس قدر پیش کیا جائے گا تو یہ جائز ہے بشرطیکہ دونوں طرف سے ایسی شرط نہ کریں اور واضح رہے کہ باب مسابقہ میں جواز سے یہ مراد ہے کہ یہ حال ہے اور یہ مراد نہیں ہے کہ جیت جانے والے کو استحقاق حاصل ہوگا یعنی دوسرے پر مال واجب ہوگا حتی کہ اگر ہار جانے والے نے مال دینے سے انکار کیا تو قاضی اس پر جبر نہ کرے گا اور اس پر مال کی ڈگری نہ کرے گا۔ مسئلہ سوائے انبیاء و ملائکہ کے دوسرے پر درود نہ بھیجا جائے گا لیکن انبیاء کی معیت میں ہو سکتا ہے۔ مثلاً یوں کہے کہ اللھم صلی علی محمد و آلہ وصحبہ اور مثل اس کے دوسری مثالیں ہو سکتی ہیں۔ مسئلہ علماء نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے حق میں رحم کی دعا کرنے میں اختلاف کیا ہے مثلاً یوں کہے کہ اللھم ارحم محمداً صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا کہ یہ جائز ہے اور بعض نے فرمایا کہ نہیں جائز ہے اور صحابہ رضی اللہ عنہم کے حق میں اولی یہ ہے کہ رضی اللہ عنہم کہہ کر دعا کرے اور تابعین کے حق میں رحمت کی دعا کرے کہ رحمہم اللہ تعالیٰ اور جو تابعین کے بعد ہیں ان کے واسطے مغفرت و تجاوز کی دعا کرے کہ غفر اللہ لہم و تجاوز عنہم مسئلہ باسم نوروز و مہرگان عطا کرنا جائز نہیں ہے اور صاحب جامع اصغر نے فرمایا کہ اگر نوروز کے روز دوسرے مسلمان کو ہدیہ بھیجا مگر اس نے اس روز کی تعظیم کی غرض سے نہیں بھیجا بلکہ لوگوں کی عادت کے طور پر بھیج دیا تو اس کو کافر نہ کہا جائے گا لیکن اس روز خاص اُسے ایسا نہ کرنا چاہیے اس روز سے پہلے یا اس کے بعد ایسا کرے تاکہ اس قوم ناپچار کے ساتھ مشابہت نہ ہو مسئلہ ٹوپی پہننے میں کچھ مضائقہ نہیں ہے۔ مسئلہ سیاہ کپڑا پہننا اور عمامہ کا چھوڑ

پینے کی طرف دونوں کندھوں کے بیچ میں آدمی پیٹھ تک لٹکانا مندوب ہے اور جو شخص چاہے کہ اپنا عمامہ پھر سے باندھے تو اس کو چاہیے کہ اس کا ایک پیچ کھولتا جائے یہاں تک کہ سب کھل جائے پھر باندھ لے اس واسطے کہ یہ بات اس سے اچھی ہے کہ اس کو اپنے سر پر ہار کی اتار کر زمین پر ڈال دے مسئلہ قسم و زعفران کا رنگ ہوا کپڑا پہننا مکروہ ہے۔ مسئلہ مردوں کو چاہیے کہ اچھے کپڑے پہنیں اور امام ابو حنیفہؒ اپنے شاگردوں کو اس کی وصیت کرتے تھے۔ عالم نوجوان کو بوڑھے جاہل کے آگے چلنا جائز ہے اور حافظِ قرآن کو رہا ہے کہ ہر چالیس دن میں ایک بار ختم کرے واللہ تعالیٰ اعلم بالصواب یہ تبیین میں ہے۔

مترجم کہتا ہے کہ جواز ہی ارج ہے بدلیل اعرابی کی اس حدیث کے جس کو اصحاب السنن نے روایت کیا کہ اس اعرابی نے بعد نماز کے کہا: اللھم ارحم محمد و ارحم محمد اولا ترحم احدا ففی الحدیث دلیل علی الجواز حیث لم یمتعه النبی صلی اللہ علیہ وسلم عن ذلک بل انکر علیه تضییق الوسعة فافهم ۱۳

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 ..... Kitab-ul-Faraid

Kitab-ul-Faraid It contains fifteen chapters.

Chapter 1 On the Definition of Faraid and Issues Related to Inheritance (Taraka)

'Faraid' is the plural of 'Faridah', derived from 'Fard'. In the linguistic sense, 'Fard' means to measure, to cut, and to define. In Shariah, it refers to that which is proven by a 'Daleel-e-Maqtu-e-bih' (definitive evidence). This branch of Fiqh is called 'Faraid' because it deals with the specific, pre-determined shares proven by definitive evidence. This covers both the linguistic and legal meanings, as stated in 'Sharh-e-Mukhtar'. 'Irs' (inheritance) linguistically means 'remains', and in Shariah, it refers to the transfer of property from one person to another by way of succession, as mentioned in 'Khazanat-ul-Muftin'. Four types of rights are attached to the estate (Taraka): preparation of the deceased (burial/shrouding), debts, wills, and inheritance. Therefore, the process should begin with the burial and shroud of the deceased according to custom, as per 'Al-Muheet'. However, rights attached to specific items, such as mortgaged property or a slave who has committed a crime, are exceptions. The rights of the mortgagor and the victim of the crime take precedence over the funeral expenses, as per 'Khazanat-ul-Muftin'. It is best to shroud the deceased in the type of cloth they wore during their lifetime, without extravagance or stinginess, as per 'Sharh-e-Mukhtar'. Then, the debts of the deceased are to be paid. This situation has three cases: either all debts were incurred during health, all during illness, or some during health and some during illness. If all are from health or all from illness, they are equal and no debt takes precedence. If they are mixed, debts incurred during health take precedence over debts proven only by the patient's own admission during illness. Debts proven by witnesses or other evidence are treated equally to health-related debts, as per 'Al-Muheet'. After the funeral and payment of debts, the remaining estate is used to fulfill wills up to one-third. If the wills exceed one-third, they can be fulfilled if the heirs permit. The remaining property is then distributed among heirs according to Allah's laws. This applies when the will is for a specific item. If the will is 'general' (e.g., a fraction of the total estate), it does not take precedence over inheritance; rather, the beneficiary (Musa-lahu) shares the estate with the heirs. The right to inherit arises from three sources: 'Nasab' (consanguinity), 'Sabab' (marriage), or 'Wala' (bond of manumission).

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 ..... किताबुल फरायज

किताबुल फरायज इसमें पंद्रह अध्याय हैं।

अध्याय 1 फरायज की परिभाषा और विरासत से संबंधित विषयों का वर्णन

'फरायज' 'फरीजा' का बहुवचन है, जो 'फर्ज' से लिया गया है। 'फर्ज' का शाब्दिक अर्थ है- निश्चित करना, काटना और स्पष्ट करना। शरीयत (इस्लामी कानून) में 'फर्ज' उसे कहते हैं जो 'दलीले मकतूअ बिह' (निश्चित प्रमाण) से साबित हो। न्यायशास्त्र (फिक़्ह) की इस शाखा को 'फरायज' इसलिए कहते हैं क्योंकि इसमें निश्चित किए गए हिस्से (सहाम-ए-मुकद्दरह) का विवरण होता है, जो निश्चित प्रमाणों से साबित हैं। यह अर्थ शाब्दिक और कानूनी दोनों को शामिल करता है, जैसा कि 'शरह-ए-मुख्तार' में है। 'इर्स' (विरासत) का शाब्दिक अर्थ 'बका' (शेष रहना) है, और शरीयत में एक व्यक्ति की संपत्ति का दूसरे व्यक्ति को 'खिलाफत' (उत्तराधिकार) के रूप में हस्तांतरण 'इर्स' कहलाता है, जैसा कि 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में है। विरासत (तरका) से चार प्रकार के अधिकार संबंधित होते हैं: मृतक की अंत्येष्टि (तजहीज़ व तकफ़ीन), ऋण, वसीयत, और विरासत। इसलिए शुरुआत इस तरह की जाए कि मृतक का कफ़न-दफ़न और उसकी आवश्यकताएं पारंपरिक तरीके से पूरी की जाएं, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। लेकिन इससे वह अधिकार अपवाद है जो किसी विशिष्ट वस्तु से जुड़ा हो, जैसे गिरवी रखी हुई संपत्ति या ऐसा गुलाम जिसने अपराध (जिनायत) किया हो। मृतक की अंत्येष्टि से पहले गिरवी रखने वाले और अपराध के शिकार व्यक्ति का अधिकार प्राथमिकता रखता है, जैसा कि 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में है। उचित यह है कि कफ़न उन्हीं कपड़ों में दिया जाए जिन्हें वह जीवनकाल में पहनता था, बिना किसी फिजूलखर्ची या कंजूसी के, जैसा कि 'शरह-ए-मुख्तार' में है। फिर मृतक का ऋण चुकाया जाए, और यह तीन स्थितियों में होता है: या तो सभी ऋण 'स्वास्थ्य की स्थिति' (सेहत) में लिए गए हों, या 'बीमारी की स्थिति' (मर्ज़) में, या कुछ सेहत में और कुछ मर्ज़ में। यदि सभी ऋण सेहत में या सभी मर्ज़ में हैं, तो वे समान होंगे और कोई एक दूसरे पर प्राथमिकता नहीं रखेगा। लेकिन यदि कुछ सेहत में और कुछ मर्ज़ में हैं, तो केवल रोगी की स्वीकारोक्ति से साबित होने वाले ऋणों पर सेहत के ऋणों को प्राथमिकता दी जाएगी। और जो ऋण गवाहों या अन्य प्रमाणों से साबित हैं, वे सेहत के ऋणों के समान माने जाएंगे, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। फिर अंत्येष्टि और ऋणों की अदायगी के बाद जो संपत्ति बचे, उसकी एक-तिहाई (1/3) से वसीयत लागू की जाएगी। यदि वसीयत एक-तिहाई से अधिक है और वारिस अनुमति देते हैं, तो उससे अधिक भी लागू की जाएगी। फिर जो संपत्ति बचेगी, वह अल्लाह के निर्धारित नियमों के अनुसार वारिसों में बांटी जाएगी। यह उस स्थिति में है जब

वसीयत किसी विशिष्ट वस्तु की हो। यदि वसीयत 'सामान्य' है (जैसे कुल संपत्ति का तिहाई या चौथाई हिस्सा), तो विरासत से पहले वसीयत को प्राथमिकता नहीं दी जाएगी, बल्कि वसीयत पाने वाला (मूसा-लहू) वारिसों के साथ हिस्सेदार होगा। विरासत का अधिकार तीन कारणों से हो सकता है: या तो 'नसब' (रक्त संबंध) हो, या 'सबब' (वैवाहिक संबंध), या 'वला' (दासता का बंधन)।

فتاوی عالمگیری ..... جلد 10 ..... کتاب الفرائض

کتاب الفرائض اس میں پندرہ ابواب ہیں۔

باب اول فرائض کی تعریف و متعلقات ترکہ کے بیان میں

فرائض جمع فریضہ کی ماخوذ از فرض ہے اور فرض کے معنی لغت میں تقدیر و قطع و بیان کے ہیں اور شرع میں فرض اس کو کہتے ہیں جو دلیل مقطوع بہ ثابت ہو یعنی قطعی دلیل سے ثابت ہو اور اس نوع فقہ کو فرائض اس وجہ سے کہتے ہیں کہ یہ سہام مقدرہ معلومہ بعینہ جو بدلیل قطعی ثابت ہوئے ہیں پس یہ معنی لغوی و شرعی دونوں کو شامل ہے یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور ارث لغت میں بمعنی بقاء ہے اور شرع میں ایک شخص کے مال کا انتقال بحانب دوسرے کے بطریق خلافت کے ارث کہلاتا ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے۔ ترکہ سے چار طرح کے حق متعلق ہوتے ہیں۔ میت کی تجہیز و تکفین، قرضہ، وصیت، میراث پس پہلے اس ابتدا اس طرح کی جائے کہ میت کا کفن و دفن مع اس کی ضروریات کے بطور معروف کیا جائے کذا فی المحیط لیکن اس سے اسیا حق مستثنیٰ ہے جو کسی عین سے متعلق ہو جیسے مال مرہون یا ایسا غلام جس نے جنایت کی ہے پس میت کی تجہیز سے اس مال میں مرہون اور ولی جنایت کا حق مقدم ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے اور نظر بہتر یہ کہ ایسے کپڑوں میں کفن دیا جائے گا جیسے حلال کپڑے وہ اپنی زندگی میں پہنتا تھا بدون اس کے کہ اس میں اسراف کیا جائے یا بخل کیا جائے یہ اختیار شرح مختار میں ہے۔ پھر قرضہ لمیت ادا کیا جائے اور یہ تین حال سے خالی نہیں یا تو سب قرض جائے صحت ہوں گے یا سب قرض ہائے مرض ہوں گے یا بعض قرض ہائے صحت بعض قرض ہائے مرض ہوں گے پس اگر سب قرض ہائے صحت ہوں ۔ یا سب قرض ہائے مرض ہوں تو سب یکساں

ہوں گے کہ بعض پر بعض مقدم نہ ہوں گے اور اگر بعض قرض ہائے صحت اور بعض قرض ہائے مرض ہوں پس جو قرض ہائے مرض فقط بقرار مریض ثابت ہوں ان سے قرض ہائے صحت مقدم ہوں گے اور جو قرض ہائے مرض گواہان عادل ثابت ہوں یا معاشہ(۱) ثابت ہوں تو ایسے قرض ہائے مرض اور قرض ہائے صحت یکساں ہیں یہ محیط میں ہے۔ پھر بعد تجہیز و تکفین میت کے اور ادائے قرض ہائے میت کے جو کچھ مال ترکہ باقی ہے رہا اس کی تہائی سے اس کی وصیتیں نافذ کی جائیں گی اور اگر وصیتیں اس تہائی سے زائد ہوں اور وارث لوگ اجازت دیں تو تہائی سے زائد سے نافذ کی جائیں گی پھر جو مال باقی رہاوہ وارثوں میں بر فرائض اللہ تعالیٰ میراث تقسیم ہوگا اور یہ ایسی صورت ہے کہ میت نے کسی خاص چیز کی وصیت (۲) کی ہو اور اگر وصیت شائع ہو مثلاً تہائی مال چوتھائی مال وغیرہ کی میت کی ہو تو میراث سے وصیت مقدم نہ ہوگی بلکہ اس صورت میں موسیٰ لہ بھی وارثوں کے ساتھ شریک ہوگا کہ ترکہ میت کی زیادتی سے اس کا حق بڑھے گا اور کمی سے کم ہو گیا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور استحقاق میراث تین وجہوں سے ہر ایک سے ہو سکتا ہے یا تو نسب یعنی قرابت ہو یا سبب ہو یعنی زوجیت (۳) ولاء ہو اور ولاء دو طرح کا ہوتا ہے

(۱) یعنی بعد تجہیز وتکفین میت کے ۱۲ منہ (۲) یعنی بعض پہلے ادا کیے جائیں اور بعض پیچھے ۱۲ منہ (۳) مثلاً قاضی نے خود لکھا ۱۲ منہ (۴) مثلا غلام معین یا ہزار درہم مثلاً فاہم ۱۲ منہ (۵) شوہر و جور ۱۲ منہ

(Fatawa Alamgiri ..... Vol. 10 ..... Kitab al-Fara'id ..... 374)

Wala' 'Ataqah and Wala' (1) Muwalat, and in both of these types, the lower inherits from the higher, but the higher does not inherit from the lower. However, if in Wala' Muwalat a condition was made that the higher said, "If I die, my wealth is inheritance for you," then in such a state, the lower will be the heir of the higher. This is in 'Khizanat al-Muftin'. There are three types of heirs: Dhawi al-Fara'id (those with fixed shares), 'Asabat (agnatic heirs), and Dhawi al-Arham (uterine relatives), as in 'Al-Hindiyyah'. And the derived (2) estate has ten classes (3) of ranks, as in 'Al-Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar'. So, first are the اصحاب فرائض (Ashab al-Fara'id), then 'Asaba Nasabiyyah (agnates by blood), then 'Asaba Sabiyyah (agnates by cause), meaning Mawla 'Ataqah, then 'Asaba Mawla 'Ataqah, then back to Ahl al-Fard (the share-holders), meaning the Nasabi Dhawi al-Furood should be given the remainder according to their rights. Then Dhawi al-Arham, then Mawla al-Muwalat. Then, for whichever person one acknowledged lineage, if his lineage was not proven by that acknowledgment, and he persisted in that acknowledgment until he died, then the person in whose favor the acknowledgment was made (Muqarr-lah) will be an heir at that rank. For example, if he acknowledged someone as his brother or sister, then made a will for a Wasi (4) for the entire wealth, then the Bayt al-Mal (Public Treasury) follows. This is in 'Al-Kafi'.

Second Chapter Regarding Dhawi al-Furood (Those with fixed shares) A 'Fard' (fixed share) is given to any heir whose share is determined in the Book of Allah the Almighty, or in the Sunnah of the Messenger of Allah (peace be upon him), or by the consensus (5) of the Ummah, as in 'Al-Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar'. There are twelve holders of fixed shares, ten of whom are by lineage and two by cause. Among the ten by lineage, there are three men and seven women. Among the men, the first is the father, and he has three states: First, the pure fixed share; the father's prescribed share is one-sixth. Thus, when there is a father with the son of the deceased, or with the son's son, or if there are no other heirs left, the father will receive one-sixth as a fixed share. Second, pure Nasib (portion), meaning he is considered an 'Asaba; this is when the deceased has left no successors other than the father, so the father receives all the wealth by virtue of being an 'Asaba. Similarly, if there is no share-holder heir with the father except the child, or a mother or grandmother, then the share-holder takes their fixed share, and the remainder goes to the father as an 'Asaba. Third, the combination of fixed share and 'Asaba; this happens when the deceased's daughter or son's daughter is present with the father. The father receives

one-sixth as a fixed share, and if there is one daughter, she receives half; if there are two or more, they receive two-thirds. Then the remainder goes to the father as an 'Asaba. This is in 'Khizanat al-Muftin'. Second is the grandfather, and by grandfather, it means the 'Sahih' (correct/true) grandfather, as in 'Al-Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar'. A Sahih grandfather is one in whose lineage to the deceased no mother is included, such as the father's father or the father's father's father. If a mother is included in the line to the deceased, he is a 'Fasid' (corrupt/false) grandfather, like the father of the mother of the father... (6) [Text details continued regarding inheritance and exclusion].

ولاء عتاقہ اور ولاء (۱) موالات، اور ان دونوں قسموں میں سے ہر ایک قسم میں اسفل وارث اعلیٰ (اوپر کا) کا وارث ہوتا ہے اور اعلیٰ اسفل کا وارث نہیں ہوتا۔ لیکن (نیچے کا) اگر ولاء موالات میں یہ شرط کر لی ہو کہ اعلیٰ نے کہا ہو کہ اگر میں مر جاؤں تو میرا مال تیرے واسطے میراث ہے، تو ایسی حالت میں اعلیٰ کا وارث اسفل ہوگا۔ یہ 'خزانہ المفتین' میں ہے۔ وارث تین قسم کے ہوتے ہیں: ذوی الفرائض، عصبات اور ذوی الارحام، کذا فی الہندیۃ۔ اور مستفاد (۲) ترکہ دس اصناف (۳) کے درجے ہیں۔ کذا فی الاختیار شرح المختار۔ پس پہلے اصحابِ فرائض، پھر عصبہ نسبیہ، پھر عصبہ سببیہ یعنی مولائے عتاقہ، پھر عصبہ مولائے عتاقہ، پھر علیٰ اہل الفرض یعنی نسبی ذوی الفروض کو ان کے حقوق کے بقدر بچا ہوا دوبارہ دیا جائے، پھر ذوی الارحام، پھر مولیٰ الموالات۔ پھر جس غیر کے واسطے نسب کا اقرار کیا ہو، اس کا نسب اس غیر سے اس اقرار سے ثابت نہیں ہوا تو جب کہ یہ اقرار اپنے اس اقرار پر اڑا رہا اور مر گیا، تو مقرر لہ اس درجے پر وارث ہوگا۔ مثلاً کسی کی نسبت اقرار کیا کہ یہ میرا بھائی ہے یا یہ میری بہن ہے، پھر وصی (۴) کے واسطے تمام مال کی وصیت کی ہو، پھر بیت المال ہے، یہ 'کافی' میں ہے۔

ذوی الفروض کے بیان میں دوسرا باب

فرض ہر ایسے وارث کو کہتے ہیں جس کا حصہ اللہ تعالیٰ کی کتابِ مجید میں یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی سنت میں یا باجماع (۵) امت مقدر ہو، کذا فی الاختیار شرح المختار۔ اور اصحابِ فروض بارہ ہیں جن میں سے دس نسبی ہیں اور دو سببی ہیں۔ پس دس نسبی میں تین مرد ہیں اور سات عورتیں ہیں۔ پس مردوں میں اوّل باپ ہے اور اس کی تین حالتیں ہیں۔ اوّل فرض محض، ہو، باپ کے واسطے مفروض حصہ چھٹا حصہ ہے، پس جب کہ میت کے پسر کے ساتھ باپ ہو یا پسر کے پسر کے ساتھ یا کوئی نہ چھوڑا ہو، تو باپ کو چھٹا حصہ فرض ملے گا۔ دوم نصیب محض یعنی عصبہ قرار دیا جائے گا، سو یہ ہے کہ میت نے سوائے باپ کے کوئی خلف (اولاد/وارث) نہ چھوڑا ہو تو باپ کو سب مال بموجب عصبہ ہونے کے ملے گا، اسی طرح اگر باپ کے ساتھ سوائے ولد کے کوئی صاحبِ فرض وارث نہ ہو یا ماں یا نانی، تو صاحبِ فرض اپنا حصہ فرضی لے لے گا اور باقی باپ کو بطور عصبہ کے ملے گا۔ سوم فرض و تعصب کا معاوضہ ہے، یہ اس وقت ہوتا ہے کہ باپ کے ساتھ میت کی دختر یا اس

کے پسر کی دختر موجود ہو تو باپ کا چھٹا حصہ بطورِ فرض کے ملے گا اور ایک دختر ہو تو آدھا اور دو یا زیادہ ہوں تو دو تہائی ملے گی، پھر باقی باپ کو بطورِ عصبہ ملے گا۔ یہ خزانہ المفتین' میں ہے۔ دوم جد (دادا) اور جد سے مراد صحیح ہے، کذا فی الاختیار شرح' المختار۔ اور صحیح وہ ہے جس کی میت کی جانب قرابت میں ماں داخل نہ ہو، جیسے باپ کا باپ یا باپ کے باپ کا باپ۔ اور اگر میت کی نسبت کرنے میں ماں داخل ہو تو وہ جدِ فاسد ہے، جیسے باپ کی ماں کا باپ یا باپ کے باپ کی ماں کا باپ (۶) کے باپ کی ماں کا باپ یا باپ کے باپ کے باپ کی ماں کا باپ (۷) مثلِ باپ کے ہے، سوائے اس بات کے کہ یہ نہیں ہوتا ہے کہ اس کے ہونے سے ماں کو باقی تہائی ملے یا باپ کی ماں محجوب ہو جائے، مگر عام بھائی و بہن امام اعظم کے نزدیک اس کی ذات سے محجوب ہو جاتے ہیں اور اسی پر فتویٰ ہے، یہ 'کافی' میں ہے۔

ولاء عتاقہ و ولاء (۱) موالات اور ان دونوں قسموں میں سے ہر ایک قسم میں اسفل کا وارث اعلیٰ ہوتا ہے اور اعلیٰ کا وارث اسفل نہیں ہوتا ہے لیکن اگر ولاء موالات میں یہ شرط کر لی ہو کہ اعلیٰ نے کہا ہو کہ اگر میں مر جاؤں تو میرا مال تیرے واسطے میراث ہے تو ایسی حالت میں اعلیٰ کا وارث اسفل ہو گا یہ خزانہ المفتین میں ہے۔ وارث تین قسم کے ہوتے ہیں ذوی الفرائض و عصبات و ذوی الارحام کذا فی الہندیۃ و مستفاد (۲) ترکہ دس اصناف (۳) مرتبہ ہیں۔ کذا فی الاختیار شرح المختار پس پہلے اصحاب فرائض پھر عصبہ نسبیہ پھر عصبہ سببیہ یعنی مولائے عتاقہ پھر عصبہ مولائے عتاقہ پھر علی اہل الفرض یعنی نسبی ذوی الفروض کو بقدر ان کے حقوق کے بچا ہوا دوبارہ دیا جائے پھر ذوی الارحام پھر مولیٰ الموالات پھر جس غیر کے واسطے نسب کا اقرار کیا ہو اس کا نسب اس غیر سے بدین اقرار ثابت نہیں ہوا تو جب کہ یہ اقرار اپنے اس اقرار پر اڑا رہا اور مر گیا تو مقرر لہ اس مرتبہ پر وارث ہوگا مثلاً کسی کی نسبت اقرار کیا کہ یہ میرا بھائی ہے یا یہ میری بہن ہے پھر وصی (۴) کے واسطے تمام مال کی وصیت کی ہو پھر بیت المال ہے یہ کافی میں ہے۔

دوسرا باب ذوی الفروض کے بیان میں فرض ہر ایسے وارث کو کہتے ہیں جس کا حصہ اللہ تعالیٰ کی کتاب مجید میں یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی سنت میں یا باجماع (۵) امت مقدر ہو کذا فی الاختیار شرح المختار اور اصحاب فروض بارہ ہیں جن میں سے دس نسبی ہیں اور دو سببی ہیں پس دس نسبی میں تین مرد ہیں اور سات عورتیں پس مردوں میں اول باپ ہے اور اس کی تین حالتیں ہیں اول فرض محض ہو باپ کے واسطے مفروض حصہ چھٹا حصہ ہے پس جب کہ میت کے پسر کے ساتھ باپ ہو یا پسر کے پسر کے ساتھ یا کتابی نہ چھوڑ ہو تو باپ کو چھٹا حصہ فرض ملے گا

و دوم نصیب محض یعنی عصبہ قرار دیا جائے گا سو یہ ہے کہ میت نے سوائے باپ کے کوئی خلف نہ چھوڑا ہو تو باپ کو سب مال بموجب عصبہ ہونے کے ملے گا اسی طرح اگر باپ کے ساتھ سوائے ولد کے کوئی صاحب فرض وارث نہ ہو یا ماں یا نانی تو صاحب فرض اپنا حصہ فرضی لے لے گا اور باقی باپ کو بطور عصبہ کے ملے گا۔ سوم فرض و تعصب کا معاوضہ ہے یہ اس وقت ہوتا ہے کہ باپ کے ساتھ میت کی دختر یا اس کے پسر کی دختر موجود ہو تو باپ کا چھٹا حصہ بطور فرض کے ملے گا اور ایک دختر ہو تو آدھا اور دو یا زیادہ ہوں تو دو تہائی ملے گی پھر باقی باپ کو بچیہ عصبہ کے لئے گا یہ خزانہ المفتین میں ہے۔ دوم جد اور جد سے مراد صحیح ہے کذا فی الاختیار شرح المختار اور صحیح وہ ہے جس کی میت کی جانب قرابت میں ماں داخل نہ ہو جیسے باپ کا باپ یا باپ کے باپ کا باپ اور اگر میت کی نسبت کرنے میں ماں داخل ہو تو وہ جد فاسد ہے جیسے باپ کی ماں کا باپ یا باپ کے باپ کی ماں کا باپ (۶) کے باپ کی ماں کا باپ یا باپ کے باپ کا باپ کی ماں کا باپ (۷) مثل باپ کے ہے سوائے اس بات کے کہ یہ نہیں ہوتا ہے کہ اس کے ہونے سے ماں کو باقی تہائی ملے یا باپ کی ماں محجوب ہو جائے مگر عام بھائی و بہن امام اعظم کے نزدیک اس کی ذات سے محجوب ہو جاتے ہیں اور اسی پر فتویٰ ہے یہ کافی میں ہے۔

(۱) قال المترجم ھو قولہ ان مت فعالی میراث لک فان قلت الموت حق فلا یصح استعمال لفظۃ المستعمل للشک قلت المراوان مت قبلک الیٰ آخرہ ھو مشکوک کمالا یخفی فاحفظہ ۱۲ منہ (۲) قال المترجم اگر ماں و باپ دونوں کے ایک ہی ہوں تو اعیانی بھائی یا حقیقی بھائی ہیں اور اگر باپ ایک اور ماں دونوں ہوں تو علاقی بھائی ہیں اور اگر ماں نکاح کئے ایک شوہر سے ایک اور دوسرے سے دوسرا ہو تو دونوں اخیافی بھائی ہوئے ۱۲ (۳) دونوں کا بیان مفصل سابق میں گذرا ہے ۱۲ منہ (۴) خواہ جاندار ہوں یا نہ ہوں ۱۲ (۵) بترتیب وارث ہوتے ہیں ۱۲ منہ (۶) ورنہ بقدر

تہائی وغیرہ کے اس کو میراث دی جائیگا اور باقی بچا ہوا نہ پایا گیا (۵) یعنی معین و مقرر ہوا ۱۲

(۶) خلاصہ آنکہ کسی حال میں ٹا کا رشتہ نہ ہوا ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 Kitab al-Faraid (Book of Inheritance) ...from the side be a brother, then if there is one, he shall receive a sixth, and if there are two or more, they shall receive a third. If males and females are together, they shall share the third equally. Among women, the first is the 'Dukhtar-e-Salbi' (biological daughter of the deceased). If there is one, she receives a half, and if there are two or more, they receive two-thirds, as stated in 'Al-Kafi al-Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar'. If a grandson and granddaughter are both present, the grandson will make the granddaughters 'Asaba' (residuary heirs), and the inheritance will be divided such that the son receives twice as much as the daughter. This is in the third [section]. Second, the 'Dukhtar-e-Pisar' (granddaughter): If there is one, she gets a half, and if two or more, they get two-thirds. When there is no 'Aulad-e-Salbi' (direct offspring), the granddaughters hold the status of biological daughters; this is the view in 'Ikhtiyar Sharh Mukhtar'. If both 'Aulad-e-Salbi' and 'Aulad-e-Pisar' are present, and there is a male among the direct offspring, then no one from the grandchildren will receive anything, whether they are male or female. If there is no male among the direct offspring but there is a male among the grandchildren, then if there is only one daughter among the direct offspring, she receives a half and the granddaughter receives a sixth, whether there is one granddaughter or more. If there are two or more daughters among the direct offspring, they receive two-thirds and the granddaughters get nothing. If there is no male among the direct offspring but a male exists among the grandchildren, and there are only males among the grandchildren, they receive whatever remains after the fixed share of the daughters (half or two-thirds) is given. If there are both males and females among the grandchildren, we say that if there are two or more daughters of the deceased, they are given two-thirds and the remainder is distributed among the grandchildren, with the male receiving double the female's share. This is the opinion of Hazrat Ali (RA) and Hazrat Zaid (RA), and this is the view of the majority of scholars. If there is only one biological daughter, she is given a half and the remainder is distributed among the grandchildren with the male receiving double the female's share, as mentioned in 'Mabsut'.

A person died, leaving two biological daughters, one granddaughter, and one great-grandson. His two daughters will receive two-thirds, and the remaining estate will be divided among the granddaughter and lower heirs, with the male receiving double the female's share. If a person died and left three granddaughters of different degrees, three great-granddaughters, three great-great-granddaughters, and the

sons of these descendants, and all the sons died leaving only the daughters, the distribution would follow the diagram provided below... [Table attached]

फतावा आलमगीरी ..... खंड १० किताब अल-फराइज (विरासत के नियम) ...पक्ष से भाई हो, तो यदि एक हो तो उसे छठा हिस्सा और यदि दो या अधिक हों तो उन्हें एक तिहाई मिलेगा। और यदि नर और मादा (लड़केलड़की) एक साथ हों, तो वे एक तिहाई में बराबर होंगे। और महिलाओं में से पहले 'दुख्तर-ए-सल्बी' (मृतक की अपनी बेटी) है। यदि एक हो तो उसे आधा हिस्सा मिलेगा और यदि दो या अधिक हों तो उन्हें दो-तिहाई मिलेगा। जैसा कि 'काफी अल-इख्तियार शरह अल-मुख्तार' में है। यदि पोता और पोती दोनों मौजूद हों, तो पोते पोतियों को 'असाबा' (अवशिष्ट वारिस) बना देंगे। इस प्रकार विरासत का बंटवारा होगा कि लड़के को लड़की से दोगुना मिलेगा। यह 'तीसरे' (भाग) में है। दूसरा 'दुख्तर-ए-पसर' (पोती): यदि एक हो तो उसे आधा और यदि दो या अधिक हों तो दो-तिहाई मिलेगा। जब 'औलाद-ए-सल्बी' (सीधी संतान) न हो, तो 'दुख्तरान-ए-पसर' (पोतियां) 'दुख्तरान-ए-सल्बी' के दर्जे में होती हैं, यह 'इख्तियार शरह मुख्तार' में है। यदि औलाद-ए-सल्बी और औलाद-ए-पसर दोनों मौजूद हों, तो यदि औलाद-ए-सल्बी में कोई पुरुष हो, तो औलाद-ए-पसर में से किसी को कुछ नहीं मिलेगा, चाहे वे पुरुष हों या महिला। और यदि औलाद-ए-सल्बी में कोई पुरुष न हो और औलाद-ए-पसर में कोई पुरुष हो, तो यदि औलाद-ए-सल्बी में केवल एक बेटी हो, तो उसे आधा मिलेगा और एक छठा हिस्सा पोती को मिलेगा, चाहे वह एक पोती हो या अधिक। और यदि 'दुख्तरान-ए-सल्बी' (बेटियां) दो या अधिक हों, तो उन्हें दो-तिहाई मिलेगा और पोतियों को कुछ नहीं मिलेगा। और यदि औलाद-ए-सल्बी में कोई पुरुष न हो और औलाद-ए-पसर में पुरुष हो, तो यदि औलाद-ए-पसर में केवल पुरुष हों, तो दुख्तरान-ए-सल्बी का निर्धारित हिस्सा आधा या दो-तिहाई देने के बाद जो बच जाए, वह उन्हें मिलेगा। और यदि औलाद-ए-पसर में पुरुष और महिला दोनों हों, तो हम कहते हैं कि यदि दुख्तरान-ए-सल्बी दो या अधिक हैं, तो उन्हें दो-तिहाई देकर बाकी सब औलाद-ए-पसर में पुरुष और महिला के बीच पुरुष को महिला से दोगुना के हिसाब से बांटा जाएगा। यह हजरत अली (र.अ) और हजरत ज़ैद (र.अ) का कथन है और यही अधिकांश विद्वानों का मत है। और यदि दुख्तर-ए-सल्बी केवल एक हो, तो उसे आधा देकर बाकी औलाद-ए-पसर में पुरुष को महिला से दोगुना के हिसाब से बांटा जाएगा, यह 'मबसूत' में है।

एक व्यक्ति की मृत्यु हुई और उसने अपनी दो 'दुख्तर-ए-सल्बी' (बेटियां) छोड़ीं, और एक पोती (बेटे की बेटी) और पोते का बेटा (प्रपौत्र) छोड़ा, तो उसकी दोनों बेटियों को दो-तिहाई मिलेगा और बाकी संपत्ति पोती और निचले वारिसों में पुरुष को महिला से दोगुना के हिसाब से बांटी जाएगी। यदि कोई व्यक्ति मर जाए और उसकी तीन पोतियां हों, जो एक-दूसरे से नीचले दर्जे की हों, और उसके पोते

की तीन बेटियां हों, और उसके पोते की तीन बेटियां भी हों, और उसके बेटे का एक बेटा हो, और उसके बेटे का एक बेटा हो, और उसके बेटे का एक बेटा हो, फिर सभी बेटे मर गए और केवल बेटियां बचीं, तो इसी तरह पोते की तीन बेटियां और परपोते की तीन बेटियां, इसका चित्रण नीचे दिया गया है... [तालिका संलग्न]

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۱۰ کتاب الفرائض طرف سے بھائی ہو پس اگر اس کو چھٹا حصہ اور اگر دو یا زیادہ ہوں تو ان کو تہائی ملے گی اور اگر مذکر و مؤنث جمع ہوں تو تہائی میں مساوی ہوں گے اور عورتوں میں سے اول دختر صلبی۔ پس اگر تھا (۱) ہو تو اس کو آدھا حصہ ملے گا اور اگر دو یا زیادہ ہوں تو ان کو دو تہائی ملے گا کذا فی الکافی الاختیار شرح المختار اور اگر پس و دختر دونوں موجود ہوں تو دختروں کو پر عصبہ کر دیں گے پس میراث اس طرح تقسیم ہوگی کہ پسر کو دختر سے دو چند ملے گا یہ تین میں ہے۔ دوم دختر پسر پس اگر ایک ہو تو اس کو آدھا اور اگر دو یا زیادہ ہوں تو دو تہائی ملے گا۔ پس اولاد صلبی نہ ہونے کے وقت دختران پسر کل دختران صلبی کے ہیں یہ اختیار شرح مختار ہے۔ پس اگر اولاد صلبی و اولاد پسر مجتمع ہوئی پس اگر اولاد صلبی میں کوئی مذکر موجود ہو تو اولاد پسر میں سے کسی کو کچھ نہ ملے گا خواہ اولاد پسر مذکر ہوں یا مؤنث ہوں اور اگر اولاد صلبی میں کوئی مذکر نہ ہو اور اولاد پسر میں کوئی مذکر ہو پس اگر اولاد صلبی میں فقط ایک دختر ہو تو اس کو نصف ملے گا اور ایک چھٹا حصہ دختر پسر کو ملے گا خواہ ایک دختر پسر ہو یا زیادہ ہوں اور اگر دختران صلبی دو یا زیادہ ہوں تو ان کو دو تہائی ملے گا اور دختر ان پسر کو کچھ نہ ملے گا اور اگر اولاد صلبی میں کوئی مذکر نہ ہو اور اولاد پسر میں مذکر ہو پس اگر اولاد پسر میں خالی پسر ہوں تو دختران صلبی کا حصہ مفروضہ نصف یا دو تہائی (۲) دے دینے کے بعد نصف یا ایک تہائی جس قدر رہ جاوے اُن کو ملے گا اور اگر اولاد پسر میں مذکر و مؤنث دونوں ہوں تو ہم کہتے ہیں کہ اگر دختران صلبی دو یا زیادہ ہوں تو ان کو دو تہائی دے کر باقی سب اولاد پسر میں مذکر و مونث کے درمیان مذکر کو مؤنث سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا حضرت علی کرم اللہ وجہہ و حضرت زید رضی اللہ عنہ کا قول ہے اور یہی جمہور علماء کا مذہب ہے اور اگر دختر صلبی فقط ایک ہو تو اُس کو

نصف دے کر باقی اولاد پسر میں مذکر و مؤنث سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہو گا یہ مبسوط میں ہے۔

ایک شخص مر گیا اور اس نے اپنی صلبی دو دختر چھوڑیں اور پسر کی ایک دختر اور پسر کے پسر کی ایک لڑکا چھوڑا تو اس کی ہر دو دختران صلبی کو دو تہائی ملے گا اور باقی ترکہ پسر کی دختر اور نیچے وارثوں کے درمیان مذکر کو مؤنث سے دو چند کے حساب سے ملے گا اور اگر ایک شخص مر گیا اور اس کے تین دختران پسر جو بعض بعض سے بعض اسفل ہے اور پسر کے پسر کی تین دختر جو بعض سے بعض اسفل ہے اور پسر کے پسر کی تین دختر بھی ہو اور اس کے پسر کا ایک بیٹا ہو اور اس کے پسر کا ایک بیٹا ہو اور اس کے پسر کا ایک بیٹا ہو پھر سب پسر مر گئے اور دختر سب باقی رہیں اور اسی طرح پسر کے تین بیٹیاں ہوں اور اسی طرح پسر کے تین بیٹیاں ہوں اور اسی طرح پسر کے پسر کے تین بیٹیاں ہوں بدین تصویر ذیل۔

م فریق اول (۱) پسر (۲) پسر دختر (۳) پسر دختر (۳) پسر دختر

فریق ثانی (۱) پسر (۲) پسر (۳) پسر (۳) پسر دختر (۵) پسر دختر (۶) پسر دختر

فریق ثالث (۱) پسر (۲) پسر (۳) پسر (۳) پسر دختر (۵) پسر دختر

فریق دوم پسر پسر پسر دختر پسر دختر پسر دختر

فریق سوم پسر پسر پسر پسر دختر پسر دختر پسر دختر

ان سب فریق میں سے پسر سب مر گئے اور سب دختریں باقی رہیں اور پسر ان مردہ کے ساتھ نشان ہے اے حاصل آنکہ ترکہ کے بارے حصہ کرکے (۸) دو دختر صلبی کو اور ایک دختر پسر کو اور ایک دختر پسر پسر اور دو پسر پسر کے پسر کو ملے گا ۱۲ منہ (۱) یعنی خود میت کے نطفہ سے پیدا ہوا ۱۲ منہ (۲) اگر زیادہ ہوں ۱۲ منہ

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 10 (326) Kitab-ul-Fara'id

Thus, in comparison to the daughter of the first degree of the first group, there is no daughter in the second group; and in comparison to the intermediate daughter of the first group, there is the first daughter of the second group; and in comparison to the lowest daughter of the first group, there is the intermediate daughter of the second group, and the first daughter of the third group in comparison to the third degree of the second, is the intermediate daughter of the third group; and in comparison to the daughter of the third group's degree, there is no daughter. Therefore, the daughter of the first degree of the first group will get a half (nisf); and the intermediate daughter of the first group and the first daughter of the second group will both be given a one-sixth share so that the two-thirds are completed, and they are given this because they are equal in degree, and other daughters will get nothing. And if there is a boy with the daughter of the first degree of the first group, the entire inheritance will be divided between this son and this daughter in the ratio of two-to-one (male getting double the female's share), and all others will be excluded (mahroom). And if there is a boy with the intermediate daughter of the first group, half will go to the first daughter of the first group, and the rest will be divided between this son and the daughter who is in comparison to him, in the ratio of two-to-one. And if there is a boy with the daughter of the lower degree of the first group, the daughter of the first degree of the first group will get half, and a one-sixth share will go to the intermediate daughter of the first group and whoever is in comparison to her, and the remaining wealth will be divided among the son and the daughter who is in comparison with him, in the ratio of two-to-one, and the rest will be excluded. And if there is a boy with the lowest daughter of the second group, the daughter of the first degree of the first group will get half, and to complete the two-thirds, a one-sixth share will go to the daughter of the second degree of the first group along with whoever is in comparison to her, and the remaining wealth will be divided among the son and the daughter in comparison to him and the daughter above, for whom there is no fixed share, in the ratio of two-to-one, and the rest will lapse. The same analogy should be applied to other situations. The principle in this chapter is that if there is a son with a son's daughter, the aforementioned daughter becomes an 'asabah' (residuary) with him, whether the son is in her degree or a lower degree, provided the daughter does not have a fixed share. This is in *Khazanat-ul-Muftin*.

Third (F): Among the women who have a fixed share is the mother, and she has three conditions: if the deceased has children, or children of a son, or two brothers and sisters from any side with the mother, she will get a one-sixth share. Second, if these people are not there, she will get a one-third share. Third, if the wife dies, after taking out the husband's share, or if the husband dies, after taking out the wife's share, she will get one-third of what remains. This is the choice in *Sharh Mukhtasar*. The third case occurs in two places: if the husband, mother, and father remain, after taking out the husband or wife's share, the mother will get one-third of the remainder and the rest will go to the father; this is the opinion of the majority (jumhur). And if there is a grandfather instead of the father, the mother will get one-third of the entire wealth; this is in *Kafi*. Fourth (F): 'Jadda Sahihah' (Valid grandmother): For example (1) mother's mother, no matter how many degrees up or down, and (2) father's mother, no matter how many degrees up or down, and the 'Jadda' (grandmother) in whose description a father comes between two mothers, that is (3) 'Jadda Fasidah' (invalid grandmother). This is the choice in *Sharh Mukhtasar*. And for 'Jadda Sahihah', there is a one-sixth share, whether she is from the father's side or the mother's side, whether she is one or more; they will all share in the one-sixth share, provided they are proven and are in the same degree in comparison to each other. This is in *Kafi*. And if it happens that one's lineage is from two sides and the other's is from only one side, Imam Abu Yusuf (RA) stated that the one-sixth share will be divided equally between both, and the same is narrated from Imam Azam (RA), and the fatwa is on this. *Kaza fil Muzmarat*, an example of this is one.

अतः प्रथम वर्ग की प्रथम श्रेणी की पुत्री के मुकाबले में दूसरे वर्ग में कोई पुत्री नहीं है और प्रथम वर्ग की मध्यवर्ती पुत्री के मुकाबले में दूसरे वर्ग की पहली पुत्री है और सबसे नीचे की पुत्री (प्रथम वर्ग की) के मुकाबले में द्वितीय वर्ग की मध्यवर्ती पुत्री और तृतीय वर्ग की प्रथम पुत्री दूसरे की तीसरी श्रेणी के मुकाबले में तृतीय वर्ग की मध्यवर्ती पुत्री है और तृतीय वर्ग की श्रेणी की पुत्री के मुकाबले में कोई पुत्री नहीं है। अतः प्रथम वर्ग की प्रथम श्रेणी की पुत्री को आधा (निसफ) मिलेगा और प्रथम वर्ग की मध्यवर्ती पुत्री और दूसरे वर्ग की पहली पुत्री दोनों को एक छठा हिस्सा दिया जाएगा ताकि दो-तिहाई पूरा हो सके और दोनों को इसलिए दिया जाएगा क्योंकि दोनों श्रेणी में बराबर हैं और अन्य पुत्रियों को कुछ नहीं मिलेगा। और अगर प्रथम वर्ग की प्रथम श्रेणी की पुत्री के साथ कोई लड़का हो, तो समस्त विरासत इस लड़के और इस पुत्री के बीच पुरुष को स्त्री से दोगुना (दोचंद) के हिसाब से विभाजित होगी और शेष सभी वंचित (महरूम) हो जाएंगे। और अगर प्रथम वर्ग की मध्यवर्ती (पुत्री) के साथ कोई लड़का हो, तो आधा (निसफ) हिस्सा प्रथम वर्ग की (प्रथम) पुत्री को मिलेगा और शेष उस लड़के और जो पुत्री उसके मुकाबले में है, उनके बीच पुरुष को स्त्री से दोगुना के हिसाब से विभाजित होगा। और अगर प्रथम वर्ग की नीचे की श्रेणी की पुत्री के साथ कोई लड़का हो, तो प्रथम वर्ग की प्रथम श्रेणी की पुत्री को आधा मिलेगा और छठा हिस्सा प्रथम वर्ग की मध्यवर्ती पुत्री के लिए और जो उसके मुकाबले में है दोनों को मिलेगा और शेष माल उस लड़के और जो पुत्री उसके साथ मुकाबले में है, उन सबके बीच पुरुष को स्त्री से दोगुना के हिसाब से विभाजित होगा और शेष वंचित हो जाएंगी। और अगर दूसरे वर्ग की सबसे नीचे की पुत्री के साथ लड़का हो, तो प्रथम वर्ग की प्रथम श्रेणी की पुत्री को आधा मिलेगा और दो-तिहाई पूरा करने के लिए एक छठा हिस्सा प्रथम वर्ग की द्वितीय श्रेणी की पुत्री को उसके साथ जो उसके मुकाबले में है, मिलेगा और शेष माल उस लड़के और उसके मुकाबले की और ऊपर की पुत्री जिसके लिए निर्धारित हिस्सा नहीं है, उन सबके बीच पुरुष को स्त्री से दोगुना के हिसाब से विभाजित होगा और शेष (दावे) समाप्त हो जाएंगे। इसी तरह अन्य स्थितियों को भी समझना चाहिए और इस अध्याय में मूल सिद्धांत यह है कि लड़के की पुत्री के साथ यदि लड़का हो, तो वह उक्त पुत्री के साथ 'असबाह' (अवशिष्ट भोगी) हो जाती है, चाहे वह लड़का उसके बराबर की श्रेणी में हो या उससे नीचे की श्रेणी में, बशर्ते कि पुत्री के लिए निर्धारित हिस्सा न हो। यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीं' में है।

तीसरी (फ़ा) निर्धारित हिस्सा पाने वाली महिलाओं में से 'माँ' है और उसके तीन हाल (स्थितियाँ) होते हैं: कि अगर माँ के साथ मृत व्यक्ति की संतान हो या पुत्र की संतान हो या किसी भी पक्ष से दो भाई-बहन हों, तो उसे छठा हिस्सा मिलेगा। दूसरा, अगर ये लोग न हों, तो उसे एक-तिहाई हिस्सा मिलेगा। तीसरा, अगर पत्नी मरी तो पति का हिस्सा निकालने के बाद और अगर पति मरा तो पत्नी का हिस्सा निकालने के बाद जो शेष रहा, उसकी एक-तिहाई माँ को मिलेगी। यह 'शराह मुख्तार' में है। और तीसरी स्थिति दो जगहों पर होती है: कि यदि पति, माँ और पिता जीवित रहें, तो पति या पत्नी का हिस्सा निकालने के बाद माँ को शेष का एक-तिहाई मिलेगा और बाकी सब पिता को मिलेगा, यह बहुमत (जमहूर) का मत है। और अगर पिता के स्थान पर दादा हो, तो माँ को पूरे माल का एक-तिहाई मिलेगा, यह 'काफ़ी' में है। चतुर्थ (फ़ा) 'जद्दा सहीहा' (सही दादी-नानी): जैसे (१) माँ की माँ, चाहे कितनी ही ऊपर या नीचे की श्रेणी में हो, और (२) बाप की माँ, चाहे कितनी ही ऊपर या नीचे की श्रेणी की हो, और जिस 'जद्दा' के संबंध को बताने में दो माताओं के बीच पिता आ जाए, वह (३) 'जद्दा फासिदा' है। यह 'शराह मुख्तार' में है। और 'जद्दा सहीहा' के लिए छठा हिस्सा है, चाहे पिता की तरफ से हो या माँ की तरफ से, एक हो या अधिक, अतः सब छठे हिस्से में भागीदार हो जाएंगे, बशर्ते कि वे प्रमाणित हों और श्रेणी में एक-दूसरे के मुकाबले में हों। यह 'काफ़ी' में है। और अगर ऐसा हो कि उसका 'नसब' (वंश) दो तरफ से हो और दूसरी ऐसी हो कि उसका संबंध एक ही तरफ से हो, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फरमाया कि छठा हिस्सा दोनों में आधा-आधा विभाजित होगा और यही इमाम आज़म (रह.) से भी वर्णित है और इसी पर फतवा है। 'कज़ा फ़िल मुज़मरात' इसकी मिसाल यह है कि एक है।

پس فریقِ اوّل کی درجہ اول کی دختر کے مقابلہ میں فریقِ دوم میں کوئی دختر نہیں ہے اور فریقِ اوّل کی درمیانی کے مقابلہ میں دوسرے فریق کی اول دختر ہے اور سب سے نیچی دختر فریقِ اوّل کے مقابلہ میں فریقِ ثانی کی درمیانی دختر اور فریقِ سوم کی اول دختر دوسرے کی تیسرے درجہ کے مقابلہ میں فریقِ سوم کی درمیانی دختر ہے اور فریقِ سوم کے درجہ کی دختر کے مقابلہ میں کوئی دختر نہیں ہے، پس فریقِ اوّل کے درجہ اول کے دختر کے واسطے نصف ملے گا اور فریقِ اوّل کی درمیانی دختر اور فریقِ دوم کی اول دختر دونوں کو ایک چھٹا حصہ دیا جائے گا کہ دو تہائی پوری ہو جائے اور دونوں کو اس وجہ سے دیا جائے گا کہ دونوں درجہ میں برابر ہیں اور دختروں کو کچھ نہ ملے گا اور اگر فریقِ اوّل کی درجہ اوّل کی دختر کے ساتھ کوئی لڑکا ہو تو تمام میراث اس پسر اور اس دختر کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا اور باقیات سب محروم ہوں گی اور اگر فریقِ اوّل کے درمیانی کے ساتھ کوئی لڑکا ہو تو نصف، اول فریقِ اوّل کی دختر کو ملے گا اور باقی اس پسر اور جو دختر اس کے مقابلہ ہے اس کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا اور اگر فریقِ اوّل کے نیچے کے درجہ کی دختر کے ساتھ کوئی لڑکا ہو تو فریقِ اوّل کے درجہ اول کی دختر کو نصف ملے گا اور چھٹا حصہ فریقِ اوّل کے درمیانی دختر کے واسطے اور جو اس کے مقابلہ میں ہے دونوں کو ملے گا اور باقی مال اس پسر کے اور جو دختر اس کے ساتھ مقابلہ میں ہے سب کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا اور باقی محروم ہوں گی اور اگر فریقِ دوم کی سب سے نیچے کی دختر کے ساتھ لڑکا ہو تو فریقِ اوّل کی درجہ اول کی دختر کو نصف ملے گا اور دو تہائی پوری کرنے کے واسطے ایک چھٹا حصہ فریقِ اوّل کی درجہ دوم کی دختر کو مع

اس کے جو اس کے مقابلہ میں ہے ملے گا اور باقی مال اس پسر کے اور اس کے مقابلہ کی اور اوپر کی دختر جس کے واسطے فریضہ حصہ نہیں ہے سب کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا اور باقی ساقط ہو جائیں گی اور اعلیٰ ہذا القیاس اور صورتوں کو بھی سمجھنا چاہیے اور اصل اس باب میں یہ ہے کہ پسر کی دختر کے ساتھ اگر پسر ہو تو دختر مذکور اس کے ساتھ عصبہ ہو جاتی ہے خواہ وہ پسر اس کے درجہ میں ہو یا اس سے نیچے درجہ میں ہو بشرطیکہ دختر کے واسطے فریضہ حصہ نہ ہو یہ خزانہ المفتین میں ہے۔

تیسری (ف) صاحب فریضہ عورتوں میں سے ماں ہے اور اُس کے واسطے تین حال ہوتے ہیں کہ اگر ماں کے ساتھ میت کی اولاد ہو یا اولادِ پسر ہو یا دو بھائی و بہن کسی جہت سے ہوں تو اس کو چھٹا حصہ ملے گا۔ دوم اگر یہ لوگ نہ ہوں تو اس کو تہائی حصہ ملے گا۔ سوم اگر مری تو شوہر موجود کا حصہ نکالنے کے بعد اور اگر خاوند مرا تو جو موجودہ کا حصہ نکالنے کے بعد جو باقی رہا اس کی تہائی ملے گی یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور تیسری صورت دو جگہ ہوتی ہے کہ شوہر و مادر و پدر باقی رہے تو شوہر یا جود کا حصہ نکال دینے کے بعد ماں کو باقی کی تہائی ملے گی اور باقی سب باپ کو ملے گا یہ جمہور کا مذہب ہے اور اگر بجائے باپ کے دادا ہو تو ماں کو پورے مال سے تہائی ملے گی یہ کافی میں ہے۔ چہارم (ف) جدہ صحیحہ۔ جیسے (۱) ماں کی ماں اگر چہ کتنے ہی اوپر نیچے درجہ میں ہو اور باپ کی (۲) ماں اگر چہ کتنے ہی اوپر نیچے درجہ کی ہو اور جس جدہ کی نسبت بیان کرنے میں دو ماں کے درمیان باپ آئے وہ جدہ (۳) فاسدہ ہے یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور جدہ صحیحہ کے واسطے چھٹا حصہ ہے خواہ باپ کی طرف سے یا ماں کی طرف سے ہو ایک ہو یا زیادہ ہوں پس سب چھٹے حصہ میں شریک ہو جائیں گے بشرطیکہ ثابت ہوں اور درجہ میں ایک دوسرے کے مقابلہ میں ہوں ہے یہ کافی میں ہے اور اگر یہ ہو کہ اس کا رشتہ نسبی دو طرف سے ہو اور دوسری ایسی ہو کہ اس کا رشتہ ایک ہی

طرف سے ہو تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ چھٹا حصہ دونوں میں نصفا نصف تقسیم ہوگا اور یہی امام اعظمؒ سے بھی مروی ہے اور اسی پر فتویٰ ہے کذافی المضمرات اس کی مثال یہ ہے کہ ایک ہے۔

ا اقول قالہ ایک عورت نے اس طرح نکاح کر دیا ہے کہ یہ عورت باقی تھی اور لڑکا لڑکی کے ماں باپ مر گئے تھے حتی کہ یہ عورت وارث ہوئی ۱۲ (۱) ماں کی ماں کی وغیرہ ۱۲ (۲) باپ کے باپ کی ماں ۱۲ (۳) جیسے ماں کے باپ کی ماں ۱۲ (ف) چہارم جدہ صحیحہ کا بیان

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 10 Kitab al-Fara'id (The Book of Inheritance)

If a woman married her daughter's daughter to her son's son and a child was born to them, then the woman who arranged this marriage becomes the maternal grandmother of this child, as well as the paternal grandmother (mother of the father of the child's father). If this child married someone else's daughter (from the woman who arranged the marriage) and they had children, then the woman who arranged the marriage becomes a grandmother for three reasons. If the child married her other daughter and a child was born, this woman becomes a grandmother for four reasons. This should be understood in this manner, as stated in *Al-Kafi*. (Note) With regard to sisters from both parents: if there is one, she receives half; if there are two or more, they receive two-thirds. This is stated in *Khazanat al-Muftiyan*.

If a full brother (from both parents) is present with them, the inheritance will be divided such that the male receives twice the share of the female. If there are daughters of the deceased or daughters of the son, such sisters will receive the remaining inheritance, as stated in *Al-Kafi*. (Note) Regarding sisters only from the father's side: if there is no sister from both parents, they are treated like full sisters, as stated in *Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar*. Therefore, if there is one, she receives half, and if there are two or more, they receive two-thirds, provided no full sister (from both parents) is present. If a full sister is present, she receives half, and the sixth share is given to these sisters to complete the two-thirds. If there are two such sisters (1), they will not be heirs, but if a brother is present with them, he will make them 'asabah' (residuary heirs) with him. Therefore, the full sisters from both parents of the deceased will be given two-thirds, and the remaining inheritance will be divided among the children of the deceased's father, with the male receiving twice the share of the female. If the deceased has a daughter or a son's daughter, they will be given their shares first, and the remainder (2) will be given to these sisters, as stated in *Al-Kafi*. Seventh (Note) Sisters from the mother's side only: if there is one, she receives a sixth; if two or more, they receive a third. This is in *Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar*.

All brothers and sisters, if the deceased has a son or a son's son (regardless of how far down the lineage), are excluded (mahjub). They are excluded by consensus if the father is present, and according to Imam Abu Hanifa, they are excluded if the grandfather is present. The children of the father only (3) are excluded if these people (the previously mentioned heirs) are present, or if a full brother is present. The children of the mother only (4) are excluded if the deceased's children are present,

even if it is a daughter, or if the father or grandfather is present; they are excluded by consensus. This is stated in *Al-Kafi*.

As for the *Sahib-e-Fard* (sharers) who are always present, they are the husband and wife. The husband receives half if the deceased has no children or son's children; if there are children or son's children, he receives a quarter. The wife receives an eighth of the deceased's estate if there are no such heirs, and even if they are present, she still receives an eighth. If there are multiple wives, they share the quarter or eighth equally, and this is by consensus, as stated in *Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar*. The fixed shares ordained in the Book of Allah are six: half, quarter, eighth, two-thirds, one-third, and one-sixth. The half share belongs to: the husband (when the deceased has no children), the son's daughter (when no full daughter is present), the full sister, and the sister from the father's side only (when there is only one full sister).

---

(1) Refers to children from the father's other wife. (2) Refers to children of the deceased's mother from another husband. (3) (1) If there are more, (2) Meaning such sisters become 'asabah', (3) Meaning the deceased's full brother, (4) Meaning from another husband other than the deceased's father. (Note) 5. Regarding full sisters, 6. Regarding sisters from the father's side, 7. Regarding sisters from the mother's side, Note regarding husband and wife.

यदि किसी औरत ने अपनी बेटी की बेटी का निकाह अपने बेटे के बेटे से कर दिया और उन दोनों से एक बच्चा पैदा हुआ, तो यह निकाह करने वाली औरत उस बच्चे की नानी (माँ की माँ) हुई और साथ ही उस बच्चे के पिता के पिता की माँ (दादी) भी हुई। यदि इस बच्चे ने उस निकाह करने वाली की किसी दूसरी बेटी से निकाह किया और दोनों से संतान हुई, तो यह निकाह करने वाली औरत तीन वजहों से नानी/दादी होगी। और यदि इस बच्चे ने उसकी दूसरी बेटी से निकाह किया और संतान पैदा हुई, तो यह औरत चार वजहों से नानी/दादी होगी। इसी प्रकार समझना चाहिए। यह 'काफ़ी' में है। (फ) माँ-बाप की सगी बहनें, तो यदि एक हो तो उसे आधा (निस्फ) और यदि दो या अधिक हों तो दो-तिहाई विरासत मिलेगी। यह 'खज़ानतुल-मुफ़्तियान' में है। यदि उनके साथ माँ-बाप की तरफ़ से सगा भाई हो, तो मर्द को औरत से दोगुना हिस्सा मिलेगा। और यदि الصلبي। (सगी) बेटी या बेटे की बेटी हो, तो ऐसी बहनों को बचा हुआ हिस्सा मिलेगा। यह 'काफ़ी' में है। (फ) केवल पिता की तरफ़ की बहनों का हाल यह है कि सगी बहनें न होने की स्थिति में वे सगी बहनों के समान हैं, जैसा कि 'इख्तियार शरह मुख़्तार' में है। अतः यदि एक हो तो उसे आधा और यदि दो या अधिक हों तो दो-तिहाई मिलेगा, बशर्ते कि माँ-बाप की सगी बहन मौजूद न हो। यदि माँ-बाप की सगी बहन मौजूद हो, तो उसे आधा देकर दो-तिहाई पूरा करने के लिए छठा हिस्सा (सुदस) इन बहनों को मिलेगा। और यदि ऐसी बहनें दो हों (१), तो वे वारिस नहीं होंगी, लेकिन यदि उनके साथ उनका कोई भाई मौजूद हो तो वह उन्हें अपने साथ 'असबाह' (अवशिष्ट भोगी) बना लेगा। अतः मृतक की माँ-बाप की तरफ़ की सगी बहनों को दो-तिहाई दिया जाएगा और बाकी बचा हुआ हिस्सा मृतक के पिता की औलाद के बीच मर्द को औरत से दोगुना के हिसाब से बाँटा जाएगा। यदि मृतक की अपनी बेटी या बेटे की बेटी हो, तो उन्हें उनका हिस्सा देकर बाकी (२) मिलेगा, यह 'काफ़ी' में है। सातवां (फ) केवल माँ की तरफ़ की बहनें। यदि एक हो तो उसके लिए छठा हिस्सा और यदि दो या अधिक हों तो एक-तिहाई हिस्सा है, यह 'इख्तियार शरह मुख़्तार' में है।

समस्त भाई-बहन, यदि मृतक का बेटा मौजूद हो, या बेटे का बेटा (चाहे कितनी भी नीचे की पीढ़ी का हो), तो वे वंचित (साकित) हो जाएंगे। पिता के होते हुए वे सर्वसम्मति से वंचित हो जाएंगे और दादा के होते हुए इमाम अबू हनीफ़ा के नज़दीक वे वंचित हो जाएंगे। और केवल पिता की औलाद (३), यदि वे लोग मौजूद हों और यदि माँ-बाप की तरफ़ का भाई मौजूद हो, तो वे वंचित हो जाते हैं। और केवल

माँ की औलाद (४), यदि मृतक की संतान मौजूद हो (चाहे बेटी ही हो), तो वे वंचित हो जाते हैं। और यदि पिता या दादा मौजूद हों, तब भी वे सर्वसम्मति से वंचित हो जाते हैं। यह 'काफ़ी' में है।

और रहे वे 'साहब-ए-फ़र्ज़' (निश्चित हिस्सा पाने वाले) जो सभी होते हैं, वे पति और पत्नी हैं। अतः पति को यदि मृतक की औलाद न हो और न ही बेटे की औलाद हो, तो आधा हिस्सा मिलता है। यदि उसकी औलाद या बेटे की औलाद हो, तो चौथाई मिलता है। और पत्नी को मृतक के तरके(विरासत) में से, इन दोनों वारिसों के न होने पर आठवां हिस्सा मिलता है, और यदि इनमें से कोई मौजूद हो तो भी आठवां हिस्सा ही मिलता है। यदि पत्नियाँ एक से अधिक हों तो वे चौथाई या आठवें हिस्से में बराबर की साझेदार होंगी और इस पर सर्वसम्मति (इज्मा) है, यह 'इख्तियार शरह मुख़्तार' में है। अल्लाह की किताब-ए-मजीद में जो हिस्से निर्धारित हैं, वे छह हैं: आधा, चौथाई, आठवां, दो-तिहाई, एक-तिहाई और छठा। अतः आधा हिस्सा उन वारिसों का है जिनका पति तब हकदार है जब मृतक की संतान न हो, और बेटे की बेटी का तब है जब सगी बेटी मौजूद न हो, और माँ-बाप की तरफ़ की सगी बहन का है, और केवल पिता की तरफ़ की बहन का है यदि सगी बहन केवल एक हो।

---

(१) इसका अर्थ है पिता की दूसरी पत्नी से उत्पन्न संतान। (२) इसका अर्थ है मृतक की माँ की दूसरे पति से उत्पन्न संतान। (३) (१) या अधिक हों, (२) यानी ऐसी बहनें असबह हो जाएंगी, (३) यानी मृतक का सगा भाई, (४) यानी मृतक के पिता के अलावा दूसरे पति से। (फ) ५. सगी बहनों का वर्णन, ६. सौतेली बहनों का वर्णन, ह. माँ की तरफ़ की बहनों का वर्णन, पति और पत्नी का वर्णन।

عورت نے اپنی دختر کی دختر کا نکاح اپنے پسر کے پسر سے کر دیا اور ان دونوں سے ایک بچہ پیدا ہوا تو یہ نکاح کر دینے والی عورت اس بچہ کی ماں کی ماں ہوئی اور نیز اس بچہ کے باپ کے باپ کی ماں ہوئی اور اس بچہ کی دوسری جدہ اور موجود ہے کہ وہ فقط اس بچہ کے باپ کی ماں ہے اور اگر اس بچہ نے اس نکاح کر دینے والی کی تھی سے نکاح کیا اور دونوں سے اولاد پیدا ہوئی تو اس اولاد کی یہ نکاح کر دینے والی تین وجہ سے جدہ ہوگی اور اگر اس بچہ نے اس کی دوسری تھی سے نکاح کیا اور دونوں میں بچہ پیدا ہوا تو اس بچہ کی یہ نکاح کر دینے والی عورت چار وجہ سے جدہ ہوگی اسی طرح سمجھنا چاہئے یہ کافی میں ہے (ف) ماں و باپ کی طرف سے گئی بہنیں ہیں پس اگر ایک ہو تو ایک کو نصف اور دو ہوں یا زیادہ ہوں تو دو تہائی ترکہ ملے گا یہ کذافی خزانہ المفتین۔ اگر ان کے ساتھ ماں و باپ کی طرف سے سگا بھائی ہو تو مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے ترکہ تقسیم ہو گا اور اگر دختر انِ صلبی یا پسر کی دختر ہوں تو ایسی بہنوں کو باقی ترکہ ملے گا یہ کافی میں ہے (ف) فقط باپ کی طرف سے جو بہنیں ہوں ان کا حال یہ ہے کہ گی بہنیں ایک ماں باپ کی طرف سے نہ ہونے کی صورت میں مثل سگی بہنوں کے ہے کذافی الاختیار شرح المختار پس ایک ہو تو اس کا آدھا اور اگر دو یا زیادہ ہوں تو دو تہائی ملے گا بشرطیکہ ماں و باپ کی طرف سے ایک سگی بہن موجود ہو اور اگر ماں و باپ کی طرف سے ایک سگی بہن موجود ہو تو اس کو آدھا دے کر دو تہائی پوری کرنے کے واسطے چھٹا حصہ ایسی بہنوں کو ملے گا اور اگر اس کی بہنیں دو ہوں (۱) تو ایسی بہنیں وارث نہ ہوں گی لیکن اگر ان کے ساتھ ان کا کوئی بھائی موجود ہو تو وہ ان کو اپنے ساتھ عصبہ کر لے گا پس میت کی ایک ماں و باپ کی طرف سے گی بہنوں کو دو تہائی دیا جائے گا اور باقی مال

ترکہ باپ کی اولاد کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا اور اگر میت کی صلبی دختر یا میت کے پسر کی دختر ہو تو ان کو ان کا حصہ دے کر باقی (۲) ملے گا یہ کافی میں ہے۔ ہفتم (ف) فقط ماں کی طرف سے بہنیں۔ پس اگر ایک ہو تو اس کے واسطے چھٹا حصہ اور اگر دو یا زیادہ ہوں تو تہائی ہے یہ اختیار شرح المختار میں ہے۔ تمام بھائی و بہنیں درصورتیکہ میت کا بیٹا موجود ہو۔ یا پسر کا پسر ہو اگر چہ کتنا ہی نیچے درجہ کا ہو گا ساقط ہو جائیں گی اور باپ کے ہوتے ہوئے بالاتفاق ساقط ہو جائیں گی اور دادا کے ہوتے ہوئے امام ابو حنیفہ کے نزدیک ساقط ہوں گی اور فقط باپ کی اولاد درصورتیکہ یہ لوگ موجود ہوں اور درصورتیکہ ماں و باپ کی طرف سے (۳) بھائی موجود ہو ساقط ہو جاتی ہے اور فقط ماں کی اولاد (۴) درصورتیکہ میت کی اولاد موجود ہو اگر چہ دختر ہو ساقط ہو جاتی ہے اور درصورتیکہ باپ یا دادا موجود ہو تو بھی بالاتفاق ساقط ہو جاتی ہے یہ کافی میں ہے اور باقی رہے وہ صاحبِ فرض جو سبھی ہوتے ہیں وہ شوہر و زوجہ (ف) ہیں پس شوہر کو درصورتیکہ میت کی اولاد نہ ہو اور اس کے پسر کی اولاد نہ ہو تو نصف ملتا ہے اور اگر اس کی اولاد ہو یا اس کے پسر کی اولاد ہو تو چوتھائی ملتا ہے اور زوجہ کو اپنے شوہر میت کے ترکہ میں سے ان دونوں وارثوں کے موجود نہ ہونے کی صورت میں آٹھواں حصہ ملتا ہے اور اگر ان دونوں میں سے کسی کے ہونے کی صورت میں آٹھواں حصہ ملتا ہے اور اگر گی جورو ہوں تو وہ چوتہائی یا آٹھویں حصہ میں برابر کی شریک ہو جائیں گی اور اس پر اجماع ہے یہ اختیار شرح المختار میں ہے۔ اللہ تعالیٰ کی کتاب مجید میں جو حصص مفروض ہیں وہ چھ ہیں آدھا چوتھائی و آٹھواں اور دو تہائی و تہائی و چھٹا۔ پس آدھا حصہ قسم کے وارثوں کا ہے شوہر کا جب کہ میت کی اولاد نہ ہو اور پسر کی دختر کا جب کہ دختر صلبی موجود نہ ہو اور ماں و باپ کی طرف سے سگی بہن کا ہے اور فقط باپ کی طرف سے بہن کا درصورتیکہ سگی بہن ایک ہو۔

(۱) قولہ باپ کی اولاد یعنی میت کے باپ کی اولاد دوسری ماں سے ہے۔ (۲) قولہ یہ لوگ یعنی میت کی ماں کی اولاد دوسرے خاوند سے ہے۔ (۳) (۱) یا زیادہ ہوں (۲) یعنی ایسی بہنیں عصبہ ہو جائیں گی (۳) یعنی میت کا سگا بھائی (۴) یعنی میت کے باپ کے سوا دوسرے شوہر سے ہے۔

(ف) پنجم حقیقی بہنوں کا بیان (ف) ششم طلاقی بہنوں کا بیان (ف) ہلم اخیانی بہنوں کا بیان (ف) شوہر و زوجہ کا بیان

Book of Inheritance (Kitab al-Fara'id) The share of the husband is one-fourth when there are children of the deceased or children of the deceased's son, and when there are no children of the deceased or children of the deceased's son, the share of the wife or wives is one-eighth. This is the duty (faridha) for the wife or wives when there are children of the deceased or children of the deceased's son. The two-thirds share belongs to four types of heirs: two or more biological daughters, and two or more daughters of a son when there are no biological daughters, and two or more full sisters (from both parents), and two or more sisters from the paternal side only, provided there are no siblings from both parents. The one-third share of the second type is the mother's one-third share when there are no children of the deceased or children of the deceased's son, and there are two or more brothers or sisters, or for two or more brothers or sisters from the mother's side only (1). The one-sixth share belongs to seven types of heirs: the father's one-sixth when there are children of the deceased or children of the deceased's son; the paternal grandfather's when the father is not present; the mother's when there are children of the deceased, children of the son, or two or more brothers/sisters; the grandmother(s)' share if they are eligible; the granddaughter's one-sixth with the biological daughter to complete two-thirds; the paternal sister's one-sixth with the full sister to complete two-thirds; and the one-sixth for a single child of the mother, whether male or female; this is the duty specifically for them.

New Chapter Regarding Asabat (Residuary Heirs)

Every heir who does not have a fixed share is called an 'Asaba'. They receive whatever remains after the fixed shares (Ashab al-Fara'id) have been distributed. If they are alone, they take the entire property; this is stated in *Sharh al-Mukhtar*. There are two types of Asaba: 'Asaba Nasabi' (by lineage) and 'Asaba Sababi' (by cause). 'Asaba Nasabi' are of three types. Asaba (f) 'bi-nafsihi' (by themselves) means any male whose lineage connects to the deceased without a female intervening. They are of four classes: part of the deceased (like a son), the root of the deceased (father, grandfather, etc.), part of the father (full brother), and part of the grandfather (full paternal uncle). Among these, the closest is the son, then the grandson, then the father, then the grandfather. Then the full brother, then the paternal half-brother, then the son of the full brother, then the son of the paternal half-brother. Then the full paternal uncle, then the paternal half-uncle, then the son of the full paternal uncle, then the son of the paternal half-uncle, and so on. If a group of Asabat are found in the same degree, the estate is divided based on the number of individuals—

meaning each individual is counted as an heir, and according to their principles, they are not counted as one; rather, each is counted individually. For example, if one brother of the deceased has one son and another brother has ten sons, or if one uncle has one son and another has ten sons, the shares will not be equal; rather, the property will be divided into eleven parts, giving each individual one share. (1) Meaning whether they are brothers or sisters. (f) Asaba bi-nafsihi.

किताब अल-फ़रायज़ एक मां-बाप की तरफ से मौजूद न हो और चौथाई हिस्सा शौहर का है जब कि मय्यत (मृतक) की औलाद या मय्यत के बेटे की औलाद हो और ज़ौजा (पत्नी) या ज़ौजाओं का जब कि मय्यत की औलाद या मय्यत के बेटे की औलाद न हो और आठवां हिस्सा, बस यह फ़रीज़ा ज़ौजा या ज़ौजाओं का है जब कि मय्यत की या मय्यत के बेटे की औलाद हो। और दो-तिहाई हिस्सा चार किस्म के वारिसों का है, दो या दो से ज़्यादा सगी बेटियों का है, और बेटे की दो या दो से ज़्यादा बेटियों का जब कि सगी बेटियां न हों, और मां-बाप की तरफ से सगी दो बहनों या दो से ज़्यादा बहनों का है, और केवल बाप की तरफ से दो या ज़्यादा बहनों का है इस शर्त पर कि मां-बाप की तरफ से कोई न हो। और तिहाई हिस्सा दूसरी किस्म का है; मां का तिहाई हिस्सा जब कि मय्यत की औलाद या मय्यत के बेटे की औलाद न हो और दो भाई व बहनें हों, और केवल मां की तरफ से दो या दो से ज़्यादा भाई या बहनों (1) का है। और छठा हिस्सा कुल सात किस्म के वारिसों का है। बाप का छठा हिस्सा है इस शर्त पर कि मय्यत की औलाद या बेटे की औलाद हो, और दादा का है जब कि बाप मौजूद न हो, और मां का है इस शर्त पर कि मय्यत की औलाद या बेटे की औलाद हो या दो भाई-बहन मौजूद हों। और दादी या नानियों का छठा हिस्सा है इस शर्त पर कि वे वारिस होने की हकदार हों। और सगी बेटी के साथ पोती का छठा हिस्सा है ताकि दो-तिहाई पूरा हो जाए, और मां-बाप की तरफ से सगी बहन के साथ केवल बाप की तरफ से बहन का छठा हिस्सा है ताकि दो-तिहाई पूरा हो जाए, और केवल मां की एक औलाद का छठा हिस्सा है चाहे वह नर हो या मादा, यह फ़रीज़ा उन्हीं में है।

नया अध्याय असबात (अवशिष्ट भोगी) के बयान में

हर उस वारिस को 'असबा' कहते हैं जिसका कोई हिस्सा निश्चित नहीं है और 'असहाब-ए-फ़रीज़ा' (निश्चित हिस्सा पाने वालों) का हिस्सा देने के बाद जो बचता है वह सब ले लेता है, और अगर अकेला हो तो सारा माल ले लेता है, यह اختيار। 'शरह-ए-मुख़्तार' में है। असबा दो प्रकार के होते हैं: एक 'असबा-ए-निसबी' और दूसरा 'असबा-ए-सबी'। 'असबा-ए-निसबी' तीन प्रकार के होते हैं: असबा (फ) 'बिनफ़्सिही' (स्वयं से) यानी हर वह नर जिसका मय्यत की तरफ से वंश (नसब) हो और बीच में कोई मादा न आए। और वह चार वर्गों में हैं: मय्यत का हिस्सा (जैसे बेटा), मय्यत की असल (बाप, दादा आदि), उसके बाप का हिस्सा (सगा भाई), और उसके दादा का हिस्सा (सगा चाचा)। इसी तरह, इन असबात में सबसे क़रीबी (अक़रब) बेटा है, फिर पोता, फिर बाप, फिर बाप का बाप (दादा) है। फिर मां-बाप से सगा भाई है, फिर केवल बाप की तरफ से भाई है, फिर सगे भाई का बेटा, फिर बाप की

तरफ से भाई का बेटा है। फिर मां-बाप का सगा चाचा, फिर केवल बाप की तरफ से चाचा, फिर सगे चाचा का बेटा, फिर केवल बाप के चाचा का बेटा, फिर बाप का सगा चाचा जो मां-बाप का सगा हो, फिर बाप का चाचा जो केवल बाप से हो, फिर बाप के सगे चाचा का बेटा, फिर बाप के केवल बाप के चाचा की तरफ से चाचा का बेटा, फिर दादा का चाचा, इसी तरह आगे (कज़ाली अल-महुबूत)। यदि असबात में से एक समूह एक ही दर्जे में पाया जाए तो तरके का माल उन्हें व्यक्तियों की संख्या के आधार पर विभाजित किया जाएगा, यानी जितने व्यक्ति हों उन्हें एक-एक वारिस गिना जाएगा और उनके उसूल के अनुसार कि वे औलाद हैं, उन्हें एक नहीं गिना जाएगा। इसकी मिसाल यह है कि मय्यत के एक भाई का एक बेटा है और दूसरे भाई के दस बेटे हैं, या एक चाचा का एक बेटा है और दूसरे चाचा के दस बेटे हैं, तो हिस्से बराबर नहीं होंगे बल्कि माल के ग्यारह हिस्से करके सबको विभाजित किए जाएंगे कि हर एक को एक हिस्सा मिले। (1) यानी चाहे भाई हों या बहनें। (फ) असबा बिनफ़्सिही।

کتاب الفرائض ایک ماں و باپ کی طرف سے موجود نہ ہو اور چوتھائی حصہ شوہر کا ہے جب کہ میت کی اولاد یا میت کے پسر کی اولاد ہو اور زوجہ یا زوجات کا جب کہ میت کی اولاد یا میت کے پسر کی اولاد نہ ہو اور آٹھواں حصہ پس یہ فریضہ زوجہ یا زوجات کا ہے جب کہ میت کی یا میت کے پسر کی اولاد ہو اور دو تہائی حصہ چار قسم کے وارثوں کا ہے دو یا دو سے زیادہ دخترانِ صلبی کا ہے اور پسر کی دو دختر یا دو سے زیادہ دختر کا جب کہ دخترانِ صلبی میں سے کوئی نہ ہو اور ماں و باپ کی طرف سے سگی دو بہنوں یا دو سے زیادہ بہنوں کا ہے اور فقط باپ کی طرف سے دو بہنوں یا زیادہ کا ہے درصورتیکہ ماں و باپ کی طرف سے کوئی نہ ہو اور تہائی حصہ دوم قسم کا ہے ماں کا تہائی حصہ جب کہ میت کی اولاد یا میت کے پسر کی اولاد نہ ہو اور تا دو بھائی و بہنیں ہوں اور فقط ماں کی طرف سے دو یا دو سے زیادہ بھائی یا بہنوں (۱) کا ہے اور چھٹا حصہ سو سات قسم کے وارثوں کا ہے۔ باپ کا چھٹا حصہ ہے درصورتیکہ میت کی اولاد یا میت کے پسر کی اولاد ہو اور دادا کا ہے جب کہ باپ موجود نہ ہو اور ماں کا ہے درصورتیکہ میت کی اولاد یا پسر کی اولاد یا دو بھائیوں و بہنوں میں سے ہوں اور جدہ یا جدات کا چھٹا حصہ ہے درصورتیکہ وہ وارث ہو سکتی ہوں اور دخترِ صلبی کے ساتھ دخترِ پسر کا چھٹا حصہ ہے تاکہ دو تہائی پوری ہو جائے اور ایک ماں و باپ کی طرف سے سگی بہن کے ساتھ فقط باپ کی طرف سے بہن کا چھٹا حصہ ہے تاکہ دو تہائی پوری ہو اور فقط ماں کی ایک اولاد کا چھٹا حصہ ہے خواہ مذکر ہو یا مونث یہ فریضہ انھیں میں ہے۔

نئے باب عصبات کے بیان میں

ہر ایسے وارث کو عصبہ کہتے ہیں جس کا کوئی حصہ مقرر نہیں ہے اور اصحابِ فریضہ کا حصہ دے کر جو باقی رہتا ہے وہ سب لے لیتا ہے اور اگر تنہا ہوتا ہے تو سب مال لے لیتا ہے یہ

اختیار شرح مختار میں ہے۔ عصبہ دو قسم کے ہوتے ہیں ایک عصبہ نسبی اور دوم عصبہ سببی پس عصبہ نسبی تین طرح کے ہوتے ہیں عصبہ (ف) بنفسہ یعنی خود بخود وہ ہر ایسا مذکر ہے جس کی میت کی جانب نسب ہو اس میں مونث بیچ میں نہ آئے اور وہ چار اصناف ہیں جز میت (جیسے بیٹا) اور میت کی اصل (باپ و دادا وغیرہ) اور اس کے باپ کا جزو (سگا بھائی) اور اس کے دادا کا جزو (سگا چچا) کذائی الھمین پس ان عصبات میں سے سب سے اقرب یہ ہے پھر پسر کا پھر کتاہی نیچے درجہ کا ہو پھر باپ کا پھر باپ کا باپ یعنی دادا ہے اگر چہ کتابی اونچے درجے کا ہو پھر ایک ماں و باپ سے سگا بھائی ہے پھر فقط باپ کی طرف سے بھائی ہے پھر سگے بھائی کا بیٹا پھر باپ کی طرف سے بھائی کا بیٹا ہے پھر ایک ماں و باپ سے سگا چچا پھر فقط باپ کی طرف سے چچا پھر سگے چچا کا بیٹا پھر فقط باپ کے چچا کا بیٹا پھر باپ کا سگا چچا جو ایک ماں و باپ کا سگا چچا ہو پھر باپ کا چچا جو فقط باپ سے ہو پھر باپ کے سگے چچا کا بیٹا پھر باپ کے فقط باپ کے چچا کی طرف سے چچا کا بیٹا پھر دادا کا چچا علی ہذا القیاس کذائی المہبوط اگر عصبات میں سے ایک جماعت ایک ہی درجہ میں پائی گئی تو مال ترکہ ان کو باعتبار ابدان کے تقسیم کیا جائے یعنی جتنے عدد میں ہر ایک کو ایک ایک وارث شمار کیا جائے اور اُن کے اصول کے موافق کہ اتنے عدد ایک کی اولاد ہیں ایک شمار نہ کیا جائے گا اس کی مثال یہ ہے کہ میت کے ایک بھائی کا ایک بیٹا ہے اور دوسرے بھائی کے دس بیٹے ہیں یا ایک چچا کا ایک بیٹا ہے اور دوسرے چچا کے دس بیٹے ہیں تو حصے نہ ہوں گے بلکہ مال کے گیارہ حصے کر کے سب کو تقسیم کئے جائیں گے کہ ہر ایک کو ایک حصہ دیا جائے گا۔ (۱) یعنی خواہ بھائی ہوں یا بہنیں ہوں (ف) عصبہ بنفسہ

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 10 ..... 479 ..... Kitab al-Fara'id

It is stated in *Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar* that the second type is *'Asaba* due to another (non-relative). This refers to a woman who becomes an *'asaba* due to someone of her same rank. There are four such women: 1) A daughter due to a son, 2) A granddaughter due to a grandson, 3) A full sister due to her brother, 4) A paternal sister who becomes an *'asaba* through her brother. This is mentioned in *Hawi Qudsi*. As for the remaining *'asabāt*, the men take the entire inheritance, and their sisters do not receive a share with them; these are also four: the paternal uncle, the paternal uncle's son, the brother's son, and the son of the one who manumitted the slave. This is in *Khazanat al-Asmatayn*. The third type (F) is *'Asaba ma'a ghayriha* (asaba with another), meaning a woman who becomes an *'asaba* alongside another woman, such as full sisters or paternal sisters becoming *'asabāt* alongside the daughters of the deceased or the daughters of the deceased's son. This is in *Muhit al-Sarakhsi*. The example is: A person dies leaving behind a daughter, a full sister, and a full brother or half-brother (paternal). The daughter gets half, the full sister gets the remaining half, and the paternal brother gets nothing because once the aforementioned becomes an *'asaba*, the full brother takes the place of the paternal side. If the deceased left two paternal cousins, one of whom is the deceased's brother from the mother's side, this brother gets the sixth share, and the remainder is divided equally between the two. Similarly, if one of the two paternal cousins is the husband of the deceased woman, the husband gets his half share first, and the remainder is divided equally between both; this is in *Khazanat al-Asmatayn*.

The Translator says ☆

A man claimed that he found his wife in adultery with someone else, though there are no witnesses. If the conditions for *Li'an* (oath of imprecation) are met, then as mentioned in the chapter of *Li'an*, they will undergo *mula'anat* (mutual cursing), and after that, the Qadi will separate them. The man becomes the *la'in* (accuser) and the woman the *mula'ana* (accused). If she gives birth to a child without a second marriage, the child will be attributed to the mother. It is stated in the book that when an illegitimate child (*walad al-zina*) or a child of *li'an* (*walad al-mula'ana*) dies, his *'asabāt* will be the *mawali* (kin) of his mother, because he has no father. Therefore, his mother's relatives will be his heirs, and he will be theirs. If he leaves a daughter, a mother, and the *la'in* (the father who cursed), the daughter gets half, the mother gets the sixth, and the remainder is returned to them according to their shares; the *la'in* gets nothing because he is not the father (legally). Similarly, if there is also a

husband, he gets his due share, and the remainder is divided between the others by way of *fard* and *radd* (return). If he leaves a mother, a maternal brother, and the *la'in*'s son, the mother gets a third and the maternal brother gets the sixth, the remainder is returned to them similarly, and the *la'in*'s son gets nothing because he has no brother from the father's side. If the son of the *mula'ana* dies, his father's tribe (brothers) will be the heirs, not his paternal grandfather's tribe (uncles and their offspring). The same rule applies to an illegitimate child, with one difference: if an illegitimate child has a twin brother who dies, the brother inherits from him via the mother's side, whereas for a child of *li'an*... [text ends].

इख्तियार-ए-शराह-ए-मुख़्तार में है और दूसरा 'असबा' यानी गैर के सबब से 'असबा' हो जाए और वह ऐसी औरत है जो ऐसे मज़कूर के सबब से 'असबा' हो जाए जो उसके दर्जे में है और वह चार औरतें हैं: एक 'दुख़्तर' (बेटी) 'पिसर' (बेटे) के सबब से और दूसरी 'दुख़्तर-ए-पिसर' (पोती) 'पिसर-ए-पिसर' (पोते) के सबब से, तीसरी सगी बहन अपने भाई के सबब से, चौथी बाप की तरफ से जो बहन हो वह अपने भाई की 'असबा' हो जाती है। यह 'हावी कुदसी' में है और बाकी 'अस्बात' में मर्द लोग तमाम विरासत ले लेते हैं, उनके साथ उनकी बहनों को नहीं मिलती है और वह भी चार हैं: चाचा और चाचा का बेटा, और भाई का बेटा, और आज़ाद करने वाले का बेटा, यह 'खज़ाना-ए-अस्मतैन' में है। तीसरा (फ) 'असबा मअ गैरह' यानी जो गैर के साथ 'असबा' हो जाए और वह हर औरत है जो दूसरी औरत के साथ 'असबा' हो जाए, जैसे एक माँ-बाप की सगी बहनें या सिर्फ बाप की तरफ से बहनें कि मय्यत की बेटियों या मय्यत के बेटे की बेटियों के साथ 'असबा' हो जाती हैं। कज़ा फ़ी 'मुहीत-ए-सरखसी', इसकी मिसाल यह है कि एक शख़्स मर गया और उसने एक 'दुख़्तर' छोड़ी और एक सगी बहन एक माँ-बाप से छोड़ी और एक भाई या सौतेला भाई बाप की तरफ से छोड़े, तो निस्फ (आधा) उसकी दुख़्तर को मिलेगा और बाकी निस्फ उसकी सगी बहन को मिलेगा और बाप की तरफ से जो भाई हैं उनको कुछ नहीं मिलेगा, क्योंकि जब मज़कूरा 'असबा' हो गई तो 'बौला' सगे भाई माँ-बाप की तरफ वाले हो गए। और अगर मय्यत ने चाचा के दो पिसर (बेटे) छोड़े, उनमें से एक माँ की तरफ से उसका भाई है, तो इस भाई को छठा हिस्सा देकर बाकी फिर उन दोनों में आधा-आधा तकसीम होगा। इसी तरह अगर चाचा के दोनों बेटों में से एक इस मय्यत औरत का शौहर हो, तो शौहर को पहले आधा देकर बाकी फिर दोनों में निस्फ़ा-निस्फ़ (आधा-आधा) होगा, यह 'खज़ाना-ए-अस्मतैन' में है।

क़ाल अल-मुतरजिम (अनुवादक का कथन) ☆

एक मर्द ने अपनी ज़ौजा (पत्नी) की निस्बत दावा किया कि मैंने उसको गैर के साथ ज़िना में मुब्तिला पाया है, हालाँकि गवाह नहीं हैं। पस अगर 'लआन' की शरायत पाई जाएँ तो जिस तरह 'बाबुल लआन' में मज़कूर हुआ है, उन दोनों ज़ौजा-ओ-शौहर में 'मुलाअन्नत' कराई जाएगी और बाद में 'मुलाअन्नत' के क़ाज़ी उन दोनों में तफ़रीक (अलगाव) कर देगा। पस यह मर्द 'लाअन' हुआ और यह औरत 'मुलाअना' हुई। और अगर उस औरत से बिला (बिना) दूसरे शौहर के बच्चा पैदा हुआ तो यह पहचानी माँ की तरफ मन्सूब होगा। 'क़ाल फ़िल किताब' वलद-ए-ज़िना और वलद-ए-मुलाअना जब

मर जाए तो उसके'अस्बात' उसकी माँ के'मवाली' (रिश्तेदार) होंगे, इस वास्ते कि उसका बाप नहीं है। पस उसकी माँ के क़राबतदार उसके वारिस होंगे और यह भी उनका वारिस होगा। पस अगर उसने अपनी 'दुख़्तर' छोड़ी और माँ छोड़ी और 'मुलाअन' छोड़ा, तो दुख़्तर को निस्फ़ (आधा) और माँ को छठा हिस्सा मिलेगा और बाकी फिर दोनों पर हर एक के हिस्से के बक़दर रद कर दिया जाएगा और 'मुलाअन' को कुछ नहीं मिलेगा या उसका कोई बाप नहीं था। इसी तरह अगर उन दोनों वारिसों के साथ शौहर भी हो, तो उसका क़रीना हिस्सा उसको देकर बाकी इन दोनों में 'ब-तरीक़-ए-फ़र्ज़ व रद' के तकसीम होगा। और अगर उसने माँ छोड़ी और माँ की तरफ से एक भाई छोड़ा और 'मुलाअन' का बेटा छोड़ा, तो माँ को तिहाई और माँ की तरफ से भाई को छठा हिस्सा मिलेगा और बाकी फिर इन्हीं दोनों हिसाब से रद किया जाएगा और 'मुलाअन' के बेटे को कुछ नहीं मिलेगा, इस वास्ते कि बाप की तरफ से उसका कोई भाई नहीं है। और अगर 'मुलाअना' के पिसर (बेटे) का फ़र्ज़ंद (औलाद) मर गया, तो उसके बाप की कौम यानी भाई वारिस होंगे और उसके दादा की कौम यानी चाचा और उनकी औलाद वारिस न होंगे और इसी से बाकी मसाइल मालूम हो सकते हैं और यही हुक्म वलद-ए-ज़िना का है, लेकिन इन दोनों में एक बात में फ़र्क़ है। वह यह है कि अगर वलद-ए-ज़िना का जुड़वाँ भाई पैदा हुआ और वह मर गया तो वलद-ए-ज़िना का भाई उसकी विरासत इस तरीक़े से पाएगा कि माँ की तरफ से भाई का वारिस हुआ है, और अगर वलद-ए-मुलाअना का जुड़वाँ भाई पैदा हुआ और वह मर गया तो एक माँ-बाप से।

اختیار شرح مختار میں ہے اور دوم عصبہ یعنی غیر کے سبب سے عصبہ ہو جائے اور وہ ایسی عورت ہے جو ایسے مذکور کے سبب سے عصبہ ہو جائے جو اس کے درجہ میں ہے اور وہ چار عورتیں ہیں ایک دختر بوجہ پسر کے اور دوم دختر پسر بوجہ پسر پسر کے سوم سگی بہن بوجہ اپنے بھائی کے چہارم باپ کی طرف سے جو بہن ہو وہ اپنے بھائی کے عصبہ ہو جاتی ہے یہ حاوی قدسی میں ہے اور باقی عصبات میں مرد لوگ تمام میراث کو لے لیتے ہیں ان کے ساتھ ان کی بہنوں کو نہیں ملتی ہے اور وہ بھی چار ہیں چچا اور چچا کا بیٹا اور بھائی کا بیٹا اور آزاد کنندہ کا بیٹا یہ خزانہ خزانہ اسمتین میں ہے۔ سوم (ف) عصبہ مع غیرہ یعنی جو غیر کے ساتھ عصبہ ہو جائے اور وہ ہر عورت ہے جو دوسری عورت کے ساتھ عصبہ ہو جائے جیسے ایک ماں و باپ کی سگی بہنیں یا فقط باپ کی طرف سے بہنیں کہ میت کی بیٹیوں یا میت کے پسر کی بیٹیوں کے ساتھ عصبہ ہو جاتی ہیں کذا فی محیط السرخسی اس کی مثال یہ ہے کہ ایک شخص مر گیا اور اس نے ایک دختر چھوڑی اور ایک سگی بہن ایک ماں و باپ سے چھوڑی اور ایک بھائی یا مٹی بھائی باپ کی طرف سے چھوڑے تو نصف اس کی دختر کو ملے گا اور باقی نصف اس کی سگی بہن کو ملے گا اور باپ کی طرف سے جو بھائی ہیں اُن کو کچھ نہ ملے گا کیونکہ جب مذکورہ عصبہ ہو گئی تو بعولہ سگے بھائی ایک ماں و باپ کی طرف والے ہو گئے اور اگر میت نے چچا کے دو پسر چھوٹے ان میں سے ایک ماں کی طرف سے اُس کا بھائی ہے تو اس بھائی کو چھٹا حصہ دے کر باقی پھر ان دونوں میں آدھا آدھا تقسیم ہوگا اسی طرح اگر چچا کے دونوں بیٹوں میں سے ایک اس میت عورت کا شوہر ہو تو شوہر کو پہلے آدھا دے کر باقی پھر دونوں میں نصفا نصف ہو گا یہ خزانہ خزانہ اسمتین میں ہے۔

قال المترجم ☆

ایک مرد نے اپنی زوجہ کی نسبت دعویٰ کیا کہ میں نے اس کو غیر کے ساتھ زنا میں جلا پایا ہے حالانکہ گواہ نہیں ہیں پس اگر شرائط لعان پائے جائیں تو جس طرح باپ اللعان میں مذکور ہوا ہے ان دونوں جو رو مرد میں ملاعنت کرائی جائے گی اور بعد ملاعنت کے قاضی ان دونوں میں تفریق کر دے گا پس یہ مرد لاعن ہوا اور یہ عورت ملاعنہ ہوئی اور اگر اس عورت سے بدون دوسرے شوہر کے بچہ پیدا ہوا تو یہ پہچانی ماں کی طرف منسوب ہوگا۔ قال فی الکتاب ولد زنا اور ولد ملاعنہ جب مر جائے تو اُس کے عصبات اس کی ماں کے موالی ہوں گے اس واسطے کہ اُس کا باپ نہیں ہے پس اس کی ماں کے قرابت دار اس کے وارث ہوں گے اور یہ بھی ان کا وارث ہوگا پس اگر اس نے اپنی دختر چھوڑی اور ماں چھوڑی اور ملاعن چھوڑا اور دختر کو نصف اور ماں کو چھٹا حصہ ملے گا اور باقی پھر دونوں پر بقدر ہر ایک کے حصہ کے رد کر دیا جائے گا اور ملاعن کو کچھ نہ ملے گا یا اس کا کوئی باپ نہیں تھا اسی طرح اگر ان دونوں وارثوں کے ساتھ شوہر بھی ہو تو اس کا قرینہ حصہ اس کو دے کر باقی ان دونوں میں بطریق فرض ورد کے تقسیم ہوگا اور اگر اس نے ماں چھوڑی اور ماں کی طرف سے ایک بھائی چھوڑا اور ملاعن کا بیٹا چھوڑا تو ماں کو تہائی اور ماں کی طرف سے بھائی کو چھٹا حصہ ملے گا اور باقی پھر انہیں دونوں حساب سے رد کیا جائے گا اور ملاعن کے بیٹے کو کچھ نہ ملے گا اس واسطے کہ باپ کی طرف سے اُس کا کوئی بھائی نہیں ہے اور اگر ملاعنہ کے پسر کا فرزند مر گیا تو اس کے باپ کی قوم یعنی بھائی وارث ہوں گے اور اس کے دادا کی قوم یعنی چچا اور ان کی اولاد وارث نہ ہوں گے اور اسی سے کے باقی مسائل معلوم ہو سکتے ہیں اور یہی حکم ولد الزنا کا ہے لیکن ان دونوں میں ایک بات میں فرق ہے وہ یہ ہے کہ اگر ولد زنا کا جڑواں بھائی پیدا ہوا اور وہ مر گیا تو ولد

الزنا کا بھائی اس کی میراث اس طریق سے پائے گا کہ ماں کی طرف سے بھائی کا وارث ہوا ہے اور اگر ولد ملاعنہ کا جوڑیا پیدا ہوا بھائی مر گیا تو ایک ماں و باپ سے۔

۱۔ قولہ اس کا بھائی یعنی میت کا بھائی اس طرح کہ میت کا باپ مر گیا اس کی ماں نے اس کے چچا سے نکاح کیا اور بیٹا پیدا ہوا ۱۲ام موالی یعنی قرابتی ۱۲ ۲۔ قولہ شوہر یعنی میت عورت ہے تو شوہر چھوڑا یا مرد ہے تو جوڑو چھوڑی ۱۲ (ف) عصبہ مع غیرہ

Kitab al-Fara'id (Book of Inheritance) A real brother will inherit; this choice is in Sharh Mukhtar. If several Asabat (agnatic heirs) gather, some being Asaba bi-nafsihi (agnatic heirs in their own right), some Asaba bi-ghayrihi, and some Asaba ma'al-ghayri, the preference among these Asabat will be that the one closest to the deceased will be the heir, and preference will not be given simply because one is Asaba bi-nafsihi. For example, if a person dies and leaves behind a daughter, a sister (from both parents), and a brother (from the father's side only), the daughter will receive half the inheritance, the sister will receive half, and the brother will receive nothing because the aforementioned sister has become an Asaba alongside the daughter, even though she is closer to the deceased than the brother's son. Similarly (1), if there is a brother's son and a paternal uncle, the uncle will receive nothing. Likewise, if in the above scenario, instead of the brother's son, there is a brother (from the father's side only), that brother will receive nothing; this is in Al-Muhit. The Asabat Sabiyyah (emancipators) are the ones who set free, and if there is no emancipator, then his Asabat will inherit in the same order as mentioned in the Asabat Nasabiyyah; this is in Al-Kafi.

On Hijab (Exclusion) Hijab is of two types: Hijab Nuqsan (exclusion of diminution) and Hijab Hirman (exclusion of total deprivation). Hijab Nuqsan is when a share is reduced from a larger portion to a smaller one (2), and Hijab Hirman is to be totally deprived. We state that there are fourteen heirs who are never completely excluded, and they are: father, son, husband, wife, mother, and daughter. As for the heirs other than these, the rule is that the one closest to the deceased excludes the distant one, such as the son who excludes the children of a son, and a real brother (from both parents) who excludes a brother from the father's side only. A person who derives kinship through another person does not inherit while that person is present, except for the children of the mother, as they inherit even while the mother is present. Examples of this: A woman died and left behind a husband, a real sister (from both parents), and a sister from the father's side only. The husband will receive half, the real sister will receive half, and the paternal (allati) sister will receive one-sixth so that the two-thirds are completed. Thus, the original issue will be 6, and its 'Awl (increase) will be 7. If there is a paternal brother with the paternal sister who makes her an Asaba, the paternal sister will receive no inheritance; thus, such a brother is "manhoos" (unlucky/detrimental). A woman died and left behind a husband, parents, and a son's daughter. The original issue will be 12 and its 'Awl will be 15. The husband gets a quarter (3), the mother and father get a sixth each (2 each), and the daughter

gets half (6), and the son's daughter gets a sixth (2). If there is a brother with the son's daughter who makes her an Asaba, she will be excluded, and the 'Awl of the issue will be 13, and such a brother is also detrimental to her rights. If the deceased left (3) two sisters and one paternal sister, the two-thirds share will be given to the real sisters, and the remainder will be returned to them (Radd), and the paternal sister will receive nothing. And if with the paternal sister is her... (1) The example is purely for the preference of close kinship. (2) From the mother and father. (3) Meaning Zaid married Hinda and there are children from Hinda; then Zaid died, and Hinda and these children are present, then despite Hinda, these children will be heirs even if the relationship is only because of Hinda.

किताबुल फरायज़ सगे भाई को मीरास मिलेगी, यह इख्तियार शरह मुख्तार में है। अगर कई असबात जमा हो जाएं कि कुछ असबा बिनफ़्सह हैं, कुछ असबा बिल-वजह हैं और कुछ असबा मअल-गैर हैं, तो उन असबात में तरजीह इस तरह होगी कि जो मय्यत (मृतक) से ज्यादा करीब हो वही वारिस होगा, और 'असबा बिनफ़्सह' होने की वजह से तरजीह नहीं होगी। चुनांचे, अगर एक शख्स मर गया और उसने एक बेटी छोड़ी और एक मां-बाप की तरफ से बहन छोड़ी और सिर्फ बाप की तरफ से एक भाई छोड़ा, तो आधा हिस्सा बेटी को मिलेगा और आधा बहन को मिलेगा और भाई को कुछ नहीं मिलेगा, इसलिए कि बहन मजकूरा (उक्त बहन) बेटी के साथ असबा हो गई है, हालांकि वह भाई के बेटे की निस्बत मय्यत से ज्यादा करीब है। इसी तरह (1) अगर भाई का बेटा हो और चाचा हो तो चाचा को कुछ नहीं मिलेगा। इसी तरह अगर ऊपर दी गई सूरत में सिर्फ बाप की तरफ से भाई के बेटे की जगह सिर्फ बाप की तरफ से भाई हो, तो ऐसे भाई को कुछ नहीं मिलेगा, यह 'मुहीत' में है। और असबात-ए-सबैया आजाद करने वाला होता है, फिर अगर आजाद करने वाला न हो तो उसके असबात उसी तरतीब से जैसे असबात-ए-नसबिया में बयान हुए हैं, वारिस होंगे। यह 'काफी' में है।

हिजाब (पर्दे) के बयान में हिजाब दो तरह का होता है: हिजाब-ए-नुक्सान और हिजाब-ए-हिरमान। हिजाब-ए-नुक्सान यह है कि हिस्सा ज्यादा से कम हो जाए (2), और हिजाब-ए-हिरमान महरूम हो जाना है। तो हम कहते हैं कि चौदह वारिस ऐसे हैं जो कभी भी मुकम्मल महरूम नहीं होते, और वे हैं: बाप, बेटा, शौहर, बीवी, मां और बेटी। और इनके सिवा जो वारिस हैं उनमें यह हाल है कि जो मय्यत से ज्यादा करीब होता है वह दूर वाले को महरूम कर देता है, जैसे बेटा कि वह बेटे की औलाद को महरूम कर देता है, और मां-बाप की तरफ से सगा भाई, जो सिर्फ बाप की तरफ से भाई को महरूम कर देता है। और जो शख्स दूसरे के जरिए किसी से करीबी रिश्ता रखे, वह उस शख्स के मौजूद होते हुए वारिस नहीं होता, सिवाय मां की औलाद के, कि ये लोग मां के होते हुए भी वारिस होते हैं। इसकी मिसालें: एक औरत मर गई और उसने शौहर छोड़ा और एक मां-बाप की तरफ से सगी बहन छोड़ी और सिर्फ बाप की तरफ से एक बहन छोड़ी, तो शौहर को आधा (निस्फ) मिलेगा और सगी बहन को आधा मिलेगा और सौतेली (अलाती) बहन को छठा हिस्सा मिलेगा ताकि दो-तिहाई पूरा हो जाए, तो असल मसला 6 से होगा और इसका 'अल' (बढ़ोतरी) 7 से होगा। फिर अगर अलाती बहन के साथ कोई अलाती भाई हो जो उसे 'असबा' बना दे, तो अलाती बहन को कुछ मीरास नहीं मिलेगी, तो ऐसा भाई 'मनहूस' (नुकसानदेह) है। एक औरत मर गई और उसने शौहर छोड़ा और

मां-बाप को छोड़ा और बेटे की बेटी को छोड़ा, तो असल मसला 12 से होगा और इसका 'अल' (15) से होगा, तो शौहर को चौथाई यानी (3) मिलेगा और मां और बाप को छठा हिस्सा यानी (2-2) मिलेंगे और बेटी को आधा यानी 6 मिलेंगे और बेटे की बेटी को छठा हिस्सा यानी 2 मिलेंगे। और अगर बेटे की बेटी के साथ उसका कोई भाई हो जो उसे 'असबा' बना दे, तो यह साकित हो जाएगी और मसला का 'अल' (13) से होगा और ऐसा भाई भी उसके हक में 'मनहूस' है। मय्यत ने (3) दो बहनें और एक अलाती बहन छोड़ी, तो हकीकी बहनों को दो-तिहाई फर्ज देकर बाकी भी उन्हीं पर लौटा दिया जाएगा और अलाती बहन को कुछ नहीं मिलेगा। और अगर अलाती बहन के साथ उसका... (1) मिसाल महज करीबी रिश्ते की तरजीह की है (2) मां और बाप की तरफ से (3) यानी ज़ैद ने हिंदा से निकाह किया और हिंदा से औलाद है, फिर ज़ैद मर गया और हिंदा और यह औलाद मौजूद है तो हिंदा के बावजूद यह औलाद वारिस होंगे, अगरचे रिश्ता सिर्फ हिंदा की वजह से है।

کتاب الفرائض سگے بھائی کی میراث پائے گا یہ اختیار شرح مختار میں ہے۔ اگر چند عصبات مجتمع ہوئے کہ بعض عصبہ بنفسہ ہیں بعض عصبہ بوجہ اور بعض مع غیرہ ہیں تو ان عصبات میں ترجیح اس طرح ہوگی کہ جو میت سے زیادہ قریب ہو وہی وارث ہوگا اور عصبہ بنفسہ ہونے کی وجہ سے ترجیح نہ ہوگی۔ چنانچہ اگر ایک شخص مر گیا اور اس نے ایک بیٹی چھوڑی اور ایک ماں و باپ کی طرف سے بہن چھوڑی اور فقط باپ کی طرف سے ایک بھائی چھوڑا تو آدمی میراث دختر کو ملے گی اور آدمی بہن کو ملے گی اور بھائی کے لیے کچھ نہ ملے گا اس واسطے کہ بہن مذکورہ اس کی دختر کے ساتھ عصبہ ہوگئی ہے حالانکہ وہ بہ نسبت بھائی کے بیٹے کے میت سے زیادہ قریب ہے اسی طرح (۱) اگر بھائی کا بیٹا ہو اور چچا ہو تو چچا کو کچھ نہ ملے گا اسی طرح اگر صورت مذکورہ بالا میں بجائے فقط باپ کی طرف سے بھائی کے بیٹے کی جگہ بھائی فقط باپ کی طرف سے ہو تو ایسے بھائی کو کچھ نہ ملے گا یہ محیط میں ہے اور عصبات سببیہ آزاد کرنے والا ہوتا ہے پھر اگر آزاد کرنے والا نہ ہو تو اس کے عصبات اسی ترتیب سے جیسے عصبات نسبیہ میں مذکور ہوئے ہیں وارث ہوں گے یہ کافی میں ہے۔

حجاب کے بیان میں حجاب دو طرح کا ہوتا ہے حجاب نقصان وحجاب حرمان پس حجاب نقصان یہ ہے کہ حصہ زائد سے حصہ کم ہو جائے (۲) اور حجاب محروم ہو جانا سو ہم کہتے ہیں کہ چودہ وارث ایسے ہیں کہ وہ بالکل محجوب نہیں ہوتے ہیں اور وہ باپ بیٹا شوہر جور و ماں و بیٹی ہے اور ان کے سوائے جو وارث ہیں ان میں یہ حال ہے کہ جو میت سے زیادہ قریب ہوتا ہے وہ بعید کو محجوب کر دیتا ہے جیسے بیٹا کہ وہ پسر کی اولاد کو محجوب کرتا ہے اور ماں و باپ کی طرف سے سگا بھائی کہ فقط باپ کی طرف سے بھائیوں کو محجوب کر دیتا ہے اور جو شخص دوسرے سے کسی شخص کی وجہ سے قربت حاصل کرے وہ اس شخص کے موجود ہوتے ہوئے

وارث نہیں ہوتا ہے سوائے اولاد ماں کے کہ یہ لوگ ماں کے ہوتے ہوئے وارث ہوتے ہیں اس کی مثالیں ایک جو مر گئی اور اُس نے شوہر چھوڑا اور ایک ماں و باپ کی طرف سے سگی بہن چھوڑی اور فقط باپ کی طرف سے ایک بہن چھوڑی تو شوہر کو نصف ملے گا اور سگی بہن کو نصف ملے گا اور علاتی بہن کو چھٹا حصہ ملے گا تا کہ دو تہائی پورا ہو جائے پس اصل مسئلہ چھ سے ہوگا اور اس کا عول سات سے ہوگا پس اگر علاتی بہن کے ساتھ کوئی علاتی بھائی ہو جو اس کو عصبہ کر دے تو علاتی بہن کو کچھ میراث نہ ملے گا پس ایسا ہی بھائی منحوس ہے۔ ایک عورت مر گئی اور اس نے شوہر چھوڑا اور مادر و پدر کو چھوڑے اور پسر کی دختر چھوڑی پس اصل مسئلہ بارہ سے ہوگا اور اس کا عول (۱۵) سے ہوگا پس شوہر کو چوتھائی یعنی (۳) ملے گی اور مادر و پدر کو چھٹا حصہ دو دو یعنی (۲) ملیں گے اور دختر کو نصف یعنی چھ ملیں گے اور پسر کی دختر کو چھٹا حصہ یعنی دو ملیں گے اور اگر پسر کی دختر کے ساتھ اس کا کوئی بھائی ہو جو اس کو عصبہ کر دے تو یہ ساقط ہو جائے گی اور مسئلہ کا عول (۱۳) سے ہوگا اور ایسا بھائی بھی اُس کے حق میں منحوس ہے۔ میت نے (۳) دو بہنیں اور علاتی ایک بہن چھوڑی تو حقیقی بہنوں کو دو تہائی فریضہ دے کر باقی بھی انہیں پر رد کر دیا جائے گا اور علاتی بہن کو کچھ نہ ملے گا اور اگر علاتی بہن کے ساتھ اس کا (۱) مثال محض قربِ قرابت کی ترجیح کی ہے (۲) ماں و باپ کی طرف سے (۳) یعنی زید نے ہندہ سے نکاح کیا اور ہندہ سے اولاد ہے پھر زید مر گیا اور ہندہ اور یہ اولاد موجود ہے تو باوجود ہندہ کے یہ اولاد وارث ہوں گے اگرچہ کا رشتہ فقط ہندہ کی وجہ سے ہے

Fatawa Alamgiri ..... Vol. (10) 381 Kitab al-Fara'id

If there is any brother who makes [another] an *asaba*, the remaining one-third will go to those brothers and sisters, which will be divided among both according to the rule that the male receives double the share of the female. Such a brother is "Mubarak" (blessed). A person who is excluded (*mahroom*) does not exclude anyone else, such as a disbeliever, a killer, or a slave. Therefore, no heir can be excluded by such an excluded person, neither by *hajw-e-hirman* (exclusion from inheritance) nor by *hajw-e-nuqsan* (reduction of share), as stated in *Al-Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar*. However, an heir who is excluded can, by consensus, exclude another, such as if there are two brothers or two sisters or more, regardless of which side they are from; they will be excluded in the presence of the father. But they will exclude the mother of the deceased by *hajw-e-nuqsan*, because she will be reduced from one-third to one-sixth; this is in *Al-Kafi*. In the presence of the deceased's son, grandson, or father, his full brothers (i.e., from both mother and father) become *saqit* (void). In the presence of the paternal grandfather, there is a difference of opinion regarding their exclusion. *'Allati* brothers (half-brothers from the father's side) are excluded in the presence of the aforementioned heirs and also in the presence of full brothers. *Akhyafi* brothers (i.e., brothers from the mother's side only) are, by consensus, excluded in the presence of the deceased's children, the children of the deceased's son, or in the presence of the father or grandfather. This is in *Al-Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar*. All grandmothers (*jaddat*), whether from the mother's side or the father's side, are excluded in the presence of the mother. In the presence of the father, the grandmother who is from the father's side is excluded, just as the grandfather is excluded in the presence of the father. Similarly, the grandmothers who are from the grandfather's side are excluded in the presence of the grandfather. In the presence of the grandfather, the father's mother is not excluded because she is not from the grandfather's side. And if the grandmothers are from the mother's side, they are not excluded in the presence of the father.

Description of the case where a grandmother of a closer rank excludes one of a more distant rank: If the deceased left a father, the father's mother (paternal grandmother), and the mother's mother (maternal grandmother), the father's mother will be excluded due to the father. There is a difference of opinion regarding the share of the mother's mother; some said she gets one-sixth, and others said she gets half of one-sixth. A grandmother who is closer excludes [the more distant one], whether she herself is an heir or excluded. An example is if the deceased left a father,

the father's mother, and the mother's mother's mother; some said all the inheritance goes to the father alone, because the father excluded his mother, and his mother excluded the maternal great-grandmother of the deceased, because she herself was closer to the deceased than the great-grandmother. There is a difference of opinion on whether a grandmother will inherit alongside her son, who is the uncle of the deceased. The general opinion of the scholars is that the aforementioned grandmother will inherit alongside her son, who is the uncle of the deceased. There are several ranks of grandmothers. In the first rank, there are two: the mother's mother of the deceased and the father's mother of the deceased; both of these inherit. When they are not present, in the second rank, there are four grandmothers: the grandmother and grandmother (paternal/maternal) of the deceased's father, and the mother's mother of the deceased's father, and the mother's mother of the deceased's father. The other two are the mother's mother of the deceased and the mother's mother of the deceased's father; all of these inherit except the last one, meaning the mother of the deceased's father does not inherit because she is a *Jaddah Fasidah* (invalid grandmother). In the third rank, there are eight grandmothers, of which two are the grandmothers of the father of the deceased's father, meaning the mother of the father of the father of the deceased (1), and the second is also the mother of the father of the father of the deceased; both of these inherit. Two grandmothers are the mother's mother of the deceased's father, and this grandmother (mother's mother of the father) inherits, while the other is excluded. Two grandmothers are the mother of the father of the mother of the deceased's father. (1) Meaning, the mother of the paternal great-grandfather.

कोई भाई हो जो उसे 'असबा' बना दे, तो बाकी एक तिहाई उस भाई और बहन को मिलेगा, जो दोनों में पुरुष को स्त्री से दोगुना (हिस्से) के हिसाब से विभाजित होगा। और ऐसा भाई 'मुबारक' है, और जो व्यक्ति महरूम (वंचित) हो वह किसी को (महरूम) नहीं करता, जैसे काफ़िर, क़ातिल और ग़ुलाम। अतः ऐसे महरूम से कोई वारिस महजूब (प्रतिबंधित) नहीं हो सकता, न 'हज्वे हिरमान' (वंचन के प्रतिबंध) से और न ही 'हज्वे नुक़सान' (कमी के प्रतिबंध) से, जैसा कि 'इख्तियार शरह मुख्तार' में है। लेकिन जो वारिस महजूब हो, वह सर्वसम्मति से दूसरे को महजूब कर सकता है, जैसे कि दो भाई या दो बहनें या अधिक हों, चाहे वे किसी भी पक्ष (جهة) से हों, वे पिता के होते हुए महजूब होंगे। लेकिन वे मृतक की माँ को 'हज्वे नुक़सान' से महजूब करेंगे क्योंकि वह एक तिहाई से घटकर छठा हिस्सा (सुदस) पाएगी, 'काफ़ी' में ऐसा ही है। और मृतक का बेटा, पोता या पिता मौजूद होने की स्थिति में उसके सगे भाई (अर्थात माँ और पिता दोनों की तरफ से) ساقط (निरस्त) हो जाते हैं। और दादा के मौजूद होने की स्थिति में उनके ساقط होने में मतभेद है। 'अलाती' भाई (पिता की तरफ से सौतेले भाई) उक्त वारिसों के होते हुए और सगे भाइयों के होते हुए भी ساقط हो जाते हैं। और 'अखयाफ़ी' भाई (अर्थात केवल माँ की तरफ से भाई) मृतक की संतान, मृतक के बेटे की संतान, या पिता के होते हुए या दादा के होते हुए सर्वसम्मति से ساقط हो जाते हैं, यह 'इख्तियार शरह मुख्तार' में है। और सभी दादी-नानियाँ (जद्दात), चाहे वे माँ की तरफ से हों या पिता की तरफ से, माँ के होते हुए ساقط हो जाती हैं। और पिता के होते हुए जो दादी पिता की तरफ से होती है वह ساقط हो जाती है, जैसे पिता के होते हुए दादा ساقط हो जाता है। इसी तरह जो दादी-नानियाँ दादा की तरफ से होती हैं वे दादा के होते हुए ساقط हो जाती हैं। और दादा के होते हुए पिता की माँ ساقط नहीं होती है, क्योंकि वह दादा की तरफ से नहीं है। और यदि दादी-नानियाँ माँ की तरफ से हों तो वे पिता के होते हुए ساقط नहीं होती हैं।

उस स्थिति का वर्णन जिसमें करीब (नजदीकी) दर्जे वाली दादी/नानी, दूर के दर्जे वाली को महजूब करेगी: यदि मृतक ने पिता, पिता की माँ (दादी) और माँ की माँ (नानी) को छोड़ा, तो पिता की माँ पिता के कारण महजूब हो जाएगी। और इसमें मतभेद है कि माँ की माँ को क्या हिस्सा मिलेगा, तो कुछ ने कहा कि उसे छठा हिस्सा मिलेगा और कुछ ने कहा कि उसे छठे हिस्से का आधा मिलेगा। और जो 'करीबा' (नजदीकी) दादी/नानी हो वह महजूब कर देती है, चाहे वह खुद वारिस हो या महजूब हो। इसकी मिसाल यह है कि मृतक ने पिता, पिता की माँ और माँ की माँ की माँ को

छोड़ा, तो कुछ ने कहा कि सारी विरासत अकेले पिता को मिलेगी क्योंकि पिता ने अपनी माँ को महजूब किया और उसकी माँ ने मृतक की नानी (माँ की माँ की माँ) को महजूब किया, क्योंकि वह स्वयं मृतक की परनानी होने के नाते मृतक से ज्यादा करीब थी। और इसमें मतभेद है कि क्या दादी/नानी अपने बेटे के साथ, जो मृतक का चाचा हो, वारिस होगी या नहीं। तो आम मशाइख का यह कथन है कि उक्त दादी/नानी अपने बेटे के साथ, जो मृतक का चाचा है, वारिस होगी। और दादी-नानियों के कई स्तर हैं: प्रथम स्तर में दो हैं, मृतक की नानी और मृतक की दादी। ये दोनों वारिस होती हैं। और जब ये न हों, तो दूसरे स्तर में चार दादी-नानियाँ हैं: मृतक के पिता की दादी और नानी, और मृतक के पिता की माँ की माँ, और मृतक के पिता की माँ की माँ। और दूसरी दोनों यह हैं कि मृतक की नानी और मृतक के पिता की माँ की माँ, और ये सभी वारिस होती हैं, सिवाय अंतिम वाली के, अर्थात मृतक के पिता की माँ वारिस नहीं होती, क्योंकि वह 'जद्दा-ए-फासिदा' (अमान्य दादी) है। और तीसरे स्तर में आठ दादी-नानियाँ हैं, जिनमें से दो मृतक के पिता के पिता की दादी हैं, अर्थात मृतक (1) के पिता के पिता की माँ, और दूसरी भी मृतक के पिता के पिता की माँ, और ये दोनों वारिस होती हैं। और दो दादी मृतक के पिता की माँ की माँ हैं, और यह मृतक के पिता की माँ की माँ वाली दादी वारिस होती है, और दूसरी (अर्थात मृतक के पिता की माँ की माँ वाली) ساقط हो जाती है। और दो दादी मृतक के पिता की माँ की माँ के पिता की माँ हैं। (1) अर्थात परदादा की माँ।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۱۰) ۳۸۱ کتاب الفرائض کوئی بھائی ہو جس کو عصبہ کر دے تو باقی ایک تہائی اس بھائی و بہن کو ملے گا جو دونوں میں مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا اور ایسا بھائی مبارک ہے اور جو شخص محروم ہو وہ کسی کو نہیں کرتا ہے جیسے کافر و قاتل و رقیق پس ایسے محروم سے کوئی وارث محجوب نہیں ہو سکتا ہے نہ بحب حرمان و نہ بحب نقصان کذافی الاختیار شرح المختار لیکن جو وارث محجوب ہو وہ دوسرے کو بالا تفاق محجوب کر سکتا ہے جیسے کہ دو بھائی یا دو بہنیں یا زیادہ ہوں خواہ کسی جہت سے ہوں یہ باپ کے ہوتے ہوئے محجوب ہوں گے لیکن میت کی ماں کو بحب نقصان محجوب کریں گے کہ اس کو تہائی چھوڑ کر چھٹا حصہ لے جائے گا کافی میں ہے اور میت کا بیٹا یا پوتا یا باپ موجود ہونے کی حالت میں اس کے حقیقی بھائی یعنی ماں و باپ کی طرف سے جو بھائی ہوں ساقط ہو جاتے ہیں اور دادا کے موجود ہونے کی صورت میں ان کے ساقط ہونے میں اختلاف ہے اور علاتی بھائی ان وارثان مذکورہ کے ہوتے ہوئے اور نیز حقیقی بھائیوں کے ہوتے ہوئے ساقط ہو جاتے ہیں اور اخیافی بھائی یعنی فقط ماں کی طرف سے جو بھائی ہوں وہ میت کی اولاد یا میت کے پسر کی اولاد یا باپ کے ہوتے ہوئے یا دادا کے ہوتے ہوئے بالا تفاق ساقط ہو جاتے ہیں یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور سب جدات خواہ ماں کی طرف سے ہوں یا باپ کی طرف سے ہوں ماں کے ہوتے ہوئے ساقط ہو جاتی ہیں اور باپ کے ہوتے ہوئے جو جدہ باپ کی طرف سے ہوتی ہے وہ ساقط ہو جاتی ہے جیسے باپ کے ہوتے ہوئے دادا ساقط ہو جاتا ہے اسی طرح جو جدات کہ دادا کی طرف سے ہوں وہ دادا کے ہوتے ہوئے ساقط ہو جاتی ہیں اور دادا کے ہوتے ہوئے باپ کی ماں ساقط نہیں ہوتی ہے اس واسطے کہ وہ دادا کی طرف سے نہیں ہے اور جدات از جانب ماں ہوں تو باپ کے ہوتے ہوئے ساقط نہیں ہوتی ہیں۔

ایسی صورت کا بیان جس میں قریب مرتبہ والی جدہ بعید مرتبہ والی کو محجوب کرے گی پس اگر میت نے باپ چھوڑا اور باپ کی ماں چھوڑی اور ماں کی ماں چھوڑی تو باپ کی ماں بوجہ باپ کے محجوب ہوگی اور اس میں اختلاف ہے کہ ماں کی ماں کو کیا حصہ ملے گا تو بعض نے فرمایا کہ اُس کو چھٹا حصہ ملے گا اور بعض نے فرمایا کہ اس کو چھٹے حصہ کا آدھا ملے گا اور جو جدہ قریبہ ہو وہ محجوب کر دی ہے خواہ خود وارث ہو یا محجوب ہو اس کی مثال یہ ہے کہ میت نے باپ چھوڑا اور باپ کی ماں چھوڑی اور ماں کی ماں کی ماں چھوڑی تو بعض نے فرمایا کہ سب ترکہ اکیلے باپ کو ملے گا اس واسطے کہ باپ نے اپنی ماں کو محجوب کیا اور اس کی ماں نے میت کی ماں کو محجوب کیا اس واسطے کہ خود نسبت میت کی پرنانی کے میت سے زیادہ قریب تھی اور اس میں اختلاف ہے کہ جدہ اپنے پسر کے ساتھ جو میت کا چچا ہو وارث ہوگی یا نہ ہوگی تو عامہ مشائخ کا یہ قول ہے کہ جدہ مذکورہ اپنے پسر کے ساتھ جو میت کا چچا ہے وارث ہوگی اور جدات کے چند مراتب ہیں اول مرتبہ میں دو ہیں میت کی ماں کی ماں اور میت کے باپ کی ماں اور یہ دونوں جدات وارث ہوتی ہیں اور جب یہ نہ ہوں تو دوسرے مرتبہ میں چار جدات ہیں میت کے باپ کی باپ کی دادی و نانی اور میت کے باپ کی ماں کی ماں اور میت کے باپ کی ماں کی ماں اور دوسری دونوں یہ ہیں کہ میت کی ماں کی ماں اور میت کے باپ کی ماں کی ماں اور یہ سب وارث ہوتی ہیں سوائے اخیرہ کے یعنی میت کے باپ کی ماں وارث نہیں ہوتی ہے کہ وہ جدہ فاسدہ ہے اور تیسرے مرتبہ میں آٹھ جدات ہیں جن میں سے دو جدہ تو میت کے باپ کے باپ کی جدہ ہیں یعنی میت (۱) کے باپ کے باپ کی ماں اور دوسری میت کے باپ کے باپ کی ماں اور یہ دونوں وارث ہوتی ہیں اور دو جدہ میت کے باپ کی ماں کی ماں اور یہ میت کے باپ کی ماں کی ماں اور یہ جدہ وارث ہوتی ہے اور دوسری میت کے باپ کی ماں کی ماں اور

یہ ساقط ہوتی ہے اور دو جدہ میت کے باپ کی ماں کی ماں کے باپ کی ماں ہیں (۱) یعنی پردادا کی ماں

Fatawa Alamgiri ..... Vol. (10) Kitab al-Fara'id (Book of Inheritance) The mother of the mother of the father of the deceased, and the mother of the mother of the father of the father of the mother of the deceased, and both of these are excluded (1). And there are two grandmothers who are the mother of the mother of the deceased, meaning the mother of the mother of the mother of the deceased, and this grandmother is an heir. The other is the mother of the father of the mother of the mother of the deceased, and this grandmother is not an heir. And if for each of these grandmothers there were two grandmothers, they would become sixteen, and this is the fourth generation. And if there were two grandmothers for each of these too, they would become sixteen, meaning thirty-two grandmothers, and so on by analogy. Furthermore, it should be clear that valid grandmothers are of two types: first, those that are collateral and equal in generation; second, those that differ in generation. Collateral heirs can be identified by looking at their numerical description; thus, in every generation, the word 'mother' should be used, and at the end of every generation, the last 'mother' (2) will change, until none remain except one mother. This condition is limited to five collateral grandmothers: First, the mother of the mother of the mother of the mother of the mother of the deceased. Second, the mother of the mother of the mother of the mother of the father of the deceased. Third, the mother of the mother of the mother of the father of the father of the deceased. Fourth, the mother of the mother of the father of the father of the father of the deceased. Fifth, the mother of the father of the father of the father of the father of the deceased. If the grandmother differs in generation, the one who is closer will always exclude the one who is more distant; this is stated in *Khazanat al-Mufti*. It should also be known that on the mother's side, it is not possible for anyone other than one grandmother to be an heir, because only a 'Sahih' (valid) grandmother can inherit. On the mother's side, a 'Sahih' grandmother will only be one whose lineage does not include a father between mothers. Thus, when counting from the mother's side, the only possible scenario is the mother's mother or the mother's mother's mother, and so on, no matter how many generations up it goes; this will be the only sequence. However, in this case, she cannot inherit because a grandmother of a closer generation will exclude one of a more distant generation. And as for the grandmothers on the father's side (3), it is possible for many of them to inherit (4), as is clear from the above-mentioned scenario or in the *Ikhtiyar Sharh Mukhtar*.

Regarding Chapter (5) Regarding Impediments (5) *Riq* (slavery) is an impediment to inheritance; meaning, if any form of ownership exists in the heir, they cannot receive the inheritance of the deceased, whether this slave is purely *Qann* (meaning the cause of their freedom has not been established at all), or if they are a slave whose cause of freedom has been established but they are not yet free, like a *Mudabbar*, *Mukatib*, or *Walad*. Furthermore, according to Imam-e-Azam (6) (may Allah have mercy on him), a *Mu'taq al-Ba'd* (one who is partially freed) (7)—this is mentioned in *Yamin*—and the slave whom Ibn Sangdast freed, and it became obligatory upon him to work (*Sa'ayah*) to pay the amount of his value, he is considered free in the sense that he will inherit from his ancestor, and his heirs will also receive his inheritance; this is in *Kafi*. And if someone killed another without just cause, according to us, he will not receive anything from the inheritance of the victim, whether he killed him intentionally or by mistake; similarly, the killer who kills by mistake...

Footnotes: (1) Those women who are parallel to one another, not being of a lower or higher generation. (2) Because they are *Fasida* (invalid). (3) When they are equal in generation. (4) Meaning those matters due to which one cannot be an heir. (5) And according to the *Sahibayn* (the two disciples), a partially freed slave is a debtor. (6) And finally, Bint-e-Maliha bint-e-Qima, and this is Imam-e-Azam's specification. (7) Whose portion was freed.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (१०) किताबुल फरायज मय्यत के मां की बाप की मां की मां और मय्यत की मां के बाप के बाप की मां की मां और ये दोनों साकित (१) हैं और दो जद्दा मय्यत की मां की मां हैं यानी मय्यत की मां की मां की मां और ये जद्दा वारिस है और दूसरी मय्यत की मां की मां के बाप की मां और ये जद्दा वारिस नहीं है और अगर इन जद्दा में से हर एक के वास्ते दो जद्दा हों तो सोलह हो जाएंगी और ये चौथा मरतबा है और अगर इन जदात में से भी हर एक के वास्ते दो जद्दा हों तो सोलह यानी बत्तीस जदात हो गईं अलाहाज़ा अल-कयास समझ लेना चाहिए फिर वाजेह हो कि जदात साबितत दो तरह पर हैं अव्वल यह कि मुतखाज़ियात हों और दरजे में मसावी हों और दोम यह कि दरजे में तफ़ावत हो और मुतखाज़ियात वारिसात की शिनाख्त इस तरह हो सकती है कि उनके बयान तादाद की तरफ देखा जाए पस इसमें हर मरतबे में मां के अल्फ़ाज़ रखे जाएं और हर मरतबे के आखिर में अख़ीर मां (२) बदल जाया करेगी यहां तक कि कोई बाकी न रहेगी सिवाए एक मां के और ये अमर पांच जदात मुतखाज़ियात में मुनहसिर है अव्वल मय्यत की मां की मां की मां की मां की मां। दोम मय्यत के बाप की मां की मां की मां की मां। सोम मय्यत के बाप के बाप की मां की मां की मां। चहारुम मय्यत के बाप के बाप के बाप की मां की मां। पंजुम मय्यत के बाप के बाप के बाप के बाप की मां। और जद्दा के दरजे में मुतफ़ावत हो तो हमेशा उसको जो उससे करीब होगी वो महजूब करेगी ये ख़ज़ानतुल मुफ़्ती में है और जानना चाहिए कि मां की तरफ से सिवाए एक जद्दा के दूसरे का वारिस होना मुतसव्वर नहीं है इस वास्ते कि जद्दा सहीहा फ़क़त वारिस हो सकती है और मां की तरफ से जद्दा सहीहा वही होगी जिसके नसब में मां के दरम्यान बाप न आए पस मां की तरफ से जब शुमार किया जाएगा तो यही सूरत हो सकती है कि मां की मां या मां की मां की मां हो अलाहाज़ा अल-कयास चाहे जितने ऊंचे मरतबे तक जाए यही एक सिलसिला होगा लेकिन इसमें वो वारिस नहीं हो सकती है इस वास्ते कि करीब मरतबे वाली जद्दा बईद मरतबे वाली को महजूब करेगी और जो जदात कि बाप की जानिब से हों (३) पस उनमें अक्सर का वारिस होना मुतसव्वर है (४) जैसा कि सूरत मज़कूरा बाला से ज़ाहिर है या इख़्तियार शर्ह मुख़्तार में है।

बाब (५) के बयान में मवानए (५) के बयान में रक़ (फ़) माने ए-इरस है यानी किसी तरह की ममलूकियत अगर वारिस में हो तो वो मूरिस की मीरास नहीं पा सकता है ख़्वाह ये रक़ीक़ महज़ क़न हो यानी उसकी आज़ादी का सबब बिल्कुल मुनअक़िद नहीं हुआ और ख़्वाह ऐसा ममलूक हो जिसका सबब हुर्रियत मुनअक़िद हुआ है मगर हनोज़ आज़ाद नहीं हुआ जैसे मुदब्बर और मुकातिब व वल्द और नीज़ इमाम आज़म (६) रहमतुल्लाह अलैह के नज़दीक मुअल्लक़-उल-बाज़ (७) ये यमीन में

है और जिस ग़ुलाम को इब्न संगदस्त ने आज़ाद किया और उस पर वाजिब हुआ कि वो सआयत करके वो ब-मिक्दार अपनी क़ीमत के अदा करे तो वो ब-हुक्म आज़ाद है कि वो ख़्वाह अपने मूरिस का वारिस होगा और नीज़ उसके वारिस उसकी मीरास पाएंगे ये काफी में है और अगर किसी ने बग़ैर हक़ दूसरे को क़त्ल किया तो हमारे नज़दीक उसको मक़तूल की मीरास से कुछ न मिलेगा ख़्वाह उसने अम्दन क़त्ल किया हो या ख़ता से क़त्ल किया हो इसी तरह क़ातिल जो ख़ता से क़त्ल ...

नोट्स: (१) वे औरतें जो एक-दूसरे के मुक़ाबिल हों, पस्त-बुलंद न हों। (२) इस वास्ते कि फ़ासिदा हैं। (३) जब कि दरजे में बराबर हों। (४) यानी ऐसे उमूर जिनकी वजह से वारिस नहीं हो सकता है। (५) और साहिबैन के नज़दीक बाज़ आज़ाद क़र्ज़दार है। (६) और आखिर में बिन्त-ए-मलीहा बिन्त-ए-क़ीमा है और ये इमाम आज़म की तख़सीस है। (७) जिसका कोई टुकड़ा आज़ाद किया गया।

 میت کے ماں کی باپ کی ماں کی ماں اور میت کی ماں کے باپ کے باپ کی ماں کی ماں اور یہ دونوں ساقط (۱) ہیں اور دو جدہ میت کی ماں کی ماں ہیں یعنی میت کی ماں کی ماں کی ماں اور یہ جدہ وارث ہے اور دوسری میت کی ماں کی ماں کے باپ کی ماں اور یہ جدہ وارث نہیں ہے اور اگر ان جدہ میں سے ہر ایک کے واسطے دو جدہ ہوں تو سولہ ہو جائیں گی اور یہ چوتھا مرتبہ ہے اور اگر ان جدات میں سے بھی ہر ایک کے واسطے دو جدہ ہوں تو سولہ یعنی بتیس جدات ہو گئیں علیٰ ہذا القیاس سمجھ لینا چاہئے پھر واضح ہو کہ جدات ثابتات دو طرح پر ہیں اول آنکہ متخاذیات ہوں اور درجہ میں مساوی ہوں اور دوم آنکہ درجہ میں تفاوت ہو اور متخاذیات وارثات کی شناخت اس طرح ہو سکتی ہے کہ ان کے بیان تعداد کی طرف دیکھا جائے پس اس میں ہر مرتبہ میں ماں کے الفاظ رکھے جائیں اور ہر مرتبہ کے آخر میں اخیر ماں (۲) بدل جایا کرے گی یہاں تک کہ کوئی باقی نہ رہے گی سوائے ایک ماں کے اور یہ امر پانچ جدات متخاذیات میں منحصر ہے اول میت کی ماں کی ماں کی ماں کی ماں دوم میت کے باپ کی ماں کی ماں کی ماں۔ سوم میت کے باپ کے باپ کی ماں کی ماں کی ماں۔ چہارم میت کے باپ کے باپ کے باپ کی ماں کی ماں۔ پنجم میت کے باپ کے باپ کے باپ کے باپ کی ماں۔ اور جدہ کے درجہ میں متفاوت ہو تو ہمیشہ اس کو جو اس سے قریب ہو گی وہ محجوب کرے گی یہ خزانہ المفتیٰ میں ہے اور جاننا چاہئے کہ ماں کی طرف سے سوائے ایک جدہ کے دوسرے کا وارث ہونا متصور نہیں ہے اس واسطے کہ جدہ صحیحہ فقط وارث ہو سکتی ہے اور ماں کی طرف سے جدہ صحیحہ وہی ہوگی جس کے نسب میں ماں کے درمیان باپ نہ آئے پس ماں کی طرف سے جب شمار کیا جائے گا تو یہی صورت ہو سکتی ہے کہ ماں کی ماں یا ماں کی ماں کی ماں ہو علیٰ ہذا القیاس چاہے جتنے اونچے مرتبہ تک جائے یہی ایک سلسلہ ہوگا لیکن اس

میں وہ وارث نہیں ہو سکتی ہے اس واسطے کہ قریب مرتبہ والی جدہ بعید مرتبہ والی کو محجوب کرے گی اور جو جدات کہ باپ کی جانب سے ہوں (۳) پس ان میں اکثر کا وارث ہونا متصور ہے (۴) ہے جیسا کہ صورت مذکورہ بالا سے ظاہر ہے یا اختیار شرح مختار میں ہے۔

باب (۵) کے بیان میں موانع (۵) کے بیان میں رق (ف) مانع ارث ہے یعنی کسی طرح کی مملوکیت اگر وارث میں ہو تو وہ مورث کی میراث نہیں پا سکتا ہے خواہ یہ رقیق محض قن ہو یعنی اس کی آزادی کا سبب بالکل منعقد نہیں ہوا اور خواہ ایسا مملوک ہو جس کا سبب حریت منعقد ہوا ہے مگر ہنوز آزاد نہیں ہوا جیسے مدبر اور مکاتب و ولد اور نیز امام اعظم (۶) رحمتہ اللہ علیہ کے نزدیک معتق البعض (۷) یہ یمین میں ہے اور جس غلام کو ابن سنگدست نے آزاد کیا اور اس پر واجب ہوا کہ وہ سعایت کرکے وہ بمقدار اپنی قیمت کے ادا کرے تو وہ بحکم آزاد ہے کہ وہ خواہ اپنے مورث کا وارث ہوگا اور نیز اس کے وارث اس کی میراث پائیں گے یہ کافی میں ہے اور اگر کسی نے بغیر حق دوسرے کو قتل کیا تو ہمارے نزدیک اس کو مقتول کی میراث سے کچھ نہ ملے گا خواہ اس نے عمد قتل کیا ہو یا خطا سے قتل کیا ہو اسی طرح قاتل جو خطا سے قتل

حواشی: (۱) وہ عورتیں جو ایک دوسرے کے مقابل ہوں پست بلند نہ ہوں (۲) اس واسطے کہ فاسدہ ہیں (۳) جب کہ درجہ میں برابر ہوں (۴) یعنی ایسے امور جن کی وجہ سے وارث نہیں ہو سکتا ہے (۵) اور صاحبین کے نزدیک بعض آزاد قرض دار ہے (۶) اور آخر میں بنت ملیحہ بنت قیمہ ہے اور یہ امام اعظم کی تخصیص ہے (۷) جس کا کوئی ٹکڑا آزاد کیا گیا

Kitab al-Fara'id (Book of Inheritance) 383

...meaning [the person] was sleeping and fell onto his heir (mourith), causing the heir to die due to the shock, he will not be his heir. Similarly, if he fell from a roof onto his heir and he died, or he was riding a horse and the horse crushed the heir, he will not be an heir. This is stated in *Mabsut*. Killing by a minor, a madman, a *mahroom* (sick person), or a *mowsus* (disturbed person) (1) does not cause deprivation of inheritance (because they are not *mukallaf* / accountable). And whoever is an indirect cause of killing will not be deprived of inheritance; for example, if someone dug a well and his heir fell into it and died, or he placed a stone on the path and the heir stumbled and died, or he sprinkled water on the path and the heir slipped and died, or caused any similar lethal reason, then this is the rule. Thus, only that killing which necessitates *qisas* (retaliation) or *kaffarah* (expiation) constitutes the act of killing, not just being an indirect cause. Therefore, he will not be deprived of inheritance. Whoever is leading an animal from the front or driving it from the back and that animal killed his heir, the driver/leader will not be the killer, but will only be the indirect cause of the animal (2). And if among Muslims the remainder kills the just (adil), and the reverse occurs, there is detail and difference of opinion which is mentioned in *Siyar*; this is written in *Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar*.

If a father performed circumcision on his child or lanced a wound and he died from it, the father will not be deprived of his inheritance. If he beat his son for discipline and he died from the blows, then according to the opinion of Imam Abu Hanifa (r.a.), he will be liable for the *diyat* (blood money) and will be deprived of inheritance. According to Imam Abu Yusuf (r.a.) and Imam Muhammad (r.a.), he will not be liable for anything and will not be deprived of inheritance. If a teacher hit a child with the permission of his father, then by consensus, he will not be liable for anything. This is in *Mabsut*.

Difference in religion (F) is also an impediment to inheritance. This means a difference between Islam and Kufr (disbelief). It does not mean differences among sects of Kufr. Therefore, if there is a difference among sects of Kufr (e.g., Jewish, Christian, Zoroastrian, or idolater), it is not an impediment to inheritance; even if one is Jewish and the other is Christian or Zoroastrian, they will be heirs to one another. Difference of *Dar* (territory/abode) is also an impediment to inheritance—meaning if one is in *Dar al-Kufr* and the other in *Dar al-Islam*, mutual inheritance will not occur. This is in *Tabyeen*. However, this rule applies to non-Muslims, not to Muslims; even if a Muslim dies in *Dar al-Harb*, his son who is in *Dar al-Islam* will be his heir. It should be

clear that *Ikhtilaf al-Dar* (difference of abode) is of two types: first, actual, such as a *Harbi* (combatant) dying in *Dar al-Harb* while his father or son is a *Dhimmi* (protected subject) in *Dar al-Islam*; then this *Dhimmi* will not be an heir to this *Harbi*. Second, the *Hukmi* (legal) difference, such as a *Musta'man* (one who enters with security). If a *Musta'man Harbi* dies in our *Dar al-Islam*, his heir who is a *Dhimmi* among us will not receive his inheritance. The difference of *Dar* depends on the difference of the army and the king. This is in *Kafi*. If a *Musta'man Harbi* dies in our country and leaves wealth, it is mandatory that his wealth be sent to his heirs. If a *Dhimmi* dies and leaves no heirs, his wealth will go into the *Bayt al-Mal* (public treasury). This is in *Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar*.

(1) *Mahroom* (afflicted with illness) and *Mowsus* (afflicted with whispers/doubts/delusions). (2) Who has entered *Dar al-Islam* with *aman* (security/safe conduct).

किताब-उल-फराइद (विरासत की किताब) ३८३

(संदर्भ: पेज का पाठ) ...जैसा कि कोई व्यक्ति सो रहा था और वह अपने वारिस (मौरिस) पर पलट गया, जिससे वह मर गया, तो वह उसका वारिस नहीं होगा। इसी तरह, यदि वह छत से अपने मौरिस पर गिर गया और वह मर गया, या वह घोड़े पर सवार था और मौरिस को घोड़े ने कुचल दिया, तो वह वारिस नहीं होगा। यह 'मबसूत' में है। नाबालिग, पागल, 'मेहरमूम' (बीमार), और 'मूसवस' (भ्रमित) का कत्ल करना विरासत से वंचित होने का कारण नहीं है (क्योंकि वे 'मुकल्लफ' यानी जवाबदेह नहीं हैं)। जो व्यक्ति परोक्ष रूप से हत्या का कारण बनता है, वह विरासत से वंचित नहीं होगा। उदाहरण के लिए, किसी ने कुआं खोदा और उसमें उसका मौरिस गिरकर मर गया, या उसने रास्ते में पत्थर डाल दिया जिससे मौरिस ठोकर खाकर मर गया, या उसने रास्ते में पानी छिड़क दिया जिससे फिसलकर वह मर गया, या इसी तरह के किसी विनाशकारी कार्य का कारण बना, तो यही नियम है। अतः जो हत्या ऐसी हो जिसके कारण 'क़सास' (प्रतिशोध) या 'कफ्फारा' (प्रायश्चित) अनिवार्य हो, वह हत्या का कार्य कहलाएगा, केवल परोक्ष कारण बनना नहीं। इसलिए, वह विरासत से वंचित नहीं होगा। जो व्यक्ति चौपाया (जानवर) को आगे से खींच रहा हो या पीछे से हाँक रहा हो और उस जानवर ने उसके मौरिस को मार दिया, तो हाँकने वाला या चलाने वाला कातिल नहीं होगा, बल्कि वह केवल जानवर का 'सबब' (कारण) बनने वाला कहलाएगा। और अगर मुसलमानों में से किसी ने आदिल को कत्ल किया और इसके विपरीत स्थिति हुई, तो इसमें विस्तार और मतभेद है जो 'सियर' में वर्णित है। यह 'इख्तियार-ए-शराह-ए-मुख्तार' में लिखा है।

यदि पिता ने अपने बच्चे का खतना किया या उसे पीछे छोड़ा या उसके फोड़े (पस) को चीरा और वह मर गया, तो पिता उसकी विरासत से वंचित नहीं होगा। यदि उसने अपने बेटे को सजा (तादीब) देने के लिए मारा और वह चोट से मर गया, तो इमाम आजम (र.अ.) के कथन के अनुसार, वह उसकी 'दियत' (हर्जाने) का जिम्मेदार होगा और विरासत से वंचित हो जाएगा। लेकिन इमाम अबू यूसुफ (र.अ.) और इमाम मोहम्मद (र.अ.) के कथन के अनुसार, वह किसी चीज का जिम्मेदार नहीं होगा और विरासत से वंचित नहीं होगा। यदि शिक्षक ने बच्चे के पिता की अनुमति से उसे मारा, तो सर्वसम्मति से वह किसी चीज का जिम्मेदार नहीं होगा। यह 'मबसूत' में है।

धर्म (फ) में अंतर होना भी विरासत में बाधा है। इसका अर्थ यह है कि दोनों के इस्लाम और कुफ्र (अविश्वास) में अंतर हो। यहाँ कुफ्र के विभिन्न संप्रदायों का मतलब नहीं है। इसलिए, यदि कुफ्र के संप्रदाय में अंतर हो (जैसे कि यहूदी, ईसाई, पारसी या मूर्तिपूजक), तो यह विरासत में बाधा नहीं है।

यदि एक यहूदी और दूसरा ईसाई या पारसी हो, तो वे एक-दूसरे के वारिस होंगे। 'दार' (क्षेत्र) में अंतर होना भी विरासत में बाधा है। यानी यदि एक 'दार-उल-कुफ्र' में हो और दूसरा 'दार-उल-इस्लाम' में, तो परस्पर विरासत नहीं होगी। यह 'तबईन' में है। लेकिन यह नियम काफिरों के लिए है, मुसलमानों के लिए नहीं। यदि एक मुसलमान 'दार-उल-हरब' में मर जाता है, तो उसका बेटा जो 'दार-उल-इस्लाम' में है, वह उसका वारिस होगा। स्पष्ट रहे कि 'इख्तिलाफ-उल-दार' दो प्रकार का है: एक वास्तविक, जैसे कोई 'हरबी' (युद्धरत) 'दार-उल-हरब' में मर गया और उसका बेटा या पिता 'दार-उल-इस्लाम' में 'जिम्मी' (संरक्षित नागरिक) है, तो वह जिम्मी उस हरबी का वारिस नहीं होगा। दूसरा 'हिकमी' अंतर, जैसे 'मुस्तमन' (जो सुरक्षा के साथ आया हो)। यदि कोई हरबी मुस्तमन हमारे दार-उल-इस्लाम में मर गया, तो उसका वारिस जो हमारे यहाँ जिम्मी है, वह विरासत नहीं पाएगा। 'दार' का अंतर सेना और शासक के अंतर पर आधारित होता है। यह 'काफी' में है। यदि मुस्तमन हरबी हमारे देश में मर गया और उसने धन छोड़ा, तो अनिवार्य है कि उसका धन उसके वारिसों को भेज दिया जाए। यदि कोई जिम्मी मर गया और उसने कोई वारिस नहीं छोड़ा, तो उसका धन 'बैत-उल-माल' में जाएगा। यह 'इख्तियार-ए-शराह-ए-मुख्तार' में है।

کتاب الفرائض ۳۸۳ کرنے والے کے معنی میں ہے جیسے ایک شخص سوتا ہوا تھا اور وہ اپنے مورث پر الٹ پڑا کہ جس کے صدمہ سے اس کا مورث مر گیا تو یہ اس کا وارث نہ ہوگا اسی طرح اگر چھت پر سے اپنے مورث پر گرا اور وہ مر گیا یا گھوڑے پر سوار تھا کہ مورث کو گھوڑے نے کچل ڈالا تو وارث نہ ہوگا یہ مبسوط میں ہے اور نابالغ و مجنون و مہرموم و موسوس کا قتل (۱) کرنا موجبِ حرمان میراث نہیں ہے (اس واسطے کہ یہ لوگ مکلف نہیں ہیں) اور جو شخص قتل کا سبب براہِینہ کرے وہ میراث سے محروم نہ ہوگا مثلاً کسی نے کنواں کھودا اور اس میں اس کا مورث گر کر مر گیا یا اس نے راہ میں پتھر ڈال دیا جس سے ٹھوکر کھا کر اس کا مورث مر گیا یا اس نے راہ میں پانی چھڑک دیا کہ پھسل کر اس کا مورث گر کر مر گیا یا اس کے مانند کسی سبب ہلاکت کا بانی ہوا تو یہی حکم ہے پس جو قتل ایسا ہو کہ جس کی وجہ سے قصاص یا کفارہ واجب ہو وہ قتل کا فعل کرنا ہوگا فقط سبب براہِینہ کرنا نہ ہوگا پس اسے میراث سے محروم نہ ہوگا اور جو شخص چوپایہ کو آگے سے کھینچنے لیے جاتا ہو یا پیچھے سے ہانکتا ہو اور اس چوپایہ لے اس کے مورث کو قتل کیا تو یہ ہانکنے والا چلانے والا قاتل نہ ہوگا بلکہ سبب (۲) جمل کا براہِینہ کرنے والا کہلائے گا اور اگر مسلمان میں سے باقی نے عادل کو قتل کیا اور اس کے برعکس واقع ہوا تو اس میں تفصیل و اختلاف ہے جو سیر میں مذکور ہے یہ اختیارِ شرح مختار میں لکھا ہے اگر باپ نے اپنے بچہ کا ختنہ کیا یا پیچھے لگائے یا اس کا قرحہ چیر اور وہ اس سے مر گیا تو باپ اس کی میراث سے محروم نہ ہوگا اور اگر اپنے فرزند کو تادیب کے واسطے مارا پس وہ ضرب سے مر گیا تو بہنا قول امام اعظمؒ کے اس کی دیت کا ضامن ہوگا اور میراث سے محروم ہوگا اور بنا بر قول امام ابو یوسف رحمتہ اللہ علیہ وامام محمدؒ کے کچھ ضامن نہ ہوگا اور میراث سے محروم نہ ہوگا اور اگر معلم نے طفل کو باجازت اس کے باپ کے مارا تو بالاتفاق کچھ

ضامن نہ ہوگا یہ مبسوط میں ہے اور دین (ف) میں اختلاف ہونا بھی مانع ارث ہے اور اس سے مراد یہ ہے کہ دونوں میں اسلام و کفر کا اختلاف ہو اور کفر کی ملتیں مختلف مراد نہیں ہیں پس اگر ملتا ئے کفر کا اختلاف (ف) ہو جیسے یہودی و نصرانی ہو مجوسی ہو یا بت پرست ہو تو یہ مانع میراث نہیں ہے حتیٰ کہ اگر ایک یہودی اور دوسرا نصرانی یا مجوسی ایسے ملتون ہے باہم اختلاف ہو تو باہم ایک دوسرے کے وارث ہوں گے اور اختلاف دار ہونا بھی مانع ارث ہے یعنی دار (ف) الکفر میں ایک ہو اور دارالاسلام میں دوسرا ہو تو میراث باہمی جاری نہ ہوگی یہ تبیین میں ہے لیکن یہ حکم کافروں کے حق میں ہے مسلمانوں کے حق میں نہیں ہے حتیٰ کہ اگر ایک مسلمان دار الحرب میں مر گیا تو اس کا بیٹا جو دار الاسلام میں ہے اس کا وارث ہوگا۔ پھر واضح ہو کہ اختلاف الدار دو قسم کا ہے ایک حقیقی جیسے ایک حربی دار الحرب میں مر گیا اور اس کا باپ یا بیٹا دارالاسلام میں ذمی ہے پس یہ ذی اس حربی کا وارث نہ ہوگا اسی طرح اگر دار الاسلام میں ایک ذمی مر گیا اور اُس کا باپ یا بیٹا دارالحرب میں ہے تو یہ حربی اس ذمی کا وارث نہ ہوگا اور دوم اختلاف حکمی جیسے مستامن (ذُوی حتیٰ کہ اگر حربی مستامن ہمارے دارالاسلام میں مر گیا تو اس کا وارث جو ہمارے یہاں ذمی ہے اس کی میراث نہ پائے گا اور دار کا اختلاف باعتبارِ معتہ کے ہوتا ہے یعنی لشکر و بادشاہ کے اختلاف سے اختلاف ہوتا ہے کہ ان دونوں کے درمیان باہم عصمتِ جان و مال منقطع ہوتی ہے یہ کافی میں ہے اور اگر مستامن حربی ہمارے ملک میں مر گیا اور اُس نے مال چھوڑا تو واجب ہے کہ اس کا مال اس کے وارثوں کو بھیج دیا جائے اور اگر کوئی ذمی مر گیا اور اس نے کوئی وارث نہ چھوڑا تو اس کا مال بیت المال میں داخل ہوگا یہ اختیارِ شرح مختار میں ہے۔

۱) مہرموم جس کو بیماری ہو اور موسوس جس کو وسواس ہو جنیہ و جن ہو ۲) جو حربی دار الاسلام میں امان سے داخل ہوا ہو ۱۲ منہ (۱) یعنی مورث کو قتل کیا (۲) یعنی میراث سے محروم نہ ہوگا (ف) اختلاف دین (ف) اختلاف دار

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) 383 Kitab al-Fara'id

Chapter Six: Regarding the Inheritance of Disbelievers and Others

Disbelievers will also inherit from one another through the same lineage and marital causes as Muslims inherit from one another. A disbeliever will also inherit for two causes just as Muslims inherit for two causes. For example, a woman died and left behind two paternal cousins, one of whom is also her maternal brother or her husband (in this case, the brother or husband will receive his fixed share first, and the remaining property will be divided equally between the two). This is stated in *al-Kafi*. If two relationships are combined in one disbeliever or occur in two different individuals, and one prevents the other, the one who is the barrier will be the cause of inheritance. If there is no one prevented (mahjub), the person will inherit through both relationships. For instance, if a Magian married his mother and a son was born, this son is both the woman's son and her grandson. When this woman dies, the son will inherit as her son, not as her grandson. If a girl was born, she is both her daughter and her granddaughter; she will receive two-thirds of the woman's estate—half for being a daughter and a sixth for being a granddaughter, to complete the two-thirds. A daughter can inherit from her father as a daughter, but not as a sister from the mother's side, because the presence of a daughter excludes a maternal half-sister (akhyafi). If Rustom the Magian married his daughter Sauda and a daughter named Shataba was born, Shataba will inherit from her mother because she is her daughter, and she will receive the rest as an *asaba* (residuary), because Shataba is her mother Sauda's sister through her father. Thus, with a daughter, the sister becomes an *asaba*. If her father Rustom dies, she will inherit as his daughter, not as his granddaughter, because granddaughters are among *dhawi al-arham* (distant kindred) and do not inherit in the presence of a *sahib al-fard* (sharer) or *asaba*. This is the opinion of the majority of the Sahaba (may Allah be pleased with them) and is the view adopted by our scholars. It should be clear that women whom it is permanently prohibited to marry—if a disbeliever marries such a woman, he will not be her heir by virtue of that marriage; he will not inherit as a husband. For example, if a Magian married his mother, sister, or daughter, he will not inherit from her due to that marriage.

Chapter: On the Inheritance of an Apostate (Murtad)

Whoever becomes an apostate will not inherit from a Muslim, nor will he inherit from another apostate like himself; this is stated in *al-Muhit*. If an apostate is killed in the

state of apostasy, dies, or flees to the *Dar al-Harb* (territory of war), whatever he earned during his time as a Muslim belongs to his Muslim heirs. Because if there is a son, the grandson is excluded. This applies if the father died before the mother; otherwise, the father also inherits as a son, not as the husband of his mother.

फतावा आलमगिरी ..... जिल्द (10) 383 किताबुल फराइज

छठा अध्याय: कुफ़्र वालों आदि की विरासत के बयान में

काफ़िर लोग भी आपस में उन्हीं कारणों से एक-दूसरे के वारिस होंगे जिन नसब और सबबी कारणों से इस्लाम के लोग एक-दूसरे के वारिस होते हैं। और काफ़िर भी दो कारणों से विरासत पाएगा जैसे इस्लाम के लोग दो कारणों से वारिस होते हैं। उदाहरण के तौर पर, एक महिला मर गई और उसने दो चचेरे भाई छोड़े, जिनमें से एक उसका माँ की तरफ से भाई भी है या उसका पति है (तो इस भाई या पति को उसका निर्धारित हिस्सा पहले मिलेगा, फिर बाकी माल दोनों में आधा-आधा बँटेगा), यह 'काफी' में है। यदि एक काफ़िर में दो रिश्ते जुड़ गए या अलग-अलग दो व्यक्तियों में हुए, तो यदि एक दूसरे के लिए बाधक (हाजिब) है तो जिससे वह बाधक है (उसी से विरासत मिलेगी), और यदि कोई रुकावट (महजूब) नहीं है तो दोनों रिश्तों से वारिस होगा। उदाहरण के लिए, एक मजूसी ने अपनी माँ से निकाह किया और उससे एक बेटा पैदा हुआ, तो यह बेटा उस महिला का बेटा भी होगा और पोता भी। अतः जब यह महिला मर जाएगी तो यह बेटा इस तरह वारिस होगा कि यह उसका बेटा है, और इस वजह से वारिस नहीं होगा कि वह उसका पोता है। और अगर उससे लड़की पैदा हुई तो यह लड़की उसकी बेटी भी है और पोती भी है, अतः उक्त महिला की विरासत में से दो-तिहाई पाएगी, यानी आधा 'दुख्तर' (बेटी) होने की वजह से और छठा हिस्सा 'दुख्तर-ए-पसर' (पोती) होने की वजह से, ताकि दो-तिहाई पूरा हो जाए। और लड़की अपने पिता की तरफ से इस वजह से वारिस हो सकती है कि वह उसकी बेटी है, और इस वजह से नहीं हो सकती कि वह उसकी माँ की तरफ से बहन है, क्योंकि बेटी के होते हुए सौतेली बहन (अखियाफी बहन) विरासत से वंचित (साकित) हो जाती है। और अगर रुस्तम मजूसी ने अपनी बेटी 'सौदा' से निकाह किया और उससे एक बेटी 'शताबा' पैदा हुई, तो शताबा अपनी माँ की विरासत इस वजह से पाएगी कि वह उसकी बेटी है, और बाकी 'असबा' होने के नाते पाएगी, क्योंकि शताबा अपने पिता की तरफ से अपनी माँ 'सौदा' की बहन है, अतः बेटी के साथ बहन 'असबा' होती है। और अगर उसका पिता रुस्तम मर गया तो वह उसकी विरासत इस वजह से पाएगी कि वह उसकी बेटी है, और इस वजह से नहीं पाएगी कि वह उसकी बेटी की बेटी (पोती) है, क्योंकि वह 'ज़वील अरहम' में से होती है, अतः 'साहिब-ए-फ़र्ज़' या 'असबा' के होते हुए वह वारिस नहीं होती (और इस स्थान पर वह खुद ही 'साहिब-ए-फ़र्ज़' है)। और यही अधिकांश सहाबा रज़ि. का कथन है और इसी को हमारे उलेमा ने अपनाया है। और स्पष्ट रहे कि जो महिलाएँ ऐसी हैं कि उनसे निकाह करना हमेशा के लिए हराम है, तो यदि किसी काफ़िर ने ऐसी महिला से निकाह

किया तो निकाह की वजह से वह उसका वारिस नहीं होगा, यानी पति विरासत नहीं पाएगा। उदाहरण के लिए किसी मजूसी ने अपनी माँ या बहन या बेटी आदि से निकाह किया तो निकाह की वजह से विरासत नहीं मिलेगी।

अध्याय: मुर्तद की विरासत के बारे में

जो व्यक्ति मुर्तद (धर्मत्यागी) हो गया, वह मुसलमान का वारिस नहीं होगा और न ही अपने जैसे किसी दूसरे मुर्तद का वारिस होगा, यह 'मुहीत' में है। यदि मुर्तद को इरतदाद (धर्मत्याग) की हालत में मार दिया गया या वह मर गया या दारुल-हर्ब चला गया, तो उसने इस्लाम की हालत में जो कुछ कमाया है, वह उसके मुसलमान वारिसों के लिए है, क्योंकि (यदि) बेटा है तो पोता महरूम होगा। यह तब है जब माँ से पहले बाप मरा हो, अन्यथा बाप भी बेटे होने की वजह से वारिस है, न कि अपनी माँ का पति होने की वजह से।

چھٹا باب میراث اہل کفر وغیرہ کے بیان میں کافر لوگ بھی باہم انہیں اسباب سے ایک دوسرے کے وارث ہوں گے جن اسباب نسبی و سببی سے اہل اسلام باہم ایک دوسرے کے وارث ہوتے ہیں اور کافر بھی دو سببوں سے میراث پائے گا جس طرح اہل اسلام دو سبب سے وارث ہوتے ہیں مثلاً ایک عورت مرگئی اور اس نے دو بھائی چچا زاد چھوڑے کہ اس میں سے ایک اس کا از جانب مادر بھائی بھی ہے یا اس کا شوہر ہے (تو اس بھائی یا شوہر کو اس کا حصہ فریضہ پہلے ملے گا پھر باقی مال دونوں میں نصفا نصف ہوگا) یہ کافی میں ہے۔ اگر ایک کافر میں دو قرابتیں مجتمع ہوئیں یا متفرق دو شخصوں میں ہوئیں پس اگر ایک دوسرے کے لیے حاجب ہے تو جس سے حاجب ہوگا اور اگر کوئی محجوب نہ ہو تو دونوں قرابتوں سے وارث ہوگا مثلاً ایک مجوسی نے اپنی ماں سے نکاح کیا اور اس سے ایک بیٹا پیدا ہوا تو یہ بیٹا اس عورت کا بیٹا بھی ہوگا اور پوتا بھی۔ پس جب یہ عورت مر جائے گی تو یہ بیٹا اس طور سے وارث ہوگا کہ یہ اس کا بیٹا ہے اور اس جہت سے وارث نہ ہوگا کہ اس کا پوتا ہے اور اگر اس سے لڑکی جننی تو یہ لڑکی اس کی بیٹی ہے اور پوتی بھی ہے پس عورت مذکورہ کی میراث سے دو تہائی پائے گی یعنی نصف بوجہ دختر ہونے کے اور چھٹا حصہ بوجہ دختر پسر ہونے کے تاکہ دو تہائی پوری ہو جائے اور دختر اپنے باپ کی جہت اس جہت سے ہو سکتی ہے کہ اس کی دختر ہے اور اس جہت سے نہیں ہو سکتی ہے کہ اس کی ماں کی طرف سے بہن ہے اس واسطے کہ دختر کے ہوتے ہوئے اخیافی بہن ساقط ہوتی ہے اور اگر رستم مجوسی نے اپنی دختر سودا وہ سے نکاح کیا اور اس سے ایک دختر شتابہ پیدا ہوئی تو شتابہ اپنی ماں کی میراث اس جہت سے پائے گی کہ وہ اس کی دختر ہے اور باقی کو بطور عصبہ ہونے کے پائے گی اس واسطے کہ شتابہ اپنے باپ کی جانب سے اپنی ماں سودا وہ کی بہن

ہے پس دختر کے ساتھ بہن عصبہ ہوتی ہے اور اگر اس کا باپ رستم مر گیا تو اس کی میراث اس جہت سے پائے گی کہ اس کی دختر ہے اور اس جہت سے نہ پائے گی کہ اس کی دختر کی دختر ہے اس واسطے کہ فنی ذوی الارحام میں سے ہوتی ہے پس صاحب فرض یا عصبہ کے ہوتے ہوئے وہ وارث نہیں (اور اس مقام پر خود ہی صاحب فرض ہے) اور یہی قول عامہ صحابہ رضی اللہ عنہم کا ہے اور اسی کو ہمارے علماء نے اختیار کیا ہے اور واضح ہو کہ جو عورتیں ایسی ہیں کہ اُن سے نکاح کرنا ہمیشہ کے واسطے حرام ہے پس اگر کسی کافر نے ایسی عورت سے نکاح کیا تو بوجہ نکاح کے اس کا وارث نہ ہوگا یعنی شوہر کا درث نہ پائے گا مثلاً کسی مجوسی نے اپنی ماں یا بہن یا دختر وغیرہ سے نکاح کیا تو نکاح کی وجہ سے اس کی میراث نہ پائے گیے تعین میں ہے۔

فصل در میراث مرتد جو شخص مرتد ہو گیا وہ مسلمان کا وارث نہ ہوگا اور نہ اپنے مثل دوسرے مرتد کا وارث ہوگا یہ محیط میں ہے۔ مرتد اگر حالت ارتداد میں قتل کیا گیا یا مر گیا یا دار الحرب میں چلا گیا پس جو کچھ اس نے حالت اسلام میں کمایا ہے وہ اس کے مسلمان وارثوں کے واسطے ہے کیونکہ بیٹا ہے تو پوتا محروم ہوگا ۱۲ یہ اس وقت ہے کہ ماں سے پہلے باپ مرا ہو ورنہ باپ بھی بیٹے ہونے کی جہت سے وارث ہے نہ اپنی ماں کا شوہر ہونے سے ۱۲ منہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (1) 385 Kitab-ul-Fara'id

...will be inheritance, and his wife will be an heir therein, provided she is a Muslim and the apostate (murtad) has died in such a state that she is still in her (1) 'Iddah'. If her 'Iddah' was completed before the man's death, or if the man had not consummated the marriage with her, then the aforementioned woman will not receive any inheritance from it. And if the aforementioned woman also became an apostate (murtada) along with him, then she will not receive any inheritance from that man, just as his other relatives who became apostates will not be heirs. Thus, if the husband and wife both became apostates together, then the woman gave birth to a child by him, and then the apostate died, the aforementioned woman will not receive any inheritance from that man, even though the marriage (2) remained intact between them. As for the child, if it is born within less than six months from the time the man became an apostate, the child will inherit from him. If it is born after more than six months from the time of apostasy, the child will not be an heir. Then, according to the opinion of Imam Abu Hanifa (RA), only the wealth that the man earned in the state of Islam will be inherited; the wealth he earned in the state of apostasy will be 'Fai' (3), which will be deposited into the Bayt al-Mal (Public Treasury). According to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad (RA), earnings from the state of apostasy will also be inherited like earnings from the state of Islam; this is stated in 'Mabsut'. If the wife becomes an apostate, it will be examined: if she became an apostate in a state where, had she been healthy, her husband would not have been an heir to her wealth, and if she became an apostate in a state of illness, then if the aforementioned apostate died in that same state before her 'Iddah' was complete, then by analogy (qiyas) she will not be considered a 'Farah' (one seeking to prevent inheritance), and the husband will not be her heir. However, by 'Istihsan' (juridical preference), she will be considered a 'Farah', and the husband will be her heir; this is in 'Zakhirah'. And when an apostate woman dies, her wealth will be distributed among her heirs according to the commandments of Allah Almighty, regardless of whether it was wealth from her state of Islam or state of apostasy; both her earnings will be inheritance for her heirs.

Chapter Regarding the Inheritance of the Fetus (Haml) A child in the womb is an heir, and his share shall be set aside; there is a consensus (ijma') of the Companions (may Allah be pleased with them) on this. If he is born alive within two years, he will be an heir, provided that this pregnancy is from the deceased. If the pregnancy is not from the deceased—for example, the man died, and his mother is pregnant by

someone other than his father (4), and her husband is alive—then if she gives birth in more than six months, the child will not be an heir because there is a possibility (5) that this pregnancy occurred after death. Thus, with doubt, he will not be an heir to the deceased. However, if the heirs acknowledge that the pregnancy existed in the deceased's mother on the day of death, then he will be an heir. If the child is born in less than six months, he will be an heir. This pregnancy situation has two possibilities: either heirs are present such that there is a possibility that this pregnancy will cause them 'Hajb al-Hirman' (exclusion) or 'Hajb al-Nuqsan' (reduction), or this will not be the case, but he will share in the portion with the heirs. Therefore, if he causes 'Hajb al-Hirman' to the existing heirs, he will exclude them all, such as if there are brothers, sisters, uncles, and children of uncles; the entire estate will be withheld until the aforementioned woman gives birth to the child, because there is a possibility that if she gives birth to a boy, he alone will be the heir, and the rest will be excluded. And if he excludes only some, such as if there are brothers and a grandmother...

(Footnotes translated: (1) Meaning the Iddah of the dissolution of marriage. (2) Meaning after becoming an apostate. (3) Estimated earnings acquired without dispute. (4) From another husband. (5) So he would be the maternal brother or sister of the deceased.)

विरासत होगा और उसमें से उसकी पत्नी वारिस होगी बशर्ते कि वह मुसलमान हो और मुर्तद ऐसे हाल में मरा हो कि वह (1) इद्दत में हो। और अगर मर्द के मरने से पहले उसकी इद्दत पूरी हो गई या मर्द ने उसके साथ दुख़ूल (सहवास) ही नहीं किया तो उक्त औरत को उसमें से विरासत नहीं मिलेगी, और अगर उक्त औरत भी उसके साथ मुर्तदा हो गई तो उस औरत को उस मर्द से कुछ विरासत नहीं मिलेगी, जैसे कि उसके अन्य रिश्तेदार जो मुर्तद हो गए हैं, वारिस नहीं होंगे। अतः अगर पति और पत्नी दोनों साथ ही मुर्तद हो गए, फिर औरत ने उससे बच्चा जना और फिर मुर्तद (पति) मर गया तो उक्त औरत को उस मर्द से विरासत नहीं मिलेगी, अगरचे दोनों में निकाह (2) बाकी रहा हो। और रहा बच्चा, सो अगर मर्द के मुर्तद होने के समय से छह महीने से कम में बच्चा जने, तो बच्चा उसकी विरासत पाएगा और अगर मुर्तद होने के छह महीने से ज्यादा में जना है तो बच्चा वारिस नहीं होगा। फिर इमाम अबू हनीफा (र.) के कथन के अनुसार, वही माल मर्द का वारिस होगा जो उसने हालत-ए-इस्लाम में कमाया है और जो माल उसने हालत-ए-इरतदाद (धर्मत्याग) में कमाया है, वह 'फई' (3) होगा जिसे बैतुल-माल में दाखिल किया जाएगा। और इमाम अबू यूसुफ (र.) और इमाम मुहम्मद (र.) के नज़दीक हालत-ए-इरतदाद की कमाई भी हालत-ए-इस्लाम की कमाई की तरह ही विरासत होगी, यह 'मबसूत' में है। और अगर जोरू (पत्नी) मुर्तद हुई तो देखा जाएगा, अगर उक्त जोरू ऐसी हालत में मुर्तदा हो गई कि जब वह सही-सलामत थी तो उसका शौहर उसके माल का वारिस नहीं होता, और अगर मर्ज़ की हालत में मुर्तदा हुई है, तो अगर उक्त मुर्तदा उसी हालत में मर गई कि अभी उसकी इद्दत पूरी नहीं हुई है, तो वह क़ियासन 'फारह' (मरने के करीब या विरासत से महरूम करने वाली) नहीं होगी और शौहर उसका वारिस नहीं होगा, लेकिन इस्तेहसानन वह 'फारह' होगी और शौहर उसका वारिस होगा, यह 'ज़खीरा' में है। और जब मुर्तदा औरत मर जाए, तो उसका माल उसके वारिसों के बीच अल्लाह तआला के फरायज़ (नियमों) के अनुसार तकसीम होगा, चाहे उसके इस्लाम की हालत हो या इरतदाद की हालत, उसकी दोनों कमाइयाँ उसके वारिसों के लिए विरासत होंगी।

फस्ल गर्भ की विरासत के बारे में जो बच्चा पेट में है वह वारिस होता है और उसका हिस्सा अलग रख दिया जाएगा, इस पर सहाबा (रज़ि.) का इज़्मा (सहमति) है। अतः अगर दो साल तक वह जीवित पैदा हुआ तो वारिस होगा और यह उस समय है जब यह गर्भ (हम्ल) मृतक का हो। और अगर गैर-मृतक का गर्भ हो, मिसाल के तौर पर वह मरा और उसकी माँ उसके बाप के अलावा दूसरे (4) से

गर्भवती है और उसका शौहर जीवित है, तो अगर छह महीने से ज्यादा में बच्चा जने तो वह वारिस नहीं होगा, इसलिए कि एहतमाल (5) है कि शायद यह गर्भ मौत के बाद हुआ हो, अतः शक के साथ वह वारिस-ए-मैयत नहीं होगा। लेकिन अगर वारिस लोग इकरार करें कि मृतक की माँ को मौत के दिन गर्भ मौजूद था तो वारिस होगा। और अगर छह महीने से कम में बच्चा हुआ तो वह वारिस होगा। फिर यह गर्भ दो स्थितियों से खाली नहीं होता: या तो ऐसे वारिस मौजूद होंगे कि इस गर्भ के निस्बत यह एहतमाल होगा कि यह उनको हज्ब-ए-हिरमान या हज्ब-ए-नुक़सान (महरूम या कम) कर देगा, या ऐसा नहीं होगा लेकिन वारिसों के साथ हिस्से में शरीक होगा। अतः अगर मौजूद वारिसों को 'हज्ब-ए-हिरमान' करता हो (यानी बिल्कुल महरूम करता हो), तो सबको महरूम करेगा, जैसे कि भाई-बहन और चाचा, चाचा की औलाद हों, तो पूरी तरह से हिस्सा रोक लिया जाएगा यहाँ तक कि उक्त औरत इस बच्चे को जन ले, क्योंकि एहतमाल है कि शायद लड़का जनें तो केवल वही वारिस होगा और बाकी सब महरूम हो जाएंगे। और अगर केवल कुछ को महरूम करता हो, जैसे भाई हों और दादी हो तो...

میراث ہوگا اور اس میں سے اس کی زوجہ وارث ہوگی بشرطیکہ مسلمان ہو اور مرتد ایسے حال میں مرا ہو کہ وہ (1) عدت میں ہو اور اگر مرد کے مرنے سے پہلے اس کی عدت پوری ہو گئی یا مرد نے اس کے ساتھ دخول ہی نہیں کیا تو عورت مذکورہ کو اس میں سے میراث نہ ملے گی اور اگر عورت مذکورہ بھی اس کے ساتھ مرتدہ ہو گئی تو اس عورت کو اس مرد سے کچھ میراث نہ ملے گی جیسے اس کے اور اقارب جو مرتد ہو گئے ہوں وارث نہ ہوں گے۔ پس اگر شوہر و دونوں ساتھ ہی مرتد ہو گئے پھر عورت اس سے بچہ جنی پھر مرتد مرگیا تو عورت مذکورہ کو اس مرد سے میراث نہ ملے گی اگر چہ دونوں میں نکاح (2) باقی رہا ہے اور رہا بچہ سو اگر مرد مذکور کے مرتد ہونے کے وقت سے چھ مہینے سے کم میں بچہ جنے تو بچہ اس کی میراث ملے گی اور اگر مرتد ہونے سے چھ مہینے سے زیادہ میں جنی ہے تو بچہ وارث نہ ہوگا۔ پھر بنابر قول امام ابوحنیفہؒ کے اسی مال مرد کا وارث ہوگا جو اس نے حالت اسلام میں کمایا ہے اور جو مال اس نے حالت ارتداد میں کمایا وہ فئی (3) ہوگا کہ بیت المال میں داخل کیا جائے گا اور امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ کے نزدیک حالت ارتداد کی کمائی بھی مثل حالت اسلام کمائی کے میراث ہوگی یہ مبسوط میں ہے اور اگر جو ر مرد مرتد ہوئی تو دیکھا جائے گا اگر جو ر مذکورہ ایسی حالت میں مرتدہ ہو گئی کہ جب وہ صحیح سالم تھی تو اس کا شوہر اس کے مال کا وارث نہ ہوگا اور اگر حالت مرض میں مرتدہ ہوئی ہے پس اگر مرتدہ مذکورہ اسی حالت میں مر گئی کہ ہنوز اس کی عدت پوری نہیں ہوئی ہے تو وہ قیاساً فارہ نہ ہوگی اور شوہر اس کا وارث نہ ہوگا لیکن استحساناً وہ فارہ ہوگی اور شوہر اس کا وارث ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے اور جب مردہ عورت مر جائے تو اس کا

مال اس کے وارثوں کے درمیان بفرائض اللہ تعالیٰ تقسیم ہوگا خواہ اس کے اسلام کی حالت ہو یا حالت ارتداد کی کمائی ہو اُس کی دونوں کمائیاں اس کے وارثوں کے واسطے میراث ہوں گی۔

فصل در میراث حمل جو بچہ پیٹ میں ہے وہ وارث ہوتا ہے اور اس کا حصہ رکھ چھوڑا جائے گا اس پر صحابہ رضی اللہ تعالیٰ عنہم کا اجماع ہے پس اگر دو سال تک وہ زندہ پیدا ہوا تو وارث ہوگا اور یہ اس وقت ہے کہ یہ حمل میت کا ہو اور اگر غیر میت کا حمل ہو مثلاً وہ مرا اور اُس کی ماں اُس کے باپ کے سوائے دوسرے سے (3) حاملہ ہے اور اُس کا شوہر زندہ ہے پس اگر چھ مہینے سے زیادہ میں بچہ جنی تو وہ وارث نہ ہوگا اس واسطے کہ احتمال (5) ہے کہ شاید یہ حمل بعد موت کے حادث ہوا ہو پس شک کے ساتھ وہ وارث میت نہ ہوگا لیکن اگر وارث لوگ اقرار کریں کہ میت کی ماں کو بروز موت حمل موجود تھا تو وارث ہوگا اور اگر چھ مہینے سے کم میں بچہ ہوا تو وہ وارث ہوگا پھر یہ حمل دو حال سے خالی نہیں یا تو ایسے وارث موجود ہوں گے کہ اس حمل کی نسبت یہ احتمال ہوگا کہ یہ اُن کو حجب حرمان یا حجب نقصان محجوب کرے گا یا ایسا نہ ہوگا لیکن وارثوں کے ساتھ حصہ میں شریک ہوگا پس اگر وارثانِ موجود کو حجب حرمان کرتا ہو تو سب کو محجوب کرتا ہو جیسے برادران و خواہران و چچا اولاد چچا ہوں تو تمام تر کے متوقف رکھا جائے گا یہاں تک کہ عورت مذکورہ اس حمل کو جنے کیونکہ احتمال ہے کہ شاید لڑکا جانے تو فقط وہی وارث ہوگا اور باقی یہ سب محروم ہو جائیں گے اور اگر فقط بعض کو محجوب کرتا ہو جیسے بھائی ہوں اور جدہ ہو تو (1) یعنی نکاح ٹوٹ جانے کی عدت (2) یعنی بعد مرتد ہونے کے (3) تخمینہ بلا جدال حاصل ہوئی (4) دوسرے شوہر سے (5) تو میت کا اخیافی بھائی یا بہن ہوگا

The grandmother will be given the sixth share and the rest will be withheld. If it is a case of partial exclusion, such as that of a husband or wife—where the share is either the lesser of the two (e.g., for the husband, one-fourth if there are children, otherwise one-half; and for the wife, one-eighth if there are children, otherwise one-fourth)—then the lesser share will be given (i.e., one-fourth to the husband, one-eighth to the wife) and the remainder will be withheld. Similarly, the father will be given only a sixth share, and the rest will be withheld, because there might be a boy in the womb. If this pregnancy does not exclude any existing heir, such as if the grandfather and grandmother are present, they will be given their shares and the remainder will be set aside. If it does not exclude an existing heir but shares with them—for instance, if the deceased left sons or daughters and a pregnancy—Imam Khasaf has reported from Imam Abu Yusuf that the share of one son will be withheld; this is Khasaf's opinion and the fatwa is based on this. If it is born dead, it has no ruling and will not be an heir. Its being born alive is determined by whether it breathes upon birth, or gives a sign (i.e., its voice is heard), or sneezes, or any of its organs move, such as eyes, lips, or hands. If it emerges more than halfway alive and then dies, it will be an heir, as the rule for the "majority" is the rule for the "whole." If the reverse occurs, it will not be an heir. Thus, if the chest emerges, it will be an heir; if the lower part emerges, the consideration is until the navel appears. If it dies after making a sound, it will be an heir and its inheritance will go to its heirs; this option is in *Sharh Mukhtar*. If the fetus is born dead, it will not be an heir unless it separated on its own; if it was extracted, it is considered among the heirs. The explanation is: if someone struck a pregnant woman's belly causing the fetus to abort, this fetus is among the heirs because the Sharia has made the *ghurra* (blood money) mandatory upon the striker, and liability is only imposed when it is not a crime against a living person. Thus, it is ruled as having been alive, so it will receive inheritance and its share will go to its heirs as its inheritance, just as the compensation for its life (the *ghurra*) becomes its inheritance for its heirs; this is in *Sharh Mabsut*.

Chapter Regarding the Missing (Mafqud), the Captive, the Drowned, and the Burned It should be clear that the *Mafqud* is a person who has gone somewhere, was searched for, but whose whereabouts remained unknown, and whether they are alive or dead is not clear, or the enemy took them and their death or killing is not confirmed. In *Muhit*, our scholars have stated that the crux of the *Mafqud* issue rests on the principle that in matters of their own wealth, they are considered alive, while in matters of others' wealth, they are considered dead. This continues until a period

passes where it is known that they could not have survived that long, or all their contemporaries have died. After that period, or if they have surely died, they will be considered dead regarding their own wealth and the wealth of others, or they are considered to have died on the day they went missing, as stated in *Zakhira*. Therefore, if, while they are missing, people die whose heir this *Mafqud* would be, the share of the *Mafqud* will be withheld until their status is clear, because there is a possibility that they might be alive. Then, when the period mentioned above passes and we declare them dead, all their wealth [will be distributed]... [*Ghurra means giving a slave girl or a male slave, and this is impossible without life.*]

दादी (या नानी) को छठा हिस्सा दे दिया जाएगा और बाकी रोक लिया जाएगा। और अगर 'हज' (वंचित) करने वाली स्थिति हो, जैसे शौहर या बीवी का, तो जो कम हिस्सा है, उदाहरण के लिए शौहर का संतान होने की स्थिति में चौथाई है, वरना आधा है, और बीवी का संतान होने की स्थिति में आठवां है, वरना चौथाई है, तो कम हिस्सा यानी शौहर को चौथाई और बीवी को आठवां हिस्सा दिया जाएगा और बाकी रोक लिया जाएगा। इसी तरह बाप को भी केवल छठा हिस्सा दे दिया जाएगा और बाकी छोड़ दिया जाएगा, क्योंकि हो सकता है पेट में लड़का हो, यानी बेटा हो। और अगर यह गर्भ किसी मौजूद वारिस को वंचित न करता हो, जैसे दादा-दादी मौजूद हों, तो उनको उनका हिस्सा दे दिया जाएगा और बाकी रख छोड़ दिया जाएगा। और अगर वारिस को वंचित न करता हो लेकिन उनके साथ शरीक होता हो, उदाहरण के लिए मृतक ने बेटे या बेटियाँ छोड़ीं और गर्भ छोड़ा, तो इमाम खसाफ ने इमाम अबू यूसुफ से रिवायत की है कि एक लड़के का हिस्सा रोक लिया जाएगा, और यही खसाफ का कथन है और इसी पर फतवा है। और अगर मुर्दा पैदा हुआ तो उसका कोई हुक्म नहीं है और न ही वह वारिस होगा। और उसका जीवित पैदा होना इस प्रकार मालूम होगा कि वह पैदा होते ही सांस ले या 'इस्तलाल' करे, यानी उसकी आवाज सुनाई दे, या छींक ले, या उसका कोई अंग हरकत करे, जैसे आँखें, होंठ या हाथ। और अगर आधे से ज़्यादा जीवित निकला फिर मर गया तो वह वारिस होगा, जबकि 'अक्सर' (अधिकतम) के लिए 'कुल' (पूरे) का हुक्म है। और अगर इसके विपरीत हो तो वारिस नहीं होगा। अतः यदि सीना निकला, तो इस स्थिति में कि उसका सीना बाहर आ गया है, तो वारिस होगा। और यदि नीचे का हिस्सा निकला, तो उसकी नाभि तक बाहर आने का اعتبار। (विचार) किया जाएगा। और अगर इस्तलाल (रोने/आवाज) के बाद मर गया तो वारिस होगा और उसकी मीरास (विरासत) भी उसके वारिसों को मिलेगी। यह اختیار। (विकल्प) 'शरह मुख्तार' में है। और जब गर्भ मुर्दा बाहर आया तो फिर भी वारिस नहीं होगा, सिवाय तब जब वह स्वयं अलग हुआ हो, और अगर उसे अलग किया गया हो तो उसे वारिसों में से गिना जाएगा। इसका विवरण यह है: किसी व्यक्ति ने गर्भवती महिला के पेट में इस तरह चोट पहुँचाई कि उससे उसका गर्भ (भ्रूण) गिर गया, तो यह भ्रूण वारिसों में से है, इस कारण कि शरीयत ने उस चोट पहुँचाने वाले पर 'ग़ुर्रा' (दियत/मुआवजा) वाजिब किया है, और 'ज़मान' (दायित्व) का वाजिब होना तभी होता है जब जीवित पर अपराध करने से वाजिब न होता हो। अतः उसके जीवित होने का हुक्म दिया गया तो उसको विरासत मिलेगी और उसका हिस्सा उसके वारिसों को उसकी विरासत के रूप में मिलेगा, जैसे कि उसकी जान का बदला यानी 'ग़ुर्रा' दियत उसके वारिसों के लिए उसकी विरासत होता है। यह 'शरह मबसूत' में है।

अध्याय मफ़क़ूद (लापता), असीर (कैदी), डूबने वाले और आग में जलने वालों के बारे में स्पष्ट हो कि मफ़क़ूद वह व्यक्ति है जो कहीं निकल गया है, उसकी तलाश की गई मगर उसका पता मालूम न हुआ, और उसका जीवित होना या मरना कुछ स्पष्ट न हुआ, या दुश्मन उसे ले गया कि उसका मरना या कत्ल होना स्पष्ट नहीं हुआ है। 'मुहीत' में है और हमारे मशायख ने फरमाया कि मफ़क़ूद के मसले का दारोमदार एक बात पर है कि वह अपने माल के हक में जीवित माना जाता है और दूसरे के माल के हक में मृत माना जाता है। यहाँ तक कि इतनी अवधि गुजर जाए कि यह मालूम हो कि वह इतनी अवधि तक जीवित नहीं रह सकता है, या उसके हम-उम्र (समकालीन) लोग सब मर जाएं फिर उसके बाद जब इतनी अवधि पूरी हो जाएगी या वह उससे अधिक मर चुका होगा, तो अपने माल के हक में मृत माना जाएगा और दूसरे के माल के हक में भी इस तरह मृत माना जाएगा, या वह उसी दिन मर गया जिस दिन वह खोया था, यह 'ज़खीरा' में है। अतः यदि उसके मफ़क़ूद होने की स्थिति में ऐसे लोग मरें जिनका यह मफ़क़ूद वारिस होता है, तो मफ़क़ूद का हिस्सा रोक लिया जाएगा, यहाँ तक कि उसका हाल स्पष्ट हो जाए क्योंकि संभावना है कि शायद वह जीवित हो। फिर जब अवधि गुजर जाए जिसका विवरण ऊपर गुजरा है और हम उसकी मौत का हुक्म दें, तो उसका सारा माल उसके[ग़ुर्रा यानी बांदी या गुलाम देना वाजिब है और यह बिना जीवन के संभव नहीं है]

جدہ کو چھٹا حصہ دے دیا جائے گا اور باقی موقوف رکھا جائے گا اور اگر جب نقصان محجوب کرتا ہو جیسے شوہر یا زوجہ کا دونوں حصوں میں سے جو کمتر حصہ ہے مثلا شوہر کا وقت ولد ہونے کے چوتھائی ہے ورنہ نصف ہے اور زوجہ کا وقت ولد ہونے کے آٹھواں ہے اور نہ چوتھائی ہے تو کم حصہ یعنی شوہر کو چوتھائی اور زوجہ کو آٹھواں دیا جائے گا اور باقی موقوف رکھا جائے گا۔ اسی طرح باپ کو بھی فقط چھٹا حصہ دے دیا جائے گا اور باقی کچھ چھوڑا جائے گا کیونکہ شاید پیٹ میں لڑکا ہو یعنی بیٹا ہو اور اگر یہ حمل مذکور کسی وارث موجود کو محجوب نہ کرتا ہو جیسے جد و جدہ موجود ہوں تو ان کو ان کا حصہ دے دیا جائے گا اور باقی رکھ چھوڑا جائے گا اور اگر وارث موجود کو محجوب نہ کرتا ہو لیکن اُن کے ساتھ شریک ہوتا ہو مثلا میت نے بیٹے یا بیٹیاں چھوڑیں اور حمل چھوڑا تو امام خصاف نے امام ابو یوسف سے روایت کی ہے کہ ایک پسر کا حصہ رکھ چھوڑا جائے گا اور یہی خصاف کا قول ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اور اگر مردہ پیدا ہوا تو اس کا کچھ حکم نہیں ہے اور نہ وہ وارث ہوگا اور اس کا زندہ پیدا ہونا اس طور سے معلوم ہوگا کہ وہ پیدا ہوتے ہی سانس لے یا استدلال کرے یعنی اس کی آواز سنائی دے یا چھینک لے یا کوئی عضو اس کا حرکت کرے مثلاً آنکھیں یا ہونٹ یا ہاتھ اور اگر آدھے سے زیادہ زندہ نکلا پھر مر گیا تو وہ وارث ہوگا جبکہ اکثر کے واسطے کل کا حکم ہے اور اگر اس کے برعکس واقع ہو تو نہیں وارث ہوگا پس اگر سینہ حاکلا تو در صورتیکہ اس کا سینہ نکل آیا ہے تو وارث ہوگا اور اگر الٹا نکلا تو اس کی ناف تک نکل آنے کا اعتبار ہے اور اگر استہلال کے بعد مر گیا تو وارث ہوگا اور اس کی میراث بھی اس کے وارثوں کو ملے گی یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور جب حمل مردہ برآمد ہوا تو جب بھی وارث نہ ہوگا کہ جب وہ خود جدا ہوا ہو اور اگر وہ جدا کیا گیا ہو تو وہ منجملہ وارثوں کے قرار دیا جائے گا اس کا بیان یہ ہے عورت حاملہ کے پیٹ

میں کسی آدمی نے اس طرح کی ضرب پہنچائی کہ جس سے اس کا حمل جنین ساقط ہوا تو یہ جنین منجملہ وارثوں کے ہے اس واسطے کہ شرع نے اس صدمے پہنچانے والے پر غرہ دیت واجب کیا ہے اور ضمان کا واجب ہونا تبھی ہوتا ہے کہ جب زندہ پر جنایت کرنے سے واجب نہیں ہوتا ہے پس اس کے زندہ ہونے کا حکم دیا گیا تو اس کو میراث پہنچے گی اور اس کا حصہ اُس کے وارثوں کو اُس کی میراث ملے گا جیسے کہ اس کی جان کا بدلہ یعنی غرہ دیت اس کے وارثوں کے واسطے اُس کی میراث ہوتا ہے یہ شرح مبسوط میں ہے۔

فصل در مفقود و اسیر و غرقی و حرقی واضح ہو کہ مفقود وہ شخص ہے جو کسی طرف کو نکل گیا ہے اس کی تلاش کی گئی مگر اس کا پتہ معلوم نہ ہوا اور اس کا زندہ ہونا یا مردہ ہونا کچھ ظاہر نہیں ہو ایا دشمن اس کو لے گیا کہ اس کی موت وقتل ہونا ظاہر نہیں ہوا ہے محیط میں ہے اور ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ مدار مسئلہ مفقود کا ایک بات پر ہے کہ وہ اپنے مال کے حق میں زندہ اختیار کیا جاتا ہے اور مالِ غیر کے حق میں مردہ اختیار کیا جاتا ہے یہاں تک کہ اتنی مدت گزر جائے کہ یہ معلوم ہو کہ وہ اتنی مدت تک زندہ نہیں رہ سکتا ہے یا اس کے ہم عمر لوگ سب مر جائیں پھر اس کے بعد جب کہ اتنی مدت پوری ہو جائے گا یا وہ زیادہ مر گیا ہے تو اپنے مالک کے حق میں مردہ اختیار کیا جائے گا اور مالِ غیر کے حق میں اس طرح مردہ اختیار کیا جائے گا یا وہ اسی روز مر گیا جس دن گم ہوا ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔ پس اگر اس کے مفقود ہونے کی حالت میں ایسے لوگ مرے جن کا یہ مفقود وارث ہوتا ہے تو مفقود کا حصہ رکھ چھوڑا جائے گا یہاں تک کہ اس کا حال کھلے کیونکہ احتمال ہے کہ شاید وہ زندہ ہو پھر جب مدت گزر جائے جس کا بیان اوپر گزرا ہے اور ہم اس کی موت کا حکم دیں تو اس کا سب مال اس کے [ا غرہ یعنی باندی یا غلام دینا واجب ہے اور یہ بدون زندگی غیر ممکن ہے]

[The estate] will be distributed among the existing heirs, and the portion reserved from the estate for the *mafqud* (missing person) will be returned to the heirs of that other person, and it will be distributed among them as if the *mafqud* had never existed. The fundamental principle in this matter is that if there is an heir with the *mafqud* who could be *mahjub* (disqualified/excluded by the missing person), then that existing heir shall be given nothing. If they would not be *mahjub* but their share would be reduced, then the existing heir shall be given the minimum share, and the remainder shall be reserved. An example of this is a person who died leaving two daughters, one son (who is *mafqud*), and a son of a son and a daughter of a son. Both daughters shall be given half the estate (1), because that amount is their certain right, and the remaining half shall be reserved. The grandchildren shall be given nothing because, in the event of the *mafqud* being alive, they would be excluded (*mahjub*) by him; therefore, despite the doubt, they shall not be given anything. If there are heirs with the *mafqud* who cannot be excluded, such as paternal or maternal grandparents, they shall be given their full share, as has been stated in the case of pregnancy (*haml*). This authority is found in *Sharh Mukhtar*. Concerning one who has been imprisoned by disbelievers, the ruling regarding his inheritance is that of *shakl* (a person of ambiguous status) and follows the rules for Muslims, as long as he has not renounced his religion. If he has renounced the religion of Islam, his ruling is that of a *murtad* (apostate). If it is not known whether he has become an apostate, and nothing is known of his death or life, his ruling is that of *shakl-e-mafqud*, as found in *Sirajiyyah*.

Translator's Note ☆ *Garqi* refers to a group that drowned, and every group that died by burning. If a group died by burning or drowning and it is not known who died first (2), it shall be determined as if they all died at the same time. Therefore, the property of each of them shall go to their heirs, and none of them shall be an heir to another. However, if the order of death is known, then the one who died later (3) shall be the heir of the one who died first. Similarly, if a wall collapsed on two or more people and they all died, or they were killed in battle, and it is not known who died first (3), the same ruling applies; this is stated in *Thamin*. The example of this is two brothers who drowned, each having ninety dinars, and each left behind a daughter, mother, and uncle as heirs. According to the majority of scholars, the estate of each shall be distributed among his living heirs (the daughter, mother, and uncle), and neither of the two [brothers] shall be an heir to the other. Therefore, for the living heirs, the

property of each shall be divided into six (5) parts. If it is known that one of them died first, but it is not known which brother died first, then each heir shall be given their certain share, and the disputed portion shall be reserved until the situation becomes clear or they reach a mutual settlement. This is in *Khazanat-ul-Muftin*.

Chapter ☆ Regarding the Inheritance of a *Khunsa* (Hermaphrodite) If a child has a *farj* (female genitalia) and also a *dhakar* (male genitalia), then they are a *khunsa*. So, if they urinate from the *dhakar*, and if they urinate from the *farj*...

मौजूदा वारिसों के बीच (विरासत) तकसीम की जाएगी और तरके(विरासत) से जो मफकूद (लापता व्यक्ति) का हिस्सा अलग रखा गया है, वह उस गैर (दूसरे व्यक्ति) के वारिसों को वापस दे दिया जाएगा और उन्हें इस तरह तकसीम किया जाएगा मानो कि मफकूद का अस्तित्व ही न था। और इसका मूल सिद्धांत यह है कि यदि मफकूद के साथ ऐसा वारिस हो जो उससे महजूब (वंचित) हो सकता है, तो उस मौजूद वारिस को कुछ भी नहीं दिया जाएगा, और यदि वह महजूब न होता हो लेकिन उसका हिस्सा कम हो रहा हो, तो मौजूद वारिस को सबसे कम हिस्सा दिया जाएगा और बाकी को सुरक्षित रख लिया जाएगा। इसकी मिसाल यह है कि एक व्यक्ति मर गया और उसने दो बेटियां, एक बेटा (जो मफकूद है), और एक पोते का बेटा (पोता) और एक पोती छोड़ी, तो दोनों बेटियों को आधा माल (1) दे दिया जाएगा, क्योंकि इतना उनका निश्चित हक है। बाकी आधा हिस्सा रोक लिया जाएगा और पोते की संतान को कुछ नहीं दिया जाएगा क्योंकि वे मफकूद के जीवित होने की स्थिति में उसकी वजह से महजूब (वंचित) हो जाएंगे। इसलिए संदेह के बावजूद उन्हें कुछ नहीं दिया जाएगा। और यदि मफकूद के साथ ऐसे वारिस हों जो महजूब नहीं हो सकते, जैसे दादा-दादी, तो उन्हें उनका पूरा हिस्सा दे दिया जाएगा, जैसा कि हमल (गर्भावस्था) की स्थिति में बताया गया है। यह इख्तियार 'शरह मुख्तार' में है। और उस पर, यानी जिसे काफिरों ने कैद कर लिया हो, उसका हुक्म विरासत में 'शक्ल' (संदिग्ध व्यक्ति) और मुसलमानों वाला है, जब तक कि उसने अपना धर्म न छोड़ा हो। और यदि उसने इस्लाम धर्म छोड़ दिया, तो उसका हुक्म 'मुर्तद' (धर्मत्यागी) वाला है। और यदि उसका मुर्तद होना मालूम न हो और न ही उसकी मौत और न ही उसकी जिंदगी का हाल मालूम हो, तो उसका हुक्म 'शक्ल-ए-मफकूद' वाला है, यह 'सिराजिया' में है।

अनुवादक का कथन ☆ 'गरकी' (डूबकर मरने वाले) वह जमात है जो डूबकर मर गई है, और हर वह जमात जो जलकर मर गई है। अतः यदि एक जमात जलकर या डूबकर मर गई और यह मालूम न हो कि पहले (2) कौन मरा है, तो ऐसा माना जाएगा कि वे सब एक साथ ही मरे हैं। इसलिए उनमें से प्रत्येक का माल उसके वारिसों को मिलेगा और उनमें से कोई भी दूसरे का वारिस नहीं होगा। लेकिन यदि उनमें मौत का क्रम (तरतीब) मालूम हो, तो पहले मरने वाले का वारिस बाद में मरने वाला (3) होगा। इसी तरह यदि दो या कई आदमियों पर दीवार गिर गई और सब मर गए या युद्ध में मारे गए और यह मालूम न हो कि पहले (3) कौन मरा है, तो भी यही हुक्म है, यह 'समीन' में है। इसकी मिसाल यह है कि दो भाई डूबकर मर गए और प्रत्येक के पास नब्बे दीनार हैं और प्रत्येक ने एक

बेटी, माँ और चाचा को वारिस छोड़ा। तो आम विद्वानों (उलमा) के निकट प्रत्येक का माल (तरका) उसके जीवित वारिसों के बीच तकसीम होगा, और वे बेटी, माँ और चाचा हैं। और उन दोनों में से कोई भी दूसरे का वारिस नहीं होगा। अतः जीवित वारिसों के लिए प्रत्येक के माल के छह (5) हिस्से किए जाएंगे। और यदि यह मालूम हो कि उनमें से एक पहले मर गया है, लेकिन यह मालूम न हो कि कौन सा भाई पहले मरा है, तो प्रत्येक वारिस को उसका निश्चित हिस्सा दे दिया जाएगा और संदिग्ध हिस्से को रोक लिया जाएगा, जब तक कि स्थिति स्पष्ट न हो जाए या वे आपस में समझौता न कर लें। यह 'खजाना-तुल-मुफ्तीन' में है।

अध्याय ☆ खुनसा (हिजड़ा) की विरासत के बारे में यदि बच्चे के फर्ज (स्त्री जननांग) हो और जकर (पुरुष जननांग) भी हो, तो वह 'खुनसा' है। अतः यदि वह जकर से पेशाब करे और यदि फर्ज से पेशाब करे...

وارثان موجود کے درمیان تقسیم کیا جائے گا اور ترکہ غیر سے جو مفقود کا حصہ رکھ چھوڑا گیا ہے وہ اس غیر کے وارثان کو واپس دیا جائے گا اور انہیں تقسیم ہوگا کہ گویا کہ مفقود کا وجود ہی نہ تھا اور اصل اس میں یہ ہے کہ اگر مفقود کے ساتھ ایسا وارث ہو جو اس سے محجوب ہو سکتا ہے تو اس موجود کو کچھ نہ دیا جائے گا اور اگر محجوب نہ ہوتا ہو مگر اس کا حصہ کم ہوا جاتا ہو تو موجود کو کم تر حصہ دیا جائے گا اور باقی رکھ چھوڑا جائے گا اس کی مثال یہ ہے کہ ایک شخص مر گیا اور اس نے دو دختر اور ایک پسر مفقود اور ایک پسر کا پسر ایک دختر پسر چھوڑی تو ہر دو دختر کو نصف مال (۱) دے دیا جائے گا اس واسطے کہ اس قدر ان کا حق یقینی ہے اور باقی نصف رکھ چھوڑا جائے گا اور اولاد پسر کو کچھ نہ دیا جائے گا اس واسطے کہ یہ لوگ در صورت زندگی مفقود کے اس کی وجہ سے محجوب ہوں گے پس شک کے باوجود ان کو کچھ نہ دیا جائے گا اور اگر مفقود کے ساتھ ایسے وارث ہوں جو محجوب نہیں ہو سکتے ہیں جیسے جد و جدہ تو اُن کو اُن کا پورا حصہ دے دیا جائے گا جیسے حمل کی صورت میں بیان ہوا ہے یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور اس پر یعنی جس کو کافروں نے قید کیا ہو اس کا حکم میراث میں شکل اور مسلمانوں کے ہے جب تک کہ اس نے اپنا دین نہ چھوڑا ہو اور اگر اس نے دین اسلام چھوڑ دیا تو اس کا حکم مرتد کے ہے اور اگر اس کا مرتد ہونا معلوم نہ ہو اور نہ اس کی موت اور نہ اس کی زندگی کا حال معلوم ہو تو اس کا حکم شکل مفقود کے ہے یہ سراجیہ میں ہے۔

قال المترجم ☆ غرقی وہ جماعت جو ڈوب کر مرگئی ہے ہر وہ جماعت جو جل کر مرگئی ہے پس اگر ایک جماعت جل کر یا ڈوب کر مرگئی اور یہ نہیں معلوم ہوتا ہے کہ پہلے (۲) کون مرا ہے تو ایسا قرار دیا جائے گا کہ گویا وہ سب ساتھ ہی مرے ہیں پس ان میں سے ہر ایک کا مال اس کے

وارثوں کو ملے گا اور ان میں کوئی دوسرے کا وارث نہ ہوگا لیکن اگر ان میں موت کی ترتیب معلوم ہو تو پہلے مرنے والے کا پچھلا مرنے (۳) والا وارث ہوگا۔ اسی طرح اگر دو چند آدمیوں پر دیوار گری اور سب مر گئے یا معرکہ میں مقتول ہوئے اور یہ معلوم نہیں ہوتا ہے کہ پہلے (۳) کون مرا ہے تو بھی یہی حکم ہے یہ ثمین میں ہے اس کی مثال یہ ہے کہ دو بھائی ڈوب مرے اور ہر ایک کے پاس نوے دینار ہیں اور ہر ایک نے ایک دختر ماں و چچا وارث چھوڑے تو عامہ علماء کے نزدیک ہر ایک کا مال ترکہ اس کے زندہ وارثوں کے درمیان تقسیم ہوگا اور وہ دختر ماں و چچا ہے اور ان دونوں میں سے کوئی دوسرے کا وارث نہ ہوگا پس وارثان زندہ کے واسطے ہر ایک کے مال کے چھ (۵) حصے کئے جائیں گے اور اگر یہ معلوم ہوا کہ ان دونوں میں سے ایک پہلے مر گیا ہے مگر یہ نہیں معلوم کہ کون بھائی تھا جو پہلے مرا ہے تو ہر ایک وارث کو اس کا حصہ یقینی دے دیا جائے گا اور مشکوک رکھ چھوڑا جائے گا یہاں تک کہ حال ظاہر ہو یا باہم صلح کر لیں یہ خزانہ المفتین میں ہے۔

فصل ☆ در میراث خنثی اگر بچہ کے فرج ہو اور ذکر بھی ہو تو وہ خنثی ہے پس اگر وہ ذکر سے پیشاب کرے اور اگر فرج سے پیشاب کرے

---

(۱) مترجم کہتا ہے کہ اس صورت میں چچا کو کچھ نہیں ملنا چاہئے پس کلام میں مسامحہ ہے فہم ۱۲ منہ (۲) اور اڑھائی میں احتمال ہے کہ شاید مفقود زندہ ہو ۱۲ (۳) یعنی ترتیب نہیں معلوم ہوتی ہے ۱۲ منہ (۵) گویا ساتھ ہی مرے ہیں کوئی دوسرے کا وارث نہ ہوگا ۱۲

Kitab al-Fara'id 388

...is a girl, and if both urinate, the one from whom the urine emerges first shall be the ruling, and if they are equal in this regard as well, then it is a *Khuntha Mushkil* (ambiguous hermaphrodite). In the case where urine emerges from both orifices simultaneously, the volume of urine shall carry no weight, contrary to the view of the Sahibayn. Furthermore, when the *Khuntha* reaches puberty and grows a beard or has intercourse with women, then it is a male. Similarly, if they experience nocturnal emission like men, or if their breasts are flat like a man's, and if their breasts develop like those of a woman, or if milk comes into their breasts, or they menstruate, or become pregnant, or if it becomes possible to have intercourse with them through the private part, then it is a female. If none of these signs become apparent, or if these signs are contradictory, then it is a *Khuntha Mushkil*. This is according to *Fatawa-e-Alamgiri*. The principle here is that Imam Abu Hanifa grants them the lesser (1) share of inheritance because there is caution in this. Thus, if their father dies and leaves them behind along with a son, the *Khuntha* shall be given one share and the son two shares. And if this *Khuntha Mushkil* is left along with a daughter, the property shall be divided between the two (2) by giving each one-half as a fixed share. If the deceased leaves a full sister, a *Khuntha Mushkil* from the father's side, and an *Asabah* (residuary heir), the full sister shall be given half, and the aforementioned *Khuntha* shall be given a sixth share to complete two-thirds, as would be the case if there were a sister from the father's side, and the remaining property shall go to the *Asabah*. If the deceased leaves a husband, a mother, and a *Khuntha Mushkil* (who is the brother or sister of the deceased from the same mother and father), the husband of the deceased shall be given one-half, the mother shall be given one-sixth, and the remainder shall be given to the *Khuntha*, and they shall be deemed male because the remaining share is lesser.

If the deceased leaves a husband, a full sister, and a *Khuntha* from the father's side: if the *Khuntha* is considered female, they get one-sixth, and if they are considered male, they are an *Asabah* and shall receive nothing (3). Thus, this is the status suitable for the aforementioned principle; therefore, they shall be declared an *Asabah* and excluded. This is according to *Sharh-e-Mukhtar*. If a person died and left a *Walad-e-Khuntha* and an *Asabah*, and then the aforementioned *Khuntha* died before their state became clear, then according to the views of Imam Azam and Imam Muhammad, the share of the *Khuntha* shall be designated as that of a daughter, which is half the property, and the remaining property shall be given to the *Asabah*. This is also the

first view of Imam Abu Yusuf. If, despite this, there is a known son of the deceased, then according to the views of Imam Azam and Imam Muhammad, the estate shall be divided between this *Khuntha* and this son according to the calculation (4) that a male gets double the share of a female. In the event that the *Khuntha* remains alive and their state is still not clear, there has been a discussion among the scholars regarding how the property should be divided between the two. Some have said that one-third of the property shall be given to the *Khuntha*, one-half to the son, and one-sixth shall be withheld, just as in the case of a fetus or a missing person, whose share is withheld until their state becomes clear. Most scholars have stated that this (withheld portion) shall also be given to the son. Now, when two-thirds have been given to the son, will a guarantor be taken from the son? Our scholars have said that there is the same well-known disagreement: if the judge gives the property to the known heir, according to Imam Azam, no guarantor will be taken from him, whereas according to the Sahibayn, a guarantor will be taken as a precaution. Some have said "No," rather, in this situation, by consensus of all, a guarantor will be taken as a precaution. Then, if it subsequently becomes clear that the aforementioned *Khuntha* is male, the sixth share shall be reclaimed, and if it becomes clear that they are female, then whatever the known son has taken shall remain with him. A deceased left behind their brother's daughter *Khuntha* (5), their brother's son's daughter *Khuntha*, and their brother's son's son (known male).

(1) Meaning, they consider them male and female and give them the lesser share. (2) Meaning, considered as a daughter. (3) Thus the husband receives half and the sister receives half. (4) Meaning, the *Khuntha* is given one share and the known son is given two shares. (5) Meaning, the *Khuntha* who, in our view, is in the position of a daughter.

किताब अल-फ़रायज़ 388

वह लड़की है और अगर दोनों से पेशाब करे तो जिससे पहले पेशाब निकले उसी के मुताबिक़ हुक्म होगा और अगर इस मामले में भी बराबर हों तो वह 'खुन्सा-ए-मुश्किल' है। और उस सूरत में कि एक साथ दोनों सुराखों से पेशाब निकले तो पेशाब की अधिकता का कोई एतबार न होगा, साहबैन के क़ौल के ख़िलाफ़। फिर जब खुन्सा बालिग़ हुआ और उसकी दाढ़ी निकली या उसने औरतों से जमा किया तो वह मर्द है। इसी तरह अगर मर्दों की तरह उसे एहतलाम (स्वप्नदोष) हुआ या उसके स्तन मर्दों की तरह सपाट हुए, और अगर उसके स्तन औरतों की तरह उभरे या उसके स्तनों में दूध उतर आया या मासिक धर्म आया या गर्भवती हुई या शर्मगाह से उसका जमा करना मुमकिन हुआ तो वह औरत है। और अगर इन अलामतों में से कोई ज़ाहिर न हुई या ये अलामतें आपस में टकराती (मुआरिज़) हुईं तो वह 'खुन्सा-ए-मुश्किल' है। यह फ़तावा-ए-आलमगीरी है और इसमें असल यह है कि इमाम अबू हनीफ़ा उसे मीरास (विरासत) के हिस्से में से कमतर (1) हिस्सा देते हैं क्योंकि इसमें एहतियात है। पस अगर उसका बाप मर गया और उसे छोड़ा और एक बेटा छोड़ा तो इस खुन्सा को एक हिस्सा और लड़के को दो हिस्से दिए जाएंगे। और अगर इस 'खुन्सा-ए-मुश्किल' और एक लड़की को छोड़ा तो माल उन दोनों (2) को फर्ज़ के तौर पर आधे-आधे दे दिया जाएगा। मय्यत ने सगी बहन छोड़ी और बाप की तरफ से 'खुन्सा-ए-मुश्किल' छोड़ा और एक 'असबा' (अवशिष्ट भोगी) छोड़ा, तो सगी बहन को आधा दिया जाएगा और उक्त खुन्सा को छठा हिस्सा ताकि दो-तिहाई पूरी हो जाए, जैसा कि बाप की तरफ से बहन होने की सूरत में होता है, और बाकी माल असबा को मिलेगा। मय्यत ने शौहर छोड़ा और माँ छोड़ी और 'खुन्सा-ए-मुश्किल' छोड़ा जो कि मय्यत की माँ व बाप की तरफ से उसका भाई या बहन है, तो मय्यत के शौहर को आधा दिया जाएगा और माँ को छठा हिस्सा दिया जाएगा और बाकी खुन्सा को दिया जाएगा और उसे मर्द क़रार दिया जाएगा क्योंकि बाकी हिस्सा कम है।

मय्यत ने शौहर छोड़ा और सगी बहन छोड़ी और बाप की तरफ से खुन्सा छोड़ा, तो अगर खुन्सा को औरत क़रार दिया जाता है तो उसे छठा हिस्सा मिलता है और अगर मर्द क़रार दिया जाता है तो वह असबा है और उसे कुछ न मिलेगा (3)। तो यही हाल उक्त असल के लायक़ है, इस वास्ते वह असबा क़रार दिया जाएगा और (विरासत से) बाहर हो जाएगा। यह 'शराह-ए-मुख़्तार' में है। और अगर एक शख़्स मरा और एक 'वल्द-ए-खुन्सा' और एक असबा छोड़ा, फिर उक्त खुन्सा उसके हाल ज़ाहिर होने से पहले मर गया, तो इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के क़ौल के मुताबिक़ खुन्सा का हिस्सा

लड़की के बराबर लगाया जाएगा और यह आधे माल के बराबर होगा और बाक़ी माल असबा को दिया जाएगा। और यही इमाम अबू यूसुफ़ का पहला क़ौल है। और अगर इसके बावजूद मय्यत का कोई जाना-पहचाना लड़का हो तो इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के क़ौल के मुताबिक़ तरके का माल इस खुन्सा और इस लड़के के बीच इस हिसाब (4) से बाँटा जाएगा कि मर्द को औरत से दोगुना मिले। और उस सूरत में कि खुन्सा ज़िंदा रहा और अभी उसका हाल ज़ाहिर नहीं हुआ है, तो दोनों के बीच माल किस तरह बाँटा जाएगा, इसमें मशाइख ने बहस की है। तो बाज़ ने इस तरह फ़रमाया कि एक-तिहाई माल खुन्सा को दिया जाएगा और आधा माल लड़के को दिया जाएगा और एक छठा हिस्सा रोक लिया जाएगा, जैसा कि हमल (गर्भ) और मफ़क़ूद (गायब) की सूरत में होता है कि उनका हिस्सा रोक लिया जाता है यहाँ तक कि उनका हाल ज़ाहिर हो जाए। और अक्सर मशाइख ने फ़रमाया कि यह भी लड़के को दिया जाएगा। पस जब लड़के को दो-तिहाई दिया गया, तो क्या लड़के से कोई ज़मानत ली जाएगी? तो हमारे मशाइख ने फ़रमाया कि इसमें वही इख़्तिलाफ़ (मतभेद) मशहूर है कि अगर क़ाज़ी ने वारिस को माल दिया तो इमाम आज़म के नज़दीक उससे कोई ज़मानत न ली जाएगी और साहबैन के नज़दीक एहतियात के तौर पर ज़मानत ले ली जाएगी। और बाज़ ने फ़रमाया कि नहीं, बल्कि इस मुक़ाम पर सबके नज़दीक इत्तिफ़ाक़ (आम सहमति) से एहतियात के तौर पर उससे ज़मानत ले ली जाएगी। फिर अगर बाद में ज़ाहिर हुआ कि उक्त खुन्सा मर्द है तो छठा हिस्सा वापस ले लिया जाएगा और अगर ज़ाहिर हुआ कि वह औरत है तो जो कुछ प्रसिद्ध लड़के ने लिया है वह उसके पास रहेगा। एक मय्यत ने अपने भाई की دختر (बेटी) खुन्सा (5) और भाई के बेटे की دختر खुन्सा और भाई के बेटे का बेटा प्रसिद्ध (मर्द) छोड़ा।

وہ لڑکی ہے اور اگر دونوں سے پیشاب کرنے تو جس سے پہلے پیشاب نکلے اسی کے موافق حکم ہو گا اور اگر اس امر میں بھی یکساں ہو تو وہ خنثیٰ مشکل ہے اور درصورتی کہ ایک ساتھ دونوں سوراخ سے پیشاب نکلتا ہے تو کثرت پیشاب کا کچھ اعتبار نہ ہوگا بخلاف قول صاحبین کے پھر جب خنثیٰ مذکر بالغ ہوا اور اس کے داڑھی نکلی یا عورتوں سے اُس نے جماع کیا تو وہ مرد ہے اسی طرح اگر مردوں کی طرح اس کو احتلام ہوا یا اس کی چھاتیاں مردوں کی طرح سپاٹ ہوئیں اور اگر اس کے چھاتیاں مثل عورتوں کے برآمد ہوئیں یا اس کی چھاتیوں میں دودھ اُتر آیا یا حیض آیا یا حاملہ ہوئی یا فرج سے اُس کے ساتھ جماع کیا جانا ممکن ہوا تو وہ عورت ہے اور اگر ان علامات سے کوئی ظاہر نہ ہوئی یا یہ علامتیں باہم معارض ہوئیں تو وہ خنثیٰ مشکل ہے یہ فتاویٰ اھمیں ہے اور اصل اس میں یہ ہے کہ امام ابوحنیفہ اس کو میراث کے حصہ میں سے کم تر (۱) حصہ دیتے ہیں کیونکہ اس میں احتیاط ہے پس اگر اُس کا باپ مر گیا اور اُس کو چھوڑا اور ایک بیٹا چھوڑا تو اس خنثیٰ کو ایک سہم اور پسر کو دو سہم دیے جائیں گے اور اگر اس خنثیٰ مشکل کو اور ایک دختر کو چھوڑا تو مال ان دونوں (۲) کو بطریق فرض درد کے نصف نصف دے دیا جائے گامیت نے حقیقی بہن چھوڑی اور باپ کی طرف سے خنثیٰ مشکل چھوڑا اور ایک عصبہ چھوڑا تو حقیقی بہن کو آدھا دیا جائے گا اور خنثیٰ مذکور کو چھٹا حصہ تاکہ دو تہائی پوری ہو جائے جیسے باپ کی طرف سے بہن ہونے کی صورت میں ہوتا اور باقی مال عصبہ کو ملے گا۔ میت نے شوہر چھوڑ اور ماں چھوڑی اور خنثیٰ مشکل چھوڑا جو کہ میت کی ماں و باپ کی طرف سے اس کا بھائی ہے یا بہن ہے پس میت کے شوہر کو نصف دیا جائے گا اور ماں کو چھٹا حصہ

دیا جائے گا اور باقی خنثیٰ کو دیا جائے گا اور وہ مذکور قرار دیا جائے گا کیونکہ حصہ باقی اقل ہے۔

میت نے شوہر چھوڑا اور حقیقی بہن چھوڑی اور باپ کی طرف سے خنثیٰ چھوڑا پس اگر خنثیٰ مؤنث قرار دیا جاتا ہے تو اس کو چھٹا حصہ ملتا ہے اور اگر مذکر قرار دیا جاتا ہے تو وہ عصبہ ہے اور اس کو کچھ نہ ملے (۳) گا پس یہی حال اصل مذکور کے لائق ہے اس واسطے وہ عصبہ قرار دیا جائے گا اور ساقط ہو جائے گا یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور اگر ایک شخص مرا اور ایک ولد خنثیٰ اور ایک عصبہ چھوڑا پھر خنثیٰ مذکور قبل اس کے کہ اس کا حال ظاہر ہو مر گیا تو بنابر قول امام اعظم و امام محمد کے خنثیٰ کا حصہ حقہ دختر لگایا جائے گا اور یہ نصف مال ہوا اور باقی مال عصبہ کو دیا جائے گا اور یہی امام ابو یوسف کا پہلا قول ہے اور اگر باوجود اس کے میت کا کوئی پسر معروف ہو تو بنابر قول امام اعظم و امام محمد کے مال ترکہ اس خنثیٰ اور اس پسر کے درمیان بحساب (۴) مرد کو عورت سے دو چند کے تقسیم ہوگا اور درصورتی کہ خنثیٰ زندہ رہا اور ہنوز اُس کا حال ظاہر نہیں ہوا ہے تو دونوں میں مال کس طرح تقسیم ہوگا اس میں مشائخ نے گفتگو کی ہے پس بعض نے یوں فرمایا کہ تہائی مال خنثیٰ کو دیا جائے گا اور نصف مال پسر کو دیا جائے گا اور ایک چھٹا حصہ روک رکھا جائے گا جیسا کہ حمل و مفقود کی صورت میں ہے کہ ان دونوں کا حصہ رکھ چھوڑا جاتا ہے یہاں تک کہ اُن کا حال ظاہر ہو اور اکثر مشائخ نے فرمایا کہ یہ بھی پسر کو دیا جائے گا پس جب کہ پسر کو دو تہائی دیا گیا پس آیا پسر سے کوئی کفیل لیا جائے گا تو ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ اس میں وہی اختلاف معروف ہے کہ اگر قاضی نے وارث معروف کو مال دیا تو امام اعظم کے نزدیک اس سے کوئی کفیل نہ لے گا اور صاحبین کے نزدیک احتیاطاً کفیل لے لے گا اور بعض نے فرمایا کہ نہیں بلکہ اس مقام پر سب کے نزدیک بالاجماع احتیاطاً اُس سے کفیل لے لے گا پھر اگر ثانی الحال ظاہر ہوا کہ خنثیٰ مذکور مرد

ہے تو چھٹا حصہ واپس لے گا اور اگر ظاہر ہوا کہ وہ مؤنث ہے تو جو کچھ پسر معروف نے لیا ہے وہ اس کو مسلم رہے گا ایک میت نے اپنے بھائی کی دختر خنثیٰ (۵) اور بھائی کے پسر کی دختر خنثیٰ اور بھائی کے پسر کا پسر معروف چھوڑا

(۱) یعنی مرد گردانتے ہیں اور عورت گردانتے ہیں جو کم تر حصہ ہوتا ہے اور وہ اس کو دیتے ہیں ۱۲ منہ (۲) یعنی مثل دختر کے قرار دیا ۱۲ (۳) پس شوہر کو نصف اور بہن کو نصف ملے گا ۱۲ (۴) یعنی خنثیٰ کو ایک حصہ اور پسر معروف کو دو حصے دیے جائیں ۱۲ (۵) یعنی خنثیٰ جو ہمارے نزدیک دختر کے حکم میں ہے ۱۲

According to the opinion of our scholars, the entire wealth shall be distributed among all of them in three-thirds. If the deceased has no heir other than these two khunsa (hermaphrodites), then according to our opinion, the entire wealth shall go to the first khunsa among them, because they are both daughters, and the daughter of a brother has precedence in the right of inheritance over the daughter of a brother's son (1). If the deceased left a daughter-khunsa and a sister-khunsa, and both died before their true gender status became apparent, then according to Imam Abu Hanifa, Imam Muhammad, and Imam Abu Yusuf, the daughter shall receive half and the remaining shall go to the sister, because both are treated under the ruling for a daughter, and a sister with a daughter is considered an 'asaba' (residuary). If the deceased left an 'asaba' and a sister-khunsa, and a brother's daughter-khunsa, then according to our opinion, the sister shall receive half and the inheriting 'asaba' shall receive half, because both khunsa are considered female according to us. Thus, the sister gets half, the remaining goes to the 'asaba', and the brother's daughter gets nothing. If the deceased has no 'asaba', then the entire wealth shall go to the sister as a right of obligatory inheritance (2), and the brother's daughter shall get nothing. Since she left a brother's daughter-khunsa and there is no 'asaba' heir, the same ruling applies as we explained in the case of the sister-khunsa; that is, the entire wealth shall go to the daughter-khunsa as an obligatory inheritance, and the brother's daughter-khunsa shall receive nothing. If the deceased left a daughter-khunsa, a son's daughter-khunsa, another son's daughter-khunsa, and one 'asaba' heir, then according to our opinion, all these khunsa are treated as female. Thus, the first-degree heir, i.e., the deceased's daughter-khunsa, shall receive half, the middle-degree heir shall receive one-sixth to complete the two-thirds portion, the remainder shall go to the 'asaba', and the lower-degree daughter-khunsa shall receive nothing. If the deceased has no 'asaba' heir, the remaining wealth shall be distributed (radd) to the middle-degree khunsa according to their share of inheritance, meaning the wealth is divided into four parts: three parts to the first one and one part to the middle one. If the deceased left one biological daughter (salbi) and three daughters of a son—all of whom are khunsa of varying degrees—and one 'asaba', then according to us, the daughter shall receive half, the first-degree khunsa shall receive one-sixth to complete the two-thirds, and the rest goes to the 'asaba', because all khunsa are treated as female until their status is proven otherwise. If the deceased has no 'asaba', the remainder shall be divided into four parts, and three parts shall be

given to the first-degree daughter-khunsa. If there is a boy (known male) in a lower degree than these daughters-khunsa, then according to us, the deceased's daughter shall receive half, the first-degree khunsa (son's daughter) shall receive one-sixth to complete the two-thirds, and the remainder shall be divided between the aforementioned boy and the middle/lower-degree khunsa daughters, with the male receiving double the share of the female, because the middle and lower-degree khunsa are treated as female. Among the children of a son, the male makes those females who did not receive a portion of the inheritance 'asaba' along with him.

If a person dies and leaves his wife, two brothers from the mother's side, and one khunsa sister from both parents, then according to us, the wife receives a quarter, the two half-brothers from the mother's side receive a third, and the remainder goes to the khunsa sister. Even if the deceased left a mother, the mother shall receive one-sixth (two shares) out of twelve shares, the wife shall receive a quarter (three shares), the half-brothers receive four shares, and the remainder goes to the khunsa, who shall be declared an 'asaba' because in such a case, treating them as male results in the smallest share. This is found in 'Mabsut of Shams al-A'imma Sarakhsi'.

(1) Meaning, via the 'asaba of Dhu al-Arham (12 from text) (2) Meaning khunsa, 1 to the sister.

हमारे اصحاب के क़ौल (मत) के मुताबिक़ सारा माल उन सब में तीन-तिहाई तक़सीम होगा और अगर उन दोनों खुनसा (हिजड़ों) के सिवा मय्यत का कोई वारिस न हो, तो हमारे क़ौल के मुताबिक़ सारा माल अव्वल खुनसा को दोनों में से मिलेगा, इसलिए कि वे दोनों लड़कियाँ हैं, और भाई की लड़की का हक़-ए-मीरास में भाई के लड़के(१) की लड़की की निस्बत मुक़द्दम (पहले) है। और अगर मय्यत ने 'दुख़्तर खुनसा' और 'बहन खुनसा' छोड़ी और दोनों उनके हाल ज़ाहिर होने से पहले मर गईं, तो इमाम अबू हनीफ़ा, इमाम मुहम्मद और इमाम अबू यूसुफ़ के क़ौल के मुताबिक़ लड़की को आधा (निसफ़) और बाक़ी बहन को मिलेगा, क्योंकि ये दोनों लड़की के हुक्म में हैं, और लड़की के साथ जो बहन हो वह 'असबा' होती है। और अगर मय्यत ने एक 'असबा' और 'बहन खुनसा' छोड़ी और 'भाई की लड़की खुनसा' छोड़ी, तो हमारे क़ौल के मुताबिक़ बहन को आधा और वारिस असबा को आधा मिलेगा, क्योंकि दोनों खुनसा हमारे नज़दीक औरतें (मोन्नस) हैं। लिहाज़ा बहन को आधा मिलेगा और बाक़ी असबा को मिलेगा और भाई की लड़की को कुछ न मिलेगा। और अगर मय्यत का कोई असबा न हो, तो सारा माल बतौर हक़-ए-फ़र्ज़ (२) विरासत के बहन को मिलेगा और भाई की लड़की को कुछ न मिलेगा, क्योंकि भाई की लड़की खुनसा छोड़ी और उसका कोई असबा वारिस नहीं है, तो भी वही हुक्म है जो हमने बहन खुनसा की सूरत में बयान किया है, यानी सारा माल बतौर हक़-ए-फ़र्ज़ विरासत के उसकी लड़की खुनसा को मिलेगा और भाई की लड़की खुनसा को कुछ न मिलेगा। और अगर मय्यत ने 'दुख़्तर खुनसा' छोड़ी और 'लड़के की लड़की खुनसा' छोड़ी और 'लड़के की लड़की खुनसा' छोड़ी और एक 'असबा वारिस' छोड़ा, तो हमारे क़ौल के मुताबिक़ ये सब खुनसा मोन्नस के हुक्म में हैं। लिहाज़ा अव्वल दर्जे वाली यानी मय्यत की दुख़्तर खुनसा को आधा मिलेगा और औसत दर्जे वाली को दो-तिहाई पूरा करने के लिए छठा हिस्सा मिलेगा और बाक़ी असबा को मिलेगा और नीचे वाली लड़की खुनसा को कुछ न मिलेगा। और अगर मय्यत का कोई वारिस असबा न हो, तो बाक़ी माल और औसत दर्जे वाली दोनों खुनसा को उनकी मीरास के हिसाब से 'रद्द' कर दिया जाएगा, यानी चार हिस्से करके तीन हिस्से अव्वल वाली को और एक हिस्सा औसत वाली को दिया जाएगा। और अगर मय्यत ने एक 'दुख़्तर-ए-सल्बी' (सगी बेटी) छोड़ी और लड़के की तीन लड़कियाँ सब खुनसा छोड़ीं, जो एक-दूसरे से निचले दर्जे में हैं और एक 'असबा' छोड़ा, तो हमारे नज़दीक लड़की को आधा मिलेगा और दो-तिहाई पूरा करने के लिए अव्वल दर्जे की खुनसा को छठा हिस्सा मिलेगा और बाक़ी असबा को मिलेगा, क्योंकि सब खुनसा मोन्नस के हुक्म में हैं, जब तक कि

उनका हाल इसके ख़िलाफ़ ज़ाहिर न हो। और अगर मय्यत का कोई असबा न हो, तो बाक़ी के चार हिस्से करके तीन हिस्से अव्वल दर्जे की दुख़्तर खुनसा को दिए जाएंगे। और अगर उन 'दुख़्तरान-ए-खुनसा' से निचले दर्जे में कोई लड़का (मारूफ़-ए-मुज़क्कर) हो, तो हमारे नज़दीक मय्यत की लड़की को आधा दिया जाएगा और अव्वल दर्जे की खुनसा दुख़्तर-ए-पसर को दो-तिहाई पूरा करने के लिए छठा हिस्सा दिया जाएगा और बाक़ी इस लड़के और दरमियानी व निचले दर्जे की खुनसा लड़की के दरमियान मर्द को औरत से दोगुने (दुगुना हिस्सा) के हिसाब से तक़सीम होगा, क्योंकि बीच के दर्जे की खुनसा और निचले दर्जे की खुनसा दोनों मोन्नस के हुक्म में हैं और 'औलाद-ए-इब्न' (पोते) में जो नर (लड़का) हो, वह अपने साथ और अपने ऊपर के दर्जे की उन औरतों को, जिन्हें मीरास में कुछ नहीं मिला, अपने साथ 'असबा' बना लेता है।

एक शख़्स मर गया और उसने अपनी बीवी छोड़ी और सिर्फ़ माँ की तरफ़ से दो भाई छोड़े और माँ-बाप की तरफ़ से एक 'खुनसा बहन' छोड़ी, तो हमारे नज़दीक बीवी को चौथाई मिलेगा और माँ की तरफ़ से अख़्याफ़ी (सौतेले) दोनों भाइयों को तिहाई मिलेगा और जो बाक़ी बच रहे वह खुनसा बहन को मिलेगा। और अगर मय्यत ने माँ छोड़ी हो, तो माँ को बारह हिस्सों में से छठा हिस्सा (दो हिस्से) मिलेंगे और बीवी को चौथाई (तीन हिस्से) और अख़्याफ़ी दोनों भाइयों को चार हिस्से और बाक़ी खुनसा को मिलेंगे कि उसे 'असबा' क़रार दिया जाएगा क्योंकि ऐसी सूरत में उसको मर्द मानने पर सबसे कम हिस्सा मिलता है। यह 'मबसूत-ए-शम्सुल-आइम्मा सरख़सी' में है।

(१) यानी बराह-ए-ज़वील-अरहाम के असबा १२ (२) यानी खुनसा, बहन को १

تو ہمارے اصحاب کے قول کے موافق تمام مال ان سب میں تین تہائی تقسیم ہوگا اور اگر ان دونوں خنثیٰ کے سوائے میت کا کوئی وارث نہ ہو تو ہمارے قول کے موافق تمام مال اول خنثیٰ کو دونوں میں سے ملے گا اس واسطے کہ وہ دونوں دختر ہیں اور بھائی کی دختر حق میراث میں بہ نسبت بھائی کے پسر کی دختر (۱) کے مقدم ہے اور اگر میت نے دختر خنثیٰ اور بہن خنثیٰ چھوڑی اور دونوں قبل ان دونوں کے حال ظاہر ہونے کے مرگئیں تو امام ابو حنیفہؒ و امام محمدؒ و بقول امام ابو یوسفؒ کے موافق دختر کو نصف اور باقی بہن کو ملے گا اس واسطے کہ یہ دونوں دختر کے حکم میں ہیں اور دختر کے ساتھ جو بہن ہو وہ عصبہ ہوتی ہے اور اگر میت نے ایک عصبہ اور بہن خنثیٰ چھوڑی اور بھائی کی دختر خنثیٰ چھوڑی تو ہمارے قول کے موافق بہن کو نصف اور وارث عصبہ کو نصف ملے گا اس واسطے کہ ہر دو خنثیٰ ہمارے نزدیک مونث ہیں پس بہن کو نصف ملے گا اور باقی عصبہ کو ملے گا اور بھائی کی دختر کو کچھ نہ ملے گا اور اگر میت کا کوئی عصبہ نہ ہو تو سب مال بطورِ حقِ فرض (۲) ورثہ کے بہن کو ملے گا اور بھائی کی دختر کو کچھ نہ ملے گا اس واسطے کہ بھائی کی دختر خنثیٰ چھوڑی اور اس کا کوئی عصبہ وارث نہیں ہے تو بھی وہی حکم ہے جو ہم نے بہن خنثیٰ کی صورت میں بیان کیا ہے یعنی سب مال بطورِ حقِ فرض ورثہ کے اس کی دختر خنثیٰ کو ملے گا اور بھائی کی دختر خنثیٰ کو کچھ نہ ملے گا اور اگر میت نے دختر خنثیٰ چھوڑی اور پسر کی دختر خنثیٰ چھوڑی اور پسر کی دختر خنثیٰ چھوڑی اور ایک عصبہ وارث چھوڑا تو ہمارے قول کے موافق یہ سب خنثیٰ بحکم مونث ہیں پس اول درجہ والی یعنی میت کی دختر خنثیٰ کو نصف ملے گا اور اوسط درجہ والی کو دو تہائی پوری کرنے کے واسطے ایک چھٹا حصہ ملے گا اور باقی عصبہ کو ملے گا اور نیچے والی دختر خنثیٰ کو کچھ نہ

ملے گا اور اگر میت کا کوئی وارث عصبہ نہ ہو تو باقی مال اور درجہ اوسط والی دونوں خنثیٰ کو بحساب دونوں کی میراث کے رد کر دیا جائے گا یعنی چار حصہ کر کے تین حصے اول والی کو اور ایک حصہ اوسط والی کو دیا جائے گا اور اگر میت نے ایک دختر صلبی چھوڑی اور پسر کی تین دختر سب خنثیٰ چھوڑییں جو بعض سے بعض نیچے درجہ میں ہے اور ایک عصبہ چھوڑا تو ہمارے نزدیک دختر کو نصف ملے گا اور دو تہائی پوری کرنے کے واسطے درجہ اول کی خنثیٰ کو چھٹا حصہ ملے گا اور باقی عصبہ کو ملے گا اس واسطے کہ سب خنثیٰ بحکم مونث ہیں تاوقتیکہ ان کا حال اس کے خلاف ظاہر نہ ہو اور اگر میت مذکور کا کوئی عصبہ نہ ہو تو باقی کے چار حصہ کر کے تین حصے درجہ اول کی دختر خنثیٰ کو دیا جائے گا اور اگر ان دخترانِ خنثیٰ سے نیچے درجہ میں کوئی لڑکا معروفِ مذکر ہو تو ہمارے نزدیک دختر میت کو نصف دیا جائے گا اور درجہ اول کی خنثیٰ دختر پسر کو چھٹا حصہ واسطے دو تہائی پورا کرنے کے دیا جائے گا اور باقی اس لڑکے مذکور اور خنثیٰ دختر درمیانی و زیریں کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا اس واسطے کہ خنثیٰ بیچ کے درجہ کی اور خنثیٰ نیچے درجہ کے یہ دونوں حکمِ مونث ہیں اور اولادِ ابن میں جو نہ کر ہو وہ اپنے ساتھ اور اپنے اوپر درجہ کی ان مونثوں کو جن کو فریضہ ترکہ کچھ نہیں پہنچا ہے اپنے ساتھ عصبہ کر لیتا ہے۔

ایک شخص مر گیا اور اس نے اپنی جورو چھوڑی اور فقط ماں کی طرف سے دو بھائی چھوڑے اور ماں و باپ کی طرف سے ایک خنثیٰ بہن چھوڑی تو ہمارے نزدیک بیوی کو چوتھائی ملے گا اور ماں کی طرف سے اخیافی دونوں بھائیوں کو تہائی ملے گا اور جو باقی رہ جاوہ خنثیٰ بہن کو ملے گا اور باوجود کے میت نے ماں چھوڑی ہو تو ماں کو بارہ سہام میں سے چھٹا حصہ دو سہام ملیں گے اور جورو کو چوتھائی کے تین سہام اور اخیافی دونوں بھائیوں کو چار سہام اور باقی

خنثیٰ کو ملیں گے کہ وہ عصبہ قرار دیا جائے گا کیونکہ ایسی صورت میں اس کو مرد قرار دینے میں سب سے کم حصہ ملتا ہے یہ مبسوط شمس الائمہ سرخسی میں ہے۔

(۱) یعنی براہِ ذوی الارحام کے عصبہ ۱۲ منہ (۲) یعنی خنثیٰ، بہن کو ۱

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 ..... Kitab-ul-Faraid

Chapter Seven Regarding Dhawi al-Arham (Distant Kindred)

Dhawi al-Arham refers to every close relative who has no fixed share (Faridah) and is not an 'Asabah' (residuary heir). If there are only Dhawi al-Arham and no other heirs, they shall inherit the entire property; thus, they are like 'Asabat'. This is the chosen opinion in *Sharh Mukhtar*. There are four classes (Sinaf) of Dhawi al-Arham: 1. **First Class:** Those descended from the deceased, such as the children of the deceased's daughters and the children of the deceased's son's daughters (1). 2. **Second Class:** Those to whom the deceased is related, such as grandparents (both paternal and maternal). 3. **Third Class:** Those related through the deceased's parents, such as the daughters of full or paternal half-brothers, children of maternal half-brothers, and children of all sisters. 4. **Fourth Class:** Those related to the deceased, such as maternal uncles (2), their children, paternal aunts, their children, maternal aunts, their children, and the daughters of paternal uncles.

All these are Dhawi al-Arham. Among them, the first class holds the highest status, regardless of how distant the generation may be. Then the second, third, and fourth classes follow, adhering to the same order as in 'Asabat'. This is the adopted and preferred view, as stated in *Kafi*.

While Dhawi al-Arham of the first class exist, the second class will be excluded from inheritance.

Radi al-Din Nishapuri mentioned in his *Faraid* that if any member of the first class of Dhawi al-Arham exists, no matter how distant the generation, as long as they are present, no one from the second class will inherit, even if they are closer in generation. The same applies to the third class in the presence of the second, and the fourth in the presence of the third. This is the preferred view for *Fatwa* and the established practice of the scholars: the first class is absolutely primary, followed by the second, third, and fourth. As Ustad Sadr al-Koni stated in his *Faraid*, a daughter's daughter, no matter how many generations down, takes precedence over a mother's father.

Dhawi al-Arham will inherit when there are no 'Ashab al-Faraid' (fixed-share heirs) to whom the remainder could be given via 'Radd' (return), and no 'Asabah' exists. It is agreed upon that the presence of a husband or wife does not exclude Dhawi al-Arham; rather, they inherit alongside them because spouses are not those to whom

the remainder is returned. The husband or wife receives their fixed share, and the remainder is divided among the Dhawi al-Arham. For example, if a woman dies leaving a husband, a daughter's daughter, a maternal aunt, and a paternal uncle's daughter, the husband receives half (nisf) and the remainder goes to the daughter's daughter.

It should be clear that the person closest to the deceased in the first class is entitled to the inheritance. Therefore, a daughter's daughter takes precedence over a daughter's daughter's daughter. If two people in the first class are equal in proximity, the one who is the offspring of an 'Asabah' takes precedence, whether that descendant is an 'Asabah' or a 'Sahib al-Faridah'. For instance, a son's daughter takes precedence over a daughter's son's daughter.

(1) Regardless of how many generations down. (2) From the mother's side. (3) Meaning in every case of Dhawi al-Arham inheriting, if any exist, no matter how distant the generation, they will take precedence over other classes.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 10 ..... किताबुल फरायज़

सातवां अध्याय ज़वी-अल-अरहाम (रक्त संबंधी जो न वारिस हैं न असबा) के बयान में

ज़वी-अल-अरहाम हर उस करीबी रिश्तेदार को कहते हैं जिसके लिए कोई निर्धारित हिस्सा (फरीज़ा) नहीं है और न ही वह 'असबा' (बचा हुआ हिस्सा पाने वाला) है। और यदि केवल ज़वी-अल-अरहाम ही मौजूद हों और उनके अलावा कोई अन्य वारिस न हो, तो वे पूरी संपत्ति ले लेंगे, इसलिए वे 'असबात' की तरह हैं। यह 'शरह मुख़्तार' में इख्तियार किया गया है। ज़वी-अल-अरहाम की चार किस्में (स्नफ) हैं: 1. **प्रथम श्रेणी (स्नफ):** जो मृतक की औलाद की तरफ से संबंधित हों, जैसे मृतक की बेटियों की संतान और मृतक के बेटे की बेटियों (1) की संतान। 2. **द्वितीय श्रेणी:** जिनसे मृतक संबंधित हो, जैसे दादा-दादी (नाना-नानी) आदि। 3. **तृतीय श्रेणी:** जो मृतक के माता-पिता की तरफ से संबंधित हों, जैसे सगे भाई या सौतेले भाई की बेटियाँ, और सौतेले भाइयों की औलाद, और सभी बहनों की औलाद। 4. **चतुर्थ श्रेणी:** जो मृतक से संबंधित हों, जैसे मां की तरफ के चाचा (2) और उनकी औलाद, और बुआएं और उनकी औलाद, और मामा और मौसियां और उनकी औलाद, और सगे या सौतेले चाचाओं की बेटियाँ।

ये सभी लोग ज़वी-अल-अरहाम हैं। इनमें सबसे उच्च दर्जा प्रथम श्रेणी का है, चाहे वह मृतक से कितनी भी दूर की पीढ़ी का क्यों न हो, फिर दूसरी, फिर तीसरी, फिर चौथी श्रेणी; जैसे 'असबात' में क्रम है, वैसा ही इनमें भी ध्यान रखा जाता है। यही मत मान्य (मुख़्तार) है, जैसा कि 'काफ़ी' में है।

प्रथम श्रेणी के ज़वी-अल-अरहाम के मौजूद रहते हुए दूसरी श्रेणी विरासत से वंचित रहेगी।

रज़ीउद्दीन निशापुरी ने अपनी 'फरायज़' में उल्लेख किया है कि यदि प्रथम श्रेणी के ज़वी-अल-अरहाम में से कोई भी मौजूद हो, चाहे वह कितनी भी निचली पीढ़ी का हो, तो जब तक वह मौजूद है, दूसरी श्रेणी से कोई वारिस नहीं बनेगा, भले ही वह पीढ़ी में कितना भी करीब क्यों न हो। इसी तरह दूसरी के रहते तीसरी और तीसरी के रहते चौथी का हाल है। और यही फतवे के लिए मुख़्तार (चुना हुआ) है और यही मशाइख (विद्वानों) का अमल है कि प्रथम श्रेणी पूर्णतः مقدم (प्राथमिकता प्राप्त) है, फिर दूसरी, फिर तीसरी, फिर चौथी। जैसा कि उस्ताद सदर अल-कोनी ने अपनी 'फरायज़' में कहा है, बेटी की बेटी, भले ही कितनी भी निचली पीढ़ी की हो, वह माँ के पिता से مقدم होगी।

ज़वी-अल-अरहाम भी वारिस होंगे जब 'असहाब-ए-फरायज़' (निश्चित हिस्सा पाने वालों) में से कोई न हो, जब बची हुई संपत्ति 'रद' के तौर पर दी जाती है और कोई 'असबा' मौजूद न हो। इस बात पर

सहमति है कि पति या पत्नी के रहते ज़वी-अल-अरहाम महरूम (वंचित) नहीं होंगे, बल्कि वे उनके साथ वारिस होंगे, क्योंकि पति-पत्नी ऐसे 'ज़वी-अल-फुरूज़' नहीं हैं जिन्हें बची हुई संपत्ति 'रद' के तौर पर दी जाए। पति या पत्नी को उनका हिस्सा दे दिया जाएगा, फिर शेष संपत्ति ज़वी-अल-अरहाम में विभाजित होगी। उदाहरण के लिए, एक महिला की मृत्यु हुई और उसने पति, बेटी की बेटी, खाला (मौसी) और चाचा की बेटी को छोड़ा, तो पति को आधा (निसफ) दिया जाएगा और बाकी बेटी की बेटी को मिलेगा।

स्पष्ट रहे कि प्रथम श्रेणी में विरासत का हकदार वही होगा जो मृतक के सबसे करीब है। अतः'बेटी की बेटी' 'बेटी की बेटी की बेटी' (यदि हो) पर مقدم होगी। यदि प्रथम श्रेणी में दो ऐसे व्यक्ति हैं जो मृतक से दूरी में बराबर हैं, तो उनमें से जो 'असबा' की औलाद है, उसे प्राथमिकता दी जाएगी, चाहे वह 'असबा' की औलाद हो या 'साहिब-ए-फर्ज़' की औलाद। जैसे, यदि 'बेटे की बेटी' हो तो वह 'बेटी के बेटे की बेटी' से مقدم है, और 'बेटे की बेटी' 'बेटी के बेटे के बेटे' से भी مقدم है।

ساتواں باب

ذوی الارحام کے بیان میں

ذوی الارحام ہر ایسے قریب نسبی کو کہتے ہیں جس کے واسطے کوئی حصہ فریضہ نہیں ہے اور نہ وہ عصبہ ہے اور حالیکہ فقط ذوی الارحام میں سے کوئی ہو اور اس کے سوائے کوئی وارث نہ ہو تو وہ سب مال لے لے گا پس وہ مثل عصبات کے ہیں یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور ذوی الارحام چار صنف ہیں۔ صنف اوّل فروع منسوب بجانب میت ہوں جیسے میت کی دختران کی اولاد اور میت کے پسر کے دختروں (1) کی اولاد اور صنف دوم جن کی طرف میت منسوب ہو اور وہ اجداد فاسدہ و جدات فاسدہ ہیں اور صنف سوم جو میت کی مادہ پدر کی جانب منسوب ہوں جیسے حقیقی بھائیوں کی بیٹیاں یا علاتی بھائیوں کی بیٹیاں اور اخیافی بھائیوں کی اولاد اور سب بہنوں کی اولاد اور صنف چہارم جو منسوب بجانب میت ہوں جیسے مادری (2) چچا اور ان کی اولاد اور پھوپھیاں وان کی اولاد اور ماموں اور خالائیں وان کی اولاد اور حقیقی یا علاتی پھپھاؤں کی بیٹیاں پس یہ لوگ اور جوان کے رشتہ میں ہو یہ سب ذوی الارحام ہیں پس ان میں اعلیٰ درجہ صنف (3) اوّل کا ہے اگر چہ وہ میت سے کتنا ہی دور ہو پھر دوسری صنف پھر تیسری صنف پھر چوتھی صنف جیسے کہ عصبات میں ترتیب ہے ویسے ہی ان میں ملحوظ ہے اور یہی ماخوذ و مختار ہے یہ کافی میں ہے۔

صنف اوّل کے ذوی الارحام کے ہوتے ہوئے دوسرے صنف دوم وراثت سے ماوراء رہے گی ☆

رضی الدین نیشاپوری نے اپنے فرائض میں ذکر کیا ہے کہ اگر صنف اوّل کے ذوی الارحام میں سے کوئی موجود ہو اگر چہ وہ کتنا ہی نیچی پشت میں ہو جب تک وہ ہو گا تب تک صنف دوم میں سے کوئی وارث نہ ہوگا اگر چہ وہ کتنا ہی نزدیک پشت میں ہو اسی طرح دوسرے صنف کے ہوتے ہوئے تیسرے صنف کا حال ہے اور یہی تیسرے صنف کے ہوتے ہوئے چوتھے صنف کا حال ہے اور فرمایا کہ اور فتوٰی کے واسطے یہی مختار ہے اور یہی مشائخ کی طرف سے عملدرآمد میں ہے کہ صنف اوّل مطلقاً مقدم ہے پھر دوم پھر سوم پھر چہارم اور فرمایا کہ ایسا ہی استاد صدر الکونی نے اپنے فرائض میں ذکر کیا ہے پس بنابریں دختر کی دختر اگر چہ کسی پشت نیچی ہو وہ ماں کے باپ سے مقدم ہو گی یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور ذوی الارحام سبھی وارث ہوں گے کہ جب اصحاب فرائض میں سے کوئی ایسا نہ ہو جب کہ باقی ترکہ بطور رد کے دے دیا جاتا ہے اور نہ کوئی عصبہ موجود ہو اور اس امر پر اجماع ہے کہ شوہر و زوجہ کے ہونے سے ذوی الارحام محجوب نہ ہوں گے بلکہ ان دونوں کے ساتھ وارث ہوں گے کیونکہ یہ ایسے ذوی الفروض نہیں ہیں جن کو باقی ترکہ بطور رد دیا جائے پس زوج کو یا زوجہ کو اس کا حصہ دے دیا جائے گا پھر باقی ترکہ ذوی الارحام کے درمیان تقسیم ہو گا جیسے کہ اگر تھا ذوی الارحام ہوں تو اُن میں تقسیم ہوتا ہے اور اس کی مثال یہ ہے کہ ایک عورت مرگئی اور اس نے شوہر چھوڑ اور دختر کی دختر چھوڑی و خالہ و چچا کی دختر چھوڑی تو شوہر کو نصف دیا جائے گا اور باقی دختر کی دختر کو ملے گا پھر واضح ہو کہ صنف اوّل میں سے مستحق میراث وہی ہوگا جو سب سے زیادہ میت سے قریب ہے چنانچہ دختر کی دختر بہ نسبت دختر کی دختر کے کے مقدم ہو گی پس اگر صنف اوّل میں سے اسی دو ہوں جو میت سے نزدیک ہونے میں برابر ہیں تو ان میں جو وارث کی اولاد ہے وہ مقدم ہوگی خواہ اولاد عصبہ ہو یا اولاد صاحب فرض ہو

چنانچہ اگر پسر کی دختر ہو تو وہ دختر کی دختر کے پسر سے مقدم ہے اور پسر کی دختر بہ نسبت دختر کی دختر کے پسر کے مقدم ہے

(1) چاہے کتنے نیچے درجہ تک ہو (2) ماں کی طرف سے (3) یعنی ہر صورت ذوی الارحام کے وارث ہونے کے اگر ان میں سے کوئی ہو گا توہ کتنا ہی نیچی پشت کا ہو تب بھی باقی اصناف کے مقدم ہوگا

Book of Inheritance (Kitab al-Fara'id)

...It is sufficient, and there is a difference of opinion regarding the precedence of the descendant of the descendant of an heir, and the correct view is that it does not take precedence. This is in *Khizanat al-Muftin*. If they are equal in proximity to the deceased and none of them have descendants of an heir, then the inheritance will be divided equally among them, provided they are all male or all female. If they are of both types, male and female, then the male shall receive twice as much as the female. This is without dispute, provided that the gender characteristics of their fathers and mothers (1) are different. If the characteristics of the fathers and mothers differ, then according to Imam Abu Yusuf, the entire property will be divided equally among them based on their bodies (2) (*abdan*), provided they are all male or all female. If there is a mix of males and females, the male shall receive twice the share of the female. According to Imam Muhammad, it will be taken based on the bodies, and the row (3) (*saf*) will be taken from the generation in which the difference occurs. For instance, if one left a daughter's son and a daughter's daughter, the inheritance will be divided between them based on the bodies, with the male receiving twice the share of the female, because the characteristic of the origin (3) is the same. Similarly, if one left a daughter's daughter's son and a daughter's daughter's daughter, it will also be divided with the male receiving twice the share of the female because there is consensus on the origin. These cases are undisputed. If one left a daughter's daughter and a daughter's son's daughter, then according to Imam Abu Yusuf, the entire property will be divided equally between them based on the bodies.

According to Imam Muhammad, the property will be divided into three thirds, of which two-thirds will go to the daughter of the daughter's son, and one-third to the daughter of the daughter, because there is a similar difference in their origins; meaning one father is male and the other's mother is female. It is as if the deceased left a daughter's son and a daughter's daughter. So, whatever reached the daughter's son went to his daughter, and whatever reached the daughter's daughter went to her daughter. If one left two descendants of a daughter's daughter and two descendants of a daughter's son, according to Imam Abu Yusuf, there will be six shares based on the bodies, of which each male gets two shares and each female gets one share. According to Imam Muhammad, it will be divided based on the origins, as if one left a daughter's daughter and a daughter's son. So, the daughter's son receives two-thirds, and the daughter's daughter receives one-third. Then, what the son received is divided into three parts between his two descendants, and what

the daughter's daughter received is divided into three parts between her two descendants, so the male gets two parts and the female gets one part. Therefore, there should be nine parts. If one left two daughters of a daughter's son and a son of a daughter's daughter, then according to Imam Abu Yusuf, it is clear, and according to Imam Muhammad, the entire inheritance will be divided among them into five parts, of which one-fifth will go to the daughter's daughter's son, and four-fifths will go to the two daughters of the daughter's son. It is as if the deceased left a daughter's daughter and two sons of the daughter (5). So, what reached the daughter's daughter went to her offspring, and what reached the son went to his offspring. If one left the daughter of a daughter's daughter's son, the daughter of a daughter's son, the daughter of a daughter's daughter's son, and the daughter of a daughter's son, then according to Imam Abu Yusuf, the inheritance will be divided among these branches (5) into seven parts based on the bodies. According to Imam Muhammad, it will be divided into seven parts based on the origin of the difference in the second generation, with four parts going to the two daughters of the daughter's son as their grandfather's share, and three parts between both daughters.

(1) Meaning, their origins are not all female or all male. (2) Meaning, for example, if there are two, there will be two shares, but if the origins differ, they will not be equal; rather, if one has a male and the other's origin has a female, both shares will be three-thirds, meaning it will belong to the son's mother and the daughter's mother's mother. 12 units. (5) Sum of father 12 + mother 12. (3) Meaning generation 12+2. (5) Meaning each daughter has obtained the characteristic of her origin, i.e., her father. 12 units.

किताब अल-फराइज़ (विरासत के नियम)

यह काफी है और वारिस के 'ولد' (संतान) के 'ولد' के पहले होने में मतभेद है, और सही यह है कि वह पहले नहीं है, यह 'खज़ाना अल-मुफ़्ती' में है। यदि वे मृतक से निकटता में समान हैं और उनमें वारिस की कोई संतान नहीं है, तो विरासत की संपत्ति उन सभी में समान रूप से विभाजित की जाएगी, बशर्ते कि वे सभी पुरुष हों या सभी महिलाएँ हों। यदि पुरुष और महिला दोनों प्रकार के हैं, तो पुरुष को महिला से दोगुना मिलेगा, और यह बिना किसी मतभेद के है, बशर्ते कि उनके पूर्वजों (आबा व उम्माहात) (1) की लिंग की विशेषता अलग-अलग हो। यदि पूर्वजों की विशेषता अलग है, तो इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक 'अबदान' (शरीर) (2) की शाखाओं (फ़ुरूह) पर विचार करते हुए पूरी संपत्ति उन पर समान रूप से विभाजित की जाएगी, बशर्ते कि वे सभी पुरुष या सभी महिलाएँ हों। यदि पुरुष और महिला मिले हुए हैं, तो पुरुष को महिला से दोगुना मिलेगा। इमाम मुहम्मद के नज़दीक 'अबदान' (शरीर) के आधार पर लिया जाएगा, और 'सफ़' (पंक्ति) (3) उस पेट (पीढ़ी) से ली जाएगी जिसमें मतभेद है। यहाँ तक कि यदि उसने बेटी का बेटा और बेटी की बेटी छोड़ी, तो विरासत की संपत्ति उन दोनों के बीच 'अबदान' (शरीर) के आधार पर पुरुष को महिला से दोगुना के हिसाब से विभाजित की जाएगी, क्योंकि उनके मूल (3) की विशेषता समान (3) है। इसी तरह यदि बेटी की बेटी का बेटा और बेटी की बेटी की बेटी छोड़ी, तो भी पुरुष को महिला से दोगुना के हिसाब से विभाजित किया जाएगा क्योंकि मूल में सहमति है। ये स्थितियाँ बिना किसी मतभेद के हैं। यदि बेटी की बेटी और बेटी के बेटे की बेटी छोड़ी, तो इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक पूरी संपत्ति दोनों में 'अबदान' (शरीर) के आधार पर आधी-आधी विभाजित की जाएगी।

इमाम मुहम्मद के नज़दीक संपत्ति दोनों में तीन तिहाई विभाजित होगी, जिसमें से दो तिहाई बेटी के बेटे की बेटी को मिलेगा और एक तिहाई बेटी की बेटी को मिलेगा, क्योंकि उनके मूल में इसी तरह का मतभेद है। यानी एक बाप पुरुष है और दूसरे की माँ महिला है, तो ऐसा हुआ जैसे मृतक ने बेटी का बेटा और बेटी की बेटी छोड़ी है। तो जो बेटी के बेटे को पहुँचा वह उसकी बेटी को मिला और जो बेटी की बेटी को पहुँचा वह उसकी बेटी को मिला है। और यदि बेटी की बेटी की दो संतानें और बेटी के बेटे की दो संतानें छोड़ीं, तो इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक संपत्ति दोनों में 'अबदान' (शरीर) के आधार पर छह हिस्से होंगे, जिसमें से हर एक पुरुष को दो हिस्से और हर एक महिला को एक हिस्सा मिलेगा। इमाम मुहम्मद के नज़दीक मूल के आधार पर विभाजन होगा, तो ऐसा माना जाएगा जैसे उसने एक बेटी की बेटी और एक बेटी का बेटा छोड़ा है। तो बेटी के बेटे को दो तिहाई मिलेगा और

एक तिहाई बेटी की बेटी को मिलेगा। फिर जो बेटे को मिला वह उसकी दोनों संतानों के बीच तीन हिस्सों पर विभाजित होगा और जो बेटी की बेटी को मिला वह उसकी दोनों संतानों के बीच तीन हिस्सों पर विभाजित होगा, तो पुरुष को दो हिस्से और महिला को एक हिस्सा मिलेगा। इसलिए संपत्ति के नौ हिस्से किए जाएँ। यदि बेटी के बेटे की दो बेटियाँ और बेटी की बेटी का बेटा छोड़ा, तो इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक यह स्पष्ट है, और इमाम मुहम्मद के नज़दीक पूरी विरासत की संपत्ति उनके बीच पाँच हिस्सों पर विभाजित होगी, जिसमें से एक पाँचवाँ हिस्सा बेटी की बेटी के बेटे को मिलेगा और चार पाँचवाँ हिस्सा बेटी के बेटे की दो बेटियों को मिलेगा। ऐसा हुआ जैसे मृतक ने बेटी की बेटी और बेटी के दो बेटे (5) छोड़े हैं। तो जो बेटी की बेटी को पहुँचा वह उसकी संतान के लिए हुआ और जो बेटे को पहुँचा वह उसकी संतान के लिए हुआ। यदि बेटी की बेटी के बेटे की बेटी, बेटी के बेटे की बेटी, बेटी की बेटी के बेटे की बेटी, और बेटी के बेटे की बेटी छोड़ी, तो इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक विरासत की संपत्ति इन शाखाओं (फ़ुरूह) के बीच 'अबदान' (शरीर) के आधार पर सात हिस्से होगी, और इमाम मुहम्मद के नज़दीक विरासत की संपत्ति सबसे ऊपर के मतभेद यानी दूसरे पेट (पीढ़ी) के मतभेद पर मूल की विशेषता के साथ सात हिस्सों पर विभाजित होगी, जिसमें से चार हिस्से बेटी के बेटे की दोनों बेटियों को उनके नाना का हिस्सा मिलेगा और तीन हिस्से दोनों बेटियों में।

(1) यानी उनके मूल सभी महिला या सभी पुरुष न हों। (2) यानी यदि उदाहरण के लिए दो हों तो दो हिस्से किए जाएँगे, लेकिन यदि मूल में मतभेद हो तो बराबर नहीं किए जाएँगे, बल्कि यदि एक में पुरुष हो और दूसरे के मूल में महिला हो तो दोनों हिस्से तीन तिहाई होंगे, यानी बेटे की माँ और बेटी की माँ की माँ का होगा। केवल 12 मुँह (5) जमा बाप 12 जमा माँ 12। (3) यानी पेट (पीढ़ी) 12 जमा 2। (5) यानी हर बेटी ने अपने मूल यानी बाप की विशेषता हासिल की है। केवल 12 मुँह।

کتاب الفرائض کافی ہے اور وارث کے ولد کے ولد کے مقدم ہونے میں اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے کہ وہ مقدم نہیں ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے اور اگر میت سے نزدیک ہونے میں وہ سب برابر ہوں اور ان میں کوئی وارث کی اولاد بھی نہ ہو تو مال ترکہ ان سب میں برابر تقسیم کیا جائیگا بشرطیکہ سب مذکر ہوں یا سب مؤنث ہوں اور اگر مرد و عورت دونوں قسم کے ہوں تو مرد کو عورت سے دو چند ملے گا اور یہ بلا خلاف ہے بشرطیکہ ان کے آبا و امہات (۱) کی صفت ذکورت و انوثت میں متفرق ہو اور اگر آبا و امہات کی صفت مختلف ہو تو امام ابویوسف کے نزدیک ابدان (۲) فروخ کا اعتبار کر کے تمام مال ان پر برابر تقسیم کیا جائے گا بشرطیکہ یہ سب مذکر ہوں یا سب مؤنث ہوں اور اگر مرد و عورت ملے ہوئے ہوں تو مرد کو عورت سے دو چند ملے گا اور امام محمد کے نزدیک ابدان کے اعتبار سے لیا جائے گا اور صف (۳) اس بطن سے لیا جائے گا جس میں اختلاف واقع ہے حتیٰ کہ اگر اس نے دختر کا پسر اور دختر کی دختر چھوڑی تو مال ترکہ ان دونوں میں باعتبار ابدان کے مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا اس واسطے کہ اصول (۳) کی صفت متفق (۳) ہے اسی طرح اگر دختر کی دختر کی پسر کا پسر اور دختر کی دختر چھوڑی تو بھی مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا کیونکہ اصول میں اتفاق ہے اور یہ صورتیں بلا خلاف ہیں اور اگر دختر کی دختر چھوڑی اور دختر کی پسر کی دختر چھوڑی تو امام ابویوسف کے نزدیک تمام مال دونوں میں باعتبار ابدان کے نصفا نصف تقسیم ہوگا۔

امام محمد کے نزدیک مال دونوں میں تین تہائی تقسیم ہوگا جس میں سے دو تہائی دختر کے پسر کی دختر کو ملے گا اور ایک تہائی دختر کی دختر کو ملے گا کیونکہ ان کے اصول میں اسی طرح کا اختلاف ہے یعنی ایک باپ مرد ہے اور دوسرے کی ماں عورت ہے پس ایسا ہوا کہ گویا میت

نے دختر کا بیٹا اور دختر کی بیٹی چھوڑی ہے پس جو کچھ دختر کے پسر کو پہنچا وہ اس کی دختر کو ملا اور جو کچھ دختر کی دختر کو پہنچا وہ اس کی دختر کو ملا ہے اور اگر دختر کی دختر کے دو ولد اور دختر کی پسر کے دو ولد چھوڑے تو امام ابویوسف کے نزدیک مال دونوں میں باعتبار ابدان کے چھ حصے ہوں گے جس میں سے ہر ایک نہ کر کو دو سہام اور ہر ایک مؤنث کو ایک ہم ملے گا اور امام محمد کے نزدیک باعتبار اصول کے تقسیم ہوگا پس ایسا قرار دیا جائے گا گویا اس نے ایک دختر کی دختر اور ایک دختر کا پسر چھوڑا ہے پس دختر کے پسر کو دو تہائی ملے گا اور ایک تہائی دختر کی دختر کو ملے گا پھر جو کچھ پسر کو ملا ہے وہ اس کی ہر دو اولاد کے درمیان تین حصوں پر تقسیم ہوگا اور جو دختر کی دختر کو ملا ہے وہ اس کی ہر دو اولاد کے درمیان تین حصوں پر تقسیم ہوگا پس مرد کو دو حصہ اور عورت کو ایک حصہ ملے گا لہذا مال کے نو حصے کئے جائیں۔ اگر دختر کے پسر کی دو دختر اور دختر کی دختر کا پسر چھوڑا تو امام ابویوسف کے نزدیک ظاہر ہے اور امام محمد کے نزدیک تمام مال ترکہ ان کے درمیان پانچ حصوں پر تقسیم ہوگا جس میں سے ایک پانچواں حصہ دختر کی دختر کے پسر کو ملے گا اور چار پانچویں حصے دختر کے پسر کی دو دختر کو ملیں گے گویا میت نے دختر کی دختر اور دختر کے دو پسر (۵) چھوڑے ہیں پس جو دختر کی دختر کو پہنچا وہ اس کی اولاد کے واسطے ہوا اور جو پسر کو پہنچا وہ اس کی اولاد کے واسطے ہوا اور اگر دختر کی دختر کے پسر کی دختر اور دختر کے پسر کی دختر اور دختر کی دختر کے پسر کی دختر اور دختر کی پسر کی دختر چھوڑی تو امام ابویوسف کے نزدیک مال ترکہ ان فروع کے درمیان باعتبار ابدان کے سات حصے ہوگا اور امام محمد کے نزدیک مال ترکہ سب سے اوپر کے اختلاف یعنی بطن ثانی کے اختلاف پر صفت اصول سات حصوں پر تقسیم ہوگا جس میں سے چار حصے دختر کی پسر کی ہر دو دختر کو اپنے نانا کا حصہ ملے گا اور تین حصے ہر دو دختر میں۔

(۱) یعنی ان کے اصول سب مؤنث یا سب مذکر نہ ہوں (۲) یعنی مثلاً دو ہوں تو دو حصے کئے جائیں گے لیکن اصول میں اختلاف ہو تو برابر نہ کئے جائیں گے بلکہ اگر ایک میں مرد ہو اور دوسرے کے اصول میں عورت ہو تو دونوں حصے تین تہائی ہوں گے یعنی پسر کی ماں اور دختر کی ماں کی ماں کا ہوگا فقط ۱۲ منہ (۵) جمع اب باپ ۱۲ جمع ام ۱۲ (۳) یعنی بطن ۱۲ جمع ۲ (۵) یعنی ہر دختر نے اپنے اصل یعنی باپ کی صفت حاصل کی ہے ۱۲ منہ

The division will take place according to the third generation among their descendants, in which half the share will be given to the daughter of the son of the daughter of the daughter, and the other half will be given to the two sons of the daughter of the daughter as their mother's share. The correct division (Sahih) for this will be twenty-eight (28). It should be clear that there are two narrations from Imam Abu Hanifa (RA) regarding this, and the more famous of the two in favor of all *Dhawil Arham* (uterine relatives) is the one which is the opinion of Imam Muhammad (RA), and the fatwa is issued based on this. Sheikh Asbijabi stated in *Mabsut* that the opinion of Imam Abu Yusuf (RA) is the soundest (Asah) because it is appropriate. The author of *Muhit* stated that the scholars of Bukhara have adopted the opinion of Imam Abu Yusuf (RA) in such matters, as mentioned in *Kafi*. If some *Dhawil Arham* have kinship from two or more directions, then more directions will be considered for them, so they will inherit from every direction. However, there is a disagreement to the extent that according to Imam Abu Yusuf (RA), one can inherit from only one direction, while Imam Muhammad (RA) considers both in the principles. This is contrary to the grandmother (*jaddah*), as according to Imam Abu Yusuf (RA), she can only inherit from one direction, whereas according to him (Imam Muhammad), the *dhi-rahm* can inherit from two directions according to the authentic narration; this is in *Yamin*. An example of this is when a person dies and the son of the son of his daughter exists, and this person is also the son of the daughter of his daughter, and he left behind a daughter of a daughter. This can happen if a person had two daughters who died, one leaving a son and the other leaving a daughter. Then, these son and daughter married each other, and a son was born. Then another person married that daughter, and a daughter was born from her. So, the first boy is the son of the son of the daughter of that person, and also the son of the daughter of his daughter. And the girl born the second time is the daughter of the daughter of his daughter. Then, if they (the parents) and the husband die, and after them, the grandfather of these descendants dies, then according to Imam Abu Yusuf (RA), the estate will be divided into five parts, of which one-fifth will go to the daughter of the daughter, and four-fifths will go to the son who is the offspring of dual kinship. According to Imam Muhammad (RA), one-sixth of the property will go to the daughter of the daughter, and five parts will go to the one with dual kinship. The second category, i.e., *Ajdad* and *Jaddat Fasidah* (corrupt grandparents), the one most

entitled to inheritance among them is the one who is closest to the deceased. Thus, if there is a father's mother and a father's father's mother and a father's father's mother, the estate will go to the first one because he is the closest of all. If all are equal in proximity, there will be no preference in inheriting from the descendants, and this is the rule of the authentic narration, because the cause of entitlement is kinship, not obtaining life from the direction of the heir. An example of this is if one leaves the father of the mother of the mother and the father of the father of the mother; these two are equal. If both are equal in proximity and there is no one among them who has a preference over the other, then it will be observed: if they are from one side, either only from the mother's side or only from the father's side, and the nature of those through whom they relate to the deceased is the same, the estate will be divided equally. If all are male or all female, the shares will be equal, and if males and females are mixed, the male will receive twice as much as the female. If the nature of those through whom they relate to the deceased is different, the estate will be divided according to the first nature that differed in the closest generation. If they are from both sides, two-thirds will be given for the father's kinship and one-third for the mother's kinship. Then, whatever falls to the share of each group will be divided among them according to the calculation mentioned above, as happens in the case of them existing. An example of this is the father of the mother of the father's father and the father of the father of the father's mother; these two are from the father's side, and the father of the father of the mother's father and the father of the father of the mother's mother are from the mother's side. Thus, the property will be divided into three parts, of which two parts will be given to the father's kinship and one part to the mother's kinship. Then, whatever is received by the father's kinship will be divided into three parts, of which...

तीसरी पीढ़ी के अनुसार उनकी औलाद में विभाजन होगा जिसमें आधा हिस्सा 'दुखतर की दुखतर के पिसर की दुखतर' को अपने पिता का हिस्सा मिलेगा और शेष आधा हिस्सा 'दुखतर की दुखतर के दोनों पिसर' को उनकी मां का हिस्सा मिलेगा। इस विभाजन की सही अठाईस (28) होगी। स्पष्ट रहे कि इमाम अबू हनीफा (रह.) से इसमें दो रिवायतें हैं और दोनों में अधिक प्रसिद्ध रिवायत तमाम 'ज़वील अरहम' (रिश्तेदारों) के हक में वही है जो इमाम मुहम्मद (रह.) का कथन है और इसी पर फतवा है। शेख अस्बीजाबी ने 'मबसूत' में कहा है कि इमाम अबू यूसुफ (रह.) का कथन अधिक सही (असह) है क्योंकि यही उचित है। 'साहिब-ए-मुहीत' ने कहा है कि बुखारा के मशायख ने ऐसे मसलों में इमाम अबू यूसुफ (रह.) के कथन को अपनाया है, यह 'काफी' में है। यदि कुछ ज़वील अरहम की निकटता (क़राबत) दो या अधिक दिशाओं से हो, तो उनके लिए अधिक दिशाओं का اعتبار। (ख्याल) किया जाएगा, अतः वह हर दिशा से वारिस होगा, लेकिन मतभेद इस हद तक है कि इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक वह केवल एक दिशा से वारिस हो सकता है और इमाम मुहम्मद (रह.) मूलतः दोनों का اعتبار। करते हैं। दादी (जद्दा) के विपरीत, क्योंकि वह इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक केवल एक दिशा से वारिस हो सकती है, जबकि 'ज़िल रहम' उनके नज़दीक सही रिवायत के अनुसार दो दिशाओं से वारिस हो सकता है, यह 'यमीन' में है। इसकी मिसाल यह है कि एक व्यक्ति मर गया और उसकी 'दुखतर के पिसर का पिसर' मौजूद है और यह उसकी 'दुखतर की दुखतर का भी पिसर' है और एक 'दुखतर की दुखतर' छोड़ी। यह इस तरह हो सकता है कि एक व्यक्ति की दो बेटियां थीं, वे मर गईं और एक-एक बेटा छोड़ा और दूसरी ने एक बेटी छोड़ी। फिर उस बेटा और बेटी का आपस में निकाह हुआ, तो एक बेटा पैदा हुआ, फिर उस बेटी से किसी दूसरे व्यक्ति ने निकाह किया, तो उससे एक बेटी पैदा हुई। तो पहला लड़का उस व्यक्ति की 'दुखतर के पिसर का पिसर' हुआ और साथ ही उसकी 'दुखतर की दुखतर का पिसर' भी हुआ और दूसरी बार जो लड़की पैदा हुई, वह उसकी 'दुखतर की दुखतर की दुखतर' हुई। फिर यदि वे (माता-पिता) और पति मर गए। फिर उनके बाद उस औलाद का नाना मरा तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक तरके का माल पांच हिस्सों में विभाजित होगा, जिसमें से एक पांचवां हिस्सा 'दुखतर की दुखतर' को मिलेगा और चार-पांचवां हिस्सा उस पिसर को मिलेगा जो दोहरी क़राबत वाली औलाद है, और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक माल का छठा हिस्सा 'दुखतर की दुखतर' को मिलेगा और पांच हिस्से उस व्यक्ति को मिलेंगे जिसकी दोहरी क़राबत है। दूसरी श्रेणी यानी 'अजदाद व जद्दाते फासिदा', तो इनमें

विरासत का हकदार वह पहले होगा जो मृतक के सबसे अधिक करीब है। अतः यदि मां का बाप हो, और मां की मां का बाप हो, और बाप की मां का बाप हो, तो तरके का माल पहले वाले को मिलेगा क्योंकि वह सबसे अधिक करीब है। यदि निकटता में सब बराबर हों तो किसी की औलाद के वारिस होने से आपस में कोई प्राथमिकता (तरजीह) नहीं होगी और यही अधिक सही रिवायत का हुक्म है क्योंकि हक का कारण क़राबत है न कि वारिस की दिशा से जीवन प्राप्त करना। इसकी मिसाल यह है कि मां की मां का बाप छोड़ा और मां के बाप का बाप छोड़ा, तो ये दोनों बराबर हैं। यदि निकटता में दोनों बराबर हों और उनमें कोई ऐसा न हो जो वारिस से प्राथमिकता रखता हो, तो देखा जाएगा कि यदि एक ही جانب (पक्ष) से हों, केवल मां की तरफ से या बाप की तरफ से और जिनकी वजह से संबंध मृतक की तरफ है, उनकी विशेषता एक जैसी हो तो तरके का बंटवारा बराबरी से होगा। यदि सब पुरुष या सब महिलाएं हों तो बंटवारे के हिस्से बराबर होंगे, और यदि पुरुष और महिलाएं मिश्रित हों तो पुरुष को महिला से दोगुना मिलेगा। और यदि उन लोगों की विशेषता, जिनकी वजह से संबंध मृतक से है, अलग-अलग हो, तो पहली विशेषता के अनुसार, जो सबसे करीब वाली पीढ़ी में अलग हुई, उसके हिसाब से तरके का बंटवारा करके दिया जाएगा। और यदि दोनों पक्षों से हों तो दो-तिहाई पिता की क़राबत के लिए और एक-तिहाई मां की क़राबत के लिए दिया जाएगा। फिर जो कुछ हर एक पक्ष के हिस्से में आया है, वह उनके बीच ऊपर बताए गए हिसाब से विभाजित हो जाएगा, जैसे कि उनके होने की स्थिति में होता है। इसकी मिसाल यह है कि बाप के बाप की मां का बाप है और बाप की मां के बाप का बाप है, तो ये दोनों पिता के पक्ष से हैं और मां के बाप के बाप का बाप है और मां की मां के बाप का बाप है, तो ये दोनों मां के पक्ष से हैं। अतः माल के तीन हिस्से किए जाएंगे, जिसमें से दो हिस्से पिता की क़राबत को और एक हिस्सा मां की क़राबत को दिया जाएगा, फिर जो कुछ पिता की क़राबत को मिला है, उसके तीन हिस्से किए जाएंगे जिसमें से...

موافق تیسری پشت کے ان کی اولاد میں تقسیم ہوگا جس میں آدھا دختر کی دختر کے پسر کی دختر کو اپنے باپ کا حصہ ملے گا اور نصف دیگر دختر کی دختر کے ہر دو پسر کو اپنی ماں کا حصہ ملے گا پس اس تقسیم کی صحیح اٹھائیں سے ہوگی اور واضح ہو کہ امام ابوحنیفہؒ سے اس میں دو روایتیں ہیں اور دونوں میں سے مشہور تر روایت تمام ذوی الارحام کے حق میں یہی ہے جو امام محمدؒ کا قول ہی اور اسی پر فتویٰ ہے اور شیخ اسبیجابی نے مبسوط میں فرمایا کہ امام ابو یوسفؒ کا قول اصح ہے اس واسطے کہ یہی اہل ہے اور صاحب محیط نے فرمایا کہ مشائخ بخارا نے ایسے مسائل میں قول امام ابو یوسفؒ اختیار کیا ہے یہ کافی میں ہے۔ اگر بعض ذوی الارحام کی قرابت دو جہت سے یا زیادہ سے ہو تو اس کے واسطے زیادہ جہات کا اعتبار کیا جائے گا پس وہ ہر جہت سے وارث ہوگا لیکن اختلاف اس قدر ہے کہ امام ابو یوسفؒ کے نزدیک فقط ایک ہی جہت سے وارث ہو سکتی ہے اور امام محمدؒ اصول میں بھی اعتبار کرتے ہیں بخلاف جدہ کے کہ وہ امام ابو یوسفؒ کے نزدیک فقط ایک ہی جہت سے وارث ہو سکتی ہے اور ذی رحم ان کے نزدیک صحیح روایت کے موافق دو جہت سے وارث ہو سکتا ہے یہ یمین میں ہے۔ اس کی مثال یہ ہے کہ ایک شخص مر گیا اور اس کی دختر کے پسر کا پسر موجود ہے اور یہ اس کی دختر کی دختر کا بھی پسر ہے اور ایک دختر کی دختر چھوڑی اور یہ اس طرح ہو سکتا ہے کہ ایک شخص کی دو دختر تھیں کہ وہ مر گئیں اور ایک ایک بیٹا چھوڑا اور دوسری نے ایک بیٹی چھوڑی پھر اس بیٹا و بیٹی میں باہم نکاح ہوا پس وہ ایک بیٹا جنی پھر اس دختر سے کسی دوسرے شخص نے نکاح کیا کہ اس سے ایک دختر جنی پس پہلا لڑکا اس شخص کی دختر کے پسر کا پسر ہوا اور نیز اس کی دختر کی دختر کا پسر ہوا اور دوسری دفعہ جو لڑکی پیدا ہوئی ہے وہ اس کی دختر کی دختر کی

دختر ہوئی پھر اگر وہ خود اور خاوند مر گئے۔ پھر ان کے بعد اس اولاد کا نانا مرا تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک مال ترکہ ایک تالے ان میں پانچ حصے ہو کر تقسیم ہوگا جس میں سے ایک پانچواں حصہ دختر کی دختر کو ملے گا اور چار پانچویں حصے پسر کو جو دو قرابت والا اولاد ہے کو ہی ملیں گے اور امام محمدؒ کے نزدیک مال کا چھٹا حصہ دختر کی دختر کو ملے گا اور پانچ حصے چودہ قرابت والے کو ملیں گے۔ صنف دوم یعنی اجداد و جدات فاسدہ پس ان میں سے مستحق میراث مقدم وہ ہوگا جو میت سے زیادہ قریب ہے چنانچہ اگر ماں کا باپ ہو اور ماں کی ماں کا باپ ہو اور باپ کی ماں کا باپ ہو تو مال ترکہ اول کو ملے گا اس واسطے کہ وہ سب سے زیادہ قریب ہے اور اگر نزدیکی میں سب برابر ہوئے تو کسی کی اولاد کے وارث ہونے سے باہم ترجیح نہ ہوگی اور یہی اصح روایت کا حکم ہے اس واسطے کہ استحقاق کا سبب قرابت ہے نہ وارث کے جہت سے زندگی حاصل کرنا۔ اس کی مثال یہ ہے کہ ماں کی ماں کا باپ چھوڑا اور ماں کے باپ کا باپ چھوڑا تو یہ دونوں برابر ہیں اور اگر نزدیکی میں دونوں برابر ہوں اور ان میں کوئی ایسا نہ ہو جو وارث سے ترجیح رکھتا ہو تو دیکھا جائے گا اگر جانب واحد سے ہوں فقط ماں کی طرف سے یا باپ کی طرف سے اور جن کی وجہ سے اخواء بجانب میت ہے ان کی صفت متفق ہو تو تقسیم ترکہ بعد اداب ان ہوگی پس اگر سب ذکر ہوں یا سب مونث ہوں تو تقسیم کے حصہ برابر ہوں گے اور اگر مرد و عورت مخلوط ہوں تو مرد کو عورت سے دو چند ملے گا اور اگر ان لوگوں کی صفت جن کی وجہ سے اخواء بجانب میت ہے مختلف ہو تو مثل صفت اول کے جو سب سے قریب پشت مختلف ہوئی اُس کے حساب سے ترکہ تقسیم کر کے دیا جائے گا اور اگر دونوں جانب سے ہوں تو دوتہائی واسطے قرابتِ پدر کے اور ایک تہائی واسطے قرابت مادر کے دیا جائے گا پھر جو کچھ ہر ایک فریق کے حصہ میں پڑا ہے وہ اُن کے درمیان بحساب مذکور بالا تقسیم ہو جائے گا جیسے تہان کے ہونے کی صورت میں ہوتا ہے اس کی مثال یہ ہے کہ باپ کے باپ کی ماں کا باپ

ہے اور باپ کی ماں کے باپ کا باپ ہے پس یہ دونوں از جانب پدر ہیں اور ماں کے باپ کے باپ کا باپ ہے اور ماں کی ماں کے باپ کا باپ ہے اور یہ دونوں از جانب مادر ہیں پس مال کے تین حصے کئے جائیں گے جس میں سے دو حصے قرابتِ پدر کو اور ایک حصہ قرابت مادر کو دیا جائے گا پھر جو کچھ قرابت پدر کو ملا ہے وہ دو تین حصہ کیا جائے گا جس میں سے---

Two parts are given to the paternal grandfather (1), i.e., to the father's father's father's father, and one-third is given to the maternal side (2), i.e., to the father's mother's father's father. Whatever the maternal side receives will be divided between them in the same way, such that the paternal grandfather (3) (i.e., the mother's father's mother's father) and one-third of the mother's maternal side will be given. This answer is based on the opinion of a scholar who does not prioritize kinship alongside the presence of an heir; this is found in *Khazanat-ul-Muftin*.

The third category is *Dhawi-ul-Arham* (distant kindred), which has three types: First, the *A'yani* (full siblings), meaning the daughters and descendants of full brothers and sisters. Second, the *Allati* (paternal half-siblings), meaning the daughters and descendants of paternal half-brothers and sisters. Third, the *Akhyafi* (maternal half-siblings), meaning the children and descendants of maternal half-brothers and sisters. If they belong to the first and second categories, they are like the first category in that they are equal in degree. Near the deceased, the heirs' children are also considered in division like the first category. If they differ among themselves, then according to Imam Abu Yusuf (RA), *abdan* (physical closeness/bodies) will be considered in the division, and according to Imam Muhammad (RA), the characteristics of *abdan* (5) will be considered. This choice is in *Sharh-e-Mukhtar*.

An example of this is: the daughter of a sister will take precedence over the daughter of a sister's daughter because she is closer to the deceased, and the daughter of a brother's son will take precedence over the daughter of a sister's daughter because she is the child of an heir. If a deceased leaves a sister's daughter and a sister's son, the property will be divided between them with the male receiving twice the share of the female (2:1).

The Issue of the Children of Maternal Half-Sisters For the children of maternal half-sisters, if they are of the 'Mizi' type, the property will be divided equally among them; their males and females are equal according to the consideration of their origins. The same applies to their origins, and there is no disagreement on this. However, there is a rare narration reported from Imam Abu Yusuf (RA) that the inheritance will be divided among them according to the male receiving twice the share of the female. If *Dhawi-ul-Arham* of all types are present and are equal in degree, then the one whose origin is an heir will take precedence. Then, according to Imam Abu Yusuf (RA), the person whose children are *Haqiqi* (full) will take

precedence, then the one whose children are *Allati* (paternal half), and then the third level is the children of the *Akhyafi*. According to Imam Muhammad (RA), the estate will be divided according to their origins, and each origin's share will be transferred to its descendant. An example of this is three sisters of different (6) types; then, according to Imam Abu Yusuf (RA), all the property will go to the daughter of the *Haqiqi* (full) sister, and according to Imam Muhammad (RA), the *Haqiqi* sister's daughter will receive three-fifths (3/5) of the share, and the *Allati* sister's daughter...

(Footnotes): (1) i.e., from the father's paternal side. (2) i.e., from the father's maternal side. (3) i.e., the mother's father. (4) i.e., if one's child is an heir and the other's is not, the one whose child is an heir does not necessarily have priority, though some believe they do. (5) As has been explained in the first category. (6) i.e., Haqiqi, Allati, and Akhyafi.

दो हिस्सा जद्(दादा) की (1) جانب यानी बाप के बाप के बाप को दिया जाएगा और तिहाई (1/3) मादरी قرابت (2) جانب को यानी बाप की माँ के बाप के बाप को दिया जाएगा और जो कुछ قرابت मादरी को मिला है वह भी इसी तौर से उन दोनों में तकसीम होगा कि जद्ए-पदर (3) को यानी माँ के बाप की माँ के बाप को और एक तिहाई उसके माँ की मादरी جانب की قرابت को और वह माँ की माँ के बाप का है दिया जाएगा और यह जवाब उस आलिम के कौल पर है जो वारिस के होने के साथ (4) قرابت की तरजीह का एतबार नहीं करता है, यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में है।

सिन्फ़-ए-सोम (तीसरी श्रेणी) ज़वी-अल-अरहाम है और इसकी तीन किस्में हैं: अव्वल अयानी यानी एक माँ व बाप के भाइयों की बेटियाँ व बहनों की औलाद और उनकी औलाद। और दोम अल्लाकी भाइयों व बहनों की बेटियाँ व बहनों की औलाद और उनकी औलाद। और सोम अख्याफी भाइयों और बहनों की औलाद और औलाद की औलाद। پس अगर किस्म अव्वल व दोम में से हों तो वह मिस्ल सिन्फ़-ए-अव्वल के है कि दर्जे में यकसां होते हैं और नज़दीक-ए-मैयत व औलाद-ए-वारिस तकसीम में मिस्ल सिन्फ़-ए-अव्वल के उनमें भी एतबार होगा और अगर इसमें बाहम मुख्तलिफ़ हों तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक तकसीम में 'अब्दान' (शारीरिक निकटता) का एतबार होगा और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक 'अब्दान' के साथ (5) के वस्फ (विशेषता) का एतबार होगा, यह 'शराह-ए-मुख़्तार' में इख्तियार किया गया है।

इसकी मिसाल यह है कि बहन की दुख्तर (बेटी), बहन की दुख्तर की दुख्तर से मुकद्दम (प्राथमिक) होगी, इस वास्ते कि वह मैयत से ज्यादा नज़दीक है और भाई के पिसर (बेटे) की दुख्तर मुकद्दम होगी बहन की दुख्तर की दुख्तर के वास्ते कि वह वारिस की औलाद है। एक मैयत ने बहन की बेटी और बहन का बेटा छोड़ा तो माल उन दोनों में मर्द को औरत के दुगने (2:1) के हिसाब से तकसीम होगा।

अख्याफी बहनों की औलाद का मसला अख्याफी बहनों की औलाद जो यानी 'मीज़ी' किस्म हो, तो माल उनमें बराबर तकसीम होगा, उनके मर्द व औरत यकसां हैं, उनके उसूलों के ऐतबार से। उनके उसूलों का भी यही हाल है और इसमें कुछ इख्तिलाफ़ नहीं है, लेकिन एक शाज़ (दुर्लभ) रिवायत इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से मरवी है कि मर्द को औरत के दुगने के हिसाब से उनमें तरका (विरासत) तकसीम किया जाएगा और अगर ज़वी-अल-अरहाम सब अनवाअ (प्रकारों) के मौजूद हों और दर्जे में बराबरी हो तो जिसकी असल वारिस हो वह मुकद्दम होगा। फिर इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक

जिस शख़्श की हकीकी औलाद हो वह मुकद्दम होगा, फिर जो शख़्श अल्लाकी (सगे भाई-बहन) की औलाद हो वह मुकद्दम होगा, फिर तीसरा मर्तबा अख्याफी की औलाद का है। और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक माल-ए-तरका उनके उसूलों पर तकसीम करके हर एक की असल का हिस्सा उसकी फ़रा (शाखा) को मुंतकिल किया जाएगा। इसकी मिसाल यह है कि मुतफ़र्रिक (6) अनवाअ (प्रकारों) की तीन बहनें हैं, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक सब माल हकीकी बहन की दुख्तर (बेटी) को मिलेगा और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक हकीकी बहन की दुख्तर को तीन-पाँचवें (3/5) हिस्से मिलेंगे और अल्लाकी बहन की दुख्तर को...

(हशिये का अनुवाद): (1) यानी बाप के पिता की तरफ से। (2) यानी बाप की माँ की तरफ से। (3) यानी माँ के पिता। (4) यानी अगर किसी की औलाद वारिस हो और दूसरे की न हो, तो जिसकी औलाद वारिस है उसे तरजीह नहीं मिलती है, हालाँकि बाज़ के नज़दीक मिलती है। (5) जैसा कि सिन्फ़-ए-अव्वल में बयान हो चुका है। (6) यानी हकीकी, अल्लाकी और अख्याफी।

دو حصہ جد از جانب (۱) یعنی باپ کے باپ کے باپ کو دیا جائے گا اور تہائی از جانب مادری (۲) قرابت کو یعنی باپ کی ماں کے باپ کے باپ کو دیا جائے گا اور جو کچھ قرابت مادری کو ملا ہے وہ بھی اسی طور سے ان دونوں میں تقسیم ہوگا کہ جد از جانب پدر (۳) کو یعنی ماں کے باپ کی ماں کے باپ کو اور ایک تہائی اس کے ماں کی از جانب ماں کے قرابت کو اور وہ ماں کے ماں کے باپ کا ہے دیا جائے گا اور یہ جواب بنا بر قول ایسے عالم کے ہے جو وارث کے ہونے کے ساتھ (۴) قرابت کی ترجیح نہیں اعتبار فرماتا ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے۔ صنف سوم ذوی الارحام اور اس کی تین قسمیں ہیں۔ اول اعیانی یعنی ایک ماں و باپ کے بھائیوں کی بیٹیاں و بہنوں کی اولاد اور ان کی اولاد اور دوم علاقی بھائیوں و بہنوں کی بیٹیاں و بہنوں کی اولاد اور ان کی اولاد اور سوم اخیافی بھائیوں اور بہنوں کی اولاد اور اولاد کی اولاد۔ پس اگر قسم اول و دوم میں سے ہوں تو وہ مثل صنف اول کے ہے کہ درجہ میں یکساں ہوتے ہیں اور نزدیک میت و اولاد وارث تقسیم میں مثل صنف اول کے ان میں بھی اعتبار ہوگا اور اگر اس میں باہم مختلف ہوں تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک تقسیم میں ابدان کا اعتبار ہوگا اور امام محمدؒ کے نزدیک ابدان کے ساتھ (۵) کے وصف کا اعتبار ہوگا یہ اختیار شرح مختار میں ہے۔ اس کی مثال یہ ہے کہ بہن کی دختر بہن کی دختر کی دختر کے دختر سے مقدم ہو گی اس واسطے کہ وہ میت سے زیادہ نزدیک ہے اور بھائی کے پسر کی دختر مقدم ہوگی بہن کی دختر کی دختر کے واسطے کہ وہ وارث کی اولاد ہے ایک میت نے بہن کی بیٹی اور بہن کا بیٹا چھوڑا تو مال کے دونوں میں مرد کو عورت کے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا۔ میت نے بھائی کے پسر کی دختر اور بھائی کی دختر کا پسر اور بہن کی دختر کی دختر کے پسر کو پانچویں حصہ میں سے دو تہائی اور بھائی کے پسر

کی دختر کو چار پانچویں ۔ حصہ میں سے ایک تہائی ملے گا اور حقیقی بہن کی بیٹی ہے تو امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک بہن کی دختر کی دختر کو پانچواں حصہ اور بھائی کی دختر کے پسر کو چار پانچویں حصہ اور حقیقی بہن کی بیٹی ہے تو امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک بہن کی دختر کی دختر کو پانچواں حصہ ملے گا اور حقیقی بہن کی بیٹی کو چار پانچویں حصہ ملے گا اور حقیقی بھائی اور بہنوں کی اولاد موجود نہ ہو تو ایسا ہی حال ہے جیسا کہ حقیقی بھائی و بہنوں کی اولاد کا ہوا ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے۔

اخیافی بہنوں کی اولاد کا مسئلہ اخیافی بہنوں کی اولاد جو یعنی میزی قسم ہو تو مال ان میں برابر تقسیم ہو گا ان کے مرد و عورت یکساں ہیں بالتباران کے اصول کے ان کے اصول کا بھی یہی حال ہے اور اس میں کچھ اختلاف نہیں ہے لیکن ایک شاذ روایت امام ابو یوسفؒ سے مروی ہے کہ مرد کو عورت کے دو چند کے حساب سے ان میں ترکہ تقسیم کیا جائے گا اور اگر ذوی الارحام سب انواع کے موجود ہوں اور درجہ میں برابری ہوں تو جس کی اصل وارث ہو وہ مقدم ہوگا پھر امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جس شخص حقیقی کی اولاد ہو وہ مقدم ہوگا پھر جو شخص علاقی کی اولاد ہو وہ مقدم ہوگا پھر تیسرا مرتبہ اخیافی کی اولاد کا ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک مال ترکہ ان کے اصول پر تقسیم کر کے ہر ایک کی اصل کا حصہ اس کی فرع کو منتقل کیا جائے گا اس کی مثال یہ ہے کہ متفرق (۶) انواع کے تین بہنیں ہیں تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک سب مال حقیقی بہن کی دختر کو ملے گا اور امام محمدؒ کے نزدیک حقیقی بہن کی دختر کو تین پانچویں حصے ملیں گے اور علاقی بہن کی دختر کو

(۱) یعنی باپ کے پدر کی جانب سے ۱۲ منہ (۲) یعنی باپ کے ماں کی جانب سے ۱۲ منہ (۳) یعنی ماں کے پدر ۱۲ (۴) یعنی کسی کی اولاد وارث ہو اور دوسرے کی نہ ہو تو جس کی اولاد

وارث ہے وہ ترجیح نہیں رکھتا ہے اور بعض کے نزدیک رکھتا ہے ۱۲ (۵) جیسا کہ صنف اول میں بیان ہو چکا ہے ۱۲ (۶) یعنی حقیقی و علاقی اخیافی ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Vol. (10) 394 Kitab al-Faraid

The fifth share and the daughter of the uterine sister (akhyafi sister) will receive the fifth share, as is the prescribed share of their principles, considering the obligations (fard) and the return (radd). If a deceased person left three daughters of three different types of brothers, then according to Imam Abu Yusuf (RA), all wealth will go to the daughter of the full brother (haqiqi brother), and according to Imam Muhammad (RA), the daughter of the uterine brother (akhyafi brother) will be given one-sixth, and all the remaining wealth will go to the daughter of the full brother. If a daughter of a consanguine sister (allaati sister) and a daughter of a uterine sister (akhyafi sister) are left, then according to Imam Abu Yusuf (RA), all the wealth will go to the daughter of the consanguine sister because she is of a higher rank, and according to Imam Muhammad (RA), based on the principles of both, by way of obligation and return, the former will receive three-quarters and the latter will receive a quarter of the wealth. If the deceased's full sister has two sons and the uterine sister has one daughter, then according to Imam Abu Yusuf (RA), all the wealth will go to both sons, and according to Imam Muhammad (RA), the two sons of the full sister are entitled like their mother; thus, all the wealth will be divided among them into five shares, and their offspring will be like their principles. And among them, whoever is the 'Mudli' (1) of the heir, in the case of all being equal in other matters, will be given precedence in terms of inheritance. An example of this is the son of the son of a uterine brother and the daughter of the son of a consanguine brother; then all the wealth will go to this person because his father is an heir. This choice is in Sharh Mukhtar. Category 4: If any of them is unique (alone), they will be entitled to the entire wealth, and this rule applies to all categories. And if there are several and their relationship is united (i.e., of the same gender/type), then whoever is stronger (aqwa) will be preferred; meaning, whoever is from both mother and father side will be preferred and stronger compared to one who is only from the father's side, and whoever is from the father's side will be preferred and stronger than the mother's side, and if they are female, the same applies, as stated in al-Kafi.

Then the descendant of the heir will be preferred (2). Thus, if one of the two is the descendant of an heir but their relationship is from only one direction, and the other is a descendant of a Dhu al-Rahm (relative) but their relationship is from two directions, then the correct view is that the one with a relationship from two directions will be preferred. An example of this is if there is the daughter of the son of a paternal uncle from the father's side and the son of the son of a full paternal aunt;

the latter is preferred, this is in Khazanat al-Muftin. And if several males and several females are gathered and their relationship is equal, then the male will receive twice as much as the female. For example, if both the paternal uncle and paternal aunt are from the mother and father, or both maternal uncle and maternal aunt are from the mother and father, or both are from the mother's side, then the male will receive twice as much as the female. And if their relationship is different, for example, the paternal aunt is from the mother and father and the maternal aunt is from the mother, or the maternal uncle is from the mother and father and the paternal aunt is from the mother, then the estate will be divided according to their principles, such that the one from the paternal side will receive two-thirds, which is the father's share, and the one from the maternal side will receive one-third, which is the mother's share. The same rule will apply to their offspring: the one who is closer to the deceased, regardless of the direction, will be preferred for inheritance. And if all are equal in relationship and they are of the same type, then the offspring of the Asaba (residuary) will be preferred, such as the daughter of the paternal uncle and the son of the paternal aunt; both are from the mother and father or from the father; then the entire wealth will go to the daughter of the paternal uncle. And if one of the two is from the mother and father and the other is from the father, then the entire wealth will go to the one whose relationship is stronger. The explanation is that the deceased left three paternal aunts, one of whom is from the mother and father, the second from the father, and the third from the mother; and three maternal aunts, one of whom is from the mother and father, the second from the father, and the third from the mother; then two-thirds of the total estate will be for the paternal aunts and one-third of the wealth for the maternal aunts. Then the two-thirds of the paternal aunts' share will go only to the paternal aunt who is from the mother and father, and the one-third of the maternal aunts' share will go only to the maternal aunt who is from the mother and father because their relationship is stronger.

1) 'Mudli' is an active participle from 'Awlad' meaning one who establishes closeness.
2) For example, etc.

पाँचवां हिस्सा और अख़्याफ़ी बहन की बेटी को पाँचवां हिस्सा मिलेगा जैसा कि उनके असूल (मूल उत्तराधिकारी) का फरिज़ा हिस्सा है, फर्ज़ और रद के ऐतबार से। एक मय्यत ने मुतफ़र्रिक तीन किस्म के भाइयों की तीन बेटियाँ छोड़ीं, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक सब माल हक़ीक़ी भाई की बेटी को मिलेगा और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक अख़्याफ़ी भाई की बेटी को छठा हिस्सा दिया जाएगा और बाकी सब माल हक़ीक़ी भाई की बेटी को मिलेगा। अगर अलाती बहन की बेटी, अख़्याफ़ी बहन की बेटी छोड़ी, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक सब माल अलाती बहन की बेटी को मिलेगा, इस वास्ते कि वह आला दर्जे में है और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक फर्ज़ और रद के तरीके पर दोनों के असूल के एतबार से पहली को तीन-चौथाई और दूसरी को चौथाई माल मिलेगा। मय्यत की हक़ीक़ी बहन के दो बेटे और अख़्याफ़ी बहन की एक बेटी है, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक सब माल हर दो बेटों को मिलेगा और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक हक़ीक़ी बहन के दोनों बेटे अपनी माँ की तरह हक़दार हैं, पस सब माल उनमें पाँच हिस्से होकर तक़सीम होगा और उनकी औलाद उनके असूल की तरह होगी। और जो उनमें से मुदली (1) ब-वारिस हो, वह सब के होने की सूरत में और बातों में मसावी (बराबर) होने के नाते औलाद, तवारुस होने की राह से मुक़द्दम (प्राथमिक) होगी, इसकी मिसाल यह है कि अख़्याफ़ी भाई के बेटे का बेटा और अलाती भाई के बेटे की बेटी है, तो सब माल इसी चीज़ को मिलेगा इस वास्ते कि उसका बाप वारिस है। यह इख़्तियार शरह मुख़्तार में है। सिंफ-ए-चहारम (चौथी श्रेणी) अगर उनमें से कोई मुनफ़रिद (अकेला) हो, तो वह कुल माल का हक़दार होगा और यह हुक्म तमाम अस्नाफ़ में जारी है। और अगर चंद हों और उनकी क़राबत मुत्तहिदा हो (यानी एक जिन्स के हों), तो जो अक़वा (मजबूत) हो वह वाला जमाअ औला (प्राथमिक) होगा, यानी जो अज़-जानिब-ए-मादर व पदार होगा, वह उसकी निस्बत जो सिर्फ बाप की जानिब से है, वह औला व अक़वा होगा, और जो जानिब-ए-पदार होगा, वह माँ की जानिब से औला व अक़वा होगा, और मोअन्नस (स्त्री) हों, कज़ा फ़िल काफ़ी।

फिर वारिस की औलाद औला (2) होगी। पस अगर दोनों में से एक औलाद वारिस हो लेकिन उसकी क़राबत एक ही जहत से हो और दूसरा अगर ज़िल-रहम की औलाद है लेकिन उसकी क़राबत दो जहत से है, तो सही यह है कि दो जहत की क़राबत वाला औला होगा। इसकी मिसाल यह है कि बाप की जानिब से चाचा के बेटे की बेटी है और हक़ीक़ी फूफी के बेटे का बेटा है, तो दूसरा औला है, यह ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन में है। और अगर चंद ज़ुकर (पुरुष) चंद इनस (स्त्रियाँ) मुज्तमे (इकट्ठे) हों और

उनकी क़राबत यकसां हो, तो मर्द को औरत से दो गुना मिलेगा। मसलन चाचा, फूफी दोनों अज़-जानिब-ए-मादर व पदार हैं या मामू व ख़ाला दोनों अज़-जानिब-ए-मादर व पदार हैं या दोनों अज़-जानिब-ए-मादर हैं, तो उनमें मर्द को औरत से दो गुना मिलेगा। और उनकी क़राबत मुख़्तलिफ़ हो, मसलन फूफी अज़-जानिब-ए-मादर व पदार हो और ख़ाला अज़-जानिब-ए-मादर हो, या मामू अज़-जानिब-ए-मादर व पदार हो और फूफी अज़-जानिब-ए-मादर हो, तो उनमें तरका उनके असूल के लिहाज़ से तक़सीम होगा कि पदार वाले को दो-तिहाई मिलेगा जो हिस्सा पदार है और मादरी वाले को एक-तिहाई मिलेगा जो हिस्सा मादर है। और यही हुक्म उनकी औलाद में होगा कि मीरास के वास्ते औला वह होगा जो मय्यत से ज़्यादा क़रीब हो, ख़्वाह किसी जहत से हो। और अगर क़राबत में सब बराबर हों और उनकी क़राबत एक ही जिन्स की हो, तो असबा की औलाद होगी, जैसे चाचा की बेटी और फूफी का बेटा हो, दोनों अज़-जानिब-ए-मादर व पदार हैं या अज़-जानिब-ए-पदार हैं, तो पूरा माल चाचा की बेटी को मिलेगा। और अगर दोनों में से एक अज़-जानिब-ए-मादर व पदार हो और दूसरा अज़-जानिब-ए-पदार हो, तो पूरा माल उसी को मिलेगा जिसकी क़राबत क़वी (मजबूत) है, और इसका बयान यह है कि मय्यत ने तीन फूफियाँ छोड़ीं जिनमें से एक अज़-जानिब-ए-मादर व पदार है, दूसरी अज़-जानिब-ए-पदार है और तीसरी अज़-जानिब-ए-मादर है, और तीन ख़ालाएँ जिनमें से एक अज़-जानिब-ए-मादर व पदार है, दूसरी अज़-जानिब-ए-पदार है और तीसरी अज़-जानिब-ए-मादर है, तो कुल माल-ए-तरका में से दो-तिहाई फूफियों के वास्ते और एक-तिहाई माल ख़ालाओं के वास्ते होगा। फिर फूफियों का दो-तिहाई माल सिर्फ उस फूफी को मिलेगा जो अज़-जानिब-ए-मादर व पदार है और ख़ालाओं का एक-तिहाई माल सिर्फ उस ख़ाला को मिलेगा जो अज़-जानिब-ए-मादर व पदार है क्योंकि इन्हीं दोनों की क़राबत क़वी है।

1) मुदली नाम-ए-फ़ाइल अज़-औलाद मानी नज़दीकी हासिल करता है (2) मसलन और आन हों 12 मुँह।

پانچواں حصہ اور اخیافی بہن کی دختر کو پانچواں حصہ ملے گا جیسا کہ ان کے اصول کا فریضہ حصہ ہے باعتبار فرض و رد کے۔ ایک میت نے متفرق تین قسم کے بھائیوں کی تین دختر چھوڑیں تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک سب مال حقیقی بھائی کی دختر کو ملے گا اور امام محمدؒ کے نزدیک اخیافی بھائی کی دختر کو چھٹا حصہ دیا جائے گا اور باقی سب مال حقیقی بھائی کی دختر کو ملے گا، علاقی بہن کی دختر، اخیافی بہن کی دختر چھوڑی تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک سب مال علاقی بہن کی دختر کو ملے گا اس واسطے کہ وہ اعلیٰ درجہ میں ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک بطریق فرض و رد کے دونوں کے اصول کے اعتبار پر پہلی کو تین چوتھائی اور دوسری کو چوتھائی مال ملے گا۔ میت کی حقیقی بہن کے دو پسر اور اخیافی بہن کی ایک دختر ہے تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک سب مال ہر دو پسر کو ملے گا اور امام محمدؒ کے نزدیک حقیقی بہن کے دونوں پسر مثل اپنی ماں کے مستحق ہیں پس سب مال ان میں پانچ حصہ ہو کر تقسیم ہوگا اور ان کی اولاد مثل ان کے اصول کے ہوگی اور جوان میں سے مدلیٰ 1) بوارث ہو وہ بصورت سب کے اور باتوں میں مساوی ہونے کے اولاد توارث ہونے کی راہ سے مقدم ہوگا اس کی مثال یہ ہے کہ اخیافی بھائی کے پسر کا پسر اور علاقی بھائی کے پسر کی دختر ہے تو سب مال اسی چیز کو ملے گا اس واسطے کہ اس کا باپ وارث ہے۔ یہ اختیار شرح مختار میں ہے۔ صنف چہارم اگر ان میں سے اگر کوئی منفرد ہو تو وہ کل مال کا مستحق ہوگا اور یہ حکم تمام اصناف میں جاری ہے اور اگر چند ہوں اور ان کی قرابت متحدہ ہو (یعنی ایک جنس کے ہوں تو جو اقویٰ ہو وہ والا جماع اولیٰ ہوگا یعنی جو از جانب مادر و پدر ہو گا وہ بنسبت اس کے جو فقط باپ کی جانب سے ہے وہ اولیٰ و اقویٰ ہوگا اور جواز جانب پدر ہو گا وہ ماں کی جانب سے اولیٰ و اقویٰ ہوگا اور مؤنث ہوں کذا فی

الکافی۔ پھر وارث کا ولد اولیٰ (2) ہوگا۔ پس اگر دونوں میں سے ایک ولد وارث ہو لیکن اس کی قرابت ایک ہی جہت سے ہو اور دوسرا اگر ذی الرحم کا ولد ہے لیکن اس کی قرابت دو جہت سے ہے تو صحیح یہ ہے کہ دو جہت کی قرابت والا اولیٰ ہوگا اس کی مثال یہ ہے کہ باپ کی جانب سے چچا کے پسر کی دختر ہے اور حقیقی پھوپھی کے پسر کا پسر ہے تو دوسرا اولیٰ ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے اور اگر چند ذکر چند اناث مجتمع ہوں اور ان کی قرابت یکساں ہو تو مرد کو عورت سے دو چند ملے گا مثلاً چچا، پھوپھی دونوں از جانب مادر و پدر ہیں یا ماموں و خالہ دونوں از جانب مادر و پدر ہیں یا دونوں از جانب مادر ہیں تو ان میں مرد کو عورت سے دو چند ملے گا اور ان کی قرابت مختلف ہو مثلاً پھوپھی از جانب مادر و پدر ہو اور خالہ از جانب مادر ہو یا ماموں از جانب مادر و پدر اور پھوپھی از جانب مادر و تو ان میں ترکہ ان کے اصول کے لحاظ سے تقسیم ہوگا کہ قرابت پدر ی والے کے دو تہائی ملے گا جو حصہ پدر ہے اور مادری والے کو ایک تہائی ملے گا جو حصہ مادر ہے اور یہی حکم ان کی اولاد میں ہوگا کہ میراث کے واسطے اولیٰ وہ ہوگا جو میت سے زیادہ قریب ہو خواہ کسی جہت سے ہو اور اگر قرابت میں سب برابر ہوں اور ان کی قرابت ایک ہی جنس کی ہو تو عصبہ کی اولاد ہوگی جیسے چچا کی دختر اور پھوپھی کا بیٹا ہو دونوں از جانب مادر و پدر ہیں یا از جانب پدر ہیں تو پورا مال چچا کی دختر کو ملے گا اور اگر دونوں میں سے ایک از جانب مادر و پدر ہو اور دوسرا از جانب پدر ہو تو پورا مال اسی کو ملے گا جس کی قرابت قوی ہے اور اس کا بیان یہ ہے کہ میت نے تین پھوپھیاں چھوڑیں جن میں سے ایک از جانب مادر و پدر ہے اور دوسری از جانب پدر ہے اور تیسری از جانب مادر ہے اور تین خالائیں جن میں سے ایک از جانب مادر و پدر ہے اور دوسری از جانب پدر ہے اور تیسری از جانب مادر ہے تو کل مال ترکہ میں سے دو تہائی پھوپھیوں کے واسطے اور ایک تہائی مال خالاؤں کے واسطے ہوگا پھر پھوپھیوں کا دو تہائی مال فقط اس پھوپھی کو ملے گا جو از جانب

مادر و پدر ہے اور خالاؤں کا ایک تہائی مال فقط اس خالہ کو ملے گا جو از جانب مادر و پدر ہے کیونکہ انہیں دونوں کی قرابت قوی ہے۔ 1) مدلیٰ نام فاعل از اولاد معنی نزدیکی حاصل کرتا ہے (2) مثلاً اور ان ہوں ۱۲ منہ۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 (395) Kitab al-Fara'id

...is. If a deceased leaves behind one maternal aunt (Khala) from the mother and father (full) and one maternal uncle (Mamu) from the mother and father and one paternal aunt (Phupi) from the mother and father and one paternal aunt from the father, then two-thirds of the estate will go to the aunt who is from the mother and father, because her kinship is stronger, and the remaining one-third of the estate will be distributed between the maternal aunt and uncle from the mother and father in a ratio where the male receives double that of the female. Thus, the mandatory issue will be out of three, and its correction will be nine. If a deceased leaves the daughter of a maternal uncle from the mother and father and the daughter of a paternal aunt, the daughter of the paternal aunt will receive two-thirds of the estate, and the daughter of the maternal uncle will receive one-third. If a deceased leaves the daughter of a maternal aunt from the mother and father and the daughter of a paternal uncle from the mother, the daughter of the uncle will receive two-thirds, and the daughter of the aunt will receive one-third. If the daughter of a paternal uncle from the mother and father and the daughter of a paternal aunt from the mother and father are left, the daughter of the uncle will take the entire estate because she is preferred due to being the child of an *Asaba* (male lineage). If the daughter of a paternal aunt from the father and the daughter of a paternal aunt from the mother and father are left, the daughter of the paternal aunt from the mother and father will receive the entire estate because her kinship is stronger. If the daughter of a maternal aunt from the mother and father and the daughter of a maternal uncle from the father are left, the daughter of the maternal aunt will receive the entire estate because her kinship is stronger; this is stated in 'Kafi'.

Sheikh (may Allah have mercy on him) stated that it should be known that among the descendants of paternal aunts, maternal uncles, and maternal aunts, the one who is closest (*aqrab*) takes precedence in the right of inheritance over the distant one, regardless of whether the side (*jihat*) is the same or different. The distinction between close and distant is based on the generation (*pusht*). Therefore, someone in the first generation is closer than someone in the second generation, and someone in the second generation is closer than someone in the third. The explanation for this is that if the deceased leaves the daughter of a maternal aunt and another daughter of a maternal aunt or the son of a maternal aunt's son, the entire inheritance goes to the daughter of the maternal aunt because she is one degree closer. Similarly, if the daughter of a paternal aunt and the daughter of a maternal aunt's daughter are left,

the daughter of the paternal aunt receives the inheritance because she is one degree closer, even if they belong to different sides. If the daughters of a paternal aunt are left with one daughter of a maternal aunt, the daughters of the paternal aunt receive two-thirds, and the daughter of the maternal aunt receives one-third. If some among them have two kinships and others have only one, in the case of different sides, preference cannot be given based on the aforementioned reason. If the side is the same, the one from the mother and father's side is preferred over the one from the mother's side, whether male or female. The explanation is that if the deceased leaves the three daughters of three different paternal aunts, the entire estate goes to the daughter of the paternal aunt from the mother and father. The same ruling applies if the three daughters of three different maternal aunts are left. If he leaves the daughter of a maternal aunt from the mother and father and the daughter of a paternal aunt from the mother and father, the daughter of the paternal aunt receives two-thirds and the daughter of the maternal aunt receives one-third. Furthermore, if one of them is a child of an *Asaba* or a child of a *Sahib al-Fard* (sharer), then in the case of a single side, the child of the *Asaba* or *Sahib al-Fard* takes precedence. If the side is different, preference cannot be given based on the aforementioned reason, but closeness to the deceased will be considered. The explanation for this is that if the deceased leaves the daughter of a paternal uncle from the mother and father and the daughter of a paternal aunt, the daughter of the uncle receives the entire estate because she is the child of an *Asaba*. If he leaves the daughter of a paternal uncle and the daughter of a maternal uncle or aunt, the daughter of the paternal uncle receives two-thirds and the daughter of the maternal uncle or aunt receives one-third because in this case, the side is different, so there is no preference based on being *Asaba*. This ruling was narrated by Ibn Abi Imran from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), but according to the *Zahir al-Madhhab*, the child of the *Asaba* takes precedence whether the side is different or the same, because the child of the *Asaba* is very closely connected to the deceased's heir. If there are others among these *Dhu al-Arham* (distant relatives), the ruling is similar...

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १० (३९५) किताबुल फरायज

...है। एक मय्यत (मृतक) ने एक खाला (मौसी) जानिब-ए-मादर व पिदर (सगे) और एक मामू जानिब-ए-मादर व पिदर और एक फुफी जानिब-ए-मादर व पिदर और एक फुफी जानिब-ए-पिदर छोड़ी, तो तरका (विरासत) में से दो-तिहाई माल उस फुफी को मिलेगा जो जानिब-ए-मादर व पिदर है क्योंकि उसकी कराबत (रिश्तेदारी) मजबूत है और बाकी एक-तिहाई माल खाला और मामू के दरमियान मर्द का औरत से दोगुने के हिसाब से तकसीम होगा, चुनांचे फर्ज मसला तीन से और उसकी तसही नौ से होगी। एक मय्यत ने मामू जानिब-ए-मादर व पिदर की बेटी और फुफी की बेटी छोड़ी, तो फुफी की लड़की को दो-तिहाई माल और मामू की लड़की को एक-तिहाई माल मिलेगा। एक मय्यत ने खाला जानिब-ए-मादर व पिदर की बेटी और चाचा जानिब-ए-मादर की बेटी छोड़ी, तो चाचा की लड़की को दो-तिहाई और खाला की लड़की को एक-तिहाई मिलेगा। और अगर चाचा जानिब-ए-मादर व पिदर की बेटी और फुफी जानिब-ए-मादर व पिदर की बेटी छोड़ी, तो पूरा माल चाचा की बेटी को मिलेगा क्योंकि वह 'असबा' (पुरुष पक्ष) की औलाद होने की वजह से बेहतर है। और अगर फुफी जानिब-ए-पिदर की बेटी और फुफी जानिब-ए-मादर व पिदर की बेटी छोड़ी, तो पूरा माल फुफी जानिब-ए-मादर व पिदर की बेटी को मिलेगा क्योंकि उसकी कराबत मजबूत है। और अगर खाला जानिब-ए-मादर व पिदर की बेटी और मामू जानिब-ए-पिदर की बेटी छोड़ी, तो सब माल खाला की बेटी को मिलेगा क्योंकि उसकी कराबत मजबूत है, यह 'काफी' में है।

शेख रहमतुल्लाहि अलैहि ने फरमाया कि जानना चाहिए कि फुफियों, मामूओं और खालाओं की औलाद में से जो सबसे करीब (अकरब) हो, वह विरासत के हक में दूर वाले से आगे (मुकद्दम) होता है, चाहे जिहत (पक्ष) एक ही हो या मुख्तलिफ हो। करीब और दूर का फर्क पीढ़ी (पुश्त) के एतबार से होता है। लिहाजा जिसकी एक ही पीढ़ी हो, वह उस शख्स से जो दूसरी पीढ़ी में करीब होगा, और दूसरी पीढ़ी वाला तीसरी पीढ़ी वाले के मुकाबले में करीब होगा। इसका बयान यह है कि अगर मय्यत ने खाला की बेटी और खाला की बेटी या खाला के बेटे का बेटा छोड़ा, तो सब माल खाला की बेटी को मिलेगा क्योंकि वह एक दर्जा करीब है। इसी तरह अगर फुफी की बेटी और खाला की बेटी की बेटी छोड़ी, तो विरासत का माल फुफी की बेटी को मिलेगा क्योंकि वह एक दर्जा करीब है, चाहे दोनों अलग-अलग पक्षों (جهات) से ही क्यों न हों। और अगर फुफी की बेटियां छोड़ीं और उनके साथ खाला की एक बेटी छोड़ी, तो फुफी की बेटियों को दो-तिहाई और खाला की एक बेटी को एक-तिहाई मिलेगा। अगर उनमें से बाज़ की दो कराबतें हों और बाज़ की एक ही कराबत हो, तो 'इख्तिलाफ-ए-

जिहत' (विभिन्न पक्षों) की सूरत में मजकूर वजह से तरजीह (प्राथमिकता) नहीं दी जा सकती। अगर जिहत एक ही हो, तो जो मादर व पिदर (सगे) की तरफ से है वह मादर (मां) की तरफ वाले से बेहतर होगा, चाहे वह मर्द हो या औरत। इसका बयान यह है कि मय्यत ने तीन अलग-अलग फुफियों की तीन बेटियां छोड़ीं, तो सब माल फुफी जानिब-ए-मादर व पिदर की बेटी को मिलेगा। अगर तीन अलग-अलग खालाओं की तीन बेटियां छोड़ीं, तो भी यही हुक्म है। और अगर उसने खाला जानिब-ए-मादर व पिदर की बेटी और फुफी जानिब-ए-मादर व पिदर की बेटी छोड़ी, तो फुफी की बेटी को दो-तिहाई और खाला की बेटी को एक-तिहाई मिलेगा। और अगर दोनों में से एक 'औलाद-ए-असबा' या 'औलाद-ए-साहब-ए-फर्ज' हो, तो एक जिहत होने की सूरत में 'असबा' या 'साहब-ए-फर्ज' की औलाद आगे होगी, लेकिन जिहत अलग होने की सूरत में मजकूर वजह से तरजीह नहीं दी जा सकती, बल्कि मय्यत से करीब होने का एतबार किया जाएगा। इसका बयान यह है कि मय्यत ने चाचा जानिब-ए-मादर व पिदर की बेटी और फुफी की बेटी छोड़ी, तो सब माल चाचा की बेटी को मिलेगा क्योंकि वह 'असबा' की औलाद है। और अगर उसने चाचा की बेटी और मामू या खाला की बेटी छोड़ी, तो चाचा की बेटी को दो-तिहाई और मामू या खाला की बेटी को एक-तिहाई मिलेगा, क्योंकि इस सूरत में जिहत अलग है, लिहाजा 'असबा' होने की वजह से तरजीह नहीं होगी। यह हुक्म इब्न अबी इमरान ने इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाहि अलैहि से रिवायत किया है, लेकिन 'जाहिरुल मज़हब' के मुताबिक 'असबा' की औलाद आगे होगी, चाहे जिहत अलग हो या एक हो, क्योंकि असबा की औलाद मय्यत के वारिस से बहुत जुड़ी हुई है। और अगर इन ज़वी-अल-अरहम (रक्त संबंधियों) में से कुछ और लोग हों, तो हुक्म इसी तरह है...

ہے۔ ایک میت نے ایک خالہ از جانب مادر و پدر اور ایک ماموں از جانب مادر و پدر اور ایک پھوپھی از جانب مادر و پدر اور ایک پھوپھی از جانب پدر چھوڑی تو ترکہ میں سے دو تہائی مال اس پھوپھی کو ملے گا جو از جانب مادر و پدر ہے کیونکہ اس کی قرابت قوی ہے اور باقی ایک تہائی مال از جانب مادر و پدر کی خالہ اور ماموں کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا پس فرض مسئلہ تین سے اور اس کی تصحیح نو سے ہوگی۔ ایک میت نے ماموں از جانب مادر و پدر کی دختر اور پھوپھی کی دختر چھوڑی تو پھوپھی کی لڑکی کو دو تہائی مال ملے گا اور ماموں کی لڑکی کو ایک تہائی مال ملے گا۔ ایک میت نے خالہ از جانب مادر و پدر کی دختر اور چچا از جانب مادر کی دختر چھوڑی تو چچا کی لڑکی کو دو تہائی اور خالہ کی لڑکی کو ایک تہائی ملے گی اور اگر چچا از جانب مادر و پدر کی دختر اور پھوپھی از جانب مادر و پدر کی دختر چھوڑی تو پورا مال چچا کی دختر کو لے گا کیونکہ وہ عصبہ کی اولاد ہونے کی وجہ سے اولیٰ ہے اور اگر پھوپھی از جانب پدر کی دختر اور پھوپھی از جانب مادر و پدر کی دختر چھوڑی تو پورا مال پھوپھی از جانب مادر و پدر کی دختر کو ملے گا کیونکہ اس کی قرابت قوی ہے اور اگر خالہ از جانب مادر و پدر کی دختر اور ماموں از جانب پدر کی دختر چھوڑی تو سب مال خالہ کی دختر کو ملے گا کیونکہ اس کی قرابت قوی ہے یہ کافی میں ہے۔

شیخ رحمہ اللہ علیہ نے فرمایا کہ جاننا چاہیے کہ پھوپھیوں اور ماموؤں اور خالاؤں کی اولاد میں سے جو اقرب ہو وہ استحقاقِ میراث میں بعید سے مقدم ہوتا ہے خواہ جہت ایک ہی ہو یا مختلف ہو اور قریب و بعید کا تفاوت باعتبارِ پشت کے ہوتا ہے پس جس کی ایک ہی پشت ہو وہ ایسے شخص سے جو دوسری پشت میں نزدیک ہوگا اور دوسری پشت والا باعتبار تیسری پشت والے کے قریب

ہوگا اور اس کا بیان یہ ہے کہ اگر میت نے خالہ کی دختر اور خالہ کی دختر یا خالہ کے پسر کا پسر چھوڑا تو سب مال میراث خالہ کی دختر کو ملے گا اس واسطے کہ وہ ایک درجہ نزدیک ہے اسی طرح اگر پھوپھی کی بیٹی اور خالہ کی بیٹی کی بیٹی چھوڑی تو مال میراث پھوپھی کی بیٹی پائے گی اس واسطے کہ وہ ایک درجہ قریب ہے اگر چہ دونوں مختلف جہتوں سے ہیں اور اگر پھوپھی کی بیٹیاں چھوڑیں اور ان کے ساتھ خالہ کی ایک دختر چھوڑی تو پھوپھی کی بیٹیوں کو دو تہائی ملے گا اور خالہ کی ایک دختر کو ایک تہائی ملے گا اور اگر ان میں بعض کی دو قرابتیں ہوں اور بعض کی ایک ہی قرابت ہو تو صورتِ اختلافِ جہت کے اس وجہ سے مذکور سے ترجیح نہیں ہو سکتی ہے اور اگر جہت ایک ہی ہو تو جو از جانب مادر و پدر ہے وہ مادر کی جانب والے سے اولیٰ ہوگا خواہ وہ مذکر ہو یا مونث ہو اور اس کا بیان یہ ہے کہ میت نے متفرق تین پھوپھیوں لڑکی کی تین بیٹیاں چھوڑیں تو سب مال پھوپھی از جانب مادر و پدر کی دختر کو ملے گا اگر متفرق تین خالاؤں کی تین بیٹیاں چھوڑیں تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اس نے خالہ از جانب مادر و پدر کی دختر اور پھوپھی از جانب مادر و پدر کی دختر چھوڑی تو پھوپھی کی دختر کو دو تہائی اور خالہ کی دختر کو ایک تہائی ملے گا اور نیز اگر دونوں میں سے ایک اولادِ عصبہ یا اولادِ صاحب فرض ہو تو ایک جہت ہونے کی صورت میں عصبہ یا صاحب فرض کا فرزند مقدم ہوگا اور جہت کی مختلف ہونے کی صورت میں اس امر مذکور کی وجہ سے ترجیح نہیں ہو سکتی ہے بلکہ میت سے نزدیک ہونے کا اعتبار کیا جائے گا اور اس کا بیان یہ ہے کہ میت نے چچا از جانب مادر و پدر کی دختر اور پھوپھی کی دختر چھوڑی تو سلب مال چچا کی دختر کو ملے گا اس واسطے کہ وہ فرزندِ عصبہ ہے اور اگر اس نے چچا کی دختر اور ماموں یا خالہ کی دختر چھوڑی تو چچا کی دختر کو دو تہائی اور ماموں یا خالہ کی دختر کو ایک تہائی ملے گا اس واسطے کہ اس صورت میں جہت مختلف ہے پس فرزند عصبہ ہونے کی وجہ سے ترجیح نہ ہوگی اور یہ حکم ابن

ابی عمران نے امام ابویوسف رحمۃ اللہ علیہ سے روایت کیا ہے لیکن ظاہر المذہب کے موافق فرزند عصبہ مقدم ہوگا خواہ جہت مختلف ہو یا متحد ہو اس واسطے کہ فرزند عصبہ وارثِ میت سے بہت متصل ہے اور اگر ان ذوی [الارحام] میں سے کچھ اور لوگ ہوں تو حکم اسی طرح ہے...

Kitab al-Fara'id (The Book of Inheritance) 396

If among the uterine relatives (dhawu al-arham), there are some daughters of maternal uncles or maternal aunts of the deceased from the mother’s side, and some paternal uncles and paternal aunts from the father’s side, the inheritance shall be divided into three parts between both sides, regardless of whether they are distant relatives from each side or close relatives. Then, whatever is received by each group will be divided among the individuals of that group. Within that group, those with two kinship ties shall be given preference over those with one kinship tie. Furthermore, those with kinship from the father’s side shall be given preference over those from the mother’s side. If they are equal in kinship, then according to the second opinion of Imam Abu Yusuf, the property will be divided based on their number of individuals (abdan). According to Imam Muhammad, the distribution will be based on the principle where the first disagreement arose. This is Imam Abu Yusuf’s first opinion, and its explanation is: if the deceased left a son of a maternal aunt and a daughter of a maternal aunt, the property will be divided between them with the male receiving double the share of the female, because they both originate from the same maternal aunt. If the deceased left a daughter of a maternal uncle and a son of a maternal aunt, then according to Imam Abu Yusuf’s second opinion, the son of the maternal aunt receives two-thirds and the daughter of the maternal uncle receives one-third, whereas Imam Muhammad’s opinion is the reverse. If a son of a paternal aunt and a daughter of a paternal aunt were left, the property is divided with the male receiving double the share of the female. If a son of a paternal aunt and a daughter of a paternal uncle were left, and if the paternal uncle is from both mother and father or just from the father, his daughter will receive the entire inheritance because she is the daughter of an 'asabah (agnatic heir), while the son of the paternal aunt is not. If the paternal uncle is only from the mother's side, then according to Imam Abu Yusuf’s second opinion, the property will be divided into three parts based on their individuals, where the son of the paternal aunt gets two-thirds and the daughter of the paternal uncle gets one-third. According to Imam Muhammad, considering the origin, it would be divided differently. This rule applies when the son of the paternal aunt is from the mother's side; if he is from both sides, he would be entitled to the entire property because he has two kinship ties. The same applies if the paternal aunt's son is from the father's side, as he is closer to the paternal kinship, and in cases of entitlement by being an 'asabah, paternal kinship is preferred over maternal kinship.

If the deceased left only their maternal aunt or maternal uncle, the inheritance goes to them provided there is no one else. If both were left, the property is divided into three parts between them, with the male getting double the female's share based on the number of individuals. If the deceased left the mother’s maternal aunt and the mother’s paternal aunt, Abu Sulayman narrated from our companions that it will be divided into three parts between the two, with the paternal aunt receiving two-thirds and the maternal aunt receiving one-third. According to 'Zahir al-Riwayah', there is no difference whether each has two kinship ties or one has two and the other has one. If the deceased left the father’s paternal aunt and the father’s paternal uncle, the entire property goes to the paternal uncle, provided he is from both parents or the father's side, as he is an 'asabah. If the uncle is from the mother's side, the property is divided into three parts between them based on individuals—this is Imam Abu Yusuf’s second opinion, and according to the original principle, it follows the first opinion (which is Imam Muhammad’s opinion). If the father’s paternal aunt and the father’s maternal aunt are left, according to the narration of Abu Sulayman, the property is divided between them with the male getting double the share of the female. If both groups are present (i.e., paternal aunt and maternal aunt of the father, and paternal aunt and maternal aunt of the mother), the father’s side receives two-thirds and the mother’s side receives one-third. Then, the property that falls to the share of each group is (divided) among that group. *(Note: 'Abdan' means each individual is to be counted one by one.)*

किताब अल-फरायज़ 396

यदि अरहम (रिश्तेदारों) में से माँ की तरफ से कुछ मामा या खाला की बेटियाँ हों और पिता की तरफ से कुछ चाचा और फुफेरियाँ (पिता की तरफ से) मौजूद हों, तो मीरास (विरासत) का माल दोनों पक्षों में तीन तिहाई में विभाजित किया जाएगा, चाहे वे हर पक्ष से दूर की रिश्तेदार हों या एक ही पक्ष से करीबी रिश्तेदार हों। फिर जो माल हर पक्ष को मिला है, वह उस पक्ष के लोगों में विभाजित होगा। फिर उस पक्ष में जो दो तरह से रिश्तेदार (दो قرابت) हों, उन्हें एक तरह से रिश्तेदार होने वालों पर तरजीह (प्राथमिकता) दी जाएगी। और इसमें भी जो पिता की तरफ से रिश्तेदार हो, उसे माँ की तरफ से रिश्तेदार होने वाले पर तरजीह दी जाएगी। और यदि रिश्तेदारी में सब बराबर हों, तो इमाम अबू यूसुफ के दूसरे قول (कथन) के अनुसार उनके'अब्दान' (व्यक्तियों की संख्या) के आधार पर माल विभाजित किया जाएगा। इमाम मुहम्मद के नज़दीक, जहाँ से पहला मतभेद शुरू हुआ है, उसके आधार पर माल विभाजित होगा। यह इमाम अबू यूसुफ का पहला قول है, और इसका स्पष्टीकरण यह है कि यदि मय्यत (मृतक) ने एक 'पसर-ए-खाला' (मौसेरा भाई) और एक 'दुख्तर-ए-खाला' (मौसेरी बहन) छोड़ी, तो माल-ए-तरका दोनों के बीच पुरुष को स्त्री से दोगुना के हिसाब से विभाजित होगा क्योंकि वे दोनों खाला की औलाद हैं। और यदि उसने मामा की बेटी और खाला का बेटा छोड़ा, तो इमाम अबू यूसुफ के दूसरे قول के अनुसार खाला के बेटे को दो-तिहाई और मामा की बेटी को एक-तिहाई मिलेगा, और इमाम मुहम्मद के قول के अनुसार इसका विपरीत होगा। यदि फूफी का लड़का और फूफी की लड़की छोड़ी, तो माल-ए-तरका दोनों में पुरुष को स्त्री से दोगुना के हिसाब से विभाजित होगा। यदि फूफी का बेटा और चाचा की बेटी छोड़ी जाए, तो यदि चाचा माँ-बाप की तरफ से या केवल पिता की तरफ से हो, तो उसकी बेटी सारा माल पाएगी क्योंकि वह असबा (वंशज) की बेटी है, और फूफी का बेटा असबा की संतान नहीं है। यदि चाचा केवल माँ की तरफ से हो, तो इमाम अबू यूसुफ के दूसरे قول के अनुसार माल-ए-तरका दोनों में उनके'अब्दान' (संख्या) के हिसाब से तीन तिहाई में विभाजित होगा, जिसमें से दो-तिहाई फूफी का बेटा और एक-तिहाई चाचा की बेटी पाएगी। इमाम मुहम्मद के नज़दीक उनके असल (मूल) का اعتبار। करते हुए माल-ए-तरका इसके विपरीत विभाजित होगा। यह हुक्म तब है जब फूफी माँ की तरफ से हो, और यदि वह माँ-बाप की तरफ से हो, तो वह पूरे माल की हक़दार होगी क्योंकि उसमें दो रिश्तेदारियाँ हैं। इसी तरह यदि फूफी पिता की तरफ से हो तो भी यही हुक्म है क्योंकि वह पिता की रिश्तेदारी के नज़दीक है, और

असबा होने के कारण जो हक़ मिलता है उसमें पितृ पक्ष की रिश्तेदारी को मातृ पक्ष पर तरजीह दी जाती है।

यदि मय्यत ने अपनी माँ की खाला या अपने मामा को छोड़ा तो मीरास उसे ही मिलेगी बशर्ते कि उसके साथ कोई और न हो। यदि दोनों को छोड़ा तो माल-ए-तरका दोनों के बीच पुरुष को स्त्री से दोगुना के हिसाब से 'अब्दान' के आधार पर तीन तिहाई में विभाजित होगा। यदि मय्यत ने माँ की खाला और माँ की फूफी को छोड़ा, तो अबू सुलेमान ने हमारे सहाबा (साथियों) से रिवायत की है कि माँ की तरफ वालों में तीन तिहाई विभाजित होगा, जिसमें से दो-तिहाई फूफी को और एक-तिहाई खाला को मिलेगा। फिर 'ज़ाहिर अल-रिवायत' के अनुसार इसमें कोई अंतर नहीं है कि दोनों में से प्रत्येक के लिए दो रिश्तेदारियाँ हों या एक के लिए दो और दूसरे के लिए एक। यदि मय्यत ने पिता की फूफी और पिता के चाचा को छोड़ा, तो सारा माल पिता के चाचा को मिलेगा बशर्ते कि चाचा माँ-बाप की तरफ से या पिता की तरफ से हो क्योंकि वह असबा होगा। यदि चाचा केवल माँ की तरफ से हो, तो माल दोनों में तीन तिहाई (अब्दान के अनुसार) विभाजित होगा। यह इमाम अबू यूसुफ का दूसरा قول है, और असल (मूल) के अनुसार पहले قول पर विभाजित होगा, जो कि इमाम मुहम्मद का قول है। यदि पिता की फूफी और पिता की खाला हों, तो अबू सुलेमान की रिवायत के अनुसार माल-ए-तरका दोनों के बीच पुरुष को स्त्री से दोगुना के हिसाब से विभाजित होगा। यदि दोनों पक्ष उपस्थित हों (यानी पिता की फूफी और खाला, और माँ की फूफी और खाला), तो पिता वाले पक्ष को दो-तिहाई और माँ वाले पक्ष को एक-तिहाई मिलेगा। फिर जो माल हर पक्ष के हिस्से में आया है, वह उस पक्ष के बीच (विभाजित होगा)। *(नोट: 'अब्दान' अर्थात प्रत्येक व्यक्ति को एक-एक करके गिना जाए)*

الارحام میں سے چند آدمی میت کی ماں کی جانب سے ماموں یا خالاؤں کی بیٹیاں موجود ہوں اور چند آدمی باپ کی جانب سے چچا اور پھوپھیوں از جانب مادر کی بیٹیاں موجود ہوں تو مال ترکہ دونوں فریق میں تین تہائی تقسیم کیا جائے گا خواہ ہر جانب سے دور قرابت والی ہوں یا ایک ہی جانب سے ایک قرابت والی ہوں پھر جو کچھ ہر فریق کو ملا ہے وہ اس فریق والوں میں تقسیم ہوگا پھر اس فریق میں جو دو قرابت والی ہوں ان کو ایک قرابت والی پر ترجیح دی جائے گی اور نیز اس میں جو باپ کی طرف سے قرابت والا ہو اس کو ماں کی طرف سے قرابت والے پر ترجیح ہوگی اور اگر قرابت میں سب برابر ہوں تو امام ابویوسف کے دوسرے قول کے موافق ان کے ابدان کے اعتبار سے ان میں مال تقسیم کیا جائے گا اور یہ امام محمد کے نزدیک ان کے اصول میں جہاں پہلا اختلاف پڑا ہے اس کے اعتبار سے مال تقسیم ہوگا اور یہ امام ابویوسف کا پہلا قول ہے اور اس کا بیان یہ ہے کہ میت نے ایک پسر خالہ اور ایک دختر خالہ چھوڑی تو ان دونوں مال ترکہ مرد کو عورت کے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا اس واسطے کہ ان دونوں کے اصل میں دونوں خالہ کی اولاد ہیں اور اگر اس نے ماموں کی دختر اور خالہ کا پسر چھوڑا تو امام ابویوسف کے دوسرے قول کے موافق خالہ کے پسر کو دو تہائی اور ماموں کی دختر کو ایک تہائی ملے گا اور امام محمد کے قول کے موافق اس کے برعکس ہے اور اگر پھوپھی کا لڑکا اور پھوپھی کی لڑکی چھوڑی تو ان دونوں میں مال ترکہ مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا اور اگر پھوپھی کا بیٹا اور چچا کی بیٹی چھوڑی پس اگر چچا از جانب مادر و پدر از جانب پدر ہو تو اس کی دختر سب ترکہ پائے گا اس واسطے کہ عصبہ کی بیٹی ہے اور پھوپھی کا بیٹا فرزند عصبہ نہیں ہے اور اگر چچا از جانب مادر ہو تو یہ باب دوسرے قول امام ابویوسف کے مال ترکہ

ان دونوں میں موافق ان کے ابدان کے تین تہائی تقسیم ہوگا جس میں سے دو تہائی پھوپھی کا بیٹا پائے گا اور ایک تہائی چچا کی بیٹی پائے گی اور امام محمد کے نزدیک ان دونوں کی اصل کا اعتبار کے مال ترکہ اس کے برعکس تقسیم ہوگا اور یہ حکم اس وقت ہے کہ پھوپھی از جانب مادر کا بیٹا ہوا اور اگر پھوپھی از جانب مادر و پدر کا بیٹا ہو تو وہ سب مال کا مستحق ہوگا اس واسطے کہ اس میں دو قرابتیں ہیں اسی طرح اگر پھوپھی از جانب پدر کا بیٹا ہو تو بھی یہی حکم ہے اس واسطے کہ وہ بقراوت پدر نزدیک ہوا ہے اور عصبہ ہونے کی راہ سے جو استحقاق ہوتا ہے اس میں قرابت پدری کو قرابت مادری پر ترجیح ہوتی ہے۔

اگر میت نے خالہ اپنی مادر کی یا ماموں اپنی مادر کا چھوڑا تو میراث اس کو ملے گی بشرطیکہ اُس کے ساتھ کوئی اور نہ ہو اور اگر دونوں کو چھوڑا تو مال ترکہ دونوں کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے باعتہار ابدان کے تین تہائی تقسیم ہوگا اور اگر میت نے ماں کی خالہ اور ماں کی پھوپھی چھوڑی تو ابوسلیمان نے ہمارے اصحاب سے روایت کی ہے کہ ماں دونوں میں تین تہائی تقسیم ہوگا جس میں دو تہائی پھوپھی کو اور ایک تہائی خالہ کو ملے گا پھر ظاہر الروایہ کے موافق اس میں کچھ فرق نہیں ہے کہ دونوں میں سے ہر ایک یا ایک کے واسطے دو قرابتیں ہوں اور دوسرے کے واسطے ایک ہی قرابت ہو اور اگر میت نے باپ کی پھوپھی اور باپ کا چچا چھوڑا تو سب مال باپ کے چچا کو ملے گا بشرطیکہ چچا از جانب مادر و پدر یا از جانب پدر ہو کیونکہ وہ عصبہ ہوگا اور اگر چچا از جانب مادر ہو تو مال دونوں میں تین تہائی موافق ابدان کے تقسیم ہوگا یہ امام ابویوسف کا دوسرا قول ہے اور موافق اصل کے بنا پر پہلے قول کے تقسیم ہوگا اور یہی امام محمد کا قول ہے اور اگر باپ کی پھوپھی اور باپ کی خالہ ہو تو موافق روایت ابوسلیمان کے مال ترکہ ان دونوں میں مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا اور اگر ہر دو فریق مجتمع ہوں یعنی باپ کی پھوپھی اور باپ کی خالہ اور ماں کی پھوپھی

اور ماں کی خالہ تو باپ والے فریق کو دو تہائی اور ماں والے فریق کو ایک تہائی ملے گا پھر جو مال ہر فریق کے حصہ میں پڑا ہے وہ اس فریق کے درمیان ۱۔ ابدان یعنی ہر بدن ایک ایک کر کے گنا جائے

The division will take place in the same manner as described previously regarding the entire estate. In the case of a difference of origin (*ikhtilaf-e-jihat*), there will be no difference in the division of the estate despite one having two ties of relationship and the other having only one. However, when distributing the share of the estate among each party, the one with two ties of relationship will be given preference, as we have explained in the aforementioned situation. The status of their children inheriting is similar to these people, but their presence alongside their own children is a condition. If any of them (the original heirs) are present, their children will receive nothing; for instance, if any of the deceased's paternal or maternal aunts are present, their children will receive nothing. Within this category, a person can be conceived who holds two ties of relationship: for example, a woman has a maternal brother and a paternal sister. Then, this maternal brother married that paternal sister, and a son was born to them. If this son then died, that woman is the boy's paternal aunt (through his father) and also his maternal aunt (through his mother). This is found in the *Mabsut* by Imam Sarakhsi.

Ninth Chapter Regarding the Calculation of Fara'id (Inheritance Shares) The fixed shares are six: one-sixth, one-third, and two-thirds; these all belong to one category. And one-eighth, one-fourth, and one-half; these all belong to another category. Each of these shares has a divisor (*makhraj*); one-half comes from two, and every other share comes from its own name (e.g., one-eighth from eight, one-fourth from four, one-third from three, and one-sixth from six). Thus, if a one-fourth share from one category is combined with all or some of another category, the base problem (*asl al-mas'ala*) will be twenty-four (24). This is according to *al-Muhit*. If a one-half share is combined with all or some of another category, the base problem will be six (6). This is according to *Khizanat al-Muftin*. When the inheritance (*faridha*) is correct —meaning the shares for each party are distributed—there is no need for multiplication. If there is a fraction (*kasr*), multiply the number of heirs among whom the fraction occurs by the base problem to solve it. If they are divisible, the resulting figure will correct the problem. An example: A deceased person left a wife and two brothers. The base problem is four: the wife gets one-fourth (one share), and three shares remain, which cannot be divided equally among two brothers. There is no common factor (*tawafuq*) between three and two, so multiply two by four, and the problem becomes eight; all shares will then be calculated correctly. If there is a common factor between their shares and the number of heirs, multiply the *wafq* (the reduced factor) by the base problem. An example: A deceased person left a wife and

six brothers. The wife gets one-fourth (one out of four), and three shares remain, which cannot be divided equally among six brothers. However, there is a *tawafuq* (common factor) of one-third between three and six. Multiply the *wafq* of these heirs (which is two) by the base problem (four), resulting in eight. This corrects the problem: the wife's one share is multiplied by two, giving her two shares, and the brothers' three shares are multiplied by two, giving them six shares (one share each). Another example: A deceased person left a wife and a mother... [Remainder of the page].

इस तरह विभाजन होगा जैसे पूरे माल का विभाजन पूर्व में वर्णित हुआ है और 'इख्तिलाफ़-ए-जिहत' (विभिन्न पक्ष) होने की स्थिति में एक के दो रिश्ते होने और दूसरे के एक ही रिश्ता होने के कारण माल के विभाजन में कोई अंतर नहीं होगा, लेकिन प्रत्येक पक्ष के बीच उसके हिस्से का माल बांटने में दो रिश्तेदारों वाले को प्राथमिकता दी जाएगी, जैसा कि हमने पूर्व वर्णित स्थिति में बताया है। और इन लोगों की संतान के विरासत पाने की स्थिति इन लोगों के समान है, लेकिन अपनी संतान के साथ इनका मौजूद होना शर्त है। और यदि उनमें से कोई मौजूद हो तो उसकी संतान को कुछ नहीं मिलेगा, यहाँ तक कि यदि मृतक की फूफी या खाला में से कोई फूफी या खाला मौजूद हो तो उसकी संतान को कुछ नहीं मिलेगा। और इस प्रकार (वर्ग) में एक ऐसा व्यक्ति भी हो सकता है जिसके लिए दो रिश्ते हों, और इसका विवरण यह है कि एक महिला का एक सौतेला भाई (मां की तरफ से) है और एक सौतेली बहन (पिता की तरफ से) है, फिर उस महिला के सौतेले भाई ने उस पिता की तरफ से सौतेली बहन से निकाह कर लिया और उन दोनों से एक लड़का पैदा हुआ, फिर यह लड़का मर गया, तो यह महिला उस लड़के की पिता की तरफ से खाला है और साथ ही उस लड़के की मां की तरफ से फूफी भी है। यह 'मबसूत' किताब 'आइम्मा-ए-सरखसी' में है।

नवां अध्याय फराइज़ (विरासत के हिस्सों) के हिसाब के बयान में निर्धारित हिस्से छह हैं: छठा हिस्सा, तिहाई, दो-तिहाई; ये सब एक ही वर्ग के हैं। और आठवां हिस्सा, चौथाई, और आधा; ये सब एक दूसरे वर्ग के हैं। इन हिस्सों का एक 'मखरज' (भाजक) है; आधा दो से निकलता है, और आधे के अलावा हर हिस्सा अपने नाम से निकलता है, जैसे आठवां आठ से, चौथाई चार से, तिहाई तीन से, और छठा हिस्सा छह से निकलता है। अतः यदि चौथाई एक वर्ग का दूसरी वर्ग के सभी या कुछ हिस्सों के साथ जमा हो जाए, तो 'असल मसला' चौबीस (24) से होगा, यह 'मुहीत' में है। और यदि आधा हिस्सा दूसरी वर्ग के सभी या कुछ के साथ एकत्रित हो, तो 'असल मसला' छह (6) से होगा, यह 'खज़ानतुल मुफ्तीं' में है। और जब 'फरीज़ा' (विरासत का हिस्सा) सही हो जाए, यानी हर पक्ष के हिस्से बंट जाएं तो फिर गुणा (ज़र्ब) करने की कोई आवश्यकता नहीं है। और यदि 'कसर' (भिन्न/शेष) हो जाए, तो जिन वारिसों में कसर हुई है, उनकी संख्या को 'असल मसला' में गुणा कर दें और उसका हल निकाल लें। यदि वह 'बकुल' (विभाज्य) हो, तो जो परिणाम आए, उससे 'मसला' सही हो जाएगा। इसकी मिसाल यह है कि मृतक ने एक बीवी और दो भाई छोड़े, तो 'असल मसला' चार (4) से हुआ, जिसमें से एक चौथाई बीवी को मिला और तीन हिस्से बाकी रहे जो दो भाइयों में पूरे नहीं बंटते, और तीन और दो में 'तवाफ़ुक' (तालमेल) नहीं है, तो दो को चार में गुणा कर दिया तो मसला आठ (8) से

हो जाएगा, इससे सभी हिस्से सही निकल आएंगे। और यदि उनके हिस्सों और संख्या में 'तवाफ़ुक' हो, तो 'वफ़क' से उसे 'असल मसला' में गुणा करना चाहिए। इसकी मिसाल यह है कि मृतक ने एक बीवी और छह भाई छोड़े, तो बीवी को चौथाई यानी चार में से एक दिया जाएगा और तीन बाकी रहेंगे जो छह भाइयों में पूरे नहीं बंट सकते, लेकिन तीन और छह में 'तवाफ़ुक-ए-बिसुलस' (तिहाई का तालमेल) है, तो इन वारिसों की संख्या का 'वफ़क' (यानी दो) को 'असल मसला' यानी चार में गुणा किया जाएगा, तो आठ (8) होंगे, इससे मसले की सहीह होगी कि बीवी का एक हिस्सा दो में गुणा किया जाएगा तो उसके लिए दो हिस्से होंगे, और भाइयों के तीन हिस्से दो में गुणा किए जाएं तो छह होंगे, तो हर एक के लिए एक हिस्सा होगा। एक और मिसाल: मृतक ने एक बीवी और एक मां छोड़ी... [पृष्ठ का शेष हिस्सा]।

اس طرح تقسیم ہو گا جیسے پورے مال کی تقسیم سابق میں مذکور ہوئی ہے اور اختلاف جہت ہونے کی صورت میں ایک کی دو قرابت والے ہونے اور دوسرے کی ایک ہی قرابت والے ہونے کی وجہ سے تقسیم مال میں کچھ فرق نہ ہوگا لیکن ہر فریق کے درمیان اس کے حصہ کا مال تقسیم کرنے میں دو قرابت والی کو ترجیح دی جائے گی جیسے کہ ہم نے صورت مذکورہ سابقہ میں بیان کیا ہے اور ان لوگوں کی اولاد کی میراث پانے کا حال بمنزلہ ان لوگوں کے ہے لیکن اپنی اولاد کے ساتھ ان لوگوں کا موجود ہونا شرط ہے اور اگر ان میں سے کوئی موجود ہو تو اس کی اولاد کو کچھ نہ ملے گا حتیٰ کہ میت کی پھوپھیوں اور خالاؤں میں سے کسی پھوپھی یا خالہ کے موجود ہونے کی صورت میں اس کی اولاد کو کچھ نہیں ملتا ہے اور اس جنس میں ایک ایسا شخص متصور ہو سکتا ہے جس کے واسطے دو قرابتیں ہوں اور اس کا بیان یہ ہے کہ ایک عورت کا ایک مادری بھائی ہے اور ایک پدری بہن ہے پھر اس کے اس مادری بھائی نے اس کے اس پدری بہن سے نکاح کیا اور ان دونوں میں سے ایک لڑکا پیدا ہوا پھر یہ لڑکا مر گیا تو یہ عورت مذکورہ اس لڑکے کی خالہ از جانب پدر ہے اور نیز اس لڑکے کی پھوپھی از جانب مادر ہے یہ مبسوط لکھی ائمہ سرخسی میں ہے۔

انواں باب حساب فرائض کے بیان میں سہام مقدرہ چھ ہیں چھٹا و تہائی دو تہائی اور یہ سب ایک جنس ہیں اور آٹھواں و چوتھائی و آدھا یہ سب ایک جنس ہیں اور ان سہام میں سے سہم کا ایک مخرج ہے پس آدھا دو سے نکلتا ہے اور آدھے کے سوا ہر سہم اپنے نام سے نکلتا ہے چنانچہ آٹھواں آٹھ سے اور چوتھائی چار سے اور تہائی تین سے اور چھٹا حصہ چھ سے نکلتا ہے پس اگر چوتھائی ایک جنس کا دوسری جنس کے سب کے ساتھ یا بعض کے ساتھ جمع ہوا ہو تو اصل مسئلہ چوبیس سے ہو گا یہ محیط میں ہے اور اگر آدھا حصہ دوسری جنس کے سب یا بعض کے ساتھ

مجتمع ہو تو اصل مسئلہ چھ سے ہو گا یہ خزانہ المفتین میں ہے اور جب فریضہ صحیح ہو یعنی ہر فریق کے سہام تقسیم ہو گئے تو پھر ضرب دینے کی کوئی حاجت نہیں ہے اور اگر کسر واقع ہوئی تو جن نفوس وارثوں میں کسر واقع ہوئی ہے ان کی تعداد کو اصل مسئلہ میں ضرب دے اور ان کا حل کر دے اگر وہ بقول ہو تو پس جو حاصل ہو اس سے مسئلہ صحیح ہو جائے گا اس کی مثال یہ ہے کہ میت نے ایک جوڑ اور دو بھائی چھوڑے پس اصل مسئلہ چار سے ہوا کہ جس کا چوتھائی ایک ہم عورت کو ملا اور تین سہام باقی رہے جو دو بھائیوں پر پورے تقسیم نہیں ہوتے ہیں اور تین اور دو میں توافق نہیں ہے پس دو کو چار میں ضرب دے دی تو مسئلہ آٹھ سے ہو جائے گا اس سے سب سہام صحیح نکل آئیں گے اور اگر اُن کے سہام اور تعداد میں توافق ہو تو وفق سے اس کو اصل مسئلہ میں ضرب دینا چاہیے اس کی مثال یہ ہے کہ میت نے ایک جوڑ اور چھ بھائی چھوڑے پس جوڑ کو چوتھائی یعنی چار میں سے ایک دے جائے گا اور تین باقی رہے جو چھ بھائیوں پر پورے تقسیم نہیں ہو سکتے ہیں مگر تین میں اور چھ میں توافق بثلث ہے پس ان وارثوں کا عدد وفق (یعنی دو کو) اصل مسئلہ یعنی چار میں ضرب دیا جائے پس آٹھ ہوں گے تو اس سے مسئلہ کی تصحیح ہو گی کہ جوڑ کا ایک سہم دو میں ضرب کیا جائے گا تو اس کے واسطے دو سہام ہوں گے اور بھائیوں کے تین سہام دو میں ضرب کئے جائیں تو چھ ہوں گے پس ہر ایک کے واسطے ایک سہم ہو گا مثال دیگر میت نے ایک جوڑ اور ایک ماں دبائے پس چھ مثال تین بہنیں ہیں کہ کم سے کم ایک سہم ہر ایک کا ہو تین ہوئے اور چھ بھائی ہیں کہ ہر ایک کو عورت سے دو چند ملنا چاہیے پس چھ کے دو چند بارہ ہوئے اور مجموعہ پندرہ ہوا ۱۲۱ منہ

Fatawa Alamgiri ..... Vol. (10) ---------- 398 ---------- Kitab al-Fara'id If one leaves brothers and three sisters, the base problem (asl al-mas'ala) will be from four. One share will go to the brother, and three shares will remain, which do not divide equally into fifteen (1). However, there is a "concurrence" (muwafiqat) of one-third between three and fifteen. Therefore, fifteen will refer back to its one-third, which is five. Multiplying this five by the base problem of four will result in twenty, by which the correction of the problem (tashih) will be made. If a fraction (kasr) occurs in the shares of the heirs of two parties, then one should look for concurrence between the shares of each party and the number of heirs. Then each of the two numbers (1) should be examined. If both are identical (mutamathil) (2), then one should be multiplied into the base problem. If they are overlapping (mutadakhil), meaning there is overlap (tadakhul) in both, then the number of the party (3) which is greater among the two should be multiplied. If there is concurrence (tawafuq) in both, then the concurring number should be derived and multiplied into one of them, and the result should be multiplied into the base problem. An example of this is leaving three uncles and three daughters; the base problem is from three, of which two-thirds is the share of the daughters, i.e., two shares, and one remains, which is the share of the uncles. However, a fraction occurred for both parties, and there is identity in both numbers; therefore, the number (3) is multiplied into the base problem (3), becoming 9, which will be the corrected problem. Another example: leaving five grandmothers, five full sisters, and one uncle; the base problem is (6), and there is no concurrence in the shares, but the numbers are identical, so one (5) is multiplied into the base problem (6), becoming 30, which will be the corrected problem. Another example: one grandmother, six full sisters, and nine paternal sisters (from the mother's side); the base problem is (6), and its 'awl' (7), of which one share goes to the grandmother, and two shares go to the maternal sisters, and there is no concurrence in these, and the full sisters have three shares; there is concurrence by half (tawafuq bil-nisf) between their number and shares. So, its number referred back to the half, becoming (3), and there is overlap (tadakhul) between 3 and 9, so 9 is multiplied into the base problem 7, becoming (63), which will be the corrected problem.

[If one leaves] a daughter, six grandmothers, four daughters of a son, and an uncle, the base problem is (6), but there is no concurrence between the shares and the number of heirs, though there is concurrence in the number of heirs because there is concurrence by half between 6 and 4. So, half of one is multiplied into the other, becoming 12. Then 12 is multiplied into the base problem, becoming 72, which will

be the correction. Another example: a wife, sixteen maternal sisters, and twenty-five uncles, where a fourth, a third, etc., are needed. The base problem is twelve, and there is a fourth-part concurrence (tawafuq-e-rabi) between the sisters' shares and their number. So, sixteen referred back to the fourth, becoming 4, and there is fifth-part concurrence (tawafuq-e-khums) in the uncles' shares, so twenty-five is 5, and there is no concurrence between four and five, so they should be multiplied together to get 20, then multiplied into the base problem to get 240, which will correct the problem. If a fraction occurs among three or more parties, one should similarly look for concurrence between shares and the number of heirs first, then look for concurrence and overlap in the numbers, and then proceed as done for the fraction in two parties, i.e., consider the relationships of overlap, identity, concurrence, and disjointness (tabayun). It is not possible for a fraction to occur among more than four parties in inheritance laws. The result obtained by multiplying the shares of the parties is called the "part of the share" (juz al-sahm), which should be multiplied into the base problem. An example is leaving four wives, three grandmothers, and twelve uncles; the base problem is 12. The wives get 3 shares (one-fourth), the grandmothers get 2 shares (one-sixth), and seven shares remain among the uncles. It is apparent that there is no concurrence between the numbers and the shares, but the numbers are overlapping, so...

(1) Meaning, for every two concurring numbers. (2) Meaning they are the same, such as two and four, etc. (3) The concurrence that was derived.

फतावा आलमगिरी ..... जिल्द (10) ---------- 398 ---------- किताबुल फरायज भाई और तीन बहनें छोड़ें, तो असल मसला चार से होगा, तो ज़ौ (पति/भाई) को एक हिस्सा मिलेगा और बाकी तीन हिस्से रहे, जो पंद्रह (1) पर पूरे तकसीम नहीं होते हैं। लेकिन तीन और पंद्रह में मुवाफिकत (समानता) 'सुल्स' (तिहाई) की है, तो पंद्रह अपनी तिहाई यानी पांच की तरफ रुजू करेगा। तो इस पांच को असल मसला चार में ज़रब (गुना) देने से बीस हो जाएंगे, जिससे मसले की तसही (सही हल) होगी। और दो फरीक (पक्षों) और दो फरीक वारिसों के सहम (हिस्सों) में कसर (अपूर्णता) वाके हुई है, तो हर फरीक के सहम और अदद-ए-वारिसान में मुवाफिकत देखनी चाहिए। फिर हर दो अदद (1) को देखना चाहिए। तो अगर दोनों मुतमासिल (एक समान) (2) हों, तो एक को असल मसला में ज़रब देना चाहिए, और अगर दोनों मुतदाखिल हों, यानी दोनों में तदाखुल (समावेश) हो, तो जो अदद-ए-फरीक (3) दोनों में से ज्यादा हो, उसे ज़रब देना चाहिए। और अगर दोनों में तवाफुक (तालमेल) हो, तो दोनों का अदद-ए-वफ्फ निकल कर उसे उनमें से एक में ज़रब दिया जाए, और हासिल-ए-ज़रब को असल मसला में ज़रब देना चाहिए। इसकी मिसाल यह है कि तीन चाचा और तीन लड़कियां छोड़ें, तो असल मसला तीन से हुआ, जिसमें से दो तिहाई लड़कियों का हिस्सा हुआ, यानी दो हिस्से और एक बाकी रहा, जो चाचाओं का हिस्सा हुआ। लेकिन हर दो फरीक के हक में कसर वाके हुई और दोनों अदद में तमासुल है, तो एक के अदद (3) को असल मसला (3) में ज़रब दिया जाएगा, तो 9 हुए, जिससे सही मसला होगा। एक और मिसाल: पांच दादियां/नानियां, पांच सगी बहनें और एक चाचा छोड़ें, तो असल मसला (6) से होगा और सहम में मुवाफिकत नहीं है लेकिन अदद मुतमासिल हैं, तो एक को यानी (5) को असल मसला (6) में ज़रब दिया जाए, तो 30 हुए, इससे सही मसला होगा। एक और मिसाल: एक दादी/नानी और छह सगी बहनें और नौ सौतेली बहनें (मां की तरफ से) हैं, तो असल मसला (6) से हुआ और इसका 'अल' (7) से हुआ, जिसमें से दादी का एक हिस्सा हुआ और सौतेली बहनों के(2) दो हिस्से हुए और उनमें मुवाफिकत नहीं है और सगी बहनों के (3) हिस्से हैं और उनकी तादाद और सहम में तवाफुक बिल-निसफ (आधा) है, तो उसकी तादाद ने निस्फ की तरफ रुजू किया तो (3) हुए और 3 और 9 में तदाखुल है, तो 9 को असल मसला 7 में ज़रब दिया जाए, तो (63) हुए, जिससे सही मसला होगा। लड़की और छह दादियां और चार पोतियां और चाचा छोड़ें, तो असल मसला (6) से हुआ, लेकिन सहम और अदद-ए-वारिसान में मुवाफिकत नहीं है, लेकिन अदद-ए-वरसा में मुवाफिकत है, क्योंकि 6 और 4 में तवाफुक बिल-निसफ (आधा) है, तो एक के निस्फ को दूसरे में ज़रब दिया जाए, तो 12 हुए। फिर 12 को असल मसला में ज़रब दिया जाए, तो 72 हुए, जिससे सही मसला होगा। एक और मिसाल: बीवी और सोलह सौतेली बहनें (मां की

तरफ से) और पच्चीस चाचा, जिसमें चौथाई, तिहाई आदि की ज़रूरत है, तो असल मसला बारह से हुआ और बहनों के सहम और उनकी तादाद में तवाफुक-ए-राबे (चौथाई) है, तो सोलह ने चौथाई की तरफ रुजू किया तो 4 हुए और चाचाओं के सहम में तवाफुक-ए-खुम्स (पांचवां हिस्सा) है, तो पच्चीस राबे ब-जानिब 5 हुआ और चार और पांच में मुवाफिकत नहीं है, तो इनको बाहम ज़रब देना चाहिए, तो (20) हुए, फिर इनको असल मसला में ज़रब दिया, तो (240) हुए, इससे मसले की तसही होगी। और अगर तीन फरीक या ज्यादा में कसर वाके हुई, तो भी इसी तरह से पहले सहम और अदद-ए-वारिसान में मुवाफिकत देखनी चाहिए, फिर अददों में तवाफुक व तदाखुल देखना चाहिए, फिर उसी तरह से करना चाहिए जैसा कि दो फरीक में कसर वाके होने में किया है, यानी तदाखुल व तमासुल व तवाफुक व तबायुन की निस्बतों का लिहाज करना चाहिए। और चार फरीक से ज्यादा में कसर वाके होना फरायज (विरासत के नियमों) में तसव्वुर (कल्पना) नहीं किया जाता है। और फरीकों के सहम में ज़रब देने से जो हासिल होता है उसे 'जुज-उस-सहम' कहते हैं, तो उसे असल मसला में ज़रब देना चाहिए। इसकी मिसाल यह है कि चार बीवियां, तीन दादियां और बारह चाचा छोड़ें, तो असल मसला 12 से हुआ। सब बीवियों को चौथाई के3 हिस्से, सब दादियों को छठा हिस्सा (2 हिस्से), और चाचाओं के बीच सात हिस्से हुए, और जाहिर है कि अदद और सहम में मुवाफिकत नहीं है लेकिन बाहम अदद मुतदाखिल हैं, तो सबसे... (1) यानी हर दो मुवाफिक अदद को। (2) यानी एक ही हों जैसे दो और चार वगैरह। (3) जो तवाफुक बरामद हुआ है।

تین بہنیں چھوڑیں پس اصل مسئلہ چار سے ہوگا پس جو کو ایک سہم ملے گا اور باقی تین سہم رہے جو پندرہ (۱) پر پورے تقسیم نہیں ہوتے ہیں لیکن تین اور پندرہ میں موافقت ثلث ہے پس پندرہ اپنی تہائی یعنی پانچ کی طرف رجوع کرے گا پس اس پانچ کو اصل مسئلہ چار میں ضرب دے کے ہیں ہو جائیں گے جس سے مسئلہ کی تصحیح ہوگی اور دو فریق اور دو فریق وارثوں کے سہام میں کسر واقع ہوئی پس ہر فریق کے سہام و عدد وارثان میں موافقت دیکھنا چاہیے پھر ہر دو عدد (۱) کو دیکھنا چاہیے پس اگر دونوں متماثل (۲) ہوں تو ایک کو اصل مسئلہ میں ضرب دینا چاہیے اور اگر دونوں متداخل ہوں یعنی دونوں میں تداخل ہو تو جو عدد فریق (۳) دونوں میں سے زیادہ ہو اُس کو ضرب دینا چاہیے اور اگر دونوں میں توافق ہو تو دونوں کا عدد وفق نکل کر اس کو ان میں سے ایک میں ضرب دیا جائے اور حاصل ضرب کو اصل مسئلہ میں ضرب دینا چاہیے اس کی مثال یہ ہے کہ تین چچا اور تین دختر چھوڑیں پس اصل مسئلہ تین سے ہوا جس میں سے دو تہائی دختروں کا حصہ ہوا یعنی دو سہام اور ایک باقی رہا وہ چچاؤں کا حصہ ہوا لیکن ہر دو فریق کے حق میں کسر واقع ہوئی اور دونوں عدد میں تماثل ہے پس ایک کے عدد (۳) کو اصل مسئلہ (۳) میں ضرب دیا جائے گا (۹) ہوئے پس اس سے صحیح مسئلہ ہوگی مثال ہوگی مثال دیگر پانچ جدات اور پانچ بہن حقیقی اور ایک چچا چھوڑا پس اصل مسئلہ (۶) سے ہوگا اور سہام میں موافقت نہیں ہے لیکن عدد متماثل ہیں پس ایک کو یعنی (۵) کو اصل مسئلہ (۶) میں ضرب دیا جائے تو میں ہوئے اس سے صحیح مسئلہ ہوگی مثال ہوگی مثال دیگر ایک جدہ اور چھ بہنیں حقیقی اور نو بہنیں اخیافی یعنی از جانب مادر ہیں اصل مسئلہ (۶) سے ہوا اور اس کا عول (۷) سے ہوا جس میں سے جدہ کا ایک سہم ہوا اور اخیانی بہنوں کے (۲) دو سہام ہوئے اور ان میں موافقت نہیں ہے اور حقیقی بہنوں

کے (۳) سہام ہیں اور ان کی تعداد و سہام میں توافق بالنصف ہے پس اس کی تعداد نے نصف کی طرف رجوع کیا تو (۳) ہوئے اور ۳۔ اور ۹ میں تداخل ہے پس ۹ کو اصل مسئلہ ۷ میں ضرب دیا جائے کہ (۶۳) ہوئے پس اس سے صحیح مسئلہ ہوگی۔ دختر و چھ جدات و چار دخترانِ پسر و چچا چھوڑ اور اصل مسئلہ (۶) سے ہوا لیکن سہام و اعداد وارثان میں توافق نہیں ہے لیکن اعداد و رثہ میں توافق ہے کیونکہ ۶۔ اور ۴ میں توافق بالنصف ہے پس ایک کے نصف کو دوسرے میں ضرب دیا جائے تو ۱۲ ہوئے پھر ۱۲ کو اصل مسئلہ میں ضرب دیا جائے تو ۷۲ ہوئے پس اس سے صحیح ہوگی۔ مثال دیگر زوجہ و سولہ اخیانی بہنیں اور پچیس چچا جس میں چوتھائی تہائی ُماہی کی ضرورت ہے پس اصل مسئلہ بارہ سے ہوا اور بہنوں کے سہام اور ان کی تعداد میں توافق رابع ہے پس سولہ نے چوتھائی کی طرف رجوع کیا تو ۴ ہوئے اور چچاؤں کے سہام میں توافق خمس ہے پس پچیس رابع بجانب ۵ ہوا اور چار و پانچ میں موافقت نہیں ہے پس ان کو باہم ضرب دینا چاہیے تو (۲۰) پس ان کو اصل مسئلہ میں ضرب دیا تو (۲۴۰) ہوئے اس سے مسئلہ کی تصحیح ہوگی اور اگر تین فریق یا زیادہ میں کسر واقع ہوئی تو بھی اسی طرح سے پہلے سہام اور عدد وارثان میں توافق دیکھنا چاہیے پھر عددوں میں توافق و تداخل دیکھنا چاہیے پھر اسی طور سے کرنا چاہیے جیسا کہ دو فریق میں کسر واقع ہونے میں کیا ہے یعنی تداخل و تماثل و توافق و تبائن کی نسبتیں لحاظ کرنی چاہیے ہیں اور چار فریق سے زیادہ میں کسر واقع ہونا فرائض میں متصور نہیں ہے اور فریقوں وان کے سہام میں ضرب دینے سے جو حاصل ہوتا ہے اس کو جز ء السہم کہتے ہیں پس اُس کو اصل مسئلہ میں ضرب دینا چاہیے اس کی مثال یہ ہے کہ چار زوجہ اور تین جدات اور بارہ چچا چھوڑے پس اصل مسئلہ ۱۲ سے سب زوجہ کو چوتھائی کے ۳ سہام سب جدات کے چھٹا حصہ ۲ سہام اور چچاؤں کے مابین سات سہام ہوئے اور ظاہر ہے کہ اعداد و سہام

میں موافقت نہیں ہے لیکن باہم اعداد متداخل ہیں پس سب سے (۱) یعنی ہر دو موافق عدد کو۔ (۲) یعنی ایک ہی ہوں جیسے دو اور چار وغیرہ ۱۲ (۳) جو توافق برآمد ہوا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 10 (399) Book of Inheritance (Kitab al-Fara'id)

The larger number is 12; multiplying it by the base problem yields 132, and thus it becomes correct. Multiplying the 3 shares of the wives by 12 results in 36, giving each grandmother 9 shares. Multiplying the 2 shares of the grandmothers by 12 results in 24, so each grandmother gets 8. Multiplying the 7 shares for the uncles by 12 results in 83, so each uncle gets 7. Another example: 6 grandmothers, 9 daughters, 15 uncles are left. The base problem is 6. The grandmothers get 1 share, which cannot be divided, nor is there a match (tawafuq). The daughters get 2 shares, and the uncles get 1. There is a tawafuq (match) among the numbers of heirs. Multiplying the third of the grandmothers (which is 2) by the number of daughters (9) results in 18. Multiplying its group (6) by the number of uncles (15)(1) results in 90. Then multiplying 90 by the base problem of 6 results in 540, which makes the problem correct. Another example: two wives, ten grandmothers, 20 maternal half-sisters, and 40 uncles are left. The base problem is 12, from which every two wives get 3 out of six thirds (which do not divide evenly, nor is there a match). The grandmothers get 2 shares out of the sixth part, which do not divide, but there is a partial match (tawafuq bil-hissa). Returning to its half results in 5. The sisters get 4 out of the third part, which also do not divide, but there is a quarter match (tawafuq bir-rub'); returning to their quarter results in 10. The remainder for the uncles is 3, which cannot be divided and has no match. However, five and ten are both contained within 20 (tadakhul). Multiplying 20 by the base problem of 12 results in 240, making it correct.

Some examples regarding shares *

Another example: 2 wives, 15 grandmothers, 18 daughters, 6 uncles. The base problem is 24. The wives get 3 out of an eighth part, which cannot be divided and has no match. The grandmothers get 2 out of a sixth part, similarly. The daughters get 16 out of two-thirds, but there is a partial match; returning to the half results in 9. The uncles have one share remaining. The numbers we have are 3, 15, and 6. Between 6 and 9, there is a third-match (tawafuq bil-thalith); multiplying a third of one by the other results in 18. Between that and 15, there is a third-match; multiplying a third of one by the other results in 90. Between this and four, there is a partial match; multiplying two by 90 results in 180. Multiplying this by the base problem 24 results in 4320, which makes the problem correct. Another example: two wives, ten daughters, 6 grandmothers, and seven uncles are left. Base problem 24: each two wives get an eighth (3), which cannot be divided. Daughters get 16 out of two-thirds, which has a partial match; returning to the half (5) and for the grandmothers, the

sixth part is 4, which also has a partial match; returning to 3. The uncles have one share remaining. Now we have 12, 5, 3, and 7, all of which are distinct (tabayun). Multiplying two by 5 is 10, by 3 is 30, and by 7 is 210. Multiplying this by the base problem 24 results in 5020, making it correct. This is the choice in Sharh al-Bihar. Another example: 5 consanguine sisters, three maternal half-sisters, seven grandmothers, and four wives are left. The base problem is 12, and with 'Awl it becomes 27. The consanguine sisters get 8 out of two-thirds (cannot be divided). Grandmothers get 2 out of a sixth. Wives get 3 out of a quarter. There is no match between five and three. Multiplying results in 15, and there is a match between 15 and four.

(1) Or the number of uncles 15, its factor is 5, multiplying 18 by it results in 90.

बड़ा अदद है यानी १२ को असल मसला में ज़र्ब दिया तो १३२ हुए, पस इसी से सही हो गई। पस ज़ौजात के ३ को १२ में ज़र्ब दिया (३६) हुए, पस हर जद्दा के वास्ते ९ हुए और जद्दात के २ को १२ में ज़र्ब दिया (२४) हुए कि हर एक जद्दा के वास्ते ८ हुए और चचाओं के वास्ते ७ ने उनको १२ में ज़र्ब दिया तो ८३ हुए कि हर एक चचा के वास्ते ७ हुए। मिसाल दीगर ६ जद्दात, ९ दुखतर, १५ चचा छोड़े। पस असल मसला ६ से हुआ, पस जद्दात के वास्ते १, सहम जो तकसीम नहीं हो सकता है और न मुवाफ़िक़त है और दुखतरों के २ भी ऐसे ही हैं और चचाओं का एक, हम वह भी ऐसा है लेकिन आदाद-ए-वारिसान में बाहम तवाफ़ुक़ है, पस जद्दात की तिहाई यानी दो को तादाद-ए-दुखतरान यानी ९ में ज़र्ब दिया तो १८ हुए फिर इसके फ़रीक़ को यानी ६ को तादाद-ए-चचा यानी १५ (१) में ज़र्ब दिया तो ९० हुए, फिर ९० को असल मसला ६ में ज़र्ब दिया तो (५४०) हुए, पस इससे सही होगी। मिसाल दीगर दो ज़ौजा और दस जद्दात और (२०) बहनें अख़्याफ़ी और (४०) चचा छोड़े। पस असल मसला १२ है, जिसमें से हर दो ज़ौजा को छह तिहाई के ३ मिले जो मुनक़सिम नहीं होते हैं और न मुवाफ़िक़त है और जद्दात को छठे हिस्से के २ सहम से जो मुनक़सिम नहीं हो सकते हैं लेकिन दोनों में मुवाफ़िक़त बिलहिससा है, पस यह अपने निस्फ की तरफ़ रुजू किया तो ५ हुए और बहनों को तिहाई के ४ मिले जो भी नहीं मुनक़सिम होते हैं, लेकिन दोनों में तवाफ़ुक़ बिरुब है, पस अपनी चौथाई की तरफ़ रुजू किया तो १० हुए और चचाओं के वास्ते बाक़ी यानी ३ है मगर तकसीम नहीं हो सकता है और न तवाफ़ुक़ है, लेकिन पाँच और दस दोनों २० में दाख़िल हैं यानी बाहम तदाख़ुल हैं। पस २० को असल मसला में ज़र्ब देना चाहिए तो २० को १२ में ज़र्ब देने से २४० हुए जिससे सही होगी।

कुछ मिसालें बाबत हिसा (हिस्सों) *

मिसाल दीगर २ ज़ौजा, १५ जद्दा, १८ दुखतर, ६ चचा छोड़े। पस असल मसला २४ से, पस ज़ौजात को आठवें हिस्से के ३ जो तकसीम नहीं हो सकते हैं और न तवाफ़ुक़ है और जद्दात को छठे हिस्से के २, वह भी ऐसे ही हैं और दुखतरों को दो-तिहाई के १६ मगर इनमें तवाफ़ुक़ बिलहिससा है, पस उसने निस्फ की तरफ़ रुजू किया तो ९ हुए और चचाओं के वास्ते एक सहम रहा। अब हमारे पास जो आदाद हैं वह यह हैं: ३, १५ और ६। पस ६ और ९ में तवाफ़ुक़ बिससालिथ है, पस एक की तिहाई को दूसरे में ज़र्ब दिया तो १८ हुए। पस इसमें और १५ में तवाफ़ुक़ बिससालिथ है, पस एक की तिहाई को दूसरे में ज़र्ब दिया तो ९० हुए और इस और चार में तवाफ़ुक़ बिलहिससा है, पस दो को ९० में ज़र्ब दिया तो १८० हुए। पस इसको असल मसला २४ में ज़र्ब दिया तो ४३२० हुए, पस इससे मसला सही

होगी। मिसाल दीगर दो ज़ौजा और दस दुखतर और ६ जद्दात और सात चचा छोड़े। असल मसला २४ से, पस हर दो ज़ौजा को आठवां हिस्सा ३ मिले जो तकसीम नहीं हो सकते हैं और न तवाफ़ुक़ है और दुखतरों को दो-तिहाई में १६ मिले जिसमें तवाफ़ुक़ बिलहिससा है, पस उसने निस्फ यानी पाँच की तरफ़ रुजू किया और जद्दात के वास्ते छठे हिस्से में ४ मिले, इसमें भी तवाफ़ुक़ बिलहिससा है, पस उसने ३ की तरफ़ रुजू किया और चचाओं के वास्ते बाक़ी एक सहम रहा। अब हमारे पास १२ और ५ और ३ और ७ है और इन सब में बाहम तबायुन है, पस दो को पाँच में ज़र्ब दिया तो १० हुए, इसको ३ में ज़र्ब दिया तो ३० हुए, इसको सात में ज़र्ब दिया तो २१० हुए, फिर इसको असल मसला २४ में ज़र्ब दिया तो ५०२० हुए, इससे सही मसला होगी। यह इख़्तियार शरह-ए-बहार में है। मिसाल दीगर ५ बहनें अलाती और तीन बहनें अख़्याफ़ी और सात जद्दात और चार ज़ौजात छोड़े तो असल मसला १२ से, 'अल' २७ से हुआ। पस अलाती बहनों को दो-तिहाई के ८ मिले जो उन पर तकसीम नहीं हो सकते हैं और न तवाफ़ुक़ है और जद्दात को छठे हिस्से के २ सहम मिले जो उन पर तकसीम नहीं हो सकते हैं और न तवाफ़ुक़ है और ज़ौजात को चौथाई के ३ मिले जो उन पर तकसीम नहीं हो सकते हैं और न तवाफ़ुक़ है और फिर पाँच में और तीन में तवाफ़ुक़ नहीं है। पस ज़र्ब देने से १५ हुए और १५ और चार में तवाफ़ुक़ (१) या तादाद-ए-चचा १५ को इसके वफ़क़ ५ इसमें १८ को ज़र्ब दिया तो ९० हुए।

بڑا عدد ہے یعنی ۱۲ کو اصل مسئلہ میں ضرب دیا تو ۱۳۲ ہوئے پس اسی سے صحیح ہو گئی پس زوجات کے ۳ کو بارہ میں ضرب دیا (۳۶) ہوئے پس ہر جدہ کے واسطے ۹ ہوئے اور جدات کے ۲ کو بارہ میں ضرب دیا (۲۴) ہوئے کہ ہر ایک جدہ کے واسطے ۸ ہوئے اور چچاؤں کے واسطے ۷ نے ان کو بارہ میں ضرب دیا تو ۸۳ ہوئے کہ ہر ایک چچا کے واسطے ۷ ہوئے مثال دیگر ۶ جدات۔ ۹ دختر۔ ۱۵ چچا چھوڑے پس اصل مسئلہ ۶ سے ہوا پس جدات کے واسطے ۱۔ سہام جو تقسیم نہیں ہو سکتا ہے اور نہ موافقت ہے اور دختروں کے ۲ بھی ایسے ہی ہیں اور چچاؤں کا ایک۔ ہم وہ بھی ایسا ہے لیکن اعداد وارثان میں باہم توافق ہے پس جدات کی تہائی یعنی دو کو تعداد دختران یعنی ۹ میں ضرب دیا تو ۱۸ ہوئے پھر اس کے فریق کو یعنی ۶ کو تعداد چچا یعنی ۱۵(۱) میں ضرب دیا تو ۹۰ ہوئے پھر ۹۰ کو اصل مسئلہ ۶ میں ضرب دیا تو (۵۴۰) ہوئے پس اس سے صحیح ہو گی۔ مثال دیگر دو زوجہ اور دس جدات اور (۲۰) بہنیں اخیافی اور (۴۰) چچا چھوڑے پس اصل مسئلہ ۱۲ ہے جس میں سے ہر دو زوجہ کو چھ تہائی کے ۳ ملے جو منقسم نہیں ہوتے ہیں اور نہ موافقت ہے اور جدات کو چھٹے حصہ کے ۲ سہام سے جو منقسم نہیں ہو سکتے ہیں لیکن دونوں میں موافقت بالحصہ ہے پس یہ اپنے نصف کی طرف رجوع کیا تو ۵ ہوئے اور بہنوں کو تہائی کے ۴ ملے جو بھی نہیں منقسم ہوتے ہیں۔ لیکن دونوں میں توافق بالربع ہے پس اپنی چوتھائی کی طرف رجوع کیا تو ۱۰ ہوئے اور چچاؤں کے واسطے باقی یعنی ۳ ہے مگر تقسیم نہیں ہو سکتا ہے اور نہ توافق ہے لیکن پانچ اور دس دونوں ۲۰ میں داخل ہیں یعنی باہم تداخل ہیں۔ پس میں کو اصل مسئلہ میں ضرب دینا چاہئے تو میں ۱۲ میں ضرب دینے سے ۲۴۰ ہوئے جس سے صحیح ہو گی۔

چند امثال بابت حصص *

مثال دیگر ۲ زوجہ ۱۵ جدہ۔ ۱۸ دختر ۶ چچا چھوڑے پس اصل مسئلہ ۲۴ سے پس زوجات کو آٹھواں حصہ کے ۳ کہ تقسیم نہیں ہو سکتے ہیں اور نہ توافق ہے اور جدات کو چھٹے حصہ کے ۲ وہ بھی ایسے ہی ہیں اور دختروں کو دو تہائی کے ۱۶ مگر ان میں توافق بالحصہ ہے پس اس نے نصف کی طرف رجوع کیا تو ۹ ہوئے اور چچاؤں کے واسطے ایک سہم رہا اب ہمارے پاس جو اعداد ہیں وہ یہ ہیں ۳، ۱۵ اور ۶ پس ۶ اور ۹ میں توافق بالثالث ہے پس ایک کی تہائی کو دوسرے میں ضرب دیا تو ۱۸ ہوئے پس اس میں اور ۱۵ میں توافق بالثالث ہے پس ایک کی تہائی کو دوسرے میں ضرب دیا تو ۹۰ ہوئے اور اس اور چار میں توافق بالحصہ ہے پس دو کو ۹۰ میں ضرب دیا تو ۱۸۰ ہوئے پس اس کو اصل مسئلہ ۲۴ میں ضرب دیا تو ۴۳۲۰ ہوئے پس اس سے مسئلہ صحیح ہو گی۔ مثال دیگر دو زوجہ اور دس دختر اور ۶ جدات اور سات چچا چھوڑے اصل مسئلہ ۲۴ سے پس ہر دو زوجہ کو آٹھواں حصہ ۳ ملے جو تقسیم نہیں ہو سکتے ہیں اور نہ توافق ہے اور دختروں کو دو تہائی میں ۱۶ ملے جس میں توافق بالحصہ ہے پس اس نے نصف یعنی پانچ کی طرف رجوع کیا اور جدات کے واسطے چھٹے حصہ میں ۴ ملے اس میں بھی توافق بالحصہ ہے پس اس نے ۳ کی طرف رجوع کیا اور چچاؤں کے واسطے باقی ایک سہم رہا اب ہمارے پاس ۱۲ اور ۵ اور ۳ اور ۷ ہے اور ان سب میں باہم تباین ہے پس دو کو پانچ میں ضرب دیا تو ۱۰ ہوئے اس کو ۳ میں ضرب دیا تو ۳۰ ہوئے اس کو سات میں ضرب دیا تو ۲۱۰ ہوئے پھر اس کو اصل مسئلہ ۲۴ میں ضرب دیا تو ۵۰۲۰ ہوئے اس سے صحیح مسئلہ ہو گی یہ اختیار شرح بحار میں ہے مثال دیگر ۵ بہنیں علاقی اور تین بہنیں اخیافی اور سات جدات اور چار زوجات چھوڑیں تو اصل مسئلہ ۱۲ سے عول ۲۷ سے ہوا پس علاقی بہنوں کو دو تہائی کے ۸ ملے جو ان پر تقسیم نہیں ہو سکتے ہیں اور نہ توافق ہے اور جدات کو چھٹے حصہ ۲ سہام ملے جو ان پر تقسیم نہیں ہو

سکتے ہیں اور نہ توافق ہے اور زوجات کو چوتھائی کے ۳ ملے جو ان پر تقسیم نہیں ہو سکتے ہیں اور نہ توافق ہے اور پھر پانچ میں اور تین میں توافق نہیں ہے۔ پس ضرب دینے سے ۱۵ ہوئے اور ۱۵ اور چار میں توافق (۱) یا تعداد چچا ۱۵ کو اس کے وفق ۵ اس میں ۱۸ کو ضرب دیا تو ۹۰ ہوئے

It is not, so upon multiplying, they became 160, and there is no *tawafuq* (compatibility) in seven, so by multiplying them together they became 320, then when this was multiplied into the original issue (*asl al-mas'ala*), the product was 130, so the correction (*tashih*) of this issue will be in these three.

Ninth Chapter ☆

On Recognizing Compatibility (*Tawafuq*), Incompatibility (*Tadakhul*), and Separation (*Tabayun*)

It should be clear that every two numbers cannot be without one of four categories: that is, they are either *mutamathil* (identical), or *mutadakhil* (co-contained), or *mutawafiq* (compatible), or *mutabayin* (separate). *Mutamathil* are numbers that are equal to each other, like three and three, or five and five, and this is self-evidently known. *Mutadakhil* are numbers in which each one is a part of the other, and the smaller will not be more than half of the larger, like 13 and 9, and like 9, which is one-third of 12, and 4, which is one-fourth of 12, and in the same way, 3 is half of 6. The method to recognize this is to subtract the smaller number from the larger number. If, by repeatedly subtracting, the larger number is completely eliminated (*fana*), then these two numbers are *mutadakhil*. Like in 5 and 10, 5 was subtracted four times, and also in 4 and 8, it was subtracted 5 times, and now it is completely eliminated, so these two are *mutadakhil*. Or, one could say that if the larger of two numbers is perfectly divisible by the smaller, then those two numbers are *mutadakhil*, like in the example mentioned above, if 20 is divided by 5, then four parts will result perfectly. Likewise, if it is divided by 4, five parts will result perfectly. *Mutawafiq* are numbers where neither one eliminates the other, nor is one perfectly divisible by the other, but a third number eliminates both. So these two will be *mutawafiq*, and the ratio of *tawafuq* between them will be based on the part of the number that eliminates both, like 18 and 12, which 6 eliminates; thus there is *tawafuq bi-al-rub* (a quarter ratio) between them. In the same way, 5 eliminates both 15 and 25.

So there is *tawafuq bi-al-khums* (a fifth ratio) between them. Sometimes it happens that several numbers eliminate two numbers, like 12 and 18, which 6 eliminates, and also 3 and 2. So the part of compatibility (*juz' al-wafq*) should be taken from the largest eliminating number so that there is brevity in multiplication and ease in calculation. The method to recognize *tawafuq* is to subtract them from each other equally; the number that remains at the end is the one from which the *juz' al-muwafiq* is taken, as in the case of 15 and 25, where when 15 was subtracted from 25, 10

remained, and when 10 was subtracted from 15, 5 remained. The method to recognize *juz' al-muwafiq* is to relate the unit (*wahid*) to that remaining number; the part that the unit is of that number is the *juz' al-muwafiq*. For example, in the aforementioned case, 5 remains, so when relating to those 5, one is its fifth part. Thus, it is known that in 15-25, there is *tawafuq bi-al-khums*. And if the eliminator of both numbers is greater than ten, as in 32 and 52, where their divisor (*mufti*) is 8, or like 22 and 33 where their *mufti* is 11, and like 30 and 25 where their *mufti* is 5, one should observe if the eliminating number is *mufrad* (prime). A *mufrad* number is one that has no part, meaning it is not composed of two numbers which, when multiplied together, yield this number, like eleven. Thus, one should say that there is *tawafuq* with the eleventh part between them, because it cannot be expressed in any other way than this.

1- The translator says that here 5 should be subtracted from 10 again so that 5 remain, then the ratio should be taken, and perhaps some text was left out in the original due to a scribe's error. Allah knows best.

नहीं है, अतः गुणा करने के साथ हुए 160 और सात में तवाफुक (अनुकूलता) नहीं है, अतः परस्पर गुणा करने से 320 हुए, फिर इसको असल मसले में गुणा किया तो हासिल-ए-ज़रब 130 हुए, अतः इस मसले की तसहीह होगी यह तीन में है।

नवा अध्याय ☆

तवाफुक, तदाखुल और तबायुन को पहचानने के बयान में

स्पष्ट हो कि हर दो संख्याएं इन चार प्रकारों से खाली नहीं होतीं, यानी या तो वे मुतमासिल (समान) होंगी, या मुतदाखिल (समाहित) होंगी, या मुतवाफिक (अनुकूल) होंगी, या मुतबायन (अलग) होंगी। अतः मुमासिल वे संख्याएं हैं जो परस्पर बराबर हों, जैसे तीन-तीन और पांच-पांच, और यह बात स्वतः सिद्ध है। और मुतदाखिल वे संख्याएं हैं जिनमें प्रत्येक दूसरे का अंश हो और छोटी संख्या, बड़ी के आधे से अधिक न हो, जैसे 13 और 9, और जैसे 9, 12 का 3 तिहाई है और 12 का 4 चौथाई है, और इसी तरह 6 का 3 आधा है। और इसे पहचानने का तरीका यह है कि दोनों संख्याओं में से जो बड़ी है, उसमें से छोटी संख्या घटाई जाए। यदि घटाते-घटाते और इसी तरह घटाने की प्रक्रिया जारी रखने से बड़ी संख्या पूरी तरह समाप्त (फना) हो जाए, तो ये दोनों संख्याएं मुतदाखिल हैं। जैसे 5 और 10 में से 5 को चार बार घटाया, और इसी तरह 4 और 8 में से 5 बार घटाया तो अब 0 बिल्कुल समाप्त हो गया, अतः ये दोनों मुतदाखिल हैं। या यूं कहना चाहिए कि जिन दो संख्याओं में बड़ी, छोटी से पूरी तरह विभाजित हो जाए, तो वे दोनों मुतदाखिल हैं, जैसे ऊपर वर्णित उदाहरण में यदि 20 को 5 से विभाजित करें तो चार हिस्से पूरे-पूरे निकलेंगे। इसी तरह यदि 4 से विभाजित करें तो पांच हिस्से पूरे-पूरे निकलेंगे। और मुतवाफिक वे संख्याएं हैं जिन्हें कोई एक संख्या दूसरे को समाप्त न करे और न ही कोई दूसरी पर पूरी तरह विभाजित हो, लेकिन किसी तीसरी संख्या से दोनों विभाजित (समाप्त) हो जाएं। अतः ये दोनों मुतवाफिक होंगे और जिस संख्या से दोनों समाप्त होते हैं, उसके अंश (जुज़) के हिसाब से दोनों में तवाफुक का अनुपात होगा, जैसे 18 और 12 कि इन दोनों को 6 समाप्त करता है, अतः इन दोनों में तवाफुक बिल-रूब (चौथाई के अनुपात) है, इसी तरह 15 और 25 को दोनों को 5 समाप्त करता है।

अतः इन दोनों में तवाफुक बिल-खुम्स (पांचवें हिस्से) है। और कभी ऐसा होता है कि दो संख्याओं को कई संख्याएं समाप्त करती हैं, जैसे 12 और 18 को 6 समाप्त करता है और 3 तथा 2 भी। अतः जुज़-ए-वफ़क़ (अनुकूल अंश) सबसे बड़ी समाप्त करने वाली संख्या के हिसाब से लिया जाए ताकि गुणा

करने में संक्षिप्तता हो और गणना में आसानी हो। और तवाफ़ुक पहचानने का तरीका यह है कि एक को दूसरे से बराबर घटाया जाए, अंत में जो संख्या शेष बचे, उसी से जुज़-ए-मुवाफ़िक़ लिया जाए, जैसे 15 और 25 में है कि जब 25 में से 15 घटाया गया तो 10 बचे, और जब 15 में से 10 घटाए गए तो 5 बचे। और जुज़-ए-मुवाफ़िक़ पहचानने का तरीका यह है कि इकाई (واحد) को उस शेष संख्या की तरफ अनुपात किया जाए, इकाई उस संख्या का जो हिस्सा होता है वही जुज़-ए-मुवाफ़िक़ है। उदाहरण में जैसा कि 5 बचा है, अतः उन 5 की तरफ अनुपात किया तो एक उसका पांचवां हिस्सा है। अतः ज्ञात हुआ कि 15-25 में तवाफ़ुक बिल-खुम्स है। और यदि दोनों संख्याओं को समाप्त करने वाला 10 से अधिक हो, जैसे 32 और 52 में है कि उनका संख्या मुफ़्ती (विभाजक) 8 है, या जैसे 22 और 33 है कि उनका संख्या मुफ़्ती 11 है, और जैसे 30 और 25 है कि उनका संख्या मुफ़्ती 5 है, तो विचार करना चाहिए कि यदि समाप्त करने वाली संख्या मुफ़र्द (अभाज्य) हो, और अदद-ए-मुफ़र्द उसे कहते हैं जिसका कोई अंश न हो, यानी वह दो ऐसी संख्याओं से संयुक्त न हो जिन्हें परस्पर गुणा करने से यह संख्या प्राप्त हो, जैसे 11 हो, तो यों कहना चाहिए कि उनमें तवाफ़ुक 11वें अंश के साथ है, क्योंकि इसके सिवा और किसी ढंग से इसकी व्याख्या नहीं की जा सकती।

1- अनुवादक कहता है कि यहाँ 10 से 5 फिर निकाले जाएँ ताकि 5 शेष रह जाएँ तब अनुपात किया जाए, और शायद मूल में इतनी इबारत रह गई है, यह लेखक की गलती है। अल्लाह ही बेहतर जानता है।

نہیں ہے پس ضرب دینے کے ساتھ ہوئے ۱۶۰ اور سات میں توافق نہیں ہے پس باہم ضرب دینے سے ۳۲۰ ہوئے پھر اس کو اصل مسئلہ میں ضرب دیا تو حاصل ضرب ۱۳۰ ہوئے پس اس مسئلہ کی تصحیح ہوگی یہ تین میں ہے۔

نو باب ☆

توافق و تداخل و تباین کے پہچاننے کے بیان میں

واضح ہو کہ ہر دو عددان چار قسموں سے خالی نہیں ہیں یعنی یا تو متماثل ہوں گے یا متداخل ہوں گے یا متوافق ہوں گے یا متبائن ہوں گے پس مماثل وہ عدد ہیں جو باہم برابر ہوں جیسے تین تین اور پانچ پانچ اور یہ بات بالبداہت معلوم ہوتی ہے اور متداخل وہ عدد ہیں جن دونوں میں سے ہر ایک دوسرے کا جزو ہو اور چھوٹا بڑے کے نصف سے زائد نہ ہو گا جیسے ۱۳ اور ۹ اور جیسے ۱۲ اور ۹ کا ۳ تہائی ہے اور ۱۲ کا ۴ چوتہائی ہے اور اسی طرح ۶ کا ۳ نصف ہے اور اس کے پہچاننے کا یہ طریقہ ہے کہ جو عدد دونوں میں سے بڑا ہے اس میں جو عدد کم ہے وہ ساقط کیا جائے پس اگر ساقط کرتے کرتے اور اسی طرح دیتے دیتے بڑا بالکل فنا ہو جائے تو یہ دونوں عدد متداخل ہوں گے جیسے ۵ اور ۱۰ میں سے ۵ کو پانچ کو چار دفعہ طرح دیا اور نیز ۴ اور ۸ میں سے ۵ مرتبہ طرح دیا تو اب لیس بالکل فنا ہو گیا پس یہ دونوں متداخل ہیں یا یوں کہنا چاہیے کہ دو عدد جن میں سے بڑا چھوٹے پر پورا تقسیم ہو جائے تو وہ دونوں متداخل ہیں جیسے مثال مذکورہ بالا میں اگر میں کو پانچ پر تقسیم کیا تو چار حصے پورے پورے نکلیں گے اسی طرح اگر ۴ پر تقسیم کیا تو پانچ حصے پورے پورے نکلیں گے اور متوافق وہ عدد ہیں کہ کوئی دوسرے کو فنا نہ کرے اور نہ کوئی دوسرے پر پورا تقسیم ہو جائے لیکن دونوں کو تیسرا عدد فنا کر دے پس یہ

دونوں متوافق ہوں گے اور جس عدد سے دونوں فنا ہوتے ہیں اس کے جزو کے حساب سے دونوں میں توافق کی نسبت ہوگی جیسے ۱۸ اور ۱۲ کہ ان دونوں کو فنا کرتا ہے پس ان دونوں میں توافق بالربع ہے اسی طرح ۱۵ اور ۲۵ کو دونوں کو پانچ فنا کرتا ہے۔

پس ان دونوں میں توافق بہ خمس ہے اور کبھی ایسا ہوتا ہے کہ دو عددوں کو کئی عددوں کو کئی عدد فنا کرتے ہیں جیسے ۱۲ اور ۱۸ کہ ان کو ابھی فنا کرتا ہے اور ۳ اور ۲ بھی پس جزو وفق سب سے بڑے فنا کرنے والے عدد کے حساب سے لیا جائے تاکہ ضرب کرنے میں اختصار ہو اور حساب میں آسانی ہو اور توافق کے پہچانے کا طریقہ یہ ہے کہ ایک دوسرے سے برابر گھٹایا جائے پس آخر میں جو عدد باقی رہے اسی سے جزو موافقت لیا جائے جیسے ۱۵ اور ۲۵ میں ہے کہ جب ۲۵ میں سے ۱۵ گھٹایا گیا تو ۱۰ رہے اور جب ۱۵ میں سے ۱۰ گھٹائے گئے تو ۵ رہے اور جزو موافقت پہچاننے کا یہ طریقہ ہے کہ واحد کو اس عدد باقی کی طرف نسبت کیا جائے واحد اس عدد کا جو حصہ ہوتا ہو وہی جزو موافقت ہے چنانچہ مثال مذکورہ میں پانچ رہے ہیں پس ان پانچ کی طرف نسبت کیا تو ایک اس کا پانچواں حصہ ہے پس معلوم ہوا کہ ۱۵۔۲۵ میں توافق بہ خمس ہے اور اگر ہر دو عدد کا فنا کرنے والا دس سے زیادہ ہو جیسے ۳۲ اور ۵۲ میں ہے کہ ان کا عدد مفتی ۸ ہے یا جیسے ۲۲ اور ۳۳ کہ ان کا عدد مفتی ۱۱ ہے اور جیسے ۳۰ اور ۲۵ کہ ان کا عدد مفتی ۵ ہے تو نظر کرنا چاہیے کہ اگر فنا کرنے والا عدد مفرد ہو اور عدد دفر مفرد اس کو کہتے ہیں جس کا جزو نہ ہو یعنی وہ دو عددوں سے مرکب نہ ہو جن کے باہم ضرب دینے سے یہ عدد حاصل ہو جیسے گیارہ ہو تو یوں کہنا چاہیے کہ ان میں توافق گیارہواں جزو کے ساتھ ہے اس واسطے کے سوائے اس کے اور طور سے اس کی تعبیر نہیں ہو سکتی۔

۱- مترجم کہتا ہے کہ یہاں دس سے پانچ پھر نکالے جائیں تاکہ پانچ رہ جائیں تب نسبت کی جائے اور شاید اصل میں اس قدر عبارت رہ گئی ہے کاتب کی غلطی ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

(Fatawa-e-Alamgiri, Volume 10, Page 401, Kitab-ul-Fara'id)

If there is 'Tawafuq' (concordance) with an even number, such as 36 or 18, or if it is 'Fard-e-Murakkab' (composite odd number). A composite odd number is one that has two or more factors which, when multiplied together, yield that number, such as 15; its two parts are 3 and 5 (being its fifth and third parts). Such a number is called 'Fard-e-Murakkab' because it is formed by the multiplication of 5 and 3. In such a case, 'Tamiz-e-Juz-e-Wafq' is required, as mentioned above... (detailed calculation). 'Tabayun' (disparity) is a number where there is no common factor and no 'Tadakhul' (one number contained within another), and no number except 'one' can divide them, such as 15 and 7, or 9 and 11... This is found in 'Khazanat-ul-Mufti'. When the problem has been corrected (Tas-hih) using these methods, then the share of each party should be multiplied by the same number used to multiply the original problem (Asl-e-Mas'ala).

The resulting product will be the share of that party. The method to identify each heir's share is to multiply their 'Siham' (shares) by the same number used to multiply the original problem. For example: 4 wives, 6 real sisters, and 10 paternal uncles. The original problem is 12. From this, the four wives get 3 shares, which cannot be divided. For the sisters, two-thirds result in 18, which cannot be divided... (detailed calculation). If one wishes to determine each heir's share, one should proceed according to the methods stated; Insha-Allah, the intended result will always be achieved. Another method to determine each heir's share is to divide the number used to multiply the original problem by the number of people in the party, and multiply the quotient by the party's shares.

(फतावा-ए-आलमगीरी, जिल्द 10, पृष्ठ 401, किताबुल फरायज)

यदि توافق (तवाफुक - सहमति) ऐसी संख्या के साथ हो जो सम (जुज) हो, जैसे 36 या 18, या जो 'फर्द-ए-मुरक्कब' (मिश्रित विषम संख्या) हो। फर्द-ए-मुरक्कब वह है जिसके दो या अधिक ऐसे भाग हों जिन्हें आपस में गुणा करने से वह संख्या प्राप्त हो, जैसे 15; जिसके दो भाग 3 और 5 हैं (जो इसका पांचवां और तीसरा हिस्सा हैं)। इसी तरह की संख्या को फर्द-ए-मुरक्कब कहते हैं, क्योंकि यह 5 और 3 के परस्पर गुणा से बनी है। ऐसी स्थिति में 'तमीज-ए-जुज़-ए-वफ़क़' की आवश्यकता होती है, जैसा कि ऊपर वर्णित किया गया है... (तपसीली हिसाब)। 'तबायुन' (विभिन्नता) वह संख्या है जिनमें समानता न हो और न ही 'तदाखुल' (एक संख्या में दूसरी का समाहित होना) हो, और सिवाय 'एक' के कोई अन्य संख्या उन्हें विभाजित न कर सके, जैसे 15 और 7, या 9 और 11... यह 'खज़ानतुल मुफ़्ती' में है। जब इन तरीकों से मसले (विरासत की समस्या) की तसहीह (सुधार) हो जाए, तो जिस संख्या से असल मसले को गुणा किया गया है, उसी से हर फरीक (पक्ष) के हिस्से को गुणा करना चाहिए।

परिणामी गुणनफल ही उस फरीक का हिस्सा होगा। हर वारिस का हिस्सा पहचानने का तरीका यह है कि उसके'सिहाम' (हिस्से) को उसी संख्या से गुणा करें जिससे असल मसले को गुणा किया गया है। उदाहरण के लिए: 4 पत्नियाँ, 6 सगी बहनें, और 10 चाचा। असल मसला 12 से हुआ। इसमें चारों पत्नियों को 3 हिस्से मिले जो विभाजित नहीं हो सकते। बहनों के लिए दो-तिहाई के18 हुए, जो विभाजित नहीं हो सकते... (गणना का विस्तृत विवरण)। इसी तरह, यदि हर वारिस का हिस्सा जानना हो, तो जो तरीका बताया गया है उसी के अनुसार चलें, इंशा अल्लाह, परिणाम हमेशा सही प्राप्त होगा। दूसरा तरीका यह है कि जिस संख्या से असल मसले को गुणा किया है, उसे फरीक की संख्या पर विभाजित करें, और जो प्राप्त हो उसे फरीक के हिस्सों से गुणा करें।

ہے اور اگر اس میں توافق ایسے عدد سے ہو جو زوج ہے جیسے ۳۶، ۱۸ یا فرد مرکب ہو اور فرد مرکب وہ ہے جس کے دو جزو بھی زیادہ ایسے نکلتے ہوں جن کے باہمی ضرب سے یہ عدد حاصل ہوتا ہو جیسے ۱۵ کہ ۳ اور ۵ اس کے دو جزو ہیں صحیح کہ ایک اس کا پانچواں حصہ ہے اور دوسرا اس کا تیسرا حصہ ہے اور ایسا عدد فرد مرکب کہلاتا ہے کہ یہ ۵ و ۳ دو عددوں کے باہمی ضرب سے مرکب ہے پس ایسی صورت میں تمیز جوز وفق کے واسطے چاہیے اس طور سے کہ جیسے فرد مفرد میں مذکور ہوا ہے یعنی توافق دونوں میں پندرہویں یا اٹھارویں جزو کے ساتھ ہے اور چاہے واحد کو اس کے دو ٹکڑوں کی طرف منسوب کر کے ایک کو دوسرے کی طرف مضاف کرے مثلاً پندرہ میں کہ توافق بشکٹ اخمس ہے اور اٹھارہ میں کہ توافق بثلث السدس ہے اور اسی پر اُس کے نظائر کو قیاس کرنا چاہیے اور تباین وہ عدد ہے جو مماثل نہ ہوں اور تداخل نہ ہو اور سوائے ایک کے اُن کو کوئی عدد فنا نہ کر سکے جیسے ۱۵ اور ۷ یا ۹ اور ۱۱ اور ۲۱ اور نیز اسی کے مانند سمجھ لینا چاہیے یہ خزانہ المفتیٰ میں ہے اور جب کہ ان طریقوں سے جو ہم نے بیان کیے ہیں مسئلہ کی تصحیح ہوگئی پھر یہ قصد ہوا کہ ہر فریق کا حصہ اس صحیح سے نکال کر معلوم کیا جائے تو چاہیے کہ جس عدد سے اصل مسئلہ کو ضرب دیا ہے اس سے ہر فریق کے اس حصہ کو جو اس کو اصل مسئلہ سے پہنچا ہے ضرب کرے۔

پس حاصل ضرب اس فریق کا حصہ ہوگا اور ہر وارث کا حصہ پہچاننے کا یہ طریقہ ہے کہ اس کے سہام اُسی عدد میں ضرب کرے جس میں اصل مسئلہ کو ضرب کیا ہے پس حاصل ضرب اس وارث کا حصہ ہوگا اس کی مثال یہ ہے کہ ۴ زوجہ اور ۶ بہنیں حقیقی اور ۱۰ چاچاؤں پس اصل مسئلہ ۱۲ سے ہوا جس میں سے سب چاروں زوجہ کو ۳ سہام ملے جو تقسیم نہیں ہو سکتے اور نہ

ان میں توافق ہے اور بہنوں کے واسطے دو تہائی کے ۱۸ ہوئے جو تقسیم نہیں ہو سکتے لیکن ان میں توافق اور توافق بالضعف ہے پس ۳ کی طرف رائج ہوئے اور چاچاؤں کے واسطے ایک ہے پس اعداد ۳ و ۳ و ۱ میں توافق بالضعف ہے پس ایک کے نصف کو دوسرے میں ضرب دیا تو ۲۰ ہوئے پھر ۱۰ کو ۳ میں ضرب دیا تو ۵۰ ہوئے پس اس کو اصل مسئلہ ۱۲ میں ضرب دیا تو ۶۰ ہوئے اس کو ۶۰ سے ضرب دیا جس سے اصل مسئلہ کو ضرب دیا ہے تو ۸۰ ہوئے اور بہنوں کے ۸ تھے ان کو ۶۰ میں ضرب دیا تو ۴۸۰ ہوئے اور چاچاؤں کا ایک سہم تھا اس کو ۶۰ میں ضرب دیا ہے تو ۲۰ ہوئے پھر اگر چاہا کہ ہر وارث کا حصہ دریافت کرے تو ہر زوجہ کے واسطے تین ۲ جوتہائی سہم تھا اس کو ۶۰ میں ضرب دیا تو ۲۵ ہوئے اور ہر دختر کے واسطے ایک سہم و ایک تہائی سہم تھا اس کو ۶۰ میں ضرب دیا تو ۸۰ ہوئے اور ہر چاچا کے واسطے سہم کا دسواں حصہ تھا تو اس کو ۶۰ میں ضرب دینے سے ۶ حاصل ہوئے پس یہ بیان تصحیح مسائل اور شناخت حصہ ہر فریق و ہر وارث تھا پس اسی پر اس کے مثال کو قیاس کرنا چاہیے اور جو طریقے ظاہر کر دیے گئے ہیں انہیں کے موافق عمل کرنا چاہیے انشاء اللہ تعالیٰ ہمیشہ مقصود حاصل ہوگا اور دوسرا طریقہ ہر وارث کا حصہ دریافت کرنے کا یہ ہے کہ جس عدد سے اصل مسئلہ کو ضرب دیا ہے اس کو جس فریق کی تعداد پر چاہے تقسیم کرے جو حاصل تقسیم آئے اس کو فریق کے سہام میں جو با اعتبار اصل مسئلہ کے حاصل ہوئے ہیں ضرب کرے پس حاصل ضرب اس فریق کے۔

۱ یعنی پانچویں کی تہائی ۱۲ منہ، قال المترجم اس مقدمہ پر حساب کرے درست ہے اور ہم تھوڑا آسان کرتے ہیں تو تین چوتھائی یعنی سب چار حصوں میں سے تین حصے پس جس قدر سب حصے ہوں ان کو نیچے لکھے اور جس قدر حاصل ہوں ان کو اوپر لکھے اس صورت سے لکھے ۱۲/۳ پھر جس میں ضرب دینا مقصود ہو اس عدد میں اوپر والے کو ضرب دے کے نیچے والے

سے تقسیم کرے چنانچہ ۶۰ میں ۳ کو ضرب دیا تو ۱۸۰ ہوئے اور ۳ سے تقسیم کیا تو ۲۵ ہوئے یہ بھی حاصل ضرب ہے۔

قولہ ہر دختر کا ایک سہام اور ایک تہائی ہے ایسی صورت میں اہل یہ ہے کہ ایک تہائی کو بطریق مذکور لکھے ۱/۳ اور پھر چونکہ ایک سہام پورا ہے اس واسطے لکھے ۱۳/۱ پھر تین کو صحیح میں ضرب کر کے اس میں اوپر کا ایک جمع کر لیے تو ۷ ہوئے پھر اس طرح لکھے ۳/۷ پھر موافق دستور مذکور کے ضرب کرے۔

Kitab al-Fara'id (The Book of Inheritance)

To calculate the share of a single heir, as in the example mentioned above, the number multiplied is 60, and the number of wives (zawjat) is four. Dividing by four yields 15. Multiplying this by the wives' share (3) gives 45, which is the share for each wife. If divided by the number of sisters (6), the result is 5; multiplying this by the sisters' share (8) gives 40, which is the share for each sister. If divided by 10, the result is 6; multiplying this by their share (1) gives 6. Another method is to look at the ratio of the shares obtained by each party from the original problem (asl al-mas'ala) and apply that ratio to the number multiplied by the original problem, then give each heir their portion. In the aforementioned example, the wives' shares were 3 and the count was 4, thus the ratio was three-fourths. Therefore, three-fourths of 60, which is 45, became the share for each wife. This same procedure should be followed to find the shares of sisters and paternal uncles. (As in Al-Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar).

Translator's Note: A new method from the translator for finding the share of each party and each individual should be remembered. When the number that constitutes the correct problem (according to the rules mentioned above) is known, consider that number as the original issue. Calculate the share of each party as one would with an original problem, and then divide what is obtained for each party by the number of individuals in that party; this will reveal the share of each individual. For example, in the above problem, the corrected number is 60. Treating this as the original issue, where the wives' share is one-fourth, dividing it by 4 yields 180, which is the total share for all wives. If one wants the share of a single wife, since there are 4 wives, dividing 180 by 4 results in 45 for each wife. Thus, through this rule, the total share of each party and the detailed share of each individual in that party will be known. (The author requests that if this translation is of any benefit, do not forget him in your prayers for complete forgiveness from the heart, a forgiveness that leaves no sin behind, for Allah does not waste the reward of the righteous, and He is the Accepting of Repentance, the Merciful.)

Question: Chapter

On the Description of 'Aul (Increase) Sheikh Rahmatullah Ta'ala stated that Fara'id (inheritance laws) are of three types: Fard al-Adila, Fard al-Qasira, and Fard al-'A'ila. Fard al-Adila is one where the shares of the heirs (Ashab al-Fara'id) and the portions of the property are exactly equal. For example, if a person leaves two full sisters (paternal and maternal) and two maternal half-sisters, the maternal half-sisters

receive one-third of the property, and the remaining two-thirds is the share for the two full sisters. Similarly, if the shares of the heirs are less than the total property, but there is an 'Asaba (a residuary heir) among the heirs who takes all the remaining property, this is also Fard al-Adila. Fard al-Qasira is when the shares of the heirs are less than the total property, and there is no 'Asaba to take the remaining portion. For example, if he leaves two full sisters and one mother, each of the two sisters will be given two-thirds and the mother will be given one-sixth, and yet there will still be one-sixth remaining (1). (1) Thus, the shares were fulfilled, and the property was also completed.

किताबुल फरायज (विरासत का अध्याय)

एक वारिस का हिस्सा निकालने के लिए, जैसा कि उपरोक्त उदाहरण में है, जिस संख्या को गुणा किया गया है वह 60 है, और पत्नियों (زوجات) की संख्या 4 है। 60 को 4 से भाग देने पर 15 प्राप्त हुआ। इसे पत्नियों के हिस्से (3) से गुणा करने पर हर पत्नी का हिस्सा 45 प्राप्त हुआ। इसी प्रकार, यदि बहनों की संख्या 6 से विभाजित किया जाए तो 5 प्राप्त हुआ; इसे बहनों के हिस्से (8) से गुणा करने पर प्रत्येक बहन का हिस्सा 40 प्राप्त हुआ। यदि 10 से विभाजित किया जाए तो 6 प्राप्त हुआ; इसे उनके हिस्से (1) से गुणा करने पर 6 प्राप्त हुआ। दूसरा तरीका यह है कि प्रत्येक पक्ष (فریق) को मूल मसले (اصل مسئلہ) से जो हिस्से प्राप्त हुए हैं, उसे उनकी संख्या के अनुपात से देखा जाए कि क्या अनुपात प्राप्त होता है। फिर उसी अनुपात से उस संख्या में, जिससे मूल मसले को गुणा किया गया है, प्रत्येक वारिस को उसका हिस्सा दे दिया जाए। उदाहरण के तौर पर, उपरोक्त मसले में पत्नियों के हिस्से 3 थे और उनकी संख्या 4 थी, अतः अनुपात तीन-चौथाई हुआ। इसलिए 60 का तीन-चौथाई यानी 45 हर पत्नी का हिस्सा हुआ। यही प्रक्रिया बहनों और चाचाओं के हिस्से निकालने के लिए भी अपनानी चाहिए। (कज़ा फ़िल इख्तियार शराह अल-मुख्तार)

अनुवादक का कथन: प्रत्येक पक्ष के हिस्से और प्रत्येक व्यक्ति के हिस्से को खोजने के लिए अनुवादक की ओर से एक नया तरीका याद रखना चाहिए। वह यह है कि जब वह संख्या, जिससे सही मसला बनता है (ऊपर वर्णित नियमों के अनुसार), ज्ञात हो जाए, तो उस संख्या को मूल मसले की संख्या मान लें। फिर इससे प्रत्येक हिस्सेदार पक्ष का हिस्सा मूल मसले की तरह निकालें और जो प्रत्येक पक्ष के लिए प्राप्त हो, उसे उस पक्ष की संख्या से विभाजित कर दें, तो उस पक्ष के प्रत्येक व्यक्ति का हिस्सा भी ज्ञात हो जाएगा। उदाहरण के तौर पर, उपरोक्त मसले में सही मसले की संख्या 60 है। इसे मूल मसला मानकर, इसमें से पत्नियों का हिस्सा एक-चौथाई है; इसे 4 से विभाजित करने पर 180 प्राप्त हुआ, यह सभी पत्नियों का कुल हिस्सा है। यदि एक पत्नी का हिस्सा निकालना हो, तो पत्नियों की संख्या 4 है; इसे 4 से विभाजित करने पर 45 हर पत्नी का हिस्सा हुआ। अतः इस नियम से प्रत्येक पक्ष का कुल हिस्सा और प्रत्येक पक्ष के हर व्यक्ति का विस्तृत हिस्सा ज्ञात हो जाएगा। (लेखक ने प्रार्थना की है कि यदि यह अनुवाद आपके काम आए, तो मुझे अपनी दुआओं में याद रखें और दिल से मेरे लिए पूर्ण क्षमा की दुआ करें, ऐसी क्षमा जो कोई पाप न छोड़े, क्योंकि अल्लाह भलाई करने वालों का प्रतिफल व्यर्थ नहीं करता और वह तौबा स्वीकार करने वाला और दयालु है।)

प्रश्न: अध्याय

औल (Aul) के वर्णन में: शेख रहमतुल्ला ताला ने फरमाया कि फरायज (विरासत के नियम) तीन प्रकार के होते हैं: फरीज़ा-ए-आदिला, फरीज़ा-ए-क़ासिरा और फरीज़ा-ए-आइला। फरीज़ा-ए-आदिला वह है जिसमें اصحابِ। फरायज (हिस्सेदार) के हिस्से और माल के हिस्से बिल्कुल बराबर हों। उदाहरण के लिए, एक व्यक्ति ने सगी दो बहनें (خواہران اعیانی) और दो सौतेली बहनें (मां की तरफ से - خواہران اخیافی) छोड़ीं, तो सौतेली बहनों को एक-तिहाई माल मिलेगा और बाकी दो-तिहाई माल दोनों सगी बहनों का हिस्सा है। इसी तरह, यदि اصحابِ। फरायज के हिस्से माल के हिस्सों से कम हों, लेकिन वारिसों में कोई 'असबा' (बचा हुआ हिस्सा लेने वाला) हो, जो बचा हुआ सारा माल ले ले, तो यह फरीज़ा-ए-आदिला है। फरीज़ा-ए-क़ासिरा वह है जिसमें اصحابِ। फरायज के हिस्से माल के अनुपात में कम हों और यहां कोई 'असबा' न हो जो बचा हुआ माल ले ले। उदाहरण के लिए, उसने दो सगी बहनें और एक मां छोड़ी, तो दोनों बहनों को दो-तिहाई और मां को छठा हिस्सा दिया जाएगा, और फिर भी छठा हिस्सा बच जाएगा (1)। (1) अतः हिस्से भी पूरे हो गए और माल भी पूरा हो गया।

کتاب الفرائض ایک وارث کا ہوگا چنانچہ مثال مذکورہ بالا میں جس عدد کو ضرب دیا ہے وہ ۶۰ ہے اور زوجات کے عدد چار ہیں پس چار پر تقسیم کرنے سے ۱۵ حاصل ہوئے اسکو زوجات کے سہام ۳ میں ضرب دیا تو ۴۵ ہر زوجہ کا حصہ حاصل ہوا اور اگر بہنوں کی تعداد ۶ پر تقسیم کیا تو ۵ حاصل ہوئے اس کو سہام خواہران ۸ میں ضرب دیا تو ۴۰ ہر ایک بہن کا حصہ حاصل ہوا اور اگر ۱۰ پر تقسیم کیا تو ۶ حاصل ہوئے اس کو ان کے حصہ میں جو ایک ہے ضرب دیا تو ۶ حاصل ہوا اور دوسرا طریقہ یہ ہے کہ ہر فریق کو جو سہام اصل مسئلہ سے حاصل ہوئے ہیں اس کو ان کی تعداد کی طرف نسبت کر کے دیکھے کہ کیا نسبت حاصل ہوتی ہے پھر اسی نسبت سے جس عدد کو اصل مسئلہ میں ضرب دیا ہے اس میں سے ہر وارث اس فریق کو دے دے چنانچہ مسئلہ مذکورہ بالا کے زوجات کے سہام ۳ تھے اور تعداد ۴ تھی پس نسبت تین چوتھائی ہوئی پس ۶۰ میں سے تین چوتھائی یعنی ۴۵ ہر زوجہ کا حصہ ہوا اور یہی عمل بہنوں و چچاؤں کے حصے دریافت کرنے میں کرنا چاہیے کذافی الاختیار شرح المختار۔

قال المترجم ایک طریقہ جدید واسطے دریافت ہر حصہ فریق کے اور واسطے دریافت حصہ ہر فرد کے مترجم کی طرف سے یاد رکھنا چاہیے اور وہ یہ ہے کہ جب وہ عدد جس سے صحیح مسئلہ ہوتی ہے بقواعدِ متذکرہ بالا معلوم ہو گیا تو اس عدد کو بجائے اصل مسئلہ کے عدد کے تصور کرے پس اس سے ہر ذی فرض فریق کا حصہ مثل اصل مسئلہ کے نکالے اور جو ہر فریق کے واسطے حاصل ہوا اس کو اس فریق کی تعداد پر تقسیم کر دے تو ہر فرد فریق مذکور کا حصہ بھی معلوم ہو جائے گا چنانچہ مثال مذکورہ بالا میں تصحیح مسئلہ کا عدد ۶۰ ہے پس اس کو بجائے اصل مسئلہ کے تصور کر کے اس میں سے چوتھائی حق زوجات کا حصہ ہے اس کو چار پر تقسیم کیا تو ۱۸۰ حاصل ہوئے یہ جملہ زوجات کا حصہ ہے پھر اگر زوجہ کا حصہ نکالنا منظور ہے تو

تعداد زوجات ۴ ہے اس کو ۴ پر تقسیم کیا تو ۴۵ ہر زوجہ کا حصہ ہوا پس اس قاعدہ سے ہر فریق کا مجموعی حصہ اور ہر فریق کے ہر فرد کا تفصیلی حصہ دونوں معلوم ہو جائیں گے فلمکن منك علی ما ذکر فان وجدت هذه السانحة من الترجمہ تنفعك في شی فما موله منك ان لا تنساه في دعائك له بالمغفرة عن ظهر قلب مغفرة تامة لا تغادر ذنبا ان الله تعالی لا یضیع اجر المحسنین وانه هو التواب الرحیم۔

سوال: باب

عول کے بیان میں شیخ رحمتہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ فرائض تین طرح کے ہوتے ہیں فریضہ عادلہ اور فریضہ قاصرہ اور فریضہ عائلہ پس فریضہ عادلہ وہ ہے کہ جس میں اصحابِ فرائض کے سہام اور مال کے سہام ٹھیک برابر ہن مثلاً ایک شخص نے دو بہنیں از جانب مادر و پدر یعنی خواہران اعیانی چھوڑیں اور دو بہنیں از جانب مادر یعنی خواہران اخیافی چھوڑیں تو خواہران اخیانی کو ایک تہائی مال ملے گا اور باقی دو تہائی مال اس کی دونوں (۱) حقیقی بہنوں کا فریضہ حصہ ہے اسی طرح اگر اصحاب فرائض کے حصے مال کے حصوں سے کم ہوں لیکن وارثوں میں کوئی عصبہ ہو کہ اصحاب فرائض سے بچا ہوا سب مال لے لے تو یہ فریضہ عادلہ ہے۔
فریضہ قاصرہ یہ ہے کہ اصحاب فرائض کے سہام نسبت مال کے کم ہوں اور یہاں کوئی عصبہ نہ ہو جو بچا ہوا مال لے لے مثلاً اس نے دو بہنیں از جانب مادر و پدر چھوڑیں اور ایک ماں چھوڑی تو ہر دو خواہر کو دو تہائی اور ماں کو ایک چھٹا حصہ دیے جائیں گے اور پھر بھی ایک چھٹا حصہ (۱) پس حصے بھی پورے ہوئے اور مال بھی پورا ہوا ۱۲

Book of Inheritance (Kitab al-Fara'id)

If there is no 'Asabah' (residuary heir) present to take the remainder, the ruling in this case is that the remaining wealth should be returned to the 'Ashab al-Fara'id' (primary heirs). The 'Faridah A'ilah' (doctrine of Aul) means that the shares of the primary heirs exceed the available property. For example, when the primary heirs are entitled to two-thirds and one-half, such as when there is a husband and a sister, or two-thirds and one-half, like a husband, a full sister, and a mother. In such a situation, the ruling is to perform 'Aul' (increase the base of the problem). This is the opinion of most of the Sahabah (may Allah be pleased with them), including Umar (ra), Uthman (ra), and Abdullah bin Mas'ud (ra). This is also the recognized position of the jurists, as stated in the 'Mabsut'.

'Aul' is the increasing of the assumed base of the problem to match the total shares. This loss is distributed among the heirs in proportion to their rights, as no one has precedence over others to bear the entire loss. This is similar to debt and will cases where, if the estate is insufficient to cover all debts, the available assets are distributed proportionally among the creditors, and everyone shares in the loss. The same applies here, as explained in 'Sharh al-Mukhtar'.

It should be known that there are seven base problems (Asl al-Masalah): 2, 3, 4, 6, 8, 12, and 24. Aul does not occur in four of these: 2, 3, 4, and 8, nor in 24. The 'Aul' of 6 can go up to 10 (odd or even depending on the case); the 'Aul' of 12 goes up to 13 and 15; and the 'Aul' of 24 goes up to 27. Examples of cases where Aul does not occur are when a deceased leaves a husband and a full sister, or a husband and a paternal half-sister; the husband gets half and the sister gets half. These are called the 'Masala Taymiyyah' because in no other case is the estate divided into two equal halves.

If the deceased leaves a daughter and an 'Asabah', half and the remainder are needed, so the problem starts from 2. If the deceased leaves two maternal brothers and one full brother, one-third and the remainder are needed; if the deceased leaves two full sisters and a paternal half-brother, two-thirds and one-third are needed, so these also start from 3. If the deceased leaves a husband, daughter, and 'Asabah', a quarter, half, and remainder are needed, so the base is 4. If the deceased leaves a wife, daughter, and 'Asabah', an eighth, half, and remainder are needed, so the base is 8. If the deceased leaves a grandmother, maternal half-siblings, a full sister, and a paternal half-sister, the base is 6. If there are two maternal siblings, one full sister, and a grandmother, one-third, half, and one-sixth are needed, so the base is 6 and

'Aul' becomes 7. If the deceased leaves a husband, mother, and two maternal brothers, half, one-third, and one-sixth are needed, starting from 6. This is known as 'Masala al-Himariyyah' (or al-Himar), which is attributed to Ibn Abbas (ra)... (The text continues to discuss the legal implications).

किताबुल फरायज़

अगर कोई बचा हुआ हिस्सा (बाकी) ले लेने वाला 'असबह' मौजूद न हो, तो हुक्म यह है कि बचा हुआ माल 'असहाब-ए-फरायज़' को लौटा दिया जाएगा। 'फरीज़ा-ए-आइला' (मसला-ए-अल) का मतलब यह है कि असहाब-ए-फरायज़ के हिस्सों के मुकाबले में माल के हिस्से कम पड़ जाएं, मसलन जब असहाब-ए-फरायज़ दो-तिहाई और आधे (निसफ़) के हकदार हों, जैसे मैयत के साथ मैयत का शौहर हो या दो-तिहाई और आधा हो, जैसे मैयत का शौहर, एक सगी बहन और माँ हो। ऐसी सूरत में हुक्म यह है कि 'अल' (Aul) किया जाए और अक्सर सहाबा-ए-किराम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) का यही कौल है, जिनमें हज़रत उमर (रज़ि.), हज़रत उस्मान (रज़ि.) और हज़रत अब्दुल्लाह बिन मसऊद (रज़ि.) शामिल हैं। फुक़हा का भी यही मज़हब है, जैसा कि 'मबसूत' में लिखा है।

'अल' यह है कि फर्ज़ किए गए हिस्सों के मजमूए (मसले) को बढ़ा दिया जाए। चुनांचे मसला फरीज़े (हिस्से) के ऐतबार से बढ़ जाएगा और यह नुकसान उन लोगों पर उनके हक के मुताबिक पड़ेगा, क्योंकि किसी को किसी पर तरजीह हासिल नहीं है कि नुकसान किसी एक पर डाला जाए। यह वैसा ही है जैसे कर्ज़ों और वसीयतों के मामले में होता है कि जब मैयत के तरके में तमाम कर्ज़ों की अदायगी की गुंजाइश न हो, तो मौजूद माल को सबके हक के मुताबिक आनुपातिक (प्रोपोर्शनल) तौर पर तकसीम कर दिया जाता है और नुकसान सब उठाते हैं। यही बात यहाँ भी है, जैसा कि 'शरह-ए-मुख़्तार' में है।

जानना चाहिए कि असली मसले (अस्ल-ए-मसला) जो फर्ज़ किए जाते हैं, वे सात हैं: दो, तीन, चार, छह, आठ, बारह और चौबीस। इनमें से चार में 'अल' नहीं होता: दो, तीन, चार और आठ, और चौबीस। छह का 'अल' दस तक होता है (ताक या जुफ़्त के हिसाब से), बारह का 'अल' तेरह और पंद्रह होता है, और चौबीस का 'अल' सत्ताईस होता है। इसकी मिसालें जिनसे उपरोक्त नियम समझ में आएं, इस तरह हैं: जिन मसाइल में 'अल' नहीं होता, उसकी मिसाल यह है कि मैयत ने शौहर और सगी बहन छोड़ी या शौहर और सौतेली (अलाती) बहन छोड़ी, तो शौहर को आधा और बहन को आधा मिलेगा। ये दोनों 'मसला-ए-तैमिया' कहलाते हैं, क्योंकि माल-ए-तरका में इनके अलावा किसी और मसले में दो बराबर हिस्से नहीं मिलते।

अगर मैयत ने बेटी और 'असबह' छोड़ा तो आधा और बाकी की ज़रूरत है, इसलिए मसला २ से होगा। अगर मैयत ने दो सौतेले भाई और एक सगी भाई छोड़ा तो एक-तिहाई और बाकी की ज़रूरत

है, और मैयत ने दो सगी बहनें और एक सौतेला भाई छोड़ा तो दो-तिहाई और एक-तिहाई की ज़रूरत है, इसलिए यह भी मसला ३ से होगा। अगर मैयत ने शौहर, बेटी और असबह छोड़ा तो चौथाई, आधा और बाकी की ज़रूरत है, इसलिए अस्ल-ए-मसला ४ से होगा। अगर मैयत ने बीवी, बेटी और असबह छोड़ा तो आठवां हिस्सा, आधा और बाकी की ज़रूरत है, इसलिए अस्ल-ए-मसला ८ से होगा। अगर मैयत ने दादी, सौतेले भाई-बहन और सगी बहनें छोड़ीं तो अस्ल-ए-मसला ६ से हुआ और इसी से सही हल निकल आएगा। और अगर सौतेले दो भाई-बहन हों, एक सगी बहन हो और दादी हो तो एक-तिहाई, आधा और छठा हिस्सा चाहिए, तो अस्ल-ए-मसला ६ से और 'अल' ७ से होगा। अगर मैयत ने शौहर, माँ और दो सौतेले भाई छोड़े तो आधा, एक-तिहाई और छठे हिस्से की ज़रूरत है, अस्ल-ए-मसला ६ से हुआ और इसे 'मसला-ए-हिमार' (अल-हिमारिया) कहते हैं, क्योंकि यह मसला हज़रत इब्ने अब्बास (रज़ि.) पर इल्ज़ाम है, क्योंकि उन्होंने फ़रमाया... (आगे का हिस्सा स्पष्ट नहीं है)।

کتاب الفرائض

باقی رہ اور یہاں کوئی عصبہ نہیں ہے جو اس باقی کو لے لے پس اس صورت میں حکم یہ ہے کہ بچا ہوا مال اصحاب فرائض کو رد کر دیا جائے گا اور فریضہ عائلہ یہ ہے کہ اصحاب فرائض کے سہام میں سے مال کے سہام کم ہوں مثلاً اصحاب فرائض میں دو تہائی کے اور نصف کے مستحق ہوں جیسے میت کے ساتھ میت کا شوہر بھی ہو یا دو نصف تہائی ہو جیسے میت کا شوہر ہو اور اس کی ایک بہن حقیقی ہو اور ماں ہو تو ایسی صورت واقع ہونے کی حالت میں کم یہ ہے کہ عول کیا جائے اور یہی اکثر صحابہ رضی اللہ تعالیٰ عنہم کا قول ہے از جملہ حضرت عمرؓ اور حضرت عثمانؓ اور حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین ہیں در یہی مذہب فقہاء کا ہے یہ مبسوط میں ہے۔

عول یہ ہے کہ سہام مفروضہ مسئلہ پر کچھ بڑھا دیا جائے پس عول مسئلہ بجانب فریضہ ہو جائے گا اور یہ نقصان ان لوگوں پر بقدر ان کے حقوق کے پڑے گا کیونکہ بعض کو بعض پر ترجیح نہیں ہے تا کہ بعض مرجوع کے ذمہ نقصان ڈالا جائے جیسے دیون وصایا میں ہوتا ہے کہ جب میت کے ترکہ میں سب قرضوں وغیرہ کے ادا کرنے کی گنجائش نہیں ہوتی ہے تو جو کچھ مال موجود ہے وہ سب پر حساب ہر ایک کے حق کے حصہ رصد تقسیم کر دیا جاتا ہے اور نقصان سب کے ذمہ ہوتا ہے پس ایسا ہی اس مقام پر بھی ہے یہ اختیار شرح مختار میں ہے۔

جاننا چاہئے کہ اصل مسئلہ جو مفروض ہوتے ہیں وہ سات ہیں دو اور تین اور چار اور چھ اور آٹھ اور بارہ اور چوبیس پس ان میں سے چار میں عول نہیں ہوتا ہے اور وہ دو تین اور چار اور آٹھ ہیں اور چوبیس ہیں پس چھ کا عول دس تک ہوتا ہے طاق (1) یا جفت جیسا موقع ہو اور بارہ کا عول

۱۳ اور ۱۵ ہوتا ہے اور چوبیس کا عول ۲۷ ہوتا ہے اور اس کی مثالیں جس سے قواعد مذکورہ بالا معلوم ہوں اس طرح ہیں کہ جن میں عول نہیں ہوتا ہے اس کی مثال یہ ہے کہ میت نے شوہر اور حقیقی بہن چھوڑی یا شوہر و علاتی بہن چھوڑی تو شوہر کو نصف ملے گا اور بہن کو نصف ملے گا اور یہ دونوں مسئلہ تیمیّہ کہلاتے ہیں اس واسطے کہ مال ترکہ بدو فریضہ مساویہ سوائے ان دونوں مسئلوں کے کسی میں نہیں ملتا ہے۔

میت نے دختر و عصبہ چھوڑا تو نصف باقی کی ضرورت ہوئی پس مسئلہ (۲) سے ہوگا۔ میت نے دو مادری بھائی اور ایک حقیقی بھائی چھوڑا تو تہائی اور باقی کی ضرورت ہے اور میت نے حقیقی دو بہنیں اور علاتی بھائی چھوڑایں تو دو تہائی اور تہائی کی ضرورت ہے پس اس میں بھی مسئلہ (۳) سے ہوگا۔ میت نے شوہر و دختر و عصبہ چھوڑا تو چوتھائی و نصف، باقی کی حاجت ہے پس اصل مسئلہ (۴) سے ہوگا۔ میت نے زوجہ و دختر و عصبہ چھوڑا تو آٹھویں و نصف و باقی کی حاجت ہے اصل مسئلہ (۸) سے ہوگا۔ میت نے جدہ اور اخیافی اور حقیقی بہن اور علاتی بہن چھوڑی تو اصل مسئلہ ۶ سے ہوا اور اسی سے صحیح نکل آئے گا اور اگر اخیافی دو بہنیں ہوں اور حقیقی ایک بہن ہو اور جدہ ہو تو تہائی و نصف و چھٹا حصہ چاہیے پس اصل مسئلہ (۶) سے اور عول (۷) سے ہوگا۔ میت نے شوہر ماں و دو بھائی اخیانی چھوڑے تو نصف و تہائی و چھٹے حصے کی ضرورت ہے اصل مسئلہ (۶) سے ہوا اور اس کو مسئلہ الحرام کہتے ہیں کیونکہ یہ مسئلہ ابن عباس رضی اللہ عنہما الزام ہے اس واسطے کہ انہوں نے یہ فرمایا ہے ہم نے (۲) بیان کیا ہے تو ماں تہائی سے محجوب ہو کر چھٹے حصہ کی پانے والی رہ گئی بسبب ہر دو خواہر کے اور یہ ابن کا قول نہیں ہے اور اگر ماں کا تہائی قرار دیا اور ہر دو خواہر کا چھٹا حصہ تو اولاد مادر کے حق میں کی آگئی اور یہ ابن کا مذہب نہیں ہے اور نیز خلاف نص ہے اور اگر ہر دو (۱) یعنی سات آٹھ نو دس ۱۲ منہ (۲) یعنی یہ صورت نو ۱۳ منہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) Kitab-ul-Faraid

If one-third was fixed for the sister, then this is an admission of 'Aul'. If the deceased left a husband, mother, and a full sister, then one-half, one-third, and one-half are needed. The base issue (Asl-e-Masala) starts from 6, and its 'Aul' will be 8. This was the first 'Aul' case that occurred in Islam during the Caliphate of Hazrat Umar (RA). When Hazrat Umar consulted the Sahaba, Hazrat Abbas (RA) suggested that the property be distributed in proportion to their shares. Thus, (1) everyone agreed to this. If there is a husband, mother, and two full sisters, the base issue is 6, where the husband gets 3, the mother gets one, the uterine (akhyafi) sister gets one, and the full sister gets three; and the consanguine (allati) sister is given a sixth (1/6) to fulfill the two-thirds. If there is a husband, mother, and two uterine sisters, then a half, a third, and a sixth are needed, and two-thirds are required; its base is 6, and the 'Aul' will be up to 10. This case (2) is called 'Umm al-Furookh' because it has the highest 'Aul' among all issues. Thus, the four excess parts were likened to 'furookh' (branches), and it is also called 'Masala-e-Sharhiyah' because Sharh Rahmatullah Alayh, who was a Qadi, was the first to give a verdict in this manner. If a wife, two full sisters, and a consanguine sister are left, the base issue is 12, and the 'Aul' will be 13. If a wife, two uterine sisters, and two full sisters are left, then a fourth, a third, and two-thirds are required; the base issue is 12, and the 'Aul' will be 15. Wife, 2 grandmothers, 12 uterine sisters, 8 full sisters... the base issue is 12, and the 'Aul' will be up to 21. This issue is called 'Umm al-Aramil' because all the heirs are women, and this issue is often used as a test question: a man died leaving 7 dinars and 7 female heirs, and each woman received one dinar—what is the nature of this? This is it. If a wife, mother, two daughters, and two parents/grandparents are left, the base issue is 23, and it will be correct from that. If a wife, two daughters, mother, and father are left, an eighth, two sixths, and a third are needed, so the base issue will be 23 and will be from 27. This is called 'Masala-e-Minbariyah' because this question was asked to Hazrat Ali (KWA) while he was delivering a sermon on the pulpit. Hazrat Ali immediately replied that the wife's eighth had become a ninth, and he continued his sermon. If instead of the mother and father, there are grandparents, or a father and grandmother, the ruling is the same. If a wife, mother, two uterine sisters, two full sisters, and a son who is a disbeliever or a slave are left, the base issue is 12 and will become (27) after 'Aul', as previously mentioned. Because the son, who is excluded (mahjoob), will not exclude others. According to Hazrat Abdullah bin Masood (RA), such a son would exclude the wife from the fourth to the eighth, reducing her share.

Thus, the base issue would be 23 and the 'Aul' would be 31, where the wife gets 13 of the eighth, the mother gets 4 of the sixth, the children get 18 of the third, and the full sisters get 16 of the two-thirds. This is called the 'Ibn Masood' issue. It should be known that when the base issue is 6 and its 'Aul' is 10, it is certain that the deceased is a woman. When the 'Aul' is 7, it is possible the deceased is male or female. When 12 has an 'Aul' of 27, the deceased is male; if it is 13 or 15, it could be either. If 23 has an 'Aul' of 27, the deceased is male. This is in 'Khizanat al-Muftin'.

(1) So the 'Aul' occurred by consensus. (2) The child that resulted from the excess. (3) Meaning after 'Aul' it became 27, because the eighth of 27 is 3, and the ninth part of the 12 (estate) is 3... (This would be the form of the estate 12).

बहन के लिए एक तिहाई (1/3) तय किया तो यह 'अल' (Aul) का इकरार है। अगर मैयत ने शौहर, माँ और सगी बहन छोड़ी, तो उसे निस्फ़ (1/2), एक तिहाई (1/3) और निस्फ़ (1/2) की ज़रूरत है। असल मसला 6 से हुआ और उसका 'अल' 8 से होगा, और यह इस्लाम में 'अल' का पहला मसला था जो पेश आया। चुनांचे हज़रत उमर रज़ि अल्लाहु अन्हु के ज़माने खिलाफत में यह सूरत पेश आई थी। चुनांचे हज़रत उमर ने सहाबा से मशवरा किया, तो हज़रत अब्बास रज़ि अल्लाहु अन्हु ने इशारा किया कि उनके हिस्सों के अनुपात से माल तकसीम कर दिया जाए। चुनांचे (1) सबने इसी को इख्तियार किया। अगर शौहर, माँ और दो सगी बहनें हों, तो असल मसला 6 से होगा, जिसमें शौहर को 3, माँ को एक, अखयाफी बहन को एक और सगी बहन को तीन हिस्सा मिलेगा, और अलाती बहन को दो तिहाई (2/3) पूरा करने के लिए छठा हिस्सा (1/6) एक दिया जाएगा। अगर शौहर, माँ और दो अखयाफी बहनें हों, तो आधे, एक तिहाई और छठे हिस्से की और दो तिहाई की ज़रूरत है, जिसकी असल 6 से है और 'अल' 10 तक होगा। इस मसले को (2) 'उम्मुल फरूख' कहते हैं क्योंकि तमाम मसाइल में इसमें सबसे ज्यादा 'अल' है। इसलिए चार ज़ाइद (बढ़े हुए) को 'फरूख' (शाखों) के साथ तशबीह दी और इसे 'मसला-ए-शरिया' भी कहते हैं, क्योंकि शरह रहमतुल्लाह अलैह ने, जो काज़ी थे, सबसे पहले इसी तरह फैसला दिया था। अगर ज़ौजा (बीवी), दो सगी बहनें और अलाती बहन छोड़े, तो असल मसला 12 से होगा और 'अल' 13 से होगा। और ज़ौजा, दो अखयाफी बहनें और दो सगी बहनें हों, तो चौथाई (1/4), एक तिहाई (1/3) और दो तिहाई (2/3) की ज़रूरत है, असल मसला 12 से और 'अल' 15 से होगा। ज़ौजा, 2 जद्दा (दादी/नानी), 12 अखयाफी बहनें, 8 सगी बहनें... असल मसला 12 से और 'अल' 21 तक होगा। इस मसले को 'उम्मुल अरामिल' कहते हैं क्योंकि इस मसले में सब औरतें हैं और यह मसला इम्तिहान के तौर पर पूछा जाता है कि एक शख्स मर गया और उसने 7 दीनार छोड़े और 7 वारिस औरतें छोड़ीं, तो हर औरत को एक-एक दीनार मिला, बताओ कि इसकी सूरत क्या है? इसकी सूरत यही है। अगर ज़ौजा, माँ, दो बेटियाँ और दो बाप-दादा छोड़े, तो असल मसला 23 से होगा और इसी से सही होगा। अगर ज़ौजा, दो बेटियाँ, माँ और बाप हों, तो आठवें (1/8), दो छठे(2/6) और एक तिहाई (1/3) की ज़रूरत है, तो असल मसला 23 से होगा और 27 से होगा। इसे 'मसला-ए-मिंबरिया' कहते हैं क्योंकि यह हज़रत अली करमल्लाहु वज़हहु से पूछा गया था, जबकि आप मिंबर पर खुतबा दे रहे थे। चुनांचे हज़रत अली ने फौरन जवाब दिया कि औरत का आठवां हिस्सा (3) नौवां हो गया और अपना खुतबा जारी रखा। और अगर माँ-बाप की जगह

दादा-दादी हों या बाप और दादी हों, तो भी यही हुक्म है। अगर ज़ौजा, माँ, दो अखयाफी बहनें, दो सगी बहनें और बेटा जो काफिर हो या गुलाम हो, छोड़े, तो असल मसला 12 से होगा और 'अल' होकर (27) होगा, जैसा कि पहले गुज़रा है। क्योंकि बेटा जो महरूम है, वह बाकियों को महरूम (मजहूब) नहीं करेगा। और हज़रत अब्दुल्लाह बिन मसूद रज़ि अल्लाहु अन्हु के नज़दीक ऐसा बेटा ज़ौजा को चौथाई से महरूम करके उसका हिस्सा घटा देगा, आठवां हिस्सा रह जाएगा। चुनांचे असल मसला 23 से और 'अल' 31 से होगा, जिसमें ज़ौजा को आठवें का 13, माँ को छठे का 4, औलाद को तिहाई का 18 और सगी बहनों को दो तिहाई का 16 मिलेगा। यह मसला 'इब्न मसूद' कहलाता है। यह जानना चाहिए कि जब असल मसला 6 से हो और 'अल' 10 से हो, तो यकीनी तौर पर जानना चाहिए कि मैयत औरत है, और जब 'अल' 7 से हो, तो एहतमाल है कि मैयत मुज़क्कर (पुरुष) हो या मुअन्नस (स्त्री) हो। और जब 12 का 'अल' 27 से हो, तो मैयत मुज़क्कर है, और अगर 13 या 15 से हो, तो एहतमाल है कि मैयत मुज़क्कर हो या मुअन्नस, और अगर 23 का 'अल' 27 से हो, तो मैयत मुज़क्कर है। यह 'ख़ज़ानतुल मुफ्तीं' में है।

(1) यानी 'अल' इज्मा (सहमति) के मुताबिक हो गया। (2) बच्चा जो ज़ायद से निकला है। (3) यानी 'अल' होकर 27 आ गया, क्योंकि 27 का आठवां हिस्सा 3 है और 12 (मैयत की तरका) का नौवां हिस्सा 3 है। (तरका की यही सूरत होगी 12)।

خواہر کے واسطے تہائی قرار دیا تو یہ عول کا اقرار ہے۔ میت نے شوہر، ماں و حقیقی بہن چھوڑی تو نصف و تہائی و نصف کی ضرورت ہے اصل مسئلہ چھ سے ہوا اور اس کا عول (۸) سے ہوگا اور یہ پہلا مسئلہ عول اسلام میں واقع ہوا تھا چنانچہ زمانہ خلافت حضرت عمر رضی اللہ عنہ میں یہ صورت واقع ہوئی تھی پس حضرت عمر نے صحابہ سے مشورہ کیا تو حضرت عباس رضی اللہ عنہ نے اشارہ کیا کہ بقدر ان کے سہام کے ان پر مال تقسیم کر دیا جائے پس (۱) سب نے اس کو اختیار کیا۔ شوہر و ماں و حقیقی دو بہنیں ہیں اصل مسئلہ ۶ سے ہوا کہ شوہر کو ۳ اور ماں کو ایک اخیافی بہن کو ایک اور حقیقی بہن کو تین اور علاتی بہن کو دو تہائی پوری کرنے کے واسطے چھٹا حصہ ایک دیا جائے گا۔ شوہر و ماں و اخیافی دو بہنیں تو آدھے و تہائی و چھٹے حصہ کی اور دو تہائی کی ضرورت ہے اس کی اصل ۶ سے اور عول ۱۰ تک ہوگا اور اس مسئلہ کو (۲) ام الفروخ کہتے ہیں اس واسطے کہ مسائل میں سے اس میں سب سے زیادہ عول ہے پس چار زائد کو فروغ کے ساتھ تشبیہ دی اور نیز اس کو مسئلہ شرحیہ کہتے ہیں اس واسطے کہ شرح رحمۃ اللہ تعالیٰ نے جو قاضی تھے پہلے پہل اس طور پر قضا دیا ہے زوجہ دو حقیقی دو بہنیں اور علاتی چھوڑ تو اصل مسئلہ ۱۲ سے ہوگا اور عول ۱۳ سے ہوگا اور زوجہ اور اخیافی دو بہن اور حقیقی دو بہن پس چوتھائی و تہائی و دو تہائی چاہئے ہے اصل مسئلہ ۱۲ سے اور عول ۱۵ سے ہوگا۔ زوجہ ۲ جدہ ۱۲ اخیافی بہن ۸ حقیقی بہن۔ اصل مسئلہ ۱۲ سے اور عول ۲۱ تک ہوگا اور اس مسئلہ کو ام الارامل کہتے ہیں اس واسطے کہ مسئلہ مذکورہ میں سب عورتیں ہیں اور یہ مسئلہ امتحان دریافت کیا جاتا ہے کہ ایک شخص مر گیا اور اس نے ۷ دینار چھوڑے اور ۷ عورتیں وارث چھوڑیں کہ جس میں سے ہر عورت کو ایک ایک دینار ملا تو بتلاؤ کہ اس کیا صورت ہے

اس اس کی صورت یہی ہے۔ زوجہ و مادر و دو دختر و دو پدری اور پر چھوڑا تو اصل مسئلہ ۲۳ سے ہوگا اور اسی سے صحیح ہوگا۔ زوجہ و دو دختر و مادر و پدر تو آٹھویں و دو چھٹے حصے اور تہائی کی ضرورت ہے پس اصل مسئلہ ۲۳ سے ہوگا اور ۲۷ سے ہوگا اور اس کو مسئلہ منبریہ کہتے ہیں اس واسطے کہ حضرت علی کرم اللہ تعالیٰ وجہہ رضی اللہ عنہ سے یہ مسئلہ پوچھا گیا اور آپ اس وقت منبر پر خطبہ پڑھتے تھے پس جناب حضرت علی کرم اللہ وجہہ نے فی الفور جواب فرمایا کہ عورت کا آٹھواں (۳) نواں ہو گیا اور اپنا خطبہ پڑھنے لگے اور اگر بجائے مادر و پدر کے جد و جدہ ہو یا باپ و جدہ ہو تو بھی یہی حکم ہے۔ زوجہ و ماں و اخیافی دو بہن اور حقیقی دو بہن اور بیٹا کا فتا یا رقیق چھوڑا تو اصل مسئلہ ۱۲ سے اور عول ہوکر سے ہوگا جیسا کہ سابق میں گذرا ہے اس واسطے کہ بیٹا جو محروم ہے وہ محجوب نہ کرے گا اور حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کے نزدیک ایسا بیٹا زوجہ کو چوتھائی سے محجوب کر کے اس کا حصہ ناقص کر دے گا آٹھواں حصہ رہ جائے گا پس اصل مسئلہ ۲۳ سے اور عول ۳۱ سے ہوگا کہ زوجہ کا آٹھویں کے ۱۳ اور ماں کو چھٹے کے ۴ اور اولاد کو تہائی کے ۱۸ اور حقیقی بہنوں کو دو تہائی کے ۱۶ ملے اور یہ مسئلہ مثلاً شیہ ابن مسعود کہلاتا ہے اور جاننا چاہئے کہ اصل مسئلہ جب ۶ سے ہو اور اس کا عول ۱۰ سے ہو تو یقینی جاننا چاہئے کہ میت عورت ہے اور جب عول ۷ سے ہو تو احتمال ہے کہ شاید مذکر ہو یا مونث ہو یعنی دونوں میں ایسا ہو سکتا ہے اور ہرگاہ ۱۲ کو عول ۲۷ سے ہو تو میت مذکر ہے اور اگر ۱۳ یا ۱۵ سے ہو تو احتمال ہے کہ میت مذکر ہو یا مونث ہو اور ۲۳ کا عول ۲۷ سے ہو تو میت مذکر ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے۔

(۱) پس عول اجماع کے ہو گیا (۲) بچہ جو زائد سے نکلا ہے (۳) یعنی عول ہو کر ۲۳ آگئی کیونکہ ۲۳ کا ٹھواں ۳ ہے اور ۲ عول شدہ کا نواں حصہ ۳ ہے ۱۲۔ (یعنی ترک کی یہی صورت ہوگی ۱۲)

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 Book of Inheritance (Kitab al-Fara'id) Chapter Eleven

On the Statement of 'Radd' (Return)

If there is no 'Radd', then whatever remains from the shares of the 'Dhawi al-Furud' (those with prescribed shares) should be returned to them in proportion to their shares, except for the husband and wife, as 'Radd' is not applied to them. Our companions have adopted this view, and this is mentioned in 'Muhit-e-Sarakhsi'. It should be clear that there are seven types of 'Dhawi al-Furud' to whom the surplus inheritance is returned: the mother, the grandmother, the daughter, the granddaughter, the full sister, the paternal half-sister, and the maternal half-siblings. 'Radd' occurs within one category, or two, or three, and no more than that. The shares upon which 'Radd' occurs are four: two, three, four, and five. This is the view in 'Sharh-e-Mukhtar'. Then it will be examined that if 'Radd' is done to all who are in the matter (the inheritance case), the excess will be eliminated. The example of two is: a grandmother and a maternal half-sister, so one-sixth and one-sixth, and the remainder is returned to both of them in proportion to their shares. The Translator says: Meaning, the matter will be from (2), one share will be given to the grandmother and one share to the sister, and the remaining four shares... and the share of both is equal, so the four remainders were given equally to both. Since the share of both was equal, the matter started from 2, as stated in the book that the base matter is from 6, and due to 'Radd', it returned to two shares, so the wealth will be divided equally between them. The example of three: a grandmother and two maternal half-sisters, the base matter is from 6, so the grandmother gets one-sixth (one share) and the two sisters get two shares. Since the remainder is returned to them, it will be from 3. The example of four: a daughter and a mother, the matter is from 6, so the daughter gets 3 (a half) and the mother gets one-sixth, so it becomes from 5. The example of five: four daughters and a mother, the matter is from 6, of which two-thirds (3) go to the daughters and one to the mother, totaling 5, so the matter will be from 5. This is in 'Muhit-e-Sarakhsi'. If there is someone in the matter to whom 'Radd' does not apply, like a husband or wife, then if it is a single category, take the share of the person to whom 'Radd' does not apply from their smallest denominator, give it to them, and then look at the remainder. If the remainder can be fully divided among the remaining heirs to whom 'Radd' applies, then divide it. For example, if the deceased left a husband and three daughters, the husband's one-quarter is taken from 4, leaving 3, which can be fully divided among the three

daughters. If it cannot be fully divided, and if there is a 'tawafuq' (common divisor) between the remainder and the number of heirs, multiply the 'adad-e-wafq' (the resulting factor) by the denominator extracted for the heir to whom 'Radd' does not apply. For example, if a husband and 6 daughters are left, the matter is based on 4 for the husband, and he is given 1 (one-fourth). The remaining 3 cannot be divided by 6 daughters, but there is a 'tawafuq' by one-third between 3 and 6. Thus, the 'adad-e-wafq' (2) multiplied by the denominator (4) equals 8. From this, one-quarter (2) is given to the husband, and the remaining 6 are divided among the 6 daughters. If there is no 'tawafuq' between the remainder and the number of heirs, such as a husband and five daughters, multiply the total number (5) by the denominator extracted for the heir to whom 'Radd' does not apply (which is 4), resulting in 20. The matter will be correct from this. If there are two or three categories with the person to whom 'Radd' does not apply, then the person to whom 'Radd' does not apply is given their share extracted from their denominator...

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 किताबुल फरायज़ ग्यारहवां अध्याय

रद्द (Radd) के बयान में

और अगर रद (वापसी) न हो, तो ज़वील-फ़ुरूज़ (जिनका हिस्सा मुक़र्रर है) के हिस्से से जो ज़्यादा (बचे) उसे उन्हीं ज़वील-फ़ुरूज़ पर उनके हिस्सों के अनुपात में लौटा दिया जाएगा, सिवाय शौहर और बीवी के जिन पर रद नहीं किया जाता है। हमारे असहाब (विद्वानों) ने इसी को अपनाया है, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। स्पष्ट रहे कि जिन ज़वील-फ़ुरूज़ पर फालतू विरासत को रद किया जाता है, वे कुल सात हैं: माँ, दादी/नानी, बेटी, पोती, सगी बहन, सौतेली बहन (पिता की तरफ से) और सौतेली बहन (माँ की तरफ से)। रद एक ही वर्ग पर होता है, दो पर, तीन पर, और इससे ज़्यादा नहीं होता। और वे हिस्से जिन पर रद होता है वे चार हैं: दो, तीन, चार और पाँच। यह 'शराह-ए-मुख़्तार' का मत है। फिर देखा जाएगा कि अगर उन सब पर रद किया जाए जो मसले (विरासत के सवाल) में हैं, तो अतिरिक्त भाग समाप्त हो जाएगा। दो की मिसाल यह है: दादी और सौतेली बहन (माँ की तरफ से) हों, तो छठा हिस्सा और छठा हिस्सा, और बाकी उन्हीं दोनों पर उनके हिस्सों के अनुपात में रद कर दिया जाएगा। अनुवादक का कहना है: यानी मसला (2) से होगा और एक हिस्सा दादी को और एक हिस्सा बहन को दिया जाएगा, और बाकी चार हिस्से बचते हैं और उन दोनों का हिस्सा बराबर है। तो चार शेष दोनों को बराबर दे दिए गए। चूँकि दोनों का हिस्सा बराबर था, इसलिए मसला 2 से हुआ, जैसा कि किताब में कहा गया है कि असल मसला 6 से है और रद की वजह से दो हिस्सों की तरफ लौटा, तो माल दोनों में बराबर तकसीम होगा। तीन की मिसाल: दादी और दो सौतेली बहनें (माँ की तरफ से), असल मसला 6 से, तो दादी को छठा हिस्सा एक हिस्सा, और दोनों बहनों को दो हिस्से। चूँकि बाकी रद उन्हीं पर है, इसलिए मसला 3 से होगा। चार की मिसाल: बेटी और माँ, मसला 6 से, तो बेटी को आधे का 3 और माँ को छठा हिस्सा मिला, तो मसला 5 से हुआ। पाँच की मिसाल: चार बेटियाँ और माँ, मसला 6 से, जिसमें से दो-तिहाई बेटियों की 3 और माँ का एक, कुल 5 हुए, तो मसला 5 से होगा। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और अगर मसले में कोई ऐसा व्यक्ति हो जिस पर रद नहीं होता (जैसे शौहर या बीवी), तो अगर वर्ग एक ही हो, तो जिस पर रद नहीं होता, उसका हिस्सा उसके छोटे मखरज (हर) से निकालकर उसे दे दें, फिर बाकी को देखें कि अगर बाकी वारिसों पर, जिन पर रद होता है, पूरी तकसीम हो सकती है, तो तकसीम कर दें। जैसे मृतक ने शौहर और तीन बेटियाँ छोड़ीं, तो शौहर का चौथाई हिस्सा 4 से दिया, तो बाकी 3 बचे, तो तीन बेटियों में पूरे तकसीम हो सकते हैं। और अगर पूरी तकसीम न हो सके तो अगर बाकी और वारिसों की संख्या में

'तवाफ़ुक' (तालमेल) हो, तो 'अदद-ए-वफ़्क' को उस मखरज में ज़र्ब (गुणा) दें जो ऐसे वारिस के लिए निकाला गया है जिस पर रद नहीं होता। जैसे शौहर और 6 बेटियाँ छोड़ीं, तो शौहर के लिए 4 से मसला फर्ज़ किया गया और उसे तिहाई का एक दिया गया और बाकी 3 बचे जो 6 बेटियों में तकसीम नहीं हो सकते, लेकिन 3 और 6 में 'तवाफ़ुक बिल-सुलुस' (तिहाई का तालमेल) है, तो 'अदद-ए-वफ़्क' यानी 2 को उस मखरज में यानी 4 में ज़र्ब दिया तो 8 हुए, जिसमें से चौथाई 2 शौहर को दिए और बाकी 6 बचे जो 6 बेटियों में तकसीम हो गए। और अगर बाकी और वारिसों की संख्या में तवाफ़ुक न हो, जैसे शौहर और पाँच बेटियाँ, तो पूरी संख्या 5 को उस मखरज में ज़र्ब दें जो ऐसे वारिस के लिए निकाला गया है जिस पर रद नहीं होता, और वह मखरज 4 है, तो 20 हुए, तो इससे मसला सही होगा। और अगर ऐसे व्यक्ति के साथ जिस पर रद नहीं होता, दो या तीन वर्ग हों जिन पर रद होता है, तो जिस पर रद नहीं होता, उसे उसका हिस्सा उसके मखरज से निकालकर...

رَدّ کے بیان میں

اور ردّ نہ ہو تو اس کے ذوی الفروض کے سہام سے جو فاضل ہو تو انہیں ذوی الفروض پر بقدر اُن کے سہام کے ردّ کر دیا جائے سوائے شوہر و زوجہ کے کہ ان پر ردّ نہیں کیا جاتا ہے اور اسی کو ہمارے اصحاب نے اختیار کیا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور واضح ہو کہ جن ذوی الفروض پر فاضل ترکہ ردّ کیا جاتا ہے وہ سب سات ہیں ماں، جدہ، دختر و پسر کی دختر، حقیقی بہن اور علاتی بہنیں اور اولادِ مادر اور ردّ کرتا ایک جنس پر ہوتا ہے اور دو پر تین پر ہوتا ہے اور اس سے زیادہ نہیں ہوتا ہے اور وہ سہام جن پر ردّ واقع ہوتا ہے چار ہیں دو اور تین اور چار اور پانچ یہ اختیارِ شرح مختار میں ہے۔ پھر دیکھا جائے گا کہ اگر ردّ کرنا ان سب پر جو مسئلہ میں ہیں تو زائد ساقط ہوگا۔ دو کی مثال یہ ہے جدہ اور اخیافی بہن ہے تو چھٹا حصہ اور چھٹا حصہ اور باقی انہیں دونوں پر بقدر ان کے سہام کے ردّ کیا جائے گا۔ قال المترجم یعنی مسئلہ (۲) سے ہوگا اور ایک سہم جدہ کو اور ایک سہم بہن کو دیا جائے گا اور باقی چار سہام رہے ہیں اور ان دونوں کا حصہ برابر ہے پس چار باقی دونوں کو مساوی دیا گیا پس جب دونوں کا حصہ مساوی ہوا تو مسئلہ ۲ سے ہوا چنانچہ کتاب میں فرمایا ہے اصل مسئلہ ۶ سے ہے اور ردّ کی وجہ سے دو سہام کی طرف عود کیا تو مال دونوں میں برابر تقسیم ہوگا۔ مثال تین کی جدہ اور اخیافی ۲ بہن اصل مسئلہ ۶ سے پس جدہ کو چھٹا حصہ ایک سہم اور ہر دو خواہر کو دو سہام اور چونکہ باقی انہیں پر ردّ ہے اس واسطے مسئلہ ۳ سے ہوگا اور چار کی مثال یہ ہے کہ دختر و ماں ہے مسئلہ ۶ سے پس دختر کو نصف کے ۳ اور ماں کو چھٹا حصہ ملا پس مسئلہ ۵ سے ہوا اور پانچ کی مثال یہ ہے کہ چار دختر د ماں ہے پس مسئلہ ۶ سے جس میں سے دو تہائی دخترون کی ۳ اور ماں کا ایک ہوا جملہ ۵

ہوئے پس مسئلہ ۵ سے ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر مسئلہ میں کوئی ایسا ہو جس پر ردّ نہیں کیا جاتا ہے جیسے شوہر یا زوجہ پس اگر جنس واحد ہو تو جس ذی فرض پر ردّ نہیں کیا جاتا ہے اُس کا حصہ اس کے حصہ کے کمتر مخرج سے نکال کر اُس کو دے دے پھر باقی کو دیکھ کہ اگر باقی وارثوں پر جن پر ردّ کیا جائے گا پوری تقسیم ہوتی ہے تقسیم کر دے جیسے میت نے شوہر اور تین دختر چھوڑیں تو شوہر کا چوتہائی مخرج چار سے دیا تو باقی تین رہے پس تین بیٹیوں پر پورے تقسیم ہو سکتے ہیں اور اگر پوری تقسیم نہ ہو سکے پس اگر باقی میں اور وارثوں کی تعداد میں توافق ہو تو عددِ وفق کو ان مخرج میں ضرب دے جو ایسے وارث کے واسطے نکالا ہے جس پر ردّ نہیں کیا جاتا ہے چنانچہ شوہر اور چہ دختر چھوڑیں تو شوہر کے واسطے ۴ سے مسئلہ فرض کیا گیا اور اُس کو تہائی کا ایک دیا گیا اور باقی ۳ رہے جو ۶ بیٹیوں پر تقسیم نہیں ہو سکتے ہیں لیکن ۳ اور ۶ میں توافق بالثلث ہے پس عددِ وفق یعنی ۲ کو اس مخرج میں جو شوہر کے واسطے نکالا ہے یعنی ۴ میں ضرب دیا تو ۸ ہوئے جس میں سے چوتہائی ۲ شوہر کو دیے اور باقی ۶ رہے وہ ۶ دختروں پر تقسیم ہو گئے اور اگر باقی اور تعدادِ وارثوں میں توافق نہ ہو جیسے شوہر اور پانچ دختر ہوں تو پوری تعداد ۵ کو اس مخرج میں ضرب دے جو ایسے وارث کے واسطے نکالا ہے جس پر ردّ نہیں کیا جاتا ہے اور وہ مخرج چار ہے پس ۲۰ ہوئے پس اس سے مسئلہ صحیح ہوگا اور اگر ایسے شخص کے ساتھ جس پر ردّ نہیں کیا جاتا ہے دو جنس یا تین جنس ہوں کہ جن پر ردّ کیا جاتا ہے تو جس پر ردّ نہیں کیا جاتا ہے اس کو اس کا حصہ اس کے مخرج سے نکال کر اس کے

...distribute it, then distribute the remainder among those to whom the return (*radd*) is made. If it divides correctly, well and good; otherwise, multiply the total allotted share of those to whom the *radd* is made by the divisor of the person to whom no *radd* is made. The resulting product will be the correction of the issue. Then multiply the shares of those to whom no *radd* is made by the issue of those to whom the *radd* is made, and multiply the shares of those to whom the *radd* is made by the remainder after subtracting the share of the person to whom it is not made from their divisor. For example, the first case is a wife, 3 grandmothers, and 16 uterine sisters. The wife receives one-fourth as a share, leaving 3 shares remaining. The shares of those to whom the remainder is returned are also 3. Since these shares are complete and the shares of *radd* are 5, they cannot be divided correctly and have no common factor. The wives received one-eighth as a share, with 7 shares remaining, and the shares of *radd* are 5, which cannot be divided correctly and have no common factor... [The text continues with complex mathematical steps regarding inheritance shares]. ...God the Almighty knows best. This is in accordance with *Sharh Mukhtar*.

☆ Regarding Munasakha (Inheritance of Successive Estates) ☆

Munasakha is defined as when some heirs die before the estate is distributed. This is stated in *Muhit-e-Sarakhsi*. If a person dies and their estate has not yet been distributed, and some of their heirs also pass away, there are two possibilities: either the heirs of the second deceased are exactly the same as the heirs of the first deceased, or among the heirs of the second deceased, there are those who were not heirs of the first. If so, the distribution will be handled differently. Then, it follows two possibilities: either the share of the second deceased, which they received from the estate of the first deceased, divides correctly among their heirs—in which case there is no need to re-divide—or it does not. The explanation for this is that if a person dies leaving several sons and daughters, and before the estate is divided, one of the sons or daughters dies, and the second deceased has no heirs except their brothers and sisters, the estate will be distributed among the remaining people according to the rule of a single interest (i.e., a male receives double the share of a female). Thus, one distribution will suffice. If there is an heir of the second deceased who was not an heir of the first, the estate of the first deceased will be divided first to determine the share of the second deceased. Then, the estate of the second deceased will be divided among their heirs. If the share of the second deceased, received from the first, divides correctly among their heirs, then it is correct; otherwise, God the Almighty knows best.

कर दे, दे फिर बाकी को उन लोगों पर जिन पर रद किया जाता है, تقسيم कर दे। पस अगर ठीक तकसीम हो जाए तो खैर, वरना जिन पर रद किया जाता है उनके पूरे फर्ज को उस शख्स के मजराज फर्ज में, जिस पर रद नहीं किया जाता है, जर्ब दे। पस हासिल जर्ब से मसले की तसही होगी, फिर जिस पर रद नहीं किया जाता है उसके सहम को, जिन पर रद किया जाता है उनके मसले में जर्ब दे और जिन पर रद किया जाता है उनके सहम को, जिन पर नहीं किया जाता है उसके मखरज से उसका हिस्सा निकाल लेने के बाद जो बाकी रहा है उसमें जर्ब दे। चुनांचे अव्वल की मिसाल यह है कि ज़ौजा, ३ जद्दात व १६ अख्याफी बहनें हैं, पस ज़ौजा को चौथाई का एक सहम मिला और बाकी ३ सहम रहे और जिन पर बाकी रद किया जाए उनके सहम मसले भी ३ हैं। पस उनके सहम पूरे हैं और सहम-ए-रद पाँच हैं कि वह पूरे सही तकसीम नहीं हो सकते हैं और न बाहम तवाफ़ुक है। पस ज़ौजात का आठवें का एक सहम मिला और बाकी सात सहम रहे और सहम-ए-रद पाँच हैं कि वह पूरे सही तकसीम नहीं हो सकते हैं और न बाहम तवाफ़ुक है। पस सहम-ए-रद को पाँच हैं, ज़ौजात के मखरज मसले को वह एक है, उसके मसले में जिन पर रद किया जाता है और वह आठ ही जर्ब दे तो ४० हुए। पस इससे सही मसला होगा, जिस पर रद नहीं होता है उनके सहम को और वह एक है, उनके मखरज में जर्ब दे और वह सात है तो ३५ हुए। इसमें से दुख्तरों का हिस्सा चार-पाँचवां हुआ यानी २८ हुए और जद्दात का पाँचवां हिस्सा यानी ७ हुए। मिसाल दीगर ज़ौजा व दुख्तर व पसर की दुख्तर व जद्दा है, पस ज़ौजा को आठवें हिस्सा का एक मिला और बाकी सात रहे और रद के सहम ५ हैं और वे पूरे तकसीम नहीं होते हैं और न बाहम तवाफ़ुक है। पस जिन पर रद किया जाता है उनके सहम यानी ५ को मखरज उस वारिस में, जिस पर रद नहीं किया जाता है, जर्ब दे और वह आठ है तो ४० हुए। इससे मसले की सही हुई और अगर यह मंजूर हो कि हर फर्द वारिस का हिस्सा भी सही निकले तो मुवाफिक कवायद मजकूर बाला के अमल करना चाहिए। वल्लाह तआला आलम, यह इख्तियार शरह मुख्तार में है।

☆ मुनासखा के बयान में ☆

मुनासखा उसको कहते हैं कि तरका तकसीम होने से पहले बाज वारिस मर जाएं यह मुहीत-ए-सरखसी में है। और अगर एक शख्स मर गया और हनोज उसका तरका तकसीम न हुआ था कि उसके बाज वारिस मर गए, तो दो हाल से खाली नहीं, या तो मय्यत सानी के वारिस फकत वही लोग होंगे जो मय्यत अव्वल के वारिस हैं, या दूसरे मय्यत के वारिसों में ऐसे भी होंगे जो मय्यत अव्वल के वारिस नहीं हैं। पस तकसीम, पहले तरके की तकसीम की निस्बत दूसरे तौर से होगी। फिर दो हाल

से खाली नहीं है, या तो हिस्सा-ए-मय्यत दोम, जो उसको तरका-ए-मय्यत अव्वल से मिला है, उसके वारिसों पर सही तकसीम हो जाएगा, इस वास्ते कि मुकर्रर तकसीम करने में कुछ फायदा नहीं है। और इसका बयान यह है कि एक शख्स अपने चंद पसर व चंद दुख्तर छोड़कर मर गया, फिर तकसीम-ए-तरका से पहले उसके पसर व दुख्तर में से कोई मर गया और उस मय्यत दोम का कोई वारिस सिवा उसके भाई व बहनों के नहीं है, तो बाकी लोगों में तरका बसलहत-ए-वाहिदा यानी मर्द को औरत से दो चंद के हिसाब से तकसीम कर दिया जाएगा। पस एक ही तकसीम पर इक्तिफा किया जाएगा और अगर मय्यत दोम के वारिसों में कोई ऐसा हो जो मय्यत अव्वल का वारिस नहीं है तो पहली मय्यत का तरका पहले ही तकसीम किया जाएगा ताकि मय्यत दोम का हिस्सा जाहिर हो। फिर मय्यत दोम का तरका उसके वारिसों के दरम्यान तकसीम किया जाएगा। फिर अगर हिस्सा-ए-मय्यत सानी, जो उसको तरका-ए-मय्यत अव्वल से मिला है, उसके वारिसों के दरम्यान तकसीम किया जाएगा। फिर अगर हिस्सा-ए-मय्यत सानी, जो उसको तरका-ए-मय्यत अव्वल से मिला है, उसके वारिसों पर सही तकसीम हो जाएगा, तो ठीक; वरना वल्लाह तआला आलम।

کر دے، دے پھر باقی کو ان لوگوں پر جن پر رد کیا جاتا ہے تقسیم کر دے پس اگر ٹھیک تقسیم ہو جائے تو خیر ورنہ جن پر رد کیا جاتا ہے ان کے پورے فرض کو اس شخص کے مخرج فرض میں جس پر رد نہیں کیا جاتا ہے ضرب دے پس حاصل ضرب سے مسئلہ کی تصحیح ہوگی پھر جس پر رد نہیں کیا جاتا ہے اُس کے سہام کو جن پر رد کیا جاتا ہے اُن کے مسئلہ میں ضرب دے اور جن پر رد کیا جاتا ہے اُن کے سہام کو جن پر نہیں کیا جاتا ہے اس کے مخرج سے اُس کا حصہ نکال لینے کے بعد جو باقی رہا ہے اس میں ضرب دے چنانچہ اول کی مثال یہ ہے کہ زوجہ، ۳ جدات و ۱۶ اخیافی بہنیں ہیں پس زوجہ کو چوتھائی کا ایک سہم ملا اور باقی ۳ سہام رہے اور جن پر باقی رد کیا جائے اُن کے سہام مسئلہ بھی ۳ ہیں پس ان کے سہام پورے ہیں اور سہام رد پانچ ہیں کہ وہ پورے صحیح تقسیم نہیں ہو سکتے ہیں اور نہ باہم توافق ہے پس زوجات کا آٹھویں کا ایک سہم ملا اور باقی سات سہام رہے اور سہام رد پانچ ہیں کہ وہ پورے صحیح تقسیم نہیں ہو سکتے ہیں اور نہ باہم توافق ہے پس سہام رد کو پانچ ہیں زوجات کے مخرج مسئلہ کو وہ ایک ہے اُس کے مسئلہ میں جن پر رد کیا جاتا ہے اور وہ آٹھ ہی ضرب دے تو ۴۰ ہوئے پس اس سے صحیح مسئلہ ہو گی جس پر رد نہیں ہوتا ہے ان کے سہام کو اور وہ ایک ہے اُن کے مخرج میں ضرب دے اور وہ سات ہے تو ۳۵ ہوئے اس میں سے دختروں کا حصہ چار پانچواں ہوا یعنی ۲۸ ہوئے اور جدات کا پانچواں حصہ یعنی ۷ ہوئے مثال دیگر زوجہ و دختر و پسر کی دختر و جدہ ہے پس زوجہ کو آٹھویں حصہ کا ایک ملا اور باقی سات رہے اور رد کے سہام ۵ ہیں اور وہ پورے تقسیم نہیں ہوتے ہیں اور نہ باہم توافق ہے۔ پس جن پر رد کیا جاتا ہے اُن کے سہام یعنی ۵ کو مخرج اس وارث میں جس پر رد نہیں کیا جاتا ہے ضرب دے اور وہ آٹھ ہے تو ۴۰ ہوئے اس سے مسئلہ کی صحیح ہوئی اور اگر یہ

منظور ہو کہ ہر فرد وارث کا حصہ بھی صحیح نکلے تو موافق قواعد مذکورہ بالا کے عمل کرنا چاہئے واللہ تعالیٰ اعلم یہ اختیار شرح مختار میں ہے۔

☆ باب مناسخہ کے بیان میں ☆

مناسخہ اس کو کہتے ہیں کہ ترکہ تقسیم ہونے سے پہلے بعض وارث مر جائیں یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر ایک شخص مر گیا اور ہنوز اس کا ترکہ تقسیم نہ ہوا تھا کہ اس کے بعض وارث مر گئے تو دو حال سے خالی نہیں یا تو میت ثانی کے وارث فقط وہی لوگ ہوں گے یہ میت اول کے وارث ہیں یا دوسرے میت کے وارثوں میں ایسے بھی ہوں گے جو میت اول کے وارث نہیں ہے پس تقسیم پہلے ترکہ کی تقسیم کی نسبت دوسرے طور سے ہوگی۔ پھر دو حال سے خالی نہیں ہے یا تو حصہ میت دوم جو اس کو ترکہ میت اول سے ملا ہے اس کے وارثوں پر صحیح تقسیم ہو جائے گا اس واسطے کہ مکرر تقسیم کرنے میں کچھ فائدہ نہیں ہے اور اس کا بیان یہ ہے کہ ایک شخص اپنے چند پسر و چند دختر چھوڑ کر مر گیا پھر تقسیم ترکہ سے پہلے اس کے پسر و دختر میں سے کوئی مر گیا اور اس مایت دوم کا کوئی وارث سوائے اس کے بھائی و بہنوں کے نہیں ہے تو باقی لوگوں میں ترکہ بمصلحت واحدہ یعنی مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم کر دیا جائے گا پس ایک ہی تقسیم پر اکتفا کیا جائے گا اور اگر میت دوم کے وارثوں میں کوئی ایسا ہو جو میت اول کا وارث نہیں ہے تو پہلی میت کا ترکہ پہلے ہی تقسیم کیا جائے گا تاکہ میت دوم کا حصہ ظاہر ہو پھر میت دوم کا ترکہ اس کے وارثوں کے درمیان تقسیم کیا جائے گا پھر اگر حصہ میت ثانی جو اس کو ترکہ میت اول سے ملا ہے اس کے وارثوں کے درمیان تقسیم کیا جائے گا پھر اگر حصہ میت ثانی جو اس کو ترکہ میت اول سے ملا ہے اس کے وارثوں پر صحیح تقسیم ہو جائے گا تو ٹھیک ورنہ، واللہ تعالیٰ اعلم۔

(Fatawa-e-Alamgiri, Volume 10, Page 408 - Book of Inheritance)

If the division can be done correctly without any fraction, there is no need for multiplication. The explanation for this is: if a deceased left two daughters and the estate had not yet been divided when his son died, leaving behind one daughter and a sister as heirs, then the inheritance of the first deceased will be divided into thirds. From this, two-thirds (two shares) belong to the second deceased (the son). Since he left a daughter and a sister, the daughter gets half and the remainder goes to the sister due to her being an 'asaba' (residuary), which divides cleanly without any fractional issues. If the share of the second deceased does not divide correctly among his heirs, but rather the 'fariza' (fixed share) of his heirs is different, then either there will be 'muwafiqat' (congruence/common divisor) between this fariza and the share, or there will not be. If there is, then by taking only the 'juz-e-muwafiq' (proportional part) and multiplying it into the first fariza, the resulting share of the second deceased will be correctly divisible among his heirs. The method to find the share of each heir of the first deceased is to multiply their previous share by the 'juz-e-muwafiq' of the second deceased. The method to find the share of each heir of the second deceased is to multiply the second deceased's total fariza by the share inherited from the first deceased. If there is no 'muwafiqat' at all between the share of the second deceased and his calculated problem, then the fariza of the second deceased should be multiplied by the fariza of the first deceased; the product will provide the correct solution. The method to find the share of each heir of the first deceased is to multiply their share by the fariza of the second deceased, and the share of each heir of the second deceased is found by multiplying their share by the portion they inherited from the first deceased. (The text continues with specific mathematical examples of these inheritance calculations).

(فتاوی عالمگیری، جلد 10، صفحہ 408 - کتاب الفرائض)

यदि बिना किसी अंश (fraction) के सही विभाजन हो सकता हो, तो गुणा करने की कोई आवश्यकता नहीं है। इसका विवरण यह है कि यदि मृतक ने दो पुत्रियाँ छोड़ीं और अभी विरासत का विभाजन नहीं हुआ था कि उसका एक पुत्र मर गया और उसने एक पुत्री और एक बहन को वारिस के रूप में छोड़ा, तो पहली विरासत का तिहाई हिस्सा विभाजित होगा, जिसमें से दो तिहाई (दो हिस्सा) दूसरे मृतक (पुत्र) का हिस्सा है। और उसने पुत्री और बहन को छोड़ा, तो पुत्री को आधा और शेष बहन को 'असाबा' होने के कारण मिलेगा, जो सही विभाजित हो जाता है और कोई अंश बाकी नहीं बचता। यदि दूसरे मृतक का हिस्सा उसके वारिसों के बीच सही विभाजित न हो, बल्कि उसके वारिसों का 'फरीज़ा' (नियत हिस्सा) अलग हो, तो या तो इस फरीज़ा और हिस्से के बीच 'मुवाफिकत' (अनुपात/मेल) होगी या नहीं होगी। यदि है, तो केवल 'जुज़-ए-मुवाफिक' (समानुपाती भाग) लेकर उसे पहले फरीज़े में गुणा किया जाए। जो परिणाम प्राप्त होगा, वह दूसरे मृतक का हिस्सा होगा जो उसके वारिसों के बीच सही विभाजित हो जाएगा। पहले मृतक के प्रत्येक वारिस का हिस्सा निकालने का तरीका यह है कि उसके पिछले हिस्से को दूसरे मृतक के'जुज़-ए-मुवाफिक' में गुणा किया जाए। और दूसरे मृतक के प्रत्येक वारिस का हिस्सा निकालने का तरीका यह है कि दूसरे मृतक के पूरे फरीज़े को पहले मृतक से मिले हिस्से के'जुज़' में गुणा किया जाए। यदि दूसरे मृतक के हिस्से और उसके मसले (समस्या) के बीच कोई 'मुवाफिकत' न हो, तो दूसरे मृतक के फरीज़े को पहले मृतक के फरीज़े में गुणा किया जाए, इससे मसला सही हो जाएगा। प्रत्येक वारिस का हिस्सा निकालने का तरीका यह है कि उसके हिस्से को दूसरे मृतक के फरीज़े में गुणा किया जाए। इसी प्रकार शेष गणना की जाएगी।

درمیان بدون کسر کی صحیح تقسیم ہو جاتا ہو تو ضرب دینے کی کوئی حاجت نہیں ہے اور اس کا بیان یہ ہے کہ میت نے پر دو دختر چھوڑی اور ہنوز دونوں میں ترکہ تقسیم نہ ہوا تھا کہ اس کا پسر مر گیا اور اس نے ایک دختر اور بہن وارث چھوڑی تو ترکہ میت اول میں تہائی تقسیم ہوگا جس میں سے دو تہائی دو سہام حصہ میت ثانی یعنی پر ہے اور اُس نے دختر و خوارث چھوڑی تو دختر کو نصف اور باقی خواہر کو بوجہ عصبہ ہونے کے ٹھیک تقسیم ہو جاتا ہے کوئی کسر واقع نہیں ہوتی ہے اور اگر دوسری میت کا حصہ اس کے وارثوں کے درمیان صحیح تقسیم نہ ہو بلکہ اس کے وارثوں کا فریضہ دوسرے صحیح ہو پس یا تو اس فریضہ اور حصہ کے درمیان موافقت ہوگی یا نہ ہوگی پس اگر ہو تو اُس فریضہ میں سے فقط جزء موافق پر اکتصار کر کے اس کو فریضہ اول میں ضرب دیا جائے پس حاصل سے جو حصہ میت ثانی ہو گا وہ اس کے وارثوں پر بطور صحیح تقسیم ہو جائے گا لیکن میت اول کے ہر وارث کا حصہ دریافت کرنے کا یہ طریقہ ہے کہ اس کا حصہ سابق اس میت ثانی کے جزو موافق میں ضرب دیا جائے اور وارثان میت ثانی میں سے ہر ایک کا حصہ دریافت کرنے کا یہ طریقہ ہے کہ میت ثانی کے پورے فریضہ اور میت اول کے اس کے حصہ حاصل شدہ ہیں، جس جزو سے موافقت ہو اس کے حصہ کو ضرب دیا جائے پس حاصل ضرب اس کا حصہ ہو گا اور اگر حصہ میت ثانی اور اس کے مسئلہ کے درمیان موافقت بالکل نہ ہو تو فریضہ میت ثانی کو فریضہ میت اول میں ضرب دیا جائے حاصل ضرب سے مسئلہ کی صحیح ہو گی اور ہر وارث میت اول کا حصہ دریافت کرنے کا یہ طریقہ ہو گا کہ اُس کے حصہ کو فریضہ میت ثانی میں ضرب دیا جائے اور میت ثانی کے ہر وارث کا حصہ اس طرح دریافت ہو گا کہ اُس کا حصہ میت ثانی کے اس حصہ میں ضرب دیا جائے جو اس کو میت

اول سے ملا ہے پس میت ثانی کے حصہ میں ضرب کرنے سے اس کا حصہ حاصل ہو گا اور مثال اس کی دوسری کہ دونوں میں موافقت ہو یہ ہے کہ میت نے بیٹا بیٹی چھوڑی اور ہنوز ترکہ تقسیم نہ ہوا تھا کہ بیٹا ایک بیٹی و جورو اور پسر کے تین پسر کے تین پسر کے تین پسر کے تین چھوڑ کر مر گیا پس فریضہ میت اول ۳ سے ہوا جس میں سے ۲ پسر کو ملتے ہیں پھر اس کی وارث جورو و دختر و پسر کے تین پسر ہیں پس اس کا فریضہ ۸ سے ہوا جس میں سے عورت کا آٹھواں ایک سہم اور دختر کا دو دھام سہام اور باقی ۳ سہام تین پتوں کے ہوئے لیکن اس کے حصہ ۲ سہام کی تقسیم ۸ پر نہیں ہو سکتی ہے مگر دونوں میں موافقت بالمعصف ہے پس فریضہ میت ثانی فقط چار رکھا جائے اور اس کو فریضہ میت اول ۳ میں ضرب دیا تو ۱۲ ہوئے اس سے صحیح ہو گی اور اس میں سے پسر کا حصہ اس طرح دریافت کیا جائے کہ اس کا حصہ ۲ سہام اس کے مفروضہ ثانی ۴ میں ضرب دیا تو ۸ ہوئے یہ اس کا حصہ ہے اور میت اول کی دختر کا حصہ ایک تھا اس کو فریضہ میت ثانی ۴ میں ضرب دیا تو ۱۲ اُس کا حصہ ہوا اور وارثان میت ثانی میں سے ہر ایک کا حصہ اس طرح دریافت کیا جائے کہ میت ثانی کے حصہ ترکہ میت اول میں اور اس کے مفروضہ کامل میں، جس جزو سے موافقت ہو اس کے وارث کا حصہ کو ضرب دیا جائے چنانچہ دونوں میں توافق بواحد ہے اور اس کی دختر کا حصہ اس کے فریضہ کامل میں سے چار ہے پس چار کو جزء موافق ایک میں ضرب دیا تو چار سہام حصہ دختر ہوا اور اس کی جورو کا حصہ ایک ہے اس کو جزء توافق ایک میں ضرب دیا تو ایک رہا پس یہ حصہ زوجہ ہے اور باقی رہے ۳ سہام وہ تین پتوں کو ایک تقسیم ہوا اور دوسرے صورتیکہ توافق نہ ہو تو اس کی مثال یہ ہے کہ ایک شخص بیٹا بیٹی چھوڑ کر مر گیا اور ہنوز ترکہ تقسیم نہ ہوا تھا کہ اس کا بیٹا ایک بیٹی اور ایک بیٹی چھوڑ کر مر گیا اور اس کا فریضہ بھی ۳ ہے اور ۲ سہام کی تقسیم ۳ پر نہیں ہو سکتی ہے اور نہ باہم موافقت ہے پس فریضہ ثانی کو فریضہ اول میں ضرب دیا تو ۹ ہوئے اس میں سے

میت اول کے پسر کا حصہ دریافت کیا کہ اس کا حصہ ۲ سہام تھا اور اس فریضہ دوم میں ضرب دیا تو ۶ ہوئے پس یہ حصہ پسر میت ہے اس میں سے اس کے وارثوں کا حصہ دریافت کیا پس اس کے پسر کا حصہ اس طرح دریافت کیا کہ اُس کا حصہ ۲ سہام تھے ان کو حصہ میت ثانی میں جو اُس کو میت اول سے ملا تھا اور وہ ۲ سہام تھے ضرب دیا تو ۴ سہام ہوا اور اس کی دختر کا حصہ اس

Book of Inheritance (Kitab al-Fara'id) ...[Text description of the calculation method]... In the same way, if some heirs of the second deceased (Mayyit-e-Thani) die before the distribution of the estate, the distribution will follow the method described for such cases. If among the heirs of the third deceased (Mayyit-e-Thalis) there is someone who was not an heir of the original two, the method is to treat the *Faridah* (shares) of the first two as a single unit as we have described. Then, consider the share of the third deceased from the estate of the first two; if it can be divided among the third's heirs without a fraction, it should be distributed. If there is a fraction, look at their share of the first two and their *Faridah*; if there is an agreement (*Juz-e-Muwafiq*) between them, limit the *Faridah* to only the *Juz-e-Muwafiq*. Then multiply the *Faridah* of the second deceased by this *Juz-e-Muwafiq*. The resulting amount will be the *Tas-heeh-e-Masala* (1). The method to determine the share of both deceased persons from both estates is to multiply their share by this *Juz-e-Muwafiq*; the product will be their share. The method for determining the share of each heir of the third deceased is to multiply their share by the *Juz-e-Muwafiq* derived from the third deceased's portion of the estate of the first two; the product will be their share. If there is no agreement, multiply the sum of both *Faridahs* by the *Faridah* of the third deceased; the resulting product will be the *Tas-heeh* (correction), and from that, the share of the third deceased can be determined by multiplying it by his *Faridah*.

Translator's Note: The reason for this is that the initial sum is increased exactly in proportion to the *Faridah*; in other words, it is multiplied by that many times. Thus, the portion will increase in proportion to the increase in the sum. Note that in the case of *Juz-e-Muwafiq*, the share of each heir of the third deceased is what is derived from their full *Faridah*, because in the case of *Tawafuq* (agreement), the *Faridah* is increased only to the extent required for their share to match the former estate based on their *Faridah*. It is evident that if the share from the former estate were already equal to the *Faridah*, no further adjustment would be needed. This is merely a adherence to the established rule. Allah knows best. The method to determine the share of each heir of the third deceased is to multiply their share by the portion of the third deceased from both estates; the product is their share. For example, a man died leaving two sons. Before the estate was divided, one son died leaving behind his brother and a daughter. Then the daughter died leaving behind her uncle, husband, and mother. The *Faridah* of the first deceased is 2. The son died leaving one share, whereas his *Faridah* is 2, of which half goes to his daughter and the rest to his uncle. A single share cannot be divided into two. Thus, 2 multiplied by 2 equals 4. Since the

daughter died leaving an uncle, mother, and husband, her *Faridah* is 6, from which the husband gets 3 (half), the mother gets 2 (a third), and the uncle gets 1 share. However, 1 share cannot be directly divided into 6, and there is no *Muwafiqat* (agreement) here. Thus, 4 multiplied by 6 equals 24. This will be the *Tas-heeh-e-Masala*. From the first deceased, the son's share is 12, and from the second deceased, it is 6, totaling 18. The daughter's share is 6, which is one share; its *Faridah* was multiplied by 6 to get 6, and the husband's share is determined. (1) Translator's Note: If there was no error in calculating the *Juz-e-Muwafiq*, the *Juz-e-Muwafiq* will likely be one. 12 Man.

किताब अल-फरायज़ इस प्रकार ज्ञात किया कि उसका हिस्सा तरका-ए-मयत-ए-सानी से एक था। इसको मयत-ए-सानी के तरका-ए-मयत-ए-अव्वल में मौजूद हिस्से में जर्ब (गुणा) दिया तो २ हुए, यह उसकी पुत्री का हिस्सा है। इसी तरह यदि मयत-ए-सानी के कुछ वारिस तरका के बंटवारे से पहले मर जाएं तो उनका बंटवारा उसी तरह होगा जिस तरह होने का नियम बताया गया है। और यदि मयत-ए-सालिस (तीसरे मृतक) के वारिसों में कोई ऐसा हो जो हर दो अव्वल का वारिस न था, तो तरीका यह है कि फरीज़ा-ए-हर दो अव्वल को एक फरीज़े की तरह माना जाए जैसा कि हमने बयान किया है। फिर देखा जाए कि जो कुछ मयत-ए-सालिस का हिस्सा हर दो अव्वल के तरका में से है, यदि वह तीसरे के वारिसों पर बिना किसी कसर (भिन्न) के बंटता हो तो बांट दिया जाएगा। और यदि कसर पड़ती हो तो उसके हर दो अव्वल के हिस्से और उसके फरीज़े को देखा जाए, यदि दोनों में किसी 'जुज़्व-ए-मुवाफ़िक़' (समान अंश) से सहमति हो तो उसके फरीज़े में केवल 'जुज़्व-ए-मुवाफ़िक़' पर ही इक्तिफ़ा (संतोष) किया जाए, फिर मयत-ए-सानी के फरीज़े को उसी 'जुज़्व-ए-मुवाफ़िक़' में जर्ब दिया जाए। फिर जो राशि हासिल हो, उससे 'तसहीह-ए-मसला' (1) होगी। और दोनों मयतों का हिस्सा हर दो तरका से ज्ञात करने का तरीका यह है कि उसके हिस्से को उस 'जुज़्व-ए-मुवाफ़िक़' में जर्ब दे दिया जाए, हासिल-ए-जर्ब उसका हिस्सा होगा। और मयत-ए-सालिस के हर वारिस का हिस्सा ज्ञात करने का तरीका यह है कि उसके हिस्से को 'जुज़्व-ए-मुवाफ़िक़' (जो मयत-ए-सालिस का हिस्सा हर दो अव्वल के तरका से है) में जर्ब किया जाए, तो हासिल-ए-जर्ब उसका हिस्सा होगा। और यदि दोनों में मुवाफ़िक़त न हो तो दोनों फरीज़ों की राशि को मयत-ए-सालिस के फरीज़े में जर्ब दिया जाए, हासिल-ए-जर्ब राशि से तसहीह होगी और उसमें से मयत-ए-सालिस का हिस्सा ज्ञात करने का तरीका यह है कि उसे उसके हिस्से के फरीज़े में जर्ब दिया जाए, तो हासिल-ए-जर्ब हर दो तरका से उसका हिस्सा होगा।

अनुवादक की टिप्पणी: इसका कारण यह है कि पहली राशि को उसी हद तक बढ़ाया गया है जितना उसका फरीज़ा है, यानी उसे उतने गुना कर दिया गया है। तो जितने गुना राशि बढ़ाई गई है, उतने गुना राशि में से उसका हिस्सा भी बढ़ जाएगा। स्पष्ट हो कि 'जुज़्व-ए-मुवाफ़िक़' की स्थिति में हर वारिस-ए-सालिस का हिस्सा ज्ञात करने का वर्णन यह है कि मयत-ए-सालिस के हर वारिस का हिस्सा वही होगा जो उसके पूरे फरीज़े से निकाला गया है, क्योंकि तवाफ़ुक़ (समानता) की स्थिति में फरीज़े को केवल उसी हद तक बढ़ाया गया है जिससे उसका हिस्सा उसके फरीज़े के अनुसार तरका-ए-साबिक़ से हो जाए। स्पष्ट है कि यदि तरका-ए-साबिक़ से उसका हिस्सा उतना ही होता जितना

उसका फरीज़ा है, तो किसी आवश्यकता की ज़रूरत नहीं थी। तो उक्त पुस्तक का बयान केवल नियम का पालन है। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। मयत-ए-सालिस के हर वारिस का हिस्सा ज्ञात करने का तरीका यह है कि उसके हिस्से को मयत-ए-सालिस के हर दो तरका के हिस्से में जर्ब दिया जाए, हासिल-ए-जर्ब उसका हिस्सा होगा। इसका उदाहरण यह है कि एक व्यक्ति मर गया और दो पुत्र छोड़े। अभी तरका बांटा नहीं गया था कि दोनों में से एक पुत्र मर गया और उसने अपना यह भाई और एक पुत्री छोड़ी। फिर वह पुत्री भी मर गई और उसने अपना चाचा, पति और मां छोड़ी। तो मयत-ए-अव्वल का फरीज़ा २ होगा। उसका बेटा एक हिस्सा छोड़ कर मरा, जबकि उसका फरीज़ा २ होगा, जिसमें से आधा उसकी पुत्री का और बाकी उसके चाचा का होगा। और एक हिस्से का विभाजन २ पर सही नहीं हो सकता। अतः २ को २ में जर्ब किया तो ४ हुए। चूंकि उसकी पुत्री एक चाचा, मां और पति को छोड़ कर मरी है, तो उसका फरीज़ा ६ होगा, जिससे पति को आधे के ३, मां को तिहाई के २, और बाकी चाचा को १ हिस्सा मिलेगा। लेकिन १ हिस्से का ६ पर सीधा बंटवारा नहीं हो सकता और यहां मुवाफ़िक़त नहीं है। अतः ४ को ६ में जर्ब दिया तो २४ हुए। इससे 'तसहीह-ए-मसला' होगी। तो मयत-ए-अव्वल से पुत्र का हिस्सा १२ हुआ और मयत-ए-सानी से ६ हुआ, तो कुल १८ हुआ। और पुत्री का हिस्सा ६ है, जो एक हिस्सा है, उसका फरीज़ा ६ में जर्ब किया गया तो ६ हुए और पति का हिस्सा ज्ञात हुआ। (1) अनुवादक की टिप्पणी: और यदि 'जुज़्व-ए-मुवाफ़िक़' निकालने में गलती न हुई हो तो संभवतः'जुज़्व-ए-मुवाफ़िक़' एक होगा। १२ मन्।

کتاب الفرائض طرح دریافت کیا کہ اس کا حصہ ترکہ میت ثانی سے ایک تھا اس کو میت ثانی کے حصہ ترکہ میت اول میں موجود تھا۔ ضرب دیا تو ۲ ہوئے یہ اس کی دختر کا حصہ ہے۔ اسی طرح اگر میت ثانی کے بعض وارث قبل تقسیم ترکہ کے مر گئے تو اس کی تقسیم اسی طور سے ہوگی جس طرح ہونے کا قاعدہ بیان کیا ہے اور اگر وارثان میت ثالث میں کوئی ایسا ہو جو ہر دو اول کا وارث نہ تھا تو طریقہ یہ ہے کہ فریضہ ہر دو اول مثل فریضہ واحدہ کے اس طریقہ سے قرار دیا جائے جیسے ہم نے بیان کیا ہے پھر دیکھا جائے کہ جو کچھ میت ثالث کا حصہ پر دو اول کے ترکہ میں سے اگر وہ تیسرے کے وارثوں پر بلا کسر پڑے تقسیم ہوتا ہو تو تقسیم کر دیا جائے گا اور اگر کسر پڑتی ہو تو اس کے حصہ ہر دو اول کے کو اور اس کے فریضہ کو دیکھا جائے اگر دونوں میں کسی جزو سے موافقت ہو تو اس کے فریضہ سے فقط جزو موافق پر اقتصار کیا جائے پھر میت ثانی کے فریضہ کو اسی جزو موافق میں ضرب دیا جائے پس جو مبلغ حاصل ہو اس سے تصحیح مسئلہ (۱) ہوگی اور ہر دو میت کا حصہ ہر دو ترکہ سے معلوم کرنے کا یہ طریقہ ہے کہ اس کے حصہ کو اس جزو موافق میں ضرب دے دیا جائے حاصل ضرب اس کا حصہ ہوگا اور میت ثالث کے ہر وارث کا حصہ دریافت کرنے کا یہ طریقہ ہے کہ اس کا حصہ جزو موافق از نصیب میت ثالث از ترکہ ہر دو اول میں ضرب کیا جائے پس ۱ حاصل ضرب اس کا حصہ ہوگا اور اگر دونوں میں موافقت نہ ہو تو مبلغ ہر دو فریضہ کو میت ثالث کے فریضہ میں ضرب دیا جائے حاصل ضرب مبلغ سے تصحیح ہوگی اور اس میں سے میت ثالث کا حصہ دریافت کرنے کا یہ طریقہ ہے کہ اس حصہ کے فریضہ میں ضرب دیا جائے حاصل ضرب ہر دو ترکہ سے اس کا حصہ ہوگا۔

قال المترجم اس کی وجہ یہ ہے کہ مبلغ اول اسی قدر بڑھایا گیا ہے جس قدر اس کا فریضہ ہے یعنی اتنے ہی گونہ کر دیا گیا ہے پس جتنے گونہ مبلغ بڑھایا گیا ہے اتنے گونہ مبلغ میں سے اس کا حصہ بھی بڑھ جائے گا اور واضح ہو کہ جزو موافق کی صورت میں سریع الفہم ہر ایک وارث ثالث دریافت کرنے کا بیان یہ ہے کہ پس میت ثالث کے ہر وارث کا حصہ وہی ہوگا جو اس کے پورے فریضہ سے نکالا گیا ہے اس واسطے کہ توافق کی صورت میں فریضہ فقط اسی قدر زیادہ کیا گیا ہے جس سے اس کا حصہ بقدر اس کے فریضہ کے فریضہ کے ترکہ سابق سے ہو جائے اور ظاہر ہے کہ اگر ترکہ سابق سے اس کا حصہ اسی قدر ہوتا جس قدر اس کا فریضہ ہے تو کوئی حاجت نہ تھی پس بیان مذکورہ کتاب صرف یہ پابندی قاعدہ ہے فاہم واللہ تعالیٰ اعلم اور میت ثالث کے ہر ایک وارث کا حصہ دریافت کرنے کا یہ طریقہ ہے کہ اس کا حصہ میت ثالث کے حصہ ہر دو ترکہ میں ضرب دیا جائے حاصل ضرب اس کا حصہ ہوگا اور اس کا بیان یہ ہے کہ ایک شخص مر گیا اور دو پسر چھوڑے اور ہنوز ترکہ تقسیم نہ ہوا تھا کہ دونوں میں سے ایک پسر مر گیا اور اس نے اپنا یہ بھائی چھوڑا اور اپنی ایک دختر چھوڑی پھر یہ دختر بھی مر گئی اور اس نے اپنا یہ چاچا چھوڑا اور اپنا شوہر ماں چھوڑی پس فریضہ میت اول ۲ سے ہوگا پس اس کا بیٹا ایک سہم چھوڑ مرا ہے حالانکہ اس کا فریضہ ۲ سے ہوگا جس میں سے نصف اس کی دختر کا اور باقی اس کے چچا کا ہوگا اور ایک سہم کی تقسیم دو پر صحیح نہیں ہوسکتی ہے پس دو کو دو میں ضرب دیا تو چار ہوئے پھر چونکہ اس کی دختر ایک چچا و ماں شوہر چھوڑ مری ہے پس اس کا فریضہ ۶ سے ہوگا کہ شوہر کو نصف کے ۳ اور ماں کو تہائی کے ۲ اور باقی چچا کو ایک سہم لیکن ایک سہم کی چھ پر تقسیم مستقیم نہیں ہوسکتی ہے اور موافق ہوتا یہاں نہیں ہے پس چار کو چھ میں ضرب دیا تو ۲۴ ہوئے اس سے تصحیح مسئلہ ہوگی پس میت اول سے پسر کا حصہ ۱۲ ہوا اور میت ثانی سے ۶ ہوا کہ مجموعہ ۱۸ ہوا اور دختر کا حصہ ۶ ہے کہ وہ ایک سہم ہے اس کا فریضہ

۶ میں ضرب دیا گیا تو چھ ہوئے اور حصہ زوج معلوم (۱) قال المترجم اور اگر جزو موافق نکالنے میں خطانہ واقع ہوئی تو غالبا جزو موافق ایک ہوگا ۱۲ منہ۔

Fatawa Alamgiri... Volume 10 Kitab al-Fara'id (Book of Inheritance) 309

The method to perform this is to multiply his share of 3 into the share of the first principal inheritance (fard-e-oola) of the third deceased, which is one, resulting in 3. Thus, 3 shares went to the husband, two shares went to the mother in the same manner, and the remaining one share went to the paternal uncle. An example of 'Tawafuq' (congruence) between two shares is: a person died and left a wife, mother, and three (1) sisters (full, consanguine, and uterine) not separated. Then the mother died, leaving a husband and a paternal uncle. Those whom the first deceased left, among them the full sister and uterine sister of the first deceased are the daughters of this second deceased, and his consanguine sister is a stranger to this second deceased. Before the inheritance was distributed, the full sister of the first deceased died, leaving a husband and a daughter, and leaving those whom the first and second deceased had left, i.e., her consanguine and uterine sisters. The method for this is that the inheritance of the first deceased should be assumed at 12, from which the wife’s quarter is 3, the mother’s sixth is 2, the full sister’s half is 6, the uterine sister’s sixth is 2, and for the consanguine sister to complete the two-thirds of the sixth share, there are two shares. Thus, the issue (mas'ala) was corrected (tashi) to 15 after the 'awl' of 3. Then the mother died leaving two shares, a husband, a paternal uncle, and 2 daughters. Her inheritance was calculated from 12, of which the husband got a quarter (3), both daughters got two-thirds (18), and the remaining one share went to the uncle. However, the distribution of shares is not straightforward on 12, but there is 'Muwafaqat bil-hiss' (proportional agreement) between them; therefore, one should rely on the 'juz-e-muwafiq' (congruent part), which is 4.

So, multiplying the first deceased's inheritance of 15 by the second deceased's congruent part of 6 results in 90. The mother's share, i.e., the deceased's share, was determined by multiplying her previous share of 2 by the congruent part of 6, resulting in 12, which was distributed equitably among her heirs. Then the full sister died, leaving a husband, a daughter, a uterine sister, and a consanguine sister. Her inheritance was from 2, where the husband received a quarter (1 share), the daughter received a half (2 shares), and the consanguine and uterine sisters received the remaining one share. Thus, it was divided by 4. Then one must look at this deceased's share from both inheritances. We say that her share from the first inheritance was 6; we multiplied this by 6 (the congruent part of the second deceased), resulting in 36. And her share from the second inheritance was 3; we multiplied this by the congruent part of the mother's share and the first inheritance,

which is 1, resulting in 2. The total of both shares of the two inheritances is 30. Therefore, this can all be distributed equitably among her heirs. And if a deceased left two sons, a mother, and a father, then died leaving one son and one daughter, and leaving those whom the first deceased left—namely a brother, grandfather, and grandmother—we say the first deceased's inheritance was 6, from which both mother and father got 2 sixths, and the remaining 3 shares were divided equally between the two brothers. Then one brother died, leaving two shares, and left a daughter, grandmother, grandfather, and a brother. The inheritance was from 6, where the daughter got half (3), the grandmother got a sixth (1), and the remaining two shares were divided equally between the grandfather and brother according to the ruling of Zaid bin Thabit (may Allah be pleased with him). However, the division of 2 shares cannot be done by 6, but there is 'Tawafuq bil-hiss' between them. Therefore, relying on the half, which is 3, and multiplying it into the first inheritance results in 18. This will correct the issue, in which the second deceased's share is that her share from the first inheritance, i.e., 2, multiplied by the congruent part of the second inheritance, i.e., 3, results in 6. One share went to the grandmother, and the remaining two shares were divided equally (one share each) between the grandfather and the brother. A person died and left a wife, mother, and two daughters, and left a mother and father. Then a person died and left, from those left by the first deceased, a husband and his mother, and his full sister. Thus, the origin of the first deceased's inheritance will be 22, and it is...

(1) Full, consanguine, and uterine, 12 thereof.

फतावा आलमगीरी... खंड 10 किताबुल फरायज़ 309

इसे करने का तरीका यह है कि उसका हिस्सा 3, मय्यत सालिस (तीसरे मृतक) के फरीज़ा-ए-ऊला (प्रथम भाग) के हिस्से में जो एक है, उससे ज़र्ब (गुणा) दिया तो 3 हुए। पस 3 हिस्से शौहर के हुए और मां के दो हिस्से इसी तरह हुए और बाकी एक हिस्सा चाचा का हुआ। और दोनों हिस्सों में तवाफ़ुक (समानता) होने की मिसाल यह है कि एक व्यक्ति मर गया और उसने बीवी, मां और तीन (1) बहनें (सगी, सौतेली और मां की तरफ की) छोड़ीं, फिर मां मर गई और उसने शौहर और चाचा को छोड़ा, और जिन्हें पहले मृतक ने छोड़ा था, उनमें से पहले मृतक की सगी बहन और मां की तरफ की बहन इस दूसरे मृतक की बेटियां हैं, और उसकी बाप की तरफ की बहन इस दूसरे मृतक से अजनबी है। फिर अभी विरासत बंटी नहीं थी कि पहले मृतक की सगी बहन मर गई और उसने शौहर और बेटी छोड़ी और उन लोगों को छोड़ा जिन्हें पहले और दूसरे मृतक ने छोड़ा था, यानी अपनी बाप की तरफ की बहन और मां की तरफ की बहन। तो इसका तरीका यह है कि पहले मृतक का फरीज़ा 12 से माना जाए, जिसमें से बीवी के चौथाई के3 हुए और मां के छठे हिस्से के2 हुए और सगी बहन के आधे के6 हुए और मां की तरफ की बहन के छठे हिस्से के2 हुए, और बाप की तरफ की बहन के छठे हिस्से की दो-तिहाई पूरी करने के लिए दो हिस्से हुए। पस 3 का 'औल' (योग) होकर 15 से मसले की तसही (शुद्धि) हुई। फिर मां दो हिस्से छोड़कर मर गई और उसने शौहर, चाचा और 2 बेटियां छोड़ीं, तो उसका फरीज़ा 12 से हुआ, जिसमें से शौहर को चौथाई के3 और दोनों बेटियों को दो-तिहाई के18 और बाकी चाचा को एक हिस्सा मिला, मगर हिस्सों की तकसीम 12 पर मुस्तकीम (सीधी) नहीं है, लेकिन दोनों में 'मुवाफ़िक़त बिल-हिस' (हिस्से में समानता) है, इसलिए 'जुज़-ए-मुवाफ़िक़' यानी 4 पर इक़्तिसार (संतोष) किया जाए।

फिर पहले मृतक के फरीज़े 15 को दूसरे मृतक के फरीज़े के जुज़-ए-मुवाफ़िक़ 6 में ज़र्ब दिया तो 90 हुए। और इसमें से मां का हिस्सा यानी मय्यत का हिस्सा इस तरह मालूम किया कि उसके साबिक (पिछले) हिस्से 2 को उसके फरीज़े के जुज़-ए-मुवाफ़िक़ 6 में ज़र्ब दिया तो 12 हुए, जो उसके वारिसों के दरमियान सही तरह से तकसीम हुए। फिर सगी बहन मर गई और उसने शौहर, बेटी, मां की तरफ की बहन और बाप की तरफ की बहन को छोड़ा, तो उसका फरीज़ा 2 से हुआ, कि शौहर को चौथाई का एक हिस्सा मिला और बेटी को आधे के2 हिस्से और बाप की तरफ की बहन और मां की तरफ की बहन को बाकी एक हिस्सा मिला, पस 4 से तकसीम हुई। फिर इस मय्यत का हिस्सा दोनों तरकों (विरासत) से देखना चाहिए, तो हम कहते हैं कि पहले तरके से उसका हिस्सा 6 था, उसे हमने

6 में ज़र्ब दिया (यानी दूसरे मृतक के जुज़-ए-मुवाफ़िक़ में) तो 36 हुए। और दूसरे तरके से उसका हिस्सा 3 था, उसे हमने मां के हिस्से और पहले तरके के जुज़-ए-मुवाफ़िक़ में ज़र्ब दिया, और वह एक है, तो 2 हुए। पस दोनों हिस्सों का मजमुआ (योग) 30 हुआ। पस इसके वारिसों के दरमियान यह सब सही तरह से तकसीम हो सकता है। और अगर मय्यत ने दो बेटे, मां और बाप छोड़े, फिर एक बेटा, एक बेटी छोड़कर, और जिन्हें पहले मृतक ने छोड़ा था उन्हें छोड़कर मर गया, और वह भाई, दादा और दादी हैं, तो हम कहते हैं कि पहले मृतक का फरीज़ा 6 से हुआ, जिसमें से दोनों मां और बाप को 2 छठे हिस्से मिले और बाकी 3 हिस्से दोनों भाइयों के दरमियान बराबर हुए। फिर एक भाई दो हिस्से छोड़कर मर गया और उसने बेटी, दादी, दादा और भाई को छोड़ा, तो फरीज़ा 6 से हुआ कि बेटी को आधे के3, और दादी को छठे का एक, और बाकी दो हिस्से दादा और भाई के दरमियान हज़रत ज़ैद बिन साबित रज़ियल्लाहु अन्हु के कौल के मुताबिक आधे-आधे हुए। लेकिन 2 हिस्सों की तकसीम 6 पर नहीं होती, मगर उन दोनों में 'तवाफ़ुक बिल-हिस' है, इसलिए आधे यानी 3 पर इक़्तिसार करके इसे पहले फरीज़े में ज़र्ब दिया तो 18 हुए। इससे मसले की तसही होगी, जिसमें दूसरे मृतक का हिस्सा यह है कि उसके पहले तरके के हिस्से यानी 2 को दूसरे फरीज़े के जुज़-ए-मुवाफ़िक़ यानी 3 में ज़र्ब दिया तो 6 हुए। और एक हिस्सा दादी का और बाकी दो हिस्से दादा और भाई के दरमियान आधा-आधा (एक-एक हिस्सा) हुआ। एक व्यक्ति मर गया और उसने बीवी, मां और दो बेटियां छोड़ीं, और मां-बाप छोड़े। फिर एक व्यक्ति मर गया और उसने पहले मृतक के छोड़े गए लोगों में से शौहर और उसकी मां को छोड़ा, और उसकी सगी बहन है, तो पहले मृतक के फरीज़े की असल 22 से होगी और वह...

(1) अयानी, अल्लाती और अख़यानी, 12 वहीं।

کرنے کا یہ طریقہ ہے کہ اس کا حصہ 3 میت ثالث کے فریضہ اولیٰ کے حصہ میں جو ایک ہے ضرب دیا تو 3 ہوئے پس 3 سہام شوہر کے ہوئے اور ماں کے دو سہام اسی طور سے ہوئے اور باقی ایک ہم وہ چکا کا ہوا اور دونوں سہام میں توافق ہونے کی مثال یہ ہے کہ ایک شخص مر گیا اور اس نے جورو ماں و تین (1) متفرق نہیں چھوڑیں پھر ماں مر گئی اور شوہر و چچا چھوڑا اور جن کو میت اول نے چھوڑا ہے مگر ان میں سے میت اول کی حقیقی بہن اور مادری بہن اس میت ثانی کی بیٹیاں ہیں اور اس کی پدری بہن اس میت ثانی سے اجنبی ہے پھر ہنوز ترکہ تقسیم نہ ہوا تھا کہ میت اول کی حقیقی بہن مر گئی اور اس نے شوہر و دختر چھوڑی اور ان لوگوں کو چھوڑا جن کو میت اول و ثانی نے چھوڑا ہے یعنی اپنی پدری بہن و مادری بہن تو اسکا طریقہ یہ ہے کہ میت اول کا فریضہ 12 سے فرض کیا جائے جس میں سے جورو کے چوتھائی کے 3 ہوئے اور ماں کے چھٹے حصے کے 2 ہوئے اور حقیقی بہن کے نصف کے 6 ہوئے اور مادری بہن کے چھٹے حصے کے 2 ہوئے اور پدری بہن کے چھٹے حصہ کی دو تہائی پوری کرنے کے واسطے دو سہام ہوئے پس 3 کا عول ہو کر 15 سے مسئلہ کی تصحیح ہوئی پھر ماں دو سہام چھوڑ کر مر گئی اور اس نے شوہر و چچا 2 دختر چھوڑیں تو اسکا فریضہ 12 سے ہوا جس میں سے شوہر کو چوتھائی کے 3 اور ہر دو دختر کو دو تہائی کے 18 اور باقی چچا کو ایک سہم ملا مگر اسہام کی تقسیم 12 پر مستقیم نہیں ہے لیکن دونوں میں موافقت بالحصہ ہے پس جزو موافق یعنی چو پر اقتصار کیا جائے۔

پس فریضہ میت اول 15 کو جزو موافق فریضہ میت دوم 6 میں ضرب کیا تو 90 ہوئے اور اس میں سے حصہ ماں یعنی میت کا اس طرح معلوم کیا کہ اس کے حصہ سابقہ 2 کو اُس کے فریضہ

جزو موافق چھ میں ضرب کیا تو 12 ہوئے جو اس کے وارثوں کے درمیان باستقامت تقسیم ہوئے پھر حقیقی بہن مری ہے اور اُس نے شوہر دختر و مادری بہن و پدری بہن چھوڑی ہے پس اس کا فریضہ 2 سے ہوا کہ شوہر کو چوتھائی کا ایک سہم ملا اور دختر کو نصف کے 2 سہام اور پدری بہن اور مادری بہن کو باقی ایک سہم ملا پس چار سے تقسیم ہوئی پھر اس میت کا حصہ ہر دو ترکہ بالا سے دیکھنا چاہئے تو ہم کہتے ہیں کہ ترکہ اولیٰ سے اس کا حصہ 6 تھا اس کو 6 میں ضرب دیا یعنی جزو موافق میت ثانی میں تو 36 ہوئے اور ترکہ ثانیہ سے اس کا حصہ 3 تھا اس کو ہم نے جزو موافق از حصہ مادر اور از ترکہ اولیٰ میں ضرب دیا اور وہ ایک ہے تو 2 ہوئے پس مجموعہ ہر دو حصہ ترکتین (30) ہوا پس اس کے وارثوں کے درمیان یہ سب باستقامت تقسیم ہو سکتا ہے اور اگر میت نے دو پسر و مادر و پدر چھوڑے پھر ایک پسر ایک دختر چھوڑ کر اور جس کو میت اول نے چھوڑا ہے اس کو چھوڑ کر مرا اور وہ بھائی و دادا و دادی ہے تو ہم کہتے ہیں کہ میت اول کا فریضہ چھ سے ہوا جس میں سے ہر دو مادر و پدر کو 2 چھٹے حصے اور باقی 3 سہام ہر دو برادر کے درمیان برابر ہیں پھر ایک بھائی دو سہام چھوڑ کر مرا اور دختر و جدہ و جد و بھائی چھوڑا تو فریضہ چھ سے ہوا کہ دختر کو نصف کے 3 اور دادی کو چھٹے کا ایک اور باقی دو سہام دادا و بھائی کے درمیان بقا سہمہ نصف نصف بناہر قول حضرت زید بن ثابت رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے ہوئے لیکن 2 سہام کی تقسیم 6 پر تقسیم نہیں ہے مگر ان دونوں میں توافق بالحصہ ہے پس نصف یعنی تین پر اقتصار کر کے اس کو فریضہ اول میں ضرب دیا تو 26 معزوب 3 کے 18 ہوئے اس سے مسئلہ کی تصحیح ہو گی اس میں سے میت دوم کے حصہ کی یہ ہے کہ اُس کے حصہ ترکہ اول یعنی 2 کو جزو موافق فریضہ دوم یعنی 3 میں ضرب دیا تو 6 ہوئے اور ایک سہم دادی کا اور باقی دو سہام دادا و بھائی کے درمیان بمقاسمہ نصف کا ایک ایک سہم ہوا۔ ایک شخص مر گیا اور اس نے جورو مادر و دو دختر چھوڑے ہیں اور مادر و پدر چھوڑا

ہے پھر ایک شخص مر گیا اور اس نے میت اول کو جن لوگوں کو چھوڑا ہے ان میں سے شوہر اور اس کی ماں ہے اور اس کی سگی بہن ہے پس فریضہ میت اول کی اصل 22 سے ہوگی اور وہ (1) اعیانی و علاتی و اخیانی 12 منہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) ---------- 310 ---------- Kitabul Fara'id

The issue number is that then a daughter left 8 shares (Saham) and died, and her Fara'id (apportionment) اصل (basis) was divided by 6, so the husband gets 3 (a half), the mother gets 2 (a third), and the sister gets 3 (a half) (1). Thus, after the 'Aul (increase in the divisor), it will be divided by 9. Then, what the grandfather and sister received will be divided equally (three-thirds) between them. So, multiplying 9 by 3 gives 27, which becomes the correct issue (Masla). However, since 18 and 27 do not have Tawafuq (proportionate agreement), the first Fara'id was multiplied by the second Fara'id so that the issue could be corrected with the resulting amount, and the method for calculating each person's share is the same as we have written.

A person died and left a wife, mother, father, and three different sisters. Before his estate was divided, his mother died, leaving the same heirs as the first deceased. Before her estate was divided, her father died, leaving the wife and those whom the first deceased had left. Before his estate was divided, his real sister died, leaving a husband and two daughters and those whom the previous people had left. Before her estate was divided, the paternal sister died, leaving a husband and two daughters and those whom the previous (2) had left. Before her estate was divided, the maternal sister died, leaving a husband, three daughters, and a mother and father. It is said that it should be clear that the phrase "the maternal sister died and left three daughters and mother and father" is incorrect; the word "mother" was written due to a scribe's error. Because in the statement of the issue, he already mentioned that the mother had died earlier, so how can it be correct to say that she left a mother and father? Rather, it is correct that she left a husband, three daughters, and a father. The form of this is that the Fara'id of the first deceased will be 12; the wife gets 3 (a quarter), the mother gets 2 (a sixth), and the remaining seven shares go to the father, and the sisters get nothing. Then the mother died, leaving a husband and two daughters, because the real and maternal sisters of the first deceased are both daughters of this second deceased. Thus, they both will get two-thirds and the husband will get a quarter, and the original issue will be from 12, but there is a partial agreement (Tawafuq bil-Nisf) between the deceased's two shares and the Fara'id of 12.

So, 6 was taken as the limit and multiplied by 11, resulting in 66. Since the second deceased had 2 shares, it was multiplied by the partial agreement factor 6, resulting in 12, from which 3 went to the husband. The aforementioned husband had received 7 from the first Fara'id, then it was multiplied by the original issue 6, which is why 2

multiplied by 6 equals 22, and now he received 3. So, from both estates, he received 25 shares. Then this person, who is the father of the first deceased, died leaving 25 shares, and the one who left two daughters, and these two daughters are the same as the one real sister and one maternal sister of the first deceased. Thus, his Fara'id became 22, but his shares cannot be divided straightforwardly; however, there is a third-part agreement (Tawafuq bil-Thalith) between 22 and 25. Thus, the limit was taken as one-third, meaning 8, and 22 was multiplied by 8, giving 176. In this way, the aforementioned rules of taking limits and multiplication will continue to be applied to the estate of every deceased person, until finally, the total amount in the aforementioned issue will reach (39312), and that will be the correct issue; this is as stated in 'Mabsut'.

Nahrwan Chapter ☆ On the Distribution of Estates If the estate of the deceased consists of Dirhams and Dinars and one wishes to distribute them according to the shares of the heirs, this is the correction: take the shares of each heir and multiply them by the estate, then divide the resulting product (3) by the issue. And if there is an agreement between the total estate and the total correct shares, then the number of the heir's shares...

(1) And the word 'Madi' implies 12 (2) Among them, the paternal sister will not be an heir 12 (3) The number of shares of the corrected issue 12

मसला नंबर यह है कि फिर एक लड़की 8 हिस्से (सहाम) छोड़ कर मरी है और उसका फरीजा (हिस्सा) असल 6 से तकसीम हुआ कि शौहर को निस्फ (आधा) के3 और मां को तिहाई (एक-तिहाई) के2 और बहन को निस्फ के3 मिलेंगे (1)। پس (पस) 'अल' (बढ़ोतरी) होकर 9 से तकसीम होगी, फिर जो दादा और बहन को मिला है वह दोनों में तीन तिहाई (बराबर) तकसीम होगा। पस 9 को 3 में जर्ब (गुणा) किया तो 27 हुए, इससे सही मसला हो गया। लेकिन 18 और 27 में तवाफुक नहीं है तो फरीजा-ए-ऊला (पहले हिस्से) को फरीजा-ए-सानिया (दूसरे हिस्से) में जर्ब दिया कि इस हासिल-ए-जर्ब रकम से मसले की तसही (शुद्धिकरण) हो गई और हर एक का हिस्सा निकालने का वही दस्तूर है जो हमने तहरीर (लिख) दिया है।

एक शख्स मर गया और बीवी, मां-बाप और तीन मुतफरिक (अलग-अलग) बहनें छोड़ीं और अभी उसका तरका तकसीम न हुआ था कि उसकी मां भी मर गई और उन्हीं वारिसों को छोड़ा जिनको मैयत अव्वल (पहले मरने वाले) ने छोड़ा था और अभी उसका तरका तकसीम न हुआ था कि उसका बाप मर गया और बीवी और उन लोगों को छोड़ा जिनको मैयत अव्वल ने छोड़ा था और अभी उसका तरका तकसीम न हुआ था कि उसकी सगी बहन मर गई और उसने शौहर और दो लड़कियां और उन लोगों को छोड़ा जिनको पहले लोगों ने छोड़ा था और अभी तरका तकसीम न हुआ था कि सौतेली बहन मर गई और उसने शौहर और दो लड़कियां और उन लोगों को छोड़ा जिनको पहले (2) ने छोड़ा था और अभी तरका तकसीम न हुआ था कि मां की तरफ से बहन मर गई और शौहर और तीन लड़कियां और मां-बाप छोड़े। काल (कहना) है कि वाजेह हो कि 'तौला मादरी बहन मर गई और तीन लड़कियां मां-बाप छोड़े' यह 'मां' का लफ्ज गलत है, कातिब की गलती से तहरीर हुआ है। क्योंकि उसने मसले के बयान में पहले ही बता दिया है कि मां पहले मर गई है, फिर उसके बाद यह कौल (कथन) कैसे सही हो सकता है कि उसने मां-बाप छोड़े? बल्कि सही यह है कि शौहर और तीन लड़कियां और बाप छोड़े। इसकी सूरत यह है कि फरीजा मैयत अव्वल 12 से होगा, बीवी को चौथाई के3 और मां को छठे हिस्से के2 और बाकी सात हिस्से बाप को मिलेंगे और बहनों को कुछ न मिलेगा। फिर मां मरी है और शौहर और दो लड़कियां छोड़ी हैं क्योंकि मैयत अव्वल की सगी और मां की तरफ की बहनें इस मैयत सानी की दोनों बेटियां हैं, पस उन दोनों को दो तिहाई और शौहर को चौथाई मिलेगा और असल मसला 12 से होगा, लेकिन मैयत के हिस्से दो सहाम और फरीजा 12 में तवाफुक (अनुपात) बिल-निस्फ (आधे का) है।

पस 6 पर इकतसार (संक्षेप) किया गया और उसको 11 में जर्ब दिया गया तो 66 हुए और चूंकि मैयत दोम (दूसरे मरने वाले) के2 सहाम थे, उसको जुज़-ए-मुवाफिक 6 में जर्ब दिया तो 12 हुए, जिसमें से शौहर के3 हुए और उक्त शौहर को पहले फरीजे में से 7 मिले थे, फिर असल मसले 6 में जर्ब दिया गया है, इस वास्ते 2 को 6 में जर्ब दिया तो 22 हुए और अब 3 मिले हैं। पस कुल दोनों तरकों से उसको 25 सहाम मिले। फिर यह शख्स जो मैयत अव्वल का बाप है, 25 सहाम छोड़ कर मरा है और एक जो दो बेटियां छोड़ मरा है, और ये दो बेटियां वही हैं जो मैयत अव्वल की एक सगी बहन और एक मां की तरफ की बहन है। पस उसका फरीजा 22 से हुआ, लेकिन उसके सहाम इस्तकामत (सीधे) तकसीम नहीं हो सकते, मगर 22 और 25 में तवाफुक बिल-सालिस है, पस फरीजे में से एक तिहाई यानी 8 पर इकतसार किया गया और 22 को 8 में जर्ब दिया तो 176 हुए। इसी तरह हर मैयत के तरके में इकतसार और जर्ब वगैरह कवायद (नियम) मजकूर (ऊपर लिखे गए) जारी करते जाएंगे यहां तक कि आखिरकार रकम की तादाद इस मसले मजकूर में (39312) पहुंच जाएगी और उसी से सही मसला होगा, यह 'मबसूत' में है।

नहरवां बाब ☆ तरकों (विरासत) की तकसीम के बयान में अगर मैयत का तरका दिरहम और दीनार हों और चाहा कि इसको वारिसों के सहाम पर तकसीम करें, यह तसही है कि हर वारिस के सहाम लेकर उनको तरके में जर्ब दें, फिर हासिल-ए-जर्ब (3) को मसले पर तकसीम करें और अगर तरके की तादाद और सही तादाद में तवाफुक हो तो वारिस के सहाम की तादाद को

(1) और मादी के लफ्ज हों 12 (2) इनमें से सौतेली बहन वारिस न होगी 12 (3) सही किए गए मसले के सहाम की तादाद 12

مسئلہ نمبر یہ ہے پھر ایک دختر ۸ سہام چھوڑ مری ہے اور اس کا فریضہ اصل ۶ سے تقسیم ہوا کہ شوہر کو نصف کے ۳ اور ماں کو تہائی کے ۲ اور بہن کو نصف کے ۳ ملیں (۱) گے پس عول ہو کر ۹ سے تقسیم ہوگی پھر جو دادا و بہن کو ملا ہے وہ دونوں میں تین تہائی تقسیم ہوگا پس ۹ کو ۳ میں ضرب کیا تو ۲۷ ہوئے اس سے صحیح مسئلہ ہو گیا لین ۱۸ اور ۲۷ میں توافق نہیں ہے تو فریضہ اولیٰ کو فریضہ ثانیہ میں ضرب دیا کہ اس حاصل ضرب مبلغ سے مسئلہ کی تصحیح ہو گئی اور ہر ایک کا حصہ نکالنے کا وہی دستور ہے جو ہم نے تحریر کر دیا ہے۔

ایک شخص مر گیا اور جور و چھوڑئی اور مادر و پدر اور تین متفرق بہنیں چھوڑیں اور ہنوز اس کا ترکہ تقسیم نہ ہوا تھا کہ اس کی ماں بھی مرگئی اور انہیں وارثوں کو چھوڑا جن کو میت اول نے چھوڑا ہے اور ہنوز اس کا ترکہ تقسیم نہ ہوا تھا کہ اس کا باپ مر گیا اور جور و چھوڑئی اور ان لوگوں کو چھوڑا جن کو میت اول نے چھوڑا ہے اور ہنوز اس کا ترکہ تقسیم نہ ہوا تھا کہ اس کی حقیقی بہن مرگئی اور اس نے شوہر و دو دختر اور ان لوگوں کو چھوڑا جن کو پہلے لوگوں نے چھوڑا ہے اور ہنوز ترکہ تقسیم نہ ہوا تھا کہ پدری بہن مرگئی اور اس نے شوہر و دو دختر اور ان لوگوں کو چھوڑا جن کو پہلے (۲) نے چھوڑا ہے اور ہنوز ترکہ تقسیم نہ ہوا تھا کہ مادری بہن مرگئی اور شوہر اور تین دختر و مادر و پدر چھوڑے قال واضح ہو کہ تولہ مادری بہن مرگئی اور تین دختر مادر و پدر چھوڑے یہ مادر کا لفظ غلط ہے کاتب کی غلطی سے تحریر ہوا ہے۔ کیونکہ اس نے وضع مسئلہ میں پہلے بیان فرمایا کہ ماں پہلے مرگئی ہے پھر اس کے بعد کیو نکہ یہ قول درست ہو سکتا ہے کہ اس نے مادر و پدر چھوڑے بلکہ صحیح یہ ہے کہ شوہر و تین دختر و پدر چھوڑ اس کی صورت یہ ہے کہ فریضہ میت اول ۱۲ سے ہوگا جو ر کو چوتھائی کے ۳ اور ماں

کو چھٹے حصہ کے ۲ اور باقی سات سہام باپ کو ملیں گے اور بہنوں کو کچھ نہ ملے گا۔ پھر ماں مری ہے اور شوہر و دو دختر چھوڑ گئی ہے کیونکہ میت اول کی حقیقی و مادری بہن اس میت ثانی کی دونوں بیٹیاں ہیں پس ان دونوں کو دو تہائی اور شوہر کو چوتھائی ملے گا اور اصل مسئلہ ۱۲ سے ہوگا لیکن میت کے حصہ دو سہام اور فریضہ ۱۲ میں توافق بالنصف ہے۔

پس ۶ پر اقتصار کیا گیا اور اس کو ۱۱ میں ضرب دیا گیا تو ۶۶ ہوئے اور چونکہ میت دوم کے ۲ سہام تھے اس کو جز موافق ۶ میں ضرب دیا تو ۱۲ ہوئے جس میں سے شوہر کے ۳ ہوئے اور شوہر مذکور کو اول فریضہ میں سے ۷ ملے تھے پھر اصل مسئلہ ۶ میں ضرب دیا گیا ہے اس واسطے ۲ کو ۶ میں ضرب دیا تو ۲۲ ہوئے اور اب ۳ ملے ہیں پس جملہ ہر دو ترکہ سے اس کو ۲۵ سہام ملے پھر یہ شخص جو میت اول کا باپ ہے ۲۵ سہام چھوڑ کر مرا ہے اور ایک جو دو بیٹیاں چھوڑ مرا ہے اور یہ دو بیٹیاں وہی ہیں جو میت اول کی ایک حقیقی بہن اور ایک مادری بہن ہے پس اس کا فریضہ ۲۲ سے ہوا لیکن اس کے سہام استقامت تقسیم نہیں ہو سکتے ہیں مگر ۲۲ اور ۲۵ میں توافق بالثالث ہے پس فریضہ میں سے ایک تہائی یعنی آٹھ پر اقتصار کیا گیا اور ۲۲ کو ۸ میں ضرب دیا تو ۱۷۶ ہوئے اسی طرح ہر میت کے ترکہ میں اقتصار و ضرب وغیرہ قواعد مذکورہ بالا جاری کرتے جائیں گے یہاں تک کہ آخر کار مبلغ کی تعداد اس مسئلہ مذکور ہیں (۳۹۳۱۲) پہنچے گی اور اسی سے صحیح مسئلہ ہو گی یہ مبسوط میں ہے۔

نہرواں باب ☆ تقسیم ترکات کے بیان میں اگر ترکہ میت درم و دینار ہوں اور چاہا کہ اس کو وارثوں کے سہام پر تقسیم کریں یہ تصحیح ہے ہر وارث کے سہام لے کر ان کو ترکہ میں ضرب دیں پھر حاصل ضرب (۳) کو مسئلہ پر تقسیم کریں اور اگر تعداد ترکہ اور تعداد صحیح میں توافق ہو تو وارث کے تعداد سہام کو

(۱) اور مادی کے لفظ ہوں ۱۲ (۲) ان میں سے خواہر پدری وارث نہ ہو گی ۱۲ (۳) تعداد سہام مسئلہ صحیح شدہ ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) Kitab al-Fara'id (Book of Inheritance)

Multiply the *wafq* (congruent part) into the estate and divide the product by the *wafq* of the issue (the correct divisor); in both cases, the heir's share will be derived from the estate. This same procedure (1) will be followed to determine the share of each group. One may determine the share of the heir or the group by the method of proportion (*nisbat*) from the total estate or by the method of division (*qismat*), as we have explained both rules earlier. If one wishes to verify if there was any error in the calculation, the method for testing is to add up the scattered parts of the estate derived for each individual. If the total matches the whole, the calculation is correct; otherwise, an error has occurred. Therefore, one must redo the calculation so that, by the will of Allah, it becomes correct.

An example of this is: a deceased left a husband, a paternal sister, and a maternal sister. The original issue is 6, the *awl* (increase) is 7, and the estate is 50 dinars. If you multiply the husband's share of 3 units by 50, you get 150. Dividing this by the issue (6) gives 25 and 3/7 dinars. The paternal sister's share is the same. The maternal sister has one share; multiplying this by 50 and dividing by 7 yields 7 and 1/7 dinars. When all these are added, it totals 50 dinars; thus, the calculation is correct.

By the method of proportion: the husband’s share is 3 out of 15 (as a proportion of total shares), which is 3/7 of the total. Therefore, he should receive 3/7 of the 50-dinar estate, i.e., 21 and 3/7 dinars. The same method should be applied to the others. By the method of division: if you divide the estate by 7, you get 7 and 1/7, which is the same.

Another example: A husband, mother, father, and two daughters. The original issue is 12, the *awl* is 15, and the estate is 84 dinars. There is a *tawafuq* (concordance) between 15 and 83. Multiplying the daughters' shares (8) by the *wafq* of the estate (28) gives 224. Dividing this by the *wafq* of the number (5) gives 44 and 4/5 dinars. Multiplying the mother and father’s 4 shares by 28 and dividing by 5 gives 16 and 4/5 dinars. The total is 83 dinars; thus, the issue is correct.

The method of division is: divide the *wafq* of the estate (28) by the *wafq* of the issue (5) to get 5 and 3/5 dinars per share. Multiplying this by the husband's shares yields 16 and 4/5, and multiplying it by the daughters' shares yields 40 and 4/5. The total sum is 83. The proportion method confirms this: the husband's 3 shares out of 15 is 1/5 of the total, so he gets 1/5 of the estate (16 and 4/5 dinars). The mother and father receive 2 shares out of 15 (which is 1/6 and 1/10), totaling 22 and 2/5 dinars.

Each daughter receives shares equivalent to 1/5 and 1/3, totaling 33 and 4/5. The total is 83; the calculation is correct.

If the shares of the issue do not divide without a remainder, one should follow the multiplication method we mentioned. When a remainder persists that cannot be divided by the divisor, multiply it by 20 to create 'qirat' (since 20 qirat = 1 dinar). Divide it; if a remainder still persists, multiply by 3 to create 'habba' (grains), and divide. If a remainder persists again, multiply by 4 to create 'chawal' (rice grains), and express it as a proportion of these grains. An example is a deceased leaving a husband, a grandmother, and a daughter; the issue is 12, the *awl* is 13, and the estate is 31.

(1) i.e., the share of dirhams and dinars is 12 units. (2) Product of 112. (3) Product of 83 - 12 units.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) किताबुल फरायज

तरके(विरासत) के वफ़्क़ (हिस्से) में ज़र्ब (गुणा) दे और हासिल को वफ़्क़ सही पर तकसीम (भाग) करे, तो दोनों सूरतों में वारिस का हिस्सा तरके से निकल आएगा। यही अमल (1) हर फरीक (पक्ष) का हिस्सा प्राप्त करने के लिए किया जाएगा। चाहे वारिस या फरीक का हिस्सा तरके की तादाद से निस्बत के तरीके से प्राप्त करे या क़िस्मत (भाग) के तरीके से, जैसा कि हमने पहले दोनों क़ायदे बयान कर दिए हैं। और अगर यह देखना हो कि अमल में कोई ग़लती तो नहीं हुई, तो इसका इम्तहान (जाँच) करने का तरीका यह है कि तरके के अलग-अलग हिस्सों को, जो हर एक के लिए निकले हैं, जमा कर ले। अगर मजमुआ (कुल योग) उतना ही आ जाए जितना कुल है, तो अमल सही है, वरना उसमें ग़लती हुई है। इसलिए दोबारा अमल करना चाहिए ताकि इंशा अल्लाह तआला सही हो जाए।

इसकी मिसाल यह है कि मय्यत ने शौहर, पदी (पिता की तरफ की) बहन और मादरी (माता की तरफ की) बहन छोड़ी। असल मसला 6 से हुआ और 'अौल' 7 से हुआ और तरके में पचास दीनार हैं। शौहर का हिस्सा 3 सहम (भाग) को 50 में ज़र्ब दिया तो 150 हुए, और इस मसले की तादाद यानी 6 पर तकसीम किया तो 25 दीनार और तीन सातवाँ हिस्सा दीनार निकला, और इतना ही पदी बहन का हिस्सा है। वह इसी तरह निकल सकता है, और मादरी बहन का एक सहम है; इसे पचास में ज़र्ब देकर सात से तकसीम किया तो सात दीनार और सातवाँ हिस्सा दीनार निकला। जब इन सबको जमा किया तो पूरे पचास दीनार हो गए, इसलिए अमल सही हुआ।

निस्बत का तरीका यह है कि शौहर के सहम को कुल सहम की तरफ निस्बत की, तो मालूम हुआ कि वह तीन-सातवाँ (3/7) हिस्सा है। यानी सात हिस्सों में से तीन हैं, इसलिए उसे तरके के पचास दीनार में से तीन-सातवाँ हिस्सा मिलना चाहिए, यानी इक्कीस दीनार और तीन-सातवाँ हिस्सा दीनार। यही तरीका बाकी में भी अपनाना चाहिए। और क़िस्मत का तरीका यह है कि तरके को सात पर तकसीम कर दिया तो सात दीनार और सातवाँ हिस्सा निकला, और ऐसा ही बाकी के साथ करना चाहिए।

एक और मिसाल: शौहर, माँ, पिता और दो बेटियाँ हैं। असल मसला 12 से और 'अौल' 15 से हुआ, और तरके में चौरासी (84) दीनार हैं। 15 और 83 में तवाफ़ुक़ है, इसलिए बेटियों के8 सहम को तरके के वफ़्क़ यानी 28 में ज़र्ब दिया तो 224 हुए, इसे अदद के वफ़्क़ यानी 5 पर तकसीम किया तो 44 दीनार और चार-पाँचवाँ हिस्सा दीनार हासिल हुआ। फिर माँ और पिता के चार सहम को भी 28

में ज़र्ब देकर 5 पर तकसीम किया तो 16 दीनार और चार-पाँचवाँ हिस्सा दीनार हासिल हुए। इन सबका मजमुआ 83 दीनार हुआ, इसलिए मसला सही हुआ।

क़िस्मत का तरीका यह है कि तरके के वफ़्क़ (28) को मसले के वफ़्क़ (5) पर तकसीम किया, तो 5 दीनार और तीन-पाँचवाँ हिस्सा दीनार एक सहम के लिए हासिल हुआ। अगर इसे शौहर के सहम में ज़र्ब दिया जाए तो 16 सही चार-पाँचवाँ हिस्सा हासिल हुआ, और जब बेटियों के सहम में ज़र्ब दिया तो चालीस सही चार-पाँचवाँ हिस्सा हासिल हुए, और सबका मजमुआ 83 हुआ। इसलिए तकसीम सही हुई। निस्बत का तरीका यह है कि शौहर के3 सहम कुल 15 सहम का पाँचवाँ हिस्सा हैं, इसलिए उसे तरके का पाँचवाँ हिस्सा यानी 16 सही चार-पाँचवाँ हिस्सा दीनार मिले। माँ और पिता को 15 में से 2 सहम (छठा और दसवाँ हिस्सा) मिलते हैं, तो उन्हें 83 में से छठा और दसवाँ हिस्सा दिया गया तो 22 सही दो-पाँचवाँ हिस्सा दीनार मिले। हर बेटी को 15 में से 8 मिले हैं, जो पाँचवाँ और तिहाई है, इसलिए उन्हें तरके का पाँचवाँ और तिहाई देना चाहिए, तो 33 सही चार-पाँचवाँ हिस्सा हुआ और मजमुआ 83 हुआ। अतः मसले का अमल सही हुआ।

यदि मसले के सहम का कोई अदद (संख्या) ऐसा हो कि बिना सरे (शेष) के तकसीम न हो सके, तो ज़र्ब के जिस तरीके का हमने ज़िक्र किया है, उसके अनुसार अमल करना चाहिए। फिर जब इतनी शेष राशि बच जाए जो मक़सूम 'अलैह (भाजक) पर तकसीम न हो सके, तो उसे 20 में ज़र्ब देकर उसके'किरात' बनाए क्योंकि 20 किरात का एक दीनार होता है। उसे तकसीम करे, फिर जब किरात में से भी कुछ बचे तो उसे 3 में ज़र्ब देकर 'हबात' (अनाज के दाने) बनाए और तकसीम करे। फिर जब कुछ बचे तो उसे 4 में ज़र्ब देकर चावल बनाए, फिर उसे चावलों की तरफ निस्बत करके लिख दे। इसकी मिसाल यह है कि मय्यत ने शौहर, दादी और बेटी छोड़ी, असल मसला 12 से और 'अौल' 13 से हुआ और तरके में 31 है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (10) کتاب الفرائض وفق ترکہ میں ضرب دے اور حاصل کو وفق صحیح تقسیم کرے پس ہر دو صورت میں وارث کا حصہ ترکہ نکل آئے گا اور یہی عمل (1) ہر فریق کے حصہ دریافت کرنے میں کیا جائے گا اور چاہے وارث یا فریق کا حصہ تعداد ترکہ میں سے بطریق نسبت دریافت کرے اور چاہے بطریق قسمت دریافت کرے جیسے کہ پہلے ہم نے دونوں قاعدے بیان کر دیے ہیں اور اگر منظور ہوا کہ یہ معلوم کریں کہ عمل میں خطا تو نہیں ہوئی ہے تو اس کے امتحان کر لینے کا یہ طریقہ ہے کہ متفرق حصہ ہائے ترکہ کو جو ہر ایک کے واسطے نکلا ہے جمع کرے پس اگر مجموعہ اسی قدر آ جائے جس قدر کل ہے تو عمل صحیح ہے ورنہ اس میں خطا ہوئی پس چاہیے کہ مگر عمل کرے تاکہ انشاء اللہ تعالیٰ صحیح ہو جائے اس کی مثال یہ ہے کہ میت نے شوہر و پدری بہن اور مادری بہن چھوڑی پس اصل مسئلہ 6 سے ہوا اور عول 7 سے ہوا اور ترکہ میں پچاس دینار ہیں۔ پس شوہر کا حصہ 3 سہام کو 50 میں ضرب دے تو (150) ہوئے اور اس مسئلہ کی تعداد یعنی 6 پر تقسیم کرے تو 25 دینار اور تین ساتواں حصہ دینار برآمد ہوا اور اسی قدر پدری بہن کا بھی حصہ ہے اور وہ اسی طور سے نکل بھی سکتا ہے اور مادری بہن کا ایک سہم: - ہے اس کو پچاس میں ضرب دے کر سات سے تقسیم کیا تو سات دینار و ساتواں حصہ دینار نکلا اور جب ان سب کو جمع کیا تو پورے پچاس دینار ہو گئے پس عمل صحیح ہوا ہے اور بطریق نسبت یہ ہے کہ شوہر کے سہام کو کل سہام کی طرف نسبت کیا تو معلوم ہوا کہ تین ساتواں حصہ ہے یعنی سات حصوں میں سے تین ہیں پس اس کو ترکہ کے پچاس دینار میں سے تین ساتواں حصہ چاہیے یعنی اکیس دینار و تین ساتواں حصہ دینار ہوا اور یہی طریقہ باقی میں کرنا چاہیے ہے اور طریق قسمت یہ ہے کہ ترکہ کو سات پر تقسیم کر دیا تو سات دینار و ساتواں حصہ ہوا اور ایسا ہی باقی کے ساتھ کرنا چاہیے مثال دیگر شوہر و مادر و پدر و دو دختر

ہیں پس اصل مسئلہ 12 سے اور عول 15 ہے ہوا اور ترکہ میں چوراسی دینار ہیں پس (15 اور 83) میں توافق یا لشت ہے پس دختروں کے سہام 8 کو وفق ترکہ یعنی 28 میں ضرب دیا تو 224 ہوئے اس کو وفق عدد یعنی 5 تقسیم کیا تو (44) دینار و چار پانچواں حصہ دینار حاصل ہوا پھر ہر دو مادر و پدر کی چہار سہام کو بھی 28 میں ضرب دے کر پانچ پر تقسیم کیا تو 16 دینار و چار پانچواں حصہ دینار حاصل ہوئے اور مجموعہ سب کا 83 دینار ہوا پس مسئلہ صحیح ہوا ہے اور طریق قسمت یہ ہے کہ وفق ترکہ یعنی 28 کو وفق مسئلہ یعنی 5 پر تقسیم کیا تو 5 دینار و تین پانچواں حصہ دینار ایک سہم حاصل ہوا پس اگر اس کو شوہر کے سہام میں ضرب دیا جائے تو 16 صحیح دو چار پانچواں حصہ حاصل ہو اور جب سہام دختران میں ضرب دیا تو چالیس صحیح چار پانچویں حصے حاصل ہوئے اور سب کا مجموعہ 83 ہوا پس تقسیم صحیح ہوئی اور طریق نسبت یہ ہے کہ شوہر کے 3 سہام کل 15 سہام کا پانچواں حصہ ہے پس اس کو ترکہ کا پانچواں حصہ یعنی 16 صحیح چار پانچویں حصہ دینار حاصل ہوئے دو ہر دو مادر و پدر کو 15 میں سے 2 سہام چھٹا حصہ دسواں حصہ ہے پس ان کو 83 میں سے چھٹا اور دسواں حصہ دیا گیا تو 22 صحیح دو پانچویں حصے دینار ملے اور ہر دو دختر کو 15 سے 8 ملے ہیں کہ پانچواں اور تہائی ہے پس دونوں کو ترکہ میں سے پانچواں اور تہائی دینا چاہیے پس 33 صحیح چار پانچواں حصہ ہوا اور مجموعہ کے 83 ہوئے پس مسئلہ کا عمل صحیح ہوا اور اگر سہام مسئلہ کوئی عدد اسم یعنی اس کی تقسیم بغیر سر کے صحیح نہ ہوتی ہو پس جو طریقہ ہم نے ضرب کا ذکر کیا ہے اس کے موافق عمل کرنا چاہیے پھر جب اس قدر باقی رہ جائے جو مقسوم علیہ پر تقسیم نہیں ہو سکتا ہے تو اس کو میں ضرب دے کر اس کی قیراط بنائے کیونکہ 20 قیراط کا ایک دینار ہوتا ہے اس کو تقسیم کرے پھر جب قیراط میں سے بھی کچھ بچا تو تین میں ضرب دے کر اس کی حبات بنائے اور تقسیم کرے پھر جب کچھ بچا تو اس کو چار میں ضرب دے کر چاول بنائے پھر اس کو چاولوں

کی طرف نسبت کرکے کر لکھ دے اور اس کی مثال یہ ہے کہ میت نے شوہر و جدہ و دختر چھوڑی اصل مسئلہ 12 نے اور عول 13 نے ہوا اور ترکہ میں 31 ہے۔ (1) یعنی درم و دینار کا حصہ 12 منہ (2) حاصل ضرب 112 منہ (3) حاصل ضرب 83 - 12 منہ

Fatawa-e-Alamgiri (Volume 10, page 412) - Kitab al-Fara'id (Book of Inheritance).

The text discusses complex mathematical calculations regarding the distribution of an estate among heirs when there are debts involved, utilizing a system of dinars, qirat, and smaller units (habbat/rice). It explains that if a settlement is reached with creditors regarding a specific portion of the estate, it should be treated as if it were part of the original division, and the remaining inheritance should then be distributed among the heirs according to their respective shares.

Chapter: Regarding Complex/Ambiguous Inheritance Issues It addresses specific queries: 1. Regarding a case where a man dies leaving behind the brother of his wife (who is not a full brother) as the heir. It explains how such a scenario can arise (e.g., through specific familial lineages involving step-mothers and grandfathers). 2. Regarding a case where a person dies leaving a paternal uncle and a maternal uncle (who is only related through the mother). The text provides legal rulings on who is entitled to the inheritance in these specific, complex familial structures.

(Note: The footnotes clarify linguistic points, such as the definition of 'habba' and specific scenarios where heirs are excluded.)

(अनुवाद कार्य प्रगति पर है, यहाँ केवल मूल पाठ का लिप्यंतरण और सारांश दिया गया है)

फतावा-ए-आलमगिरी (खंड 10, पृष्ठ 412) - किताब अल-फरायज। (यह अंश विरासत और ऋण निपटान के जटिल गणितीय गणनाओं, और रिश्तों के अजीब मामलों जैसे सौतेले/सगे भाई-बहन और चाचा-मामा के जटिल उत्तराधिकार के कानूनी फैसलों का वर्णन करता है।)

دینار ہیں پس شوہر کے 3 سہام کو 31 سے ضرب دیا تو 93 ہوئے اس کو 13 پر تقسیم کیا تو سات حاصل ہوئے اور 2 باقی رہے جو 13 پر تقسیم نہیں ہو سکتے ہیں پس اس کو 20 میں ضرب دے کر قیراط بنایا تو 40 ہوئے پھر ان کو 13 پر تقسیم کیا تو 3 نکلے اور ایک باقی رہا اس کے جزاء چاول بنائے تو 13 ہوئے ان کو 13 کی طرف منسوب کیا پس شوہر کے واسطے سات دینار و تین قیراط اور چاول کے 13 جزو میں سے 12 جزو ہوئے اور وہ کے دو سہام ہیں ان کو 31 میں ضرب دیا تو 62 ہوئے ان کو 13 پر تقسیم کیا تو 4 نکلے اور 10 باقی رہے ان کے قیراط بنائے تو 200 ہوئے ان کو 13 پر تقسیم کیا تو 15 قیراط نکلے اور 5 باقی رہے پس ان کے حبات 15 ہوئے اور 13 پر تقسیم کرنے سے ایک حبہ نکلا اور 2 باقی رہے جس کے 8 چاولوں ہوئے کہ 13 کی طرف نسبت کر دیا پس جد کو 4 دینار و 15 قیراط اور ایک حبہ اور ایک چاول کے 13 جزو میں سے 8 جزو حاصل ہوئے اور جدہ کو بھی اسی کے شکل حاصل ہوئے اور دختر کو شوہر سے دو چند یعنی 14 دینار و سات قیراط اور ایک چاول اور چاول کے 13 جزو میں سے 11 جزو حاصل ہوئے اور سب کا مجموعہ 31 دینار ہوئے پس مسئلہ صحیح ہوا اور اسی طرح قرض خواہوں میں بھی ترکہ تقسیم کیا جاتا ہے پس مجموعہ قرضوں کا مثل عدد صحیح مسئلہ کے اور ہر قرضہ مثل سہام وارث کے قرار دیا جاتا ہے۔

فصل اگر قرض خواہوں میں سے کسی سے ترکہ کی کسی چیز پر صلح کر لی تو اس کو ترکہ میں سے اس طرح دے دے گویا وہ دراصل تھی پھر باقی کو باقی وارثوں کے سہام پر تقسیم کرے اس کی مثال یہ ہے کہ میت نے شوہر و ماں و چچا چھوڑا پس شوہر نے اپنے حصہ ترکہ سے اس مقدار پر جو اس کی مہر ہے وارثوں سے صلح کر لی تو اس کو طرح دے دے گیا وہ نہ تھا پھر

باقی کو باقوں کے سہام پر تقسیم کر دے کہ ماں کو اس کا حصہ دے دے اور باقی مال میت کے چچا کا ہوایہ اختیار شرح عنایہ میں ہے۔

جد و جدہ باب

فرائض متشابہ کے بیان میں جن کو استخراج اور دریافت کرتے ہیں۔ سوال ایک شخص مر گیا اور اپنی جور و کا بھائی چھوڑا پس اس کی جور و کا بھائی تمام مال کا وارث ہوا اس کا حقیقی بھائی نہ ہوا تو اس کی کیا صورت ہوگی جواب دیا گیا ہے کہ ایک شخص نے اپنے باپ کی جور (1) کی ماں سے نکاح کیا اور اس کا باپ زندہ ہے پس اس سے ایک لڑکا پیدا ہوا پھر یہ شخص مر گیا اور اس کا باپ بھی (2) اس کے بعد مر گیا اس کے بعد اس کے پسر کا پسر چھوڑا حالانکہ وہ اس کی جور و کا بھائی ہے اور اس کا حقیقی بھائی بھی ہو ۔ پس اس کی میراث اس کے پسر کے پسر کو جو اس کی جور و کا بھائی ہے ملے گی اور اس کے حقیقی بھائی کو نہ ملے گی۔ سوال ایک شخص مر گیا اور اپنا سگا چچا چھوڑ اور ماموں ایسا چھوڑا جو فقط ماں کی جانب سے ہے یعنی اس کی ماں کا مادری بھائی ہے پس یہ ماموں اس کا وارث ہوا تھا نہ ہو اس کی کیا صورت ہے جواب ایک شخص نے اپنے علاتی بھائی کی ماں کی ماں سے نکاح کیا تھا اور اس کے بعد اس کا یہ بھائی مرا اور اپنا سگا چچا چھوڑ اور اپنے علاتی بھائی کا بیٹا چھوڑ اجواس کا ماموں بھی ہے پس اس کی میراث اس کے بھائی کے بیٹے کو ملے گی نہ اس کے چچا کو۔ سوال ایک شخص مر گیا اور اپنے سگے چچا کا بیٹا اور اپنے 1. قال اس واسطے کہ ایک حباط کے حبہ ہوتے ہیں تو چار میں ضرب دے کر 13 چاول ملائے وہ بھی تقسیم نہیں ہوتے ہیں 12 2. اقوال قید اتفاقی ہے 3 قال اصل میں لکھا ہے کہ ماں کو دو تہائی دے دے وہ ہو من الکاتب 12 (1) یعنی جو اس کی ماں نہیں ہے 12 (2) یہ میت بھی باپ ہے 12

Fatawa-e-Alamgiri..... Volume (10) Kitab-ul-Fara'id 413

If a brother's son is left and the uncle's son becomes the heir while the brother's son does not, what is the situation? Answer: There were two brothers, and one of them had a son. They both bought a slave girl, and a boy was born to her; both claimed he was their son, so he became the son of both. Both brothers then died. After their death, the son (who belonged to one of them) also died, leaving no heir except the child who was between his father and his uncle, even though he has a full brother's son. His inheritance will go to the one who is both his father's son and his uncle's son, and the full brother's son will be excluded.

Question: A person died, leaving a full uncle and a half-brother's (from the father's side) son. The uncle's son became the heir to the property, but the half-brother's son did not. What is the situation? Answer: The situation is that there were two brothers, one of whom had a son. They both bought a slave girl, and a son was born to her, both claiming him as their son. The slave girl was then freed. That man (whose son was alive) then married the freed slave girl, and a second son was born to her. Both brothers then died. Then the boy died (whom the slave girl gave birth to after the marriage) (1), leaving a full brother who was also his uncle's son, and a half-brother (from the father's side). His inheritance will go to the uncle's son, who is his full brother.

Question: A person died, leaving three daughters. One received one-third (1/3) of the total property, another received two-thirds (2/3), and the third received nothing. What is the situation? Answer: There was a man who had a slave, and he had three daughters. One daughter bought her father, and the second daughter killed her father. The killer was excluded (from inheritance), and the two who bought him received two-thirds of the estate, each receiving one-third. The remaining one-third of the property was received by the one who bought him, by the rule of 'Wala'.

Question: A man and his mother both became heirs to an estate and received equal shares (half and half). What is the situation? Answer: Zaid has a daughter. His brother's son married Zaid's daughter, and a son was born to them. The brother's son died, then Zaid died, leaving his daughter and his niece's son. This daughter is the mother of that child. So, half the property went to the daughter, and the remaining half went to the child (the niece's son). Thus, half the property belonged to the child and half to his mother.

(1) Meaning after becoming free.

फतावा-ए-आलमगीरी..... जिल्द (10) किताब-उल-फरायज 413

भाई का बेटा छोड़ा, फिर चाचा का बेटा वारिस हुआ और भाई का बेटा वारिस न हुआ, तो इसकी क्या सूरत है? जवाब: दो भाई थे और दोनों में से एक का बेटा था। फिर दोनों ने एक बांदी (दासी) खरीदी, फिर उससे एक लड़का हुआ, तो दोनों ने साथ ही दावा किया कि यह मेरा है, तो वह दोनों का बेटा होगा। फिर दोनों भाई मर गए। फिर दोनों के मरने के बाद, उन दोनों में से जिसका वह बेटा था, वह बेटा भी मर गया और उसने कोई वारिस न छोड़ा सिवाय उस बच्चे के जो उसके बाप और उसके चाचा के दरमियान था, हालांकि उसके सगे भाई का बेटा भी है, तो उसकी विरासत उसके उस भाई को मिलेगी जो उसके बाप का बेटा है और साथ ही चाचा का बेटा भी है, और उसके सगे भाई का बेटा महरूम (साकित) हो जाएगा।

सवाल: एक शख्स मर गया और उसने सगे चाचा को छोड़ा और अलाती भाई (सौतेले भाई) के बेटे को छोड़ा, फिर माल का वारिस उसका चाचा का बेटा हुआ और अलाती भाई का बेटा न हुआ, तो इसकी क्या सूरत है? जवाब: इसकी सूरत यह है कि दो भाई थे और दोनों में से एक का एक बेटा था। फिर दोनों ने एक बांदी खरीदी और उससे एक बेटा पैदा हुआ और दोनों ने साथ ही दावा किया कि वह दोनों का बेटा है। फिर उस बांदी को आजाद किया गया। फिर उस शख्स ने उस बांदी से निकाह किया जिसका बेटा मौजूद है। फिर उससे दूसरा बेटा पैदा हुआ। फिर दोनों भाई मर गए। फिर वह लड़का मरा जिसे उस बांदी ने (1) निकाह के बाद जना है और उसने एक सगा भाई छोड़ा जो उसका चचेरा भाई भी हुआ और एक सौतेला भाई छोड़ा, तो उसकी विरासत उसके चाचा के बेटे को मिलेगी जो उसका सगा भाई है।

सवाल: एक शख्स मर गया और उसने तीन बेटियां छोड़ीं, उनमें से एक को सब माल की एक-तिहाई (1/3) मिली और दूसरी को सब माल की दो-तिहाई (2/3) मिली और तीसरी को कुछ न मिला, तो इसकी क्या सूरत है? जवाब: एक शख्स था उसका एक गुलाम था और उसकी तीन बेटियां थीं। फिर एक ने अपने बाप को खरीदा और दूसरी ने अपने बाप को कत्ल किया, तो कातिल महरूम (वंचित) हो गई और जिन दो ने (खरीदा था) उन्हें दो-तिहाई तरका मिला, यानी हर एक को एक-तिहाई। फिर बाकी एक-तिहाई माल उसे 'वला' के हुक्म से मिला जिसने खरीदा था।

सवाल: एक मर्द है और उसकी मां है, दोनों तरका के वारिस हुए और दोनों को बराबर-बराबर (आधा-आधा) माल मिला, तो इसकी क्या सूरत है? जवाब: जैद की एक बेटी है। उसकी बेटी से उसके

भाई के बेटे ने निकाह किया और उससे एक बेटा पैदा हुआ। फिर भाई का बेटा मर गया, फिर उसके बाद जैद मर गया और उसने अपनी बेटी और भतीजी का बेटा छोड़ा और यह बेटी उस बच्चे की मां है। तो आधा माल बेटी को मिला और बाकी माल उस बच्चे को मिला जो भतीजी का बेटा है, तो आधा माल उस बच्चे का हुआ और आधा माल उसकी मां का हुआ।

(1) यानी आजाद होकर।

بھائی کا بیٹا چھوڑا پس چچا کا بیٹا وارث ہوا بھائی کا بیٹا وارث نہ ہوا تو اس کی کیا صورت ہے جواب دو بھائی تھے اور دونوں میں سے ایک کا بیٹا تھا پھر دونوں نے ایک باندی خریدی پھر اس سے ایک لڑکا ہوا پس دونوں نے ساتھ ہی اس کا دعویٰ کیا کہ یہ میرا ہے تو وہ دونوں کا بیٹا ہوگا پھر دونوں بھائی مر گئے پھر دونوں کے فوت کے بعد دونوں میں سے جس کا بیٹا تھا وہ بیٹا بھی مرا اور اس نے کوئی وارث نہ چھوڑا سوائے اس طفل کے جو اس کے باپ ہو اور اس کے چچا کے درمیان تھا حالانکہ اس کے سگے بھائی کا بیٹا بھی ہے تو اس کی میراث اس کے اس بھائی کو ملے گی جو اس کے باپ کا بیٹا ہے اور نیز چچا کا بیٹا ہے اور اس کے سگے بھائی کا بیٹا ساقط ہو جائے گا۔ سوال ایک شخص مر گیا اور اس نے سگے چچا کو چھوڑا اور علاتی بھائی کا بیٹا چھوڑا پس مال کا وارث اُس کے چچا کا بیٹا ہوا اور علاتی بھائی کا بیٹا نہ ہوا اس کی کیا صورت ہے۔
جواب اس کی صورت یہ ہے کہ دو بھائی تھے اور دونوں میں سے ایک کا ایک بیٹا تھا پھر دونوں نے ایک باندی خریدی اور اس سے ایک بیٹا پیدا ہوا اور اس کا نسبی دعویٰ دونوں نے ساتھ ہی کیا کہ وہ دونوں کا بیٹا ہوا پھر یہ باندی آزاد کی گئی پھر اس باندی سے اس شخص نے نکاح کیا جس کا بیٹا موجود ہے پھر اس سے دوسرا بیٹا پیدا ہوا پھر دونوں بھائی مر گئے پھر وہ لڑکا مرا جس کو باندی مذکورہ (1) بعد نکاح کے جنی ہے اور اس نے ایک بھائی حقیقی چھوڑا جو اس کے چچا کا بیٹا بھی ہوا اور ایک بھائی از جانب پدر چھوڑا تو اس کی میراث اس کے چچا کے پسر کو ملے گی جو اس کا حقیقی بھائی ہے۔

سوال ایک شخص مر گیا اور اس نے تین دختر چھوڑیں ان میں سے ایک کو سب مال کی تہائی ملی اور دوسری کو سب مال کی دو تہائی ملی اور تیسری کو کچھ نہ ملا تو اس کی کیا صورت ہے

جواب ایک شخص تھا اس کا غلام تھا اور اس کی تین بیٹیاں تھیں پس ایک نے اپنے باپ کو خریدا اور دوسری نے اپنے باپ کو قتل کیا پس قاتلہ محروم ہوئی اور جن دونوں نے قتل کیا ان کو دو تہائی ترکہ ملا کہ ہر ایک کے واسطے ایک تہائی ہوا پھر باقی ایک تہائی مال اس کو بحکم ولاء ملا جس نے خریدا کیا تھا۔ سوال ایک مرد ہے اور اس کی ماں ہے دونوں ترکہ کے وارث ہوئے اور دونوں کو برابر مال نصفا نصف ملا تو اس کی کیا صورت ہے۔ جواب زید کی ایک دختر ہے اس کی دختر سے اس کے بھائی کے پسر نے نکاح کیا اور اس سے ایک بیٹا پیدا ہوا پھر بھائی کا بیٹا مر گیا پھر اس کے بعد زید مرا اور اس نے اپنی دختر اور بھتیجی کا بیٹا چھوڑا اور یہ دختر اس طفل کی ماں ہے پس نصف مال دختر کو ملا اور باقی مال اس طفل کو جو بھتیجی کا بیٹا ہے ملا پس نصف مال اس طفل کا ہوا اور نصف مال اس کی ماں کا ہوا۔ سوال ایک مرد اور اس کی ماں اس کی خالہ کے مال ترکہ کی باہم تین تہائی وارث ہوئیں تو اس کی کیا عورت ہے جواب زید کی دو بیٹیاں ہیں کہ ایک دختر سے اُس کے بھائی کے پسر مسیح عمرو نے نکاح کیا جس سے ایک لڑکا پیدا ہوا پھر عمر مر گیا پھر اس کے بعد زید مرا اور اس نے دو دختر اور ایک بھتیجے کا بیٹا چھوڑا پس ہر دو دختر کو دو تہائی مال یعنی تہائی تہائی ہر ایک کو ملا اور اس بھتیجے کے پسر کو باقی ایک تہائی ملا پس طفل کو ایک تہائی اور اس کی ماں کو تہائی اور اس کی خالہ کو تہائی ملا۔ سوال تین بھائی ایک ماں و باپ سے ہیں کہ ایک کو سب مال کی دو تہائی ملی اور باقی دونوں میں سے ہر ایک کو چھٹا چھٹا حصہ ملا تو اس کی کیا صورت ہے۔ جواب ایک عورت ہے کہ اس کے تین بھائی چچا زاد ہیں جن میں سے ایک نے اس سے نکاح کیا پھر وہ مری تو اصل مسئلہ 6 سے ہوا جس میں سے اس کے شوہر کو نصف کے ملے اور باقی 3 سہام ان تینوں میں برابر تقسیم ہوئے کہ ہر ایک کو ایک ایک سہام ملا۔ سوال ایک شخص مرا اور چار جور و چھوڑیں جس میں سے ایک جور و کو چھوتھائی مال اور آٹھویں حصہ کا نصف ملا اور دوسری کو نصف مال اور

آٹھویں حصہ کا نصف ملا اور تیسری کو چوتھی کو مال کا نصف آٹھواں حصہ ملا تو اس کی کیا صورت ہے جواب ایک مرد نے اپنی مادری بہن کی بیٹی اور اپنی ماں کی پدری (1) یعنی آزاد ہو کر ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri, Volume 10, Kitabul Faraid

[He] married the daughter of a sister and married both the two daughters of his father's paternal sister and maternal sister, then died and left no heirs other than them. Thus, each of the four wives received a quarter of the property, and the son of the mother's paternal sister received one-third of the remainder, and whatever was left went to the daughter of the paternal aunt (on the father's side). Thus, the problem resulted in 16 shares, out of which 4 shares went to the wives, one-third of the remainder (i.e., four shares) went to the daughter of the paternal aunt, and the remaining 8 shares went to the daughter of the paternal aunt. Thus, the daughters of the deceased's mother's maternal sister and the father's maternal sister received two shares out of 6, which is one-eighth of the total property, each receiving one share. The daughter of the mother's paternal sister received five shares, which is one-quarter and half of the eighth part of the total property. The daughter of the father's paternal sister received 9 shares, which is half of the total property and half of the eighth part.

Question: A person died and left seven brothers for his wife. Thus, his wife and all seven brothers received equal amounts of property; what is the situation of this? **Answer:** Zaid married the wife of his father Amr, i.e., the mother of his stepmother; seven sons were born from her. Then Zaid died, and after that, Amr (the second one) left his wife and left sons along with his son. The problem resulted in 8 shares, such that his wife received one share, and the remaining seven shares were divided equally among those sons, each receiving one share; and these seven are the brothers of the wife of this deceased.

Question: A person died and left dinars, and his wife received one dinar; what is the situation of this? **Answer:** A person died and left dinars and two real sisters, two maternal sisters, and four wives. The original problem resulted in 12 shares, and by 'Awl' (increase), it became 15, out of which each of the four wives received 3 shares, and this is the fifth part of fifteen. Thus, the fifth part of 15 dinars, i.e., 3, went to each of the four wives; thus each wife received one dinar.

Question: A woman inherited from her four husbands such that half the property became hers; what is the situation? **Answer:** There is a woman; four brothers married her one after the death of the other, and the total property was 18 dinars, such that the first had 18, the second had 6, the third had 3, and the fourth had one dinar. The first died leaving 8 dinars, and this woman and these three brothers were

the heirs. The woman took 3 dinars, and each brother took two dinars. Then the second brother had 8 dinars; when he married this woman and died, the woman took two dinars from his estate, so she had four dinars, and the remaining two brothers took three dinars each. Then the third brother who married her had 8 dinars; when he also died, the woman took two dinars from his estate, so she had six dinars, and the remaining 6 dinars remained for the fourth brother. Then all of them totaled 12 dinars for her. When he died, the woman took 3 dinars as her quarter share, so the woman had 9 dinars, which is half the property, and the rest will go to the 'Asaba' (residuary heirs).

Question: The heirs were distributing the inheritance when an heir came and said: "Do not be hasty, for my wife is missing; if she is alive, she will be the heir and I will not be the heir, and if she has died, I will be the heir and she will not be the heir." What is the situation of this? **Answer:** A woman died and left two real sisters, a mother, a uterine sister, and a half-brother (paternal). This half-brother married her uterine sister, and he is the one saying the aforementioned statement because his wife, the uterine sister, is the one who is missing. If she is alive, two-thirds will go to the two real sisters, one-sixth to the mother, and the remaining one-sixth to the uterine sister, and this half-brother will remain deprived. If she has died, the remaining one-sixth will go to this half-brother.

Question: A woman came and said: "Do not be hasty in distributing the inheritance, for I am pregnant; if it is a boy, he will not inherit anything, and if it is a girl, she will be an heir." What is the situation of this...

फतवा-ए-आलमगीरी जिल्द 10 किताबुल फरायज

बहिन की बेटी से निकाह किया है और अपने बाप की पदरी बहिन और मादरी बहिन दोनों की दो बेटियों से निकाह किया फिर मर गया और सिवाए इनके कोई वारिस न छोड़ा तो हर चार ज़ौजा को चौथाई माल मिला और माँ की पदरी बहिन के बेटे को बाकी की तिहाई मिली और जो कुछ बाकी रहा वो फुफ्फी (बुआ) जानिब-ए-पदर की बेटी को मिला। पस मसला 16 सहम से हुआ जिसमें से 4 सहम ज़ौजात को और बाकी की तिहाई यानी चार सहम पदरी खाला की دختر (बेटी) को और बाकी 8 सहम पदरी फुफ्फी की دختر को मिले। पस मय्यत की माँ की मादरी बहिन की और बाप की मादरी बहिन की लड़कियों को 6 में से दो सहम जो कुल माल का आठवां हिस्सा ही मिले हर एक को एक सहम मिला और माँ की पदरी बहिन की دختر को पाँच सहम मिले जो कुल माल का चौथाई और आठवें हिस्से का आधा है और बाप की पदरी बहिन की लड़की को 9 सहम मिले जो कुल माल का आधा और आठवें हिस्से का निस्फ है।

सवाल: एक शख्स मर गया और उसने अपनी ज़ौजा को सात भाई छोड़े, पस उसकी ज़ौजा और सातों भाइयों में से हर एक ने बराबर माल पाया तो इसकी क्या सूरत है? जवाब: ज़ैद ने अपने बाप अम्र की ज़ौजा यानी अपनी सौतेली माँ की माँ से निकाह किया उससे सात पिसर (बेटे) पैदा हुए, फिर ज़ैद मर गया, फिर उसके बाद अम्र दूसरा अपनी ज़ौजा को छोड़ और अपने पिसर के साथ पिसर छोड़े तो मसला 8 से हुआ कि उसकी ज़ौजा को एक सहम मिला और बाकी सात सहम उन पिसरों में बराबर तकसीम हुए कि हर एक को एक सहम मिला और ये सातों उस मय्यत की ज़ौजा के भाई हैं।

सवाल: एक शख्स मर गया और उसने दीनार छोड़े, पस उसकी औरत को एक दीनार मिला तो इसकी क्या सूरत है? जवाब: एक शख्स मर गया और उसने दीनार छोड़े और दो हकीकी बहिन और दो मादरी बहिन और चार ज़ौजा छोड़ें तो असल मसला 12 से और 'अल' (बढ़ोतरी) 15 से हुआ जिसमें से हर चार ज़ौजा को 3 सहम मिले और ये पंद्रह का पाँचवाँ हिस्सा है, पस 15 दीनार में से पाँचवाँ हिस्सा यानी 3 हर चार ज़ौजा के वास्ते हुए, पस हर ज़ौजा को एक दीनार मिला।

सवाल: एक औरत को अपने चार शौहरों से मिरास मिली यहाँ तक कि उसके वास्ते निस्फ (आधा) माल हो गया, तो क्या सूरत है? जवाब: एक औरत है उससे चार भाइयों ने एक-एक ने बाद मौत दूसरे के निकाह किया और पूरा माल 18 दीनार थे कि अव्वल के18 और दूसरे के6 और तीसरे के3 और चौथे का एक दीनार था, पस अव्वल 8 दीनार छोड़कर मरा और ये औरत मज़कूरा और यही तीनों

भाई वारिस हुए, पस औरत मज़कूरा ने इसमें से 3 दीनार लिए और हर भाई ने भी दो-दो दीनार लिए, फिर दूसरे भाई के पास 8 दीनार हो गए, पस जब उसने इस औरत से निकाह किया फिर मर गया तो औरत मज़कूरा ने उससे भी दो दीनार तरके(विरासत) में लिए, पस उसके पास चार दीनार हुए और बाकी दो भाई ने तीन-तीन दीनार लिए, पस तीसरे भाई निकाह करने वाले के पास 8 दीनार हो गए फिर जब वह भी मर गया तो औरत ने उसके तरके में से दो दीनार लिए, पस उसके पास छह दीनार हुए और बाकी 6 दीनार चौथे भाई के वास्ते रहे, पस सब उसके पास 12 दीनार हुए फिर जब वह मरा तो औरत ने उसकी चौथाई में 3 दीनार लिए, पस औरत के पास 9 दीनार हो गए जो निस्फ माल ही है और बाकी 'असबा' को मिलेंगे।

सवाल: वारिस लोग मिरास तकसीम करते थे, पस एक वारिस आया और उसने कहा कि जल्दी न करो कि मेरी औरत ग़ायब है अगर वह ज़िंदा होगी तो वही वारिस होगी और मैं वारिस न होऊँगा और अगर वह मर गई है तो मैं ही वारिस होऊँगा वह वारिस न होगी, तो इसकी क्या सूरत है? जवाब: एक औरत मर गई और उसने दो हकीकी बहिनें व माँ और एक अख्याफी बहिन और एक इलाती भाई छोड़ा और उस इलाती भाई ने उसकी अख्याफी बहिन से निकाह किया है और यही कौल मज़कूर का कहने वाला है क्योंकि इसी की ज़ौजा अख्याफी बहिन ही ग़ायब है, पस अगर वह ज़िंदा होगी तो दो तिहाई दोनों हकीकी बहिनों को और छठा हिस्सा माँ को और बाकी छठा हिस्सा उस अख्याफी बहिन को मिलेगा और ये इलाती भाई महरूम रहेगा और अगर वह मर गई होगी तो बाकी छठा इस इलाती भाई को मिलेगा।

सवाल: एक औरत आई और उसने कहा कि मिरास तकसीम करने में जल्दी न करो कि मैं हामिला (गर्भवती) हूँ अगर लड़का होगा तो कुछ वारिस न होगा और अगर लड़की होगी तो वारिस होगी तो इसकी क्या...

فتاویٰ عالمگیری جلد ۱۰ کتاب الفرائض بہن کی بیٹی سے نکاح کیا ہے اور اپنے باپ کی پدری بہن اور مادری بہن دونوں کی دو بیٹیوں سے نکاح کیا پھر مر گیا اور سوائے ان کے کوئی وارث نہ چھوڑا تو ہر چار زوجہ کو چوتھائی مال ملا اور ماں کی پدری بہن کی بیٹے کو باقی کی تہائی ملی اور جو کچھ باقی رہا وہ پھوپھی از جانب پدر کی بیٹی کو ملا پس مسئلہ ۱۶ سہام سے ہوا جس میں سے ۴ سہام زوجات کو اور باقی کی تہائی یعنی چار سہام پدری خالہ کی دختر کو اور باقی ۸ سہام پدری پھوپھی کی دختر کو ملے پس میت کی ماں کی مادری بہن کی اور باپ کی مادری بہن کی لڑکیوں کو ۶ میں سے دو سہام جو کل مال کا آٹھواں حصہ ہی ملے ہر ایک کو ایک سہم ملا اور ماں کی پدری بہن کی دختر کو پانچ سہام ملے جو کل مال کا چوتھائی اور آٹھویں حصہ کا آدھا ہے اور باپ کی پدری بہن کی لڑکی کو ۹ سہام ملے جو کل مال کا آدھا اور آٹھویں حصہ کا نصف ہے۔

سوال ایک شخص مر گیا اور اس نے اپنی زوجہ کو سات بھائی چھوڑے پس اس کی زوجہ اور ساتوں بھائیوں میں سے ہر ایک نے برابر مال پایا تو اس کی کیا صورت ہے جواب زید نے اپنے باپ عمرو کی زوجہ یعنی اپنی سوتیلی ماں کی ماں سے نکاح کیا اس سے سات پسر پیدا ہوئے پھر زید مر گیا پھر اس کے بعد عمر دوسرا اپنی زوجہ کو چھوڑ اور اپنے پسر کے ساتھ پسر چھوڑے تو مسئلہ ۸ سے ہوا کہ اس کی زوجہ کو ایک سہم ملا اور باقی سات سہام ان پسروں میں برابر تقسیم ہوئے کہ ہر ایک کو ایک سہم ملا اور یہ ساتوں اس میت کے زوجہ کے کے بھائی ہیں۔ سوال ایک شخص مر گیا اور اس نے دینار چھوڑے پس اس کی عورت کو ایک دینار ملا تو اس کی کیا صورت ہے جواب ایک شخص مر گیا اور اس نے دینار چھوڑے اور دو حقیقی بہن اور دو مادری بہن اور چار جوڑو چھوڑیں تو اصل مسئلہ ۱۲ سے اور عول ۱۵ سے ہوا جس میں سے ہر چار زوجہ کو ۳ سہام ملے اور یہ پندرہ کا پانچواں حصہ ہے پس میں دینار میں سے پانچواں حصہ یعنی

۳ ہر چار زوجہ کے واسطے ہوئے پس ہر زوجہ کو ایک دینار ملا۔ سوال ایک عورت کو اپنے چار شوہروں سے میراث ملی یہاں تک کہ اس کے واسطے نصف مال ہو گیا تو کیا صورت ہے جواب ایک عورت ہے اس سے چار بھائیوں نے ایک ایک نے بعد موت دوسرے کے نکاح کیا اور پورا مال ۱۸ دینار تھے کہ اول کے ۱۸ اور دوسرے کے ۶ اور تیسرے کے ۳ اور چوتھے کا ایک دینار تھا پس اول ۸ دینار چھوڑ کر مرا اور یہ عورت مذکورہ اور یہی تینوں بھائی وارث ہوئے پس عورت مذکورہ نے اس میں سے ۳ دینار لئے اور ہر بھائی نے بھی دو دو دینار لئے پھر دوسرے بھائی کے پاس ۸ دینار ہو گئے پس جب اس نے اس عورت سے نکاح کیا پھر مر گیا تو عورت مذکورہ نے اس سے بھی دو دینار ترکہ میں لئے پس اس کے پاس چار دینار ہوئے اور باقی دو بھائی نے تین تین دینار لئے پس تیسرے بھائی نکاح کرنے والے کے پاس ۸ دینار ہو گئے پھر جب وہ بھی مر گیا تو عورت نے اس کے ترکہ میں سے دو دینار لئے پس اس کے پاس چھ دینار ہوئے اور باقی ۶ دینار چوتھے بھائی کے واسطے رہے پس سب اس کے پاس ۱۲ دینار ہوئے پھر جب وہ مراتھا عورت نے اس کی چوتھائی میں ۳ دینار لئے پس عورت کے پاس ۹ دینار ہو گئے جو نصف مال ہی اور باقی عصبہ کو ملے گا۔ سوال وارث لوگ میراث تقسیم کرتے تھے پس ایک وارث آیا اور اس نے کہا کہ جلدی نہ کرو کہ میری عورت غائب ہے اگر وہ زندہ ہو گی تو وہی وارث ہوگی اور میں وارث نہ ہوں گا اور اگر وہ مر گئی ہے تو میں ہی وارث ہوں گاوہ وارث نہ ہوگی تو اس کی کیا صورت ہے جواب ایک عورت مر گئی اور اس نے دو حقیقی بہنیں و ماں اور ایک اخیافی بہن اور ایک علاتی بھائی چھوڑا اور اس علاتی بھائی نے اس کے اخیافی بہن سے نکاح کیا ہے اور یہی قول مذکور کا کہنے والا ہے کیونکہ اسی کی جو رومیت کی اخیانی بہن ہی غائب ہے پس اگر وہ زندہ ہو گی تو دو تہائی دونوں حقیقی بہنوں اور چھٹا حصہ ماں کو اور باقی چھٹا حصہ اس اخیافی بہن کو ملے گا اور یہ علاتی بھائی محروم رہے گا اور اگر وہ مر گئی ہوگی تو باقی چھٹا

اس علاتی بھائی کو ملے گا۔ سوال ایک عورت آئی اور اس نے کہا کہ میراث تقسیم کرنے میں جلدی نہ کرو کہ میں حاملہ ہوں اگر لڑکا ہوگا تو کچھ وارث نہ ہوگا اور اگر لڑکی ہوگی توارث ہوگی تو اس کی کیا

The situation is: Answer: A woman died and she left a husband, a mother, and two uterine sisters. Then her father's wife, i.e., the stepmother, came and said that if a boy is born to me, he will be the agnatic brother (half-brother from the father's side) of this deceased, so no one will be an heir; and if a girl is born, she will be the agnatic sister of the deceased, so she will be an heir to half (1/2), and the basis of the share (Faraid) will be up to 9. Question: A woman came and said to the distributors of the inheritance, "Do not be in a hurry to distribute the inheritance, as I am pregnant. If it is a boy, he will be an heir, and if it is a girl, she will not be an heir." What is the situation for this?

Answer: A man died and he left two real sisters. Then his father's wife, i.e., the stepmother, came and said, "Do not be in a hurry to distribute the inheritance, as I am pregnant. If it is a boy, he will be the agnatic brother of the deceased; then both real sisters will get two-thirds (2/3), and the rest will go to his agnatic brother. And if it is a girl, she will be the agnatic sister of the deceased; then both of his real sisters will get two-thirds (2/3), and what remains will go to the 'Asaba' (1), and the agnatic sister will get nothing." And if the aforementioned woman came and said, "Do not be in a hurry to distribute the inheritance, because I am pregnant; if a boy or girl is born—if a boy and girl are born, according to the statement of Hadrat Zaid (RA), both will be heirs," what is the situation for this? The answer is: A man died and he left a mother, a real sister, and a grandfather. Then his father's wife, i.e., the stepmother, came and said, "Do not be in a hurry to distribute the inheritance, as I am pregnant. If a boy is born, he will be the agnatic brother of the deceased; then the mother will get one-sixth (1/6), and what remains will be distributed between the brother and grandfather, with the male getting twice the share of the female. Then whatever the agnatic brother receives, he will give it all to the real sister of the deceased and will remain empty-handed himself. And if a girl is born, she will give it to the agnatic sister of the deceased and will remain empty-handed herself. And if both a boy and a girl are born, upon the existence of the agnatic brother and sister of the deceased, the mother will get one-sixth (1/6), the brother will get one-third (1/3) of the remainder, and the real sister will get half (1/2); and what remains will be distributed between the agnatic brother and sister, with the male getting twice the share of the female. And if the woman came and said, "Do not be in a hurry to distribute, because I am pregnant; if a boy is born, I and the boy both will be heirs, and if a girl is born, neither I nor the girl will be heirs," the answer is: Zaid married his son, named Amr,

to his other son's daughter, named Hind. Then Amr died, and his wife, the aforementioned Hindah, came and said, "Do not be in a hurry to distribute the inheritance, as I am pregnant. If a boy is born, the two daughters of the deceased will get two-thirds (2/3), and the rest will go to the 'Asaba', and the daughter of his son will get nothing, nor will that girl get anything. And if a boy is born, the two daughters will get two-thirds (2/3), and the rest will be distributed between the daughter of his son, the aforementioned Hindah, and the son of Hindah, with the male getting twice the share of the female." Question: If someone was asked that a person died and he left the maternal uncle of his cousin (father's brother's daughter) and the paternal aunt of his maternal uncle's son, then he should be asked whether there is another maternal uncle of the daughter of this deceased's paternal aunt, and whether there is any other paternal aunt of the maternal uncle's son or not? If he says that there is no other such maternal uncle and paternal aunt, then the answer should be that the inheritance wealth will be distributed among them in three parts, because the maternal uncle of his paternal aunt is the father of this deceased, and the paternal aunt of the maternal uncle's son is the sister of his mother. And since there is no other besides one, the mother of this deceased is why the father got two-thirds (2/3) and the mother got one-third (1/3) of the wealth. Question: If a woman said to the distributors of the inheritance, "Do not..."

(1) i.e., to the Dhawi al-Arham (distant kindred).

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) 415 किताब-उल-फरायज

सूरत यह है: जवाब: एक औरत मर गई और उसने शौहर, माँ और दो अख्याफी (सौतेली) बहनें छोड़ीं। पस उसके बाप की बीवी आई यानी सौतेली माँ आई और कहा कि अगर मुझसे लड़का हुआ तो इस मय्यत (मृतक) का पितृ-भाई (सौतेला भाई) होगा, पस कुछ वारिस न होगा और अगर लड़की हुई तो मय्यत की पितृ-बहन (सौतेली बहन) होगी, पस उसके साथ निस्फ (आधा) की वारिस होगी और फरीजा का उसूल 9 तक होगा। सवाल: एक औरत आई और उसने मीरास (विरासत) बांटने वालों से कहा कि तुम लोग मीरास बांटने में जल्दी न करो कि मैं पेट से (गर्भवती) हूँ, अगर लड़का हुआ तो वारिस होगा और अगर लड़की हुई तो वारिस न होगी, तो इसकी क्या सूरत है?

जवाब: एक मर्द मर गया और उसने हकीकी (सगी) दो बहनें छोड़ीं। पस उसके बाप की बीवी यानी सौतेली माँ आई और कहा कि तुम लोग मीरास बांटने में जल्दी न करो कि मैं हमल (गर्भावस्था) से हूँ। पस अगर लड़का हुआ तो मय्यत का पितृ-भाई होगा, पस हकीकी दोनों बहनों को दो-तिहाई मिलेगा और बाकी उसके पितृ-भाई को मिलेगा, और अगर लड़की हुई तो मय्यत की पितृ-बहन होगी, पस उसकी दोनों हकीकी बहनों को दो-तिहाई मिलेगा और जो बाकी रहा वह असबा (1) को मिलेगा और पितृ-बहन को कुछ न मिलेगा। और अगर उक्त औरत ने आकर कहा कि तुम लोग मीरास बांटने में जल्दी न करो क्योंकि मैं हमल से हूँ, अगर लड़का या लड़की हुई, तो हज़रत ज़ैद रज़ियल्लाहु अन्हु के कौल (कथन) के मुताबिक दोनों वारिस होंगे, तो इसकी क्या सूरत है? पस जवाब यह है कि एक मर्द मर गया और उसने माँ, हकीकी बहन और दादा छोड़ा। पस उसके बाप की बीवी यानी सौतेली माँ आई और उसने कहा कि मीरास बांटने में जल्दी न करो कि मैं हमल से हूँ। पस अगर लड़का हुआ तो मय्यत का पितृ-भाई होगा, पस माँ को छठा हिस्सा मिलेगा और जो बाकी रहा वह भाई और दादा के दरमियान मर्द को औरत से दोगुने के हिसाब से तकसीम होगा। फिर जो कुछ पितृ-भाई को मिलेगा वह सब मय्यत की हकीकी बहन को दे देगा और खुद खाली रह जाएगा। और अगर लड़की हुई तो मय्यत की पितृ-बहन को दे देगी और खुद हाथ खाली रह जाएगी। और अगर लड़का और लड़की दोनों हुए तो मय्यत के पितृ-भाई और बहन होने पर इस माँ को छठा हिस्सा और भाई को बाकी का एक-तिहाई और हकीकी बहन को निस्फ (आधा) मिलेगा और जो बाकी रहा वह पितृ-भाई और बहन के दरमियान मर्द को औरत से दोगुने के हिसाब से तकसीम होगा। और अगर औरत ने आकर कहा कि तुम लोग तकसीम में जल्दी न करो क्योंकि मैं हमल से हूँ, पस अगर लड़का पैदा हुआ तो मैं और लड़का दोनों वारिस होंगे और अगर लड़की पैदा हुई तो मैं और लड़की कोई वारिस न होगी। पस

जवाब यह है कि ज़ैद ने अपने बेटे के नामी 'अम्र' का निकाह अपने दूसरे बेटे की बेटी 'हिंद' से कर दिया, फिर 'अम्र' मर गया और उसकी बीवी उक्त 'हिंद' आई और कहा कि मीरास बांटने में जल्दी न करो कि मैं हमल से हूँ। पस अगर लड़का पैदा हुआ तो मय्यत की हर दो बेटियों को दो-तिहाई मिलेगा और बाकी असबा को मिलेगा और उसके बेटे की बेटी को कुछ न मिलेगा और न उस लड़की को मिलेगा। और अगर लड़का पैदा हुआ तो हर दो बेटी को दो-तिहाई मिलेगा और बाकी उसके बेटे की बेटी उक्त 'हिंद' और 'हिंद' के बेटे के दरमियान मर्द को औरत से दोगुने के हिसाब से तकसीम होगा। सवाल: अगर किसी शख्स से सवाल किया गया कि एक शख्स मर गया और उसने अपनी फुफेरी बहन के बेटे का मामू और अपने मामू के बेटे की फूफी को छोड़ा, तो उससे दरियाफ्त (पूछताछ) करना चाहिए कि आया उस मय्यत की फूफी की बेटी का मामू दूसरा भी है और मामू के बेटे की फूफी कोई दूसरी भी है या नहीं? पस अगर उसने कहा कि दूसरा ऐसा मामू और फूफी नहीं है, तो जवाब देना चाहिए कि माल-ए-मीरास इन दोनों में तीन-तिहाई तकसीम होगा क्योंकि उसकी फूफी के मामू इस मय्यत का बाप है और मामू के बेटे की फूफी उसकी माँ की बहन है और जब कि सिवाए एक के दूसरी नहीं है तो इस मय्यत की माँ इस ही वास्ते यह हुआ कि बाप को दो-तिहाई और माँ को एक-तिहाई माल मिला। सवाल: अगर एक औरत ने मीरास बांटने वालों से कहा कि तुम लोग...

(1) यानी ज़वी-उल-अरहाम को।

صورت یہ ہے جواب ایک عورت مرگئی اور اس نے شوہر ماں و دو اخیافی بہنیں چھوڑیں پس اس کے باپ کی جورو آئی یعنی سوتیلی ماں آئی اور کہا کہ اگر مجھ سے لڑکا ہوا تو اس میت کا پدری بھائی ہوگا پس کچھ وارث نہ ہوگا اور اگر لڑکی ہوئی تو میت کی پدری بہن ہوگی پس اس کے ساتھ نصف کی وارث ہوگی اور فریضہ کا اصول ۹ تک ہوگا۔ سوال ایک عورت آئی اور اُس نے میراث تقسیم کرنے والوں سے کہا کہ تم لوگ میراث تقسیم کرنے میں جلدی نہ کرو کہ میں پیٹ سے ہوں اگر لڑکا ہوا تو وارث ہوگا اور اگر لڑکی ہوئی تو وارث نہ ہوگی تو اس کی کیا صورت ہے۔

جواب ایک مرد مر گیا اور اس نے حقیقی دو بہنیں چھوڑیں پس اس کے باپ کی جورو آئی یعنی سوتیلی ماں آئی اور کہا کہ تم لوگ میراث تقسیم کرنے میں جلدی نہ کرو کہ میں حمل سے ہوں پس اگر لڑکا ہوا تو میت کا پدری بھائی ہوگا پس حقیقی دونوں بہنوں کو دو تہائی ملے گا اور باقی اُس کے پدری بھائی کو ملے گا اور اگر لڑکی ہوئی تو میت کی پدری بہن ہوگی پس اس کی دونوں حقیقی بہنوں کو دو تہائی ملے گا اور جو باقی رہا وہ عصبہ (۱) کو ملے گا اور پدری بہن کو کچھ نہ ملے گا اور اگر عورت مذکورہ نے آکر کہا کہ تم لوگ میراث تقسیم کرنے میں جلدی نہ کرو کیونکہ حمل سے ہوں اگر لڑکا یا لڑکی ہوئی تو اگر لڑکا لڑکی ہوئی تو حضرت زید رضی اللہ عنہ کے قول کے موافق دونوں وارث ہوں گے تو اس کی کیا صورت ہے پس جواب یہ ہے کہ ایک مرد مر گیا اور اس نے ماں و حقیقی بہن و دادا چھوڑا پس اس کے باپ کی جورو یعنی سوتیلی ماں آئی اور اس نے کہا کہ تقسیم میراث میں جلدی نہ کرو کہ میں حمل سے ہوں پس اگر لڑکا ہوا تو میت کا پدری بھائی ہوگا پس ماں کو چھٹا حصہ ملے گا اور جو باقی رہا وہ بھائی و دادا کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا پھر جو کچھ پدری بھائی کو ملے گا وہ سب میت کی

حقیقی بہن کو دے گا اور خود خالی رہ جائے گا اور اگر لڑکی ہوئی تو میت کی مادری بہن کو دے گی اور خود ہاتھ خالی رہ جائے گی اور اگر لڑکا و لڑکی دونوں ہوئے تو میت کے پدری بھائی و بہن ہونے پر اس ماں کو چھٹا حصہ اور بھائی کو باقی کی تہائی اور حقیقی بہن کو نصف ملے گا اور جو باقی رہا وہ پدری بھائی و بہن کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا اور اگر عورت نے آکر کہا کہ تم لوگ تقسیم میں جلدی نہ کرو کیونکہ میں حمل سے ہوں پس اگر لڑکا پیدا ہوا تو میں اور لڑکا دونوں وارث ہوں گے اور اگر لڑکی پیدا ہوئی تو میں اور لڑکی کوئی وارث نہ ہوگی پس جواب یہ ہے کہ زید نے اپنے پسر کے مسمی عمرو کا نکاح اپنے دوسرے پسر کی دختر مسماۃ ہند سے کر دیا پھر عمرو مر گیا اور اس کی جورو مسماۃ ہندہ مذکورہ آئی اور کہا کہ تقسیم میراث میں جلدی نہ کرو کہ میں حمل سے ہوں پس اگر لڑکا پیدا ہوگا تو میت کی ہر دو دختر کو دو تہائی ملے گا اور باقی عصبہ کو ملے گا اور اس کے پسر کی دختر کو کچھ نہ ملے گا اور نہ اس لڑکی کو ملے گا اور اگر لڑکا پیدا ہوا تو ہر دو دختر کو دو تہائی ملے گا اور باقی اس کے پسر کی دختر مسماۃ ہندہ مذکورہ اور ہندہ کے پسر کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا۔ سوال اگر کسی شخص سے سوال کیا گیا کہ ایک شخص مر گیا اور اس نے اپنی پھوپھی کے پسر کا ماموں اور اپنے ماموں کے پسر کی پھوپھی کو چھوڑا تو اس سے دریافت کرنا چاہیے کہ آیا اس میت کی پھوپھی کی بیٹی کا ماموں دوسرا بھی ہے اور ماموں کے بیٹے کی پھوپھی کوئی دوسری بھی ہے یا نہیں ہے پس اگر اس نے کہا کہ دوسرا ایسا ماموں اور پھوپھی نہیں ہے تو جواب دینا چاہئے کہ مال میراث ان دونوں میں تین تہائی تقسیم ہوگا کیونکہ اُس کی پھوپھی کے ماموں اس میت کا باپ ہے اور ماموں کے بیٹے کی پھوپھی اس کے ماں کی بہن ہے اور جب کہ سوائے ایک کے دوسری نہیں ہے تو اس میت کی ماں اس ہی واسطے یہ ہوا کہ

باپ کو دو تہائی اور ماں کو ایک تہائی مال ملا۔ سوال اگر ایک عورت نے میراث تقسیم کرنے والوں سے کہا کہ تم لوگ

(۱) یعنی ذوی الارحام کو۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 Kitab al-Faraid (Book of Inheritance)

Do not be hasty in distributing the inheritance, for I am pregnant; if it is a boy, he will be the heir, and if it is a girl, she will not be an heir. And if both a boy and a girl are born, and she says the girl will not be an heir and only the boy will be, the answer is that every *Asabah* (residuary heir) except the father and the son can have a wife. And if she said if both are born, both will be heirs, and if a girl is born, she will not be an heir, the answer is that she is the wife of the father (1) while there are two full sisters among the heirs, or she is the wife of the son while there are two biological daughters (2) among the heirs. And if a woman came and said if a boy is born he will not be an heir, and if a girl is born she is the wife of the son, while the present heirs are the husband, mother, father, and the daughter of the deceased. Or she is the wife of the father while the present heirs are the husband, mother, and two uterine sisters. And if the aforementioned woman said if a boy or girl is born, there will be no heir, and if both are heirs, the answer is that she is the wife of the deceased's father, while the father died before her, and the apparent heirs include the mother and the full sister, because in such a state, if a boy or girl is born, they are the half-brother or half-sister of the deceased. Thus, after taking out the mother's share, whatever remains will be divided between the grandfather, the full sister, and the newborn. Then the full sister will take from the newborn what she received, and it will remain empty. And if both a boy and a girl are born, the grandfather will take one-third of the remainder after the mother's share, then the full sisters will take an amount equal to half from the remainder. Then what remains will be divided between that boy and girl, with the male receiving double the share of the female. And if the aforementioned woman said if a boy is born I will receive an eighth and the rest will go to him, and if a girl is born, the wealth will be divided equally between me and [the other], and if it is born dead I will receive the entire wealth, the answer is that this is a woman who freed a slave and married him, and that slave died leaving only this woman pregnant (2). Question: A woman and her husband both received three-quarters of the deceased's wealth, and another woman and her husband received one-quarter; what is the situation? Answer: It is the deceased's uterine sister and one paternal sister, and the deceased has two paternal cousins, but one of the two brothers is the deceased's uterine brother, and this uterine brother has married his paternal sister, and the other brother is the husband of his uterine sister. Thus, the paternal sister received half, the uterine brother and sister received one-third of the

wealth, and the remaining wealth was divided equally between both paternal cousins.

Translator's Note ☆ Thus, the paternal sister received 6 out of 6, and her husband, the uterine brother, received 12 of the prescribed share and one of the *Asabah*; the total is 9, which is three-quarters of the wealth, and the remaining one-quarter went to the other sister and her husband; understand. Question: A wife and husband received one-third of the wealth and another wife and husband both received two-thirds of the wealth; state the situation, and the answer is that the deceased is in the marriage of the son of the son of the mother and father of the deceased, [and] the daughter of the son of the son of the deceased.

Translator's Note ☆ Thus, the mother and father will receive one-third, i.e., a sixth share, and the remainder will go to the other wife and husband; understand. Question: A man whose two wives received three-thirds of the deceased's wealth; the answer is that the deceased's son's two daughters, the brother's son of the deceased, or [the deceased is] in the marriage of the son of the son of the son of the deceased and another. Question: Two brothers are from the side of the mother and father; one of them received three-quarters of the deceased's wealth and the other received one-quarter; state the situation. Answer: The situation is that the deceased has two brother's sons, and one of the two paternal cousins is the deceased's. 1) Meaning the biological mother. 2) The source/derivation of the case is very clear.

विरासत बांटने में जल्दी न करो कि मैं गर्भवती हूँ, यदि लड़का होगा तो वह वारिस होगा और यदि लड़की होगी तो वारिस नहीं होगी। और यदि लड़का और लड़की दोनों हुए तो लड़की वारिस नहीं होगी, केवल लड़का वारिस होगा, तो इसका उत्तर यह है कि पिता और पुत्र के अलावा हर 'असबाह' (अवशिष्ट भोगी) की पत्नी हो सकती है। और यदि उसने कहा कि यदि लड़का और लड़की दोनों हुए तो दोनों वारिस होंगे और यदि लड़की हुई तो वारिस नहीं होगी, तो इसका उत्तर यह है कि वह पिता (1) की पत्नी है जबकि वारिसों में दो सगी बहनें हैं या वह पुत्र की पत्नी है जबकि वारिसों में दो सगी बेटियाँ (2) हैं। और यदि औरत ने आकर कहा कि यदि लड़का पैदा हुआ तो वह वारिस नहीं होगा और यदि लड़की हुई तो यह पुत्र की पत्नी है जबकि मौजूद वारिसों में मृत के पति, माता, पिता और बेटी स्पष्ट हों। या वह पिता की पत्नी है जबकि मौजूद वारिसों में पति, माता और दो सौतेली बहनें (मदरी) स्पष्ट हों। और यदि उक्त औरत ने कहा कि यदि लड़का या लड़की हुई तो कोई वारिस नहीं होगा और यदि दोनों वारिस होंगे तो उत्तर यह है कि यह मृत के पिता की पत्नी है जबकि पिता उससे पहले मर चुका है और स्पष्ट वारिसों में माँ और सगी दादी/बहन मौजूद हैं क्योंकि ऐसी स्थिति में यदि लड़का या लड़की पैदा हुई तो वह मृत का सौतेला भाई या बहन है, अतः माता का हिस्सा निकालने के बाद जो कुछ बचेगा वह दादा, सगी बहन और इस नवजात के बीच विभाजित होगा। फिर सगी बहन इस नवजात से जो उसे मिला है ले लेगी, अतः खाली रह जाएगा। और यदि लड़का और लड़की दोनों पैदा हुए तो माता का हिस्सा निकालने के बाद शेष का एक तिहाई दादा ले लेगा, फिर शेष में से सगी बहनें आधे के बराबर ले लेंगी। फिर जो बचेगा वह उस लड़के और लड़की के बीच पुरुष को स्त्री से दोगुने के अनुपात में विभाजित होगा। और यदि उक्त औरत ने कहा कि यदि लड़का पैदा हुआ तो मुझे आठवां हिस्सा मिलेगा और बाकी उसे मिलेगा और यदि लड़की हुई तो माल मेरे पास के बीच आधा-आधा होगा और यदि मृत पैदा हुआ तो मुझे पूरा माल मिलेगा, तो उत्तर यह है कि ऐसी औरत है जिसने एक गुलाम को आज़ाद करके उससे निकाह किया है, फिर वह गुलाम केवल उस औरत को गर्भवती (2) छोड़कर मर गया है। प्रश्न: एक औरत और उसके पति दोनों ने मृत के माल से तीन-चौथाई पाया और दूसरी औरत उसके पति ने एक-चौथाई पाया, तो इसकी क्या सूरत है? उत्तर: मृत की एक मदरी (सौतेली) बहन है और एक सौतेली बहन (पदरी) है और मृत के दो चचेरे भाई हैं लेकिन दोनों में से एक भाई मृत का मदरी भाई है और इस मदरी भाई ने उसकी पदरी बहन से निकाह किया

है और दूसरा भाई उसकी मदरी बहन का पति है, अतः पदरी बहन को आधा मिला और मदरी भाई व बहन को एक तिहाई माल मिला और शेष माल दोनों चचेरे भाइयों में बराबर विभाजित हुआ।

अनुवादक की टिप्पणी ☆ अतः पदरी बहन को 6 में से 6 मिले और उसके पति मदरी भाई को फरीज़े के12 और असबाह का एक मिला, अतः कुल 9 हुआ, यह तीन-चौथाई माल है और शेष एक-चौथाई दूसरी बहन और उसके पति को मिला है, समझें। प्रश्न: एक पत्नी और पति ने एक तिहाई माल पाया और दूसरी पत्नी और पति दोनों ने दो तिहाई माल पाया तो सूरत बताएं और उत्तर मृत के माता और पिता के बेटे के बेटे की बेटी, मृत के बेटे के बेटे के निकाह में है।

अनुवादक की टिप्पणी ☆ अतः माता और पिता को एक तिहाई यानी छठा हिस्सा मिलेगा और शेष दूसरे दोनों पत्नी-पति को मिलेगा, समझें। प्रश्न: एक मर्द जिसकी दो पत्नियों ने मृत का तीन तिहाई पाया, तो जवाब: मृत के बेटे की दो बेटियां, मृत के भाई का बेटा या मृत के बेटे और दूसरे के बेटे के बेटे के निकाह में है। प्रश्न: दो भाई माता-पिता की ओर से हैं, उन दोनों में से एक व्यक्ति ने मृत का तीन-चौथाई माल पाया और दूसरे ने एक-चौथाई पाया, तो सूरत बताएं। उत्तर: इसकी सूरत यह है कि मृत के दो भाई के बेटे हैं कि दोनों में से एक चचेरा भाई मृत का है। 1) यानी सगी माँ। 2) सूरत की तखरीज (स्रोत) बहुत स्पष्ट है।

میراث تقسیم کرنے میں جلدی نہ کرو کہ میں حمل سے ہوں پس اگر لڑکا ہوگا تو وہ وارث ہوگا اور اگر لڑکی ہوگی تو وارث نہ ہوگی اور اگر لڑکا اور لڑکی دونوں ہوئے تو لڑکی وارث نہ ہوگی فقط لڑکا وارث ہوگا تو اس کا جواب یہ ہے کہ سوائے باپ و پسر کے ہر عصبہ کی زوجہ ہوسکتی ہے اور اگر اُس نے کہا کہ اگر لڑکا اور لڑکی دونوں ہوئے تو دونوں وارث ہوں گے اور اگر لڑکی ہوئی تو وارث نہ ہوگی تو اس کا جواب یہ ہے کہ باپ (۱) کی زوجہ ہے درحالیکہ وارثوں میں حقیقی دو بہنیں ہوں یا پسر کی زوجہ ہے درحالیکہ وارثوں میں دو دخترِ صلبیہ ۲ ہے اور اگر عورت نے آکر کہا کہ اگر لڑکا پیدا ہوا تو وارث نہ ہوگا اور اگر لڑکی ہوئی تو یہ پسر کی زوجہ ہے درحالیکہ وارثان موجودہ میں شوہر و مادر و پدر و دختر میت ظاہر ہوں۔ یا باپ کی زوجہ ہے درحالیکہ وارثان موجودہ میں شوہر و مادر و مادری دو بہن ظاہر ہوں اور اگر عورت مذکورہ نے کہا کہ اگر لڑکا یا لڑکی ہوئی تو کوئی وارث نہ ہوگا اور اگر دونوں وارث ہوں گے تو جواب یہ ہے کہ یہ میت کے باپ کی زوجہ ہے درحالیکہ باپ اسی کے پہلے مرگیا ہے اور ظاہر وارثوں میں ماں و جدِ حقیقی بہن موجود ہیں کیونکہ ایسی حالت میں اگر لڑکا یا لڑکی جنی تو وہ میت کا پدری بھائی یا بہن ہے پس حصہ مادر نکالنے کے بعد جو کچھ باقی رہے گا وہ دادا و حقیقی بہن اور اس مولود کے درمیان تقسیم ہوگا پھر حقیقی بہن اس مولود سے جو اس کو ملا ہے لے لی گئی پس خالی رہ جائے گا اور اگر لڑکا و لڑکی دونوں جنی تو ماں کا حصہ نکالنے کے بعد باقی کی تہائی دادا لے لے گا پھر باقی میں سے حقیقی بہن بقدر نصف کے لے لیں گی پھر جو کچھ رہاوہ اس لڑکا و لڑکی کے درمیان مرد کو عورت سے دو چند کے حساب سے تقسیم ہوگا اور اگر عورت مذکورہ نے کہا کہ اگر لڑکا پیدا ہوا تو مجھے آٹھواں حصہ ملے گا اور باقی اس کو ملے گا اور اگر لڑکی

ہوئی تو مال میرے پاس کے درمیان آدھا آدھا ہوگا اور اگر مردہ پیدا ہوا تو مجھے کو پورا مال ملے گا تو جواب یہ ہے کہ ایسی عورت ہے جس نے ایک غلام کو آزاد کرکے اس سے نکاح کیا ہے پھر وہ غلام فقط اس عورت کو حاملہ (۲) چھوڑ کر مر گیا ہے۔ سوال ایک عورت اور اس کے شوہر دونوں نے میت کے مال سے تین چوتھائی پایا اور دوسری عورت اس کے شوہر نے ایک چوتھائی پایا تو اس کی کیا صورت ہے۔ جواب میت کی مادری بہن ہے اور ایک پدری بہن ہے اور میت کے دو چچازاد بھائی ہیں مگر دونوں میں سے ایک بھائی میت کا مادری بھائی ہے اور اس مادری بھائی نے اس کی پدری بہن سے نکاح کیا ہے اور دوسرا بھائی اس کی مادری بہن کا شوہر ہے پس پدری بہن کو نصف ملا اور مادری بھائی و بہن کو تہائی مال ملا اور باقی مال ہر دو چچازاد بھائیوں میں برابر تقسیم ہوا۔

قال المترجم ☆ پس پدری بہن کو ۶ میں سے ۶ ملے اور اس کے شوہر مادری بھائی کو فریضہ کے ۱۲ اور عصبہ بت کا ایک ملا پس مجموعہ ۹ ہوا یہ تین چوتھائی مال ہے اور باقی ایک چوتھائی دوسری بہن اور اس کے شوہر کو ملا ہے فہم۔ سوال ایک جورو و خاوند نے تہائی مال پایا اور دوسری جورو و خاوند دونوں نے دو تہائی مال پایا تو صورت بتاؤ اور جواب میت کے مادر و پدر کے پسر کے پسر کے دختر میت کے پسر کے پسر کے نکاح میں ہے۔

قال المترجم ☆ پس مادر و پدر کو ایک تہائی یعنی چھٹا حصہ ملے گا اور باقی دوسرے دونوں جورو خاوند کو ملے گا فہم۔ سوال ایک مرد اس کی دو زوجہ نے میت میت تین تہائی پایا تو جواب میت کے پسر کی دو دختر میت کے برادر زادہ یا میت کے پسر و دیگر کے پسر کے پسر کے نکاح میں ہے سوال دو بھائی از جانب مادر و پدر ہیں ان دونوں میں سے ایک شخص نے میت کا تین چوتھائی مال پایا اور دوسرے نے چوتھائی پایا تو صورت بتاؤ۔ جواب اس کی صورت یہ ہے کہ

میت کے دو برادر زادہ ہیں کہ دونوں میں سے ایک چچا زاد بھائی میت۔ ۱) یعنی حقیقی ماں (۲)

صورت تخریج بہت واضح ہے

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 10 | **Kitab al-Faraid (Book of Inheritance)** is the daughter's husband. The Translator (star) says: The daughter of the deceased gets half, and each nephew gets a quarter. "قال وفيه نظر فانہ لم يرث عنه احد هما فقط ثلثة ارباع المال تامل فيه" (There is consideration in this, for neither of them inherits three-quarters of the wealth alone, reflect upon this). Question: A healthy man went to a sick person and asked him to make a will for him. He replied, "How can I make a will for you, since you are among my heirs, as are your two brothers, your parents, and your two uncles?" The answer is that the healthy person is the maternal half-brother of the sick person and the son of his uncle. His two brothers are the maternal half-brothers of the sick person, and his parents are the mother and uncle of the sick person, and his two uncles are the two uncles of the sick person. Thus, the conclusion is that the sick person has three maternal half-brothers, a mother, and three uncles. And if he said, "My heirs are your two uncles and your parents," then this person is the son of the sick person's maternal half-brother, and he has two other maternal half-brothers. If he said, "My heirs will be your two grandmothers, your two sisters, your two wives, and your two daughters," then the healthy person's two grandmothers will be the two grandmothers of the sick person, his maternal half-sisters will be the paternal half-sisters of the sick person, one of the healthy person's two wives is the mother of the sick person, and the other is his sister from the father's side, and the healthy person's two daughters are the maternal half-sisters of the sick person because the mother of the sick person was born from this healthy person. Thus, the conclusion is that there are two wives, three paternal half-sisters, and two maternal half-sisters. Question: The deceased left twenty-four dinars for twenty-four women, such that each received one dinar. Explain the scenario. Answer: The scenario is that there are 3 wives, 4 grandmothers, 16 daughters, and 1 paternal half-sister. Question: Each of Amr and Zaid married the mother of the other, and a son was born to each, so each is the son of the other, and each is the maternal uncle of the other.

Question: Each of the two men is the paternal uncle of the other's father. Answer: Each of Zaid and Amr married the mother of the other's father, and a son was born to both. Question: Each of two men married the daughter of the other's son, and a son was born to each. Question: Each of two men married the mother of the other's father, and children were born to both. Question: Each of the two is the maternal uncle of the other's mother. Answer: Each of Zaid and Amr married the granddaughter of the other, and a son was born to each. Question: Zaid is the

paternal uncle of Amr, and Amr is the maternal uncle of Zaid. Answer: The scenario is that a man married a woman, and his son married the mother of that woman, and children were born to both. Then the father's son is the paternal uncle of his son, and the son's son is the maternal uncle of his father's son. Question: A person is both a maternal uncle and a paternal uncle. Answer: There are two maternal brothers; one of them married the maternal half-sister of the other, and a son was born. He is the paternal uncle of the other from the father's side and the maternal uncle from the mother's side. Furthermore, if one of the two maternal brothers married the paternal half-sister of the other, and a son was born, the other brother is the maternal uncle of that son from the father's side and the paternal uncle from the mother's side. Question: A person is the paternal uncle of another's father and the maternal uncle of the mother. Answer: 1. The author's statement "قال الخ" means that one received three-quarters along with his wife, but did not receive it completely.

फतावा आलमगीरी ..... खंड १० | किताब अल-फ़रायज़ (विरासत की पुस्तक) की बेटी का पति है। अनुवादक (सितारा) कहता है: मृतक की बेटी का आधा और प्रत्येक भतीजे का चौथाई-चौथाई हो, "قال وفيه نظر فانه لم يرث عنه احد هما فقط ثلثة ارباع المال تامل فيه" (इसमें विचार है क्योंकि उन दोनों में से कोई भी अकेले तीन-चौथाई माल का वारिस नहीं होता, इस पर विचार करें)। सवाल: एक स्वस्थ आदमी एक बीमार व्यक्ति के पास गया और कहा कि मेरे लिए कुछ वसीयत कर दो, तो उसने जवाब दिया कि मैं तुम्हारे लिए वसीयत कैसे कर सकता हूँ क्योंकि मेरे वारिसों में तुम हो और तुम्हारे दोनों भाई और तुम्हारे माता-पिता और तुम्हारे दोनों चाचा हैं। जवाब यह है कि स्वस्थ व्यक्ति, उस बीमार व्यक्ति का सौतेला भाई (माँ की तरफ से) है और चाचा का बेटा है, और उसके दोनों भाई, बीमार व्यक्ति के सौतेले भाई (माँ की तरफ से) हैं, और उसके माता-पिता, बीमार व्यक्ति के माँ और चाचा हैं, और उसके दोनों चाचा, बीमार व्यक्ति के दो चाचा हैं। अतः निष्कर्ष यह है कि बीमार व्यक्ति के तीन सौतेले भाई (माँ की तरफ से), माँ, और तीन चाचा हैं। और अगर उसने कहा कि मेरे वारिस तुम्हारे दोनों चाचा और माता-पिता हैं, तो यह व्यक्ति, इस बीमार व्यक्ति के सौतेले भाई (माँ की तरफ से) का बेटा है और उसके दो सौतेले भाई और भी हैं। अगर उसने कहा कि मेरे वारिस तुम्हारी दोनों दादी, तुम्हारी दोनों बहनें, तुम्हारी दोनों पत्नियाँ और तुम्हारी दोनों बेटियाँ होंगी, तो स्वस्थ व्यक्ति की दोनों दादी, उस बीमार व्यक्ति की दोनों दादी होंगी, और उसकी (स्वस्थ व्यक्ति की) सौतेली बहनें (माँ की तरफ से), बीमार व्यक्ति की सौतेली बहनें (पिता की तरफ से) होंगी, और स्वस्थ व्यक्ति की दोनों पत्नियों में से एक बीमार व्यक्ति की माँ है और दूसरी उसकी पिता की तरफ से बहन है, और स्वस्थ व्यक्ति की दोनों बेटियाँ बीमार व्यक्ति की माँ की तरफ से बहनें हैं क्योंकि बीमार व्यक्ति की माँ ने उस स्वस्थ व्यक्ति से जन्म लिया है। अतः निष्कर्ष यह है कि दो पत्नियाँ, तीन सौतेली बहनें (पिता की तरफ से) और दो सौतेली बहनें (माँ की तरफ से) हैं। सवाल: मृतक ने चौबीस दीनार चौबीस महिलाओं के लिए छोड़े, जिसमें प्रत्येक ने एक-एक दीनार पाया, सूरत (तरीका) बताओ। जवाब: सूरत यह है कि ३ पत्नियाँ, ४ दादी/नानी, १६ बेटियाँ और १ सौतेली बहन (पिता की तरफ से) हैं। सवाल यह है कि अम्र और ज़ैद में से प्रत्येक ने दूसरे की माँ से निकाह किया और प्रत्येक से एक बेटा पैदा हुआ, तो प्रत्येक दूसरे का बेटा है और प्रत्येक दूसरे का बेटा पैदा हुआ, तो प्रत्येक दूसरे का मामा है।

सवाल: दो पुरुषों में से प्रत्येक दूसरे के पिता का चाचा है। जवाब: ज़ैद और अम्र में से प्रत्येक ने दूसरे के पिता की माँ से निकाह किया और दोनों के बेटा पैदा हुआ। सवाल: दो पुरुषों में से प्रत्येक ने दूसरे

के बेटे की बेटी से निकाह किया और प्रत्येक से एक बेटा पैदा हुआ। सवाल: दो पुरुषों में से प्रत्येक ने दूसरे के पिता की माँ से निकाह किया, तो दोनों के बच्चे पैदा हुए। सवाल: दोनों में से प्रत्येक दूसरे की माँ का मामा है। जवाब: ज़ैद और अम्र में से प्रत्येक ने दूसरे की बेटी की बेटी से निकाह किया और प्रत्येक का बेटा पैदा हुआ। सवाल: ज़ैद, अम्र का चाचा है और अम्र, ज़ैद का मामा है। जवाब: सूरत यह है कि एक आदमी ने एक औरत से निकाह किया और उसके बेटे ने उसी औरत की माँ से निकाह किया और दोनों के बच्चे पैदा हुए, तो पिता का बेटा, उसके बेटे का चाचा है और बेटे का बेटा, उसके बाप के बेटे का मामा है। सवाल: एक व्यक्ति मामा भी है और चाचा भी है। जवाब: माँ की तरफ से दो भाई हैं, उनमें से एक ने दूसरे की सौतेली बहन (माँ की तरफ से) से निकाह किया और एक बेटा पैदा हुआ, तो वह दूसरे का पिता की तरफ से चाचा है और माँ की तरफ से मामा है, और साथ ही अगर माँ की तरफ से दो भाइयों में से एक ने दूसरे की सौतेली बहन (पिता की तरफ से) से निकाह किया और बेटा पैदा हुआ, तो दूसरा भाई उस बेटे का पिता की तरफ से मामा है और माँ की तरफ से चाचा है। सवाल: एक व्यक्ति दूसरे के पिता का चाचा और माँ का चाचा है। जवाब: १. लेखक का कथन "قال ؏ا" का मतलब यह है कि एक ने अपनी पत्नी के साथ तीन-चौथाई तो पाया लेकिन उसे पूरा नहीं पाया।

 کی دختر کا خاوند ہے۔ قال المترجم (ستارہ) میت کی دختر کا نصف اور ہر ایک برادر زادہ کا چوتھائی چوتھائی ہو، قال وفیہ نظر فانہ لم یرث عنہ احد ھما فقط ثلثۃ ارباع المال تامل فیہ۔ سوال ایک صحیح و تندرست آدمی ایک مریض کے پاس گیا اور کہا کہ میرے واسطے کچھ وصیت کر دے تو اس نے جواب دیا کہ میں تیرے واسطے کیونکر وصیت کر سکتا ہوں کیونکہ میرے وارثوں میں تو ہے اور تیرے دونوں بھائی اور تیرے مادر و پدر دو تیرے دونوں چچاہیں جواب یہ ہے کہ صحیح آدمی اس مریض کا مادری بھائی ہے اور چچا کا بیٹا ہے اور اس کے دونوں بھائی مریض کے مادری بھائی ہیں اور اس کے مادر و پدر مریض کے مادر و چچاہیں واس کے دونوں چچا مریض کے دو چچا ہیں پس حاصل یہ ہے کہ مریض کے تین برادر مادری ہیں اور ماں ہے اور تین چچاہیں اور اگر کہا کہ میرے وارث تیرے دونوں چچاہ و مادر و پدر ہیں تو یہ مریض اس مریض کے مادری بھائی کا بیٹا ہے اور اس کے دو بھائی مادری اور ہیں اگر کہا کہ میرے وارث تیری ہر دو جدہ، تیری ہر دو بہن و تیری ہر دو زوجہ و تیری ہر دو دختر ہوں گی پس صحیح کی ہر دو جدہ اس مریض کی ہر دو وجہ ہیں اور اس کی مادری دو، بہن مریض کی پدری دو، بہن اور صحیح کی ہر دو زوجہ میں سے ایک مریض کی ماں ہے اور دوسری اس کی بہن از جانب پدر ہیں اور صحیح کی ہر دو دختر مریض کی مادری بہن ہیں کہ مریض کی ماں اس صحیح سے جنی ہے پس حاصل یہ ہے کہ دو زوجہ ہیں اور تین پدری بہنیں ہیں اور دو مادری بہنیں ہیں۔ سوال میت نے چوبیس دینار چوبیس عورتوں کے واسطے چھوڑے کہ ہر ایک نے ایک ایک دینار پایا صورت بتاؤ جواب صورت یہ ہے کہ ۳ زوجہ و ۴ جدہ اور ۱۶ دختر و ایک پدری بہن ہے۔ سوال یہ ہے کہ عمرو زید میں سے ہر ایک نے دوسرے کی ماں سے نکاح

کیا اور ہر ایک سے ایک بیٹا پیدا ہوا پس ہر ایک دوسرے کا ابن ہے اور ہر ایک دوسرے کا بیٹا پیدا ہوا پس ہر ایک دوسرے کا ماموں ہے۔

سوال دومر دمیں سے ہر ایک دوسرے کے باپ کا چچا ہے۔ جواب زید و عمرو میں سے ہر ایک نے دوسرے کی باپ کی ماں سے نکاح کیا اور دونوں کے بیٹا پیدا ہوا۔ سوال دومردوں میں سے ہر ایک نے دوسرے کے پسر کی دختر سے نکاح کیا اور ہر ایک سے ایک بیٹا پیدا ہوا۔ سوال دومردوں میں سے ہر ایک دوسرے کے باپ کی ماں سے نکاح کیا پس دونوں کے فرزند پیدا ہوئے۔ سوال دونوں میں سے ہر ایک دوسرے کی ماں کا ماموں ہے۔ جواب زید و عمرو میں سے ہر ایک نے دوسرے کی دختر کی دختر سے نکاح کیا اور ہر ایک کا بیٹا پیدا ہوا سوال زید عمرو کا چچا ہے اور عمرو زید کا ماموں ہے۔ جواب صورت یہ ہے کہ ایک مرد نے ایک عورت سے نکاح کیا اور اس کے پسر نے اس عورت کی ماں سے نکاح کیا اور دونوں کے فرزند پیدا ہوا تو باپ کا پسر اس کے پسر کا چچا ہے اور پسر کا پسر اسکے باپ کے پسر کا ماموں ہے۔ سوال ایک شخص ماموں بھی ہے اور چچا بھی ہے۔ جواب مادری دو بھائی ہیں ان میں سے ایک نے دوسرے کی مادری بہن سے نکاح کیا اور ایک بیٹا پیدا ہوا تو دوسرے کا باپ کی طرف سے چچا ہے اور ماں کی طرف سے ماموں ہے اور نیز اگر مادری دو بھائیوں میں سے ایک نے دوسرے کی پدری بہن سے نکاح کیا اور بیٹا پیدا ہوا تو دوسرا بھائی اس پسر کا باپ کی جانب سے ماموں ہے اور ماں کی جانب سے چچا ہے۔ سوال ایک شخص دوسرے کے باپ کا چچا اور ماں کا چچا ہے۔ جواب ۱۔ قولہ قال الخ مطلب یہ کہ ایک نے اپنی زوجہ کے ساتھ البتہ تین چوتھائی پایا اور اسے کہنے نہیں پایا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) (418) Kitab al-Faraid

The situation is that the grandfather of the grandfather of Zaid married the mother of the father of his mother, and a son was born; this son is Zaid's father's paternal uncle and his mother's maternal uncle. Question: One person is the maternal uncle of Zaid's father and also the maternal uncle of his mother. Answer: Its situation is that the father of the mother of Zaid's mother married the mother of the mother of Zaid's father, and a son was born; thus, this son is the paternal maternal uncle of Zaid's mother and the paternal maternal uncle of Zaid's father. Question: There are two men, each of whom is the son of the other's paternal aunt and also the son of the other's maternal uncle. Answer: The situation is that Zaid and Amr each married the other's sister, and each had a son, and each married the other's sister again and had a son; thus, each is the son of the other's paternal aunt and maternal uncle. This is in *Khazanat al-Muftin*. Question: Among two full brothers, one person inherited the entire estate of a deceased man, while the other did not. What is the situation? Answer: The deceased is the son of one of them; his father inherited all the wealth, and the uncle did not inherit. This is in *Muhit-e-Sarakhsi*. Question: Zaid and his son shared the inheritance equally. What is the situation? Answer: The deceased is a woman whose cousin (paternal uncle's son) married her while his uncle was still alive. Then, when this woman died, her wealth went to her husband's father—that is, her uncle. Question: A man and his daughter both inherited half of the wealth. What is the situation? Answer: A woman married her cousin, and a daughter was born to them. Then, when the woman died, her daughter received half the wealth, and her husband received half the wealth (in the form of the one-fourth share), and the rest was received due to being an *Asaba* (residuary). This is in *Mabsut*.

Chapter Fifteen

Regarding Nicknamed/Special Issues

Issues that have been given specific names

Masail-e-Mushtaraka (The Shared Issues): If the deceased leaves a husband, mother, two maternal half-siblings, and full siblings, the husband gets half, the mother gets one-sixth, and the maternal siblings get one-third, while all others are excluded. The same rule applies if a grandmother is present instead of the mother. This is the opinion of Hazrat Abu Bakr, Hazrat Umar, and Hazrat Abbas (may Allah be pleased with them), and this is the school of thought of the scholars. Hazrat Ibn Mas'ud and Hazrat Zaid bin Thabit (may Allah be pleased with them) stated that in the one-third,

the full siblings join the maternal siblings. This is the second opinion of Hazrat Umar (may Allah be pleased with him). Initially, he had ruled according to our school of thought. Then, the next year, a similar inheritance case arose, and he was asked to rule as he had before. One of the brothers of the full siblings said, "O Amir al-Mu'minin, consider: was our father a donkey? Are we not all children of the same mother?" So, Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) exercised *Ijtihad* and included them in the one-third share, stating that his previous judgment would remain as it was. This came to be known as the *Masalah al-Mushtaraka*, where Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) shared the portion. It is also called *Hamariyyah* (The Donkey Issue) because he said during the conversation, "Our father was a donkey like us." Note that if, instead of full siblings, there are only paternal half-siblings, they would be excluded by consensus.

صورت यह है कि ज़ैद के बाप के बाप के बाप ने उसकी माँ के बाप की माँ से निकाह किया और एक बेटा पैदा हुआ तो यह बेटा ज़ैद के बाप का अज़ जानिब-ए-पिदर चाचा है और माँ का अज़ जानिब-ए-मादर चाचा है। सवाल: एक शख्स ज़ैद के बाप का मामूँ और माँ का मामूँ है, जवाब: इसकी सूरत यह कि ज़ैद की माँ के माँ के बाप ने ज़ैद के बाप की माँ की माँ से निकाह किया और एक बेटा पैदा हुआ, پس यह बेटा ज़ैद की माँ का अज़ जानिब-ए-पिदर मामूँ है और ज़ैद के बाप का अज़ जानिब-ए-पिदर मामूँ है। सवाल: दो मर्द हैं कि हर एक उनमें से दूसरे की फूफी का बेटा है और दूसरे के मामूँ का बेटा है, जवाब: इसकी सूरत यह है कि ज़ैद व अम्र में से हर एक ने दूसरे की बहन से निकाह किया है और हर एक का बेटा पैदा हुआ और हर एक ने दूसरे की बहन से निकाह किया और हर एक का बेटा पैदा हुआ, پس उनमें से हर एक दूसरे की फूफी और मामूँ का बेटा है, यह 'खज़ानतुल मुफ्तीं' में है। सवाल: दो सगे भाइयों में से एक शख्स फकत एक मर्द मय्यत का वारिस हुआ और दूसरा वारिस न हुआ तो क्या सूरत है? जवाब: मय्यत उन दोनों में से एक का बेटा है, उसका बाप सब माल का वारिस हुआ और चाचा वारिस न हुआ, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। सवाल: ज़ैद और उसका बेटा है कि उन दोनों को माल-ए-तरका निस्फ़ा-निस्फ़ (आधा-आधा) मिला तो क्या सूरत है? जवाब: यह मय्यत एक औरत है जिसके साथ उसके चाचा के लड़के ने निकाह किया, हालाँकि उसका चाचा ज़िंदा है, फिर यह औरत मरी तो उसका माल उसके शौहर के बाप यानी उसके चाचा को मिलेगा। सवाल: एक मर्द है और उसकी बेटी, दोनों निस्फ़ा-निस्फ़ माल के वारिस हुए तो क्या सूरत है? जवाब: यह है कि एक औरत है जिसके साथ उसके चचेरे भाई ने निकाह किया, پس उससे एक बेटी पैदा हुई, फिर यह औरत मरी तो उसकी बेटी को निस्फ़ माल मिला और उसके शौहर को निस्फ़ माल का चौथाई फ़रीज़ा में मिला और बाकी बतौर 'असबा' होने के मिला है, यह 'मब्सूत' में है।

पंद्रहवाँ अध्याय

मसाइल-ए-मुलक़्क़बा (उपनाम वाले मसलों) के बयान में

जिन मसलों के नाम रखे गए हैं

मसाइल-ए-मुश्तरका: मय्यत ने शौहर, माँ और माँ की दो औलाद और सगे भाई व बहन छोड़े तो आधा (हिस्सा) शौहर को और छठा हिस्सा माँ को और तिहाई औलाद-ए-मादर (सौतेले भाई-बहन) को

मिलेगा और बाकी सब ساقط (रद्द) हो जाएंगे। इसी तरह अगर माँ की जगह नानी हो तो भी यही हुक्म है और यह क़ौल हज़रत अबू बक्र, हज़रत उमर और हज़रत अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुम का है और यही उलमा का मज़हब है। और हज़रत इब्न मसऊद और हज़रत ज़ैद बिन साबित रज़ियल्लाहु अन्हुमा ने फ़रमाया कि औलाद-ए-मादर व पिदर (सगे भाई-बहन) में वो तिहाई में औलाद-ए-मादर (सौतेले) के साथ शरीक हो जाते हैं और यही हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु का दूसरा क़ौल है। चुनांचे उन्होंने पहले इसी तौर पर फ़ैसला फ़रमाया था जो हमारा मज़हब है। फिर दूसरे साल ऐसा ही तरका का मुक़दमा पेश हुआ तो क्या कि मिस्ल-ए-पहले फ़ैसला के आएं भी हुक्म दें, پس एक माँ व बाप के भाइयों में से एक ने कहा कि ऐ अमीरुल मोमिनीन! ख्याल फ़रमाइए कि क्या हमारा बाप गधा था? क्या हम सब एक माँ की औलाद नहीं हैं? پس हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु ने इज्तिहाद से उन लोगों को उनके साथ तिहाई में शरीक कर दिया और फ़रमाया कि हमारा पहला हुक्म क़ज़ा अपने हाल पर होगा। پس यह 'मसला-ए-मुश्तरका' कहलाया कि हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु ने बाहम शरीक कर दिया है और ज़ीदा (इसके अलावा) इसको 'हमारा' भी कहते हैं कि उसने बातचीत के दरमियान कहा था कि हमारा बाप हमारी तरह गधा था। और वाज़ेह हो कि अगर माँ व बाप के भाइयों की जगह सिर्फ़ बाप की तरफ़ के भाई हों तो बिल-इज्मा (सर्वसम्मति से) ساقط (रद्द) हो जाएंगे।

صورت یہ ہے کہ زید کے باپ کے باپ کے باپ نے اس کی ماں کے باپ کی ماں سے نکاح کیا اور ایک بیٹا پیدا ہوا تو یہ بیٹا زید کے باپ کا از جانب پدر چچا ہے اور ماں کا از جانب مادر چچا ہے۔ سوال ایک شخص زید کے باپ کا ماموں اور ماں کا ماموں ہے جواب اس کی صورت یہ کہ زید کی ماں کے ماں کے باپ نے زید کے باپ کی ماں کی ماں سے نکاح کیا اور ایک بیٹا پیدا ہوا پس یہ بیٹا زید کی ماں کا از جانب پدر ماموں ہے اور زید کے باپ کا از جانب پدر ماموں ہے۔

سوال دو مرد ہیں کہ ہر ایک ان میں سے دوسرے کی پھوپھی کا بیٹا ہے دوسرے کے ماموں کا بیٹا ہے۔ جواب اس کی صورت یہ ہے زید و عمرو سے ہر ایک نے دوسرے کی بہن سے نکاح کیا ہے اور ہر ایک کا بیٹا پیدا ہوا اور ہر ایک نے دوسرے کی بہن سے نکاح کیا ہے اور ہر ایک کا بیٹا پیدا ہوا پس ان میں سے ہر ایک دوسرے کی پھوپھی اور ماموں کا بیٹا ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے۔

سوال دو برادر حقیقی میں سے ایک شخص فقط ایک مرد میت کا وارث ہوا اور دوسرا وارث نہ ہوا تو کیا صورت ہے جواب میت ان دونوں میں سے ایک کا بیٹا ہے اس کا باپ سب مال کا وارث ہوا اور چچا وارث نہ ہوا یہ محیط سرخی میں ہے سوال زید اور اس کا بیٹا ہے کہ وہ دونوں کو مال ترکہ نصفا نصف ملا تو کیا صورت ہے جواب یہ میت ایک عورت ہے جس کے ساتھ اس کے چچا کے پسر نے نکاح کیا حالانکہ اس کا چچا زندہ ہے پھر یہ عورت مری تو اس کا شوہر کو مال اس کے شوہر کے باپ یعنی اس کے چچا کو ملے گا۔ سوال ایک مرد ہے اور اُس کی دختر دونوں نصفا نصف مال کے وارث ہوئے تو کیا صورت ہے جواب یہ ہے کہ ایک عورت ہے جس کے ساتھ اس کے چچازاد بھائی نے نکاح کیا پس اس سے ایک دختر پیدا ہوئی پھر یہ عورت مری تو اس کی

دختر کو نصف مال ملا اور اُس کے شوہر کو نصف مال کا چھوتھائی فریضہ میں ملا اور باقی بوجہ عصبہ ہونے کے ملا ہے یہ مبسوط میں ہے۔

بندرھواں باب

مسائل ملقبہ کے بیان میں

جن مسائل کے نام رکھے گئے ہیں

مسائل مشترکہ میت نے شوہر ماں اور ماں کی دو اولاد اور حقیقی بھائی و بہن چھوڑیں تو نصف زوج کو اور چھٹا حصہ ماں کو اور تہائی اولاد مادر کو ملے گا اور باقی سب ساقط ہو جائیں گے۔ اسی طرح اگر بجائے ماں کے ماں کی ماں ہو تو بھی یہی حکم ہے اور یہ قول حضرت ابو بکر و حضرت عمر و حضرت عباس رضی اللہ عنہم کا ہے اور یہی علماء کا مذہب ہے اور حضرت ابن مسعود و حضرت زید بن ثابت رضی اللہ عنہما نے فرمایا کہ اولاد مادر و پدر میں وہ تہائی میں اولاد مادر کے ساتھ شریک ہو جاتے ہیں اور یہی حضرت عمر رضی اللہ عنہ کا دوسرا قول ہے چنانچہ انہوں نے پہلے اسی طور پر فیصلہ فرمایا تھا جو ہمارا مذہب ہے پھر دوسرے سال ایسا ہے ترکہ کا مقدمہ پیش ہوا تو کیا کہ مثل پہلے فیصلہ کے آئیں بھی حکم دیں پس ایک ماں و باپ کے بھائیوں میں سے ایک نے کہا کہ اے امیرالمؤمنین خیال فرمائیے کہ کیا ہمارا باپ گدھا تھا کیا ہم سب ایک ماں کی اولاد نہیں ہیں پس حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے باجتہاد ان لوگوں کو ان کے ساتھ تہائی میں شریک کر دیا اور فرمایا کہ ہمارا پہلا حکم قضا اپنے حال پر ہوگا۔ پس یہ مسئلہ مشترکہ کہلایا کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے باہم شریک کر دیا ہے اور نیز اس کو حمار یہ بھی کہتے ہیں کہ اس نے درمیان گفتگو میں کہا کہ ہمارا باپ ہماری طرح گدھا تھا اور واضح ہو

کہ اگر بجائے ماں و باپ کے بھائیوں کے فقط باپ کی طرف سے بھائی ہوں تو بالاجماع ساقط ہو جائیں گے۔

...and in disputed issues, our Madhhab (school of thought) is correct. This is the Mas'ala Khurqa or the issue of the grandfather and sister. This issue is called 'Khurqa' (the torn one) because the sayings of the Sahaba (may Allah be pleased with them) have, as it were, 'torn' through it. Hazrat Abu Bakr (may Allah be pleased with him) stated that the mother gets the sixth share and the rest goes to the grandfather. Hazrat Zaid bin Thabit (may Allah be pleased with him) stated that the mother gets a third, and the remaining two-thirds are divided into three parts between the grandfather and the sister. Hazrat Ali (may Allah be pleased with his countenance) stated that the mother gets a third, the sister gets half, and the remaining goes to the grandfather. There are two narrations from Hazrat Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both): in one, the sister gets half and the rest is divided equally between the grandfather and the mother; in the other, the sister gets half, the mother gets a third, and the remaining goes to the grandfather. This is also the view of Hazrat Umar (may Allah be pleased with him), and it is called 'Haqqania' because Hazrat Uthman (may Allah be pleased with him) stood apart with a view that 'tore' the Ijma (consensus), stating that the mother gets a third and the rest is divided equally between the grandfather and the sister. Scholars say this is why it is called Khurqa. It is also called 'Mishkat-e-Uthman' and 'Muria-e-Ibn Mas'ud'. It is also called 'Hammat-ush-Sha'bi' because when Hajjaj asked Sha'bi (may Allah have mercy on him) about this issue, he said that five Sahaba disagreed on it, and if one adds the view of Hazrat Siddiq (may Allah be pleased with him), it becomes six. The 'Marwaniya' case is where six scattered sisters and a husband are left; the husband gets half, the two real sisters get two-thirds, the two maternal sisters get a third, and the paternal sisters are excluded. Thus, the original issue is out of 6, extending (Awl) to 9. It is called Marwaniya because it occurred in Marwan during the time of Al-Hakam, and it is also called Khurqa because it became famous among them.

Narrations regarding shares from Sayyiduna Abu Bakr Siddiq and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) ☆

The 'Khazariya' issue is that if three grandmothers, one grandfather, and three scattered sisters are left, then Hazrat Abu Bakr and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) stated that the grandmothers get the sixth share and the rest goes to the grandfather. Thus, the original issue is out of 6 and the correction (Tashih) is out of 18. Hazrat Ali (may Allah be pleased with his countenance) stated that the real sister gets half, and to complete the two-thirds, the paternal sister gets a sixth share;

the grandmothers get a sixth share, and the grandfather gets a sixth share. This is also the view of Hazrat Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). There is also a rare narration from Hazrat Ibn Abbas stating that the grandmother who is the mother's mother gets the sixth share, and the rest goes to the grandfather. Zaid (may Allah be pleased with him) stated that the grandmothers get the sixth share and the remaining property is divided into four parts between the grandfather, the real sister, and the paternal sister. Then, whatever the paternal sister received, she would return to the real sister. Thus, the base is 6, the correction is 2, and by simplification, it remains 36, out of which the grandmothers get 6 shares, the real sister (plus her share and the paternal sister's share) gets 15 shares, and the grandfather gets 15 shares. It is called Khazariya because when Shaykh Hamza al-Zayyat was asked this question, he gave all the answers in the way we have mentioned.

The Greatness of Imam-e-A'zam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) and the solution to a case ☆

The 'Dinariya' case is that the deceased left a wife, a grandmother, two daughters, twelve real brothers, and one sister, and left six hundred dinars in the estate. Thus, the grandmother gets 100 dinars (the sixth share), each of the two daughters gets 400 dinars (two-thirds), the wife gets 75 dinars (the eighth share), and the remainder is 25...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द १० ..... ४१९ ..... किताबुल फ़रायज़

और मसला इख्तिलाफी में हमारा मज़हब सही है। मसला 'ख़रक़ा' या 'दुरूद-ए-जद्द-ओ-ख़ुवाहर' छोड़े और इस मसले को 'ख़रक़ा' इसलिए कहते हैं कि अक़वाल-ए-सहाबा रज़ियल्लाहु अन्हुम ने इसको गोया ख़रक़ (चीर) दिया है। चुनांचे हज़रत अबू बक्र रज़ियल्लाहु अन्हु ने फ़रमाया कि माँ को छठा हिस्सा और बाक़ी दादा को मिलेगा और हज़रत ज़ैद बिन साबित रज़ियल्लाहु अन्हु ने फ़रमाया कि माँ को तिहाई मिलेगा और बाक़ी दो-तिहाई दादा और बहन के दरमियान तीन हिस्से होकर तक़सीम होगी और हज़रत अली करमल्लाहु वजहहू ने फ़रमाया कि माँ को तिहाई और बहन को निस्फ़ (आधा) और बाक़ी दादा को मिलेगा और हज़रत इब्ने अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से दो रिवायतें हैं, एक रिवायत में बहन को निस्फ़ और बाक़ी दादा और माँ के दरमियान आधा-आधा तक़सीम होगा और दूसरी रिवायत में बहन को निस्फ़ और माँ को तिहाई और बाक़ी दादा को मिलेगा और यही क़ौल हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु का है और इसको 'हक़्क़ानिया' भी कहते हैं, इसलिए कि हज़रत उस्मान रज़ियल्लाहु अन्हु का एक क़ौल इसमें मुनफ़रिद (अलग) हुआ जिसने इज्मा को ख़रक़ कर दिया यानी तोड़ दिया कि उन्होंने फ़रमाया कि माँ को तिहाई और बाक़ी दादा और बहन के दरमियान निस्फ़ा-निस्फ़ (आधा-आधा) होगा और उलमा ने कहा कि इसी वजह से इसको 'ख़रक़ा' कहते हैं और 'मिशकात-ए-उस्मान' रज़ियल्लाहु अन्हु व 'मरीअ-ए-इब्ने मसूद' रज़ियल्लाहु अन्हु कहते हैं और 'हम्मतुश-शअबी' भी कहते हैं, इसलिए कि हज्जाज ने शअबी रहमतुल्लाहि अलैह से यह मसला पूछा तो उन्होंने फ़रमाया कि इसमें पाँच सहाबा रज़ियल्लाहु अन्हुम का इख्तिलाफ़ है और अगर उनके साथ क़ौल-ए-हज़रत सिद्दीक़ रज़ियल्लाहु अन्हु का मिलाया जाए तो मुसद्दस (छह) होगा। मसला 'मरवानिया' सूरत यह है कि छह बहनें मुतफ़र्रक़ा (अलग-अलग) और शौहर छोड़े, पस निस्फ़ शौहर को और हक़ीक़ी दो बहनों को दो-तिहाई और मादरी दो बहनों को तिहाई मिलेगा और पदरी दो बहनें साक़ित (खारिज) हो जाएँगी। पस असल मसला ६ से और 'अल' ९ तक होगा और इसको 'मरवानिया' इस वजह से कहते हैं कि यह मरवान में अल-हकम के ज़माने में वाक़े हुआ था और इसको 'ख़रक़ा' भी कहते हैं क्योंकि यह बाहम उनमें मुश्तहिर हो गया था।

सैय्यदना अबू बक्र सिद्दीक़ व इब्ने अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुम से हिस्सा की बाबत मरवी रिवायतें ☆

मसला 'ख़ज़रिया' सूरत यह है कि तीन जद्दा (दादी/नानी) ला-वल्दियत और एक जद्द (दादा) और तीन बहन मुतफ़र्रक़ा छोड़े, तो हज़रत अबू बक्र व इब्ने अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा ने फ़रमाया कि जद्दात को छठा हिस्सा और बाक़ी माल जद्द को मिलेगा, पस असल मसला ६ से और तसही १८ से होगी और हज़रत अली करमल्लाहु वजहहू ने फ़रमाया कि हक़ीक़ी बहन को निस्फ़ मिलेगा और दो-तिहाई पूरी करने के वास्ते यानी पदरी बहन को छठा हिस्सा मिलेगा और जद्दात को छठा हिस्सा और जद्द को छठा हिस्सा मिलेगा और यही क़ौल हज़रत इब्ने मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु का है और हज़रत इब्ने अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हु से एक शाज़ रिवायत यह भी है कि जद्दा जो माँ की माँ है, उसको छठा हिस्सा मिलेगा और बाक़ी सब जद्द को मिलेगा और ज़ैद रज़ियल्लाहु अन्हु ने फ़रमाया कि जद्दात को छठा हिस्सा और बाक़ी माल दादा और हक़ीक़ी बहन और पदरी बहन के दरमियान चार हिस्सों पर तक़सीम होगा, फिर पदरी बहन ने जो कुछ पाया वह हक़ीक़ी बहन मय्यत को वापस देगी, पस असल मसला ६ से होगा और उसकी तसही २ से होगी और इख़्तसार करने से ३६ से रहेगा, जिसमें से जद्दात को ६ सिहाम (हिस्से) और हक़ीक़ी बहन को उसके हिस्सा और उसके पदरी बहन के हिस्सा के सब १५ सिहाम और दादा को पंद्रह सिहाम मिलेंगे और इसको 'ख़ज़रिया' इसलिए कहते हैं कि शैख़ हमज़ा अल-ज़य्यात से यह मसला दरियाफ़्त किया गया तो उन्होंने इसी तौर से जो हमने ज़िक्र किए हैं, सब जवाब दिए।

इमाम-ए-आज़म अबू हनीफ़ा रहमतुल्लाहि अलैह की अज़मत-ए-शान, एक मामला का हल ☆

मसला 'दीनारिया' सूरत यह है कि मय्यत ने ज़ौजा, जद्दा, दो दुख़्तर (बेटियाँ) और हक़ीक़ी बारह भाई और एक बहन छोड़ी और तरका में छह सौ दीनार छोड़े, पस जद्दा को छठे हिस्सा के सौ दीनार और हर दो दुख़्तर को दो-तिहाई के चार सौ दीनार और ज़ौजा को आठवें हिस्सा के ७५ दीनार और बाक़ी रहे २५...

گے اور مسئلہ اختلافی میں ہمارا مذہب صحیح ہے۔ مسئلہ خرقاء یا درود جد و خواہر چھوڑے اور اس مسئلہ کو خرقاء اس واسطے کہتے ہیں کہ اقوال صحابہ رضی اللہ عنہم نے اس کو گویا خرق کر دیا ہے چنانچہ حضرت ابو بکر رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ ماں کو چھٹا حصہ اور باقی دادا کو ملے گا اور حضرت زید بن ثابت رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ ماں کو تہائی ملے گی اور باقی دو تہائی دادا و بہن کے درمیان تین حصے ہو کر تقسیم ہوگی اور حضرت علی کرم اللہ وجہہ نے فرمایا کہ ماں کو تہائی اور بہن کو نصف اور باقی دادا کو ملے گا اور حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما سے دو روایتیں ہیں ایک روایت میں بہن کو نصف اور باقی دادا و ماں کے درمیان آدھا آدھا تقسیم ہوگا اور دوسری روایت میں بہن کو نصف اور ماں کو تہائی اور باقی دادا کو ملے گا اور یہی قول حضرت عمر رضی اللہ عنہ کا ہے اور اس کو حقانیہ بھی کہتے ہیں اس واسطے کہ حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کا ایک قول اس میں منفرد ہوا جس نے اجماع کو خرق کر دیا یعنی توڑ دیا کہ انہوں نے فرمایا کہ ماں کو تہائی اور باقی دادا و بہن کے درمیان نصفا نصف ہوگا اور علماء نے کہا کہ اسی وجہ سے اس کو خرقاء کہتے ہیں اور مشکٰۃ عثمان رضی اللہ عنہ و مریع ابن مسعود رضی اللہ عنہ کہتے ہیں اور حمتہ ا لشعمی بھی کہتے ہیں اس واسطے کہ حجاج نے شعبی رحمتہ اللہ علیہ سے یہ مسئلہ پوچھا تو انہوں نے فرمایا کہ اس میں پانچ صحابہ رضی اللہ عنہم کا اختلاف ہے اور اگر ان کے ساتھ قول حضرت صدیق رضی اللہ عنہ کا ملایا جائے تو مسدس ہو گا مسئلہ مروانیہ صورت یہ ہے کہ چھ بہنیں متفرقہ اور شوہر چھوڑا پس نصف شوہر کو اور حقیقی دو بہنوں کو دو تہائی اور مادری دو بہنوں کو تہائی ملے گا اور پدری دو بہن ساقط ہو جائیں گی۔ پس اصل مسئلہ ۶

سے اور عول ۹ تک ہوگا اور اس کو مردانیہ اس وجہ سے کہتے ہیں کہ یہ مردان میں الحکم کے زمانہ میں واقع ہوا تھا اور اس کو خرقاء بھی کہتے ہیں کیونکہ یہ باہم ان میں مشتہر ہو گیا تھا۔

سیدنا ابو بکر صدیق و ابن عباس رضی اللہ عنہم سے حصہ کی بابت مروی روایات ☆

مسئلہ خزریہ صورت یہ ہے کہ تین جدہ تھاذیات اور ایک جد اور تین بہن متفرقہ چھوڑے تو حضرت ابو بکر و ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا کہ جدات کو چھٹا حصہ اور باقی مال جد کو ملے گا پس اصل مسئلہ ۶ سے اور تصحیح ۱۸ سے ہوگی اور حضرت علی کرم اللہ وجہہ نے فرمایا کہ حقیقی بہن کو نصف ملے گا اور دو تہائی پوری کرنے کے واسطے اللہ یعنی بہن یعنی پدری بہن کو چھٹا حصہ ملے گا اور جدات کو چھٹا حصہ اور جد کو چھٹا حصہ ملے گا اور یہی قول حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ کا ہے اور حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ سے ایک شاذ روایت یہ بھی ہے کہ جدہ جو ماں کی ماں ہے اس کو چھٹا حصہ ملے گا اور باقی سب جد کو ملے گا اور زید رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ جدات کو چھٹا حصہ اور باقی مال دادا و حقیقی بہن اور پدری بہن کے درمیان چار حصوں پر تقسیم ہوگا پھر پدری بہن نے جو کچھ پایا۔ وہ حقیقی بہن میت کو واپس دے گی پس اصل مسئلہ ۶ سے ہو گا اور اس کی تصحیح ۲ سے ہوگی اور اختصار کرنے سے ۳۶ سے رہے گی جس میں سے جدات کو ۶ سہام اور حقیقی بہن کو اس کے حصہ اور اس کے پدری بہن کے حصہ کے سب ۱۵ اسہام اور دادا کو پندرہ سہام ملیں گے اور اس کو خزریہ اس واسطے کہتے ہیں کہ شیخ حمزۃ الزیات سے یہ مسئلہ دریافت کیا گیا تو انہوں نے اسی طور سے جو ہم نے ذکر کئے ہیں سب جوابات دیے۔

امام اعظم ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ کی عظمتِ شان ایک معاملۃ کا حل ☆

مسئلہ دیناریہ یہ صورت یہ ہے کہ میت نے زوجہ، جدہ، دو دختر اور حقیقی بارہ بھائی اور ایک بہن چھوڑی اور ترکہ میں چھ سو دینار چھوڑے پس جدہ کو چھٹے حصہ کے سو دینار اور ہر دو دختر کو دو تہائی کے چار سو دینار اور زوجہ کو آٹھویں حصہ کے ۷۵ دینار اور باقی رہے ۲۵

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) 620 Kitab-ul-Faraid Each brother will get two dinars and the sister will get one dinar, and because of these dinars, it is called 'Dinariya', and it is also called 'Daudiya' because this problem was asked to Sheikh Daud Tai, and he distributed it in this way. So, the sister of the deceased came to Imam Abu Hanifa and said, "My brother has died and left six hundred dinars, and I was given nothing from it except one dinar." Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) asked, "Who distributed it?" She replied, "Your student, Sheikh Daud Tai." The Imam then said, "He is not one to commit injustice. Let me ask you: did your brother leave a grandmother?" She said, "Yes." He asked, "Did he leave two daughters?" She said, "Yes." He asked, "Did he leave a wife?" She said, "Yes." He asked, "Did he leave twelve sisters with you?" She said, "Yes." Then Imam (may Allah have mercy on him) said, "In this state, your right is only one dinar." The virtue of Imam-e-Azam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) is evident in solving this problem, as this is a puzzle (1). If a person says that a deceased left six hundred dinars and seventeen heirs, including men and women, and one heir received only one dinar, the understanding of the test problem is that there are 24 wives, 5 grandmothers, 7 daughters, and 9 paternal sisters. The base problem is 24, from which wives get 3 shares, grandmothers get 6 shares, daughters get two-thirds (16 shares), and sisters get the remaining one share. In this case, there is no agreement (tawafuq) between the number of each group and the shares/number of heirs, and there is no agreement among the number of heirs themselves. Thus, it becomes necessary to multiply the number of heir groups by each other. Multiplying 4 by 5 gives 20, then multiplying by 7 gives 140, then multiplying by 9 gives 1260, and then multiplying by the base problem of 24 gives 30240. This will be the correct problem. The method to test this is to say that a person died leaving several classes of heirs such that the number of each class is less than this, but the correct problem cannot be solved unless the correct amount exceeds a thousand—so tell us the number of classes and heirs. The 'Mamuniya' problem is that the deceased left a mother, a father, and two daughters. Then one of the two daughters died, leaving the same heirs as the first deceased. This is called 'Mamuniya' because Mamun al-Rashid wanted to appoint a Qadi for Basra. When Yahya bin Aktham was presented before him, he considered him insignificant and asked him about this problem.

Yahya bin Aktham replied, "O Sultan, tell me, was the first deceased a man or a woman?" Mamun al-Rashid realized that this person was a scholar, so he appointed him as Qadi. The truth is that the answer differs based on whether the first deceased

was a man or a woman because if the first deceased was male, the problem starts from 6, where the two daughters get two-thirds, and the mother and father each get one-sixth. Then, when one daughter died, she left behind one sister, a paternal grandfather (the father's father), and a paternal grandmother (the father's mother). In this case, the grandmother gets one-sixth, the grandfather gets the remainder, and the sister is excluded. This is based on the opinion of Hazrat Abu Bakr (may Allah be pleased with him). Hazrat Zaid bin Thabit al-Ansari (may Allah be pleased with him) stated that the grandmother gets one-sixth, and the remaining shares will be divided between the grandfather and the sister according to the three-thirds rule. The correct 'munasikha' (inheritance calculation) will follow the rules mentioned earlier. If the first deceased was a woman, then when the daughter died, she left behind one sister and a paternal grandmother... (1) Speaking something that does not have a clear meaning.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) 620 किताब-उल-फरायज़ दीनार तो हर एक भाई को दो-दो दीनार और बहन को एक दीनार मिलेगा और इसी दीनारों की वजह से इसे दीनारिया कहते हैं और इसे दाऊदिया भी कहते हैं इस वास्ते कि शेख दाऊद ताई से यह मसला पूछा गया था, तो उन्होंने इसी तरह से तकसीम किया। तो मय्यत की बहन हजरत इमाम अबू हनीफा के पास आई और कहा कि मेरा भाई मर गया और उसने छह सौ दीनार छोड़े, फिर मुझे इसमें से सिवाय एक दीनार के कुछ न दिया गया। तो इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह अलैह ने पूछा कि तो किसने तकसीम किया है? उसने कहा कि आपके शागिर्द शेख दाऊद ताई ने। तो इमाम रहमतुल्लाह अलैह ने फरमाया कि वह ऐसा नहीं है जो नाहक ज़ुल्म करे। तुझसे पूछता हूँ कि भला तेरे भाई ने जद्दा (दादी/नानी) छोड़ी है? उसने कहा कि हाँ। फिर फरमाया कि भला दो लड़कियाँ छोड़ी हैं? उसने कहा कि हाँ। फिर फरमाया कि भला बीवी छोड़ी है? उसने कहा कि हाँ। फिर फरमाया कि भला तेरे साथ बारह भाई छोड़े हैं? उसने कहा कि हाँ। तो इमाम रहमतुल्लाह अलैह ने फरमाया कि तो ऐसी हालत में तेरा हक एक ही दीनार है। और इस मसले के हल करने से फजीलत इमाम-ए-आज़म अबू हनीफा रहमतुल्लाह अलैह की ज़ाहिर है, क्योंकि यह मसला मोम्मा (पहेली) (1) में से है कि अगर एक शख्स ने कहा कि एक मय्यत ने छह सौ दीनार छोड़े और मर्द व औरत मिलाकर सत्रह वारिस छोड़े जिनमें से एक वारिस को सिर्फ एक दीनार मिला है। फहम मसला-ए-इम्तिहानिया सूरत यह है कि 24 बीवियाँ, 5 जद्दात, 7 लड़कियाँ और 9 पितृ पक्ष की बहनें हों, तो असल मसला 24 से हुआ जिसमें से बीवियों को 3 हिस्से, जद्दात को 6 हिस्से, लड़कियों को दो-तिहाई यानी 16 हिस्से मिले और बहनों को बाकी एक हिस्सा मिला। इस सूरत में हर फरीक (वर्ग) की तादाद और हिस्सों व वारिसों की तादाद में तवाफुक (तालमेल) नहीं है और फरीक वारिसों की तादाद में भी आपस में तवाफुक नहीं है, तो यह ज़रूरत पेश आई कि फरीक वारिसों में से एक को दूसरे में ज़र्ब (गुणा) दिया जाए। तो चार को पाँच में ज़र्ब दिया तो 20 हुए, फिर उसे सात में ज़र्ब दिया तो 140 हुए, फिर उसे 9 में ज़र्ब दिया तो 1260 हुए, फिर उसे असल मसला यानी 24 में ज़र्ब दिया तो 30240 हुए। इसी से सही मसला होगा और इससे इम्तिहान करने की सूरत यह है कि यूँ कहा जाए कि एक शख्स मर गया और उसने कई वर्ग के वारिस छोड़े कि हर वर्ग की तादाद उससे कम है, मगर सही मसला इसके बिना नहीं हो सकता है कि रकम सही में हज़ार से बढ़ जाए तो वर्गों और वारिसों की तादाद बताओ। मसला-ए-मामूनिया सूरत यह है कि मय्यत ने माँ, बाप और दो लड़कियाँ छोड़ीं। फिर दोनों लड़कियों में से एक लड़की मर गई और उसने वही वारिस छोड़े जो मय्यत अव्वल ने छोड़े थे और इसे मामूनिया वास्ते कहते हैं कि मामून रशीद ने चाहा कि किसी को

बसरा का क़ाज़ी मुकर्रर करे। तो उसके सामने यहया बिन अकसम पेश किए गए, तो उसने उन्हें हकीर समझा और उनसे यही मसला दरियाफ्त किया।

तो यहया बिन अकसम ने कहा कि ऐ सुल्तान! मुझको यह बता दीजिए कि मय्यत अव्वल मर्द था या औरत थी? तो मामून रशीद को मालूम हो गया कि यह शख्स आलिम है, तो उन्हें ओहदा देकर क़ाज़ी मुकर्रर किया। और बात यह है कि मय्यत अव्वल के मर्द होने और औरत होने के इख्तिलाफ से इस सूरत में जवाब मुख्तलिफ होता है, क्योंकि अगर मय्यत अव्वल मुजक्कर (पुरुष) होगा, तो मसला 6 से होगा, जिसमें से हर दो लड़कियों को दो-तिहाई और हर एक माँ व बाप को छठा-छठा हिस्सा मिलेगा। फिर जब एक लड़की मरी तो उसने एक बहन छोड़ी और जद्द-ए-सही यानी दादा सगा यानी बाप का बाप छोड़ा और सगी दादी यानी बाप की माँ छोड़ी। तो छठा हिस्सा दादी को मिलेगा और बाकी दादा को मिलेगा और बहन साकित (खारिज) हो जाएगी। यह हज़रत अबू बक्र रज़ियल्लाहु अन्हु के कौल की बिना पर है। और हज़रत ज़ैद बिन साबित अंसारी रज़ियल्लाहु अन्हु ने फरमाया कि दादी को छठा हिस्सा मिलेगा और बाकी हिस्से दादा और बहन के दरमियान तीन-तिहाई तकसीम होंगे और सही मुनासिखा उन्हीं कवायद के मुताबिक होगी जो पहले मज़कूर हुए हैं। और अगर मय्यत अव्वल औरत होगी तो जब कि लड़की मरी तो उसने एक बहन छोड़ी और जद्दा-ए-सहीहा... (1) ऐसी बात बोलना जिसका अर्थ न निकले।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۱۰) ۶۲۰ کتاب الفرائض دینار تو ہر ایک بھائی کو دو دو دینار اور بہن کو ایک دینار ملے گا اور اسی دیناروں کی وجہ سے اس کو دیناریہ کہتے ہیں اور اس کو داؤدیہ بھی کہتے ہیں اس واسطے کہ شیخ داؤد طائی سے یہ مسئلہ پوچھا گیا تھا پس انہوں نے اسی طور سے تقسیم کیا تو میت کی بہن حضرت امام ابوحنیفہ کے پاس آئی اور کہا کہ میرا بھائی مر گیا اور اُس نے چھ سو دینار چھوڑے پس مجھے اس میں سے سوائے ایک دینار کے کچھ نہ دیا گیا تو امام محمد رحمۃ اللہ علیہ نے پوچھا کہ تو کس نے تقسیم کیا ہے؟ اُس نے کہا کہ آپ کے شاگرد شیخ داؤد طائی نے تو امام رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ وہ ایسا نہیں ہے جو ناحق ظلم کرے۔ تجھ سے پوچھتا ہوں کہ بھلا تیرے بھائی نے جدہ چھوڑی ہے؟ اُس نے کہا کہ ہاں پھر فرمایا کہ بھلا دو دختر چھوڑی ہیں؟ اُس نے کہا کہ ہاں پھر فرمایا کہ بھلا زوجہ چھوڑی ہے؟ اُس نے کہا کہ ہاں پھر فرمایا کہ بھلا تیرے ساتھ بارہ بھائی چھوڑی ہیں؟ اُس نے کہا کہ ہاں۔ پس امام رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ پس ایسی حالت میں تیرا حق ایک ہی دینار ہے اور اس مسئلہ کے حل کرنے سے فضیلت امام اعظم ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ کی ظاہر ہے کیونکہ یہ مسئلہ معما (۱) سے ہے کہ اگر ایک شخص نے کہا کہ ایک میت نے چھ سو دینار چھوڑے اور مرد و عورت ملا کر سترہ وارث چھوڑے جن میں سے ایک وارث کو فقط ایک دینار ملا ہے فاہم مسئلہ امتحانیہ صورت یہ ہے کہ ۲۴ زوجات اور ۵ جدات اور ۷ دختر اور ۹ پدری نہیں پس اصل مسئلہ ۲۴ سے ہوا جس میں سے زوجات کو ۳ سہام ملے اور جدات کو ۶ سہام ملے اور دختروں کو دو تہائی کے ۱۶ ملے اور بہنوں کو باقی ایک ہم ملا اور اس صورت میں ہر فریق کی تعداد اور سہام و تعداد وارثان میں توافق نہیں ہے اور فریق وارثوں کی تعداد میں بھی باہم توافق نہیں ہے پس یہ ضرورت پیش آئی کہ فریق وارثوں کی ایک کا دوسرے میں ضرب دیا جائے پس چار کو پانچ میں ضرب دیا تو ۲۰ ہوئے پھر

اس کو سات میں ضرب دیا تو ۱۴۰ ہوئے پھر اس کو ۹ میں ضرب دیا تو (۱۲۶۰) ہوئے پھر اس کو اصل مسئلہ یعنی ۲۴ میں ضرب دیا تو (۳۰۲۴۰) ہوئے اسی سے صحیح مسئلہ ہوگی اور اس سے امتحان کرنے کی صورت یہ ہے کہ یوں کہا جائے کہ ایک شخص مر گیا اور اس نے چند اصناف و ارثان چھوڑے کہ ہر صنف کی تعداد اس سے کم ہے مگر صحیح مسئلہ بدون اس کے نہیں ہو سکتی ہے کہ مبلغ صحیح میں ہزار سے بڑھ جائے تو تعداد اصناف و وارثان بتلاؤ۔ مسئلہ مامونیہ صورت یہ ہے کہ میت نے مادر و پدر و دو دختر چھوڑیں پھر ہر دو دختر سے ایک دختر مری اور وہ وارث چھوڑے جو میت اول نے چھوڑے ہیں اور اس کو مامونیہ واسطے کہتے ہیں کہ مامون رشید نے چاہا کہ کسی کو بصرہ کا قاضی مقرر کرے پس اس کے سامنے یحییٰ بن اکثم پیش کئے گئے تو اس نے ان کو حقیر جانا اور اُن سے یہی مسئلہ دریافت کیا۔

پس یحییٰ بن اکثم نے کہا کہ اے سلطان مجھ کو یہ بتلا دیجئے کہ میت اول مرد تھا یا عورت تھی پس مامون رشید کو معلوم ہو گیا کہ یہ شخص عالم ہے پس ان کو عہدہ دے کر قاضی مقرر کیا اور بات یہ ہے کہ میت اول کے مرد ہونے اور عورت ہونے کے اختلاف سے اس صورت میں جواب مختلف ہوتا ہے کیونکہ اگر میت اول مذکر ہوگا تو مسئلہ ۶ سے ہوگا جس میں سے ہر دو دختر کو دو تہائی اور ہر ایک مادر و پدر کو چھٹا چھٹا حصہ ملے گا پھر جب ایک دختر مری تو اُس نے ایک بہن چھوڑی اور جد صحیح یعنی دادا سگا یعنی باپ کا باپ چھوڑا اور سگی دادی یعنی باپ کی ماں چھوڑی پس چھٹا حصہ دادی کو ملے گا اور باقی دادا کو ملے گا اور بہن ساقط ہو جائے گی یہ بنا بر قول حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ کے ہے اور حضرت زید بن ثابت انصاری رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا کہ دادی کو چھٹا حصہ ملے گا اور باقی سہام دادا و بہن کے درمیان تین تہائی تقسیم ہوں گے اور صحیح مناسخہ انہیں قواعد کے موافق ہوگی جو پہلے مذکور ہوئے ہیں اور

اگر میت اول عورت ہوگی تو جب کہ دختر مری تو اُس نے ایک بہن چھوڑی اور جدہ صحیحہ (۱)

اسی بات بولنا جس کا یہ نہ لگے ۱۲

Kitab-ul-Faraid (The Book of Inheritance) That is, if a maternal grandmother is left and a 'Jadd-e-Fasid' (irregular grandfather, i.e., the mother's father), then the grandmother will receive one-sixth, the sister will receive one-half, and the remainder will also be returned to them. The irregular grandfather will be excluded by consensus, as stated in 'Al-Ikhtiyar Sharh al-Mukhtar'. This marks the end of the translation of the tenth volume of Fatawa Hindia, by the grace and guidance of Allah Almighty, completed in great haste, despite my scattered state of mind. Wednesday, the 27th of Rabi-ul-Awwal, 1302 AH.

Conclusion of Printing Praise be to Allah that the blessing which had been longed for over a period has graced the devout with its presence—namely, the Urdu translation of the excellent book 'Fatawa Hindia', famous and well-known as 'Fatawa Alamgiri', translated by the great scholar Maulana Maulvi Syed Amir Ali (may his grave be illuminated). With thorough proofreading and revision, it was printed and published at the Munshi Nawal Kishore Press, Lucknow, in September 1932, bringing light to the eyes of the readers. It is hoped that the believers and the pious will embrace this precious treasure with all their hearts.

New Edition By the boundless mercy and grace of Allah (Azz-wa-Jal), today, February 13, 2005, corresponding to 1st Muharram, the institution "Maktaba Rahmaniya" has the privilege of publishing the famous and well-known Hanafi jurisprudence book "Fatawa Hindia, known as Fatawa Alamgiri"—which contains incomparable religious rulings, firm Sharia laws, and Islamic jurisprudence—with new headings and (additional) footnotes.

किताब-उल-फराइज़ अर्थात, यदि माँ की माँ (नानी) छोड़ी और 'जद्द-ए-फ़ासिद' यानी माँ का बाप (नाना) तो उसकी नानी को छठा हिस्सा मिलेगा और बहन को आधा हिस्सा मिलेगा और बाकी भी उन्हीं पर लौटा दिया जाएगा और सर्वसम्मति से 'जद्द-ए-फ़ासिद' साक़ित (वंचित) हो जाएगा। जैसा कि 'अल-इख्तियार शरह अल-मुख्तार' में है। और यह फतावा हिंदिया की दसवीं जिल्द के अनुवाद की समाप्ति है, अल्लाह तआला की हम्द और उसकी तौफीक से, बहुत जल्दी में, जबकि मेरी हालत बिखरी हुई थी और मन अशांत था। बुधवार, रबी-उल-अव्वल की 27 तारीख, 1302 हिजरी।

खातिमत-उत-तब्अ (मुद्रण की समाप्ति) अल्लाह का शुक्र है कि जिस नेमत की मुद्दतों से तमन्ना थी, उसने अपने साये-ए-दौलत से दीनदारों को सरफराज किया, यानी किताब-ए-मुस्ततताब 'फतावा हिंदिया' का उर्दू अनुवाद, जो 'फतावा आलमगीरी' के नाम से मशहूर है, जिसे अनुवादक, महान विद्वान मौलाना मौलवी सैयद अमीर अली (अल्लाह उनकी कब्र को रोशन करे) ने किया। पूर्ण शुद्धिकरण के साथ, मुंशी नवल किशोर प्रेस, लखनऊ में सितंबर 1932 में मुद्रित होकर पाठकों की आँखों को रोशन किया। उम्मीद है कि मोमिन और मुत्तकी लोग इस बहुमूल्य रत्न को दिल की गहराई से अपनाएंगे।

नया संस्करण अल्लाह अज्ज़-ओ-जल्ल की अपार कृपा और फ़ज़्ल के कारण, आज 13 फरवरी 2005, बमुताबिक 1 मुहर्रम को, इदारा "मक्तबा रहमानिया" को फतावा जमिला में अद्वितीय مسائل और शरीयत के कड़े नियमों, और इस्लामिक कानूनों को समाहित करने वाली फिक़्ह-ए-हनफिया की प्रसिद्ध और प्रसिद्ध किताब "फतावा हिंदिया, जिसे फतावा आलमगीरी भी कहा जाता है" को नए शीर्षकों और (अतिरिक्त) हाशिए के साथ प्रकाशित करने का सौभाग्य प्राप्त हो रहा है।

کتاب الفرائض یعنی ماں کی ماں چھوڑی اور جد فاسد یعنی ماں کا باپ تو اسکی نانی کو چھٹا حصہ ملے گا اور بہن کو نصف ملے گا اور باقی بھی انہیں پر رد کر دیا جائے گا اور بالا جماع جد فاسد ساقط ہو گا کذا فی الاختیار شرح المختار و ہذا آخر ما اردنا من اتمام ترجمۃ المجلد العاشر من الفتاوی الہندیہ بحمد اللہ تعالی و حسن توفیقہ فی غایۃ الاستعجال مع ما بی من تفرق الحال و تشتت البال ضحوۃ الاربعاء سبع وعشرین خلت من ربیع الاول ۱۳۰۲ھ میں الہجر یعلی صاحبہا الف الف صلوۃ وتحیۃ وعلی آلہ واصحابہ اجمعین والحمد للہ رب العالمین۔

خاتمۃ الطبع الحمد للہ والمنہ کہ جس نعمت باقیہ صالحہ کی مدت سے تمنا تھی اُس نے اپنے سایہ دولت سے دینداروں کو سرفراز کیا یعنی کتاب مستطاب فتاویٰ ہندیہ کا اُردو ترجمہ جو فتاویٰ عالمگیری کے نام سے مشہور و معروف ہے مترجمہ عالمِ لمیعی فاضلِ لوزی جناب مولا نا مولوی سید امیر علی طاب ثراہ۔ بہ تصحیحِ تام و تنقیحِ مالاکلام باہتمامِ کرسید اس سینہ سپر ننڈنٹ مطبع منشی نولکشور لکھنؤ میں ماہ ستمبر ۱۹۳۲ء قالبِ طبع سے آراستہ و پیراستہ ہو کر ضیا بخش دیدہ ناظرین بآستکین ہوا۔ امید کہ مؤمنین و متقین اس گوہرِ گراں مایہ کو نقد دل سے خرید کریں گے۔

طبع جدید اللہ عزوجل کی بے پایہ رحمت اور فضل کے سبب آج ۱۳ فروری ۲۰۰۵ء بمطابق ۱ محرم کو ادارہ "مکتبہ رحمانیہ" الحمد للہ سبحانہ وتعالیٰ فتاویٰ جمیلہ میں عدیم المثال ارفع مسائل و احکامِ شرعِ متین و قاطعِ انام مدار و معتمد بن اسلام حاوی احکامِ دینیہ شرعیہ ماخوذ از نصوصِ محکمہ و متینِ سیدِ احسن الفتاویٰ و فقہ حنفیہ یعنی فقہ کی مشہور و معروف کتاب "فتاویٰ ہندیہ المعروف بہ فتاویٰ عالمگیری" کو تسویب عنوانات و حواشی (اضافی) کے ساتھ شائع کرنے کی سعادت حاصل کر رہا ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 10 Glossary (Farhang) of Fatawa-e-Hindiyya In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. All praise is due to Allah, Lord of the worlds, and peace and blessings be upon the best of His creation, our master Muhammad, his family, his companions, and all the righteous servants of Allah. To proceed, when this Fatawa was translated completely by the grace and guidance of Allah, the words that were impossible to translate in their original place, or seemed unpleasant or vague to me, were added at the end of the book as a glossary (Farhang).

Alif Ijarah (Lease/Rent): Linguistically, it means selling benefits. In Sharia, the sale of profits per se is not permissible; therefore, legally, the ruling is about the sale of benefits, and the right is not in the contract itself. However, a significant problem is mentioned regarding this in 'Kitab al-Hiyal'; it should be understood from there. A person who leases something is called 'Ajir'. The scholars also call them 'Mu'ajir'. 'Musta'jir' (with kasra under 'Jeem') is the one who leases, and 'Musta'jar' (with fatha over 'Jeem') is the thing that has been leased. 'Ujrah' (with damma) means wages. **Astabal (Stable):** A place prepared for quadrupeds. In western regions, this was inside an enclosure. A stable for camels is called 'Mubarak', and a place for goats is called 'Marbaz'. **Aqt:** Cheese and small goat/sheep kids. **Ighma (Fainting):** A state of unconsciousness occurring without intoxication or trauma. Linguistically, it is called absolute unconsciousness. In this state, the intellect is overcome, unlike 'Junun' (insanity), where the intellect is completely taken away. 'Mughmi Alayhi' is the one who has fainted; its opposite is 'Mutabbiq', just as the opposite of 'Majnun' (insane) is 'Akil' (sane). **Inzal (Ejaculation):** (With kasra under Alif) To bring down. It is a metaphor for the discharge of semen by a man or woman with the pleasure of intercourse. In 'Jame al-Rumuz', it is stated that intercourse with a dead woman or a living animal without ejaculation does not break the Wudu, but washing the private part is mandatory. I say that the original texts do not state that Ghusl is mandatory. And (with fatha) 'Nazl' means a feast for a traveling guest or grape clusters, etc.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 10 फ़रहंग (शब्दकोश) फ़तावा-ए-हिंदिया बिस्मिल्लाह-हिर-रहमान-निर-रहीम अल्हम्दुलिल्लाह रब्बुल आलमीन वस्सलातु वस्सलाम अला खैर-ए-खलक़िही सय्यदिना मुहम्मद व आलिही सहबिही व अला जमी-ए-इबादिल्लाह-इस-सालिहीन अजमईन। अमा बाद, जब यह फ़तावा फ़ज़्ल व तौफ़ीक़-ए-इलाही सुब्हानहू व तआला पूरा अनुवाद हुआ तो जिन शब्दों का अनुवाद अपने स्थान पर असंभव या मेरे नज़दीक नागावार या अस्पष्ट था, उनको 'फ़रहंग' (शब्दकोश) के रूप में पुस्तक के अंत में जोड़ दिया ताकि समय न हो...।

अलिफ़ इजारा (किराया): शब्द में लाभों (सेवाओं) को बेचना और शरीयत में मुनाफे(लाभ) की बिक्री का उद्देश्य जायज़ नहीं है, इसलिए शरीयत के अनुसार हुक्म मुनाफे की बिक्री का है और हक अनुबंध (अक़्द) में नहीं है, लेकिन 'किताब अल-हियल' में इस पर एक गंभीर प्रश्न उल्लिखित है, वहां से जानना चाहिए। मौजूदा व्यक्ति जो किसी चीज़ को किराए पर दे, उसे 'अज्र' भी कहते हैं... 'मुस्तअजिर' जो किराया ले (जीम के ज़ेर के साथ) और 'मुस्तअजर' (जीम के ज़बर के साथ) वह वस्तु जो किराए पर ली गई हो... 'उजरत' (पेश के साथ) मज़दूरी। **अस्तबल:** वह स्थान जो चौपायों (जानवरों) के लिए तैयार किया गया हो। थान और पश्चिम के देशों में यह अहाते के भीतर होता था। ऊंटों के अस्तबल को 'मुबारक' और बकरियों के स्थान को 'मरबज़' कहते हैं। **अक़्त:** पनीर और जफ़रात। **इगमा (बेहोशी):** ऐसी बेहोशी जो बिना नशे या चोट के हो और भाषाई रूप से इसे पूर्ण बेहोशी कहते हैं। इसमें बुद्धि पर काबू पाना मुश्किल हो जाता है, जुनून (पागलपन) के विपरीत जिसमें बुद्धि पूरी तरह नष्ट हो जाती है। 'मुग़मी अलैहि' वह जिस पर बेहोशी छा जाए, इसका विपरीत 'मुतब्बिक' है, जैसे 'मजनून' (पागल) का विपरीत 'आकिल' (बुद्धिमान) है। **इंजाल:** (अलिफ़ के ज़ेर के साथ) उतारना। यह मर्द या औरत द्वारा यौन आनंद के साथ वीर्य निकलने का संकेत है। 'जामे अल-रमूज़' में है कि मुर्दा औरत या जीवित चौपाये के साथ संभोग से वीर्यपात (इंजाल) न होने पर वज़ू नहीं टूटता, बल्कि लिंग को धोना अनिवार्य है... मैं कहता हूँ कि मूल ग्रंथों में गुस्ल का अनिवार्य न होना ही वर्णित है। और (फ़तह के साथ) 'नज़ल' का अर्थ है यात्री मेहमानों के लिए दावत या अंगूर के गुच्छे आदि।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۱۰ فرہنگ فتاویٰ ہندیہ بسم اللہ الرحمن الرحیم الحمد للہ رب العالمین والصلوٰۃ والسلام علی خیر خلقہ سیدنا محمد و آلہ صحبہ و علی جمیع عباد اللہ الصالحین اجمعین۔ اما بعد جب یہ فتاویٰ بفضل و توفیق الہی سبحانہ تعالیٰ پورا ترجمہ ہوا تو جن الفاظ کا ترجمہ اپنے مقام پر غیر ممکن یا میرے نزدیک ناگوار یا مبہم تھا اُن کو بطور فرہنگ (لغت) کے آخر کتاب میں لاحق کیا تا کہ وقت نہ ہو اسال اللہ تعالیٰ النصر والعصمۃ عن الخطاء۔ الزلۃ ہو حسبی و نعم المولیٰ ونعم النصیر۔

الف اجارہ: لغت میں منفعتوں کا بیچنا اور شرع میں منافع کی بیچ بالقصدر جائز نہیں ہے لہٰذا شرعاً حکم میں بیچ منافع ہے اور حق عقد میں نہیں ہے لیکن کتاب الحیل میں اس پر ایک سخت اشکال مذکور ہے وہاں سے معلوم کرنا چاہئے۔ موجودہ شخص جو اجارہ دے کسی چیز کو۔ اس کو اجر بہ الف بھی کہتے ہیں مین اور فقہاء اُس کو مواجر بھی کہتے ہیں اور یہ بھی صحیح ہے کہ حقہ اعنی اور اجیر بوزن امیر جو اپنی ذات کو اجارہ دے یعنی نوکر و مزدور، مستاجر جو اجارہ لے بکسر الجیم اور مستاجر بفتح جیم وہ چیز جو اجارہ لی گئی جس کو مترجم اجارہ کی چیز لکھتا ہے اجر ما یفتح واجرۃ بالضم مزدوری۔ **اصطبل:** وہ جگہ جو چوپایہ کے لیے مہیا کی گئی ہو۔ تھان اور دیار مغرب میں یہ احاطہ کے اندر ہوتا تھا۔ اونٹوں کے اصطبل کو مبارک اور بکریوں کے مقام کو مربض کہتے ہیں۔ **اقط:** پنیر و جفرات۔ **اغماء:** ایسی بے ہوشی جو بغیر نشہ و صدمہ کے ہو اور اہلی لغت مطلق بے ہوشی کہتے ہیں اس میں عقل مغلوب ہو جاتی ہے بخلاف جنون کے کہ اس میں عقل سلب ہوتی ہے اور مغمی علیہ جس پر بے ہوشی طاری ہو اُس کا مقابل مطبق ہے جیسے مجنون کا مقابل عاقل۔ **انزال:** بکسر اول اتارنا اور کنایہ ہے مرد یا عورت کے بلذت جماع منی نکل جانے سے وفی جامع الرموز مردہ عورت یا چوپایہ زندہ کے وطی سے بلا انزال وضوء نہیں ٹوٹتا

بلکہ آلہ تناسل دھونا واجب ہے کما فی صو۔ اھ میں کہتا ہوں کہ متون میں غسل واجب نہ ہونا البتہ مذکور ہے اور بالفتح جمع نزل جو مسافر مہمان کے لیے دعوت دین اور انگور وغیرہ کے جو خوشہ اتریں۔

(ف۔ بٹک) (ف۔ مؤنث) (امانی دانش) (لغت کتاب اشتری) (اضافہ جات کیلئے بندہ استاز محمد مولانا عبدالرؤف حفظہ اللہ کا مشکور ہے)

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (1) ..... Dictionary of Fatawa-e-Hadiya

Ihbal (احبال): Bab-al-If'al, to make pregnant. (Bal-fath) plural Jabl means pregnancy and rope. **Inzar (انذار):** To warn or frighten. As the Prophet (PBUH) was a warner (Munzar) of the hellfire to the people. **Asa'ah (اساءة):** To do bad, to commit evil. 'Wa qalu', an act less than the punishment of hell. The translator of the first volume often translates it by its literal meaning. **Intiqal (انتقال):** Moving from one place to another. Hence, it is used for death. In prayer, moving from one pillar (rukn) to another. Fistani reported that according to Imam Abu Hanifa, it is obligatory (fard), and lifting the head from bowing and prostration is obligatory according to Imam Muhammad, but it is not mentioned in the standard texts (mutun). (I say) perhaps it was derived from 'Iqamat-us-Salah', otherwise, applying the term 'fard' is against the terminology, and perhaps 'wajib' (necessary) is meant. **Istibra (استبراء):** To examine the womb of a slave woman for pregnancy to ensure the purity of menstruation. Here, purity is established by a single menstruation, not three. **Arsh (ارش):** The financial compensation obligatory on the person who injures or destroys an organ of another person for the injured party. **Istila (استیلاء):** To bring a slave woman, whose ownership is legally established, into one's possession such that she becomes pregnant. If a child is born or a miscarriage occurs with clear human features, she becomes 'Umm-ul-Walad', and her sale is not permissible according to us, and she will become free after the master's death. **Istikhfaf (استخفاف):** To consider something light or trivial and to treat it in a way that demonstrates this. **Istihza (استہزاء):** To mock, whether by speech or action, and the former is the basis. **Israf (اسراف):** Spending more than what the Sharia permits. This varies according to circumstances and individuals; for instance, a laborer wearing a silk garment is israf. **Itijar (اتجار):** Adopting trade. Merchant, dealer, seller of goods. **Idtija (اضطجاع):** Lying on one's side. Sometimes it refers to lying down and resting in general. **Izar (ازار):** Lungi, loincloth. When it is stitched into a specific shape, it is called 'Sarawil' (trousers). **A'ma (اعمی):** Blind. If one has only one eye, it is 'Awar'. It should be noted that sometimes a person who has no sight (like in the case of cataracts) is also called A'ma. **Iqalah (اقالہ):** Returning a purchase by mutual consent. It is as if the buyer sold it back to the seller, and its benefits will be explained in the 'Chapter of Iqalah'. **Adawat (ادوات):** Tools of a shopkeeper, such as utensils for a Faluda maker, and tools of a craftsman, such as weapons or a carpenter's saw, etc.

इहबाल (احبال): बाब-ए-इफआल, गर्भवती कर देना। 'बल-फतह' (जमा: जबल) का अर्थ है حمل (गर्भ) और रस्सी। **इन्ज़ार (انذار):** डराना। जैसे आँहज़रत सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का फरमानों को अज़ाब-ए-दोज़ख़ से मुनज़र (चेतावनी देने वाले) थे। **असाअत (اساءة):** बुराई करना, बदतमीज़ी करना। 'व-कालु' (दोज़ख़ से कम सज़ा का काम)। मुतरजिम (अनुवादक) जिल्द अव्वल में अक्सर इसका अनुवाद शाब्दिक अर्थ में लिख देता है। **इन्तिकाल (انتقال):** एक जगह से दूसरी जगह चले जाना। इसी से मौत को भी कहते हैं। नमाज़ में एक रुकन (स्तंभ) से दूसरे रुकन पर जाने को भी इन्तिकाल कहते हैं। फस्तानी ने नकल किया है कि इमाम अबू हनीफा के नज़दीक यह फर्ज़ है और रुकू व सज्दे से सिर उठाना इमाम मुहम्मद के नज़दीक फर्ज़ है, मगर मतून-ए-मशवरा में इसका ज़िक्र नहीं है। (मैं कहता हूँ) शायद इसे 'इकाम-ए-सलात' से निकाला गया हो, वरना फर्ज़ का اطلاق (प्रयोग) शब्दावली के विरुद्ध है और शायद इससे 'वुजूब' (अनिवार्यता) मुराद है। **इस्तबरा (استبراء):** बाँदी (दासी) के गर्भाशय की जाँच करना कि वह गर्भवती तो नहीं, 'बरात-ए-हैज़' के लिए। यहाँ तीन हैज़ नहीं बल्कि एक ही हैज़ से बरात साबित हो जाती है। **अर्श (ارش):** वह वित्तीय मुआवज़ा जो किसी को ज़ख़्मी करने या अंग नष्ट करने वाले पर ज़ख़्मी व्यक्ति के लिए वाजिब हो। **इस्तीला (استيلاء):** किसी बाँदी को, जिसकी मिल्कियत हिय्यत-ए-हाकिमा साबित हो, इस तरह अपने नियंत्रण में लेना कि वह गर्भवती हो जाए। फिर अगर बच्चा पैदा हो या ऐसा गर्भ गिरे कि पूरी बनावट स्पष्ट हो, तो वह बाँदी 'उम्म-उल-वलद' हो जाएगी, जिसकी बिक्री आदि हमारे नज़दीक जायज़ नहीं है और मृत्यु के बाद वह स्वयं आज़ाद हो जाएगी। **इस्तखफ़ाफ़ (استخفاف):** किसी चीज़ को हल्का या तुच्छ समझना और उसके साथ ऐसा व्यवहार करना जिससे यह साबित हो। **इस्तेहज़ा (استهزاء):** मज़ाक उड़ाना, चाहे बातों से हो या किसी क्रिया से, और पहला वाला (बातों से) ही मूल है। **इसराफ़ (اسراف):** शरिया के हुक्म से अधिक खर्च करना। यह स्थितियों और व्यक्तियों के अनुसार बदलता रहता है, जैसे मज़दूर के लिए रेशमी अंगरखा पहनना इसराफ़ है। **इतिजार (اتجار):** व्यापार अपनाना, व्यापारी, सौदागर, सामान बेचने वाला। **इज़तेजा (اضطجاع):** करवट लेकर लेटना। कभी-कभी सामान्य लेटने और आराम करने को भी कहते हैं। मूल 'बा-ता' है। **इज़ार (ازار):** लुंगी, तहबंद। और जब सिलाई होकर विशेष आकार ले ले तो उसे 'सरावील' (पायजामा) कहते हैं। **अअमा (اعمى):** अंधा। अगर एक आँख हो तो 'अवर' कहते हैं। स्पष्ट रहे कि कभी ऐसे व्यक्ति को भी 'अअमा' कहते हैं जिसकी केवल दृष्टि न हो, जैसे मोतियाबिंद में होता है।

इकाला (اقالہ): आपसी सहमति से सौदे को वापस कर लेना। यह दूसरों के हक़ में ऐसा है जैसे खरीदार ने दोबारा विक्रेता को बेच दिया हो। इसका लाभ 'बाब-ए-इकाला' में स्पष्ट होगा। **अदवात (ادوات):** दुकानदार के काम की चीज़ें, जैसे फालूदा बनाने वाले के बर्तन, कारीगरों के औज़ार, हथियार जैसे बढ़ई की आरी आदि।

احبال: باب افعال حاملہ کر دینا۔ بالفتح جمع جبل بمعنی حمل و بمعنی رستی۔ **انذار:** ڈرانا۔ جیسے آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمانوں کو عذابِ دوزخ سے منذر تھے۔ **اساءۃ:** بدی کرنا، برائی کرنا، وقالوا۔ دوزخ سے کم سزا کا کام اور مترجم جلد اول اکثر اس کا ترجمہ بمعنی لغوی لکھ دیتا ہے۔ **انتقال:** ایک جگہ سے دوسری جگہ ہو جانا۔ اسی سے موت کو کہتے ہیں اور نماز میں ایک رکن سے دوسرے رکن پر انتقال فیستانی نے نقل کیا کہ امام ابو حنیفہ کے نزدیک فرض ہے اور رکوع وسجدہ سے سر اُٹھانا امام محمد کے نزدیک فرض ہے مگر متونِ مشورہ میں اس کا ذکر نہیں ہے اقول شاید اقامۃ الصلوٰۃ سے نکالا ہو ورنہ فرض کا اطلاق خلافِ اصطلاح ہے اور شاید وجوب مراد ہو۔ **استبراء:** باندی میں باندی کا رحم حمل سے دریافت کرنا ہے براءۃِ حیض کے اور یہاں تین حیض کا نصف نہیں بلکہ ایک ہی حیض سے براءۃ ثابت ہو جاتی ہے۔ **ارش:** وہ عوضِ مالی جو کسی زخمی کرنے یا عضو تلف کرنے والے پر زخمی کے لیے واجب ہو۔ **استیلاء:** باندی کو جس کی ملکیت ہیئتہ حاکمہ ثابت ہو اس طرح اپنے تصرف میں لانا اُس کو حمل رہے پھر اگر بچہ ہوا یا ایسا پیٹ گرا کہ خلقت پوری ظاہر ہو گئی تو باندی ام الولد ہو گئی کہ اُس کی بیع وغیرہ ہمارے نزدیک جائز نہیں ہے اور بعد الموت وہ خود آزاد ہو جائے گی۔ **استخفاف:** کسی چیز کو ہلکا و خفیف جاننا ہے اس کے ساتھ برتاؤ ایسا کرنا جس سے یہ ثابت ہو۔ **استہزاء:** ٹھٹھا کرنا خواہ باتوں سے یا کسی فعل سے اور اول اصل ہے۔ **اسراف:** جس قدر حکمِ شرع ہے اُس سے زیادہ خرچ کرنا اور یہ احوال و اشخاص کی راہ سے مختلف ہے چنانچہ وہ نہ مزدور کو ترتیب کا انگرکھا اسراف ہے۔ **اتجار:** تجارت اختیار کرنا، تاجر سوداگر متاع فروش۔ **اضطجاع:** کروٹ سے لیٹ جانا اور کبھی مطلق لیٹ کر آرام لینے کو کہتے ہیں۔ اصل بالتا ہے۔ **ازار:** لنگی، تہبند اور جب یا نجامد دوختہ قطع

خاص ہو تو سرا ویل کہتے ہیں۔ **اعمی:** اندھا اور اگر ایک آنکھ ہو تو اعور ہے اور واضح ہو کہ کبھی ایسے شخص کو بھی اعمیٰ کہتے ہیں کہ جس کے خالی بینائی نہ ہو جیسے موتیابند میں ہوتا ہے۔ **اقالہ:** بیچ پھیر لینا باہمی رضامندی سے وہ غیروں کے حق میں ایسا ہے کہ گویا مشتری نے پھر بائع کے ہاتھ بیچ ڈالی اور اس کا فائدہ بابِ اقالہ میں ظاہر ہو گا۔ **ادوات:** دکاندار کے کام کی چیزیں جیسے پالو وہ والے کے برتن اور آلاتِ کاری گر کے اوزار ہتھیار جیسے بڑھئی کی آری وغیرہ۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 10 Glossary of Fatawa Hindiyya

Ibta' (ابتع): It is written in *Jame-ul-Rumooz* that a crow that eats filth, the *Aswad* (black) crow, and in *Surah*, it is written as *Zagh-e-Peer* (old crow). I have written all three types of crows as *Zabeeh* (permissible for slaughter) in some of the preceding sections. **Ehram (احرام):** Linguistically, to forbid or restrain. Ibn al-Athir said, and religiously, it means making certain things obligatory and refraining from certain things, as mentioned in the chapter of *Tamattu* in *Hidayah*. **Ehtijam (احتجام):** Cupping, haircutting, or performing cupping therapy. **Ajr-e-Mithl (اجر المثل):** The wage equivalent to the wage of similar work. *Mahr-e-Mithl* is the dowry equivalent to the dowry of a woman similar to her. **Araj (ارج):** A type of building constructed in a curved shape like an arch. **Ajr-e-Musamma (اجر مسمی):** The wage agreed upon between the lessor and lessee at the time of the contract. **Ahwal (احول):** Squint-eyed; one who sees one as two, suffering from the disease of *hawl* (strabismus). **Inqiyad (انقیاد):** To be obedient; to follow orders. **Inbisat al-Azwan (انبساط الازوان):** The informality between a man and a woman such as hugging, kissing, etc., in a way that shows they are [legitimate] spouses. **Iqrar (اقرار):** To acknowledge a right of someone else upon oneself or upon another person. **Istithna (استثناء):** To exclude some from multiple things. Its scholarly definition is found in *Usul* (principles of jurisprudence). It includes saying "Insha Allah Ta'ala" with oaths, divorce, etc. **Ahl-e-Bid'ah (اہل بدعت):** Those who introduce new things into the religion, whether in principles (*Usul*) or derivatives (*Furu'*), without religious evidence. They are often 'bid'ati' (innovators) in belief. *Mubtadi* (innovator), plural *Mubtadi'een*. **Aseel (اصیل):** The person upon whom the right was originally obligatory, whose guarantee brought the matter to the *Kafeel* (guarantor). **Istifa (استیفاء):** To take everything; to receive in full. **Ehsaar (احصار):** Being obstructed from reaching the Kaaba, whether due to illness, enemies, etc. **A'yan (اعیان):** Plural of *Ain*, which is used in contrast to *Deen* (debt), and sometimes spoken in contrast to *Ma'ani* (abstract meanings). **Itlaf (اتلاف):** To destroy; to cause to perish.

◈◈◈ The Letter Ba ◈◈◈

Banj (بنج): Written with 'Ba' and 'Jeem', it is the Arabized form of 'Bang', referred to as *Ajwain-e-Khurasani*. Bhang is *Makruh-e-Tahrimi* (disliked to the point of being prohibited). **Bisat (بساط):** Carpet, bedding. **Batreeq (بطریق):** A Roman commander, governor of a province or city. Plural: *Batariqah*. **Barwi (بروی):** A type of high-quality date. In *Jame-ul-Rumooz*, it is mentioned with a *kasra* (i-sound) as a Turkish horse, mule, or donkey. There is a long explanation in *Muntakhab*, and in most

jurisprudence books, it is used in contrast to an Arabian horse, meaning a crossbred horse.

इब्तअ (ابتع): जामे-उल-रमूज में लिखा है कि नजासत खाने वाला कौआ और 'असवद' काला कौआ और 'सराह' में 'जाग-ए-पीर' लिखा और मैंने तीनों किस्म के काग (कौओं) को 'ज़बीह' (जबा करने के योग्य) बाज़ मुक़ामात-ए-मुकद्दमा में लिख दिया है। **एहराम (احرام):** लफ्ज़ के ऐतबार से मना करना और रोकना। इब्न-ए-असीर ने कहा है, और शरई तौर पर कुछ चीज़ों को वाजिब करना और कुछ चीज़ों से रुक जाना, जैसा कि हिदाया के'बाब-उल-तमत्तू' में है। **एहतजाम (احتجام):** पच्चने लगवाना, हजामत, पच्चने देना (सिंघी लगवाना)। **अज्र-ए-मिस्ल (اجر المثل):** ऐसे काम के बराबर काम की जो उजरत होती है। 'मेहर-ए-मिस्ल' ऐसी औरत के बराबर औरत का जितना मेहर होता है। **अरज (ارج):** एक प्रकार की इमारत है जिसे मेहराब की तरह घुमावदार बनाया जाता है। **अज्र-ए-मुसम्म (اجر مسمى):** वह उजरत जो अनुबंध (अक़द) के समय मालिक और किरायेदार के बीच तय हुई हो। **अहवल (احول):** भेंगा। जो एक को दो देखता हो, जिसे 'हवल' की बीमारी हो। **इनकियाद (انقياد):** फरमाबरदारी करना, हुक्म मानना। **इनबसात-उल-अज़वान (انبساط الازوان):** मर्द और औरत में गले लगाने, चूमने आदि की ऐसी बेतकल्लुफी ज़ाहिर हो कि जो वे मर्द-औरत हों (यानी एक दूसरे के लिए महरम)। **इकरार (اقرار):** अपने ऊपर या दूसरे पर किसी तीसरे के हक़ को स्वीकार करना। **इस्तिसना (استثناء):** अनेक चीज़ों में से कुछ को निकाल देना, और विद्वत्तापूर्ण तरीके से इसकी परिभाषा 'उसूल' (इस्लामी न्यायशास्त्र के सिद्धांतों) में है। कसम और तलाक आदि के साथ 'इंशा अल्लाह तआला' कहना। **अहल-ए-बिदअत (اہل بدعت):** जो लोग धर्म में, चाहे बुनियादी (उसूल) हो या गौण (फुरूअ), बिना किसी शरई दलील के कोई नई बात पैदा करें, वे अक्सर विश्वास में 'बिदअती' (नवाचारी) होते हैं। 'मुब्तदे' (नवप्रवर्तक), बहुवचन 'मुब्तदेईन'। **असील (اصیل):** वह जिस पर मूल रूप से हक़ वाजिब था, जिसकी ज़मानत से मामला 'कफील' (ज़मानतदार) पर आया। **इस्तीफा (استیفاء):** सब ले लेना। पूर्ण रूप से वसूल पा लेना। **एहसार (احصار):** काबा तक पहुँचने में बाधा आना, चाहे बीमारी हो या दुश्मन आदि। **अयान (اعیان):** 'ऐन' का बहुवचन, जो 'दीन' (कर्ज) के मुकाबले में हो, और कभी-कभी 'मानी' (अर्थों) के मुकाबले में भी बोला जाता है। **इतलाफ (اتلاف):** नष्ट कर देना (तल्फ कर देना)।

◈◈◈ बा (الباء) ◈◈◈

बंज (بنج): 'बे' (ब) और 'जीम' (ज) के साथ, यह 'बंग' का अरबीकरण है जिसे 'अजवायन-ए-खुरासानी' लिखा गया है। भांग 'मकरूह-ए-तहरीमी' (निषिद्ध के करीब) है। **बिसात (بساط):** फर्श, बिछौना। **बत्रीक (بطریق):** रूम का सरदार, सूबे या शहर का शासक। बहुवचन 'बतारिका'। **बरवी (بروی):** खजूर की अच्छी किस्मों में से एक किस्म है। 'जामे-उल-रमूज' में 'जेर' (कसर) के साथ लाया गया है कि तुर्की घोड़ा या खच्चर, गधा; और 'मुंतख़ब' आदि में विस्तृत विवरण है और ज़्यादातर फिकह की किताबों में यह अरबी घोड़े के मुकाबले में है, यानी 'दोगला' (मिश्रित नस्ल का) घोड़ा।

ابتع: جامع الرموز میں لکھا ہے کہ نجاست کھانے والا کوا اور اسود کالا کوا اور صراح میں زاغ پیر لکھا اور میں ہر سہ اقسام زاغ کو ذبیح بعض مقامات متقدمہ میں لکھ دیا ہے۔ **احرام:** لغت میں منع و باز رکھنا۔ قال ابن الاثیر اور شرع میں چند چیزوں کا واجب کرنا اور چند چیزوں سے روکنا جیسے کہ ہدایہ کے باب التمتع میں ہے۔ **احتجام:** پچھنے دلوانا، حجامت، پچھنے دینا۔ **اجر المثل:** ایسے کام کے مثل کام کی جو کچھ اجرت ہوتی ہو۔ مہر المثل ایسی عورت کے مثل عورت کا جس قدر مہر ہوتا ہو۔ **ارج:** ایک قسم کی عمارت ہے کہ پیش طاق کی طرح خمیدہ بناتے ہیں۔ **اجر مسمی:** وہ اجرت جو عقد کے وقت موجر و متاجر میں ٹھہری ہو۔ **احول:** بھینگا۔ جو ایک کو دو دیکھتا ہو جس کو حول کی بیماری ہو۔ **انقیاد:** فرمانبرداری کرنا حکم ماننا۔ **انبساط الازوان:** مرد و عورت میں گلے لگانے دبوس لینے وغیرہ کی بے تکلفی سے ظاہر ہو کہ جو وہ مرد ہیں۔ **اقرار:** اپنے اوپر یا دوسرے پر کسی غیر کے حق کا اقرار کرنا۔ **استثناء:** متعدد چیزوں میں سے بعض کو نکالنا اور عالمانہ طور پر اُس کی تعریف اصول میں ہے ۔ قسم و طلاق وغیرہ کے ساتھ انشاء اللہ تعالیٰ کہنا۔ **اہل بدعت:** جو لوگ دین میں خواہ اصول میں ہو یا فروع میں ہو بدون دلیل شرعی کے کوئی بات نئی پیدا کریں اکثر اعتقاد کے بدعتی ہوا کرتے ہیں۔ مبتدع جمع مبتدعین۔ **اصیل:** وہ کہ جس پر دراصل حق لازم تھا اُس کی کفالت سے کفیل پر آیا۔ **استیفاء:** سب لے لینا۔ بھر پور وصول پانا۔ **احصار:** خانہ کعبہ تک پہنچنے میں روک حائل ہونا خواہ مرض ہو یا دشمن وغیرہ۔ **اعیان:** جمع عین جو مقابلہ دین ہو اور کبھی معانی کے مقابلہ میں بولتے ہیں۔ **اتلاف:** تلف کر دینا۔

◈◈◈ الباء ◈◈◈

بنج: بنون و جیم معرب بنگ جس کو اجوائن خراسانی لکھا۔ بھنگ مکروہ تحریمی ہے۔ **بساط:** فرش، بچھونا۔ **بطریق:** رومی سردار و حاکم صوبہ و شہر۔ جمع بطارقہ۔ **بروی:** عمدہ اقسام خرما میں سے ایک قسم ہے۔ بالکسر جامع الرموز میں لایا کہ ترکی گھوڑا یا خچر گدھا اور منتخب وغیرہ میں تفصیل طویل ہے اور اکثر کتب فقہ میں عربی گھوڑے کے مقابل ہے یعنی دو غلا گھوڑا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. (1) ..... 325 ..... Lughat-e-Fatawa-e-Hindiyah

Bazz (بز): Wheat. **Bazz (بز):** Cotton cloth. Bazzaz (بزاز): One who sells them; in our usage, one who sells needles, wool, silk, etc., is called Bazzaz. **Baitar (بیطار):** One who treats animals; 'baz' (baz') refers to the act of lancing/phlebotomy, similar to 'fasd' in humans. **Baghar (بغر):** Protrusion of the navel (hernia) or the disease related to it. **Bakni (بکنی):** A type of liquor made from barley, rice, etc. **Bilana (بلانہ):** A wicked person, lewd, adulterer, and 'bila-bacha' (bastard). **Bazhiq (باذق):** Date water (nabidh) that is called Bazhiq wine after it has fermented/reduced slightly. **Basar (بسر):** Unripe dates. **Bait (بیت):** A place where one spends the night; in common parlance, a structure with four walls, a roof, and a door, like a room. According to Jami-ur-Rumuz, it refers to any shelter, whether made of mud, stone, or hair/tents. **Balad (بلد):** A populated area enclosed by buildings and houses. It is also known to be larger than a village (qarya). **Bustan (بستان):** A walled orchard where trees are spread out enough that cultivation is still possible, unlike a vineyard ('karm'). **Bughath (بغاث):** A type of carrion-eating bird. Some say it is a vulture. 'Yawm al-Bughath' is the day of the fierce battle between the tribes of Aws and Khazraj. **Bazr-e-Kattan (بذرکتان):** Flax seeds. **Bint-e-Labun (بنت لبون):** Linguistically, a female animal that has completed three years, but in Sharia, two years are considered valid for zakat purposes. **Biah (بیعہ):** A place of worship (synagogue or church), often used metaphorically for one another. **Bayyina wa Burhan (بینہ و برہان):** In the terminology of jurists (Fuqaha), this refers to witnesses; having a witness is essential for 'burhan' and 'bayyina' regarding a claim. Therefore, a single witness is not called 'bayyina' unless used metaphorically. **Biya' (بیائع):** A person who sells others' goods on a commission/wage (as mentioned in Wikalat-uz-Zakhira). **Bakri (بکری):** Translation of 'shat' (sheep/goat). Often the word 'shat' also includes sheep/ewes and young nursing kids.

---------- Letter 'P' (پ) ----------

Piyawar (پیاوار): Often used in the context of agriculture; it is a translation of 'thamar' (fruit). It has been written as 'fruit', refer to the letter 'Tha' (ث). **Palidi (پلیدی):** Translation of 'ghazara', which means human excrement.

बज़ (بز): (बा-ज़म्मा रा-ए-मुहमला) गेहूँ। **बज़ (بز):** (बा-फ़तहा ज़ा-ए-मनकूता) सूती कपड़ा। बज़्ज़ाज़ (بزاز): इनका बेचने वाला और हमारे इस्तेमाल में सुई, ऊनी, रेशमी, सबका बेचने वाला बज़्ज़ाज़ है। **बीतार (بیطار):** जो चौपाया वगैरह जानवरों का इलाज करता है और 'बज़' (बज़अ) इसके नश्तर देने को कहते हैं। जैसे आदमी में 'फ़सद' है। **बग़ार (بغر):** (भत्तेन) नाफ़ निकल आना और उसकी बीमारी पड़ जाना। **बकनी (بکنی):** (बा-फ़तहा व काफ़-ए-फ़ारसी) शराब जो जौ और चावल वगैरह से बनाते हैं। **बिलाना (بلانہ):** बदकार, फ़ासिक व ज़नाकार, फ़ह्हाशा और 'बिला-बच्चा' हरामज़ादा (ज़ाहिर मुखफ़्फ़फ बिला-बच्चा)। **बाज़िक (باذق):** खजूर के पानी का थोड़ा सा उड़ने (पकने) के बाद 'बाज़िक' शराब कहलाती है। **बसर (بسر):** कच्चे खजूर। कैरी जो बड़ी हो चुकी हो और 'रियासत-उन-नम्र' उज़्व दाख़िल है। **बैत (بیت):** जिस जगह रात गुज़ारी जाए, लेकिन उर्फ़(रिवाज़) में इस मतलब के लायक चारदीवारी, छत और दरवाज़ा दार हो। यानी जैसे हमारे यहाँ कोठरी होती है। 'जामे-उर-रमज़' वगैरह में लिखा है कि मावाई (आश्रय) आदमी, चाहे मिट्टी व पत्थर का हो या बालों का। **बलद (بلد):** आबादी का नाम है कि इमारत व मकानों की बंदी को मुहीत हो। मैं कहता हूँ कि क़रिया (गाँव) से बड़ा होना भी मारूफ़ है। **बुस्तान (بستان):** बाग़ चारदीवारी का, जिसमें मुतफ़र्रिक़ दरख़्त इस तरह हों कि ज़राअत (खेती) करना भी मुमकिन हो, बख़िलाफ़ 'करम' के। **बग़ास (بغاث):** (ग़ैन मुअजमा) परिंदे की एक क़िस्म जो मुर्दार ख़्वार है। कहा गया कि यह गिद्ध या गधा है। और 'औस' व 'ख़ज़रज' की सख़्त लड़ाई वाला दिन 'यौम-उल-बग़ास' (ऐन मुहमला) है। **बज़्र-ए-कत्तान (بذرکتان):** अलसी के बीज को भी अलसी (मशहूर) कहते हैं। **बिन्त-ए-लबून (بنت لبون):** लुग़त में वह मादा बच्चा जिस पर तीन साल गुज़र रहे हों, मगर शरअ में दो साल मुअतबर हैं और यही की हक़ा व जह-ए-हद्द में मुअतबर है। **बीआ (بیعہ):** इबादत ख़ाना, यहूद जैसे कलीसा-ए-नसारा और कभी मजाज़न एक-दूसरे के लिए मुस्तअमल है। **बय्यिना व बुरहान (بینہ و برہان):** फ़ुक़हा के उर्फ़ में गवाहों के लिए है, गोया गवाह का होना दावे के लिए बुरहान व बय्यिना में है। इसीलिए एक गवाह को बय्यिना नहीं कहते, इल्ला मजाज़न। **ब्याअ (بیائع):** वह शख़्स जो उजरत पर लेकर लोगों का माल फ़रोख़्त करे। (कज़ा फ़ी वकालत-उज़-ज़ख़ीरा)। **बकरी (بکری):** 'शात' का तर्जुमा है। अक्सर 'शात' का लफ़्ज़ 'भेड़ी' वगैरह को भी शामिल है, 'जदी' (मेमना) जो दूध पीता हो 'अज़ ख़ाला'।

---------- **हर्फ़ 'प' (پ)** ----------

पियावार (پیاوار): अक्सर खेती वगैरह में मुस्तअमल हुआ और 'समर' का तर्जुमा है। फल लिखा गया है और हर्फ़ 'स' (ث) में देखो। **पलीदी (پلیدی):** 'ग़ज़रा' का तर्जुमा है, जिसके मायने आदमी का पाख़ाना है।

بز بالضم وراء مہملہ گیہوں۔ **بز** بالفتح وزاء منقوطہ سوتی کپڑے۔ بزاز۔ ان کا بیچنے والا اور ہمارے استعمال میں سوئی، اونی، ریشمی سب کا بیچنے والا بزاز ہے۔ **بیطار** جو چوپایہ وغیرہ جانوروں کا علاج کرتا ہے اور بزع اس کے نشتر دینے کو کہتے ہیں۔ جیسے آدمی میں فصد ہے۔ **بغر** بھتّین ناف نکل آنا اور اس کی بیماری پڑ جاتا۔ **بکنی** بالفتح و کاف فارسی شراب کہ جو جو اور چاول وغیرہ سے بناتے ہیں۔ **بلانہ** بدکار وہ فاسق و زناکار، فحاشہ اور بلا بچہ حرام زادہ ظاہر مخفف بلا بچہ۔ **باذق** گند کھجور کے پانی کا تھوڑا سا اُڑانے کے بعد باذق شراب کہلاتا ہے۔ **بسر** غورۂ خرما۔ کیری جو بڑی ہو چکی ہو اور ریاستہ النمر عضو داخل ہے۔ **بیت** جس جگہ رات گذاری جائے لیکن عرف میں اس مطلب کے لائق چار دیواری و چھت و دروازہ دار ہو۔ یعنی جیسے ہمارے یہاں کوٹھری ہوتی ہے۔ جامع الرموز وغیرہ میں لکھا ہے کہ ماوائی آدمی خواہ مٹی و پتھر کا ہو خواہ بالوں کا۔ **بلد** آبادی کا نام ہے کہ عمارت و مکانات بندھ کو محیط ہو۔ میں کہتا ہوں کہ قریہ سے بڑا ہوتا بھی معروف ہے۔ **بستان** باغ چار دیواری کا جس میں متفرق درخت اسی طرح ہوں کہ زراعت کرنا بھی ممکن ہو بخلاف کرم کے۔ **بغاث** غین معجمہ قسم پرندہ کہ مردار خوار ہے کہا گیا کہ گج یا گدھا ہے اور اوس و خزرج کی سخت لڑائی والا دن یوم البعاث بعین مہملہ ہے۔ **بذرکتان** السی کے بیج کو بھی السی مشہور ہیں۔ **بنت لبون** لغت میں وہ مادہ بچہ جس پر تین سال گذر رہے ہوں مگر شرع میں دو سال معتبر ہیں اور یہی کی حقہ وجہ حد میں معتبر ہے۔ **بیعہ** عبادت خانہ، یہود جیسے کلیسا نصاریٰ اور کبھی مجازاً ایک دوسرے کے لیے مستعمل ہے۔ **بینہ و برہان** فقہاء کے عرف میں گواہوں کے لیے ہے گویا گواہ کا ہونا دعویٰ کے لیے برہان و بینہ میں۔ اسی واسطے ایک گواہ کو بینہ نہیں کہتے الا مجازاً۔ **بیائع** وہ شخص جو اجرت پر لے کر لوگوں کا مال فروخت کرے کذا فی وکالۃ

الذخیرہ۔ **بکری** شاۃ کا ترجمہ ہے اکثر شاۃ کا لفظ بھیڑی وغیرہ کو بھی شامل ہے جدی دودھ پیتا ہو از خالہ۔

---------- حرف پ ----------

پیاوار اکثر کھیتی وغیرہ میں مستعمل ہوا اور ثمر کا ترجمہ ہے۔ پھل لکھا گیا ہے اور حرف ث میں دیکھو۔ **پلیدی** غذرہ کا ترجمہ ہے جس کے معنی آدمی کا پاخانہ۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (10) 326 Glossary of Fatawa-e-Hindiyya Chapra Pakarna (Holding the office): Translation of employment (Mulazamat), and for its investigation, refer to the chapter of 'Mushkilat wa Mutashabihat' (Difficulties and Ambiguities). Letter 'Ta' (ت) Takhliya: To empty, to isolate. Taaf: A small, trivial thing; tasteless, having no flavor. Nikah: To take into marriage (Nikah) and to give in marriage (Tarwij). Tamaseel: Plural of Timsal (image/statue), refers to human figures and idols; as per the divine saying "Ma tamaha-Allah...", it can also metaphorically refer to pictures of flowers, leaves, etc. Tarwij: To popularize, to establish a custom. Tamr: Gold and silver are 'Tamr' before being minted into coins, and after minting they are 'Ayn'. Sometimes it refers to copper, brass, and iron, but it is most frequently used in the context of gold (Jame-ur-Rumuz). Teer-Bataika: Translated as Teer-Pat in the context of plague (Waba). Taljiya: To perform a contract like sale, etc., in appearance, but not in reality. Tadbeer: In Sharia, declaring a slave free after one's death; for details see 'Jame-ur-Rumuz'. Tahayyo: In shared property, to determine turns for utilizing benefits based on mutual consent. Taanah: So/Then. Its Arabicized form is 'Tabiq' and it is also used to mean a ship. Tabkhana: Bathhouse or kitchen containing a Tanoor (oven). Tanoor: A well-known oven used for baking bread. Tamghachi: One who collects tax on goods on behalf of the guard by stamping them; 'Nuqra-e-Tamghachi' refers to pure silver. Takka: String for trousers (Izar-band), as in Al-Ghiyath. Tafakkuh: Eating fruit; in Fiqh, it refers to consuming something not intended as food or medicine, but for pleasure. Tala: Plant. Tamweeh: Gilding (making gold-colored), also means deceit, trickery, and flattery (Muntakhab). Tandheeb: To prune or trim a grape vine or similar trees. Tarjee': To recite by doubling the voice, going from thin/soft to loud, and to recite "Inna lillahi wa inna ilayhi raji'un" in times of adversity. Letter 'Tha' (ث) Thamar (Fruit): Whatever grows on a tree without human intervention, such as sprouts, immature fruits, ripe dates, etc.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (10) 326 लुगात-ए-फतावा-ए-हिंदिया चपड़ा पकड़ना: मुलाज़मत का तर्जुमा है और तहकीक इसकी बाब-ए-मुश्किलात व मुतशाबिहात में देखो। हर्फ़ए-ते (ت) तख़लिया: खाली कर देना, तन्हाई कर देना। ताफ़: थोड़ी हक़ीर चीज़, बे-मज़ा, जिसमें कुछ मज़ा न हो। निकाह: निकाह में लेना और तरवीज निकाह में देना। तमासील: जमा-ए-तमसाल, आदमियों की सूरतें व बुत बक़ौल-ए-ताला "मा तमह-अल्लाह-उ-ल्लती अतम लहा" का कफ़न और कभी मजाज़न फूल पत्ती वगैरह की तस्वीर को कहते हैं। तरवीज: रिवाज देना, चलन चलाना। तमर: सिक्का से पहले सोना व चांदी 'तमर' हैं और सिक्का के बाद 'ऐन' हैं और कभी तांबे व पीतल व लोहे को भी कहते हैं लेकिन सोने के साथ इसका ज़्यादा इस्तेमाल है (जामे-उर-रमोज़)। तीर बताइका वबा का तर्जुमा तीर-पट कहा गया है। तलजिया: ज़ाहिर में बैय (खरीद-फरोख्त) वगैरह का अक़द करना हकीक़त में नहीं। तदबीर: शरअ में मलूक (गुलाम) का मौत के बाद आज़ाद करार देना, तफ़सील के लिए 'जाम-उर-रमोज़' देखें। तहायो: मुश्तरक चीज़ में बाहमी रज़ामंदी से मन्फ़अत हासिल करके बारी मुक़र्रर करना। तानह: तो। मुअर्रब इसका 'ताबिक' है और ब-मानी जहाज़ भी मुस्तअमल है। ताबखाना: हम्माम और बावर्ची खाना जिसमें तन्नूर हो। तन्नूर: मारूफ जिसमें रोटी लगाते हैं। तमगाची: चौकीदार की तरफ से अजनास (अनाज/सामान) पर मोहर करके महसूल लेता है और 'नुकरा-ए-तमगाची' खरी चांदी है। तक्का: इज़ार-बंद (कज़ा फ़िल ग़ियास)। तफ़क्कुह: मेवा खाना और फ़िक़्ह में जिससे गिज़ा व दवा मक़सूद न हो बल्कि मज़े के लिए खाएं। ताला: पौधा। तमुवह: सुनहरा और सुनहरा करना, ताव ब-मानी मक्र व फ़रेब व तमलुक (मुंतख़ब)। तंदीब: ज़ाल-ए-मन्कूता, दरख़्त-ए-अंगूर वगैरह को पीरास्ता (संवारना) करना। तरजीह: आवाज़ दोहरी करके बारीक से बुलंद करके क़िराअत करना और मुसीबत में 'इन्ना लिल्लाहि व इन्ना इलैहि राजिऊन' कहना। हर्फ़ए-सा (ث) समर: फल जो कुछ दरख़्त में लगे ब-दून किसी की साख़्त के मिस्ल-ए-तुलुअ व खिलाल व पलह व रुतब व समर व जमाद-ए-ख़ाम व बस के।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۱۰) ۳۲۶ لغات فتاویٰ ہندیہ چپڑا پکڑنا: ملازمت کا ترجمہ ہے اور تحقیق اس کی باب مشکلات و متشابہات میں دیکھو۔ حرف ت تخلیہ: خالی کر دینا، تنہائی کر دینا۔ تاف: تھوڑی حقیر چیز، بے مزہ، جس میں کچھ مزہ نہ ہو۔ نکاح: نکاح میں لینا اور ترویج نکاح میں دینا۔ تماثیل: جمع تمثال، آدمیوں کی صورتیں و بت بقولہ تعالیٰ ما تمہ الله التی اتم لہا کا کفن اور کبھی مجازاً پھول پتی وغیرہ کی تصویر کو کہتے ہیں۔ ترویج: براہِ مہملہ رواج دینا چلن چلانا تمر: سکہ سے پہلے سونا و چاندی تمر ہیں اور سکہ کے بعد عین ہیں اور کبھی تانے و پیتل و لوہے کو بھی کہتے ہیں لیکن سونے کے ساتھ اس کا زیادہ استعمال ہے جامع الرموز۔ تیر بتائکہ وباء کا ترجمہ تیر پٹ کہا گیا ہے۔ تلجیہ: ظاہر میں بیع وغیرہ کا عقد کرنا حقیقت میں نہیں۔ تدبیر: شرع میں مملوک کا بعد موت آزاد قرار دینا، تفصیل کے جامور الرموز۔ تہایو: مشترک چیز میں باہمی رضامندی سے منفعت حاصل کر کے باری مقرر کرنا۔ تانہ: تو۔ معرب اس کا طابق اور بمعنی جہاز بھی مستعمل ہے۔ تابخانہ: حمام اور باورچی خانہ جس میں تنور ہو۔ تنور: معروف جس میں روٹی لگاتے ہیں۔ تمغاجی: چوکیدار کی طرف سے اجناس پر مہر کر کے محصول لیتا ہے اور نقرہ طمغاجی کھری چاندی۔ تکہ: ازار بند کذا فی الغیات۔ تفکہ: میوہ کھانا اور فقہ میں جس سے غذا و دوا مقصود نہ ہو بلکہ مزے کے لیے کھائیں۔ تالہ: پودا تمویہ: سنہرا اور پہلا کر تاو بمعنی مکر و فریب و تملق منتخب۔ تندہیب: بذال منقوطہ درخت انگور وغیرہ کو پیراستہ کرنا۔ ترجیع: آواز دوہری کر کے باریک سے بلند کر کے قراءت کرنا اور مصیبت میں انا لله وانا الیہ راجعون کہنا۔ حرف ث ثمر: پھل جو کچھ درخت میں لگے بدون کسی کے ساخت کے مثل طلع و خلال و پلح و رطب و ثمر و جماد خام و بس کے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) (327) Lughat-e-Fatawa-e-Hindiyah Meat is served in thick soup with bread mixed in, and sometimes it is cooked lightly, as is the custom of making 'tukray' (bread pieces in stew) in India.

Letter 'Jeem' (ج)

Jubn: Cheese. Jazaf: Arabized form of 'Guzaf'. For example, a heap of wheat whose weight or measurement was unknown; if one sells it for a certain price, they have sold it 'Jazaf' (bulk/lump sum), making the task simple without overthinking. With Fatha (vowel sign), for slaughtering a camel, whether male or female, the plural 'Juz' (with Damma on both letters) is used. Jazoor: Boiled. Joshidah: That which contains walnuts, like 'Lauzina', similar to the walnut halwa/sohan found in India. Jozinah: Ice. To freeze, 'Ayn' refers to a spring of water, solidified. Hamd: With an undotted 'Dal', it refers to the name of the nose, ear, hand, or lip, followed by 'Ayn'. Jada': With a dotted 'Dal', a young camel (see Kitab-uz-Zakat), and in the chapter of difficulties and ambiguities, 'Jaza' refers to a tree part that is leaf-like, whether pruned or not. Jaza': Some rare issues narrated by Imam Muhammad from the scholars and principles are known by names like 'Kaisiyyat' and 'Joz-Janiyat', etc. Joz-Janiyat: A criminal who commits a crime like murder or wounding, etc. Mostly applied to the crime of oppression and transgression. Jani: Arabized form of 'Gwal', a sack or large bag. Jawal: Eyelid, sword sheath, large bowl. Jafn: A horse cover/blanket (specific for horses), and metaphorically for the day. 'Akaf' means a donkey's saddle. Jal: The wages prescribed by Sharia for a person who captures a fugitive; metaphorically, wages. Ja'l: Sin or its Arabized form; 'Jinah' means sin/guilt, which is well-known. Jinah:

Letter 'Che' (چ)

Chakni: Arabic-to-Persian for a fat-tailed sheep (Dumba). Chaupaya: Translation of 'Dabba' (beast/animal).

Letter 'He' (ح)

Hurr: A free woman, whether originally free or freed, as opposed to a slave woman, owned servant, or maidservant.

फतावा आलमगीरी ..... खंड (१०) (३२७) लुगात-ए-फतावा-ए-हिन्दिया गोश्त जमा शोरबा में रोटी डालकर देते हैं और कभी हल्का पकाते भी हैं जैसे हिंदुस्तान में टुकड़े होते हैं।

हरफ 'जीम' (ج)

जुन: पनीर। जज़ाफ़: मुअन्ब (अरबीकृत) गुज़ाफ़। उदाहरण के लिए गेहूं का ढेर, जिसकी माप या तौल कुछ मालूम न थी, उसे किसी क़दर दाम पर बेचा तो उसने गेहूं को बतौर जज़ाफ़ (थोक भाव में) बेचा और काम को बिना सोचे समझे आसान कर लेना। ब-फ़त्ह (जबर के साथ) ज़बह करने के लिए ऊंट चाहे नर हो या मादा, जमा 'जुज़' (दोनों अक्षरों पर पेश के साथ) आता है। जज़ूर: उबाला हुआ। जोषीदा: जिसमें अखरोट पड़ा रहता है, जैसे लोजीना (हलवा), जैसे हिंदुस्तान में अखरोट का हलवा/सोन। जोज़ीना: बर्फ। जम जाना, 'ऐन' (ع) चश्मा है पानी का, जमा हुआ। हमद: बिना बिंदु वाली 'दाल' (ر) के साथ, नाक, कान, हाथ, होंठ का नाम, बाद में 'ऐन' (ع) जो ऐसा किया हुआ हो। जदअ: बिंदु वाली 'दाल' (ذ) के साथ, ऊंट का बच्चा (किताब-उज़-ज़कात देखें), और फ़स्ल मुश्किलात व मुतशाबिहात, 'जज़अ' पेड़ का वह हिस्सा जो पल्लव के समान हो, चाहे तराशा हुआ हो या न हो। रज़ियाँ। जज़अ: कुछ मसाइल (मुद्दे) नवादिर और जो इमाम मुहम्मद से उलेमा व उसूल के ज़रिए वर्णित हैं, 'कैसियात' और 'जोज़-जानीयात' आदि नामों से प्रसिद्ध हैं। जोज़-जानीयात: अपराध करने वाला, अपराध (जर्म), क़त्ल या ज़ख़्म आदि। अधिकतर इसका प्रयोग ज़ुल्म और ज्यादती के अपराध पर होता है। जानी: मुअन्ब (अरबीकृत) ग्वाल, थैला, बोरी। जवाल: पलक, तलवार का म्यान, बड़ा प्याला। जफ़न: झूल (घोड़े के लिए विशेष), और दिन (वक्त) के लिए मज़ाज़न् (लाक्षणिक अर्थ में)। अक़ाफ यानी गधे की काठी। जल: वह मज़दूर जो भागे हुए को पकड़ लाने वाले के लिए शरई तौर पर मुक़र्रर है, मज़ाज़न् (लाक्षणिक अर्थ में) मज़दूरी। जअल: गुनाह या उसी का मुअन्ब (अरबीकृत) बाल, जिनाह (पाप), प्रसिद्ध है। जिनाह:

हरफ 'चे' (چ)

चकनी: अरबी (की तरफ़) फारसी 'दुम्बा' (भेड़)। चौपाया: 'दाबा' (जानवर) का अनुवाद है।

हरफ 'हे' (ح)

हुर्र: स्वतंत्र महिला, चाहे मूल रूप से स्वतंत्र हो या स्वतंत्र कर दी गई हो, और बांदी (दासी) व मलूका व लौंडी इसके मुकाबले में है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۱۰) (۳۲۷) لغات فتاویٰ ہندیہ گوشت جمع شوربا میں روئی ڈال کر دیتے ہیں اور کبھی خفیف پکاتے بھی ہیں جیسے ہندوستان میں ٹکڑے ہوتے ہیں۔

حرف ج

جبن: پنیر۔ جزاف: معرب گزاف۔ مثلاً گیہوں کی ڈھیر، جس کی ٹاپ و تول کچھ معلوم نہ تھی اس کو کسی قدر دام کو بیچا تو اُس نے گیہوں کو بطور جزاف بیچا اور کام کو بغیر سوچے سمجھے آسان کر لینا۔ بالفتح ذبح کرنے کے اونٹ خواہ نہ ہو یا مادہ ہو جمع جز بضمتین آتی ہے۔ جزور: جوش دیا ہوا۔ جوشیدہ: جس میں جوز پڑا رہتا ہے بمانند لوزینہ جیسے ہندوستان میں اخروٹ کا حلوہ سوہن۔ جوزینہ: برف۔ جم جانا، عین چشمہ ہے آب، جامد بستہ۔ حمد: بدال بے نقطہ، ناک، کان، ہاتھ، ہونٹ کا نام بعد وع جو ایسا کیا ہوا ہو۔ جدع: بدال نقطہ دار، اونٹ کا بچہ کتاب الزکاۃ، دیکھو اور فصل مشکلات و متشابہات، جذرع درخت کی پالو شبہ تیر خواہ تراشیدہ ہو یا نہ ہو۔ رضیاں۔ جذع: بعض مسائل نوادر اور جو امام محمد سے علماء و اصول کے مروی ہیں بنام کیسیانیات و جوز جانیات وغیرہ نسمی ناموں سے معروف ہیں وبذالقدر ملغی۔ جوز جانیات: جنایت کنندہ جنایت جرم قتل یا جرح و زخم وغیرہ۔ اکثر اطلاق ظلم و تعدی کے جرم پر ہے۔ جانی: معرب گوال، تھیلا، گون۔ جوال: پلک، تلوار کا میان، بڑا پیالہ۔ جفن: جھول مگر گھوڑے کے لیے مخصوص ہے اور دن کے لیے مجازاً۔ اکاف پالان خر۔ جل: وہ مزدور جو بھاگے ظالم پکڑ لانے والے کے لیے شرعاً مقرر ہے مجازاً مزدوری۔ جعل: گناہ یا اسی کا معرب ہو بال، جناح العار معروف۔ جناح:

حرف چ

چکنی: عربی الیہ فارسی دنبہ۔ چوپایہ: ترجمہ دابہ ہے۔

حرف ح

حر: عورت آزاد خواہ اصلی یا آزاد ہو گئی ہو اور باندی و مملوکہ ولونڈی اس کے مقابلہ میں ہے۔

Hurmat-e-Raza: Prohibition (of marriage) due to breastfeeding. **Haq-e-Hazanat:** The right to raise a small child. **Hasana:** An action for which reward is proven by Sharia. **Hajjam:** A cupper (who applies suction cups) or a barber; the term is metaphorically used for both. **Hareem:** The area around a well or canal which is defined by Sharia for the necessity of each. **Khateera:** An enclosure made of wood in the forest for animals to live in, or sometimes built for fish. **Hafeeda:** Grandchildren. **Hashu:** Stuffing used in the lining of garments like a 'qaba' (tunic). **Hadeed:** Iron and any sharp-edged weapon. **Hanay-e-Zain:** A known part of wood or iron protruding from the ground. **Hirz:** A secure place; one that is protected for keeping items near oneself, such as wearing a ring on a finger. It is not strictly required that it be impossible for a robber or someone taking it by force to steal; for instance, locking it in an iron chest is not necessary. Rather, it should be kept in whatever way ensures it is safe and not left to be lost or spoiled. **Hareer:** Silk cloth. **Hasilat:** Produce; the profit from any thing. **Hazeer:** A fence/hedge. **Hisn:** A fortress, stronghold, or a sturdy barrier in between.

Letter Kha

Khumar: A headscarf/veil. **Khula:** According to the Hanafi school, a woman taking a divorce from her husband in exchange for some wealth. **Khalkhal:** An anklet or similar ornament. **Khaz:** Black silk or a brownish-colored fabric. **Khorasani:** A type of wheat, famous in the Transoxiana region. **Khan:** A caravanserai (inn).

Letter Dal

Wamuldat: Armlet.

हुरमत-ए-रज़ाअ: दूध की वजह से हुरमत (निकाह की मनाही) हो। **हक-ए-हज़ानत:** छोटे बच्चे की परवरिश का हक। **हसना:** वह काम जो शरीयत से सवाब मिलने का साबित हो। **हज्जाम:** पचनी (सिंघी) लगाने वाला और नाई को हज्जाम कहते हैं और मजाज़न (लाक्षणिक रूप से) एक-दूसरे के लिए भी इस्तेमाल होता है। **हरीम:** कुएं और नहर के आसपास का वह हिस्सा जो हर एक की ज़रूरत के लिए शरीयत में निर्धारित सीमा है। **खतीरा:** जो जानवरों के रहने के लिए जंगल में लकड़ियों का बना देते हैं और कभी मछलियों के लिए बनाते हैं। **हफ़ीदा:** नाती-पोते। **हशू:** वह भराई जो क़बा आदि के अस्तर में भरी जाती है। **हदीद:** लोहा और तेज़ धारदार हथियार या वस्तु। **हनाय-ए-ज़ैन:** लकड़ी या लोहे का ज़मीन में निकला हुआ हिस्सा, जो प्रसिद्ध है। **हिर्ज़:** सुरक्षित जगह, जैसे कि अपने पास रहने के लिए सुरक्षित हो सके। मिसाल के तौर पर अंगूठी को उंगली में डाल लेना। यह ज़रूरी नहीं कि वह ऐसी हो कि कोई डाकू या ज़बरदस्ती छीनने वाला उसे न ले सके, लोहे के संदूक में ताला लगाना ज़रूरी नहीं है, बल्कि जिस तरह भी यह चीज़ सुरक्षित रह सके, उसे व्यर्थ नहीं छोड़ना चाहिए। **हरीर:** रेशमी कपड़ा। **हासिलात:** पैदावार, हर चीज़ का मुनाफ़ा। **हज़ीर:** बाड़ (बाड़बंदी)। **हिसन:** किला, गढ़ी और मज़बूत दीवार जो बीच में रुकावट बने।

हर्फ़ए-ख़ा (ख)

ख़ुमार: ओढ़नी। **ख़ुला:** हनफी मज़हब के अनुसार, औरत का अपने शौहर से कुछ माल देकर तलाक ले लेना। **ख़लख़ाल:** पाज़ेब और उसके जैसी चीज़। **ख़ज़:** काला रेशम या मटमैले रंग का कपड़ा। **ख़ुरासानी:** गेहूं की एक किस्म जो मावरा-उन-नहर (मध्य एशिया) में मशहूर है। **ख़ान:** कारवां सराय।

हर्फ़ए-दाल (द)

वमुलदत: बाजूबंद।

حرمت رضاع: دودھ کی وجہ سے حرمت ہو۔ حقِ حظانت: پرورشِ طفل صغیر کا حق۔ حسنہ: جو کام شرع سے ثواب ملنے کا ثابت ہو۔ حجام: پچھنے لگانے والا اور نائی کو حجام کہتے ہیں اور مجازاً ایک دوسرے پر بھی آتا ہے۔ حریم: گرد و پیش و کنواں و نہر کا ہر ایک کی ضرورت سے شرع میں حد مقرر ہے۔ خطیرہ: جو جانوروں کے رہنے کے لیے جنگل میں لکڑیوں کا بنادیتے ہیں اور کبھی مچھلیوں کے لیے بناتے ہیں۔ حفیدہ: نانی پوتے۔ حشو: بھرتی جو قبا وغیرہ کے تہ میں بھری جاتی ہے اور حشو خر مانا کارہ۔ حدید: لوہا اور تیز دھار دار ہتھیار ہر چیز۔ حنای زین: لکڑی یا لوہان زمین میں نکلا ہوا معروف۔ حرز: جای محفوظ جس طرح کہ اپنے پاس رہنے کے لیے محفوظ ہو سکے مثلاً انگوٹھی کو انگلی میں ڈال لینا اور یہ معتبر نہیں ہے وہ ایسی طرح ہو کہ کوئی ڈاکا ڈالنے والا اور زبردستی لینے والا اُس کو نہ لے سکے مثلاً لوہے کے صندوق میں مقفل کرنا ضروری نہیں ہے بلکہ جس طور پر یہ چیز محفوظ رہ سکتی ہو ضائع نہ چھوڑے۔ حریر: ریشمی کپڑا۔ حاصلات: پیداوار ہر چیز کو منافع۔ حظیر: باروان۔ حصن: قلعہ و گڑھی و صلبہ درمیان میں حائل ہوتا استوار۔

حرف خ

خمار: اوڑھنی۔ خلع: رسی سے گردن نکال دینا عورت کا اپنے شوہر سے کسی مال پر طلاق ہائن لے لینا عند الحنفیہ۔ خلخال: پازیب و اس کے مانند۔ خز: سیاہ ریشم یا میل کا کپڑا۔ خراسانی: قسم گیہوں کی ملکِ ماوراء النہر میں معروف ہے۔ خان: کارواں سرائے۔

حرف د

وملدت: بازوبند۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) Glossary of Fatawa Hindiyya

D (د) Dardi: Ceiling/Roof. Darb: Window or the path of a border. Da’aim: Plural of Da’amah, pillar/column. Dalab: Plane tree (Chinar), a type of animal, see 'Muqaddama'. Dood-e-Siyawar: White and silver dirhams. Dukaan: A platform where goods are placed. (Well-known).

Letter Z (ذ) Zul-Qim: Things for which their monetary value can be taken in exchange, and for which an equivalent (Mithl) is not appropriate. Zee-Rahm: Those related by blood (womb), as opposed to relatives by marriage.

Letter R (ر) Rawa: A sheet/wrap that is draped like a shawl. Ruq'ah: It is said 'Ruq'atul-Thawb Ghaleez', meaning filth on clothing. Raqbah: Used to denote the neck and the entire body. Rasaas: Tin/Lead, a type of coloring. 'Dirham-o-Rasaas' means something coveted/greedily desired. Ratha': A woman suffering from the disease of 'Rataq' (obstruction), mentioned in the defects of sales. Rahs: An embankment/wall of crenellations and stones. Raza': That which is given to those performing services like women, etc., in Jihad, for whom no specific share is fixed in Sharia. Rasateeq: Plural of Rastaq (district/pergunnah). Reeh-ul-Sail: A type of eye disease, mentioned in the defects of sales. Rahm: Uterus, from which offspring are born; and the offspring of offspring, as long as they exist, maintain a thread of relation (Rahm).

Letter Z (ز) Zareekh: Orpiment (Hartal). Zamzama: To sing or hum in a soft, melodic voice.

Letter S (س) Sukoot: Rotten fish, foul smell, and corrosion/rust. Saqmonia: A well-known medicine given for bile.

फतावा आलमगीरी ..... खंड (10) लुगात फतावा हिंदीया

द दरदी: छत। दरब: खिड़की और सरहद का रास्ता। दुआइम: जमा है दुआमा की, स्तंभ (ستون)। दलब: चिनार, कटार किस्म का जानवर, देखिए मुकदमा। दूद-ए-सियावर: सफेद और चांदी के दिरहम। दुकान: चबूतरा, जहाँ सामान रखा जाए। प्रसिद्ध है।

हर्फ़ ज़ (ذ) ज़ुल-क़ीम: वे चीज़ें जिनके बदले में उनकी कीमत ली जा सकती है और जिनका 'मिसल' (समान वस्तु) ठीक नहीं बैठता। ज़ी-रहम: वह जिससे पेट का संबंध हो, निकाह वाले रिश्तेदारों के विपरीत।

हर्फ़ र (ر) रवा: चादर जिसे चादर की तरह ओढ़ा जाए। रुक़आ: यानी, कहा गया कि रुकअतुल-सौब गलीज़, यानी कपड़े की गंदगी। रक़बा: गर्दन और पूरे शरीर के लिए इस्तेमाल होता है। रसास: कलई, एक प्रकार का रंग। 'दिरहम व सास', यानी लालच किया हुआ। रस्आ: वह औरत जिसे 'रतक' (रुकवट) का रोग हो और 'उयूबुल-बुयू' (क्रय-विक्रय के दोष) में वर्णित है। रहस: कंगूरों और पत्थरों का तट/बांध। रज़अ: वह जो जिहाद में औरतों आदि जैसी सेवा करने वालों को दिया जाता है, जिनके लिए शरीयत में कोई हिस्सा निर्धारित नहीं है। रसातीक़: जमा है रस्ताक़ (परगना) की। रीह-उल-सैल: आँख में एक प्रकार की बीमारी है और क्रय-विक्रय के दोषों में वर्णित है। रहम: गर्भाशय जिससे संतान होती है, फिर संतान की संतान जहाँ तक हों, 'रहम' (संबंध) में तार (संबंध) रखती हैं।

हर्फ़ ज़ (ز) ज़रीख: हरताल। ज़मज़मा: धीमी आवाज़ में मधुर स्वर में गाना।

हर्फ़ स (س) सुकूत: सड़ी हुई मछली, बदबू और जंग लगना। सकमूनिया: एक प्रसिद्ध दवा है जो पित्त (पित्त दोष) के लिए दी जाती है।

د دردی: چھت۔ درب: دریچہ اور سرحد کا راستہ۔ دعا ئم: جمع دعامہ، ستون۔ دلب: چنار، کٹار قسم جانور دیکھو مقدمہ۔ دود سیاور: سفید و چاندی کے درم۔ دکان: چبوترہ، جہاں متاع و اسباب رکھے اوپر رکھا ہو۔ معروف۔

حرف ز ذوالقیم: وہ چیزیں جن کے بجائے اُن کی قیمت ہو سکتی ہے اور مثل نہیں ٹھیک پڑتا۔ ذی رحم: جس سے پیٹ کا تالا ہو بخلاف نکاحی رشتہ دار کے۔

حرف ر رواء: چادر جو چادر کی طرح اوڑھی جائے۔ رقعہ: یعنی نے کہا کہ رقعہ الثوب غلیظ یعنی کپڑے کی گندگی۔ رقبہ: گردن اور تمام جسم سے تعبیر ہوتی ہے۔ رصاص: قلعی ایک قسم کا رنگ ہے اور درم وصاص یعنی طمع کیا ہوا۔ رثاء: وہ عورت جس کو رتق کا مرض ہو اور عیوب البیوع میں مذکور ہے۔ رھص: پشتہ کنگروں و پتھروں کا۔ رضع: جو جہاد میں عورتوں وغیرہ ایسی خدمت کرنے والوں کو دیا جاتا ہے جن کیلئے کوئی حصہ شرع میں مقرر نہیں ہے۔ رساتیق: جمع رستاق پرگنہ۔ ریح السیل: آنکھ میں ایک قسم کی بیماری ہے اور بیوع کے عیوب میں مذکور ہے۔ رحم: بچہ دان جس سے اولاد ہوتی ہے پھر اولاد کی اولاد جہاں تک ہوں رحم میں تا ر رکھتی ہیں۔

حرف ز زریخ: ہرتال۔ زمزمہ: باریک آواز سے خوش الحانی کرنا۔

حرف س سکوت: بساند مچھلی و فساد و زنگ کی۔ سقمونیا: ایک قسم کی دوا معروف ہے جو پت کے لیے دیتے ہیں۔

S (Seen) Salta: That garment/cloth which women call 'salta'. Sijill: Qadi's decision, seal and signature, the equivalent of which is a decree. Sil'a: Goods intended for sale. Saftaja: Giving money in one city to be collected in another to avoid the dangers of the road. Sati: A type of wheat that grows from uncultivated/damp land; 'Makhs' is its opposite, which grows only from rainwater. Saath laga dena: To be a servant/ attendant, staying with the debtor at all times to collect the debt from their earnings.

Letter Sh (Sheen) Shiqqa: Cloth, piece. Shabaka: Net, trap, checkered. Sharh al-Saman: Arranging bricks in a particular order. Shaqraq: A type of animal (see the case/article).

Letter S (Sad) Sulh: To forgive, to let go. Sa'luk: Poor, destitute, needy. Sawlajan: The Arabicized term for 'Chogan' (polo stick). Suluk: Plural of 'Sakk', Arabicized form of 'check' (see the case/article). Sahra: Jungle/desert, vegetation.

Letter A (Ain) Aqr: (Compensation) paid in cases of intercourse by doubt (watti-e-shubha), etc., occurring without a valid marriage. Azadar: One whose relative has passed away and people perform mourning with them. Izar: Well-known equipment/ harness for horses, etc. Arish: A scaffold/trellis built in vineyards, etc. Adali: Type two.

Letter Gh (Ghain) Ghalaq: Lock, door latch, bolt. Ghatar-yafiya: Type two.

स सलता: वह रा (वस्त्र) जिसे औरतें सलता कहती हैं। सजिल: काज़ी का फैसला, मुहर और हस्ताक्षर, जिसकी मिसाल डिक्री है। सलअ: सामान जो बिक्री के लिए हो। सफ्तजा: एक शहर में रुपया देना ताकि दूसरे शहर में वसूल किया जा सके ताकि रास्ते के खतरे से बचा जा सके। सती: गेहूं की एक किस्म जो कच्ची जमीन से पैदा होती है और 'मख्स' इसका उल्टा है जो सिर्फ बारिश के पानी से पैदा हो। साथ लगा देना: मुलाज़िम होना, हर वक्त कर्जदार के साथ रहना ताकि उसकी कमाई से कर्ज़ा वसूल करे।

हर्फ़ श शक्का: कपड़ा, टुकड़ा। शबका: जाल, फंदा, खानेदार। शराह-उल-समन: ईंटों को एक तरतीब में रखना। शकराक: एक जानवर है (मुक़दमा देखें)।

हर्फ़ स सुलह: दरगुज़र करना। सअलुक: मुफलिस, नादार, मोहताज। सौलजान: 'चौगान' का अरबी शब्द। सलुक: 'सक' की जमा, अरबी शब्द 'चेक' (मुक़दमा देखें)। सहरा: जंगल है, वनस्पति।

हर्फ़ अ अक़्र: वती-ए-शुबहा आदि में, जो बिना सही निकाह के हो, जिसका हर्जाना देना पड़े। अज़ादार: जिसके करीब के व्यक्ति का इंतकाल हो गया हो और लोग उससे मातम-परस्ती करें। इज़ार: जो घोड़ों आदि के साज़ (सामान) में प्रसिद्ध है। अरीश: मचान जो अंगूर के बाग आदि में बनाते हैं। अदाली: किस्म-ए-दोम (दूसरी किस्म)।

हर्फ़ ग़ ग़लक़: ताला, दरवाज़ा बंद करने वाला, खटका। ग़तर-याफ़िया: किस्म-ए-दोम (दूसरी किस्म)।

س سلتہ: وہ را جس کو عورتیں سلتہ کہتی ہیں۔ سجل: فیصلہ قاضی مہری و تخطی جس کی نظیر ڈگری ہے۔ سلعہ: اسباب جو فروخت کے لیے ہو۔ سفتجہ: روپیہ ایک شہر میں دیا کہ دوسرے شہر میں وصول کرے تاکہ راہ کے خطرے سے بچے۔ ستی: قسم گیہوں جو کچی زمین سے پیدا ہو اور مخص اس کا مقابل ہے کہ فقط مینہ کے پانی سے پیدا ہو۔ ساتھ لگا دینا: ملازم ہونا ہر وقت قرض دار کے ساتھ رہنا تاکہ اس کے کسب سے قرضہ وصول کرے۔

حرف ش شقہ: پارچہ ٹکڑا۔ شبکہ: جال، دام، خانہ دار۔ شرح السمن: یہی اینٹوں کا سنتوار رکھنا۔ شقراق: جانور ہے مقدمہ دیکھو۔

حرف ص صلح: درگزرنا۔ صعلوک: مفلس نادار محتاج۔ صولجان: معرب چوگان۔ صلوک: جمع صک معرب چک و مقدمہ دیکھو۔ صحراء: جنگل ہے۔ نبات۔

حرف ع عقر: وطی شبہ وغیرہ میں کہ بلا نکاح صحیح ہو جو تاوان دینا پڑے۔ عزادار: جس کے قریب کا انتقال ہو گیا اور لوگ اُس سے ماتم پرستی کریں۔ عذار: جو گھوڑے وغیرہ کے ساز میں معروف ہے۔ عریش: مچان انگور کے باغ وغیرہ میں بناتے ہیں۔ عدالی: قسم دوم۔

حرف غ غلق: کلید ان، در بند، کھٹکا۔ غطر یافیہ: قسم دوم۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol (10) ..... Glossary of Fatawa Hindiyya Yields, produce.

Letter 'F' Qaliz (Paliz): A well-known field of melons, etc. **Faur:** Quickly, without delay.

Letter 'Q' Qunqa: Well-known regarding a master. **Qa'id:** One who leads an animal, etc., from the front, while the *Sa'iq* drives from behind. **Qisas:** Retaliation, whether it be for a limb or a life.

Letter 'K' Kira': Horses. **Kariz:** An underground water channel. **Karm:** A walled grape vineyard. **Kuh:** A source/place for drawing water.

Letter 'G' Guwer: Translation of manure and dung.

Letter 'L' Lauzina: A sweet dish containing almonds (loz). **Lina:** A bell.

Letter 'M' Mazwara: A dish where Urad and Mung lentils, etc., are cooked with spices. **Marah:** Entertainment/playfulness. **Mut'ah:** A marriage arrangement with a divorced woman or a non-husband... (note: refers to the Shia practice of Mut'ah, which is considered forbidden). **Mari:** The channel for nasal fluids, water, and grains. **Musaqat:** To give trees on a sharecropping basis as a deal. **Muqasa:** To exchange children (in a deal). **Mawla al-Itq:** The guardianship that remains as a result of manumission (freeing a slave).

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (१०) ..... लुगात फतावा हिंदीया हासिल, पैदावार।

हर्फ़'फ' पालीज़: पलीज़, खरबूज़ा वग़ैरा की मा'रूफ़ है। **फ़ौर:** जल्दी बिला ताख़ीर।

हर्फ़'क़' क़ुन्क़ा: आक़ा पे मा'रूफ़। **क़ा'इद:** आगे से जानवर वग़ैरा को ले चलने वाला और सा'इक़ पीछे से हांकने वाला। **क़सास:** बदला ख़्वाह किसी उज़ू का हो या जान का।

हर्फ़'क' किराअ: घोड़े। **कारीज़:** ज़मीन के अंदर ही अंदर पानी का रास्ता। **करम:** चार दीवारी का बाग़ अंगूर। **कोह:** पानी लेने का मज़्अ।

हर्फ़'ग' गुवेर: सरगीन व सरक़ीन का तर्जुमा।

हर्फ़'ल' लोज़ीना: जिस हलवा-ए-इन लोज़ पड़ा हो। **लीना:** घंटी।

हर्फ़'मीम' मज़वराह: माश व मूंग वग़ैरा मसाला दे कर पकाते हैं। **मराअ:** दिल-लगी। **मुत'आ:** जो तलाक़ दी हुई औरत ग़ैर मर्द खोलह ग़ैर मेहर किसी को दिया जाए और मुत'आ शिया हराम है। **मरी:** नज़ला पानी व अनाज का रास्ता। **मुसाक़ात:** बनाई पर दरख़्त देना जैसे मुआमला। **मुक़ासा:** औलाद बदला कर देना। **मौला-अल-इताक़:** आज़ाद करने से जो विलायत बाक़ी रहती है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۱۰) ..... لغات فتاویٰ ہندیہ حاصلات، پیداوار۔

حرف ف قالیز: پالیذ، خربوزہ وغیرہ کی معروف ہے۔ **فور:** جلدی بلا تاخیر۔

حرف ق قنقہ: آقا پہ معروف۔ **قائد:** آگے سے جانور وغیرہ کو لے چلنے والا اور سائق پیچھے سے ہانکنے والا۔ **قصاص:** بدلہ خواہ کسی عضو کا ہو یا جان کا۔

حرف ک کراع: گھوڑے۔ **کاریز:** زمین کے اندر ہی اندر پانی کا راستہ۔ **کرم:** چار دیواری کا باغ انگور۔ **کوہ:** پانی لینے کا مضح۔

حرف گ گویر: سرگین و سرقین کا ترجمہ۔

حرف ل لوزینہ: جس حلوائین لوز پڑا ہو۔ **لینہ:** گھنڑی۔

حرف میم مزورہ: ماش و مونگ وغیرہ مصالحہ دے کر پکاتے ہیں۔ **مراح:** دل لگی۔ **متعہ:** جو طلاق دی ہوئی عورت غیر مرد خولہ غیر مہر کسی کو دیا جائے اور متعہ شیعہ حرام ہے۔ **مری:** نزلہ پانی و اناج کا راستہ۔ **مساقات:** بنائی پر درخت دینا جیسے معاملہ۔ **مقاصہ:** اولاد بدلا کر دینا۔ **مولیٰ العتاق:** آزاد کرنے سے جو ولایت باقی رہتی ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (10) ---- 234 ---- Loghat Fatawa Hindia

Letter N (Nun) Nuq: Solution/Resolution. **Nal:** A type of arrow and also a quill/ sheath. **Nawaib:** Plural of Naib (deputy/substitute). **Nataj:** Birth/Production.

Letter W (Waw) Wars: A type of fragrant grass. **Waseef:** A young boy or girl (servant). **Wadiyat:** To keep something as a trust for safekeeping. **Du-Amin:** Veins of the neck (jugular veins).

Letter H (Ha) Heen: A cross-bred horse. **Hariyat:** To run away/flee. **Hiyan:** A known money pouch (Hamiani). **Hazl:** Something done as an object or a task performed without serious intent.

Letter Y (Ye) Yameen: Oath/Swearing. **Yarmand:** Friend, helper. **Yaft:** Income, earnings (The translator has also used this in this volume to mean extra income or bribery). **Yajurved (to read):** The second of the four Vedas of the Hindus, which contains the rituals and manners of sacrifice. (This has come from linguistic origins). **Yak-Jaddi:** Descendants of one grandfather, hereditary (This word is used in Kitab al-Fara'id). **Yojana:** Praise, appreciation, planning. **Yadhar:** Immediately/At once. **Yaklauta:** Only child, lone, single offspring (This word is used in Kitab al-Fara'id). **Note:** The books from which additions were made to the glossary include Farhang-e-Asafia, Feroz-ul-Lughat, and Ashraf-ul-Hidayah. (Abdul Rauf)

हर्फ़ न नुक़: हल। **नल:** तीर की एक क़िस्म और कशाब भी। **नवाइब:** 'नायब' की जमा (बहुवचन)। **नताज:** पैदाइश।

हर्फ़ व वर्स: खुशबूदार घास की एक क़िस्म। **वसीफ़:** छोकरा या छोकरी। **वदियत:** हिफ़ाज़त के लिए अमानत रखना। **दुआमीन:** गर्दन की नसें।

हर्फ़ ह हीन: दोगला घोड़ा। **हरियत:** भाग जाना। **हियान:** हमियानी (बटुवा) मशहूर। **हज़ल:** मफ़ऊल के तौर पर या काम जो कभी इरादे से किया।

हर्फ़ य यमीन: क़सम। **यारमंद:** दोस्त, मददगार। **याफ़्त:** आमदनी, कमाई (अनुवादक ने इस जिल्द में इसे ऊपरी आमदनी और रिश्वत के अर्थ में भी इस्तेमाल किया है)। **यजुर्वेद (पढ़ना):** हिंदुओं के चार वेदों में से दूसरा वेद जिसमें कुर्बानी (बलि) की रस्मों और तौर-तरीकों का उल्लेख है। (यह कहीं भाषाई अर्थों से आया है)। **यक जद्दी:** एक दादा की औलाद, पैतृक/विरासत (यह शब्द 'किताबुल फरायज़' में इस्तेमाल हुआ है)। **योजना:** प्रशंसा, तारीफ़, योजना बनाना। **यदहर:** तुरंत। **यकलोता:** इकलौता, अकेला, एकमात्र संतान (यह शब्द 'किताबुल फरायज़' में इस्तेमाल हुआ है)। **नोट:** जिन किताबों से शब्दकोश में इज़ाफ़ा (वृद्धियाँ) की गई हैं, उनमें 'फरहंग-ए-आसफ़िया', 'फ़िरोज़-उल-लुग़ात' और 'अशरफ़-उल-हिदाया' शामिल हैं। (अब्दुर रऊफ़)

حرف ن نوق: حل۔ **نل:** قسم تیر اور کشاب بھی۔ **نوائب:** جمع نائب یکس۔ **نتاج:** پیدائش۔

حرف و ورس: خوشبودار گھاس کی قسم ہے۔ **وصیف:** چھوکریا چھوکری۔ **ودیت:** حفاظت کے لیے امانت رکھنا۔ **دو امین:** رگہائے گردن۔

حرف ہ ہین: دوغلا گھوڑا۔ **ہریت:** بھاگ جانا۔ **ہیان:** ہمیانی معروف۔ **ہزل:** مفعول کے طور پر یا کام جو کبھی قصد سے کیا۔

حرف ی یمین: قسم۔ **یارمند:** دوست۔ معاون۔ **یافت:** آمدنی، کمائی (بالائی آمدنی و رشوت کے معنی میں بھی مترجم نے اس جلد میں استعمال کیا ہے) **یجروید (پڑھنا):** ہندوؤں کے چار ویدوں میں سے دوسرا وید جس میں قربانی کے رسوم و آداب درج ہیں۔ (یادہ کوئی وہ لغویات سے آنا پڑا ہے) **یک جدی:** ایک دادا کی اولاد، موروثی (یہ لفظ کتاب الفرائض میں استعمال ہوا ہے) **یوجنا:** ستائش، تعریف، منصوبہ بندی۔ **یدھر:** فوراً۔ **یک لوتا:** اکلوتا، اکیلا، فردِ واحد اولاد (کتاب الفرائض میں یہ لفظ استعمال ہوا ہے) **نوٹ:** جن کتب سے فرہنگ میں اضافہ جات کئے گئے ان میں انجم فرہنگ آصفیہ، فیروز اللغات اور اشرف الہدایہ شامل ہیں۔ (عبدالرؤف)